The Compendium of the Rulings of the Qur'an And the Clarification of what it contains of the Sunnah and the verses of the Criterion Authored by Abi 'Abd Allah Muhammad bin Ahmad bin Abi Bakr al-Qurtubi (d. 671 AH) Edited by Dr. Abdullah bin Abdul Muhsin al-Turki Participated in editing this part Muhammad Ridwan 'Arqsusi Al-Resala Foundation

अल-जामी' लि-अहकाम अल-कुरआन (कुरान के आदेशों का संग्रह) और इसमें शामिल सुन्नत और फ़ुरकान (कसौटी) की आयतों का स्पष्टीकरण लेखक अबी अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अहमद बिन अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी) संपादन डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की इस भाग के संपादन में योगदान दिया मुहम्मद रिज़वान अरक़सूसी अल-रिसाला फाउंडेशन

الجامع لأحكام القرآن اور اس میں شامل سنت اور آیاتِ فرقان کی وضاحت تالیف أبي عبد الله محمد بن أحمد بن أبي بكر القرطبي (وفات 671 ھ) تحقیق ڈاکٹر عبداللہ بن عبدالمحسن الترکی اس حصے کی تحقیق میں شریک رہے محمد رضوان عرقسوسی مؤسسہ الرسالہ

THE COMPENDIUM OF LEGAL RULINGS OF THE QUR'AN

And the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the verses of the Furqan (the Criterion)

Written by: Abi 'Abd Allah Muhammad bin Ahmad bin Abi Bakr al-Qurtubi (died 671 AH)

Edited by: Dr. 'Abd Allah bin 'Abd al-Muhsin al-Turki

Collaborated in editing this volume: Muhammad Ridwan 'Irqasusi

Volume One

Resalah Foundation

कुरान के कानूनी आदेशों का संग्रह (अल-जामि' लि-अहकाम अल-कुरान)

और इसमें शामिल सुन्नत और कुरान की आयतों का स्पष्टीकरण

लेखक: अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अहमद बिन अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी)

संपादक: डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मुहसिन अल-तुर्की

इस भाग के संपादन में सहयोगी: मुहम्मद रिज़वान इरकसुसी

पहला भाग

मुअस्ससत अल-रिसाला (रिसाला फाउंडेशन)

الجامع لأحكام القرآن

والمبين لما تضمنه من السنة وآي الفرقان

تاليف: ابى عبد الله محمد بن احمد بن ابى بكر القرطبي (متوفى 671 ھ)

تحقيق: ڈاكٹر عبد الله بن عبد المحسن التركى

اس حصہ كى تحقيق ميں شريک: محمد رضوان عرقسوسى

الجزء الأول (پہلا حصہ)

مؤسسة الرسالة

Nafse Islam

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

WWW.NAFSEISLAM.COM

नफ़्से इस्लाम

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत कृपालु है

WWW.NAFSEISLAM.COM

نفسِ اسلام

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

WWW.NAFSEISLAM.COM

Nafse Islam نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

The Compendium of the Rulings of the Qur'an And the clarifier of what it contains from the Sunnah and the verses of the Furqan (the Criterion).

नफ़्से इस्लाम नफ़्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

क़ुरान के आदेशों का व्यापक संग्रह और सुन्नत और फ़ुरक़ान (क़ुरान) की आयतों में निहित विषयों का स्पष्टीकरण।

نفسِ اسلام نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

الجامع لأحكام القرآن (قرآن کے احکامات کے لیے جامع مجموعہ) اور سنت اور فرقان (قرآن) کی آیات سے جو کچھ اس میں شامل ہے اس کی وضاحت کرنے والی کتاب۔

All rights reserved to the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM Al-Resalah Foundation, Wata El-Msaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut-Lebanon For Printing, Publishing and Distribution Telefax: 319039-815112 Fax: 818615 P.O. Box: 117460 Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON-Telefax: 815112-319039 Fax: 818615-P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

प्रकाशक द्वारा सभी अधिकार सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी नफ़्स ए इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM अल-रिसाला फाउंडेशन, वता अल-मसायतबे - हबीब अबी शाहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत-लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए। टेलीफैक्स: 319039-815112 फैक्स: 818615 पी.ओ. बॉक्स: 117460 अल-रिसाला पब्लिशर्स बेरूत/ लेबनान-टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615-पी.ओ. बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ ھ - ۲۰۰۶ ء نفسِ اسلام

WWW.NAFSEISLAM.COM مؤسسۃ الرسالہ، وطی المصیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایۃ المسکن، بیروت-لبنان برائے طباعت، نشر و اشاعت۔ ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 ص.ب: 117460 الرسالہ پبلشرز بیروت/لبنان-ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615-ص.ب: 117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

Introduction

Praise be to Allah, who sent down the Book to His servant as a source of insight for people of understanding, and made it the most exalted of books in status, and the most abundant in knowledge and benefit, with no doubt or suspicion in it. The Almighty said: "And indeed, it is a mighty Book. Falsehood cannot approach it from before it or from behind it; [it is] a revelation from a [Lord who is] Wise and Praiseworthy" [Fussilat: 41 - 42].

Its eloquence has exhausted the eloquent, its wisdom has incapacitated the wise, and its articulateness has made orators cry. It is a decisive word, not a jest. Whoever abandons it out of arrogance, Allah will break him, and whoever seeks guidance in other than it, Allah will lead him astray. It is the firm rope of Allah, it is the wise reminder, and it is the straight path. It is that which desires cannot distort, nor tongues confuse. Scholars are never satiated by it, it does not wear out by frequent repetition, and its wonders never end. It is that which the Jinn did not cease listening to until they said: "Indeed, we have heard an amazing Qur'an. It guides to the right course" [Al-Jinn: 1 - 2]. Whoever speaks by it has spoken the truth, whoever acts upon it is rewarded, whoever judges by it is just, and whoever calls to it is guided to a straight path.

And peace and blessings be upon our Prophet and Imam, Muhammad ibn Abdullah, the gifted mercy, the bestowed blessing, the seal of the prophets and messengers and their leader, who taught people the Book and wisdom, bringing them out of darkness into light. The Almighty said: "Allah has already sent down to you a message, a Messenger reciting to you the clear verses of Allah that He may bring out those who believe..."

- 5 -

प्रस्तावना

प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने अपने सेवक पर किताब उतारी, जो समझदारों के लिए एक अंतर्दृष्टि है, और इसे पद में सबसे उच्च, और ज्ञान और लाभ में सबसे प्रचुर बनाया, जिसमें कोई संदेह या शंका नहीं है। सर्वशक्तिमान ने कहा: "और निस्संदेह, यह एक प्रतिष्ठित किताब है। इसमें असत्य न इसके सामने से आ सकता है और न इसके पीछे से; [यह] तत्वदर्शी, सराहनीय [प्रभु] की ओर से अवतरित है" [फ़ुस्सिलत: 41 - 42]।

इसकी वाक्पटुता ने वाक्पटुओं को थका दिया, इसके ज्ञान ने बुद्धिमानों को अक्षम कर दिया, और इसकी सुबोधता ने वक्ताओं को रुला दिया। यह एक निर्णायक शब्द है, मजाक नहीं। जो कोई भी इसे अहंकारवश त्याग देता है, अल्लाह उसे तोड़ देता है, और जो कोई इसके अलावा किसी और में मार्गदर्शन चाहता है, अल्लाह उसे गुमराह कर देता है। यह अल्लाह की मजबूत रस्सी है, यह बुद्धिमानी भरा अनुस्मरण है, और यह सीधा मार्ग है। यह वह है जिसे इच्छाएं विकृत नहीं कर सकतीं, न ही भाषाएं भ्रमित कर सकती हैं। विद्वान इससे कभी तृप्त नहीं होते, बार-बार दोहराने से यह पुराना नहीं होता, और इसके चमत्कार कभी खत्म नहीं होते। यह वह है जिसे सुनकर जिन्न तब तक नहीं रुके जब तक उन्होंने नहीं कहा: "वास्तव में, हमने एक अद्भुत कुरान सुना है। यह सीधे मार्ग की ओर ले जाता है" [अल-जिन्न: 1 - 2]। जो कोई इसके अनुसार कहता है वह सच बोलता है, जो कोई इस पर अमल करता है उसे इनाम मिलता है, जो कोई इसके अनुसार न्याय करता है वह न्यायप्रिय है, और जो कोई इसकी ओर बुलाता है उसे सीधे रास्ते का मार्गदर्शन मिलता है।

और हमारे नबी और इमाम, मुहम्मद इब्न अब्दुल्लाह पर शांति और आशीर्वाद हो, जो उपहार स्वरूप रहमत हैं, प्रदान की गई नेमत हैं, पैगंबरों और रसूलों की मोहर और उनके नेता हैं, जिन्होंने लोगों को किताब और हिकमत (बुद्धिमत्ता) सिखाई, और उन्हें अंधेरे से रोशनी में निकाला। सर्वशक्तिमान ने कहा: "अल्लाह ने तुम्हारी ओर एक नसीहत (स्मरण) उतार दी है, एक रसूल जो तुम्हें अल्लाह की स्पष्ट आयतें सुनाता है ताकि वह उन लोगों को निकाल लाए जो ईमान लाए..."

• ५ -

تقدیم

تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے اپنے بندے پر کتاب نازل کی تاکہ وہ عقل والوں کے لیے بصیرت کا ذریعہ بنے، اور اسے قدر و منزلت میں سب سے بلند، اور علم و نفع میں سب سے زیادہ بھرپور بنایا، جس میں کوئی شک و شبہ نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِنَّهُ لَكِتَبٌ عَزِيزٌ ٤١ لَّا يَأْتِيهِ الْبَطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنزِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾ [فصلت: ٤١ - ٤٢]۔

اس کی فصاحت و بلاغت نے فصیح و بلیغ لوگوں کو تھکا دیا، اس کی حکمت نے حکماء کو عاجز کر دیا، اور اس کی خوش بیانی نے خطباء کو رلا دیا۔ یہ دو ٹوک بات ہے، ہنسی مذاق نہیں۔ جس نے اسے کسی سرکش کی وجہ سے چھوڑ دیا اللہ اسے توڑ دے گا، اور جس نے اس کے علاوہ کسی اور میں ہدایت تلاش کی اللہ اسے گمراہ کر دے گا۔ وہ اللہ کی مضبوط رسی ہے، وہ پختہ نصیحت ہے، اور وہ سیدھا راستہ ہے۔ وہ ایسا ہے کہ خواہشات اسے ٹیڑھا نہیں کر سکتیں، نہ زبانیں اسے مشتبہ کر سکتی ہیں۔ علماء اس سے سیر نہیں ہوتے، بار بار دہرانے سے یہ پرانا نہیں ہوتا، اور اس کے عجائبات ختم نہیں ہوتے۔ یہ وہی ہے جسے سن کر جن خاموش نہ رہ سکے یہاں تک کہ پکار اٹھے: ﴿إِنَّا سَمِعْنَا قُرْءَانًا عَجَبًا ١ يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ﴾ [الجن: ١ - ٢]۔ جس نے اس کے مطابق کہا اس نے سچ کہا، جس نے اس پر عمل کیا اسے اجر دیا گیا، جس نے اس کے مطابق فیصلہ کیا اس نے انصاف کیا، اور جس نے اس کی طرف بلایا اسے سیدھے راستے کی ہدایت دی گئی۔

اور درود و سلام ہو ہمارے نبی اور ہمارے امام محمد بن عبداللہ پر، جو رحمتِ مبداۃ اور نعمتِ مسداۃ ہیں، انبیاء اور رسولوں کے خاتم اور ان کے امام ہیں، جنہوں نے لوگوں کو کتاب و حکمت

کی تعلیم دی، اور انہیں اندھیروں سے نکال کر روشنی کی طرف لائے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قَدْ أَنزَلَ اللهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا ١٠ رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْكُمْ ءَايَتِ اللهِ مُبَيِّنَتٍ لِيُخْرِجَ الَّذِينَ ءَامَنُوا...﴾

- ٥ •

...and did righteous deeds from the depths of darkness into light" [At-Talaq: 10-11]. And He also said: "Just as We have sent among you a messenger from yourselves reciting to you Our verses and purifying you and teaching you the Book and wisdom and teaching you that which you did not know" [Al-Baqarah: 151].

To proceed, Allah has honored this nation with the Noble Quran, and ennobled it by believing in it and acting upon it, and commanded it to ponder its verses. The Almighty said: "[This is] a blessed Book which We have revealed to you, [O Muhammad], that they might reflect upon its verses and that those of understanding would be reminded" [Sad: 29]. And He made it a guidance for it: "By which Allah guides those who pursue His pleasure to the ways of peace and brings them out from darknesses into the light by His permission and guides them to a straight path" [Al-Ma'idah: 16]. And He - Glory be to Him - undertook to preserve it. The Almighty said: "Indeed, it is We who sent down the message [i.e., the Quran] and indeed, We will be its guardian" [Al-Hijr: 9].

The Book of Allah, the Almighty and Majestic, has received great attention among Muslims throughout the ages and the passage of time, an attention that no other interest approaches, and a noble care that no other care equals. The scholars of the nation have persisted in this; some of them authored works on its recitations, some on its abrogated and abrogating verses, some on its rulings, some on the interpretation of its meanings and the clarification of its words, and some on the demonstration of its inimitability.

Among these is Abu Abdullah al-Qurtubi, may Allah the Almighty have mercy on him, who authored this exegesis (tafsir) of his, and gathered in it most of these sciences. The rulings of the Quran had the greatest share in it, so he named it: "Al-Jami' li-Ahkam al-Quran" (The Compendium of Quranic Rulings). Thus, it became rich in its content and comprehensive in its subject matter. Dr. Hussein al-Dhahabi - may Allah have mercy on him - said about it in his book "At-Tafsir wal-Mufassirun" (2/464): "In summary, al-Qurtubi, may Allah have mercy on him, in this tafsir of his, is free in his research, objective in his criticism, modest in his discussion and debate, well-versed in tafsir from all its aspects, and brilliant in every art he touched upon and spoke about." End of quote.

A book of such status and value is worthy of being handled by the pens of researchers and investigators, especially since it is one of the most important tafsirs; hardly any library of a scholar or a student is devoid of it.

Therefore, the intention was directed towards issuing it in a scientifically verified edition befitting this tafsir.

- 6 -

"...और नेक काम किए ताकि उन्हें अंधकार से प्रकाश की ओर ले जाए" [अत-तलाक़: 10-11]। और उसने यह भी कहा: "जैसे हमने तुम्हारे बीच तुम्हीं में से एक रसूल भेजा जो तुम्हें हमारी आयतें सुनाता है और तुम्हें पाक करता है और तुम्हें किताब और हिकमत (तर्क) सिखाता है और तुम्हें वह कुछ सिखाता है जो तुम नहीं जानते थे" [अल-बक़रह: 151]।

इसके बाद, अल्लाह ने इस उम्मत को क़ुरआन करीम से सम्मानित किया है, और इसके प्रति विश्वास और इस पर अमल करने के ज़रिए इसे गरिमा प्रदान की है, और इसकी आयतों पर विचार करने का आदेश दिया है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "[यह] एक बरकत वाली किताब है जिसे हमने आपकी ओर उतारा है ताकि वे इसकी आयतों पर विचार करें और बुद्धिमान लोग इससे नसीहत हासिल करें" [साद: 29]। और इसे इसके लिए मार्गदर्शन बनाया: "जिसके ज़रिए अल्लाह उन लोगों को जो उसकी रज़ा (प्रसन्नता) के इच्छुक हों, सलामती की राहें दिखाता है और उन्हें अपनी अनुमति से अंधेरों से निकाल कर रोशनी की ओर ले जाता है और उन्हें सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करता है" [अल-माइदा: 16]। और उसने - वह पाक है - इसकी रक्षा करने का वचन दिया है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "बेशक हमने ही इस ज़िक्र (क़ुरआन) को उतारा है और बेशक हम ही इसके निगेहबान (रक्षक) हैं" [अल-हिज्र: 9]।

अल्लाह अज्ज़ व जल्ल की किताब को सदियों से और समय बीतने के साथ-साथ मुसलमानों के बीच बहुत बड़ा महत्व मिला है, ऐसा महत्व जिसका कोई सानी नहीं, और ऐसी महान देखभाल जिसकी कोई बराबरी नहीं कर सकती। उम्मत के विद्वान इसी काम में लगे रहे हैं; उनमें से कुछ ने इसकी क़िरात (पठन) पर रचनाएँ कीं, कुछ ने इसके नासिख़ और मनसूख़ (निरस्त और निरस्त करने वाली आयतें) पर, कुछ ने इसके अहकाम (नियमों) पर, कुछ ने इसके अर्थों की व्याख्या और इसके शब्दों के स्पष्टीकरण पर, और कुछ ने इसके मोजिज़े (चमत्कार) के वर्णन पर किताबें लिखीं।

इन्हीं विद्वानों में से अबू अब्दुल्लाह अल-कुर्तुबी रहिमहुल्लाह तआला हैं, जिन्होंने अपनी यह तफ़सीर लिखी और इसमें इन अधिकांश विज्ञानों को संकलित किया। इसमें क़ुरआन के अहकाम का सबसे बड़ा हिस्सा था, इसलिए उन्होंने इसका नाम रखा: "अल-जामे लि-अहकाम अल-क़ुरआन" (क़ुरआनी नियमों का संग्रह)। इस प्रकार यह अपनी विषय-वस्तु में समृद्ध और अपने विषय में व्यापक हो गया। डॉ. हुसैन अल-ज़हबी - रहिमहुल्लाह - ने अपनी पुस्तक "अत-तफ़सीर वल-मुफ़स्सिरून" (2/464) में इसके बारे में कहा है: "कुल मिलाकर, कुर्तुबी रहिमहुल्लाह अपनी इस तफ़सीर में अपने शोध में स्वतंत्र हैं, अपनी आलोचना में निष्पक्ष हैं, अपनी चर्चा और बहस में शालीन हैं, तफ़सीर के सभी

पहलुओं से वाकिफ़ हैं, और जिस भी विधा की ओर वे मुड़े और उसमें बात की, उसमें वे माहिर हैं।" समाप्त।

ऐसी स्थिति और मूल्य वाली पुस्तक शोधकर्ताओं और जांचकर्ताओं की कलमों द्वारा संभाले जाने के योग्य है, विशेष रूप से क्योंकि यह सबसे महत्वपूर्ण तफ़सीरों में से एक है; शायद ही किसी विद्वान या विद्यार्थी का पुस्तकालय इससे खाली हो।

इसीलिए, इसे इस तफ़सीर के योग्य वैज्ञानिक रूप से सत्यापित संस्करण में जारी करने का इरादा किया गया।

- 6 -

"...اور نیک عمل کیے تاکہ وہ انہیں اندھیروں سے روشنی کی طرف نکال لائے" [الطلاق: 10-11]۔ اور اس نے یہ بھی فرمایا: "جیسا کہ ہم نے تمہارے درمیان خود تم میں سے ایک رسول بھیجا جو تمہیں ہماری آیات پڑھ کر سناتا ہے اور تمہیں پاک کرتا ہے اور تمہیں کتاب و حکمت کی تعلیم دیتا ہے اور تمہیں وہ باتیں سکھاتا ہے جو تم نہیں جانتے تھے" [البقرہ: 151]۔

بعد ازاں، اللہ تعالیٰ نے اس امت کو قرآن کریم کے ذریعے عزت بخشی ہے، اور اس کی تصدیق اور اس پر عمل کرنے کے ذریعے اسے شرف عطا فرمایا ہے، اور اسے اس کی آیات میں غور و فکر کرنے کا حکم دیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "[یہ] ایک بابرکت کتاب ہے جسے ہم نے آپ کی طرف نازل کیا ہے تاکہ وہ اس کی آیات پر غور کریں اور عقل والے اس سے نصیحت حاصل کریں" [ص: 29]۔ اور اسے اس کے لیے ہدایت بنایا: "جس کے ذریعے اللہ ان لوگوں کو جو اس کی رضا کے طالب ہوں، سلامتی کی راہیں دکھاتا ہے اور انہیں اپنے اذن سے اندھیروں سے نکال کر روشنی کی طرف لے جاتا ہے اور انہیں سیدھے راستے کی طرف ہدایت دیتا ہے" [المائدہ: 16]۔ اور اس نے - وہ پاک ہے - اس کی حفاظت کا ذمہ لیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "بے شک ہم ہی نے اس ذکر (قرآن) کو نازل کیا ہے اور بے شک ہم ہی اس کے نگہبان ہیں" [الحجر: 9]۔

اللہ عزوجل کی کتاب کو مسلمانوں کے ہاں ہر دور اور زمانے کے گزرنے کے ساتھ ساتھ بہت بڑی اہمیت حاصل رہی ہے، ایسی اہمیت جس کا کوئی ثانی نہیں، اور ایسی عظیم عنایت جس کی کوئی برابری نہیں کر سکتی۔ امت کے علماء اسی کام میں مگن رہے ہیں؛ چنانچہ ان میں سے کسی نے اس کی قراتوں پر تصنیف کی، کسی نے اس کے ناسخ و منسوخ پر، کسی نے اس کے احکام پر، کسی نے اس کے معانی کی تفسیر اور اس کے الفاظ کے بیان پر، اور کسی نے اس کے اعجاز کے بیان پر کتاب لکھی۔

انہیں میں سے ابو عبد اللہ القرطبی رحمہ اللہ تعالیٰ ہیں، جنہوں نے اپنی یہ تفسیر مرتب کی اور اس میں ان علوم میں سے اکثر کو جمع کر دیا۔ اس میں احکام قرآن کا حصہ سب سے زیادہ تھا، چنانچہ انہوں نے اس کا نام رکھا: "الجامع لاحکام القرآن"۔ پس یہ اپنے مواد میں غنی اور اپنے موضوع میں جامع بن گئی۔ ڈاکٹر حسین الذہبی - رحمہ اللہ - نے اپنی کتاب "التفسیر والمفسرون" (2/464) میں اس کے بارے میں فرمایا: "مختصر یہ کہ قرطبی رحمہ اللہ اپنی اس تفسیر میں اپنی تحقیق میں آزاد ہیں، اپنی تنقید میں بے لاگ ہیں، اپنی بحث و تکرار میں شائستہ ہیں، تفسیر کے تمام پہلوؤں سے واقف ہیں، اور جس فن کی طرف بھی وہ مڑے اور اس میں کلام کیا، اس میں وہ ماہر ہیں۔" انتہیٰ۔

ایسی شان اور قدر و قیمت والی کتاب اس بات کی حقدار ہے کہ محققین اور قلمکار اسے اپنے موضوعِ بحث بنائیں، بالخصوص جبکہ یہ اہم ترین تفاسیر میں سے ایک ہے؛ شاید ہی کسی عالم یا طالب علم کی لائبریری اس سے خالی ہو۔

اسی لیے اسے ایک ایسی سائنسی تحقیق کے ساتھ شائع کرنے کا عزم کیا گیا جو اس تفسیر کے شایانِ شان ہو۔

- 6 •

And this was in cooperation with the Al-Risala Foundation, as its rich experience in verifying Islamic heritage books and its interest in them is well known to followers.

I am also pleased to commend the Al-Risala Foundation and its efforts in the field of book verification and printing. I thank its owner, brother Radwan Ibrahim Daaboul, for his keenness and cooperation in goodness. I also thank the brothers in the verification office of the foundation, brother Muhammad Radwan Arqsousi and his colleagues, for the effort they have exerted. I ask God to make that purely for His sake, bringing one closer to His pleasure. May God’s prayers, peace, and blessings be upon the best of His creation, our Prophet and Imam, Muhammad bin Abdullah, and praise be to God, Lord of the worlds.

Makkah Al-Mukarramah 14/ 7/ 1425 AH Dr. Abdullah bin Abdul Mohsen Al-Turki

- 7 -

और यह अल-रिसाला फाउंडेशन के सहयोग से था, क्योंकि इस्लामी विरासत की पुस्तकों के संपादन में उसका समृद्ध अनुभव और उनमें उसकी रुचि अनुयायियों के बीच सर्वविदित है।

मुझे अल-रिसाला फाउंडेशन और पुस्तकों के संपादन और मुद्रण के क्षेत्र में उसके प्रयासों की प्रशंसा करते हुए भी खुशी हो रही है। मैं इसके मालिक, भाई रिजवान इब्राहिम दाबुल को उनकी तत्परता और भलाई में सहयोग के लिए धन्यवाद देता हूं। मैं फाउंडेशन के संपादन कार्यालय के भाइयों, भाई मुहम्मद रिजवान अर्कसौसी और उनके सहयोगियों को उनके द्वारा किए गए प्रयासों के लिए भी धन्यवाद देता हूं। मैं ईश्वर से प्रार्थना करता हूँ कि वह इसे शुद्ध रूप से अपने लिए स्वीकार करे, जो उसकी प्रसन्नता के निकट ले जाए। ईश्वर की प्रार्थनाएँ, शांति और आशीर्वाद उनकी सृष्टि में सबसे श्रेष्ठ, हमारे पैगंबर और इमाम मुहम्मद बिन अब्दुल्ला पर हों, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो दुनिया का पालनहार है।

मक्का अल-मुकर्रमा 14/ 7/ 1425 हिजरी डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की

• ७ -

اور یہ مؤسسۃ الرسالہ کے تعاون سے ہوا، کیونکہ اسلامی ورثے کی کتابوں کی تحقیق میں اس کا بھرپور تجربہ اور اس میں اس کی دلچسپی اہل علم کے درمیان معروف ہے۔

مجھے مؤسسۃ الرسالہ اور کتابوں کی تحقیق اور طباعت کے میدان میں اس کی کوششوں کی تعریف کرتے ہوئے بھی خوشی ہو رہی ہے۔ میں اس کے مالک، بھائی رضوان ابراہیم دعبول کا خیر کے کاموں میں ان کی دلچسپی اور تعاون پر شکریہ ادا کرتا ہوں۔ اور میں ادارے کے دفترِ تحقیق کے بھائیوں، بھائی محمد رضوان عرقسوسی اور ان کے ساتھیوں کا ان کی محنتوں پر شکریہ ادا کرتا ہوں۔ میں اللہ سے دعا کرتا ہوں کہ وہ اس عمل کو خالصتاً اپنی رضا کے لیے قبول فرمائے اور اسے اپنی خوشنودی کا ذریعہ بنائے۔ اور اللہ تعالیٰ اپنی بہترین مخلوق، ہمارے نبی اور امام محمد بن عبداللہ پر درود و سلام اور برکتیں نازل فرمائے، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا پالنے والا ہے۔

مکہ مکرمہ 14/ 7/ 1425ھ ڈاکٹر عبداللہ بن عبدالمحسن الترکی

- ٧ •

The Compendium of the Provisions of the Qur'an

The book "Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an" — known as Tafsir al-Qurtubi — is among the most exalted commentaries, due to its expansive explanation of the meanings of the Qur'an and detailed analysis of its rulings. Furthermore, it includes various recitations, grammatical analysis (i'rab), poetic evidence, linguistic inquiries, grammatical and morphological insights, and refutations of proponents of innovations and desires.

The author, may Allah have mercy on him, began this commentary with a comprehensive introduction concerning the virtues of the Qur'an, encouragement towards it, the merit of its seeker, reader, and listener, as well as those who act upon it. It also covers the manner of its recitation, urging its grammatical study and teaching, and warning its people against ostentation (riya').

He included therein points regarding the etiquette of its bearers, and how they should honor and respect it. He dedicated chapters to the meaning of the seven ahruf (modes of revelation), what has been reported regarding the compilation of the Qur'an, the arrangement of its surahs, verses, vocalization (shakl), diacritical marking (nuqat), and its division (tahzib)... and other inquiries related to the sciences of the Qur'an that are indispensable for every student of knowledge.

Then he commenced his commentary, starting with the discussion on seeking refuge (al-isti'adhah); explaining its merit in twelve points, relating to its meaning, its virtue, its rulings in recitation and prayer, and the derivation of its words, citing Arabic poetry as evidence.

He then discussed the Basmalah, mentioning twenty-eight points therein: concerning its virtue, whether it is a verse from the Qur'an or not, and mentioning the opinions of the Imams regarding that, the permissibility of writing it at the beginning of books and letters, the recommendation to mention it at the start of every action, and the derivation of its words . . .

अल-जामी ली-अहकाम अल-क़ुरान (क़ुरान के प्रावधानों का संग्रह)

पुस्तक "अल-जामी ली-अहकाम अल-क़ुरान" - जिसे तफ़सीर अल-क़ुर्तुबी के रूप में जाना जाता है - सबसे शानदार व्याख्याओं में से एक है, क्योंकि इसमें क़ुरान के अर्थों का विस्तार और इसके प्रावधानों का विस्तृत विवरण शामिल है। इसके अलावा, इसमें विभिन्न पाठ, व्याकरणिक विश्लेषण (इराब), काव्य प्रमाण, भाषाई शोध, व्याकरणिक और रूपात्मक बिंदु शामिल हैं, और नवाचारों (बिदअत) और इच्छाओं के अनुयायियों का खंडन किया गया है।

लेखक, अल्लाह उन पर दया करे, ने इस व्याख्या की शुरुआत एक व्यापक प्रस्तावना के साथ की, जो क़ुरान के गुणों, इसके प्रति प्रोत्साहन, इसके साधक, पाठक और श्रोता की योग्यता, और उस पर कार्य करने वाले से संबंधित है। इसमें इसके पाठ करने का तरीका, इसके व्याकरणिक अध्ययन और शिक्षण के लिए प्रोत्साहन, और इसके लोगों को दिखावे (रिया) के प्रति चेतावनी भी शामिल है।

उन्होंने इसमें इसके धारकों (हाफ़िज़ों) के शिष्टाचार के बारे में कुछ बातें शामिल कीं, और यह भी कि उन्हें इसका सम्मान और आदर कैसे करना चाहिए। उन्होंने सात 'अहुरूफ' (अवतरण के तरीके) के अर्थ पर अध्याय समर्पित किए, और क़ुरान के संकलन, इसके सूराओं, आयतों की व्यवस्था, इसके स्वर-चिह्न (शक्ल), बिंदी (नुक़त), और इसके विभाजन (तहज़ीब) के बारे में जो कुछ भी आया है... और क़ुरान के विज्ञान से संबंधित अन्य शोध जो ज्ञान के हर छात्र के लिए अपरिहार्य हैं।

फिर उन्होंने अपनी व्याख्या शुरू की, शरण मांगने (अल-इस्तिआदा) पर चर्चा के साथ शुरुआत की; बारह बिंदुओं में इसके महत्व की व्याख्या की, जो इसके अर्थ, इसके गुण, पाठ और प्रार्थना में इसके प्रावधानों, और इसके शब्दों की व्युत्पत्ति से संबंधित हैं, जिसके लिए उन्होंने अरबी कविता का प्रमाण दिया।

फिर उन्होंने 'बिस्मिल्लाह' पर चर्चा की, जिसमें अट्ठाईस बिंदुओं का उल्लेख किया: इसके गुण के बारे में, क्या यह क़ुरान की एक आयत है या नहीं, और उस बारे में इमामों की राय का उल्लेख किया, किताबों और पत्रों की शुरुआत में इसे लिखने की अनुमति, हर कार्य की शुरुआत में इसे कहने की सिफ़ारिश, और इसके शब्दों की व्युत्पत्ति . . .

• 9 -

الجامع لأحكام القرآن

کتاب «الجامع لأحكام القرآن» جو تفسیر قرطبی کے نام سے مشہور ہے - بہترین تفاسیر میں سے ایک ہے، اس لیے کہ یہ قرآن کے معانی کی تفصیل اور اس کے احکامات کی وضاحت پر مشتمل ہے۔ مزید یہ کہ اس میں قرات، اعراب، شعری شواہد، لسانی ابحاث، نحوی اور صرفی نکات، اور اہل بدعت و خواہشات کا رد موجود ہے۔

مصنف رحمہ اللہ نے اپنی اس تفسیر کا آغاز ایک جامع مقدمے سے کیا، جو فضائل قرآن، اس کی ترغیب، اس کے طالب، قاری اور سننے والے کی فضیلت، اس پر عمل کرنے والے، اس کی تلاوت کے طریقے، اس کے اعراب اور تعلیم کی ترغیب، اور اس کے اہل کو ریا کاری سے ڈرانے کے بارے میں ہے۔

اور اس میں حفاظ قرآن کے آداب، اور ان پر واجب تعظیم و حرمت کے بارے میں جملے بیان کیے۔ نیز سبعہ احرف کے معنی، جمع قرآن، سورتوں کی ترتیب، اس کی آیات، اس کی شکل (حرکات)، اس کے نقطے، اس کی منزلیں (تحزیب)... اور قرآن کے علوم سے متعلق دیگر ابحاث کے بارے میں ابواب قائم کیے جو ہر طالب علم کے لیے ناگزیر ہیں۔

پھر انہوں نے اپنی تفسیر شروع کی، تو استعاذہ (تعوذ) کی بحث سے آغاز کیا؛ اس کی فضیلت کو بارہ مسائل میں بیان کیا، جو اس کے معنی، اس کی فضیلت، تلاوت اور نماز میں اس کے احکام، اور عربی اشعار سے استدلال کرتے ہوئے اس کے الفاظ کے اشتقاق سے متعلق ہیں۔

پھر انہوں نے بسم اللہ پر کلام کیا، اور اس میں اٹھائیس مسائل ذکر کیے: اس کی فضیلت کے بارے میں، اور کیا یہ قرآن کی آیت ہے یا نہیں، اور اس بارے میں ائمہ کے اقوال، کتابوں اور خطوط کے

شروع میں اسے لکھنے کا جواز، ہر کام کے شروع میں اسے پڑھنے کی تاکید، اور اس کے الفاظ کا اشتقاق . . .

- 9 •

Then he began with the interpretation of Surah Al-Fatiha, and divided it into four chapters: The first on its virtues and names, containing seven issues; the second on its revelation and rulings, containing twenty issues; the third on saying 'Amen', containing eight issues; and the fourth on the meanings, recitations, grammar (I'rab), and the virtue of those who praise (Al-Hamidin) contained in Al-Fatiha, containing thirty-six issues.

This is his general method in interpretation: he presents the interpretation of a verse - or more - through issues, arranging them according to the topics he discusses therein. The most common features of these issues are: 1- Mentioning the virtue of the Surah (or the verse) and the reports mentioned regarding it. Sometimes he mentions the virtue of the Surah before starting the issues. 2- Mentioning the reason for revelation (Asbab al-Nuzul). 3- Interpreting the verse based on the transmitted reports (known as Tafsir al-Ma'thur), and what the words may mean linguistically, citing Arabic poetry and sayings as evidence. 4- Mentioning the jurisprudential (Fiqh) rulings related to the verse, mentioning the differences among the Imams along with their respective proofs. He often digresses while mentioning these rulings, sometimes going into matters unrelated to exegesis. 5- Mentioning what relates to the wording of the verse in terms of derivation (Ishtiqaq), morphology (Tasrif), phonetic changes (I'lal), and grammar (I'rab), sometimes citing the opinions of linguistic authorities. 6- Mentioning the different modes of recitation (Qira'at), both the mutawatir (widely transmitted) and others.

In addition to that: preferring an opinion, authenticating a hadith, critiquing an author, or refuting the views of certain sects like the Mu'tazilah and the Qadariyah..., or warning against the conduct of extremist Sufis...

In reality, this exegesis is truly considered a scientific encyclopedia. Al-Qurtubi, may Allah have mercy on him, gathered in it various types of sciences, specializing in the rulings of the Qur'an in detail. He built his book upon them and elaborated on matters of disagreement, far from any sectarian bias. Thus, his book came to be "The Compendium of the Rulings of the Qur'an" (Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an).

- 10 -

फिर उन्होंने सूरह अल-फ़ातिहा की व्याख्या शुरू की, और इसे चार अध्यायों में विभाजित किया: पहला इसकी खूबियों और नामों पर, जिसमें सात विषय हैं; दूसरा इसके अवतरण और नियमों पर, जिसमें बीस विषय हैं; तीसरा 'आमीन' कहने पर, जिसमें आठ विषय हैं; और चौथा अल-फ़ातिहा में निहित अर्थों, पाठों (किरात), व्याकरण और प्रशंसा करने वालों (अल-हामिदीन) की खूबियों पर, जिसमें छत्तीस विषय हैं।

और व्याख्या में यह उनकी सामान्य पद्धति है, वह एक आयत - या अधिक - की व्याख्या को विषयों के माध्यम से प्रस्तुत करते हैं, जिन्हें वह उनमें वर्णित शोधों के अनुसार व्यवस्थित करते हैं। इन विषयों में सबसे प्रमुख निम्नलिखित हैं: १- सूरह (या आयत) की महिमा का उल्लेख, और उसके बारे में आए समाचारों (अहादीस) का उल्लेख, और कभी-कभी वह विषयों को शुरू करने से पहले सूरह की महिमा का उल्लेख करते हैं। २- अवतरण के कारण (अस्बाब अल-नुज़ूल) का उल्लेख। ३- आयत की व्याख्या उन परंपराओं (असर) के आधार पर करना जो इसमें आई हैं (जिसे तफ़सीर अल-माथुर के रूप में जाना जाता है), और भाषा में शब्दों के संभावित अर्थों के आधार पर, इसके प्रमाण के रूप में अरबों की कविताओं और कथनों को उद्धृत करते हुए। ४- आयत से संबंधित विधायी (फ़िक़्ही) नियमों का उल्लेख, साथ ही उनके प्रत्येक के प्रमाणों के साथ इमामों के बीच मतभेदों का उल्लेख। अक्सर इन नियमों का उल्लेख करते समय वह विस्तार में चले जाते हैं, शायद कभी ऐसी बातों पर भी चले जाते हैं जिनका व्याख्या से कोई संबंध नहीं होता। ५- आयत के शब्दों से संबंधित व्युत्पत्ति (इश्तिकाक़), शब्द-साधन (तसरीफ़), ध्वनि परिवर्तन (इलाल), और व्याकरण (इराब) का उल्लेख, कभी-कभी भाषाई विशेषज्ञों के कथनों को उद्धृत करते हुए। ६- क़िरात (पाठ की विधियों) के रूपों का उल्लेख, चाहे वे मुतवातिर हों या अन्य।

इसके अलावा; किसी राय को प्राथमिकता देना, किसी हदीस को प्रमाणित करना, किसी लेखक की आलोचना करना, या मुताज़िला और क़दरिया जैसे कुछ समूहों के विचारों का खंडन करना..., या चरमपंथी सूफियों के आचरण के प्रति सचेत करना...

वास्तव में; यह तफ़सीर सही मायने में एक वैज्ञानिक विश्वकोश मानी जाती है, जिसमें अल-क़ुरतुबी (अल्लाह उन पर दया करे) ने विभिन्न प्रकार के विज्ञानों को संकलित किया है, और विशेष रूप से कुरान के नियमों को विस्तार से बताया है। उन्होंने अपनी पुस्तक को उन्हीं पर आधारित किया, और किसी भी सांप्रदायिक कट्टरता से दूर रहकर मतभेद के विषयों पर विस्तार से चर्चा की। इस प्रकार

उनकी पुस्तक "कुरान के नियमों का संग्रह" (अल-जामी ली-अहकाम अल-कुरान) बनकर सामने आई।

- १० -

پھر انہوں نے سورہ فاتحہ کی تفسیر شروع کی، اور اسے چار ابواب میں تقسیم کیا: پہلا اس کی فضیلت اور ناموں کے بارے میں، جس میں سات مسائل ہیں؛ دوسرا: اس کے نزول اور احکام کے بارے میں، جس میں بیس مسائل ہیں؛ تیسرا: آمین کہنے کے بارے میں، جس میں آٹھ مسائل ہیں؛ اور چوتھا: سورہ فاتحہ میں شامل معانی، قرات، اعراب اور حمد کرنے والوں کی فضیلت کے بارے میں، جس میں چھتیس مسائل ہیں۔

اور تفسیر میں یہ ان کا عام طریقہ کار ہے، وہ ایک آیت - یا اس سے زیادہ - کی تفسیر مسائل کی صورت میں پیش کرتے ہیں، جنہیں وہ ان میں ذکر کردہ مباحث کے مطابق ترتیب دیتے ہیں۔ ان مسائل میں غالب خصوصیات درج ذیل ہیں: ۱- سورہ (یا آیت) کی فضیلت کا ذکر، اور اس بارے میں وارد ہونے والی روایات کا ذکر، اور کبھی کبھار وہ مسائل شروع کرنے سے پہلے سورہ کی فضیلت ذکر کرتے ہیں۔ ۲- سببِ نزول کا ذکر۔ ۳- آیت کی تفسیر ان آثار (روایات) کی روشنی میں کرنا جو اس بارے میں وارد ہوئے ہیں (جسے تفسیر بالماثور کہا جاتا ہے)، اور لغت میں الفاظ کے ممکنہ معانی کے مطابق، اس پر عربوں کے اشعار اور اقوال سے استشہاد کرتے ہوئےReference۔ ۴- آیت سے متعلق فقہی احکام کا ذکر، ائمہ کے درمیان اختلافات اور ان میں سے ہر ایک کے دلائل کے ذکر کے ساتھ۔ اکثر ان احکام کے ذکر کے دوران وہ طوالت اختیار کر جاتے ہیں، بسا اوقات ایسی باتوں کی طرف نکل جاتے ہیں جن کا تفسیر سے کوئی تعلق نہیں ہوتا۔ ۵- آیت کے الفاظ سے متعلق اشتقاق، تصریف، اعلال اور اعراب کا ذکر، کبھی کبھار ائمہ لغت کے اقوال کے ذکر کے ساتھ۔ ۶- قرات کے وجوہ کا ذکر، خواہ وہ متواتر ہوں یا غیر متواتر۔

اس کے علاوہ؛ کسی قول کو ترجیح دینا، کسی حدیث کی تصحیح کرنا، کسی مصنف کا تعاقب کرنا، یا بعض فرقوں جیسے معتزلہ اور قدریہ کے اقوال کی تردید کرنا...، یا غالی صوفیاء کے طرزِ عمل پر متنبہ کرنا...

حقیقت میں؛ یہ تفسیر صحیح معنوں میں ایک علمی انسائیکلوپیڈیا شمار ہوتی ہے، جس میں علامہ قرطبی رحمہ اللہ نے طرح طرح کے علوم جمع کیے ہیں، اور خاص طور پر احکام القرآن کی تفصیل بیان کی ہے، چنانچہ اپنی کتاب کی بنیاد اسی پر رکھی، اور کسی بھی مسلکی تعصب سے دور رہ کر اختلافی مسائل میں کھل کر بحث کی، پس ان کی کتاب "جامع لاحکام القرآن" کی صورت میں سامنے آئی۔

- ١٠ •

Sources of the Author and his Method of Benefiting from Them: One of the reasons for the richness of this commentary (Tafsir) is the abundance of sources from which the author drew his commentary. Some are well-known, and some are obscure. This indicates the breadth of his reading, his deep knowledge, and his leadership in this art. Anyone who reads this Tafsir will realize that. The author, may Allah have mercy on him, quoted extensively from those sources in all matters related to his commentary, though he relied more on some sources than others. Among the most important of these sources are: - Al-Muharrar al-Wajiz, which is the commentary of Ibn Atiyya (546 AH). - An-Nukat wal-Uyun, which is the commentary of Al-Mawardi (450 AH). - Tafsir of Abu al-Layth al-Samarqandi (375 AH). - Tafsir of al-Baghawi (516 AH). - Al-Wasit, which is the commentary of al-Wahidi (468 AH), and his Asbab al-Nuzul as well. - Ma'ani al-Qur'an, I'rab al-Qur'an, and al-Nasikh wal-Mansukh, by Abu Ja'far al-Nahhas (338 AH). - Al-Tamhid, Al-Istidhkar, Al-Kafi, Al-Durar fi Ikhtisar al-Siyar, and others, by Abu Umar ibn Abd al-Barr (463 AH). - Ahkam al-Qur'an, Al-Qabas Sharh al-Muwatta, and others, by Abu Bakr ibn al-Arabi (543 AH). - Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash Sa'id (211 AH), Yahya ibn Ziyad al-Farra (207 AH), Abu Ishaq al-Zajjaj (311 AH), and Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah (210 AH). - Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Harrasi (504 AH). - Al-Mufhim by Abu al-Abbas al-Qurtubi (656 AH). - Al-Mudawwana of the sayings of Malik (179 AH), narrated by Sahnun (240 AH) from Abd al-Rahman ibn al-Qasim (191 AH), Al-Ma'una by Qadi Abd al-Wahhab al-Baghdadi (422 AH), Al-Muntaqa by Abu al-Walid al-Baji (494 AH), 'Iqd al-Jawahir al-Thamina by Ibn Shas (616 AH), Al-Awsat and Al-Ishraf by Ibn al-Mundhir (318 AH), Al-Burhan by al-Juwayni (478 AH), and books by Ibn Khuwayz Mindad (circa 390 AH). - 11 -

लेखक के स्रोत और उनसे लाभ उठाने की उनकी विधि: इस व्याख्या (तफ़सीर) की समृद्धि के कारणों में से एक उन स्रोतों की प्रचुरता है जिनसे लेखक ने अपनी व्याख्या ली है। इनमें से कुछ प्रचलित हैं, और कुछ अज्ञात हैं, और यह उनके व्यापक अध्ययन, ज्ञान में गहराई और इस कला में उनके नेतृत्व को दर्शाता है। जो कोई भी इस तफ़सीर को पढ़ेगा वह इसे महसूस करेगा। लेखक, अल्लाह उन पर दया करे, ने अपनी व्याख्या से संबंधित सभी मामलों में उन स्रोतों से बहुत अधिक उद्धरण दिए हैं, हालाँकि वह कुछ स्रोतों पर दूसरों की तुलना में अधिक निर्भर थे। इनमें से सबसे महत्वपूर्ण स्रोत हैं: - अल-मुहर्रर अल-वजीज़, जो इब्न अतियाह (546 हिजरी) की तफ़सीर है। - अन-नुकात वल-उयून, जो अल-मावर्दी (450 हिजरी) की तफ़सीर है। - अबू अल-लैथ अल-समरकंदी (375 हिजरी) की तफ़सीर। - अल-बग़वी (516 हिजरी) की तफ़सीर। - अल-वसीत, जो अल-वाहिदी (468 हिजरी) की तफ़सीर है, और उनकी अस्बाब अल-नुज़ूल भी। - मानी अल-क़ुरान, इराब अल-क़ुरान, और अल-नासिख़ वल-मनसूख़, अबू जाफ़र अल-नहहास (338 हिजरी) द्वारा। - अल-तमहीद, अल-इस्तिधकार, अल-काफी, अल-दुरार फ़ी इख़्तिसार अल-सियार, और अन्य, अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र (463 हिजरी) द्वारा। - अहकाम अल-क़ुरान, अल-क़बास शरह अल-मुवत्ता, और अन्य, अबू बक्र इब्न अल-अरबी (543 हिजरी) द्वारा। - अल-अख़फ़श सईद (211 हिजरी), याह्या बिन ज़ियाद अल-फर्रा (207 हिजरी), अबू इसहाक़ अल-ज़ज्जाज (311 हिजरी) द्वारा मानी अल-क़ुरान, और अबू उबैदा (210 हिजरी) द्वारा मजाज़ अल-क़ुरान। - अल-किया अल-हर्रासी (504 हिजरी) द्वारा अहकाम अल-क़ुरान। - अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी (656 हिजरी) द्वारा अल-मुफ्हिम। - मलिक (179 हिजरी) के कथनों की अल-मुदव्वना, सह्नुन (240 हिजरी) द्वारा अब्द अल-रहमान बिन अल-क़ासिम (191 हिजरी) से रिवायत की गई, काज़ी अब्द अल-वहाब अल-बग़दादी (422 हिजरी) द्वारा अल-मऊना, अबू अल-वलीद अल-बाजी (494 हिजरी) द्वारा अल-मुन्तका, इब्न शास (616 हिजरी) द्वारा 'इक़्द अल-जवाहिर अल-थमीना, इब्न अल-मुन्ज़िर (318 हिजरी) द्वारा अल-औसत और अल-इशराफ़, अल-जुवैनी (478 हिजरी) द्वारा अल-बुरहान, और इब्न खुवेज़ मिन्दाद (लगभग 390 हिजरी) की पुस्तकें। - ११ -

مصنف کے مآخذ اور ان سے استفادہ کا طریقہ: اس تفسیر کی مالامالی کے اسباب میں سے ایک ان مآخذ کی کثرت ہے جن سے مصنف نے اپنی تفسیر حاصل کی ہے۔ ان میں سے کچھ مروج ہیں اور کچھ غیر معروف، اور یہ ان کے مطالعہ کی وسعت، علم میں گہرائی، اور اس فن میں ان کی امامت پر دلالت کرتا ہے، اور جو بھی اس تفسیر کا مطالعہ کرے گا وہ اسے محسوس کرے گا۔ مصنف رحمہ اللہ نے اپنی تفسیر سے متعلق تمام مسائل میں ان مآخذ سے بہت زیادہ نقل کیا ہے، سوائے اس کے کہ وہ بعض مآخذ پر دوسروں کی نسبت زیادہ انحصار کرتے تھے: ان اہم ترین مآخذ میں سے درج ذیل ہیں: - المحرر الوجیز، اور یہ ابن عطیہ (546ھ) کی تفسیر ہے۔ - النکت والعیون، اور یہ الماوردی (450ھ) کی تفسیر ہے۔ - ابو اللیث السمرقندی (375ھ) کی تفسیر۔ - البغوی (516ھ) کی تفسیر۔ - الوسیط، اور یہ الواحدی (468ھ) کی تفسیر ہے، اور ان کی اسباب النزول بھی۔ - معانی القرآن، إعراب القرآن، اور الناسخ والمنسوخ، ابوجعفر النحاس (338ھ) کی تصنیفات۔ - التمہید، الاستذکار، الکافي، اور الدرر في اختصار السیر وغیرہ، ابوعمر ابن عبد البر (463ھ) کی۔ - أحکام القرآن، القبس شرح الموطأ، وغیرہ، ابوبکر ابن العربی (543ھ) کی۔ - معانی القرآن، از اخفش سعید (211ھ)، اور یحییٰ بن زیاد الفراء (207ھ)، اور ابواسحاق الزجاج (311ھ)، اور مجاز القرآن از ابو عبیدہ (210ھ)۔ - أحکام القرآن از الکیا الہراسی (504ھ)۔ - المفہم از ابوالعباس القرطبی (656ھ)۔ - المدونة لأقوال مالك (179ھ) روایت سحنون (240ھ) از عبد الرحمن بن القاسم (191ھ)، والمعونة للقاضي عبد الوہاب البغدادی (422ھ)، والمنتقی لأبی الولید الباجی (494ھ)، وعقد الجواہر الثمینة لابن شاس (616ھ)، والأوسط، والإشراف لابن المنذر (318ھ)، والبرہان للجوینی (478ھ)، اور کتب ابن خُوَیْز مَنْداد (تقریباً 390ھ)۔ - ١١ -

- Books by Abu Bakr ibn al-Anbari (328 AH), and by Abu Bakr ibn al-Tayyib al-Baqillani (403 AH).
- Mushkil I'rab al-Qur'an, al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at, and al-Idah fi al-Waqf wa al-Ibtida' by Makki bin Abi Talib (437 AH).
- Al-Muhtasib by Ibn Jinni (392 AH).
- Jami' al-Bayan, al-Taysir, and al-Muqni' by Abu Amr al-Dani (444 AH).
- Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah (276 AH), and Gharib al-Hadith and al-Nasikh wa al-Mansukh by Abu Ubaid al-Qasim bin Sallam (224 AH), and Ma'alim al-Sunan, Gharib al-Hadith, and A'lam al-Hadith by al-Khattabi (388 AH).
- Al-Sihah by al-Jawhari (393 AH), Mujmal al-Lughah by Ibn Faris (395 AH), and Tahdhib al-Lughah by al-Azhari (370 AH).
- The nine books of Hadith, Musannaf Abi Bakr Ibn Abi Shaybah (235 AH), Musnad al-Bazzar (292 AH), Sahih Ibn Hibban (354 AH), Sunan al-Daraqutni (385 AH), Sunan al-Bayhaqi (458 AH), and al-Ahkam al-Sughra by Abu Muhammad Abd al-Haq al-Ishbili (582 AH).
- Al-Siyar wa al-Maghazi by Ibn Ishaq (151 AH), and al-Maghazi by al-Waqidi (207 AH).
- Al-Risalah al-Qushayriyyah by Abu al-Qasim al-Qushayri (465 AH), Nawadir al-Usul by al-Hakim al-Tirmidhi (around 320 AH), and 'Ara'is al-Majalis by Abu Ishaq al-Tha'labi (427 AH).
- Al-Asma' wa al-Sifat by al-Bayhaqi (458 AH), al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman by al-Halimi (403 AH), al-Irshad by al-Juwayni (478 AH), and Ishtiqaq Asma' Allah al-Husna by al-Zajjaji (340 AH).

He, may God have mercy on him, usually attributed sayings to their authors, but omitted doing so in some places. Sometimes his quotations were indirect; for example, he quoted via Ibn Atiyyah from each of al-Tabari, - 12 -

- अबू बक्र इब्न अल-अंबारी (328 हिजरी) और अबू बक्र इब्न अल-तैय्यब अल-बाकिल्लानी (403 हिजरी) की पुस्तकें।
- मक्की बिन अबी तालिब (437 हिजरी) द्वारा मुश्किल इराब अल-कुरान, अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरात, और अल-इदाह फि अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा।
- इब्न जिन्नी (392 हिजरी) द्वारा अल-मुहतसिब।
- अबू अम्र अल-दानी (444 हिजरी) द्वारा जामी अल-बयान, अल-तयसीर और अल-मुक़्नी।
- इब्न कुतैबा (276 हिजरी) द्वारा गरी़ब अल-कुरान, और अबू उबैद अल-कासिम बिन सल्लम (224 हिजरी) द्वारा गरी़ब अल-हदीस और अल-नासिख़ व अल-मंसूख, और अल-खत्ताबी (388 हिजरी) द्वारा मालिम अल-सुनन, गरी़ब अल-हदीस और आलम अल-हदीस।
- अल-जौहरी (393 हिजरी) द्वारा अल-सिहाह, इब्न फ़ारिस (395 हिजरी) द्वारा मुज्मल अल-लुगा, और अल-अज़हरी (370 हिजरी) द्वारा तहज़ीब अल-लुगा।
- हदीस की नौ पुस्तकें मुसन्निफ़ अबी बक्र इब्न अबी शैबा (235 हिजरी), मुसनद अल-बज़ार (292 हिजरी), सहीह इब्न हिब्बान (354 हिजरी), सुनन अल-दाराकुतनी (385 हिजरी), सुनन अल-बैहकी (458 हिजरी), और अबू मुहम्मद अब्द अल-हक अल-इशबिली (582 हिजरी) द्वारा अल-अहकाम अल-सुगरा।
- इब्न इस्हाक (151 हिजरी) द्वारा अल-सियार व अल-मग़ाज़ी, और अल-वाकिदी (207 हिजरी) द्वारा अल-मग़ाज़ी।
- अबू अल-कासिम अल-कुशैरी (465 हिजरी) द्वारा अल-रिसाला अल-कुशैरिय्या, अल-हाकिम अल-तिर्मिज़ी (लगभग 320 हिजरी) द्वारा नवाद़िर अल-उसूल, और अबू इस्हाक अल-थालाबी (427 हिजरी) द्वारा अराइस अल-मजालिस।
- अल-बैहकी (458 हिजरी) द्वारा अल-अस्मा व अल-सिफ़ात, अल-हलीमी (403 हिजरी) द्वारा अल-मिन्हाज फि शुअब अल-ईमान, अल-जुवैनी (478 हिजरी) द्वारा अल-इरशाद, और अल-ज़ज्जाजी (340 हिजरी) द्वारा इश्तीकाक अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना।

और वे, अल्लाह उन पर रहम करे, अक्सर कथनों को उनके लेखकों को श्रेय देते थे, और कुछ स्थानों पर इसे छोड़ देते थे। कभी-कभी उनका उद्धरण अप्रत्यक्ष होता था; उदाहरण के लिए, उन्होंने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-तब़री के प्रत्येक से उद्धृत किया, - 12 -

- ابو بکر ابن الانباری (328ھ) اور ابو بکر ابن الطیب الباقلانی (403ھ) کی کتب۔
- مکی بن ابی طالب (437ھ) کی مشکل إعراب القرآن، والکشف عن وجوہ القراءات، اور الإیضاح في الوقف والابتداء۔
- ابن جنی (392ھ) کی المحتسب۔
- ابو عمرو الدانی (444ھ) کی جامع البیان، والتیسیر، اور المقنع۔
- ابن قتیبہ (276ھ) کی غریب القرآن، اور ابو عبید القاسم بن سلام (224ھ) کی غریب الحدیث اور الناسخ والمنسوخ، اور الخطابی (388ھ) کی معالم السنن، غریب الحدیث، اور أعلام الحدیث۔
- الجوہری (393ھ) کی الصحاح، ابن فارس (395ھ) کی مجمل اللغۃ، اور الازہری (370ھ) کی تہذیب اللغۃ۔
- حدیث کی نو کتب، مصنف ابن ابی شیبہ (235ھ)، مسند البزار (292ھ)، صحیح ابن حبان (354ھ)، سنن الدارقطنی (385ھ)، سنن البیہقی (458ھ)، اور ابو محمد عبد الحق الإشبیلی (582ھ) کی الأحکام الصغری۔
- ابن اسحاق (151ھ) کی السیر والمغازي، اور الواقدی (207ھ) کی المغازی۔
- ابو القاسم القشیری (465ھ) کی الرسالۃ القشیریۃ، الحکیم الترمذی (تقریباً 320ھ) کی نوادر الأصول، اور ابو اسحاق الثعلبی (427ھ) کی عرائس المجالس۔
- البیہقی (458ھ) کی الأسماء والصفات، الحلیمی (403ھ) کی المنہاج في شعب الإیمان، الجوینی (478ھ) کی الإرشاد، اور الزجاجی (340ھ) کی اشتقاق أسماء اللہ الحسنی۔

اور وہ (رحمہ اللہ) اکثر اقوال کو ان کے مالکین کی طرف منسوب کرتے تھے، اور بعض مقامات پر اسے چھوڑ دیتے تھے۔ اور کبھی کبھار ان کا نقل کرنا واسطے سے ہوتا تھا، مثلاً انہوں نے ابن عطیہ کے واسطے سے طبری میں سے ہر ایک سے نقل کیا، - ۱۲ -

...and al-Mahdawi, Abu Ali al-Farsi, Makki ibn Abi Talib, and Ibn Jinni(1). He quoted through Abu Ja'far al-Nahhas from Sibawayh, al-Akhfash, al-Farra, and al-Zajjaj(2). He quoted through Ibn Abd al-Barr from al-Tahawi and al-Tabari(3). Sometimes the author adds his own words within the text he quotes, and perhaps some illusion occurred to him in this addition. Sometimes he combines words from two sources; for example, he quoted from Abu al-Abbas in 'al-Mufham', and included within that poetry from the 'Sirah' of Ibn Hisham, which Abu al-Abbas had referred to, then he returned to the words of 'al-Mufham', without pointing to those sources(4). The author, may Allah have mercy on him, sometimes adapts his quotes; he quoted from Ibn Abd al-Barr in 'al-Tamhid' the reading: "He will certainly imprison him for a while [atta hin]." Then he said: "Abu Dawud mentioned it." End of quote. This gives the false impression that it is in his 'Sunan', while the reality is that Ibn Abd al-Barr only mentioned it with his chain of transmission through Abu Dawud, and it is outside the 'Sunan'. Similarly, he said regarding a hadith: "Al-Bazzar mentioned it." But it is not in his 'Musnad'; rather, Ibn Abd al-Barr narrated it through him, and the author quoted Ibn Abd al-Barr's words. There are other examples of this style(5).

His digressions in interpretation (Tafsir): The author sometimes digresses into listing rulings, mentioning reports, or presenting discussions that have no connection to interpretation. We mention some of them as examples: In the interpretation of Allah Almighty's saying: {Then Satan caused them to slip out of it} [Al-Baqarah: 36], he elaborated on...

(1) See 1/137, 216-217, 292 and 233. (2) See 1/332, 355 and 373. (3) See 1/72, 73 and 198. (4) In the interpretation of Allah Almighty's saying: {Those who responded to Allah and the Messenger} [Al-Imran: 172]. (5) See 1/77, 4/348 and 5/6.

- 13 -

...और अल-महदवी, अबू अली अल-फ़ारसी, मक्की इब्न अबी तालिब, और इब्न जिन्नी(1)। उन्होंने अबू जाफ़र अल-नहस के माध्यम से सिबवयेह, अल-अख़फ़श, अल-फ़र्रा और अल-ज़ज्जाज से उद्धृत किया(2)। उन्होंने इब्न अब्द अल-बर के माध्यम से अल-तहावी और अल-तबारी से उद्धृत किया(3)। कभी-कभी लेखक अपने द्वारा उद्धृत पाठ के बीच में अपने शब्द जोड़ देता है, और शायद इस वृद्धि में उसे कोई भ्रम हुआ हो। कभी-कभी वह दो स्रोतों से शब्दों को मिलाता है; उदाहरण के लिए, उन्होंने 'अल-मुफ़हम' में अबू अल-अब्बास से उद्धृत किया, और उसमें इब्न हिशाम की 'सीरत' की कविता शामिल की, जिसका उल्लेख अबू अल-अब्बास ने किया था, फिर वे 'अल-मुफ़हम' के शब्दों पर लौट आए, उन स्रोतों की ओर इशारा किए बिना(4)। लेखक, अल्लाह उन पर रहम करे, कभी-कभी अपने उद्धरणों में बदलाव करते हैं; उन्होंने 'अल-तमहीद' में इब्न अब्द अल-बर से यह पाठ उद्धृत किया: "वह निश्चित रूप से उसे एक समय के लिए कैद करेगा [अत्ता हीन]।" फिर उन्होंने कहा: "अबू दाऊद ने इसका उल्लेख किया है।" उद्धरण समाप्त। इससे यह भ्रम होता है कि यह उनकी 'सुनन' में है, जबकि वास्तविकता यह है कि इब्न अब्द अल-बर ने केवल अबू दाऊद के माध्यम से अपनी संचरण श्रृंखला के साथ इसका उल्लेख किया है, और यह 'सुनन' के बाहर है। इसी तरह, उन्होंने एक हदीस के बारे में कहा: "अल-बज़ार ने इसका उल्लेख किया है।" लेकिन यह उनके 'मुसनद' में नहीं है; बल्कि, इब्न अब्द अल-बर ने उनके माध्यम से इसे वर्णित किया, और लेखक ने इब्न अब्द अल-बर के शब्दों को उद्धृत किया। इस शैली के अन्य उदाहरण भी हैं(5)।

तफ़सीर (व्याख्या) में उनका विषयांतर: लेखक कभी-कभी प्रावधानों को सूचीबद्ध करने, रिपोर्टों का उल्लेख करने, या ऐसी चर्चाओं को प्रस्तुत करने में विषयांतर कर जाते हैं जिनका व्याख्या से कोई संबंध नहीं होता है। हम उदाहरण के रूप में उनमें से कुछ का उल्लेख करते हैं: अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: {फिर शैतान ने उन्हें वहाँ से फिसला दिया} [अल-बकराह: 36], उन्होंने इसके बारे में विस्तार से बताया...

(1) देखें 1/137, 216-217, 292 और 233। (2) देखें 1/332, 355 और 373। (3) देखें 1/72, 73 और 198। (4) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: {जिन्होंने अल्लाह और रसूल की पुकार को स्वीकार किया} [आल-इमरान: 172]। (5) देखें 1/77, 4/348 और 5/6।

اور المہدوی، ابو علی الفارسی، مکی بن ابی طالب، اور ابن جنی(1)۔ انہوں نے ابو جعفر النحاس کے واسطے سے سیبویہ، الاخفش، الفراء اور الزجاج سے نقل کیا(2)۔ اور ابن عبد البر کے واسطے سے الطحاوی اور الطبری سے نقل کیا(3)۔ اور کبھی کبھی مصنف جس عبارت کو نقل کر رہے ہوتے ہیں اس کے دوران میں اپنا کلام بڑھا دیتے ہیں، اور بسا اوقات اس اضافے میں انہیں وہم ہو جاتا ہے۔ اور کبھی کبھی وہ دو مصدروں سے کلام کو جمع کر دیتے ہیں، چنانچہ انہوں نے 'المفہم' میں ابو العباس سے نقل کیا، اور اس کے دوران ابن ہشام کی سیرت سے کچھ اشعار شامل کر دیے جس کی طرف ابو العباس نے اشارہ کیا تھا، پھر وہ 'المفہم' کے کلام کی طرف لوٹ آئے، ان ذرائع کی طرف اشارہ کیے بغیر(4)۔ مصنف رحمہ اللہ کبھی اپنی نقل میں تصرف بھی کرتے ہیں، چنانچہ انہوں نے 'التمہید' میں ابن عبد البر سے یہ قراءت نقل کی: "لیسجننه عتی حین" (وہ اسے ایک وقت تک ضرور قید میں رکھے گا)۔ پھر کہا: اسے ابو داؤد نے ذکر کیا ہے۔ (ا ہـ) اور اس سے یہ وہم ہوتا ہے کہ یہ ان کی 'سنن' میں ہے، حالانکہ حقیقت یہ ہے کہ ابن عبد البر نے اسے ابو داؤد کے واسطے سے اپنی سند کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور یہ سنن سے خارج ہے۔ اسی طرح انہوں نے ایک حدیث کے بارے میں کہا: اسے البزار نے ذکر کیا ہے۔ حالانکہ یہ ان کی 'مسند' میں نہیں ہے، بلکہ ابن عبد البر نے اسے ان کے طریقے سے روایت کیا ہے، اور مصنف نے ابن عبد البر کا کلام نقل کیا ہے۔ اس طرز کی اور بھی مثالیں موجود ہیں(5)۔

تفسیر میں ان کا استطراد (بات سے بات نکالنا): مصنف کبھی کبھی احکام بیان کرنے، یا خبریں ذکر کرنے، یا ایسی بحثیں چھیڑنے کی طرف نکل جاتے ہیں جن کا تفسیر سے کوئی تعلق نہیں ہوتا، ہم بطور مثال ان میں سے کچھ کا ذکر کرتے ہیں: اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں:

{فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا} [البقرہ: 36] (پھر شیطان نے ان دونوں کو وہاں سے پھسلا دیا) انہوں نے تفصیل سے ذکر کیا...

(1) دیکھیے 1/137 اور 216-217 اور 292 اور 233۔ (2) دیکھیے 1/332 اور 355 اور 373۔ (3) دیکھیے 1/72 اور 73 اور 198۔ (4) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: {الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ} [آل عمران: 172]۔ (5) دیکھیے 1/77 اور 4/348 اور 5/6۔

- 13 •

Snakes and their rulings, with the inclusion of some discarded reports in this section as a digression upon a report... from the Isra'iliyyat; Its message is that the snake was a servant to Adam in Paradise, then it betrayed him...!

And in the interpretation of the words of the Almighty: ﴿Dwell, you and your wife, in Paradise﴾ [Al-Baqarah: 35], he mentioned the rulings of... Sukna, Umra, and Ruqba. Abu Hayyan followed up in Al-Bahr (1/156) saying: There is nothing in the verse... that indicates any of what he mentioned.

And in the interpretation of the words of the Almighty: ﴿and its cucumbers﴾ [Al-Baqarah: 61], he mentioned the root 'fath-a' and 'rath-a' after mentioning... the root 'qath-a'.

He mentioned the disagreement among scholars regarding eating onions and garlic, and what has a foul smell, when interpreting... the words of the Almighty: ﴿and its garlic, lentils, and onions﴾. And he mentioned the rulings of Qasama when interpreting the words of... the Almighty: ﴿So We said, "Strike him with part of it"﴾ [Al-Baqarah: 73], and he mentioned the rulings of circumcision when interpreting the words of... the Almighty: ﴿And when Abraham was tested by his Lord with certain words﴾ [Al-Baqarah: 124], and much more.

Illusions (errors) that occurred to him: - Among those - The author, may God have mercy on him, erred in his citation from Al-Khattabi in 'Ma'alim al-Sunan' regarding a narration... mentioned by Al-Khattabi by way of Abd al-Razzaq; the author made it two narrations, and he also erred in... the context of the hadith. (1/22).

Sometimes he attributes a saying to someone other than its author, as happened to him in his citation from 'Ma'alim al-Sunan'... in which Al-Khattabi cited words from Ibn al-Anbari, but Al-Qurtubi made it from the words of Al-Khattabi... (pp. 74-75). Similarly, in his citation from 'al-Muharrar al-Wajiz' by Ibn Atiyyah, where... he attributed to him what is from the words of Ibn Zayd. (1/410).

He quoted from Ibn al-Anbari in 'Al-Zahir' words of Abu al-Abbas (who is Tha'lab), then the author's... illusion went to him being Abu al-Abbas al-Mubarrad, so he said: Al-Mubarrad claimed. (1/160-161).

He attributed hadiths to narrators other than their own, as in the hadith of Ibn Abi Awfa (1/437), which he attributed to Abu...

- 14 -

सांप और उनके नियम, इस अध्याय में कुछ निरर्थक समाचारों को शामिल करने के साथ, एक ऐसी रिपोर्ट पर विषयांतर के रूप में... जो इस्राइलीयत से है; जिसका सार यह है कि सांप जन्नत में आदम का सेवक था, फिर उसने उनसे विश्वासघात किया...!

और अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: ﴿तुम और तुम्हारी पत्नी जन्नत में निवास करो﴾ [अल-बक़रह: 35], उन्होंने इसके नियम बताए... सुकना, उमरा और रुक़्बा। अबू हय्यान ने अल-बह्र (1/156) में यह कहते हुए उनकी आलोचना की: आयत में... ऐसा कुछ नहीं है जो उनके द्वारा बताए गए किसी भी विषय का संकेत देता हो।

और अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: ﴿और उसकी ककड़ी﴾ [अल-बक़रह: 61], उन्होंने 'क़था' मूल के उल्लेख के बाद 'फ़थ-अ' और 'रथ-अ' मूल का उल्लेख किया।

उन्होंने प्याज और लहसुन खाने में विद्वानों के मतभेदों का उल्लेख किया, और जिसमें दुर्गंध होती है, उस समय जब वे व्याख्या कर रहे थे... अल्लाह तआला के शब्द: ﴿और उसका लहसुन, मसूर और प्याज﴾। और उन्होंने 'क़सामा' (सामूहिक शपथ) के नियमों का उल्लेख किया जब व्याख्या कर रहे थे... अल्लाह तआला के शब्द: ﴿तो हमने कहा, "उसे उसके एक भाग से मारो"﴾ [अल-बक़रह: 73], और उन्होंने खतना के नियमों का उल्लेख किया जब व्याख्या कर रहे थे... अल्लाह तआला के शब्द: ﴿और जब इब्राहीम को उसके पालनहार ने कुछ शब्दों से आज़माया﴾ [अल-बक़रह: 124], और भी बहुत कुछ।

उनसे हुई कुछ गलतियाँ (भ्रम): - जिनमें से - मुसन्निफ़ (लेखक), रहिमहुल्लाह, ने 'मआलिम अल-सुनन' में अल-खत्ताबी से एक रिवायत उद्धृत करने में गलती की... जिसे अल-खत्ताबी ने अब्द अल-रज्ज़ाक के माध्यम से उल्लेख किया था; मुसन्निफ़ ने उसे दो रिवायतें बना दिया, और उन्होंने इसी तरह गलती की... हदीस के संदर्भ में। (1/22)।

और कभी-कभी वे किसी कथन को उसके मूल लेखक के बजाय किसी और की ओर मोड़ देते हैं, जैसा कि 'मआलिम अल-सुनन' से उनके उद्धरण में हुआ... जिसमें अल-खत्ताबी ने इब्न अल-अंबारी के शब्द उद्धृत किए थे, लेकिन अल-कुर्तुबी ने उसे अल-खत्ताबी का शब्द बना दिया... (पृष्ठ 74 - 75)। इसी तरह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' से इब्न अतिय्या के उनके उद्धरण में हुआ, जहाँ... उन्होंने उसकी ओर वह चीज़ें जोड़ दीं जो वास्तव में इब्न ज़ैद के शब्द थे। (1/410)।

और उन्होंने 'अल-ज़ाहिर' में इब्न अल-अंबारी से अबू अल-अब्बास (जो कि थालब हैं) के शब्द उद्धृत किए, तो... मुसन्निफ़ को भ्रम हुआ कि वे अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद हैं, तो उन्होंने कहा: अल-मुबर्रद ने दावा किया। (1/160-161)।

और उन्होंने हदीसों को उनके वास्तविक वर्णनकर्ताओं के बजाय दूसरों के नाम कर दिया, जैसा कि इब्न अबी औफ़ा की हदीस (1/437) में है, जिसे उन्होंने अबू... के नाम कर दिया।

- 14 -

سانپ اور ان کے احکام، اس باب میں بعض متروک (بے کار) خبروں کے ذکر کے ساتھ ایک خبر پر استطراداً (ضمنی طور پر)... اسرائیلیات سے؛ اس کا مفہوم یہ ہے کہ سانپ جنت میں آدم کا خادم تھا پھر اس نے ان سے خیانت کی...!

اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: ﴿تم اور تمہاری بیوی جنت میں رہو﴾ [البقرہ: 35]، انہوں نے احکام ذکر کیے... سکنیٰ، عمریٰ اور رقبیٰ کے، اور ابو حیان نے البحر (1/156) میں ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: آیت میں... کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو ان کے ذکر کردہ کسی بات پر دلالت کرتی ہو۔

اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: ﴿اور اس کی ککڑی﴾ [البقرہ: 61]، انہوں نے مادہ 'قثأ' کے ذکر کے بعد مادہ 'فثأ' اور 'رثأ' کا ذکر کیا۔

اور انہوں نے پیاز اور لہسن، اور جس چیز میں ناگوار بو ہو، اسے کھانے کے بارے میں علماء کے اختلاف کا ذکر کیا، اس وقت جب وہ تفسیر کر رہے تھے... اللہ تعالیٰ کے قول کی: ﴿اور اس کا لہسن، مسور اور پیاز﴾۔ اور انہوں نے قسامہ کے احکام کا ذکر کیا اللہ تعالیٰ کے قول کی تفسیر کے وقت... ﴿تو ہم نے کہا: اسے اس کے ایک حصے سے مارو﴾ [البقرہ: 73]، اور انہوں نے ختنہ کے احکام کا ذکر کیا اللہ تعالیٰ کے قول کی تفسیر کے وقت... ﴿اور جب ابراہیم کو ان کے رب نے چند کلمات کے ساتھ آزمایا﴾ [البقرہ: 124]، اور اس کے علاوہ بہت کچھ۔

ان سے ہونے والے کچھ اوہام (غلطیاں): - من جملہ ان کے - مصنف رحمہ اللہ سے 'معالم السنن' میں خطابی سے نقل کرنے میں ایک روایت میں وہم (غلطی) ہوئی... جسے خطابی نے عبد الرزاق کے واسطے سے ذکر کیا تھا، تو مصنف نے اسے دو روایتیں بنا دیا، اور اسی طرح وہم ہوا... حدیث کے سیاق میں۔ (1/22)۔

اور بسا اوقات وہ قول کو اس کے اصل صاحب کے علاوہ کی طرف منسوب کر دیتے ہیں، جیسا کہ ان کے ساتھ 'معالم السنن' سے نقل کرنے میں ہوا... جس میں خطابی نے ابن الانباری کا کلام پیش کیا تھا، تو قرطبی نے اسے خطابی کا کلام بنا دیا... (ص 74 - 75)۔ اور جیسا کہ ان کے ساتھ ابن عطیہ کی 'المحرر الوجیز' سے نقل کرنے میں ہوا، جہاں... انہوں نے ان کی طرف وہ منسوب کر دیا جو ابن زید کا کلام تھا۔ (1/410)۔

اور ابن الانباری کی 'الزاھر' سے ابو العباس (جو کہ ثعلب ہیں) کا کلام نقل کیا، تو... مصنف کا وہم اس طرف گیا کہ یہ ابو العباس المبرد ہیں، چنانچہ انہوں نے کہا: مبرد نے دعویٰ کیا۔

(1/160-161)۔

اور احادیث کو ان کے اصل راویوں کے علاوہ کی طرف منسوب کر دیا، جیسا کہ ابن ابی اوفیٰ کی حدیث (1/437) میں ہے، اسے ابو... کی طرف منسوب کر دیا۔

- 14 •

Waqid, and the Hadith of Abu Huraira (1/356) he attributed to Ibn Mas'ud, and a Mursal Hadith (3/194) for Muhammad bin Abdul Rahman bin Thawban (who is a Tabi'i) he attributed to Abdul Rahman bin 'Aish (who is a Sahabi). He also attributed Hadiths to other than their narrators, such as attributing a Hadith to Al-Bukhari when it's not in his collection, and other such instances. (1/73, 89, 174, and 356).

He attributed a verse of poetry to Al-Kharzanji (1/260) which belongs to Qais bin Zuhair, and Al-Kharzanji mentioned it.

He quoted (1/199) a Hadith from Al-Daraqutni in his Sunan, then quoted his authentication of it by saying: "This is authentic and what follows it." In reality, Al-Daraqutni's saying "and what follows it" is an authentication of the Hadith that Al-Daraqutni presented immediately after it in his Sunan, which the author did not include.

He mentioned (2/31) the Hadith: "There is no prayer for a neighbor of the mosque except in the mosque." He said: "It was narrated by Abu Dawood, and authenticated by Abu Muhammad Abdul Haqq." End quote. The reality is that the Hadith was narrated by Al-Daraqutni, and Abu Dawood did not narrate it, and we did not find its authentication with Abu Muhammad Abdul Haqq; rather, he deemed it weak in 'Al-Ahkam Al-Wusta' (1/275).

He mentioned (2/197) the Hadith of Bashir bin Sahl regarding Al-Qasamah, and that Yahya bin Said, Ibn 'Uyaynah, Hammad bin Zaid, and Abdul Wahhab Al-Thaqafi supported it... this is an error, the correct version is that Ibn 'Uyaynah, Hammad bin Zaid, and Abdul Wahhab Al-Thaqafi supported it on the authority of Yahya bin Said...

He mentioned (3/25) the Hadith: "Do not benefit from a dead animal at all." Then he mentioned the Hadith: "Do not benefit from the skin or tendons of a dead animal" and attributed it to Abdullah bin 'Ukaym, even though they are one and the same Hadith.

It is noted that the author may repeat a meaning or a report because of the repetition of the source he takes from, as he quoted from Ibn al-Mustanir (7/200), then said: "And so said Qutrub." And Qutrub is the same person as Ibn al-Mustanir.

He mentioned (3/37) that Abu Bakr bin Abi Shaybah is from among the narrators of Muslim only, even though he is also among the narrators of Al-Bukhari.

- 15 -

वाक़िद, और अबू हुरैरा (1/356) की हदीस को उन्होंने इब्न मसूद से जोड़ दिया, और मुहम्मद बिन अब्दुल रहमान बिन थौबान (जो एक ताबीई हैं) की एक मुरसल हदीस (3/194) को उन्होंने अब्दुल रहमान बिन आइश (जो एक सहाबी हैं) से जोड़ दिया। उन्होंने हदीसों को उनके वर्णनकर्ताओं के अलावा अन्य लोगों से भी जोड़ा, जैसे किसी हदीस को अल-बुखारी से जोड़ना जबकि वह उनके पास नहीं है, और इसी तरह के अन्य उदाहरण। (1/73, 89, 174 और 356)।

उन्होंने एक शेर अल-खर्ज़ंजी (1/260) की ओर मन्सूब किया, जबकि वह कैस बिन ज़ुहैर का है, और अल-खर्ज़ंजी ने इसका उल्लेख किया है।

उन्होंने अल-दाराकुत्नी की अपनी सुनन से एक हदीस उद्धृत की (1/199), फिर यह कहते हुए उनके द्वारा इसकी पुष्टि को उद्धृत किया: "यह सही है और जो इसके बाद है।" वास्तव में, अल-दाराकुत्नी का यह कहना "और जो इसके बाद है", उस हदीस की पुष्टि है जिसे अल-दाराकुत्नी ने अपनी सुनन में इसके तुरंत बाद पेश किया था, और लेखक ने इसे शामिल नहीं किया।

उन्होंने (2/31) इस हदीस का उल्लेख किया: "मस्जिद के पड़ोसी के लिए मस्जिद के अलावा कहीं और नमाज़ नहीं है।" उन्होंने कहा: "इसे अबू दाऊद ने वर्णित किया है, और अबू मुहम्मद अब्दुल हक़ ने इसकी पुष्टि की है।" समाप्त। हकीकत यह है कि हदीस को अल-दाराकुत्नी ने वर्णित किया था, और अबू दाऊद ने इसे वर्णित नहीं किया, और हमें अबू मुहम्मद अब्दुल हक़ के पास इसकी कोई पुष्टि नहीं मिली; बल्कि, उन्होंने 'अल-अहकाम अल-वुस्ता' (1/275) में इसे कमजोर (ज़ईफ़) बताया है।

उन्होंने कसम (अल-कसामा) के संबंध में बशीर बिन सहल की हदीस (2/197) का उल्लेख किया, और कहा कि याह्या बिन सईद, इब्न उययना, हम्माद बिन ज़ैद और अब्दुल वहाब अल-थकफी ने इसका समर्थन किया है... यह एक भ्रम है, सही बात यह है कि इब्न उययना, हम्माद बिन ज़ैद और अब्दुल वहाब अल-थकफी ने याह्या बिन सईद के अधिकार पर इसका समर्थन किया है...

उन्होंने (3/25) इस हदीस का उल्लेख किया: "मृत जानवर से किसी भी चीज़ का लाभ न उठाओ।" फिर उन्होंने हदीस का उल्लेख किया: "मृत जानवर की खाल या नसों से लाभ न उठाओ" और इसे अब्दुल्ला बिन उकैम से जोड़ दिया, जबकि ये दोनों एक ही हदीस हैं।

यह ध्यान दिया गया है कि लेखक एक ही अर्थ या रिपोर्ट को दोहरा सकता है, क्योंकि वह जिस स्रोत से जानकारी लेता है उसमें दोहराव होता है, जैसा कि उन्होंने इब्न अल-मुस्तनीर (7/200) से उद्धृत

किया, फिर कहा: "और कुतरुब ने भी ऐसा ही कहा।" और कुतरुब वही व्यक्ति है जो इब्न अल-मुस्तनीर है।

उन्होंने उल्लेख किया (3/37) कि अबू बक्र बिन अबी शायबा केवल मुस्लिम के वर्णनकर्ताओं में से हैं, जबकि वे अल-बुखारी के वर्णनकर्ताओं में से भी हैं।

- 15 -

واقد، اور ابوہریرہ کی حدیث (356/1) کو انہوں نے ابن مسعود سے منسوب کیا، اور محمد بن عبد الرحمن بن ثوبان (جو تابعی ہیں) کی ایک مرسل حدیث (194/3) کو انہوں نے عبد الرحمن بن عائش (جو صحابی ہیں) سے منسوب کیا۔ انہوں نے اسی طرح احادیث کو ان کے مخرجین (بیان کرنے والوں) کے علاوہ دوسروں سے بھی منسوب کیا، مثلاً کسی حدیث کو بخاری کی طرف منسوب کرنا جبکہ وہ ان کے پاس نہیں ہے، اور اسی طرح کے دیگر واقعات۔ (73/1 اور 89 اور 174 اور 356)۔

انہوں نے ایک شعر الخارزنجی (260/1) کی طرف منسوب کیا حالانکہ وہ قیس بن زہیر کا ہے، اور اسے الخارزنجی نے ذکر کیا ہے۔

انہوں نے (199/1) دارقطنی کی سنن سے ایک حدیث نقل کی، پھر ان کی طرف سے اس کی تصحیح (درستی کی تصدیق) کو ان الفاظ میں نقل کیا: "یہ صحیح ہے اور جو اس کے بعد ہے۔" حقیقت یہ ہے کہ دارقطنی کا قول "اور جو اس کے بعد ہے"، اس حدیث کی تصحیح ہے جسے دارقطنی نے اپنی سنن میں اس کے فوراً بعد ذکر کیا ہے، اور مصنف نے اسے بیان نہیں کیا۔

انہوں نے (31/2) حدیث ذکر کی: "مسجد کے پڑوسی کی کوئی نماز نہیں سوائے مسجد کے۔" انہوں نے کہا: "اسے ابوداؤد نے روایت کیا، اور ابومحمد عبدالحق نے اس کی تصحیح کی۔" انتہیٰ۔ حقیقت یہ ہے کہ اس حدیث کو دارقطنی نے روایت کیا ہے، ابوداؤد نے اسے روایت نہیں کیا، اور ہمیں ابومحمد عبدالحق کے ہاں اس کی تصحیح نہیں ملی، بلکہ انہوں نے 'الاحکام الوسطیٰ' (275/1) میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔

انہوں نے (197/2) القسامہ کے بارے میں بشیر بن سہل کی حدیث ذکر کی، اور یہ کہ اسے یحییٰ بن سعید، ابن عیینہ، حماد بن زید، اور عبدالوہاب الثقفی نے اسناد کے ساتھ بیان کیا ہے... یہ وہم

ہے، اور صحیح بات یہ ہے کہ ابن عیینہ، حماد بن زید، اور عبدالوہاب الثقفی نے اسے یحییٰ بن سعید سے روایت کیا ہے...

انہوں نے (25/3) حدیث ذکر کی: "مردار سے کسی بھی چیز کا فائدہ نہ اٹھاؤ۔" اور اس کے بعد حدیث ذکر کی: "مردار کی کھال اور پٹھوں سے فائدہ نہ اٹھاؤ" اور اسے عبداللہ بن عکیم سے منسوب کیا، حالانکہ وہ دونوں ایک ہی حدیث ہیں۔

یہ بات قابلِ مشاہدہ ہے کہ مصنف کبھی کبھی کسی مفہوم یا خبر کو دہراتے ہیں، کیونکہ جس ماخذ سے وہ نقل کر رہے ہوتے ہیں اس میں تکرار ہوتی ہے، جیسا کہ انہوں نے ابن المستنیر (7/ 200) سے نقل کیا، پھر کہا: "اور اسی طرح قطرب نے بھی کہا۔" حالانکہ قطرب ہی ابن المستنیر ہیں۔

انہوں نے ذکر کیا (37/3) کہ ابوبکر بن ابی شیبہ صرف مسلم کے راویوں میں سے ہیں، حالانکہ وہ بخاری کے راویوں میں سے بھی ہیں۔

- 15 •

And he mentioned (4/177) Ibn al-Arabi's choice in his book "Al-Qabas" regarding the 'Middle Prayer' (al-Salat al-Wusta) that it is the Asr prayer. However, what is in "Al-Qabas" by Ibn al-Arabi is that it is the Fajr prayer. He said in "Al-Aridah": the correct view is that it is hidden. Perhaps Al-Hafiz Ibn Hajar in "Al-Fath" (8/196) and Abu Hayyan in "Al-Bahr" (2/240) quoted this from the author, as they mentioned about Ibn al-Arabi similar to what the author mentioned about him.

And in the interpretation of the Almighty's saying: "And when Allah took a covenant from those who were given the Scripture: 'You shall make it clear to the people and not conceal it'" [Aali Imran: 187] (5/458-459); he said: Abu Amr and Asim, in the narration of Abu Bakr and the people of Mecca, read it with the letter 'ta' (tuktimunahu) as a form of address, while the rest read it with 'ya' (yuktimunahu). End quote. This is an error, and the correct view is the opposite.

And in the interpretation of the Almighty's saying: "except that they commit an open indecency" [An-Nisa: 19] (6/158-159); the author said: "mubayyinah" with a kasra on the 'ya' is the reading of Nafi' and Abu Amr, and the rest with a fatha on the 'ya'. This is an error. The correct version is: "wa mubayyanat" with a fatha on the 'ya', as found in Ibn Atiyyah's "Al-Muharrar al-Wajiz" (2/28), and the statement is from him. This means that Abu Amr and Nafi' agreed on these two words throughout the Quran, as mentioned; see "Al-Sab'ah", page 230.

Sometimes the word "we said" (qulna) or "I said" (qultu) appears, but the words are not his. For example, his statement (4/148): "we said", and the words belong to Ibn al-Arabi; and his statement (4/387): "I said", and the words belong to Abu al-Abbas al-Qurtubi.

Or a correction of a statement is made without explicitly naming its author, as occurred in (6/45-46) during the interpretation of the Almighty's saying: "But if they, of their own accord, give up unto you anything of it, then enjoy it with satisfaction and good cheer" [An-Nisa: 4]. He mentioned that the verse is addressing husbands... and this is what the majority of jurists said... Then he said: Al-Farra' claimed that it is addressing guardians... and the first opinion is more correct. End quote. This text is from "I'rab al-Quran" by al-Nahhas (1/435), and the context suggests that the phrase "and the first opinion is more correct" is from the author's own words.

- 16 -

और उन्होंने (4/177) इब्न अल-अरबी की उनकी पुस्तक "अल-क़बस" में 'मध्य प्रार्थना' (अल-सलात अल-वुस्ता) के बारे में पसंद का उल्लेख किया कि यह अस्र की नमाज़ है। जबकि इब्न अल-अरबी की "अल-क़बस" में यह है कि यह सुबह की नमाज़ (फज्र) है। उन्होंने "अल-आरिदाह" में कहा: सही बात यह है कि यह गुप्त है। शायद अल-हाफिज़ इब्न हजार ने "अल-फतह" (8/196) में और अबू हय्यान ने "अल-बहर" (2/240) में इसे लेखक से उद्धृत किया है, क्योंकि उन्होंने इब्न अल-अरबी के बारे में वैसा ही उल्लेख किया है जैसा लेखक ने उनके बारे में उल्लेख किया था।

और सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या में: "और जब अल्लाह ने उन लोगों से वादा लिया जिन्हें किताब दी गई थी कि तुम इसे लोगों के लिए स्पष्ट करोगे और इसे छिपाओगे नहीं" [आल-इमरान: 187] (5/458-459); उन्होंने कहा: अबू अम्र और आसिम ने, अबू बक्र के वर्णन और मक्का के लोगों के अनुसार, इसे 'ता' (तुक्तिमूनहू) के साथ संबोधन के रूप में पढ़ा, जबकि शेष ने 'या' (युक्तिमूनहू) के साथ पढ़ा। (उद्धरण समाप्त)। यह एक भ्रम है, और सही इसके विपरीत है।

और सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या में: "सिवाय इसके कि वे स्पष्ट अश्लीलता करें" [अन-निसा: 19] (6/158-159); लेखक ने कहा: "मुबय्यिनह"; 'या' पर कसरा के साथ नाफ़ि' और अबू अम्र का पाठ है, और शेष 'या' पर फ़तहा के साथ। यह एक गलती है। सही है: 'या' पर फ़तहा के साथ "मुबय्यनात"। जैसा कि इब्न अतिय्याह की "अल-मुहर्रर अल-वजीज" (2/28) में है, और कथन उन्हीं का है। इसका अर्थ है कि अबू अम्र और नाफ़ि' पूरे कुरान में इन दो शब्दों पर सहमत हुए हैं, जैसा कि उल्लेख किया गया है; देखिए "अल-सबा", पृष्ठ 230।

कभी-कभी "हमने कहा" (कुलना), या "मैंने कहा" (कुल्तू) शब्द आते हैं, और शब्द उनके नहीं होते, जैसे उनका कहना (4/148): "हमने कहा", और शब्द इब्न अल-अरबी के हैं; और उनका कहना (4/387): "मैंने कहा", और शब्द अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी के हैं।

या किसी कथन को उसके कहने वाले का नाम बताए बिना सही किया जाता है, जैसा कि (6/45-46) में सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या के दौरान हुआ: "फिर यदि वे अपनी खुशी से उसमें से कुछ तुम्हें दे दें, तो उसे मजे से और खुशी से खाओ" [अन-निसा: 4]। उन्होंने उल्लेख किया कि यह आयत पतियों को संबोधित कर रही है... और यही अधिकांश न्यायविदों ने कहा है... फिर उन्होंने कहा: अल-फर्रा ने दावा किया कि यह अभिभावकों को संबोधित कर रही है... और पहली राय अधिक सही है। (उद्धरण समाप्त)। यह पाठ अल-नहहास की "एराब अल-कुरान" (1/435) से है,

और संदर्भ यह आभास देता है कि "और पहली राय अधिक सही है" वाक्यांश लेखक के अपने शब्दों में से है।

- 16 -

اور انہوں نے (4/177) ابن العربی کی ان کی کتاب "القبس" میں 'صلاۃ وسطیٰ' کے بارے میں پسند کا ذکر کیا کہ یہ عصر کی نماز ہے۔ جبکہ ابن العربی کی "القبس" میں یہ ہے کہ یہ صبح (فجر) کی نماز ہے۔ انہوں نے "العارضہ" میں کہا: صحیح بات یہ ہے کہ یہ مخفی ہے۔ شاید الحافظ ابن حجر نے "الفتح" (8/196) میں اور ابو حیان نے "البحر" (2/240) میں اسے مصنف سے نقل کیا ہے، کیونکہ انہوں نے ابن العربی کے بارے میں ویسا ہی ذکر کیا ہے جیسا کہ مصنف نے ان کے بارے میں ذکر کیا تھا۔

اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: "اور جب اللہ نے ان لوگوں سے عہد لیا جنہیں کتاب دی گئی تھی کہ تم اسے لوگوں کے لیے ضرور کھول کر بیان کرو گے اور اسے چھپاؤ گے نہیں" [آل عمران: 187] (5/458-459)؛ انہوں نے کہا: ابو عمرو اور عاصم نے، ابوبکر کی روایت اور اہل مکہ کے مطابق، اسے 'تا' (تکتمونہ) کے ساتھ خطاب کے طور پر پڑھا، اور باقیوں نے 'یا' (یکتمونہ) کے ساتھ انتہیٰ۔ یہ وہم ہے، اور صحیح اس کے برعکس ہے۔

اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: "مگر یہ کہ وہ کوئی کھلی ہوئی بے حیائی کریں" [النساء: 19] (6/158-159)؛ مصنف نے کہا: "مبینہ"؛ 'یا' کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ نافع اور ابو عمرو کی قرات ہے، اور باقیوں نے 'یا' پر فتحہ (زبر) کے ساتھ یہ غلطی ہے۔ صحیح ہے: 'یا' پر فتحہ کے ساتھ "مبینات"۔ جیسا کہ ابن عطیہ کی "المحرر الوجیز" (2/28) میں ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ اس کا مطلب ہے کہ ابو عمرو اور نافع پورے قرآن میں ان دو لفظوں پر متفق ہوئے ہیں، جیسا کہ ذکر کیا گیا؛ دیکھئے "السبعہ"، صفحہ 230۔

اور کبھی "قلنا" (ہم نے کہا)، یا "قلت" (میں نے کہا) کا لفظ وارد ہوتا ہے، اور کلام ان کا نہیں ہوتا، جیسے ان کا قول (4/148): "قلنا"، اور کلام ابن العربی کا ہے؛ اور ان کا قول (4/387): "قلت"، اور کلام ابو العباس القرطبی کا ہے۔

یا کسی قول کی تصحیح اس کے قائل کی تصریح کیے بغیر کی جاتی ہے، جیسا کہ (6/45-46) میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت ہوا: "پھر اگر وہ خوشی سے اس میں سے کچھ تمہیں دے دیں تو اسے مزے سے اور خوش گوار سمجھ کر کھاؤ" [النساء: 4]۔ انہوں نے ذکر کیا کہ یہ آیت شوہروں سے مخاطب ہے... اور یہی جمہور فقہاء نے کہا ہے... پھر انہوں نے کہا: الفراء نے دعویٰ کیا کہ یہ اولیاء (سرپرستوں) سے مخاطب ہے... اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے۔ انتہیٰ۔ یہ کلام نحاس کی "اعراب القرآن" (1/435) سے ہے، اور سیاقِ کلام سے یہ وہم ہوتا ہے کہ "اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے" کی عبارت مصنف کے کلام سے ہے۔

- 16 •

His following of errors that occurred in the sources of his interpretation: There are corrections to be made for the author, which are due to errors that occurred in the sources of his interpretation, which he quoted as they appeared in their authors' works; here are examples of them: He mentioned (2/199) a narration by Abu Dawood through Amr ibn Shu’ayb from his father, from his grandfather, that the Prophet ﷺ killed a man by Qasama... And in this chain of transmission there is an error, in which the author followed Ibn al-Arabi in Ahkam al-Quran 1/25, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamheed 23/217. The correct version is: from Amr ibn Shu’ayb, from the Prophet ﷺ, as a mu'dal (problematic chain with missing links). In the interpretation of the Almighty's saying: {And [recall] when We took the covenant from the Children of Israel, [enjoining upon them], "Do not worship except Allah; and to parents do good and to relatives and orphans..."} [Al-Baqarah: 83] (2/230-231); he mentioned the hadith: "One who cares for an orphan, whether it is his own or someone else's; I and he are like these two in Paradise." Malik pointed with the index and middle fingers. Then the author digressed into discussing the index finger, mentioning that it is called al-Mushira (the pointer), and it is also called al-Sabbaha. Then he said in the sixth issue: "It was narrated about the fingers of the Messenger of Allah ﷺ that the index finger was longer than the middle finger, then the middle finger was shorter than it, then the ring finger was shorter than the middle finger!" He quoted this from al-Hakim al-Tirmidhi in Nawadir al-Usul 1/38-39 without stating it explicitly, and it is a rejected narration - as we mentioned in its place - and what he mentioned does not befit the Prophet ﷺ. The narration - despite its weakness - is only about the toes. In the interpretation of the Almighty's saying: {and offer it [in bribery] to the rulers} [Al-Baqarah: 188] (3/226); he quoted from Ibn Atiyyah that his saying: "and offer it" is in the accusative case as an adverb (zarf). Ibn Atiyyah quoted it from some copies of al-Tabari, which is an error, and the correct view is that it is in the accusative case based on sarf (inflection). He quoted (4/189) from al-Kiya al-Tabari in Ahkam al-Quran a hadith he attributed to al-Bara' ibn Sabrah, which is an error; its correction is: al-Nazzal ibn Sabrah. In the interpretation of the Almighty's saying: {and others [which are] unspecific} [Aal-Imran: 7] (5/21); he mentioned that "ukhar" (others) is not allowed to be modified from the definite article "al" according to Sibawayh. This is an error, perhaps he quoted it from al-Mahdawi as we mentioned in its place, while the author mentioned it correctly in... - 17 -

अपनी व्याख्या के स्रोतों में हुई त्रुटियों का अनुसरण: लेखक पर कुछ आपत्तियाँ हैं, जो उनकी व्याख्या के स्रोतों में हुई त्रुटियों के कारण हैं, जिन्हें उन्होंने अपने लेखकों के यहाँ से वैसा ही उद्धृत किया है जैसा वे वहाँ थीं; यहाँ उनके कुछ उदाहरण दिए गए हैं: उन्होंने (२/१९९) में अबू दाऊद की एक रिवायत का ज़िक्र किया जो अम्र इब्न शुएब के ज़रिए उनके पिता से, और उनके दादा से है, कि नबी ﷺ ने कसम के आधार पर एक व्यक्ति की हत्या कर दी थी... और इस इसनाद (प्रसारण श्रृंखला) में एक गलती है, जिसमें लेखक ने 'अहकामुल कुरान' १/२५ में इब्न अल-अरबी का और 'अत-तम्हीद' २३/२१७ में इब्न अब्द अल-बर्र का अनुसरण किया है। सही यह है: अम्र इब्न शुएब से, नबी ﷺ से, जो 'मुअदल' (टूटी हुई श्रृंखला) है। और अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: {और (याद करो) जब हमने बनी इसराईल से वादा लिया कि अल्लाह के अलावा किसी की इबादत न करना और माता-पिता के साथ अच्छा व्यवहार करना और रिश्तेदारों और अनाथों के साथ...} [अल-बक़रह: ८३] (२/२३०-२३१); उन्होंने इस हदीस का ज़िक्र किया: "अनाथ की देखभाल करने वाला, चाहे वह उसका अपना हो या किसी और का; मैं और वह जन्नत में इन दो (उंगलियों) की तरह होंगे।" मालिक ने तर्जनी (इंडेक्स फिंगर) और मध्यमा (मिडल फिंगर) की ओर इशारा किया। फिर लेखक ने तर्जनी उंगली के बारे में चर्चा जारी रखी, और उल्लेख किया कि इसे 'अल-मुशीरा' (इशारा करने वाली) कहा जाता है, और इसे 'अस-सब्बाहा' भी कहा जाता है। फिर उन्होंने छठे मसले में कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ की उंगलियों के बारे में रिवायत है कि उनमें मुशीरा मध्यमा से लंबी थी, फिर मध्यमा उससे छोटी थी, फिर अनामिका मध्यमा से छोटी थी!" उन्होंने इसे 'नवादिर अल-उसूल' १/३८-३९ में अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी से उद्धृत किया है, बिना स्पष्ट रूप से बताए, और यह रिवायत के अनुसार अस्वीकार्य बात है - जैसा कि हमने अपनी जगह पर उल्लेख किया है - और उन्होंने जो ज़िक्र किया वह नबी ﷺ की शान के लायक नहीं है। यह रिवायत - अपनी कमज़ोरी के बावजूद - केवल पैरों की उंगलियों के बारे में है। और अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: {और उसे हाकिमों तक न पहुँचाओ (रिश्वत के तौर पर)} [अल-बक़रह: १८८] (३/२२६); उन्होंने इब्न अतिय्या से उद्धृत किया कि उनका कहना है: "और उसे पहुँचाओ" (wa tudlu) 'ज़र्फ़ (क्रियाविशेषण) के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में है। इब्न अतिय्या ने इसे तबरी की कुछ प्रतियों से उद्धृत किया है, जो एक भ्रम है, और सही यह है कि यह 'सर्फ़ (inflection) के आधार पर नसब की स्थिति में है। और उन्होंने (४/१८९) में अहकामुल कुरान में अल-किया अल-तबरी से एक हदीस उद्धृत की जिसे उन्होंने अल-बरा इब्न सबरा से सम्बद्ध किया, जो गलत है, सही है: अन-नज्ज़ाल इब्न सबरा। और अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: {और दूसरी आयतें अस्पष्ट हैं} [आल-इमरान: ७] (५/२१); उन्होंने उल्लेख किया कि सीबवैया के

अनुसार "अखर" (दूसरी) का 'अलिफ़ और लाम' से हटा हुआ होना जायज़ नहीं है। यह गलत है, शायद उन्होंने इसे अल-महदवी से उद्धृत किया है जैसा कि हमने अपनी जगह पर उल्लेख किया है, जबकि लेखक ने इसे सही ढंग से ज़िक्र किया है... - १७ -

اپنی تفسیر کے مصادر میں واقع ہونے والے اوہام کی پیروی: مصنف پر کچھ استدراکات ہیں، جو ان کی تفسیر کے مصادر میں واقع ہونے والے اوہام کی وجہ سے ہیں، جنہیں انہوں نے اپنے مصنفین کے ہاں سے ویسے ہی نقل کیا ہے جیسے وہ وہاں موجود تھے؛ یہاں ان کی کچھ مثالیں دی گئی ہیں: انہوں نے (۱۹۹/۲) میں ابو داؤد کی ایک روایت ذکر کی جو عمرو بن شعیب کے واسطے سے ان کے والد سے، اور ان کے دادا سے ہے، کہ نبی ﷺ نے قسامہ کی بنیاد پر ایک شخص کو قتل کیا تھا... اور اس اسناد میں ایک غلطی ہے، جس میں مصنف نے 'احکام القرآن' ۲۵/۱ میں ابن العربی کی اور 'التمہید' ۲۱۷/۲۳ میں ابن عبد البر کی پیروی کی ہے۔ صحیح یہ ہے: عمرو بن شعیب سے، نبی ﷺ سے، جو 'معضل' (ٹوٹی ہوئی زنجیر) ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: ﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ﴾ [البقرہ: ۸۳] (۲۳۰/۲-۲۳۱)؛ انہوں نے یہ حدیث ذکر کی: «كافل اليتيم لہ أو لغيره؛ أنا وهو كهاتين في الجنة» (یتیم کی کفالت کرنے والا، خواہ وہ اس کا اپنا ہو یا کسی غیر کا؛ میں اور وہ جنت میں ان دو انگلیوں کی طرح ہوں گے)۔ امام مالک نے شہادت کی انگلی اور درمیانی انگلی سے اشارہ کیا۔ پھر مصنف نے کلام کو شہادت کی انگلی کی بحث کی طرف موڑ دیا، اور ذکر کیا کہ اسے 'المشیرہ' (اشارہ کرنے والی) کہا جاتا ہے، اور اسے 'السبّاحہ' بھی کہا جاتا ہے۔ پھر چھٹے مسئلے میں کہا: "رسول اللہ ﷺ کی انگلیوں کے بارے میں مروی ہے کہ ان میں مشیرہ درمیانی انگلی سے لمبی تھی، پھر درمیانی انگلی اس سے چھوٹی تھی، پھر بنصر درمیانی انگلی سے چھوٹی تھی!" انہوں نے اسے الحکیم الترمذی سے 'نوادر الاصول' ۳۸/۱-۳۹ میں نقل کیا بغیر اس کی وضاحت کیے، اور یہ روایتاً مردود بات ہے - جیسا کہ ہم نے اس کے مقام پر ذکر کیا ہے - اور جو کچھ انہوں نے ذکر کیا وہ نبی ﷺ کی شان کے لائق نہیں ہے۔ اور یہ روایت - اپنے ضعف کے باوجود - محض پاؤں کی انگلیوں کے بارے میں ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: ﴿وَتُدْلُوا بِهَا

إِلَى الْحُكَّامِ﴾ [البقرہ: ۱۸۸] (۲۲۶/۳)؛ انہوں نے ابن عطیہ سے نقل کیا کہ ان کا قول: «وتُدْلوا» ظرف کی بنا پر محلِ نصب میں ہے۔ ابن عطیہ نے اسے طبری کے بعض نسخوں سے نقل کیا ہے، جو کہ وہم ہے، اور صحیح یہ ہے کہ یہ صرف (گردان) کی بنا پر محلِ نصب میں ہے۔ اور (۱۸۹/۴) میں الکیا الطبری سے احکام القرآن میں ایک حدیث نقل کی جسے انہوں نے براء بن سبرہ کی طرف منسوب کیا، جو کہ غلط ہے، صحیح ہے: النزال بن سبرہ۔ اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: ﴿وَأُخَرُ مُتَشَٰبِهَٰتٌ﴾ [آل عمران: ۷] (۲۱/۵)؛ ذکر کیا کہ سیبویہ کے نزدیک «أخر» کا الف اور لام سے معدول ہونا جائز نہیں ہے۔ یہ غلط ہے، شاید انہوں نے اسے المہدوی سے نقل کیا ہے جیسا کہ ہم نے اس کے مقام پر ذکر کیا ہے، جبکہ مصنف نے اسے صحیح طور پر ذکر کیا ہے... - ۱۷ -

Interpretation of Allah Almighty's saying: {Then a number of other days} [Al-Baqarah: 185] (3/135); when he quoted it from An-Nuhhas in I'rab al-Qur'an.

And in the interpretation of Allah Almighty's saying: {And fear Allah, through whom you ask one another, and the wombs} [An-Nisa: 1] (6/11); he mentioned a hadith by Abu al-'Ushara', whereas the hadith is for his father. Perhaps the author quoted it from Al-Juwayni, as he presented it with his wording, and Ibn al-Salah criticized Al-Juwayni for that. As mentioned by An-Nawawi in al-Majmu' 9/129.

His shortcoming in attribution to the two Sahihs: The author often attributes a hadith to Muslim and does not attribute it to Bukhari, even though it is in his Sahih. Sometimes the opposite happens.

He may attribute a hadith to other than the two Sahihs, while the hadith is narrated in both of them or in one of them. Here are examples of that: He cited in the interpretation of verse (43) of Surah An-Nisa (6/354) a hadith by Aisha, may Allah be pleased with her, concerning the reason for the revelation of Tayammum, and attributed it to Malik, while it is in the two Sahihs. Similarly, in the interpretation of verse (101) of Surah An-Nisa (7/83), he cited a hadith by Al-Ala' ibn al-Hadrami and attributed it to Al-Tahawi and Ibn Majah, while it is in the two Sahihs. There are other examples mentioned in the footnotes.

His uniqueness in expressions or reports we haven't found for others: He mentioned (1/108) that the word is the image consisting of all the ambiguities mixed with it, i.e., the letters. We have not found this terminology for anyone else.

He mentioned (1/130) that the word "Nūnji" in Allah Almighty's saying: {Thus, it is a duty upon Us that We save the believers} [Yunus: 103] is with one 'nun', despite the fact that there is no disagreement among the reciters that it is with two 'nuns'. Similarly, Abu Amr ad-Dani reported in Al-Muqni', p. 91, from the Mushaf of Uthman, may Allah be pleased with him, that it is with two 'nuns'.

- 18 -

अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या: {तो अन्य दिनों की गणना} [अल-बक़रह: 185] (3/135); जब उन्होंने इसे इ'राब अल-क़ुरआन में अन-नुहहास से उद्धृत किया।

और अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या में: {और अल्लाह से डरो, जिसके माध्यम से तुम एक-दूसरे से माँगते हो, और रिश्तों (गर्भाशयों) का सम्मान करो} [अन-निसा: 1] (6/11); उन्होंने अबू अल-उशरा की एक हदीस का उल्लेख किया, जबकि हदीस उनके पिता की है। शायद लेखक ने इसे अल-जुवैनी से उद्धृत किया है, क्योंकि उन्होंने इसे उनके शब्दों में ही प्रस्तुत किया है, और इब्न अल-सलाह ने इसके लिए अल-जुवैनी की आलोचना की थी। जैसा कि अन-नवावी ने अल-मजमूं 9/129 में उल्लेख किया है।

दो सहीह (बुखारी और मुस्लिम) के संदर्भ देने में उनकी कमी: लेखक अक्सर हदीस का श्रेय मुस्लिम को देते हैं और बुखारी को नहीं, भले ही वह उनकी सहीह में हो। कभी-कभी इसके विपरीत भी होता है।

वह हदीस का श्रेय दो सहीह के अलावा किसी और को दे सकते हैं, जबकि हदीस उन दोनों में या उनमें से किसी एक में वर्णित है। इसके कुछ उदाहरण यहाँ दिए गए हैं: सूरह अन-निसा की आयत (43) की व्याख्या (6/354) में, उन्होंने तैयममुम के अवतरण के कारण के संबंध में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की एक हदीस उद्धृत की, और इसका श्रेय मलिक को दिया, जबकि यह दो सहीह में मौजूद है। इसी तरह, सूरह अन-निसा की आयत (101) की व्याख्या (7/83) में, उन्होंने अल-अला इब्न अल-हदरमी की एक हदीस उद्धृत की और इसका श्रेय अत-तहावी और इब्न माजाह को दिया, जबकि यह दो सहीह में है। फुटनोट्स में अन्य उदाहरण भी दिए गए हैं।

शब्दों या वृत्तांतों में उनकी विशिष्टता जो हमें दूसरों के लिए नहीं मिली: उन्होंने उल्लेख किया (1/108) कि शब्द वह छवि है जिसमें उससे जुड़ी सभी शंकाएं शामिल हैं, यानी अक्षर। हमें किसी और के लिए यह शब्दावली नहीं मिली।

उन्होंने उल्लेख किया (1/130) कि अल्लाह सर्वशक्तिमान के कथन: {इसी प्रकार, यह हम पर अनिवार्य है कि हम मोमिनों (ईमान वालों) को बचा लें} [यूनुस: 103] में "नुनजी" (نُنجِ) शब्द एक 'नून' के साथ है, इस तथ्य के बावजूद कि पाठकों (क़ुरआन पढ़ने वालों) के बीच इस बात पर कोई

असहमति नहीं है कि यह दो 'नून' के साथ है। इसी तरह, अबू अम्र अद-दानी ने उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) के मुसहफ़ से अल-मुक्नी, पृष्ठ 91 में रिपोर्ट किया है कि यह दो 'नून' के साथ है।

• 18 -

اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر: {تو دوسرے دنوں کی گنتی} [البقرہ: 185] (135/3)؛ جب انہوں نے اسے اعراب القرآن میں النحاس سے نقل کیا۔

اور اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: {اور اللہ سے ڈرو جس کے ذریعے تم ایک دوسرے سے مانگتے ہو، اور رشتوں (رحموں) کا لحاظ رکھو} [النساء: 1] (11/6)؛ انہوں نے ابو العشراء کی ایک حدیث کا ذکر کیا، جبکہ وہ حدیث ان کے والد کی ہے، شاید مصنف نے اسے الجوینی سے نقل کیا ہے، کیونکہ انہوں نے اسے انھی کے الفاظ میں پیش کیا ہے، اور ابن الصلاح نے اس پر الجوینی کا رد کیا تھا۔ جیسا کہ النووی نے المجموع 129/9 میں ذکر کیا ہے۔

صحیحین کی طرف انتساب میں ان کی کوتاہی: اکثر مصنف حدیث کا انتساب مسلم کی طرف کرتے ہیں اور بخاری کی طرف نہیں کرتے، حالانکہ وہ ان کی صحیح میں موجود ہوتی ہے۔ اور کبھی اس کے برعکس ہوتا ہے۔

کبھی وہ حدیث کا انتساب صحیحین کے علاوہ کسی اور کی طرف کرتے ہیں، جبکہ وہ حدیث ان دونوں میں یا ان میں سے کسی ایک میں مروی ہوتی ہے، اس کی کچھ مثالیں یہ ہیں: سورہ النساء کی آیت (43) کی تفسیر (354/6) میں انہوں نے تیمم کے نزول کے سبب کے بارے میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی ایک حدیث پیش کی اور اسے مالک کی طرف منسوب کیا، جبکہ وہ صحیحین میں ہے۔ اسی طرح سورہ النساء کی آیت (101) کی تفسیر (83/7) میں انہوں نے العلاء بن الحضرمی کی ایک حدیث پیش کی اور اسے طحاوی اور ابن ماجہ کی طرف منسوب کیا، جبکہ وہ صحیحین میں ہے۔ کچھ اور مثالیں بھی ہیں جو حواشی میں مذکور ہیں۔

ایسے الفاظ یا خبروں میں ان کا اکیلا ہونا جو ہمیں دوسروں کے پاس نہیں ملیں: انہوں نے ذکر کیا (108/1) کہ کلمہ وہ قائم شدہ تصویر ہے جو ان تمام شبہات کے ساتھ ملی ہوئی ہے جو اس کے ساتھ خلط ملط ہوتے ہیں، یعنی حروف۔ ہمیں کسی اور کے ہاں یہ اصطلاح نہیں ملی۔

اور ذکر کیا (130/1) کہ اللہ تعالیٰ کے قول: {اسی طرح ہم پر حق ہے کہ ہم مومنوں کو بچا لیں} [یونس: 103] میں لفظ "نُنجِ" ایک 'نون' کے ساتھ ہے، باوجود اس کے کہ قراء کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ دو 'نون' کے ساتھ ہے، اور اسی طرح ابو عمرو الدانی نے المقنع ص 91 میں حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کے مصحف سے نقل کیا ہے کہ یہ دو 'نون' کے ساتھ ہے۔

- 18 •

He cited (1/374) from Abu Hatim al-Sijistani the "complete stop" (al-waqf al-tamm) on His saying: {He gave you life, then He will cause you to die} [Al-Baqarah: 28], which is different from what Ibn al-Anbari cited from him.

He mentioned (1/399) that the Prophet (PBUH) said: "Whosoever I am his master, then Ali is his master," in response to the hypocrites when they slandered Ali (may Allah be pleased with him) when he said to the Prophet (PBUH) concerning Aisha (may Allah be pleased with her): "There are many women besides her." However, no one else mentioned that this statement of the Prophet (PBUH) occurred on this occasion.

He mentioned (1/412) that it is not permissible to merge the 'nun' into the 'nun' in the verse: {And we celebrate Your praise and sanctify You} [Al-Baqarah: 30] lest two quiescent letters (sakins) meet, despite this ruling being part of the "major merging" (al-idgham al-kabir), which is the school of Abu Amr al-Basri among the seven reciters, according to the narration of al-Susi from him.

Including Weak Reports Without Warning About Them:

The author (may Allah have mercy on him) was lenient in including a significant number of weak and even fabricated Hadiths without pointing out their falseness.

He narrated a story involving one of the fabricators with Imam Ahmad ibn Hanbal and Yahya ibn Ma'in, and the story is false! (1/124-125).

Among the examples of very weak or fabricated Hadiths mentioned in the first part of the book are:

The Hadith: "The Adhan is easy and lenient. So, if your Adhan is lenient and easy, then call it; otherwise, do not call it." (1/31).

The Hadith: "Whoever recites the Quran and does not apply grammatical inflection (i’rab), an angel is appointed for him to record for him ten rewards for every letter as it was revealed. If he inflects some of it and not others, two angels are appointed to record for him twenty rewards for every letter. If he inflects all of it, four angels are appointed to record seventy rewards for every letter." (1/41).

- 19 -

और (1/374) में अबू हातिम अल-सजिस्तानी से उनके इस कथन पर "वक़्फ़-ए-ताम" (पूर्ण विराम) उद्धृत किया गया है: ﴿فَأَحْيَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ﴾ [अल-बक़रह: 28], जो इब्न अल-अंबारी द्वारा उनसे उद्धृत की गई बात से अलग है।

और (1/399) में उल्लेख किया है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसका मैं मौला हूँ, अली उसका मौला है"। यह उन पाखंडियों (मुनाफ़िक़ीन) के जवाब में था जिन्होंने हज़रत अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की आलोचना की थी, और यह तब हुआ जब उन्होंने हज़रत आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के बारे में नबी ﷺ से कहा था कि: उनके अलावा और भी बहुत सी औरतें हैं। जबकि किसी और ने यह उल्लेख नहीं किया कि नबी ﷺ का यह कथन इसी अवसर पर था।

और (1/412) में उल्लेख किया है कि अल्लाह के इस कथन में 'नून' का 'नून' में विलय (इदग़ाम) जायज़ नहीं है: ﴿وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ﴾ [अल-बक़रह: 30] ताकि दो साकिन (बिना स्वर वाले अक्षर) एक साथ न आएं हालाँकि यह नियम "इदग़ाम-ए-कबीर" में से है, और यह सात क़ारी (पाठकों) में से अबू अम्र अल-बसरी का मत है, जैसा कि उनसे अल-सूसी के वर्णन में है।

चेतावनी के बिना कमज़ोर रिपोर्टों का उल्लेख करना:

लेखक (रह़िमहुल्लाह) ने बड़ी संख्या में कमज़ोर और यहाँ तक कि मनगढ़ंत (मौज़ू) हदीसों को उनके झूठे होने की चेतावनी दिए बिना शामिल करने में ढिलाई बरती है।

उन्होंने इमाम अहमद बिन हंबल और यह्या बिन मुईन के साथ एक हदीस गढ़ने वाले की कहानी का वर्णन किया है, और यह कहानी झूठी है! (1/124-125)।

पुस्तक के पहले भाग में दी गई अत्यंत कमज़ोर या मनगढ़ंत हदीसों के कुछ उदाहरण इस प्रकार हैं:

हदीस: "बेशक अज़ान नरम और आसान है, इसलिए यदि आपकी अज़ान आसान और नरम है, तो ठीक है, अन्यथा अज़ान न दें।" (1/31)।

और हदीस: "जिसने क़ुरान पढ़ा और उसका सही उच्चारण (एराब) नहीं किया, तो उस पर एक फ़रिश्ता नियुक्त किया जाता है जो उसके लिए हर अक्षर के बदले दस नेकियाँ लिखता है जैसा कि वह अवतरित हुआ था। यदि उसने कुछ का उच्चारण सही किया और कुछ का नहीं, तो उस पर दो फ़रिश्ते नियुक्त किए जाते हैं जो उसके लिए हर अक्षर के बदले बीस नेकियाँ लिखते हैं। और यदि

उसने पूरे उच्चारण के साथ पढ़ा, तो उस पर चार फ़रिश्ते नियुक्त किए जाते हैं जो उसके लिए हर अक्षर के बदले सत्तर नेकियाँ लिखते हैं।" (1/41)।

- 19 -

اور (1/374) میں ابو حاتم السجستانی سے ان کے قول: ﴿فَأَحْيَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ﴾ [البقرة: 28] پر "وقفِ تام" (مکمل وقف) نقل کیا ہے، جو اس کے برعکس ہے جو ابن الانباری نے ان سے نقل کیا ہے۔

اور (1/399) میں ذکر کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «جس کا میں مولیٰ ہوں، علی اس کا مولیٰ ہے»۔ یہ منافقین کے رد میں تھا، جب انہوں نے حضرت علی رضی اللہ عنہ پر طعن کیا تھا، اور یہ اس وقت ہوا جب انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے بارے میں نبی ﷺ سے کہا تھا کہ: ان کے سوا اور بھی بہت سی عورتیں ہیں۔ جبکہ کسی اور نے یہ ذکر نہیں کیا کہ نبی ﷺ کا یہ قول اسی موقع پر تھا۔

اور (1/412) میں ذکر کیا ہے کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں نون کا نون میں ادغام جائز نہیں ہے: ﴿وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ﴾ [البقرة: 30] تاکہ دو ساکن جمع نہ ہو جائیں، حالانکہ یہ حکم "ادغامِ کبیر" میں سے ہے، اور یہ سات قراء میں سے ابو عمرو البصری کا مذہب ہے جو ان سے سوسی کی روایت میں ہے۔

تنبیہ کے بغیر ضعیف روایات کا تذکرہ:

مصنف رحمہ اللہ نے نہ صرف ضعیف بلکہ من گھڑت (موضوع) احادیث کی ایک بڑی تعداد کو ان کے باطل ہونے پر تنبیہ کیے بغیر ذکر کرنے میں سستی دکھائی ہے۔

انہوں نے امام احمد بن حنبل اور یحییٰ بن معین کے ساتھ ایک حدیث گھڑنے والے کا قصہ بیان کیا ہے، اور یہ قصہ باطل ہے! (1/124-125)۔

کتاب کے پہلے حصے میں آنے والی انتہائی ضعیف یا موضوع احادیث کی کچھ مثالیں درج ذیل ہیں:

حدیث: «بیشک اذان نرم اور سہل ہے، پس اگر تمہاری اذان سہل اور نرم ہو تو ٹھیک ہے، ورنہ اذان نہ دو»۔ (1/31)۔

اور حدیث: «جس نے قرآن پڑھا اور اس کا اعراب صحیح نہ کیا، تو اس پر ایک فرشتہ مقرر کیا جاتا ہے جو اس کے لیے ہر حرف کے بدلے دس نیکیاں لکھتا ہے جیسے کہ وہ نازل ہوا تھا، پھر اگر اس نے کچھ کا اعراب صحیح کیا اور کچھ کا نہیں، تو اس پر دو فرشتے مقرر کیے جاتے ہیں جو اس کے لیے ہر حرف کے بدلے بیس نیکیاں لکھتے ہیں، اور اگر اس نے مکمل اعراب کے ساتھ پڑھا، تو اس پر چار فرشتے مقرر کیے جاتے ہیں جو اس کے لیے ہر حرف کے بدلے ستر نیکیاں لکھتے ہیں»۔ (1/41)۔

- 19 •

Hadith: "Love the Arabs for three reasons: because I am an Arab, the Quran is in Arabic, and the speech of the people of Paradise is Arabic." (1/42).

And that Adam saw written on the leg of the Throne: "Muhammad is the Messenger of Allah," so he sought intercession through that. (1/481).

He cited (1/141) a denounced report from Ali, may Allah be pleased with him, saying: I saw the Prophet ﷺ at Al-Safa, and he was approaching a person in the form of an elephant and cursing him... until the end of the report. Al-Dhahabi said about it: Narrating it is a repeated sin.

He also cited ruined Israelite reports without commenting on them or following up on them:

Such as the saying of Ibn Munabbih: "Amin" consists of four letters; Allah creates an angel from each letter saying: "O Allah, forgive everyone who said Amin." (1/196).

He mentioned (1/328) on the authority of some Companions that lightning is an iron hook in the hand of the angel, with which he drives the clouds!

He mentioned the report on the beginning of creation (1/383-384), stating that the earth is on a whale, the whale is in water, the water is on a rock, the rock is on the back of an angel, the angel is on the boulder, and the boulder is in the wind...!

He mentioned another report more amazing than it (1/385), which is that Iblis (Satan) penetrated into the whale on whose back is the entire earth, and whispered into its heart, saying: "Do you know what is on your back, O Luthya, of nations, trees, animals, people, and mountains? If you shook them off, you would cast them all off your back." He said: So Luthya intended to do that, so Allah sent a creature that entered its nostril, and it cried out to Allah because of it, and it came out. Ka'b said: By Him in whose hand is my soul, it looks at it before it and it looks at it; if it intended anything of that, it returned to where it was!

He mentioned (1/464-466) that Iblis entered Paradise in the mouth of the snake, which had four legs like a Bukhti camel... and that the snake was cursed and its legs were retracted into its belly!

- 20 -

हदीस: "तीन कारणों से अरबों से प्यार करो: क्योंकि मैं एक अरब हूँ, कुरान अरबी में है, और जन्नत के लोगों की भाषा अरबी है।" (1/42).

और यह कि आदम ने अर्श के पाये पर लिखा हुआ देखा: "मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं," तो उन्होंने इसके माध्यम से शफ़ाअत (सिफारिश) माँगी। (1/481).

और उन्होंने (1/141) अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से एक मनघड़ंत (मुनकर) रिपोर्ट उद्धृत की, जिसमें उन्होंने कहा: मैंने सफ़ा के पास नबी ﷺ को देखा, और वह हाथी के रूप में एक व्यक्ति के पास आ रहे थे और उसे कोस रहे थे... रिपोर्ट के अंत तक। और अज़-ज़हाबी ने इसके बारे में कहा है: इसे बयान करना एक दोहरा पाप है।

उन्होंने बिना किसी टिप्पणी या आलोचना के कुछ बेकार इसराइली (Israelite) खबरें भी उद्धृत की हैं:

जैसे इब्न मुनब्बिह का कहना: "आमीन" में चार अक्षर हैं; अल्लाह प्रत्येक अक्षर से एक फरिश्ता बनाता है जो कहता है: "ऐ अल्लाह, हर उस व्यक्ति को क्षमा कर दे जिसने आमीन कहा।" (1/196).

उन्होंने (1/328) कुछ सहाबा (साथियों) के हवाले से उल्लेख किया है कि बिजली फरिश्ते के हाथ में लोहे की एक छड़ (कोड़ा) है, जिससे वह बादलों को हांकता है!

उन्होंने सृष्टि की शुरुआत (1/383-384) के बारे में रिपोर्ट का उल्लेख किया जिसमें है कि पृथ्वी एक मछली (व्हेल) पर है, मछली पानी में है, पानी एक पत्थर पर है, पत्थर एक फरिश्ते की पीठ पर है, फरिश्ता एक चट्टान पर है, और चट्टान हवा में है...!

उन्होंने इससे भी अधिक आश्चर्यजनक एक अन्य रिपोर्ट (1/385) का उल्लेख किया कि इबलीस (शैतान) उस मछली में समा गया जिसकी पीठ पर पूरी पृथ्वी है, और उसके दिल में वसवसा डाला, कहा: "ऐ लूथिया, क्या तुम जानते हो कि तुम्हारी पीठ पर कितने राष्ट्र, पेड़, जानवर, लोग और पहाड़ हैं? यदि तुम उन्हें झटक दो, तो तुम उन सभी को अपनी पीठ से उतार दोगे।" उन्होंने कहा: लूथिया ने ऐसा करने का इरादा किया, तो अल्लाह ने एक जीव भेजा जो उसके नथुने में घुस गया, और उसने अल्लाह से इसके लिए गुहार लगाई, फिर वह बाहर निकल गया। काब ने कहा: उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, वह उसे अपने सामने देख रहा है और वह उसे देख रही है; अगर उसने ऐसा कुछ भी करने का इरादा किया, तो वह वहीं वापस आ जाती है जहाँ वह थी!

उन्होंने (1/464-466) उल्लेख किया कि इबलीस सांप के मुंह में छिपकर जन्नत में दाखिल हुआ, और सांप के ऊंट की तरह चार पैर थे... और सांप को शाप दिया गया और उसके पैर उसके पेट के अंदर कर दिए गए!

- 20 -

حدیث: «عربوں سے تین وجوہات کی بنا پر محبت کرو: اس لیے کہ میں عربی ہوں، قرآن عربی ہے، اور اہل جنت کی زبان عربی ہے»۔ (1/42)۔

اور یہ کہ آدم علیہ السلام نے عرش کے پائے پر لکھا ہوا دیکھا: «محمد اللہ کے رسول ہیں»، تو انہوں نے اس کے ذریعے شفاعت چاہی۔ (1/481)۔

اور انہوں نے (1/141) حضرت علی رضی اللہ عنہ سے ایک منکر خبر نقل کی کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو صفا کے پاس دیکھا، اور آپ ہاتھی کی صورت میں ایک شخص کی طرف متوجہ تھے اور اس پر لعنت کر رہے تھے... خبر کے آخر تک۔ اور الذہبی نے اس کے بارے میں کہا ہے: اس کی روایت کرنا مکرر گناہ ہے۔

انہوں نے کچھ بیکار اسرائیلی خبریں بھی نقل کی ہیں، بغیر کسی تبصرے یا تعاقب کے:

جیسے ابن منبہ کا قول: "آمین" چار حروف پر مشتمل ہے، اللہ ہر حرف سے ایک فرشتہ پیدا کرتا ہے جو کہتا ہے: اے اللہ، ہر اس شخص کو بخش دے جس نے آمین کہا۔ (1/196)۔

اور (1/328) میں بعض صحابہ سے ذکر کیا کہ بجلی فرشتے کے ہاتھ میں لوہے کا ایک کوڑا ہے، جس سے وہ بادلوں کو ہانکتا ہے!

اور تخلیق کی ابتدا (1/383-384) کے بارے میں خبر ذکر کی جس میں ہے کہ زمین ایک مچھلی پر ہے، اور مچھلی پانی میں ہے، اور پانی ایک پتھر پر ہے، اور پتھر ایک فرشتے کی پیٹھ پر ہے، اور فرشتہ چٹان پر ہے، اور چٹان ہوا میں ہے...!

اور اس سے بھی زیادہ عجیب ایک دوسری خبر (1/385) ذکر کی کہ ابلیس اس مچھلی میں گھس گیا جس کی پیٹھ پر پوری زمین ہے، اور اس کے دل میں وسوسہ ڈالا اور کہا: اے لوتھیا، کیا تجھے

معلوم ہے کہ تیری پیٹھ پر کتنی قومیں، درخت، جانور، انسان اور پہاڑ ہیں؟ اگر تو انہیں جھٹک دے تو ان سب کو اپنی پیٹھ سے گرا دے گا۔ انہوں نے کہا: تو لوتھیا نے ایسا کرنے کا ارادہ کیا، تو اللہ نے ایک جانور بھیجا جو اس کے نتھنے میں گھس گیا، تو اس نے اللہ سے دہائی دی، پھر وہ نکل گیا۔ کعب نے کہا: اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، وہ اسے اپنے سامنے دیکھتا ہے اور وہ اسے دیکھتی ہے، اگر اس نے اس میں سے کسی چیز کا ارادہ کیا تو وہ وہیں لوٹ آئی جہاں وہ تھی!

اور ذکر کیا (466-1/464) کہ ابلیس سانپ کے منہ میں جنت میں داخل ہوا، اور وہ بختی اونٹ کی طرح چار ٹانگوں والا تھا... اور یہ کہ سانپ پر لعنت کی گئی اور اس کے پاؤں اس کے پیٹ میں لوٹا دیے گئے!

- ٢٠ •

And there is another strange report: that Adam (peace be upon him) descended in Serendib in India, on a mountain called Bud, and with him was the scent of Paradise. It clung to its trees and valleys, so what was there became fragrant. From then on, perfume is brought from the scent of Adam (peace be upon him). Clouds used to wipe his head, so he became bald and passed baldness down to his children! (1/475).

At the end of this speech, we convey some of what Sheikh Muhammad Bahjat al-Bitar (may Allah have mercy on him) wrote in issue (20) of the Journal of the Academy of the Arabic Language in Damascus, pp. 562-565, about this exegesis (Tafsir). After speaking briefly about its scientific value and explaining its author's school and approach in it, he presented his observations on it. He (may Allah have mercy on him) said: Verbal discussions are common in it, rather they prevail over it, including things that are not needed, such as recounting the disagreement over the nickname of the Father of Humanity (Adam), his age, and citing from the people of the Torah and Wahb ibn Munabbih, which contains unnecessary length without benefit. Such as the report from Ka'b al-Ahbar that Adam (peace be upon him) was the first to establish Arabic and Syriac scripts and all books, and spoke all languages, and other reports and exaggerations that are not valid in transmission, nor supported by reality, although this exegesis mentions such things less than others.

Then he (may Allah have mercy on him) said: To summarize: This exegesis is comprehensive, and its explanation is wonderful. However, these doors it opened and the issues it explained contain much lengthiness that does not fall under the subject of exegesis. Even if some of them are among its means, they should only be studied in their specific books to help understand its objectives. If the objectives were increased by the amount of these means and issues that could be dispensed with, this exegesis would have reached the pinnacle of its kind and would have the right of preference over others.

- 21 -

और एक और आश्चर्यजनक समाचार है: कि आदम (उन पर शांति हो) भारत के सेरेंदिब में उतरे, एक पहाड़ पर जिसे बूद कहा जाता है, और उनके साथ स्वर्ग की सुगंध थी। वह वहां के पेड़ों और घाटियों में समा गई, इसलिए वहां जो कुछ भी था वह सुगंधित हो गया। तभी से आदम (उन पर शांति हो) की सुगंध से इत्र लाया जाता है। बादल उनके सिर को पोंछते थे, इसलिए वे गंजे हो गए और अपने बच्चों को गंजापन विरासत में दे दिया! (१/४७५)।

इस भाषण के अंत में, हम शेख मुहम्मद बहजत अल-बितार (अल्लाह उन पर दया करें) ने दमिश्क में अरबी भाषा अकादमी की पत्रिका के अंक (२०) में पृष्ठ ५६२ - ५६५ पर इस व्याख्या (तफसीर) के बारे में जो लिखा है, उसका कुछ अंश उद्धृत करते हैं। इसके वैज्ञानिक मूल्य के बारे में संक्षेप में बात करने और इसके लेखक के मत और दृष्टिकोण को समझाने के बाद, उन्होंने इस पर अपनी टिप्पणियां दीं। उन्होंने (अल्लाह उन पर दया करें) कहा: शाब्दिक चर्चाएं इसमें आम हैं, बल्कि वे इस पर हावी हैं, जिनमें ऐसी चीजें शामिल हैं जिनकी आवश्यकता नहीं है, जैसे मानवता के पिता (आदम) के उपनाम, उनकी उम्र पर असहमति का वर्णन, और तौरात के लोगों और वहब इब्न मुनाबिह से उद्धृत करना, जिसमें बिना किसी लाभ के अनावश्यक विस्तार है। जैसे काब अल-अहबार की रिपोर्ट कि आदम (उन पर शांति हो) अरबी और सिरियाक लिपि और सभी पुस्तकों को स्थापित करने वाले पहले व्यक्ति थे, और सभी भाषाएं बोलते थे, और अन्य रिपोर्टें और अतिशयोक्ति जो प्रसारण में मान्य नहीं हैं, और न ही वास्तविकता द्वारा समर्थित हैं, हालांकि यह व्याख्या दूसरों की तुलना में ऐसी चीजों का उल्लेख कम करती है।

फिर उन्होंने (अल्लाह उन पर दया करें) कहा: संक्षेप में: यह व्याख्या व्यापक है, और इसका स्पष्टीकरण अद्भुत है। हालांकि, इसने जो दरवाजे खोले हैं और जिन मुद्दों की व्याख्या की है, उनमें बहुत अधिक लंबाई है जो व्याख्या के विषय के अंतर्गत नहीं आती है। भले ही उनमें से कुछ इसके साधन हों, उन्हें केवल उनके विशिष्ट ग्रंथों में ही पढ़ा जाना चाहिए ताकि इसके उद्देश्यों को समझने में मदद मिल सके। यदि उद्देश्यों को इन साधनों और मुद्दों की मात्रा से बढ़ा दिया जाता जिन्हें छोड़ा जा सकता है, तो यह व्याख्या अपनी तरह की पराकाष्ठा तक पहुँच जाती और इसे दूसरों पर प्राथमिकता का अधिकार होता।

• २१ -

اور ایک اور عجیب خبر ہے: وہ یہ کہ آدم علیہ السلام ہندوستان میں سرندیب میں ایک پہاڑ پر اترے جسے بود کہا جاتا ہے، اور ان کے ساتھ جنت کی خوشبو تھی، جو وہاں کے درختوں اور وادیوں میں رچ بس گئی، چنانچہ وہاں کی ہر چیز معطر ہو گئی، اسی وقت سے آدم علیہ السلام کی خوشبو سے عطر حاصل کیا جاتا ہے، اور بادل ان کے سر کو مسح کرتے تھے، جس سے وہ گنجے ہو گئے اور اپنی اولاد کو گنجا پن ورثے میں دیا! (475/1)۔

اس کلام کے آخر میں ہم وہ کچھ نقل کرتے ہیں جو شیخ محمد بہجت البیطار رحمہ اللہ نے دمشق میں مجمع اللغۃ العربیۃ کے رسالے کے شمارہ نمبر (20) ص 562 - 565 میں اس تفسیر کے بارے میں لکھا ہے۔ اس کی علمی قدر و قیمت پر مختصراً گفتگو کرنے اور اس کے مصنف کے مسلک اور طرزِ فکر کو بیان کرنے کے بعد، انہوں نے اس پر اپنے ملاحظات پیش کیے، چنانچہ رحمہ اللہ فرماتے ہیں: اس میں لفظی ابحاث عام ہیں بلکہ غالب ہیں، جن میں سے بعض کی ضرورت نہیں ہے، جیسے ابو البشر (آدم علیہ السلام) کی کنیت اور ان کی عمر کے بارے میں اختلاف کا ذکر، اور اہل تورات اور وہب بن منبہ سے نقل کرنا، جس میں بلا فائدہ طوالت ہے، جیسے کعب الاحبار سے یہ روایت کہ آدم علیہ السلام وہ پہلے شخص ہیں جنہوں نے عربی اور سریانی تحریر اور تمام کتابیں وضع کیں اور تمام زبانیں بولیں، اور اس کے علاوہ دیگر ایسی خبریں اور مبالغے جو نقل کے اعتبار سے صحیح نہیں ہیں اور نہ ہی حقیقت ان کی تائید کرتی ہے، تاہم یہ تفسیر دوسروں کے مقابلے میں ایسی باتوں کا ذکر کم کرتی ہے۔

پھر رحمہ اللہ نے فرمایا: حاصلِ کلام یہ ہے کہ: یہ تفسیر جامع ہے اور اس کا بیان شاندار ہے، لیکن اس نے جو ابواب کھولے ہیں اور جن مسائل کی تشریح کی ہے، ان میں بہت زیادہ طوالت ہے جو تفسیر کے موضوع میں داخل نہیں ہے، اور اگر ان میں سے بعض اس کے ذرائع میں سے ہوں

بھی، تو انہیں ان کی اپنی کتابوں میں پڑھا جانا چاہیے تاکہ اس کے مقاصد کو سمجھنے میں مدد ملے، اور اگر مقاصد میں ان ذرائع اور مسائل کی مقدار بڑھا دی جاتی جن سے مستغنی ہوا جا سکتا ہے، تو یہ تفسیر اپنی نوعیت کی انتہا کو پہنچ جاتی، اور اسے دوسروں پر فضیلت کا حق حاصل ہوتا۔

- 21 •

Editions of the Book

The credit for printing and publishing the book for the first time goes to the Egyptian House of Books (Dar al-Kutub al-Misriyya) in 1933 AD(1). Then it was reprinted a second and third time, and from those, other editions were derived. Its editors exerted a clear effort in presenting it in an appropriate manner through good arrangement, presentation, numbering, and detailing, which helps the reader understand the meaning; may God reward them with goodness. However, they did not pay sufficient attention to referencing its Hadiths, commenting on them, verifying its text, and attributing it to its sources.

There were some observations regarding that edition in terms of errors and omissions, which were carried over to other editions of the book. By this, we do not mean that we claim perfection in our work, for perfection belongs to God alone; rather, we mention what we mention to draw attention to it and benefit from it. Here are some examples:

1- It occurred in the Egyptian edition: "As for the whispering (tamfama) of Tamim, they say for people (al-Nas): al-Nat..." This is a scientific error resulting from an omission and distortion, and it was transmitted by Al-Zarqani in "Manahil al-'Irfan" 1/175. The correct version of the phrase is as follows: "As for the 'an'ana of Tamim, they say for 'an': 'an', saying: 'Perhaps God 'an' (instead of 'an') will bring victory,' and some of them replace the letter Seen with a Taa, so they say for people (al-Nas): al-Nat..." (1/77).

2- It appeared in it: "Idris bin Khalaf narrated to us," and the correct version is: "Idris narrated to us, from Khalaf." (1/16).

3- It appeared in it: "And they said it is from the category of 'the inverted' (al-maqlub), as they said: I presented the trough to the she-camel, but rather it is I presented the she-camel to the trough... to the end of the speech." This phrase is inverted, and the correct version in it is: "They said: I presented the she-camel to the trough, but rather it is I presented the trough to the she-camel." (1/22).

4- It appeared in it: "A reader of the Qur'an should be known by his night when people are asleep, and by his day when people are awake." The correct version is: "and by his day when people are breaking fast (muftirun)." (1/38).

(1) See the book "Arabic Books Published in Egypt between 1926 - 1940", p. 23. Dar al-Amal. Cairo. 1980.

• 23 -

पुस्तक के संस्करण

पहली बार पुस्तक को छापने और प्रकाशित करने का श्रेय १९३३ ईस्वी (१) में मिस्र के पुस्तक सदन (दार अल-कुतुब अल-मिसरिया) को जाता है। फिर इसका दूसरा और तीसरा संस्करण छापा गया, और अन्य संस्करण इसी से लिए गए। इसके संपादकों ने अच्छी व्यवस्था, प्रस्तुति, क्रमांकन और विवरण के माध्यम से इसे उचित रूप में प्रस्तुत करने में स्पष्ट प्रयास किया, जो पाठक को अर्थ समझने में मदद करता है; ईश्वर उन्हें इसका फल दे। हालाँकि, उन्होंने इसकी हदीसों के संदर्भ देने, उन पर टिप्पणी करने, इसके पाठ को संपादित करने और इसके स्रोतों को श्रेय देने पर पर्याप्त ध्यान नहीं दिया।

उस संस्करण में त्रुटियों और कमियों के संबंध में कुछ टिप्पणियाँ थीं, जिन्हें पुस्तक के अन्य संस्करणों द्वारा भी अपना लिया गया। इससे हमारा यह अर्थ नहीं है कि हम अपने काम में पूर्णता का दावा करते हैं, क्योंकि पूर्णता केवल ईश्वर के लिए है; बल्कि, हम जो उल्लेख कर रहे हैं वह ध्यान आकर्षित करने और उससे लाभ उठाने के लिए कर रहे हैं। यहाँ इसके कुछ उदाहरण दिए गए हैं:

१- मिस्र के संस्करण में आया है: "जहाँ तक तमीम की फुसफुसाहट (तमतामा) का सवाल है, वे लोगों (अल-नास) के लिए कहते हैं: 'अल-नात'..." यह एक वैज्ञानिक त्रुटि है, जो एक चूक और विकृति के कारण उत्पन्न हुई है, और इसे अल-ज़रकानी द्वारा "मनाहिल अल-इरफ़ान" १/१७५ में उद्धृत किया गया था। इस वाक्यांश का सही रूप इस प्रकार है: "जहाँ तक तमीम की 'अन'अना' (एक विशेष उच्चारण शैली) का सवाल है, वे 'अन' (कि) के स्थान पर 'अन्न' कहते हैं, और कहते हैं: 'शायद ईश्वर जीत (फतह) दिला दे (अन्न याती बिल-फतह)', और उनमें से कुछ 'सीन' अक्षर को 'ता' से बदल देते हैं, इसलिए वे लोगों (अल-नास) के लिए कहते हैं: 'अल-नात'..." (१/७७)।

२- इसमें आया है: "इदरीस बिन खलफ ने हमें बताया," और इसमें सही संस्करण है: "इदरीस ने हमें बताया, खलफ से।" (१/१६)।

३- इसमें आया है: "और उन्होंने कहा कि यह 'उल्टे' (अल-मकलूब) की श्रेणी से है, जैसा कि उन्होंने कहा: मैंने ऊँटनी को हौज़ (पानी का कुंड) दिखाया, बल्कि यह है कि मैंने हौज़ को ऊँटनी को दिखाया... भाषण के अंत तक।" यह वाक्यांश उल्टा है, और इसमें सही संस्करण है: "उन्होंने कहा: मैंने ऊँटनी को हौज़ दिखाया, बल्कि यह है कि मैंने हौज़ को ऊँटनी को दिखाया।" (१/२२)।

४- इसमें आया है: "कुरान के पाठक को उसकी रात से पहचाना जाना चाहिए जब लोग सो रहे हों, और उसके दिन से जब लोग जाग रहे हों।" सही संस्करण है: "और उसके दिन से जब लोग रोज़ा नहीं रख रहे हों (मुफ्तिरून)।" (१/३८)।

---

(१) देखें पुस्तक "१९२६ - १९४० के बीच मिस्र में प्रकाशित अरबी पुस्तकें", पृष्ठ २३। दार अल-अमल। काहिरा। १९८०।

• २३ -

کتاب کے ایڈیشن

پہلی بار کتاب کی طباعت اور اشاعت کا سہرا ۱۹۳۳ء(۱) میں مصری دار الکتب (دار الکتب المصریہ) کے سر جاتا ہے۔ پھر اس کے دوسرے اور تیسرے ایڈیشن شائع ہوئے، اور انہی سے دیگر ایڈیشن لیے گئے۔ اس کے محققین نے اسے مناسب شکل میں پیش کرنے میں واضح محنت کی، جیسے عمدہ ترتیب، پیشکش، نمبرنگ اور تفصیل، جو قاری کو معنی سمجھنے میں مدد دیتی ہے، اللہ انہیں جزائے خیر دے۔ تاہم انہوں نے اس کی احادیث کی تخریج، ان پر کلام، متن کی تصحیح اور اسے اس کے مآخذ کی طرف منسوب کرنے پر کافی توجہ نہیں دی۔

اس ایڈیشن پر غلطیوں اور کوتاہیوں کے حوالے سے کچھ ملاحظات تھے، جنہیں کتاب کے دیگر ایڈیشنز نے بھی اپنا لیا۔ اس سے ہماری مراد یہ نہیں ہے کہ ہم اپنے کام میں کمال کا دعویٰ کرتے ہیں، کیونکہ کمال صرف اللہ ہی کے لیے ہے؛ بلکہ ہم جو ذکر کر رہے ہیں وہ توجہ دلانے اور اس سے فائدہ اٹھانے کے لیے کر رہے ہیں، اور یہ اس کی چند مثالیں ہیں:

۱- مصری ایڈیشن میں آیا ہے: "جہاں تک تمیم کی تتلاہٹ (تمتمہ) کا تعلق ہے، تو وہ لوگوں (الناس) کے بارے میں کہتے ہیں: 'النات'..." یہ ایک علمی غلطی ہے، جو حذف اور تحریف کی وجہ سے پیدا ہوئی، اور اسے زرقانی نے "مناهل العرفان" ۱/ ۱۷۵ میں نقل کیا۔ اس جملے کا درست ورژن یہ ہے: "جہاں تک تمیم کی 'عنعنہ' کا تعلق ہے، تو وہ 'ان' کے بارے میں 'عن' کہتے ہیں، اور کہتے ہیں: 'عسى الله عن يأتي بالفتح' (شاید اللہ فتح عطا کرے) اور ان میں سے کچھ 'سین' کو 'تاء' سے بدل دیتے ہیں، تو وہ لوگوں (الناس) کے بارے میں کہتے ہیں: 'النات'..." (۱/۷۷)۔

۲- اس میں آیا ہے: "ہمیں ادریس بن خلف نے حدیث بیان کی،" جبکہ اس میں صحیح یہ ہے: "ہمیں ادریس نے، خلف سے حدیث بیان کی۔" (۱/۱۶)۔

۳- اس میں آیا ہے: "اور انہوں نے کہا کہ یہ 'مقلوب' (الٹ پلٹ) کے باب سے ہے، جیسا کہ انہوں نے کہا: میں نے اونٹنی کو حوض دکھایا، حالانکہ یہ ہے کہ میں نے حوض اونٹنی کو دکھایا... کلام کے آخر تک۔" یہ جملہ الٹا ہے، اور اس میں صحیح ورژن یہ ہے: "انہوں نے کہا: میں نے اونٹنی کو حوض دکھایا، حالانکہ یہ ہے کہ میں نے حوض اونٹنی کو دکھایا۔" (۱/۲۲)۔

۴- اس میں آیا ہے: "قرآن کے قاری کو چاہیے کہ وہ اپنی رات سے پہچانا جائے جب لوگ سو رہے ہوں، اور اپنے دن سے جب لوگ جاگ رہے ہوں۔" صحیح ورژن ہے: "اور اپنے دن سے جب لوگ افطار کر رہے ہوں (روزہ نہ رکھ رہے ہوں)۔" (۱/۳۸)۔

---

(۱) دیکھیں کتاب "۱۹۲۶ - ۱۹۴۰ کے درمیان مصر میں شائع ہونے والی عربی کتابیں"، ص ۲۳۔ دار الامل۔ قاہرہ۔ ۱۹۸۰ء۔

5- His words were omitted from it: And of its sanctity, if one begins a Surah, one should not occupy oneself with anything else until finishing it, except out of necessity. (1/49). 6- It occurred in it: And my praise of creation is tainted with defects! The correct version is: And the praise of creation... (1/208). 7- It was stated in it: Because in prayer, forgetting and intentionality are equal in the omission of obligatory acts, except for the one being led in prayer (Al-Mu'tam). The correct version is: except in mourning (Al-Ma'tam). (1/266). 8- It was stated in it: Al-Khalil and Sibawayh did not decline it, but Al-Akhfash Said declined it because it was an adjective, and it is on the weight of the verb. Finished. There is an omission in this phrase, and the correct version is: Al-Khalil and Sibawayh did not decline it, and Al-Akhfash Said declined it because he only prevented it from being declined because it was an adjective... (1/420). 9- It occurred in it: The commander is not killed, but his hands are cut off. This is an error; the word "cut off" was inserted into the phrase, and the correct version is: but his hands, meaning: he gives the blood money (diyah). There are other observations of this type (1).

(1) See also what was pointed out as an omission or error in the following places: 1/23, 30, 31, 45, 48, 56, 60, 69, 84, 98, 137, 154, 187, 191, 199, 210, 238, 240, 275, 333, 366, 376, 386, 467, 472.

5- इसमें से उनके ये शब्द छूट गए: और इसकी पवित्रता यह है कि यदि कोई सूरा शुरू करे, तो जब तक वह पूरी न हो जाए, किसी और चीज़ में न लगे, सिवाय ज़रूरत के। (1/49)। 6- इसमें यह आया है: "और सृष्टि की मेरी प्रशंसा दोषपूर्ण है!" जबकि सही है: "और सृष्टि की प्रशंसा..." (1/208)। 7- इसमें आया है: "क्योंकि नमाज़ के फ़राज़ (अनिवार्य कर्मों) को छोड़ने में भूल और जान-बूझकर किया गया कृत्य बराबर हैं, सिवाय मुक्तदी (नमाज़ में पीछे चलने वाले) के।" जबकि सही है: "मातम (शोक) के सिवाय।" (1/266)। 8- इसमें आया है: "अल-खलील और सिबावेह ने इसे मसरूफ (विभक्ति युक्त) नहीं किया, और अल-अखफश सईद ने इसे मसरूफ किया क्योंकि यह एक विशेषण था, और यह क्रिया के वजन पर है।" समाप्त। इस वाक्यांश में कुछ छूट गया है, सही है: "अल-खलील और सिबावेह ने इसे मसरूफ नहीं किया, और अल-अखफश सईद ने इसे मसरूफ किया क्योंकि उन्होंने इसे मसरूफ होने से सिर्फ इसलिए रोका था क्योंकि यह एक विशेषण था..." (1/420)। 9- इसमें आया है: "आदेश देने वाले को मारा नहीं जाता, बल्कि उसके हाथ काट दिए जाते हैं।" यह एक गलती है; वाक्यांश में "काट दिए" शब्द ज़बरदस्ती डाल दिया गया है, और सही है: "बल्कि उसके हाथ, यानी: वह दिया (खून का मुआवज़ा) देता है।" इस प्रकार की अन्य टिप्पणियाँ भी हैं (1)।

(1) निम्नलिखित स्थानों पर भी जो कमी या त्रुटि बताई गई है, उसे देखें: 1/23, 30, 31, 45, 48, 56, 60, 69, 84, 98, 137, 154, 187, 191, 199, 210, 238, 240, 275, 333, 366, 376, 386, 467, 472.

- 24 -

۵- اس میں سے ان کا یہ قول گر گیا ہے: اور اس کی حرمت میں سے ہے کہ جب کوئی سورہ شروع کرے تو کسی اور کام میں مشغول نہ ہو یہاں تک کہ اس سے فارغ ہو جائے سوائے ضرورت کے۔ (۱/۴۹)۔ ۶- اس میں واقع ہوا ہے: "اور مخلوق کی میری تعریف عیوب سے بھری ہوئی ہے!" اور صحیح یہ ہے: "اور مخلوق کی تعریف..." (۱/۲۰۸)۔ ۷- اور اس میں آیا ہے: کیونکہ نماز کے فرائض میں بھول چوک اور جان بوجھ کر چھوڑنا برابر ہے، سوائے مقتدی (المؤتم) کے۔ اور صحیح یہ ہے: سوائے ماتم (المأتم) میں۔ (۱/۲۶۶)۔ ۸- اس میں آیا ہے: خلیل اور سیبویہ نے اسے غیر منصرف رکھا، اور اخفش سعید نے اسے منصرف پڑھا کیونکہ وہ صفت تھی، اور وہ فعل کے وزن پر ہے۔ انتہیٰ۔ اور اس عبارت میں کچھ چھوٹ گیا ہے، اور صحیح یہ ہے: خلیل اور سیبویہ نے اسے غیر منصرف رکھا، اور اخفش سعید نے اسے منصرف پڑھا کیونکہ انہوں نے اسے غیر منصرف صرف اس وجہ سے ہونے سے روکا تھا کہ وہ صفت تھی... (۱/۴۲۰)۔ ۹- اس میں واقع ہوا ہے: حکم دینے والے کو قتل نہیں کیا جاتا بلکہ اس کے ہاتھ کاٹ دیے جاتے ہیں۔ اور یہ غلط ہے؛ عبارت میں لفظ "تقطع" (کاٹ دیے جاتے ہیں) زبردستی ٹھونس دیا گیا ہے، اور صحیح یہ ہے: "ولکن یدیه" یعنی: وہ دیت دیتا ہے۔ اور اسی طرح کی دیگر ملاحظات بھی ہیں۔(۱)

(۱) مندرجہ ذیل مقامات پر بھی جو کمی یا غلطی کی طرف اشارہ کیا گیا ہے اسے دیکھیں: ۱/۲۳، ۳۰، ۳۱، ۴۵، ۴۸، ۵۶، ۶۰، ۶۹، ۸۴، ۹۸، ۱۳۷، ۱۵۴، ۱۸۷، ۱۹۱، ۱۹۹، ۲۱۰، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۷۵، ۳۳۳، ۳۶۶، ۳۷۶، ۳۸۶، ۴۶۷، ۴۷۲۔

• ۲۴ -

Description of the Manuscripts Relied Upon in the Verification of the Book

First: The Zahiriyah Library manuscript kept in the Assad Library: It is a complete manuscript, containing additions over other manuscripts. These additions do not deviate from the author's methodology and style in taking from his original sources. This suggests that he added them later. We have included them in full and indicated them in their respective places in the book (1).

This manuscript consists of five volumes, and we have symbolized it with (Z):

Part One: Number (385) Tafsir, numbering (374) folios, each folio having two plates. Each plate consists of (31) lines, set within a frame, written in clear Naskh script. This part begins from the introduction of the Tafsir and ends at the end of Surah Al-Baqarah. On the first plate of each part, there is an endowment (waqf) notice by Minister As'ad Pasha, Governor of Damascus, to the school of his late father, Minister Ismail Pasha.

The endower's seal and the Public Library seal also appeared on the plate. Likewise, the Public Library seal and the endowment statement appeared at the beginning of each of the other parts.

Part Two: Number (386) Tafsir, numbering (378) folios, starting from the beginning of Surah Al-Imran and ending at the end of Surah Al-An'am.

---

(1) These additions varied in length and shortness; some were in lines, and some were in pages. See in the third volume pages: 66, 69, 70-71, 82-86, 87, 106-108, 110-111, 111-114, 118-119, 143, and 146. It has been claimed in one of the editions of this Tafsir that this manuscript was relied upon in its verification, whereas in fact, they did not rely on it at all, and it contains none of these additions, but is merely taken from the Egyptian edition!

पुस्तक के संपादन में उपयोग की गई पांडुलिपियों का विवरण

प्रथम: असद पुस्तकालय में संरक्षित ज़ाहिरिया पुस्तकालय की पांडुलिपि: यह एक पूर्ण पांडुलिपि है, जिसमें अन्य पांडुलिपियों की तुलना में कुछ अतिरिक्त अंश हैं। ये अतिरिक्त अंश लेखक की अपने मूल स्रोतों से सामग्री लेने की पद्धति और शैली के अनुरूप ही हैं। इससे पता चलता है कि उन्होंने इन्हें बाद में जोड़ा होगा। हमने इन्हें पूरी तरह से शामिल किया है और पुस्तक में उनके स्थानों पर संकेत दिया है (१)।

यह पांडुलिपि पाँच भागों में है, और हमने इसे (ظ) प्रतीक दिया है:

पहला भाग: नंबर (३८५) तफ़सीर, जिसमें (३७४) पन्ने हैं, प्रत्येक पन्ने में दो फलक (साइड) हैं। प्रत्येक फलक में (३१) पंक्तियाँ हैं, जो एक फ्रेम के भीतर हैं, और इसे स्पष्ट नस्क लिपि में लिखा गया है। यह भाग तफ़सीर की प्रस्तावना से शुरू होता है और सूरह अल-बकराह के अंत पर समाप्त होता है। प्रत्येक भाग के पहले फलक पर दमिश्क के गवर्नर वज़ीर असद पाशा द्वारा अपने दिवंगत पिता वज़ीर इस्माइल पाशा के स्कूल के लिए वक्फ (दान) का उल्लेख है।

फलक पर वक्फ करने वाले की मोहर और पब्लिक लाइब्रेरी की मोहर भी है। इसी प्रकार, अन्य सभी भागों की शुरुआत में पब्लिक लाइब्रेरी की मोहर और वक्फ का विवरण मौजूद है।

दूसरा भाग: नंबर (३८६) तफ़सीर, जिसमें (३७८) पन्ने हैं, सूरह आल-इमरान की शुरुआत से शुरू होकर सूरह अल-अनआम के अंत तक है।

---

(१) ये अतिरिक्त अंश लंबाई और चौड़ाई में भिन्न-भिन्न हैं, कुछ पंक्तियों में हैं और कुछ पृष्ठों में। तीसरे भाग के पृष्ठों को देखें: ६६, ६९, ७०-७१, ८२-८६, ८७, १०६-१०८, ११०-१११, १११-११४, ११८-११९, १४३ और १४६। इस तफ़सीर के संस्करणों में से एक में दावा किया गया है कि इसके संपादन में इस पांडुलिपि पर भरोसा किया गया था, जबकि वास्तविकता यह है कि उन्होंने इस पर बिल्कुल भी भरोसा नहीं किया, और इसमें ये अतिरिक्त अंश बिल्कुल नहीं हैं, बल्कि यह केवल मिस्र के संस्करण से ली गई है!

کتاب کی تحقیق میں مستند نسخوں کا بیان

اول: مکتبہ اسد میں محفوظ مکتبہ ظاہریہ کا نسخہ: یہ ایک مکمل نسخہ ہے، جس میں دیگر نسخوں کے مقابلے میں کچھ اضافے پائے گئے ہیں۔ یہ اضافے مصنف کے اپنے مآخذ سے استفادہ کے طریقہ کار اور اسلوب سے مطابقت رکھتے ہیں۔ جس سے یہ راجح معلوم ہوتا ہے کہ انہوں نے یہ اضافے بعد میں کیے تھے۔ ہم نے انہیں مکمل طور پر شامل کر لیا ہے اور کتاب میں ان کے مقامات پر ان کی طرف اشارہ کر دیا ہے (۱)۔

یہ نسخہ پانچ جلدوں پر مشتمل ہے، اور ہم نے اسے (ظ) سے ظاہر کیا ہے:

پہلا حصہ: نمبر (۳۸۵) تفسیر، اس کے اوراق کی تعداد (۳۷۴) ہے، ہر ورق میں دو تختیاں ہیں، اور ایک تختی (۳۱) سطروں پر مشتمل ہے جو ایک فریم کے اندر ہے۔ اسے واضح خطِ نسخ میں لکھا گیا ہے۔ یہ حصہ تفسیر کے مقدمے سے شروع ہو کر سورہ بقرہ کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔ ہر جلد کی پہلی تختی پر دمشق کے گورنر وزیر اسد پاشا کا اپنے مرحوم والد وزیر اسماعیل پاشا کے مدرسے کے لیے وقف کا ذکر موجود ہے۔

تختی پر واقف (وقف کرنے والے) کی مہر اور مکتبہ عمومیہ کی مہر بھی لگی ہوئی ہے۔ اسی طرح مکتبہ عمومیہ کی مہر اور وقف کی عبارت دیگر تمام حصوں کے شروع میں بھی موجود ہے۔

دوسرا حصہ: نمبر (۳۸۶) تفسیر، اوراق کی تعداد (۳۷۸) ہے، یہ سورہ آل عمران کے شروع سے شروع ہو کر سورہ انعام کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔

(۱) یہ اضافے طوالت اور اختصار میں مختلف ہیں، بعض چند سطروں میں ہیں اور بعض کئی صفحات پر مشتمل ہیں۔ تیسری جلد کے صفحات ملاحظہ فرمائیں: ۶۶، ۶۹، ۷۰-۷۱، ۸۲-۸۶، ۸۷، ۱۰۶-۱۰۸، ۱۱۰-۱۱۱، ۱۱۱-۱۱۴، ۱۱۸-۱۱۹، ۱۴۳ اور ۱۴۶۔ اس تفسیر کے ایک ایڈیشن میں یہ دعویٰ کیا گیا ہے کہ اس کی تحقیق میں اس نسخے پر اعتماد کیا گیا ہے، جبکہ حقیقت یہ ہے کہ انہوں نے اس پر بالکل بھی بھروسہ نہیں کیا، اور ان اضافوں میں سے کوئی چیز اس میں موجود نہیں ہے، بلکہ وہ صرف مصری ایڈیشن سے لیا گیا ہے!

• ۲۵ -

Part Three: Number (387) Tafsir, number of its leaves (435) leaves, starts from the beginning of Surah Al-A'raf, and ends at the end of Surah Al-Kahf.

Part Four: Number (388) Tafsir, number of its leaves (384) leaves, starts from the beginning of Surah Maryam, and ends at the end of Surah Fatir.

Part Five: Number (389) Tafsir, number of its leaves (552) leaves, starts with the beginning of Surah Ya-Sin, and ends at the end of Surah An-Nas.

On its last leaf, it was stated as follows: "The book 'Al-Jami' fi Tafsir al-Qur'an al-Azim' was completed, and its scribe is Muhammad ibn al-Hajj Hama, known as Ibn Ma'n. Its writing was finished on Tuesday, the sixth of the blessed month of Sha'ban, in the year 1079 AH. Praise be to Allah."

Secondly: A copy from the Scientific Research Center at Umm al-Qura University in Makkah al-Mukarramah, photographed from a copy in the Al-Azhar Library, and we have symbolized it with (z): Number (252) Tafsir, consisting of (13) parts, missing the third part, written in different scripts, and on each leaf are two plates (sides), and they are as follows:

Part One: Number of its leaves (339) leaves, and the number of lines per plate is (25) lines. This part starts from the introduction of the Tafsir and ends with verse (173) of Surah Al-Baqarah.

On its first plate, it was stated as follows: "Endowment of Ahmed Effendi to the Riwaq of the Romans located in Al-Azhar Mosque."

This endowment appeared in every part except the twelfth, which has another endowment as will follow.

भाग तीन: संख्या (387) तफ़सीर, इसके पत्तों (folio) की संख्या (435) है, जो सूरह अल-अराफ़ की शुरुआत से शुरू होता है, और सूरह अल-कहफ़ के अंत पर समाप्त होता है।

भाग चार: संख्या (388) तफ़सीर, इसके पत्तों की संख्या (384) है, जो सूरह मरयम की शुरुआत से शुरू होता है, और सूरह फातिर के अंत पर समाप्त होता है।

भाग पाँच: संख्या (389) तफ़सीर, इसके पत्तों की संख्या (552) है, जो सूरह या-सीन की शुरुआत से शुरू होता है, और सूरह अन-नास के अंत पर समाप्त होता है।

इसके अंतिम फलक (प्लेट) पर यह लिखा था: "अल-जामी' फ़ी तफ़सीर अल-क़ुरआन अल-अज़ीम किताब पूरी हुई, और इसके लेखक मुहम्मद इब्न अल-हज्ज हमा हैं, जो इब्न मा'न के नाम से प्रसिद्ध हैं। इसका लेखन मंगलवार, शाबान के धन्य महीने की छठी तारीख, वर्ष 1079 हिजरी को पूरा हुआ। अल्लाह का शुक्र है।"

दूसरा: मक्का अल-मुकर्रमा में उम्म अल-कुरा विश्वविद्यालय के वैज्ञानिक अनुसंधान केंद्र की एक प्रति, जो अल-अजहर पुस्तकालय की एक प्रति से फोटोकॉपी की गई है, और हमने इसे (ज़) के रूप में प्रतीकित किया है: संख्या (252) तफ़सीर, (13) भागों में है, जिसमें से तीसरा भाग गायब है, विभिन्न लिपियों में लिखी गई है, और प्रत्येक पत्ते पर दो फलक (पक्ष) हैं, और वे इस प्रकार हैं:

भाग एक: इसके पत्तों की संख्या (339) है, और फलक की पंक्तियों की संख्या (25) है। यह भाग तफ़सीर की प्रस्तावना से शुरू होता है, और सूरह अल-बक़रह की आयत (173) पर समाप्त होता है।

इसके पहले फलक पर यह लिखा था: "अल-अजहर मस्जिद में स्थित अवाक-ए-अरवाम (रोमनों का आवास) के लिए अहमद एफेंदी का वक्फ (बंदोबस्त)।"

यह वक्फ बारहवें भाग को छोड़कर हर भाग में दिखाई देता है, जिस पर दूसरा वक्फ है जैसा कि आगे बताया जाएगा।

• 26 -

حصہ سوم: نمبر (387) تفسیر، اس کے اوراق کی تعداد (435) ورق ہے، یہ سورۃ الاعراف کے آغاز سے شروع ہوتا ہے، اور سورۃ الکہف کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔

حصہ چہارم: نمبر (388) تفسیر، اس کے اوراق کی تعداد (384) ورق ہے، یہ سورۃ مریم کے آغاز سے شروع ہوتا ہے، اور سورۃ فاطر کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔

حصہ پنجم: نمبر (389) تفسیر، اس کے اوراق کی تعداد (552) ورق ہے، یہ سورۃ یٰسین کے آغاز سے شروع ہوتا ہے، اور سورۃ الناس کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔

اس کی آخری تختی پر یہ عبارت درج تھی: "کتاب الجامع فی تفسیر القرآن العظیم مکمل ہوئی، اور اس کے کاتب محمد بن الحاج حما ہیں، جو ابن معن کے نام سے مشہور ہیں۔ اس کی تحریر سے فراغت منگل کے دن، مبارک مہینے شعبان کی چھ تاریخ، سنہ 1079ھ کو ہوئی، اور اللہ کا شکر ہے۔"

ثانیاً: مکہ مکرمہ کی جامعہ ام القریٰ کے مرکز برائے سائنسی تحقیق کا نسخہ، جو مکتبہ الازہر کے ایک نسخے کی فوٹو کاپی ہے، اور ہم نے اسے (ز) سے ظاہر کیا ہے: نمبر (252) تفسیر، یہ (13) اجزاء پر مشتمل ہے، جس میں سے تیسرا حصہ غائب ہے، مختلف خطوط میں لکھی گئی ہے، اور ہر ورق میں دو تختیاں (صفحات) ہیں، اور وہ درج ذیل ہیں:

حصہ اول: اس کے اوراق کی تعداد (339) ہے، اور تختی کی سطروں کی تعداد (25) سطریں ہیں۔ یہ حصہ تفسیر کے مقدمے سے شروع ہوتا ہے، اور سورۃ البقرہ کی آیت (173) پر ختم ہوتا ہے۔

اس کی پہلی تختی پر یہ عبارت درج تھی: "احمد آفندی کا وقف جامعہ الازہر میں واقع رواق الاروام (رومیوں کی رہائش گاہ) کے لیے۔"

یہ وقف بارہویں جز کے علاوہ ہر جز میں آیا ہے، جس پر دوسرا وقف ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔

۔ ٢٦ ۔

The Second Part: Its number of leaves is (227) leaves, and the number of lines on each panel is (23) lines. It begins from (173) Al-Baqarah and ends with verse (257) of Surah Al-Baqarah. On its last panel, it states: "The second part is completed by the praise and grace of Allah, and that was on Wednesday, the second of Rajab al-Fard, in the year seven hundred and forty-seven (747 AH)."

The Fourth Part: Its number of leaves is (229) leaves, and the number of lines on the panel is (25) lines. It begins from verse (110) of Surah Al-Imran and ends at the beginning of Surah Al-Ma'idah.

The Fifth Part: Its number of leaves is (328) leaves, with (21) lines on each panel. It begins from the beginning of Surah Al-Ma'idah and ends with verse (141) of Surah Al-A'raf.

The Sixth Part: Its number of leaves is (315) leaves. It begins from verse (142) of Surah Al-A'raf and ends with the last of Surah Hud.

The Seventh Part: Its number of leaves is (193) leaves. It begins from the beginning of Surah Yusuf and ends with the last of Surah An-Nahl. On its last panel, it states: "The eighth part [as written] was completed by the hand of the servant who is in need of the mercy of his Lord, Abdullah bin Abdul Rahman bin Ishaq bin Abi Bakr Al-Ansari Al-Khazraji, may Allah forgive him and his parents..."

The Eighth Part: Its number of leaves is (158) leaves, and the number of lines on the panel is (21) lines. It begins from the beginning of Surah Al-Isra' and ends with the last of Surah Maryam.

- 27 -

दूसरा भाग: इसके पत्रों (leaves) की संख्या (227) है, और प्रत्येक फलक (panel) पर पंक्तियों की संख्या (23) है। यह (173) अल-बक़रह से शुरू होता है और सूरह अल-बक़रह की आयत (257) पर समाप्त होता है। इसके अंतिम फलक पर लिखा है: "अल्लाह की प्रशंसा और कृपा से दूसरा भाग पूरा हुआ, और यह बुधवार, दूसरे रजब अल-फ़र्द, साल सात सौ सैंतालीस (747 हिजरी) को हुआ था।"

चौथा भाग: इसके पत्रों की संख्या (229) है, और फलक पर पंक्तियों की संख्या (25) है। यह सूरह अल-इमरान की आयत (110) से शुरू होता है और सूरह अल-मायदा की शुरुआत पर समाप्त होता है।

पांचवां भाग: इसके पत्रों की संख्या (328) है, प्रत्येक फलक पर (21) पंक्तियाँ हैं। यह सूरह अल-मायदा की शुरुआत से शुरू होता है और सूरह अल-आराफ़ की आयत (141) पर समाप्त होता है।

छठा भाग: इसके पत्रों की संख्या (315) है। यह सूरह अल-आराफ़ की आयत (142) से शुरू होता है और सूरह हूद के अंत पर समाप्त होता है।

सातवां भाग: इसके पत्रों की संख्या (193) है। यह सूरह यूसुफ़ की शुरुआत से शुरू होता है और सूरह अन-नहल के अंत पर समाप्त होता है। इसके अंतिम फलक पर लिखा है: "आठवां भाग [जैसा लिखा है] अपने रब की दया के जरूरतमंद बंदे अब्दुल्ला बिन अब्दुल रहमान बिन इसहाक बिन अबी बक्र अल-अंसारी अल-खजरजी के हाथों संपन्न हुआ, अल्लाह उसे और उसके माता-पिता को क्षमा करे.."

आठवां भाग: इसके पत्रों की संख्या (158) है, और फलक पर पंक्तियों की संख्या (21) है। यह सूरह अल-इसरा की शुरुआत से शुरू होता है और सूरह मरियम के अंत पर समाप्त होता है।

- 27 -

دوسرا حصہ: اس کے پتوں (اوراق) کی تعداد (227) ہے، اور ہر تختی (پینل) پر سطروں کی تعداد (23) ہے۔ یہ سورہ البقرہ کی آیت (173) سے شروع ہوتا ہے اور سورہ البقرہ کی آیت (257) پر ختم ہوتا ہے۔ اس کی آخری تختی پر درج ہے: "اللہ کی حمد و ثنا اور اس کے فضل سے دوسرا حصہ مکمل ہوا، اور یہ بدھ کے دن دو رجب الفرد، سن سات سو سینتالیس (747ھ) میں ہوا تھا۔"

چوتھا حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (229) ہے، اور تختی پر سطروں کی تعداد (25) ہے۔ یہ سورہ آل عمران کی آیت (110) سے شروع ہوتا ہے اور سورہ المائدہ کے آغاز پر ختم ہوتا ہے۔

پانچواں حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (328) ہے، ہر تختی پر (21) سطریں ہیں۔ یہ سورہ المائدہ کے آغاز سے شروع ہوتا ہے اور سورہ الاعراف کی آیت (141) پر ختم ہوتا ہے۔

چھٹا حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (315) ہے، یہ سورہ الاعراف کی آیت (142) سے شروع ہوتا ہے اور سورہ ہود کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔

ساتواں حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (193) ہے، یہ سورہ یوسف کے آغاز سے شروع ہوتا ہے اور سورہ النحل کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔ اس کی آخری تختی پر یہ عبارت ہے: "آٹھویں حصے کی تکمیل [جیسا کہ لکھا ہے] اپنے رب کی رحمت کے محتاج بندے عبداللہ بن عبدالرحمن بن اسحاق بن ابی بکر الانصاری الخزرجی کے ہاتھوں ہوئی، اللہ اس کی اور اس کے والدین کی مغفرت فرمائے..."

آٹھواں حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (158) ہے، اور تختی پر سطروں کی تعداد (21) ہے۔ یہ سورہ الاسراء کے آغاز سے شروع ہوتا ہے اور سورہ مریم کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔

- 27 •

Part Nine: Number of its leaves (531) leaves, starts from the beginning of Surah Taha, and ends with verse (66) of Surah Ya-Sin.

Part Ten: Number of its leaves (279) leaves, with (21) lines on each panel, starts from verse (66) of Surah Ya-Sin, and ends at the end of Surah Al-Fath. On the last panel, it says: "Reached comparison, and praise be to God for His countless blessings."

Part Eleven: Number of its leaves (228) leaves, with (21) lines on each panel, starts from the beginning of Surah Al-Hujurat, and ends at the end of Surah Al-Hadid.

Part Twelve: Number of its leaves (257) leaves, with (21) lines on each panel, starts from the beginning of Surah Al-Mujadila, and ends at the end of Surah Al-Muddathir. On the first panel, it says: "Prince Abdul Rahman Katkhuda Qazdghali dedicated this to God Almighty, and placed it in the Riwaq al-Arwam (Gallery of the Romans) at Al-Azhar Mosque in Dhu al-Qi'dah (1177)."

Part Thirteen: Number of its leaves (248) leaves, with (25) lines on each panel, starts from the beginning of Surah Al-Qiyamah, and ends at the end of Surah Al-Nas. On the last panel, it says: "End of the book, and praise be to God, a lot of praise... and its completion was at the hand of the poorest of servants to his Lord... Abd al-Haq bin Muhammad bin Abd al-Rahman bin Omar bin Abd al-Wahhab al-Qabisi al-Shafi'i, may God forgive him, in the middle ten days of Shawwal in the year nine hundred and thirty-four (934). May God grant him a good end."

- 28 -

नौवां भाग: इसके पत्तों की संख्या (531) है, यह सूरह ता-हा की शुरुआत से शुरू होता है, और सूरह या-सीन की आयत (66) पर समाप्त होता है।

दसवां भाग: इसके पत्तों की संख्या (279) है, प्रत्येक पैनल में (21) पंक्तियाँ हैं, यह सूरह या-सीन की आयत (66) से शुरू होता है, और सूरह अल-फतह के अंत में समाप्त होता है। इसके अंतिम पैनल पर लिखा है: "तुलना पूरी हुई, और ईश्वर की अनगिनत नियामतों के लिए उसकी स्तुति हो।"

ग्यारहवां भाग: इसके पत्तों की संख्या (228) है, प्रत्येक पैनल में (21) पंक्तियाँ हैं, यह सूरह अल-हुजुरात की शुरुआत से शुरू होता है, और सूरह अल-हदीद के अंत में समाप्त होता है।

बारहवां भाग: इसके पत्तों की संख्या (257) है, प्रत्येक पैनल में (21) पंक्तियाँ हैं, यह सूरह अल-मुजादिला की शुरुआत से शुरू होता है, और सूरह अल-मुदस्सिर के अंत में समाप्त होता है। इसके पहले पैनल पर लिखा है: "राजकुमार अब्दुल रहमान कतखुदा कज़दघली ने इसे सर्वशक्तिमान ईश्वर को समर्पित किया, और इसे धू अल-किदा (1177) में अल-अजहर मस्जिद के रिवार अल-अरवाम (रोमनों की गैलरी) में रखा।"

तेरहवां भाग: इसके पत्तों की संख्या (248) है, प्रत्येक पैनल में (25) पंक्तियाँ हैं, यह सूरह अल-कियामा की शुरुआत से शुरू होता है, और सूरह अल-नास के अंत में समाप्त होता है। इसके अंतिम पैनल पर लिखा है: "किताब का अंत, और ईश्वर की बहुत-बहुत स्तुति... और इसे अपने प्रभु के सबसे निर्धन सेवक... अब्दुल हक बिन मुहम्मद बिन अब्दुल रहमान बिन उमर बिन अब्दुल वहाब अल-काबिसी अल-शाफई द्वारा पूरा किया गया, ईश्वर उसे क्षमा करे, शव्वाल के मध्य दस दिनों में, वर्ष नौ सौ चौंतीस (934) में। ईश्वर उनका अंत मंगलमय करे।"

نواں حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (531) ہے، یہ سورہ طہ کے آغاز سے شروع ہوتا ہے، اور سورہ یٰسین کی آیت (66) پر ختم ہوتا ہے۔

دسواں حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (279) ہے، ہر لوح پر (21) سطریں ہیں، یہ سورہ یٰسین کی آیت (66) سے شروع ہوتا ہے، اور سورہ الفتح کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔ اس کی آخری لوح پر یہ تحریر ہے: "مقابلہ (تقابل) مکمل ہوا، اور اللہ کا شکر ہے اس کی ان گنت نعمتوں پر۔"

گیارہواں حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (228) ہے، ہر لوح پر (21) سطریں ہیں، یہ سورہ الحجرات کے آغاز سے شروع ہوتا ہے، اور سورہ الحدید کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔

بارہواں حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (257) ہے، ہر لوح پر (21) سطریں ہیں، یہ سورہ المجادلہ کے آغاز سے شروع ہوتا ہے، اور سورہ المدثر کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔ اس کی پہلی لوح پر یہ تحریر ہے: "امیر عبد الرحمن کتخدا قازداغلی نے اسے اللہ تعالیٰ کے لیے وقف کیا، اور اسے ذی القعدہ (1177ھ) میں جامع ازہر کے رواق الاروام میں رکھا۔"

تیرہواں حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (248) ہے، ہر لوح پر (25) سطریں ہیں، یہ سورہ القیامہ کے آغاز سے شروع ہوتا ہے، اور سورہ الناس کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔ اس کی آخری لوح پر یہ تحریر ہے: "کتاب کا اختتام، اور اللہ تعالیٰ کے لیے بہت بہت حمد و ثناء... اور اس کی تکمیل اپنے رب کے محتاج ترین بندے... عبد الحق بن محمد بن عبد الرحمن بن عمر بن عبد الوہاب القابسی الشافعی کے ہاتھوں ہوئی، اللہ انہیں معاف فرمائے، شوال کے درمیانی عشرے میں، سن نو سو چونتیس (934ھ) میں۔ اللہ ان کا انجام بخیر کرے۔"

Thirdly: A photographed copy of a manuscript kept in the Khedivial Library in Egypt, which we have denoted by (D):

No. (92) Tafsir, in five volumes - there is an omission in one place in the fourth volume from verse (20) of Surah Al-Fath to the end of Surah Al-Dhariyat - on the first and last folio of each volume is the stamp of the Library of Egypt and the stamp of the Egyptian Khedivial Library. It was written in clear Naskh script by Muhammad ibn Mustafa al-Ramli, as follows:

Part One: Number of folios (487), each folio has two sides, and the number of lines is (39) lines within a frame. The part begins from the introduction of the Tafsir and ends with the end of Surah Al-An'am.

Part Two: Number of folios (322), begins with the first of Surah Al-A'raf and ends with the end of Surah Al-Isra'.

Part Three: Number of folios (272), begins with Surah Al-Kahf and ends with the end of Surah Al-'Ankabut. On its last folio, it states: "End of the third part of Al-Qurtubi, and its completion coincided with the blessed Monday, 26 Jumada al-Thani 1259 AH, by the hand of its writer, the poor one who confesses his sins and shortcomings, Muhammad al-Ramli ibn Mustafa."

Part Four: Number of folios (238), begins from the first of Surah Ar-Rum and ends with verse (20) of Surah Al-Fath, and it contains the omission mentioned previously.

Part Five: Number of folios (274), begins from the first of Surah At-Tur and ends with the end of Surah An-Nas. On its last folio, it states: "The copy was completed with the praise of Allah, His help, and good success. Its writing was finished on the blessed Monday, eight days having passed of the month of Rajab (1258 AH), by the hand of its writer, Muhammad al-Ramlawi."

तीसरा: मिस्र के खेदिवियल पुस्तकालय में सुरक्षित एक पांडुलिपि की छायाप्रति, जिसे हमने (द) से चिन्हित किया है:

संख्या (92) तफ़सीर, पाँच भागों में है - चौथे भाग के एक स्थान पर सूरह अल-फ़तह की आयत (20) से सूरह अज़-ज़ारियात के अंत तक का कुछ अंश लुप्त है - प्रत्येक भाग के पहले और आखिरी पन्ने पर मिस्र के पुस्तकालय की मुहर और मिस्र के खेदिवियल पुस्तकालय की मुहर है। यह मुहम्मद बिन मुस्तफा अल-रमली द्वारा स्पष्ट नस्क लिपि में लिखी गई है, जो इस प्रकार है:

पहला भाग: इसके पन्नों की संख्या (487) है, प्रत्येक पन्ने में दो पक्ष हैं, और पंक्तियों की संख्या एक फ्रेम के भीतर (39) है। यह भाग तफ़सीर की प्रस्तावना से शुरू होता है और सूरह अल-अनआम के अंत पर समाप्त होता है।

दूसरा भाग: इसके पन्नों की संख्या (322) है, सूरह अल-अराफ की शुरुआत से शुरू होता है और सूरह अल-इसरा के अंत पर समाप्त होता है।

तीसरा भाग: इसके पन्नों की संख्या (272) है, सूरह अल-कहफ़ से शुरू होता है और सूरह अल-अनकबूत के अंत पर समाप्त होता है। इसके आखिरी पन्ने पर लिखा है: "अल-कुर्तुबी के तीसरे भाग का अंत, और इसकी नकल का काम मुबारक सोमवार, 26 जुमादा अल-थानी 1259 हिजरी को इसके लेखक, पापों और कमियों को स्वीकार करने वाले गरीब मुहम्मद अल-रमली बिन मुस्तफा के हाथों संपन्न हुआ।"

चौथा भाग: इसके पन्नों की संख्या (238) है, सूरह अर-रूम की पहली आयत से शुरू होता है और सूरह अल-फ़तह की आयत (20) पर समाप्त होता है, और इसमें वह कमी है जिसका उल्लेख पहले किया गया है।

पांचवां भाग: इसके पन्नों की संख्या (274) है, सूरह अत-तूर की शुरुआत से शुरू होता है और सूरह अन-नास के अंत पर समाप्त होता है। इसके आखिरी पन्ने पर लिखा है: "अल्लाह की प्रशंसा, उसकी सहायता और अच्छी सफलता के साथ प्रति पूरी हुई, और रजब (1258 हिजरी) महीने के आठ दिन बीतने के बाद मुबारक सोमवार को इसका लेखन कार्य पूरा हुआ, इसके लेखक मुहम्मद अल-रमलावी के हाथों।"

- 29 -

تیسرا: مصر کے خدیویہ کتب خانہ میں محفوظ ایک نسخے کا فوٹو، جسے ہم نے (د) سے ظاہر کیا ہے:

نمبر (92) تفسیر، پانچ حصوں پر مشتمل ہے - اس کے چوتھے حصے میں ایک جگہ سورہ الفتح کی آیت (20) سے لے کر سورہ الذاریات کے آخر تک کا حصہ ساقط (غائب) ہے - ہر حصے کے پہلے اور آخری ورق پر کتب خانہ مصر اور مصری خدیویہ کتب خانہ کی مہر ثبت ہے۔ یہ واضح خطِ نسخ میں محمد بن مصطفیٰ الرملی نے لکھا ہے، تفصیل درج ذیل ہے:

پہلا حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (487) ہے، ہر ورق کے دو رخ ہیں، اور ایک فریم کے اندر سطروں کی تعداد (39) ہے۔ یہ حصہ تفسیر کے مقدمے سے شروع ہوتا ہے اور سورہ الانعام کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔

دوسرا حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (322) ہے، سورہ الاعراف کے آغاز سے شروع ہوتا ہے اور سورہ الاسراء کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔

تیسرا حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (272) ہے، سورہ الکہف سے شروع ہوتا ہے اور سورہ العنکبوت کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔ اس کے آخری ورق پر لکھا ہے: "قرطبی کے تیسرے حصے کا اختتام، اور اس کی نقل کی تکمیل پیر کے مبارک دن 26 جمادی الثانی 1259ھ کو اس کے کاتب، گناہوں اور کوتاہیوں کا اعتراف کرنے والے فقیر محمد الرملی بن مصطفیٰ کے ہاتھوں ہوئی۔"

چوتھا حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (238) ہے، سورہ الروم کے آغاز سے شروع ہوتا ہے اور سورہ الفتح کی آیت (20) پر ختم ہوتا ہے، اور اس میں وہ نقص (سقط) ہے جس کا ذکر پہلے کیا گیا ہے۔

پانچواں حصہ: اس کے اوراق کی تعداد (274) ہے، سورہ الطور کے آغاز سے شروع ہوتا ہے اور سورہ الناس کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔ اس کے آخری ورق پر درج ہے: "اللہ کی حمد، اس کی مدد اور حسنِ توفیق سے یہ نسخہ مکمل ہوا، اور اس کی کتابت سے فراغت پیر کے مبارک دن ماہِ رجب (1258ھ) کے آٹھ دن گزرنے کے بعد اس کے کاتب محمد الرملاوی کے ہاتھوں ہوئی۔"

- 29 •

Fourth: A photocopied version of a manuscript preserved in the Khedivial Library, which we have symbolized as (Kh): No. (268) Tafsir, it is an incomplete copy with gaps; we have ten parts of it. It is written in the handwriting of Abdullah bin Abdul Rahman bin Ishaq bin Abi Bakr Al-Ansari Al-Khazraji, except for the second part, which is in the handwriting of Ahmad bin Abdul Mughith bin Abdul Rahman bin Ishaq bin Abi Bakr bin Abdul Hamid Al-Ansari Al-Khazraji.

On the first panel of the complete parts, it states: "The lofty, protected, and secluded house, Khawand Barakah—may God preserve her status—mother of our master Sultan al-Malik al-Ashraf Sha'ban... has endowed all of this part of the 'Tafsir al-Qur'an al-Azim' by al-Qurtubi, out of a sixteen-part division, as a valid endowment... and its location shall be in the school known for its establishment and construction in the outskirts of the guarded Cairo, on the fifteenth of the month of Sha'ban in the year seven hundred and seventy."

On the margin of the first sheet of each part, it states: "Arrived from the mosque of the Sultan's mother, and added in June of the year (1881)."

The parts are as follows: 1- An incomplete part from its beginning and end, consisting of (227) leaves, with (23) lines per panel. It begins from verse (78) of Surat Al-Baqarah and ends with verse (207) of it. 2- An incomplete part from its beginning, consisting of (197) leaves, with (22) lines per panel. It begins from the end of the first issue of the commentary on verse (217) of Surat Al-Baqarah and ends with verse (13) of Al-Imran. On the last panel, it states: "The third part is completed... by the hand of the poor servant Abdullah bin Abdul Rahman Al-Ansari Al-Khazraji..." 3- A part consisting of (261) leaves, with (23) lines per panel. It begins with verse (14) of Al-Imran and ends with verse (35) of An-Nisa. On the last panel, it states: "It was completed on the twenty-first of the exalted month of Ramadan in the year seven hundred and sixty-five, by the hand of the poor Ahmad bin Abdul Mughith..." - 30 -

चौथा: खेदिवियल लाइब्रेरी (Khedivial Library) में सुरक्षित एक प्रति का छायाचित्र संस्करण, जिसे हमने (ख) का प्रतीक दिया है: संख्या (268) तफ़सीर, यह एक अपूर्ण प्रति है, जिसमें कुछ हिस्से गायब हैं, हमारे पास इसके दस भाग हैं। यह अब्दुल्ला बिन अब्दुल रहमान बिन इशाक बिन अबी बक्र अल-अंसारी अल-खजरजी की लिखावट में है, सिवाय दूसरे भाग के, जो अहमद बिन अब्दुल मुग़ीस बिन अब्दुल रहमान बिन इशाक बिन अबी बक्र बिन अब्दुल हमीद अल-अंसारी अल-खजरजी की लिखावट में है।

पूर्ण भागों के पहले पटल पर लिखा है: "उच्च, संरक्षित और पर्दे वाली हवेली, खवंद बरक - ईश्वर उनकी गरिमा की रक्षा करे - हमारे स्वामी सुल्तान अल-मलिक अल-अशरफ शाबान की माता... ने अल-कुर्तुबी द्वारा 'तफ़सीर अल-कुरान अल-अजीम' के इस पूरे भाग को सोलह-भागों के विभाजन में से एक वैध बंदोबस्त (वक्फ) के रूप में समर्पित किया है... और इसका स्थान संरक्षित काहिरा के बाहरी इलाके में उसके निर्माण और भवन के लिए प्रसिद्ध स्कूल में होगा, शाबान महीने की पंद्रहवीं तारीख, वर्ष सात सौ सत्तर में।"

प्रत्येक भाग के पहले पन्ने के हाशिये पर लिखा है: "सुल्तान की माँ की मस्जिद से प्राप्त, और जून (1881) में जोड़ा गया।"

भाग इस प्रकार हैं: 1- अपने आदि और अंत से एक अपूर्ण भाग, जिसके पत्तों की संख्या (227) है, और पटल पर (23) पंक्तियाँ हैं। यह सूरह अल-बकराह की आयत (78) से शुरू होता है और उसकी आयत (207) पर समाप्त होता है। 2- अपने आदि से एक अपूर्ण भाग, जिसके पत्तों की संख्या (197) है, और पटल पर (22) पंक्तियाँ हैं। यह सूरह अल-बकराह की आयत (217) की व्याख्या के पहले मसले के अंत से शुरू होता है और अल-इमरान की आयत (13) पर समाप्त होता है। अंतिम पटल पर लिखा है: "तीसरा भाग पूरा हुआ... गरीब सेवक अब्दुल्ला बिन अब्दुल रहमान अल-अंसारी अल-खजरजी के हाथों..." 3- (261) पत्तों का एक भाग, और पटल पर (23) पंक्तियाँ हैं। यह अल-इमरान की आयत (14) से शुरू होता है और अन-निसा की आयत (35) पर समाप्त होता है। अंतिम पटल पर लिखा है: "यह रमज़ान के गौरवशाली महीने की इक्कीसवीं तारीख, वर्ष सात सौ पैंसठ में, गरीब अहमद बिन अब्दुल मुग़ीस के हाथों पूरा हुआ..." - 30 -

چوتھا: خدیویہ لائبریری میں محفوظ ایک نسخے کا فوٹو کاپی شدہ ورژن، جسے ہم نے (خ) سے ظاہر کیا ہے: نمبر (268) تفسیر، یہ ایک ناقص نسخہ ہے، اس میں کچھ حصے مفقود ہیں، ہمارے پاس اس کے دس اجزاء ہیں۔ یہ عبداللہ بن عبدالرحمن بن اسحاق بن ابی بکر الانصاری الخزرجی کے ہاتھ کی تحریر ہے، سوائے دوسرے جزو کے جو احمد بن عبدالمغیث بن عبدالرحمن بن اسحاق بن ابی بکر بن عبدالحمید الانصاری الخزرجی کے ہاتھ کی تحریر ہے۔

مکمل اجزاء کی پہلی تختی پر یہ عبارت لکھی ہے: "عالی مرتبہ، محفوظ اور پردہ نشین خاتون خوند برکہ - اللہ ان کی عصمت کی حفاظت کرے - ہمارے آقا سلطان الملک الاشرف شعبان کی والدہ... نے القرطبی کی 'تفسیر القرآن العظیم' کے اس پورے حصے کو سولہ اجزاء کی تقسیم میں سے ایک صحیح وقف کے طور پر وقف کیا ہے... اور اس کا مقام قاہرہ کے مضافات میں اس کی تعمیر و عمارت کے لیے مشہور مدرسہ میں ہو، پندرہ شعبان سن سات سو ستر ہجری کو۔"

ہر جزو کے پہلے صفحے کے حاشیے پر یہ عبارت ہے: "سلطان کی والدہ کی مسجد سے موصول ہوا، اور جون سن (1881) میں شامل کیا گیا۔"

اجزاء درج ذیل ہیں: ۱- اپنے آغاز اور انجام سے ایک ناقص جزو، اس کے اوراق کی تعداد (227) ہے، اور تختی میں (23) سطریں ہیں۔ یہ سورہ البقرہ کی آیت (78) سے شروع ہوتا ہے اور اس کی آیت (207) پر ختم ہوتا ہے۔ ۲- اپنے آغاز سے ایک ناقص جزو، اس کے اوراق کی تعداد (197) ہے، اور تختی میں (22) سطریں ہیں۔ یہ سورہ البقرہ کی آیت (217) کی تفسیر کے پہلے مسئلے کے آخر سے شروع ہوتا ہے اور آل عمران کی آیت (13) پر ختم ہوتا ہے۔ آخری تختی پر لکھا ہے: "تیسرا جزو مکمل ہوا... بندہ ناچیز عبداللہ بن عبدالرحمن الانصاری الخزرجی کے ہاتھ سے..." ۳- ایک جزو جس کے اوراق کی تعداد (261) ہے، اور تختی میں (23) سطریں ہیں۔ یہ

آل عمران کی آیت (14) سے شروع ہوتا ہے اور سورہ النساء کی آیت (35) پر ختم ہوتا ہے۔ آخری تختی پر لکھا ہے: "اور اس سے فراغت رمضان المبارک کی اکیسویں تاریخ سن سات سو پینسٹھ ہجری کو فقیر احمد بن عبدالمغیث کے ہاتھوں ہوئی..." - ۳۰ -

4- An incomplete section from the beginning, starting with verse (60) of Surah Al-Ma'idah and ending with verse (157) of Surah Al-A'raf. It has (255) folios, with (23) lines per page. 5- A section starting with verse (158) of Al-A'raf and ending with verse (42) of Yunus. It has (240) folios, with (23) lines per page. On the first page, it states: The seventh volume of the book Jami' Ahkam al-Qur'an... Narrated by our Sheikh in recitation, the jurist, Imam, and scholar Izz al-Din Qays ibn Sultan ibn Hamid al-Kalbi on his authority; narrated by our Sheikh, the jurist, the Imam, and the author's father, Shihab al-Din Abu al-Abbas Ahmad on his authority; narrated by the poor servant, its scribe, Abdullah ibn Abd al-Rahman ibn Ishaq ibn Abi Bakr al-Ansari from them. On the last page: The seventh volume was completed by the praise and help of God and His good success, by the hand of Abdullah ibn Abd al-Rahman... 6- A section starting with verse (40) of Surah Maryam and ending with verse (13) of Al-Nur. It has (245) folios. On the last page: The tenth part was completed by the praise and help of God... by the hand of the poor servant Abdullah ibn Abd al-Rahman al-Khazraji on the eighth of Dhu al-Qi'dah al-Haram in the months of the year seven hundred and sixty-five. 7- Incomplete from its beginning and end, starting with verse (30) of Surah Al-Nur and ending with verse (32) of Al-Qasas. It has (170) folios, and on the first page: The eleventh. 8- An incomplete section from the beginning, starting with the end of the commentary of verse (47) of Al-Ankabut and ending with verse (97) of Al-Saffat. It has (217) folios. On the last page: The twelfth part was completed by the praise and help of God, from the original manuscript, my narration from my master, the late Sheikh Abu al-Abbas Ahmad, son of my master, the righteous Sheikh Abu Abdullah Muhammad the author. It was written by the poor servant seeking his Lord's mercy, Abdullah ibn Abd al-Rahman... at the beginning of the month of Safar in the months of the year seven hundred and sixty-six... 9- A section starting with the first verse of Al-Jathiyah and ending with the end of Surah Al-Hadid. It has (172) folios. On the last page: The fourteenth part was completed by the praise and help of God... This was transcribed from the author's copy, may God have mercy on him, by the hand of the poor servant Abdullah ibn Abd al-Rahman... - 31 -

4- शुरुआत से एक अधूरा हिस्सा, जो सूरह अल-माएदा की आयत (60) से शुरू होकर सूरह अल-अराफ़ की आयत (157) पर समाप्त होता है। इसके(255) पत्रक (folios) हैं, प्रत्येक पृष्ठ पर (23) पंक्तियाँ हैं। 5- एक हिस्सा जो अल-अराफ़ की आयत (158) से शुरू होता है और यूनुस की आयत (42) पर समाप्त होता है। इसके(240) पत्रक हैं, प्रत्येक पृष्ठ पर (23) पंक्तियाँ हैं। पहले पृष्ठ पर लिखा है: पुस्तक जामी अहकाम अल-कुरान का सातवां खंड... हमारे पाठ (recitation) के शेख, न्यायविद्, इमाम और विद्वान इज़ अल-दीन कैस इब्न सुल्तान इब्न हामिद अल-कल्बी के माध्यम से; हमारे शेख, न्यायविद्, इमाम और लेखक के पिता शिहाब अल-दीन अबू अल-अब्बास अहमद के माध्यम से; उनके माध्यम से गरीब सेवक, इसके लिपिक अब्दुल्ला इब्न अब्द अल-रहमान इब्न इसहाक इब्न अबी बक्र अल-अंसारी द्वारा। अंतिम पृष्ठ पर: सातवां खंड अल्लाह की प्रशंसा और सहायता और उसकी सफलता से, अब्दुल्ला इब्न अब्द अल-रहमान के हाथों पूरा हुआ... 6- एक हिस्सा जो सूरह मरियम की आयत (40) से शुरू होता है और अल-नूर की आयत (13) पर समाप्त होता है। इसके(245) पत्रक हैं। अंतिम पृष्ठ पर: दसवां हिस्सा अल्लाह की प्रशंसा और सहायता से पूरा हुआ... गरीब सेवक अब्दुल्ला इब्न अब्द अल-रहमान अल-खज़रजी के हाथों, ज़ुल-क़ादा अल-हराम के महीने की आठवीं तारीख, वर्ष सात सौ पैंसठ में। 7- शुरुआत और अंत से अधूरा, सूरह अल-नूर की आयत (30) से शुरू होकर अल-क़सस की आयत (32) पर समाप्त होता है। इसके (170) पत्रक हैं, और पहले पृष्ठ पर है: ग्यारहवां। 8- शुरुआत से एक अधूरा हिस्सा, जो अल-अनकबात की आयत (47) की व्याख्या के अंत से शुरू होकर अल-साफ़्फ़ात की आयत (97) पर समाप्त होता है। इसके(217) पत्रक हैं। अंतिम पृष्ठ पर: बारहवां हिस्सा अल्लाह की प्रशंसा और सहायता से पूरा हुआ, और वह मूल प्रति से, मेरे स्वामी स्वर्गीय शेख अबू अल-अब्बास अहमद, मेरे स्वामी धर्मी शेख अबू अब्दुल्ला मुहम्मद लेखक के पुत्र, से मेरा वर्णन है। इसे अपने रब की दया के आकांक्षी गरीब सेवक अब्दुल्ला इब्न अब्द अल-रहमान ने लिखा... सफ़र के महीने की शुरुआत, वर्ष सात सौ छियासठ में... 9- एक हिस्सा जो अल-जाथिया की पहली आयत से शुरू होकर सूरह अल-हदीद के अंत तक समाप्त होता है। इसके(172) पत्रक हैं। अंतिम पृष्ठ पर: चौदहवां हिस्सा अल्लाह की प्रशंसा और सहायता से पूरा हुआ... और यह प्रतिलिपि लेखक की प्रति से बनाई गई थी, अल्लाह उन पर दया करे, गरीब सेवक अब्दुल्ला इब्न अब्द अल-रहमान के हाथों... - 31 -

۴- ایک حصہ جو شروع سے ناقص ہے، سورہ المائدہ کی آیت (۶۰) سے شروع ہوتا ہے اور سورہ الاعراف کی آیت (۱۵۷) پر ختم ہوتا ہے۔ اس کے اوراق کی تعداد (۲۵۵) ہے، اور ایک صفحے پر (۲۳) سطریں ہیں۔ ۵- ایک حصہ جو سورہ الاعراف کی آیت (۱۵۸) سے شروع ہوتا ہے اور سورہ یونس کی آیت (۴۲) پر ختم ہوتا ہے۔ اس کے اوراق کی تعداد (۲۴۰) ہے، اور ایک صفحے پر (۲۳) سطریں ہیں۔ پہلے ورق پر یہ عبارت ہے: کتاب جامع احکام القرآن کی ساتویں جلد... قراءت میں ہمارے شیخ، فقیہ، امام اور علامہ عز الدین قیس بن سلطان بن حامد الکلبی کی روایت سے؛ ہمارے شیخ، فقیہ، امام اور مصنف کے والد شہاب الدین ابو العباس احمد کی روایت سے؛ ان کی طرف سے عاجز بندے اور کاتب عبداللہ بن عبد الرحمن بن اسحاق بن ابی بکر الانصاری کی روایت سے۔ آخری ورق پر ہے: ساتویں جلد اللہ کی حمد، اس کی مدد اور حسن توفیق سے عبداللہ بن عبد الرحمن کے ہاتھ پر مکمل ہوئی... ۶- ایک حصہ جو سورہ مریم کی آیت (۴۰) سے شروع ہوتا ہے اور سورہ النور کی آیت (۱۳) پر ختم ہوتا ہے۔ اس کے اوراق کی تعداد (۲۴۵) ہے۔ آخری ورق پر ہے: دسواں پارہ اللہ کی حمد اور مدد سے مکمل ہوا... عاجز بندے عبداللہ بن عبد الرحمن الخزرجی کے ہاتھ پر، آٹھ ذی قعدہ الحرام سنہ سات سو پینسٹھ ہجری کو۔ ۷- شروع اور آخر سے ناقص ہے، سورہ النور کی آیت (۳۰) سے شروع ہوتا ہے اور سورہ القصص کی آیت (۳۲) پر ختم ہوتا ہے۔ اس کے اوراق کی تعداد (۱۷۰) ہے، اور پہلے ورق پر درج ہے: گیارہواں۔ ۸- ایک حصہ جو شروع سے ناقص ہے، سورہ العنکبوت کی آیت (۴۷) کی تفسیر کے آخر سے شروع ہوتا ہے اور سورہ الصافات کی آیت (۹۷) پر ختم ہوتا ہے۔ اس کے اوراق کی تعداد (۲۱۷) ہے۔ آخری ورق پر درج ہے: بارہواں پارہ اللہ کی حمد اور مدد سے مکمل ہوا، اور یہ اصل نسخے سے ہے، میری روایت میرے سید و شیخ مرحوم ابوالعباس احمد بن سیدی شیخ صالح ابوعبداللہ محمد مصنف سے ہے۔ اسے اپنے رب کی رحمت کے طلب گار عاجز بندے عبداللہ بن عبد الرحمن نے لکھا... ماہ

صفر کے آغاز میں، سنہ سات سو چھیاسٹھ ہجری کو... ۹- ایک حصہ جو سورہ الجاثیہ کی پہلی آیت سے شروع ہوتا ہے اور سورہ الحدید کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔ اس کے اوراق کی تعداد (۱۷۲) ہے۔ آخری ورق پر ہے: چودہواں پارہ اللہ کی حمد اور مدد سے مکمل ہوا... اور یہ نقل مصنف (رحمہ اللہ) کے نسخے سے عاجز بندے عبداللہ بن عبد الرحمن کے ہاتھ پر کی گئی... - ۳۱ -

10- A partial part from the end, starting with the first verse of Al-Mujadilah, and ending with verse (14) of Al-Qiyamah, the number of its leaves is (186) leaves, and on the first plate: The fifteenth volume of the book Jami' Ahkam al-Qur'an...

Fifth: A photographic copy of a copy kept in the Khedivial Library in Egypt, and we have symbolized it with (F):

Number (307) Tafsir, and it is an incomplete copy consisting of five parts, endowed to the Fakhriya School between the two walls, brought from the Fakhri Mosque, and on it is the seal of the Khedivial Library, and they are as follows:

The first part (1): starts from verse (269) of Surah Al-Baqarah, and ends with verse (6) of Surah Al-Ma'idah, the number of its leaves is (291) leaves, each leaf has two plates, written in Naskh script, the number of lines per plate is (25) lines, and on the introductory plate is an endowment in the name of Abdul Ghani for the newly established school between the two walls.

The second part: starts from verse (37) of Surah Yunus, and ends with verse (24) of Surah Al-Isra, the number of its leaves is (219) leaves, and on the first plate of it is the endowment of Al-Murtadha Al-Adl Sharaf al-Din al-Qasim bin Muhammad al-Adl dated the twelfth of the month of Allah, al-Muharram, in the year eight hundred and twelve.

On its last plate appeared what reads: The sixth part of the Tafsir was completed by the praise of Allah, His help, and the goodness of His success on Wednesday, the nineteenth of Dhu al-Hijjah, for the completion of the months of the year seven hundred and thirty-eight.

The third part: starts from verse (25) of Surah Al-Isra, and ends at the end of Surah Al-Furqan, the number of its leaves is (245) leaves.

The fourth part: starts from verse (39) of Surah Yasin, and ends at the end of Surah Al-Dukhan, the number of its leaves is (93) leaves.

(1) There was a disturbance in the arrangement of the leaves of this part.

10- अंत से एक अधूरा भाग, अल-मुजादिला की पहली आयत से शुरू होता है, और अल-क़ियामा की आयत (14) पर समाप्त होता है, इसके पन्नों की संख्या (186) है, और पहली पट्टी पर: जामी' अहकाम अल-क़ुरआन पुस्तक का पंद्रहवाँ खंड...

पाँचवाँ: मिस्र के खेदिवियल पुस्तकालय में रखी एक प्रति की एक फोटोकॉपी, और हमने इसे (फ़) से प्रतीकित किया है:

संख्या (307) तफ़्सीर, और यह एक अधूरी प्रति है जिसमें पाँच भाग शामिल हैं, जो दो दीवारों के बीच स्थित फखरिया स्कूल के लिए वक्फ़ की गई है, इसे फखरी मस्जिद से लाया गया था, और इस पर खेदिवियल कुतुबखाना की मुहर है, और वे इस प्रकार हैं:

पहला भाग (1): सूरह अल-बकरा की आयत (269) से शुरू होता है, और सूरह अल-माइदा की आयत (6) पर समाप्त होता है, इसके पन्नों की संख्या (291) है, प्रत्येक पन्ने में दो पट्टियाँ हैं, नस्क लिपि में लिखी गई हैं, प्रति पट्टी पंक्तियों की संख्या (25) है, और प्रस्तावना पट्टी पर दो दीवारों के बीच नवनिर्मित स्कूल के लिए अब्दुल गनी के नाम पर वक्फ़ है.

दूसरा भाग: सूरह यूनुस की आयत (37) से शुरू होता है, और सूरह अल-इसरा की आयत (24) पर समाप्त होता है, इसके पन्नों की संख्या (219) है, और इसकी पहली पट्टी पर मुर्तज़ा अल-अदल शर्फ अल-दीन अल-कासिम बिन मुहम्मद अल-अदल का वक्फ़ है, जिसकी तारीख मुहर्रम महीने की बारह तारीख, वर्ष आठ सौ बारह है.

इसके अंतिम फलक पर जो लिखा है वह इस प्रकार है: खुदा की प्रशंसा, उसकी मदद और उसकी सफलता की अच्छाई के साथ ज़ुल-हिज्जा की उन्नीसवीं तारीख, बुधवार को सात सौ अड़तीस साल के महीनों के पूरा होने पर तफ़सीर का छठा भाग पूरा हुआ.

तीसरा भाग: सूरह अल-इसरा की आयत (25) से शुरू होता है, और सूरह अल-फुरकान के अंत पर समाप्त होता है, इसके पन्नों की संख्या (245) है.

चौथा भाग: सूरह यासीन की आयत (39) से शुरू होता है, और सूरह अद-दुखान के अंत पर समाप्त होता है, इसके पन्नों की संख्या (93) है.

(1) इस भाग के पन्नों के क्रम में अव्यवस्था हुई थी.

- 32 -

۱۰- ایک ناقص حصہ جو آخر سے شروع ہوتا ہے، المجادلہ کی پہلی آیت سے شروع ہو کر القیامہ کی آیت (١٤) پر ختم ہوتا ہے، اس کے اوراق کی تعداد (١٨٦) ہے، اور پہلی تختی پر درج ہے: کتاب جامع احکام القرآن کی پندرہویں جلد...

پانچواں: مصر کے کتب خانہ خدیویہ میں محفوظ ایک نسخے کا فوٹو گرافک نسخہ، جسے ہم نے (ف) سے ظاہر کیا ہے:

نمبر (۳۰۷) تفسیر، اور یہ ایک نامکمل نسخہ ہے جو پانچ اجزاء پر مشتمل ہے، جو سورین (دو دیواروں) کے درمیان واقع مدرسہ فخریہ کے لیے وقف ہے، اسے جامع فخری سے لایا گیا تھا، اور اس پر کتب خانہ خدیویہ کی مہر لگی ہوئی ہے، اور وہ درج ذیل ہیں:

پہلا حصہ (۱): سورہ بقرہ کی آیت (۲٦۹) سے شروع ہو کر سورہ مائدہ کی آیت (٦) پر ختم ہوتا ہے، اس کے اوراق کی تعداد (۲۹۱) ہے، ہر ورق پر دو تختیاں ہیں، خطِ نسخ میں لکھی ہوئی ہیں، ہر تختی میں سطروں کی تعداد (۲۵) ہے، اور دیباچے کی تختی پر سورین کے درمیان نو تعمیر شدہ مدرسے کے لیے عبد الغنی کے نام سے وقف کی عبارت ہے۔

دوسرا حصہ: سورہ یونس کی آیت (۳۷) سے شروع ہو کر سورہ اسراء کی آیت (٢٤) پر ختم ہوتا ہے، اس کے اوراق کی تعداد (۲۱۹) ہے، اور اس کی پہلی تختی پر المرتضیٰ العدل شرف الدین القاسم بن محمد العدل کا وقف نامہ ہے جس کی تاریخ ماہِ محرم الحرام کی بارہ تاریخ، سن آٹھ سو بارہ ہجری ہے۔

اس کی آخری تختی پر یہ تحریر درج ہے: اللہ کی حمد و ثناء، اس کی مدد اور حسنِ توفیق سے تفسیر کا چھٹا حصہ بدھ کے روز، ذی الحجہ کی انیس تاریخ کو سن سات سو اڑتیس ہجری کے مہینوں کی تکمیل پر مکمل ہوا۔

تیسرا حصہ: سورہ اسراء کی آیت (۲۵) سے شروع ہو کر سورہ فرقان کے اختتام پر ختم ہوتا ہے، اس کے اوراق کی تعداد (۲٤٥) ہے۔

چوتھا حصہ: سورہ یسین کی آیت (۳۹) سے شروع ہو کر سورہ دخان کے اختتام پر ختم ہوتا ہے، اس کے اوراق کی تعداد (۹۳) ہے۔

(۱) اس حصے کے اوراق کی ترتیب میں کچھ گڑبڑ واقع ہوئی تھی۔

- ۳۲ -

And it was stated on its last folio as follows: The ninth part has been completed, by the grace of God, on the seventh of the month of Jumada al-Akhirah in the year seven hundred and thirty-nine. The Fifth Part: starts from the beginning of Surah Muhammad and ends with verse (42) of Surah Al-Qalam; its number of folios is (176) folios.

Sixth: Two parts from a photocopied copy of a manuscript kept in the Khedivial Library: Number (284) Tafsir, bearing the stamp of the Egyptian Khedivial Library: The First Part: starts from verse (12) of Surah Fussilat and ends with the last of Surah Al-Qamar; its number of folios is (255) folios, each leaf contains two plates (pages), with (23) lines per plate. And it was stated on its first folio as follows: The fourteenth part of 'Jami' Ahkam al-Qur'an'... prepared from the Al-Amiri Qaraqja al-Husayni Mosque, and the year (818) was added to it. And it was stated on its last folio as follows: To be followed in the fifteenth part, God willing, by Surah Ar-Rahman. This blessed part was endowed by the poor servant of God Almighty, Muhammad bin the late Iyas al-Ghazzi, for himself... dated the twentieth of Shawwal in the year eight hundred and forty-seven. The Second Part: starts from the beginning of Surah Ar-Rahman and ends with verse (26) of Surah Nuh; its number of folios is (245) folios. And it was stated on its first folio as follows: The fifteenth part of the book 'Jami' Ahkam al-Qur'an'... prepared from the Al-Amiri Qaraqja al-Husayni Mosque, and the year (881) was added to it.

Seventh: Miscellaneous parts photocopied from manuscripts kept in the Khedivial Library, which are as follows: Part number (308) Tafsir, starts from verse (4) of Surah Nun and ends with the last of Surah Al-Falaq; its number of folios is (150) folios, each leaf contains two plates, with (25) lines per plate. On the first folio is the stamp of the Egyptian Khedivial Library and a record from the Al-Fakhri Mosque. - 33 -

और इसके अंतिम पन्ने पर यह उल्लेख था: अल्लाह की प्रशंसा के साथ, सात सौ उनतालीस हिजरी के जुमादा अल-आखिरा महीने की सातवीं तारीख को नौवां भाग संपन्न हुआ। पांचवां भाग: सूरह मुहम्मद की शुरुआत से शुरू होता है और सूरह अल-क़लम की आयत (42) पर समाप्त होता है; इसके पन्नों की संख्या (176) है।

छठा: खेदिवियल पुस्तकालय (Khedivial Library) में सुरक्षित एक प्रति की फोटोकॉपी के दो भाग: संख्या (284) तफ़सीर, जिस पर मिस्र के खेदिवियल पुस्तकालय की मुहर है: पहला भाग: सूरह फुस्सिलत की आयत (12) से शुरू होता है और सूरह अल-क़मर के अंत पर समाप्त होता है; इसके पन्नों की संख्या (255) है, प्रत्येक पन्ने में दो पृष्ठ हैं, और प्रति पृष्ठ (23) पंक्तियाँ हैं। और इसके पहले पन्ने पर यह लिखा था: 'जामि अहकाम अल-क़ुरआन' का चौदहवां भाग... अल-अमीरी कराक़जा अल-हुसैनी मस्जिद से तैयार किया गया और इसमें वर्ष (818) जोड़ा गया। और इसके अंतिम पन्ने पर यह लिखा था: पंद्रहवें भाग में इसके बाद, इंशाअल्लाह, सूरह अर-रहमान है। इस धन्य भाग को सर्वशक्तिमान अल्लाह के विनम्र सेवक मुहम्मद बिन मरहूम इयास अल-ग़ज़ी ने स्वयं के लिए वक्फ किया है... दिनांक 20 शव्वाल, वर्ष 847। दूसरा भाग: सूरह अर-रहमान की शुरुआत से शुरू होता है और सूरह नूह की आयत (26) पर समाप्त होता है; इसके पन्नों की संख्या (245) है। और इसके पहले पन्ने पर यह लिखा था: 'जामि अहकाम अल-क़ुरआन' पुस्तक का पंद्रहवां भाग... अल-अमीरी कराक़जा अल-हुसैनी मस्जिद से तैयार किया गया और इसमें वर्ष (881) जोड़ा गया।

सातवां: खेदिवियल पुस्तकालय में सुरक्षित प्रतियों से फोटोकॉपी किए गए विभिन्न भाग, जो इस प्रकार हैं: भाग संख्या (308) तफ़सीर, सूरह नून की आयत (4) से शुरू होता है और सूरह अल-फ़लक़ के अंत पर समाप्त होता है; इसके पन्नों की संख्या (150) है, प्रत्येक पन्ने में दो पृष्ठ हैं, और प्रति पृष्ठ (25) पंक्तियाँ हैं। इसके पहले पन्ने पर मिस्र के खेदिवियल पुस्तकालय की मुहर और अल-फ़ख़री मस्जिद का रिकॉर्ड है। - 33 -

اور اس کے آخری ورق پر لکھا ہے: اللہ کے فضل و کرم سے سات سو انتالیس ہجری کے مہینہ جمادی الآخرہ کی سات تاریخ کو نویں جزو کی تکمیل ہوئی۔ پانچواں جزو: سورہ محمد کے آغاز سے شروع ہوتا ہے اور سورہ القلم کی آیت (42) پر ختم ہوتا ہے، اس کے اوراق کی تعداد (176) ہے۔

چھٹا: خدیویہ لائبریری میں محفوظ ایک نسخہ کے فوٹو کاپی شدہ دو اجزاء: نمبر (284) تفسیر، جس پر مصری خدیویہ کتب خانہ کی مہر ثبت ہے: پہلا جزو: سورہ فصلت کی آیت (12) سے شروع ہوتا ہے اور سورہ القمر کے آخر پر ختم ہوتا ہے، اس کے اوراق کی تعداد (255) ہے، ہر ورق میں دو صفحات ہیں، اور ہر صفحے پر (23) سطریں ہیں۔ اور اس کے پہلے ورق پر مندرجہ ذیل عبارت تھی: 'جامع احکام القرآن' کا چودھواں جزو... جامع امیری قراقجا الحسینی سے تیار کردہ اور اس میں سنہ (818) کا اضافہ کیا گیا ہے۔ اور اس کے آخری ورق پر مندرجہ ذیل عبارت تھی: ان شاء اللہ پندرہویں جزو میں اس کے بعد سورہ الرحمن ہے، اس مبارک جزو کو اللہ تعالی کے محتاج بندے محمد بن مرحوم ایاس الغزی نے اپنے لیے وقف کیا ہے... بتاریخ بیس شوال سنہ آٹھ سو سینتالیس۔ دوسرا جزو: سورہ الرحمن کے آغاز سے شروع ہوتا ہے اور سورہ نوح کی آیت (26) پر ختم ہوتا ہے، اس کے اوراق کی تعداد (245) ہے۔ اور اس کے پہلے ورق پر مندرجہ ذیل عبارت تھی: کتاب 'جامع احکام القرآن' کا پندرہواں جزو... جامع امیری قراقجا الحسینی سے تیار کردہ اور اس میں سنہ (881) کا اضافہ کیا گیا ہے۔

ساتواں: خدیویہ لائبریری میں محفوظ نسخوں سے فوٹو کاپی شدہ متفرق اجزاء، جو درج ذیل ہیں: جزو نمبر (308) تفسیر، سورہ نون کی آیت (4) سے شروع ہوتا ہے اور سورہ الفلق کے آخر پر ختم ہوتا ہے، اس کے اوراق کی تعداد (150) ہے، ہر ورق میں دو صفحات ہیں، اور ہر صفحے پر

(25) سطریں ہیں۔ اس کے پہلے ورق پر مصری خدیویہ کتب خانہ کی مہر اور جامع الفخری کا ایک ریکارڈ موجود ہے۔ - 33 -

Part No. (357) Tafsir, begins from the beginning of Surah At-Talaq, and ends with verse (34) of Surah Abasa wa Tawalla, numbering (197) folios, written in a standard old script, and on each folio there are two panels, in each panel (21) lines, and on the first and last panels is the stamp of the Egyptian Khedivial Library.

The first panel contains the following text: The nineteenth part of the interpretation of the Qur'an. On it is an endowment (waqf) for Al-Mu'izz al-Ashraf al-Ali al-Sayfi... for the residents of the Hanafi school adjacent to the Mosque of Ibn Tulun attributed to Al-Mu'izz al-Ashraf.

Part No. (96) Tafsir, begins from verse (34) of Surah Fussilat, and ends with verse (16) of Surah Adh-Dhariyat, numbering (248) folios, in each panel (17) lines.

The first panel contains the following text: The seventeenth part of the interpretation of the Qur'an, endowed, restricted, dedicated, and given as charity by the poor servant... Al-Mu'izz al-Ashraf al-Ali al-Sayfi... and for the residents of the Hanafi school adjacent to the Mosque of Ibn Tulun attributed to Al-Mu'izz al-Ashraf.

Eighth: The third photostat edition of the second edition of the Dar al-Kutub al-Misriyya, and we have symbolized it with (M), and we have compared it with the mentioned manuscript copies.

- 34 -

भाग संख्या (357) तफ़सीर, सूरह अत-तलाक की शुरुआत से शुरू होती है, और सूरह अबसा व तवल्ला की आयत (34) पर समाप्त होती है, जिसमें (197) पत्रक हैं, जो एक पुरानी मानक लिपि में लिखे गए हैं, और प्रत्येक पत्रक पर दो फलक हैं, प्रत्येक फलक में (21) पंक्तियाँ हैं, और पहले और अंतिम फलक पर मिस्र की खेदिविया लाइब्रेरी की मुहर है।

पहले फलक पर यह इबारत है: कुरान की व्याख्या का उन्नीसवां भाग। और इस पर अल-मुइज़ अल-अशरफ अल-अली अल-सैफी की ओर से वक्फ (बंदोबस्ती) है... इब्न तुलुन की मस्जिद से सटी हनफी स्कूल के निवासियों के लिए जो अल-मुइज़ अल-अशरफ को समर्पित है।

भाग संख्या (96) तफ़सीर, सूरह फुस्सिल्लत की आयत (34) से शुरू होती है, और सूरह अज़-ज़ारियत की आयत (16) पर समाप्त होती है, जिसमें (248) पत्रक हैं, प्रत्येक फलक में (17) पंक्तियाँ हैं।

पहले फलक पर यह इबारत है: कुरान की व्याख्या का सत्रहवां भाग, वक्फ, हब्स, सुबुल और सदका किया गया गरीब बंदे... अल-मुइज़ अल-अशरफ अल-अली अल-सैफी द्वारा... और इब्न तुलुन की मस्जिद से सटी हनफी स्कूल के निवासियों के लिए जो अल-मुइज़ अल-अशरफ को समर्पित है।

आठवां: दार अल-कुतुब अल-मिसरिया के दूसरे संस्करण का तीसरा छायाप्रति संस्करण, और हमने इसे (M) के रूप में प्रतीक दिया है, और हमने उल्लेखित हस्तलिखित प्रतियों के साथ इसकी तुलना की है।

- 34 -

جلد نمبر (357) تفسیر، جو سورہ الطلاق کے آغاز سے شروع ہوتی ہے، اور سورہ عبس و تولیٰ کی آیت (34) پر ختم ہوتی ہے، اس کے اوراق کی تعداد (197) ہے، جو پرانے عام خط میں لکھی گئی ہے، اور ہر ورق پر دو صفحات (لوحتان) ہیں، ہر صفحے میں (21) سطریں ہیں، اور پہلے اور آخری صفحے پر مصری کتب خانہ خدیویہ کی مہر لگی ہوئی ہے۔

پہلے صفحے پر یہ تحریر درج ہے: قرآن کی تفسیر کا انیسواں جز۔ اور اس پر المعز الاشرف العالی السیفی کا وقف ہے... مسجد ابن طولون سے ملحقہ مدرسہ حنفیہ کے رہائشیوں کے لیے جو المعز الاشرف سے منسوب ہے۔

جلد نمبر (96) تفسیر، جو سورہ فُصّلت کی آیت (34) سے شروع ہوتی ہے، اور سورہ الذاریات کی آیت (16) پر ختم ہوتی ہے، اس کے اوراق کی تعداد (248) ہے، ہر صفحے میں (17) سطریں ہیں۔

پہلے صفحے پر یہ تحریر درج ہے: قرآن کی تفسیر کا سترہواں جز، جسے وقف، حبس، سبیل اور صدقہ کیا ہے بندہِ فقیر... المعز الاشرف العالی السیفی نے... اور مسجد ابن طولون سے ملحقہ مدرسہ حنفیہ کے رہائشیوں کے لیے جو المعز الاشرف سے منسوب ہے۔

آٹھواں: دار الکتب المصریہ کے دوسرے ایڈیشن کا تیسرا عکسی ایڈیشن، اور ہم نے اسے (م) سے ظاہر کیا ہے، اور ہم نے مذکورہ قلمی نسخوں سے اس کا موازنہ کیا ہے۔

- 34 •

Features of this edition and the methodology followed in it

The manuscripts were compared against the third Egyptian edition, symbolized by (M), and the most important differences between the wordings of the manuscripts were established, so as not to clutter the footnotes with information that is of no benefit to mention.

The following has been accomplished in this work:

1- Vocalization of the text, its numbering, and its detailed arrangement. 2- Referencing (Takhrij) its hadiths and the reports (Athar) contained therein as follows: a- Attributing the hadith to the source mentioned by the author. In the event that the hadith is in the Sahihayn (Bukhari and Muslim) and the author mentions only one of them, we mention the other. b- If the author did not mention a source for the hadith, then if it is in the Sahihayn, we suffice with attributing it to them. If it is not in them, we reference it from its most important sources. Furthermore, if the hadith is in Musnad Ahmad, we extracted it from there by attributing it to the Al-Risala Foundation edition, in order to benefit from its referencing and commentary for those who want more information. 3- Commenting on the hadiths briefly as needed; such as explaining obscure words (Gharib), clarifying a defect ('Illah), or otherwise. 4- Referencing its poetry from the collections (Diwans) of their authors. If the verse is an evidentiary example of Arabic grammar or linguistics, we add the most important Arabic sources to the Diwan. 5- Brief biographical entries for prominent people (A'lam) at the first place they are mentioned, mostly from the book "Siyar A'lam al-Nubala", Al-Risala Foundation edition, to benefit from the sources of biography in its footnotes for those who want more information. God willing, an index of the translated names will be attached at the end of the Tafsir. 6- Documenting the texts cited by the author concerning legal rulings, language, recitations, and others from the sources from which he derived his interpretation, according to what is available from them.

इस संस्करण की विशेषताएं और इसमें कार्य की पद्धति

पाण्डुलिपियों की तुलना तीसरे मिस्र के संस्करण से की गई थी जिसे (म) द्वारा दर्शाया गया था, और पाण्डुलिपियों के शब्दों के बीच सबसे महत्वपूर्ण अंतरों को स्थापित किया गया, ताकि फुटनोट्स में ऐसी जानकारी न भरी जाए जिसका उल्लेख करने का कोई लाभ न हो।

इस कार्य में निम्नलिखित कार्य पूर्ण किए गए हैं:

१- पाठ को व्यवस्थित करना (स्वर चिन्ह लगाना), उसे संख्याबद्ध करना और उसका विस्तार करना। २- इसमें आए हदीसों और उल्लेखों (आसार) का संदर्भ (तखरीज़) निम्नलिखित प्रकार से देना: अ- हदीस को उस स्रोत से जोड़ना जिसका उल्लेख लेखक ने किया है। यदि हदीस सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में है और लेखक ने उनमें से केवल एक का उल्लेख किया है, तो हम दूसरे का भी उल्लेख करते हैं। ब- यदि लेखक ने हदीस के लिए किसी स्रोत का उल्लेख नहीं किया है, तो यदि वह सहीहैन में है, तो हम उनके संदर्भ को पर्याप्त मानते हैं। यदि वह उनमें नहीं है, तो हम इसे इसके सबसे महत्वपूर्ण स्रोतों से उद्धृत करते हैं। इसके अतिरिक्त, यदि हदीस मसनद अहमद में है, तो हमने उसे अल-रिसाला फाउंडेशन संस्करण के संदर्भ के साथ वहां से निकाला है, ताकि जो लोग अधिक जानकारी चाहते हैं उनके लिए इसके संदर्भ और टिप्पणी से लाभ हो सके। ३- आवश्यकतानुसार हदीसों पर संक्षेप में टिप्पणी करना; जैसे कठिन शब्दों (ग़रीब) की व्याख्या, दोष (इल्लत) का स्पष्टीकरण, या अन्य। ४- कविताओं का उनके रचनाकारों के दीवानों से संदर्भ देना। यदि शेर अरबी भाषा का एक उदाहरण है, तो हम दीवान के अलावा अरबी के सबसे महत्वपूर्ण स्रोतों को भी जोड़ते हैं। ५- प्रमुख व्यक्तियों (अलाम) का उनके प्रथम उल्लेख पर संक्षेप में परिचय देना, जो अधिकतर "सियर अलाम अल-नुबला" पुस्तक, अल-रिसाला फाउंडेशन संस्करण से लिया गया है, ताकि जो अधिक विस्तार चाहते हैं वे इसके फुटनोट्स में अनुवाद स्रोतों से लाभ उठा सकें। इंशाअल्लाह, तफ़सीर के अंत में अनुदित व्यक्तियों की एक सूची संलग्न की जाएगी। ६- लेखक द्वारा उद्धृत नियमों, भाषा, पाठों (किरात) और अन्य ग्रंथों के उन स्रोतों से दस्तावेजीकरण करना जिनसे उन्होंने अपनी व्याख्या प्राप्त की है, जो भी उपलब्ध हो उसके अनुसार।

اس ایڈیشن کی خصوصیات اور اس میں کام کا طریقہ کار

قلمی نسخوں کا مقابلہ مصر کے تیسرے ایڈیشن سے کیا گیا جسے (م) سے ظاہر کیا گیا ہے، اور قلمی نسخوں کے الفاظ کے درمیان اہم ترین فرق کو ثابت کیا گیا ہے، تاکہ حواشی میں ایسی باتیں نقل نہ ہوں جن کے ذکر کا کوئی فائدہ نہیں۔

اس کام میں درج ذیل امور انجام دیے گئے ہیں:

١- متن کی ضبط (اعراب لگانا)، اس کی نمبرنگ اور تفصیل۔ ٢- اس میں موجود احادیث اور آثار کی تخریج درج ذیل طریقے سے کی گئی ہے: الف- حدیث کی نسبت اس ماخذ کی طرف کرنا جس کا تذکرہ مصنف نے کیا ہے، اور اگر حدیث صحیحین میں ہو اور مصنف نے ان میں سے کسی ایک کا ذکر کیا ہو، تو ہم دوسرے کا بھی ذکر کرتے ہیں۔ ب- اگر مصنف نے حدیث کا کوئی ماخذ ذکر نہ کیا ہو، تو اگر وہ صحیحین میں ہو تو ہم ان دونوں کی طرف نسبت پر اکتفا کرتے ہیں، اور اگر وہ ان میں نہ ہو تو ہم اسے اس کے اہم ترین مآخذ سے نکالتے ہیں۔ مزید یہ کہ اگر حدیث مسند احمد میں ہو، تو ہم نے اسے مؤسسۃ الرسالہ کے ایڈیشن کے حوالے کے ساتھ وہاں سے نکالا ہے، تاکہ جو لوگ مزید تفصیل چاہتے ہوں وہ اس کی تخریج اور اس پر تبصرے سے فائدہ اٹھا سکیں۔ ٣- احادیث پر ضرورت کے مطابق مختصراً تبصرہ کرنا؛ جیسے غریب الفاظ کی وضاحت، یا علت کا بیان، یا اس کے علاوہ کچھ اور۔ ٤- اشعار کی ان کے شعراء کے دواوین سے تخریج کرنا، اور اگر شعر عربی زبان کے شواہد میں سے ہو تو ہم دیوان کے علاوہ عربی کے اہم ترین مآخذ کا بھی اضافہ کرتے ہیں۔ ٥- شخصیات (اعلام) کا ان کے پہلے تذکرے پر مختصراً تعارف کروانا، اور یہ غالباً کتاب "سیر اعلام النبلاء" (مؤسسۃ الرسالہ ایڈیشن) سے لیا گیا ہے تاکہ جو لوگ مزید تفصیل چاہتے ہوں وہ اس کے حواشی میں موجود مآخذ سے فائدہ اٹھا سکیں، اور ان شاء اللہ تفسیر کے آخر

میں مترجم شخصیات کی ایک فہرست بھی شامل کی جائے گی۔ ٦- مصنف نے احکام، لغت، قراءات وغیرہ سے متعلق جو نصوص نقل کی ہیں، ان کی ان مآخذ سے توثیق کرنا جہاں سے انہوں نے اپنی تفسیر اخذ کی ہے، دستیاب معلومات کے مطابق۔

- ٣٥ •

It is worth noting that the Qur'anic verses are recorded in this edition according to the narration of Hafs, as is the case in the Egyptian edition, because the verses did not appear in the manuscripts according to a single reading; rather, they varied, and often appeared according to the two readings of Abu 'Amr and Nafi', according to what is in manuscripts (d), (z), and (z). He said when explaining the words of the Almighty: {and their expulsion was forbidden to you} [Al-Baqarah: 85]; he said: it is read as "wa huwa" with the sukun on the letter 'ha' because of the heaviness of the damma. End. This is the reading of Qalun, Abu 'Amr, and Al-Kisa'i.

The Egyptian edition was followed in presenting the complete verse before its explanation, because of the benefit and increased clarification therein, since only the beginning of the verse appeared in the manuscripts.

Nafse Islam Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM - 36 -

यह ध्यान देने योग्य है कि कुरान की आयतें इस संस्करण में हफ्स के वर्णन के अनुसार दर्ज की गई हैं, जैसा कि मिस्र के संस्करण में है, क्योंकि पांडुलिपियों में आयतें एक ही पाठ के अनुसार नहीं आई थीं; बल्कि, उनमें विविधता थी, और वे अक्सर अबू अम्र और नाफे के दो पाठों के अनुसार आती थीं, जैसा कि पांडुलिपियों (द), (ज), और (ज़) में है। उन्होंने सर्वशक्तिमान के शब्दों की व्याख्या करते हुए कहा: {और उनका निकाला जाना तुम पर हराम था} [अल-बक़रह: 85]; उन्होंने कहा: इसे 'हा' अक्षर पर सुकुन के साथ "वा हुवा" पढ़ा जाता है क्योंकि दम्मा भारी है। अंत। यह कालून, अबू अम्र और अल-किसाई का पाठ है।

मिस्र के संस्करण का अनुसरण आयत की व्याख्या से पहले पूरी आयत प्रस्तुत करने में किया गया है, क्योंकि इसमें लाभ और अधिक स्पष्टीकरण है, क्योंकि पांडुलिपियों में आयत का केवल शुरुआती हिस्सा ही आया था।

नफ़्से इस्लाम नफ़्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM - ३६ -

یہ بات قابلِ ذکر ہے کہ اس ایڈیشن میں قرآنی آیات حفص کی روایت کے مطابق درج کی گئی ہیں، جیسا کہ مصری ایڈیشن میں ہے، کیونکہ نسخوں میں آیات کسی ایک قرأت کے مطابق نہیں آئی تھیں؛ بلکہ ان میں تنوع تھا، اور اکثر وہ ابو عمرو اور نافع کی دو قرأتوں کے مطابق آتی تھیں، جیسا کہ نسخوں (د)، (ز)، اور (ظ) میں ہے۔ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کرتے ہوئے فرمایا: ﴿وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ﴾ [البقرة: ٨٥]؛ فرمایا: 'وہو' کو ہا کے سکون کے ساتھ پڑھا جاتا ہے کیونکہ ضمہ بھاری ہے۔ اھ یہ قالون، ابو عمرو اور الکسائی کی قرأت ہے۔

مصری ایڈیشن کی پیروی کی گئی ہے کہ تفسیر سے پہلے مکمل آیت پیش کی جائے، کیونکہ اس میں فائدہ اور مزید وضاحت ہے، کیونکہ نسخوں میں آیت کا صرف ابتدائی حصہ ہی آیا تھا۔

نفسِ اسلام نفسِ اسلام ٣٦ - WWW.NAFSEISLAM.COM -

Biography of the Author (1)

He is Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr ibn Farah (2), Abu Abdullah al-Ansari, al-Khazraji, al-Qurtubi, al-Andalusi, al-Maliki.

He heard from Ibn Rawaj, Ibn al-Jummayzi, and Sheikh Abu al-Abbas Ahmad ibn Umar al-Qurtubi, the author of al-Mufhim, and Abu Ali al-Hasan ibn Muhammad ibn Muhammad al-Bakri al-Hafiz, and Abu al-Hasan Ali ibn Muhammad ibn Ali ibn Hafs al-Yahsubi, and others.

His son Shihab al-Din Ahmad narrated from him, as well as others.

Al-Dhahabi said about him: "An imam skilled in various arts, deeply versed in knowledge, he has useful compositions that indicate his extensive knowledge and abundant merit. His great commentary (Tafsir) has gained widespread fame, and it is perfect in its meaning. He has works that indicate his leadership, intelligence, and vast reading."

Ibn Farhun said: "He was among the righteous servants of Allah, and the gnostic, pious scholars, ascetic in worldly life, preoccupied with matters of the hereafter. His time was filled between devotion, worship, and composition. He had cast aside affectation, walking in a single garment with a cap on his head."

Ibn al-Imad said in 'Shadharat al-Dhahab': "He was one of those who delved deep into the meanings of Hadith, had excellent composition skills, and was good at reporting."

His printed books include: 1- Al-Asna fi Sharh Asma Allah al-Husna wa Sifatih (The Most Sublime in Explaining the Most Beautiful Names and Attributes of Allah).

---

(1) Sources of his biography: Tarikh al-Islam by al-Dhahabi 5/plate 206, al-Wafi bi al-Wafayat 2/122, al-Dibaj al-Mudhahhab 2/308, al-Muqaffa al-Kabir by al-Maqrizi 5/147, Tabaqat al-Mufassirin by al-Dawudi 2/65, Nafh al-Tib by al-Maqqari 2/685, Shadharat al-Dhahab 7/584, Shajarat al-Nur al-Zakiyyah p. 197, Kashf al-Zunun 1/383, 390, 534, Hadiyat al-Arifin 2/129, al-A'lam 5/322. (2) With a fatha on the 'Fa', sukun on the 'Ra', and an unpointed 'Ha' (Farah).

लेखक की जीवनी (१)

वह मुहम्मद बिन अहमद बिन अबी बक्र बिन फराह (२), अबू अब्दुल्ला अल-अंसारी, अल-खजरजी, अल-कुर्तुबी, अल-अंदालुसी, अल-मलिकी हैं।

उन्होंने इब्न रवाज, इब्न अल-जुम्मैज़ी, और 'अल-मुफ़हिम' के लेखक शेख अबू अल-अब्बास अहमद बिन उमर अल-कुर्तुबी, और अबू अली अल-हसन बिन मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-बकरी अल-हाफ़िज़, और अबू अल-हसन अली बिन मुहम्मद बिन अली बिन हफ़्स अल-यहसुबी और अन्य लोगों से (ज्ञान) सुना।

उनके पुत्र शिहाब अल-दीन अहमद और अन्य लोगों ने उनसे रिवायत (वर्णन) की है।

अल-ज़हबी ने उनके बारे में कहा: "वे एक बहुमुखी प्रतिभा वाले इमाम थे जो ज्ञान में गहरे डूबे हुए थे। उनके पास उपयोगी कृतियाँ हैं जो उनके व्यापक ज्ञान और प्रचुर गुण को दर्शाती हैं। उनके महान तफ़सीर (व्याख्या) ने दूर-दूर तक प्रसिद्धि पाई है, और यह अपने अर्थ में परिपूर्ण है। उनकी ऐसी कृतियाँ हैं जो उनके नेतृत्व, बुद्धिमत्ता और व्यापक अध्ययन का प्रमाण देती हैं।"

इब्न फ़रहूँ ने कहा: "वे अल्लाह के नेक बंदों और ज्ञानी, संयमी विद्वानों में से थे, जो दुनिया से विरक्त थे और आखिरत (परलोक) के मामलों में व्यस्त रहते थे। उनका समय आराधना, इबादत और लेखन के बीच बिताया जाता था। उन्होंने दिखावा छोड़ दिया था, वे एक ही वस्त्र पहनकर और सिर पर टोपी लगाकर चलते थे।"

इब्न अल-इमाद ने 'शज़रात अल-ज़हब' में कहा: "वे हदीस के अर्थों की गहराई में जाने वालों में से थे, उनकी रचना शैली उत्कृष्ट थी और वे रिवायत करने में माहिर थे।"

उनकी छपी हुई पुस्तकों में शामिल हैं: १- अल-अस्ना फ़ी शरह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना वा सिफ़ातिह (अल्लाह के सुंदर नामों और गुणों की व्याख्या में सबसे उत्कृष्ट)।

---

(१) उनकी जीवनी के स्रोत: अल-ज़हबी द्वारा तारीख अल-इस्लाम ५/प्लेट २०६, अल-वाफ़ी बिल-वफ़यात २/१२२, अद-दीबाज अल-मुज़हब २/३०८, अल-मक़रीज़ी द्वारा अल-मुक़फ़्फ़ा अल-कबीर ५/१४७, अद-दावुदी द्वारा तबात अल-मुफ़स्सरीन २/६५, अल-मक़री द्वारा नफ़्ह अत-तिब २/६८५, शज़रात अल-ज़हब ७/५८४, शजरत अन-नूर अज़-ज़किया पृष्ठ १९७, कश्फ़ अज़-जुनून १/३८३, ३९०,

५३४, हदीयत अल-आरिफ़ीन २/१२९, अल-अ'लाम ५/३२२। (२) 'फ़' पर ज़बर, 'र' पर सुकून और बिना नुक्ते वाली 'ह' के साथ (फ़राह)।

- ३७ -

مصنف کا تذکرہ (۱)

وہ محمد بن احمد بن ابی بکر بن فَرَح (۲) ہیں، ابو عبداللہ الانصاری، الخزرجی، القرطبی، الاندلسی، المالکی۔

انہوں نے ابن رواج، ابن الجمیزی، اور الشیخ ابو العباس احمد بن عمر القرطبی (صاحب المفہم)، اور ابو علی الحسن بن محمد بن محمد البکری الحافظ، اور ابو الحسن علی بن محمد بن علی بن حفص الیحصبی وغیرہ سے سماع کیا۔

ان سے ان کے فرزند شہاب الدین احمد اور دوسروں نے روایت کی۔

الذہبی ان کے بارے میں فرماتے ہیں: "آپ مختلف علوم میں مہارت رکھنے والے امام اور علم میں غواص تھے، آپ کی مفید تصانیف ہیں جو آپ کے وسعتِ مطالعہ اور فضل و کمال کی دلیل ہیں۔ آپ کی عظیم الشان تفسیر دور دراز تک مشہور ہوئی، اور یہ اپنے معنی میں مکمل ہے، آپ کی ایسی تحریریں ہیں جو آپ کی امامت، ذہانت اور کثرتِ مطالعہ پر دلالت کرتی ہیں۔"

ابن فرحون کہتے ہیں: "وہ اللہ کے نیک بندوں، اور پرہیزگار صاحبِ معرفت علماء میں سے تھے، دنیا سے بے رغبت رہنے والے، آخرت کے معاملات میں مصروف رہنے والے تھے۔ ان کے اوقات عبادت، بندگی اور تصنیف و تالیف کے درمیان گزرتے تھے۔ انہوں نے تکلف کو ترک کر دیا تھا، ایک ہی لباس میں چلتے تھے اور سر پر ٹوپی ہوتی تھی۔"

ابن العماد نے 'شذرات الذہب' میں کہا: "وہ حدیث کے معانی کی گہرائیوں میں اترنے والوں میں سے تھے، عمدہ تصنیف کرنے والے اور بہترین نقل کرنے والے تھے۔"

ان کی مطبوعہ کتب میں سے: ۱- الأسنى في شرح اسماء الله الحسنى وصفاته۔

(۱) ان کے سوانحی مآخذ: تاریخ الاسلام للذہبی ۵/ ۲۰۶، الوافی بالوفیات ۲/ ۱۲۲، الدیباج المذہب ۲/ ۳۰۸، المقفی الکبیر للمقریزی ۵/ ۱۴۷، طبقات المفسرین للداودی ۲/ ۶۵، نفح الطیب للمقری ۲/ ۶۸۵، شذرات الذہب ۷/ ۵۸۴، شجرۃ النور الزکیۃ ص ۱۹۷، کشف الظنون ۱/ ۵۳۴، ۳۹۰، ۳۷۳، ہدیۃ العارفین ۲/ ۱۲۹، الاعلام ۵/ ۳۲۲۔ (۲) فاء پر زبر، راء پر جزم اور حاء مہملہ کے ساتھ (فَرَح)۔

- ۳۷ •

2- Al-I'lam bi-ma fi din al-Nasara min al-awham (Notification of the delusions in the religion of Christians). 3- Al-Tidhkar fi afdal al-adhkar (The Reminder of the best of remembrances). 4- Al-Tadhkira fi ahwal al-mawta wa-umur al-akhira (The Remembrance concerning the conditions of the dead and matters of the Hereafter). 5- Al-Jami' li-ahkam al-Qur'an (The Compendium of the rules of the Qur'an), which is this book of ours(1). 6- Qam' al-hirs bi-al-zuhd wa-al-qana'a wa-radd dhull al-su'al bi-al-kutub wa-al-shafa'a (Suppressing greed with asceticism and contentment, and repelling the humiliation of begging with books and intercession).

Ibn Farhun mentioned in "Al-Dibaj al-Mudhahhab" that he has a poem (urjuza) in which he collected the names of the Prophet ﷺ, and a book "Sharh al-Taqassi," and said: He has other useful compositions and commentaries besides these.

His Death: May Allah have mercy on him, he died in Munyat Bani Khasib in lower Upper Egypt, on Monday night, the ninth of Shawwal, in the year six hundred and seventy-one, and was buried there.

---

(1) The author of Kashf al-Zunun mentioned (p. 534) that the book has an abridgment by Siraj al-Din 'Umar bin 'Ali bin al-Mulaqqin al-Shafi'i (d. 804 AH).

२- अल-इ'लाम बि-मा फ़ी दीन अल-नसारा मिन अल-औहाम (ईसाइयों के धर्म में भ्रमों की अधिसूचना)। ३- अल-तिधकार फ़ी अफ़ज़ल अल-अज़कार (सर्वश्रेष्ठ ज़िक्रों की याद)। ४- अल-तज़किरा फ़ी अहवाल अल-मौता व-उमूर अल-आख़िरा (मृतकों की स्थितियों और आख़िरत के मामलों के बारे में स्मरण)। ५- अल-जामि' लि-अहकाम अल-कुरान (कुरान के नियमों का संग्रह), जो हमारी यह पुस्तक है(१)। ६- कम' अल-हिरस बि-अल-ज़ुहद व-अल-क़ना'अ व-रद्द ज़ुल्ल अल-सुआल बि-अल-कुतुब व-अल-शफ़ा'अ (तपस्या और संतोष के साथ लालच को दबाना, और पुस्तकों और सिफारिश के साथ भीख माँगने के अपमान को दूर करना)।

इब्न फरहुन ने "अल-दीबाज अल-मुधहब" में उल्लेख किया है कि उनकी एक कविता (उर्जूज़ा) है जिसमें उन्होंने पैगंबर ﷺ के नाम एकत्र किए हैं, और एक पुस्तक "शरह अल-तक़स्सी" है, और कहा: इनके अलावा उनकी अन्य उपयोगी रचनाएँ और टिप्पणियाँ हैं।

उनकी मृत्यु: अल्लाह उन पर दया करे, उनकी मृत्यु मिस्र के निचले ऊपरी हिस्से (अपर इजिप्ट) में मुनियत बनी ख़सीब में, सोमवार की रात, नौ शव्वाल, साल छह सौ इकहत्तर (६७१ हिजरी) में हुई, और उन्हें वहीं दफनाया गया।

---

(१) कश्फ़ अल-ज़ुनून के लेखक ने (पृष्ठ ५३४) उल्लेख किया है कि पुस्तक का सिराज अल-दीन उमर बिन अली बिन अल-मुलक्किन अल-शफ़ई (८०४ हिजरी) द्वारा एक संक्षिप्त विवरण है।

۲- الإعلام بما في دين النصارى من الأوهام (عیسائیوں کے دین میں موجود وہموں کی اطلاع)۔ ۳- التذكار في أفضل الأذكار (افضل ترین اذکار کی یاد دہانی)۔ ۴- التذكرة في أحوال الموتى وأمور الآخرة (مردوں کے احوال اور آخرت کے معاملات میں تذکرہ)۔ ۵- الجامع لأحكام القرآن (احکامِ قرآن کا جامع مجموعہ)، جو کہ ہماری یہ کتاب ہے(۱)۔ ۶- قمع الحرص بالزهد والقناعة ورد ذل السؤال بالكتب والشفاعة (زہد و قناعت کے ذریعے حرص کو کچلنا اور کتابوں اور سفارش کے ذریعے سوال (مانگنے) کی ذلت کو دور کرنا)۔

ابن فرحون نے "الديباج المذهب" میں ذکر کیا ہے کہ آپ کا ایک ارجوزہ (منظوم کلام) ہے جس میں آپ نے نبی ﷺ کے اسماء مبارک جمع کیے ہیں، اور ایک کتاب "شرح التقصي" ہے، اور کہا: آپ کی ان کے علاوہ بھی مفید تصانیف اور تعلیقات ہیں۔

وفات: اللہ تعالیٰ ان پر رحم فرمائے، ان کی وفات مصر کے زیریں صعید (لوئر اپر ایجپٹ) میں منیہ بنی خصیب کے مقام پر، پیر کی رات، نو شوال، چھ سو اکہتر ہجری میں ہوئی، اور وہیں دفن ہوئے۔

---

(۱) کشف الظنون کے صاحب نے (ص ۵۳۴) ذکر کیا ہے کہ اس کتاب کا ایک اختصار سراج الدین عمر بن علی بن الملقن الشافعی (۸۰۴ھ) نے کیا ہے۔

Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an (The Compendium of the Rulings of the Qur'an) And the Clarification of what it contains of the Sunnah and the verses of the Furqan

Written by Abi Abd Allah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (Died 671 AH)

Edited by Dr. Abd Allah ibn Abd al-Muhsin al-Turki

Collaborated in the research of this volume Muhammad Ridwan 'Arqasusi

Part One

Al-Risala Foundation

अल-जामी ली-अहकाम अल-क़ुरान (क़ुरान के प्रावधानों का संग्रह) और सुन्नत और फ़ुरकान की आयतों में जो कुछ भी शामिल है उसका स्पष्टीकरण

लेखक अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अहमद इब्न अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी)

संपादन डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मुहसिन अल-तुर्की

इस भाग के संपादन में सहयोगी मुहम्मद रिजवान अरकसौसा

भाग एक

मुअस्सासत अल-रिसाला (अल-रिसाला फाउंडेशन)

الجامع لأحكام القرآن (قرآن کے احکام کا مجموعہ) اور اس کی وضاحت جو اس میں سنت اور فرقان کی آیات سے شامل ہے

تالیف ابی عبد اللہ محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671ھ)

تحقیق ڈاکٹر عبد اللہ بن عبد المحسن الترکی

اس جز کی تحقیق میں شریک محمد رضوان عرقسوسی

پہلا حصہ

مؤسسہ الرسالہ

Nafse Islam Nafs-e-Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

The Compendium of Quranic Rulings And the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the verses of the Criterion (Quran).

नफ़्से इस्लाम नफ़्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

क़ुरआन के आदेशों का संग्रह और इसमें समाहित सुन्नत और फ़ुरक़ान (क़ुरआन) की आयतों का स्पष्टीकरण।

نفسِ اسلام نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

الجامع لأحكام القرآن اور اس میں شامل سنت اور فرقان (قرآن) کی آیات کا واضح کرنے والا۔

All rights reserved to the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

Nafseislam WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Resalah Foundation, Wati al-Musaitiba - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut - Lebanon For printing, publishing and distribution. Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 P.O.Box: 117460

Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON-Telefax: 815112-319039 Fax: 818615-P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

प्रकाशक के लिए सर्वाधिकार सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी

नफ़्सेइस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-रिसाला फाउंडेशन, वती अल-मुसैतिबा - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत - लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए। टेलीफ़ैक्स: 815112-319039 फ़ैक्स: 818615 पी.ओ. बॉक्स: 117460

अल-रिसाला पब्लिशर्स बेरूत/लेबनान - टेलीफ़ैक्स: 815112-319039 फ़ैक्स: 818615-पी.ओ. बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ ھ - ۲۰۰۶ ء

نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

مؤسسة الرسالة، وطی المصیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بناية المسكن، بيروت - لبنان برائے طباعت، اشاعت و تقسیم۔ ٹیلی فیکس: 319039-815112 فیکس: 818615 ص۔ب: 117460

الرسالہ پبلشرز بیروت/لبنان - ٹیلی فیکس: 319039-815112 فیکس: 818615 - ص۔ب: 117460 ای میل: Resalah@Cyberia.net.lb

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

And from Him we seek help.

May the peace and blessings of Allah be upon our master Muhammad and upon his family and companions.

The jurist Sheikh, the learned Imam, the practitioner, the scholar of Hadith, Abu Abdullah Muhammad bin Ahmad bin Abi Bakr bin Farah, al-Ansari, al-Khazraji, al-Andalusi, then al-Qurtubi - may Allah envelop him in His mercy and dwell him in His spacious paradise - said:

Praise be to Allah, the Beginner of praise for Himself before any praiser praised Him. I bear witness that there is no god but Allah alone, without partner, the Lord, the Eternal Refuge, the One, the Ever-Living, the Sustainer who does not die, the Possessor of Majesty and Honor, of great gifts, the One who spoke the Quran, the Creator of man, the Granter of faith, and the Sender of His Messenger with clear explanation, Muhammad ﷺ, as long as the night and day alternate (1). He sent him with His clear Book, the distinguisher between doubt and certainty, whose opposition defied the eloquent, whose contradiction exhausted the wise (2), and whose imitation silenced the fluent (3), so they cannot produce its like, even if they assisted one another. He made its parables lessons for those who reflect on them, and its commands guidance for those who gain insight from them. He explained in it the obligatory rulings and distinguished between the permissible and the forbidden (4). He repeated in it exhortations and stories for understanding, set forth parables, and related (5) the news of the unseen, for Allah the Almighty said: {We have not neglected in the Register a thing} [Al-An'am: 38]. He addressed His friends with it, and they understood, and He explained His intention to them, and they knew. So the reciters of (6) the Quran are the carriers of Allah's secret.

---

(1) Al-Jadidan: Night and day, as are Al-Malawan. (2) In manuscript (Zha): Al-Albab (The Wise). (3) In manuscripts (Dal) and (Zay): "and its imitation exhausted the wise, and its contradiction silenced the fluent." (4) In manuscript (Zay): "and established in it the symbols of the permissible and the forbidden." (5) In the handwritten copies: "and narrated (nassa)", and what is established is from manuscript (Meem). (6) In manuscript (Zha): "Faqara'o" (So they recited).

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है।

और हम उसी से सहायता माँगते हैं।

और अल्लाह हमारे स्वामी मुहम्मद और उनके परिवार और साथियों पर शांति और आशीर्वाद भेजे।

न्यायविद् शेख, विद्वान इमाम, कर्मठ, हदीस के ज्ञाता, अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अहमद बिन अबी बक्र बिन फराह, अल-अंसारी, अल-खज़राजी, अल-अंदालुसी, फिर अल-क़ुरतुबी - अल्लाह उन्हें अपनी दया में समा ले और उन्हें अपने विशाल स्वर्ग में निवास दे - ने कहा:

सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने किसी भी प्रशंसा करने वाले की प्रशंसा से पहले स्वयं अपनी प्रशंसा शुरू की। मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, वह अकेला है, उसका कोई साथी नहीं है, वह पालनहार है, शाश्वत है, अद्वितीय है, जीवित और स्थिर रहने वाला है जो कभी नहीं मरता, महिमा और सम्मान का स्वामी है, महान उपहार देने वाला है, कुरान का वक्ता है, मनुष्य का निर्माता है, उसे विश्वास (ईमान) का वरदान देने वाला है, और अपने रसूल को स्पष्टीकरण के साथ भेजने वाला है, मुहम्मद ﷺ, जब तक रात और दिन बदलते रहेंगे (1)। उसने उन्हें अपनी स्पष्ट पुस्तक के साथ भेजा, जो संदेह और विश्वास के बीच अंतर करने वाली है, जिसके विरोध ने वाक्पटु लोगों को असमर्थ कर दिया, जिसके खंडन ने बुद्धिमानों (2) को थका दिया, और जिसकी समानता ने धाराप्रवाह वक्ताओं (3) को खामोश कर दिया, इसलिए वे इसके जैसा कुछ नहीं ला सकते, भले ही वे एक-दूसरे की सहायता करें। उसने इसके उदाहरणों को उन लोगों के लिए सबक बनाया जो उन पर चिंतन करते हैं, और इसके आदेशों को उन लोगों के लिए मार्गदर्शन बनाया जो अंतर्दृष्टि प्राप्त करते हैं। उसने इसमें अनिवार्य नियमों की व्याख्या की, और इसमें हलाल (जायज) और हराम (वर्जित) के बीच अंतर किया (4)। उसने इसमें समझ के लिए उपदेशों और कहानियों को दोहराया, मिसालें दीं, और परोक्ष (ग़ैब) की खबरें सुनाईं (5), जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा है: {हमने किताब में कोई चीज़ नहीं छोड़ी है} [अल-अनाम: 38]। उसने इसके माध्यम से अपने प्रियजनों को संबोधित किया, तो उन्होंने समझा, और उसने उनके लिए अपना उद्देश्य स्पष्ट किया, तो उन्होंने जान लिया। अतः कुरान के पाठक (6) अल्लाह के रहस्य के वाहक हैं।

---

(1) अल-जदीदान: रात और दिन, इसी तरह अल-मलवान। (2) प्रति (ظ) में: अल-अल्बाब (बुद्धिमान)। (3) प्रतियों (د) और (ز) में: "और इसकी समानता ने बुद्धिमानों को थका दिया, और इसके खंडन ने वाक्पटु लोगों को चुप करा दिया।" (4) प्रति (ز) में: "और इसमें हलाल और हराम के प्रतीकों को

निर्धारित किया।" (5) हस्तलिखित प्रतियों में: "नस्सा" (वर्णन किया), और जो स्थापित है वह प्रति (م) से है। (6) प्रति (ظ) में: "फ़क़राउ" (तो उन्होंने पढ़ा)।

اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور رحم فرمانے والا ہے

اور اسی سے ہم مدد چاہتے ہیں

اور اللہ تعالیٰ ہمارے سردار محمد صلی اللہ علیہ وسلم پر اور ان کی آل اور اصحاب پر ڈھیروں سلامتی اور رحمتیں نازل فرمائے۔

فقیہ شیخ، عالم امام، عمل کرنے والے، محدث، ابو عبد اللہ محمد بن احمد بن ابی بکر بن فرح، انصاری، خزرجی، اندلسی، پھر قرطبی - اللہ ان پر اپنی رحمتیں فرمائے اور انہیں اپنی وسیع جنت میں جگہ عطا فرمائے - نے فرمایا:

تمام تعریفیں اس اللہ کے لیے ہیں جس نے کسی تعریف کرنے والے کی تعریف سے پہلے خود اپنی تعریف کا آغاز کیا۔ میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ اکیلا ہے، اس کا کوئی شریک نہیں، رب ہے، صمد (بے نیاز) ہے، اکیلا ہے، حی و قیوم ہے جو کبھی نہیں مرتا، جلال و اکرام والا ہے، عظیم عطاؤں والا ہے، قرآن کے ساتھ کلام کرنے والا، انسان کا خالق، اسے ایمان کی دولت سے نوازنے والا، اور اپنے رسول کو واضح بیان کے ساتھ بھیجنے والا، یعنی محمد صلی اللہ علیہ وسلم کو، جب تک دن اور رات بدلتے رہیں (1)۔ اللہ نے انہیں اپنی واضح کتاب کے ساتھ بھیجا، جو شک اور یقین کے درمیان فرق کرنے والی ہے، جس کا مقابلہ کرنے سے فصحاء عاجز آ گئے، اور جس کی تردید نے عقل مندوں (2) کو تھکا دیا، اور جس کی ہمسری نے خوش بیانوں (3) کو گونگا کر دیا، پس وہ اس جیسی کوئی چیز نہیں لا سکتے چاہے وہ ایک دوسرے کے مددگار ہی کیوں نہ بن جائیں! اللہ نے اس کی مثالوں کو غور و فکر کرنے والوں کے لیے عبرت بنایا، اور اس کے احکامات کو بصیرت حاصل کرنے والوں کے لیے ہدایت۔ اس میں واجب احکام

کی تشریح کی، اور حلال و حرام کے درمیان فرق واضح کیا (4)۔ فہم و ادراک کے لیے اس میں وعظ و نصیحت اور قصوں کو بار بار دہرایا، مثالیں بیان کیں، اور غیب کی خبریں سنائیں (5)۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ہم نے کتاب میں کوئی چیز نہیں چھوڑی} [الأنعام: 38]۔ اللہ نے اس کے ذریعے اپنے دوستوں کو مخاطب کیا تو وہ سمجھ گئے، اور ان کے لیے اپنا مقصد واضح کیا تو وہ جان گئے۔ پس قرآن کے قاری (6) اللہ کے رازوں کے امین ہیں۔

---

(1) الجديدان: رات اور دن، اور اسی طرح الملوان بھی۔ (2) نسخہ (ظ) میں ہے: الألباب۔ (3) نسخہ (د) اور (ز) میں ہے: "اور اس کی ہمسری نے عقلمندوں کو تھکا دیا اور اس کی تردید نے خوش بیانوں کو خاموش کر دیا۔" (4) نسخہ (ز) میں ہے: "اور اس میں حلال و حرام کے رموز مقرر کیے۔" (5) قلمی نسخوں میں ہے: "ونصّ" (اور بیان کیا)، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (م) سے ہے۔ (6) نسخہ (ظ) میں ہے: "فقرأه" (تو انہوں نے اسے پڑھا)۔

Author's Introduction 6 ...the hidden [knowledge], and the keepers of His stored knowledge, and the successors of His prophets and His trustees, and they are His people and His elite, His chosen ones and His pure ones. The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah has people from among us." They asked: "O Messenger of Allah, who are they?" He said: "They are the people of the Qur'an, the people of Allah and His elite." Narrated by Ibn Majah in his "Sunan," and Abu Bakr al-Bazzar in his "Musnad" (1). So how appropriate it is for one who has learned the Book of Allah to be deterred (2) by its prohibitions, and to remember (3) what has been explained to him in it, and to fear Allah and be mindful of Him, and to be observant of Him and feel shy before Him. For he has been burdened with the tasks of the Messengers, and has become a witness on the Day of Resurrection against those who differed from the followers of [other] religions. Allah Almighty said: {And thus we have made you a just community that you will be witnesses over the people} [Al-Baqarah: 143]. Know that the argument against one who knew it but neglected it is more binding than against one who fell short of it and was ignorant of it. And whoever was given knowledge of the Qur'an but did not benefit from it, and was warned by its prohibitions but did not desist, and committed ugly sins and scandalous crimes, the Qur'an will be an argument against him, and an adversary before him. The Messenger of Allah ﷺ said: "The Qur'an is an argument for you or against you." Narrated by Muslim (4). Therefore, it is obligatory for one whom Allah has singled out with the memorization of His Book to recite it with its true recitation, to ponder over the realities of its expressions, to understand its wonders, and to discern its peculiarities. Allah Almighty said: {[This is] a blessed Book which We have revealed to you, [O Muhammad], that they might reflect upon its verses} [Sad: 29]. And Allah Almighty said: {Then do they not reflect upon the Qur'an, or are there locks upon [their] hearts?} [Muhammad: 24]. May Allah make us among those who care for it with its due care, and ponder over it with its due contemplation, and uphold its justice, and fulfill its conditions, and do not seek guidance in anything else, and guide us to its apparent signs and its rulings.

(1) Sunan Ibn Majah (215), from the hadith of Anas bin Malik (may Allah be pleased with him), and in it: "People from among mankind," and it is a good (hasan) hadith. The hadith is not in the printed section of Musnad al-Bazzar, but it is in Musnad Ahmad (12279). Abu Bakr al-Bazzar is Ahmad bin Amr bin Abd al-Khaliq al-Basri, and his mentioned Musnad (named al-Bahr al-Zakhar) parts of it have been printed. He died in the year (292 AH). As-Siyar 13/554. (2) In [version] (T): ينزجر (is deterred). (3)

In [versions] (Z) and (Zha): يذكر (remembers). (4) Sahih Muslim (223), which is a part of a hadith from Abu Malik al-Ash'ari (may Allah be pleased with him), and it is in Musnad Ahmad (22902).

लेखक की प्रस्तावना 6 ...प्रच्छन्न [ज्ञान], और उसके संचित ज्ञान के रक्षक, और उसके नबियों के उत्तराधिकारी और उसके विश्वसनीय, और वे ही उसके अपने और उसके विशिष्ट हैं, उसके चुने हुए और उसके शुद्ध जन। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "निस्संदेह, अल्लाह के लिए हममें से कुछ लोग हैं।" उन्होंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, वे कौन हैं?" आपने फरमाया: "वे कुरआन वाले हैं, अल्लाह के अपने और उसके विशिष्ट।" इसे इब्न माजह ने अपनी "सुनन" में और अबू बक्र अल-बज्ज़ार ने अपनी "मुसनद" (1) में उद्धृत किया है। तो उस व्यक्ति के लिए कितना उचित है जिसने अल्लाह की किताब का ज्ञान प्राप्त किया है, कि वह उसके निषेधों से रुक जाए (2), और उसमें उसके लिए जो स्पष्ट किया गया है उसे याद रखे (3), और अल्लाह से डरे और उससे परहेज़गारी अपनाए, उसका ध्यान रखे और उससे लज्जा महसूस करे। क्योंकि उस पर रसूलों का बोझ डाला गया है, और वह प्रलय के दिन अन्य धर्मों के अनुयायियों में से विरोध करने वालों पर गवाह बन गया है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और इसी तरह हमने तुम्हें एक मध्यम (सर्वश्रेष्ठ) समुदाय बनाया ताकि तुम लोगों पर गवाह बनो} [अल-बक़रह: 143]। सावधान! जिसने इसे जाना और फिर उपेक्षा की, उस पर दलील उस व्यक्ति से अधिक पुख्ता है जो इसमें कमी रह गया और इससे अनभिज्ञ रहा। और जिसे कुरआन का ज्ञान दिया गया और उसने उससे लाभ नहीं उठाया, और उसके निषेधों ने उसे रोका लेकिन वह नहीं रुका, और उसने घृणित पाप और लज्जाजनक अपराध किए, तो कुरआन उसके विरुद्ध दलील होगा, और उसके सामने एक विरोधी होगा। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कुरआन तुम्हारे पक्ष में दलील है या तुम्हारे विरुद्ध।" इसे मुस्लिम (4) ने उद्धृत किया है। इसलिए, जिस व्यक्ति को अल्लाह ने अपनी किताब कंठस्थ करने के लिए चुना है, उस पर अनिवार्य है कि वह उसकी तिलावत का हक अदा करे, उसकी अभिव्यक्तियों की हकीकतों पर विचार करे, उसके चमत्कारों को समझे, और उसकी विचित्रताओं को पहचाने। अल्लाह तआला ने फरमाया: {(यह) एक बरकत वाली किताब है जिसे हमने आपकी ओर उतारा है ताकि वे इसकी आयतों पर विचार करें} [साद: 29]। और अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो क्या वे कुरआन पर गौर नहीं करते, या दिलों पर ताले लगे हैं?} [मुहम्मद: 24]। अल्लाह हमें उन लोगों में से बनाए जो उसकी उचित देखभाल करते हैं, और उसका सही चिंतन करते हैं, और उसके न्याय को कायम रखते हैं, और उसकी शर्तों को पूरा करते हैं, और इसके अलावा कहीं और मार्गदर्शन नहीं खोजते, और हमें उसके स्पष्ट प्रतीकों और उसके आदेशों की ओर निर्देशित करे।

(1) सुनन इब्न माजह (215), यह अनस बिन मलिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है, और इसमें है: "लोगों में से कुछ अपने लोग", और यह एक हसन हदीस है। यह हदीस मुसनद अल-बज्ज़ार के मुद्रित भाग में नहीं है, बल्कि यह मुसनद अहमद (12279) में है। और अबू बक्र अल-बज्ज़ार: वे अहमद बिन अम्र बिन अब्दुल खालिक अल-बसरी हैं, और उनकी उल्लेखित मुसनद (जिसका नाम अल-बह्र अल-ज़ख़ार है) के कुछ भाग छप चुके हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (292 हिजरी) में हुई। अस-सियार 13/554। (2) (T) प्रति में: ينزجر (रुक जाए)। (3) (Z) और (Zha) प्रतियों में: يذكر (याद रखे)। (4) सहीह मुस्लिम (223), जो अबू मालिक अल-अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की एक हदीस का हिस्सा है, और यह मुसनद अहमद (22902) में है।

مقدمہ المصنف ٦ مکنون، اور اس کے علمِ مخزون کے محافظ، اور اس کے انبیاء کے خلفاء اور اس کے امانت دار، اور وہ اس کے اپنے اور اس کے خاص بندے ہیں، اس کے منتخب کردہ اور اس کے برگزیدہ۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ کے لیے ہم میں سے کچھ اہل (اپنے لوگ) ہیں۔" انہوں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، وہ کون ہیں؟ آپ نے فرمایا: "وہ قرآن والے ہیں، اللہ والے اور اس کے خاص بندے۔" اسے ابن ماجہ نے اپنی "سنن" میں اور ابوبکر البزار نے اپنی "مسند" (١) میں روایت کیا ہے۔ پس کتنا ہی لائق ہے اس شخص کے لیے جس نے اللہ کی کتاب کا علم حاصل کیا کہ وہ اس کی ممانعتوں سے رک جائے (٢)، اور اس میں اس کے لیے جو کچھ بیان کیا گیا ہے اسے یاد رکھے (٣)، اور اللہ سے ڈرے اور اس کا تقویٰ اختیار کرے، اس کی نگرانی کا احساس رکھے اور اس سے حیا کرے۔ کیونکہ اس پر رسولوں کے بوجھ ڈالے گئے ہیں، اور وہ قیامت کے دن ان لوگوں پر گواہ بن گیا ہے جنہوں نے دیگر مذاہب والوں میں سے مخالفت کی۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِّتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ﴾ [البقرة: ١٤٣] (اور اسی طرح ہم نے تمہیں ایک امتِ وسط بنایا تاکہ تم لوگوں پر گواہ بنو)۔ خبردار! بے شک اس شخص پر حجت جس نے اسے جانا پھر اس سے غفلت برتی، اس شخص سے زیادہ پختہ ہے جو اس سے قاصر رہا اور جاہل رہا۔ اور جسے قرآن کا علم دیا گیا اور اس نے فائدہ نہ اٹھایا، اور اس کی ممانعتوں نے اسے روکا مگر وہ باز نہ آیا، اور اس نے قبیح گناہوں اور رسوا کن جرائم کا ارتکاب کیا، تو قرآن اس کے خلاف حجت ہوگا، اور اس کے پاس ایک جھگڑالو (فریق) ہوگا۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قرآن تمہارے حق میں حجت ہے یا تمہارے خلاف۔" اسے مسلم (٤) نے روایت کیا ہے۔ پس جس شخص کو اللہ نے اپنی کتاب کے حفظ کے لیے خاص کیا ہے اس پر واجب ہے کہ وہ اس کی تلاوت کا حق ادا کرے، اس کی عبارتوں کے حقائق پر تدبر کرے، اس کے عجائبات کو

سمجھے، اور اس کی باریکیوں کو پہچانے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿كِتَابٌ أَنزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِّيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ﴾ [ص: ٢٩] (یہ ایک مبارک کتاب ہے جسے ہم نے آپ کی طرف نازل کیا تاکہ وہ اس کی آیات پر تدبر کریں)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا﴾ [محمد: ٢٤] (کیا وہ قرآن پر تدبر نہیں کرتے، یا دلوں پر تالے لگے ہوئے ہیں؟) اللہ ہمیں ان لوگوں میں سے بنائے جو اس کی کماحقہ رعایت کرتے ہیں، اور اس میں کماحقہ تدبر کرتے ہیں، اور اس کے عدل و انصاف پر قائم رہتے ہیں، اور اس کی شرائط کو پورا کرتے ہیں، اور اس کے سوا کہیں اور ہدایت تلاش نہیں کرتے، اور ہمیں اس کے ظاہر نشانات اور اس کے احکام کی طرف ہدایت عطا فرمائے۔

(١) سنن ابن ماجہ (٢١٥)، یہ حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے، اور اس میں ہے: "لوگوں میں سے اہل (اپنے لوگ)"، اور یہ ایک حسن حدیث ہے۔ یہ حدیث مسند البزار کے مطبوعہ حصے میں نہیں ہے، بلکہ مسند احمد (١٢٢٧٩) میں ہے۔ اور ابوبکر البزار: وہ احمد بن عمرو بن عبدالخالق البصری ہیں، اور ان کی مذکورہ مسند (جس کا نام البحر الزخار ہے) کے کچھ حصے طبع ہو چکے ہیں۔ ان کی وفات سن (٢٩٢ھ) میں ہوئی۔ السیر ١٣/٥٥٤۔ (٢) نسخہ (ط) میں ہے: ینزجر (رک جائے)۔ (٣) نسخہ (ز) اور (ظ) میں ہے: یذکر (یاد کرے)۔ (٤) صحیح مسلم (٢٢٣)، جو کہ حضرت ابومالک اشعری رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے، اور یہ مسند احمد (٢٢٩٠٢) میں ہے۔

Page: 7 Author's Introduction

...the definitive and brilliant [proofs], and gathered for us through it the best of (1) this world and the hereafter, for He is the Source of piety and the Source of forgiveness.

Then He delegated to His Messenger ﷺ the explanation of what was concise (2) in it, the interpretation of what was problematic in it, and the verification of what was ambiguous (3) in it, so that, along with conveying the message, he would have the distinction of being specialized in it and the status of being authorized over it. Allah the Almighty said: {And We revealed to you the message that you may make clear to the people what was sent down to them} [An-Nahl: 44].

Then He delegated to the scholars after the Messenger of Allah ﷺ the derivation of what he [the Prophet] pointed out regarding its meanings and indicated its foundations, so that they may reach, through exertion (Ijtihad) in it, the knowledge of the intended meaning, thus distinguishing themselves from others and being singled out for the reward of their exertion. Allah the Almighty said: {Allah will raise those who have believed among you and those who were given knowledge, by degrees} [Al-Mujadala: 11]. Thus, the Book became the foundation, the Sunnah its explanation, and the scholars' derivation (4) its clarification and elucidation. Praise be to Allah who made our hearts vessels for His Book, our ears recipients for the traditions of His Prophet, and our endeavors directed towards learning both and researching their meanings and intricacies, seeking thereby the pleasure of the Lord of the worlds, and progressing (5) through them to the knowledge of the creed and religion.

And thereafter: Since the Book of Allah is the guarantor of all sciences of the Sharia, encompassing the Sunnah and the obligatory duties, brought down by the Trusted One of the heavens to the Trusted One of the earth, I decided to occupy myself with it for the rest of my life, and to exert my full strength (6) in it, by writing a concise commentary on it, containing points of interpretation, linguistics, grammar, recitations, refutation of people of deviance and misguidance, and many Hadiths attesting to the rulings and occasions of revelation we mention, combining its meanings and clarifying what is problematic therein (7), with the sayings of the predecessors (Salaf) and those of the successors (Khalaf) who followed them.

---

(1) In (D), (Z), and (M): "good", and what is established is from (Zha). (2) In (M): "from it", and in (D) and (Z): "what was a description of it". (3) In (Zha): "in it", and in (M):

"from it". (4) In (M): "and the scholars' derivation for it". (5) In (M): "and gradually advancing". (6) Al-Muna (with damma): Strength. Al-Qamus (M-N-N). (7) In (Zha) and (M): "both of their meanings... from both of them".

पृष्ठ: 7 लेखक की प्रस्तावना

...निश्चित और शानदार [प्रमाण], और इसके माध्यम से हमारे लिए इहलोक और परलोक की सर्वश्रेष्ठ (1) चीज़ों को एकत्र किया, क्योंकि वही धर्मपरायणता और क्षमा का स्रोत है।

फिर उन्होंने अपने रसूल ﷺ को उसमें जो संक्षिप्त (2) था उसे स्पष्ट करने, जो समस्याग्रस्त था उसकी व्याख्या करने और जो संदिग्ध (3) था उसे प्रमाणित करने का कार्य सौंपा, ताकि संदेश पहुँचाने के साथ-साथ, उन्हें इसके विशेषज्ञ होने का गौरव और इसके प्रति अधिकार की स्थिति प्राप्त हो। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने आप पर यह ज़िक्र (कुरआन) इसलिए उतारा है ताकि आप लोगों के सामने उसे खोलकर बयान कर दें जो उनकी ओर उतारा गया है} [अन-नहल: 44]।

फिर उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के बाद विद्वानों को उन अर्थों के निष्कर्ष निकालने का कार्य सौंपा जिनकी ओर उन्होंने संकेत किया था और उनकी बुनियादों की ओर इशारा किया था, ताकि वे इसमें इज्तिहाद (परिश्रम) के माध्यम से अभीष्ट ज्ञान तक पहुँच सकें, इस प्रकार वे दूसरों से अलग हो सकें और अपने इज्तिहाद के प्रतिफल के पात्र बन सकें। अल्लाह तआला ने फरमाया: {अल्लाह तुममें से उन लोगों के जो ईमान लाए और जिन्हें ज्ञान दिया गया है, दर्जे ऊँचे करेगा} [अल-मुजादला: 11]। इस प्रकार, किताब (कुरआन) आधार बन गई, सुन्नत उसकी व्याख्या, और विद्वानों का निष्कर्ष (4) उसका स्पष्टीकरण और विवरण बन गया। तो अल्लाह का शुक्र है जिसने हमारे दिलों को अपनी किताब का पात्र बनाया, हमारे कानों को अपने नबी की सुन्नतों का स्रोत बनाया, और हमारे प्रयासों को उन दोनों को सीखने और उनके अर्थों और बारीकियों को खोजने की ओर लगाया, जिससे हम संसारों के रब की प्रसन्नता चाहते हैं, और इसके माध्यम से मिल्लत (समुदाय) और दीन (धर्म) के ज्ञान में शामिल (5) होते हैं।

इसके बाद: चूँकि अल्लाह की किताब शरीयत के सभी विज्ञानों की ज़ामिन है, जो सुन्नत और फ़र्ज़ को अपने आप में समेटे हुए है, और जिसे आसमान के अमीन (जिबरील अलैहिस्सलाम) ने ज़मीन के अमीन (मोहम्मद ﷺ) पर उतारा, तो मैंने सोचा कि मैं अपना पूरा जीवन इसमें लगा दूँ और अपनी पूरी शक्ति (6) इसमें झोंक दूँ, कि मैं इस पर एक संक्षिप्त टिप्पणी लिखूँ, जिसमें तफ़सीर (व्याख्या), भाषा, व्याकरण, क़िरात (पठन), गुमराह और विचलित लोगों का खंडन, और उन अहकामों (नियमों) और आयतों के उतरने की गवाही देने वाली बहुत सी हदीसें शामिल हों जिनका हम उल्लेख करते हैं,

उनके अर्थों को संकलित करते हुए और उनमें से जो कठिन (7) है उसे स्पष्ट करते हुए, पूर्वजों (सलफ) और उनके अनुयायियों (खलफ) के कथनों के साथ।

---

(1) (D), (Z) और (M) में: "ख़ैर" (भलाई), और प्रमाणित पाठ (Zha) से है। (2) (M) में: "उससे", और (D) और (Z) में: "जो उसका वर्णन था"। (3) (Zha) में: "उसमें", और (M) में: "उससे"। (4) (M) में: "और उसके लिए विद्वानों का निष्कर्ष"। (5) (M) में: "और धीरे-धीरे बढ़ने वाले"। (6) "अल-मुन्ना" (धम्म के साथ): शक्ति। अल-क़ामूस (M-N-N)। (7) (Zha) और (M) में: "उन दोनों के अर्थ... उन दोनों से"।

صفحہ: ۷ مقدمہ مصنف

...قطعی اور روشن [دلائل]، اور ہمارے لیے اس کے ذریعے دنیا و آخرت کی تمام تر بھلائیاں (1) جمع کر دیں، کیونکہ وہی تقویٰ اور مغفرت والا ہے۔

پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے رسول ﷺ کے سپرد کیا کہ وہ ان امور کو واضح کریں جو اس میں مجمل (2) تھے، اور ان کی تفسیر کریں جو اس میں سے مشکل تھے، اور ان کی تحقیق کریں جو اس میں احتمالی (3) تھے، تاکہ رسالت کی تبلیغ کے ساتھ ساتھ آپ ﷺ کو اس کے ساتھ مخصوص ہونے کا ظہور اور اس میں تفویض کا مرتبہ حاصل ہو۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ہم نے آپ کی طرف یہ ذکر نازل کیا تاکہ آپ لوگوں کے لیے وہ کچھ واضح کر دیں جو ان کی طرف اتارا گیا ہے} [النحل: ٤٤]۔

پھر رسول اللہ ﷺ کے بعد علماء کے سپرد کیا کہ وہ ان معانی کا استنباط کریں جن کی طرف آپ ﷺ نے توجہ دلائی تھی اور ان کے اصولوں کی طرف اشارہ کیا تھا، تاکہ وہ اس میں اجتہاد کے ذریعے مرادِ الٰہی کے علم تک پہنچ سکیں، اس طرح وہ دوسروں سے ممتاز ہو جائیں اور اپنے اجتہاد کے ثواب کے ساتھ مخصوص ہو جائیں| اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اللہ تم میں سے ان لوگوں کے جو ایمان لائے اور جن کو علم دیا گیا درجات بلند فرمائے گا} [المجادلة: ١١]۔ چنانچہ کتاب (قرآن) اصل بن گئی، سنت اس کی وضاحت، اور علماء کا استنباط (4) اس کی توضیح و بیان بن گیا۔ پس تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے ہمارے سینوں کو اپنی کتاب کا برتن بنایا، ہمارے کانوں کو اپنے نبی کی سنتوں کے وارد ہونے کی جگہ بنایا، اور ہماری ہمتوں کو ان دونوں کے سیکھنے اور ان کے معانی و نوادر کی تلاش میں لگا دیا، جس سے ہم رب العالمین کی رضا کے طالب ہیں، اور اس کے ذریعے ملت اور دین کے علم میں شامل (5) ہونے والے ہیں۔

اور بعد ازاں: چونکہ اللہ کی کتاب شریعت کے تمام علوم کی ضامن ہے، جو سنت اور فرض میں خود مختار ہے، اور جسے آسمان کے امین نے زمین کے امین پر اتارا، تو میں نے سوچا کہ اپنی زندگی کا بقیہ حصہ اسی میں صرف کروں، اور اس میں اپنی پوری طاقت (6) لگا دوں، کہ اس پر ایک مختصر حاشیہ لکھوں، جو تفسیر، لغات، اعراب، قرأت، اور اہل بدعت و ضلالت کے رد پر مشتمل نکات پر مبنی ہو، اور بہت سی ایسی احادیث پر مشتمل ہو جو ان احکام اور نزول آیات کی گواہ ہوں جن کا ہم ذکر کریں گے، ان کے معانی کو جمع کرنے والا، اور جو ان میں سے مشکل (7) ہوں انہیں واضح کرنے والا ہو، سلف کے اقوال اور ان کی پیروی کرنے والے خلف کے اقوال کے ذریعے۔

---

(١) (د)، (ز) اور (م) میں: "خیر"، اور متن (ظ) سے ثابت ہے۔ (٢) (م) میں: "منہ"، اور (د) اور (ز) میں: "ما کان صفۃ منہ"۔ (٣) (ظ) میں: "فیہ"، اور (م) میں: "منہ"۔ (٤) (م) میں: "واستنباط العلماء لہ"۔ (٥) (م) میں: "ومتدریجین"۔ (٦) المُنَّة (میم کے پیش کے ساتھ): قوت۔ القاموس (م ن ن)۔ (٧) (ظ) اور (م) میں: "معانیھما... منھما"۔

Author's Introduction 8

I have made it a reminder for myself, a provision for the day of my burial (1), and a righteous deed after my death. Allah Almighty says: {Man will be informed that day of what he sent forth and kept back} [Al-Qiyamah: 13]. And Allah Almighty says: {A soul will know what it has sent forth and kept back} [Al-Infitar: 5]. And the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When a person dies, his deeds come to an end except for three: a recurring charity, knowledge that is benefited from, or a righteous child who prays for him" (3).

My condition in this book is to attribute sayings to their speakers and hadiths to their compilers, for it is said: Part of the blessing of knowledge is to attribute the saying to its speaker (4). Often, a hadith appears in books of jurisprudence and exegesis (Tafsir) in an obscure manner, its source unknown except to those who have studied hadith books. Thus, one without experience in that remains confused, not knowing the authentic from the weak. Knowledge of that is a significant matter; proof or evidence from it cannot be accepted until it is attributed to those eminent imams and famous trustworthy scholars of Islam who recorded it. We shall point out summaries of that in this book, and Allah is the grantor of success to what is correct.

I have omitted many stories of the mufassirun (exegetes) and reports of historians, except for what is indispensable and necessary for clarification. In their place, I have focused on explaining the verses of rulings (Ayat al-Ahkam) through issues that reveal their meaning and guide the student to their implications. I have included under every verse that contains a ruling - or two rulings or more - issues that clarify what it contains of the reasons for revelation (asbab al-nuzul), rare vocabulary (al-tafsir al-gharib), and the ruling. If it does not contain a ruling, I have mentioned what it contains of interpretation and exegesis. This continues until the end of the book.

I have named it "Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an, wa al-Mubayyin lima Tadamanahu min al-Sunnah wa Ay al-Furqan" (The Comprehensive Collection of Quranic Rulings and the Clarifier of what it Contains of the Sunnah and Verses of the Criterion).

May Allah make it purely for His sake, and may He benefit me, my parents, and whoever seeks it, through His grace. Indeed, He is the Hearer of prayers, Near and Responsive. Amen.

(1) In the dictionary: Al-Rams: burial and the grave. (2) His saying "from him" is not in the printed edition. (3) Narrated by Ahmad (8844) and Muslim (1631) from the hadith

of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). (4) However, the author (may Allah have mercy on him) did not strictly adhere to this condition, as he might leave it out in some cases, as we will point out, according to what we can ascertain. (5) In (M): "we clarify".

लेखक की प्रस्तावना 8

मैंने इसे अपने लिए एक अनुस्मारक (रिमाइंडर), अपने दफ़नाने के दिन (1) के लिए एक प्रावधान और अपनी मृत्यु के बाद एक नेक काम के रूप में बनाया है। अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {उस दिन मनुष्य को बताया जाएगा कि उसने क्या आगे भेजा और क्या पीछे छोड़ा} [अल-क़ियामा: 13]। और अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {एक आत्मा जान जाएगी कि उसने क्या आगे भेजा है और क्या पीछे छोड़ा है} [अल-इन्फ़ितार: 5]। और अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "जब कोई व्यक्ति मर जाता है, तो उसके कर्म रुक जाते हैं (2) सिवाय तीन चीजों के: निरंतर दान (सदका जारिया), ऐसा ज्ञान जिससे लाभ उठाया जाए, या एक नेक संतान जो उसके लिए प्रार्थना करे" (3)।

इस पुस्तक में मेरी शर्त यह है: कथनों को उनके कहने वालों और हदीसों को उनके संकलनकर्ताओं के साथ जोड़ना, क्योंकि कहा जाता है: ज्ञान के आशीर्वाद में से एक यह है कि कथन को उसके कहने वाले के साथ जोड़ा जाए (4)। अक्सर, फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) और तफ़्सीर (व्याख्या) की किताबों में हदीस अस्पष्ट तरीके से आती है, जिसके स्रोत के बारे में केवल वही जान सकता है जिसने हदीस की किताबों का अध्ययन किया हो। इस प्रकार, जिसे उस क्षेत्र का अनुभव नहीं है वह भ्रमित रहता है, वह सही और कमजोर के बीच अंतर नहीं जानता। इसका ज्ञान एक महत्वपूर्ण विषय है; इससे दलील या साक्ष्य तब तक स्वीकार नहीं किए जा सकते जब तक कि इसे उन प्रतिष्ठित इमामों और इस्लाम के प्रसिद्ध विश्वसनीय विद्वानों के साथ न जोड़ा जाए जिन्होंने इसे संकलित किया है। हम इस पुस्तक में इसका संक्षिप्त संकेत देंगे, और अल्लाह ही सही मार्ग पर सफलता देने वाला है।

मैंने मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) की कई कहानियों और इतिहासकारों की रिपोर्टों को छोड़ दिया है, सिवाय उनके जो अपरिहार्य हैं और स्पष्टीकरण के लिए आवश्यक हैं। उनके स्थान पर, मैंने आदेशों वाली आयतों (आयात अल-अहकाम) को स्पष्ट करने पर ध्यान केंद्रित किया है, ऐसे मुद्दों के माध्यम से जो उनके अर्थ को प्रकट करते हैं और छात्र को उनके निहितार्थों के लिए निर्देशित करते हैं। मैंने प्रत्येक आयत के तहत जिसमें कोई आदेश - या दो या अधिक आदेश - शामिल हैं, उन मुद्दों को शामिल किया है जो स्पष्ट करते हैं कि उसमें अवतरण के कारण (असबाब अल-नुज़ूल), दुर्लभ शब्दावली (अल-तफ़्सीर अल-ग़रीब) और आदेश क्या हैं। यदि उसमें कोई आदेश नहीं है, तो मैंने व्याख्या और विश्लेषण में जो है उसका उल्लेख किया है। यह पुस्तक के अंत तक इसी तरह चलता है।

मैंने इसका नाम रखा है: "अल-जामि' ली-अहकाम अल-क़ुरान, वा अल-मुबय्यिन लिमा तदम्मनहु मिन अल-सुन्ना वा आय अल-फ़ुरक़ान" (क़ुरान के आदेशों का व्यापक संग्रह, और सुन्नत और क़ुरान की आयतों में निहित बातों का स्पष्टीकरण)।

अल्लाह इसे शुद्ध रूप से अपने लिए बना दे, और इससे मुझे, मेरे माता-पिता और जो कोई भी इसे चाहता है, अपनी कृपा से लाभान्वित करे। वास्तव में, वह प्रार्थना सुनने वाला, निकट और उत्तर देने वाला है। आमीन।

(1) शब्दकोश में: 'अल-रम्स' का अर्थ है दफ़नाना और कब्र। (2) उनके शब्द "उससे" मुद्रित संस्करण में नहीं हैं। (3) इसे अहमद (8844) और मुस्लिम (1631) ने अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (4) हालाँकि, लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) ने अपनी इस शर्त का पूरी तरह से पालन नहीं किया, क्योंकि वे कुछ मामलों में इसे छोड़ सकते हैं, जैसा कि हम इंगित करेंगे, जैसा कि हम पता लगा सकते हैं। (5) (M) प्रति में: "हम स्पष्ट करते हैं"।

مقدمہ المصنف ۸

اور میں نے اسے اپنے لیے ایک یاد دہانی، اپنی قبر کے دن (۱) کے لیے ایک ذخیرہ، اور اپنی موت کے بعد ایک نیک عمل بنایا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يُنَبَّؤُا الْإِنسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ﴾ [القیامہ: ۱۳] (اس دن انسان کو اس کے آگے بھیجے ہوئے اور پیچھے چھوڑے ہوئے سے باخبر کیا جائے گا)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿عَلِمَتْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ وَأَخَّرَتْ﴾ [الانفطار: ۵] (ہر شخص جان لے گا جو اس نے آگے بھیجا اور پیچھے چھوڑا)۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب انسان مر جاتا ہے تو اس کے عمل کا سلسلہ منقطع ہو جاتا ہے (۲) سوائے تین چیزوں کے: صدقہ جاریہ، یا وہ علم جس سے نفع اٹھایا جائے، یا وہ نیک اولاد جو اس کے لیے دعا کرے" (۳)۔

اور اس کتاب میں میری شرط یہ ہے: اقوال کو ان کے کہنے والوں کی طرف اور احادیث کو ان کے مصنفین کی طرف منسوب کرنا، کیونکہ کہا جاتا ہے: علم کی برکت میں سے یہ ہے کہ قول کو اس کے کہنے والے کی طرف منسوب کیا جائے (۴)۔ اکثر ایسا ہوتا ہے کہ فقہ اور تفسیر کی کتابوں میں حدیث مبہم آتی ہے، جس کے نکالنے والے (تخریج کرنے والے) کو وہی جان سکتا ہے جس نے حدیث کی کتابوں کا مطالعہ کیا ہو، چنانچہ جسے اس کا تجربہ نہیں وہ حیران رہ جاتا ہے، صحیح اور سقیم (کمزور) میں تمیز نہیں کر پاتا، اور اس کی پہچان ایک عظیم علم ہے، لہذا اس سے استدلال یا احتجاج (دلیل لانا) تب تک قبول نہیں کیا جاتا جب تک کہ اسے نکالنے والے ائمہ اعلام اور علمائے اسلام کے مشہور ثقہ راویوں کی طرف منسوب نہ کر دیا جائے۔ اور ہم اس کتاب میں اس کے جملوں کی طرف اشارہ کریں گے، اور اللہ ہی درستی کی توفیق دینے والا ہے۔

اور میں نے مفسرین کے بہت سے قصوں اور مورخین کی خبروں کو نظر انداز کر دیا ہے، سوائے اس کے جس کے بغیر چارہ نہیں اور جو وضاحت کے لیے ناگزیر ہے، اور اس کے بدلے میں

احکام کی آیات کی وضاحت پر توجہ دی ہے، ایسے مسائل کے ساتھ جو ان کے معنی کو واضح کرتے ہیں اور طالب علم کی ان کے تقاضوں کی طرف رہنمائی کرتے ہیں، پس میں نے ہر اس آیت کے تحت جس میں کوئی حکم - یا دو یا زیادہ احکام - ہوں، ایسے مسائل شامل کیے ہیں جن میں اس کے اسبابِ نزول، تفسیرِ غریب اور حکم کی وضاحت ہوتی ہے، اور اگر وہ کسی حکم پر مشتمل نہ ہو تو اس میں موجود تفسیر و تاویل کا ذکر کیا ہے۔ اسی طرح کتاب کے آخر تک۔

اور میں نے اس کا نام "الجامع لأحكام القرآن، والمبين لما تضمنه من السنة وآي الفرقان" رکھا ہے۔

اللہ اسے خالص اپنی رضا کے لیے بنا دے، اور اس سے مجھے، میرے والدین اور جو بھی اس کا ارادہ کرے، اپنے فضل سے نفع پہنچائے، بیشک وہ دعا کا سننے والا، قریب اور قبول کرنے والا ہے، آمین۔

(١) قاموس میں ہے: الرمس: دفن کرنا، اور قبر۔ (٢) ان کا قول: "عنہ" (اس سے)، مطبوعہ نسخہ میں نہیں ہے۔ (٣) اسے احمد (٨٨٤٤) اور مسلم (١٦٣١) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٤) لیکن مصنف رحمہ اللہ نے اپنی اس شرط کی پوری پابندی نہیں کی، چنانچہ وہ بعض حالات میں اسے چھوڑ دیتے ہیں، جیسا کہ ہم اشارہ کریں گے، اس کے مطابق جو ہمیں معلوم ہو سکے گا۔ (٥) نسخہ (م) میں: "نبين" (ہم بیان کرتے ہیں)۔

9 Mention of some of the virtues of the Quran

Chapter on mentioning some of the virtues of the Quran, encouraging [its study], and the virtue of its seeker, its reader, its listener, and the one who acts upon it.

Know that this chapter is wide and extensive; scholars have authored many books on it. We will mention from it some highlights that indicate its virtue and what Allah has prepared for its people, if they are sincere in seeking it for His sake and acting upon it. The first of these is for the believer to perceive the virtue of the Quran: that it is the speech of the Lord of the Worlds, uncreated. It is the speech of One to Whom nothing is similar, and the attribute of One Who has no likeness or peer. It is from the light of His essence, Glorious and Mighty is He. The recitation is the voices and melodies of the reciters, which are their own acquisitions (1) that they are commanded to perform, obligatorily in some acts of worship, and voluntarily at many other times. They are warned against it if they are in a state of major ritual impurity (2), and they are rewarded for it and punished for neglecting it. This is what the Muslims of the people of truth have agreed upon, and what the traditions have spoken of, and what the extensive reports have indicated. Reward and punishment are only related to what is among the acquisitions of the servants, as will be explained later. Were it not that He, glorified be He, placed in the hearts of His servants the strength to bear it that He did, so that they may ponder it, take heed by it, and remember what is in it of His obedience, worship, and the fulfillment of His rights and obligations, they would have weakened and been crushed by its weight, or would have faltered before it. How could they bear it! While He - Exalted is His Majesty and His word is the Truth - says: {If We had sent down this Quran upon a mountain, you would have seen it humbled and coming apart from fear of Allah} [Al-Hashr: 21]?! Where is the strength of hearts compared to the strength of mountains?! But Allah the Almighty has granted His servants the strength to bear it as He willed, as a favor and mercy from Him. As for what has come from the traditions in this chapter: The first is what At-Tirmidhi narrated from Abu Sa'id, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The Lord, Blessed and Exalted is He, says: 'Whoever is occupied by the Quran from asking of Me (3), I shall give him better than what I give [to those who ask].'"

---

(1) In (D) and (Z): "their acquisition" (iktisābahum); in (Ẓ): "iktābahum"; the established text is from (M). (2) In (M): "ajnabū" (become in a state of janaba), both carry the same

meaning. The phrase was disrupted in (D) and (Z). (3) In (M): "Whoever is occupied by the Quran and my remembrance from asking of Me."

9 कुरान के गुणों का उल्लेख

कुरान के गुणों के कुछ हिस्सों का उल्लेख, उसमें प्रोत्साहन, और इसके चाहने वाले, पढ़ने वाले, सुनने वाले और इस पर अमल करने वाले के गुण पर अध्याय।

जान लें कि यह अध्याय बहुत विस्तृत और बड़ा है, विद्वानों ने इस पर कई पुस्तकें लिखी हैं। हम इसमें से कुछ मुख्य बातें उल्लेख करेंगे जो इसके गुण को दर्शाती हैं, और अल्लाह ने इसके लोगों के लिए क्या तैयार किया है, यदि वे उसके लिए अपनी खोज में निष्कपट हों और उस पर अमल करें। पहली बात यह है कि आस्तिक को कुरान के गुण को महसूस करना चाहिए कि यह ब्रह्मांड के रब का कलाम (वाणी) है, जो सृजित नहीं है। यह उस हस्ती का कलाम है जिसके समान कोई नहीं है, और उस हस्ती का गुण है जिसका कोई समकक्ष या समान नहीं है। यह उसकी महान और शक्तिशाली जात के नूर से है। और तिलावत (पाठ) करने वालों की आवाज़ें और उनके स्वर उनकी अपनी कमाई (1) हैं जिसका उन्हें कुछ इबादतों में अनिवार्य रूप से और कई समय में ऐच्छिक रूप से आदेश दिया गया है। और उन्हें इससे रोका जाता है यदि वे नापाक (2) हों, और उन्हें इस पर सवाब (पुण्य) दिया जाता है और इसे छोड़ने पर दंड दिया जाता है। यह वह बात है जिस पर हक़ वाले मुसलमान सहमत हैं, और हदीसों ने इसे बयान किया है, और विस्तृत खबरों ने इसका संकेत दिया है। सवाब और अज़ाब (दंड) केवल उसी पर निर्भर करता है जो बंदों की कमाई में से है, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा। यदि वह पाक हस्ती अपने बंदों के दिलों में इसे धारण करने की शक्ति न देती, ताकि वे इस पर विचार करें, इससे सबक लें, और उसमें मौजूद उसकी आज्ञाकारिता, इबादत, और उसके अधिकारों और कर्तव्यों की अदायगी को याद रखें, तो वे इसके बोझ से कमज़ोर पड़ जाते और टूट जाते, या उसके सामने ढह जाते। वे इसे कैसे सहन कर सकते थे! जबकि वह - जिसकी महिमा महान है और जिसका कथन सत्य है - कहता है: {यदि हम इस कुरान को किसी पहाड़ पर उतारते, तो तुम उसे देखते कि वह अल्लाह के डर से झुका जा रहा है और फटा जा रहा है} [अल-हश्र: 21]?! तो पहाड़ों की शक्ति के सामने दिलों की शक्ति कहाँ?! लेकिन अल्लाह तआला ने अपने बंदों को इसे वहन करने की वैसी शक्ति प्रदान की जैसी उसने चाहा, यह उसकी ओर से एक कृपा और दया है। रही बात इस अध्याय में आने वाली हदीसों की: तो उनमें से पहली वह है जिसे तिर्मिज़ी ने अबू सईद से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "रब, जो बरकत वाला और बुलंद है, फरमाता है: जिसे कुरान ने मुझसे मांगने से (3) व्यस्त कर दिया, मैं उसे उससे बेहतर दूंगा जो मैं [मांगने वालों को] देता हूँ।"

(1) (द) और (ज़) में: "उनका अर्जन" (इक्तिसाबहुम); (ज़) में: "इक्ताबहुम"; और स्थापित पाठ (म) से है। (2) (म) में: "अजनबू" (वे नापाक हो गए), दोनों का अर्थ एक ही है, और (द) और (ज़) में वाक्य अस्त-व्यस्त है। (3) (म) में: "जिसे कुरान और मेरे ज़िक्र ने मुझसे मांगने से व्यस्त कर दिया"।

٩ ذكر جمل من فضائل القرآن

باب ذِكر جُمَلٍ من فضائل القرآن، والترغيب فيه، وفضل طالبه وقارئه، ومستمعه، والعامل به

جان لیں کہ یہ باب بہت وسیع اور بڑا ہے، علماء نے اس بارے میں بہت سی کتابیں تصنیف کی ہیں، ہم اس میں سے چند اہم نکات ذکر کریں گے جو اس کی فضیلت پر دلالت کرتے ہیں، اور اس بات پر کہ اللہ نے اس کے حاملین کے لیے کیا تیار کر رکھا ہے، جب وہ خالصتاً اللہ کی رضا کے لیے اسے طلب کریں اور اس پر عمل کریں۔ پس پہلی بات یہ ہے کہ مومن قرآن کی اس فضیلت کو محسوس کرے کہ یہ رب العالمین کا کلام ہے، غیر مخلوق ہے، یہ اس کا کلام ہے جس کی مثل کوئی چیز نہیں، اور اس کی صفت ہے جس کا کوئی ہمسر اور شریک نہیں، پس یہ اس کی ذاتِ جلیل و عزیز کے نور سے ہے۔ اور یہ کہ تلاوت کرنے والوں کی آوازیں اور ان کے نغمات ان کی اپنی کمائی (١) ہیں جن کا انہیں بعض عبادات میں لازمی طور پر اور بہت سے اوقات میں نفلی طور پر حکم دیا گیا ہے، اور انہیں اس سے روکا جاتا ہے جب وہ حالت جنابت (٢) میں ہوں، اور انہیں اس پر ثواب دیا جاتا ہے اور اسے چھوڑنے پر سزا دی جاتی ہے۔ یہ وہ بات ہے جس پر اہل حق مسلمانوں کا اجماع ہے، اور آثار (احادیث) اس کے گواہ ہیں، اور بکثرت مروی خبریں اس پر دلالت کرتی ہیں۔ اور ثواب و عذاب کا تعلق صرف ان امور سے ہوتا ہے جو بندوں کے کسب (اختیار) میں ہوں، جیسا کہ آگے اس کا بیان آئے گا۔ اور اگر اللہ سبحانہ و تعالیٰ اپنے بندوں کے دلوں میں اسے برداشت کرنے کی وہ قوت پیدا نہ فرماتا جو اس نے پیدا کی ہے، تاکہ وہ اس میں غور و فکر کریں، اس سے عبرت حاصل کریں، اور اس میں موجود اللہ کی اطاعت، عبادت، اور اس کے حقوق و فرائض کی ادائیگی کو یاد رکھیں، تو وہ اس کے بوجھ سے کمزور پڑ جاتے اور ریزہ ریزہ ہو جاتے، یا اس کے سامنے ڈھیر ہو جاتے۔ اور وہ اسے کہاں برداشت کر سکتے تھے!

جبکہ وہ - جس کی شان بلند ہے اور جس کا قول حق ہے - فرماتا ہے: {لَوْ أَنزَلْنَا هَٰذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ} [الحشر: ٢١] "اگر ہم یہ قرآن کسی پہاڑ پر نازل کرتے تو تم دیکھتے کہ وہ اللہ کے خوف سے جھکا جا رہا ہے اور پھٹا جا رہا ہے"؟! پس پہاڑوں کی قوت کے مقابلے میں دلوں کی کیا طاقت؟! لیکن اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کو اسے اٹھانے کی اتنی قوت عطا فرمائی جتنی اس نے چاہی، یہ اس کا فضل اور اس کی رحمت ہے۔ اور جہاں تک اس باب میں مروی آثار کا تعلق ہے: تو سب سے پہلے وہ حدیث ہے جسے ترمذی نے حضرت ابو سعید سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "رب تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: جس شخص کو قرآن نے مجھ سے مانگنے (٣) سے مشغول کر دیا، میں اسے اس سے بھی افضل عطا کروں گا جو میں [مانگنے والوں کو] دیتا ہوں"۔

---

(١) (د) اور (ز) میں: "اكتسابهم" ہے، اور (ظ) میں: "اكتابهم" ہے، اور متن میں ثابت شدہ لفظ (م) سے ہے۔ (٢) (م) میں: "أجنبوا" ہے، اور دونوں ہم معنی ہیں، اور (د) اور (ز) میں عبارت خلط ملط ہوگئی ہے۔ (٣) (م) میں ہے: "جسے قرآن اور میرے ذکر نے مجھ سے مانگنے سے مشغول کر دیا"

10 Introduction of the Author

...askers." He said: "And the superiority of the words of Allah over all other words is like the superiority of Allah over His creation." He said: "This is a good, strange (hasan gharib) Hadith."(1)

Abu Muhammad al-Darimi al-Samarqandi(2) narrated in his "Musnad" from Abdullah who said: "The seven long Surahs are like the Torah, the 'Mi'un' (surahs with about 100 verses) are like the Gospel, the 'Mathani' (often repeated surahs) are like the Psalms, and the rest of the Quran is an additional grace."(3)

He narrated on the authority of Al-Harith(4), from Ali (may Allah be pleased with him) - and Al-Tirmidhi(5) recorded it - who said: "I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: 'There will be trials like patches of dark night.' I said: 'O Messenger of Allah, what is the way out of them?' He said: 'The Book of Allah, Blessed and Exalted be He; in it is the news of those before you, the news of what will come after you, and the judgment of what is between you. It is the criterion, not a jest. Whoever abandons it out of pride, Allah will break him, and whoever seeks guidance in other than it, Allah will lead him astray. It is the firm rope of Allah, His clear light, the wise reminder, and the straight path. It is that by which desires do not deviate(6), tongues do not get confused, opinions do not branch off with it(7), scholars are never satiated by it, the pious never grow weary of it, and...

(1) Sunan al-Tirmidhi (2926) similarly, and in its chain is Atiyyah al-Awfi, who is weak. It also includes Muhammad bin al-Hasan bin Abi Yazid al-Hamadani, who is very weak. Al-Dhahabi mentioned this Hadith in Al-Mizan 3/515 and said: Al-Tirmidhi graded it as good (hasan), but he did not do well. Regarding the saying: "The superiority of Allah's words over other words is like Allah's superiority over His creation," Al-Bukhari mentioned it in "Khalq Af'al al-Ibad" p. 19 and Muhammad bin Nasr al-Marwazi (as in Mukhtasar Qiyam al-Layl p. 75) as the saying of Abu Abdurrahman al-Sulami, and Ibn Nasr added its attribution to Shahr bin Hawshab. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Fath al-Bari 9/66: Al-Askari clarified that it is from the saying of Abu Abdurrahman al-Sulami. (2) Abdullah bin Abdurrahman bin al-Fadl, al-Tamimi, author of many works, died in the year (255 AH). As-Siyar 12/224. (3) Sunan al-Darimi (3400), and Imam Ahmad recorded something similar in Al-Musnad (16982) from the Hadith of Wathila bin al-Asqa' raised (marfu'), and its chain is good. The author will speak about the seven long Surahs and the 'Mathani' at the end of the first chapter of Surah Al-Fatihah, and in the interpretation of verse (87) of Surah Al-Hijr: {And We

have certainly given you seven of the often repeated [verses] and the great Qur'an}. (4) Sunan al-Darimi (3331) and (3332). Al-Harith: He is Ibn Abdullah al-A'war al-Hamadani. (5) Sunan al-Tirmidhi (2906), and it is in Musnad Ahmad (704). (6) In (Z): "in it". (7) In (D) and (Z): "by it".

१० लेखक की प्रस्तावना

...मांगने वालों।" उन्होंने कहा: "और अल्लाह के कलाम (शब्दों) की श्रेष्ठता अन्य सभी कलामों पर वैसी ही है जैसे अल्लाह की श्रेष्ठता उसकी रचना पर है।" उन्होंने कहा: "यह एक हसन ग़रीब हदीस है।" (१)

अबू मुहम्मद अल-दारीमी अल-समरकंदी (२) ने अपने "मुसनद" में अब्दुल्लाह से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: "सात लंबी सूरतें तौरत के समान हैं, 'मिऊन' (लगभग १०० आयतों वाली सूरतें) इंजिल के समान हैं, 'मसानी' (बार-बार दोहराई जाने वाली सूरतें) ज़बूर के समान हैं, और शेष कुरान इसके बाद एक अतिरिक्त कृपा है।" (३)

उन्होंने अल-हारिस (४) से, अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के माध्यम से रिवायत की - और अल-तिर्मिज़ी (५) ने इसे निकाला है - कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "जल्द ही अंधेरी रात के टुकड़ों की तरह फितने (परीक्षण) होंगे।" मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, उनसे बचने का रास्ता क्या है? उन्होंने कहा: "अल्लाह तबारक व ताला की किताब; इसमें तुमसे पहले वालों की ख़बर है, तुम्हारे बाद वालों की ख़बर है, और तुम्हारे बीच के फैसलों का हुक्म है। यह सत्य और असत्य के बीच फैसला करने वाली है, कोई मज़ाक नहीं। जिसने इसे घमंड के कारण छोड़ा, अल्लाह उसे नष्ट कर देगा, और जिसने इसके अलावा कहीं और मार्गदर्शन खोजा, अल्लाह उसे गुमराह कर देगा। यह अल्लाह की मज़बूत रस्सी है, उसका स्पष्ट नूर (प्रकाश) है, बुद्धिमानी भरी नसीहत है, और सीधा रास्ता है। यह वही है जिसके द्वारा इच्छाएं भटकती नहीं हैं (६), ज़बानें भ्रमित नहीं होती हैं, इसके साथ राय विभाजित नहीं होती हैं (७), विद्वान इससे कभी तृप्त नहीं होते, परहेज़गार इससे कभी उकताते नहीं, और...

(१) सुनन अल-तिर्मिज़ी (२९२६) इसी तरह, और इसके इसनाद (श्रृंखला) में अतिय्या अल-औफी है, जो कमज़ोर है। इसमें मुहम्मद बिन अल-हसन बिन अबी यज़ीद अल-हमदानी भी है, जो बहुत कमज़ोर है। अल-ज़हाबी ने इस हदीस का उल्लेख अल-मीज़ान ३/५१५ में किया और कहा: अल-तिर्मिज़ी ने इसे हसन कहा, लेकिन उन्होंने सही नहीं किया। और उनका यह कहना: "अल्लाह के कलाम की श्रेष्ठता अन्य सभी कलामों पर, अल्लाह की अपनी रचना पर श्रेष्ठता के समान है," इसे अल-बुखारी ने "ख़ल्क अफ़आल अल-इबाद" पृष्ठ १९ में और मुहम्मद बिन नस्र अल-मरवाज़ी ने (जैसा कि मुख़्तसर क़ियाम अल-लैल पृष्ठ ७५ में है) अबू अब्दुर्रहमान अल-सुलमी के कथन के रूप में वर्णित किया है,

और इब्न नस्र ने इसे शहर बिन हौशब से भी जोड़ा है। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने फ़तह अल-बारी ९/६६ में कहा: अल-अस्करी ने स्पष्ट किया कि यह अबू अब्दुर्रहमान अल-सुलमी का कथन है। (२) अब्दुल्ला बिन अब्दुर्रहमान बिन अल-फ़दल, अल-तमीमी, कई कृतियों के लेखक, वर्ष (२५५ हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियर १२/२२४। (३) सुनन अल-दारीमी (३४००), और इमाम अहमद ने अल-मुसनद (१६९८२) में वाथिला बिन अल-असक़ा से मरफ़ू' हदीस के रूप में ऐसा ही कुछ निकाला है, और इसका इसनाद हसन है। लेखक सूरा अल-फातिहा के पहले अध्याय के अंत में 'सात लंबी सूरतों' और 'मसानी' के बारे में बात करेंगे, और सूरा अल-हिज्र की आयत (८७) की व्याख्या में: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ﴾। (४) सुनन अल-दारीमी (३३३१) और (३३३२)। अल-हारिस: वह इब्न अब्दुल्ला अल-अव्वर अल-हमदानी है। (५) सुनन अल-तिर्मिज़ी (२९०६), और यह मुसनद अहमद (७०४) में है। (६) (ज़) में: "उसमें"। (७) (द) और (ज़) में: "उसके द्वारा"।

السائلين». قال: وفَضْلُ كلام الله على سائر الكلام، كفَضْلِ اللهِ على خَلْقِهِ. قال: هذا حديثٌ حسنٌ غريبٌ(١).

وروى أبو محمد الدارِمِيُّ السَّمَرْقَنْدِيُّ(٢) في «مسنده» عن عبد الله قال: السَّبْعُ الطُّوَلُ مِثْلُ التوراة، والمِئُونَ مِثْلُ الإنجيل، والمثاني مِثْلُ الزَّبور، وسائرُ القرآنِ بعدُ فَضْلٌ(٣).

وأسند عن الحارث(٤)، عن علي رضي الله عنه - وخرَّجه الترمذي(٥) - قال: سمعتُ رسول الله ﷺ يقول: «ستكونُ فِتَنٌ كقِطَعِ الليلِ المظلم». قلت: يارسول الله، وما المخرجُ منها؟ قال: «كتابُ الله تبارك وتعالى، فيه نبأ مَن قَبْلَكُم، وخبرُ ما بَعْدَكُم، وحُكْمُ ما بَينكم، هو الفَصْلُ، ليس بالهَزْلِ، مَن تَرَكَهُ مِنْ جَبَّارٍ، قَصَمَه اللهُ، ومَنِ ابْتَغَى الهُدَى في غيره، أضلَّه الله، هو حَبْلُ اللهِ المتينُ، ونوره المبين، والذِّكْرُ الحكيم، وهو الصراط المستقيم، وهو الذي لا تَزيغُ به(٦) الأهواءُ، ولا تَلْتَبِسُ به الألسنةُ، ولا تَتَشَعَّبُ معه(٧) الآراءُ، ولا يَشْبَعُ منه العلماءُ، ولا يَمَلُّه الأتقياءُ، ولا...

(١) سنن الترمذي (٢٩٢٦) بنحوه، وفي إسناده عطية العوفي، وهو ضعيف. وفيه أيضاً محمد بن الحسن بن أبي يزيد الهمداني، وهو ضعيف جداً. وذكر الذهبي هذا الحديث في الميزان ٣/ ٥١٥ وقال: حسنه الترمذي، فلم يُحسن. وقوله: فضل كلام الله على سائر الكلام، كفضل الله على خلقه، ذكره البخاري في خلق أفعال العباد ص ١٩ ومحمد بن نصر المروزي (كما في مختصر قيام الليل ص ٧٥) من قول أبي عبد الرحمن السلمي، وزاد ابن نصر نسبته إلى شهر بن حوشب. وقال الحافظ ابن حجر في فتح الباري ٦٦/٩: بيَّن العسكري أنها من قول أبي عبد الرحمن السلمي. (٢) عبد الله بن عبد الرحمن بن الفضل، التميمي، صاحب التصانيف، توفي سنة (٢٥٥هـ). السير ٢٢٤/١٢. (٣) سنن الدارمي (٣٤٠٠)، وأخرج الإمام أحمد نحوه في المسند (١٦٩٨٢) من حديث واثلة بن الأسقع مرفوعاً، وإسناده حسن.

وسيتكلم المصنف على السبع الطول، والمثاني، آخر الباب الأول من سورة الفاتحة، وفي تفسير الآية (٨٧) من سورة الحجر: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ﴾. (٤) سنن الدارمي (٣٣٣١) و(٣٣٣٢). الحارث: هو ابن عبد الله الأعور، الهمداني. (٥) سنن الترمذي (٢٩٠٦)، وهو في مسند أحمد (٧٠٤). (٦) في (ظ): فيه. (٧) في (د) و(ز): به.

11

Mentioning Some of the Virtues of the Quran

It does not wear out(1) from(2) frequent repetition, and its wonders never end. It is that which the Jinn did not cease [listening to] when they heard it, so they said: {Indeed, we have heard an amazing Quran} [Al-Jinn: 1]. Whoever knows its knowledge takes the lead, whoever speaks by it is truthful, whoever judges by it is just, whoever acts upon it is rewarded, and whoever calls to it is guided to a straight path.' Take it, O A’war(3).

Al-Harith: Al-Sha’bi(4) accused him of lying, but it is nothing; no lie was evident from Al-Harith. Rather, he was resented for his excessive love for Ali and his preference for him over others. From here—and Allah knows best—Al-Sha’bi called him a liar(5), because Al-Sha’bi inclined towards favoring Abu Bakr and held that he was the first to embrace Islam. Abu Umar bin Abd al-Barr said(6): "I think Al-Sha’bi was punished for his statement regarding Al-Harith al-Hamadani: 'Al-Harith narrated to me, and he was one of the liars.'"

Abu Bakr Muhammad bin al-Qasim bin Bashar bin Muhammad al-Anbari(7), the grammarian and linguist, narrated in the book "Al-Radd" (The Refutation)(8) against those who disagreed with the Mushaf (copy) of Uthman, from Abdullah bin Mas'ud, who said: He said...

(1) Al-Nawawi said in 'Al-Tibyan', in the tenth chapter: *yakhluku*, with a damma on the lam, and it is permissible to have a fatha on it, while the ya in both is open. It is also permissible to have a damma on the ya with a kasra on the lam. It is said: *khalaqa al-shay'*, *khaluqa*, *khaliqa*, and *akhlaqa*: if it became worn out. (2) In manuscript (M): *'ala* (upon). (3) A weak hadith; Al-Tirmidhi declared it flawed, saying: "This is a hadith we do not know except through this chain, its chain is unknown, and there is criticism regarding Al-Harith." See *'Ilal al-Daraqutni* 3/137. (4) He is Amir bin Sharahil bin Abd, Abu Amr al-Hamadani. He saw Ali (may Allah be pleased with him) and prayed behind him, and he narrated from a number of the Companions. He died in the year (104 AH). *Al-Siyar* 4/294. (5) Abu Ishaq and Ali ibn al-Madini also called him a liar. Abu Zur’ah, Abu Hatim, Ibn Adi, and Al-Daraqutni weakened him. Al-Nasa'i said: "He is not strong," and said in another place: "There is no harm in him." Ibn Ma'in and Ahmad bin Salih al-Masri authenticated him. As mentioned in *Al-Tahdhib* 2/264. (6) In *Jami' Bayan al-Ilm* p. 445 and the full story therein. Ibn Abd al-Barr: He is Yusuf bin Abdullah bin Muhammad bin Abd al-Barr, Abu Umar, Al-Namari, Al-Andalusi, Al-

Qurtubi, Al-Maliki, author of *Al-Tamhid* and *Al-Istidhkar* among others. He died in the year (463 AH). *Al-Siyar* 18/153. (7) This is how Al-Qurtubi attributed it, while in most sources it is: Muhammad bin al-Qasim bin Muhammad bin Bashar bin al-Hasan. He is one of the masters of recitation and literature, died in the year (328 AH). *Al-Siyar* 15/274. The book *Al-Radd* mentioned by the author has not reached us; it was mentioned by Ibn al-Nadim in *Al-Fihrist* p. 82, Yaqut in *Mu'jam al-Udaba* 18/313, Al-Dawudi in *Tabaqat al-Mufassirin* 2/229, and others. (8) In the handwritten copies: "Al-Radd lahu" (The Refutation for him), and the verified one is from (M).

11

कुरआन के कुछ गुणों का उल्लेख

यह बार-बार दोहराने से पुराना नहीं होता(1)(2), और इसके आश्चर्य कभी समाप्त नहीं होते। यह वही है जिसे सुनकर जिन्न नहीं रह सके और कह उठे: {वास्तव में हमने एक अद्भुत कुरआन सुना है} [अल-जिन्न: 1]। जिसने इसके ज्ञान को जान लिया वह आगे निकल गया, जिसने इसके माध्यम से बात की उसने सच कहा, जिसने इसके अनुसार न्याय किया उसने न्याय किया, जिसने इस पर अमल किया उसे प्रतिफल मिला, और जिसने इसकी ओर बुलाया उसे सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन मिला।' इसे थाम लो, ओ 'आवर' (एक आंख वाले)(3)।

अल-हारिस: अल-शअबी(4) ने उन पर झूठ का आरोप लगाया, लेकिन यह कोई बड़ी बात नहीं है; अल-हारिस से कोई झूठ स्पष्ट नहीं हुआ। बल्कि, अली (रजि.) के प्रति उनके अत्यधिक प्रेम और दूसरों पर उन्हें प्राथमिकता देने के कारण उनसे नाराजगी जताई गई। यहीं से - और अल्लाह बेहतर जानता है - अल-शअबी ने उन्हें झुठलाया(5), क्योंकि अल-शअबी अबू बक्र (रजि.) को श्रेष्ठ मानते थे और उन्हें इस्लाम अपनाने वाला पहला व्यक्ति मानते थे। अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र ने कहा(6): "मुझे लगता है कि शअबी को अल-हारिस अल-हमादानी के बारे में उनके इस कथन के लिए सजा मिली: 'हारिस ने मुझसे कहा, और वह झूठ बोलने वालों में से एक था'।"

व्याकरणविद् और भाषाविद् अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-कासिम बिन बशर बिन मुहम्मद अल-अनबारी(7) ने 'अल-रद्द' (प्रतिवाद)(8) नामक पुस्तक में, उन लोगों के विरुद्ध जिन्होंने उस्मान (रजि.) के मुसहफ़ का विरोध किया, अब्दुल्ला बिन मसूद (रजि.) से उद्धृत किया कि उन्होंने कहा: उन्होंने कहा...

(1) अल-नववी ने 'अल-तिबयान' के दसवें अध्याय में कहा है: यख्लुकु, लाम पर दम्मा के साथ, और इस पर फथा होना भी जायज़ है, जबकि दोनों में या पर फथा है। लाम पर कसरा के साथ या पर दम्मा होना भी जायज़ है। कहा जाता है: खलका अल-शय', खलुका, खलिका, और अखलका: यदि वह पुराना हो गया हो। (2) पांडुलिपि (M) में: 'अला (पर)। (3) यह एक कमजोर हदीस है; अल-तिर्मिज़ी ने इसे त्रुटिपूर्ण बताते हुए कहा: "यह एक ऐसी हदीस है जिसे हम केवल इसी माध्यम से जानते हैं, इसकी श्रृंखला अज्ञात है, और हारिस के बारे में आलोचना है।" देखिए इलाल अल-दारकुतनी 3/137। (4) वह आमिर बिन शराहील बिन अब्द, अबू अम्र अल-हमादानी हैं। उन्होंने अली (रज़िअल्लाहु अन्हु)

को देखा और उनके पीछे नमाज़ पढ़ी, और उन्होंने कई सहाबाओं से रिवायत की। उनका निधन वर्ष (104 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 4/294। (5) अबू इसहाक और अली इब्न अल-मदीनी ने भी उन्हें झुठलाया। अबू जुरआ, अबू हातिम, इब्न अदी और अल-दारकुतनी ने उन्हें कमजोर माना। अल-नसाई ने कहा: "वह मजबूत नहीं है," और दूसरी जगह कहा: "उसमें कोई हर्ज नहीं है।" इब्न मईन और अहमद बिन सालेह अल-मसरी ने उन्हें विश्वसनीय बताया। जैसा कि अल-तहज़ीब 2/264 में है। (6) जामी' बयान अल-इल्म पृ. 445 और उसमें पूरी कहानी। इब्न अब्द अल-बर्र: वह यूसुफ बिन अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन अब्द अल-बर्र, अबू उमर, अल-नमरी, अल-अंदलुसी, अल-कुर्तुबी, अल-मालिकी हैं, जो अल-तमहीद और अल-इस्तिज़कार आदि के लेखक हैं। उनका निधन वर्ष (463 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 18/153। (7) अल-कुर्तुबी ने इसी तरह उनका वंश बताया है, जबकि अधिकांश स्रोतों में यह है: मुहम्मद बिन अल-कासिम बिन मुहम्मद बिन बशर बिन अल-हसन। वह किरात और साहित्य के इमामों में से एक हैं, उनका निधन वर्ष (328 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 15/274। लेखक द्वारा उल्लेखित 'अल-रद्द' पुस्तक हम तक नहीं पहुँची है; इब्न अल-नदीम ने अल-फ़िहरिस्त पृ. 82 में, याकूत ने मुअजम अल-उदबा 18/313 में, और अल-दावुदी ने तबकात अल-मुफस्सिरीन 2/229 में इसका उल्लेख किया है। (8) हस्तलिखित प्रतियों में: "अल-रद्द लहू", और प्रमाणित (M) से है।

11

قرآن کے فضائل کا تذکرہ

کثرت تکرار سے یہ پرانا نہیں ہوتا(1) نہ(2) اس کے عجائبات ختم ہوتے ہیں، اور یہی وہ ہے جسے سن کر جنات خاموش نہ رہ سکے اور کہہ اٹھے: {بے شک ہم نے ایک عجیب قرآن سنا ہے} [الجن: 1]، جس نے اس کے علم کو جانا وہ سبقت لے گیا، جس نے اس کے ذریعے بات کی اس نے سچ کہا، جس نے اس کے مطابق فیصلہ کیا اس نے انصاف کیا، جس نے اس پر عمل کیا اسے اجر دیا گیا، اور جس نے اس کی طرف بلایا اسے سیدھے راستے کی ہدایت مل گئی'۔ اے اعور اسے تھام لو(3)۔

حارث: امام شعبی(4) نے ان پر جھوٹ کا الزام لگایا، لیکن یہ کوئی ٹھوس بات نہیں ہے، حارث سے کوئی جھوٹ ثابت نہیں ہوا۔ بلکہ ان سے حضرت علیؓ کی محبت میں غلو اور دوسروں پر انہیں فضیلت دینے کی وجہ سے ناراضگی کا اظہار کیا گیا۔ واللہ اعلم، شاید اسی وجہ سے امام شعبی نے انہیں جھٹلایا(5)، کیونکہ امام شعبی حضرت ابوبکرؓ کو افضل مانتے تھے اور انہیں پہلا مسلمان سمجھتے تھے۔ ابو عمر بن عبد البر کہتے ہیں(6): میرا خیال ہے کہ شعبی کو ان کے اس قول کی سزا ملی جو انہوں نے حارث ہمدانی کے بارے میں کہا تھا: 'حارث نے مجھ سے بیان کیا اور وہ جھوٹوں میں سے ایک تھا'۔

ابو بکر محمد بن القاسم بن بشار بن محمد الانباری(7)، جو نحوی اور لغوی تھے، نے اپنی کتاب 'الرد'(8) (ان لوگوں کے خلاف جنہوں نے مصحف عثمانی کی مخالفت کی) میں عبداللہ بن مسعودؓ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: انہوں نے کہا...

(1) امام نووی نے 'التبیان' کے دسویں فصل میں کہا ہے: یَخْلُق، لام کے پیش کے ساتھ، اور اس پر زبر بھی جائز ہے، جبکہ دونوں صورتوں میں یا مفتوح ہے۔ یا کے پیش اور لام کے زیر کے ساتھ بھی جائز ہے۔ کہا جاتا ہے: خَلَقَ الشیءُ، خَلُقَ، خَلِقَ، اور اَخْلَقَ: جب وہ پرانا ہو جائے۔ (2) نسخہ (م) میں: 'علی' (پر)۔ (3) یہ ایک ضعیف حدیث ہے؛ امام ترمذی نے اسے معلول قرار دیتے ہوئے کہا: "یہ ایسی حدیث ہے جسے ہم صرف اسی طریق سے جانتے ہیں، اس کی سند مجہول ہے، اور حارث کے بارے میں کلام ہے۔" دیکھئے علل الدارقطنی 3/137۔ (4) وہ عامر بن شراحیل بن عبد، ابو عمرو الہمدانی ہیں۔ انہوں نے حضرت علیؓ کو دیکھا اور ان کے پیچھے نماز پڑھی، اور صحابہ کی ایک بڑی تعداد سے روایت کی۔ ان کی وفات سن (104ھ) میں ہوئی۔ السیر 4/294۔ (5) ابو اسحاق اور علی ابن المدینی نے بھی انہیں جھٹلایا۔ ابو زرعہ، ابو حاتم، ابن عدی اور دارقطنی نے انہیں ضعیف قرار دیا۔ نسائی نے کہا: "وہ قوی نہیں ہیں،" اور دوسری جگہ کہا: "ان میں کوئی حرج نہیں ہے۔" ابن معین اور احمد بن صالح مصری نے ان کی توثیق کی۔ جیسا کہ التہذیب 2/264 میں ہے۔ (6) جامع بیان العلم ص 445 میں اور مکمل قصہ وہیں ہے۔ ابن عبد البر: وہ یوسف بن عبداللہ بن محمد بن عبد البر، ابو عمر، النمری، الاندلسی، القرطبی، المالکی ہیں، جو التمہید اور الاستذکار وغیرہ کے مصنف ہیں۔ ان کی وفات سن (463ھ) میں ہوئی۔ السیر 18/153۔ (7) امام قرطبی نے اسی طرح ان کی نسبت بیان کی ہے، جبکہ اکثر مصادر میں ہے: محمد بن القاسم بن محمد بن بشار بن الحسن۔ وہ قراءت اور ادب کے ائمہ میں سے ہیں، ان کی وفات سن (328ھ) میں ہوئی۔ السیر 15/274۔ مصنف نے ان کی جس کتاب 'الرد' کا ذکر کیا ہے وہ ہم تک نہیں پہنچی؛ ابن الندیم نے الفہرست ص 82 میں، یاقوت نے معجم الادباء 18/313 میں، اور داؤدی نے طبقات المفسرین 2/229 میں اس کا تذکرہ کیا ہے۔ (8) خطی نسخوں میں: "الرد لہ" ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔

Page 12

Author's Introduction

The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, this Quran is the banquet of Allah, so learn from His banquet as much as you can. Indeed, this Quran is the rope of Allah, the clear light (1), and the beneficial healing, a protection for those who (2) hold fast to it, and a salvation for those who (2) follow it. It does not deviate that it needs to be set straight, nor does it swerve that it needs to be reproached. Its wonders never cease, and it does not become worn out from frequent repetition. So recite it, for Allah rewards you for its recitation with ten good deeds for every letter. Lo, I (3) do not say 'Alif-Lam-Mim' is a letter, and let me not find any of you placing one leg over the other, neglecting to read Surah al-Baqarah, for indeed, the devil flees from the house in which Surah al-Baqarah is read. And indeed, the emptiest of houses is the one void of (4) the Book of Allah" (5).

Abu Ubaid said in his 'Gharib' (6) on the authority of Abdullah [ibn Mas'ud] who said: "Indeed, this Quran is the banquet of Allah, so whoever enters it is safe." He said: The interpretation of the Hadith is that it is a parable; he likened the Quran to a banquet made by Allah, Mighty and Majestic, for the people, in which there is good and benefits for them, and then He invited them to it. It is said: 'Ma'dabah' and 'Ma'dubah'. Whoever says 'Ma'dabah' intends the feast prepared by a person, to which he invites people. And whoever says 'Ma'dubah', he means...

(1) In (M): And it is the clear light. (2) In (D), (Z), and (M): 'from', and what is established is from (Zha). (3) In (Zha): 'Lo, I indeed', and in (D): 'As for me'. (4) In (M): 'And indeed the emptiest of houses in goodness is the house devoid of'. (5) There is disagreement as to whether it is marfu' (attributed to the Prophet) or mawquf (attributed to a companion). The correct view is that it is mawquf from the words of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) as mentioned by al-Daraqutni and others. His saying: "Recite it, for Allah rewards you for its recitation with ten good deeds for every letter. Lo, I do not say 'Alif-Lam-Mim' is a letter" has the status of marfu', because it is not something said based on opinion, and the author will repeat it similarly soon (p. 14). His saying: "Indeed, the devil flees from the house in which Surah al-Baqarah is read" has a Sahih witness from the Hadith of Abu Hurayrah as marfu': "Do not make your houses into graves, for the devil flees from the house in which Surah al-Baqarah is read." Reported by Muslim (780) and it is with Ahmad (7821). We will list some of the most important sources of the Hadith briefly (without

detail on who reported it in full, or in part, or marfu', or mawquf, for the sake of brevity): it is in Abd al-Razzaq's Musannaf (5993), (5998), and (6017); Abu Ubaid's Fada'il al-Quran pp. 21, 25, 26, 32; Ibn Abi Shaybah 10/461, 462, 482-483, 484, 486; al-Darimi (3307), (3308), (3315), (3322), (3375), (3377), (3379); al-Tirmidhi (2910); al-Nasa'i in al-Kubra (10733-10735); al-Daraqutni in al-Ilal 5/326; and Ibn al-Jawzi in al-Ilal al-Mutanahiyah (145). (6) Gharib al-Hadith 4/107-108. Abu Ubaid: Al-Qasim ibn Sallam, and among his books are: Al-Amwal, Fada'il al-Quran, Al-Tuhur, and others. He died in Makkah in the year (224 AH). Al-Siyar 10/490.

पृष्ठ १२

लेखक की प्रस्तावना

अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक यह कुरान अल्लाह का दस्तरख्वान (भोज) है, तो उसके दस्तरख्वान से जितना हो सके सीखो। बेशक यह कुरान अल्लाह की रस्सी है, स्पष्ट नूर (प्रकाश) (१) है, और लाभदायक उपचार है, जो इसे मजबूती से पकड़े (२) उसके लिए सुरक्षा है, और जो इसका पालन करे (२) उसके लिए मोक्ष है। यह टेढ़ा नहीं होता कि इसे सीधा करने की ज़रूरत पड़े, और न ही यह भटकता है कि इसे फटकारने की ज़रूरत हो। इसके चमत्कार कभी समाप्त नहीं होते, और बार-बार पढ़ने से यह पुराना नहीं होता। तो इसे पढ़ो, क्योंकि अल्लाह तुम्हें इसके पाठ पर हर अक्षर के बदले दस नेकियां देता है। खबरदार, मैं (३) यह नहीं कहता कि 'अलिफ-लाम-मीम' एक अक्षर है, और मैं तुम में से किसी को इस तरह न पाऊं कि वह एक पैर पर दूसरा पैर रखकर बैठा हो और सूरह अल-बकराह पढ़ना छोड़ दे, क्योंकि शैतान उस घर से भाग जाता है जिसमें सूरह अल-बकराह पढ़ी जाती है। और बेशक सबसे खाली घर वह है जो अल्लाह की किताब से खाली (४) हो" (५)।

अबू उबैद ने अपनी 'ग़रीब' (६) में अब्दुल्ला [इब्न मसूद] से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "बेशक यह कुरान अल्लाह का दस्तरख्वान है, तो जो इसमें प्रवेश करता है वह सुरक्षित है।" उन्होंने कहा: हदीस की व्याख्या यह है कि यह एक मिसाल है; उन्होंने कुरान की तुलना अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला द्वारा लोगों के लिए तैयार किए गए एक भोज से की है, जिसमें उनके लिए भलाई और लाभ हैं, फिर उन्होंने उन्हें इसकी ओर आमंत्रित किया। कहा जाता है: 'मअदबः' और 'मअदूबः। जिसने 'मअदबः' कहा, उसका अर्थ वह भोज है जिसे मनुष्य तैयार करता है और लोगों को उसमें आमंत्रित करता है। और जिसने 'मअदूबः कहा, तो उसका अर्थ है...

(१) (म) में: और वह स्पष्ट नूर है। (२) (द), (ज़) और (म) में: 'मन्' (से), और स्थापित 'ज़' (ظ) से है। (३) (ज़) में: 'अला इन्नी' (सुनो मैं), और (द) में: 'अम्मा अना' (रहा मैं)। (४) (म) में: 'और बेशक भलाई के मामले में सबसे छोटा घर वह है जो... से खाली हो'। (५) इसके मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित) या मौक़ूफ़ (साहाबी से संबंधित) होने में मतभेद है, और सही बात यह है कि यह इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु का कथन (मौक़ूफ़) है जैसा कि अल-दारकुतनी और अन्य ने उल्लेख किया है। उनका यह कहना: "इसे पढ़ो, क्योंकि अल्लाह तुम्हें इसके पाठ पर हर अक्षर के बदले दस नेकियां देता है। खबरदार, मैं यह नहीं कहता कि 'अलिफ-लाम-मीम' एक अक्षर है" मरफ़ू के हुक्म में है, क्योंकि यह ऐसी चीज़ है जिसे

अपनी राय से नहीं कहा जा सकता, और लेखक जल्द ही इसे इसी तरह दोहराएंगे (पृष्ठ १४)। उनका यह कहना: "शैतान उस घर से भाग जाता है जिसमें सूरह अल-बकराह पढ़ी जाती है" इसके लिए अबू हुरैरा की मरफ़ू हदीस से एक सही गवाह मौजूद है: "अपने घरों को कब्रें न बनाओ, क्योंकि शैतान उस घर से भागता है जिसमें सूरह अल-बकराह पढ़ी जाती है।" इसे मुस्लिम (७८०) ने निकाला है, और यह अहमद (७८२१) के पास भी है। हम संक्षेप में हदीस के कुछ सबसे महत्वपूर्ण स्रोतों को सूचीबद्ध करेंगे (संक्षेप में, यह बताए बिना कि किसने इसे पूर्ण रूप से निकाला, या अंश में, या मरफ़ू, या मौक़ूफ़ के रूप में): यह अब्द अल-रज्जाक के मुसन्निफ़ (५९९३), (५९९८) और (६०१७) में है; अबू उबैद की फ़ज़ाइल अल-कुरान पृष्ठ २१, २५, २६, ३२; इब्न अबी शयबा १०/४६१, ४६२, ४८२-४८३, ४८४, ४८६; अल-दारिमी (३३०७), (३३०८), (३३१५), (३३२२), (३३७५), (३३७७), (३३७९); अल-तिरमिज़ी (२९१०); अल-नसाई 'अल-कुबरा' में (१०७३३-१०७३५); अल-दारकुतनी 'अल-इलल' ५/३२६ में; और इब्न अल-जौज़ी 'अल-इलल अल-मुतनाहिया' (१४५) में। (६) ग़रीब अल-हदीस ४/१०७-१०८। अबू उबैद: अल-क़ासिम इब्न सलाम हैं, और उनकी किताबों में ये भी शामिल हैं: अल-अमवाल, फ़ज़ाइल अल-कुरान, अल-तुहूर, और अन्य। उनकी मृत्यु मक्का में वर्ष (२२४ हिजरी) में हुई। अल-सियार १०/४९०।

صفحہ ۱۲

مقدمہ المصنف

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بلاشبہ یہ قرآن اللہ کا دسترخوان ہے، پس اس کے دسترخوان سے جتنا ہو سکے سیکھو۔ یقیناً یہ قرآن اللہ کی رسی ہے، روشن نور (۱) ہے، اور نفع بخش شفا ہے، جو اسے مضبوطی سے تھامے (۲) اس کے لیے تحفظ ہے، اور جو اس کی پیروی کرے (۲) اس کے لیے نجات ہے۔ یہ ٹیڑھا نہیں ہوتا کہ اسے سیدھا کیا جائے، اور نہ ہی بھٹکتا ہے کہ اسے جھڑکا جائے (یا اسے تلافی کی ضرورت پڑے)۔ اس کے عجائبات ختم نہیں ہوتے، اور کثرت تکرار سے یہ پرانا نہیں ہوتا| پس اسے پڑھو، کیونکہ اللہ تمہیں اس کی تلاوت پر ہر حرف کے بدلے دس نیکیاں دیتا ہے۔ خبردار، میں (۳) یہ نہیں کہتا کہ "الم" ایک حرف ہے، اور میں تم میں سے کسی کو اس حال میں نہ پاؤں کہ وہ اپنا ایک پاؤں دوسرے پر رکھے ہوئے ہو اور سورہ بقرہ پڑھنا چھوڑ دے، کیونکہ شیطان اس گھر سے بھاگ جاتا ہے جس میں سورہ بقرہ پڑھی جاتی ہے، اور بلاشبہ سب سے خالی گھر وہ ہے جو اللہ کی کتاب سے خالی (۴) ہو» (۵)۔

اور ابو عبید نے اپنی کتاب «غریب» (۶) میں عبد اللہ [بن مسعود] سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: بلاشبہ یہ قرآن اللہ کا دسترخوان ہے، پس جو اس میں داخل ہوا وہ مامون (محفوظ) ہو گیا۔ انہوں نے کہا: اور حدیث کی تاویل یہ ہے کہ یہ ایک مثال ہے، قرآن کو اس ضیافت (دسترخوان) سے تشبیہ دی جو اللہ عزوجل نے لوگوں کے لیے بنائی ہے، جس میں ان کے لیے خیر و منافع ہیں، پھر انہیں اس کی طرف بلایا۔ کہا جاتا ہے: مأدَبَة اور مأدُبَة، پس جس نے مأدَبَة کہا اس کی مراد وہ ضیافت ہے جو انسان تیار کرتا ہے اور لوگوں کو اس کی طرف بلاتا ہے۔ اور جس نے مأدُبَة کہا، تو اس کا رخ...

(١) (م) میں ہے: «وهو النور المبين»۔ (٢) (د)، (ز) اور (م) میں: «من»، اور (ظ) سے ثابت شدہ ہے کہ یہ «لمن» ہے۔ (٣) (ظ) میں ہے: «ألا إني»، اور (د) में है: «أما أنا»۔ (٤) (م) میں ہے: «وإن أصغر البيوت من الخير البيت الصفر من»۔ (٥) اس کے مرفوع یا موقوف ہونے میں اختلاف ہے، اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ کے قول سے موقوف ہے جیسا کہ دارقطنی وغیرہ نے ذکر کیا ہے۔ اور ان کا یہ قول: «اسے پڑھو، کیونکہ اللہ تمہیں اس کی تلاوت پر ہر حرف کے بدلے دس نیکیاں دیتا ہے۔ خبردار، میں یہ نہیں کہتا کہ الم ایک حرف ہے» مرفوع کے حکم میں ہے، کیونکہ یہ ایسی بات ہے جو رائے سے نہیں کہی جا سکتی، اور مصنف عنقریب اسے اسی طرح دوبارہ ذکر کریں گے (ص ١٤)۔ اور ان کا قول: «ان الشيطان يفر من البيت الذى تقرأ فيه سورة البقرة» اس کے لیے ابو ہریرہ کی مرفوع حدیث سے صحیح شاہد موجود ہے: «اپنے گھروں کو قبرستان نہ بناؤ، کیونکہ شیطان اس گھر سے بھاگتا ہے جس میں سورہ بقرہ پڑھی جاتی ہے»، اسے مسلم (٧٨٠) نے روایت کیا ہے، اور یہ احمد (٧٨٢١) کے ہاں بھی ہے۔ ہم اختصار کی خاطر حدیث کے بعض اہم مصادر کا اجمالی طور پر ذکر کریں گے (بغیر اس تفصیل کے کہ کس نے اسے مکمل، یا ٹکڑے میں، یا مرفوع یا موقوف کے طور پر روایت کیا): یہ عبد الرزاق کے مصنف (٥٩٩٣) اور (٥٩٩٨) اور (٦٠١٧)، اور ابو عبید کی فضائل القرآن ص ٢١، ٢٥، ٢٦، ٣٢، اور ابن ابی شیبہ ١٠/٤٦١، ٤٦٢، ٤٨٢-٤٨٣، ٤٧٦، ٤٨٧، اور دارمی (٣٣٠٧)، (٣٣٠٨)، (٣٣١٥)، (٣٣٢٢)، (٣٣٧٥)، (٣٣٧٧)، (٣٣٧٩)، اور ترمذی (٢٩١٠)، اور نسائی نے الکبریٰ (١٠٧٣٣-١٠٧٣٥)، اور دارقطنی نے العلل ٥/٣٢٦، اور ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ (١٤٥) میں روایت کی ہے۔ (٦) غريب الحديث ٤/١٠٧-١٠٨۔ اور ابو عبید: وہ القاسم بن سلام ہیں، اور ان کی کتابوں میں سے یہ بھی ہیں: الاموال، فضائل القرآن، الطہور وغیرہ۔ ان کی وفات مکہ میں سن ٢٢٤ھ میں ہوئی۔ السیر ١٠/٤٩٠۔

Mentioning some of the virtues of the Quran 13

...relating it to etiquette (adab), making it a noun of place or instrument ("maf'alah") from adab, and he argues with his other hadith: "Indeed, this Quran is the banquet (ma'dabah) of Allah, Mighty and Majestic, so learn from His banquet." Al-Ahmar(1) used to consider them(2) two linguistic forms with one meaning, and I have not heard anyone else say this. The first interpretation is more pleasing to me.

Al-Bukhari narrated from 'Uthman bin 'Affan, from the Prophet (peace and blessings be upon him), that he said: "The best of you is he who learns the Quran and teaches it."(3)

Muslim narrated from Abu Musa that he said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "The example of the believer who recites the Quran is like that of a citron (utrujjah); its scent is fragrant and its taste is delicious. The example of the believer who does not recite the Quran is like that of a date; it has no fragrance but its taste is sweet. The example of the hypocrite who recites the Quran is like that of basil (rayhanah); its scent is fragrant but its taste is bitter. And the example of the hypocrite who does not recite the Quran is like that of a colocynth (hanzalah); it has no fragrance and its taste is bitter." In another narration: "The example of the wicked person" instead of "the hypocrite."(5)

Al-Bukhari said: "The example of the believer who recites the Quran and acts upon it is like a citron(6); its taste is delicious and its scent is fragrant. And the example of the believer who does not recite the Quran is like a date," and he mentioned the hadith. (7)

Abu Bakr al-Anbari mentioned: Ahmad bin Yahya al-Halwani informed us, Yahya bin Abd al-Hamid told us, Hushaym told us (chain transition) and Idris informed us, Khalaf told us, Hushaym told us, from al-Awwam bin Hawshab, that Abu Abd al-Rahman al-Sulami, whenever someone completed the recitation of the Quran under him...

(1) He is Ali bin al-Mubarak, and it is said: Ali bin al-Hasan, a master of Arabic, a student of al-Kisa'i. He died in the year 194 AH. Siyar A'lam al-Nubala' 9/92. (2) In manuscript (Z): "makes it" (feminine singular). (3) Sahih al-Bukhari (5027), and it is in Musnad Ahmad (412). (4) In (Z): "good/pleasant". (5) Sahih Muslim (797), and it is in Musnad Ahmad (19549). Regarding "al-utrujjah", Al-Hafiz Ibn Hajar said in Fath al-Bari 9/66: It is with damma on the hamza and ra, with a silent t between them, and ends

with a doubled j, sometimes lightened, and a silent n may be added before it, and it can be said with the omission of the alif in both ways. (6) In (M): "recites the Quran like a citron". (7) Sahih al-Bukhari (5059).

कुरान के गुणों का वर्णन 13

...इसे शिष्टाचार (अदब) से जोड़ते हुए, इसे 'अदब' से 'मफला' (maf'alah) बनाते हैं, और वे अपनी दूसरी हदीस से तर्क देते हैं: "वास्तव में, यह कुरान अल्लाह सर्वशक्तिमान का भोज (मा'दबा) है, इसलिए उसके भोज से सीखो।" अल-अहमर(1) इन दोनों को एक ही अर्थ वाले दो भाषाई रूप(2) मानते थे, और मैंने उनके अलावा किसी और को ऐसा कहते नहीं सुना। पहली व्याख्या मुझे अधिक पसंद है।

बुखारी ने उस्मान बिन अफान से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "तुममें से सबसे अच्छा वह है जो कुरान सीखता है और उसे सिखाता है।"(3)

मुस्लिम ने अबू मूसा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "उस मोमिन (ईमान वाले) का उदाहरण जो कुरान पढ़ता है, उस चकोतरे (अतरुज्जा) की तरह है; जिसकी खुशबू अच्छी है और स्वाद भी अच्छा है। उस मोमिन का उदाहरण जो कुरान नहीं पढ़ता, खजूर की तरह है; जिसकी कोई खुशबू नहीं होती लेकिन उसका स्वाद मीठा होता है। उस मुनाफिक (पाखंडी) का उदाहरण जो कुरान पढ़ता है, उस तुलसी (रायहाना) की तरह है; जिसकी खुशबू अच्छी है लेकिन स्वाद कड़वा है। और उस मुनाफिक का उदाहरण जो कुरान नहीं पढ़ता, उस कड़वे फल (हंज़ला) की तरह है; जिसकी न तो खुशबू है और न ही स्वाद अच्छा है।" एक अन्य रिवायत में "पाखंडी" के स्थान पर "दुष्ट व्यक्ति" शब्द है।(5)

बुखारी ने कहा: "उस मोमिन का उदाहरण जो कुरान पढ़ता है और उस पर अमल करता है, चकोतरे की तरह है(6); उसका स्वाद अच्छा है और खुशबू भी अच्छी है। और जो मोमिन कुरान नहीं पढ़ता वह खजूर की तरह है," और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया।(7)

अबू बक्र अल-अंबारी ने उल्लेख किया: हमें अहमद बिन याह्या अल-हलवानी ने बताया, हमसे याह्या बिन अब्द अल-हामिद ने बयान किया, हमसे हुशैम ने बयान किया (ह) और हमें इदरीस ने बताया, हमसे खलफ ने बयान किया, हमसे हुशैम ने अल-अव्वम बिन हौशब के हवाले से बयान किया कि अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी, जब भी कोई उनके पास कुरान का पाठ पूरा करता था...

(1) वह अली बिन अल-मुबारक हैं, और कहा गया है: अली बिन अल-हसन, अरबी के उस्ताद, अल-किसाई के छात्र। उनकी मृत्यु वर्ष 194 हिजरी में हुई। सियार आलम अल-नुबाला 9/92। (2) पांडुलिपि (ज़) में: "इसे बनाता है" (स्त्रीलिंग)। (3) सहीह अल-बुखारी (5027), और यह मसनद

अहमद (412) में है। (4) (ज़) में: "अच्छा/सुखद"। (5) सहीह मुस्लिम (797), और यह मसनद अहमद (19549) में है। 'अल-अतरुज्जा' शब्द के बारे में हाफ़िज़ इब्न हजर ने फतह अल-बारी 9/66 में कहा है: यह हमज़ा और रा पर 'दम्मा' के साथ है, उनके बीच एक शांत 'त' है, और अंत में एक भारी 'जीम' है, कभी-कभी इसे हल्का किया जाता है, और इससे पहले एक शांत 'न' जोड़ा जा सकता है, और इसे अलिफ हटाकर भी पढ़ा जा सकता है। (6) (म) में: "कुरान को चकोतरे की तरह पढ़ता है"। (7) सहीह अल-बुखारी (5059)।

قرآن کے فضائل کا تذکرہ ۱۳

...اسے ادب کی طرف منسوب کرتے ہوئے 'مَفْعَلَة' (ادب سے) قرار دیتے ہیں، اور اپنی دوسری حدیث سے استدلال کرتے ہیں: "بے شک یہ قرآن اللہ عزوجل کا دسترخوان (مأدبة) ہے، پس اس کے دسترخوان سے سیکھو۔" الاحمر(۱) ان دونوں کو(۲) ایک ہی معنی میں دو لغات (الفاظ) قرار دیتے تھے، اور میں نے ان کے علاوہ کسی کو یہ کہتے ہوئے نہیں سنا۔ اور پہلی تفسیر مجھے زیادہ پسند ہے۔

اور بخاری نے عثمان بن عفان سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے بہترین وہ ہے جس نے قرآن سیکھا اور اسے سکھایا۔"(۳)

اور مسلم نے ابو موسیٰ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس مومن کی مثال جو قرآن پڑھتا ہے، سنگترے (اترُجّہ) کی سی ہے، اس کی خوشبو بھی اچھی ہے اور ذائقہ بھی اچھا ہے۔ اور اس مومن کی مثال جو قرآن نہیں پڑھتا، کھجور کی سی ہے، اس کی خوشبو نہیں ہوتی مگر ذائقہ میٹھا ہوتا ہے۔ اور اس منافق کی مثال جو قرآن پڑھتا ہے، ریحانہ (خوشبودار بوٹی) کی سی ہے، اس کی خوشبو تو اچھی ہے مگر ذائقہ کڑوا ہے۔ اور اس منافق کی مثال جو قرآن نہیں پڑھتا، حنظل (تمہ) کی سی ہے، جس کی نہ خوشبو ہے اور نہ ذائقہ اچھا (بلکہ کڑوا) ہے۔" ایک روایت میں "منافق" کی جگہ "فاجر" (بدکار) کا لفظ ہے۔(۵)

اور بخاری نے کہا: "اس مومن کی مثال جو قرآن پڑھتا ہے اور اس پر عمل کرتا ہے، سنگترے کی طرح ہے(٦)، جس کا ذائقہ بھی اچھا ہے اور خوشبو بھی اچھی۔ اور جو مومن قرآن نہیں پڑھتا اس کی مثال کھجور کی سی ہے" اور حدیث ذکر کی۔(۷)

اور ابوبکر الانباری نے ذکر کیا: ہمیں احمد بن یحییٰ الحلوانی نے خبر دی، ہم سے یحییٰ بن عبدالحمید نے بیان کیا، ہم سے ہشیم نے بیان کیا (ح) اور ہمیں ادریس نے خبر دی، ہم سے خلف نے بیان کیا، ہم سے ہشیم نے العوام بن حوشب سے بیان کیا کہ ابوعبدالرحمن السلمی، جب ان کے پاس کوئی قرآن ختم کرتا تو...

(١) وہ علی بن المبارک ہیں، اور کہا گیا: علی بن الحسن، عربی کے شیخ، الکسائی کے شاگرد۔ وفات ١٩٤ھ سیر اعلام النبلاء ٩/٩٢۔ (٢) نسخہ (ظ) میں: "یجعلها" (مونث)۔ (٣) صحیح بخاری (٥٠٢٧)، اور یہ مسند احمد (٤١٢) میں بھی ہے۔ (٤) (ظ) میں: "طیب"۔ (٥) صحیح مسلم (٧٩٧)، اور یہ مسند احمد (١٩٥٤٩) میں ہے۔ قول: "الأتْرُجَّة"، حافظ ابن حجر نے فتح الباری ٩/٦٦ میں کہا: یہ ہمزہ اور را کے ضمہ کے ساتھ ہے، ان کے درمیان تائے ساکنہ ہے، اور آخر میں جیم مشدد ہے، کبھی اسے ہلکا بھی پڑھا جاتا ہے، اور اس سے پہلے نون ساکنہ کا اضافہ بھی ہوتا ہے، اور الف کے حذف کے ساتھ بھی کہا جاتا ہے۔ (٦) نسخہ (م) میں: "یقرأ القرآن کمثل الأترجة"۔ (٧) صحیح بخاری (٥٠٥٩)۔

14 Author's Introduction

He made him sit before him, placed his hand on his head, and said to him: "O man, fear Allah, for I do not know anyone better than you if you act according to what you have learned." Al-Darimi narrated from Wahb al-Dhamari (1) who said: "Whoever is given the Quran by Allah, stands with it during the watches of the night and the watches of the day, acts upon what is in it, and dies in obedience, Allah will raise him on the Day of Resurrection with the ambassadors (angels) and the rulers." Said (2) said: "The ambassadors are the angels, and the rulers are the prophets." (3) Muslim narrated from Aisha who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "One who is proficient in the Quran is associated with the noble, upright, recording angels; and he who falters in it, and finds it difficult for him, will have a double reward." (4) Falters: Hesitation in speech out of inability and difficulty. He has two rewards from the perspective of recitation and from the perspective of hardship. The degrees of the proficient one are above all that, because the Quran used to be difficult for him, then he progressed from that until he was likened to the angels. And Allah knows best. (5) At-Tirmidhi narrated from Abdullah bin Mas'ud who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever recites a letter from the Book of Allah, he will have a good deed for it, and a good deed is ten times the like of it. I do not say that 'Alif-Lam-Mim' is a letter, but Alif is a letter, Lam is a letter, and Mim is a letter." He said: A fair, authentic tradition, strange from this aspect, and it has been narrated as mawquf (stopping at a companion). (6) Muslim narrated from Uqbah bin Amir who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) came out to us while we were in the Suffah and said: "Which of you would like to go out every morning to Buthan or Al-Aqiq and bring two large-humped she-camels without committing a sin or severing ties of kinship?" (7) We said: "O Messenger of Allah, we would all like that." He said: "Does not one of you go to the mosque and learn or recite two verses from the Book of Allah, the Almighty and Majestic, ..."

---

(1) He is Wahb bin Munabbih, Abu Abdullah, Al-San'ani, he narrates much from the Isra'iliyyat, died in the year (110 AH). It is also said: the year (114 AH). As-Siyar 4/544. (2) In the manuscripts: Sa'd, and it is a mistake, and he is Sa'id bin Abdul Aziz Al-Tanukhi, one of the men of the chain of transmission. (3) It is in Sunan ad-Darimi (3369) more completely, and it is maqtu' (broken chain). (4) Sahih Muslim (798), and it is also in Al-Bukhari (4937), and in Musnad Imam Ahmad (24211). (5) Al-Mufhim 2/425. (6) Sunan at-Tirmidhi (2910), and the author mentioned it at length on pages 11-12. (7) In (m): severing.

14 लेखक की प्रस्तावना

उसने उसे अपने सामने बिठाया, अपना हाथ उसके सिर पर रखा और उससे कहा: "ऐ आदमी, अल्लाह से डरो, क्योंकि मैं तुमसे बेहतर किसी को नहीं जानता अगर तुम उस पर अमल करो जो तुमने सीखा है।" अल-दारिमी ने वहब अल-धमारी (1) से रिवायत की है जिन्होंने कहा: "जिसे अल्लाह ने कुरान दिया, वह रात के घंटों और दिन के घंटों में इसके साथ खड़ा रहा, इसमें जो कुछ है उस पर अमल किया, और आज्ञाकारिता में मर गया, अल्लाह उसे कयामत के दिन राजदूतों (फ़रिश्तों) और शासकों के साथ उठाएगा।" सईद (2) ने कहा: "राजदूत फ़रिश्ते हैं, और शासक नबी (पैगंबर) हैं।" (3) मुस्लिम ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जो कुरान में माहिर है वह नेक और आज्ञाकारी फरिश्तों के साथ है, और जो इसे पढ़ता है और उसमें अटकता है, और वह उस पर कठिन है, उसके लिए दोहरा इनाम है।" (4) अटकना: असमर्थता और कठिनाई के कारण बोलने में हिचकिचाहट। उसे तिलावत के लिहाज से और कठिनाई के लिहाज से दो इनाम मिलते हैं। माहिर के दर्जे इन सबसे ऊपर हैं, क्योंकि कुरान उसके लिए मुश्किल हुआ करता था, फिर वह उससे आगे बढ़ा यहाँ तक कि उसकी तुलना फरिश्तों से की गई। और अल्लाह बेहतर जानता है। (5) तिरमिज़ी ने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जिसने अल्लाह की किताब का एक अक्षर पढ़ा, उसके लिए एक नेकी है, और एक नेकी उसके दस गुना के बराबर है। मैं यह नहीं कहता कि 'अलिफ़-लाम-मीम' एक अक्षर है, बल्कि अलिफ़ एक अक्षर है, लाम एक अक्षर है और मीम एक अक्षर है।" उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है, इस पहलू से ग़रीब है, और इसे मौक़ूफ़ (एक साथी पर रुकना) के रूप में रिवायत किया गया है। (6) मुस्लिम ने उकबा बिन आमिर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हमारे पास आए जब हम सुफ़्फ़ा में थे और कहा: "तुममें से कौन पसंद करेगा कि हर सुबह बुथान या अल-अक़ीक जाए और वहां से बिना कोई पाप किए या रिश्तेदारों से संबंध तोड़े (7) दो बड़े कूबड़ वाली ऊंटनियां लेकर आए?" हमने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, हम सभी इसे पसंद करेंगे।" उन्होंने कहा: "क्या तुममें से कोई मस्जिद नहीं जाता और अल्लाह की किताब से दो आयतें नहीं सीखता या नहीं पढ़ता, ..."

---

(1) वह वहब बिन मुनब्बिह, अबू अब्दुल्ला, अल-सन'आनी हैं, वह इस्राइलीयात से बहुत कुछ रिवायत करते हैं, वर्ष (110 हिजरी) में उनका निधन हुआ। यह भी कहा जाता है: वर्ष (114)। अस-सियार

4/544। (2) पांडुलिपियों में: साद, और यह एक गलती है, और वह सईद बिन अब्दुल अजीज अल-तनूखी हैं, जो संद (श्रृंखला) के लोगों में से एक हैं। (3) यह सुनन अद-दारिमी (3369) में अधिक पूर्णता के साथ है, और यह मकतु' (टूटी हुई श्रृंखला) है। (4) सहीह मुस्लिम (798), और यह अल-बुखारी (4937) में भी है, और मुसनद इमाम अहमद (24211) में भी है। (5) अल-मुफ़हिम 2/425। (6) सुनन अत-तिरमिज़ी (2910), और लेखक ने पृष्ठ 11-12 पर विस्तार से इसका उल्लेख किया है। (7) (म) में: तोड़ना।

۱۴ مصنف کا مقدمہ

اس نے اسے اپنے سامنے بٹھایا، اپنا ہاتھ اس کے سر پر رکھا، اور اس سے کہا: اے شخص، اللہ سے ڈر، کیونکہ میں تم سے بہتر کسی کو نہیں جانتا اگر تم نے اس پر عمل کیا جو تم نے سیکھا ہے۔ اور دارمی نے وہب الذماری (۱) سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جسے اللہ نے قرآن عطا فرمایا، پس وہ رات کی گھڑیوں اور دن کی گھڑیوں میں اس کے ساتھ کھڑا رہا، اور اس میں جو کچھ ہے اس پر عمل کیا، اور اطاعت پر مرا، اللہ اسے قیامت کے دن سفراء (فرشتوں) اور حکام کے ساتھ اٹھائے گا۔ سعید (۲) نے کہا: سفراء فرشتے ہیں، اور حکام انبیاء ہیں۔ (۳) اور مسلم نے عائشہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «قرآن میں ماہر، معزز اور نیک فرشتوں کے ساتھ ہے، اور جو قرآن پڑھتا ہے اور اس میں اٹکتا ہے، اور وہ اس پر دشوار ہے، اس کے لیے دوہرا اجر ہے» (۴)۔ التتعتع: عاجزی اور مشکل کی وجہ سے کلام میں ہچکچاہٹ، اور اسے تلاوت کے اعتبار سے اور مشقت کے اعتبار سے دو اجر ملے ہیں۔ اور ماہر کے درجات اس سب سے بڑھ کر ہیں، کیونکہ پہلے اس پر قرآن دشوار تھا، پھر وہ اس سے ترقی کر گیا یہاں تک کہ اسے فرشتوں سے تشبیہ دی گئی۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (۵)۔ اور ترمذی نے عبداللہ بن مسعود سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جس نے اللہ کی کتاب کا ایک حرف پڑھا، اس کے لیے اس کے بدلے ایک نیکی ہے، اور نیکی اپنی دس مثل کے برابر ہے، میں یہ نہیں کہتا کہ "الم" ایک حرف ہے، لیکن الف ایک حرف ہے، لام ایک حرف ہے، اور میم ایک حرف ہے»۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے، اس پہلو سے غریب ہے، اور اسے موقوف بھی روایت کیا گیا ہے (۶)۔ اور مسلم نے عقبہ بن عامر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمارے پاس تشریف لائے جب کہ ہم صفہ میں تھے، تو فرمایا: «تم میں سے کون پسند کرتا ہے کہ وہ

روزانہ صبح بطحان یا عقیق جائے، پس وہاں سے دو بڑے کوہان والی اونٹنیاں بغیر کسی گناہ اور قطع رحمی (۷) کے لے آئے؟»۔ تو ہم نے کہا: یا رسول اللہ، ہم سب اسے پسند کرتے ہیں، آپ نے فرمایا: «کیا تم میں سے کوئی مسجد نہیں جاتا، پس وہ اللہ عزوجل کی کتاب سے دو آیتیں سیکھے یا پڑھے، ...»

---

(۱) وہ وہب بن منبہ، ابو عبداللہ، الصنعانی ہیں، وہ اسرائیلیات سے بہت زیادہ روایت کرتے ہیں، ان کی وفات سن (۱۱۰ھ) میں ہوئی۔ اور کہا گیا: سن (۱۱۴)۔ السیر ۴/ ۵۴۴۔ (۲) قلمی نسخوں میں: سعد، اور یہ غلطی ہے، اور وہ سعید بن عبد العزیز التنوخی ہیں، جو سند کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ (۳) یہ سنن دارمی (۳۳۶۹) میں زیادہ تفصیل سے ہے، اور یہ مقطوع ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۷۹۸)، اور یہ بخاری (۴۹۳۷) میں بھی ہے، اور مسند امام احمد (۲۴۲۱۱) میں بھی۔ (۵) المفہم ۲/ ۴۲۵۔ (۶) سنن ترمذی (۲۹۱۰)، اور مصنف نے اسے تفصیل سے ص ۱۱ - ۱۲ پر ذکر کیا ہے۔ (۷) (م) میں: قطع۔

Mention of some merits of the Quran - Page 15

...better for him than two she-camels, and three are better for him than three, and four are better for him than four, and from their equivalent numbers of camels.(1)

And on the authority of Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "Whoever relieves a Muslim of one of the distresses of this world, Allah will relieve him of one of the distresses of the Day of Resurrection. And whoever makes things easy for one who is in hardship, Allah will make things easy for him in this world and in the Hereafter. And whoever covers [the faults of] a Muslim, Allah will cover him in this world and in the Hereafter. Allah helps His slave as long as the slave helps his brother. And whoever follows a path in search of knowledge, Allah will make easy for him a path to Paradise. No people gather in one of the houses of Allah, reciting the Book of Allah and studying it among themselves, but tranquility descends upon them, mercy overshadows them, the angels surround them, and Allah mentions them to those who are with Him. And he whose deeds slow him down, his lineage will not speed him up."(3)

Abu Dawood, Al-Nasa'i, Al-Darimi, and Al-Tirmidhi narrated on the authority of Uqbah bin Amer, who said: I heard the Messenger of Allah (ﷺ) say: "The one who recites the Qur'an loudly is like the one who gives charity openly, and the one who recites the Qur'an quietly is like the one who gives charity secretly."(4) Al-Tirmidhi said: A Hasan Gharib Hadith.

Al-Tirmidhi narrated on the authority of Abu Hurairah, on the authority of the Prophet (ﷺ), who said: "The companion of the Qur'an will come on the Day of Resurrection and it (the Quran) will say: 'O Lord, adorn him,' so he will be given the crown of dignity. Then it will say: 'O Lord, give him more,' so he will be given the garment of dignity. Then it will say: 'O Lord, be pleased with him,' so He will be pleased with him. Then it will be said to him: 'Recite and ascend, and for every verse, a good deed (reward) will be added for him.'"(6) He said: A Sahih Hadith.

Abu Dawood narrated on the authority of Abdullah bin Amr, who said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "It will be said to the companion..."

---

(1) Sahih Muslim (803), and it is in Musnad Ahmad (17408). His saying: Buthan and Al-Aqiq: They are two valleys at the outskirts of Madinah. His saying: "Kumawain": it is the dual of Kuma', meaning a camel with a large hump. (2) In (M): Abta'. (3) Sahih Muslim (2699), and it is in Musnad Ahmad (7427). (4) Sunan Abi Dawood (1333), and

Sunan Al-Sughra for Al-Nasa'i 3/225 and 5/80, and Al-Kubra (1378) and (2353), and Sunan Al-Tirmidhi (2919), and we did not find it with Al-Darimi, and it is in Musnad Ahmad (17368). (5) Likewise in the manuscript versions, and Tuhfat al-Ahwadhi 8/227. It occurred in the printed version of Al-Tirmidhi and Aridhat al-Ahwadhi 11/37 and Tuhfat al-Ashraf 9/428: The Quran comes. (6) Sunan Al-Tirmidhi (2915).

कुरान के गुणों का उल्लेख - पृष्ठ १५

...उसके लिए दो ऊंटनियों से बेहतर है, और तीन उसके लिए तीन से बेहतर हैं, और चार उसके लिए चार से बेहतर हैं, और ऊंटों की उनकी संख्या से।(1)

और अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "जिसने किसी मुसलमान की दुनिया की परेशानियों में से एक परेशानी दूर की, अल्लाह क़यामत के दिन उसकी परेशानियों में से एक परेशानी दूर करेगा। जिसने किसी तंगदस्त (मुसीबत में फँसे) के लिए आसानी की, अल्लाह दुनिया और आख़िरत में उसके लिए आसानी करेगा। जिसने किसी मुसलमान का पर्दा रखा, अल्लाह दुनिया और आख़िरत में उसका पर्दा रखेगा। अल्लाह अपने बंदे की मदद में तब तक रहता है जब तक बंदा अपने भाई की मदद में रहता है। जो ज्ञान की तलाश में किसी रास्ते पर चलता है, अल्लाह उसके लिए स्वर्ग का रास्ता आसान कर देता है। जब भी लोग अल्लाह के घरों में से किसी घर में अल्लाह की किताब पढ़ने और आपस में उसका अध्ययन करने के लिए इकट्ठा होते हैं, तो उन पर शांति (सकीना) उतरती है, उन्हें रहमत ढांप लेती है, फरिश्ते उन्हें घेर लेते हैं और अल्लाह उनका उल्लेख अपने पास के फरिश्तों में करता है। और जिसके कर्म उसे पीछे कर दें, उसका खानदान उसे आगे नहीं बढ़ा सकता।"(3)

अबू दाऊद, अल-नसाई, अल-दारमी और अल-तिर्मिज़ी ने उकबा बिन आमेर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (ﷺ) को यह कहते हुए सुना: "कुरान को जोर से पढ़ने वाला खुलेआम दान देने वाले की तरह है, और कुरान को चुपके से पढ़ने वाला गुप्त रूप से दान देने वाले की तरह है।"(4) अल-तिर्मिज़ी ने कहा: हसन गरीब हदीस।

अल-तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा के माध्यम से पैगंबर (ﷺ) से रिवायत की, उन्होंने कहा: "कुरान का साथी कयामत के दिन आएगा, तो (कुरान) कहेगा: 'ऐ रब! इसे सजा दे,' तो उसे सम्मान का ताज पहनाया जाएगा। फिर वह कहेगा: 'ऐ रब! इसे और दे,' तो उसे सम्मान की पोशाक पहनाई जाएगी। फिर वह कहेगा: 'ऐ रब! इससे राजी हो जा,' तो वह (अल्लाह) उससे राजी हो जाएगा। फिर उससे कहा जाएगा: 'पढ़ता जा और चढ़ता जा, और हर आयत के साथ उसकी एक नेकी (इनाम) बढ़ा दी जाएगी।'"(6) उन्होंने कहा: सहीह हदीस।

अबू दाऊद ने अब्दुल्ला बिन अम्र से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "कहा जाएगा साथी से..."

(1) सहीह मुस्लिम (803), और यह मसनद अहमद (17408) में है। उनका कथन: बुथान और अल-अकीक: वे मदीना के बाहर की दो घाटियाँ हैं। उनका कहना: "कुमावैन": यह कुमा' का द्विवचन है, जिसका अर्थ है बड़े कूबड़ वाला ऊंट। (2) (M) में: अब्ता। (3) सहीह मुस्लिम (2699), और यह मसनद अहमद (7427) में है। (4) सुनन अबी दाऊद (1333), और अल-नसाई के लिए सुनन अल-सुघरा 3/225 और 5/80, और अल-कुबरा (1378) और (2353), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (2919), और हमें यह अल-दारमी के पास नहीं मिला, और यह मसनद अहमद (17368) में है। (5) पांडुलिपि संस्करणों में भी ऐसा ही है, और तुहफत अल-अहवज़ी 8/227। यह अल-तिर्मिज़ी और आरिज़त अल-अहवज़ी 11/37 के मुद्रित संस्करण और तुहफत अल-अशरफ 9/428 में आया है: कुरान आता है। (6) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2915)।

قرآن کے فضائل کا ذکر - صفحہ ۱۵

...اس کے لیے دو اونٹنیوں سے بہتر ہے، اور تین اس کے لیے تین سے بہتر ہیں، اور چار اس کے لیے چار سے بہتر ہیں، اور اونٹوں کی ان کی تعداد سے۔(۱)

اور حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جس نے کسی مسلمان کی دنیاوی تکالیف میں سے کوئی تکلیف دور کی، اللہ تعالیٰ قیامت کے دن اس کی تکالیف میں سے کوئی تکلیف دور فرمائے گا۔ جس نے کسی تنگ دست کے لیے آسانی کی، اللہ تعالیٰ اس کے لیے دنیا اور آخرت میں آسانی فرمائے گا۔ جس نے کسی مسلمان کی پردہ پوشی کی، اللہ تعالیٰ دنیا اور آخرت میں اس کی پردہ پوشی فرمائے گا۔ اللہ تعالیٰ بندے کی مدد میں اس وقت تک رہتا ہے جب تک بندہ اپنے بھائی کی مدد میں رہتا ہے۔ اور جو علم کی تلاش میں کسی راستے پر چلے، اللہ تعالیٰ اس کے لیے جنت کا راستہ آسان فرما دیتا ہے۔ جب بھی لوگ اللہ کے گھروں میں سے کسی گھر میں جمع ہو کر اللہ کی کتاب کی تلاوت کرتے ہیں اور اسے آپس میں پڑھتے پڑھاتے ہیں، تو ان پر سکینت نازل ہوتی ہے، انہیں رحمت ڈھانپ لیتی ہے، فرشتے انہیں گھیر لیتے ہیں اور اللہ تعالیٰ اپنے پاس موجود فرشتوں میں ان کا ذکر فرماتا ہے۔ اور جسے اس کے عمل نے پیچھے کر دیا، اسے اس کا نسب آگے نہیں بڑھا سکے گا۔"(۳)

اور ابو داؤد، نسائی، دارمی اور ترمذی نے عقبہ بن عامر رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو فرماتے ہوئے سنا: "بلند آواز سے قرآن پڑھنے والا علانیہ صدقہ کرنے والے کی طرح ہے، اور آہستہ آواز سے قرآن پڑھنے والا پوشیدہ صدقہ کرنے والے کی طرح ہے۔"(۴) امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔

اور ترمذی نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "صاحبِ قرآن قیامت کے دن آئے گا، تو (قرآن) کہے گا: اے میرے رب! اسے زیور (لباس) پہنا، تو اسے عزت کا تاج پہنایا جائے گا۔ پھر وہ کہے گا: اے میرے رب! اسے مزید عطا فرما، تو اسے عزت کا جوڑا پہنایا جائے گا۔ پھر وہ کہے گا: اے میرے رب! اس سے راضی ہو جا، تو اللہ اس سے راضی ہو جائے گا۔ پھر اس سے کہا جائے گا: پڑھتا جا اور (درجات) چڑھتا جا، اور ہر آیت کے بدلے اس کی ایک نیکی بڑھا دی جائے گی۔"(۶) فرمایا: یہ حدیث صحیح ہے۔

اور ابو داؤد نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "صاحب (قرآن) سے کہا جائے گا..."

---

(۱) صحیح مسلم (۸۰۳)، اور یہ مسند احمد (۱۷۴۰۸) میں ہے۔ ان کا قول: بطحان اور عقیق: یہ مدینہ کے مضافات میں دو وادیاں ہیں۔ ان کا قول: "کوماوین": یہ کوماء کا تثنیہ ہے، یعنی بڑے کوہان والی اونٹنی۔ (۲) (م) میں: ابطأ۔ (۳) صحیح مسلم (۲۶۹۹)، اور یہ مسند احمد (۷۴۲۷) میں ہے۔ (۴) سنن ابی داؤد (۱۳۳۳)، اور سنن صغریٰ نسائی ۳/۲۲۵ اور ۵/۸۰، اور سنن کبریٰ (۱۳۷۸) اور (۲۳۵۳)، اور سنن ترمذی (۲۹۱۹)، اور ہم نے اسے دارمی کے ہاں نہیں پایا، اور یہ مسند احمد (۱۷۳۶۸) میں ہے۔ (۵) اسی طرح قلمی نسخوں میں ہے، اور تحفۃ الاحوذی ۸/۲۲۷۔ ترمذی کے مطبوعہ نسخے اور عارضۃ الاحوذی ۱۱/۳۷ اور تحفۃ الاشراف ۹/۴۲۸ میں آیا ہے: یجیء القرآن۔ (۶) سنن ترمذی (۲۹۱۵)۔

16 Author's Introduction Quran: "Read, ascend, and recite rhythmically as you used to recite in the world, for your rank is at the last verse you read" (1). And Ibn Majah narrated it in his "Sunan" from Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "It will be said to the companion of the Quran when he enters Paradise: 'Read and ascend.' So he will read and ascend a degree for every verse, until he reads the last thing with him" (2). Abu Bakr al-Anbari narrated from Abu Umamah al-Himsī who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever is given one-third of the Quran, he has been given one-third of Prophethood. Whoever is given two-thirds of the Quran, he has been given two-thirds of Prophethood. And whoever reads the entire Quran, he has been given all of Prophethood, except that revelation is not sent to him. And it will be said to him on the Day of Resurrection: 'Read and ascend.' So he reads a verse and ascends a degree until he finishes what is with him of the Quran. Then it will be said to him: 'Grasp,' and he grasps. Then it will be said to him: 'Grasp,' and he grasps (3). Then it will be said to us: 'Do you know what is in your hands?' And in his right hand is eternity, and in his left hand is bliss" (4). Idris narrated to us, from Khalaf (5), Ismail bin 'Ayyash narrated to us, from Tammam, from...

---

(1) Sunan Abi Dawud (1464), and it is in Musnad Ahmad (6799). (2) Sunan Ibn Majah (3780), and it is in Musnad Ahmad (11360). (3) His saying: "Then it will be said to him: 'Grasp,' and he grasps" was not repeated in (M) and (D). It is established in (Zha) and (Zay) and the sources. It appears in al-Anbari and others as: "So he grasps with his hand," with the addition of the phrase: "with his hand" in both places. (4) It is found in Abu Bakr al-Anbari's "Idah al-Waqf wa al-Ibtida'" 1/11. There it says: "Whoever reads" instead of "Whoever is given" in all places. It was also narrated by Ibn Hibban in "al-Majruhin" 1/187-188, Ibn Adi in "al-Kamil" 2/440-441, Abu al-Fadl al-Razi in "Fada'il al-Quran" (50), al-Bayhaqi in "Shu'ab al-Iman" (2589), and Ibn al-Jawzi in "al-Mawdu'at" 1/183, through Bishr bin Numayr, from al-Qasim, from Abu Umamah, with it. Regarding Bishr bin Numayr, Ibn Hibban said: His Hadith is very objectionable (Munkar). Ibn Adi said: Most of what he narrates is not followed, and he is weak. Ibn al-Jawzi said: This Hadith is not authentic from the Messenger of Allah ﷺ. It was also narrated by al-Ajurri in "Akhlaq Hamalat al-Quran" (14), and al-Razi (49), through Maslamah bin Ali al-Khushani, from Zayd bin Waqid, from Makhul, from Abu Umamah. Maslamah bin Ali is abandoned (Matruk), and it is not proven that Makhul heard from Abu Umamah. (5) Distorted in the copies and (M) to: "Idris bin Khalaf narrated to us," but the correct version is what we established. Idris: is Ibn Abd al-Karim al-Haddad, the teacher of Ibn al-Anbari. Khalaf: is Ibn Hisham bin Tha'lab al-

Baghdadi, one of the ten reciters and one of the narrators from Sulaym, from Hamzah. "Tabaqat al-Qurra" 1/154 and 272-273.

१६ लेखक की प्रस्तावना क़ुरान: "पढ़ो, और ऊपर चढ़ो, और वैसे ही तरतील (लयबद्ध पाठ) करो जैसे तुम दुनिया में करते थे, क्योंकि तुम्हारा स्थान अंतिम आयत पर है जिसे तुम पढ़ोगे" (१)। और इब्न माजाह ने इसे अपनी "सुनन" में अबू सईद अल-खुदरी से वर्णित किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "क़ुरान के साथी से कहा जाएगा जब वह स्वर्ग में प्रवेश करेगा: 'पढ़ो और ऊपर चढ़ो।' तो वह पढ़ेगा और प्रत्येक आयत के साथ एक दर्जा ऊपर चढ़ेगा, यहाँ तक कि वह अपने साथ मौजूद अंतिम चीज़ पढ़ लेगा" (२)। अबू बक्र अल-अंबारी ने अबू उमामा अल-हिम्सी से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जिसे क़ुरान का एक-तिहाई हिस्सा दिया गया, उसे नबुवत (पैग़म्बरी) का एक-तिहाई हिस्सा दिया गया। और जिसे क़ुरान का दो-तिहाई हिस्सा दिया गया, उसे नबुवत का दो-तिहाई हिस्सा दिया गया। और जिसने पूरा क़ुरान पढ़ा, उसे पूरी नबुवत दी गई, सिवाय इसके कि उसकी ओर वह्य (प्रकाशना) नहीं भेजी जाती। और क़यामत के दिन उससे कहा जाएगा: 'पढ़ो और ऊपर चढ़ो।' तो वह एक आयत पढ़ता है और एक दर्जा ऊपर चढ़ता है यहाँ तक कि वह अपने पास मौजूद क़ुरान को पूरा कर लेता है। फिर उससे कहा जाएगा: 'पकड़ो,' तो वह पकड़ लेगा। फिर उससे कहा जाएगा: 'पकड़ो,' तो वह पकड़ लेगा (३)। फिर उससे कहा जाएगा: 'क्या तुम जानते हो तुम्हारे हाथों में क्या है?' तो उसके दाहिने हाथ में अनंत काल (खुल्द) होगा, और उसके बाएं हाथ में सुख (नइम) होगा" (४)। हमसे इदरीस ने रिवायत किया, खलफ से (५), हमसे इस्माइल बिन अयाश ने रिवायत किया, तमाम से, ... से...

---

(१) सुनन अबी दाऊद (१४६४), और यह मुसनद अहमद (६७९९) में है। (२) सुनन इब्न माजाह (३७८०), और यह मुसनद अहमद (११३६०) में है। (३) उनका कहना: "फिर उससे कहा जाएगा: 'पकड़ो,' तो वह पकड़ लेगा" (म) और (द) प्रतियों में दोहराया नहीं गया है। यह (ज़) और (ज़ाय) प्रतियों और अन्य स्रोतों में प्रमाणित है। अल-अंबारी और अन्य के यहाँ यह इस प्रकार आया है: "तो वह अपने हाथ से पकड़ता है", दोनों स्थानों पर "अपने हाथ से" वाक्यांश की वृद्धि के साथ। (४) यह अबू बक्र अल-अंबारी की पुस्तक "ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा" १/११ में है। उनके यहाँ सभी स्थानों पर "जिसने पढ़ा" शब्द "जिसे दिया गया" के बदले है। इसे इब्न हिब्बान ने "अल-मजरुहीन" १/१८७-१८८ में, इब्न अदी ने "अल-कामिल" २/४४०-४४१ में, अबू अल-फज़ल अल-राज़ी ने "फ़ज़ाइल अल-क़ुरान" (५०) में, अल-बैहक़ी ने "शुअब अल-ईमान" (२५८९) में, और इब्न अल-जौज़ी ने "अल-मौदूआत" १/१८३ में बिह्ह बिन नुमैर के माध्यम से, कासिम से, अबू उमामा से वर्णित किया है। बिश्र बिन नुमैर के बारे में इब्न हिब्बान ने कहा: उनकी हदीस बहुत ही आपत्तिजनक (मुनकर) है। इब्न अदी

ने कहा: उनकी अधिकांश रिवायतों का कोई अनुसरण नहीं करता, और वह कमज़ोर हैं। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह हदीस अल्लाह के रसूल ﷺ से सही साबित नहीं है। इसे अल-आजुर्री ने "अखलाक़ हमलात अल-क़ुरान" (१४) में, और अल-राज़ी (४९) ने मशलमा बिन अली अल-खुशनी के माध्यम से, ज़ैद बिन वाकिद से, मखुल से, अबू उमामा से वर्णित किया है। मशलमा बिन अली परित्यक्त (मतरूक) हैं, और मखुल का अबू उमामा से सुनना प्रमाणित नहीं है। (५) प्रतियों और (म) में यह बदल गया है: "हमसे इदरीस बिन खलफ ने रिवायत किया," और सही वही है जो हमने प्रमाणित किया है। इदरीस: इब्न अब्द अल-करीम अल-हद्दाद हैं, जो इब्न अल-अंबारी के उस्ताद हैं। खलफ: इब्न हिशाम बिन सालब अल-बगदादी हैं, जो दस पाठकों (कराह) में से एक हैं और सलीम के रावी हैं, जिन्होंने हमजा से रिवायत की। "तबाक़ात अल-कुर्रा" १/१५४ और २७२-२७३।

١٦ مؤلف کا مقدمہ قرآن: "پڑھ، اور بلند ہو، اور اسی طرح ترتیل کے ساتھ پڑھ جیسا کہ تو دنیا میں ترتیل کیا کرتا تھا، کیونکہ تیرا مقام اس آخری آیت پر ہے جو تو پڑھے گا" (١)۔ اور ابن ماجہ نے اسے اپنی "سنن" میں ابو سعید الخدری سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قرآن کے صاحب سے کہا جائے گا جب وہ جنت میں داخل ہوگا: 'پڑھ اور بلند ہو'۔ پس وہ پڑھے گا اور ہر آیت کے ساتھ ایک درجہ بلند ہوگا، یہاں تک کہ وہ اپنے پاس موجود آخری چیز پڑھ لے گا" (٢)۔ اور ابو بکر الانباری نے ابو امامہ الحمصی سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جسے قرآن کا ایک تہائی حصہ دیا گیا، اسے نبوت کا ایک تہائی حصہ دیا گیا۔ اور جسے قرآن کے دو تہائی حصے دیے گئے، اسے نبوت کے دو تہائی حصے دیے گئے۔ اور جس نے پورا قرآن پڑھا، اسے پوری نبوت دی گئی، سوائے اس کے کہ اس کی طرف وحی نہیں کی جاتی۔ اور قیامت کے دن اس سے کہا جائے گا: 'پڑھ اور بلند ہو'۔ پس وہ ایک آیت پڑھتا ہے اور ایک درجہ بلند ہوتا ہے یہاں تک کہ جو کچھ اس کے پاس قرآن ہے اسے پورا کر لیتا ہے۔ پھر اس سے کہا جائے گا: 'پکڑو' پس وہ پکڑ لے گا۔ پھر اس سے کہا جائے گا: 'پکڑو' پس وہ پکڑ لے گا (٣)۔ پھر اس سے کہا جائے گا: 'کیا تو جانتا ہے تیرے ہاتھوں میں کیا ہے؟' تو اس کے دائیں ہاتھ میں ہمیشگی (خُلد) ہوگی، اور بائیں ہاتھ میں نعمت (نعیم) ہوگی" (٤)۔ ہم سے ادریس نے، خلف سے (٥) بیان کیا، ہم سے اسماعیل بن عیاش نے، تمام سے، ... سے بیان کیا...

---

(١) سنن ابی داؤد (١٤٦٤)، اور یہ مسند احمد (٦٧٩٩) میں ہے۔ (٢) سنن ابن ماجہ (٣٧٨٠)، اور یہ مسند احمد (١١٣٦٠) میں ہے۔ (٣) ان کا قول: "پھر اس سے کہا جائے گا: 'پکڑو' پس وہ پکڑ لے گا" نسخہ (م) اور (د) میں مکرر نہیں آیا ہے۔ یہ (ظ) اور (ز) اور دیگر مآخذ میں ثابت ہے۔ الانباری وغیرہ کے ہاں یہ اس طرح آیا ہے: "پس وہ اپنے ہاتھ سے پکڑتا ہے"، دونوں جگہوں پر

لفظ "اپنے ہاتھ سے" کے اضافے کے ساتھ (٤) یہ ابو بکر الانباری کی کتاب "ایضاح الوقف والابتداء" ١/ ١١ میں ہے۔ وہاں تمام جگہوں پر "جس نے پڑھا" کا لفظ "جسے دیا گیا" کے بدلے ہے۔ اسے ابن حبان نے "المجروحین" ١/ ١٨٧ - ١٨٨ میں، ابن عدی نے "الکامل" ٢/ ٤٤٠ - ٤٤١ میں، ابو الفضل الرازی نے "فضائل القرآن" (٥٠) میں، بیہقی نے "شعب الایمان" (٢٥٨٩) میں، اور ابن الجوزی نے "الموضوعات" ١/ ١٨٣ میں بشر بن نمیر کے واسطے سے، قاسم سے، ابو امامہ سے روایت کیا ہے۔ بشر بن نمیر کے بارے میں ابن حبان نے کہا: ان کی حدیث بہت منکر ہے۔ ابن عدی نے کہا: ان کی عام روایات کی متابعت نہیں کی جاتی اور وہ ضعیف ہیں۔ ابن الجوزی نے کہا: یہ حدیث رسول اللہ ﷺ سے ثابت نہیں ہے۔ اسے الآجری نے "اخلاق حملۃ القرآن" (١٤) میں، اور الرازی (٤٩) نے مسلمہ بن علی الخشنی کے واسطے سے، زید بن واقد سے، مکحول سے، ابو امامہ سے روایت کیا ہے۔ مسلمہ بن علی متروک ہیں، اور مکحول کا ابو امامہ سے سماع ثابت نہیں ہے۔ (٥) نسخوں اور (م) میں تحریف ہو کر: "ہم سے ادریس بن خلف نے بیان کیا" ہو گیا ہے، جبکہ صحیح وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ ادریس: یہ ابن عبد الکریم الحداد ہیں، جو ابن الانباری کے استاد ہیں۔ خلف: یہ ابن ہشام بن ثعلب البغدادی ہیں، جو دس قراء میں سے ایک ہیں اور سلیم کے راوی ہیں جنہوں نے حمزہ سے روایت کی۔ طبقات القراء ١/ ١٥٤ اور ٢٧٢ - ٢٧٣۔

17 Mentioning some of the virtues of the Quran

Al-Hasan said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever takes a third of the Quran and acts upon it, has taken a third of the matter of Prophethood. And whoever takes half of the Quran and acts upon it, has taken half of the matter of Prophethood. And whoever takes the whole Quran, has taken the entire Prophethood."

He said: Muhammad ibn Yahya al-Marwazi told us, Muhammad - who is Ibn Sa'dan - informed us, Al-Husayn (4) ibn Muhammad narrated to us, from Hafs, from Kathir ibn Zadhan, from Asim ibn Damrah, from Ali (may Allah be pleased with him), who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever reads the Quran, recites it, and memorizes it, Allah will admit him into Paradise and grant him intercession for ten of his household members, for all of whom Hellfire was made mandatory."(5)

Umm al-Darda' (6) said: I entered upon Aisha (may Allah be pleased with her) and said to her: "What is the excellence of one who reads the Quran over one who does not read it among those who enter Paradise?" Aisha (may Allah be pleased with her) replied: "The number of verses in the Quran is equal to the number of ranks in Paradise. So no one who enters Paradise is better than one who read the Quran." Mentioned by Abu Muhammad Makki. (7)

Ibn Abbas said: "Whoever reads the Quran and follows what is in it, Allah guides him from misguidance and protects him on the Day of Resurrection from an evil reckoning. This is because Allah, the Blessed and Exalted, says: {Then whoever follows My guidance shall not go astray...}"

---

(1) In (Z): "a third of the matter." (2) In (D) and (Z): "took half." (3) Narrated by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2592), and it is mursal. Tammam: he is Ibn Najih al-Asadi. And al-Hasan: he is al-Basri. (4) In (D) and (Z): al-Hasan. (5) Its chain is weak. Hafs - who is Ibn Sulayman al-Asadi, the reciter - the companion of Asim - is weak in hadith, and Kathir ibn Zadhan is unknown. It was narrated by Ahmad (1268), al-Tirmidhi (2905), and Ibn Majah (216). Al-Tirmidhi said: Its chain is not authentic. End. And it has been narrated from another perspective from Aisha, which is rejected. Tarikh Baghdad 4/81, 430 and 11/395. (6) Hujayma bint Huyayy al-Awsabiyya al-Himyariyya, from Damascus, and she is Umm al-Darda' the Younger. She was famous for knowledge, action, and asceticism. She was not a Companion. She died after the year 81 AH. Al-Siyar 4/277. (7) In al-Ri'aya p. 64, and Makki: he is Ibn Abi Talib, Abu Muhammad al-Qaysi, al-Qayrawani, then al-Qurtubi, the reciter, author of many

books, died in the year 437 AH. Al-Siyar 17/591. It was narrated by Ibn Abi Shaybah 10/466, and Ibn Nasr al-Marwazi as in Mukhtasar Qiyam al-Layl p. 74, and al-Ajurri in Akhlaq Hamalat al-Quran (11), through the path of Umm al-Darda', with it.

१७ कुरान के गुणों का उल्लेख

अल-हसन ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने कुरान का एक तिहाई हिस्सा लिया और उस पर अमल किया, उसने नुबुव्वत (पैगंबरी) के मामले का एक तिहाई हिस्सा ले लिया। और जिसने आधा कुरान लिया और उस पर अमल किया, उसने नुबुव्वत का आधा हिस्सा ले लिया। और जिसने पूरा कुरान ले लिया, उसने पूरी नुबुव्वत ले ली।"

कहा: हमें मुहम्मद इब्न याह्या अल-मर्वज़ी ने बताया, हमें मुहम्मद - जो इब्न सादान हैं - ने सूचित किया, हमें अल-हुसैन (४) इब्न मुहम्मद ने हफ़्स से, उन्होंने कसीर इब्न ज़ादान से, उन्होंने असीम इब्न ज़मरा से, उन्होंने अली (रज़ि.) से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने कुरान पढ़ा, उसकी तिलावत की और उसे याद किया, अल्लाह उसे जन्नत में दाखिल करेगा और उसके परिवार के दस ऐसे लोगों के लिए उसकी सिफारिश स्वीकार करेगा जिन पर जहन्नुम वाजिब हो चुकी थी।"(५)

उम्म अल-दरदा (६) ने कहा: मैं आयशा (रज़ि.) के पास गई और उनसे कहा: "जन्नत में दाखिल होने वालों में कुरान पढ़ने वाले की फजीलत उस पर क्या है जिसने इसे नहीं पढ़ा?" आयशा (रज़ि.) ने कहा: "कुरान की आयतों की संख्या जन्नत के दर्जों की संख्या के बराबर है। तो जन्नत में दाखिल होने वालों में कुरान पढ़ने वाले से बेहतर कोई नहीं होगा।" इसे अबू मुहम्मद मक्की ने उल्लेख किया है। (७)

इब्न अब्बास ने कहा: "जिसने कुरान पढ़ा और जो उसमें है उसका पालन किया, अल्लाह उसे गुमराह होने से बचाकर हिदायत देगा और कयामत के दिन उसे बुरे हिसाब से बचाएगा। और यह इसलिए कि अल्लाह तबारक व तआला फरमाता है: {तो जिसने मेरी हिदायत का पालन किया वह न गुमराह होगा...}"

---

(१) (ज़) में: "तिहाई मामला"। (२) (द) और (ज़) में: "आधा लिया"। (३) अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (२५९२) में इसे निकाला है, और यह मुर्सल है। तमाम: वह इब्न नजीह अल-असदी हैं। और अल-हसन: वह अल-बसरी हैं। (४) (द) और (ज़) में: अल-हसन। (५) इसकी सनद कमजोर है। हफ़्स - जो इब्न सुलेमान अल-असदी कारी हैं, असीम के साथी - हदीस में कमजोर हैं, और कसीर इब्न ज़ादान अज्ञात (मझूल) हैं। इसे अहमद (१२६८), तिरमिज़ी (२९०५) और इब्न माजह (२१६) ने निकाला है। तिरमिज़ी ने कहा: इसकी सनद सही नहीं है। समाप्त। और इसे आयशा से दूसरे पहलू से रिवायत

किया गया है, और वह मुनकर (अस्वीकार्य) है। तारीख बगदाद ४/८१, ४३० और ११/३९५। (६) हुजैमा बिंत हय्य अल-औसाबिया अल-हिमयरिया, दमिश्किया, और वह उम्म अल-दरदा अल-सुगरा हैं, ज्ञान, कर्म और वैराग्य के लिए प्रसिद्ध थीं, उन्हें सहाबियत प्राप्त नहीं है, ८१ हिजरी के बाद उनकी मृत्यु हुई। अल-सियर ४/२७७। (७) अल-रियाया पृ. ६४ में, और मक्की: वह इब्न अबी तालिब, अबू मुहम्मद अल-कैसी, अल-कैरावानी, फिर अल-कुर्तुबी, मुकरी, कई किताबों के लेखक हैं, उनकी मृत्यु ४३७ हिजरी में हुई। अल-सियर १७/५९१। इब्न अबी शैबा १०/४६६, और इब्न नस्र अल-मर्वज़ी ने मुख़्तसर कियाम अल-लैय्यल पृ. ७४ में, और अल-आर्जुरी ने अख़लाक़ हमलात अल-कुरान (११) में, उम्म अल-दरदा के माध्यम से इसे निकाला है।

۱۷ قرآن کے فضائل کے کچھ تذکرے

حسن بصری سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے قرآن کا ایک تہائی حصہ حاصل کیا اور اس پر عمل کیا، اس نے نبوت کے معاملے کا ایک تہائی حصہ حاصل کر لیا۔ اور جس نے قرآن کا آدھا حصہ حاصل کیا اور اس پر عمل کیا، اس نے نبوت کا آدھا حصہ حاصل کر لیا۔ اور جس نے پورا قرآن حاصل کر لیا، اس نے پوری نبوت حاصل کر لی۔"

کہا: ہمیں محمد بن یحییٰ المروزی نے بتایا، ہمیں محمد (جو کہ ابن سعدان ہیں) نے بتایا، ہمیں الحسین (۴) بن محمد نے حفص سے، انہوں نے کثیر بن زاذان سے، انہوں نے عاصم بن ضمرہ سے، انہوں نے علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے قرآن پڑھا، اس کی تلاوت کی اور اسے حفظ کیا، اللہ اسے جنت میں داخل کرے گا اور اس کے گھر والوں میں سے دس ایسے افراد کے حق میں اس کی شفاعت قبول کرے گا جن پر جہنم واجب ہو چکی ہو گی۔"(۵)

ام الدرداء (۶) فرماتی ہیں: میں عائشہ رضی اللہ عنہا کے پاس آئی اور ان سے پوچھا: "جنت میں داخل ہونے والوں میں سے قرآن پڑھنے والے کی فضیلت اس شخص پر کیا ہے جس نے اسے نہیں پڑھا؟" حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: "قرآن کی آیات کی تعداد جنت کے درجات کی تعداد کے برابر ہے۔ پس جنت میں داخل ہونے والوں میں قرآن پڑھنے والے سے بہتر کوئی نہیں ہو گا۔" اسے ابو محمد مکی نے ذکر کیا ہے۔ (۷)

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: "جس نے قرآن پڑھا اور جو اس میں ہے اس کی پیروی کی، اللہ اسے گمراہی سے بچا کر ہدایت دے گا اور قیامت کے دن اسے برے حساب سے بچائے گا۔ اور

یہ اس لیے کہ اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: {پس جس نے میری ہدایت کی پیروی کی وہ نہ گمراہ ہوگا...}"

---

(١) (ظ) میں ہے: "ثلث أمر" (معاملے کا تہائی حصہ)۔ (٢) (د) اور (ز) میں ہے: "أخذ نصف" (آدھا لیا)۔ (٣) بیہقی نے شعب الایمان (٢٥٩٢) میں اس کی تخریج کی ہے اور یہ مرسل ہے۔ تمام: یہ ابن نجیح الاسدی ہیں۔ اور حسن: یہ بصری ہیں۔ (٤) (د) اور (ز) میں: الحسن۔ (٥) اس کی سند ضعیف ہے۔ حفص - جو ابن سلیمان الاسدی قاری ہیں، عاصم کے ساتھی - حدیث میں ضعیف ہیں، اور کثیر بن زاذان مجہول ہیں۔ احمد (١٢٦٨)، ترمذی (٢٩٠٥) اور ابن ماجہ (٢١٦) نے اس کی تخریج کی ہے۔ ترمذی نے کہا: اس کی سند صحیح نہیں ہے۔ اھ اور اسے ایک اور پہلو سے عائشہ سے روایت کیا گیا ہے، اور وہ منکر ہے۔ تاریخ بغداد ٤/٨١، ٤٣٠ اور ١١/ ٣٩٥۔ (٦) ہجیمہ بنت حیی الاوصابیہ الحمیریہ، دمشقیہ، اور یہ ام الدرداء الصغریٰ ہیں، علم، عمل اور زہد کے لیے مشہور تھیں، انہیں شرفِ صحابیت حاصل نہیں، ٨١ھ کے بعد وفات پائی۔ السیر ٤/٢٧٧۔ (٧) الرعایہ صفحہ ٦٤ میں، اور مکی: وہ ابن ابی طالب، ابو محمد القیسی، القیروانی، پھر القرطبی، مقری، تصانیف کے مالک، ٤٣٧ھ میں وفات پائی۔ السیر ١٧/٥٩١۔ ابن ابی شیبہ ١٠/٤٦٦، اور ابن نصر المروزی نے مختصراً قیام اللیل ص ٧٤ میں، اور الآجری نے اخلاق حملۃ القرآن (١١) میں، ام الدرداء کے واسطے سے اس کی تخریج کی ہے۔

Author's Introduction 18

{and will not suffer} (1) [Taha: 123]. Ibn Abbas said: Allah guaranteed for whoever follows the Quran that he will not go astray in this world, nor will he suffer in the hereafter. Makki also mentioned it (2).

Al-Layth (3) said: It is said: Mercy is not faster to anyone than to a listener of the Quran, because of the saying of Allah, Majestic is His mention: {So, when the Quran is recited, listen to it and be silent that you may receive mercy} [Al-A'raf: 204]. And "perhaps" (la'alla) from Allah is a certainty (4).

In the "Musnad" of Abu Dawud al-Tayalisi (5) - which is the first Musnad authored in Islam (6) - on the authority of Abdullah bin Amr, from the Messenger of Allah ﷺ who said: "Whoever stands (in prayer) with ten verses, will not be written among the heedless; whoever stands with a hundred verses, will be written among the devout; and whoever stands with a thousand verses, will be written among the 'muqantarin' (those with heaps of reward)" (7).

There are many reports in this regard, and what we have mentioned is sufficient, and Allah is the Granter of success for guidance.

Chapter: The manner of reciting the Book of Allah the Almighty, what is disliked and what is forbidden therein, and the differences of people in that

Al-Bukhari narrated from Qatadah (8) that he said: I asked Anas about the recitation of the Messenger of Allah ﷺ, so he said: It was...

---

(1) Al-Ri'aya p. 64, and narrated by Abd al-Razzaq (6033), Ibn Abi Shaybah 10/467, and Ibn Nasr al-Marwazi as in the abridgment of Qiyam al-Layl p. 76, and al-Hakim 2/381. Al-Hakim said: This is a hadith with a sahih chain of narration but they (Bukhari and Muslim) did not include it. (2) In Al-Ri'aya pp. 64 and 65, narrated by Ibn Abi Shaybah 13/371, Ibn Nasr al-Marwazi p. 76, and Abu al-Fadl al-Razi in Fada'il al-Quran (84). (3) Ibn Sa'd bin Abd al-Rahman, Abu al-Harith al-Fahmi, a scholar of the land of Egypt, died in the year (175 AH). Al-Siyar 8/136. (4) Al-Ri'aya p. 66. (5) Sulayman bin Dawud bin al-Jarud, al-Farisi, then al-Asadi, the memorizer (al-Hafiz), died in the year (204 AH). Al-Siyar 9/378. (6) There is some debate regarding this statement; al-Suyuti said in Tadrib al-Rawi 1/190: It is said: What led the speaker of this statement to it was the early era of Abu Dawud compared to the eras of those who authored Musnads, so he thought he was the one who authored it, but it is not so. Rather, it was compiled by

some Khorasani memorizers, who gathered in it specifically what Yunus bin Habib narrated from him. This is similar to the Musnad of al-Shafi'i, as it is not his own compilation; rather, some Nishapuri memorizers picked it up from what al-Asamm heard from al-Umm, and heard it from him. (7) We did not find it in the Musnad of al-Tayalisi, but it was narrated by Abu Dawud al-Sijistani (1398), Ibn Khuzaymah (1144), Ibn Hibban (2572), and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2194), and it is a good (hasan) hadith. (8) He is Ibn Di'ama, Abu al-Khattab al-Sadusi, of Basra, blind, the role model for commentators and hadith scholars. Died in the year (117 AH). Al-Siyar 5/269.

लेखक की भूमिका १८

{और न वह कष्ट उठाएगा} (१) [ताहा: १२३]। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने उस व्यक्ति के लिए गारंटी दी है जो कुरान का अनुसरण करता है कि वह इस दुनिया में नहीं भटकेगा, और न ही वह परलोक में कष्ट उठाएगा। मक्की ने भी इसका उल्लेख किया है (२)।

अल-लैथ (३) ने कहा: कहा जाता है: कुरान सुनने वाले की तुलना में दया किसी के पास इतनी तेज़ी से नहीं आती, क्योंकि अल्लाह का कथन है, जिसकी चर्चा महिमावान है: {इसलिए, जब कुरान पढ़ा जाए, तो उसे सुनो और चुप रहो ताकि तुम पर दया की जाए} [अल-अराफ़: २०४]। और अल्लाह की ओर से "शायद" (लअल्ला) एक निश्चितता है (४)।

अबू दाऊद अल-तायालिसी (५) के"मुसनद" में - जो इस्लाम में रचित पहला मुसनद है (६) - अब्दुल्ला बिन अम्र के अधिकार पर, अल्लाह के रसूल ﷺ से जिन्होंने कहा: "जो कोई दस आयतों के साथ (नमाज़ में) खड़ा होता है, उसे लापरवाहों में नहीं लिखा जाएगा; जो कोई सौ आयतों के साथ खड़ा होता है, उसे धर्मपरायणों में लिखा जाएगा; और जो कोई एक हज़ार आयतों के साथ खड़ा होता है, उसे 'मुकंतरीन' (बड़े पुरस्कार वालों) में लिखा जाएगा" (७)।

इस संबंध में कई रिपोर्टें हैं, और जो हमने उल्लेख किया है वह पर्याप्त है, और अल्लाह ही मार्गदर्शन के लिए सफलता देने वाला है।

अध्याय: अल्लाह तआला की किताब की तिलावत करने का तरीका, उसमें क्या नापसंद है और क्या मना है, और इस बारे में लोगों का मतभेद

अल-बुखारी ने कतादह (८) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अनस से अल्लाह के रसूल ﷺ की तिलावत के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: वह था...

---

(१) अर-रिआया पृ. ६४, और अब्द अल-रज्जाक (६०३३), इब्न अबी शयबा १०/४६७, और इब्न नस्र अल-मारवाज़ी द्वारा कयाम अल-लैल के सारांश पृ. ७६, और अल-हाकिम २/३८१ में वर्णित है। अल-हाकिम ने कहा: यह एक सही सनद वाली हदीस है लेकिन उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम) इसे शामिल नहीं किया। (२) अर-रिआया पृ. ६४ और ६५ में, इब्न अबी शयबा १३/३७१, इब्न नस्र अल-मारवाज़ी पृ. ७६, और अबू अल-फदल अल-राज़ी द्वारा फज़ाइल अल-कुरान (८४) में वर्णित है। (३) इब्न साद बिन अब्द अल-रहमान, अबू अल-हारिस अल-फहमी, मिस्र की भूमि के विद्वान, वर्ष (१७५ हिजरी) में मृत्यु

हुई। अल-सियार ८/१३६। (४) अर-रिआया पृ. ६६. (५) सुलेमान बिन दाऊद बिन अल-जारूद, अल-फारसी, फिर अल-असदी, हाफ़िज़, वर्ष (२०४ हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार ९/३७८। (६) इस कथन के संबंध में कुछ बहस है; अल-सुयुती ने तद्रीब अल-रावी १/१९० में कहा: यह कहा जाता है: इस कथन के वक्ता को जो बात इस ओर ले गई वह मुसनद लिखने वालों के युग की तुलना में अबू दाऊद का प्रारंभिक युग था, इसलिए उन्होंने सोचा कि वही इसके लेखक थे, लेकिन ऐसा नहीं है। बल्कि, इसे कुछ खुरासानी हाफ़िज़ों द्वारा संकलित किया गया था, जिन्होंने विशेष रूप से यूनुस बिन हबीब द्वारा उनसे रिवायत की गई बातों को इसमें एकत्र किया। यह अल-शफी के मुसनद के समान है, क्योंकि यह उनका अपना संकलन नहीं है; बल्कि, कुछ निशापुरी हाफ़िज़ों ने इसे अल-असम्म द्वारा अल-उम्म से सुनी गई बातों से लिया और उनसे सुना। (७) हमें यह अल-तायालिसी के मुसनद में नहीं मिला, लेकिन इसे अबू दाऊद अल-सिजिस्तानी (१३९८), इब्न खुजैमा (११४४), इब्न हिब्बान (२५७२), और अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (२१९४) में रिवायत किया है, और यह एक अच्छी (हसन) हदीस है। (८) वह इब्न दियामा, अबू अल-खत्ताब अल-सदूसी, बसरी, नेत्रहीन, मुफस्सिरों और हदीस विद्वानों के लिए आदर्श हैं। वर्ष (११७ हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार ५/२६९।

مقدمہ المصنف ۱۸

{اور نہ وہ بدبخت ہوگا} (۱) [طہٰ: ۱۲۳]۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے قرآن کی پیروی کرنے والے کے لیے اس بات کی ضمانت دی ہے کہ وہ دنیا میں گمراہ نہیں ہوگا اور نہ ہی آخرت میں بدبخت ہوگا۔ اسے مکی نے بھی ذکر کیا ہے (۲)۔

اور لیث (۳) نے کہا: کہا جاتا ہے کہ: قرآن سننے والے کی طرف رحمت کسی اور کی نسبت زیادہ تیزی سے آتی ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور جب قرآن پڑھا جائے تو اسے غور سے سنو اور خاموش رہو تاکہ تم پر رحم کیا جائے} [الاعراف: ۲۰۴]۔ اور اللہ کی طرف سے لفظ "لعل" (تاکہ/شاید) وجوب (یقین) کے معنی میں ہے (۴)۔

اور ابو داؤد الطیالسی کی "مسند" (۵) میں - جو اسلام میں لکھی گئی پہلی مسند ہے (۶) - عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص دس آیتوں کے ساتھ (نماز میں) کھڑا ہوا، وہ غافلوں میں نہیں لکھا جائے گا؛ اور جو سو آیتوں کے ساتھ کھڑا ہوا، وہ فرمانبرداروں میں لکھا جائے گا؛ اور جو ایک ہزار آیتوں کے ساتھ کھڑا ہوا، وہ مقنطرین (کثیر ثواب پانے والوں) میں لکھا جائے گا" (۷)۔

اور اس باب کے معنی میں آثار بہت زیادہ ہیں، اور جو ہم نے ذکر کیا ہے وہ کافی ہے، اور اللہ ہی ہدایت کی توفیق دینے والا ہے۔

باب: اللہ تعالیٰ کی کتاب کی تلاوت کا طریقہ، اور اس میں سے کیا ناپسندیدہ ہے اور کیا حرام ہے، اور اس بارے میں لوگوں کا اختلاف

امام بخاری نے قتادہ (۸) سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے رسول اللہ ﷺ کی قراءت کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: آپ کی قراءت...

---

(۱) الرعایۃ ص ۶۴، اور اسے عبدالرزاق (۶۰۳۳)، ابن ابی شیبہ ۱۰/۴۶۷، اور ابن نصر المروزی نے جیسا کہ مختصر قیام اللیل ص ۷۶ میں ہے، اور حاکم ۲/۳۸۱ نے روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث صحیح الاسناد ہے لیکن ان دونوں (بخاری و مسلم) نے اسے روایت نہیں کیا۔ (۲) الرعایۃ ص ۶۴ اور ۶۵ میں، اور اسے ابن ابی شیبہ ۱۳/۳۷۱، ابن نصر المروزی ص ۷۶، اور ابو الفضل الرازی نے فضائل القرآن (۸۴) میں روایت کیا ہے۔ (۳) ابن سعد بن عبدالرحمن، ابو الحارث الفہمی، دیارِ مصر کے عالم، سن (۱۷۵ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۸/۱۳۶۔ (۴) الرعایۃ ص ۶۶۔ (۵) سلیمان بن داؤد بن الجارود، فارسی، پھر اسدی، الحافظ، سن (۲۰۴ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۹/۳۷۸۔ (۶) اس کلام میں نظر ہے؛ علامہ سیوطی رحمہ اللہ نے تدریب الراوی ۱/۱۹۰ میں فرمایا: کہا گیا ہے: جس بات نے اس قول کے قائل کو اس پر ابھارا وہ مسندیں تصنیف کرنے والوں کے ادوار میں ابو داؤد کے دور کا مقدم ہونا تھا، تو اس نے گمان کیا کہ وہی اس کے مصنف ہیں، حالانکہ ایسا نہیں ہے، بلکہ یہ بعض خراسانی حفاظ کا مجموعہ ہے، جس میں انہوں نے خاص طور پر ان مرویات کو جمع کیا ہے جو یونس بن حبیب نے ان سے روایت کی تھیں، اور یہ مسند شافعی کے مشابہ ہے، کیونکہ وہ ان کی تصنیف نہیں ہے، بلکہ اسے بعض نیشاپوری حفاظ نے الام میں موجود الاصم کے مسموعات سے لیا اور ان سے اسے سنا۔ (۷) ہم نے اسے مسند الطیالسی میں نہیں پایا، اور اسے ابو داؤد السجستانی (۱۳۹۸)، ابن خزیمہ (۱۱۴۴)، ابن حبان (۲۵۷۲)، اور بیہقی نے شعب الایمان (۲۱۹۴) میں روایت کیا ہے، اور یہ حدیث حسن ہے۔ (۸) وہ ابن دعامہ، ابو الخطاب السدوسی، البصری، نابینا، مفسرین اور محدثین کے پیشوا ہیں۔ سن (۱۱۷ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۵/۲۶۹۔

How to Recite the Book of Allah the Almighty 19 He would lengthen [the sound] significantly. [Then] he recited: "In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful," lengthening "Bismillah," lengthening "ar-Rahman," and lengthening "ar-Rahim" (1). At-Tirmidhi narrated from Umm Salama that she said: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to break up his recitation (2), saying: "Praise be to Allah, Lord of the worlds," then pausing, "The Entirely Merciful, the Especially Merciful," then pausing, and he used to recite (3): "Sovereign of the Day of Recompense." He said: A strange (gharib) hadith (4). Abu Dawud also reported it similarly (5). It was narrated from the Prophet (peace be upon him) that he said: "The person with the most beautiful voice among those who recite (6) is the one whom, when you hear him recite, you think that he fears Allah Almighty" (7). It was narrated from Ziyad an-Namiri that he came with the reciters to Anas bin Malik. It was said to him: "Recite," so he raised his voice and chanted melodiously. He had a high-pitched voice, so Anas uncovered his face - and there was something on his face...

(1) Sahih al-Bukhari (5045) and (5046), and in it: "He lengthens in Bismillah," and we added the word "then" from it. It is also in Musnad Ahmad (12198). Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in al-Fath 9/91 that what is meant by lengthening the recitation is the original (natural) lengthening. (2) In (Z): The recitation. (3) In (M): Reads it. (4) Sunan at-Tirmidhi (2927), and it is in Musnad Ahmad (26451) and (26583). (5) Sunan Abi Dawud (4001). (6) In (Z): Recites the Quran. (7) A weak (da'if) hadith. Reported by 'Abd ibn Humayd in al-Muntakhab (802), al-Bazzar (2336) (Zawa'id), and Ibn Nasr al-Marwazi - as in Mukhtasar Qiyam al-Layl p. 59 - and at-Tabarani in al-Awsat (2095), Ibn 'Adi in al-Kamil 2/693, Tamam al-Razi in his Fawa'id (1319) (ar-Rawd al-Bassam), Abu al-Fadl al-Razi in Fada'il al-Qur'an (24), and al-Khatib in Tarikh Baghdad 3/208 from the hadith of Ibn 'Umar. Reported by Ibn Majah (1339), and al-Ajurri in Akhlaq Hamalat al-Qur'an (89) from the hadith of Jabir. Reported by Ibn 'Adi 2/693, Abu Nu'aym in al-Hilya 4/19, and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2145) from the hadith of Ibn 'Abbas. Reported by Abu Nu'aym also in Akhbar Asbahan 2/58 from the hadith of 'Aisha, and Ibn al-Mubarak in az-Zuhd (113), 'Abd al-Razzaq (4185), Ibn Sallam in Fada'il al-Qur'an p. 80, Sa'id bin Mansur in his Tafsir (47), Ibn Abi Shayba 10/464, ad-Darimi (3489), Ibn 'Adi 2/693, and al-Bayhaqi (2146) from the hadith of Tawus as a mursal report. Reported by Ibn al-Mubarak (114), and al-Ajurri (90) from the hadith of az-Zuhri as a mursal report. Ibn 'Adi said: And the correct view is that it is mursal from Tawus.

अल्लाह तआला की किताब की तिलावत का तरीका १९ वह [ध्वनि को] काफी लंबा खींचते थे। [फिर] उन्होंने पढ़ा: बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम, "बिस्मिल्लाह" को लंबा खींचते हुए, "अर-रहमान" को लंबा खींचते हुए, और "अर-रहीम" को लंबा खींचते हुए (१)। अत-तिरमिज़ी ने उम्मे सलमा से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ अपनी तिलावत को रोक-रोक कर (२) करते थे, कहते थे: "अल्हम्दु लिल्लाहि रब्बिल आ'लमीन" (सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे जहानों का रब है), फिर रुकते, "अर-रहमान निर-रहीम" (जो बहुत मेहरबान और बार-बार रहम करने वाला है), फिर रुकते, और वह (३) "मलिकि यौमिद्दीन" (बदले के दिन का मालिक) पढ़ते थे। उन्होंने कहा: यह हदीस ग़रीब है (४)। अबू दाऊद ने भी इसी तरह इसे रिवायत किया है (५)। नबी ﷺ से रिवायत है कि आपने फ़रमाया: "तिलावत करने वालों (६) में सबसे खूबसूरत आवाज़ उस शख्स की है जिसे सुनकर तुम्हें लगे कि वह अल्लाह तआला से डरता है" (७)। ज़ियाद अन-नमीरी से रिवायत है कि वह क़ारियों (तिलावत करने वालों) के साथ अनस बिन मालिक के पास आए। उनसे कहा गया: "पढ़ो", तो उन्होंने अपनी आवाज़ बुलंद की और सुर में गाया। उनकी आवाज़ ऊँची थी, तो अनस ने अपने चेहरे से कपड़ा हटाया - और उनके चेहरे पर था...

(१) सहीह बुखारी (५०४५) और (५०४६), और इसमें है: "बिस्मिल्लाह को खींचते हुए" और हमने इसमें से "फिर" शब्द जोड़ा है। यह मुसनद अहमद (१२१९८) में भी है। हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह ९/९१ में उल्लेख किया है कि तिलावत खींचने से तात्पर्य मूल (प्राकृतिक) मद (खिंचाव) है। (२) (ज़) में: तिलावत। (३) (म) में: इसे पढ़ता है। (४) सुनन अत-तिरमिज़ी (२९२७), और यह मुसनद अहमद (२६४५१) और (२६५८३) में है। (५) सुनन अबी दाऊद (४००१)। (६) (ज़) में: कुरान पढ़ता है। (७) ज़ईफ़ (कमज़ोर) हदीस। इसे अब्द बिन हुमैद ने अल-मुंतख़ब (८०२), अल-बज़्ज़ार (२३३६) (ज़वाइद), और इब्न नस्र अल-मरवज़ी - जैसा कि मुख़्तसर क़ियाम अल-लैल पृष्ठ ५९ में है - और अल-तबरानी ने अल-औसत (२०९५), इब्न अदी ने अल-कामिल २/६९३, तमाम अल-राज़ी ने अपने फ़वाइद (१३१९) (अर-रौज़ अल-बस्साम), अबू अल-फ़ज़ल अल-राज़ी ने फ़ज़ाइल अल-क़ुरान (२४), और अल-ख़तीब ने तारीख़ बग़दाद ३/२०८ में इब्न उमर की हदीस से निकाला है। इसे इब्न माजह (१३३९) और अल-आर्जरी ने अख़लाक़ हमलात अल-क़ुरान (८९) में जाबिर की हदीस से निकाला है। इसे इब्न अदी २/६९३, अबू नुऐम ने अल-हिलया ४/१९, और अल-बैहक़ी ने शुअब अल-ईमान (२१४५) में इब्न अब्बास की हदीस से निकाला है। अबू नुऐम ने इसे अख़बार असबाहाँ २/५८ में आयशा की हदीस से भी निकाला है, और इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (११३), अब्द अल-रज़्ज़ाक़ (४१८५), इब्न सल्लम ने

फ़ज़ाइल अल-क़ुरान पृष्ठ ८०, सईद बिन मंसूर ने अपनी तफ़सीर (४७), इब्न अबी शैबा १०/४६४, अद-दारमी (३४८९), इब्न अदी २/६९३, और अल-बैहक़ी (२१४६) में ताऊस की हदीस से बतौर मुर्सल रिवायत निकाला है। इब्न अल-मुबारक (११४) और अल-आर्जरी (९०) ने इसे अज़-ज़ुहरी की हदीस से बतौर मुर्सल रिवायत निकाला है। इब्न अदी ने कहा: और सही बात यह है कि यह ताऊस से मुर्सल है।

اللہ تعالیٰ کی کتاب کی تلاوت کا طریقہ ۱۹ وہ [آواز کو] لمبا کھینچتے تھے۔ [پھر] انہوں نے پڑھا: بسم اللہ الرحمن الرحیم، "بسم اللہ" کو لمبا کھینچتے ہوئے، "الرحمن" کو لمبا کھینچتے ہوئے، اور "الرحیم" کو لمبا کھینچتے ہوئے (۱)۔ ترمذی نے ام سلمہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ اپنی تلاوت کو ٹکڑوں میں بانٹ کر (۲) کرتے تھے، کہتے تھے: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ پھر رکتے، ﴿الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ پھر رکتے، اور وہ (۳) پڑھتے تھے: ﴿مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے (۴)۔ اور اسے ابو داؤد نے بھی اسی طرح روایت کیا ہے (۵)۔ نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "تلاوت کرنے والوں (۶) میں سب سے خوبصورت آواز اس شخص کی ہے کہ جب تم اسے پڑھتے ہوئے سنو تو دیکھو کہ وہ اللہ تعالیٰ سے ڈرتا ہے" (۷)۔ زیاد النمیری سے مروی ہے کہ وہ قاریوں کے ساتھ انس بن مالک کے پاس آئے، تو ان سے کہا گیا: "پڑھو"، تو انہوں نے اپنی آواز بلند کی اور خوش الحانی سے پڑھا، ان کی آواز اونچی تھی، تو انس نے اپنے چہرے سے کپڑا ہٹایا - اور ان کے چہرے پر تھا...

(۱) صحیح بخاری (۵۰۴۵) اور (۵۰۴۶) اور اس میں ہے: "بسم اللہ کے ساتھ لمبا کرتے ہیں" اور ہم نے اس میں "پھر" کا لفظ بڑھا دیا ہے۔ یہ مسند احمد (۱۲۱۹۸) میں بھی ہے۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ۹/۹۱ میں ذکر کیا ہے کہ تلاوت میں مد (لمبا کرنے) سے مراد مدِ اصلی (یعنی قدرتی مد) ہے۔ (۲) (ظ) میں: تلاوت۔ (۳) (م) میں: اسے پڑھتے ہیں۔ (۴) سنن ترمذی (۲۹۲۷)، اور یہ مسند احمد (۲۶۴۵۱) اور (۲۶۵۸۳) میں ہے۔ (۵) سنن ابی داؤد (۴۰۰۱)۔ (۶) (ظ) میں: قرآن پڑھا۔ (۷) حدیث ضعیف۔ اسے عبد بن حمید نے المنتخب (۸۰۲)، بزار نے (۲۳۳۶) (زوائد)، اور ابن نصر المروزی نے - جیسا کہ مختصر قیام اللیل ص ۵۹ میں ہے - اور طبرانی نے الاوسط (۲۰۹۵)، ابن عدی نے الکامل ۲/۶۹۳، تمام الرازی نے اپنے فوائد (۱۳۱۹) (الروض البسام)، ابو الفضل الرازی

نے فضائل القرآن (۲۴)، اور خطیب نے تاریخ بغداد ۳/۲۰۸ میں ابن عمر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابن ماجہ (۱۳۳۹) اور آجری نے اخلاق حملۃ القرآن (۸۹) میں جابر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابن عدی ۲/۶۹۳، ابو نعیم نے الحلیہ ۴/۱۹، اور بیہقی نے شعب الایمان (۲۱۴۵) میں ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابو نعیم نے اسے اخبار اصبہان ۲/۵۸ میں عائشہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے، اور ابن المبارک نے الزہد (۱۱۳)، عبد الرزاق (۴۱۸۵)، ابن سلام نے فضائل القرآن ص ۸۰، سعید بن منصور نے اپنی تفسیر (۴۷)، ابن ابی شیبہ ۱۰/۴۶۴، دارمی (۳۴۸۹)، ابن عدی ۲/۶۹۳، اور بیہقی (۲۱۴۶) میں طاؤس کی حدیث سے بطور مرسل روایت کیا ہے۔ ابن المبارک (۱۱۴) اور آجری (۹۰) نے اسے زہری کی حدیث سے بطور مرسل روایت کیا ہے۔ ابن عدی نے کہا: اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ طاؤس سے مرسل ہے۔

Author's Introduction / 20

...a black cloth - so he said: O you, this is not how they used to do! And whenever he saw something he disapproved of, he would uncover the cloth from his face (1). And it was narrated from Qais bin Ubad (2) that he said: The companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) used to dislike raising the voice during Dhikr (remembrance of Allah) (3). Among those from whom the dislike of raising the voice during the recitation of the Qur'an was narrated are: Sa'id bin al-Musayyib (4), Sa'id bin Jubayr (5), al-Qasim bin Muhammad (6), al-Hasan (7), Ibn Sirin (8), al-Nakha'i (9), and others (10). Malik bin Anas and Ahmad bin Hanbal also disliked it; they all disliked raising the voice with the Qur'an and singing (melodizing) it. And it was narrated from Sa'id bin al-Musayyib that he heard Umar bin Abdul Aziz leading the people in prayer, and he melodized his recitation. So Sa'id sent word to him saying: May Allah set you right, indeed the Imams do not recite like this. So Umar stopped melodizing after that (11).

Footnotes: (1) Narrated by Ibn Abi Shaybah 10/466, and Ziyad al-Numayri - who is the son of Abdullah - is weak. (2) Al-Qaysi, al-Basri, he came to Madinah during the caliphate of Umar. He is among the men mentioned in Al-Tahdhib. (3) Narrated by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (247), and Ibn Abi Shaybah 10/530. (4) Abu Muhammad al-Qurashi, al-Makhzumi, the scholar of the people of Madinah, and the master of the Tabi'un in his time, died in the year (94 AH). Al-Siyar 4/217. (5) Abu Muhammad al-Asadi, al-Walibi, their freedman, al-Kufi, the Hafiz, the commentator (mufassir), killed by al-Hajjaj in the year (95 AH). Al-Siyar 4/321. (6) He is al-Qasim bin Muhammad bin Abi Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him), al-Qurashi, al-Tamimi, al-Madani, the Hafiz, one of the jurists of Madinah. Died in the year (106 AH). Al-Siyar 5/53. (7) Ibn Abi al-Hasan Yasar, Abu Sa'id al-Basri, the freedman of Zayd bin Thabit al-Ansari, was the master of his time in knowledge and deeds, died in the year (110 AH). Al-Siyar 4/563. (8) Muhammad, Abu Bakr al-Ansari, al-Basri, the freedman of Anas bin Malik, died in the year (110 AH). Al-Siyar 4/606. (9) Ibrahim bin Yazid bin Qais, Abu Imran al-Nakha'i, al-Yamani, then al-Kufi, jurist of Iraq. Died in the year (96 AH). Al-Siyar 4/520. (10) Fada'il al-Qur'an by Ibn Salam pp. 82-84, and Musannaf Ibn Abi Shaybah 10/530. (11) Musannaf Abd al-Razzaq 2/484.

लेखक की प्रस्तावना / २०

...एक काला कपड़ा - तो उन्होंने कहा: ऐ फलाँ, वे ऐसा नहीं किया करते थे! और जब भी वह कोई ऐसी चीज़ देखते जिसे वह नापसंद करते, तो अपने चेहरे से कपड़ा हटा देते थे (१)। और क़ैस बिन उबाद (२) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के सहाबा ज़िक्र के दौरान आवाज़ बुलंद करने को नापसंद करते थे (३)। और उन लोगों में से जिनसे कुरान की तिलावत के दौरान आवाज़ बुलंद करने की नापसंदगी रिवायत की गई है: सईद बिन अल-मुसय्यिब (४), सईद बिन जुबैर (५), अल-क़ासिम बिन मुहम्मद (६), अल-हसन (७), इब्न सीरीन (८), अल-नखई (९), और अन्य (१०)। मलिक बिन अनस और अहमद बिन हनबल ने भी इसे नापसंद किया; उन सभी ने कुरान के साथ आवाज़ बुलंद करने और उसमें लयबद्धता (तरब) पैदा करने को नापसंद किया। और सईद बिन अल-मुसय्यिब से रिवायत है कि उन्होंने उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ को लोगों की इमामत करते हुए सुना, तो उन्होंने अपनी तिलावत में लय (तरब) पैदा की। तो सईद ने उनके पास यह कहते हुए संदेश भेजा: अल्लाह आपको दुरुस्त करे, वास्तव में इमाम इस तरह तिलावत नहीं करते। इसके बाद उमर ने लयबद्धता छोड़ दी (११)।

पाद टिप्पणियाँ: (१) इसे इब्न अबी शैबा १०/४६६ ने निकाला है, और ज़ियाद अल-नुमैरी - जो कि अब्दुल्ला के पुत्र हैं - कमज़ोर (ज़ईफ़) हैं। (२) अल-क़ैसी, अल-बसरी, उमर के खिलाफत के दौरान मदीना आए। वह 'अल-तहज़ीब' के व्यक्तियों में से हैं। (३) इसे इब्न अल-मुबारक ने 'अल-ज़ुहद' (२४७) में और इब्न अबी शैबा ने १०/५३० में निकाला है। (४) अबू मुहम्मद अल-क़ुरैशी, अल-मख़ज़ूमी, मदीना के लोगों के विद्वान और अपने समय के ताबीईन के सरदार, उनकी मृत्यु वर्ष (९४ हिजरी) में हुई। अल-सियर ४/२१७। (५) अबू मुहम्मद अल-असदी, अल-वालिबी, उनके मौला, अल-कूफी, हाफ़िज़, मुफ़स्सिर, अल-हज्जाज ने उन्हें वर्ष (९५ हिजरी) में मार डाला। अल-सियर ४/३२१। (६) वह अल-कासिम बिन मुहम्मद बिन अबी बक्र अल-सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) हैं, अल-कुरैशी, अल-तमीमी, अल-मदनी, हाफ़िज़, मदीना के फकीहों में से एक। उनकी मृत्यु वर्ष (१०६ हिजरी) में हुई। अल-सियर ५/५३। (७) इब्न अबी अल-हसन यसार, अबू सईद अल-बसरी, ज़ैद बिन साबित अल-अंसारी के मौला, अपने समय के इल्म और अमल के सरदार थे, उनकी मृत्यु वर्ष (११० हिजरी) में हुई। अल-सियर ४/५६३। (८) मुहम्मद, अबू बक्र अल-अंसारी, अल-बसरी, अनस बिन मलिक के मौला, उनकी मृत्यु वर्ष (११० हिजरी) में हुई। अल-सियर ४/६०६। (९) इब्राहिम बिन यज़ीद बिन क़ैस, अबू इमरान अल-नखई, अल-यमनी, फिर अल-कूफी, इराक के फकीह। उनकी मृत्यु वर्ष (९६

हिजरी) में हुई। अल-सियर ४/५२०। (१०) इब्न सलाम द्वारा फ़ज़ाइल अल-कुरान पृष्ठ ८२-८४, और मुसन्निफ इब्न अबी शैबा १०/५३०। (११) मुसन्निफ अब्द अल-रज्जाक २/४८४।

...کالا کپڑا - تو انہوں نے کہا: اے شخص، وہ ایسا نہیں کیا کرتے تھے! اور جب وہ کوئی ایسی چیز دیکھتے جس کا وہ انکار (ناپسند) کرتے، تو اپنے چہرے سے کپڑا ہٹا دیتے تھے (۱)۔ اور قیس بن عباد (۲) سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ ذکر کے وقت آواز بلند کرنے کو ناپسند کرتے تھے (۳)۔ اور جن لوگوں سے قرآن کی تلاوت کے وقت آواز بلند کرنے کی کراہت مروی ہے ان میں شامل ہیں: سعید بن المسیب (۴)، سعید بن جبیر (۵)، القاسم بن محمد (۶)، الحسن (۷)، ابن سیرین (۸)، النخعی (۹)، اور دیگر (۱۰)۔ اور اسے مالک بن انس اور احمد بن حنبل نے بھی ناپسند کیا، ان سب نے قرآن کے ساتھ آواز بلند کرنے اور اس میں خوش الحانی (تطریب) پیدا کرنے کو ناپسند کیا۔ اور سعید بن المسیب سے مروی ہے کہ انہوں نے عمر بن عبدالعزیز کو لوگوں کی امامت کرتے ہوئے سنا، تو انہوں نے اپنی قراءت میں ترنم (تطریب) پیدا کیا۔ چنانچہ سعید نے ان کی طرف یہ پیغام بھیجا: اللہ آپ کی اصلاح فرمائے، ائمہ اس طرح قراءت نہیں کرتے۔ اس کے بعد عمر نے تطریب چھوڑ دی (۱۱)۔

حواشی: (۱) اسے ابن ابی شیبہ ۴۶۶/۱۰ نے نکالا ہے، اور زیاد النمیری - جو کہ ابن عبداللہ ہے - ضعیف ہے۔ (۲) القیسی، البصری، عمر کی خلافت میں مدینہ آئے۔ وہ رجال التہذیب میں سے ہیں۔ (۳) اسے ابن المبارک نے الزہد (۲۴۷) میں اور ابن ابی شیبہ نے ۵۳۰/۱۰ میں نکالا ہے۔ (۴) ابو محمد القرشی، المخزومی، اہل مدینہ کے عالم، اور اپنے زمانے کے تابعین کے سردار، وفات سنہ (۹۴ھ)۔ السیر ۲۱۷/۴۔ (۵) ابو محمد الاسدی، الوالبی، ان کے مولیٰ، الکوفی، الحافظ، المفسر، انہیں حجاج نے سنہ (۹۵ھ) میں قتل کیا۔ السیر ۳۲۱/۴۔ (۶) وہ القاسم بن محمد بن ابی بکر الصدیق رضی اللہ عنہ ہیں، القرشی، التمیمی، المدنی، الحافظ، مدینہ کے فقہا میں سے ایک۔ وفات سنہ (۱۰۶ھ)۔

السیر ۵۳/۵۔ (۷) ابن ابی الحسن یسار، ابو سعید البصری، مولیٰ زید بن ثابت الانصاری، اپنے زمانے کے علم و عمل کے سردار تھے، وفات سنہ (۱۱۰ھ)۔ السیر ۵۶۳/۴۔ (۸) محمد، ابو بکر الانصاری، البصری، مولیٰ انس بن مالک، وفات سنہ (۱۱۰ھ)۔ السیر ۶۰۶/۴۔ (۹) ابراہیم بن یزید بن قیس، ابو عمران النخعی، الیمانی، پھر الکوفی، عراق کے فقیہ۔ وفات سنہ (۹۶ھ)۔ السیر ۵۲۰/۴۔ (۱۰) فضائل القرآن لابن سلام ص ۸۲ - ۸۴، اور مصنف ابن ابی شیبہ ۵۳۰/۱۰۔ (۱۱) مصنف عبد الرزاق ۴۸۴/۲۔

21 How to Recite the Book of Allah the Almighty

It was narrated from Al-Qasim bin Muhammad that a man recited in the Prophet's Mosque (PBUH) and sang (with excessive melody). Al-Qasim denounced this and said: Allah the Almighty says: {And indeed, it is a mighty Book. (41) Falsehood cannot come to it from before it or from behind it} [Fussilat: 41 - 42] the verse (1).

It was narrated from Malik that he was asked about raising the voice (al-nabr) in reciting the Quran (2) in prayer, and he denounced it, disliked it strongly, and denounced raising the voice with it.

Ibn Al-Qasim (3) narrated from him that he was asked about melodies (melodic patterns) in prayer, and he said: "It does not please me." He said: "It is only singing that they sing to take money for it."

A group allowed raising the voice with the Quran and singing it (with melody); that is because if the voice is beautiful with it, it is more impactful in the souls and more heard in the hearts.

They argued with his (the Prophet's) peace be upon him saying: "Adorn the Quran with your voices," narrated by Al-Bara' bin Azib. Reported by Abu Dawud and Al-Nasa'i (4). And by his saying: "He who does not sing the Quran is not of us." Reported by Muslim (5). And by the saying of Abu Musa to the Prophet (PBUH): "If I had known (6) that you were listening to my recitation, I would have beautified it for you tremendously" (7). And by what was narrated by Abdullah bin Mughaffal who said: "The Messenger of Allah (PBUH) recited Surah Al-Fath while on his camel during the year of the Conquest, and he echoed (tarji') in his recitation" (8).

---

(1) Reported by Ibn Abi Shaybah 10/466. (2) Meaning raising the voice with it. (3) He is Abdul Rahman bin Al-Qasim Abu Abdullah Al-Utaqi, their freed slave, the Egyptian, the companion of Malik, the scholar of the Egyptian lands and its Mufti, died in the year (191 AH). Siyar A'lam al-Nubala 9/120. (4) Sunan Abu Dawud (1468), and Al-Sunan al-Sughra by Al-Nasa'i 2/179, and it is in Musnad Ahmad (18494), and it is a Sahih (authentic) Hadith. (5) It is not in Sahih Muslim, and Al-Bukhari reported it (7527) from the Hadith of Abu Hurairah. Ahmad (1476) and Abu Dawud (1469) reported it from the Hadith of Sa'd bin Abu Waqqas. (6) In (Zha): I knew. (7) Part of a Hadith reported by Ibn Hibban (7197). The origin of the Hadith is in Sahih Al-Bukhari (5048), Muslim (793), and Ahmad reported it (8646) from the Hadith of Abu Hurairah.

(8) Reported by Ahmad (16789), Al-Bukhari (5047), and Muslim (794), and the author will mention the meaning of Tarji' in recitation on p. 30.

21 अल्लाह तआला की किताब की तिलावत करने का तरीका

अल-कासिम बिन मुहम्मद से रिवायत है कि एक आदमी ने नबी ﷺ की मस्जिद में कुरान पढ़ा और उसमें राग (तरब) पैदा किया, तो अल-कासिम ने इसे नापसंद किया और कहा: अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल फरमाता है: {और बेशक यह एक इज़्ज़त वाली किताब है। (41) इसके पास बातिल (झूठ) न इसके आगे से आ सकता है और न इसके पीछे से} [फुस्सिलत: 41 - 42] आयत (1)।

मलिक से रिवायत है कि उनसे नमाज़ में कुरान पढ़ने के दौरान आवाज़ में उतार-चढ़ाव (नब्र) (2) के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने इसे नापसंद किया, इससे सख्त नफरत की, और इसके साथ आवाज़ बुलंद करने को नापसंद किया।

इब्न अल-कासिम (3) ने उनसे रिवायत किया कि उनसे नमाज़ में धुनों (अलहान) के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: यह मुझे पसंद नहीं है, और कहा: यह सिर्फ गाना है जिसे वे इसलिए गाते हैं ताकि वे उस पर पैसे ले सकें।

एक गिरोह ने कुरान के साथ आवाज़ बुलंद करने और उसे राग में पढ़ने की अनुमति दी है; और वह इसलिए क्योंकि जब इसके साथ आवाज़ खूबसूरत होती है, तो यह रूहों पर ज़्यादा असर करती है और दिलों में ज़्यादा सुनी जाती है।

उन्होंने आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस फरमान से दलील दी: "कुरान को अपनी आवाज़ों से सजाओ," इसे अल-बरा बिन अज़िब ने रिवायत किया है। इसे अबू दाऊद और अन-नसाई (4) ने निकाला है। और आप ﷺ के इस फरमान से: "वह हम में से नहीं है जो कुरान को तरन्नुम से न पढ़े।" इसे मुस्लिम (5) ने निकाला है। और अबू मूसा के नबी ﷺ से इस कथन से: "अगर मुझे मालूम (6) होता कि आप मेरी किरात सुन रहे हैं, तो मैं आपके लिए इसे बहुत संवार कर (खूबसूरत बनाकर) पढ़ता" (7)। और अब्दुल्ला बिन मुग़फ़्फ़ल की रिवायत से कि उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने फतह के साल अपने सफर के दौरान अपनी सवारी पर सूरह अल-फतह पढ़ी, और आपने अपनी किरात में तरजीह (आवाज़ दोहराना) की" (8)।

---

(1) इसे इब्न अबी शैबा 10/466 ने निकाला है। (2) यानी इसके साथ आवाज़ बुलंद करना। (3) वह अब्दुर रहमान बिन अल-कासिम अबू अब्दुल्ला अल-उताकी हैं, जो मिस्र के रहने वाले, इमाम मलिक के साथी, मिस्र के बड़े आलिम और मुफ्ती थे, उनकी मृत्यु साल (191 हिजरी) में हुई। सियार आलम

अल-नुबला 9/120। (4) सुनन अबू दाऊद (1468), और अन-नसाई की अल-सुनन अल-सुगरा 2/179, और यह मसनद अहमद (18494) में है, और यह एक सहीह हदीस है। (5) यह सहीह मुस्लिम में नहीं है, और इसे बुखारी (7527) ने अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है। और अहमद (1476) और अबू दाऊद (1469) ने इसे साद बिन अबी वक्कास की हदीस से निकाला है। (6) (ज़) में है: मैंने जान लिया। (7) इब्न हिब्बान (7197) द्वारा निकाली गई हदीस का एक हिस्सा। हदीस की असल सहीह अल-बुखारी (5048), मुस्लिम (793) में है, और अहमद (8646) ने इसे अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है। (8) इसे अहमद (16789), बुखारी (5047), और मुस्लिम (794) ने निकाला है, और लेखक पृष्ठ 30 पर किरात में तरजीह का अर्थ बताएंगे।

۲۱ کتاب اللہ کی تلاوت کا طریقہ

القاسم بن محمد سے مروی ہے کہ ایک شخص نے مسجدِ نبوی ﷺ میں (قرآن) پڑھا اور اس میں خوش الحانی (طرب) پیدا کی، تو القاسم نے اس پر ناپسندیدگی کا اظہار کیا اور کہا: اللہ عزوجل فرماتا ہے: ﴿اور بے شک یہ ایک معزز کتاب ہے۔ (41) اس کے پاس جھوٹ نہ اس کے سامنے سے آ سکتا ہے اور نہ اس کے پیچھے سے﴾ [فصلت: 41 - 42] آیت (1)۔

اور امام مالک سے مروی ہے کہ ان سے نماز میں قرآن کی قرات میں نبر (آواز میں اتار چڑھاؤ) (2) کے بارے میں پوچھا گیا، تو انہوں نے اس کا انکار کیا، اور اسے سخت ناپسند کیا، اور اس کے ساتھ آواز بلند کرنے کو ناپسند کیا۔

اور ابن القاسم (3) نے ان سے روایت کیا کہ ان سے نماز میں الحان (راگوں) کے بارے میں پوچھا گیا، تو انہوں نے فرمایا: یہ مجھے پسند نہیں ہے، اور کہا: یہ تو بس گانا ہے جو وہ گاتے ہیں تاکہ اس پر درہم (پیسے) وصول کریں۔

اور ایک جماعت نے قرآن کے ساتھ آواز بلند کرنے اور خوش الحانی (تطریب) کے ساتھ پڑھنے کی اجازت دی ہے؛ اور اس کی وجہ یہ ہے کہ جب اس کے ساتھ آواز خوبصورت ہوتی ہے، تو یہ نفوس پر زیادہ اثر انداز ہوتی ہے اور دلوں میں زیادہ سنی جاتی ہے۔

انہوں نے آپ علیہ السلام کے اس قول سے دلیل لی: "قرآن کو اپنی آوازوں سے مزین کرو" اسے البراء بن عازب نے روایت کیا ہے۔ اسے ابو داؤد اور نسائی (4) نے روایت کیا ہے۔ اور آپ علیہ السلام کے اس قول سے: "وہ ہم میں سے نہیں جو قرآن کو خوش الحانی سے نہ پڑھے"۔ اسے مسلم (5) نے روایت کیا ہے۔ اور ابو موسیٰ کے نبی ﷺ سے اس قول سے: "اگر مجھے معلوم (6) ہوتا

کہ آپ میری قرات سن رہے ہیں، تو میں آپ کے لیے اسے خوب بنا سنوار کر (تحبیراً) پڑھتا" (7)۔ اور عبد اللہ بن مغفل کی روایت سے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فتح مکہ کے سال اپنے ایک سفر کے دوران اپنی سواری پر سورہ الفتح کی تلاوت فرمائی، تو آپ ﷺ نے اپنی قرات میں ترجیع (آواز کی تکرار) فرمائی (8)۔

---

(۱) اسے ابن ابی شیبہ ۴۶۶/۱۰ نے روایت کیا ہے۔ (۲) یعنی اس کے ساتھ آواز بلند کرنا۔ (۳) وہ عبد الرحمن بن القاسم ابو عبد اللہ العتقی ہیں، مصری، امام مالک کے شاگرد، اہل مصر کے بڑے عالم اور مفتی، وفات (۱۹۱ھ)۔ سیر اعلام النبلاء ۱۲۰/۹۔ (۴) سنن ابی داؤد (۱۴۶۸)، اور نسائی کی سنن صغریٰ ۱۷۹/۲، اور یہ مسند احمد (۱۸۴۹۴) में है، اور یہ صحیح حدیث ہے۔ (۵) یہ صحیح مسلم میں نہیں ہے، اسے بخاری (۷۵۲۷) نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۱۴۷۶) اور ابو داؤد (۱۴۶۹) نے سعد بن ابی وقاص کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) (ظ) میں ہے: میں نے جان لیا۔ (۷) ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے ابن حبان (۷۱۹۷) نے روایت کیا ہے۔ اصل حدیث صحیح بخاری (۵۰۴۸) اور مسلم (۷۹۳) میں ہے، اور احمد نے (۸۶۴۶) اسے ابوہریرہ کی حدیث से روایت کیا ہے۔ (۸) اسے احمد (۱۶۷۸۹)، بخاری (۵۰۴۷)، اور مسلم (۷۹۴) نے روایت کیا ہے، اور مصنف ص ۳۰ پر قرات میں ترجیع کا معنی ذکر کریں گے۔

Author's Introduction 22

Among those who held this view were Abu Hanifa and his companions, ash-Shafi’i, Ibn al-Mubarak (1), an-Nadr ibn Shumayl (2), and it is the choice of Abu Ja'far at-Tabari (3), Abu al-Hasan bin Battal (4), Judge Abu Bakr ibn al-Arabi (5), and others. I say: The first view is more correct for what we have mentioned, and it will follow. As for what they used as evidence from the first Hadith, it is not according to its literal meaning, rather it is from the category of "al-maqlub" (inverted), meaning: "Beautify your voices with the Qur'an." Al-Khattabi (6) said: Likewise, more than one of the leaders of Hadith interpreted it: "Beautify your voices with the Qur'an," and they said: it is from the category of inverted, just as they said: "I presented the she-camel to the trough," whereas it is: "I presented the trough to the she-camel" (7). He said: And Ma'mar narrated it from Mansur, from Talha, so he placed voices before the Qur'an, and that is the correct version. Al-Khattabi said: Talha narrated it, from Abd al-Rahman bin Awsajah, from al-Bara’ that the Messenger of Allah ﷺ said: "Beautify the Qur'an with your voices" (8). Meaning: Persist in reciting it, and occupy yourselves with it.

(1) He is Abdullah ibn al-Mubarak, Abu Abd al-Rahman al-Hanzali, al-Marwazi, the Hafiz, the scholar of his time, died in the year (181 AH). As-Siyar 8/378. (2) Abu al-Hasan al-Mazini, al-Basri, the Hafiz, resident of Merv and its scholar, died in the year (204 AH). As-Siyar 9/328. (3) Muhammad ibn Jarir, the author of at-Tafsir, at-Tarikh, and Tahdhib al-Athar. He died in the year (310 AH). As-Siyar 14/267. (4) He is Ali bin Khalaf bin Battal al-Qurtubi, known as Ibn al-Lajjam, the commentator of Sahih al-Bukhari, died in the year (449 AH). As-Siyar 18/47. (5) He is Muhammad bin Abdullah bin Muhammad Ibn al-Arabi, the Andalusian, the Ishbili, the Maliki, author of: 'Aridat al-Ahwadhi' in explanation of 'Jami' at-Tirmidhi', and 'Ahkam al-Qur'an'. He died in the year (543 AH). As-Siyar 20/197. (6) In Ma'alim al-Sunan 1/290. And al-Khattabi: He is Abu Sulayman, Hamd bin Muhammad bin Ibrahim, al-Busti, the Hafiz, the linguist, author of many works. He died in the year (388 AH). As-Siyar 17/23. (7) The phrase was confused in (Z), and appeared inverted in (M) and at-Tadhkir for the author p. 148. The established version is from (Zha) and (Dal), which matches Ma'alim al-Sunan 1/290, see as-Sahah and al-Lisan (under 'arada'). (8) This is what al-Qurtubi said, and it is an error on his part, may Allah have mercy on him. For al-Khattabi, after pointing to the narration of Talha and mentioning that it puts voices before the Qur'an, produced his narration, saying: Muhammad bin Hashim informed us, ad-Dabari narrated to us, from Abd al-Razzaq, from Ma'mar, from Mansur, from Talha, from Abd al-Rahman bin Awsajah, from al-Bara’ that the Messenger of Allah ﷺ said: "Beautify

your voices with the Qur'an." So al-Qurtubi made them two narrations, and also said: "Beautify the Qur'an with your voices," but the correct version in this place is the wording: "Beautify your voices with the Qur'an."

लेखक की भूमिका २२

जिन्होंने इस विचार को अपनाया उनमें अबू हनीफा और उनके साथी, अल-शाफई, इब्न अल-मुबारक (१), अन-नद्र बिन शुमैल (२) शामिल थे, और यह अबू जाफर अत-तबरी (३), अबू अल-हसन बिन बत्तल (४), काजी अबू बक्र इब्न अल-अरबी (५) और अन्य लोगों की पसंद है। मैंने कहा: पहली राय हमारे द्वारा बताई गई बातों के लिए अधिक सही है, और यह आगे आएगी। जहाँ तक उस बात का सवाल है जिसे उन्होंने पहली हदीस से प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया, वह अपने शाब्दिक अर्थ पर नहीं है, बल्कि यह "अल-मक्लूब" (उलट) की श्रेणी से है, जिसका अर्थ है: "अपनी आवाज़ों को कुरान से सजाओ।" अल-खत्ताबी (६) ने कहा: इसी तरह, हदीस के कई इमामों ने इसकी व्याख्या की है: "अपनी आवाज़ों को कुरान से सजाओ," और उन्होंने कहा: यह उलटने की श्रेणी से है, जैसा कि उन्होंने कहा: "मैंने ऊंटनी को हौज़ (पानी के कुंड) के सामने पेश किया," जबकि यह है: "मैंने हौज़ को ऊंटनी के सामने पेश किया" (७)। उन्होंने कहा: और मामर ने इसे मंसूर से, तल्हा से रिवायत किया है, इसलिए उन्होंने कुरान से पहले आवाज़ों को रखा, और यही सही है। अल-खत्ताबी ने कहा: तल्हा ने इसे अब्द अल-रहमान बिन औसजाह से, अल-बरा' से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कुरान को अपनी आवाज़ों से सजाओ" (८)। यानी: इसके पाठ में लगे रहो, और इसके साथ व्यस्त रहो।

(१) वह अब्दुल्ला इब्न अल-मुबारक, अबू अब्द अल-रहमान अल-हंजली, अल-मरवाज़ी, हाफ़िज़, अपने समय के विद्वान हैं, जिनका देहांत वर्ष (१८१ हिजरी) में हुआ। अल-सियार ८/३७८। (२) अबू अल-हसन अल-माज़िनी, अल-बसरी, हाफ़िज़, मर्व के निवासी और वहाँ के विद्वान, जिनका देहांत वर्ष (२०४ हिजरी) में हुआ। अल-सियार ९/३२८। (३) मुहम्मद बिन जरीर, तफ़सीर, तारीख़ और तहज़ीब अल-असार के लेखक। उनका देहांत वर्ष (३१० हिजरी) में हुआ। अल-सियार १४/२६७। (४) वह अली बिन खलफ़ बिन बत्तल अल-कुर्तुबी हैं, जिन्हें इब्न अल-लज्जम के नाम से जाना जाता है, सहीह अल-बुखारी के व्याख्याकार, जिनका देहांत वर्ष (४४९ हिजरी) में हुआ। अल-सियार १८/४७। (५) वह मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन मुहम्मद इब्न अल-अरबी, अंदालुसी, इशबिली, मालिकी हैं, उनकी रचनाएँ हैं: 'जामी अल-तिर्मिज़ी' की व्याख्या में 'आरिदात अल-अहवज़ी', और 'अहकाम अल-कुरान'। उनका देहांत वर्ष (५४३ हिजरी) में हुआ। अल-सियार २०/१९७। (६) मालिम अल-सुनन १/२९० में। और अल-खत्ताबी: वह अबू सुलेमान, हम्द बिन मुहम्मद बिन इब्राहिम, अल-बुस्ती, हाफ़िज़, भाषाविद, कई कृतियों के लेखक हैं। उनका देहांत वर्ष (३८८ हिजरी) में हुआ। अल-सियार १७/२३। (७) (ज़) में

वाक्यांश भ्रमित था, और (म) तथा लेखक की अल-तज़कीर पृष्ठ १४८ में उल्टा हो गया था। (ज़) और (द) से प्रमाणित संस्करण वह है जो मालिम अल-सुनन १/२९० के अनुरूप है, अल-सहह और अल-लिसान (अर्दा के तहत) देखें। (८) अल-कुर्तुबी ने ऐसा ही कहा, और यह उनकी ओर से एक भूल है, अल्लाह उन पर रहम करे। क्योंकि अल-खत्ताबी ने तल्हा की रिवायत की ओर इशारा करने के बाद और यह उल्लेख करने के बाद कि इसमें कुरान से पहले आवाज़ों का उल्लेख है, अपनी रिवायत पेश की और कहा: हमें मुहम्मद बिन हाशिम ने सूचित किया, अल-दबरी ने हमसे बयान किया, अब्द अल-रज्ज़ाक से, मामर से, मंसूर से, तल्हा से, अब्द अल-रहमान बिन औसजाह से, अल-बरा' से कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अपनी आवाज़ों को कुरान से सजाओ।" तो अल-कुर्तुबी ने उन्हें दो रिवायतें बना दिया, और यह भी कहा: "कुरान को अपनी आवाज़ों से सजाओ," जबकि इस स्थान पर सही शब्द हैं: "अपनी आवाज़ों को कुरान से सजाओ।"

مقدمہ المصنف ۲۲

جن لوگوں نے اس رائے کو اپنایا ان میں ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، شافعی، ابن المبارک(۱)، النضر بن شمیل(۲) شامل ہیں، اور یہی ابوجعفر الطبری(۳)، ابوالحسن بن بطال(۴)، قاضی ابوبکر بن العربی(۵) اور دوسروں کا انتخاب ہے۔ میں کہتا ہوں: پہلی بات زیادہ صحیح ہے ان وجوہات کی بنا پر جو ہم نے ذکر کیں، اور وہ آگے آئیں گی۔ جہاں تک ان لوگوں کی پہلی حدیث سے دلیل کا تعلق ہے، تو وہ اپنے ظاہری معنی پر نہیں ہے، بلکہ وہ "مقلوب" (الٹ) کے باب سے ہے، یعنی: "اپنی آوازوں کو قرآن کے ذریعے زینت دو۔" خطابی(۶) نے کہا: اسی طرح حدیث کے ایک سے زیادہ ائمہ نے اس کی تشریح کی ہے: "اپنی آوازوں کو قرآن سے زینت دو،" اور انہوں نے کہا: یہ مقلوب کے باب سے ہے، جیسے انہوں نے کہا: "میں نے اونٹنی کو حوض پر پیش کیا،" حالانکہ وہ ہے: "میں نے حوض کو اونٹنی پر پیش کیا"(۷)۔ انہوں نے کہا: اور اسے معمر نے منصور سے، انہوں نے طلحہ سے روایت کیا ہے، تو انہوں نے قرآن پر آوازوں کو مقدم رکھا، اور یہی صحیح ہے۔ خطابی نے کہا: اور اسے طلحہ نے عبد الرحمن بن عوسجہ سے، انہوں نے براء رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قرآن کو اپنی آوازوں سے زینت دو"(۸)۔ یعنی: اس کی قرات کی کثرت کرو، اور اس میں مشغول رہو۔

(۱) وہ عبداللہ بن مبارک، ابوعبدالرحمن الحنظلی، المروزی، حافظ، اپنے زمانے کے عالم ہیں، سن (۱۸۱ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۳۷۸/۸۔ (۲) ابوالحسن المازنی، البصری، حافظ، مرو کے باشندے اور وہاں کے عالم، سن (۲۰۴ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۳۲۸/۹۔ (۳) محمد بن جریر، صاحبِ تفسیر، تاریخ اور تہذیب الآثار۔ سن (۳۱۰ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۲۶۷/۱۴۔ (۴) وہ علی بن خلف بن بطال القرطبی ہیں، جو ابن اللجام کے نام سے مشہور ہیں، صحیح بخاری کے شارح، سن (۴۴۹ھ) میں

وفات پائی۔ السیر ۴۷/۱۸۔ (۵) وہ محمد بن عبداللہ بن محمد ابن العربی، الاندلسی، الاشبیلی، المالکی ہیں، ان کی تصانیف: شرح جامع ترمذی میں 'عارضۃ الاحوذی'، اور 'احکام القرآن' ہیں۔ سن (۵۴۳ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۱۹۷/۲۰۔ (۶) معالم السنن ۲۹۰/۱ میں۔ اور الخطابی: وہ ابوسلیمان، حمد بن محمد بن ابراہیم، البستی، حافظ، لغوی، صاحبِ تصانیف ہیں۔ سن (۳۸۸ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۲۳/۱۷۔ (۷) (ز) میں عبارت اضطراب کا شکار تھی، اور (م) اور مصنف کی التذکار ص ۱۴۸ میں مقلوب (الٹ) واقع ہوئی تھی۔ اور (ظ) اور (د) سے جو ثابت ہے وہی معالم السنن ۲۹۰/۱ کے موافق ہے، دیکھئے الصحاح اور اللسان (عرض)۔ (۸) ایسا ہی قرطبی نے کہا، اور یہ ان کی طرف سے وہم (غلطی) ہے، اللہ ان پر رحم کرے، کیونکہ خطابی نے طلحہ کی روایت کی طرف اشارہ کرنے کے بعد اور اس بات کا ذکر کرنے کے بعد کہ اس میں آوازوں کو قرآن پر مقدم کیا گیا ہے، اپنی روایت پیش کی، پس کہا: ہمیں محمد بن ہاشم نے بتایا، ہم سے الدبری نے بیان کیا، انہوں نے عبدالرزاق سے، انہوں نے معمر سے، انہوں نے منصور سے، انہوں نے طلحہ سے، انہوں نے عبدالرحمن بن عوسجہ سے، انہوں نے براء سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اپنی آوازوں کو قرآن کے ذریعے زینت دو"۔ تو قرطبی نے ان کو دو روایتیں بنا دیا، اور یہ بھی کہا: "قرآن کو اپنی آوازوں سے زینت دو" ، حالانکہ اس مقام پر صحیح لفظ یہ ہے: "اپنی آوازوں کو قرآن کے ذریعے زینت دو"۔

How to Recite the Book of Allah the Almighty | 23

...your voices, and take it as a symbol and an adornment. It was said: its meaning is to encourage the reading of the Quran and to be persistent in it. It was narrated from Abu Huraira, may Allah be pleased with him, that he said: I heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) say: "Adorn your voices with the Quran" (1). And it was narrated from Umar that he said: "Beautify your voices with the Quran" (2). I say: To this meaning refers his saying (peace be upon him): "He is not of us who does not chant the Quran." Meaning: He is not of us who does not beautify his voice with the Quran; this is how Abdullah bin Abi Mulaikah (3) interpreted it. Abdul-Jabbar bin al-Ward said: I heard Ibn Abi Mulaikah say: Ubaidullah (4) bin Abi Yazid said: Abu Lubabah (5) passed by us, so we followed him until he entered his house, and there was a man of humble appearance, and I heard him say: I heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) say: "He is not of us who does not chant the Quran." He said: I said to Ibn Abi Mulaikah: O Abu Muhammad, what if he does not have a beautiful voice? He said: He should beautify it as much as he can. Reported by Abu Dawud (6). To this also refers the saying of Abu Musa to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Had I known that you were listening to my recitation, I would have embellished my voice with the Quran, and adorned it for you (7), and recited it rhythmically." This indicates that he used to hasten in his recitation (8) despite the natural beauty of his voice. Embellishing (At-Tahbeer) means: adorning and beautifying. So if he had known...

(1) We did not find it with this wording from the hadith of Abu Huraira; rather Ibn Hibban (750) narrated the hadith of Abu Huraira with the wording of the hadith of Al-Bara mentioned above: "Adorn the Quran with your voices." And Abdul-Razzaq narrated from Ma'mar (4176) the wording: "Adorn your voices with the Quran" also from the hadith of Al-Bara, and Al-Hakim also narrated it in Al-Mustadrak 1/571 and 572. (2) Narrated by Ibn Abi Shaibah in Al-Musannaf 10/464. (3) He is Abdullah bin Ubaidullah bin Abi Mulaikah, Abu Bakr and Abu Muhammad, al-Qurashi, al-Tamimi, al-Makki, the judge, died in the year (117 AH). As-Siyar 5/88. (4) In (M) it appeared as: Abdullah, and in (Z): Abdul-Haq, and what is established in (Zha) and (Dal) is the correct one. (5) He is Abu Lubabah bin Abd al-Mundhir al-Ansari, a companion whose name is disputed; it was said his name is Bashir, and it was said Rifa'ah, died during the caliphate of Ali (may Allah be pleased with him), and other things were said. Al-

Isabah 11/322. (6) Sunan Abu Dawud (1471). (7) The word: "with it (be)", from (Dal) and (Z). (8) Meaning: to be quick in it. Al-Qamus (Hadh).

अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुस्तक का पाठ कैसे करें | 23

...अपनी आवाज़ों को, और इसे एक प्रतीक और अलंकरण के रूप में अपनाएं। यह कहा गया था: इसका अर्थ कुरान पढ़ने को प्रोत्साहित करना और इसमें निरंतर बने रहना है। अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: "अपनी आवाजों को कुरान से सजाओ" (1)। और उमर से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "अपनी आवाजों को कुरान के साथ सुंदर बनाओ" (2)। मैं कहता हूँ: उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन का अर्थ इसी ओर जाता है: "वह हम में से नहीं है जो कुरान को लयबद्ध तरीके से नहीं पढ़ता।" अर्थात: वह हम में से नहीं है जो कुरान के साथ अपनी आवाज़ को सुरीला नहीं बनाता; अब्दुल्ला बिन अबी मुलैका (3) ने इसका यही अर्थ निकाला है। अब्दुल-जब्बार बिन अल-वर्द ने कहा: मैंने इब्न अबी मुलैका को कहते सुना: उबैदुल्लाह (4) बिन अबी यज़ीद ने कहा: अबू लुबाबा (5) हमारे पास से गुज़रे, तो हमने उनका पीछा किया यहाँ तक कि वह अपने घर में दाखिल हुए, और वहां एक साधारण वेशभूषा वाला आदमी था, और मैंने उन्हें कहते सुना: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: "वह हम में से नहीं है जो कुरान को लयबद्ध तरीके से नहीं पढ़ता।" उन्होंने कहा: मैंने इब्न अबी मुलैका से कहा: हे अबू मुहम्मद, अगर उसकी आवाज़ सुरीली न हो तो? उन्होंने कहा: वह अपनी पूरी क्षमता से इसे सुंदर बनाए। इसे अबू दाऊद (6) ने उल्लेख किया है। इसी की ओर अबू मूसा का नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहना भी संकेत करता है: "यदि मुझे पता होता कि आप मेरा पाठ सुन रहे हैं, तो मैं कुरान के साथ अपनी आवाज़ को और निखारता, और उसे इसके साथ सजाता (7), और उसे तरतील (लय) के साथ पढ़ता।" और यह इस बात का संकेत है कि वह अपने पाठ में तेज़ी लाते थे (8) इसके बावजूद कि उनकी आवाज़ स्वाभाविक रूप से सुरीली थी। 'तहरीर' का अर्थ है: सजाना और सुंदर बनाना। तो अगर उन्हें पता होता...

(1) हमें यह शब्द अबू हुरैरा की हदीस में नहीं मिले; बल्कि इब्न हिब्बान (750) ने अबू हुरैरा की हदीस को ऊपर वर्णित अल-बरा की हदीस के शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "अपनी आवाजों से कुरान को सजाओ।" और अब्दुल-रज्जाक ने मा'मर (4176) से शब्द उद्धृत किए: "कुरान के साथ अपनी आवाजों को सजाओ" यह भी अल-बरा की हदीस से है, और अल-हाकिम ने इसे अल-मुस्तदरक 1/571 और 572 में भी उद्धृत किया है। (2) इब्न अबी शैबा द्वारा अल-मुसन्नफ 10/464 में उद्धृत। (3) वह अब्दुल्ला बिन उबैदुल्लाह बिन अबी मुलैका, अबू बक्र और अबू मुहम्मद, अल-कुरैशी, अल-तमीमी, अल-मक्की, न्यायाधीश हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (117 हिजरी) में हुई थी। अस-सियार 5/88। (4)

(M) में यह इस रूप में आया: अब्दुल्ला, और (Z) में: अब्दुल-हक, और (Zha) और (Dal) में जो स्थापित है वह सही है। (5) वह अबू लुबाबा बिन अब्द अल-मुंधिर अल-अंसारी हैं, जो एक ऐसे सहाबी हैं जिनके नाम पर मतभेद है; कहा गया कि उनका नाम बशीर है, और कहा गया रिफा'ह, अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के शासनकाल के दौरान उनकी मृत्यु हुई, और अन्य बातें भी कही गई हैं। अल-इसाबा 11/322। (6) सुनन अबू दाऊद (1471)। (7) शब्द: "इसके साथ (be)", (Dal) और (Z) से। (8) अर्थात: इसमें तेज़ी करना। अल-क़ामूस (हध)।

أصواتُكُم، واتَّخِذوه شعاراً وزينة. وقيل: معناه الحَضُّ على قراءة القرآن والدُّؤوب عليه. وقد رُوي عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: سمعتُ رسول الله ﷺ يقول: «زَيِّنوا أصواتكم بالقرآن» (١). ورُوي عن عمر أنه قال: حَسِّنُوا أصواتكم بالقرآن (٢). قلتُ: وإلى هذا المعنى يرجعُ قوله عليه السلام: «ليس منَّا مَن لم يَتَغَنَّ بالقرآن». أي: ليس منَّا من لم يُحَسِّن صَوتَه بالقرآن، كذلك تأوَّله عبدُ الله بنُ أبي مُلَيْكَةَ (٣). قال عبد الجبار بنُ الورد: سمعتُ ابنَ أبي مُلَيْكَة يقول: قال عُبيد الله (٤) بن أبي يزيد: مرَّ بنا أبو لُبابة (٥)، فاتَّبعناه حتى دخل بيته، فإذا رجلٌ رثُّ الهيئة، فسمعته يقول: سمعتُ رسول الله ﷺ يقول: «ليس منَّا مَن لم يَتَغَنَّ بالقرآن». قال: فقلتُ لابن أبي مليكة: يا أبا محمد، أرأيتَ إذا لم يكن حَسَنَ الصوت ؟ قال: يُحَسِّنُه ما استطاع. ذكره أبو داود (٦). وإليه يرجع أيضاً قول أبي موسى للنبي ﷺ: إنّي لو علمتُ أنَّكَ تستمعُ لقراءتي، لَحَبَّرْتُ صوتي بالقرآن، وزيَّنْتُه به (٧)، ورَتَّلْتُه. وهذا يدلُّ أنه كان يَهُذُّ في قراءته (٨) مع حُسن الصوت الذي جُبل عليه. والتحبير: التزيين والتحسين. فلو علم

(١) لم نجده بهذا اللفظ من حديث أبي هريرة، إنما أخرج ابن حبان (٧٥٠) حديث أبي هريرة بلفظ حديث البراء المذكور أعلاه: «زينوا القرآن بأصواتكم». وأخرج عبد الرزاق عن معمر (٤١٧٦) لفظ: «زينوا أصواتكم بالقرآن» من حديث البراء أيضاً، وأخرجه كذلك الحاكم في المستدرك ٥٧١/١ و٥٧٢. (٢) أخرجه ابن أبي شيبة في المصنف ٤٦٤/١٠. (٣) هو عبد الله بن عبيد الله بن أبي مليكة، أبو بكر وأبو محمد، القرشي، التميمي، المكي، القاضي، توفي سنة (١١٧هـ). السير ٨٨/٥. (٤) وقع في (م): عبد الله، وفي (ز): عبد الحق، والمثبت من (ظ) و(د)، وهو الصواب. (٥) هو أبو لبابة بن عبد المنذر الأنصاري، صحابي مختلف في اسمه، فقيل: اسمه بشير، وقيل: رفاعة، مات في خلافة علي رضي الله

عنه، وقيل غير ذلك. الإصابة ٣٢٢/١١. (٦) سنن أبي داود (١٤٧١). (٧) لفظة: به، من (د) و(ز).

(٨) أي: يسرع فيها. القاموس (هذ).

Author's Introduction 24

That the Prophet (peace be upon him) used to hear him, he would prolong his recitation and recite it rhythmically, just as he used to recite to the Prophet (peace be upon him), so that would be an increase in the beauty of his voice in recitation. God forbid that he should interpret the Messenger of Allah (peace be upon him) as saying: The Qur'an is beautified by voices or otherwise. Whoever interprets this as such has fallen into a grave matter, requiring the Qur'an to have someone to beautify it, while it is light and radiance, and the supreme adornment (1) for those who are clothed in its splendor and illuminated by its light.

It has been said: The command to beautify is the acquisition of recitations and beautifying them with our voices, and the estimation of that is: Beautify the recitation with your voices; thus, the Qur'an here means recitation, as the Almighty said: {And the recitation of the dawn} [Al-Isra: 78], meaning: the dawn prayer's recitation, and His saying: {So when We have recited it, follow its recitation} [Al-Qiyamah: 18], meaning: its recitation. And as it came in Sahih Muslim from Abdullah bin Amr who said: Indeed, in the sea there are imprisoned devils, shackled by Solomon (peace be upon him), who are about to emerge and recite a Qur'an (2) to the people, meaning: a recitation.

The poet said regarding Uthman (may Allah be pleased with him): They sacrificed a gray-haired man, the sign of prostration upon him *** He spends the night in glorification and Quran (3) Meaning: recitation. Thus, its meaning according to this interpretation is correct, unless the recitation—which is the act of chanting—exceeds its limits—as I have warned—then it is prohibited.

It has been said: The meaning of "yataghanna bihi" (to sing it/recite it melodiously) is: to find sufficiency in it, from "istighna" which is the opposite of poverty, not from singing; it is said: "taghannaytu" and "taghanaytu," meaning: I became self-sufficient. In "As-Sihah": "taghanna al-rajul," meaning he became self-sufficient, and Allah made him rich. And "taghanaw," meaning: they became independent of one another. He said:

(1) In the manuscripts: "Ad-Din" (The Religion), and what is confirmed is from (M). (2) Narrated by Muslim in the introduction of his Sahih 1/12. It is attributed to Ibn Amr (may Allah be pleased with them), and he used to narrate from the People of the Book, as mentioned by Al-Dhahabi in Al-Siyar 3/81. Abu al-Abbas al-Qurtubi said in Al-Mufhim 1/120: This and its like cannot be reached by opinion and ijtihad, but rather

by hearing (tradition), and it seems that the Companions only rely on the Prophet (peace be upon him) in this, although it is possible that it was narrated from some of the People of the Book. (3) The verse is by Hassan bin Thabit, and it is in his Diwan p. 469. His saying: "Al-Ashmat" means one whose black hair is mixed with white.

लेखक की भूमिका २४

कि नबी ﷺ उसे सुना करते थे, तो वह अपनी तिलावत को लंबा करते और उसे तरतील (लयबद्ध) के साथ पढ़ते थे, जैसा कि वह नबी ﷺ के सामने पढ़ते थे, ताकि तिलावत में उनकी आवाज़ की खूबसूरती और बढ़ जाए। और अल्लाह की पनाह कि कोई अल्लाह के रसूल ﷺ की इस बात का यह अर्थ निकाले कि: कुरान को आवाज़ों या किसी और चीज़ से संवारा जाता है। जिसने ऐसा अर्थ निकाला, उसने एक गंभीर गलती की है कि उसने कुरान को किसी ऐसे व्यक्ति का मोहताज बना दिया जो उसे संवारे, जबकि कुरान स्वयं नूर और रोशनी है, और उन लोगों के लिए सबसे बड़ा श्रृंगार (१) है जो इसकी भव्यता को धारण करते हैं और इसके प्रकाश से प्रकाशित होते हैं।

और यह कहा गया है: संवारने का आदेश किरातों (तिलावत के तरीकों) को सीखने और उन्हें हमारी आवाज़ों से सजाने के बारे में है, और इसका भाव यह है: अपनी आवाज़ों से तिलावत को संवारो; यहाँ कुरान का अर्थ 'तिलावत' है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और फज्र का कुरान} [अल-इसरा: ७८] यानी: फज्र की तिलावत, और उसका फरमान: {तो जब हम इसे पढ़ लें, तो इसकी तिलावत का अनुसरण करो} [अल-क़ियामा: १८] यानी: इसकी तिलावत। और जैसा कि सहीह मुस्लिम में अब्दुल्लाह बिन अम्र से आया है, उन्होंने कहा: समुद्र में कैद किए हुए शैतान हैं, जिन्हें सुलेमान (अलैहिस्सलाम) ने जकड़ दिया था, करीब है कि वे बाहर निकलें और लोगों को एक कुरान (२) सुनाएं यानी: एक तिलावत।

और कवि ने हजरत उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में कहा है: उन्होंने एक सफेद बालों वाले व्यक्ति की कुर्बानी दी, जिनके माथे पर सजदे का निशान था *** जो रात को तस्बीह और कुरान (तिलावत) (३) में बिताते थे। यानी: तिलावत। तो इस व्याख्या के अनुसार इसका अर्थ सही है, बशर्ते कि वह तिलावत को—जो कि पढ़ना है—उसकी सीमा से बाहर न ले जाए—जैसा कि मैंने आगाह किया है—तब यह वर्जित होगा।

और यह कहा गया है: 'यतग़न्ना बिही' का अर्थ है: इसके द्वारा बेनियाज़ (संतुष्ट) हो जाना, जो 'इस्तिग़ना' (आत्मनिर्भरता) से है जो मोहताजी का विलोम है, न कि गायन (ग़िना) से; कहा जाता है: 'तग़न्नैतु' और 'तग़ानैतु', जिसका अर्थ है: मैं आत्मनिर्भर हो गया। और 'अल-सिहाह' में है: 'तग़न्ना अल-रजुल', जिसका अर्थ है वह आत्मनिर्भर हो गया, और अल्लाह ने उसे धनी बना दिया। और 'तग़ानौ', यानी: वे एक-दूसरे से बेनियाज़ हो गए। उसने कहा:

(१) हस्तलिखित प्रतियों में: 'अद-दीन' है, और जो प्रमाणित है वह (म) से है। (२) इसे मुस्लिम ने अपनी सहीह की भूमिका १/१२ में उद्धृत किया है। यह इब्न अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) पर मौकूफ है, और वह अहल-ए-किताब से भी रिवायत करते थे, जैसा कि अल-ज़हबी ने 'अल-सियार' ३/८१ में उल्लेख किया है। और अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने 'अल-मुफहिम' १/१२० में कहा है: यह और इस जैसी बातें राय और इज्तिहाद से हासिल नहीं होतीं, बल्कि सुनने (नक़्ल) से होती हैं, और ज़ाहिर है कि सहाबा इसमें नबी ﷺ पर ही भरोसा करते हैं, हालाँकि यह संभावना है कि यह अहल-ए-किताब में से किसी से सुना गया हो। (३) यह शेर हसान बिन साबित का है, और यह उनके दीवान के पृष्ठ ४६९ पर है। 'अल-अश्मत' का अर्थ है जिसके काले बाल सफेद बालों के साथ मिश्रित हों।

مقدمہ المصنف ٢٤

کہ نبی ﷺ اسے سنتے تھے، تو وہ اپنی قرات کو لمبا کرتے اور اسے ترتیل سے پڑھتے، جیسا کہ وہ نبی ﷺ کے سامنے پڑھا کرتے تھے، تاکہ قرات میں ان کی آواز کی خوبصورتی میں اضافہ ہو۔ اور اللہ کی پناح کہ کوئی رسول اللہ ﷺ کی طرف یہ بات منسوب کرے کہ قرآن کو آوازوں یا کسی اور چیز سے مزین کیا جاتا ہے۔ جس نے یہ تاویل کی، اس نے ایک بہت بڑی غلطی کی کہ قرآن کو کسی ایسے کا محتاج بنا دیا جو اسے زینت دے، حالانکہ وہ تو خود نور اور روشنی ہے، اور ان لوگوں کے لیے سب سے بڑی زینت (١) ہے جنہیں اس کی رونق کا لباس پہنایا گیا اور جو اس کی روشنی سے منور ہوئے۔

اور یہ کہا گیا ہے: تزئین (سنوارنے) کا حکم قراتوں کو سیکھنے اور انہیں اپنی آوازوں سے مزین کرنے کے بارے میں ہے، اور اس کی مراد یہ ہے کہ: اپنی آوازوں سے قرات کو خوبصورت بناؤ؛ یہاں قرآن سے مراد 'قرات' ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَقُرْءَانَ الْفَجْرِ} [الإسراء: ٧٨] یعنی: فجر کی قرات، اور اس کا قول: {فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْءَانَهُ} [القيامة: ١٨] یعنی: اس کی قرات۔ اور جیسا کہ صحیح مسلم میں عبداللہ بن عمرو سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: سمندر میں قید کیے ہوئے شیطان ہیں جنہیں سلیمان علیہ السلام نے جکڑ رکھا تھا، قریب ہے کہ وہ نکلیں اور لوگوں پر ایک قرآن (٢) پڑھیں، یعنی: ایک قرات۔

اور شاعر نے عثمان رضی اللہ عنہ کے بارے میں کہا: انہوں نے ایک ایسے سفید بالوں والے شخص کو ذبح کر دیا جن پر سجدوں کا نشان تھا *** جو رات تسبیح اور قرآن (٣) (قرات) میں گزارتے تھے۔ یعنی: قرات۔ پس اس تاویل پر اس کا معنی صحیح ہوگا، سوائے اس کے کہ وہ قرات

کو—جو کہ تلاوت ہے—اس کی حد سے نکال دے—جیسا کہ میں نے آگاہ کیا ہے—تو یہ منع ہوگا۔

اور یہ کہا گیا ہے: 'یتغنی بہ' کا معنی ہے: اس کے ذریعے بے نیاز ہونا، جو 'استغناء' سے ہے جو فقر کی ضد ہے، نہ کہ غناء (گانے) سے؛ کہا جاتا ہے: 'تغنیتُ' اور 'تغانیت'، بمعنی: میں غنی ہو گیا۔ اور 'الصحاح' میں ہے: 'تغنّی الرجل'، بمعنی وہ غنی ہو گیا، اور اللہ نے اسے غنی کر دیا۔ اور 'تغانوا'، یعنی: وہ ایک دوسرے سے بے نیاز ہو گئے۔ اس نے کہا:

(۱) خطی نسخوں میں: 'الدین' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۲) اسے مسلم نے اپنے صحیح کے مقدمہ ۱۲/۱ میں روایت کیا ہے۔ اور یہ ابن عمرو رضی اللہ عنہما پر موقوف ہے، اور وہ اہل کتاب سے بھی روایت کرتے تھے، جیسا کہ ذہبی نے 'السیر' ۸۱/۳ میں ذکر کیا ہے۔ اور ابو العباس القرطبی نے 'المفہم' ۱۲۰/۱ میں کہا: یہ اور اس جیسی باتیں رائے اور اجتہاد سے نہیں پہنچتی، بلکہ سماع سے، اور ظاہر ہے کہ صحابہ اس میں نبی ﷺ ہی پر اعتماد کرتے ہیں، اگرچہ یہ احتمال ہے کہ یہ بعض اہل کتاب سے روایت کی گئی ہو۔ (۳) یہ شعر حسان بن ثابت کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص٤٦٩ میں ہے۔ 'الاشمط' سے مراد وہ شخص ہے جس کے سیاہ بال سفیدی کے ساتھ ملے ہوئے ہوں۔

25

How to Recite the Book of Allah Almighty

Al-Mughira ibn Habna al-Tamimi (1) said and did well (2): "Both of us are independent of our brother throughout his life, and when we die, we are even more independent [of each other]." (3)

Sufyan ibn 'Uyayna and Waki' ibn al-Jarrah (4) held this interpretation, and Sufyan narrated it from Sa'd ibn Abi Waqqas (5). Another view has also been narrated from Sufyan, mentioned by Ishaq ibn Rahwayh (6), meaning: he finds it sufficient enough to not need other narrations.

Al-Bukhari, Muhammad ibn Isma'il, followed this interpretation by following the chapter title with the Almighty's saying: {Is it not enough for them that We have sent down to you the Book which is recited to them?} (7) [Al-Ankabut: 51]. What is meant is finding the Quran sufficient over the knowledge of the reports of past nations. This was said by the people of interpretation (scholars of Tafsir).

It was also said: The meaning of 'yataghanna bihi' (chanting it) is 'yatahazzan bihi' (to feel sorrow with it), meaning: sadness—which is the opposite of joy—appears on its reciter during its reading and recitation. It is not derived from 'al-ghunyah' (wealth/sufficiency); because if it were from 'al-ghunyah', he would have said: 'yataghana'.

---

(1) From the poets of the Umayyad state, he has praises for Al-Muhallab ibn Abi Sufra and Talha al-Talhat. *Al-Shi'r wa al-Shu'ara'* 1/406 and *Al-Aghani* 13/84. (2) His saying: "and he did well," is from (Z). WWW.NAFSEISLAM.COM (3) The author of *Al-Lisan* attributed it to Al-Mughira ibn Habna, and Al-Mubarrad in *Al-Kamil* 1/276-277 attributed it to Abdullah ibn Muawiya ibn Abdullah ibn Ja'far ibn Abi Talib. Al-Baghdadi quoted it from him in the explanation of the verses of *Al-Mughni* 4/266, and mentioned in 4/270 that this verse appeared in several poems of poets and listed them. (4) Narrated from both of them by Abu Dawud (1472). Sufyan ibn 'Uyayna: He is Abu Muhammad al-Hilali, al-Kufi, then al-Makki, to whom the high chain of narration ended. He died in the year (198 AH). *Al-Siyar* 8/454. Waki' ibn al-Jarrah: He is Abu Sufyan al-Ru'asi, the scholar of Iraq, author of the book *Al-Zuhd*. He died in the year (197 AH). *Al-Siyar* 9/140. (5) Sufyan's narration of Sa'd ibn Abi Waqqas's hadith is with Abu Dawud (1470), and Waki's narration of Sa'd's hadith is with Ahmad (1476). Sufyan's interpretation of 'al-taghani' as finding sufficiency also appeared in *Sahih al-Bukhari* following his narration of Abu Huraira's hadith (5028): "Allah has not

permitted for anything..." (6) He is Ishaq ibn Ibrahim, Abu Yaqub, the master of the memorizers, author of *Al-Musnad*. Rahwayh is a title given to his father because he was born on the way to Mecca. He died in the year (238 AH). *Al-Siyar* 11/358. (7) *Sahih al-Bukhari*, Book of the Virtues of the Quran, and the wording of the chapter title is: "Chapter on the one who does not chant the Quran." See *Al-Fath* 9/68.

25

अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुस्तक को पढ़ने का तरीका

अल-मुगीरा इब्न हबना अल-तमीमी (1) ने कहा और अच्छा किया (2): "हम दोनों अपने भाई से जीवन भर स्वतंत्र हैं, और जब हम मरते हैं, तो हम एक-दूसरे से और भी अधिक स्वतंत्र होते हैं।" (3)

सुफियान इब्न 'उयैना और वकी' इब्न अल-जर्राह (4) ने इस व्याख्या को अपनाया, और सुफियान ने इसे साद इब्न अबी वक़्क़ास (5) से सुनाया। सुफियान से एक और दृष्टिकोण भी सुनाया गया है, जिसका उल्लेख इशाक इब्न राहवेह (6) ने किया है, जिसका अर्थ है: वह इसे अन्य हदीसों से पर्याप्त पाता है।

अल-बुखारी, मुहम्मद इब्न इस्माइल, इस व्याख्या पर चले और उन्होंने अध्याय के शीर्षक के बाद सर्वशक्तिमान के इस कथन को उद्धृत किया: {क्या उनके लिए यह पर्याप्त नहीं है कि हमने आप पर पुस्तक उतारी है जो उन्हें पढ़कर सुनाई जाती है?} (7) [अल-अंकबूत: 51]। इसका अर्थ पिछली उम्मतों (राष्ट्रों) की खबरों के ज्ञान के ऊपर कुरान को पर्याप्त समझना है। यह व्याख्या के विद्वानों (तफ़सीर के जानकारों) द्वारा कहा गया था।

और कहा गया है: 'यतगन्ना बिही' (इसे गाकर पढ़ना) का अर्थ है: 'यतहज़्ज़न बिही' (इसके साथ दुख महसूस करना), यानी: पाठक पर इसे पढ़ने और तिलावत करने के दौरान उदासी—जो खुशी के विपरीत है—दिखाई देती है। यह 'अल-गुनिया' (धन/पर्याप्तता) से नहीं है; क्योंकि अगर यह 'अल-गुनिया' से होता, तो वे कहते: 'यतगाना' ।

---

(1) उमय्यद राज्य के कवियों में से, उन्होंने अल-मुहल्लब इब्न अबी सुफ़रा और तलहा अल-तलहत की प्रशंसा की है। अल-शि'र वा अल-शुअरा 1/406 और अल-अघानी 13/84। (2) उनका कहना: "और उन्होंने अच्छा किया," (ज़) से है। WWW.NAFSEISLAM.COM (3) अल-लिसान के लेखक ने इसे अल-मुगीरा इब्न हबना से जोड़ा, और अल-कामिल 1/276-277 में अल-मुबर्रद ने इसे अब्दुल्ला इब्न मुआविया इब्न अब्दुल्ला इब्न जाफ़र इब्न अबी तालिब से जोड़ा। अल-बगदादी ने अल-मुग़नी की आयतों की व्याख्या 4/266 में उनसे इसे उद्धृत किया, और 4/270 में उल्लेख किया कि यह छंद कवियों की कई कविताओं में आया है और उन्हें सूचीबद्ध किया। (4) उन दोनों से अबू दाऊद (1472) द्वारा सुनाया गया। सुफियान इब्न उयैना: वे अबू मुहम्मद अल-हिलाली, अल-कुफी, फिर अल-

मक्की हैं, जिन पर उच्च श्रृंखला समाप्त हुई। उनकी मृत्यु वर्ष (198 हिजरी) में हुई। अल-सियार 8/454। वकी' इब्न अल-जर्राह: वे अबू सुफियान अल-रुआसी हैं, जो इराक के मुहाद्दिस (हदीस विद्वान) हैं, उनकी पुस्तक अल-ज़ुहद है। उनकी मृत्यु वर्ष (197 हिजरी) में हुई। अल-सियार 9/140। (5) साद इब्न अबी वक़्क़ास की हदीस का सुफियान का वर्णन अबू दाऊद (1470) के पास है, और साद की हदीस का वकी' का वर्णन अहमद (1476) के पास है। सुफियान की 'अल-तगनी' की व्याख्या पर्याप्तता खोजने के रूप में सहीह अल-बुखारी में अबू हुरैरा की हदीस (5028) के बाद भी आई है: "अल्लाह ने किसी भी चीज़ की अनुमति नहीं दी है..." (6) वे इशाक इब्न इब्राहिम, अबू याकूब, हाफिजों के सरदार, अल-मुसनद के लेखक हैं। राहवेह उनके पिता को दी गई एक उपाधि है क्योंकि उनका जन्म मक्का के रास्ते में हुआ था। उनकी मृत्यु वर्ष (238 हिजरी) में हुई। अल-सियार 11/358। (7) सहीह अल-बुखारी, कुरान के गुणों की पुस्तक, और अध्याय के शीर्षक के शब्द हैं: "उस पर अध्याय जो कुरान को गाकर नहीं पढ़ता।" देखिए अल-फतह 9/68।

25

اللہ تعالیٰ کی کتاب کی تلاوت کا طریقہ

المغیرہ بن حبناء التمیمی (1) اور انہوں نے خوب کہا (2): "ہم دونوں زندگی بھر اپنے بھائی سے بے نیاز ہیں، اور جب ہم مرتے ہیں تو ہم ایک دوسرے سے اور بھی زیادہ بے نیاز ہوتے ہیں۔" (3)

سفیان بن عیینہ اور وکیع بن الجراح (4) نے اسی تاویل کو اپنایا، اور اسے سفیان نے سعد بن ابی وقاص (5) سے روایت کیا ہے۔ سفیان سے ایک اور پہلو بھی مروی ہے جسے اسحاق بن راہویہ (6) نے ذکر کیا ہے، یعنی: وہ اس کے ذریعے دیگر احادیث سے بے نیاز ہو جاتا ہے۔

بخاری، محمد بن اسماعیل اسی تاویل کی طرف گئے ہیں کیونکہ انہوں نے باب کے عنوان کے بعد اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ذکر کیا ہے: ﴿أَوَلَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَبَ يُتْلَى عَلَيْهِمْ﴾(7) [العنکبوت: 51]۔ (کیا ان کے لیے یہ کافی نہیں کہ ہم نے آپ پر کتاب نازل کی جو انہیں پڑھ کر سنائی جاتی ہے؟)۔ اور اس سے مراد پچھلی امتوں کی خبروں کے علم سے قرآن کے ذریعے بے نیازی ہے۔ یہ اہل تاویل (مفسرین) کا قول ہے۔

اور کہا گیا ہے کہ: 'یتغنی بہ' (اس کے ساتھ گنگنانے) کا مطلب 'یتحزن بہ' (اس کے ساتھ غمگین ہونا) ہے، یعنی: اس کے قاری پر اس کی قرات اور تلاوت کے وقت غم کے آثار ظاہر ہوتے ہیں - جو کہ خوشی کی ضد ہے - اور یہ 'الغنیۃ' (بے نیازی/مالداری) سے نہیں ہے؛ کیونکہ اگر یہ 'الغنیۃ' سے ہوتا تو وہ 'یتغانی' کہتے۔

---

(1) اموی ریاست کے شعراء میں سے ہیں، ان کی مہلب بن ابی صفرہ اور طلحہ الطلحات کے بارے میں مدحیہ نظمیں ہیں۔ الشعر والشعراء 1/406 اور الاغانی 13/84۔ (2) ان کا قول "وأجاد"

(ظ) سے ہے۔ (3) WWW.NAFSEISLAM.COM صاحب اللسان نے اسے المغیرہ بن حبناء کی طرف منسوب کیا ہے، اور المبرد نے الکامل 1/276-277 میں اسے عبداللہ بن معاویہ بن عبداللہ بن جعفر بن ابی طالب کی طرف منسوب کیا ہے۔ البغدادی نے شرح ابیات المغنی 4/266 میں ان سے اسے نقل کیا ہے، اور 4/270 میں ذکر کیا ہے کہ یہ شعر کئی شعراء کے اشعار میں آیا ہے اور ان کا ذکر کیا ہے۔ (4) ان دونوں سے ابو داؤد (1472) نے روایت کیا ہے۔ سفیان بن عیینہ: وہ ابو محمد الہلالی، الکوفی، پھر المکی ہیں، جن پر عالی اسناد ختم ہوئیں، ان کی وفات سن (198ھ) میں ہوئی۔ السیر 8/454۔ اور وکیع بن الجراح: وہ ابو سفیان الرؤاسی ہیں، عراق کے محدث، ان کی کتاب الزہد ہے۔ ان کی وفات سن (197ھ) میں ہوئی۔ السیر 9/140۔ (5) سعد بن ابی وقاص کی حدیث کی سفیان کی روایت ابو داؤد (1470) کے پاس ہے، اور سعد کی حدیث کی وکیع کی روایت احمد (1476) کے پاس ہے، اور سفیان کی 'تغنی' کی تفسیر بے نیازی کے معنی میں صحیح بخاری میں ابوہریرہ کی حدیث (5028) کے بعد بھی آئی ہے: «ما أذن الله لشيء...»۔ (6) وہ اسحاق بن ابراہیم، ابو یعقوب، حفاظ کے سردار، المسند کے مؤلف ہیں، اور راہویہ ان کے والد کا لقب ہے کیونکہ وہ مکہ کے راستے میں پیدا ہوئے تھے، ان کی وفات سن (238ھ) میں ہوئی۔ السیر 11/358۔ (7) صحیح بخاری، کتاب فضائل القرآن، اور باب کا عنوان ہے: باب من لم یتغن بالقرآن۔ دیکھیے الفتح 9/68۔

Author's Introduction 26

...with it, and did not say: 'yataghanna' (sings) with it. A group of scholars held this view, among them Imam Abu [Hatim] Muhammad bin Hibban al-Busti(1).

And they argued with what was narrated by Mutarrif bin Abdullah bin al-Shikhkhir from his father, who said: I saw the Messenger of Allah ﷺ praying, and from his chest there was a wheezing like the boiling of a cauldron from weeping(2). 'Al-Azeez' (wheezing), with two zay's: the sound of thunder and the boiling of a pot. They said: In this report there is a clear clarification that what is meant by the hadith is sorrow. They also supported this with what the Imams narrated from Abdullah who said: The Prophet ﷺ said to me(3): "Recite to me." So I recited Surah al-Nisa' to him, until I reached(4): {So how [will it be] when We bring from every nation a witness and We bring you, [O Muhammad], against these [people] as a witness?} [Verse: 41]. Then I looked at him, and behold, his eyes were shedding tears(5).

These are four interpretations, none of which contain anything that indicates reciting with melodies and trilling (tarjee') in it.

And Abu Sa'id bin al-A'rabi(6) said regarding his saying ﷺ: "He is not one of us who does not sing with the Quran," he said: The Arabs used to be fond of singing and chanting in most of their speech, so when the Quran was revealed, they liked the Quran to be their habitual speech(7) instead of singing, so he said: "He is not one of us who does not sing with the Quran"(8).

The Fifth Interpretation: What was interpreted by those who used it as evidence for trilling and singing melodiously. Umar bin Shabbah(9) mentioned, saying: I mentioned to Abu Asim al-Nabil(10) the interpretation of Ibn Uyaynah regarding his saying: "yataghanna":

(1) In his Sahih following hadith (751) (Al-Ihsan). And Ibn Hibban: he is the Imam, the Hafiz, the Shaykh of Khorasan, died in Sijistan in the year (354 AH). Siyar A'lam al-Nubala 16/92. (2) Reported by Ahmad (16321), Abu Dawud (904), and an-Nasa'i 3/13, and it is a Sahih hadith. (3) The word: 'to me', from (z) and (z). (4) In (d): until you reached. (5) Reported by Ahmad (3606), al-Bukhari (4582), and Muslim (800). (6) Ahmad bin Ziyad, Abu Sa'id, the scholar of hadith, resident of Makkah and the Shaykh of the Haram, authored Al-Mu'jam in Hadith, and Tabaqat al-Nussak and others, died in the year (340 AH). Siyar A'lam al-Nubala 15/407. (7) Meaning their custom and matter. (8) Al-Khattabi transmitted these words of Ibn al-A'rabi in Ma'alim al-Sunan

1/291. (9) Abu Zayd al-Numayri al-Basri al-Nahwi, the Hafiz, resident of Baghdad, has the History of Medina and News of Kufa and others, died in the year (262 AH). Al-Siyar 12/369. (10) He is Al-Dahhak bin Makhlad al-Basri, the most majestic and eldest of Al-Bukhari's teachers, died in the year (212 AH). Al-Siyar 9/480.

लेखक की प्रस्तावना 26

...उसके साथ, और यह नहीं कहा: 'यतघन्ना' (वह इसके साथ गाता है)। विद्वानों के एक समूह ने यह विचार अपनाया, जिनमें इमाम अबू [हातिम] मुहम्मद बिन हिब्बान अल-बुस्ती (1) भी शामिल थे।

और उन्होंने मुतर्रिफ बिन अब्दुल्ला बिन अल-शिखखिर द्वारा अपने पिता से वर्णित बात का तर्क दिया, जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को नमाज़ पढ़ते देखा, और उनके सीने से रोने के कारण कड़ाही के उबलने जैसी आवाज़ आ रही थी (2)। 'अल-अजीज' (घरघराहट), दो ज़ाय के साथ: गड़गड़ाहट और बर्तन के उबलने की आवाज़। उन्होंने कहा: इस वृत्तांत में एक स्पष्ट स्पष्टीकरण है कि हदीस से तात्पर्य दुख है। उन्होंने इसे उन इमामों द्वारा वर्णित बातों से भी पुष्ट किया, जिन्होंने अब्दुल्ला से वर्णन किया, उन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ ने मुझसे कहा (3): "मुझे पढ़कर सुनाओ।" तो मैंने उन्हें सूरह अन-निसा सुनाया, यहाँ तक कि जब मैं पहुँचा (4): {तो क्या हाल होगा जब हम हर उम्मत (समुदाय) से एक गवाह लाएंगे और (हे मुहम्मद) हम आपको इन लोगों के खिलाफ गवाह के रूप में लाएंगे?} [आयत: 41]। फिर मैंने उनकी ओर देखा, तो देखा कि उनकी आँखों से आँसू बह रहे थे (5)।

ये चार व्याख्याएँ हैं, जिनमें से कोई भी ऐसी बात नहीं है जो धुनों और 'तरजीह' (ध्वनि को दोहराना) के साथ पढ़ने का संकेत देती हो।

और अबू सईद बिन अल-अरबी (6) ने उनके इस कथन ﷺ के बारे में कहा: "वह हम में से नहीं है जो कुरान के साथ नहीं गाता," उन्होंने कहा: अरब अपनी अधिकांश बातों में गायन और गान के शौकीन हुआ करते थे, इसलिए जब कुरान नाजिल हुआ, तो उन्होंने चाहा कि गायन के स्थान पर कुरान उनकी आदत (7) बन जाए, इसलिए उन्होंने कहा: "वह हम में से नहीं है जो कुरान के साथ नहीं गाता" (8)।

पांचवीं व्याख्या: वह जो उन लोगों द्वारा व्याख्या की गई जिन्होंने इसे 'तरजीह' और मधुरता के प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया। उमर बिन शब्बा (9) ने उल्लेख किया, कहा: मैंने अबू असीम अल-नबील (10) से इब्न उयैना की उनके इस कथन पर व्याख्या का उल्लेख किया: "यतघन्ना":

(1) अपनी 'सहीह' में हदीस संख्या (751) (अल-इहसान) के बाद। और इब्न हिब्बान: वह इमाम, हाफिज, खुरासान के शेख हैं, जिनका ३५४ हिजरी में सिजिस्तान में निधन हुआ। सियार आलाम अल-नुबला १६/९२। (2) अहमद (16321), अबू दाऊद (904), और अन-नसाई 3/13 द्वारा वर्णित, और यह एक सहीह हदीस है। (3) शब्द: 'मुझसे', (ज़) और (ज़) से। (4) (द) में: जब तक पहुँचा। (5)

अहमद (3606), बुखारी (4582), और मुस्लिम (800) द्वारा वर्णित। (6) अहमद बिन ज़ियाद, अबू सईद, मुहाद्दिस, मक्का के निवासी और हरम के शेख, उन्होंने हदीस में 'अल-मुअजम' और 'तबाक़ात अल-नुसाक' आदि की रचना की, ३४० हिजरी में निधन हुआ। सियार आलाम अल-नुबला १५/४०७। (7) यानी उनकी आदत और मामला। (8) अल-खत्ताबी ने इब्न अल-अरबी की इन बातों को 'मआलिम अल-सुनन' १/२९१ में उद्धृत किया है। (9) अबू ज़ैद अल-नुमैरी अल-बसरी अल-नहवी, हाफ़िज़, बगदाद के निवासी, उनकी 'तारीख अल-मदीना' और 'अख़बार अल-कूफ़ा' आदि रचनाएँ हैं, २६२ हिजरी में निधन हुआ। अल-सियार १२/३६९। (10) वह अल-दह्हाक बिन मखलद अल-बसरी हैं, जो बुखारी के सबसे महान और वरिष्ठ शिक्षकों में से एक थे, २१२ हिजरी में निधन हुआ। अल-सियार ९/४८०।

مصنف کا مقدمہ ٢٦

...اس کے ساتھ، اور یہ نہیں کہا: یتغنیٰ بہ (اس کے ساتھ گاتا ہے)۔ علماء کی ایک جماعت اسی طرف گئی ہے، جن میں امام ابو [حاتم] محمد بن حبان البستی(١) بھی شامل ہیں۔

اور انہوں نے اس سے استدلال کیا جو مطرف بن عبداللہ بن الشخیر نے اپنے والد سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو نماز پڑھتے دیکھا، اور رونے کی وجہ سے آپ کے سینے سے ہنڈیا کے ابلنے جیسی آواز آ رہی تھی(٢)۔ 'الأزیز' (گھڑگھڑاہٹ)، دو 'ز' کے ساتھ: بادل کی گرج اور ہنڈیا کے ابلنے کی آواز۔ انہوں نے کہا: اس خبر میں اس بات کی واضح وضاحت ہے کہ حدیث سے مراد غمگین ہونا ہے۔ انہوں نے اس کی تائید اس سے بھی کی جو ائمہ نے عبداللہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: مجھ سے(٣) نبی ﷺ نے فرمایا: "میرے سامنے تلاوت کرو"۔ تو میں نے آپ ﷺ کے سامنے سورہ نساء کی تلاوت کی، یہاں تک کہ جب میں اس آیت پر پہنچا(٤): {پھر کیا حال ہوگا جب ہم ہر امت سے ایک گواہ لائیں گے اور (اے محمد) ہم آپ کو ان لوگوں پر گواہ بنا کر لائیں گے؟} [آیت: ٤١]۔ تو میں نے آپ کی طرف دیکھا، اچانک دیکھا کہ آپ کی دونوں آنکھوں سے آنسو بہہ رہے تھے(٥)۔

پس یہ چار تاویلات ہیں، ان میں سے کوئی بھی ایسی بات نہیں ہے جو خوش الحانی اور آواز کی ترجیع (دہرانے) کے ساتھ پڑھنے پر دلالت کرتی ہو۔

اور ابو سعید بن الاعرابی(٦) نے آپ ﷺ کے اس قول: "وہ ہم میں سے نہیں جو قرآن کے ساتھ تغنی نہ کرے" کے بارے میں کہا: عرب اپنی اکثر باتوں میں گانے اور نشید (ترنم) کے شوقین تھے، پس جب قرآن نازل ہوا تو انہوں نے پسند کیا کہ گانے کی جگہ قرآن ان کا معمول(٧) بن جائے، چنانچہ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ ہم میں سے نہیں جو قرآن کے ساتھ تغنی نہ کرے"(٨)۔

پانچویں تاویل: وہ تاویل جس سے ان لوگوں نے استدلال کیا جو ترجیع اور خوش الحانی کے قائل ہیں۔ عمر بن شبہ(۹) نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: میں نے ابو عاصم النبیل(۱۰) سے ابن عیینہ کی اس قول: "یتغنیٰ" (گاتا ہے) کے بارے میں تاویل کا ذکر کیا:

(۱) اپنی صحیح میں حدیث (۷۵۱) (الاحسان) کے بعد۔ اور ابن حبان: وہ امام حافظ شیخ خراسان ہیں، جن کا وفات ۳۵٤ھ میں سجستان میں ہوا۔ سیر اعلام النبلاء ۱٦/۹۲۔ (۲) اسے احمد (۱٦۳۲۱)، ابوداؤد (۹۰٤)، اور نسائی ۳/۱۳ نے روایت کیا ہے، اور یہ صحیح حدیث ہے۔ (۳) لفظ: 'لی' (میرے لیے/مجھ سے)، (ز) اور (ظ) کے نسخوں سے۔ (٤) (د) کے نسخے میں: یہاں تک کہ جب آپ پہنچے۔ (٥) اسے احمد (۳٦۰٦)، بخاری (٤٥۸۲)، اور مسلم (۸۰۰) نے روایت کیا ہے۔ (٦) احمد بن زیاد، ابو سعید، محدث، مکہ کے رہنے والے اور حرم کے شیخ، انہوں نے حدیث میں 'المعجم' اور 'طبقات النساک' وغیرہ تصنیف کیں، وفات ۳٤۰ھ میں ہوئی۔ سیر اعلام النبلاء ۱٥/٤۰۷۔ (۷) یعنی ان کی عادت اور مستقل مشغلہ۔ (۸) خطابی نے ابن الاعرابی کی اس بات کو معالم السنن ۱/۲۹۱ میں نقل کیا ہے۔ (۹) ابو زید النمیری البصری النحوی، حافظ، بغداد کے رہنے والے، ان کی تاریخ مدینہ اور اخبار کوفہ وغیرہ تصانیف ہیں، وفات ۲٦۲ھ میں ہوئی۔ السیر ۱۲/۳٦۹۔ (۱۰) وہ الضحاک بن مخلد البصری ہیں، بخاری کے جلیل القدر اور بزرگ ترین شیوخ میں سے ہیں، وفات ۲۱۲ھ میں ہوئی۔ السیر ۹/٤۸۰۔

27 How to Recite the Book of Allah the Almighty

[He] is self-sufficient," so he said: Ibn 'Uyaynah did nothing [useful here]. Ash-Shafi'i was asked about Ibn 'Uyaynah's interpretation, and he said: We know this better; if the Prophet ﷺ had intended self-sufficiency, he would have said: "whoever is not self-sufficient," but since he said: "yataghanna (1)" [sings/recites melodiously], we know he meant 'Taghanni' [singing/beautifying the voice]. Al-Tabari said: What is known to us in the speech of the Arabs is that 'Taghanni' is nothing but singing, which is the beauty of the voice with vibration (tarji'). The poet said: "Sing with poetry whenever you recite it, for singing is the training ground for this poetry." (3) He said: As for the claimant's assertion that "Taghannaytu" means "Istaghnaytu" [I became self-sufficient], it is not found in the speech of the Arabs or their poems, and we do not know anyone among the people of knowledge who said it. As for his citing the verse of Al-A'sha (4): "I was a man for a time in Iraq, chaste in lodging, of long taghanni." (5) And his claim that he meant self-sufficiency, it is a mistake on his part; Al-A'sha meant 'staying' in this context, from the Arab saying: "So-and-so 'ghaniya' in such a place," meaning he stayed there. This is like Allah's saying: {As if they had never lived there} [Al-A'raf: 92]. As for his citation of his saying: "And we, if we were counted, are more 'taghani' [independent of one another]." This is an oversight on his part, because 'Taghani' is a reciprocal form (tafa'ul) between two parties, when each of them is independent of the other, just as it is said: "Two men fought each other (tadaraba)," when each of them struck the other. Whoever says this about the action of two people, it is not permissible for him to say the same about one person. So, it is not permissible to say: "Zaid taghani," or "Amr tadaraba." Similarly, it is not permissible to say: "Taghanna" meaning "Istaghnaytu." I say: As for Al-Tabari's claim that it does not appear in the speech of the Arabs 'Taghanna' meaning 'Istaghnaytu', it has...

---

(1) In (m): yataghan, and in (z): yataghanna bihi. (2) In (m): with this. (3) Its author is Hassan, as in Sharh al-Hamasa by al-Marzuqi 1/10, and it is in al-Lisan and Taj al-'Arus (ghana). (4) He is Maymun ibn Qais, Abu Basir, an ancient pre-Islamic poet who reached Islam at the end of his life but did not convert. He is called "the Cymbalist of the Arabs." Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 1/257. (5) His Diwan p. 75, his saying: 'al-Munakh', meaning the place of residence.

२७ अल्लाह तआला की किताब की तिलावत का तरीका

वह बेनियाज़ (स्वतंत्र) हो गया, तो उन्होंने कहा: इब्न उयैना ने कुछ [सही] नहीं किया। इमाम शाफई से इब्न उयैना की व्याख्या के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: हम इसे बेहतर जानते हैं; यदि नबी ﷺ का उद्देश्य बेनियाज़ी (इस्तग़ना) होता, तो वह कहते: "जो बेनियाज़ न हुआ," लेकिन चूंकि उन्होंने कहा: "यतग़न्ना (१)" [सुरीली आवाज़ में पढ़ता है], तो हमें पता चल गया कि उनका तात्पर्य 'तग़न्नी' [सुरीली आवाज़/गायन] ही था। तबरी ने कहा: अरबों की वाणी में हमारे बीच जो प्रसिद्ध है वह यह है कि तग़न्नी केवल गायन है, जो आवाज़ को गूँज (तरजीह) के साथ सुंदर बनाना है। कवि ने कहा है: "जब भी तुम कविता पढ़ो, तो उसे तग़न्नी (लय) के साथ पढ़ो, क्योंकि गायन इस कविता के लिए अभ्यास क्षेत्र (मिज़मार) है।" (३) उन्होंने कहा: जहाँ तक दावा करने वाले का यह कहना है कि "तग़न्नैतु" का अर्थ "इस्तग़न्नैतु" [मैं आत्मनिर्भर हो गया] है, तो यह अरबों की वाणी और उनकी कविताओं में नहीं है, और हम विद्वानों में से किसी को नहीं जानते जिसने ऐसा कहा हो। और जहाँ तक अशा (४) के इस छंद से उनके तर्क का सवाल है: "और मैं इराक में एक समय तक रहा, पवित्र निवास वाला, लंबे समय तक ठहरने (तग़न्नी) वाला।" (५) और उनका यह दावा कि इससे तात्पर्य आत्मनिर्भरता है, यह उनकी गलती है; अशा का अर्थ यहाँ 'ठहरना' है, अरबों के इस मुहावरे से: "फ़लां व्यक्ति अमुक स्थान पर 'ग़निया' हुआ," अर्थात वह वहाँ ठहरा। इसी से अल्लाह का यह कथन है: {जैसे कि वे वहां कभी रहे ही न हों} [अल-अराफ़: ९२]। और जहाँ तक उनके इस कथन से उदाहरण देने का सवाल है: "और हम, जब गिने जाते हैं, तो परस्पर अधिक आत्मनिर्भर (तग़ानी) होते हैं।" तो यह उनकी चूक है, क्योंकि 'तग़ानी' दो पक्षों के बीच एक पारस्परिक क्रिया (तफ़ाउल) है, जब उनमें से प्रत्येक दूसरे से स्वतंत्र हो जाता है, जैसे कहा जाता है: "दो आदमी आपस में लड़े (तज़ारबा)," जब उनमें से प्रत्येक ने दूसरे को मारा। जो कोई दो व्यक्तियों के कार्य के बारे में यह कहता है, उसके लिए एक व्यक्ति के बारे में वैसा ही कहना जायज़ नहीं है। इसलिए यह कहना जायज़ नहीं है: "ज़ैद तग़ानी," या "अम्र तज़ारबा।" इसी प्रकार यह कहना जायज़ नहीं है कि "तग़न्ना" का अर्थ "इस्तग़ना" है। मैं कहता हूँ: तबरी का यह दावा कि अरबों की वाणी में "तग़न्ना" का अर्थ "इस्तग़ना" नहीं आया है, उस पर...

---

(१) (म) में: यतग़न, और (ज़) में: यतग़न्ना बिही। (२) (म) में: इसके साथ। (३) इसके रचयिता हसन हैं, जैसा कि अल-मरज़ूकी की 'शराह अल-हमासा' १०/१ में है, और यह 'अल-लिसान' और 'ताज अल-अरूस' (ग़ना) में है। (४) वे मैमुन बिन क़ैस, अबू बशीर हैं, एक प्राचीन जाहिली कवि जिन्होंने अपने

जीवन के अंत में इस्लाम को पाया लेकिन मुसलमान नहीं हुए, उन्हें "सन्नाजत अल-अरब" कहा जाता है। 'अश-शिअर वा अश-शुआरा' १/२५७। (५) उनका दीवान पृ. ७५, उनका कथन: 'अल-मुनाख', जिसका अर्थ है निवास स्थान।

۲۷ اللہ تعالیٰ کی کتاب کی تلاوت کا طریقہ

وہ بے نیاز (مستغنی) ہو گیا، تو انہوں نے کہا: ابن عیینہ نے کچھ [درست] نہیں کیا۔ امام شافعیؒ سے ابن عیینہ کی تاویل کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: ہم اسے زیادہ بہتر جانتے ہیں، اگر نبی ﷺ کی مراد غنا (بے نیازی) ہوتی تو آپ فرماتے: "من لم یستغن"، لیکن چونکہ آپ ﷺ نے فرمایا: "یتغنی (۱)"، تو ہمیں معلوم ہو گیا کہ آپ کی مراد تغنی (خوش الحانی) ہی تھی۔ طبری کہتے ہیں: عربوں کے کلام میں ہمارے نزدیک معروف بات یہ ہے کہ تغنی سے مراد صرف وہ گانا ہے جو آواز کو ترجیع (گھماؤ) کے ساتھ خوبصورت بنانا ہے۔ شاعر نے کہا ہے: "شعر کے ساتھ تغنی کرو جب بھی تم اسے پڑھنے والے ہو، بے شک گانا اس شعر کے لیے مشق گاہ (مضمار) ہے (۳)"۔ وہ کہتے ہیں: جہاں تک اس دعویٰ کرنے والے کا یہ گمان ہے کہ "تغنیت" کے معنی "استغنیت" (میں بے نیاز ہو گیا) کے ہیں، تو یہ عربوں کے کلام اور ان کے اشعار میں موجود نہیں ہے، اور ہمیں اہل علم میں سے کسی ایسے شخص کا علم نہیں جس نے یہ بات کہی ہو۔ اور جہاں تک اعشی (۴) کے اس شعر سے ان کے استدلال کا تعلق ہے: "اور میں عراق میں ایک مدت تک رہا، پاک دامن رہائشی، طویل تغنی والا (۵)"۔ اور ان کا یہ گمان کہ اس سے مراد بے نیازی ہے، تو یہ ان کی غلطی ہے، اعشی کی مراد یہاں ٹھہرنا اور اقامت کرنا ہے، جیسا کہ عرب کہتے ہیں: "غنی فلاں بمکان کذا" یعنی وہ فلاں جگہ مقیم رہا۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {گویا وہ وہاں کبھی بسے ہی نہ تھے} [الاعراف: ۹۲]۔ اور جہاں تک ان کے اس قول سے استدلال کا تعلق ہے: "اور ہم جب شمار کیے جائیں تو زیادہ بے نیاز (تغانی) ہوتے ہیں" تو یہ ان کی غفلت ہے، کیونکہ "تغانی" بابِ تفاعل ہے جو دو افراد کے درمیان ہوتا ہے، جب وہ دونوں ایک دوسرے سے بے نیاز ہو جائیں، جیسے کہا جاتا ہے: "تضارب الرجلان" یعنی ان دونوں آدمیوں نے ایک

دوسرے کو مارا۔ جو شخص دو کے فعل کے بارے میں یہ کہتا ہے، اس کے لیے جائز نہیں کہ وہ یہی بات ایک شخص کے لیے کہے، لہذا یہ کہنا جائز نہیں: "تغانی زید" یا "تضارب عمرو"۔ اسی طرح یہ کہنا بھی جائز نہیں کہ "تغنی" کے معنی "استغنی" ہیں۔ میں کہتا ہوں: طبری کا یہ دعویٰ کہ عربوں کے کلام میں "تغنی"، "استغنی" کے معنی میں نہیں آیا، تو اس پر...

---

(۱) نسخہ (م) میں: "یتغن"، اور نسخہ (ظ) میں: "یتغنی بہ"۔ (۲) نسخہ (م) میں: "بھذا"۔ (۳) اس کے قائل حسان ہیں، جیسا کہ المرزوقی کی شرح الحماسہ ۱۰/۱ میں ہے، اور یہ لسان العرب اور تاج العروس (مادہ غنی) میں موجود ہے۔ (۴) یہ میمون بن قیس، ابو بصیر ہیں، ایک قدیم جاہلی شاعر جنہوں نے اپنی عمر کے آخری حصے میں اسلام پایا مگر مسلمان نہیں ہوئے، انہیں "صناجة العرب" (عربوں کا جھانجھ بجانے والا) کہا جاتا ہے۔ الشعر والشعراء ۲۵۷/۱۔ (۵) ان کا دیوان ص ۷۵، ان کا قول: "المناخ" یعنی جائے قیام۔

Al-Jawhari(1) mentioned it as we mentioned, and Al-Harawi(2) also mentioned it. As for his saying: "Indeed, the fāʿala form is only from two (parties)," it has come from one in many places, including the saying of Ibn Umar: "And I was on that day approaching puberty."(3) The Arabs say: "I layered the shoe," "I punished the thief," and "I treated the patient." These are many, so "Taghannā" (يتغنى) would be among them. When his saying (peace and blessings be upon him), "yattaghannā," could mean singing or being content (self-sufficiency), then interpreting it as one is not more deserving than the other. Rather, interpreting it as self-sufficiency would be more deserving if we had no other interpretation, because it is narrated from a great Companion, as Sufyan mentioned. Ibn Wahb(4) said regarding Sufyan: "I have not seen anyone(5) more knowledgeable in interpreting Hadiths than Sufyan ibn 'Uyaynah." And it is known that he saw Ash-Shafi'i and was his contemporary. A sixth interpretation: It is what came from the addition in Sahih Muslim on the authority of Abu Hurairah that he heard the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) say: "Allah does not listen to anything as He listens to a Prophet with a beautiful voice reciting the Quran loudly."(6) Al-Tabari said: "If it were as Ibn 'Uyaynah said, there would be no meaning in mentioning a beautiful voice and reciting it loudly."

---

(1) Ismail ibn Hammad, Abu Nasr Al-Farabi, the author of the book 'As-Sihah', and one who is cited as an example in linguistic accuracy. It was said that he became confused at the end of his life, and died by falling from the roof of his house in Nishapur around the year four hundred. Al-Siyar 17/80. (2) In Gharib Al-Hadith 2/169 - 172. (3) Thus it occurred in the copies: "Ibn Umar," but we did not find this saying for him in the sources available to us. The author will repeat it when interpreting the verse: {Or if you have touched women} [An-Nisa: 43]. This saying is narrated from Ibn Abbas in what was recorded by Ahmad (3185), Al-Bukhari (76), and Muslim (504) from his Hadith where he said: "I came riding on a female donkey, and on that day I was approaching puberty, while the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) was praying with the people in Mina. I passed in front of the row, then got off and sent the donkey to graze, and I joined the row, and no one criticized me for that." (4) He is Abdullah ibn Wahb ibn Muslim, Abu Muhammad Al-Fihri, their protégé, the Egyptian Hafiz. He met some of the younger Successors (Tabi'un). His works include: Al-Jami', and Tafsir Gharib Al-Muwatta. He died in the year (197 AH). Al-Siyar 9/223. (5) His saying: "anyone," is from (z) and (zh). (6) Sahih Muslim (792) (233), and the author meant by the addition his saying: "loudly." The Hadith is in Sahih Al-Bukhari (5023)

with the wording: "Allah does not listen to anything as He listens to a Prophet to recite the Quran beautifully." A companion of his said: "He means: reciting it loudly." It is also in Musnad Ahmad (7832).

लेखक की भूमिका २८

अल-जौहरी(1) ने इसका उल्लेख किया है जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और अल-हरवी(2) ने भी इसका उल्लेख किया है। जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है कि: "निश्चित रूप से 'फ़ाअला' (فاعل) रूप केवल दो पक्षों के बीच होता है," तो यह कई स्थानों पर एक के लिए भी आया है, जिसमें इब्न उमर का कथन शामिल है: "और मैं उस दिन यौवन की दहलीज पर था"(3)। और अरब कहते हैं: "मैंने जूते पर परत लगाई," "मैंने चोर को दंडित किया," और "मैंने बीमार का इलाज किया।" ये बहुत से हैं, इसलिए "तगन्ना" (يتغنى) भी उन्हीं में से होगा। और जब उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कथन "यतगन्ना" में गायन (सुरीली आवाज़) या संतोष (आत्मनिर्भरता) दोनों की संभावना हो, तो उसे किसी एक पर आधारित करना दूसरे से अधिक उचित नहीं है। बल्कि, इसे संतोष पर आधारित करना अधिक उचित होता यदि हमारे पास कोई अन्य व्याख्या न होती, क्योंकि यह एक महान सहाबी (साथी) से वर्णित है, जैसा कि सुफ़यान ने उल्लेख किया है। इब्न वहब(4) ने सुफ़यान के बारे में कहा: "मैंने सुफ़यान इब्न उययना से अधिक हदीसों की व्याख्या करने वाला किसी को(5) नहीं देखा।" और यह ज्ञात है कि उन्होंने अल-शाफ़ी को देखा था और उनके समकालीन थे। छठी व्याख्या: वह जो सहीह मुस्लिम में अबू हुरैरा के माध्यम से आई अतिरिक्त जानकारी के साथ है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) को कहते सुना: "अल्लाह किसी भी चीज़ को उतनी ध्यान से नहीं सुनता जितना कि वह एक सुंदर आवाज़ वाले नबी को ऊंचे स्वर में कुरान का पाठ करते हुए सुनता है"(6)। अल-तबरी ने कहा: "यदि यह वैसा ही होता जैसा इब्न उययना ने कहा, तो सुंदर आवाज़ और ऊंचे स्वर में पाठ करने के उल्लेख का कोई अर्थ नहीं होता।"

---

(1) इस्माइल इब्न हम्माद, अबू नस्र अल-फ़राबी, 'अस-सिहाह' पुस्तक के लेखक, और भाषाई शुद्धता में एक उदाहरण। कहा जाता है कि वे जीवन के अंत में भ्रमित हो गए थे, और चार सौ हिजरी के आसपास निशापुर में अपने घर की छत से गिरकर उनकी मृत्यु हो गई। अल-सियार 17/80। (2) गरीब अल-हदीस 2/169 - 172 में। (3) प्रतियों में ऐसा ही उल्लेख है: "इब्न उमर," लेकिन हमें उपलब्ध स्रोतों में उनके लिए यह कथन नहीं मिला। लेखक इसे आयत: {या तुम स्त्रियों को हाथ लगाओ} [अन-निसा: 43] की व्याख्या करते समय दोहराएंगे। यह कथन इब्न अब्बास से वर्णित है जिसे अहमद (3185), बुखारी (76), और मुस्लिम (504) ने अपनी हदीस में दर्ज किया है जहाँ उन्होंने कहा: "मैं एक गधी पर सवार होकर आया, और उस दिन मैं यौवन के करीब था, जबकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मिना में लोगों को नमाज़ पढ़ा रहे थे। मैं कतार के सामने से

गुज़रा, फिर उतरा और गधी को चरने के लिए छोड़ दिया, और मैं कतार में शामिल हो गया, और किसी ने मुझ पर आपत्ति नहीं की।" (4) वे अब्दुल्ला इब्न वहब इब्न मुस्लिम, अबू मुहम्मद अल-फ़हरी हैं, उनके संरक्षक, मिस्र के हाफ़िज़। उन्होंने कुछ छोटे ताबी'इन से मुलाकात की। उनकी कृतियों में शामिल हैं: अल-जामी, और तफ़सीर गरीब अल-मुवत्ता। उनकी मृत्यु वर्ष (197 हिजरी) में हुई। अल-सियार 9/223। (5) उनका कथन: "किसी को," (ज़) और (ज़ह) प्रतियों से है। (6) सहीह मुस्लिम (792) (233), और लेखक का अतिरिक्त जानकारी से तात्पर्य उनके इस कथन से था: "ऊंचे स्वर में।" हदीस सहीह अल-बुखारी (5023) में इस शब्दों के साथ है: "अल्लाह ने किसी चीज़ की अनुमति उतनी नहीं दी जितनी एक नबी को कुरान को सुरीले ढंग से पढ़ने की दी है।" उनके एक साथी ने कहा: "उनका अर्थ है: ऊंचे स्वर में पढ़ना।" यह मसनद अहमद (7832) में भी है।

مقدمہ المصنف ۲۸

الجوہری (۱) نے اسے ذکر کیا ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور اسے ہروی (۲) نے بھی ذکر کیا ہے۔ اور رہا ان کا یہ قول کہ: "بیشک 'فاعل' کا صیغہ صرف دو افراد کے مابین ہی ہوتا ہے"، تو یہ بہت سے مقامات پر ایک کے لئے بھی آیا ہے، جن میں سے ابن عمر کا قول ہے: "اور میں اس دن بلوغت کے قریب پہنچ چکا تھا" (۳)۔ اور عرب کہتے ہیں: 'طارقت النعل' (میں نے جوتی پر پیوند لگایا)، 'عاقبت اللص' (میں نے چور کو سزا دی)، اور 'داویت العلیل' (میں نے مریض کا علاج کیا)۔ یہ کثرت سے مستعمل ہے، چنانچہ «تَغَنَّی» بھی اسی قسم سے ہوگا۔ اور جب آپ ﷺ کے اس قول "یتغنی" میں 'غناء' (خوش الحانی) اور 'استغناء' (بے نیازی) دونوں کا احتمال ہو، تو اس کو کسی ایک معنی پر محمول کرنا دوسرے سے زیادہ اولیٰ نہیں ہے، بلکہ اگر ہمارے پاس کوئی اور تاویل نہ ہوتی تو اسے 'استغناء' پر محمول کرنا زیادہ بہتر تھا، کیونکہ یہ ایک بڑے صحابی سے مروی ہے، جیسا کہ سفیان نے ذکر کیا۔ اور ابن وہب (۴) نے سفیان کے بارے میں کہا: "میں نے سفیان بن عیینہ سے بڑھ کر احادیث کی تاویل کا عالم کسی (۵) کو نہیں دیکھا"۔ اور یہ معلوم ہے کہ انہوں نے امام شافعی کو دیکھا اور ان کے ہم عصر رہے۔ چھٹی تاویل: وہ جو صحیح مسلم میں حضرت ابو ہریرہ سے مروی زیادتی کے ساتھ آئی ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "اللہ تعالیٰ کسی چیز کو اتنی توجہ سے نہیں سنتا جتنی توجہ سے اس نبی کی آواز سنتا ہے جو خوش الحانی کے ساتھ بلند آواز میں قرآن پڑھتا ہو" (۶)۔ طبری نے کہا: "اگر معاملہ ایسا ہی ہوتا جیسا کہ ابن عیینہ نے کہا ہے، تو خوش الحانی اور بلند آواز کے ذکر کا کوئی مطلب نہ رہتا"۔

---

(۱) اسماعیل بن حماد، ابو نصر الفارابی، کتاب الصحاح کے مصنف، اور وہ جن کی زبان دانی میں مثال دی جاتی ہے۔ کہا گیا کہ وہ اپنی عمر کے آخری حصے میں فکری انتشار کا شکار ہو گئے

تھے، اور سن چار سو ہجری کے لگ بھگ نیشاپور میں اپنے گھر کی چھت سے گر کر وفات پا گئے۔ السیر ۱۷/۸۰۔ (۲) غریب الحدیث ۲/۱۶۹ - ۱۷۲ میں۔ (۳) نسخوں میں اسی طرح 'ابن عمر' واقع ہوا ہے، حالانکہ ہمارے پاس موجود ذرائع میں ان کا یہ قول ہمیں نہیں ملا۔ مصنف اسے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں دوبارہ ذکر کریں گے: {أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ} [النساء: ۴۳]۔ اور یہ قول ابن عباس سے مروی ہے جسے احمد (۳۱۸۵)، بخاری (۷۶) اور مسلم (۵۰۴) نے اپنی حدیث میں ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: میں ایک گدھی پر سوار ہو کر آیا، اور اس دن میں بلوغت کے قریب تھا، جبکہ رسول اللہ ﷺ منیٰ میں لوگوں کو نماز پڑھا رہے تھے۔ میں صف کے سامنے سے گزرا، پھر اترا اور گدھی کو چرنے کے لیے چھوڑ دیا، اور میں صف میں شامل ہو گیا، تو مجھ پر کسی نے اعتراض نہیں کیا۔ (۴) وہ عبداللہ بن وہب بن مسلم، ابو محمد الفہری ہیں، مصری حافظ انہوں نے بعض صغار تابعین سے ملاقات کی۔ ان کی تصانیف میں الجامع اور تفسیر غریب الموطأ شامل ہیں۔ ان کی وفات (۱۹۷ ھ) میں ہوئی۔ السیر ۹/۲۲۳۔ (۵) ان کا قول: 'احداً' (کسی کو)، (ز) اور (ظ) کے نسخوں سے ہے۔ (۶) صحیح مسلم (۷۹۲) (۲۳۳)، اور مصنف کی زیادتی سے مراد ان کا یہ قول ہے: 'یجھر بہ' (بلند آواز سے پڑھے)۔ اور یہ حدیث صحیح بخاری (۵۰۲۳) میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "اللہ نے کسی چیز کی اتنی اجازت نہیں دی جتنی ایک نبی کو قرآن کو خوش الحانی سے پڑھنے کی دی۔" اور ان کے ایک ساتھی نے کہا: ان کی مراد یہ ہے کہ وہ اسے بلند آواز سے پڑھے۔ اور یہ مسند احمد (۷۸۳۲) میں بھی ہے۔

How to Recite the Book of Allah the Almighty 29

We said: His saying: "recite it aloud" is either (1) from the words of the Prophet ﷺ, or from the words of Abu Hurairah, or someone else. If it is the first - which is unlikely - then it is evidence of the absence of melody (tatreeb) and trilling (tarjee'), because he did not say: "melody with it", but rather he said: "recite it aloud", meaning: let himself and those near him hear it, as evidenced by the saying of the Prophet (Peace Be Upon Him) to the one he heard raising his voice in the declaration of faith (tahleel): "O people, be gentle with yourselves, for you are not calling upon one who is deaf or absent," the hadith, which will come later (2). Similarly, if it was from a Companion or someone else, there is no argument in it (3) for what they intended. Some of our scholars (4) chose this interpretation and said: This is more likely, because the Arabs call anyone who raises his voice and continues it a singer (ghaniyan), and his action singing (ghina'), even if he does not compose it with the composition of a song. He said: Based on this, the Companion interpreted it, and he is more knowledgeable about the statement and better acquainted with the situation.

Abu al-Hasan ibn Battal argued for the Shafi'i school of thought, saying: The ambiguity in this issue has been removed by what Ibn Abi Shaybah narrated, saying: Zaid ibn al-Hubab told us, saying: Musa ibn 'Ulay bin Rabah told us, on the authority of his father, on the authority of Uqbah ibn Amir, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Learn the Quran, recite it in a melodious voice (ghannu bihi), and write it down. By Him in Whose hand is my soul, it escapes more easily than a camel escapes from its hobbles" (5).

Our scholars (6) said: This hadith, even if its chain is authentic, is refuted by what is known (7) with certainty and finality (8) (9) that the recitation of the Quran has reached us through recurrent transmission (mutawatir) from all the sheikhs, generation after generation to the noble era, to the Messenger of Allah ﷺ, and it does not contain composition (talheen) or melody (tatreeb), despite the large number of...

---

(1) In (Z): It is not without being either. (2) Narrated by Ahmad (19520), Al-Bukhari (2992), and Muslim (2704) from the hadith of Abu Musa Al-Ash'ari, and the author will mention it when interpreting verse (55) of Surah Al-A'raf. (3) In (Z): for them. (4) Al-Mufhim 2/423. (5) Musannaf Ibn Abi Shaybah 2/500, and in it: "and recite it" instead of: "and sing it", and it is in Musnad Ahmad (17317), and in it: "and recite it with melody". It is an authentic hadith. His saying: "tafasiyan" means: escaping/emerging.

An-Nihayah (fasa). (6) Al-Mufhim 2/422. (7) In (Z): we know. (8) In (D) and (Z): from. (9) In (Z): clarity, and in (Z) and (D): stability, and what is established is from (M).

अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुस्तक का पाठ कैसे करें २९

हमने कहा: उनका कहना: "इसे ज़ोर से पढ़ें" या तो (१) पैगंबर ﷺ के शब्दों से है, या अबू हुरैरा के शब्दों से, या किसी और के। यदि यह पहला है - जिसकी संभावना कम है - तो यह संगीत (ततरीब) और स्वर-कंपन (तरजीह) की अनुपस्थिति का प्रमाण है, क्योंकि उन्होंने यह नहीं कहा: "इसके साथ संगीतबद्ध करें", बल्कि उन्होंने कहा: "इसे ज़ोर से पढ़ें", यानी: खुद को और अपने पास वालों को सुनाएं, जैसा कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने उस व्यक्ति से कहा था जिसे उन्होंने तहलील (ला इलाहा इल्लल्लाह) में अपनी आवाज़ बुलंद करते हुए सुना था: "हे लोगो, अपने आप पर दया करो, क्योंकि तुम किसी बहरे या अनुपस्थित को नहीं पुकार रहे हो," हदीस, जो बाद में आएगी (२)। इसी तरह, यदि यह किसी सहाबी या किसी अन्य से था, तो इसमें उनके उद्देश्य के लिए कोई दलील नहीं है (३)। हमारे कुछ विद्वानों (४) ने इस व्याख्या को चुना और कहा: यह अधिक उपयुक्त है, क्योंकि अरब हर उस व्यक्ति को 'ग़ानी' (गायक) कहते हैं जो अपनी आवाज़ बुलंद करता है और उसे जारी रखता है, और उसके कार्य को 'ग़िना' (गायन) कहते हैं, भले ही वह उसे गीत की लय में न गाए। उन्होंने कहा: इसी आधार पर सहाबी ने इसकी व्याख्या की, और वे इस कथन के बारे में अधिक जानकार और स्थिति से बेहतर परिचित थे।

अबू अल-हसन इब्न बत्तल ने शाफई विचारधारा के पक्ष में तर्क देते हुए कहा: इस मुद्दे में अस्पष्टता उस चीज़ से दूर हो गई है जिसे इब्न अबी शायबाह ने वर्णित किया है, उन्होंने कहा: जैद बिन अल-हुबाब ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मूसा बिन उलई बिन रबाह ने हमें अपने पिता के माध्यम से, उकबाह बिन आमिर के माध्यम से बताया, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "कुरान सीखो, इसे मधुर स्वर में पढ़ो (ग़न्नू बिही), और इसे लिखो। उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, यह ऊंट के उसके बंधन से छूटने से भी अधिक तेज़ी से (सीने से) निकल जाता है" (५)।

हमारे विद्वानों (६) ने कहा: यह हदीस, भले ही इसकी श्रृंखला (सनद) प्रामाणिक हो, उस चीज़ से खारिज हो जाती है जिसे निश्चितता और पूर्णता (७) (८) (९) के साथ जाना जाता है कि कुरान का पाठ हमारे पास सभी बुज़ुर्गों से पीढ़ी दर पीढ़ी निरंतर संचरण (मुतावातिर) के माध्यम से महान युग तक, अल्लाह के रसूल ﷺ तक पहुँचा है, और इसमें कोई लयबद्धता (तलहीन) या संगीत (ततरीब) नहीं है, बावजूद इसके कि...

(१) (ज़) में: यह बिना इसके नहीं है। (२) अहमद (१९५२०), अल-बुखारी (२९९२), और मुस्लिम (२७०४) द्वारा अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस से उद्धृत, और लेखक सूरह अल-आराफ़ की आयत (५५) की व्याख्या करते समय इसका उल्लेख करेंगे। (३) (ज़) में: उनके लिए। (४) अल-मुफहिम २/४२३। (५) मुसन्निफ इब्न अबी शायबाह २/५००, और इसमें: "और इसे पढ़ो", इसके बजाय: "और गाओ", और यह मसनद अहमद (१७३१७) में है, और इसमें: "और मधुर स्वर में पढ़ो"। यह एक प्रामाणिक हदीस है। उनका कहना: "तफसियन" का अर्थ है: निकल जाना। अन-निहाया (फ़सा)। (६) अल-मुफहिम २/४२२। (७) (ज़) में: हम जानते हैं। (८) (द) और (ज़) में: से। (९) (ज़) में: स्पष्टीकरण, और (ज़) और (द) में: स्थिरता, और जो स्थापित है वह (म) से है।

اللہ تعالیٰ کی کتاب کی تلاوت کا طریقہ ۲۹

ہم نے کہا: ان کا قول: "اسے بلند آواز سے پڑھے" اس سے خالی نہیں (۱) کہ یہ نبی کریم ﷺ کا قول ہو، یا ابوہریرہ کا، یا کسی اور کا۔ اگر یہ پہلا ہو - اور اس میں بعید ہونا پایا جاتا ہے - تو یہ تطریب (خوش الحانی) اور ترجیع (آواز کو گونجانا) کی نفی پر دلیل ہے، کیونکہ انہوں نے یہ نہیں فرمایا: "اس میں خوش الحانی کرے"، بلکہ فرمایا: "اسے بلند آواز سے پڑھے"، یعنی: خود کو اور اپنے قریبی لوگوں کو سنائے، جس کی دلیل نبی کریم ﷺ کا اس شخص سے فرمانا ہے جس کو آپ نے بلند آواز سے کلمہ توحید (تہلیل) پڑھتے سنا: "اے لوگو! اپنی جانوں پر نرمی کرو، تم کسی بہرے یا غائب کو نہیں پکار رہے،" حدیث، اور یہ آگے آئے گی (۲)۔ اسی طرح اگر یہ کسی صحابی یا کسی اور کا قول ہو، تو اس میں ان کے مقصود پر کوئی حجت نہیں ہے (۳)۔ ہمارے بعض علماء (۴) نے اسی تاویل کو اختیار کیا اور کہا: یہ زیادہ مشابہ ہے، کیونکہ عرب ہر اس شخص کو 'غانی' (گانے والا) کہتے ہیں جو اپنی آواز بلند کرے اور اسے مسلسل جاری رکھے، اور اس کے اس فعل کو 'غنا' کہتے ہیں، چاہے وہ اسے گانے کی طرز پر نہ پڑھے۔ انہوں نے کہا: اسی بنا پر صحابی نے اس کی تفسیر کی, اور وہ اس قول کو زیادہ جاننے والے اور حال سے زیادہ باخبر تھے۔

ابو الحسن ابن بطال نے مذہبِ شافعی کے لیے استدلال کیا، پس کہا: اس مسئلے میں اشکال کو اس روایت نے دور کر دیا ہے جسے ابن ابی شیبہ نے روایت کیا، کہا: ہمیں زید بن الحباب نے بتایا، کہا: ہمیں موسیٰ بن علی بن رباح نے اپنے والد سے، انہوں نے عقبہ بن عامر سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قرآن سیکھو، اسے خوش الحانی سے پڑھو (غنّوا بہ)، اور

اسے لکھو، پس اس ذات کی قسم جس کے قبضۂ قدرت میں میری جان ہے، یہ (سینہ سے) نکلنے میں اونٹ کے رسی سے چھوٹنے سے بھی زیادہ تیز ہے" (۵)۔

ہمارے علماء (۶) نے کہا: یہ حدیث، اگرچہ اس کی سند صحیح ہو، اسے وہ چیز رد کر دیتی ہے جو قطعیت اور یقینی طور پر معلوم ہے (۷) (۸) (۹) کہ قرآن کی قرات ہم تک تمام مشائخ سے تواتر کے ساتھ پہنچی ہے، نسل در نسل اس مبارک عہد تک، رسول اللہ ﷺ تک، اور اس میں نہ کوئی نغمہ سرائی (تلحین) ہے اور نہ خوش الحانی (تطریب)، باوجود اس کے کہ...

---

(۱) (ظ) میں ہے: لا یخلو إما (یعنی یا تو یہ ہے یا وہ)۔ (۲) اسے احمد (۱۹۶۲۵)، بخاری (۲۹۹۲) اور مسلم (۲۷۰۴) نے حضرت ابو موسیٰ اشعری کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور مصنف سورہ اعراف کی آیت (۵۵) کی تفسیر میں اس کا ذکر کریں گے۔ (۳) (ظ) में है: لہم (یعنی ان کے لیے)۔ (۴) المفہم ۲/۴۲۳۔ (۵) مصنف ابن ابی شیبہ ۹۰۰/۲، اور اس میں "واتلوہ" (اسے تلاوت کرو) ہے بجائے "و غنوا" کے، اور یہ مسند احمد (۱۷۳۱۷) میں ہے، اور اس میں ہے "وتغنوا"۔ یہ صحیح حدیث ہے۔ ان کا قول: "تفصیاً" یعنی نکل جانا۔ النہایہ (فصی)۔ (۶) المفہم ۲/۴۲۲۔ (۷) (ظ) میں ہے: "نعلم" (ہم جانتے ہیں)۔ (۸) (د) اور (ز) میں ہے: "من"۔ (۹) (ظ) میں ہے: "البیان" (بیان)، اور (ز) و (د) میں ہے: "الثبات" (ثبات)، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔

30 Author's Introduction

...those deeply versed in the articulation points of letters, and in prolongation (madd), assimilation (idgham), manifestation (izhar), and other aspects of the quality of recitations. Furthermore, in *tarjee'* (vibrating/reverberating the voice) and *tatreeb* (melodic chanting), there is the glottalization (hamz) of what is not glottalized, and the prolongation (madd) of what is not prolonged. Thus, a single *alif* becomes several *alifs*, a single *waw* becomes several *waws*, and a single vowel-like sound becomes several such sounds(1). This leads to additions in the Quran, which is prohibited. Even if this coincides with a place of emphasis (*nabr*) or a glottal stop (*hamz*), they turn them(2) into multiple emphases and glottal stops. A *nabrah* (emphasis/raising the voice), wherever it occurs among letters, is nothing but a single *hamzah*, whether prolonged or short. If it is said: It has been narrated by Abdullah bin Mughaffal who said: The Messenger of Allah ﷺ recited Surah Al-Fath while on a journey on his mount, and he vibrated his voice (*rajja'a*) in his recitation. Al-Bukhari mentioned this and said regarding the description of *tarjee'*: "Aa, aa, aa," three times(3). We say: This is understood as the full fulfillment of the prolongation (*madd*) in its proper place. It is also possible that it was a description of his voice due to the shaking of the mount. Just as it happens to someone raising their voice while riding, where the voice is compressed and broken due to the shaking of the animal. Since this is a possibility, it cannot be used as an argument. Abu Muhammad Abdul Ghani bin Said Al-Hafiz(4) extracted from the hadith of Qatadah, from Abdur-Rahman bin Abi Bakrah(5), from his father who said: The recitation of the Messenger of Allah ﷺ was with prolongation (*madd*), and there was no vibration (*tarjee'*) in it(6).

Footnotes: (1) He means: letters, as stated on p. 108, chapter mentioning the meaning of Surah and Ayah. (2) In (z), (t), and (m): "they turned it" (singular/feminine form), what is established is from (d). (3) Sahih Al-Bukhari (5047) and (7540), and previously on pp. 21-22. (4) A scholar of hadith in Egypt, author of "Al-Mu'talif wal-Mukhtalif," died in (409 AH). As-Siyar 17/268. (5) Distorted in (z), (d), and (m) to: "Abu Bakr", and what is established is from (z), which is correct. (6) Narrated by At-Tabarani in Al-Awsat (4744), and Ibn Adi in Al-Kamil 7/2544 (in the biography of Al-Walid bin Al-Qasim Al-Hamdani). In its chain is Umar bin Musa, known as Ibn Wajih. Ibn Adi said: He fabricates hadith. Adh-Dhahabi mentioned it in his Mizan 4/344 (in the biography of the aforementioned Al-Walid) and said: Umar is unique in narrating it, and he is accused. As-Suyuti considered it good in Al-Jami' as-Saghir; but Al-Munawi followed up in "Al-Fayd" 5/173 saying: It is not as he thought, for Al-Haythami said [in Al-

Majma' 2/266]: In it is Umar bin Wajih, and he is weak. Ibn Al-Athir explained this narration in An-Nihayah 2/202, saying: Its explanation is that he was not riding then, so *tarjee'* did not occur in his recitation. We say: It has been authentically narrated from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him) that the Prophet's ﷺ recitation was prolonged (*maddan*), as narrated by Ahmad (12283), Al-Bukhari (5046) and others, and previously on pp. 18-19.

३० लेखक की प्रस्तावना

...अक्षरों के उच्चारण स्थानों (मखारिज) में, और दीर्घ (मद्द), संधि (इदगाम), स्पष्ट उच्चारण (इज़हार), और पाठ की गुणवत्ता के अन्य पहलुओं में गहराई से जानने वाले। इसके अलावा, आवाज़ में कंपन करने (तरजीअ) और लयात्मक गान (ततरीब) में, उस चीज़ का हमज़ (झटका) करना होता है जो हमज़ नहीं है, और उस चीज़ को खींचना (मद्द) होता है जो दीर्घ नहीं है। इस प्रकार, एक 'अलिफ़' कई 'अलिफ़' बन जाते हैं, एक 'वाव' कई 'वाव' बन जाते हैं, और एक संदिग्ध ध्वनि कई ध्वनियाँ बन जाती है(१)। इसके परिणामस्वरूप कुरान में वृद्धि होती है, जो निषिद्ध है। भले ही यह किसी बल (नब्र) या झटके(हमज़) के स्थान के अनुकूल हो, वे उन्हें(२) कई बलों और झटकों में बदल देते हैं। नब्र (ध्वनि का उभार), जहाँ भी अक्षरों के बीच होता है, वह केवल एक हमज़ है, चाहे वह दीर्घ हो या लघु। यदि यह कहा जाए: अब्दुल्ला बिन मुग़फ़्फ़ल ने रिवायत की है कि: अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपनी एक यात्रा के दौरान अपनी ऊंटनी पर सूरह अल-फ़तह पढ़ी, और अपने पाठ में तरजीअ (आवाज़ में कंपन) की। अल-बुखारी ने इसका उल्लेख किया है और तरजीअ के वर्णन में कहा: "आ, आ, आ," तीन बार(३)। हम कहते हैं: इसे इसके स्थान पर मद्द (दीर्घ स्वर) की पूर्णता के रूप में समझा जाता है। यह भी संभव है कि यह सवारी के हिलने के कारण उनकी आवाज़ का वर्णन हो। जैसा कि ऊँची आवाज़ में बोलने वाले के साथ होता है जब वह सवारी कर रहा होता है, सवारी के हिलने के कारण उसकी आवाज़ दब जाती है और टूट जाती है। जब यह संभावना मौजूद है, तो इसमें कोई दलील नहीं है। अबू मुहम्मद अब्दुल ग़नी बिन सईद अल-हाफ़िज़(४) ने क़तादा की हदीस से, अब्दुर्रहमान बिन अबी बकरा(५) से, और उन्होंने अपने पिता से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ का पाठ 'मद्द' (दीर्घ) था, उसमें कोई 'तरजीअ' (कंपन) नहीं था(६)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) उनका अर्थ है: अक्षर, जैसा कि पृष्ठ १०८ पर स्पष्ट किया गया है, सूरह और आयत के अर्थ का उल्लेख करने वाला अध्याय। (२) (ज़), (त) और (म) में: "उसे बनाया", और जो स्थापित है वह (द) से है। (३) सहीह अल-बुखारी (५०४७) और (७५४०), और पहले पृष्ठ २१-२२ पर। (४) मिस्र के हदीस विद्वान, उनकी पुस्तक 'अल-मुतलिफ़ वल-मुख़्तलिफ़' है, उनकी मृत्यु (४०९ हिजरी) में हुई। अस-सियार १७/२६८। (५) (ज़), (द) और (म) में विकृत होकर "अबू बक्र" हो गया है, और जो स्थापित है वह (ज़) से है, और यही सही है। (६) इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत (४७४४) में और इब्न अदी ने अल-कामिल ७/२५४४ में (वलीद बिन अल-कासिम अल-हमदानी की जीवनी में) निकाला है। इसके सूत्र में उमर बिन मूसा है, जिसे इब्न वजीह के नाम से जाना जाता है। इब्न अदी ने कहा: वह हदीसें

गढ़ता है। अल-धहाबी ने इसे अपने मीज़ान ४/३४४ में (उल्लेखित वलीद की जीवनी में) उद्धृत किया और कहा: उमर इसे बताने में अकेला है, और वह आरोपी है। अल-सुयूती ने अल-जामी अस-सगीर में इसे अच्छा (हसन) बताया है; तो अल-मुनावी ने 'अल-फ़ैद' ५/१७३ में उनका पीछा करते हुए कहा: यह वैसा नहीं है जैसा उन्होंने सोचा था, क्योंकि अल-हैथमी ने कहा [अल-मजमा २/२६६ में]: इसमें उमर बिन वजीह है, और वह कमज़ोर है। इब्न अल-अथिर ने अन-निहाया २/२०२ में इस रिवायत की व्याख्या करते हुए कहा: इसका अर्थ यह है कि वह उस समय सवारी नहीं कर रहे थे, इसलिए उनके पाठ में तरजीअ नहीं हुआ। हम कहते हैं: अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से यह सही साबित है कि नबी ﷺ का पाठ 'मद्द' (दीर्घ) था, जैसा कि अहमद (१२२८३), अल-बुखारी (५०४६) और अन्य ने निकाला है, और पहले पृष्ठ १८-१९ पर।

٣٠ مقدمة المصنف

...ان لوگوں کے بارے میں جو حروف کے مخارج، مد، ادغام، اظہار اور قرات کی دیگر کیفیات میں گہرا علم رکھتے ہیں۔ پھر یہ کہ ترجیع (آواز میں تھرھراہٹ) اور تطریب (لے کے ساتھ پڑھنا) میں ان حروف پر ہمزہ لگانا جو مہموز نہیں ہیں، اور ان کو کھینچنا (مد کرنا) جو ممدود نہیں ہیں، تو اس سے ایک الف کئی الفوں میں، ایک واو کئی واؤوں میں، اور ایک شبہہ (حرکت) کئی شبہات(١) میں بدل جاتا ہے۔ یہ قرآن میں اضافے کا باعث بنتا ہے جو کہ ممنوع ہے۔ اگرچہ یہ نبر (آواز کا ابھار) اور ہمزہ کے مقام کے مطابق ہو، پھر بھی وہ انہیں(٢) کئی نبرات اور ہمزات بنا دیتے ہیں۔ نبرہ حروف میں جہاں کہیں بھی واقع ہو، وہ صرف ایک ہی ہمزہ ہے، خواہ وہ ممدود ہو یا مقصورہ۔ اگر یہ کہا جائے کہ: عبد اللہ بن مغفل سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ایک سفر کے دوران اپنی سواری پر سورہ الفتح کی تلاوت فرمائی، تو آپ ﷺ نے اپنی قرات میں ترجیع کی۔ امام بخاری نے اس کا ذکر کیا ہے اور ترجیع کی صفت میں فرمایا: "آ، آ، آ،" تین مرتبہ(٣)۔ ہم کہتے ہیں کہ: اسے اس کے مقام پر مد کی تسکین (پورا کرنے) پر محمول کیا جائے گا۔ یہ بھی ممکن ہے کہ یہ سواری کے ہلنے کی وجہ سے آپ کی آواز کی کیفیت کا بیان ہو۔ جیسا کہ بلند آواز سے پڑھنے والے کے ساتھ ہوتا ہے جب وہ سوار ہو، تو سواری کے جھٹکوں کی وجہ سے آواز دب جاتی ہے اور کٹ کٹ کر نکلتی ہے۔ جب اس کا امکان موجود ہے، تو اس میں (ترجیع کے جواز پر) کوئی دلیل نہیں ہے۔ اور ابو محمد عبد الغنی بن سعید الحافظ(٤) نے قتادہ کی حدیث سے، عبد الرحمن بن ابی بکرۃ(٥) سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کی قرات مد کے ساتھ تھی، اس میں ترجیع نہیں تھی(٦)۔

حواشی: (۱) ان کی مراد حروف ہیں، جیسا کہ صفحہ ۱۰۸، باب 'سورہ اور آیت کے معنی کا ذکر' میں صراحت کی گئی ہے۔ (۲) (ز)، (ط) اور (م) کے نسخوں میں 'صیروہا' (واحد مؤنث) ہے، اور جو متن میں ہے وہ (د) کے نسخے سے ہے۔ (۳) صحیح بخاری (۵۰۴۷) اور (۷۵۴۰)، اور اس سے پہلے صفحات ۲۱-۲۲ پر گزر چکا ہے۔ (۴) دیارِ مصر کے محدث، ان کی کتاب 'المؤتلف والمختلف' ہے، ان کی وفات (۴۰۹ ھ) ।ई हुई السیر ۱۷/۲۶۸۔ (۵) (ظ)، (د) اور (م) کے نسخوں میں تحریف ہو کر 'ابی بکر' ہو گیا ہے، جبکہ (ز) میں 'ابی بکرۃ' ہے اور یہی درست ہے۔ (۶) اسے طبرانی نے 'الاوسط' (۴۷۴۴) میں اور ابن عدی نے 'الکامل' ۷/۲۵۴۴ میں (ولید بن القاسم ہمدانی کے تذکرے میں) روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں عمر بن موسیٰ ہے جو ابن وجیہ کے نام سے معروف ہے۔ ابن عدی نے کہا: وہ حدیثیں گھڑتا ہے۔ ذہبی نے اپنی کتاب 'میزان الاعتدال' ۴/۳۴۴ میں (مذکورہ ولید کے تذکرے میں) اسے درج کیا اور کہا: عمر اسے روایت کرنے میں اکیلا ہے اور وہ متہم (مشکوک) ہے۔ سیوطی نے 'الجامع الصغیر' میں اسے حسن قرار دیا، جس پر مناوی نے 'الفیض' ۵/۱۷۳ میں تعاقب کرتے ہوئے کہا: یہ ویسا نہیں جیسا انہوں نے گمان کیا، کیونکہ ہیثمی نے ['المجمع' ۲/۲۶۶ میں] کہا ہے کہ اس میں عمر بن وجیہ ہے اور وہ ضعیف ہے۔ ابن اثیر نے 'النہایۃ' ۲/۲۰۲ میں اس روایت کی وضاحت کرتے ہوئے کہا: اس کی وجہ یہ ہے کہ اس وقت آپ ﷺ سوار نہیں تھے، اس لیے قرات میں ترجیع پیدا نہیں ہوئی۔ ہم کہتے ہیں کہ: حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے یہ صحیح طور پر ثابت ہے کہ نبی ﷺ کی قرات مد کے ساتھ تھی، جیسا کہ احمد (۱۲۲۸۳)، بخاری (۵۰۴۶) اور دیگر نے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے صفحات ۱۸-۱۹ پر گزر چکا ہے۔

31 How to Recite the Book of Allah Almighty

Ibn Jurayj (1) narrated from Ata (2), from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah ﷺ had a muezzin who used to chant the Adhan melodiously. So the Messenger of Allah ﷺ said: "The Adhan is simple and easy-going; so if your Adhan is simple and easy-going, fine, otherwise do not give the Adhan." Al-Daraqutni (3) recorded it in his "Sunan" (4). If the Prophet ﷺ forbade that in the Adhan, it is even more fitting that he would not permit it in the Quran, which the Most Merciful has protected, saying - and His word is the truth -: {Indeed, it is We who sent down the message [i.e., the Quran] and indeed, We will be its guardian} [Al-Hijr: 9]. And the Almighty said: {Falsehood cannot approach it from before it or from behind it; [it is] a revelation from a [Lord who is] Wise and Praiseworthy} [Fussilat: 42]. I say: This disagreement only concerns when the meaning of the Quran is still understood despite the repetition of sounds and excessive trilling. However, if it goes beyond that to the point where its meaning is not understood, then that is forbidden by consensus, as is done by the reciters in the Egyptian lands who recite before kings and at funerals, and receive wages and prizes for it. Their effort has gone astray, and their deeds have failed; they thus deem it lawful to change the Book of Allah, and they make it easy for themselves to be bold towards Allah by adding to His revelation what is not in it, out of ignorance of their religion, straying from the Sunnah of their Prophet, rejecting the conduct of the righteous among their predecessors, and inclining towards what Satan beautifies for them of their deeds {while they think that they are doing well in work} [Al-Kahf: 104]. They wander blindly in their error and play with the Book of Allah. To Allah we belong and to Him we shall return. However, the Truthful One (Prophet Muhammad ﷺ) informed that this would happen, and it was as he informed ﷺ: Mentioned by Imam Al-Hafiz Abu Al-Hasan Razin (6), and Abu Abdullah Al-Tirmidhi Al-Hakim in "Nawadir al-Usul" (7), from the Hadith of Hudhayfah that...

(1) Abd al-Malik ibn Abd al-Aziz ibn Jurayj, Abu al-Walid al-Qurashi, the Imam, and he was the first to record knowledge in Mecca. Died in the year (150 AH). Siyar 6/325. (2) He is Ata ibn Abi Rabah, Abu Muhammad al-Qurashi, the Mufti of the Haram, died in the year (115 AH). Siyar 5/78. (3) Ali ibn Umar ibn Ahmad, Abu al-Hasan al-Baghdadi, al-Hafiz, author of many works, including: Al-Sunan and Al-Ilal, died in the year (385 AH). Siyar 16/449. (4) 2/86, and in its chain of narration is Ishaq ibn Abi Yahya al-Ka'bi, the narrator from Ibn Jurayj. Al-Dhahabi said in Al-Mizan 1/205: He is ruined, bringing rejected narrations from reliable sources, and he mentioned this Hadith for him. (5) In (m): Abu al-Husayn, which is an error. (6) He is Razin ibn Mu'awiyah ibn Ammar, al-

Abdari, al-Andalusi, al-Saraqusti, the scholar of Hadith, he has the book Tajrid al-Sahah. Died in the year (535 AH). Siyar 20/204. (7) p. 334, and Al-Hakim al-Tirmidhi: He is Muhammad ibn Ali ibn al-Hasan, he has compilations, wisdom, and sermons. He came to Nishapur and narrated there in the year (285 AH), died around the year (320) AH. Siyar 13/439.

31 अल्लाह तआला की किताब की तिलावत करने का तरीका

इब्न जुराइज (1) ने अता (2) से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ का एक मुअज़िन था जो अज़ान को बहुत लयबद्ध (गाकर) पढ़ता था। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अज़ान सरल और आसान है; अगर तुम्हारी अज़ान सरल और आसान है तो ठीक है, वरना अज़ान न दो।" इसे दारक़ुत्नी (3) ने अपनी "सुनन" (4) में निकाला है। जब नबी ﷺ ने अज़ान में इससे मना फरमाया है, तो यह और भी ज़्यादा उचित है कि वह इसे कुरआन में जायज़ न ठहराएं जिसकी हिफाज़त रहमान (अल्लाह) ने की है, और फरमाया - और उनका कहना सत्य है -: {बेशक हमने ही इस ज़िक्र (कुरआन) को उतारा है और बेशक हम ही इसके रक्षक हैं} [अल-हिज्र: 9]। और अल्लाह तआला ने फरमाया: {झूठ इसके पास न इसके आगे से आ सकता है और न इसके पीछे से; (यह) हिकमत वाले, प्रशंसा के योग्य (अल्लाह) की ओर से उतारा हुआ है} [फुस्सिलत: 42]। मैं कहता हूँ: यह मतभेद तब तक है जब तक कुरआन का अर्थ समझ में आता रहे, चाहे आवाज़ों को दोहराना और बहुत अधिक लयबद्धता ही क्यों न हो। लेकिन अगर बात इससे आगे बढ़ जाए कि उसका अर्थ समझ में न आए, तो विद्वानों की सर्वसम्मति (इज्मा) से वह हराम है, जैसा कि मिस्र के कारी करते हैं जो राजाओं के सामने और जनाजों में पढ़ते हैं, और इसके बदले में मज़दूरी और पुरस्कार लेते हैं। उनकी कोशिश बेकार हो गई और उनका काम बर्बाद हो गया; वे इसके ज़रिए अल्लाह की किताब को बदलना जायज़ समझते हैं, और अपने धर्म की अज्ञानता, अपने नबी की सुन्नत से हटने, अपने पूर्वजों में से नेक लोगों के तरीके को छोड़ने और शैतान द्वारा उनके कामों को सजा-सँवार कर पेश करने के कारण अल्लाह पर जुर्रत करना आसान समझते हैं {हालांकि वे समझते हैं कि वे अच्छा काम कर रहे हैं} [अल-कहफ: 104]। वे अपनी गुमराही में भटक रहे हैं और अल्लाह की किताब के साथ खेल रहे हैं। बेशक हम अल्लाह ही के हैं और उसी की तरफ लौटने वाले हैं। लेकिन सच्चे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने खबर दी है कि ऐसा होगा, और वैसा ही हुआ जैसा उन्होंने ﷺ ने खबर दी थी: इमाम हाफिज़ अबू अल-हसन रज़ीन (6) और अबू अब्दुल्ला अत-तिर्मिज़ी अल-हाकिम ने "नवादिद अल-उसूल" (7) में हुज़ैफ़ा की हदीस से ज़िक्र किया है कि...

(1) अब्दुल मलिक बिन अब्दुल अज़ीज़ बिन जुराइज, अबू अल-वलीद अल-कुरैशी, इमाम, और वह मक्का में सबसे पहले ज्ञान (इल्म) संकलित करने वाले थे। हिजरी वर्ष (150) में मृत्यु हुई। अस-सियर 6/325। (2) वह अता बिन अबी रबाह हैं, अबू मुहम्मद अल-कुरैशी, हरम के मुफ्ती, हिजरी वर्ष (115) में मृत्यु हुई। अस-सियर 5/78। (3) अली बिन उमर बिन अहमद, अबू अल-हसन अल-

बगदादी, अल-हाफिज़, कई किताबों के लेखक, जिनमें शामिल हैं: अस-सुनन, और अल-इलाल, हिजरी वर्ष (385) में मृत्यु हुई। अस-सियर 16/449। (4) 2/86, और इसकी सनद में इसहाक़ बिन अबी यह्या अल-काबी है जो इब्न जुराइज से रिवायत करने वाला है। अज़-ज़हबी ने अल-मीज़ान 1/205 में कहा है: वह बर्बाद है, विश्वसनीय लोगों से मुनकर (अस्वीकृत) रिवायतें लाता है, और उन्होंने उसके लिए इस हदीस का उल्लेख किया है। (5) (म) में: अबू अल-हुसैन, और यह गलत है। (6) वह रज़ीन बिन मुआविया बिन अम्मार, अल-अब्दरी, अल-अंदलुसी, अस-सरकुस्ती, मुहद्दिस हैं, उनकी किताब "तजरीद अस-सिहाह" है। हिजरी वर्ष (535) में मृत्यु हुई। अस-सियर 20/204। (7) पृष्ठ 334, और अल-हाकिम अत-तिर्मिज़ी: वह मुहम्मद बिन अली बिन अल-हसन हैं, उनकी रचनाएँ हिकमतें और उपदेश हैं। वह निशापुर आए और वहाँ हिजरी वर्ष (285) में रिवायतें बयान कीं, हिजरी वर्ष (320) के आसपास मृत्यु हुई। अस-सियर 13/439।

31 اللہ تعالیٰ کی کتاب کی تلاوت کا طریقہ

ابن جریج (1) نے عطا (2) سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے ایک مؤذن تھے جو اذان میں خوش الحانی سے نغمہ سرائی کرتے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بیشک اذان سادہ اور سہل ہے، پس اگر تمہاری اذان سادہ اور سہل ہو (تو ٹھیک ہے)، ورنہ اذان نہ دو»۔ اسے دارقطنی (3) نے اپنی «سنن» (4) میں روایت کیا ہے۔ پس جب نبی ﷺ نے اذان میں اس سے منع فرمایا ہے، تو اس قرآن میں یہ بدرجہ اولیٰ ممنوع ہونا چاہیے جس کی حفاظت رحمن نے کی ہے، اور فرمایا - اور ان کا قول حق ہے -: ﴿بیشک ہم ہی نے یہ ذکر (قرآن) نازل کیا ہے اور بیشک ہم ہی اس کے نگہبان ہیں﴾ [الحجر: 9]۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿باطل اس کے پاس نہ اس کے آگے سے آ سکتا ہے اور نہ اس کے پیچھے سے؛ (یہ) حکمت والے، تعریفوں والے (اللہ) کی طرف سے نازل کردہ ہے﴾ [فصلت: 42]۔ میں کہتا ہوں: یہ اختلاف تب تک ہے جب تک آوازوں کو دہرانے اور کثرت ترجیع (لہرانے) کے باوجود قرآن کا معنی سمجھ میں آتا رہے۔ لیکن اگر معاملہ اس سے بڑھ جائے کہ اس کا معنی سمجھ نہ آئے، تو بالاتفاق وہ حرام ہے، جیسا کہ بلاد مصر کے وہ قراء کرتے ہیں جو بادشاہوں کے سامنے اور جنازوں پر پڑھتے ہیں، اور اس پر اجرتیں اور انعامات لیتے ہیں۔ ان کی کوشش رائیگاں گئی اور ان کا عمل ضائع ہوا؛ وہ اس کے ذریعے اللہ کی کتاب کو بدلنا حلال سمجھتے ہیں، اور اپنے دین سے جہالت، اپنے نبی کی سنت سے انحراف، اپنے اسلاف میں سے صالحین کے طریقے کو چھوڑنے اور شیطان کے ان کے اعمال کو مزین کر دینے کی وجہ سے اللہ پر جرات کرنا اپنے لیے آسان سمجھتے ہیں ﴿حالانکہ وہ یہ سمجھتے ہیں کہ وہ اچھے کام کر رہے ہیں﴾ [الکہف: 104]۔ پس وہ اپنی گمراہی میں بھٹک رہے ہیں، اور اللہ کی کتاب کے ساتھ کھیل رہے ہیں، پس ہم اللہ ہی کے ہیں اور اسی کی طرف لوٹنے

والے ہیں۔ لیکن سچے نبی ﷺ نے خبر دی ہے کہ ایسا ہوگا، پس ویسا ہی ہوا جیسا انہوں نے خبر دی تھی ﷺ: امام حافظ ابو الحسن رزین (6) اور ابو عبداللہ الترمذی الحکیم نے «نوادر الاصول» (7) میں حضرت حذیفہ کی حدیث سے ذکر کیا ہے کہ...

(1) عبد الملک بن عبد العزیز بن جریج، ابو الولید القرشی، امام، اور وہ مکہ میں علم کو سب سے پہلے مدون کرنے والے ہیں۔ سن (150ھ) میں وفات پائی۔ السیر 325/6۔ (2) وہ عطا بن ابی رباح ہیں، ابو محمد القرشی، مفتی حرم، سن (115ھ) میں وفات پائی۔ السیر 78/5۔ (3) علی بن عمر بن احمد، ابو الحسن البغدادی، حافظ، کئی تصانیف کے مالک، منجملہ: السنن، اور العلل، سن (385ھ) میں وفات پائی۔ السیر 449/16۔ (4) 86/2، اور اس کی سند میں اسحاق بن ابی یحیی الکعبی ہے جو ابن جریج سے روایت کرنے والا ہے، الذہبی نے المیزان 205/1 में कहा: وہ ہلاک ہے، ثقہ لوگوں سے منکر روایات لاتا ہے، اور انہوں نے اس کے لیے یہ حدیث ذکر کی ہے۔ (5) (م) میں: ابو الحسین، اور یہ غلط ہے۔ (6) وہ رزین بن معاویہ بن عمار، العبدری، الاندلسی، السرقسطی، محدث ہیں، ان کی کتاب تجرید الصحاح ہے۔ سن (535ھ) میں وفات پائی۔ السیر 204/20۔ (7) ص 334، اور الحکیم الترمذی: وہ محمد بن علی بن الحسن ہیں، ان کی تصنیفات، حکمتیں اور مواعظ ہیں، نیشاپور آئے اور وہاں سن (285ھ) میں حدیث بیان کی، سن (320ھ) کے قریب وفات پائی۔ السیر ا439/13

The Messenger of Allah ﷺ said: "Recite the Qur'an with the melodies and voices of the Arabs, and beware of the melodies of the people of passion (1), and the melodies (2) of the people of the two books. After me, there will come a people who will recite the Qur'an with a warbling similar to singing and wailing. It will not pass beyond their throats. Their hearts are enchanted, as are the hearts of those who admire them." Melodies (Al-Luhun): plural of melody (lahn), which is chanting, warbling the voice, and beautifying it in recitation, poetry, and singing (3). Our scholars said: It is likely that what the reciters of our time do before preachers and in gatherings, using foreign melodies, is what the Messenger of Allah ﷺ forbade. Warbling (At-Tarji') in recitation: repeating letters, like the recitation of Christians. Tarteel (Measured recitation) in recitation: it is slowness, deliberation, and making clear the letters and vowels, resembling a "regularly-set mouth" (ath-thaghr al-murtal), which is compared to the flower of a chamomile plant. This is what is required in reciting the Qur'an; Allah Almighty said: {And recite the Qur'an with measured recitation} [Al-Muzzammil: 4]. Umm Salama was asked about the recitation and prayer of the Messenger of Allah ﷺ. She said: "What do you have to do with his prayer?" Then she described his recitation, and she described a distinct recitation, letter by letter. Reported by an-Nasa'i, Abu Dawud, and at-Tirmidhi, who said: This is a good, authentic, rare (hasan sahih gharib) hadith (4).

Chapter: Warning the people of the Qur'an and knowledge against showing off and other things.

Allah Almighty said: {Worship Allah and associate nothing with Him} [An-Nisa: 36]. And He Almighty said: {So whoever would hope for the meeting with his Lord - let him do righteous work and not associate in the worship of his Lord anyone} [Al-Kahf: 110]. Muslim narrated from Abu Hurayrah who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "The first of the people whose case will be decided on the Day of Resurrection will be a man who died a martyr. He will be brought, Allah will make him recognize His favors, and he will recognize them. He (Allah) will say: 'What did you do..."

(1) In Fada'il Abi Ubayd, Shu'ab al-Iman, and al-Ilal al-Mutanahiyah: debauchery (al-fisq). (2) In manuscript (ظ): warbling (tarji'). (3) A weak (da'if) hadith. Reported by Abu Ubayd in Fada'il al-Qur'an p. 80, at-Tabarani in al-Awsat (7219), Ibn Adi in al-Kamil 2/510-511, al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2649) and (2650), and Ibn al-Jawzi in al-Ilal al-Mutanahiyah (160). He said: This is an unauthentic hadith. (4) Sunan an-Nasa'i

2/181 and 3/214, Sunan Abi Dawud (1466), and Sunan at-Tirmidhi (2923), and it is in al-Musnad (26526).

लेखक का परिचय | ३२

अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कुरान को अरबों की धुनों और आवाजों में पढ़ो, और वासना के लोगों (१) की धुनों और दो किताबों (यहूदियों और ईसाइयों) के लोगों की धुनों (२) से बचो। मेरे बाद ऐसे लोग आएंगे जो कुरान को गाने और मातम की तरह तरजीअ (स्वर का उतार-चढ़ाव) के साथ पढ़ेंगे। वह उनके गले से नीचे नहीं उतरेगा। उनके दिल गुमराह हैं, और उनके दिल भी जो उनकी स्थिति पर मुग्ध हैं।" लहुन (Luhun): लहन (Lahn) का बहुवचन है, जिसका अर्थ है लयबद्ध गान, स्वर का उतार-चढ़ाव, और इसे पाठ, कविता और गायन (३) में सुंदर बनाना। हमारे विद्वानों ने कहा: ऐसा लगता है कि हमारे समय के कारी (पाठक) उपदेशकों के सामने और सभाओं में जो कुछ करते हैं, वह उन अजनबियों की धुनें हैं जिनसे अल्लाह के रसूल ﷺ ने मना किया था। पाठ में तरजीअ (Tarji'): ईसाइयों के पाठ की तरह अक्षरों को दोहराना है। पाठ में तरतील (Tarteel): इसमें ठहराव, सावधानी और अक्षरों तथा मात्राओं को स्पष्ट करना है, जैसे कि 'मुर्तल' दांतों वाली मुस्कान (थग्र अल-मुर्तल), जिसकी तुलना कैमोमाइल के फूल से की जाती है। कुरान पढ़ने में यही आवश्यक है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और कुरान को ठहर-ठहेर कर (तरतील के साथ) पढ़िए} [अल-मुज्जम्मिल: ४]। उम्म सलमा से अल्लाह के रसूल ﷺ के पाठ और उनकी नमाज के बारे में पूछा गया। उन्होंने कहा: "तुम्हें उनकी नमाज से क्या लेना-देना?" फिर उन्होंने उनके पाठ का वर्णन किया, तो वह एक-एक अक्षर को स्पष्ट रूप से वर्णन कर रही थीं। इसे नसाई, अबू दाऊद और तिरमिज़ी ने रिपोर्ट किया है, और उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह गरीब हदीस है (४)।

अध्याय: कुरान और ज्ञान के लोगों को दिखावे और अन्य चीजों से चेतावनी

अल्लाह तआला ने फरमाया: {और अल्लाह की इबादत करो और उसके साथ किसी को शरीक न करो} [अन-निसा: ३६]। और उसने फरमाया: {तो जो कोई अपने रब से मिलने की आशा रखता हो, उसे चाहिए कि वह नेक काम करे और अपने रब की इबादत में किसी को शरीक न करे} [अल-कहफ: ११०]। मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "क़यामत के दिन सबसे पहले जिस व्यक्ति का फैसला किया जाएगा, वह एक शहीद होगा। उसे लाया जाएगा, अल्लाह उसे अपनी नेमतों की पहचान कराएगा, और वह उन्हें पहचान लेगा। वह (अल्लाह) कहेगा: 'तूने क्या अमल किया..."

(१) 'फज़ाइल अबी उबैद', 'शुअब अल-ईमान' और 'अल-इलाल अल-मुतानाहिया' में: 'अल-फिस्क' (अधर्म)। (२) पांडुलिपि (ظ) में: 'तरजीअ'। (३) यह एक कमजोर (दईफ़) हदीस है। इसे अबू उबैद ने 'फज़ाइल अल-कुरान' पृ. ८० में, अत-तबरानी ने 'अल-औसत' (७२१९) में, इब्न अदी ने 'अल-कामिल' २/५१०-५११ में, अल-बैहकी ने 'शुअब अल-ईमान' (२६४९) और (२६५०) में, और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-इलाल अल-मुतानाहिया' (१६०) में रिपोर्ट किया है। उन्होंने कहा: यह हदीस सही नहीं है। (४) सुनन अन-नसाई २/१८१ और ३/२१४, सुनन अबू दाऊद (१४६६), और सुनन अत-तिरमिज़ी (२९२३), और यह अल-मुसनद (२६५२६) में है।

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”قرآن کو عربوں کے لہجوں اور ان کی آوازوں میں پڑھو، اور عشاق (۱) کے لہجوں اور اہل کتاب (۲) کے لہجوں سے بچو۔ میرے بعد ایسے لوگ آئیں گے جو قرآن کو گانے اور نوحہ کی طرح ترجیع (آواز کے اتار چڑھاؤ) کے ساتھ پڑھیں گے، وہ ان کے حلق سے نیچے نہیں اترے گا، ان کے دل فتنہ زدہ ہوں گے، اور ان لوگوں کے دل بھی جو ان کے حال پر خوش ہوتے ہیں۔“ لحون: لحن کی جمع ہے، اور وہ ترنم، آواز کو لوٹانا، اور اسے قرات، شعر اور نغمہ (۳) کے ساتھ سنوارنا ہے۔ ہمارے علماء نے کہا: ایسا لگتا ہے کہ ہمارے زمانے کے قراء وعظ کی مجلسوں میں اور دیگر محفلوں میں جو کچھ کرتے ہیں، وہ ان عجمی لہجوں میں سے ہے جن سے رسول اللہ ﷺ نے منع فرمایا ہے۔ قرات میں ترجیع: حروف کو دہرانا ہے، جیسے عیسائیوں کی قرات۔ اور قرات میں ترتیل: اس میں ٹھہراؤ، اطمینان اور حروف و حرکات کو واضح کرنا ہے، جیسا کہ 'ثغر مرتل' (خوبصورت دانتوں) سے تشبیہ دی گئی ہے، جس کی تشبیہ گلِ بابونہ سے دی جاتی ہے۔ قرآن کی قرات میں یہی مطلوب ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور قرآن کو خوب ٹھہر ٹھہر کر پڑھا کرو} [المزمل: ۴]۔ ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے رسول اللہ ﷺ کی قرات اور آپ کی نماز کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: تمہیں آپ کی نماز سے کیا لینا دینا؟ پھر آپ کی قرات کی کیفیت بیان کی، تو وہ ایک ایک حرف کو الگ الگ بیان کر رہی تھیں۔ اسے نسائی، ابو داؤد اور ترمذی نے روایت کیا ہے، اور (امام ترمذی نے) کہا: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے (۴)۔

باب: اہل قرآن اور اہل علم کو ریا کاری وغیرہ سے ڈرانے کا بیان

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور تم سب اللہ کی بندگی کرو اور اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ ٹھہراؤ} [النساء: ۳۶]۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پس جو کوئی اپنے رب سے ملنے کی امید رکھتا ہو اسے

چاہیے کہ وہ نیک عمل کرے اور اپنے رب کی عبادت میں کسی کو شریک نہ کرے} [الکھف: ۱۱۰]۔ امام مسلم نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "قیامت کے دن لوگوں میں سے سب سے پہلے جس شخص کا فیصلہ کیا جائے گا وہ ایک شہید ہوگا، اسے لایا جائے گا، اللہ تعالیٰ اسے اپنی نعمتوں کی پہچان کروائے گا تو وہ انہیں پہچان لے گا۔ اللہ فرمائے گا: تم نے کیا عمل کیا..."

(۱) فضائل ابی عبید، شعب الایمان اور العلل المتناھیہ میں 'الفسق' ہے۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: 'وترجیع' ہے۔ (۳) یہ حدیث ضعیف ہے، اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص ۸۰ میں، طبرانی نے الاوسط (۷۲۱۹) میں، ابن عدی نے الکامل ۲/ ۵۱۰ - ۵۱۱ میں، بیہقی نے شعب الایمان (۲۶۴۹) اور (۲۶۵۰) میں، اور ابن جوزی نے العلل المتناھیہ (۱۶۰) میں روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث صحیح نہیں ہے۔ (۴) سنن نسائی ۲/ ۱۸۱ اور ۳/ ۲۱۴، سنن ابی داؤد (۱۴۶۶)، اور سنن ترمذی (۲۹۲۳)، اور یہ مسند (۲۶۵۲۶) میں ہے۔

Warning the people of the Qur'an from ostentation - Page 33

...in it? He said: 'I fought for Your sake until I was martyred.' He [Allah] said: 'You lied. Instead, you fought so that it would be said: [1] "Brave," and it was said.' Then he was ordered [to be taken], and was dragged on his face until he was cast into the Fire. And a man who acquired knowledge and taught it, and recited the Qur'an. He was brought forth, and [Allah] made known to him His favors, and he recognized them. He said: 'What did you do with them?' He said: 'I acquired knowledge and taught it, and recited the Qur'an for Your sake.' He said: 'You lied. Instead, you acquired knowledge so that it would be said: "Scholar," and you recited the Qur'an so that it would be said: "He [2] is a reciter," and it was said.' Then he was ordered [to be taken], and was dragged on his face until he was cast into the Fire. And a man to whom Allah gave abundance, and gave him all kinds of wealth. He was brought forth, and [Allah] made known to him His favors, and he recognized them. He said: 'What did you do with them?' He said: 'I did not leave any path in which You love that spending should be done, but I spent in it for Your sake.' He said: 'You lied. Instead, you did so that it would be said: "He is generous," and it was said.' Then he was ordered [to be taken], and was dragged on his face, then [3] cast into the Fire." [4] Al-Tirmidhi said about this Hadith: "Then the Messenger of Allah (peace be upon him) struck my knee and said: 'O Abu Hurayrah, those three are the first of Allah's creation for whom the Fire will be fueled on the Day of Resurrection.'" [5] Abu Hurayrah: His name is Abdullah, and it was said: Abdul-Rahman. He said: "I was given the nickname (kunya) Abu Hurayrah because I carried a kitten (hirrah) in my sleeve. The Messenger of Allah (peace be upon him) saw me and said: 'What is this?' I said: 'A kitten.' He said: 'O Abu Hurayrah.'" [6] Ibn Abd al-Barr said: "This Hadith concerns those who did not intend the Face of Allah the Almighty with their deed and knowledge." [7] It was narrated from the Prophet (peace be upon him) that he said: "Whoever seeks knowledge for other than Allah, or intends by it other than Allah, let him take his seat in the Fire." [8]

Footnotes: (1) In (m): "So that it is said". (2) The word "he" is not in (d). (3) In (z): "until". (4) Sahih Muslim (1905), and it is in Al-Musnad with number (8277). (5) Sunan al-Tirmidhi (2382). (6) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Isti'ab in the biography of Abu Hurayrah 12/171 (on the margin of Al-Isabah). (7) Jami' Bayan al-Ilm wa Fadlih, p. 240. (8) Narrated by al-Tirmidhi (2655), an-Nasa'i in al-Kubra (5879), Ibn Majah (258), and Ibn Adi in al-Kamil 5/1827 through Khalid bin Durayk from Ibn Umar. Al-Tirmidhi said: A "Hasan Gharib" Hadith. Its chain is interrupted, as al-Mizzi mentioned in

Tahdhib al-Kamal that Khalid bin Durayk narrated from Abdullah bin Umar but did not meet him.

दिखावे से कुरान वालों को चेतावनी - पृष्ठ ३३

...उसमें? उसने कहा: 'मैंने तेरे लिए लड़ाई की यहाँ तक कि मैं शहीद हो गया।' उसने [अल्लाह] कहा: 'तूने झूठ बोला। बल्कि, तूने इसलिए लड़ाई की ताकि कहा जाए: [१] "बहादुर," और ऐसा कहा गया।' फिर उसके बारे में आदेश दिया गया, और उसे उसके चेहरे के बल घसीटा गया यहाँ तक कि उसे आग में डाल दिया गया। और एक आदमी जिसने ज्ञान प्राप्त किया और उसे सिखाया, और कुरान का पाठ किया। उसे लाया गया, और [अल्लाह] ने उसे अपनी नेमतों (उपहारों) से अवगत कराया, और उसने उन्हें पहचान लिया। उसने कहा: 'तूने उनके साथ क्या किया?' उसने कहा: 'मैंने ज्ञान प्राप्त किया और उसे सिखाया, और तेरे लिए कुरान का पाठ किया।' उसने कहा: 'तूने झूठ बोला। बल्कि, तूने इसलिए ज्ञान प्राप्त किया ताकि कहा जाए: "विद्वान," और तूने इसलिए कुरान पढ़ा ताकि कहा जाए: "वह [२] एक कारी (पाठक) है," और ऐसा कहा गया।' फिर उसके बारे में आदेश दिया गया, और उसे उसके चेहरे के बल घसीटा गया यहाँ तक कि उसे आग में डाल दिया गया। और एक आदमी जिसे अल्लाह ने प्रचुरता दी, और उसे सभी प्रकार का धन दिया। उसे लाया गया, और [अल्लाह] ने उसे अपनी नेमतों से अवगत कराया, और उसने उन्हें पहचान लिया। उसने कहा: 'तूने उनके साथ क्या किया?' उसने कहा: 'मैंने कोई ऐसा रास्ता नहीं छोड़ा जिसमें तू खर्च करना पसंद करता है, सिवाय इसके कि मैंने उसमें तेरे लिए खर्च किया।' उसने कहा: 'तूने झूठ बोला। बल्कि, तूने ऐसा इसलिए किया ताकि कहा जाए: "वह उदार है," और ऐसा कहा गया।' फिर उसके बारे में आदेश दिया गया, और उसे उसके चेहरे के बल घसीटा गया, फिर [३] आग में डाल दिया गया।" [४] अल-तिर्मिज़ी ने इस हदीस के बारे में कहा: "फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मेरे घुटने पर मारा और कहा: 'ऐ अबू हुरैरा, वे तीन अल्लाह की पहली रचना हैं जिनके लिए कयामत के दिन आग भड़काई जाएगी।'" [५] अबू हुरैरा: उनका नाम अब्दुल्ला है, और कहा गया: अब्दुर-रहमान। उन्होंने कहा: "मुझे अबू हुरैरा उपनाम (कुनियत) दिया गया क्योंकि मैं अपनी आस्तीन में एक बिल्ली का बच्चा (हिर्रह) ले गया था। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मुझे देखा और कहा: 'यह क्या है?' मैंने कहा: 'बिल्ली का बच्चा।' उन्होंने कहा: 'ऐ अबू हुरैरा'।" [६] इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: "यह हदीस उन लोगों के बारे में है जिन्होंने अपने काम और ज्ञान के साथ अल्लाह तआला की प्रसन्नता का इरादा नहीं किया।" [७] नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जिसने अल्लाह के अलावा किसी और के लिए ज्ञान मांगा, या उसके द्वारा अल्लाह के अलावा किसी और का इरादा किया, तो वह अपना ठिकाना आग में बना ले।" [८]

पादलेख (Footnotes): (१) (म) में: "ताकि कहा जाए"। (२) शब्द "वह", (द) में नहीं है। (३) (ज़) में: "यहाँ तक कि"। (४) सहीह मुस्लिम (१९०५), और यह अल-मुसनद में नंबर (८२७७) पर है। (५) सुनन अल-तिर्मिज़ी (२३८२)। (६) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-इस्तियाब में अबू हुरैरा की जीवनी १७१/१२ (अल-इसाबा के हाशिये पर) में उल्लेख किया गया है। (७) जामी बयान अल-इल्म व फज़लिह पृष्ठ २४०। (८) इसे तिर्मिज़ी (२६५५), अन-नसाई ने अल-कुबरा (५८७९) में, इब्न माजाह (२५८) ने, और इब्न अदी ने अल-कामिल ५/१८२७ में खालिद बिन दुरैक के माध्यम से इब्न उमर से रिवायत किया है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह "हसन गरीब" हदीस है। इसकी श्रृंखला टूटी हुई है, क्योंकि अल-मिज़ी ने तहज़ीब अल-कमाल में उल्लेख किया है कि खालिद बिन दुरैक ने अब्दुल्ला इब्न उमर से रिवायत की है लेकिन वह उनसे नहीं मिले थे।

اہل قرآن کو ریا کاری سے ڈرانا - صفحہ ۳۳

...اس میں؟ اس نے کہا: 'میں نے تیری خاطر جنگ کی یہاں تک کہ میں شہید ہو گیا۔' اس [اللہ] نے فرمایا: 'تو نے جھوٹ بولا، بلکہ تو اس لیے لڑا تاکہ کہا جائے: (۱) "بہادر"، اور ایسا کہہ دیا گیا۔' پھر اس کے بارے میں حکم دیا گیا، اور اسے اس کے منہ کے بل گھسیٹا گیا یہاں تک کہ اسے آگ میں ڈال دیا گیا۔ اور ایک شخص جس نے علم حاصل کیا اور اسے سکھایا، اور قرآن کی تلاوت کی، اسے لایا گیا، اللہ نے اسے اپنی نعمتیں یاد دلائیں تو اس نے ان کا اعتراف کیا۔ اللہ نے فرمایا: 'تو نے ان نعمتوں میں کیا عمل کیا؟' اس نے کہا: 'میں نے علم حاصل کیا اور اسے سکھایا، اور تیری خاطر قرآن پڑھا۔' اللہ نے فرمایا: 'تو نے جھوٹ بولا، بلکہ تو نے اس لیے علم حاصل کیا تاکہ کہا جائے کہ "عالم" ہے، اور تو نے قرآن اس لیے پڑھا تاکہ کہا جائے کہ وہ (۲) "قاری" ہے، اور ایسا کہہ دیا گیا۔' پھر اس کے بارے میں حکم دیا گیا، اور اسے اس کے منہ کے بل گھسیٹا گیا یہاں تک کہ اسے آگ میں ڈال دیا گیا۔ اور ایک شخص جسے اللہ نے وسعت دی، اور اسے ہر طرح کا مال عطا کیا، اسے لایا گیا، اللہ نے اسے اپنی نعمتیں یاد دلائیں تو اس نے ان کا اعتراف کیا۔ اللہ نے فرمایا: 'تو نے ان نعمتوں میں کیا عمل کیا؟' اس نے کہا: 'میں نے کوئی ایسی راہ نہیں چھوڑی جس میں تو خرچ کیا جانا پسند کرتا ہو مگر میں نے اس میں تیری خاطر خرچ کیا۔' اللہ نے فرمایا: 'تو نے جھوٹ بولا، بلکہ تو نے اس لیے کیا تاکہ کہا جائے کہ "وہ سخی ہے"، اور ایسا کہہ دیا گیا۔' پھر اس کے بارے میں حکم دیا گیا، اور اسے اس کے منہ کے بل گھسیٹا گیا، پھر (۳) آگ میں ڈال دیا گیا" (۴)۔ اور امام ترمذی نے اس حدیث کے بارے میں کہا: "پھر رسول اللہ ﷺ نے میرے گھٹنے پر مارا اور فرمایا: 'اے ابو ہریرہ، وہ تینوں اللہ کی مخلوق میں سب سے پہلے ہوں گے جن سے قیامت کے دن آگ بھڑکائی جائے گی' " (۵)۔ ابو ہریرہ: ان کا نام عبداللہ ہے، اور کہا گیا ہے کہ

عبدالرحمٰن ہے۔ انہوں نے کہا: "میری کنیت ابو ہریرہ اس لیے پڑی کہ میں نے اپنی آستین میں ایک بلی (ہرہ) اٹھائی ہوئی تھی، رسول اللہ ﷺ نے مجھے دیکھا تو فرمایا: 'یہ کیا ہے؟' میں نے کہا: 'بلی ہے'، آپ ﷺ نے فرمایا: 'اے ابو ہریرہ' " (۶)۔ ابن عبد البر نے کہا: "اور یہ حدیث ان لوگوں کے بارے میں ہے جنہوں نے اپنے عمل اور علم سے اللہ تعالیٰ کی رضا کا ارادہ نہیں کیا تھا" (۷)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے اللہ کے علاوہ کسی اور کے لیے علم حاصل کیا، یا اس کے ذریعے غیر اللہ کا ارادہ کیا، تو وہ اپنا ٹھکانہ جہنم میں بنا لے" (۸)۔

حواشی: (۱) (م) میں ہے: "تاکہ کہا جائے"۔ (۲) لفظ "وہ"، (د) میں نہیں ہے۔ (۳) (ظ) میں ہے: "یہاں تک کہ"۔ (۴) صحیح مسلم (۱۹۰۵) ، اور یہ مسند میں نمبر (۸۲۷۷) پر ہے۔ (۵) سنن ترمذی (۲۳۸۲)۔ (۶) ابن عبد البر نے الاستیعاب میں ابو ہریرہ کے ترجمہ ۱۲/۱۷۱ (الاصابہ کے حاشیہ پر) میں ذکر کیا ہے۔ (۷) جامع بیان العلم وفضلہ ص ۲۴۰۔ (۸) اسے ترمذی (۲۶۵۵)، نسائی نے الکبریٰ (۵۸۷۹)، ابن ماجہ (۲۵۸) اور ابن عدی نے الکامل ۵/۱۸۲۷ میں خالد بن دریک کے واسطے سے ابن عمر سے روایت کیا ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ انتہیٰ۔ اور اس کی سند منقطع ہے، کیونکہ مزی نے تہذیب الکمال میں ذکر کیا ہے کہ خالد بن دریک نے عبداللہ بن عمر سے روایت کی ہے حالانکہ انہوں نے انہیں نہیں پایا (یعنی ان سے ملاقات نہیں ہوئی)۔

34 Author's Introduction

Ibn al-Mubarak reported in his 'Raqa’iq' (1) from al-Abbas ibn Abd al-Muttalib who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'This religion will prevail until it crosses the seas, and until the seas are waded through with horses in the cause of Allah, Blessed and Exalted. Then people will come who recite the Quran; when they have recited it, they will say: "Who recites better than us? Who is more knowledgeable than us?"' Then he turned to his companions and said: 'Do you see any good in those?' They said: 'No.' He said: 'Those are of you, and those are of this nation, and those are the fuel of the Fire.'

Abu Dawud and at-Tirmidhi narrated from Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'Whoever seeks knowledge by which the Face of Allah should be sought, but he only learns it to gain some worldly benefit, he will not find the fragrance of Paradise on the Day of Resurrection.' Meaning its scent. At-Tirmidhi said: It is a Hasan (good) Hadith (2).

And it was narrated from Abu Hurayrah that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'Seek refuge with Allah from the Pit of Sorrow.' They said: 'O Messenger of Allah, what is the Pit of Sorrow?' He said: 'A valley in Hell, from which Hell seeks refuge a hundred times every day.' It was asked: 'O Messenger of Allah, who will enter it?' He said: 'The reciters who show off with their deeds.' He said: This is a Gharib (strange) Hadith (3).

And in the book of Asad bin Musa (4), it is reported that the Prophet (peace be upon him) said: 'Verily in Hell there is a valley; verily Hell seeks refuge from the evil of that valley every (5) day seven times. And in that valley there is a pit; verily Hell and that valley seek refuge with Allah from the evil of that pit (6), and in that (7) pit...'

(1) Al-Zuhd wal-Raqa'iq (450), and al-Haythami mentioned it in Majma' al-Zawa'id 1/185-186 and said: It contains Musa bin Ubaydah al-Rabadhi, who is weak. (2) Sunan Abi Dawud (3664), and it is not in Sunan al-Tirmidhi as the author mentioned, see Tuhfat al-Ashraf 10/77-78. It is in al-Musnad under number (8457). (3) Sunan al-Tirmidhi (2383), and in its chain is Abu Ma'an (also said: Abu Mu'adh) who is unknown, and Ammar bin Sayf who is weak. Tanzeeh al-Shari'ah 2/385. (4) He is Abu Sa'id al-Qurashi al-Umawi, a prolific author, and it is said he was the first to compile a Musnad. He died in the year (212 AH). Al-Siyar 10/162. (5) In (m): in every. (6) In (z) addition: seven times. (7) In (m): and in the pit.

34 लेखक की भूमिका

इब्न अल-मुबारक ने अपनी 'रक़ायिक़' (1) में अल-अब्बास इब्न अब्द अल-मुत्तलिब से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: 'यह धर्म तब तक प्रबल होगा जब तक कि वह समुद्रों को पार न कर जाए, और जब तक अल्लाह, धन्य और महान, के मार्ग में घोड़ों द्वारा समुद्रों को पार न किया जाए। फिर ऐसे लोग आएंगे जो कुरान पढ़ेंगे; जब वे इसे पढ़ लेंगे, तो वे कहेंगे: "हमसे बेहतर कौन पढ़ता है? हमसे ज्यादा कौन जानता है?"' फिर वे अपने साथियों की ओर मुड़े और कहा: 'क्या तुम्हें उन लोगों में कोई भलाई दिखती है?' उन्होंने कहा: 'नहीं।' उन्होंने फरमाया: 'वे तुममें से हैं, और वे इसी उम्मत (राष्ट्र) के हैं, और वही आग का ईंधन हैं।'

अबू दाऊद और अत-तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: 'जिस किसी ने वह ज्ञान प्राप्त किया जिससे अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त की जानी चाहिए, लेकिन उसने इसे केवल सांसारिक लाभ प्राप्त करने के लिए सीखा, तो वह पुनरुत्थान के दिन स्वर्ग की सुगंध नहीं पाएगा।' यानी इसकी खुशबू। अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है (2)।

और अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: 'दुख के गड्ढे (जुब्ब अल-हुज़्न) से अल्लाह की पनाह मांगो।' उन्होंने कहा: 'हे अल्लाह के रसूल, दुख का गड्ढा क्या है?' उन्होंने फरमाया: 'नरक में एक घाटी, जिससे नरक हर दिन सौ बार पनाह मांगता है।' पूछा गया: 'हे अल्लाह के रसूल, इसमें कौन प्रवेश करेगा?' उन्होंने फरमाया: 'वे कारी (पाठक) जो अपने कर्मों का दिखावा करते हैं।' उन्होंने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है (3)।

और असद बिन मूसा (4) की किताब में है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: 'निश्चित रूप से नरक में एक घाटी है; निश्चित रूप से नरक उस घाटी की बुराई से हर (5) दिन सात बार पनाह मांगता है। और उस घाटी में एक गड्ढा है; निश्चित रूप से नरक और वह घाटी उस गड्ढे की बुराई से अल्लाह की पनाह मांगते हैं (6), और उस (7) गड्ढे में...'

(1) अज़-ज़ुहद वल-रक़ायिक़ (450), और अल-हैथमी ने इसे मजमा अल-ज़वाइद 1/185-186 में उद्धृत किया और कहा: इसमें मूसा बिन उबैदा अल-रबाज़ी है, और वह कमज़ोर है। (2) सुनन अबू दाऊद (3664), और यह सुनन अल-तिर्मिज़ी में नहीं है जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है, तुहफ़त

अल-अशरफ़ 10/77-78 देखें। यह अल-मुसनद में नंबर (8457) पर है। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2383), और इसके इसनाद में अबू मान (कहा जाता है: अबू मुआज़) है जो अज्ञात है, और अम्मार बिन सैफ़ जो कमज़ोर है। तन्ज़ीह अल-शरीआह 2/385। (4) वह अबू सईद अल-क़ुरशी अल-उमावी हैं, जो कई रचनाओं के लेखक हैं, और कहा जाता है कि वह पहले व्यक्ति थे जिन्होंने मुसनद का संकलन किया। उनकी मृत्यु वर्ष (212 हिजरी) में हुई। अल-सियार 10/162। (5) (म) में: प्रत्येक में। (6) (ज़) में वृद्धि: सात बार। (7) (म) में: और गड्ढे में।

۳۴ مقدمہ المصنف

ابن المبارک نے اپنی 'رقائق' (۱) میں العباس بن عبد المطلب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'یہ دین غالب رہے گا یہاں تک کہ سمندروں سے تجاوز کر جائے، اور یہاں تک کہ اللہ تبارک و تعالیٰ کی راہ میں گھوڑوں کے ساتھ سمندر عبور کیے جائیں۔ پھر ایسی قومیں آئیں گی جو قرآن پڑھیں گی، جب وہ اسے پڑھ لیں گی تو کہیں گی: "ہم سے بڑھ کر قاری کون ہے؟ ہم سے زیادہ جاننے والا کون ہے؟"' پھر آپ ﷺ نے اپنے صحابہ کی طرف رخ کیا اور پوچھا: 'کیا تم ان میں کوئی بھلائی دیکھتے ہو؟' انہوں نے کہا: 'نہیں۔' آپ ﷺ نے فرمایا: 'وہ تم ہی میں سے ہیں، اور وہ اس امت میں سے ہیں، اور وہی آگ کا ایندھن ہیں۔'

ابوداؤد اور ترمذی نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'جس نے وہ علم سیکھا جس سے اللہ کی رضا مقصود ہونی چاہیے، لیکن اس نے اسے صرف دنیاوی فائدہ حاصل کرنے کے لیے سیکھا، تو وہ قیامت کے دن جنت کی خوشبو بھی نہیں پائے گا۔' یعنی اس کی خوشبو۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے (۲)۔

اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'غم کے گڑھے (جب الحزن) سے اللہ کی پناہ مانگو۔' انہوں نے پوچھا: 'اے اللہ کے رسول، غم کا گڑھا کیا ہے؟' آپ ﷺ نے فرمایا: 'جہنم میں ایک وادی ہے، جس سے جہنم خود ہر روز سو مرتبہ پناہ مانگتی ہے۔' پوچھا گیا: 'اے اللہ کے رسول، اس میں کون داخل ہوگا؟' آپ ﷺ نے فرمایا: 'وہ قراء جو اپنے اعمال میں دکھاوا کرتے ہیں۔' انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے (۳)۔

اور اسد بن موسیٰ (۴) کی کتاب میں ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: 'بے شک جہنم میں ایک وادی ہے، بے شک جہنم اس وادی کے شر سے ہر (۵) روز سات مرتبہ پناہ مانگتی ہے، اور اس وادی میں

ایک گڑھا ہے، بے شک جہنم اور وہ وادی اس گڑھے کے شر سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں (۶)، اور اس (۷) گڑھے میں...'

(۱) الزہد والرقائق (٤٥٠)، اور الہیثمی نے اسے مجمع الزوائد ۱/۱۸۵-۱۸٦ میں نقل کیا اور کہا: اس میں موسیٰ بن عبیدہ الربذی ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (۲) سنن ابی داؤد (٣٦٦٤)، اور یہ سنن ترمذی میں نہیں ہے جیسا کہ مصنف نے ذکر کیا، دیکھیے تحفۃ الاشراف ۱۰/ ۷۷- ۷۸۔ اور یہ المسند میں رقم (٨٤٥٧) پر ہے۔ (۳) سنن ترمذی (۲۳۸۳)، اور اس کی اسناد میں ابو معان (اور کہا جاتا ہے: ابو معاذ) ہے جو مجہول ہے، اور عمار بن سیف جو ضعیف ہے۔ تنزیہ الشریعہ ۲/ ۳۸۵۔ (۴) وہ ابو سعید القرشی الاموی ہیں، جو صاحبِ تصانیف ہیں، اور کہا جاتا ہے کہ وہ پہلے شخص ہیں جنہوں نے مسند تصنیف کی۔ ان کی وفات سنہ (۲۱۲ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۰/۱۶۲۔ (۵) (م) میں: ہر ایک میں۔ (۶) (ظ) میں اضافہ: سات مرتبہ۔ (۷) (م) میں: اور گڑھے میں۔

35 Warning the people of the Qur'an against showing off (Riya') ...a serpent, and indeed, Hell, the valley, and the pit seek refuge with Allah from the evil of that serpent seven times; Allah has prepared it for the wretched among the bearers of the Qur'an who disobey Allah."(1)

It is obligatory for the bearer of the Qur'an and the seeker of knowledge to fear Allah within themselves and to be sincere in their actions for Allah. If something they dislike has preceded them, they should hasten to repentance and turning back (to Allah), and begin with sincerity in seeking (knowledge)(2) and in their actions. For what is required of the bearer of the Qur'an in terms of caution is more than what is required of others, just as they have a reward that others do not. Al-Tirmidhi narrated from Abu al-Darda who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Allah revealed in some of the Books - or inspired some of the prophets: Say to those who study jurisprudence for other than the sake of religion, and learn for other than action, and seek the worldly life through the deeds of the hereafter: They clothe themselves in sheep's skins for the people, but their hearts are like the hearts of wolves. Their tongues are sweeter than honey, but their hearts are more bitter than aloes. Is it Me they try to deceive, and Me they mock?! I shall surely send upon them a trial that will leave the wise among them bewildered."(3)

Al-Tabari recorded in the book "Etiquettes of the Souls" (Adab al-Nufus)(4): Abu Kurayb Muhammad ibn al-Ala told us, al-Muharibi told us, from Amr ibn Amir al-Bajali, from Ibn Sadaqah, from a man among the companions of the Prophet (peace be upon him), or from someone who told him, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not (try to) deceive Allah, for whoever (tries to) deceive Allah, Allah deceives him, and he is deceiving himself if only he perceived it." They said: O Messenger of Allah, how is Allah deceived? He said: "By doing what Allah commanded you to do, while seeking something else by it. And beware of showing off (Riya'), for it is polytheism (Shirk), and indeed the one who shows off is called...

(1) Makki mentioned it in 'al-Ri'ayah' p. 74. Al-Hafiz Ibn Hajar cited Ibn Yunus in his 'Tahdhib' saying about Asad bin Musa: He narrated denounced (munkar) hadiths, and I reckon the defect is from someone else. (2) In (D): Repentance. (3) Al-Tirmidhi did not record it; he only recorded something similar (2404) from the hadith of Abu Hurairah, and in its chain is Yahya bin Ubayd Allah, who is 'matruk' (abandoned in hadith), and under number (2405) from the hadith of Ibn Umar, and in its chain is Hamzah bin Abi Muhammad, who is weak. As for the hadith of Abu al-Darda (which the author cited), it was recorded by Ibn Abd al-Barr in 'Jami' Bayan al-Ilm' p. 229, and

in its chain is Uthman bin Abd al-Rahman bin Umar bin Sa'd bin Abi Waqqas, who is also 'matruk'. Such chains do not strengthen each other, so the hadith is weak. (4) Al-Dhahabi mentioned in 'Siyar A'lam al-Nubala' 14/274 that al-Tabari has a book 'Tarteeb al-Ulama', which he started with 'Adab al-Nufus' but did not complete. The author of 'Hadiyat al-Arifin' 27/6 mentioned for him the book 'al-Adab al-Hamidah wa al-Akhlaq al-Nafisah', and perhaps it is the same.

३५ कुरान वालों को दिखावे (रिया) से सावधान करना ...एक नाग है, और वास्तव में नर्क़ घाटी और गड्ढा उस नाग की बुराई से दिन में सात बार अल्लाह की पनाह मांगते हैं; अल्लाह ने इसे कुरान के उन वाहकों में से अभागे लोगों के लिए तैयार किया है जो अल्लाह की अवज्ञा करते हैं।"(१)

अतः कुरान के वाहक और ज्ञान चाहने वाले के लिए अनिवार्य है कि वह अपने आप में अल्लाह से डरे और अल्लाह के लिए अपने कर्मों में निष्ठावान रहे। यदि उससे पहले कुछ ऐसा हुआ हो जिसे वह नापसंद करता हो, तो उसे तौबा (पश्चाताप) और अल्लाह की ओर मुड़ने में जल्दी करनी चाहिए, और ज्ञान प्राप्त करने(२) और अपने कर्मों में निष्ठा के साथ शुरुआत करनी चाहिए। क्योंकि कुरान के वाहक के लिए सावधानी के मामले में जो आवश्यक है वह दूसरों की तुलना में अधिक है, जैसे कि उनके लिए वह प्रतिफल है जो दूसरों के लिए नहीं है। अल-तिर्मिज़ी ने अबू अल-दरदा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह ने कुछ किताबों में अवतरित किया - या कुछ नबियों पर वह्य भेजी - : उन लोगों से कहो जो धर्म के अलावा किसी और चीज़ के लिए न्यायशास्त्र (फिक्ह) का अध्ययन करते हैं, और कर्म के अलावा किसी और चीज़ के लिए सीखते हैं, और परलोक के कार्यों के माध्यम से दुनिया की चाहत रखते हैं: वे लोगों के लिए भेड़ की खाल पहनते हैं, लेकिन उनके दिल भेड़ियों के दिल की तरह हैं। उनकी जुबान शहद से ज्यादा मीठी है, लेकिन उनके दिल एलोवेरा से ज्यादा कड़वे हैं। क्या वे मुझे धोखा देने की कोशिश कर रहे हैं, और मेरा मजाक उड़ा रहे हैं?! मैं निश्चित रूप से उन पर एक ऐसी परीक्षा भेजूँगा जो उनके बीच के बुद्धिमानों को भी हैरान कर देगी।"(३)

और अल-तबारी ने अपनी पुस्तक 'आदाब अल-नुफूस' (आत्माओं के शिष्टाचार)(४) में उद्धृत किया है: हमसे अबू कुरैब मुहम्मद बिन अल-अला ने बयान किया, हमसे अल-मुहारिबी ने अमर बिन आमिर अल-बजली के हवाले से, इब्न सदका से, पैगंबर ﷺ के साथियों में से एक व्यक्ति से, या जिसने उन्हें बताया, उसने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह को धोखा (देने की कोशिश) न करो, क्योंकि जो अल्लाह को धोखा (देने की कोशिश) करता है, अल्लाह उसे धोखा देता है, और वह खुद को धोखा दे रहा होता है अगर वह इसे महसूस कर सके।" उन्होंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, अल्लाह को कैसे धोखा दिया जाता है? उन्होंने फरमाया: "जो अल्लाह ने तुम्हें करने का आदेश दिया है उसे करना, जबकि उसके द्वारा किसी और चीज़ की तलाश करना। और दिखावे (रिया) से बचो क्योंकि यह शिर्क(बहुदेववाद) है, और वास्तव में दिखावा करने वाले को पुकारा जाता है..."

(१) मक्की ने 'अल-रियाया' पृष्ठ ७४ में इसका उल्लेख किया है, और अल-हाफिज इब्न हजर ने अपनी 'तहज़ीब' में इब्न यूनुस का हवाला देते हुए असद बिन मूसा के बारे में कहा है: उन्होंने मनगढ़ंत (मुनकर) हदीसें बयान कीं, और मुझे लगता है कि यह दोष किसी और की वजह से है। (२) (द) में: तौबा (पश्चाताप)। (३) अल-तिर्मिज़ी ने इसे उद्धृत नहीं किया है; उन्होंने केवल अबू हुरैरा की हदीस से इसी तरह की (२४०४) रिवायत की है, और इसकी श्रृंखला में यह्या बिन उबैद अल्लाह है, जो 'मतरूक' (हदीस में छोड़ दिया गया) है, और नंबर (२४०५) इब्न उमर की हदीस से है, और इसकी श्रृंखला में हमजा बिन अबी मुहम्मद है, जो कमजोर है। जहाँ तक अबू अल-दरदा की हदीस (जिसे लेखक ने उद्धृत किया है) का सवाल है, इसे इब्न अब्द अल-बर ने 'जामी बयान अल-इल्म' पृष्ठ २२९ में उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला में उस्मान बिन अब्द अल-रहमान बिन उमर बिन साद बिन अबी वक्कास है, जो 'मतरूक' भी है। ऐसी श्रृंखलाएं एक-दूसरे को मजबूत नहीं करती हैं, इसलिए हदीस कमजोर है। (४) अल-ज़हबी ने 'सियार आलम अल-नुबला' १४/२७४ में उल्लेख किया है कि अल-तबारी की एक पुस्तक 'तरतीब अल-उलामा' है, जिसे उन्होंने 'आदाब अल-नुफूस' के साथ शुरू किया था, लेकिन इसे पूरा नहीं किया। 'हदियत अल-आरिफीन' २७/६ के लेखक ने उनके लिए 'अल-आदाब अल-हामिदाह व अल-अखलाक अल-नफीसा' पुस्तक का उल्लेख किया है, और शायद यह वही है।

۳۵ اہلِ قرآن کو ریا کاری سے ڈرانا ...ایک سانپ ہے، اور بے شک جہنم، وادی اور گڑھا اس سانپ کے شر سے دن میں سات بار اللہ کی پناہ مانگتے ہیں؛ اللہ نے اسے قرآن اٹھانے والوں میں سے ان بدبختوں کے لیے تیار کیا ہے جو اللہ کی نافرمانی کرتے ہیں۔"(۱)

پس حاملِ قرآن اور طالبِ علم پر واجب ہے کہ وہ اپنے نفس کے بارے میں اللہ سے ڈرے، اور اپنے عمل کو اللہ کے لیے خالص کرے۔ اگر اس سے پہلے کوئی ایسی چیز سرزد ہوئی ہو جسے وہ ناپسند کرتا ہے، تو اسے توبہ اور انابت کی طرف جلدی کرنی چاہیے، اور طلبِ علم(۲) اور اپنے عمل میں اخلاص کے ساتھ شروعات کرنی چاہیے۔ کیونکہ حاملِ قرآن کے لیے احتیاط کے معاملے میں جو لازم ہے وہ دوسروں سے زیادہ ہے، جس طرح اس کے لیے وہ اجر ہے جو دوسروں کے لیے نہیں ہے۔ ترمذی نے ابوالدرداء سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے بعض کتابوں میں نازل فرمایا - یا بعض انبیاء کی طرف وحی بھیجی - : ان لوگوں سے کہو جو دین کے علاوہ کسی اور مقصد کے لیے فقہ حاصل کرتے ہیں، اور عمل کے علاوہ کسی اور مقصد کے لیے سیکھتے ہیں، اور آخرت کے عمل کے ذریعے دنیا طلب کرتے ہیں: وہ لوگوں کے سامنے بھیڑوں کی کھالیں پہنتے ہیں، جبکہ ان کے دل بھیڑیوں کے دلوں کی طرح ہیں۔ ان کی زبانیں شہد سے زیادہ میٹھی ہیں، لیکن ان کے دل ایلوا سے زیادہ کڑوے ہیں۔ کیا وہ مجھ سے دھوکہ بازی کر رہے ہیں، اور میرا مذاق اڑا رہے ہیں؟! میں ان پر یقیناً ایسا فتنہ بھیجوں گا جو ان میں سے بردبار شخص کو بھی حیران کر دے گا۔"(۳)

اور طبری نے کتاب "آداب النفوس"(۴) میں روایت کیا: ہمیں ابوکریب محمد بن العلاء نے بیان کیا، ہمیں المحاربی نے عمرو بن عامر البجلی کے واسطے سے، ابن صدقہ سے، نبی ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص سے، یا جس نے انہیں بتایا، اس نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کو

دھوکہ نہ دو، کیونکہ جو اللہ کو دھوکہ دیتا ہے، اللہ اسے دھوکہ دیتا ہے، اور وہ اپنے آپ کو ہی دھوکہ دیتا ہے کاش اسے شعور ہوتا۔" انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، اللہ کو کیسے دھوکہ دیا جاتا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کام کو کرنا جس کا اللہ نے تمہیں حکم دیا ہے، جبکہ اس کے ذریعے کسی اور چیز کی طلب کرنا اور ریا کاری سے بچو کیونکہ یہ شرک ہے، اور بے شک ریا کار کو پکارا جائے گا..."

(۱) مکی نے 'الرعایہ' ص ۷۴ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور حافظ ابن حجر نے اپنی 'تہذیب' میں ابن یونس سے اسد بن موسیٰ کے بارے میں ان کا یہ قول نقل کیا ہے: انہوں نے منکر احادیث بیان کیں، اور میرا خیال ہے کہ یہ خرابی کسی اور کی طرف سے ہے۔ (۲) (د) میں: توبہ۔ (۳) ترمذی نے اسے روایت نہیں کیا؛ انہوں نے صرف ابوہریرہ کی حدیث سے اس کی مانند (۲۴۰۴) روایت کی ہے، اور اس کی سند میں یحییٰ بن عبید اللہ ہے، جو متروک الحدیث ہے، اور نمبر (۲۴۰۵) ابن عمر کی حدیث سے ہے، اور اس کی سند میں حمزہ بن ابی محمد ہے، جو ضعیف ہے۔ جہاں تک ابوالدرداء کی حدیث (جسے مصنف نے پیش کیا ہے) کا تعلق ہے، تو اسے ابن عبد البر نے 'جامع بیان العلم' ص ۲۲۹ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عثمان بن عبد الرحمن بن عمر بن سعد بن ابی وقاص ہے، جو وہ بھی متروک الحدیث ہے۔ ایسی اسانید ایک دوسرے کو تقویت نہیں دیتیں، لہذا حدیث ضعیف ہے۔ (۴) ذہبی نے 'سیر اعلام النبلاء' ۱۴/ ۲۷۴ میں ذکر کیا ہے کہ طبری کی ایک کتاب 'ترتیب العلماء' ہے، جس کی ابتدا انہوں نے 'آداب النفوس' سے کی، اور اسے مکمل نہیں کر سکے، اور 'ہدیۃ العارفین' ۲۷/۶ کے مؤلف نے ان کے لیے کتاب 'الآداب الحمیدہ والاخلاق النفیسہ' کا ذکر کیا ہے، اور شاید یہ وہی ہے۔

Author's Introduction - Page 36

On the Day of Resurrection, in front of all witnesses, he will be called by four names: O disbeliever, O loser, O traitor, O wicked one; your deeds have gone astray, and your reward is void. You have no share today, so seek your reward from those for whom you used to work, O deceiver (1).

It was narrated by Alqamah (2), from Abdullah bin Masoud, who said: "How will you be when you are enveloped by a fitna (trial) in which the young grow up and the old become senile, and it is taken as a sunnah (tradition) that people follow? If any part of it is changed, it is said: 'The Sunnah has been changed.'" It was asked: "When will that be, O Abu Abdurrahman?" He said: "When your reciters are many, but your jurists are few; when your leaders are many, but your trustworthy ones are few; when the world is sought through the deeds of the Hereafter, and knowledge is sought for other than religion (5)."

Sufyan bin Uyaynah said: "It reached us from Ibn Abbas that he said: 'If the bearers of the Qur'an had taken it with its due right and as it should be, Allah would have loved them. But they sought the world through it, so Allah hated them, and they became insignificant in the eyes of the people (6).'"

It was narrated from Abu Ja'far Muhammad bin Ali (7) regarding the saying of Allah the Almighty: {Then they will be thrown into it on their faces, they and...}

---

(1) Al-Muharibi—who is Abdurrahman bin Muhammad—was graded as trustworthy by Ibn Ma'een and Al-Nasa'i. Abu Hatim said: He narrates rejected (munkar) hadiths from unknown narrators (as mentioned in at-Tahdhib). And Amr bin Amir Al-Bajali; Al-Hafiz said in at-Taqrib: Acceptable (Maqbul) when followed (by others), otherwise his hadith is weak. Ibn Sadaqah—who is Sakhr—no narration from the Sahaba is mentioned for him; Ibn Hibban mentioned him in ath-Thiqat (8/322) and said: He narrates disconnected reports (maqaati'). Al-Suyuti mentioned this report in Ad-Durr al-Manthur (1/30) and graded it weak. (2) He is Alqamah bin Qays bin Abdullah al-Nakha'i, Abu Shibl, the jurist and reciter of Kufa. He narrated from many Sahaba and died in the year 62 AH, and other dates were said. Siyar (4/53). (3) In (D) and (Z): "Labistum" (you wore/were enveloped). (4) In (D): "Wa-ltamastum" (and you sought). (5) Narrated by Ad-Darimi (186), Al-Lalika'i in Sharh Usul al-I'tiqad (123), and Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-Ilm (p. 228) through Alqamah from Ibn Masoud. It was also narrated by Ibn Abi Shaybah (15/24), Ad-Darimi (185), and Al-Hakim in Al-Mustadrak

(4/514-515) through Shaqiq bin Salamah from Ibn Masoud, and it is authentic to him. (6) Narrated by Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-Ilm (p. 228). (7) He is Muhammad bin Ali bin Al-Hussein bin Abi Talib, Abu Ja'far al-Baqir; he died in the year 110-something AH. Siyar (4/401).

लेखक की भूमिका - पृष्ठ 36

प्रलय के दिन, सभी गवाहों के सामने, उसे चार नामों से पुकारा जाएगा: ऐ काफिर, ऐ घाटे में रहने वाले, ऐ धोखेबाज, ऐ दुष्ट; तेरे कर्म व्यर्थ हो गए, और तेरा फल शून्य हो गया। आज तेरे लिए कोई हिस्सा नहीं है, इसलिए अपना फल उन लोगों से मांग जिनके लिए तू काम करता था, ऐ धोखेबाज (1)।

अलक़माह (2) ने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "तुम्हारा क्या हाल होगा जब तुम पर एक ऐसा फितना (अधर्म) छा जाएगा जिसमें छोटे बड़े हो जाएंगे और बूढ़े जर्जर हो जाएंगे, और उसे एक सुन्नत (परंपरा) मान लिया जाएगा जिसका लोग पालन करेंगे? यदि उसमें से कुछ भी बदला जाएगा, तो कहा जाएगा: 'सुन्नत बदल दी गई है।'" पूछा गया: "ऐ अबू अब्दुर्रहमान, ऐसा कब होगा?" उन्होंने कहा: "जब तुम्हारे कारी (पढ़ने वाले) बहुत होंगे, लेकिन तुम्हारे फकीह (विद्वान) कम होंगे; जब तुम्हारे शासक बहुत होंगे, लेकिन तुम्हारे भरोसेमंद लोग कम होंगे; जब आखिरत के कर्मों के माध्यम से दुनिया की तलाश की जाएगी, और धर्म के अलावा किसी और उद्देश्य के लिए ज्ञान प्राप्त किया जाएगा (5)।"

सुफयान बिन उयैना ने कहा: "इब्न अब्बास से हमें यह बात पहुंची कि उन्होंने कहा: 'अगर कुरान के वाहकों ने इसे इसके हक और गरिमा के साथ अपनाया होता, तो अल्लाह उनसे प्यार करता। लेकिन उन्होंने इसके जरिए दुनिया की चाहत की, इसलिए अल्लाह ने उनसे नफरत की, और वे लोगों की नज़रों में गिर गए (6)।'"

अबू जाफर मुहम्मद बिन अली (7) से अल्लाह तआला के इस फरमान के बारे में रिवायत है: {फिर उन्हें उसमें औंधे मुँह डाल दिया जाएगा, उन्हें और...}

---

(1) अल-मुहारिबी - जो कि अब्दुर्रहमान बिन मुहम्मद हैं - को इब्न मुईन और अल-नसाई ने विश्वसनीय बताया है। अबू हातिम ने कहा: वह अज्ञात लोगों से मनगढ़ंत हदीसें सुनाते हैं (जैसा कि 'अत-तहज़ीब' में है)। और अम्र बिन आमिर अल-बजली; अल-हाफिज़ ने 'अत-तक़रीब' में कहा: वह तब स्वीकार्य (मक़बूल) हैं जब उनका समर्थन हो, अन्यथा उनकी हदीस कमजोर है। इब्न सदक़ा - जो कि सख़्र हैं - की सहाबा से कोई रिवायत नहीं मिलती; इब्न हिब्बान ने उन्हें 'अत-थिकात' (8/322) में उल्लेख किया और कहा: वह कटी हुई रिवायतें (मकाती) बयान करते हैं। अस-सुयूती ने इस खबर को 'अद-दुर्र अल-मन्सूर' (1/30) में शामिल किया और इसे कमजोर बताया। (2) वह अलक़माह बिन क़ैस बिन अब्दुल्ला अल-नखई, अबू शिबल हैं, जो कूफ़ा के फकीह और कारी थे। उन्होंने कई सहाबा से

रिवायत की और सन 62 हिजरी में उनका निधन हुआ। सियर (4/53)। (3) (द) और (ज़) प्रतियों में: "लबिस्तुम" (तुम पर छा गया)। (4) (द) प्रति में: "वल-तमस्तुम" (और तुमने तलाश किया)। (5) इसे अल-दारिमी (186), अल-लालिकाई ने 'शर्ह उसूल अल-इतिकाद' (123) में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने 'जामी बयान अल-इल्म' (पृष्ठ 228) में अलक़माह के माध्यम से इब्न मसूद से उद्धृत किया है। इसे इब्न अबी शैबा (15/24), अल-दारिमी (185), और अल-हाकिम ने 'अल-मुस्तदरक' (4/514-515) में शकीक बिन सलमा के माध्यम से इब्न मसूद से भी उद्धृत किया है, और यह उन तक सही (प्रामाणिक) है। (6) इसे इब्न अब्द अल-बर्र ने 'जामी बयान अल-इल्म' (पृष्ठ 228) में उद्धृत किया है। (7) वह मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन बिन अली बिन अबी तालिब, अबू जाफ़र अल-बाकिर हैं; उनकी मृत्यु सन एक सौ दस के कुछ वर्षों बाद हुई। सियर (4/401)।

مقدمہ المصنف - صفحہ ۳۶

قیامت کے دن گواہوں کے سامنے اسے چار ناموں سے پکارا جائے گا: اے کافر، اے خسارے پانے والے، اے غدار، اے بدکار؛ تیرے عمل رائیگاں گئے، اور تیرا اجر باطل ہو گیا، آج تیرے لیے کوئی حصہ نہیں، پس اپنا اجر ان سے مانگ جن کے لیے تو کام کرتا تھا، اے دھوکے باز (۱)۔

علقمہ (۲) نے عبداللہ بن مسعود سے روایت کی، انہوں نے کہا: تم اس وقت کیسے ہو گے جب تمہیں ایک ایسا فتنہ (۳) ڈھانپ لے گا جس میں چھوٹا جوان ہو جائے گا اور بڑا بوڑھا ہو جائے گا، اور اسے ایک سنت (طریقہ) بنا لیا جائے گا جس پر لوگ چلیں گے، پس اگر اس میں سے کچھ بھی بدلا جائے گا تو کہا جائے گا: 'سنت بدل دی گئی ہے'۔ پوچھا گیا: اے ابو عبد الرحمن، یہ کب ہو گا؟ انہوں نے کہا: جب تمہارے قاری کثرت سے ہوں گے، لیکن تمہارے فقہاء کم ہوں گے؛ تمہارے امراء زیادہ ہوں گے، لیکن تمہارے امانت دار کم ہوں گے؛ اور دنیا کو آخرت کے عمل سے طلب کیا جائے گا، اور دین کے علاوہ کسی اور مقصد کے لیے علم حاصل کیا جائے گا (۵)۔

سفیان بن عیینہ نے کہا: ہمیں ابن عباس سے یہ بات پہنچی کہ انہوں نے فرمایا: اگر قرآن کے حاملین (علماء) اسے اس کے حق اور شایانِ شان طریقے سے تھامتے، تو اللہ ان سے محبت کرتا، لیکن انہوں نے اس کے ذریعے دنیا طلب کی، تو اللہ نے ان سے بغض رکھا، اور وہ لوگوں کی نظروں میں ذلیل ہو گئے (۶)۔

ابو جعفر محمد بن علی (۷) سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت ہے: {پھر وہ اس میں اوندھے منہ گرا دیے جائیں گے، وہ اور...}

(۱) المحاربی - جو کہ عبد الرحمن بن محمد ہیں - ابن معین اور نسائی نے ان کی توثیق کی ہے، اور ابو حاتم نے کہا: وہ مجہول لوگوں سے منکر حدیثیں روایت کرتے ہیں (جیسا کہ التہذیب میں ہے)۔ اور عمرو بن عامر البجلی؛ حافظ نے التقریب میں کہا: مقبول ہیں جب ان کی متابعت ہو، ورنہ ضعیف الحدیث ہیں۔ اور ابن صدقہ - جو کہ صخر ہیں - ان کی صحابہ سے کوئی روایت مذکور نہیں؛ ابن حبان نے انہیں الثقات (۳۲۲/۸) میں ذکر کیا اور کہا: وہ مقاطیع (منقطع روایات) روایت کرتے ہیں۔ سیوطی نے اس خبر کو الدر المنثور (۳۰/۱) میں ذکر کیا اور اسے ضعیف قرار دیا۔

(۲) یہ علقمہ بن قیس بن عبد اللہ النخعی، ابو شبل ہیں، جو کوفہ کے فقیہ اور قاری تھے، انہوں نے کثیر صحابہ سے روایت کی، وفات سن ۶۲ھ میں ہوئی اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ السیر (۵۳/۴)۔ (۳) (د) اور (ز) میں ہے: لبستم۔ (۴) (د) میں ہے: والتمستم۔ (۵) اسے دارمی (۱۸۶)، لالکائی نے شرح اصول الاعتقاد (۱۲۳) میں، اور ابن عبد البر نے جامع بیان العلم (ص ۲۲۸) میں علقمہ کے واسطے سے ابن مسعود سے روایت کیا ہے۔ اور اسے ابن ابی شیبہ (۲۴/۱۵)، دارمی (۱۸۵)، اور حاکم نے المستدرک (۵۱۴/۴ - ۵۱۵) میں شقیق بن سلمہ کے واسطے سے ابن مسعود سے بھی روایت کیا ہے، اور یہ ان تک صحیح ہے۔ (۶) اسے ابن عبد البر نے جامع بیان العلم ص ۲۲۸ میں روایت کیا ہے۔ (۷) یہ محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب، ابو جعفر الباقر ہیں، وفات سن ایک سو دس کے کچھ سال بعد ہوئی۔ السیر (۴۰۱/۴)۔

37 What the companion of the Quran should take upon himself.

"...and the deviators." [Ash-Shu'ara: 94] He said: People who described truth and justice with their tongues, but went against them (1) to something else (2). Further clarification for this chapter will follow during the book, God willing. Chapter: What the companion of the Quran should take upon himself and not neglect. The first of that is to be sincere in seeking it for the sake of Allah, the Mighty and Sublime, as we mentioned, and to take it upon himself to recite the Quran day and night, in prayer or outside of prayer, so that he does not forget it. Muslim narrated from Ibn Umar that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The example of the companion of the Quran is like the example of the owner of hobbled camels; if he pays attention to them, he keeps them, and if he lets them loose, they go away. And if the companion of the Quran stands and recites it by night and by day, he remembers it, and if he does not stand [in prayer] with it, he forgets it" (3). It is appropriate for him to be grateful to Allah, thankful for His blessings, remembering Him, relying on Him, seeking His help (4), desiring Him, clinging to Him, remembering death, and prepared for it. It is appropriate for him to be fearful of his sins, hopeful for his Lord's forgiveness, and fear should be more predominant in him during health, as he does not know how his life will end, and hope should be stronger in his soul when his time of death arrives, out of good expectation from Allah. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Let none of you die except that he thinks well of Allah" (5). Meaning that He will have mercy on him and forgive him. It is appropriate for him to be knowledgeable about the people of his time, cautious of its ruler, striving for the salvation of himself and the rescue of his soul, putting forward what he can from the fleeting goods of his world, striving against his own self in that as much as he can. It is appropriate for him that the most important of his affairs should be piety in his religion, practicing fear of Allah and mindfulness of Him in what He has commanded him and forbidden him from.

Footnotes: (1) In (D): "wa khalafoo" (plural form). (2) Mentioned by Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-Ilm, p. 238. (3) Sahih Muslim (789), and it is in Musnad Ahmad (4665). (4) In (D): "mustagheethan" (seeking rescue). (5) Narrated by Ahmad (14481), Muslim (2877), and others from the Hadith of Jabir, may Allah be pleased with him.

37 कुरान के साथी को अपने ऊपर क्या लेना चाहिए।

"...और पथभ्रष्ट।" [अश-शुआरा: 94] उन्होंने कहा: वे लोग जिन्होंने अपनी ज़ुबान से सच्चाई और न्याय का वर्णन किया, लेकिन उसके विरुद्ध (1) कुछ और किया (2)। इस अध्याय के लिए और स्पष्टीकरण पुस्तक के दौरान आएगा, इंशा अल्लाह। अध्याय: कुरान के साथी को अपने ऊपर क्या लेना चाहिए और उससे बेपरवाह नहीं होना चाहिए। उसमें से सबसे पहला यह है कि वह अल्लाह, महान और प्रतापी, के लिए इसे चाहने में ईमानदार हो, जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और कुरान को दिन-रात, नमाज़ में या नमाज़ के बाहर पढ़ने का ज़िम्मा ले, ताकि वह उसे भूल न जाए। मुस्लिम ने इब्न उमर से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "कुरान के साथी की मिसाल बँधे हुए ऊँटों के मालिक की तरह है; अगर वह उनका ध्यान रखता है, तो उन्हें रोक लेता है, और अगर वह उन्हें छोड़ देता है, तो वे चले जाते हैं। और जब कुरान का साथी खड़ा होता है और रात-दिन उसकी तिलावत करता है, तो वह उसे याद रखता है, और अगर वह उसके साथ (नमाज़ में) खड़ा नहीं होता, तो वह उसे भूल जाता है" (3)। उसके लिए उचित है कि वह अल्लाह का गुणगान करने वाला हो, उसकी नेमतों का शुक्रगुज़ार हो, उसे याद करने वाला हो, उस पर भरोसा करने वाला हो, उससे मदद माँगने वाला हो (4), उसकी चाहत रखने वाला हो, उससे चिपकने वाला हो, मौत को याद करने वाला हो और उसके लिए तैयार रहने वाला हो। उसके लिए उचित है कि वह अपने गुनाहों से डरे, अपने रब की माफ़ी की उम्मीद रखे, और सेहत के दौरान डर उस पर ज़्यादा हावी रहना चाहिए, क्योंकि वह नहीं जानता कि उसका अंत कैसा होगा, और मौत के समय उसके मन में उम्मीद ज़्यादा मज़बूत होनी चाहिए, अल्लाह से अच्छे गुमान की वजह से। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तुममें से कोई भी इस हाल के सिवा न मरे कि वह अल्लाह के बारे में अच्छा गुमान रखता हो" (5)। यानी कि वह उस पर रहम करेगा और उसे माफ़ कर देगा। उसके लिए उचित है कि वह अपने ज़माने के लोगों का जानकार हो, उसके सुल्तान (शासक) से सावधान रहे, अपनी जान की रिहाई और अपनी रूह की निजात के लिए कोशिश करने वाला हो, अपनी दुनिया के सामान में से जो कुछ कर सकता है उसे आगे भेजे, उस मामले में अपनी जान के साथ जहाँ तक हो सके जिहाद (कोशिश) करे। उसके लिए उचित है कि उसके लिए सबसे अहम चीज़ उसके दीन में परहेज़गारी (वरा') हो, और अल्लाह का डर अपनाए और उन कामों में उसका ध्यान रखे जिसका उसने हुक्म दिया है और जिससे मना किया है।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) (द) में: "वा खालफू' (बहुवचन रूप)। (2) इब्न अब्द अल-बर्र ने जामी' बयान अल-इल्म, पृ. 238 में इसका उल्लेख किया है। (3) सहीह मुस्लिम (789), और यह मुसनद अहमद (4665) में है। (4) (द) में: "मुस्तगीसन" (फरियाद करने वाला)। (5) इसे अहमद (14481), मुस्लिम (2877) और अन्य ने जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है।

37 صاحبِ قرآن کو اپنے نفس پر کیا لازم کرنا چاہیے۔

﴿ وَالْغَاوُونَ ﴾ [الشعراء: 94] انہوں نے کہا: وہ لوگ جنہوں نے اپنی زبانوں سے حق اور عدل کا وصف بیان کیا، لیکن اس کی مخالفت (1) کرتے ہوئے کسی اور طرف نکل گئے (2)۔ اس باب کی مزید وضاحت کتاب کے دوران آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ باب: صاحبِ قرآن کو اپنے نفس پر کیا لازم کرنا چاہیے، اور اس سے غافل نہیں ہونا چاہیے۔ اس میں سب سے پہلی بات یہ ہے کہ وہ اللہ عزوجل کی رضا کے لیے اسے طلب کرنے میں اخلاص برتے، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور قرآن کو دن رات، نماز میں یا غیر نماز میں پڑھنا اپنے اوپر لازم کر لے، تاکہ اسے بھول نہ جائے۔ مسلم نے ابن عمر سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "صاحبِ قرآن کی مثال بندھے ہوئے اونٹوں کے مالک جیسی ہے؛ اگر وہ ان کا خیال رکھتا ہے تو انہیں روک لیتا ہے، اور اگر انہیں چھوڑ دیتا ہے تو وہ چلے جاتے ہیں۔ اور جب صاحبِ قرآن کھڑا ہوتا ہے اور رات دن اس کی تلاوت کرتا ہے تو اسے یاد رکھتا ہے، اور جب وہ اسے (نماز میں) نہیں پڑھتا تو اسے بھول جاتا ہے" (3)۔ اس کے لیے مناسب ہے کہ وہ اللہ کا حمد کرنے والا، اس کی نعمتوں کا شکر گزار، اسے یاد کرنے والا، اس پر توکل کرنے والا، اسی سے مدد مانگنے والا (4)، اسی کی طرف راغب ہونے والا، اسی کے دامن کو تھامنے والا، موت کو یاد رکھنے والا اور اس کے لیے تیار رہنے والا ہو۔ اس کے لیے مناسب ہے کہ وہ اپنے گناہ سے ڈرنے والا اور اپنے رب کے عفو و درگزر کا امیدوار ہو، اور صحت کے دوران خوف اس پر زیادہ غالب ہونا چاہیے کیونکہ وہ نہیں جانتا کہ اس کا خاتمہ کس چیز پر ہوگا، اور موت کے وقت اللہ کے ساتھ حسنِ ظن کی وجہ سے اس کے نفس میں امید زیادہ قوی ہونی چاہیے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی بھی اس حال میں نہ مرے مگر اس حال میں کہ وہ اللہ کے بارے میں اچھا گمان رکھتا ہو" (5)۔ یعنی یہ کہ وہ اس پر

رحم کرے گا اور اسے بخش دے گا۔ اس کے لیے مناسب ہے کہ وہ اپنے زمانے کے لوگوں کا جانکار ہو، اس کے حکمران سے محتاط رہے، اپنی جان کی خلاصی اور اپنی روح کی نجات کے لیے کوشاں ہو، اپنی دنیا کے ساز و سامان میں سے جو کچھ ہو سکے آگے بھیجے، اس سلسلے میں اپنی استطاعت کے مطابق اپنے نفس سے جہاد کرے۔ اس کے لیے مناسب ہے کہ اس کے نزدیک سب سے اہم معاملہ اس کے دین میں پرہیزگاری (ورع) ہو، اور اللہ کا تقویٰ اختیار کرے اور ان تمام کاموں میں اس کی نگرانی کا خیال رکھے جن کا اس نے حکم دیا اور جن سے منع فرمایا۔

حواشی: (1) (د) میں: وخالفوا (جمع کا صیغہ)۔ (2) ابن عبد البر نے جامع بیان العلم ص 238 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) صحیح مسلم (789)، اور یہ مسند احمد (4665) میں ہے۔ (4) (د) میں: مستغیثاً (فریاد کرنے والا)۔ (5) اسے احمد (14481), مسلم (2877) اور دیگر نے حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Author's Introduction 38

Ibn Mas'ud said: "The reader of the Quran should be known by his night when people are sleeping, by his day when people are not fasting (1), by his weeping when people are laughing, by his silence when people are talking nonsense, by his humility (2) when people are being boastful, and by his sadness when people are rejoicing (3)."

Abdullah bin 'Amr (4) said: "It is not appropriate for the carrier of the Quran to engage in idle talk with those who do so, nor to act ignorantly with the ignorant. Rather, he should forgive and overlook for the sake of the Quran, because within him is the word of Allah Almighty (5)."

He should train himself to stay away from doubtful paths, minimize laughter and talk in gatherings for the Quran and elsewhere when it is of no benefit, and maintain forbearance and dignity.

He should humble himself before the poor, avoid arrogance and self-admiration, and keep away from the world and its people if he fears fitna (temptation/strife). He should leave argumentation and hypocrisy and conduct himself with gentleness and good manners.

He should be someone whose evil is not feared, whose good is hoped for, and from whose harm people are safe. He should not listen to those who gossip to him, and he should accompany those who help him in doing good, guide him to truth and noble character, and adorn him rather than disgrace him.

He should learn the rulings of the Quran, so that he understands Allah's intent and what He has obligated upon him. He should benefit from what he reads and act upon what he recites. How unsightly it is for the carrier of the Quran to recite its obligations and rulings by heart without understanding what he recites! So how can he act upon what he does not understand the meaning of?! And how unsightly it is to be asked about the jurisprudence of what he recites and not know it! The example of one (6) in such a state is but like that of a donkey carrying books.

He should know the Makkan from the Madinan [revelations], to distinguish thereby between how Allah addressed His servants.

---

(1) In (M): "awake", which is a mistake. (2) In (M): "and by his submission". (3) Narrated by Abu Ubayd in 'Fada'il al-Qur'an' p. 52, Ahmad in 'al-Zuhd' pp. 202-203, al-Ajurri in 'Akhlaq Hamalat al-Qur'an' (39), and al-Bayhaqi in 'Shu'ab al-Iman' (1807). (4) In (D):

"Umar". (5) Narrated by Abu Ubayd in 'Fada'il al-Qur'an' p. 53, with a longer version similar to it. (6) In the manuscripts: "So whoever", and what is confirmed is from (M).

लेखक की प्रस्तावना ३८

इब्न मसूद ने कहा: "कुरान पढ़ने वाले को उसकी रात से पहचाना जाना चाहिए जब लोग सो रहे हों, और उसके दिन से जब लोग उपवास नहीं कर रहे हों (१), और उसके रोने से जब लोग हंस रहे हों, और उसकी चुप्पी से जब लोग व्यर्थ की बातों में लगे हों, और उसकी विनम्रता (२) से जब लोग अहंकार कर रहे हों, और उसके दुख से जब लोग खुशियां मना रहे हों (३)।"

अब्दुल्ला बिन 'अम्र (४) ने कहा: "कुरान को धारण करने वाले के लिए यह उचित नहीं है कि वह व्यर्थ बातें करने वालों के साथ व्यर्थ की बातों में लगे, न ही अज्ञानियों के साथ अज्ञानतापूर्ण व्यवहार करे। बल्कि उसे कुरान के सम्मान में माफ करना और दरकिनार करना चाहिए, क्योंकि उसके हृदय में अल्लाह तआला का कलाम है (५)।"

उसे खुद को संदेहास्पद रास्तों से बचाने का अभ्यास करना चाहिए, कुरान की सभाओं और अन्य स्थानों पर बेकार की हंसी और बातों को कम करना चाहिए, और धैर्य एवं गरिमा को अपनाना चाहिए।

उसे गरीबों के प्रति विनम्र होना चाहिए, अहंकार और आत्म-मुग्धता से बचना चाहिए, और दुनिया और इसके लोगों से दूर रहना चाहिए यदि उसे खुद के लिए फितने (बुराई/परीक्षा) का डर हो। उसे वाद-विवाद और पाखंड छोड़ देना चाहिए, और विनम्रता एवं शिष्टाचार के साथ रहना चाहिए।

उसे ऐसा व्यक्ति होना चाहिए जिसकी बुराई से लोग सुरक्षित हों, जिसकी भलाई की आशा की जाए, और जिसकी हानि से लोग बचे रहें। उसे अपने पास चुगली करने वालों की बात नहीं सुननी चाहिए, और उसे उन लोगों का साथ देना चाहिए जो उसे नेक कामों में मदद करें, उसे सच्चाई और नेक अखलाक की ओर मार्गदर्शन करें, और उसकी शोभा बढ़ाएं न कि उसे कलंकित करें।

उसे कुरान के नियमों को सीखना चाहिए, ताकि वह अल्लाह के उद्देश्य और उन दायित्वों को समझ सके जो उस पर अनिवार्य किए गए हैं। उसे जो वह पढ़ता है उससे लाभ उठाना चाहिए और जो वह तिलावत करता है उस पर अमल करना चाहिए। कुरान के वाहक के लिए यह कितनी बुरी बात है कि वह उसके फर्ज और नियमों को जबानी याद रखे लेकिन जो वह पढ़ रहा है उसे न समझे! तो फिर वह उस चीज़ पर कैसे अमल कर सकता है जिसका अर्थ उसे समझ नहीं आता?! और यह कितनी बुरी बात है कि उससे उसके पढ़े हुए के ज्ञान (फिक्ह) के बारे में पूछा जाए और वह उसे न जानता हो! जिसकी (६) ऐसी स्थिति हो उसकी मिसाल उस गधे की तरह है जिस पर किताबें लदी हों।

उसे मक्की और मदनी [आयात] के बीच का अंतर जानना चाहिए, ताकि वह इसके माध्यम से जान सके कि अल्लाह ने अपने बंदों को कैसे संबोधित किया है।

---

(१) (म) में: "जाग रहे हों", जो कि एक गलती है। (२) (म) में: "और उसके समर्पण से"। (३) अबू उबैद ने 'फजाइल अल-कुरान' पृष्ठ ५२ में, अहमद ने 'अज़-जुहद' पृष्ठ २०२-२०३ में, अल-अजुरी ने 'अखलाक हमलात अल-कुरान' (३९) में और अल-बैहकी ने 'शुआब अल-ईमान' (१८०७) में उल्लेख किया है। (४) (द) में: "उमर"। (५) अबू उबैद ने 'फजाइल अल-कुरान' पृष्ठ ५३ में इसी तरह की एक लंबी रिवायत के साथ उल्लेख किया है। (६) पांडुलिपियों में: "तो जो कोई", और जो पुष्ट है वह (म) से है।

مصنف کا مقدمہ ۳۸

ابن مسعود رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "قاریِ قرآن کو چاہیے کہ وہ اپنی رات کے ذریعے پہچانا جائے جب لوگ سو رہے ہوں، اور اپنے دن کے ذریعے جب لوگ افطار سے ہوں (یعنی روزہ نہ رکھے ہوں)(۱)، اور اپنے رونے سے جب لوگ ہنس رہے ہوں، اور اپنی خاموشی سے جب لوگ لغو باتوں میں مشغول ہوں، اور اپنی عاجزی (۲) سے جب لوگ تکبر کر رہے ہوں، اور اپنے غم سے جب لوگ خوشیاں منا رہے ہوں (۳)۔"

عبداللہ بن عمرو (۴) نے فرمایا: "حاملِ قرآن کے لیے یہ مناسب نہیں کہ وہ لغو باتیں کرنے والوں کے ساتھ لغو باتوں میں پڑے، اور نہ ہی جاہلوں کے ساتھ جہالت والا رویہ اپنائے، بلکہ اسے قرآن کے حق کی خاطر معاف اور درگزر کرنا چاہیے، کیونکہ اس کے سینے میں اللہ تعالیٰ کا کلام ہے (۵)۔"

اور اسے چاہیے کہ وہ اپنے آپ کو شبہات والے راستوں سے بچائے، قرآن کی محفلوں اور دیگر مقامات پر فضول ہنسی اور گفتگو کم کرے، اور اپنے آپ کو بردباری اور وقار کے ساتھ رکھے۔

اسے چاہیے کہ وہ فقراء کے لیے عاجزی اختیار کرے، تکبر اور خود پسندی سے بچے، اور دنیا اور اہل دنیا سے کنارہ کش رہے اگر اسے اپنے بارے میں فتنے کا خوف ہو، اور بحث و تکرار چھوڑ دے، اور اپنے آپ کو نرمی اور ادب کا خوگر بنائے۔

اسے چاہیے کہ وہ ایسا شخص ہو جس کے شر سے لوگ مامون ہوں، اس سے خیر کی امید رکھی جائے، اس کے ضرر سے لوگ سلامت رہیں، اور وہ چغل خوروں کی بات نہ سنے، اور ان لوگوں

کی صحبت اختیار کرے جو نیکی کے کاموں میں اس کی مدد کریں، اسے سچائی اور مکارم اخلاق کی راہ دکھائیں، اور اس کی زینت بنیں نہ کہ اس کے لیے باعثِ عار۔

اسے چاہیے کہ وہ قرآن کے احکام سیکھے، تاکہ اللہ کی مراد اور اس کے فرائض کو سمجھے، پھر جو پڑھے اس سے نفع اٹھائے اور جس کی تلاوت کرے اس پر عمل کرے۔ حاملِ قرآن کے لیے یہ کتنی قبیح بات ہے کہ وہ اللہ کے فرائض اور احکام زبانی تلاوت کرے جبکہ وہ جو پڑھ رہا ہے اسے سمجھتا ہی نہ ہو، تو پھر وہ اس چیز پر عمل کیسے کرے گا جس کا اسے معنی ہی معلوم نہیں؟! اور یہ کتنی قبیح بات ہے کہ اس سے اس کی تلاوت کردہ چیز کی فقہ (سمجھ بوجھ) کے بارے میں پوچھا جائے اور وہ اسے نہ جانتا ہو! جس (۶) کی یہ حالت ہو اس کی مثال اس گدھے جیسی ہے جس پر کتابیں لدی ہوں۔

اسے چاہیے کہ وہ مکی اور مدنی سورتوں کی پہچان رکھے، تاکہ اس کے ذریعے ان چیزوں میں فرق کر سکے جن کے ساتھ اللہ نے اپنے بندوں کو مخاطب فرمایا ہے۔

---

(۱) (م) میں: "جاگ رہے ہوں"، جو کہ غلطی ہے۔ (۲) (م) میں: "اور اپنی عاجزی و انکساری سے"۔ (۳) اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص ۵۲ میں، احمد نے الزہد ص ۲۰۲-۲۰۳ میں، الآجری نے اخلاق حملة القرآن (۳۹) میں اور بیہقی نے شعب الایمان (۱۸۰۷) میں روایت کیا ہے۔ (۴) (د) میں: "عمر"۔ (۵) اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص ۵۳ میں اسی طرح کی ایک طویل روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ (۶) قلمی نسخوں میں: "فما من" (تو جو کوئی نہیں)، اور جو متن میں ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

What a person of the Quran should adopt for themselves 39

...at the beginning of Islam, and what He exhorted them to towards the end of Islam, and what Allah obligated at the beginning of Islam, and what He added to the obligations at its end. So, the Medinan (revelation) is the abrogation of the Meccan in most of the Quran, and it is impossible for the Meccan to abrogate the Medinan; because the abrogated is what was revealed earlier before the abrogator.

Among his perfection is to know the grammar (I'rab) and the rare words (Gharib), as that makes it easier for him to understand what he recites and removes doubt from what he reads. Abu Ja'far al-Tabari (1) said: I heard al-Jarmi (2) say: "For thirty years, I have been giving fatwas to people in jurisprudence from the book of Sibawayh." Muhammad ibn Yazid (3) said: This is because Abu 'Umar al-Jarmi was a scholar of Hadith, so when he learned the book of Sibawayh, he became deeply learned in Hadith, as from Sibawayh's book one learns critical thinking and interpretation.

Then he should look into the established narrated Sunnahs from the Messenger of Allah ﷺ, for through them the student reaches Allah's intent in His book, and they open up the rulings of the Quran for him. Al-Dahhak (4) said regarding the saying of the Almighty: "But be godly people because of your teaching of the Scripture" [Al-Imran: 79]: "It is a duty for everyone who learns the Quran to be a jurist."

Ibn Abi al-Hawari (5) mentioned, saying: We came to Fudayl ibn Iyad (6) in the year one hundred and eighty-five, while we were a group. We stood at the door, but he did not give us permission to enter. Some of the people said: "If he is coming out for anything, he will come out for the recitation of the Quran." So we ordered a reciter and he recited. Then he looked out at us from a small window, so we said: "Peace be upon you and the mercy of Allah." He replied: "And upon you be peace." We asked: "How are you, O Abu Ali?"

---

(1) Ahmad ibn Muhammad ibn Rustam al-Tabari al-Nahwi, who was a prominent teacher of grammar. Among his works: "Gharib al-Quran" and "Al-Maqsur wa al-Mamdid" and others. Inbah al-Ruwat 1/128, and it was mentioned that he was heard in Baghdad in the year (304 AH). (2) He is Salih ibn Ishaq al-Basri, Abu 'Umar al-Jarmi, an Imam of the Arabic language, author of many books. Among his works: "Al-Abniyah", "Al-'Arud", "Gharib Sibawayh" and others. He died in the year (225 AH). Al-Siyar 10/560, and al-Zubaydi mentioned him in "Tabaqat al-Nahwiyyin wa al-Lughawiyyin" p. 74-75 and mentioned this story for him. (3) Abu al-Abbas al-

Mubarrad, al-Basri, Imam of grammar, author of "Al-Kamil". He died in the year (286 AH). Al-Siyar 13/576, Tabaqat al-Nahwiyyin wa al-Lughawiyyin p. 101. (4) Ibn Muzahim al-Hilali, Abu Muhammad, author of the Tafsir. He was a vessel of knowledge, though not precise in his narration of hadith, he was truthful in himself. He died in (102 AH) or other years. Al-Siyar 4/598. (5) Ahmad ibn 'Abd Allah ibn Maymun, Shaykh of the people of ash-Sham, originally from Kufa. He died in the year (246 AH). Al-Siyar 12/85. (6) He is Abu 'Ali al-Tamimi, al-Yarbu'i, al-Khurasani. He died in the year (187 AH). Al-Siyar 8/421.

कुरान वाले को अपने आप को किस बात का अभ्यस्त बनाना चाहिए ३९

...इस्लाम की शुरुआत में, और जिसके लिए उसने इस्लाम के अंत में उन्हें प्रोत्साहित किया, और जो अल्लाह ने इस्लाम की शुरुआत में अनिवार्य किया, और अंत में उसने दायित्वों में क्या जोड़ा। तो, मदनी (रहस्योद्घाटन) कुरान के अधिकांश हिस्सों में मक्की को निरस्त (मनसूख) करने वाला है, और यह संभव नहीं है कि मक्की, मदनी को निरस्त करे; क्योंकि निरस्त होने वाला वह है जो निरस्त करने वाले (नासिख) से पहले उतरा हो।

और उसकी पूर्णता यह है कि वह व्याकरण (इराब) और दुर्लभ शब्दों (गरीब) को जाने, क्योंकि इससे उसके लिए जो वह पढ़ता है उसे समझना आसान हो जाता है, और जो वह पाठ करता है उसमें से संदेह दूर हो जाता है। अबू जाफ़र अल-तबारी (१) ने कहा: मैंने अल-जर्मी (२) को कहते सुना: "मैं तीस साल से सिबावय की किताब से लोगों को न्यायशास्त्र (फ़िक्ह) में फतवे दे रहा हूँ।" मुहम्मद बिन यज़ीद (३) ने कहा: और ऐसा इसलिए है क्योंकि अबू उमर अल-जर्मी हदीस के विद्वान थे, इसलिए जब उन्होंने सिबावय की किताब सीखी, तो वे हदीस में गहरे विद्वान (फ़क़ीह) बन गए, क्योंकि सिबावय की किताब से चिंतन और व्याख्या सीखी जाती है।

फिर वह अल्लाह के रसूल ﷺ से प्रमाणित सुनी-सुनाई सुन्नतों पर गौर करे, क्योंकि उनके माध्यम से छात्र अपनी किताब में अल्लाह के इरादे तक पहुँचता है, और वे उसके लिए कुरान के नियमों को खोल देती हैं। अल-दहक (४) ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: "बल्कि तुम ईश्वरीय बनो क्योंकि तुम किताब सिखाते हो" [आल-इमरान: ७९]: "कुरान सीखने वाले हर व्यक्ति का यह कर्तव्य है कि वह फ़क़ीह (विधिवेत्ता) हो।"

इब्न अबी अल-हवारी (५) ने उल्लेख किया, उन्होंने कहा: हम एक सौ पचासी में फुज़ैल बिन इयाज़ (६) के पास आए और हम एक समूह थे। हम दरवाजे पर खड़े हो गए, लेकिन उन्होंने हमें अंदर आने की अनुमति नहीं दी। तो लोगों में से किसी ने कहा: "अगर वह किसी काम के लिए बाहर निकलेंगे, तो वह कुरान के पाठ के लिए निकलेंगे।" तो हमने एक कारी (पाठक) को आदेश दिया और उसने पाठ किया। फिर उन्होंने एक छोटी खिड़की से हमारी ओर झाँका, तो हमने कहा: "अस्सलामु अलैकुम व रहमतुल्लाह", उन्होंने कहा: "व अलैकुम अस्सलाम"। हमने पूछा: "आप कैसे हैं, ऐ अबू अली?"

---

(१) अहमद बिन मुहम्मद बिन रुस्तम अल-तबारी अल-नहवी, व्याकरण पढ़ाने के लिए प्रसिद्ध थे। उनकी कृतियाँ: ग़रीब अल-कुरान, अल-मक़्सूर वल-ममदूद आदि। इंबाह अल-रुवात १/१२८, और

उल्लेख है कि उन्हें ३०४ हिजरी में बगदाद में सुना गया था। (२) वह सालेह बिन इशाक अल-बसरी, अबू उमर अल-जर्मी हैं, अरबी भाषा के इमाम, कई पुस्तकों के लेखक। उनकी कृतियाँ: अल-अबनियाह, अल-अरुद, ग़रीब सिबावय आदि। २२५ हिजरी में मृत्यु हुई। अल-सियार १०/५६०, और अल-ज़ुबैदी ने उनका उल्लेख तबकात अल-नहवीयीन वल-लुग़वीयीन पृ. ७४-७५ में किया और उनके लिए यह कहानी बताई। (३) अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद, अल-बसरी, व्याकरण के इमाम, अल-कामिल के लेखक। २८६ हिजरी में मृत्यु हुई। अल-सियार १३/५७६, तबकात अल-नहवीयीन वल-लुग़वीयीन पृ. १०१। (४) इब्न मुज़ाहिम अल-हिलाली, अबू मुहम्मद, तफ़सीर के लेखक। वे ज्ञान के पात्र थे, हालांकि अपनी हदीस में बहुत सटीक नहीं थे, वे स्वयं में सच्चे थे। १०२ हिजरी में मृत्यु हुई और कुछ और भी कहा गया है। अल-सियार ४/५९८। (५) अहमद बिन अब्द अल्लाह बिन मैमुन, शाम के लोगों के शेख, मूल रूप से कूफ़ा से। २४६ हिजरी में मृत्यु हुई। अल-सियार १२/८५। (६) वह अबू अली अल-तमीमी, अल-यरबुई, अल-ख़ुरासानी हैं। १८७ हिजरी में मृत्यु हुई। अल-सियार ८/४२१।

قرآن والے کے لیے کیا ضروری ہے کہ وہ اپنے آپ کو کس چیز کا عادی بنائے ۳۹

...اسلام کے آغاز میں، اور جس کی طرف اس نے اسلام کے آخر میں ترغیب دی، اور جو اللہ نے اسلام کے آغاز میں فرض کیا، اور آخر میں فرائض میں جو اضافہ کیا۔ پس مدنی (وحی) قرآن کے بیشتر حصوں میں مکی کو منسوخ کرنے والی ہے، اور یہ ممکن نہیں کہ مکی، مدنی کو منسوخ کرے؛ کیونکہ منسوخ وہ ہوتا ہے جو ناسخ سے پہلے نازل ہوا ہو۔

اور اس کے کمال میں سے یہ ہے کہ وہ اعراب اور لغت کے غریب الفاظ کو پہچانے، کیونکہ اس سے اس کے لیے جو وہ پڑھتا ہے اس کی معرفت آسان ہو جاتی ہے، اور جو تلاوت کرتا ہے اس میں سے شک دور ہو جاتا ہے۔ ابو جعفر طبری (۱) نے کہا: میں نے جرمی (۲) کو کہتے سنا: میں تیس سال سے سیبویہ کی کتاب سے لوگوں کو فقہ میں فتوے دے رہا ہوں۔ محمد بن یزید (۳) نے کہا: اور وہ اس لیے کہ ابو عمر جرمی حدیث کے عالم تھے، تو جب انہوں نے سیبویہ کی کتاب کا علم حاصل کیا تو وہ حدیث میں گہری سمجھ (فقہ) حاصل کر گئے، کیونکہ سیبویہ کی کتاب سے غور و فکر اور تفسیر سیکھی جاتی ہے۔

پھر وہ رسول اللہ ﷺ سے ثابت شدہ مأثورہ سنن پر نظر ڈالے، کیونکہ ان کے ذریعے طالب قرآن میں اللہ عزوجل کی مراد تک پہنچتا ہے، اور وہ اس کے لیے قرآن کے احکام کے دروازے کھول دیتی ہیں۔ اور ضحاک (۴) نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿لیکن تم اللہ والے بن جاؤ اس وجہ سے کہ تم کتاب سکھاتے ہو﴾ [آل عمران: ۷۹]: "ہر اس شخص پر حق ہے جو قرآن سیکھے کہ وہ فقیہ ہو۔"

ابن ابی الحواری (۵) نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہم ایک سو پچاسی ہجری میں فضیل بن عیاض (۶) کے پاس آئے اور ہم ایک جماعت تھے۔ ہم دروازے پر کھڑے ہو گئے، لیکن انہوں نے ہمیں اندر آنے کی اجازت نہیں دی۔ تو لوگوں میں سے کسی نے کہا: اگر وہ کسی کام کے لیے باہر نکلیں گے، تو وہ تلاوت قرآن کے لیے نکلیں گے۔ چنانچہ ہم نے ایک قاری کو حکم دیا اور اس نے پڑھا، تو انہوں نے ایک کھڑکی (روشندان) سے ہماری طرف جھانکا، تو ہم نے کہا: السلام علیک ورحمۃ اللہ، انہوں نے کہا: وعلیکم السلام، ہم نے کہا: آپ کیسے ہیں اے ابو علی؟

---

(۱) احمد بن محمد بن رستم طبری نحوی، نحو پڑھانے کے لیے مشہور تھے۔ ان کی تصانیف: غریب القرآن، المقصور والممدود وغیرہ۔ إنباہ الرواۃ ۱/۱۲۸، اور ذکر کیا گیا ہے کہ انہیں ۳۰۴ھ میں بغداد میں سنا گیا۔ (۲) وہ صالح بن اسحاق بصری، ابو عمر جرمی ہیں، عربیت کے امام، کئی کتابوں کے مصنف۔ ان کی تصانیف: الابنیہ، العروض، غریب سیبویہ وغیرہ۔ ۲۲۵ھ میں انتقال ہوا۔ السیر ۱۰/۵۶۰، اور زبیدی نے انہیں طبقات النحویین واللغویین ص ۷۴-۷۵ میں ذکر کیا اور ان کے لیے یہ قصہ بیان کیا۔ (۳) ابو العباس مبرد، بصری، نحو کے امام، صاحب الکامل۔ انتقال ۲۸۶ھ السیر ۱۳/۵۷۶، طبقات النحویین واللغویین ص ۱۰۱۔ (۴) ابن مزاحم ہلالی، ابو محمد، صاحب تفسیر۔ وہ علم کے برتنوں میں سے تھے، اپنی حدیث میں زیادہ پختہ نہیں تھے لیکن بذات خود سچے تھے۔ انتقال ۱۰۲ھ میں ہوا اور کچھ اور بھی کہا گیا ہے۔ السیر ۴/۵۹۸۔ (۵) احمد بن عبد اللہ بن میمون، اہل شام کے شیخ، اصل کوفہ سے ہے۔ وفات ۲۴۶ھ السیر ۱۲/۸۵۔ (۶) وہ ابو علی تمیمی، یربوعی، خراسانی ہیں۔ وفات ۱۸۷ھ السیر ۸/۴۲۱۔

Author's Introduction, 40

"And how are you?" He said: "I am in well-being from Allah, and in harm from you. Indeed, what you are in is an innovation in Islam. Verily to Allah we belong and to Him we shall return. This is not how we used to seek knowledge. We used to go to the elders and not see ourselves worthy of sitting with them, so we would sit below them and eavesdrop. If a narration passed by, we would ask them to repeat it and we would write it down. But you seek knowledge with ignorance, and you have neglected the Book of Allah. If you had sought the Book of Allah, you would have found in it a cure for what you desire." He said: We said(1): "We have already learned the Quran." He said: "In your learning of the Quran, there is enough work for your lifetimes and the lifetimes of your children." We said: "How so, O Abu Ali?" He said: "You will not truly learn the Quran until you know its grammar, its definitive verses from its metaphorical ones, and its abrogating verses from its abrogated ones. When you know that, you will have no need for the speech of Fudayl and Ibn Uyaynah." Then he said: "I seek refuge in Allah, the All-Hearing, the All-Knowing, from the accursed Satan(2). In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful. {O mankind, there has to come to you instruction from your Lord and healing for what is in the breasts and guidance and mercy for the believers (57) Say, 'In the bounty of Allah and in His mercy - in that let them rejoice; it is better than what they accumulate'} [Yunus: 57-58]."

I said: So if these levels are achieved for a reciter of the Quran, he becomes skilled in the Quran and knowledgeable in the Criterion (Furqan). He is close to those whom Allah has brought near(3). And he will not benefit from anything we mentioned(4) until he makes his intention sincere for Allah - Exalted be His Mention - when seeking it, or after seeking it, as mentioned before. A student might start seeking knowledge wanting prestige and honor in this world, but the understanding of knowledge continues with him until it becomes clear to him that he is wrong in his belief. So he repents from that, makes his intention sincere for Allah Almighty, benefits from it, and his condition improves. Al-Hasan said: "We used to seek knowledge for the sake of the world, but it pulled us toward the Hereafter." Sufyan al-Thawri(5) also said this. And Habib bin Abi Thabit(6) said: "We sought this matter when we had no intention for it, then the intention came later(7)."

(1) In (D): They said "we were", and in (Z): They said "we did". (2) In (D) and (Z): I seek refuge in Allah from the accursed Satan. (3) In (M): Brought him near. (4) In (Z): Knowledge. (5) He is Sufyan bin Sa'id bin Masruq, Abu Abdullah, al-Kufi, the Imam of

the Hadith preservers, died in the year (126 AH). Al-Siyar 7/229. (6) Abu Yahya al-Qurashi, al-Asadi their protégé, the jurist of Kufa, died in the year (119 AH). Al-Siyar 5/290. (7) Al-Muhaddith al-Fasil by al-Ramahurmuzi p. 183, and Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi (698) and (777)...(782), and Jami' Bayan al-'Ilm pp. 266-267.

लेखक की प्रस्तावना, ४०

"और आप कैसे हैं?" उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह की ओर से कल्याण में हूँ, और तुम्हारी ओर से कष्ट में हूँ। वास्तव में तुम जिस स्थिति में हो, वह इस्लाम में एक नई बात (बिदअत) है। निश्चय ही हम अल्लाह के हैं और उसी की ओर लौटने वाले हैं। हम इस तरह ज्ञान नहीं खोजते थे। हम बुज़ुर्गों के पास जाते थे और खुद को उनके साथ बैठने के योग्य नहीं समझते थे, इसलिए हम उनके नीचे बैठते थे और चुपके से सुनते थे। यदि कोई हदीस निकल जाती, तो हम उनसे उसे दोहराने के लिए कहते और उसे लिख लेते। लेकिन तुम अज्ञानता के साथ ज्ञान खोजते हो, और तुमने अल्लाह की किताब की उपेक्षा की है। यदि तुमने अल्लाह की किताब की खोज की होती, तो तुम उसमें वह इलाज पा लेते जो तुम चाहते हो।" उन्होंने कहा: हमने कहा(१): "हमने पहले ही कुरान सीख लिया है।" उन्होंने कहा: "कुरान सीखने में तुम्हारे और तुम्हारे बच्चों के जीवन भर का काम है।" हमने कहा: "हे अबू अली, वह कैसे?" उन्होंने कहा: "तुम तब तक कुरान नहीं सीख पाओगे जब तक तुम उसके व्याकरण (इराब), उसके स्पष्ट (मुहकम) और अस्पष्ट (मुतशाबिह) आयतों, और उसके निरस्त करने वाले (नासिख) और निरस्त किए गए (मन्सूख) आयतों को नहीं जान लेते। जब तुम यह जान लोगे, तो तुम्हें फुदैल और इब्न उययना की बातों की आवश्यकता नहीं रहेगी।" फिर उन्होंने कहा: "मैं शैतान मरदूद से सुनने और जानने वाले अल्लाह की पनाह मांगता हूँ(२)। अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयावान और परम दयालु है। {हे लोगो! तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से एक नसीहत और सीनों (दिलों) की बीमारियों के लिए शिफा (इलाज) आ गई है, और ईमान वालों के लिए हिदायत और रहमत है। (५७) कह दो, 'यह अल्लाह के फ़ज़ल (अनुग्रह) और उसकी रहमत से है; तो चाहिए कि वे इस पर खुश हों। यह उससे कहीं बेहतर है जो वे जमा करते हैं'} [यूनुस: ५७-५८]।"

मैंने कहा: तो यदि कुरान के पाठक के लिए ये स्तर प्राप्त हो जाते हैं, तो वह कुरान में कुशल और फुरकान (सत्य-असत्य में भेद करने वाले ज्ञान) का विद्वान हो जाता है। वह उन लोगों के करीब होता है जिन्हें अल्लाह ने अपने करीब किया है(३)। और वह हमारे द्वारा बताई गई किसी भी चीज़(४) से तब तक लाभ नहीं उठाएगा जब तक कि वह उसे प्राप्त करने के समय, या प्राप्त करने के बाद, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, अल्लाह के लिए अपनी नीयत (इरादा) को शुद्ध नहीं कर लेता। हो सकता है कि ज्ञान का छात्र दुनिया में प्रतिष्ठा और सम्मान पाने के लिए शुरुआत करे, लेकिन ज्ञान की समझ उसके साथ तब तक बनी रहती है जब तक कि उसे यह स्पष्ट न हो जाए कि वह अपने विश्वास में गलत है। फिर वह उससे तौबा (तौबा) करता है, और अल्लाह तआला के लिए अपनी नीयत शुद्ध

करता है, तो उसे इससे लाभ होता है और उसकी स्थिति बेहतर हो जाती है। अल-हसन ने कहा: "हम दुनिया के लिए ज्ञान खोजते थे, लेकिन वह हमें आखिरत (परलोक) की ओर खींच लाया।" सुफियान अल-थौरी(५) ने भी यही कहा। और हबीब बिन अबी साबित(६) ने कहा: "हमने इस मामले (ज्ञान) की तलाश तब की जब हमारी कोई नीयत नहीं थी, फिर बाद में नीयत आ गई(७)।"

(१) (द) में: उन्होंने कहा "हम थे", और (ज़) में: उन्होंने कहा "हमने किया"। (२) (द) और (ज़) में: मैं शैतान मरदूद से अल्लाह की पनाह मांगता हूँ। (३) (म) में: उसे अपने करीब किया। (४) (ज़) में: ज्ञान। (५) वह सुफियान बिन सईद बिन मसरूक, अबू अब्दुल्लाह, अल-कूफी हैं, हदीस के हाफिजों के इमाम, उनकी मृत्यु वर्ष (१२६ हिजरी) में हुई। अल-सियार २२९/७। (६) अबू यह्या अल-कुरैशी, अल-असदी उनके स्वतंत्र दास, कूफा के फकीह (विधिवेत्ता), उनकी मृत्यु वर्ष (११९ हिजरी) में हुई। अल-सियार २९०/५। (७) अल-मुहद्दिस अल-फासिल, अल-रामेहुरमुजी पृष्ठ १८३, और अल-जामी लि-अखलाक अल-रावी (६९८) और (७७७)...(७८२), और जामी बयान अल-इल्म पृष्ठ २६६ - २६७।

مقدمة المصنف، ٤٠

"اور آپ کا کیا حال ہے؟" انہوں نے کہا: "میں اللہ کی طرف سے عافیت میں ہوں، اور تمہاری طرف سے اذیت میں ہوں۔ بے شک جس حال میں تم ہو وہ اسلام میں ایک نئی بات (بدعت) ہے۔ پس ہم اللہ ہی کے لیے ہیں اور اسی کی طرف لوٹنے والے ہیں۔ ہم اس طرح علم طلب نہیں کرتے تھے۔ ہم مشائخ کے پاس جاتے تھے تو خود کو ان کے پاس بیٹھنے کا اہل نہیں سمجھتے تھے، چنانچہ ہم ان سے نیچے بیٹھتے تھے اور کان لگا کر سنتے تھے۔ جب کوئی حدیث گزرتی تو ہم ان سے اسے دہرانے کی درخواست کرتے اور اسے لکھ لیتے۔ لیکن تم جہالت کے ساتھ علم طلب کرتے ہو، اور تم نے اللہ کی کتاب کو ضائع کر دیا ہے۔ اگر تم اللہ کی کتاب طلب کرتے تو تم اس میں اپنی مراد کا علاج پا لیتے۔" انہوں نے کہا: ہم نے کہا(١): "ہم قرآن سیکھ چکے ہیں۔" انہوں نے کہا: "تمہارے قرآن سیکھنے میں تمہاری اور تمہاری اولاد کی عمروں کا کام (مشغلہ) ہے۔" ہم نے کہا: "اے ابو علی، وہ کیسے؟" انہوں نے کہا: "تم قرآن کو ہرگز نہیں سیکھ پاؤ گے جب تک تم اس کے اعراب، اس کے محکم اور متشابہ، اور اس کے ناسخ اور منسوخ کو نہ جان لو۔ جب تم یہ جان لو گے، تو تم فضیل اور ابن عیینہ کی باتوں سے بے نیاز ہو جاؤ گے۔" پھر انہوں نے کہا: "میں سننے والے اور جاننے والے اللہ کی پناہ مانگتا ہوں شیطان مردود سے(٢)۔ اللہ کے نام سے شروع جو بہت مہربان نہایت رحم والا ہے۔ {اے لوگو! تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے ایک نصیحت آ گئی ہے اور وہ چیز جو سینوں میں ہے (دلوں کی بیماری) اس کے لیے شفا ہے، اور ایمان والوں کے لیے ہدایت اور رحمت ہے۔ (٥٧) فرما دیجئے: یہ اللہ کے فضل اور اس کی رحمت سے ہے، پس چاہیے کہ وہ اسی پر خوش ہوں، یہ اس سے کہیں بہتر ہے جو وہ جمع کرتے ہیں} [یونس: ٥٧ - ٥٨]۔"

میں نے کہا: پس جب قرآن کے قاری کو یہ مراتب حاصل ہو جائیں، تو وہ قرآن میں ماہر اور فرقان (حق و باطل میں تمیز کرنے والے علم) کا عالم ہو جاتا ہے۔ وہ ان لوگوں کے قریب ہوتا ہے جنہیں اللہ نے اپنا قرب عطا کیا(۳)۔ اور وہ ان چیزوں میں سے کسی سے نفع نہیں اٹھائے گا جن کا ہم نے ذکر کیا(۴) یہاں تک کہ وہ علم کی طلب کے وقت، یا طلب کے بعد، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، اللہ کے لیے اپنی نیت کو خالص کر لے۔ کیونکہ ہو سکتا ہے کہ طالب علم دنیا میں فخر اور مرتبے کے لیے علم کی ابتدا کرے، پھر علم کی سمجھ اسے حاصل ہوتی رہتی ہے یہاں تک کہ اس پر ظاہر ہو جاتا ہے کہ وہ اپنے عقیدے میں غلطی پر ہے۔ چنانچہ وہ اس سے توبہ کرتا ہے، اور اللہ تعالیٰ کے لیے اپنی نیت خالص کر لیتا ہے، تو وہ اس سے نفع اٹھاتا ہے اور اس کا حال بہتر ہو جاتا ہے۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: "ہم دنیا کے لیے علم طلب کرتے تھے، تو وہ ہمیں آخرت کی طرف کھینچ لایا۔" اور یہی بات سفیان ثوری(۵) نے بھی کہی۔ اور حبیب بن ابی ثابت(۶) نے کہا: "ہم نے اس کام (علم) کو طلب کیا جبکہ اس میں ہماری کوئی نیت نہ تھی، پھر بعد میں نیت آ گئی(۷)۔"

(۱) (د) میں ہے: "قالوا كنا" (انہوں نے کہا ہم تھے)، اور (ظ) میں ہے: "قالوا فعلنا" (انہوں نے کہا ہم نے کیا)۔ (۲) (د) اور (ظ) میں ہے: "أعوذ بالله من الشيطان الرجيم"۔ (۳) (م) میں ہے: "قربه عليه" (اسے اپنا قرب دیا)۔ (۴) (ظ) میں ہے: "علم"۔ (۵) وہ سفیان بن سعید بن مسروق، ابو عبداللہ الکوفی ہیں، امام الحفاظ ہیں، ان کی وفات سال ۱۲۶ھ میں ہوئی۔ السیر ۲۲۹/۷۔ (۶) ابو یحییٰ القرشی، الاسدی ان کے مولیٰ، کوفہ کے فقیہ، وفات سال ۱۱۹ھ میں ہوئی۔ السیر ۲۹۰/۵۔ (۷) المحدث الفاصل از رامہرمزی ص ۱۸۳، اور الجامع لاخلاق الراوی (۶۹۸) اور (۷۷۷)---(۷۸۲)، اور جامع بیان العلم ص ۲۶۶ - ۲۶۷۔

I'rab of the Quran, its teaching, and encouragement towards it 41

Chapter on what has been narrated regarding the I'rab of the Quran, its teaching, encouragement towards it, and the reward of whoever recites the Quran with proper grammar (mu'rab).

Abu Bakr ibn al-Anbari (1) said: Narrations have come from the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, and from his companions and their followers—may Allah be pleased with them—regarding the preference for the I'rab (grammatical inflection) of the Quran, the encouragement to teach it, and the condemnation and dislike of solecism (lahn/incorrect pronunciation), which makes it mandatory for the reciters (2) of the Quran to dedicate themselves to diligence in its learning (3).

Among those narrations is what Sulayman ibn Yahya (4) al-Dabbi related to us, saying: Muhammad related to us—meaning Ibn Sa'dan (5)—who said: Abu Mu'awiyah related to us, from Abdullah ibn Sa'id al-Maqburi, from his father, from his grandfather, from Abu Hurairah, that the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, said: "Apply I'rab to the Quran and seek its wonders" (6).

My father related to me, saying: Ibrahim ibn al-Haytham related to us, saying: Adam —meaning Ibn Abi Iyas—related to us, saying: Abu al-Tayyib al-Marwazi related to us, saying: Abdul Aziz ibn Abi Rawad related to us, from Nafi', from Ibn Umar, who said: The Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, said: "Whoever recites the Quran without applying I'rab to it, an angel is assigned to him, who records ten good deeds for every letter as it was revealed. If he applies I'rab to part of it [and not to other parts] (7), two angels are assigned to him, who record twenty good deeds for every letter. If he applies I'rab to all of it, four angels are assigned to him, who record seventy good deeds for every letter" (8).

(1) In his book 'Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 1/14, and the author quoted from him what he presented in this chapter. (2) In manuscript (ظ): People. (3) In manuscripts (ز) and (ظ): its teaching. (4) In the manuscript copies and (م): Yahya ibn Sulayman, and the correction is from al-Idah 1/15, and his biography is in Tarikh Baghdad 9/60, and Tabaqat al-Qurra 1/317. (5) In (د), (ز), and (م): Ibn Sa'id, which is an error. What is established is from (ظ). His biography is in Tarikh Baghdad 5/324, and Tabaqat al-Qurra 2/143. (6) Its chain of narration is very weak. Abdullah ibn Sa'id al-Maqburi is rejected in Hadith. It was also recorded by Abu Ubayd in 'Fada'il al-Qur'an' p. 208, and Ibn Abi Shaybah in 'al-Musannaf' 10/456, and al-Hakim in 'al-Mustadrak' 2/439, who said: The chain is authentic according to a group of our Imams, although they did not

record it. Al-Dhahabi followed up by saying: Rather, there is a consensus on its weakness. (7) What is between brackets is from the sources of the Hadith. (8) Its chain of narration is worthless. Abu al-Tayyib al-Marwazi (who is al-Harbi)—Ibn Hibban said in 'al-Majruhin' 3/160: He narrates strange things from Abdul Aziz ibn Abi Rawad, and it is not permissible to use him as evidence under any circumstances. Then he cited this hadith for him, and quoted=

क़ुरआन का एराब (व्याकरण), उसकी शिक्षा और उसके लिए प्रोत्साहन 41

अध्याय उस बारे में जो क़ुरआन के एराब, उसकी शिक्षा, उसके प्रोत्साहन और क़ुरआन को एराब के साथ पढ़ने वाले के प्रतिफल के बारे में आया है।

अबू बक्र इब्न अल-अनबारी (1) ने कहा: नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम, उनके साथियों और उनके अनुयायियों (ताबिईन)—अल्लाह उन पर प्रसन्न हो—से क़ुरआन के एराब की श्रेष्ठता, उसकी शिक्षा के लिए प्रोत्साहन, और गलत उच्चारण (लहन) की निंदा और अरुचि के बारे में जो कुछ आया है, उससे क़ुरआन के पाठकों (2) पर यह अनिवार्य हो गया है कि वे इसे सीखने (3) में कड़ी मेहनत करें।

उन्हीं में से वह है जो सुलेमान बिन यहया (4) अल-दब्बी ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: मुहम्मद ने हमसे बयान किया—यानी इब्न सादान (5)—उन्होंने कहा: अबू मुआविया ने हमसे बयान किया, अब्दुल्ला बिन सईद अल-मक़बुरी से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अपने दादा से, उन्होंने अबू हुरैरा से कि नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया: "क़ुरआन को एराब (व्याकरण सम्मत) के साथ पढ़ो और इसके रहस्यों को खोजो" (6)।

मुझसे मेरे पिता ने बयान किया, उन्होंने कहा: इब्राहिम बिन अल-हैथम ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: आदम ने हमसे बयान किया—यानी इब्न अबी इयास—उन्होंने कहा: अबू अल-तैय्यब अल-मरवाज़ी ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी रवाद ने हमसे बयान किया, नाफ़े से, उन्होंने इब्न उमर से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया: "जिसने क़ुरआन पढ़ा और उस पर एराब नहीं लगाया, तो उसके लिए एक फ़रिश्ता नियुक्त किया जाता है, जो उसके लिए हर अक्षर के बदले दस नेकियाँ लिखता है जैसा कि वह उतारा गया था। फिर यदि उसने इसके कुछ भाग पर एराब लगाया [और कुछ पर नहीं लगाया] (7), तो उसके लिए दो फ़रिश्ते नियुक्त किए जाते हैं, जो उसके लिए हर अक्षर के बदले बीस नेकियाँ लिखते हैं। यदि उसने पूरे पर एराब लगाया, तो उसके लिए चार फ़रिश्ते नियुक्त किए जाते हैं, जो उसके लिए हर अक्षर के बदले सत्तर नेकियाँ लिखते हैं" (8)।

(1) अपनी पुस्तक 'इदह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' 1/14 में, और लेखक ने उनसे वही उद्धृत किया है जो उन्होंने इस अध्याय में प्रस्तुत किया है। (2) पाण्डुलिपि (ظ) में: 'अहल' (लोग)। (3) पाण्डुलिपि (ز) और (ظ) में: 'ता'लीमुहु' (उसकी शिक्षा)। (4) हस्तलिखित प्रतियों और (م) में: यहया बिन सुलेमान, और सुधार 'अल-इदह' 1/15 से है, और उनकी जीवनी 'तारीख़ बग़दाद' 9/60 और 'तबक़ात अल-

क़ुर्रा' 1/317 में है। (5) (د), (ز) और (م) में: इब्न सईद, जो कि एक त्रुटि है। जो स्थापित है वह (ظ) से है। उनकी जीवनी 'तारीख़ बग़दाद' 5/324 और 'तबक़ात अल-क़ुर्रा' 2/143 में है। (6) इसकी सनद (सूत्र) बहुत कमज़ोर है। अब्दुल्ला बिन सईद अल-मक़बुरी की हदीस स्वीकार्य नहीं है। इसे अबू उबैद ने 'फ़ज़ाइल अल-क़ुरआन' पृष्ठ 208, इब्न अबी शयबा ने 'अल-मुसन्नफ़' 10/456, और अल-हाकिम ने 'अल-मुस्तदरक' 2/439 में भी उद्धृत किया है, और कहा: हमारे इमामों के एक समूह के अनुसार सनद सही है, यद्यपि उन्होंने इसे उद्धृत नहीं किया। अल-ज़हबी ने इस पर टिप्पणी करते हुए कहा: बल्कि इसकी कमज़ोरी पर आम सहमति है। (7) कोष्ठक के बीच का हिस्सा हदीस के अन्य स्रोतों से है। (8) इसकी सनद व्यर्थ है। अबू अल-तैय्यब अल-मरवाज़ी (जो अल-हर्बी हैं)—इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' 3/160 में कहा: वे अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी रवाद से विचित्र बातें सुनाते हैं, किसी भी स्थिति में उनसे दलील लेना जायज़ नहीं है। फिर उन्होंने उनके हवाले से यह हदीस दी, और उद्धृत किया=

اعراب القرآن وتعليمه والحث عليه ٤١

باب ماجاء في إعراب القرآن وتعليمه والحث عليه وثواب مَن قرأ القرآن مُعرِباً

قال أبو بكر بن الأنباري (1): جاء عن النبي ﷺ وعن أصحابه وتابعيهم ـ رضوان الله عليهم ـ من تفضيل إعراب القرآن، والحض على تعليمه، وذم اللحن وكراهيته، ما وجب به على قُرَّاء (2) القرآن أن يأخذوا أنفسهم بالاجتهاد في تعلُّمه (3). من ذلك ما حدثنا سليمان بن يحيى (4) الضبي قال: حدثنا محمد - يعني ابن سعدان (5) - قال: حدثنا أبو معاوية، عن عبد الله بن سعيد المقبري، عن أبيه، عن جده، عن أبي هريرة أن النبي ﷺ قال: «أعرِبُوا القرآن، والتمِسُوا غرائبَه» (6). حدثني أبي قال: حدثنا إبراهيم بن الهيثم قال: حدثنا آدم - يعني ابن أبي إياس - قال: حدثنا أبو الطيب المَرْوزي قال: حدثنا عبد العزيز بن أبي رواد، عن نافع، عن ابن عمر قال: قال رسول الله ﷺ: «مَن قرأ القرآن، فلم يُعرِبْه، وُكِّل به مَلَكٌ، يكتُبُ له كما أُنزِل بكل حرف عَشْرَ حَسَنات، فإن أعرب بَعضه، [ولم يُعرِب بعضه] (7)، وُكِّل به ملكان، يكتبان له بكل حرف عشرين حسنة، فإن أعربه، وُكِّل به أربعةُ أملاك، يكتبون له بكل حرف سبعين حسنة» (8).

(١) في كتابه إيضاح الوقف والابتداء ١٤/١، وقد نقل عنه المصنف ما أورده في هذا الباب. (٢) في (ظ): أهل. (٣) في (ز) و(ظ): تعليمه. (٤) في النسخ الخطية و (م): يحيى بن سليمان، والتصويب من الإيضاح ١٥/١، وترجمته في تاريخ بغداد ٦٠/٩، وطبقات القراء ٣١٧/١. (٥) في (د) و(ز) و(م): ابن سعيد، وهو خطأ. والمثبت من (ظ). وترجمته في تاريخ بغداد ٣٢٤/٥، وطبقات القراء ١٤٣/٢. (٦) إسناده ضعيف جداً. عبد الله بن سعيد المقبري متروك الحديث. وأخرجه أيضاً أبو عبيد في فضائل القرآن ص ٢٠٨، وابن أبي شيبة في المصنف ٤٥٦/١٠، والحاكم في المستدرك ٤٣٩/٢، وقال: صحيح الإسناد على مذهب جماعة من أئمتنا ولم يخرجاه، فتعقبه الذهبي بقوله: بل أجمع على ضعفه. (٧) ما بين

حاصرتين من مصادر الحديث. (٨) إسناده تالف. أبو الطيب المروزي (وهو الحربي) قال ابن حبان في المجروحين ١٦٠/٣: يروي عن عبد العزيز بن أبي رواد الأعاجيب، لا يجوز الاحتجاج به بحال. ثم أخرج له هذا الحديث، ونقل=

Introduction of the Author 42

Juwaybir narrated from al-Dahhak that Abdullah ibn Mas'ud said: "Recite the Qur'an with excellence, beautify it with the best of voices, and recite it with correct grammar (i'rab), for it is Arabic, and Allah loves that it be recited with correct grammar." And from Mujahid (1), from Ibn 'Umar who said: "Observe the correct grammar of the Qur'an." And from Muhammad ibn Abdurrahman ibn Zayd (2) who said: "Abu Bakr and 'Umar, may Allah be pleased with them, said: 'A portion of the correct grammar of the Qur'an is more beloved to us than memorizing its letters.'" And from al-Sha'bi, he said: 'Umar, may Allah have mercy on him, said: "Whoever recites the Qur'an and observes its correct grammar, for him there is with Allah the reward of a martyr." Makhlul (3) said: "It reached me that whoever recites with correct grammar, for him there is twice the reward of someone who recites without correct grammar." Ibn Jurayj narrated from Ata' from Ibn Abbas that the Messenger of Allah ﷺ said: "Love (4) the Arabs for three things: because I am an Arab, the Qur'an is in Arabic, and the speech of the people of Paradise is Arabic" (5). Sufyan narrated from Abu Hamza: It was said to al-Hasan regarding people who learn Arabic, he said: "They have done well, they are learning the language of their Prophet (6) "ﷺ. And it was said to al-Hasan: "We have an Imam who makes grammatical mistakes." He said: "Set him back (dismiss him)."

= Ad-Dhahabi in Mizan al-I'tidal 4/541 mentions Ibn Ma'in's statement about him: "He was a liar in Hadith." It was also narrated by Abu al-Fadl al-Razi in Fada'il al-Qur'an (110). (1) He is Mujahid ibn Jabr, Abu al-Hajjaj al-Makki, the master of reciters and commentators. He took Qur'an, tafsir, and fiqh from Ibn Abbas. He died in the year 102 AH, and other dates are mentioned. As-Siyar 4/449. (2) In Iydah al-Waqf wal-Ibtida' p. 20: from Zayd. (3) Abu Abdullah bin Abi Muslim, ad-Dimashqi, a scholar of the people of Sham, a contemporary of az-Zuhri, died in the year 113 AH and other dates are mentioned. As-Siyar 5/155. (4) In (D) and (Z): I love. (5) Narrated by al-Uqayli in ad-Du'afa 3/348, al-Hakim in al-Mustadrak 4/87, and in Ma'rifat 'Ulum al-Hadith p. 161-162, and Ibn al-Jawzi in al-Mawdu'at 1/348. Al-Uqayli said: "Munkar (rejected), it has no basis." Al-Hakim said: "Sahih (authentic) Hadith," but al-Dhahabi countered him saying: "It is from the narration of al-Ala' ibn 'Amr al-Hanafi and he is not reliable... and I think the Hadith is fabricated." He also included the Hadith in Mizan al-I'tidal 3/103 and said: "This is fabricated." Abu Hatim said: "This is a lie." (6) Sufyan: he is ath-Thawri, and Abu Hamza: perhaps he is al-A'war, and his name is Maymun, and al-Hasan: he is al-Basri.

लेखक की प्रस्तावना ४२

जुवैबिर ने अल-दह्हाक से रिवायत की, उन्होंने कहा: अब्दुल्लाह बिन मसूद ने कहा: "कुरान को उत्कृष्टता के साथ पढ़ो, उसे अपनी बेहतरीन आवाज़ों से सजाओ, और उसे व्याकरण (एराब) के साथ पढ़ो, क्योंकि वह अरबी है, और अल्लाह इसे पसंद करता है कि इसे व्याकरण के साथ पढ़ा जाए।" मुजाहिद (१) से रिवायत है, इब्न उमर से, उन्होंने कहा: "कुरान का व्याकरण (एराब) करो।" मुहम्मद बिन अब्दुर्रहमान बिन ज़ैद (२) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अबू बक्र और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: "कुरान का थोड़ा व्याकरण हमारे लिए उसके अक्षरों को याद करने से अधिक प्रिय है।" अल-शाबी से रिवायत है, उन्होंने कहा: उमर (रहमतुल्लाह अलैहि) ने कहा: "जिसने कुरान पढ़ा और उसका व्याकरण (एराब) किया, उसके लिए अल्लाह के पास एक शहीद का प्रतिफल (अज्र) है।" मकहूल (३) ने कहा: "मुझ तक यह बात पहुँची है कि जिसने व्याकरण के साथ पढ़ा, उसके लिए व्याकरण के बिना पढ़ने वाले की तुलना में दुगना प्रतिफल (अज्र) है।" इब्न जुरैज ने अता से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अरबों से तीन कारणों से प्यार (४) करो: क्योंकि मैं अरबी हूँ, कुरान अरबी में है, और जन्नत वालों की भाषा अरबी है" (५)। सुफयान ने अबू हमज़ा से रिवायत की: अल-हसन से उन लोगों के बारे में पूछा गया जो अरबी सीख रहे हैं, उन्होंने कहा: "उन्होंने अच्छा किया, वे अपने नबी ﷺ की भाषा सीख रहे हैं" (६)। अल-हसन से कहा गया: "हमारा एक इमाम है जो व्याकरण संबंधी गलतियाँ (लहन) करता है।" उन्होंने कहा: "उसे पीछे कर दो (बदलो)।"

= अल-धहाबी ने मिज़ान अल-इतिदाल ४/५४१ में उनके बारे में इब्न मुईन का कथन उद्धृत किया: "वह हदीस में झूठा था।" इसे अबू अल-फजल अल-राज़ी ने फज़ाइल अल-कुरान (११०) में भी उद्धृत किया है। (१) वे मुजाहिद बिन जब्र, अबू अल-हज्जाज अल-मक्की हैं, जो पाठकों और मुफस्सिरीन के उस्ताद हैं। उन्होंने इब्न अब्बास से कुरान, तफसीर और फिक्ह की शिक्षा ली। उनकी मृत्यु वर्ष १०२ हिजरी में हुई, और अन्य तिथियाँ भी बताई जाती हैं। अस-सियार ४/४४९। (२) ईज़ाह अल-वक्फ वल-इब्तिदा पृ. २०: ज़ैद से। (३) अबू अब्दुल्लाह बिन अबी मुस्लिम, दमिश्की, शाम के लोगों के विद्वान, अज़-ज़ुहरी के समकालीन, वर्ष ११३ हिजरी में उनकी मृत्यु हुई और अन्य तिथियाँ भी बताई जाती हैं। अस-सियार ५/१५५। (४) संस्करण (द) और (ज़) में: "मुझे प्रिय है"। (५) अल-उकैली ने अद-दुअफ़ा ३/३४८ में, अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक ४/८७ में, और मारिफ़त उलूम अल-हदीस पृ. १६१-१६२ में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौज़ूआत १/३४८ में इसका उल्लेख किया है। अल-उकैली ने कहा:

"मुनकर, इसका कोई आधार नहीं है।" अल-हाकिम ने कहा: "सहीह हदीस," तो अल-धहाबी ने उनका खंडन करते हुए कहा: "यह अल-अला बिन अम्र अल-हनफी की रिवायत से है और वह विश्वसनीय नहीं है... और मेरा मानना है कि हदीस मनगढ़ंत (मौज़ू) है।" उन्होंने इस हदीस को मिज़ान अल-इतिदाल ३/१०३ में भी उल्लेख किया और कहा: "यह मनगढ़ंत है।" अबू हातिम ने कहा: "यह झूठ है।" (६) सुफयान: वे अल-थौरी हैं, और अबू हमज़ा: शायद वे अल-अवार हैं, और उनका नाम मैमुन है, और अल-हसन: वे अल-बसरी हैं।

مصنف کا مقدمہ ۴۲

اور جویبر نے ضحاک سے روایت کیا، انہوں نے کہا: عبداللہ بن مسعود نے فرمایا: قرآن کو عمدگی سے پڑھو، اسے بہترین آوازوں سے مزین کرو، اور اسے اعراب کے ساتھ پڑھو، کیونکہ یہ عربی ہے، اور اللہ تعالیٰ پسند فرماتا ہے کہ اسے اعراب کے ساتھ پڑھا جائے۔ اور مجاہد (۱) سے روایت ہے، ابن عمر سے، انہوں نے کہا: قرآن کا اعراب سیکھو۔ اور محمد بن عبدالرحمن بن زید (۲) سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما نے فرمایا: قرآن کے کچھ اعراب (سیکھنا) ہمیں اس کے حروف یاد کرنے سے زیادہ محبوب ہے۔ اور شعبی سے روایت ہے، انہوں نے کہا: عمر رحمہ اللہ نے فرمایا: جس نے قرآن پڑھا اور اس کے اعراب کی رعایت کی، اس کے لیے اللہ کے ہاں ایک شہید کا اجر ہے۔ اور مکحول (۳) نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی ہے کہ جس نے اعراب کے ساتھ قرآن پڑھا، اسے بغیر اعراب کے پڑھنے والے کے مقابلے میں دوگنا اجر ملے گا۔ اور ابن جریج نے عطا سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تین باتوں کی وجہ سے عربوں سے محبت (۴) کرو: اس لیے کہ میں عربی ہوں، قرآن عربی ہے اور اہل جنت کی زبان عربی ہے" (۵)۔ سفیان نے ابوحمزہ سے روایت کیا: حسن بصری سے ان لوگوں کے بارے میں پوچھا گیا جو عربی سیکھ رہے ہیں، تو انہوں نے کہا: "انہوں نے اچھا کیا، وہ اپنے نبی ﷺ کی زبان سیکھ رہے ہیں" (۶)۔ اور حسن سے کہا گیا: ہمارا ایک امام ہے جو (تلاوت میں) اعرابی غلطی (لحن) کرتا ہے، انہوں نے فرمایا: "اسے پیچھے ہٹا دو (معزول کر دو)"۔

= ذہبی نے میزان الاعتدال ۴/۵۴۱ میں ان کے بارے میں ابن معین کا قول نقل کیا ہے کہ: "وہ حدیث میں جھوٹا تھا"۔ اور اسے ابوالفضل رازی نے فضائل القرآن (۱۱۰) میں بھی بیان کیا ہے۔

(۱) وہ مجاہد بن جبر، ابوالحجاج مکی ہیں، جو قراء اور مفسرین کے استاد ہیں، انہوں نے ابن عباس سے قرآن، تفسیر اور فقہ کا علم حاصل کیا، سنہ ۱۰۲ھ میں وفات پائی اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ السیر ۴/۴۴۹۔ (۲) ایضاح الوقف والابتدا ص ۲۰ میں ہے: زید سے۔ (۳) ابوعبداللہ بن ابی مسلم، دمشقی، اہل شام کے عالم، زہری کے ہم عصر، سنہ ۱۱۳ھ میں وفات پائی اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ السیر ۵/۱۵۵۔ (۴) نسخہ (د) اور (ظ) میں ہے: "مجھے محبوب ہے"۔ (۵) اسے عقیلی نے الضعفاء ۳/۳۴۸، حاکم نے المستدرک ۴/۸۷، اور معرفۃ علوم الحدیث ص ۱۶۱ - ۱۶۲، اور ابن جوزی نے الموضوعات ۱/۳۴۸ میں روایت کیا ہے۔ عقیلی نے کہا: منکر ہے، اس کی کوئی اصل نہیں ہے۔ حاکم نے کہا: صحیح حدیث ہے، تو ذہبی نے ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: یہ علاء بن عمرو حنفی کی روایت سے ہے اور وہ قابل اعتماد نہیں ہے۔۔ اور میرا خیال ہے کہ حدیث موضوع (من گھڑت) ہے، اور انہوں نے یہ حدیث میزان الاعتدال ۳/۱۰۳ میں بھی ذکر کی اور کہا: یہ موضوع ہے۔ ابوحاتم نے کہا: یہ جھوٹ ہے۔ (۶) سفیان: وہ ثوری ہیں، اور ابوحمزہ: شاید وہ اعور ہیں، اور ان کا نام میمون ہے، اور حسن: وہ بصری ہیں۔

The Parsing of the Quran, its Teaching, and the Encouragement of it

43

It is narrated from Ibn Abi Mulaykah who said: A Bedouin came during the time of Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) and asked: "Who can read to me from what was revealed to Muhammad ﷺ?" A man read Surah "Bara'ah" to him and said: "Allah is free from the polytheists and His Messenger," pronouncing it with a genitive case (al-jarr) [implying Allah is free from both polytheists and His own Messenger]. The Bedouin said: "Has Allah disowned His Messenger?! If Allah has disowned His Messenger, then I too disown him." This statement reached Umar, so he called for him and said: "O Bedouin, do you disown the Messenger of Allah ﷺ?!" He replied: "O Commander of the Faithful, I arrived in Medina with no knowledge of the Quran, so I asked, 'Who can read to me?' This man read Surah Bara'ah to me and said: 'Allah is free from the polytheists and His Messenger [with the genitive case].' So I said: 'Has Allah disowned His Messenger?! If Allah has disowned His Messenger, then I too disown him.'" Umar said: "It is not like that, O Bedouin." He asked: "Then how is it, O Commander of the Faithful?" He said: "{Allah is free from the polytheists, and so is His Messenger} [with the nominative case]." The Bedouin then said: "By Allah, I disown what Allah and His Messenger disown." Then Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) ordered that no one should teach the Quran to people except those knowledgeable in the language, and he ordered Abu Al-Aswad to establish grammar (An-Nahw).

And from Ali bin Al-Ja'd (1) who said: I heard Shu'bah (2) saying: "The example of a student of Hadith who does not know Arabic is like a donkey with a feedbag on it that contains no fodder."

Hammad bin Salamah (3) said: "Whoever seeks Hadith and does not learn grammar —or he said: Arabic—he is like a donkey with a feedbag hung on it that contains no barley (4)."

Ibn Atiyyah said: "The parsing (I'rab) of the Quran is a foundation in the Sharia because through it the meanings which are the Sharia (6) are established (5)."

(1) He is Abu Al-Hasan Al-Baghdadi, Al-Jawhari, the Musnad of Baghdad, died in the year (230 AH). As-Siyar 10/459. (2) He is Shu'bah bin Al-Hajjaj, Abu Bustam Al-Azdi Al-Ataki, their protégé, from Wasit, a scholar of the people of Basra. He died in the year (160 AH). As-Siyar 7/202. (3) Abu Salamah Al-Basri, the Imam, the grammarian, the

nephew of Humayd Al-Tawil, died in the year (167 AH). As-Siyar 7/444. (4) Ibn Al-Anbari cited the preceding reports in "Al-Waqf wal-Ibtida'" 1/15-61 and the author quoted him as stated at the beginning of the chapter. (5) In (Z): "that establishes". (6) Al-Muharrar al-Wajiz (Tafsir Ibn Atiyyah) 1/40, and its author is Abu Muhammad Abdul Haqq bin Ghalib bin Atiyyah Al-Muharibi Al-Gharnati, who was an Imam in jurisprudence, exegesis, and Arabic. He died in the year (541 AH) or it is said: (542 AH). As-Siyar 19/587.

कुरान का विश्लेषण (इ'राब), उसका शिक्षण, और उसके लिए प्रोत्साहन

४३

इब्न अबी मुलैकाह से रिवायत है कि उन्होंने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के ज़माने में एक बद्दू आया और उसने पूछा: "मुहम्मद ﷺ पर जो नाज़िल हुआ है, उसमें से मुझे कौन पढ़ाएगा?" एक व्यक्ति ने उसे सूरह "बरात" (तौबा) सुनाई और पढ़ा: "बेशक अल्लाह मुशरिकों और अपने रसूल से बरी है" [अंत में 'रसूल' शब्द को जेर (genitive) के साथ पढ़ा, जिससे अर्थ निकला कि अल्लाह अपने रसूल से भी बरी है]। बद्दू ने कहा: "क्या अल्लाह ने अपने रसूल से नाता तोड़ लिया है?! अगर अल्लाह ने अपने रसूल से नाता तोड़ लिया है, तो मैं भी उनसे नाता तोड़ता हूँ।" यह बात उमर तक पहुँची, तो उन्होंने उसे बुलवाया और कहा: "ऐ बद्दू, क्या तुम अल्लाह के रसूल ﷺ से नाता तोड़ते हो?!" उसने कहा: "ऐ अमीरुल मोमिनीन, मैं मदीना आया था और मुझे कुरान का कोई इल्म नहीं था, तो मैंने पूछा: 'मुझे कौन पढ़ाएगा?' तो इस व्यक्ति ने मुझे सूरह बरात सुनाई और पढ़ा: 'बेशक अल्लाह मुशरिकों और अपने रसूल से बरी है [जेर के साथ]'। तो मैंने कहा: 'क्या अल्लाह ने अपने रसूल से नाता तोड़ लिया है?! अगर अल्लाह ने अपने रसूल से नाता तोड़ लिया है, तो मैं भी उनसे नाता तोड़ता हूँ।'" उमर ने कहा: "ऐ बद्दू, यह ऐसे नहीं है।" उसने पूछा: "तो ऐ अमीरुल मोमिनीन, यह कैसे है?" उन्होंने कहा: "{बेशक अल्लाह मुशरिकों से बरी है और उसका रसूल भी} [पेश के साथ, यानी रसूल भी मुशरिकों से बरी है]।" बद्दू ने कहा: "वल्लाह, मैं भी उससे बरी हूँ जिससे अल्लाह और उसका रसूल बरी हैं।" फिर उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने हुक्म दिया कि लोगों को कुरान केवल वही पढ़ाए जो भाषा (अरबी) का जानकार हो, और उन्होंने अबुल असवद को हुक्म दिया, तो उन्होंने व्याकरण (नह्व) की बुनियाद रखी।

अली बिन अल-जद (१) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने शु'बह (२) को कहते सुना: "उस हदीस वाले की मिसाल जिसे अरबी नहीं आती, उस गधे की तरह है जिस पर चारे का थैला तो है, पर उसमें चारा नहीं है।"

हम्माद बिन सलमा (३) ने कहा: "जिसने हदीस सीखी और व्याकरण (नह्व) नहीं सीखा — या उन्होंने कहा: अरबी — तो वह उस गधे की मिसाल है जिस पर चारे का थैला लटका है, पर उसमें जौ नहीं है (४)।"

इब्न अतिय्या ने कहा: "कुरान का विश्लेषण (इ'राब) शरीयत का एक मूल आधार है, क्योंकि इसी से वे अर्थ स्थापित होते हैं (५) जो शरीयत हैं (६)।"

(१) वह अबू अल-हसन अल-बगदादी, अल-जौहरी, बगदाद के मुस्नद हैं, उनकी मृत्यु वर्ष (२३० हिजरी) में हुई। अस-सियार १०/४५९। (२) वह शु'बह बिन अल-हज्जाज, अबू बस्तम अल-अज़दी अल-अतकी, उनके आश्रित, वासित से, बसरा के लोगों के विद्वान हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (१६० हिजरी) में हुई। अस-सियार ७/२०२। (३) अबू सलमा अल-बसरी, इमाम, व्याकरणविद, हुमैद अल-तवील के भांजे, उनकी मृत्यु वर्ष (१६७ हिजरी) में हुई। अस-सियार ७/४४४। (४) इब्न अल-अंबारी ने पिछली खबरों को "अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा" १/१५-६१ में उद्धृत किया है और लेखक ने उनसे इसे उद्धृत किया है जैसा कि अध्याय की शुरुआत में स्पष्ट किया गया है। (५) (ज़) में: "वह स्थापित होता है"। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज (तफ़सीर इब्न अतिय्या) १/४०, और इसके लेखक अबू मुहम्मद अब्दुल हक़ बिन गालिब बिन अतिय्या अल-मुहारिबी अल-गरनाती हैं, जो न्यायशास्त्र, व्याख्या और अरबी में इमाम थे। उनकी मृत्यु वर्ष (५४१ हिजरी) में हुई और कहा गया: (५४२)। अस-सियार १९/५८७।

اعراب القرآن وتعليمه والحث عليه

٤٣

ابن ابی ملیکہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کے زمانے میں ایک اعرابی (بدوی) آیا اور اس نے پوچھا: "مجھے وہ کون پڑھائے گا جو محمد ﷺ پر نازل ہوا ہے؟" ایک شخص نے اسے سورہ "برأت" (توبہ) پڑھ کر سنائی اور پڑھا: "أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولِهِ" (بیشک اللہ مشرکین اور اپنے رسول سے بری ہے) 'رسول' کے نیچے زیر (جر) کے ساتھ، تو اعرابی نے کہا: کیا اللہ اپنے رسول سے بیزار ہو گیا ہے؟! اگر اللہ اپنے رسول سے بیزار ہو گیا ہے تو میں بھی اس سے بیزار ہوں۔ یہ بات عمر رضی اللہ عنہ تک پہنچی، تو انہوں نے اسے بلایا اور پوچھا: اے اعرابی، کیا تم اللہ کے رسول ﷺ سے بیزاری کا اظہار کرتے ہو؟! اس نے عرض کیا: اے امیر المومنین، میں مدینہ آیا تھا اور مجھے قرآن کا علم نہیں تھا، تو میں نے پوچھا: "مجھے کون پڑھائے گا؟" تو اس شخص نے مجھے سورہ برأت پڑھ کر سنائی اور پڑھا: "أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولِهِ" (زیر کے ساتھ)۔ تو میں نے کہا: کیا اللہ اپنے رسول سے بیزار ہو گیا ہے؟! اگر اللہ اپنے رسول سے بیزار ہو گیا ہے تو میں بھی اس سے بیزار ہوں۔ عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اے اعرابی، یہ اس طرح نہیں ہے۔ اس نے پوچھا: اے امیر المومنین، پھر یہ کیسے ہے؟ انہوں نے فرمایا: "﴿ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ ﴾" (بیشک اللہ مشرکین سے بری ہے، اور اس کا رسول بھی [مشرکین سے بری ہے])۔ اعرابی نے کہا: اللہ کی قسم، میں بھی اس سے بیزار ہوں جس سے اللہ اور اس کا رسول بیزار ہیں۔ پھر عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے حکم دیا کہ لوگوں کو قرآن صرف وہی پڑھائے جو زبان (عربی) کا ماہر ہو، اور انہوں نے ابوالاسود کو حکم دیا، تو انہوں نے نحو (گرائمر) کی بنیاد رکھی۔

اور علی بن الجعد (۱) سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے شعبہ (۲) کو فرماتے سنا: "حدیث کے اس طالب علم کی مثال جسے عربی نہیں آتی، اس گدھے کی سی ہے جس پر توبرہ (چارہ ڈالنے کا تھیلا) تو ہو لیکن اس میں چارہ نہ ہو۔"

حماد بن سلمہ (۳) نے فرمایا: "جس نے حدیث طلب کی اور نحو (یا انہوں نے کہا: عربی) نہیں سیکھی، تو وہ اس گدھے کی طرح ہے جس پر توبرہ لٹکا ہوا ہو لیکن اس میں جو (اناج) نہ ہوں (۴)۔"

ابن عطیہ نے فرمایا: "قرآن کا اعراب شریعت کی بنیاد ہے، کیونکہ اسی سے وہ معانی قائم ہوتے ہیں (۵) جو شریعت ہیں (۶)۔"

(۱) وہ ابوالحسن البغدادی، الجوہری، مسندِ بغداد ہیں، سن (۲۳۰ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۱۰/ ۴۵۹۔ (۲) وہ شعبہ بن الحجاج، ابو بسطام الازدی العتکی ان کے مولیٰ، واسطی، اہل بصرہ کے عالم ہیں۔ سن (۱۶۰ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۷/ ۲۰۲۔ (۳) ابوسلمہ البصری، امام، نحوی، حمید الطویل کے بھانجے، سن (۱۶۷ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۷/ ۴۴۴۔ (۴) ابن الانباری نے گزشتہ روایات "الوقف والابتداء" ۱/ ۱۵-۶۱ میں نقل کی ہیں اور مصنف نے ان سے یہ نقل کیا ہے جیسا کہ باب کے شروع میں واضح کیا گیا ہے۔ (۵) نسخہ (ظ) میں: "ذلک یقوم" ہے۔ (۶) المحرر الوجیز (تفسیر ابن عطیہ) ۱/ ۴۰، اور اس کے مؤلف ابو محمد عبد الحق بن غالب بن عطیہ المحاربی الغرناطی ہیں، وہ فقہ، تفسیر اور عربی کے امام تھے۔ سن (۵۴۱ھ) میں وفات پائی اور کہا گیا: (۵۴۲ھ)۔ السیر ۱۹/ ۵۸۷۔

44 Author's Introduction Ibn al-Anbari (1) said: There has come from the companions of the Prophet ﷺ and their followers, may Allah be pleased with them, regarding the use of language and poetry as evidence for the strange (obscure) words of the Quran and its problematic passages, what has clarified the correctness of the grammarians' approach in that regard, and highlighted the fallacy of the approach of those who denied it to them. An example of this is what Ubayd ibn Abd al-Wahid ibn Shurik al-Bazzaz narrated to us, he said: Ibn Abi Maryam narrated to us, he said: Ibn Farrukh informed us, he said: Osama informed me, he said: Ikrimah informed me that Ibn Abbas said: "If you ask me about a strange word in the Quran, seek it in poetry, for poetry is the record (diwan) of the Arabs." And Idris ibn Abd al-Karim narrated to us, he said: Khalaf narrated to us, he said: Hammad ibn Zayd narrated to us, from Ali ibn Zayd ibn Jud'an, who said: I heard Said ibn Jubayr and Yusuf ibn Mihran saying: We heard Ibn Abbas being asked about something from the Quran, and he would say about it: it is so and so, haven't you heard the poet say about it so and so (2). And from Ikrimah, from Ibn Abbas: a man asked him about the word of Allah, Majestic and Mighty: "And your garments purify" [Al-Muddathir: 4]. He said: Do not wear your clothes over treachery. And he cited a line of poetry by Ghaylan al-Thaqafi (3): "For I, by the praise of Allah, have not worn the garment of a traitor, nor do I mask myself from an evil deed." (4) A man asked Ikrimah about the word "zanim" (ignoble/ bastard), and he said (5): It is the child of adultery (fornication), and he cited a line of verse: "A zanim whose father is not known, the son of a promiscuous mother, of base lineage." (6) And from him (7) also: "Zanim" is the vile, obscene, and base claimant. Then he said:

(1) In 'Al-Waqf wa al-Ibtida' 1/61 and what follows, from what the author quoted from him until the end of the chapter. (2) In (m): being asked about something in the Quran, he would say about it thus and thus, haven't you heard the poet say so and so. What is confirmed in the manuscripts other than his saying: he says about it so and so, is from 'Idah al-Waqf wa al-Ibtida' p. 62. (3) He is Ghaylan ibn Salamah ibn Mu'attib ibn Malik al-Thaqafi, he embraced Islam after the conquest of Taif, but did not migrate. He was a poet of little output, and Ibn Abbas narrated some of his poetry. 'Al-Aghani' 13/200, and 'Al-Isabah' 3/68. (4) Mentioned by Ibn Qutaybah in 'Tafsir Gharib al-Quran' p. 495 at the verse "And your garments purify", as well as al-Tabari 23/406, al-Mawardi 6/136, and Ibn Manzur in 'Al-Lisan' (t-h-r). (5) In (z) and (m): He said. (6) Mentioned by al-Tabari in the commentary on the verse: "Cruel,

moreover, base-born." 23/164. (7) That is: from Ikrimah, and the report is in 'Al-Idah' p. 65: from Ikrimah from Ibn Abbas.

44 लेखक की भूमिका इब्न अल-अंबारी (1) ने कहा: पैगंबर ﷺ के साथियों और उनके अनुयायियों, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, से कुरान के कठिन शब्दों और उसके विवादास्पद अंशों के लिए भाषा और कविता को साक्ष्य के रूप में उपयोग करने के संबंध में जो कुछ आया है, उसने इस संबंध में व्याकरणविदों के दृष्टिकोण की शुद्धता को स्पष्ट किया है, और उन लोगों के दृष्टिकोण की अशुद्धता को उजागर किया है जिन्होंने उनके इस अधिकार को नकारा। इसका एक उदाहरण वह है जो उबैद इब्न अब्द अल-वाहिद इब्न शरीक अल-बज्जाज़ ने हमें बताया, उन्होंने कहा: इब्न अबी मरियम ने हमें बताया, उन्होंने कहा: इब्न फर्रुख ने हमें सूचित किया, उन्होंने कहा: ओसामा ने मुझे सूचित किया, उन्होंने कहा: इकरिमा ने मुझे सूचित किया कि इब्न अब्बास ने कहा: "यदि तुम मुझसे कुरान के किसी कठिन शब्द के बारे में पूछो, तो उसे कविता में खोजो, क्योंकि कविता अरबों का दीवान (अभिलेख) है।" और इदरीस इब्न अब्द अल-करीम ने हमें बताया, उन्होंने कहा: खलफ ने हमें बताया, उन्होंने कहा: हम्माद इब्न ज़ैद ने अली इब्न ज़ैद इब्न जुदआन से बताया, जिन्होंने कहा: मैंने सईद इब्न जुबैर और यूसुफ इब्न मिहरान को कहते सुना: हमने इब्न अब्बास को कुरान की किसी चीज़ के बारे में पूछते हुए सुना, और वे उसके बारे में कहते थे: यह ऐसा और ऐसा है, क्या आपने कवि को इसके बारे में ऐसा और ऐसा कहते नहीं सुना (2)। और इकरिमा से, इब्न अब्बास के हवाले से: एक आदमी ने उनसे अल्लाह, महिमामय और पराक्रमी के इस कथन के बारे में पूछा: "और अपने वस्त्रों को शुद्ध करो" [अल-मुद्दथिर: 4]। उन्होंने कहा: अपने वस्त्रों को विश्वासघात पर मत पहनो। और उन्होंने घैलन अल-थकफी (3) के एक शेर का उदाहरण दिया: "क्योंकि मैं, अल्लाह की स्तुति से, किसी विश्वासघाती का वस्त्र नहीं पहना है, और न ही मैं किसी बुरे काम से खुद को छिपाता हूँ।" (4) एक आदमी ने इकरिमा से "ज़नीम" (नीच/हरामी) शब्द के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा (5): यह व्यभिचार की संतान है, और उन्होंने एक शेर का उदाहरण दिया: "एक ज़नीम जिसका पिता ज्ञात नहीं है, एक व्यभिचारिणी माँ का बेटा, नीच वंश का।" (6) और उनसे (7) यह भी: "ज़नीम" वह नीच, अश्लील और घटिया दावेदार है। फिर उन्होंने कहा:

(1) 'अल-वक्फ व अल-इब्तिदा' 1/61 में। और इसके बाद जो कुछ भी लेखक ने इस अध्याय के अंत तक उनसे उद्धृत किया है। (2) (म) में: कुरान में किसी चीज़ के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने इसके बारे में ऐसा और ऐसा कहा, क्या आपने कवि को ऐसा और वैसा कहते नहीं सुना। पांडुलिपियों में उनके इस कथन के अलावा जो पुष्ट है: वह इसके बारे में ऐसा और ऐसा कहते हैं, 'इदाह अल-वक्फ व अल-इब्तिदा' पृष्ठ 62 से है। (3) वह घैलन इब्न सलामा इब्न मुअतिब इब्न मलिक अल-थकफी हैं,

उन्होंने ताइफ की विजय के बाद इस्लाम स्वीकार किया, लेकिन हिजरत नहीं की। वे कम रचना करने वाले कवि थे, और इब्न अब्बास ने उनकी कुछ कविताओं को उद्धृत किया है। 'अल-अघानी' 13/200, और 'अल-इसाबा' 3/68। (4) इब्न कुतैबा ने 'तफसीर गरीब अल-कुरान' पृष्ठ 495 में आयत "और अपने वस्त्रों को शुद्ध करो" पर इसका उल्लेख किया है, साथ ही अल-तबरी 23/406, अल-मावर्दी 6/136, और इब्न मंजूर ने 'अल-लिसान' (त-ह-र) में। (5) (ज़) और (म) में: उन्होंने कहा। (6) अल-तबरी ने आयत की व्याख्या में इसका उल्लेख किया है: "कठोर, और इसके अलावा नीच/हरामी।" 23/164। (7) अर्थात: इकरिमा से, और यह विवरण 'अल-इदाह' पृष्ठ 65 में है: इकरिमा से, इब्न अब्बास के हवाले से।

44 مصنف کا مقدمہ ابن الانباری (1) نے کہا: صحابہ کرام رضی اللہ عنہم اور ان کے تابعین سے قرآن کے غریب (مشکل الفاظ) اور اس کے مشکل مقامات پر زبان اور شاعری سے استدلال کرنے کے بارے میں جو کچھ مروی ہے، اس نے اس معاملے میں ماہرینِ نحو کے موقف کی صحت کو واضح کر دیا ہے، اور ان لوگوں کے موقف کے فساد کو ظاہر کر دیا ہے جنہوں نے ان پر اس کا انکار کیا تھا۔ اس کی ایک مثال وہ ہے جو ہمیں عبید بن عبد الواحد بن شریک البزاز نے بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں ابن ابی مریم نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابن فروخ نے بتایا، انہوں نے کہا: مجھے اسامہ نے بتایا، انہوں نے کہا: مجھے عکرمہ نے بتایا کہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: "جب تم مجھ سے قرآن کے کسی غریب لفظ کے بارے میں پوچھو، تو اسے شاعری میں تلاش کرو، کیونکہ شاعری عربوں کا دیوان (ریکارڈ) ہے۔" اور ہمیں ادریس بن عبد الکریم نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں خلف نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں حماد بن زید نے علی بن زید بن جدعان سے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے سعید بن جبیر اور یوسف بن مہران کو کہتے سنا: ہم نے ابن عباس کو قرآن کی کسی چیز کے بارے میں پوچھتے ہوئے سنا، تو وہ اس کے بارے میں فرماتے: یہ ایسا اور ایسا ہے، کیا تم نے شاعر کو اس کے بارے میں ایسا اور ایسا کہتے نہیں سنا (2)۔ اور عکرمہ سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما کے حوالے سے: ایک شخص نے ان سے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں پوچھا: ﴿ وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ ﴾ [المدثر: 4] (اور اپنے کپڑے پاک رکھ)۔ آپ نے فرمایا: اپنے کپڑے غداری (خیانت) پر نہ پہنو، اور غیلان الثقفی (3) کے اس شعر سے مثال دی: "بے شک میں اللہ کی حمد کے ساتھ، نہ کسی غدار کا لباس پہنتا ہوں اور نہ ہی کسی برائی سے خود کو ڈھانپتا ہوں۔" (4) اور ایک شخص نے عکرمہ سے "زنیم" کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا (5): وہ بدکاری (ولد الزنا) کی اولاد ہے، اور ایک شعر سے مثال دی:

"زنیم وہ ہے جس کا باپ معلوم نہ ہو، بدکار ماں کا بیٹا، جو کمینہ حسب و نسب والا ہو۔" (6) اور ان ہی (7) سے یہ بھی مروی ہے: "زنیم" وہ بدزبان، بدکار اور کمینہ دعویدار ہے۔ پھر فرمایا:

(1) الوقف والابتداء 1/ 61 میں۔ اور اس کے بعد جو کچھ مصنف نے اس باب کے آخر تک ان سے نقل کیا ہے۔ (2) (م) میں: قرآن کی کسی چیز کے بارے میں پوچھا جاتا، تو وہ اس کے بارے میں یوں اور یوں کہتے، کیا تم نے شاعر کو ایسا اور ویسا کہتے نہیں سنا۔ اور نسخوں میں ان کے قول کے علاوہ جو ثابت ہے: وہ اس کے بارے میں ایسا اور ایسا کہتے ہیں، ایضاح الوقف والابتداء ص 62 سے ہے۔ (3) وہ غیلان بن سلمہ بن معتب بن مالک الثقفی ہیں، فتح طائف کے بعد اسلام لائے، لیکن ہجرت نہیں کی۔ وہ کم گو شاعر تھے، اور ابن عباس نے ان کی کچھ شاعری نقل کی ہے۔ الاغانی 13/ 200، اور الاصابہ 3/ 68۔ (4) ابن قتیبہ نے 'تفسیر غریب القرآن' ص 495 میں آیت ﴿ وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ ﴾ کے تحت اس کا ذکر کیا ہے، اور اسی طرح طبری 23/ 406، ماوردی 6/ 136، اور ابن منظور نے 'اللسان' (طہر) میں۔ (5) (ظ) اور (م) میں: انہوں نے کہا۔ (6) طبری نے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿ عُتُلٍّ بَعْدَ ذَلِكَ زَنِيمٍ ﴾ کی تفسیر میں اس کا ذکر کیا ہے 23/ 164۔ (7) یعنی: عکرمہ سے، اور یہ خبر 'الایضاح' ص 65 میں ہے: عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے۔

I'rab of the Qur'an, its Teaching, and Encouragement Towards it 45

“A base-born man, claimed by others as an addition, just as the trotters are added to the broad part of a hide.” (1) And from him regarding the word of the Almighty: {Having spreading branches} [Ar-Rahman: 48], he said: Having shade and branches. Have you not heard the words of the poet: “The cooing of a dove has not stirred your longing, calling for a pigeon upon a branch of the trees. Calling the father of two chicks who encountered a bird, a two-clawed predator from among the hawks.” (2) And from Ikrimah, on the authority of Ibn Abbas regarding the word of the Almighty: {Then behold, they will be at 'al-Sahira'} [An-Nazi'at: 14], he said: The earth. Ibn Abbas said (3): And Umayya ibn Abi al-Salt said (4): “With them is the meat of the sea and the meat of Sahira.” Ibn al-Anbari said: The narrators relate this verse as: “And in it is meat of Sahira and sea, and what they spoke of is established for them.” (5) Nafi' ibn al-Azraq (6) said to Ibn Abbas: Tell me about the word of Allah, the Mighty and Majestic: {Neither [slumber] overtakes Him...}

---

(1) Thus in the manuscripts, and 'Idah al-Waqf wal-Ibtida' 1/65 (and the speech is from it). It occurred in its margin and in the following sources: 'al-Akaru' (the trotters). Al-Mubarrad mentioned it in 'al-Kamil' 3/1146, and Ibn Atiyya in his Tafsir 5/348, attributing it to Hassan ibn Thabit. Ibn Ishaq mentioned it (as in the Sirah of Ibn Hisham 1/361), and Ibn Barri (as in al-Lisan under 'z-n-m'), attributing it to al-Khatim al-Tamimi. (2) Al-Tabari mentioned them in the Tafsir 22/240, and al-Mawardi in 'al-Nukat wal-Uyun' 5/438, and al-Asfahani attributed them in 'al-Aghani' 14/262 to Thabit Qutna. According to them, it was 'encountered a fierce predator', and Ibn Manzur cited the first of them in 'al-Lisan' (h-d-l) on the authority of Ibn Barri. (3) In (m): 'he said it', which is an error. (4) A pre-Islamic poet who lived until the time of Islam but did not embrace it. Ibn Qutayba said in 'al-Shi'r wal-Shu'ara' p. 459: He had read the previous books of God, and turned away from idol worship, and used to say that a prophet would be sent whose time was near, hoping that he would be that prophet. When news of the Prophet's ﷺ emergence and story reached him, he disbelieved out of envy. Al-Baghdadi mentioned in his 'Khizana' 1/252 that he died in the ninth year [of Hijra], and said: Historians do not differ that he died a disbeliever. Al-Sharid ibn Suwayd recited a hundred verses of Umayya's poetry to the Messenger of Allah ﷺ. As in Sahih Muslim (2255), the Messenger of Allah ﷺ said: 'He was almost about to become a Muslim.' (5) The verse is in his Diwan p. 121. Al-Farra mentioned it in 'Ma'ani al-Qur'an' 3/232, and al-Tabari in his Tafsir 24/74, and al-Mawardi in 'al-Nukat wal-Uyun' 6/196. The author will repeat this verse and the preceding verses in

the contexts of the mentioned verses. (6) One of the leaders of the Khawarij, to whom the Azariqa sect is attributed. He rebelled at the end of Yazid ibn Muawiya's reign. He has questions directed at Ibn Abbas, some of which al-Tabarani included in 'al-Kabir'. 'Lisan al-Mizan' 6/144.

“एक नीच व्यक्ति, जिसे दूसरों ने (अपने वंश में) वृद्धि के रूप में शामिल किया है, ठीक वैसे ही जैसे खुरों के भाग को चमड़े की चौड़ाई में जोड़ दिया जाता है।” (१) और उनसे (इब्न अब्बास) अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में: {शाखाओं वाली} [अर-रहमान: ४८], उन्होंने कहा: छाया और शाखाओं वाली। क्या आपने कवि के ये शब्द नहीं सुने: “एक कबूतरी के कूजन ने तुम्हारी चाहत को नहीं जगाया, जो पेड़ों की एक शाखा पर (दूसरे) कबूतर को बुला रही है। वह दो चूजों के पिता को बुला रही है जिसका सामना एक पंख वाले शिकारी से हुआ, जो बाजों में से दो पंजों वाला एक भयंकर शिकारी है।” (२) और इकरीमा से, इब्न अब्बास के माध्यम से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में: {फिर वे 'अस्-साहिरा' (खुले मैदान) में होंगे} [अन-नाज़ियात: १४], उन्होंने कहा: पृथ्वी। इब्न अब्बास ने कहा (३): और उमय्या इब्न अबी अल-साल्त ने कहा (४): “उनके पास समुद्र का मांस और साहिरा (मैदान) का मांस है।” इब्न अल-अंसारी ने कहा: वर्णनकर्ता इस छंद को इस प्रकार सुनाते हैं: “और उसमें साहिरा और समुद्र का मांस है, और जो उन्होंने कहा वह उनके लिए स्थायी है।” (५) नफ़ी इब्न अल-अज़राक़ (६) ने इब्न अब्बास से कहा: मुझे अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में बताएं {न उसे [ऊँघ] आती है...}

---

(१) पांडुलिपियों में ऐसा ही है, और 'इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' १/६५ में भी। इसके हाशिये और निम्नलिखित स्रोतों में 'अल-अकारु' (खुर) आया है। अल-मुबर्रद ने 'अल-कामिल' ३/११४६ में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने अपनी तफ़सीर ५/३४८ में इसे हसन इब्न साबित का बताया है। इब्न इशाक (इब्न हिशाम की सीरत १/३६१ के अनुसार) और इब्न बर्री (लिसान में 'ज़-न-म' के तहत) ने इसे अल-खतीम अल-तमीमी का बताया है। (२) अल-तबरी ने तफ़सीर २२/२४० में, अल-मावर्दी ने 'अल-नुकात वल-उयून' ५/४३८ में इनका उल्लेख किया है, और अल-असफ़हानी ने 'अल-अघानी' १४/२६२ में इन्हें साबित क़ुत्ना का बताया है। उनके अनुसार शब्द 'शिकारी से सामना' था, और इब्न मंज़ूर ने लिसान (ह-द-ल) में इब्न बर्री के हवाले से पहले छंद का उल्लेख किया है। (३) (म) प्रति में: 'उन्होंने कहा', जो गलत है। (४) एक इस्लाम-पूर्व कवि जो इस्लाम के समय तक जीवित रहा लेकिन मुसलमान नहीं हुआ। इब्न क़ुतैबा ने 'अल-शि'र वल-शुअरा' पृष्ठ ४५९ में कहा: उसने अल्लाह की पिछली किताबें पढ़ी थीं, मूर्ति पूजा छोड़ दी थी, और कहता था कि एक नबी आएगा जिसका समय निकट है, और उम्मीद करता था कि वह वही नबी होगा। जब उसे रसूलुल्लाह ﷺ के आने की खबर मिली, तो उसने ईर्ष्या के कारण इनकार कर दिया। अल-बगदादी ने अपनी 'खिज़ाना' १/२५२ में लिखा

है कि उसकी मृत्यु नौवें हिजरी वर्ष में हुई और कहा: इतिहासकारों में कोई मतभेद नहीं है कि वह काफ़िर मरा। अल-शरीद इब्न सुवैद ने रसूलुल्लाह ﷺ को उमय्या की कविता के १०० छंद सुनाए। सहीह मुस्लिम (२२५५) के अनुसार, रसूलुल्लाह ﷺ ने कहा: 'वह लगभग मुसलमान होने ही वाला था।' (५) यह छंद उनके दीवान पृष्ठ १२१ में है। अल-फ़र्रा ने 'मआनी अल-कुरान' ३/२३२ में, अल-तबरी ने तफ़सीर २४/७४ में और अल-मावर्दी ने ६/१९६ में इसका उल्लेख किया है। (६) खवारिज के नेताओं में से एक, जिससे अज़ारिक़ा संप्रदाय जुड़ा है। उसने यज़ीद इब्न मुआविया के शासन के अंत में विद्रोह किया था। उसके इब्न अब्बास से कुछ प्रश्न हैं जिन्हें अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' में शामिल किया है। लिसान अल-मीज़ान ६/१४४।

اعراب القرآن وتعليمه والحث عليه ٤٥

زَنِيمٌ تداعياهُ الرِّجالُ زيادةً كما زيد في عرض الأديم أكارعُه (١) اور ان ہی سے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿ذَوَاتَا أَفْنَانٍ﴾ [الرحمن: 48] کے بارے میں مروی ہے، انہوں نے کہا: (یعنی) سائے اور شاخوں والی۔ کیا تم نے شاعر کا یہ قول نہیں سنا: ما هاج شوقَكَ من هَدِيلِ حمامةٍ تدْعُو على فَنَنِ الغُصونِ حماما تدْعُو أبا فَرْخَيْنِ صادَفَ طائراً ذا مِخْلَبَيْنِ من الصُّقُورِ قَطاما (٢) اور عکرمہ سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما کے واسطے سے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿فَإِذَا هُم بِالسَّاهِرَةِ﴾ [النازعات: 14] کے بارے میں مروی ہے، انہوں نے کہا: (اس سے مراد) زمین ہے۔ ابن عباس نے کہا (٣): اور امیہ بن ابی الصلت نے کہا (٤): عِندَهُم لحمُ بحرٍ ولحمُ ساهرة ابن الانباری نے کہا: راوی اس شعر کو اس طرح روایت کرتے ہیں: وفيها لحمُ ساهرةٍ وبحرٍ وما فاهُوا به لهُمُ مُقِيمُ (٥) اور نافع بن الازرق (٦) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے کہا: مجھے اللہ عزوجل کے قول ﴿لَا تَأْخُذُهُ... کے بارے میں بتائیے۔

---

(١) قلمی نسخوں میں اسی طرح ہے، اور 'ایضاح الوقف والابتداء' ١/ ٦٥ میں بھی۔ اور اس کے حاشیے اور درج ذیل مصادر میں 'الأكارع' (کھر) واقع ہوا ہے۔ مبرد نے اسے 'الکامل' ٣/ ١١٤٦ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے اپنی تفسیر ٥/ ٣٤٨ میں، اور دونوں نے اسے حسان بن ثابت کی طرف منسوب کیا ہے۔ ابن اسحاق نے اسے (سیرت ابن ہشام ١/ ٣٦١ کی طرح) اور ابن بری نے (لسان العرب میں 'زنم' کے تحت) ذکر کیا ہے اور دونوں نے اسے الخطیم التمیمی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٢) ان دونوں شعروں کو طبری نے تفسیر ٢٢/ ٢٤٠ میں، اور ماوردی نے 'النکت والعیون' ٥/ ٤٣٨ میں ذکر کیا ہے، اور اصفہانی نے 'الاغانی' ١٤/ ٢٦٢ میں انہیں ثابت قطنہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ ان کے ہاں لفظ 'صادف ضارياً' (شکاری سے سامنا ہوا) ہے، اور ابن منظور

نے لسان العرب (هدل) میں ابن بری کے حوالے سے پہلے شعر کو نقل کیا ہے۔ (۳) نسخہ (م) میں: 'قاله' ہے، جو کہ غلطی ہے۔ (٤) جاہلی شاعر جس نے اسلام کا زمانہ پایا لیکن مسلمان نہیں ہوا۔ ابن قتیبہ نے 'الشعر والشعراء' ص ٤٥٩ میں کہا: وہ اللہ عزوجل کی سابقہ کتب پڑھا کرتا تھا، اور بتوں کی عبادت سے بیزار تھا، اور یہ بتایا کرتا تھا کہ ایک نبی مبعوث ہونے والا ہے جس کا زمانہ قریب ہے، اور امید رکھتا تھا کہ وہ خود وہ نبی ہوگا، پھر جب اسے رسول اللہ ﷺ کی بعثت اور قصے کی خبر پہنچی، تو اس نے حسد کی وجہ سے کفر اختیار کیا۔ بغدادی نے اپنی 'خزانہ' ۱/ ۲۵۲ میں ذکر کیا ہے کہ اس کی وفات سن نو ہجری میں ہوئی، اور کہا: مؤرخین کا اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ وہ کافر مرا۔ الشرید بن سوید نے رسول اللہ ﷺ کو امیہ کے اشعار میں سے سو اشعار سنائے، جیسا کہ صحیح مسلم (۲۲۵۵) میں ہے، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'قریب تھا کہ وہ مسلمان ہو جاتا۔' (٥) یہ شعر اس کے دیوان ص ۱۲۱ میں ہے۔ اور اسے فراء نے 'معانی القرآن' ۳/ ۲۳۲ میں، طبری نے اپنی تفسیر ۲٤/ ۷٤ میں، اور ماوردی نے 'النکت والعیون' ٦/ ۱۹٦ میں ذکر کیا ہے۔ مصنف اس شعر اور اس سے پہلے کے اشعار کو مذکورہ آیات کے مقامات پر دوبارہ ذکر کریں گے۔ (٦) خوارج کے سرداروں میں سے ایک، جس کی طرف ازارقہ فرقہ منسوب ہے۔ وہ یزید بن معاویہ کی حکومت کے آخری دور میں نکلا تھا۔ اس کے ابن عباس سے سوالات ہیں، جن میں سے کچھ طبرانی نے 'الکبیر' میں نقل کیے ہیں۔ لسان المیزان ٦/ ١٤٤۔

Introduction of the Author 46

“Slumber nor sleep” [Al-Baqarah: 255]. What is ‘Sinah’ (slumber)? He said: Drowsiness. Zuhair bin Abi Sulma said(1): No slumber overtakes him throughout the long night(2), nor does he sleep, and in his affairs there is no error.

Chapter on what has been said regarding the merit of interpreting the Quran and its people

Our scholars, may God have mercy on them, said: As for what has been reported about the merit of Tafsir (exegesis) from the Companions and the Successors: One example of that is that Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) mentioned Jabir bin Abdullah and described him with knowledge. A man said to him: May I be ransomed for you, you describe Jabir with knowledge, while you are who you are! He said: He knew the interpretation of the words of the Almighty: “Verily, He Who has ordained the Quran for you will surely bring you back to the Place of Return” [Al-Qasas: 85].

Mujahid said: The most beloved of creation to Allah Almighty are those most knowledgeable about what He has revealed. Al-Hasan said: By Allah, Allah did not reveal a verse except that He loved for it to be known in what(3) [circumstances] it was revealed, and what He meant by it. Al-Sha'bi said: Masruq(4) traveled to Basra regarding the interpretation of a verse. It was said to him: The one who interprets it has traveled to Sham (the Levant)(5), so he prepared himself and traveled to Sham until he learned its interpretation(6). Ikrimah(7) said regarding the words of the Almighty: “And whoever leaves his home as an emigrant to Allah and His Messenger” [An-Nisa: 100]: I sought the name of this man for fourteen years until I found it(8).

(1) A Pre-Islamic poet, he did not reach Islam, and was among the foremost of all poets. Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/141. (2) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 1/78: throughout time. (3) In (D) and (Z): know in whom. (4) Ibn al-Ajda', Abu Aisha al-Wada'i, al-Hamadani, al-Kufi, counted among the great Successors and the Mukhadramun who embraced Islam during the life of the Prophet ﷺ. He died in the year (62 AH), and it was said: the year (63 AH). Al-Siyar 4/63. (5) In (D): a man in Sham. (6) Ibn Atiyyah cited these reports in his Tafsir 1/40. (7) Abu Abdullah al-Qurashi, their freed slave, al-Madani, of Berber origin, the Hafiz and Mufassir (exegete), he accompanied Ibn Abbas and took knowledge from him. He died in the year (105 AH). Al-Siyar 12/5. (8) Ibn Abd al-Barr cited it in Al-Isti'ab in the biography of Damrah bin al-Ays bin Damrah (in the margin of Al-Isabah 5/202-203).

लेखक की प्रस्तावना 46

“ऊँघ और न ही नींद” [अल-बक़रह: 255]। 'सिनह' (ऊँघ) क्या है? उन्होंने कहा: सुस्ती। ज़ुहैर बिन अबी सुल्मा ने कहा(1): लंबी रात भर उसे ऊँघ नहीं आती(2), और न ही वह सोता है, और उसके कार्यों में कोई दोष नहीं है।

कुरान की व्याख्या (तफ़सीर) और इसके विद्वानों के गुणों के बारे में जो कहा गया है उसका अध्याय

हमारे विद्वानों ने कहा, अल्लाह उन पर दया करे: जहाँ तक सहाबा (साथियों) और ताबईन (अनुयायियों) से तफ़सीर के गुणों के बारे में जो उल्लेख आया है: उनमें से एक यह है कि अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने जाबिर बिन अब्दुल्ला का उल्लेख किया और उनके ज्ञान की प्रशंसा की। एक व्यक्ति ने उनसे कहा: मैं आप पर न्योछावर होऊँ, आप जाबिर के ज्ञान का वर्णन कर रहे हैं, जबकि आप स्वयं इतने महान विद्वान हैं! उन्होंने कहा: वह सर्वशक्तिमान अल्लाह के इस कथन की व्याख्या जानते थे: “निश्चय ही, जिसने आप पर कुरान अनिवार्य किया है, वह आपको वापस लौटने के स्थान पर अवश्य लाएगा” [अल-क़सस: 85]।

मुजाहिद ने कहा: अल्लाह के लिए सृष्टि में सबसे प्रिय वे हैं जो उसके द्वारा अवतरित ज्ञान के बारे में सबसे अधिक जानते हैं। अल-हसन ने कहा: अल्लाह की कसम, अल्लाह ने ऐसी कोई आयत नहीं उतारी, जिसे वह यह न चाहता हो कि यह जाना जाए कि वह किस बारे में(3) उतारी गई है और उसका क्या अर्थ है। अल-शअबी ने कहा: मसरूक(4) एक आयत की व्याख्या के लिए बसरा गए। उनसे कहा गया: जो इसकी व्याख्या करता है वह शाम (सीरिया) चला गया है(5), तो उन्होंने तैयारी की और शाम की यात्रा की जब तक कि उन्होंने उसकी व्याख्या नहीं जान ली(6)। इकरिमा(7) ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: “और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की ओर हिजरत करने के लिए अपने घर से निकलता है” [अन-निसा: 100]: मैंने इस व्यक्ति का नाम चौदह वर्षों तक खोजा जब तक कि मुझे वह मिल नहीं गया(8)।

(1) जाहिली काल के कवि, उन्होंने इस्लाम को नहीं देखा, और वे सभी कवियों में सबसे आगे थे। अल-शि'र व अल-शुअरा 1/141। (2) ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 1/78 में: पूरे समय के दौरान। (3) प्रतियों (द) और (ज़) में: 'किसमें जानते हैं'। (4) इब्न अल-अजदा, अबू आयशा अल-वदई, अल-हमदानी, अल-कूफ़ी, महान ताबईन और मुख़दरमून में से जिन्होंने पैगंबर ﷺ के जीवनकाल में इस्लाम स्वीकार किया। उनकी मृत्यु वर्ष (62 हिजरी) में हुई, और कहा गया: वर्ष (63 हिजरी)। अल-

सियार 4/63। (5) प्रति (द) में: शाम में एक आदमी। (6) इब्न अतिय्या ने अपनी तफ़सीर 1/40 में इन विवरणों का उल्लेख किया है। (7) अबू अब्दुल्ला अल-कुरशी, उनके मौला, मदनी, मूल रूप से बर्बर, हाफ़िज़ और मुफ़स्सिर, वे इब्न अब्बास के साथ रहे और उनसे ज्ञान प्राप्त किया। उनकी मृत्यु वर्ष (105 हिजरी) में हुई। अल-सियार 12/5। (8) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिआब में ज़मरा बिन अल-आयस बिन ज़मरा की जीवनी में इसका उल्लेख किया है (अल-इसाबा के हाशिये पर 5/202-203)।

مقدمہ المصنف 46

﴿سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ﴾ [البقرة: ٢٥٥] سنہ کیا ہے؟ فرمایا: اونگھ۔ زہیر بن ابی سلمیٰ نے کہا(١): لمبی راتوں میں نہ اسے اونگھ آتی ہے(٢) اور نہ ہی وہ سوتا ہے، اور اس کے کاموں میں کوئی لغزش نہیں۔

باب ما جاء في فضل تفسير القرآن وأهله (قرآن کی تفسیر اور اس کے اہل کے فضائل کے بیان میں باب)

ہمارے علماء رحمہ اللہ علیہم نے فرمایا: جہاں تک صحابہ اور تابعین سے تفسیر کی فضیلت کے بارے میں جو منقول ہے: چنانچہ ان میں سے ایک یہ ہے کہ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے جابر بن عبداللہ کا ذکر کیا اور انہیں علم کے ساتھ موصوف کیا، تو ایک شخص نے ان سے کہا: میں آپ پر قربان جاؤں، آپ جابر کو علم کے ساتھ موصوف کر رہے ہیں حالانکہ آپ (علم کا پہاڑ) ہیں! تو انہوں نے فرمایا: بے شک وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر جانتے تھے: ﴿إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْءَانَ لَرَادُّكَ إِلَى مَعَادٍ﴾ (بے شک جس نے آپ پر قرآن فرض کیا وہ آپ کو لوٹنے کی جگہ کی طرف ضرور واپس لانے والا ہے) [القصص: ٨٥]۔

مجاہد نے کہا: اللہ تعالیٰ کو مخلوق میں سب سے زیادہ وہ محبوب ہیں جو اس کے نازل کردہ کلام کے سب سے زیادہ عالم ہیں۔ حسن بصری نے کہا: اللہ کی قسم، اللہ نے کوئی ایسی آیت نازل نہیں فرمائی مگر وہ یہ پسند فرماتا ہے کہ یہ جانا جائے کہ وہ کس بارے میں(٣) نازل ہوئی اور اس سے کیا مراد ہے۔ شعبی نے کہا: مسروق(٤) ایک آیت کی تفسیر کے لیے بصرہ گئے، ان سے کہا گیا: جو اس کی تفسیر کرتا ہے وہ شام چلا گیا ہے(٥)، چنانچہ انہوں نے رختِ سفر باندھا اور شام چلے گئے یہاں تک کہ اس کی تفسیر جان لی(٦)۔ عکرمہ(٧) نے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿وَمَن يَخْرُجْ مِن بَيْتِهِ مُهَاجِرًا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾ (اور جو اپنے گھر سے اللہ اور اس کے رسول کی

طرف ہجرت کرتے ہوئے نکلے) [النساء: ۱۰۰]: میں نے اس شخص کا نام چودہ سال تک تلاش کیا یہاں تک کہ میں نے اسے پا لیا(۸)۔

(۱) جاہلی شاعر، اسلام کا زمانہ نہیں پایا، اور تمام شعراء پر مقدم سمجھے جاتے تھے۔ الشعر والشعراء ۱٤۱/۱۔ (۲) إيضاح الوقف والابتداء ۷۸/۱ میں ہے: زمانے بھر میں۔ (۳) نسخہ (د) اور (ز) میں ہے: اعلم فيمن۔ (٤) ابن الاجدع، ابو عائشہ الوادعی، الہمدانی، الکوفی، کبار تابعین اور ان مخضرمین میں شمار ہوتے ہیں جنہوں نے نبی ﷺ کی زندگی میں اسلام قبول کیا، ٦۲ ہجری میں وفات پائی اور کہا گیا ہے کہ ٦۳ ہجری میں۔ السیر ٤ / ٦۳۔ (٥) نسخہ (د) میں ہے: رجل بالشام (شام میں ایک آدمی)۔ (٦) ابن عطیہ نے اپنی تفسیر ۱ / ٤۰ میں یہ خبریں ذکر کی ہیں۔ (۷) ابو عبداللہ القرشی ان کے مولیٰ، مدنی، اصل کے اعتبار سے بربری، حافظ اور مفسر، ابن عباس کے ہمراہ رہے اور ان سے علم حاصل کیا، ۱۰٥ ہجری میں وفات پائی۔ السیر ۱۲/ ٥۔ (۸) ابن عبد البر نے الاستیعاب میں ضمرہ بن العیص بن ضمرہ کے ترجمہ میں اسے ذکر کیا ہے (الاصابہ کے حاشیہ پر ۲۰۲/٥ - ۲۰۳)۔

What has been narrated regarding the bearer of the Qur'an - 47

Ibn Abd al-Barr said: He is Damrah(1) bin Habib, and it will come later. Ibn Abbas said: I stayed for two years(3) wanting to ask Umar about the two women who cooperated against the Messenger of Allah ﷺ, nothing prevented me but my awe of him, so I asked him, and he said: They are Hafsa and Aisha. Iyas bin Mu'awiya(4) said: The likeness of those who read the Qur'an without knowing its interpretation is like a group of people to whom a letter from their king came at night, and they have no lamp, so they were filled with dread, not knowing what is in the letter. And the likeness of one who knows the interpretation is like a man who brought them a lamp, so they read what was in the letter.

Chapter on what has been narrated regarding the bearer of the Qur'an, who he is, and against whom he shows enmity

Abu Umar(5) said: It was narrated through chains that have some weakness from the Prophet ﷺ that he said: "Among the glorification of Allah's Majesty is honoring three: the just leader, the gray-haired Muslim, and the bearer of the Qur'an who is neither extreme in it nor negligent of it"(6). Abu Umar said: And the bearers of the Qur'an are those who know its rulings, its lawful and unlawful, and those who act upon what is in it. Anas narrated that the Prophet ﷺ said: "The Qur'an is better than everything, so whoever...

(1) In (Z) and (Zha): Dumayrah. (2) The author will mention the disagreement regarding his name when interpreting the mentioned verse from Surah An-Nisa, see al-Isabah 5/197, biography of Damrah bin Abi al-Ais. (3) In (Zha): years, and in Sahih al-Bukhari (4913) and Sahih Muslim (1479): I stayed for a year. (4) Abu Wathilah, the judge of Basra, was set as an example in cleverness and intellect, died in the year (121 AH). Al-Siyar 5/155. Ibn Atiyyah cited his statement in al-Muharrar al-Wajiz 1/40. (5) He is Ibn Abd al-Barr, and perhaps this statement of his is in his book "Al-Bayan 'an Tilawat al-Qur'an", which he mentioned in al-Istidhkar 8/24 and 26, and al-Dhahabi in al-Siyar 18/159. (6) Narrated from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari: al-Bukhari in al-Adab al-Mufrad (357), Abu Dawud (4843), and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2685) and (10986), and al-Dhahabi graded it Hasan in Mizan al-I'tidal 4/565, and al-Nawawi in al-Tibyan p. 34. Al-Tabarani narrated it in al-Awsat (6732), and Ibn Adi in al-Kamil 4/1596, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (2687) from the hadith of Jabir. Al-Bayhaqi also narrated it in al-Shu'ab from the hadith of Ibn Umar as Mawquf. Al-Faryabi narrated it in Fadha'il al-Qur'an (91) from the hadith of Talha bin Ubaydullah bin Kurayz as Mursal.

क़ुरान के धारक के बारे में जो कुछ आया है - ४७

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: वह दमराह(१) बिन हबीब है, और यह (बाद में) आएगा(२)। इब्न अब्बास ने कहा: मैं दो साल(३) तक उमर से उन दो महिलाओं के बारे में पूछना चाहता था जिन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के खिलाफ एक-दूसरे का साथ दिया था, उनकी गरिमा के डर के अलावा किसी और चीज़ ने मुझे नहीं रोका, तो मैंने उनसे पूछा, और उन्होंने कहा: वे हफ़्सा और आयशा हैं। इयास बिन मुआविया(४) ने कहा: उन लोगों का उदाहरण जो क़ुरान पढ़ते हैं और उसका अर्थ नहीं जानते, उन लोगों के समूह जैसा है जिनके पास रात में उनके राजा का पत्र आया, और उनके पास कोई दीपक नहीं है, इसलिए वे भयभीत हो गए, यह नहीं जानते कि पत्र में क्या है। और जो व्याख्या (तफ़सीर) जानता है उसका उदाहरण उस व्यक्ति जैसा है जो उनके पास एक दीपक लेकर आया, तो उन्होंने पत्र में जो था उसे पढ़ लिया।

अध्याय: क़ुरान के धारक के बारे में जो आया है, वह कौन है, और किसके प्रति वह शत्रुता रखता है

अबू उमर(५) ने कहा: पैगंबर ﷺ से कुछ कमज़ोर सूत्रों के माध्यम से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह की महिमा का सम्मान करने में तीन का सम्मान शामिल है: न्यायप्रिय शासक, बूढ़ा मुसलमान, और क़ुरान का धारक जो न तो उसमें अति करता है और न ही उससे विमुख होता है"(६)। अबू उमर ने कहा: और क़ुरान के धारक वे हैं जो इसके नियमों, इसके हलाल और हराम को जानते हैं, और जो इसमें जो कुछ है उस पर अमल करते हैं। अनस ने वर्णन किया कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "क़ुरान हर चीज़ से श्रेष्ठ है, तो जो कोई..."

(१) (ज़) और (ज़) में: दुमयरा। (२) लेखक सूरह अन-निसा की उल्लिखित आयत की व्याख्या करते समय उनके नाम के मतभेद का उल्लेख करेंगे, देखें अल-इसाबा ५/१९७, दमराह बिन अबी अल-आइस की जीवनी। (३) (ज़) में: वर्ष, और सहीह अल-बुखारी (४९१३) और सहीह मुस्लिम (१४७९) में: मैं एक साल रहा। (४) अबू वाथिला, बसरा के काजी, चालाकी और बुद्धि में मिसाल माने जाते थे, वर्ष (१२१ हिजरी) में उनका निधन हुआ। अल-सियार ५/१५५। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४० में उनके कथन को उद्धृत किया है। (५) वह इब्न अब्द अल-बर्र हैं, और शायद उनका यह कथन उनकी पुस्तक "अल-बयान अन तिलावत अल-क़ुरान" में है, जिसका उल्लेख उन्होंने अल-इस्तिधकार ८/२४ और २६ में किया है, और अल-धहाबी ने अल-सियार १८/१५९ में। (६) इसे अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस से निकाला गया है: अल-अदब अल-मुफ़रद (३५७) में बुखारी, और

अबू दाऊद (४८४३), और शुअ़ब अल-ईमान (२६८५) और (१०९८६) में अल-बैहकी, और अल-धहाबी ने मिज़ान अल-एतिदाल ४/५६५ में इसे 'हसन' कहा है, और अल-तिबयान पृ. ३४ में अल-नववी ने। अल-तबरानी ने अल-अवसत (६७३२) में, और इब्न अदी ने अल-कामिल ४/१५९६ में, और जाबिर की हदीस से शुअ़ब (२६८७) में अल-बैहकी ने इसे निकाला है। अल-बैहकी ने इसे इब्न उमर की हदीस से मौक़ूफ़ के रूप में भी शुअ़ब में निकाला है। अल-फ़र्याबी ने फ़ज़ाइल अल-क़ुरान (९१) में तल्हा बिन उबैदुल्लाह बिन कुरैज़ की हदीस से मुरसल के रूप में इसे निकाला है।

حاملِ قرآن کے بارے میں جو کچھ مروی ہے - ٤٧

اور ابن عبد البر نے کہا: وہ ضمرہ(١) بن حبیب ہے، اور (آگے) آئے گا(٢)۔ اور ابن عباس نے کہا: میں دو سال(٣) تک ٹھہرا رہا اس ارادے سے کہ عمر سے ان دو عورتوں کے بارے میں پوچھوں جنہوں نے رسول اللہ ﷺ کے خلاف ایک دوسرے کا ساتھ دیا تھا، ان کی ہیبت کے علاوہ کسی چیز نے مجھے نہیں روکا، تو میں نے ان سے پوچھا، تو انہوں نے کہا: وہ حفصہ اور عائشہ ہیں۔ اور ایاس بن معاویہ(٤) نے کہا: ان لوگوں کی مثال جو قرآن پڑھتے ہیں اور وہ اس کی تفسیر نہیں جانتے، اس قوم کی طرح ہے جن کے پاس ان کے بادشاہ کا خط رات کے وقت آیا، اور ان کے پاس کوئی چراغ نہیں ہے، تو ان پر گھبراہٹ طاری ہو گئی، اور وہ نہیں جانتے کہ خط میں کیا ہے۔ اور اس شخص کی مثال جو تفسیر جانتا ہے اس شخص کی طرح ہے جو ان کے پاس چراغ لے کر آیا، تو انہوں نے وہ پڑھ لیا جو خط میں تھا۔

باب: حاملِ قرآن کے بارے میں جو کچھ مروی ہے، وہ کون ہے، اور کس کے بارے میں وہ دشمنی رکھتا ہے

ابو عمر(٥) نے کہا: نبی کریم ﷺ سے کچھ ضعیف سندوں سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ کی بزرگی کی تعظیم میں سے تین کا اکرام کرنا ہے: انصاف کرنے والا حکمران، بوڑھا مسلمان، اور قرآن کا حامل جو اس میں غلو کرنے والا نہ ہو اور نہ ہی اس سے اعراض کرنے والا ہو"(٦)۔ ابو عمر نے کہا: اور حاملینِ قرآن وہ ہیں جو اس کے احکام، اس کے حلال و حرام کو جاننے والے ہیں، اور جو اس میں موجود تعلیمات پر عمل کرنے والے ہیں۔ اور انس رضی اللہ عنہ نے روایت کیا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "قرآن ہر چیز سے افضل ہے، تو جو کوئی..."

(١) (ز) اور (ظ) میں: ضمیرہ۔ (٢) مصنف سورہ نساء کی مذکورہ آیت کی تفسیر کے وقت ان کے نام میں اختلاف کا ذکر کریں گے، دیکھیے الاصابہ ١٩٧/٥، ترجمہ ضمرہ بن ابی العیص۔ (٣) (ظ) میں: برسوں، اور صحیح بخاری (٤٩١٣) اور صحیح مسلم (١٤٧٩) میں: میں ایک سال رہا۔ (٤) ابو واثلہ بصرہ کے قاضی، ذہانت اور عقل میں ان کی مثال دی جاتی تھی، وفات سن (١٢١ھ) میں ہوئی۔ السیر ١٥٥/٥۔ اور ابن عطیہ نے ان کا قول المحرر الوجیز ١/ ٤٠ میں نقل کیا ہے۔ (٥) وہ ابن عبد البر ہیں، اور غالباً ان کا یہ قول ان کی کتاب "البیان عن تلاوة القرآن" میں ہے، جس کا ذکر انہوں نے الاستذکار ٢٤/٨ اور ٢٦ میں کیا ہے، اور ذہبی نے السیر ١٥٩/١٨ میں۔ (٦) اسے ابو موسیٰ اشعری کی حدیث سے روایت کیا گیا ہے: بخاری نے الادب المفرد (٣٥٧) میں، اور ابو داؤد (٤٨٤٣)، اور بیہقی نے شعب الایمان (٢٦٨٥) اور (١٠٩٨٦) میں، اور ذہبی نے میزان الاعتدال ٤/ ٥٦٥ میں اسے حسن قرار دیا ہے، اور نووی نے التبیان ص٣٤ میں۔ اور اسے طبرانی نے الاوسط (٦٧٣٢) میں، اور ابن عدی نے الکامل ٤/ ١٥٩٦ میں، اور بیہقی نے الشعب (٢٦٨٧) میں جابر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور بیہقی نے الشعب میں اسے ابن عمر کی حدیث سے موقوفاً بھی روایت کیا ہے۔ اور فریابی نے فضائل القرآن (٩١) میں طلحہ بن عبید اللہ بن کریز کی حدیث سے مرسلاً روایت کیا ہے۔

48 Introduction of the Author

...revered the Qur'an, has revered Allah, and whoever belittles the Qur'an, has belittled the right of Allah Almighty. The carriers of the Qur'an are those surrounded (1) by the mercy of Allah, the magnifiers of the Word of Allah, the ones clothed in the light of Allah. So whoever allies with them has allied with Allah, and whoever shows enmity towards them has belittled the right of Allah Almighty" (2).

Chapter on what is required of the reciter and bearer of the Qur'an regarding the glorification and sanctity of the Qur'an

Al-Tirmidhi al-Hakim Abu Abdullah said in "Nawadir al-Usul" (3): Among the sanctities of the Qur'an is that one should not touch it except in a state of purity. And among its sanctities is to read it while being in a state of ritual purity. And among its sanctities is to use the siwak and pick one's teeth, thus perfuming the mouth, as it is its path. Yazid bin Abi Malik (4) said: "Indeed, your mouths are paths among the paths of the Qur'an, so purify and clean them as much as you can." And among its sanctities is to sit upright for it if one is not in prayer, and not to be leaning (5). And among its sanctities is to dress up for it (6), as one dresses up to enter upon a prince, because one is conversing [with Allah]. And among its sanctities is to face the Qibla for its recitation. Abu al-Aliyah (7) used to put on a turban, dress up, wear a cloak, and face the Qibla when he recited.

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In the sources of Hadith: the chosen ones. (2) Narrated by Ibn Asakir in Tārikh Dimashq 6/42 (in the biography of Dawud bin Muhammad al-Ma'yufi al-Hajuri) and in its chain of transmission there is more than one defect. Ibn Iraq al-Kinani cited it in Tanzih al-Sharia 1/294 and said: "In it is Ali bin al-Hasan al-Sami." Finished. And this Ali; Ibn Hibban said in al-Majruhin: "It is not permissible to write his hadith except for the purpose of astonishment," and Ibn Adi said in al-Kamil 5/1854: "Very weak." See Kashf al-Khafa 1/20. (3) In the original (253) of it, p. 333. (4) Yazid bin Abdul Rahman bin Abi Malik al-Hamdani, judge of Damascus during the era of Hisham bin Abdul Malik, died in the year (130 AH). As-Siyar 5/437. And this saying of his that the author cited for him is not in the printed version of Nawadir al-Usul, and it is in ar-Ri’aya by Makki p. 82. (5) His saying: "And among its sanctity is to sit upright for it..." up to this point, is not in (m). (6) The word: "for it," is not in (m). (7) He is Rufay' bin Mihran, Abu al-Aliyah al-Riyahi al-Basri, lived during the Pre-Islamic era (Jahiliyyah), and embraced

Islam two years after the death of the Prophet ﷺ. He died in the year ninety. Tahdhib al-Kamal 9/214.

४८ लेखक की प्रस्तावना

...कुरान का सम्मान किया, उसने अल्लाह का सम्मान किया, और जिसने कुरान को तुच्छ समझा, उसने अल्लाह सर्वशक्तिमान के अधिकार को तुच्छ समझा। कुरान के वाहक वे हैं जो अल्लाह की दया से घिरे(१) हुए हैं, अल्लाह के कलाम (शब्दों) की महिमा करने वाले हैं, अल्लाह के नूर (प्रकाश) से सजे हुए हैं। तो जो उनसे मित्रता रखता है उसने अल्लाह से मित्रता रखी, और जिसने उनसे शत्रुता की उसने अल्लाह सर्वशक्तिमान के अधिकार को तुच्छ समझा" (२)।

अध्याय: कुरान के पाठक और वाहक के लिए कुरान की महिमा और पवित्रता के संबंध में क्या आवश्यक है

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम अबू अब्दुल्ला ने "नवादिर अल-उसूल" (३) में कहा: कुरान की पवित्रता में से यह है कि उसे केवल पवित्र अवस्था में ही छुआ जाए। और इसकी पवित्रता में से यह है कि उसे पवित्रता (वज़ू) की अवस्था में पढ़ा जाए। और इसकी पवित्रता में से यह है कि सिवाक (दातुन) करना और दाँतों को साफ़ करना चाहिए, ताकि मुँह सुगन्धित हो जाए, क्योंकि यह इसका रास्ता है। यज़ीद बिन अबी मालिक (४) ने कहा: "निश्चित रूप से तुम्हारे मुँह कुरान के रास्तों में से रास्ते हैं, इसलिए उन्हें जितना हो सके शुद्ध और साफ़ करो।" और इसकी पवित्रता में से यह है कि यदि वह नमाज़ में न हो, तो उसके लिए सीधा होकर बैठे, और टेक लगाकर न बैठे(५)। और इसकी पवित्रता में से यह है कि उसके लिए अच्छे वस्त्र पहने (६), जैसे कि कोई किसी अमीर (शासक) के पास जाने के लिए सजता-धजता है, क्योंकि वह [अल्लाह से] सरगोशी (बातचीत) कर रहा है। और इसकी पवित्रता में से यह है कि इसके पाठ के लिए क़िबला की ओर मुख करे। अबू अल-आलिया (७) जब कुरान पढ़ते थे, तो वे पगड़ी बाँधते थे, अच्छे कपड़े पहनते थे, चादर ओढ़ते थे और क़िबला की ओर मुख करते थे।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) हदीस के स्रोतों में: विशिष्ट लोग। (२) इसे इब्न असाकिर ने 'तारीख दमिश्क' ४२/६ में (दाऊद बिन मुहम्मद अल-मयफी अल-हजूरी की जीवनी में) उद्धृत किया है और इसके वर्णन की श्रृंखला में एक से अधिक कमियाँ हैं। इब्न इराक़ अल-किनानी ने इसे 'तन्ज़ीह अल-शरिया' १/२९४ में उद्धृत किया और कहा: "इसमें अली बिन अल-हसन अल-सामी है।" और यह अली; इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' में कहा: "उसकी हदीस लिखना जायज़ नहीं है सिवाय आश्चर्य के तौर पर," और इब्न अदी ने 'अल-कामिल' ५/१८५४ में कहा: "अत्यधिक कमज़ोर।" और देखें 'कश्फ अल-खफ़ा' १/२०। (३)

मूल में (२५३) उससे, पृष्ठ ३३३। (४) यज़ीद बिन अब्दुल रहमान बिन अबी मालिक अल-हमदानी, हिशाम बिन अब्दुल मलिक के शासनकाल में दमिश्क के न्यायाधीश, वर्ष (१३० हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार ५/४३७। और उनका यह कथन जिसे लेखक ने उनके लिए उद्धृत किया है, 'नवादिर अल-उसूल' के मुद्रित संस्करण में नहीं है, और यह मक्की द्वारा रचित 'अर-रियाया' के पृष्ठ ८२ पर है। (५) उनका कथन: "और इसकी पवित्रता में से यह है कि उसके लिए सीधा होकर बैठे..." यहाँ तक, (म) प्रति में नहीं है। (६) शब्द: "उसके लिए," (म) प्रति में नहीं है। (७) वह रुफय बिन मेहरान, अबू अल-आलिया अल-रियाही अल-बसरी हैं, उन्होंने जाहिलियत (अज्ञानता का काल) पाया और नबी ﷺ की मृत्यु के दो साल बाद इस्लाम स्वीकार किया, वर्ष नब्बे (९० हिजरी) में मृत्यु हुई। तहज़ीब अल-कमल ९/२१४।

...قرآن کی توقیر کی، تو یقیناً اس نے اللہ کی توقیر کی، اور جس نے قرآن کو ہلکا سمجھا، اس نے اللہ تعالیٰ کے حق کو ہلکا سمجھا۔ حاملینِ قرآن وہ ہیں جو اللہ کی رحمت کے سائے (۱) میں ہیں، اللہ کے کلام کی تعظیم کرنے والے ہیں، اللہ کے نور سے آراستہ ہیں، پس جس نے ان سے دوستی کی اس نے اللہ سے دوستی کی، اور جس نے ان سے دشمنی کی اس نے اللہ تعالیٰ کے حق کو ہلکا سمجھا" (۲)۔

باب: قرآن کے قاری اور حامل پر قرآن کی تعظیم و حرمت کے سلسلے میں کیا لازم ہے

الترمذی الحکیم ابو عبد اللہ نے "نوادر الاصول" (۳) میں فرمایا: قرآن کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اسے صرف پاکیزگی کی حالت میں ہی چھوا جائے۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اسے باوضو ہو کر پڑھا جائے۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ مسواک کرے اور دانتوں کی خلال کرے تاکہ اپنے منہ کو معطر کرے، کیونکہ یہ اس کا راستہ ہے۔ یزید بن ابی مالک (۴) نے فرمایا: "بے شک تمہارے منہ قرآن کے راستوں میں سے راستے ہیں، لہٰذا انہیں جہاں تک ہو سکے پاک اور صاف رکھو۔" اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اگر نماز میں نہ ہو تو اس کے لیے سیدھا ہو کر بیٹھے، اور ٹیک لگا کر نہ بیٹھے (۵)۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اس کے لیے ویسے ہی لباس پہنے (۶) جیسے کسی امیر کے پاس جانے کے لیے تیار ہوا جاتا ہے، کیونکہ وہ [اللہ سے] مناجات کر رہا ہوتا ہے۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اس کی قرات کے لیے قبلہ رخ ہو کر بیٹھے۔ ابو العالیہ (۷) جب قرآن پڑھتے تو عمامہ باندھتے، لباس پہنتے، چادر اوڑھتے اور قبلہ رخ ہو جاتے۔

(۱) ذرائعِ حدیث میں: مخصوص لوگ۔ (۲) اسے ابن عساکر نے 'تاریخِ دمشق' ۶/۴۲ میں (داود بن محمد المعیوفی الحجوری کے تذکرے میں) روایت کیا ہے اور اس کی سند میں ایک سے زائد علتیں ہیں، اور ابن عراق الکنانی نے اسے 'تنزیہ الشریعہ' ۱/۲۹۴ میں ذکر کیا اور کہا: اس میں علی بن الحسن السامی ہے۔ اور یہ علی؛ ابن حبان نے 'المجروحین' میں کہا: اس کی حدیث لکھنا جائز نہیں مگر تعجب کے طور پر، اور ابن عدی نے 'الکامل' ۵/۱۸۵۴ میں کہا: بہت ضعیف ہے۔ اور دیکھیے 'کشف الخفاء' ۱/۲۰۔ (۳) اصل میں (۲۵۳) اس سے، ص ۳۳۳۔ (۴) یزید بن عبد الرحمن بن ابی مالک الہمدانی، ہشام بن عبد الملک کے دور میں دمشق کے قاضی، وفات (۱۳۰ھ)۔ السیر ۵/۴۳۷، اور ان کا یہ قول جسے مصنف نے ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے، 'نوادر الاصول' کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ہے، بلکہ یہ مکی کی 'الرعایہ' ص ۸۲ میں ہے۔ (۵) ان کا قول: "اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اس کے لیے سیدھا ہو کر بیٹھے..." اس جگہ تک، (م) میں نہیں ہے۔ (۶) لفظ: "لہ" (اس کے لیے)، (م) میں نہیں ہے۔ (۷) وہ رفیع بن مہران، ابو العالیہ الریاحی البصری ہیں، انہوں نے زمانہ جاہلیت پایا اور نبی ﷺ کی وفات کے دو سال بعد اسلام لائے، سن نوے ہجری میں وفات پائی۔ تہذیب الکمال ۹/۲۱۴۔

What is required of the reader of the Qur'an in terms of veneration and respect 49

Among its respect is to rinse one's mouth whenever one coughs up phlegm. Shu'bah narrated, from Abu Hamza(1), from Ibn Abbas: that there used to be a bowl(2) in front of him; when he coughed up phlegm, he would rinse his mouth, then resume his dhikr (remembrance), and every time he coughed up phlegm, he would rinse his mouth. Among its respect is that if one yawns, one should stop reciting, because when reciting, one is addressing one's Lord and conversing with Him, while yawning is from Satan. Mujahid said: If you yawn while you are reciting the Qur'an, then stop the recitation(3) out of veneration until your yawn goes away. And Ikrima said the same. He means that in that action is glorification for the Qur'an. Among its respect is to seek refuge with Allah from the cursed Satan when starting to recite, and to recite "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful" if he starts his recitation from the beginning of the Surah, or from wherever he reached. Among its respect is that if he starts a Surah, he does not occupy himself with anything else until he finishes it, except out of necessity(4). Among its respect is that if he starts reciting, he does not interrupt it from time to time with human speech without necessity. Among its respect is that he should be alone in his recitation so that no one interrupts him with speech, mixing it with his response, because if he does that, the authority of the seeking refuge (Istiadha) he did at the beginning will depart from him. Among its respect is to recite it with deliberation, slowly(5), and with rhythmic chanting (Tarteel). Among its respect is to use his mind and understanding so that he comprehends what is being addressed to him. Among its respect is to pause at a verse of promise, desiring from Allah the Almighty and asking Him for His bounty, and to pause at a verse of threat, seeking refuge with Allah from it. Among its respect is to pause at its parables and comply with them. Among its respect is to seek its wonders.

(1) He is Imran bin Abi Ata al-Asadi, Abu Hamza al-Qassab, al-Wasiti. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Taqrib al-Tahdhib: Trustworthy but prone to errors. (2) At-Tawr is a vessel used for drinking. (3) In (Z) and (D): the recitation. (4) His saying: And among its respect if he starts a Surah... until this point, is not in (M). (5) At-Tarsil in recitation: At-Tarteel (slow, measured chanting). Al-Qamus (Rasal).

कुरआन के पाठक के लिए सम्मान और मर्यादा की आवश्यकता 49

इसकी मर्यादा में यह है कि जब भी कफ या बलगम आए तो कुल्ला करे। शुबाह ने अबू हमज़ा(1) से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि: उनके सामने एक बर्तन(2) रखा रहता था, जब उन्हें बलगम आता तो वे कुल्ला करते, फिर ज़िक्र (पाठ) शुरू करते, और जब भी उन्हें बलगम आता, वे कुल्ला करते थे। इसकी मर्यादा में यह है कि यदि जम्हाई आए तो पढ़ना बंद कर दे, क्योंकि पढ़ते समय वह अपने रब को संबोधित कर रहा होता है और उससे बातचीत कर रहा होता है, जबकि जम्हाई शैतान की ओर से होती है। मुजाहिद ने कहा: यदि आप कुरआन पढ़ते समय जम्हाई लें, तो सम्मान के कारण कुरआन (पाठ)(3) रोक दें जब तक कि जम्हाई खत्म न हो जाए। इक्रमा ने भी यही कहा। उनका अर्थ है कि इस क्रिया में कुरआन के लिए सम्मान है। इसकी मर्यादा में यह है कि पाठ शुरू करते समय शैतान से अल्लाह की शरण मांगे, और यदि वह सूरा की शुरुआत से या जहाँ तक पहुँचा है वहाँ से पाठ शुरू करता है तो "बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम" पढ़े। इसकी मर्यादा में यह है कि यदि वह किसी सूरा को शुरू करे, तो वह किसी और चीज़ में व्यस्त न हो जब तक कि उसे पूरा न कर ले, सिवाय किसी ज़रूरत(4) के। इसकी मर्यादा में यह है कि यदि वह पाठ शुरू करे, तो वह बिना किसी ज़रूरत के मानवीय बातों के साथ समय-समय पर उसे बीच में न रोके। इसकी मर्यादा में यह है कि वह अपने पाठ में एकांत में रहे ताकि कोई भी उसे बातों से बीच में न रोके, जिससे वह अपने जवाब के साथ इसे मिला दे, क्योंकि यदि वह ऐसा करता है, तो शुरू में मांगी गई अल्लाह की शरण (इस्तिआज़ा) का प्रभाव उससे खत्म हो जाता है। इसकी मर्यादा में यह है कि इसे धीरे-धीरे, ठहर-ठहरकर(5) और तरतील (सुरीले स्वर में स्पष्ट रूप से) पढ़े। इसकी मर्यादा में यह है कि अपने दिमाग और समझ का उपयोग करे ताकि वह समझ सके कि उसे क्या संबोधित किया जा रहा है। इसकी मर्यादा में यह है कि वादे (खुशखबरी) की आयत पर रुके, अल्लाह तआला की ओर आकर्षित हो और उससे उसकी कृपा मांगे, और चेतावनी की आयत पर रुके और उससे अल्लाह की शरण मांगे। इसकी मर्यादा में यह है कि उसके उदाहरणों पर रुके और उनका पालन करे। इसकी मर्यादा में यह है कि इसके चमत्कारों को खोजे।

(1) वह इमरान बिन अबी अता अल-असदी, अबू हमज़ा अल-क़स्साब, अल-वासिती हैं। हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'तक़रीब अत-तहदीब' में कहा है: वह सच्चा है लेकिन उसे भ्रम होते थे। (2) 'तौर' वह पात्र है जिसमें पिया जाता है। (3) (ज़) और (द) में: अल-क़िराअह (पाठ)। (4) उनका कथन: "और इसकी

मर्यादा में से यदि उसने सूरा ली..." इस स्थान तक, (म) में नहीं है। (5) पाठ में 'तर्सील': 'तरतील'। अल-कामूस (रसल)।

قرآن کے قاری کے لیے اس کی تعظیم اور احترام کا تقاضا 49

اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ جب بھی بلغم آئے تو کلی کرے۔ شعبہ نے ابوحمزہ(1) سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ: ان کے سامنے ایک برتن(2) ہوتا تھا، جب انہیں بلغم آتا تو وہ کلی کرتے، پھر ذکر شروع کرتے، اور جب بھی انہیں بلغم آتا وہ کلی کرتے تھے۔ اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اگر جمائی آئے تو تلاوت روک دے، کیونکہ تلاوت کے دوران وہ اپنے رب سے مخاطب ہوتا ہے اور اس سے سرگوشی کر رہا ہوتا ہے، جبکہ جمائی شیطان کی طرف سے ہوتی ہے۔ مجاہد نے کہا: جب تم قرآن پڑھ رہے ہو اور تمہیں جمائی آئے، تو تعظیم کی خاطر تلاوت(3) روک دو یہاں تک کہ جمائی ختم ہو جائے۔ عکرمہ نے بھی یہی کہا۔ ان کا مطلب یہ ہے کہ اس فعل میں قرآن کی تعظیم ہے۔ اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ تلاوت شروع کرتے وقت شیطان مردود سے اللہ کی پناہ مانگے، اور اگر وہ سورت کے شروع سے یا جہاں تک پہنچا ہے وہاں سے تلاوت شروع کرے تو "بسم اللہ الرحمن الرحیم" پڑھے۔ اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اگر وہ کسی سورت کی تلاوت شروع کرے، تو وہ کسی اور کام میں مصروف نہ ہو جب تک کہ اسے پورا نہ کر لے، سوائے ضرورت(4) کے۔ اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ جب وہ تلاوت شروع کرے، تو اسے ضرورت کے بغیر انسانی باتوں کے ذریعے وقتاً فوقتاً منقطع نہ کرے۔ اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ وہ تلاوت کے لیے تنہائی اختیار کرے تاکہ کوئی اسے باتوں کے ذریعے مروجہ جواب میں مشغول نہ کر دے، کیونکہ اگر وہ ایسا کرتا ہے تو شروع میں کی گئی پناہ (استعاذہ) کا اثر ختم ہو جاتا ہے۔ اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اسے اطمینان، ٹھہر ٹھہر کر(5) اور ترتیل کے ساتھ پڑھے۔ اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اپنے ذہن اور سمجھ کو استعمال کرے تاکہ وہ سمجھ سکے کہ اسے کیا خطاب کیا جا رہا ہے۔ اس کی حرمت میں سے یہ

ہے کہ وعدہ (خوشخبری) کی آیت پر رکے، اللہ تعالیٰ کی طرف راغب ہو اور اس سے اس کا فضل مانگے، اور وعید (تنبیہ) کی آیت پر رکے اور اللہ سے پناہ مانگے۔ اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اس کی مثالوں پر رکے اور ان کی تعمیل کرے۔ اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اس کے عجائبات کو تلاش کرے۔

(1) وہ عمران بن ابی عطا الاسدی، ابو حمزہ القصاب، الواسطی ہیں۔ حافظ ابن حجر نے 'تقریب التہذیب' میں کہا ہے: وہ سچے ہیں لیکن انہیں وہم ہو جاتے تھے۔ (2) 'التور' وہ برتن ہے جس میں پیا جاتا ہے۔ (3) (ز) اور (د) میں: القراءۃ۔ (4) ان کا قول: "اور اس کی حرمت میں سے جب اس نے کوئی سورت شروع کی..." اس جگہ تک، (م) میں نہیں ہے۔ (5) تلاوت میں 'الترسیل': الترتیل۔ القاموس (رسل)۔

Author's Introduction 50

And among its sanctity is to give every letter its due right of articulation, so that the speech emerges fully in pronunciation, for indeed for every letter there are ten good deeds. And among its sanctity is that when his recitation ends, he should testify to his Lord's truth and bear witness to the delivery of His Messenger ﷺ, and bear witness that it is the truth, so he says: "You have spoken the truth, our Lord, and Your messengers have delivered [the message], and we are among the witnesses to that. O Allah, make us among the witnesses of truth, standing firm in justice." Then he supplicates with prayers. And among its sanctity is that when he reads it, he should not pick verses from every surah and read them, for it has been narrated to us from the Messenger of Allah ﷺ that he passed by Bilal while he was reading something from every surah, so he commanded him to read the surah entirely (1). Or as he, peace be upon him, said. And among its sanctity is that when he places the Mushaf (2), he should not leave it open, and he should not place anything of books over it, so that it remains always higher than other books, whether it be knowledge or otherwise. And among its sanctity is to place it in his lap when he reads it, or on something in front of him, and he should not place it on the ground. And among its sanctity is not to erase it from the tablet with saliva, but rather wash it with water. And among its sanctity when washing it with water, is to avoid impure places and locations that are trodden upon, for that washing water has sanctity. Some of those before us among the Salaf (predecessors) would seek healing with its washing water. And among its sanctity is not to use the sheet, if it becomes worn and effaced, as a protection for books, for that is a great rudeness, but rather he should erase it with water. And among its sanctity is not to let a day pass without looking into the Mushaf once. Abu Musa [al-Ash'ari] used to say: "I am indeed ashamed not to look every day into the covenant of my Lord once." And among its sanctity is to give his eyes their share of it, for the eye leads to the soul, and between the soul...

---

(1) In the manuscripts: to read on the surahs, and what is established is from (M). In Nawadir al-Usul p. 333 (and the speech is from him): he reads all the surahs. Ibn Abi Shaybah extracted the report in al-Musannaf 2/532 and 10/552 from Sa'id ibn al-Musayyib and Zayd ibn Yuthay' as a mursal report, and it contains: "the surah as it is."
(2) In the manuscripts: al-Sahifah (the sheet), and what is established is from (M).

लेखक की प्रस्तावना 50

और इसके सम्मान (हुरमत) में से यह है कि हर अक्षर को उसके उच्चारण का पूरा हक दिया जाए, ताकि कलाम (शब्द) पूरी तरह से स्पष्ट रूप से बाहर आए, क्योंकि वास्तव में हर अक्षर के लिए दस नेकियाँ हैं। और इसके सम्मान में से यह है कि जब उसका पाठ समाप्त हो जाए, तो वह अपने रब की पुष्टि करे, और उसके रसूल ﷺ के संदेश पहुँचाने की गवाही दे, और गवाही दे कि यह सत्य है, तो वह कहे: "हमारे रब, तूने सच कहा, और तेरे रसुलो ने संदेश पहुँचा दिया, और हम इस पर गवाहों में से हैं। ऐ अल्लाह, हमें हक़ के गवाहों में से बना, जो इंसाफ़ पर कायम रहने वाले हों।" फिर वह दुआएं माँगे। और इसके सम्मान में से यह है कि जब वह इसे पढ़े तो हर सूरह से आयतें न चुने कि उन्हें पढ़े, क्योंकि हमें अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत किया गया है कि वह बिलाल के पास से गुजरे जबकि वह हर सूरह से कुछ पढ़ रहे थे, तो उन्होंने उन्हें पूरी सूरह पढ़ने का आदेश दिया (1)। या जैसा कि उन्होंने (अलैहिस्सलाम) कहा। और इसके सम्मान में से यह है कि जब वह मुसहफ़ (2) रखे तो उसे खुला न छोड़े, और उसके ऊपर कोई भी किताब न रखे, ताकि वह हमेशा अन्य किताबों से ऊपर रहे, चाहे वह ज्ञान की हो या कोई और। और इसके सम्मान में से यह है कि जब वह इसे पढ़े तो उसे अपनी गोद में रखे, या अपने सामने किसी चीज़ पर रखे, और उसे ज़मीन पर न रखे। और इसके सम्मान में से यह है कि उसे तख्ती (लौह) से थूक से न मिटाए, बल्कि उसे पानी से धोए। और इसके सम्मान में से यह है कि जब उसे पानी से धोए, तो उन अपवित्र स्थानों और जगहों से बचे जहाँ पैर रखे जाते हैं, क्योंकि उस धुले हुए पानी का भी सम्मान है, और हमसे पहले के पूर्वजों (सलफ) में से कुछ इसके धुले हुए पानी से शिफा (इलाज) हासिल करते थे। और इसके सम्मान में से यह है कि जब कागज़ (सहिफा) पुराना और घिसा हुआ हो जाए, तो उसे किताबों की सुरक्षा (कवर) के तौर पर न इस्तेमाल करे, क्योंकि यह बड़ी अशिष्टता है, बल्कि उसे पानी से मिटा देना चाहिए। और इसके सम्मान में से यह है कि अपने दिनों में से एक दिन भी ऐसा न जाने दे जिसमें वह मुसहफ़ को एक बार न देखे। अबू मूसा [अल-अशअरी] कहा करते थे: "मुझे वास्तव में शर्म आती है कि मैं हर दिन अपने रब के अहद (मुसहफ़) को एक बार न देखूँ।" और इसके सम्मान में से यह है कि वह अपनी आँखों को उसका हिस्सा दे, क्योंकि आँख आत्मा तक ले जाती है, और आत्मा के बीच...

---

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: 'सूरतों पर पढ़ना', और जो स्थापित है वह (M) से है। और 'नवादिर अल-उसूल' पृ. 333 में (और कलाम उन्हीं का है): वह सभी सूरतों को पढ़ता है। इब्न अबी शैबा ने मुसन्निफ़ 2/532 और 10/552 में सईद इब्न अल-मुसय्यब और ज़ैद इब्न युथै से मुर्सल तौर पर रिवायत निकाली

है और उसमें है: "सूरह उसी तरह।" (2) हस्तलिखित प्रतियों में: 'सहिफा' (पन्ना/शीट), और जो स्थापित है वह (M) से है।

مقدمہ المصنف ۵۰

اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ ہر حرف کو اس کی ادائیگی کا پورا حق دیا جائے، یہاں تک کہ کلام تلفظ کے ساتھ مکمل طور پر ظاہر ہو، کیونکہ یقیناً اس کے لیے ہر حرف پر دس نیکیاں ہیں۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ جب اس کی قرأت ختم ہو، تو وہ اپنے رب کی تصدیق کرے، اور اس کے رسول ﷺ کے پہنچا دینے کی گواہی دے، اور اس بات پر گواہی دے کہ یہ حق ہے، پس وہ کہے: "اے ہمارے رب، تو نے سچ فرمایا، اور تیرے رسولوں نے پہنچا دیا، اور ہم اس پر گواہ ہیں، اے اللہ ہمیں حق کے گواہوں میں بنا، جو انصاف کے ساتھ قائم رہنے والے ہوں۔" پھر دعاؤں کے ساتھ دعا کرے۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ جب اسے پڑھے تو ہر سورت سے آیتیں نہ چنے کہ انہیں پڑھے، کیونکہ ہمیں رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ بلال کے پاس سے گزرے جبکہ وہ ہر سورت سے کچھ پڑھ رہے تھے، تو آپ نے انہیں پوری سورت پڑھنے کا حکم دیا (۱)۔ یا جیسا کہ آپ علیہ السلام نے فرمایا۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ جب مصحف (۲) رکھے تو اسے کھلا نہ چھوڑے، اور اس کے اوپر کتابوں میں سے کچھ نہ رکھے، یہاں تک کہ وہ ہمیشہ تمام کتابوں سے بلند رہے، خواہ وہ علم کی ہوں یا کوئی اور۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ جب اسے پڑھے تو اسے اپنی گود میں رکھے، یا اپنے سامنے کسی چیز پر رکھے، اور اسے زمین پر نہ رکھے۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اسے تختی سے تھوک سے نہ مٹائے، بلکہ اسے پانی سے دھوئے۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ جب اسے پانی سے دھوئے، تو ان ناپاک جگہوں اور مقامات سے بچے جہاں پاؤں رکھے جاتے ہیں، کیونکہ اس دھوون (غسالہ) کی ایک حرمت ہے، اور ہم سے پہلے اسلاف میں سے ایسے تھے جو اس کے دھوون سے شفا حاصل کرتے تھے۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ جب کاغذ

(صحیفہ) پرانا اور بوسیدہ ہو جائے تو اسے کتابوں کے بچاؤ کے لیے استعمال نہ کرے، کیونکہ یہ بڑی بے ادبی ہے، بلکہ اسے پانی سے مٹا دے۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اپنے دنوں میں سے کوئی دن ایسا خالی نہ جانے دے جس میں وہ مصحف میں ایک بار نظر نہ کرے، اور ابو موسیٰ [اشعری] فرماتے تھے: "مجھے واقعی شرم آتی ہے کہ میں ہر روز اپنے رب کے عہد (مصحف) کو ایک بار نہ دیکھوں۔" اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ وہ اپنی آنکھوں کو اس کا حصہ دے، کیونکہ آنکھ روح تک پہنچاتی ہے، اور روح کے درمیان...

---

(۱) خطی نسخوں میں ہے: سورتوں پر پڑھے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور نوادر الاصول ص ۳۳۳ میں (اور کلام انہی کا ہے): وہ تمام سورتیں پڑھتا ہے، اور ابن ابی شیبہ نے المصنف ۲/ ۵۳۲ اور ۱۰/ ۵۵۲ میں سعید بن مسیب اور زید بن یثیع سے مرسلاً روایت کی ہے اور اس میں ہے: سورت اسی کے مطابق۔ (۲) خطی نسخوں میں ہے: الصحیفہ، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

(Page 51) ما يلزم قارئ القرآن من تعظيمه وحرمته

والصدر حجاب، والقرآن في الصدر، فإذا قرأه عن ظهر قلب، فإنما يُسمعُ أُذنَه، فتؤدي إلى النفس، فإذا نَظَرَ في الخط، كانت العين والأذن قد اشتركتا في الأداء، وذلك أوفر للأداء، وكانت العين قد أخذت حظها (١) كالأذن. رَوَى زيد بن أسلم (٢)، عن عطاء بن يسار (٣)، عن أبي سعيد الخُدري قال: قال رسول الله ﷺ: «أعطوا أعينكم حظها من العبادة». قالوا: يارسول الله، وما حظها من العبادة ؟ قال : «النَّظَرُ في المصحف، والتفكر فيه، والاعتبار عند عجائبه» (٤). ورَوَى مكحول، عن عبادة بن الصامت قال: قال رسول الله ﷺ: «أفضل عبادة أمتي قراءة القرآن نظراً» (٥).

ومن حُرْمَتِهِ ألا يتأوَّله عندما يعرِضُ له شيءٌ من أمر الدنيا. حدثنا عمرو بن زياد الحنظلي قال: حدثنا هُشَيْمُ بْنُ بَشِيرٍ، عن المغيرة، عن إبراهيم قال: كان يكره أن يُتأول شيء من القرآن عندما يعرِضُ له شيءٌ من أمر الدنيا (٦). والتأويل : مثل قولك للرجل إذا جاءك: ﴿ جِئْتَ عَلَى قَدَرٍ يَمُوسَى ﴾ [طه ٤٠]، ومثل قوله تعالى: ﴿ كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ ﴾ [الحاقة: ٢٤] هذا عند حضور الطعام، وأشباه هذا.

ومن حُرْمَتِهِ ألا يقال : سورة كذا، كقولك: سورة النحل، وسورة البقرة، وسورة النساء، ولكن يقال : السورة التي يُذكر فيها كذا.

قلت: هذا يعارضه قوله ﷺ: «الآيتانِ مِنْ آخِرِ سورةِ البقرةِ، مَنْ قَرأ بهما في ليلة...

(١) في (د) و(ز) و(م): وكان قد أخذت العين حظها، والمثبت من (ظ). (٢) أبو عبد الله العدوي العمري، المدني، الفقيه، حدث عن جمع من الصحابة، وله تفسير رواه عنه ابنه عبد الرحمن، توفي سنة (١٣٦هـ). السير ٣١٦/٥. (٣) المدني، مولى ميمونة، كان فقيهاً واعظاً ثبتاً، وهو أخو سليمان بن يسار، توفي سنة (١٠٣هـ)، ويقال: قبل المئة. السير ٤٤٨/٤. (٤) أخرجه أبو الشيخ في العظمة (١٢) والبيهقي في شعب الإيمان (٢٢٢٢) وقال: إسناده ضعيف. وضعفه أيضاً الحافظ العراقي في تخريج أحاديث الإحياء ٤٢٤/٤. (٥) أخرجه البيهقي في شعب الإيمان (٢٠٢٢) (دون قوله: نظراً) من حديث النعمان بن بشير، ونسبه الحافظ العراقي في تخريج أحاديث الإحياء ٢٧٣/١ إلى أبي نعيم في فضائل القرآن من حديث النعمان بن أنس، وضعفه. (٦) أخرجه أبو عبيد في فضائل القرآن ص ٥٨ عن هشيم، وأخرجه ابن أبي شيبة في المصنف ٥١٥/١٠ عن جرير، عن مغيرة بنحوه. هشيم : هو ابن بشير، ومغيرة : هو ابنُ مِقْسَمِ الضَّبِّيِّ.

कुरान के पाठक के लिए उसके सम्मान और पवित्रता के संबंध में क्या आवश्यक है। (पृष्ठ ५१)

सीना एक पर्दा है, और कुरान सीने में है। जब कोई इसे जुबानी याद करके पढ़ता है, तो वह केवल अपने कान को सुनाता है, जो फिर उसे रूह (आत्मा) तक पहुँचाता है। लेकिन जब वह लिखावट को देखता है, तो आँख और कान दोनों प्रदर्शन में भाग लेते हैं, और यह प्रदर्शन के लिए अधिक पूर्ण है, क्योंकि आँख ने कान की तरह अपना हिस्सा (१) ले लिया है। ज़ैद बिन असलम (२) ने अता बिन यसार (३) से, उन्होंने अबू सईद अल-ख़ुदरी से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: 'अपनी आँखों को इबादत का उनका हिस्सा दो।' लोगों ने पूछा: 'हे अल्लाह के रसूल, इबादत का उनका हिस्सा क्या है?' उन्होंने फरमाया: 'मुसहफ़ (कुरान की प्रति) को देखना, उस पर चिंतन करना, और उसके चमत्कारों से सबक लेना' (४)। मकहूल ने उबादा बिन अल-सामित से रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: 'मेरी उम्मत की सबसे अच्छी इबादत कुरान को देख कर पढ़ना है' (५)।

और इसकी पवित्रता का हिस्सा यह है कि जब दुनिया के मामलों में से कुछ उसके सामने आए तो वह इसकी तावील (व्याख्या) न करे। हमें अम्र बिन ज़ियाद अल-हन्ज़ली ने बताया, कहा: हमें हुशैम बिन बशीर ने मुग़ीरा से, उन्होंने इब्राहिम से बताया जिन्होंने कहा: 'वह इसे नापसंद करते थे कि कुरान की किसी भी चीज़ की तावील तब की जाए जब दुनिया के मामलों में से कुछ सामने आए' (६)। और तावील का उदाहरण: जैसे तुम्हारा किसी आदमी से उसके आने पर कहना: 'तुम एक निश्चित समय पर आए हो, ऐ मूसा' [ता-हा: ४०], या अल्लाह तआला के इस कथन की तरह: 'मज़े से खाओ और पीओ उस चीज़ के बदले जो तुमने पिछले दिनों में आगे भेजा था' [अल-हाक्का: २४] यह भोजन की उपस्थिति के समय, और इसी तरह के उदाहरण।

और इसकी पवित्रता का हिस्सा यह भी है कि यह न कहा जाए: 'फलां सूरा', जैसे तुम्हारा कहना: 'सूरा अन-नहल', 'सूरा अल-बकरा', और 'सूरा अन-निसा', बल्कि यह कहा जाना चाहिए: 'वह सूरा जिसमें फलां चीज़ का उल्लेख है'।

मैं कहता हूँ: यह नबी ﷺ के इस कथन के विपरीत है: 'सूरा अल-बकरा के अंत की दो आयतें, जो कोई उन्हें रात में पढ़ेगा...'

(१) (द), (ज़) और (म) में: "और आँख अपना हिस्सा ले चुकी थी", और जो प्रमाणित है वह (ज़) से है। (२) अबू अब्दुल्ला अल-अदवी, अल-उमरी, अल-मदनी, फकीह, उन्होंने सहाबा के एक समूह से

रिवायत की, और उनके पास एक तफ़सीर है जिसे उनके बेटे अब्दुर्रहमान ने रिवायत किया है, मृत्यु वर्ष (१३६ हिजरी)। अस-सियार ५/३१६। (३) अल-मदनी, मैमूना के आज़ाद किए हुए गुलाम, एक फकीह और पक्के उपदेशक थे, वह सुलेमान बिन यसार के भाई हैं, मृत्यु वर्ष (१०३ हिजरी), और कहा जाता है: सौ साल से पहले। अस-सियार ४/४४८। (४) इसे अबू अल-शेख ने 'अल-अज़मा' (१२) में, और अल-बैहकी ने 'शुअब अल-ईमान' (२२२२) में निकाला है और कहा: इसकी इसनाद कमज़ोर है। हाफ़िज़ अल-इराकी ने भी 'अल-इहया' की हदीसों की तखरीज ४/४२४ में इसे कमज़ोर बताया है। (५) इसे अल-बैहकी ने 'शुअब अल-ईमान' (२०२२) में नुमान बिन बशीर की हदीस से (बिना शब्द 'देख कर') निकाला है, और हाफ़िज़ अल-इराकी ने 'अल-इहया' की हदीसों की तखरीज १/१७३ में इसे अबू नुऐम की 'फज़ाइल अल-कुरान' में नुमान बिन अनस की हदीस की ओर मनसूब किया है, और इसे कमज़ोर बताया है। (६) इसे अबू उबैद ने 'फज़ाइल अल-कुरान' पृ. ५८ में हुशैम से निकाला है, और इब्न अबी शैबा ने 'अल-मुसन्नफ़' १०/५१५ में ज़रीर से, मुग़ीरा से इसी तरह निकाला है। हुशैम: इब्न बशीर है, और मुग़ीरा: इब्न मिक़सम अद-दब्बी है।

قرآن پڑھنے والے کے لیے اس کی تعظیم اور حرمت کے بارے میں کیا ضروری ہے۔ (صفحہ ۵۱)

اور سینہ ایک پردہ ہے، اور قرآن سینے میں ہے، پس جب وہ اسے زبانی (یاد سے) پڑھتا ہے، تو وہ صرف اپنے کان کو سناتا ہے، جو پھر اسے روح تک پہنچاتا ہے، پس جب وہ تحریر میں دیکھتا ہے، تو آنکھ اور کان دونوں ادائیگی میں شریک ہو جاتے ہیں، اور وہ ادائیگی کے لیے زیادہ بھرپور ہے، اور آنکھ نے کان کی طرح اپنا حصہ (۱) لے لیا ہے۔ زید بن اسلم (۲) نے عطا بن یسار (۳) سے، انہوں نے ابو سعید الخدری سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'اپنی آنکھوں کو عبادت سے ان کا حصہ دو۔' انہوں نے کہا: یا رسول اللہ، عبادت سے ان کا حصہ کیا ہے؟ آپ نے فرمایا: 'مصحف (قرآن) میں دیکھنا، اس میں غور و فکر کرنا، اور اس کے عجائبات سے عبرت حاصل کرنا' (۴)۔ اور مکحول نے عبادہ بن الصامت سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'میری امت کی بہترین عبادت قرآن کو دیکھ کر پڑھنا ہے' (۵)۔

اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ جب اس کے سامنے دنیا کے معاملات میں سے کچھ آئے تو وہ اس کی تاویل نہ کرے۔ ہمیں عمرو بن زیاد الحنظلی نے بتایا، کہا: ہمیں ہشیم بن بشیر نے مغیرہ سے، انہوں نے ابراہیم سے بتایا، انہوں نے کہا: 'وہ اس بات کو ناپسند کرتے تھے کہ قرآن کی کسی چیز کی تاویل کی جائے جب دنیا کے معاملات میں سے کچھ سامنے آئے' (۶)۔ اور تاویل کی مثال: جیسے تمہارا کسی آدمی سے اس کے آنے پر کہنا: 'تم ایک مقررہ وقت پر آئے ہو، اے موسیٰ' [طہٰ: ۴۰]، اور جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: 'مزے سے کھاؤ اور پیو اس کے بدلے جو تم نے گزشتہ دنوں میں آگے بھیجا تھا' [الحاقہ: ۲۴] یہ کھانے کی موجودگی کے وقت (کہنا)، اور اس جیسی مثالیں۔

اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ یہ نہ کہا جائے: 'فلاں سورۃ'، جیسے تمہارا کہنا: 'سورۃ النحل'، اور 'سورۃ البقرہ'، اور 'سورۃ النساء'، بلکہ یہ کہا جائے: 'وہ سورۃ جس میں فلاں چیز کا ذکر ہے'۔

میں کہتا ہوں: یہ نبی ﷺ کے اس فرمان کے معارض ہے: 'سورۃ البقرہ کے آخر کی دو آیتیں، جس نے انہیں رات میں پڑھا...'

(۱) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اور آنکھ اپنا حصہ لے چکی تھی"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۲) ابو عبد اللہ العدوی، العمری، المدنی، فقیہ، انہوں نے صحابہ کی ایک جماعت سے روایت کی، اور ان کی ایک تفسیر ہے جسے ان کے بیٹے عبد الرحمن نے روایت کیا، وفات سن (۱۳۶ھ)۔ السیر ۳۱۶/۵۔ (۳) المدنی، میمونہ کے آزاد کردہ غلام، فقیہ اور پختہ واعظ تھے، وہ سلیمان بن یسار کے بھائی ہیں، وفات سن (۱۰۳ھ)، اور کہا جاتا ہے: سو سال سے پہلے۔ السیر ۴۴۸/۴۔ (۴) اسے ابو الشیخ نے 'العظمۃ' (۱۲) میں، اور بیہقی نے 'شعب الایمان' (۲۲۲۲) میں نکالا ہے اور کہا: اس کی اسناد ضعیف ہے۔ اور حافظ عراقی نے بھی اسے 'تخریج احادیث الاحیاء' ۴/۴۲۴ میں ضعیف قرار دیا ہے۔ (۵) اسے بیہقی نے 'شعب الایمان' (۲۰۲۲) میں (لفظ 'نظراً' کے بغیر) نعمان بن بشیر کی حدیث سے نکالا ہے، اور حافظ عراقی نے 'تخریج احادیث الاحیاء' ۱/۲۷۳ میں اسے ابو نعیم کی 'فضائل القرآن' میں نعمان بن انس کی حدیث کی طرف منسوب کیا ہے، اور اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (۶) اسے ابو عبید نے 'فضائل القرآن' ص ۵۸ میں ہشیم سے نکالا ہے، اور ابن ابی شیبہ نے 'المصنف' ۱۰/۵۱۵ میں جریر سے، مغیرہ سے اسی طرح نکالا ہے۔ ہشیم: ابن بشیر ہے، اور مغیرہ: ابن مقسم الضبی ہے۔

... they suffice him.» Reported by al-Bukhari and Muslim, from the hadith of Abdullah bin Mas'ud(1). And of its sanctity [the Quran] is that it should not be recited backwards, as some teachers of children do, seeking thereby to show off their skill and proficiency; for that is a form of insolence(2). And of its sanctity is that one should not over-enunciate in its recitation, as do those innovated "Hamziyeen" (who over-emphasize the glottal stop), who are pedantic in bringing out the speech from those foul mouths through affectation. For that is an innovation, cast to them by Satan, and they accepted it from him(3). And of its sanctity is that it should not be read with musical tunes, like the melodies of the immoral(4), nor with the trilling of Christians, nor the wailing of monasticism, for all of that is deviance. This has been discussed before(5). And of its sanctity is to make its writing magnificent when inscribing it. It is reported from Abu Hukaymah that he was writing Mushafs (copies of the Quran) in Kufa, and Ali (may Allah be pleased with him) passed by and looked at his writing and said: "Make your pen bold(6)." So I took the pen and trimmed its tip(7), then I wrote while Ali (may Allah be pleased with him) stood watching my writing, and he said: "Like this, illuminate it as Allah the Mighty and Majestic has illuminated it(8)."

(1) Sahih al-Bukhari (4008), Sahih Muslim (807). (2) From impudence/frivolity, which is a lack of shame and mixing seriousness with jest. In version (M): it appeared as "opposition". (3) In versions (D) and (Z): "they received it from him". The confirmed text is from (M). From the phrase "And of its sanctity is that one should not over-enunciate..." until this point, it did not appear in the printed version of 'Nawadir al-Usul'. What is meant by "Hamziyeen" are those who go to extremes in their recitation of Hamzah. Al-Dhahabi quoted in 'Tarikh al-Islam' 175/6 from Imam Hamzah saying: "Indeed, this meticulousness has a limit; beyond that, it becomes ugly." He also said: "The glottal stop (Hamzah) is just an exercise; once a person masters it, they should make it easy." Al-Dhahabi then mentioned that there is consensus on the validity and correctness of Hamzah's recitation. He said: "In summary, if you see an Imam in the prayer niche obsessed with variations of recitations and seeking out the obscure ones, know that he is devoid of humility, a lover of fame and showing off. We ask Allah for safety in religion." See 'Jamal al-Qurra' by Alam al-Din al-Sakhawi 2/565, 574. (4) In version (Z): "passion/lust". (5) Pages 31-32. (6) In 'Nawadir al-Usul' p.334 (and the speech is from him): "make it grand". (7) In version (Z) and 'Nawadir al-Usul' p.334: "I trimmed it". (8) Reported by Abu Ubayd in 'Fada'il al-Qur'an' p.243, Ibn Abi

Shaybah in 'Al-Musannaf' 10/543, 544, al-Dawlabi in 'Al-Kuna' 1/155, and al-Bayhaqi in 'Al-Shu'ab' (2663). Abu Hukaymah - with the diminutive form as in 'Tabsir al-Muntabih' 1/450 - is Ismah al-Basri. It appears in al-Dawlabi's work: "I trimmed my pen then I wrote more clearly than that..." Abu Ubayd commented: "Chapter on writing Mushafs, and what is recommended regarding their size and what is disliked regarding their smallness." His saying "I trimmed it" means he cut it crosswise.

... वे उसके लिए पर्याप्त हैं।» बुखारी और मुस्लिम द्वारा अब्दुल्ला बिन मसूद (1) की हदीस से उद्धृत। और इसकी (कुरान की) पवित्रता यह है कि इसे उल्टा न पढ़ा जाए, जैसा कि बच्चों के कुछ शिक्षक करते हैं, जिससे वे अपनी चतुराई और दक्षता दिखाना चाहते हैं; क्योंकि वह एक प्रकार की ढिठाई है (2)। और इसकी पवित्रता यह है कि इसके पाठ में अत्यधिक गहराई (अस्वाभाविक उच्चारण) न बरती जाए, जैसा कि उन नए "हमज़ियान" (जो हमज़ा पर अत्यधिक ज़ोर देते हैं) द्वारा किया जाता है, जो बनावट के माध्यम से उन अपवित्र मुखों से वाणी निकालने में बाल की खाल निकालते हैं। क्योंकि वह एक नवाचार है, जिसे शैतान ने उन्हें दिया और उन्होंने इसे स्वीकार कर लिया (3)। और इसकी पवित्रता यह है कि इसे गायन की धुनों के साथ न पढ़ा जाए, जैसे कि अनैतिक लोगों (4) की धुनें, न ही ईसाइयों के स्वर-परिवर्तन के साथ, और न ही संन्यासियों के विलाप के साथ, क्योंकि वह सब पथभ्रष्टता है। इसकी चर्चा पहले हो चुकी है (5)। और इसकी पवित्रता यह है कि जब इसे लिखा जाए तो इसके लेखन को भव्य बनाया जाए। अबू हुकैमा से वर्णित है कि वे कूफ़ा में मुसहफ़ (कुरान की प्रतियां) लिख रहे थे, तभी अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) वहां से गुजरे और उनके लेखन को देखा और कहा: "अपनी कलम को मोटा (स्पष्ट) बनाओ (6)।" तो मैंने कलम ली और उसकी नोक को तराशा (7), फिर मैंने लिखा जबकि अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) खड़े होकर मेरा लेखन देख रहे थे, और उन्होंने कहा: "इस तरह, इसे वैसे ही आलोकित करो जैसे अल्लाह शक्तिशाली और महान ने इसे आलोकित किया है (8)।"

(1) सहीह अल-बुखारी (4008), सहीह मुस्लिम (807)। (2) चपलता/निर्लज्जता से, जो शर्म की कमी और गंभीरता को मज़ाक के साथ मिलाना है। संस्करण (M) में: "विरोध" के रूप में आया है। (3) संस्करण (D) और (Z) में: "उन्होंने इसे उससे प्राप्त किया"। पुष्टि किया गया पाठ (M) से है। वाक्यांश "और इसकी पवित्रता यह है कि कोई अत्यधिक उच्चारण न करे..." से लेकर इस स्थान तक, 'नवादिर अल-उसूल' के मुद्रित संस्करण में नहीं आया। "हमज़ियान" से तात्पर्य उन लोगों से है जो हमज़ा के अपने पाठ में अति करते हैं। अल-ज़हबी ने 'तारीख अल-इस्लाम' 175/6 में इमाम हमज़ा का उद्धरण देते हुए कहा: "वास्तव में, इस सूक्ष्मता की एक सीमा है; उसके बाद यह भद्दा हो जाता है।" उन्होंने यह भी कहा: "हमज़ा (ग्लॉटल स्टॉप) सिर्फ एक अभ्यास है; एक बार जब व्यक्ति इसमें महारत हासिल कर लेता है, तो उसे इसे आसान बनाना चाहिए।" अल-ज़हबी ने फिर उल्लेख किया कि हमज़ा के पाठ की वैधता और शुद्धता पर आम सहमति है। उन्होंने कहा: "संक्षेप में, यदि आप मेहराब में किसी

इमाम को पाठों की विविधताओं के प्रति जुनूनी देखते हैं और दुर्लभ पाठों की तलाश करते हैं, तो जान लें कि वह विनम्रता से शून्य है, प्रसिद्धि और दिखावे का प्रेमी है। हम धर्म में सुरक्षा के लिए अल्लाह से प्रार्थना करते हैं।" आलम अल-दीन अल-सखावी की 'जमाल अल-कुर्रा' 2/565, 574 देखें। (4) संस्करण (Z) में: "वासना/मोह"। (5) पृष्ठ 31-32। (6) 'नवादिर अल-उसूल' पृ. 334 में: "इसे भव्य बनाओ"। (7) संस्करण (Z) और 'नवादिर अल-उसूल' पृ. 334 में: "मैंने इसे तराशा"। (8) इसे अबू उबैद ने 'फ़ज़ाइल अल-कुरान' पृ. 243 में, इब्न अबी शायबा ने 'अल-मुसन्नफ़' 10/543, 544 में, अल-दवलाबी ने 'अल-कुना' 1/155 में और अल-बैहकी ने 'अल-शुअब' (2663) में उद्धृत किया है। अबू हुकैमा - जैसा कि 'तबसीर अल-मुन्ताबिह' 1/450 में लघु रूप में है - इस्मा अल-बसरी हैं। अल-दवलाबी के यहाँ आया है: "मैंने अपनी कलम को तराशा फिर मैंने उससे अधिक स्पष्ट लिखा..." अबू उबैद ने टिप्पणी की: "मुसहफ़ लिखने का अध्याय, और उनके आकार के संबंध में क्या अनुशंसित है और उनकी लघुता के संबंध में क्या नापसंद है।" उनका कहना "मैंने इसे तराशा" का अर्थ है कि उन्होंने इसे तिरछा काटा।

...وہ اسے کافی ہیں۔» اسے بخاری اور مسلم نے عبداللہ بن مسعود کی حدیث سے روایت کیا ہے (١)۔ اور اس (قرآن) کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اسے الٹا نہ پڑھا جائے، جیسا کہ بچوں کے معلم کرتے ہیں، جن میں سے ایک اس کے ذریعے اپنی مہارت اور فنکاری دکھانا چاہتا ہے؛ کیونکہ وہ بے باکی اور گستاخی ہے (٢)۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اپنی قرأت میں غلو اور مبالغہ نہ کرے، جیسا کہ ان بدعتی "ہمزیین" کا فعل ہے، جو تکلف کے ساتھ ان ناپاک منہ سے کلام نکالنے میں بال کی کھال نکالتے ہیں۔ کیونکہ وہ ایک نئی ایجاد ہے، جسے شیطان نے ان کی طرف ڈالا اور انہوں نے اسے اس سے قبول کر لیا (٣)۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اسے گانے کے لہجوں میں نہ پڑھے، جیسے بدکردار لوگوں کے لہجے ہوتے ہیں (٤)، اور نہ ہی عیسائیوں کی طرح آواز گھما پھرا کر، اور نہ ہی راہبوں کی طرح نوحہ خوانی کے انداز میں، کیونکہ یہ سب گمراہی ہے۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے (٥)۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ جب اسے لکھے تو اس کی کتابت کو عمدہ اور واضح بنائے۔ ابو حکیمہ سے مروی ہے کہ وہ کوفہ میں مصاحف لکھ رہے تھے، تو علی رضی اللہ عنہ کا وہاں سے گزر ہوا، انہوں نے ان کی کتابت کو دیکھا اور فرمایا: "اپنے قلم کو جلی کرو (٦)۔" تو میں نے قلم لیا اور اس کی نوک کو تراشا (٧)، پھر میں نے لکھا جبکہ علی رضی اللہ عنہ کھڑے میری کتابت کو دیکھ رہے تھے، تو انہوں نے فرمایا: "اسی طرح، اسے روشن کرو جیسے اللہ عزوجل نے اسے روشن کیا ہے (٨)۔"

(١) صحیح البخاری (٤٠٠٨)، اور صحیح مسلم (٨٠٧)۔ (٢) یہ مجون سے ہے، جو حیا کی کمی اور سنجیدگی کو مذاق کے ساتھ ملانا ہے، اور نسخہ (م) میں "مخالفة" واقع ہوا ہے۔ (٣) نسخہ (د) اور (ظ) میں "فتلقوه عنه" ہے، اور ثابت شدہ عبارت نسخہ (م) سے ہے۔ اور ان کے قول "اور اس

کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اپنی قرأت میں مبالغہ نہ کرے..." سے لے کر اس مقام تک کی عبارت 'نوادر الاصول' کے مطبوعہ نسخہ میں نہیں ملی۔ اور "ہمزیین" سے مراد وہ لوگ ہیں جو حمزہ کی قرأت میں مبالغہ کرتے ہیں، اور الذہبی نے 'تاریخ الاسلام' ۱۷۵/۶ میں امام حمزہ سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: "اس تحقیق کی ایک حد ہے؛ پھر وہ قبیح ہو جاتی ہے"۔ اور ان سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "ہمزہ صرف ایک ریاضت ہے؛ جب آدمی اسے اچھا کر لے تو اسے سہل بنا دے"۔ اھ پھر الذہبی نے ذکر کیا کہ حمزہ کی قرأت کے ثابت اور صحیح ہونے پر اجماع منعقد ہو چکا ہے، اور کہا: "مختصر یہ کہ جب تم کسی امام کو محراب میں قرأتوں کا گرویدہ اور ان کی غریب وجوہات کی تلاش میں دیکھو، تو جان لو کہ وہ خشوع سے خالی ہے، شہرت اور نمائش کا دلدادہ ہے، ہم اللہ سے دین میں سلامتی کا سوال کرتے ہیں"۔ دیکھیے: 'جمال القراء' علم الدین السخاوی ۲/ ۵۶۵، ۵۷۴۔ (۴) نسخہ (ظ) میں "العشق" ہے۔ (۵) ص ۳۱ - ۳۲۔ (۶) 'نوادر الاصول' ص ۳۳۴ میں: "اجلل"۔ (۷) نسخہ (ظ) اور 'نوادر الاصول' ص ۳۳۴ میں: "فقططت"۔ (۸) اسے ابو عبید نے 'فضائل القرآن' ص ۲۴۳ میں، ابن ابی شیبہ نے 'المصنف' ۱۰/ ۵۴۳، ۵۴۴ میں، اور الدولابی نے 'الکنی' ۱/ ۱۵۵ میں، اور البیہقی نے 'الشعب' (۲۶۶۳) میں روایت کیا ہے۔ ابو حکیمہ - تصغیر کے ساتھ جیسا کہ 'تبصیر المنتبہ' ۱/ ۴۵۰ میں ہے - عصمہ البصری ہیں۔ اور الدولابی کے ہاں آیا ہے: "میں نے اپنے قلم کو تراشا پھر میں نے اس سے زیادہ واضح لکھا..." اور ابو عبید نے ان کا تذکرہ ان الفاظ کے ساتھ کیا ہے: "باب: مصاحف کی کتابت، اور ان کی بڑائی میں کیا مستحب ہے اور ان کے چھوٹا ہونے کی کراہت"۔ اھ اور ان کا قول: "فقططتہ" یعنی اسے چوڑائی میں کاٹا۔

Page Title: What is required of the reader of the Quran in terms of its veneration and sanctity. Page No: ٥٣ (53)

And of its sanctity is that one should not raise their voice over another in recitation, thereby spoiling it for them, until what they hear becomes hateful to them, and it takes the form of competition. And of its sanctity is that one should not dispute or argue about the variant readings (qira'at), nor say to their companion: "It is not like this," for perhaps that reading is correct and permissible from the Quran, in which case they would have denied a part of the Word (1) of Allah. And of its sanctity is that one should not recite in marketplaces, nor in places of clamor and idle talk, and gatherings of the foolish. Do you not see that Allah Almighty mentioned the Servants of the Most Merciful and praised them, saying that when they pass by idle talk, they pass by with dignity?! This is for their own passing; so how about when the Noble Quran passes through recitation among people of idle talk and gatherings of the foolish?! And of its sanctity is that one should not use the Mushaf (written copy of the Quran) as a pillow, nor lean on it, nor toss it to their companion when wanting to hand it over. And of its sanctity is that one should not diminish the size of the Mushaf (make it very small). Al-A'mash narrated from Ibrahim, from Ali (may Allah be pleased with him) who said: "The Mushaf should not be made small (2)." I say: It was narrated from Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he saw a small Mushaf in a man's hand and asked, "Who wrote it?" He replied, "I did." So he struck him with a stick and said, "Magnify the Quran (3)." It was narrated from the Messenger of Allah (peace be upon him) that he forbade saying "Musayjid" (little mosque) or "Musayhif" (little Mushaf) (4). And of its sanctity: that nothing which is not part of it should be mixed with it. And of its sanctity: that it should not be adorned with gold, nor written with gold, lest the adornment of this world be mixed with it. Mughirah narrated from Ibrahim (5) that he used to dislike the Mushaf being adorned with gold or written with gold, or...

Footnotes: (1) In (Z): words. (2) Reported similarly by Abu Ubayd in 'Fada'il al-Qur'an', p. 244. (3) Reported by Abu Ubayd in 'Fada'il al-Qur'an', p. 243. (4) It is not confirmed as a Marfu' hadith (attributed directly to the Prophet), as mentioned by Ibn Adi in 'Al-Kamil' 1/325. It was reported by Ibn Abi Shaybah in 'Al-Musannaf' 10/544, Ibn Abi Dawud in 'Al-Masahif' 152-153, and Al-Bayhaqi in 'Ash-Shu'ab' as a statement of Mujahid. Ibn Abi Dawud also reported it in 'Al-Masahif', p. 153, as a statement of Ibrahim al-Nakha'i. See 'Mizan al-I'tidal' 1/200, and 3/308-309, biography of Ishaq bin

Najih al-Malati, and Isa bin Ibrahim bin Tahman. (5) Mughirah: he is Ibn Miqsam al-Dabbi, and Ibrahim is Ibn Yazid al-Nakha'i.

पेज शीर्षक: कुरान के पाठक के लिए उसके सम्मान और पवित्रता के संबंध में क्या आवश्यक है। पेज संख्या: ५३

और उसकी पवित्रता में से यह है कि तिलावत (पाठ) में एक दूसरे पर आवाज़ न उठाए, जिससे उसका पाठ खराब हो जाए, यहाँ तक कि वह जो सुन रहा है उससे उसे नफरत हो जाए, और यह मुकाबले की सूरत इख़्तियार कर ले। और उसकी पवित्रता में से यह है कि वह कुरान के पाठों (किरात) के बारे में बहस और झगड़ा न करे, और अपने साथी से यह न कहे: "यह ऐसा नहीं है," क्योंकि हो सकता है कि वह पाठ कुरान से सही और जायज़ हो, तो ऐसी स्थिति में उसने अल्लाह की किताब (1) का इनकार कर दिया होगा। और उसकी पवित्रता में से यह है कि वह बाज़ारों में, शोर-शराबे और फालतू बातों वाली जगहों पर, और मूर्खों की सभाओं में न पढ़े। क्या आपने नहीं देखा कि अल्लाह तआला ने 'रहमान के बंदों' का ज़िक्र किया और उनकी प्रशंसा की कि जब वे फालतू बातों के पास से गुज़रते हैं, तो शालीनता के साथ गुज़र जाते हैं?! यह उनके खुद के गुज़रने के लिए है; तो फिर उस समय क्या हाल होगा जब पवित्र कुरान का पाठ फालतू बातें करने वालों और मूर्खों की भीड़ के बीच किया जाए?! और उसकी पवित्रता में से यह है कि मुसहफ़ (कुरान की प्रति) का तकिया न बनाए, न ही उस पर सहारा ले, और न ही उसे अपने साथी की ओर फेंककर दे जब उसे थमाना चाहता हो। और उसकी पवित्रता में से यह है कि मुसहफ़ को छोटा न करे (बहुत छोटा न छापे)। अल-आमश ने इब्राहिम से, उन्होंने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: "मुसहफ़ को छोटा नहीं किया जाना चाहिए (2)।" मैंने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने एक आदमी के हाथ में एक छोटा मुसहफ़ देखा और पूछा: "इसे किसने लिखा है?" उसने कहा: "मैंने।" तो उन्होंने उसे कोड़े से मारा और कहा: "कुरान को बड़ा (महान) समझो (3)।" अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने "मुसैजिद" (छोटी मस्जिद) या "मुसैहिफ" (छोटा मुसहफ़) कहने से मना किया (4)। और उसकी पवित्रता में से यह है: कि उसमें वह चीज़ न मिलाई जाए जो उसका हिस्सा नहीं है। और उसकी पवित्रता में से यह है कि उसे सोने से न सजाया जाए, और न ही उसे सोने से लिखा जाए, ताकि दुनिया की सजावट इसमें न मिल जाए। मुग़ीरा ने इब्राहिम (5) से रिवायत किया कि वे मुसहफ़ को सोने से सजाने या सोने से लिखने को नापसंद करते थे, या...

पाद-टिप्पणियाँ: (1) (ज़) में: शब्द। (2) अबू उबैद ने 'फ़ज़ाइल अल-कुरान', पृष्ठ २४४ में इसी तरह का उल्लेख किया है। (3) अबू उबैद ने 'फ़ज़ाइल अल-कुरान', पृष्ठ २४३ में इसका उल्लेख किया है। (4) यह 'मरफ़ू हदीस के रूप में सही साबित नहीं है, जैसा कि इब्न अदी ने 'अल-कामिल' १/३२५ में

उल्लेख किया है। इसे इब्न अबी शयबा ने 'अल-मुसन्नफ़' १०/५४४ में, और इब्न अबी दाऊद ने 'अल-मसाहिफ' १५२-१५३ में, और अल-बैहकी ने 'अश-शुअब' में मुजाहिद के कथन के रूप में उद्धृत किया है। इब्न अबी दाऊद ने 'अल-मसाहिफ', पृष्ठ १५३ में इसे इब्राहिम अल-नखई के कथन के रूप में भी उद्धृत किया है। देखें 'मिज़ान अल-इतिदाल' १/२००, और ३/३०८-३०९, इसहाक बिन नजीह अल-मलती और ईसा बिन इब्राहिम बिन तहमान की जीवनी। (5) मुग़ीरा: वह इब्न मिक़्सम अल-दब्बी हैं, और इब्राहिम इब्न यज़ीद अल-नखई हैं।

عنوان: قرآن کے قاری کے لیے اس کی تعظیم اور حرمت کے حوالے سے کیا ضروری ہے۔

صفحہ نمبر: ۵۳

اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ تلاوت میں ایک دوسرے پر آواز بلند نہ کرے، کہ اس کی تلاوت خراب کر دے، یہاں تک کہ وہ جو سن رہا ہے اسے ناگوار گزرنے لگے، اور یہ مقابلے کی سی صورت بن جائے۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ وہ قرآن کی قراتوں کے بارے میں بحث و تکرار نہ کرے، اور اپنے ساتھی سے یہ نہ کہے: "یہ اس طرح نہیں ہے،" کیونکہ ہو سکتا ہے کہ وہ قرات قرآن سے صحیح اور جائز ہو، تو ایسی صورت میں اس نے اللہ کی کتاب (1) کا انکار کر دیا ہوگا۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ بازاروں میں، شور و غل اور لغو باتوں کے مقامات پر، اور بیوقوفوں کی مجلسوں میں قرآن نہ پڑھے۔ کیا آپ نے نہیں دیکھا کہ اللہ تعالیٰ نے عباد الرحمن کا ذکر کیا اور ان کی تعریف کی کہ جب وہ لغو باتوں کے پاس سے گزرتے ہیں تو وقار کے ساتھ گزر جاتے ہیں؟! یہ ان کے خود گزرنے کے بارے میں ہے؛ تو اس وقت کیا حال ہوگا جب قرآن کریم کی تلاوت لغو باتیں کرنے والوں اور بیوقوفوں کے مجمع میں کی جائے؟! اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ مصحف کا تکیہ نہ بنائے، نہ اس پر ٹیک لگائے، اور نہ ہی اسے اپنے ساتھی کی طرف پھینک کر دے جب اسے تھمانا چاہتا ہو۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ مصحف کو چھوٹا نہ کرے (بہت چھوٹا نہ چھاپے)۔ الاعمش نے ابراہیم سے، انہوں نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ آپ نے فرمایا: "مصحف کو چھوٹا نہ کیا جائے (۲)۔" میں نے کہا: حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے ایک آدمی کے ہاتھ میں ایک چھوٹا مصحف دیکھا تو پوچھا: "اسے کس نے لکھا ہے؟" اس نے کہا: "میں نے۔" تو انہوں نے اسے درہ (کوڑا) مارا اور فرمایا: "قرآن کی تعظیم کرو (۳)۔" رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے

کہ آپ نے "مُسیجد" (چھوٹی مسجد) یا "مُصیحف" (چھوٹا مصحف) کہنے سے منع فرمایا (۴)۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے: کہ اس میں ایسی کوئی چیز شامل نہ کی جائے جو اس کا حصہ نہیں ہے۔ اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اسے سونے سے نہ سجایا جائے، اور نہ ہی سونے سے لکھا جائے، تاکہ دنیا کی زینت اس میں نہ مل جائے۔ مغیرہ نے ابراہیم (۵) سے روایت کیا کہ وہ مصحف کو سونے سے سجانے یا سونے سے لکھنے کو ناپسند کرتے تھے، یا...

حواشی: (۱) (ظ) میں: کلام۔ (۲) ابو عبید نے 'فضائل القرآن' ص ۲۴۴ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۳) ابو عبید نے 'فضائل القرآن' ص ۲۴۳ میں اسے روایت کیا ہے۔ (۴) یہ 'مرفوع' حدیث کے طور پر ثابت نہیں ہے، جیسا کہ ابن عدی نے 'الکامل' ۱/۳۲۵ میں ذکر کیا ہے۔ اسے ابن ابی شیبہ نے 'المصنف' ۱۰/۵۴۴ میں، ابن ابی داؤد نے 'المصاحف' ۱۵۲ - ۱۵۳ میں، اور بیہقی نے 'الشعب' میں مجاہد کے قول کے طور پر نقل کیا ہے۔ ابن ابی داؤد نے 'المصاحف' ص ۱۵۳ میں اسے ابراہیم نخعی کے قول کے طور پر بھی نقل کیا ہے۔ دیکھیے 'میزان الاعتدال' ۱/۲۰۰، اور ۳/۳۰۸ - ۳۰۹ اسحاق بن نجیح الملطی اور عیسیٰ بن ابراہیم بن طہمان کا تذکرہ۔ (۵) مغیرہ: یہ ابن مِقسَم الضبی ہیں، اور ابراہیم، ابن یزید النخعی ہیں۔

Author's Introduction (Page 54)

... marked at the ends of verses, or made small. On the authority of Abu al-Darda', he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When you decorate your mosques and ornament your Mushafs (copies of the Quran), then ruin is upon you."(1) Ibn Abbas, upon seeing a Mushaf adorned with silver, said: "You are tempting the thief with it, while its true adornment is within it."

Part of its sanctity is that it should not be written on the ground, nor on a wall, as is done in these modern mosques. Muhammad bin Ali al-Shaqiqi narrated to us, from his father, from Abdullah bin al-Mubarak, from Sufyan, from Muhammad bin al-Zubayr, who said: I heard Umar bin Abdul Aziz narrating, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) passed by a writing on the ground and said to a youth from Hudhayl: "What is this?" He said: "From the Book of Allah, a Jew wrote it." He said: "May Allah curse whoever did this; do not place the Book of Allah except in its proper place."(3) Muhammad bin al-Zubayr said: Umar bin Abdul Aziz saw a son of his writing the Quran on a wall, so he struck him.

Part of its sanctity is that if one washes with its writing seeking healing from an illness, they should not pour it onto a rubbish heap, nor in a place of impurity, nor in a place where people walk. Rather, it should be in a corner of the earth, in a spot where people do not tread, or he should dig a hole in a pure place until the water from his body flows into that hole, then he covers it, or into a large river where it mixes with its water and flows.

Part of its sanctity is to start it again whenever one completes it, so that it does not become like something abandoned. Likewise, when the Messenger of Allah (peace be upon him) finished reciting, he would read from the beginning of the Quran about five verses, so it would not be in a state of abandonment(4). Ibn Abbas narrated that a man came and said: "O Messenger of Allah, which deed is best?" He said: "You should be like the 'al-hall al-murtahil'." He asked: "And what is 'al-hall al-murtahil'?" He said: "The companion of the Quran, who recites from its beginning until he reaches its end, then starts at its beginning; whenever he alights, he departs."(5)

---

(1) Reported by Ibn al-Mubarak in 'Al-Zuhd' (797), Abu Ubayd in 'Fada'il al-Qur'an' p. 242, and Ibn Abi Dawud in 'Al-Masahif' p. 150 from Abu al-Darda' as a mawquf report. Al-Shawkani said in 'Al-Fawa'id al-Majmu'ah' p. 25: It is not authentic as a marfu' report. 'Al-Dabar' with fatha: destruction. Al-Nihayah (D-B-R). (2) In (m): in it. (3) Its

chain of narration is very weak. Muhammad bin al-Zubayr - who is al-Hanzali - is abandoned (matruk), and the report is mursal, for Umar bin Abdul Aziz - Commander of the Faithful - is from the Tabi'un. (4) Makki mentioned something similar in 'Al-Ri'ayah' p. 56. (5) Reported by al-Tirmidhi (2948), Abu Nu'aym in 'Al-Hilyah' 2/260, Abu al-Fadl al-Razi in 'Fada'il al-Qur'an' (80), and al-Bayhaqi in 'Shu'ab al-Iman' (2001). Al-Tirmidhi said: A hasan gharib hadith... and its chain is not strong.

लेखक की प्रस्तावना (पृष्ठ 54)

... आयतों के अंत में चिह्न बनाना, या उसे छोटा करना। अबू अल-दरदा से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब तुम अपनी मस्जिदों को सजाओगे और अपने मुसहफों (कुरान की प्रतियों) को अलंकृत करोगे, तो तुम पर विनाश होगा।"(1) इब्न अब्बास ने चांदी से सजाए गए एक मुसहफ को देखकर कहा: "तुम इसके द्वारा चोर को ललचा रहे हो, जबकि इसकी असली सजावट इसके भीतर है।"

इसकी पवित्रता का एक हिस्सा यह है कि इसे जमीन पर न लिखा जाए, न ही दीवार पर, जैसा कि इन आधुनिक मस्जिदों में किया जाता है। हमें मुहम्मद बिन अली अल-शकीकी ने अपने पिता से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन अल-मुबारक से, उन्होंने सुफियान से, उन्होंने मुहम्मद बिन अल-जुबैर से बयान किया, उन्होंने कहा: मैंने उमर बिन अब्दुल अजीज को सुना, वे कह रहे थे: अल्लाह के रसूल ﷺ जमीन पर पड़े एक लेख के पास से गुजरे और हुज़ैल के एक युवक से पूछा: "यह क्या है?" उसने कहा: "अल्लाह की किताब में से है, एक यहूदी ने इसे लिखा है।" उन्होंने फरमाया: "अल्लाह उस पर लानत करे जिसने यह किया; अल्लाह की किताब को उसके उचित स्थान के अलावा कहीं न रखो।"(3) मुहम्मद बिन अल-जुबैर ने कहा: उमर बिन अब्दुल अजीज ने अपने एक बेटे को दीवार पर कुरान लिखते देखा, तो उन्होंने उसे मारा।

इसकी पवित्रता का एक हिस्सा यह है कि यदि कोई बीमारी से चंगाई के लिए इसके लेखन से धोता है, तो उसे कचरे के ढेर पर, न ही किसी अपवित्र स्थान पर, और न ही ऐसी जगह जहाँ लोग चलते हों, नहीं डालना चाहिए। बल्कि, इसे जमीन के एक कोने में, ऐसी जगह जहाँ लोग न चलते हों, डालना चाहिए, या एक पवित्र स्थान पर गड्ढा खोदना चाहिए जब तक कि उसके शरीर का पानी उस गड्ढे में न गिर जाए, फिर उसे ढक देना चाहिए, या किसी बड़ी नदी में जहाँ वह उसके पानी में मिल जाए और बह जाए।

इसकी पवित्रता का एक हिस्सा यह है कि जब भी इसे खत्म किया जाए, तो इसे फिर से शुरू किया जाए, ताकि यह छोड़ी गई चीज़ की तरह न हो जाए। इसी तरह, जब अल्लाह के रसूल ﷺ कुरान खत्म करते, तो वे कुरान की शुरुआत से लगभग पाँच आयतें पढ़ते थे, ताकि यह छोड़ी हुई स्थिति में न रहे(4)। इब्न अब्बास ने वर्णन किया कि एक व्यक्ति आया और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, कौन सा कार्य सबसे अच्छा है?" उन्होंने कहा: "तुम्हें 'अल-हाल अल-मुरतहिल' होना चाहिए।" उसने पूछा:

"और 'अल-हाल अल-मुरतहिल' क्या है?" उन्होंने कहा: "कुरान का साथी, जो इसकी शुरुआत से पढ़ता है जब तक कि इसके अंत तक न पहुँच जाए, फिर इसकी शुरुआत से शुरू करता है; जब भी वह पड़ाव डालता है, तो कूच कर जाता है।"(5)

---

(1) इसे इब्न अल-मुबारक ने 'अल-जुहद' (797) में, अबू उबैद ने 'फदाइल अल-कुरान' पृष्ठ 242 में, और इब्न अबी दाऊद ने 'अल-मसाहिफ' पृष्ठ 150 में अबू अल-दरदा से मौकूफ़ के रूप में उद्धृत किया है। अल-शौकानी ने 'अल-फवाइद अल-मजमुआ' पृष्ठ 25 में कहा: इसे मरफू के रूप में प्रमाणित करना सही नहीं है। 'अल-दबार', ज़बर के साथ: विनाश। अल-निहाया (द-ब-र)। (2) (म) में: इसमें। (3) इसकी सनद बहुत कमजोर है। मुहम्मद बिन अल-जुबैर - जो अल-हंजली हैं - परित्यक्त (मतरूक) हैं, फिर खबर मुरसल है, क्योंकि उमर बिन अब्दुल अजीज - अमीरुल् मोमिनीन - ताबिईन में से हैं। (4) मक्की ने 'अल-रियाया' पृष्ठ 56 में इसी तरह का उल्लेख किया है। (5) इसे अल-तिर्मिज़ी (2948), अबू नुयैम ने 'अल-हिलया' 2/260 में, अबू अल-फज़ल अल-राज़ी ने 'फदाइल अल-कुरान' (80) में, और अल-बैहकी ने 'शुअब अल-ईमान' (2001) में उद्धृत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन गरीब है... और इसकी सनद मजबूत नहीं है।

مقدمہ المصنف (صفحہ 54)

... آیات کے سروں پر نشان لگانا، یا اسے چھوٹا کرنا۔ اور حضرت ابو الدرداء رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم اپنی مسجدوں کو سجانے لگو گے اور اپنے مصحفوں (قرآن کے نسخوں) کو مزین کرنے لگو گے، تو تم پر ہلاکت (مقدر) ہو جائے گی۔"(1) حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما نے ایک مصحف دیکھا جو چاندی سے مزین تھا، تو فرمایا: "تم اس کے ذریعے چور کو ترغیب دے رہے ہو، حالانکہ اس کی زینت اس کے اندر (باطن) میں ہے۔"

اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اسے زمین پر نہ لکھا جائے، اور نہ ہی دیوار پر، جیسا کہ ان نئی بنائی گئی مسجدوں میں کیا جاتا ہے۔ ہمیں محمد بن علی الشقیقی نے اپنے والد سے، انہوں نے عبداللہ بن المبارک سے، انہوں نے سفیان سے، انہوں نے محمد بن الزبیر سے روایت کی، وہ کہتے ہیں کہ میں نے عمر بن عبدالعزیز کو فرماتے ہوئے سنا: رسول اللہ ﷺ زمین پر پڑے ہوئے ایک نوشتہ کے پاس سے گزرے، تو قبیلہ ہذیل کے ایک نوجوان سے پوچھا: "یہ کیا ہے؟" اس نے کہا: "اللہ کی کتاب میں سے ہے، جسے ایک یہودی نے لکھا ہے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ اس پر لعنت کرے جس نے یہ کیا، اللہ کی کتاب کو اس کے (مناسب) مقام کے علاوہ کہیں نہ رکھو۔"(3) محمد بن الزبیر کہتے ہیں کہ عمر بن عبدالعزیز نے اپنے ایک بیٹے کو دیوار پر قرآن لکھتے ہوئے دیکھا تو اسے مارا۔

اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اگر کوئی بیماری سے شفا کی نیت سے اس کی تحریر (دھو کر) غسل کرے، تو اسے کوڑے کرکٹ کے ڈھیر پر نہ بہائے، اور نہ ہی کسی ناپاک جگہ پر، اور نہ ہی ایسی جگہ جہاں پاؤں پڑتے ہوں، بلکہ زمین کے ایک گوشے میں ایسی جگہ جہاں لوگ نہ

چلتے ہوں، یا کسی پاک جگہ پر گڑھا کھودے یہاں تک کہ اس کے جسم کا پانی اس گڑھے میں گر جائے، پھر اسے بند کر دے، یا کسی بڑے دریا میں (بہا دے) جہاں وہ اس کے پانی میں مل کر بہہ جائے۔

اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ جب بھی اسے ختم کرے تو (دوبارہ) شروع کرے، تاکہ وہ چھوڑے ہوئے کی طرح نہ ہو جائے، اور اسی طرح رسول اللہ ﷺ جب قرآن ختم فرماتے تو قرآن کے شروع سے تقریباً پانچ آیات پڑھتے تھے تاکہ وہ چھوڑی ہوئی حالت میں نہ رہے(4)۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ایک شخص آیا اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول! کون سا عمل سب سے افضل ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "تم پر 'الحال المرتحل' لازم ہے۔" اس نے پوچھا: 'الحال المرتحل' کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "قرآن والا، وہ اس کے اول سے شروع کر کے آخر تک پہنچتا ہے، پھر اس کے اول سے شروع کر دیتا ہے، جب بھی وہ اترتا ہے (ختم کرتا ہے) تو کوچ کر جاتا ہے (دوبارہ شروع کر دیتا ہے)۔"(5)

---

(1) اسے ابن المبارک نے 'الزہد' (797)، ابو عبید نے 'فضائل القرآن' ص 242، اور ابن ابی داؤد نے 'المصاحف' ص 150 میں ابو الدرداء سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ شوکانی نے 'الفوائد المجموعہ' ص 25 میں کہا: اسے مرفوع قرار دینا صحیح نہیں۔ 'الدبار' دال کے فتحہ کے ساتھ: ہلاکت۔ النہایہ (دبر)۔ (2) نسخہ (م) میں: "به في" ہے۔ (3) اس کی سند بہت ضعیف ہے۔ محمد بن الزبیر - جو کہ الحنظلی ہیں - متروک ہیں، مزید یہ کہ خبر مرسل ہے کیونکہ عمر بن عبدالعزیز - امیر المؤمنین - تابعین میں سے ہیں۔ (4) مکی نے 'الرعایہ' ص 56 میں اسی طرح کا ذکر کیا ہے۔ (5) اسے ترمذی (2948)، ابو نعیم نے 'الحلیہ' 2/260، ابو الفضل الرازی نے 'فضائل القرآن' (80) اور بیہقی نے 'شعب الایمان' (2001) میں روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے... اور اس کی سند قوی نہیں ہے۔

ما يلزم قارئ القرآن من تعظيمه وحرمته (Page 55)

I said: It is recommended for him, when he finishes the Quran, to gather his family.

Abu Bakr al-Anbari mentioned: Idris informed us, Khalaf narrated to us, Waki' narrated to us, from Mis'ar, from Qatada, that Anas bin Malik, whenever he finished the Quran, would gather his family and supplicate (1). And Idris informed us, Khalaf narrated to us, Jarir narrated to us, from Mansur, from al-Hakam who said: Mujahid and Abdah bin Abi Lubabah (2) and a group of people used to present copies of the Quran, and when they wanted to finish, they would send for us: "Come join us, for mercy descends at the conclusion of the Quran" (3). And Idris informed us, Khalaf narrated to us, Hushaim narrated to us, from al-Awwam, from Ibrahim al-Taymi who said: Whoever finishes the Quran at the beginning of the day, the angels pray for him until evening, and whoever finishes at the beginning of the night, the angels pray for him until morning. He said: They used to prefer (4) to finish it at the beginning of the night or the beginning of the day (5).

And of its sanctity is not to write amulets from it and then enter the toilet with them, unless it is in a casing of leather, silver, or something else, so it is as if it is in your chest.

And of its sanctity is that if he writes it and drinks it, he should mention God's name with every breath and have a great intention in it, for God gives him according to his intention. Layth narrated from Mujahid that he said: There is no harm in writing the Quran and then giving it to a sick person to drink (6). And from Abu Ja'far who said: Whoever finds hardness in his heart, let him write 'Yasin' in a saffron goblet and then drink it (7).

= And al-Tirmidhi recorded it through another chain from Ibn Abbas in a disconnected form (mursal), and said: This is more correct in my view. (1) Recorded in 'Fada'il al-Qur'an' by Abu Ubaid p. 48, al-Faryabi (85, 86), and Ibn al-Durays (84). Its chain of narration is authentic. (2) Abu al-Qasim al-Asadi, then al-Ghadiri their client, the Kufan merchant, one of the Imams, settled in Damascus, died around the year 127 AH. 'Al-Siyar' 5/229. (3) Also recorded in 'Fada'il al-Qur'an' by Abu Ubaid p. 47-48, al-Faryabi in (87, 88, 89), and Ibn al-Durays (81), and it is an authentic report. (4) In (D): "they consider it good". (5) Recorded by Abu Ubaid in 'Fada'il al-Qur'an' p. 49, al-Darimi in 'al-Sunan' (3477), and Ibn al-Durays in 'Fada'il al-Qur'an' (50). (6) In (M): "is written... given to drink". (7) Recorded by al-Bayhaqi in 'Shu'ab al-Iman' (2468) and he

said after it: Ibrahim used to dislike that, and if the hadith were authentic, there would be no meaning for the dislike, but there is doubt in its authenticity, and God knows best. End. Abu Ja'far is al-Baqir. His saying: 'jam' (goblet) is a vessel made of silver.

कुरान के पाठक के लिए उसके सम्मान और पवित्रता के संबंध में क्या आवश्यक है (पृष्ठ ५५)

मैंने कहा: उसके लिए मुस्तहब (पसंदीदा) है कि जब वह कुरान खत्म करे, तो अपने परिवार को इकट्ठा करे।

अबू बक्र अल-अंसारी ने उल्लेख किया: इदरीस ने हमें बताया, खलफ ने हमें हदीस सुनाई, वकी' ने हमें हदीस सुनाई, मिसअर से, कतादा से, कि अनस बिन मलिक जब कुरान खत्म करते थे, तो अपने परिवार को इकट्ठा करते थे और दुआ करते थे (१)। और इदरीस ने हमें बताया, खलफ ने हमें हदीस सुनाई, जरीर ने हमें हदीस सुनाई, मंसूर से, अल-हकम से जिन्होंने कहा: मुजाहिद और अब्दाह बिन अबी लुबाबाह (२) और कुछ लोग कुरान की प्रतियां पेश करते थे, और जब वे खत्म करना चाहते थे, तो वे हमें संदेश भेजते थे: "हमारे पास आओ, क्योंकि कुरान खत्म होने के समय रहमत (दया) नाजिल होती है" (३)। और इदरीस ने हमें बताया, खलफ ने हमें हदीस सुनाई, हुशैय्यम ने हमें हदीस सुनाई, अल-अव्वम से, इब्राहिम अल-तयमी से जिन्होंने कहा: जिसने दिन की शुरुआत में कुरान खत्म किया, फरिश्ते शाम तक उसके लिए दुआ करते हैं, और जिसने रात की शुरुआत में खत्म किया, फरिश्ते सुबह तक उसके लिए दुआ करते हैं। उन्होंने कहा: वे रात की शुरुआत या दिन की शुरुआत में खत्म करना मुस्तहब समझते थे (५)।

और इसकी पवित्रता में से यह है कि इससे तावीज़ न लिखे जाएं और फिर उन्हें लेकर शौचालय में न जाया जाए, जब तक कि वह चमड़े, चांदी या किसी और चीज के आवरण में न हो, तो यह ऐसा होगा जैसे वह आपके सीने में हो।

और इसकी पवित्रता में से यह है कि यदि वह इसे लिखे और इसे पीए, तो हर सांस पर अल्लाह का नाम ले और उसमें नेक नियत रखे, क्योंकि अल्लाह उसे उसकी नियत के अनुसार देता है। लैथ ने मुजाहिद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: कुरान लिखने और फिर उसे बीमार को पिलाने में कोई हर्ज नहीं है (६)। और अबू जफर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: जिसे अपने दिल में सख्ती महसूस हो, उसे जाफरान से एक प्याले में 'यासीन' लिखनी चाहिए और फिर उसे पीना चाहिए (७)।

= और तिर्मिज़ी ने इसे इब्न अब्बास से एक अन्य श्रृंखला के माध्यम से मुर्सल रूप में निकाला है, और कहा: यह मेरे अनुसार अधिक सही है। (१) अबू उबैद पृष्ठ ४८, अल-फर्याबी (८५, ८६), और इब्न अद-दुरैस (८४) द्वारा 'फज़ाइल अल-कुरान' में निकाला गया। और इसका इसनाद (श्रृंखला) सही है। (२) अबू अल-कासिम अल-असदी, फिर उनके गुलाम अल-गादिरी, कूफ़ा के व्यापारी, इमामों में से एक,

दमिश्क में बस गए, लगभग १२७ हिजरी में मृत्यु हुई। अस-सियार ५/२२९। (३) अबू उबैद पृष्ठ ४७-४८, अल-फर्याबी (८७, ८८, ८९), और इब्न अद-दुरैस (८१) द्वारा 'फज़ाइल अल-कुरान' में भी निकाला गया, और यह एक सही असर (कथन) है। (४) (द) में: वे इसे अच्छा समझते हैं। (५) अबू उबैद ने 'फज़ाइल अल-कुरान' पृष्ठ ४९, अल-दारिमी ने 'अस-सुनन' (३४७७), और इब्न अद-दुरैस ने 'फज़ाइल अल-कुरान' (५०) में निकाला है। (६) (म) में: लिखा जाता है... पिलाया जाता है। (७) अल-बैहकी ने 'शुआब अल-ईमान' (२४६८) में निकाला और उसके बाद कहा: इब्राहिम इसे नापसंद करते थे, और यदि हदीस सही होती, तो नापसंदगी का कोई अर्थ नहीं होता, लेकिन इसकी प्रमाणिकता में संदेह है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अबू जफर: वे अल-बाकिर हैं। और उनका शब्द: 'जाम': चांदी का बर्तन है।

قاریِ قرآن پر اس کی تعظیم اور حرمت کے سلسلے میں جو کچھ لازم ہے (صفحہ ۵۵)

میں نے کہا: اس کے لیے مستحب ہے کہ جب وہ قرآن ختم کرے تو اپنے گھر والوں کو جمع کرے۔

ابوبکر الانباری نے ذکر کیا: ہمیں ادریس نے خبر دی، ہم سے خلف نے بیان کیا، ہم سے وکیع نے بیان کیا، انہوں نے مسعر سے، انہوں نے قتادہ سے کہ انس بن مالک جب قرآن ختم کرتے تو اپنے گھر والوں کو جمع کرتے اور دعا کرتے (۱)۔ اور ہمیں ادریس نے خبر دی، ہم سے خلف نے بیان کیا، ہم سے جریر نے بیان کیا، منصور سے، انہوں نے حکم سے، انہوں نے کہا: مجاہد اور عبدہ بن ابی لبابہ (۲) اور کچھ لوگ قرآن کی عرض پیش کرتے تھے، تو جب وہ ختم کا ارادہ کرتے تو ہمیں پیغام بھیجتے: ہمارے پاس حاضر ہو جاؤ، کیونکہ ختمِ قرآن کے وقت رحمت نازل ہوتی ہے (۳)۔ اور ہمیں ادریس نے خبر دی، ہم سے خلف نے بیان کیا، ہم سے ہشیم نے بیان کیا، انہوں نے عوام سے، انہوں نے ابراہیم تیمی سے، انہوں نے کہا: جس نے دن کے شروع میں قرآن ختم کیا، فرشتے شام ہونے تک اس پر درود (دعا) بھیجتے ہیں، اور جس نے رات کے شروع میں ختم کیا، فرشتے صبح ہونے تک اس پر درود بھیجتے ہیں۔ انہوں نے کہا: وہ رات کے شروع یا دن کے شروع میں ختم کرنا پسند کرتے تھے (۵)۔

اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ اس سے تعویذ نہ لکھے جائیں پھر انہیں لے کر بیت الخلا میں جایا جائے، سوائے اس کے کہ وہ چمڑے، چاندی یا کسی اور چیز کے غلاف میں ہوں، تو وہ ایسا ہو جائے گا جیسے وہ آپ کے سینے میں ہو۔

اور اس کی حرمت میں سے یہ ہے کہ جب وہ اسے لکھے اور پیے تو ہر سانس پر اللہ کا نام لے، اور اس میں اپنی نیت کو بڑا رکھے، کیونکہ اللہ اسے اس کی نیت کے مطابق عطا فرماتا ہے۔ لیث

نے مجاہد سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: اس میں کوئی حرج نہیں کہ قرآن لکھا جائے پھر اسے مریض کو پلایا جائے (۶)۔ اور ابوجعفر سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: جس کو اپنے دل میں سختی محسوس ہو، وہ زعفران سے ایک پیالے میں 'یس' لکھے، پھر اسے پی لے (۷)۔

= اور اسے ترمذی نے دوسری سند سے ابن عباس سے مرسل روایت کیا ہے، اور کہا: یہ میرے نزدیک زیادہ صحیح ہے۔ (۱) اسے ابوعبید نے فضائل القرآن ص ۴۸، فریابی (۸۵، ۸۶) اور ابن الضریس (۸۴) نے روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند صحیح ہے۔ (۲) ابوالقاسم الاسدی، پھر الغاضری ان کے مولیٰ، کوفی تاجر، ائمہ میں سے ایک، دمشق میں مقیم ہوئے، سن ۱۲۷ ہجری کے لگ بھگ وفات پائی۔ السیر ۲۲۹/۵۔ (۳) اسے ابوعبید نے فضائل القرآن ص ۴۷-۴۸، فریابی نے (۸۷، ۸۸، ۸۹) اور ابن الضریس نے (۸۱) میں روایت کیا ہے، اور یہ صحیح اثر ہے۔ (۴) (د) میں ہے: وہ اسے اچھا سمجھتے ہیں۔ (۵) اسے ابوعبید نے فضائل القرآن ص ۴۹، دارمی نے السنن (۳۴۷۷) اور ابن الضریس نے فضائل القرآن (۵۰) میں روایت کیا ہے۔ (۶) (م) میں ہے: لکھا جائے... پلایا جائے۔ (۷) اسے بیہقی نے شعب الایمان (۲۴۶۸) میں روایت کیا اور اس کے بعد کہا: ابراہیم اسے ناپسند کرتے تھے، اور اگر حدیث صحیح ہوتی تو ناپسندیدگی کا کوئی معنی نہ ہوتا، مگر اس کی صحت میں کلام ہے، واللہ اعلم۔ ابوجعفر: یہ باقر ہیں۔ ان کا قول: 'جام': چاندی کا برتن ہے۔

Author's Introduction - 56

I say: It is part of its sanctity not to say 'a small Surah'. Abu al-Aliyah disliked saying 'a small Surah' or 'a large one', and said to someone he heard saying it: 'You are smaller than it, but the Quran is all great.' This was mentioned by Makki, may Allah have mercy on him (1).

I say: Abu Dawood narrated what opposes this from the hadith of 'Amr bin Shu'ayb (2), from his father, from his grandfather, who said: "There is no Surah from the Mufassal, small or large, except that I have heard the Messenger of Allah (peace be upon him) leading the people in prayer with it" (3).

Chapter: On the warnings regarding interpreting the Quran based on opinion and boldness in that, and the ranks of the commentators

It was narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: "The Messenger of Allah (peace be upon him) did not interpret anything from the Book of Allah except for a number of verses, which Gabriel taught him" (4).

Ibn Atiyyah said: "The meaning of this hadith is regarding the hidden matters of the Quran, the explanation of its generalities, and similar things that cannot be known except through divine instruction (5) from Allah Almighty. Among these hidden matters are things Allah has not made known, such as the time of the Day of Judgment, and similar things deduced from its words, like the number of blasts of the trumpet, and the sequence of the creation of the heavens and the earth (6)."

At-Tirmidhi narrated from Ibn Abbas, from the Prophet (peace be upon him), that he said: "Beware of [attributing] hadith to me except what..."

---

(1) Al-Ri'ayah, p. 83. (2) He is Amr bin Shu'ayb bin Muhammad bin Abdullah bin Amr bin al-Aas al-Qurashi, Abu Ibrahim, also called Abu Abdullah. His narration from his father from his grandfather refers to his great-grandfather Abdullah bin Amr, not Muhammad bin Abdullah. Tahdhib al-Tahdhib 3/279. (3) Sunan Abi Dawood (814). His saying 'al-Mufassal': Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in Fath al-Bari 259/2 that it is from Surah Qaf to the end of the Quran according to the correct opinion. Imam al-Nawawi mentioned in Sharh Muslim 106/6 that it is named 'Mufassal' because of the shortness of its Surahs and the proximity of their separation from each other. (4) Narrated by Abu Ya'la (4528) and al-Bazzar (2185) (Zawa'id). Its chain is weak. Al-Haythami mentioned it in Majma' al-Zawa'id 703/6 and said: It contains a narrator

whose name was not established for either of them, and the rest of its men are the men of the Sahih. (5) In (M): 'bitawfiq' (success/guidance), and it is an error [it should be 'bitawqif' meaning divine instruction]. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 41/1.

लेखक की प्रस्तावना - 56

मैंने कहा: इसकी पवित्रता का हिस्सा है कि यह न कहा जाए: 'छोटी सूरह'। अबू अल-आलिया ने 'छोटी सूरह' या 'बड़ी सूरह' कहना नापसंद किया, और जिसने उन्हें ऐसा कहते सुना, उससे कहा: 'तुम उससे छोटे हो, लेकिन कुरान, वह सब महान है।' इसे मक्की (अल्लाह उन पर रहम करे) ने उल्लेख किया है (1)।

मैंने कहा: अबू दाऊद ने अम्र बिन शुएब (2) की हदीस से इसके विपरीत बात बयान की है, अपने पिता से, अपने दादा से, कि उन्होंने कहा: 'मुफस्सल की ऐसी कोई सूरह नहीं है, छोटी या बड़ी, जिसे मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को नमाज़ में लोगों की इमामत करते हुए पढ़ते न सुना हो' (3)।

अध्याय: कुरान की अपनी राय से व्याख्या करने की चेतावनी और उस पर दुस्साहस, और मुफ़स्सिरीन (टीकाकारों) के दर्जे के बारे में

आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: 'अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अल्लाह की किताब से केवल कुछ ही आयतों की व्याख्या करते थे, जिन्हें जिब्रील ने उन्हें सिखाया था' (4)।

इब्न अतिया ने कहा: 'इस हदीस का अर्थ कुरान के गुप्त मामलों, इसके संक्षिप्त अंशों की व्याख्या और इसी तरह की चीजों के बारे में है जो अल्लाह की ओर से केवल ईश्वरीय निर्देश (5) के माध्यम से ही संभव हैं। इन गुप्त मामलों में वे बातें भी शामिल हैं जो अल्लाह ने नहीं बताई हैं, जैसे कयामत का समय, और इसी तरह की चीजें जो उसके शब्दों से खोजी जाती हैं, जैसे सूर (नरसिंघा) फूँकने की संख्या, और आकाश और पृथ्वी के निर्माण का क्रम (6)।'

तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत की है कि आपने फ़रमाया: 'मुझसे संबंधित हदीस के बारे में डरो सिवाय इसके कि...'

---

(1) अल-रिआया, पृष्ठ 83। (2) वह अम्र बिन शुएब बिन मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस अल-कुरैशी, अबू इब्राहिम हैं, और उन्हें अबू अब्दुल्ला भी कहा जाता है। उनके पिता की उनके दादा से रिवायत का अर्थ उनके परदादा अब्दुल्ला बिन अम्र से है, न कि मुहम्मद बिन अब्दुल्ला से। तहज़ीब अल-तहज़ीब 3/279। (3) सुनन अबी दाऊद (814)। उनका कहना 'अल-मुफस्सल': अल-

हाफिज इब्न हजर ने फतह अल-बारी 2/259 में उल्लेख किया है कि यह सूरह काफ से कुरान के अंत तक है। इमाम नववी ने शरह मुस्लिम 6/106 में उल्लेख किया है कि इसे 'मुफस्सल' इसकी सूरतों के छोटा होने और उनके बीच अलगाव की निकटता के कारण कहा जाता है। (4) इसे अबू याला (4528) और अल-बज़ार (2185) (ज़वाइद) ने निकाला है। इसकी सनद कमज़ोर है। अल-हैथमी ने इसे मजमा अल-ज़वाइद 6/703 में उल्लेख किया है और कहा है: इसमें एक रावी है जिसका नाम दोनों में से किसी के पास पुख्ता नहीं था, और इसके बाकी आदमी सहीह के आदमी हैं। (5) संस्करण (M) में: 'बितौफीक' (सफलता/मार्गदर्शन), और यह गलत है [सही शब्द 'बितौकीफ़' यानी ईश्वरीय निर्देश है]। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/41।

مقدمہ المصنف - ۵۶

میں نے کہا: اس کی حرمت میں سے ہے کہ یہ نہ کہا جائے: چھوٹی سورہ۔ اور ابوالعالیہ نے 'چھوٹی سورہ' یا 'بڑی سورہ' کہنے کو ناپسند کیا، اور اسے کہنے والے سے کہا: 'تم اس سے چھوٹے ہو، لیکن قرآن تو سارا ہی عظیم ہے۔' اسے مکی رحمہ اللہ نے ذکر کیا ہے (۱)۔

میں نے کہا: ابو داؤد نے عمرو بن شعیب (۲) کی حدیث سے اس کے معارض بات روایت کی ہے، اپنے والد سے، اپنے دادا سے، کہ انہوں نے کہا: 'مفصل میں سے کوئی ایسی سورہ نہیں، چھوٹی یا بڑی، مگر میں نے رسول اللہ ﷺ کو نماز میں لوگوں کی امامت کرتے ہوئے اس کے ساتھ سنا ہے' (۳)۔

باب: قرآن کی اپنی رائے سے تفسیر کرنے کی وعید اور اس پر جرات، اور مفسرین کے مراتب کے بارے میں

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: 'رسول اللہ ﷺ اللہ کی کتاب میں سے چند آیات کے علاوہ کسی چیز کی تفسیر نہیں فرماتے تھے، جو جبرئیل علیہ السلام نے آپ کو سکھائی تھیں' (۴)۔

ابن عطیہ نے کہا: 'اس حدیث کا مطلب قرآن کے غیبی معاملات، اس کے مجمل کی تفسیر اور اس جیسی چیزوں کے بارے میں ہے جن کا راستہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے توقیف (۵) (بتا دیے جانے) کے علاوہ نہیں ہے۔ ان غیبی معاملات میں وہ باتیں بھی شامل ہیں جن کا علم اللہ نے نہیں دیا، جیسے قیامت قائم ہونے کا وقت، اور اس جیسی چیزیں جو اس کے الفاظ سے مستنبط کی جاتی ہیں، جیسے صور پھونکے جانے کی تعداد، اور آسمانوں اور زمین کی تخلیق کی ترتیب (۶)۔'

ترمذی نے ابن عباس سے، نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ نے فرمایا: 'میری طرف سے حدیث بیان کرنے میں احتیاط کرو سوائے اس کے کہ...'

---

(۱) الرعاية، ص ۸۳۔ (۲) وہ عمرو بن شعیب بن محمد بن عبد الله بن عمرو بن العاص القرشی، ابو ابراہیم ہیں، اور انہیں ابو عبد الله بھی کہا جاتا ہے۔ ان کے والد کی اپنے دادا سے روایت کا مطلب ان کے پردادا عبد الله بن عمرو ہیں، نہ کہ محمد بن عبد الله۔ تہذیب التہذیب ۲۷۹/۳۔ (۳) سنن ابی داؤد (۸۱۴)۔ ان کا قول 'المفصل': حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۲۵۹/۲ میں ذکر کیا ہے کہ صحیح قول کے مطابق یہ سورہ ق سے قرآن کے آخر تک ہے۔ امام نووی نے شرح مسلم ۱۰۶/۶ میں ذکر کیا ہے کہ اس کا نام مفصل اس کی سورتوں کے مختصر ہونے اور ایک دوسرے سے جلد الگ ہونے کی وجہ سے رکھا گیا ہے۔ (۴) اسے ابو یعلی (۴۵۲۸) اور البزار (۲۱۸۵) (زوائد) نے روایت کیا ہے۔ اس کی سند ضعیف ہے، اور الہیثمی نے مجمع الزوائد ۷۰۳/۶ میں اسے ذکر کیا ہے اور کہا ہے: اس میں ایک راوی ہے جس کا نام ان دونوں میں سے کسی کے پاس واضح نہیں ہو سکا، اور اس کے باقی مرد صحیح کے راوی ہیں۔ (۵) نسخہ (م) میں: 'بتوفیق' ہے، اور وہ غلط ہے۔ [صحیح 'بتوقیف' ہے]۔ (۶) المحرر الوجیز ۴۱/۱۔

Header: Warning against interpreting the Quran according to personal opinion 57

Body Text: ...that you know. So, whoever deliberately lies about me, let him take his seat in the Hellfire. And whoever speaks about the Quran according to his own opinion, let him take his seat in the Hellfire." (1) It was also narrated from Jundub (2) that he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever speaks about the Quran (3) according to his own opinion, even if he is correct, he has erred." He said: This is a strange (gharib) hadith, and it was recorded by Abu Dawud, and one of its narrators was criticized (4). Razeen added: "And whoever speaks according to his opinion and errs, then he has disbelieved." Abu Bakr Muhammad ibn al-Qasim ibn Bashar ibn Muhammad al-Anbari, the grammarian and linguist, said in the book "Al-Radd": The hadith of Ibn Abbas was interpreted in two ways: One of them is: whoever speaks regarding the ambiguous parts of the Quran based on what is unknown from the way of the early generations among the Companions and the Successors, he is exposing himself to the wrath of Allah. The other answer - which is the more established of the two views and the most correct in meaning - is: whoever speaks a word regarding the Quran knowing that the truth is otherwise, let him take his seat in the Hellfire. The meaning of "yatabawwa'" is: to descend and settle. The poet said (5): "And I was settled in the heart of her tribe, so her place of dwelling became complete among her people." He said regarding the hadith of Jundub: Some scholars interpreted this hadith to mean that 'opinion' refers to personal desire (hawa). Whoever speaks a word regarding the Quran that matches his whim, without taking it from the leaders of the predecessors (Salaf), even if he is correct, he has erred, because of his judgment on the Quran based on something whose origin he does not know, and he does not stand upon the paths of the people of tradition and transmission in it. Ibn Atiyyah said: The meaning of this is for a man to be asked about the meaning of [something] from (6) the Book of Allah, the Mighty and Sublime,

Footnotes: (1) Sunan al-Tirmidhi (2951) and he said: a good (hasan) hadith. And in it: "Beware of reporting hadith from me...". It is in al-Musnad under number (2974). The author will mention it in summary on page 126. His saying: "Whoever deliberately lies about me, let him take his seat in the Fire" is from the mutawatir (widely narrated) hadiths. Fath al-Bari 1/203, and al-Azhar al-Mutanathirah (2). (2) He is Jundub bin Abdullah bin Sufyan, Abu Abdullah al-Bajali al-Alqi, a companion. He settled in Kufa and Basra and lived until around the year 70 AH. Al-Siyar 3/174. (3) In (D): "bi-al-Quran" (with the Quran). (4) Sunan al-Tirmidhi (2952), and Sunan Abi Dawud (3652),

and in its chain of narration is Suhayl bin Abi Hazm (Mehran Abu Abdullah) al-Qat'i, who was declared weak by al-Bukhari, Abu Hatim al-Razi, and al-Nasa'i. (5) He is Ibrahim bin Harmah al-Qurashi, from the poets of the two states: the Umayyad and the Abbasid. Al-Siyar 6/207, and the verse is in his Diwan p. 57. It was cited by al-Khalil in al-'Ayn 8/411, and Ibn Faris in Mu'jam Maqayis al-Lugha 1/312, chapter of Ba, Waw (b-w-a), and Ibn Manzur in al-Lisan (b-w-a). (6) In (M): "fi" (in).

शीर्षक: अपनी राय के अनुसार कुरान की व्याख्या करने के विरुद्ध चेतावनी ५७

मुख्य पाठ: ...जिन्हें तुम जानते हो। तो, जो कोई जानबूझकर मेरे बारे में झूठ बोलता है, वह नरक की आग में अपना स्थान ग्रहण कर ले। और जो कोई अपनी राय के अनुसार कुरान के बारे में बोलता है, वह नरक की आग में अपना स्थान ग्रहण कर ले।" (१) जुंदुब (२) से भी यह वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जो कोई अपनी राय (३) के अनुसार कुरान के बारे में बोलता है, और यदि वह सही भी हो, तो भी उसने गलती की है।" उन्होंने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है, और इसे अबू दाऊद द्वारा दर्ज किया गया था, और इसके वर्णनकर्ताओं में से एक की आलोचना की गई थी (४)। रज़ीन ने जोड़ा: "और जो कोई अपनी राय के अनुसार बोलता है और गलती करता है, तो उसने कुफ्र (अविश्वास) किया है।" व्याकरणविद् और भाषाविद अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-कासिम बिन बशर बिन मुहम्मद अल-अंसारी ने पुस्तक "अल-रद्द" में कहा: इब्न अब्बास की हदीस की दो तरह से व्याख्या की गई: उनमें से एक है: जो कोई कुरान के संदिग्ध भागों के बारे में उस आधार पर बोलता है जो सहाबा और ताबिईन में से पूर्वजों के तरीके से अज्ञात है, वह खुद को अल्लाह के क्रोध के लिए उजागर कर रहा है। दूसरा उत्तर - जो दोनों मतों में से अधिक स्थापित और अर्थ में सबसे सही है - है: जो कोई कुरान के बारे में कोई ऐसी बात कहता है जिसे वह जानता है कि सत्य इसके विपरीत है, तो वह नरक की आग में अपना स्थान ग्रहण कर ले। "यताबव्वा" का अर्थ है: उतरना और बसना। कवि ने कहा (५): "और मैं उसकी जनजाति के बीच बस गया, इसलिए उसके लोगों के बीच उसका निवास स्थान पूर्ण हो गया।" उन्होंने जुंदुब की हदीस के बारे में कहा: कुछ विद्वानों ने इस हदीस की व्याख्या यह की कि 'राय' का अर्थ व्यक्तिगत इच्छा (हवा) है। जो कोई कुरान के बारे में कोई ऐसी बात कहता है जो उसकी सनक से मेल खाती है, बिना पूर्वजों (सलफ) के नेताओं से इसे लिए, भले ही वह सही हो, उसने गलती की है, क्योंकि कुरान पर उसका निर्णय उस चीज़ पर आधारित है जिसका मूल वह नहीं जानता, और वह उसमें परंपरा और संचरण के लोगों के रास्तों पर खड़ा नहीं है। इब्न अतिय्याह ने कहा: इसका अर्थ यह है कि एक व्यक्ति से अल्लाह, पराक्रमी और उदात्त की पुस्तक से किसी अर्थ के बारे में (६) पूछा जाए,

पाद टिप्पणियाँ: (१) सुनन अल-तिर्मिज़ी (२९५१) और उन्होंने कहा: यह हसन हदीस है। और इसमें है: "मेरे बारे में हदीस रिपोर्ट करने से बचो..."। यह अल-मुसनद में नंबर (२९७४) के तहत है। लेखक पृष्ठ १२६ पर इसका संक्षेप में उल्लेख करेगा। उनका यह कहना: "जो कोई जानबूझकर मेरे बारे में झूठ बोलता है, वह आग में अपना स्थान ग्रहण कर ले" मुतवातिर (व्यापक रूप से वर्णित) हदीसों में से है।

फतह अल-बारी १/२०३, और अल-अजहर अल-मुतनातिराह (२)। (२) वह जुंदुब बिन अब्दुल्ला बिन सुफियान, अबू अब्दुल्ला अल-बजाली अल-अलकी, एक सहाबी हैं। वह कूफ़ा और बसरा में बस गए और लगभग ७० हिजरी तक जीवित रहे। अल-सियार ३/१७४। (३) (द) में: "बिल-कुरान" (कुरान के साथ)। (४) सुनन अल-तिर्मिज़ी (२९५२), और सुनन अबी दाऊद (३६५२), और इसके वर्णन की श्रृंखला में सुहैल बिन अबी हज़म (मेहरान अबू अब्दुल्ला) अल-काती हैं, जिन्हें अल-बुखारी, अबू हातिम अल-राज़ी और अल-नसाई ने कमजोर घोषित किया था। (५) वह इब्राहिम बिन हरमा अल-कुरैशी हैं, जो दो राज्यों के कवियों में से हैं: उमय्यद और अब्बासिद। अल-सियार ६/२०७, और पद उनके दीवान पृष्ठ ५७ में है। इसे अल-खलील ने अल-ऐन ८/४११ में उद्धृत किया था, और इब्न फारिस ने मुअजम मकायिस अल-लुगा १/३१२, बा, वाव (ब-व-अ) के अध्याय में, और इब्न मंजूर ने अल-लिसान (ब-व-अ) में। (६) (म) में: "फी" (में)।

ہیڈر: قرآن کی اپنی رائے سے تفسیر کرنے پر وعید ۵۷

عبارت: ...جانہیں تم جانتے ہو، پس جس نے مجھ پر جان بوجھ کر جھوٹ باندھا، وہ اپنا ٹھکانہ جہنم میں بنا لے۔ اور جس نے قرآن میں اپنی رائے سے بات کی، وہ اپنا ٹھکانہ جہنم میں بنا لے» (۱)۔ اور جندب (۲) سے بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «جس نے قرآن (۳) میں اپنی رائے سے بات کی اور وہ درست بھی رہا، تو بھی اس نے غلطی کی»۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، اور اسے ابوداؤد نے روایت کیا ہے، اور اس کے ایک راوی پر جرح کی گئی ہے (۴)۔ اور رزین نے اضافہ کیا: «اور جس نے اپنی رائے سے بات کی اور غلطی کی، تو اس نے کفر کیا»۔ نحوی اور لغوی ابوبکر محمد بن القاسم بن بشار بن محمد الانباری نے کتاب «الرد» میں کہا: ابن عباس کی حدیث کی دو طرح سے تفسیر کی گئی ہے: ایک یہ کہ: جس نے قرآن کے مشکل حصوں میں وہ بات کہی جو صحابہ اور تابعین جیسے اگلوں کے مذہب میں معلوم نہیں ہے، تو وہ اللہ کے غضب کا سامنا کر رہا ہے۔ اور دوسرا جواب - جو دونوں اقوال میں سے زیادہ ثابت اور معنی کے اعتبار سے زیادہ صحیح ہے - یہ ہے کہ: جس نے قرآن کے بارے میں ایسی بات کہی جسے وہ جانتا ہے کہ حق اس کے علاوہ ہے، تو وہ اپنا ٹھکانہ جہنم میں بنا لے۔ اور «یتبوأ» کے معنی ہیں: اترنا اور ٹھہرنا۔ شاعر نے کہا (۵): وبُوِّئْتُ في صَمِيمِ مَعْشَرِها فَتَمَّ في قَوْمِها مُبَوَّؤُها اور جندب کی حدیث کے بارے میں کہا: تو بعض اہل علم نے اس حدیث کو اس بات پر محمول کیا کہ رائے سے مراد خواہش (ہویٰ) ہے۔ جس نے قرآن کے بارے میں ایسی بات کہی جو اس کی خواہش کے مطابق ہو، اسے سلف کے ائمہ سے حاصل نہ کیا ہو، اور وہ درست بھی نکل آئے، تب بھی اس نے غلطی کی، کیونکہ اس نے قرآن پر ایسا حکم لگایا جس کی اصل وہ نہیں جانتا، اور وہ اس میں اہل اثر و نقل کے مذاہب پر واقف نہیں۔ اور ابن عطیہ

نے کہا: اور اس کا مطلب یہ ہے کہ آدمی سے اللہ عزوجل کی کتاب (۶) کے کسی معنی کے بارے میں پوچھا جائے،

حواشی: (۱) سنن ترمذی (۲۹۵۱) اور انہوں نے کہا: حدیث حسن ہے۔ اور اس میں ہے: «مجھ سے حدیث بیان کرنے میں احتیاط کرو...»۔ اور یہ المسند میں نمبر (۲۹۷۴) پر ہے۔ مصنف اسے مختصراً صفحہ ۱۲۶ پر ذکر کریں گے۔ اور ان کا قول: «جس نے مجھ پر جان بوجھ کر جھوٹ بولا، وہ اپنا ٹھکانہ جہنم میں بنا لے» متواتر احادیث میں سے ہے۔ فتح الباری ۱/۲۰۳، اور الازہار المتناثرہ (۲)۔ (۲) وہ جندب بن عبد اللہ بن سفیان، ابو عبد اللہ البجلی العلقي، صحابی ہیں، کوفہ اور بصرہ میں قیام کیا، اور سن (۷۰ھ) کے قریب تک زندہ رہے۔ السیر ۳/ ۱۷۴۔ (۳) (د) میں ہے: «بالقرآن»۔ (۴) سنن ترمذی (۲۹۵۲)، اور سنن ابی داؤد (۳۶۵۲)، اور اس کی سند میں سہیل بن ابی حزم (مہران ابو عبد اللہ) القطعی ہیں، جنہیں بخاری، ابو حاتم رازی اور نسائی نے ضعیف قرار دیا ہے۔ (۵) وہ ابراہیم بن ہرمہ القرشی ہیں، اموی اور عباسی دونوں ریاستوں کے شاعروں میں سے ہیں۔ السیر ۶/۲۰۷، اور شعر ان کے دیوان صفحہ ۵۷ میں ہے۔ اسے الخلیل نے العین ۸/۴۱۱ میں ذکر کیا، اور ابن فارس نے معجم مقاییس اللغہ ۱/ ۳۱۲ باب الباء والواو (بوا) میں، اور ابن منظور نے اللسان (بوأ) میں۔ (۶) (م) میں ہے: «في»۔

...so he climbs over it with his opinion without looking into what the scholars have said, as required by the laws of science, such as grammar and principles. This hadith does not include linguists interpreting its language, grammarians its grammar, and jurists its meanings, where each says based on his ijtihad (independent reasoning) built on the laws of science and insight. For the one who speaks in this manner is not speaking by mere opinion (2). I say: This is correct. This is what more than one scholar has chosen. For whoever says regarding it what occurred to his imagination and crossed his mind, without deducing it from the principles, then he is mistaken, even if whoever derived its meaning by applying it to the established principles agreed upon in their meaning, then he is praiseworthy. Some scholars said: Interpretation is dependent on hearing (tradition), because of Allah's saying: "And if you disagree over anything, refer it to Allah and the Messenger" [An-Nisa: 59]. This is invalid because the prohibition against interpreting the Quran is not without two possibilities: either it is intended to limit it to transmission and what is heard, and to abandon deduction, or it means something else. It is false that it means that no one should speak about the Quran except with what they heard, for the Companions (may Allah be pleased with them) interpreted the Quran and differed in its interpretation in various ways, and not everything they said was heard from the Prophet (peace be upon him). For the Prophet (peace be upon him) supplicated for Ibn Abbas and said: "O Allah, grant him deep understanding of the religion, and teach him interpretation" (4). If interpretation were heard like revelation, what would be the point of specifying him for that?! This is clear and there is no ambiguity in it, and further explanation will follow in Surah An-Nisa, Allah willing (5). Rather, the prohibition is based on one of two ways: One of them: That he has an opinion on something, and an inclination towards it from his nature and passion, so he interprets the Quran according to his opinion and passion, to argue for the validity of his purpose. If he did not have that opinion and passion, that meaning from the Quran would not have occurred to him.

---

(1) In (Z): "fayatabawwar" (becomes ruined/perishes). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/41. (3) In (M): "qara'u" (they read). (4) Narrated by al-Bukhari (143) without the phrase: "and teach him interpretation", from the hadith of Ibn Abbas. Narrated by Muslim from his hadith (2477) with the wording: "O Allah, grant him deep understanding". Narrated in its entirety by Ahmad (2397). (5) In the interpretation of the mentioned verse from it.

...इसलिए वह विद्वानों के कथनों पर विचार किए बिना अपनी राय से इस पर हावी हो जाता है, जैसा कि विज्ञान के नियमों, जैसे व्याकरण और सिद्धांतों के द्वारा अपेक्षित है। इस हदीस में भाषाविदों का इसकी भाषा की व्याख्या करना, वैयाकरणों का इसके व्याकरण की और न्यायविदों का इसके अर्थों की व्याख्या करना शामिल नहीं है, जहाँ प्रत्येक अपने इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) के आधार पर कहता है जो विज्ञान और अंतर्दृष्टि के नियमों पर निर्मित है। क्योंकि इस तरह से बोलने वाला केवल अपनी राय से बोलने वाला नहीं है (2)। मैंने कहा: यह सही है। यही वह है जिसे एक से अधिक विद्वानों ने चुना है। क्योंकि जो कोई इसके बारे में वह कहता है जो उसकी कल्पना में आया और उसके मन में आया, सिद्धांतों से इसका अनुमान लगाए बिना, तो वह गलत है, भले ही जिसने स्थापित सिद्धांतों पर लागू करके इसका अर्थ निकाला हो, जिनके अर्थ पर सहमति है, तो वह प्रशंसनीय है। कुछ विद्वानों ने कहा: व्याख्या सुनने (परंपरा) पर निर्भर है, क्योंकि अल्लाह का कथन है: "और यदि तुम किसी चीज़ में विवाद करो, तो उसे अल्लाह और उसके रसूल की ओर लौटा दो" [अन-निसा: 59]। यह अमान्य है क्योंकि कुरान की व्याख्या करने पर रोक दो संभावनाओं से रहित नहीं है: या तो इसका उद्देश्य इसे केवल संचरण और जो सुना गया है उस तक सीमित करना और अनुमान छोड़ना है, या इसका अर्थ कुछ और है। यह गलत है कि इसका अर्थ यह है कि कुरान के बारे में कोई तब तक नहीं बोलेगा जब तक कि उसने उसे सुना न हो, क्योंकि सहाबा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कुरान की व्याख्या की थी और इसकी व्याख्या में विभिन्न तरीकों से भिन्न थे, और उन्होंने जो कुछ भी कहा वह सब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से सुना हुआ नहीं था। क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इब्न अब्बास के लिए दुआ की थी और कहा था: "हे अल्लाह, उसे धर्म की गहरी समझ प्रदान कर, और उसे व्याख्या सिखा" (4)। यदि व्याख्या रहस्योद्घाटन की तरह सुनी गई होती, तो उन्हें इसके लिए विशेष करने का क्या मतलब होता?! यह स्पष्ट है और इसमें कोई अस्पष्टता नहीं है, और सूरा अन-निसा में इसकी और व्याख्या आएगी, इंशा अल्लाह (5)। बल्कि, निषेध दो तरीकों में से एक पर आधारित है: उनमें से एक: यह कि उसकी किसी चीज़ पर एक राय हो, और उसकी प्रकृति और जुनून से उसके प्रति झुकाव हो, इसलिए वह अपनी राय और जुनून के अनुसार कुरान की व्याख्या करता है, ताकि अपने उद्देश्य की वैधता के लिए तर्क दे सके। यदि उसकी वह राय और जुनून न होता, तो कुरान से वह अर्थ उसे समझ में नहीं आता।

(1) (Z) में: 'फयताबव्वर'। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 41/1। (3) (M) में: 'कराऊ'। (4) इसे बुखारी (143) ने इब्न अब्बास की हदीस से "और उसे व्याख्या सिखा" वाक्यांश के बिना निकाला है। मुस्लिम ने इसे उनकी हदीस (2477) से "हे अल्लाह, उसे गहरी समझ दे" शब्दों के साथ निकाला है। अहमद ने इसे पूर्ण रूप से निकाला है (2397)। (5) इसमें उल्लिखित आयत की व्याख्या में।

...پس وہ علماء کی کہی ہوئی باتوں پر غور کیے بغیر اپنی رائے سے اس پر چڑھ دوڑتا ہے، جیسا کہ علم کے قوانین مثلاً نحو اور اصول کا تقاضا ہے۔ اس حدیث میں یہ بات داخل نہیں ہے کہ اہل لغت اس کی زبان کی، نحوی اس کی نحو کی، اور فقہاء اس کے معانی کی تشریح کریں، اور ہر ایک اپنے اجتہاد کی بنیاد پر کہے جو علم اور بصیرت کے قوانین پر مبنی ہو۔ کیونکہ اس صفت پر کہنے والا محض اپنی رائے سے کہنے والا نہیں ہے (2)۔ میں نے کہا: یہ صحیح ہے۔ یہی وہ بات ہے جسے ایک سے زیادہ علماء نے اختیار کیا ہے۔ کیونکہ جس نے اس کے بارے میں وہ کہا جو اس کے وہم میں سمایا اور اس کے خیال میں آیا، اصولوں سے استدلال کیے بغیر، تو وہ غلطی پر ہے، اگرچہ جس نے اس کے معنی کا استنباط محکم اصولوں پر محمول کر کے کیا جن کے معنی پر اتفاق ہے، تو وہ قابل تعریف ہے۔ اور بعض علماء نے کہا: تفسیر سماع (سنی ہوئی باتوں) پر موقوف ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: "پھر اگر تم کسی چیز میں جھگڑ پڑو تو اسے اللہ اور رسول کی طرف لوٹاؤ" [النساء: 59]۔ اور یہ قول فاسد ہے، کیونکہ قرآن کی تفسیر سے ممانعت دو میں سے ایک صورت سے خالی نہیں: یا تو اس سے مراد نقل اور مسموع پر اکتفا کرنا اور استنباط کو ترک کرنا ہے، یا اس سے مراد کوئی اور بات ہے۔ اور یہ باطل ہے کہ اس سے مراد یہ ہو کہ کوئی قرآن کے بارے میں کلام نہ کرے مگر وہی جو اس نے سنا ہو، کیونکہ صحابہ رضی اللہ عنہم نے قرآن کی تفسیر کی ہے، اور اس کی تفسیر میں مختلف پہلوؤں پر اختلاف کیا ہے، اور جو کچھ انہوں نے کہا وہ سب انہوں نے نبی ﷺ سے نہیں سنا تھا۔ کیونکہ نبی ﷺ نے ابن عباس کے لیے دعا کی اور فرمایا: "اے اللہ، اسے دین کی سمجھ عطا فرما اور اسے تاویل (تفسیر) سکھا" (4)۔ پس اگر تاویل تنزیل کی طرح مسموع ہوتی تو انہیں اس کے ساتھ خاص کرنے کا کیا

فائدہ تھا؟! اور یہ واضح ہے اس میں کوئی اشکال نہیں، اور اس کی مزید وضاحت سورہ النساء میں آئے گی ان شاء اللہ تعالیٰ (5)۔ اور ممانعت کو دو میں سے ایک وجہ پر محمول کیا جائے گا: ان میں سے ایک: یہ کہ کسی چیز میں اس کی اپنی کوئی رائے ہو، اور اس کی طبیعت اور خواہش کا اس کی طرف میلان ہو، پس وہ اپنی رائے اور خواہش کے مطابق قرآن کی تاویل کرے تاکہ اپنی غرض کی درستی پر دلیل پیش کر سکے۔ اور اگر اس کی وہ رائے اور خواہش نہ ہوتی تو اسے قرآن سے وہ معنی نہ سوجھتا۔

---

(1) نسخہ (ظ) میں: "فیتبور" ہے۔ (2) المحرر الوجیز 41/1۔ (3) نسخہ (م) میں: "قرؤوا" ہے۔ (4) اسے بخاری (143) نے "اور اسے تاویل سکھا" کے الفاظ کے بغیر حضرت ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور مسلم نے اسے ان کی حدیث (2477) سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "اے اللہ اسے سمجھ عطا فرما"، اور احمد نے اسے مکمل طور پر روایت کیا ہے (2397)۔ (5) اس میں مذکورہ آیت کی تفسیر میں۔

59 Warning against interpreting the Quran based on personal opinion.

This type occurs sometimes with knowledge, like one who uses some verses of the Quran to validate his innovation, knowing that this is not what the verse means, but his intention is to deceive his opponent. At other times, it occurs with ignorance, specifically when a verse is ambiguous, so his understanding leans towards the interpretation that aligns with his purpose, and he favors that side based on his opinion and desire. Thus, he has interpreted it according to his opinion; meaning, his opinion drove him to that interpretation, and were it not for his opinion, that interpretation would not have been preferred by him. Sometimes, he has a valid purpose and seeks evidence for it from the Quran, and he cites what he knows was not intended, like someone who calls for struggling against a hardened heart and says: Allah Almighty said: {Go to Pharaoh. Indeed, he has transgressed} [Taha: 24], pointing to his heart and gesturing that Pharaoh is what's meant here.

This category might be used by some preachers for good intentions to improve speech and entice the listener, but it is forbidden because it is an analogy in language, and that is not permissible. Esotericists (Batinis) might use it for corrupt purposes to deceive people and call them to their false doctrines, applying the Quran according to their opinion and school of thought to matters they know for certain were not intended. These arts are one of the two aspects of prohibition from interpreting based on personal opinion.

The second aspect: to rush into interpreting the Quran based on the apparent Arabic language without seeking support from transmission and narration regarding the rarities of the Quran, its ambiguous and substituted words, its brevity, deletions, implications, and transpositions. Whoever does not master the apparent interpretation and rushes to derive meanings solely through understanding Arabic will make many mistakes and enter the ranks of those who interpreted the Quran based on personal opinion.

Transmission and hearing are essential for him in the apparent interpretation first, to guard against errors, then after that, understanding and derivation expand.

The rarities that are only understood through hearing are many, and there is no hope of reaching the inner meaning before mastering the apparent one. Do you not see that Allah Almighty's saying: {And We gave Thamud the she-camel as a visible sign, but they wronged her} [Al-Isra: 59] means: a visible sign, so they wronged themselves by killing it. One looking at the literal Arabic might think it means the camel could

see, and wouldn't know how they did wrong, and that they wronged others and themselves; this is from deletion and implication. There are many such examples in the Quran, and apart from these two aspects, the prohibition does not apply. And Allah knows best.

59 व्यक्तिगत राय के आधार पर कुरान की व्याख्या करने की चेतावनी।

यह प्रकार कभी ज्ञान के साथ होता है, जैसे वह जो अपनी बिदअत (नवाचार) को प्रमाणित करने के लिए कुरान की कुछ आयतों का तर्क देता है, यह जानते हुए कि आयत का अर्थ वह नहीं है, लेकिन उसका उद्देश्य अपने प्रतिद्वंद्वी को भ्रमित करना है। और कभी-कभी यह अज्ञानता के साथ होता है, और वह तब होता है जब आयत के कई अर्थ संभव हों, तो उसकी समझ उस पहलू की ओर झुक जाती है जो उसके उद्देश्य के अनुकूल हो, और वह अपनी राय और इच्छा से उस पक्ष को तरजीह देता है। इस प्रकार उसने अपनी राय से व्याख्या की है, यानी उसकी राय ने उसे उस व्याख्या के लिए प्रेरित किया, और यदि उसकी राय न होती तो वह पहलू उसकी दृष्टि में पसंदीदा न होता। और कभी उसका उद्देश्य सही होता है, तो वह उसके लिए कुरान से प्रमाण ढूंढता है, और ऐसी चीज़ से तर्क देता है जिसके बारे में वह जानता है कि वह अभीष्ट नहीं है, जैसे कोई कठोर हृदय के विरुद्ध संघर्ष करने का आह्वान करता है और कहता है: अल्लाह तआला ने फरमाया: {फ़िरौन के पास जाओ, निस्संदेह उसने सरकशी की है} [ताहा: 24] और अपने हृदय की ओर इशारा करता है, और संकेत देता है कि इससे तात्पर्य फ़िरौन है।

इस श्रेणी का उपयोग कुछ उपदेशक अच्छे उद्देश्यों के लिए, भाषण को सुंदर बनाने और श्रोता को आकर्षित करने के लिए कर सकते हैं, लेकिन यह वर्जित है क्योंकि यह भाषा में कयास (सादृश्य) है, और यह जायज़ नहीं है। बातिनी लोग इसका उपयोग भ्रष्ट उद्देश्यों के लिए लोगों को धोखा देने और उन्हें अपने झूठे पंथों की ओर बुलाने के लिए कर सकते हैं, जिससे वे कुरान को अपनी राय और पंथ के अनुसार उन मामलों पर लागू करते हैं जिनके बारे में वे निश्चित रूप से जानते हैं कि वे अभीष्ट नहीं हैं। तो ये कलाएँ राय के आधार पर व्याख्या करने से मनाही के दो पहलुओं में से एक हैं।

दूसरा पहलू: केवल अरबी भाषा के बाहरी स्वरूप के आधार पर कुरान की व्याख्या करने में जल्दबाजी करना, बिना कुरान की दुर्लभताओं, उसमें मौजूद अस्पष्ट और बदले हुए शब्दों, संक्षेप, लोप, निहितार्थ और आगे-पीछे किए गए शब्दों के संबंध में सुनने और हदीस-ओ-रिवायत का सहारा लिए। जो व्यक्ति बाहरी व्याख्या में निपुण नहीं होता और केवल अरबी समझने मात्र से अर्थ निकालने में जल्दबाजी करता है, उसकी गलतियाँ बढ़ जाती हैं और वह उन लोगों की श्रेणी में शामिल हो जाता है जिन्होंने अपनी राय से कुरान की व्याख्या की।

बाहरी व्याख्या में पहले रिवायत और सुनना आवश्यक है ताकि वह गलती के स्थानों से बच सके, फिर उसके बाद समझ और अर्थ निकालने की क्षमता का विस्तार होता है।

ऐसी दुर्लभताएँ जो केवल सुनने से ही समझ में आती हैं, बहुत सी हैं, और बाहरी अर्थ में महारत हासिल करने से पहले आंतरिक अर्थ तक पहुँचने की कोई आशा नहीं है। क्या आप नहीं देखते कि अल्लाह तआला का यह कथन: {और हमने समूद को ऊँटनी एक प्रत्यक्ष निशानी के रूप में दी, तो उन्होंने उसके साथ ज़ुल्म किया} [अल-इसरा: 59] इसका अर्थ है: एक प्रत्यक्ष निशानी, फिर उन्होंने उसे मारकर अपने आप पर ज़ुल्म किया। अरबी के बाहरी स्वरूप को देखने वाला सोचेगा कि इसका अर्थ यह है कि ऊँटनी देख सकती थी, और वह यह नहीं जान पाएगा कि उन्होंने कैसे ज़ुल्म किया, और यह कि उन्होंने दूसरों और स्वयं पर ज़ुल्म किया; यह लोप और निहितार्थ में से है। कुरान में इस तरह के उदाहरण बहुत हैं, और इन दो पहलुओं के अलावा, मनाही लागू नहीं होती है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

59 اپنی رائے سے قرآن کی تفسیر کرنے پر وعید۔

یہ قسم کبھی علم کے ساتھ ہوتی ہے، جیسے وہ شخص جو اپنی بدعت کی تصحیح کے لیے قرآن کی بعض آیات سے دلیل لاتا ہے، جبکہ وہ جانتا ہے کہ آیت سے یہ مراد نہیں ہے، لیکن اس کا مقصد اپنے مخالف کو دھوکہ دینا ہوتا ہے۔ اور کبھی جہالت کے ساتھ ہوتی ہے، اور وہ اس وقت جب آیت میں کئی معانی کا احتمال ہو، تو اس کی سمجھ اس پہلو کی طرف مائل ہو جاتی ہے جو اس کی غرض کے موافق ہو، اور وہ اپنی رائے اور خواہش سے اس پہلو کو ترجیح دیتا ہے، تو اس نے گویا اپنی رائے سے تفسیر کی، یعنی اس کی رائے نے اسے اس تفسیر پر ابھارا، اور اگر اس کی رائے نہ ہوتی تو وہ پہلو اس کے نزدیک راجح نہ ہوتا۔ اور کبھی اس کی غرض صحیح ہوتی ہے، تو وہ اس کے لیے قرآن سے دلیل تلاش کرتا ہے، اور اس چیز سے استدلال کرتا ہے جس کے بارے میں وہ جانتا ہے کہ وہ مراد نہیں ہے، جیسے کوئی سخت دل کے خلاف مجاہدہ کی دعوت دے اور کہے: اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {فرعون کے پاس جاؤ، بے شک اس نے سرکشی کی ہے} [طہٰ: 24] اور وہ اپنے دل کی طرف اشارہ کرے، اور اشارہ کرے کہ اس سے مراد فرعون ہے۔

اور یہ صنف بعض وعظ کرنے والے درست مقاصد میں کلام کی تحسین اور سننے والے کی ترغیب کے لیے استعمال کر لیتے ہیں، حالانکہ یہ ممنوع ہے، کیونکہ یہ لغت میں قیاس ہے، اور یہ جائز نہیں ہے۔ اور باطنیہ اسے فاسد مقاصد میں لوگوں کو دھوکہ دینے اور انہیں اپنے باطل مذاہب کی طرف بلانے کے لیے استعمال کر سکتے ہیں، چنانچہ وہ قرآن کو اپنی رائے اور مذہب کے مطابق ان امور پر منطبق کرتے ہیں جن کے بارے میں وہ قطعی طور پر جانتے ہیں کہ وہ مراد نہیں ہیں۔ تو یہ فنون رائے سے تفسیر کی ممانعت کے دو پہلوؤں میں سے ایک ہیں۔

دوسرا پہلو: یہ کہ قرآن کی غرائب، اس میں موجود مبہم اور بدلے ہوئے الفاظ، اور اس میں موجود اختصار، حذف، اضمار، تقدیم اور تاخیر کے بارے میں سماعت اور نقل (روایت) کا سہارا لیے بغیر محض ظاہری عربی کے مطابق قرآن کی تفسیر میں جلدی کرنا۔ تو جس نے ظاہری تفسیر میں مہارت حاصل نہیں کی اور محض عربی سمجھنے سے معانی کے استنباط میں جلدی کی، اس کی غلطیاں بڑھ گئیں اور وہ ان لوگوں کے گروہ میں شامل ہو گیا جنہوں نے اپنی رائے سے قرآن کی تفسیر کی۔

اور ظاہری تفسیر میں نقل اور سماعت اس کے لیے پہلے ضروری ہے تاکہ وہ اس کے ذریعے غلطی کے مقامات سے بچ سکے، پھر اس کے بعد فہم اور استنباط میں وسعت پیدا ہوتی ہے۔

اور وہ غرائب جو سماع کے بغیر سمجھ میں نہیں آتے بہت سے ہیں، اور ظاہر میں مہارت حاصل کرنے سے پہلے باطن تک رسائی کی کوئی امید نہیں ہے، کیا تم نہیں دیکھتے کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور ہم نے ثمود کو اونٹنی دی جو بصیرت افروز تھی تو انہوں نے اس پر ظلم کیا} [الاسراء: 59] اس کا معنی ہے: بصیرت افروز نشانی، پھر انہوں نے اسے قتل کر کے اپنی جانوں پر ظلم کیا۔ تو عربی کے ظاہر کو دیکھنے والا سمجھتا ہے کہ اس سے مراد یہ ہے کہ اونٹنی دیکھنے والی تھی، اور وہ نہیں جانتا کہ انہوں نے کس طرح ظلم کیا، اور یہ کہ انہوں نے دوسروں پر اور اپنی جانوں پر ظلم کیا؛ تو یہ حذف اور اضمار میں سے ہے۔ اور قرآن میں اس طرح کی مثالیں بہت ہیں، اور ان دو پہلوؤں کے علاوہ ممانعت لاگو نہیں ہوتی۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

Introduction of the Author 60 Ibn Atiyyah (1) said: Many of the righteous predecessors, such as Sa'id ibn al-Musayyib, 'Amir al-Sha'bi, and others, held the interpretation of the Qur'an in great awe and would refrain from it out of piety and precaution for themselves, despite their profound knowledge and standing. Abu Bakr al-Anbari said: The imams of the past predecessors used to be cautious about interpreting the difficult parts of the Qur'an. Some feared that their interpretation might not align with the will of Allah, Almighty and Majestic, so they refrained from speaking. Others were anxious about being taken as an imam in interpretation whose school of thought would be built upon and whose path followed, lest someone coming later interpret a letter according to his own opinion, err in it, and say, "My imam in interpreting the Qur'an by opinion is such-and-such imam from the predecessors." On the authority of Ibn Abi Mulaykah, he said: Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him) was asked about the interpretation of a letter (verse/word) from the Qur'an, and he said: "Which sky would shade me, which earth would carry me, where would I go, and what would I do if I said concerning a letter of the Book of Allah something other than what He, Blessed and Exalted, intended?" (2) Ibn Atiyyah said: There were many among the predecessors who did interpret the Qur'an, and they preserved it for the Muslims, may Allah be pleased with them. As for the foremost of the commentators and the most supported among them, it is Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him), followed by Abdullah ibn Abbas, who devoted himself to the matter and completed it, and the scholars followed him, such as Mujahid, Sa'id ibn Jubayr, and others. What has been preserved from him (Ibn Abbas) in this regard is more than what has been preserved from Ali. Ibn Abbas said: "Whatever I took from the interpretation of the Qur'an was from Ali ibn Abi Talib." Ali (may Allah be pleased with him) used to praise Ibn Abbas's interpretation and urge people to take from it (4). Ibn Mas'ud (5) used to say: "What an excellent interpreter of the Qur'an is Abdullah ibn Abbas" (6). Ali (may Allah be pleased with him) said about him: "Ibn Abbas; it is as if he looks into the unseen through a thin veil."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/41. (2) Reported by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2279), and it is disconnected (munqati'). Ibn Abi Mulaykah—who is Abdullah ibn Ubaydullah—has no narration from Abu Bakr. (3) In (D): "and he understood deeply." (4) In (M): "from him." (5) In (M): "Ibn Abbas," and it is an error. (6) Narrated by Ibn Sa'd in al-Tabaqat 2/366, and al-Tabari in Tahdhib al-Athar (268) (Musnad Ibn Abbas).

लेखक का परिचय 60 इब्न अतिय्या (1) ने कहा: सालेह पूर्ववर्तियों (सलफ-ए-सालेहीन) में से कई प्रतिष्ठित लोग, जैसे सईद बिन अल-मुसय्यिब, आमिर अल-शाबी और अन्य, कुरान की व्याख्या (तफसीर) को बहुत बड़ा काम समझते थे और अपनी धर्मपरायणता और सावधानी के कारण इससे परहेज करते थे, बावजूद इसके कि वे ज्ञान में बहुत आगे थे। अबू बक्र अल-अंसारी ने कहा: पिछले पूर्ववर्तियों के इमाम कुरान के कठिन हिस्सों की व्याख्या करने से बचते थे। कुछ को डर था कि उनकी व्याख्या अल्लाह सर्वशक्तिमान की इच्छा के अनुरूप नहीं होगी, इसलिए वे कुछ भी कहने से कतराते थे। कुछ इस बात से डरते थे कि उन्हें व्याख्या में एक ऐसा इमाम न मान लिया जाए जिसके सिद्धांत पर आगे काम हो और जिसके रास्ते का अनुसरण किया जाए, कहीं ऐसा न हो कि बाद में आने वाला कोई व्यक्ति अपनी राय से किसी शब्द की व्याख्या करे, उसमें गलती करे और कहे: "राय के आधार पर कुरान की व्याख्या करने में मेरे इमाम सलफ के फलां इमाम हैं।" इब्न अबी मुलैका से रिवायत है, उन्होंने कहा: अबू बक्र अस-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से कुरान के एक अक्षर (शब्द/आयत) की व्याख्या के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "कौन सा आसमान मुझे छाया देगा, कौन सी धरती मुझे उठाएगी, मैं कहाँ जाऊँगा और मैं क्या करूँगा, अगर मैं अल्लाह की किताब के किसी अक्षर के बारे में वह कहूँ जो अल्लाह तबारक व ता'आला का इरादा नहीं था?" (2) इब्न अतिय्या ने कहा: सलफ में से कई लोग ऐसे भी थे जिन्होंने कुरान की व्याख्या की, और उन्होंने इसके ज़रिए मुसलमानों पर उपकार किया, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो। जहाँ तक व्याख्याकारों में सबसे प्रमुख और समर्थित व्यक्ति की बात है, तो वे अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं, और उनके बाद अब्दुल्ला बिन अब्बास हैं, जिन्होंने इस काम के लिए खुद को समर्पित कर दिया और इसे पूरा किया, और विद्वानों ने उनका अनुसरण किया, जैसे मुजाहिद, सईद बिन जुबैर और अन्य। इस संबंध में उनसे (इब्न अब्बास से) जो सुरक्षित है, वह अली से सुरक्षित सामग्री से अधिक है। इब्न अब्बास ने कहा: "मैंने कुरान की जो भी व्याख्या ली, वह अली बिन अबी तालिब से थी।" अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) इब्न अब्बास की व्याख्या की प्रशंसा करते थे और लोगों को उनसे ज्ञान लेने के लिए प्रेरित करते थे (4)। इब्न मसूद (5) कहा करते थे: "अब्दुल्ला बिन अब्बास कुरान के कितने अच्छे व्याख्याकार हैं" (6)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उनके बारे में कहा: "इब्न अब्बास ऐसे हैं जैसे वे एक महीन पर्दे के पीछे से अनदेखी दुनिया (गैब) को देख रहे हों।"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/41। (2) अल-बैहकी ने शुआब अल-ईमान (2279) में इसे उद्धृत किया है, और यह मुनक़ति (टूटी हुई कड़ी वाली) है। इब्न अबी मुलैका - जो अब्दुल्ला बिन उबैदुल्ला हैं

- की अबू बक्र से कोई रिवायत नहीं है। (3) (द) में: "और उन्होंने गहरी समझ हासिल की।" (4) (म) में: "उनसे।" (5) (म) में: "इब्न अब्बास," और यह एक गलती है। (6) इसे इब्न साद ने अल-तबात 2/366 में और अल-तब़री ने तहज़ीब अल-असार (268) (मुसनद इब्न अब्बास) में निकाला है।

مقدمہ المصنف ٦٠ ابن عطیہ (١) نے کہا: سلف صالحین میں سے بہت سے اکابرین، جیسے سعید بن المسیب، عامر الشعبي، اور دیگر، قرآن کی تفسیر کو بہت بڑی بات سمجھتے تھے، اور پرہیزگاری اور اپنے نفس کی احتیاط کی خاطر اس سے رکے رہتے تھے، باوجود اس کے کہ وہ علم و فضل میں بہت آگے تھے۔ ابو بکر الانباری نے کہا: گزشتہ سلف کے ائمہ قرآن کے مشکل مقامات کی تفسیر سے پرہیز کیا کرتے تھے۔ بعض کا خیال تھا کہ جو تفسیر وہ کر رہے ہیں شاید وہ اللہ عزوجل کی مراد کے موافق نہ ہو، اس لیے وہ کچھ کہنے سے رک جاتے۔ اور بعض اس بات سے ڈرتے تھے کہ کہیں تفسیر میں انہیں ایسا امام نہ بنا لیا جائے جس کے مذہب پر بنیاد رکھی جائے اور جس کے طریقے کی پیروی کی جائے، کہیں ایسا نہ ہو کہ بعد میں آنے والا کوئی شخص اپنی رائے سے کسی لفظ کی تفسیر کرے اور اس میں غلطی کرے اور کہے: "رائے سے قرآن کی تفسیر میں میرے امام سلف کے فلاں امام ہیں۔" اور ابن ابی ملیکہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ سے قرآن کے کسی حرف (لفظ/آیت) کی تفسیر کے بارے میں پوچھا گیا، تو انہوں نے فرمایا: "کون سا آسمان مجھ پر سایہ کرے گا، اور کون سی زمین میرا بوجھ اٹھائے گی، اور میں کہاں جاؤں گا، اور میں کیا کروں گا، اگر میں اللہ کی کتاب کے کسی حرف کے بارے میں وہ بات کہوں جو اللہ تبارک و تعالیٰ کی مراد نہیں تھی؟" (٢)۔ ابن عطیہ نے کہا: سلف میں سے ایک بڑی تعداد ایسی بھی تھی جنہوں نے قرآن کی تفسیر کی، اور انہوں نے اس طرح مسلمانوں پر احسان کیا، اللہ ان سے راضی ہو۔ جہاں تک مفسرین کے سرکردہ اور ان میں سب سے معتبر شخصیت کا تعلق ہے، تو وہ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ ہیں، اور ان کے بعد عبداللہ بن عباس ہیں، جنہوں نے اس کام کے لیے خود کو وقف کیا اور اسے پایہ تکمیل تک پہنچایا، اور علما نے ان کی پیروی کی، جیسے مجاہد، سعید بن جبیر، اور دیگر۔ اور اس بارے میں ان (ابن

عباس) سے جو کچھ منقول ہے وہ اس سے کہیں زیادہ ہے جو حضرت علی سے منقول ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: "میں نے قرآن کی جو بھی تفسیر لی، وہ علی بن ابی طالب سے لی۔" حضرت علی رضی اللہ عنہ ابن عباس کی تفسیر کی تعریف کرتے تھے اور ان سے علم حاصل کرنے کی ترغیب دیتے تھے (۴)، اور ابن مسعود (۵) فرمایا کرتے تھے: "عبداللہ بن عباس قرآن کے کیا ہی بہترین ترجمان ہیں" (۶)۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ نے ان کے بارے میں فرمایا: "ابن عباس؛ گویا وہ ایک باریک پردے کے پیچھے سے غیب کو دیکھ رہے ہوں۔"

(۱) المحرر الوجیز ۱/٤۱۔ (۲) اسے بیہقی نے شعب الایمان (۲۲۷۹) میں روایت کیا ہے، اور یہ منقطع ہے۔ ابن ابی ملیکہ - جو عبداللہ بن عبید اللہ ہیں - کی ابوبکر سے کوئی روایت نہیں ہے۔ (۳) نسخہ (د) میں: "وتفقه" (اور سمجھ حاصل کی)۔ (۴) نسخہ (م) میں: "عنه"۔ (۵) نسخہ (م) میں: "ابن عباس"، اور یہ غلطی ہے۔ (۶) اسے ابن سعد نے الطبقات ۲/۳٦٦ میں اور طبری نے تہذیب الآثار (۲٦۸) (مسند ابن عباس) میں روایت کیا ہے۔

The Threat Against Interpreting the Quran Based on Opinion (Page 61)

Following them are Abdullah bin Mas’ud, Ubayy bin Ka’b, Zayd bin Thabit, and Abdullah bin Amr bin al-As. Everything taken from the Companions is of excellent merit(1), because they witnessed the revelation, and it was revealed in their language.

On the authority of Amir bin Wathila(2), who said: I witnessed Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) delivering a sermon, and I heard him say in his sermon: "Ask me, for by Allah, you will not ask me about anything that will happen until the Day of Resurrection but I will tell you about it. Ask me about the Book of Allah, for by Allah, there is no verse but I know whether it was revealed at night or during the day, in a plain or on a mountain." Then Ibn al-Kawwa' stood up and said: "O Commander of the Faithful, what is 'By those [winds] scattering [dust] dispersing (Adh-Dhariyat)'?" and he mentioned the Hadith(3).

On the authority of Al-Minhal bin Amr, who said: Abdullah bin Mas’ud said: "If I knew someone more knowledgeable about the Book of Allah than me whom camels could reach, I would go to him." A man said to him: "Have you not met Ali bin Abi Talib?" He said: "Yes, I have met him(4)."

On the authority of Masruq, who said: I found the companions of Muhammad ﷺ like pools (ikhadh): one pool satiates one person, another satiates two, and another pool, if all people came to it, would satisfy them all. Indeed, Abdullah bin Mas’ud is one of those pools(5). Abu Bakr al-Anbari mentioned these virtues in the book "Al-Radd," and he said: "Al-Ikadh" among the Arabs refers to a place that retains water, like a pond.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/41. (2) He is Abu al-Tufail al-Laythi al-Kinani al-Hijazi, the last person to see the Prophet ﷺ during the Farewell Pilgrimage; he died in Mecca in the year (110 AH). As-Siyar 3/467. (3) Reported in full and summarized by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/241, Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 2/338, al-Tabari in Al-Tafsir 21/481, al-Hakim in Al-Mustadrak 2/466-467, and al-Diya al-Maqdisi in Al-Mukhtara 2/176. Al-Hakim authenticated it, and al-Dhahabi agreed with him. Ibn al-Kawwa' is Abdullah; Al-Hafiz Ibn Hajar al-Asqalani said in Lisan al-Mizan 3/329: He has many reports with Ali, and he used to follow him and find fault with him in questions, and he turned away from the Kharijite sect and returned to the company of Ali. (4) His saying: "On the authority of al-Minhal bin Amr who said: Abdullah said," is subject to consideration, as Ibn Sa'd mentioned the report in Al-Tabaqat 6/202 and said: Al-

Minhal, and he is not Ibn Amr, heard Abdullah saying: "If there were someone more knowledgeable..." and mentioned it. Al-Minhal bin Amr is among the men of Bukhari and the authors of the Sunan, and his narration is from the senior Tabi'in. Bukhari (5002) and Muslim (2463) reported the report more fully through Masruq, from Abdullah, without mentioning the man. (5) Ibn al-Athir said in Al-Nihayah: Its plural is ukhudh, like kitab and kutub, and it is said: it is the plural of ikhadhah. He said: It means that among them are the small and the great, the scholar and the more learned.

राय के आधार पर कुरान की व्याख्या करने के विरुद्ध चेतावनी (पृष्ठ ६१)

उनके बाद अब्दुल्ला बिन मसूद, उबैय बिन काब, जैद बिन साबित और अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस आते हैं। साथियों (सहाबा) से जो कुछ भी प्राप्त किया गया है, वह उत्तम आधार पर है(१), क्योंकि उन्होंने अवतरण को देखा था और वह उनकी अपनी भाषा में प्रकट हुआ था।

आमिर बिन वाथिला(२) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) को खुत्बा देते हुए देखा, और मैंने उन्हें अपने खुत्बे में कहते सुना: "मुझसे पूछो, अल्लाह की कसम, तुम मुझसे कयामत के दिन तक होने वाली किसी भी चीज़ के बारे में नहीं पूछोगे, जिसके बारे में मैं तुम्हें न बता दूँ। मुझसे अल्लाह की किताब के बारे में पूछो, क्योंकि अल्लाह की कसम, ऐसी कोई आयत नहीं है जिसके बारे में मैं न जानता हूँ कि वह रात में उतरी या दिन में, मैदान में उतरी या पहाड़ पर।" तब इब्न अल-कव्वा खड़े हुए और कहा: "हे अमीरुल मोमिनीन, 'अद-धरियात धर्वान' (धूल उड़ाने वाली हवाएं) क्या हैं?" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया(३)।

अल-मिन्हाल बिन अम्र से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: "यदि मुझे अल्लाह की किताब के बारे में मुझसे अधिक जानने वाला कोई ऐसा व्यक्ति मिलता जिस तक ऊंट पहुंच सकते, तो मैं उसके पास जरूर जाता।" एक व्यक्ति ने उनसे कहा: "क्या आप अली बिन अबी तालिब से नहीं मिले?" उन्होंने कहा: "हाँ, मैं उनसे मिला हूँ(४)।"

मसरूक से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने मुहम्मद ﷺ के साथियों को जलाशयों (इखाद) के समान पाया: एक जलाशय एक व्यक्ति को तृप्त करता है, दूसरा दो को, और एक जलाशय ऐसा होता है कि यदि सभी लोग उसके पास आ जाएं तो वह उन सबको तृप्त कर दे। और निश्चित रूप से अब्दुल्ला बिन मसूद उन जलाशयों में से एक हैं(५)। अबू बक्र अल-अंबारी ने इन गुणों का उल्लेख "अल-रद्द" पुस्तक में किया है, और उन्होंने कहा: अरबों के बीच "अल-इखाद" का अर्थ है वह स्थान जो पानी को रोकता है, जैसे तालाब।

(१) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ ४१/१। (२) वह अबू अल-तुफैल अल-लैथी अल-किनानी अल-हिजाजी हैं, जो विदाई हज के दौरान नबी ﷺ को देखने वाले अंतिम व्यक्ति थे; उनकी मृत्यु (११० हिजरी) में मक्का में हुई। अस-सियार ३/४६७। (३) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर २/२४१ में, इब्न साद ने अल-तबाक़त २/३३८ में, अल-तबरी ने अल-तफ़सीर २१/४८१ में, अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक २/४६६-४६७ में, और अल-दिया अल-मक़दिसी ने अल-मुख्तारा १७६/२ में पूर्ण और संक्षिप्त रूप में

उद्धृत किया है। अल-हाकिम ने इसे प्रमाणित किया और अल-धहाबी ने उनसे सहमति व्यक्त की। इब्न अल-कव्वा अब्दुल्ला है; हाफिज इब्न हजर अल-अस्कलानी ने लिसान अल-मीजान ३/३२९ में कहा: अली के साथ उनकी कई खबरें हैं, और वह उनके साथ रहते थे और सवालों में उनकी आलोचना करते थे, और वह खारजी संप्रदाय को त्याग कर अली की संगत में लौट आए थे। (४) उनका कथन: "अल-मिन्हाल बिन अम्र से रिवायत है कि अब्दुल्ला ने कहा," विचारणीय है, क्योंकि इब्न साद ने अल-तबाक़त ६/२०२ में इस रिपोर्ट का उल्लेख किया है और कहा है: अल-मिन्हाल, और वह इब्न अम्र नहीं है, ने अब्दुल्ला को कहते सुना: "यदि कोई और अधिक जानकार होता..." और इसका उल्लेख किया। अल-मिन्हाल बिन अम्र बुखारी के व्यक्तियों और सुनन के लेखकों में से हैं, और उनकी रिवायत वरिष्ठ ताबईन से है। बुखारी (५००२) और मुस्लिम (२४६३) ने मसरूक के माध्यम से अब्दुल्ला से, उस व्यक्ति का उल्लेख किए बिना, खबर को अधिक विस्तार से निकाला है। (५) इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया में कहा: इसका बहुवचन उखुध है, जैसे किताब और कुतुब, और कहा जाता है: यह इखादा का बहुवचन है। उन्होंने कहा: इसका अर्थ है कि उनमें छोटे और बड़े, विद्वान और अधिक विद्वान सभी शामिल हैं।

رائے سے قرآن کی تفسیر پر وعید (صفحہ 61)

ان کے بعد عبداللہ بن مسعود، ابی بن کعب، زید بن ثابت اور عبداللہ بن عمرو بن العاص آتے ہیں۔ صحابہ کرام سے جو کچھ بھی لیا گیا ہے، وہ بہترین مقام رکھتا ہے(1)، کیونکہ وہ نزولِ وحی کے عینی شاہد تھے اور یہ ان کی اپنی زبان میں نازل ہوا تھا۔

عامر بن واثلہ(2) سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے علی بن ابی طالب (رضی اللہ عنہ) کو خطبہ دیتے ہوئے دیکھا، اور میں نے انہیں اپنے خطبے میں کہتے سنا: "مجھ سے پوچھو، خدا کی قسم، تم قیامت کے دن تک ہونے والی کسی بھی چیز کے بارے میں مجھ سے نہیں پوچھو گے مگر میں تمہیں اس کے بارے میں بتا دوں گا۔ مجھ سے اللہ کی کتاب کے بارے میں پوچھو، کیونکہ خدا کی قسم، کوئی ایسی آیت نہیں ہے جس کے بارے میں میں نہ جانتا ہوں کہ وہ رات میں نازل ہوئی یا دن میں، میدان میں نازل ہوئی یا پہاڑ پر۔" تب ابن الکواء کھڑے ہوئے اور کہا: "اے امیر المومنین، 'الذاریات ذرواً' (گرد اڑانے والی ہوائیں) کیا ہیں؟" اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا(3)۔

المنہال بن عمرو سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: عبداللہ بن مسعود نے فرمایا: "اگر میں اللہ کی کتاب کے بارے میں کسی کو اپنے سے زیادہ جاننے والا پاتا جس تک اونٹ پہنچ سکتے، تو میں ضرور اس کے پاس جاتا۔" ایک شخص نے ان سے کہا: "کیا آپ علی بن ابی طالب سے نہیں ملے؟" انہوں نے کہا: "ہاں، میں ان سے ملا ہوں(4)۔"

مسروق سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے محمد ﷺ کے صحابہ کو تالابوں (اِخاذ) کی مانند پایا: ایک تالاب ایک شخص کو سیراب کرتا ہے، دوسرا دو کو، اور ایک تالاب ایسا ہوتا ہے کہ اگر تمام لوگ اس پر وارد ہوں تو وہ ان سب کو سیراب کر دے۔ اور بے شک عبداللہ بن مسعود انہی

تالابوں میں سے ایک ہیں(5)۔ ابوبکر الانباری نے ان مناقب کا ذکر کتاب "الرد" میں کیا ہے، اور انہوں نے کہا: عربوں کے نزدیک "الإخاذ" وہ جگہ ہے جو پانی کو روکتی ہے، جیسے تالاب۔

(1) المحرر الوجیز 41/1۔ (2) وہ ابو الطفیل اللیثی الکنانی الحجازی ہیں، وہ آخری شخص تھے جنہوں نے حجۃ الوداع میں نبی ﷺ کو دیکھا؛ ان کی وفات مکہ میں سن (110ھ) میں ہوئی۔ السیر 467/3۔ (3) اسے عبد الرزاق نے التفسیر 241/2 میں، ابن سعد نے الطبقات 338/2 میں، الطبری نے التفسیر 481/21 میں، الحاکم نے المستدرک 466/2-467 میں، اور الضیاء المقدسی نے المختارہ 176/2 میں مکمل اور مختصراً روایت کیا ہے۔ الحاکم نے اسے صحیح قرار دیا اور الذہبی نے ان سے اتفاق کیا۔ ابن الکواء عبداللہ ہے؛ حافظ ابن حجر العسقلانی نے لسان المیزان 329/3 میں کہا: ان کی علی کے ساتھ بہت سی خبریں ہیں، وہ ان کے ساتھ لگے رہتے تھے اور سوالات میں ان پر اعتراض کرتے تھے، اور وہ خوارج کے مسلک سے رجوع کر کے علی کی صحبت میں واپس آ گئے تھے۔ (4) ان کا قول: "المنہال بن عمرو سے روایت ہے کہ عبداللہ نے کہا،" محل نظر ہے، کیونکہ ابن سعد نے الطبقات 202/6 میں اس خبر کا ذکر کیا ہے اور کہا ہے: المنہال، اور وہ ابن عمرو نہیں ہیں، نے عبداللہ کو کہتے سنا: "کاش کوئی اور زیادہ جاننے والا ہوتا..." اور اسے ذکر کیا۔ اور المنہال بن عمرو بخاری کے راویوں اور اصحاب سنن میں سے ہیں، اور ان کی روایت کبار تابعین سے ہے۔ بخاری (5002) اور مسلم (2463) نے مسروق کے واسطے سے عبداللہ سے، اس شخص کا ذکر کیے بغیر، خبر کو زیادہ تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (5) ابن الاثیر نے النہایہ میں کہا: اس کی جمع أُخُذ ہے، جیسے کتاب اور کتب، اور کہا گیا ہے: یہ اِخاذہ کی جمع ہے۔ انہوں نے کہا: اس کا مطلب ہے کہ ان میں چھوٹے اور بڑے، عالم اور زیادہ علم والے سب شامل ہیں۔

Header: Introduction of the Author Page 62

Abu Bakr said: Ahmad bin Al-Haytham bin Khalid narrated to us, Ahmad bin Abdullah bin Yunus narrated to us, Sallam narrated to us, on the authority of Zayd Al-Ammi, on the authority of Abu Al-Siddiq Al-Naji, on the authority of Abu Sa'id Al-Khudri who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The most merciful of my nation to them is Abu Bakr, the strongest of them in the religion of Allah is Umar, the most truly modest of them is Uthman, the best judge among them is Ali, the most knowledgeable of inheritance laws among them is Zayd, the best reciter of the Book of Allah, the Mighty and Majestic, among them is Ubayy bin Ka'b, the most knowledgeable of the lawful and the prohibited among them is Mu'adh bin Jabal, and the trustworthy one of this nation is Abu Ubaydah bin Al-Jarrah. Abu Hurairah is a vessel of knowledge, and Salman is an ocean of knowledge that cannot be fathomed. And the green sky has not shaded, nor has the dust-colored earth – or he said: the valley of Makkah – carried anyone more truthful in speech than Abu Dharr." (1).

Ibn Atiyyah said: Among the prominent ones from the Followers (Tabi'un) are: Al-Hasan Al-Basri, Mujahid, Sa'id bin Jubayr, and Alqamah. Mujahid studied under Ibn Abbas with a reading characterized by understanding and pausing at every verse. They are followed by Ikrimah and Al-Dahhak, although the latter did not meet Ibn Abbas and only took from Ibn Jubayr. As for Al-Suddi (2), Amir Al-Sha'bi used to criticize him and Abu Salih because he considered them deficient in critical examination (An-Nadhar) (3).

Footnotes: (1) This Hadith has details, for its chain of transmission is very weak. Sallam - who is Ibn Salm Al-Tawil - is abandoned in Hadith, and Zayd Al-Ammi is weak. Al-Uqayli recorded it in "Al-Du'afa Al-Kabir" (2/159) through the path of Sallam with the chain mentioned by the author. His statement: "The most merciful of my nation to them is Abu Bakr..." up to: "and the trustworthy one of this nation is Abu Ubaydah bin Al-Jarrah" was recorded by Ahmad (12904), Al-Tirmidhi (3791) (without the phrase: and the best judge among them is Ali), and Ibn Majah (154) (155) from the Hadith of Anas bin Malik. Al-Tirmidhi said: A good authentic (Hasan Sahih) Hadith. And his statement: "And the green sky has not shaded..." was recorded by Ahmad (6519), Al-Tirmidhi (3801) who graded it as good (Hasan), and Ibn Majah (156) from the Hadith of Abdullah bin Amr. It was also recorded by Ahmad (21726) and (27493) from the Hadith of Abu Al-Darda. As for his statement: "Abu Hurairah is a vessel of knowledge, and Salman is an ocean of knowledge that cannot be fathomed," it is weak. Al-Bukhari (2744) and Muslim (2419) narrated from the Hadith of Anas as a Marfu'

narration: "Every nation has a trustworthy person, and the trustworthy one of our nation, O nation, is Abu Ubaydah bin Al-Jarrah." See what Al-Bayhaqi mentioned in "Al-Sunan" (6/210), and Al-Hafiz Ibn Hajar in "Al-Fath" (7/93) regarding the connection and disconnection of the Hadith. Al-Bukhari (4481) narrated from Ibn Abbas that Umar (may Allah be pleased with him) said: The best reciter among us is Ubayy, and the best judge among us is Ali. (2) He is Isma'il bin Abdur-Rahman bin Abi Karimah, Abu Muhammad Al-Hijazi, and he is Al-Suddi Al-Kabir, the commentator, who died in the year (127 AH) Siyar (5/264). (3) Al-Muharrar Al-Wajiz (1/24). Abu Salih is Badham - it is also said: Bazan - the client of Umm Hani, daughter of Abu Talib.

शीर्षक: लेखक का परिचय पृष्ठ ६२

अबू बक्र ने कहा: अहमद बिन अल-हैथम बिन खालिद ने हमें बताया, अहमद बिन अब्दुल्ला बिन यूनुस ने हमें बताया, सलाम ने हमें बताया, ज़ैद अल-अम्मी के माध्यम से, अबू अल-सिद्दीक अल-नाजी के माध्यम से, अबू सईद अल-खुदरी के माध्यम से जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मेरी उम्मत में उनके प्रति सबसे दयालु अबू बक्र हैं, अल्लाह के धर्म में उनमें सबसे मजबूत उमर हैं, उनमें सबसे सच्चा संकोच उस्मान का है, उनमें सबसे अच्छे न्यायाधीश अली हैं, उनमें उत्तराधिकार के नियमों के सबसे बड़े ज्ञाता ज़ैद हैं, उनमें अल्लाह की किताब (क़ुरआन) के सबसे अच्छे पाठक उबय्य बिन काब हैं, उनमें हलाल और हराम के सबसे बड़े जानकार मुआज बिन जबल हैं, और इस उम्मत के विश्वसनीय व्यक्ति अबू उबैदा बिन अल-जर्राह हैं। अबू हुरैरा ज्ञान का पात्र हैं, और सलमान ज्ञान का एक ऐसा सागर हैं जिसकी गहराई नहीं नापी जा सकती। और हरे आसमान ने साया नहीं किया और न ही धूल भरी धरती ने - या उन्होंने कहा: मक्का की घाटी ने - अबू ज़र से अधिक सच्चे बोलने वाले किसी व्यक्ति को उठाया है।" (१)।

इब्न अतिय्याह ने कहा: ताबईन (अनुयायियों) में प्रमुख हैं: अल-हसन अल-बसरी, मुजाहिद, सईद बिन जुबैर और अलकामा। मुजाहिद ने इब्न अब्बास से समझ-बूझ के साथ और हर आयत पर रुकते हुए पढ़ाई की। उनके बाद इक्रिमा और अल-दह्हाक आते हैं, हालाँकि बाद वाले इब्न अब्बास से नहीं मिले और उन्होंने केवल इब्न जुबैर से ज्ञान प्राप्त किया। जहाँ तक अल-सुद्दी (२) की बात है, आमिर अल-शबी उनकी और अबू सालेह की आलोचना करते थे, क्योंकि वे उन्हें आलोचनात्मक परीक्षण (अन-नज़र) में कमज़ोर समझते थे (३)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) इस हदीस में विस्तार है, क्योंकि इसकी श्रृंखला बहुत कमजोर है। सलाम - जो इब्न सल्म अल-तवील हैं - हदीस में छोड़ दिए गए (मतरूक) हैं, और ज़ैद अल-अम्मी कमजोर हैं। अल-उकैली ने इसे "अल-दुअफा अल-कबीर" (२/१५९) में सलाम के मार्ग से उसी श्रृंखला के साथ उद्धृत किया है जिसे लेखक ने पेश किया है। उनका कथन: "मेरी उम्मत में उनके प्रति सबसे दयालु अबू बक्र हैं..." से लेकर "और इस उम्मत के विश्वसनीय व्यक्ति अबू उबैदा बिन अल-जर्राह हैं" तक: इसे अहमद (१२९०४), अल-तिर्मिज़ी (३७९१) (बिना इस वाक्यांश के और उनमें सबसे अच्छे न्यायाधीश अली हैं), और इब्न माजाह (१५४) (१५५) ने अनस बिन मलिक की हदीस से उद्धृत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है। और उनका कथन: "और हरे आसमान ने साया नहीं किया..." इसे अहमद (६५१९), अल-तिर्मिज़ी (३८०१) ने उद्धृत किया और इसे हसन बताया, और इब्न

माजाह (१५६) ने अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से उद्धृत किया। इसे अहमद (२१७२६) और (२७४९३) ने अबू अल-दरदा की हदीस से भी उद्धृत किया है। जहाँ तक उनके कथन "अबू हुरैरा ज्ञान का पात्र हैं, और सलमान ज्ञान का एक ऐसा सागर हैं जिसकी गहराई नहीं नापी जा सकती" का सवाल है, तो यह कमजोर है। अल-बुखारी (२७४४) और मुस्लिम (२४१९) ने अनस की हदीस से मरफू रिवायत के रूप में उद्धृत किया है: "निश्चित रूप से हर उम्मत का एक अमीन (विश्वसनीय व्यक्ति) होता है, और हमारी उम्मत का अमीन, ऐ उम्मत, अबू उबैदा बिन अल-जर्राह हैं।" हदीस के जुड़ने और टूटने के बारे में अल-बैहाकी ने "अल-सुनन" (६/२१०) में और हाफ़िज़ इब्न हजर ने "अल-फ़तह" (७/९३) में जो उल्लेख किया है उसे देखें। अल-बुखारी (४४८१) ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: हम में सबसे अच्छा पाठक उबय्य है, और हम में सबसे अच्छा न्यायाधीश अली है। (२) वह इस्माइल बिन अब्दुर-रहमान बिन अबी करीमा, अबू मुहम्मद अल-हिजाज़ी हैं, और वह अल-सुद्दी अल-कबीर, मुफस्सिर (टीकाकार) हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (१२७ हिजरी) में हुई, सियार (५/२६४)। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज (१/२४)। अबू सालेह: वह बाधम हैं - यह भी कहा जाता है: बाज़ान - अबू तालिब की बेटी उम्मे हानी के स्वतंत्र किए हुए गुलाम।

عنوان: مقدمہ المصنف صفحہ ٦٢

ابوبکر نے کہا: ہمیں احمد بن الہیثم بن خالد نے حدیث بیان کی، ہمیں احمد بن عبداللہ بن یونس نے حدیث بیان کی، ہمیں سلام نے زید العمی کے واسطے سے، انہوں نے ابوالصدیق الناجی سے، انہوں نے ابوسعید الخدری سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میری امت میں ان پر سب سے زیادہ رحم کرنے والے ابوبکر ہیں، اور اللہ کے دین میں ان میں سب سے زیادہ مضبوط عمر ہیں، اور ان میں حیا کے لحاظ سے سب سے زیادہ سچے عثمان ہیں، اور ان میں سب سے بہتر فیصلہ کرنے والے علی ہیں، اور ان میں وراثت کے علم کے سب سے بڑے ماہر زید ہیں، اور ان میں اللہ عز وجل کی کتاب کے سب سے اچھے قاری ابی بن کعب ہیں، اور ان میں حلال و حرام کے سب سے بڑے عالم معاذ بن جبل ہیں، اور اس امت کے امین ابوعبیدہ بن الجراح ہیں، اور ابوہریرہ علم کا برتن ہیں، اور سلمان علم کا ایک ایسا سمندر ہیں جس کی گہرائی نہیں پا سکتے، اور سبز آسمان نے سایہ نہیں کیا اور نہ ہی خاکستری زمین نے - یا انہوں نے کہا: مکہ کی وادی نے - ابوزر سے زیادہ سچی زبان والے کسی شخص کو اٹھایا ہے۔" (١)۔

ابن عطیہ نے کہا: تابعین میں نمایاں لوگوں میں سے: حسن بصری، مجاہد، سعید بن جبیر، اور علقمہ ہیں۔ مجاہد نے ابن عباس سے سمجھ بوجھ کر اور ہر آیت پر رکتے ہوئے قرأت کی۔ ان کے بعد عکرمہ اور ضحاک آتے ہیں، اگرچہ ضحاک ابن عباس سے نہیں ملے تھے بلکہ انہوں نے ابن جبیر سے علم حاصل کیا تھا۔ جہاں تک سدی (٢) کا تعلق ہے، تو عامر شعبی ان پر اور ابوصالح پر اعتراض کیا کرتے تھے، کیونکہ وہ ان دونوں کو غورو فکر (نظر) میں کوتاہ سمجھتے تھے (٣)۔

حواشی: (١) اس حدیث میں تفصیل ہے، کیونکہ اس کی سند بہت ضعیف ہے۔ سلام - جو ابن سلم الطویل ہیں - متروک الحدیث ہیں، اور زید العمی ضعیف ہیں۔ العقیلی نے اسے "الضعفاء الکبیر"

(۱۵۹/۲) میں سلام کے راستے سے اسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے جسے مصنف نے ذکر کیا ہے۔ ان کا یہ قول: "میری امت میں ان پر سب سے زیادہ رحم کرنے والے ابوبکر ہیں..." سے لے کر "اور اس امت کے امین ابوعبیدہ بن الجراح ہیں" تک: اسے احمد (۱۲۹۰۴)، ترمذی (۳۷۹۱) (بغیر اس جملے کے: اور ان میں سب سے بہتر فیصلہ کرنے والے علی ہیں)، اور ابن ماجہ (۱۵۴) (۱۵۵) نے انس بن مالک کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور ان کا یہ قول: "اور سبز آسمان نے سایہ نہیں کیا..." اسے احمد (۶۵۱۹)، ترمذی (۳۸۰۱) نے روایت کیا اور اسے حسن قرار دیا، اور ابن ماجہ (۱۵۶) نے عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے روایت کیا۔ اسے احمد (۲۱۷۲۶) اور (۲۷۴۹۳) نے ابودرداء کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ جہاں تک ان کے قول "اور ابوہریرہ علم کا برتن ہیں، اور سلمان علم کا ایک ایسا سمندر ہیں جس کی گہرائی نہیں پا سکتے" کا تعلق ہے تو یہ ضعیف ہے۔ بخاری (۲۷۴۴) اور مسلم (۲۴۱۹) نے انس کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے: "بے شک ہر امت کا ایک امین ہوتا ہے، اور اے امت ہماری امت کے امین ابوعبیدہ بن الجراح ہیں۔" بیہقی نے السنن (۲۱۰/۶) میں جو ذکر کیا ہے اسے دیکھیں، اور حافظ ابن حجر نے الفتح (۹۳/۷) میں حدیث کے موصول اور مرسل ہونے کے بارے میں جو لکھا ہے اسے دیکھیں۔ بخاری (۴۴۸۱) نے ابن عباس سے روایت کیا کہ عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ہم میں سب سے بڑے قاری ابی ہیں، اور ہم میں سب سے بڑے قاضی علی ہیں۔ (۲) وہ اسماعیل بن عبدالرحمن بن ابی کریمہ، ابومحمد الحجازی ہیں، اور وہ سدی کبیر ہیں، جو مفسر ہیں، ان کی وفات سال (۱۲۷ھ) میں ہوئی، السیر ۲۶۴/۵۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۴/۱۔ ابوصالح: وہ باذام ہیں - اور کہا جاتا ہے: باذان - جو ابوطالب کی بیٹی ام ہانی کے آزاد کردہ غلام ہیں۔

The Warning Against Interpreting the Quran by Personal Opinion 63

I said: Yahya ibn Ma'een (1) said: Al-Kalbi (2) is nothing. And on the authority of Yahya ibn Sa'id al-Qattan (3), from Sufyan, he said: Al-Kalbi said: Abu Salih said: Everything I told you is a lie. And Habib ibn Abi Thabit said: We used to call him "Al-Durooghzan" (4). Meaning Abu Salih, the freed slave of Umm Hani. And "Al-Durooghzan" means the liar in the Persian language.

Then the interpretation of the Book of Allah Almighty was carried by the reliable ones of every successor generation, as the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "This knowledge will be carried by the reliable ones of every successor generation, who will negate from it the distortion of the extremists, the false claims of the falsifiers, and the interpretation of the ignorant." Reported by Abu 'Umar and others (5).

Al-Khatib Abu Bakr Ahmad ibn 'Ali al-Baghdadi (6) said: This is a testimony from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) that they are the luminaries of the religion and the leaders of the Muslims, for their preservation of the Sharia from distortion, false claims of falsehood, and rejecting the interpretation of the foolish and ignorant; and that it is necessary to refer back to them, and reliance in matters of religion is upon them, may Allah be pleased with them.

Ibn 'Atiyyah said: People authored books about it, such as 'Abd al-Razzaq (7), al-Mufaddal (8), and 'Ali ibn Abi Talhah (9).

(1) Abu Zakariya, al-Baghdadi, the memorizer (of Hadith), the independent jurist (mujtahid), died on the way to Hajj in the year 233 AH. Al-Siyar 11/71. (2) Muhammad ibn al-Sa’ib ibn Bishr, Abu al-Nadr al-Kufi, the genealogist and commentator. Ibn ‘Adi said in Al-Kamil: They were pleased with him in Tafsir (interpretation), but in Hadith there are rejected narrations (manakir). (3) Al-Tamimi al-Basri, "Ameer al-Mu’minin" (Prince of the Believers) in Hadith, died in the year 198 AH. Al-Siyar 9/175. (4) In (Zh): "Al-Durooghi", which is attributed to "Duroogh" in Persian, meaning a lie; the word was not well-written in (D) and (Z), and the one used is from (M). (5) Narrated by Abu ‘Umar ibn ‘Abd al-Barr in Al-Tamhid 1/59, and Al-Khatib al-Baghdadi in Sharaf Ashab al-Hadith pp. 11 and 29 from the hadith of Abu Hurairah and others. Al-Khatib al-Baghdadi quoted its authentication from Imam Ahmad. (6) Author of Tarikh Baghdad and other works, which numbered fifty-six. He died in the year 463 AH. Siyar A'lam al-Nubala 18/270. (7) He is Ibn Hammam, Abu Bakr al-San'ani, the author of "Al-Musannaf", died in the year 211 AH. Mentioned by Al-Dawudi in Tabaqat al-

Mufassirin 1/296, and his biography is in Siyar A'lam al-Nubala 9/563. (8) He is Ibn Salamah, Abu Talib, died after 290 AH. Mentioned by Al-Dawudi in Tabaqat al-Mufassirin 2/328, and he has a biography in Al-Siyar 14/362. (9) Al-Hafiz ibn Hajar said in his biography in Tahdhib al-Tahdhib: He narrated from Ibn Abbas, but did not hear from him. He said: Al-Bukhari cited much from his interpretation, from the narration of Mu'awiya ibn Salih from him, from Ibn Abbas, in the biographies and other places, but he does not name him. He died in the year 143 AH.

कुरान की व्याख्या राय से करने पर चेतावनी 63

मैंने कहा: और याह्या बिन मईन (१) ने कहा: अल-कलबी (२) कुछ भी नहीं है। और याह्या बिन सईद अल-कत्तान (३) से, सुफियान से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल-कलबी ने कहा: अबू सालेह ने कहा: मैंने तुम्हें जो कुछ भी बताया वह झूठ है। और हबीब बिन अबी साबित ने कहा: हम उसे "दरोग़ज़न" (४) कहते थे। यानी उम्म हानी के आजाद किए हुए गुलाम अबू सालेह को। और फारसी भाषा में "दरोग़ज़न" का अर्थ झूठा है।

फिर अल्लाह तआला की किताब की व्याख्या हर आने वाली पीढ़ी के विश्वसनीय लोगों द्वारा की गई, जैसा कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "इस ज्ञान को हर आने वाली पीढ़ी के विश्वसनीय लोग धारण करेंगे, जो इसमें से अतिवादियों की विकृति, झूठों के दावों और अज्ञानियों की व्याख्या को दूर करेंगे।" इसे अबू उमर और अन्य (५) ने संकलित किया है।

खतीब अबू बक्र अहमद बिन अली अल-बगदादी (६) ने कहा: यह अल्लाह के रसूल ﷺ की ओर से एक गवाही है कि वे धर्म के प्रमुख और मुसलमानों के इमाम हैं, क्योंकि उन्होंने शरीयत को विकृति, असत्य के दावों और मूर्ख अज्ञानी की व्याख्या को खारिज करके सुरक्षित रखा है; और यह कि उनके पास वापस जाना अनिवार्य है, और धर्म के मामलों में उन पर निर्भरता है, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो।

इब्न अतिया ने कहा: लोगों ने इस विषय पर किताबें लिखीं, जैसे अब्द अल-रज्जाक (७), अल-मुफद्दल (८), और अली बिन अबी तल्हा (९)।

(१) अबू जकारिया, अल-बगदादी, हाफिज, मुजतहिद, वर्ष २३३ हिजरी में हज के रास्ते में मृत्यु हुई। अस-सियार ११/७१। (२) मुहम्मद बिन अल-साइब बिन बिश्र, अबू अल-नद्र अल-कूफी, वंशावली विशेषज्ञ और व्याख्याकार। इब्न अदी ने अल-कामिल में कहा: वे तफ़सीर (व्याख्या) में उनसे प्रसन्न थे, लेकिन हदीस में उनके पास अस्वीकार्य (मुनाकिर) रिवायतें हैं। (३) अल-तमीमी अल-बसरी, हदीस में 'अमीरुल मोमिनीन', वर्ष १९८ हिजरी में मृत्यु हुई। अस-सियार ९/१७५। (४) (ظ) में: "दरोग़ी", जो फारसी में "दरोग़" से संबंधित है, जिसका अर्थ है झूठ; (د) और (ز) में शब्द ठीक से नहीं लिखा गया था, और जो इस्तेमाल किया गया है वह (م) से है। (५) अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद १/५९ में और अल-खतीब अल-बगदादी ने शरफ़ असहाब अल-हदीस पृष्ठ ११ और २९ पर अबू हुरैरा और अन्य की हदीस से उद्धृत किया है। अल-खतीब अल-बगदादी ने इमाम अहमद से इसकी प्रामाणिकता को उद्धृत किया है। (६) तारीख बगदाद और अन्य रचनाओं के लेखक, जिनकी संख्या

छप्पन तक पहुँच गई। वर्ष ४६३ हिजरी में मृत्यु हुई। सियार अलाम अल-नुबाला १८/२७०। (७) वह इब्न हम्माम, अबू बक्र अल-सनआनी हैं, जो "अल-मुसन्नफ़" के लेखक हैं, वर्ष २११ हिजरी में मृत्यु हुई। अल-दाऊदी ने तबकात अल-मुफस्सरीन १/२९६ में उनका उल्लेख किया है, और उनकी जीवनी सियार अलाम अल-नुबाला ९/५६३ में है। (८) वह इब्न सलमा, अबू तालिब हैं, २९० हिजरी के बाद मृत्यु हुई। अल-दाऊदी ने तबकात अल-मुफस्सरीन २/३२८ में उनका उल्लेख किया है, और अस-सियार १४/३६२ में उनकी जीवनी है। (९) अल-हाफिज इब्न हजर ने तहजीब अल-तहजीब में उनकी जीवनी में कहा: उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की, लेकिन उनसे सुना नहीं। उन्होंने कहा: बुखारी ने उनकी तफ़सीर से मुआविआ बिन सालेह की रिवायत के माध्यम से इब्न अब्बास से बहुत कुछ उद्धृत किया है, लेकिन वह उनका नाम नहीं लेते। वर्ष १४३ हिजरी में मृत्यु हुई।

رائے کے ساتھ قرآن کی تفسیر کرنے پر وعید 63

میں نے کہا: اور یحییٰ بن معین(1) نے کہا: الکلبی(2) کچھ بھی نہیں ہے۔ اور یحییٰ بن سعید القطان(3) سے، سفیان سے روایت ہے، انہوں نے کہا: الکلبی نے کہا: ابو صالح نے کہا: جو کچھ بھی میں نے تمہیں بتایا وہ جھوٹ ہے۔ اور حبیب بن ابی ثابت نے کہا: ہم اسے "دروغزن"(4) کہتے تھے۔ یعنی ابو صالح، جو ام ہانی کے آزاد کردہ غلام تھے۔ اور فارسی زبان میں "دروغزن" کے معنی جھوٹا کے ہیں۔

پھر اللہ تعالیٰ کی کتاب کی تفسیر ہر آنے والی نسل کے ثقہ (قابل اعتماد) لوگوں نے کی، جیسا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس علم کو ہر آنے والی نسل کے ثقہ لوگ اٹھائیں گے، جو اس سے غلو کرنے والوں کی تحریف، جھوٹوں کی من گھڑت باتوں اور جاہلوں کی غلط تاویلات کی نفی کریں گے۔" اسے ابو عمر اور دیگر(5) نے روایت کیا ہے۔

الخطیب ابو بکر احمد بن علی البغدادی(6) نے کہا: اور یہ رسول اللہ ﷺ کی طرف سے ایک گواہی ہے کہ وہ دین کے ستون اور مسلمانوں کے امام ہیں، کیونکہ انہوں نے شریعت کو تحریف، باطل کے جھوٹے دعووں اور بیوقوف جاہلوں کی تاویلوں سے محفوظ رکھا ہے؛ اور یہ کہ ان کی طرف رجوع کرنا واجب ہے، اور دین کے معاملے میں انہی پر بھروسہ ہے، اللہ ان سے راضی ہو۔

ابن عطیہ نے کہا: اور لوگوں نے اس پر کتابیں لکھیں، جیسے عبدالرزاق(7)، المفضل(8)، اور علی بن ابی طلحہ(9)۔

(1) ابو زکریا، البغدادی، الحافظ، المجتہد، سن 233ھ میں حج کے راستے میں وفات پائی۔ السیر 11/71۔ (2) محمد بن السائب بن بشر، ابو النضر الکوفی، ماہر انساب اور مفسر۔ ابن عدی نے

الکامل میں کہا: تفسیر میں ان سے خوش تھے، لیکن جہاں تک حدیث کا تعلق ہے تو اس میں منکرات ہیں۔ (3) التمیمی البصری، حدیث میں امیر المؤمنین، سن 198ھ میں وفات پائی۔ السیر 9/175۔ (4) (ظ) میں ہے: "الدروغی"، جو فارسی میں "دروغ" کی طرف منسوب ہے، اور اس کے معنی جھوٹ کے ہیں، اور یہ لفظ (د) اور (ز) میں واضح نہیں تھا، اور ثابت شدہ نسخہ (م) سے ہے۔ (5) اسے ابو عمر بن عبدالبر نے التمہید 1/59 میں، اور الخطیب البغدادی نے شرف اصحاب الحدیث ص 11 اور 29 میں ابو ہریرہ اور دیگر کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور الخطیب البغدادی نے امام احمد سے اس کی تصحیح نقل کی ہے۔ (6) تاریخ بغداد اور دیگر تصانیف کے مصنف، جن کی تعداد چھپن تک پہنچتی ہے۔ سن 463ھ میں وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء 18/270۔ (7) وہ ابن ہمام، ابو بکر الصنعانی ہیں، صاحب المصنف، سن 211ھ میں وفات پائی۔ الداودی نے طبقات المفسرین 1/296 میں ان کا ذکر کیا ہے، اور ان کا تذکرہ سیر اعلام النبلاء 9/563 میں ہے۔ (8) وہ ابن سلمہ، ابو طالب ہیں، سن دو سو نوے کے بعد وفات پائی، الداودی نے طبقات المفسرین 2/328 میں ان کا ذکر کیا ہے، اور السیر 14/362 میں ان کا تذکرہ موجود ہے۔ (9) الحافظ ابن حجر نے تہذیب التہذیب میں ان کے تذکرے میں کہا: انہوں نے ابن عباس سے روایت کی، لیکن ان سے سنا نہیں، اور کہا: بخاری نے ان کی تفسیر سے معاویہ بن صالح کی روایت کے ذریعے ابن عباس سے تراجم وغیرہ میں بہت کچھ نقل کیا ہے، لیکن وہ ان کا نام نہیں لیتے۔ سن 143ھ میں وفات پائی۔

64 Author's Introduction

...and Al-Bukhari, and others. Then Muhammad ibn Jarir (may Allah have mercy on him) gathered for the people the scattered pieces of interpretation (Tafsir), brought near what was distant of it, and provided healing in the chain of transmission (Isnad). Among the prominent ones of the later scholars are Abu Ishaq al-Zajjaj (1) and Abu Ali al-Farisi (2). As for Abu Bakr al-Naqqash (3) and Abu Ja'far al-Nahhas (4), people often corrected them. Following their path was Makki ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him). Abu al-Abbas al-Mahdawi (5) was precise in writing, and all of them were diligent (Mujtahids) and rewarded, may Allah have mercy on them and brighten their faces (6).

Chapter: The Explanation of the Book by the Sunnah, and what has been narrated regarding that

Allah Almighty said: "And We revealed to you the message that you may make clear to the people what was sent down to them" [An-Nahl: 44]. And He Almighty said: "So let those beware who dissent from his [the Prophet's] order, lest fitnah strike them or a painful punishment strike them" [An-Nur: 63]. And He Almighty said: "And indeed, [O Muhammad], you guide to a straight path" [Ash-Shura: 52]. He made obedience to him mandatory in several verses of His Book, and paired it with obedience to Him, Glorified and Exalted is He. He said: "And whatever the Messenger has given you - take; and what he has forbidden you - refrain from" [Al-Hashr: 7].

Ibn Abd al-Barr mentioned in his book "Al-Ilm", from Abd al-Rahman ibn Yazid (7): that he saw a person in the state of Ihram wearing his regular clothes, so he forbade the Muhrim (from doing so). He (the Muhrim) said: Bring me a verse from the Book of Allah that takes off my clothes. He said:

(1) Ibrahim ibn Muhammad ibn al-Sari al-Baghdadi, the grammarian, author of many works, including "Ma'ani al-Qur'an". He died in the year 311 AH. Al-Dawudi mentioned him in "Tabaqat al-Mufassirin" 1/7, and his biography is in "Al-Siyar" 14/360. (2) Al-Hasan ibn Ahmad ibn Abd al-Ghaffar, author of "Al-Hujjah" and other works. He died in the year 377 AH. "Al-Siyar" 16/379. (3) Muhammad ibn al-Hasan ibn Muhammad ibn Ziyad al-Mawsili, author of "Shifa' al-Sudur" in Tafsir. He died in the year 351 AH. Al-Dawudi mentioned him in "Tabaqat al-Mufassirin" 2/131. (4) Ahmad ibn Muhammad ibn Isma'il al-Masri, the grammarian, author of "I'rab al-Qur'an" and other works. He died in the year 338 AH. Al-Dawudi included him in "Tabaqat al-Mufassirin" 1/68, and he has a biography in "Al-Siyar" 15/401. (5) Ahmad ibn Ammar

al-Mahdawi, attributed to Mahdia in Morocco, died after 430 AH. Al-Dawudi mentioned him in "Tabaqat al-Mufassirin" 1/52. (6) "Al-Muharrir al-Wajiz" 1/42. (7) Al-Nakha'i, the jurist, narrated from Umar and Uthman, Ibn Ma'in declared him trustworthy. He died after the age of eighty having grown old. "Al-Siyar" 4/78.

64 लेखक की प्रस्तावना

...और अल-बुखारी, और अन्य। फिर मुहम्मद इब्न जरीर (अल्लाह उन पर दया करें) ने लोगों के लिए व्याख्या (तफ़सीर) के बिखरे हुए टुकड़ों को इकट्ठा किया, इसके दूर के हिस्सों को पास लाया, और इसनाद (प्रसारण की श्रृंखला) में पूर्णता प्रदान की। बाद के विद्वानों में प्रमुख अबू इशाक अज़-ज़ज्जाज (1) और अबू अली अल-फ़ारसी (2) हैं। जहाँ तक अबू बक्र अल-नक़्क़ाश (3) और अबू जाफ़र अन-नह्हास (4) की बात है, तो लोगों ने अक्सर उनमें सुधार किए। मक्की इब्न अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हों) उनके मार्ग पर चले। अबू अल-अब्बास अल-महदवी (5) लेखन में सटीक थे, और वे सभी मेहनती (मुजतहिद) और पुरस्कृत थे, अल्लाह उन पर दया करे और उनके चेहरों को उज्ज्वल करे (6)।

अध्याय: सुन्नत द्वारा पुस्तक (क़ुरान) की व्याख्या, और इस बारे में जो कुछ वर्णित है

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और हमने आप पर यह ज़िक्र उतारा है ताकि आप लोगों के लिए स्पष्ट कर दें जो उनकी ओर उतारा गया है" [अन-नह्ल: 44]। और उसने कहा: "तो उन लोगों को डरना चाहिए जो उसके(पैगंबर के) आदेश का उल्लंघन करते हैं, कहीं ऐसा न हो कि वे किसी फ़ितने (आज़माइश) में पड़ जाएँ या उन पर कोई दुखद दंड आ पड़े" [अन-नूर: 63]। और उसने कहा: "और वास्तव में, आप (हे मुहम्मद) एक सीधे मार्ग की ओर मार्गदर्शन करते हैं" [अश-शूरा: 52]। उसने अपनी किताब की कई आयतों में अपनी आज्ञाकारिता को अनिवार्य बनाया है, और इसे अपनी आज्ञाकारिता के साथ जोड़ा है, वह प्रतापी और महान है। उसने कहा: "और रसूल तुम्हें जो कुछ दें, उसे ले लो और जिस चीज़ से तुम्हें रोक दें, उससे रुक जाओ" [अल-ह़श्र: 7]।

इब्न अब्द अल-बर्र ने अपनी पुस्तक "अल-इल्म" में अब्द अल-रह़मान इब्न यज़ीद (7) के माध्यम से उल्लेख किया है: कि उन्होंने एहराम की स्थिति में एक व्यक्ति को अपने (नियमित) कपड़े पहने हुए देखा, तो उन्होंने मुहरिम (एहराम वाले) को मना किया। उसने (मुहरिम ने) कहा: मेरे पास अल्लाह की किताब से कोई ऐसी आयत लाओ जो मेरे कपड़े उतार दे। उन्होंने कहा:

(1) इब्राहिम इब्न मुहम्मद इब्न अल-सरी अल-बग़दादी, व्याकरणविद्, "मआनी अल-क़ुरान" सहित कई रचनाओं के लेखक। उनकी मृत्यु वर्ष 311 हिजरी में हुई, अल-दाउदी ने "तबाक़ात अल-मुफ़स्सिरिन" 1/7 में उनका उल्लेख किया है, और उनकी जीवनी "अल-सियार" 14/360 में है। (2) अल-ह़सन इब्न अहमद इब्न अब्द अल-ग़फ़्फ़ार, "अल-हुज्जह" और अन्य रचनाओं के लेखक, वर्ष 377

हिजरी में मृत्यु हुई। "अल-सियार" 16/379। (3) मुहम्मद इब्न अल-ह़सन इब्न मुहम्मद इब्न ज़ियाद अल-मूसिली, तफ़सीर में "शिफ़ा अल-सुदूर" के लेखक, वर्ष 351 हिजरी में मृत्यु हुई, अल-दाउदी ने "तबाक़ात अल-मुफ़स्सिरिन" 2/131 में उनका उल्लेख किया है। (4) अहमद इब्न मुहम्मद इब्न इस्माइल अल-मिस्री, व्याकरणविद्, "इराब अल-क़ुरान" और अन्य रचनाओं के लेखक, वर्ष 338 हिजरी में मृत्यु हुई, अल-दाउदी ने "तबाक़ात अल-मुफ़स्सिरिन" 1/68 में उनका उल्लेख किया है, और उनकी जीवनी "अल-सियार" 15/401 में है। (5) अहमद इब्न अम्मार अल-महदवी, मोरक्को के महदिया से संबंधित, 430 हिजरी के बाद मृत्यु हुई। अल-दाउدی ने "तबाक़ात अल-मुफ़स्सिरिन" 1/52 में उनका उल्लेख किया है। (6) "अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" 1/42। (7) अल-नख़ई, फकीह (विधिवेत्ता), उमर और उस्मान से रिवायत की है, इब्न मुईन ने उन्हें विश्वसनीय बताया है। उनकी मृत्यु अस्सी वर्ष की आयु के बाद हुई। "अल-सियार" 4/78।

64 مقدمہ المصنف

اور البخاری، وغیرہما۔ پھر محمد بن جریر رحمہ اللہ نے لوگوں کے لیے تفسیر کی متفرق چیزوں کو جمع کیا، اور اس کے بعید (دقیق) حصوں کو قریب (آسان) کیا، اور اسناد میں تشفی فرمائی۔ اور متاخرین میں سے نمایاں لوگوں میں ابو اسحاق الزجاج (1) اور ابو علی الفارسی (2) ہیں۔ رہا ابو بکر النقاش (3) اور ابو جعفر النحاس (4) کا معاملہ، تو لوگوں نے کثرت سے ان پر گرفت کی (اصلاح کی)۔ اور انہی کے نقشِ قدم پر مکی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ تھے۔ اور ابو العباس المہدوی (5) پختہ تالیف والے تھے، اور وہ سب مجتہد اور اجر پانے والے تھے، اللہ ان پر رحم کرے اور ان کے چہروں کو تروتازہ رکھے (6)۔

باب تبیین الکتاب بالسنۃ، وما جاء فی ذلک (کتاب اللہ کی سنت سے وضاحت کا باب اور اس بارے میں جو کچھ مروی ہے)

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾ [النحل: 44] (اور ہم نے آپ کی طرف یہ ذکر نازل کیا تاکہ آپ لوگوں کے لیے وہ واضح کر دیں جو ان کی طرف اتارا گیا ہے)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَن تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ [النور: 63] (پس ان لوگوں کو ڈرنا چاہیے جو اس کے (رسول کے) حکم کی مخالفت کرتے ہیں کہ کہیں ان پر کوئی فتنہ نہ آ پڑے یا ان پر کوئی دردناک عذاب نازل نہ ہو جائے)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ﴾ [الشوریٰ: 52] (اور بیشک آپ (اے محمد) سیدھے راستے کی طرف رہنمائی کرتے ہیں)۔ اور اللہ نے اپنی کتاب کی ایک سے زائد آیات میں اپنی اطاعت کے ساتھ آپ کی اطاعت کو فرض قرار دیا ہے، اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا

نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانتَهُوا﴾ [الحشر: 7] (اور رسول تمہیں جو کچھ دیں اسے لے لو اور جس سے منع کریں اس سے رک جاؤ)۔

ابن عبد البر نے اپنی کتاب "العلم" میں عبد الرحمن بن یزید (7) سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے ایک شخص کو احرام کی حالت میں کپڑے پہنے ہوئے دیکھا، تو انہوں نے اس محرم کو منع کیا۔ اس نے کہا: میرے پاس کتاب اللہ سے کوئی ایسی آیت لاؤ جو میرے کپڑے اتروا دے۔ انہوں نے کہا:

(1) ابراہیم بن محمد بن السری البغدادی، نحوی، صاحب تصانیف، جن میں "معانی القرآن" شامل ہے۔ وفات سال 311ھ، الداودی نے "طبقات المفسرین" 1/7 میں ان کا ذکر کیا، اور ان کا تذکرہ "السیر" 14/360 میں ہے۔ (2) الحسن بن احمد بن عبد الغفار، صاحب "الحجۃ" اور دیگر تصانیف، وفات سال 377ھ "السیر" 16/379۔ (3) محمد بن الحسن بن محمد بن زیاد الموصلی، ان کی تفسیر میں "شفاء الصدور" ہے، وفات سال 351ھ، الداودی نے "طبقات المفسرین" 2/131 میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (4) احمد بن محمد بن اسماعیل المصری النحوی، صاحب "اعراب القرآن" اور دیگر تصانیف، وفات سال 338ھ، الداودی نے انہیں "طبقات المفسرین" 1/68 میں نقل کیا، اور "السیر" 15/401 میں ان کا تذکرہ ہے۔ (5) احمد بن عمار المہدوی، مراکش کے شہر مہدیہ کی طرف منسوب، وفات 430ھ کے بعد۔ الداودی نے "طبقات المفسرین" 1/52 میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 1/42۔ (7) النخعی، فقیہ، حضرت عمر اور حضرت عثمان سے روایت کی، ابن معین نے ان کی توثیق کی، وفات اسی سال کی عمر کے بعد بڑھاپے میں ہوئی۔ "السیر" 4/78 ۔

Chapter on Clarifying the Book by the Sunnah 65

So he read to him: {And whatever the Messenger gives you, take it; and whatever he forbids you, abstain from it} (1). And on the authority of Hisham bin Hujair (2) who said: Tawus used to pray two rak'ahs after the Asr prayer, so Ibn Abbas said: "Leave them." He replied: "He only forbade them from being taken as a Sunnah." Ibn Abbas said: "The Messenger of Allah ﷺ forbade prayer after the Asr prayer, so I do not know, will you be punished for them (3) or rewarded? For Allah the Almighty said: {It is not for a believing man or a believing woman, when Allah and His Messenger have decided a matter, that they should [thereafter] have any choice about their affair} [Al-Ahzab: 36] (4)."

Abu Dawood narrated from Al-Miqdam bin Ma'di Karib (5) from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "Verily, I have been given the Book and its like with it. Verily, soon a satiated man on his couch will say: 'Adhere to this Quran; whatever you find in it of permissible, make it permissible, and whatever you find in it of forbidden, make it forbidden.' Verily, the domestic donkey is not permissible for you (6), nor any beast of prey with fangs, nor a lost item belonging to a non-Muslim citizen (Mu'ahid) unless its owner has no need for it. And whoever stays with a people, it is incumbent upon them to entertain him as a guest; if they do not entertain him, he has the right to take from them the equivalent of his guest-gift" (7).

Al-Khattabi (8) said: Regarding his saying: "I have been given the Book and its like with it," it carries two interpretations:

First: Its meaning is that he was given from internal revelation that is not recited, like what he was given of the external recited revelation.

Second: That he was given the Book as recited revelation, and he was given the clarification of its like, meaning: he was permitted to clarify what is in the Book, to generalize and specify, and to add to it, and to legislate what is not mentioned in the Book, so [that] becomes, in terms of the obligation to act upon it and the necessity of accepting it, like the external recited portion of the Quran.

(1) Al-Makki, weakened by a group and strengthened by others, and Bukhari and Muslim narrated from him. Tahdhib al-Tahdhib 4/267. (2) Ibn Kisan, Abu Abd al-Rahman al-Farisi, then al-Yamani, the Hadith scholar, the jurist, died in the year (106 AH). Al-Siyar 5/38. (3) In (Z): "upon her". (4) Jami' Bayan al-Ilm p. 492. (5) The companion, nicknamed Abu Karima, and other names were said, a resident of Homs,

died in the year (87 AH). Al-Siyar 3/428. (6) In (D): "eating for you". (7) Sunan Abi Dawud (4604), and Ahmad also recorded it in Al-Musnad (17174). (8) In Ma'alim al-Sunan 4/298, and what is between brackets is from it.

सुन्नत द्वारा किताब (कुरान) को स्पष्ट करने का अध्याय 65

तो उन्होंने उसे पढ़ाया: {और जो कुछ रसूल तुम्हें दे, वह ले लो; और जिससे वह तुम्हें रोक दे, उससे रुक जाओ} (1)। और हिशाम बिन हुजैर (2) से रिवायत है कि ताऊस असर के बाद दो रकअत पढ़ा करते थे, तो इब्न अब्बास ने कहा: "इन्हें छोड़ दो।" उन्होंने कहा: "उन्होंने केवल इन्हें सुन्नत बनाने से मना किया है।" इब्न अब्बास ने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने असर के बाद नमाज़ से मना किया है, तो मैं नहीं जानता, क्या तुम्हें इन पर सज़ा (3) दी जाएगी या सवाब मिलेगा? क्योंकि अल्लाह तआला ने फ़रमाया है: {और किसी मोमिन मर्द और किसी मोमिन औरत के लिए यह बात जायज़ नहीं कि जब अल्लाह और उसका रसूल किसी मामले का फ़ैसला कर दें, तो उनके लिए अपने उस मामले में कोई इख़्तियार बाक़ी रहे} [अल-अहज़ाब: 36] (4)।"

अबू दाऊद ने मिक़दाम बिन मादी करीब (5) के माध्यम से अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने फ़रमाया: "सावधान! मुझे किताब दी गई है और उसके साथ उसकी जैसी ही एक और चीज़ भी। सावधान! जल्द ही एक पेट भरा हुआ आदमी अपने सोफे पर बैठा हुआ कहेगा: 'तुम इस कुरान को थामे रहो, इसमें जो हलाल पाओ उसे हलाल समझो और जो हराम पाओ उसे हराम समझो।' सुनो! तुम्हारे लिए घरेलू गधा हलाल नहीं है (6), न ही चीर-फाड़ करने वाले हिंसक जानवर, और न ही किसी मुआहिद (ग़ैर-मुस्लिम नागरिक) की खोई हुई चीज़, जब तक कि उसका मालिक उससे बेपरवाह न हो जाए। और जो किसी कौम के पास मेहमान बनकर ठहरे, तो उन पर उसकी मेहमाननवाज़ी करना वाजिब है; अगर वे उसकी मेहमाननवाज़ी न करें, तो उसे हक़ है कि वह उनसे अपनी मेहमाननवाज़ी के बराबर वसूल कर ले" (7)।

अल-खत्ताबी (8) ने कहा: उनके इस कथन: "मुझे किताब दी गई है और उसके साथ उसकी जैसी ही एक और चीज़" की दो व्याख्याएँ हो सकती हैं:

पहली: इसका अर्थ यह है कि उन्हें आंतरिक रहस्योद्घाटन (वही-ए-बातिन) दिया गया है जो पढ़ा नहीं जाता, वैसा ही जैसा उन्हें बाहरी पढ़ा जाने वाला रहस्योद्घाटन (वही-ए-ज़ाहिर) दिया गया है।

दूसरी: कि उन्हें किताब दी गई जो पढ़ी जाने वाली वही है, और उन्हें उसके बयान (व्याख्या) जैसा दिया गया, अर्थात: उन्हें अनुमति दी गई कि वे किताब में जो कुछ है उसे स्पष्ट करें, उसे सामान्य या विशिष्ट बनाएँ, उसमें वृद्धि करें, और उन बातों का विधान करें जिनका किताब में ज़िक्र नहीं है, तो

[यह] उस पर अमल करने की अनिवार्यता और उसे स्वीकार करने के दायित्व में वैसा ही होगा जैसा कुरान का ज़ाहिर पढ़ा जाने वाला हिस्सा है।

(1) अल-मक्की, एक समूह द्वारा कमज़ोर कहा गया और दूसरों द्वारा मज़बूत, और बुखारी और मुस्लिम ने उनसे रिवायत की है। तहज़ीब अल-तहज़ीब 4/267। (2) इब्न कीसान, अबू अब्द अल-रहमान अल-फारसी, फिर अल-यमनी, हाफिज़, फकीह, मृत्यु वर्ष (106 हिजरी)। अल-सियार 5/38। (3) (ज़) में: उस पर (स्त्रीलिंग)। (4) जामे बयान अल-इल्म पृष्ठ 492। (5) सहाबी, उपनाम अबू करीमा, और भी कहा गया, होम्स के निवासी, मृत्यु वर्ष (87 हिजरी)। अल-सियार 3/428। (6) (द) में: तुम्हारे लिए खाना। (7) सुनन अबी दाऊद (4604), और अहमद ने भी अल-मुसनद (17174) में इसे निकाला है। (8) मआलिम अल-सुनन 4/298 में, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है।

سنت کے ذریعے کتاب (قرآن) کی وضاحت کا باب 65

چنانچہ اس نے اس پر پڑھا: {اور جو کچھ رسول تمہیں دے، وہ لے لو؛ اور جس چیز سے وہ تمہیں روک دے، اس سے رک جاؤ} (1)۔ اور ہشام بن حجیر (2) سے مروی ہے کہ طاؤس عصر کے بعد دو رکعت پڑھتے تھے، تو ابن عباس نے کہا: "انہیں چھوڑ دو۔" انہوں نے کہا: "انہیں صرف سنت بنانے سے منع کیا گیا ہے۔" ابن عباس نے کہا: "رسول اللہ ﷺ نے عصر کے بعد نماز سے منع فرمایا ہے، پس میں نہیں جانتا کہ کیا تمہیں ان پر عذاب (3) دیا جائے گا یا اجر ملے گا؟ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {اور کسی مومن مرد اور کسی مومن عورت کے لیے یہ زیبا نہیں کہ جب اللہ اور اس کا رسول کسی معاملے کا فیصلہ فرما دیں، تو ان کے لیے اپنے معاملے میں کوئی اختیار باقی رہے} [الاحزاب: 36] (4)۔"

ابو داؤد نے مقدام بن معدی کرب (5) سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "خبردار! مجھے کتاب دی گئی ہے اور اس کے ساتھ اس جیسی ایک اور چیز بھی۔ خبردار! عنقریب ایک پیٹ بھرا آدمی اپنے صوفے پر بیٹھا کہے گا: 'تم اس قرآن کو تھامے رہو، اس میں جو حلال پاؤ اسے حلال سمجھو اور جو حرام پاؤ اسے حرام سمجھو۔' سنو! تمہارے لیے پالتو گدھا حلال نہیں ہے (6), اور نہ ہی درندوں میں سے کوئی کچلی (دانت) والا، اور نہ ہی کسی معاہد (غیر مسلم شہری) کی گری پڑی چیز، سوائے اس کے کہ اس کا مالک اس سے بے نیاز ہو جائے۔ اور جو کسی قوم کے پاس مہمان بن کر ٹھہرے تو ان پر اس کی ضیافت کرنا لازم ہے؛ اگر وہ اس کی ضیافت نہ کریں تو اسے حق ہے کہ وہ ان سے اپنی مہمانی کے برابر وصول کر لے" (7)۔

الخطابی (8) نے کہا: ان کا فرمان: "مجھے کتاب دی گئی ہے اور اس کے ساتھ اس جیسی ایک اور چیز" کی تاویل کی دو وجوہات ہو سکتی ہیں:

پہلی: اس کا معنی یہ ہے کہ انہیں وحی باطن دی گئی ہے جو تلاوت نہیں کی جاتی، ویسے ہی جیسے انہیں ظاہر تلاوت کی جانے والی وحی دی گئی ہے۔

دوسری: کہ انہیں کتاب دی گئی جو وحی متلو ہے، اور انہیں بیان کے طور پر اس جیسی دی گئی، یعنی: انہیں اجازت دی گئی کہ وہ کتاب میں موجود باتوں کو واضح کریں، عام کو خاص اور خاص کو عام کریں، اس پر اضافہ کریں، اور ان چیزوں کی تشریع کریں جن کا کتاب میں [ذکر] نہیں ہے، تو [یہ] اس پر عمل کرنے کے وجوب اور اسے قبول کرنے کے لزوم میں قرآن کے ظاہر متلو حصے کی طرح ہوگا۔

(1) المکی، ایک جماعت نے اسے ضعیف قرار دیا اور دوسروں نے قوی، اور بخاری و مسلم نے اس سے روایت کی ہے۔ تہذیب التہذیب 4/267۔ (2) ابن کیسان، ابو عبد الرحمن الفارسی، پھر الیمنی، الحافظ، الفقیہ، وفات سال (106ھ)۔ السیر 5/38۔ (3) (ظ) میں: "علیہا" (اس پر)۔ (4) جامع بیان العلم ص 492۔ (5) صحابی، کنیت ابو کریمہ، اور بھی کہی گئی، حمص کے رہنے والے، وفات سال (87ھ)۔ السیر 3/428۔ (6) (د) میں: "لکم أکل" (تمہارے لیے کھانا)۔ (7) سنن ابی داؤد (4604)، اور اسے احمد نے بھی مسند (17174) میں روایت کیا ہے۔ (8) معالم السنن 4/298 میں، اور بریکٹوں کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔

66 Author's Introduction

And his saying: "A man who is satiated is about to..." the Hadith. He warns with this saying against contradicting the Sunnahs that he established (1) which are not mentioned in the Quran, according to what the Khawarij and the Rafidah followed. For they clung to the outward meaning of the Quran and abandoned the Sunnahs which contained the explanation of the Book. He said: So they were confused and went astray. He said: And 'al-Arikah' (the couch) is the bed, and it is said: It is not called an 'Arikah' until it is in a 'Hajalah' (canopied bed) (2). He said: He only meant by 'al-Arikah' (3) the people of luxury and ease, those who stayed in their houses and did not seek knowledge from its proper sources.

And his saying: "Unless its owner can do without it" means: that its owner leaves it for whoever takes it, out of a lack of need for it, like His saying: {So they disbelieved and turned away, and Allah was in no need [of them]} [At-Taghabun: 6]. Meaning: Allah left them because He had no need for them.

And his saying: "Then he has the right to follow them up with the equivalent of his guest-gift (hospitality)." This is in the case of a person in desperate need who finds no food and fears for his life, so he may take from their wealth the equivalent of his hospitality in exchange for what they deprived him of. And "yu'qibahum" (follow them up) is narrated with a doubled 'q' (shadda) and a light 'q', from 'al-mu'aqabah' (retaliation/consequence), and from it is His saying: {And if you punish} [An-Nahl: 126] i.e., the victory was yours, so you gained booty from them, and likewise for this person to gain from their wealth the equivalent of his hospitality (4).

He said: And in the Hadith there is evidence that there is no need for the Hadith to be presented to the Book (Quran), for whatever is proven from the Messenger of Allah ﷺ is an authority in itself. He said: As for what some of them narrated that he said: "If a Hadith comes to you, present it to the Book of Allah; if it agrees with it, take it, and if it does not agree with it, reject it," it is a false Hadith, it has no basis (5).

---

(1) In (D): its house (baytiha). (2) In Mukhtar al-Sihah: Al-Hajalah - with two fathas - is one of the bridal canopies (hijal), and it is a room decorated with clothes, beds, and curtains. (3) In Ma'alim al-Sunan 4/298: He only meant by this description. And it is more likely. (4) From his saying: "and he follows them up narrated with shadda and takhfif" to this point, is not in Ma'alim. (5) Up to this point is from the words of al-Khattabi in Ma'alim, and he narrated after it from Ibn Ma'in his saying: This is a

Hadith fabricated by the heretics (Zindiqs). End. And Al-Shafi'i said in Al-Risala (618): No one whose Hadith is established in anything, small or large, narrated this. And Ibn Abd al-Barr said in Jami' Bayan al-Ilm p. 495: These words are not authentic from him ﷺ according to the people of knowledge of sound narrations from weak ones, and he narrated from Abd al-Rahman ibn Mahdi his saying: The heretics and the Khawarij fabricated that Hadith.

66 लेखक की प्रस्तावना

और उनका कहना है: "एक व्यक्ति जो तृप्त है वह जल्द ही..." हदीस। वह इस कथन के साथ उन सुन्नतों के उल्लंघन के विरुद्ध चेतावनी देते हैं जो उन्होंने (1) स्थापित की थीं जिनका कुरान में उल्लेख नहीं है, जैसा कि खवारिज और राफिदा का मानना था। क्योंकि उन्होंने कुरान के बाहरी अर्थ को पकड़ लिया और उन सुन्नतों को छोड़ दिया जिनमें किताब (कुरान) की व्याख्या निहित थी। उन्होंने कहा: तो वे भ्रमित हो गए और गुमराह हो गए। उन्होंने कहा: और 'अल-अरीका' (सिंहासन/सोफा) बिस्तर है, और कहा जाता है: इसे तब तक 'अरीका' नहीं कहा जाता जब तक कि यह 'हजला' (पर्दे वाला बिस्तर) (2) में न हो। उन्होंने कहा: 'अल-अरीका' (3) से उनका तात्पर्य विलासिता और आराम के लोगों से था, वे जो घरों में ही रहे और उचित स्रोतों से ज्ञान की तलाश नहीं की।

और उनका कहना है: "जब तक कि उसका मालिक उससे बेपरवाह न हो जाए" इसका अर्थ है: कि उसका मालिक उसे लेने वाले के लिए छोड़ देता है; उसकी आवश्यकता न होने के कारण, जैसा कि उनका कहना है: {तो उन्होंने इनकार किया और मुँह मोड़ लिया और अल्लाह बेपरवाह रहा} [अत-तग़ाबुन: 6]। इसका अर्थ है: अल्लाह ने उन्हें छोड़ दिया क्योंकि उसे उनकी आवश्यकता नहीं थी।

और उनका कहना है: "तो उसे अधिकार है कि वह उनके आतिथ्य (मेजबानी) के बराबर उनसे ले ले।" यह उस व्यक्ति के मामले में है जो मजबूर हो, जिसे भोजन न मिले और उसे अपने जीवन का डर हो, तो वह उनके धन से अपने आतिथ्य के बराबर ले सकता है, उस आतिथ्य के बदले जो उन्होंने उसे नहीं दिया। और "युअक़्क़िबहुम" (उनके पीछे पड़ना) शब्द शिद्दत (कड़े स्वर) और तख़्फ़ीफ़ (हल्के स्वर) के साथ वर्णित है, जो 'मुआक़बा' (बदला/परिणाम) से है, और इसी से अल्लाह का कथन है: {और यदि तुम बदला लो} [अन-नहल: 126] अर्थात: विजय तुम्हारी हुई, तो तुमने उनसे लूट का माल प्राप्त किया, और इसी तरह इस व्यक्ति के लिए उनके धन से अपने आतिथ्य के बराबर प्राप्त करना वैध है (4)।

उन्होंने कहा: और हदीस में इस बात का प्रमाण है कि हदीस को किताब (कुरान) पर पेश करने की कोई आवश्यकता नहीं है, क्योंकि जो कुछ अल्लाह के रसूल ﷺ से साबित हो गया वह अपने आप में प्रमाण है। उन्होंने कहा: रही बात उसकी जो उनमें से कुछ ने रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जब तुम्हारे पास कोई हदीस आए, तो उसे अल्लाह की किताब पर पेश करो, यदि वह उसके अनुकूल हो,

तो उसे ले लो, और यदि वह उसके अनुकूल न हो, तो उसे अस्वीकार कर दो", तो यह एक निराधार हदीस है, इसका कोई आधार नहीं है (5)।

---

(1) (D) में: 'बैतिहा' (उसका घर)। (2) मुख्तार अल-सिहाह में: अल-हजला - दो फतहा के साथ - दुल्हन के पर्दों (हिजाल) में से एक है, और यह वह कमरा है जिसे कपड़ों, बिस्तरों और पर्दों से सजाया जाता है। (3) मआलिम अल-सुनन 4/298 में: उनका तात्पर्य केवल इस गुण से था। और यही अधिक संभावित है। (4) उनके कथन से: "और वह उनके पीछे पड़ता है शिद्दत और तख़्फ़ीफ़ के साथ वर्णित है" यहाँ तक, 'मआलिम' में नहीं है। (5) यहाँ तक अल-खत्ताबी के शब्द 'मआलिम' में हैं, और उन्होंने इसके बाद इब्न मईन से उनका यह कथन उद्धृत किया है: यह एक ऐसी हदीस है जिसे अधर्मियों (ज़िंदीक़ों) ने गढ़ा है। अंत। और अल-शाफ़ई ने अल-रिसाला (618) में कहा: इसे किसी ने भी रिवायत नहीं किया जिसकी हदीस किसी भी छोटी या बड़ी चीज़ में साबित हो। और इब्न अब्द अल-बर ने जामी बयान अल-इल्म पृष्ठ 495 में कहा: ये शब्द अल्लाह के रसूल ﷺ से उन लोगों के अनुसार सही साबित नहीं होते जो सही रिवायत और कमज़ोर रिवायत के बीच अंतर करना जानते हैं, और उन्होंने अब्दुर रहमान इब्न महदी से उनका यह कथन उद्धृत किया: ज़िंदीक़ों और खवारिजों ने उस हदीस को गढ़ा था।

٦٦ مقدمہ المصنف

اور ان کا قول: «يُوشِكُ رجلٌ شبعانُ» (عنقریب ایک آسودہ حال شخص...) الحدیث۔ وہ اس قول کے ذریعے ان سنتوں کی مخالفت سے ڈراتے ہیں جو انہوں نے (۱) جاری کی تھیں جن کا قرآن میں ذکر نہیں ہے، جیسا کہ خوارج اور روافض کا طریقہ تھا۔ کیونکہ انہوں نے قرآن کے ظاہر کو پکڑ لیا اور ان سنتوں کو چھوڑ دیا جن میں کتاب الٰہی کا بیان موجود تھا۔ انہوں نے کہا: چنانچہ وہ حیران ہوئے اور گمراہ ہو گئے۔ انہوں نے کہا: اور 'الاریکہ' سے مراد تخت ہے، اور کہا جاتا ہے: اسے اس وقت تک 'اریکہ' نہیں کہا جاتا جب تک وہ 'حجلہ' (خواب گاہ کے پردے) میں نہ ہو (۲)۔ انہوں نے کہا: اور 'الاریکہ' (۳) سے ان کی مراد وہ عیش و عشرت اور آرام پسند لوگ تھے، جنہوں نے گھروں کو لازم پکڑ لیا اور علم کو اس کے اصل مآخذ سے تلاش نہیں کیا۔

اور ان کا قول: «إلا أن يستغني عنها صاحبُها» (مگر یہ کہ اس کا مالک اس سے بے نیاز ہو جائے) کا مطلب ہے: کہ اس کا مالک اسے لینے والے کے لیے چھوڑ دے؛ اس سے بے نیازی کی بنا پر، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَكَفَرُوا وَتَوَلَّوا وَّاسْتَغْنَى اللَّهُ﴾ [التغابن: ٦]۔ (پس انہوں نے کفر کیا اور منہ موڑ لیا اور اللہ بے نیاز ہو گیا)۔ اس کا مطلب ہے: اللہ نے انہیں ان سے بے نیازی کی بنا پر چھوڑ دیا۔

اور ان کا قول: «فله أن يُعْقِبَهُم بمثل قِراه» (تو اسے حق ہے کہ وہ ان سے اپنی مہمانی کے برابر بدلہ لے لے)۔ یہ اس مجبور شخص کے بارے میں ہے جسے کھانا نہ ملے اور اسے اپنی جان کا ڈر ہو، تو اسے حق ہے کہ وہ ان کے مال سے اپنی مہمانی کے برابر لے لے اس مہمانی کے بدلے جس سے انہوں نے اسے محروم رکھا۔ اور «يُعْقِبَهُم» مشدد اور مخفف دونوں طرح مروی ہے، جس کا مادہ 'المعاقبہ' (بدلہ لینا) ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِنْ عَاقَبْتُمْ﴾ [النحل: ١٢٦]

یعنی: غلبہ تمہارا ہوا، تو تم نے ان سے غنیمت حاصل کی، اور اسی طرح اس شخص کے لیے جائز ہے کہ وہ ان کے اموال سے اپنی مہمانی کے بقدر حاصل کرے (٤)۔

انہوں نے کہا: اور اس حدیث میں اس بات کی دلیل ہے کہ حدیث کو قرآن پر پیش کرنے کی کوئی ضرورت نہیں ہے، کیونکہ جو کچھ رسول اللہ ﷺ سے ثابت ہو جائے وہ خود بذاتِ خود حجت ہے۔

انہوں نے کہا: رہی وہ بات جو بعض لوگوں نے روایت کی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جب تمہارے پاس کوئی حدیث آئے تو اسے اللہ کی کتاب پر پیش کرو، اگر وہ اس کے موافق ہو تو اسے لے لو، اور اگر وہ اس کے موافق نہ ہو تو اسے مسترد کر دو"، تو یہ ایک باطل حدیث ہے، جس کی کوئی اصل نہیں (٥)۔

---

(١) (د) میں ہے: بیتها۔ (٢) مختار الصحاح میں ہے: الحجلة - دو زبر کے ساتھ - دلہن کے پردوں میں سے ایک ہے، اور یہ وہ گھر (کمرہ) ہے جسے کپڑوں، بستروں اور پردوں سے سجایا جاتا ہے۔ (٣) معالم السنن ٤/ ٢٩٨ میں ہے: اور آپ کی مراد اس صفت کے حامل لوگ تھے۔ اور یہی زیادہ قرینِ قیاس ہے۔ (٤) ان کے قول «ویعقبهم یروی مشددا ومخففا» سے لے کر اس مقام تک، معالم میں موجود نہیں ہے۔ (٥) اس مقام تک یہ خطابی کا کلام معالم میں ہے، اور انہوں نے اس کے بعد ابن معین سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے کہ: یہ ایسی حدیث ہے جسے زندیقوں نے وضع کیا ہے۔ انتہیٰ۔ اور امام شافعی نے الرسالہ (٦١٨) میں فرمایا: اس حدیث کو کسی ایسے شخص نے روایت نہیں کیا جس کی حدیث کسی بھی چھوٹی یا بڑی بات میں ثابت ہو۔ اور ابن عبد البر نے جامع بیان العلم ص ٤٩٥ میں کہا: یہ الفاظ رسول اللہ ﷺ سے ان لوگوں کے نزدیک ثابت نہیں ہیں جو صحیح اور سقیم نقل کے درمیان تمیز کرنا جانتے ہیں، اور انہوں نے عبد الرحمن بن مہدی سے یہ قول نقل کیا: زندیقوں اور خوارج نے اس حدیث کو وضع کیا تھا۔

Chapter on Explaining the Book by the Sunnah 67

The clarification from him ﷺ is of two types: clarification for what is concise in the Book, such as his clarification of the five prayers, their timings, their prostrations and bowing, and the rest of their rulings; and his clarification of the amount of Zakat and its time, and what is to be taken from wealth; and his clarification of the rituals of Hajj. He ﷺ said when he performed Hajj with the people: "Take your rituals from me."(1) And he said: "Pray as you have seen me praying." Narrated by al-Bukhari(2).

Ibn al-Mubarak narrated from 'Imran bin Husayn that he said to a man: "You are a foolish man! Do you find Dhuhr in the Book of Allah as four [rak'ahs], with no loud recitation in it?!" Then he enumerated the prayer, Zakat, and the like to him, then said: "Do you find this explained in the Book of Allah?! Indeed, the Book of Allah the Almighty left this general, and indeed the Sunnah explains this."

Al-Awza'i(4) narrated from Hassan bin Atiyyah(5) who said: "The revelation used to descend upon the Messenger of Allah ﷺ, and Gabriel would bring him the Sunnah which explains that."

Sa'id bin Mansur(6) narrated: 'Isa bin Yunus told us, from al-Awza'i, from Makhul who said: "The Qur'an is more in need of the Sunnah than the Sunnah is of the Qur'an."

And through him from al-Awza'i, who said: Yahya bin Abi Kathir(7) said: "The Sunnah is a judge over the Book, and the Book is not a judge over the Sunnah." Al-Fadl bin Ziyad(8) said: I heard Abu Abdullah – meaning Ahmad bin Hanbal – and he was asked about this hadith which is narrated that the Sunnah is a judge over the Book,

(1) From his saying: "The clarification from him ﷺ is of two types..." up to this point, from the words of Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-Ilm pp. 494-495. The hadith was narrated by Ahmad in al-Musnad (14419), and Muslim (1297) from the hadith of Jabir with the wording: "So that you take your rituals," and it was narrated with the wording provided by the author by al-Bayhaqi in al-Sunan 5/125, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 7/272. (2) Sahih al-Bukhari (631) from the hadith of Malik bin al-Huwayrith, and it is in al-Musnad (20530). (3) In (m): a man. (4) Abd al-Rahman bin 'Amr, Abu 'Amr, the scholar of the people of Sham, died in the year (157 AH). Al-Siyar 7/107. (5) Al-Muharibi, their freedman, from Damascus, the jurist and worshiper, died after the year (120 AH). Al-Siyar 5/466. (6) Abu Uthman al-Khurasani, one of the Imams of Hadith, he has the book al-Sunan, died in the year (227 AH). Al-Siyar 10/586. (7) Abu Nasr al-Ta'i, their freedman, from al-Yamamah, the memorizer, died in

the year (129 AH). Al-Siyar 6/27. (8) Abu al-Abbas al-Qattan, the Baghdadi, one of the companions of Imam Ahmad, and he has excellent issues from him. Tabaqat al-Hanabilah by al-Nabulsi p. 185.

अध्याय: सुन्नत के द्वारा किताब (कुरान) की व्याख्या 67

नबी ﷺ की ओर से स्पष्टीकरण दो प्रकार का है: किताब में संक्षिप्त बातों का स्पष्टीकरण, जैसे कि पाँचों नमाजों का स्पष्टीकरण, उनके समय, उनके सजदे और रुकू और उनके बाकी नियम; और जकात की मात्रा और उसके समय का स्पष्टीकरण, और धन में से क्या लिया जाना चाहिए; और हज के अनुष्ठानों (मनासिक) का स्पष्टीकरण। आपने ﷺ ने लोगों के साथ हज करते समय फरमाया: "मुझसे अपने हज के तरीके सीख लो।"(1) और आपने फरमाया: "वैसे ही नमाज पढ़ो जैसे तुमने मुझे नमाज पढ़ते देखा है।" इसे बुखारी ने उद्धृत किया है(2)।

इब्न अल-मुबारक ने इमरान बिन हुसैन से वर्णन किया है कि उन्होंने एक व्यक्ति से कहा: "तुम एक मूर्ख व्यक्ति हो! क्या तुम्हें अल्लाह की किताब में ज़ुहर की नमाज चार (रकअत) मिलती है, जिसमें ऊँची आवाज़ में किरअत (पाठ) नहीं की जाती?!" फिर उन्होंने उसके सामने नमाज, जकात और इसी तरह की अन्य चीजों को गिनाया, फिर कहा: "क्या तुम्हें यह अल्लाह की किताब में विस्तार से मिलता है?! वास्तव में, अल्लाह तआला की किताब ने इसे संक्षेप में छोड़ दिया है, और सुन्नत इसकी व्याख्या करती है।"

अल-औज़ाई(4) ने हसन बिन अतिया(5) से वर्णन किया है, जिन्होंने कहा: "रसूलुल्लाह ﷺ पर वह्य (प्रकाशना) अवतरित होती थी, और जिब्रील सुन्नत के साथ उनके पास आते थे जो उसकी व्याख्या करती थी।"

सईद बिन मंसूर(6) ने वर्णन किया: हमसे ईसा बिन यूनुस ने बयान किया, अल-औज़ाई से, उन्होंने मकहूल से, जिन्होंने कहा: "कुरान को सुन्नत की उतनी ही जरूरत है जितनी सुन्नत को कुरान की।"

और उन्हीं से, अल-औज़ाई के माध्यम से, उन्होंने कहा: यहया बिन अबी कसीर(7) ने कहा: "सुन्नत किताब पर फैसला करने वाली है, और किताब सुन्नत पर फैसला करने वाली नहीं है।" अल-फज़्ल बिन ज़ियाद(8) ने कहा: मैंने अबू अब्दुल्लाह - यानी अहमद बिन हंबल - को सुना, उनसे इस हदीस के बारे में पूछा गया जो वर्णित है कि सुन्नत किताब पर फैसला करने वाली है,

(1) उनके इस कथन से: "नबी ﷺ की ओर से स्पष्टीकरण दो प्रकार का है..." यहाँ तक, इब्न अब्द अल-बर्र के शब्दों में 'जामे बयान अल-इल्म' पृ. 494 - 495। और हदीस को अहमद ने 'मुसनद' (14419) में, और मुस्लिम (1297) ने जाबिर की हदीस से इन शब्दों में उद्धृत किया है: "ताकि तुम अपने मनासिक सीख सको", और इसे लेखक द्वारा दिए गए शब्दों में अल-बैहकी ने 'अस-सुनन'

5/125 में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अत-तम्हीद' 7/272 में उद्धृत किया है। (2) सहीह अल-बुखारी (631) मलिक बिन अल-हुवैरिथ की हदीस से, और यह मुसनद (20530) में भी है। (3) (म) में: एक व्यक्ति। (4) अब्दुर्रहमान बिन अम्र, अबू अम्र, शाम के लोगों के विद्वान, वर्ष (157 हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार 7/107। (5) अल-मुहारिबी, उनके आजाद किए हुए गुलाम, दमिश्की, फकीह और इबादत गुज़ार, वर्ष (120 हिजरी) के बाद मृत्यु हुई। अस-सियार 5/466। (6) अबू उस्मान अल-खुरासानी, हदीस के इमामों में से एक, उनकी किताब 'अस-सुनन' है, वर्ष (227 हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार 10/586। (7) अबू नस्र अत-ताई, उनके आजाद किए हुए गुलाम, यमामी, हाफिज, वर्ष (129 हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार 6/27। (8) अबू अल-अब्बास अल-कत्तान, बगदादी, इमाम अहमद के साथियों में से एक, और उनके पास उनसे बेहतरीन मसले हैं। 'तबाकात अल-हनाबिला' नाबुलसी द्वारा, पृ. 185।

باب: سنت کے ذریعے کتاب (قرآن) کی وضاحت 67

پھر آپ ﷺ کی طرف سے بیان (وضاحت) دو طرح پر ہے: کتاب میں مجمل (مختصر) باتوں کا بیان، جیسے پانچ نمازوں کا بیان، ان کے اوقات، ان کے سجدے اور رکوع، اور ان کے باقی احکام کا بیان؛ اور زکوٰۃ کی مقدار اور اس کے وقت کا بیان، اور یہ کہ اموال میں سے کیا لیا جائے گا؛ اور مناسکِ حج کا بیان۔ آپ ﷺ نے جب لوگوں کے ساتھ حج کیا تو فرمایا: «خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُم» (مجھ سے اپنے حج کے طریقے سیکھ لو)(1)۔ اور فرمایا: «صَلُّوا كما رأيتموني أصلي» (نماز اس طرح پڑھو جیسے تم نے مجھے نماز پڑھتے دیکھا ہے)۔ اسے بخاری نے روایت کیا ہے(2)۔

اور ابن المبارک نے عمران بن حصین سے روایت کیا کہ انہوں نے ایک شخص سے کہا: "تم ایک بیوقوف آدمی ہو! کیا تم اللہ کی کتاب میں ظہر کی نماز چار (رکعت) پاتے ہو جس میں بلند آواز سے قرات نہیں کی جاتی؟!" پھر انہوں نے اس پر نماز، زکوٰۃ اور اس جیسی چیزوں کو گنا، پھر کہا: "کیا تم اسے اللہ کی کتاب میں مفصل پاتے ہو؟! بیشک اللہ تعالیٰ کی کتاب نے اسے مجمل رکھا ہے، اور سنت اس کی تفسیر کرتی ہے۔"

اور الاوزاعی(4) نے حسان بن عطیہ(5) سے روایت کیا، انہوں نے کہا: "رسول اللہ ﷺ پر وحی نازل ہوتی تھی، اور جبرئیل علیہ السلام آپ کے پاس وہ سنت لے کر حاضر ہوتے تھے جو اس کی تفسیر کرتی تھی۔"

اور سعید بن منصور(6) نے روایت کیا: ہمیں عیسیٰ بن یونس نے بیان کیا، الاوزاعی سے، انہوں نے مکحول سے، انہوں نے کہا: "قرآن کو سنت کی اتنی ہی ضرورت ہے جتنی سنت کو قرآن کی۔"

اور انہی سے الاوزاعی کے واسطے سے، انہوں نے کہا: یحییٰ بن ابی کثیر(7) نے کہا: "سنت کتاب پر فیصلہ کرنے والی (حاکم) ہے، اور کتاب سنت پر فیصلہ کرنے والی نہیں ہے۔" فضل بن زیاد(8) نے کہا: میں نے ابو عبداللہ - یعنی احمد بن حنبل - کو سنا، ان سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا گیا جو روایت کی جاتی ہے کہ سنت کتاب پر فیصلہ کرنے والی ہے،

(1) ان کے قول "پھر آپ ﷺ کی طرف سے بیان دو طرح پر ہے..." سے اس جگہ تک، ابن عبد البر کی کتاب 'جامع بیان العلم' ص 494 - 495 سے ماخوذ ہے۔ اور حدیث کو احمد نے 'المسند' (14419) میں، اور مسلم (1297) نے جابر کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «لتأخذوا مناسككم»، اور اسے مصنف نے جن الفاظ میں ذکر کیا ہے انہیں بیہقی نے 'السنن' 5/125 میں، اور ابن عبد البر نے 'التمہید' 7/272 میں روایت کیا ہے۔ (2) صحیح بخاری (631) مالک بن الحویرث کی حدیث سے، اور یہ مسند (20530) میں بھی ہے۔ (3) نسخہ (م) میں: ایک شخص (رجل)۔ (4) عبد الرحمن بن عمرو، ابو عمرو، اہل شام کے عالم، سن (157ھ) میں وفات پائی۔ السیر 7/107۔ (5) المحاربی، ان کے آزاد کردہ غلام، دمشقی، فقیہ عابد، سن (120ھ) کے بعد وفات پائی۔ السیر 5/466۔ (6) ابو عثمان الخراسانی، ائمہ حدیث میں سے ایک، ان کی کتاب 'السنن' ہے، سن (227ھ) میں وفات پائی۔ السیر 10/586۔ (7) ابو نصر الطائی، ان کے آزاد کردہ غلام، یمامی، حافظ، سن (129ھ) میں وفات پائی۔ السیر 6/27۔ (8) ابو العباس القطان، بغدادی، امام احمد کے شاگردوں میں سے ایک، اور ان کے پاس ان سے مروی بہترین مسائل ہیں۔ طبقات الحنابلہ از نابلسی ص 185۔

68 Author's Introduction

He said: I do not dare to say this, but I say: The Sunnah explains the Book and clarifies it (1). Another clarification: It is an addition to the ruling of the Book, such as the prohibition of marrying a woman along with her paternal aunt and maternal aunt, the prohibition of domestic donkeys, every predator with fangs, and judging by an oath along with a witness, and other things, as will be explained, God willing.

Chapter on the method of learning and understanding the Book of Allah Almighty, and the Sunnah of His Prophet ﷺ, and what has been mentioned that it was easy for those who preceded to act upon it without memorizing it.

Abu 'Amr ad-Dani (2) mentioned in his book 'al-Bayan' with its chain of narrators, from 'Uthman, Ibn Mas'ud, and Ubayy, that the Messenger of Allah ﷺ used to teach them ten [verses], and they would not move on to another ten until they had learned what was in them of action, so he taught us (3) the Quran and action all together (4). 'Abd ar-Razzaq mentioned, from Ma'mar, from 'Ata' ibn al-Sa'ib, from Abu 'Abd ar-Rahman al-Sulami, who said: When we learned ten verses of the Quran, we would not learn the ten after them until we knew its lawful and unlawful, its commands and prohibitions (5). And in 'Muwatta' Malik: It reached him that 'Abd Allah ibn 'Umar stayed on Surah al-Baqarah for eight years learning it (6). Abu Bakr Ahmad ibn 'Ali ibn Thabit al-Hafiz (7) mentioned in his book named (8): "Names of those who...

---

(1) From his saying: Ibn al-Mubarak narrated from 'Imran ibn Husayn... to this point, from the words of Ibn 'Abd al-Barr in 'Jami' Bayan al-'Ilm' pp. 495-496. (2) He is 'Uthman ibn Sa'id ibn 'Uthman al-Umawi, their client, Andalusian, then Qurtubi then Dani, to whom the ultimate authority in the science of recitations ends, author of 'at-Taysir' and 'Jami' al-Bayan' and others. He died in the year (444 AH). Al-Siyar 18/77. (3) In (Z) and (Zha): So we learned. (4) Al-Hakim in 'al-Mustadrak' 1/557, and al-Bayhaqi in 'Shu'ab al-Iman' (1953) narrated from Ibn Mas'ud who said: When we learned ten verses of the Quran from the Prophet ﷺ, we would not learn from the ten revealed after them until we learned what was in them. Al-Hakim graded it authentic and al-Dhahabi agreed with him. (5) Musannaf 'Abd ar-Razzaq (6027). (6) Al-Muwatta 1/205. (7) He is al-Khatib al-Baghdadi, and his mentioned book is 'ar-Ruwat 'an Malik', mentioned by al-Dhahabi in 'al-Siyar' 18/290. (8) In the manuscripts: 'Named in mentioning', and what is established is from (M).

68 लेखक की प्रस्तावना

उन्होंने कहा: मैं यह कहने की हिम्मत नहीं करता, लेकिन मैं कहता हूँ: सुन्नत किताब (कुरान) की व्याख्या और स्पष्टीकरण करती है (1)। एक और स्पष्टीकरण: यह किताब के हुक्म में इज़ाफ़ा (वृद्धि) है, जैसे किसी महिला का उसकी बुआ और मौसी के साथ निकाह करने की मनाही, घरेलू गधों की मनाही, और हर चीरने-फाड़ने वाले दांत वाले जानवर की मनाही, और गवाह के साथ कसम के जरिए फैसला करना, और इसके अलावा अन्य चीजें, जैसा कि अल्लाह ने चाहा तो आगे स्पष्ट किया जाएगा।

अध्याय: अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब और उसके नबी ﷺ की सुन्नत को सीखने और समझने का तरीका, और वह जो यह बताता है कि यह उन लोगों के लिए आसान था जो इसे याद किए बिना इस पर अमल करने में आगे बढ़े।

अबू अम्र अद-दानी (2) ने अपनी किताब 'अल-बयान' में अपनी सनद (श्रृंखला) के साथ, उस्मान, इब्न मसूद और उबैय से उल्लेख किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ उन्हें दस (आयतें) पढ़ाते थे, और वे अगली दस आयतों तक तब तक नहीं जाते थे जब तक कि वे उनमें मौजूद अमल को नहीं सीख लेते थे, तो उन्होंने हमें (3) कुरान और अमल दोनों एक साथ सिखाए (4)। अब्द अल-रज्जाक ने मा'मर से, उन्होंने अता बिन अल-साइब से, उन्होंने अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: जब हम कुरान की दस आयतें सीखते थे, तो हम अगली दस तब तक नहीं सीखते थे जब तक कि हम उसके हलाल और हराम, उसके आदेशों और निषेधों को नहीं जान लेते थे (5)। और 'मुवत्ता' मलिक में है: उन्हें यह खबर पहुँची कि अब्दुल्ला इब्न उमर सूरह अल-बकराह पर आठ साल तक रहे उसे सीखते हुए (6)। अबू बक्र अहमद बिन अली बिन साबित अल-हाफ़िज़ (7) ने अपनी किताब में उल्लेख किया है जिसका नाम (8) है: "उन लोगों के नाम जिन्होंने...

---

(1) उनकी बात से: इब्न अल-मुबारक ने इमरान बिन हुसैन से रिवायत की... इस स्थान तक, इब्न अब्द अल-बर्र के शब्दों से 'जामे बयान अल-इल्म' पृ. 495-496 में। (2) वह उस्मान बिन सईद बिन उस्मान अल-उमवी हैं, जो उनके आजाद किए गए गुलाम (मौला), अंडालूसी, फिर कुर्तुबी फिर दानी थे, उन पर किरात (पाठ) के विज्ञान का अंत होता है, 'तयसीर' और 'जामे अल-बयान' आदि के लेखक। वर्ष (444 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 18/77। (3) (ज़) और (ज़ा) में: तो हमने सीखा। (4) अल-हाकिम ने 'अल-मुस्तदरक' 1/557 में, और अल-बैहकी ने 'शुअब अल-ईमान' (1953) में इब्न मसूद से उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: जब हम नबी ﷺ से कुरान की दस आयतें सीखते थे, तो हम उनके

बाद नाजिल हुई दस आयतों से तब तक नहीं सीखते थे जब तक कि हम उनमें मौजूद चीजों को नहीं सीख लेते थे। अल-हाकिम ने इसे सही बताया और अल-ज़हाबी ने उनका समर्थन किया। (5) मुसन्नफ अब्द अल-रज्जाक (6027)। (6) अल-मुवत्ता 1/205। (7) वह खतीब अल-बगदादी हैं, और उनकी उल्लेखित पुस्तक 'अर-रुवात अन मलिक' है, जिसका उल्लेख अल-ज़हाबी ने 'अल-सियार' 18/290 में किया है। (8) हस्तलिखित प्रतियों में: 'जिक्र में नामित', और जो स्थापित है वह (म) से है।

٦٨ مقدمة المصنف

تو انہوں نے کہا: میں اس پر جرات نہیں کرتا کہ یہ کہوں، لیکن میں کہتا ہوں: بے شک سنت کتاب کی تفسیر اور اس کی وضاحت کرتی ہے (١)۔ اور ایک دوسرا بیان: اور وہ کتاب کے حکم پر اضافہ ہے، جیسے عورت کا اس کی پھوپھی اور خالہ کے ساتھ نکاح کی تحریم، گھریلو گدھوں کی تحریم، اور ہر کچلی والے درندے کی تحریم، اور گواہ کے ساتھ قسم پر فیصلہ کرنا، اور اس کے علاوہ دیگر امور، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ آگے بیان آئے گا۔

باب: اللہ تعالیٰ کی کتاب اور اس کے نبی ﷺ کی سنت کو سیکھنے اور سمجھنے کا طریقہ، اور اس کے بارے میں جو وارد ہوا کہ یہ ان لوگوں پر آسان ہو گیا جو اس کے حفظ کرنے سے پہلے اس پر عمل کرنے میں سبقت لے گئے۔

ابو عمرو الدانی (٢) نے اپنی کتاب «البیان» میں اپنی سند کے ساتھ، عثمان، ابن مسعود اور ابی سے ذکر کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ انہیں دس آیات پڑھاتے تھے، تو وہ اگلی دس آیات کی طرف نہیں بڑھتے تھے یہاں تک کہ وہ ان میں موجود عمل کو سیکھ لیتے۔ پس انہوں نے ہمیں (٣) قرآن اور عمل دونوں اک ساتھ سکھائے (٤)۔ اور عبد الرزاق نے معمر سے، انہوں نے عطا بن السائب سے، انہوں نے ابو عبد الرحمن السلمی سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہم جب قرآن کی دس آیات سیکھتے تھے، تو ہم ان کے بعد والی دس نہیں سیکھتے تھے یہاں تک کہ ہم اس کے حلال و حرام اور اس کے امر و نہی کو جان لیتے (٥)۔ اور مالک کی «موطأ» میں ہے: انہیں یہ خبر پہنچی کہ عبد اللہ بن عمر سورہ بقرہ پر آٹھ سال ٹھہرے رہے اسے سیکھنے کے لیے (٦)۔ اور ابو بکر احمد بن علی بن ثابت الحافظ (٧) نے اپنی کتاب مسمی (٨) میں ذکر کیا ہے: «ان لوگوں کے نام جنہوں نے...

(۱) ان کے قول سے: اور ابن المبارک نے عمران بن حصین سے روایت کیا... اس جگہ تک، ابن عبد البر کے کلام سے 'جامع بیان العلم' ص ۴۹۵ - ۴۹۶ میں۔ (۲) وہ عثمان بن سعید بن عثمان الاموی ان کے مولیٰ ہیں، اندلسی، پھر قرطبی پھر دانی، ان پر علم قراءات کی انتہا ہوتی ہے، التیسیر اور جامع البیان وغیرہ کے مصنف ہیں۔ سن (۴۴۴ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۷۷/۱۸۔ (۳) (ز) اور (ظ) میں: فتعلمنا (تو ہم نے سیکھا)۔ (۴) حاکم نے المستدرک ۵۵۷/۱ میں، اور بیہقی نے شعب الایمان (۱۹۵۳) میں ابن مسعود سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جب ہم نبی ﷺ سے قرآن کی دس آیات سیکھتے تھے تو ان کے بعد نازل ہونے والی دس آیات سے نہیں سیکھتے تھے جب تک کہ ہم ان میں موجود باتوں کو نہ سیکھ لیتے۔ حاکم نے اسے صحیح قرار دیا اور ذہبی نے ان کی موافقت کی۔ (۵) مصنف عبد الرزاق (٦٠٢٧)۔ (۶) الموطأ ۲۰۵/۱۔ (۷) وہ خطیب بغدادی ہیں، اور ان کی مذکورہ کتاب «الرواة عن مالك» ہے، ذہبی نے اس کا ذکر السیر ۲۹۰/۱۸ میں کیا ہے۔ (۸) خطی نسخوں میں: 'المسمی فی ذکر'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

How to Learn and Understand the Book of Allah Almighty 69

Narrated on the authority of Malik: from Mirdas bin Muhammad Abu Bilal al-Ash'ari (1) who said: Malik told us, on the authority of Nafi', from Ibn 'Umar who said: 'Umar learned Surat al-Baqarah in twelve years, and when he finished it, he slaughtered a camel (2).

Abu Bakr al-Anbari mentioned: Muhammad bin Shahriyar told me, Hussain bin al-Aswad (3) told us, 'Ubaidullah bin Musa told us, on the authority of Ziyad bin Abi Muslim Abu 'Umar (4), on the authority of Ziyad bin Makhraq who said: Abdullah bin Mas'ud said: It was difficult for us to memorize the Quran (5), but it was easy for us to act upon it. Indeed, those after us will find it easy to memorize the Quran, but difficult to act upon it.

Ibrahim bin Musa told us, Yusuf bin Musa told us, Al-Fadl bin Dukain told us, Ismail bin Ibrahim bin al-Muhajir told us, on the authority of his father, on the authority of Mujahid, from Ibn 'Umar who said: The virtuous among the companions of the Messenger of Allah ﷺ in the beginning of this nation would only memorize a Surah or so of the Quran, but they were granted the ability to act upon the Quran. Indeed, the latter part of this nation reads the Quran, including children and non-Arabs (6), but they are not granted the ability to act upon it (7).

Hassan bin Abdul Wahab Abu Muhammad bin Abi al-Anbar told me, Abu Bakr bin Hammad al-Muqri told us, saying: I heard Khalaf bin Hisham al-Bazzar saying: I do not think of the Quran except as a loan in our hands. This is because we narrated that 'Umar bin al-Khattab memorized Al-Baqarah in ten-odd years, and when he memorized it, he slaughtered a camel as a thanks to Allah. Yet, a boy in our time sits before me and recites a third of the Quran without missing a single letter. So, I do not consider the Quran except as a loan in our hands.

(1) Mentioned by al-Dhahabi in Mizan al-I'tidal 4/507, and he said: al-Daraqutni weakened him. (2) Also narrated by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (1957). (3) He is al-Husayn bin Ali bin al-Aswad, attributed to his grandfather. Al-Hafiz said in al-Taqrib: Truthful but makes many mistakes. (4) In the manuscripts and (M): Abu 'Amr. The correction is from Tahdhib al-Kamal; he is Ziyad bin Muslim or Ibn Abi Muslim Abu 'Umar al-Farra' al-Basri, truthful with some weakness. (5) In (M): the words of the Quran. (6) In (M): and the blind. (7) Narrated by al-Ajurri in Akhlaq Hamalat al-Quran (35). Ismail bin Ibrahim bin al-Muhajir and his father are weak.

अल्लाह तआला की किताब को सीखने और समझने का तरीका ६९

मालिक से रिवायत है: मिरदास बिन मुहम्मद अबू बिलाल अल-अशअरी (१) से, उन्होंने कहा: हमें मालिक ने नाफ़े से, उन्होंने इब्न उमर से रिवायत की कि उन्होंने कहा: उमर ने बारह साल में सूरह अल-बक़रा सीखी, और जब उन्होंने इसे पूरा किया, तो एक ऊँट ज़बह किया (२)।

अबू बक्र अल-अम्बारी ने उल्लेख किया: मुझे मुहम्मद बिन शहरयार ने बताया, हमसे हुसैन बिन अल-असवद (३) ने बयान किया, हमसे उबैदुल्लाह बिन मूसा ने ज़ियाद बिन अबी मुस्लिम अबू उमर (४) से, उन्होंने ज़ियाद बिन मख़राक़ से रिवायत की, उन्होंने कहा: अब्दुल्लाह बिन मसूद ने कहा: हमारे लिए क़ुरआन को याद करना कठिन था (५), और उस पर अमल करना हमारे लिए आसान था, और बेशक हमारे बाद आने वालों के लिए क़ुरआन को याद करना आसान होगा, और उस पर अमल करना उनके लिए कठिन होगा।

हमसे इब्राहीम बिन मूसा ने बयान किया, हमसे युसुफ बिन मूसा ने बयान किया, हमसे अल-फ़ज़ल बिन दुकैयिन ने बयान किया, हमसे इसमाईल बिन इब्राहीम बिन अल-मुहाजिर ने अपने पिता से, उन्होंने मुजाहिद से, उन्होंने इब्न उमर से रिवायत की कि उन्होंने कहा: रसूलुल्लाह ﷺ के सहाबा में से इस उम्मत के शुरुआती दौर के फ़ाज़िल लोग क़ुरआन की सिर्फ एक सूरह या उसके जैसा ही याद करते थे, लेकिन उन्हें क़ुरआन पर अमल करने की तौफ़ीक़ दी गई थी। और बेशक इस उम्मत के आखिरी लोग क़ुरआन पढ़ेंगे, जिनमें बच्चे और गैर-अरब (६) भी शामिल होंगे, लेकिन उन्हें उस पर अमल करने की तौफ़ीक़ नहीं दी जाएगी (७)।

मुझसे हसन बिन अब्दुल वहाब अबू मुहम्मद बिन अबी अल-अम्बर ने बयान किया, हमसे अबू बक्र बिन हम्माद अल-मुक़री ने बयान किया, उन्होंने कहा: मैंने खलफ़ बिन हिशाम अल-बज़्ज़ार को यह कहते हुए सुना: मैं क़ुरआन को अपने हाथों में केवल एक अमानत (उधार) ही समझता हूँ। ऐसा इसलिए क्योंकि हमने रिवायत की है कि उमर बिन अल-खत्ताब ने सूरह अल-बक़रा को दस से अधिक वर्षों में याद किया, और जब उन्होंने इसे याद कर लिया, तो अल्लाह का शुक्र अदा करने के लिए एक ऊँट ज़बह किया। जबकि हमारे ज़माने में एक लड़का मेरे सामने बैठता है और क़ुरआन का एक तिहाई हिस्सा पढ़ता है, जिसमें से एक हर्फ़ भी नहीं छूटता। तो मैं क़ुरआन को अपने हाथों में केवल एक अमानत ही समझता हूँ।

(१) अज़-ज़हबी ने मीज़ान अल-इतिदाल ४/५०७ में इसका उल्लेख किया है और कहा: अद-दारक़ुतनी ने उन्हें कमज़ोर बताया है। (२) इसे अल-बैहक़ी ने शुअब अल-ईमान (१९५७) में भी निकाला है। (३) वह हुसैन बिन अली बिन अल-असवद हैं, जिनका नाम उनके दादा के नाम पर रखा गया है। अल-हाफ़िज़ ने अत-तकरीब में कहा: वे सच्चे हैं लेकिन बहुत गलतियाँ करते हैं। (४) पांडुलिपियों और (एम) में: अबू अम्र। तहज़ीब अल-कमाल से सुधार किया गया है, और वे ज़ियाद बिन मुस्लिम या इब्न अबी मुस्लिम अबू उमर अल-फ़र्रा अल-बसरी हैं, सच्चे हैं लेकिन कुछ कमज़ोर हैं। (५) (एम) में: क़ुरआन के शब्द। (६) (एम) में: और अंधा। (७) इसे अल-आजुर्री ने अख़लाक़ हमलात अल-क़ुरआन (३५) में निकाला है। इसमाईल बिन इब्राहीम बिन अल-मुहाजिर और उनके पिता कमज़ोर हैं।

اللہ تعالیٰ کی کتاب کے ساتھ سیکھنے اور سمجھنے کا طریقہ ۶۹

امام مالک سے روایت ہے: مرداس بن محمد ابو بلال الاشعری (۱) سے، انہوں نے کہا: ہمیں مالک نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: عمر نے بارہ سال میں سورہ بقرہ سیکھی، اور جب اسے مکمل کیا تو ایک اونٹ ذبح کیا (۲)۔

اور ابوبکر الانباری نے ذکر کیا: مجھ سے محمد بن شہریار نے بیان کیا، ہم سے حسین بن الاسود (۳) نے، ہم سے عبید اللہ بن موسیٰ نے زیاد بن ابی مسلم ابو عمر (۴) سے، انہوں نے زیاد بن مخراق سے روایت کی، انہوں نے کہا: عبداللہ بن مسعود نے فرمایا: ہم پر قرآن کا حفظ کرنا مشکل تھا (۵)، اور اس پر عمل کرنا ہم پر آسان تھا، اور یقیناً ہمارے بعد آنے والوں کے لیے قرآن کا حفظ آسان ہوگا، اور اس پر عمل کرنا ان کے لیے مشکل ہوگا۔

ہم سے ابراہیم بن موسیٰ نے بیان کیا، ہم سے یوسف بن موسیٰ نے بیان کیا، ہم سے الفضل بن دکین نے بیان کرد، ہم سے اسماعیل بن ابراہیم بن المہاجر نے اپنے والد سے، انہوں نے مجاہد سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: اس امت کے ابتدائی دور میں رسول اللہ ﷺ کے صحابہ میں سے فضیلت والے لوگ قرآن کی صرف ایک سورہ یا اس کے برابر یاد کرتے تھے, لیکن انہیں قرآن پر عمل کرنے کی توفیق دی گئی تھی۔ اور یقیناً اس امت کے آخری لوگ قرآن پڑھیں گے، جن میں بچے اور عجمی (۶) بھی ہوں گے، لیکن انہیں اس پر عمل کرنے کی توفیق نہیں دی جائے گی (۷)۔

مجھ سے حسن بن عبدالوہاب ابو محمد بن ابی العنبر نے بیان کیا، ہم سے ابوبکر بن حماد المقری نے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے خلف بن ہشام البزار کو یہ کہتے ہوئے سنا: میں قرآن کو اپنے

ہاتھوں میں صرف ایک عاریت (ادھار) ہی سمجھتا ہوں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ ہم نے روایت کی ہے کہ عمر بن الخطاب نے دس سے زائد سالوں میں سورہ بقرہ حفظ کی، اور جب اسے حفظ کر لیا تو اللہ کے شکر کے طور پر ایک اونٹ ذبح کیا۔ جبکہ ہمارے زمانے میں ایک لڑکا میرے سامنے بیٹھتا ہے اور قرآن کا ایک تہائی حصہ پڑھتا ہے، جس میں سے ایک حرف بھی نہیں گرتا۔ تو میں قرآن کو اپنے ہاتھوں میں صرف ایک عاریت ہی سمجھتا ہوں۔

(۱) الذہبی نے میزان الاعتدال ۵۰۷/۴ میں اس کا ذکر کیا اور کہا: دارقطنی نے اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (۲) اسے بیہقی نے شعب الایمان (۱۹۵۷) میں بھی روایت کیا ہے۔ (۳) وہ حسین بن علی بن الاسود ہیں، انہیں ان کے دادا کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ حافظ نے التقریب میں کہا: سچے ہیں لیکن بہت غلطیاں کرتے ہیں۔ (۴) نسخوں اور (م) میں: ابوعمرو۔ تہذیب الکمال سے تصحیح کی گئی ہے، اور وہ زیاد بن مسلم یا ابن ابی مسلم ابو عمر الفراء البصری ہیں، سچے ہیں ان میں کچھ کمزوری ہے۔ (۵) (م) میں: قرآن کے الفاظ (۶) (م) میں: اور اندھا۔ (۷) اسے الآجری نے اخلاق حملۃ القرآن (۳۵) میں روایت کیا ہے۔ اسماعیل بن ابراہیم بن المہاجر اور ان کے والد ضعیف ہیں۔

70 Author's Introduction The people of knowledge in Hadith said: A student of Hadith should not limit himself to merely hearing and writing down Hadiths without knowing and understanding them, for he would have exhausted himself without gaining any significant benefit. His memorization of Hadiths should be gradual, bit by bit over nights and days. Among those from whom this was reported among the Hadith memorizers: Shu'bah, Ibn 'Ulayyah (1), and Ma'mar (2). Ma'mar said: I heard Al-Zuhri (3) saying: "Whoever seeks knowledge all at once, loses it all at once; knowledge is only attained one Hadith or two at a time" (4), and Allah knows best. Mu'adh ibn Jabal said: "Learn whatever you wish to learn, but Allah will not reward you for your knowledge until you act upon it" (5). Ibn Abd al-Barr said: A statement similar to Mu'adh's was narrated from the Prophet ﷺ from the narration of Abbad ibn Abd al-Samad [from Anas]. It contains an addition: "Verily, the concern of scholars is understanding (6), while the concern of fools is narration." It was also narrated as a saying of a Companion (Mawquf), which is more appropriate than narrating it as a Prophetic saying (Marfu'), and Abbad ibn Abd al-Samad is not among those whose narration is used as evidence (7). And the poet spoke well in his verses regarding the virtue of knowledge and the honor of the Mighty Book (the Quran) and the radiant Sunnah, saying (8): Indeed, the sciences, no matter how great their beauties, Their fruit is that by which faith has become obligatory. It is the Mighty Book, Allah preserves it, And after that is knowledge that relieves distress.

(1) He is Isma'il ibn Ibrahim, Abu Bishr al-Kufi, the Hadith master, and 'Ulayyah was his mother. He died in the year 193 AH. Siyar 9/107. (2) Ibn Rashid, Abu Urwah, al-Azdi, settled in Yemen, the Hadith master, died in the year 153 AH. Siyar 7/5. (3) He is Muhammad ibn Muslim ibn Shihab, Abu Bakr al-Qurashi, the Hadith master of his time, died in the year 124 AH. Siyar 5/326. (4) Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi (449)..(453), and Jami' Bayan al-Ilm p. 138. (5) Narrated by Ibn al-Mubarak in al-Zuhd (62), al-Darimi (260), Abu Nu'aym in al-Hilyah 1/236, and Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-Ilm p. 244. (6) In Jami' Bayan al-Ilm p. 245: preservation/retention. (7) Jami' Bayan al-Ilm p. 245, and what is between brackets is an addition from it. Abbad ibn Abd al-Samad; al-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 2/369: he is weak, and he quoted al-Shafi'i saying about him: he is a rejecter of Hadith (munkar al-hadith), and he mentioned from Ibn Hibban that he had a manuscript from Anas, most of which was fabricated. (8) His saying: "So he said," from (Zha').

70 लेखक की प्रस्तावना हदीस के विद्वानों ने कहा: हदीस के छात्र के लिए यह उचित नहीं है कि वह हदीस को सुनने और लिखने तक ही सीमित रहे, बिना उसे जाने और समझे, अन्यथा वह बिना किसी बड़े लाभ के खुद को थका देगा। उसे हदीस को धीरे-धीरे, दिन-रात थोड़ा-थोड़ा करके याद करना चाहिए। हदीस याद करने वालों में से जिनसे यह बात वर्णित है: शुअबा, इब्न उलय्या (1), और माअमर (2)। माअमर ने कहा: मैंने अल-ज़ुहरी (3) को कहते सुना: "जो कोई एक साथ सारा ज्ञान प्राप्त करना चाहता है, वह उसे एक साथ ही खो देता है; ज्ञान तो बस एक या दो हदीस करके ही प्राप्त होता है" (4), और अल्लाह बेहतर जानता है। मुआज़ इब्न जबल ने कहा: "तुम जो चाहो सीख लो, लेकिन अल्लाह तुम्हें तुम्हारे ज्ञान के लिए तब तक प्रतिफल नहीं देगा जब तक तुम उस पर अमल न करो" (5)। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: मुआज़ के कथन जैसा ही पैगंबर ﷺ से अब्बाद बिन अब्द अल-समद की रिवायत [अनस से] वर्णित है। इसमें यह अतिरिक्त बात है: "निश्चित रूप से विद्वानों की चिंता समझ (6) होती है, जबकि मूर्खों की चिंता केवल वर्णन करना होती है।" इसे एक सहाबी के कथन (मौक़ूफ़) के रूप में भी वर्णित किया गया है, जो इसे पैगंबर के कथन (मरफ़ू) के रूप में वर्णित करने से अधिक उपयुक्त है, और अब्बाद बिन अब्द अल-समद उन लोगों में से नहीं हैं जिनके वर्णन को प्रमाण के रूप में उपयोग किया जाए (7)। और कवि ने ज्ञान के गुणों और महान पुस्तक (क़ुरान) और उज्ज्वल सुन्नत के सम्मान में अपनी पंक्तियों में बहुत अच्छा कहा है (8): वास्तव में विज्ञान, चाहे उनकी सुंदरता कितनी भी महान क्यों न हो, उनका फल वह है जिसके द्वारा विश्वास अनिवार्य हो गया है। वह महान पुस्तक (क़ुरान) है, अल्लाह इसकी रक्षा करता है, और उसके बाद वह ज्ञान है जो दुखों को दूर करता है।

(1) वह इस्माइल बिन इब्राहिम, अबू बिश्र अल-कूफ़ी, हदीस के हाफ़िज़ हैं, और उलय्या उनकी माँ का नाम था। उनकी मृत्यु वर्ष 193 हिजरी में हुई। सियार 9/107। (2) इब्न राशिद, अबू उरवाह, अल-अज़्दी, यमन के निवासी, हाफ़िज़, वर्ष 153 हिजरी में मृत्यु हुई। सियार 7/5। (3) वह मुहम्मद बिन मुस्लिम बिन शिहाब, अबू बक्र अल-क़ुरैशी हैं, अपने समय के हाफ़िज़, वर्ष 124 हिजरी में मृत्यु हुई। सियार 5/326। (4) अल-जामी ली-अखलाक़ अल-रावी (449)..(453), और जामी बयान अल-इल्म पृष्ठ 138। (5) इसे इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद (62) में, अल-दारिमी (260), अबू नुअैम ने अल-हिलया 1/236 में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने जामी बयान अल-इल्म पृष्ठ 244 में उद्धृत किया है। (6) जामी बयान अल-इल्म पृष्ठ 245 में: संरक्षण/धारण। (7) जामी बयान अल-इल्म पृष्ठ 245, और जो कोष्ठक के बीच है वह उससे एक जोड़ है। अब्बाद बिन अब्द अल-समद; अल-ज़हबी ने मिज़ान अल-

इतिदाल 2/369 में कहा: वह कमज़ोर (वाहि) है, और उन्होंने अल-शफ़ीई से उनके बारे में यह कहते हुए उद्धृत किया: वह हदीस को नकारने वाला (मुनकर अल-हदीस) है, और उन्होंने इब्न हिब्बान से उल्लेख किया कि उनके पास अनस से एक पांडुलिपि थी, जिसका अधिकांश हिस्सा मनगढ़ंत था। (8) उनका कहना: "तो उन्होंने कहा," (ज़ै) से।

۷۰ مقدمہ المصنف اور اہل علم حدیث نے کہا: طالب حدیث کے لیے یہ مناسب نہیں کہ وہ حدیث کو صرف سننے اور لکھنے تک ہی محدود رہے، اسے جانے اور سمجھے بغیر، ورنہ وہ کسی بڑے فائدے کے حصول کے بغیر خود کو تھکا دے گا۔ اسے چاہیے کہ وہ حدیث کو آہستہ آہستہ، راتوں اور دنوں کے ساتھ تھوڑا تھوڑا کر کے حفظ کرے۔ اور جن حفاظِ حدیث سے یہ بات مروی ہے ان میں شعبہ، ابن علیہ (۱)، اور معمر (۲) شامل ہیں۔ معمر نے کہا: میں نے زہری (۳) کو فرماتے سنا: "جس نے علم کو ایک ساتھ طلب کیا، اس نے اسے ایک ساتھ ہی کھو دیا، اور علم تو بس ایک دو حدیثیں کر کے ہی حاصل ہوتا ہے" (٤)، واللہ اعلم۔ اور معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "تم جو چاہو علم سیکھ لو، اللہ تمہیں تمہارے علم پر اس وقت تک اجر نہیں دے گا جب تک تم اس پر عمل نہ کرو" (٥)۔ اور ابن عبد البر نے کہا: نبی کریم ﷺ سے معاذ کے قول جیسی بات عباد بن عبد الصمد [از انس] کی روایت سے مروی ہے۔ اس میں یہ اضافہ ہے: "بے شک علماء کی فکر سمجھ بوجھ (٦) ہوتی ہے، جبکہ بیوقوفوں کی فکر محض روایت کرنا ہوتی ہے۔" اور یہ موقوفاً بھی مروی ہے، جو کہ اسے مرفوعاً روایت کرنے سے زیادہ بہتر ہے، اور عباد بن عبد الصمد ان لوگوں میں سے نہیں جن سے احتجاج (دلیل) کیا جائے (۷)۔ اور یقیناً کہنے والے نے علم کی فضیلت اور کتابِ عزیز اور سنتِ غراء کے شرف میں اپنے اشعار میں بہت خوب کہا ہے (۸): بے شک علوم، اگرچہ ان کی خوبیاں کتنی ہی بڑی کیوں نہ ہوں، ان کا ثمر وہ ہے جس سے ایمان واجب ہوا ہے۔ وہ کتابِ عزیز ہے، اللہ اس کی حفاظت فرماتا ہے، اور اس کے بعد وہ علم ہے جو پریشانیوں کو دور کرتا ہے۔

(۱) وہ اسماعیل بن ابراہیم، ابو بشر الکوفی، حافظ ہیں، اور علیہ ان کی والدہ تھیں۔ سن ۱۹۳ھ میں وفات پائی۔ السیر ۹/۱۰۷۔ (۲) ابن راشد، ابو عروہ، الازدی، یمن کے مقیم، حافظ، سن ۱۵۳ھ میں

وفات پائی۔ السیر ۷/۵۔ (۳) وہ محمد بن مسلم بن شہاب، ابو بکر القرشی ہیں، اپنے زمانے کے حافظ، سن ۱۲٤ھ میں وفات پائی۔ السیر ۵/۳۲٦۔ (٤) الجامع لاخلاق الراوی (٤٤۹)..(٤۵۳)، اور جامع بیان العلم ص ۱۳۸۔ (۵) اسے ابن المبارک نے الزہد (٦۲) میں، الدارمی (۲٦۰)، ابو نعیم نے الحلیہ ۱/۲۳٦ میں، اور ابن عبد البر نے جامع بیان العلم ص ۲٤٤ میں روایت کیا ہے۔ (٦) جامع بیان العلم ص ۲٤۵ میں: الوعایہ (یاد رکھنا/حفاظت کرنا)۔ (۷) جامع بیان العلم ص ۲٤۵، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے اضافہ ہے۔ عباد بن عبد الصمد؛ الذہبی نے میزان الاعتدال ۲/۳٦۹ میں کہا: وہ کمزور ہے، اور انہوں نے الشافعی سے ان کے بارے میں قول نقل کیا: وہ منکر الحدیث ہے، اور انہوں نے ابن حبان سے ذکر کیا کہ ان کے پاس انس سے ایک نسخہ تھا جس کا اکثر حصہ من گھڑت تھا۔ (۸) ان کا قول: "فقال"، (ظ) سے ہے۔

71 | Meaning of the Seven Modes (Ahruf)

So know that, for the Hadith of the Chosen One (Prophet) contains The light of Prophethood; it established the Law and refined manners. Beyond this, there are sciences with no end, So choose for yourself, O seeker of knowledge, what you prefer. Knowledge is a treasure you find in its mines, O student, search and examine the books. Recite the Book of Allah with understanding; in it are found All sciences—ponder it and you will see wonders. Read the Hadith of the Chosen One and you will be guided, and ask (1) Your Lord for whatever you desire; He will fulfill your needs. Whoever tastes the flavor of religious knowledge will be delighted by it; Whenever he gains more of it, he exclaims in joy.

Chapter: The meaning of the Prophet's ﷺ saying: "Indeed, this Qur'an was revealed in seven modes (ahruf), so recite what is easy of it."

Muslim narrated from Ubayy ibn Ka'b that the Prophet ﷺ was at the pond of Bani Ghifar when Jibril (Gabriel), peace be upon him, came to him and said: "Indeed, Allah commands you that your nation recite the Qur'an in one mode (harf)." He replied: "I ask Allah for His pardon and forgiveness, for my nation cannot bear that." Then he came a second time and said: "Indeed, Allah commands you that your nation recite the Qur'an in two modes." He replied: "I ask Allah for His pardon and forgiveness, for my nation cannot bear that." Then he came a third time and said: "Indeed, Allah commands you that your nation recite the Qur'an in three modes." He replied: "I ask Allah for His pardon and forgiveness, for my nation cannot bear that." Then he came a fourth time and said: "Indeed, Allah commands you that your nation recite the Qur'an in seven modes; whichever mode they recite in, they have done correctly." (2)

At-Tirmidhi narrated from him that he said: The Messenger of Allah ﷺ met Jibril and said: "O Jibril, I have been sent to an illiterate nation, among them are the old woman, the elderly man, the boy, the girl, and the man who has never read a book." He said: "O Muhammad, indeed the Qur'an was revealed in seven modes." He (At-Tirmidhi) said: This is a Good Authentic (Hasan Sahih) Hadith. (3)

And it is established in the primary sources: Al-Bukhari, Muslim, Al-Muwatta, Abu Dawood, and An-Nasa'i.

---

(1) In version (Z): "Then ask". (2) Sahih Muslim (821), and it is in Musnad Ahmad (21172). His saying: "Adat Bani Ghifar"; Ibn al-Athir said in 'An-Nihayah' (A-D-Y): Al-

Adat, weighing like Al-Hasat, means a pond, and its plural is Ada and Ida', like Akam and Ikam. (3) Sunan at-Tirmidhi (2944). The word "Hasan" (Good) is not in version (M).

71 | सात अह्फ़ (शैलियों) का अर्थ

तो जान लो कि मुस्तफ़ा (नबी) की हदीस में है नबूवत का नूर; इसने शरीयत को स्थापित किया और शिष्टाचार सिखाया। इसके बाद ऐसे ज्ञान हैं जिनका कोई अंत नहीं है, इसलिए हे ज्ञान के खोजी, अपने लिए वह चुनो जो तुम्हें प्रिय हो। ज्ञान एक खजाना है जिसे तुम उसकी खानों में पाओगे, हे छात्र, किताबों में खोज करो और उन्हें देखो। अल्लाह की किताब को समझ के साथ पढ़ो; इसमें तमाम ज्ञान मौजूद हैं—इस पर विचार करो और तुम चमत्कार देखोगे। मुस्तफ़ा की हदीस पढ़ो और तुम हिदायत पाओगे, और माँग लो (1) अपने रब से जो तुम चाहो; वह तुम्हारी ज़रूरतें पूरी करेगा। जिसने दीन के इल्म (ज्ञान) का स्वाद चख लिया, वह उससे प्रसन्न होगा; जब भी वह इसमें बढ़ोतरी पाएगा, वह खुशी से झूम उठेगा।

अध्याय: नबी ﷺ के इस कथन का अर्थ: "निश्चित रूप से यह कुरान सात अह्फ़ (शैलियों) में उतारा गया है, इसलिए इसमें से जो आसान हो उसे पढ़ो।"

मुस्लिम ने उबैय बिन काब से रिवायत की है कि नबी ﷺ बनी ग़िफ़ार के तालाब के पास थे, तभी जिब्रील (अलैहिस्सलाम) उनके पास आए और कहा: "निश्चित रूप से अल्लाह आपको हुक्म देता है कि आपकी उम्मत कुरान को एक हर्फ़(शैली) पर पढ़े।" उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह से उसकी माफ़ी और मग़फिरत माँगता हूँ, मेरी उम्मत इसकी ताक़त नहीं रखती।" फिर वह दूसरी बार आए और कहा: "अल्लाह आपको हुक्म देता है कि आपकी उम्मत कुरान को दो हर्फ़ पर पढ़े।" उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह से उसकी माफ़ी और मग़फिरत माँगता हूँ, मेरी उम्मत इसकी ताक़त नहीं रखती।" फिर वह तीसरी बार आए और कहा: "अल्लाह आपको हुक्म देता है कि आपकी उम्मत कुरान को तीन हर्फ़ पर पढ़े।" उन्होंने कहा: "मैं अल्लाह से उसकी माफ़ी और मग़फिरत माँगता हूँ, मेरी उम्मत इसकी ताक़त नहीं रखती।" फिर वह चौथी बार आए और कहा: "अल्लाह आपको हुक्म देता है कि आपकी उम्मत कुरान को सात अह्फ़ पर पढ़े; वे जिस भी शैली में पढ़ेंगे, वे सही होंगे।" (2)

तिरमिज़ी ने उनसे रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ जिब्रील से मिले और कहा: "हे जिब्रील, मुझे एक अनपढ़ उम्मत की तरफ भेजा गया है, जिनमें बुढ़िया, बूढ़े आदमी, लड़का, लड़की और वह आदमी भी है जिसने कभी कोई किताब नहीं पढ़ी।" उन्होंने कहा: "हे मुहम्मद, निश्चित रूप से कुरान सात अह्फ़ पर उतारा गया है।" उन्होंने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। (3)

और यह प्रमुख किताबों में साबित है: बुखारी, मुस्लिम, मुवत्ता, अबू दाऊद, और नसाई।

(1) (ज़) में है: "फिर माँग लो"। (2) सहीह मुस्लिम (821), और यह मसनद अहमद (21172) में भी है। उनका कहना: 'अज़ात बनी ग़िफ़ार'; इब्न अल-असीर ने 'अन-निहाया' में कहा: अज़ात का वजन हसात जैसा है, इसका अर्थ तालाब है, और इसका बहुवचन अज़ी और इज़ा है। (3) सुनन तिरमिज़ी (2944)। शब्द 'हसन' (म) में नहीं है।

پس جان لو کہ مصطفیٰ (صلی اللہ علیہ وسلم) کی حدیث میں ہے نورِ نبوت؛ جس نے شریعت کو رواج دیا اور ادب سکھایا۔ اور اس کے بعد ایسے علوم ہیں جن کی کوئی انتہا نہیں پس اے طلبِ علم کا ارادہ رکھنے والے! اپنے لیے (بہترین کا) انتخاب کر۔ علم ایک خزانہ ہے جسے تم اس کی معدنیات (اصل جگہوں) میں پاؤ گے اے طالبِ علم! تلاش کر اور کتابوں کا مطالعہ کر۔ اللہ کی کتاب کو سمجھ کر تلاوت کر، اس میں موجود ہیں تمام علوم، اس میں تدبر کر تو عجائبات دیکھے گا۔ مصطفیٰ (صلی اللہ علیہ وسلم) کی حدیث پڑھ تجھے ہدایت ملے گی، اور مانگ لے (۱) اپنے مولیٰ سے جو تو چاہتا ہے، وہ تیری حاجت پوری کرے گا۔ جس نے علمِ دین کا ذائقہ چکھ لیا وہ اس سے خوش ہو گیا جب بھی اس میں اضافہ ہوتا ہے، وہ خوشی سے پکار اٹھتا ہے۔

باب: نبی ﷺ کے اس قول کا معنیٰ: "بے شک یہ قرآن سات حروف پر نازل کیا گیا ہے، پس تم اس میں سے جو آسان ہو وہ پڑھو۔"

مسلم نے ابی بن کعب سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ بنو غفار کے تالاب کے پاس تھے کہ جبرئیل علیہ السلام آپ کے پاس آئے اور کہا: "بے شک اللہ آپ کو حکم دیتا ہے کہ آپ کی امت قرآن کو ایک حرف پر پڑھے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "میں اللہ سے اس کی معافی اور مغفرت مانگتا ہوں، بے شک میری امت اس کی طاقت نہیں رکھتی۔" پھر وہ دوسری بار آئے اور کہا: "بے شک اللہ آپ کو حکم دیتا ہے کہ آپ کی امت قرآن کو دو حروف پر پڑھے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "میں اللہ سے اس کی معافی اور مغفرت مانگتا ہوں، بے شک میری امت اس کی طاقت نہیں رکھتی۔" پھر وہ تیسری بار آئے اور کہا: "بے شک اللہ آپ کو حکم دیتا ہے کہ آپ کی امت قرآن کو تین حروف پر پڑھے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "میں اللہ سے اس کی معافی اور مغفرت مانگتا ہوں، بے شک میری امت اس کی

طاقت نہیں رکھتی۔" پھر وہ چوتھی بار آئے اور کہا: "بے شک اللہ آپ کو حکم دیتا ہے کہ آپ کی امت قرآن کو سات حروف پر پڑھے، پس وہ جس حرف پر بھی پڑھیں گے، ٹھیک پڑھیں گے۔" (۲)۔

اور ترمذی نے ان سے روایت کی، کہا: رسول اللہ ﷺ کی ملاقات جبرئیل سے ہوئی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے جبرئیل، میں ایک ان پڑھ امت کی طرف بھیجا گیا ہوں، جن میں بڑھیا، بوڑھا مرد، لڑکا، لڑکی اور وہ آدمی بھی ہے جس نے کبھی کوئی کتاب نہیں پڑھی۔" تو انہوں نے کہا: "اے محمد، بے شک قرآن سات حروف پر نازل کیا گیا ہے"۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۳)۔

اور یہ بات امہات (بنیادی کتب) میں ثابت ہے: بخاری، مسلم، موطا، ابوداؤد، اور نسائی۔

---

(۱) نسخہ (ز) میں ہے: "پھر مانگ لے"۔ (۲) صحیح مسلم (۸۲۱)، اور یہ مسند احمد (۲۱۱۷۲) میں ہے۔ ان کا قول: 'اضاۃ بنی غفار'؛ ابن الاثیر نے 'النہایہ' میں کہا: اضاۃ، حصاۃ کے وزن پر ہے: اس کا معنی تالاب ہے، اور اس کی جمع اضی اور اضاء ہے، جیسے اکھم اور اکام۔ (۳) سنن ترمذی (۲۹۴۴)۔ لفظ 'حسن' نسخہ (م) میں نہیں ہے۔

Author's Introduction 72 ...and other compilations and Musnads, is the story of Umar with Hisham ibn Hakim (1), and it will be presented in its entirety at the end of the chapter, explained, God willing (2). Scholars have differed regarding the meaning of the seven "Ahruf" (modes/dialects) into thirty-five opinions, mentioned by Abu Hatim Muhammad ibn Hibban al-Busti (3). We mention five opinions in this book: The first: which is the opinion of most people of knowledge, such as Sufyan ibn Uyaynah, Abdullah ibn Wahb, al-Tabari, al-Tahawi (4), and others, that the meaning is seven aspects of closely related meanings in different words, such as: "Aqbil", "Ta'al", and "Halumma" (all meaning 'come') (5). Al-Tahawi said: The clearest thing mentioned in this regard is the hadith of Abu Bakrah (6), who said: Gabriel came to the Prophet ﷺ and said: Recite in one "Harf" (mode). Michael said: Ask for more. He said: Recite in two "Harf". Michael said: Ask for more. Until it reached seven "Ahruf". He said: Recite, for each is healing and sufficient, as long as you do not mix a verse of mercy with a verse of punishment, or a verse of punishment with a verse of mercy, such as: "Halumma", "Ta'al", "Aqbil" (come), "Idh-hab" (go), "Asri'" (hurry), and "Ajjil" (hasten) (7). Warqa' narrated from Ibn Abi Najih, from Mujahid, from Ibn Abbas, from Ubayy ibn Ka'b that he used to recite {Wait for us} [Al-Hadid: 13] as: "to those who believe, give us respite", "to those who believe, delay us", "to those who believe, watch for us". And with this chain from Ubayy, that he used to recite {Whenever it flashes for them, they walk therein} [Al-Baqarah: 20] as: "passed through it", "strived in it" (8).

---

(1) The companion son of the companion, Hakim ibn Hizam, died at the beginning of Muawiyah's caliphate. Siyar 3/51. (2) Page 81, a section on mentioning the meaning of the hadith of Umar and Hisham, and we mention its graduation there. (3) Al-Hafiz Ibn Hajar al-Asqalani mentioned in Al-Fath 9/23 what the author cited from Ibn Hibban regarding the number of opinions on the seven "Ahruf", and said: I have not come across Ibn Hibban's words on this after following its likely locations in his Sahih. (4) He is Ahmad ibn Muhammad ibn Salamah, Abu Ja'far, al-Azdi, al-Hafiz, he has "Sharh Mushkil al-Athar" and "Ma'ani al-Athar", and others. He died in the year (321 AH) Siyar 15/27. (5) Tafsir al-Tabari 1/45. (6) Nufay' ibn al-Harith, al-Thaqafi, al-Ta'ifi, the freed slave of the Prophet ﷺ, and he was among the jurists of the companions. He died in the year (51 AH). Siyar 3/5. (7) Sharh Mushkil al-Athar (3118). In it: "read it", instead of: "read". The author transmitted al-Tahawi's words via Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 8/290. (8) Al-Tamhid 8/291.

लेखक की प्रस्तावना ७२ ...और अन्य संकलनों और मुसनदों में उमर की हिशाम बिन हाकिम के साथ कहानी (१) है, और यह अल्लाह ने चाहा तो अध्याय के अंत में विस्तार से आएगी (२)। विद्वानों ने सात 'अहरूफ' (लहजों/रूपों) के अर्थ के संबंध में पैंतीस मत व्यक्त किए हैं, जिनका उल्लेख अबू हातिम मुहम्मद बिन हिब्बान अल-बुस्ती (३) ने किया है। हम इस पुस्तक में उनमें से पाँच मतों का उल्लेख करते हैं: पहला: जिस पर अधिकांश विद्वान सहमत हैं, जैसे सुफियान बिन उययना, अब्दुल्ला बिन वहब, अल-तबरी, अल-तहावी (४), और अन्य, कि इसका अर्थ अलग-अलग शब्दों में सात प्रकार के समान अर्थ हैं, जैसे: 'अक़बिल', 'तआल', और 'हलुम्मा' (सबका अर्थ 'आओ' है) (५)। अल-तहावी ने कहा: इस बारे में सबसे स्पष्ट बात अबू बकरा (६) की हदीस है, जिन्होंने कहा: जिब्रील पैगंबर ﷺ के पास आए और कहा: एक 'हर्फ़ में पढ़ें। मिकाईल ने कहा: और मांगें। उन्होंने कहा: दो 'हर्फ़ में पढ़ें। मिकाईल ने कहा: और मांगें। यहाँ तक कि वह सात 'अहरूफ' तक पहुँच गए। उन्होंने कहा: पढ़ें, क्योंकि हर एक चंगा करने वाला और पर्याप्त है, जब तक कि आप दया की आयत को दंड की आयत के साथ, या दंड की आयत को दया की आयत के साथ न मिला दें, जैसे: 'हलुम्मा', 'तआल', 'अक़बिल' (आओ), 'इज़हब' (जाओ), 'अस्रि' (जल्दी करो), और 'अज्जिल' (शीघ्रता करो) (७)। वरक़ा ने इब्न अबी नजीह से, मुजाहिद से, इब्न अब्बास से, उबय्य बिन काब से रिवायत की है कि वह [अल-हदीद: १३] {हमारे लिए प्रतीक्षा करें} को इस प्रकार पढ़ते थे: 'जो लोग विश्वास लाए हैं, हमें मोहलत दें', 'जो लोग विश्वास लाए हैं, हमें पीछे कर दें', 'जो लोग विश्वास लाए हैं, हमारी प्रतीक्षा करें'। और इसी सनद के साथ उबय्य से, कि वह [अल-बक़रा: २०] {जब भी वह उनके लिए चमकता है, वे उसमें चलते हैं} को इस प्रकार पढ़ते थे: 'उसमें से गुजरे', 'उसमें दौड़े' (८)।

---

(१) सहाबी के पुत्र सहाबी, हकीम बिन हिज़ाम, मुआविया के खिलाफत की शुरुआत में मृत्यु हुई। अस-सियर ३/५१। (२) पृष्ठ ८१, उमर और हिशाम की हदीस के अर्थ का उल्लेख करने वाला खंड, और हम वहां इसका संदर्भ देंगे। (३) हाफिज इब्न हजर अल-अस्कलानी ने अल-फतह ९/२३ में सात अहरूफ पर मतों की संख्या के बारे में लेखक द्वारा इब्न हिब्बान से उद्धृत की गई बातों का उल्लेख किया है, और कहा: मैंने अपनी सहीह में इसके संभावित स्थानों की खोज के बाद इस पर इब्न हिब्बान के शब्दों को नहीं पाया है। (४) वे अहमद बिन मुहम्मद बिन सलामा, अबू जाफ़र, अल-अज़्दी, अल-हाफ़िज़ हैं, उनकी 'शराह मुश्किल अल-असार' और 'मानी अल-असार' और अन्य पुस्तकें हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (३२१ हिजरी) में हुई, अस-सियर १५/२७। (५) तफसीर अल-तबरी १/४५। (६) नुफ़ै बिन अल-हारिस, अल-सक़फ़ी, अल-ताइफ़ी, पैगंबर ﷺ के मुक्त दास, और वे सहाबा के फकीहों में से थे।

उनकी मृत्यु वर्ष (५१ हिजरी) में हुई। अस-सियर ३/५। (७) शराह मुश्किल अल-असार (३११८)। इसमें 'इक़रहु' (इसे पढ़ें) है, बजाय: 'इक़रा' (पढ़ें)। लेखक ने इब्न अब्द अल-बर्र के माध्यम से अल-तम्हीद ८/२९० में अल-तहावी की बातों को उद्धृत किया है। (८) अल-तम्हीद ८/२९१।

مقدمہ المصنف ۷۲ اور دیگر تصانیف اور مسندات میں عمر کی ہشام بن حکیم (۱) کے ساتھ قصہ ہے، اور یہ ان شاء اللہ تعالی باب کے آخر میں تفصیل سے آئے گا (۲)۔ علماء نے 'سبعہ احرف' (سات لغات/طریقوں) کے مراد میں پینتیس اقوال پر اختلاف کیا ہے، جن کا ذکر ابو حاتم محمد بن حبان البستی (۳) نے کیا ہے، ہم اس کتاب میں ان میں سے پانچ اقوال کا ذکر کرتے ہیں: پہلا: اور یہی وہ قول ہے جس پر اکثر اہل علم ہیں، جیسے سفیان بن عیینہ، عبداللہ بن وہب، طبری، اور طحاوی (۴) وغیرہ، کہ مراد مختلف الفاظ کے ساتھ ہم معنی سات پہلو ہیں، جیسے: أقبل، تعال، اور هلم (۵) (سب کا معنی 'آؤ' ہے)۔ طحاوی نے کہا: اس بارے میں سب سے واضح ذکر ابو بکرہ (۶) کی حدیث ہے، انہوں نے کہا: جبرئیل نبی ﷺ کے پاس آئے اور کہا: ایک حرف پر پڑھیں۔ میکائیل نے کہا: ان سے زیادہ طلب کریں۔ انہوں نے کہا: دو حروف پر پڑھیں۔ میکائیل نے کہا: ان سے زیادہ طلب کریں۔ یہاں تک کہ وہ سات حروف تک پہنچ گئے۔ انہوں نے کہا: پڑھو، پس ہر ایک شفا دینے والا اور کافی ہے، الا یہ کہ تم رحمت کی آیت کو عذاب کی آیت کے ساتھ، یا عذاب کی آیت کو رحمت کی آیت کے ساتھ ملا دو، جیسے: هلم، تعال، أقبل، اذهب، أسرع، اور عجل (۷)۔ اور ورقاء نے ابن ابی نجیح سے، انہوں نے مجاہد سے، انہوں نے ابن عباس سے، انہوں نے ابی بن کعب سے روایت کی کہ وہ ﴿ لِلَّذِينَ ءَامَنُواْ انظُرُونَا ﴾ [الحدید: ۱۳] کو پڑھتے تھے: للذين آمنوا أمهلونا (ہمیں مہلت دو)، للذين آمنوا أخّرونا (ہمیں پیچھے کر دو)، للذين آمنوا ارقبونا (ہمارا انتظار کرو)۔ اور اسی سند کے ساتھ ابی سے روایت ہے کہ وہ ﴿ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُم مَّشَوْا فِيهِ ﴾ [البقرة: ۲۰] کو پڑھتے تھے: مَرُّوا فيه (اس میں سے گزرے)، سَعَوْا فيه (اس میں دوڑے) (۸)۔

---

(۱) صحابی ابن صحابی حکیم بن حزام، معاویہ کی خلافت کے آغاز میں وفات پائی۔ السیر ۳/۵۱۔

(۲) ص ۸۱، عمر اور ہشام کی حدیث کے معنی کے ذکر میں فصل، اور ہم وہاں اس کی تخریج کا

ذکر کریں گے۔ (۳) حافظ ابن حجر عسقلانی نے 'الفتح' ۹/۲۳ میں ذکر کیا ہے جو مصنف نے ابن حبان سے سبعہ احرف کے اقوال کی تعداد کے بارے میں نقل کیا ہے، اور کہا: میں نے اپنی صحیح میں ان کے مقامات کی تلاش کے بعد اس پر ابن حبان کی کلام نہیں پائی۔ (۴) وہ احمد بن محمد بن سلامہ، ابو جعفر، الازدی، الحافظ ہیں، ان کی 'شرح مشکل الآثار' اور 'معانی الآثار' وغیرہ ہیں، ۳۲۱ھ میں وفات پائی۔ السیر ۱۵/ ۲۷۔ (۵) تفسیر طبری ۱/ ۴۵۔ (۶) نفیع بن الحارث، الثقفی، الطائفی، مولی النبی ﷺ، اور وہ فقہاء صحابہ میں سے تھے۔ ۵۱ھ میں وفات پائی۔ السیر ۳/ ۵۔ (۷) شرح مشکل الآثار (۳۱۱۸)۔ اس میں 'اقرأہ' ہے بجائے 'اقرأ' کے۔ اور مصنف نے طحاوی کی کلام ابن عبد البر کے واسطے سے 'التمہید' ۸/ ۲۹۰ میں نقل کی ہے۔ (۸) التمہید ۲۹۱/۸۔

٢٣ The meaning of the Seven Modes (Ahruf)

And in Bukhari and Muslim: Al-Zuhri said: These modes are regarding the same matter; they do not differ in matters of halal (permissible) or haram (forbidden) (1).

Al-Tahawi said: The seven modes (2) were given to the people in terms of letters because of their inability to take the Quran in other than their own dialects (3), as they were illiterate, and only a few of them could write. Since it was difficult (4) for speakers of every dialect to switch to other dialects, and if they attempted to do so, it would not be possible for them except with great difficulty, [Allah] granted them leeway in the variation of words as long as the meaning was consistent. They remained so until those who could write increased among them, and their dialects returned to the tongue of the Messenger of Allah (peace be upon him). Thus, they read (5) it by preserving his words, and it was no longer permissible for them to read it in any other way (6).

Ibn Abd al-Barr said: Thus it becomes clear that those seven modes were only for a specific time due to a necessity that called for it. Then that necessity was lifted, so the ruling of these seven modes was lifted, and what the Quran is read with returned to (7) one mode (8).

Abu Dawud narrated from Ubayy [ibn Ka'b] who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said to me: "O Ubayy, I was made to recite the Quran, and it was said to me: 'In one mode or two?' The angel with me said: 'Say: In two modes.' [I said: In two modes], and it was said to me: 'In two modes or three?' The angel with me said: 'Say: In three modes.' [I said: In three modes],' until it reached seven modes. Then he said: 'It is not...'

(1) It is not in Sahih al-Bukhari; Muslim mentioned it after Hadith (819), and Al-Tabari also mentioned it in 1/27, and Al-Tahawi after Hadith (3116). (2) In (Z) and (M): "the capacity," and what is established is from (D) and (Z), which is consistent with Sharh Mushkil al-Athar and Al-Tamhid. (See the following three comments). (3) In (Z): "their dialect." (4) In Al-Tamhid 8/294: "so it was," instead of: "so when it was," which is more likely. (5) In (M): "so they were able." (6) These words of Al-Tahawi were said in Sharh Mushkil al-Athar 8/125 and 117-118, and Ibn Abd al-Barr quoted them from him in Al-Tamhid 8/294, and the author quoted them here from Ibn Abd al-Barr. (7) In (M): "upon." (8) Al-Tamhid 8/294.

पृष्ठ ७३ सात अहुरुफ़ (शैलियों) का अर्थ

और बुखारी और मुस्लिम में है: अल-ज़ुहरी ने कहा: ये शैलियाँ एक ही मामले के बारे में हैं, इनमें हलाल या हराम के मामलों में कोई अंतर नहीं है (१)।

अल-तहावी ने कहा: लोगों के लिए अक्षरों में सात शैलियाँ (२) इसलिए थीं क्योंकि वे अपनी बोलियों (३) के अलावा अन्य बोलियों में कुरान को ग्रहण करने में असमर्थ थे, क्योंकि वे अनपढ़ थे, और उनमें से बहुत कम लिखना जानते थे। चूँकि हर बोली बोलने वाले के लिए दूसरी बोलियों में बदलना मुश्किल (४) था, और यदि वे ऐसा करने का प्रयास करते, तो यह उनके लिए बहुत कठिनाई के बिना संभव नहीं होता, इसलिए [अल्लाह] ने उन्हें शब्दों की भिन्नता में छूट दी जब तक कि अर्थ एक समान था। वे तब तक ऐसे ही रहे जब तक कि उनमें से लिखने वालों की संख्या बढ़ नहीं गई, और उनकी बोलियाँ अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ज़बान की ओर लौट आईं। इस प्रकार, उन्होंने उनके शब्दों को सुरक्षित रखते हुए इसे पढ़ा (५), और फिर उनके लिए इसके विपरीत पढ़ना जायज़ नहीं रहा (६)।

इब्न अब्दुल बर्र ने कहा: इससे यह स्पष्ट हो गया कि वे सात शैलियाँ केवल एक विशिष्ट समय के लिए थीं, जिसकी आवश्यकता थी। फिर वह आवश्यकता समाप्त हो गई, इसलिए इन सात शैलियों का नियम भी समाप्त हो गया, और कुरान को जिस तरह पढ़ा जाता है वह वापस एक ही शैली (८) पर (७) आ गया।

अबू दाऊद ने उबय्य [इब्न काब] से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुझसे कहा: "ऐ उबय्य, मुझे कुरान पढ़वाया गया, और मुझसे कहा गया: 'एक शैली में या दो में?' मेरे साथ वाले फरिश्ते ने कहा: 'कहो: दो शैलियों में।' [मैंने कहा: दो शैलियों में], और मुझसे कहा गया: 'दो शैलियों में या तीन में?' मेरे साथ वाले फरिश्ते ने कहा: 'कहो: तीन शैलियों में।' [मैंने कहा: तीन शैलियों में],' यहाँ तक कि यह सात शैलियों तक पहुँच गया। फिर उन्होंने कहा: 'यह नहीं है...'"

(१) यह सहीह अल-बुखारी में नहीं है; मुस्लिम ने इसे हदीस (८१९) के बाद उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने भी १/२७ में, और अल-तहावी ने हदीस (३११६) के बाद इसका उल्लेख किया है। (२) (ज़) और (म) में: "क्षमता," और जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है, जो शरह मुश्किल अल-आथार और अल-तमहीद के अनुरूप है। (अगली तीन टिप्पणियाँ देखें)। (३) (ज़) में: "उनकी भाषा।" (४)

अल-तमहीद ८/२९४ में: "तो था," इसके बजाय: "तो जब था," जो अधिक संभावित है। (५) (म) में: "तो उन्होंने सक्षम किया।" (६) अल-तहावी की ये बातें शरह मुश्किल अल-आथार ८/१२५ और ११७-११८ में कही गई थीं, और इब्न अब्दुल बर्र ने अल-तमहीद ८/२९४ में उनसे इसे उद्धृत किया था, और लेखक ने इसे यहाँ इब्न अब्दुल बर्र से उद्धृत किया है। (७) (म) में: "पर।" (८) अल-तमहीद ८/२९४।

صفحہ ۷۳ سبعہ احرف کا معنی

اور بخاری و مسلم میں ہے: زہری نے کہا: یہ احرف ایک ہی معاملے کے بارے میں ہیں، حلال و حرام کے معاملے میں ان میں کوئی اختلاف نہیں ہے (۱)۔

طحاوی نے کہا: لوگوں کے لیے حروف میں سات (۲) احرف ان کی اپنی زبانوں (۳) کے علاوہ قرآن لینے سے عاجزی کی وجہ سے تھے، کیونکہ وہ امی (ان پڑھ) تھے، ان میں سے بہت کم لکھنا جانتے تھے۔ چونکہ ہر زبان والے کے لیے دوسری زبانوں کی طرف منتقل ہونا مشکل (۴) تھا، اور اگر وہ اس کا ارادہ کرتے تو یہ ان کے لیے بڑی مشقت کے بغیر ممکن نہ ہوتا، چنانچہ اللہ نے انہیں الفاظ کے اختلاف میں وسعت دی جبکہ معنی متفق تھا۔ وہ اسی طرح رہے یہاں تک کہ ان میں لکھنے والوں کی کثرت ہوگئی، اور ان کی زبانیں رسول اللہ ﷺ کی زبان کی طرف لوٹ آئیں، تو انہوں نے آپ کے الفاظ کی حفاظت کے ساتھ اسے پڑھا (۵)، چنانچہ اب ان کے لیے اس کے خلاف پڑھنے کی گنجائش نہ رہی (۶)۔

ابن عبد البر نے کہا: اس سے یہ واضح ہو گیا کہ وہ سات احرف صرف ایک خاص وقت میں ایک ضرورت کے تحت تھے جس نے اس کی طرف بلایا، پھر وہ ضرورت ختم ہوگئی، تو ان سات احرف کا حکم بھی ختم ہوگیا، اور قرآن جس پر پڑھا جاتا ہے وہ واپس ایک حرف (۸) کی طرف (۷) لوٹ آیا۔

اور ابو داؤد نے ابی [بن کعب] سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "اے ابی، مجھے قرآن پڑھایا گیا، تو مجھ سے کہا گیا: ایک حرف پر یا دو حرفوں پر؟ تو میرے ساتھ والے فرشتے نے کہا: کہو: دو حرفوں پر۔ [میں نے کہا: دو حرفوں پر]، پھر مجھ سے کہا گیا:

دو حرفوں پر یا تین پر؟ تو میرے ساتھ والے فرشتے نے کہا: کہو: تین پر۔ [میں نے کہا: تین پر] یہاں تک کہ سات احرف تک پہنچ گیا، پھر فرمایا: نہیں ہے..."

(١) یہ صحیح بخاری میں نہیں ہے، اور مسلم نے اسے حدیث (٨١٩) کے بعد ذکر کیا ہے، اور طبری نے بھی ٢٧/١ میں، اور طحاوی نے حدیث (٣١١٦) کے بعد اسے ذکر کیا ہے۔ (٢) (ظ) اور (م) میں ہے: "السعة" (وسعت)، اور جو متن میں ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے، جو شرح مشکل الآثار اور التمهید کے موافق ہے۔ (اگلے تین حواشی ملاحظہ کریں)۔ (٣) (ظ) میں ہے: "لغتهم" (ان کی زبان)۔ (٤) التمهید ٨/ ٢٩٤ میں ہے: "فكان" (تو تھا)، بجائے: "فلما كان" (پھر جب تھا)، اور یہی زیادہ درست معلوم ہوتا ہے۔ (٥) (م) میں ہے: "فقدروا" (تو انہوں نے قدرت پائی)۔ (٦) طحاوی کی یہ بات شرح مشکل الآثار ٨/ ١٢٥ اور ١١٧ - ١١٨ میں ہے، اور اسے ان سے ابن عبد البر نے التمهید ٨/ ٢٩٤ میں نقل کیا ہے، اور مصنف نے یہاں اسے ابن عبد البر سے نقل کیا ہے۔ (٧) (م) میں ہے: "على" (پر)۔ (٨) التمهید ٨/ ٢٩٤۔

Page 74 Introduction of the Author

Main text: ...from them (1) except that it is healing and sufficient, if you say: 'Hearing, Knowing', 'Mighty, Wise', as long as you do not mix a verse of punishment with mercy, or a verse of mercy with punishment" (2). Thabit bin Qasim (3) narrated a similar hadith from Abu Hurairah, from the Prophet (peace be upon him), and mentioned similar words from Ibn Mas'ud (4). Al-Qadi Ibn al-Tayyib (5) said: "If this narration is proven - referring to the hadith of Ubayy - it is understood that this was general, then it was abrogated. So, it is not permissible for people to substitute one name of Allah Almighty in a place with another that agrees with its meaning or disagrees with it" (6). The Second View: A group said: "They are seven dialects in the Quran according to the dialects of the Arabs (7), from Yemen and Nizar, because the Messenger of Allah (peace be upon him) was not ignorant of any of them, and he was given 'Jawami' al-Kalim' (comprehensive speech). It does not mean that there are seven ways for a single letter (word), but rather these seven dialects are scattered throughout the Quran. Some of it is in the dialect of Quraysh, some in the dialect of Hudhayl, some in the dialect of Hawazin, and some in the dialect of Yemen." Al-Khattabi said: "Furthermore, there is in the Quran what has been recited in seven ways, such as His saying: {and [who] worshipped Taghut} [Al-Ma'idah: 60], and His saying: {Send him with us tomorrow that he may enjoy himself and play} [Yusuf: 12]. And he mentioned..."

Footnotes: (1) In (Z): "in it". (2) Sunan Abi Dawud (1477), and what is between brackets is from it. It contains: "as long as you do not conclude a verse of punishment with mercy...". (3) Thabit bin Qasim bin Thabit bin Hazm bin Abd al-Rahman al-Awfi, from the people of Zaragoza. He narrated his father's book called 'al-Dala'il' (which is a commentary on Hadith). He died in the year 352 AH. Likewise in 'Tarikh Ulama al-Andalus' 1/100. It is stated in the biography of his father Qasim bin Thabit 1/361, the author of 'al-Dala'il': he reached the utmost precision in it, and died before completing it (in the year 302 AH), so his father Thabit completed it after him. See 'Jadhwat al-Muqtabis' p. 331. (4) The hadith of Abu Hurairah was recorded by Ahmad (8390), and the words of Ibn Mas'ud were recorded by Abu Ubayd in 'Fada'il al-Qur'an' p. 207, and al-Tabari 1/46. (5) In the manuscripts: "Abu al-Tayyib", and what is established is from (M), who is Imam al-Qadi Abu Bakr Muhammad bin al-Tayyib bin Muhammad, al-Basri, then al-Baghdadi, known as Ibn al-Baqillani, author of 'al-Intisar lil-Qur'an' and other works. He was a model of understanding and intelligence. He died in the year 403 AH. 'Al-Siyar' 17/190. (6) From his saying: "And

Thabit bin Qasim narrated..." up to this point, is from the words of Ibn Atiyyah in his Tafsir 1/44. (7) In (M): "all the dialects of the Arabs".

पृष्ठ ७४ लेखक की प्रस्तावना

मुख्य पाठ: ... उनमें से (१) सिवाय इसके कि वह चंगा करने वाला और पर्याप्त है, यदि आप कहें: 'सुनने वाला, जानने वाला', 'शक्तिशाली, बुद्धिमान', जब तक कि आप दंड की आयत को दया के साथ, या दया की आयत को दंड के साथ न मिलाएं' (२)। साबित बिन कासिम (३) ने अबू हुरैरा से, पैगंबर (उन पर शांति हो) से इसी तरह की हदीस सुनाई, और इब्न मसूद (४) से भी इसी तरह की बातें बताईं। अल-काजी इब्न अल-तैयब (५) ने कहा: "यदि यह वर्णन सिद्ध हो जाता है - उबेय की हदीस का उल्लेख करते हुए - तो यह समझा जाता है कि यह सामान्य था, फिर इसे निरस्त (मंसूख) कर दिया गया। इसलिए, लोगों के लिए यह अनुमति नहीं है कि वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के एक नाम को किसी दूसरे नाम से बदल दें जो उसके अर्थ के अनुकूल हो या उसके विपरीत हो" (६)। दूसरा विचार: एक समूह ने कहा: "वे अरबों की बोलियों (७) के अनुसार कुरान में सात बोलियां हैं, यमन और निज़ार से, क्योंकि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) उनमें से किसी से भी अनभिज्ञ नहीं थे, और उन्हें 'जवामी अल-कलिम' (व्यापक भाषण) दिया गया था। इसका अर्थ यह नहीं है कि एक ही अक्षर (शब्द) के सात रूप हैं, बल्कि ये सात बोलियां पूरे कुरान में बिखरी हुई हैं। इसका कुछ हिस्सा कुरैश की बोली में है, कुछ हुज़ैल की बोली में, कुछ हवाज़िन की बोली में, और कुछ यमन की बोली में है।" अल-खत्ताबी ने कहा: "इसके अलावा, कुरान में वह है जिसे सात तरीकों से पढ़ा गया है, जैसे कि उनका कहना है: {और [जिसने] तागुत की पूजा की} [अल-माइदा: ६०], और उनका कहना है: {उसे कल हमारे साथ भेजें ताकि वह आनंद ले सके और खेल सके} [यूसुफ: १२]। और उन्होंने उल्लेख किया..."

पाद टिप्पणियाँ: (१) (ज़) में: "उसमें"। (२) सुनन अबी दाऊद (१४७७), और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। इसमें है: "जब तक आप दया के साथ दंड की आयत को समाप्त न करें..."। (३) साबित बिन कासिम बिन साबित बिन हज़्म बिन अब्द अल-रहमान अल-औफी, ज़रागोज़ा के लोगों में से। उन्होंने अपने पिता की पुस्तक 'अल-दलाल' (जो हदीस की व्याख्या है) सुनाई। उनकी मृत्यु ३५२ हिजरी में हुई। इसी तरह 'तारीख उलमा अल-अंदालस' १/१०० में। उनके पिता कासिम बिन साबित ३६१/१, 'अल-दलाल' के लेखक, की जीवनी में कहा गया है: वे इसमें सटीकता की पराकाष्ठा तक पहुँच गए थे, और इसे पूरा करने से पहले (साल ३०२ हिजरी में) उनकी मृत्यु हो गई, इसलिए उनके पिता साबित ने उनके बाद इसे पूरा किया। 'जधवत अल-मुक्तबिस' पृ. ३३१ देखें। (४) अबू हुरैरा की हदीस अहमद (८३९०) द्वारा दर्ज की गई थी, और इब्न मसूद के शब्द अबू उबैद द्वारा 'फदाइल अल-

कुरान' पृ. २०७, और अल-तबरी १/४६ में दर्ज किए गए थे। (५) पांडुलिपियों में: "अबू अल-तैयब", और जो (एम) से स्थापित है, वह इमाम अल-काजी अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-तैयब बिन मुहम्मद, अल-बसरी, फिर अल-बगदादी हैं, जिन्हें इब्न अल-बाक़िलानी के रूप में जाना जाता है, जो 'अल-इंतिसार लिल-कुरान' और अन्य रचनाओं के लेखक हैं। वे अपनी समझ और बुद्धिमत्ता के लिए एक उदाहरण थे। उनकी मृत्यु ४०३ हिजरी में हुई। 'अल-सियार' १७/१९०। (६) उनके इस कथन से: "और साबित बिन कासिम ने सुनाया..." इस बिंदु तक, इब्न अतिय्या के उनकी तफ़सीर १/४४ के शब्दों से है। (७) (एम) में: "अरबों की सभी बोलियाँ"।

صفحہ 74 مصنف کا مقدمہ

اصل متن: ...ان میں سے (1) سوائے اس کے کہ وہ شافی اور کافی ہے، اگر تم کہو: 'سمیعاً علیمًا'، 'عزیزاً حکیماً'، جب تک کہ تم عذاب کی آیت کو رحمت کے ساتھ، یا رحمت کی آیت کو عذاب کے ساتھ نہ ملاؤ" (2)۔ اور ثابت بن قاسم (3) نے ابو ہریرہ سے، نبی ﷺ سے اسی طرح کی حدیث روایت کی، اور ابن مسعود (4) سے بھی اسی طرح کے کلمات ذکر کیے۔ قاضی ابن الطیب (5) نے کہا: "اور اگر یہ روایت ثابت ہو جائے - ان کی مراد ابی بن کعب کی حدیث ہے - تو اسے اس پر محمول کیا جائے گا کہ یہ عام تھا، پھر اسے منسوخ کر دیا گیا، پس لوگوں کے لیے یہ جائز نہیں ہے کہ وہ اللہ تعالیٰ کے ایک نام کو کسی دوسرے نام سے بدل دیں جو اس کے معنی کے موافق ہو یا اس کے مخالف ہو" (6)۔ دوسرا قول: ایک گروہ نے کہا: "وہ عربوں کی لغات (7) کے مطابق قرآن میں سات لغات ہیں، ان کے یمن اور نزار کی لغات سے، کیونکہ رسول اللہ ﷺ ان میں سے کسی سے ناواقف نہیں تھے، اور آپ کو 'جوامع الکلم' عطا کیے گئے تھے۔ اس کا مطلب یہ نہیں ہے کہ ایک ہی حرف (کلمہ) میں سات پہلو ہوں، بلکہ یہ سات لغات قرآن میں بکھری ہوئی ہیں، پس اس کا کچھ حصہ لغت قریش میں ہے، کچھ لغت ہذیل میں، کچھ لغت ہوازن میں، اور کچھ لغت یمن میں۔" خطابی نے کہا: "اس کے باوجود قرآن میں ایسا بھی ہے جو سات طریقوں سے پڑھا گیا ہے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ﴾ [المائدہ: 60]، اور اس کا قول: ﴿أَرْسِلْهُ مَعَنَا غَدًا يَرْتَعْ وَيَلْعَبْ﴾ [یوسف: 12]۔ اور انہوں نے ذکر کیا..."

حواشی: (1) (ظ) میں: "فیہا" (اس میں)۔ (2) سنن ابی داؤد (1477) اور بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ اسی سے ہے، اور اس میں ہے: "جب تک کہ عذاب کی آیت رحمت پر ختم نہ ہو..."۔ (3) ثابت بن قاسم بن ثابت بن حزم بن عبد الرحمن العوفی، اہل سرقسطہ میں سے، اپنے والد کی کتاب

'الدلائل' (جو شرح حدیث میں ہے) روایت کی۔ ان کی وفات سنہ 352ھ میں ہوئی۔ اسی طرح 'تاریخ علماء اندلس' 1/100 میں ہے۔ اور ان کے والد قاسم بن ثابت 1/361، صاحب الدلائل، کے ترجمے میں آیا ہے: وہ اس میں کمال درجہ کی مہارت تک پہنچ گئے تھے، اور اسے مکمل کرنے سے پہلے وفات پا گئے (سنہ 302ھ)، تو ان کے والد ثابت نے ان کے بعد اسے مکمل کیا۔ دیکھئے 'جذوۃ المقتبس' ص 331۔ (4) ابو ہریرہ کی حدیث احمد (8390) نے تخریج کی، اور ابن مسعود کا کلام ابو عبید نے 'فضائل القرآن' ص 207، اور طبری نے 1/46 میں تخریج کیا۔ (5) خطی نسخوں میں ہے: "ابو الطیب"، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ امام قاضی ابو بکر محمد بن الطیب بن محمد، البصری، پھر البغدادی ہیں جو ابن باقلانی کے نام سے مشہور ہیں، صاحب 'الانتصار للقرآن' اور دیگر تصانیف، وہ اپنی فہم اور ذہانت میں ضرب المثل تھے۔ ان کی وفات سنہ 403ھ میں ہوئی۔ 'السیر' 17/190۔ (6) ان کے اس قول سے: "اور ثابت بن قاسم نے روایت کی..." اس مقام تک، ابن عطیہ کی اپنی تفسیر 1/44 کے کلام سے ہے۔ (7) (م) میں ہے: "عربوں کی تمام لغات"۔

Meaning of the Seven Ahruf (Modes) 75

...ways, as if he suggests that some of it was revealed in seven modes, not all of it(1). And towards this view—that the Qur'an was revealed in seven modes, upon seven languages—went Abu Ubayd al-Qasim bin Sallam, and it was chosen by Ibn Atiyyah(2). Abu Ubayd said: Some tribes are more fortunate and have a greater share in it than others. He mentioned the hadith of Ibn Shihab from Anas, that Uthman said to them when he ordered them to write the Mushafs (codices): "Whatever you and Zaid disagree upon, write it in the dialect of Quraysh, for it was revealed in their language"(3). Mentioned by al-Bukhari(4). He also mentioned the hadith of Ibn Abbas who said: The Qur'an was revealed in the language of the two Ka'bs: Ka'b of Quraysh and Ka'b of Khuza'ah. It was asked: How is that? He said: Because the homeland is one. Abu Ubayd said: Meaning that Khuza'ah were neighbors of Quraysh, so they adopted their language(5). Al-Qadi Ibn al-Tayyib(6) (may Allah be pleased with him) said: The meaning of Uthman's statement: "For it was revealed in the tongue of Quraysh," is that he meant the majority and most of it. There is no definitive evidence that the entire Qur'an was revealed in the dialect of Quraysh alone, as it contains words and letters that differ from the dialect of Quraysh. Allah Almighty said: {Indeed, We have made it an Arabic Qur'an} [Az-Zukhruf: 3], and He did not say: "Qurayshi." This indicates that it was revealed in all the tongues of the Arabs. No one can say that He meant Quraysh from among the Arabs to the exclusion of others, just as one cannot say he meant the language of Adnan excluding Qahtan, or Rabi'ah excluding Mudar, because the name 'Arabs' encompasses all these tribes equally. Ibn Abd al-Barr said: The statement of whoever said: "The Qur'an was revealed in the language of Quraysh," means, in my view: in the majority [of cases]. And Allah knows best. Because languages other than the dialect of Quraysh are present in authentic recitations, such as the pronunciation of hamzas and the like, while Quraysh do not pronounce the hamza(7).

(1) Not all of this speech is by al-Khattabi; rather, al-Khattabi quoted Ibn al-Anbari's speech on the two mentioned verses, then said: "And he mentioned ways...", as if he (meaning Ibn al-Anbari) is going towards interpreting the hadith... etc. See Ma'alim al-Sunan 1/293. (2) Fada'il al-Qur'an by Abu Ubayd p. 203, and al-Muharrar al-Wajiz 1/46. (3) In Fada'il al-Qur'an p. 203: "Write it in the tongue of Quraysh, for it was revealed in their tongue." (4) Sahih al-Bukhari (4987). (5) Fada'il al-Qur'an p. 204. (6) In the manuscript copies: Abu al-Tayyib, and what is established is from (m). (7) At-Tamhid 8/280.

सात अहरुफ़ (शैलियों) का अर्थ 75

...तरीके, जैसे कि उनका मानना है कि इसका कुछ हिस्सा सात अहरुफ़ (शैलियों) में उतरा है, सारा नहीं(1)। और इसी विचार की ओर—कि कुरान सात अहरुफ़ में, सात भाषाओं में उतरा है—अबू उबैद अल-कासिम बिन सल्लम गए, और इसे इब्न अतिय्या ने चुना(2)। अबू उबैद ने कहा: कुछ कबीले दूसरों की तुलना में इसमें अधिक भाग्यशाली और अधिक हिस्सेदारी वाले हैं। उन्होंने अनस से इब्न शिहाब की हदीस का उल्लेख किया कि उस्मान ने उनसे कहा था जब उन्होंने उन्हें मुसहफ़ (कुरान की प्रतियां) लिखने का आदेश दिया था: "जिस बात पर आप और ज़ैद असहमत हों, उसे कुरैश की बोली में लिखें, क्योंकि यह उनकी भाषा में उतरा है"(3)। इसे बुखारी ने उल्लेख किया है(4)। उन्होंने इब्न अब्बास की हदीस का भी उल्लेख किया जिन्होंने कहा: कुरान दो काबों की भाषा में उतरा: कुरैश के काब और खुज़ाआ के काब। पूछा गया: यह कैसे? उन्होंने कहा: क्योंकि घर एक ही है। अबू उबैद ने कहा: मतलब यह कि खुज़ाआ कुरैश के पड़ोसी थे, इसलिए उन्होंने उनकी भाषा अपना ली(5)। अल-काज़ी इब्न अल-तैय्यब(6) (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: उस्मान के कथन का अर्थ: "क्योंकि यह कुरैश की ज़बान में उतरा है," यह है कि उनका मतलब इसका अधिकांश और बड़ा हिस्सा था। इस बात का कोई निर्णायक प्रमाण नहीं है कि पूरा कुरान केवल कुरैश की बोली में ही उतरा है, क्योंकि इसमें ऐसे शब्द और अक्षर हैं जो कुरैश की बोली से अलग हैं। अल्लाह तआला ने फरमाया: {हमने इसे अरबी कुरान बनाया है} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 3], और उन्होंने यह नहीं कहा: "कुरैशी"। यह इस बात का संकेत है कि यह अरबों की सभी ज़बानों में उतरा है। किसी को यह कहने का अधिकार नहीं है कि उनका मतलब अरबों में से केवल कुरैश से था दूसरों को छोड़कर, जैसे कोई यह नहीं कह सकता कि उनका मतलब कहतान के बिना अदनान की भाषा, या मुज़र के बिना रबीआ की भाषा से था, क्योंकि 'अरब' नाम इन सभी कबीलों को समान रूप से समाहित करता है। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: जिसने यह कहा कि: "कुरान कुरैश की भाषा में उतरा है," उसका अर्थ मेरे विचार में है: अधिकांश भाग में। और अल्लाह बेहतर जानता है। क्योंकि कुरैश की बोली के अलावा अन्य भाषाएँ प्रामाणिक पाठों (क़िरात) में मौजूद हैं, जैसे हमज़ा का स्पष्ट उच्चारण और उसके जैसा, जबकि कुरैश हमज़ा का स्पष्ट उच्चारण नहीं करते(7)।

(1) यह सारी बातें अल-खत्ताबी की नहीं हैं, बल्कि अल-खत्ताबी ने उल्लिखित दो आयतों पर इब्न अल-अंसारी की बातों को उद्धृत किया है, फिर कहा: "और उन्होंने तरीकों का उल्लेख किया...", जैसे कि वह (अर्थात इब्न अल-अंसारी) हदीस की व्याख्या की ओर जा रहे हैं... आदि। देखें मआलिम अल-

सुनन 1/293। (2) अबू उबैद द्वारा फ़ज़ाइल अल-कुरान पृष्ठ 203, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/46। (3) फ़ज़ाइल अल-कुरान पृष्ठ 203 में: "इसे कुरैश की ज़बान में लिखो, क्योंकि यह उनकी ज़बान में उतरा है।" (4) सहीह अल-बुखारी (4987)। (5) फ़ज़ाइल अल-कुरान पृष्ठ 204। (6) हस्तलिखित प्रतियों में: अबू अल-तैय्यब, और जो स्थापित है वह (म) से है। (7) अत-तम्हीद 8/280।

معنی السبعۃ احرف (سات حروف کا معنی) ۷۵

وجوہ سے، گویا وہ اس طرف جاتے ہیں کہ اس کا بعض حصہ سات حروف پر نازل ہوا، سارا نہیں (۱)۔ اور اسی قول کی طرف - کہ قرآن سات حروف پر، سات زبانوں پر نازل ہوا ہے - ابو عبید القاسم بن سلام گئے ہیں، اور اسے ابن عطیہ نے پسند کیا ہے (۲)۔ ابو عبید نے کہا: اور بعض قبائل دوسروں کے مقابلے میں اس میں زیادہ خوش نصیب اور زیادہ حصہ دار ہیں۔ انہوں نے انس سے ابن شہاب کی حدیث ذکر کی کہ عثمان رضی اللہ عنہ نے ان سے اس وقت کہا جب انہیں مصاحف لکھنے کا حکم دیا: تم اور زید جس چیز میں اختلاف کرو، اسے قریش کی لغت میں لکھو، کیونکہ یہ ان کی زبان میں نازل ہوا ہے (۳)۔ اسے بخاری نے ذکر کیا ہے (۴)۔ اور ابن عباس کی حدیث ذکر کی کہ انہوں نے کہا: قرآن دو کعبوں کی لغت میں نازل ہوا: کعبِ قریش اور کعبِ خزاعہ۔ کہا گیا: یہ کیسے؟ انہوں نے کہا: اس لیے کہ گھر (وطن) ایک ہی ہے۔ ابو عبید نے کہا: یعنی خزاعہ قریش کے پڑوسی تھے، تو انہوں نے ان کی زبان اختیار کر لی (۵)۔ قاضی ابن الطیب (۶) رضی اللہ عنہ نے فرمایا: عثمان رضی اللہ عنہ کے قول "کیونکہ یہ قریش کی زبان میں نازل ہوا ہے" کا مطلب یہ ہے کہ ان کی مراد اس کا بیشتر اور اکثر حصہ ہے، اور اس بات پر کوئی قطعی دلیل قائم نہیں ہوئی کہ پورا قرآن صرف قریش کی لغت میں نازل ہوا ہے، کیونکہ اس میں ایسے کلمات اور حروف ہیں جو قریش کی لغت کے خلاف ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {بے شک ہم نے اسے عربی قرآن بنایا} [الزخرف: ۳]، اور "قریشی" نہیں فرمایا۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ عربوں کی تمام زبانوں میں نازل ہوا ہے، اور کسی کے لیے یہ کہنا جائز نہیں کہ انہوں نے عربوں میں سے صرف قریش کو مراد لیا ہے دوسروں کو چھوڑ کر، جس طرح اس کے لیے یہ کہنا جائز نہیں کہ انہوں نے قحطان کے سوا عدنان کی لغت، یا مضر کے سوا ربیعہ کی لغت مراد لی ہے،

اس لیے کہ لفظ 'عرب' ان تمام قبائل کو یکساں طور پر شامل ہے۔ اور ابن عبد البر نے کہا: جس نے یہ کہا کہ: "قرآن قریش کی لغت میں نازل ہوا ہے"، اس کا مطلب میرے نزدیک یہ ہے: اکثر طور پر۔ واللہ اعلم۔ اس لیے کہ قریش کی لغت کے علاوہ دیگر زبانیں صحیح قراتوں میں موجود ہیں، جیسے ہمزہ کی تحقیق (واضح ادائیگی) وغیرہ، جبکہ قریش ہمزہ کی تحقیق نہیں کرتے (۷)۔

(۱) یہ ساری کلام خطابی کی نہیں ہے، بلکہ خطابی نے ابن الانباری کی کلام مذکورہ دو آیتوں کے بارے میں نقل کی ہے، پھر کہا: "اور انہوں نے وجوہ ذکر کیں..."، گویا وہ (یعنی ابن الانباری) حدیث کی تاویل کی طرف جا رہے ہیں... الخ۔ دیکھئے معالم السنن ۲۹۳/۱۔ (۲) فضائل القرآن از ابو عبید ص ۲۰۳، اور المحرر الوجیز ۴۶/۱۔ (۳) فضائل القرآن ص ۲۰۳ میں ہے: پس اسے قریش کی زبان میں لکھو، کیونکہ یہ ان کی زبان میں نازل ہوا ہے۔ (۴) صحیح بخاری (۴۹۸۷)۔ (۵) فضائل القرآن ص ۲۰۴۔ (۶) قلمی نسخوں میں: ابو الطیب، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ثابت ہے۔ (۷) التمہید ۲۸۰/۸۔

76 Introduction by the Author

Ibn Atiyyah said: The meaning of the Prophet's ﷺ statement: "The Quran was revealed in seven ahruf" is: it contains (1) expressions from seven tribes, in whose collective languages the Quran was revealed. So a meaning within it is expressed once in the dialect of Quraysh, once in the dialect of Hudhayl, and at other times in other dialects, according to what is most eloquent and concise in wording. Don't you see that the word "fatar" means to "originate" or "start" among non-Quraysh tribes? It appeared in the Quran, and its meaning was not clear to Ibn Abbas until two Bedouins came to him disputing over a well. One of them said: "Ana fatartuha" (I started it/dug it first). Ibn Abbas said: "At that moment I understood the significance (2) of Allah's words: 'Originator (Fatir) of the heavens and the earth' [Fatir: 1]." He also said: "I did not know the meaning of Allah's words: 'Our Lord, decide (iftah) between us and our people in truth' [Al-A'raf: 89] until I heard the daughter of Dhu Yazan saying to her husband: 'Come, let me 'afatihuka' (challenge you to judgment),' meaning: let me take you to court/arbitration." Similarly, Umar ibn al-Khattab said, and he did not understand the meaning of Allah's words: 'Or that He would seize them by gradual wasting (takhavvuf)' [An-Nahl: 47], meaning by gradual depletion for them. The same happened to Qutbah bin Malik (3), when he heard the Prophet ﷺ reciting in prayer: 'And tall (basiqat) palm trees' [Qaf: 10]. This was mentioned by Muslim in the chapter on Recitation in the Fajr Prayer (4), among other examples (5). The third opinion: is that these seven dialects are only within the Mudar tribes. A group of people said this, and they argued with the saying of Uthman: 'The Quran was revealed in the language of Mudar.' They said: It is possible that some are from Quraysh, some from Kinanah, some from Asad, some from Hudhayl, some from Tamim (6), some from Dabbah, and some from Qays. They said: These are the tribes of Mudar which encompass seven dialects according to these levels. Ibn Mas'ud used to prefer that those who write the Mushafs (copies of the Quran) be from Mudar (7). Others denied that they are all in (8) Mudar, and said: There are anomalies in Mudar dialects that are not permissible to recite the Quran with, such as the 'kashkashah' of Qays.

Footnotes: (1) In (Z): in. (2) In (M): position/context. (3) Al-Tha'labi, also called: Al-Dhubyani, from the people of Kufa, he is the uncle of Ziyad bin 'Alaqa, and he is among those whom Muslim included in the Companions but not Al-Bukhari. Al-Isabah 8/165. (4) Sahih Muslim (457), and it is with Ahmad (18903). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/46-47, and see Idah al-Waqf wal-Ibtida' by Ibn al-Anbari 1/71-72. (6) In (D),

(Zha), and (M): for Taym, and it did not appear in (Z), and what is confirmed is from Al-Tamhid 8/277. (7) Narrated by Abu Ubayd in Fada'il al-Qur'an p. 205. (8) In (M): from.

७६ लेखक का परिचय

इब्न अतिय्या ने कहा: पैगंबर ﷺ के इस कथन का अर्थ कि: "कुरान सात अहुरुफ (लिपियों/बोलियों) में अवतरित हुआ है" यह है: इसमें (१) सात कबीलों की अभिव्यक्ति है, जिनकी समग्र भाषाओं में कुरान अवतरित हुआ था। इसलिए, इसमें एक अर्थ को एक बार कुरैश की अभिव्यक्ति में, एक बार हुज़ैल की अभिव्यक्ति में और अन्य बार अन्य अभिव्यक्तियों में व्यक्त किया गया है, जो शब्दों में सबसे स्पष्ट और संक्षिप्त है। क्या आप नहीं देखते कि "फ़तर" (fatar) का अर्थ गैर-कुरैश के बीच "शुरू करना" है? यह कुरान में आया है, और इब्न अब्बास को इसका अर्थ तब तक समझ नहीं आया जब तक कि दो बदू एक कुएं के विवाद को लेकर उनके पास नहीं आए। उनमें से एक ने कहा: "अना फ़तरतुहा" (मैंने इसे शुरू किया/खोदा)। इब्न अब्बास ने कहा: "तब मुझे अल्लाह के इस कथन का महत्व (२) समझ आया: 'आकाशों और पृथ्वी का रचनाकार (फ़ातिर)' [फ़ातिर: १]।" उन्होंने यह भी कहा: "मुझे अल्लाह के इस कथन का अर्थ पता नहीं था: 'ऐ हमारे रब, हमारे और हमारी कौम के बीच हक के साथ फैसला (इफ़तह) कर दे' [अल-आराफ: ८९] जब तक कि मैंने जु यज़ान की बेटी को अपने पति से यह कहते हुए नहीं सुना: 'आओ मैं तुमसे अफ़ातिहुका (मुकदमा/फैसला) करूँ, जिसका अर्थ है: मैं तुमसे न्याय के लिए कहूँ।" इसी तरह उमर इब्न अल-खत्ताब ने कहा, और वह अल्लाह के इस कथन का अर्थ नहीं समझते थे: 'या वह उन्हें क्रमिक क्षय (तखव्वुफ़) द्वारा पकड़ ले' [अन-नहल: ४७], यानी उनके धीरे-धीरे कम होने पर। कुत्बाह बिन मालिक (३) के साथ भी ऐसा ही हुआ, जब उन्होंने पैगंबर ﷺ को नमाज में पढ़ते हुए सुना: 'और ऊंचे (बासिक़ात) खजूर के पेड़' [काफ़: १०]। इसका उल्लेख मुस्लिम ने फज्र की नमाज में तिलावत के अध्याय (४) में किया है, और इसके अलावा भी कई उदाहरण हैं (५)। तीसरा मत: यह है कि ये सात भाषाएँ केवल मुदर (Mudar) कबीलों में हैं। एक समूह ने यह कहा और उन्होंने उस्मान के इस कथन का तर्क दिया: 'कुरान मुदर की भाषा में अवतरित हुआ था।' उन्होंने कहा: यह संभव है कि इनमें से कुछ कुरैश से हों, कुछ किनाना से, कुछ असद से, कुछ हुज़ैल से, कुछ तमीम (६) से, कुछ दब्बा से और कुछ क़ैस से हों। उन्होंने कहा: ये मुदर के कबीले हैं जिनमें इन स्तरों के अनुसार सात भाषाएँ समाहित हैं। इब्न मसूद यह पसंद करते थे कि जो लोग मुसहफ़ (कुरान की प्रतियां) लिखें वे मुदर (७) से हों। दूसरों ने इनकार किया कि वे सभी मुदर (८) में हैं, और कहा: मुदर में ऐसी विसंगतियां हैं जिनके साथ कुरान पढ़ना जायज़ नहीं है, जैसे क़ैस की 'कश्कशा' (kashkashah)।

पादलेख: (१) (ज़) में: में। (२) (म) में: स्थान/प्रसंग। (३) अल-थालाबी, जिसे अल-दुब्यानी भी कहा जाता है, कूफ़ा के लोगों में से थे, वे ज़ियाद बिन अलाका के चाचा हैं, और वे उन लोगों में से हैं जिन्हें मुस्लिम ने सहाबा में शामिल किया है, बुखारी ने नहीं। अल-इसाबा ८/१६५। (४) सहीह मुस्लिम (४५७), और यह अहमद (१८९०३) के पास है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४६-४७, और इब्न अल-अंबारी की 'इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' १/७१-७२ देखें। (६) (द), (ज़) और (म) में: तैम के लिए, और (ज़) में नहीं आया, और जो प्रमाणित है वह अल-तम्हीद ८/२७७ से है। (७) अबू उबैद ने फ़दाइल अल-कुरान पृष्ठ २०५ में इसका उल्लेख किया है। (८) (म) में: से।

۷۶ مصنف کا مقدمہ

ابن عطیہ نے کہا: نبی کریم ﷺ کے اس قول کا معنی کہ: "قرآن سات حروف پر نازل کیا گیا ہے" یہ ہے کہ: اس میں (۱) سات قبائل کی عبارتیں ہیں، جن کی مجموعی لغات میں قرآن نازل ہوا، چنانچہ اس میں ایک معنی کو کبھی قریش کی عبارت میں، کبھی ہذیل کی عبارت میں اور کبھی ان کے علاوہ کی عبارت میں، جو لفظ میں سب سے زیادہ فصیح اور مختصر ہو، بیان کیا گیا ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ "فطر" کا معنی غیر قریش کے ہاں "ابتدا کرنا" ہے، تو یہ قرآن میں آیا، مگر ابن عباس کو اس کی سمجھ نہ آئی، یہاں تک کہ ان کے پاس دو اعرابی ایک کنویں کے بارے میں جھگڑتے ہوئے آئے، ان میں سے ایک نے کہا: "أنا فطرتها" (میں نے اس کی ابتدا کی/کھودا)۔ ابن عباس نے کہا: تب میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کا موقع (۲) سمجھا: ﴿فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ [فاطر: ۱]۔ انہوں نے یہ بھی کہا: میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی نہیں جانتا تھا: ﴿رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ﴾ [الأعراف: ۸۹] یہاں تک کہ میں نے ذو یزن کی بیٹی کو اپنے شوہر سے کہتے ہوئے سنا: "تعال أفاتحك" یعنی: آؤ میں تم سے فیصلہ کراؤں (مقدمہ کروں)۔ اسی طرح عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے فرمایا، اور وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی نہیں سمجھ رہے تھے: ﴿أَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ﴾ [النحل: ۴۷] یعنی: ان کی کمی پر۔ اسی طرح قطبہ بن مالک (۳) کے ساتھ ہوا، جب انہوں نے نبی کریم ﷺ کو نماز میں پڑھتے ہوئے سنا: ﴿وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ﴾ [ق: ۱۰]۔ اسے مسلم نے نمازِ فجر میں قراءت کے باب (۴) میں ذکر کیا ہے، اس کے علاوہ بھی دیگر مثالیں ہیں (۵)۔ تیسرا قول: یہ ہے کہ یہ سات لغات صرف مضر میں ہیں۔ ایک قوم نے یہ کہا، اور انہوں نے عثمان رضی اللہ عنہ کے اس قول سے احتجاج کیا کہ: قرآن لغتِ مضر میں نازل ہوا، اور انہوں نے کہا: جائز ہے کہ ان میں سے کچھ قریش کے لیے ہوں، کچھ کنانہ کے لیے، کچھ اسد کے لیے، کچھ

ہذیل کے لیے، کچھ تمیم (۶) کے لیے، کچھ ضبہ کے لیے، اور کچھ قیس کے لیے۔ انہوں نے کہا: یہ مضر کے قبائل ہیں جو ان مراتب پر سات لغات کو محیط ہیں۔ اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ پسند کرتے تھے کہ جو لوگ مصاحف لکھیں وہ مضر (۷) سے ہوں۔ اور دوسروں نے اس بات کا انکار کیا کہ وہ سب کی سب مضر (۸) میں ہیں، اور کہا: مضر میں ایسے شاذ طریقے ہیں جن کے ساتھ قرآن پڑھنا جائز نہیں، جیسے قیس کی کشکشہ۔

حواشی: (۱) (ز) میں: "فی" ہے۔ (۲) (م) میں: "موضع" ہے۔ (۳) الثعلبی، اور کہا جاتا ہے: الذبیانی، اہل کوفہ میں سے ہیں، اور وہ زیاد بن علاقہ کے چچا ہیں، اور وہ ان لوگوں میں سے ہیں جن کی روایات مسلم نے صحابہ میں لی ہیں نہ کہ بخاری نے۔ الاصابہ ۱۶۵/۸۔ (۴) صحیح مسلم (۴۵۷)، اور یہ احمد (۱۸۹۰۳) کے ہاں ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴۶/۱ - ۴۷، اور دیکھیے ابن الانباری کی ایضاح الوقف والابتداء ۷۱/۱ - ۷۲۔ (۶) (د)، (ظ) اور (م) میں: "لتیم" ہے، اور (ز) میں نہیں آیا، اور جو ثابت ہے وہ التمہید ۲۷۷/۸ سے ہے۔ (۷) اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص ۲۰۵ میں روایت کیا ہے۔ (۸) (م) میں: "من" ہے۔

Meaning of the Seven Modes 77

And the *'an'anah*(1) of Tamim. As for the *kashkashah* of Qays, they turn the feminine 'k' into 'sh', saying in the verse "Your Lord has placed beneath you a stream" [Maryam: 24]: "ja'ala rabbushi tahtashi sariyya." As for the *'an'anah* of Tamim, they say "an" as "'an," saying: "perhaps Allah will bring ('an ya'ti) victory." Some of them replace 's' with 't', so they say for "an-nas": "an-nat," and for "akyas": "akyat"(2). They said: these are dialects that are avoided in the Quran, and nothing has been preserved from the predecessors regarding them.

Others said: As for replacing(3) the hamza with 'ayn, and replacing the throat letters with each other, it is well-known among the eloquent speakers, and prominent figures have recited with it. They cited the reading of Ibn Mas'ud: "He shall imprison him *'atta* (until) a time." Mentioned by Abu Dawud(4), and by the words of Dhu al-Rumma(5):

Your eyes are her eyes and your neck is her neck / and your color, except that (*'annaha*) it is without merit.

He means: except that (*annaha*).

The fourth view: What the author of "Al-Dala'il"(6) related from some scholars, and something similar was related by Judge Ibn al-Tayyib(7), who said: I have contemplated the aspects of variation in recitation, and I found them to be seven:

Among them: that which changes its vowel, but its meaning and form do not disappear, such as: "they are purer (*atharu*) for you" [Hud: 78] and *athara*(8), and "my breast tightens (*yadiqu*)" [Al-Shu'ara: 13] and *yadiqa*(9).

(1) Miswritten in the manuscripts and (M) (in both places) as: *tamtanah*. Al-Zarqani cited it in *Manahil al-'Irfan* 1/175. The *'an'anah* of Tamim is their substitution of 'ayn for hamza as the author will illustrate. (2) This is *al-watm* in the dialect of Yemen, as in *Al-Muzhir* by Al-Suyuti 1/223. (3) In (M) (in both places): substitution. (4) Narrated by Ibn 'Abd al-Barr in *Al-Tamhid* 8/278 via Abu Dawud al-Sijistani (it is not in his Sunan). This reading of Ibn Mas'ud was also mentioned by Ibn Khalawayh in *Al-Qira'at al-Shadhah* p. 63. The author quoted the third view in its entirety from *Al-Tamhid* 8/277-278, and the bracketed parts are from it. (5) He is Ghaylan ibn 'Uqbah ibn Buhaysh, Abu al-Harith, one of the master poets, died in Isfahan in (117 AH). *Siyar A'lam al-Nubala* 5/267, and the verse is in his *Diwan* 2/1341. (6) He is Qasim ibn Thabit al-Saraqusti, whose biography was previously given on p. 74. (7) In *Al-Intisar* pp.

252-255, Sezgin edition manuscript. (8) In the accusative case (nasb), which is an anomalous (shadh) reading mentioned by Ibn Khalawayh in his book p. 60, and Ibn Jinni in *Al-Muhtasib* 1/325. Abu Hayyan in *Al-Bahr al-Muhit* 5/247 quoted Sibawayh as saying: it is a grammatical error (*lahn*). (9) In the accusative case (nasb), joined to "they deny" in the previous verse, which is the reading of Ya'qub from the ten. See *Al-Nashr* 2/335.

सात स्वरूपों का अर्थ ७७

और तमीम की 'अन'अनह(१)। जहाँ तक क़ैस की कशकशह का सवाल है, वे स्त्रीलिंग 'क' को 'श' में बदल देते हैं, इसलिए आयत "तुम्हारे रब ने तुम्हारे नीचे एक चश्मा बहा दिया है" [मरियम : २४] में वे कहते हैं: "ज'अला रब्बुशि तह्तशि सरिय्या"। तमीम की 'अन'अनह के बारे में, वे "अन" को " 'अन" कहते हैं, जैसे: "शायद अल्लाह जीत ('अन या'ती) ले आए।" उनमें से कुछ 'स' को 'त' से बदल देते हैं, इसलिए वे "अन-नास" के लिए "अन-नात" और "अकयास" के लिए "अकयात"(२) कहते हैं। उन्होंने कहा: ये ऐसी बोलियाँ हैं जिनसे कुरान में परहेज किया जाता है, और उनके बारे में पूर्वजों से कुछ भी सुरक्षित नहीं रखा गया है।

दूसरों ने कहा: जहाँ तक हमज़ा को 'ऐन' से बदलने(३), और कंठ वर्णों को एक-दूसरे से बदलने का सवाल है, यह वाक्पटु वक्ताओं के बीच प्रसिद्ध है, और प्रमुख हस्तियों ने इसके साथ पाठ किया है। उन्होंने इब्न मसूद के पाठ का हवाला दिया: "वह उसे एक समय ('अत्ता) तक कैद रखेगा।" इसे अबू दाऊद(४) द्वारा और ज़ी अल-रुम्मा(५) के शब्दों द्वारा वर्णित किया गया है:

तुम्हारी आँखें उसकी आँखें हैं और तुम्हारी गर्दन उसकी गर्दन है / और तुम्हारा रंग, सिवाय इसके ('अन्नहा) कि वह बिना किसी लाभ के है।

उनका अर्थ है: सिवाय इसके कि (अन्नहा)।

चौथा मत: "अल-दलाईल"(६) के लेखक ने कुछ विद्वानों से जो वर्णन किया है, और इसी तरह की बात काज़ी इब्न अल-तय्यिब(७) ने भी कही है: मैंने पाठ में भिन्नता के पहलुओं पर विचार किया, और मुझे वे सात मिले:

उनमें से: वह जो अपने स्वर को बदलता है, लेकिन उसका अर्थ और रूप समाप्त नहीं होता, जैसे: "वे तुम्हारे लिए अधिक शुद्ध (अथारु) हैं" [हूद: ७८] और अथारा(८), और "मेरा सीना भिंचता (यदीक़ु) है" [अश-शुआरा: १३] और यदीक़ा(९)।

(१) पांडुलिपियों और (एम) में (दोनों स्थानों पर) इसे 'तमतामह' के रूप में गलत लिखा गया है। अल-ज़रक़ानी ने इसे 'मनाहिल अल-इरफ़ान' १/१७५ में उद्धृत किया है। तमीम की 'अन'अनह हमज़ा के स्थान पर 'ऐन' का प्रतिस्थापन है जैसा कि लेखक स्पष्ट करेंगे। (२) यह यमन की बोली में 'अल-वतम' है, जैसा कि अल-सुयूती की 'अल-मुज़हिर' १/२२३ में है। (३) (एम) में (दोनों स्थानों पर): प्रतिस्थापन।

(४) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा 'अल-तमहीद' ८/२७८ में अबू दाऊद अल-सिजिस्तानी के माध्यम से वर्णित किया गया है (यह उनकी सुनन में नहीं है)। इब्न मसूद के इस पाठ का उल्लेख इब्न खालवैह ने 'अल-क़िरात अल-शाज़ा' पृ. ६३ में भी किया है। लेखक ने तीसरे मत को पूरी तरह से 'अल-तमहीद' ८/२७७-२७८ से उद्धृत किया है, और कोष्ठक वाले भाग उसी से हैं। (५) वह ग़ैलान इब्न उकबाह इब्न बुहैश, अबू अल-हारिस हैं, जो दिग्गज कवियों में से एक थे, जिनका देहांत (११७ हिजरी) में इसफ़हान में हुआ था। 'सियर अलाम अल-नुबाला' ५/२६७, और यह शेर उनके'दीवान' २/१३४१ में है। (६) वह कासिम इब्न साबित अल-सरकुस्ती हैं, जिनका जीवन परिचय पहले पृ. ७४ पर दिया जा चुका है। (७) 'अल-इंतिसार' पृ. २५२-२५५, सेज़गिन प्रकाशन पांडुलिपि में। (८) कर्म कारक (नस्ब) में, जो एक असामान्य (शाज़) पाठ है जिसका उल्लेख इब्न खालवैह ने अपनी पुस्तक पृ. ६० में और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासिब' १/३२५ में किया है। अबू हय्यान ने 'अल-बहर अल-मुहीत' ५/२४७ में सिबावैह के हवाले से कहा है: यह एक व्याकरण संबंधी त्रुटि (लहन) है। (९) कर्म कारक (नस्ब) में, पिछली आयत में "वे झुठलाते हैं" के साथ जुड़ा हुआ है, जो दसों में से याकूब का पाठ है। देखिए 'अल-नश्र' २/३३५।

معنى السبعة أحرف ٧٧

اور تمیم کی عَنْعَنَةُ(١)۔ جہاں تک قیس کی كَشْكَشَةُ کا تعلق ہے، وہ مونث کی 'کاف' کو 'شین' میں بدل دیتے ہیں، چنانچہ وہ آیت ﴿جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا﴾ [مریم : ٢٤] میں کہتے ہیں: «جعل ربُّشِ تحتشِ سريًّا»۔ اور تمیم کی عَنْعَنَةُ کے بارے میں، وہ "أن" کو "عن" کہتے ہیں، چنانچہ وہ کہتے ہیں: «عسى الله عن يأتي بالفتح» (شاید اللہ فتح لائے)۔ اور ان میں سے کچھ 'سین' کو 'تاء' سے بدل دیتے ہیں، چنانچہ وہ "النّاس" کے لیے "النّات" اور "أكياس" کے لیے "أكيات"(٢) کہتے ہیں۔ انہوں نے کہا: یہ وہ زبانیں (لہجے) ہیں جن سے قرآن میں اجتناب کیا گیا ہے، اور ان کے بارے میں اسلاف سے کچھ بھی محفوظ نہیں رہا۔

دوسروں نے کہا: جہاں تک ہمزہ کو 'عین' سے بدلنے(٣)، اور حلق کے حروف کو ایک دوسرے سے بدلنے کا تعلق ہے، تو یہ فصحاء کے ہاں مشہور ہے، اور جلیل القدر لوگوں نے اس کے ساتھ قرأت کی ہے۔ انہوں نے ابن مسعود کی قرأت سے استدلال کیا: «لَيَسْجُنُنَّهُ عَتَّى حين» (وہ اسے ایک وقت تک ضرور قید رکھیں گے)۔ اسے ابو داؤد(٤) نے ذکر کیا ہے، اور ذی الرُّمة(٥) کے اس قول سے:

فعيناكِ عيناها وجِيدُكِ جِيدُها / ولَوْنُكِ إلا عَنَّها غيرُ طائِلِ

ان کی مراد ہے: إلا أنّها (مگر یہ کہ وہ)۔

چوتھا قول: وہ جو صاحبِ «الدلائل»(٦) نے بعض علماء سے نقل کیا ہے، اور اسی طرح کا قول قاضی ابن الطیب(٧) نے بھی نقل کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے قرأت میں اختلاف کی وجوہات پر غور کیا، تو مجھے وہ سات ملیں:

ان میں سے: وہ جس کی حرکت بدل جاتی ہے، لیکن اس کے معنی اور اس کی صورت زائل نہیں ہوتی، جیسے: ﴿هُنَّ أَطْهَرُ لَكُمْ﴾ [ہود : ۷۸] اور أَطْهَرَ(۸)، اور ﴿وَيَضِيقُ صَدْرِي﴾ [الشعراء : ۱۳] اور وَيَضِيقَ(۹)۔

(۱) قلمی نسخوں اور (م) میں (دونوں جگہوں پر) 'تمتمة' کے طور پر غلط لکھا گیا ہے، اور زرقانی نے اسے 'مناهل العرفان' ۱/۱۷۵ میں نقل کیا ہے۔ اور تمیم کی عَنْعَنَةُ ہمزہ کو عین سے بدلنا ہے جیسا کہ مصنف اس کی مثال دیں گے۔ (۲) اور یہ یمن کی لغت میں 'الوَتْم' ہے، جیسا کہ سیوطی کی 'المزهر' ۲۲۳/۱ میں ہے۔ (۳) (م) میں (دونوں جگہوں پر): إبدال (تبدیلی)۔ (۴) اسے ابن عبد البر نے 'التمهيد' ۲۷۸/۸ میں ابو داؤد السجستانی کے واسطے سے روایت کیا ہے (یہ ان کی سنن میں نہیں ہے)۔ اور ابن مسعود کی اس قرأت کو ابن خالویہ نے بھی 'القراءات الشاذة' ص ٦٣ میں ذکر کیا ہے۔ اور مصنف نے تیسرے قول کو مکمل طور پر 'التمهيد' ۲۷۷/۸ - ۲۷۸ سے نقل کیا ہے، اور قوسین کے درمیان والے حصے اسی سے ہیں۔ (۵) وہ غیلان بن عقبہ بن بہیش، ابو الحارث ہیں، جو بڑے شعراء میں سے تھے، سنہ (۱۱۷ھ) میں اصفہان میں فوت ہوئے۔ 'سير أعلام النبلاء' ۲۶۷/۵، اور یہ شعر ان کے 'دیوان' ۱۳۴۱/۲ میں ہے۔ (٦) وہ قاسم بن ثابت السرقسطی ہیں، ان کا تذکرہ ص ۷۴ پر گزر چکا ہے۔ (۷) 'الانتصار' ص ۲۵۲ - ۲۵۵ میں، سزگین کی شائع کردہ قلمی نسخے میں۔ (۸) نصب کے ساتھ، اور یہ ایک شاذ قرأت ہے، جسے ابن خالویہ نے اپنی کتاب ص ٦٠ میں اور ابن جنی نے 'المحتسب' ۳۲٦/۱ میں ذکر کیا ہے۔ اور ابو حیان نے 'البحر المحيط' ۲۴۷/۵ میں سیبویہ سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے کہ: یہ لحن (غلطی) ہے۔ (۹) نصب کے ساتھ، اس کا عطف اس سے پہلی آیت میں موجود لفظ «یکذبون» پر ہے، اور یہ دس میں سے یعقوب کی قرأت ہے۔ دیکھیے 'النشر' ۳۳۵/۲۔

78 Author's Introduction And among them: that whose form does not change, but its meaning changes through declension (I'rab), such as: {Our Lord, lengthen the distance between our journeys} [Saba: 19], and [Our Lord] lengthened (the distance) (1). And among them: that whose form remains, but its meaning changes due to difference in letters, such as His saying: {nunshizuha} (we raise them) [Al-Baqarah: 259] and nunshiruha (we bring them to life)(2). And among them: that whose form changes, but its meaning remains: {Like carded wool} [Al-Qari'ah: 5] and like carded wool (using a different Arabic word for wool)(3). And among them: that whose form and meaning change, such as: {And layered bananas} [Al-Waqi'ah: 29]: and layered spathes/blossoms(4). And among them: by transposition (reversing order), such as His saying: {And the stupor of death will come with truth} [Qaf: 19]: and the [stupor] of truth will come with death(5). And among them: by addition and subtraction, such as His saying: "ninety-nine female ewes"(6), and His saying: "And as for the boy, he was a disbeliever and his parents were believers"(7), and His saying: "Then indeed, Allah, after their compulsion, for them is Forgiving and Merciful"(8). The Fifth View: That what is meant by the seven modes (ahruf) are the meanings of the Book of Allah Almighty, and they are matters...

(1) Meaning in the form of news/report, and it is the reading of Ya'qub from the ten. See Al-Nashr 2/350. (2) From: anshara (to revive), and it is the reading of Nafi', Ibn Kathir, and Abu 'Amr from the seven, and Abu Ja'far and Ya'qub from the ten. See Al-Sab'ah p. 189, Al-Taysir p. 82, and Al-Nashr 2/231. Ibn Khalawayh mentioned in "The Anomalous Readings" (Al-Qira'at al-Shadhah) p. 16 for Aban from 'Asim: nanshuruha, with a fatha on the nun, and the author of "Ithaf Fudala' al-Bashar" attributed it to al-Hasan on p. 208. (3) Ibn Khalawayh attributed it in "The Anomalous Readings" p. 178 to Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with him. (4) Ibn Khalawayh mentioned in "The Anomalous Readings" p. 151 that 'Ali, may Allah be pleased with him, recited it from the pulpit. He was asked: "Should we not change it in the Mushaf (written Quran)?" He said: "It is not fitting for the Quran to be disturbed," meaning: it should not be changed. (5) Ibn Khalawayh attributed it in "The Anomalous Readings" p. 144 to Abu Bakr al-Siddiq and Ubayy, may Allah be pleased with them both. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/43. Ibn 'Atiyyah related it from the author of "Al-Dala'il" and Ibn al-Tayyib al-Baqillani. Ibn Khalawayh attributed the reading "I have a female ewe" to Ibn Mas'ud in "The Anomalous Readings" p. 130. See also Al-Tamhid 8/295. (7) Ibn 'Atiyyah mentioned it in the tafsir of verse (80) of Surah Al-Kahf and attributed it to Ubayy. See also Al-Bahr al-Muhit 6/154. (8) Ibn Jinni attributed it in "Al-Muhtasab" 2/108 to Ibn

'Abbas and Sa'id bin Jubayr. Ibn 'Atiyyah mentioned it in his tafsir 4/182 and attributed it to Ibn Mas'ud, Jabir, and Sa'id bin Jubayr.

78 लेखक की प्रस्तावना और उनमें से: वह जिसका रूप नहीं बदलता, लेकिन उसका अर्थ व्याकरण (इराब) के माध्यम से बदल जाता है, जैसे: {हमारे पालनहार, हमारी यात्राओं के बीच की दूरी बढ़ा दे} [सबा: 19], और [हमारा पालनहार] ने दूरी बढ़ा दी(1)। और उनमें से: वह जिसका रूप वही रहता है, लेकिन अक्षरों के अंतर के कारण उसका अर्थ बदल जाता है, जैसे उनका कहना है: {नुनशिज़ुहा} (हम उन्हें उठाते हैं) [अल-बक़रह: 259] और नुनशिरुहा (हम उन्हें पुनर्जीवित करते हैं)(2)। और उनमें से: वह जिसका रूप बदल जाता है, लेकिन उसका अर्थ वही रहता है: {धुनी हुई ऊन की तरह} [अल-क़ारिआ: 5] और धुनी हुई ऊन (ऊन के लिए एक अलग अरबी शब्द का उपयोग करते हुए) (3)। और उनमें से: वह जिसका रूप और अर्थ दोनों बदल जाते हैं, जैसे: {और तह-ब-तह केले} [अल-वाक़िआ: 29]: और तह-ब-तह कलियाँ/फूल(4)। और उनमें से: स्थान परिवर्तन (क्रम बदलने) के माध्यम से, जैसे उनका कहना है: {और मृत्यु की बेहोशी सत्य के साथ आएगी} [क़ाफ़: 19]: और सत्य की [बेहोशी] मृत्यु के साथ आएगी(5)। और उनमें से: वृद्धि और कमी के माध्यम से, जैसे उनका कहना है: "निन्यानवे मादा भेड़ें"(6), और उनका कहना है: "और जहाँ तक लड़के का प्रश्न है, वह काफ़िर (अविश्वासी) था और उसके माता-पिता मोमिन (आस्तिक) थे"(7), और उनका कहना है: "तो वास्तव में अल्लाह, उनकी विवशता के बाद, उनके लिए क्षमाशील और दयावान है"(8)। पाँचवा विचार: सात अक्षरों (अह्रुफ़) से तात्पर्य अल्लाह तआला की पुस्तक के अर्थ हैं, और वे विषय हैं...

(1) यानी समाचार के रूप में, और यह दसों में से याकूब का पाठ (क़िरात) है। देखें अल-नश्र 2/350। (2) 'अन्शरा' से, और यह सातों में से नाफ़े इब्न कसीर और अबू अम्र का पाठ है, और दसों में से अबू जाफ़र और याकूब का। देखें अल-सबह पृष्ठ 189, अल-तयसीर पृष्ठ 82, और अल-नश्र 2/231। इब्न खलवैह ने 'अल-क़िरात अल-शाज़ह' पृष्ठ 16 में आसिम से अबान के लिए उल्लेख किया है: 'नन्शुरुहा', नून पर फतह के साथ, और 'इतहाफ़ फुदला अल-बशर' के लेखक ने पृष्ठ 208 पर इसे अल-हसन से जोड़ा है। (3) इब्न खलवैह ने इसे 'अल-क़िरात अल-शाज़ह' पृष्ठ 178 में इब्न मसऊद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से जोड़ा है। (4) इब्न खलवैह ने 'अल-क़िरात अल-शाज़ह' पृष्ठ 151 में उल्लेख किया है कि अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इसे मिम्बर से पढ़ा था। उनसे पूछा गया: "क्या हम इसे मुसहफ़ (लिखित कुरान) में नहीं बदल दें?" उन्होंने कहा: "कुरान के लिए यह उचित नहीं है कि उसे छेड़ा जाए," अर्थात: इसे बदला नहीं जाना चाहिए। (5) इब्न खलवैह ने इसे 'अल-क़िरात अल-शाज़ह' पृष्ठ 144 में अबू बक्र अल-सिद्दीक़ और उबैय (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से जोड़ा है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/43। इब्न अतिया ने इसे 'अल-दलाल' के लेखक और इब्न अल-तैय्यब अल-बक़िल्लानी से

उद्धृत किया है। इब्न खलवैह ने 'अल-क़िरात अल-शाज़ह' पृष्ठ 130 में इब्न मसऊद के लिए पाठ "मेरे पास एक मादा भेड़ है" को जोड़ा है। अल-तमहीद 8/295 भी देखें। (7) इब्न अतिया ने सूरह अल-कहफ़ की आयत (80) की व्याख्या में इसका उल्लेख किया है और इसे उबैय से जोड़ा है। अल-बहर अल-मुहीत 6/154 भी देखें। (8) इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसब' 2/108 में इसे इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर से जोड़ा है। इब्न अतिया ने अपनी तफ़सीर 4/182 में इसका उल्लेख किया है और इसे इब्न मसऊद, जाबिर और सईद बिन जुबैर से जोड़ा है।

۷۸ مقدمہ المصنف اور ان میں سے: وہ جس کی صورت نہیں بدلتی، اور اس کا معنی اعراب کے ذریعے بدل جاتا ہے، جیسے: ﴿رَبَّنَا بَعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا﴾ [سبأ: ۱۹]، اور [رَبُّنَا] بَاعَدَ (ہمارے رب نے دوری کر دی)(۱)۔ اور ان میں سے: وہ جس کی صورت باقی رہتی ہے، اور حروف کے اختلاف سے اس کا معنی بدل جاتا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿نُنشِزُهَا﴾ (ہم انہیں اٹھاتے ہیں) [البقرة: ۲۵۹] اور نُنْشِرُها (ہم انہیں زندہ کرتے ہیں)(۲)۔ اور ان میں سے: وہ جس کی صورت بدل جاتی ہے، لیکن معنی باقی رہتا ہے: ﴿كَالْعِهْنِ الْمَنفُوشِ﴾ (دھنکی ہوئی اون کی طرح) [القارعة: ۵] اور كالصُّوفِ المَنفُوشِ (اون کے لیے دوسرے لفظ کا استعمال کرتے ہوئے)(۳)۔ اور ان میں سے: وہ جس کی صورت اور معنی دونوں بدل جاتے ہیں، جیسے: ﴿وَطَلْحٍ مَّنضُودٍ﴾ (اور تہہ بہ تہہ لدے ہوئے کیلے) [الواقعة: ۲۹]: اور طلع مَنْضُودٍ (تہہ بہ تہہ شگوفے)(۴)۔ اور ان میں سے: تقدیم و تاخیر (آگے پیچھے کرنے) کے ذریعے، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ﴾ [ق: ۱۹]: اور حق کی [سکرت] موت کے ساتھ آئی(۵)۔ اور ان میں سے: زیادتی اور نقصان (کمی) کے ذریعے، جیسے آپ کا قول: «تِسعٌ وتسعُونَ نَعجَةً أُنثى» (ننانوے مادہ بھیڑیں)(۶)، اور آپ کا قول: «وأمَّا الغُلامُ فكان كافراً وكان أبواه مؤمنين» (اور رہا لڑکا تو وہ کافر تھا اور اس کے ماں باپ مومن تھے)(۷)، اور آپ کا قول: «فإنَّ اللهَ مِن بَعدِ إكراهِهِنَّ لهنَّ غفورٌ رحيمٌ» (پس بے شک اللہ ان کی مجبوری کے بعد ان کے لیے بخشنے والا مہربان ہے)(۸)۔ پانچواں قول: یہ کہ سبعہ احرف (سات حروف) سے مراد اللہ تعالیٰ کی کتاب کے معانی ہیں، اور وہ امور ہیں...

(۱) یعنی خبر کے طور پر، اور یہ دس قرأتوں میں سے یعقوب کی قرأت ہے۔ دیکھئے النشر ۲/ ۳۵۰۔ (۲) 'انشر' سے، اور یہ سات قرأتوں میں سے نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو کی قرأت ہے، اور دس میں سے ابو جعفر اور یعقوب کی۔ دیکھئے السبعة ص ۱۸۹، التیسیر ص ۸۲، اور النشر ۲/

۲۳۱۔ ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۶ میں ابان بن عاصم سے نقل کیا ہے: 'ننشُرُها'، نون کے فتحہ کے ساتھ، اور 'اتحاف فضلاء البشر' کے مصنف نے ص ۲۰۸ پر اسے حسن بصری کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ ص ۱۷۸ میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۵۱ میں ذکر کیا ہے کہ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے منبر پر یہ پڑھا، تو ان سے کہا گیا: کیا ہم اسے مصحف میں تبدیل نہ کر دیں؟ انہوں نے فرمایا: قرآن کے لیے یہ مناسب نہیں کہ اسے چھیڑا جائے، یعنی اسے بدلا نہ جائے۔ (۵) ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ ص ۱۴۴ میں ابوبکر صدیق اور ابی بن کعب رضی اللہ عنہما کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/ ۴۳۔ ابن عطیہ نے اسے صاحب الدلائل اور ابن الطیب الباقلانی سے حکایت کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۳۰ میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی طرف 'ولی نعجة انثی' کی قرأت منسوب کی ہے۔ دیکھئے التمہید ۸/ ۲۹۵۔ (۷) ابن عطیہ نے سورہ کہف کی مذکورہ آیت (۸۰) کی تفسیر میں اس کا ذکر کیا ہے اور اسے ابی کی طرف منسوب کیا ہے، دیکھئے البحر المحیط ۶/ ۱۵۴۔ (۸) ابن جنی نے المحتسب ۲/ ۱۰۸ میں اسے ابن عباس اور سعید بن جبیر کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور ابن عطیہ نے اپنی تفسیر ۴/ ۱۸۲ میں اس کا ذکر کیا ہے اور اسے ابن مسعود، جابر اور سعید بن جبیر کی طرف منسوب کیا ہے۔

79 Meaning of the Seven Letters

...and prohibition, promise and threat, stories, arguments, and parables. Ibn Atiyyah said: This is weak because these are not called "letters" (ahruf). Also, there is a consensus that the allowance [of the seven letters] did not occur regarding the permission of the lawful(1), nor in changing any of the meanings. Al-Qadi Ibn al-Tayyib mentioned a hadith from the Prophet ﷺ in this regard, then said: But these are not the ones he allowed them to recite with; rather, "letter" (harf) here means direction and way. An example is the Almighty's saying: "And of the people is he who worships Allah on an edge [harf]" [Al-Hajj: 11]. Likewise, the meaning of this hadith is based on seven ways of permitting, prohibiting, and so on(2).

It has been said: What is meant by the statement of [the Prophet] peace be upon him, "The Qur'an was revealed in seven letters," is the seven recitations (Qira'at) by which the seven reciters read, because they are all authentic from the Messenger of Allah ﷺ. But this is nothing, as its falsity is apparent from what follows.

Section

Many of our scholars, such as al-Dawudi(3), Ibn Abi Sufra(4), and others, said: These seven recitations attributed to those seven reciters are not the seven letters in which the companions were permitted to recite. Rather, they go back to one letter of those seven, which is the one upon which Uthman compiled the Mus'haf (written copy of the Qur'an), as mentioned by Ibn al-Nahhas and others. These famous recitations are the choices of those leading reciters. Each of them chose—from what he narrated and understood the manner of recitation—what he deemed best and most appropriate. So he adhered to it as a method, narrated it, taught it, became famous for it, was known by it, and it was attributed to him. So it was said: the "letter" of Nafi', the "letter" of Ibn Kathir. None of them prevented another's choice, nor did they deny it; rather, they validated and allowed it. Each of these seven has two or more choices narrated from them, and all are correct. And the Muslims have reached a consensus.

(1) In al-Muharrar al-Wajiz 1/43: The allowance did not occur in prohibiting the lawful, nor in permitting the prohibited. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/43-44, which contains the aforementioned words of Ibn al-Baqillani. (3) Perhaps he is Abu Ja'far Ahmad ibn Nasr al-Dawudi al-Asadi; mentioned by al-Qadi Iyad in Tartib al-Madarik 4/623, saying: He was one of the Maliki imams in the Maghreb, known for knowledge and excellent authorship... he died in Tlemcen in the year (402 AH). (4) He is Abu Abdullah

Muhammad ibn Abi Sufrah, brother of Abu al-Qasim al-Muhallab. He heard from al-Asili and was one of his major companions. He died in Kairouan. Tartib al-Madarik 4/752 and 2/201, and Ikmal al-Mu'lim 3/190.

पृष्ठ 79 सात अक्षरों (सब'अ अह्रफ) का अर्थ

...और निषेध, वादा और धमकी, कहानियाँ, बहस और दृष्टांत। इब्न अतिय्याह ने कहा: यह मत कमज़ोर है; क्योंकि इन्हें "अक्षर" (अह्रफ) नहीं कहा जाता है, और यह भी कि इस पर सहमति है कि [सात अक्षरों की] छूट वैध को अनुमति देने(1), या अर्थों में से किसी को बदलने में नहीं हुई थी। अल-कादी इब्न अल-तय्यब ने इस अर्थ में पैगंबर ﷺ से एक हदीस का उल्लेख किया, फिर कहा: लेकिन ये वे नहीं हैं जिनके साथ उन्हें पढ़ने की अनुमति दी गई थी; बल्कि यहाँ "अक्षर" (हर्फ़) का अर्थ दिशा और तरीका है। सर्वशक्तिमान का कथन इसी से है: "और लोगों में से वह है जो अल्लाह की इबादत एक किनारे [हर्फ़] पर करता है" [अल-हज्ज: 11]। इसी तरह, इस हदीस का अर्थ हलाल, हराम और इसके अलावा सात तरीकों पर आधारित है(2)।

कहा गया है: [पैगंबर] शांति उन पर हो, के इस कथन का अर्थ कि "कुरान सात अक्षरों में उतारा गया था", वे सात पाठ (किरात) हैं जिनसे सात पाठकों ने पढ़ा था, क्योंकि वे सभी अल्लाह के रसूल ﷺ से प्रमाणित हैं। लेकिन यह कुछ भी नहीं है, क्योंकि इसकी असत्यता आगे आने वाली बातों से स्पष्ट है।

अनुभाग

हमारे कई विद्वानों, जैसे अल-दाऊदी(3), इब्न अबी सुफरा(4), और अन्य ने कहा: ये सात पाठ जो उन सात पाठकों के नाम से जाने जाते हैं, वे सात अक्षर नहीं हैं जिनमें सहाबा को पढ़ने की अनुमति दी गई थी। बल्कि, वे उन सात में से एक अक्षर पर वापस जाते हैं, जिस पर उस्मान ने मुसहफ (कुरान की लिखित प्रति) संकलित किया था, जैसा कि इब्न अल-नहस और अन्य ने उल्लेख किया है। ये प्रसिद्ध पाठ उन प्रमुख पाठकों के चुनाव हैं। उनमें से प्रत्येक ने — जो उन्होंने वर्णन किया और पाठ के तरीके को समझा था — उसे चुना जो उनके अनुसार सबसे अच्छा और सबसे उचित था। इसलिए उन्होंने इसे एक पद्धति के रूप में अपनाया, इसका वर्णन किया, इसे पढ़ाया, इसके लिए प्रसिद्ध हुए, इसके द्वारा पहचाने गए, और इसे उनकी ओर जिम्मेदार ठहराया गया। तो कहा गया: नाफी' का "अक्षर", इब्न कसीर का "अक्षर"। उनमें से किसी ने दूसरे के चुनाव को नहीं रोका, न ही उसका खंडन किया; बल्कि उन्होंने इसे मान्य और अनुमेय माना। इन सातों में से प्रत्येक से दो या अधिक चुनाव वर्णित हैं, और सभी सही हैं। और मुसलमानों ने इस पर आम सहमति व्यक्त की है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/43 में: छूट हलाल को हराम करने या हराम को हलाल करने में नहीं हुई थी। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/43 - 44, जिसमें इब्न अल-बाकिल्लानी के पूर्वोक्त शब्द

शामिल हैं। (3) शायद वह अबू जाफ़र अहमद बिन नस्र अल-दाऊदी अल-असदी हैं; अल-कादी इयाद ने तरतीब अल-मदारिक 4/623 में उनका उल्लेख किया है और कहा: वह मग़रिब में मलिकी इमामों में से थे, जो ज्ञान और उत्कृष्ट लेखन के लिए जाने जाते थे... उनकी मृत्यु (402 हिजरी) में त्लेमसेन में हुई थी। (4) वह अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अबी सुफरा हैं, अबू अल-कासिम अल-मुहल्लब के भाई। उन्होंने अल-असीली से सुना और उनके प्रमुख साथियों में से थे। उनकी मृत्यु कैरुआन में हुई। तरतीब अल-मदारिक 4/752, और 2/201, और इकमल अल-मुल्लिम 3/190।

صفحہ 79 سبعہ احرف (سات حروف) کا معنی

...اور نہی، وعدہ اور وعید، قصے، بحث و مباحثہ اور مثالیں۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ قول ضعیف ہے؛ کیونکہ ان چیزوں کو "حروف" نہیں کہا جاتا، اور اس لیے بھی کہ اس بات پر اجماع ہے کہ [سات حروف کی] رخصت حلال کو جائز کرنے(1) اور نہ ہی معانی میں سے کسی چیز کو تبدیل کرنے میں واقع ہوئی ہے۔ قاضی ابن الطیب نے اس سلسلے میں نبی ﷺ سے ایک حدیث ذکر کی، پھر کہا: لیکن یہ وہ حروف نہیں ہیں جن کے ساتھ انہیں قرات کی اجازت دی گئی، بلکہ یہاں "حرف" سے مراد جہت اور طریقہ ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "اور لوگوں میں سے وہ بھی ہے جو اللہ کی عبادت ایک کنارے [حرف] پر رہ کر کرتا ہے" [الحج: 11]۔ اسی طرح اس حدیث کا معنی حلال و حرام وغیرہ کے سات طریقوں پر مبنی ہے(2)۔

اور کہا گیا ہے کہ: آپ علیہ السلام کے قول "قرآن سات حروف پر نازل کیا گیا ہے" سے مراد وہ سات قراتیں ہیں جن کے ساتھ سات قراء نے پڑھا ہے، کیونکہ وہ سب رسول اللہ ﷺ سے ثابت ہیں۔ لیکن یہ بات درست نہیں ہے، کیونکہ اس کا باطل ہونا آنے والی تفصیل سے واضح ہے۔

فصل

ہمارے بہت سے علماء، جیسے الداودی(3)، اور ابن ابی صفرہ(4) وغیرہ نے کہا ہے کہ: یہ سات قراتیں جن کی نسبت ان سات قراء کی طرف کی جاتی ہے، وہ سات حروف نہیں ہیں جن میں صحابہ کرام کو قرات کی وسعت دی گئی تھی، بلکہ یہ ان سات میں سے ایک ہی حرف کی طرف لوٹتی ہیں، اور یہ وہی حرف ہے جس پر حضرت عثمان نے مصحف کو جمع کیا، جیسا کہ ابن النحاس وغیرہ نے ذکر کیا ہے۔ اور یہ مشہور قراتیں ان ائمہ قراء کے اپنے اپنے انتخاب (اختیارات)

ہیں، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ ان میں سے ہر ایک نے — جو انہوں نے روایت کیا اور قرات کے جس طریقے کو جانا — اسے منتخب کیا جو ان کے نزدیک سب سے بہتر اور موزوں تھا، چنانچہ انہوں نے اسے بطور طریقہ اپنا لیا، اسے روایت کیا اور اس کا درس دیا، اور وہ اسی سے مشہور ہوئے اور ان کی پہچان بن گئی، اور اس کی نسبت ان کی طرف ہونے لگی، چنانچہ کہا گیا: نافع کا حرف، ابن کثیر کا حرف۔ اور ان میں سے کسی نے دوسرے کے انتخاب سے منع نہیں کیا اور نہ ہی اس کا انکار کیا، بلکہ اسے درست اور جائز قرار دیا، اور ان سات میں سے ہر ایک سے دو یا دو سے زیادہ انتخاب مروی ہیں، اور سب کے سب صحیح ہیں۔ اور مسلمانوں کا اس پر اجماع ہے۔

(1) المحرر الوجیز 43/1 میں ہے: یہ وسعت حلال کو حرام کرنے اور حرام کو حلال کرنے میں واقع نہیں ہوئی۔ (2) المحرر الوجیز 43/1 - 44، اور اس میں ابن الباقلانی کا سابقہ کلام موجود ہے۔ (3) شاید یہ ابو جعفر احمد بن نصر الداودی الاسدی ہیں؛ قاضی عیاض نے ترتیب المدارک 4/ 623 میں ان کا ذکر کیا ہے اور کہا: وہ مغرب میں مالکی ائمہ میں سے تھے، جو علم اور بہترین تصنیف و تالیف کے لیے مشہور تھے... تلمسان میں سن (402ھ) میں وفات پائی۔ (4) یہ ابو عبد اللہ محمد بن ابی صفرہ ہیں، ابو القاسم المہلب کے بھائی، انہوں نے الاصیلی سے سماع کیا اور ان کے بڑے اصحاب میں سے تھے، قیروان میں وفات پائی۔ ترتیب المدارک 4/ 752، اور 2/ 201، اور اکمال المعلم 3/ 190۔

Author's Introduction 80

In these times, reliance has been placed on what has been authentically transmitted from these Imams regarding the recitations they narrated and observed. They wrote books on this matter, and the consensus on what is correct has continued, thus fulfilling God's promise to preserve the Book. Upon this are the earlier Imams and the distinguished scholars of investigation, such as Judge Abu Bakr bin al-Tayyib, al-Tabari, and others (1).

Ibn Atiyya said: The ages and regions have passed while relying on the seven recitations, and prayer is performed with them because they were established by consensus. As for the anomalous (shadh) recitations (2), prayer is not performed with them because people did not reach a consensus on them. As for what was narrated from the Companions (may Allah be pleased with them) and from the scholars of the Successors (Tabi'un), it is only believed that they narrated it. As for what is attributed to Abu al-Sammal (3) and those who followed him, it is not trusted (4).

Others said: As for the anomalous recitation differing from the mass-transmitted (mutawatir) Mushafs, it is not considered Quran, and it is not acted upon as being part of it. The best way to interpret them is that they are an explanation of the interpretation of the school of the one to whom they are attributed, such as the recitation of Ibn Mas'ud: "then fasting for three consecutive days" (5). However, if the narrator explicitly stated hearing it from the Messenger of Allah ﷺ, the scholars differed on acting upon that into two opinions: negation and affirmation. The reason for negation (6) is that the narrator did not narrate it as a regular report (khabar), but rather as Quran, and since it was not established as Quran, it is not established at all. The second view is that even if it is not established as Quran, it is established as Sunnah, and that necessitates acting upon it, like all solitary reports (ahad).

Section on mentioning the meaning of the Hadith of Umar and Hisham

Ibn Atiyya (7) said: Allah Almighty permitted His Prophet, peace be upon him, these seven modes (ahruf),

---

(1) From his saying: Many of our scholars said... it is the speech of Abu al-Abbas al-Qurtubi in 'al-Mufhim' 2/450. (2) In the manuscripts: 'al-Quran', and what is established is from 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/48. (3) In the manuscripts: Ibn al-Sammak, and what is established is from 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/48, and he is Qa'nab bin Abi Qa'nab al-Adawi al-Basri, mentioned by Ibn al-Jazari in 'Tabaqat al-Qurra' 2/27 and

said: He has a choice in recitation that is anomalous from the general public, and al-Dhahabi mentioned him in 'Mizan al-I'tidal' 4/534 and said: His transmission is not relied upon, nor is he trusted. (4) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/48, and in it: 'qaraba' instead of 'qarana'. (5) Narrated by Abd al-Razzaq in 'al-Musannaf' (16102) (16103) (16104), and al-Tabari in 'al-Tafsir' 8/652. He said: That is contrary to what is in our Mushafs. (6) In (z) and (t): 'al-Nafi' (The one who negates). (7) In 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/47.

लेखक की प्रस्तावना 80

इन युगों में, इन इमामों से जो कुछ भी सही ढंग से प्रमाणित हुआ है, उस पर भरोसा किया गया है, जो उन्होंने क़िरात (कुरान पाठ की शैलियों) के बारे में वर्णित और देखा है। उन्होंने इस विषय पर पुस्तकें लिखीं, और सही बात पर आम सहमति बनी रही, जिससे पुस्तक (कुरान) की रक्षा के ईश्वर के वादे की पूर्ति हुई। इसी मार्ग पर पूर्ववर्ती इमाम और प्रतिष्ठित शोधकर्ता विद्वान रहे हैं, जैसे न्यायाधीश अबू बक्र बिन अल-तय्यिब, अल-तबरी और अन्य (1)।

इब्न अतिय्या ने कहा: युग और क्षेत्र सात क़िरात पर चलते रहे हैं, और उन्हीं के साथ नमाज़ पढ़ी जाती है, क्योंकि वे आम सहमति से स्थापित हुई थीं। जहाँ तक विषम (शाज़) क़िरात (2) का प्रश्न है, उनके साथ नमाज़ नहीं पढ़ी जाती है, क्योंकि लोगों ने उन पर आम सहमति नहीं जताई है। सहाबा (ईश्वर उनसे प्रसन्न हो) और ताबेईन के विद्वानों से जो कुछ वर्णित है, उसके बारे में केवल यह माना जाता है कि उन्होंने उसे वर्णित किया है। अबू अल-समाल (3) और उनके समान लोगों से जो कुछ भी वर्णित है, उस पर भरोसा नहीं किया जाता है (4)।

अन्यों ने कहा: मुतवातिर मुसहफ़ों (सर्वमान्य कुरान की प्रतियों) से भिन्न विषम क़िरात के बारे में, वह कुरान नहीं है, और उसे कुरान का हिस्सा मानकर उस पर अमल नहीं किया जाता है। उन्हें समझने का सबसे अच्छा तरीका यह है कि उन्हें उस व्यक्ति के संप्रदाय (मज़हब) की व्याख्या का स्पष्टीकरण माना जाए जिसकी ओर वे आरोपित हैं, जैसे इब्न मसूद की क़िरात: "तो तीन लगातार दिनों के रोज़े" (5)। लेकिन यदि वर्णनकर्ता स्पष्ट रूप से कहता है कि उसने इसे अल्लाह के रसूल ﷺ से सुना है, तो उस पर अमल करने के बारे में विद्वानों के दो मत हैं: निषेध और पुष्टि। निषेध (6) का कारण यह है कि वर्णनकर्ता ने इसे एक सामान्य समाचार के रूप में नहीं, बल्कि कुरान के रूप में वर्णित किया था, और चूंकि यह कुरान के रूप में स्थापित नहीं हुआ, इसलिए यह स्थापित ही नहीं हुआ। दूसरा विचार यह है कि भले ही यह कुरान के रूप में स्थापित न हुआ हो, लेकिन यह सुन्नत के रूप में स्थापित हो गया है, और इससे उस पर अमल करना अनिवार्य हो जाता है, जैसे कि अन्य एकल (आहाद) समाचारों के मामले में होता है।

उमर और हिशाम की हदीस के अर्थ का उल्लेख करने पर अनुभाग

इब्न अतिय्या (7) ने कहा: अल्लाह तआला ने अपने नबी ﷺ के लिए इन सात हुरूफ (शैलियों) को जायज़ ठहराया,

(1) उनके कथन से: हमारे कई विद्वानों ने कहा... यह 'अल-मुफ़्हिम' 2/450 में अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी का कथन है। (2) पांडुलिपियों में: 'अल-कुरान', और जो प्रमाणित है वह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/48 से है। (3) पांडुलिपियों में: इब्न अल-सम्माक, और जो प्रमाणित है वह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/48 से है, और वह क़नब बिन अबी क़नब अल-अदवी अल-बसरी है, इब्न अल-जज़री ने 'तबाक़ात अल-क़ुर्रा' 2/27 में उनका उल्लेख किया है और कहा है: उनकी क़िरात में एक पसंद है जो आम लोगों से विषम है, और अल-धहाबी ने 'मिज़ान अल-इतिदाल' 4/534 में उनका उल्लेख किया और कहा: उनके वर्णन पर भरोसा नहीं किया जाता है, और न ही वे विश्वसनीय हैं। (4) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/48, और इसमें: 'क़ारना' के बजाय 'क़ारबा' है। (5) अब्दुल रज्ज़ाक़ ने 'अल-मुसन्निफ़' (16102) (16103) (16104) में और अल-तबरी ने 'अल-तफ़्सीर' 8/652 में इसे उद्धृत किया है। और कहा: यह हमारे मुसहफ़ों में जो है उसके विपरीत है। (6) (ज़) और (त) में: 'अल-नाफी' (निषेध करने वाला)। (7) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/47 में।

مقدمہ مصنف 80

ان زمانوں میں ان ائمہ سے صحیح طور پر ثابت شدہ روایات پر اعتماد کیا گیا جو انہوں نے قرآت کے بارے میں روایت کیں اور دیکھیں، اور انہوں نے اس بارے میں تصانیف لکھیں، چنانچہ حق پر اجماع جاری رہا، اور اللہ کا وہ وعدہ پورا ہوا جو اس نے کتاب کی حفاظت کے بارے میں کیا تھا۔ اسی پر متقدمین ائمہ اور صاحبِ تحقیق فضلاء رہے ہیں، جیسے قاضی ابوبکر بن الطیب، طبری، اور ان کے علاوہ دیگر (۱)۔

ابن عطیہ نے کہا: زمانے اور شہر سات قرآتوں پر گزرے ہیں، اور انہی کے ساتھ نماز پڑھی جاتی ہے، کیونکہ وہ اجماع سے ثابت ہیں۔ جہاں تک شاذ قرآتوں (۲) کا تعلق ہے، تو ان کے ساتھ نماز نہیں پڑھی جاتی، کیونکہ لوگوں کا ان پر اجماع نہیں ہوا۔ رہا وہ جو صحابہ کرام رضی اللہ عنہم اور علمائے تابعین سے مروی ہے، تو اس کے بارے میں صرف یہ اعتقاد رکھا جاتا ہے کہ انہوں نے اسے روایت کیا ہے۔ اور جو کچھ ابوالسمال (۳) اور ان کے ہم عصروں سے منقول ہے، تو اس پر اعتماد نہیں کیا جاتا (۴)۔

دوسروں نے کہا: جہاں تک متواتر مصاحف کے خلاف شاذ قرآت کا تعلق ہے، تو وہ قرآن نہیں ہے، اور نہ ہی اسے قرآن سمجھ کر اس پر عمل کیا جاتا ہے۔ ان کی بہترین توجیہ یہ ہے کہ وہ اس شخص کے مسلک کی تاویل کا بیان ہوں جس کی طرف وہ منسوب ہیں، جیسے ابن مسعود کی قرآت: "پھر تین لگاتار دنوں کے روزے" (۵)۔ لیکن اگر راوی صراحت کرے کہ اس نے اسے رسول اللہ ﷺ سے سنا ہے، تو اس پر عمل کرنے کے بارے میں علماء کا دو اقوال پر اختلاف ہے: نفی اور اثبات۔ نفی (۶) کی وجہ یہ ہے کہ راوی نے اسے خبر کے طور پر نہیں بلکہ قرآن کے طور پر روایت کیا تھا، اور چونکہ وہ قرآن ثابت نہیں ہوا، اس لیے وہ ثابت ہی نہیں رہا۔ دوسری

وجہ یہ ہے کہ اگرچہ اس کا قرآن ہونا ثابت نہیں ہوا، لیکن اس کا سنت ہونا ثابت ہے، اور یہ عمل کو واجب کرتا ہے، جیسا کہ دیگر اخبارِ آحاد کا حال ہے۔

فصل: عمر اور ہشام کی حدیث کے معنی کے ذکر میں

ابن عطیہ (۷) نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی علیہ السلام کے لیے ان سات حروف کو مباح قرار دیا،

---

(۱) ان کے قول سے: ہمارے بہت سے علماء نے کہا... یہ 'المفہم' ۲/ ۴۵۰ میں ابوالعباس القرطبی کا کلام ہے۔ (۲) خطی نسخوں میں: 'القرآن'، اور جو ثابت ہے وہ 'المحرر الوجیز' ۱/ ۴۸ سے ہے۔ (۳) خطی نسخوں میں: ابن السماک، اور جو ثابت ہے وہ 'المحرر الوجیز' ۱/ ۴۸ سے ہے، اور وہ قعنب بن ابی قعنب العدوی البصری ہیں، ابن الجزری نے 'طبقات القراء' ۲/ ۲۷ میں ان کا ذکر کیا ہے اور کہا ہے: ان کا قرآت میں ایک انتخاب ہے جو عام لوگوں سے شاذ ہے، اور ذہبی نے 'میزان الاعتدال' ۴/ ۵۳۴ میں ان کا ذکر کیا اور کہا: ان کی نقل پر اعتماد نہیں کیا جاتا، اور نہ ہی وہ قابلِ وثوق ہیں۔ (۴) 'المحرر الوجیز' ۱/ ۴۸، اور اس میں: 'قارنہ' کی جگہ 'قاربَہ' ہے۔ (۵) اسے عبدالرزاق نے 'المصنف' (۱۶۱۰۲) (۱۶۱۰۳) (۱۶۱۰۴) میں اور طبری نے 'التفسیر' ۸/ ۶۵۲ میں روایت کیا ہے۔ اور کہا: یہ ہمارے مصاحف میں موجود چیز کے خلاف ہے۔ (۶) (ز) اور (ط) میں: 'النافی' (نفی کرنے والا)۔ (۷) 'المحرر الوجیز' ۱/ ۴۷ میں۔

Meaning of the Seven Ahruf

81

Gabriel (peace be upon him) reviewed it with him in his presentations in the manner in which there is inimitability (i'jaz) and excellence of composition (1). The permission in the saying of the Prophet (peace be upon him), "So recite what is easy from it," did not occur such that each of the companions, if he wanted to change a word from some of these dialects, would do it of his own accord. If this were the case, the inimitability of the Quran would be lost, and it would be subject to being changed here and there until it became something other than what was revealed from Allah. Rather, the permission in the seven ahruf (letters/modes) was given to the Prophet (peace be upon him) to make things easier for his Ummah. So he taught Ubayy once what Gabriel had reviewed with him, and he taught Ibn Mas'ud another time what he had reviewed with him as well. According to this, the recitation of Umar ibn al-Khattab of Surah al-Furqan and the recitation of Hisham ibn Hakim of it occur; otherwise, how could it be right for the Prophet (peace be upon him) to say about each of their recitations, when they differed: "This is how Gabriel taught me to recite"? Is that not because he taught him once in this way and once in that way? To this is attributed the saying of Anas when he recited: "Indeed, the rising of the night is more forceful and more direct in speech (aswab qila)." It was said to him: It is recited as: "wa aqwamu qila." Anas said: "aswab qila," "aqwamu qila," and "ahya," they are one (2). For the meaning of this is that they are narrated from the Prophet (peace be upon him). Otherwise, if this were for anyone among the people to put, the meaning of Allah's saying would be void: "Indeed, it is We who sent down the message and indeed, We will be its guardian" [Al-Hijr: 9].

Al-Bukhari, Muslim, and others narrated from Umar ibn al-Khattab who said: I heard Hisham ibn Hakim reciting Surah al-Furqan in a way other than how I recite it, and the Messenger of Allah (peace be upon him) had taught it to me. I was about to rush at him, then I gave him time until he finished, then I grabbed him by his cloak and brought him to the Messenger of Allah (peace be upon him). I said: O Messenger of Allah, I heard this man reciting Surah al-Furqan in a way other than how you taught me! The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Let him go. Recite." So he recited the recitation that I heard him recite, and the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "This is how it was revealed." Then he said to me: "Recite," so I recited, and he said: "This is how it was revealed. Indeed, this Quran was revealed in seven ahruf, so recite what is easy from it" (3).

I say: In the sense of this hadith of Umar is what Muslim narrated from Ubayy ibn Ka'b who said: I was in the mosque, when a man entered to pray, and he recited a recitation that I disapproved of. Then another man entered and recited a recitation...

(1) In the manuscript copies: the description. The established is from (M). (2) Narrated by al-Tabari in his Tafsir 1/47 and 373/23, and Ibn Jinni in al-Muhtasib 2/336. (3) Sahih al-Bukhari (4992), and Sahih Muslim (818). It is in al-Musnad (277).

सात अहरूफ़ का अर्थ

81

जिब्रील (उन पर शांति हो) ने उनकी प्रस्तुतियों में इसका पुनरीक्षण किया, जिस तरह से इसमें चमत्कार (एजाज़) और रचना की उत्कृष्टता (1) है। पैगंबर (उन पर शांति हो) के इस कथन में अनुमति, "तो उसमें से जो आसान हो उसे पढ़ो," इस तरह नहीं थी कि प्रत्येक साथी, यदि वह इनमें से कुछ बोलियों में से एक शब्द बदलना चाहता है, तो उसे अपनी ओर से कर दे। यदि ऐसा होता, तो कुरान की अद्वितीयता समाप्त हो जाती, और वह इधर-उधर बदले जाने के अधीन होता, यहाँ तक कि वह अल्लाह की ओर से अवतरित चीज़ के अलावा कुछ और हो जाता। इसके बजाय, पैगंबर ﷺ को सात अहरूफ़ (सात शैलियों) में अनुमति उनके उम्मत के लिए आसानी पैदा करने के लिए दी गई थी। इसलिए उन्होंने उबय को एक बार वह पढ़ाया जो जिब्रील ने उनके साथ पुनरीक्षित किया था, और इब्न मसूद को दूसरी बार वह पढ़ाया जो उन्होंने उनके साथ भी पुनरीक्षित किया था। इसी के अनुसार, उमर इब्न अल-खत्ताब और हिशाम इब्न हकीम द्वारा सूरा अल-फुरकान का पाठ आता है; अन्यथा, यह कैसे संभव है कि पैगंबर ﷺ उनके प्रत्येक पाठ के बारे में कहें, जबकि वे भिन्न थे: "जिब्रील ने मुझे इसी तरह पढ़ाया"? क्या यह इसलिए नहीं है क्योंकि उन्होंने उन्हें एक बार इस तरह और एक बार उस तरह पढ़ाया था? अनस के कथन को इसी पर आधारित किया जाता है जब उन्होंने पढ़ा: "वास्तव में, रात का जागना अधिक प्रभावशाली और अधिक सटीक (असबब क़ीला) है।" उनसे कहा गया: इसे "वा अक़्वामु क़ीला" पढ़ा जाता है। अनस ने कहा: "असबब क़ीला", "अक़्वामु क़ीला", और "अहया" सब एक ही हैं (2)। इसका अर्थ यह है कि ये पैगंबर ﷺ से रिवायत किए गए हैं। अन्यथा, यदि यह लोगों में से किसी के लिए भी संभव होता, तो अल्लाह के इस कथन का अर्थ व्यर्थ हो जाता: "निस्संदेह, हमने ही इस नसीहत (क़ुरआन) को उतारा है और हम ही इसके संरक्षक हैं।" [अल-हिज्र: 9]।

अल-बुखारी, मुस्लिम और अन्यों ने उमर इब्न अल-खत्ताब से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने हिशाम इब्न हकीम को सूरा अल-फुरकान को उस तरह से अलग पढ़ते हुए सुना जैसे मैं पढ़ता हूँ, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे यह सिखाया था। मैं उन पर झपटने ही वाला था, फिर मैंने उन्हें तब तक समय दिया जब तक वे समाप्त नहीं कर लिया, फिर मैंने उन्हें उनकी चादर से पकड़ लिया और उन्हें अल्लाह के रसूल ﷺ के पास ले आया। मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, मैंने इस व्यक्ति को सूरा अल-फुरकान को उस तरह से अलग पढ़ते सुना है जैसे आपने मुझे सिखाया है! अल्लाह के रसूल ﷺ

ने कहा: "इसे छोड़ दो। पढ़ो।" तो उन्होंने वही पाठ पढ़ा जो मैंने उन्हें पढ़ते सुना था, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "यह इसी तरह अवतरित हुआ था।" फिर उन्होंने मुझसे कहा: "पढ़ो," तो मैंने पढ़ा, और उन्होंने कहा: "यह इसी तरह अवतरित हुआ था। वास्तव में, यह कुरान सात अहरूफ़ में उतारा गया है, इसलिए इसमें से जो आसान हो उसे पढ़ो" (3)।

मैंने कहा: उमर की इस हदीस के अर्थ में वह है जो मुस्लिम ने उबय इब्न काब से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैं मस्जिद में था, जब एक व्यक्ति प्रार्थना करने के लिए प्रवेश किया, और उसने ऐसा पाठ पढ़ा जिसे मैंने अस्वीकार कर दिया। फिर एक और व्यक्ति आया और उसने एक ऐसा पाठ पढ़ा...

(1) पांडुलिपियों में: विवरण। पुष्ट पाठ (म) से है। (2) अल-तबरी ने अपनी तफसीर 1/47 और 23/373 में, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 2/336 में उद्धृत किया है। (3) सहीह अल-बुखारी (4992), और सहीह मुस्लिम (818)। यह अल-मुसनद (277) में है।

معنی السبعۃ احرف

81

جبریل علیہ السلام نے ان کے پیشکشوں میں ان کے ساتھ اس طریقے پر اس کا جائزہ لیا جس میں اعجاز اور رصف کی عمدگی (1) ہے، اور نبی کریم ﷺ کے اس قول "پس جو اس میں سے آسان ہو وہ پڑھو" میں یہ اجازت اس طرح واقع نہیں ہوئی کہ صحابہ میں سے ہر ایک جب چاہے ان میں سے بعض لغات میں سے کسی لفظ کو بدلنا چاہے تو اپنی طرف سے کر دے۔ اگر ایسا ہوتا تو قرآن کا اعجاز ختم ہو جاتا اور یہ اس بات کے لیے موزوں ہو جاتا کہ اسے بدل دیا جائے، یہاں تک کہ یہ اللہ کی طرف سے نازل شدہ کے علاوہ کچھ اور ہو جائے۔ بلکہ سات حرفوں کی اجازت نبی ﷺ کے لیے اس لیے ہوئی تاکہ ان کی امت کے لیے وسعت پیدا ہو، چنانچہ آپ ﷺ نے ایک بار ابی بن کعب کو وہ پڑھایا جو جبریل نے آپ سے جائزہ لیا تھا اور دوسری بار ابن مسعود کو وہ پڑھایا جو ان سے بھی جائزہ لیا تھا۔ اور اسی پر سورہ فرقان کے متعلق عمر بن الخطاب اور ہشام بن حکیم کی قرات آتی ہے، ورنہ یہ کیسے درست ہو سکتا ہے کہ نبی ﷺ ان دونوں کی ہر قرات کے بارے میں کہیں جبکہ وہ مختلف تھیں: "جبریل نے مجھے اسی طرح پڑھایا"؟ کیا یہ صرف اس لیے نہیں ہے کہ آپ ﷺ نے انہیں ایک بار اس طرح اور ایک بار اس طرح پڑھایا تھا؟ اور اسی پر انس رضی اللہ عنہ کے اس قول کو محمول کیا جاتا ہے جب انہوں نے پڑھا: "بے شک رات کا اٹھنا نفس کو کچلنے کے لیے زیادہ سخت اور بات کے لیے زیادہ درست (اصوب قیلا) ہے"، تو ان سے کہا گیا: یہ تو "واقوم قیلا" پڑھا جاتا ہے، تو انس نے کہا: "اصوب قیلا"، "اقوم قیلا" اور "اہیا" ایک ہی ہیں (2)۔ اس کا معنی یہ ہے کہ یہ نبی ﷺ سے مروی ہیں، ورنہ اگر یہ لوگوں میں سے کسی کے لیے

بھی وضع کرنا جائز ہوتا تو اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی باطل ہو جاتا: "بے شک ہم نے ہی اس ذکر کو نازل کیا ہے اور ہم ہی اس کی حفاظت کرنے والے ہیں" [الحجر: 9]۔

بخاری، مسلم اور دیگر نے عمر بن الخطاب سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے ہشام بن حکیم کو سورہ فرقان اس کے علاوہ پڑھتے ہوئے سنا جس طرح میں پڑھتا تھا، اور رسول اللہ ﷺ نے مجھے وہ پڑھائی تھی، تو قریب تھا کہ میں ان پر جھپٹ پڑتا، پھر میں نے انہیں مہلت دی یہاں تک کہ وہ فارغ ہوئے، پھر میں نے انہیں ان کی چادر سے پکڑ لیا اور انہیں رسول اللہ ﷺ کے پاس لے آیا اور کہا: یا رسول اللہ! میں نے اس کو سورہ فرقان اس کے علاوہ پڑھتے ہوئے سنا ہے جس طرح آپ نے مجھے پڑھائی ہے! تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسے چھوڑ دو۔ پڑھو"۔ تو انہوں نے وہی قرات پڑھی جو میں نے ان سے سنی تھی، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ اسی طرح نازل ہوئی ہے"۔ پھر آپ نے مجھ سے فرمایا: "پڑھو"، تو میں نے پڑھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ اسی طرح نازل ہوئی ہے، بے شک یہ قرآن سات حرفوں پر نازل کیا گیا ہے، پس جو اس میں سے آسان ہو وہ پڑھو" (3)۔

میں کہتا ہوں: عمر رضی اللہ عنہ کی اس حدیث کے معنی میں وہ ہے جو مسلم نے ابی بن کعب سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں مسجد میں تھا، ایک شخص داخل ہوا نماز پڑھنے کے لیے، تو اس نے ایسی قرات پڑھی جس کا میں نے انکار کیا، پھر ایک اور شخص داخل ہوا اور اس نے ایسی قرات پڑھی...

(1) قلمی نسخوں میں: الوصف۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) اسے طبری نے اپنی تفسیر 1/47 اور 23/373 میں، اور ابن جنی نے المحتسب 336/2 میں نقل کیا ہے۔ (3) صحیح بخاری (4992)، اور صحیح مسلم (818)۔ یہ مسند (277) میں ہے۔

...other than his companion's recitation. When we finished the prayer, we all went to the Messenger of Allah (peace be upon him). I said: "This person recited in a way that I disapproved of, and another entered and recited differently from his companion." So the Prophet (peace be upon him) commanded them, and they both recited. The Prophet (peace be upon him) approved of their recitation. Then a feeling of disbelief fell into my heart, worse than when I was in the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah). When the Prophet (peace be upon him) saw what had overcome me, he struck me on the chest. I broke out in a sweat, and it was as if I was looking at Allah, the Almighty, in fear. He said (1): "O Ubayy, it was sent to me to recite the Qur'an in one dialect (harf). I replied: Make it easy for my Ummah. He replied a second time: Recite it (2) in two dialects. I replied: Make it easy for my Ummah. He replied a third time: Recite it in seven dialects, and for (3) every reply I gave you, there is a request you can ask of Me." I said: "O Allah, forgive my Ummah, O Allah, forgive my Ummah," and I delayed the third request for the day when all creation, even Ibrahim (peace be upon him), will turn to me (for intercession)." (4)

Ubayy's saying (may Allah be pleased with him) (5): "It fell into my soul," means: confusion and astonishment befell me, i.e., an incitement from Satan afflicted him to confuse his state and cloud his time. For it was grave for him that there should be an exchange in recitations which is not grave in itself; otherwise, what absurdity or denial follows from a difference in recitations? This does not follow - praise be to Allah - in abrogation (Naskh), which is greater, so how about recitation?

And when the Prophet (peace be upon him) saw what had afflicted him from that thought, he alerted him by striking (6) his chest. This resulted in his chest expanding and his inner self becoming illuminated, until unveiling and expansion led him to a state of direct witnessing. When the ugliness of that thought became apparent to him, he feared Allah Almighty and overflowed with sweat out of shyness before Allah Almighty. This thought was of the kind about which the Prophet (peace be upon him) said when they asked him: "We find within ourselves things that any one of us would find too grave to speak of." He said: "Have you really found it?!" They said:

---

(1) In (M): He said to me. (2) In (Z): That you read it. (3) In (M): So for you. (4) Sahih Muslim (820), and it is in Musnad under number (21171). (5) The speech from this point to the end of the chapter is from Al-Mufhim 2/451-452 with slight modification. (6) In (M): He struck him.

लेखक की प्रस्तावना ८२

...अपने साथी के पाठ के अलावा। जब हमने नमाज़ पूरी की, तो हम सभी अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास गए। मैंने कहा: 'इसने एक ऐसा पाठ पढ़ा जिसे मैंने अस्वीकार कर दिया, और दूसरा आया, उसने अपने साथी से अलग पाठ पढ़ा।' तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें आदेश दिया और उन दोनों ने पढ़ा। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके पाठ की सराहना की। तब मेरे दिल में झुठलाने का ऐसा भाव आया, जो जाहिलियत (अज्ञानता के काल) के समय से भी अधिक बुरा था। जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने देखा कि मुझ पर क्या बीत रही है, तो उन्होंने मेरे सीने पर हाथ मारा। मैं पसीने-पसीने हो गया, और ऐसा लगा जैसे मैं अल्लाह तआला को डर से देख रहा हूँ। उन्होंने कहा (१): 'हे उबय्य, मुझे भेजा गया था कि कुरान को एक लहजे (हर्फ़) में पढ़ूँ। मैंने उत्तर दिया: मेरी उम्मत के लिए इसे आसान कर दें। उन्होंने दूसरी बार उत्तर दिया: इसे (२) दो लहजों में पढ़ें। मैंने उत्तर दिया: मेरी उम्मत के लिए इसे आसान कर दें। उन्होंने तीसरी बार उत्तर दिया: इसे सात लहजों में पढ़ें, और (३) हर उस उत्तर के बदले जो मैंने तुम्हें दिया, तुम्हारे लिए एक दुआ है जिसे तुम मुझसे मांग सकते हो।' मैंने कहा: 'ऐ अल्लाह, मेरी उम्मत को माफ़ कर दे, ऐ अल्लाह, मेरी उम्मत को माफ़ कर दे,' और मैंने तीसरी दुआ उस दिन के लिए सुरक्षित रखी है जब सारी सृष्टि, यहाँ तक कि इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) भी मेरी ओर (सिफ़ारिश के लिए) रुख करेंगे।' (४)

उबय्य (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कहना (५): 'मेरे दिल में आ गिरा', इसका अर्थ है: मुझ पर भ्रम और आश्चर्य छा गया, यानी, शैतान की तरफ से एक विचार आया ताकि उनकी स्थिति को भ्रमित कर दे और उनके समय को खराब कर दे। क्योंकि पाठों के अंतर का उनके लिए भारी होना कोई बड़ी बात नहीं थी; अन्यथा, पाठों के अंतर से क्या असंभवता या झुठलाना आवश्यक होता है? और यह - अल्हम्दुलिल्लाह - निरसन (नस्ख) में आवश्यक नहीं हुआ जो कि अधिक बड़ा है, तो पाठ के बारे में क्या कहना?

और जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने देखा कि उनके मन में वह विचार आया है, तो उन्होंने उन्हें सचेत किया, उनके सीने पर मारकर (६), जिसके परिणामस्वरूप उनका सीना खुल गया और उनका अंतर्मन आलोकित हो गया, यहाँ तक कि अनावरण और विस्तार उन्हें साक्षात् दर्शन की अवस्था तक ले गया। और जब उन्हें उस विचार की बुराई का एहसास हुआ, तो वे अल्लाह तआला से डरे, और अल्लाह तआला के सामने शर्म से पसीने-पसीने हो गए। यह विचार उसी प्रकार का था

जिसके बारे में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा था जब उन्होंने उनसे पूछा था: 'हम अपने दिलों में ऐसी बातें पाते हैं जिन्हें हम में से कोई भी बोलना बहुत बड़ी बात समझता है।' उन्होंने कहा: 'क्या तुमने वास्तव में इसे पाया है?!' उन्होंने कहा:

---

(१) (म) में: उन्होंने मुझसे कहा। (२) (ज़) में: कि इसे पढ़ो। (३) (म) में: तो तुम्हारे लिए। (४) सहीह मुस्लिम (८२०), और यह मसनद में संख्या (२११७१) के तहत है। (५) यहाँ से अध्याय के अंत तक की बातें 'अल-मुफहिम' २/४५१-४५२ से थोड़े बदलाव के साथ ली गई हैं। (६) (म) में: उसे मारा।

مصنف کا مقدمہ ۸۲

اپنے ساتھی کی قرات کے علاوہ۔ چنانچہ جب ہم نے نماز پوری کی، تو ہم سب رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے۔ میں نے عرض کی: اس نے ایسی قرات کی جسے میں نے ناپسند کیا، اور ایک دوسرا شخص آیا، اس نے اپنے ساتھی کے علاوہ (دوسری طرح) قرات کی۔ تو نبی ﷺ نے انہیں حکم دیا اور ان دونوں نے قرات کی۔ نبی ﷺ نے ان کے طریقے کی تحسین فرمائی۔ تب میرے دل میں جھٹلانے کا ایسا خیال آیا جو جاہلیت کے دور میں بھی نہ تھا (یعنی سخت ترین شک)۔ جب نبی ﷺ نے دیکھا کہ مجھ پر کیا کیفیت طاری ہے، تو آپ نے میرے سینے پر ہاتھ مارا، جس سے میں پسینے پسینے ہو گیا، اور ایسا لگا جیسے میں خوف کی وجہ سے اللہ تعالیٰ کو دیکھ رہا ہوں۔ آپ ﷺ نے فرمایا (۱): «اے ابی! میرے پاس پیغام بھیجا گیا کہ میں قرآن ایک حرف (لہجے) پر پڑھوں، تو میں نے مراجعت کی کہ میری امت کے لیے آسانی فرما، چنانچہ دوسری بار مجھے جواب دیا گیا: اسے (۲) دو حرفوں پر پڑھو، پھر میں نے مراجعت کی کہ میری امت کے لیے آسانی فرما، تو تیسری بار جواب دیا گیا: اسے سات حرفوں پر پڑھو، اور تمہارے لیے (۳) ہر اس بار کے بدلے جو میں نے تمہیں جواب دیا، ایک سوال (دعا) ہے جو تم مجھ سے مانگ سکتے ہو۔» میں نے کہا: «اے اللہ! میری امت کی مغفرت فرما، اے اللہ! میری امت کی مغفرت فرما،» اور تیسری دعا میں نے اس دن کے لیے اٹھا رکھی ہے جس دن تمام مخلوق، یہاں تک کہ ابراہیم علیہ السلام بھی میری طرف رغبت کریں گے (یعنی شفاعت کی امید رکھیں گے)۔ (۴)

حضرت ابی رضی اللہ عنہ کا قول (۵): «فسُقِط في نفسي» (میرے دل میں بات گر گئی)، اس کا مطلب ہے: مجھ پر حیرت اور دہشت طاری ہو گئی، یعنی شیطان کی طرف سے ایک وسوسہ آیا تاکہ ان کی حالت کو پریشان کرے اور ان کے وقت کو مکدر (خراب) کر دے، کیونکہ ان پر قراتوں

کا اختلاف گراں گزرا تھا حالانکہ وہ بذات خود کوئی بڑی بات نہیں تھی، ورنہ قراتوں کے اختلاف سے کون سی ناممکن بات یا تکذیب لازم آتی ہے؟ اور یہ - الحمد للہ - نسخ میں لازم نہیں آئی جو کہ زیادہ بڑی بات ہے، تو قرات کا کیا ذکر؟

اور جب نبی ﷺ نے دیکھا کہ ان کے دل میں وہ وسوسہ پیدا ہوا ہے، تو آپ نے انہیں متنبہ کیا، اس طرح کہ ان کے سینے پر مارا (۶)، جس کے نتیجے میں ان کا سینہ کھل گیا اور ان کا باطن روشن ہو گیا، یہاں تک کہ انکشاف اور شرحِ صدر نے انہیں مشاہدے کی حالت تک پہنچا دیا۔ اور جب ان پر اس وسوسے کی برائی ظاہر ہوئی، تو وہ اللہ تعالیٰ سے ڈر گئے اور اللہ تعالیٰ سے حیا کی وجہ سے پسینے میں شرابور ہو گئے۔ یہ وسوسہ اسی قسم کا تھا جس کے بارے میں نبی ﷺ نے اس وقت فرمایا تھا جب صحابہ نے آپ سے پوچھا تھا: ہم اپنے دلوں میں ایسی باتیں پاتے ہیں جن کا تذکرہ کرنا ہم میں سے کسی کے لیے بہت بڑی بات (نہایت گراں) ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: «کیا واقعی تم نے اسے پایا ہے؟!» انہوں نے کہا:

---

(۱) (م) میں ہے: پس مجھ سے فرمایا۔ (۲) (ظ) میں ہے: کہ اسے پڑھو۔ (۳) (م) میں ہے: پس تمہارے لیے۔ (۴) صحیح مسلم (۸۲۰)، اور یہ مسند (احمد) میں نمبر (۲۱۱۷۱) پر ہے۔ (۵) اس مقام سے باب کے آخر تک کی گفتگو 'المفہم' ۲/ ۴۵۱ - ۴۵۲ سے معمولی تصرف کے ساتھ ماخوذ ہے۔ (۶) (م) میں ہے: آپ نے اسے مارا۔

83 Chapter on the Collection of the Qur'an

Yes, he said: "That is clear faith." Narrated by Muslim from the hadith of Abu Hurayrah (1). Discussion on it will follow in Surah Al-A'raf, if Allah Almighty wills (2).

Chapter mentioning the collection of the Qur'an, the reason why Uthman wrote the codices (Mushafs) and burned others, and mentioning those of the Companions (may Allah be pleased with them) who memorized the Qur'an during the time of the Prophet ﷺ.

During the lifetime of the Prophet ﷺ, the Qur'an was scattered in the hearts of men, and people had written portions of it on scrolls, palm-leaf stalks, thin white stones (likhaf), sharp-edged stones (durar), pottery, and other materials. Al-Asma'i (3) said: Likhaf: thin white stones, singular is likhfa. Durar: a stone with an edge like a knife, the plural is dirar; like rutab and ritab, rub' and riba', and diran also, like surad and surdan (4).

When the killing of the reciters intensified on the day of Al-Yamamah during the time of Al-Siddiq (may Allah be pleased with him), and seven hundred of them were said to have been killed on that day, Umar bin Al-Khattab suggested to Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with both of them) to collect the Qur'an, fearing that the elder reciters such as Ubayy, Ibn Mas'ud, and Zaid might die. So they assigned Zaid bin Thabit to that task, and he collected it with the surahs not in their final order, after great effort, may Allah be pleased with him (5).

Al-Bukhari narrated from Zaid bin Thabit, who said: Abu Bakr sent for me after the slaughter of the people of Al-Yamamah, and Umar was with him. Abu Bakr said: "Umar came to me and said: 'The slaughter intensified on the day of Al-Yamamah among the people, and I fear that the killing will intensify among the reciters in other places, so that much of the Qur'an will be lost, unless you collect it. I think you should collect the Qur'an.'" Abu Bakr said: "I said to Umar: 'How can I do...'

---

(1) Sahih Muslim (132). (2) At Allah Almighty's saying: {And if an evil whisper from Satan tries to turn you away, then seek refuge with Allah} [Verse: 200]. (3) Abd al-Malik ibn Quraib, Abu Sa'id al-Asma'i al-Basri, the linguist and historian, died in the year (215 AH) and other dates are mentioned. Siyar A'lam al-Nubala 10/175. (4) Rub': A young camel born in the spring, which is the first offspring. Surad: A bird larger than a sparrow, with a large head and beak, which people used to take as a bad omen. (Al-Mu'jam Al-Wasit). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/49.

83 कुरान संग्रह का अध्याय

हाँ, उन्होंने कहा: "यह स्पष्ट ईमान है।" इसे मुस्लिम ने अबू हुरैरा (1) की हदीस से उद्धृत किया है। इस पर चर्चा सूरह अल-आराफ में आएगी, इंशा अल्लाह (2)।

कुरान के संग्रह का उल्लेख करने वाला अध्याय, और उस्मान द्वारा मुसहफ (लिपियों) को लिखने और अन्य को जलाने का कारण, और उन साहबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का उल्लेख जिन्होंने पैगंबर ﷺ के समय में कुरान को कंठस्थ किया था।

पैगंबर ﷺ के समय में कुरान लोगों के दिलों में बिखरा हुआ था, और लोगों ने इसे कागज़ों, खजूर के पत्तों, पतले सफेद पत्थरों (लिखाफ), धारदार पत्थरों (दुरर), मिट्टी के बर्तनों और अन्य चीजों पर लिखा था। अल-असमतई (3) ने कहा: लिखाफ: पतले सफेद पत्थर, एकवचन लिखफा है। दुरर: चाकू जैसी धार वाला पत्थर, बहुवचन दिरार है; जैसे रुतब और रिताब, रुब और रिबा, और दिरान भी, जैसे सुराद और सुरदान (4)।

जब सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के समय में यमामा के दिन कुरान के पाठकों (कव्वाम) की हत्या बढ़ गई, और कहा जाता है कि उस दिन उनमें से सात सौ मारे गए थे, तो उमर बिन अल-खत्ताब ने अबू बक्र अल-सिद्दीक (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) को कुरान इकट्ठा करने का सुझाव दिया, इस डर से कि उबैय, इब्न मसूद और ज़ैद जैसे प्रमुख पाठक मर न जाएँ। इसलिए उन्होंने ज़ैद बिन साबित को इसके लिए नियुक्त किया, और उन्होंने भारी मेहनत के बाद सूरतों को बिना क्रमित किए इसे इकट्ठा किया, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो (5)।

अल-बुखारी ने ज़ैद बिन साबित से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: अबू बक्र ने यमामा के लोगों के कत्लेआम के बाद मुझे बुलवाया, और उनके पास उमर बैठे थे। अबू बक्र ने कहा: "उमर मेरे पास आए और कहा: 'यमामा के दिन लोगों के बीच कत्लेआम बहुत बढ़ गया था, और मुझे डर है कि अन्य स्थानों पर भी पाठकों का कत्लेआम बढ़ जाएगा, जिससे कुरान का बहुत सारा हिस्सा नष्ट हो जाएगा, जब तक कि आप इसे इकट्ठा न कर लें। मेरी राय है कि आप कुरान को इकट्ठा करें।'" अबू बक्र ने कहा: "मैंने उमर से कहा: 'मैं कैसे वह काम करूँ.'"

---

(1) सहीह मुस्लिम (132)। (2) अल्लाह के इस कथन पर: {और यदि शैतान की ओर से कोई उकसावा आपको उकसाए, तो अल्लाह की शरण लें} [आयत: 200]। (3) अब्दुल मलिक बिन कुरैब,

अबू सईद अल-असमतई अल-बसरी, भाषाविद और इतिहासकार, मृत्यु (215 हिजरी) में हुई, और इसके अलावा भी कहा गया है। सियार आलम अल-नुबला 10/175। (4) रुब: वसंत में पैदा होने वाला ऊंट का बच्चा, जो पहली संतान होती है। सुराद: गौरैया से बड़ा पक्षी, जिसका सिर और चोंच बड़ी होती है, और लोग इसे अपशकुन मानते थे। (अल-मुअजम अल-वसीत)। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/49।

83 باب جمعِ قرآن

جی ہاں، آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ صریح ایمان ہے۔" اسے مسلم نے ابو ہریرہ (1) کی حدیث سے نقل کیا ہے۔ اس پر کلام سورہ الاعراف میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ (2)۔

باب: قرآن کے جمع کرنے کا ذکر، اور عثمان رضی اللہ عنہ کے مصاحف لکھنے اور ان کے علاوہ کو جلانے کا سبب، اور ان صحابہ رضی اللہ عنہم کا ذکر جنہوں نے نبی ﷺ کے زمانے میں قرآن حفظ کیا تھا۔

نبی ﷺ کے دور میں قرآن لوگوں کے سینوں میں متفرق تھا، اور لوگوں نے اسے کاغذوں، کھجور کی شاخوں، پتلے سفید پتھروں (لخاف)، دھار دار پتھروں (ظرر)، ٹھیکروں اور اس کے علاوہ دیگر چیزوں پر لکھ رکھا تھا۔ اصمعی (3) نے کہا: لخاف: پتلے سفید پتھر، اس کی واحد لکھفہ ہے۔ اور ضرر: وہ پتھر جس کی چھری جیسی دھار ہو، اس کی جمع ضرار ہے؛ جیسے رطب کی جمع رطاب، ربع کی رباع، اور ظران بھی، جیسے صرد اور صردان (4)۔

پھر جب صدیق رضی اللہ عنہ کے دور میں یمامہ کے دن قراء کی شہادت میں شدت آگئی، اور کہا جاتا ہے کہ اس دن ان میں سے سات سو شہید ہوئے، تو عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہما کو قرآن جمع کرنے کا مشورہ دیا، اس ڈر سے کہ قراء کے بڑے شیوخ جیسے ابی، ابن مسعود اور زید (رضی اللہ عنہم) وفات نہ پا جائیں۔ چنانچہ انہوں نے زید بن ثابت رضی اللہ عنہ کو اس کام پر مامور کیا، اور انہوں نے سخت محنت کے بعد سورتوں کی ترتیب کے بغیر اسے جمع کیا، اللہ ان سے راضی ہو (5)۔

بخاری نے زید بن ثابت رضی اللہ عنہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: یمامہ والوں کے قتل کے بعد ابو بکر رضی اللہ عنہ نے مجھے بلایا، اور ان کے پاس عمر رضی اللہ عنہ بیٹھے تھے۔ ابو بکر رضی اللہ عنہ نے کہا: "عمر میرے پاس آئے اور کہا: 'یمامہ کے دن لوگوں میں قتل بہت بڑھ گیا ہے، اور مجھے ڈر ہے کہ دیگر مقامات پر بھی قراء کی شہادتوں میں اضافہ نہ ہو جائے جس سے قرآن کا بہت سا حصہ ضائع ہو جائے گا، الّا یہ کہ آپ اسے جمع کر لیں۔ میری رائے ہے کہ آپ قرآن جمع کریں۔'" ابو بکر رضی اللہ عنہ نے کہا: "میں نے عمر سے کہا: 'میں کیسے وہ کام کروں...'"

---

(1) صحیح مسلم (132)۔ (2) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد پر: {اور اگر آپ کو شیطان کی طرف سے کوئی وسوسہ آئے تو اللہ کی پناہ مانگیں} [آیت: 200]۔ (3) عبد الملک بن قریب، ابو سعید الاصمعی البصری، ماہر لسانیات اور مؤرخ، وفات (215ھ) میں ہوئی، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ سیر اعلام النبلاء 10/175۔ (4) الربع: وہ اونٹ کا بچہ جو بہار میں پیدا ہو، یہ پہلی پیداوار ہوتی ہے۔ الصرد: چڑیا سے بڑا پرندہ، جس کا سر اور چونچ بڑی ہوتی ہے، اور لوگ اس سے بدشگونی لیتے تھے۔ (المعجم الوسیط)۔ (5) المحرر الوجیز 49/1۔

...something that the Messenger of Allah (peace be upon him) did not do?! He said: By Allah, it is good. He continued to argue with me until Allah expanded my chest for it, and I saw what Umar saw.

Zaid said: And Umar was sitting with him, not speaking. Abu Bakr said to me: Indeed, you are a wise young man, and we do not suspect you. You used to write the revelation for the Messenger of Allah (peace be upon him), so track down the Quran and collect it. By Allah, if he had tasked me with moving a mountain from the mountains, it would not have been heavier for me than what he commanded me to do in collecting the Quran. I said: How can you two do something that the Messenger of Allah (peace be upon him) did not do?! Abu Bakr said: By Allah, it is good. I continued to argue with him until Allah expanded my chest for that which He expanded the chests of Abu Bakr and Umar. So I stood up and tracked down the Quran, collecting it from pieces of parchment, shoulder blades, palm stalks, and the memories of men, until I found two verses from Surah at-Tawbah with Khuzaimah al-Ansari(1), which I did not find with anyone else: {There has certainly come to you a Messenger from among yourselves} [at-Tawbah: 128] to its end. So the sheets in which the Quran was collected remained with Abu Bakr until Allah took his soul, then with Umar until Allah took his soul, then with Hafsah bint Umar.

And al-Layth said: Abdur-Rahman ibn Khalid(2) narrated to me from Ibn Shihab, and he said: with Abu Khuzaimah al-Ansari. And Abu Thabit said: Ibrahim narrated to us, and he said: with Khuzaimah, or Abu Khuzaimah: {But if they turn away, [O Muhammad], say, 'Sufficient for me is Allah; there is no deity except Him. On Him I have relied, and He is the Lord of the Great Throne'}(3).

And at-Tirmidhi said in his narration from him: So I found the end of Surah Bara'ah with Khuzaimah ibn Thabit: {There has certainly come to you a Messenger from among yourselves. Grievous to him is what you suffer; [he is] concerned over you and to the believers is kind and merciful. But if they turn away, say, 'Sufficient for me is Allah; there is no deity except Him. On Him I have relied, and He is the Lord of the Great Throne'}. He said: A good authentic (Hasan Sahih) hadith(4).

---

(1) He is Khuzaimah ibn Thabit, Abu Umarah, al-Khatmi, possessor of two testimonies. He witnessed Uhud and what followed, and was martyred on the day of

Siffin in the year (37 AH). Siyar A'lam al-Nubala 2/485. (2) Distorted in the copies and (M) to: Ghalib. (3) Sahih al-Bukhari (4679), and it is in al-Musnad (57). Al-Layth: he is Ibn Sa'd, and Ibn Shihab: he is al-Zuhri, and Abu Thabit: he is Muhammad ibn Ubaidullah al-Madani, and Ibrahim: he is Ibn Sa'd ibn Ibrahim ibn Abdur-Rahman ibn Awf. (4) Sunan at-Tirmidhi (3103).

٨٤

लेखक का परिचय

...ऐसी चीज़ जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने नहीं की थी?! उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, यह बेहतर है। वह मुझसे तब तक चर्चा करते रहे जब तक कि अल्लाह ने इसके लिए मेरा सीना नहीं खोल दिया, और मैंने वही देखा जो उमर ने देखा था।

ज़ैद ने कहा: और उमर उनके पास बैठे थे, बोल नहीं रहे थे। अबू बक्र ने मुझसे कहा: वास्तव में तुम एक बुद्धिमान युवक हो, और हम तुम पर संदेह नहीं करते। तुम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए वह्य (वही) लिखा करते थे, इसलिए कुरान को खोजो और उसे एकत्र करो। अल्लाह की कसम, अगर उन्होंने मुझे पहाड़ों में से किसी पहाड़ को हिलाने का काम सौंपा होता, तो वह मेरे लिए कुरान इकट्ठा करने के आदेश से भारी नहीं होता। मैंने कहा: आप दोनों ऐसी चीज़ कैसे कर सकते हैं जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने नहीं की थी?! अबू बक्र ने कहा: अल्लाह की कसम, यह बेहतर है। मैं उनसे तब तक चर्चा करता रहा जब तक कि अल्लाह ने मेरा सीना उस काम के लिए नहीं खोल दिया जिसके लिए उसने अबू बक्र और उमर का सीना खोला था। तो मैं खड़ा हुआ, और मैंने कुरान को चर्मपत्र के टुकड़ों, कंधों की हड्डियों, खजूर की टहनियों और लोगों के सीने (याददाश्त) से एकत्र करना शुरू किया, यहाँ तक कि मुझे सूरह अत-तौबा की दो आयतें खुज़ैमा अल-अंसारी(1) के पास मिलीं, जो मुझे किसी और के पास नहीं मिलीं: {बेशक तुम्हारे पास तुम्हीं में से एक रसूल आया है} [अत-तौबा: 128] इसके अंत तक। तो वे पन्ने जिनमें कुरान एकत्र किया गया था, अबू बक्र के पास रहे जब तक कि अल्लाह ने उनका निधन नहीं किया, फिर उमर के पास रहे जब तक कि अल्लाह ने उनका निधन नहीं किया, फिर उमर की बेटी हफ्सा के पास रहे।

और अल-लैथ ने कहा: अब्दुर्रहमान बिन खालिद(2) ने मुझे इब्न शिहाब से बताया, और उन्होंने कहा: अबू खुज़ैमा अल-अंसारी के पास। और अबू साबित ने कहा: इब्राहिम ने हमसे बात की, और उन्होंने कहा: खुज़ैमा, या अबू खुज़ैमा के पास: {फिर अगर वे मुँह फेर लें, तो कह दो कि मेरे लिए अल्लाह ही काफी है, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, उसी पर मैंने भरोसा किया और वही बड़े अर्श (सिंहासन) का रब है}(3)।

और अल-तिर्मिज़ी ने उनके बारे में अपनी हदीस में कहा: तो मैंने सूरह बरात का अंत खुज़ैमा बिन साबित के पास पाया: {बेशक तुम्हारे पास तुम्हीं में से एक रसूल आया है, जिसे तुम्हारा कठिनाई में

पड़ना भारी लगता है, वह तुम्हारी भलाई का बहुत इच्छुक है, ईमान वालों पर बहुत ही दयावान और करुणामय है। फिर अगर वे मुँह फेर लें, तो कह दो कि मेरे लिए अल्लाह ही काफी है, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, उसी पर मैंने भरोसा किया और वही बड़े अर्श का रब है}। उन्होंने कहा: यह एक हदीस हसन सहीह है(4)।

---

(1) वह खुज़ैमा बिन साबित, अबू उमारह, अल-खतमी हैं, जो दो गवाहियों वाले हैं। उन्होंने उहुद और उसके बाद के युद्धों में भाग लिया, और सन् (37 हिजरी) में सिफ़ीन के दिन शहीद हुए। सियार आलाम अन-नुबला 2/485। (2) प्रतियों और (म) में 'गालिब' के रूप में विकृत हो गया है। (3) सहीह अल-बुखारी (4679), और यह अल-मुसनद (57) में है। अल-लैथ: वह इब्न साद हैं, और इब्न शिहाब: वह अल-ज़ुहरी हैं, और अबू साबित: वह मुहम्मद बिन उबैदुल्लाह अल-मदनी हैं, और इब्राहिम: वह इब्न साद बिन इब्राहिम बिन अब्दुर्रहमान बिन औफ़ हैं। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3103)।

٨٤

مقدمة المصنف

...ایسی چیز جو اللہ کے رسول ﷺ نے نہیں کی تھی؟! انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، یہ بہتر ہے۔ وہ مجھ سے مسلسل رجوع کرتے رہے یہاں تک کہ اللہ نے اس کے لیے میرا سینہ کھول دیا، اور میں نے وہی دیکھا جو عمر نے دیکھا تھا۔

زید نے کہا: اور ان کے پاس عمر بیٹھے ہوئے تھے، بات نہیں کر رہے تھے، تو ابوبکر نے مجھ سے کہا: تم ایک عقل مند نوجوان آدمی ہو، اور ہم تم پر کوئی تہمت نہیں لگاتے، تم اللہ کے رسول ﷺ کے لیے وحی لکھا کرتے تھے، پس تم قرآن کو تلاش کرو اور اسے جمع کرو۔ اللہ کی قسم، اگر وہ مجھے پہاڑوں میں سے کسی پہاڑ کو منتقل کرنے کا حکم دیتے تو وہ مجھ پر اس سے زیادہ بوجھل نہ ہوتا جتنا قرآن جمع کرنے کا حکم بوجھل تھا۔ میں نے کہا: آپ دونوں ایسی چیز کیسے کر سکتے ہیں جو اللہ کے رسول ﷺ نے نہیں کی تھی؟! ابوبکر نے کہا: اللہ کی قسم، یہ بہتر ہے۔ میں ان سے رجوع کرتا رہا یہاں تک کہ اللہ نے میرا سینہ بھی اس کام کے لیے کھول دیا جس کے لیے ابوبکر اور عمر کا سینہ کھولا تھا۔ چنانچہ میں اٹھا اور میں نے قرآن کو تلاش کر کے جمع کرنا شروع کیا، چمڑے کے ٹکڑوں، ہڈیوں (شانوں کی)، کھجور کی شاخوں اور لوگوں کے سینوں سے، یہاں تک کہ مجھے سورہ توبہ کی دو آیتیں خزیمہ انصاری(1) کے پاس ملیں، جو ان کے سوا کسی اور کے پاس نہیں ملی تھیں: ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ﴾ [التوبہ: 128] آخر تک۔ پس وہ صحیفے جن میں قرآن جمع کیا گیا تھا، ابوبکر کے پاس رہے یہاں تک کہ اللہ نے انہیں وفات دی، پھر عمر کے پاس رہے یہاں تک کہ اللہ نے انہیں وفات دی، پھر حفصہ بنت عمر کے پاس رہے۔

اور لیث نے کہا: مجھ سے عبدالرحمن بن خالد(2) نے ابن شہاب سے بیان کیا، اور کہا: ابو خزیمہ انصاری کے پاس۔ اور ابو ثابت نے کہا: ہمیں ابراہیم نے بیان کیا، اور کہا: خزیمہ یا ابو خزیمہ کے پاس: ﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾(3)۔

اور ترمذی نے اپنی روایت میں ان سے کہا: تو میں نے سورہ براءت کا آخری حصہ خزیمہ بن ثابت کے پاس پایا: ﴿لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ ۝ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے(4)۔

---

(1) وہ خزیمہ بن ثابت ہیں، ابو عمارہ، الخطمی، ذوالشہادتین، غزوہ احد اور اس کے بعد کے معرکوں میں شریک رہے، اور سن (37ھ) میں جنگ صفین کے دن شہید ہوئے۔ سیر اعلام النبلاء 2/485۔ (2) نسخوں اور (م) میں 'غالب' سے تحریف ہو گئی ہے۔ (3) صحیح بخاری (4679)، اور یہ مسند (57) میں ہے۔ لیث: وہ ابن سعد ہیں، اور ابن شہاب: وہ زہری ہیں، اور ابو ثابت: وہ محمد بن عبید اللہ مدنی ہیں، اور ابراہیم: وہ ابن سعد بن ابراہیم بن عبدالرحمن بن عوف ہیں۔ (4) سنن ترمذی (3103)۔

85 Chapter: Compilation of the Qur'an

In "Al-Bukhari": On the authority of Zaid ibn Thabit, he said: When we were copying the sheets into the official volumes (Mus'hafs), I missed a verse from Surah Al-Ahzab, which I used to hear the Messenger of Allah (ﷺ) reciting, and I did not find it with anyone except with Khuzaima al-Ansari, whose testimony the Messenger of Allah (ﷺ) had made equal to the testimony of two men: "Among the believers are men who have been true to their covenant with Allah." [Al-Ahzab: 23] (1).

At-Tirmidhi narrated from him: I missed a verse from Surah Al-Ahzab, I used to hear the Messenger of Allah (ﷺ) reciting: "Among the believers are men who have been true to their covenant with Allah; of them some have fulfilled their vow, and some still wait." So I searched for it, and found it with Khuzaima ibn Thabit, or Abu Khuzaima, and I added it to its Surah (2).

I say: The first verse from the end of "Bara'ah" (Surah At-Tawbah) was missing in the first compilation, according to what Al-Bukhari and At-Tirmidhi said, and in the second compilation, a verse from Surah Al-Ahzab was missing. Al-Tabari related that the verse of "Bara'ah" was missing in the last compilation, but the first view is more correct (3), and Allah knows best.

If it is asked: What was the purpose of Uthman uniting the people (4) upon his Mus'haf, when Abu Bakr had preceded him in that and finished it?

It is said to him: Uthman, may Allah be pleased with him, did not intend by what he did to compile the people around the arrangement of the Mus'haf; do you not see how he sent to Hafsa asking her to send the sheets to us so we could copy them into the Mus'hafs, then return them to her? as will follow. Rather, Uthman did that because people differed in the recitations due to the dispersion of the Companions in different lands. The matter became severe, and their differences and divisions grew (5). What Hudhayfa, may Allah be pleased with him, mentioned occurred between the people of Sham and Iraq, when they gathered for the invasion of Armenia. Each group recited according to what was narrated to them, so they differed, disputed, and some began to declare others as disbelievers (6) and disassociate from them. Hudhayfa was alarmed by what...

(1) Sahih al-Bukhari (4784), and it is in Musnad Ahmad (21640). (2) Sunan at-Tirmidhi (3104). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/49. See Tafsir al-Tabari 1/54-56. (4) In (M): the

people. (5) In (M): and their resemblance/ambiguity. (6) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/47: They differed and disputed until some said to others: "I disbelieve in what you recite."

85 अध्याय: कुरान का संकलन

'अल-बुखारी' में: जैद बिन साबित से वर्णित है, उन्होंने कहा: जब हम पन्नों को मुसहफ़ (ग्रंथों) में उतार रहे थे, तो मुझे सूरह अल-अहज़ाब की एक आयत नहीं मिली, जिसे मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को पढ़ते हुए सुना करता था। मैंने उसे खुज़ैमा अल-अंसारी के अलावा किसी के पास नहीं पाया, जिनकी गवाही को अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने दो पुरुषों की गवाही के बराबर माना था: "मोमिनों में वे पुरुष हैं जिन्होंने अल्लाह के साथ किए गए अपने वादे को सच कर दिखाया।" [अल-अहज़ाब: 23] (1)।

अत-तिरमिज़ी ने उनसे वर्णित किया: मुझे सूरह अल-अहज़ाब की एक आयत नहीं मिली, जिसे मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को पढ़ते हुए सुनता था: "मोमिनों में कुछ ऐसे पुरुष हैं जिन्होंने अल्लाह से जो वादा किया था उसे सच कर दिखाया; उनमें से कुछ ने अपना संकल्प पूरा कर लिया, और कुछ प्रतीक्षा कर रहे हैं।" तो मैंने उसे ढूँढा, और उसे खुज़ैमा बिन साबित, या अबू खुज़ैमा के पास पाया, और मैंने उसे उसकी सूरह में जोड़ दिया (2)।

मैं कहता हूँ: पहली आयत 'बरात' (सूरह अत-तौबा) के अंत से पहले संकलन में छूट गई थी, जैसा कि अल-बुखारी और अत-तिरमिज़ी ने कहा है। और दूसरे संकलन में सूरह अल-अहज़ाब की एक आयत छूट गई थी। अल-तबारी ने उल्लेख किया है कि 'बरात' की आयत अंतिम संकलन में छूटी थी, लेकिन पहली बात अधिक सही है (3), और अल्लाह बेहतर जानता है।

यदि यह पूछा जाए: तो उस्मान द्वारा लोगों को (4) अपने मुसहफ़ पर एकजुट करने का क्या उद्देश्य था, जबकि अबू बक्र पहले ही ऐसा कर चुके थे और इसे पूरा कर चुके थे?

उनसे कहा गया: उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) का अपने कृत्य से उद्देश्य मुसहफ़ के संकलन पर लोगों को इकट्ठा करना नहीं था; क्या आप नहीं देखते कि उन्होंने हफ्सा के पास संदेश भेजा कि "हमें वे पन्ने भेज दें ताकि हम उन्हें मुसहफ़ों में कॉपी कर सकें, फिर उन्हें आपको वापस कर दें"? जैसा कि आगे आएगा। उस्मान ने ऐसा इसलिए किया क्योंकि साथियों के अलग-अलग देशों में फैल जाने के कारण लोग किरातों (पठन शैलियों) में भिन्न हो गए थे, और यह मामला गंभीर हो गया था, और उनके मतभेद और बिखराव बढ़ गए थे (5)। शाम और इराक के लोगों के बीच वह हुआ जिसका हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उल्लेख किया है, और वह यह कि वे अर्मेनिया के युद्ध में एकत्र हुए थे, तो प्रत्येक समूह ने उसी शैली में पढ़ा जो उन्हें सुनाई गई थी, जिससे वे मतभेद करने लगे, विवाद करने

लगे, और उनमें से कुछ ने दूसरों को काफिर ठहराना (6) और उनसे अलग होना शुरू कर दिया, जिससे हुज़ैफ़ा घबरा गए...

(1) सहीह अल-बुखारी (4784), और यह मसनद अहमद (21640) में भी है। (2) सुनन अत-तिरमिज़ी (3104)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/49। और देखें तफ़सीर अल-तबारी 1/54-56। (4) (म) में: अल-नास (लोग)। (5) (म) में: और उनका सामंजस्य। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/47 में: वे असहमत हुए और विवाद किया यहाँ तक कि उनमें से कुछ ने दूसरे से कहा: "मैं उस चीज़ का इनकार करता हूँ जो तुम पढ़ते हो।"

85 باب جمع القرآن

اور "البخاری" میں ہے: زید بن ثابت رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: جب ہم نے صحیفوں کو مصاحف میں نقل کیا، تو میں نے سورہ الاحزاب کی ایک آیت کم پائی، جسے میں رسول اللہ ﷺ سے سنا کرتا تھا، وہ مجھے کسی کے پاس نہیں ملی سوائے خزیمہ انصاری کے، جن کی گواہی کو رسول اللہ ﷺ نے دو مردوں کی گواہی کے برابر قرار دیا تھا: ﴿رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ﴾ [الاحزاب: 23] (1)۔

اور امام ترمذی نے ان سے روایت کیا: میں نے سورہ الاحزاب کی ایک آیت گم پائی، میں رسول اللہ ﷺ کو اسے پڑھتے ہوئے سنتا تھا: ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُم مَّن قَضَى نَحْبَهُ وَمِنْهُم مَّن يَنتَظِرُ﴾ پس میں نے اسے تلاش کیا اور اسے خزیمہ بن ثابت یا ابو خزیمہ کے پاس پایا، پھر اسے اس کی سورت میں شامل کر دیا (2)۔

میں کہتا ہوں: پہلی جمع (تدوین) میں "براءۃ" (سورہ توبہ) کے آخر سے پہلی آیت رہ گئی تھی، جیسا کہ بخاری اور ترمذی نے کہا، اور دوسری جمع میں سورہ الاحزاب کی ایک آیت گم پائی گئی۔ اور طبری نے نقل کیا ہے کہ "براءۃ" کی آیت آخری جمع میں رہ گئی تھی، لیکن پہلی بات زیادہ صحیح ہے (3)، واللہ اعلم۔

اگر یہ کہا جائے: تو عثمان رضی اللہ عنہ کا اپنے مصحف پر لوگوں کو (4) جمع کرنے کی کیا وجہ تھی، جبکہ ابوبکر رضی اللہ عنہ اس سے پہلے یہ کام مکمل کر چکے تھے؟

ان سے کہا گیا: حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کا اپنے اس فعل سے مقصد لوگوں کو مصحف کی تالیف پر جمع کرنا نہیں تھا؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ انہوں نے حضرت حفصہ رضی اللہ عنہا کو

پیغام بھیجا کہ ہمیں وہ صحیفے بھیج دیں تاکہ ہم انہیں مصاحف میں نقل کر لیں، پھر ہم انہیں آپ کی طرف لوٹا دیں؟ جیسا کہ آگے آئے گا۔ عثمان رضی اللہ عنہ نے یہ اس لیے کیا کیونکہ صحابہ کرام کے مختلف شہروں میں منتشر ہونے کی وجہ سے لوگ قراتوں میں اختلاف کرنے لگے تھے، اور معاملہ سنگین ہو گیا تھا، اور ان کا اختلاف اور پراگندگی بڑھ گئی تھی (5)۔ اہل شام اور اہل عراق کے درمیان وہ پیش آیا جس کا ذکر حذیفہ رضی اللہ عنہ نے کیا ہے، اور وہ یہ کہ جب وہ غزوہ آرمینیہ میں جمع ہوئے، تو ہر گروہ نے اس قرات کے مطابق پڑھا جو اسے پہنچی تھی، پس ان میں اختلاف اور جھگڑا ہوا، اور بعض نے بعض کی تکفیر (6) اور اس سے براءت کا اظہار شروع کر دیا، تو حذیفہ رضی اللہ عنہ اس صورتحال سے ڈر گئے...

(1) صحیح البخاری (4784)، اور یہ مسند احمد (21640) میں بھی ہے۔ (2) سنن الترمذی (3104)۔ (3) المحرر الوجیز 49/1۔ اور دیکھئے تفسیر الطبری 54/1-56۔ (4) نسخہ (م) میں: الناس۔ (5) نسخہ (م) میں: وتشبههم۔ (6) المحرر الوجیز 47/1 میں ہے: "پس انہوں نے اختلاف اور جھگڑا کیا یہاں تک کہ بعض نے بعض سے کہا: میں اس کا منکر ہوں جو تم پڑھتے ہو۔"

Author's Introduction 86

[He saw from] them. When Hudhayfah came to Medina - as mentioned by Al-Bukhari and Al-Tirmidhi (1) - he went to Uthman before going to his own house and said: "Save this nation before it perishes!" Uthman asked: "In what way?" He replied: "Regarding the Book of Allah. I was present at this military campaign, and it gathered people from Iraq, Sham, and Hijaz." He described what had happened and said: "I fear for them that they might differ over their Book, just as the Jews and Christians differed (2)."

I say: This is the strongest evidence of the invalidity of the claim that the "seven modes" (ahruf) refer to the recitations of the seven famous reciters, because truth is not something to be differed upon.

It was narrated from Suwayd bin Ghafalah (3), from Ali bin Abi Talib, that Uthman said: "What is your opinion regarding the mushafs (written copies of the Quran)? People have differed in recitation to the point that a man says: 'My recitation is better than yours,' or 'My recitation is more excellent than yours.' This is close to disbelief." We asked: "What is your opinion, O Leader of the Faithful?" He said: "My opinion is that people should unite upon one recitation; for if you differ today, those who come after you will differ even more." We said: "Your opinion is correct, O Leader of the Faithful." So Uthman sent a message to Hafsah, saying: "Send us the manuscripts (suhuf) so that we may copy them into mushafs and then return them to you." She sent them to him. He then commanded Zayd bin Thabit, Abdullah bin al-Zubayr, Sa'id bin al-As (4), and Abdur-Rahman bin al-Harith bin Hisham (5), and they copied them into mushafs. Uthman said to the Qurayshi group: "If you and Zayd bin Thabit differ concerning anything of the Quran, then write it in the dialect of Quraysh, for it was revealed in their dialect." They did so. When they had finished copying the manuscripts into mushafs, Uthman returned the manuscripts to Hafsah and sent a copy of what they had transcribed to every region, and he ordered that any other manuscripts or copies of the Quran be burned (6).

---

(1) Sahih al-Bukhari (4987), and Sunan al-Tirmidhi (3104). (2) From his words: "And it occurred between the people of Sham and Iraq..." to this point, from al-Muharrar al-Wajiz 1/47. (3) Abu Umayyah, al-Ju'fi al-Kufi, embraced Islam during the Prophet's ﷺ lifetime and came to Medina just after the burial of the Messenger of Allah ﷺ was completed. He witnessed the Battle of Yarmouk and died in the year 81 AH. As-Siyar 4/69. (4) The Umayyad, he was nine years old when the Prophet ﷺ died. He was

appointed governor of Kufa by Uthman and governor of Medina by Mu'awiyah. He died in 57 AH. As-Siyar 3/444. (5) The Makhzumi, he saw the Prophet ﷺ and died during the caliphate of Mu'awiyah in Medina, in the year 43 AH. As-Siyar 3/484. (6) Abridged version reported by Ibn Abi Dawud in 'al-Masahif', p. 22. Its chain of narration was authenticated by al-Hafiz Ibn Hajar al-Asqalani in 'al-Fath' 9/18.

लेखक की भूमिका ८६

[उन्होंने उनसे] देखा। जब हुज़ैफ़ा मदीना आए - जैसा कि अल-बुखारी और अत-तिर्मिज़ी (१) ने उल्लेख किया है - वे अपने घर जाने से पहले उस्मान के पास गए और कहा: "इस उम्मत को नष्ट होने से पहले बचा लीजिए!" उस्मान ने पूछा: "किस मामले में?" उन्होंने कहा: "अल्लाह की किताब के बारे में। मैं इस सैन्य अभियान में मौजूद था, और इसमें इराक, शाम और हिजाज़ के लोग एकत्र हुए थे।" उन्होंने जो हुआ था उसका वर्णन किया और कहा: "मुझे डर है कि वे अपनी किताब के बारे में आपस में मतभेद न करने लगें, जैसे यहूदियों और ईसाइयों ने मतभेद किया था (२)।"

मैं कहता हूँ: यह इस दावे की अमान्यता का सबसे बड़ा प्रमाण है कि "सात अक्षरों" (अह्रुफ़) का अर्थ सात प्रसिद्ध पाठकों के पाठ (किरात) हैं, क्योंकि सत्य वह नहीं है जिसमें मतभेद हो।

सुवैद बिन ग़फ़लाह (३) ने अली बिन अबी तालिब से रिवायत की है कि उस्मान ने कहा: "मुसहफों (क़ुरआन की प्रतियों) के बारे में आपकी क्या राय है? लोग पाठ में इस हद तक मतभेद करने लगे हैं कि एक आदमी कहता है: 'मेरा पाठ तुम्हारे पाठ से बेहतर है,' या 'मेरा पाठ तुम्हारे पाठ से श्रेष्ठ है।' यह कुफ्र (अविश्वास) के समान है?" हमने पूछा: "हे अमीरुल मोमिनीन, आपकी क्या राय है?" उन्होंने कहा: "मेरी राय यह है कि लोगों को एक ही पाठ पर एकजुट होना चाहिए; क्योंकि यदि आप आज मतभेद करते हैं, तो आपके बाद आने वाले और भी अधिक मतभेद करेंगे।" हमने कहा: "आपकी राय सही है, हे अमीरुल मोमिनीन।" अतः उस्मान ने हफ्सा को संदेश भेजा कि "हमारे पास पांडुलिपियां (सुहुफ़) भेज दें ताकि हम उन्हें मुसहफों में कॉपी कर सकें और फिर उन्हें आपको वापस कर दें।" उन्होंने उन्हें उस्मान के पास भेज दिया। फिर उन्होंने ज़ैद बिन साबित, अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर, सईद बिन अल-आस (४) और अब्दुल रहमान बिन अल-हारिस बिन हिशाम (५) को आदेश दिया, और उन्होंने उन्हें मुसहफों में कॉपी किया। उस्मान ने कुरैशी समूह से कहा: "यदि आप और ज़ैद बिन साबित कुरआन की किसी बात में असहमत हों, तो उसे कुरैश की बोली में लिखें, क्योंकि यह उनकी बोली में अवतरित हुआ था।" उन्होंने ऐसा ही किया। जब उन्होंने पांडुलिपियों को मुसहफों में कॉपी कर लिया, तो उस्मान ने पांडुलिपियां हफ्सा को लौटा दीं और हर क्षेत्र में एक-एक मुसहफ़ भेजा जो उन्होंने तैयार किया था, और आदेश दिया कि कुरआन की अन्य पांडुलिपियों या प्रतियों को जला दिया जाए (६)।

(१) सहीह अल-बुखारी (४९८७), और सुनन अत-तिर्मिज़ी (३१०४)। (२) उनके शब्दों से: "और यह शाम और इराक के लोगों के बीच हुआ..." यहाँ तक, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/४७ से। (३) अबू उमैया, अल-जुअफ़ी अल-कूफ़ी, नबी ﷺ के जीवनकाल में इस्लाम स्वीकार किया और मदीना तब आए जब रसूलुल्लाह ﷺ के दफन का काम पूरा हो चुका था। उन्होंने यर्मोक के युद्ध में भाग लिया, उनकी मृत्यु सन ८१ हिजरी में हुई। अस-सियार ४/६९। (४) उमवी, नबी ﷺ की मृत्यु के समय उनकी आयु नौ वर्ष थी। वे उस्मान द्वारा कूफ़ा के और मुआविया द्वारा मदीना के गवर्नर नियुक्त किए गए थे। उनकी मृत्यु सन ५७ हिजरी में हुई। अस-सियार ३/४४४। (५) मख़ज़ूमी, उन्होंने नबी ﷺ को देखा था, मुआविया के खिलाफत के दौरान मदीना में सन ४३ हिजरी में मृत्यु हुई। अस-सियार ३/४८४। (६) इब्न अबी दाऊद ने 'अल-मसाहिफ़' पृ. २२ में संक्षेप में उद्धृत किया है। हाफ़िज़ इब्न हजर अल-अस्क़लानी ने 'अल-फ़तह' ९/१८ में इसकी इसनाद (परंपरा की कड़ी) को सही बताया है।

مقدمہ المصنف ۸۶

[ان سے] دیکھا، پس جب حذیفہ مدینہ آئے - جیسا کہ بخاری اور ترمذی (۱) نے ذکر کیا ہے - وہ اپنے گھر جانے سے پہلے عثمان کے پاس گئے اور کہا: "اس امت کو ہلاک ہونے سے پہلے بچا لیں!" عثمان نے پوچھا: "کس بارے میں؟" انہوں نے کہا: "اللہ کی کتاب کے بارے میں۔ میں اس غزوے میں موجود تھا، اور وہاں عراق، شام اور حجاز کے لوگ جمع تھے۔" انہوں نے جو گزرا تھا اسے بیان کیا اور کہا: "مجھے ڈر ہے کہ وہ اپنی کتاب میں اختلاف نہ کرنے لگیں، جیسے یہود و نصاریٰ نے اختلاف کیا تھا (۲)۔"

میں کہتا ہوں: یہ اس بات کے باطل ہونے کی سب سے بڑی دلیل ہے جو کہتے ہیں کہ "سبعہ احرف" (سات حروف) سے مراد سات قراء کی قراءات ہیں، کیونکہ حق ایسی چیز نہیں جس میں اختلاف ہو۔

سوید بن غفلہ (۳) نے علی بن ابی طالب سے روایت کی ہے کہ عثمان نے کہا: "تمہاری مصاحف کے بارے میں کیا رائے ہے؟ لوگ قراءت میں اس حد تک اختلاف کرنے لگے ہیں کہ ایک آدمی کہتا ہے: 'میری قراءت تمہاری قراءت سے بہتر ہے،' یا 'میری قراءت تمہاری قراءت سے افضل ہے۔' یہ کفر کے مشابہ ہے؟" ہم نے پوچھا: "اے امیر المومنین، آپ کی کیا رائے ہے؟" انہوں نے کہا: "میری رائے یہ ہے کہ لوگ ایک قراءت پر جمع ہو جائیں؛ کیونکہ اگر تم آج اختلاف کرو گے، تو تمہارے بعد والے اس سے بھی زیادہ اختلاف کریں گے۔" ہم نے کہا: "آپ کی رائے درست ہے، اے امیر المومنین۔" چنانچہ عثمان نے حفصہ کو پیغام بھیجا کہ ہمیں وہ صحائف بھیج دیں تاکہ ہم انہیں مصاحف میں نقل کر لیں اور پھر آپ کو واپس کر دیں۔ انہوں نے وہ عثمان کو بھیج دیے۔ پھر انہوں نے زید بن ثابت، عبد اللہ بن زبیر، سعید بن العاص (۴) اور عبد الرحمن بن حارث بن ہشام

(۵) کو حکم دیا اور انہوں نے انہیں مصاحف میں نقل کیا۔ عثمان نے قریشی گروہ سے کہا: "اگر تمہارا اور زید بن ثابت کا قرآن کی کسی چیز میں اختلاف ہو، تو اسے قریش کی زبان میں لکھو، کیونکہ یہ ان کی زبان میں نازل ہوا ہے۔" انہوں نے ایسا ہی کیا۔ یہاں تک کہ جب انہوں نے صحائف کو مصاحف میں نقل کر لیا، تو عثمان نے صحائف حفصہ کو واپس کر دیے، اور ہر علاقے میں ایک ایک مصحف بھیجا جو انہوں نے نقل کیے تھے، اور حکم دیا کہ اس کے سوا قرآن کا جو بھی صحیفہ یا مصحف ہو اسے جلا دیا جائے (۶)۔

---

(۱) صحیح بخاری (۴۹۸۷)، اور سنن ترمذی (۳۱۰۴)۔ (۲) ان کے قول سے: "اور یہ شام اور عراق کے لوگوں کے درمیان ہوا..." یہاں تک، المحرر الوجیز ۱/۴۷ سے۔ (۳) ابو امیہ، الجعفی الکوفی، نبی ﷺ کی حیات میں اسلام لائے اور مدینہ اس وقت پہنچے جب رسول اللہ ﷺ کی تدفین سے فارغ ہوئے تھے، وہ جنگ یرموک میں حاضر تھے، وفات سن ۸۱ھ میں ہوئی۔ السیر ۴/۶۹۔ (۴) الاموی، نبی ﷺ کی وفات کے وقت ان کی عمر نو سال تھی، وہ عثمان کی طرف سے کوفہ کے اور معاویہ کی طرف سے مدینہ کے گورنر رہے۔ وفات سن ۵۷ھ السیر ۳/۴۴۴۔ (۵) المخزومی، انہوں نے نبی ﷺ کو دیکھا، معاویہ کی خلافت میں مدینہ میں وفات پائی، سن ۴۳ھ السیر ۳/۴۸۴۔ (۶) اسے ابن ابی داؤد نے 'المصاحف' ص ۲۲ میں مختصراً نکالا ہے، اور حافظ ابن حجر عسقلانی نے 'الفتح' ۹/۱۸ میں اس کی سند کو صحیح قرار دیا ہے۔

Chapter: Collection of the Quran

Page 87

And this was from Uthman, may Allah be pleased with him, after he gathered the Muhajirun and the Ansar, and the prominent people of Islam, and consulted them about that. They agreed to collect it based on what was authentic and established from the well-known readings from the Prophet (peace and blessings be upon him), and to discard everything else. They approved of his view, and it was a sound and successful decision, may Allah have mercy on him and on all of them.

Al-Tabari said in what he narrated: Uthman paired Aban bin Said bin al-As (2) alone with Zaid, and this is weak (3). What Al-Bukhari, Al-Tirmidhi, and others mentioned is more correct.

Al-Tabari also said: The scrolls that were with Hafsa were made the basis in this final collection (4). And this is correct.

Ibn Shihab said: Ubayd Allah bin Abd Allah informed me that Abd Allah bin Mas'ud disliked for Zaid bin Thabit the copying of the Mus'hafs, and said: O assembly of Muslims, I am being set aside from copying the Mus'hafs, and a man takes charge of it (5) who, by Allah, I had embraced Islam while he was still in the loins of a disbelieving man! meaning Zaid bin Thabit. Therefore, Abd Allah bin Mas'ud said: O people of Iraq, hide the Mus'hafs that are with you and keep them secret, for Allah Almighty says: {And whoever defrauds will come with what he defrauded on the Day of Resurrection} [Al Imran: 161], so meet Allah with the Mus'hafs. It was recorded by Al-Tirmidhi (6). Discussion on this will come in Surah Al Imran, if Allah Almighty wills (7).

Footnotes: (1) In (M): "in". (2) He is Abu al-Walid al-Umawi, embraced Islam before the Conquest, and the Prophet (peace and blessings be upon him) appointed him over Bahrain. He was martyred on the day of Ajnadayn. Al-Siyar 1/261. (3) Tafsir al-Tabari 1/54-55, and in its chain is Umara bin Ghaziyya. Al-Khatib said - in what Al-Hafiz reported from him in Al-Fath 9/19 -: Umara was mistaken in that, because Aban was killed in Sham during the caliphate of Umar, and he had no role in this story. (4) Tafsir al-Tabari 1/56, and the author reported it from him via Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 1/49. (5) In (M): "and he takes charge of it". (6) Sunan al-Tirmidhi (3104). Ibn Shihab: He is Al-Zuhri, and Ubayd Allah bin Abd Allah: He is the son of Utbah bin Mas'ud. Al-Tirmidhi said after it: Al-Zuhri said: It reached me that men from the best

of the Prophet's (peace and blessings be upon him) companions disliked that statement of Ibn Mas'ud. (7) The author did not mention in the interpretation of the mentioned verse the interpretation that Abd Allah bin Mas'ud, may Allah be pleased with him, went towards. Sheikh Ahmad Shakir, may Allah have mercy on him, said in his commentary on Al-Musnad (3929): This was from Ibn Mas'ud... out of fear of their disagreement, so Ibn Mas'ud became angry, and this was his opinion, but may Allah have mercy on him, he made a serious mistake in interpreting the verse as =

अध्याय: कुरान का संग्रह

पृष्ठ 87

और यह उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) की ओर से तब हुआ जब उन्होंने मुहाजिरों और अंसार और इस्लाम के प्रमुख लोगों को इकट्ठा किया और उनसे इस बारे में सलाह ली। वे इसे उन प्रसिद्ध क़िरतों (पठन शैलियों) के आधार पर इकट्ठा करने पर सहमत हुए जो पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से प्रमाणित और स्थापित थीं, और उनके अलावा बाकी सब को त्याग देने पर। उन्होंने उनकी राय को सही ठहराया, और यह एक ठोस और सफल निर्णय था, अल्लाह उन पर और उन सभी पर अपनी कृपा करे।

तबरी ने जो वर्णन किया है उसमें कहा है: उस्मान ने ज़ैद के साथ केवल अबान बिन सईद बिन अल-आस (2) को जोड़ा, और यह कमज़ोर (3) है। जो बुखारी, तिर्मिज़ी और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है वह अधिक सही है।

तबरी ने यह भी कहा: जो पन्ने हफ्सा के पास थे, उन्हें इस अंतिम संग्रह (4) में आधार बनाया गया था। और यह सही है।

इब्न शिहाब ने कहा: उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्लाह ने मुझे सूचित किया कि अब्दुल्लाह बिन मसूद ने ज़ैद बिन साबित को मुसहफ़ (कुरान की प्रतियां) लिखने के लिए नापसंद किया और कहा: ऐ मुसलमानों के समूह, मुझे मुसहफ़ लिखने से अलग कर दिया गया है, और एक ऐसा व्यक्ति इसकी ज़िम्मेदारी लेता है (5) जो, अल्लाह की कसम, तब इस्लाम लाया था जब वह अभी एक काफ़िर आदमी की पीठ में था! उनका मतलब ज़ैद बिन साबित से था। इसलिए अब्दुल्लाह बिन मसूद ने कहा: ऐ इराक के लोगो, तुम्हारे पास जो मुसहफ़ हैं उन्हें छिपा लो और उन्हें दबा कर रखो, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और जो कोई अमानत में ख्यानत करेगा, वह कयामत के दिन उसे लेकर आएगा जिसकी उसने ख्यानत की होगी} [आल इमरान: 161], इसलिए मुसहफ़ के साथ अल्लाह से मिलो। इसे तिर्मिज़ी (6) ने उद्धृत किया है। इस पर चर्चा सूरह आल इमरान में आएगी, इंशाअल्लाह (7)।

पाद टिप्पणियाँ: (1) (M) में: "में"। (2) वह अबू अल-वलीद अल-उमवी है, मक्का विजय से पहले इस्लाम लाया, और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसे बहरीन का गवर्नर नियुक्त किया। वह अजनादैन के दिन शहीद हुआ। अस-सियार 1/261. (3) तफ़सीर अल-तबरी 1/54-55, और इसकी

श्रृंखला में उमारा बिन गज़िया है। अल-खतीब ने कहा - जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 9/19 में उनसे उद्धृत किया है -: उमारा से इसमें गलती हुई, क्योंकि अबान उमर के खिलाफत के दौरान शाम में मारे गए थे, और इस घटना में उनकी कोई भूमिका नहीं थी। (4) तफ़सीर अल-तबरी 1/56, और लेखक ने इब्न अतिया के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/49 में इसे उनसे उद्धृत किया। (5) (M) में: "और वह इसकी ज़िम्मेदारी लेता है"। (6) सुनन अत-तिर्मिज़ी (3104)। इब्न शिहाब: वह अल-ज़ुहरी है, और उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्लाह: वह उत्बा बिन मसूद का बेटा है। तिर्मिज़ी ने इसके बाद कहा: अल-ज़ुहरी ने कहा: मुझ तक यह बात पहुंची है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बेहतरीन साथियों में से कुछ लोगों ने इब्न मसूद के उस कथन को नापसंद किया। (7) लेखक ने उल्लिखित आयत की व्याख्या में उस व्याख्या का उल्लेख नहीं किया जिसे अब्दुल्लाह बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपनाया था। शेख अहमद शाकिर (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने अल-मुसनद (3929) पर अपनी टिप्पणी में कहा: यह इब्न मसूद की ओर से था... उनके मतभेद के डर से, इसलिए इब्न मसूद क्रोधित हो गए, और यह उनकी राय थी, लेकिन अल्लाह उन पर दया करे, उन्होंने आयत की व्याख्या करने में एक गंभीर गलती की =

باب جمع القرآن

صفحہ ۸۷

اور یہ عثمان رضی اللہ عنہ کی طرف سے تب ہوا جب انہوں نے مہاجرین، انصار اور جلیل القدر مسلمانوں کو جمع کیا، اور اس معاملے میں ان سے مشورہ کیا، تو وہ اس بات پر متفق ہو گئے کہ قرآن کو ان مشہور قراتوں پر جمع کیا جائے جو نبی ﷺ سے صحیح اور ثابت ہیں، اور ان کے علاوہ کو چھوڑ دیا جائے، اور انہوں نے ان کی رائے کو درست قرار دیا، اور یہ ایک نہایت درست اور کامیاب رائے تھی، اللہ ان پر اور ان سب پر اپنی رحمت فرمائے۔

اور طبری نے جو روایت کیا اس میں کہا: عثمان نے زید کے ساتھ اکیلے ابان بن سعید بن العاص (۲) کو ملایا، اور یہ (روایت) ضعیف ہے (۳)۔ اور جو بخاری، ترمذی اور دیگر نے ذکر کیا ہے وہ زیادہ صحیح ہے۔

اور طبری نے یہ بھی کہا: وہ صحیفے جو حفصہ رضی اللہ عنہا کے پاس تھے، انہیں اس آخری جمع (٤) میں امام (بنیاد) بنایا گیا۔ اور یہ صحیح ہے۔

ابن شہاب نے کہا: مجھے عبید اللہ بن عبد اللہ نے بتایا کہ عبد اللہ بن مسعود نے زید بن ثابت کے مصاحف نقل کرنے کو ناپسند کیا، اور کہا: اے گروہِ مسلمانان، مجھے مصاحف کی نقل سے دور رکھا جا رہا ہے، اور اس کا ذمہ دار (٥) وہ شخص ہے جو، اللہ کی قسم، جب میں اسلام لایا تھا تو وہ ابھی ایک کافر آدمی کی پشت میں تھا! ان کی مراد زید بن ثابت سے تھی۔ اور اسی لیے عبد اللہ بن مسعود نے کہا: اے اہل عراق، تمہارے پاس جو مصاحف ہیں انہیں چھپائے رکھو، کیونکہ اللہ عزوجل فرماتا ہے: {اور جو خیانت کرے گا وہ قیامت کے دن وہ چیز لائے گا جس کی اس نے

خیانت کی ہو گی} [آل عمران: ١٦١]، پس مصاحف کے ساتھ اللہ سے ملو۔ اسے ترمذی (٦) نے روایت کیا ہے۔ اور اس بارے میں بات سورہ آل عمران میں آئے گی، ان شاء اللہ (٧)۔

حواشی: (١) (م) میں: "في" (میں)۔ (٢) وہ ابو الولید الاموی ہیں، فتح سے پہلے اسلام لائے، اور نبی ﷺ نے انہیں بحرین کا گورنر مقرر کیا۔ وہ جنگِ اجنادین میں شہید ہوئے۔ السیر ٢٦١/١۔ (٣) تفسیر طبری ٥٤/١ - ٥٥، اور اس کی سند میں عمارہ بن غزیہ ہے۔ خطیب نے کہا - جیسا کہ حافظ نے فتح الباری ١٩/٩ میں ان سے نقل کیا ہے -: عمارہ کو اس میں وہم ہوا، کیونکہ ابان عمر کی خلافت میں شام میں قتل ہوئے تھے، اور اس واقعے میں ان کا کوئی حصہ نہیں تھا۔ (٤) تفسیر طبری ٥٦/١، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ٤٩/١ میں نقل کیا ہے۔ (٥) (م) میں: "ویتولاہ"۔ (٦) سنن ترمذی (٣١٠٤)۔ ابن شہاب: یہ زہری ہیں، اور عبید اللہ بن عبد اللہ: یہ ابن عتبہ بن مسعود ہیں۔ ترمذی نے اس کے بعد کہا: زہری نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ نبی ﷺ کے بہترین صحابہ میں سے کچھ لوگوں نے ابن مسعود کی اس بات کو ناپسند کیا۔ (٧) مصنف نے مذکورہ آیت کی تفسیر میں وہ تاویل ذکر نہیں کی جو عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ نے اختیار کی تھی۔ شیخ احمد شاکر رحمہ اللہ نے مسند (٣٩٢٩) پر اپنے حاشیے میں کہا: یہ ابن مسعود کی طرف سے تھا... ان کے اختلاف کے ڈر سے، تو ابن مسعود غصہ ہو گئے، اور یہ ان کی رائے تھی، لیکن رحمہ اللہ انہوں نے آیت کی تاویل میں سخت غلطی کی کہ =

Author's Introduction 88

Abu Bakr al-Anbari said: The selection of Zaid by Abu Bakr, Umar, and Uthman over Abdullah bin Mas'ud for the compilation of the Quran—even though Abdullah was superior to Zaid, earlier in Islam, had more precedence, and possessed greater virtues—was only because (1) Zaid had memorized the Quran more than Abdullah. This is because he had committed it all to heart while the Messenger of Allah ﷺ was alive. That which Abdullah had memorized during the lifetime of the Messenger of Allah ﷺ was seventy-some surahs, and then he learned the remainder after the death of the Prophet ﷺ. Thus, the one who completed the Quran and memorized it while the Messenger of Allah ﷺ was alive is more deserving of compiling the Mushaf and more entitled to preference and selection. An ignorant person should not think that this is a criticism of Abdullah bin Mas'ud. For if Zaid was more memorized in the Quran than him, it does not necessitate his superiority over him, as Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them) found Zaid to be more memorized in the Quran than them, yet he was not better than them, nor equal to them in virtues and merits.

Abu Bakr said: As for the disapproval that appeared from Abdullah bin Mas'ud regarding that, it was something born of anger, it is not acted upon, nor is it taken as a proof. There is no doubt that after his anger subsided, he (may Allah be pleased with him) recognized the excellence of the choice made by Uthman and those companions of the Messenger of Allah ﷺ who were with him, and he remained in agreement with them, leaving aside disagreement. It is common, widespread, and well-known among the people of narration and transmission that Abdullah bin Mas'ud learned the rest of the Quran after the death of the Messenger of Allah ﷺ. Some imams have said: Abdullah bin Mas'ud died before completing the Quran. Yazid bin Harun (2) said: The Mu'awwidhatayn (the last two chapters) are of the same standing as Al-Baqarah and Al-Imran. Whoever claims they are not part of the Quran is a disbeliever in Allah (3) the Almighty. It was said to him: What about the statement of Abdullah bin Mas'ud regarding them? He replied: There is no disagreement among Muslims that Abdullah bin Mas'ud died without having memorized the entire Quran.

I say: This point is subject to review, and it will be discussed later (4).

Ismail bin Ishaq and others narrated, Hammad said: I think it is from Anas bin Malik, who said: They used to differ regarding a verse, and they would say: The Messenger of Allah ﷺ recited it to so-and-so, son of so-and-so, so perhaps...

= First, 'ghulul' is treachery, and the verse is clear in its meaning regarding the threat for whoever betrays or embezzles from the spoils. (1) In the manuscripts: 'that', and the confirmed version is from (M). (2) Abu Khalid al-Wasiti, trustworthy and meticulous, died during the caliphate of al-Ma'mun in the year (206 AH). Siyar A'lam al-Nubala 9/358. (3) In (Zh): 'by the Quran'. (4) Page 95.

लेखक की प्रस्तावना 88

अबू बक्र अल-अनबारी ने कहा: कुरान के संकलन के लिए अबू बक्र, उमर और उस्मान द्वारा अब्दुल्ला बिन मसूद के स्थान पर ज़ैद का चयन—भले ही अब्दुल्ला ज़ैद से श्रेष्ठ थे, इस्लाम में पहले आए थे, उनकी अधिक पूर्ववृत्तियाँ थीं और उनके पास अधिक गुण थे—केवल इसलिए था (1) क्योंकि ज़ैद ने अब्दुल्ला की तुलना में कुरान को अधिक याद किया था। ऐसा इसलिए है क्योंकि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के जीवित रहते हुए ही इसे पूरा याद कर लिया था। अब्दुल्ला ने अल्लाह के रसूल ﷺ के जीवनकाल में जो याद किया था, वह सत्तर से कुछ अधिक सूराएँ थीं, और फिर उन्होंने शेष भाग पैगंबर ﷺ की मृत्यु के बाद सीखा। इस प्रकार, जिसने कुरान को पूरा किया और अल्लाह के रसूल ﷺ के जीवित रहते हुए इसे याद किया, वह मुसहफ (कुरान की प्रति) के संकलन के लिए अधिक योग्य और वरीयता और चयन का अधिक हकदार है। किसी अज्ञानी व्यक्ति को यह नहीं सोचना चाहिए कि यह अब्दुल्ला बिन मसूद की आलोचना है। क्योंकि यदि ज़ैद ने उनसे अधिक कुरान याद किया था, तो यह उनके ऊपर उनकी श्रेष्ठता को अनिवार्य नहीं करता है, क्योंकि अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने पाया कि ज़ैद ने उनसे अधिक कुरान याद किया था, फिर भी वह उनसे बेहतर नहीं थे, न ही गुणों और श्रेष्ठताओं में उनके समान थे।

अबू बक्र ने कहा: जहाँ तक उस संबंध में अब्दुल्ला बिन मसूद की ओर से जो अस्वीकृति प्रकट हुई, वह क्रोध से उत्पन्न बात थी, उस पर अमल नहीं किया जाता है और न ही उसे प्रमाण के रूप में लिया जाता है। इसमें कोई संदेह नहीं है कि अपना क्रोध शांत होने के बाद, उन्होंने (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) उस्मान और अल्लाह के रसूल ﷺ के उन साथियों के चुनाव की उत्कृष्टता को पहचान लिया जो उनके साथ थे, और वह उनके साथ सहमत रहे और मतभेद छोड़ दिया। रिवायत और संचार के लोगों के बीच यह बात आम, व्यापक और प्रसिद्ध है कि अब्दुल्ला बिन मसूद ने अल्लाह के रसूल ﷺ की मृत्यु के बाद शेष कुरान सीखा था। कुछ इमामों ने कहा है: अब्दुल्ला बिन मसूद की मृत्यु कुरान पूरा करने से पहले हो गई थी। यज़ीद बिन हारून (2) ने कहा: मुअव्वज़तैन (अंतिम दो अध्याय) अल-बकराह और अल-इमरान के समान स्थान रखते हैं। जो कोई यह दावा करता है कि वे कुरान का हिस्सा नहीं हैं, वह अल्लाह (3) सर्वशक्तिमान में अविश्वास करने वाला है। उनसे कहा गया: तो उनके बारे में अब्दुल्ला बिन मसूद का कथन क्या है? उन्होंने उत्तर दिया: मुसलमानों के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है कि अब्दुल्ला बिन मसूद की मृत्यु पूरा कुरान याद किए बिना हुई थी।

मैं कहता हूँ: इस पर विचार करने की आवश्यकता है, और यह आगे आएगा (4)।

इस्माइल बिन इसहाक और अन्य ने रिवायत की, हम्माद ने कहा: मुझे लगता है कि यह अनस बिन मलिक से है, जिन्होंने कहा: वे एक आयत के संबंध में मतभेद करते थे, और वे कहते थे: अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे फलां बिन फलां को पढ़ाया था, तो शायद...

= पहले, 'गुलुल' विश्वासघात है, और आयत लूट के माल में विश्वासघात या गबन करने वालों के लिए खतरे के संबंध में अर्थ में स्पष्ट है। (1) पांडुलिपियों में: 'कि', और पुष्ट संस्करण (एम) से है। (2) अबू खालिद अल-वासिती, विश्वसनीय और सूक्ष्म, अल-मामून के खिलाफत के दौरान वर्ष (206 हिजरी) में मृत्यु हो गई। सियर आलाम अल-नुबला 9/358। (3) (ज़ह) में: 'कुरान के द्वारा'। (4) पृष्ठ 95।

مصنف کا مقدمہ ۸۸

ابوبکر الانباری کہتے ہیں: قرآن کے جمع کرنے میں عبداللہ بن مسعود پر زید کا انتخاب ابوبکر، عمر اور عثمان رضی اللہ عنہم کی طرف سے محض اس وجہ سے نہ تھا کہ زید عبداللہ سے افضل تھے - حالانکہ عبداللہ زید سے افضل، اسلام میں قدیم، زیادہ سابقہ خدمات اور عظیم فضائل کے حامل تھے - بلکہ اس کی وجہ یہ تھی (۱) کہ زید عبداللہ کے مقابلے میں قرآن کے زیادہ حافظ تھے، کیونکہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کی زندگی ہی میں مکمل قرآن یاد کر لیا تھا۔ جبکہ عبداللہ بن مسعود نے رسول اللہ ﷺ کی زندگی میں ستر سے زائد سورتیں یاد کی تھیں، اور باقی قرآن رسول اللہ ﷺ کی وفات کے بعد سیکھا۔ پس جس نے رسول اللہ ﷺ کی زندگی میں قرآن ختم کیا اور اسے حفظ کیا، وہی مصحف جمع کرنے کا زیادہ مستحق اور ترجیح و انتخاب کا زیادہ حقدار ہے۔ کسی جاہل کو یہ گمان نہیں کرنا چاہیے کہ اس میں عبداللہ بن مسعود پر کوئی طعن ہے، کیونکہ اگر زید ان سے زیادہ قرآن کے حافظ تھے تو یہ ان پر ان کی برتری کا موجب نہیں، اس لیے کہ ابوبکر و عمر رضی اللہ عنہما کے مقابلے میں بھی زید قرآن کے زیادہ حافظ تھے، حالانکہ وہ ان دونوں سے بہتر تھے نہ فضائل و مناقب میں ان کے برابر تھے۔

ابوبکر کہتے ہیں: اور عبداللہ بن مسعود کی طرف سے اس معاملے میں جو ناپسندیدگی ظاہر ہوئی، وہ غصے کا نتیجہ تھی، اس پر عمل نہیں کیا جاتا اور نہ ہی اسے سند مانا جاتا ہے، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ غصہ زائل ہونے کے بعد انہوں نے (رضی اللہ عنہ) عثمان اور ان کے ساتھ موجود صحابہ کرام ﷺ کے حسنِ انتخاب کو پہچان لیا تھا، اور وہ ان کی موافقت پر قائم رہے اور ان سے اختلاف ترک کر دیا۔ اہل روایت و نقل کے نزدیک یہ بات عام اور مشہور ہے کہ عبداللہ بن مسعود نے بقیہ قرآن رسول اللہ ﷺ کی وفات کے بعد سیکھا تھا۔ بعض ائمہ نے کہا ہے: عبداللہ بن

مسعود قرآن ختم کرنے سے پہلے وفات پا گئے تھے۔ یزید بن ہارون (۲) نے کہا: معوذتین (سورہ فلق اور سورہ ناس) کا مرتبہ وہی ہے جو سورہ بقرہ اور آل عمران کا ہے، جو یہ گمان کرے کہ یہ دونوں قرآن کا حصہ نہیں ہیں، وہ اللہ (۳) عظیم کے ساتھ کفر کرنے والا ہے۔ ان سے کہا گیا: پھر ان کے بارے میں عبداللہ بن مسعود کا کیا قول ہے؟ انہوں نے جواب دیا: مسلمانوں کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ عبداللہ بن مسعود اس حال میں وفات پا گئے کہ وہ پورا قرآن حفظ نہیں رکھتے تھے۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: اس میں نظر (غور و فکر کی گنجائش) ہے، اور یہ آگے آئے گا (۴)۔

اور اسماعیل بن اسحاق وغیرہ نے روایت کیا، حماد نے کہا: میرا خیال ہے کہ یہ انس بن مالک سے ہے، انہوں نے کہا: وہ لوگ آیت کے بارے میں اختلاف کرتے تھے، تو وہ کہتے: رسول اللہ ﷺ نے اسے فلاں بن فلاں کو پڑھایا تھا، تو شاید...

= اول، کیونکہ 'غلول' خیانت ہے، اور آیت ان لوگوں کے لیے وعید کے معاملے میں واضح معنی رکھتی ہے جنہوں نے مال غنیمت میں خیانت یا چوری کی۔ (۱) خطی نسخوں میں: 'أن'، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (۲) ابو خالد الواسطی، ثقہ اور پختہ راوی، مامون کی خلافت میں سن (۲۰۶ھ) میں وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء ۳۵۸/۹۔ (۳) (ظ) میں: 'بالقرآن'۔ (۴) ص ۹۵۔

89 Chapter on the collection of the Quran

...would be three nights away from Medina, so someone would be sent to him, and he would be brought, and it would be said: "How did the Messenger of Allah (peace be upon him) recite such and such a verse to you?" Then they would write as he said (1).

Ibn Shihab said: On that day, they differed concerning the word "at-Tabut" (the Ark). Zaid said: "at-Tabuh". Ibn az-Zubair and Sa'id ibn al-As said: "at-Tabut". Their disagreement was brought to Uthman, and he said: "Write it with the letter 'Ta', for it was revealed in the tongue of the Quraysh." Reported by al-Bukhari and at-Tirmidhi (2).

Ibn Atiyyah (3) said: Zaid recited it with 'Ha', and the Qurayshis with 'Ta', so they fixed it with 'Ta'. The Mushafs (copies of the Quran) were written according to this throughout time, and Uthman transcribed copies from them. Others said: It was said seven, and it was said four, which is the majority view. He sent them to the horizons (different regions), sending master copies to Iraq, Syria, and Egypt. The reciters of the provinces took them as the basis for their choices, and none of them deviated from their Mushaf in the manner that reached them. Whatever differences were found among these seven reciters in letters added by some and omitted by others, it was because each of them relied on what reached them in their Mushaf and narration. This is because Uthman had written those instances in some copies and not in others, to indicate that all of that is correct, and that recitation in any of them is permissible.

Ibn Atiyyah said: Then Uthman ordered that other Mushafs be burned or torn up (tuhraq or tukhraq - narrated with 'Ha' without a dot, and narrated with 'Kha' meaning the same - then buried). The narration with 'Ha' without a dot (tuhraq - burn) is better (3).

Abu Bakr al-Anbari mentioned in the book "al-Radd" from Suwayd ibn Ghaflah, who said: I heard Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) saying: "O people, fear Allah and beware of extremism regarding Uthman and your saying: 'He burned (4) the Mushafs.' By Allah, he did not burn them except with the consensus of us, the companions..."

---

(1) Reported by Abu Amr al-Dani in al-Muqni', p. 7. Al-Qurtubi shortened its chain of narration. Hammad: He is Ibn Zaid. Ibn Abi Dawud reported something similar in al-

Masahif, pp. 21-22, from another route. (2) Al-Bukhari did not report it [with this wording], but at-Tirmidhi did (3104). Al-Hafiz Ibn Hajar in al-Fath (9/20) quoted al-Khatib saying that this addition was narrated by Ibn Shihab—who is al-Zuhri—as mursal (disconnected). (3) Al-Muharrar al-Wajiz, 1/49. (4) In (m): Harraq (one who burns much).

89 कुरान के संग्रह का अध्याय

...मदीना से तीन रातों की दूरी पर होगा, तो उसके पास किसी को भेजा जाएगा, और उसे लाया जाएगा, और कहा जाएगा: "अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने आपको अमुक आयत कैसे पढ़ाई थी?" फिर वे वैसे ही लिखते थे जैसे उन्होंने कहा (1)।

इब्न शिहाब ने कहा: उस दिन वे "अत-ताबूत" (संदूक) शब्द के बारे में असहमत थे। ज़ैद ने कहा: "अत-ताबूह"। इब्न अज़-ज़ुबैर और सईद बिन अल-अस ने कहा: "अत-ताबूत"। उनकी असहमति उस्मान के पास लाई गई, और उन्होंने कहा: "इसे 'ता' अक्षर के साथ लिखो, क्योंकि यह कुरैश की ज़बान में नाज़िल हुआ था।" अल-बुखारी और अत-तिर्मिज़ी द्वारा रिपोर्ट किया गया (2)।

इब्न अतिय्याह (3) ने कहा: ज़ैद ने इसे 'हा' के साथ पढ़ा, और कुरैशियों ने 'ता' के साथ, इसलिए उन्होंने इसे 'ता' के साथ स्थापित किया। मुसहफ़ (कुरान की प्रतियां) समय के साथ इसी के अनुसार लिखे गए, और उस्मान ने उनसे प्रतियां तैयार कीं। अन्यों ने कहा: कहा गया कि सात, और कहा गया कि चार, जो बहुमत का विचार है। उन्होंने उन्हें क्षितिजों (विभिन्न क्षेत्रों) में भेजा, इराक, सीरिया और मिस्र में मुख्य प्रतियां भेजीं। प्रांतों के पाठकों ने उन्हें अपनी पसंद के आधार के रूप में लिया, और उनमें से किसी ने भी उस मुसहफ़ से विचलित नहीं किया जो उन तक पहुँचा था। इन सात पाठकों के बीच अक्षरों में जो भी अंतर पाया गया, कुछ ने जोड़े और कुछ ने कम किए, वह इसलिए था क्योंकि उनमें से प्रत्येक ने उस पर भरोसा किया जो उनके मुसहफ़ और रिवायत में उन तक पहुँचा था। ऐसा इसलिए था क्योंकि उस्मान ने उन अंशों को कुछ प्रतियों में लिखा था और कुछ में नहीं, यह बताने के लिए कि वह सब सही है, और उनमें से किसी के साथ भी पाठ करना जायज़ है।

इब्न अतिय्याह ने कहा: फिर उस्मान ने आदेश दिया कि अन्य मुसहफ़ों को जला दिया जाए या फाड़ दिया जाए (तुक़रक या तुख़रक - 'हा' के साथ बिना नुक्ते के रिवायत किया गया, और 'ख़ा' के साथ भी उसी अर्थ में - फिर दफन कर दिया जाए)। बिना नुक्ते वाली 'हा' (तुक़रक - जलाना) वाली रिवायत बेहतर है (3)।

अबू बक्र अल-अंसारी ने "अल-रद्द" पुस्तक में सुवैद बिन गफला से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: मैंने अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) को कहते सुना: "हे लोगों, अल्लाह से डरो और उस्मान के बारे में अतिवाद से बचो और यह कहने से कि: 'उसने मुसहफ़ जला (4) दिए।' अल्लाह की कसम, उन्होंने उन्हें हम साथियों की सहमति के बिना नहीं जलाया..."

(1) अल-मुकनी, पृष्ठ 7 में अबू अम्र अल-दानी द्वारा रिपोर्ट किया गया। अल-कुर्तुबी ने इसकी हदीस की श्रृंखला को छोटा कर दिया। हम्माद: वह इब्न ज़ैद है। इब्न अबी दाऊद ने अल-मसाह़िफ, पृष्ठ 21-22 में एक अन्य मार्ग से इसी तरह की बात रिपोर्ट की है। (2) अल-बुखारी ने इसे रिपोर्ट नहीं किया, लेकिन अत-तिर्मिज़ी (3104) ने किया। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फथ (9/20) में अल-खतीब को यह कहते हुए उद्धृत किया कि यह वृद्धि इब्न शिहाब - जो अल-ज़ुहरी हैं - द्वारा मुरसल (टूटी हुई श्रृंखला) के रूप में सुनाई गई थी। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 1/49। (4) (म) में: हर्रक (वह जो बहुत जलाता है)।

٨٩ باب جمع القرآن

يكونُ من المدينة على ثلاثِ ليالٍ، فيُرسلُ إليه، فيُجاء به، فيقال: كيف أقرأك رسول الله ﷺ آية كذا وكذا؟ فيكتبون كما قال(١).

قال ابنُ شهاب: واختلفوا يومئذ في «التابوت»، فقال زيدٌ: «التابوه». وقال ابنُ الزبير وسعيد بن العاصي: «التابوت»، فرُفع اختلافُهم إلى عثمان، فقال: اكتبوه بالتاء، فإنه نَزَلَ بلسان قريش. أخرجه البخاري والترمذي(٢).

قال ابن عطية(٣): قرأه زيد بالهاء، والقرشيون بالتاء، فأثبتوه بالتاء، وكُتبتِ المصاحف على ما هو عليه غابرَ الدهر، ونَسَخَ منها عثمانُ نُسَخاً. قال غيره: قيل: سبعة، وقيل: أربعة، وهو الأكثر، ووجَّه بها إلى الآفاق، فوجَّه للعراق والشام ومصر بأمَّهات، فاتخذها قُرَّاءُ الأمصار مُعتَمَدَ اختياراتهم، ولم يخالف أحدٌ منهم مصحفَه على النحو الذي بلغه، وما وُجِدَ بين هؤلاء القُرَّاءِ السبعةِ من الاختلاف في حروف يزيدها بعضُهم، ويَنقُصُها بعضهم، فذلك لأنَّ كلاً منهم اعتمد على ما بلغه في مصحفه ورواه، إذ قد كان عثمانُ كتب تلك المواضعَ في بعض النسخ، ولم يكتبها في بعض، إشعاراً بأنَّ كلَّ ذلك صحيحٌ، وأنَّ القراءةَ بكلّ منها جائزةٌ.

قال ابنُ عطية: ثم إنَّ عثمانَ أمر بما سواها من المصاحف أن تُحرقَ، أو تُخرقَ - تُروى بالحاء غير منقوطة، وتُروى بالخاء على معنى - ثم تُدفنَ، وروايةُ الحاء غير منقوطة أحسن(٣).

وذكر أبو بكر الأنباري في كتاب «الرد» عن سُوَيدِ بنِ غَفَلَةَ قال: سمعتُ عليَّ بنَ أبي طالب رضي الله عنه يقول: يا معشر الناس، اتقوا الله، وإيَّاكم والغُلُوَّ في عثمان وقولَكم: حرق(٤) المصاحف، فوالله ما حَرقَها إلا عن ملأ منَّا أصحابَ ...

(١) أخرجه أبو عمرو الداني في المقنع ص٧، وقد اختصر القرطبي إسناده. حماد: هو ابن زيد، وأخرج ابنُ أبي داود في المصاحف ص ٢١-٢٢ نحوه من وجه آخر. (٢) لم يخرجه البخاري، وإنما أخرجه الترمذي (٣١٠٤)، ونقل الحافظ ابن حجر في الفتح ٩/ ٢٠ عن الخطيب أن هذه الزيادة رواها ابن شهاب - وهو الزهري - مرسلة. (٣) المحرر الوجيز ٤٩/١. (٤) في (م): حَرَّاقَ.

Author's Introduction 90

Muhammad (Peace be upon him) (1). And on the authority of Umayr bin Saeed who said: Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) said: If I were the ruler at the time of Uthman, I would have done with the copies of the Quran the same as what Uthman did (2). Abu al-Hasan bin Battal said: In Uthman's command to burn the scrolls and copies of the Quran when he compiled the Quran, there is permission to burn books containing the names of Allah Almighty, and that this is an act of honoring them, and protecting them from being stepped on by feet, or being thrown in the wastes of the earth. Ma'mar narrated, on the authority of Ibn Tawus, on the authority of his father, that he used to burn scrolls if letters gathered with him containing "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful". And Urwa bin al-Zubayr (3) burned books of jurisprudence that he had on the day of Al-Harra. Ibrahim disliked burning scrolls if they contained the mention of Allah Almighty (4). And the opinion of the one who burned them is closer to correctness, and Uthman did it. And Judge Abu Bakr, the Tongue of the Ummah (5), said: It is permissible for the Imam to burn scrolls containing the Quran, if his ijtihad (independent legal reasoning) leads him to that.

Section

Our scholars (may Allah have mercy on them) said: In the action of Uthman (may Allah be pleased with him) there is a refutation of the Hululiyya (6) and the Hashawiyya (7) who claim the eternity of letters and sounds, and that reading and recitation are eternal, and that...

(1) Reported by Ibn Shabbah in the History of Medina 3/994-995 in detail. (2) And these two reports were narrated by Ibn Abi Dawud in Al-Masahif p. 22 and 23, and the second of them was narrated by Abu Amr al-Dani in Al-Muqni' p. 8. (3) Abu Abdullah al-Qurashi, one of the seven jurists, his father was Al-Zubayr bin al-Awwam, the disciple of the Messenger of Allah (peace be upon him), died in the year (94 AH). Al-Siyar 4/421. (4) The three reports were narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf 11/425 (20901) (20902) (20903). (5) He is Abu Bakr Ibn al-Tayyib al-Baqillani, and his biography was previously mentioned on p. 74, and he was nicknamed "Tongue of the Ummah" by Judge Iyad in Tartib al-Madarik 4/585. (6) They are those who say: Allah dwells in everything, united with it, until they allowed calling everything "Allah"! Exalted is Allah far above what they say. See Majmu' Fatawa Ibn Taymiyyah 2/364 and beyond. (7) Al-Hashawiyya - with a sukun on the sheen; attributed to "Hashw"

(stuffing/padding) - a sect of innovators; they were nicknamed this because they accepted every bit of "stuffing" narrated from various hadiths, or because among them are the anthropomorphists, and a body is stuffed. Al-Mustasfa by Al-Ghazali 2/462, and Kashshaf Istilahat al-Funun by Al-Thanawi, and the Encyclopedia of Islam (Hashw). Some innovators may apply this nickname to those who oppose them. It is said that the first to use this nickname was Amr bin...

लेखक की भूमिका 90

मुहम्मद (उन पर शांति हो) (1)। और उमैर बिन सईद के अधिकार पर जिन्होंने कहा: अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: यदि मैं उस्मान के समय शासक होता, तो मैं कुरान की प्रतियों के साथ वही करता जो उस्मान ने किया था (2)। अबू अल-हसन बिन बत्तल ने कहा: कुरान संकलित करते समय उस्मान द्वारा स्क्रॉल और कुरान की प्रतियों को जलाने का आदेश देने में, उन पुस्तकों को जलाने की अनुमति है जिनमें अल्लाह सर्वशक्तिमान के नाम हैं, और यह उनका सम्मान करने का एक कार्य है, और उन्हें पैरों तले रौंदने या पृथ्वी की बर्बादी में फेंके जाने से बचाने के लिए है। मामर ने इब्न तावुस के अधिकार पर, उनके पिता के अधिकार पर वर्णन किया कि वे स्क्रॉल जला दिया करते थे यदि उनके पास ऐसे पत्र इकट्ठे हो जाते जिनमें "अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और अत्यंत कृपालु है" लिखा होता। और उर्वा बिन अल-जुबैर (3) ने न्यायशास्त्र की किताबें जला दीं जो अल-हर्रा के दिन उनके पास थीं। इब्राहिम ने स्क्रॉल जलाने को नापसंद किया यदि उनमें अल्लाह सर्वशक्तिमान का उल्लेख हो (4)। और जिसने उन्हें जलाया उसकी राय सही होने के करीब है, और उस्मान ने ऐसा ही किया। और न्यायाधीश अबू बक्र, उम्मा की जुबान (5) ने कहा: इमाम के लिए कुरान वाले स्क्रॉल जलाना जायज़ है, अगर उसका इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) उसे उस ओर ले जाता है।

अध्याय

हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा: उस्मान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के कार्य में हुलुलिया (6) और हशविया (7) का खंडन है जो अक्षरों और ध्वनियों की शाश्वतता का दावा करते हैं, और यह कि पढ़ना और पाठ करना शाश्वत है, और यह कि...

(1) इब्न शब्बा द्वारा हिस्ट्री ऑफ मदीना 3/994-995 में विस्तार से बताया गया है। (2) और इन दो रिपोर्टों को इब्न अबी दाऊद ने अल-मसाहिफ पृ. 22 और 23 में वर्णित किया है, और उनमें से दूसरे को अबू अम्र अद-दानी ने अल-मुक्नी पृ. 8 में वर्णित किया है। (3) अबू अब्दुल्ला अल-कुरैशी, सात न्यायविदों में से एक, उनके पिता अल-जुबैर बिन अल-अवाम थे, जो अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के शिष्य थे, उनकी मृत्यु वर्ष (94 हिजरी) में हुई थी। अल-सियार 4/421। (4) तीन रिपोर्टें अब्द अल-रज्जाक द्वारा उनके मुसन्नफ 11/425 (20901) (20902) (20903) में वर्णित की गई थीं। (5) वह अबू बक्र इब्न अल-तय्यब अल-बाकिलानी हैं, और उनकी जीवनी का पहले पृ. 74 पर उल्लेख

किया गया था, और उन्हें न्यायाधीश अयाद द्वारा तरतीब अल-मदारिक 4/585 में "उम्मा की जुबान" उपनाम दिया गया था। (6) वे वे हैं जो कहते हैं: अल्लाह हर चीज में वास करता है, उसके साथ जुड़ा हुआ है, यहाँ तक कि उन्होंने हर चीज को "अल्लाह" कहने की अनुमति दी! अल्लाह जो वे कहते हैं उससे बहुत ऊपर है। मजमू फतावा इब्न तैमियाह 2/364 और उसके बाद देखें। (7) अल-हशविया - शीन पर सुकून के साथ; "हश्व" (भरने/पैडिंग) के लिए जिम्मेदार - नवप्रवर्तकों का एक संप्रदाय; उन्हें यह उपनाम इसलिए दिया गया क्योंकि उन्होंने विभिन्न हदीसों से सुनाई गई "भरने" के हर टुकड़े को स्वीकार कर लिया, या क्योंकि उनमें मानवरूपी हैं, और एक शरीर भरा हुआ है। अल-ग़ज़ाली द्वारा अल-मुस्तसफ़ा 2/462, और अल-थानवी द्वारा कशशाफ़ इस्तलाहत अल-फ़ुनून, और इस्लाम का विश्वकोश (हश्व)। कुछ नवप्रवर्तक इस उपनाम को उन लोगों पर लागू कर सकते हैं जो उनका विरोध करते हैं। ऐसा कहा जाता है कि इस उपनाम का उपयोग करने वाले पहले व्यक्ति अम्र बिन... थे।

مقدمہ مصنف ۹۰

محمد صلی اللہ علیہ وسلم (۱)۔ اور عمیر بن سعید سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اگر میں عثمان کے زمانے میں حکمران ہوتا تو مصاحف کے ساتھ وہی کرتا جو عثمان نے کیا تھا (۲)۔ ابو الحسن بن بطال نے کہا: قرآن جمع کرتے وقت عثمان کا صحیفوں اور مصاحف کو جلانے کا حکم دینا، ان کتب کو جلانے کے جواز کی دلیل ہے جن میں اللہ تعالیٰ کے اسماء ہوں، اور یہ کہ یہ ان کی تکریم ہے، اور قدموں تلے روندے جانے، یا زمین کے ضیاع میں پھینکے جانے سے بچانے کے لیے ہے۔ معمر نے ابن طاؤس سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی کہ وہ صحیفوں کو جلا دیتے تھے جب ان کے پاس ایسے خطوط جمع ہو جاتے جن میں "بسم اللہ الرحمن الرحیم" لکھا ہوتا۔ اور عروہ بن زبیر (۳) نے فقہ کی وہ کتابیں جلا دیں جو یوم حرہ کے دن ان کے پاس تھیں۔ اور ابراہیم نے صحیفوں کو جلانے کو ناپسند کیا اگر ان میں اللہ تعالیٰ کا ذکر ہو (۴)۔ اور جلانے والے کا قول درستی کے زیادہ قریب ہے، اور عثمان نے ایسا ہی کیا۔ اور قاضی ابوبکر لسان الامہ (۵) نے کہا: امام کے لیے قرآن والے صحیفے جلانا جائز ہے، اگر اس کا اجتہاد اسے اس طرف لے جائے۔

فصل

ہمارے علماء رحمہ اللہ نے کہا: عثمان رضی اللہ عنہ کے فعل میں حلولیہ (۶) اور حشویہ (۷) کا رد ہے جو حروف اور آوازوں کے قدیم ہونے کے قائل ہیں، اور یہ کہ قرات اور تلاوت قدیم ہے، اور یہ کہ...

(۱) اسے ابن شبہ نے تاریخ المدینہ ۳ / ۹۹۴ - ۹۹۵ میں تفصیل سے بیان کیا ہے۔ (۲) اور ان دونوں روایتوں کو ابن ابی داؤد نے المصاحف ص ۲۲ اور ۲۳ میں نکالا ہے، اور ان میں سے دوسری کو ابو عمرو الدانی نے المقنع ص ۸ میں نکالا ہے۔ (۳) ابو عبداللہ القرشی، سات فقہاء میں سے ایک، ان کے والد زبیر بن العوام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے حواری تھے، ان کا انتقال سنہ (۹۴ھ) میں ہوا۔ السیر ۴ / ۴۲۱۔ (۴) ان تینوں آثار کو عبد الرزاق نے اپنے مصنف ۱۱ / ۴۲۵ (۲۰۹۰۱) (۲۰۹۰۲) (۲۰۹۰۳) میں نکالا ہے۔ (۵) وہ ابوبکر ابن الطیب الباقلانی ہیں، اور ان کا تذکرہ ص ۷۴ پر گزر چکا ہے، اور انہیں قاضی عیاض نے ترتیب المدارک ۴ / ۵۸۵ میں لسان الامہ کا لقب دیا ہے۔ (۶) وہ یہ کہنے والے ہیں کہ: اللہ ہر چیز میں حلول کیے ہوئے ہے، اس کے ساتھ متحد ہے، یہاں تک کہ انہوں نے ہر چیز پر اللہ کا اطلاق جائز قرار دیا! اللہ ان کی باتوں سے بہت بلند و برتر ہے۔ مجموع فتاوی ابن تیمیہ ۲ / ۳۶۴ اور اس کے بعد دیکھیں۔ (۷) الحشویہ - شین کے سکون کے ساتھ؛ حشو کی طرف منسوب - بدعتیوں کا ایک گروہ؛ انہیں اس لقب سے نوازا گیا کیونکہ وہ مختلف احادیث سے مروی ہر حشو (غیر ضروری مواد) کو قبول کر لیتے تھے، یا اس لیے کہ ان میں مجسمہ ہیں، اور جسم بھرا ہوا ہوتا ہے۔ المستصفیٰ للغزالی ۲ / ۴۶۲، اور کشاف اصطلاحات الفنون للتہانوی، اور دائرہ معارف اسلامیہ (حشو)۔ بعض بدعتی اپنے مخالفین پر بھی یہ لقب بول دیتے ہیں۔ کہا جاتا ہے کہ سب سے پہلے یہ لقب عمرو بن... نے استعمال کیا تھا۔

Faith is eternal, and the soul is eternal. The Ummah has reached a consensus, as has every nation of Christians, Jews, and Brahmins, even every atheist and monotheist, that the Eternal is not 'made', and the power of any powerful being does not relate to it in any way or by any cause. Non-existence cannot befall the Eternal, and the Eternal does not become created, and the created does not become eternal. The Eternal is that which has no beginning to its existence, and the created is what came to be after not being. This group has broken the consensus of the rational people of all faiths and others, saying: It is possible for the created to become eternal, and that when a servant recites the words of Allah Almighty, he has made an eternal word for Allah. Similarly, if he carves letters from bricks or wood, or fashions letters from gold or silver, or weaves a garment and inscribes a verse from the Book of Allah on it, then these people have made the words of Allah eternal, and his words have become woven-eternal, carved-eternal, and fashioned-eternal. It is said to them: What do you say about the words of Allah Almighty, is it permissible for them to be melted, erased, or burned? If they say: Yes, they have departed from the religion. If they say: No, it is said to them: What then is your opinion on letters forming a verse from the Book of Allah Almighty made of wax, gold, silver, wood, or paper, which fall into the fire and melt and burn? Do you then say that the words of Allah have burned? If they say: Yes, they have abandoned their initial statement. If they say: No, it is said to them: Did you not say that this writing is the word of Allah and it has burned, and you said that these letters are His word and they have melted?! If they then say: The letters burned, but His words remain, they have returned to truth and correctness, and have submitted to the answer, which is what the Prophet ﷺ said, pointing out what the people of truth say: "If the Qur'an were in a hide (parchment) and then fell into the fire, it would not burn." And Allah, the Mighty and Sublime, said: "I have sent down to you a Book that water cannot wash away, which you read while sleeping and awake," the Hadith. Narrated by Muslim.

= Ubayd the Mu'tazilite against Abdullah bin Umar, may Allah be pleased with them both. "Tawdih al-Maqasid fi Sharh Qasidat ibn al-Qayyim" by Ibn Isa, 2/76-80. (1) In (Zha): he says it. (2) Narrated by Ahmad in his Musnad (17365) from the hadith of Uqbah bin Amir, and its chain of narration is weak. Al-Baghawi narrated in "Sharh al-Sunnah" (4/437) from Imam Ahmad his saying: Its meaning is: if the Qur'an were in a hide, meaning in skin, in the heart of a man, it is hoped for the one in whose heart the Qur'an is preserved that the Fire will not touch him. And it was narrated from Abu

Abdullah al-Bushanji his saying: Its meaning is: that whoever carries the Qur'an and recites it, the Fire will not touch him on the Day of Resurrection. See "Jamal al-Qurra" by al-Sakhawi, 1/153-155. (3) Sahih Muslim (2865). It is a part of the hadith of Iyad bin Himar al-Mujashi'i, and Ahmad narrated it (17484). Al-Nawawi said in "Sharh Sahih Muslim" (17/198): Its meaning is: preserved in the chests, it is not subject to disappearing, but rather remains over the passage of time. It will be preserved for you in both states of sleep and wakefulness, and it is said: you read it with ease and simplicity.

आस्था शाश्वत (कदीम) है, और आत्मा शाश्वत है। उम्मा (मुस्लिम समुदाय) का इस पर सर्वसम्मति है, और ईसाइयों, यहूदियों और ब्राह्मणों की हर कौम, यहाँ तक कि हर नास्तिक और एकेश्वरवादी का भी, कि शाश्वत 'बनाया' नहीं जाता, और किसी भी शक्तिमान की शक्ति किसी भी तरह से या किसी कारण से उससे संबंधित नहीं होती है। शाश्वत का अस्तित्व समाप्त नहीं हो सकता, और शाश्वत कभी 'नया/सृजित' (मुहद्दस) नहीं बनता, और न ही सृजित कभी शाश्वत बनता है। शाश्वत वह है जिसके अस्तित्व की कोई शुरुआत नहीं है, और सृजित वह है जो पहले नहीं था और फिर अस्तित्व में आया। इस समूह ने सभी धर्मों के बुद्धिमान लोगों और अन्य लोगों की आम सहमति को तोड़ दिया है, यह कहते हुए कि: सृजित का शाश्वत बनना संभव है, और यह कि जब कोई बंदा अल्लाह तआला के कलाम (शब्दों) को पढ़ता है, तो उसने अल्लाह के लिए एक शाश्वत कलाम किया। इसी तरह, यदि वह ईंटों या लकड़ी से अक्षर तराशता है, या सोने या चांदी से अक्षर गढ़ता है, या कपड़ा बुनता है और उस पर अल्लाह की किताब की एक आयत उकेरता है, तो इन लोगों ने अल्लाह के कलाम को शाश्वत बना दिया है, और उनके कलाम बुने हुए-शाश्वत, तराशे हुए-शाश्वत और गढ़े हुए-शाश्वत बन गए हैं। उनसे पूछा जाता है: अल्लाह तआला के कलाम के बारे में आप क्या कहते हैं, क्या उसे पिघलाना, मिटाना या जलाना जायज़ है? यदि वे कहें: हाँ, तो वे धर्म से बाहर हो गए। यदि वे कहें: नहीं, तो उनसे कहा जाता है: तो फिर मोम, सोने, चाँदी, लकड़ी, या कागज़ से बने अल्लाह तआला की किताब की आयत के अक्षरों के बारे में आपकी क्या राय है, जो आग में गिरकर पिघल गए और जल गए? तो क्या आप कहते हैं कि अल्लाह का कलाम जल गया? यदि वे कहें: हाँ, तो उन्होंने अपनी पहली बात छोड़ दी। यदि वे कहें: नहीं, तो उनसे कहा जाता है: क्या आपने नहीं कहा था कि यह लेखन अल्लाह का कलाम है और यह जल गया है, और आपने कहा था कि ये अक्षर उसका कलाम हैं और वे पिघल गए हैं?! यदि वे फिर कहें: अक्षर जल गए, लेकिन उसका कलाम शेष है, तो वे सत्य और शुद्धता की ओर लौट आए, और उस उत्तर को स्वीकार कर लिया जो पैगंबर ﷺ ने सत्य के लोगों की बातों की ओर संकेत करते हुए कहा था: "यदि कुरान एक खाल (चमड़े) में होता और फिर आग में गिर जाता, तो वह जलता नहीं।" और अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने फरमाया: "मैंने आप पर एक ऐसी किताब उतारी है जिसे पानी नहीं धो सकता, जिसे आप सोते और जागते समय पढ़ते हैं," हदीस। इसे मुस्लिम ने वर्णित किया है।

= उबैद अल-मुताज़िली, अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के खिलाफ। इब्न ईसा द्वारा इब्न अल-कय्यिम की कविता की व्याख्या "तौदीह अल-मकासिद", ७६/२-८०। (१) (ज़ौ) में: वह कहता है। (२) अहमद ने अपनी मुसनद (१७३६५) में उकबा बिन आमिर की हदीस से इसे उद्धृत किया है, और इसकी रिवायत करने वालों की शृंखला (इसनाद) कमज़ोर है। अल-बग़वी ने इमाम अहमद के हवाले से "शरह अल-सुन्नाह" (४/४३७) में उल्लेख किया है: इसका अर्थ है: यदि कुरान एक खाल में होता, यानी चमड़े में, एक आदमी के दिल में, तो आशा है कि जिसके दिल में कुरान महफूज़ है उसे आग नहीं छुएगी। और अबू अब्दुल्ला अल-बुशंजी से उनका यह कथन उद्धृत है: इसका अर्थ है: जो कोई कुरान को धारण करता है और उसे पढ़ता है, कयामत के दिन आग उसे नहीं छुएगी। अल-सखावी की "जमाल अल-कुर्रा" देखें, १/१५३-१५५। (३) सहीह मुस्लिम (२८६५)। यह इयाद बिन हिमार अल-मुजाशी के हदीस का एक हिस्सा है, और अहमद ने इसे उद्धृत किया (१७४८४)। अल-नवावी ने "शरह सहीह मुस्लिम" (१७/१९८) में कहा: इसका अर्थ है: सीनों में सुरक्षित है, यह मिटने वाला नहीं है, बल्कि समय बीतने के साथ बना रहता है। यह नींद और जागने दोनों स्थितियों में आपके लिए सुरक्षित रहेगा, और कहा गया है: आप इसे आसानी और सरलता के साथ पढ़ते हैं।

ایمان قدیم ہے، اور روح قدیم ہے۔ امت کا اس بات پر اجماع ہے، اور عیسائیوں، یہودیوں اور برہمنوں کی ہر قوم کا، بلکہ ہر ملحد اور موحد کا کہ قدیم "بنایا" نہیں جاتا، اور کسی قادر کی قدرت کسی بھی طرح سے یا کسی وجہ سے اس سے متعلق نہیں ہوتی، اور قدیم پر عدم طاری نہیں ہو سکتا، اور قدیم محدث (نئی پیدا ہونے والی چیز) نہیں بن سکتا، اور نہ ہی محدث قدیم ہو سکتا ہے، اور قدیم وہ ہے جس کے وجود کی کوئی ابتدا نہ ہو، اور محدث وہ ہے جو پہلے نہیں تھا اور پھر وجود میں آیا۔ اس گروہ نے اہل مذاہب اور دوسروں کے عقل مند لوگوں کے اجماع کو توڑ دیا اور کہا: یہ ممکن ہے کہ محدث قدیم ہو جائے، اور یہ کہ بندہ جب اللہ تعالیٰ کا کلام پڑھتا ہے تو اس نے اللہ کے لیے قدیم کلام کیا، اور اسی طرح جب وہ اینٹوں یا لکڑی سے حروف تراشتا ہے، یا سونے چاندی سے حروف ڈھالتا ہے، یا کپڑا بنتا ہے اور اس پر اللہ کی کتاب کی کوئی آیت نقش کرتا ہے، تو ان لوگوں نے اللہ کا کلام قدیم کیا، اور ان کا کلام قدیم بنا ہوا، قدیم تراشا ہوا، اور قدیم ڈھالا ہوا ہو گیا۔ ان سے کہا جاتا ہے: اللہ تعالیٰ کے کلام کے بارے میں تمہارا کیا خیال ہے، کیا اسے پگھلانا، مٹانا اور جلانا جائز ہے؟ اگر وہ کہیں: ہاں، تو وہ دین سے خارج ہو گئے۔ اور اگر کہیں: نہیں، تو ان سے کہا جاتا ہے: پھر موم، سونے، چاندی، لکڑی یا کاغذ سے بنے ہوئے اللہ تعالیٰ کی کتاب کی آیت کے حروف کے بارے میں تمہارا کیا قول ہے جو آگ میں گر کر پگھل گئے اور جل گئے؟ تو کیا تم کہتے ہو کہ اللہ کا کلام جل گیا؟ اگر وہ کہیں: ہاں، تو انہوں نے اپنا قول چھوڑ دیا، اور اگر کہیں: نہیں، تو ان سے کہا جاتا ہے: کیا تم نے یہ نہیں کہا تھا کہ یہ تحریر اللہ کا کلام ہے اور یہ جل گئی ہے، اور تم نے کہا تھا کہ یہ حروف اس کا کلام ہیں اور وہ پگھل گئے ہیں؟! پھر اگر وہ کہیں: حروف جل گئے اور اس کا کلام باقی ہے، تو وہ حق اور درستی کی طرف لوٹ آئے، اور اس

جواب کو مان لیا جو نبی کریم ﷺ نے اہل حق کی بات کی طرف متنبہ کرتے ہوئے فرمایا تھا: "اگر قرآن کسی چمڑے میں ہو اور پھر آگ میں گر جائے تو وہ نہیں جلے گا"۔ اور اللہ عزوجل نے فرمایا: "میں نے تم پر ایک ایسی کتاب نازل کی ہے جسے پانی نہیں دھو سکتا، تم اسے سوتے اور جاگتے ہوئے پڑھتے ہو"، الحدیث۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے۔

= عبید معتزلی، عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما کے خلاف۔ توضیح المقاصد فی شرح قصیدہ ابن القیم از ابن عیسی ۲/۷۶-۸۰۔ (۱) (ظ) میں ہے: یقولہ (وہ کہتا ہے)۔ (۲) اسے احمد نے اپنی مسند (۱۷۳۶۵) میں عقبہ بن عامر کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند ضعیف ہے، اور بغوی نے شرح السنۃ ۴۳۷/۴ میں امام احمد سے نقل کیا ہے: اس کا مطلب ہے: اگر قرآن کسی کھال (پوست) میں ہو، یعنی چمڑے میں، کسی آدمی کے دل میں، تو امید کی جاتی ہے کہ جس کے دل میں قرآن محفوظ ہو اسے آگ نہیں چھوئے گی۔ اور ابو عبداللہ بوشنجی سے ان کا یہ قول نقل ہے: اس کا مطلب یہ ہے کہ جس نے قرآن اٹھایا اور اسے پڑھا، اسے قیامت کے دن آگ نہیں چھوئے گی۔ دیکھیے جمال القراء از سخاوی ۱/۱۵۳ - ۱۵۵۔ (۳) صحیح مسلم (۲۸۶۵)۔ یہ عیاض بن حمار مجاشعی کی حدیث کا ایک حصہ ہے، اور اسے احمد نے بھی روایت کیا ہے (۱۷۴۸۴)۔ نووی نے شرح صحیح مسلم ۱۹۸/۱۷ میں فرمایا: اس کا مطلب ہے: سینوں میں محفوظ ہے، یہ مٹ جانے والا نہیں ہے، بلکہ وقت گزرنے کے ساتھ باقی رہتا ہے۔ یہ سونے اور جاگنے کی دونوں حالتوں میں تمہارے پاس محفوظ رہے گا، اور کہا گیا ہے: تم اسے آسانی اور سہولت سے پڑھتے ہو۔

Author's Introduction - 92

Thus, it is established by this that His speech, Glory be to Him, is not a letter, nor does it resemble letters. Discourse on this issue is lengthy, and its completion is in the books of Usul (principles), and we have explained it in "Al-Kitab al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna".

Chapter

The Rafidah - may Allah Almighty make them ugly - have criticized the Quran, and said: "Verily, one person is sufficient in transmitting a verse or a letter, as you have done, for you established by the word of one man - namely, Khuzaymah ibn Thabit alone - the end of Bara'ah(1), and His saying: {Among the believers are men} [Al-Ahzab: 23]."

The answer is: When Khuzaymah (may Allah be pleased with him) brought it, many of the Sahabah remembered it. Zayd already knew it(2), which is why he said: "I missed two verses from the end of Surah at-Tawbah." If he had not known them(3), he would not have known whether something was missing or not. So the verse was established by consensus, not by Khuzaymah alone.

A second answer: It was only established by the testimony of Khuzaymah alone because of the evidence existing for its correctness in the description of the Prophet ﷺ; so it is an indication that dispenses with the need for another witness, unlike the verse in Al-Ahzab, for that was established by the testimony of Zayd and Abu Khuzaymah, because they both heard it from the Prophet ﷺ. Al-Muhallab(4) said something to this effect, and mentioned that Khuzaymah is other than Abu Khuzaymah, and that Abu Khuzaymah, with whom the verse of at-Tawbah was found, is well-known among the Ansar. Anas knew him and said: "We inherited him," and the one in Al-Ahzab was found with Khuzaymah ibn Thabit. Thus, there is no contradiction, and the story is different from the story; there is no problem or confusion in it.

Ibn 'Abd al-Barr said: Abu Khuzaymah's correct name is not known for certain, and he is famous by his kunyah (patronymic). He is Abu Khuzaymah ibn Aws ibn Zayd ibn Asram ibn Tha'labah ibn Ghanam ibn Malik ibn al-Najjar. He witnessed Badr and subsequent battles, and died during the caliphate of 'Uthman ibn 'Affan. He is the brother of Mas'ud ibn Aws(5). Ibn Shihab said, on the authority of 'Ubayd ibn al-Sabbaq, on the authority of Zayd ibn Thabit: "I found the end of At-Tawbah..."

(1) In (M): Surah Bara'ah. (2) In (M): When he brought both of them, they remembered them, and Zayd knew both of them. (3) In (M): Knew both of them. (4) He is Abu al-Qasim al-Muhallab ibn Ahmad ibn Abi Safrah Usayd ibn 'Abdullah al-Asadi al-Andalusi. He held the judgeship of Almeria. He died in the year 435 AH. Siyar A'lam al-Nubala' 17/579. (5) He is Abu Muhammad al-Ansari. He witnessed Badr and subsequent battles. It is said he died during the caliphate of 'Umar. Al-Isti'ab 10/79 (on the margin of Al-Isabah).

लेखक की प्रस्तावना - 92

इस प्रकार, इससे यह सिद्ध होता है कि उनका (ईश्वर का) वचन न तो अक्षर है और न ही अक्षरों के समान है। इस विषय पर चर्चा लंबी है, और इसका पूर्ण विवरण 'उसूल' (सिद्धांतों) की पुस्तकों में है, और हमने इसे "अल-किताब अल-अस्ना फी शराह अस्मा' अल्लाह अल-हुस्ना" में स्पष्ट किया है।

अध्याय

राफ़िदा - अल्लाह उन्हें अपमानित करे - ने कुरान की आलोचना की है और कहा है: "वास्तव में, एक आयत या अक्षर के प्रसारण में एक ही व्यक्ति पर्याप्त है, जैसा कि आपने किया है, क्योंकि आपने केवल एक व्यक्ति - खुज़ैमा बिन साबित के कहने पर - बारा'आ (सूरह अत-तौबा) का अंत(1), और उनके शब्द: {ईमान वालों में ऐसे लोग हैं} [अल-अहज़ाब: 23] को सिद्ध किया है।"

उत्तर यह है कि: जब खुज़ैमा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) उसे लाए, तो कई सहाबा (साथियों) को वह याद आ गई। ज़ैद उसे पहले से जानते थे(2), इसीलिए उन्होंने कहा: "मैं सूरह अत-तौबा के अंत की दो आयतों को नहीं पा सका।" यदि वे उन्हें नहीं जानते होते(3), तो उन्हें पता नहीं चलता कि कुछ खो गया है या नहीं। अतः वह आयत आम सहमति (इज्मा) से सिद्ध हुई, न कि केवल खुज़ैमा के कारण।

दूसरा उत्तर: यह खुज़ैमा की गवाही से ही सिद्ध हुआ क्योंकि पैगंबर ﷺ के वर्णन में इसकी शुद्धता का प्रमाण मौजूद था; इसलिए यह एक ऐसा संकेत है जो दूसरे गवाह की आवश्यकता को समाप्त कर देता है, अल-अहज़ाब की आयत के विपरीत, क्योंकि वह ज़ैद और अबू खुज़ैमा की गवाही से सिद्ध हुई थी, क्योंकि उन दोनों ने इसे पैगंबर ﷺ से सुना था। अल-मुहल्लब(4) ने इस आशय की बात कही है, और उल्लेख किया है कि खुज़ैमा, अबू खुज़ैमा से अलग हैं, और वह अबू खुज़ैमा, जिनके पास अत-तौबा की आयत मिली थी, अंसार के बीच प्रसिद्ध हैं। अनस उन्हें जानते थे और कहा था: "हम उनके वारिस हुए।" और अल-अहज़ाब वाली आयत खुज़ैमा बिन साबित के पास मिली थी। अतः कोई विरोधाभास नहीं है, और कहानी दूसरी कहानी से अलग है, इसमें कोई समस्या या भ्रम नहीं है।

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: अबू खुज़ैमा का सही नाम निश्चित रूप से ज्ञात नहीं है, और वे अपनी कुनियत (उपनाम) से प्रसिद्ध हैं। वे अबू खुज़ैमा बिन औस बिन ज़ैद बिन असरम बिन थ'लाबा बिन गनम बिन मलिक बिन अल-नज्जार हैं। वे बद्र और उसके बाद के युद्धों में शामिल थे, और उस्मान बिन अफ़ान के खिलाफत के दौरान उनकी मृत्यु हुई। वे मसूद बिन औस(5) के भाई हैं। इब्न शिहाब ने

उबैद बिन अल-सब्बाग के माध्यम से ज़ैद बिन साबित से रिवायत की है: "मुझे अत-तौबा का अंतिम हिस्सा मिला..."

(1) (M) में: सूरह बारा'आ। (2) (M) में: जब वे उन दोनों को लाए, तो उन्हें याद आ गईं और ज़ैद उन दोनों को जानते थे। (3) (M) में: उन दोनों को जानते थे। (4) वे अबू अल-कासिम अल-मुहल्लब बिन अहमद बिन अबी सफरा उसैद बिन अब्दुल्ला अल-असदी अल-अंदलुसी हैं। उन्होंने अल्मेरिया के न्यायाधीश का पद संभाला। उनकी मृत्यु वर्ष 435 हिजरी में हुई। सियार आलम अल-नुबाला 17/579। (5) वे अबू मुहम्मद अल-अंसारी हैं। वे बद्र और उसके बाद के युद्धों में शामिल थे। कहा जाता है कि उनकी मृत्यु उमर की खिलाफत के दौरान हुई थी। अल-इस्तियाब 10/79 (अल-इसाबा के हाशिये पर)।

مصنف کا مقدمہ - 92

اس سے یہ ثابت ہوا کہ اللہ تعالیٰ کا کلام نہ حرف ہے اور نہ ہی حروف سے مشابہ ہے۔ اس مسئلے پر گفتگو طویل ہے، اور اس کی تکمیل اصول کی کتابوں میں ہے، اور ہم نے اسے اپنی کتاب "الكتاب الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى" میں بیان کیا ہے۔

فصل

رافضیوں نے - اللہ انہیں رسوا کرے - قرآن پر اعتراض کیا اور کہا: "ایک شخص کی روایت آیت اور حرف کی منتقلی میں کافی ہے، جیسا کہ تم نے کیا، کیونکہ تم نے ایک شخص یعنی اکیلے خزیمہ بن ثابت کے قول سے سورہ براءت کے آخر(1) کو ثابت کیا، اور اللہ کا قول: ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ﴾ [الاحزاب: 23]۔"

جواب یہ ہے کہ: جب خزیمہ رضی اللہ عنہ اسے لے کر آئے تو صحابہ کی ایک بڑی تعداد کو وہ یاد آگئی، اور زید اسے جانتے تھے(2)، اسی لیے انہوں نے کہا: "میں نے سورہ توبہ کے آخر سے دو آیتیں نہیں پائیں۔" اور اگر وہ انہیں نہ جانتے ہوتے(3)، تو انہیں معلوم نہ ہوتا کہ کوئی چیز گم ہوئی ہے یا نہیں۔ پس وہ آیت اجماع سے ثابت ہوئی، نہ کہ صرف خزیمہ کے قول سے۔

دوسرا جواب: وہ خزیمہ کی تنہا شہادت سے اس لیے ثابت ہوئی کیونکہ نبی کریم ﷺ کے اوصاف میں اس کی صداقت پر دلیل قائم تھی، پس یہ ایک ایسا قرینہ ہے جو دوسرے گواہ کی طلب سے بے نیاز کر دیتا ہے، بخلاف سورہ احزاب کی آیت کے، کیونکہ وہ زید اور ابو خزیمہ کی شہادت سے ثابت ہوئی، ان دونوں کے نبی کریم ﷺ سے اسے سننے کی وجہ سے۔ مہلب(4) نے اس کے ہم معنی بات کہی ہے، اور ذکر کیا ہے کہ خزیمہ، ابو خزیمہ کے علاوہ ہیں، اور وہ ابو خزیمہ جن

کے پاس سورہ توبہ کی آیت ملی وہ انصار میں معروف ہیں، اور انس رضی اللہ عنہ انہیں پہچانتے تھے اور فرمایا: "ہم ان کے وارث بنے"، اور جو احزاب میں ہے وہ خزیمہ بن ثابت کے پاس ملی، پس کوئی تعارض نہیں ہے، اور قصہ دوسرے قصے سے الگ ہے، اس میں نہ کوئی اشکال ہے اور نہ ہی اشتباہ۔

ابن عبد البر نے کہا: ابو خزیمہ کے صحیح نام کا پتہ نہیں چلتا، وہ اپنی کنیت سے مشہور ہیں، اور وہ ابو خزیمہ بن اوس بن زید بن اصرم بن ثعلبہ بن غنم بن مالک بن النجار ہیں، وہ غزوہ بدر اور اس کے بعد کے معرکوں میں شریک رہے، اور ان کی وفات عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ کی خلافت میں ہوئی، اور وہ مسعود بن اوس(5) کے بھائی ہیں۔ ابن شہاب نے عبید بن السباق سے، انہوں نے زید بن ثابت سے روایت کی: "میں نے سورہ توبہ کا آخری حصہ پایا..."

(1) (م) میں: سورہ براءت۔ (2) (م) میں: جب وہ ان دونوں کو لائے تو انہیں وہ یاد آگئیں اور زید ان دونوں کو جانتے تھے۔ (3) (م) میں: ان دونوں کو جانتے تھے۔ (4) وہ ابو القاسم مہلب بن احمد بن ابی صفرہ اسید بن عبد اللہ اسدی اندلسی ہیں، وہ مریہ کے قاضی رہے۔ 435ھ میں وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء 579/17۔ (5) وہ ابو محمد انصاری ہیں، بدر اور اس کے بعد کے مشاہد میں شریک رہے، کہا گیا کہ عمر رضی اللہ عنہ کی خلافت میں وفات پائی۔ الاستیعاب 10/79 (الاصابہ کے حاشیہ پر)۔

Chapter on Gathering the Quran 93

...with Abi Khuzaymah al-Ansari. And he is this one, there is no(1) lineage between him and al-Harith bin Khuzaymah(2) Abi Khuzaymah except their gathering in the Ansar, one of them was from the Aws and the other was from the Khazraj(3).

And in "Muslim" and "al-Bukhari," from Anas bin Malik, he said: Four people gathered the Quran during the time of the Prophet ﷺ, all of them from the Ansar: Ubayy bin Ka'b, Mu'adh bin Jabal, Zaid bin Thabit, and Abu Zaid. I said to Anas: Who is Abu Zaid? He said: One of my paternal uncles(4).

And in "al-Bukhari" also, from Anas he said: The Prophet ﷺ died and no one had gathered the Quran except four: Abu al-Darda', Mu'adh bin Jabal, Zaid, and Abu Zaid, and we inherited it from him(5).

And in another [narration] he said: Abu Zaid died and left no offspring, and he was a veteran of Badr(6), and Abu Zaid's name was: Sa'd bin 'Ubaid(7).

Ibn(8) al-Tayyib, may Allah be pleased with him, said: These narrations do not indicate that the Quran was not memorized during the life of the Prophet ﷺ, and that none gathered it other than four of the Ansar, as Anas bin Malik said. For it has been established through mutawatir (continuously recurrent) chains that Uthman, Ali, Tamim al-Dari(10), 'Ubadah bin al-Samit, and Abdullah bin Amr bin al-As gathered the Quran.

So the saying of Anas: "None gathered the Quran except four," possibly means that he [the person] did not gather the Quran, and took it by receiving it verbally

---

(1) In (m): and not. (2) He witnessed Badr and what came after it, and died in Madinah in the year (40 AH). Al-Isti'ab 2/234. (3) Al-Isti'ab by Ibn Abd al-Barr 11/214 (in the margin of Al-Isabah), and the saying of Zaid bin Thabit was recorded by al-Bukhari within the hadith of gathering the Quran (4986), and see the words of al-Hafiz in al-Fath 8/345 and 9/15. (4) Sahih al-Bukhari (3810), and Sahih Muslim (2465), and it is in Musnad Ahmad (13942). (5) Sahih al-Bukhari (5004). (6) Sahih al-Bukhari (3996). (7) Al-Hafiz mentioned in al-Fath 7/128 that the most likely name is: Qays bin al-Sakan, and he also mentioned in 9/53 that Ibn Abi Dawud narrated with a chain on the condition of al-Bukhari to Thumamah from Anas that Abu Zaid who gathered the Quran was named Qays bin al-Sakan. He said: And he was a man from us from the Bani Adi bin al-Najjar, one of my paternal uncles, and he died and left no offspring, and we

inherited from him. (8) It occurred in this place and in the previous places in (z): Abu, which is an error. (9) In (m): and not. (10) Abu Ruqayya, companion of the Messenger of Allah ﷺ, arrived in the year nine and embraced Islam. The Prophet ﷺ narrated from him the story of al-Jassasah. He died in the year (40 AH). Siyar A'lam al-Nubala 2/442. (11) In (m): reception.

कुरआन को इकट्ठा करने का अध्याय ९३

...अबू खुज़ैमा अल-अंसारी के साथ। और वह यही है, उसके और अल-हारिस बिन खुज़ैमा(२) अबू खुज़ैमा के बीच कोई(१) रिश्ता नहीं है सिवाय इसके कि वे दोनों अंसार में से थे, उनमें से एक औस से था और दूसरा खज़रज से(३)।

और "मुस्लिम" और "बुखारी" में, अनस बिन मालिक से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ के समय में चार लोगों ने कुरआन को इकट्ठा (हिफ़्ज़) किया था, वे सभी अंसार से थे: उबय बिन काब, मुआज बिन जबल, ज़ैद बिन साबित और अबू ज़ैद। मैंने अनस से पूछा: अबू ज़ैद कौन हैं? उन्होंने कहा: मेरे चाचाओं में से एक(४)।

और "बुखारी" में यह भी है, अनस से रिवायत है कि उन्होंने कहा: नबी ﷺ का इंतकाल हुआ और चार के अलावा किसी ने कुरआन को इकट्ठा नहीं किया था: अबू अल-दरदा, मुआज बिन जबल, ज़ैद और अबू ज़ैद, और हम उनके वारिस बने(५)।

और एक अन्य रिवायत में कहा: अबू ज़ैद का इंतकाल हुआ और उनकी कोई संतान नहीं थी, और वह बद्री (बद्र की लड़ाई के योद्धा) थे(६), और अबू ज़ैद का नाम था: साद बिन उबैद(७)।

इब्न(८) अल-तय्यब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: ये रिवायतें इस बात की दलील नहीं हैं कि नबी ﷺ के जीवनकाल में कुरआन को याद नहीं किया गया था, और यह कि अंसार के केवल चार लोगों के अलावा किसी ने इसे इकट्ठा नहीं किया था, जैसा कि अनस बिन मालिक ने कहा। क्योंकि मुतवातिर (लगातार) माध्यमों से यह साबित हो चुका है कि उस्मान, अली, तमीम अल-दारी(१०), उबादा बिन अल-सामित और अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस ने कुरआन को इकट्ठा किया था।

तो अनस का यह कहना कि: "चार के अलावा किसी ने कुरआन इकट्ठा नहीं किया", इसका मतलब यह हो सकता है कि उन्होंने कुरआन को स्वयं से इकट्ठा नहीं किया, बल्कि उसे सुनकर प्राप्त किया(११)

---

(१) (म) में: और नहीं। (२) उन्होंने बद्र और उसके बाद के युद्धों में भाग लिया, और मदीना में वर्ष (४० हिजरी) में उनका इंतकाल हुआ। अल-इस्तियाब २/२३४। (३) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-इस्तियाब ११/२१४ (अल-इसाबा के हाशिये में), और ज़ैद बिन साबित का कथन बुखारी ने कुरआन इकट्ठा करने की हदीस (४९८६) के तहत दर्ज किया है, और अल-फतह ८/३४५ और ९/१५ में अल-हाफिज़ का

विवरण देखें। (४) सहीह अल-बुखारी (३८१०), और सहीह मुस्लिम (२४६५), और यह मसनद अहमद (१३९४२) में है। (५) सहीह अल-बुखारी (५००४)। (६) सहीह अल-बुखारी (३९९६)। (७) अल-हाफिज़ ने अल-फतह ७/१२८ में उल्लेख किया है कि उनके नाम में सबसे सही राय यह है: कैस बिन अल-सकन, और ९/५३ में यह भी उल्लेख किया है कि इब्न अबी दाऊद ने बुखारी की शर्त पर एक सनद के साथ सुमामा से अनस के हवाले से रिवायत की है कि अबू ज़ैद जिन्होंने कुरआन इकट्ठा किया था, उनका नाम कैस बिन अल-सकन था। उन्होंने कहा: और वह बनी अदी बिन अल-नज्जार में से हमारे एक आदमी थे, मेरे चाचाओं में से एक, और उनका इंतकाल हुआ और उनकी कोई संतान नहीं थी, और हम उनके वारिस बने। (८) इस स्थान पर और पिछले स्थानों पर (ज़) में: 'अबू' आया है, जो एक गलती है। (९) (म) में: और नहीं। (१०) अबू रुकय्या, अल्लाह के रसूल ﷺ के साथी, वर्ष नौ में आए और इस्लाम स्वीकार किया। नबी ﷺ ने उनसे अल-जस्सासा की कहानी रिवायत की। उनका इंतकाल वर्ष (४० हिजरी) में हुआ। सियर आलम अल-नुबला २/४४२। (११) (म) में: तलकीनन (सुनकर प्राप्त करना)।

باب جمع القرآن 93

...ابو خزیمہ انصاری کے ساتھ اور وہ یہی ہیں، ان کے اور حارث بن خزیمہ(2) ابو خزیمہ کے درمیان کوئی(1) نسبی تعلق نہیں ہے سوائے اس کے کہ وہ دونوں انصار میں جمع تھے، ان میں سے ایک اوسی تھے اور دوسرے خزرجی(3)۔

اور "مسلم" اور "بخاری" میں انس بن مالک سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ کے عہد مبارک میں چار افراد نے قرآن جمع کیا تھا، وہ سب کے سب انصار سے تھے: ابی بن کعب، معاذ بن جبل، زید بن ثابت، اور ابو زید۔ میں نے انس سے پوچھا: ابو زید کون ہیں؟ انہوں نے کہا: میرے چچاؤں میں سے ایک(4)۔

اور "بخاری" ہی میں انس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ کی وفات ہوئی تو چار کے علاوہ کسی نے قرآن جمع نہیں کیا تھا: ابو الدرداء، معاذ بن جبل، زید، اور ابو زید، اور ہم ان کے وارث بنے(5)۔

اور ایک دوسری روایت میں کہا: ابو زید فوت ہوئے اور ان کی کوئی اولاد نہ تھی، وہ بدری (جنگِ بدر کے شریک) تھے(6)، اور ابو زید کا نام سعد بن عبید تھا(7)۔

ابن(8) الطیب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یہ آثار اس بات پر دلالت نہیں کرتے کہ قرآن نبی ﷺ کی زندگی میں حفظ نہیں کیا گیا تھا، اور یہ کہ انصار کے ان چار افراد کے علاوہ کسی نے اسے جمع نہیں کیا تھا، جیسا کہ انس بن مالک نے کہا۔ کیونکہ متواتر طریقوں سے یہ ثابت ہے کہ عثمان، علی، تمیم الداری(10)، عبادہ بن الصامت، اور عبداللہ بن عمرو بن العاص نے قرآن جمع کیا تھا۔

تو انس کا یہ قول کہ: "چار کے علاوہ کسی نے قرآن جمع نہیں کیا"، اس کا احتمال ہے کہ انہوں نے قرآن جمع نہیں کیا بلکہ اسے سن کر حاصل کیا(11)۔

---

(1) (م) میں: "ولیس" ہے۔ (2) انہوں نے بدر اور اس کے بعد کے غزوات میں شرکت کی، اور مدینہ میں سن 40 ھ میں وفات پائی۔ الاستیعاب 2/ 234۔ (3) ابن عبد البر کی الاستیعاب 11/ 214 (الاصابہ کے حاشیہ پر)، اور زید بن ثابت کا قول بخاری نے جمعِ قرآن کی حدیث (4986) کے ضمن میں نکالا ہے، اور حافظ کا کلام الفتح 8/ 345 اور 9/ 15 میں دیکھیں۔ (4) صحیح البخاری (3810)، اور صحیح مسلم (2465)، اور یہ مسند احمد (13942) میں ہے۔ (5) صحیح البخاری (5004)۔ (6) صحیح البخاری (3996)۔ (7) حافظ نے الفتح 128/7 میں ذکر کیا ہے کہ ان کے نام میں صحیح تر قول یہ ہے: قیس بن السکن، اور 9/ 53 میں یہ بھی ذکر کیا ہے کہ ابن ابی داؤد نے بخاری کی شرط پر ایک سند کے ساتھ ثمامہ سے، انہوں نے انس سے روایت کی ہے کہ ابو زید جنہوں نے قرآن جمع کیا تھا ان کا نام قیس بن السکن تھا۔ انہوں نے کہا: وہ بنی عدی بن النجار میں سے ہم میں سے ایک شخص تھے، میرے چچاؤں میں سے ایک، وہ فوت ہوئے اور پیچھے کوئی اولاد نہ چھوڑی، اور ہم ان کے وارث بنے۔ (8) اس مقام پر اور سابقہ مقامات پر (ظ) میں "أبو" واقع ہوا ہے، جو کہ غلطی ہے۔ (9) (م) میں: "ولم" ہے۔ (10) ابو رقیہ، رسول اللہ ﷺ کے صحابی، سن نو ہجری میں وفد کی صورت میں آئے اور اسلام لائے، نبی ﷺ نے ان سے قصہ جساسہ بیان فرمایا، سن 40 ھ میں وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء 2/ 442۔ (11) (م) میں: "تلقیناً" (سن کر حاصل کرنا) ہے۔

Introduction of the Author - Page 94

...among those with the Messenger of Allah (peace be upon him), other than that group, for most of them took some of it from him and some from others. Reports have shown that the four leaders collected the Quran during the time of the Prophet (peace be upon him) because of their precedence in Islam and the Prophet's (peace be upon him) high regard for them. I say: The Judge (Al-Qadi) did not mention Abdullah bin Mas'ud and Salim, the freed slave of Abu Hudhaifa (1) (may Allah be pleased with them both), among those who collected the Quran, according to what I have seen, and they are among those who collected it. Jarir narrated from Abdullah bin Yazid al-Sahbani, from Kumayl, who said: Umar bin Al-Khattab said: I was with the Messenger of Allah (peace be upon him), and with him were Abu Bakr and whomever Allah willed. We passed by Abdullah bin Mas'ud while he was praying, and the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Who is this person reading the Quran?" It was said to him: "This is Abdullah bin Umm Abd." He (peace be upon him) said: "Verily, Abdullah recites the Quran fresh as it was revealed" (2) ... the hadith. Some scholars said: The meaning of his saying "fresh as it was revealed" is that he was reciting the first style (harf) in which the Quran was revealed, before the seven styles (haruf) were permitted for the Messenger of Allah (peace be upon him) to recite in, after Jibril (peace be upon him) reviewed the Quran with him every Ramadan (4). Waki' and a group with him narrated from Al-A'mash, from Abu Dhibyan, who said: Abdullah bin Abbas said to me: "Which of the two recitations do you read?" I said: "The first recitation; the recitation of Ibn Umm Abd." He said to me: "Rather, it is the final one (5). Verily, the Messenger of Allah (peace be upon him) used to present the Quran to Jibril once every year, and when it was the year in which the Messenger of Allah (peace be upon him) passed away, he presented it to him twice. Abdullah was present then, and he knew what was abrogated from it and what was changed" (6).

Footnotes: (1) Abu Hudhaifa: He is the son of Utbah bin Rabi'ah, al-Qurashi. It is said his name was Muhashim, one of the pioneers (of Islam). He embraced Islam before they entered Dar al-Arqam. He and his freed slave Salim were martyred on the day of Yamama in the year 12 AH. His freed slave Salim is the son of Ma'qil, originally from Istakhr. He was among the foremost pioneers, and he is the one whom Sahla bint Suhayl, the wife of Abu Hudhaifa, breastfed so he could be in her presence [becoming a mahram]. This ruling was specific to them according to the majority of scholars. As-Siyar 1/164-167. (2) Narrated by Al-Hakim in Al-Mustadrak 3/317 through

the path mentioned by the author, but in it he said: from Ali who said: "I was with the Prophet (peace be upon him)..." the hadith. Likewise, it was mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in It-haf al-Mahara 11/600. So perhaps the statement above: "Umar bin Al-Khattab" is a mistake or an error. Ahmad narrated it in Al-Musnad (175) through Ibrahim Al-Nakha'i, from Alqama, from Umar bin Al-Khattab, and also narrated it (4255) through Asim, from Zirr, from Ibn Mas'ud. (3) In the manuscripts: "Messenger of Allah", and what is established is from (M). (4) In the manuscripts: "his review", and what is established is from (M). (5) In (Z): "No, but the final one". (6) Narrated by Ahmad in his Musnad (3422), and its chain of narration is authentic.

लेखक की प्रस्तावना - पृष्ठ 94

...अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ रहने वालों में से उस समूह के अलावा, क्योंकि उनमें से अधिकांश ने इसका कुछ हिस्सा उनसे लिया और कुछ दूसरों से। रिपोर्टों से पता चला है कि चार नेताओं ने इस्लाम में अपनी प्राथमिकता और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा उनके उच्च सम्मान के कारण नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में कुरान को एकत्रित किया था। मैंने कहा: काज़ी ने उन लोगों में अब्दुल्ला बिन मसूद और सालिम (अबू हुजैफा के स्वतंत्र गुलाम (1)) (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) का उल्लेख नहीं किया है जिन्होंने कुरान को एकत्रित किया था, जैसा कि मैंने देखा है, जबकि वे भी उन लोगों में से थे जिन्होंने इसे एकत्रित किया था। जरीर ने अब्दुल्ला बिन यजीद अल-सहबानी से, कुमय्ल के माध्यम से रिवायत की है कि उमर बिन अल-खत्ताब ने कहा: मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ था, और उनके साथ अबू बक्र और अल्लाह जिसे चाहता था वे थे। हम अब्दुल्ला बिन मसूद के पास से गुजरे जब वह प्रार्थना कर रहे थे, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "यह कौन व्यक्ति है जो कुरान पढ़ रहा है?" उनसे कहा गया: "यह इब्न उम्मे अब्द के पुत्र अब्दुल्ला हैं।" उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा: "निश्चित रूप से, अब्दुल्ला कुरान को वैसा ही ताजा पढ़ रहे हैं जैसा कि वह अवतरित हुआ था" (2) ... हदीस। कुछ विद्वानों ने कहा: "वैसा ही ताजा जैसा अवतरित हुआ था" कहने का अर्थ यह है कि वह उसी पहली शैली (हर्फ़) में पढ़ रहे थे जिसमें कुरान अवतरित हुआ था, इससे पहले कि जिब्रील (अ़लैहिस्सलाम) द्वारा हर रमजान में उनके साथ कुरान की समीक्षा (4) के बाद अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को सात शैलियों (हुरूफ) में पढ़ने की अनुमति दी गई थी। वकी और उनके साथ एक समूह ने अल-आमश से, अबू ज़िबयान से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन अब्बास ने मुझसे कहा: "तुम दोनों में से कौन सी किरअत (पाठ) पढ़ते हो?" मैंने कहा: "पहली किरअत; इब्न उम्मे अब्द का पाठ।" उन्होंने मुझसे कहा: "बल्कि, यह अंतिम वाला है (5)। वास्तव में, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हर साल एक बार जिब्रील को कुरान सुनाया करते थे, और जिस साल अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का इंतकाल हुआ, उन्होंने इसे उन्हें दो बार सुनाया। अब्दुल्ला वहां उपस्थित थे, और वह जानते थे कि उसमें से क्या निरस्त (मन्सूख) किया गया था और क्या बदला गया था" (6)।

फुटनोट्स: (1) अबू हुजैफा: वह उतबा बिन रबीआ अल-कुरैशी के बेटे हैं। कहा जाता है कि उनका नाम मुहाशिम था, जो अग्रणी लोगों में से एक थे। उन्होंने दार अल-अरक़म में प्रवेश करने से पहले

इस्लाम स्वीकार कर लिया था। वह और उनके स्वतंत्र गुलाम सालिम बारहवीं हिजरी में यमामा के दिन शहीद हुए थे। उनके स्वतंत्र गुलाम सालिम माकिल के पुत्र हैं, जो मूल रूप से इस्तख़्र के रहने वाले थे। वह शुरुआती अग्रदूतों में से थे, और वह वही हैं जिन्हें अबू हुजैफा की पत्नी सहला बिंत सुहैल ने स्तनपान कराया था ताकि वह उनके सामने रह सकें[महरम बन सकें]। अधिकांश विद्वानों के अनुसार यह फैसला केवल उनके लिए विशेष था। अस-सियार 1/164-167। (2) इसे अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 3/317 में लेखक द्वारा बताए गए मार्ग से उद्धृत किया है, लेकिन इसमें उन्होंने कहा: अली से, जिन्होंने कहा: "मैं नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ था..." हदीस। इसी तरह, अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने इत-हाफ़ अल-महरा 11/600 में इसका उल्लेख किया है। तो शायद ऊपर दिया गया कथन: "उमर बिन अल-खत्ताब" एक गलती या भ्रम है। अहमद ने इसे अल-मुसनद (175) में इब्राहिम अल-नखई, अलक़मा से, उमर बिन अल-खत्ताब के माध्यम से उद्धृत किया है, और इसे (4255) असीम, ज़र से, इब्न मसूद के माध्यम से भी उद्धृत किया है। (3) पांडुलिपियों में: "अल्लाह के रसूल", और जो स्थापित है वह (M) से है। (4) पांडुलिपियों में: "उनकी समीक्षा", और जो स्थापित है वह (M) से है। (5) (Z) में: "नहीं, बल्कि अंतिम वाला"। (6) अहमद ने इसे अपने मुसनद (3422) में उद्धृत किया है, और इसकी रिवायत की श्रृंखला (इसनाद) सही है।

مقدمہ المصنف - صفحہ 94

...رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ان لوگوں میں سے، اس جماعت کے علاوہ، کیونکہ ان میں سے اکثر نے اس کا کچھ حصہ آپ ﷺ سے اور کچھ دوسروں سے حاصل کیا۔ اور روایات سے یہ بات ظاہر ہوئی ہے کہ چاروں ائمہ نے نبی ﷺ کے عہد میں قرآن جمع کر لیا تھا، اس کی وجہ ان کا اسلام میں سبقت لے جانا اور رسول اللہ ﷺ کی ان کے لیے عزت و تکریم تھی۔ میں نے کہا: قاضی نے عبداللہ بن مسعود اور سالم، جو ابو حذیفہ کے آزاد کردہ غلام (1) تھے (رضی اللہ عنہما)، کا ان لوگوں میں ذکر نہیں کیا جنہوں نے قرآن جمع کیا تھا، جتنا میں نے دیکھا ہے، حالانکہ وہ ان میں شامل ہیں جنہوں نے قرآن جمع کیا۔ جریر نے عبداللہ بن یزید الصہبانی سے، انہوں نے کمیل سے روایت کیا کہ عمر بن الخطاب نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ تھا، اور آپ کے ساتھ ابوبکر اور جو اللہ نے چاہا وہ تھے۔ ہم عبداللہ بن مسعود کے پاس سے گزرے جبکہ وہ نماز پڑھ رہے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ کون ہے جو قرآن پڑھ رہا ہے؟" آپ ﷺ سے کہا گیا: "یہ عبداللہ بن ام عبد ہیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک عبداللہ قرآن کو ویسا ہی تازہ پڑھتا ہے جیسا کہ وہ نازل ہوا تھا" (2) ... حدیث۔ کچھ علماء نے کہا: آپ ﷺ کے قول "ویسا ہی تازہ جیسا نازل ہوا" کا مطلب یہ ہے کہ وہ اسی پہلے حرف (طریقہ) پر پڑھ رہے تھے جس پر قرآن نازل ہوا تھا، اس سے پہلے کہ جبرائیل (علیہ السلام) کے ہر رمضان میں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ قرآن کے دور (4) کے بعد آپ ﷺ کو سات حروف پر پڑھنے کی رخصت دی گئی تھی۔ وکیع اور ان کے ساتھ ایک جماعت نے اعمش سے، انہوں نے ابوضبیان سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: مجھ سے عبداللہ بن عباس نے پوچھا: "تم دونوں میں سے کون سی قرات پڑھتے ہو؟" میں نے کہا: "اولین قرات؛ ابن ام عبد کی قرات۔" انہوں نے مجھ سے کہا: "بلکہ وہ آخری والی ہے (5)۔ بے شک رسول اللہ ﷺ ہر سال ایک بار جبرائیل کو

قرآن سناتے تھے، پھر جس سال رسول اللہ ﷺ کی وفات ہوئی، آپ ﷺ نے انہیں دو بار سنایا۔ اس موقع پر عبداللہ حاضر تھے، پس وہ جان گئے کہ اس میں سے کیا منسوخ ہوا اور کیا بدلا گیا" (6)۔

حواشی: (1) ابو حذیفہ: یہ عتبہ بن ربیعہ القرشی کے بیٹے ہیں، کہا گیا ہے کہ ان کا نام مہشم تھا، وہ سابقین میں سے ایک تھے، اور دارِ ارقم میں داخلے سے پہلے اسلام لائے تھے۔ وہ اور ان کے مولیٰ (آزاد کردہ غلام) سالم بارہ ہجری میں یمامہ کے دن شہید ہوئے۔ ان کے مولیٰ سالم بن معقل ہیں، ان کی اصل اصطخر سے تھی، وہ بھی سابقینِ اولین میں سے تھے، اور وہی ہیں جنہیں ابو حذیفہ کی بیوی سہلہ بنت سہیل نے دودھ پلایا تھا تاکہ وہ ان کے سامنے آ سکیں [محرم بن سکیں]۔ جمہور علماء کے نزدیک یہ حکم ان کے لیے مخصوص تھا۔ السیر 164/1 - 167۔ (2) اسے الحاکم نے المستدرک 317/3 میں اسی طریق سے روایت کیا ہے جو مصنف نے ذکر کیا ہے، لیکن اس میں علی سے روایت ہے کہ: "میں نبی ﷺ کے ساتھ تھا..." حدیث۔ اسی طرح حافظ ابن حجر نے اتحاف المہرہ 600/11 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ تو شاید اوپر دیا گیا قول "عمر بن الخطاب" غلطی یا وہم ہے۔ احمد نے اسے المسند (175) میں ابراہیم النخعی سے، انہوں نے علقمہ سے، انہوں نے عمر بن الخطاب سے روایت کیا، اور اسے عاصم سے، انہوں نے زر سے، انہوں نے ابن مسعود سے بھی روایت کیا (4255)۔ (3) خطی نسخوں میں: "رسول اللہ"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (4) خطی نسخوں میں: "معارضتہ"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (5) (ظ) میں: "نہیں، بلکہ آخری"۔ (6) اسے احمد نے اپنی مسند (3422) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند صحیح ہے۔

Chapter: Collection of the Qur'an 95

In "Sahih Muslim," from Abdullah bin 'Amr, he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Take the Qur'an from four: from Ibn Umm 'Abd [Abdullah bin Mas'ud] - he started with him - and Mu'adh bin Jabal, Ubayy bin Ka'b, and Salim, the freed slave of Abu Hudhayfah" (1). I say: These reports indicate that Abdullah collected the Qur'an during the lifetime of the Messenger of Allah ﷺ, contrary to what was previously mentioned (2). And Allah knows best. Abu Bakr al-Anbari mentioned in the book "Al-Radd": Muhammad bin Shahriyar told us, Hussain bin al-Aswad told us, Yahya bin Adam told us, from Abu Bakr, from Abu Ishaq who said: Abdullah bin Mas'ud said: "I read from the mouth of the Messenger of Allah ﷺ seventy-two surahs - or seventy-three surahs - and I read to him from Al-Baqarah until [His words]: 'Indeed, Allah loves those who are constantly repentant and loves those who purify themselves' [Al-Baqarah: 222]." Abu Ishaq said: Abdullah learned the rest of the Qur'an from Mujammi' bin Jariyah al-Ansari. I say: If this is authentic, then the consensus mentioned by Yazid bin Harun is authentic, and for this reason, Judge Abu Bakr bin al-Tayyib did not mention him among those who collected and memorized the Qur'an during the life of the Prophet ﷺ. And Allah knows best. Abu Bakr al-Anbari said: Ibrahim bin Musa al-Jawzi (3) told me, Yusuf bin Musa told us, Malik bin Ismail told us, Zuhair told us, from Abu Ishaq who said: I asked al-Aswad: "What did Abdullah do with Surah al-A'raf?" He replied: "He did not know it (4) until he came to Kufa." He said: Some scholars have said: Abdullah bin Mas'ud, may Allah have mercy on him, died before he learned the Mu'awwidhatayn [Surahs al-Falaq and an-Nas]. For this reason, they were not found in his mushaf (codex). It is also said otherwise, as will be explained at the end of the book when mentioning the Mu'awwidhatayn, if Allah Almighty wills. Abu Bakr said: And the hadith told to us by Ibrahim bin Musa, Yusuf bin Musa told us, Umar bin Harun al-Khurasani told us, from Rabi'ah bin Uthman, from Muhammad bin Ka'b al-Qurazi who said: Among those who completed [the memorization of] the Qur'an while the Messenger of Allah ﷺ was alive were: Uthman bin 'Affan, and 'Ali bin Abi...

(1) Sahih Muslim (2464), and it is in Ahmad (6790). (2) Page 88. (3) In (M): Al-Khuzi, which is an error, see Al-Siyar 14/234. (4) In (D): learned it.

कुरान के संग्रह का अध्याय 95

"सहीह मुस्लिम" में अब्दुल्ला बिन अम्र से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते हुए सुना: "चार लोगों से कुरान सीखो: इब्न उम्मे अब्द [अब्दुल्ला बिन मसूद] से - उन्होंने उनसे शुरुआत की - और मुअज़ बिन जबल, उबै बिन काब, और सालिम, अबू हुज़ैफा के आज़ाद किए हुए गुलाम से" (१)। मैंने कहा: ये खबरें इस बात की ओर इशारा करती हैं कि अब्दुल्ला ने अल्लाह के रसूल ﷺ के जीवनकाल में ही कुरान इकट्ठा कर लिया था, जो पहले उल्लेख किया गया था उसके विपरीत (२)। और अल्लाह बेहतर जानता है। अबू बक्र अल-अम्बारी ने अपनी किताब "अल-रद्द" में उल्लेख किया है: हमसे मुहम्मद बिन शहरयार ने बयान किया, हमसे हुसैन बिन अल-असवद ने बयान किया, हमसे यह्या बिन आदम ने बयान किया, अबू बक्र से, अबू इसहाक से, जिन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा: "मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ की ज़ुबानी बहत्तर सूरतें - या तिहत्तर सूरतें - पढ़ीं, और मैंने उनके सामने अल-बक़रह से लेकर [अल्लाह के इस फरमान] तक पढ़ा: 'बेशक अल्लाह तौबा करने वालों से प्यार करता है और पाक-साफ़ रहने वालों से प्यार करता है' [अल-बक़रह: २२२]।" अबू इसहाक ने कहा: अब्दुल्ला ने बाकी कुरान मुजम्मी' बिन जारिया अल-अंसारी से सीखा। मैंने कहा: अगर यह बात सही है, तो यज़ीद बिन हारून द्वारा उल्लेखित सर्वसम्मति (इज्मा) सही है, और इसी कारण से काज़ी अबू बक्र बिन अल-तय्यब ने उनका ज़िक्र उन लोगों में नहीं किया जिन्होंने नबी ﷺ के जीवनकाल में कुरान जमा किया और याद किया था। और अल्लाह बेहतर जानता है। अबू बक्र अल-अम्बारी ने कहा: मुझसे इब्राहिम बिन मूसा अल-जौज़ी (३) ने बयान किया, हमसे यूसुफ बिन मूसा ने बयान किया, हमसे मलिक बिन इस्माइल ने बयान किया, हमसे ज़ुहैर ने बयान किया, अबू इसहाक से, जिन्होंने कहा: मैंने अल-असवद से पूछा: "अब्दुल्ला सूरह अल-अराफ के बारे में क्या करते थे?" उन्होंने कहा: "वह इसके बारे में नहीं जानते थे (४) जब तक कि वह कूफ़ा नहीं आए।" उन्होंने कहा: कुछ विद्वानों ने कहा है कि अब्दुल्ला बिन मसूद (अल्लाह उन पर रहम करे) की मृत्यु मुअव्विदतैन [सूरह अल-फलक और अन-नास] सीखने से पहले हो गई थी। इसी कारण वे उनके मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में नहीं पाए गए। इसके बारे में कुछ और भी कहा गया है, जैसा कि किताब के अंत में मुअव्विदतैन के ज़िक्र के समय स्पष्ट किया जाएगा, इंशा अल्लाह। अबू बक्र ने कहा: और वह हदीस जो हमसे इब्राहिम बिन मूसा ने बयान की, हमसे यूसुफ बिन मूसा ने बयान किया, हमसे उमर बिन हारून अल-खुरासानी ने बयान किया, रबीआ बिन उस्मान से, मुहम्मद बिन काब अल-

क़ुरज़ी से, उन्होंने कहा: उन लोगों में से जिन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के जीवित रहते हुए क़ुरान पूरा (हिफ़्ज़) कर लिया था: उस्मान बिन अफ़्फ़ान, और अली बिन अबी...

(१) सहीह मुस्लिम (२४६४), और यह अहमद (६७९०) में भी है। (२) पृष्ठ ८८। (३) (म) में: अल-खुज़ी, जो एक गलती है, देखें अल-सियार १४/२३४। (४) (द) में: इसे सीखा।

باب جمع القرآن ٩٥

«صحیح» مسلم میں عبداللہ بن عمرو سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "قرآن چار افراد سے حاصل کرو: ابن ام عبد [عبداللہ بن مسعود] سے - آپ ﷺ نے ان سے ابتدا کی - اور معاذ بن جبل، ابی بن کعب، اور سالم مولیٰ ابی حذیفہ سے" (١)۔ میں کہتا ہوں: یہ خبریں اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ عبداللہ نے رسول اللہ ﷺ کی زندگی میں قرآن جمع کر لیا تھا، جو پہلے گزر چکا ہے اس کے برعکس (٢)۔ واللہ اعلم۔ اور ابو بکر الانباری نے کتاب «الرد» میں ذکر کیا ہے: ہم سے محمد بن شہریار نے بیان کیا، ہم سے حسین بن الاسود نے بیان کیا، ہم سے یحییٰ بن آدم نے بیان کیا، انہوں نے ابوبکر سے، انہوں نے ابواسحاق سے، جنہوں نے کہا: عبداللہ بن مسعود نے فرمایا: "میں نے رسول اللہ ﷺ کی زبان مبارک سے بہتر (٧٢) سورتیں - یا تہتر (٧٣) سورتیں - پڑھیں، اور میں نے آپ ﷺ کے سامنے سورہ بقرہ سے لے کر [اللہ تعالیٰ کے اس قول] تک پڑھا: ﴿بیشک اللہ توبہ کرنے والوں سے محبت کرتا ہے اور پاکیزہ رہنے والوں سے محبت کرتا ہے﴾ [البقرۃ: ٢٢٢]۔" ابو اسحاق نے کہا: عبداللہ نے بقیہ قرآن مجمع بن جاریہ الانصاری سے سیکھا۔ میں کہتا ہوں: اگر یہ بات صحیح ہے تو وہ اجماع صحیح ہے جس کا ذکر یزید بن ہارون نے کیا ہے، اسی لیے قاضی ابوبکر بن الطیب نے ان کا ذکر ان لوگوں کے ساتھ نہیں کیا جنہوں نے نبی ﷺ کی زندگی میں قرآن جمع کیا اور حفظ کیا۔ واللہ اعلم۔ ابو بکر الانباری نے کہا: مجھ سے ابراہیم بن موسی الجوزی (٣) نے بیان کیا، ہم سے یوسف بن موسی نے بیان کیا، ہم سے مالک بن اسماعیل نے بیان کیا، ہم سے زہیر نے بیان کیا، انہوں نے ابو اسحاق سے، جنہوں نے کہا: میں نے الاسود سے پوچھا: "عبداللہ سورہ اعراف کے بارے میں کیا کرتے تھے؟" انہوں نے کہا: "وہ اس کے بارے میں نہیں جانتے تھے (٤) یہاں تک کہ وہ کوفہ آگئے۔" انہوں نے کہا: بعض اہل

علم نے کہا ہے کہ عبداللہ بن مسعود رحمہ اللہ معوذتین [سورہ فلق اور ناس] سیکھنے سے پہلے وفات پا گئے تھے۔ اسی وجہ سے وہ ان کے مصحف میں نہیں پائے گئے، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے جیسا کہ کتاب کے آخر میں معوذتین کے ذکر کے وقت ان شاء اللہ بیان آئے گا۔ ابو بکر نے کہا: اور وہ حدیث جو ہم سے ابراہیم بن موسی نے بیان کی، ہم سے یوسف بن موسی نے بیان کیا، ہم سے عمر بن ہارون الخراسانی نے بیان کیا، انہوں نے ربیعہ بن عثمان سے، انہوں نے محمد بن کعب القرظی سے، انہوں نے کہا: ان لوگوں میں سے جنہوں نے رسول اللہ ﷺ کی حیات مبارکہ میں قرآن ختم (حفظ) کر لیا تھا: عثمان بن عفان، اور علی بن ابی...

(١) صحیح مسلم (٢٤٦٤)، اور یہ احمد (٦٧٩٠) کے ہاں بھی ہے۔ (٢) ص ٨٨۔ (٣) (م) میں: الخوزی ہے، جو غلطی ہے، دیکھیے السیر ١٤/ ٢٣٤۔ (٤) (د) میں: سیکھا۔

Introduction by the Author 96

...Talib, and Abdullah bin Mas'ud, may Allah be pleased with them, is a hadith that is not authentic according to the people of knowledge. It is restricted to Muhammad bin Ka'b, so it is interrupted (maqtū'), it is not taken as evidence, nor is it relied upon. I say: His saying, peace be upon him: "Take the Quran from four: from Ibn Umm 'Abd" indicates its authenticity. What clarifies this for you is that the masters of recitations (qira'at) from the people of Hijaz, Sham, and Iraq each attributed the recitation they chose to a man from the Sahaba (Companions), who read it to the Messenger of Allah ﷺ, without excluding anything from the entirety of the Quran. Thus, 'Asim(1) attributed his recitation to 'Ali and Ibn Mas'ud; Ibn Kathir(2) attributed his recitation to Ubayy; similarly Abu 'Amr bin al-'Ala'(3) attributed his recitation to Ubayy; as for Abdullah bin 'Amir(4), he attributed his recitation to 'Uthman. All of them say: We read to the Messenger of Allah ﷺ, and the chains of narration (asanid) for these recitations are connected, and their narrators are trustworthy. This was stated by al-Khattabi(5).

Chapter on what has been reported regarding the arrangement of the Surahs of the Quran and its verses, its vocalization, its dotting, its division into portions (ahzab), its division into tenths, the count of its letters, its parts(6), its words, and its verses. Ibn al-Tayyib said: If someone says: The predecessors (Salaf) differed in the arrangement of the Surahs of the Quran. Some wrote the Surahs in their copies according to the chronological order of their revelation, putting the Meccan before the Medinan. Some placed Al-Hamd (Al-Fatihah) at the beginning of their copy. Some placed "Read in the name of your Lord" (Al-'Alaq) at its beginning, and this was the first copy of Ali, may Allah be pleased with him. As for the copy of Ibn Mas'ud, its beginning is: "The King... [Malik]"

(1) He is 'Asim bin Abi al-Nujud Bahdala (it is said: Bahdala was his mother), Abu Bakr al-Asadi, the shaykh of recitation in Kufa, and one of the seven reciters. He died at the end of the year 127 AH. Siyar A'lam al-Nubala' 5/256. (2) He is Abdullah bin Kathir, the reciter of Mecca, one of the seven reciters, Abu Ma'bad al-Kinani. He died in the year 120 AH. Al-Siyar 5/318. (3) Al-Basri, one of the seven reciters. There are different opinions about his name, the most famous being Zabban. He was the most knowledgeable of people in recitations, Arabic, poetry, and the history of the Arabs. Al-Farazdaq and others praised him. He died in the year 154 AH, and it is said 157 AH. Al-Siyar 6/407. (4) Abu 'Imran al-Yahsubi, the Damascene, the reciter of Sham, one of

the seven reciters. He died in the year 128 AH. Al-Siyar 5/292. (5) In A'lam al-Hadith 3/1855. (6) In manuscript (ظ): "wa ahzabihi" (its portions), which is a repetition.

लेखक की भूमिका 96

...तालिब, और अब्दुल्लाह बिन मसूद, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, विद्वानों के अनुसार एक प्रामाणिक हदीस नहीं है। यह केवल मुहम्मद बिन काब तक ही सीमित है, इसलिए यह मक्तू (टूटी हुई श्रृंखला) है, इसे प्रमाण के रूप में नहीं लिया जाता है, और न ही इस पर भरोसा किया जाता है। मैंने कहा: उनका कहना, उन पर शांति हो: "चार लोगों से कुरान सीखो: इब्न उम्म अब्द [अब्दुल्लाह बिन मसूद] से" इसकी प्रामाणिकता को दर्शाता है। जो बात इसे और स्पष्ट करती है वह यह है कि हिजाज, शाम और इराक के लोगों में से पाठ (क़िरात) के उस्तादों में से प्रत्येक ने अपने द्वारा चुने गए पाठ को सहाबा (साथियों) में से एक व्यक्ति को जिम्मेदार ठहराया, जिन्होंने इसे अल्लाह के रसूल ﷺ को सुनाया था, कुरान के पूरे भाग में से कुछ भी छोड़े बिना। इस प्रकार, आसिम (1) ने अपने पाठ को अली और इब्न मसूद से जोड़ा; इब्न कसीर (2) ने अपने पाठ को उबैय से जोड़ा; इसी तरह अबू अम्र बिन अल-अला' (3) ने अपना पाठ उबैय से जोड़ा; जहाँ तक अब्दुल्लाह बिन आमिर (4) का सवाल है, उन्होंने अपना पाठ उस्मान से जोड़ा। ये सभी कहते हैं: हमने अल्लाह के रसूल ﷺ को सुनाया, और इन पाठों के वर्णन की श्रृंखलाएं(असाानिद) जुड़ी हुई हैं, और इनके वर्णनकर्ता विश्वसनीय हैं। यह अल-खत्ताबी (5) द्वारा कहा गया था।

कुरान के सूरह और उसकी आयतों की व्यवस्था, उसके स्वर-चिह्न और बिंदुओं, उसके सात भागों में विभाजन, उसके दस भागों में विभाजन, उसके अक्षरों की संख्या, उसके भागों (6), उसके शब्दों और उसकी आयतों के बारे में अध्याय। इब्न अल-तैय्यब ने कहा: यदि कोई कहता है: पूर्वजों (सलफ) ने कुरान के सूरह की व्यवस्था में मतभेद किया है। उनमें से कुछ ने अपनी प्रतियों में सूरह को उनके अवतरण के कालानुक्रमिक क्रम के अनुसार लिखा, मक्की को मदनी से पहले रखा। उनमें से कुछ ने अपनी प्रति की शुरुआत में 'अल-हम्द' (अल-फातिहा) को रखा। उनमें से कुछ ने इसकी शुरुआत में "अपने रब के नाम से पढ़ो" (अल-अलक) को रखा, और यह अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की पहली प्रति थी। जहाँ तक इब्न मसूद की प्रति का सवाल है, इसकी शुरुआत है: "मलिक... [राजा]"

(1) वह आसिम बिन अबी अल-नुजुद बहदाला हैं (कहा जाता है: बहदाला उनकी माँ का नाम था), अबू बक्र अल-असदी, कूफ़ा में पाठ के शेख, और सात पाठकों में से एक। उनकी मृत्यु वर्ष 127 हिजरी के अंत में हुई। सियार आलम अल-नुबाला 5/256। (2) वह अब्दुल्लाह बिन कसीर हैं, मक्का के पाठक, सात पाठकों में से एक, अबू मा'बद अल-किनानी। उनकी मृत्यु वर्ष 120 हिजरी में हुई। अल-सियार 5/318। (3) अल-बसरी, सात पाठकों में से एक। उनके नाम के बारे में अलग-अलग राय

हैं, जिनमें सबसे प्रसिद्ध ज़ब्बान है। वह पाठों, अरबी भाषा, कविता और अरबों के इतिहास में लोगों में सबसे अधिक जानकार थे। अल-फरज़दक और अन्य ने उनकी प्रशंसा की। उनकी मृत्यु वर्ष 154 हिजरी में हुई, और कहा जाता है 157 हिजरी में। अल-सियार 6/407। (4) अबू इमरान अल-यहसुबी, दमिश्की, शाम के पाठक, सात पाठकों में से एक। उनकी मृत्यु वर्ष 128 हिजरी में हुई। अल-सियार 5/292। (5) आलाम अल-हदीस 3/1855 में। (6) पाण्डुलिपि (ظ) में: "और उसके भागों" (wa ahzabihi), जो कि एक पुनरावृत्ति है।

مقدمہ المصنف ٩٦

طالب، اور عبداللہ بن مسعود، رضی اللہ عنہم، اہل علم کے نزدیک صحیح حدیث نہیں ہے، بلکہ یہ محمد بن کعب تک محدود ہے، پس یہ مقطوع ہے، اس سے استدلال نہیں کیا جاتا، اور نہ ہی اس پر اعتماد کیا جاتا ہے۔ میں نے کہا: آپ ﷺ کا یہ قول: «خُذُوا القرآن من أربعة: من ابن أُمِّ عَبْد» اس کی صحت پر دلالت کرتا ہے، اور جو چیز آپ کے لیے اسے مزید واضح کرتی ہے وہ یہ ہے کہ اہل حجاز، شام اور عراق میں سے قراءات کے ماہرین میں سے ہر ایک نے اپنی پسندیدہ قراءت کو صحابہ کرام میں سے ایک ایسے شخص کی طرف منسوب کیا جنہوں نے اسے رسول اللہ ﷺ کو سنایا تھا، قرآن کے مجموعے میں سے کسی چیز کا استثنیٰ نہیں کیا، چنانچہ عاصم(١) نے اپنی قراءت کو علی اور ابن مسعود کی طرف منسوب کیا، اور ابن کثیر(٢) نے اپنی قراءت کو ابی (بن کعب) کی طرف منسوب کیا، اور اسی طرح ابو عمرو بن العلاء(٣) نے بھی اپنی قراءت ابی کی طرف منسوب کی، جہاں تک عبداللہ بن عامر(٤) کا تعلق ہے تو انہوں نے اپنی قراءت کو عثمان کی طرف منسوب کیا، اور یہ تمام حضرات کہتے ہیں کہ ہم نے رسول اللہ ﷺ کو سنایا ہے، اور ان قراءات کی اسانید متصل ہیں اور ان کے راوی ثقہ ہیں۔ یہ بات خطابی(٥) نے کہی ہے۔

باب ما جاء في ترتيب سُوَرِ القرآن وآياته، وشَكْلِهِ ونَقْطِهِ، وتَحْزِيبِهِ، وتَعْشِيرِهِ، وعددِ حروفه، وأجزائه(٦)، وكلماته، وآیہ ابن الطیب نے کہا: اگر کوئی کہنے والا کہے کہ سلف صالحین نے قرآن کی سورتوں کی ترتیب میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ ان میں سے بعض نے اپنے نسخوں میں سورتوں کو ان کے نزول کی تاریخ کے مطابق لکھا اور مکی کو مدنی پر مقدم رکھا، اور ان میں سے بعض نے اپنے مصحف کے شروع میں ﴿الْحَمْدُ﴾ کو رکھا، اور بعض نے اس کے شروع میں

﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾ کو رکھا، اور یہ علی رضی اللہ عنہ کا پہلا مصحف تھا۔ رہی بات ابن مسعود کے مصحف کی تو اس کی ابتدا ﴿مَلِكِ﴾ سے ہے۔

(۱) وہ عاصم بن ابی النجود بہدلہ ہیں (کہا جاتا ہے: بہدلہ ان کی والدہ کا نام تھا)، ابو بکر الاسدی، کوفہ میں قراءت کے شیخ، اور سات قراء میں سے ایک ہیں۔ ان کی وفات ۱۲۷ھ کے آخر میں ہوئی۔ سیر اعلام النبلاء ۲۵٦/۵۔ (۲) وہ عبداللہ بن کثیر ہیں، مکہ کے قاری، سات قراء میں سے ایک، ابو معبد الکنانی۔ ان کی وفات ۱۲۰ھ میں ہوئی۔ السیر ۳۱۸/۵۔ (۳) البصری، سات قراء میں سے ایک، ان کے نام کے بارے میں کئی اقوال ہیں جن میں مشہور ترین زبان (Zabban) ہے، وہ قراءات، عربی، شعر اور عربوں کی تاریخ کے سب سے بڑے عالم تھے، فرزدق اور دیگر نے ان کی مدح کی، ان کی وفات ۱۵٤ھ میں ہوئی، اور کہا گیا ہے کہ ۱۵۷ھ میں۔ السیر ٤۰۷/٦۔ (٤) ابو عمران الیحصبی، الدمشقی، شام کے قاری، سات قراء میں سے ایک۔ ان کی وفات ۱۲۸ھ میں ہوئی۔ السیر ۲۹۲/۵۔ (۵) اعلام الحدیث ۱۸۵۵/۳ میں۔ (٦) نسخہ (ظ) میں: "وأحزابه" ہے، جو کہ تکرار ہے۔

97 Arrangement of Quranic Surahs and Verses

...day of Judgment, then Al-Baqarah, then An-Nisa, in a different order. And in the Mushaf (1) of Ubayy, its beginning was: {Praise be to Allah} [then Al-Baqarah], then An-Nisa, then Al-Imran, then Al-An'am, then Al-A'raf, then Al-Ma'idah, and so on with major differences. The judge Abu Bakr bin al-Tayyib said: The answer is that it is possible that the arrangement of the surahs as they are today in the Mushaf was based on the ijtihad (independent reasoning) of the Companions (2). Makki, may Allah have mercy on him, mentioned this in the commentary of Surah Bara'ah (3). He mentioned that the arrangement of verses within the surahs, and the placement of the Basmalah at the beginning, is from the Prophet ﷺ. Since he did not command that at the beginning of Surah Bara'ah, it was left without Basmalah. This is the most correct thing said about that, and it will be mentioned later (4). Ibn Wahb mentioned in his "Jami'" saying: I heard Sulayman bin Bilal (5) saying: I heard Rabi'ah (6) being asked: Why were Al-Baqarah and Al-Imran put first, while more than eighty surahs were revealed before them, and they were revealed in Medina? Rabi'ah said: They were put first, and the Quran was compiled based on knowledge from those who compiled it. They agreed on that knowledge, so this is where we stop and we are not to be questioned (7) about it. Sunayd (8) mentioned: Mu'tamir told us, on the authority of Sallam bin Miskin, on the authority of Qatada, who said: Ibn Mas'ud said: Whoever among you seeks to follow an example, let him follow the companions of the Messenger of Allah ﷺ, for they were the ones with the most pious hearts of this nation, the deepest in knowledge, the least pretentious, the most upright in guidance, and the best in state. Allah chose them to accompany His Prophet ﷺ and to establish His religion. So recognize their merit and follow them in their footsteps, for they were upon the straight guidance.

(1) In (M): and Mushaf. (2) Al-Intisar (165-166 manuscript) with modification and abbreviation, and what is between brackets is from it. (3) Perhaps he mentioned it in his book "Al-Hidayah ila Bulugh al-Nihayah" on the meanings of the Quran and types of its sciences in seventy volumes, mentioned by the author of Hadyat al-Arifin 471/6. (4) At the beginning of Surah Bara'ah. (5) Al-Qurashi al-Taymi, their freed slave, the Medinan, the Mufti and Hafiz, died in the year (172 AH). Al-Siyar 7/425. (6) He is the son of Abu Abd al-Rahman, Abu Uthman, and it is said: Abu Abd al-Rahman al-Qurashi, famous as Rabi'at al-Ra'y, the Mufti of Medina, died in the year (136 AH) Al-Siyar 6/89. We did not find the saying of Ibn Wahb in his Jami' that is currently in our

hands. (7) In (Z): you are asked. (8) He is the son of Dawud al-Massisi, from the men of al-Tahdhib.

97 कुरान की सूरतों और आयतों का क्रम

...प्रतिफल का दिन, फिर अल-बकराह, फिर अन-निसा, एक अलग क्रम में। और उबैय के मुसहफ (1) में, इसकी शुरुआत थी: {तारीफ़ अल्लाह के लिए है} [फिर अल-बकराह], फिर अन-निसा, फिर आल-इमरान, फिर अल-अनआम, फिर अल-अराफ़, फिर अल-मा'इदाह, और इसी तरह बड़े मतभेदों के साथ। न्यायाधीश अबू बक्र बिन अल-तैयब ने कहा: इसका जवाब यह है कि मुसहफ में सूरतों का क्रम जैसा आज है, वह संभवतः सहाबा (2) के इज्तिहाद (स्वतंत्र विवेक) पर आधारित था। मक्की (अल्लाह उन पर रहम करे) ने सूरह बाराह (3) की व्याख्या में इसका उल्लेख किया है। उन्होंने उल्लेख किया कि सूरतों के भीतर आयतों का क्रम, और शुरुआत में बिस्मिल्लाह रखना, नबी ﷺ की ओर से है। चूंकि उन्होंने सूरह बाराह की शुरुआत में ऐसा करने का आदेश नहीं दिया था, इसलिए इसे बिस्मिल्लाह के बिना छोड़ दिया गया। इस बारे में कही गई यह सबसे सही बात है, और यह आगे भी आएगा (4)। इब्न वहब ने अपनी "जामि'" में उल्लेख किया: मैंने सुलेमान बिन बिलाल (5) को कहते सुना: मैंने रबीअह (6) को यह पूछते हुए सुना: अल-बकराह और आल-इमरान को पहले क्यों रखा गया, जबकि उनसे पहले अस्सी से अधिक सूरतें नाजिल हुई थीं, और वे मदीना में नाजिल हुई थीं? रबीअह ने कहा: उन्हें पहले रखा गया है, और कुरान को उन लोगों के ज्ञान के आधार पर संकलित किया गया था जिन्होंने इसे संकलित किया। वे उस ज्ञान पर सहमत थे, इसलिए यह वह जगह है जहाँ हम रुकते हैं और हमसे इसके बारे में नहीं पूछा जाना चाहिए (7)। सुनैद (8) ने उल्लेख किया: मुअतमिर ने हमें सल्लम बिन मिस्कीन के माध्यम से, कतादा के हवाले से बताया, जिन्होंने कहा: इब्न मसूद ने कहा: तुममें से जो कोई किसी उदाहरण का अनुसरण करना चाहता है, उसे अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों का अनुसरण करना चाहिए, क्योंकि वे इस उम्मत के सबसे पवित्र हृदय वाले, ज्ञान में सबसे गहरे, सबसे कम आडंबरपूर्ण, मार्गदर्शन में सबसे सीधे और स्थिति में सबसे अच्छे थे। अल्लाह ने उन्हें अपने नबी ﷺ के साथ रहने और अपने दीन को स्थापित करने के लिए चुना। इसलिए उनकी श्रेष्ठता को पहचानो और उनके पदचिन्हों पर चलो, क्योंकि वे सीधे मार्गदर्शन पर थे।

(1) (एम) में: और मुसहफ। (2) अल-इंतिसार (165 - 166 पांडुलिपि) संशोधन और संक्षिप्तिकरण के साथ, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (3) शायद उन्होंने इसे अपनी पुस्तक "अल-हिदाया इला बुलुग अल-निहाया" में कुरान के अर्थों और उसके विज्ञान के प्रकारों पर सत्तर खंडों में उल्लेख किया है, जिसका उल्लेख हदयत अल-आरिफीन 6/471 के लेखक ने किया है। (4) सूरह बाराह की शुरुआत में। (5) अल-कुरशी अल-तैमनी, उनके मुक्त दास, मदीना के मुफ्ती और हाफ़िज़, वर्ष (172

हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 7/425। (6) वह अबू अब्द अल-रहमान के पुत्र, अबू उस्मान हैं, और कहा जाता है: अबू अब्द अल-रहमान अल-कुरशी, जिन्हें रबीअत अल-रय के रूप में जाना जाता है, मदीना के मुफ्ती, वर्ष (136 हिजरी) में मृत्यु हुई, अल-सियार 6/89। हमें इब्न वहब की जामि' में यह कथन नहीं मिला जो वर्तमान में हमारे पास है। (7) (ज़) में: आपसे पूछा जाता है। (8) वह दाऊद अल-मसीसी के पुत्र हैं, तहजीब के व्यक्तियों में से।

97 ترتیب سور القرآن و آیاتہ

...روزِ جزا، پھر البقرہ، پھر النساء، ایک مختلف ترتیب پر۔ اور ابی (1) کے مصحف میں اس کی ابتدا تھی: ﴿الْحَمْدُ للهِ﴾ [پھر البقرہ] پھر النساء، پھر آل عمران، پھر الانعام، پھر الاعراف، پھر المائدہ، اور اسی طرح شدید اختلاف کے ساتھ۔ قاضی ابوبکر بن الطیب نے کہا: جواب یہ ہے کہ اس بات کا احتمال ہے کہ مصحف میں سورتوں کی ترتیب جیسی آج ہے، وہ صحابہ (2) کے اجتہاد کی بنیاد پر تھی۔ مکی رحمہ اللہ نے سورہ براءت (3) کی تفسیر میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ذکر کیا ہے کہ سورتوں میں آیات کی ترتیب، اور شروع میں بسملہ کا رکھنا، نبی ﷺ کی طرف سے ہے، اور جب آپ ﷺ نے سورہ براءت کے شروع میں اس کا حکم نہیں دیا تو اسے بسملہ کے بغیر چھوڑ دیا گیا۔ اس بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے یہ اس میں سب سے زیادہ صحیح ہے، اور یہ آگے آئے گا (4)۔ ابن وہب نے اپنی "جامع" میں ذکر کیا، کہا: میں نے سلیمان بن بلال (5) کو کہتے سنا: میں نے ربیعہ (6) سے سوال ہوتے سنا: البقرہ اور آل عمران کو مقدم کیوں کیا گیا، حالانکہ ان سے پہلے اسی سے زائد سورتیں نازل ہو چکی تھیں، اور یہ دونوں مدینہ میں نازل ہوئیں؟ تو ربیعہ نے کہا: انہیں مقدم کیا گیا ہے، اور قرآن کو ان لوگوں کے علم کی بنیاد پر مرتب کیا گیا ہے جنہوں نے اسے مرتب کیا، اور وہ اس علم پر متفق تھے، پس یہ وہ چیز ہے جہاں ہم رک جاتے ہیں، اور ہم سے اس کے بارے میں نہیں پوچھا جائے گا (7)۔ سنید (8) نے ذکر کیا، کہا: ہم سے معتمر نے بیان کیا، انہوں نے سلام بن مسکین سے، انہوں نے قتادہ سے، انہوں نے کہا: ابن مسعود نے فرمایا: تم میں سے جو کوئی کسی کی پیروی کرنا چاہے، اسے رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کی پیروی کرنی چاہیے، کیونکہ وہ اس امت کے سب سے زیادہ نیک دل، سب سے گہرے علم والے، سب سے کم تکلف کرنے والے، سب سے زیادہ درست ہدایت والے، اور سب سے اچھے حال والے تھے، اللہ نے انہیں

اپنے نبی ﷺ کی صحبت اور اپنے دین کے قیام کے لیے چنا، پس ان کی فضیلت کو پہچانو، اور ان کے نقش قدم پر چلو، کیونکہ وہ سیدھی ہدایت پر تھے۔

(1) (م) میں: ومصحف۔ (2) الانتصار (165 - 166 مخطوط) تصرف اور اختصار کے ساتھ، اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) شاید انہوں نے اپنی کتاب "الہدایۃ الی بلوغ النہایۃ" میں قرآن کے معانی اور اس کے علوم کی اقسام پر ستر جلدوں میں اس کا ذکر کیا ہے، صاحب ہدیۃ العارفین 471/6 نے اس کا ذکر کیا ہے۔ (4) سورہ براءت کے شروع میں۔ (5) القرشی التیمی ان کے مولیٰ، مدنی، مفتی حافظ، وفات سن (172ھ)۔ السیر 425/7۔ (6) وہ ابن ابی عبد الرحمن، ابو عثمان ہیں، اور کہا جاتا ہے: ابو عبد الرحمن القرشی، جو ربیعۃ الرائے کے نام سے مشہور ہیں، مدینہ کے مفتی، وفات سن (136ھ) السیر 89/6۔ اور ہمیں ہمارے پاس موجود ابن وہب کی جامع میں ان کا یہ قول نہیں ملا۔ (7) (ظ) میں: تم سے سوال کیا جاتا ہے۔ (8) وہ ابن داود المصیصی ہیں، رجال التہذیب میں سے۔

Page 98

Introduction of the Author

A group of scholars said: The arrangement of the chapters (Surahs) of the Quran as they are in our Mushaf (codex) was based on the direction (Tawqif) of the Prophet ﷺ. As for what has been narrated regarding the differences in the Mushafs of Ubayy, Ali, and Abdullah [ibn Masud], that was prior to the final review. The Messenger of Allah ﷺ arranged the chapters for them after he had not done so before.

Yunus narrated from Ibn Wahab who said: I heard Malik saying: The Quran was compiled according to what they used to hear from the Messenger of Allah ﷺ.

Abu Bakr al-Anbari mentioned in the book "Al-Radd" that Allah Almighty sent down the Quran as a whole to the lowest heaven, then revealed it to the Prophet ﷺ piecemeal over twenty years. A Surah would be revealed regarding an event that occurred, and a verse (Ayah) as an answer to an inquirer asking a question. Gabriel (Jibril) would inform the Messenger of Allah ﷺ about the position of the Surah and the Ayah. Thus, the order of the Surahs is like the order of the verses and letters; it is all from Muhammad, the Seal of the Prophets, peace be upon them, from the Lord of the worlds. Whoever delays a preceding Surah or advances a succeeding one is like someone who ruins the order of the verses and changes the letters and words. There is no argument against the people of truth in placing Al-Baqarah before Al-An'am—even though Al-An'am was revealed before Al-Baqarah—because this order was taken from the Messenger of Allah ﷺ, and he used to say: "Place this Surah in such and such a position in the Quran." (2) And Gabriel, peace be upon him, used to indicate the placement of the verses.

Hasan bin al-Hubab narrated to us, Abu Hisham narrated to us, Abu Bakr bin Ayyash narrated to us, from Abu Ishaq, from al-Bara' who said: The last thing to be revealed of the Quran (3) was: "They ask you for a legal verdict. Say: 'Allah gives you a ruling concerning the Kalalah...'" [An-Nisa: 176] (4).

Abu Bakr bin Ayyash said: Abu Ishaq was mistaken, because Muhammad bin al-Sa'ib narrated to us from Abu Salih (5), from Ibn Abbas who said: The last thing to be revealed of the Quran was: "And fear a Day when you will be returned [to Allah] in it..."

(1) In the manuscripts: "Innama", and the confirmed text is from (M). (2) Reported by Ahmad in his Musnad (399) from the Hadith of Uthman bin Affan at length. (3) His saying: "of the Quran", is not in (Zha). (4) Abu Hisham - who is Muhammad bin Yazid al-Rifa'i - is weak, but the Hadith is authentic, as it was narrated through another route by al-Bukhari (4364) and Muslim (1618). (5) In the manuscripts and (M): "from Abu al-Sa'ib", which is an error.

पृष्ठ ९८

लेखक की प्रस्तावना

विद्वानों के एक समूह ने कहा: कुरान की सूरतों (अध्यायों) का संकलन जैसा कि हमारे मुसहफ (ग्रंथ) में है, पैगंबर ﷺ के निर्देश (तौकीफ़) के अनुसार था। जहाँ तक उबैय, अली और अब्दुल्ला [इब्न मसूद] के मुसहफों के मतभेदों के बारे में वर्णित है, वह अंतिम समीक्षा से पहले की बात थी। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके लिए सूरतों को व्यवस्थित किया, इससे पहले कि उन्होंने ऐसा नहीं किया था।

यूनुस ने इब्न वहाब से वर्णन किया जिन्होंने कहा: मैंने मलिक को कहते सुना: कुरान उसी तरह संकलित किया गया था जैसा वे अल्लाह के रसूल ﷺ से सुनते थे।

अबू बक्र अल-अंबारी ने अपनी पुस्तक "अल-रद्द" में उल्लेख किया है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कुरान को एक साथ दुनिया के पहले आसमान (समा अल-दुनिया) पर उतारा, फिर बीस वर्षों में पैगंबर ﷺ पर टुकड़ों में प्रकट किया। एक सूरत किसी घटना के बारे में उतरती थी, और एक आयत किसी प्रश्नकर्ता के उत्तर में। जिब्रील (गैब्रियल) अल्लाह के रसूल ﷺ को सूरत और आयत के स्थान के बारे में सूचित करते थे। इस प्रकार, सूरतों का क्रम आयतों और अक्षरों के क्रम की तरह है; यह सब मोहम्मद, नबियों की मुहर, उन पर शांति हो, से है, जो ब्रह्मांड के पालनहार की ओर से है। इसलिए जो कोई पहले की सूरत को बाद में करता है, या बाद वाली को पहले, वह उस व्यक्ति की तरह है जिसने आयतों के क्रम को बिगाड़ दिया और अक्षरों और शब्दों को बदल दिया। अल-अनाम से पहले अल-बकराह रखने के मामले में सत्य के लोगों के खिलाफ कोई दलील नहीं है - भले ही अल-अनाम अल-बकराह से पहले प्रकट हुई थी - क्योंकि यह व्यवस्था अल्लाह के रसूल ﷺ से ली गई थी, और वह कहा करते थे: "इस सूरत को कुरान में इस और उस स्थान पर रखो।" (२)। और जिब्रील, उन पर शांति हो, आयतों के स्थान को निर्दिष्ट करते थे।

हमें हसन बिन अल-हुबाब ने बताया, हमें अबू हिशाम ने बताया, हमें अबू बक्र बिन अय्याश ने बताया, अबू इसहाक से, अल-बराह से जिन्होंने कहा: कुरान से आखिरी बार जो नाजिल हुआ (३) वह था: "वे आपसे कानूनी फैसला मांगते हैं। कहिए: 'अल्लाह आपको कलालाह के बारे में फैसला देता है... '" [अन-निसा: १७६] (४)।

अबू बक्र बिन अय्याश ने कहा: अबू इसहाक से गलती हुई, क्योंकि मोहम्मद बिन अल-साइब ने हमें अबू सालेह (५) से, इब्न अब्बास से बताया कि उन्होंने कहा: कुरान से आखिरी बार जो नाजिल हुआ वह था: "और उस दिन से डरो जब तुम उसमें [अल्लाह की ओर] लौटाए जाओगे..."

---

(१) पांडुलिपियों में: "इन्नमा", और पुष्ट पाठ (म) से है। (२) अहमद ने अपनी मसनद (३९९) में उस्मान bin अफान की हदीस से विस्तार से इसे उद्धृत किया है। (३) उनका कहना: "कुरान से", (ज़) में नहीं है। (४) अबू हिशाम - जो मोहम्मद बिन यज़ीद अल-रिफ़ाई हैं - कमज़ोर हैं, लेकिन हदीस सही है, क्योंकि इसे बुखारी (४३६४) और मुस्लिम (१६१८) द्वारा दूसरे मार्ग से उद्धृत किया गया है। (५) पांडुलिपियों और (म) में: "अबू अल-साइब से", जो एक त्रुटि है।

صفحہ ۹۸

مقدمہ المصنف

علماء کی ایک جماعت نے کہا ہے کہ قرآن مجید کی سورتوں کی ترتیب جیسی کہ ہمارے مصحف میں ہے، وہ نبی کریم ﷺ کی توقیف (ہدایت) پر مبنی تھی۔ رہے وہ اختلافات جو ابی، علی اور عبداللہ (بن مسعود) کے مصاحف کے بارے میں مروی ہیں، تو وہ آخری عرض (جبرئیل علیہ السلام کے ساتھ آخری دور) سے پہلے کے تھے۔ اللہ کے رسول ﷺ نے ان کے لیے سورتوں کو ترتیب دیا اس کے بعد کہ پہلے ایسا نہیں کیا گیا تھا۔

یونس نے ابن وہب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے مالک کو یہ کہتے ہوئے سنا: قرآن اسی طرح مرتب کیا گیا جس طرح وہ رسول اللہ ﷺ سے سنا کرتے تھے۔

ابو بکر الانباری نے اپنی کتاب "الرد" میں ذکر کیا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے قرآن کو ایک ہی بار آسمانِ دنیا پر نازل فرمایا، پھر اسے بیس سالوں کے دوران نبی کریم ﷺ پر تھوڑا تھوڑا کر کے اتارا۔ کوئی سورت کسی پیش آنے والے واقعے کے بارے میں نازل ہوتی، اور کوئی آیت کسی پوچھنے والے کے جواب میں۔ جبرئیل علیہ السلام رسول اللہ ﷺ کو سورت اور آیت کے مقام سے آگاہ کرتے تھے۔ پس سورتوں کی ترتیب آیات اور حروف کی ترتیب کی طرح ہے؛ یہ سب خاتم النبین محمد ﷺ کی طرف سے ہے، جو رب العالمین کی جانب سے ہے۔ چنانچہ جس نے کسی مقدم سورت کو موخر کر دیا یا کسی موخر کو مقدم کر دیا، وہ اس شخص کی طرح ہے جس نے آیات کی ترتیب بگاڑ دی اور حروف و کلمات بدل دیے۔ اہل حق پر اس بات میں کوئی اعتراض نہیں کہ سورۃ البقرہ کو الانعام سے پہلے رکھا گیا ہے - حالانکہ سورۃ الانعام، البقرہ سے پہلے نازل ہوئی تھی - کیونکہ

یہ ترتیب رسول اللہ ﷺ سے لی گئی ہے، اور آپ ﷺ فرمایا کرتے تھے: "اس سورت کو قرآن کے فلاں فلاں مقام پر رکھو۔" (۲)۔ اور جبرئیل علیہ السلام آیات کی جگہ کی نشاندہی فرماتے تھے۔

ہم سے حسن بن الحباب نے بیان کیا، ہم سے ابو ہشام نے بیان کیا، ہم سے ابو بکر بن عیاش نے بیان کیا، انہوں نے ابو اسحاق سے، انہوں نے براء رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: قرآن سے سب سے آخر میں جو نازل ہوا (۳) وہ یہ آیت ہے: ﴿يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ﴾ [النساء: ۱۷۶] (۴)۔

ابو بکر بن عیاش نے کہا: ابو اسحاق سے غلطی ہوئی، کیونکہ محمد بن السائب نے ہمیں ابو صالح (۵) سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: قرآن سے آخری نازل ہونے والی آیت یہ ہے: ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ [إِلَى اللهِ]...﴾

---

(۱) خطی نسخوں میں "إنما" ہے، اور متن (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (۲) اسے احمد نے اپنی مسند (۳۹۹) میں عثمان بن عفان کی حدیث سے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (۳) ان کا قول "من القرآن" نسخہ (ظ) میں نہیں ہے۔ (۴) ابو ہشام - جو محمد بن یزید الرفاعی ہیں - ضعیف ہیں، لیکن حدیث صحیح ہے، کیونکہ اسے بخاری (۴۳۶۴) اور مسلم (۱۶۱۸) نے دوسرے طریق سے روایت کیا ہے۔ (۵) خطی نسخوں اور (م) میں "عن أبي السائب" ہے، جو کہ غلطی ہے۔

Ordering of the Chapters and Verses of the Quran 99

"...unto Allah, then every soul shall be paid in full what it has earned, and they shall not be wronged" [Al-Baqarah: 281]. Then Gabriel said to the Prophet, peace be upon them both: "O Muhammad, place it at the head of two hundred and eighty from Al-Baqarah"(1). Abu al-Hasan ibn Battal said: "Whoever holds this view does not say that reciting the Quran in prayer and study must be ordered according to the order established in the Mushaf (written book). Rather, the composition of its chapters is mandatory specifically in drawing and writing. It is not known that anyone among them said that ordering it is obligatory in prayer, or in reading and studying the Quran, and that it is not permissible for anyone to learn Al-Kahf before Al-Baqarah, or Al-Hajj before(2) Al-Kahf. Do you not see the saying of Aisha, may Allah be pleased with her, to the one who asked her: 'It does not harm you which one you read first'(3)?" The Prophet ﷺ used to recite a chapter in one unit of prayer (rak'ah), then recite in another unit a chapter other than the one following it. As for what was narrated from Ibn Mas'ud and Ibn Umar, that they disliked the Quran being read 'inverted' and said: "That is the inversion of the heart"(4); they only meant by that one who reads a chapter inverted, starting from its end to its beginning. This is forbidden and prohibited. Some people do this with the Quran and poetry to train their tongues and be able to memorize. This is something Allah Almighty has forbidden and prohibited in the Quran, because it is a corruption of its chapters and contrary to what was intended by them. What indicates that it is not obligatory to record chapters in the Mushafs according to the chronology of their revelation is what has been authentically established: that verses would be revealed in Medina and then placed in a Meccan chapter. Do you not see the saying of Aisha, may Allah be pleased...

---

(1) Muhammad ibn al-Sa’ib: He is al-Kalbi, and scholars have spoken regarding him. Abu Salih (who is Badham - also said to be Badhan - the freed slave of Umm Hani) is weak. Al-Kalbi is known for narrating from him. Al-Farra narrated it in 'Ma’ani al-Quran' 1/183 on the authority of Abu Bakr ibn Ayyash with this chain. Likewise, al-Bayhaqi narrated it in 'Dala’il al-Nubuwwah' 7/137 via Sufyan al-Thawri, from al-Kalbi in a similar fashion. This hadith has been authenticated through other routes in what al-Tabari narrated in his 'Tafsir' 5/67 and others. Al-Hafiz Ibn Hajar reconciled in 'Al-Fath' 8/205 between this narration and the previous one, stating that both verses were revealed together, so each can be considered the last relative to others. (2) In the manuscripts: 'after', and what is established is from (M). (3) Part of a hadith

narrated by al-Bukhari (4993). (4) A sound report (athar), narrated by Abd al-Razzaq (7947), Ibn Abi Shaybah 10/564, and al-Bayhaqi in 'Shu’ab al-Iman' (2312) and (2313) through two paths from al-A'mash, from Abu Wa’il Shaqiq ibn Salamah, from Abdullah ibn Mas’ud.

कुरान के सूरों और आयतों का क्रम ९९

"...अल्लाह की ओर, फिर प्रत्येक जीव को उसका कमाया हुआ पूरा दिया जाएगा, और उनके साथ कोई अन्याय नहीं होगा" [अल-बक़रह: २८१]। तब जिब्रील ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कहा: "हे मुहम्मद, इसे अल-बक़रह की दो सौ अस्सी के शीर्ष पर रखें"(१)। अबू अल-हसन इब्न बत्तल ने कहा: "जो कोई यह विचार रखता है, वह यह नहीं कहता कि नमाज़ और अध्ययन में कुरान का पाठ उसी क्रम में होना चाहिए जो मुसहफ़ (लिखित पुस्तक) में निर्धारित है। बल्कि, इसके सूरों की संरचना विशेष रूप से अंकन और लेखन में अनिवार्य है। यह ज्ञात नहीं है कि उनमें से किसी ने भी कहा हो कि नमाज़ में, या कुरान पढ़ने और अध्ययन करने में इसे क्रमानुसार पढ़ना अनिवार्य है, और यह कि किसी के लिए अल-बक़रह से पहले अल-कहफ़ सीखना, या अल-कहफ़ से पहले(२) अल-हज्ज सीखना जायज़ नहीं है। क्या आप आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) का वह कथन नहीं देखते, जो उन्होंने उनसे पूछने वाले से कहा था: 'इससे आपको कोई नुकसान नहीं होता कि आप पहले कौन सा पढ़ें(३)?" नबी ﷺ नमाज़ की एक रकात में एक सूरा पढ़ते थे, फिर दूसरी रकात में उसके बाद वाले के अलावा कोई दूसरा सूरा पढ़ते थे। जहाँ तक इब्न मसूद और इब्न उमर से वर्णित है कि उन्होंने कुरान को 'उल्टा' (मंकूस) पढ़ने को नापसंद किया और कहा: "यह दिल का उल्टा होना है"(४); उनका तात्पर्य केवल उस व्यक्ति से था जो एक सूरा को उल्टा पढ़ता है, यानी उसके अंत से शुरू करके आदि तक। यह हराम और वर्जित है। कुछ लोग अपनी जुबान को प्रशिक्षित करने और याद करने में सक्षम होने के लिए कुरान और कविता के साथ ऐसा करते हैं। यह अल्लाह तआला ने मना किया है और कुरान में इसे वर्जित किया है; क्योंकि यह इसके सूरों का बिगाड़ है और उनके उद्देश्य के विपरीत है। जो बात इस ओर इशारा करती है कि मुसहफ़ में सूरों को उनके उतरने के कालक्रम के अनुसार दर्ज करना अनिवार्य नहीं है, वह यह है कि यह प्रामाणिक रूप से सिद्ध है कि आयतें मदीना में उतरती थीं और फिर उन्हें मक्की सूरा में रख दिया जाता था। क्या आप आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) का कथन नहीं देखते...

---

(१) मुहम्मद इब्न अल-साइब: वह अल-कल्बी हैं, और उनके बारे में विद्वानों ने चर्चा की है, और अबू सालिह (जो बाज़ाम हैं - और बाज़ान भी कहा जाता है - उम्म हानी के आजाद किए हुए गुलाम) कमजोर हैं। अल-कल्बी उनसे रिवायत करने के लिए जाने जाते हैं, और अल-फ़र्रा ने इसे 'मानी अल-कुरान' १/१८३ में अबू बक्र इब्न अय्याश के माध्यम से इसी सनद (श्रृंखला) के साथ निकाला है। इसी तरह अल-बयहाक़ी ने 'दलाइल अल-नुबुव्वह' ७/१३७ में सुफयान अल-थौरी के माध्यम से अल-कल्बी

से इसी तरह निकाला है। यह हदीस अन्य माध्यमों से भी सही साबित हुई है जैसा कि अल-तबरी ने अपनी 'तफ़सीर' ५/६७ और अन्य में निकाला है। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-फतह' ८/२०५ में इस रिवायत और पिछली रिवायत के बीच सामंजस्य बिठाया है कि दोनों आयतें एक साथ उतरीं, इसलिए उनमें से प्रत्येक दूसरे की तुलना में अंतिम होने के लिए सही है। (२) हस्तलिखित प्रतियों में: 'बाद', और जो स्थापित है वह (म) से है। (३) अल-बुखारी (४९९३) द्वारा निकाली गई हदीस का एक हिस्सा। (४) एक सही असर (कथन), जिसे अब्द अल-रज्जाक (७९४७), इब्न अबी शयबा १०/५६४, और अल-बयहाक़ी ने 'शुआब अल-इमान' (२३१२) और (२३१३) में अल-अमाश के माध्यम से, अबू वाइल शकीक इब्न सलमा से, अब्दुल्ला इब्न मसूद से निकाला है।

ترتيب سور القرآن وآياته ٩٩

"اللہ کی طرف، پھر ہر جان کو اس کی کمائی کا پورا بدلہ دیا جائے گا اور ان پر ظلم نہیں کیا جائے گا" [البقرة: ٢٨١]۔ تو جبریل علیہ السلام نے نبی ﷺ سے کہا: اے محمد، اسے البقرہ کی دو سو اسی کے سرے پر رکھیں(١)۔ ابو الحسن بن بطال نے کہا: جو شخص یہ قول کہتا ہے، وہ یہ نہیں کہتا کہ نماز اور تلاوت میں قرآن کی قرات اسی ترتیب پر ہونی چاہیے جو مصحف میں موجود ہے، بلکہ اس کی سورتوں کی ترتیب صرف رسم الخط اور کتابت میں واجب ہے۔ ان میں سے کسی کے بارے میں یہ علم نہیں ہے کہ اس نے کہا ہو کہ نماز میں، یا قرآن پڑھنے اور اسے سیکھنے میں اس ترتیب کی پابندی واجب ہے، اور یہ کہ کسی کے لیے جائز نہیں کہ وہ البقرہ سے پہلے الکہف سیکھے، یا الکہف سے پہلے(٢) الحج پڑھے۔ کیا آپ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا وہ قول نہیں دیکھتے جو انہوں نے سائل سے کہا تھا: "تجھے اس سے کوئی فرق نہیں پڑتا کہ تو نے پہلے کون سی (سورت) پڑھی"(٣)؟ اور نبی ﷺ نماز میں ایک رکعت میں ایک سورت پڑھتے تھے، پھر دوسری رکعت میں اس کے بعد والی سورت کے علاوہ کوئی اور سورت پڑھتے تھے۔ اور جہاں تک ابن مسعود اور ابن عمر رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ انہوں نے قرآن کو 'منکوس' (الٹا) پڑھنے کو ناپسند کیا اور فرمایا: "وہ دل کا الٹا ہونا ہے"(٤)؛ تو ان کی مراد اس سے وہ شخص ہے جو ایک ہی سورت کو الٹا پڑھے، یعنی اس کے آخر سے شروع کرے اور اول تک جائے، کیونکہ یہ حرام اور ممنوع ہے۔ لوگوں میں سے بعض لوگ زبان کی روانی اور حفظ की قدرت حاصل کرنے کے لیے قرآن اور اشعار کے ساتھ ایسا کرتے ہیں، اور اللہ تعالیٰ نے قرآن میں اس سے منع فرمایا ہے؛ کیونکہ یہ اس کی سورتوں کو بگاڑنا ہے، اور اس مقصد کے خلاف ہے جس کے لیے وہ اتاری گئی ہیں۔ اور جو بات اس پر دلالت کرتی ہے کہ مصاحف میں سورتوں کو ان کی تاریخِ

نزول کے مطابق لکھنا واجب نہیں ہے، وہ یہ ہے کہ یہ بات صحیح اور ثابت ہے کہ آیات مدینہ میں نازل ہوتی تھیں اور انہیں مکی سورتوں میں رکھ دیا جاتا تھا۔ کیا آپ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا قول نہیں دیکھتے...

---

(۱) محمد بن السائب: یہ الکلبی ہے، اور ان کے بارے میں کلام کیا گیا ہے، اور ابو صالح (جو باذام ہے - اور باذان بھی کہا جاتا ہے - ام ہانی کا آزاد کردہ غلام) ضعیف ہے۔ الکلبی ان سے روایت کرنے میں مشہور ہے، اور الفراء نے اسے 'معانی القرآن' ۱/۱۸۳ میں ابوبکر بن عیاش سے اسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اسی طرح بیہقی نے 'دلائل النبوۃ' ۷/۱۳۷ میں سفیان ثوری کے طریق سے الکلبی سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور یہ حدیث طبری نے اپنی 'تفسیر' ۵/۶۷ اور دیگر نے دوسرے طریقوں سے صحیح قرار دی ہے۔ حافظ ابن حجر نے 'الفتح' ۸/۲۰۵ میں اس روایت اور سابقہ روایت کے درمیان اس طرح تطبیق دی ہے کہ دونوں آیتیں ایک ساتھ نازل ہوئیں، پس ان میں سے ہر ایک دوسرے کے مقابلے میں آخری ہونے میں سچی ہے۔ (۲) خطی نسخوں میں: 'بعد'، اور جو (م) سے ثابت ہے۔ (۳) بخاری (۴۹۹۳) کی روایت کردہ حدیث کا ایک ٹکڑا۔ (۴) اثر صحیح، اسے عبدالرزاق (۷۹۴۷)، ابن ابی شیبہ ۱۰/۵۶۴، اور بیہقی نے 'شعب الایمان' (۲۳۱۲) اور (۲۳۱۳) میں اعمش کے طریق سے، ابو وائل شقیق بن سلمہ سے، عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔

100 Introduction by the Author

...from her (Aisha): "And Surah Al-Baqarah and An-Nisa were not revealed except when I was with him(1)?" - meaning in Medina. They were placed first in the Mushaf (written Quran) before what was revealed before them in Mecca. If they had compiled it(2) based on the chronology of revelation, the order of the verses within the Surahs would have been disrupted.

Abu Bakr al-Anbari said: Ismail ibn Ishaq al-Qadi narrated to us, Hajjaj ibn Minhal narrated to us, Hammam narrated to us, from Qatadah who said: The following from the Quran was revealed in Medina: Al-Baqarah, Aal 'Imran, An-Nisa, Al-Ma'idah, Al-Anfal, Bara'ah (At-Tawbah), Ar-Ra'd, An-Nahl, Al-Hajj, An-Nur, Al-Ahzab, Muhammad, Al-Fath, Al-Hujurat, Ar-Rahman, Al-Hadid, Al-Mujadilah, Al-Hashr, Al-Mumtahanah, As-Saff, Al-Jumu'ah, Al-Munafiqun, At-Taghabun, At-Talaq, "O Prophet! Why do you prohibit" (At-Tahrim) until the tenth verse, "When the earth is shaken" (Az-Zalzalah), and "When the victory of Allah comes" (An-Nasr). These Surahs were revealed(3) in Medina, and the rest of the Quran was revealed in Mecca(4).

Abu Bakr said: Whoever acts by abandoning the tradition and disregarding the consensus, and organizes the Surahs according to their stages in Mecca and Medina, would not know where Al-Fatihah falls, due to people's disagreement over its place of revelation. He would be forced to delay the verse at the beginning of 235 of Al-Baqarah to the beginning of 240. Whoever ruins the arrangement of the Quran has disbelieved in it and has rejected what Muhammad ﷺ narrated from his Lord, the Almighty.

It has been said: The reason for placing Medinan chapters before Meccan ones is that Allah the Almighty addressed the Arabs in their own language and the various styles of address and dialogue they knew. Since one art of their speech was based on putting the late first and the early last, they were addressed with this meaning in the Book of Allah the Almighty. Had they found it missing from the Quran, they would have said: "Why is it devoid of this aspect which exists in our speech and is cherished in our system?" Abid ibn al-Abras(5) said:

(1) A portion of a Hadith recorded by al-Bukhari (4993). (2) In manuscript (Z): "Alquhu" (they cast it). (3) In manuscript (Z): "Nazalat" (singular feminine). (4) Also cited by as-Suyuti in Al-Itqan 1/11-12 from Ibn al-Anbari. (5) An ancient pre-Islamic (Jahili) long-lived poet, who witnessed the killing of Hujr, the father of Imru' al-Qais. Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 1/267, and Ibn Sallam al-Jumahi mentioned him in the fourth layer of his

classes 1/138, saying: "Ancient, of great renown, great fame, but his poetry is inconsistent and lost." The two verses are in his Diwan, p. 24.

100 लेखक की प्रस्तावना

...उनसे (आयशा): "और सूरा अल-बकराह और अन-निसा केवल तब अवतरित हुई थीं जब मैं उनके पास थी(1)?" - यानी मदीना में। उन्हें मुसहफ़ (लिखे हुए कुरान) में उन सूरतों से पहले रखा गया है जो उनसे पहले मक्का में अवतरित हुई थीं। यदि उन्होंने इसे(2) अवतरण के इतिहास के आधार पर संकलित किया होता, तो सूरतों की आयतों का क्रम भंग हो जाता।

अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: हमें इस्माइल बिन इसहाक अल-क़ाज़ी ने बताया, हमें हज्जाज बिन मिन्हाल ने बताया, हमें हम्माम ने बताया, क़तादह से कि उन्होंने कहा: कुरान में से मदीना में ये अवतरित हुए: अल-बकराह, आल 'इमरान, अन-निसा, अल-माइदाह, अल-अनफ़ाल, बराआ (अत-तौबाह), अर-र'द, अन-नहल, अल-हज, अन-नूर, अल-अहज़ाब, मुहम्मद, अल-फ़तह, अल-हुजुरात, अर-रहमान, अल-हदीद, अल-मुजादिलाह, अल-हश्र, अल-मुमतहनाह, अस-सफ़, अल-जुमु'आह, अल-मुनाफ़िक़ून, अत-तग़ाबुन, अत-तलाक़, "ऐ नबी! आप क्यों हराम करते हैं" (अत-तहरीम) दसवीं आयत तक, "जब ज़मीन हिलाई जाए" (अज़-ज़लज़लाह), और "जब अल्लाह की मदद आए" (अन-नस्र)। ये सूरतें मदीना में अवतरित(3) हुईं, और बाकी कुरान मक्का(4) में अवतरित हुआ।

अबू बक्र ने कहा: जो कोई परंपरा को छोड़ने और आम सहमति की उपेक्षा करने पर काम करता है, और सूरतों को मक्का और मदीना में उनके चरणों के अनुसार व्यवस्थित करता है, उसे नहीं पता चलेगा कि अल-फातिहा कहाँ आती है, क्योंकि इसके अवतरण के स्थान पर लोगों में असहमति है। वह अल-बकराह की 235वीं आयत के शुरू के हिस्से को 240वीं के शुरू तक विलंबित करने के लिए मजबूर होगा। जिसने कुरान की व्यवस्था को बिगाड़ दिया, उसने उसमें कुफ्र किया, और मुहम्मद ﷺ ने अपने रब, सर्वशक्तिमान से जो बयान किया उसे खारिज कर दिया।

यह कहा गया है: मदनी सूरतों को मक्की सूरतों से पहले रखने का कारण यह है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अरबों को उनकी अपनी भाषा और उनके संबोधन और संवाद की विभिन्न शैलियों में संबोधित किया जिन्हें वे जानते थे। चूँकि उनके भाषण की एक कला पीछे वाले को पहले और पहले वाले को बाद में रखने पर आधारित थी, इसलिए अल्लाह की किताब में उन्हें इसी अर्थ के साथ संबोधित किया गया। यदि वे इसे कुरान में नहीं पाते, तो वे कहते: "इसमें वह बात क्यों नहीं है जो हमारी भाषा में मौजूद है और हमारी शैली में पसंद की जाती है?" अबीद बिन अल-अब्रस(5) ने कहा:

(1) अल-बुखारी (4993) द्वारा उद्धृत एक हदीस का अंश। (2) पांडुलिपि (ज़) में: "अल्क़ुहू" (उन्होंने इसे डाल दिया)। (3) पांडुलिपि (ज़) में: "नज़लत" (एकवचन स्त्रीलिंग)। (4) सुयूती ने भी इसे अल-इतक़ान 1/11-12 में इब्न अल-अंबारी के हवाले से उद्धृत किया है। (5) एक प्राचीन पूर्व-इस्लामी (जाहिली) दीर्घजीवी कवि, जिसने इमरुल क़ैस के पिता हुज्र की हत्या देखी थी। 'अश-शिअर वा अश-शुअरा' 1/267, और इब्न सल्लम अल-जुमही ने अपनी श्रेणियों के चौथे स्तर 1/138 में उनका उल्लेख करते हुए कहा: "प्राचीन, महान प्रसिद्धि वाले, महान ख्याति वाले, लेकिन उनकी कविता अस्थिर और लुप्त है।" दो छंद उनके दीवान, पृष्ठ 24 में हैं।

١٠٠ مقدمہ المصنف

اللہ عنہا سے مروی ہے: "سورۃ البقرہ اور سورۃ النساء صرف اس وقت نازل ہوئیں جب میں آپ کے پاس تھی(١)؟" یعنی مدینہ منورہ میں۔ اور ان دونوں کو مصحف میں ان سورتوں سے پہلے رکھا گیا ہے جو ان سے پہلے مکہ میں نازل ہوئی تھیں۔ اور اگر وہ اسے(٢) تاریخ نزول کے اعتبار سے مرتب کرتے، تو سورتوں کی آیات کی ترتیب کا بگڑنا لازم آتا۔

ابو بکر الانباری نے کہا: ہمیں اسماعیل بن اسحاق القاضی نے بیان کیا، ہمیں حجاج بن منہال نے بیان کیا، ہمیں ہمام نے بیان کیا، قتادہ سے کہ انہوں نے کہا: قرآن مجید میں سے جو مدینہ میں نازل ہوا وہ یہ ہیں: البقرہ، آل عمران، النساء، المائدہ، الانفال، براءہ (التوبہ)، الرعد، النحل، الحج، النور، الاحزاب، محمد، الفتح، الحجرات، الرحمن، الحدید، المجادلہ، الحشر، الممتحنہ، الصف، الجمعہ، المنافقون، التغابن، الطلاق، "یا ایہا النبی لم تحرم" (التحریم) کے دسویں حصے کے سرے تک، "اذا زلزلت"، اور "اذا جاء نصر اللہ"۔ یہ سورتیں مدینہ میں نازل(٣) ہوئیں، اور باقی سائر قرآن مکہ(٤) میں نازل ہوا۔

ابو بکر نے کہا: پس جس کسی نے آثار کو چھوڑنے، اور اجماع سے اعراض کرنے پر عمل کیا، اور سورتوں کو مکہ اور مدینہ کی منازل کے اعتبار سے ترتیب دیا، وہ نہیں جان سکے گا کہ سورۃ فاتحہ کہاں واقع ہے، کیونکہ لوگوں میں اس کے مقام نزول کے بارے میں اختلاف ہے۔ اور وہ مجبور ہوگا کہ سورۃ البقرہ کی دو سو پینتیس ویں آیت کو دو سو چالیس ویں کے سرے تک مؤخر کر دے۔ اور جس نے قرآن کی نظم (ترتیب) کو بگاڑ دیا، اس نے اس کے ساتھ کفر کیا، اور اس نے محمد ﷺ کی اس بات کو رد کر دیا جو انہوں نے اپنے پروردگار تعالی کی طرف سے بیان کی تھی۔

اور کہا گیا ہے کہ: مدنی کو مکی پر مقدم کرنے کی علت یہ ہے کہ اللہ تعالی نے عربوں سے ان کی زبان میں خطاب فرمایا، اور ان کے خطاب اور مکالمے کے ان اسالیب میں جو وہ جانتے تھے۔ پس جب ان کے کلام کا ایک فن مؤخر کو مقدم کرنے اور مقدم کو مؤخر کرنے پر مبنی تھا، تو اللہ تعالی کی کتاب میں ان سے اسی معنی میں خطاب کیا گیا، جسے اگر وہ قرآن میں نہ پاتے تو وہ کہتے: اسے کیا ہوا کہ یہ اس باب سے خالی ہے جو ہمارے کلام میں موجود ہے اور ہمارے نظام کلام میں پسندیدہ ہے۔ عبید بن الابرص(٥) نے کہا:

(١) بخاری (٤٩٩٣) کی ایک حدیث کا ٹکڑا۔ (٢) نسخہ (ظ) میں: القوہ۔ (٣) نسخہ (ظ) میں: نزلت۔ (٤) اسے سیوطی نے بھی الاتقان ١/١١-١٢ میں ابن الانباری کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (٥) ایک قدیم جاہلی طویل العمر شاعر، جس نے حجر، والد امراء القیس، کا قتل دیکھا تھا۔ الشعر والشعراء ١/٢٦٧، اور ابن سلام الجمحی نے اسے اپنے طبقات ١/١٣٨ کے چوتھے طبقے میں ذکر کیا ہے، اور کہا: "قدیم ہے، بڑے ذکر والا، بڑی شہرت والا، اور اس کا شعر مضطرب اور ضائع ہو گیا ہے۔" یہ دو اشعار اس کے دیوان صفحہ ٢٤ میں ہیں۔

Arrangement of the Quran's Surahs and Verses ... 101

That its inhabitants were replaced by wild beasts (1) ... and misfortunes changed its state. Your eyes, their tears are flowing ... as if their two tear ducts were a leaky water-skin. He meant: your eyes' tears are flowing because its people were replaced by wild beasts; so he put the later part earlier and the earlier part later. The meaning of "sarub" (flowing) is: pouring onto the ground due to its abundance (2), and from it is derived "al-sarib" for one who goes on his way through the land. The poet said (3): How did you wander away when you were not a wanderer? And his saying: "sha'nayhima" (their two tear ducts); "al-sha'n" is the singular of "al-shu'un," which are the connections and meeting points of the parts of the skull (4), from which the tears come (5). "Sha'ib": scattered / dispersed.

Section (6)

As for the vocalization (diacritics) and dotting of the Mushaf, it is narrated that Abd al-Malik ibn Marwan (7) ordered it and carried it out. So Al-Hajjaj (8) devoted himself to that in Wasit, worked hard at it, and increased its division into parts (hizb) (9), and ordered - while he was governor of Iraq -

---

(1) The copies fluctuated in this part of the verse. In (Z): Because its people were replaced by wild beasts (on which the author's commentary is based). In (D): That [it] be replaced from its people... In (M): That they were replaced from them... What we have established is from his Diwan, p. 24. Sources have differed in its narration: in Jamharat Ash'ar al-Arab by Ibn Abi al-Khattab al-Qurashi p. 460: "If its people were replaced..."; he repeated it on p. 462: "That its people were replaced...". In the Commentary on the Ten Odes by al-Tibrizi p. 325: "And its people were replaced...". In the Ten Mu'allaqat by al-Shanqiti p. 170: "And they were replaced from them...". The commentator of his Diwan p. 24 quoted Ibn Kunasa saying: I have not seen anyone recite this poem with correct meter. (2) His saying "due to its abundance" is not in (M). (3) He is Qays ibn al-Khatim, from al-Aws; he reached the time of Islam but did not convert. Ibn Sallam mentioned him in his Tabaqat 1/215. The completion of the verse is: "And dreams approach what is not near." It is in his Diwan p. 55. (4) In (D) and (Z): and their meeting point. (5) In (D) and (Z): tears (plural). (6) This entire section is from al-Muharrar al-Wajiz 1/50. (7) Ibn al-Hakam ibn Abi al-Aas, the Umayyad, the Caliph, one of the great and shrewd men of history, died in year (86 AH). Al-Siyar 4/246. (8) Ibn Yusuf al-Thaqafi, died in year (95 AH). Al-Siyar 4/343. (9) In (Z): its partitioning.

कि उसके निवासियों को जंगली जानवरों से बदल दिया गया (१) ... और विपदाओं ने उसकी स्थिति बदल दी। तुम्हारी आँखें, उनके आँसू बह रहे हैं ... जैसे कि उनके दोनों आँसू मार्ग फटे हुए मशक हों। इसका अर्थ है: तुम्हारी आँखों के आँसू इसलिए बह रहे हैं क्योंकि इसके लोग जंगली जानवरों से बदल गए हैं, इसलिए उन्होंने बाद वाले शब्द को पहले और पहले वाले को बाद में कर दिया। 'सरूब' का अर्थ है: अपनी अधिकता के कारण ज़मीन पर बहने वाला (२), और इसी से 'सारिब' बना है, जो ज़मीन पर अपने रास्ते जाने वाले के लिए उपयोग होता है। कवि ने कहा (३): तुम कहाँ चली गईं जबकि तुम जाने वाली नहीं थीं? और उनका कहना: 'शानैहिमा'; 'अल-शान': 'अश-शुआन' का एकवचन है, और ये सिर की हड्डियों के जोड़ और उनके मिलन स्थल हैं (४), जहाँ से आँसू आते हैं (५)। 'शईब': बिखरा हुआ या फटा हुआ।

अनुभाग (६)

जहाँ तक मुसहफ़ की हरकतों (ज़ेर-ज़बर) और उसके नुक़्तों का सवाल है, तो यह वर्णित है कि अब्दुल मलिक बिन मरवान (७) ने इसका आदेश दिया और इसे करवाया, तो हज्जाज (८) ने वासित में इसके लिए खुद को समर्पित कर दिया, और इसमें कड़ी मेहनत की, और इसके भागों (तहज़ीब) को बढ़ाया (९), और उसने आदेश दिया - जबकि वह इराक का गवर्नर था -

---

(१) इस छंद के इस हिस्से में प्रतियों में भिन्नता है। (ज़) में: 'क्योंकि इसके लोग जंगली जानवरों से बदल गए' (जिस पर लेखक की व्याख्या आधारित है)। (द) में: 'कि उसके लोगों से बदला जाए...'। (म) में: 'कि उन्हें उनसे बदल दिया गया...'। हमने जो स्थापित किया है वह उनके दीवान, पृष्ठ २४ से है। स्रोतों में इसके वर्णन में अंतर रहा है: इब्न अबी अल-खत्ताब अल-कुरशी द्वारा 'जम्हरत अशआर अल-अरब' पृष्ठ ४६० में: 'यदि इसके लोग बदल दिए गए...'; उन्होंने इसे पृष्ठ ४६२ पर दोहराया: 'कि इसके लोग बदल दिए गए...'। अल-तिब्रीज़ी द्वारा 'शरह अल-क़साइड अल-अश्र' पृष्ठ ३२५ में: 'और इसके लोग बदल दिए गए...'। अल-शन्कीती द्वारा 'अल-मुअल्लक़ात अल-अश्र' पृष्ठ १७० में: 'और उन्हें उनसे बदल दिया गया...'। उनके दीवान के व्याख्याकार पृष्ठ २४ ने इब्न कुनासा को उद्धृत किया: मैंने किसी को भी इस कविता को सही छंदबद्ध लय में गाते हुए नहीं देखा। (२) उनका कहना 'इसकी अधिकता के कारण', (म) में नहीं है। (३) वह औस कबीले के क़ैस बिन अल-खतीम हैं; उन्होंने इस्लाम का समय देखा लेकिन धर्म परिवर्तन नहीं किया। इब्न सल्लम ने अपनी 'तबाक़ात' १/२१५ में उनका

उल्लेख किया है। छंद की पूर्णता है: 'और सपने उसके पास आते हैं जो निकट नहीं है।' यह उनके दीवान पृष्ठ ५५ में है। (४) (द) और (ज़) में: और उनका मिलन स्थल। (५) (द) और (ज़) में: आँसू (बहुवचन)। (६) यह पूरा अनुभाग 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/५० से है। (७) इब्न अल-हकम बिन अबी अल-आस, उमय्यद खलीफा, इतिहास के महान और चतुर व्यक्तियों में से एक, वर्ष (८६ हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार ४/२४६। (८) इब्न यूसुफ अल-थकफी, वर्ष (९५ हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार ४/३४३। (९) (ज़) में: इसके विभाजन (तजज़िअत)।

کہ اس کے رہنے والے وحشیوں میں بدل گئے (١) اور حالات نے اس کی حالت بدل دی۔ تیری آنکھیں، ان کے آنسو بہہ رہے ہیں ... جیسے ان کے دونوں آنسوؤں کے راستے (کسی پرانے مشکیزے کی طرح) ہوں۔ مراد یہ ہے کہ: تیری آنکھوں سے آنسو اس لیے بہہ رہے ہیں کہ اس کے رہنے والے وحشیوں سے بدل گئے، پس اس نے مؤخر (پیچھے آنے والے لفظ) کو مقدم (پہلے) کر دیا، اور مقدم کو مؤخر کر دیا۔ اور 'سروب' کے معنی ہیں: کثرت کی وجہ سے زمین پر بہہ جانے والا (٢)، اور اسی سے 'سارب' ہے، جو زمین پر اپنے راستے پر جانے والے کے لیے بولا جاتا ہے۔ شاعر نے کہا (٣): تو کہاں چلی گئی جبکہ تو جانے والی نہیں تھی۔ اور اس کا قول: 'شأنيهما'؛ 'الشأن': 'الشؤون' کا واحد ہے، اور یہ سر کی ہڈیوں کے جوڑ اور ان کے ملنے کی جگہیں ہیں (٤)، جہاں سے آنسو آتے ہیں (٥)۔ 'شعيب': بکھرا ہوا / پھٹا ہوا۔

فصل (٦)

اور جہاں تک مصحف کے اعراب (شکل) اور اس کے نقطوں کا تعلق ہے، تو روایت ہے کہ عبد الملک بن مروان (٧) نے اس کا حکم دیا اور اسے انجام دیا، چنانچہ حجاج (٨) واسط میں اس کے لیے وقف ہو گیا، اور اس میں سخت محنت کی، اور اس کے حصوں (تحزیب) میں اضافہ کیا (٩)، اور اس نے حکم دیا - جبکہ وہ عراق کا گورنر تھا -

---

(١) اس شعر کے اس مصرعے میں نسخوں میں اختلاف پایا جاتا ہے، چنانچہ (ظ) میں ہے: 'لأن تبدلت من أهلها وحوشاً' (جس پر مصنف نے شرح کی ہے)۔ (د) میں ہے: 'أن يبدل من أهلها...' اور (م) میں: 'أن بدلت منهم...'۔ جو ہم نے ثابت کیا ہے وہ ان کے دیوان ص ٢٤ سے ہے۔ مآخذ میں اس

کی روایت مختلف رہی ہے، چنانچہ ابن ابی الخطاب القرشی کی 'جمهرة أشعار العرب' ص ۴۶۰ میں ہے: 'أإن تبدلت من أهلها...' اور انہوں نے اسے ص ۴۶۲ پر دہرایا: 'أن بدلت من أهلها'۔ تبریزی کی 'شرح القصائد العشر' ص ۳۲۵ میں ہے: 'وبدلت من أهلها...' اور شنقیطی کی 'المعلقات العشر' ص ۱۷۰ میں: 'وبُدّلَت منهم...'۔ ان کے دیوان کے شارح ص ۲۴ نے ابن کناسہ سے نقل کیا کہ: میں نے کسی کو نہیں دیکھا جو اس قصیدے کو عروض کے مطابق پڑھے۔ (۲) ان کا قول 'اس کی کثرت کی وجہ سے'، (م) میں نہیں ہے۔ (۳) یہ قیس بن الخطیم ہیں، قبیلہ اوس سے، انہوں نے اسلام کا زمانہ پایا لیکن اسلام نہیں لائے۔ ابن سلام نے ان کا ذکر اپنی 'طبقات' ۱/۲۱۵ میں کیا ہے۔ شعر کا بقیہ حصہ ہے: 'وتَقْرُبُ الأحلامُ غيرَ قريب' اور یہ ان کے دیوان ص ۵۵ میں ہے۔ (۴) (د) اور (ظ) میں ہے: 'وملتقاهما'۔ (۵) (د) اور (ظ) میں ہے: 'الدموع'۔ (۶) یہ پوری فصل 'المحرر الوجيز' ۱/۵۰ سے ماخوذ ہے۔ (۷) ابن الحکم بن ابی العاص، اموی خلیفہ، اپنے زمانے کے صاحب الرائے اور ذہین لوگوں میں سے، سن ۸۶ ہجری میں وفات پائی۔ السیر ۴/۲۴۶۔ (۸) ابن یوسف الثقفی، سن ۹۵ ہجری میں وفات پائی۔ السیر ۴/۳۴۳۔ (۹) (ظ) میں ہے: 'تجزئته'۔

102 Introduction of the Author

...al-Hasan and Yahya ibn Ya'mar (1) with that, and following that, he authored a book in Wasit on the variant readings (Qira'at), in which he compiled what was narrated regarding people's disagreements in what conformed to the script. People followed that for a long time, until Ibn Mujahid authored his book (2) on the readings.

Az-Zubaydi, in the book "Al-Tabaqat" (3), attributed to Al-Mubarrid that the first to point (add diacritics to) the Mus-haf (the written Quran) was Abu al-Aswad al-Du'ali (4). He also mentioned that Ibn Sirin had a Mus-haf that Yahya ibn Ya'mar (5) had pointed for him.

Chapter

Regarding the placement of "al-A'shar" (markers for every ten verses), Ibn Atiyyah said: I came across in some historical accounts that Al-Ma'mun al-Abbasi (6) ordered it, and it was also said that Al-Hajjaj did so (7).

Abu Amr al-Dani mentioned in his book "Al-Bayan" (8), on the authority of Abdullah ibn Mas'ud, that he disliked "Ta'shir" (marking every ten verses) in the Mus-haf, and that he used to scrape it off. It is also narrated from Mujahid that he disliked "Ta'shir" and applying perfume to the Mus-haf.

Ashhab (9) said: I heard Malik, when asked about the tenth-verse markers that are in the Mus-haf in red and other colors; he disliked that and said: "Marking the tenth verses in the Mus-haf with black ink is fine."

(1) He is Abu Sulayman al-Adwani al-Basri, the reciter, judge of Merv, died before the year 90 AH. Al-Siyar 4/441. (2) In (D): a book. Ibn Mujahid is Ahmad ibn Musa ibn al-Abbas, Abu Bakr al-Baghdadi, the scholar of Hadith and grammar, the master of reciters, died in the year 324 AH. Al-Siyar 15/272. (3) P. 21. Az-Zubaydi is Muhammad ibn al-Hasan ibn Ubayd Allah, Abu Bakr al-Andalusi, imam of grammar, died in the year 379 AH. Al-Siyar 16/417. (4) Zalim ibn Amr, he was counted among the jurists, poets, and hadith scholars, and he was the first to speak about grammar, died in the year 69 AH. Al-Siyar 4/81. (5) The previous source, p. 29. (6) He is Abdullah ibn Harun al-Rashid, Abu al-Abbas, the Caliph, died in the year 218 AH. Al-Siyar 10/272. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/50. (8) Perhaps "Al-Bayan fi 'Add Ay al-Qur'an", mentioned by the author of "Hadiyyat al-Arifin" 6/653. Abu Amr al-Dani also included these reports (which the author will cite from him) in his book "Al-Muhkam fi Naqt al-Masahif" pp. 14-17. Instead of Ashhab, it mentions: Ibn Wahb, Ibn al-Qasim, and Abdullah ibn Abd

al-Hakam. See "Fada'il al-Qur'an" by Abu Ubayd pp. 240, 242; "Al-Musannaf" by Ibn Abi Shaybah 10/548-549; and "Al-Masahif" by Ibn Abi Dawud pp. 138-139. (9) Ibn Abd al-Aziz ibn Dawud ibn Ibrahim, the Mufti of Egypt. It is said his name is Miskeen, and Ashhab was his title. He heard from Malik ibn Anas, died in the year 204 AH. "Al-Siyar" 9/500.

१०२ लेखक की प्रस्तावना

...अल-हसन और यहया इब्न यअमर (१) ने ऐसा किया, और उसके बाद उन्होंने वासित में क़िरात (कुरान पाठ की शैलियों) पर एक पुस्तक लिखी, जिसमें उन्होंने लोगों के बीच के मतभेदों को संकलित किया जो लिखित लिपि के अनुरूप थे। लोग लंबे समय तक इसी का पालन करते रहे, जब तक कि इब्न मुजाहिद ने क़िरात पर अपनी पुस्तक (२) नहीं लिखी।

अज़-ज़ुबैदी ने "अल-तबक़ात" (३) पुस्तक में अल-मुबर्रिद के हवाले से उल्लेख किया है कि मुसहफ (कुरान की प्रति) पर सबसे पहले बिंदु (नुक्ते) लगाने वाले अबू अल-अस्वद अल-दुआली (४) थे। उन्होंने यह भी उल्लेख किया कि इब्न सिरीन के पास एक मुसहफ था, जिसे यहया इब्न यअमर (५) ने उनके लिए नुक्ते लगाए थे।

अध्याय

जहाँ तक "अआर" (प्रत्येक दस आयतों के निशान) लगाने की बात है, इब्न अतिय्या ने कहा: मैंने कुछ ऐतिहासिक वृत्तांतों में पढ़ा है कि अल-मामून अल-अब्बासी (६) ने इसका आदेश दिया था, और यह भी कहा गया है कि अल-हज्जाज ने ऐसा किया था (७)।

अबू अम्र अल-दानी ने अपनी पुस्तक "अल-बयान" (८) में अब्दुल्ला इब्न मसूद के हवाले से उल्लेख किया है कि वे मुसहफ में "तअशीर" (दस आयतों का निशान) को नापसंद करते थे, और वे इसे खुरच देते थे। मुजाहिद से भी वर्णित है कि उन्होंने मुसहफ में तअशीर और इत्र लगाने को नापसंद किया।

अशहब (९) ने कहा: मैंने मलिक को सुना, जब उनसे मुसहफ में लाल और अन्य रंगों में होने वाले दस-आयत निशानों के बारे में पूछा गया; उन्होंने इसे नापसंद किया और कहा: "मुसहफ में काली स्याही से दस-आयत निशान लगाने में कोई बुराई नहीं है।"

(१) वह अबू सुलेमान अल-अदवानी अल-बसरी अल-मुकरी हैं, मरू के न्यायाधीश, जिनका निधन ९० हिजरी से पहले हुआ था। अल-सियार ४/४४१। (२) (द) में: एक पुस्तक। इब्न मुजाहिद अहमद इब्न मूसा इब्न अल-अब्बास, अबू बक्र अल-बगदादी, हदीस विद्वान और व्याकरणविद् मुकरी (पाठकों) के गुरु हैं, जिनकी मृत्यु ३२४ हिजरी में हुई। अल-सियार १५/२७२। (३) पृष्ठ २१। ज़ुबैदी: वे मोहम्मद इब्न अल-हसन इब्न उबैदुल्लाह, अबू बक्र अल-अंदालुसी हैं, व्याकरण के इमाम, ३७९ हिजरी में मृत्यु हुई। अल-सियार १६/४१७। (४) जालिम इब्न अम्र, उन्हें न्यायविदों, कवियों और हदीस विद्वानों में गिना जाता

था, और वे व्याकरण के बारे में बात करने वाले पहले व्यक्ति थे, ६९ हिजरी में मृत्यु हुई। अल-सियार ४/८१। (५) पूर्ववर्ती स्रोत पृष्ठ २९। (६) वह अब्दुल्ला इब्न हारून अल-रशीद, अबू अल-अब्बास, खलीफा हैं, २१८ हिजरी में मृत्यु हुई। अल-सियार १०/२७२। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/५०। (८) शायद "अल-बयान फी अदद आय अल-कुरान", जिसका उल्लेख "हदियत अल-आरिफ़ीन" ६/६५३ के लेखक ने किया है। अबू अम्र अल-दानी ने अपनी पुस्तक "अल-मुहकम फी नक़्त अल-मसाहिफ" पृष्ठ १४-१७ में भी इन विवरणों (जिन्हें लेखक उनके हवाले से प्रस्तुत करेंगे) को उद्धृत किया है। इसमें अशहब के बजाय इब्न वहब, इब्न अल-क़ासिम और अब्दुल्ला इब्न अब्द अल-हकम का उल्लेख है। देखें अबू उबैद की "फ़ज़ाइल अल-कुरान" पृष्ठ २४०, २४२; इब्न अबी शयबा की "अल-मुसन्नफ़" १०/५४८-५४९; और अबू दाऊद की "अल-मसाहिफ़" पृष्ठ १३८-१३९। (९) इब्न अब्द अल-अज़ीज़ इब्न दाऊद इब्न इब्राहिम, मिस्र के मुफ्ती। कहा जाता है कि उनका नाम मिस्कीन है, और अशहब उनकी उपाधि थी। उन्होंने मलिक इब्न अनस से शिक्षा प्राप्त की, २०४ हिजरी में मृत्यु हुई। "अल-सियार" ९/५००।

۱۰۲ مقدمہ مصنف

...الحسن اور یحییٰ بن یعمر (۱) نے ایسا کیا، اور اس کے بعد انہوں نے واسط میں قراءات پر ایک کتاب لکھی، جس میں انہوں نے لوگوں کے ان اختلافات کو جمع کیا جو رسم الخط کے موافق تھے۔ لوگ ایک طویل عرصے تک اسی پر عمل پیرا رہے، یہاں تک کہ ابن مجاہد نے قراءات پر اپنی کتاب (۲) تصنیف کی۔

زبیدی نے کتاب "الطبقات" (۳) میں مبرد کے حوالے سے بیان کہ مصحف پر سب سے پہلے نقطے لگانے والے ابو الاسود الدؤلی (۴) تھے۔ انہوں نے یہ بھی ذکر کیا کہ ابن سیرین کے پاس ایک مصحف تھا، جس پر یحییٰ بن یعمر (۵) نے ان کے لیے نقطے لگائے تھے۔

فصل

جہاں تک "اعشار" (ہر دس آیتوں پر نشان) لگانے کا تعلق ہے، تو ابن عطیہ نے کہا: میں نے بعض تاریخوں میں دیکھا کہ مامون عباسی (۶) نے اس کا حکم دیا تھا، اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ حجاج نے ایسا کیا تھا (۷)۔

ابو عمرو الدانی نے اپنی کتاب "البیان" (۸) میں عبداللہ بن مسعود سے نقل کیا کہ وہ مصحف میں "تعشیر" (دس آیتوں کا نشان لگانے) کو ناپسند کرتے تھے، اور وہ اسے کھرچ دیا کرتے تھے۔ مجاہد سے بھی مروی ہے کہ انہوں نے مصحف میں تعشیر اور خوشبو لگانے کو ناپسند کیا۔

اشہب (۹) نے کہا: میں نے مالک کو سنا، جب ان سے مصحف میں سرخ اور دیگر رنگوں میں موجود دس آیتوں کے نشانات کے بارے میں پوچھا گیا؛ تو انہوں نے اسے ناپسند کیا اور کہا: "مصحف میں سیاہ روشنائی (حبر) سے دس آیتوں کے نشان لگانے میں کوئی حرج نہیں ہے۔"

(۱) وہ ابو سلیمان العدوانی البصری المقری ہیں، مرو کے قاضی، سال ۹۰ ہجری سے پہلے وفات پائی۔ السیر ۴/۴۴۱۔ (۲) (د) میں: ایک کتاب۔ ابن مجاہد احمد بن موسیٰ بن العباس ہیں، ابو بکر البغدادی، محدث اور نحوی، قراء کے شیخ، ۳۲۴ ہجری میں وفات پائی۔ السیر ۱۵/۲۷۲۔ (۳) ص ۲۱۔ زبیدی: وہ محمد بن الحسن بن عبید اللہ ہیں، ابو بکر الاندلسی، نحو کے امام، ۳۷۹ ہجری میں وفات پائی۔ السیر ۱۶/۴۱۷۔ (۴) ظالم بن عمرو، ان کا شمار فقہاء، شعراء اور محدثین میں ہوتا تھا، اور وہ نحو پر کلام کرنے والے پہلے شخص تھے، ۶۹ ہجری میں وفات پائی۔ السیر ۴/۸۱۔ (۵) سابقہ مصدر، ص ۲۹۔ (۶) وہ عبداللہ بن ہارون الرشید ہیں، ابو العباس، خلیفہ، ۲۱۸ ہجری میں وفات پائی۔ السیر ۱۰/۲۷۲۔ (۷) المحرر الوجیز ۱/۵۰۔ (۸) شاید "البیان فی عد آی القرآن"، جس کا ذکر صاحبِ "ہدیۃ العارفین" نے ۶/۶۵۳ میں کیا ہے۔ ابو عمرو الدانی نے ان روایات کو (جو مصنف ان کے حوالے سے پیش کریں گے) اپنی کتاب "المحکم فی نقط المصاحف" ص ۱۴-۱۷ میں بھی نقل کیا ہے۔ اس میں اشہب کی جگہ ابن وہب، ابن القاسم، اور عبداللہ بن عبد الحکم درج ہیں۔ دیکھئے ابو عبید کی "فضائل القرآن" ص ۲۴۰، ۲۴۲؛ ابن ابی شیبہ کی "المصنف" ۱۰/۵۴۸-۵۴۹؛ اور ابن ابی داؤد کی "المصاحف" ص ۱۳۸-۱۳۹۔ (۹) ابن عبد العزیز بن داؤد بن ابراہیم، مصر کے مفتی۔ کہا جاتا ہے کہ ان کا نام مسکین ہے، اور اشہب ان کا لقب تھا۔ انہوں نے مالک بن انس سے سنا، ۲۰۴ ہجری میں وفات پائی۔ "السیر" ۹/۵۰۰۔

Page 103 Order of the chapters of the Quran and its verses

He was asked about copies of the Quran in which the endings of the chapters are written, indicating how many verses are in each chapter. He said: "I dislike that in the main (official) copies of the Quran, that anything should be written in them or vocalized (with diacritics). As for the copies that children learn from, I see no harm in that." Ashhab said: "Then he brought out to us a copy belonging to his grandfather, which was written when Uthman had the copies of the Quran written. We saw that its endings were in ink, in the form of a chain along the length of the line, and I saw its verses marked with ink."

Qatada said: "They began by dotting, then marking groups of five verses, then marking groups of ten."

Yahya bin Abi Kathir said: "The Quran was bare (without markings) in the copies. The first thing they introduced was dotting on the letters ba, ta, and tha. They said: 'There is no harm in it, it is a light for it.' Then they introduced dots at the end of verses, then they introduced the openings and endings (of chapters)."

From Abu Hamza (4), who said: "Ibrahim al-Nakha'i saw in my copy of the Quran the opening of such-and-such a chapter. He said to me: 'Erase it, for Abdullah bin Mas'ud said: Do not mix into the book of Allah what is not in it.'"

From Abu Bakr al-Sarraj (5), who said: "I said to Abu Razin (6): 'Should I write in my copy: Sura such-and-such?' He said: 'I fear that a people will arise who do not know it and think it is part of the Quran.'"

Al-Dani (may Allah be pleased with him) said: "All these reports indicate that marking every ten and five verses, and the openings of chapters and verse headings, was the work of the Companions (may Allah be pleased with them), and they were led (7) to do it by their independent reasoning (ijtihad). I believe that those of them or others who disliked it, only disliked it being done in colors, such as red, yellow, etc., whereas Muslims in all regions have agreed on the permissibility of that and its use in the main copies and others. Sin and error are removed from them in what they have agreed upon, if Allah wills."

---

(1) In (D): "So we saw a Quran." (2) In (D): "Then it is." (3) Abu Amr said in Al-Muhkam p. 17: "This indicates the permissibility and breadth in that matter." (4) Maymun al-A'war al-Kufi, a companion of Ibrahim al-Nakha'i, one of the men mentioned in al-

Tahdhib. (5) He is al-Zibriqan bin Abdullah al-Asadi, as mentioned by Ibn Abi Dawud in Al-Masahif p. 138, from the people of Kufa, and Ibn Hibban mentioned him in Al-Thiqat 6/341. (6) Perhaps Mas'ud bin Malik, the Kufan, who is one of the men of al-Tahdhib; see Ghayat al-Nihayah fi Tabaqat al-Qurra' 2/296. (7) In (D): "So it led them," and the word was not clearly written in (Z).

पृष्ठ १०३ कुरान के अध्यायों और उसकी आयतों का क्रम

उनसे उन मुसहफों (कुरान की प्रतियों) के बारे में पूछा गया जिनमें सूरतों (अध्यायों) के अंत में यह लिखा होता है कि प्रत्येक सूरत में कितनी आयतें हैं। उन्होंने कहा: "मुझे मुख्य प्रतियों में कुछ भी लिखने या उन पर चिह्न लगाने से नफरत है। जहाँ तक उन प्रतियों का सवाल है जिनसे बच्चे सीखते हैं, तो मुझे इसमें कोई बुराई नहीं दिखती।" अशहब ने कहा: "फिर उन्होंने हमारे सामने अपने दादा का एक मुसहफ निकाला, जिसे तब लिखा गया था जब उस्मान ने मुसहफ लिखवाए थे। हमने देखा कि उसके अंत के हिस्से स्याही से थे, जो पंक्ति की लंबाई में जंजीर की तरह बने थे, और मैंने देखा कि उसकी आयतों पर स्याही से निशान लगे थे।"

क़तादा ने कहा: "उन्होंने बिंदुओं से शुरुआत की, फिर पाँच-पाँच के समूह बनाए, फिर दस-दस के।"

यय्या बिन अबी कसीर ने कहा: "मुसहफों में कुरान सादा था। उन्होंने सबसे पहले बा, ता और सा पर बिंदु लगाने की शुरुआत की। उन्होंने कहा: 'इसमें कोई बुराई नहीं है, यह इसके लिए एक रोशनी है।' फिर उन्होंने आयतों के अंत में बिंदु लगाए, और फिर सूरतों के आरंभ और अंत की जानकारी जोड़ना शुरू किया।"

अबू हमज़ा (४) से रिवायत है, उन्होंने कहा: "इब्राहिम अल-नखई ने मेरे मुसहफ में फलां-फलां सूरत का आरंभ देखा, तो मुझसे कहा: 'इसे मिटा दो, क्योंकि अब्दुल्ला बिन मसूद ने कहा था: अल्लाह की किताब में वह चीज़ न मिलाओ जो उसमें नहीं है।'"

अबू बक्र अल-सर्राज (५) से रिवायत है, उन्होंने कहा: "मैंने अबू रज़ीन (६) से पूछा: 'क्या मैं अपने मुसहफ में लिखूँ: सूरत फलां-फलां?' उन्होंने कहा: 'मुझे डर है कि ऐसी कौम पैदा होगी जो इसे नहीं जानेगी और इसे कुरान का हिस्सा समझ बैठेगी।'"

अल-दानी (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: "ये सभी खबरें इस बात का संकेत देती हैं कि हर दस और पाँच आयतों पर निशान लगाना, सूरतों का आरंभ और आयतों के शीर्षक, सहाबा (अल्लाह के साथियों) का काम था, और वे अपने इज्तिहाद (स्वतंत्र विवेक) से इस काम तक पहुँचे (७)। मेरा मानना है कि उनमें से या दूसरों में से जिन्होंने इसे नापसंद किया, उन्होंने केवल इसे रंगों, जैसे लाल, पीला आदि में करने को नापसंद किया, जबकि सभी क्षेत्रों के मुसलमानों ने इसकी अनुमति और मुख्य प्रतियों तथा अन्य प्रतियों में इसके उपयोग पर सहमति व्यक्त की है। जिस बात पर वे सहमत हो गए हैं, उसमें उनके लिए कोई हर्ज या गलती नहीं है, इंशा अल्लाह (यदि अल्लाह ने चाहा)।"

(१) (द) में: "तो हमने एक कुरान देखा।" (२) (द) में: "फिर वह है।" (३) अबू अम्र ने अल-मुहकम पृष्ठ १७ में कहा: "यह इस मामले में गुंजाइश का संकेत देता है।" (४) मैमुन अल-अवर अल-कूफी, इब्राहिम अल-नखई के साथी, तहजीब के व्यक्तियों में से। (५) वह जिबरिकान बिन अब्दुल्ला अल-असदी हैं, जैसा कि इब्न अबी दाऊद ने अल-मसाहिफ पृष्ठ १३८ में उल्लेख किया है, कूफा के रहने वाले, और इब्न हिब्बान ने अल-सिकात ६/३४१ में उनका उल्लेख किया है। (६) संभवतः मसूद बिन मलिक कूफी, जो तहजीब के व्यक्तियों में से हैं, देखें गयात अल-निहाया फी तबकात अल-कुर्रा २/२९६। (७) (द) में: "तो यह उन्हें ले गया," और शब्द (ज़) में स्पष्ट नहीं था।

صفحہ ۱۰۳ ترتیب سور القرآن وآیاتہ

ان سے ان مصاحف کے بارے میں پوچھا گیا جن میں سورتوں کے اختتام پر یہ لکھا ہوتا ہے کہ ہر سورت میں کتنی آیات ہیں۔ انہوں نے کہا: "مجھے بڑے مصاحف میں کوئی چیز لکھنے یا اعراب لگانے سے کراہت محسوس ہوتی ہے۔ رہی وہ کاپیاں جن سے بچے سیکھتے ہیں، تو میں اس میں کوئی حرج نہیں سمجھتا۔" اشہب نے کہا: "پھر انہوں نے ہمارے سامنے اپنے دادا کا ایک مصحف نکالا، جو اس وقت لکھا گیا تھا جب حضرت عثمان رضی اللہ عنہ نے مصاحف لکھوائے تھے۔ ہم نے دیکھا کہ اس کے خاتمے سیاہی سے بنے ہوئے تھے، جو پوری سطر میں ایک زنجیر کی طرح تھے، اور میں نے اس کی آیات کو سیاہی سے نشان زد دیکھا۔"

قتادہ نے کہا: "انہوں نے پہلے نقطے لگائے، پھر پانچ پانچ آیات کے نشان لگائے، پھر دس دس کے۔"

یحییٰ بن ابی کثیر نے کہا: "مصاحف میں قرآن بالکل سادہ تھا۔ انہوں نے سب سے پہلے با، تا اور ثا پر نقطے لگائے اور کہا: 'اس میں کوئی حرج نہیں، یہ اس کے لیے نور ہے۔' پھر انہوں نے آیات کے اختتام پر نقطے لگائے، پھر سورتوں کے شروع اور آخر کی تفصیلات درج کیں۔ (۳)"

ابو حمزہ (۴) سے روایت ہے، انہوں نے کہا: "ابراہیم نخعی نے میرے مصحف میں فلاں فلاں سورت کا آغاز لکھا ہوا دیکھا تو مجھ سے کہا: 'اسے مٹا دو، کیونکہ عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ نے فرمایا ہے: اللہ کی کتاب میں وہ چیز شامل نہ کرو جو اس میں سے نہیں ہے۔'"

ابوبکر السراج (۵) سے روایت ہے، انہوں نے کہا: "میں نے ابورزین (۶) سے پوچھا: 'کیا میں اپنے مصحف میں لکھوں: سورت فلاں فلاں؟' انہوں نے کہا: 'مجھے ڈر ہے کہ ایسی قوم پیدا ہوگی جو اسے نہیں پہچانتی ہوگی اور اسے قرآن ہی کا حصہ سمجھ بیٹھے گی۔'"

امام دانی رحمہ اللہ فرماتے ہیں: "یہ تمام روایات اس بات کی علامت ہیں کہ پانچ پانچ اور دس دس آیات کے نشانات، سورتوں کے آغاز اور آیات کے سرنامے صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کا کام ہے، وہ اپنے اجتہاد سے اس کام تک پہنچے۔ (۷) میری رائے یہ ہے کہ ان میں سے یا ان کے علاوہ جنہوں نے اسے ناپسند کیا، انہوں نے اسے رنگوں مثلاً سرخ، زرد وغیرہ سے کرنے کو ناپسند کیا، حالانکہ تمام علاقوں کے مسلمانوں نے اس کے جائز ہونے اور بڑے مصاحف وغیرہ میں اس کے استعمال پر اتفاق کیا ہے۔ اور جس بات پر وہ متفق ہوگئے ہیں، اس میں ان کے لیے کوئی حرج یا غلطی نہیں ہے، ان شاء اللہ تعالیٰ۔"

---

(۱) (د) میں ہے: "تو ہم نے ایک قرآن دیکھا۔" (۲) (د) میں ہے: "پھر وہ ہے۔" (۳) ابو عمرو نے 'المحکم' صفحہ ۱۷ میں کہا: "یہ اس معاملے میں وسعت پر دلالت کرتا ہے۔" (۴) میمون الاعور الکوفی، ابراہیم نخعی کے ساتھی، 'التہذیب' کے رجال میں سے ہیں۔ (۵) یہ زبرقان بن عبداللہ الاسدی ہیں، جیسا کہ ابن ابی داؤد نے 'المصاحف' صفحہ ۱۳۸ میں ذکر کیا ہے، اہل کوفہ میں سے ہیں، اور ابن حبان نے ان کا ذکر 'الثقات' ۳۴۱/۶ میں کیا ہے۔ (۶) شاید یہ مسعود بن مالک کوفی ہیں، جو 'التہذیب' کے رجال میں سے ہیں، دیکھیے 'غایۃ النہایۃ فی طبقات القراء' ۲/۲۹۶۔ (۷) (د) میں ہے: "تو یہ انہیں لے گیا،" اور (ظ) میں یہ لفظ صاف نہیں لکھا گیا۔

Introduction of the Author 104

Chapter

As for the number of its letters and its parts (1), Sallam (2) Abu Muhammad al-Himmani narrated that Al-Hajjaj ibn Yusuf gathered the reciters (Qurras), the memorizers (Huffaz), and the scribes (Kuttab), and said: "Inform me about the entire Qur'an: how many letters is it?". He said: "I was among them, so we calculated and agreed that the Qur'an is three hundred thousand letters, forty thousand letters, seven hundred letters, and forty letters." He said: "Inform me at which letter does the half of the Qur'an end?" It was found in Al-Kahf: {let him be cautious} [19] at the letter 'Fa' (ف). He said: "Inform me about its thirds." The first third is at the head of a hundred verses of Bara'ah (At-Tawbah), the second third is at the head of a hundred —or one hundred and one—verses of "Ta-Sin-Mim" ash-Shu'ara', and the third third is what remains of the Qur'an. He said: "Inform me about its sevenths according to the letters." The first seventh is in An-Nisa': {Among them were some who believed in him and some who turned away} [55] at the letter 'Dal' (د). The second seventh is in Al-A'raf: {their deeds are nullified} (3) [147] at the letter 'Ta' (ت). The third seventh is in Ar-Ra'd: {its fruit is eternal} [35] at the Alif at the end of {its fruit} (أُكُلُهَا). The fourth seventh is in Al-Hajj: {And for every nation We have appointed a rite} [34] at the Alif. The fifth seventh is in Al-Ahzab: {It is not for a believing man or a believing woman} [36] at the letter 'Ha' (هـ). The sixth seventh is in Al-Fath: {those who harbor evil thoughts about Allah} [6] at the letter 'Waw' (و). The seventh seventh is what remains of the Qur'an.

Sallam Abu Muhammad said: "We worked on it for four months, and Al-Hajjaj used to recite a quarter (Rub') every night. The first quarter ends at the conclusion of Al-An'am, the second quarter is in Al-Kahf: {let him be cautious} [19] at the letter 'Fa' (4). The third quarter ends at the conclusion of Az-Zumar, and the fourth quarter is what remains of the Qur'an (5)." Regarding this set [of divisions], there is a mentioned disagreement in the book "Al-Bayan" by Abu 'Amr ad-Dani; whoever wishes to look into it can find it there.

(1) In (M): "and its segments." (2) Ibn Abi Dawud said in 'Al-Masahif', p. 119: "It is only Rashid." End. He is Ibn Najih al-Himmani, from the men of 'At-Tahdhib'. (3) In the manuscripts and with Ibn Abi Dawud: "Those, their deeds are nullified," which is an error. (4) His saying: "at the letter Fa" is not in (M). (5) Narrated by Ibn Abi Dawud in 'Al-Masahif', pp. 119-120.

लेखक की प्रस्तावना १०४

अध्याय

जहाँ तक इसके अक्षरों और इसके हिस्सों (१) की संख्या का प्रश्न है, सलाम (२) अबू मुहम्मद अल-हिम्मानी ने रिवायत की है कि अल-हज्जाज बिन यूसुफ ने कारी (क़ुरआन पढ़ने वालों), हाफ़िज़ों (याद करने वालों) और लेखकों को इकट्ठा किया और कहा: "मुझे पूरे क़ुरआन के बारे में बताओ: इसमें कितने अक्षर हैं?" उन्होंने कहा: "मैं भी उनमें से एक था, इसलिए हमने गणना की और हम इस पर सहमत हुए कि क़ुरआन में तीन लाख अक्षर, चालीस हज़ार अक्षर, सात सौ अक्षर और चालीस अक्षर हैं।" उसने कहा: "मुझे बताओ कि आधा क़ुरआन किस अक्षर पर समाप्त होता है?" तो वह अल-कह्फ़ में मिला: {और उसे सावधानी बरतनी चाहिए} [१९] अक्षर 'फ़ा' (ف) पर। उसने कहा: "मुझे इसके एक-तिहाई हिस्सों के बारे में बताओ।" पहला तिहाई हिस्सा बरात (अत-तौबा) की सौ आयतों के शीर्ष पर है, दूसरा तिहाई हिस्सा "ता-सीन-मीम" अश्-शुअरा की सौ—या एक सौ एक—आयतों के शीर्ष पर है, और तीसरा तिहाई क़ुरआन का शेष भाग है। उसने कहा: "मुझे अक्षरों के आधार पर इसके सातवें हिस्सों (सप्तमांश) के बारे में बताओ।" पहला सातवाँ हिस्सा अन-निसा में है: {उनमें से कुछ वे थे जो उस पर ईमान लाए और कुछ वे थे जिन्होंने मुँह मोड़ लिया} [५५] अक्षर 'दाल' (د) पर। दूसरा सातवाँ हिस्सा अल-अअराफ़ में है: {उनके कर्म व्यर्थ हो गए} (३) [१४७] अक्षर 'ता' (ت) पर। तीसरा सातवाँ हिस्सा अर-रअद में है: {उसके फल स्थायी हैं} [३५] 'उकुलुहा' (أُكُلُهَا) के अंत वाले अलिफ़ (أ) पर। चौथा सातवाँ हिस्सा अल-हज्ज में है: {और प्रत्येक समुदाय के लिए हमने एक इबादत का तरीक़ा (मन्सक) निर्धारित किया है} [३४] अलिफ़ पर। पाँचवाँ सातवाँ हिस्सा अल-अहज़ाब में है: {किसी मोमिन पुरुष और किसी मोमिन स्त्री के लिए यह उचित नहीं है} [३६] अक्षर 'हा' (هـ) पर। छठा सातवाँ हिस्सा अल-फ़तह में है: {जो अल्लाह के बारे में बुरा विचार रखते हैं} [६] अक्षर 'वाओ' (و) पर। सातवाँ सातवाँ हिस्सा क़ुरआन का शेष भाग है।

सलाम अबू मुहम्मद ने कहा: "हमने इस पर चार महीने तक काम किया, और अल-हज्जाज हर रात एक चौथाई (रुब') पढ़ा करता था। पहला चौथाई अल-अनआम के समापन पर है, दूसरा चौथाई अल-कह्फ़ में है: {और उसे सावधानी बरतनी चाहिए} [१९] अक्षर 'फ़ा' (४) पर। तीसरा चौथाई अज़-ज़ुमर के समापन पर है, और चौथा चौथाई क़ुरआन का शेष भाग (५) है।" इस विवरण के संबंध में, अबू अम्र अद-दानी की पुस्तक "अल-बयान" में एक मतभेद का उल्लेख है; जो कोई भी इसे देखना चाहता है, वह इसे वहाँ पा सकता है।

(१) (एम) में: "और इसके खंडों।" (२) इब्न अबी दाऊद ने 'अल-मसाहिफ़' के पृष्ठ ११९ पर कहा है: "वह वास्तव में राशिद है।" समाप्त। वह इब्न नजीह अल-हिम्मानी है, जो 'अत-तहज़ीब' के पुरुषों में से है। (३) पांडुलिपियों में और इब्न अबी दाऊद के पास: "वे, उनके कर्म व्यर्थ हो गए", जो कि एक त्रुटि है। (४) उनका कहना: "अक्षर फ़ा पर" (एम) में नहीं है। (५) इब्न अबी दाऊद द्वारा 'अल-मसाहिफ़' के पृष्ठ ११९-१२० में उद्धृत।

مقدمہ المصنف ١٠٤

فصل

رہی بات اس کے حروف اور اس کے احزاب(١) کی تعداد کی، تو سلّام (٢) ابو محمد الحِمَّانی نے روایت کیا ہے کہ الحجاج بن یوسف نے قراء، حفاظ اور کاتبوں کو جمع کیا اور کہا: "مجھے پورے قرآن کے بارے میں بتاؤ: اس میں کتنے حروف ہیں؟"۔ انہوں نے کہا: "میں ان میں شامل تھا، تو ہم نے حساب لگایا اور ہم اس بات پر متفق ہوئے کہ قرآن تین لاکھ چالیس ہزار سات سو چالیس حروف پر مشتمل ہے۔" اس نے کہا: "مجھے بتاؤ کہ آدھا قرآن کس حرف پر ختم ہوتا ہے؟" تو معلوم ہوا کہ وہ سورہ کہف میں ہے: ﴿وَلْيَتَلَطَّفْ﴾ [١٩] میں حرف 'فاء' پر۔ اس نے کہا: "مجھے اس کے تہائی حصوں کے بارے میں بتاؤ۔" پہلا تہائی حصہ سورہ برائت (توبہ) کی سو آیات کے سرے پر ہے، دوسرا تہائی حصہ "طسم" الشعراء کی سو — یا ایک سو ایک — آیات کے سرے پر ہے، اور تیسرا تہائی حصہ قرآن کا بقیہ حصہ ہے۔ اس نے کہا: "مجھے حروف کے حساب سے اس کے سات حصوں (اسباع) کے بارے میں بتاؤ۔" پہلا ساتواں حصہ سورہ نساء میں ہے: ﴿فَمِنْهُم مَّنْ آمَنَ بِهِۦ وَمِنْهُم مَّن صَدَّ﴾ [٥٥] میں حرف 'دال' پر، دوسرا ساتواں حصہ سورہ اعراف میں ہے: ﴿حَبِطَتْ أَعْمَٰلُهُمْ﴾ (٣) [١٤٧] میں حرف 'تاء' پر، تیسرا ساتواں حصہ سورہ رعد میں ہے: ﴿أُكُلُهَا دَآئِمٌ﴾ [٣٥] میں ﴿أُكُلُهَا﴾ کے آخر والے الف پر، چوتھا ساتواں حصہ سورہ حج میں ہے: ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنسَكًا﴾ [٣٤] میں الف پر، پانچواں ساتواں حصہ سورہ احزاب میں ہے: ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ﴾ [٣٦] میں حرف 'هاء' پر، چھٹا ساتواں حصہ سورہ فتح میں ہے: ﴿الظَّانِّينَ بِاللَّهِ ظَنَّ السَّوْءِ﴾ [٦] میں حرف 'واؤ' پر، اور ساتواں ساتواں حصہ قرآن کا بقیہ حصہ ہے۔

سلّام ابو محمد نے کہا: "ہم نے اس پر چار ماہ تک کام کیا، اور حجاج ہر رات ایک چوتھائی (ربع) پڑھا کرتا تھا، چنانچہ پہلا ربع سورہ انعام کے اختتام پر ہے، دوسرا ربع سورہ کہف میں ہے: ﴿وَلْيَتَلَطَّفْ﴾ [١٩] حرف فاء (٤) پر۔ تیسرا ربع سورہ زمر کے اختتام پر ہے، اور چوتھا ربع قرآن کا بقیہ حصہ ہے (٥)۔" اس تفصیل کے بارے میں ابو عمرو الدانی کی کتاب "البیان" میں اختلاف مذکور ہے؛ جو شخص اسے دیکھنا چاہے، وہ اسے وہاں پا سکتا ہے۔

(١) (م) میں: "اور اس کے اجزاء"۔ (٢) ابن ابی داؤد نے المصاحف ص ١١٩ میں کہا ہے: "وہ دراصل راشد ہے۔" اھـ اور وہ ابن نجیح الحمانی ہیں، جو تہذیب کے رجال میں سے ہیں۔ (٣) نسخوں میں اور ابن ابی داؤد کے ہاں: "اولئک حبطت"، اور یہ غلطی ہے۔ (٤) ان کا قول: "حرف فاء میں"، (م) میں نہیں ہے۔ (٥) اسے ابن ابی داؤد نے المصاحف ص ١١٩ - ١٢٠ میں نقل کیا ہے۔

Arrangement of Quranic Chapters and Verses 105

Section

As for the number of verses in the Quran according to the First Medinan (count)(1), Muhammad bin Isa(2) said: The total number of verses in the Quran in the First Medinan is six thousand verses. Abu Amr said: This is the number narrated by the people of Kufa from the people of Medina, and they did not name anyone in particular to whom they attributed it. As for the Last Medinan, according to Ismail bin Ja'far(3), it is six thousand two hundred and fourteen verses. Al-Fadl(4) said: The number of verses in the Quran according to the Meccans is six thousand two hundred and nineteen verses. Muhammad bin Isa said: The total number of verses in the Quran according to the Kufans is six thousand two hundred and thirty-six verses, which is the number narrated by Sulaym(5) and Al-Kisa'i(6) from Hamza(7), and Al-Kisa'i attributed it to Ali, may Allah be pleased with him.

(1) Al-Suyuti mentioned in Al-Itqan p. 67 on the authority of Abu Abdullah Al-Mawsili that the people of Medina have two counts for the number of Quranic verses. The first: for Abu Ja'far Yazid bin Al-Qa'qa' (who is one of the ten reciters), and Shiba bin Nasah, the client of Umm Salama and son-in-law of Abu Ja'far. The second: for Ismail bin Ja'far bin Abi Kathir Al-Ansari, and he will be mentioned later. (2) Muhammad bin Isa bin Ibrahim, Abu Abdullah Al-Asbahani, an Imam in recitations, had his own choices in recitation, authored the book Al-Jami' fi Al-Qira'at (The Comprehensive Book on Recitations), a book on the count (of verses), and others. He died in the year (253 AH). Tabaqat Al-Qurra' 2/223. (3) He is Ismail bin Ja'far bin Abi Kathir, the Imam and Hafiz, Abu Ishaq Al-Ansari, he was the reciter of Medina in his time. He died in the year (180 AH). Al-Siyar 8/230, and Tabaqat Al-Qurra' 1/163. (4) He is Al-Fadl bin Shadhan bin Isa, Abu Al-Abbas Al-Razi. Al-Dani said: There was no one in his time like him in his knowledge, understanding, justice, and good observation. He died around (290 AH). Tabaqat Al-Qurra' 2/10. (5) He is Sulaym bin Isa bin Sulaym, Abu Isa - and it is said: Abu Muhammad - Al-Hanafi, their client, the Kufan reciter. He presented the Quran to Hamza, and he was his closest companion. He died in the year (188 AH), and it was said otherwise. Tabaqat Al-Qurra' 1/318 and see Al-Siyar 9/375. (6) Abu Al-Hasan Ali bin Hamza, the Shaykh of recitation and Arabic language. He chose a recitation that became famous and became one of the seven. He died in Rayy in the year (189 AH). Al-Siyar 9/131, and Tabaqat Al-Qurra' 1/535. (7) He is the son of Habib bin Ammara bin Ismail, Abu Ammara, Al-Taymi, their client, the Kufan, Al-Zayyat, the Shaykh of reciters. He died in the year (156 AH). See Al-Siyar 7/90.

कुरान के अध्यायों और आयतों की व्यवस्था १०५

अध्याय

जहाँ तक प्रथम मदनी (गणना)(१) के अनुसार कुरान की आयतों की संख्या का प्रश्न है, मुहम्मद बिन ईसा(२) ने कहा: प्रथम मदनी में कुरान की कुल आयतों की संख्या छह हजार है। अबू अम्र ने कहा: यह वह संख्या है जिसे कूफा के लोगों ने मदीना के लोगों से रिवायत किया है, और उन्होंने विशेष रूप से किसी का नाम नहीं लिया जिसे वे इसका श्रेय देते हैं। जहाँ तक अंतिम मदनी का संबंध है, इस्माइल बिन जाफर(३) के कथन के अनुसार यह छह हजार दो सौ चौदह आयतें हैं। अल-फदल(४) ने कहा: मक्का निवासियों के अनुसार कुरान की आयतों की संख्या छह हजार दो सौ उन्नीस आयतें है। मुहम्मद बिन ईसा ने कहा: कूफा निवासियों के अनुसार कुरान की आयतों की कुल संख्या छह हजार दो सौ छत्तीस आयतें हैं, और यह वह संख्या है जिसे सुलैयम(५) और अल-किसाई(६) ने हमजा(७) से रिवायत किया है, और अल-किसाई ने इसे अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से जोड़ा है।

(१) अल-सुयुती ने अल-इतकान पृष्ठ ६७ में अबू अब्दुल्ला अल-मूसली के हवाले से उल्लेख किया है कि मदीना के लोगों के पास कुरान की आयतों की संख्या के लिए दो गणनाएँ हैं। पहली: अबू जाफर यज़ीद बिन अल-क़ाक़ा (जो दस पाठकों में से एक हैं) और उम्म सलमा के गुलाम और अबू जाफर के दामाद शीबा बिन नासाह के लिए। दूसरी: इस्माइल बिन जाफ़र बिन अबी कसीर अल-अंसारी के लिए, और उनका उल्लेख बाद में आएगा। (२) मुहम्मद बिन ईसा बिन इब्राहिम, अबू अब्दुल्ला अल-असबहानी, पाठ (किरात) के इमाम थे, पाठ में उनकी अपनी पसंद थी, उन्होंने 'अल-जामि' फी अल-किरात' (किरात पर व्यापक पुस्तक), संख्या पर एक पुस्तक और अन्य पुस्तकें लिखीं। उनकी मृत्यु वर्ष (२५३ हिजरी) में हुई। तबाक़त अल-कुर्रा २/२२३। (३) वह इस्माइल बिन जाफर बिन अबी कसीर, इमाम और हाफिज, अबू इशाक अल-अंसारी हैं, वह अपने समय में मदीना के कारी (पाठक) थे। उनकी मृत्यु वर्ष (१८० हिजरी) में हुई। अल-सियार ८/२३०, और तबाक़त अल-कुर्रा १/१६३। (४) वह अल-फदल बिन शादान बिन ईसा, अबू अल-अब्बास अल-राज़ी हैं। अल-दानी ने कहा: उनके समय में उनके जैसा ज्ञान, समझ, न्याय और अच्छी अंतर्दृष्टि वाला कोई नहीं था। उनकी मृत्यु लगभग (२९० हिजरी) में हुई। तबाक़त अल-कुर्रा २/१०। (५) वह सुलैयम बिन ईसा बिन सुलैयम, अबू ईसा - और कहा जाता है: अबू मुहम्मद - अल-हनफी, उनके सेवक, कूफी पाठक हैं। उन्होंने हमज़ा को कुरान सुनाया और वह उनके सबसे करीबी साथी थे। उनकी मृत्यु वर्ष (१८८ हिजरी) में हुई, और कुछ और भी कहा गया है। तबाक़त अल-कुर्रा १/३१८ और देखें अल-सियार ९/३७५। (६) अबू अल-हसन अली

बिन हमज़ा, किरात और अरबी भाषा के शेख। उन्होंने एक किरात चुनी जो प्रसिद्ध हुई और सात प्रमुख किरातों में से एक बन गई। उनकी मृत्यु वर्ष (१८९ हिजरी) में रय में हुई। अल-सियार ९/१३१, और तबाक़त अल-कुर्रा १/५३५। (७) वह हबीब बिन अम्मारा बिन इस्माइल के पुत्र, अबू अम्मारा, अल-तैमानी, उनके सेवक, कूफी, अल-ज़य्यात, पाठकों के शेख हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (१५६ हिजरी) में हुई। देखें अल-सियार ७/९०।

ترتیب سور القرآن وآیاته ۱۰۵

فصل

جہاں تک مدنی اول(۱) میں قرآنی آیات کی تعداد کا تعلق ہے، تو محمد بن عیسیٰ(۲) نے کہا: مدنی اول میں قرآن کی آیات کی کل تعداد چھ ہزار آیات ہے۔ ابو عمرو نے کہا: یہ وہ تعداد ہے جسے اہل کوفہ نے اہل مدینہ سے روایت کیا ہے، اور انہوں نے اس بارے میں کسی خاص شخص کا نام نہیں لیا جس کی طرف وہ اسے منسوب کرتے ہیں۔ جہاں تک مدنی اخیر کا تعلق ہے، تو اسماعیل بن جعفر(۳) کے قول کے مطابق وہ چھ ہزار دو سو چودہ آیات ہیں۔ اور الفضل(٤) نے کہا: مکہ والوں کے قول میں قرآن کی آیات کی تعداد چھ ہزار دو سو انیس آیات ہے۔ محمد بن عیسیٰ نے کہا: اور کوفہ والوں کے قول میں قرآن کی آیات کی کل تعداد چھ ہزار دو سو چھتیس آیات ہے، اور یہ وہ تعداد ہے جسے سلیم(٥) اور کسائی(٦) نے حمزہ(۷) سے روایت کیا ہے، اور کسائی نے اسے علی رضی اللہ عنہ تک پہنچایا ہے۔

(۱) سیوطی نے الاتقان ص ٦۷ میں ابوعبداللہ الموصلی کے حوالے سے نقل کیا ہے کہ اہل مدینہ کے پاس قرآنی آیات کی تعداد میں دو عدد ہیں، پہلا: ابوجعفر یزید بن القعقاع (جو دس میں سے ایک ہیں) اور شبیہ بن نصاح مولیٰ ام سلمہ اور ختن ابوجعفر کے لیے۔ اور دوسرا: اسماعیل بن جعفر بن ابی کثیر الانصاری کے لیے، اور ان کا ذکر آگے آئے گا۔ (۲) محمد بن عیسیٰ بن ابراہیم، ابوعبداللہ الاصبہانی، قرأت کے امام ہیں، اور قرأت میں ان کا اپنا اختیار ہے، انہوں نے قرأت میں کتاب الجامع، اور عدد (آیات کی گنتی) میں ایک کتاب، اور دیگر کتابیں تصنیف کیں۔ ان کی وفات سن (۲٥۳ھ) میں ہوئی۔ طبقات القراء ۲/ ۲۲۳۔ (۳) وہ اسماعیل بن جعفر بن ابی کثیر، امام حافظ، ابو اسحاق الانصاری ہیں، وہ اپنے زمانے میں مدینہ کے مقری تھے۔ ان کی وفات سن (۱۸۰ھ) میں

ہوئی۔ السیر ۸/ ۲۳۰، اور طبقات القراء ۱/ ۱٦۳۔ (٤) وہ الفضل بن شاذان بن عیسیٰ، ابو العباس الرازی ہیں، دانی نے کہا: ان کے زمانے میں ان کے علم، سمجھ، عدل اور حسنِ اطلاع جیسا کوئی نہ تھا، ان کی وفات (۲۹۰ھ) کے لگ بھگ ہوئی۔ طبقات القراء ۲/ ۱۰۔ (٥) وہ سلیم بن عیسیٰ بن سلیم، ابو عیسیٰ - اور کہا جاتا ہے: ابو محمد - الحنفی ان کے مولیٰ، کوفی مقری ہیں، انہوں نے حمزہ پر قرآن پیش کیا، اور وہ ان کے خاص اصحاب میں سے تھے، ان کی وفات سن (۱۸۸ھ) میں ہوئی، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ طبقات القراء ۳۱۸/۱ اور السیر ۹/ ۳۷٥ دیکھیں۔ (٦) ابوالحسن علی بن حمزہ قرأت اور عربی کے شیخ ہیں، انہوں نے ایسی قرأت کا انتخاب کیا جو مشہور ہوئی اور سات (قراءات) میں سے ایک بن گئی، ان کی وفات رے میں سن (۱۸۹ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۳۱/۹، اور طبقات القراء ۱/ ٥۳٥۔ (۷) وہ حبیب بن عمارہ بن اسماعیل کے بیٹے ہیں، ابو عمارہ، التیمی، ان کے مولیٰ، کوفی، الزیاٹ، قراء کے شیخ ہیں۔ ان کی وفات سن (۱٥٦ھ) میں ہوئی۔ السیر ۷/ ۹۰ دیکھیں۔

١٠٦

Author's Introduction

Muhammad said: The total number of verses in the Quran, according to the count of the people of Basra, is six thousand, two hundred, and four verses. This is the number that their predecessors have followed until now. As for the count of the people of Sham (Levant), Yahya bin al-Harith al-Dhimari(1) said: six thousand, two hundred, and twenty-six. In another narration: six thousand, two hundred, and twenty-five, one verse less. Ibn Dhakwan(2) said: I think Yahya did not count ﴿In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful﴾. Abu Amr said: These are the numbers that people circulate in their writings, and they use them for counting in all regions, both anciently and recently. Regarding its words: Al-Fadl bin Shadhan said: All the words(3) of the Quran - according to the saying of Ata bin Yasar - are seventy-seven thousand, four hundred, and thirty-nine words. Its letters are three hundred and twenty-three thousand, and fifteen letters. I say: This contradicts what was previously mentioned from al-Himmani before this. Abdullah bin Kathir, on the authority of Mujahid, said: This is what we have counted from the Quran, which is three hundred thousand letters, and twenty-one thousand letters, and one hundred and eighty letters. This contradicts what was mentioned before this from al-Himmani regarding the count(4) of its letters.

Chapter mentioning the meaning of the Surah, the Verse, the Word, and the Letter

The meaning of "Surah" in the speech of the Arabs: distinguishing it from another Surah, and separating it from it. It was named so because one rises through it from one rank to another. An-Nabigha(5) said: Have you not seen that Allah has given you a rank (Surah) Before which you see every king wavering?

(1) Abu Amr al-Ghassani al-Dhimari, then al-Dimashqi, the Shaykh of the reciters and Imam of the Umayyad Mosque in Damascus, died in the year (145 AH). As-Siyar 6 / 189. (2) Abdullah bin Ahmad, Abu Amr, al-Qurashi al-Dimashqi, the Shaykh of recitation in Sham, and the Imam of the Umayyad Mosque in Damascus. He died in the year (242 AH). Tabaqat al-Qurra 1 / 404. (3) In the manuscripts: "speech," and what is established is from (M). (4) In (M): "count." (5) Ziyad bin Muawiyah al-Dhubyani, nicknamed Abu Umamah, and al-Nabigha is his title; he is one of the pre-eminent poets. The verse is in his Diwan, p. 18. See Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara 1 / 157.

१०६

लेखक की प्रस्तावना

मुहम्मद ने कहा: बसरा निवासियों की गणना के अनुसार कुरान की कुल आयतों की संख्या छह हजार दो सौ चार है। यह वह संख्या है जिसका उनके पूर्वजों ने अब तक पालन किया है। जहाँ तक शाम (लेवेंट) के लोगों की गणना का सवाल है, याह्या बिन अल-हारिस अल-धिमारी(1) ने कहा: छह हजार दो सौ छब्बीस। एक अन्य वर्णन में: छह हजार दो सौ पच्चीस, एक आयत कम। इब्न धकवान(2) ने कहा: मुझे लगता है कि याह्या ने ﴿बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम﴾ को नहीं गिना। अबू अम्र ने कहा: ये वे संख्याएँ हैं जिन्हें लोग अपने संकलनों में प्रसारित करते हैं, और वे प्राचीन और आधुनिक समय में सभी क्षेत्रों में इनका उपयोग गिनती के लिए करते हैं। जहाँ तक इसके शब्दों का सवाल है; अल-फज़ल बिन शाज़ान ने कहा: अता बिन यसार के कथन के अनुसार कुरान के कुल शब्द(3) सतहत्तर हजार चार सौ उनतालीस हैं। और इसके अक्षर तीन लाख तेईस हजार पंद्रह हैं। मैंने कहा: यह इससे पहले अल-हिम्मानी से जो बताया गया था, उसके विपरीत है। अब्दुल्ला बिन कसीर ने मुजाहिद के हवाले से कहा: यह वह है जो हमने कुरान से गिना है, और यह तीन लाख अक्षर, और इक्कीस हजार अक्षर, और एक सौ अस्सी अक्षर है। यह अक्षरों की संख्या(4) के बारे में अल-हिम्मानी से पहले जो उल्लेख किया गया था, उसके विपरीत है।

सूरा, आयत, शब्द और अक्षर के अर्थ का उल्लेख करने वाला अध्याय

अरबों की वाणी में "सूरा" का अर्थ: इसे दूसरी सूरा से अलग करना और उससे पृथक करना। इसे इसलिए कहा गया क्योंकि इसमें व्यक्ति एक पद से दूसरे पद तक ऊपर उठता है। अल-नाबिघा(5) ने कहा: क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने तुम्हें एक पद (सूरा) दिया है जिसके सामने तुम हर राजा को डगमगाते हुए देखते हो?

(1) अबू अम्र अल-ग़स्सानी अल-धिमारी, फिर अल-दिमश्की, पाठकों के शेख और दमिश्क की जामा मस्जिद के इमाम, वर्ष (145 हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार 6/189। (2) अब्दुल्ला बिन अहमद, अबू अम्र, अल-कुरैशी अल-दिमश्की, शाम में पाठ के शेख और दमिश्क की जामा मस्जिद के इमाम। उनकी मृत्यु वर्ष (242 हिजरी) में हुई। तबक़ात अल-क़ुर्रा 1 / 404। (3) पांडुलिपियों में: "भाषण," और जो स्थापित है वह (M) से है। (4) (M) में: "गिनती"। (5) ज़ियाद बिन मुआविया अल-

धुब्यानी, जिन्हें अबू उमामा कहा जाता है, और अल-नाबिघा उनका खिताब है; वह दिग्गज कवियों में से एक हैं। यह शेर उनके दीवान के पृष्ठ 18 पर है। देखिए अश-शिर वल-शुआरा 1 / 157।

۱۰۶

مصنف کا مقدمہ

محمد نے کہا: اہل بصرہ کی گنتی کے مطابق قرآن کی تمام آیات کی تعداد چھ ہزار دو سو چار ہے، اور یہ وہ عدد ہے جس پر ان کے اسلاف اب تک قائم رہے ہیں۔ جہاں تک اہل شام کی گنتی کا تعلق ہے، تو یحییٰ بن حارث الذماری(1) نے کہا: چھ ہزار دو سو چھبیس۔ اور ایک روایت میں ہے: چھ ہزار دو سو پچیس، ایک آیت کم۔ ابن ذکوان(2) نے کہا: میرا خیال ہے کہ یحییٰ نے ﴿بسم اللہ الرحمن الرحیم﴾ کو شمار نہیں کیا۔ ابو عمرو نے کہا: یہ وہ اعداد ہیں جنہیں لوگ اپنی تصانیف میں گردش دیتے ہیں، اور قدیم و جدید دور میں تمام خطوں میں انہی کے ذریعے شمار کرتے ہیں۔ جہاں تک اس کے کلمات کا تعلق ہے؛ فضل بن شاذان نے کہا: عطا بن یسار کے قول کے مطابق قرآن کے کل کلمات(3) ستتر ہزار چار سو انتالیس ہیں۔ اور اس کے حروف تین لاکھ تیئس ہزار پندرہ ہیں۔ میں نے کہا: یہ اس سے پہلے الحمانی کے حوالے سے جو کچھ گزر چکا ہے اس کے خلاف ہے۔ عبداللہ بن کثیر نے مجاہد سے روایت کی، انہوں نے کہا: یہ وہ ہے جو ہم نے قرآن سے شمار کیا ہے، اور وہ تین لاکھ حروف، اکیس ہزار حروف، اور ایک سو اسی حروف ہیں۔ یہ الحمانی سے اس کے حروف کی تعداد(4) کے بارے میں جو کچھ پہلے ذکر کیا گیا اس کے خلاف ہے۔

سورہ، آیت، کلمہ اور حرف کے معنی کے ذکر کا باب

عربوں کے کلام میں "سورہ" کا معنی: اسے دوسری سورہ سے ممتاز کرنا اور اس سے جدا کرنا۔ اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ اس میں انسان ایک درجے سے دوسرے درجے کی طرف

بلند ہوتا ہے۔ نابغہ(5) نے کہا: کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ نے تجھے وہ مرتبہ (سورہ) عطا کیا ہے جس کے سامنے تو ہر بادشاہ کو متزلزل دیکھتا ہے؟

(1) ابو عمرو الغسانی الذماری، پھر الدمشقی، قراء کے شیخ، جامع دمشق کے امام، ان کی وفات (145ھ) میں ہوئی۔ السیر 6 / 189۔ (2) عبداللہ بن احمد، ابو عمرو، القرشی الدمشقی، شام میں فنِ قرات کے شیخ اور جامع دمشق کے امام۔ ان کی وفات (242ھ) میں ہوئی۔ طبقات القراء 1 / 404۔ (3) خطی نسخوں میں: "کلام" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ماخوذ ہے۔ (4) (م) میں: "عدّ" (گنتی) ہے۔ (5) زیاد بن معاویہ الذبیانی، کنیت ابو امامہ، اور نابغہ ان کا لقب ہے؛ وہ بڑے شاعروں میں سے ہیں۔ یہ شعر ان کے دیوان، ص 18 پر ہے۔ دیکھیے الشعر والشعراء 1 / 157۔

107 Meaning of the Surah, Verse, Word, and Letter

That is: a position of honor, elevated to it from the status of kings. And it was said: It was named so because of its honor and elevation, as what is elevated from the earth is called: "Sur" (wall/fence). And it was said: It was named so because its reader overlooks what he did not have, like a building's wall. All of this is without hamza (glottal stop). And it was said: It was named so because it was cut off from the Quran separately, from the Arabs' saying for what remains: "Sur," and it was mentioned regarding people's "as'ar," meaning their remnants; accordingly, the origin would be: "Su'rah" with a hamza, then it was lightened and replaced with a "waw" due to the damma on the preceding letter. And it was said: It was named so because of its completeness and perfection, from the Arabs' saying for a complete she-camel: "Surah." The plural of "Surah" is "Suwar," with a fatha on the "waw." The poet said: Black-eyed ones who do not recite the Surahs. (1) It may also be pluralized as: "Surat" and "Suwarat." As for the "Ayah" (verse), it is the "sign," in the sense that it is a sign of the interruption of the speech before it from what follows and its separation, i.e., it is distinct from its counterpart and unique. The Arabs say: "Between me and so-and-so is an Ayah," meaning: a sign. From that is the Almighty’s saying: {Indeed, the sign of his kingship} [Al-Baqarah: 248]. Al-Nabigha said (2): I imagined signs of it and recognized them after six years, and this is the seventh year. And it was said: It was named "Ayah" because it is a group of letters from the Quran, and a portion of it, as it is said: "The people came out with their Ayah" (3), meaning: with their group. Burj ibn Mus-hir al-Ta’i said (4): We emerged from the two mountain passes, no tribe like us, with our group (5) driving the lactating camels with their young.

(1) Said by Al-Ra'i, Abu Jandal, Ubayd bin Husayn al-Numayri, a poet of the Umayyad era. The beginning of the verse is: "They are the free women, not owners of donkeys." It is in his Diwan, p. 122. See Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/415. The verse was also attributed to Al-Qattal al-Kilabi, in his Diwan, p. 53, and the full verse will be mentioned in the interpretation of verse (20) of Surah Al-Mu'minun. (2) Diwan, p. 79. (3) In (m): bi-ayatihim. (4) Ibn al-Jallas, one of the sons of Jadila, then one of the sons of Tarif, from the long-lived figures of the Jahiliyya. See Al-Mu'talif wa al-Mukhtalif by Al-Amidi, p. 80, and the Commentary on the Diwan al-Hamasa by Al-Tibrizi 1/681. The verse is in Islah al-Mantiq by Ibn al-Sikkit, p. 337, and Al-Tanbihat by Ali bin Hamza al-Basri, p. 308. See Al-Lisan (aya), and Khizanat al-Adab 6/515. (5) In (m): bi-ayatina.

107 सूरा, आयत, कलिमा और हर्फ़ का अर्थ

अर्थात्: सम्मान का पद, जो राजाओं के स्तर से ऊपर उठा हुआ हो। और कहा गया: इसका नाम इसके सम्मान और ऊँचाई के कारण रखा गया, जैसा कि ज़मीन के ऊँचे भाग को 'सूर' (दीवार) कहा जाता है। और कहा गया: इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि इसका पाठक उन चीज़ों से अवगत होता है जो उसके पास नहीं थीं, जैसे किसी इमारत की दीवार। यह सब बिना हमज़ा के है। और कहा गया: इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि इसे कुरान से अलग काटा गया है, अरबों के बचे हुए हिस्से के लिए 'सूर' शब्द से, और यह लोगों के'असआर' (अवशेष) के अर्थ में आता है, अर्थात् उनके बचे हुए भाग। इस आधार पर, मूल शब्द हमज़ा के साथ 'सु'रह' होगा, फिर इसे हल्का करके'वाओ' में बदल दिया गया क्योंकि इसके पहले वाले अक्षर पर ज़म्मा (पेश) है। और कहा गया: इसका नाम इसकी पूर्णता और कमाल के कारण रखा गया, अरबों के पूर्ण ऊँटनी के लिए 'सूरह' शब्द कहने से। 'सूरह' का बहुवचन 'सुवर' है, वाओ पर ज़बर के साथ। कवि ने कहा: काली आँखों वाली जो सूराएँ नहीं पढ़तीं। (१) इसका बहुवचन 'सूरात' और 'सुवरात' भी हो सकता है। जहाँ तक 'आयत' का सवाल है, तो वह 'निशानी' है, इस अर्थ में कि यह अपने से पहले और बाद के कलाम (भाषण) के बीच विच्छेद और अलगाव की निशानी है, यानी वह अपनी साथी आयत से अलग और स्वतंत्र है। अरब कहते हैं: मेरे और फ़लाँ के बीच एक आयत है, अर्थात् एक निशानी। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {निस्संदेह उसके राज्य की निशानी} [अल-बक़रह: २४८]। और नाबिगा ने कहा (२): मैंने उसकी निशानियों की कल्पना की और उन्हें छह साल बाद पहचान लिया और यह सातवाँ साल है। और कहा गया: इसे 'आयत' इसलिए कहा गया क्योंकि यह कुरान के अक्षरों का एक समूह है, और उसका एक भाग है, जैसा कि कहा जाता है: लोग अपनी आयत (३) के साथ निकले, अर्थात् अपने समूह के साथ। बुर्ज बिन मुसहिर अल-ताई ने कहा (४): हम दो पहाड़ी दर्रों से निकले, हमारे जैसा कोई कबीला नहीं, अपने समूह (५) के साथ हम दूध देने वाली ऊँटनी और उनके बच्चों को हाँक रहे थे।

(१) इसके कहने वाले अल-रा'ई, अबू जंदल, उबैद बिन हुसैन अल-नुमैरी हैं, जो उमय्यद युग के कवि थे। छंद का आरंभ है: 'वे स्वतंत्र महिलाएं हैं, गधों की मालिक नहीं।' यह उनके दीवान, पृष्ठ १२२ में है। देखें अल-शि'र व अल-शु'अरा १/४१५। यह छंद अल-क़त्ताल अल-किलाबी को भी समर्पित है, उनके दीवान, पृष्ठ ५३ में, और छंद का पूरा विवरण सूरा अल-मुमिनून की आयत (२०) की व्याख्या में आएगा। (२) दीवान, पृष्ठ ७९। (३) (म) में: bi-ayatihim। (४) इब्न अल-जल्लास, जदीला के पुत्रों में से

एक, फिर त़रीफ़ के पुत्रों में से एक, जाहिलिया के दीर्घायु व्यक्तियों में से। देखें अल-मुअतलिफ़ व अल-मुख्तलिफ़ अल-आमिदी द्वारा, पृष्ठ ८०, और दीवान अल-हमासा पर टिप्पणी अल-तिबरीज़ी द्वारा १/६८१। यह छंद इब्न अल-सिक्किट की इस्लाह अल-मंतिक़, पृष्ठ ३३७, और अली बिन हमज़ा अल-बसरी की अल-तनबीहात, पृष्ठ ३०८ में है। अल-लिसान (अया) और ख़िज़ानात अल-अदब ६/५१५ देखें। (५) (म) में: bi-ayatina।

۱۰۷ سورہ، آیت، کلمہ اور حرف کے معنی

یعنی: شرف کا درجہ، جو بادشاہوں کی منزل سے بلند ہو۔ اور کہا گیا: اسے اس کے شرف اور بلندی کی وجہ سے یہ نام دیا گیا، جیسا کہ زمین کے بلند حصے کو 'سور' (دیوار) کہا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: اسے یہ نام اس لیے دیا گیا کہ اس کا قاری ان چیزوں سے آگاہ ہوتا ہے جو اس کے پاس نہیں تھیں، جیسے عمارت کی دیوار۔ یہ سب بغیر ہمزہ کے ہے۔ اور کہا گیا: اسے یہ نام اس لیے دیا گیا کیونکہ اسے قرآن سے الگ کاٹا گیا ہے، عربوں کے بقیہ حصے کے لیے لفظ 'سور' سے، اور یہ لوگوں کے 'اسآر' (بچوں کھچوں) کے معنی میں آتا ہے، یعنی ان کے بقایا جات۔ اس اعتبار سے اصل 'سؤرہ' ہمزہ کے ساتھ تھی، پھر اسے ہلکا کر کے 'واؤ' سے بدل دیا گیا کیونکہ اس سے پہلے حرف پر ضمہ (پیش) ہے۔ اور کہا گیا: اسے اس کی تکمیل اور کمال کی وجہ سے یہ نام دیا گیا، عربوں کے مکمل اونٹنی کے لیے 'سورہ' کہنے سے۔ سورہ کی جمع 'سُوَر' ہے، واؤ پر فتحہ (زبر) کے ساتھ۔ شاعر نے کہا: سیاہ آنکھوں والی (خواتین) جو سورتیں نہیں پڑھتیں۔ (۱) اس کی جمع 'سورات' اور 'سُوَرَات' بھی آ سکتی ہے۔ جہاں تک 'آیت' کا تعلق ہے، تو وہ 'نشانی' ہے، اس معنی میں کہ یہ اس سے پہلے اور بعد کے کلام کے درمیان انقطاع اور علیحدگی کی نشانی ہے، یعنی وہ اپنی ساتھی آیت سے ممتاز اور الگ ہے۔ عرب کہتے ہیں: میرے اور فلاں کے درمیان ایک آیت ہے، یعنی نشانی۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {بیشک اس کی بادشاہی کی نشانی} [البقرہ: ۲۴۸]۔ اور نابغہ نے کہا (۲): میں نے اس کی نشانیاں سوچیں تو انہیں چھ سال بعد پہچان لیا اور یہ ساتواں سال ہے۔ اور کہا گیا: اسے 'آیت' اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ قرآن کے حروف کا ایک مجموعہ ہے، اور اس کا ایک حصہ ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: لوگ اپنی آیت (۳) کے ساتھ نکلے، یعنی اپنے گروہ کے ساتھ۔ برج بن مسہر الطائی نے کہا (۴): ہم دو گھاٹیوں سے نکلے، ہمارے جیسا کوئی

قبیلہ نہیں، اپنے گروہ (۵) کے ساتھ ہم دودھ دینے والی اونٹنیوں کو ان کے بچوں سمیت ہانک رہے تھے۔

(۱) اس کے کہنے والے الراعی، ابو جندل، عبید بن حصین النمیری ہیں، جو اموی دور کے شاعر تھے۔ شعر کا پہلا مصرع ہے: 'وہ آزاد عورتیں ہیں، گدھوں کی مالکہ نہیں۔' یہ ان کے دیوان ص ۱۲۲ میں ہے۔ دیکھیے الشعر والشعراء ۱ / ۴۱۵۔ یہ شعر القتال الکلابی کی طرف بھی منسوب ہے، ان کے دیوان ص ۵۳ میں، اور یہ شعر مکمل طور پر سورہ المؤمنون کی آیت (۲۰) کی تفسیر میں آئے گا۔ (۲) دیوان ص ۷۹۔ (۳) نسخہ (م) میں: بآیاتھم۔ (۴) ابن الجلاس، بنی جدیلہ میں سے ایک، پھر بنی طریف میں سے ایک، جاہلیت کے معمر افراد میں سے۔ دیکھیے المؤتلف والمختلف للآمدی ص ۸۰، اور شرح دیوان الحماسة للتبريزي ۱ / ۶۸۱، اور یہ شعر ابن السکیت کی اصلاح المنطق ص ۳۳۷، اور علی بن حمزہ البصری کی التنبیہات ص ۳۰۸ میں ہے، اور دیکھیے اللسان (أیا)، اور خزانة الأدب ۶ / ۵۱۵۔ (۵) نسخہ (م) میں: بآیاتنا۔

108 Author's Introduction

It was said: It was called an 'ayah' (verse/sign) because it is a wonder, and humans are unable to speak its like (1). Grammarians differed regarding the origin of the word 'ayah'. Sibawayh (2) said: It is 'ayyayyah' on the pattern of 'fa'alah', like 'akamah' (hill) and 'shajarah' (tree). When the 'ya' moved and the preceding letter had a fatha (short 'a' sound), it turned into an 'alif', thus becoming 'ayah', with a hamza followed by a long vowel. Al-Kisa'i said: Its origin is 'aayiyah', on the weight of 'fa'ilah', like 'aminah'. The 'ya' was turned into an 'alif' due to its movement and the opening of what preceded it, then it was deleted to avoid confusion with the plural (3). Al-Farra' (4) said: Its origin is 'ayyah', with a double first 'ya', so it was turned into an 'alif' to avoid doubling, so it became 'ayah' (5). Its plural forms are 'aay', 'aayaat', and 'aayaa''. Abu Zaid (6) recited: "Time has left nothing of its signs / except for its tripod stones and ashes" (7) As for the word, it is the form consisting of all the characters that are mixed with it, meaning letters. The longest words in the Book of Allah, Mighty and Majestic, reach ten letters, such as His Almighty saying: {He will surely grant them succession} [An-Nur: 55], and {Shall we compel you to accept it} [Hud: 28], and their like. As for His saying: {And We gave it to you to drink} [Al-Hijr: 22], it is ten letters in script, and eleven in pronunciation. The shortest of them are those consisting of two letters, such as: 'ma' (what/not), 'la' (no), 'laka' (to you), 'lahu' (to him), and similar words. Some particles of meaning consist of a single letter, such as the interrogative 'hamza' and the conjunctive 'waw', except that they are not pronounced individually.

---

(1) His saying "It was said: it was called an ayah because it is a wonder..." appears up to this point in (D) before his saying: Buraj bin Mushir said. (2) Amr ibn Uthman ibn Qanbar Al-Farisi, of Basra, imam of grammar, died in (180 AH). As-Siyar 8/352. (3) What Ibn Atiyyah reported in his Tafsir 1/57 from Al-Kisa'i in his reasoning was his saying: the first 'ya' was deleted for fear that it would require the same assimilation as in "dabbah". See Al-Bahr Al-Muhit 1/160, and Ad-Durr Al-Masun 1/308. (4) Yahya ibn Ziyad, Abu Zakariya, Al-Kufi, the grammarian, author of 'Ma'ani Al-Qur'an', 'The Masculine and the Feminine', and others, died on the way to Hajj in (207 AH). As-Siyar 10/118. (5) What is reported from Al-Farra' (as in the aforementioned sources) is that it is 'fa'lah', with a sukun on the 'ayn, then the quiescent 'ya' was changed to an 'alif' because doubling was considered heavy. (6) Sa'id ibn Aws ibn Thabit Al-Ansari, the grammarian, author of 'Kitab Al-Nawadir', died in (215 AH). As-Siyar 9/494. (7) It is in 'Adab Al-Katib' p. 587, and 'Al-Munsif' 2/143, see 'Al-Lisan' (rmd, aya).

१०८ लेखक की प्रस्तावना

और यह कहा गया है: इसे 'आयत' (निशानी) कहा जाता है क्योंकि यह एक आश्चर्य है, और मनुष्य इसके समान बोलने में असमर्थ हैं (१)। वैयाकरणों ने 'आयत' की उत्पत्ति के बारे में मतभेद किया है। सिबावे (२) ने कहा: यह 'फअलाह' के वजन पर 'अय्ययह' है, जैसे: 'अकमह' (टीला) और 'शजरह' (पेड़)। जब 'या' स्वरयुक्त हुआ और उससे पहले वाले अक्षर पर फतहा (अ स्वर) आया, तो वह 'अलिफ' में बदल गया, जिससे वह 'आयत' बन गया, जिसके बाद एक हमज़ा और एक लंबी मात्रा है। अल-किसाई ने कहा: इसका मूल 'आयाय्याह' है, 'फाइलाह' के वजन पर, जैसे 'आमिनाह'। 'या' को उसकी गति और उससे पहले के स्वर के कारण 'अलिफ' में बदल दिया गया, फिर उसे बहुवचन के साथ भ्रम से बचने के लिए हटा दिया गया (३)। अल-फर्रा (४) ने कहा: इसका मूल 'अय्यह' है, पहली 'या' के द्वित्व के साथ, तो द्वित्व की अरुचि के कारण इसे 'अलिफ' में बदल दिया गया, और यह 'आयत' (५) बन गया। इसके बहुवचन रूप 'आय', 'आयात' और 'आया' हैं। अबू ज़ैद (६) ने पढ़ा: "इस समय ने इसकी निशानियों में से कुछ नहीं छोड़ा / सिवाय इसके चूल्हे के पत्थरों और राख के" (७) जहाँ तक 'शब्द' का सवाल है, यह वह रूप है जो उन सभी वर्णों से बना है जो इसके साथ मिश्रित होते हैं, यानी अक्षर। अल्लाह के पवित्र ग्रंथ में सबसे लंबे शब्द दस अक्षरों तक पहुँचते हैं, जैसे कि महामहिम का कहना: {वह उन्हें अवश्य उत्तराधिकारी बनाएगा} [अन-नूर: ५५], और {क्या हम तुम्हें इसे स्वीकार करने के लिए मजबूर करेंगे} [हूद: २८], और इसी तरह के अन्य। जहाँ तक उनके कथन {और हमने तुम्हें वह पिलाया} [अल-हिज्र: २२] का सवाल है, तो यह लेखन में दस अक्षर का है, और उच्चारण में ग्यारह। सबसे छोटे शब्द वे हैं जो दो अक्षरों के होते हैं, जैसे: 'मा' (क्या/नहीं), 'ला' (नहीं), 'लका' (तुम्हारे लिए), 'लहू' (उसके लिए), और इसी तरह के शब्द। अर्थ के कुछ वर्ण एक शब्द पर आधारित होते हैं, जैसे कि प्रश्नवाचक 'हमज़ा' और संयोजक 'वाव', सिवाय इसके कि उन्हें अकेले नहीं बोला जाता है।

---

(१) उनका कहना: "कहा गया है कि इसे आयत कहा गया क्योंकि यह आश्चर्य है..." यहाँ तक (द) में उनके इस कथन से पहले आया है: बुराज़ बिन मुशहिर ने कहा। (२) अम्र बिन उस्मान बिन कंबर अल-फ़ारसी, बसरा के व्याकरण के इमाम, मृत्यु वर्ष (१८० हिजरी)। अस-सियार ८/३५२। (३) इब्न अतिय्या ने अपनी तफ़सीर १/५७ में अल-किसाई से उनके तर्क में जो उद्धृत किया है वह उनका कहना है: पहली 'या' को इस डर से हटा दिया गया कि इसमें वही इदगाम (विलय) अनिवार्य हो जाएगा जो "दाब्बाह" में अनिवार्य है। देखें अल-बहर अल-मुहित १/१६०, और अद-दुर अल-मसून

१/३०८। (४) यह्या बिन ज़ियाद, अबू ज़करिया, अल-कूफ़ी वैयाकरण, उनकी 'मा'नी अल-कुरान', 'अल-मुज़क्कर वल-मुअन्नथ' आदि रचनाएँ हैं, उनकी मृत्यु हज के रास्ते में वर्ष (२०७ हिजरी) में हुई। अस-सियार १०/११८। (५) अल-फर्रा से जो उद्धृत किया गया है (जैसा कि ऊपर के स्रोतों में है) वह यह है कि यह 'फअल्लाह' है, ऐन पर सुकून के साथ, फिर द्वित्व के भारीपन के कारण शांत 'या' को 'अलिफ' में बदल दिया गया। (६) सईद बिन औस बिन साबित अल-अंसारी, वैयाकरण, 'किताब अल-नवादिर' के लेखक, मृत्यु वर्ष (२१५ हिजरी)। अस-सियार ९/४९४। (७) यह 'अदब अल-कातिब' पृष्ठ ५८७ और 'अल-मुन्सिफ' २/१४३ में है, और देखें 'अल-लिसान' (रमाद, आया)।

۱۰۸ مصنف کا مقدمہ

اور کہا گیا: اسے آیت کہا گیا، کیونکہ یہ ایک تعجب خیز چیز ہے، انسان اس جیسی بات کرنے سے عاجز ہے(۱)۔ اور ماہرینِ نحو نے "آیت" کی اصل کے بارے میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ سیبویہ(۲) نے کہا: یہ "أَيِّيَة" ہے "فَعَلَة" کے وزن پر، جیسے: أكمة (ٹیلہ)، اور شجرة (درخت)۔ جب "یا" متحرک ہوئی اور اس کا ما قبل مفتوح ہوا، تو وہ الف میں بدل گئی، پس وہ "آیت" بن گئی، ایک ہمزہ کے ساتھ جس کے بعد مد ہے۔ اور کسائی نے کہا: اس کی اصل "آيِيَة" ہے، "فاعلة" کے وزن پر، جیسے آمنة، پس "یا" کو اس کی حرکت اور اس کے ما قبل کے مفتوح ہونے کی وجہ سے الف میں بدل دیا گیا، پھر اسے جمع سے التباس کے خوف سے حذف کر دیا گیا(۳)۔ اور فراء(۴) نے کہا: اس کی اصل "أييَة" ہے؛ پہلی "یا" کی تشدید کے ساتھ، پس تشدید کی ناپسندیدگی کی وجہ سے اسے الف میں بدل دیا گیا، تو وہ "آیت" بن گئی(۵)۔ اور اس کی جمع "آيٌ"، "آياتٌ"، اور "آياءٌ" آتی ہے۔ اور ابو زید(۶) نے یہ شعر پڑھا: زمانے نے اس کے نشانات میں سے کچھ باقی نہیں چھوڑا / سوائے اس کے چولہے کے پتھروں اور خاکستر کے(۷) اور رہی بات "کلمہ" کی، تو وہ وہ شکل ہے جو ان تمام حروف سے قائم ہے جو اس کے ساتھ ملے ہوئے ہیں، یعنی حروف۔ اور اللہ عزوجل کی کتاب میں طویل ترین کلمے وہ ہیں جو دس حروف تک پہنچتے ہیں، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ﴾ [النور: ۵۵]، اور ﴿أَنُلْزِمُكُمُوهَا﴾ [ہود: ۲۸]، اور ان کی طرح کے کلمات۔ رہا ان کا قول: ﴿فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ﴾ [الحجر: ۲۲]، تو یہ تحریر میں دس حروف پر مشتمل ہے، اور تلفظ میں گیارہ۔ اور ان میں سب سے مختصر وہ ہیں جو دو حروف پر مشتمل ہوں، جیسے: ما، لا، لک، لہ، اور اس جیسے۔ اور معانی کے حروف میں سے کچھ وہ ہیں جو ایک کلمہ پر مشتمل ہوتے ہیں، جیسے ہمزہ استفہام، اور واؤ عطف، سوائے اس کے کہ انہیں مفرد طور پر نہیں بولا جاتا۔

(۱) ان کا قول: "وقيل سميت آية لأنها عجب..." اس مقام تک (د) میں ان کے اس قول سے پہلے واقع ہے: "قال برج بن مسهر"۔ (۲) عمرو بن عثمان بن قنبر الفارسی، البصری، نحو کے امام، وفات سال (۱۸۰ ھ)۔ السیر ۸/ ۳۵۲۔ (۳) جسے ابن عطیہ نے اپنی تفسیر ۵۷/۱ میں کسائی سے ان کی دلیل میں نقل کیا ہے وہ ان کا یہ قول ہے: پہلی "یا" کو اس خوف سے حذف کر دیا گیا کہ اس میں وہی ادغام لازم آئے گا جو "دابّة" میں لازم ہے۔ دیکھئے البحر المحیط ۱۶۰/۱، اور الدر المصون ۱/ ۳۰۸۔ (۴) یحییٰ بن زیاد، ابو زکریا، الکوفی النحوی، ان کی تصنیفات "معانی القرآن"، "المذکر والمؤنث" اور دیگر ہیں، ان کی وفات حج کے راستے میں سال (۲۰۷ ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۰/ ۱۱۸۔ (۵) فراء سے منقول (جیسا کہ مذکورہ بالا مآخذ میں ہے) یہ ہے کہ یہ "فَعْلَة" ہے، عین کے سکون کے ساتھ، پھر متحرک "یا" کو تضعیف کی وجہ سے الف سے بدل دیا گیا۔ (۶) سعید بن اوس بن ثابت الانصاری، النحوی، "کتاب النوادر" کے مصنف، وفات سال (۲۱۵ ھ)۔ السیر ۹/ ۴۹۴۔ (۷) یہ "ادب الکاتب" ص ۵۸۷، اور "المنصف" ۱۴۳/۲ میں ہے، اور دیکھئے "اللسان" (رمد، آیا)۔

Meaning of the Surah, the Verse, the Word, and the Letter 109

A single word can sometimes be a complete verse on its own, such as the words of the Almighty: {By the dawn}, {By the morning brightness}, and {By time}. Likewise {Alif, Lam, Mim}, {Alif, Lam, Mim, Sad}, {Ta-Ha}, {Ya-Sin}, and {Ha-Mim} according to the Kufic scholars; this occurs at the beginning of chapters, but not within their content.

Abu Amr al-Dani said: "I do not know of any word that is a verse by itself except for His saying in 'Ar-Rahman': {Dark green [with foliage]} [64], and none other."(1)

Two connected words have appeared as two verses, as in His saying: {Ha-Mim ۝1 Ayn-Sin-Qaf ۝2} [Ash-Shura: 1 and 2], according to the Kufic scholars only.

In other instances, a "word" (kalima) may refer to a complete verse or a self-contained speech, whether it consists of more or fewer [words]. Allah the Almighty said: {And the good word of your Lord was fulfilled for the Children of Israel because of what they had endured} [Al-A'raf: 137]. It is said: By the "word" here He means the words of the Blessed and Exalted: {And We wanted to confer favor upon those who were oppressed in the land} [Al-Qasas: 5] until the end of the two verses. And the Almighty said: {And made them adhere to the word of righteousness} [Al-Fath: 26]; Mujahid said: [It means] "There is no god but Allah." And the Prophet ﷺ said: "Two words are light on the tongue, heavy in the balance, and beloved to the Most Merciful: 'Glory be to Allah and praise be to Him, Glory be to Allah the Almighty'."(2) The Arabs may name an entire poem or a whole story a "word" (kalima); thus they say: "Quss(3) said such-and-such in his word," meaning in his sermon. And "Zuhayr said such-and-such in his word," meaning in his poem. And "So-and-so said in his word," meaning in his letter or message. So a whole segment of speech is called a "word," since words are parts of it, following their custom of naming a thing by what it is composed of, or what is close to or adjacent to it, or what is associated with it, by way of metaphor and linguistic breadth.

As for the "letter" (harf), it is the single entity that stands alone from the word. A letter may be called a word, and a word a letter, based on the linguistic breadth and metaphor we have explained.

---

(1) Mentioned by Al-Suyuti in Al-Itqan 1/66. (2) Narrated by Ahmad (7167), Al-Bukhari (7563), and Muslim (2694), from the hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. (3) He is Quss bin Sa'ida bin Amr bin Iyad, the orator, poet, and sage of the

Arabs in his time. It is said that he was the first to ascend an elevated place and deliver a sermon from it, the first to say in his speech: "As for what follows" (Amma ba'd), and the first to lean on a sword or a staff during his sermon. The Messenger ﷺ met him and saw him at Ukaz. Al-Aghani 15/246, and see Al-Awa'il by Al-Askari 1/84.
(4) In (d): So he named.

सूरह, आयत, शब्द और अक्षर का अर्थ १०९

कभी-कभी एक अकेला शब्द ही एक पूर्ण आयत हो सकता है, जैसे अल्लाह ताला का कथन: {सुबह की कसम}, {चमकती धूप की कसम}, और {समय की कसम}। इसी तरह कूफियों (कूफा के विद्वानों) के अनुसार सूरतों की शुरुआत में आने वाले शब्द {अलिफ़ लाम मीम}, {अलिफ़ लाम मीम साद}, {ता हा}, {या सीन} और {हा मीम} भी आयतें हैं; लेकिन सूरतों के बीच में ऐसा नहीं है।

अबू अम्र अद-दानी ने कहा: "मैं अल्लाह के कथन {गहरे हरे रंग के दो बाग़} [सूरह रहमान: ६४] के अलावा किसी और अकेले शब्द को नहीं जानता जो अपने आप में एक आयत हो।"(१)

दो जुड़े हुए शब्द भी दो आयतें बनकर आए हैं, जैसा कि अल्लाह का कथन है: {हा मीम ۝१ ऐन सीन काफ़ ۝२} [सूरह अश्-शूरा: १ और २], केवल कूफियों के मत के अनुसार।

इसके अलावा भी "शब्द" (कलिमा) का प्रयोग पूर्ण आयत या स्वतंत्र कथन के लिए किया जा सकता है, चाहे वह अधिक हो या कम। अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने फ़रमाया: {और आपके रब का अच्छा शब्द बनी इसराइल के हक़ में पूरा हुआ, क्योंकि उन्होंने धैर्य रखा था} [अल-अराफ़: १३७]। कहा गया है: यहाँ 'शब्द' से मुराद अल्लाह का यह कथन है: {और हम चाहते थे कि उन लोगों पर उपकार करें जिन्हें धरती में कमज़ोर कर दिया गया था} [अल-क़सस: ५] दो आयतों के अंत तक। और अल्लाह ने फ़रमाया: {और उन्हें परहेज़गारी की बात (कलिमा) पर क़ायम रखा} [अल-फ़तह: २६]; मुजाहिद ने कहा: (इससे मुराद) "ला इलाहा इल्लल्लाह" है। पैगंबर ﷺ ने फ़रमाया: "दो शब्द (कलिमा) ज़ुबान पर हल्के, मीज़ान (तराज़ू) में भारी और रहमान को बहुत प्रिय हैं: 'सुभानल्लाहि व बिहम्दिही, सुभानल्लाहि अल-अज़ीम'।"(२) अरब पूरी कविता या पूरी कहानी को भी "शब्द" (कलिमा) कह देते हैं; वे कहते हैं: "कुस्स(३) ने अपने कलिमा (शब्द) में ऐसा कहा," यानी अपने भाषण में। और "ज़ुहैर ने अपने कलिमा में ऐसा कहा," यानी अपनी कविता में। और "अमुक व्यक्ति ने अपने कलिमा में कहा," यानी अपने संदेश या पत्र में। इस प्रकार पूरे कथन को "शब्द" कहा जाता है, क्योंकि शब्द उसी का हिस्सा होता है, उनकी इस आदत के अनुसार कि वे किसी चीज़ का नाम उसके घटक, या उसके पास या निकटवर्ती चीज़, या उससे संबंधित चीज़ के नाम पर रख देते हैं, जो कि रूपक और भाषाई विस्तार के तौर पर होता है।

जहाँ तक "अक्षर" (हर्फ़) का सवाल है, वह शब्द का वह स्वतंत्र हिस्सा है जो अकेला खड़ा होता है। भाषाई विस्तार और रूपक के आधार पर अक्षर को शब्द और शब्द को अक्षर भी कहा जा सकता है, जैसा कि हम पहले स्पष्ट कर चुके हैं।

---

(१) अल-सुयूती ने अल-इत्क़ान १/६६ में इसका उल्लेख किया है। (२) इसे अहमद (७१६७), अल-बुखारी (७५६३), और मुस्लिम (२६९४) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (३) वह कुस्स बिन साइदा बिन अम्र बिन इयाद हैं, जो अपने समय के अरबों के प्रसिद्ध वक्ता, कवि और बुद्धिमान व्यक्ति थे। कहा जाता है कि वे पहले व्यक्ति थे जिन्होंने ऊँची जगह पर चढ़कर भाषण दिया, पहले व्यक्ति थे जिन्होंने अपने भाषण में "अम्मा बाद" (इसके बाद) कहा, और पहले व्यक्ति थे जिन्होंने भाषण देते समय तलवार या लाठी का सहारा लिया। अल्लाह के रसूल ﷺ उनसे मिले और उन्हें उकाज़ के बाज़ार में देखा था। अल-अग़ानी १५/२४६, और अल-अवाइल अल-अस्करी द्वारा १/८४ देखें। (४) संस्करण (द) में: तो नाम रखा गया।

سورہ، آیت، کلمہ اور حرف کا معنی ۱۰۹

کبھی ایک کلمہ اکیلا ہی مکمل آیت ہوتا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: {وَالْفَجْرِ}، {وَالضُّحَى}، {وَالْعَصْرِ}۔ اسی طرح کوفیوں کے نزدیک سورتوں کے آغاز میں آنے والے {الٓمٓ}، {الٓمٓصٓ}، {طه}، {يسٓ} اور {حمٓ} بھی آیات ہیں، لیکن سورتوں کے درمیان میں ایسا نہیں ہے۔

ابو عمرو الدانی نے کہا: "میں سورہ 'الرحمن' میں اللہ کے قول {مُدْهَامَّتَانِ} [آیت: ۶۴] کے سوا کسی ایسے اکیلے کلمہ کو نہیں جانتا جو خود ایک آیت ہو۔" (۱)

دو کلمات ایک دوسرے کے ساتھ ملے ہوئے بھی دو آیات کی صورت میں آئے ہیں، جیسے اللہ کا قول: {حمٓ ۝١ عٓسٓقٓ ۝٢} [الشوری: ۱ اور ۲]، صرف کوفیوں کے قول کے مطابق۔

اس کے علاوہ بھی "کلمہ" کا اطلاق مکمل آیت یا خود مختار کلام پر ہو سکتا ہے، چاہے وہ (ایک کلمہ سے) زیادہ ہو یا کم۔ اللہ عزوجل نے فرمایا: {وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنَىٰ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ بِمَا صَبَرُوا} [الأعراف: ۱۳۷]۔ کہا گیا ہے: یہاں کلمہ سے مراد اللہ تبارک و تعالیٰ کا یہ قول ہے: {وَنُرِيدُ أَن نَّمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ} [القصص: ۵] دو آیتوں کے آخر تک۔ اور اللہ عزوجل نے فرمایا: {وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَىٰ} [الفتح: ۲۶]؛ مجاہد نے کہا: (اس سے مراد) "لا الہ الا اللہ" ہے، اور نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "دو کلمات ایسے ہیں جو زبان پر ہلکے، میزان میں بھاری اور رحمن کو بہت پیارے ہیں: سبحان اللہ وبحمدہ، سبحان اللہ العظیم"۔ (۲) عرب پورے قصیدے اور پورے قصے کو بھی "کلمہ" کہہ دیتے ہیں، چنانچہ وہ کہتے ہیں: "قُسّ (۳) نے اپنے کلمے میں یوں کہا،" یعنی اپنے خطبے میں۔ اور "زہیر نے اپنے کلمے میں یوں کہا،" یعنی اپنے قصیدے میں۔ اور "فلاں نے اپنے کلمے میں کہا،" یعنی اپنے پیغام یا خط میں۔ پس کلام کے مجموعے کو "کلمہ" کا نام دیا جاتا ہے، کیونکہ کلمہ اسی کا ایک حصہ ہوتا ہے، ان کی اس عادت کے مطابق کہ وہ

کسی چیز کا نام اس کے جزو، یا اس کے قریبی و پڑوسی چیز، یا اس سے متعلقہ چیز کے نام پر رکھ دیتے ہیں، جو کہ مجاز اور وسعتِ لسانی کے طور پر ہوتا ہے۔

رہا "حرف" تو وہ کلمے کا وہ تنہا حصہ ہے جو الگ قائم ہوتا ہے، اور کبھی حرف کو کلمہ اور کلمہ کو حرف بھی کہہ دیا جاتا ہے، اسی وسعت اور مجاز کی بنیاد پر جس کو ہم بیان کر چکے ہیں۔

---

(۱) سیوطی نے اسے 'الاتقان' (۱/ ۶۶) میں ذکر کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۷۱۶۷)، بخاری (۷۵۶۳) اور مسلم (۲۶۹۴) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) یہ قُس بن ساعدہ بن عمرو بن ایاد ہیں، جو اپنے دور میں عربوں کے خطیب، شاعر اور حکیم تھے۔ کہا جاتا ہے کہ وہ پہلے شخص تھے جو کسی اونچی جگہ پر چڑھے اور وہاں خطبہ دیا، اور پہلے شخص تھے جنہوں نے اپنی گفتگو میں "امّا بعد" (بعد ازاں) کہا، اور پہلے شخص تھے جنہوں نے خطبہ دیتے وقت تلوار یا لاٹھی پر ٹیک لگائی۔ رسول اللہ ﷺ نے انہیں پایا اور عکاظ کے بازار میں دیکھا تھا۔ 'الاغانی' (۱۵/ ۲۴۶)، اور العسکری کی کتاب 'الاوائل' (۱/ ۸۴) دیکھیں۔ (۴) نسخہ (د) میں: پس نام رکھا گیا۔

110 Introduction of the Author

Abu Amr al-Dani said: If it is asked: How is that which comes from the letters of the alphabet in the opening [of Surahs] as a single letter, such as (Saad), (Qaf), and (Noon), called a letter or a word? I said: A word, not a letter, and that is because a letter is not paused upon, nor does it stand alone in form, nor is it separated from what it is mixed with. These letters are paused upon, solitary, and separate, just like the solitude and separation of words; therefore, they were called words, not letters. Abu Amr said: A letter might be used in a sense and aspect other than this. Allah, the Mighty and Sublime, said: {And among the people is he who worships Allah on an edge} [Al-Hajj: 11], meaning: on one aspect and way. Among that is the saying of the Prophet (PBUH): "The Qur'an was revealed in seven 'ahruf' (modes/dialects)" (1), meaning: seven aspects of languages, and Allah knows best.

Chapter: Did there occur in the Qur'an words outside the languages of the Arabs, or not?

There is no disagreement among the Ummah (2) that there is no composite speech in the Qur'an based on the styles of non-Arabs, and that it contains proper names for those whose language is other than that of the Arabs, such as Israel, Jibril (Gabriel), Imran, Nuh (Noah), and Lut (Lot). They disagreed whether there occurred in it single words that are not proper names (3) from other than the speech of the Arabs. Judge Abu Bakr ibn al-Tayyib, al-Tabari (4), and others went to the view that such is not found in it, and that the Qur'an is clear Arabic, and whatever words are found in it that are attributed to other languages, it only happened that languages converged upon them (5), so the Arabs, Persians, Abyssinians, and others spoke them. Some of them went to the view of their existence in it, and that those words, due to their scarcity, do not take the Qur'an out of being clear Arabic, nor the Messenger of Allah from being a speaker in the language of his people. So 'mishkat' is: the niche, and 'nasha'a':

(1) Its documentation preceded on p. 71. (2) In (M): The Imams. (3) In (D): Proper names occurred in it. (4) Tafsir al-Tabari 1/14 - 20. (5) His saying: 'upon them' is from (M).

११० लेखक की प्रस्तावना

अबू अम्र अल-दानी ने कहा: यदि यह पूछा जाए कि अक्षरों के अक्षरों में से जो उद्घाटन [सूरह के] में एक ही अक्षर के रूप में आते हैं, जैसे (साद), (क़ाफ़), और (नून), उन्हें अक्षर कहा जाता है या शब्द? मैंने कहा: शब्द, अक्षर नहीं, और वह इसलिए क्योंकि एक अक्षर पर रुका नहीं जाता, न ही वह अपने स्वरूप में अकेला होता है, और न ही वह उस चीज़ से अलग होता है जिसमें वह मिला होता है। ये अक्षर रुकने वाले, एकाकी और अलग हैं, जैसे शब्दों का एकाकीपन और अलगाव होता है; इसलिए, उन्हें शब्द कहा गया, अक्षर नहीं। अबू अम्र ने कहा: एक अक्षर इस मत और पहलू के अलावा किसी अन्य अर्थ में भी हो सकता है। अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने कहा: {और लोगों में से वह भी है जो किनारे पर अल्लाह की इबादत करता है} [अल-हज्ज: ११], अर्थात: एक पहलू और तरीके पर। इसी में पैगंबर (सल्ल.) का यह कथन भी है: "कुरान सात 'अहरूफ' (पद्धतियों/बोलियों) में अवतरित किया गया था" (१), अर्थात: भाषाओं के सात पहलू, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अध्याय: क्या कुरान में अरबों की भाषाओं के बाहर के शब्द आए हैं, या नहीं?

उम्मत (२) के बीच इस बात पर कोई असहमति नहीं है कि कुरान में गैर-अरबों की शैलियों पर आधारित कोई मिश्रित भाषण नहीं है, और इसमें उन लोगों के लिए संज्ञाएं हैं जिनकी भाषा अरबों की भाषा के अलावा है, जैसे इसराइल, जिब्रील, इमरान, नूह और लूत। और उन्होंने इस बात पर मतभेद किया कि क्या इसमें अरबों के भाषण के अलावा अन्य एकल शब्द (३) आए हैं जो संज्ञाएं नहीं हैं। तो न्यायाधीश अबू बक्र इब्न अल-तय्यब, अल-तबरी (४) और अन्य इस मत पर गए कि ऐसा इसमें नहीं पाया जाता है, और यह कि कुरान स्पष्ट अरबी है, और इसमें जो भी शब्द पाए जाते हैं जो अन्य भाषाओं के लिए जिम्मेदार ठहराए जाते हैं, वह केवल इसलिए हुआ कि भाषाएं उन पर सहमत हो गईं (५), इसलिए अरबों, फारसियों, हबशियों और अन्य लोगों ने उन्हें बोला। उनमें से कुछ उनकी मौजूदगी के मत पर गए, और यह कि वे शब्द, अपनी कमी के कारण, कुरान को स्पष्ट अरबी होने से बाहर नहीं करते हैं, और न ही अल्लाह के रसूल को अपने लोगों की भाषा में बोलने वाला होने से। तो 'मिश्कात' है: ताखा (आला), और 'नशा'अ':

(१) इसका दस्तावेजीकरण पृष्ठ ७१ पर पहले आ चुका है। (२) (म) में: इमाम। (३) (द) में: इसमें संज्ञाएं आई हैं। (४) तफ़सीर अल-तबरी १/१४ - २०। (५) उसका कथन: 'उन पर' (म) से है।

۱۱۰ مصنف کا مقدمہ

ابو عمرو الدانی نے کہا: اگر یہ پوچھا جائے کہ حروفِ تہجی میں سے جو فواتح [سورتوں کے آغاز] میں ایک حرف پر آتے ہیں، جیسے (ص)، (ق)، اور (ن)، انہیں حرف کہا جائے گا یا کلمہ؟ میں نے کہا: کلمہ، حرف نہیں، اور وہ اس وجہ سے کہ حرف پر سکتہ (وقف) نہیں کیا جاتا، نہ وہ اپنی صورت میں تنہا ہوتا ہے، اور نہ ہی وہ اس چیز سے جدا ہوتا ہے جس میں وہ ملا ہوتا ہے۔ اور یہ حروف سکتہ کیے ہوئے، تنہا اور الگ ہیں، جیسے کلمات کی تنہائی اور بیگانگی ہوتی ہے؛ اسی لیے انہیں کلمات کہا گیا، حروف نہیں۔ ابو عمرو نے کہا: اور حرف اس مذہب اور پہلو کے علاوہ کسی اور معنی میں بھی ہو سکتا ہے، اللہ عزوجل نے فرمایا: {اور لوگوں میں سے وہ بھی ہے جو کنارے پر (یک طرفہ ہو کر) اللہ کی عبادت کرتا ہے} [الحج: ۱۱] یعنی: ایک پہلو اور طریقے پر، اور اسی میں سے نبی ﷺ کا یہ ارشاد ہے: «قرآن سات حروف پر نازل کیا گیا» (۱) یعنی: زبانوں کے سات پہلو، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

باب: کیا قرآن میں عربوں کی زبانوں سے باہر کے کلمات وارد ہوئے ہیں، یا نہیں؟

امت (۲) کے درمیان اس بات پر کوئی اختلاف نہیں ہے کہ قرآن میں غیر عربوں کے اسالیب پر مبنی کوئی مرکب کلام نہیں ہے، اور یہ کہ اس میں ان لوگوں کے لیے اسمائے اعلام (نام) ہیں جن کی زبان عربوں کی زبان کے علاوہ ہے، جیسے اسرائیل، جبریل، عمران، نوح، اور لوط اور انہوں نے اس میں اختلاف کیا کہ کیا اس میں عربوں کے کلام کے علاوہ مفرد الفاظ (۳) واقع ہوئے ہیں جو اعلام (نام) نہیں ہیں؟ چنانچہ قاضی ابو بکر بن الطیب اور طبری (۴) وغیرہ اس طرف گئے ہیں کہ ایسا اس میں نہیں پایا جاتا، اور یہ کہ قرآن فصیح عربی ہے، اور اس میں جو الفاظ پائے جاتے ہیں جنہیں دیگر زبانوں کی طرف منسوب کیا جاتا ہے، وہ صرف اس وجہ سے ہوا کہ زبانیں

ان پر متفق ہو گئیں (۵)، چنانچہ عربوں، فارسیوں، حبشیوں اور دوسروں نے انہیں بولا۔ اور ان میں سے بعض ان کے وجود کی طرف گئے ہیں، اور یہ کہ وہ الفاظ اپنی قلت کی وجہ سے قرآن کو عربیِ مبین ہونے سے خارج نہیں کرتے، اور نہ ہی رسول اللہ ﷺ کو اپنی قوم کی زبان میں کلام کرنے والا ہونے سے۔ پس 'مشکوٰۃ' سے مراد ہے: طاق، اور 'نشأ':

(۱) اس کی تخریج ص ۷۱ پر گزر چکی ہے۔ (۲) (م) میں: ائمہ۔ (۳) (د) میں: اس میں اعلام واقع ہوئے ہیں۔ (۴) تفسیر طبری ۱/ ۱۴ - ۲۰۔ (۵) ان کا قول: 'ان پر' (م) سے ہے۔

Did words outside the dialects of the Arabs appear in the Qur'an? 111

...stood up from the night, and from it: "Verily, the rising by night" [Al-Muzzammil: 6], and "He will give you a double portion" [Al-Hadid: 28] i.e.: two portions, and "Fled from a lion" [Al-Muddathir: 51], i.e.: the lion, all in the language of Abyssinia. And "al-Ghassaq" is the cold, foul-smelling [liquid], in the language of the Turks. And "al-Qistas" is the scale, in the language of the Romans. And "al-Sijjil" is stones and clay, in the language of the Persians. And "al-Tur" is the mountain, and "al-Yamm" is the sea, in Syriac. And "al-Tannur" is the face of the earth, in non-Arabic (Ajamiyyah). Ibn Atiyyah said: The truth of the expression regarding these words is that they are originally non-Arabic, but the Arabs used them and Arabized them, so they are Arabic in this sense. The original Arabs, in whose tongue the Qur'an was revealed (1), had some contact with other languages through trade, and the two journeys of Quraysh, and like the travel of Musafir bin Abi Amr (2) to the Levant (ash-Sham), and like the travel of Umar bin al-Khattab, and like the travel of Amr bin al-Aas and Umarah bin al-Walid (3) to the land of Abyssinia, and like the travel of al-A'sha to al-Hirah and his companionship with its Christians, despite being an authority in the language. So, the Arabs picked up all these non-Arabic words, changed some of them by reducing their letters, and tended towards lightening the heaviness of the non-Arabic origin, and used them in their poetry and conversations until they took the course of sound Arabic (4), and clarity occurred through them. Upon this limit, the Qur'an was revealed with them. If a certain Arab was ignorant of them, it was like his ignorance of what is in the language of others, just as Ibn Abbas did not know the meaning of "Fatir" (5) and so on. Ibn Atiyyah said (6): As for what al-Tabari, may God have mercy on him, went to, that the two languages agreed on a word, that is far-fetched. Rather, one of them is the origin, and the other is a derivative in most cases (7), because we also do not deny the possibility of occasional, anomalous agreement.

---

(1) In (d): "in its dialects." (2) Known as Abu Umayyah, he was a generous leader and one of the poets of Quraysh. He was a rival of Umarah bin al-Walid, and his poetry is not extensive. Al-Aghani 9 / 49 - 55. (3) Al-Jahili al-Makhzumi, one of those against whom the Prophet ﷺ supplicated, and he died an infidel. Al-Isabah 8 / 24. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz (and the speech is from it) 1/51: "al-Sarih" (the explicit/pure). (5) This story preceded on page 76. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1 / 51. (7) His saying: "in most cases," is from Al-Muharrar al-Wajiz. (8) In (z) and (zha): "no, I," and in (d): "because we," and what is established is from Al-Muharrar al-Wajiz.

क्या कुरान में अरबों की भाषाओं से बाहर के शब्द आए हैं? 111

रात में खड़ा होना, और इसी से है: "बेशक रात का उठना" [अल-मुज़्ज़म्मिल: 6], और "वह तुम्हें दोहरा हिस्सा देगा" [अल-हदीद: 28] यानी: दो गुना, और "एक शेर से भागे हुए" [अल-मुदस्सिर: 51], यानी: शेर, ये सब हबशा (एबिसिनिया) की भाषा में हैं। और "अल-ग़स्साक़" (al-Ghassaq) तुर्कों की भाषा में ठंडा, बदबूदार तरल है। और "अल-क़िस्तास" (al-Qistas) रोमनों की भाषा में तराजू है। और "अस-सिज्जील" (al-Sijjil) फारसियों की भाषा में पत्थर और मिट्टी है। और "अत-तूर" (al-Tur) पहाड़ है, और "अल-यम्म" (al-Yamm) समुद्र है, सीरियाई (Syriac) भाषा में। और "अत-तन्नूर" (al-Tannur) अजमी (गैर-अरबी) भाषा में पृथ्वी की सतह है। इब्न अतिया ने कहा: इन शब्दों के बारे में अभिव्यक्ति की सच्चाई यह है कि वे मूल रूप से गैर-अरबी हैं, लेकिन अरबों ने उनका इस्तेमाल किया और उनका अरबीकरण किया, इसलिए वे इस तरह से अरबी हैं। मूल अरबों, जिनकी भाषा में कुरान अवतरित हुआ (1), का व्यापार के माध्यम से अन्य भाषाओं के साथ कुछ संपर्क था, और कुरैश की दो यात्राओं के माध्यम से, और मुसाफिर बिन अबी अम्र (2) की शाम (लेवेंट) की यात्रा की तरह, और उमर बिन अल-खत्ताब की यात्रा, और अम्र बिन अल-आस और उमारा बिन अल-वलीद (3) की हबशा की धरती की यात्रा की तरह, और अल-अशा की हीरा की यात्रा और वहां के ईसाइयों के साथ उनकी संगति की तरह, जबकि वे भाषा के प्रमाण थे। तो, अरबों ने इन सभी गैर-अरबी शब्दों को अपना लिया, उनके अक्षरों को कम करके उनमें से कुछ को बदल दिया, और गैर-अरबी मूल के भारीपन को कम करने की ओर प्रवृत्त हुए, और उन्हें अपनी कविताओं और बातचीत में इस्तेमाल किया यहाँ तक कि वे सही अरबी (4) की तरह चलने लगे, और उनके माध्यम से स्पष्टता हुई। इसी सीमा पर कुरान उनके साथ अवतरित हुआ। यदि कोई अरब उनसे अनभिज्ञ था, तो यह वैसा ही था जैसे वह दूसरों की भाषा से अनभिज्ञ हो, जैसा कि इब्न अब्बास "फातिर" (5) का अर्थ नहीं जानते थे और इसी तरह। इब्न अतिया ने कहा (6): जहाँ तक अल-तबारी (अल्लाह उन पर रहम करे) का मानना है कि दोनों भाषाएँ एक शब्द पर सहमत थीं, तो वह दूर की बात है। बल्कि, उनमें से एक मूल है, और दूसरा अधिकांश मामलों में एक शाखा (व्युत्पन्न) है (7), क्योंकि हम छिटपुट, असामान्य सहमति की संभावना से भी इनकार नहीं करते हैं।

---

(1) (द) में: उसकी बोलियों में। (2) उपनाम अबू उमय्या, एक उदार नेता थे, और कुरैश के कवियों में से एक थे, और उमारा बिन अल-वलीद के प्रतिद्वंद्वी थे, और उनकी कविताएँ बहुत अधिक नहीं हैं। अल-अघानी 9 / 49 - 55। (3) जाहिली मखज़ूमी, उन लोगों में से एक जिनके खिलाफ पैगंबर ﷺ ने

दुआ की थी, और वह काफिर के रूप में मरे। अल-इसाबा 8 / 24। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में (और यह उन्हीं का कथन है) 1/51: "अस-सरीह" (स्पष्ट/शुद्ध)। (5) यह कहानी पृष्ठ 76 पर आ चुकी है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1 / 51। (7) उनका कहना: "अधिकांश मामलों में", अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (8) (ज़) और (ज़) में: "नहीं, मैं," और (द) में: "क्योंकि हम," और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है।

کیا قرآن میں عربوں کی زبانوں سے باہر کے کلمات آئے ہیں؟ ۱۱۱

رات کو کھڑا ہونا، اور اسی سے ہے: ﴿إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ﴾ [المزمل: ٦]، اور ﴿يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ﴾ [الحديد: ٢٨] یعنی: دو حصے، اور ﴿فَرَّتْ مِن قَسْوَرَةٍ﴾ [المدثر: ٥١]، یعنی: شیر، یہ سب حبشہ کی زبان میں ہے۔ اور "الغساق": ٹھنڈا بدبودار [سیال]، ترکوں کی زبان میں، اور "القسطاس": ترازو، رومیوں کی زبان میں، اور "السجيل": پتھر اور مٹی، فارسیوں کی زبان میں، اور "الطور": پہاڑ، اور "اليم": سمندر، سریانی زبان میں، اور "التنور": زمین کا چہرہ، عجمی زبان میں۔ ابن عطیہ نے کہا: ان الفاظ کے بارے میں حقیقت یہ ہے کہ یہ اصل میں عجمی ہیں، لیکن عربوں نے انہیں استعمال کیا اور انہیں عربی بنا لیا، تو اس لحاظ سے یہ عربی ہیں۔ اور ان قدیم عربوں کا جن کی زبان میں قرآن نازل ہوا(۱)، تجارت کے ذریعے دیگر زبانوں کے ساتھ کچھ میل جول تھا، اور قریش کے دو سفروں کے ذریعے، اور جیسے مسافر بن ابی عمرو(۲) کا سفر شام، اور عمر بن الخطاب کا سفر، اور عمرو بن العاص اور عمارہ بن الولید(۳) کا سفرِ حبشہ، اور اعشی کا سفرِ حیرہ اور وہاں کے نصاریٰ کے ساتھ ان کی رفاقت، باوجود اس کے کہ وہ زبان میں حجت تھے، چنانچہ عربوں نے ان تمام عجمی الفاظ کو اپنا لیا، ان کے کچھ حروف کم کر کے تبدیلی کی، اور عجمی بوجھ کو ہلکا کرنے کی کوشش کی، اور انہیں اپنے اشعار اور گفتگو میں استعمال کیا یہاں تک کہ وہ صحیح عربی(۴) کے طور پر رائج ہو گئے، اور ان کے ذریعے بیان واضح ہو گیا، اور اسی حد پر قرآن ان کے ساتھ نازل ہوا۔ اگر کوئی عرب ان سے ناواقف تھا، تو یہ ایسا ہی تھا جیسے وہ کسی دوسرے کی زبان سے ناواقف ہو، جیسا کہ ابن عباس "فاطر"(۵) کے معنی نہیں جانتے تھے وغیرہ۔ ابن عطیہ نے کہا(۶): اور طبری رحمہ اللہ کا یہ خیال کہ دونوں زبانیں ایک لفظ پر متفق ہو گئیں، تو یہ

بات بعید ہے، بلکہ ان میں سے ایک اصل ہے اور دوسری اکثر صورتوں میں فرع (شاخ) ہے(۷)، کیونکہ ہم شاذ و نادر اتفاق کے امکان کو بھی رد نہیں کرتے۔

---

(۱) (د) میں: اس کی بولیوں میں۔ (۲) کنیت ابوامیہ، ایک سخی سردار تھے، اور قریش کے شعراء میں سے تھے، اور عمارہ بن الولید کے حریف تھے، ان کا کلام زیادہ نہیں ہے۔ الاغانی ۹ / ۴۹ - ۵۵۔ (۳) جاہلی مخزومی، ان لوگوں میں سے ایک جن کے خلاف نبی ﷺ نے بددعا فرمائی تھی، اور وہ کافر مرے۔ الاصابہ ۸ / ۲۴۔ (۴) المحرر الوجیز میں (اور کلام انہی کا ہے) ۵۱/۱: الصریح۔ (۵) یہ قصہ صفحہ ۷۶ پر گزر چکا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۱ / ۵۱۔ (۷) ان کا قول: "اکثر صورتوں میں"، المحرر الوجیز سے ہے۔ (۸) (ز) اور (ظ) میں: "لا أنا" (نہیں میں)، اور (د) میں: "لأنا" (کیونکہ ہم)، اور جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز سے ہے۔

Page: 112 Author's Introduction

Others said: The first is more correct. And his saying: They are original in the speech of others, foreign in their speech, is not better than the opposite; for the Arabs either used them in their communication or they did not. If the former, then they are from their speech, as there is no meaning to their language and speech except what was as such among them. It is not improbable that others might have agreed with them on some of their words, as was stated by the great Imam Abu Ubaidah (1). If it is said: These words are not on the weight (patterns) of Arab speech, so they are not part of it. We say: Who conceded to you that you have restricted their weights so that you could exclude these from them? The judge researched the origins of the weights of Arab speech and returned these names to them according to the grammatical method. As for if the Arabs did not use them in communication, nor knew them, it would have been impossible for Allah to address them with what they do not know; in that case, the Quran would not be a clear Arabic [scripture], and the Messenger would not be addressing his people in their tongue. And Allah knows best.

Chapter mentioning points on the inimitability of the Quran, the conditions of a miracle, and its reality.

A miracle (Mu'jizah) is the singular (2) of the miracles of the prophets that indicate their truthfulness, peace be upon them. It is called a miracle because humans are incapable of producing anything like it. Its conditions are five; if any of them is missing, it is not a miracle: The first condition: That it must be something that only Allah, the Glorified, is capable of. This condition is necessary for a miracle because if someone came in a time when the arrival of messengers is possible, claimed messengership, and made his miracle moving and being still, or standing up and sitting down, this claim of his would not be a miracle for him, nor indicative of his truthfulness, because creatures are capable of doing the same. Rather, miracles must be like the parting of the sea, the splitting of the moon, and similar things that humans are incapable of.

(1) Mu'ammar ibn al-Muthanna al-Taymi al-Basri, the grammarian, author of works. Al-Mubarrad said: He and Al-Asma'i were close in grammar, and Abu Ubaidah was the most complete among the people. He died in the year (209 AH), and other dates were mentioned. Al-Siyar 9/445. (2) In (M): single (feminine form).

पृष्ठ: ११२ लेखक की प्रस्तावना

अन्य ने कहा: पहला अधिक सही है। और उनका कहना: "वे दूसरों की वाणी में मूल हैं, उनकी वाणी में बाहरी हैं", यह विपरीत से बेहतर नहीं है; क्योंकि या तो अरबों ने उनमें बातचीत की होगी, या नहीं। यदि पहला मामला है, तो वे उनकी वाणी से हैं, क्योंकि उनकी भाषा और वाणी का कोई अर्थ नहीं है सिवाय उसके जो उनके बीच वैसा ही था। यह असंभव नहीं है कि दूसरों ने उनके कुछ शब्दों पर उनके साथ सहमति व्यक्त की हो, जैसा कि महान इमाम अबू उबैदा (१) ने कहा था। यदि यह कहा जाए: ये शब्द अरबों की वाणी के वज़न (पैटर्न) पर नहीं हैं, इसलिए वे इसका हिस्सा नहीं हैं। हमने कहा: किसने आपसे यह मान लिया कि आपने उनके वज़न को सीमित कर दिया है ताकि आप इन्हें उनसे बाहर कर सकें? न्यायाधीश ने अरबी वाणी के वज़न के मूल सिद्धांतों की खोज की है, और व्याकरणिक पद्धति के अनुसार इन नामों को उनमें वापस लाया है। जहाँ तक बात है कि यदि अरबों ने उनमें संवाद नहीं किया, और न ही उन्हें जाना, तो अल्लाह के लिए उन्हें उस चीज़ से संबोधित करना असंभव होता जिसे वे नहीं जानते थे; उस स्थिति में, कुरान स्पष्ट अरबी नहीं होता, और रसूल (पैगंबर) अपनी कौम को उनकी ज़बान में संबोधित नहीं कर रहे होते। और अल्लाह बेहतर जानता है।

कुरान की चमत्कारिता (ऐजाज़), चमत्कार (मोजिज़ा) की शर्तों और उसकी वास्तविकता के बारे में सूक्ष्म बिंदुओं के उल्लेख का अध्याय।

'मोजिज़ा' (चमत्कार) पैगंबरों के उन चमत्कारों (२) का एकवचन है जो उनकी सच्चाई को दर्शाते हैं, उन पर अल्लाह की कृपा हो। इसे 'मोजिज़ा' इसलिए कहा जाता है क्योंकि मनुष्य इसके जैसा कुछ लाने में असमर्थ (अजीज) होते हैं। इसकी पांच शर्तें हैं, यदि उनमें से एक भी शर्त पूरी नहीं होती है, तो वह मोजिज़ा नहीं होगा: पहली शर्त: यह ऐसी चीज़ होनी चाहिए जिसे केवल अल्लाह सुभानहु ही करने में सक्षम हो। मोजिज़ा के लिए यह शर्त होना इसलिए आवश्यक है क्योंकि यदि कोई ऐसे समय में आए जब रसूलों का आना संभव हो, और रिसालत (पैगंबरी) का दावा करे, और अपने मोजिज़ा के रूप में चलना-फिरना, रुकना, उठना और बैठना बताए, तो उसका यह दावा उसके लिए मोजिज़ा नहीं होगा, और न ही उसकी सच्चाई का प्रमाण होगा, क्योंकि सृष्टि इसके जैसा करने में सक्षम है। बल्कि मोजिज़ा समुद्र के फटने, चंद्रमा के दो टुकड़े होने और इनके समान होना चाहिए जिसे करने में मनुष्य असमर्थ हों।

(१) मुअम्मर बिन अल-मुथन्ना अल-तैमी अल-बसरी, व्याकरणविद् और कई कृतियों के लेखक। अल-मुबर्रद ने कहा: वह और अल-अस्माई व्याकरण में एक-दूसरे के करीब थे, और अबू उबैदा उन लोगों में सबसे पूर्ण थे। उनकी मृत्यु वर्ष (२०९ हिजरी) में हुई थी, और कुछ अन्य भी कहा गया है। अस-सियार ९/ ४४५। (२) (म) में: वाहिदा (स्त्रीलिंग)।

صفحہ: ۱۱۲ مصنف کا مقدمہ

دوسروں نے کہا: پہلا زیادہ صحیح ہے۔ اور ان کا قول: "وہ دوسروں کے کلام میں اصل ہیں، ان کے کلام میں دخیل (غیر) ہیں"، یہ اس کے برعکس سے بہتر نہیں ہے؛ کیونکہ یا تو عربوں نے ان میں کلام کیا ہو گا، یا نہیں۔ اگر پہلی صورت ہے، تو وہ ان کے کلام سے ہیں، کیونکہ ان کی زبان اور کلام کا کوئی مطلب نہیں سوائے اس کے جو ان کے نزدیک ویسا ہی تھا۔ یہ بعید نہیں کہ دوسروں نے بعض کلمات میں ان سے اتفاق کیا ہو، جیسا کہ امامِ کبیر ابو عبیدہ (۱) نے فرمایا۔ پس اگر کہا جائے: یہ کلمات عربوں کے کلام کے اوزان پر نہیں ہیں، لہٰذا یہ ان میں سے نہیں ہیں۔ ہم نے کہا: کس نے آپ کی یہ بات مان لی کہ آپ نے ان کے اوزان کو محدود کر دیا ہے یہاں تک کہ آپ ان کو ان سے خارج کر سکیں؟ قاضی نے عربی کلام کے اوزان کی اصل کے بارے میں تحقیق کی ہے، اور ان اسماء کو نحوی طریقے کے مطابق ان کی طرف لوٹایا ہے۔ رہی یہ بات کہ اگر عربوں نے ان میں کلام نہ کیا ہو، اور نہ ہی انہیں پہچانا ہو، تو اللہ کا انہیں ایسی چیز سے مخاطب کرنا محال ہوتا جسے وہ نہیں جانتے؛ اس صورت میں قرآن عربیِ مبین نہ ہوتا، اور رسول اپنی قوم کو ان کی زبان میں مخاطب کرنے والے نہ ہوتے۔ اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

قرآن کے اعجاز کے بارے میں نکات، معجزے کی شرائط اور اس کی حقیقت کے ذکر کا باب۔

'معجزہ' انبیاء کے ان معجزات (۲) کا واحد ہے جو ان کی سچائی پر دلالت کرتے ہیں، ان پر اللہ کی رحمتیں ہوں۔ اسے معجزہ اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ انسان اس جیسا لانے سے عاجز ہیں۔ اس کی پانچ شرائط ہیں، اگر ان میں سے ایک بھی شرط مفقود ہو جائے تو وہ معجزہ نہیں ہو گا: پہلی شرط: یہ کہ وہ ایسی چیز ہو جس پر اللہ سبحانہ کے سوا کوئی قادر نہ ہو۔ معجزے کے لیے اس شرط کا ہونا اس لیے واجب ہے کیونکہ اگر کوئی ایسے زمانے میں آئے جس میں رسولوں کی آمد صحیح

ہو، اور رسالت کا دعویٰ کرے، اور اپنے معجزے کے طور پر حرکت کرنا اور ٹھہرنا، اٹھنا اور بیٹھنا پیش کرے، تو اس کا یہ دعویٰ اس کے لیے معجزہ نہ ہو گا، اور نہ ہی اس کی سچائی کی دلیل ہو گا، کیونکہ مخلوق اس جیسا کرنے پر قادر ہے۔ بلکہ معجزات کا سمندر کے پھٹنے، چاند کے دو ٹکڑے ہونے اور ان جیسی چیزوں کا ہونا ضروری ہے جن پر انسان قادر نہیں۔

(۱) معمر بن المثنی التیمی البصری النحوی، صاحب تصانیف۔ المبرد نے کہا: وہ اور الاصمعی نحو میں ایک دوسرے کے قریب تھے، اور ابو عبیدہ سب سے کامل تھے، ان کی وفات سن (۲۰۹ھ) میں ہوئی، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ السیر ۹/ ۴۴۵۔ (۲) (م) میں: واحدہ (مونث)۔

Nukat fi I'jaz al-Qur'an wa Shara'it al-Mu'jiza wa Haqiqatiha (Subtleties on the Inimitability of the Qur'an and the Conditions and Reality of the Miracle) 113

The second condition is that it must break the habitual norms (supernatural). This condition is necessary because if a claimant to the message (1) said: "My sign is the coming of night after day, and the rising of the sun from its east," what he claimed would not be a miracle. Although these actions can only be performed by God, they were not done specifically for him; they existed before his claim as they are during his claim. His claiming them as evidence for his prophethood is like anyone else claiming them. Thus, it is clear there is no basis for him to use them as evidence (2) to prove his truthfulness. What the Prophet (peace be upon him) uses as evidence has a basis that indicates his truthfulness, and that is to say: "The proof of my truthfulness is that Almighty God breaks the habitual norms for the sake of my claim to the message. He turns this staff into a serpent, splits the rock and brings out a she-camel from within it, or makes water gush from between my fingers as it gushes from a spring, or other such extraordinary signs that only the Sovereign of the earth and heavens can perform. These signs take the place of the words of the Almighty Lord - if He were to let us hear His glorious speech and say -: 'He has spoken the truth; I have sent him.'"

An example of this matter—and the highest example belongs to Allah and His Messenger—is as if a group of people were in the presence of an earthly king, within his sight or hearing. One of his men said, while the king was listening (3): "O people (4), the king commands you to do such and such, and the proof of this is that the king will confirm me with one of his actions, which is to intentionally remove his ring from his hand to confirm me." If the king heard his words to them and his claim among them, and then did what he cited as evidence of his truthfulness, that would take the place of his saying—had he spoken—: "He has spoken the truth in what he claimed about me." Likewise, when God performs an action that none but He can do, and breaks the habitual norms through the hands (5) of the Messenger, that action takes the place of the Almighty's speech if we were to hear it (6) saying: "My servant has spoken the truth in his claim to the message, and I have sent him to you; so listen to him and obey."

(1) In (Zha'): Claimant of the message. (2) His saying: for using them as evidence, from (Dal) and (Zay), and in (Zha'): no basis indicates... (3) In (Meem): One of his men said, while within his sight and the king listening to him. (4) In (Meem): The king commands you, O people. (5) In (Meem): Hand. (6) In (Dal): We heard it.

नुक़त फी एजाज़ अल-क़ुरान व शराइत अल-मुअजिज़ा व हक़ीक़तिहा (कुरान के चमत्कार और चमत्कार की शर्तों और वास्तविकता पर सूक्ष्म बातें) 113

दूसरी शर्त यह है कि वह सामान्य आदतों (अलौकिक) को तोड़ने वाला हो। यह शर्त इसलिए अनिवार्य है क्योंकि यदि संदेशवाहक होने का दावा करने वाला (1) यह कहे: "मेरा संकेत दिन के बाद रात का आना और पूर्व से सूर्य का उदय होना है," तो उसके दावे में कोई चमत्कार नहीं होगा। हालाँकि ये कार्य ईश्वर के सिवा कोई नहीं कर सकता, लेकिन ये उसके लिए नहीं किए गए थे; ये उसके दावे से पहले भी वैसे ही थे जैसे उसके दावे के समय हैं। उनकी नबूवत (पैग़म्बरी) के प्रमाण के रूप में उनका दावा वैसा ही है जैसा किसी और का दावा हो सकता है। अतः यह स्पष्ट है कि अपनी सच्चाई साबित करने के लिए उन्हें प्रमाण (2) के रूप में इस्तेमाल करने का कोई आधार नहीं है। पैग़म्बर (उन पर शांति हो) जिस चीज़ को प्रमाण के रूप में पेश करते हैं, उसका एक आधार होता है जो उनकी सच्चाई को दर्शाता है, और वह यह है कि वे कहें: "मेरी सच्चाई का प्रमाण यह है कि सर्वशक्तिमान ईश्वर मेरे संदेशवाहक होने के दावे के लिए सामान्य आदतों को तोड़ देता है। वह इस लाठी को अजगर में बदल देता है, पत्थर को चीर कर उसके भीतर से एक ऊंटनी निकाल देता है, या मेरी उंगलियों के बीच से पानी ऐसे बहा देता है जैसे किसी सोते से निकलता है, या अन्य ऐसे असाधारण संकेत जिन्हें केवल पृथ्वी और आकाश का अधिपति ही कर सकता है। ये संकेत सर्वशक्तिमान प्रभु के शब्दों का स्थान लेते हैं - यदि वह हमें अपनी गौरवशाली वाणी सुनाता और कहता -: 'उसने सच कहा है; मैंने ही उसे भेजा है।'"

इस विषय का एक उदाहरण—और अल्लाह और उसके रसूल के लिए सर्वोच्च उदाहरण है—ऐसा है मानो लोगों का एक समूह पृथ्वी के किसी राजा की उपस्थिति में हो, और वे उसकी दृष्टि या सुनने की सीमा में हों। उसका एक आदमी कहे, जबकि राजा उसे सुन रहा हो (3): "हे लोगो (4), राजा तुम्हें ऐसा-ऐसा करने का आदेश देता है, और इसका प्रमाण यह है कि राजा अपने कार्यों में से एक के द्वारा मेरी पुष्टि करेगा, जो कि मेरी पुष्टि करने के इरादे से अपने हाथ से अपनी अंगूठी निकालना है।" यदि राजा ने उनके प्रति उसके शब्द और उनके बीच उसके दावे को सुना, और फिर वही किया जिसे उसने अपनी सच्चाई के प्रमाण के रूप में उद्धृत किया था, तो यह उसके यह कहने के समान होगा —यदि उसने कहा होता—: "उसने मेरे बारे में जो दावा किया है, उसमें वह सच्चा है।" इसी प्रकार, जब ईश्वर ऐसा कार्य करता है जिसे उसके सिवा कोई नहीं कर सकता, और रसूल के हाथों (5) सामान्य आदतों को तोड़ता है, तो वह कार्य सर्वशक्तिमान के शब्दों का स्थान ले लेता है यदि हम उसे

सुनते (6) हुए कहें: "मेरे बंदे ने संदेशवाहक होने के अपने दावे में सच कहा है, और मैंने उसे तुम्हारी ओर भेजा है; अतः उसकी सुनो और आज्ञा का पालन करो।"

(1) (ज़): संदेश का दावेदार। (2) उसका कहना: उन्हें प्रमाण के रूप में इस्तेमाल करने के लिए, (दाल) और (ज़े) से, और (ज़) में: कोई आधार नहीं दर्शाता... (3) (मीम) में: उसके आदमियों में से एक ने कहा जबकि वह उसकी दृष्टि में था और राजा उसे सुन रहा था। (4) (मीम) में: राजा तुम्हें आदेश देता है, हे लोगो। (5) (मीम) में: हाथ। (6) (दाल) में: हमने इसे सुना।

نکت فی اعجاز القرآن وشرائط المعجزة وحقیقتها (اعجازِ قرآن اور معجزہ کی شرائط و حقیقت پر نکات) ۱۱۳

دوسری شرط یہ ہے کہ وہ (معجزہ) عادت کو توڑنے والا (خلافِ معمول) ہو۔ یہ شرط اس لیے ضروری ہے کہ اگر رسالت کا دعویدار (۱) کہے: "میری نشانی دن کے بعد رات کا آنا اور سورج کا اپنے مشرق سے نکلنا ہے،" تو اس کے دعوے میں کوئی معجزہ نہیں ہوگا، کیونکہ یہ افعال، اگرچہ اللہ کے سوا کوئی ان پر قدرت نہیں رکھتا، لیکن اس کی خاطر نہیں کیے گئے، اور یہ اس کے دعوے سے پہلے بھی اسی طرح تھے جیسے اس کے دعوے کے وقت ہیں۔ نبوت کی دلیل کے طور پر ان کا دعویٰ کرنا کسی دوسرے شخص کے دعوے کی طرح ہے، تو یہ واضح ہو گیا کہ اپنی سچائی پر استدلال کے لیے ان کا حوالہ دینے کی کوئی وجہ (۲) نہیں ہے۔ وہ چیز جس سے رسول علیہ السلام استدلال کرتے ہیں، اس کی ایک ایسی وجہ ہوتی ہے جو ان کی سچائی پر دلالت کرتی ہے، اور وہ یہ ہے کہ وہ کہیں: "میری سچائی کی دلیل یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ میرے رسالت کے دعوے کی خاطر عادت کو توڑ دے، چنانچہ وہ اس لاٹھی کو اژدہا بنا دے، پتھر کو پھاڑ دے اور اس کے درمیان سے اونٹنی نکال دے، یا میری انگلیوں کے درمیان سے پانی جاری کر دے جیسا کہ وہ چشمے سے جاری ہوتا ہے، یا ان کے علاوہ دیگر ایسی نشانیاں جو عادات کے خلاف ہوں، جن میں زمین و آسمان کا جبار (اللہ) منفرد ہے، تو یہ نشانیاں رب سبحانہ کے اس قول کا مقام لے لیتی ہیں - اگر وہ ہمیں اپنا کلامِ عزیز سناتا اور فرماتا -: اس نے سچ کہا، میں نے ہی اسے بھیجا ہے۔

اس مسئلے کی مثال - اور اللہ اور اس کے رسول کے لیے اعلیٰ ترین مثال ہے - ایسی ہے جیسے لوگوں کی ایک جماعت زمین کے کسی بادشاہ کی موجودگی میں ہو، اور وہ اسے دیکھ یا سن رہے

ہوں، تو اس کا ایک آدمی کہے جبکہ بادشاہ اسے سن رہا ہو (۳): "اے لوگو (۴)، بادشاہ تمہیں فلاں فلاں حکم دیتا ہے، اور اس کی دلیل یہ ہے کہ بادشاہ اپنے ایک فعل کے ذریعے میری تصدیق کرے گا، اور وہ یہ ہے کہ وہ میری تصدیق کے ارادے سے اپنے ہاتھ سے اپنی انگوٹھی نکال دے۔" جب بادشاہ ان کے لیے اس کی بات اور ان میں اس کے دعوے کو سن لے، پھر وہی عمل کرے جس سے اس نے اپنی سچائی پر استدلال کیا تھا، تو یہ اس کے اس قول کے قائم مقام ہوگا - اگر وہ کہتا -: اس نے میرے بارے میں جو دعویٰ کیا اس میں سچ کہا۔ اسی طرح جب اللہ ایسا عمل کرے جس پر اس کے سوا کوئی قدرت نہ رکھتا ہو، اور رسول کے ہاتھوں (۵) عادت کو توڑ دے، تو وہ فعل اللہ تعالیٰ کے اس کلام کا مقام لے لیتا ہے اگر ہم اسے سنتے (۶) اور وہ فرماتا: "میرے بندے نے رسالت کے دعوے میں سچ کہا، اور میں نے اسے تمہاری طرف بھیجا ہے، پس اس کی سنو اور اطاعت کرو۔"

(۱) (ظ) میں: مدعیِ رسالہ۔ (۲) اس کا قول: لاستشہادہ بھا، (د) اور (ز) سے ہے، اور (ظ) میں: لا وجہ یدل... (کوئی ایسی وجہ نہیں جو دلالت کرے)۔ (۳) (م) میں: اور اس کے آدمیوں میں سے ایک نے کہا جبکہ وہ اس کے سامنے تھا اور بادشاہ اسے سن رہا تھا۔ (۴) (م) میں: بادشاہ تمہیں حکم دیتا ہے اے لوگو۔ (۵) (م) میں: ہاتھ۔ (۶) (د) میں: سمعناہ (ہم نے اسے سنا)۔

Author's Introduction 114 The third condition: is that the claimant of the message cites it as evidence from Allah, the Almighty and Majestic, saying: "My sign is that Allah, Glory be to Him, turns this water into oil, or moves the earth when I say to it: 'Shake'." If Allah, Glory be to Him, does that, the challenge is fulfilled. The fourth condition: is that it occurs in accordance with the claim of the challenger who uses it as a proof of it being a miracle for him. This condition is necessary because if a claimant of the message said: "The sign of my prophethood and the proof of my argument is that my hand or this beast speaks," and then his hand or the beast spoke, saying: "He lied, and he is not a prophet," then this speech which Allah the Almighty created would indicate the lie of that claimant of the message; because what Allah did did not happen in accordance with his claim. Likewise, what is narrated that Musaylimah the Liar—may Allah curse him—spat into a well so that its water would increase, but the well's water sank away, and whatever water was in it vanished (1). What Allah, Glory be to Him, did in this case was among the signs disproving the one through whose hands it appeared, because it occurred contrary to what the lying pretender to prophethood intended. The fifth condition of the conditions of a miracle: is that no one brings something like what the challenger brought by way of opposition. If the challenged matter, cited as proof of prophethood, is fulfilled according to this condition, along with the preceding conditions, then it is a miracle indicating the prophethood of the one through whose hand it appeared. If Allah the Almighty raises someone who opposes him until he brings something like what he brought, and performs like what he performed, then his status as a prophet is invalidated, and what appeared through his hands (2) ceases to be a miracle and does not indicate his truthfulness. For this reason, the Lord, Glory be to Him, said: {Then let them produce a discourse like it, if they are truthful} [At-Tur: 34], and He said: {Or do they say, "He invented it"? Say, "Then bring ten surahs like it that have been invented"} [Hud: 13]. It is as if He is saying: If you claimed that this Qur'an is from the composition and work of Muhammad ﷺ, then produce ten surahs of the same kind (3) as its composition. If you all together are unable to do that, then know that it is not from his composition, nor from his work. It is not said: that miracles restricted by the five conditions only appear through the hands of...

---

(1) Al-Tabari cited this story in his history 3/284-285 within the account of Musaylimah. (2) His saying: "what appeared through his hands," is not in [manuscript] (M). (3) In [manuscript] (Z): "excellence" (ḥusn).

लेखक की भूमिका 114 तीसरी शर्त: यह है कि संदेश (रिसालत) का दावा करने वाला अल्लाह अज़-व-जल की ओर से इसे प्रमाण के रूप में प्रस्तुत करे, और कहे: मेरी निशानी यह है कि अल्लाह सुभानहु इस पानी को तेल में बदल दे, या मेरे कहने पर धरती हिलने लगे: 'भूकंप आ जाए'। यदि अल्लाह सुभानहु ने ऐसा कर दिया, तो चुनौती पूरी हो गई। चौथी शर्त: यह है कि यह चुनौती देने वाले के दावे के अनुरूप घटित हो, जो इसे अपने लिए चमत्कार होने का प्रमाण मान रहा है। यह शर्त अनिवार्य है क्योंकि यदि रिसालत का दावा करने वाले ने कहा: "मेरी नबूवत की निशानी और मेरे तर्क का प्रमाण यह है कि मेरा हाथ या यह जानवर बोले," और फिर उसके हाथ या जानवर ने बोलकर कहा: "उसने झूठ बोला, और वह नबी नहीं है," तो यह वाणी जिसे अल्लाह तआला ने पैदा किया है, उस रिसालत के दावेदार के झूठ की ओर संकेत करेगी; क्योंकि अल्लाह ने जो किया वह उसके दावे के अनुरूप नहीं हुआ। इसी प्रकार, जो रिवायत किया गया है कि मुसयलिमा कज़्ज़ाब (झूठा) - अल्लाह उस पर लानत करे - ने एक कुएं में थूका ताकि उसका पानी बढ़ जाए, लेकिन कुएं का पानी सूख गया और जो पानी उसमें था वह भी चला गया (1)। अल्लाह सुभानहु ने जो यह किया, वह उन निशानों में से था जो उस व्यक्ति को झुठलाते थे जिसके हाथों पर यह प्रकट हुआ, क्योंकि यह उस झूठे नबूवत के दावेदार की इच्छा के विपरीत हुआ। चमत्कार की शर्तों में से पांचवीं शर्त: यह है कि कोई भी विरोध के रूप में वैसी चीज़ न ला सके जैसी चुनौती देने वाला लाया है। यदि चुनौती दी गई बात, जिसे नबूवत के प्रमाण के रूप में उद्धृत किया गया है, इस शर्त के साथ-साथ पिछली शर्तों के साथ पूरी हो जाती है, तो वह एक चमत्कार है जो उस व्यक्ति की नबूवत को दर्शाता है जिसके हाथ पर वह प्रकट हुआ। यदि अल्लाह तआला किसी ऐसे व्यक्ति को खड़ा कर दे जो उसका विरोध करे यहाँ तक कि वह वैसी ही चीज़ ले आए जैसी वह लाया था, और वैसा ही कार्य करे जैसा उसने किया था, तो उसका नबी होना निरस्त हो जाता है, और जो उसके हाथों पर प्रकट हुआ (2) वह चमत्कार नहीं रहता, और उसकी सच्चाई को साबित नहीं करता। इसीलिए अल्लाह सुभानहु ने फरमाया: {तो वे इसके जैसा कोई कलाम ले आएँ यदि वे सच्चे हैं} [अत-तूर: 34], और फरमाया: {या वे कहते हैं कि उसने इसे गढ़ लिया है? कह दो: तो तुम भी इसके जैसी गढ़ी हुई दस सूरतें ले आओ} [हूद: 13]। यह ऐसा है जैसे वह कह रहा हो: यदि तुम दावा करते हो कि यह क़ुरआन मुहम्मद ﷺ की रचना और कार्य है, तो तुम भी उसी प्रकार की (3) दस सूरतें बना लाओ। यदि तुम सब मिलकर ऐसा करने में असमर्थ हो, तो जान लो कि यह न तो उनकी रचना है और न ही उनका कार्य। यह नहीं कहा जाता: कि पांच शर्तों के साथ प्रतिबंधित चमत्कार केवल उन्हीं के हाथों पर प्रकट होते हैं...

(1) अल-तबरी ने अपनी तारीख़ 3/284-285 में मुसयलिमा की ख़बर के अंतर्गत इस कहानी का उल्लेख किया है। (2) उनका कथन: "जो उनके हाथों पर प्रकट हुआ," पाण्डुलिपि (M) में नहीं है। (3) पाण्डुलिपि (Z) में: "हुस्न" (सुंदरता/श्रेष्ठता)।

مقدمہ المصنف 114 تیسری شرط: یہ ہے کہ رسالت کا دعویٰ کرنے والا اللہ عزوجل کی طرف سے اسے بطورِ گواہی پیش کرے، اور کہے: میری نشانی یہ ہے کہ اللہ سبحانہ اس پانی کو تیل میں بدل دے، یا زمین کو میرے کہنے پر حرکت دے: 'تزلزل پیدا ہو'، پس جب اللہ سبحانہ ایسا کر دے تو جس چیز سے چیلنج کیا گیا تھا وہ حاصل ہو گئی۔ چوتھی شرط: یہ ہے کہ وہ چیلنج کرنے والے کے دعوے کے مطابق واقع ہو، جو اسے اپنے لیے معجزہ ہونے کی گواہی کے طور پر پیش کر رہا ہو۔ یہ شرط اس لیے واجب قرار دی گئی کیونکہ اگر رسالت کا دعویٰ کرنے والا کہے: "میری نبوت کی نشانی اور میری حجت کی دلیل یہ ہے کہ میرا ہاتھ بولے، یا یہ چوپایہ بولے،" پھر اس کے ہاتھ یا چوپائے نے یہ کہہ کر کلام کیا: "اس نے جھوٹ بولا، اور وہ نبی نہیں ہے،" تو یہ کلام جسے اللہ تعالیٰ نے پیدا کیا ہے، اس رسالت کے مدعی کے جھوٹ پر دلالت کرے گا؛ اس لیے کہ جو اللہ نے کیا وہ اس کے دعوے کے مطابق واقع نہیں ہوا۔ اسی طرح وہ جو مروی ہے کہ مسیلمہ کذاب نے - اللہ اس پر لعنت کرے - ایک کنویں میں تھوکا تاکہ اس کا پانی زیادہ ہو جائے، تو کنواں خشک ہو گیا اور جو پانی اس میں تھا وہ بھی چلا گیا (1)، پس اللہ سبحانہ نے جو یہ کیا، یہ ان نشانیوں میں سے تھا جو اس شخص کو جھٹلانے والی تھیں جس کے ہاتھوں پر یہ ظاہر ہوا، کیونکہ یہ اس جھوٹے مدعیِ نبوت کے ارادے کے خلاف واقع ہوا۔ معجزہ کی شرائط میں سے پانچویں شرط: یہ ہے کہ کوئی بھی معارضے (مقابلے) کے طور پر ویسی چیز نہ لا سکے جیسی چیلنج کرنے والا لایا ہے۔ پس اگر چیلنج کی گئی بات، جس سے نبوت پر استدلال کیا گیا، اس شرط کے ساتھ ساتھ پچھلی شرائط کے مطابق پوری ہو جائے، تو وہ ایسا معجزہ ہے جو اس شخص کی نبوت پر دلالت کرتا ہے جس کے ہاتھ پر وہ ظاہر ہوا۔ پس اگر اللہ تعالیٰ کسی ایسے شخص کو کھڑا کر دے جو اس کا معارضہ کرے یہاں تک کہ وہ ویسی ہی چیز لے آئے جیسی وہ لایا تھا، اور ویسا ہی

کام کرے جیسا اس نے کیا تھا، تو اس کا نبی ہونا باطل ہو جائے گا، اور جو اس کے ہاتھوں پر ظاہر ہوا تھا (2) وہ معجزہ ہونے سے نکل جائے گا، اور اس کی سچائی پر دلالت نہیں کرے گا۔ اسی لیے مولائے سبحانہ نے فرمایا: ﴿فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ إِن كَانُوا صَادِقِينَ﴾ [الطور: 34]، اور فرمایا: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرَيَاتٍ﴾ [ہود: 13]۔ گویا کہ وہ فرما رہا ہے: اگر تم نے یہ دعویٰ کیا کہ یہ قرآن محمد ﷺ کی نظم اور ان کا کام ہے، تو تم بھی اس کی نظم کی جنس (3) سے دس سورتیں بنا لاؤ۔ پس جب تم سب مل کر اس سے عاجز آ جاؤ، تو جان لو کہ یہ نہ ان کی نظم ہے اور نہ ہی ان کا کام۔ یہ نہیں کہا جاتا: کہ پانچ شرائط کے ساتھ مقید معجزات صرف ان کے ہاتھوں پر ظاہر ہوتے ہیں...

---

(1) طبری نے یہ قصہ اپنی تاریخ 3/ 284-285 میں مسیلمہ کی خبر کے ضمن میں ذکر کیا ہے۔

(2) ان کا قول: "جو ان کے ہاتھوں پر ظاہر ہوا"، (م) میں نہیں ہے۔ (3) (ظ) میں: حسن۔

Nuances in the Inimitability of the Qur'an and the Conditions and Reality of Miracles | 115

...truthful ones. So this Messiah (1) the Dajjal—according to what you have narrated from your Prophet ﷺ—there appear at his hands great signs and momentous matters that are well-known and famous. We say: That one (the Prophet) claims messengership, while this one (the Dajjal) claims divinity. Between them is a distinction like that between the seeing and the blind. Rational evidence has established that the sending of some of creation to others is not impossible or inconceivable. Thus, it is not far-fetched for God Almighty to establish proofs for the truthfulness of a created being who brings from Him law and religion. Rational proofs also indicated that the Messiah Dajjal undergoes formation and change (2) from one state to another. It is established that these attributes are only appropriate for created things. Exalted is the Lord of creation beyond resembling anything, or anything resembling Him: "There is nothing like unto Him, and He is the Hearing, the Seeing."

Section

If this is established, then know that miracles are of two types: First: That whose narration became famous but its era ended with the death of the Prophet ﷺ. Second: That which has been reported through multiple concurrent chains (tawatur) (3), confirming its authenticity and occurrence, and its existence has become widely known, so that the hearer inevitably gains knowledge of it. A condition for this is that its narrators be a large number and a vast multitude, and that they be knowledgeable of what they narrate with necessary knowledge, and that their beginning, end, and middle be equal in large numbers, so that it becomes impossible for them to conspire on a lie. This is the characteristic of the transmission of the Qur'an and the transmission of the existence of the Prophet, peace and blessings be upon him, because the Ummah (community), may Allah be pleased with it, has never ceased transmitting the Qur'an from generation to generation, the predecessor from their predecessor, until it connects to the Prophet, peace be upon him, whose existence is known by necessity and whose truthfulness is proven by miraculous evidences. The Messenger took it from Gabriel, peace be upon him, from his Lord, the Mighty and Sublime. Thus, the Qur'an was originally transmitted by two messengers infallible from addition or omission, and it was transmitted...

(1) In (D) and (M): "Al-Masikh" (with the letter kha). It is also called so, and the author will mention the opinions on naming it thus when interpreting the Almighty's saying from Surah Al-Imran: "His name is the Messiah Jesus, son of Mary," verse 45. (2) In the manuscript copies: "and change" (at-taghayyur), and what is established is from (M). (3) In the manuscript copies: "were reported" (tawaradat), and what is established is from (M).

कुरान की अद्वितीयता और चमत्कार की शर्तों और वास्तविकता में बारीकियां | ११५

...सच्चे लोग। तो यह मसीह (१) दज्जाल - जैसा कि आपने अपने नबी ﷺ से वर्णित किया है - उसके हाथों से महान निशानियां और बड़े मामले प्रकट होते हैं जो सर्वविदित और प्रसिद्ध हैं। हम कहते हैं: वह (पैगंबर) संदेशवाहकता का दावा करता है, जबकि यह (दज्जाल) देवत्व का दावा करता है। उनके बीच का अंतर वैसा ही है जैसा देखने वाले और अंधे के बीच होता है। तर्कसंगत प्रमाणों ने यह स्थापित किया है कि सृष्टि के कुछ लोगों को दूसरों के पास भेजना असंभव या अकल्पनीय नहीं है। इस प्रकार, यह दूर की बात नहीं है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान एक ऐसे प्राणी की सच्चाई के प्रमाण स्थापित करे जो उसकी ओर से कानून और धर्म लाता है। तर्कसंगत प्रमाणों ने यह भी संकेत दिया कि मसीह दज्जाल एक अवस्था से दूसरी अवस्था में परिवर्तन और बदलाव (२) से गुजरता है। यह स्थापित है कि ये गुण केवल निर्मित वस्तुओं के लिए उपयुक्त हैं। सृष्टि का स्वामी किसी भी चीज़ के समान होने से परे है, और न ही कोई चीज़ उसके समान है: "उसके जैसा कुछ भी नहीं है, और वह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है।"

अनुभाग

यदि यह स्थापित हो जाता है, तो जान लें कि चमत्कार दो प्रकार के होते हैं: पहला: वह जिसका वर्णन प्रसिद्ध हो गया लेकिन पैगंबर ﷺ की मृत्यु के साथ उसका युग समाप्त हो गया। दूसरा: वह जो निरंतर वर्णनों (तवातुर) (३) के माध्यम से इसकी प्रामाणिकता और होने की पुष्टि करता है, और इसके अस्तित्व की व्यापक जानकारी हो गई है, जिससे सुनने वाले को अनिवार्य रूप से इसका ज्ञान हो जाता है। इसकी एक शर्त यह है कि इसके वर्णनकर्ता एक बड़ी संख्या और विशाल समूह हों, और वे जो वर्णन करते हैं उसका उन्हें अनिवार्य ज्ञान हो, और उनके आदि, अंत और मध्य में बड़ी संख्या समान हो, ताकि उनके लिए झूठ पर सहमत होना असंभव हो जाए। यह कुरान के प्रसारण और पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के अस्तित्व के प्रसारण की विशेषता है, क्योंकि उम्मा (समुदाय), अल्लाह उससे प्रसन्न हो, पीढ़ी-दर-पीढ़ी कुरान का प्रसारण करना कभी बंद नहीं किया, पूर्ववर्ती ने अपने पूर्ववर्ती से, जब तक कि वह पैगंबर (उन पर शांति हो) से नहीं जुड़ जाता, जिनका अस्तित्व अनिवार्यता से ज्ञात है और जिनकी सच्चाई चमत्कारी प्रमाणों से सिद्ध है। रसूल ने इसे जिब्रील (उन पर शांति हो) से, अपने रब (शक्तिशाली और महान) से लिया। इस प्रकार, कुरान मूल रूप से दो संदेशवाहकों द्वारा प्रसारित किया गया था जो वृद्धि या कमी से सुरक्षित थे, और इसे प्रसारित किया गया...

(१) (द) और (म) में: "अल-मसीख" (खा के साथ)। इसे ऐसा भी कहा जाता है, और लेखक सूरा आल इमरान से अल्लाह के कथन की व्याख्या करते समय इसे नाम देने के बारे में राय का उल्लेख करेंगे: "उसका नाम मसीह ईसा इब्न मरियम है," आयत ४५। (२) हस्तलिखित प्रतियों में: "और परिवर्तन", और जो स्थापित है वह (म) से है। (३) हस्तलिखित प्रतियों में: "एक के बाद एक आए", और जो स्थापित है वह (म) से है।

...سچے لوگ۔ تو یہ مسیح (۱) دجال - جیسا کہ آپ نے اپنے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے - اس کے ہاتھوں سے وہ عظیم نشانیاں اور بڑے معاملات ظاہر ہوتے ہیں جو معروف و مشہور ہیں۔ ہم کہتے ہیں: وہ (نبی) رسالت کا دعویٰ کرتا ہے، اور یہ (دجال) ربوبیت کا دعویٰ کرتا ہے، اور ان دونوں کے درمیان وہی فرق ہے جو بصیرت والوں اور اندھوں کے درمیان ہوتا ہے۔ عقلی دلیل اس بات پر قائم ہو چکی ہے کہ مخلوق میں سے بعض کا بعض کی طرف مبعوث ہونا نہ تو ممنوع ہے اور نہ ہی ناممکن، لہٰذا یہ بعید نہیں کہ اللہ تعالیٰ کسی ایسی مخلوق کی سچائی پر دلائل قائم کر دے جو اس کی طرف سے شریعت اور دین لے کر آئی ہو۔ عقلی دلائل نے یہ بھی بتایا ہے کہ مسیح دجال میں ایک حال سے دوسرے حال میں تصویر اور تبدیلی (۲) پائی جاتی ہے، اور یہ ثابت ہے کہ یہ صفات صرف حادث (نئی پیدا ہونے والی) چیزوں کے لیے موزوں ہیں، کائنات کا رب اس سے بلند و برتر ہے کہ وہ کسی چیز کے مشابہ ہو یا کوئی چیز اس کے مشابہ ہو: "اس کے جیسا کوئی نہیں، اور وہ سننے والا، دیکھنے والا ہے۔"

فصل

جب یہ ثابت ہو گیا تو جان لیں کہ معجزات کی دو قسمیں ہیں: پہلی: وہ جس کی نقل مشہور ہوئی اور اس کا زمانہ نبی ﷺ کی وفات کے ساتھ ہی ختم ہو گیا۔ دوسری: وہ جس کی صحت اور وقوع کی خبریں متواتر (۳) ہیں، اور اس کے ثبوت اور وجود کی تشہیر ہو چکی ہے، یہاں تک کہ اسے سننے والے کو اس کا علم ضروری طور پر حاصل ہو جاتا ہے۔ اس کی شرط یہ ہے کہ اس کے ناقلین ایک بڑی جماعت اور کثیر تعداد ہو، اور وہ جو کچھ نقل کر رہے ہیں اس کا انہیں علمِ ضروری حاصل ہو، اور اس کی نقل میں ان کے اول، آخر اور وسط کی تعداد برابر ہو، یہاں تک کہ

ان کا جھوٹ پر متفق ہونا ناممکن ہو جائے۔ یہ قرآن کی نقل اور نبی علیہ الصلاۃ والسلام کے وجود کی نقل کی صفت ہے، کیونکہ امت (رضی اللہ عنہا) ہمیشہ سے نسل در نسل قرآن نقل کرتی چلی آ رہی ہے، پچھلوں نے اگلوں سے، یہاں تک کہ یہ نبی علیہ السلام تک پہنچ جاتا ہے، جن کا وجود ضروری طور پر معلوم ہے اور جن کی سچائی معجزاتی دلائل سے ثابت ہے۔ رسول نے اسے جبرائیل علیہ السلام سے لیا، انہوں نے اپنے رب عزوجل سے، پس قرآن کو اصل میں دو ایسے رسولوں نے نقل کیا جو زیادتی اور کمی سے معصوم ہیں، اور اسے نقل کیا...

(۱) (د) اور (م) میں: المسیخ (خائے معجمہ کے ساتھ)۔ اسے اس طرح بھی کہا جاتا ہے، اور مصنف اس کے نام رکھنے کے بارے میں اقوال سورہ آل عمران کی آیت: "اس کا نام مسیح عیسیٰ بن مریم ہے" (آیت ۴۵) کی تفسیر کے وقت ذکر کریں گے۔ (۲) قلمی نسخوں میں: "والتغیر"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (۳) قلمی نسخوں میں: "تواردت"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔

to us after them the people of continuous transmission (Tawatur), who cannot possibly lie in what they narrate and hear, due to the large number. Therefore, we have acquired necessary knowledge of their truthfulness in what they narrated, regarding the existence of Muhammad (peace be upon him), and the emergence of the Qur'an through his hands, and his challenging [others] with it. An example of this from worldly knowledge is: a person's knowledge of what has been transmitted to him regarding the existence of countries, such as Basra, the Levant, Iraq, Khorasan, Medina, Mecca, and similar reports that are numerous, apparent (1), and continuously transmitted (Mutawatir). The Qur'an is the miracle of our Prophet (peace be upon him) that remains after him until the Day of Resurrection. The miracle of every [other] prophet ended with his passing, or was subject to alteration and change, such as the Torah and the Gospel. The aspects of the miraculous nature of the Great Qur'an (2) are ten: Among them: The marvelous arrangement (Nazm) which is different from every known arrangement in the tongue of the Arabs and others; because its arrangement is not like that of poetry in any way. Likewise (3) said the Lord of Honor, who took charge of its arrangement: "And We did not teach him poetry, nor is it appropriate for him" [Ya-Sin: 69]. In "Sahih Muslim": Anis, the brother of Abu Dharr, said to Abu Dharr: "I met a man in Mecca on your religion, claiming that Allah sent him." I said, "What do the people say?" He said, "They say: a poet, a soothsayer, a sorcerer." Anis was one of the poets. Anis said: "I have heard the speech of soothsayers, and it is not their speech. I have placed his speech against the meters of poetry (4), and it did not fit the tongue of anyone after me as being poetry. By Allah, he is truthful, and they are liars" (5). Similarly, 'Utbah ibn Rabi'ah admitted that it is neither magic nor poetry when the Messenger of Allah (peace be upon him) recited to him: {Ha Mim} Fussilat, as will be explained there (6). Since 'Utbah—with his status in language, and his status in eloquence and rhetoric—confessed that he had never heard anything like the Qur'an, this statement was an admission of the Qur'an's miraculous nature for him and his peers among those established in eloquence and the ability to compose poetry.

(1) In (Z): "Al-Mutadhahirah" (conspicuous). (2) In (M): "The Noble" (Al-Karim). (3) In (D): "For that reason". (4) In the manuscripts: "Al-Shu'ara" (the poets), and what is established is from (M). (5) Sahih Muslim (2473), and in it: "fama yaltathim". It is in Musnad Ahmad (21525). (6) Ibn Ishaq narrated the story of Utbah bin Rabi'ah as mentioned by Ibn Hisham 1/293-294, and through his path Al-Bayhaqi in Dalail al-

Nubuwwah 2/204-205, and the story will be mentioned at the beginning of the interpretation of Surah Fussilat.

११६ लेखक की प्रस्तावना

उनके बाद हमारे पास तवातुर (निरंतर संचरण) के लोग आए, जो अपनी संख्या की अधिकता के कारण जो कुछ वे सुनाते और सुनते हैं उसमें झूठ नहीं बोल सकते। इसलिए, हमें उनके द्वारा वर्णित बातों की सत्यता का आवश्यक ज्ञान प्राप्त हुआ, जैसे मुहम्मद (उन पर शांति हो) का अस्तित्व, उनके हाथों से कुरान का प्रकट होना और उसके साथ उनकी चुनौती। सांसारिक ज्ञान से इसका एक उदाहरण है: किसी व्यक्ति का वह ज्ञान जो उसे देशों के अस्तित्व के बारे में दिया गया है, जैसे बसरा, शाम (लेवेंट), इराक, खुरासान, मदीना, मक्का और इसी तरह की कई खबरें जो स्पष्ट (१) और मुतवातिर (निरंतर संचरित) हैं। कुरान हमारे नबी (उन पर शांति हो) का चमत्कार है जो उनके बाद कयामत के दिन तक शेष रहेगा। हर दूसरे नबी का चमत्कार उनके निधन के साथ समाप्त हो गया, या उसमें फेरबदल और परिवर्तन हो गया, जैसे तौरात और इंजील। महान कुरान के मोजज़े (चमत्कार) (२) के दस पहलू हैं: उनमें से: अद्भुत छंदबद्ध रचना (नज़्म) जो अरबों और अन्य लोगों की भाषा में ज्ञात हर रचना से भिन्न है; क्योंकि इसकी रचना किसी भी तरह से कविता की रचना जैसी नहीं है। इसी तरह (३) सम्मान के स्वामी (ईश्वर) ने कहा, जिन्होंने इसकी रचना का उत्तरदायित्व लिया: "और हमने उन्हें (पैगंबर को) कविता नहीं सिखाई और न ही यह उनके लिए उचित है" [या-सीन: ६९]। "सहीह मुस्लिम" में है: अबू ज़र के भाई अनीस ने अबू ज़र से कहा: "मैं मक्का में तुम्हारे धर्म के एक आदमी से मिला, जिसका दावा है कि अल्लाह ने उसे भेजा है।" मैंने पूछा, "लोग क्या कहते हैं?" उन्होंने कहा, "वे कहते हैं: वह एक कवि, एक ज्योतिषी, एक जादूगर है।" अनीस कवियों में से एक थे। अनीस ने कहा: "मैंने ज्योतिषियों की बातें सुनी हैं, और यह उनकी बात नहीं है। मैंने उनकी बातों को कविता के छंदों (४) पर रखकर देखा है, और मेरे बाद किसी की ज़बान पर यह कविता के रूप में नहीं बैठ सका। अल्लाह की कसम, वह सच्चा है और वे झूठे हैं" (५)। इसी तरह, उत्बाह इब्न रबीअह ने भी स्वीकार किया कि यह न तो जादू है और न ही कविता, जब अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने उन्हें सुनाया: {हा मीम} फुस्सिलत, जैसा कि वहां स्पष्ट किया जाएगा (६)। चूंकि उत्बाह ने - भाषा में अपने स्थान और अपनी वाकपटुता और अलंकारशास्त्र में अपने स्थान के बावजूद - यह स्वीकार किया कि उन्होंने कुरान जैसा कुछ कभी नहीं सुना था, इसलिए यह कथन उनके और उनके जैसे वाकपटुता और रचना की क्षमता रखने वालों के लिए कुरान के मोजज़े (चमत्कार) की स्वीकारोक्ति थी।

(१) (ज़) में: 'अल-मुतज़ाहिरा' (सुस्पष्ट)। (२) (म) में: 'अल-करीम' (सम्मानित)। (३) (द) में: 'और इसीलिए'। (४) हस्तलिपियों में: 'अश-शुअरा' (कवियों), और जो स्थापित है वह (म) से है। (५) सहीह मुस्लिम (२४७३), और इसमें है: "फ़मा यल्तथिम"। यह मुसनद अहमद (२१५२५) में भी है। (६) उत्बाह बिन रबीअह की कहानी इब्न इसहाक ने बयान की है जैसा कि इब्न हिशम २९३/१ - २९४ ने उल्लेख किया है, और उनके माध्यम से अल-बैहकी ने दलाईल अल-नुबुवह २०४/२ - २०५ में, और कहानी सूरह फुस्सिलत की व्याख्या की शुरुआत में आएगी।

۱۱۶ مصنف کا مقدمہ

ہمارے پاس ان کے بعد تواتر والے لوگ آئے، جن کے لیے اپنی کثرت تعداد کی وجہ سے اپنی نقل کردہ اور سنی ہوئی باتوں میں جھوٹ بولنا ممکن نہیں، اسی لیے ہمیں ان کی نقل کردہ باتوں، یعنی محمد ﷺ کے وجود، ان کے ہاتھوں قرآن کے ظہور اور اس کے ذریعے ان کے چیلنج کی سچائی کا علمِ ضروری حاصل ہوا۔ دنیاوی علوم سے اس کی مثال یہ ہے: انسان کا وہ علم جو اسے شہروں کے وجود کے بارے میں پہنچا ہے، جیسے بصرہ، شام، عراق، خراسان، مدینہ، مکہ اور اس جیسی کثیر، ظاہر (۱) اور متواتر خبریں۔ پس قرآن ہمارے نبی ﷺ کا وہ معجزہ ہے جو ان کے بعد قیامت کے دن تک باقی رہنے والا ہے۔ اور ہر نبی کا معجزہ ان کے وصال کے ساتھ ختم ہو گیا، یا اس میں تبدیلی اور تغیر آ گیا، جیسے تورات اور انجیل۔ عظیم قرآن (۲) کے اعجاز کے دس پہلو ہیں: منجملہ ان کے: وہ بدیع نظم (ترتیب) جو اہل عرب اور دوسروں کی زبان میں رائج ہر نظم کے خلاف ہے؛ کیونکہ اس کی نظم کسی بھی طرح سے شعر کی نظم نہیں ہے، اور اسی طرح (۳) رب العزت نے فرمایا جس نے اس کی نظم کی ذمہ داری لی ہے: ﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ﴾ [یس: ۶۹]۔ اور "صحیح مسلم" میں ہے کہ ابو ذر کے بھائی انیس نے ابو ذر سے کہا: "میں مکہ میں تمہارے دین پر ایک شخص سے ملا، جس کا دعویٰ ہے کہ اللہ نے اسے بھیجا ہے، میں نے کہا: لوگ کیا کہتے ہیں؟ اس نے کہا: وہ کہتے ہیں: شاعر ہے، کاہن ہے، جادوگر ہے۔" اور انیس خود شاعروں میں سے ایک تھا، انیس نے کہا: "میں نے کاہنوں کی باتیں سنی ہیں، یہ ان کا کلام نہیں ہے، اور میں نے اس کے کلام کو اشعار کی بحروں (۴) پر رکھا، تو میرے بعد کسی کی زبان پر یہ بات نہیں جمی کہ یہ شعر ہے، اللہ کی قسم وہ سچا ہے اور وہ سب جھوٹے ہیں" (۵)۔ اسی طرح عتبہ بن ربیعہ نے بھی اعتراف کیا کہ یہ نہ جادو ہے اور نہ شعر، جب رسول اللہ ﷺ نے اس کے

سامنے ﴿حم﴾ سجدہ (فصلت) پڑھی، جیسا کہ وہاں اس کا بیان آئے گا (۶)۔ پس جب عتبہ نے - زبان و بیان میں اپنے مقام اور فصاحت و بلاغت میں اپنی منزلت کے باوجود - یہ اعتراف کر لیا کہ اس نے قرآن جیسا کلام کبھی نہیں سنا، تو یہ قول اس کے لیے اور اس جیسے فصاحت اور نظم پر قدرت رکھنے والوں کے لیے قرآن کے اعجاز کا اقرار تھا۔

(۱) (ظ) میں ہے: "المتظاهرة"۔ (۲) (م) میں ہے: "الكريم"۔ (۳) (د) میں ہے: "ولذلک"۔ (۴) قلمی نسخوں میں "الشعراء" (شاعروں) ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ماخوذ ہے۔ (۵) صحیح مسلم (۲۴۷۳)، اور وہاں "فما يلتئم" کے الفاظ ہیں۔ اور یہ مسند احمد (۲۱۵۲۵) میں بھی ہے۔ (۶) عتبہ بن ربیعہ کا قصہ ابن اسحاق نے نقل کیا ہے جیسا کہ ابن ہشام نے ۱/ ۲۹۳-۲۹۴ میں ذکر کیا، اور ان کے واسطے سے بیہقی نے "دلائل النبوة" ۲/ ۲۰۴-۲۰۵ میں، اور یہ قصہ سورہ فصلت کی تفسیر کے شروع میں آئے گا۔

Nuqat fi I'jaz al-Qur'an wa Shara'it al-Mu'jizah wa Haqiqatiha (Points on the Inimitability of the Qur'an, the Conditions of a Miracle, and its Reality) 117 Speaking in all types and genres of speech. Among them: The style that contradicts all styles of the Arabs. Among them: Eloquence (Jazalah) which is absolutely impossible for a creature to possess. Contemplate this in Surah Qaf (Qaf, by the honored Qur'an) until its end, and His Almighty's saying: (The earth entirely will be [within] His grip on the Day of Resurrection) [Az-Zumar: 67] until the end of the Surah. Likewise, His Almighty's saying: (And never think that Allah is unaware of what the wrongdoers do) [Ibrahim: 42] until the end of the Surah. Ibn al-Hassar(1) said: Whoever knows that Allah, Glorified and Exalted is He, is the Truth, knows that such eloquence is not valid in the speech of anyone else. It is not possible for the greatest kings of the world to say: (To whom belongs sovereignty this Day?) [Ghafir: 16], nor to say: (and sends the thunderbolts and strikes therewith whom He wills) [Ar-Ra'd: 13]. Ibn al-Hassar said: These three—the structure, the style, and the eloquence—are inherent in every Surah, rather, they are inherent in every verse. By the combination of these three, the hearing of every verse and every Surah is distinguished from all human speech, and through them, the challenge and incapacitation occurred. Despite this, each Surah is unique with these three, without needing any other of the ten aspects added to it. Take, for example, Surah al-Kawthar; it consists of three short verses, making it the shortest Surah in the Qur'an, yet it contains reports of two unseen matters: First: Reporting about al-Kawthar, its greatness, vastness, and the abundance of its vessels. This indicates that its believers will be more numerous than the followers of all other messengers. Second: Reporting about al-Walid ibn al-Mughirah. At the time the verse was revealed, he possessed wealth and children, as implied by the words of the Truth: (Leave Me with the one I created alone, and to whom I granted extensive wealth and children present [with him] and spread [everything] before him, easing [his life]) [Al-Muddaththir: 11-14]. Then Allah, Glorified be He, destroyed his wealth and children, and his lineage was cut off(2). Among them: Mastery over the Arabic tongue in a way that no Arab can match independently, to the point that there is consensus among all of them on the correctness of placing every word and letter in its proper place(3). (1) Abd al-Rahman ibn Ahmad ibn Sa'id, Abu al-Mutarrif, al-Qurtubi al-Maliki, he studied under Abu Umar al-Ishbili. He died in the year (422 AH). Siyar A'lam al-Nubala 17/473. (2) In (D): and cut off his lineage. (3) In (Z): in its place.

नुक़त फ़ी इजाज़ अल-क़ुरआन व शरैत अल-मुअजिज़ह व हक़ीक़तिहा (कुरान की अद्वितीयता, चमत्कार की शर्तों और उसकी वास्तविकता के बिंदु) 117 सभी प्रकार और शैलियों के भाषण में बोलना। उनमें से एक: वह शैली जो अरबों की सभी शैलियों के विपरीत है। उनमें से एक: वह वाक्पटुता (जज़लाह) जो किसी भी प्राणी के लिए संभव नहीं है। सूरह क़ाफ़ (क़ाफ़, सम्मानित कुरान की शपथ) से लेकर उसके अंत तक, और सर्वशक्तिमान के इस कथन पर विचार करें: (और प्रलय के दिन पूरी पृथ्वी उसकी मुट्ठी में होगी) [अज़-ज़ुमर: 67] सूरह के अंत तक। इसी तरह, सर्वशक्तिमान का कथन: (और कभी यह न समझें कि ज़ालिम जो कुछ कर रहे हैं, अल्लाह उससे अनभिज्ञ है) [इब्राहिम: 42] सूरह के अंत तक। इब्न अल-हस्सार(1) ने कहा: जो कोई यह जानता है कि अल्लाह, जो महिमामय और सर्वोच्च है, सत्य है, वह जानता है कि ऐसी वाक्पटुता किसी और के भाषण में संभव नहीं है। दुनिया के महानतम राजाओं के लिए यह कहना संभव नहीं है: (आज संप्रभुता किसकी है?) [ग़ाफ़िर: 16], और न ही यह कहना: (और वह कड़कती बिजली भेजता है और उससे जिसे चाहता है उस पर चोट करता है) [अर-रअद: 13]। इब्न अल-हस्सार ने कहा: ये तीन—संरचना, शैली और वाक्पटुता—हर सूरह में निहित हैं, बल्कि वे हर आयत में निहित हैं। इन तीनों के संयोजन से ही हर आयत और हर सूरह की ध्वनि मानव भाषण से अलग पहचानी जाती है, और इन्हीं के माध्यम से चुनौती और अक्षमता उत्पन्न हुई। इसके बावजूद, प्रत्येक सूरह इन तीनों के साथ अद्वितीय है, बिना दस पहलुओं में से किसी अन्य को जोड़े। उदाहरण के लिए, सूरह अल-कौसर को लें; इसमें तीन छोटी आयतें हैं, जो इसे कुरान की सबसे छोटी सूरह बनाती हैं, फिर भी इसमें दो अदृश्य बातों की सूचना दी गई है: पहला: अल-कौसर के बारे में सूचना, इसकी महानता, विशालता और इसके बर्तनों की प्रचुरता। यह इंगित करता है कि इसके मानने वाले अन्य सभी रसूलों के अनुयायियों से अधिक होंगे। दूसरा: अल-वलीद इब्न अल-मुग़ीरा के बारे में सूचना। जिस समय आयत अवतरित हुई थी, उसके पास धन और संतान थी, जैसा कि सत्य (अल्लाह) के शब्दों से स्पष्ट है: (मुझे उस व्यक्ति के साथ छोड़ दो जिसे मैंने अकेला पैदा किया, और जिसे मैंने प्रचुर धन और उपस्थित रहने वाली संतान प्रदान की, और उसके लिए सब कुछ आसान कर दिया) [अल-मुददस्सिर: 11-14]। फिर अल्लाह ने उसके धन और संतान को नष्ट कर दिया, और उसका वंश कट गया(2)। उनमें से एक: अरबी भाषा पर इस तरह का अधिकार जिसे कोई भी अरब स्वतंत्र रूप से प्राप्त नहीं कर सकता, यहाँ तक कि उन सभी के बीच इस बात पर सहमति है कि हर शब्द और अक्षर को उसके उचित स्थान पर रखा गया है(3)। (1) अब्द अल-रहमान इब्न अहमद इब्न सईद, अबू अल-मुतर्रिफ़, अल-क़ुर्तुबी अल-मालिकी, उन्होंने अबू उमर अल-इशबीली से शिक्षा प्राप्त की। उनकी मृत्यु वर्ष (422 हिजरी) में हुई।

सियार अलाम अन-नुबला 17/473। (2) (D) में: और उसका वंश काट दिया। (3) (Z) में: उसके स्थान पर।

نكت في إعجاز القرآن وشرائط المعجزة وحقيقتها (قرآن کے اعجاز، معجزہ کی شرائط اور اس کی حقیقت پر نکات) ۱۱۷ کلام کی تمام اصناف اور انواع میں گفتگو کرنا۔ اور ان میں سے: وہ اسلوب جو عربوں کے تمام اسالیب کے خلاف ہے۔ اور ان میں سے: وہ جزالت (فصاحت و بلاغت) جو کسی مخلوق کے لیے کسی حال میں ممکن نہیں، اور اس پر غور کریں سورہ ق (ق وَالْقُرْآنِ الْمَجِيدِ) میں اس کے آخر تک، اور اللہ سبحانہ کا قول: (وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ) [الزمر: ۶۷] سورت کے آخر تک۔ اسی طرح اللہ سبحانہ کا قول: (وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ) [إبراهيم: ۴۲] سورت کے آخر تک۔ ابن الحصار(۱) نے کہا: پس جس نے یہ جان لیا کہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ ہی حق ہے، اس نے جان لیا کہ ایسی جزالت کسی اور کے کلام میں درست نہیں، اور دنیا کے بڑے سے بڑے بادشاہ کے لیے یہ کہنا ممکن نہیں: (لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ) [غافر: ۱۶]، اور نہ ہی یہ کہنا: (وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَن يَشَاءُ) [الرعد: ۱۳]۔ ابن الحصار نے کہا: اور یہ تینوں— نظم، اسلوب اور جزالت—ہر سورت کے لیے لازم ہیں، بلکہ ہر آیت کے لیے لازم ہیں۔ ان تینوں کے مجموعے سے ہر آیت اور ہر سورت کا سنا جانا انسانوں کے تمام کلاموں سے ممتاز ہوتا ہے، اور انہی کے ذریعے چیلنج اور عاجز کرنا واقع ہوا۔ اس کے باوجود، ہر سورت ان تینوں کے ساتھ منفرد ہے، بغیر اس کے کہ ان میں دس وجوہات میں سے کوئی اور بات شامل ہو۔ پس یہ سورہ کوثر ہے، تین چھوٹی آیات ہیں، اور یہ قرآن کی سب سے چھوٹی سورت ہے، اور اس میں دو غیب کی خبریں شامل ہیں: ایک: کوثر کے بارے میں خبر، اس کی عظمت و وسعت، اور اس کے برتنوں کی کثرت، اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس کی تصدیق کرنے والے تمام رسولوں کے پیروکاروں سے زیادہ ہوں گے۔ دوسرا: ولید بن مغیرہ کے بارے میں خبر، اور آیت کے نزول کے وقت وہ مال اور اولاد والا تھا، جیسا کہ قولِ حق کا تقاضا ہے: (ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيدًا (۱۱)

وَجَعَلْتُ لَهُ مَالًا مَمْدُودًا (١٢) وَبَنِينَ شُهُودًا (١٣) وَمَهَّدْتُ لَهُ تَمْهِيدًا) [المدثر]۔ پھر اللہ سبحانہ نے اس کا مال اور اولاد ہلاک کر دی، اور اس کی نسل منقطع ہوگئی(٢)۔ اور ان میں سے: زبانِ عرب میں اس طرح تصرف کرنا جس پر کوئی عرب اکیلے قدرت نہیں رکھتا، یہاں تک کہ ان سب کا اس بات پر اتفاق ہے کہ ہر لفظ اور حرف کو اس کی صحیح جگہ پر رکھا گیا ہے(٣)۔ (١) عبد الرحمن بن احمد بن سعید، ابو المطرف، القرطبی المالکی، انہوں نے ابو عمر الإشبیلی سے علم حاصل کیا۔ سن (٤٢٢ھ) میں وفات پائی۔ سیر أعلام النبلاء ١٧/ ٤٧٣۔ (٢) نسخہ (د) میں ہے: اور اس کی نسل کاٹ دی۔ (٣) نسخہ (ظ) میں ہے: اپنی جگہ پر۔

118

Author's Introduction

And among them: reporting on matters that preceded from(1) the beginning of the world until the time of its revelation by an unlettered person (Ummi) who had never read any book before it, nor wrote it with his right hand. So he informed about the stories of the prophets with their nations, and the past generations in their eras, and mentioned what the People of the Book asked him about and challenged him with, such as the story of the People of the Cave, the matter of Moses and al-Khidr (peace be upon them), and the state of Dhul-Qarnayn. He came to them—being an unlettered man from an unlettered nation that had no knowledge of that—with what they recognized from the previous books as being correct, so they confirmed his truthfulness.

Al-Qadi Ibn al-Tayyib said(2): "We know of necessity that there is no way to this except through learning. Since it was known that he did not frequent the scholars of historical remains and narrators of reports, nor did he frequent them for learning(3), nor was he among those who read so it could be possible that a book reached him from which he took [the information], it is known that he could not have reached the knowledge of that except through the support of revelation."

And among them: the fulfillment of the promise perceived by the senses in plain sight in everything that Allah, the Exalted, promised. This is divided into(4): absolute reports, such as His promise to aid His Messenger (peace be upon him) and the expulsion of those who expelled him from his homeland. And into a promise contingent on a condition, such as His saying: {And whoever relies upon Allah - then He is sufficient for him} [At-Talaq: 3], {And whoever believes in Allah - He will guide his heart} [At-Taghabun: 11], {And whoever fears Allah - He will make for him a way out} [At-Talaq: 2], {If there are among you twenty [who are] steadfast, they will overcome two hundred} [Al-Anfal: 65], and the like.

And among them: reporting on unseen matters in the future that cannot be known except through revelation. Among those is: what Allah promised His Prophet (peace be upon him), that He would make his religion prevail over all religions by the Almighty’s saying: {It is He who has sent His Messenger with guidance and the religion of truth} [At-Tawbah: 33] until the end of the verse; and He did so. Abu Bakr (may Allah be pleased with him), when he sent out his armies, would inform them of what Allah promised them regarding the manifestation of His religion, so that they

would be certain of victory and success. Umar used to do the same(5), and conquests continued to follow one after another in the east and the west, by land and by sea. Allah the Exalted said: {Allah has promised those who have believed among you and done righteous deeds that He will surely grant them succession...}

---

(1) In (D) and (M): "in". (2) In 'I'jaz al-Qur'an, p. 51. (3) In (M): "the learner". (4) In (D) and (Z): "and it is divided (feminine form)"; in (M): "and it is divided (masculine form)"; the confirmed text is from (Za). (5) From His saying: "Among that is what Allah promised His Prophet..." until this place, from 'I'jaz al-Qur'an by al-Baqillani, p. 48.

११८

लेखक की प्रस्तावना

और उनमें से: दुनिया की शुरुआत से लेकर उसके अवतरण के समय तक उन मामलों के बारे में सूचित करना जो बीत चुके थे(१), एक अनपढ़ (उम्मी) व्यक्ति द्वारा जिसने उससे पहले कभी कोई किताब नहीं पढ़ी थी और न ही उसे अपने दाहिने हाथ से लिखा था। तो उन्होंने नबियों और उनकी उम्मतों की कहानियों, उनके युगों में पिछली पीढ़ियों के बारे में बताया, और उन बातों का ज़िक्र किया जो किताब वालों (अहले-किताब) ने उनसे पूछी थीं और जिसके ज़रिए उन्हें चुनौती दी थी, जैसे कि गुफा वालों (असहाबे कहफ़) की कहानी, मूसा और अल-खिज़्र (अलैहिमुस्सलाम) का मामला, और ज़ुल-क़रैन की स्थिति। वह उनके पास आए—जबकि वह एक अनपढ़ कौम के अनपढ़ व्यक्ति थे जिसे इसका कोई ज्ञान नहीं था—उस सच्चाई के साथ जिसे वे पिछली किताबों से पहचानते थे, तो उन्होंने उनकी सच्चाई की पुष्टि की।

अल-क़ाज़ी इब्न अल-तय्यब ने कहा(२): "हम अनिवार्य रूप से जानते हैं कि इसका कोई और रास्ता नहीं है सिवाय सीखने के। चूँकि यह ज्ञात था कि वह ऐतिहासिक अवशेषों के विद्वानों और समाचारों के वाहकों के साथ घुल-मिल नहीं रहे थे, न ही उनके पास सीखने(३) के लिए जाते थे, और न ही वह पढ़ने वालों में से थे कि यह मुमकिन होता कि कोई किताब उनके पास पहुँच गई जिससे उन्होंने [जानकारी] ली हो, तो यह ज्ञात हुआ कि वह इस ज्ञान तक केवल वह्य (ईश्वरीय संदेश) के समर्थन से ही पहुँच सकते थे।"

और उनमें से: अल्लाह सुब्हानहू व ता'आला ने जो कुछ भी वादा किया है, उसे आँखों के सामने प्रत्यक्ष रूप से पूरा करना। यह विभाजित है(४): पूर्ण विवरणों में, जैसे अपने रसूल (अलैहिस्सलाम) की सहायता करने का वादा और उन लोगों को निकालना जिन्होंने उन्हें उनके वतन से निकाला था। और शर्त के साथ जुड़े वादों में, जैसे उनका कथन: {और जो कोई अल्लाह पर भरोसा करता है, तो वह उसके लिए काफ़ी है} [अत-तलाक़: ३], {और जो कोई अल्लाह पर ईमान लाता है, वह उसके दिल को हिदायत देता है} [अत-तग़ाबुन: ११], {और जो अल्लाह से डरता है, वह उसके लिए (मुसीबत से) निकलने का रास्ता बना देता है} [अत-तलाक़: २], {अगर तुममें से बीस सब्र करने वाले होंगे, तो वे दो सौ पर ग़ालिब आएँगे} [अल-अनफ़ाल: ६५], और इसके समान।

और उनमें से: भविष्य की अदृश्य चीज़ों (ग़ैब) के बारे में सूचित करना जिन्हें वह्य के बिना नहीं जाना जा सकता। उनमें से है: जो अल्लाह ने अपने नबी (अलैहिस्सलाम) से वादा किया था कि वह उनके धर्म को अन्य सभी धर्मों पर विजयी करेगा, अल्लाह तआला के इस कथन के साथ: {वही है जिसने अपने रसूल को मार्गदर्शन और सच्चे धर्म के साथ भेजा} [अत-तौबा: ३३], और उसने ऐसा ही किया। अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) जब अपनी सेनाएँ भेजते थे, तो उन्हें बताते थे कि अल्लाह ने अपने धर्म को विजयी बनाने का क्या वादा किया है, ताकि वे जीत और सफलता के प्रति आश्वस्त हो सकें। उमर भी ऐसा ही करते थे(५), और पूर्व और पश्चिम, थल और जल में लगातार जीत होती रही। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {अल्लाह ने तुममें से उन लोगों से वादा किया है जो ईमान लाए और नेक काम किए कि वह उन्हें ज़मीन पर ज़रूर उत्तराधिकार प्रदान करेगा...}

---

(१) (द) और (म) में: "में" (फी)। (२) 'एजाज़ुल क़ुरआन' में, पृ. ५१। (३) (म) में: "सीखने वाला"। (४) (द) और (ज़) में: "वह विभाजित होती है (स्त्रीलिंग)"; (म) में: "और वह विभाजित होता है"; पुष्ट पाठ (ज़) से है। (५) उनके इस कथन से: "उनमें से है जो अल्लाह ने अपने नबी से वादा किया..." इस स्थान तक, बाक़िल्लानी की 'एजाज़ुल क़ुरआन' से, पृ. ४८।

۱۱۸

مقدمہ المصنف

اور ان میں سے: دنیا کے آغاز سے لے کر اس کے نزول کے وقت تک ان امور کی خبر دینا جو پہلے گزر چکے تھے(۱)، ایک ایسے امّی (ان پڑھ) کی طرف سے جس نے اس سے پہلے کوئی کتاب نہیں پڑھی تھی اور نہ ہی اسے اپنے دائیں ہاتھ سے لکھا تھا۔ چنانچہ آپؐ نے انبیائے کرام کے اپنی امتوں کے ساتھ قصوں، ان کے زمانوں میں گزشتہ صدیوں کے بارے میں خبر دی، اور ان چیزوں کا ذکر کیا جن کے بارے میں اہل کتاب نے آپؐ سے سوال کیا تھا اور آپؐ کو چیلنج کیا تھا، جیسے اصحابِ کہف کا قصہ، موسیٰ اور خضر علیہما السلام کا معاملہ، اور ذوالقرنین کی حالت۔ آپؐ ان کے پاس آئے—حالانکہ آپؐ ایک امّی قوم کے امّی فرد تھے جنہیں اس کا علم نہ تھا—وہ باتیں لے کر جن کی سچائی کو وہ گزشتہ کتابوں سے پہچان گئے، تو انہوں نے آپؐ کی سچائی کی تصدیق کی۔

قاضی ابن الطیب نے کہا(۲): "ہم لازمی طور پر جانتے ہیں کہ یہ وہ چیز ہے جس کا حصول بغیر سیکھے ممکن نہیں۔ چونکہ یہ بات معلوم تھی کہ آپؐ کا آثار کے ماہرین اور خبروں کے راویوں سے کوئی میل جول نہ تھا، نہ ہی ان کے پاس سیکھنے(۳) کی غرض سے آمد و رفت تھی، اور نہ ہی آپؐ ان لوگوں میں سے تھے جو پڑھنا جانتے ہوں کہ یہ خدشہ ہو کہ آپؐ کے پاس کوئی کتاب پہنچی ہو جس سے آپؐ نے یہ معلومات حاصل کی ہوں، تو یہ معلوم ہوا کہ آپؐ اس علم تک صرف وحی کی تائید کے ذریعے ہی پہنچ سکتے تھے۔"

اور ان میں سے: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے جو وعدہ فرمایا ہے، اس کا آنکھوں کے سامنے حسی طور پر پورا ہونا۔ یہ دو حصوں میں منقسم ہے(۴): قطعی خبریں، جیسے اپنے رسول علیہ السلام کی مدد کا وعدہ اور ان لوگوں کو نکالنا جنہوں نے آپؐ کو آپؐ کے وطن سے نکالا تھا۔ اور وہ وعدے جو کسی شرط کے ساتھ مقید ہیں، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ﴾ [الطلاق: ۳] (اور جو اللہ پر بھروسہ کرے تو وہ اس کے لیے کافی ہے)، ﴿وَمَن يُؤْمِن بِاللَّهِ يَهْدِ قَلْبَهُ﴾ [التغابن: ۱۱] (اور جو اللہ پر ایمان لائے، وہ اس کے دل کو ہدایت دیتا ہے)، ﴿وَمَن يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَل لَّهُ مَخْرَجًا﴾ [الطلاق: ۲] (اور جو اللہ سے ڈرے، وہ اس کے لیے نکلنے کی راہ بنا دیتا ہے)، ﴿إِن يَكُن مِّنكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ﴾ [الأنفال: ۶۵] (اگر تم میں سے بیس صبر کرنے والے ہوں تو وہ دو سو پر غالب آئیں گے)، اور اس جیسی دیگر مثالیں۔

اور ان میں سے: مستقبل کی غیب کی باتوں کے بارے میں خبر دینا جو وحی کے سوا معلوم نہیں ہو سکتیں۔ ان میں سے ایک یہ ہے: جو اللہ نے اپنے نبی علیہ السلام سے وعدہ کیا تھا کہ وہ ان کے دین کو تمام ادیان پر غالب کر دے گا، اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے ساتھ: ﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ﴾ [التوبة: ۳۳] (وہی ہے جس نے اپنے رسول کو ہدایت اور دینِ حق کے ساتھ بھیجا) آخری آیت تک، تو اللہ نے ایسا ہی کیا۔ ابوبکر رضی اللہ عنہ جب اپنے لشکر روانہ کرتے تھے، تو انہیں ان وعدوں سے آگاہ کرتے تھے جو اللہ نے اپنے دین کے غلبے کے بارے میں فرمائے تھے، تاکہ انہیں نصرت اور کامیابی کا یقین ہو جائے۔ عمر رضی اللہ عنہ بھی ایسا ہی کرتے تھے(۵)، چنانچہ فتوحات کا سلسلہ مشرق و مغرب اور خشکی و تری میں جاری رہا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ...﴾ (اللہ نے تم میں سے ان لوگوں سے وعدہ کیا ہے جو ایمان لائے اور جنہوں نے نیک اعمال کیے کہ وہ انہیں ضرور زمین میں خلافت عطا کرے گا...)۔

(۱) نسخہ (د) اور (م) میں: "فی" (میں)۔ (۲) اعجاز القرآن، ص ۵۱۔ (۳) نسخہ (م) میں: "المتعلم" (سیکھنے والا)۔ (۴) نسخہ (د) اور (ز) میں: "وہی تنقسم"، نسخہ (م) میں: "وینقسم"، اور یہاں متن (ظ) کے مطابق ہے۔ (۵) ان کے قول: "فمن ذلک ما وعد اللہ نبیہ" سے لے کر اس جگہ تک باقلانی کی کتاب "اعجاز القرآن" صفحہ ۴۸ سے ماخوذ ہے۔

...in the earth as He established those before them" [An-Nur: 55], and He said: {Allah has certainly fulfilled the vision for His Messenger in truth: You will surely enter al-Masjid al-Haram, if Allah wills, in safety...} [Al-Fath: 27], and He said: {And [remember, O believers], when Allah promised you one of the two groups - that it would be yours...} [Al-Anfal: 7], and He said: {Alif, Lam, Meem (1) The Byzantines have been defeated (2) In the nearest land. But they, after their defeat, will overcome} [Ar-Rum]. All these are reports about the unseen (Ghayb) which no one knows except the Lord of the worlds, or whom the Lord of the worlds has informed. This indicates that Allah Almighty has informed His Messenger about them, to serve as evidence for his truthfulness. Among them: What the Quran contains of knowledge, which is the basis for all people in matters of lawful and prohibited (Halal and Haram), and in all other rulings. Among them: The profound wisdom that does not usually emanate in such abundance and honor from any human being. Among them: The consistency in everything it contains, both outwardly and inwardly, without discrepancy. Allah Almighty said: {If it had been from [any] other than Allah, they would have found within it much contradiction.} [An-Nisa: 82]. I said: These are ten aspects, mentioned by our scholars, may Allah have mercy on them. The eleventh aspect stated by Al-Nazzam (1) and some of the Qadariyyah, is that the aspect of inimitability is the prevention from opposing it, and "Sarfah" (turning away) when challenged to produce the like. They claim that the prevention and Sarfah are the miracle, not the Quran itself. This is because Allah turned their intentions away from opposing it, despite the challenge to bring a Surah like it. This is false; because the consensus of the Ummah before the occurrence of disagreement was that the Quran itself is the miracle. If we say the prevention and Sarfah are the miracle, then the Quran would cease to be a miracle, which is contrary to consensus. Since it is so, it is known that the Quran itself is the miracle; because its eloquence and rhetoric are extraordinary feats, as no such speech has ever been found in this manner. Since such speech was not familiar or customary among them, it indicates that prevention and Sarfah were not the miracle. Those who held this view of Sarfah differed into two opinions:

---

(1) Ibrahim bin Sayyar, Abu Ishaq Al-Basri, a scholar of the Mu'tazilites, spoke about predestination, and had unique views on some issues, died in the early 220s AH. As-Siyar 10 / 541. (2) Not in (M).

कुरान की चमत्कारिकता, चमत्कार की शर्तें और उसकी वास्तविकता पर कुछ बिंदु ११९

...पृथ्वी में जैसे कि उसने उन लोगों को स्थापित किया था जो उनसे पहले थे" [अन-नूर: ५५], और उसने कहा: {अल्लाह ने वास्तव में अपने रसूल के लिए सपने को सच कर दिखाया: तुम अवश्य मस्जिद अल-हराम में प्रवेश करोगे, यदि अल्लाह ने चाहा, शांति के साथ...} [अल-फतह: २७], और उसने कहा: {और [याद करो], जब अल्लाह ने तुमसे दो समूहों में से एक का वादा किया था कि वह तुम्हारा होगा...} [अल-अनफाल: ७], और उसने कहा: {अलिफ़, लाम, मीम (१) रोमवासी पराजित हो गए हैं (२) निकटवर्ती भूमि में। लेकिन वे अपनी हार के बाद, जल्द ही विजयी होंगे} [अर-रूम]। ये सभी अनदेखी (गैब) की खबरें हैं जिन्हें संसार के पालनहार के अलावा कोई नहीं जानता, या जिसे संसार के पालनहार ने सूचित किया हो। यह इंगित करता है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने रसूल को उनके बारे में सूचित किया था, ताकि यह उनकी सच्चाई का प्रमाण बन सके। उनमें से एक: कुरान में समाहित ज्ञान, जो हलाल और हराम के मामलों में और अन्य सभी फैसलों में सभी लोगों के लिए आधार है। उनमें से एक: वह गहन ज्ञान और हिकमत जो आमतौर पर किसी भी मनुष्य से इतनी प्रचुरता और सम्मान के साथ नहीं निकलती है। उनमें से एक: इसके भीतर की हर चीज़ में निरंतरता और सामंजस्य, चाहे वह प्रकट हो या गुप्त, बिना किसी विरोधाभास के। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {यदि यह अल्लाह के अलावा किसी और की ओर से होता, तो वे इसमें बहुत अधिक विरोधाभास पाते।} [अन-निसा: ८२]। मैंने कहा: ये दस पहलू हैं, जिनका उल्लेख हमारे विद्वानों ने किया है, अल्लाह उन पर दया करे। ग्यारहवाँ पहलू अल-नज़्ज़ाम (१) और कुछ क़दरिया के लोगों द्वारा कहा गया था, कि चमत्कारिकता का पहलू इसके विरोध से रोकना है, और इसके समान कुछ लाने की चुनौती के समय "सर्फ़ा" (मनों को फेर देना) है। उनका दावा है कि रोकना और सर्फ़ा ही चमत्कार है, न कि स्वयं कुरान। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह ने उनके इरादों को इसके विरोध से फेर दिया, जबकि उन्हें इसके समान एक सूरा लाने की चुनौती दी गई थी। यह बात गलत है; क्योंकि असहमति पैदा होने से पहले उम्मत की आम सहमति यह थी कि कुरान स्वयं चमत्कार है। यदि हम कहें कि रोकना और सर्फ़ा ही चमत्कार है, तो कुरान चमत्कार नहीं रह जाएगा, जो कि आम सहमति के विरुद्ध है। चूँकि ऐसा है, यह ज्ञात होता है कि कुरान स्वयं ही चमत्कार है; क्योंकि इसकी वाक्पटुता और अलंकारिकता असाधारण कार्य हैं, क्योंकि इस तरह का भाषण कभी नहीं पाया गया। चूँकि ऐसा भाषण उनके बीच परिचित या प्रथागत नहीं था, इसलिए यह इंगित करता है कि रोकना और सर्फ़ा चमत्कार नहीं थे। जो लोग सर्फ़ा के इस विचार को मानते थे, वे दो मतों में विभाजित हो गए:

(१) इब्राहिम बिन सय्यार, अबू इशाक अल-बसरी, मुतज़िला के एक विद्वान, तक़दीर के बारे में बात करते थे, और कुछ मुद्दों पर उनके अनूठे विचार थे, सन् २२० के दशक की शुरुआत में उनकी मृत्यु हो गई। अस-सियार १० / ५४१। (२) (M) में नहीं है।

اعجازِ قرآن، معجزہ کی شرائط اور اس کی حقیقت پر چند نکات ۱۱۹

...زمین میں جیسا کہ اس نے ان لوگوں کو جانشین بنایا تھا جو ان سے پہلے تھے" [النور: ۵۵]، اور فرمایا: {بے شک اللہ نے اپنے رسول کے خواب کو سچ کر دکھایا: تم مسجد الحرام میں ضرور داخل ہو گے، اگر اللہ نے چاہا، امن و امان کے ساتھ...} [الفتح: ۲۷]، اور فرمایا: {اور [یاکریں] جب اللہ تم سے دو گروہوں میں سے ایک کا وعدہ کر رہا تھا کہ وہ تمہارے لیے ہوگا...} [الانفال: ۷]، اور فرمایا: {الم (۱) غلبت الروم (۲) فی ادنی الارض وہم من بعد غلبہم سیغلبون} [الروم]۔ پس یہ سب غیب کی خبریں ہیں جن پر رب العالمین کے سوا کوئی واقف نہیں ہو سکتا، یا وہ شخص جسے رب العالمین نے اس پر واقف کر دیا ہو۔ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے رسول کو ان پر مطلع کر دیا تھا، تاکہ یہ ان کی سچائی کی دلیل بن سکیں۔ ان میں سے: وہ علم جو قرآن میں شامل ہے، جو تمام انسانوں کے لیے حلال و حرام اور دیگر تمام احکام میں بنیاد ہے۔ ان میں سے: وہ حکمتِ بالغہ جو عام طور پر کسی انسان سے اتنی کثرت اور عظمت کے ساتھ صادر نہیں ہوتی۔ ان میں سے: اس کے تمام ظاہری اور باطنی مندرجات میں کسی اختلاف کے بغیر ہم آہنگی اور تناسب۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اگر یہ اللہ کے سوا کسی اور کی طرف سے ہوتا تو وہ اس میں بہت زیادہ اختلاف پاتے۔} [النساء: ۸۲]۔ میں نے کہا: یہ دس وجوہات ہیں، جنہیں ہمارے علماء نے ذکر کیا ہے، اللہ ان پر رحم فرمائے۔ گیارہواں پہلو نظام (۱) اور بعض قدریہ نے بیان کیا کہ اعجاز کی وجہ اس کے مقابلے سے روکنا اور چیلنج کے وقت اس جیسا لانے سے "صرفہ" (پھیر دینا) ہے۔ ان کا دعویٰ ہے کہ روکنا اور صرفہ ہی معجزہ ہے نہ کہ خود قرآن۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کی ہمتوں کو اس کے مقابلے سے پھیر دیا، باوجود اس کے کہ انہیں اس جیسی ایک سورت لانے کا چیلنج دیا گیا تھا۔ یہ بات غلط ہے؛ کیونکہ اختلاف پیدا ہونے سے پہلے

امت کا اجماع تھا کہ قرآن خود معجزہ ہے۔ اگر ہم کہیں کہ روکنا اور صرفہ ہی معجزہ ہے، تو قرآن معجزہ ہونے سے نکل جائے گا، جو کہ اجماع کے خلاف ہے۔ جب ایسا ہے تو معلوم ہوا کہ نفسِ قرآن ہی معجزہ ہے؛ کیونکہ اس کی فصاحت و بلاغت ایک غیر معمولی امر ہے، کیونکہ کبھی بھی اس انداز کا کلام نہیں پایا گیا۔ چونکہ ایسا کلام ان میں مانوس اور رائج نہیں تھا، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ روکنا اور صرفہ معجزہ نہیں تھا۔ جن لوگوں نے صرفہ کا یہ قول اختیار کیا، ان میں دو اقوال پر اختلاف ہوا:

---

(۱) ابراہیم بن سیار، ابو اسحاق البصری، معتزلہ کے شیخ، تقدیر کے بارے میں گفتگو کرتے تھے، اور بعض مسائل میں منفرد تھے، سن دو سو بیس کے عشرے میں وفات پائی۔ السیر ۱۰ / ۵۴۱۔

(۲) (م) میں نہیں ہے۔

Introduction by the Author 120

First: That they were turned away from the ability to do it, and if they had attempted it, they would have failed. Second: That they were turned away from attempting it, even though it was within their power, and if they had attempted it, it would have been possible for them to achieve it. Ibn Atiyyah said: The aspect of the inimitability (1) of the Qur'an lies in its composition, the correctness of its meanings, and the succession of its eloquent words. The aspect of its inimitability is that God Almighty has encompassed everything with knowledge, and He has encompassed all speech with knowledge. Thus, by His encompassing knowledge, He knew which word was suitable to follow the first, clarifying meaning after meaning, and so on from the beginning of the Qur'an to its end. Humans, however, are accompanied by ignorance, forgetfulness, and distraction. It is necessarily known that no human has ever been all-encompassing. Thus, the composition of the Qur'an came in the utmost degree of eloquence. By this view, the saying of those who said: "The Arabs had the power to produce something like the Qur'an in the utmost degree of eloquence, but when Muhammad ﷺ came, they were diverted from that and became unable" is invalidated. The correct view is that producing something like the Qur'an was never within the power of any created being. Human shortcoming is evident in that an eloquent person among them composes (2) a sermon or a poem, exhausting their effort in it, and then continues to refine it for a whole year. Then it is given to another after them, who takes it with a fresh mind (3), and makes changes and refinements in it. Then there continue to be (4) places in it for consideration and replacement. As for the Book of God Almighty, if a single word were removed from it, and the entirety of the Arabic language was searched to find a better one, it would not be found (5). Among the eloquence of the Qur'an is that God Almighty, Exalted be His Mention, mentioned in a single verse two commands, two prohibitions, two reports, and two glad tidings, which is His saying: {And We inspired to the mother of Moses, "Suckle him...} [Al-Qasas: 7] the verse. Similarly, the opening of Surah Al-Ma'idah: a command for fulfillment, a prohibition against breaking [covenants], and a detailed permission...

(1) In (M) and Al-Muharrar al-Wajiz: "the challenge." (2) In (M): "puts." (3) Thus in Al-Muharrar al-Wajiz and the text is from it. In (Zha): "frozen/solid," and in (Dal): "comprehensive," and we could not distinguish it in (Zay). (4) In (M): "after that." (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/52 with slight variation.

लेखक की प्रस्तावना १२०

पहला: कि उन्हें इसे करने की क्षमता से दूर कर दिया गया था, और यदि उन्होंने इसका प्रयास किया होता, तो वे इसमें असमर्थ होते। दूसरा: कि उन्हें इसका प्रयास करने से दूर कर दिया गया था, जबकि यह उनकी शक्ति में था, और यदि उन्होंने इसका प्रयास किया होता, तो संभव था कि वे इसमें सफल हो जाते। इब्न अतिय्याह ने कहा: कुरान की चमत्कारिकता (इजाज़) (१) का पहलू इसकी संरचना, इसके अर्थों की शुद्धता और इसके शब्दों की निरंतर वाग्मिता में निहित है। इसकी चमत्कारिकता का पहलू यह है कि सर्वशक्तिमान ईश्वर ने अपने ज्ञान से हर चीज़ को घेर रखा है, और उन्होंने वाणी के संपूर्ण ज्ञान को घेर रखा है। अत; अपने सर्वव्यापी ज्ञान से, वह जानते थे कि कौन सा शब्द पहले के बाद आने के लिए उपयुक्त है, जो एक के बाद एक अर्थ स्पष्ट करता है, और इसी तरह कुरान की शुरुआत से अंत तक। जबकि मनुष्य अज्ञानता, विस्मरण और व्याकुलता के साथ है। यह अनिवार्य रूप से ज्ञात है कि कोई भी मनुष्य कभी भी सर्वव्यापी नहीं रहा है। अतः कुरान की संरचना वाग्मिता के उच्चतम स्तर पर आई है। इस दृष्टिकोण से, उन लोगों की बात खारिज हो जाती है जिन्होंने कहा: "अरबों में वाग्मिता की पराकाष्ठा पर कुरान जैसा कुछ लाने की क्षमता थी, लेकिन जब मुहम्मद ﷺ आए, तो उन्हें इससे मोड़ दिया गया और वे असमर्थ हो गए।" सही बात यह है कि कुरान जैसा कुछ लाना कभी भी किसी भी प्राणी की शक्ति में नहीं था। मनुष्यों की कमी इस बात से स्पष्ट होती है कि उनमें से कोई वाकपटु व्यक्ति एक भाषण या कविता लिखता (२) है, उसमें अपना पूरा प्रयास लगा देता है, और फिर पूरे एक साल तक उसे परिष्कृत करता रहता है। फिर वह उसके बाद किसी और को दिया जाता है, जो इसे एक ताज़ा दिमाग (३) से लेता है, और उसमें बदलाव और सुधार करता है। फिर भी उसमें विचार और प्रतिस्थापन के लिए स्थान बने रहते हैं (४)। जबकि सर्वशक्तिमान ईश्वर की पुस्तक में से यदि एक शब्द भी निकाल दिया जाए, और फिर अरबी भाषा के पूरे खजाने को छान मारा जाए कि उससे बेहतर शब्द मिल जाए, तो वह नहीं मिलेगा (५)। कुरान की वाग्मिता में से एक यह है कि सर्वशक्तिमान ईश्वर ने एक ही आयत में दो आदेश, दो निषेध, दो समाचार और दो शुभ समाचार दिए हैं, और वह उनका यह कथन है: {और हमने मूसा की माँ को प्रेरित किया कि "उसे दूध पिलाओ...} [अल-क़सस: ७] आयत। इसी प्रकार, सूरह अल-मैदा की शुरुआत: वफादारी का आदेश, [वचन] तोड़ने का निषेध, और विस्तार से वैध करना...

(१) (म) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: "चुनौती"। (२) (म) में: "रखता है"। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में ऐसा ही है और पाठ वहीं से है। (ज़) में: "जड़", और (द) में: "व्यापक", और हम (ज़) में इसे

स्पष्ट नहीं कर सके। (४) (म) में: "उसके बाद"। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५२ थोड़े अंतर के साथ।

مصنف کا مقدمہ ۱۲۰

پہلا: یہ کہ انہیں اس کی قدرت سے پھیر دیا گیا، اور اگر وہ اس کی کوشش کرتے تو اس سے عاجز رہتے۔ دوسرا: یہ کہ انہیں اس کی کوشش کرنے سے پھیر دیا گیا، باوجود اس کے کہ وہ ان کے بس میں تھا، اور اگر وہ اس کی کوشش کرتے تو جائز تھا کہ وہ اس پر قدرت پاتے۔ ابن عطیہ نے کہا: قرآن میں اعجاز (۱) کا پہلو اس کی نظم (ترتیب)، اس کے معانی की صحت اور اس کے الفاظ کی مسلسل فصاحت ہے۔ اس کے اعجاز کی وجہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ہر چیز کو اپنے علم میں گھیر رکھا ہے، اور کلام کو بھی مکمل طور پر اپنے علم میں گھیر رکھا ہے، چنانچہ اس نے اپنے احاطہ علم سے جانا کہ کون سا لفظ پہلے لفظ کے بعد آنے کے لیے موزوں ہے، جو ایک معنی کے بعد دوسرے معنی کو واضح کرے، اور اسی طرح قرآن کے شروع سے آخر تک۔ جبکہ انسان کے ساتھ جہالت، بھول چوک اور غفلت لگی ہوئی ہے، اور یہ بات بدیہی طور पर معلوم ہے کہ کوئی انسان کبھی (علم کا) احاطہ کرنے والا نہیں رہا، لہٰذا قرآن کی نظم فصاحت کی آخری حد پر آئی ہے۔ اور اس نظر سے ان لوگوں کا قول باطل ہو جاتا ہے جنہوں نے کہا: "عربوں میں اس کی قدرت تھی کہ وہ فصاحت کی آخری حد تک قرآن جیسا کلام لے آتے، لیکن جب محمد ﷺ آئے تو انہیں اس سے پھیر دیا گیا اور وہ عاجز ہو گئے۔" اور صحیح بات یہ ہے کہ قرآن جیسا لانا کبھی بھی کسی مخلوق کی قدرت میں نہیں تھا۔ اور انسانوں کی کمزوری آپ پر اس طرح ظاہر ہوتی ہے کہ ان میں سے کوئی فصیح شخص ایک خطبہ یا قصیدہ بناتا (۲) ہے، اس میں اپنی پوری کوشش صرف کر دیتا ہے، پھر ایک سال تک اس کی نوک پلک سنوارتا رہتا ہے، پھر وہ اس کے بعد کسی دوسرے کو دیا جاتا ہے، تو وہ اسے تازہ ذہن (۳) کے ساتھ لیتا ہے، اور اس میں تبدیلی اور اصلاح کرتا ہے، پھر بھی اس میں غور و فکر اور تبدیلی کی جگہیں باقی رہتی (۴) ہیں۔ جبکہ اللہ تعالیٰ کی کتاب سے

اگر ایک لفظ بھی نکال دیا جائے، اور پھر تمام عربی زبان میں اس سے بہتر لفظ تلاش کیا جائے تو نہیں ملے گا (۵)۔ اور قرآن کی فصاحت میں سے یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ایک ہی آیت میں دو امر، دو نہی، دو خبریں اور دو بشارتیں ذکر فرمائی ہیں، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: { وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ } [القصص: ۷] الخ (آیت)۔ اسی طرح سورہ مائدہ کا آغاز ہے: وفاداری کا حکم، وعدہ خلافی سے ممانعت، اور تفصیل کے ساتھ حلال کرنا۔۔۔

(۱) (م) اور المحرر الوجیز میں: "التحدي" (چیلنج)۔ (۲) (م) میں: "يضع" (رکھتا ہے)۔ (۳) اسی طرح المحرر الوجیز میں ہے اور کلام وہیں سے ہے، اور (ظ) میں: "جامده"، اور (د) میں: "جامعہ"، اور ہم نے (ز) میں اسے واضح طور پر نہیں پایا۔ (۴) (م) میں: "بعد ذلك"۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۵۲ معمولی فرق کے ساتھ۔

Subtleties in the Inimitability of the Quran and the Conditions and Reality of Miracles 121 ...years, then He made exception after exception, then He informed of His wisdom and power, and that is something that no one but Allah, the Almighty, is capable of. And the Almighty informed about death, the regret of missing out, the Hereafter and its reward and punishment, the victory of the winners, the downfall of the criminals, and warning against being deceived(1) by this world, describing it as little in comparison to the Abode of Permanence, by His words, the Exalted: "Every soul will taste death, and you will only be given your full compensation on the Day of Resurrection" [Al Imran: 185] the verse. He also informed about the stories of the predecessors and the successors, the fate of the affluent, and the consequences of those destroyed, in part of a verse, and that is in the words of the Exalted: "So each We seized for his sin; and among them were those upon whom We sent a storm of stones, and among them were those who were seized by the blast, and among them were those whom We caused the earth to swallow, and among them were those whom We drowned." [Al-Ankabut: 40]. And the Almighty, Majestic and Honored, informed about the matter of the Ark and its sailing, the destruction of the disbelievers, the stability and leveling of the Ark, and the directing of the commands of subservience(2) to(3) the earth and the sky, by His words, Majestic and Honored: "And [Noah] said, 'Embark therein; in the name of Allah is its course and its anchorage.'" up to His words: "And it was said, 'Away with the wrongdoing people.'" [Hud: 41-44] and so on. When Quraysh were unable to produce the like of it, and said: "The Prophet ﷺ has fabricated it," Allah the Exalted revealed: "Or do they say, 'He has fabricated it'? Rather, they do not believe. (33) Then let them produce a statement like it, if they should be truthful." [At-Tur: 33-34]. Then He revealed an even more profound incapacitation, saying: "Or do they say, 'He invented it'? Say, 'Then bring ten surahs like it that have been invented'" [Hud: 13]. When they were unable, He lowered them from this amount to the like of a surah from the short surahs, so His mention, the Majestic, said: "And if you are in doubt about what We have sent down upon Our Servant, then produce a surah the like thereof" [Al-Baqarah: 23]. They were silenced from responding, their means were cut off, and they resorted to wars and stubbornness, and preferred the captivity of women and children. Had they been able to challenge [it with similar speech], it would have been much easier, more eloquent in argument, and more powerful in impact. This is despite them being the masters of eloquence and speech, and from them eloquence and languages are taken. Footnotes: (1) In the manuscripts: 'at-taghreer' (misleading), and what is

established is from (m). (2) In (d): 'lit-taskheer' (for subservience). (3) In (m): 'ila' (to/towards).

कुरान की बेमिसाली और चमत्कार की शर्तों और उसकी हकीकत पर सूक्ष्म विचार 121 ...वर्षों तक, फिर उन्होंने एक के बाद एक अपवाद किए, फिर उन्होंने अपनी हिकमत और शक्ति के बारे में बताया, और यह उन चीज़ों में से है जिसे अल्लाह सुभानहु के अलावा कोई नहीं कर सकता। और अल्लाह सुभानहु ने मृत्यु, अवसर खोने का पछतावा, परलोक और उसके प्रतिफल और दंड, सफल होने वालों की जीत, अपराधियों के पतन और दुनिया से धोखा खाने(1) के बारे में चेतावनी दी, और इसे परलोक के स्थायी निवास की तुलना में बहुत कम बताते हुए कहा: "हर जीव को मौत का स्वाद चखना है, और तुम्हें प्रलय के दिन तुम्हारा पूरा बदला दिया जाएगा" [आल इमरान: 185] आयत। उन्होंने पूर्वजों और बाद वालों की कहानियों, सुख-सुविधाओं में रहने वालों के अंत और विनाश होने वालों के अंजाम के बारे में भी एक आयत के हिस्से में बताया, और वह अल्लाह तआला के इस कथन में है: "तो उनमें से प्रत्येक को हमने उसके पाप के कारण पकड़ लिया; तो उनमें से कुछ वे थे जिन पर हमने पत्थर बरसाने वाली हवा भेजी, और उनमें से कुछ वे थे जिन्हें एक भयानक चीख ने पकड़ लिया, और उनमें से कुछ वे थे जिन्हें हमने धरती में धंसा दिया, और उनमें से कुछ वे थे जिन्हें हमने डुबो दिया।" [अल-अंकबूत: 40]। और अल्लाह महान और सम्मानित ने किश्ती (नाव) के मामले और उसके चलने, काफिरों के विनाश, किश्ती के ठहरने और स्थिर होने, और धरती और आकाश को अधीन(2) करने के आदेशों को निर्देशित करने के बारे में अपने इस कथन के माध्यम से बताया: "और उसने कहा: इसमें सवार हो जाओ, अल्लाह के नाम से ही इसका चलना और इसका ठहरना है" उसके इस कथन तक: "और कहा गया: अत्याचारी लोगों के लिए दूरी हो (उनका नाश हो)" [हूद: 41 - 44] और इसी तरह अन्य बातें। जब कुरैश इसके जैसा लाने में असमर्थ रहे, और कहा: "नबी ﷺ ने इसे स्वयं गढ़ लिया है," तो अल्लाह तआला ने उतारा: "या वे कहते हैं कि उसने इसे गढ़ लिया है? बल्कि वे ईमान नहीं रखते। (33) तो उन्हें इसके जैसा कोई कलाम लाना चाहिए, यदि वे सच्चे हैं।" [अत-तूर: 33-34]। फिर उन्होंने इससे भी अधिक प्रभावशाली चुनौती दी, और कहा: "या वे कहते हैं कि उसने इसे गढ़ लिया है? कहो: तो इसके जैसी दस गढ़ी हुई सूरतें ले आओ" [हूद: 13]। जब वे असमर्थ रहे, तो उन्होंने उन्हें इस मात्रा से घटाकर छोटी सूरतों में से एक सूरत के बराबर कर दिया, तो उनके उल्लेख, महान ने कहा: "और यदि तुम उस चीज़ के बारे में संदेह में हो जो हमने अपने बंदे पर उतारी है, तो इसके जैसी एक सूरत ले आओ" [अल-बक़रह: 23]। वे उत्तर देने से निरुत्तर हो गए, उनके साधन कट गए, और उन्होंने युद्धों और हठधर्मिता का सहारा लिया, और महिलाओं और बच्चों को बंदी बनाना बेहतर समझा। यदि वे इसका मुकाबला करने (वैसा ही कलाम लाने) में सक्षम होते, तो यह बहुत आसान होता, दलील में अधिक प्रभावशाली होता, और प्रभाव में अधिक तीव्र होता। यह

इस तथ्य के बावजूद है कि वे वाक्पटुता और भाषा के स्वामी थे, और उन्हीं से वाक्पटुता और भाषाएँ सीखी जाती हैं। पाद-टिप्पणियाँ: (1) पांडुलिपियों में: 'अत-तग़रीर' (गुमराह करना), और जो स्थापित है वह (म) से है। (2) (द) में: अधीन करने के लिए। (3) (म) में: की ओर।

نکت فی اعجاز القرآن وشرائط المعجزہ وحقیقتھا 121 برسوں تک، پھر آپ نے استثنیٰ کے بعد استثنیٰ کیا، پھر اپنی حکمت اور قدرت کے بارے میں بتایا، اور یہ ان چیزوں میں سے ہے جس پر اللہ سبحانہ کے سوا کوئی قادر نہیں۔ اور اللہ سبحانہ نے موت، فوت ہونے کی حسرت، دارِ آخرت اور اس کے ثواب و عقاب، کامیاب ہونے والوں کی جیت، مجرموں کی تباہی، اور دنیا سے دھوکہ کھانے(1) کے بارے میں خبر دی، اور اسے دارِ بقا کے مقابلے میں قلت کے ساتھ موصوف کرتے ہوئے فرمایا: ﴿ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ﴾ [آل عمران: ١٨٥] آیت۔ اور آپ نے اگلوں اور پچھلوں کے قصوں، خوشحال لوگوں کے انجام، اور ہلاک ہونے والوں کے عواقب کے بارے میں بھی ایک آیت کے ٹکڑے میں خبر دی، اور وہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: ﴿ فَمِنْهُم مَّنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَمِنْهُم مَّنْ أَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُ وَمِنْهُم مَّنْ خسَفْنَا بِهِ الْأَرْضَ وَمِنْهُم مَّنْ أَغْرَقْنَا ﴾ [العنکبوت: ٤٠]۔ اور اللہ جل و عز نے کشتی کے معاملے اور اس کے چلنے، کافروں کی ہلاکت، کشتی کے ٹھہرنے اور برابر ہونے، اور زمین و آسمان پر تسخیر(2) کے احکامات متوجہ کرنے کے بارے میں اپنے اس قول کے ذریعے خبر دی: ﴿ وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا ﴾ اس قول تک: ﴿ وَقِيلَ بُعْدًا لِّلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴾ [ہود: ٤١ - ٤٤] اور اس کے علاوہ دیگر چیزیں۔ پھر جب قریش اس جیسا لانے سے عاجز آ گئے، اور کہا: بے شک نبی ﷺ نے اسے خود گھڑ لیا ہے، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿ أَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُ بَل لَّا يُؤْمِنُونَ ﴿٣٣﴾ فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِّثْلِهِ إِن كَانُوا صَادِقِينَ ﴾ [الطور: ٣٣ - ٣٤] پھر اس سے زیادہ بلیغ عاجزی نازل فرمائی، پس فرمایا: ﴿ أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرَيَاتٍ ﴾ [ہود: ١٣]۔ پس جب وہ عاجز آ گئے، تو انہیں اس مقدار سے گھٹا کر چھوٹی سورتوں میں سے ایک سورت کی مثل تک لے آیا، پس اللہ جل ذکرہ نے فرمایا: ﴿ وَإِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِ ﴾ [البقرة: ٢٣]۔ پس وہ جواب

سے عاجز آ گئے، ان کے اسباب منقطع ہو گئے، اور انہوں نے لڑائیوں اور ہٹ دھرمی کا راستہ اختیار کیا، اور عورتوں اور بچوں کو قیدی بنانے کو ترجیح دی۔ اور اگر وہ مقابلے (معارضہ) پر قادر ہوتے، تو یہ بہت زیادہ آسان، حجت میں زیادہ بلیغ، اور تاثیر میں زیادہ شدید ہوتا۔ یہ اس کے باوجود ہے کہ وہ فصاحت و بلاغت کے مالک تھے، اور ان ہی سے فصاحت و زبان لی جاتی ہے۔

حواشی: (1) خطی نسخوں میں: 'التغریر' ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) (د) میں: 'للتسخیر' ہے۔ (3) (م) میں: 'الی' (کی طرف) ہے۔

Author's Introduction 122

The eloquence of the Quran is at the highest levels of excellence and the most elevated degrees of brevity and clarity. Indeed, it has surpassed the limits of excellence and proficiency into the realm of superiority and abundance. This is the Messenger of Allah ﷺ, despite what he was given of concise speech and distinguished by of marvelous wisdom, if you contemplate his statement ﷺ describing the gardens of Paradise, even if it is at the pinnacle of excellence, you will find it inferior to the rank of the Quran. That is in his statement, peace be upon him: "In it is what no eye has seen, no ear has heard, and no human heart has ever conceived." (1) How does that compare to the statement of the Mighty and Majestic: {And therein is whatever the souls desire and [what] delights the eyes} [Az-Zukhruf: 71]. And His statement: {And no soul knows what has been hidden for them of comfort for eyes} [As-Sajdah: 17]. This is more balanced in weight, better in composition, sweeter in phrasing, and fewer in letters, yet it is only considered in the measure of a surah or a long verse; because as speech gets longer, the scope for the skilled orator expands, and the saying becomes narrow for the inadequate pretender. By this, the argument was established against the Arabs, as they were the masters of eloquence and the place where opposition was expected. Just as the argument was established in the miracle of Jesus, peace be upon him, against the physicians, and the miracle of Moses, peace be upon him, against the sorcerers. For Allah, Glory be to Him, only made the miracles of the Prophets, peace be upon them, in the famous way of what was most prominent in the time of the Prophet He intended to manifest. Thus, sorcery in the time (2) of Moses, peace be upon him, had reached its peak (3). Likewise, medicine in the time of Jesus, peace be upon him, and eloquence in the time of Muhammad (4) ﷺ.

Chapter Warning Against Hadiths Fabricated Regarding the Virtues of Quranic Chapters and Others (5)

No attention should be paid to what fabricators have placed and inventors have concocted of false hadiths and invalid reports regarding the virtues of Quranic chapters and other virtuous deeds. A large group has committed this, and their aims and intentions for committing it varied. Some (6) are a group of heretics like...

(1) Narrated by Ahmad (8143), Al-Bukhari (3244), and Muslim (2824) from the hadith of Abu Hurairah. (2) In (M): "time" (zaman). (3) In (M): "its peak" (ghayatuhu). (4) From

his statement: "the argument was established against the Arabs..." from Al-Muharrar Al-Wajiz 1/53. (5) In (M): "and others". (6) In (D): "Among them...".

लेखक की प्रस्तावना १२

कुरान की वाक्पटुता उत्कृष्टता के उच्चतम स्तरों और संक्षिप्तता तथा स्पष्टता की सबसे ऊँची श्रेणियों में है। वास्तव में, यह उत्कृष्टता और प्रवीणता की सीमाओं को पार कर श्रेष्ठता और प्रचुरता के क्षेत्र में पहुँच गई है। यह अल्लाह के रसूल ﷺ हैं, उन्हें जो संक्षिप्त और व्यापक शब्द दिए गए और उन्हें जिन अद्भुत हिकमतों (ज्ञान) के साथ विशिष्ट किया गया, उसके बावजूद यदि आप जन्नत के गुणों के वर्णन में उनके ﷺ के कथन पर विचार करें, तो वह उत्कृष्टता की पराकाष्ठा पर होने के बावजूद, आप उसे कुरान के स्तर से नीचे पाएंगे। और वह उनके(शांति उन पर हो) इस कथन में है: "उसमें वह है जिसे न किसी आँख ने देखा, न किसी कान ने सुना, और न ही किसी मनुष्य के दिल में उसका विचार आया।" (१) तो इसकी तुलना महान और प्रतापी के इस कथन से कहाँ: {और उसमें वह सब कुछ है जिसकी आत्माएँ इच्छा करती हैं और जिससे आँखें आनंदित होती हैं} [अज़-ज़ुखरुफ़: ७१]। और उनका कथन: {तो कोई आत्मा नहीं जानती कि उनके लिए आँखों की ठंडक में से क्या छिपा कर रखा गया है} [अस-सजदा: १७]। यह अधिक संतुलित, संरचना में बेहतर, शब्दों में मधुर और अक्षरों में कम है, फिर भी इसे केवल एक सूरा या एक लंबी आयत की मात्रा में माना जाता है; क्योंकि जैसे-जैसे भाषण लंबा होता है, कुशल वक्ता के लिए गुंजाइश बढ़ती जाती है, और अक्षम बनावटी व्यक्ति के लिए बात संकीर्ण हो जाती है। इसके द्वारा अरबों के विरुद्ध तर्क स्थापित हुआ, क्योंकि वे वाक्पटुता के स्वामी थे और विरोध की संभावना के केंद्र थे। जिस प्रकार ईसा (अलैहिस्सलाम) के चमत्कार में चिकित्सकों के विरुद्ध तर्क स्थापित हुआ, और मूसा (अलैहिस्सलाम) के चमत्कार में जादूगरों के विरुद्ध। अल्लाह सुभानहु ने नबियों (अलैहिमुस्सलाम) के चमत्कारों को उसी प्रसिद्ध तरीके से बनाया जो उस नबी के समय में सबसे अधिक निपुण था जिसे वह प्रकट करना चाहता था। अतः मूसा (अलैहिस्सलाम) के समय (२) में जादू अपनी चरम सीमा (३) पर पहुँच गया था, और इसी तरह ईसा (अलैहिस्सलाम) के समय में चिकित्सा, और मुहम्मद ﷺ के समय में वाक्पटुता (४)।

कुरान की सूरतों और अन्य के गुणों में गढ़ी गई हदीसों के प्रति सचेत करने का अध्याय (५)

कुरान की सूरतों के गुणों और अन्य पुण्य कार्यों के बारे में गढ़ने वालों द्वारा गढ़ी गई झूठी हदीसों और आधारहीन समाचारों पर कोई ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए। एक बड़े समूह ने ऐसा किया है, और इसे करने में उनके उद्देश्य और लक्ष्य अलग-अलग थे। उनमें से (६) कुछ पाखंडी लोग जैसे...

(१) इसे अहमद (८१४३), अल-बुखारी (३२४४), और मुस्लिम (२८२४) ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है। (२) (म) में: ज़मान (समय)। (३) (म) में: ग़ायतुहु (इसकी पराकाष्ठा)। (४) उनके कथन से: "अरबों के विरुद्ध तर्क स्थापित हुआ..." अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५३ से। (५) (म) में: "और अन्य"। (६) (द) में: "उनमें से"।

مصنف کا مقدمہ ۱۲۲

پس قرآن کی بلاغت احسان کے اعلیٰ ترین طبقات اور ایجاز و بیان کے بلند ترین درجات میں ہے، بلکہ یہ احسان اور عمدگی کی حد سے گزر کر برتری اور زیادتی کے دائرے میں پہنچ گئی ہے۔ یہ اللہ کے رسول ﷺ ہیں، باوجود اس کے کہ آپ کو جوامع الکلم عطا کیے گئے اور آپ ﷺ کو حکمتوں کے انوکھے پن سے نوازا گیا، جب آپ ﷺ کے جنت کی صفت کے بارے میں ارشاد پر غور کریں گے، اگرچہ وہ کمالِ احسان پر ہے، پھر بھی آپ اسے قرآن کے مرتبے سے کم پائیں گے۔ اور وہ آپ علیہ السلام کا یہ قول ہے: ”جنت میں وہ نعمتیں ہیں جنہیں نہ کسی آنکھ نے دیکھا، نہ کسی کان نے سنا اور نہ کسی انسان کے دل پر ان کا خیال گزرا۔“ (۱) تو اس کا مقابلہ عز و جل کے اس ارشاد سے کہاں: ﴿وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ﴾ [الزخرف: ۷۱] (اور وہاں وہ سب کچھ ہوگا جس کی جی چاہے گا اور جس سے آنکھیں لذت پائیں گی)۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ﴾ [السجدہ: ۱۷] (پس کوئی جان نہیں جانتی کہ ان کے لیے آنکھوں کی ٹھنڈک میں سے کیا کچھ چھپا کر رکھا گیا ہے)۔ یہ زیادہ متوازن، بہتر ترکیب والا، زیادہ شیریں لفظوں والا اور کم حروف والا ہے، اس کے باوجود کہ یہ صرف ایک سورت یا لمبی آیت کی مقدار میں شمار ہوتا ہے؛ کیونکہ کلام جتنا طویل ہوتا ہے، مہارت رکھنے والے کے لیے میدان وسیع ہو جاتا ہے، اور قاصر بناوٹی شخص پر بات تنگ ہو جاتی ہے۔ اور اسی کے ذریعے عربوں پر حجت قائم ہوئی، کیونکہ وہ فصاحت کے مالک تھے اور مخالفت کا گمان وہیں سے تھا۔ جیسا کہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام کے معجزے میں اطباء پر حجت قائم ہوئی، اور حضرت موسیٰ علیہ السلام کے معجزے میں جادوگروں پر۔ اللہ سبحانہ نے انبیاء علیہم السلام کے معجزات اسی معروف طریقے پر بنائے جو اس نبی کے زمانے میں سب سے زیادہ مہارت والا ہوتا تھا جسے وہ ظاہر کرنا چاہتا تھا۔

پس حضرت موسیٰ علیہ السلام کے زمانے (۲) میں جادو اپنی انتہا (۳) کو پہنچ چکا تھا، اسی طرح حضرت عیسیٰ علیہ السلام کے زمانے میں طب، اور حضرت محمد ﷺ کے زمانے میں فصاحت (۴)۔

قرآن کی سورتوں اور دیگر کی فضیلت میں گھڑی ہوئی احادیث پر تنبیہ کا باب (۵)

جھوٹی احادیث اور باطل خبروں میں سے جو کچھ وضع کرنے والوں نے گھڑا ہے اور خود سے اختراع کیا ہے، اس کی طرف کوئی توجہ نہیں دی جائے گی، جو قرآن کی سورتوں کی فضیلت اور دیگر نیک اعمال کے فضائل کے بارے میں ہیں۔ ایک بڑی جماعت نے اس کا ارتکاب کیا ہے، اور اس کے ارتکاب میں ان کے اغراض و مقاصد مختلف رہے ہیں۔ پس ان میں سے (۶) کچھ زندیقوں کی قوم جیسے...

(۱) اسے احمد (۸۱۴۳)، بخاری (۳۲۴۴) اور مسلم (۲۸۲۴) نے حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) (م) میں: زمان۔ (۳) (م) میں: غایتہ۔ (۴) آپ کے قول سے: عربوں پر حجت قائم ہوئی... المحرر الوجیز ۱/ ۵۳ سے۔ (۵) (م) میں: اور دیگر۔ (۶) (د) میں: پس ان میں سے۔

123

Warning about Hadiths Fabricated Regarding the Virtues of Surahs

Al-Mughira ibn Sa'id al-Kufi (1), and Muhammad ibn Sa'id al-Shami (2), who was crucified for heresy, and others fabricated hadiths and narrated them to cast doubt into people's hearts. Among what Muhammad ibn Sa'id narrated from Anas ibn Malik concerning the Prophet's ﷺ saying: "I am the seal of the prophets (3), there is no prophet after me, except what Allah wills" (4). He added this exception because of the atheism and heresy he was advocating. I say: Ibn Abd al-Barr mentioned it in the book "Al-Tamhid" (5) and did not comment on it, rather he interpreted the exception as referring to dreams! Allah knows best. Among them are people who fabricated hadith due to a desire they were calling people to. A shaykh from the Kharijites said after he repented: "These hadiths are religion, so look at whom you take your religion from, for whenever we desired a matter, we turned it into a hadith" (6). Among them is a group who fabricated hadith for the sake of reward (hisbah) as they claimed, calling people to virtuous deeds, as narrated from Abu Ismah Nuh ibn Abi Maryam al-Marwazi (7), Muhammad ibn Ukasha al-Kirmani (8), Ahmad ibn Abd Allah al-Juwaybari (9), and others (10).

(1) He is Abu Abd Allah al-Bajali, the Rafidi liar, killed around 120 AH. Mizan al-I'tidal 4/160. (2) Al-Dhahabi mentioned him in Mizan al-I'tidal 3/561 and said: From the people of Damascus, perished, and he was among the companions of Makhul. (3) In (m): The Prophets. (4) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at 1/206, and Ibn Iraq in Tanzih al-Shari'ah 1/321. (5) 1/314. (6) Narrated by al-Ramahurmuzi in Al-Muhaddith al-Fasil (443), and al-Khatib in Al-Kifayah fi 'Ilm al-Riwayah p. 123. Muslim narrated in the introduction to his Sahih, and al-Khatib in Al-Kifayah p. 122, from Muhammad ibn Sirin his saying: "This knowledge is religion, so look at whom you take your religion from." (7) He held the judgeship of Merv during the caliphate of al-Mansur, and his life was long. Al-Bukhari said: Munkar al-Hadith (rejected in hadith), died in year (173 AH). Mizan al-I'tidal 4/280. (8) It is said: Muhammad ibn Ishaq al-Ukashi, a liar. Sahl ibn al-Sari al-Hafiz said: Ahmad al-Juwaybari, Muhammad ibn Tamim, and Muhammad ibn Ukasha fabricated more than ten thousand hadiths against the Messenger of Allah ﷺ. Ibn Asakir said: I heard he was alive in year (225 AH). Lisan al-Mizan 5/286. (9) It is said: al-Jubari, and Jubar is from the works of Herat, known as Bastuq, narrated from Ibn Uyaynah and his class. Ibn Hibban said: A charlatan among charlatans, and al-Dhahabi said: His lying is exemplary. Mizan al-I'tidal 1/106.

(10) Al-Hafiz Ibn Hajar quoted similar words in Lisan al-Mizan 5/288 from al-Hakim (in the biography of Muhammad ibn Ukasha).

123

सूरतों के गुणों के बारे में गढ़ी गई हदीसों के प्रति चेतावनी

अल-मुग़ीरा इब्न सईद अल-कूफ़ी (1), और मुहम्मद इब्न सईद अल-शामी (2) जिन्हें अधर्म के कारण सूली पर चढ़ाया गया था, और अन्य लोगों ने हदीसें गढ़ीं और उन्हें बयान किया, ताकि वे लोगों के दिलों में संदेह पैदा कर सकें। मुहम्मद इब्न सईद ने अनस इब्न मलिक से पैगंबर ﷺ के इस कथन के संबंध में जो कुछ बयान किया, उनमें से एक यह है: "मैं नबियों की मुहर (अंतिम नबी) हूँ (3), मेरे बाद कोई नबी नहीं है, सिवाय उसके जो अल्लाह चाहे" (4)। उन्होंने यह अपवाद इसलिए जोड़ा क्योंकि वे नास्तिकता और अधर्म का प्रचार कर रहे थे। मैं कहता हूँ: इब्न अब्द अल-बर्र ने इसका उल्लेख "अल-तम्हीद" (5) पुस्तक में किया है और इस पर कोई टिप्पणी नहीं की, बल्कि उन्होंने इस अपवाद की व्याख्या सपनों के संदर्भ में की! अल्लाह ही बेहतर जानता है। उनमें से कुछ ऐसे लोग थे जिन्होंने अपनी इच्छा के कारण हदीस गढ़ी, जिसके लिए वे लोगों को बुला रहे थे। खारिजी के एक शेख ने तौबा करने के बाद कहा: "ये हदीसें धर्म हैं, इसलिए देखो कि तुम अपना धर्म किससे ले रहे हो, क्योंकि जब भी हम किसी चीज़ की इच्छा करते थे, तो हम उसे हदीस बना देते थे" (6)। उनमें से एक समूह ऐसा भी था जिसने सवाब (हिस्बा) की उम्मीद में हदीसें गढ़ीं, जैसा कि उन्होंने दावा किया, वे लोगों को नेक कामों के गुणों की ओर बुला रहे थे, जैसा कि अबू इस्मा नूह इब्न अबी मरयम अल-मर्वज़ी (7), मुहम्मद इब्न उकाशा अल-किरमानी (8), अहमद इब्न अब्दुल्ला अल-जुवैबारी (9), और अन्य (10) से वर्णित है।

(1) वह अबू अब्दुल्ला अल-बजली, राफ़िदी झूठा है, जो 120 हिजरी के आसपास मारा गया था। मिज़ान अल-इतेदाल 4/160। (2) अल-धहाबी ने मिज़ान अल-इतेदाल 3/561 में उसका उल्लेख किया और कहा: दमिश्क के लोगों में से था, नष्ट हो गया, और वह मकहूल के साथियों में से था। (3) (म) में: अल-अनबिया (नबी)। (4) इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौदुआत 1/206 में और इब्न इराक़ ने तन्ज़ीह अल-शरिया 1/321 में इसका उल्लेख किया है। (5) 1/314। (6) इसे अल-रामहुरमुज़ी ने अल-मुहद्दिस अल-फ़ासिल (443) में और अल-ख़तीब ने अल-किफ़ाया फ़ी इल्म अल-रिवाया पृष्ठ 123 में उद्धृत किया है। मुस्लिम ने अपनी सहीह की प्रस्तावना में और अल-ख़तीब ने अल-किफ़ाया पृष्ठ 122 में मुहम्मद इब्न सीरीन से उनका यह कथन उद्धृत किया है: "यह ज्ञान धर्म है, इसलिए देखो कि तुम अपना धर्म किससे ले रहे हो।" (7) वह अल-मंसूर के खिलाफत के दौरान मर्व के न्यायाधीश पद पर रहा, और उसका जीवन लंबा था। अल-बुखारी ने कहा: मुनकर अल-हदीस (हदीस में

अस्वीकृत), वर्ष (173 हिजरी) में मृत्यु हुई। मिज़ान अल-इतेदाल 4/280। (8) कहा जाता है: मुहम्मद इब्न इस्हाक़ अल-उकाशी, एक झूठा। सहल इब्न अल-सरी अल-हाफ़िज़ ने कहा: अहमद अल-जुवैबारी, मुहम्मद इब्न तमीम और मुहम्मद इब्न उकाशा ने अल्लाह के रसूल ﷺ पर दस हजार से अधिक हदीसें गढ़ीं। इब्न असाकिर ने कहा: मुझे सूचना मिली कि वह वर्ष (225 हिजरी) में जीवित था। लिसान अल-मीज़ान 5/286। (9) कहा जाता है: अल-जुबारी, और जुबार हेरात के कार्यों में से है, जिसे बस्तुक के रूप में जाना जाता है, इब्न उययना और उनके वर्ग से वर्णन किया गया। इब्न हिब्बान ने कहा: धोखेबाजों में से एक धोखेबाज, और अल-धहाबी ने कहा: उसके झूठ का उदाहरण दिया जाता है। मिज़ान अल-इतेदाल 1/106। (10) अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने लिसान अल-मीज़ान 5/288 में अल-हाकिम से (मुहम्मद इब्न उकाशा की जीवनी में) इस तरह की बातें उद्धृत की हैं।

۱۲۳

سورتوں کی فضیلت میں گھڑی گئی احادیث پر تنبیہ

مغیرہ بن سعید الکوفی (۱)، اور محمد بن سعید الشامی (۲) جسے زندیقیت کی وجہ سے سولی دی گئی، اور دوسروں نے احادیث گھڑیں اور بیان کیں تاکہ لوگوں کے دلوں میں شک پیدا کر سکیں۔ محمد بن سعید نے انس بن مالک سے رسول اللہ ﷺ کے اس قول کے بارے میں جو روایت کیا، ان میں سے ایک یہ ہے: "میں خاتم النبیین (۳) ہوں، میرے بعد کوئی نبی نہیں، سوائے اس کے جو اللہ چاہے" (۴)۔ اس نے اس استثنا کا اضافہ اس لیے کیا کیونکہ وہ الحاد اور زندیقیت کی دعوت دے رہا تھا۔ میں کہتا ہوں: ابن عبد البر نے کتاب "التمہید" (۵) میں اس کا ذکر کیا ہے اور اس پر کوئی کلام نہیں کیا، بلکہ اس استثنا کی تاویل خواب پر کی ہے! اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ ان میں سے وہ لوگ بھی تھے جنہوں نے اپنی خواہش کی وجہ سے حدیث گھڑی جس کی طرف وہ لوگوں کو بلا رہے تھے۔ خارجیوں کے ایک شیخ نے توبہ کرنے کے بعد کہا: "یہ احادیث دین ہیں، پس دیکھو کہ تم اپنا دین کس سے لیتے ہو، کیونکہ جب ہمیں کسی معاملے کی خواہش ہوتی تھی، تو ہم اسے حدیث بنا دیتے تھے" (۶)۔ ان میں سے ایک جماعت وہ بھی تھی جنہوں نے حسبہ (ثواب کی نیت سے) حدیثیں گھڑیں جیسا کہ انہوں نے دعویٰ کیا، وہ لوگوں کو اعمال کی فضیلت کی طرف بلاتے تھے، جیسا کہ ابو عصمہ نوح بن ابی مریم المروزی (۷)، محمد بن عکاشہ الکرمانی (۸)، احمد بن عبد اللہ الجویباری (۹)، اور دیگر (۱۰) سے مروی ہے۔

(۱) وہ ابو عبد اللہ البجلی الرافضی کذاب ہے، ۱۲۰ ہجری کے لگ بھگ قتل ہوا۔ میزان الاعتدال ۴/ ۱۶۰۔ (۲) الذہبی نے میزان الاعتدال ۳/ ۵۶۱ میں اس کا ذکر کیا اور کہا: اہل دمشق میں سے تھا، ہلاک ہو گیا، اور وہ مکحول کے ساتھیوں میں سے تھا۔ (۳) (م) میں: الانبیاء۔ (۴) ابن الجوزی نے

الموضوعات ۱/ ۲۰۶ میں اور ابن عراق نے تنزیہ الشریعہ ۱/ ۳۲۱ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) ۱/ ۳۱۴۔ (۶) اسے الرامھرمزی نے المحدث الفاصل (۴۴۳) میں اور الخطیب نے الکفایة فی علم الروایة ص ۱۲۳ میں نقل کیا ہے۔ اور مسلم نے اپنے صحیح کے مقدمہ میں، اور الخطیب نے الکفایة ص ۱۲۲ میں محمد بن سیرین سے ان کا یہ قول نقل کیا ہے: "بے شک یہ علم دین ہے، پس دیکھو کہ تم اپنا دین کس سے لیتے ہو۔" (۷) وہ منصور کی خلافت میں مرو کے قاضی رہے، اور ان کی زندگی طویل تھی، بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہے، سن ۱۷۳ھ میں انتقال ہوا۔ میزان الاعتدال ۴/ ۲۸۰۔ (۸) کہا جاتا ہے: محمد بن اسحاق العکاشی، کذاب، سہل بن السری الحافظ نے کہا: احمد الجویباری، محمد بن تمیم اور محمد بن عکاشہ نے رسول اللہ ﷺ پر دس ہزار سے زائد احادیث گھڑیں، اور ابن عساکر نے کہا: مجھے خبر پہنچی کہ وہ ۲۲۵ھ میں زندہ تھا۔ لسان المیزان ۵/ ۲۸۶۔ (۹) کہا جاتا ہے: الجوباری، اور جوبار ہرات کے مضافات میں سے ہے، بستوق کے نام سے معروف ہے، ابن عیینہ اور ان کے طبقے سے روایت کی، ابن حبان نے کہا: دجالوں میں سے ایک دجال ہے، اور الذہبی نے کہا: اس کے جھوٹ کی مثال دی جاتی ہے۔ میزان الاعتدال ۱/ ۱۰۶۔ (۱۰) الحافظ ابن حجر نے لسان المیزان ۵/ ۲۸۸ میں الحاکم سے (محمد بن عکاشہ کے ترجمہ میں) اسی طرح کی بات نقل کی ہے۔

Author's Introduction 124

It was said to Abu 'Ismah: "From where did you get [the narration] from 'Ikrimah, from Ibn 'Abbas, concerning the virtues of the surahs of the Quran, surah by surah?" He replied: "I saw that the people had turned away from the Quran and occupied themselves with the jurisprudence of Abu Hanifa and the battles (Maghazi) of Muhammad bin Ishaq (1), so I fabricated this hadith as an act of devotion (Hisbah) (2)."

Abu 'Amr 'Uthman bin al-Salah said in his book 'Ulum al-Hadith' (3): "And such is the long hadith narrated from Ubayy bin Ka'b, from the Prophet (peace be upon him), regarding the virtues (4) of the Quran surah by surah (5). A researcher investigated its origin until he reached someone who admitted that he and a group [of people] fabricated it (6). Indeed, the signs of fabrication upon it are clear. Al-Wahidi the commentator (7), and those commentators who mentioned it, erred in including it in their commentaries."

Among them are a group of beggars and persistent solicitors (8), who stand in the markets and mosques and attribute fabricated hadiths to the Messenger of Allah (peace be upon him) with authentic chains of narration (isnad) that they have memorized, mentioning fabricated reports with those chains.

Ja'far bin Muhammad al-Tayalisi (9) said: Ahmad bin Hanbal and Yahya bin Ma'in prayed in...

(1) He is Abu Bakr al-Qurashi al-Muttalibi, their client, the Medinan, the chronicler Hafiz, author of the Prophetic Biography (As-Sira al-Nabawiyya), and the first to document knowledge in Medina. He died in the year 150 AH. Siyar A'lam al-Nubala 7/33. (2) Mentioned by al-Khalili in 'al-Irshad' 3/903, al-Suyuti in 'Tadrib al-Rawi' 1/282, and al-San'ani in 'Tawdih al-Afkar' 2/81. (3) pp. 100-101. Ibn al-Salah: He is 'Uthman bin Abd al-Rahman al-Kurdi al-Shahrazuri al-Shafi'i. He possessed eloquence and beneficial knowledge and died in the year 643 AH. Al-Siyar 23/140. (4) In (z): virtues (plural). (5) Cited by Ibn al-Jawzi in 'al-Mawdu'at' 1/173-174. Then he said: "Abu Ishaq al-Tha'labi divided this hadith, followed by Abu al-Hasan al-Wahidi in that. I am not surprised by them, for they are not among the people of hadith. However, I was surprised by Abu Bakr bin Abi Dawud, how he divided it across his book which he authored on the virtues of the Quran while knowing it is an impossible hadith! See: al-La'ali' al-Masnu'ah 1/205, and Tanzih al-Shari'ah 1/285." (6) Mawdu'at Ibn al-Jawzi 174-175. (7) Abu al-Hasan Ali bin Ahmad bin Muhammad bin Ali al-Wahidi, from

Nishapur, Shafi'i, died in 468 AH. Al-Siyar 18/339. (8) Meaning: persistent in asking (begging). (9) Abu al-Fadl al-Baghdadi, the Hafiz, was famous for his memorization and precision. He died in 282 AH. Al-Siyar 13/346.

लेखक की प्रस्तावना 124

अबू इस्माह से पूछा गया: "आपको इकरीमाह से, इब्न अब्बास के माध्यम से, कुरान के सूरतों के गुणों के बारे में, एक-एक सूरत करके [ये बातें] कहाँ से मिलीं?" उन्होंने जवाब दिया: "मैंने देखा कि लोगों ने कुरान से मुंह मोड़ लिया है और अबू हनीफा के न्यायशास्त्र और मुहम्मद बिन इशाक (1) के युद्धों (मगाजी) में व्यस्त हो गए हैं, इसलिए मैंने पुण्य (हिस्बाह) (2) के कार्य के रूप में इस हदीस को गढ़ा।"

अबू अम्र उस्मान बिन अल-सलाह ने अपनी पुस्तक 'उलूम अल-हदीस' (3) में कहा: "और ऐसी ही वह लंबी हदीस है जो उबैय बिन काब से, नबी (उन पर शांति हो) से, कुरान की सूरतों के गुणों (4) के बारे में एक-एक करके वर्णित है (5)। एक शोधकर्ता ने इसके मूल की जांच की जब तक कि वह उस व्यक्ति तक नहीं पहुँच गया जिसने स्वीकार किया कि उसने और एक समूह ने इसे गढ़ा था (6)। वास्तव में, इस पर गढ़ने के लक्षण स्पष्ट हैं। व्याख्याकार अल-वाहिदी (7), और जिन व्याख्याकारों ने इसका उल्लेख किया है, उन्होंने इसे अपनी व्याख्याओं में शामिल करने में गलती की है।"

उनमें से कुछ भिखारी और बार-बार मांगने वाले लोग (8) हैं, जो बाजारों और मस्जिदों में खड़े होते हैं और अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के नाम पर ऐसी हदीसें गढ़ते हैं जिनके प्रामाणिक सूत्र (इसनाद) उन्होंने याद किए होते हैं, और वे उन सूत्रों के साथ गढ़ी हुई बातों का उल्लेख करते हैं।

जाफ़र बिन मुहम्मद अल-तयालिसी (9) ने कहा: अहमद बिन हंबल और याह्या बिन मईन ने ... में प्रार्थना की।

(1) वह अबू बक्र अल-कुरैशी अल-मुत्तलिबी हैं, उनके मवाली, मदनी, हाफिज इतिहासकार, पैगंबर की जीवनी (अस-सिरा अल-नबविया) के लेखक, और मदीना में ज्ञान का दस्तावेजीकरण करने वाले पहले व्यक्ति थे। उनकी मृत्यु वर्ष 150 हिजरी में हुई। सियार आलम अल-नुबाला 7/33। (2) अल-खलीली ने 'अल-इरशाद' 3/903 में, अल-सुयूती ने 'तदरीब अल-रवी' 1/282 में, और अल-सनआनी ने 'तौदीह अल-अफकार' 2/81 में इसका उल्लेख किया है। (3) पृ. 100-101। इब्न अल-सलाह: वह उस्मान बिन अब्द अल-रहमान अल-कुर्दी अल-शहरज़ूरी अल-शाफ़ई हैं। वह वाक्पटुता और लाभकारी ज्ञान के धनी थे, उनकी मृत्यु वर्ष 643 हिजरी में हुई। अल-सियार 23/140। (4) (ज़) में: गुण (बहुवचन)। (5) इब्न अल-जौज़ी द्वारा 'अल-मौदूआत' 1/173-174 में उद्धृत। फिर उन्होंने कहा: "अबू इशाक अल-थलाबी ने इस हदीस को विभाजित किया, उसके बाद अबू अल-हसन अल-वाहिदी

ने। मैं उनसे आश्चर्यकित नहीं हूँ, क्योंकि वे हदीस के विशेषज्ञों में से नहीं हैं। हालाँकि, मुझे अबू बक्र बिन अबी दाऊद पर आश्चर्य हुआ कि उन्होंने अपनी पुस्तक में इसे कैसे विभाजित किया जो उन्होंने कुरान के गुणों पर लिखी थी, जबकि वे जानते थे कि यह एक असंभव हदीस है! देखें: अल-लाअली अल-मस्नुआह 1/205, और तन्जीह अल-शरियाह 1/285।" (6) मौदूआत इब्न अल-जौज़ी 174-175। (7) अबू अल-हसन अली बिन अहमद बिन मुहम्मद बिन अली अल-वाहिदी, निशापुरी, शाफ़ई, उनकी मृत्यु 468 हिजरी में हुई। अल-सियार 18/339। (8) अर्थात: मांगने में बहुत आग्रह करने वाले। (9) अबू अल-फज़्ल अल-बगदादी, हाफ़िज़, अपनी याददाश्त और सटीकता के लिए प्रसिद्ध थे। उनकी मृत्यु वर्ष 282 हिजरी में हुई। अल-सियार 13/346।

مقدمہ مصنف ۱۲۴

قيل لأبي عصمة: من أين لك عن عكرمة، عن ابن عباس في فضل سُوَرِ القرآن سورةً سورةً؟ فقال: إني رأيتُ الناسَ قد أعرَضُوا عن القرآن، واشتغلُوا بفقه أبي حنيفة، ومَغَازي محمد بن إسحاق(١)، فوضعتُ هذا الحديثَ حِسبةً(٢). قال أبو عمرو عثمانُ بن الصلاح في كتاب «علوم الحديث»(٣) له: وهكذا الحديث الطويل الذي يُرْوَى عن أُبيّ بن كعب، عن النبي ﷺ في فضل(٤) القرآن سورة سورة(٥). وقد بحث باحثٌ عن مَخْرَجه حتى انتهى إلى من اعترفَ بأنه وجماعةً وضعوه(٦). وإنَّ أثرَ الوَضع عليه لَبَيّنٌ. وقد أخطأ الواحديُّ المفسر(٧)، ومن ذكره من المفسرين، في إيداعه تفاسيرهم. ومنهم قومٌ من السُّوَّال والمُكَدِّينَ(٨)، يَقِفُون في الأسواق والمساجد، فيضعون على رسول الله ﷺ أحاديث بأسانيد صِحاح قد حَفِظوها، فيذكرون الموضوعاتِ بتلك الأسانيد. قال جعفر بن محمد الطيالسي(٩): صلَّى أحمدُ بنُ حنبل ويحيى بنُ مَعِين في

(١) هو أبو بكر القرشي المطلبي مولاهم، المدني، الحافظ الأخباري، صاحب السيرة النبوية، وأول مَن دوَّن العلم بالمدينة، مات سنة (١٥٠هـ). سير أعلام النبلاء ٧/ ٣٣. (٢) ذكره الخليلي في الإرشاد ٣/ ٩٠٣، والسيوطي في تدريب الراوي ١/ ٢٨٢، والصنعاني في توضيح الأفكار ٢/ ٨١. (٣) ص ١٠٠ - ١٠١، وابن الصلاح: هو عثمان بن عبد الرحمن الكردي الشهرزوري الشافعي، كان ذا فصاحة وعلم نافع، توفي سنة (٦٤٣هـ). السير ٢٣/ ١٤٠. (٤) في (ظ): فضائل. (٥) أخرجه ابن الجوزي في الموضوعات ١/ ١٧٣ - ١٧٤، ثم قال: وقد فَرَّقَ هذا الحديث أبو إسحاق الثعلبي، وتبعه أبو الحسن الواحدي في ذلك، ولا أعجبُ منهما، لأنهما ليسا من أصحاب الحديث، وإنما عجبتُ من أبي بكر بن أبي داود كيف فرَّقَه على كتابه الذي صنفه في فضائل القرآن وهو يعلم أنه حديث محال! وانظر اللآليء المصنوعة ١/ ٢٠٥، وتنزيه الشريعة ١/ ٢٨٥. (٦) موضوعات ابن الجوزي ١٧٤ - ١٧٥. (٧) أبو

الحسن علي بن أحمد بن محمد بن علي الواحدي، النيسابوري، الشافعي، مات سنة (٤٦٨هـ). السير ١٨/ ٣٣٩. (٨) أي: الملحين في المسألة. (٩) أبو الفضل البغدادي، الحافظ، كان مشهوراً بالحفظ والإتقان، توفي سنة (٢٨٢هـ). السير ١٣/ ٣٤٦.

Page 125

Caution Regarding Hadiths Fabricated About the Virtues of Surahs

...the Rusafa Mosque, a storyteller stood before them and said: "Ahmad ibn Hanbal and Yahya ibn Ma'in narrated to us, saying: Abd al-Razzaq narrated to us (1) from Ma'mar, from Qatadah, from Anas, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'Whoever says: "There is no god but Allah," a bird is created from every word of it, its beak is of gold and its feathers are of coral...'" He went on with a story of about twenty pages. Ahmad started looking at Yahya, and Yahya looking at Ahmad. Ahmad said: "Did you tell him this?!" Yahya replied: "By Allah, I have never heard it until this moment." They both remained silent until he finished his storytelling. Then Yahya said to him: "Who told you this hadith?" He replied: "Ahmad ibn Hanbal and Yahya ibn Ma'in." Yahya said: "I am Ibn Ma'in, and this is Ahmad ibn Hanbal. We have never heard this in a hadith from the Messenger of Allah (peace be upon him). If you must lie, then attribute it to someone else!" The man said to him: "Are you Yahya ibn Ma'in?!" He said: "Yes." The man said: "I have always heard that Yahya ibn Ma'in is a fool, but I didn't truly know it until this hour." Yahya asked him: "And how did you know I am a fool?" He replied: "As if there are no Yahya ibn Ma'in and Ahmad ibn Hanbal in the world except for you two! I have written from seventeen Ahmad ibn Hanbals other than this one." Ahmad put his sleeve over his face and said: "Let him get up (2)," so he stood up as if mocking them (3).

These groups are liars against the Messenger of Allah (peace be upon him), and those who follow their path.

It is mentioned that al-Rashid (4) used to like pigeons and playing with them. Pigeons were gifted to him while Abu al-Bakhtari al-Qadi (5) was with him. He said: "Abu Hurairah narrated from the Prophet (peace be upon him) that he said: 'There is no competition except in hoofs, camels, or wings.'" He added: "or wings," which is a word he fabricated for al-Rashid. Al-Rashid gave him a generous reward, but when he left, al-Rashid said: "By Allah, I knew that he (6) is a liar." And he ordered the pigeons to be...

(1) In (M): "He informed us" (in both places). (2) In (Z): "He says". (3) This story was recorded by Ibn Hibban in al-Majruhin 1/85, and al-Khatib in al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi 2/239-240 from the path of Ibrahim ibn Abd al-Wahid al-Bakri, from Ja'far ibn Muhammad al-Tayalisi, and mentioned by al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal (biography of Yahya ibn Ma'in), and al-Dhahabi in Mizan al-I'tidal 1/47, and in al-Siyar 11/86 and

300. Al-Dhahabi said: "This story is famous among the people, but it is false; I think al-Baladi (meaning al-Bakri) fabricated it." (4) Harun ibn Muhammad, Abu Ja'far, the Abbasid Caliph, was among the most noble of caliphs, the most majestic of kings, a man of Hajj, Jihad, raids, courage, and sound opinion; he died in the year (193 AH). Al-Siyar 9/286. (5) Wahb ibn Wahb ibn Kathir ibn Zam'ah, al-Rashid appointed him as a judge. Tarikh Baghdad 13/451, and Mizan al-I'tidal 4/353. (6) In the manuscripts: "You are", and the correction is from (M).

पृष्ठ 125

सूरतों के गुणों के बारे में गढ़ी गई हदीसों पर चेतावनी

...रुसाफा मस्जिद, एक कथावाचक उनके सामने खड़ा हुआ और कहा: "हमें अहमद बिन हनबल और याह्या बिन मईन ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अब्द अल-रज्जाक ने बताया (1), म'मार से, कतादाह से, अनस से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: 'जो कोई कहता है: "अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है," उसके हर शब्द से एक पक्षी बनाया जाता है, जिसकी चोंच सोने की और पंख मूंगे के होते हैं...'" उसने लगभग बीस पन्नों की कहानी सुनाई। अहमद याह्या की ओर देखने लगे और याह्या अहमद की ओर। अहमद ने कहा: "क्या तुमने उसे यह बताया?!" याह्या ने जवाब दिया: "अल्लाह की कसम, मैंने इसे इस घड़ी से पहले कभी नहीं सुना।" वे दोनों चुप रहे जब तक कि उसने अपनी कहानी पूरी नहीं कर ली। फिर याह्या ने उससे कहा: "तुम्हें यह हदीस किसने बताई?" उसने उत्तर दिया: "अहमद बिन हनबल और याह्या बिन मईन ने।" याह्या ने कहा: "मैं इब्न मईन हूँ, और ये अहमद बिन हनबल हैं। हमने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) की किसी हदीस में इसे कभी नहीं सुना। अगर तुम्हें झूठ ही बोलना है, तो किसी और के नाम से बोलो!" उस आदमी ने उससे कहा: "क्या तुम याह्या बिन मईन हो?!" उसने कहा: "हाँ।" उस आदमी ने कहा: "मैं हमेशा से सुनता आ रहा था कि याह्या बिन मईन मूर्ख है, लेकिन मुझे आज इस समय तक यह पता नहीं था।" याह्या ने उससे पूछा: "और तुम्हें कैसे पता चला कि मैं मूर्ख हूँ?" उसने उत्तर दिया: "जैसे कि दुनिया में तुम्हारे अलावा कोई याह्या बिन मईन और अहमद बिन हनबल हैं ही नहीं! मैंने इनके अलावा सत्रह अहमद बिन हनबल से लिखा है।" अहमद ने अपना हाथ चेहरे पर रख लिया और कहा: "उसे जाने दो (2)," तो वह उनका मजाक उड़ाते हुए खड़ा हो गया (3)।

ये समूह अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) पर झूठ बोलने वाले हैं, और जो उनके रास्ते पर चलते हैं।

जिक्र आता है कि अल-रशीद (4) को कबूतर और उनके साथ खेलना पसंद था। उन्हें कुछ कबूतर उपहार में दिए गए जब अबू अल-बख्तरी अल-कादी (5) उनके पास थे। उन्होंने कहा: "अबू हुरैरा ने नबी (उन पर शांति हो) से रिवायत की कि उन्होंने कहा: 'मुकाबला केवल खुरों, ऊंटों या पंखों में ही होता है।'" उन्होंने "या पंख" शब्द जोड़ दिया, जो उन्होंने अल-रशीद के लिए गढ़ा था। अल-रशीद ने

उन्हें एक बड़ा इनाम दिया, लेकिन जब वे चले गए, तो अल-रशीद ने कहा: "अल्लाह की कसम, मुझे पता था कि वह (6) झूठा है।" और उन्होंने कबूतरों को...

(1) (म) में: "हमें सूचित किया" (दोनों स्थानों पर)। (2) (ज़) में: "वह कहता है"। (3) इब्न हिब्बान ने अल-मजरुहीन 1/85 में, और अल-खतीब ने अल-जामी' ली-अखलाक अल-रावी 2/239-240 में इब्राहिम बिन अब्द अल-वाहिद अल-बकरी के माध्यम से, जाफर बिन मुहम्मद अल-तयालिसी से इस कहानी को निकाला है, और अल-मिज्जी ने तहजीब अल-कमाल (याह्या बिन मईन की जीवनी) में, और अल-धहाबी ने मिज़ान अल-इ'तिदाल 1/47 में, और अल-सियार 11/86 और 300 में इसका उल्लेख किया है। अल-धहाबी ने कहा: "यह कहानी लोगों के बीच प्रसिद्ध है, लेकिन यह झूठी है; मुझे लगता है कि अल-बलादी (यानी अल-बकरी) ने इसे गढ़ा है।" (4) हारून बिन मुहम्मद, अबू जाफर, अब्बासी खलीफा, सबसे कुलीन खलीफाओं में से थे, सबसे प्रतापी राजा, हज, जिहाद, आक्रमण, साहस और राय वाले व्यक्ति थे; उनकी मृत्यु वर्ष (193 हिजरी) में हुई। अल-सियार 9/286। (5) वहब बिन वहब बिन कसीर बिन ज़माह, अल-रशीद ने उन्हें न्यायाधीश नियुक्त किया था। तारीख बगदाद 13/451, और मिज़ान अल-इ'तिदाल 4/353। (6) पांडुलिपियों में: "आप हैं", और (म) से पुख्ता किया गया है।

صفحہ 125

عنوان: سورتوں کے فضائل میں من گھڑت احادیث پر تنبیہ

...مسجد الرصافہ، ان کے سامنے ایک قصہ گو کھڑا ہوا اور کہا: ہمیں احمد بن حنبل اور یحییٰ بن معین نے بتایا، ان دونوں نے کہا: ہمیں عبد الرزاق نے بتایا (1) معمر سے، انہوں نے قتادہ سے، انہوں نے انس سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے کہا: لا الہ الا اللہ، تو اس کے ہر لفظ سے ایک پرندہ پیدا کیا جاتا ہے جس کی چونچ سونے کی اور پر مرجان کے ہوتے ہیں..." اور اس نے تقریباً بیس صفحات پر مشتمل قصہ سنایا۔ احمد یحییٰ کی طرف دیکھنے لگے اور یحییٰ احمد کی طرف۔ احمد نے کہا: کیا تم نے اسے یہ بتایا ہے؟! یحییٰ نے جواب دیا: اللہ کی قسم، میں نے تو اسے اس گھڑی سے پہلے کبھی نہیں سنا۔ وہ دونوں خاموش رہے یہاں تک کہ وہ اپنے قصوں سے فارغ ہو گیا۔ پھر یحییٰ نے اس سے پوچھا: تمہیں یہ حدیث کس نے بتائی؟ اس نے جواب دیا: احمد بن حنبل اور یحییٰ بن معین نے۔ یحییٰ نے کہا: میں ابن معین ہوں اور یہ احمد بن حنبل ہیں، ہم نے رسول اللہ ﷺ کی کسی حدیث میں یہ کبھی نہیں سنا، اگر جھوٹ بولنا ہی ہے تو ہمارے علاوہ کسی اور پر بولو! اس شخص نے اس سے کہا: کیا تم یحییٰ بن معین ہو؟! انہوں نے کہا: ہاں۔ اس نے کہا: میں ہمیشہ سے سنتا آ رہا تھا کہ یحییٰ بن معین بیوقوف ہے، لیکن مجھے آج اس گھڑی تک یہ معلوم نہیں تھا۔ یحییٰ نے اس سے پوچھا: تمہیں کیسے معلوم ہوا کہ میں بیوقوف ہوں؟ اس نے کہا: گویا دنیا میں تمہارے سوا کوئی اور یحییٰ بن معین اور احمد بن حنبل ہے ہی نہیں! میں نے ان کے علاوہ سترہ احمد بن حنبل سے (احادیث) لکھی ہیں۔ احمد نے اپنی آستین اپنے چہرے پر رکھ لی اور کہا: اسے جانے دو (2)، تو وہ ان دونوں کا مذاق اڑاتے ہوئے کھڑا ہو گیا (3)۔

پس یہ گروہ رسول اللہ ﷺ پر جھوٹ باندھنے والے ہیں، اور وہ لوگ جو ان کے نقش قدم پر چلتے ہیں۔

ذکر کیا جاتا ہے کہ ہارون الرشید (4) کو کبوتر پسند تھے اور ان کے ساتھ کھیلنا اچھا لگتا تھا، انہیں کچھ کبوتر تحفے میں دیے گئے جبکہ ابو البختری القاضی (5) ان کے پاس موجود تھے۔ انہوں نے کہا: ابو ہریرہ نے نبی ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا: "مقابلہ صرف کھر، اونٹ یا پر (پرندے) میں ہی جائز ہے۔" انہوں نے "یا پر" کا لفظ بڑھا دیا، جو انہوں نے رشید کی خاطر وضع کیا تھا۔ رشید نے انہیں ایک بڑا انعام دیا، جب وہ باہر نکلے تو رشید نے کہا: اللہ کی قسم، میں جان گیا کہ وہ (6) جھوٹا ہے۔ اور انہوں نے کبوتروں کے بارے میں حکم دیا کہ...

(1) (م) میں: "أنبأنا" (دونوں جگہوں پر)۔ (2) (ظ) میں: "یقول"۔ (3) اس قصے کو ابن حبان نے "المجروحین" 1/85 میں، اور الخطیب نے "الجامع لاخلاق الراوی" 2/239-240 میں ابراہیم بن عبد الواحد البکری کے طریق سے، جعفر بن محمد الطیالسی سے روایت کیا ہے، اور المزی نے "تہذیب الکمال" (یحییٰ بن معین کے حالات) میں، اور الذہبی نے "میزان الاعتدال" 1/47 میں، اور "السیر" 11/86 اور 300 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ الذہبی نے کہا: یہ حکایت عوام میں مشہور ہے لیکن یہ باطل ہے، میرا خیال ہے کہ البلدی (یعنی البکری) نے اسے وضع کیا ہے۔ (4) ہارون بن محمد، ابو جعفر، عباسی خلیفہ، وہ شریف ترین خلفاء اور سب سے زیادہ باوقار بادشاہوں میں سے تھے، صاحبِ حج و جہاد، غزوہ و شجاعت اور صاحبِ رائے تھے، ان کی وفات سن (193ھ) میں ہوئی۔ السیر 9/286۔ (5) وہب بن وہب بن کثیر بن زمعہ، رشید نے انہیں قاضی مقرر کیا تھا۔ تاریخ بغداد 13/451، اور میزان الاعتدال 4/353۔ (6) قلمی نسخوں میں: "أنك"، اور درست وہ ہے جو (م) سے ثابت ہے۔

Introduction by the Author - 126

...slaughtered. It was said to him: "What is the sin of the pigeons?!" He replied: "Because of it, lies were attributed to the Messenger of Allah (1) ﷺ." Therefore, the scholars abandoned his hadith for this reason and for his other fabrications. Thus, scholars do not record his hadith under any circumstances.

I say: Had people limited themselves to what is established in the Sahihs (authentic collections), the Musnads, and other compilations circulated by scholars and narrated by the leading jurists, it would have been sufficient for them. They would have also stayed clear of his ﷺ warning when he said: "Beware of narrating from me except what you know; for whoever intentionally lies about me, let him take his seat in the Hellfire" (2). His ﷺ frightening of his Ummah with the fire for lying is evidence that he knew that lies would be told about him. So beware of what the enemies of religion and the heretics among Muslims have fabricated in the chapters of 'At-Targhib wa At-Tarhib' (Encouragement and Deterrence) and other areas.

The most harmful among them are groups attributed to asceticism (Zuhd), who fabricated hadith seeking reward (hisbah) according to their claims. People accepted (3) their fabrications due to their trust in them and reliance upon them; thus, they went astray and led others astray.

Chapter: On the evidence in refuting those who attack the Qur'an and disagree with the Mushaf of Uthman by addition or subtraction.

There is no disagreement within the Ummah, nor among the Imams of the People of Sunnah, that the Qur'an is the name of the word of Allah the Almighty, which Muhammad ﷺ brought as a miracle for him, as previously mentioned (4). It is preserved in the hearts, recited by tongues, written in the Mushafs (codices), its chapters and verses are known by necessity, and it is free from...

---

(1) Al-Khatib al-Baghdadi reported in his History (13/455) from Imam Ahmad his saying: "None narrated this except that liar, Abu Al-Bakhtari." Al-Khatib also mentioned that he entered upon Harun al-Rashid while he was flying pigeons, and he narrated to him that the Prophet ﷺ used to fly pigeons. Al-Rashid said to him: "Leave my presence." Then he said: "Were it not that he is a man from the Quraysh, I would have removed him." End quote. This story (which the author mentioned) was also narrated about Ghiyath bin Ibrahim al-Nakha'i upon his entry to al-Mahdi, as in History of Baghdad (12/324) and Mizan al-I'tidal (3/338). Ibn al-Qayyim said in al-

Manar al-Munif (1/106): "None of the hadiths about pigeons are authentic." Imam Ahmad recorded the hadith of Abu Hurayrah (meaning without his saying: 'or a wing') in the Musnad (7482) and others. Al-Hafiz Ibn Hajar in al-Talkhis al-Habir (4/161) cited its authentication from Ibn al-Qattan and Ibn Daqiq al-'Id. (2) Reported by Ahmad in his Musnad (2675) and (2974), and al-Tirmidhi (2951) from the hadith of Ibn Abbas. The author mentioned it at greater length on page 57 in the chapter "What has come regarding the threat in interpreting the Qur'an by opinion." (3) In the manuscripts: "so it is accepted", and what is confirmed is from (M). (4) In (M): "In the manner previously mentioned."

लेखक की प्रस्तावना - १२६

...वध कर दिया गया। उससे कहा गया: "कबूतरों का क्या दोष है?!" उसने कहा: "इसी के कारण अल्लाह के रसूल ﷺ पर झूठ बोला गया (१)।" इसलिए विद्वानों ने इस कारण और उसकी अन्य मनगढ़ंत बातों के कारण उसकी हदीसों को छोड़ दिया। अतः विद्वान किसी भी स्थिति में उसकी हदीस नहीं लिखते हैं।

मैं कहता हूँ: यदि लोग केवल उन्हीं हदीसों तक सीमित रहते जो सहीह (प्रामाणिक संकलन), मसानिद और अन्य संकलनों में सिद्ध हैं जिन्हें विद्वानों ने प्रसारित किया है और प्रमुख न्यायविदों ने वर्णित किया है, तो यह उनके लिए पर्याप्त होता। और वे उनकी ﷺ चेतावनी से बच जाते जिसमें उन्होंने कहा था: "मुझसे वही हदीस बयान करने में सावधानी बरतें जिसे आप जानते हों; क्योंकि जिसने जानबूझकर मुझ पर झूठ बोला, वह अपना स्थान नरक की आग में बना ले" (२)। उनका ﷺ अपनी उम्माह (समुदाय) को झूठ के लिए आग से डराना इस बात का प्रमाण है कि वे जानते थे कि उन पर झूठ बोला जाएगा। अतः उन मनगढ़ंत बातों से सावधान रहें जिन्हें धर्म के शत्रुओं और मुसलमानों के बीच के पाखंडियों ने 'तरग़ीब व तरहीब' (प्रोत्साहन और निवारण) आदि के अध्यायों में गढ़ा है।

उनमें सबसे हानिकारक वे लोग हैं जो वैराग्य (ज़ुहद) से जुड़े हैं, जिन्होंने अपने दावे के अनुसार सवाब (हिसबा) की नियत से हदीसें गढ़ीं। लोगों ने उन पर विश्वास और भरोसे के कारण उनकी मनगढ़ंत बातों को स्वीकार कर लिया (३); इस प्रकार वे स्वयं भी गुमराह हुए और दूसरों को भी गुमराह किया।

अध्याय: कुरान पर हमला करने वालों और कुरान में वृद्धि या कमी के माध्यम से उस्मान के मुसहफ़ का विरोध करने वालों के खंडन में प्रमाण।

उम्माह के बीच और सुन्नत के अनुयायियों के इमामों के बीच इस बात में कोई विवाद नहीं है कि कुरान अल्लाह सर्वशक्तिमान के कलाम (वाणी) का नाम है, जिसे मुहम्मद ﷺ अपने चमत्कार के रूप में लाए थे, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (४)। और यह कि वह हृदयों में सुरक्षित है, ज़ुबानों से पढ़ा जाता है, मुसहफ़ों (ग्रंथों) में लिखा गया है, इसके अध्याय और छंद निश्चित रूप से ज्ञात हैं, और यह मुक्त है...

---

(१) अल-खतीब अल-बगदादी ने अपनी 'तारीख' (१३/४५५) में इमाम अहमद से उनके इस कथन को उद्धृत किया है: "इसे उस झूठे अबू अल-बख़्तरी के अलावा किसी ने नहीं बताया।" अल-खतीब ने

यह भी उल्लेख किया है कि वह हारून अल-रशीद के पास गया जब वह कबूतर उड़ा रहा था, तो उसने उसे यह हदीस सुनाई कि नबी ﷺ कबूतर उड़ाया करते थे। अल-रशीद ने उससे कहा: "मेरे सामने से चले जाओ।" फिर कहा: "यदि वह कुरैश का व्यक्ति न होता, तो मैं उसे पदमुक्त कर देता।" इति। यह कहानी (जिसे लेखक ने उल्लेख किया है) गयास बिन इब्राहिम अल-नखई के बारे में भी वर्णित है जब वह अल-महदी के पास गया था, जैसा कि 'तारीख बगदाद' (१२/३२४) और 'मीजान अल-एतिदाल' (३/३३८) में है। इब्न अल-कय्यिम ने 'अल-मनार अल-मुनीफ' (१/१०६) में कहा: कबूतरों के बारे में कोई भी हदीस सही नहीं है। इमाम अहमद ने 'मुसनद' (७४८२) आदि में अबू हुरैरा की हदीस (यानी 'या पंख' के शब्दों के बिना) निकाली है, और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-तल्खीस अल-हबीर' (४/१६१) में इब्न अल-कत्तान और इब्न दकीक अल-ईद से इसकी प्रामाणिकता उद्धृत की है। (२) इसे अहमद ने अपने 'मुसनद' (२६७५) और (२९७४) में और तिरमिज़ी ने (२९५१) में इब्न अब्बास की हदीस से वर्णित किया है। लेखक ने इसे पृष्ठ ५७ पर विस्तार से उल्लेख किया है। अध्याय: अपनी राय से कुरान की व्याख्या करने की धमकी के बारे में। (३) हस्तलिपियों में 'फ-युक्बलु' है, और जो पाठ में पुष्ट है वह (म) से है। (४) (म) में: "जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।"

مصنف کا مقدمہ - ۱۲۶

...ذبح کر دیا جائے۔ تو ان سے کہا گیا: "کبوتروں کا کیا گناہ ہے؟!" انہوں نے کہا: "اسی کی وجہ سے رسول اللہ ﷺ پر جھوٹ باندھا گیا (۱)۔" اس وجہ سے اور اس کی دیگر موضوعات (من گھڑت باتوں) کی وجہ سے علماء نے اس کی حدیث کو ترک کر دیا۔ چنانچہ علماء کسی بھی حال میں اس کی حدیث نہیں لکھتے۔

میں کہتا ہوں: اگر لوگ صرف ان احادیث پر اکتفا کرتے جو صحاح، مسانید اور ان دیگر کتابوں میں ثابت ہیں جو علماء کے درمیان زیرِ گردش ہیں اور جنہیں ائمہ فقہاء نے روایت کیا ہے، تو ان کے لیے یہی کافی ہوتا۔ اور وہ آپ ﷺ کی اس تنبیہ سے بچ جاتے جس میں آپ ﷺ نے فرمایا: «مجھ سے حدیث بیان کرنے میں احتیاط کرو سوائے اس کے جس کا تمہیں علم ہو، کیونکہ جس نے مجھ پر جان بوجھ کر جھوٹ باندھا، وہ اپنا ٹھکانا جہنم میں بنا لے» (۲)۔ آپ ﷺ کا اپنی امت کو جھوٹ پر جہنم کی آگ سے ڈرانا اس بات کی دلیل ہے کہ آپ ﷺ جانتے تھے کہ آپ ﷺ پر جھوٹ باندھا جائے گا۔ لہذا ان من گھڑت باتوں سے بچو جو دشمنانِ دین اور مسلمانوں میں چھپے زندیقوں نے 'ترغیب و ترہیب' وغیرہ کے ابواب میں گھڑی ہیں۔

ان میں سب سے زیادہ نقصان دہ وہ لوگ ہیں جن کی نسبت زہد و تقویٰ کی طرف ہے، انہوں نے اپنے خیال میں ثواب (حسبہ) کی نیت سے حدیثیں وضع کیں۔ لوگوں نے ان پر بھروسہ اور اعتماد کرتے ہوئے ان کی موضوعات کو قبول کر لیا (۳)، پس وہ خود بھی گمراہ ہوئے اور دوسروں کو بھی گمراہ کیا۔

باب: قرآن پر طعن کرنے والوں اور قرآن میں کمی بیشی کے ذریعے مصحفِ عثمانی کی مخالفت کرنے والوں کے رد میں دلائل کا بیان

امت کے درمیان اور ائمہ اہل سنت کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ قرآن اللہ تعالیٰ کے کلام کا نام ہے جسے محمد ﷺ اپنے معجزے کے طور پر لائے، جیسا کہ پہلے ذکر ہوا (۴)، اور یہ کہ وہ سینوں میں محفوظ ہے، زبانوں سے پڑھا جاتا ہے، مصاحف میں لکھا ہوا ہے، اس کی سورتیں اور آیات قطعی طور پر معلوم ہیں، اور وہ ہر اس چیز سے پاک ہے جو...

---

(۱) خطیب بغدادی نے اپنی 'تاریخ' (۴۵۵/۱۳) میں امام احمد سے نقل کیا ہے: "یہ روایت اس کذاب ابو البختری کے سوا کسی نے بیان نہیں کی۔" خطیب نے یہ بھی ذکر کیا کہ وہ ہارون الرشید کے پاس گیا جبکہ وہ کبوتر اڑا رہا تھا، تو اس نے اسے یہ حدیث سنائی کہ نبی ﷺ کبوتر اڑایا کرتے تھے۔ الرشید نے اس سے کہا: "میرے پاس سے نکل جاؤ۔" پھر کہا: "اگر یہ قریش کا آدمی نہ ہوتا تو میں اسے برطرف کر دیتا۔" قصہ ختم ہوا۔ یہ قصہ (جو مصنف نے ذکر کیا) غیاث بن ابراہیم النخعی کے بارے میں بھی مروی ہے جب وہ مہدی کے پاس گیا، جیسا کہ 'تاریخ بغداد' (۳۲۴/۱۲) اور 'میزان الاعتدال' (۳/۳۳۸) میں ہے۔ ابن قیم نے 'المنار المنیف' (۱۰۶/۱) میں کہا: کبوتروں کے بارے میں کوئی بھی حدیث صحیح نہیں ہے۔ امام احمد نے مسند (۷۴۸۲) وغیرہ میں ابوہریرہ کی حدیث (یعنی 'یا بازو' کے الفاظ کے بغیر) نکالی ہے، اور حافظ ابن حجر نے 'التلخیص الحبیر' (۱۶۱/۴) میں ابن القطان اور ابن دقیق العید سے اس کی تصحیح نقل کی ہے۔ (۲) اسے احمد نے اپنی مسند (۲۶۷۵) اور (۲۹۷۴) میں اور ترمذی نے (۲۹۵۱) میں ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ مصنف نے اسے صفحہ ۵۷ پر طویل تفصیل کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ باب: قرآن کی اپنی رائے سے تفسیر کرنے پر وعید کے بیان میں۔ (۳) خطی نسخوں میں 'فیقبل' ہے، اور متن میں ثابت (م) سے ہے۔ (۴) (م) میں ہے: 'جیسا کہ پہلے گزرا اس کی مانند'۔

The Argument against those who impugn the Quran

127

...the increase or decrease of its letters and words, so there is no need to define it with a limit, nor to confine it within a boundary. Whoever claims an addition to it or a subtraction from it has invalidated the consensus, slandered the people, and rejected what the Messenger (peace be upon him) brought from the revealed Quran. He has also rejected the words of the Almighty: "Say, 'If mankind and the jinn gathered in order to produce the like of this Quran, they could not produce the like of it, even if they were to each other assistants'" [Al-Isra: 88]. Furthermore, he has invalidated the sign of His Messenger (peace be upon him), because the Quran would then become something within human power when mixed with falsehood. When it is within human power, it is no longer a proof or a sign, and it ceases to be miraculous(1).

Thus, the one who says that the Quran contains additions or omissions is a rejecter of the Book of Allah and what the Messenger brought. He would be like one who says: the prescribed prayers are fifty, marrying nine women is permissible, and Allah ordained additional days along with the month of Ramadan, and other things that are not established in the religion. If these are rejected by consensus, then the consensus on the Quran is more firm, emphasized, binding, and obligatory.

Imam Abu Bakr Muhammad ibn al-Qasim ibn Bashar ibn Muhammad al-Anbari said: People of virtue and intellect have always recognized the honor of the Quran and the loftiness of its status, as required by truth, fairness, and religiosity. They repel from it the sayings of the falsifiers, the deceptions of the atheists, and the distortions of the deviants. This continued until a deviant emerged(2) in our time, deviating from the faith and attacking the nation with attempts to nullify the Sharia, which Allah continues to support, strengthen its foundations, grow its branches, and guard against the flaws of the unjust(3) and oppressive, and the plots of the enemies and disbelievers. He claimed that the Mushaf (Codex) compiled by Uthman (may Allah be pleased with him)—with the agreement of the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) on the correctness of what he did—does not include(4) all of the Quran, claiming that five hundred letters had fallen out of it, some of which he claimed to have read and the rest of which he would read. Among them were: "By time and the calamities of age"(5). Thus, "and the calamities of age" had fallen out of the Quran for the community of Muslims(6). Another example: "Until when the earth has taken..."

(1) His saying: "and it ceases to be miraculous" is from (M). (2) Meaning: appeared. It occurred in (D) and (M) as 'Naba'a' (sprang up), and in (Zha) as 'Tabi'a' (followed), and it was not dotted in (Zay), and perhaps what we have established is correct. (3) In (M): Al-Hanaf. (4) In (Zay): does not gather. (5) Mentioned by Ibn Khalawayh in "The Irregular Recitations", p. 179; see also "Virtues of the Quran" by Abu Ubaid, p. 189. (6) In (D): from the Muslims.

कुरान पर आक्षेप करने वालों के खिलाफ दलील

१२७

...उसके अक्षरों और शब्दों की वृद्धि और कमी, इसलिए इसकी परिभाषा में किसी सीमा की आवश्यकता नहीं है, और न ही इसे किसी सीमा में सीमित करने की। जो कोई इसमें किसी वृद्धि या कमी का दावा करता है, उसने सर्वसम्मति (इज़मा) को अमान्य कर दिया है, लोगों पर झूठा आरोप लगाया है, और रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा लाए गए अवतरित कुरान को खारिज कर दिया है। उसने अल्लाह तआला के इस कथन को भी खारिज कर दिया है: "कह दो, 'अगर इंसान और जिन्न इस कुरान जैसा लाने के लिए इकट्ठा हो जाएं तो वे इसके जैसा नहीं ला सकेंगे, चाहे वे एक-दूसरे के सहायक ही क्यों न हों'" [अल-इसरा: ८८]। इसके अलावा, उसने अपने रसूल (अलैहिस्सलाम) के चमत्कार को भी अमान्य कर दिया है, क्योंकि तब कुरान मानवीय शक्ति के भीतर की चीज़ हो जाएगी जब उसमें झूठ मिला दिया जाएगा। जब यह मानवीय शक्ति के भीतर होगा, तो यह न तो प्रमाण रहेगा और न ही चमत्कार, और यह मोजज़ा (अलौकिक) होने से बाहर हो जाएगा(१)।

अतः, जो यह कहता है कि कुरान में वृद्धि या कमी है, वह अल्लाह की किताब और रसूल जो लाए उसे ठुकराने वाला है। वह उस व्यक्ति के समान होगा जिसने कहा: अनिवार्य नमाजें पचास हैं, नौ महिलाओं से विवाह करना हलाल है, और अल्लाह ने रमजान के महीने के साथ कुछ और दिन भी अनिवार्य किए हैं, और ऐसी अन्य बातें जो धर्म में प्रमाणित नहीं हैं। यदि इन्हें सर्वसम्मति से खारिज कर दिया जाता है, तो कुरान पर सर्वसम्मति अधिक दृढ़, पुख्ता, अनिवार्य और आवश्यक है।

इमाम अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-कासिम बिन बशार बिन मुहम्मद अल-अंसारी ने कहा: सद्गुणों और बुद्धि वाले लोग हमेशा कुरान के सम्मान और उसके पद की उच्चता को पहचानते रहे हैं, जैसा कि सत्य, निष्पक्षता और धार्मिकता की आवश्यकता है। वे उससे असत्य बोलने वालों की बातों, नास्तिकों के छल और पथभ्रष्टों के विरूपण को दूर करते हैं। यह तब तक जारी रहा जब तक कि हमारे समय में एक पथभ्रष्ट व्यक्ति का उदय(२) नहीं हुआ, जो धर्म से भटक गया और उसने शरीयत को अमान्य करने के प्रयासों के साथ उम्मा पर हमला किया, जिसे अल्लाह समर्थन देना जारी रखता है, उसकी नींव को मजबूत करता है, उसकी शाखाओं को बढ़ाता है, और अन्यायियों(३) और अत्याचारियों की कमियों और दुश्मनों तथा काफिरों की साजिशों से उसकी रक्षा करता है। उसने दावा किया कि उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) द्वारा संकलित मुसहफ - जिस पर रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु

अलैहि वसल्लम) के साथियों ने उनके कार्य की सत्यता पर सहमति व्यक्त की थी - में पूरा कुरान शामिल(४) नहीं है, क्योंकि उसमें से पांच सौ अक्षर गिर गए थे, जिनमें से कुछ को उसने पढ़ने का दावा किया और बाकी को वह पढ़ेगा। उनमें से थे: "वक़्त और ज़माने की आपदाओं की कसम"(५)। इस प्रकार, मुसलमानों के समुदाय(६) के लिए कुरान से "और ज़माने की आपदाएं' गिर गया था। एक अन्य उदाहरण: "यहाँ तक कि जब पृथ्वी ने धारण किया...

(१) उनका कहना: "और यह मोजज़ा होने से बाहर हो गया", (म) से है। (२) अर्थात: प्रकट हुआ, और (द) तथा (म) में आया है: 'नबअ' (फूटा), और (ज़ाह) में: 'तबअ' (अनुसरण किया), और (ज़ै) में नुक्ते नहीं थे, और शायद जो हमने स्थापित किया है वही सही है। (३) (म) में: अल-हनफ। (४) (ज़ै) में: इकट्ठा नहीं होता। (५) इब्न खालवय ने "अश-शाज़ क़िरआत" पृष्ठ १७९ में इसका उल्लेख किया है, और अबू उबैद की "फ़ज़ाइल अल-क़ुरआन" पृष्ठ १८९ देखें। (६) (द) में: मुसलमानों में से।

قرآن پر طعن کرنے والوں کے خلاف دلیل

۱۲۷

...اس کے حروف اور کلمات کی زیادتی اور نقصان، لہٰذا اس کی تعریف میں کسی حد کی ضرورت نہیں ہے، اور نہ ہی اسے کسی حد میں بند کرنے کی۔ پس جس نے اس میں کسی زیادتی یا کسی کمی کا دعویٰ کیا، اس نے اجماع کو باطل کر دیا، لوگوں پر بہتان باندھا، اور رسول اللہ ﷺ جو قرآنِ منزل لے کر آئے تھے اسے مسترد کر دیا۔ اس نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کو بھی رد کر دیا: ﴿قُل لَّئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَن يَأْتُوا بِمِثْلِ هَٰذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيراً﴾ [الاسراء: ۸۸]، (کہہ دیجئے کہ اگر انسان اور جن اس بات پر جمع ہو جائیں کہ اس قرآن جیسا لے آئیں، تو وہ اس جیسا نہیں لا سکیں گے، اگرچہ وہ ایک دوسرے کے مددگار ہی کیوں نہ ہوں)۔ نیز اس نے اپنے رسول (علیہ السلام) کے معجزے کو باطل کر دیا، کیونکہ اس صورت میں قرآن انسانی قدرت کے تحت آ جائے گا جب اسے باطل کے ساتھ ملا دیا جائے۔ اور جب اس پر قدرت حاصل ہو جائے تو وہ نہ حجت رہے گا اور نہ نشانی، اور وہ معجزہ ہونے سے خارج ہو جائے گا(۱)۔

پس جو یہ کہتا ہے کہ قرآن میں زیادتی یا کمی ہے، وہ اللہ کی کتاب اور رسول جو کچھ لے کر آئے اس کا انکار کرنے والا ہے۔ وہ اس شخص کی طرح ہے جس نے کہا: فرض نمازیں پچاس ہیں، نو عورتوں سے نکاح حلال ہے، اور اللہ نے رمضان کے مہینے کے ساتھ کچھ اور دن بھی فرض کیے ہیں، اور اس کے علاوہ دیگر ایسی باتیں جو دین میں ثابت نہیں ہیں۔ پس اگر اسے اجماع کے ذریعے رد کر دیا گیا، تو قرآن پر اجماع زیادہ ثابت، پختہ، لازم اور واجب ہے۔

امام ابو بکر محمد بن القاسم بن بشار بن محمد الانباری نے فرمایا: اہل فضل اور اہل عقل ہمیشہ سے قرآن کے شرف اور اس کی منزلت کی بلندی کو پہچانتے رہے ہیں، جیسا کہ حق، انصاف اور دینداری کا تقاضا ہے۔ وہ باطل پرستوں کے اقوال، ملحدوں کے فریب اور ٹیڑھے لوگوں کی تحریف کی اس سے نفی کرتے ہیں۔ یہاں تک کہ ہمارے زمانے میں ایک ایسا گمراہ شخص نمودار(۲) ہوا جو ملت سے منحرف ہو گیا، اور اس نے امت پر حملہ کیا جس کے ذریعے وہ شریعت کو باطل کرنے کی کوشش کر رہا ہے، جس کی اللہ ہمیشہ تائید فرماتا ہے، اس کی بنیاد کو مضبوط کرتا ہے، اس کی شاخوں کو بڑھاتا ہے، اور اسے ظالموں(۳) اور جفا کاروں کے عیوب اور دشمنوں اور کافروں کی سازشوں سے محفوظ رکھتا ہے۔ اس نے دعویٰ کیا کہ وہ مصحف جسے عثمان رضی اللہ عنہ نے جمع کیا تھا - رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کے اس فعل کی درستی پر اتفاق کے ساتھ - وہ تمام قرآن پر مشتمل(۴) نہیں ہے، کیونکہ اس میں سے پانچ سو حروف گر گئے تھے، جن میں سے کچھ میں نے پڑھے ہیں اور باقی میں پڑھوں گا۔ ان میں سے یہ ہے: "والعصر ونوائب الدہر" (قسم ہے زمانے کی اور زمانے کی آفتوں کی)(۵)۔ پس مسلمانوں کی جماعت(۶) کے قرآن سے "ونوائب الدہر" گر گیا تھا۔ اور ان میں سے یہ ہے: "حتی اذا اخذت الارض..." (یہاں تک کہ جب زمین نے پکڑ لیا...)

(۱) ان کا قول: "اور وہ معجزہ ہونے سے خارج ہو گیا"، (م) سے ہے۔ (۲) یعنی: ظاہر ہوا، اور (د) اور (م) میں 'نبع' (پھوٹا) آیا ہے، اور (ظ) میں 'تبع' (پیروی کی)، اور (ز) میں نقطے نہیں تھے، اور شاید صحیح وہی ہے جو ہم نے ثابت کیا ہے۔ (۳) (م) میں: الحنف۔ (۴) (ز) میں: جمع نہیں ہوتا۔ (۵) اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ صفحہ ۱۷۹ میں ذکر کیا ہے، اور ابو عبید کی فضائل القرآن صفحہ ۱۸۹ دیکھیں۔ (۶) (د) میں: مسلمانوں میں سے۔

"...its adornment and was beautified, and its people thought they were powerful over it, Our command came to it by night or by day, and We made it like a clean-mown harvest, as if it had not flourished yesterday." [And he added:] "And Allah would not have destroyed it except for the sins of its people"(1). This person claimed that a part of the Qur'an was dropped for the people of Islam: "And Allah would not have destroyed it except for the sins of its people," and he mentioned many letters that he claimed.

He claimed that Uthman and the Sahaba (may Allah be pleased with them) added to the Qur'an what is not in it. So he recited in the obligatory prayer while people were listening: "Allah, the One, the Eternal Refuge"(2), dropping "Say, He is" from the Qur'an and changing the word "One" (Ahad). He claimed that this was correct and what people follow is falsehood and impossibility. He also recited in the obligatory prayer: "Say to those who disbelieve: I do not worship what you worship"(3) and criticized(4) the recitation of the Muslims.

He claimed that the Mushaf (copy of the Qur'an) in our hands contains distortions of letters(5) that are corrupting and changing. Among them: {If You should punish them - indeed they are Your servants; but if You forgive them - indeed it is You who is the Exalted in Might, the Wise} [Al-Ma'idah: 118]. He claimed that wisdom and might do not match forgiveness, and that the correct version is: "And if You forgive them, indeed it is You who is the Forgiving, the Merciful"(6). His deviance in this and similar matters went so far that he claimed Muslims distort: {honorable in the sight of Allah} [Al-Ahzab: 69], and the correct version according to him, which was not changed, is: "And he was a servant honorable to Allah"(7). He even recited in an obligatory prayer, as reported by a group who heard and witnessed him(8): "Do not move your tongue with it... indeed, upon Us is its collection and its recitation. So when We have recited it, then follow..."

(1) Reported by Abu Ubayd in 'Al-Fada'il' p. 173, Al-Tabari in 'Al-Tafsir' 12/152, mentioned by Ibn Atiyyah 3/115, and Abu Hayyan in 'Al-Bahr' 5/144, who said: It is not good for anyone to recite with this reading, because it contradicts the script of the Mushaf agreed upon by the Sahaba and the Tabi'un. (2) Mentioned by Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 182, and attributed it to Abdullah and Al-A'mash. (3) Also narrated by Ibn Adil al-Hanbali in 'Al-Lubab' 20/530 from Ibn al-Anbari. (4) In (M): In. (5) In (Z): And letters. (6) Al-Dhahabi narrated in 'Ma'rifat al-

Qurra' al-Kibar' 1/549 from Abd al-Rahman ibn Abdullah al-Fara'idi his saying: Ibn Shanabudhu was asked to repent for reciting this verse. End. Abu Hayyan also mentioned it in 'Al-Bahr' 4/62 and said: It is not from the Mushaf. (7) Mentioned by Ibn Jinni in 'Al-Muhtasib' 2/185 from Ibn Mas'ud; see also Ibn Khalawayh's book p. 120. (8) In (Z): And they publicized it.

128 लेखक की प्रस्तावना

"...इसकी सजावट और संवर गई, और इसके निवासियों ने सोचा कि वे इस पर शक्तिशाली हैं, रात या दिन में हमारा आदेश आया, और हमने इसे एक कटी हुई फसल की तरह बना दिया, जैसे कि कल इसका अस्तित्व ही न रहा हो।" [और उन्होंने जोड़ा:] "और अल्लाह इसे इसके लोगों के पापों के बिना नष्ट नहीं करता" (1)। इस व्यक्ति ने दावा किया कि इस्लाम के लोगों के लिए कुरान से कुछ अंश हटा दिया गया था: "और अल्लाह इसे इसके लोगों के पापों के बिना नष्ट नहीं करता", और उन्होंने कई अक्षरों का उल्लेख किया जिनका उन्होंने दावा किया था।

उन्होंने दावा किया कि उस्मान और सहाबा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कुरान में वह जोड़ दिया जो उसमें नहीं है। इसलिए उन्होंने अनिवार्य प्रार्थना में पढ़ा जबकि लोग सुन रहे थे: "अल्लाह, एक, शाश्वत आश्रय" (2), कुरान से "कहो, वह है" को हटा दिया और शब्द "एक" (अहद) को बदल दिया। उन्होंने दावा किया कि यही सही था और लोग जो पालन करते हैं वह झूठ और असंभव है। उन्होंने अनिवार्य प्रार्थना में यह भी पढ़ा: "उन लोगों से कहो जिन्होंने अविश्वास किया: मैं उसकी पूजा नहीं करता जिसकी तुम पूजा करते हो" (3) और मुसलमानों के पाठ की आलोचना की (4)।

उन्होंने दावा किया कि हमारे हाथों में जो मुसहफ (कुरान की प्रति) है, उसमें अक्षरों का विरूपण (5) है जो भ्रष्ट और बदलने वाला है। उनमें से: {यदि आप उन्हें दंड दें - वास्तव में वे आपके सेवक हैं; लेकिन यदि आप उन्हें क्षमा कर दें - वास्तव में आप ही पराक्रमी, बुद्धिमान हैं} [अल-मइदा: 118]। उन्होंने दावा किया कि बुद्धिमत्ता और शक्ति क्षमा के साथ मेल नहीं खाती हैं, और सही संस्करण यह है: "और यदि आप उन्हें क्षमा कर दें, तो वास्तव में आप ही क्षमाशील, दयावान हैं" (6)। इस और इसी तरह के मामलों में उनकी पथभ्रष्टता इतनी बढ़ गई कि उन्होंने दावा किया कि मुसलमान विरूपण करते हैं: {अल्लाह की दृष्टि में प्रतिष्ठित} [अल-अहज़ाब: 69], और उनके अनुसार सही संस्करण, जिसे बदला नहीं गया था, वह है: "और वह अल्लाह के लिए एक प्रतिष्ठित सेवक था" (7)। यहाँ तक कि उन्होंने एक अनिवार्य प्रार्थना में पढ़ा, जैसा कि एक समूह द्वारा सूचित किया गया था जिन्होंने उन्हें सुना और देखा था (8): "इसके साथ अपनी जीभ न हिलाएं.. वास्तव में, इसे इकट्ठा करना और इसका पाठ करना हमारा दायित्व है। तो जब हमने इसे पढ़ लिया हो, तो अनुसरण करें..."

(1) अबू उबैद द्वारा 'अल-फदाइल' पृष्ठ 173 में, अल-तबरी द्वारा 'अल-तफसीर' 12/152 में रिपोर्ट किया गया, इब्न अतियाह 3/115 द्वारा उल्लेख किया गया, और अबू हय्यान द्वारा 'अल-बहर' 5/144

में, जिन्होंने कहा: इस पाठ के साथ किसी के लिए पढ़ना अच्छा नहीं है, क्योंकि यह मुसहफ की लिपि के विपरीत है जिस पर सहाबा और ताबीउन सहमत हुए थे। (2) इब्न खलवैह द्वारा 'अल-किरात अल-शज्ज़ह' पृष्ठ 182 में उल्लेख किया गया है, और इसे अब्दुल्ला और अल-अमश को जिम्मेदार ठहराया गया है। (3) इब्न आदिल अल-हंबली द्वारा 'अल-लुबाब' 20/530 में इब्न अल-अंबारी से भी वर्णित है। (4) (म) में: में। (5) (ज़) में: और अक्षर। (6) अल-धहाबी ने 'मारिफत अल-कुर्रा अल-किबर' 1/549 में अब्द अल-रहमान इब्न अब्दुल्ला अल-फ़राइदी से उनका यह कथन उद्धृत किया: इब्न शनबुज़ु से इस आयत को पढ़ने के लिए पश्चात्ताप करने के लिए कहा गया था। अंत। अबू हय्यान ने भी 'अल-बहर' 4/62 में इसका उल्लेख किया और कहा: यह मुसहफ से नहीं है। (7) इब्न जिन्नी द्वारा 'अल-मुहतसिब' 2/185 में इब्न मसूद से उल्लेख किया गया; इब्न खलवैह की पुस्तक पृष्ठ 120 भी देखें। (8) (ज़) में: और उन्होंने इसे प्रचारित किया।

"...اس کی آرائش اور زینت بن گئی، اور اس کے رہنے والوں نے گمان کیا کہ وہ اس پر قدرت رکھتے ہیں، ہمارا حکم رات یا دن میں آگیا، تو ہم نے اسے کٹی ہوئی فصل کی طرح بنا دیا، جیسے کل اس کا نام و نشان نہ تھا" [اور اس نے اضافہ کیا:] "اور اللہ اسے ہلاک کرنے والا نہ تھا مگر اس کے لوگوں کے گناہوں کی وجہ سے" (۱)۔ پس اس شخص نے دعویٰ کیا کہ اہل اسلام کے لیے قرآن سے یہ گر گیا ہے: "اور اللہ اسے ہلاک کرنے والا نہ تھا مگر اس کے لوگوں کے گناہوں کی وجہ سے" اور اس نے بہت سے حروف کا ذکر کیا جن کا وہ دعویٰ کرتا تھا۔

اور اس نے دعویٰ کیا کہ عثمان اور صحابہ رضی اللہ عنہم نے قرآن میں وہ اضافہ کیا جو اس میں نہیں ہے، چنانچہ اس نے فرض نماز میں پڑھا جبکہ لوگ سن رہے تھے: "اللہ الواحد الصمد" (۲)، پس اس نے قرآن سے "قل ھو" کو گرا دیا، اور لفظ "أحد" کو بدل دیا، اور دعویٰ کیا کہ یہی درست ہے، اور جس پر لوگ ہیں وہ باطل اور محال ہے، اور اس نے فرض نماز میں پڑھا: "قُل للذین کفروا لا أعبدُ ما تعبدون" (۳) اور مسلمانوں کی قرات پر طعن (۴) کیا۔

اور اس نے دعویٰ کیا کہ ہمارے ہاتھوں میں جو مصحف ہے وہ حروف کی تحریف (۵) پر مشتمل ہے جو فساد پیدا کرنے والی اور تبدیل کرنے والی ہے، جن میں سے: ﴿إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِن تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ [المائدہ: ۱۱۸]، تو اس نے دعویٰ کیا کہ حکمت اور عزت مغفرت کے مشابہ نہیں ہیں، اور یہ کہ درست یہ ہے: "وإن تغفر لهم فإنك أنت الغفور الرحيم" (۶)۔ اور گمراہی اس کو یہاں تک لے گئی کہ اس نے دعویٰ کیا کہ مسلمان تحریف کرتے ہیں: ﴿عِندَ اللهِ وَجِيهاً﴾ [الاحزاب: ۶۹]، اور اس کے نزدیک صحیح وہ ہے جو بدلا نہیں گیا: "وكان عبداً لله وجيهاً"

(۷)، یہاں تک کہ اس نے ایک فرض نماز میں اس طرح پڑھا جیسا کہ ہمیں ایک جماعت نے خبر دی جس نے اسے سنا اور دیکھا (۸): "لا تُحرِّك به لسانك، إنَّ علينا جمعه وقراءته، فإذا قرأناه فاتَّبع"

(۱) اسے ابوعبید نے 'الفضائل' ص ۱۷۳ میں، اور طبری نے 'التفسیر' ۱۲/۱۵۲ میں روایت کیا ہے اور ابن عطیہ نے ۳/۱۱۵ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابو حیان نے 'البحر' ۵/۱۴۴ میں اور کہا: کسی کے لیے اس قرات کے ساتھ پڑھنا درست نہیں، کیونکہ یہ اس مصحف کے رسم الخط کے خلاف ہے جس پر صحابہ اور تابعین کا اجماع ہے۔ (۲) ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذہ' ص ۱۸۲ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور اسے عبداللہ اور اعمش کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) اسے ابن عادل الحنبلی نے بھی 'اللباب' ۲۰/۵۳۰ میں ابن الانباری سے نقل کیا ہے۔ (۴) (م) میں: فی۔ (۵) (ظ) میں: وحروف۔ (۶) ذہبی نے 'معرفۃ القراء الکبار' ۱/۵۴۹ میں عبدالرحمن بن عبداللہ الفرائضی سے ان کا قول نقل کیا ہے: ابن شنبوذ سے اس آیت کی قرات پر توبہ کرائی گئی۔ اھ اور ابو حیان نے بھی اسے 'البحر' ۴/۶۲ میں ذکر کیا ہے اور کہا: یہ مصحف سے نہیں ہے۔ (۷) ابن جنی نے 'المحتسب' ۲/۱۸۵ میں ابن مسعود سے اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ کی کتاب ص ۱۲۰ دیکھیں۔ (۸) (ظ) میں: وشہروہ۔

Evidence Against Those Who Attack the Qur'an 129

...his recitation, then it is for us to relate news about it." Others related to us from others that they heard him reciting: "And indeed Allah helped you at Badr with the sword of Ali while you were weak"(1). These people also narrated from him that he said: "This is the straight path of Ali"(2). They informed us that he introduced into a verse of the Qur'an something that does not match the eloquence of the Messenger of Allah (PBUH), and does not enter into the language of his people about whom Allah Almighty said: "And We sent not a messenger except with the language of his people" [Ibrahim: 4]. So he recited: "Is it not that you said to the people" instead of: "Did you say to the people" [Al-Ma'idah: 116], and this is not known in the manner of the grammarians, nor is it supported by the schools of the grammarians; because the Arabs did not say: "Laisa qumta" (you did not stand). As for: "Lasta qumta", with the 'ta', it is an anomalous, ugly, evil, and bad form, because "laisa" does not negate the past tense verb. This was not(3) found except in their saying: "Laisa khalaqa Allahu mithlahu" (Allah has not created the like of him)(4), which is an anomalous dialect that the Book of Allah should not be based upon.

He claimed that when Uthman (may Allah be pleased with him) assigned the compilation of the Qur'an to Zaid bin Thabit, he was not correct; because Abdullah bin Mas'ud and Ubayy bin Ka'b were more entitled to that than Zaid, due to the saying of the Prophet (PBUH): "The best reciter of my Ummah is Ubayy bin Ka'b"(5), and due to his saying (PBUH): "Whoever would like to recite the Qur'an fresh as it was revealed, let him recite it according to the recitation of Ibn Umm 'Abd"(6). This speaker said: I have the right to disagree with the Mushaf of Uthman just as Abu Amr ibn al-Ala' disagreed with it, so he recited: "In hadhayni" [Taha: 63], "Fa'assaddaqa wa akuna" [Al-Munafiqun: 10], "Fabashshir 'ibadi-yal-ladhina" [Az-Zumar: 17] with the fatha on the 'ya'(7), so...

Footnotes: (1) It is a clearly invalid recitation. (2) Yaqub recited, and he is one of the ten: "This is a high (straight) path", see Al-Nashr 2/301. Ibn Jinni mentioned it in Al-Muhtasib 2/3, and said: 'Aliyy' - here - is like their saying: 'karim' (noble) and 'sharif' (honorable), and the intended meaning is not the elevation of a person or lineage. end quote. It is clear that the author (may Allah have mercy on him) intends another restriction of the word, as is evident from the context of his words in refuting those who deviate from the religion. (3) In (m): and did not. (4) In (m): Has not Allah created their like? The author of Al-Nahw al-Wafi 1/559 said: The Kufans stipulated for

analogy on this style the entry of 'qad' into the predicate of 'laisa' to match the heard example, and because 'qad' brings it closer to the present state. (5) Similar to it preceded on p. 62 within a hadith. (6) Narrated by Ahmad in Al-Musnad (4255) and others with the wording: "Whoever loves..." and see what preceded on pp. 94-95. (7) Abu Amr's recitation in the third place is from the narration of Al-Susi in connection, and there is disagreement about it in stopping between deletion and affirmation. See his recitation in the mentioned verses in Al-Sab'ah pp. 419, 637, 561, and Al-Taysir p. 151, =

कुरान पर हमला करने वालों के खिलाफ सबूत १२९

...उसका पाठ, फिर यह हमारे ऊपर है कि हम इसके बारे में समाचार सुनाएं'। दूसरों ने हमें दूसरों से बताया कि उन्होंने उसे यह पढ़ते हुए सुना: "और वास्तव में अल्लाह ने बद्र में अली की तलवार से तुम्हारी मदद की जब तुम कमज़ोर थे"(१)। इन लोगों ने भी उनसे यह वर्णन किया कि उन्होंने कहा: "यह अली का सीधा रास्ता है"(२)। उन्होंने हमें बताया कि उन्होंने कुरान की एक आयत में कुछ ऐसा डाल दिया जो अल्लाह के रसूल ﷺ की वाक्पटुता से मेल नहीं खाता है, और उनके लोगों की ज़बान में प्रवेश नहीं करता है जिनके बारे में अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और हमने कोई रसूल नहीं भेजा मगर उसकी अपनी कौम की ज़बान में" [इब्राहिम: ४]। तो उन्होंने पढ़ा: "क्या तुमने लोगों से नहीं कहा" इसके स्थान पर: "क्या तुमने लोगों से कहा था" [अल-मईदा: ११६], और यह व्याकरणविदों के तरीके में ज्ञात नहीं है, और न ही इसे वैयाकरणों के सिद्धांतों पर लागू किया जा सकता है; क्योंकि अरबों ने यह नहीं कहा: "लैसा कुमता" (तुम खड़े नहीं हुए)। जहाँ तक "लस्ता कुमता" की बात है, 'ता' के साथ, तो यह विसंगत, भद्दा, बुरा और दोषपूर्ण है, क्योंकि "लैसा" भूतकाल की क्रिया का निषेध नहीं करता है। ऐसा नहीं(३) पाया गया सिवाय उनके इस कथन में: "लैसा खलका अल्लाहु मिस्लहु" (अल्लाह ने उसके जैसा नहीं बनाया)(४), और यह एक विसंगत बोली है, जिस पर अल्लाह की किताब को आधारित नहीं किया जा सकता।

उसने दावा किया कि जब उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कुरान के संकलन का काम ज़ैद बिन साबित को सौंपा, तो वह सही नहीं थे; क्योंकि अब्दुल्ला बिन मसूद और उबय बिन काब ज़ैद से इसके अधिक हकदार थे, नबी ﷺ के इस कथन के कारण: "मेरी उम्मत का सबसे अच्छा पाठक उबय बिन काब है"(५), और उनके(ﷺ) इस कथन के कारण: "जिसे यह पसंद हो कि वह कुरान को वैसे ही ताज़ा पढ़े जैसे वह उतारा गया था, तो उसे इब्न उम्म अब्द के पाठ के अनुसार पढ़ना चाहिए"(६)। इस कहने वाले ने कहा: मुझे उस्मान के मुसहफ (प्रति) से असहमत होने का अधिकार है जैसे कि अबू अम्र बिन अल-अला ने इससे असहमति जताई थी, तो उन्होंने पढ़ा: "इन हज़यनी" [ताहा: ६३], "फ़अस्सद्दका व अकुना" [अल-मुनाफ़िक़ून: १०], "फ़बश्शिर इबादी-यल-लज़ीना" [अज़-ज़ुमर: १७] 'या' पर फ़त्हा के साथ(७), तो...

पादलेख: (१) यह स्पष्ट रूप से अमान्य पाठ है। (२) याकूब ने पढ़ा, और वह दस पाठकों में से एक हैं: "यह एक ऊँचा (सीधा) रास्ता है", अल-नश्र ३०१/२ देखें। और इब्न जिन्नी ने अल-मुह्तसिब ३/२ में

इसका उल्लेख किया है, और कहा: 'अली' - यहाँ - उनके इस कथन की तरह है: 'करीम' (उदार), और 'शरीफ' (कुलीन), और इसका अर्थ किसी व्यक्ति की उच्चता या वंश नहीं है। संक्षेप में। और यह स्पष्ट है कि लेखक (अल्लाह उन पर रहम करे) का अर्थ शब्द का एक और प्रतिबंध है, जैसा कि उनके शब्दों के संदर्भ में स्पष्ट है जो धर्म से भटकने वालों का खंडन करने में है। (३) (म) में: और नहीं। (४) (म) में: क्या अल्लाह ने उनके जैसा नहीं बनाया। अल-नह्व अल-वाफ़ी ५५९/१ के लेखक ने कहा: कूफियों ने इस शैली पर सादृश्य के लिए 'लैसा' की खबर में 'क़द' के प्रवेश की शर्त रखी है ताकि सुने गए उदाहरण के साथ मेल खा सके, और क्योंकि 'क़द' इसे वर्तमान स्थिति के करीब लाता है। (५) इसके समान हदीस के हिस्से के रूप में पृष्ठ ६२ पर बीत चुका है। (६) इसे अहमद ने अल-मुसनद (४२५५) और अन्य ने इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "जिसे पसंद हो..." और देखें जो पृष्ठ ९४ - ९५ पर बीत चुका है। (७) तीसरे स्थान पर अबू अम्र का पाठ अल-सूसी के मिलान (वस्ल) के वर्णन से है, और रुकने (वक़्फ़) में उनके बारे में हटाने और साबित रखने के बीच मतभेद है। और उनके पाठ को सात पाठों की किताब पृष्ठ ४१९, ६३७, ५६१ और अल-तयसीर पृष्ठ १५१ में देखें, =

الحجة على من طعن في القرآن ١٢٩

...ان کی قراءت، پھر یہ ہم پر ہے کہ اس کی خبر دیں"۔ دوسروں نے ہمیں دوسروں سے سنایا کہ انہوں نے انہیں یہ پڑھتے ہوئے سنا: "اور یقیناً اللہ نے بدر میں علی کی تلوار سے تمہاری مدد کی جبکہ تم کمزور تھے"(١)۔ ان لوگوں نے بھی ان سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "یہ علی کا سیدھا راستہ ہے"(٢)۔ انہوں نے ہمیں بتایا کہ انہوں نے قرآن کی ایک آیت میں ایسی بات داخل کی جو رسول اللہ ﷺ کی فصاحت کے ہم پلہ نہیں ہے، اور ان کی قوم کی زبان میں داخل نہیں ہوتی جن کے بارے میں اللہ عزوجل نے فرمایا: "اور ہم نے کوئی رسول نہیں بھیجا مگر اس کی قوم کی زبان میں" [ابراہیم: ٤]، چنانچہ انہوں نے پڑھا: "أليس قلتَ للناس" (کیا تم نے لوگوں سے نہیں کہا) بجائے اس کے: "ءَأَنتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ" (کیا تم نے لوگوں سے کہا تھا) [المائدة: ١١٦]، اور یہ صرف و نحو کے ماہرین کے طریقے میں معلوم نہیں ہے، اور نہ ہی اسے نحویوں کے مذاہب پر محمول کیا جا سکتا ہے؛ کیونکہ عربوں نے یہ نہیں کہا: "ليس قمتَ"، جہاں تک "لستَ قمتَ" کا تعلق ہے، 'تا' کے ساتھ، تو یہ شاذ، قبیح، خبیث اور ردی ہے، کیونکہ "ليس" فعل ماضی کی نفی نہیں کرتا۔ ایسا(٣) نہیں پایا گیا مگر ان کے اس قول میں: "ليس خلق الله مثله" (اللہ نے اس جیسا پیدا نہیں کیا) (٤)، اور یہ ایک شاذ لغت ہے، جس پر اللہ کی کتاب کو محمول نہیں کیا جا سکتا۔

اور اس نے دعویٰ کیا کہ عثمان رضی اللہ عنہ نے جب قرآن کی جمع کو زید بن ثابت کے سپرد کیا تو وہ درست نہیں تھے؛ کیونکہ عبداللہ بن مسعود اور ابی بن کعب زید سے زیادہ اس کے حقدار تھے، نبی ﷺ کے اس فرمان کی وجہ سے: "میری امت کا سب سے بہترین قاری ابی بن کعب ہے"(٥)، اور آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: "جسے یہ پسند ہو کہ وہ قرآن کو ویسا ہی ترو تازہ پڑھے جیسا وہ اتارا گیا، تو اسے ابن ام عبد (ابن مسعود) کی قراءت کے مطابق پڑھنا چاہیے"(٦)۔

اور اس کہنے والے نے کہا: مجھے حق ہے کہ میں عثمان کے مصحف کی مخالفت کروں جیسا کہ ابو عمرو بن العلاء نے اس کی مخالفت کی، تو انہوں نے پڑھا: "إن هذين" [طه: ٦٣]، "فأصّدّق وأكونَ" [المنافقون: ١٠]، "فبشّر عباديَ الذين" [الزمر: ١٧] 'یا' کے فتحہ کے ساتھ(٧)، تو...

حواشی: (١) یہ قراءت واضح طور پر باطل ہے۔ (٢) یعقوب نے پڑھا، اور وہ دس قراء میں سے ایک ہیں: "هذا صراطٌ عليٌّ مستقيم"، دیکھئے النشر ٣٠١/٢۔ اور ابن جنی نے المحتسب ٣/٢ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور کہا: 'علی' - یہاں - ان کے اس قول کی طرح ہے: 'کریم' (معزز) اور 'شریف' (شریف)، اور اس سے مراد کسی شخص کی بلندی یا نسب نہیں ہے۔ انتہیٰ۔ اور یہ واضح ہے کہ مصنف رحمہ اللہ کی مراد لفظ کی ایک اور قید ہے، جیسا کہ ان کے کلام کے سیاق سے ملت سے منحرف لوگوں کے رد میں ظاہر ہے۔ (٣) (م) میں: "ولم"۔ (٤) (م) میں: "أليس قد خلق الله مثلهم"۔ اور النحو الوافی ١/٥٥٩ کے مصنف نے کہا: کوفیوں نے اس اسلوب پر قیاس کے لیے 'لیس' کی خبر میں 'قد' کے داخل ہونے کی شرط لگائی ہے تاکہ سنے گئے نمونے کی مطابقت ہو سکے، اور اس لیے کہ 'قد' اسے حال سے قریب کر دیتا ہے۔ (٥) اسی طرح پہلے ص ٦٢ پر ایک حدیث کے ضمن میں گزر چکا ہے۔ (٦) اسے احمد نے المسند (٤٢٥٥) میں اور دوسروں نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "جسے پسند ہو..." اور دیکھئے جو ص ٩٤ - ٩٥ پر گزر چکا ہے۔ (٧) تیسرے مقام پر ابو عمرو کی قراءت السوسی کی روایت سے ملا کر (وصلاً) پڑھنے میں ہے، اور وقف کی صورت میں ان سے حذف کرنے اور برقرار رکھنے کے درمیان اختلاف ہے۔ اور ان کی قراءت کو السبعة ص ٤١٩، ٦٣٧، ٥٦١، اور التیسیر ص ١٥١ میں دیکھئے، =

“...Allah gave me” [An-Naml: 36] with the fatha on the 'ya' (1). And what is in the Mushaf (codex) is: “Indeed these two” with an 'alif' (2), “so that I might give charity and be” without a 'waw' (3), “so give good tidings to My servants”, and “what Allah has given me” without a 'ya' (4) in both places (5). Just as Ibn Kathir, Nafi', Hamza, and al-Kisa'i differed from 'Uthman's Mushaf, they read: “Thus it is a duty upon Us to save the believers” [Yunus: 103] by establishing two 'nuns', some opening (vocalizing with fatha) the second, and some silencing (vocalizing with sukun) it (6), while in the Mushaf there is only one 'nun' (7). And as Hamza differed from the Mushaf, reading: “Do you provide me with wealth?” [An-Naml: 36] with one 'nun', and he stopped on the 'ya' (8), while in the Mushaf there are two 'nuns' and no 'ya' after them (9). Similarly, Hamza also differed from the Mushaf, reading: “Unquestionably, Thamud denied their Lord” [Hud: 68] without tanween (nunation) (10), and establishing the 'alif' necessitates tanween (11). All of this, which he criticized the readers for, does not make them guilty of going against the Mushaf.

= 211, 189 respectively. (1) Among the seven, Nafi' and 'Asim (in Hafs' narration) read it this way when continuing (waslan), while Qalun, Abu 'Amr, and Hafs differed when stopping (waqfan) between omission and establishment. Warsh read it with omission when stopping. Mentioned by Ibn Mujahid in 'As-Sab'a' p. 482, and Ad-Dani in 'At-Taysir' p. 170. (2) Mentioned by Abu 'Amr Ad-Dani in 'At-Taysir' p. 151 and 'Al-Muqni'' p. 15. (3) 'At-Taysir' p. 211 and 'Al-Muqni'' p. 113. (4) In (d), (z), and (m): 'two yaas', and what is established is from (zh). (5) 'At-Taysir' pp. 170 and 189, and 'Al-Muqni'' p. 32. (6) The author did not mention the rest of the seven readers - Abu 'Amr al-Basri, Ibn 'Amir al-Shami, and 'Asim - although they all agreed on reading it with two 'nuns'; Al-Kisa'i and 'Asim (in Hafs' narration) read it with the second 'nun' silenced and the 'jeem' lightened, while the rest read it with the second 'nun' opened and the 'jeem' doubled. See 'As-Sab'a' p. 330 and 'At-Taysir' p. 123. (7) However, Abu 'Amr Ad-Dani mentioned in 'Al-Muqni'' p. 91 from Abu 'Ubayd that he saw in 'Uthman's Mushaf (may Allah be pleased with him) the two words in Yunus: “then We save our messengers” and “save the believers” with two 'nuns'. He also mentioned on p. 85 regarding what the provincial codices agreed upon in their writing, that they are with two 'nuns'. (8) Hamza read with one doubled 'nun', merging the first 'nun' into the second, with full extension (madd), and established the 'ya' when continuing and stopping. Ya'qub from the ten also read it this way. 'As-Sab'a fi al-Qira'at' p. 482, 'At-Taysir' p. 170, and 'An-Nashr' 2/338. (9) Mentioned by Abu 'Amr Ad-Dani in 'Al-Muqni''

p. 91. (10) This is also the reading of 'Asim from the seven in Hafs' narration, and the reading of Ya'qub from the ten. 'As-Sab'a' p. 337, 'At-Taysir' p. 125, and 'An-Nashr' 2/289. (11) Ibn al-Jazari said in 'An-Nashr' 2/290: Everyone who used tanween stopped with an 'alif', and whoever did not use tanween stopped without an 'alif' even if it was drawn.

लेखक की भूमिका | १३०

“...आतानी अल्लाह” [अन-नम्ल: ३६] 'या' पर फ़तहा (ज़बर) के साथ (१)। और जो मुसहफ़ (ग्रंथ) में है: “इन्ना हाज़ानी” अलिफ़ के साथ (२), “फ़-अस्सद्दक़ व-अकुन” बिना 'वाव' के(३), “फ़-बश्शिर इबादी”, “फ़-मा आतानीय अल्लाह” बिना 'या' के(४) दोनों स्थानों पर (५)। और जिस तरह इब्न कसीर, नाफ़े हमज़ा और अल-किसाई ने उस्मान के मुसहफ़ से हटकर पढ़ा: “कज़ालिका हक़्क़न अलैना नुन्जिल-मुअमिनीन” [यूनुस: १०३] दो 'नून' को साबित करते हुए, जिनमें से कुछ ने दूसरे को फ़तहा दिया और कुछ ने इसे साकिन (बिना स्वर का) रखा (६), जबकि मुसहफ़ में केवल एक 'नून' है (७)। और जिस तरह हमज़ा ने मुसहफ़ से हटकर पढ़ा: “अतुमिद्दुनानी बि-मालिन” [अन-नम्ल: ३६] एक 'नून' के साथ, और उन्होंने 'या' पर वक़्फ़ (विराम) किया (८), जबकि मुसहफ़ में दो 'नून' हैं और उनके बाद कोई 'या' नहीं है (९)। इसी तरह, हमज़ा ने मुसहफ़ के ख़िलाफ़ भी पढ़ा: “अला इन्ना समूदा कफ़रू रब्बहुम” [हूद: ६८] बिना तनवीन (नूनेशन) के(१०), और अलिफ़ को साबित करना तनवीन को अनिवार्य बनाता है (११)। और यह सब जिसके लिए उन्होंने पाठकों (क़ुर्रा) की निंदा की है, वह वास्तव में मुसहफ़ के ख़िलाफ़ कोई ऐसा उल्लंघन नहीं है जिसके लिए उन्हें दोषी ठहराया जाए।

= २११, १८९ क्रमशः। (१) सातों क़ारी में से नाफ़े और आसिम (हफ़्स की रिवायत में) ने वस्ल (मिलाकर पढ़ते समय) इसे इसी तरह पढ़ा, और क़ालून, अबू अम्र और हफ़्स के बारे में वक़्फ़ (रुकते समय) इसे हटाने और रखने के बीच मतभेद है। वर्श ने वक़्फ़ में इसे हटाकर पढ़ा। इब्न मुजाहिद ने 'अस्-सबआ' पृष्ठ ४८२ और अद-दानी ने 'अत-तयसीर' पृष्ठ १७० में इसका ज़िक्र किया है। (२) अबू अम्र अद-दानी ने 'अत-तयसीर' पृष्ठ १५१ और 'अल-मुक़्नि' पृष्ठ १५ में इसका ज़िक्र किया है। (३) 'अत-तयसीर' पृष्ठ २११ और 'अल-मुक़्नि' पृष्ठ ११३। (४) (द), (ज़) और (म) में: 'दो या', और जो प्रमाणित है वह (ज़) से है। (५) 'अत-तयसीर' पृष्ठ १७० और १८९, और 'अल-मुक़्नि' पृष्ठ ३२। (६) लेखक ने बाकी सात पाठकों - अबू अम्र अल-बसरी, इब्न आमिर अल-शामी और आसिम - का उल्लेख नहीं किया, हालाँकि वे सभी दो 'नून' के साथ पढ़ने पर सहमत थे; अल-किसाई और हफ़्स की रिवायत में आसिम ने दूसरे 'नून' को साकिन और 'जीम' को हल्का पढ़ा, जबकि बाकियों ने दूसरे को फ़तहा और 'जीम' को तश्दीद के साथ पढ़ा। देखें 'अस्-सबआ' पृष्ठ ३३०, और 'अत-तयसीर' पृष्ठ १२३। (७) लेकिन अबू अम्र अद-दानी ने 'अल-मुक़्नि' पृष्ठ ९१ में अबू उबैद के हवाले से उल्लेख किया है कि उन्होंने उस्मान रज़ियल्लाहु अन्हु के मुसहफ़ में यूनुस के दो शब्दों को: “सुम्मा नुनज्जी रुलसना” और “नुन्जी अल-मुअमिनीन” को दो 'नून' के साथ देखा। उन्होंने पृष्ठ ८५ पर उन चीज़ों के बारे में भी ज़िक्र किया जिन पर विभिन्न शहरों

के मुसहफ़ एकमत थे, कि वे दो 'नून' के साथ हैं। (८) हमज़ा ने एक तश्दीद वाले 'नून' के साथ पढ़ा, पहले 'नून' को दूसरे में मिलाते हुए (इद्गाम), और मद (दीर्घ स्वर) के साथ, और वस्ल और वक़्फ़ दोनों में 'या' को साबित किया। दस पाठकों में से याक़ूब ने भी इसे इसी तरह पढ़ा। 'अस्-सबआ फ़ी अल-क़िरात' पृष्ठ ४८२, 'अत-तयसीर' पृष्ठ १७०, और 'अन्-नश्र' २/३३८। (९) अबू अम्र अद-दानी ने 'अल-मुक़्नि' पृष्ठ ९१ में इसका ज़िक्र किया है। (१०) यह हफ़्स की रिवायत में सात पाठकों में से आसिम का भी पाठ है, और दस में से याक़ूब का भी पाठ है। 'अस्-सबआ' पृष्ठ ३३७, 'अत-तयसीर' पृष्ठ १२५, और 'अन्-नश्र' २/२८९। (११) इब्न अल-जज़री ने 'अन्-नश्र' २/२९० में कहा है: हर वह व्यक्ति जिसने तनवीन पढ़ा, उसने अलिफ़ के साथ वक़्फ़ किया, और जिसने तनवीन नहीं पढ़ा, उसने अलिफ़ के बिना वक़्फ़ किया, भले ही वह लिखा हुआ हो।

"...آتانی اللہ" [النمل : ۳٦] یا کے فتحہ (زبر) کے ساتھ (۱)۔ اور جو مصحف میں ہے: "إِنَّ هَذَانِ" الف کے ساتھ (۲)، "فَأَصَّدَّقَ وَأَكُن" بغیر واؤ کے (۳)، "فَبَشِّرْ عِبَادِ"، "فَمَا آتَانِيَ اللهُ" دونوں جگہوں پر بغیر یا کے (۴) (۵)۔ اور جس طرح ابن کثیر، نافع، حمزہ اور کسائی نے مصحفِ عثمانی کی مخالفت کی، تو انہوں نے پڑھا: "كَذَلِكَ حَقًّا عَلَيْنَا نُنجِ الْمُؤْمِنِينَ" [یونس : ۱۰۳] دو نون کو ثابت کرتے ہوئے، ان میں سے بعض نے دوسرے کو فتحہ دیا، اور بعض نے اسے ساکن رکھا (۶)، جبکہ مصحف میں ایک نون ہے (۷)۔ اور جس طرح حمزہ نے مصحف کی مخالفت کی، تو پڑھا: "أَتُمِدُّونَنِ بِمَالٍ" [النمل : ۳۶] ایک نون کے ساتھ، اور یا پر وقف کیا (۸)، جبکہ مصحف میں دو نون ہیں، اور ان کے بعد کوئی یا نہیں ہے (۹)۔ اور جس طرح حمزہ نے مصحف کی ایک اور مخالفت کی، تو پڑھا: "أَلَا إِنَّ ثَمُودَا كَفَرُوا رَبَّهُمْ" [هود : ۶۸] بغیر تنوین کے (۱۰)، اور الف کو ثابت کرنا تنوین کو واجب کرتا ہے (۱۱)۔ اور یہ سب کچھ جس کی وجہ سے انہوں نے قراء پر تنقید کی ہے، وہ ایسی مخالفت نہیں ہے جو ان کے لیے لازم ہو (یعنی یہ مصحف کے رسم کے خلاف نہیں ہے)۔

= ۲۱۱، ۱۸۹ بالترتیب۔ (۱) اسے سات قراء میں سے نافع اور عاصم نے حفص کی روایت میں وصلاً (ملا کر پڑھتے ہوئے) اسی طرح پڑھا، اور قالون، ابو عمرو اور حفص سے وقفاً (رکتے ہوئے) اسے حذف کرنے اور ثابت رکھنے کے درمیان اختلاف ہے۔ ورش نے وقف میں حذف کے ساتھ پڑھا ہے۔ اسے ابن مجاہد نے 'السبعہ' ص ۴۸۲ میں اور دانی نے 'التیسیر' ص ۱۷۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) اسے ابو عمرو دانی نے 'التیسیر' ص ۱۵۱ اور 'المقنع' ص ۱۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) 'التیسیر' ص ۲۱۱، اور 'المقنع' ص ۱۱۳۔ (۴) (د) اور (ز) اور (م) میں: دو یا، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (۵) 'التیسیر' ص ۱۷۰ اور ۱۸۹، اور 'المقنع' ص ۳۲۔ (۶) مصنف نے بقیہ سات

قراء - جو ابو عمرو بصری، ابن عامر شامی، اور عاصم ہیں - کا ذکر نہیں کیا، باوجود اس کے کہ وہ سب دو نون کے ساتھ پڑھنے پر متفق تھے؛ کسائی اور حفص کی روایت میں عاصم نے دوسرے نون کو ساکن اور جیم کو ہلکا پڑھا، اور باقیوں نے دوسرے نون کو فتحہ اور جیم کو تشدید کے ساتھ پڑھا۔ دیکھئے 'السبعہ' ص ۳۳۰، اور 'التیسیر' ص ۱۲۳۔ (۷) لیکن ابو عمرو دانی نے 'المقنع' ص ۹۱ میں ابو عبید سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے مصحفِ عثمان رضی اللہ عنہ میں یونس کے دو الفاظ: "ثُمَّ نُنَجِّی رُسُلَنَا" اور "نُنجِ الْمُؤْمِنِينَ" کو دو نون کے ساتھ دیکھا، اور ص ۸۵ پر ان چیزوں میں بھی ذکر کیا جس پر تمام شہروں کے مصاحف متفق ہیں کہ وہ دو نون کے ساتھ ہیں۔ (۸) حمزہ نے ایک نون مشدد کے ساتھ پڑھا، پہلے نون کا دوسرے میں ادغام کرتے ہوئے، مدِ مشبع کے ساتھ، اور وصلاً و وقفاً یا کو ثابت رکھا۔ اور اسی طرح اسے دس قراء میں سے یعقوب نے بھی پڑھا ہے۔ 'السبعہ فی القراءات' ص ۴۸۲، 'التیسیر' ص ۱۷۰، اور 'النشر' ۲/ ۳۳۸۔ (۹) اسے ابو عمرو دانی نے 'المقنع' ص ۹۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۱۰) یہ سات قراء میں سے حفص کی روایت میں عاصم کی قراءت بھی ہے، اور دس میں سے یعقوب کی بھی۔ 'السبعہ' ص ۳۳۷، 'التیسیر' ص ۱۲۵، اور 'النشر' ۲/ ۲۸۹۔ (۱۱) ابن الجزری نے 'النشر' ۲/ ۲۹۰ میں کہا: ہر وہ شخص جس نے تنوین پڑھی اس نے الف پر وقف کیا، اور جس نے تنوین نہیں پڑھی اس نے بغیر الف کے وقف کیا خواہ وہ لکھا ہوا ہی کیوں نہ ہو۔

The Proof Against Those Who Attack the Quran 131

I said: We have already pointed out the count previously (1) regarding what the Mus-hafs (copies of the Quran) differed in, and the explanation of these places will come in their respective locations in this book, God willing. Abu Bakr said: This person mentioned that Ubayy ibn Ka'b is the one who read: "as if it had not flourished yesterday, and Allah would not have destroyed it except for the sins of its people." And that is false (2); because Abdullah ibn Kathir read to Mujahid, and Mujahid read to Ibn Abbas, and Ibn Abbas read the Quran to Ubayy ibn Ka'b: {mown down, as if it had not flourished yesterday. Thus do We detail the signs} [Yunus: 24] in one narration. And Ubayy read the Quran to the Messenger of Allah ﷺ. This chain of transmission (Isnad) is connected to the Messenger, peace be upon him, transmitted by people of justice and integrity, and if a matter is authentic from the Messenger of Allah ﷺ, a report that contradicts it is not accepted. Yahya ibn al-Mubarak al-Yazidi (3) said: I read the Quran to Abu Amr ibn al-Ala, and Abu Amr read to Mujahid, and Mujahid read to Ibn Abbas, and Ibn Abbas read to Ubayy ibn Ka'b, and Ubayy read to the Prophet ﷺ, and it does not contain: "and Allah would not have destroyed it except for the sins of its people" (4). So whoever denies that this addition was revealed by Allah Almighty to His Prophet, peace be upon him, is neither a disbeliever nor a sinner. My father told me, Nasr ibn Dawud al-Saghani (5) told us, Abu Ubayd informed us saying: What is narrated from the letters (variant readings) that contradict the Mus-haf upon which there is consensus, from the letters whose specific chains of transmission are known but not the general ones, including what they narrated from Ubayy: "and Allah would not have destroyed it except for the sins of its people," and from Ibn Abbas: "There is no blame upon you that you seek bounty from your Lord during the Hajj seasons" (8), from what they narrate from Umar ibn al-Khattab that he read: "ghayr" (other than)...

(1) p. 105. (2) Reported by al-Tabari in the Tafsir 12/152, and mentioned by Ibn Atiyya in al-Muharrar al-Wajiz 3/115, and Abu Hayyan in al-Bahr 5/144, and he said: It is not good for anyone to read with this recitation, because it is contrary to the script of the Mus-haf upon which the Companions and the Followers agreed. See what comes at the end of this chapter. (3) Mentioned by Ibn al-Jazari in his Tabaqat 2/375, and he said: A grammarian reciter, a great scholar, known as al-Yazidi because of his companionship with Yazid ibn Mansur al-Himyari, the maternal uncle of al-Mahdi, and he used to tutor his son... He died in the year (202) in Merv. (4) In (ظ): except for its sins. (5) He is among the most illustrious companions of Abu Ubayd, as reported

by Ibn al-Jazari in his Tabaqat 2/335 from Abu Amr al-Dani. (6) In (ظ): is known (feminine form). (7) In (م): in what. (8) Reported by Abu Ubayd in Fada'il al-Qur'an p. 164 and he said p. 195: These letters and similar ones are many and have become=

कुरान पर हमला करने वालों के खिलाफ सबूत 131

मैंने कहा: हमने पहले भी उस गिनती की ओर इशारा किया है (1) जिसमें मुसहफ (कुरान की प्रतियां) अलग-अलग थे, और इन स्थानों का स्पष्टीकरण इस पुस्तक में उनके संबंधित स्थानों पर आएगा, इंशाअल्लाह। अबू बक्र ने कहा: इस व्यक्ति ने उल्लेख किया कि उबय इब्न काब वह व्यक्ति है जिसने पढ़ा: "जैसे कि वह कल फला-फूला ही न हो, और अल्लाह उसे नष्ट नहीं करता सिवाय उसके लोगों के पापों के।" और यह असत्य है (2); क्योंकि अब्दुल्ला इब्न कसीर ने मुजाहिद को पढ़ाया, और मुजाहिद ने इब्न अब्बास को पढ़ाया, और इब्न अब्बास ने उबय इब्न काब को कुरान पढ़ाया: {कटा हुआ, जैसे कि वह कल फला-फूला ही न हो। इसी तरह हम आयतों को विस्तार से बयान करते हैं} [यूनुस: 24] एक रिवायत में। और उबय ने अल्लाह के रसूल ﷺ को कुरान सुनाया। यह इसनाद (प्रसारण की श्रृंखला) रसूलुल्लाह ﷺ से जुड़ी हुई है, जिसे न्यायप्रिय और ईमानदार लोगों ने प्रसारित किया है, और यदि अल्लाह के रसूल ﷺ से कोई बात प्रमाणित हो जाए, तो उसके विपरीत किसी बात को स्वीकार नहीं किया जाता। याह्या इब्न अल-मुबारक अल-यजीदी (3) ने कहा: मैंने अबू अम्र इब्न अल-अला को कुरान पढ़ाया, और अबू अम्र ने मुजाहिद को पढ़ाया, और मुजाहिद ने इब्न अब्बास को पढ़ाया, और इब्न अब्बास ने उबय इब्न काब को पढ़ाया, और उबय ने नबी ﷺ को पढ़ाया, और इसमें यह नहीं है: "और अल्लाह उसे नष्ट नहीं करता सिवाय उसके लोगों के पापों के" (4)। तो जो कोई इस बात से इनकार करता है कि अल्लाह तआला ने अपने नबी ﷺ पर यह अतिरिक्त हिस्सा उतारा है, वह न तो काफिर है और न ही पापी। मेरे पिता ने मुझे बताया, नसर इब्न दाऊद अल-सग़ानी (5) ने हमें बताया, अबू उबैद ने हमें यह कहते हुए सूचित किया: जो कुछ उन अक्षरों (किराअत) से वर्णित है जो उस मुसहफ के विपरीत हैं जिस पर आम सहमति (इज्मा) है, उन अक्षरों में से जिनकी विशिष्ट इसनाद ज्ञात हैं लेकिन सामान्य नहीं, उनमें से जो उन्होंने उबय से रिवायत की है: "और अल्लाह उसे नष्ट नहीं करता सिवाय उसके लोगों के पापों के" और इब्न अब्बास से: "तुम पर कोई गुनाह नहीं कि तुम हज के मौसम में अपने रब का अनुग्रह तलाश करो" (8), और उनमें से जो वे उमर इब्न अल-खत्ताब के बारे में बयान करते हैं कि उन्होंने पढ़ा: "गैर"...

(1) पृ. 105। (2) इसे अल-तबरी ने तफ़सीर 12/152 में उद्धृत किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/115 में और अबू हयान ने अल-बहर 5/144 में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: किसी के लिए भी इस किराअत के साथ पढ़ना उचित नहीं है, क्योंकि यह मुसहफ के लेखन के विपरीत है जिस पर सहाबा और ताबिईन सहमत थे। इस अध्याय के अंत में जो कुछ दिया

गया है उसे देखें। (3) इब्न अल-जज़ारी ने अपनी तबाक़त 2/375 में इसका उल्लेख किया है, और कहा: एक व्याकरणविद् और कारी, महान विद्वान, जिन्हें यजीदी के नाम से जाना जाता था क्योंकि वे अल-महदी के मामा यजीद इब्न मंसूर अल-हिम्यरी के साथी थे, और वे उनके बेटे को पढ़ाते थे... उनका निधन वर्ष (202) में मर्व में हुआ। (4) (ظ) में: "सिवाय उसके पापों के"। (5) वह अबू उबैद के सबसे प्रतिष्ठित साथियों में से हैं, जैसा कि इब्न अल-जज़ारी ने अपनी तबाक़त 2/335 में अबू अम्र अल-दानी के हवाले से बताया है। (6) (ظ) में: "पहचानी जाती है"। (7) (م) में: "जिसमें"। (8) अबू उबैद ने फ़ज़ाइल अल-क़ुरआन पृ. 164 में इसे निकाला है और उन्होंने पृ. 195 पर कहा है: ये अक्षर और इनके जैसे कई अक्षर हैं जो हो गए हैं=

الحجة على من طعن في القرآن ١٣١

میں نے کہا: ہم نے پہلے بھی اس گنتی کی طرف اشارہ کیا ہے (١) جس میں مصاحف میں اختلاف ہوا تھا، اور ان مقامات کا بیان اس کتاب میں ان کے اپنے مقامات پر آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ ابو بکر نے کہا: اور اس شخص نے ذکر کیا کہ ابی بن کعب وہ ہیں جنہوں نے پڑھا: "گویا وہ کل بستا ہی نہ تھا، اور اللہ اسے ہلاک نہیں کرتا تھا مگر اس کے رہنے والوں کے گناہوں کی وجہ سے"۔ اور یہ باطل ہے (٢)؛ کیونکہ عبد اللہ بن کثیر نے مجاہد سے پڑھا، اور مجاہد نے ابن عباس سے پڑھا، اور ابن عباس نے ابی بن کعب سے قرآن پڑھا: ﴿ حَصِيدًا كَأَن لَّمْ تَغْنِ بِالْأَمْسِ كَذَٰلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ ﴾ [یونس: ٢٤] ایک روایت میں۔ اور ابی نے رسول اللہ ﷺ سے قرآن پڑھا۔ اور یہ اسناد رسول اللہ ﷺ تک متصل ہے، اسے عادل اور صاحبِ دیانت لوگوں نے نقل کیا ہے، اور جب رسول اللہ ﷺ سے کوئی بات صحیح ثابت ہو جائے، تو اس کے خلاف کسی حدیث کو نہیں لیا جاتا۔ اور یحییٰ بن المبارک الیزیدی (٣) نے کہا: میں نے ابو عمرو بن العلاء سے قرآن پڑھا، اور ابو عمرو نے مجاہد سے پڑھا، اور مجاہد نے ابن عباس سے پڑھا، اور ابن عباس نے ابی بن کعب سے پڑھا، اور ابی نے نبی ﷺ سے پڑھا، اور اس میں یہ نہیں ہے: "اور اللہ اسے ہلاک نہیں کرتا تھا مگر اس کے رہنے والوں کے گناہوں کی وجہ سے" (٤)۔ تو جس نے اس بات کا انکار کیا کہ یہ اضافہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ پر نازل کیا ہے، وہ نہ تو کافر ہے اور نہ ہی گناہگار۔ مجھ سے میرے والد نے بیان کیا، ہمیں نصر بن داود الصاغانی (٥) نے بتایا، ہمیں ابو عبید نے خبر دی، انہوں نے کہا: وہ حروف (قراءتیں) جو اس مصحف کے خلاف مروی ہیں جس پر اجماع ہے، ان حروف میں سے جن کی خاص اسانید معلوم ہیں عام نہیں، ان میں سے جو انہوں نے ابی سے نقل کیا ہے: "اور اللہ اسے ہلاک نہیں کرتا تھا مگر اس کے رہنے والوں کے گناہوں کی وجہ سے"، اور ابن عباس سے:

"تم پر کوئی گناہ نہیں کہ تم حج کے موسموں میں اپنے رب کا فضل تلاش کرو" (٨)، ان میں سے جو وہ عمر بن الخطاب کے بارے میں بیان کرتے ہیں کہ انہوں نے پڑھا: "غير"...

(١) ص ١٠٥۔ (٢) اسے طبری نے اپنی تفسیر ١٢/ ١٥٢ میں نکالا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٣/ ١١٥ میں اور ابو حیان نے البحر ٥/ ١٤٤ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور انہوں نے کہا: کسی کے لیے اس قراءت کے ساتھ پڑھنا درست نہیں ہے، کیونکہ یہ مصحف کی تحریر کے خلاف ہے جس پر صحابہ اور تابعین کا اتفاق ہے۔ اور اس باب کے آخر میں جو کچھ آیا ہے اسے دیکھیں۔ (٣) اسے ابن الجزری نے اپنی طبقات ٢/ ٣٧٥ میں ذکر کیا ہے، اور کہا: نحوی قاری، بڑے عالم، مہدی کے ماموں یزید بن منصور الحميري کی صحبت کی وجہ سے یزیدی کے نام سے مشہور ہوئے، وہ ان کے بیٹے کو ادب سکھاتے تھے... ان کی وفات سن (٢٠٢) میں مرو میں ہوئی۔ (٤) (ظ) میں: إلا بذنوبها (مگر اس کے گناہوں کی وجہ سے)۔ (٥) وہ ابو عبید کے جلیل القدر ساتھیوں میں سے ہیں، جیسا کہ ابن الجزری نے اپنی طبقات ٢/ ٣٣٥ میں ابو عمرو الدانی سے نقل کیا ہے۔ (٦) (ظ) میں: تعرف۔ (٧) (م) میں: فيما۔ (٨) اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص ١٦٤ میں نکالا ہے اور ص ١٩٥ پر کہا ہے: یہ حروف اور ان جیسے بہت سے حروف ایسے ہو گئے ہیں=

Muqaddimat al-Musannif (Introduction of the Author) / 132

"...al-maghḍūbi 'alayhim wa ghayri al-ḍāllīn" (1), along with many similar variants of these letters, have not been transmitted by the people of knowledge as being permissible for prayer, nor as being alternatives to the Mushaf (codex) of Uthman. This is because these are letters that if a denier were to deny they are part of the Qur'an, he would not be a disbeliever. However, the Qur'an that Uthman collected with the consensus of the Companions, if someone were to deny even a part of it, he would be a disbeliever. His ruling is that of an apostate; he is asked to repent, and if he repents, fine; otherwise, his neck is struck (executed).

Abu 'Ubayd said: Uthman's action (may Allah be pleased with him) in collecting the Qur'an has always been considered one of his greatest merits. Some deviant people criticized him for it, but their flaws were exposed and their scandals became clear.

Abu 'Ubayd said: I was told on the authority of Yazid (2) bin Zuray' from 'Imran bin Hudayr (3) from Abu Mijlaz who said: A group of people criticized Uthman - may Allah have mercy on him - in their folly for collecting the Qur'an, then they read what had been abrogated.

Abu 'Ubayd said: Abu Mijlaz (4) is of the opinion that Uthman omitted what he omitted based on knowledge, just as he established what he established based on knowledge (5).

Abu Bakr said: And in the word of Allah Almighty: {Indeed, it is We who sent down the message [i.e., the Qur'an] and indeed, We will be its guardian} [Al-Hijr: 9], there is proof of the disbelief of this person, because Allah, the Mighty and Sublime, has protected the Qur'an from change, alteration, addition, and subtraction. So if a reciter reads: {May the hands of Abu Lahab perish, and perish he! His wealth did not avail him, nor that which he gained. He will burn in a Fire of [blazing] flame, and his wife [as well] - the carrier of firewood, around her neck is a rope of [twisted] fiber} [as written in the text with 'wa-murayyatuhu' instead of the standard 'wa-mra'atuhu'], he has lied against Allah, the Exalted and Most High, attributed to Him what He did not say, altered His Book and distorted it. He attempted [to change] what [Allah] has protected from him and prevented its mixing with it. In what he has done, he has paved the way for atheists to introduce into the Qur'an what would loosen the bonds of Islam and attribute it to people like these.

= Explanatory of the Qur'an. See Al-Bahr 2/94. (1) Narrated by Abu Ubayd in Al-Fada'il, p. 162. (2) In Fada'il al-Qur'an, p. 194: Yazid narrated to us. (3) Distorted in (Z) and (M) to: Jarir. (4) Lahiq bin Humayd bin Sa'id al-Sadusi, al-Basri, the one-eyed, famous by his kunya, trustworthy, the group narrated from him, died in the year 100, and it was said otherwise. Taqrib al-Tahdhib. (5) What the author quoted from Ibn al-Anbari from Abu Ubayd of what preceded is similar in his Fada'il al-Qur'an, pp. 193-195.

लेखक की प्रस्तावना / १३२

"...अल-मग़ादूबी 'अलैहिम व ग़ैरिज़-ज़ाल्लीीन" (१), इन अक्षरों के कई समान रूपों के साथ, विद्वानों द्वारा उन्हें प्रार्थना के लिए स्वीकार्य नहीं बताया गया है, और न ही उस्मान के मुसहफ़ (कुरान की पांडुलिपि) के विकल्प के रूप में। इसका कारण यह है कि ये ऐसे अक्षर हैं कि यदि कोई इनके कुरान का हिस्सा होने से इनकार करता है, तो वह काफ़िर (अविश्वासी) नहीं होगा। हालाँकि, वह कुरान जिसे उस्मान ने सहाबा (पैगंबर के साथियों) की सहमति से एकत्र किया था, यदि कोई उसके किसी हिस्से का भी इनकार करता है, तो वह काफ़िर होगा। उसका फैसला एक मुर्तद (धर्मत्यागी) का होगा; उससे तौबा करने (क्षमा माँगने) को कहा जाएगा, और यदि वह तौबा कर लेता है, तो ठीक है; अन्यथा उसकी गर्दन काट दी जाएगी (मृत्युदंड)।

अबू उबैद ने कहा: कुरान को इकट्ठा करने में उस्मान (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के कार्य को हमेशा उनके महान गुणों में से एक माना गया है। कुछ गुमराह लोगों ने इसकी आलोचना की, लेकिन उनकी कमियां उजागर हो गईं और उनके घोटाले स्पष्ट हो गए।

अबू उबैद ने कहा: मुझे यजीद (२) बिन ज़ुरै से, इमरान बिन हुदैर (३) के माध्यम से, अबू मिजलज़ से बताया गया कि: एक समूह ने उस्मान की - अल्लाह उन पर दया करे - उनकी मूर्खता में कुरान इकट्ठा करने के लिए आलोचना की, फिर उन्होंने वही पढ़ा जो निरस्त कर दिया गया था।

अबू उबैद ने कहा: अबू मिजलज़ (४) की राय है कि उस्मान ने जो कुछ छोड़ा वह ज्ञान के आधार पर छोड़ा, ठीक वैसे ही जैसे उन्होंने ज्ञान के आधार पर जो कुछ स्थापित किया (५)।

अबू बक्र ने कहा: और अल्लाह सर्वशक्तिमान के वचन में: {निश्चित रूप से हमने ही इस उपदेश (कुरान) को उतारा है और निश्चित रूप से हम ही इसके रक्षक हैं} [अल-हिज्र: ९], इस व्यक्ति के कुफ्र का प्रमाण है, क्योंकि अल्लाह, पराक्रमी और उदात्त ने कुरान को परिवर्तन, हेरफेर, वृद्धि और कमी से सुरक्षित रखा है। इसलिए यदि कोई पढ़ने वाला पढ़ता है: {नष्ट हो गए अबू लहब के दोनों हाथ और वह स्वयं भी विनष्ट हो गया! न उसका धन उसके काम आया और न जो कुछ उसने कमाया। वह जल्द ही एक ज्वाला वाली आग में झुलसेगा, और उसकी पत्नी भी - ईंधन ढोने वाली, उसकी गर्दन में खजूर की छाल की एक रस्सी होगी} [जैसा कि पाठ में मानक 'वा-मराअतुहू' के बजाय 'वा-मुरैयतुहू' लिखा गया है], तो उसने अल्लाह, महान और उच्च पर झूठ बोला है, और जो उसने नहीं कहा वह उससे जोड़ा है, और उसकी किताब को बदल दिया है और उसे विकृत कर दिया है। उसने उस चीज़

को [बदलने का] प्रयास किया जिसे [अल्लाह] ने सुरक्षित रखा है, और उसके मिश्रण को रोका है। उसने जो किया है, उसमें उसने नास्तिकों के लिए कुरान में ऐसी चीज़ें डालने का रास्ता साफ कर दिया है जो इस्लाम के बंधनों को ढीला कर दें और इसे ऐसे लोगों से जोड़ दें।

= कुरान की व्याख्यात्मक। अल-बह्र २/९४ देखें। (१) इसे अबू उबैद ने अल-फ़ज़ाइल, पृष्ठ १६२ में उद्धृत किया है। (२) फ़ज़ाइल अल-कुरान, पृष्ठ १९४ में: यजीद ने हमसे बयान किया। (३) (ज़) और (म) में विकृत होकर 'जरीर' हो गया है। (४) लाहिक़ बिन हुमैद बिन सईद अल-सदूसी, अल-बसरी, एक आंख वाले, अपनी कुनियत से प्रसिद्ध, विश्वसनीय, जमात ने उनसे रिवायत की है, सौ साल में मृत्यु हुई, और इसके अलावा भी कहा गया है। तक़रीब अल-तहज़ीब। (५) लेखक ने जो इब्न अल-अंसारी से अबू उबैद के हवाले से पहले जो उद्धृत किया है, वह उनके'फ़ज़ाइल अल-कुरान' में पृष्ठ १९३-१९५ पर उसी तरह है।

مقدمة المصنف / ١٣٢

"المغضوب عليهم وغير الضالين"(١)، ان حروف کی بہت سی مشابہتوں کے ساتھ، اہل علم نے اسے اس بنیاد پر نقل نہیں کیا کہ ان کے ساتھ نماز جائز ہے، اور نہ ہی اس بنیاد پر کہ یہ عثمان کے مصحف کے متبادل ہیں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ یہ ایسے حروف ہیں کہ اگر کوئی منکر ان کے قرآن ہونے کا انکار کر دے تو وہ کافر نہیں ہوگا، لیکن وہ قرآن جسے عثمان نے صحابہ کی موافقت سے جمع کیا، اگر کوئی اس کے بعض حصے کا انکار کرے تو وہ کافر ہوگا، اس کا حکم مرتد کا حکم ہے، اس سے توبہ کروائی جائے گی، اگر توبہ کر لے تو ٹھیک، ورنہ اس کی گردن مار دی جائے گی۔

اور ابو عبید نے کہا: قرآن جمع کرنے میں عثمان رضی اللہ عنہ کا عمل ہمیشہ ان کے عظیم مناقب میں شمار ہوتا رہا ہے، اور بعض اہل زیغ (گمراہ لوگوں) نے اس پر اعتراض کیا، تو ان کے عیب کھل گئے اور ان کی رسوائیاں واضح ہو گئیں۔

ابو عبید نے کہا: مجھے یزید (٢) بن زریع سے، انہوں نے عمران بن حدیر (٣) سے، انہوں نے ابو مجلز سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: ایک قوم نے اپنی حماقت کی وجہ سے عثمان - رحمہ اللہ - کے قرآن جمع کرنے پر اعتراض کیا، پھر انہوں نے وہ پڑھا جو منسوخ ہو چکا تھا۔

ابو عبید نے کہا: ابو مجلز (۴) کی رائے یہ ہے کہ عثمان نے جو کچھ ساقط کیا وہ علم کی بنیاد پر ساقط کیا، جیسا کہ انہوں نے جو ثابت کیا وہ علم کی بنیاد پر ثابت کیا (۵)۔

ابو بکر نے کہا: اور اللہ تعالیٰ کے قول میں: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ [الحجر: ٩] اس انسان کے کفر کی دلیل ہے، کیونکہ اللہ عزوجل نے قرآن کو تبدیلی، رد وبدل، زیادتی اور نقصان

سے محفوظ رکھا ہے، پس جب کوئی قاری پڑھے: ﴿تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ، مَا أَغْنَى عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ، سَيَصْلَى نَاراً ذَاتَ لَهَبٍ، وَمُرَيَّتُه حَمَّالَةُ الْحَطَبِ، فِي جِيدِهَا حَبْلٌ مِنْ لِيفٍ﴾ [جیسا کہ متن میں 'وَمُرَيَّتُه' لکھا ہے جو کہ غیر معیاری ہے] تو اس نے اللہ جل وعلا پر جھوٹ بولا، اور اسے وہ بات کہی جو اس نے نہیں کہی، اور اس کی کتاب کو بدل دیا اور اس میں تحریف کی، اور اس چیز کی کوشش کی جس کی اللہ نے حفاظت کی تھی، اور اس میں آمیزش سے روکا، اور اس نے جو کچھ کیا اس میں الحاد والوں کے لیے راستہ ہموار کیا، تاکہ وہ قرآن میں ایسی چیزیں داخل کریں جن سے وہ اسلام کے بندھنوں کو توڑ دیں، اور اسے ایسے لوگوں کی طرف منسوب کریں۔

= قرآن کی تفسیر کرنے والا۔ دیکھئے البحر ۲/ ۹۴۔ (۱) اسے ابو عبید نے الفضائل ص ۱۶۲ میں روایت کیا ہے۔ (۲) فضائل القرآن ص ۱۹۴ میں ہے: حدثنا یزید۔ (۳) (ز) اور (م) میں تحریف ہو کر 'جریر' ہو گیا ہے۔ (۴) لاحق بن حمید بن سعید السدوسی، البصری، الاعور، اپنی کنیت سے مشہور، ثقہ، ان سے جماعت نے روایت کی ہے، سن سو ہجری میں وفات پائی، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ تقریب التہذیب۔ (۵) مصنف نے ابن الانباری سے ابو عبید کے حوالے سے جو کچھ پہلے نقل کیا ہے، وہ ان کی کتاب فضائل القرآن ص ۱۹۳ - ۱۹۵ میں اسی طرح ہے۔

Page 133 The Proof Against Those Who Attack the Quran

...the people who turned this into falsehoods (1) against them. It contains the invalidation of the consensus by which Islam is guarded, and through whose stability prayers are established, zakat is paid, and acts of worship are sought.

In the words of Allah the Almighty: "Alif, Lam, Ra. [This is] a Book whose verses are perfected" [Hud: 1], there is evidence of the heresy of this person and his departure into disbelief; because the meaning of "its verses are perfected" is: preventing creation from having the power to add to it, subtract from it, or oppose it with the likes of it. We found that this person added to it: "And Allah sufficed the believers in combat through Ali, and Allah is Powerful and Exalted in Might." Thus, he spoke nonsense regarding the Quran and mentioned Ali in a context where, had Ali heard him mentioning it, he would have applied the prescribed punishment (Hadd) upon him and sentenced him to death. He also omitted from the word of Allah "Say, He is," and changed "One" and read: "Allah, the One, the Eternal." The omission of what he omitted is a denial of it and disbelief. Whoever disbelieves in one letter of the Quran has disbelieved in all of it and invalidated the meaning of the verse. This is because the people of exegesis (Tafsir) said: The verse was revealed as an answer to the polytheists when they said to the Messenger of Allah (peace be upon him): "Describe your Lord to us, is He of gold, or of copper, or of brass?" So Allah, Mighty and Majestic is He, said in response to them: "Say, He is Allah, [who is] One" (2). So in "He is" (Huwa) there is evidence of the point of response and the place of the answer. If it is omitted, the meaning of the verse is invalidated, and the fabrication against Allah, Mighty and Majestic is He, and the denial of the Messenger of Allah (peace be upon him) becomes clear.

It is said to this person and those who claim to support him: Inform us about the Quran that we recite, and which neither we nor those before us among our ancestors knew any other: Is it comprehensive of the entire Quran from its beginning to its end, correct in its words and meanings, free from (3) corruption and defect? Or does it represent only some of the Quran, while the other part is absent from us, just as it was absent from our ancestors and predecessors of our faith? If they answer that the Quran we have includes all of the Quran, nothing missing from it, correct in word and meanings, sound from every error and defect, then they have passed judgment against themselves.

(1) In (Zha) and (Zay): with falsehoods. (2) Narrated by Abu Ya'la (3341), al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 6/283, and in al-Asma' wa al-Sifat (605) via Daylam ibn Ghazwan, from Thabit al-Bunani, from Anas. It was also narrated by al-Tabari 13/480, and al-'Uqayli in al-Du'afa' 3/232 via Ali ibn Abi Sarah, from Thabit, from Anas. He said: Ali ibn Abi Sarah is not followed in it regarding verification. He also said: No one follows him except one like him or close to him. The author will mention it in the interpretation of the mentioned verse from Surah al-Ra'd, from al-Hasan, and will mention something similar from Ubayy ibn Ka'b in the interpretation of Surah al-Ikhlas. (3) In (Mim): from.

पृष्ठ १३३ कुरान पर हमला करने वालों के खिलाफ सबूत

...वे लोग जिन्होंने इसे झूठ (१) में बदल दिया। इसमें उस आम सहमति (इज़मा) का अमान्य होना शामिल है जिसके द्वारा इस्लाम की रक्षा की जाती है, और जिसकी स्थिरता के माध्यम से प्रार्थनाएँ स्थापित की जाती हैं, ज़कात अदा की जाती है, और इबादत के कार्य किए जाते हैं।

अल्लाह तआला के इस कथन में: "अलिफ, लाम, रा। [यह] एक ऐसी किताब है जिसकी आयतें पुख्ता की गई हैं" [हूद: १], इस व्यक्ति के पाखंड और कुफ्र (अविश्वास) में जाने का प्रमाण है; क्योंकि "इसकी आयतें पुख्ता की गई हैं" का अर्थ है: सृष्टि को इसमें कुछ जोड़ने, घटाने या इसके समान कुछ पेश करने की शक्ति से रोकना। हमने पाया कि इस व्यक्ति ने इसमें जोड़ा: "और अल्लाह ने अली के ज़रिए मोमिनों के लिए लड़ाई को काफी कर दिया, और अल्लाह शक्तिशाली और प्रभुत्वशाली है।" इस प्रकार, उसने कुरान के बारे में निरर्थक बातें कीं और अली का उल्लेख ऐसी जगह किया, जहाँ यदि अली उन्हें इसका उल्लेख करते हुए सुनते, तो वे उन पर निर्धारित दंड (हद) लागू करते और उन्हें मौत की सजा सुनाते। उसने अल्लाह के कलाम से "कहो, वह है" हटा दिया और "एक" को बदल दिया और पढ़ा: "अल्लाह, जो एक है, शाश्वत है।" उसने जो हटाया उसका विलोपन उसका खंडन और कुफ्र है। जिसने कुरान के एक अक्षर का भी इनकार किया, उसने उस पूरे का इनकार किया और आयत के अर्थ को अमान्य कर दिया। ऐसा इसलिए है क्योंकि तफ़सीर (व्याख्या) के लोगों ने कहा: यह आयत मुशरिकों (बहुदेववादियों) के उत्तर में उतरी थी जब उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कहा था: "हमारे लिए अपने रब का वर्णन करें, क्या वह सोने का है, या तांबे का, या पीतल का?" तो अल्लाह, जो महान और प्रतापी है, ने उनके उत्तर में कहा: "कहो, वह अल्लाह है, [जो] एक है" (२)। तो "वह" (हुवा) में उत्तर के बिंदु और जवाब के स्थान का प्रमाण है। यदि इसे हटा दिया जाए, तो आयत का अर्थ अमान्य हो जाता है, और अल्लाह, जो महान और प्रतापी है, के खिलाफ झूठ और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का झुठलाना स्पष्ट हो जाता है।

इस व्यक्ति और जो लोग उसका समर्थन करने का दावा करते हैं, उनसे कहा जाता है: हमें उस कुरान के बारे में बताएं जिसे हम पढ़ते हैं, और जिसके अलावा न तो हम और न ही हमसे पहले हमारे पूर्वजों में से कोई किसी और को जानता था: क्या इसमें शुरू से अंत तक पूरा कुरान शामिल है, जो अपने शब्दों और अर्थों में सही है, भ्रष्टाचार और दोष (३) से मुक्त है? या यह केवल कुछ कुरान का प्रतिनिधित्व करता है, जबकि दूसरा हिस्सा हमसे गायब है, जैसे वह हमारे पूर्वजों और हमारे धर्म के

पूर्ववर्तियों से गायब था? यदि वे उत्तर देते हैं कि हमारे पास जो कुरान है उसमें पूरा कुरान शामिल है, उसमें से कुछ भी कम नहीं है, शब्द और अर्थ में सही है, हर त्रुटि और दोष से सुरक्षित है, तो उन्होंने अपने खिलाफ फैसला सुना दिया है।

(१) (ज़) और (ज़े) में: झूठ के साथ। (२) इसे अबू याला (३३४१), अल-बैहाकी ने दलाईल अल-नुबुवह ६/२८३ में, और अल-असमा व अल-सिफ़त (६०५) में दैलम बिन गज़वान के माध्यम से, साबित अल-बुनानी से, अनस से उद्धृत किया है। इसे अल-तबरी १३/४८० और अल-उकैली ने अल-दुआफ़ा ३/२३२ में अली बिन अबी सारा के माध्यम से, साबित से, अनस से भी उद्धृत किया है। उन्होंने कहा: अली बिन अबी सारा का सत्यापन के संबंध में इसमें पालन नहीं किया जाता है। उन्होंने यह भी कहा: उनका कोई भी अनुसरण नहीं करता है सिवाय उनके जैसे या उनके करीब के। लेखक सूरह अल-राद की उक्त आयत की व्याख्या में हसन से इसका उल्लेख करेंगे, और सूरह अल-इखलास की व्याख्या में उबै बिन काब से इसी तरह की बात का उल्लेख करेंगे। (३) (मीम) में: से।

صفحہ ۱۳۳ الحجۃ علی من طعن فی القرآن (قرآن پر طعن کرنے والوں کے خلاف دلیل)

...وہ لوگ جنہوں نے اسے باطل باتوں (۱) کے ذریعے ان پر تھوپ دیا۔ اس میں اس اجماع کا بطلان ہے جس کے ذریعے اسلام کی حفاظت کی جاتی ہے، اور جس کی مضبوطی سے نمازیں قائم کی جاتی ہیں، زکوٰۃ ادا کی جاتی ہے، اور عبادات کی تلاش کی جاتی ہے۔

اور اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: ﴿الر ۚ كِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ﴾ [ہود: ۱] اس انسان کی بدعت اور اس کے کفر کی طرف نکل جانے کی دلیل ہے؛ کیونکہ ﴿أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ﴾ کا معنی ہے: مخلوق کو اس بات کی قدرت سے روک دینا کہ وہ اس میں اضافہ کریں، یا اس میں سے کمی کریں، یا اس جیسی کوئی چیز لا کر اس کا مقابلہ کریں۔ اور ہم نے پایا کہ اس شخص نے اس میں اضافہ کیا: "اور اللہ نے علی کے ذریعے مومنوں کو لڑائی میں کافی کر دیا، اور اللہ نہایت قوت والا اور غالب ہے۔" پس اس نے قرآن کے بارے میں بیہودہ باتیں کیں، اور علی کا تذکرہ ایسی جگہ کیا کہ اگر علی انہیں وہاں اپنا ذکر کرتے ہوئے سنتے تو ان پر حد جاری کرتے اور ان کے قتل کا حکم دیتے۔ اور اس نے اللہ کے کلام سے "قل ھو" (کہہ دیجیے کہ وہ) گرا دیا اور "احد" (ایک) کو بدل دیا اور پڑھا: "اللہ الواحد الصمد"۔ اور اس نے جو کچھ ساقط کیا اس کا ساقط کرنا اس کا انکار اور کفر ہے، اور جس نے قرآن کے ایک حرف کا انکار کیا، اس نے اس پورے کا انکار کیا، اور آیت کے معنی کو باطل کر دیا؛ کیونکہ اہل تفسیر نے کہا ہے کہ: یہ آیت مشرکین کے جواب میں نازل ہوئی تھی، جب انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے کہا تھا: ہمارے لیے اپنے رب کی صفت بیان کریں، کیا وہ سونے کا ہے، یا تانبے کا، یا پیتل کا؟ تو اللہ جل وعز نے ان کے جواب میں فرمایا: ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ (۲)۔ پس "ہو" (وہ) میں رد کے مقام اور جواب کی جگہ کی دلیل ہے۔ پس جب یہ گر گیا تو آیت کا معنی باطل ہو گیا، اور اللہ عزوجل پر افترا اور رسول اللہ ﷺ کی تکذیب واضح ہو گئی۔

اور اس انسان اور اس کی حمایت کا دعویٰ کرنے والوں سے کہا جاتا ہے: ہمیں اس قرآن کے بارے میں بتائیں جسے ہم پڑھتے ہیں، اور جس کے سوا نہ ہم اور نہ ہم سے پہلے ہمارے اسلاف میں سے کوئی کسی اور کو جانتا تھا: کیا یہ شروع سے آخر تک پورے قرآن پر مشتمل ہے، جس کے الفاظ اور معانی صحیح ہیں، جو فساد اور نقص (۳) سے پاک ہے؟ یا یہ قرآن کے کچھ حصے پر مشتمل ہے، اور دوسرا حصہ ہم سے غائب ہے جیسا کہ وہ ہمارے اسلاف اور ہمارے دین کے متقدمین سے غائب تھا؟ پس اگر وہ یہ جواب دیں کہ ہمارے پاس جو قرآن ہے وہ پورے قرآن پر مشتمل ہے، اس میں سے کچھ بھی ساقط نہیں ہوا، اس کے الفاظ اور معانی صحیح ہیں، ہر لغزش اور خلل سے محفوظ ہیں، تو انہوں نے اپنے خلاف خود فیصلہ دے دیا۔

(۱) (ظ) اور (ز) میں: باطل باتوں کے ساتھ۔ (۲) اسے ابو یعلیٰ (۳۳۴۱)، بیہقی نے دلائل النبوۃ ۶/۲۸۳ میں، اور الاسماء والصفات (۶۰۵) میں دیلم بن غزوان کے واسطے سے ثابت بنانی سے، انہوں نے انس سے روایت کیا ہے۔ اور اسے طبری ۱۳/۴۸۰ اور عقیلی نے الضعفاء ۳/۲۳۲ میں علی بن ابی سارہ کے واسطے سے ثابت سے، انہوں نے انس سے روایت کیا ہے۔ اور کہا: علی بن ابی سارہ کی اس میں ثقاہت کے حوالے سے پیروی نہیں کی جاتی۔ اور یہ بھی کہا: ان کی پیروی صرف وہی کرتا ہے جو ان جیسا ہو یا ان کے قریب ہو۔ اور مصنف سورہ رعد کی مذکورہ آیت کی تفسیر میں حسن سے اس کا ذکر کریں گے، اور سورہ اخلاص کی تفسیر میں ابی بن کعب سے اس جیسی بات کا ذکر کریں گے۔ (۳) (م) میں: سے۔

... with disbelief when they added to it: "So he has today here no close friend, nor any drink except from Ghislin, from a spring running from beneath Hellfire." What addition to the Qur'an is clearer than this? And how can it be mixed(1) with the Qur'an when Allah has guarded it against such things and prevented every slanderer and false-claimer from attaching the likes of it to it?! If it is contemplated and its meaning researched, it will be found corrupt and incorrect, not resembling the speech of the Creator, Exalted be He, nor mixing(2) with it, nor agreeing with its meaning. That is because what follows it is: "none eats it except the sinners" [Al-Haqqah: 37]. How can a drink be eaten?! And what he brought before it was: "So he has today here no close friend, nor any drink except from Ghislin, from a spring running from beneath Hellfire, none eats it except the sinners." This is contradictory, one part ruining the other, because a drink is not eaten. The Arabs do not say: "I ate water," but they say: "I drank it," "I tasted it," and "I partook of it." Its meaning – as Allah, Blessed and Exalted be He, revealed in the sound Qur'an, where whoever opposes even a single letter of it disbelieves – is: "Nor any food except from Ghislin" [Al-Haqqah: 36]. None eats Ghislin except the sinners, or none eats the food except the sinners. And Ghislin is what comes out of their insides of fat and what is attached to it of pus and other things. So this is food that is eaten at the time of affliction and retribution, and it is impossible for a drink to be eaten.

If this person claims that this falsehood he added, "from a spring running from beneath Hellfire," is not followed by "none eats it except the sinners" and he negates this verse from the Qur'an so that his addition might seem correct, then he has disbelieved by denying a verse(3) from the Qur'an. This alone is sufficient as a refutation of his statement and as a disgrace for his claim.

As for what is reported from the Sahaba (Companions) and the Tabi'un (Successors) that they read such and such, that is only by way of explanation and interpretation, not that it is a recited Qur'an. Likewise, what has been abrogated in its wording and ruling, or its wording but not its ruling, is not Qur'an, as will be explained in His, the Almighty's statement: "Whatever verse We abrogate" [Al-Baqarah: 106], if Allah Almighty wills.

---

(1) In the manuscripts: 'yukhlatu' (is mixed - masculine), what is confirmed is from (M). (2) In (M): 'takhlatu' (mixes - feminine). (3) In (Z): 'that he'.

134 लेखक की प्रस्तावना

... अविश्वास के साथ जब उन्होंने इसमें जोड़ा: "तो उसके लिए आज यहाँ कोई घनिष्ठ मित्र नहीं है, और न ही घिसलीन के अलावा कोई पेय है, जो नरक के नीचे से बहने वाले झरने से है।" कुरान में इससे अधिक स्पष्ट जोड़ क्या हो सकता है? और इसे कुरान के साथ कैसे मिलाया(1) जा सकता है, जबकि अल्लाह ने इसकी रक्षा की है और हर निंदा करने वाले और झूठे दावेदार को इसके साथ ऐसी चीजें जोड़ने से रोका है?! यदि इस पर विचार किया जाए और इसके अर्थ पर शोध किया जाए, तो यह भ्रष्ट और गलत पाया जाएगा, जो सृष्टिकर्ता के शब्दों के समान नहीं है, न ही उसमें मिलता(2) है, और न ही उसके अर्थ से सहमत है। ऐसा इसलिए है क्योंकि इसके बाद जो आता है वह है: "पापियों के अलावा इसे कोई नहीं खाता" [अल-हाक्का: 37]। एक पेय को कैसे खाया जा सकता है?! और उसने इससे पहले जो पेश किया वह था: "तो उसके लिए आज यहाँ कोई घनिष्ठ मित्र नहीं है, और न ही घिसलीन के अलावा कोई पेय है, जो नरक के नीचे से बहने वाले झरने से है, पापियों के अलावा इसे कोई नहीं खाता।" यह विरोधाभासी है, एक हिस्सा दूसरे को खराब कर रहा है, क्योंकि पेय खाया नहीं जाता। अरब लोग यह नहीं कहते: "मैंने पानी खाया," लेकिन वे कहते हैं: "मैंने इसे पिया," "मैंने इसे चखा," और "मैंने इसका स्वाद लिया।" इसका अर्थ – जैसा कि अल्लाह, धन्य और महान ने सही कुरान में प्रकट किया है, जहाँ इसके एक अक्षर का भी विरोध करने वाला अविश्वासी हो जाता है – यह है: "और घिसलीन के अलावा कोई भोजन नहीं" [अल-हाक्का: 36]। पापियों के अलावा कोई घिसलीन नहीं खाता, या पापियों के अलावा कोई भोजन नहीं खाता। और घिसलीन वह है जो उनके शरीर के अंदर से चर्बी के रूप में निकलता है और उससे जुड़ा हुआ मवाद और अन्य चीजें हैं। तो यह भोजन है जो कष्ट और प्रतिशोध के समय खाया जाता है, और एक पेय का खाया जाना असंभव है।

यदि यह व्यक्ति दावा करता है कि यह झूठ जो उसने जोड़ा है, "नरक के नीचे से बहने वाले झरने से," उसके बाद "पापियों के अलावा इसे कोई नहीं खाता" नहीं आता है और वह कुरान से इस आयत को नकार देता है ताकि उसका जोड़ सही लगे, तो उसने कुरान की एक आयत(3) को नकार कर अविश्वास किया है। उसकी बात के खंडन और उसके दावे के अपमान के लिए इतना ही पर्याप्त है।

जहाँ तक सहाबा (साथियों) और ताबिईन (उत्तराधिकारियों) से यह उल्लेख किया गया है कि उन्होंने ऐसा और वैसा पढ़ा, वह केवल स्पष्टीकरण और व्याख्या के रूप में है, न कि वह पाठ किया जाने वाला कुरान है। इसी तरह, जिसका शब्द और नियम दोनों निरस्त कर दिए गए हैं, या जिसका शब्द निरस्त है लेकिन नियम नहीं, वह कुरान नहीं है, जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन पर स्पष्ट

किया जाएगा: "हम जिस आयत को निरस्त करते हैं" [अल-बकराह: 106], यदि अल्लाह तआला ने चाहा।

---

(1) पांडुलिपियों में: 'युक़लतु' (मिश्रित है), जो (एम) से पुष्ट है। (2) (एम) में: 'तकलतु' (मिश्रित होता है)। (3) (जेड) में: 'कि वह'।

... کفر کے ساتھ جب انہوں نے اس میں اضافہ کیا: "پس آج یہاں اس کا کوئی قریبی دوست نہیں، اور نہ ہی غسلین کے سوا کوئی پینے کی چیز، جو جہنم کے نیچے سے بہنے والے چشمے سے ہے۔" تو قرآن میں اس سے زیادہ واضح اضافہ اور کیا ہو سکتا ہے، اور اسے قرآن کے ساتھ کیسے ملایا(١) جا سکتا ہے جبکہ اللہ نے اس کی حفاظت فرمائی ہے، اور ہر افترا پرداز اور جھوٹے کو اس جیسی چیز اس کے ساتھ جوڑنے سے روک دیا ہے؟! اور اگر اس پر غور کیا جائے اور اس کے معنی تلاش کیے جائیں تو وہ فاسد اور غیر صحیح پائے جائیں گے، جو باری تعالیٰ کے کلام کے مشابہ نہیں، نہ اس میں خلط ملط(٢) ہوتے ہیں اور نہ اس کے معنی کے موافق ہیں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اس کے بعد ہے: ﴿لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ﴾ [الحاقہ: ٣٧] تو پینے کی چیز کیسے کھائی جا سکتی ہے؟! اور جو وہ اس سے پہلے لایا وہ یہ تھا: "پس آج یہاں اس کا کوئی قریبی دوست نہیں، اور نہ ہی غسلین کے سوا کوئی پینے کی چیز، جو جہنم کے نیچے سے بہنے والے چشمے سے ہے، اسے گناہگاروں کے سوا کوئی نہیں کھاتا۔" تو یہ متناقض ہے جس کا ایک حصہ دوسرے کو فاسد کر رہا ہے، کیونکہ پینے کی چیز کھائی نہیں جاتی، اور عرب یہ نہیں کہتے: "میں نے پانی کھایا"، بلکہ وہ کہتے ہیں: "میں نے اسے پیا"، "میں نے اسے چکھا" اور "میں نے اسے تناول کیا"۔ اور اس کا معنی — اس صحیح قرآن میں جو اللہ تبارک و تعالیٰ نے نازل فرمایا، جس کے ایک حرف کی مخالفت کرنے والا بھی کافر ہو جاتا ہے — یہ ہے: ﴿وَلَا طَعَامٌ إِلَّا مِنْ غِسْلِينٍ﴾ [الحاقہ: ٣٦] غسلین کو صرف گناہگار ہی کھاتے ہیں، یا کھانا صرف گناہگار ہی کھاتے ہیں۔ اور غسلین وہ ہے جو ان کے پیٹوں سے چربی کی صورت میں نکلتا ہے اور اس کے ساتھ لگی ہوئی

پیپ وغیرہ۔ تو یہ کھانا ہے جو مصیبت اور عذاب کے وقت کھایا جاتا ہے، اور پینے کی چیز کا کھایا جانا محال ہے۔

پس اگر یہ شخص یہ دعویٰ کرے کہ یہ باطل اضافہ جو اس نے اپنی طرف سے کیا ہے یعنی "جہنم کے نیچے سے بہنے والے چشمے سے"، اس کے بعد ﴿لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِئُونَ﴾ نہیں ہے اور اس نے قرآن کی اس آیت کی نفی کر دی تاکہ اس کا اضافہ صحیح ثابت ہو سکے، تو اس نے قرآن کی ایک آیت(۳) کا انکار کر کے کفر کیا۔ اور اس کے قول کی تردید اور اس کے کلام کی رسوائی کے لیے یہی سب کچھ کافی ہے۔

اور صحابہ اور تابعین سے جو یہ مروی ہے کہ انہوں نے فلاں فلاں طرح سے پڑھا، تو وہ محض بیان اور تفسیر کے طور پر ہے، یہ نہیں کہ وہ پڑھا جانے والا قرآن ہے۔ اسی طرح جس کا لفظ اور حکم دونوں منسوخ ہو گئے ہوں، یا جس کا لفظ منسوخ ہو گیا ہو لیکن حکم باقی ہو، وہ قرآن نہیں ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس اس کا بیان آئے گا: ﴿مَا نَنسَخْ مِنْ ءَايَةٍ﴾ [البقرہ: ۱۰٦] ان شاء اللہ تعالیٰ۔

---

(۱) خطی نسخوں میں: "یخلط" ہے، اور جو ثابت کیا گیا ہے وہ (م) سے ہے۔ (۲) (م) میں: "تخلط" ہے۔ (۳) (ز) میں: "انہ" (کہ وہ) ہے۔

135 The Discourse on Seeking Refuge (Isti'adhah) The Discourse on Seeking Refuge

And it contains twelve points: First: Allah Almighty commanded seeking refuge at the beginning of every recitation, for the Almighty said: "So when you recite the Qur’an, [first] seek refuge in Allah from Satan, the expelled [from His mercy]" [An-Nahl: 98], meaning: if you intend to recite. Thus, the past tense was used in place of the future tense (1), as the poet said (2): "Indeed, I come to you for the sake of remembering what has passed... of love and the renewal of what was in tomorrow." He meant: what will be tomorrow. It is said: there is transposition (advancing and delaying) in the speech, and that any two verbs that are close in meaning, it is permissible to advance whichever you wish, as the Almighty said: "Then he approached and came down" [An-Najm: 8]. The meaning is: he came down, then approached. Similar to it is: "The Hour has come near, and the moon has split" [Al-Qamar: 1], and this is frequent. Second: This command implies recommendation (Mandub) according to the majority of scholars for every recitation outside of prayer. They differed regarding it in prayer. Al-Naqqash narrated from 'Ata' that seeking refuge is obligatory. Ibn Sirin, Al-Nakha'i, and a group used to seek refuge in prayer in (3) every rak'ah, complying with Allah's general command for seeking refuge. Abu Hanifa and Ash-Shafi'i seek refuge in the first rak'ah of the prayer, viewing the entire prayer's recitation as a single recitation. Malik does not see seeking refuge in obligatory prayers, but sees it in the night prayer of Ramadan (Qiyam Ramadan) (4). Third: Scholars have reached a consensus that seeking refuge is not part of the Qur'an, nor a verse from it. It is the statement of the reciter: "I seek refuge in Allah from Satan, the rejected." This wording is what the majority of scholars are upon...

---

(1) In (Za): place. (2) He is Al-Tirimmah bin Hakim, from the tribe of Tayy, surnamed Abu Nafr. The verse is in his Diwan p. 572 with the wording: "Indeed, I come to you in gratitude for what has passed... of righteousness and seeking the necessity of what will be tomorrow." And it is in Al-Khasa'is 3/331, and Amali Ibn Al-Shajari 1/67 and 2/453. (3) Not in (Meem). (4) From his statement: "And Ibn Sirin was..." from the Tafsir of Ibn Atiyyah 1/58, and it was mentioned after it: "And it was not preserved from the Prophet (PBUH) that he sought refuge in prayer."

135 शरण माँगने (इस्तिआज़ा) पर चर्चा शरण माँगने पर चर्चा

इसमें बारह मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला ने हर तिलावत की शुरुआत में पनाह माँगने का हुक्म दिया है, अल्लाह ने फ़रमाया: "तो जब तुम कुरान पढ़ो, तो अल्लाह की पनाह माँगो शैतान मर्दूद से" [अन-नहल: ९८], यानी: जब तुम पढ़ने का इरादा करो। यहाँ 'माज़ी' (भूतकाल) को 'मुस्तक़बिल' (भविष्य काल) की जगह इस्तेमाल किया गया है (१), जैसा कि कवि ने कहा है (२): "और मैं तुम्हारे पास आता हूँ उस प्यार की याद में जो बीत गया... और जो कल होने वाला है उसके नए सिरे से शुरू होने के लिए।" उसका मतलब था: जो कल होगा। कहा गया है: कलाम में 'तक़दीम' और 'ताखीर' (शब्दों को आगे-पीछे करना) है, और यह कि जब दो क्रियाएँ अर्थ में निकट हों, तो उनमें से किसी को भी पहले लाना जायज़ है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "फिर वह करीब आया और नीचे झुक गया" [अन-नज्म: ८]। अर्थ है: वह नीचे झुका, फिर करीब आया। इसी तरह: "क़यामत करीब आ गई और चाँद फट गया" [अल-क़मर: १], और यह बहुत आम है। दूसरा: जम्हूर (बहुमत) के अनुसार, नमाज़ के अलावा हर तिलावत में यह हुक्म 'नद्ब' (सिफारिश/पसंदीदा) के लिए है। नमाज़ के बारे में इसमें मतभेद है। अन-नक़्क़ाश ने अता से रिवायत की है कि इस्तिआज़ा वाजिब है। इब्न सिरीन, अन-नखई और एक समूह नमाज़ की हर (३) रकअत में पनाह माँगते थे, और वे पनाह माँगने के सामान्य हुक्म का पालन करते थे। अबू हनीफा और शाफ़ई नमाज़ की पहली रकअत में पनाह माँगते हैं, और वे पूरी नमाज़ की तिलावत को एक ही तिलावत मानते हैं। मालिक फर्ज़ नमाज़ों में इस्तिआज़ा को सही नहीं मानते, बल्कि इसे रमज़ान के क़ियाम (तरावीह) में देखते हैं (४)। तीसरा: विद्वानों की आम सहमति है कि इस्तिआज़ा कुरान का हिस्सा नहीं है और न ही इसकी कोई आयत है। यह पढ़ने वाले का कथन है: "अऊज़ु बिल्लाहि मिनश-शैतानिर-रजीम"। यह वही लफ्ज़ है जिस पर जम्हूर (बहुमत) हैं...

---

(१) (ज़) में: स्थान। (२) वह अल-तिरिम्माह बिन हकीम है, तैय कबीले से, उपनाम अबू नफ़र। यह शेर उसके दीवान के पृष्ठ ५७२ पर इस रूप में है: "मैं तुम्हारे पास आता हूँ उस नेकी के शुक्राने में जो बीत गई... और जो कल होगा उसकी अनिवार्यता की माँग के लिए।" और यह अल-खसाइस ३/३३१, और अमाली इब्न अल-शजारी १/६७ और २/४५३ में है। (३) (मीम) में नहीं है। (४) उनके कथन से: "और इब्न सिरीन थे..." इब्न अतिया के तफ़सीर १/५८ से, और इसके बाद उल्लेख है: "और नबी (स.अ.व.) से यह प्रमाणित नहीं है कि उन्होंने नमाज़ में इस्तिआज़ा किया हो।"

135 استعاذہ (پناہ مانگنے) کے بیان میں استعاذہ کے بیان میں

اس میں بارہ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ نے ہر قرآت کے شروع میں استعاذہ کا حکم دیا ہے، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "پس جب تم قرآن پڑھنے لگو تو شیطان مردود سے اللہ کی پناہ مانگو" [النحل: 98]، یعنی: جب تم پڑھنے کا ارادہ کرو۔ یہاں ماضی کو مستقبل کے معنی میں استعمال کیا گیا ہے (1)، جیسا کہ شاعر نے کہا (2): "اور میں تمہارے پاس آتا ہوں اپنی اس یاد کے لیے جو گزر گئی... اس محبت کی یاد میں اور جو کل ہونے والا ہے اس کی تجدید کے لیے۔" اس کی مراد تھی: جو کل ہوگا۔ اور کہا گیا ہے کہ کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، اور یہ کہ جب دو فعل معنی میں ایک دوسرے کے قریب ہوں تو ان میں سے کسی کو بھی مقدم کرنا جائز ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "پھر وہ قریب ہوا اور لٹک آیا" [النجم: 8]۔ معنی یہ ہے: وہ لٹک آیا، پھر قریب ہوا۔ اس کی مثال: "قیامت قریب آگئی اور چاند پھٹ گیا" [القمر: 1]، اور یہ کثیر ہے۔ دوسرا مسئلہ: جمہور کے قول کے مطابق یہ حکم ہر اس قرآت میں جو نماز کے علاوہ ہو، ندب (مستحب) کے لیے ہے۔ نماز میں استعاذہ کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے۔ نقاش نے عطا سے نقل کیا ہے کہ استعاذہ واجب ہے۔ ابن سیرین، نخعی اور ایک گروہ نماز کی ہر (3) رکعت میں تعوذ پڑھتے تھے، اور وہ استعاذہ کے بارے میں اللہ کے عام حکم کی تعمیل کرتے تھے۔ ابوحنیفہ اور شافعی نماز کی پہلی رکعت میں تعوذ پڑھتے ہیں، وہ پوری نماز کی قرآت کو ایک ہی قرآت قرار دیتے ہیں۔ مالک فرض نمازوں میں تعوذ کے قائل نہیں، البتہ قیامِ رمضان میں اسے جائز سمجھتے ہیں (4)۔ تیسرا مسئلہ: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ تعوذ قرآن کا حصہ نہیں ہے اور نہ ہی اس کی کوئی آیت ہے، اور وہ قاری کا یہ قول ہے: "أعوذ بالله من الشيطان الرجيم"۔ اور یہی وہ لفظ ہے جس پر جمہور کا عمل ہے...

(1) نسخہ (ظ) میں: موضع۔ (2) وہ طرماح بن حکیم ہے، قبیلہ طے سے، اور اس کی کنیت ابو نفر ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان ص 572 میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "میں تمہارے پاس اس بھلائی کے شکرانے کے لیے آتا ہوں جو گزر گئی... اور اس کی طلب کے لیے جو کل ہونے والا ہے۔" اور یہ الخصائص 331/3، اور امالی ابن الشجری 67/1 اور 453/2 میں ہے۔ (3) نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (4) ان کے قول سے: "اور ابن سیرین تھے..." تفسیر ابن عطیہ 58/1 سے، اور اس کے بعد اس میں آیا ہے: "اور نبی ﷺ سے یہ ثابت نہیں ہے کہ آپ نے نماز میں استعاذہ کیا ہو۔"

...scholars regarding the seeking of refuge (Ta'awwudh), because it is the wording of the Book of Allah Almighty. It was narrated from Ibn Mas'ud that he said: I said: "I seek refuge with Allah, the All-Hearing, the All-Knowing, from the accursed Shaytan (Satan)." The Prophet ﷺ said to me: "O son of Umm 'Abd, [say] 'I seek refuge(1) with Allah from the accursed Shaytan'. This is how Jibril taught me to recite it from the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz) from the Pen (Al-Qalam)."(2)

Fourth: Abu Dawud and Ibn Majah narrated in their "Sunan" from Jubayr bin Mut'im that he saw the Messenger of Allah ﷺ performing a prayer - 'Amr(4) said(3): I do not know which prayer it was - and he said: "Allah is most Great, greatly; Allah is most Great, greatly; Allah is most Great, greatly; and praise be to Allah, abundantly; praise be to Allah, abundantly - three times - and glory be to Allah, morning and evening - three times - I seek refuge with Allah from the Shaytan(5), from his puffing (nafkh), his spitting (nafth), and his whispering/madness (hamz)." 'Amr said: His 'hamz' is madness (al-mu'tah), his 'nafth' is poetry, and his 'nafkh' is pride (al-kibr).(6) Ibn Majah said: Al-Mu'tah means madness. Nafth(7) is a man's puffing from his mouth without releasing saliva. And Al-Kibr is arrogance/vanity.

Abu Dawud narrated from Abu Sa'id al-Khudri that he said: When the Messenger of Allah ﷺ stood up at night, he would say 'Allahu Akbar', then say(8): "Glory be to You, O Allah, and with Your praise; blessed is Your name, and exalted is Your majesty, and there is no deity other than You." Then he would say: "There is no deity but Allah" three times, then say: "Allah is most Great, greatly" - three times - "I seek refuge with Allah, the All-Hearing, the All-Knowing, from the accursed Shaytan, from his whispering, his puffing, and his spitting." Then he would recite [the Quran].(9)

Sulayman bin Salim(10) narrated from Ibn al-Qasim, may Allah have mercy on him, that the seeking of refuge is: "I seek refuge with Allah..."

---

(1) In (Zha): Say, I seek refuge. (2) Mentioned by the author of Ruh al-Ma'ani 14/228 and attributed to al-Tha'labi and al-Wahidi. (3) In (Mim): So he said. (4) He is 'Amr bin Murrah, one of the men of the chain of narration. (5) In (Zay): the accursed Shaytan. (6) Sunan Abi Dawud (764), Sunan Ibn Majah (807), and it is in Musnad Ahmad (16784). (7) In the manuscripts: everything puffed, and what is established is from (Mim). (8) In (Mim): He says. (9) Sunan Abi Dawud (775), and it is in Musnad Ahmad

(11473). (10) Abu al-Rabi' al-Qadi, known as Ibn al-Kahhala, one of the companions of Sahnun. He died in the year (281 AH). Al-Dibaj al-Mudhahhab 1/374.

...शरण माँगने (तअव्वुज़) के बारे में विद्वान, क्योंकि यह अल्लाह तआला की किताब के शब्द हैं। इब्न मसूद से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैंने कहा: "मैं सुनने वाले, जानने वाले अल्लाह की पनाह माँगता हूँ शैतान मरदूद से।" तो पैगंबर ﷺ ने मुझसे कहा: "ऐ उम्मे अब्द के बेटे, [कहो] 'मैं शैतान मरदूद से अल्लाह की पनाह माँगता हूँ'(1)। जिब्रील ने मुझे लौहे महफूज़ से कलम के ज़रिए इसी तरह पढ़ाया है।"(2)

चौथा: अबू दाऊद और इब्न माजाह ने अपनी "सुनन" में जुबैर बिन मुतइम से रिवायत की है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को नमाज़ पढ़ते देखा - अम्र(4) ने कहा(3): मुझे नहीं पता कि वह कौन सी नमाज़ थी - तो उन्होंने कहा: "अल्लाह सबसे बड़ा है, बहुत बड़ा; अल्लाह सबसे बड़ा है, बहुत बड़ा; अल्लाह सबसे बड़ा है, बहुत बड़ा; और सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, बहुत ज़्यादा; सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, बहुत ज़्यादा - तीन बार - और सुबह और शाम अल्लाह की पाकी बयान करता हूँ - तीन बार - मैं अल्लाह की पनाह माँगता हूँ शैतान(5) से, उसके फूँकने (नफ्ख), उसके थूकने (नफ्थ) और उसके बहकाने/पागलपन (हम्ज़) से।" अम्र ने कहा: 'हम्ज़' से मुराद पागलपन (अल-मुअता) है, 'नफ्थ' से मुराद कविता है, और 'नफ्ख' से मुराद अहंकार (अल-किब्र) है।(6) इब्न माजाह ने कहा: अल-मुअता का अर्थ पागलपन है। नफ्थ(7) वह फूँक है जो आदमी बिना थूक निकाले अपने मुँह से निकालता है। और अल-किब्र का अर्थ घमंड है।

अबू दाऊद ने अबू सईद अल-खुद्री से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ रात को उठते, तो 'अल्लाहु अकबर' कहते, फिर कहते(8): "ऐ अल्लाह, तू पाक है और तेरी ही प्रशंसा है, तेरा नाम बरकत वाला है, और तेरी महानता सर्वोच्च है, और तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं है।" फिर कहते: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है" तीन बार, फिर कहते: "अल्लाह सबसे बड़ा है, बहुत बड़ा" - तीन बार - "मैं सुनने वाले, जानने वाले अल्लाह की पनाह माँगता हूँ शैतान मरदूद से, उसके बहकाने, उसके फूँकने और उसके थूकने से।" फिर वह कुरान पढ़ते थे।(9)

सुलेमान बिन सालिम(10) ने इब्न अल-कासिम रहिमहुल्लाह से रिवायत की है कि शरण माँगना है: "मैं अल्लाह की पनाह माँगता हूँ..."

---

(1) (ज़ा) में: कहो, मैं पनाह माँगता हूँ। (2) इसका उल्लेख रूह अल-मानी 14/228 के लेखक ने किया है और इसे अल-थलाबी और अल-वाहिदी की ओर निर्देशित किया है। (3) (मीम) में: तो उन्होंने

कहा। (4) वह अम्र बिन मुर्रह हैं, जो हदीस की श्रृंखला (इसनाद) के व्यक्तियों में से एक हैं। (5) (ज़ै) में: शैतान मरदूद। (6) सुनन अबू दाऊद (764), सुनन इब्न माजाह (807), और यह मसनद अहमद (16784) में है। (7) हस्तलिपियों में: जो कुछ भी फूँका गया, और (मीम) से जो स्थापित है। (8) (मीम) में: वह कहते हैं। (9) सुनन अबू दाऊद (775), और यह मसनद अहमद (11473) में है। (10) अबू अल-रबी अल-कादी, जिन्हें इब्न अल-कहला के नाम से जाना जाता है, सहनून के साथियों में से एक। उनकी मृत्यु वर्ष (281 हिजरी) में हुई। अल-दीबाज अल-मुज़हब 1/374।

...تعوذ کے بارے میں علماء، کیونکہ یہ اللہ تعالیٰ کی کتاب کے الفاظ ہیں۔ ابن مسعود سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے کہا: "میں سننے والے، جاننے والے اللہ کی پناہ مانگتا ہوں شیطان مردود سے،" تو نبی ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "اے ابنِ اُمِّ عَبْد، [کہو] 'میں اللہ کی پناہ مانگتا ہوں شیطان مردود سے'(1)، جبرائیل نے مجھے لوحِ محفوظ سے قلم کے ذریعے اسی طرح پڑھایا ہے۔"(2)

چوتھی بات: ابو داؤد اور ابن ماجہ نے اپنی "سنن" میں جبیر بن مطعم سے روایت کی ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو نماز پڑھتے دیکھا - عمرو(4) نے کہا(3): مجھے نہیں معلوم کہ وہ کون سی نماز تھی - تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ سب سے بڑا ہے، بہت بڑا؛ اللہ سب سے بڑا ہے، بہت بڑا؛ اللہ سب سے بڑا ہے، بہت بڑا؛ اور تمام تعریف اللہ ہی کے لیے ہے، بہت زیادہ؛ تمام تعریف اللہ ہی کے لیے ہے، بہت زیادہ - تین بار - اور صبح و شام اللہ کی پاکی بیان کرتا ہوں - تین بار - میں اللہ کی پناہ مانگتا ہوں شیطان(5) کے پھونکنے (نفخ)، اس کے جھاڑ پھونک (نفثہ) اور اس کے وسوسے/ پاگل پن (ہمز) سے۔" عمرو نے کہا: 'ہمز' سے مراد پاگل پن (المؤتة) ہے، 'نفثہ' سے مراد شاعری ہے، اور 'نفثہ' سے مراد تکبر (الکبر) ہے۔(6) ابن ماجہ نے کہا: المؤتة کا مطلب جنون (پاگل پن) ہے۔ اور نفثہ(7) سے مراد آدمی کا اپنے منہ سے تھوک نکالے بغیر پھونکنا ہے۔ اور الکبر سے مراد غرور ہے۔

اور ابو داؤد نے ابو سعید خدری سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ جب رات کو (نماز کے لیے) اٹھتے تو تکبیر کہتے، پھر کہتے(8): "اے اللہ، تو پاک ہے اور تیری ہی تعریف ہے، تیرا نام بابرکت ہے، تیری شان بلند ہے، اور تیرے سوا کوئی معبود نہیں"۔ پھر کہتے: "اللہ کے سوا

کوئی معبود نہیں" تین بار، پھر کہتے: "اللہ سب سے بڑا ہے، بہت بڑا" - تین بار - "میں سننے والے، جاننے والے اللہ کی پناہ مانگتا ہوں شیطان مردود سے، اس کے وسوسے، اس کے پھونکنے اور اس کے جھاڑ پھونک سے"۔ پھر آپ ﷺ قرات فرماتے۔(9)

اور سلیمان بن سالم(10) نے ابن القاسم رحمہ اللہ سے روایت کی ہے کہ استعاذہ یہ ہے: "أعوذ باللہ" (میں اللہ کی پناہ مانگتا ہوں...)

---

(1) (ظ) میں ہے: کہو میں پناہ مانگتا ہوں۔ (2) اسے روح المعانی کے مصنف نے 14/228 میں ذکر کیا ہے اور اسے ثعلبی اور واحدی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) (م) میں ہے: تو اس نے کہا۔ (4) یہ عمرو بن مرہ ہیں، جو اسناد کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ (5) (ز) میں ہے: شیطان مردود۔ (6) سنن ابی داؤد (764)، اور سنن ابن ماجہ (807)، اور یہ مسند احمد (16784) میں ہے۔ (7) قلمی نسخوں میں ہے: جو کچھ پھونکا گیا، اور (م) سے ثابت شدہ یہی ہے۔ (8) (م) میں ہے: وہ کہتا ہے۔ (9) سنن ابی داؤد (775)، اور یہ مسند احمد (11473) میں ہے۔ (10) ابو الربیع القاضی جو ابن الکحالہ کے نام سے مشہور ہیں، سحنون کے اصحاب میں سے ہیں۔ ان کی وفات سال (281ھ) میں ہوئی۔ الدیباج المذہب 1/ 374۔

Page 137

The discourse on seeking refuge

...the Great from the accursed Satan, indeed Allah is the All-Hearing, All-Knowing, in the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. Ibn Atiyyah (1) said: As for the reciters, they have done much of this by changing the attribute in the name of Allah the Exalted and on the other side, like the saying of some of them: "I seek refuge in Allah the Glorious from the rebellious Satan," and the like of this about which I do not say: "What a good innovation," nor do I say: "It is not permissible." Fifth: Al-Mahdawi said: The reciters agreed on performing the seeking of refuge aloud at the beginning of reciting Surah 'Al-Hamd' (Al-Fatihah) except for Hamzah, for he kept it secret. Al-Musayyibi (2) narrated from the people of Madinah that they used to open the recitation with the Basmalah (3). Abu Al-Layth Al-Samarqandi (4) mentioned from some commentators that seeking refuge is obligatory. If the reader forgets it and remembers it in the middle of a portion (Hizb), he should stop, seek refuge, and then start from the beginning. Some of them say: He seeks refuge, then returns to the place where he stopped. The first view was held by the chains of transmission of Hijaz and Iraq, and the second view was held by the chains of transmission of Sham (Levant) and Egypt. Sixth: Al-Zahrawi (5) narrated: He said: The verse was revealed regarding prayer, and we were recommended to seek refuge outside of prayer, and it is not obligatory. Others said: It was obligatory for the Prophet ﷺ alone, then we followed his example (6). Seventh: It was narrated from Abu Hurairah that seeking refuge is after the recitation, and Dawud (7) said so. He said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/ 58. (2) It was corrupted in (M) to: Al-Suddi, and the famous one by this attribution (Al-Musayyibi) is Imam Abu Muhammad Ishaq bin Muhammad bin Abd al-Rahman al-Musayyibi, the reciter from Madinah, and his son Muhammad bin Ishaq. As for Abu Muhammad, he recited under Nafi', and he was one of his great verified companions, and he died in the year (206 AH). Ma'rifat al-Qurra' al-Kibar 1/ 312 and 430. (3) From his saying: Al-Mahdawi said... from Tafsir Ibn Atiyyah 1/ 59. (4) He is Nasr bin Muhammad bin Ibrahim al-Hanafi, the jurist and Hadith scholar, author of Al-Tafsir and Tanbih al-Ghafilin. He died in the year (375 AH). Siyar A'lam al-Nubala' 16/ 322. (5) He is the Hadith scholar of Al-Andalus along with Ibn Abd al-Barr, Abu Hafs Umar bin Ubayd Allah bin Yusuf al-Qurtubi, died in the year (454 AH). Siyar A'lam al-Nubala' 18/ 219. (6) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/ 58. (7) Ibn Ali bin Khalaf, Abu

Sulayman, al-Baghdadi, head of the people of Zahir, the memorizer, author of works such as Al-Idah and Al-Ifsah, died in the year (270 AH). Siyar A'lam al-Nubala' 13/ 97.

पृष्ठ १३७

शरण माँगने (इस्तिआज़ा) पर चर्चा

...महान बहिष्कृत शैतान से, वास्तव में अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है, अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और अत्यंत कृपाशील है। इब्न अतिय्या (१) ने कहा: जहाँ तक पाठकों का संबंध है, उन्होंने अल्लाह तआला के नाम में गुण को बदलकर और दूसरी ओर, उनमें से कुछ के इस कथन की तरह ऐसा बहुत किया है: "मैं गौरवशाली अल्लाह की शरण माँगता हूँ विद्रोही शैतान से," और इसके जैसा जिसके बारे में मैं यह नहीं कहता: "यह कितनी अच्छी नवाचार है," और न ही मैं कहता हूँ: "यह जायज़ नहीं है।" पाँचवाँ: अल-महदवी ने कहा: पाठकों ने 'सूरह अल-हम्द' (अल-फातिहा) के पाठ की शुरुआत में ज़ोर से इस्तिआज़ा (शरण माँगने) पर सहमति व्यक्त की है, सिवाय हमज़ा के, क्योंकि उन्होंने इसे धीरे से किया। अल-मुसय्यिबी (२) ने मदीना के लोगों से वर्णन किया कि वे बिस्मिल्लाह (३) के साथ पाठ शुरू करते थे। अबू अल-लैथ अल-समरकंदी (४) ने कुछ व्याख्याकारों के हवाले से उल्लेख किया है कि शरण माँगना अनिवार्य है। यदि पाठक इसे भूल जाता है और इसे हिज़्ब (पारा) के कुछ हिस्से में याद करता है, तो वह रुक जाए और शरण माँगे, फिर शुरू से शुरू करे। उनमें से कुछ कहते हैं: वह शरण माँगता है, फिर उस स्थान पर लौटता है जहाँ वह रुका था। पहला मत हिजाज़ और इराक़ की परंपराओं (असानिद) द्वारा कहा गया था, और दूसरा मत शाम (लेवेंट) और मिस्र की परंपराओं द्वारा कहा गया था। छठा: अल-ज़हरावी (५) ने वर्णन किया: उन्होंने कहा: यह आयत प्रार्थना (नमाज़) में उतरी थी, और हमें प्रार्थना के बाहर शरण माँगने की सिफारिश की गई थी, और यह अनिवार्य नहीं है। अन्यों ने कहा: यह केवल पैगंबर ﷺ के लिए अनिवार्य था, फिर हमने उनका अनुसरण किया (६)। सातवाँ: अबू हुरैरा से वर्णित है कि शरण माँगना पाठ के बाद है, और दाऊद (७) ने ऐसा ही कहा। उन्होंने कहा:

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ ५८। (२) (M) में यह बदलकर अल-सुद्दी हो गया है, और इस नाम (अल-मुसय्यिबी) से प्रसिद्ध व्यक्ति इमाम अबू मुहम्मद इशाक बिन मुहम्मद बिन अब्द अल-रहमान अल-मुसय्यिबी, मदनी पाठक, और उनके बेटे मुहम्मद बिन इशाक हैं। जहाँ तक अबू मुहम्मद का सवाल है, उन्होंने नाफी' के पास पढ़ा, और वे उनके महान सत्यापित साथियों में से थे, और उनकी मृत्यु वर्ष (२०६ हिजरी) में हुई। मारिफ़त अल-कुर्रा अल-किबार १/ ३१२ और ४३०। (३) उनके कथन से: अल-महदवी ने कहा... इब्न अतिय्या की तफ़सीर १/ ५९ से। (४) वे नस्र बिन मुहम्मद बिन इब्राहिम

अल-हनाफी हैं, न्यायविद् और हदीस विद्वान, अल-तफ़सीर और तन्बीह अल-गाफिलीन के लेखक। उनकी मृत्यु वर्ष (३७५ हिजरी) में हुई। सियार आलम अल-नुबाला १६/ ३२२। (५) वे इब्न अब्द अल-बर के साथ अल-अंदलुस के हदीस विद्वान हैं, अबू हफ़्स उमर बिन उबैद अल्लाह बिन यूसुफ अल-कुर्तुबी, मृत्यु वर्ष (४५४ हिजरी)। सियार आलम अल-नुबाला १८/ २१९। (६) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ ५८। (७) इब्न अली बिन खलफ़, अबू सुलैमान, अल-बगदादी, ज़ाहिर पंथ के प्रमुख, हाफ़िज़, अल-इदाह और अल-इफ़साह जैसी रचनाओं के लेखक, मृत्यु वर्ष (२७० हिजरी)। सियार आलम अल-नुबाला १३/ ९७।

صفحہ ۱۳۷

استعاذہ (پناہ مانگنے) کے بارے میں قول

...عظیم، شیطان مردود سے، بے شک اللہ ہی سننے والا، جاننے والا ہے، اللہ کے نام سے شروع جو نہایت مہربان، ہمیشہ رحم فرمانے والا ہے۔ ابن عطیہ (۱) نے کہا: اور رہے قراء، تو انہوں نے اللہ تعالیٰ کے نام میں صفت کی تبدیلی میں اور دوسری جانب اس میں بہت کثرت کی ہے، جیسے ان میں سے بعض کا قول: "میں اللہ مجید کی پناہ مانگتا ہوں شیطان مرید (سرکش) سے"، اور اس جیسا جس کے بارے میں میں یہ نہیں کہتا: "یہ کیا ہی اچھی بدعت ہے"، اور نہ ہی میں کہتا ہوں: "یہ جائز نہیں ہے"۔ پانچویں بات: المہدوی نے کہا: قراء کا اس بات پر اجماع ہے کہ سورہ "الحمد" کی قرات کے شروع میں استعاذہ کو بلند آواز سے پڑھا جائے سوائے حمزہ کے، کیونکہ انہوں نے اسے آہستہ پڑھا۔ اور مسیبی (۲) نے اہل مدینہ سے روایت کی کہ وہ قرات کا آغاز بسم اللہ (۳) سے کرتے تھے۔ اور ابو اللیث السمرقندی (۴) نے بعض مفسرین سے ذکر کیا کہ تعوذ (پناہ مانگنا) فرض ہے، پس جب قاری اسے بھول جائے اور اسے حزب (پارے کے حصے) کے دوران یاد آئے، تو وہ رک جائے اور تعوذ پڑھے، پھر اس کے آغاز سے شروع کرے۔ اور ان میں سے بعض کہتے ہیں: وہ استعاذہ کرے، پھر اسی جگہ لوٹ آئے جہاں وہ رکا تھا۔ پہلے قول کے قائل حجاز اور عراق کی اسانید ہیں، اور دوسرے کے قائل شام اور مصر کی اسانید ہیں۔ چھٹی بات: الزہراوی (۵) نے حکایت کی، انہوں نے کہا: یہ آیت نماز کے بارے میں نازل ہوئی تھی، اور ہمیں نماز کے علاوہ میں استعاذہ کی ترغیب دی گئی ہے، اور یہ فرض نہیں ہے۔ دوسروں نے کہا: یہ صرف نبی ﷺ پر فرض تھا، پھر ہم نے آپ کی پیروی کی (۶)۔ ساتویں بات: ابوہریرہ سے مروی ہے کہ استعاذہ قرات کے بعد ہے، اور داؤد (۷) نے بھی یہی کہا۔ انہوں نے کہا:

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۵۸۔ (۲) (م) میں یہ لفظ "السدی" میں تبدیل ہو گیا ہے، اور اس نسبت (المسیبی) سے مشہور امام ابو محمد اسحاق بن محمد بن عبد الرحمن المسیبی، مدنی مقری، اور ان کے بیٹے محمد بن اسحاق ہیں۔ رہے ابو محمد، تو انہوں نے نافع سے پڑھا، اور وہ ان کے جلیل القدر محقق اصحاب میں سے تھے، ان کی وفات سن (۲۰۶ھ) میں ہوئی۔ معرفۃ القراء الکبار ۱/ ۳۱۲ اور ۴۳۰۔ (۳) ان کے قول سے: المہدوی نے کہا... تفسیر ابن عطیہ ۱/ ۵۹ سے۔ (۴) وہ نصر بن محمد بن ابراہیم الحنفی ہیں، فقیہ محدث، صاحبِ تفسیر، اور تنبیہ الغافلین۔ وفات سن (۳۷۵ھ)۔ سیر اعلام النبلاء ۱۶/ ۳۲۲۔ (۵) وہ ابن عبد البر کے ساتھ اندلس کے محدث ہیں، ابو حفص عمر بن عبید اللہ بن یوسف القرطبی، وفات سن (۴۵۴ھ)۔ سیر اعلام النبلاء ۱۸/ ۲۱۹۔ (۶) دیکھیے المحرر الوجیز ۱/ ۵۸۔ (۷) ابن علی بن خلف، ابو سلیمان، البغدادی، اہل ظاہر کے سربراہ، حافظ، التصانیف جیسے الایضاح اور الافصاح کے مصنف، وفات سن (۲۷۰ھ)۔ سیر اعلام النبلاء ۱۳/ ۹۷۔

Page 138 Author's Introduction Judge Abu Bakr ibn al-Arabi said: "Ignorance reached such a point for some people that they said: 'When the reader finishes reciting the Quran, he should seek refuge with Allah from Satan the outcast.' Abu Sa'id al-Khudri narrated that the Prophet (peace be upon him) used to seek refuge in his prayer before recitation. This is a clear text. If it is asked: 'What is the benefit of seeking refuge from Satan the outcast at the time of recitation?' We say: its benefit is compliance with the command. Legal rulings have no benefit other than fulfilling the obligation towards them, by obeying a command or avoiding a prohibition. It has been said: its benefit is compliance with the command to seek refuge from the whispering of Satan during recitation, as the Almighty said: 'And We sent not before you any messenger or prophet [but that] when he desired, Satan threw [some opposition] into his desire' [Al-Hajj: 52]." Eighth: Ibn al-Arabi said: "Among the strangest things we found is Malik's statement in 'Al-Majmu'ah' regarding the interpretation of this verse: 'So when you recite the Quran, seek refuge with Allah from Satan the outcast' [An-Nahl: 98], he said: 'That is after the recitation of the Mother of the Quran (Al-Fatihah) for one who recites in prayer.' This is a statement for which no tradition has been reported, nor does rational consideration support it. If it were as some people said—that seeking refuge is after recitation—then specifying that for the recitation of the Mother of the Quran in prayer would be a broad claim, and it does not resemble the principles of Malik or his understanding. Allah knows best the secret of this narration." Ninth: On the merit of seeking refuge: Muslim narrated from Sulayman ibn Surad, who said: "Two men insulted each other in the presence of the Prophet (peace be upon him), and one of them became angry, his face turned red, and his jugular veins swelled. The Prophet (peace be upon him) looked at him and said: 'I know a word which, if he said it, what he feels would leave him: I seek refuge with Allah from Satan the outcast.' So a man from those who heard the Prophet (peace be upon him) went to the man and said: 'Do you know what he said?'"

Footnotes: (1) In the manuscript copies: "al-ghayy" (misguidance), but what is established is from (M), which corresponds to what is in "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi. (2) Its derivation was mentioned earlier in the fourth issue. (3) The word "al-rajeem" (the outcast) is not in (Z). (4) In (D): "li-shar'" (for a law), and in (Z): "bi-shar'" (by a law), and it is not in (Zha), and what is established is from (M), which corresponds to the book of Ibn al-Arabi. (5) Not in (M). (6) Ahkam al-Quran 3/1163 and 1164. (7) In (M): Eighth. (8) He is Abu Mutarrif al-Khuza'i al-Kufi, a companion who

witnessed Siffin with Ali (may Allah be pleased with him); he was martyred in the year (65 AH). Siyar A'lam al-Nubala 3/395.

पृष्ठ 138 लेखक की भूमिका काजी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा: "कुछ लोगों के लिए अज्ञानता इस हद तक पहुँच गई कि उन्होंने कहा: 'जब पाठक कुरान पढ़ना समाप्त कर ले, तो उसे शैतान मर्दूद से अल्लाह की पनाह मांगनी चाहिए।' अबू सईद अल-खुद्री ने रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ नमाज़ में तिलावत से पहले पनाह माँगा करते थे। यह एक स्पष्ट प्रमाण है। यदि पूछा जाए: 'तिलावत के समय शैतान मर्दूद से पनाह माँगने का क्या लाभ है?' हम कहते हैं: इसका लाभ आदेश का पालन करना है। शरीयत के अहकामों का लाभ इसके अलावा और कुछ नहीं है कि उनके प्रति कर्तव्य का पालन किया जाए, चाहे वह आदेश का पालन करना हो या निषेध से बचना। यह भी कहा गया है: इसका लाभ तिलावत के समय शैतान के वसवसों से पनाह माँगने के आदेश का पालन करना है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: 'और हमने तुमसे पहले कोई ऐसा रसूल या नबी नहीं भेजा जिसके साथ ऐसा न हुआ हो कि जब उसने कुछ तमन्ना की तो शैतान ने उसकी तमन्ना में कुछ मिला न दिया हो' [अल-हज्ज: 52]।" आठवां: इब्न अल-अरबी ने कहा: "हमें जो सबसे विचित्र बातें मिलीं उनमें से एक 'अल-मजमूआ' में इस आयत की व्याख्या के बारे में इमाम मालिक का कथन है: 'तो जब तुम कुरान पढ़ने लगो तो शैतान मर्दूद से अल्लाह की पनाह मांग लिया करो' [अन-नहल: 98], उन्होंने कहा: 'नमाज़ में कुरान पढ़ने वाले के लिए यह सूरह अल-फातिहा की तिलावत के बाद है।' यह एक ऐसा कथन है जिसके लिए कोई हदीस नहीं आई है और न ही तर्क इसका समर्थन करता है। यदि ऐसा होता जैसा कि कुछ लोगों ने कहा है कि पनाह माँगना तिलावत के बाद है, तो इसे नमाज़ में सूरह अल-फातिहा की तिलावत के साथ विशिष्ट करना एक बहुत बड़ा दावा होगा, और यह न तो इमाम मालिक के सिद्धांतों के समान है और न ही उनकी समझ के। अल्लाह ही इस रिवायत के रहस्य को बेहतर जानता है।" नौवां: पनाह माँगने (तअव्वुज़) की फज़ीलत में: मुस्लिम ने सुलैमान बिन सुरद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "पैगंबर ﷺ की उपस्थिति में दो लोगों ने एक-दूसरे को अपशब्द कहे, जिससे उनमें से एक क्रोधित हो गया, उसका चेहरा लाल हो गया और उसकी गर्दन की नसें फूल गईं। पैगंबर ﷺ ने उसकी ओर देखा और फरमाया: 'मैं एक ऐसा शब्द जानता हूँ कि अगर वह उसे कह ले तो उसकी यह हालत दूर हो जाए: अऊजु बिल्लाहि मिनश शैतानिर रजीम (मैं शैतान मर्दूद से अल्लाह की पनाह माँगता हूँ)।' तो पैगंबर ﷺ को सुनने वालों में से एक व्यक्ति उस आदमी के पास गया और कहा: 'क्या तुम जानते हो उन्होंने क्या कहा?'"

पाद-टिप्पणियाँ: (1) पांडुलिपियों में: 'अल-ग़ई', और स्थापित पाठ (म) से है, जो इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' के अनुरूप है। (2) इसका स्रोत चौथे मसले में पहले बताया जा चुका है। (3)

शब्द 'अल-रजीम', (ज़) में नहीं है। (4) (द) में: 'लि-शर' (कानून के लिए), और (ज़) में: 'बि-शर' (कानून द्वारा), और यह (ज़ॉ) में नहीं है, और स्थापित पाठ (म) से है, जो इब्न अल-अरबी की पुस्तक के अनुरूप है। (5) (म) में नहीं है। (6) अहकाम अल-कुरान 3/1163 और 1164। (7) (म) में: आठवां। (8) वह अबू मुतर्रिफ अल-खुज़ाई अल-कूफी हैं, एक सहाबी जिन्होंने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के साथ सिफ़्फ़ीन की लड़ाई देखी थी; वह वर्ष (65 हिजरी) में शहीद हुए थे। सियार आलम अल-नुबला 3/395।

صفحہ 138 مقدمہ المصنف قاضی ابوبکر بن العربی فرماتے ہیں: "کچھ لوگوں کی جہالت اس حد تک پہنچ گئی کہ انہوں نے کہا: جب قاری قرآن کی تلاوت سے فارغ ہو جائے تو شیطان مردود سے اللہ کی پناہی طلب کرے۔ حالانکہ ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ نے روایت کی ہے کہ نبی اکرم ﷺ نماز میں تلاوت سے پہلے تعوذ (پناہ مانگنا) پڑھا کرتے تھے۔ اور یہ ایک واضح نص ہے۔ اگر پوچھا جائے: 'تلاوت کے وقت شیطان مردود سے پناہی مانگنے کا کیا فائدہ ہے؟' ہم کہتے ہیں: اس کا فائدہ حکم کی تعمیل ہے۔ شرعی احکامات کا فائدہ اس کے علاوہ کچھ نہیں کہ ان کے حقِ وفاداری کو ادا کیا جائے، چاہے وہ کسی حکم کی بجا آوری ہو یا کسی ممانعت سے بچنا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس کا فائدہ تلاوت کے وقت شیطان کے وسوسوں سے پناہی مانگنے کے حکم کی تعمیل ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: 'اور ہم نے آپ سے پہلے کوئی رسول یا نبی ایسا نہیں بھیجا کہ جب اس نے کچھ تمنا کی تو شیطان نے اس کی تمنا میں (اپنے وسوسے) نہ ڈال دیے ہوں' [الحج: 52]۔" آٹھویں بات: ابن العربی فرماتے ہیں: "ہمیں جو عجیب ترین باتیں ملیں ان میں سے ایک امام مالک کا 'المجموعہ' میں اس آیت کی تفسیر میں قول ہے: 'سو جب تم قرآن پڑھنے لگو تو اللہ کی پناہ مانگو شیطان مردود سے' [النحل: 98]، انہوں نے فرمایا: 'یہ ان لوگوں کے لیے ہے جو نماز میں سورۃ الفاتحہ پڑھنے کے بعد تلاوت کرتے ہیں۔' یہ ایک ایسا قول ہے جس پر کوئی روایت (اثر) موجود نہیں ہے اور نہ ہی عقل اس کی تائید کرتی ہے۔ اگر یہ ایسا ہی ہوتا جیسا کہ بعض لوگوں نے کہا کہ تعوذ تلاوت کے بعد ہے، تو اس کو نماز میں سورۃ الفاتحہ کی تلاوت کے ساتھ خاص کرنا ایک بڑا دعویٰ ہے، اور یہ نہ تو امام مالک کے اصولوں سے مشابہت رکھتا ہے اور نہ ہی ان کی سمجھ سے۔ اللہ ہی اس روایت کے پوشیدہ پہلو کو بہتر جانتا ہے۔" نویں بات: تعوذ کی فضیلت میں: مسلم نے سلیمان بن صرد سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: "نبی کریم ﷺ کے پاس

دو آدمیوں نے ایک دوسرے کو برا بھلا کہا، جس سے ان میں سے ایک غصے میں آ گیا، اس کا چہرہ سرخ ہو گیا اور اس کی گردن کی رگیں پھول گئیں۔ نبی کریم ﷺ نے اس کی طرف دیکھا اور فرمایا: 'میں ایک ایسا کلمہ جانتا ہوں کہ اگر وہ اسے پڑھ لے تو اس کی یہ کیفیت ختم ہو جائے: اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم (میں اللہ کی پناہ مانگتا ہوں شیطان مردود سے)۔' تو جس نے نبی کریم ﷺ کو یہ فرماتے سنا اس میں سے ایک شخص اس آدمی کے پاس گیا اور پوچھا: 'کیا تم جانتے ہو کہ آپ ﷺ نے کیا فرمایا ہے؟'"

حواشی: (1) قلمی نسخوں میں: 'الغی' ہے، اور ثابت شدہ لفظ (م) سے ہے، جو ابن العربی کی 'احکام القرآن' کے مطابق ہے۔ (2) اس کی تخریج چوتھے مسئلے میں گزر چکی ہے۔ (3) لفظ 'الرجیم' نسخہ (ز) میں نہیں ہے۔ (4) نسخہ (د) میں: 'لشرع'، اور (ز) میں: 'بشرع' ہے، اور یہ نسخہ (ظ) میں نہیں ہے، اور ثابت شدہ لفظ (م) سے ہے جو ابن العربی کی کتاب کے مطابق ہے۔ (5) نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (6) احکام القرآن 3/ 1163 اور 1164۔ (7) نسخہ (م) میں ہے: 'آٹھویں'۔ (8) یہ ابومطرف الخزاعی الکوفی ہیں، صحابی ہیں، انہوں نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کے ساتھ جنگ صفین میں شرکت کی، سنہ (65ھ) میں شہید ہوئے۔ سیر اعلام النبلاء 3/ 395۔

139 The discourse on seeking refuge

[referring to the previous page context] ... the Messenger of Allah (PBUH) just now? He said: "I know a word, if he were to say it, this [anger] would leave him: 'I seek refuge with Allah from the accursed Satan.'" The man said to him: "Do you see me as insane?!" Narrated by Al-Bukhari as well (1).

Muslim also narrated from Uthman ibn Abi al-As al-Thaqafi that he came to the Prophet (PBUH) and said: "O Messenger of Allah, Satan has come between me and my prayer and my recitation (2), confusing me." The Messenger of Allah (PBUH) said to him: "That is a devil called Khanzab. When you sense him, seek refuge in Allah from him and spit to your left three times." He said: "I did that, and Allah removed him from me" (3).

Abu Dawud narrated from Ibn Umar who said: When the Messenger of Allah (PBUH) was traveling and night fell upon him, he would say: "O earth, my Lord and your Lord is Allah. I seek refuge in Allah from your evil, and from the evil of what has been created in you, and from the evil of what crawls upon you, and from (4) lions and black snakes, and from serpents and scorpions, and from the inhabitants (5) of the land, and from a parent and what he begot" (6).

Khawla bint Hakim (7) narrated: I heard the Messenger of Allah (PBUH) say: "Whoever stops at a place and then says: 'I seek refuge in the perfect words of Allah from the evil of what He has created,' nothing will harm him until he departs." Narrated by Al-Muwatta, Muslim, and At-Tirmidhi, who said: A good, rare, authentic (Hasan Gharib Sahih) Hadith (8).

And there are many things to seek refuge from in the narrations, and Allah is the One whose help is sought.

Tenth (9): The meaning of seeking refuge (Isti'adha) in the Arabic language is seeking protection and turning to something, in the sense of refraining from something disliked through it (10). It is said: "I sought refuge with so-and-so" or "I sought refuge by him," meaning:

(1) Sahih Bukhari (3282), and Sahih Muslim (2610), and it is in Musnad Ahmad (27205). (2) In manuscript copies: "And he came," but what is established from (M) matches what is in Sahih Muslim. (3) Sahih Muslim (2203), and it is in Musnad Ahmad (17897). (4) In (D) and (Z): "And I seek refuge in You from." (5) In (Zha): "Inhabitant" (singular). (6) Sunan Abi Dawud (2603), and it is in Musnad Ahmad (6161). (7) Al-

Sulamiyyah, also called Khuwaylah (diminutive), and it is said her kunya was Umm Sharik, who offered herself to the Prophet (PBUH). Uthman ibn Maz'un had died leaving her. Al-Isabah 12/233. (8) Al-Muwatta 2/978, Sahih Muslim (2708), and Sunan At-Tirmidhi (3437). (9) In (M): Ninth. (10) Al-Muharrar al-Wajiz 1/58.

१३९ शरण मांगने (इस्तिअज़ा) पर चर्चा

... अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अभी-अभी? उन्होंने कहा: "मैं एक ऐसा शब्द जानता हूँ, अगर वह उसे कह दे, तो यह [गुस्सा] उससे दूर हो जाए: 'मैं धिक्कारे हुए शैतान से अल्लाह की पनाह मांगता हूँ'।" उस आदमी ने उनसे कहा: "क्या तुम मुझे पागल समझते हो?!" इसे बुखारी ने भी उद्धृत किया है (१)।

मुस्लिम ने उस्मान इब्न अबी अल-अस अल-थकफी से भी रिवायत की है कि वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, शैतान मेरे और मेरी नमाज़ और मेरी तिलावत (२) के बीच आ गया है, वह मुझे भ्रमित कर रहा है।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे कहा: "वह एक शैतान है जिसे खंज़ब कहा जाता है। जब आप उसे महसूस करें, तो उससे अल्लाह की पनाह मांगें और अपने बाईं ओर तीन बार थूकें।" उन्होंने कहा: "मैंने ऐसा ही किया, और अल्लाह ने उसे मुझसे दूर कर दिया" (३)।

अबू दाऊद ने इब्न उमर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यात्रा पर होते और रात हो जाती, तो वे कहते: "हे धरती, मेरा रब और तुम्हारा रब अल्लाह है। मैं अल्लाह की पनाह मांगता हूँ तुम्हारी बुराई से, और जो कुछ तुम में पैदा किया गया है उसकी बुराई से, और जो कुछ तुम पर रेंगता है उसकी बुराई से, और (४) शेर और काले सांपों से, और सांपों और बिच्छुओं से, और देश के निवासियों (५) से, और पिता और उसकी संतान से" (६)।

खौला बिन्त हकीम (७) से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: "जो कोई किसी स्थान पर ठहरे और फिर कहे: 'मैं अल्लाह के पूर्ण शब्दों की पनाह मांगता हूँ जो कुछ उसने पैदा किया है उसकी बुराई से', तो उसे कोई भी चीज़ नुकसान नहीं पहुँचाएगी जब तक कि वह वहाँ से प्रस्थान न कर जाए।" इसे अल-मुवत्ता, मुस्लिम और अल-तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है, और उन्होंने कहा: यह हदीस हसन गरीब सहीह है (८)।

और हदीसों में शरण मांगने की और भी बहुत सी चीज़ें हैं, और अल्लाह ही मदद करने वाला है।

दसवां (९): अरबी भाषा में इस्तिअज़ा का अर्थ है: शरण मांगना, और किसी चीज़ की ओर झुकना, किसी नापसंद चीज़ से बचने के अर्थ में (१०)। कहा जाता है: "मैंने फुलां की शरण ली" या "उसकी शरण मांगी", अर्थात:

(१) सहीह बुखारी (३२८२), और सहीह मुस्लिम (२६१०), और यह मुसनद अहमद (२७२०५) में है। (२) हस्तलिखित प्रतियों में: "और वह आया", लेकिन (म) से जो पुष्ट है वह सहीह मुस्लिम के अनुरूप है। (३) सहीह मुस्लिम (२२०३), और यह मुसनद अहमद (१७८९७) में है। (४) (द) और (ज़) में: "और मैं तुझसे पनाह मांगता हूँ।" (५) (ज़) में: "निवासी" (एकवचन)। (६) सुनन अबी दाऊद (२६०३), और यह मुसनद अहमद (६१६१) में है। (७) अल-सलमियाह, जिन्हें खुवैला (लघु रूप) भी कहा जाता है, और कहा जाता है कि उनकी कुनियत उम्म शरीक थी, जिन्होंने खुद को नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को पेश किया था। उस्मान इब्न मजून का निधन उन्हें छोड़कर हुआ था। अल-इसाबा १२/२३३। (८) अल-मुवत्ता २/९७८, सहीह मुस्लिम (२७०८), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (३४३७)। (९) (म) में: नौवां। (१०) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/५८।

١٣٩ القول في الاستعاذة

رسول اللہ ﷺ نے ابھی کیا فرمایا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «میں ایک ایسا کلمہ جانتا ہوں کہ اگر وہ اسے کہہ لے تو اس سے یہ [غصہ] دور ہو جائے: اعوذُ باللہ من الشیطان الرجیم (میں شیطان مردود سے اللہ کی پناہ مانگتا ہوں)»۔ تو اس شخص نے آپ سے کہا: «کیا آپ مجھے مجنون سمجھتے ہیں؟!» اسے بخاری نے بھی روایت کیا ہے(١)۔

اور مسلم نے عثمان بن ابی العاص الثقفی سے بھی روایت کی ہے کہ وہ نبی ﷺ کے پاس آئے اور عرض کیا: «یا رسول اللہ، شیطان میرے اور میری نماز اور میری قرات کے درمیان حائل ہو گیا ہے(٢)، وہ اسے مجھ پر مشتبہ کر دیتا ہے»۔ تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: «یہ ایک شیطان ہے جسے "خنزب" کہا جاتا ہے، جب تم اسے محسوس کرو تو اس سے اللہ کی پناہ مانگو اور اپنے بائیں جانب تین بار تھوک دو»۔ انہوں نے کہا: «میں نے ایسا ہی کیا، تو اللہ نے اسے مجھ سے دور کر دیا»(٣)۔

اور ابو داؤد نے ابن عمر سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ جب سفر میں ہوتے اور رات ہو جاتی تو آپ ﷺ فرماتے: «اے زمین، میرا رب اور تیرا رب اللہ ہے۔ میں اللہ کی پناہ مانگتا ہوں تیرے شر سے، اور اس چیز کے شر سے جو تجھ میں پیدا کی گئی ہے، اور اس کے شر سے جو تجھ پر رینگتا ہے، اور (٤) شیر اور کالے ناگ سے، اور سانپ اور بچھو سے، اور اس بستی کے بسنے والوں (٥) سے، اور والد اور اس کی اولاد سے»(٦)۔

اور خولہ بنت حکیم (٧) سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «جو کسی جگہ پڑاؤ ڈالے، پھر کہے: "میں اللہ کے کامل کلمات کی پناہ مانگتا ہوں اس چیز کے شر سے جو اس نے پیدا کی"، تو اسے کوئی چیز نقصان نہیں پہنچائے گی یہاں تک کہ وہ وہاں

سے کوچ کر جائے»۔ اسے موطا، مسلم اور ترمذی نے روایت کیا ہے، اور (ترمذی نے) کہا: یہ حدیث حسن غریب صحیح ہے(۸)۔

اور احادیث میں جن چیزوں سے پناہ مانگی گئی ہے وہ بہت سی ہیں، اور اللہ ہی مددگار ہے۔

دسویں بات (۹): کلام عرب میں استعاذہ کا معنی ہے: پناہ مانگنا، اور کسی چیز کی طرف ٹھکانہ لینا، کسی ناپسندیدہ چیز سے بچنے کے معنی میں(۱۰)۔ کہا جاتا ہے: "عذت بفلان" (میں نے فلاں کی پناہ لی)، اور "استعذت بہ" (میں نے اس کے ذریعے پناہ مانگی)، یعنی:

(۱) صحیح بخاری (۳۲۸۲)، اور صحیح مسلم (۲۶۱۰)، اور یہ مسند احمد (۲۷۲۰۵) میں ہے۔ (۲) قلمی نسخوں میں: "وقد أتى" (اور وہ آیا)، اور (م) سے جو ثابت ہے وہی ہے، اور یہی صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (۳) صحیح مسلم (۲۲۰۳)، اور یہ مسند احمد (۱۷۸۹۷) میں ہے۔ (۴) (د) اور (ز) میں ہے: "اور میں تجھ سے پناہم مانگتا ہوں"۔ (۵) (ظ) میں ہے: "ساكن" (واحد)۔ (۶) سنن ابی داؤد (۲۶۰۳)، اور یہ مسند احمد (۶۱۶۱) میں ہے۔ (۷) السلمیہ، اور انہیں "خویلہ" (تصغیر کے ساتھ) بھی کہا جاتا ہے، اور کہا جاتا ہے کہ ان کی کنیت ام شریک تھی، اور انہوں نے خود کو نبی ﷺ کے لیے ہبہ کیا تھا، اور عثمان بن مظعون ان سے فوت ہوئے تھے۔ الاصابہ ۱۲/ ۲۳۳۔ (۸) الموطا ۹۷۸/۲، اور صحیح مسلم (۲۷۰۸)، اور سنن ترمذی (۳۴۳۷)۔ (۹) (م) میں ہے: نویں بات۔ (۱۰) المحرر الوجیز ۱/ ۵۸۔

١٤٠

مقدمة المصنف

:لجأتُ إليه. وهو عياذي، أي: مَلجَئي. وأعذتُ غيري به، وعوَّذته، بمعنى، ويقال: عوذُ بالله منك، أي أعوذُ بالله منك. قال الراجز: قالت وفيها حَيدَةٌ وذُعْرُ عَوْذٌ بربِّي منكمُ وحُجْرُ والعربُ تقولُ عند الأمر حُجراً له، بالضم، أي: دَفْعاً، وهو استعاذةٌ من الأمر (١). والعُوذةُ والمَعاذَةُ والتَّعويذُ، كُلُّه :[تُنكِرُه] بمعنى (٢). وأصلُ أعُوذُ: أُعْوُذُ، نُقلت الضمةُ إلى العين لاستثقالها على الواو، فسكنت. الحادية عشرة (٣): الشيطانُ: واحدُ الشياطين، على التكسير، والنون أصليةٌ، لأنه من شَطَنَ: إذا بَعُدَ عن الخير. وشَطَنَتْ دارُه، أي: بَعُدَتْ. قال الشاعر (٤): نأَتْ بسعادَ عنك نَوَى شَطُونُ فبانتْ والفُؤادُ بها رَهِينُ وبئرٌ شَطُونٌ، أي: بعيدةُ القَعْرِ. والشَّطَنُ: الحَبْلُ، سُمِّيَ به لبُعْدِ طرفيه وامتدادِهِ. ووصفَ .أعرابيٌّ فرساً، فقال: كأنه شيطانٌ في أشطانٍ. وسُمِّيَ الشيطانُ شيطاناً، لبُعْدِهِ عن الحقِّ وتَمَرُّدِهِ وذلك أنَّ كلَّ عاتٍ متمردٍ من الجنِّ والإنسِ والدوابِّ شيطانٌ. قال جرير (٥): أيامَ يدعونَني الشيطانَ من غَزَلي وهُنَّ يَهْوَيْنَنِي إذْ كنتُ شيطانا وقيل: إنَّ شيطاناً مأخوذٌ من: شاطَ يَشِيطُ: إذا هَلَكَ، فالنون .زائدة. وشاط: إذا احترق. وشَيَّطتُ اللَّحمَ: إذا دَخَّنته، ولم تُنضِجْهُ. واشتاط الرجلُ: إذا احتَدَّ غضباً :وناقةٌ مِشياطٌ : التي يَطيُرُ فيها السَّمَنُ. واشتاط : إذا هَلَكَ. قال الأعشى (٧)

،ـــــــ

१४०

लेखक की भूमिका

... मैंने उसकी शरण ली। वह मेरा 'इयाज़' है, अर्थात: मेरा आश्रय स्थल। और मैंने उसके माध्यम से दूसरे के लिए शरण माँगी, और मैंने उसे सुरक्षा प्रदान की (अव्वदतुहु), जिसका अर्थ है... और कहा जाता है: 'ऊज़ु बिल्लाहि मिन्का', अर्थात: मैं तुमसे अल्लाह की शरण माँगता हूँ। राजिज़ (कवि) ने कहा: "वह बोली, और उसमें संकोच और भय था: मैं अपने रब की शरण माँगती हूँ तुमसे, और एक बाधा (हुज्र) हो।" अरब किसी ऐसी बात के बारे में कहते हैं [जिसे वे नापसंद करते हैं]: "हुजरन लहु", दम्मा (उ स्वर) के साथ, जिसका अर्थ है: विकर्षण, और यह उस मामले से शरण माँगना है (१)। अल-ऊज़ा, अल-मआज़ा और अल-तअवीज़, सभी का एक ही अर्थ है (२)। 'अऊज़ु' का मूल 'उअवूज़ु' है; दम्मा को 'ऐन' पर स्थानांतरित कर दिया गया क्योंकि यह 'वाव' पर भारी था, इसलिए 'वाव' शांत हो गया। ग्यारहवाँ (३): अल-शैतान: बहुवचन अल-शयातीन का एकवचन। 'न' मूल है क्योंकि यह 'शतन' से है: यदि कोई अच्छाई से दूर हो। और "शातनत दारुहु" का अर्थ है: उसका घर दूर हो गया। कवि ने कहा (४): "नवा शतून (एक दूर का इरादा) सुआद को तुमसे दूर ले गया; इसलिए वह चली गई जबकि हृदय उसके पास गिरवी है।" और "बिर शतून" का अर्थ है: गहरा कुआँ। अल-शतन रस्सी है, जिसका नाम इसके दो सिरों के बीच की दूरी और इसके विस्तार के कारण रखा गया है। एक बेडौइन ने एक घोड़े का वर्णन करते हुए कहा: "जैसे कि वह अश्तान (रस्सियों) में एक शैतान हो।" शैतान का नाम उसकी सत्य से दूरी और उसके विद्रोह के कारण शैतान रखा गया था। ऐसा इसलिए है क्योंकि जिन्न, मनुष्यों और जानवरों में से प्रत्येक अहंकारी विद्रोही एक "शैतान" है। जरीर ने कहा (५): "उन दिनों में जब वे मुझे मेरे फ्लर्टेशन (६) के कारण शैतान बुलाते थे, और वे मुझसे प्यार करते थे जब मैं एक शैतान था।" यह भी कहा गया है कि: शैतान 'शाता यशीतु' से निकला है: जब कोई नष्ट हो जाता है, तो 'न' अतिरिक्त है। और "शाता": जब कुछ जल जाता है। "शय्यत्तुल लहम": जब मैंने मांस को धुएँ में पकाया लेकिन उसे पूरी तरह नहीं पकाया। "इश्तातर रजुलु": जब कोई व्यक्ति अत्यधिक क्रोधित हो जाता है। और "नाका मिश्यात": वह जिसमें चर्बी तेजी से फैलती है। और "इश्ताता": यदि वह नष्ट हो गया। अल-अशा ने कहा (७): _____ (१) अल-सिहाह (अवध) और (हुज्र), और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है; राज़ हुतैआ का है, जैसा कि अल-अघानी २/१९७ में है। (२) यानी, वह झाड़-फूँक (रुक्या) जिससे किसी व्यक्ति का भय या पागलपन का इलाज किया जाता है, क्योंकि इसके साथ सुरक्षा मांगी जाती है। अल-लिसान (अवध)। (३) (म) में:

दसवां। (४) वह अल-नाबिगा अल-दुब्यानी है, और कविता उसके दीवान पृष्ठ १२६ में है। (५) इब्न अतिया बिन अल-खताफा, अल-तमीमी अल-बसरी; इब्न सल्लम ने उन्हें इस्लाम के वर्गों के प्रथम वर्ग (२/२९७) के शीर्ष पर रखा; उन्होंने उमय्यद खलीफाओं की प्रशंसा की और फरज़दक के एक महीने बाद वर्ष (१०० हिजरी) में उनकी मृत्यु हो गई। सियार आलाम अल-नुबला ४/५९०, और कविता उनके दीवान १/१६५ में है। (६) (म) में: गज़ल। (७) वह मयमुन बिन कैस है, और कविता उनके दीवान पृष्ठ ११३ में है।

١٤٠

مصنف کا مقدمہ

...میں نے اس کی پناہ لی۔ اور وہ میرا عیاذ ہے، یعنی: میری جائے پناہ۔ اور میں نے اس کے ذریعے دوسرے کو پناہ دی، اور اسے تعویذ کیا، بمعنی، اور کہا جاتا ہے: 'عوذُ باللہ منک'، یعنی: میں تم سے اللہ کی پناہ مانگتا ہوں۔ راجز (شاعر) نے کہا: "وہ بولی اور اس میں جھجک اور خوف تھا: میں تم سے اپنے رب کی پناہ مانگتی ہوں اور ایک رکاوٹ (حُجر) ہو۔" اور عرب کسی ایسے معاملے پر [جسے وہ ناپسند کرتے ہوں] کہتے ہیں: "حُجراً لہ"، دمہ (پیش) کے ساتھ، یعنی: دفع کرنا، اور یہ اس معاملے سے پناہ مانگنا ہے (١)۔ العوذۃ، المعاذۃ اور التعویذ، سب ایک ہی معنی میں ہیں (٢)۔ 'أعوذُ' کی اصل 'أُعْوُذُ' ہے، واؤ پر بھاری ہونے کی وجہ سے پیش کو عین کی طرف منتقل کر دیا گیا، پس وہ ساکن ہو گئی۔ گیارہویں (٣): شیطان: شیاطین کا واحد، جمع مکسر پر، اور نون اصلی ہے، کیونکہ یہ 'شطن' سے ہے: جب کوئی خیر سے دور ہو جائے۔ اور "شطنت دارہ" یعنی: اس کا گھر دور ہو گیا۔ شاعر نے کہا (٤): "سعاد کو تم سے ایک دور کی نیت (نویٰ شطون) لے گئی؛ پس وہ جدا ہو گئی جبکہ دل اس کے پاس رہین (گروی) ہے۔" اور "بئر شطون" یعنی: گہرا کنواں۔ اور 'الشطن' رسی کو کہتے ہیں، اس کے دونوں سروں کے دور ہونے اور اس کی طوالت کی وجہ سے اس کا یہ نام رکھا گیا ہے۔ ایک اعرابی نے گھوڑے کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: "گویا وہ رسیوں (اشطان) میں ایک شیطان ہے۔" اور شیطان کا نام شیطان اس کی حق سے دوری اور اس کی سرکشی کی وجہ سے رکھا گیا۔ اور وہ اس لیے کہ جن، انس اور جانوروں میں سے ہر سرکش و متمرد 'شیطان' ہے۔ جریر نے کہا (٥): "ان دنوں جب وہ میری غزل گوئی (٦) کی وجہ سے مجھے شیطان پکارتی تھیں، اور وہ مجھ سے محبت کرتی تھیں جب میں شیطان

تھا۔" اور کہا گیا ہے کہ: شیطان 'شاط یشیط' سے ماخوذ ہے: جب کوئی ہلاک ہو جائے، تو نون زائد ہے۔ اور 'شاط': جب جل جائے۔ اور "شیّطتُ اللحم": جب گوشت کو دھواں دیا جائے اور اسے پوری طرح نہ پکایا جائے۔ "اشتاط الرجل": جب آدمی غصے سے بھڑک اٹھے۔ اور "ناقہ مشیاط": وہ اونٹنی جس میں چربی تیزی سے پھیلے۔ اور "اشتاط": اگر وہ ہلاک ہو گیا۔ اعشیٰ نے کہا (۷):

_____ حواشی: (۱) الصحاح (عوذ) اور (حجر)، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور راجز حطیئہ کا ہے، جیسا کہ الاغانی ۱۹۷/۲ میں ہے۔ (۲) یعنی: وہ دم (رقیہ) جس کے ذریعے انسان کا خوف یا جنون سے علاج کیا جاتا ہے، کیونکہ اس کے ذریعے پناہ لی جاتی ہے۔ اللسان (عوذ)۔ (۳) (م) میں: دسویں (العاشرة)۔ (۴) وہ نابغہ ذبیانی ہے، اور شعر اس کے دیوان صفحہ ۱۲۶ میں ہے۔ (۵) ابن عطیہ بن الخطفیٰ، التمیمی البصری، ابن سلام نے اسے طبقاتِ اسلام کے پہلے طبقے کے سرے پر رکھا ۲۹۷/۲، بنو امیہ کے خلفاء کی مدح کی، فرزدق کے ایک ماہ بعد سن (۱۰۰ھ) میں وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء ۵۹۰/۴، اور شعر اس کے دیوان ۱/ ۱۶۵ میں ہے۔ (۶) (م) میں: غزل۔ (۷) وہ میمون بن قیس ہے، اور شعر اس کے دیوان صفحہ ۱۱۳ میں ہے۔

The Statement on Seeking Refuge 141

“We may stab the wild ass in its hidden [vein] (1) and the hero may perish upon our spears (2).” Meaning: He perishes. And it is countered against this group that Sibawayh reported that the Arabs say: “So-and-so became satanic (tashaytana)” when he does the deeds of devils. This clearly shows that it follows the pattern ‘tafay’ala’ from: ‘shatana’ (to be distant/obstinate). If it were from ‘shata’ (to perish/burn), they would have said: ‘tashayyata’. This is also refuted by a verse of Umayyah ibn Abi al-Salt: “Whichever devil (shatin) disobeyed him, he shackled him and threw him into prison and chains (3).” So this is ‘shatin’, from ‘shatana’, there is no doubt about it (4). Twelfth (5): ‘Al-Rajim’ (The Accursed), meaning: the one distanced from good, the humiliated. The origin of ‘rajm’ is stoning with stones. I stoned him, I am stoning him, so he is ‘rajim’ and ‘marjum’ (stoned). ‘Rajm’ also means: killing, cursing, expulsion, and insulting. All of this has been said regarding the Almighty's words: {If you do not desist, O Noah, you will surely be among the stoned} [Ash-Shu'ara: 116]. And the words of Abraham's father: {If you do not desist, I will surely stone you} [Maryam: 46]. And more will come, God willing. Al-A'mash (6) narrated from Abu Wa'il, from Abdullah, who said: Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) said: I saw the Prophet (peace and blessings be upon him) at Al-Safa, and he was facing a person in the form of an elephant and was cursing him. I said: Who is this you are cursing, O Messenger of Allah? He said: “This is the accursed Satan.” I said: By Allah, O enemy of Allah, I will surely kill you (7), and I will relieve the Ummah of you. He said: This is not my reward from you. I said: And what is your reward from me, O enemy of Allah? He said: By Allah, no one has ever hated you except that I shared with his father in his mother’s womb (8).

---

(1) In (M): “He stains the wild ass from the hidden [vein]”. (2) Al-‘ayr: the wild ass. Al-fa'il; Al-Tabrizi said in the commentary on the Ten Poems, p. 348: It is a vein running from the abdomen to the thigh, and ‘maknun al-fa'il’ is the blood. (3) His Diwan, p. 445. Ibn Manzur mentioned it in Lisan al-Arab under (sh-t-n), and it is in the description of Solomon son of David, peace be upon them. His words: ‘akahu’, meaning: he bound him in iron. (4) From his words: “And it is countered against this group that Sibawayh…” from Tafsir Ibn Atiyyah 1/59. (5) In (M): The eleventh. (6) In (D) and (Z): “The thirteenth, Al-A'mash narrated…” which contradicts what was stated regarding the number of issues at the beginning of the discourse. (7) In (M): “O enemy of Allah, by Allah I will surely kill you.” (8) A fabricated report (mawdu'). Al-Khatib related it and spoke about it in History of Baghdad 3/289 and 290, and Al-

Dhahabi in Mizan al-I'tidal 1/197. In its chain is Ishaq ibn Muhammad al-Nakha'i al-Ahmar. Al-Dhahabi said: A renegade liar, =

शरण मांगने के बारे में कथन 141

“हम जंगली गधे की छिपी हुई [नस] (1) में वार कर सकते हैं और नायक हमारे भालों पर नष्ट हो सकता है (2)।” अर्थ: वह नष्ट हो जाता है। और इस समूह का खंडन यह है कि सिबावेह ने बताया है कि अरब कहते हैं: “अमुक व्यक्ति शैतानी हो गया (तशयताना)” जब वह शैतानों वाले काम करता है। इससे स्पष्ट होता है कि यह ‘शतना’ (shatana) से ‘तफय’ला’ (tafay'ala) के रूप में है। यदि यह ‘शाता’ (shata) (नष्ट होना/जलना) से होता, तो वे ‘तशय्यता’ (tashayyata) कहते। उमय्या इब्न अबी अल-साल्ट के एक शेर से भी उनका खंडन होता है: “जिस किसी भी शैतान (शातिन) ने उसकी अवज्ञा की, उसने उसे बेड़ियों में जकड़ दिया और जेल और जंजीरों में डाल दिया (3)।” तो यह ‘शतना’ से ‘शातिन’ है, इसमें कोई संदेह नहीं है (4)। बारहवीं (5): ‘अर-रजीम’ (शापित), अर्थात: भलाई से दूर किया गया, अपमानित। ‘रज्म’ का मूल अर्थ पत्थरों से मारना है। मैंने उसे पत्थर मारा, मैं उसे मार रहा हूँ, इसलिए वह ‘रजीम’ और ‘मरजूम’ (पत्थर मारा हुआ) है। ‘रज्म’ का अर्थ: हत्या, शाप देना, निकाला जाना और गाली देना भी है। यह सब सर्वशक्तिमान के शब्दों के बारे में कहा गया है: {यदि तुम नहीं रुके, ऐ नूह, तो तुम अवश्य पत्थर मारे जाने वालों में से हो जाओगे} [अश-शुआरा: 116]। और इब्राहिम के पिता के शब्दों में: {यदि तुम नहीं रुके, तो मैं तुम्हें अवश्य पत्थर से मार दूँगा} [मरयम: 46]। और आगे विस्तार से बताया जाएगा, यदि ईश्वर ने चाहा। अल-अ'मश (6) ने अबू वईल के माध्यम से अब्दुल्ला से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अली इब्न अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: मैंने नबी ﷺ को अल-सफ़ा के पास देखा, वे हाथी के रूप में एक व्यक्ति की ओर मुख किए हुए थे और उसे कोस रहे थे। मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यह कौन है जिसे आप कोस रहे हैं? उन्होंने कहा: “यह शापित शैतान है।” मैंने कहा: अल्लाह की कसम, ऐ अल्लाह के दुश्मन, मैं तुम्हें ज़रूर मार दूँगा (7), और उम्मत को तुमसे राहत दिलाऊँगा। उसने कहा: यह मेरे लिए तुम्हारा बदला नहीं है। मैंने कहा: और ऐ अल्लाह के दुश्मन, मेरा तुमसे क्या बदला है? उसने कहा: अल्लाह की कसम, जिसने भी तुमसे नफरत की, मैंने उसकी माँ के गर्भ में उसके पिता के साथ हिस्सा लिया (8)।

---

(1) (M) में: “वह छिपी हुई [नस] से जंगली गधे को रंग देता है।” (2) अल-अग्र: जंगली गधा। अल-फाइल; अल-तबरीजी ने दस कविताओं की व्याख्या, पृष्ठ 348 में कहा है: यह एक नस है जो पेट से जांघ तक जाती है, और ‘मक्नुन अल-फाइल’ खून है। (3) उनका दीवान, पृष्ठ 445। इब्न मंजूर ने लिसान अल-अरब में (श-त-न) के तहत इसका उल्लेख किया है, और यह दाऊद के पुत्र सुलेमान अलैहिस्सलाम के वर्णन में है। उनके शब्द: ‘अकाहु’, अर्थात: उन्होंने उसे लोहे में बांध दिया। (4)

उनके शब्दों से: “और इस समूह का खंडन यह है कि सिबावेह...” तफ़सीर इब्न अतिय्या 1/59 से। (5) (M) में: ग्यारहवीं। (6) (D) और (Z) में: “तेरहवीं, अल-अ'मश ने रिवायत की...” जो शुरुआत में बताए गए विषयों की संख्या के विपरीत है। (7) (M) में: “ऐ अल्लाह के दुश्मन, अल्लाह की कसम मैं तुम्हें ज़रूर मार दूँगा।” (8) एक मनगढ़ंत रिपोर्ट (मौज़ू)। अल-खतीब ने बगदाद के इतिहास 3/289 और 290 में इसे उद्धृत किया और इस पर चर्चा की, और अल-ज़हाबी ने मिज़ान अल-इतिदाल 1/197 में। इसके सूत्र में इशाक इब्न मुहम्मद अल-नखई अल-अहमर है। अल-ज़हाबी ने कहा: एक झूठा बागी, =

القول في الاستعاذة ١٤١

“ہم جنگلی گدھے کی پوشیدہ [رگ] (١) میں وار کرتے ہیں، اور بہادر ہمارے نیزوں پر ہلاک ہو سکتا ہے (٢)۔” یعنی: ہلاک ہو جاتا ہے۔ اس گروہ پر یہ اعتراض ہے کہ سیبویہ نے نقل کیا ہے کہ عرب کہتے ہیں: “تَشَيْطَنَ فلانٌ” (فلاں شخص شیطانی ہو گیا) جب وہ شیطانوں جیسے کام کرے۔ یہ واضح ہے کہ یہ ‘شَطَنَ’ سے ‘تَفَيْعَلَ’ کے وزن پر ہے۔ اگر یہ ‘شاط’ (ہلاک ہونا/جلنا) سے ہوتا تو وہ ‘تَشَيَّطَ’ کہتے۔ امیہ بن ابی الصلت کا یہ شعر بھی ان کے خلاف ہے: “جس کسی شیطان (شاطن) نے اس کی نافرمانی کی، اس نے اسے جکڑ دیا اور اسے قید خانے اور بیڑیوں میں ڈال دیا (٣)۔” پس یہ ‘شاطن’ ہے جو ‘شطن’ سے نکلا ہے، اس میں کوئی شک نہیں (٤)۔ بارہویں بات (٥): ‘الرَّجيمُ’ یعنی: بھلائی سے دور کیا گیا، ذلیل و خوار۔ ‘رجم’ کی اصل پتھر مارنا ہے، میں نے اسے پتھر مارا، میں اسے پتھر مار رہا ہوں، پس وہ ‘رجیم’ اور ‘مرجوم’ (سنگسار کیا ہوا) ہے۔ ‘رجم’ کے معنی: قتل، لعنت، نکال دینا اور گالی دینا بھی ہیں۔ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں یہ تمام باتیں کہی گئی ہیں: {اگر تم باز نہ آئے اے نوح! تو تم ضرور سنگسار کیے جانے والوں میں سے ہو جاؤ گے} [الشعراء: ١١٦]۔ اور ابراھیم کے والد کا قول: {اگر تم باز نہ آئے تو میں تمہیں ضرور سنگسار کر دوں گا} [مریم: ٤٦]۔ اس کی تفصیل انشاء اللہ تعالیٰ آگے آئے گی۔ اعمش (٦) نے ابو وائل سے، انہوں نے عبداللہ سے روایت کی کہ حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: میں نے نبی کریم ﷺ کو صفا کے پاس دیکھا، آپ ایک شخص کی طرف متوجہ تھے جو ہاتھی کی صورت میں تھا اور آپ اسے لعنت کر رہے تھے۔ میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! یہ کون ہے جسے آپ لعنت کر رہے ہیں؟ آپ نے فرمایا: “یہ شیطان رجیم ہے۔” میں نے کہا: اے اللہ کے دشمن! اللہ کی قسم، میں تجھے ضرور قتل کروں گا (٧) اور امت کو تجھ سے راحت دلاؤں

گا۔ اس نے کہا: یہ میرا بدلہ نہیں ہے۔ میں نے پوچھا: اے اللہ کے دشمن! میرا بدلہ تجھ سے کیا ہے؟ اس نے کہا: اللہ کی قسم! جس کسی نے بھی تم سے بغض رکھا، میں نے اس کی ماں کے رحم میں اس کے باپ کے ساتھ شرکت کی (٨)۔

---

(١) نسخہ (م) میں ہے: "تخضب العير من مكنون" (وہ پوشیدہ [رگ] سے جنگلی گدھے کو رنگ دیتا ہے)۔ (٢) العير: جنگلی گدھا۔ الفائل: تبریزی نے شرح القصائد العشر ص٣٤٨ میں کہا ہے: یہ ایک رگ ہے جو پیٹ سے ران تک جاتی ہے، اور 'مكنون الفائل' سے مراد خون ہے۔ (٣) ان کا دیوان ص ٤٤٥، اور ابن منظور نے لسان العرب میں (شطن) کے تحت اسے ذکر کیا ہے، اور یہ حضرت سلیمان بن داود علیہما السلام کے وصف میں ہے۔ ان کا قول: 'عكاه' یعنی: اسے لوہے میں جکڑ دیا۔ (٤) ان کے قول: "ويرد على هذه الفرقة أن سيبويه..." سے تفسیر ابن عطیہ ١/ ٥٩ تک۔ (٥) نسخہ (م) میں ہے: گیارہویں۔ (٦) نسخہ (د) اور (ظ) میں ہے: "تیرہویں بات، اعمش نے روایت کی..." اور یہ اس بات کے خلاف ہے جو کلام کے شروع میں مسائل کی تعداد بیان کی گئی تھی۔ (٧) نسخہ (م) میں ہے: "اے اللہ کے دشمن، اللہ کی قسم میں تجھے ضرور قتل کروں گا"۔ (٨) من گھڑت (موضوع) روایت ہے۔ خطیب نے تاریخ بغداد ٣/ ٢٨٩ اور ٢٩٠ میں اسے نقل کیا اور اس پر کلام کیا ہے، اور ذہبی نے میزان الاعتدال ١/ ١٩٧ میں۔ اس کی سند میں اسحاق بن محمد النخعی الاحمر ہے۔ ذہبی نے کہا: یہ جھوٹا اور دین سے خارج ہے، =

142 Introduction of the Author

Al-Basmala

In it are twenty-eight(1) issues: First: The scholars said: ﴿Bismillah ar-Rahman ar-Rahim﴾ (In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful) is an oath from our Lord, which He revealed at the head of every Surah, dividing for His servants: "Indeed, what I have placed for you, O My servants, in this Surah is truth, and I will fulfill for you all that I have guaranteed in this Surah of My promise, My kindness, and My righteousness."(2) And ﴿Bismillah ar-Rahman ar-Rahim﴾ is among what Allah Almighty revealed in our Book, and specifically to this Ummah, after Solomon, peace be upon him. Some scholars said: Indeed, ﴿Bismillah ar-Rahman ar-Rahim﴾ encompasses all the Sharia, because it indicates the Essence and the Attributes. And this is correct. Second: Sa'id bin Abi Sukayna said: It reached me that Ali bin Abi Talib, may Allah be pleased with him, looked at a man writing ﴿Bismillah ar-Rahman ar-Rahim﴾ and said to him: "Beautify it, for a man beautified it and was forgiven."(3) From this meaning is the story of Bishr al-Hafi(4), for when he picked up the piece of paper on which was the name of Allah and perfumed it, his name was made pleasant. Mentioned by al-Qushayri(5). Al-Nasa'i narrated from Abu al-Malih from the companion riding behind the Messenger of Allah ﷺ who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "If your beast stumbles, do not say: 'May Satan perish,' for he will grow until he becomes like..."

= From the extremists. Al-Dhahabi apologized for mentioning it, saying: Its narration is a repeated sin, so I ask Allah the Almighty for forgiveness; rather, my narration of it was to expose his condition. Then he cited it through Muhammad bin Mazid bin Abi al-Azhar, and said: The burden is on him. See Tanzih al-Sharia al-Marfu'a 1/360, and al-Fawa'id al-Majmu'a in Fabricated Hadiths p. 374. (1) In (D), (Z), and (M): seven, and in (Zha): seven eight, and what is established matches the number of issues listed. (2) This is the speech of al-Hakim al-Tirmidhi in Nawadir al-Usul p. 401. (3) Al-Bayhaqi narrated in Shu'ab al-Iman (2667), and al-Khatib in al-Jami' li Akhlaq al-Rawi (533) from Ali, may Allah be pleased with him, who said: A man was meticulous in writing "Bismillah ar-Rahman ar-Rahim" and was forgiven. Ibn Iraq strengthened it in Tanzih al-Sharia 1/260 - despite Umar bin Hafs al-Adani being in its chain, who is weak - and said: It has the ruling of being marfu' (attributed to the Prophet). (4) Al-Marwazi, the ascetic Hadith scholar, died in the year (227 AH). Siyar A'lam al-Nubala 10/469. (5) Al-Risala al-Qushayriyya 1/89. The author of the Risala is Abu al-Qasim Abdul Karim bin

Hawazin al-Qushayri, al-Khurasani, al-Shafi'i, died in the year (465 AH). Al-Siyar 18/227.

142 लेखक की प्रस्तावना

अल-बसमाला

इसमें अट्ठाइस(1) मुद्दे हैं: पहला: विद्वानों ने कहा: ﴿बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम﴾ हमारे रब की ओर से एक शपथ है, जिसे उन्होंने हर सूरह के शुरू में उतारा है, जो अपने दासों के लिए विभाजित करती है: "हे मेरे दासों, इस सूरह में मैंने तुम्हारे लिए जो कुछ रखा है वह सत्य है, और मैं तुम्हारे लिए उन सभी चीजों को पूरा करूँगा जिनकी मैंने इस सूरह में अपने वादे, अपनी दया और अपनी धार्मिकता के रूप में गारंटी दी है।"(2) और ﴿बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम﴾ उन चीजों में से है जिसे अल्लाह सर्वशक्तिमान ने हमारी पुस्तक में उतारा है, और विशेष रूप से सुलेमान (उन पर शांति हो) के बाद इस उम्मत पर। कुछ विद्वानों ने कहा: वास्तव में, ﴿बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम﴾ में पूरी शरीयत समाहित है, क्योंकि यह अल्लाह की ज़ात (सार) और सिफ़ात (गुणों) की ओर संकेत करती है। और यह सही है। दूसरा: सईद बिन अबी सुकैना ने कहा: मुझ तक यह बात पहुँची है कि अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने एक व्यक्ति को ﴿बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम﴾ लिखते हुए देखा और उससे कहा: "इसे सुंदर लिखो, क्योंकि एक व्यक्ति ने इसे सुंदर लिखा था और उसे क्षमा कर दिया गया था।"(3) इसी अर्थ में बिश्र अल-हाफी(4) की कहानी है, क्योंकि जब उन्होंने उस कागज़ के टुकड़े को उठाया जिस पर अल्लाह का नाम था और उसे सुगंधित किया, तो उनका नाम (संसार में) सुगंधित हो गया। अल-कुशैरी(5) ने इसका उल्लेख किया है। अल-नसाई ने अबू अल-मलिह से, उन्होंने रसूलुल्लाह ﷺ के साथ सवारी करने वाले से रिवायत की कि: रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "यदि तुम्हारा जानवर ठोकर खाए, तो यह मत कहो: 'शैतान बर्बाद हो जाए', क्योंकि वह इतना बड़ा हो जाता है कि वह ... जैसा हो जाता है।"

= कट्टरपंथियों में से। अल-ज़हबी ने इसे उद्धृत करने के लिए माफ़ी माँगी और कहा: इसका वर्णन करना बार-बार होने वाला पाप है, इसलिए मैं महान अल्लाह से क्षमा माँगता हूँ, बल्कि मेरा इसे वर्णित करना उसकी वास्तविकता को उजागर करने के लिए था। फिर उन्होंने इसे मुहम्मद बिन मज़ीद बिन अबी अल-अज़हर के माध्यम से पेश किया, और कहा: इसका सारा भार उसी पर है। देखें तंज़ीह अल-शरिया अल-मरफ़ुआ 1/360, और अल-फ़वाइद अल-मजमुआ मनगढ़ंत हदीसों में पृष्ठ 374। (1) (द), (ज़) और (म) में: सात, और (ज़ा) में: सात आठ, और जो स्थापित है वह दिए गए मुद्दों की संख्या के अनुरूप है। (2) यह नवादिर अल-उसूल पृष्ठ 401 में अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी का कथन

है। (3) अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (2667) में और अल-खतीब ने अल-जामि ली अखलाक़ अल-रावी (533) में अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: एक व्यक्ति ने "बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम" को बहुत ही संवार कर लिखा तो उसे क्षमा कर दिया गया। इब्न इराक़ ने तंज़ीह अल-शरिया 1/260 में इसे बल दिया - हालांकि इसकी सनद में उमर बिन हफ़्स अल-अदानी हैं जो कमज़ोर हैं - और कहा: इसे मरफू का दर्जा प्राप्त है। (4) अल-मरवाज़ी, मुहद्दिस और ज़ाहिद, वर्ष (227 हिजरी) में मृत्यु हुई। सियार आलम अल-नुबला 10/469। (5) अल-रिसाला अल-कुशैरिया 1/89। रिसाला के लेखक अबू अल-क़ासि॥ अब्दुल करीम बिन हवाज़िन अल-कुशैरी, खुरासानी, शाफ़ई हैं, वर्ष (465 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 18/227।

١٤٢ مقدمة المصنف

البسملة

اور اس میں اٹھائیس(١) مسائل ہیں: پہلا: علماء نے کہا: ﴿بسم الله الرحمن الرحيم﴾ ہمارے رب کی طرف سے ایک قسم ہے، جسے اس نے ہر سورت کے آغاز میں نازل فرمایا، جو اپنے بندوں کے لیے تقسیم کرتی ہے: "اے میرے بندو، جو کچھ میں نے تمہارے لیے اس سورت میں رکھا ہے وہ حق ہے، اور میں تمہارے لیے ان تمام چیزوں کو پورا کروں گا جن کی میں نے اس سورت میں اپنے وعدے، اپنی مہربانی اور اپنی بھلائی کی ضمانت دی ہے۔"(٢) اور ﴿بسم الله الرحمن الرحيم﴾ ان چیزوں میں سے ہے جو اللہ تعالیٰ نے ہماری کتاب میں نازل فرمائیں، اور خاص طور پر اس امت پر، سلیمان علیہ السلام کے بعد۔ بعض علماء نے کہا: بے شک ﴿بسم الله الرحمن الرحيم﴾ تمام شریعت کو شامل ہے، کیونکہ یہ ذات اور صفات پر دلالت کرتی ہے۔ اور یہ بات درست ہے۔

دوسرا: سعید بن ابی سکینہ نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے ایک شخص کو ﴿بسم الله الرحمن الرحيم﴾ لکھتے ہوئے دیکھا تو اس سے فرمایا: "اسے خوبصورت کر کے لکھو، کیونکہ ایک شخص نے اسے خوبصورت لکھا تو اسے بخش دیا گیا۔"(٣) اسی معنی میں بشر الحافی(٤) کا قصہ ہے، کیونکہ جب انہوں نے وہ رقعہ (کاغذ کا ٹکڑا) اٹھایا جس پر اللہ کا نام لکھا تھا اور اسے خوشبو لگائی، تو ان کا نام معطر ہو گیا۔ اسے القشیری(٥) نے ذکر کیا ہے۔ اور نسائی نے ابو الملیح سے، انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے ردیف (پیچھے سوار ہونے والے) سے روایت کی کہ: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر تمہارا جانور ٹھوکر کھائے، تو یہ نہ کہو: 'شیطان برباد ہو جائے'، کیونکہ وہ اتنا بڑا ہو جاتا ہے کہ وہ ... کی طرح ہو جاتا ہے۔"

= غالیوں میں سے۔ اور ذہبی نے اسے ذکر کرنے پر معذرت کی اور کہا: اس کی روایت بار بار کا گناہ ہے، پس میں اللہ عظیم سے مغفرت چاہتا ہوں، بلکہ میرا اسے روایت کرنا اس کے حال کو بے نقاب کرنے کے لیے تھا۔ پھر انہوں نے اسے محمد بن مزید بن ابی الازہر کے طریق سے پیش کیا، اور کہا: سارا بوجھ اسی پر ہے۔ اور دیکھیں تنزیہ الشریعہ المرفوعہ ١/ ٣٦٠، اور الفوائد المجموعہ فی الاحادیث الموضوعہ ص ٣٧٤۔ (١) (د)، (ز) اور (م) میں: سات، اور (ظ) میں: سات آٹھ، اور جو ثابت ہے وہ مذکورہ مسائل کی تعداد کے مطابق ہے۔ (٢) یہ حکیم ترمذی کا کلام ہے نوادر الاصول ص ٤٠١ میں۔ (٣) بیہقی نے شعب الایمان (٢٦٦٧) میں، اور خطیب نے الجامع لاخلاق الراوی (٥٣٣) میں علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا: ایک شخص نے ﴿بسم اللہ الرحمن الرحیم﴾ کو بہت نفاست سے لکھا تو اسے بخش دیا گیا۔ اور ابن عراق نے تنزیہ الشریعہ ١/ ٢٦٠ میں اسے تقویت دی - باوجود اس کے کہ اس کی اسناد میں عمر بن حفص العدنی ہے جو کہ ضعیف ہے - اور کہا: اسے حکمِ مرفوع حاصل ہے۔ (٤) المروزی، محدث زاہد، وفات سنہ (٢٢٧ھ)۔ سیر اعلام النبلاء ١٠/ ٤٦٩۔ (٥) الرسالہ القشیریہ ١/ ٨٩۔ اور رسالہ کے مصنف ابو القاسم عبد الکریم بن ہوازن القشیری، خراسانی، شافعی ہیں، وفات سنہ (٤٦٥ھ)۔ السیر ١٨/ ٢٢٧۔

القول في البسملة (Saying Regarding the Basmalah) ١٤٣ (143)

the house, and says: 'By my power (1) I made it,' but say: 'In the name of Allah' (2), for it (the devil/ego) shrinks until it becomes like a fly (3).

And Ali ibn al-Husayn (4) said regarding the interpretation of the Almighty's saying: {And when you mention your Lord in the Quran alone, they turn their backs in aversion} [Al-Isra: 46]; he said: it means: when you say: {In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful} (5).

Waki' narrated from Al-A'mash, from Abu Wa'il, from Abdullah ibn Mas'ud, who said: Whoever wishes that Allah saves him from the nineteen guards of Hell (Zabaniyah), let him read: {In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful}, so that Allah the Almighty makes for him for every letter of it a shield from each one of them (6).

The Basmalah is nineteen letters, according to the number of the angels of the People of Fire about whom Allah said: {Over it are nineteen} [Al-Muddaththir: 30], and they say in all their actions: {In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful}, so through it is their strength (7), and with 'In the name of Allah' they were strengthened (8).

Ibn Atiyyah said: A parallel to this is their saying regarding the Night of Decree (Laylat al-Qadr): that it is the twenty-seventh night, in consideration of the word 'hiya' (it) among the words (9) of {Indeed, We sent it down} [Al-Qadr: 1]. Another parallel is their saying regarding the number of angels who hastened to the saying of the one who said: 'Our Lord, to You is praise, much good blessed praise in it,' for it is thirty-some letters, therefore the Prophet (PBUH) said: 'I saw thirty-some angels hastening as to which of them would write it first' (10). Ibn Atiyyah said: And this is from the subtleties of interpretation, and not from the solid matters of knowledge (11).

---

(1) In (M): by his power. (2) In (M): In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. (3) Sunan al-Nasa'i al-Kubra (10312), and it is in Musnad Ahmad (20591). And in it: 'By my power I knocked him down.' (4) Son of Ali ibn Abi Talib al-Hashimi, Abu al-Husayn, Zayn al-Abidin, died in the year (92 AH), and it was said otherwise. Siyar A'lam al-Nubala 4 / 386. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/60. The author will mention it when interpreting verse (46) of Surat al-Isra. (6) Al-Suyuti cited it in al-Durr al-Manthur 1/9 and attributed it to Waki' and al-Tha'labi. (7) In (M): it is their strength. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/61. (9) In (M): words of the Surah. (10) Narrated by Ahmad in al-Musnad

(18996), and al-Bukhari (799) from the hadith of Rifa'ah ibn Rafi' al-Zuraqi. (11) Al-Muharrar al-Wajiz 1/61.

बिस्मिल्लाह के बारे में कहना ١٤٣ (143)

घर, और कहता है: 'मेरी शक्ति (1) से मैंने इसे बनाया,' लेकिन कहो: 'अल्लाह के नाम से' (2), क्योंकि वह (शैतान/अहंकार) तब तक सिकुड़ता है जब तक कि वह मक्खी के समान न हो जाए (3)।

और अली इब्न अल-हुसैन (4) ने सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या में कहा: {और जब तुम कुरान में केवल अपने रब का उल्लेख करते हो, तो वे विमुख होकर अपनी पीठ फेर लेते हैं} [अल-इसरा: 46]; उन्होंने कहा: इसका अर्थ है: जब तुम कहते हो: {अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु, अत्यंत कृपावान है} (5)।

वकी' ने अल-अ'मश से, अबू वाइल से, अब्दुल्ला इब्न मसूद से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: जो कोई चाहता है कि अल्लाह उसे नरक के उन्नीस रक्षकों (ज़बानिया) से बचाए, तो उसे पढ़ना चाहिए: {अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु, अत्यंत कृपावान है}, ताकि अल्लाह सर्वशक्तिमान उसके लिए इसके हर अक्षर के बदले उनमें से प्रत्येक से एक ढाल बना दे (6)।

बिस्मिल्लाह उन्नीस अक्षरों का है, आग वालों के उन फ़रिश्तों की संख्या के अनुसार जिनके बारे में अल्लाह ने कहा: {उसके ऊपर उन्नीस हैं} [अल-मुद्दस्सिर: 30], और वे अपने सभी कार्यों में कहते हैं: {अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु, अत्यंत कृपावान है}, इसलिए वहीं उनकी शक्ति (7) है, और बिस्मिल्लाह के साथ वे शक्तिशाली हुए (8)।

इब्न अतिय्या ने कहा: इसके समान ही लैलतुल-क़द्र के बारे में उनका कहना है: कि यह सत्ताईसवीं रात है, {निश्चय ही हमने इसे उतारा है} [अल-क़द्र: 1] के शब्दों (9) में से 'हिया' (वह) शब्द को ध्यान में रखते हुए। एक अन्य समानता यह है कि उन फ़रिश्तों की संख्या के बारे में उनका कहना जो इस कहने वाले की बात की ओर लपके 'ऐ हमारे रब, तेरे ही लिए प्रशंसा है, बहुत अधिक, उत्तम, बरकत वाली प्रशंसा,' क्योंकि यह तीस-कुछ अक्षर हैं, इसीलिए नबी (सल्ल.) ने फरमाया: 'मैंने तीस-कुछ फ़रिश्तों को देखा जो एक-दूसरे से आगे बढ़ने की कोशिश कर रहे थे कि उनमें से कौन इसे पहले लिखेगा' (10)। इब्न अतिय्या ने कहा: और यह व्याख्या की सूक्ष्मताओं में से है, और ठोस ज्ञान (11) में से नहीं है।

---

(1) (म) में: उसकी शक्ति से। (2) (म) में: अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु, अत्यंत कृपावान है। (3) सुनन अल-नसाई अल-कुबरा (10312), और यह मुसनद अहमद (20591) में है। और उसमें है:

'मेरी शक्ति से मैंने उसे गिरा दिया।' (4) अली इब्न अबी तालिब अल-हाशिमी के पुत्र, अबू अल-हुसैन, ज़ैन अल-आबिदीन, मृत्यु वर्ष (92 हिजरी), और कुछ और भी कहा गया है। सियार आलम अल-नुबला 4 / 386। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/60। लेखक सूरा अल-इसरा की आयत (46) की व्याख्या करते समय इसका उल्लेख करेंगे। (6) अल-सुयूती ने इसे अल-दुर्र अल-मनथूर 1/9 में उद्धृत किया है और इसे वकी' और अल-थलाबी से जोड़ा है। (7) (म) में: वह उनकी शक्ति है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/61। (9) (म) में: सूरा के शब्द। (10) अहमद ने मुसनद (18996) में और अल-बुखारी (799) ने रिफाआ इब्न राफी' अल-ज़ुराक़ी की हदीस से इसे निकाला है। (11) अल-मुहर्रर, अल-वजीज़ 1/61।

القول في البسملة (بسم اللہ کے بارے میں قول) ۱۴۳ (143)

گھر، اور کہتا ہے: 'میری قوت (1) سے میں نے اسے بنایا،' لیکن کہو: 'بسم اللہ' (2)، کیونکہ وہ (شیطان/انا) سمٹتا جاتا ہے یہاں تک کہ مکھی کے برابر ہو جاتا ہے (3)۔

اور علی بن الحسین (4) نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں کہا: ﴿وَإِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِي الْقُرْآنِ وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلَى أَدْبَارِهِمْ نُفُورًا﴾ [الاسراء: 46]؛ انہوں نے کہا: اس کا مطلب ہے: جب تم کہو: ﴿بسم اللہ الرحمن الرحیم﴾ (5)۔

اور وکیع نے اعمش سے، انہوں نے ابووائل سے، انہوں نے عبداللہ بن مسعود سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جو شخص چاہتا ہے کہ اللہ اسے دوزخ کے انیس پہرے داروں (زبانیہ) سے بچائے، تو اسے ﴿بسم اللہ الرحمن الرحیم﴾ پڑھنی چاہیے تاکہ اللہ تعالیٰ اس کے ہر حرف کے بدلے ان میں سے ہر ایک سے بچاؤ کے لیے ڈھال بنا دے (6)۔

پس بسم اللہ انیس حروف پر مشتمل ہے، دوزخیوں کے ان فرشتوں کی تعداد کے مطابق جن کے بارے میں اللہ نے فرمایا: ﴿عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ﴾ [المدثر: 30] اور وہ اپنے تمام کاموں میں کہتے ہیں: ﴿بسم اللہ الرحمن الرحیم﴾، پس وہیں سے ان کی قوت (7) ہے، اور بسم اللہ کے ساتھ وہ طاقتور ہوئے (8)۔

ابن عطیہ نے کہا: اسی کی مثال لیلۃ القدر کے بارے میں ان کا قول ہے کہ: یہ ستائیسویں رات ہے، ﴿إِنَّا أَنزَلْنَاهُ﴾ [القدر: 1] کے الفاظ (9) میں سے لفظ 'ہی' (وہ) کا لحاظ کرتے ہوئے اس کے حروف کی تعداد کی مناسبت سے۔ اسی کی ایک اور مثال ان فرشتوں کی تعداد کے بارے میں ان کا قول ہے جنہوں نے اس کہنے والے کے قول کی طرف سبقت کی: 'ربنا ولك الحمدُ حمداً كثيراً طيباً مباركاً

فیه'، کیونکہ یہ تیس سے کچھ اوپر حروف ہیں، اسی لیے نبی ﷺ نے فرمایا: 'میں نے تیس سے کچھ اوپر فرشتوں کو دیکھا جو ایک دوسرے پر سبقت لے جانے کی کوشش کر رہے تھے کہ ان میں سے کون اسے پہلے لکھے' (10)۔ ابن عطیہ نے کہا: اور یہ تفسیر کی باریکیوں میں سے ہے، ٹھوس علم (11) میں سے نہیں۔

---

(1) (م) میں: اس کی قوت سے۔ (2) (م) میں: بسم اللہ الرحمن الرحیم۔ (3) سنن النسائی الکبریٰ (10312)، اور یہ مسند احمد (20591) میں ہے۔ اور اس میں ہے: میری قوت سے میں نے اسے پچھاڑ دیا۔ (4) ابن علی بن ابی طالب الہاشمی، ابوالحسین، زین العابدین، وفات سال (92ھ)، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ سیر اعلام النبلاء 4 / 386۔ (5) المحرر الوجیز 1/ 60۔ اور مصنف سورہ اسراء کی آیت (46) کی تفسیر کے وقت اس کا ذکر کریں گے۔ (6) اسے سیوطی نے الدر المنثور 1/9 میں نقل کیا ہے اور اسے وکیع اور ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (7) (م) میں: وہ ان کی قوت ہے۔ (8) المحرر الوجیز 1/ 61۔ (9) (م) میں: سورہ کے الفاظ (10) اسے احمد نے مسند (18996) میں اور بخاری (799) نے رفاعہ بن رافع الزرقی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (11) المحرر الوجیز 1/ 61 ۔

١٤٤ Author's Introduction

Third: Al-Sha'bi and Al-A'mash reported that the Messenger of Allah (peace be upon him) used to write: "In Your name, O Allah" until he was commanded to write "In the name of Allah," so he wrote it. When the verse: {Say, "Invoke Allah or invoke the Most Merciful"} [Al-Isra: 110] was revealed, he wrote: "In the name of Allah, the Most Merciful." Then, when the verse: {Indeed, it is from Solomon, and indeed, it is: In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful} [Al-Naml: 30] was revealed, he wrote it (1). And in the "Musannaf" of Abu Dawud: Al-Sha'bi, Abu Malik (2), Qatadah, and Thabit bin 'Umarah (3) said: The Prophet (peace be upon him) did not write {In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful} until Surah Al-Naml was revealed (4). Fourth: It was narrated from Ja'far al-Sadiq (5) (may Allah be pleased with him) that he said: The Basmalah is the crown of the Surahs (6). I say: This indicates that it is not a verse of Al-Fatihah, nor of any other. Scholars have differed on this meaning regarding three opinions: First: It is not a verse in (7) Al-Fatihah, nor in any other. This is the opinion of Malik. Second: It is a verse of every Surah. This is the opinion of Abdullah ibn al-Mubarak. Third: Al-Shafi'i said: It is a verse in Al-Fatihah. His opinion fluctuated regarding other Surahs; once he said: It is a verse of every Surah, and another time he said: It is not a verse except in Al-Fatihah alone. There is no disagreement among them (8) that it is a verse of the Quran in Surah Al-Naml (9). Al-Shafi'i argued with what was narrated by Al-Daraqutni (10) from the hadith of Abu Bakr al-Hanafi, from...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/61, and similar was recorded by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/81 from Al-Sha'bi alone. See Al-Durr al-Manthur 5/106-107. (2) Ghazwan al-Ghifari al-Kufi, famous by his kunya, trustworthy, from the men of Al-Tahdhib. See Tuhfat al-Ashraf 13/330. (3) Al-Basri al-Hanafi, truthful, from the men of Al-Tahdhib, died in the year (149 AH). (4) Sunan Abi Dawud following hadith (787), and it is Mursal. (5) He is the son of Muhammad bin Ali bin Al-Husayn, Abu Abdullah Al-Hashimi, and he is among the prominent scholars of Medina. He died in the year (148 AH). Siyar A'lam al-Nubala 6/255. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/60. (7) In (M): from. (8) In (M): in. (9) Al-Istidhkar 4/205, and Al-Tamhid 20/206-207 by Ibn Abd al-Barr. (10) In Al-Sunan 1/312. Abu Bakr al-Hanafi is Abd al-Kabir bin Abd al-Majid. Errors occurred in his name and his sheikh's name in the manuscripts.

१४४ लेखक की प्रस्तावना

तीसरा: अल-शाबी और अल-आमश ने वर्णन किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) "बिसमिका अल्लाहहुम्मा" (हे अल्लाह, तेरे नाम से) लिखा करते थे, जब तक कि उन्हें "बिस्मिल्लाह" (अल्लाह के नाम से) लिखने का आदेश नहीं दिया गया। फिर जब आयत {कहो, "अल्लाह को पुकारो या रहमान को पुकारो"} [अल-इसरा: ११०] उतरी, तो उन्होंने लिखा: "बिस्मिल्लाह अर-रहमान" (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु है)। फिर जब आयत {निश्चय ही यह सुलेमान की ओर से है और निश्चय ही यह है: अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और परम कृपालु है} [अन-नमल: ३०] उतरी, तो उन्होंने इसे पूरा लिखा (१)। और अबू दाऊद की "मुसन्निफ" में: अल-शाबी, अबू मलिक (२), कतादा और साबित बिन उमारा (३) ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने तब तक {बिस्मिल्लाह अर-रहमान अर-रहीम} नहीं लिखा जब तक कि सूरह अन-नमल नहीं उतरी (४)। चौथा: जाफर अल-सादिक (५) (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: बिस्मिल्लाह सूरतों के ताज हैं (६)। मैंने कहा: यह इस बात का प्रमाण है कि यह न तो फातिहा की आयत है और न ही किसी अन्य की। विद्वानों ने इस अर्थ पर तीन मतों में मतभेद किया है: पहला: यह फातिहा में (७) भी आयत नहीं है और न ही कहीं और। यह मलिक का मत है। दूसरा: यह हर सूरह की एक आयत है। यह अब्दुल्ला इब्न अल-मुबारक का मत है। तीसरा: अल-शाफई ने कहा: यह फातिहा में एक आयत है। अन्य सूरतों के बारे में उनके कथन में हिचकिचाहट रही, कभी उन्होंने कहा: यह हर सूरह की एक आयत है, और कभी उन्होंने कहा: यह फातिहा के अलावा और कहीं आयत नहीं है। उनके बीच इस पर (८) कोई मतभेद नहीं है कि यह सूरह अन-नमल (९) में कुरान की एक आयत है। अल-शाफई ने अल-दराकुतनी (१०) द्वारा अबू बक्र अल-हनफी की हदीस से वर्णित बात से दलील दी है...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/६१, और इसी तरह का वर्णन अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफसीर २/८१ में केवल अल-शाबी से किया है। देखें अल-दुर्र अल-मनथूर ५/१०६-१०७। (२) गज़वान अल-ग़िफ़ारी अल-कूफ़ी, अपनी कुनियत से प्रसिद्ध, विश्वसनीय, तहज़ीब के पुरुषों में से। देखें तोहफ़त अल-अशराफ़ १३/३३०। (३) अल-बसरी अल-हनफी, सच्चे, तहज़ीब के पुरुषों में से, मृत्यु वर्ष (१४९ हिजरी)। (४) सुनन अबी दाऊद, हदीस (७८७) के बाद, और यह मुरसल है। (५) वह मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन के पुत्र हैं, अबू अब्दुल्ला अल-हाशिमी। वह मदीना के महान विद्वानों में से थे, मृत्यु वर्ष (१४८ हिजरी)। सियर अलाम अल-नुबाला ६/२५५। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/६०। (७)

(म) में: से। (८) (म) में: में। (९) अल-इस्तिधकार ४/२०५, और इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद २०/२०६-२०७। (१०) अल-सुनन १/३१२ में। अबू बक्र अल-हनफी अब्द अल-कबीर बिन अब्द अल-मजीद हैं। हस्तलिपियों में उनके और उनके शेख के नाम में त्रुटियां हुई हैं।

١٤٤ مقدمة المصنف

تیسری بات: شعبی اور اعمش سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ "باسمك اللهم" لکھا کرتے تھے یہاں تک کہ آپ کو ﴿بسم اللہ﴾ لکھنے کا حکم دیا گیا تو آپ نے اسے لکھا، پھر جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ﴾ [الإسراء: ١١٠]، تو آپ نے ﴿بسم اللہ الرحمن﴾ لکھا، پھر جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿إِنَّهُ مِن سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ [النمل: ٣٠]، تو آپ نے اسے لکھا(١)۔ اور ابو داؤد کی "مصنف" میں ہے: شعبی، ابو مالک(٢)، قتادہ اور ثابت بن عمارہ(٣) نے کہا: نبی ﷺ نے ﴿بسم اللہ الرحمن الرحیم﴾ نہیں لکھی یہاں تک کہ سورہ نمل نازل ہوئی(٤)۔ چوتھی بات: جعفر صادق(٥) رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: بسم اللہ سورتوں کے تاج ہیں(٦)۔ میں نے کہا: یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ نہ فاتحہ کی آیت ہے اور نہ ہی کسی اور سورت کی۔ اور علماء کا اس معنی میں تین اقوال پر اختلاف ہوا ہے: پہلا قول: یہ نہ فاتحہ میں(٧) آیت ہے اور نہ ہی کسی اور سورت کی۔ یہ امام مالک کا قول ہے۔ دوسرا قول: یہ ہر سورت کی ایک آیت ہے۔ یہ عبداللہ بن مبارک کا قول ہے۔ تیسرا قول: امام شافعی نے فرمایا: یہ فاتحہ میں ایک آیت ہے۔ اور باقی سورتوں کے بارے میں ان کا قول متردد رہا، کبھی انہوں نے کہا کہ یہ ہر سورت کی ایک آیت ہے، اور کبھی کہا کہ یہ صرف فاتحہ میں آیت ہے اس کے علاوہ نہیں۔ اور ان کے درمیان اس میں(٨) کوئی اختلاف نہیں کہ یہ سورہ نمل(٩) میں قرآن کی ایک آیت ہے۔ اور امام شافعی نے دارقطنی(١٠) کی مروی کردہ ابو بکر حنفی کی حدیث سے استدلال کیا ہے کہ...

(١) المحرر الوجیز ١/ ٦١، اور اسی طرح عبد الرزاق نے التفسیر ٢/ ٨١ میں صرف شعبی سے روایت کیا ہے، اور دیکھیے الدر المنثور ٥ / ١٠٦ - ١٠٧۔ (٢) غزوان الغفاری الکوفی، اپنی کنیت سے مشہور، ثقہ، تہذیب کے راویوں میں سے ہیں، اور دیکھیے تحفة الأشراف ١٣ / ٣٣٠۔ (٣)

البصری الحنفی، صدوق، تہذیب کے راویوں میں سے ہیں، وفات سن (١٤٩ھ)۔ (٤) سنن ابی داؤد، حدیث (٧٨٧) کے بعد، اور یہ مرسل ہے۔ (٥) وہ محمد بن علی بن الحسین کے بیٹے ہیں، ابو عبداللہ الہاشمی، مدینہ کے جلیل القدر علماء میں سے تھے، وفات سن (١٤٨ھ)۔ سير أعلام النبلاء ٦ / ٢٥٥۔ (٦) المحرر الوجيز ١/ ٦٠۔ (٧) نسخہ (م) میں: من۔ (٨) نسخہ (م) میں: في۔ (٩) الاستذكار ٤ / ٢٠٥، اور التمهيد ٢٠ / ٢٠٦ - ٢٠٧ ابن عبد البر کی۔ (١٠) السنن ٣١٢/١ میں۔ ابو بکر حنفی: وہ عبد الكبير بن عبد المجيد ہیں۔ اور خطی نسخوں میں ان کے اور ان کے شیخ کے نام میں غلطیاں واقع ہوئی ہیں۔

Discourse on the Basmalah 145 Abd al-Hamid ibn Ja'far, from Nuh ibn Abi Bilal, from Sa'id ibn Abi Sa'id al-Maqburi, from Abu Hurairah, that the Prophet ﷺ said: "When you recite: 'Al-hamdu lillahi rabbil 'alamin' (All praise is due to Allah, Lord of the worlds), then recite 'Bismillahir Rahmanir Rahim' (In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful). Indeed, it is the Mother of the Quran, the Mother of the Book, and the Seven Oft-Repeated verses, and 'Bismillahir Rahmanir Rahim' is one of its verses (1)." Abd al-Hamid ibn Ja'far (2) raised this Hadith to the Prophet. This Abd al-Hamid was graded as trustworthy by Ahmad ibn Hanbal, Yahya ibn Sa'id, and Yahya ibn Ma'in. Abu Hatim (3) said of him: His station is truthfulness. Sufyan al-Thawri used to weaken him and criticize him. Nuh ibn Abi Bilal is a well-known trustworthy narrator. The argument of Ibn al-Mubarak, and one of the two opinions of al-Shafi'i, is what Muslim narrated from Anas who said: While the Messenger of Allah ﷺ was one day among us, he took a nap. Then he raised his head smiling. We said: "What made you laugh, O Messenger of Allah?" He said: "A Surah has just been revealed to me," and he recited: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. Indeed, We have granted you al-Kawthar. So pray to your Lord and sacrifice. Indeed, your enemy is the one cut off." He mentioned the Hadith (4), and it will be presented in its entirety in Surah al-Kawthar, Allah willing. Fifth: The correct one among these opinions is the opinion of Malik, because the Quran is not established by solitary reports (ahad), but rather its path is definitive mass-transmission (tawatur qat'i) about which there is no disagreement. Ibn al-Arabi said: It is sufficient for you that it is not from the Quran because people disagree about it, and there is no disagreement regarding the Quran (5). The authentic reports that are beyond reproach indicate that the Basmalah is not a verse from al-Fatihah, nor any other [Surah], except in [Surah] an-Naml alone. Muslim narrated from Abu Hurairah who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Allah the Almighty said: 'I have divided the prayer between Myself and My servant into two halves, and My servant shall have what he asks for.' When the servant says: 'Al-hamdu lillahi rabbil 'alamin' (All praise is due to Allah, Lord of the worlds), Allah the Almighty says: 'My servant has praised Me.' When the servant says: 'Ar-Rahmanir Rahim' (the Most Gracious, the Most Merciful), Allah the Almighty says: 'My servant has extolled Me.' When the servant says: 'Maliki yawmid-din' (Sovereign of the Day of Recompense), He says: 'My servant has glorified Me' - and He said once: 'My servant has entrusted his affairs to Me' -" (1) In Sunan al-Daraqutni: "one of them". (2) Al-Daraqutni reported after the Hadith from Abu Bakr al-Hanafi his saying: Then I met Nuh (meaning Ibn Abi Bilal) and he narrated it to me from Sa'id ibn Abi Sa'id al-Maqburi, from Abu Hurairah, like it, and

he did not raise it to the Prophet. (3) Muhammad ibn Idris ibn al-Mundhir al-Hanzali, the critic, the Sheikh of Hadith scholars, died in the year (277 AH). Al-Siyar 13 / 247. (4) Sahih Muslim (400), and it is in Musnad Ahmad (11996). (5) Ahkam al-Quran 1/2 and it occurred in (D) and (Z): People do not disagree about it.

बिस्मिल्लाह पर चर्चा १४५ अब्दुल हमीद बिन जाफ़र, नूह बिन अबी बिलाल से, सईद बिन अबी सईद अल-मकबरी से, अबू हुरैरा से, कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जब तुम 'अल-हम्दुलिल्लाहि रब्बिल 'आलमिन' (सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसार का पालनहार है) पढ़ो, तो 'बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम' (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयावान, परम कृपालु है) भी पढ़ो। वास्तव में, यह कुरान की जननी है, किताब की जननी है, और बार-बार दोहराई जाने वाली सात आयतें हैं, और 'बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम' इसकी आयतों में से एक है (१)।" अब्दुल हमीद बिन जाफ़र (२) ने इस हदीस को नबी तक पहुँचाया। इन अब्दुल हमीद को अहमद बिन हंबल, यह्या बिन सईद और यह्या बिन मुईन ने भरोसेमंद माना है। अबू हातिम (३) उनके बारे में कहते हैं: उनका स्थान सच्चाई का है। सुफयान अल-थौरी उन्हें कमज़ोर मानते थे और उनकी आलोचना करते थे। नूह बिन अबी बिलाल एक प्रसिद्ध भरोसेमंद वर्णनकर्ता हैं। इब्न अल-मुबारक का तर्क और अल-शाफ़ई के दो विचारों में से एक, वह है जो मुस्लिम ने अनस से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: एक दिन जब अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे बीच थे, तो उन्होंने थोड़ी देर झपकी ली। फिर उन्होंने मुस्कुराते हुए अपना सिर उठाया। हमने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, आपको किस बात ने हंसाया?" उन्होंने फरमाया: "अभी-अभी मुझ पर एक सूरह अवतरित हुई है," और उन्होंने पढ़ा: "अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयावान, परम कृपालु है। निस्संदेह, हमने तुम्हें कौसर प्रदान किया है। अतः अपने रब के लिए नमाज़ पढ़ो और कुर्बानी करो। निश्चय ही, तुम्हारा शत्रु ही बेनाम व निशान रहेगा।" उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (४), और इंशाअल्लाह सूरह अल-कौसर में इसे पूर्ण रूप से प्रस्तुत किया जाएगा। पाँचवीं: इन मतों में से सही मत मालिक का मत है, क्योंकि कुरान अहद (एकल) रिवायतों से सिद्ध नहीं होता है, बल्कि इसका मार्ग निश्चित रूप से जन-प्रसार (तवातुर क़तई) है जिसमें कोई मतभेद नहीं है। इब्न अल-अरबी ने कहा: आपके लिए यह पर्याप्त है कि यह कुरान का हिस्सा नहीं है क्योंकि लोगों में इसके बारे में मतभेद है, और कुरान के बारे में कोई मतभेद नहीं होता (५)। और सही रिवायतें जिनमें कोई दोष नहीं है, इस बात का संकेत देती हैं कि बिस्मिल्लाह अल-फातिहा या किसी अन्य सूरह की आयत नहीं है, सिवाय सूरह अन-नमल के। मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत किया है जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने फरमाया: 'मैंने नमाज़ (सूरतुल फ़ातिहा) को अपने और अपने बंदे के बीच दो हिस्सों में बाँट दिया है, और मेरे बंदे के लिए वह है जो उसने माँगा।' जब बंदा कहता है: 'अल-हम्दुलिल्लाहि रब्बिल 'आलमिन' (सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसार का पालनहार है), तो अल्लाह तआला फरमाता है: 'मेरे बंदे ने मेरी प्रशंसा की।' जब बंदा कहता है: 'अर-रहमानिर रहीम' (अत्यंत दयावान, परम कृपालु), तो अल्लाह तआला फरमाता है: 'मेरे

बंदे ने मेरी स्तुति की।' जब बंदा कहता है: 'मलिकि यौमिद्दीन' (प्रतिफल के दिन का स्वामी), तो वह फरमाता है: 'मेरे बंदे ने मेरी महिमा का गान किया' - और एक बार फरमाया: 'मेरे बंदे ने अपना मामला मुझे सौंप दिया' -" (१) सुनन अद-दाराकुतनी में: "उनमें से एक"। (२) अद-दाराकुतनी ने हदीस के बाद अबू बक्र अल-हनाफी से उनका यह कथन नकल किया: फिर मैं नूह (यानी इब्न अबी बिलाल) से मिला और उन्होंने मुझे सईद बिन अबी सईद अल-मकबरी से, अबू हुरैरा से इसी तरह बयान किया, और उन्होंने इसे नबी तक नहीं पहुँचाया। (३) मुहम्मद बिन इदरीस बिन अल-मुन्ज़िर अल-हंजली, समीक्षक, हदीस विद्वानों के शेख, मृत्यु वर्ष (२७७ हिजरी)। अल-सियार १३/२४७। (४) सही मुस्लिम (४००), और यह मुसनद अहमद (११९९६) में है। (५) अहकाम अल-कुरान १/२ और (द) और (ज़) में यह आया है: लोग इसमें मतभेद नहीं करते हैं।

تسمیہ (بسم اللہ) کے بارے میں کلام ۱۴۵ عبدالحمید بن جعفر، نوح بن ابی بلال سے، وہ سعید بن ابی سعید المقبری سے، وہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کرتے ہیں کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب تم 'الحمد للہ رب العالمین' پڑھو، تو 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' بھی پڑھو، کیونکہ یہ ام القرآن، ام الکتاب اور سبع مثانی ہے، اور 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' اس کی آیات میں سے ایک ہے (۱)۔" اس حدیث کو عبدالحمید بن جعفر (۲) نے مرفوعاً بیان کیا ہے۔ ان عبدالحمید کی توثیق امام احمد بن حنبل، یحییٰ بن سعید اور یحییٰ بن معین نے کی ہے۔ ابو حاتم (۳) ان کے بارے میں کہتے ہیں: ان کا مقام سچائی کا ہے۔ سفیان ثوری انہیں ضعیف قرار دیتے تھے اور ان پر تنقید کرتے تھے۔ نوح بن ابی بلال ایک مشہور ثقہ (قابل اعتماد) راوی ہیں۔ ابن المبارک کی دلیل، اور امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک قول وہ ہے جو امام مسلم نے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ایک دن رسول اللہ ﷺ ہمارے درمیان تشریف فرما تھے کہ آپ پر ہلکی سی نیند (یا غنودگی) طاری ہوئی۔ پھر آپ نے مسکراتے ہوئے سر اٹھایا۔ ہم نے عرض کیا: یا رسول اللہ! آپ کس بات پر مسکرا رہے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "مجھ پر ابھی ایک سورت نازل ہوئی ہے"، پھر آپ نے تلاوت فرمائی: "بسم اللہ الرحمن الرحیم ۞ إنا أعطيناك الكوثر ۞ فصل لربك وانحر ۞ إن شانئك هو الأبتر"۔ اور حدیث کا ذکر کیا (۴)، اور یہ مکمل طور پر سورت الکوثر میں ان شاء اللہ تعالیٰ آئے گی۔ پانچویں بات: ان اقوال میں سے صحیح قول امام مالک کا ہے، کیونکہ قرآن خبرِ واحد سے ثابت نہیں ہوتا، بلکہ اس کا طریقہ تواترِ قطعی ہے جس میں کوئی اختلاف نہیں ہوتا۔ ابن العربی نے کہا: آپ کے لیے یہی کافی ہے کہ یہ قرآن میں سے نہیں ہے کیونکہ اس میں لوگوں کا اختلاف ہے، اور قرآن میں اختلاف نہیں ہوتا (۵)۔ اور صحیح احادیث جن میں کوئی طعن نہیں ہے، اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ تسمیہ (بسم اللہ) سورہ فاتحہ یا کسی اور سورت کی آیت نہیں ہے، سوائے سورہ نمل کے۔ امام مسلم نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے

روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "اللہ عزوجل نے فرمایا: میں نے نماز (سورہ فاتحہ) کو اپنے اور اپنے بندے کے درمیان دو حصوں میں تقسیم کر دیا ہے، اور میرے بندے کے لیے وہ ہے جو اس نے مانگا۔ پس جب بندہ کہتا ہے: 'الحمد للہ رب العالمین'، تو اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: میرے بندے نے میری حمد بیان کی۔ جب بندہ کہتا ہے: 'الرحمن الرحیم'، تو اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: میرے بندے نے میری ثنا بیان کی۔ جب بندہ کہتا ہے: 'مالك یوم الدین'، تو اللہ فرماتا ہے: میرے بندے نے میری بزرگی بیان کی - اور ایک بار فرمایا: میرے بندے نے اپنا معاملہ میرے سپرد کر دیا -" (۱) سنن دارقطنی میں ہے: ان میں سے ایک۔ (۲) اور دارقطنی نے حدیث کے بعد ابوبکر الحنفی سے ان کا قول نقل کیا ہے: پھر میں نوح (یعنی ابن ابی بلال) سے ملا تو انہوں نے مجھ سے سعید بن ابی سعید المقبری سے، ابوہریرہ سے اسی طرح بیان کیا، اور اسے مرفوع نہیں کیا۔ (۳) محمد بن ادریس بن المنذر الحنظلی، ناقد، محدثین کے شیخ، وفات سال (۲۷۷ھ)۔ السیر ۱۳ / ۲۴۷۔ (۴) صحیح مسلم (۴۰۰)، اور یہ مسند احمد (۱۱۹۹۶) میں ہے۔ (۵) احکام القرآن ۱/۲ اور (د) اور (ز) میں واقع ہوا: لوگ اس میں اختلاف نہیں کرتے۔

146 Introduction by the Author

When he says: {It is You we worship and You we ask for help}, He says: This is between Me and My servant, and My servant shall have what he asks for. When he says: {Guide us to the straight path, the path of those upon whom You have bestowed favor, not of those who have evoked [Your] anger or of those who are astray}, He says: This is for My servant, and My servant shall have what he asks for."(1) So His saying, Glorified be He: "I have divided the prayer" means Surah Al-Fatihah, and He called it prayer because prayer is not valid except with it. He made the first three verses for Himself, exclusive to Him, Blessed be His Name, and Muslims did not differ about them. Then He made the fourth verse between Him and His servant because it included the servant's humility and seeking help from Him, which involves glorifying God Almighty. Then there are three verses completing the seven verses. What proves that they are three is his saying: "These are for My servant." Narrated by Malik(2). He did not say: "These two," and this indicates that {upon whom You have bestowed favor} is a verse. Ibn Bukayr(3) said: Malik said: {upon whom You have bestowed favor} is a verse. Then the seventh verse is to its end. Thus, it is established by this division that God Almighty has made, and by his (peace be upon him) saying to Ubayy: "How do you recite when you start the prayer?" He said: I recited: {All praise is [due] to Allah, Lord of the worlds} until I reached its end(4), that the Basmalah is not a verse of it. Likewise, the people of Medina, the people of the Levant, and the people of Basra counted it. Most of the reciters counted {upon whom You have bestowed favor} as a verse. Similarly, Qatadah narrated from Abu Nadra, from Abu Hurairah who said: The sixth verse is: {upon whom You have bestowed favor}(5). As for the people of Kufa among the reciters and jurists, they counted {In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful} as part of it, and they did not count {upon whom You have bestowed favor} (6). If it is said: It is established in the Mushaf (written copy of the Quran), written in its script, and transmitted as it was transmitted, just as it was transmitted in [Surah] 'Al-Naml', and that is mutawatir (consistently narrated) from them?

---

(1) Sahih Muslim (395). It is also in Musnad Ahmad (7291). (2) Al-Muwatta 1/84-85, and it is in Musnad Ahmad (9932). (3) Yahya bin Abdullah al-Makhzumi, their client, Abu Zakariya al-Masri. They spoke about his hearing from Malik. He died in the year (231 AH). Tahdhib al-Tahdhib 4/368. (4) A part of a hadith narrated by Malik in Al-Muwatta 1/83. (5) Cited by Al-Suyuti in Al-Durr Al-Manthur 1/16, and attributed it to Al-Tha'labi. (6) Al-Istidhkar 4/200-202, and Al-Tamhid 20/200-201.

146 लेखक की प्रस्तावना

जब वह कहता है: {हम तेरी ही इबादत करते हैं और तुझ ही से मदद चाहते हैं}, तो वह (अल्लाह) कहता है: यह मेरे और मेरे बंदे के बीच है, और मेरे बंदे के लिए वह है जो उसने मांगा। जब वह कहता है: {हमें सीधा रास्ता दिखा, उन लोगों का रास्ता जिन पर तूने इनाम किया, न कि उनका जिन पर तेरा गज़ब हुआ और न गुमराहों का}, तो वह कहता है: यह मेरे बंदे के लिए है, और मेरे बंदे के लिए वह है जो उसने मांगा।”(1) अल्लाह का यह कहना: "मैंने नमाज़ को बांटा है" से मुराद सूरह अल-फातिहा है, और इसे नमाज़ कहा गया है क्योंकि इसके बिना नमाज़ सही नहीं होती। उसने पहली तीन आयतें अपने लिए रखीं और उनके साथ अपने मुबारक नाम को खास किया, और मुसलमानों का इनमें कोई मतभेद नहीं है। फिर चौथी आयत को अपने और अपने बंदे के बीच रखा; क्योंकि इसमें बंदे की आज़ज़ी और उससे मदद की मांग शामिल है, जिसमें अल्लाह तआला की बड़ाई शामिल है। फिर सात आयतों को पूरा करने के लिए तीन आयतें हैं। इस बात का प्रमाण कि वे तीन हैं, उनका यह कहना है: "ये मेरे बंदे के लिए हैं"। इसे मालिक(2) ने रिवायत किया है। उन्होंने यह नहीं कहा: "ये दो", और यह संकेत देता है कि {जिन पर तूने इनाम किया} एक आयत है। इब्न बुक़ैर(3) ने कहा: मालिक ने कहा: {जिन पर तूने इनाम किया} एक आयत है। फिर सातवीं आयत आखिर तक है। अल्लाह तआला द्वारा किए गए इस विभाजन से, और उबई से उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन से कि: "जब तुम नमाज़ शुरू करते हो तो कैसे पढ़ते हो?" उन्होंने कहा: मैंने पढ़ा: {तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है} यहाँ तक कि मैं इसके अंत तक पहुँच गया(4), यह साबित होता है कि 'बिस्मिल्लाह' इसकी आयत नहीं है। मदीना, शाम और बसरा के लोगों ने भी यही माना है। अधिकांश क़ारियों (पाठकों) ने {जिन पर तूने इनाम किया} को एक आयत माना है। इसी तरह क़तादा ने अबू नज़रा से, उन्होंने अबू हुरैरा से रिवायत किया है कि: छठी आयत {जिन पर तूने इनाम किया} है(5)। जहाँ तक कूफ़ा के क़ारियों और फ़कीहों का सवाल है, उन्होंने इसमें {बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम} को गिना है, और {जिन पर तूने इनाम किया} को नहीं गिना(6)। अगर यह कहा जाए: तो यह मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में साबित है, इसके लिखित रूप में दर्ज है, और वैसे ही नक़ल किया गया है जैसे यह [सूरह] 'अन-नमल' में नक़ल किया गया है, और यह उनसे मुतवातिर (लगातार रिवायत) है?

---

(1) सहीह मुस्लिम (395)। यह मुसनद अहमद (7291) में भी है। (2) अल-मुवत्ता 1/84-85, और यह मुसनद अहमद (9932) में है। (3) यहया बिन अब्दुल्ला अल-मखज़ूमी उनके मौला, अबू ज़करिया

अल-मिस्री। उनके मालिक से सुनने के बारे में चर्चा की गई है। उनकी मृत्यु (231 हिजरी) में हुई। तहज़ीब अल-तहज़ीब 4/368। (4) अल-मुवत्ता 1/83 में मालिक द्वारा रिवायत की गई एक हदीस का हिस्सा। (5) अल-सुयुती ने अल-दुर्र अल-मंसूर 1/16 में इसका उल्लेख किया है, और इसे अल-थलाबी से जोड़ा है। (6) अल-इस्तिज़कार 4/200-202, और अल-तम्हीद 20/200-201।

١٤٦ مقدمہ المصنف

پس جب وہ کہتا ہے: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ تو وہ (اللہ) فرماتا ہے: یہ میرے اور میرے بندے کے درمیان ہے، اور میرے بندے کے لیے وہ ہے جو اس نے مانگا۔ پس جب وہ کہتا ہے: ﴿اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ تو وہ فرماتا ہے: یہ میرے بندے کے لیے ہے، اور میرے بندے کے لیے وہ ہے جو اس نے مانگا۔"(١) پس اللہ سبحانہ وتعالیٰ کا یہ فرمانا کہ: "میں نے نماز کو تقسیم کیا ہے" اس سے مراد سورہ فاتحہ ہے، اور اسے نماز کا نام دیا گیا ہے کیونکہ نماز اس کے بغیر صحیح نہیں ہوتی۔ اس نے پہلی تین آیات کو اپنی ذات کے لیے رکھا، اور اپنے مبارک نام کو ان کے لیے خاص کیا، اور ان میں مسلمانوں کا کوئی اختلاف نہیں ہے۔ پھر چوتھی آیت کو اپنے اور اپنے بندے کے درمیان رکھا؛ کیونکہ اس میں بندے کی عاجزی اور اس سے مدد کی طلب شامل ہے، جس میں اللہ تعالیٰ کی بڑائی کا پہلو موجود ہے۔ پھر تین آیات سات آیات کی تکمیل کے لیے ہیں۔ اور اس بات پر کہ وہ تین ہیں، آپ کا یہ فرمانا دلالت کرتا ہے: "یہ میرے بندے کے لیے ہیں۔" اسے مالک(٢) نے روایت کیا ہے۔ انہوں نے یہ نہیں کہا: "یہ دو"، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ﴿أَنْعَمْتَ عليهم﴾ ایک آیت ہے۔ ابن بکیر(٣) نے کہا: امام مالک نے فرمایا: ﴿أَنْعَمْتَ عليهم﴾ ایک آیت ہے۔ پھر ساتویں آیت آخر تک ہے۔ پس اس تقسیم سے جو اللہ تعالیٰ نے فرمائی ہے، اور آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے ابی سے اس قول سے کہ: "جب تم نماز شروع کرتے ہو تو کیسے پڑھتے ہو؟" انہوں نے کہا: میں نے پڑھا: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ یہاں تک کہ میں اس کے آخر تک پہنچ گیا(٤)، یہ ثابت ہوا کہ تسمیہ (بسملہ) اس کی آیت نہیں ہے۔ اور اسی طرح اہل مدینہ، اہل شام اور اہل بصرہ نے شمار کیا ہے۔ اور اکثر قراء نے ﴿أَنْعَمْتَ عليهم﴾ کو ایک آیت شمار کیا ہے۔ اور اسی طرح قتادہ نے ابو نضرہ سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت

کیا کہ انہوں نے فرمایا: چھٹی آیت ﴿أنعمت علیهم﴾ ہے(٥)۔ جہاں تک اہل کوفہ کے قراء اور فقہاء کا تعلق ہے، تو انہوں نے اس میں ﴿بسم الله الرحمن الرحیم﴾ کو شمار کیا ہے، اور ﴿أنعمت علیهم﴾ کو شمار نہیں کیا(٦)۔ اگر یہ کہا جائے: تو وہ تو مصحف میں ثابت ہے، اور اس کے رسم الخط میں لکھی ہوئی ہے، اور اسی طرح نقل کی گئی ہے جیسے وہ [سورہ] 'النمل' میں نقل کی گئی ہے، اور یہ ان سے متواتر ہے؟

---

(١) صحیح مسلم (٣٩٥)۔ اور یہ مسند احمد (٧٢٩١) میں ہے۔ (٢) الموطأ ١/ ٨٤ - ٨٥، اور یہ مسند احمد (٩٩٣٢) میں ہے۔ (٣) یحیی بن عبد الله المخزومی ان کے غلام، ابو زکریا المصری۔ ان کے مالک سے سماع کے بارے میں کلام کیا گیا ہے، ان کی وفات سال (٢٣١ھ) میں ہوئی۔ تہذیب التہذیب ٤/ ٣٦٨۔ (٤) ایک حدیث کا ٹکڑا جسے مالک نے الموطأ ١/ ٨٣ میں روایت کیا ہے۔ (٥) السیوطی نے اسے الدر المنثور ١/ ١٦ میں ذکر کیا ہے، اور اسے الثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٦) الاستذکار ٤/ ٢٠٠ - ٢٠٢، اور التمہید ٢٠/ ٢٠٠ - ٢٠١۔

147 Discussion on the Basmala

We said: What you mentioned is correct, but either because it is Quran, or because it is a separator(1) between the Surahs. As narrated from the companions: "We did not know the end of a Surah until 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful' was revealed." Reported by Abu Dawud(2). Or for seeking blessing(3) through it, as the Ummah has agreed on writing it at the beginning of books and letters. All of that is possible. Al-Jurayri said: Al-Hasan was asked about "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful"? He said: At the beginning of letters(4). Al-Hasan also said: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful" was not revealed in any part of the Quran except in "Tas": "Indeed, it is from Solomon, and indeed, it is 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful'"(5) [An-Naml: 30]. The decisive point is that the Quran is not established by opinion or reasoning, but rather by definitive and necessary mass-transmitted (mutawatir) reports. Furthermore, Ash-Shafi'i's view regarding it at the beginning of every Surah was inconsistent, which indicates that it is not a verse from every Surah. And praise be to Allah. If it is said: A group narrated its recitation(6), and Al-Daraqutni took charge of collecting that in a section which he authenticated(7). We said: We do not deny the narration of that, and we have already pointed to it. But we have established reports opposing it, narrated by trustworthy imams and firm jurists. Aisha narrated in "Sahih" Muslim, saying: "The Messenger of Allah (peace be upon him) used to start the prayer with the Takbir, and the recitation with 'Praise be to Allah, Lord of the worlds'", the Hadith. It will follow in its entirety(8).

---

(1) In (D) and (Z): "and for its being". (2) (788) from the Hadith of Ibn Abbas, its wording: "The Prophet (PBUH) did not know the separation of the Surah until 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful' was revealed to him." (3) In the manuscripts: "and for blessing", and what is established is from (M). (4) Reported by Al-Bukhari in 'Al-Adab Al-Mufrad' (1123). Al-Jurayri is Sa'id bin Iyas Abu Mas'ud, and Al-Hasan is Al-Basri. (5) Reported by Ibn Abi Shaybah in 'Al-Musannaf' 11/538 from the saying of Abdullah bin Ma'bad Al-Zamani. (6) In (M): its Qur'anic nature. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/3. (8) Sahih Muslim (498). It is in Musnad Ahmad (24030), and the author will also mention it on p. 269 when interpreting verse (3) in the twentieth issue, and verse (43) the seventh issue, both in Surah Al-Baqarah.

147 बिस्मिल्लाह पर चर्चा

हमने कहा: आपने जो उल्लेख किया है वह सही है, लेकिन या तो इसलिए कि यह कुरान है, या इसलिए कि यह सूरतों के बीच एक विभाजक(1) है। जैसा कि सहाबा से रिवायत है: "हमें सूरह के अंत का पता तब तक नहीं चलता था जब तक 'बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम' (अल्लाह के नाम से, जो बड़ा मेहरबान और निहायत रहम वाला है) नाजिल नहीं हो जाती थी।" इसे अबू दाऊद ने निकाला है(2)। या इसके माध्यम से बरकत हासिल करने के लिए(3), जैसा कि उम्मत ने किताबों और पत्रों की शुरुआत में इसे लिखने पर सहमति व्यक्त की है। यह सब मुमकिन है। अल-जुरैरी ने कहा: अल-हसन से "बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम" के बारे में पूछा गया? उन्होंने कहा: पत्रों की शुरुआत में(4)। अल-हसन ने यह भी कहा: "बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम" कुरान के किसी भी हिस्से में नाजिल नहीं हुई सिवाय "तास" [सूरह अन-नमल] के "बेशक यह सुलेमान की ओर से है, और बेशक यह 'अल्लाह के नाम से है, जो बड़ा मेहरबान और निहायत रहम वाला है'"(5) [अन-नमल: 30]। निर्णायक बात यह है कि कुरान तर्क और अनुमान से सिद्ध नहीं होता, बल्कि यह निश्चित और आवश्यक मुतवातिर (निरंतर) रिवायत से सिद्ध होता है। इसके अलावा, हर सूरह की शुरुआत में इसके बारे में शफीई का विचार अस्थिर रहा है, जो यह दर्शाता है कि यह हर सूरह की आयत नहीं है। और अल्लाह का शुक्र है। यदि यह कहा जाए: एक समूह ने इसके पाठ की रिवायत की है(6), और अल-दाराकुतनी ने इसे एक खंड में एकत्र करने का काम किया है जिसे उन्होंने सही माना है(7)। हम कहते हैं: हम इसकी रिवायत से इनकार नहीं करते हैं, और हमने इसकी ओर संकेत किया है, लेकिन हमारे पास इसके विपरीत प्रमाणित खबरें हैं, जिन्हें भरोसेमंद इमामों और पक्के फकीहों ने रिवायत किया है। आयशा ने "सहीह" मुस्लिम में रिवायत की है कि: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) नमाज की शुरुआत तकबीर से और पाठ की शुरुआत 'अलहम्दुलिल्लाहि रब्बिल आलमीन' से किया करते थे", पूरी हदीस। यह आगे पूरी विस्तार से आएगी(8)।

---

(1) (द) और (ज़) में: "और इसके होने के लिए"। (2) (788) इब्न अब्बास की हदीस से, इसके शब्द हैं: "नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को सूरह के अलग होने का पता तब तक नहीं चलता था जब तक उन पर 'बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम' नाजिल नहीं हो जाती थी।" (3) पांडुलिपियों में: "और बरकत के लिए", और जो स्थापित है वह (म) से है। (4) अल-बुखारी ने 'अल-अदब अल-मुफ़रद' (1123) में निकाला है। अल-जुरैरी: सईद बिन इयास अबू मसूद हैं, और अल-हसन: अल-बसरी हैं। (5) इब्न अबी शैबा ने 'अल-मुसन्नफ' 11/538 में अब्दुल्ला बिन माबाद अल-जमानी के कथन से

निकाला है। (6) (म) में: इसकी कुरानी प्रकृति। (7) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 1/3। (8) सहीह मुस्लिम (498)। यह मसनद अहमद (24030) में है, और लेखक इसका उल्लेख पृष्ठ 269 पर सूरह अल-बकराह की आयत (3) के बीसवें मसले और आयत (43) के सातवें मसले की व्याख्या के समय भी करेंगे।

147 بسم اللہ پر گفتگو

ہم نے کہا: جو تم نے ذکر کیا وہ صحیح ہے، لیکن اس کے قرآن ہونے کی وجہ سے، یا اس کے سورتوں کے درمیان فصل (فرق کرنے والا) ہونے کی وجہ سے(1)۔ جیسا کہ صحابہ سے مروی ہے: ہم سورت کا ختم ہونا نہیں پہچانتے تھے یہاں تک کہ ﴿بسم اللہ الرحمن الرحیم﴾ نازل ہوتی، اسے ابوداؤد نے نکالا ہے(2)۔ یا اس کے ذریعے برکت حاصل کرنے کے لیے(3)، جیسا کہ امت نے کتابوں اور خطوط کے شروع میں اسے لکھنے پر اتفاق کیا ہے۔ یہ سب کچھ ممکن ہے۔ اور جریری نے کہا: حسن سے ﴿بسم اللہ الرحمن الرحیم﴾ کے بارے میں پوچھا گیا؟ انہوں نے کہا: خطوط کے شروع میں(4)۔ اور حسن نے یہ بھی کہا: ﴿بسم اللہ الرحمن الرحیم﴾ قرآن میں کسی جگہ نازل نہیں ہوئی سوائے "طس" میں: ﴿إِنَّهُ مِن سُلَيْمَنَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾(5) [النمل: 30]۔ اور فیصلہ کن بات یہ ہے کہ قرآن غور و فکر اور استدلال سے ثابت نہیں ہوتا، بلکہ یہ تو قطعی اور اضطراری نقلِ متواتر سے ثابت ہوتا ہے۔ پھر ہر سورت کے شروع میں اس کے بارے میں شافعی کا قول مضطرب رہا ہے، جو اس بات کی دلیل ہے کہ یہ ہر سورت کی آیت نہیں ہے۔ والحمد للہ۔ اگر یہ کہا جائے: ایک جماعت نے اس کی قرأت کو روایت کیا ہے(6)، اور دارقطنی نے اسے ایک جزو میں جمع کرنے کا کام کیا ہے جسے انہوں نے صحیح قرار دیا ہے(7)۔ ہم نے کہا: ہم اس کی روایت کا انکار نہیں کرتے، اور ہم نے اس کی طرف اشارہ کیا ہے، اور ہمارے پاس اس کے مقابلے میں ثابت خبریں ہیں، جنہیں ثقہ اماموں اور پختہ فقہاء نے روایت کیا ہے۔ عائشہ نے "صحیح" مسلم میں روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نماز کا آغاز تکبیر سے اور قرأت کا آغاز "الحمد للہ رب العالمین" سے کرتے تھے، حدیث۔ اور یہ اپنی پوری تفصیل کے ساتھ آئے گی(8)۔

(1) (د) اور (ز) میں: "اور اس کے ہونے کے لیے"۔ (2) (788) ابن عباس کی حدیث سے، اس کے الفاظ ہیں: نبی ﷺ سورت کا فرق نہیں جانتے تھے یہاں تک کہ آپ پر "بسم اللہ الرحمن الرحیم" نازل ہوتی۔ (3) قلمی نسخوں میں: "اور برکت کے لیے"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (4) اسے بخاری نے 'الادب المفرد' (1123) میں نکالا ہے۔ جریری: سعید بن ایاس ابو مسعود ہیں، اور حسن: بصری ہیں۔ (5) اسے ابن ابی شیبہ نے 'المصنف' 11/538 میں عبداللہ بن معبد الزمانی کے قول سے نکالا ہے۔ (6) (م) میں: اس کا قرآنی ہونا۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 1/ 3۔ (8) صحیح مسلم (498)۔ یہ مسند احمد (24030) میں ہے، اور مصنف اسے صفحہ 269 پر سورہ بقرہ کی آیت (3) کے بیسویں مسئلے اور آیت (43) کے ساتویں مسئلے کی تفسیر کے وقت بھی ذکر کریں گے۔

Page 148

Introduction of the Author

And Muslim also narrated, from Anas bin Malik, who said: "I prayed behind the Prophet ﷺ and Abu Bakr and Umar, and they would start with 'Alhamdulillah Rabbil-Alamin' (Praise be to Allah, Lord of the worlds), and they would not mention 'Bismillahir-Rahmanir-Rahim' (In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful) neither at the beginning of the recitation nor at its end."(1) Furthermore, our school of thought (Madhab) is preferred in this regard for a great reason, which is reason itself. This is because the Prophet's ﷺ mosque in Medina has seen ages pass and times and eras go by, from the time of the Messenger of Allah ﷺ until the time of Malik, and no one ever recited 'Bismillahir-Rahmanir-Rahim' there, following the Sunnah, and this refutes your hadiths. However, our companions recommended reciting it in voluntary (Nafil) prayers. And upon this, the narrations mentioned regarding its recitation are interpreted, or as a matter of permissibility in that regard. (3) Malik said: There is no harm in reciting it in voluntary prayers, and for someone who is presenting the Quran (reciting it to a teacher). The summary of Malik's and his companions' school of thought is: It is not considered an ayah (verse) of Al-Fatiha or any other surah according to them. The worshiper does not recite it in obligatory prayers [in Al-Fatiha] nor in others, whether secretly or aloud.(4) It is permissible to recite it in voluntary prayers. This is the well-known opinion of his school according to his companions.(5) And there is another narration from him: that it is recited at the beginning of surahs in voluntary prayers, but not at the beginning of Umm al-Quran (Al-Fatiha).(6) Ibn Nafi' narrated from him starting the recitation with it in prayer, both obligatory and voluntary, and it is not left out in any case.(7) Among the people of Medina are those who say: It is mandatory to include 'Bismillahir-Rahmanir-Rahim', including Ibn Umar and Ibn Shihab. Ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq,(8) Abu Thawr,(9) and Abu...

(1) Sahih Muslim (399): (52), and it also mentions: and Uthman. It is in Musnad (13337). (2) In (M): "Passed away/concluded". (3) From his words: "Then our school of thought is preferred..." from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi: 1/3 with slight modifications. (4) In (Z): The worshiper does not pray with it in obligatory prayers, neither secretly nor aloud. (5) Al-Istidhkar 4/205, and At-Tamhid 20/206-207. And what is between brackets is from them. (6) Al-Nawadir wal-Ziyadat 1/172-173. (7) What is in Al-Istidhkar 4/205 is that this statement is by Ibn Nafi' - who is Abdullah bin Nafi' al-Sa'igh - from the narration of Yahya bin Yahya from him. So perhaps the

correct phrasing should be: "And it was narrated from Ibn Nafi'..." (8) Ibn Ibrahim bin Mukhalid ibn Rahwayh, Abu Ya'qub al-Tamimi, al-Marwazi, a resident of Nishapur, died in the year (238 AH). Al-Siyar 11/358. (9) He is Ibrahim bin Khalid al-Kalbi al-Baghdadi, the memorizer and jurist, died in the year (240 AH). Al-Siyar 12/72.

पृष्ठ १४८

लेखक की प्रस्तावना

और मुस्लिम ने अनस बिन मालिक से भी वर्णन किया है, जिन्होंने कहा: "मैंने पैगंबर ﷺ, अबू बक्र और उमर के पीछे नमाज़ पढ़ी, और वे 'अल्हम्दुलिल्लाहि रब्बिल-आलमीन' (सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का पालनहार है) से शुरुआत करते थे, और वे न तो पाठ के आरंभ में और न ही उसके अंत में 'बिस्मिल्लाहिर-रहमानिर-रहीम' (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और अत्यंत कृपाशील है) का उल्लेख करते थे।"(१) इसके अतिरिक्त, हमारा मत (मज़हब) इस संबंध में एक महान कारण से अधिक मान्य है, जो तर्कसंगत है। वह यह है कि मदीना में पैगंबर ﷺ की मस्जिद पर युग बीत गए, और रसूलुल्लाह ﷺ के समय से लेकर मालिक के समय तक उस पर समय और ज़माने गुज़रे, और सुन्नत का पालन करते हुए वहाँ किसी ने कभी भी 'बिस्मिल्लाहिर-रहमानिर-रहीम' नहीं पढ़ी, और यह आपकी हदीसों का खंडन करता है। हालाँकि, हमारे साथियों ने नफ़्ल (स्वैच्छिक) नमाज़ों में इसे पढ़ना पसंद किया है। और इसके पढ़ने के बारे में जो वर्णन आए हैं, उन्हें इसी आधार पर समझा जाता है, या उस संबंध में छूट के रूप में।(३) मालिक ने कहा: नफ़्ल नमाज़ों में इसे पढ़ने में कोई हर्ज नहीं है, और न ही उस व्यक्ति के लिए जो कुरान सुना रहा हो। मालिक और उनके साथियों के मज़हब का सारांश यह है: उनके अनुसार यह न तो फ़ातिहा की आयत है और न ही किसी अन्य की। नमाज़ी इसे फ़र्ज़ (अनिवार्य) नमाज़ों में [फ़ातिहा में] और न ही अन्य में, न तो धीरे और न ही ज़ोर से पढ़ता है।(४) नफ़्ल नमाज़ों में इसे पढ़ना जायज़ है। उनके साथियों के अनुसार उनके मज़हब में यही प्रसिद्ध मत है।(५) और उनसे एक और वर्णन है: कि इसे नफ़्ल नमाज़ों में सूरह के शुरू में पढ़ा जाता है, लेकिन उम्म अल-कुरान (सूरह फ़ातिहा) के शुरू में नहीं पढ़ा जाता है।(६) इब्न नाफ़ि' ने उनसे नमाज़ में इसके साथ पाठ शुरू करने का वर्णन किया है; फ़र्ज़ और नफ़्ल दोनों में, और इसे किसी भी स्थिति में नहीं छोड़ा जाता है।(७) मदीना के लोगों में से कुछ ऐसे भी हैं जो कहते हैं: इसमें 'बिस्मिल्लाहिर-रहमानिर-रहीम' का होना ज़रूरी है, जिनमें इब्न उमर और इब्न शिहाब शामिल हैं। अश्-शाफ़ई, अहमद, इसहाक़(८), अबू थौर(९), और अबू...

(१) सहीह मुस्लिम (३९९) : (५२) और इसमें यह भी है: और उस्मान। और यह मसनद (१३३३७) में है। (२) (म) में: समाप्त हो गया। (३) उनके कथन से: "फिर हमारा मज़हब अधिक मान्य है..." इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान से: १/३ थोड़े बदलाव के साथ। (४) (ज़) में: नमाज़ी फ़र्ज़ नमाज़ों में इसके साथ नमाज़ नहीं पढ़ता, न धीरे और न ज़ोर से। (५) अल-इस्तिधकार ४/२०५, और अत-तमहीद

२०/२०६-२०७। और उनके बीच कोष्ठक में जो है वह उन्हीं से है। (६) अन-नवादिर वल-ज़ियादात १/१७२-१७३। (७) अल-इस्तिधकार ४/२०५ में जो है वह यह है कि यह कथन इब्न नाफ़ि' का है - जो अब्दुल्ला बिन नाफ़ि' अस-साइघ हैं - याह्या बिन याह्या के उनसे वर्णन से। तो शायद वाक्यांश का सही रूप यह होना चाहिए: "और इब्न नाफ़ि' से वर्णित है..." (८) इब्न इब्राहीम बिन मुखालिद इब्न राहवैह, अबू याकूब अत-तमीमी, अल-मरवज़ी, निशापुर के निवासी, सन् (२३८ हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार ११/३५८। (९) वे इब्राहीम बिन खालिद अल-कल्बी अल-बगदादी हैं, हाफ़िज़ और फक़ीह, सन् (२४० हिजरी) में मृत्यु हुई, अस-सियार १२/७२।

صفحہ ۱۴۸

مقدمة المصنف

اور مسلم نے بھی حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے، انہوں نے فرمایا: "میں نے نبی کریم ﷺ، حضرت ابوبکر اور حضرت عمر رضی اللہ عنہما کے پیچھے نماز پڑھی، تو وہ 'الحمد للہ رب العالمین' سے قرات شروع کرتے تھے، وہ 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' کا ذکر نہیں کرتے تھے، نہ قرات کے شروع میں اور نہ اس کے آخر میں"(۱)۔ پھر یہ کہ اس معاملے میں ہمارا مسلک ایک بڑی وجہ سے ترجیح رکھتا ہے، جو کہ عقل کے مطابق ہے، وہ یہ کہ مدینہ منورہ میں نبی کریم ﷺ کی مسجد پر صدیاں گزر گئیں، اور رسول اللہ ﷺ کے زمانے سے لے کر امام مالک کے زمانے تک اس پر ادوار اور زمانے بیت گئے، اور سنت کی پیروی کرتے ہوئے وہاں کسی نے کبھی بھی 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' نہیں پڑھی، اور یہ آپ کی احادیث کو رد کرتا ہے۔ البتہ ہمارے اصحاب نے نفل نمازوں میں اسے پڑھنے کو مستحب قرار دیا ہے۔ اور اس کے پڑھنے کے بارے میں جو آثار وارد ہوئے ہیں، انہیں اسی پر محمول کیا جائے گا، یا اس معاملے میں گنجائش پر(۳)۔ امام مالک نے فرمایا: نفل نماز میں اسے پڑھنے میں کوئی حرج نہیں، اور اس شخص کے لیے بھی جو قرآن کا دور کر رہا ہو۔ امام مالک اور ان کے اصحاب کے مسلک کا خلاصہ یہ ہے: ان کے نزدیک یہ نہ سورہ فاتحہ کی آیت ہے اور نہ کسی اور سورت کی، اور نمازی فرض نماز میں [سورہ فاتحہ میں] اور نہ ہی اس کے علاوہ کسی اور سورت میں اسے آہستہ پڑھے گا اور نہ ہی بلند آواز سے(۴)، اور نفل نمازوں میں اسے پڑھنا جائز ہے۔ ان کے اصحاب کے نزدیک ان کے مسلک میں یہی مشہور قول ہے(۵)۔ اور ان سے ایک دوسری روایت یہ ہے: کہ اسے نفل نمازوں میں سورت کے شروع میں پڑھا جائے گا، لیکن ام القرآن (سورہ فاتحہ) کے شروع میں نہیں پڑھا

جائے گا(۶)۔ اور ابن نافع نے ان سے نماز میں اس کے ساتھ قرات شروع کرنے کی روایت کی ہے؛ خواہ فرض ہو یا نفل، اور اسے کسی حال میں نہیں چھوڑا جائے گا(۷)۔ اور اہل مدینہ میں سے بعض وہ ہیں جو کہتے ہیں: اس میں 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' کا ہونا ضروری ہے، ان میں ابن عمر اور ابن شہاب شامل ہیں۔ اور یہی قول امام شافعی، امام احمد، اسحاق(۸)، ابوثور(۹) اور ابو...

(۱) صحیح مسلم (۳۹۹) : (۵۲) اور اس میں یہ بھی ہے: اور عثمان، اور یہ مسند (۱۳۳۳۷) میں ہے۔ (۲) (م) میں: گزر گئیں / ختم ہوئیں۔ (۳) ان کے قول سے: "پھر ہمارا مسلک ترجیح رکھتا ہے..." ابن العربی کی احکام القرآن سے: ۱/۳ معمولی تصرف کے ساتھ (۴) (ظ) میں: نمازی فرض نمازوں میں اسے نہیں پڑھے گا، نہ آہستہ اور نہ بلند آواز سے۔ (۵) الاستذکار ۴/ ۲۰۵، اور التمہید ۲۰/ ۲۰۶ - ۲۰۷۔ اور ان کے درمیان جو بریکٹ میں ہے وہ ان ہی سے ہے۔ (۶) النوادر والزیادات ۱/ ۱۷۲ - ۱۷۳۔ (۷) الاستذکار ۴/ ۲۰۵ میں جو ہے وہ یہ ہے کہ یہ قول ابن نافع کا ہے - جو کہ عبداللہ بن نافع الصائغ ہیں - یحییٰ بن یحییٰ کی ان سے روایت سے، تو شاید عبارت میں صحیح یہ ہو کہ یوں کہا جائے: "اور ابن نافع سے روایت کی گئی..." (۸) ابن ابراہیم بن مخلد ابن راہویہ، ابویعقوب التمیمی، المروزی، نیشاپور کے رہائشی، سن (۲۳۸ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۱۱/ ۳۵۸۔ (۹) وہ ابراہیم بن خالد الکلبی البغدادی ہیں، حافظ اور فقیہ، سن (۲۴۰ھ) میں وفات پائی، السیر ۱۲/ ۷۲۔

...Ubayd. This indicates that the matter is a subject of ijtihad (legal reasoning), not a definitive one, as some ignorant pseudo-scholars have thought, whose position would necessitate the excommunication (takfir) of Muslims. It is not as he thought, due to the existence of the mentioned disagreement. Praise be to Allah.

A group of scholars held the view of reciting it (the Basmala) silently with Al-Fatihah, including Abu Hanifa and al-Thawri. This has been narrated from Umar, Ali, Ibn Mas'ud, Ammar, and Ibn al-Zubayr. It is the view of al-Hakam and Hammad. Ahmad ibn Hanbal and Abu Ubayd also said this, and something similar was narrated from al-Awza'i. Abu Umar ibn Abd al-Barr related this in "Al-Istidhkār"(1).

They argued from traditional reports based on what Mansur ibn Zadhan narrated from Anas ibn Malik, who said: "The Messenger of Allah ﷺ prayed with us, and we did not hear him reciting 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful'"(2). And what Ammar ibn Ruzayq narrated from al-A'mash, from Shu'ba, from Thabit, from Anas, who said: "I prayed behind the Prophet ﷺ, and behind Abu Bakr and Umar, and I did not hear any of them reciting 'In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful' aloud"(3).

I say: This is a good view, and it is consistent with the reports from Anas, without contradiction, and through it, one emerges from the disagreement regarding the recitation of the Basmala.

It was narrated from Sa'id ibn Jubayr who said: The polytheists used to attend the mosque(4), and when the Messenger of Allah ﷺ recited: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful," they would say: "This is Muhammad mentioning the Rahman of Yamama" - meaning Musaylimah - so he was commanded to whisper "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful," and it was revealed: "Neither be loud in your prayer nor speak it in too low a tone" Al-Isra: 110.

Al-Tirmidhi al-Hakim Abu Abd Allah(6) said: So that remained until our present day according to that pattern.

---

(1) 4/207. (2) Narrated by al-Nasa'i in al-Sunan al-Sughra 2/135. (3) Narrated by Ahmad in al-Musnad (13784). From the author's words: They argued from traditional reports... from al-Istidhkār 4/210-211. (4) In (M): in the mosque. (5) Narrated by Abu Dawood in al-Marasil (34). In its chain of narration is Sharik ibn Abd Allah al-Nakha'i;

al-Hafiz said in al-Taqrib: He makes many mistakes. (6) In Nawadir al-Usul p. 393, and the author quoted from it starting from: "It was narrated from Sa'id ibn Jubayr..."

...उबैद। यह इंगित करता है कि यह मामला इज्तिहाद (कानूनी तर्क) का विषय है, निश्चित नहीं, जैसा कि कुछ अज्ञानी छद्म-विद्वानों ने सोचा है, जिनकी स्थिति मुसलमानों को काफिर घोषित करने (तक्फीर) को आवश्यक बना देगी। यह वैसा नहीं है जैसा उसने सोचा था, क्योंकि उल्लेखित असहमति मौजूद है। और अल्लाह का शुक्र है।

विद्वानों के एक समूह का मानना था कि अल-फातिहा के साथ इसे (बिस्मिल्लाह को) धीरे से पढ़ना चाहिए, जिनमें अबू हनीफा और अल-थौरी शामिल हैं। यह उमर, अली, इब्न मसूद, अम्मार और इब्न अल-जुबैर से वर्णित है। यह अल-हकम और हम्माद का विचार है। अहमद इब्न हंबल और अबू उबैद ने भी यही कहा, और अल-औज़ाई से भी इसी तरह का वर्णन है। अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र ने इसे "अल-इस्तिदकार"(१) में वर्णित किया है।

उन्होंने रिवायतों से तर्क दिया जो मंसूर इब्न ज़ादन ने अनस इब्न मलिक से वर्णित की हैं, जिन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमारे साथ नमाज़ पढ़ी, और हमने उन्हें 'बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम' पढ़ते हुए नहीं सुना"(२)। और अम्मार इब्न रुज़ैय़क ने अल-अ'मश से, शु'बा से, साबित से, अनस से वर्णित किया, जिन्होंने कहा: "मैंने पैगंबर ﷺ के पीछे, और अबू बक्र और उमर के पीछे नमाज़ पढ़ी, और मैंने उनमें से किसी को भी जोर से 'बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम' पढ़ते हुए नहीं सुना"(३)।

मैं कहता हूँ: यह एक अच्छा विचार है, और यह अनस की रिवायतों के अनुकूल है, बिना किसी विरोधाभास के, और इसके माध्यम से, बिस्मिल्लाह के पाठ के संबंध में असहमति से बाहर निकला जा सकता है।

सईद इब्न जुबैर से वर्णित है कि उन्होंने कहा: बहुदेववादी मस्जिद(४) में उपस्थित होते थे, और जब अल्लाह के रसूल ﷺ पढ़ते थे: "बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम," तो वे कहते थे: "यह मुहम्मद यमामा के रहमान का उल्लेख कर रहे हैं" - उनका मतलब मुसयलिमा से था - इसलिए उन्हें 'बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम' धीरे से पढ़ने का आदेश दिया गया, और यह आयत उतरी: "और अपनी नमाज़ में न तो बहुत ऊँची आवाज़ निकालो और न ही बहुत दबी आवाज़" अल-इसरा: ११०।

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम अबू अब्द अल्लाह(६) ने कहा: तो वह आज तक उसी तरीके पर कायम रहा।

(१) ४/२०७। (२) इसे अल-नसाई ने अस-सुनन अल-सुघरा २/१३५ में निकाला है। (३) इसे अहमद ने अल-मुसनद (१३७८४) में निकाला है। और लेखक के शब्दों से: उन्होंने रिवायतों से तर्क दिया... अल-इस्तिदकार ४/२१०-२११ से। (४) (म) में: मस्जिद में। (५) इसे अबू दाऊद ने अल-मरासील (३४) में निकाला है। इसके वर्णन की श्रृंखला में शरीक इब्न अब्द अल्लाह अल-नखई है; अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में कहा: वह बहुत गलतियाँ करता है। (६) नवादिर अल-उसूल पृष्ठ ३९३ में, और लेखक ने इससे उद्धृत किया है: "सईद इब्न जुबैर से वर्णित है..."

عُبید۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ مسئلہ اجتہادی ہے، قطعی نہیں جیسا کہ بعض جاہل نام نہاد فقہاء نے گمان کیا ہے، جن کے قول سے مسلمانوں کی تکفیر لازم آتی ہے، اور معاملہ ایسا نہیں ہے جیسا اس نے گمان کیا، کیونکہ مذکورہ اختلاف موجود ہے۔ والحمد للہ۔

علماء کی ایک جماعت اس طرف گئی ہے کہ سورہ فاتحہ کے ساتھ اسے (بسم اللہ کو) آہستہ پڑھا جائے، ان میں امام ابو حنیفہ اور ثوری شامل ہیں، اور یہ حضرت عمر، علی، ابن مسعود، عمار، اور ابن زبیر سے مروی ہے۔ یہی حکم اور حماد کا قول ہے۔ احمد بن حنبل اور ابو عبید نے بھی یہی کہا، اور امام اوزاعی سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ ابو عمر بن عبد البر نے اسے "الاستذکار"(۱) میں نقل کیا ہے۔

انہوں نے اس بارے میں اس اثر سے استدلال کیا جسے منصور بن زاذان نے انس بن مالک سے روایت کیا، انہوں نے کہا: "رسول اللہ ﷺ نے ہمیں نماز پڑھائی، تو آپ ﷺ نے ہمیں 'بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ' کی قرأت نہیں سنائی"(۲)۔ اور جو عمار بن رزیق نے اعمش سے، انہوں نے شعبہ سے، انہوں نے ثابت سے، انہوں نے انس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: "میں نے نبی ﷺ کے پیچھے، اور ابو بکر و عمر کے پیچھے نماز پڑھی، تو میں نے ان میں سے کسی کو بسم اللہ الرحمن الرحیم بلند آواز سے پڑھتے ہوئے نہیں سنا"(۳)۔

میں کہتا ہوں: یہ ایک اچھا قول ہے، اور اس پر حضرت انس سے مروی آثار متفق ہوتے ہیں، اور ان میں کوئی تضاد نہیں رہتا، اور اس کے ذریعے بسم اللہ کی قرأت کے اختلاف سے نکلا جا سکتا ہے۔

اور سعید بن جبیر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: مشرکین مسجد(۴) میں حاضر ہوتے تھے، تو جب رسول اللہ ﷺ پڑھتے: ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾ تو وہ کہتے: یہ محمد یمامہ کے رحمان کا ذکر کر رہے ہیں - ان کی مراد مسیلمہ کذاب سے تھی - تو آپ ﷺ کو حکم دیا گیا کہ بسم اللہ الرحمن الرحیم آہستہ پڑھیں، اور یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تَخَافِتْ بِهَا﴾ الاسراء: ۱۱۰۔

ترمذی حکیم ابو عبد اللہ(۶) نے کہا: تو یہ بات آج کے دن تک اسی رسم پر باقی رہی۔

---

(۱) ۴/ ۲۰۷۔ (۲) اسے نسائی نے السنن الصغری ۲/ ۱۳۵ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے احمد نے مسند (۱۳۷۸۴) میں روایت کیا ہے۔ اور مصنف کے قول سے: انہوں نے اس اثر سے استدلال کیا... الاستذکار ۴/ ۲۱۰ - ۲۱۱ سے۔ (۴) (م) میں: بالمسجد۔ (۵) اسے ابو داؤد نے مراسیل (۳۴) میں روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں شریک بن عبد اللہ النخعی ہے، حافظ (ابن حجر) نے التقریب میں کہا: وہ بہت غلطیاں کرتا ہے۔ (۶) نوادر الاصول ص ۳۹۳ میں، اور مصنف نے وہاں سے ان کے اس قول کو نقل کیا ہے: "اور سعید بن جبیر سے مروی ہے..."

Page 150 Introduction of the Author

...and if the cause is removed, just as *Ramal* (brisk walking) remains in *Tawaf* even if its cause is removed, and whispering remains in the daytime prayer even if its cause is removed.

Sixth: The nation (Ummah) has agreed on the permissibility of writing it [the Basmalah] at the beginning of every book of knowledge and correspondence. However, if the book is a collection of poetry (Diwan), Mujalid narrated from Al-Sha'bi who said: "They agreed that they should not write *Bismillah ar-Rahman ar-Rahim* (In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful) before poetry." Al-Zuhri said: "The Sunnah has passed that they do not write *Bismillah ar-Rahman ar-Rahim* in poetry." Sa'id ibn Jubayr went to the opinion of writing the Basmalah at the beginning of poetry books, and most of the later scholars followed him in this. Abu Bakr al-Khatib said: "This is what we choose and prefer" (1).

Seventh: Al-Mawardi (2) said: It is said of someone who says "Bismillah": "mubasmil," and it is a neologism [Muwalladah], and it has appeared in poetry. Umar ibn Abi Rabi'ah (3) said: Layla said *Basmalah* on the morning I met her ... O how beloved is that *Basmalah*-saying beloved! (4) I say: The famous opinion among linguists is: *basmala*. Ya'qub ibn al-Sikkit (5), al-Mutarriz (6), al-Tha'alibi (7), and others among linguists said: A man *basmala* when he said: *Bismillah*. It is said: He has...

Footnotes: (1) *Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi* 1/405-407. (2) In his commentary *al-Nukat wal-'Uyun* 1/50. Al-Mawardi: is Abu al-Hasan Ali ibn Muhammad ibn Habib al-Basri, the Shafi'i, the Chief Judge, author of many works. Ibn al-Salah accused him of Mu'tazilism, but Ibn Hajar said in *Lisan al-Mizan* 4/260: "It is not appropriate to call him by the name of Mu'tazilism." He died in the year 405 AH. *Siyar A'lam al-Nubala* 18/64. (3) Abu al-Khattab al-Makhzumi, the poet of Quraysh, born on the night of Umar's (RA) assassination, and died as a martyr at sea in the year 93 AH. *Al-Siyar* 4/379. (4) His *Diwan*, p. 117. (5) Abu Yusuf Ya'qub ibn Ishaq ibn al-Sikkit, the Baghdadi, grammarian, educator, author of *Islah al-Mantiq*. He died in the year 244 AH. *Siyar A'lam al-Nubala* 12/16. (6) Muhammad ibn Abd al-Wahid ibn Abi Hashim, Abu Umar al-Zahid, the linguist, known as Ghulam Tha'lab. Among his works are: *al-Yawaqit*, *Sharh al-Fasih*, *Fa'it al-Fasih*, *Gharib Musnad Ahmad*, and others. He died in the year 345 AH. *Bughyat al-Wu'ah* 1/164. (7) Abu Mansur Abd al-Malik ibn Muhammad ibn Isma'il al-Nisaburi, the Sheikh of the Arabic language, the poet. Author of *Yatimat al-Dahr* and *Fiqh al-Lughah*. He died in the year 430 AH. *Siyar A'lam al-Nubala* 17/437.

पृष्ठ १५० लेखक की प्रस्तावना

...और यदि कारण समाप्त हो जाए, जैसे कि तवाफ में 'रमल' (तेज़ चलना) बना रहता है भले ही उसका कारण समाप्त हो गया हो, और दिन की नमाज़ में मंद स्वर में पढ़ना बना रहता है भले ही उसका कारण समाप्त हो गया हो।

छठा: उम्माह (मुस्लिम समुदाय) ज्ञान और पत्राचार की प्रत्येक पुस्तक की शुरुआत में इसे [बिस्मिल्लाह] लिखने की अनुमति पर सहमत है। यदि पुस्तक कविता संग्रह (दीवान) है; तो मुजालिद ने अल-शाबी से वर्णन किया है, जिन्होंने कहा: "उन्होंने सहमति व्यक्त की कि वे कविता से पहले 'बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम' (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है) न लिखें।" अल-ज़ुहरी ने कहा: "सुन्नत चली आ रही है कि वे कविता में 'बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम' न लिखें।" सईद इब्न जुबैर ने कविता की पुस्तकों की शुरुआत में तस्मिया (बिस्मिल्लाह) लिखने का विचार अपनाया, और बाद के अधिकांश विद्वानों ने इस पर उनका अनुसरण किया। अबू बक्र अल-खातिब ने कहा: "यही वह है जिसे हम चुनते हैं और पसंद करते हैं" (१)।

सातवां: अल-मावर्दी (२) ने कहा: जो व्यक्ति "बिस्मिल्लाह" कहता है, उसके लिए कहा जाता है: "मुबस्मिल," और यह एक नवगठित शब्द (मुवल्लदह) है, और यह कविता में आया है। उमर इब्न अबी रबीआ (३) ने कहा: लैला ने उस सुबह 'बसमाला' कहा जब मैं उससे मिला... ओ कितना प्रिय है वह 'बसमाला' कहने वाला प्रेमी! (४) मैंने कहा: भाषाविदों के बीच प्रसिद्ध मत है: 'बसमाला'। याकूब इब्न अल-सिक्किित (५), अल-मुतर्रिज़ (६), अल-थालीबी (७) और अन्य भाषाविदों ने कहा: एक व्यक्ति ने 'बसमाला' किया; जब उसने 'बिस्मिल्लाह' कहा। कहा जाता है: उसने...

पाद-टिप्पणियाँ: (१) अल-जामी लि-अखलाक अल-रावी १/४०५-४०७। (२) उनकी व्याख्या अल-नुकात वल-'उयून १/५० में। अल-मावर्दी: अबू अल-हसन अली इब्न मुहम्मद इब्न हबीब अल-बसरी हैं, शाफ़ई, मुख्य न्यायाधीश, कई कृतियों के लेखक। इब्न अल-सलाह ने उन पर मुतज़िलवाद का आरोप लगाया, लेकिन इब्न हजर ने लिसान अल-मीज़ान ४/२६० में कहा: "उन्हें मुतज़िलवाद के नाम से पुकारना उचित नहीं है।" उनकी मृत्यु ४०५ हिजरी में हुई। सियार आलम अल-नुबला १८/६४। (३) अबू अल-खत्ताब अल-मखज़ूमी, कुरैश के कवि, उमर (रजि.) की शहादत की रात पैदा हुए, और ९३ हिजरी में समुद्र में शहीद हुए। अल-सियार ४/३७९। (४) उनका दीवान, पृ. ११७। (५) अबू यूसुफ याकूब इब्न इशाक इब्न अल-सिक्किित, बगदादी, व्याकरणविद्, शिक्षक, 'इसलाह अल-मन्तिक' के लेखक। उनकी

मृत्यु २४४ हिजरी में हुई। सियार आलम अल-नुबला १२/१६। (६) मुहम्मद इब्न अब्द अल-वाहिद इब्न अबी हाशिम, अबू उमर अल-ज़ाहिद, भाषाविद् गुलाम थालब के रूप में जाने जाते हैं। उनकी कृतियों में शामिल हैं: अल-यवाकित, शरह अल-फसीह, फाइत अल-फसीह, गरीब मुसनद अहमद, और अन्य। उनकी मृत्यु ३४५ हिजरी में हुई। बुघयत अल-वुआह १/१६४। (७) अबू मंसूर अब्द अल-मलिक इब्न मुहम्मद इब्न इस्माइल अल-नैसापुरी, अरबी भाषा के शेख, कवि। यतीमत अल-दहर और फिक्ह अल-लुघाह के लेखक। उनकी मृत्यु ४३० हिजरी में हुई। सियार आलम अल-नुबला १७/४३७।

صفحہ ۱۵۰ مقدمہ المصنف

...اور اگر علت (وجہ) ختم ہو جائے، جیسا کہ طواف میں رمل (تیز چال) باقی رہتی ہے خواہ علت ختم ہو جائے، اور دن کی نماز میں پست آواز میں پڑھنا باقی رہتا ہے خواہ علت ختم ہو جائے۔

چھٹی بات: امت کا اس پر اتفاق ہے کہ علم کی ہر کتاب اور مراسلات کے شروع میں اسے [بسم اللہ] لکھنا جائز ہے۔ لیکن اگر کتاب اشعار کا مجموعہ (دیوان) ہو؛ تو مجالد نے شعبی سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: "صحابہ و تابعین کا اس پر اجماع تھا کہ وہ شعر کے شروع میں 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' نہ لکھیں۔" زہری نے کہا: "سنت یہی چلی آرہی ہے کہ وہ اشعار میں 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' نہ لکھیں۔" سعید بن جبیر اس طرف گئے کہ اشعار کی کتب کے شروع میں تسمیہ (بسم اللہ) لکھی جائے گی، اور متاخرین کی اکثریت نے ان کی اتباع کی۔ ابوبکر خطیب نے کہا: "یہی وہ قول ہے جسے ہم اختیار کرتے ہیں اور پسند کرتے ہیں" (۱)۔

ساتویں بات: ماوردی (۲) نے کہا: جو شخص "بسم اللہ" کہے اسے "مُبَسْمِل" کہا جاتا ہے، اور یہ ایک نوتراشیدہ (مُولّدہ) لفظ ہے، اور یہ شاعری میں بھی آیا ہے۔ عمر بن ابی ربیعہ (۳) نے کہا: لیلٰی نے اس صبح بسم اللہ کہی جب میں اس سے ملا ... واہ کتنا پیارا ہے وہ بسم اللہ کہنے والا محبوب! (۴) میں کہتا ہوں: ماہرین لغت کے نزدیک مشہور لفظ 'بَسْمَلَ' ہے۔ یعقوب بن السکیت (۵)، مطرز (۶)، ثعالبی (۷) اور دیگر ماہرین لغت نے کہا: آدمی نے 'بسمل' کیا؛ یعنی جب اس نے 'بسم اللہ' کہا۔ کہا جاتا ہے: اس نے...

حواشی: (۱) الجامع لأخلاق الراوی ۱/۴۰۵ - ۴۰۷۔ (۲) اپنی تفسیر النکت والعیون ۱/۵۰ میں۔ الماوردی: وہ ابو الحسن علی بن محمد بن حبیب البصری، الشافعی، قاضی القضاۃ، صاحب تصانیف ہیں۔ ابن الصلاح نے ان پر اعتزال کی تہمت لگائی، لیکن ابن حجر نے لسان المیزان ۴/ ۲۶۰ میں

کہا: "ان پر اعتزال کا نام اطلاق کرنا مناسب نہیں ہے،" وفات ۴۰۵ھ میں ہوئی۔ سیر اعلام النبلاء ۱۸/ ۶۴۔ (۳) ابو الخطاب المخزومی، قریش کے شاعر، حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی شہادت کی رات پیدا ہوئے، اور ۹۳ھ میں بحری غزوے میں شہید ہوئے۔ السیر ۴/ ۳۷۹۔ (۴) ان کا دیوان، ص ۱۱۷۔ (۵) ابو یوسف یعقوب بن اسحاق بن السکیت، بغدادی، نحوی، مؤدب، صاحب اصلاح المنطق۔ وفات ۲۴۴ھ سیر اعلام النبلاء ۱۲/ ۱۶۔ (۶) محمد بن عبد الواحد بن ابی ہاشم، ابو عمر الزاہد، لغوی، جو غلام ثعلب کے نام سے مشہور ہیں، ان کی تصانیف میں سے ہیں: الیواقیت، شرح الفصیح، فائت الفصیح، غریب مسند احمد وغیرہ۔ وفات ۳۴۵ھ بغیۃ الوعاۃ ۱/ ۱۶۴۔ (۷) ابو منصور عبد الملک بن محمد بن اسماعیل النیسابوری شیخ العربیہ، شاعر۔ صاحب یتیمۃ الدہر فی محاسن اہل العصر اور فقہ اللغہ، وفات ۴۳۰ھ سیر اعلام النبلاء ۱۷/ ۴۳۷۔

Page 151

Discussion on the Basmalah

(You have used) 'Basmalah' excessively, meaning: saying 'Bismillah' (In the name of Allah). Similar to it is 'Hawqala' of a man; when he says: 'La hawla wala quwwata illa billah' (There is no power nor might except with Allah). And 'Hallala'; when he says: 'La ilaha illa Allah' (There is no god but Allah). And 'Sabhala'; when he says: 'Subhan Allah' (Glory be to Allah). And 'Hamdala'; when he says: 'Alhamdulillah' (Praise be to Allah). And 'Haysala'(1); when he says: 'Hayya 'ala as-salah' (Come to prayer)(2). And 'Ja'fala'(3); when he says: 'Ju'iltu fidaka' (May I be sacrificed for you). And 'Tabqala'(4); when he says: 'Atala Allahu baqa'ak' (May Allah prolong your life). And 'Dam'aza'; when he says: 'Adama Allahu 'izzaka' (May Allah perpetuate your glory). And 'Hayfala'(5); when he says: 'Hayya 'ala al-falah' (Come to success). Al-Mutarriz did not mention 'al-Haysalah' for saying 'Hayya 'ala as-salah', 'Ja'fala' for 'Ju'iltu fidaka', 'Tabqala' for 'Atala Allahu baqa'ak', or 'Dam'aza' for 'Adama Allahu 'izzaka'.

Eighth: The Sharia encourages mentioning the Basmalah at the beginning of every action, such as eating, drinking, slaughtering, intercourse, purification, boarding a ship, and other actions. Allah Almighty said: {So eat of that [meat] upon which the name of Allah has been mentioned} [Al-An'am: 118]. {And [Noah] said, "Embark therein; in the name of Allah is its course and its anchorage."} [Hud: 41]. And the Messenger of Allah ﷺ said: "Close your door and mention the name of Allah, extinguish your lamp and mention the name of Allah, cover your vessel and mention the name of Allah, and tie your water skin and mention the name of Allah"(6). And he said: "If one of you, when he intends to go to his wife, says: 'Bismillah, Allahumma jannibna ash-shaitan, wa jannib ash-shaitana ma razaqtana' (In the name of Allah, O Allah, keep Satan away from us, and keep Satan away from what You provide us), then if a child is decreed for them as a result of that, Satan will never harm him"(7). And he said to Umar bin Abi Salama(8): "O boy, mention the name of Allah, eat with your right hand, and eat..."

---

(1) In (D): Hay'ala. (2) In Fiqh al-Lughah by al-Tha'alibi, p. 225: Al-Hay'alah is the narration of the Mu'adhin's words: 'Come to prayer, come to success.' (3) Similarly mentioned by Ibn al-Qatta' in al-Af'al 1/197: Ja'fala. Al-Suyuti cited in al-Muzhir 1/483 from Ibn al-Sikkit and others that the narration of the speaker's words: 'May I be sacrificed for you' is 'al-Ja'fadah'. (4) Al-Tha'alibi mentioned in Fiqh al-Lughah, p. 225, that 'al-Tabqalah' is the narration of the speaker's words: 'May Allah prolong your

life.' (5) In (Z): Hay'ala. (6) Narrated by Ahmad in al-Musnad (14434) and al-Bukhari (3280) in a more complete form from the hadith of Jabir, may Allah be pleased with him. (7) Narrated by Ahmad in al-Musnad (1867), al-Bukhari (6388), and Muslim (1434) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (8) Al-Qurashi, al-Makhzumi, born in Abyssinia, he married his mother to the Prophet ﷺ while he was a boy. He died in the year 51 AH. Al-Siyar 3/406.

पृष्ठ १५१

बिस्मिल्लाह पर चर्चा

'बिस्मिल्लाह' का अत्यधिक प्रयोग किया गया, यानी: 'बिस्मिल्लाह' (अल्लाह के नाम से) कहना। इसी के समान है एक व्यक्ति का 'हौक़ला' (Hawqala) करना; जब वह कहता है: 'ला हौला वला कुव्वता इल्ला बिल्लाह' (अल्लाह के बिना न कोई शक्ति है और न कोई सामर्थ्य)। और 'हल्लला' (Hallala); जब वह कहता है: 'ला इलाहा इल्लल्लाह' (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं)। और 'सब्हला' (Sabhala); जब वह कहता है: 'सुब्हान अल्लाह' (अल्लाह पवित्र है)। और 'हमदला' (Hamdala); जब वह कहता है: 'अल्हम्दुलिल्लाह' (अल्लाह के लिए सभी प्रशंसाएँ हैं)। और 'हयसला'(१) (Haysala); जब वह कहता है: 'हय्या अला अस-सलाह' (नमाज़ के लिए आओ)(२)। और 'जफ़ला'(३) (Ja'fala); जब वह कहता है: 'जुइल्तु फिदाका' (मैं आप पर न्योछावर हूँ)। और 'तब्क़ला'(४) (Tabqala); जब वह कहता है: 'अताला अल्लाहु बक़ाअका' (अल्लाह आपकी आयु लंबी करे)। और 'दमअज़ा' (Dam'aza); जब वह कहता है: 'अदामा अल्लाहु इज़्ज़का' (अल्लाह आपके सम्मान को बनाए रखे)। और 'हयफ़ला'(५) (Hayfala); जब वह कहता है: 'हय्या अला अल-फ़लाह' (सफलता के लिए आओ)। और अल-मुतर्रिज़ ने 'हय्या अला अस-सलाह' कहने के लिए 'हयसला' का, 'जुइल्तु फिदाका' के लिए 'जफ़ला' का, 'अताला अल्लाहु बक़ाअका' के लिए 'तब्क़ला' का, या 'अदामा अल्लाहु इज़्ज़का' के लिए 'दमअज़ा' का उल्लेख नहीं किया।

आठवां: शरीयत हर कार्य के शुरू में बिस्मिल्लाह का ज़िक्र करने के लिए प्रोत्साहित करती है, जैसे खाना, पीना, वध करना, संभोग, पवित्रता, जहाज पर सवार होना और अन्य कार्य। अल्लाह तआला ने फरमाया: {अतः उसमें से खाओ जिस पर अल्लाह का नाम लिया गया हो} [अन-नाम: ११८]। {और [नूह ने] कहा, "इसमें सवार हो जाओ; अल्लाह के नाम से ही इसका चलना और इसका रुकना है।"} [हूद: ४१]। और अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अपना दरवाज़ा बंद करो और अल्लाह का नाम लो, अपना दीपक बुझाओ और अल्लाह का नाम लो, अपने बर्तन को ढको और अल्लाह का नाम लो, और अपनी मशक का मुँह बाँधो और अल्लाह का नाम लो"(६)। और उन्होंने फरमाया: "यदि तुममें से कोई, जब वह अपनी पत्नी के पास जाने का इरादा करे, कहे: 'बिस्मिल्लाह, अल्लाहुम्मा जन्नबिना अश्-शैतान, व जन्नबि अश्-शैताना मा रज़क़तना' (अल्लाह के नाम से, हे अल्लाह, हमें शैतान से दूर रख, और शैतान को उस चीज़ से दूर रख जो तू हमें प्रदान करे), तो यदि उस क्रिया के परिणामस्वरूप उनके लिए एक बच्चा निर्धारित किया गया है, तो शैतान उसे कभी नुकसान नहीं पहुँचाएगा"(७)। और

उन्होंने उमर बिन अबी सलमा(८) से कहा: "हे लड़के, अल्लाह का नाम लो, अपने दाएँ हाथ से खाओ, और खाओ..."

---

(१) (द) में: हयल। (२) अल-थआलिबी द्वारा लिखित 'फिक्ह अल-लुग़ह' पृष्ठ २२५ में: 'हयलह' मुअज़िन के शब्दों का वर्णन है: 'हय्या अला अस-सलाह, हय्या अला अल-फ़लाह'। (३) इसी तरह इब्न अल-क़त्ता ने 'अल-अफ़आल' १/१९७ में उल्लेख किया है: 'जफ़ला'। और अल-सुयुती ने 'अल-मुज़हिर' १/४८३ में इब्न अल-सिक्किट और अन्य से उद्धृत किया है कि वक्ता के शब्द 'जुइल्तु फिदाका' का वर्णन 'अल-जफ़दह' है। (४) अल-थआलिबी ने 'फिक्ह अल-लुग़ह' पृष्ठ २२५ में उल्लेख किया है कि 'अल-तब्क़ला' वक्ता के शब्द 'अताला अल्लाहु बक़ाअका' का वर्णन है। (५) (ज़) में: हयल। (६) इसे अहमद ने 'अल-मुसनद' (१४४३४) में और बुखारी ने (३२८०) में जाबिर रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से अधिक पूर्ण रूप में निकाला है। (७) इसे अहमद ने 'अल-मुसनद' (१८६७), बुखारी ने (६३८८), और मुस्लिम ने (१४३४) में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से निकाला है। (८) अल-कुरैशी, अल-मखज़ूमी, हबशा में जन्मे, उन्होंने अपनी माँ का विवाह नबी ﷺ से तब कराया जब वह एक लड़के थे। उनका निधन ५१ हिजरी में हुआ। 'अल-सियार' ३/४०६।

صفحہ ۱۵۱

بسم اللہ کے بارے میں گفتگو

تم نے بسم اللہ کا کثرت سے ذکر کیا، یعنی: بسم اللہ کہنے کا۔ اور اسی طرح ہے آدمی کا 'حوقلہ' کرنا؛ جب وہ کہے: 'لا حول ولا قوة الا باللہ' (نہیں ہے کوئی طاقت اور نہ کوئی قوت مگر اللہ کی طرف سے)۔ اور 'ہللہ'؛ جب وہ کہے: 'لا إلہ إلا اللہ' (اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں)۔ اور 'سبحلہ'؛ جب وہ کہے: 'سبحان اللہ' (اللہ پاک ہے)۔ اور 'حمدلہ'؛ جب وہ کہے: 'الحمد للہ' (تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں)۔ اور 'حیصلہ'(۱)؛ جب وہ کہے: 'حی علی الصلاۃ' (نماز کی طرف آؤ)(۲)۔ اور 'جعفلہ'(۳)؛ جب وہ کہے: 'جعلت فداک' (میں تم پر قربان جاؤں)۔ اور 'طبقہ'(۴)؛ جب وہ کہے: 'أطال اللہ بقاءک' (اللہ تمہاری عمر دراز کرے)۔ اور 'دمعزہ'؛ جب وہ کہے: 'أدام اللہ عزک' (اللہ تمہاری عزت قائم رکھے)۔ اور 'حیفلہ'(۵)؛ جب وہ کہے: 'حی علی الفلاح' (کامیابی کی طرف آؤ)۔ اور المطرِّز نے 'حی علی الصلاۃ' کے لیے 'حیصلہ'، 'جعلت فداک' کے لیے 'جعفلہ'، 'أطال اللہ بقاءک' کے لیے 'طبقہ'، اور 'أدام اللہ عزک' کے لیے 'دمعزہ' کا ذکر نہیں کیا۔

آٹھویں بات: شریعت نے ہر کام کے شروع میں بسم اللہ کے ذکر کی ترغیب دی ہے، جیسے کھانا پینا، ذبح کرنا، جماع، طہارت، جہاز پر سوار ہونا وغیرہ۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿پس تم اس میں سے کھاؤ جس پر اللہ کا نام لیا گیا ہو﴾ [الأنعام: ۱۱۸]۔ ﴿اور (نوح نے) کہا کہ اس میں سوار ہو جاؤ؛ اللہ ہی کے نام سے اس کا چلنا اور اس کا ٹھہرنا ہے﴾ [ہود: ۴۱]۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اپنا دروازہ بند کرو اور اللہ کا نام لو، اپنا چراغ بجھاؤ اور اللہ کا نام لو، اپنا برتن ڈھانپو اور اللہ کا نام لو، اور اپنے مشکیزے کا منہ باندھو اور اللہ کا نام لو"(۶)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر تم میں سے کوئی جب اپنی بیوی کے پاس جانے کا ارادہ کرے تو کہے: 'بسم اللہ، اللھم جنبنا الشیطان، وجنب

الشيطان ما رزقتنا' (اللہ کے نام سے، اے اللہ ہمیں شیطان سے بچا اور شیطان کو اس چیز سے دور رکھ جو تو ہمیں عطا کرے)، تو اگر ان کے درمیان اس سے بچہ مقدر ہوا، تو اسے شیطان کبھی نقصان نہیں پہنچائے گا"(۷)۔ اور آپ ﷺ نے عمر بن ابی سلمہ(۸) سے فرمایا: "اے لڑکے! اللہ کا نام لو، اپنے دائیں ہاتھ سے کھاؤ، اور کھاؤ..."

---

(۱) (د) میں ہے: حیعل۔ (۲) الثعالبی کی فقہ اللغہ ص ۲۲۵ میں ہے: الحیعلہ: مؤذن کے اس قول کا حکایت ہے: حی علی الصلاۃ، حی علی الفلاح۔ (۳) اسی طرح ابن القطاع نے الافعال ۱/۱۹۷ میں ذکر کیا ہے: جعفل۔ اور السیوطی نے المزہر ۱/۴۸۳ میں ابن السکیت وغیرہ سے نقل کیا ہے کہ کہنے والے کے قول 'جعلت فداک' کی حکایت 'الجعفدہ' ہے۔ (۴) الثعالبی نے فقہ اللغہ ص ۲۲۵ میں ذکر کیا ہے کہ 'الطبقہ' کہنے والے کے قول 'أطال اللہ بقاءک' کی حکایت ہے۔ (۵) (ظ) میں ہے: حیعل۔ (۶) اسے احمد نے المسند (۱۴۴۳۴) میں اور بخاری نے (۳۲۸۰) میں جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مکمل طور پر نکالا ہے۔ (۷) اسے احمد نے المسند (۱۸۶۷)، بخاری نے (۶۳۸۸) اور مسلم نے (۱۴۳۴) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نکالا ہے۔ (۸) القرشی، المخزومی، حبشی نژاد، انہوں نے اپنی والدہ کا نکاح نبی ﷺ سے کرایا جب وہ لڑکے تھے۔ ۵۱ھ میں وفات پائی۔ السیر ۳/۴۰۶۔

Author's Introduction 152

...from what is near you" (1). And he said: "Indeed, the Devil deems food permissible if the name of Allah is not mentioned over it" (2). And he said: "Whoever has not slaughtered, let him slaughter in the name of Allah" (4). Uthman ibn Abi al-As (5) complained to him of a pain he had felt in his body since he became Muslim, so the Messenger of Allah (peace be upon him) said to him: "Place your hand on the part of your body that hurts (6), and say: 'In the name of Allah' three times, and say seven times: 'I seek refuge in the glory of Allah and His power from the evil of what I find and fear'" (7). All of this is established in the Sahih (authentic collections).

Ibn Majah and at-Tirmidhi narrated from the Prophet (peace be upon him) that he said: "The screen between the Jinn and the private parts of the sons of Adam, when one enters the toilet, is for him to say: 'In the name of Allah'" (8).

Ad-Daraqutni narrated from Aisha that she said: "Whenever the Messenger of Allah (peace be upon him) touched his water for purification, he would mention the name of Allah the Almighty, then pour water over his hands" (9).

Ninth: Our scholars said: And in this is a refutation of the Qadariyyah and others who say: that their actions are within their own power. The point of evidence against them from this is that Allah, Glory be to Him, commanded us at the beginning of every action to start with that, as we mentioned.

So the meaning of "In the name of Allah" is: By Allah. And the meaning of "By Allah" is: by His creation and His decree one reaches what is reached. Further explanation for this will come, God willing.

(1) Narrated by Ahmad in al-Musnad (16332), al-Bukhari (5376), and Muslim (2022) from the hadith of Umar ibn Abi Salama, may Allah be pleased with him. (2) In (T): Unless. (3) A part of a hadith from Hudhayfah, may Allah be pleased with him, narrated by Ahmad (23249) and Muslim (2017). (4) A part of a hadith from Jundab ibn Sufyan al-Bajali, may Allah be pleased with him, narrated by Ahmad (18815), al-Bukhari (985), and Muslim (1960). (5) Abu Abdullah ath-Thaqafi, from Ta'if, came with his people to the Prophet (peace be upon him) in the year nine and they embraced Islam, and he appointed him as their leader, and he was the youngest of them in age. He died in the year (51 AH). Siyar 2/374. (6) In (M): Hurts. (7) Narrated by Ahmad (16268) (without mentioning the Bismillah), and Muslim (2202), and the wording is his, from the hadith of Uthman ibn Abi al-As, may Allah be pleased with him. (8)

Sunan Ibn Majah (297), and Sunan at-Tirmidhi (606), and it is from the hadith of Ali, may Allah be pleased with him. At-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith, we do not know it except from this way, and its chain of narration is not that strong. (9) Sunan ad-Daraqutni 1/72, and in it: he mentions (the name), instead of: he mentioned (the name).

लेखक की प्रस्तावना १५२

...जो तुम्हारे पास है" (१), और उन्होंने कहा: "वास्तव में शैतान उस भोजन को हलाल समझता है जिस पर अल्लाह का नाम नहीं लिया जाता" (३)। और उन्होंने कहा: "जिसने ज़बह नहीं किया है, वह अल्लाह के नाम से ज़बह करे" (४)। उस्मान बिन अबी अल-आस (५) ने उनसे एक दर्द की शिकायत की जो उन्होंने इस्लाम स्वीकार करने के बाद से अपने शरीर में महसूस किया था, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे कहा: "अपना हाथ अपने शरीर के उस हिस्से पर रखें जिसमें दर्द है (६), और तीन बार कहें: 'बिस्मिल्लाह' (अल्लाह के नाम से), और सात बार कहें: 'अऊज़ु बि-इज़्ज़तिल्लाहि वा क़ुदरतिहि मिन शर्रि मा अजिदु वा उहाज़िरु' (मैं अल्लाह की गरिमा और उसकी शक्ति की शरण लेता हूँ उस बुराई से जो मैं पाता हूँ और जिससे मैं डरता हूँ)" (७)। यह सब सहीह (प्रामाणिक संग्रहों) में प्रमाणित है।

इब्न माजा और अल-तिर्मिज़ी ने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जिन्नों और आदम के बेटों के सतर (निजी अंगों) के बीच का पर्दा, जब उनमें से कोई शौचालय में प्रवेश करता है, तो उसका यह कहना है: 'बिस्मिल्लाह'" (८)।

अल-दाराक़ुत्नी ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जब भी अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) वज़ू के लिए पानी को छूते थे, तो वे अल्लाह तआला का नाम लेते थे, फिर अपने हाथों पर पानी डालते थे" (९)।

नौवां: हमारे विद्वानों ने कहा: और इसमें क़दरिया और अन्य लोगों का खंडन है जो कहते हैं: उनके कार्य उनकी अपनी शक्ति के अधीन हैं। उनके विरुद्ध तर्क का बिंदु यह है कि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने हमें हर कार्य की शुरुआत में उसे शुरू करने का आदेश दिया है, जैसा कि हमने उल्लेख किया है।

तो "बिस्मिल्लाह" का अर्थ है: अल्लाह के माध्यम से। और "अल्लाह के माध्यम से" का अर्थ है: उसके सृजन और उसके निर्धारण के द्वारा ही वहाँ पहुँचा जाता है जहाँ पहुँचा जाना है। इसका और अधिक विवरण आगे आएगा, इंशा अल्लाह तआला।

(१) इसे अहमद ने अल-मुसनद (१६३३२), अल-बुखारी (५३७६) और मुस्लिम (२०२२) में उमर बिन अबी सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (२) (त) में: सिवाय इसके कि। (३) हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की एक हदीस का हिस्सा, जिसे अहमद (२३२४९) और मुस्लिम (२०१७) ने

उद्धृत किया है। (४) जुंदुब बिन सुफियान अल-बजली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की एक हदीस का हिस्सा, जिसे अहमद (१८८१५), अल-बुखारी (९८५) और मुस्लिम (१९६०) ने उद्धृत किया है। (५) अबू अब्दुल्ला अल-थक़फ़ी, ताइफ़ के रहने वाले, सन नौ में अपनी जाति के साथ नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए और इस्लाम स्वीकार किया, और उन्होंने उन्हें उन पर अमीर नियुक्त किया, और वे उम्र में सबसे छोटे थे। उनकी मृत्यु वर्ष (५१ हिजरी) में हुई। अल-सियार २/३७४। (६) (म) में: दर्द होता है। (७) अहमद (१६२६८) (तस्मिया का उल्लेख किए बिना) और मुस्लिम (२२०२) द्वारा उद्धृत, और शब्द उनके हैं, उस्मान बिन अबी अल-आस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से। (८) सुनन इब्न माजा (२९७), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (६०६), और यह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक ग़रीब हदीस है, हम इसे केवल इसी तरीके से जानते हैं, और इसका इसनाद (श्रृंखला) इतना मजबूत नहीं है। (९) सुनन अल-दाराक़ुत्नी १/७२, और इसमें है: वे नाम लेते हैं, बजाय: उन्होंने नाम लिया।

مقدمہ المصنف ۱۵۲

...جو تمہارے قریب ہے" (۱)، اور آپ ﷺ نے فرمایا: "شیطان اس کھانے کو حلال سمجھ لیتا ہے جس پر اللہ کا نام نہ لیا جائے" (۳)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے ذبح نہیں کیا، وہ اللہ کے نام سے ذبح کرے" (٤)۔ اور عثمان بن ابی العاص (٥) نے آپ ﷺ سے اس درد کی شکایت کی جو وہ اپنے جسم میں اسلام لانے کے وقت سے محسوس کر رہے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "اپنا ہاتھ جسم کے اس حصے پر رکھو جس میں تکلیف (٦) ہے، اور تین مرتبہ کہو: 'بسم اللہ' اور سات مرتبہ کہو: 'أعوذ بعزة الله وقدرته من شر ما أجد وأحاذر' (میں اللہ کی عزت اور اس کی قدرت کی پناہ مانگتا ہوں اس برائی سے جسے میں پاتا ہوں اور جس سے ڈرتا ہوں)" (۷)۔ یہ سب صحیحین میں ثابت ہے۔

اور ابن ماجہ اور ترمذی نے نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جنوں اور بنی آدم کے ستر کے درمیان پردہ، جب کوئی بیت الخلا میں داخل ہو، اس کا 'بسم اللہ' کہنا ہے" (۸)۔

اور دارقطنی نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "رسول اللہ ﷺ جب اپنے وضو کے پانی کو چھوتے تھے، تو اللہ تعالیٰ کا نام لیتے تھے، پھر اپنے ہاتھوں پر پانی بہاتے تھے" (۹)۔

نواں: ہمارے علماء نے کہا: اور اس میں قدریہ اور ان کے علاوہ دوسروں کا رد ہے جو کہتے ہیں کہ: ان کے افعال ان کی اپنی قدرت میں ہیں۔ ان پر استدلال کا مقام یہ ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ہمیں ہر کام کی ابتدا میں اس سے شروع کرنے کا حکم دیا ہے، جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

پس "بسم الله" کا معنی ہے: اللہ کے ساتھ، اور "بالله" کا معنی ہے: اس کی تخلیق اور اس کی تقدیر کے ذریعے ہی اس تک پہنچا جاتا ہے جس تک پہنچنا مقصود ہو۔ اور اس کی مزید وضاحت ان شاء اللہ تعالیٰ آگے آئے گی۔

(١) اسے احمد نے المسند (١٦٣٣٢)، بخاری (٥٣٧٦) اور مسلم (٢٠٢٢) میں عمر بن ابی سلمہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٢) نسخہ (ط) میں: الا ان۔ (٣) حذیفہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا، اسے احمد (٢٣٢٤٩) اور مسلم (٢٠١٧) نے روایت کیا ہے۔ (٤) جندب بن سفیان البجلی رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک حصہ، اسے احمد (١٨٨١٥)، بخاری (٩٨٥) اور مسلم (١٩٦٠) نے روایت کیا ہے۔ (٥) ابو عبد اللہ الثقفی، طائفی، سن نو ہجری میں اپنی قوم کے ساتھ نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اسلام قبول کیا، آپ ﷺ نے انہیں ان پر امیر مقرر فرمایا، وہ عمر میں سب سے چھوٹے تھے۔ سن (٥١ھ) میں وفات پائی۔ السیر ٢ / ٣٧٤۔ (٦) نسخہ (م) میں: تألم۔ (٧) اسے احمد (١٦٢٦٨) (تسمیہ کے ذکر کے بغیر) اور مسلم (٢٢٠٢) نے روایت کیا ہے، اور الفاظ مسلم کے ہیں، عثمان بن ابی العاص رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ (٨) سنن ابن ماجہ (٢٩٧)، اور سنن ترمذی (٦٠٦)، اور یہ حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ امام ترمذی نے فرمایا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے جانتے ہیں، اور اس کی سند اتنی قوی نہیں ہے۔ (٩) سنن دارقطنی ١/٧٢، اور اس میں ہے: 'يسمّي' (نام لیتا ہے)، بجائے: 'سمّی' (نام لیا)۔

Page 153

Discourse on Basmala (In the name of Allah)

Some said: The meaning of His saying: "In the name of Allah" means: I began with the help, success, and blessing of Allah. This is a teaching from Allah the Almighty to His servants, that they should mention His name at the opening of reading and other things, so that the opening may be with the blessing of His name (1), Mighty and Majestic.

Tenth: Abu Ubaida Ma'mar ibn al-Muthanna went to the view that "name" (ism) is an added link, and he cited the saying of Labid (2): Until the year, then the "name" of Peace be upon you both ... and whoever weeps for a full year has surely excused himself. So he mentioned "name" as an addition, and he only meant: Then Peace be upon you both (3). Our scholars have used this saying of Labid as evidence that the name is the named. Discussion on this will come in this chapter and others, Allah the Almighty willing (4).

Eleventh: There was disagreement regarding the meaning of the addition of "name". Qutrub (5) said: It was added to glorify and honor His mention. Al-Akhfash (6) said: It was added so that by mentioning it, it moves from the ruling of an oath to the intention of seeking blessing, because the root of the speech is: By Allah.

Twelfth: They also differed in the meaning of the entry of the letter 'Ba' (in 'Bismillah'), did it enter with the meaning of a command, the estimation being: Start with the name of Allah? Or with the meaning of news, the estimation being: I started with the name of Allah (7)? Two opinions: the first for al-Farra', and the second for al-Zajjaj (8). So "Bismillah" is in the position of accusative according to the two interpretations. It was said: The meaning is: My beginning is with the name of Allah, so "Bismillah" is in the position of nominative as the predicate of the subject 'beginning'.

---

(1) In (M): With the blessing of Allah. (2) Ibn Rabi'ah al-Amiri, the companion poet, composed poetry in the pre-Islamic era for a long time then converted to Islam, and lived a long life. He died in Kufa in the year (41 AH). Al-Isabah 9/6. The verse is in his Diwan p. 79. (3) From his saying: Abu Ubaida went ... from the Tafsir of al-Mawardi 1/47, and Ibn Jinni quoted the saying of Abu Ubaida in Al-Khasa'is 3/29. (4) P. 156, and in the third issue from the saying of Allah the Almighty: {And to Allah belong the best names, so invoke Him by them} [Al-A'raf: 180]. (5) Muhammad ibn al-Mustanir Abu

Ali, the grammarian and linguist, took from Sibawayh and from a group of Basran scholars. Among his books are Ma'ani al-Qur'an and Al-Ishtiqaq. He died in the year (206 AH). Inbah al-Ruwat 3/221. (6) Sa'id ibn Mas'ada, Abu al-Hasan al-Balkhi al-Basri, the imam of grammar, known as al-Akhfash al-Awsat, a student of Sibawayh, died in the year 200 and some. Al-Siyar 10/208. (7) In (D) and (Z): and its estimation is I started with the name of Allah. (8) Al-Nukat wa al-Uyun 1/47-48.

पृष्ठ १५३

बिस्मिल्लाह (अल्लाह के नाम से) पर प्रवचन

कुछ ने कहा: उनके कथन का अर्थ: "अल्लाह के नाम से" का अर्थ है: मैंने अल्लाह की मदद, सफलता और बरकत के साथ शुरुआत की। यह अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से अपने सेवकों को एक शिक्षा है, कि वे पढ़ने और अन्य चीजों की शुरुआत में उनके नाम का उल्लेख करें, ताकि शुरुआत उनके नाम की बरकत (१) के साथ हो, जो महान और प्रतापी है।

दसवां: अबू उबैदा मा'मर इब्न अल-मुथन्ना का विचार था कि "नाम" (इस्म) एक अतिरिक्त कड़ी है, और उन्होंने लबिद (२) के कथन को उद्धृत किया: "साल के अंत तक, फिर शांति का 'नाम' तुम दोनों पर हो... और जो कोई पूरे साल रोता है उसने निश्चित रूप से खुद को क्षमा कर दिया है।" इसलिए उन्होंने "नाम" का उल्लेख एक जोड़ के रूप में किया, और उनका मतलब केवल यह था: फिर तुम दोनों पर शांति हो (३)। हमारे विद्वानों ने लबिद के इस कथन को इस प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया है कि नाम ही नामित है। इस विषय पर चर्चा इस अध्याय और अन्य में आएगी, इंशा अल्लाह (४)।

ग्यारहवां: "नाम" के जुड़ने के अर्थ के बारे में असहमति थी। कुत्रुब (५) ने कहा: इसे उनके उल्लेख की महिमा और सम्मान के लिए जोड़ा गया था। अल-अखफश (६) ने कहा: इसे इसलिए जोड़ा गया था ताकि इसका उल्लेख करके, यह शपथ के नियम से हटकर बरकत मांगने के इरादे में बदल जाए, क्योंकि भाषण का मूल है: अल्लाह की कसम।

बारहवां: वे इस बात पर भी असहमत थे कि 'बा' (बिस्मिल्लाह में) के प्रवेश का अर्थ क्या है, क्या यह आदेश के अर्थ में आया है, जिसका अनुमान है: अल्लाह के नाम से शुरू करें? या समाचार के अर्थ में, जिसका अनुमान है: मैंने अल्लाह के नाम से शुरुआत की (७)? दो विचार: पहला अल-फर्रा के लिए, और दूसरा अल-ज़ज्जाज (८) के लिए। इसलिए दोनों व्याख्याओं के अनुसार "बिस्मिल्लाह" कर्म कारक (accusative) की स्थिति में है। यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: मेरी शुरुआत अल्लाह के नाम से है, इसलिए "बिस्मिल्लाह" कर्ता 'शुरुआत' के विधेय (predicate) के रूप में कर्ता कारक (nominative) की स्थिति में है।

(१) (म) में: अल्लाह की बरकत के साथ। (२) इब्न रबीअ अल-अमीरी, सहाबी कवि, जाहिलियत के दौर में लंबे समय तक कविताएँ रचीं फिर इस्लाम अपनाया, और लंबी उम्र तक जीवित रहे। कूफ़ा में वर्ष (४१ हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। अल-इसाबा ६/९। कविता उनके दीवान पृष्ठ ७९ में है। (३) उनके कथन से: अबू उबैदा गए... अल-मावर्दी की तफ़सीर ४७/१ से, और इब्न जिन्नी ने अल-खसाइस ३/२९ में अबू उबैदा के कथन को उद्धृत किया है। (४) पृष्ठ १५६, और अल्लाह सर्वशक्तिमान के कथन से तीसरे मुद्दे में: {और अल्लाह ही के अच्छे नाम हैं, तो उसे उन्हीं के द्वारा पुकारो} [अल-अराफ़: १८०]। (५) मुहम्मद इब्न अल-मुस्तनीर अबू अली, व्याकरणविद् और भाषाविद्, सिबावेह और बसरा के विद्वानों के एक समूह से सीखा। उनकी पुस्तकों में मानी अल-कुरान और अल-इश्तीकाक शामिल हैं। वर्ष (२०६ हिजरी) में उनका निधन हो गया। इनबाह अल-रुवात ३/२२१। (६) सईद इब्न मसदा, अबू अल-हसन अल-बल्खी अल-बसरी, व्याकरण के इमाम, अल-अखफश अल-अवसत के रूप में जाने जाते हैं, सिबावेह के छात्र, वर्ष २०० से कुछ अधिक में निधन हो गया। अल-सियार १०/२०८। (७) (द) और (ज़) में: और इसका अनुमान है मैंने अल्लाह के नाम से शुरुआत की। (८) अल-नुकात वल-उयून ४७/१ - ४८।

صفحہ ۱۵۳

القول في البسملة (بسم اللہ کے بارے میں گفتگو)

بعض نے کہا: ان کے قول: «بسم اللہ» کا مطلب ہے: میں نے اللہ کی مدد، توفیق اور برکت کے ساتھ آغاز کیا۔ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے اپنے بندوں کو ایک تعلیم ہے، تاکہ وہ تلاوت اور دیگر چیزوں کے آغاز میں اس کا نام لیں، تاکہ آغاز اس کے بابرکت نام (۱) کے ساتھ ہو، جو بزرگ و برتر ہے۔

دسویں بات: ابو عبیدہ معمر بن المثنیٰ کا موقف یہ تھا کہ لفظ «اسم» صلۂ زائدہ (اضافی کڑی) ہے، اور انہوں نے لبید (۲) کے قول سے استدلال کیا: إلى الحول ثمَّ اسمُ السلام عليكُما ... ومَن يَبكِ حَوْلاً كاملاً فقد اعتذرَ پس انہوں نے «اسم» کو زائد کے طور پر ذکر کیا، اور ان کی مراد صرف یہ تھی: پھر تم دونوں پر سلامتی ہو (۳)۔ ہمارے علماء نے لبید کے اس قول سے یہ استدلال کیا ہے کہ نام ہی مسمیٰ (جس کا نام رکھا گیا ہے) ہے۔ اس پر بحث اس باب اور دیگر مقامات پر آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ (۴)۔

گیارہویں بات: «اسم» کی زیادتی کے معنی میں اختلاف پایا گیا۔ قطرب (۵) نے کہا: اسے اللہ کے ذکر کی تعظیم اور جلالت کے لیے زیادہ کیا گیا ہے۔ اخفش (۶) نے کہا: اسے اس لیے زیادہ کیا گیا ہے تاکہ اس کے ذکر سے کلام قسم کے حکم سے نکل کر تبرک کے ارادے میں داخل ہو جائے، کیونکہ اصل کلام «باللہ» (اللہ کی قسم) ہے۔

بارہویں بات: انہوں نے اس پر بھی اختلاف کیا ہے کہ لفظ «با» (بسم اللہ میں) کس معنی میں داخل ہوا ہے، کیا یہ امر کے معنی میں ہے، اور تقدیر (مقدر عبارت) یہ ہے: اللہ کے نام سے شروع کرو؟ یا یہ خبر کے معنی میں ہے، اور تقدیر یہ ہے: میں نے اللہ کے نام سے آغاز کیا (۷)؟ دو قول

ہیں: پہلا فراء کا ہے، اور دوسرا زجاج (۸) کا۔ پس دونوں تاویلوں پر «بسم» محلِ نصب میں ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: میرا آغاز اللہ کے نام سے ہے، پس «بسم اللہ» خبر ہونے کی بنا پر محلِ رفع میں ہے۔

---

(۱) فی (م): ببرکة اللہ. (۲) ابن ربیعہ العامری، صحابی شاعر، جاہلیت میں طویل عرصے تک شعر کہے پھر اسلام لائے، اور لمبی عمر پائی۔ سنہ (۴۱ھ) میں کوفہ میں وفات پائی۔ الإصابة ۹/ ٦۔ یہ شعر ان کے دیوان ص ۷۹ پر ہے۔ (۳) ان کے قول سے: ابو عبیدہ گئے... الماوردی کی تفسیر ۱/۴۷ سے، اور ابن جنی نے الخصائص ۳/ ۲۹ میں ابو عبیدہ کا قول نقل کیا ہے۔ (۴) ص ۱۵۶، اور اللہ تعالیٰ کے قول سے تیسرے مسئلے میں: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى فَادْعُوهُ بِهَا﴾ [الأعراف: ۱۸۰]۔ (۵) محمد بن المستنیر ابو علی، نحوی اور ماہر لغت، سیبویہ اور بصری علماء کی ایک جماعت سے علم حاصل کیا۔ ان کی کتابوں میں معانی القرآن اور الاشتقاق شامل ہیں۔ سنہ (۲۰۶ھ) میں وفات پائی۔ انباہ الرواة ۳/ ۲۲۱۔ (۶) سعید بن مسعدہ، ابو الحسن البلخی البصری، امامِ نحو، جو اخفش اوسط کے نام سے مشہور ہیں، سیبویہ کے شاگرد، سنہ دو سو چند ہجری میں وفات پائی۔ السیر ۱۰/ ۲۰۸۔ (۷) فی (د) و(ز): وتقدیرہ ابتدأت بسم اللہ. (۸) النکت والعیون ۱/ ۴۷ - ۴۸۔

Author's Introduction 154

It is said: The predicate (khabar) is omitted, meaning: My beginning is established or fixed by the name of Allah. If you make it apparent, then "In the name of Allah" would be in the accusative case (nasb) by "fixed" or "established", and it would be like saying: Zayd is in the house. And in the Revelation: {When he saw it set in presence before him, he said: "This is of the bounty of my Lord"} [An-Naml: 40], so "in his presence" (indahu) is in the accusative case. This was reported from the grammarians of Basra.

It is said: The estimation is: My beginning with the name of Allah is existing, or fixed. So "with the name" (bi-ism) is in the accusative case by the verbal noun (masdar) which is "my beginning".

Thirteenth: "Bismillah" (In the name of Allah) is written without the letter alif; the 'ba' of conjunction (ilṣāq) took its place (1) in pronunciation and writing, due to frequent usage. This is unlike His saying: {Read in the name of your Lord} [Al-Alaq: 1], for it was not omitted there, because usage is infrequent. They differed about its omission with "Al-Rahman" (The Merciful) and "Al-Qahir" (The Subduer). Al-Kisa'i and Sa'id al-Akhfash said: The alif is omitted. Yahya ibn Ziyad (3) said: It is not omitted except with "Bismillah" only, because usage became frequent in it (4).

Fourteenth: There is disagreement regarding why the preposition 'ba' specifically takes a kasra (vowel 'i'), based on three meanings. It was said: To make its pronunciation match its function (making the following noun genitive). It was said: Since the 'ba' only enters upon nouns, it was specified with the genitive (khafd/jarr), which only occurs with nouns. Third: To distinguish between it and what might be a letter used as a noun, like the 'kaf' in the poet's saying (5): And we went forth with the like of the water-son (bird) beside our middle. Meaning: Like the son of water, and whatever (6) is like it.

Fifteenth: The weight (wazn) of the word "ism" (name) is "af'un", and what was omitted from it is the letter 'waw'; because it is derived from "samawt" (I rose high), and its plural...

---

(1) In (M): "istighna'" (dispensing). (2) In (Z): "bil-ilsaq" (with conjunction). (3) He is Abu Zakariyya al-Farra. The word "Ziyad" was corrupted in copies and (M) to: "Wathab". (4) See Al-Muharrar al-Wajiz 1/62, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 1/3. (5) He is Imru' al-Qais, and the verse is in his Diwan p. 176. Its second half is: "The eye looks down at it

at times and looks up", its commentator said: He says: We went with a horse as if it were the son of water (a bird) in its lightness and speed of running. And the son of water is a bird. (6) In (M): "or what".

लेखक का परिचय १५४

कहा गया है: विधेय (खबर) लुप्त है, जिसका अर्थ है: मेरा आरंभ 'बिस्मिल्लाह' द्वारा स्थिर या निश्चित है। यदि आप इसे स्पष्ट करते हैं, तो "बिस्मिल्लाह" 'निश्चित' या 'स्थिर' द्वारा कर्म कारक (नसब) की स्थिति में होगा, और यह ऐसा होगा जैसे आप कहें: जैद घर में है। और रहस्योद्घाटन में: {फिर जब उसने उसे अपने पास स्थिर देखा, तो कहा: "यह मेरे रब का अनुग्रह है"} [अन-नमल: ४०], तो "उसके पास" (इंदाहु) कर्म कारक की स्थिति में है। यह बसरा के व्याकरणविदों से वर्णित है।

कहा गया है: अनुमान यह है: अल्लाह के नाम के साथ मेरा आरंभ विद्यमान है, या निश्चित है। अतः "नाम के साथ" (बि-इस्म) उस कृदंत (मस्दर) द्वारा कर्म कारक की स्थिति में है जो "मेरा आरंभ" है।

तेरहवीं बात: "बिस्मिल्लाह" (अल्लाह के नाम में) बिना 'अलिफ़' के लिखा जाता है; उच्चारण और लेखन में 'बा-ए-इल्साक' (जुड़ाव का बा) ने इसकी जगह ले ली (१), क्योंकि इसका प्रयोग बहुत अधिक है। यह उनके इस कथन के विपरीत है: {पढ़ो अपने रब के नाम से} [अल-अलक़: १], क्योंकि वहां इसे नहीं हटाया गया, क्योंकि प्रयोग कम है। "अर-रहमान" और "अल-काहिर" के साथ इसके हटाए जाने पर विद्वानों में मतभेद है। अल-किसाई और सईद अल-अखफश ने कहा: अलिफ़ हटा दिया जाता है। याह्या इब्न ज़ियाद (३) ने कहा: यह केवल "बिस्मिल्लाह" के साथ ही हटाया जाता है, क्योंकि इसमें इसका प्रयोग बहुत अधिक हो गया है (४)।

चौदहवीं बात: संबंधबोधक 'बा' को विशेष रूप से 'कसरा' (इ-की मात्रा) दिए जाने के संबंध में तीन अर्थों पर मतभेद है। कहा गया: ताकि उसका उच्चारण उसके कार्य (बाद वाले संज्ञा को षष्ठी विभक्ति में लाना) के अनुकूल हो। कहा गया: चूंकि 'बा' केवल संज्ञाओं पर आता है, इसलिए इसे 'ख़फ़्ज़' (षष्ठी विभक्ति) के साथ विशिष्ट किया गया जो केवल संज्ञाओं में होता है। तीसरा: इसके और उन अक्षरों के बीच अंतर करने के लिए जो संज्ञा के रूप में हो सकते हैं, जैसे कवि के कथन में 'काफ़' (५): और हम पानी के पुत्र (पक्षी) के समान अपनी मध्य के साथ चले। अर्थात्: पानी के पुत्र जैसा, और जो (६) उसके जैसा हो।

पंद्रहवीं बात: "इस्म" (नाम) शब्द का वजन 'अफ़'उन' है, और इसमें से जो हटा दिया गया है वह 'वाव' है; क्योंकि यह "समौत" (मैं ऊंचा उठा) से निकला है, और इसका बहुवचन...

(१) (म) में: 'इस्तिगना' (छोड़ देना)। (२) (ज़) में: 'बिल-इल्साक' (जुड़ाव के साथ)। (३) वह अबू ज़कारिया अल-फर्रा हैं। प्रतियों और (म) में "ज़ियाद" शब्द बदलकर "वथाब" हो गया है। (४) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/६२, और अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान १/३। (५) वह इमरुल क़ैस हैं, और यह शेर उनके दीवान पृ. १७६ में है। इसका दूसरा हिस्सा है: "आँख कभी उसे नीचे देखती है और कभी ऊपर", इसके टीकाकार ने कहा: वह कहता है: हम एक घोड़े के साथ चले मानो वह अपनी फुर्ती और दौड़ने की गति में पानी का पुत्र (एक पक्षी) हो। और पानी का पुत्र एक पक्षी है। (६) (म) में: "या जो"।

مصنف کا مقدمہ ۱۵۴

اور کہا گیا ہے: خبر محذوف ہے، یعنی: میری ابتدا اللہ کے نام کے ساتھ مستقر یا ثابت ہے۔ پس جب آپ اسے ظاہر کریں گے، تو "بسم اللہ" 'ثابت' یا 'مستقر' کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہوگا، اور یہ آپ کے قول: 'زید گھر میں ہے' کے درجے میں ہوگا۔ اور قرآن مجید میں ہے: {پھر جب اس نے اسے اپنے پاس جما ہوا دیکھا، تو کہا: "یہ میرے رب کا فضل ہے"} [النمل: ۴۰]، تو "عندہ" (اس کے پاس) حالتِ نصب میں ہے۔ یہ اہل بصرہ کے نحویوں سے روایت کیا گیا ہے۔

اور کہا گیا ہے: تقدیرِ عبارت یہ ہے: اللہ کے نام کے ساتھ میری ابتدا موجود ہے، یا ثابت ہے۔ پس "باسم" اس مصدر (یعنی 'ابتدائی') کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔

تیرہواں مسئلہ: "بسم اللہ" بغیر الف کے لکھی جاتی ہے، لفظ اور خط میں باءِ الصاق نے اس سے بے نیاز کر دیا (۱) ، کثرتِ استعمال کی وجہ سے۔ بخلاف اللہ تعالیٰ کے قول کے: {پڑھیے اپنے رب کے نام سے} [العلق: ۱]، کیونکہ وہاں اسے حذف نہیں کیا گیا، استعمال کی کمی کی وجہ سے۔ اور الرحمٰن اور القاہر کے ساتھ اس کے حذف کرنے میں ان کا اختلاف ہے۔ پس کسائی اور سعید الاخفش نے کہا: الف حذف کیا جائے گا۔ اور یحییٰ بن زیاد (۳) نے کہا: یہ صرف "بسم اللہ" ہی کے ساتھ حذف کیا جاتا ہے، کیونکہ کثرتِ استعمال صرف اسی میں ہے (۴)۔

چودھواں مسئلہ: حرفِ جر 'باء' کو کسرہ (زیر) کے ساتھ خاص کرنے میں تین وجوہات پر اختلاف ہوا ہے۔ کہا گیا: تاکہ اس کا لفظ اس کے عمل کے موافق ہو جائے۔ اور کہا گیا: چونکہ 'باء' صرف اسماء پر داخل ہوتی ہے، اس لیے اسے کسرہ (خفض/جر) کے ساتھ خاص کیا گیا جو صرف اسماء میں ہوتا ہے۔ تیسرا: اس کے اور ان حروف کے درمیان فرق کرنے کے لیے جو اسم ہو سکتے ہیں،

جیسے شاعر کے قول میں 'کاف' (۵): وَرُحْنَا بِكَابْنِ الماءِ يُجْنِبُ وَسَطَنَا یعنی: ابنِ ماء کی طرح، اور جو (۶) اس کی طرح ہو۔

پندرھواں مسئلہ: "اسم" کا وزن 'افْعٌ' ہے، اور اس سے ساقط ہونے والا حرف 'واؤ' ہے؛ کیونکہ یہ "سَمَوتُ" (میں بلند ہوا) سے ہے، اور اس کی جمع...

---

(۱) (م) میں: استغناء۔ (۲) (ظ) میں: بالالصاق۔ (۳) وہ ابو زکریا الفراء ہیں۔ نسخوں اور (م) میں لفظ "زیاد" بدل کر "وثاب" ہو گیا ہے۔ (۴) دیکھیے المحرر الوجیز ۱/ ۶۲، اور معانی القرآن للفراء ۱/ ۳۔ (۵) وہ امرؤالقیس ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان ص ۱۷۶ میں ہے۔ اس کا دوسرا مصرع ہے: "آنکھ کبھی اسے نیچے دیکھتی ہے اور کبھی اوپر"، اس کے شارح نے کہا: وہ کہتا ہے: ہم ایک ایسے گھوڑے کے ساتھ چلے جو اپنی ہلکی پھلکی طبیعت اور دوڑ کی رفتار میں گویا ابنِ ماء (پرندہ) ہو۔ اور ابنِ ماء ایک پرندہ ہے۔ (۶) (م) میں: یا جو۔

Discourse on the Basmala

155

Names [Asmaa'], and its diminutive is Sumayy. There was a difference of opinion regarding the determination of its root; it was said to be fi'l (فِعْل), and it was said to be fu'l (فُعْل). Al-Jawhari said: "Asmaa' can be a plural for these two patterns (1), similar to jidh' (trunk) and ajdha' (trunks), and qufl (lock) and aqfal (locks). This form is only understood through oral tradition (hearing). There are four dialects for it: Ism, with a kasra [i], and Usm, with a damma [u]. Ahmad ibn Yahya (2) said: whoever uses the damma on the alif took it from: samawtu asmu [I rose/ascended], and whoever uses the kasra took it from: samitu asma (3). It is also said: Sim and Sum (4). And it is recited [in poetry]:

By God, He named you with a blessed name (Summa) God has favored you with it exceptionally.

Another poet said: And our year, its beginning amazed us it is called Abu al-Samh, and its name (Sumuhu) is Qaridab Kneeling over every bone it devours

'Qardaba' a man: when he eats something dry, he is a 'qaridab'. 'Sumuhu': with both damma and kasra together. From this is the saying of another poet:

In the name of the One whose name (Sumuhu) is in every surah. (5)

The letter 'seen' in 'bismi' was made vowelless due to an irregular vowel change (i'tilal), and its 'alif' is an 'alif of connection' (hamzat wasl). Sometimes a poet makes it an 'alif of cutting' (hamzat qat') due to poetic necessity, like the saying of al-Ahwas (6):

I am not one of low status in the root of Malik nor am I one who is named (tassamma) and then adheres to the name (al-Isma).

Sixteenth point: The Arabs say regarding the attribution (nisba) to 'al-Ism' (name): Sumawi, or if you wish: Ismi.

---

(1) In Al-Sihah (Sama): 'Asmaa' is the plural for these two weights/patterns. (2) He is the imam of grammar, Tha'lab, Abu al-Abbas, al-Baghdadi. Died in the year (291 AH). Al-Siyar 14/5. (3) In Mu'jam Matn al-Lugha: 'Samia' like 'Radiya'. And 'Sama' like 'Rama': two dialects of 'Sama Yasmu'. See Al-Sihah (Sama, Sala, 'Ala). (4) Abu al-Barakat al-Anbari mentioned in Al-Insaf 1/16, and Abu al-Baqa' al-Ukbari in Al-Imla' 1/5, and others, a fifth dialect, which is: 'Suma', like 'Duha' and 'Ala'. (5) The preceding

Rajaz verses were cited by Abu al-Barakat al-Anbari in Al-Insaf 1/15-16, and Ibn Manzur in Lisan al-Arab (Sama), and Ibn Jinni cited some in Al-Munsif 1/60, and Ibn al-Shajari in his Amali 2/280-281. (6) He is Abd Allah bin Muhammad bin Ubayd Allah, Abu Asim al-Ansari, from the poets of the Umayyads. Al-Siyar 4/593. The verse is in his Diwan p. 193.

बसमला (बिस्मिल्लाह) पर चर्चा

155

नाम [अस्मा], और इसका अल्पार्थक शब्द 'सुमैय' (Sumayy) है। इसके मूल के निर्धारण में मतभेद है; कहा गया है कि यह 'फिअल' (فِعْل) के वजन पर है, और कहा गया है कि यह 'फ़ुअल' (فُعْل) के वजन पर है। अल-जौहरी ने कहा: और 'अस्मा' इन दो वजनों के लिए बहुवचन हो सकता है (1), जैसे 'जिज़' (तना) और 'अजज़ा', और 'कुफ़्ल' (ताला) और 'अक्फ़ाल', और यह रूप केवल सुनने (परंपरा) के माध्यम से जाना जाता है। इसमें चार बोलियाँ (उच्चारण) हैं: 'इस्म' (اسم), कसरा [इ] के साथ, और 'उस्म' (أُسْم), धम्मा [उ] के साथ। अहमद बिन यह्या (2) ने कहा: जिसने अलिफ़ पर धम्मा लगाया, उसने इसे 'समवतु अस्मु' (मैं ऊँचा उठा) से लिया, और जिसने कसरा लगाया, उसने इसे 'समीतु अस्मा' (3) से लिया। इसे 'सिम' (سِم) और 'सुम' (سُم) भी कहा जाता है (4), और यह कविता में पढ़ा जाता है:

ईश्वर की सौगंध, उसने आपको एक धन्य नाम (सुमा) दिया है ईश्वर ने इसके साथ आप पर विशेष कृपा की है।

एक अन्य कवि ने कहा: और हमारा साल, इसकी शुरुआत ने हमें आश्चर्यचकित कर दिया इसे अबू अल-सम्ह कहा जाता है, और इसका नाम (सुमुहु) 'करिदाब' है हर उस हड्डी पर झुक जाता है जिसे वह मांस देता है

'करदबा' एक आदमी के लिए: जब वह कुछ सूखी चीज खाता है, तो वह 'करिदाब' होता है। 'सुमुहु': धम्मा और कसरा दोनों के साथ। और इसी से दूसरे कवि का कथन है:

उस सत्ता के नाम से जिसका नाम (सुमुहु) हर सूरा में है। (5)

'बिस्म' में 'सीन' अक्षर को अनियमित स्वर परिवर्तन (एतिलाल) के कारण बिना स्वर (सुकून) वाला बना दिया गया है, और इसका 'अलिफ़' वस्ल का अलिफ़ (हमज़त वस्ल) है। कभी-कभी कवि काव्य आवश्यकता के कारण इसे कत' का अलिफ़ (हमज़त कत') बना देता है, जैसे अल-अहवास (6) का कहना है:

मैं मालिक की जड़ में तुच्छ नहीं हूँ और न ही मैं वह हूँ जिसका नाम (तसम्मा) रखा गया और फिर उसने नाम (अल-इस्मा) का पालन किया।

सोलहवीं बात: अरब लोग 'इस्म' (नाम) के विशेषण (निसबा) के बारे में कहते हैं: 'सुमवी', या यदि आप चाहें: 'इस्मी' ।

---

(1) अस-सिहाह (समा) में: और अस्मा इन दो वजनों के लिए बहुवचन हो सकता है। (2) वह व्याकरण के इमाम सालब, अबू अल-अब्बास, अल-बगदादी हैं। मृत्यु वर्ष (291 हिजरी) में हुई। अस-सियार 14/ 5। (3) मुअजम मतन अल-लुगा में: 'समिया', 'रज़िया' की तरह। और 'समा', 'रमा' की तरह: समा यस्मु की दो बोलियाँ। अस-सिहाह (समा, सला, अला) देखें। (4) अबू अल-बरकात अल-अंसारी ने अल-इंसाफ 1/16 में, और अबू अल-बका अल-उकबरी ने अल-इमला 1/5 में, और अन्य लोगों ने पाँचवीं बोली का उल्लेख किया है, जो है: 'सुमा', जैसे दुहा और अला। (5) पिछला रजज़ अबू अल-बरकात अल-अंसारी ने अल-इंसाफ 1/15-16 में, और इब्न मंजूर ने लिसान अल-अरब (समा) में उद्धृत किया है, और इसके कुछ हिस्से इब्न जिन्नी ने अल-मुनसिफ़ 1/60 में और इब्न अल-शजरी ने अपनी अमाली 2/280-281 में उद्धृत किए हैं। (6) वह अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन उबैदुल्ला, अबू असीम अल-अंसारी हैं, जो उमय्यद कवियों में से हैं। अस-सियार 4/ 593। यह पद उनके दीवान पृष्ठ 193 में है।

بسم اللہ کے بارے میں گفتگو

155

اسم کی جمع اسماء، اور اس کی تصغیر "سُمَيٌّ" ہے۔ اس کی اصل کی تقدیر میں اختلاف کیا گیا ہے، پس کہا گیا کہ یہ "فِعْل" ہے، اور کہا گیا کہ "فُعْل" ہے۔ جوہری نے کہا: "اسماء" اس وزن کے لیے جمع ہوتا ہے (1)، اور وہ "جِذْع" اور "أجذاع"، اور "قُفْل" اور "أقفال" کی طرح ہے، اور اس کا صیغہ صرف سماع (سننے) سے ہی معلوم کیا جا سکتا ہے۔ اس میں چار لغات ہیں: "اِسْمٌ"، کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور "أُسْمٌ"، ضمہ (پیش) کے ساتھ احمد بن یحییٰ (2) نے کہا: جس نے الف پر ضمہ پڑھا، اس نے اسے "سَمَوْتُ أَسْمُو" (میں بلند ہوا) سے لیا ہے، اور جس نے کسرہ پڑھا، اس نے اسے "سَمِيتُ أَسْمَى" (3) سے لیا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: "سِمٌ" اور "سُمٌ" (4)، اور یہ شعر پڑھا جاتا ہے:

اللہ کی قسم، اس نے تجھے ایک مبارک نام (سُماً) دیا اللہ نے اس کے ذریعے تجھے ترجیح دی ایک بڑی ترجیح۔

ایک اور شاعر نے کہا: اور ہمارے سال نے، اس کی شروعات نے ہمیں حیران کر دیا اسے ابو السمح کہا جاتا ہے اور اس کا نام (سُمُہ) قراضاب ہے جو ہر اس ہڈی پر جھک جاتا ہے جسے وہ گوشت کھلاتا ہے

"قرضب الرجل": جب کوئی شخص کوئی خشک چیز کھائے، تو وہ "قرضاب" ہے۔ "سُمُہ": ضمہ اور کسرہ دونوں کے ساتھ ایک ساتھ۔ اور اسی سے دوسرے شاعر کا قول ہے:

اس ہستی کے نام سے جس کا نام (سُمُہ) ہر سورت میں ہے۔ (5)

اور "باسم" میں "سین" کو خلافِ قیاس تعلیل کی وجہ سے ساکن کر دیا گیا ہے، اور اس کا الف "الفِ وصل" ہے، اور بسا اوقات شاعر ضرورتِ شعری کی بنا پر اسے "الفِ قطع" بنا دیتا ہے، جیسے احوص (6) کا قول ہے:

اور میں مالک کی جڑ (نسب) میں کوئی گھٹیا شخص نہیں ہوں اور نہ ہی وہ ہوں جس کا نام رکھا گیا (تسمّی) اور پھر وہ اس نام (الاسما) کا پابند رہا۔

سولہویں بات: عرب اسم کی طرف نسبت (نِسبت) میں کہتے ہیں: "سُمويٌّ"، اور اگر تم چاہو تو: "اِسْمِيّ"۔

---

(1) الصحاح (سما) میں ہے: "أسماء" ان دو اوزان کے لیے جمع ہوتا ہے۔ (2) یہ نحو کے امام ثعلب، ابو العباس، بغدادی ہیں۔ ان کی وفات سال 291ھ میں ہوئی۔ السیر 14/ 5۔ (3) معجم متن اللغہ میں ہے: "سَمِيَ"، "رَضِيَ" کی طرح۔ اور "سَمَى"، "رَمَى" کی طرح: یہ دونوں "سما یسمو" کی لغات ہیں۔ دیکھیے الصحاح (سما، سلا، علا)۔ (4) ابو البرکات الانباری نے "الإنصاف" 1/ 16 میں، اور ابو البقاء العکبری نے "الإملاء" 1/ 5 میں، اور دوسروں نے پانچویں لغت کا ذکر کیا ہے، اور وہ ہے: "سُمی"، جیسے "ضحی" اور "علی"۔ (5) پچھلا رجز ابو البرکات الانباری نے "الإنصاف" 1/ 16-15 میں نقل کیا ہے، اور ابن منظور نے "اللسان" (سما) میں، اور اس کا کچھ حصہ ابن جنی نے "المنصف" 1/ 60 میں، اور ابن الشجری نے اپنی "أمالی" 2/ 280-281 میں نقل کیا ہے۔ (6) یہ عبد اللہ بن محمد بن عبید اللہ، ابو عاصم الانصاری ہیں، بنو امیہ کے شعراء میں سے ہیں۔ السیر 4/ 593۔ یہ شعر ان کے دیوان ص 193 میں ہے۔

Author's Introduction 156 I left it as it was. Its plural is "Asmaa" (names), and the plural of "Asmaa" is "Asam." Al-Farra' related: "I seek refuge for you with the Names (Asmawaat) of Allah"(1). Seventeenth: They differed regarding the derivation of the word "Ism" (name) in two ways: The Basrans said: It is derived from "Sumuww" (exaltation), which means highness and loftiness. It was said: "Ism" (name) because its owner is as if raised by it. It was also said: because the name exalts the named (musamma), distinguishing it from others. And it was said: the name was called an "ism" because it surpassed in strength the other two parts of speech: the particle (harf) and the verb (fi'l). The name is stronger than both by consensus, as it is the origin; due to its highness over them, it was named "ism." These are three opinions. The Kufans said: It is derived from "Sima," which means "mark" or "sign," because a name is a mark for the one for whom it is set. Accordingly, the origin of "ism" is "wasm" (to mark). The first view is more correct; because in the diminutive form, it is said "sumayy," and in the plural, it is "asmaa." Pluralization and diminution return nouns(2) to their origins; it is not said "wusaym" or "awsam." The benefit of the disagreement also points to its correctness, which is: Eighteenth: For whoever says: The Name is derived from "Sumuww" (exaltation), says: Allah, the Glorified, has never ceased to be described (with names and attributes) before the existence of creation, after their existence, and upon their annihilation. They (the creations) have no effect on His names or attributes. This is the view of the People of the Sunnah (Ahl al-Sunnah). And whoever says: The Name is derived from "Sima" (mark), says: Allah was in eternity without name or attribute, and when He created the creation, they assigned names and attributes to Him. So when He annihilates them, He remains without name or attribute. This is the view of the Mu'tazilites. It is contrary to the consensus of the Ummah and is a greater error than their saying that His speech is created, exalted is Allah above that. Based on this disagreement, the discussion regarding the "Ism" (Name) and the "Musamma" (the Named) took place, which is: Nineteenth: The people of truth went—according to what Judge Abu Bakr bin al-Tayyib related—to the view that the Name is the Named itself. Ibn Furak(3) approved this, and it is the view of Abu 'Ubaydah and Sibawayh. So if someone says: "Allah is All-Knowing," their statement points to the Essence (Dhat) described as being all-knowing. Thus, the Name is His being All-Knowing, which is the Named itself. Similarly, if one says: "Allah is the Creator," the Creator is the Lord, and it is the Name itself. Thus, the Name to them is the Named itself without detailed distinction. (1) Al-Sihah by Al-Jawhari (Sama). See Taj al-Arus 10/184. (2) In (m): things. (3) Abu Bakr Muhammad bin al-Hasan al-Asbahani, authored many works, was an Ash'ari, a leader

in the art of Kalam (theology), died in the year (406). Siyar A'lam al-Nubala 17/214 and Wafayat al-A'yan 4/272.

लेखक की प्रस्तावना १५६ मैंने उसे वैसे ही रहने दिया। इसका बहुवचन "अस्मा" (नाम) है, और "अस्मा" का बहुवचन "असाम" है। अल-फर्रा ने उल्लेख किया है: "मैं अल्लाह के नामों (अस्मावात) के साथ तुम्हारी शरण चाहता हूँ"(१)। सत्रहवाँ: "इस्म" (नाम) शब्द की उत्पत्ति के संबंध में उनके बीच दो मतभेद थे: बसरा वालों (बसरियों) ने कहा: यह "सुमुव्व" (उच्चता) से बना है, जिसका अर्थ है ऊँचाई और श्रेष्ठता। कहा गया: "इस्म" इसलिए कि इसका स्वामी इसके माध्यम से ऊँचा उठा हुआ माना जाता है। यह भी कहा गया: क्योंकि नाम "मुसम्मा" (जिसका नाम रखा गया है) को ऊँचा उठाता है और उसे दूसरों से अलग करता है। और यह भी कहा गया: नाम को "इस्म" इसलिए कहा गया क्योंकि यह अपनी शक्ति में भाषण के अन्य दो भागों: अक्षर (हर्फ़) और क्रिया (फ़ेल) से श्रेष्ठ है। आम सहमति से नाम इन दोनों से अधिक शक्तिशाली है, क्योंकि यह मूल है; उनके ऊपर इसकी उच्चता के कारण, इसे "इस्म" नाम दिया गया। ये तीन मत हैं। कूफ़ा वालों (कूफ़ियों) ने कहा: यह "सिमा" से बना है, जिसका अर्थ है "चिह्न" या "निशान", क्योंकि नाम उसके लिए एक चिह्न है जिसके लिए इसे रखा गया है। इस अनुसार, "इस्म" का मूल "वस्म" (चिह्नित करना) है। पहला मत अधिक सही है; क्योंकि लघु रूप (تصغير) में इसे "सुमयी" कहा जाता है, और बहुवचन में "अस्मा" कहा जाता है। बहुवचन और लघु रूप संज्ञाओं(२) को उनके मूल की ओर लौटाते हैं; "वुसयीम" या "औसाम" नहीं कहा जाता। असहमति का लाभ भी इसकी सत्यता को दर्शाता है, जो कि है: अठारहवाँ: जो कोई कहता है: "इस्म" "सुमुव्व" (उच्चता) से बना है, वह कहता है: अल्लाह, जो महिमामय है, सृष्टि के अस्तित्व से पहले, उनके अस्तित्व के बाद और उनके विनाश के समय भी हमेशा (नामों और गुणों के साथ) वर्णित रहा है। उसके नामों या गुणों पर सृष्टि का कोई प्रभाव नहीं है। यह सुन्नत के लोगों (अहल अल-सुन्नत) का विचार है। और जो कोई कहता है: "इस्म" "सिमा" (चिह्न) से बना है, वह कहता है: अल्लाह अनादि काल में बिना किसी नाम या गुण के था, और जब उसने सृष्टि की रचना की, तो उन्होंने उसे नाम और गुण दिए। इसलिए जब वह उन्हें नष्ट कर देता है, तो वह बिना नाम या गुण के रह जाता है। यह मुअतज़िला का विचार है। यह उम्मा की आम सहमति के विरुद्ध है और उनके इस कथन से भी बड़ी गलती है कि अल्लाह की वाणी (कलाम) रचित (मखलूक) है, अल्लाह इससे बहुत ऊपर है। इसी मतभेद के आधार पर "इस्म" (नाम) और "मुसम्मा" (नामित) के संबंध में चर्चा हुई, जो कि है: उन्नीसवाँ: हक़ (सत्य) के लोगों का यह मानना था - जैसा कि काज़ी अबू बक्र बिन अल-तय्यब ने उल्लेख किया है - कि "इस्म" ही "मुसम्मा" है। इब्न फ़ोरक(३) ने इसे स्वीकार किया, और यह अबू उबैदा और सीबावैह का मत है। अतः यदि कोई कहता है: "अल्लाह सर्वज्ञ (आलिम) है", तो उसका कथन उस सत्ता (ज़ात) की ओर संकेत करता है जिसे सर्वज्ञ होने के रूप में वर्णित किया गया है। इस

प्रकार, नाम उसका सर्वज्ञ होना है, जो कि स्वयं "मुसम्मा" है। इसी तरह, यदि कोई कहता है: "अल्लाह निर्माता (खालिक) है", तो निर्माता ही रब (प्रभु) है, और वह स्वयं नाम है। अतः उनके अनुसार "इस्म" बिना किसी विस्तृत भेद के स्वयं "मुसम्मा" ही है। (१) अल-जौहरी की अस-सिहाह (समा)। ताज अल-अरूस १०/ १८४ देखें। (२) (म) में: चीज़ें। (३) अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-हसन अल-असबहानी, उन्होंने कई कृतियाँ लिखीं, वे अशअरी थे, कलाम (धर्मशास्त्र) की कला में अग्रणी थे, वर्ष (४०६) में उनका निधन हुआ। सियर आलम अल-नुबला १७/२१४ और वफ़यात अल-अयान ४/ २७२।

مقدمہ المصنف ۱۵۶ میں نے اسے اسی کی حال پر چھوڑ دیا۔ اور اس کی جمع "اسماء" ہے، اور "اسماء" کی جمع "اسام" ہے۔ فراء نے حکایت کی ہے: "میں تمہیں اللہ کے اسماء (اسماوات) کے ساتھ پناہ میں دیتا ہوں"(۱)۔ سترہویں بات: اسم (نام) کے اشتقاق کے بارے میں ان کا دو طرح سے اختلاف ہے: اہل بصرہ (بصریوں) نے کہا: یہ "سُمُوّ" سے مشتق ہے، اور وہ بلندی اور رفعت ہے، پس کہا گیا: اسم، کیونکہ اس کا صاحب اس کے ذریعے بلند مرتبے والا ہوتا ہے۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ اسم مُسَمّٰی (نام والے) کو بلند کرتا ہے، پس اسے دوسروں سے بلند و ممتاز کر دیتا ہے۔ اور کہا گیا: اسم کو اسم اس لیے کہا گیا، کیونکہ وہ اپنی قوت کی وجہ سے کلام کی دونوں قسموں: حرف اور فعل پر غالب ہے، اور اسم بالاتفاق ان دونوں سے زیادہ قوی ہے، کیونکہ وہ اصل ہے، پس ان دونوں پر اس کی بلندی کی وجہ سے اسے اسم کا نام دیا گیا۔ پس یہ تین اقوال ہیں۔ اور کوفیوں نے کہا: یہ "سِمَة" سے مشتق ہے، اور وہ علامت ہے، کیونکہ اسم اس کے لیے ایک علامت ہے جس کے لیے اسے وضع کیا گیا ہے۔ پس اس بنیاد پر "اسم" کی اصل "وسم" ہے۔ اور پہلا (قول) زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ تصغیر میں "سُمَیّ" کہا جاتا ہے۔ اور جمع میں "اسماء" آتا ہے۔ اور جمع و تصغیر اسماء(۲) کو ان کی اصل کی طرف لوٹا دیتے ہیں، پس "وُسَیْم" نہیں کہا جاتا، اور نہ ہی "اوسام" کہا جاتا ہے۔ اور اس کی صحت پر اختلاف کا فائدہ بھی دلالت کرتا ہے، اور وہ یہ ہے: اٹھارہویں بات: پس جس نے یہ کہا: اسم بلندی (سُمُوّ) سے مشتق ہے، وہ کہتا ہے: اللہ سبحانہ و تعالیٰ ہمیشہ سے مخلوق کے وجود سے پہلے، ان کے وجود کے بعد اور ان کے فنا ہونے کے وقت بھی (ناموں اور صفات کے ساتھ) موصوف رہا ہے، اور اس کے اسماء اور صفات میں ان (مخلوق) کا کوئی اثر نہیں ہے، اور یہی اہل سنت کا قول ہے۔ اور جس نے یہ کہا: اسم علامت (سِمَة) سے مشتق ہے، وہ کہتا ہے: اللہ تعالیٰ ازل میں بغیر اسم اور صفت کے تھا، پھر جب اس نے مخلوق کو پیدا کیا تو انہوں نے اس کے لیے اسماء اور صفات بنا لیے، پھر جب وہ انہیں فنا کر دے

گا تو وہ بغیر اسم اور صفت کے رہ جائے گا، اور یہ معتزلہ کا قول ہے۔ اور یہ اس کے خلاف ہے جس پر امت کا اجماع ہے، اور یہ ان کے اس قول سے بھی بڑی خطا ہے کہ اس کا کلام مخلوق ہے، اللہ تعالیٰ اس سے بہت بلند و برتر ہے۔ اور اسی اختلاف پر "اسم" اور "مُسَمّٰی" کے بارے میں کلام واقع ہوا، اور وہ یہ ہے: انیسویں بات: پس اہل حق کا مذہب - جیسا کہ قاضی ابو بکر بن طیب نے نقل کیا ہے - یہ ہے کہ "اسم" ہی "مُسَمّٰی" ہے، اور ابن فورک(۳) نے اسے پسند کیا ہے، اور یہی ابو عبیدہ اور سیبویہ کا قول ہے۔ پس جب کوئی کہنے والا کہتا ہے: "اللہ عالم ہے"، تو اس کا یہ کہنا اس ذات پر دلالت کرتا ہے جو عالم ہونے کے ساتھ موصوف ہے، پس اسم اس کا عالم ہونا ہے، اور وہی بعینہ مسمیٰ ہے۔ اسی طرح جب وہ کہتا ہے: "اللہ خالق ہے"، تو خالق ہی رب ہے، اور وہی بعینہ اسم ہے۔ پس ان کے نزدیک اسم بعینہ مسمیٰ ہی ہے بغیر کسی تفصیل کے۔ (۱) جوہری کی الصِحاح (سما)۔ اور تاج العروس ۱۰/ ۱۸۴ دیکھیں۔ (۲) (م) میں: اشیاء۔ (۳) ابو بکر محمد بن الحسن الاصبہانی، بہت سی تصانیف مرتب کیں، اشعری تھے، فن کلام میں امام تھے، سن (۴۰۶) میں وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء ۱۷/ ۲۱۴ اور وفیات الاعیان ۴/ ۲۷۲۔

Discussion on the Basmala 157

Ibn al-Hassar said: Those among the innovators who negate the Attributes claim that names have no meaning other than the Essence. Therefore, they say: "The name is other than the Named." However, those who affirm the Attributes affirm that names have meanings which are descriptions of the Essence; they are different from the verbal expressions, and these are the "Names" according to them. Further explanation on this (1) will come in [surahs] "Al-Baqarah" and "Al-A'raf", God willing (2). The Twentieth Point: His saying: "Allah". This name is the greatest of His names, Glory be to Him, and the most comprehensive of them (3). Some scholars even said it is the Greatest Name of Allah (4). No one else has been named by it (5), and for this reason, it is not dualized nor pluralized. This is one of the two interpretations of the Almighty's saying: {Do you know of any similar to Him?} [Maryam: 65], meaning: anyone who was named with His name, which is "Allah". So, "Allah" is a name for the True Existent who encompasses all the attributes of Divinity, described with the characteristics of Lordship, unique in true existence; there is no god but He, Glory be to Him. It is said: its meaning is: He who deserves to be worshipped. And it is said: its meaning is: the Necessarily Existent who has always been and will always be, and the meaning is one. The Twenty-first Point: They differed concerning this name: is it derived (mushtaqq) or is it a proper noun (alam) coined for the Essence? Many of the people of knowledge leaned towards the first opinion. They differed regarding its derivation and origin. Sibawayh narrated from al-Khalil (6) that its origin is "Ilāh," following the pattern of "Fi'āl," then the Alif and Lām (the definite article) were introduced in place of the Hamza. Sibawayh said: Like "an-Nas" (mankind), its origin is "unās." It was also said: the origin of the word is "Lāh," and upon it the Alif and Lām were added for exaltation, and this is the choice of Sibawayh (7). It was recited in verse:

---

(1) In (M): "for this [feminine form]". (2) At the Almighty's saying: {And He taught Adam the names - all of them} [Al-Baqarah: 31], and at the Almighty's saying: {And to Allah belong the best names, so invoke Him by them} [Al-A'raf: 180]. (3) Narrated by al-Bayhaqi in *al-Asma' wa al-Sifat* (1/57) from al-Halimi. (4) Ibn Abi Shaybah recorded in *al-Musannaf* (10/273) from Jabir ibn Zayd who said: "The Greatest Name of Allah is 'Allah'." It was also related by al-Mawardi in his *Tafsir* (1/50) from Abu Hanifa. (5) In (D) and (Z): "is named". (6) He is Ibn Ahmad Abu Abd al-Rahman al-Farahidi, from Basra, a master of the Arabic language and the founder of the science of prosody ('ilm al-'arud). He died in the year 160-something AH, or it is said he lived until 170 AH.

Siyar A'lam al-Nubala' (7/429). (7) See *al-Kitab* (2/195-196), *Ma'ani al-Qur'an* by al-Zajjaj (5/152), *Ishtiqaq Asma' Allah* by al-Zajjaji (23-29), *al-Khasa'is* by Ibn Jinni (2/288), and *al-Asma' wa al-Sifat* by al-Bayhaqi (1/58).

बिस्मिल्लाह पर चर्चा १५७

इब्न अल-हस्सार ने कहा: नवाचारियों में से वे जो गुणों (सिफ़ात) का खंडन करते हैं, दावा करते हैं कि नामों का अर्थ 'अस्तित्व' (ज़ात) के अलावा और कुछ नहीं है। इसलिए, वे कहते हैं: "नाम और नामित अलग हैं।" लेकिन वे जो गुणों की पुष्टि करते हैं, वे यह पुष्टि करते हैं कि नामों के अर्थ हैं जो अस्तित्व के विवरण हैं; वे भाषाई अभिव्यक्तियों से भिन्न हैं, और ये ही उनके अनुसार "नाम" हैं। इसका (१) और अधिक स्पष्टीकरण 'अल-बक़रह' और 'अल-अअराफ़' में आएगा, यदि ईश्वर ने चाहा (२)। बीसवां बिंदु: उनका कहना: 'अल्लाह', यह नाम उनके(महिमा हो उसकी) नामों में सबसे बड़ा और सबसे व्यापक है (३)। यहाँ तक कि कुछ विद्वानों ने कहा: यह अल्लाह का सबसे महान नाम (इस्म-ए-आज़म) है (४), और इसके द्वारा किसी और को नाम नहीं दिया गया (५), और इसी कारण से इसे न तो द्विवचन बनाया गया है और न ही बहुवचन। यह सर्वशक्तिमान के इस कथन की दो व्याख्याओं में से एक है: {क्या तुम उसके समान किसी और को जानते हो?} [मरियम: ६५], अर्थात: वह जिसे उसके नाम "अल्लाह" से पुकारा गया हो। तो, "अल्लाह" उस सत्य अस्तित्व का नाम है जो ईश्वरीय गुणों को समेटे हुए है, प्रभुत्व के लक्षणों से वर्णित है, वास्तविक अस्तित्व में अद्वितीय है; उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं है, महिमा हो उसकी। यह कहा गया है: इसका अर्थ है: वह जो पूजे जाने का पात्र है। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: अनिवार्य अस्तित्व (वाजिबुल वजूद) जो हमेशा से था और हमेशा रहेगा, और दोनों का अर्थ एक ही है। इक्कीसवां बिंदु: उन्होंने इस नाम के बारे में मतभेद किया है: क्या यह व्युत्पन्न (मुश्तक़) है, या अस्तित्व के लिए निर्धारित एक संज्ञा (अलम) है? ज्ञान के अधिकांश लोग पहले मत की ओर गए। उन्होंने इसकी व्युत्पत्ति और मूल में मतभेद किया। सिबावैह ने अल-खलील (६) से वर्णन किया कि इसका मूल "इलाह" है, "फ़िअल" के पैटर्न पर, फिर हमज़ा के बदले 'अलिफ़' और 'लाम' जोड़ दिए गए। सिबावैह ने कहा: जैसे "अन-नास" (लोग), जिसका मूल "उनास" है। यह भी कहा गया: शब्द का मूल "लाह" है, और इस पर महिमा के लिए 'अलिफ़' और 'लाम' जोड़े गए, और यही सिबावैह (७) की पसंद है। और यह कविता में पढ़ा गया:

---

(१) (म) में: इसके लिए। (२) सर्वशक्तिमान के कथन पर: {और उसने आदम को सभी नाम सिखाए} [अल-बक़रह: ३१], और सर्वशक्तिमान के कथन पर: {और अल्लाह के लिए सबसे अच्छे नाम हैं, इसलिए उसे उन्हीं से पुकारो} [अल-अअराफ़: १८०]। (३) इसे अल-बैहक़ी ने 'अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात' १/५७ में अल-हलीमी के हवाले से उद्धृत किया है। (४) इब्न अबी शयबा ने 'अल-मुसन्नफ़' १०/२७३ में जाबिर बिन ज़ैद से उद्धृत किया, उन्होंने कहा: अल्लाह का सबसे महान नाम अल्लाह है,

और अल-मावर्दी ने अपनी तफ़सीर १/५० में अबू हनीफ़ा से भी इसे उद्धृत किया है। (५) (द) और (ज़) में: 'योसम्मा' (नाम दिया गया)। (६) वह इब्न अहमद अबू अब्द अल-रहमान अल-फ़राहीदी, बसरी, अरबी भाषा के विद्वान और छंदशास्त्र ('इल्म अल-अरूज़) के संस्थापक हैं। उनकी मृत्यु १६० के दशक के कुछ वर्षों में हुई, और कहा जाता है कि वे १७० ईस्वी तक जीवित रहे। 'सियार आ'लाम अल-नुबाला' ७/४२९। (७) देखें 'अल-किताब' २/१९५-१९६, और ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' ५/१५२, और ज़ज्जाजी की 'इश्तिक़ाक़ अस्मा अल्लाह' २३-२९, और इब्न जिन्नी की 'अल-ख़साइस' २/२८८, और अल-बैहक़ी की 'अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात' १/५८।

بسم اللہ کے بارے میں گفتگو ۱۵۷

ابن الحصار نے کہا: بدعتیوں میں سے جو صفات کی نفی کرتے ہیں، ان کا دعویٰ ہے کہ ناموں کا مدلول ذات کے سوا کچھ نہیں، اسی لیے وہ کہتے ہیں: "اسم (نام) مسمی (نام والے) سے الگ ہے۔" اور جو صفات کا اثبات کرتے ہیں، وہ ناموں کے لیے ایسے مدلولات ثابت کرتے ہیں جو ذات کے اوصاف ہیں، اور وہ عبارتوں سے الگ ہیں، اور یہی ان کے نزدیک "اسماء" (نام) ہیں۔ اس کی (۱) مزید وضاحت 'البقرہ' اور 'الاعراف' میں آئے گی، انشاء اللہ تعالیٰ (۲)۔ بیسواں نکتہ: ان کا قول: 'اللہ'، یہ نام سبحانہ کے ناموں میں سب سے بڑا اور سب سے جامع ہے (۳)، یہاں تک کہ بعض علماء نے کہا: یہ اللہ کا اسمِ اعظم ہے (۴)، اور اس کے ساتھ کسی اور کا نام نہیں رکھا گیا (۵)، اسی لیے نہ اس کا تثنیہ آتا ہے اور نہ ہی جمع۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے قول {کیا تم اس کا ہم نام (برابر کا) جانتے ہو؟} [مریم: ۶۵] کی دو تاویلوں میں سے ایک ہے، یعنی: وہ جس کا نام اس کے نام "اللہ" پر رکھا گیا ہو۔ تو "اللہ" اس موجودِ برحق کا نام ہے جو الوہیت کی صفات کا جامع ہے، ربوبیت کی صفات سے متصف ہے، حقیقی وجود میں منفرد ہے؛ اس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ پاک ہے۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: وہ جو عبادت کا مستحق ہے۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: واجب الوجود جو ہمیشہ سے ہے اور ہمیشہ رہے گا، اور معنی ایک ہی ہے۔ اکیسواں نکتہ: انہوں نے اس نام کے بارے میں اختلاف کیا ہے کہ: کیا یہ مشتق ہے، یا ذات کے لیے وضع کردہ ایک علم (نام) ہے؟ علماء کی ایک بڑی جماعت پہلے قول کی طرف گئی ہے۔ اور انہوں نے اس کے مشتق ہونے اور اس کی اصل میں اختلاف کیا ہے۔ سیبویہ نے خلیل (۶) سے روایت کی ہے کہ اس کی اصل "اِلاہ" ہے، "فِعال" کے وزن پر، پھر ہمزہ کے بدلے الف اور لام داخل کیے گئے۔ سیبویہ نے کہا: جیسے "الناس" ہے جس کی اصل "اُناس" ہے۔ اور کہا گیا: کلمہ کی اصل "لاہ" ہے، اور

اس پر تعظیم کے لیے الف اور لام داخل کیے گئے، اور یہی سیبویہ (۷) کا اختیار ہے۔ اور یہ شعر پڑھا گیا:

---

(۱) (م) میں: اس کے لیے (مونث)۔ (۲) اللہ تعالیٰ کے قول {اور اس نے آدم کو تمام نام سکھائے} [البقرہ: ۳۱] کے پاس، اور اللہ تعالیٰ کے قول {اور اللہ ہی کے لیے اچھے نام ہیں، پس اسے ان کے ذریعے پکارو} [الاعراف: ۱۸۰] کے پاس۔ (۳) اسے بیہقی نے 'الاسماء والصفات' ۵۷/۱ میں حلیمی سے نقل کیا ہے۔ (۴) ابن ابی شیبہ نے 'المصنف' ۲۷۳/۱۰ میں جابر بن زید سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: اللہ کا اسمِ اعظم 'اللہ' ہے، اور اسے ماوردی نے اپنی تفسیر ۵۰/۱ میں امام ابو حنیفہ سے بھی نقل کیا ہے۔ (۵) (د) اور (ز) میں: 'یسمَّ' (نام رکھا گیا)۔ (۶) وہ ابن احمد ابو عبدالرحمن الفراہیدی، بصری، عربی زبان کے امام اور علمِ عروض کے موجد ہیں۔ ان کی وفات ۱۶۰ھ کے بعد کے سالوں میں ہوئی، اور کہا گیا: ۱۷۰ھ تک رہے۔ 'سیر اعلام النبلاء' ۴۲۹/۷۔ (۷) دیکھیے 'الکتاب' ۱۹۵/۲-۱۹۶، اور زجاج کی 'معانی القرآن' ۱۵۲/۵، اور زجاجی کی 'اشتقاق اسماء اللہ' ۲۳-۲۹، اور ابن جنی کی 'الخصائص' ۲۸۸/۲، اور بیہقی کی 'الاسماء والصفات' ۵۸/۱۔

158 Author's Introduction

"Neither your cousin, nor did you excel in lineage over me, nor are you my judge to rule over me(1)." Thus is the narration: "fata khzuni" (to rule over me), with the letter "kha" (with a dot above), and its meaning is: you govern me. Al-Kisa'i and Al-Farra' said: The meaning of "Bismillah" is: in the name of Al-Ilah (the God); they deleted the hamza and assimilated the first "lam" into the second, so they became a doubled (stressed) "lam"(2); as Allah Almighty said: {But as for me, He is Allah, my Lord} [Al-Kahf: 38]. Its meaning is: but I (Lakin ana), and Al-Hasan read it like that(3). Then it was said: It is derived from "walaha": when one is bewildered. And "walah" is the loss of intellect. It is said: a bewildered man (rajulun walih), and a bewildered woman (imra'atun walihah) and (wa'ilah). And "ma'un muwallah" (bewildered water): released in the deserts. So Allah, glorified be He, is the one in whose divine attributes' realities and the thought of knowing Him, minds become bewildered and lost. Based on this, the origin of "Ilah" is "Wilah". And the hamza is substituted for the waw, just as it was substituted in "ishah" and "wishah" (belt), and "isadah" and "wisadah" (pillow). This was narrated from Al-Khalil(4). It was narrated from Al-Dahhak that he said: "Allah" was named "Ilahan" (a God) because creation turns to Him (yata'allahuna ilayhi) for their needs, and supplicates to Him during their hardships. It was mentioned from Al-Khalil bin Ahmad that he said: Because creation "ya'lahuna" to Him, with a fatha on the "lam". And "ya'lihuna" also, with a kasra. They are two dialects. It was said: It is derived from elevation, so the Arabs used to say for everything high: "laha". They used to say when the sun rose: "lahat" (it rose high)(5). It was said: It is derived from "alaha al-rajul": if he worshipped. And "ta'allaha": if he performed acts of devotion. From that is the Almighty's saying: {and leave you and your gods (ilahataka)} according to this reading(6), for Ibn Abbas and others said: and your worship(7).

(1) The verse is by Dhu al-Isba' al-Adwani, and it is in Al-Mufaddaliyyat p. 160, Al-Khasais 2/288, Amali Ibn al-Shajari 2/195, and Al-Insaf by Abu al-Barakat Ibn al-Anbari 1/394. (2) See: Ishtiqaq Asma' Allah al-Husna p. 23. (3) Mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 80, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 2/29, and they added its attribution to Ubayy bin Ka'b. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/63, and see: Ishtiqaq Asma' Allah 26 - 27. (5) From his saying: It was narrated from Al-Dahhak... from the Tafsir of Abu al-Layth al-Samarqandi 1/76. (6) Al-A'raf: 127, and Ibn Khalawayh mentioned this reading in Al-Qira'at al-Shadhah p. 45, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/256. (7) Reported by Al-Tabari in his Tafsir 1/121-122, and he cited the saying of Ru'bah: By

Allah, the excellence of the young women of Al-Mudd... they glorified and turned back from my devotion.

१५८ लेखक की प्रस्तावना

"न ही तुम्हारा चचेरा भाई, न ही तुम वंश में मुझ पर श्रेष्ठ रहे, और न ही तुम मेरे न्यायाधीश हो कि मुझ पर शासन करो(१)।" कथा इस प्रकार है: "फतखजुनी" (मुझ पर शासन करना), ख अक्षर (बिंदु वाला) के साथ, और इसका अर्थ है: तुम मुझ पर शासन करते हो। अल-किसई और अल-फर्रा ने कहा: "बिस्मिल्लाह" का अर्थ है: अल्लाह (ईश्वर) के नाम पर; उन्होंने हम्ज़ा को हटा दिया और पहले "लाम" को दूसरे में मिला दिया, जिससे वे एक दोहरे (तनावपूर्ण) "लाम"(२) बन गए; जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {लेकिन जहाँ तक मेरा सवाल है, वह अल्लाह, मेरा रब है} [अल-कहफ़: ३८]। इसका अर्थ है: लेकिन मैं (लाकिन अना), और अल-हसन ने इसे इसी तरह पढ़ा(३)। फिर कहा गया: यह "वलह" से निकला है: जब कोई व्याकुल हो। और "वलह" बुद्धि का खो जाना है। कहा जाता है: एक व्याकुल आदमी (रजलुन वालिह), और एक व्याकुल महिला (इमरातुन वालिहह) और (वाइला)। और "माउुन मुवल्लाह" (व्याकुल पानी): रेगिस्तानों में छोड़ा गया। तो अल्लाह, उसकी जय हो, वह है जिसके दिव्य गुणों की वास्तविकताओं और उसे जानने के विचार में, मन व्याकुल और खो जाता है। इसके आधार पर, "इलाह" का मूल "विलह" है। और हम्ज़ा को वाव के लिए बदल दिया गया है, जैसे कि इसे "इशाह" और "विशाह" (बेल्ट), और "इसादाह" और "विसादाह" (तकिया) में बदला गया था। यह अल-खलील(४) से वर्णित है। अल-दहक से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह" का नाम "इलाह" (एक ईश्वर) इसलिए रखा गया क्योंकि सृष्टि अपनी आवश्यकताओं के लिए उसकी ओर झुकती है (यतअल्लाहूना इलयहि), और अपनी कठिनाइयों के दौरान उससे प्रार्थना करती है। अल-खलील बिन अहमद से उल्लेख किया गया है कि उन्होंने कहा: क्योंकि सृष्टि उसकी ओर "यअलहूना" होती है, "लाम" पर फथ के साथ। और "यअलीहूना" भी, कसरा के साथ। वे दो बोलियां हैं। कहा गया: यह ऊंचाई (उन्नयन) से निकला है, इसलिए अरब हर ऊंची चीज़ के लिए कहते थे: "लाहा"। वे तब कहते थे जब सूरज उगता था: "लाहत" (यह ऊंचा हो गया)(५)। कहा गया: यह "अलाह अर-रजल" से निकला है: यदि उसने पूजा की। और "तअल्लाह": यदि उसने भक्ति के कार्य किए। उसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: {और तुम्हें और तुम्हारे देवताओं (इलाहताका) को छोड़ दें} इस पाठ(६) के अनुसार, क्योंकि इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: और तुम्हारी पूजा(७)।

(१) यह श्लोक धू अल-इस्बा अल-अदवानी का है, और यह अल-मुफददलिय्यात पृ. १६०, अल-खसाइस २/२८८, अमाली इब्न अल-शजारी २/१९५, और अबू अल-बरकात इब्न अल-अंबरी द्वारा अल-इंसाफ १/३९४ में है। (२) देखें: इश्ताक अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना पृ. २३। (३) अल-किराअत अल-

शद्दाह पृ. ८० में इब्न खलवैह द्वारा उल्लेख किया गया है, और अल-मुहतसिब २/२९ में इब्न जिन्नी द्वारा, और उन्होंने इसके श्रेय को उबय बिन काब से जोड़ा। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/६३, और देखें: इश्ताक अस्मा अल्लाह २६ - २७। (५) उनके कथन से: अल-दहक से वर्णित है... अबू अल-लैथ अल-समरकंदी १/७६ की तफ़सीर से। (६) अल-अराफ: १२७, और इब्न खलवैह ने इस पाठ का उल्लेख अल-किराअत अल-शद्दाह पृ. ४५ में किया है, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसिब १/२५६ में। (७) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १/१२१-१२२ में उल्लेख किया है, और उन्होंने रुबा का कथन उद्धृत किया: "अल्लाह की कसम, अल-मुद्द की युवतियों की श्रेष्ठता... उन्होंने महिमा की और मेरी भक्ति से पीछे हट गईं।"

١٥٨ مقدمة المصنف

لا ابنُ عَمِّكَ لا أَفْضَلْتَ في حَسَبٍ عني ولا أَنتَ دَيَّانِي فَتَخْزُونِي(١) (نہ تمہارا چچا زاد، نہ تم حسب میں مجھ سے برتر ہو، اور نہ تم میرے حاکم ہو کہ مجھ پر حکومت کرو۔) روایت اسی طرح ہے: "فتخزونی"، خاء معجمہ کے ساتھ، اور اس کا معنی ہے: تم مجھ پر سیاست (حکومت) کرتے ہو۔ کسائی اور فراء نے کہا: «بسم الله» کا معنی ہے: اللہ کے نام سے؛ انہوں نے ہمزہ کو حذف کر دیا، اور پہلے لام کو دوسرے میں مدغم کر دیا، تو وہ دونوں ایک مشدد لام بن گئے(٢)؛ جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿لَكِنَّا هُوَ اللهُ رَبِّي﴾ [الكهف: ٣٨]۔ اور اس کا معنی ہے: لیکن میں (لكن أنا)، اسی طرح اسے حسن نے پڑھا ہے(٣)۔ پھر کہا گیا: یہ «وَلَهَ» سے مشتق ہے: جب کوئی حیران و پریشان ہو جائے۔ اور «الولہ» عقل کا چلے جانا ہے۔ کہا جاتا ہے: «رجل والہ» (حیران مرد)، اور «امرأة والهة» اور «وائلة»۔ اور «ماء مولہ»: جو صحراؤں میں چھوڑ دیا گیا ہو۔ پس اللہ سبحانہ وہ ہے جس کی صفات کی حقیقتوں اور اس کی معرفت میں فکر کرنے میں عقلیں حیران رہ جاتی ہیں اور گم ہو جاتی ہیں۔ اس بنا پر «إلہ» کی اصل «ولاہ» ہے۔ اور ہمزہ واؤ سے بدلا ہوا ہے، جیسا کہ «إشاح» اور «وشاح» میں، اور «إسادة» اور «وسادة» میں بدلا گیا۔ اور یہ خلیل سے مروی ہے(٤)۔ اور ضحاک سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: «اللہ» کو «إلہ» اس لیے کہا گیا کیونکہ مخلوق اپنی حاجتوں میں اس کی طرف مائل ہوتی ہے (يتألهون إليه)، اور اپنی سختیوں کے وقت اس کے سامنے گڑگڑاتی ہے، اور خلیل بن احمد سے ذکر کیا گیا ہے کہ انہوں نے کہا: کیونکہ مخلوق اس کی طرف «يألهون» ہوتی ہے، لام کے فتحہ کے ساتھ۔ اور «يألهون» بھی، کسرہ کے ساتھ۔ اور یہ دو لغتیں (بولیاں) ہیں۔ اور کہا گیا: یہ بلندی سے مشتق ہے، چنانچہ عرب ہر بلند چیز کے لیے «لاہا» کہتے تھے، تو وہ سورج طلوع ہونے پر کہتے تھے: «لاہت»(٥) (وہ بلند ہو گیا)۔ اور کہا

گیا: یہ «ألہ الرجل» سے مشتق ہے: جب اس نے عبادت کی۔ اور «تألہ»: جب اس نے زہد و تقویٰ اختیار کیا، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَيَذَرَكَ وَإِلَاهَتَكَ﴾ اس قرأت کے مطابق(٦)، کیونکہ ابن عباس اور دیگر نے کہا: «وعبادتک»(٧) (اور تیری عبادت کو)۔

(١) یہ شعر ذی الاصبع العدوانی کا ہے، اور یہ المفضلات ص ١٦٠، الخصائص ٢٨٨/٢، امالی ابن الشجری ٢/١٩٥، اور الانصاف لأبی البرکات ابن الانباری ١/ ٣٩٤ میں ہے۔ (٢) دیکھئے اشتقاق اسماء اللہ الحسنیٰ ص ٢٣۔ (٣) اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ٨٠ میں، اور ابن جنی نے المحتسب ٢٩/٢ میں ذکر کیا ہے اور اس کی نسبت ابی بن کعب کی طرف بھی کی ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ٦٣/١، اور دیکھئے اشتقاق اسماء اللہ ٢٦ - ٢٧۔ (٥) ان کے قول سے: اور ضحاک سے مروی ہے... تفسیر ابی اللیث السمرقندی ١/ ٧٦ سے۔ (٦) الاعراف: ١٢٧، اور ابن خالویہ نے اس قرأت کو القراءات الشاذة ص ٤٥ میں، اور ابن جنی نے المحتسب ١/ ٢٥٦ میں ذکر کیا ہے۔ (٧) اسے طبری نے اپنی تفسیر ١٢١/١-١٢٢ میں روایت کیا ہے، اور اس کے لیے رؤبہ کا یہ قول پیش کیا ہے: لله دَرُّ الغَانِيَاتِ المُدَّهِ سَبَّحْنَ واستَرْجَعْنَ من تَأَلُّهِي (اللہ کی قسم، المد کی نازنینوں کا کیا کہنا... انہوں نے تسبیح کی اور میری عبادت کی وجہ سے رجوع کیا۔)

159

Discourse on the Basmala

They said: The name of Allah is derived from this(1). Thus, Allah, glorified be He, means: The One intended for worship. From this comes the statement of the monotheists: "There is no god but Allah," meaning: there is no one worthy of worship except Allah. And "illa" (except) in the phrase is in the sense of "other than" (ghayr), not in the sense of exception.

Some of them claimed that the origin in it is the "ha" which is the pronoun for the absent (third person), and that is because they established Him as existing in their innate intellects, so they referred to Him with the pronoun. Then the 'lam' of possession (lam al-milk) was added, as they knew He is the Creator and Owner of things, so it became "la-hu" (to Him/His). Then the 'Alif' and 'Lam' were added for glorification and exaltation(2).

The second view, which a group of scholars also held, including Ash-Shafi'i, Abu al-Ma'ali(3), Al-Khattabi, Al-Ghazali(4), Al-Mufaddal, and others. It was narrated from Al-Khalil and Sibawayh: that the Alif and Lam are inseparable from it; it is not permissible to omit them from it(5). Al-Khattabi said: The evidence that the Alif and Lam are part of the structure of this name, and did not enter for definiteness (article), is the entry of the vocative particle upon it, as you say: "Ya Allah". The vocative particles do not combine with the Alif and Lam of definiteness. Do you not see that you do not say: "Ya Ar-Rahman" (O The Most Merciful), nor "Ya Ar-Rahim" (O The Most Compassionate), as you say: "Ya Allah"? This proves they are part of the structure of the name. And Allah knows best(6).

Twenty-second: They also differed regarding the derivation of His name "Ar-Rahman". Some said: It has no derivation because it is among the names exclusive to Him, glorified be He, and because if it were derived from 'rahmah' (mercy), it would be connected to the mention of the object of mercy (al-marhum). Thus, it would be permissible to say: Allah is 'rahman' with His servants, just as it is said: 'rahim' with His servants. Also, if it were derived from 'rahmah', the Arabs would not have rejected it when they heard it, as they did not reject...

(1) It is similarly in the Tafsir of Ibn Atiyya 1/63, and he mentioned within it the saying of Ru'ba mentioned in the comment before it. (2) From his saying: "The statement of the monotheists..." is from the words of Al-Khattabi, and Al-Bayhaqi transmitted it

from him in 'Al-Asma wa al-Sifat' 1/58. (3) He is Abdul-Malik bin Abi Muhammad Abdullah bin Yusuf Al-Juwayni, Imam al-Haramayn, the Sheikh of the Shafi'is, died in (478 AH). Al-Siyar 18/468. (4) He is Muhammad bin Muhammad bin Muhammad bin Ahmad Abu Hamid At-Tusi, Ash-Shafi'i, the author of Al-Ihya and other works. He died in (505 AH). Al-Siyar 19/322. (5) Al-Bayhaqi mentioned Al-Khalil's saying in 'Al-Asma wa al-Sifat' 1/58, quoting Al-Khattabi. (6) Al-Bayhaqi transmitted Al-Khattabi's words in 'Al-Asma wa al-Sifat' 1/59.

१५९

बिस्मिल्लाह पर प्रवचन

उन्होंने कहा: अल्लाह का नाम इसी से व्युत्पन्न है(१), तो अल्लाह, वह महिमामय है, का अर्थ है: वह जिसका उद्देश्य इबादत (उपासना) है। इसी से एकेश्वरवादियों का कथन है: "ला इलाहा इल्लल्लाह", जिसका अर्थ है: अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है। और इस वाक्य में "इल्ला" (सिवाय) "ग़ैर" (अन्य) के अर्थ में है, न कि अपवाद के अर्थ में।

उनमें से कुछ का दावा था कि इसका मूल "हा" है, जो अनुपस्थित (परोक्ष) के लिए सर्वनाम है। ऐसा इसलिए क्योंकि उन्होंने उसे अपनी सहज बुद्धि में विद्यमान पाया, इसलिए उन्होंने सर्वनाम के साथ उसकी ओर संकेत किया। फिर स्वामित्व की 'लाम' (लाम अल-मिल्क) जोड़ी गई, क्योंकि वे जानते थे कि वह वस्तुओं का निर्माता और स्वामी है, तो वह "लहु" (उसके लिए) हो गया। फिर महिमा और गौरव के लिए 'अलिफ़' और 'लाम' जोड़ा गया(२)।

दूसरा विचार, जिसे विद्वानों के एक समूह ने भी अपनाया, जिनमें अल-शाफ़ी, अबू अल-माली(३), अल-खत्ताबी, अल-ग़ज़ाली(४), अल-मुफ़द्दल और अन्य शामिल हैं। अल-खलील और सिबवैह से वर्णित है: कि अलिफ़ और लाम इसके साथ अनिवार्य हैं; उन्हें इससे हटाना जायज नहीं है(५)। अल-खत्ताबी ने कहा: इस बात का प्रमाण कि अलिफ़ और लाम इस नाम की संरचना का हिस्सा हैं, और निश्चितता (article) के लिए नहीं आए हैं, इस पर 'पुकार' (या/हे) शब्द का लगना है, जैसे आप कहते हैं: "या अल्लाह"। पुकार के शब्द निश्चितता के अलिफ़ और लाम के साथ नहीं जुड़ते। क्या आप नहीं देखते कि आप "या अर-रहमान" या "या अर-रहीम" नहीं कहते, जैसा कि आप "या अल्लाह" कहते हैं? इससे सिद्ध होता है कि वे नाम की संरचना का हिस्सा हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है(६)।

बाईसवीं बात: उन्होंने उसके नाम "अर-रहमान" की व्युत्पत्ति के बारे में भी मतभेद किया। उनमें से कुछ ने कहा: इसकी कोई व्युत्पत्ति नहीं है; क्योंकि यह उन नामों में से है जो विशेष रूप से उसके (महिमामय) लिए हैं, और इसलिए भी कि यदि यह 'रहमत' (दया) से व्युत्पन्न होता, तो यह दया प्राप्त करने वाले के उल्लेख से जुड़ा होता। तब यह कहना जायज होता: अल्लाह अपने बंदों पर 'रहमान' है, जैसा कि कहा जाता है: अपने बंदों पर 'रहीम' है। इसके अलावा, यदि यह 'रहमत' से व्युत्पन्न होता, तो अरबों ने इसे सुनकर इसका खंडन न किया होता, क्योंकि वे खंडन नहीं करते थे...

(१) यह इब्न अतिय्या के तफ़सीर १/६३ में इसी तरह है, और उन्होंने इसके दौरान पिछले टिप्पणी में उल्लिखित रु'बा का कथन उद्धृत किया है। (२) उनके कथन से: "एकेश्वरवादियों का कथन..." अल-खत्ताबी के शब्द हैं, और अल-बैहकी ने इसे 'अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात' १/५८ में उनसे उद्धृत किया है। (३) वह अब्दुल-मलिक बिन अबी मुहम्मद अब्दुल्ला बिन यूसुफ़ अल-जुवैनी हैं, इमाम अल-हरमैन, शाफ़ियों के शेख, मृत्यु वर्ष (४७८ हिजरी)। अल-सियार १८/४६८। (४) वह मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन अहमद अबू हामिद अल-तूसी हैं, अल-शाफ़ी, 'अल-इहया' और अन्य रचनाओं के लेखक। मृत्यु वर्ष (५०५ हिजरी)। अल-सियार १९/३२२। (५) अल-बैहकी ने 'अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात' १/५८ में अल-खत्ताबी के हवाले से अल-खलील का कथन उल्लेख किया है। (६) अल-बैहकी ने 'अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात' १/५९ में अल-खत्ताबी की बातों को उद्धृत किया है।

۱۵۹

بسم اللہ کے بارے میں گفتگو

انہوں نے کہا: پس اللہ کا نام اسی سے مشتق ہے(۱)، پس اللہ سبحانہ کا معنی ہے: وہ جس کی عبادت مقصود ہو۔ اسی سے موحدین کا یہ قول ہے: "لا إله إلا الله"، اس کا معنی ہے: اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں۔ اور اس کلمہ میں "إلا" (بجز) "غیر" کے معنی میں ہے، نہ کہ استثناء کے معنی میں۔

بعض کا خیال ہے کہ اس میں اصل "ہا" ہے جو غائب کے لیے کنایہ (ضمیر) ہے، اور یہ اس لیے کہ انہوں نے اسے اپنی عقلوں کی فطرت میں موجود پایا، تو انہوں نے حرف کنایہ سے اس کی طرف اشارہ کیا۔ پھر اس میں 'لامِ ملک' کا اضافہ کیا گیا، کیونکہ وہ جانتے تھے کہ وہی چیزوں کا خالق اور ان کا مالک ہے، تو وہ "لَہ" (اس کا) ہو گیا۔ پھر اس میں تعظیم اور عظمت کے لیے 'الف' اور 'لام' کا اضافہ کیا گیا(۲)۔

دوسرا قول جس کی طرف علماء کی ایک جماعت بھی گئی ہے، جن میں شافعی، ابو المعالی(۳)، خطابی، غزالی(۴)، مفضل اور دیگر شامل ہیں۔ اور خلیل اور سیبویہ سے مروی ہے کہ: الف اور لام اس کے لیے لازم ہیں، اس سے ان کا حذف کرنا جائز نہیں ہے(۵)۔ خطابی نے کہا: اور اس بات پر دلیل کہ الف اور لام اس اسم کی بنیاد سے ہیں، اور تعریف (معرفہ بنانے) کے لیے داخل نہیں ہوئے، اس پر حرفِ ندا کا داخل ہونا ہے، جیسے آپ کا کہنا: "یا اللہ"۔ اور حروفِ ندا تعریف کے الف اور لام کے ساتھ جمع نہیں ہوتے، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ آپ یہ نہیں کہتے: "یا الرحمن" اور نہ ہی "یا الرحیم" جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "یا اللہ"۔ پس یہ اس بات پر دال ہے کہ وہ دونوں اسم کی بنیاد سے ہیں۔ واللہ اعلم(۶)۔

بائیسویں بات: انہوں نے اس کے نام "الرحمن" کے اشتقاق میں بھی اختلاف کیا، پس بعض نے کہا: اس کا کوئی اشتقاق نہیں ہے؛ کیونکہ یہ ان اسماء میں سے ہے جو سبحانہ کے ساتھ مخصوص ہیں، اور اس لیے کہ اگر یہ 'رحمت' سے مشتق ہوتا تو اس کا تعلق 'مرحوم' (جس پر رحم کیا گیا ہو) کے ذکر سے ہوتا، پس یہ کہنا جائز ہوتا: اللہ اپنے بندوں پر 'رحمن' ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: اپنے بندوں پر 'رحیم' ہے۔ نیز اگر یہ 'رحمت' سے مشتق ہوتا، تو اہل عرب اسے سن کر اس کا انکار نہ کرتے، کیونکہ وہ انکار نہیں کرتے تھے...

(۱) یہ اسی طرح ابن عطیہ کی تفسیر ۱/۶۳ میں ہے، اور اس کے دوران انہوں نے پہلے تبصرہ میں مذکور 'رؤبہ' کا قول نقل کیا ہے۔ (۲) ان کے قول: "موحدین کا قول..." سے، یہ خطابی کے کلام میں سے ہے، اور اسے بیہقی نے 'الاسماء والصفات' ۱/۵۸ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۳) وہ عبدالملک بن ابی محمد عبداللہ بن یوسف جوینی ہیں، امام الحرمین، شافعیوں کے شیخ، وفات سال (۴۷۸ھ)۔ السیر ۱۸/ ۴۶۸۔ (۴) وہ محمد بن محمد بن محمد بن احمد ابو حامد طوسی ہیں، شافعی، 'الاحیاء' اور دیگر تصانیف کے مصنف۔ وفات سال (۵۰۵ھ)۔ السیر ۱۹/ ۳۲۲۔ (۵) بیہقی نے 'الاسماء والصفات' ۱/۵۸ میں خطابی سے نقل کرتے ہوئے خلیل کا قول ذکر کیا ہے۔ (۶) بیہقی نے 'الاسماء والصفات' ۱/۵۹ میں خطابی کا کلام نقل کیا ہے۔

the mercy of their Lord. Allah, Almighty and Majestic, has said: {And when it is said to them, 'Prostrate to the Most Merciful,' they say, 'And what is the Most Merciful?'} [Al-Furqan: 60] the verse (1). When Ali (may Allah be pleased with him) wrote during the Treaty of Hudaybiyyah by the order of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "In the name of Allah, the Most Merciful, the Especially Merciful," Suhayl bin Amr said: "As for 'In the name of Allah, the Most Merciful, the Especially Merciful,' we do not know what 'In the name of Allah, the Most Merciful, the Especially Merciful' is! Instead, write what we know: 'In Your name, O Allah.'" The Hadith (2). Ibn al-Arabi said: "They were ignorant of the attribute rather than the one described." He used as evidence their statement (3): {And what is the Most Merciful?} [Al-Furqan: 60], and they did not say: "And who is the Most Merciful?" Ibn al-Hassar said: "It is as if he—may Allah have mercy on him—did not read the other verse: {while they disbelieve in the Most Merciful} [Ar-Ra'd: 30]." The majority of people are of the opinion that "Ar-Rahman" (the Most Merciful) is derived from "ar-rahmah" (mercy), constructed on the pattern of hyperbole, and its meaning is: The Possessor of Mercy who has no equal in it. For this reason, it is not used in the dual or plural forms, unlike "Ar-Rahim" (the Especially Merciful), which is used in the dual and plural (4). Ibn al-Hassar said: "What points to this derivation is what Al-Tirmidhi narrated and authenticated from Abdur-Rahman bin 'Awf, that he heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) say: 'Allah, Almighty and Majestic, said: "I am Ar-Rahman (the Most Merciful), I created the rahim (womb), and I derived for it a name from My name. So whoever maintains its ties, I will maintain ties with him, and whoever severs its ties, I will sever ties with him."'" (5). This is a textual proof for the derivation, so there is no point in opposition or discord. The Arabs' denial of it was due to their ignorance of Allah and what is due to Him (6). Twenty-third: Al-Mubarrad claimed—according to what Ibn al-Anbari mentioned in his book "Al-Zahir" (7)—.

(1) From the words of Al-Khattabi, quoted by Al-Bayhaqi in Al-Asma' wa al-Sifat 1/135-136. (2) Reported by Ahmad in Al-Musnad (13827), and Al-Bukhari (2731-2732) from the hadith of Al-Miswar and Marwan, and Muslim (1784) from the hadith of Anas. (3) In (M): "by their statement". (4) Al-Asma' wa al-Sifat 1/136. (5) Sunan al-Tirmidhi (1907), and it is in Musnad Ahmad (1686). (6) Ibn Jarir al-Tabari refuted in his Tafsir 1/130-132 those who said that the Arabs did not know "Ar-Rahman," and he cited some of their poetry which demonstrates that this naming was known to them, and that their denial was merely out of rejection and stubbornness in their disbelief.

(7) 1/59, and Ibn al-Anbari said in it: I heard Abu al-Abbas... meaning his teacher Tha'lab. Thus the author's assumption was...

160 लेखक की भूमिका

उनके रब की दया। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: {और जब उनसे कहा जाता है कि रहमान को सजदा करो, तो वे कहते हैं, 'और रहमान क्या है?'} [अल-फ़ुरक़ान: 60] आयत (1)। जब अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने नबी ﷺ के आदेश पर हुदैबिया की संधि में लिखा: "बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम," तो सुहैल बिन अम्र ने कहा: "जहाँ तक 'बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम' की बात है, तो हम नहीं जानते कि 'बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम' क्या है! बल्कि वह लिखो जिसे हम जानते हैं: 'बिइस्मिका अल्लाहुम्मा (तेरे नाम से, ऐ अल्लाह)।'" हदीस (2)। इब्न अल-अरबी ने कहा: "वे केवल विशेषता (सिफ़त) से अनभिज्ञ थे, न कि उस (अल्लाह) से जिसकी वह विशेषता है।" उन्होंने इसके लिए उनके इस कथन (3) को प्रमाण बनाया: {और रहमान क्या है?} [अल-फ़ुरक़ान: 60], और उन्होंने यह नहीं कहा: "और रहमान कौन है?" इब्न अल-हस्सार ने कहा: "ऐसा लगता है जैसे कि उन्होंने—अल्लाह उन पर दया करे—दूसरी आयत नहीं पढ़ी थी: {जबकि वे रहमान का इनकार कर रहे हैं} [अर-रद: 30]।" अधिकांश लोगों का मत है कि "रहमान" शब्द 'रहमत' (दया) से निकला है, जो अतिशयोक्ति (मुबालग़ा) पर आधारित है, और इसका अर्थ है: ऐसी दया वाला जिसका उस (दया) में कोई सानी नहीं है। इसीलिए इसका द्विवचन या बहुवचन नहीं बनाया जाता, जैसा कि "रहीम" का द्विवचन और बहुवचन बनाया जाता है (4)। इब्न अल-हस्सार ने कहा: "व्युत्पत्ति (इश्तिक़ाक़) का प्रमाण वह है जिसे तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया और अब्दुर-रहमान बिन औफ़ से इसे सहीह क़रार दिया कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते हुए सुना: 'अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: "मैं रहमान हूँ, मैंने रहीम (गर्भाशय/रिश्तेदारी) को पैदा किया, और मैंने उसके लिए अपने नाम से एक नाम निकाला। अतः जो इसे जोड़ेगा, मैं उसे जोड़ूँगा, और जो इसे काटेगा, मैं उसे काट दूँगा।"'" (5)। यह व्युत्पत्ति का स्पष्ट प्रमाण है, इसलिए विरोध और विवाद का कोई अर्थ नहीं है। और अरबों का इसका इनकार अल्लाह और उसके लिए जो अनिवार्य है, उसके प्रति उनकी अज्ञानता के कारण था (6)। तेईसवां: अल-मुबर्रद ने दावा किया—जैसा कि इब्न अल-अंबारी ने अपनी पुस्तक "अल-ज़ाहिर" (7) में उल्लेख किया है—।

(1) अल-खत्ताबी के शब्दों से, अल-बैहक़ी ने इसे अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात 1/135-136 में उद्धृत किया है। (2) इसे अहमद ने मुसनद (13827) में, और बुखारी (2731-2732) ने मिसवर और मरवान की हदीस से, और मुस्लिम (1784) ने अनस की हदीस से उद्धृत किया है। (3) (म) में: "उनके कहने से"। (4) अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात 1/136। (5) सुनन अल-तिर्मिज़ी (1907), और यह मुसनद

अहमद (1686) में है। (6) इब्न जरीर अल-तबरी ने अपनी तफ़्सीर 1/130-132 में उन लोगों का खंडन किया है जिन्होंने कहा था कि अरब "रहमान" को नहीं जानते थे, और उन्होंने उनकी कविताओं से उद्धृत किया है जो यह दर्शाती हैं कि यह नाम उनके बीच जाना-पहचाना था, और उनका यह इनकार केवल उनके कुफ़्र में हठधर्मी और विरोध के कारण था। (7) 1/59, और इसमें इब्न अल-अंबारी ने कहा: मैंने अबू अल-अब्बास से सुना... यानी उनके उस्ताद सालब। तो लेखक का भ्रम चला गया...

١٦٠ مقدمة المصنف

ان کے رب کی رحمت۔ اللہ عزوجل نے فرمایا ہے: {وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ} [الفرقان: ٦٠] الآية (١)۔ (اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ رحمن کو سجدہ کرو، تو وہ کہتے ہیں 'اور رحمن کیا ہے؟') اور جب علی رضی اللہ عنہ نے صلحِ حدیبیہ کے موقع پر نبی ﷺ کے حکم سے لکھا: "بسم اللہ الرحمن الرحیم" تو سہیل بن عمرو نے کہا: "رہا 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' کا معاملہ، تو ہم نہیں جانتے کہ 'بسم اللہ الرحمن الرحیم' کیا ہے! بلکہ وہ لکھو جو ہم جانتے ہیں: 'باسمک اللّٰھم' (اے اللہ، تیرے نام سے)۔" الحدیث (٢)۔ ابن العربی نے کہا: "وہ صرف صفت سے ناواقف تھے، نہ کہ موصوف سے۔" انہوں نے اس پر ان کے قول (٣) سے استدلال کیا: {وَمَا الرَّحْمَنُ} [الفرقان: ٦٠] (اور رحمن کیا ہے؟) اور انہوں نے یہ نہیں کہا: "وَمَنِ الرحمن؟" (اور رحمن کون ہے؟) ابن الحصار نے کہا: "گویا کہ انہوں نے—اللہ ان پر رحم کرے—دوسری آیت نہیں پڑھی تھی: {وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ} [الرعد: ٣٠] (حالانکہ وہ رحمن کا انکار کرتے ہیں)۔" جمہور کا موقف ہے کہ لفظ «الرحمن» 'رحمت' سے مشتق ہے، جو مبالغہ پر مبنی ہے، اور اس کا معنی ہے: وہ رحمت والا جس کی رحمت میں کوئی مثال نہیں، اسی لیے اس کا تثنیہ یا جمع نہیں آتا، جیسا کہ «الرحیم» کا تثنیہ اور جمع آتا ہے (٤)۔ ابن الحصار نے کہا: "اشتقاق پر دلالت کرنے والی چیز وہ ہے جسے ترمذی نے روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا عبد الرحمن بن عوف سے، کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: 'اللہ عزوجل نے فرمایا: "میں رحمن ہوں، میں نے رحم (رشتہ داری) کو پیدا کیا، اور میں نے اس کا نام اپنے نام سے نکالا، پس جو اسے جوڑے گا میں اسے جوڑوں گا، اور جو اسے کاٹے گا میں اسے کاٹ دوں گا۔"'" (٥)۔ اور یہ اشتقاق میں نص ہے، پس مخالفت اور جھگڑے کا کوئی فائدہ نہیں، اور عربوں کا اس سے انکار اللہ اور اس کے

لیے جو واجب ہے، اس سے ان کی جہالت کی وجہ سے تھا (٦)۔ تیسویں بات: مبرد نے دعویٰ کیا —جیسا کہ ابن الانباری نے اپنی کتاب «الزاهر» (٧) میں ذکر کیا ہے—۔

(١) خطابی کے کلام سے، اسے بیہقی نے الاسماء والصفات ١/ ١٣٥ - ١٣٦ میں نقل کیا ہے۔ (٢) اسے احمد نے المسند (١٣٨٢٧) میں، اور بخاری نے (٢٧٣١ - ٢٧٣٢) مسور اور مروان کی حدیث سے، اور مسلم نے (١٧٨٤) انس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٣) (م) میں: بقولهم (ان کے کہنے سے)۔ (٤) الاسماء والصفات ١ / ١٣٦۔ (٥) سنن ترمذی (١٩٠٧)، اور یہ مسند احمد (١٦٨٦) میں ہے۔ (٦) ابن جریر طبری نے اپنی تفسیر ١/ ١٣٠-١٣٢ میں ان لوگوں کی تردید کی ہے جنہوں نے کہا کہ عرب 'الرحمن' کو نہیں جانتے تھے، اور ان کے اشعار سے وہ حوالے پیش کیے جن سے واضح ہوتا ہے کہ یہ نام ان کے ہاں معروف تھا، اور ان کا یہ انکار محض ہٹ دھرمی اور کفر میں تعنت کی وجہ سے تھا۔ (٧) ١/ ٥٩، اور اس میں ابن الانباری نے کہا: میں نے ابوالعباس سے سنا... یعنی ان کے شیخ ثعلب۔ تو مصنف کا وہم چلا گیا =

That «Ar-Rahman» is a Hebrew name, and «Ar-Rahim» came along with it. He recited: “You shall not attain glory until you trade your cloaks for silk, or make the Yanbut tree into Shamran.” (1) “Or you abandon your migration to the monks, and your wiping of their crosses, making Rahman a sacrifice.” (2)

Abu Ishaq al-Zajjaj said in «Meanings of the Qur’an»: And Ahmad ibn Yahya said (3): «Ar-Rahim» is Arabic, and «Ar-Rahman» is Hebrew; hence, they were combined. This view is discouraged. Abu al-Abbas said: An epithet may be used for praise, as when you say: Jarir the poet said. Matar (4) narrated from Qatada regarding the words of Allah, the Almighty and Majestic: ﴿In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful﴾: He praised Himself (5). Abu Ishaq said: This is a fine view. Qutrub said: It is possible they were combined for emphasis (6). Abu Ishaq said: This is a fine view; in emphasis there is great benefit, and it is frequent in the speech of the Arabs, such that it dispenses (7) with the need for citations. The benefit in that is what Muhammad ibn Yazid said: It is a favor after a favor, a blessing after a blessing, a strengthening for the aspirations of the seekers, and a promise that does not disappoint the one who hopes for it (8). Twenty-fourth: And they differed: Are they of one meaning, or of two meanings? It was said: They are...

= ...indicating that he is Abu al-Abbas al-Mubarrad, for he said: Al-Mubarrad claimed... and Abu al-Qasim al-Zajjaji stated it explicitly in ‘Derivation of the Names of Allah’ pp. 42-43. (1) In (D) and (Z): “If you leave”, in (Zh): “They will not leave”, and what is established is from (M), which corresponds to what is in ‘al-Zahir’. (2) The two verses are by Jarir, from a poem lampooning al-Akhtal, and they are in his Diwan 1/167, with some variations. Al-Zajjaji mentioned them in ‘Derivation of the Names of Allah’ p. 43, and al-Mawardi mentioned the second of them in his Tafsir 1/52. His saying: ‘al-Yanbut’ is the poppy tree, or another large tree, or the carob tree. His saying: ‘Shamran’ is a plant from the fine shrubs. ‘al-Qamus’ (nbt) (dmr). (3) He is Abu al-Abbas Tha'lab, and we did not find this statement by al-Zajjaj in his book ‘Meanings of the Qur'an’. It is found in al-Nahhas’s work as we shall mention. (4) He is Ibn Tahman al-Warraq, Abu Raja’ al-Khurasani, a resident of Basra. He used to write copies of the Qur’an and was proficient in it; he died in (129 AH). ‘al-Siyar’ 5/452. The name ‘Matar’ was corrupted in (M) and (D) to: ‘Mutarrif’. (5) Al-Suyuti cited it in ‘al-Durr al-Manthur’ 1/13 at length, via Matar al-Warraq from Qatada, and attributed it to ‘Abd ibn Humayd. (6) Mentioned by Ibn al-Anbari in ‘al-Zahir’ 1/58. (7) In (M): “And it dispenses

with…”. (8) From his saying: And Ahmad ibn Yahya said, from ‘Meanings of the Qur’an’ by al-Nahhas 1/55 and 56, with transposition, and it is not by al-Zajjaj.

कि «अर-रहमान» एक इब्रानी नाम है, इसलिए इसके साथ «अर-रहीम» आया। उन्होंने गाया: "तुम महिमा प्राप्त नहीं करोगे जब तक कि तुम अपने लबादों को रेशम के बदले न बेच दो, या यनबूत के पेड़ को शमराम न बना दो।" (1) "या तुम पादरियों के पास अपना प्रवासन और अपना लेपन, उनके सलीब को रहमान के नाम पर बलिदान के रूप में छोड़ दो।" (2)

अबू इशाक अल-ज़ज्जाज ने «मानी अल-कुरआन» में कहा: और अहमद बिन याह्या ने कहा (3): «अर-रहीम» अरबी है, और «अर-रहमान» इब्रानी है, इसीलिए दोनों को मिलाया गया। इस कथन को नापसंद किया गया है। अबू अल-अब्बास ने कहा: विशेषण का उपयोग प्रशंसा के लिए किया जा सकता है, जैसे आप कहते हैं: कवि जरीर ने कहा। मतार (4) ने कतादा से अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के बारे में रिवायत की: ﴿अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और अत्यंत कृपालु है﴾: उसने अपनी प्रशंसा की (5)। अबू इशाक ने कहा: यह एक अच्छा कथन है। कुतरुब ने कहा: यह संभव है कि उन्हें ज़ोर देने के लिए मिलाया गया हो (6)। अबू इशाक ने कहा: यह एक अच्छा कथन है; और ज़ोर देने में बहुत बड़ा लाभ है, और यह अरबों की वाणी में बहुत आम है, जिससे साक्ष्य देने की आवश्यकता नहीं रहती (7)। इसमें लाभ वह है जो मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: यह कृपा के बाद कृपा है, एहसान के बाद एहसान है, इच्छुक लोगों की आशाओं को बल देना है, और एक ऐसा वादा है जो उम्मीद करने वाले को निराश नहीं करता (8)। चौबीसवाँ: और वे असहमत थे: क्या वे एक ही अर्थ के हैं, या दो अर्थों के? तो कहा गया: वे...

= ...इशारा करते हुए कि वह अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद है, क्योंकि उसने कहा: अल-मुबर्रद ने दावा किया... और अबू अल-कासिम अल-ज़ज्जाजी ने 'अल्लाह के नामों की व्युत्पत्ति' पृ. 42-43 में स्पष्ट रूप से इसका उल्लेख किया है। (1) (द) (ज़) में: "यदि तुम छोड़ दो", (ज़ह) में: "वे नहीं छोड़ेंगे", और जो स्थापित है वह (म) से है, जो 'अल-ज़ाहिर' में जो है उसके अनुरूप है। (2) ये दो छंद जरीर के हैं, एक कविता से जिसमें वह अल-अखतल का उपहास करता है, और वे उसके दीवान 1/167 में कुछ भिन्नता के साथ हैं। अल-ज़ज्जाजी ने 'अल्लाह के नामों की व्युत्पत्ति' पृ. 43 में उनका उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने अपनी तफ़सीर 1/52 में उनमें से दूसरे का उल्लेख किया है। उनका कहना: 'अल-यनबूत': पोस्ता का पेड़ है, या कोई अन्य बड़ा पेड़, या कैरब का पेड़। उनका कहना: 'शमराम': छोटे झाड़ियों का एक पौधा है। 'अल-कामूस' (नबत) (दमर)। (3) वह अबू अल-अब्बास

सालब है, और हमें अल-ज़ज्जाज का यह कथन उसकी पुस्तक 'मानी अल-कुरआन' में नहीं मिला। यह अन-नहहास के यहाँ है जैसा कि हम उल्लेख करेंगे। (4) वह इब्न तहमान अल-वर्रक, अबू रजा अल-ख़ुरासानी है, जो बसरा का निवासी था। वह मुसहफ लिखता था और उसमें निपुण था; उसकी मृत्यु वर्ष (129 हिजरी) में हुई। 'अल-सियार' 5/452। (म) और (द) में 'मतार' नाम बदलकर 'मुतर्रिफ' हो गया है। (5) अल-सुयुती ने इसे 'अल-दुर अल-मंसूर' 1/13 में विस्तार से उद्धृत किया है, मतार अल-वर्रक के माध्यम से कतादा से, और इसे अब्द बिन हुमैद को जिम्मेदार ठहराया है। (6) इब्न अल-अंबारी ने इसे 'अल-ज़ाहिर' 1/58 में उल्लेख किया है। (7) (म) में: "और यह अनावश्यक बना देता है..."। (8) उनके कथन से: और अहमद बिन याह्या ने कहा, अन-नहहास की 'मानी अल-कुरआन' 1/55 और 56 से, आगे-पीछे करने के साथ और यह अल-ज़ज्जाज का नहीं है।

کہ «الرحمن» عبرانی نام ہے، تو اس کے ساتھ «الرحیم» آیا۔ اور اس نے شعر پڑھا: «تم ہرگز عظمت نہیں پاؤ گے جب تک تم اپنی چادروں کو ریشم کے بدلے نہ بیچ دو، یا تم ینبوت کے درخت کو ضمران نہ بنا دو۔» (1) «یا تم پادریوں کی طرف اپنی ہجرت اور اپنے مسح کو، ان کی صلیب کو، رحمان کے قربان کے طور پر نہ چھوڑ دو۔» (2)

ابواسحاق الزجاج نے «معانی القرآن» میں کہا: اور احمد بن یحییٰ نے کہا (3): «الرحیم» عربی ہے، اور «الرحمن» عبرانی، اسی لیے ان دونوں کو جمع کیا گیا۔ اور یہ قول ناپسندیدہ ہے۔ اور ابوالعباس نے کہا: صفت تعریف کے لیے بھی واقع ہوتی ہے، جیسا کہ تم کہتے ہو: جریر شاعر نے کہا۔ اور مطر (4) نے قتادہ سے اللہ عزوجل کے قول: ﴿بسم اللہ الرحمن الرحیم﴾ کے بارے میں روایت کیا، انہوں نے کہا: اس نے اپنی ذات کی تعریف کی (5)۔ ابواسحاق نے کہا: یہ اچھا قول ہے۔ اور قطرب نے کہا: جائز ہے کہ ان دونوں کو تاکید کے لیے جمع کیا گیا ہو (6)۔ ابواسحاق نے کہا: یہ اچھا قول ہے، اور تاکید میں بہت بڑا فائدہ ہے، اور یہ اہل عرب کے کلام میں بہت کثرت سے ہے، جو ثبوت پیش کرنے سے بے نیاز (7) کر دیتا ہے۔ اور اس میں فائدہ وہ ہے جو محمد بن یزید نے کہا: یہ فضل کے بعد فضل ہے، اور انعام کے بعد انعام، اور رغبت رکھنے والوں کی امیدوں کو قوی کرنا ہے، اور ایسا وعدہ ہے جو اس سے امید رکھنے والے کو مایوس نہیں کرتا (8)۔

چوبیسویں بات: اور انہوں نے اختلاف کیا: کیا یہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں، یا دو الگ معنوں میں؟ تو کہا گیا: وہ دونوں...

= ...اس طرف اشارہ کہ وہ ابوالعباس المبرد ہے، تو اس نے کہا: مبرد کا گمان ہے... اور ابوالقاسم الزجاجی نے «اشتقاق اسماء اللہ» ص 42 - 43 میں اس کی صراحت کی ہے۔ (1) (د) (ز) میں:

«لو تتركوا»، اور (ظ) میں: «لن يتركوا»، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو «الزاہر» میں موجود متن کے موافق ہے۔ (2) یہ دونوں شعر جریر کے ہیں، اس قصیدے سے جس میں اس نے الاخطل کی ہجو کی ہے، اور وہ اس کے دیوان 167/1 میں کچھ اختلاف کے ساتھ موجود ہیں۔ الزجاجی نے انہیں «اشتقاق اسماء الله» ص 43 میں ذکر کیا ہے، اور الماوردی نے ان میں سے دوسرے شعر کو اپنی تفسیر 1/ 52 میں ذکر کیا ہے۔ اور اس کا قول: «الینبوت»: پوست کا درخت ہے، یا ایک اور بڑا درخت، یا خرنوب کا درخت۔ اور اس کا قول: «ضمران»: جھاڑیوں کی ایک قسم کا پودا ہے۔ القاموس (نبت) (ضمر)۔ (3) وہ ابوالعباس ثعلب ہے، اور ہمیں زجاج کا یہ قول ان کی کتاب «معانی القرآن» میں نہیں ملا۔ یہ نحاس کے ہاں ہے جیسا کہ ہم ذکر کریں گے۔ (4) وہ ابن طہمان الوراق ہیں، ابورجاء الخراسانی، بصرہ کے رہنے والے، وہ مصاحف لکھا کرتے تھے اور اس میں مہارت رکھتے تھے، ان کی وفات سن (129ھ) میں ہوئی۔ السیر 5/ 452۔ اور (م) اور (د) میں «مطر» کا نام تحریف ہو کر «مطرف» ہو گیا ہے۔ (5) اسے السیوطی نے «الدر المنثور» 13/1 میں تفصیل سے مطر الوراق کے واسطے سے قتادہ سے نقل کیا ہے، اور اسے عبد بن حمید کی طرف منسوب کیا ہے۔ (6) اسے ابن الانباری نے «الزاہر» 1/ 58 میں ذکر کیا ہے۔ (7) (م) میں: «ویستغنی»۔ (8) ان کے قول: «اور احمد بن یحییٰ نے کہا» سے، نحاس کی «معانی القرآن» 1/ 55 اور 56 سے، تقدیم و تاخیر کے ساتھ اور یہ زجاج کا قول نہیں ہے۔

with one meaning, like 'nadmān' and 'nadīm'. This was said by Abu Ubaidah (1). And it was said: the form 'faʿlān' is not like 'faʿīl', for 'faʿlān' only occurs for the exaggeration of the verb, like your saying: 'a man who is ghaḍbān' (angry), for one who is full of anger. Whereas 'faʿīl' can be in the sense of the active participle (subject) or the passive participle (object). 'Amallas (2) said: "But when war bites you with a bite, then you are shown compassion, Merciful." So 'al-Raḥmān' is specific in name, general in action. And 'al-Raḥīm' is general in name, specific in action. This is the opinion of the majority (3). Abu Ali al-Farisi said: "'al-Raḥmān' is a general name for all types of mercy, exclusive to Allah. And 'al-Raḥīm' is only in regards to the believers, as the Almighty said: {And He is ever Merciful to the believers} [Al-Ahzab: 43]. Al-Arzami (4) said: 'al-Raḥmān' is with all His creation regarding rain, the blessings of the senses, and general blessings. 'al-Raḥīm' is with the believers in guiding them and being kind to them (5). Ibn al-Mubarak said: "'al-Raḥmān' is He who gives if asked. And 'al-Raḥīm' is He who is angry if not asked (6)." Ibn Majah narrated in his 'Sunan', and al-Tirmidhi in his 'Jamiʿ', from Abu Salih, from Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever does not ask of Allah, He becomes angry with him." This is the wording of al-Tirmidhi. Ibn Majah said: "Whoever does not supplicate to Allah, Glory be to Him, He becomes angry (7) with him" (8). And he said: I asked Abu Zurʿah about this Abu Salih, and he said: He is the one who is called al-Farisi, and he is Khuzi, and I do not know his name. Some poets have taken this meaning and said:

(1) In 'Majaz al-Qur'an' 1/21. See also the aforementioned source by al-Nahhas. (2) He is 'Amallas ibn 'Aqil, and the verse is in 'Sharh Diwan al-Hamasah' by al-Tibrizi 4/4, and 'al-Lisan' (r-h-m). (3) 'al-Asma' wa al-Sifat' 1/141. (4) Abd al-Malik ibn Abi Sulayman, Abu Muhammad, and it is said: Abu Abdullah, al-Kufi, died in the year (145 AH). 'Siyar A'lam al-Nubala' 6/109. (5) 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/63 - 64. (6) Mentioned by al-Hafiz in 'Fath al-Bari' 8/155. (7) In (d): gets angry. (8) Sunan Ibn Majah (3827), and Sunan al-Tirmidhi (3373), and it is in Musnad Ahmad (9701).

162 लेखक का परिचय

एक ही अर्थ के साथ, जैसे 'नदमान' (nadmān) और 'नदीम' (nadīm)। यह अबू उबैदाह (1) ने कहा था। और यह भी कहा गया है: 'फलान' (faʿlān) का रूप 'फ़ईल' (faʿīl) जैसा नहीं है, क्योंकि 'फलान' केवल क्रिया की अतिशयोक्ति के लिए होता है, जैसे आपका कहना: 'एक क्रोधित व्यक्ति' (ghadbān), जो क्रोध से भरा हो। जबकि 'फ़ईल' कर्ता (सब्जेक्ट) या कर्म (ऑब्जेक्ट) दोनों के अर्थ में हो सकता है। 'अमल्लस (2) ने कहा: "परन्तु जब युद्ध तुम्हें एक दंश देता है, तो तुम पर करुणा दिखाई जाती है, दयालु।" अतः 'अर-रहमान' नाम में विशिष्ट है, क्रिया में सामान्य। और 'अर-रहीम' नाम में सामान्य है, क्रिया में विशिष्ट। यह बहुमत की राय है (3)। अबू अली अल-फ़ारसी ने कहा: "'अर-रहमान' सभी प्रकार की दया के लिए एक सामान्य नाम है, जो अल्लाह के लिए विशिष्ट है। और 'अर-रहीम' केवल विश्वासियों (मोमिनों) के संबंध में है, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और वह विश्वासियों पर परम दयालु है} [अल-अहज़ाब: 43]। अल-अरज़ामी (4) ने कहा: 'अर-रहमान' अपनी पूरी सृष्टि के लिए वर्षा, इंद्रियों के आशीर्वाद और सामान्य आशीर्वादों के संदर्भ में है। 'अर-रहीम' विश्वासियों के लिए उन्हें मार्गदर्शन देने और उनके प्रति दयालु होने के संदर्भ में है (5)। इब्न अल-मुबारक ने कहा: "'अर-रहमान' वह है जो मांगने पर देता है। और 'अर-रहीम' वह है जो न मांगने पर क्रोधित होता है (6)।" इब्न माजाह ने अपनी 'सुनन' में और अल-तिर्मिज़ी ने अपनी 'जामी' में अबू सालेह से, अबू हुरैरा के हवाले से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो अल्लाह से नहीं मांगता, वह उससे नाराज हो जाता है।" यह अल-तिर्मिज़ी के शब्द हैं। इब्न माजाह ने कहा: "जो अल्लाह सुब्हानहू व तआला से दुआ नहीं करता, वह उससे नाराज (7) हो जाता है" (8)। और उन्होंने कहा: मैंने अबू ज़ुरआ से इस अबू सालेह के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: वह वही है जिसे अल-फ़ारसी कहा जाता है, और वह खुज़ी है, और मैं उसका नाम नहीं जानता। कुछ कवियों ने इस अर्थ को लिया है और कहा है:

(1) मजाज़ अल-कुरान 1/21 में। अल-नहहास द्वारा पूर्वोक्त स्रोत भी देखें। (2) वह अमल्लस बिन अकील है, और यह छंद अल-तिबरीज़ी 4/4 द्वारा 'शराह दीवान अल-हमासाह' और 'अल-लिसान' (र-ह-म) में है। (3) अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात 1/141। (4) अब्दुल मलिक बिन अबी सुलेमान, अबू मुहम्मद, और कहा जाता है: अबू अब्दुल्ला, अल-कूफ़ी, वर्ष (145 हिजरी) में मृत्यु हुई। सियर अलाम अल-नुबला 6/109। (5) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 1/63 - 64। (6) अल-हाफ़िज़ ने फ़तह अल-बारी

8/155 में इसका उल्लेख किया है। (7) (द) में: क्रोधित होता है। (8) सुनन इब्न माजाह (3827), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (3373), और यह मुसनद अहमद (9701) में है।

١٦٢ مصنف کا مقدمہ

ایک ہی معنی میں، جیسے 'ندمان' اور 'ندیم'۔ یہ ابو عبیدہ (1) نے کہا۔ اور کہا گیا ہے: 'فَعْلان' کا وزن 'فَعیل' جیسا نہیں ہے، کیونکہ 'فَعْلان' صرف مبالغہِ فعل کے لیے آتا ہے، جیسے آپ کا قول: 'رجلٌ غضبانُ' (ایک غصے والا آدمی)، اس شخص کے لیے جو غصے سے بھرا ہوا ہو۔ جبکہ 'فَعیل' کبھی اسم فاعل اور کبھی اسم مفعول کے معنی میں ہوتا ہے۔ عَمَلَّس (2) نے کہا: "لیکن جب جنگ تمہیں ایک دفعہ کاٹ لے، تو تم پر شفقت کی جاتی ہے، رحم کرنے والا۔" پس 'الرحمن' نام کے اعتبار سے خاص اور فعل کے اعتبار سے عام ہے۔ اور 'الرحیم' نام کے اعتبار سے عام اور فعل کے اعتبار سے خاص ہے۔ یہ جمہور کا قول ہے (3)۔ ابو علی الفارسی نے کہا: '"الرحمن' تمام اقسام کی رحمت کے لیے ایک عام نام ہے، جو اللہ کے ساتھ خاص ہے۔ اور 'الرحیم' صرف مومنین کی جہت سے ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا} [الاحزاب: ٤٣]۔ اور العرزمي (4) نے کہا: 'الرحمن' اپنی تمام مخلوق کے ساتھ بارشوں، حواس کی نعمتوں اور عام نعمتوں میں ہے۔ 'الرحیم' مومنوں کے ساتھ انہیں ہدایت دینے اور ان پر مہربانی کرنے میں ہے (5)۔ ابن المبارک نے کہا: '"الرحمن' وہ ہے جس سے مانگا جائے تو وہ دیتا ہے۔ اور 'الرحیم' وہ ہے کہ جب اس سے نہ مانگا جائے تو وہ غصہ ہوتا ہے (6)۔" ابن ماجہ نے اپنی 'سنن' میں، اور ترمذی نے اپنی 'جامع' میں، ابو صالح سے، انہوں نے ابو ہریرہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو اللہ سے نہیں مانگتا، وہ اس پر غضبناک ہوتا ہے"۔ یہ ترمذی کے الفاظ ہیں۔ اور ابن ماجہ نے کہا: "جو اللہ سبحانہ سے دعا نہیں کرتا، وہ (اس پر) غصہ (7) ہوتا ہے" (8)۔ اور انہوں نے کہا: میں نے ابو زرعہ سے ان ابو صالح کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: وہ وہی ہیں

جنہیں الفارسی کہا جاتا ہے، اور وہ خوزی ہیں، اور میں ان کا نام نہیں جانتا۔ بعض شعراء نے اس معنی کو لیا ہے، چنانچہ کہا:

(1) مجاز القرآن ۱/ ۲۱ میں۔ اور النحاس کے سابقہ مصدر کو دیکھیں۔ (2) وہ عَمَلَّس بن عقیل ہیں، اور شعر تبریزی کی شرح دیوان الحماسہ ٤/ ٤، اور اللسان (رحم) میں ہے۔ (3) الاسماء والصفات ۱/ ۱٤۱۔ (4) عبد الملک بن ابی سلیمان، ابو محمد، اور کہا گیا ہے: ابو عبد اللہ، الکوفی، سنہ (۱٤٥ھ) میں وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء ٦/ ۱۰۹۔ (5) المحرر الوجیز ۱/ ٦۳ - ٦٤۔ (6) حافظ نے فتح الباری ۸/ ۱٥٥ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (7) (د) میں: غصہ کرتا ہے۔ (8) سنن ابن ماجہ (۳۸۲۷)، اور سنن ترمذی (۳۳۷۳)، اور یہ مسند احمد (۹۷۰۱) میں ہے۔

Discourse on the Basmala 163

Allah becomes angry if you stop asking Him, whereas the son of Adam becomes angry when he is asked.(1) And Ibn Abbas said: They (ar-Rahman and ar-Rahim) are two tender names, one of them more tender than the other,(2) meaning: more merciful. Al-Khattabi said: This is problematic, because tenderness (riqqah) has no place in any of the attributes of Allah Almighty. Al-Husayn ibn al-Fadl al-Bajali(3) said: This is a mistake by the narrator; because tenderness is not among the attributes of Allah Almighty at all. Rather, they are two gentle (rafiq) names, one more gentle than the other, and gentleness (rifq) is among the attributes of Allah, Mighty and Majestic. The Prophet ﷺ said: "Indeed, Allah is Gentle (Rafiq) and loves gentleness, and He gives upon gentleness what He does not give upon harshness."(4) Twenty-fifth: Most scholars are of the view that "ar-Rahman" is exclusive to Allah, Mighty and Majestic; it is not permissible for anyone else to be named by it. Do you not see that He said: {Say: Call upon Allah or call upon ar-Rahman} [Al-Isra: 110], equating it with the Name in which no one else shares with Him?(5) And He said: {And ask those of Our messengers whom We sent before you: Did We ever appoint gods to be worshipped besides ar-Rahman?} [Az-Zukhruf: 45], thus informing that "ar-Rahman" is the One worthy of worship, Jalla wa 'Azz. Musaylimah al-Kadhdhab (the Liar) - may Allah curse him - dared to call himself the "Rahman of Yamamah",(6) and he did not call himself by it until the description of "the Liar" reached his ears.(7) So Allah Almighty bound him to the description of "the Liar" for that reason. Although every disbeliever is a liar, this description became a proper name for Musaylimah by which he is known; Allah bound it to him. It has been said regarding His name "ar-Rahman": It is the Greatest Name of Allah. Mentioned by Ibn al-Arabi.

(1) We did not find its source, and al-Munawi mentioned it in Fayd al-Qadir 4/498. (2) Narrated by al-Bayhaqi in "al-Asma' wa as-Sifat" 1/139 via al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas. Al-Hafiz mentioned in "al-Fath" 13/359 that this hadith is not established because it is from the narration of al-Kalbi, who is rejected in hadith. (3) The linguist Abu Ali al-Bajali, al-Kufi. Died in the year (282 AH). Siyar A'lam al-Nubala 13/414. (4) Narrated by Muslim (2593) from the hadith of Aisha. What the author quoted from the words of al-Khattabi is in "al-Asma' wa as-Sifat" 1/140. (5) As-Sihah (r-h-m). (6) Previously on p. 149. (7-7) Not in the manuscripts; it is from (M).

बिस्मिल्लाह पर प्रवचन १६३

अल्लाह नाराज होता है अगर आप उससे मांगना छोड़ दें, जबकि आदम की संतान से जब मांगा जाता है तो वह नाराज हो जाता है। (१) और इब्न अब्बास ने कहा: वे (अर-रहमान और अर-रहीम) दो कोमल नाम हैं, जिनमें से एक दूसरे से अधिक कोमल है, (२) यानी: अधिक दयालु। अल-खत्ताबी ने कहा: यह समस्यात्मक है, क्योंकि कोमलता (रिक़्क़ह) का अल्लाह सर्वशक्तिमान के किसी भी गुण में कोई स्थान नहीं है। अल-हुसैन बिन अल-फ़ज़ल अल-बजली (३) ने कहा: यह वर्णनकर्ता की एक गलती है; क्योंकि कोमलता अल्लाह सर्वशक्तिमान के गुणों में से बिल्कुल नहीं है। बल्कि वे दो सौम्य (रफ़ीक़) नाम हैं, जिनमें से एक दूसरे से अधिक सौम्य है, और सौम्यता (रिफ़्क़) अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के गुणों में से है। नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह सौम्य (रफ़ीक़) है और सौम्यता को पसंद करता है, और वह सौम्यता पर वह देता है जो वह कठोरता पर नहीं देता।" (४) पच्चीसवाँ: अधिकांश विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि "अर-रहमान" अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के लिए विशिष्ट है, किसी और का यह नाम रखना जायज़ नहीं है। क्या आप नहीं देखते कि उसने कहा: {कह दो: अल्लाह को पुकारो या रहमान को पुकारो} [अल-इसरा: ११०], तो उसने इसे उस नाम के बराबर रखा जिसमें उसके साथ कोई और भागीदार नहीं है? (५) और उसने कहा: {और उन रसूलों से पूछो जिन्हें हमने आपसे पहले भेजा था: क्या हमने रहमान के अलावा भी ऐसे ईश्वर बनाए थे जिनकी पूजा की जाए?} [अज़-ज़ुख़रुफ़: ४५], तो उसने सूचित किया कि "अर-रहमान" ही इबादत का पात्र है, जल्ल व अज़्ज़। मुसैलमा अल-कज़्ज़ाब (झूठा) - अल्लाह उस पर लानत करे - ने खुद को "यमामा का रहमान" (६) कहलाने का साहस किया, और उसने खुद को यह नाम तब तक नहीं दिया जब तक कि "कज़्ज़ाब" (झूठा) का विशेषण उसके कानों तक नहीं पहुँचा। (७) इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसी कारण से उस पर "कज़्ज़ाब" का विशेषण थोप दिया। हालाँकि हर काफ़िर झूठा होता है, लेकिन यह वर्णन मुसैलमा के लिए एक पहचान बन गया जिससे वह जाना जाता है; अल्लाह ने इसे उस पर अनिवार्य कर दिया। उसके नाम "अर-रहमान" के बारे में कहा गया है: यह अल्लाह का महानतम नाम (इस्मे आज़म) है। इब्न अल-अरबी ने इसका उल्लेख किया है।

(१) हमें इसका स्रोत नहीं मिला, और अल-मुनावी ने 'फ़ैज़ अल-क़दीर' ४/४९८ में इसका उल्लेख किया है। (२) अल-बयहाक़ी ने 'अल-अस्मा वस-सिफ़ात' १/१३९ में अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से इसे उद्धृत किया है। अल-हाफ़िज़ ने 'अल-फ़तह' १३/३५९ में उल्लेख किया है कि यह हदीस प्रमाणित नहीं है क्योंकि यह अल-कल्बी की रिवायत है, और वह हदीस में

त्याज्य है। (३) भाषाविद् अबू अली अल-बजली, अल-कूफ़ी। मृत्यु वर्ष (२८२ हिजरी)। सियार आलाम अन-नुबला १३/४१४। (४) मुस्लिम (२५९३) ने आयशा की हदीस से इसे निकाला है। लेखक ने अल-खत्ताबी के शब्दों से जो उद्धृत किया है वह 'अल-अस्मा वस-सिफ़ात' १/१४० में है। (५) अस-सिहाह (र-ह-म)। (६) पृष्ठ १४९ पर पहले आ चुका है। (७-७) प्रतियों में नहीं है, यह (म) से है।

بسم اللہ کے بارے میں گفتگو ۱۶۳

اللہ ناراض ہوتا ہے اگر تو اس سے مانگنا چھوڑ دے، اور آدم کا بیٹا جب اس سے مانگا جائے تو وہ ناراض ہوتا ہے۔ (۱) اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یہ دونوں (الرحمن اور الرحیم) دو نرم نام ہیں، ان میں سے ایک دوسرے سے زیادہ نرم ہے، (۲) یعنی: زیادہ رحمت والا۔ خطابی نے کہا: یہ بات اشکال والی ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ کی صفات میں "رقت" (نرمی/نازکی) کا کوئی دخل نہیں ہے۔ اور حسین بن فضل بجلی (۳) نے کہا: یہ راوی کا وہم ہے؛ کیونکہ رقت اللہ تعالیٰ کی صفات میں سے بالکل نہیں ہے، بلکہ یہ دونوں "رفیق" (نرم خو) نام ہیں، ان میں سے ایک دوسرے سے زیادہ نرمی برتنے والا ہے، اور "رفق" (نرمی) اللہ عزوجل کی صفات میں سے ہے۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ رفیق (نرم خو) ہے، رفق کو پسند کرتا ہے، اور وہ رفق پر وہ کچھ عطا فرماتا ہے جو سختی پر عطا نہیں فرماتا۔" (۴) پچیسواں: اکثر علماء اس بات پر ہیں کہ "الرحمن" اللہ عزوجل کے ساتھ خاص ہے، کسی دوسرے کا یہ نام رکھنا جائز نہیں۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اس نے فرمایا: ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ﴾ [الاسراء: ۱۱۰]، پس اس نے اسے اس نام کے برابر رکھا جس میں اس کا کوئی شریک نہیں؟ (۵) اور فرمایا: ﴿وَسْئَلْ مَنْ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رُّسُلِنَا أَجَعَلْنَا مِن دُونِ الرَّحْمَنِ آلِهَةً يُعْبَدُونَ﴾ [الزخرف: ۴۵]، پس اس نے خبر دی کہ "الرحمن" ہی عبادت کا مستحق ہے، جل وعز۔ اور مسیلمہ کذاب نے - اللہ اس پر لعنت کرے - جرات کی اور خود کو "رحمانِ یمامہ" (۶) کہلوایا، اور اس نے یہ نام نہیں اپنایا تھا یہاں تک کہ اس کے کانوں میں "کذاب" کی صفت پڑی (۷)، پس اللہ تعالیٰ نے اسے اسی وجہ سے "کذاب" کی صفت سے لازم کر دیا، اگرچہ ہر کافر جھوٹا ہوتا ہے، مگر یہ صفت مسیلمہ کے لیے ایک علامت بن گئی جس سے وہ

پہچانا جاتا ہے، اللہ نے اسے اس کے ساتھ لازم کر دیا۔ اور اس کے نام "الرحمن" کے بارے میں کہا گیا ہے: یہ اللہ کا اسمِ اعظم ہے۔ ابن العربی نے اس کا ذکر کیا ہے۔

(۱) ہمیں اس کا علم نہیں ہوسکا، اور مناوی نے فیض القدیر ۴/ ۴۹۸ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) بیہقی نے الاسماء والصفات ۱/۱۳۹ میں کلبی کے طریق سے، ابوصالح سے، ابن عباس سے اسے روایت کیا ہے۔ حافظ نے الفتح ۱۳/۳۵۹ میں ذکر کیا ہے کہ یہ حدیث ثابت نہیں ہے، کیونکہ یہ کلبی کی روایت سے ہے، اور وہ متروک الحدیث ہے۔ (۳) ماہر لغت ابو علی البجلی، الکوفی۔ وفات سال (۲۸۲ھ)۔ سیر اعلام النبلاء ۱۳/ ۴۱۴۔ (۴) مسلم (۲۵۹۳) نے حضرت عائشہ کی حدیث سے اسے روایت کیا ہے۔ اور مصنف نے خطابی کے کلام سے جو نقل کیا ہے وہ الاسماء والصفات ۱/ ۱۴۰ میں ہے۔ (۵) الصحاح (رحم)۔ (۶) سابقہ صفحہ ۱۴۹۔ (۷-۷) نسخوں میں نہیں ہے اور یہ (م) سے ہے۔

164 Author's Introduction

Twenty-sixth: "Al-Rahim" (The Merciful) is an absolute attribute for created beings. Because of the generality in "Al-Rahman" (The Most Gracious), it was prioritized in our speech over "Al-Rahim," aligning with the revelation. This was stated by al-Mahdawi. It was said: The meaning of "Al-Rahim" is: through the Merciful, you reached Allah and the Most Gracious. So "Al-Rahim" is a description of Muhammad ﷺ, and Allah Almighty described him as such, saying: {Kind and Merciful} [At-Tawbah: 128]. It is as if the meaning is to say: In the name of Allah, the Most Gracious, and by the Merciful. Meaning: and through Muhammad ﷺ, you reached Me, i.e., by following him and what he brought, you reached My reward, My honor, and the looking at My face. And Allah knows best. Twenty-seventh: It was narrated from Ali bin Abi Talib, may Allah honor his face, that he said regarding the saying: {In the name of Allah}: It is a cure for every disease, and a help for every medicine. As for {Al-Rahman}, He is a help for everyone who believes in Him, and it is a name by which no one else is named. As for {Al-Rahim}, it is for those who repent, believe, and do righteous deeds (1). Some have interpreted it based on the letters. It was narrated from Uthman bin Affan that he asked the Messenger of Allah ﷺ about the interpretation of {In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful}. He said: "As for the Ba', it is Allah's trial, His spirit, His freshness, and His splendor. As for the Sin, it is Allah's loftiness. As for the Mim, it is Allah's kingdom. As for Allah, there is no god but Him. As for Al-Rahman, He is the One Who is kind to the righteous and the wicked of His creation. As for Al-Rahim, He is the Compassionate specifically to the believers" (2). It was narrated from Ka'b al-Ahbar (3) that he said: The Ba' is His splendor, and the Sin is His loftiness, so nothing is higher than Him. The Mim is His kingdom, and He is powerful over all things, so nothing can overcome Him (4). It has been said: Every letter is the beginning of one of His names. The Ba' is the key to His name Basir (All-Seeing), the Sin is the key to His name Sami' (All-Hearing), the Mim is the key to His name Malik (Sovereign), the Alif is the key to His name Allah, the Lam is the key to His name Latif (Subtle/Kind), the Ha' is the key to His name Hadi (Guide), and the Ra' is the key to His name Raziq (Provider).

(1) Tafsir Abi al-Layth al-Samarqandi 1/77. (2) It has no basis. (3) He is Ka'b bin Mati', Abu Ishaq al-Himyari al-Yamani, the scholar. He was Jewish, then converted to Islam after the death of the Prophet ﷺ, and used to narrate from Israelite reports. He died in the late caliphate of Uthman. Al-Siyar 3/489. (4) In (Zh): "opposes Him," and the report is from Israelite traditions.

164 लेखक की प्रस्तावना

छब्बीसवां: "अल-रहीम" (अत्यंत दयावान) सृजित प्राणियों के लिए एक पूर्ण गुण है। और "अल-रहमान" (अत्यंत कृपाशील) में व्यापकता के कारण, इसे हमारे वचन में "अल-रहीम" से पहले रखा गया है, जो अवतरण (कुरान) के अनुकूल है। यह अल-महदवी ने कहा था। कहा गया है: "अल-रहीम" का अर्थ है: रहीम (दयावान) के माध्यम से तुम अल्लाह तक और रहमान तक पहुँचे। तो "अल-रहीम" मुहम्मद ﷺ का एक विशेषण है, और अल्लाह तआला ने उन्हें इस प्रकार वर्णित किया है, कहा: {दयालु और दयावान} [अत-तौबा: 128]। तो ऐसा लगता है जैसे इसका अर्थ यह कहना है: अल्लाह रहमान के नाम से और रहीम के माध्यम से। अर्थात: और मुहम्मद ﷺ के माध्यम से तुम मुझ तक पहुँचे, यानी उनके अनुसरण से, और जो वे लेकर आए उसके द्वारा, तुम मेरे प्रतिफल, मेरे सम्मान और मेरे चेहरे के दर्शन तक पहुँचे। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। सत्ताईसवां: अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनके चेहरे को सम्मानित करे) से वर्णित है कि उन्होंने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {बिस्मिल्लाह (अल्लाह के नाम से)}: यह हर बीमारी का इलाज है, और हर दवा के लिए सहायता है। जहाँ तक {अल-रहमान} का प्रश्न है, वह हर उस व्यक्ति के लिए सहायता है जो उस पर विश्वास करता है, और यह एक ऐसा नाम है जिससे किसी और को नहीं पुकारा गया। जहाँ तक {अल-रहीम} का प्रश्न है, वह उनके लिए है जिन्होंने तौबा की, ईमान लाए और नेक काम किए (1)। कुछ ने अक्षरों के आधार पर इसकी व्याख्या की है। उस्मान बिन अफ़्फ़ान से वर्णित है कि उन्होंने रसूल अल्लाह ﷺ से {बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम} की व्याख्या के बारे में पूछा। उन्होंने कहा: "जहाँ तक 'बा' का सवाल है, वह अल्लाह की परीक्षा, उसकी रूह, उसकी ताजगी और उसकी भव्यता है। 'सीन' अल्लाह की बुलंदी है। 'मीम' अल्लाह का साम्राज्य है। 'अल्लाह' के लिए, उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं है। 'अल-रहमान' वह है जो अपनी सृष्टि के नेक और पापी दोनों पर दया करने वाला है। 'अल-रहीम' विशेष रूप से मोमिनों (विश्वासियों) के लिए दयालु है" (2)। काब अल-अहबार (3) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: 'बा' उसकी भव्यता है, और 'सीन' उसकी बुलंदी है, इसलिए उससे ऊँचा कुछ भी नहीं है। 'मीम' उसका साम्राज्य है, और वह हर चीज़ पर शक्तिशाली है, इसलिए कोई भी चीज़ उसे हरा नहीं सकती (4)। कहा गया है: प्रत्येक अक्षर उसके नामों में से एक नाम की शुरुआत है। 'बा' उसके नाम 'बसीर' (सब कुछ देखने वाला) की कुंजी है, 'सीन' उसके नाम 'समी' (सब कुछ सुनने वाला) की कुंजी है, 'मीम' उसके नाम 'मलीक' (संप्रभु) की कुंजी है, 'अलिफ' उसके नाम

'अल्लाह' की कुंजी है, 'लाम' उसके नाम 'लतीफ़' (अत्यंत सूक्ष्म/दयालु) की कुंजी है, 'हा' उसके नाम 'हादी' (मार्गदर्शक) की कुंजी है, और 'रा' उसके नाम 'राज़िक' (रिज़्क़ देने वाला) की कुंजी है।

(1) तफ़्सीर अबी अल-लैथ अल-समरकंदी 1/77। (2) इसका कोई आधार नहीं है। (3) वह काब बिन माती हैं, अबू इसहाक अल-हिम्यरी अल-यमनी, विद्वान। वह यहूदी थे, फिर पैगंबर ﷺ की मृत्यु के बाद इस्लाम स्वीकार किया, और वे इस्राइली वृत्तांतों से वर्णन करते थे। उनकी मृत्यु उस्मान के खिलाफत के अंत में हुई। अल-सियार 3/489। (4) (ज़) में: "उसका विरोध करता है," और खबर इस्राइली परंपराओं से है।

١٦٤ مقدمة المصنف

چھبیسواں: «الرحیم» مخلوقات کے لیے ایک مطلق صفت ہے۔ اور «الرحمن» میں جو عمومیت پائی جاتی ہے اس کی وجہ سے ہمارے کلام میں اسے «الرحیم» پر مقدم رکھا گیا ہے، جو نزول (قرآن) کے موافق ہے۔ یہ بات المہدوی نے کہی۔ اور کہا گیا ہے: بے شک «الرحیم» کا معنی یہ ہے: یعنی رحیم کے ذریعے تم اللہ تک اور رحمن تک پہنچے۔ پس «الرحیم» محمد ﷺ کی صفت ہے، اور اللہ تعالیٰ نے انہیں اسی کے ساتھ موصوف کیا ہے، چنانچہ فرمایا: ﴿رَءُوفٌ رَّحِيمٌ﴾ [التوبہ: ١٢٨]، تو گویا معنی یہ ہے کہ وہ کہے: بسم اللہ الرحمن وبالرحیم۔ یعنی: اور محمد ﷺ کے ذریعے تم مجھ تک پہنچے، یعنی ان کی اتباع سے، اور جو کچھ وہ لے کر آئے اس کے ذریعے، تم میرے ثواب، میری عزت، اور میرے چہرے کے دیدار تک پہنچے۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ ستائیسواں: حضرت علی بن ابی طالب کرم اللہ وجہہ سے مروی ہے کہ انہوں نے اللہ کے اس قول کے بارے میں فرمایا: ﴿بسم اللہ﴾: یہ ہر بیماری سے شفا ہے، اور ہر دوا پر مددگار ہے۔ جہاں تک ﴿الرحمن﴾ کا تعلق ہے، وہ ہر اس شخص کے لیے مددگار ہے جو اس پر ایمان لایا، اور یہ ایسا نام ہے جس سے کسی دوسرے کا نام نہیں رکھا گیا۔ اور جہاں تک ﴿الرحیم﴾ کا تعلق ہے، وہ اس کے لیے ہے جس نے توبہ کی، ایمان لایا اور نیک عمل کیے(١)۔ اور بعض نے حروف کی بنیاد پر اس کی تفسیر کی ہے، چنانچہ حضرت عثمان بن عفان سے مروی ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے ﴿بسم اللہ الرحمن الرحیم﴾ کی تفسیر کے بارے میں پوچھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: ”رہی 'ب'، تو وہ اللہ کی آزمائش، اس کی روح، اس کی تروتازگی اور اس کا جمال ہے، رہی 'سین'، تو وہ اللہ کی بلندی ہے، رہی 'میم'، تو وہ اللہ کی بادشاہت ہے، رہا 'اللہ'، تو اس کے سوا کوئی معبود نہیں، رہا 'الرحمن'، تو وہ اپنی مخلوق کے نیک اور بد دونوں پر مہربان ہے، اور رہا 'الرحیم'، تو وہ خاص طور پر

مومنوں کے لیے نہایت شفیق ہے"(٢)۔ اور کعب الاحبار(٣) سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: 'ب' اس کا جمال ہے، اور 'سین' اس کی بلندی ہے، پس کوئی چیز اس سے اونچی نہیں، اور 'میم' اس کی بادشاہت ہے، اور وہ ہر چیز پر قادر ہے، پس کوئی چیز اسے عاجز نہیں کر سکتی(٤)۔ اور کہا گیا ہے: بے شک ہر حرف اس کے ناموں میں سے ایک نام کا افتتاحیہ ہے۔ پس 'ب' اس کے نام 'بصیر' کی کنجی ہے، اور 'سین' اس کے نام 'سمیع' کی کنجی ہے، اور 'میم' اس کے نام 'ملیک' کی کنجی ہے، اور 'الف' اس کے نام 'اللہ' کی کنجی ہے، اور 'لام' اس کے نام 'لطیف' کی کنجی ہے، اور 'ہا' اس کے نام 'ہادی' کی کنجی ہے، اور 'را' اس کے نام 'رازق' کی کنجی ہے،

(١) تفسير أبي الليث السمرقندي ١ / ٧٧. (٢) اس کی کوئی اصل نہیں۔ (٣) وہ کعب بن ماتع، ابو اسحاق الحمیری الیمانی، علامہ ہیں، وہ یہودی تھے، پھر نبی ﷺ کی وفات کے بعد اسلام لائے، اور اسرائیلی روایات سے بیان کیا کرتے تھے، عثمان رضی اللہ عنہ کی خلافت کے آخر میں وفات پائی۔ السیر ٣ / ٤٨٩۔ (٤) (ظ) میں: "اس کا مقابلہ کرتا ہے"، اور خبر اسرائیلیات سے ہے۔

Speech on the Basmala 165

The letter Ha is the key to His name Halim (Forbearing), and the letter Nun is the key to His name Nur (Light). The meaning of all this is the invocation of Allah the Almighty at the beginning of everything(1). Twenty-eighth: There is a difference of opinion regarding the joining of "ar-Rahim" with "al-Hamdu lillah". It was narrated from Umm Salama, from the Prophet (peace be upon him): "ar-Rahimu al-Hamdu", where the Meem is vowelless (sakin), and he stops on it, and starts with a cut Alif (hamzat al-qat'). A group from the Kufans recited it this way. The majority of people recited: "ar-Rahimi l-Hamdu", declining "ar-Rahim" with the genitive case (kasra), and joining the Alif of "al-Hamdu" (hamzat al-wasl). Al-Kisa'i related from some Arabs that it is read: "ar-Rahima l-Hamdu" with a fatha on the Meem, and the joining of the Alif. It is as if the Meem was made vowelless, the Alif was cut, then its vowel was moved to the Meem, and it was deleted. Ibn Atiyyah said(2): This has not been narrated as a recitation from anyone as far as I know. And this is the view of Yahya bin Ziyad regarding the verse: {Alif, Lam, Meem. Allah} Al Imran: 1-2.

(1) None of these sayings are authentic. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/64. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' (who is Yahya bin Ziyad) 1/9.

बिस्मिल्लाह पर प्रवचन १६५

और 'हा' (ح) उसके नाम 'हलीम' (धैर्यवान) की कुंजी है, और 'नुन' (ن) उसके नाम 'नूर' (प्रकाश) की कुंजी है। इस सब का अर्थ हर चीज़ की शुरुआत में अल्लाह सर्वशक्तिमान का आह्वान करना है(१)। अठाईसवां: "अर-रहीम" को "अल-हम्दु लिल्लाह" के साथ जोड़ने में मतभेद है। उम्मे सलमा से रिवायत है, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से: "अर-रहीमु अल-हम्दु", जहाँ 'मीम' पर सुकून (विराम) है, वे उस पर रुकते हैं, और 'अलिफ मक़तूआ' के साथ शुरू करते हैं। कूफ़ा के कुछ लोगों ने इसे इसी तरह पढ़ा है। अधिकांश लोगों ने पढ़ा: "अर-रहीमि ल-हम्दु", जहाँ "अर-रहीम" को 'ख़फ़्ज़' (कसरह) के साथ पढ़ा जाता है, और "अल-हम्दु" के अलिफ़ को जोड़ा जाता है। अल-किसाई ने कुछ अरबों से उद्धृत किया है कि इसे "अर-रहीम-ल-हम्दु" पढ़ा जाता है, 'मीम' पर फ़तहा (ज़बर) के साथ, और अलिफ़ को जोड़ते हुए। ऐसा लगता है जैसे 'मीम' को साकिन (व्यंजन) बनाया गया था, अलिफ़ को अलग किया गया था, फिर उसकी हरकत (स्वर) 'मीम' पर डाल दी गई और अलिफ़ को हटा दिया गया। इब्न अतिय्या ने कहा(२): जहाँ तक मुझे पता है, यह किसी से भी क़िराअत (पाठ) के रूप में वर्णित नहीं है। और यह याह्या बिन ज़ियाद का विचार है अल्लाह के इस कथन के बारे में: {अलिफ़, लाम, मीम। अल्लाह} आल इमरान: १-२।

(१) इन कथनों में से कुछ भी प्रामाणिक नहीं है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/ ६४। (३) फरा (जो याह्या बिन ज़ियाद हैं) द्वारा मा'नी अल-क़ुरान १/ ९।

القول في البسملة ١٦٥

اور 'ح' اس کے نام 'حلیم' کی کنجی ہے، اور 'ن' اس کے نام 'نور' کی کنجی ہے۔ اس سب کا مطلب ہر چیز کے آغاز میں اللہ تعالیٰ کو پکارنا ہے(١)۔ اٹھائیسواں: "الرحیم" کو "الحمد للہ" کے ساتھ ملانے میں اختلاف ہے۔ ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، نبی کریم ﷺ سے: "الرحیمُ الحمدُ" میم کو ساکن کیا جائے، اور اس پر وقف کیا جائے، اور الف مقطوعہ سے آغاز کیا جائے۔ اہل کوفہ میں سے ایک جماعت نے اسے اسی طرح پڑھا ہے۔ جمہور لوگوں نے پڑھا: "الرحیمِ الحمدِ" 'الرحیم' کو زیر (خفض) کے ساتھ، اور 'الحمد' کے الف کو ملا کر پڑھا جائے۔ الکسائی نے بعض عربوں سے نقل کیا ہے کہ اسے "الرحیمَ الحمد" میم کے زبر (فتح) اور الف کے وصل کے ساتھ پڑھا جاتا ہے۔ گویا میم کو ساکن کیا گیا، الف کو قطع کیا گیا، پھر اس کی حرکت میم پر ڈال دی گئی اور اسے حذف کر دیا گیا۔ ابن عطیہ نے کہا(٢): جہاں تک میں جانتا ہوں، یہ کسی سے بھی بطور قرأت مروی نہیں ہے۔ اور یہی یحییٰ بن زیاد کا قول ہے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں: {الٓمٓ ۝١ اللهُ} آل عمران: ١-٢۔

(١) ان اقوال میں سے کچھ بھی صحیح نہیں ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ١/ ٦٤۔ (٣) معانی القرآن للفراء (جو یحییٰ بن زیاد ہیں) ١/ ٩۔

Interpretation of Surah Al-Fatiha

By the power and grace of Allah.

It contains four chapters:

Chapter One Regarding its virtue (1) and its names

It contains seven issues:

The first: Al-Tirmidhi narrated from Ubayy ibn Ka'b who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Allah did not reveal in the Torah or in the Gospel anything like the Mother of the Quran (Al-Fatiha). It is the 'Seven Oft-Repeated Verses' and it is divided between Me and My servant, and My servant shall have what he asks for."(2).

Recorded by (3) Malik from Al-'Ala ibn Abd al-Rahman ibn Ya'qub, that Abu Sa'id, the freed slave of 'Amir ibn Kurayz, informed him that the Messenger of Allah (peace be upon him) called out to Ubayy ibn Ka'b while he was praying. Then he mentioned the Hadith (4).

Ibn Abd al-Barr said: Abu Sa'id’s name is unknown; he is counted among the people of Medina. His narration is from Abu Hurayrah, and this Hadith of his is mursal (disconnected) (5).

This Hadith was also narrated from Abu Sa'id bin Al-Mu'alla — a man from among the Companions — whose full name is unknown...

---

(1) In (m): Its virtues. (2) Sunan al-Tirmidhi (3125), and he suggested after it that it might be from the hadith of Abu Hurairah, and the author will mention it soon. (3) In (m): And he recorded. (4) Al-Muwatta 1/83. The story of Ubayy in this hadith is similar to the story of the Companion Abu Sa'id bin Al-Mu'alla to be mentioned later. (5) Al-Hafiz Ibn Kathir said in the Tafsir of Surah Al-Fatiha: This apparently is disconnected if this Abu Sa'id did not hear it from Ubayy bin Ka'b; if he did hear it from him, then it meets Muslim's criteria.

सूरह अल-फ़ातिहा की व्याख्या

अल्लाह की शक्ति और कृपा से।

इसमें चार अध्याय हैं:

पहला अध्याय इसके गुणों (फ़ज़ीलत) (1) और नामों के बारे में

इसमें सात विषय हैं:

पहला: तिर्मिज़ी ने उबै बिन काब से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अल्लाह ने तौरात या इंजिल में 'उम-उल-कुरान' (अल-फ़ातिहा) जैसा कुछ भी नहीं उतारा। यह 'सात दोहराई जाने वाली आयतें' हैं, और यह मेरे और मेरे बंदे के बीच बँटा हुआ है, और मेरे बंदे को वह मिलेगा जो वह माँगेगा।"(2)

इसे मालिक ने (3) अला बिन अब्द अल-रहमान बिन याकूब से रिवायत किया कि आमिर बिन कुरैज़ के मुक्त गुलाम अबू सईद ने उन्हें बताया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उबै बिन काब को पुकारा जब वह नमाज़ पढ़ रहे थे। फिर उन्होंने हदीस का ज़िक्र किया (4)।

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: अबू सईद के नाम का पता नहीं है; उन्हें मदीना के लोगों में गिना जाता है। उनकी रिवायत अबू हुरायरा से है, और उनकी यह हदीस 'मुरसल' (टूटी हुई कड़ी वाली) है (5)।

यह हदीस सहाबा में से एक व्यक्ति अबू सईद बिन अल-मुअल्ला से भी रिवायत की गई है - जिनके नाम का पता नहीं है...

---

(1) (म) में: इसके गुण (फ़ज़ाइल)। (2) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3125), और उन्होंने इसके बाद संकेत दिया कि यह अबू हुरायरा की हदीस से हो सकता है, और लेखक जल्द ही इसका उल्लेख करेंगे। (3) (म) में: और निकाला (अख़्रज)। (4) अल-मुवत्ता 1/83। इस हदीस में उबै की कहानी सहाबी अबू सईद बिन अल-मुअल्ला की कहानी के समान है जिसका उल्लेख आगे आएगा। (5) हाफ़िज़ इब्न कसीर ने सूरह अल-फ़ातिहा की तफ़सीर में कहा: यह स्पष्ट रूप से कटा हुआ (मुनक़ति') है यदि इस अबू सईद ने इसे उबै बिन काब से नहीं सुना है; यदि उन्होंने इसे सुना है, तो यह मुस्लिम की शर्त पर है।

تفسیر سورہ الفاتحہ

بحول اللہ وکرمہ (اللہ کی قوت اور کرم کے ساتھ)۔

اس میں چار ابواب ہیں:

الباب الأول (پہلا باب) اس کی فضیلت (1) اور اس کے ناموں کے بیان میں

اور اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: امام ترمذی نے ابی بن کعب سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے تورات اور انجیل میں ام القرآن (سورہ فاتحہ) جیسی کوئی چیز نازل نہیں فرمائی، اور یہی 'سبع مثانی' (بار بار دہرائی جانے والی سات آیات) ہے، اور یہ میرے اور میرے بندے کے درمیان تقسیم ہے، اور میرے بندے کے لیے وہ ہے جو وہ مانگے۔"(2)

اسے امام مالک نے (3) علاء بن عبد الرحمن بن یعقوب سے روایت کیا کہ عامر بن کریز کے مولیٰ (آزاد کردہ غلام) ابو سعید نے انہیں خبر دی کہ رسول اللہ ﷺ نے ابی بن کعب کو پکارا جب وہ نماز پڑھ رہے تھے۔ پھر انہوں نے پوری حدیث ذکر کی (4)۔

ابن عبد البر نے کہا: ابو سعید کے نام کا علم نہیں ہو سکا، ان کا شمار اہل مدینہ میں ہوتا ہے، ان کی روایت ابوہریرہ سے ہے، اور ان کی یہ حدیث 'مرسل' ہے (5)۔

اور یہ حدیث صحابہ میں سے ایک شخص ابو سعید بن المعلیٰ سے بھی مروی ہے جن کے نام پر واقفیت نہیں ہو سکی...

(1) نسخہ (م) میں: اس کے فضائل۔ (2) سنن ترمذی (3125)، اور امام ترمذی نے اس کے بعد ترجیح دی ہے کہ یہ حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے ہو، اور مصنف عنقریب اس کا ذکر کریں گے۔ (3) نسخہ (م) میں: اور روایت کی۔ (4) الموطأ 1 / 83۔ اور اس حدیث میں ابی کا قصہ صحابی ابو سعید بن المعلیٰ کے قصے کی مانند ہے جو آگے آئے گا۔ (5) حافظ ابن کثیر نے سورہ فاتحہ کی تفسیر میں کہا: اس کا ظاہر منقطع ہے اگر اس ابو سعید نے اسے ابی بن کعب سے نہ سنا ہو، اور اگر انہوں نے ان سے سنا ہے تو یہ مسلم کی شرط پر ہے۔

Regarding his name as well, (1) Hafs bin Asim and Ubaid bin Hunain (2) narrated from him. I said: Thus it was stated in "At-Tamheed": No name is definitively assigned to him. And the disagreement about his name was mentioned in the book "Al-Sahabah" (The Companions) (3). The Hadith was recorded by Al-Bukhari on the authority of Abu Sa'id bin al-Mu'alla, who said: I was praying in the mosque, and the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) called me, but I did not answer him. I said: O Messenger of Allah, I was praying. He said: "Did Allah not say: {Respond to Allah and to the Messenger when he calls you}? [Al-Anfal: 24]. Then he said to me (4): "I will surely teach you a Surah that is the greatest of the Surahs in the Quran before you leave the mosque." Then he took my hand, and when he was about to leave, I said to him: Did you not say: I will surely teach you a Surah that is the greatest Surah in the Quran? He said: "{Praise be to Allah, Lord of the worlds}, it is the seven oft-repeated [verses], and the Great Quran which I have been given" (5). Ibn Abd al-Barr (6) and others said: Abu Sa'id bin al-Mu'alla was among the prominent and leaders of the Ansar. Al-Bukhari (7) alone narrated from him. His name is Rafi', and it is said: Al-Harith bin Nufay' bin al-Mu'alla (8).

(1) In the manuscripts and (m): narrated it, and what is established is from At-Tamheed 20/217. (2) "Ubaid bin Hunain" was distorted in the manuscripts to: "Sa'id bin Jubayr". It was also distorted in At-Tamheed 20/217, and the author quoted from it. It appears correctly in Al-Isti'ab 11/279 (in the margin of Al-Isabah). Hafs bin Asim - who is the son of Umar bin al-Khattab - narrated the Hadith about the virtue of Al-Fatihah from Abu Sa'id bin al-Mu'alla, and the author referred to him. As for Ubaid bin Hunain, he narrated the Hadith about the changing of the Qibla from him. Ibn Abd al-Barr mentioned this in Al-Isti'ab. (3) Meaning the book "Al-Isti'ab fi Ma'rifat al-Ashab" 11/279 in the margin of Al-Isabah. (4) In the manuscripts and (m): Verily I, and what is established is from Sahih Al-Bukhari. (5) Sahih Al-Bukhari (4474), and it is among its unique narrations, and it is in Musnad Ahmad (15730). Al-Hafiz Ibn Hajar said in Fath al-Bari 8/157: Al-Bayhaqi reconciled this by saying the story happened to both Ubayy bin Ka'b and Abu Sa'id bin al-Mu'alla, and this conclusion is necessary due to the different chains of narration and contexts of the two Hadiths. (6) In Al-Isti'ab in the biography of Abu Sa'id bin al-Mu'alla. (7) Meaning without Muslim, and Abu Sa'id bin al-Mu'alla has no Hadith in Sahih Al-Bukhari except this one. (8) Ibn Hibban named him in Ath-Thiqat 3/122 and his Sahih 3/57 (Al-Ihsan): Rafi' bin al-Mu'alla. Ibn Abd al-Barr said in Al-Isti'ab: Whoever says: he is Rafi' bin al-Mu'alla has

erred, because Rafi' bin al-Mu'alla was killed at Badr, and the most correct statement - and Allah knows best - about his name is: Al-Harith bin Nufay' bin al-Mu'alla.

सूरा अल-फातिहा (इसके गुण) 167

उनके नाम के बारे में भी, (1) हफ्ज़ बिन आसिम और उबैद बिन हुनैन (2) ने उनसे रिवायत की है। मैंने कहा: "अल-तम्हीद" में ऐसा ही कहा गया है: उनके लिए कोई निश्चित नाम नहीं दिया गया है। और "अल-सहाबा" (3) पुस्तक में उनके नाम के बारे में मतभेद का उल्लेख किया गया है। इस हदीस को अल-बुखारी ने अबू सईद बिन अल-मुअल्ला के हवाले से दर्ज किया है, जिन्होंने कहा: मैं मस्जिद में नमाज़ पढ़ रहा था, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मुझे बुलाया, लेकिन मैंने उन्हें जवाब नहीं दिया। मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, मैं नमाज़ पढ़ रहा था। उन्होंने कहा: "क्या अल्लाह ने यह नहीं कहा: {अल्लाह और रसूल का जवाब दो जब वह तुम्हें बुलाए}? [अल-अनफाल: 24]। फिर उन्होंने मुझसे कहा (4): "मस्जिद से निकलने से पहले मैं तुम्हें निश्चित रूप से एक ऐसी सूरा सिखाऊंगा जो कुरान की सबसे महान सूरा है।" फिर उन्होंने मेरा हाथ पकड़ा, और जब वे जाने वाले थे, मैंने उनसे कहा: क्या आपने नहीं कहा था: मैं तुम्हें कुरान की सबसे महान सूरा सिखाऊंगा? उन्होंने कहा: "{अल्हम्दुलिल्लाहि रब्बिल आलमीन}, यह सात बार-बार दोहराई जाने वाली [आयतें] हैं, और महान कुरान है जो मुझे दिया गया है" (5)। इब्न अब्द अल-बर्र (6) और अन्य लोगों ने कहा: अबू सईद बिन अल-मुअल्ला अंसार के प्रमुखों और सरदारों में से थे। अल-बुखारी (7) ने अकेले उनसे रिवायत की है। उनका नाम राफे है, और यह भी कहा जाता है: अल-हारिस बिन नुफय' बिन अल-मुअल्ला (8)।

(1) पांडुलिपियों और (m) में: 'रवाह' (इसे रिवायत किया), और जो स्थापित है वह अल-तम्हीद 20/217 से है। (2) पांडुलिपियों में "उबैद बिन हुनैन" को बदलकर "सईद बिन जुबैर" कर दिया गया था। अल-तम्हीद 20/217 में भी इसे बदल दिया गया था, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। अल-इस्तियाब 11/279 (अल-इसाबा के हाशिये में) में यह सही रूप में आया है। हफ्ज़ बिन आसिम - जो उमर बिन अल-खत्ताब के बेटे हैं - ने अबू सईद बिन अल-मुअल्ला से अल-फातिहा के गुण के बारे में हदीस रिवायत की है, और लेखक ने उनका उल्लेख किया है। जहाँ तक उबैद बिन हुनैन की बात है, उन्होंने उनसे क़िबला बदलने के बारे में हदीस रिवायत की है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तियाब में इसका उल्लेख किया है। (3) यानी पुस्तक 'अल-इस्तियाब फी मारिफत अल-अशाब' 11/279 अल-इसाबा के हाशिये में। (4) पांडुलिपियों और (m) में: 'इन्नी' (निश्चित रूप से मैं), और जो स्थापित है वह सही अल-बुखारी से है। (5) सही अल-बुखारी (4474), और यह उनकी चुनिंदा रिवायतों में से है, और यह मुसनद अहमद (15730) में भी है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने 'फतह अल-बारी' 8/157 में

कहा है: अल-बैहाकी ने यह कहकर सामंजस्य बिठाया है कि यह घटना उबै बिन काब और अबू सईद बिन अल-मुअल्ला दोनों के साथ हुई थी, और दोनों हदीसों की अलग-अलग सनद और संदर्भ के कारण यही निष्कर्ष निकालना आवश्यक है। (6) अल-इस्तियाब में अबू सईद बिन अल-मुअल्ला की जीवनी में। (7) यानी मुस्लिम के अलावा, और सही अल-बुखारी में अबू सईद बिन अल-मुअल्ला की इस हदीस के अलावा कोई और हदीस नहीं है। (8) इब्न हिब्बान ने उन्हें 'अत-थिकात' 3/122 और अपनी 'सहीह' 3/57 (अल-इहसान) में राफे बिन अल-मुअल्ला के नाम से पुकारा है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तियाब में कहा: जिसने कहा कि वह राफे बिन अल-मुअल्ला है, उसने गलती की है, क्योंकि राफे बिन अल-मुअल्ला बद्र में शहीद हुए थे, और उनके नाम के बारे में सबसे सही बात - और अल्लाह बेहतर जानता है - यह है: अल-हारिस बिन नुफय' बिन अल-मुअल्ला।

ان کے نام پر بھی، (۱) ان سے حفص بن عاصم اور عبید بن حنین (۲) نے روایت کی ہے۔ میں نے کہا: "التمہید" میں اسی طرح کہا گیا ہے: ان کے لئے کسی نام پر اتفاق نہیں ہوا۔ اور کتاب "الصحابہ" (۳) میں ان کے نام کے بارے میں اختلاف کا ذکر کیا گیا ہے۔ اور یہ حدیث بخاری نے ابو سعید بن المعلی سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں مسجد میں نماز پڑھ رہا تھا، تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے مجھے بلایا، لیکن میں نے انہیں جواب نہیں دیا۔ میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، میں نماز پڑھ رہا تھا۔ آپؐ نے فرمایا: "کیا اللہ نے یہ نہیں فرمایا: {اللہ اور رسول کی پکار پر لبیک کہو جب وہ تمہیں بلائیں}؟ [الأنفال: ۲۴]۔ پھر مجھ سے فرمایا (۴): "مسجد سے نکلنے سے پہلے میں تمہیں ضرور ایک ایسی سورت سکھاؤں گا جو قرآن کی سب سے عظیم سورت ہے"۔ پھر آپؐ نے میرا ہاتھ پکڑا، اور جب آپؐ نکلنا چاہتے تھے تو میں نے عرض کیا: کیا آپؐ نے نہیں فرمایا تھا کہ میں تمہیں قرآن کی سب سے عظیم سورت سکھاؤں گا؟ آپؐ نے فرمایا: "{الحمد للہ رب العالمین}، یہ سات بار بار دہرائی جانے والی (آیات) ہیں، اور وہ عظیم قرآن ہے جو مجھے عطا کیا گیا ہے" (۵)۔ ابن عبد البر (۶) اور دیگر نے کہا: ابو سعید بن المعلی انصار کے اکابرین اور سرداروں میں سے تھے، بخاری (۷) ان کی روایت میں منفرد ہیں، ان کا نام رافع ہے، اور کہا جاتا ہے: الحارث بن نفیع بن المعلی (۸)۔

(۱) قلمی نسخوں اور (م) میں: 'رواہ' (اسے روایت کیا)، اور جو ثابت ہے وہ التمہید ۲۱۷/۲۰ سے ہے۔ (۲) قلمی نسخوں میں "عبید بن حنین" تحریف ہو کر "سعید بن جبیر" ہو گیا ہے۔ التمہید ۲۱۷/۲۰ میں بھی اسی طرح کی تحریف ہوئی ہے، اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے۔ الاستیعاب ۲۷۹/۱۱ (الاصابہ کے حاشیہ میں) یہ درست طور پر آیا ہے۔ حفص بن عاصم - جو عمر

بن الخطاب کے بیٹے ہیں - نے ابو سعید بن المعلی سے فاتحہ کی فضیلت کے بارے میں حدیث روایت کی ہے، اور مصنف نے اس کی طرف اشارہ کیا ہے۔ جہاں تک عبید بن حنین کا تعلق ہے، تو انہوں نے ان سے تحویلِ قبلہ کی حدیث روایت کی ہے۔ ابن عبد البر نے الاستیعاب میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) یعنی کتاب "الاستیعاب فی معرفۃ الاصحاب" ۲۷۹/۱۱ الاصابہ کے حاشیہ میں۔ (۴) قلمی نسخوں اور (م) میں: 'انی' (بیشک میں)، اور جو ثابت ہے وہ صحیح بخاری سے ہے۔ (۵) صحیح بخاری (۴۴۷۴) اور یہ ان کی انفرادی روایتوں میں سے ہے، اور یہ مسند احمد (۱۵۷۳۰) میں ہے۔ حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۱۵۷/۸ میں کہا ہے: بیہقی نے یہ کہہ کر تطبیق دی ہے کہ یہ قصہ ابی بن کعب اور ابو سعید بن المعلی دونوں کے ساتھ پیش آیا، اور دونوں حدیثوں کی سند اور سیاق کے اختلاف کی وجہ سے یہی نتیجہ نکالنا ضروری ہے۔ (۶) الاستیعاب میں ابو سعید بن المعلی کے حالاتِ زندگی میں۔ (۷) یعنی مسلم کے علاوہ، اور صحیح بخاری میں ابو سعید بن المعلی کی اس حدیث کے علاوہ کوئی اور حدیث نہیں ہے۔ (۸) ابن حبان نے الثقات ۱۲۲/۳ اور اپنی صحیح ۵۷/۳ (الاحسان) میں ان کا نام رافع بن المعلی بتایا ہے۔ ابن عبد البر نے الاستیعاب میں کہا ہے: جس نے کہا کہ وہ رافع بن المعلی ہے اس نے غلطی کی، کیونکہ رافع بن المعلی بدر میں شہید ہوئے تھے، اور ان کے نام کے بارے میں سب سے زیادہ صحیح قول - واللہ اعلم - یہ ہے: الحارث بن نفیع بن المعلی۔

168

Surah Al-Fatihah (Its Virtues)

It is said: Aws bin al-Mu'alla, and it is said: Abu Said bin Aws bin al-Mu'alla. He died in the year seventy-four, at the age of sixty-four (2). He was the first to pray towards the Qibla when it was changed. This will be mentioned later (3).

Yazid bin Zuray' narrated a hadith from Ubayy, saying: Rawh bin al-Qasim narrated to us, from al-'Ala bin Abd al-Rahman, from his father, from Abu Hurayrah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) came out to Ubayy while he was praying. He then mentioned the hadith in meaning (4).

Ibn al-Anbari mentioned in his book "Al-Radd": My father told me, Abu Ubaid Allah al-Warraq told me, Abu Dawud told us, Shayban told us, from Mansur, from Mujahid, who said: Indeed, Iblis (may Allah curse him) wailed four times: when he was cursed, when he was cast down from Paradise, when Muhammad (peace be upon him) was sent, and when Fatihat al-Kitab (the opening of the book) was revealed; and it was revealed in Medina (5).

Second: Scholars differed on the preference of some Surahs and verses over others, and the preference...

(1) What is between brackets is from (M) and Al-Isti'ab. (2) Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Isaba (in his biography): This is a mistake, for it would imply that his story with the Prophet (PBUH) took place while he was a child, and the context of the hadith rejects this. End quote. It is also mentioned in Tahdhib al-Tahdhib from Ibn Abd al-Barr that he died in the year seventy-four, at the age of eighty-four. (3) In the commentary of verse (142) of Surah Al-Baqarah. (4) Narrated through this chain by Al-Nasa'i in Al-Kubra (11141), and by Imam Ahmad in Al-Musnad (9345) and others from another chain from Al-'Ala. See what Al-Hafiz mentioned in Fath al-Bari 8/157 regarding the differences in it from Al-'Ala. (5) Its chain of narration is authentic up to Mujahid. Abu Ubaid Allah al-Warraq is Hammad bin al-Hasan, Abu Dawud is Sulayman bin Dawud al-Tayalisi, Shayban is the son of Abd al-Rahman al-Tamimi al-Nahwi, and Mansur is the son of al-Mu'tamir. All of them are trustworthy, and they are among the men of Tahdhib. Al-Suyuti cited it in Al-Durr al-Manthur 1/5, and added its attribution to Waki'. The author will mention on page 177 that the more correct view is that it is Meccan. Al-Fakhr al-Razi quoted in his commentary 1/177 from al-Husayn bin al-Fadl al-Bajali as saying: Every scholar has a slip, and this is Mujahid's slip, because

scholars disagree with him. This is evidenced by two points: First, Surah al-Hijr is Meccan by consensus, and from it is Allah's saying: "And We have certainly given you the seven of the often repeated (verses)" which is Fatihat al-Kitab. Second, it is far-fetched to say that he stayed in Mecca for several years without Fatihat al-Kitab.

168

सूरह अल-फातिहा (इसके गुण)

कहा जाता है: औस बिन अल-मुअल्ला, और यह भी कहा जाता है: अबू सईद बिन औस बिन अल-मुअल्ला। उनकी मृत्यु चौहत्तरवें वर्ष में हुई, जब वे चौंसठ वर्ष के थे(2)। वे पहले व्यक्ति थे जिन्होंने किबला बदले जाने पर उसकी ओर मुख करके नमाज पढ़ी। इसका उल्लेख आगे आएगा(3)।

यजीद बिन ज़ुरैअ ने उबैय से एक हदीस रिवायत की, कहा: रौह बिन अल-कासिम ने हमसे बयान किया, अल-अला बिन अब्द अल-रहमान से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने अबू हुरैरा से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ उबैय के पास आए जब वे नमाज पढ़ रहे थे। फिर उन्होंने हदीस को अर्थ के साथ उल्लेख किया(4)।

इब्न अल-अंबारी ने अपनी पुस्तक "अल-रद्द" में उल्लेख किया है: मेरे पिता ने मुझसे कहा, अबू उबैद अल्लाह अल-वर्राक ने मुझसे कहा, अबू दाऊद ने हमसे कहा, शैबान ने हमसे कहा, मंसूर से, मुजाहिद से, उन्होंने कहा: वास्तव में इब्लीस (अल्लाह उस पर लानत करे) चार बार चिल्लाया (विलाप किया): जब उस पर लानत भेजी गई, जब उसे स्वर्ग से नीचे उतारा गया, जब मुहम्मद ﷺ को भेजा गया, और जब फ़ातिहत अल-किताब (सूरह फातिहा) नाजिल हुई; और यह मदीना में नाजिल हुई थी(5)।

दूसरा: विद्वानों के बीच कुछ सूरतों और आयतों को दूसरों पर प्राथमिकता देने और उनकी श्रेष्ठता के बारे में मतभेद है।

(1) कोष्ठक में जो कुछ है वह (म) और अल-इस्तिआब से है। (2) अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-इसाबा में (उनकी जीवनी में) कहा: यह गलत है, क्योंकि इसका अर्थ यह होगा कि पैगंबर ﷺ के साथ उनकी कहानी तब की है जब वे बच्चे थे, और हदीस का संदर्भ इसे स्वीकार नहीं करता। समाप्त। इब्न अब्द अल-बर्र से तहज़ीब अल-तहज़ीब में भी आया है कि उनकी मृत्यु चौहत्तरवें वर्ष में हुई, और वे चौरासी वर्ष के थे। (3) सूरह अल-बकरा की आयत (142) की व्याख्या में। (4) इसे अल-नसाई ने अल-कुबरा (11141) में इस मार्ग से उद्धृत किया है, और इमाम अहमद ने अल-मुसनद (9345) में और अन्य ने अल-अला से दूसरे मार्ग से। अल-हाफिज़ ने फतह अल-बारी 8/157 में अल-अला पर इसके मतभेदों के बारे में जो उल्लेख किया है, उसे देखें। (5) मुजाहिद तक इसकी सनद (सूत्र) सही है। अबू उबैद अल्लाह अल-वर्राक: हम्माद बिन अल-हसन हैं, और अबू दाऊद: सुलेमान बिन दाऊद

अल-तयालिसी हैं, और शैबान: अब्द अल-रहमान अल-तमीमी अल-नहवी के पुत्र हैं, और मंसूर: अल-मुतामिर के पुत्र हैं। वे सभी विश्वसनीय (सिकह) हैं, और वे तहज़ीब के पुरुषों में से हैं। अस-सुयूती ने इसे अद-दुर अल-मंसूर 5/1 में उद्धृत किया है, और वकी' की ओर इसका श्रेय बढ़ा दिया है। लेखक पृष्ठ 177 पर उल्लेख करेंगे कि इसके बारे में सबसे सही बात यह है कि यह मक्की है। अल-फख्र अल-राज़ी ने अपनी व्याख्या (तफसीर) 1/177 में अल-हुसैन बिन अल-फज़्ल अल-बजली का यह कथन उद्धृत किया है: हर विद्वान से चूक होती है, और यह मुजाहिद की चूक है, क्योंकि विद्वान उनके खिलाफ हैं। इसके दो प्रमाण हैं: पहला: सूरह अल-हिज्र सर्वसम्मति से मक्की है, और इसमें अल्लाह का कहना है: "और निश्चित रूप से हमने आपको बार-बार दोहराई जाने वाली सात (आयतें) दी हैं" और वह सूरह फातिहा है। दूसरा: यह कहना दूर की बात है कि वे बिना सूरह फातिहा के दस से अधिक वर्षों तक मक्का में रहे।

168

سورۃ الفاتحہ (اس کے فضائل)

اور کہا جاتا ہے: اوس بن المعلی، اور کہا جاتا ہے: ابو سعید بن اوس بن المعلی، ان کی وفات چوہتر ہجری میں ہوئی، اور وہ چونسٹھ سال کے تھے(2)۔ وہ پہلے شخص تھے جنہوں نے قبلہ کی تبدیلی کے وقت قبلہ کی طرف نماز پڑھی۔ اور اس کا ذکر آگے آئے گا(3)۔

یزید بن زریع نے ابی سے ایک حدیث کی سند بیان کی، کہا: ہمیں روح بن القاسم نے العلاء بن عبد الرحمن سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ابی کے پاس تشریف لائے جب وہ نماز پڑھ رہے تھے۔ پھر انہوں نے حدیث کو اس کے معنی کے ساتھ ذکر کیا(4)۔

ابن الانباری نے اپنی کتاب "الرد" میں ذکر کیا ہے: مجھ سے میرے والد نے بیان کیا، مجھ سے ابو عبید اللہ الوراق نے بیان کیا، ہمیں ابو داؤد نے بیان کیا، ہمیں شیبان نے منصور سے، انہوں نے مجاہد سے روایت کی، انہوں نے کہا: ابلیس (اللہ کی اس پر لعنت ہو) چار مرتبہ چیخا (چلایا): جب اس پر لعنت کی گئی، جب اسے جنت سے نیچے اتارا گیا، جب محمد ﷺ مبعوث ہوئے، اور جب فاتحۃ الکتاب (سورہ فاتحہ) نازل ہوئی؛ اور یہ مدینہ میں نازل ہوئی(5)۔

دوسرا: علماء نے بعض سورتوں اور آیات کو بعض پر فضیلت دینے اور ان کی برتری میں اختلاف کیا ہے۔

(1) جو کچھ قوسین (بریکٹ) میں ہے وہ (م) اور الاستیعاب سے ہے۔ (2) حافظ ابن حجر نے الاصابہ میں (ان کے سوانح میں) کہا: یہ غلط ہے، کیونکہ اس کا تقاضا یہ ہوگا کہ نبی ﷺ کے ساتھ

ان کا قصہ اس وقت کا ہو جب وہ چھوٹے تھے، اور حدیث کا سیاق اس سے انکار کرتا ہے۔ اھ تہذیب التہذیب میں ابن عبد البر سے بھی آیا ہے کہ ان کی وفات چوہتر ہجری میں ہوئی، اور وہ چوراسی سال کے تھے۔ (3) سورہ بقرہ کی آیت (142) کی تفسیر میں۔ (4) اسے نسائی نے الکبری (11141) میں اس طریق سے روایت کیا ہے، اور امام احمد نے المسند (9345) میں اور دوسروں نے العلاء سے دوسرے طریق سے۔ حافظ نے فتح الباری 157/8 میں العلاء پر اس کے اختلاف کے بارے میں جو ذکر کیا ہے اسے دیکھیں۔ (5) اس کی سند مجاہد تک صحیح ہے۔ ابو عبید اللہ الوراق: حماد بن الحسن ہیں، اور ابو داؤد: سلیمان بن داؤد الطیالسی ہیں، اور شیبان: عبد الرحمن التمیمی النحوی کے بیٹے ہیں، اور منصور: ابن المعتمر ہیں۔ وہ سب ثقہ (قابل بھروسہ) ہیں، اور وہ تہذیب کے راویوں میں سے ہیں۔ سیوطی نے اسے الدر المنثور 5/1 میں ذکر کیا ہے، اور وکیع کی طرف اس کی نسبت کا اضافہ کیا ہے۔ مصنف صفحہ 177 پر ذکر کریں گے کہ اس میں صحیح قول یہ ہے کہ یہ مکی ہے۔ فخر رازی نے اپنی تفسیر 177/1 میں حسین بن الفضل البجلی سے قول نقل کیا ہے: ہر عالم سے لغزش ہوتی ہے، اور یہ مجاہد کی لغزش ہے، کیونکہ علماء ان کے خلاف ہیں۔ اس پر دو پہلو دلالت کرتے ہیں: اول: سورہ حجر بالاتفاق مکی ہے، اور اسی میں اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "اور یقیناً ہم نے آپ کو بار بار دہرائی جانے والی سات (آیات) دیں" اور وہ فاتحۃ الکتاب ہے۔ دوم: یہ کہنا بعید ہے کہ وہ مکہ میں کئی سال فاتحۃ الکتاب کے بغیر رہے۔

Surat Al-Fatihah (Its Virtues) 169

... some of Allah the Almighty's Beautiful Names over others. A group said: There is no superiority of some over others, because the speech is the speech of Allah, and likewise His names; there is no preference between them. This was the view of Sheikh Abu al-Hasan al-Ash'ari (1), Judge Abu Bakr bin al-Tayyib, Abu Hatim Muhammad bin Hibban al-Busti, and a group of jurists. Its meaning was narrated from Malik. Yahya bin Yahya (2) said: Favoring some parts of the Qur'an over others is a mistake. Likewise, Malik disliked repeating one surah or reciting it more than others. He said concerning Malik about Allah the Almighty's saying: {We bring something better than it or similar to it} [Al-Baqarah: 106]; he said: A decisive (verse) in place of an abrogated one. Ibn Kinanah (3) narrated all of that from Malik. These (scholars) argued by saying: Superiority implies a deficiency in that which is less superior, and the essence in all is one, which is the speech of Allah, and the speech of Allah the Almighty has no deficiency.

Al-Busti (4) said: The meaning of this phrase: "There is nothing in the Torah or the Gospel like the Mother of the Qur'an (Al-Fatihah)" is: that Allah the Almighty does not give the reader of the Torah and the Gospel what He gives the reader of the Mother of the Qur'an, since Allah, by His grace, favored this nation over other nations, and gave it more merit...

---

(1) Ali bin Ismail bin Ishaq, the Imam of the theologians, whose lineage ends with the great companion Abu Musa al-Ash'ari. Al-Dhahabi said in Siyar A'lam al-Nubala' 15/86: He was amazing in intelligence and strength of understanding. When he excelled in the knowledge of Mu'tazilism, he disliked it and disavowed it. He went up before the people and repented to Allah Almighty from it, then began to refute them... He died in the year 324 AH. A group of Hanbalis and scholars attacked him, but everyone's word is taken and left, except for those whom Allah protects. Al-Dhahabi narrated from him when his death was near: "I do not declare anyone from the people of the Qibla an unbeliever, because everyone points to one deity, and this is all just a difference in expressions." Al-Dhahabi said: "I hold a similar view, and so was our Sheikh Ibn Taymiyyah in his last days, saying: 'I do not declare anyone from the nation an unbeliever,' and he said: The Prophet (PBUH) said: 'No one maintains wudu except a believer,' so whoever is constant in prayers with wudu is a Muslim." (2) Yahya bin Yahya bin Kathir bin Waslas, the jurist of Al-Andalus, Abu Muhammad al-Laythi al-Barbari al-Qurtubi. He traveled to the East in the last days of Imam Malik

and heard the Muwatta from him, then returned to Al-Andalus with much knowledge. The fatwa of Al-Andalus returned to him, and the Sultan and the general public came to follow his opinion. He died in the year (234 AH). Al-Siyar 10/519. (3) Abu Umar Ahmad bin Abdullah bin Abdul Rahim bin Kinanah al-Lakhmi al-Qurtubi, the Hadith scholar, also known as Ibn al-Annan. He died in the year (383 AH). Al-Siyar 16/425. (4) He is Ibn Hibban, and his words are in Al-Ihsan fi Taqrib Sahih Ibn Hibban, following hadith (775).

सूरह अल-फातिहा (इसके गुण) १६९

... अल्लाह सर्वशक्तिमान के कुछ सुंदर नामों की दूसरों पर श्रेष्ठता। एक समूह ने कहा: कुछ की दूसरों पर कोई श्रेष्ठता नहीं है, क्योंकि शब्द अल्लाह के शब्द हैं, और इसी तरह उनके नाम भी; उनके बीच कोई प्राथमिकता नहीं है। यह शेख अबू अल-हसन अल-अशअरी (१), न्यायाधीश अबू बक्र बिन अल-तय्यब, अबू हातिम मुहम्मद बिन हिब्बान अल-बुस्ती और न्यायविदों के एक समूह का विचार था। इसका अर्थ मलिक से वर्णित किया गया था। याह्या बिन याह्या (२) ने कहा: कुरान के कुछ हिस्सों को दूसरों पर तरजीह देना एक गलती है। इसी तरह, मलिक को एक सूरा को दोहराना या दूसरों की तुलना में इसे अधिक पढ़ना नापसंद था। उन्होंने अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में मलिक के बारे में कहा: {हम उससे बेहतर या उसके समान कुछ लाते हैं} [अल-बकराह: १०६]; उन्होंने कहा: एक निरस्त आयत के स्थान पर एक निर्णायक आयत। इब्न किनाना (३) ने मलिक से वह सब वर्णित किया। इन (विद्वानों) ने यह कहकर तर्क दिया: श्रेष्ठता कम श्रेष्ठ में कमी का संकेत देती है, और सभी में सार एक ही है, जो अल्लाह का वचन है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान के वचन में कोई कमी नहीं है।

अल-बुस्ती (४) ने कहा: इस वाक्यांश का अर्थ: "तौरात या इंजील में कुरान की माँ (अल-फातिहा) जैसा कुछ भी नहीं है" यह है: कि अल्लाह सर्वशक्तिमान तौरात और इंजील के पाठक को वह नहीं देता जो वह कुरान की माँ के पाठक को देता है, क्योंकि अल्लाह ने अपनी कृपा से इस उम्माह को अन्य उम्माह पर श्रेष्ठता प्रदान की है, और उसे अधिक योग्यता दी है...

---

(१) अली बिन इस्माइल बिन इशाक, धर्मशास्त्रियों के इमाम, जिनका वंश महान साथी अबू मूसा अल-अशअरी तक जाता है। अल-धहाबी ने सियार आलाम अल-नुबला १५/८६ में कहा: वह बुद्धि और समझ की शक्ति में अद्भुत थे। जब वह मुताज़िलवाद के ज्ञान में उत्कृष्ट हुए, तो उन्होंने इसे नापसंद किया और इसका त्याग कर दिया। वह लोगों के सामने गए और अल्लाह सर्वशक्तिमान से पश्चाताप किया, फिर उनका खंडन करना शुरू किया... उनकी मृत्यु वर्ष ३२४ हिजरी में हुई। हनबलियों और विद्वानों के एक समूह ने उन पर हमला किया, लेकिन अल्लाह जिसे बचाता है, उसके अलावा हर किसी की बात ली और छोड़ी जाती है। अल-धहाबी ने उनकी मृत्यु के समय उनसे वर्णित किया: "मैं किबला के लोगों में से किसी को भी काफ़िर घोषित नहीं करता, क्योंकि हर कोई एक ही देवता की ओर संकेत करता है, और यह सब केवल भावों का अंतर है।" अल-धहाबी ने कहा: "मैं भी इसी तरह

का विचार रखता हूँ, और हमारे शेख इब्न तैमिय्या भी अपने अंतिम दिनों में यही कह रहे थे: 'मैं उम्माह में से किसी को भी काफ़िर घोषित नहीं करता,' और उन्होंने कहा: पैगंबर (स.अ.व.) ने कहा: 'सिर्फ एक मोमिन ही वज़ू बनाए रखता है,' इसलिए जो कोई वज़ू के साथ नमाज़ में निरंतर रहता है वह मुसलमान है।" (२) याह्या बिन याह्या बिन कसीर बिन वस्लास, अल-अंदलुस के न्यायविद, अबू मुहम्मद अल-लैथी अल-बरबरी अल-कुर्तुबी। उन्होंने इमाम मलिक के अंतिम दिनों में पूर्व की यात्रा की और उनसे मुवत्ता सुना, फिर बहुत ज्ञान के साथ अल-अंदलुस लौटे। अल-अंदलुस का फतवा उनके पास वापस आया, और सुल्तान और आम जनता उनकी राय मानने लगी। उनकी मृत्यु वर्ष (२३४ हिजरी) में हुई। अल-सियार १०/५१९। (३) अबू उमर अहमद बिन अब्दुल्ला बिन अब्दुल रहीम बिन किनाना अल-लखमी अल-कुर्तुबी, हदीस विद्वान, जिन्हें इब्न अल-अन्नान के नाम से भी जाना जाता है। उनकी मृत्यु वर्ष (३८३ हिजरी) में हुई। अल-सियार १६/४२५। (४) वह इब्न हिब्बान हैं, और उनके शब्द अल-इहसान फी तकरीब सहीह इब्न हिब्बान में हैं, हदीस (७७५) के बाद।

سورۃ الفاتحہ (اس کے فضائل) ۱۶۹

... اللہ تعالیٰ کے بعض اسماء حسنیٰ کی بعض پر فضیلت۔ ایک گروہ نے کہا: بعض کی بعض پر کوئی فضیلت نہیں ہے، کیونکہ کلام اللہ کا کلام ہے، اور اسی طرح اس کے اسماء؛ ان کے درمیان کوئی تقابل نہیں۔ شیخ ابو الحسن الاشعری (۱)، قاضی ابو بکر بن الطیب، ابو حاتم محمد بن حبان البستی، اور فقہاء کی ایک جماعت اسی طرف گئی ہے۔ مالک سے بھی یہی معنی مروی ہے۔ یحییٰ بن یحییٰ (۲) نے کہا: قرآن کے بعض حصوں کو بعض پر فضیلت دینا غلطی ہے۔ اسی طرح مالک نے ایک ہی سورہ کو دہرانے، یا دوسروں کے مقابلے میں اسے بار بار پڑھنے کو ناپسند کیا۔ انہوں نے مالک سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَا أَوْ مِثْلِهَا﴾ [البقرة: ۱۰۶]؛ انہوں نے کہا: منسوخ کی جگہ محکم۔ ابن کنانہ (۳) نے مالک سے یہ سب روایت کیا ہے۔ ان حضرات نے یہ دلیل دی کہ: افضل ہونا مفضول میں نقص کا احساس دلاتا ہے، جبکہ سب میں ذات ایک ہی ہے، جو کہ کلام اللہ ہے، اور اللہ تعالیٰ کے کلام میں کوئی نقص نہیں۔

بستی (۴) نے کہا: اور اس جملے کا معنی: "تورات اور انجیل میں ام القرآن (الفاتحہ) جیسا کچھ نہیں" یہ ہے: کہ اللہ تعالیٰ تورات اور انجیل پڑھنے والے کو وہ کچھ نہیں دیتا جو ام القرآن پڑھنے والے کو دیتا ہے، کیونکہ اللہ نے اپنے فضل سے اس امت کو دیگر امتوں پر فضیلت دی، اور اسے فضیلت عطا کی...

---

(۱) علی بن اسماعیل بن اسحاق، متکلمین کے امام، جن کا نسب جلیل القدر صحابی ابو موسیٰ الاشعری تک پہنچتا ہے۔ ذہبی نے "سیر اعلام النبلاء" (۸۶/۱۵) میں کہا: وہ ذہانت اور قوتِ فہم میں حیران کن تھے، اور جب وہ اعتزال کی معرفت میں ماہر ہوئے تو اسے ناپسند کیا اور اس سے

بیزاری کا اظہار کیا، اور لوگوں کے سامنے آ کر اللہ تعالیٰ سے توبہ کی، پھر ان کا رد کرنا شروع کیا... ان کی وفات ۳۲۴ ہجری میں ہوئی۔ حنابلہ اور علماء کی ایک جماعت نے ان پر تنقید کی، اور اللہ جس کی حفاظت فرمائے اس کے سوا ہر ایک کا قول لیا بھی جاتا ہے اور چھوڑا بھی جاتا ہے۔ ذہبی نے ان سے ان کی وفات کے وقت کا قول نقل کیا ہے: "میں اہل قبلہ میں سے کسی کو کافر قرار نہیں دیتا، کیونکہ سب ایک ہی معبود کی طرف اشارہ کرتے ہیں، اور یہ سب محض عبارتوں کا اختلاف ہے۔" ذہبی نے کہا: اور میں بھی اسی طرح کا عقیدہ رکھتا ہوں، اور ہمارے شیخ ابن تیمیہ بھی اپنے آخری ایام میں یہی فرماتے تھے: "میں امت میں سے کسی کو کافر قرار نہیں دیتا،" اور آپ ﷺ کا ارشاد نقل کرتے: "وضو کی حفاظت صرف مومن ہی کرتا ہے،" پس جو وضو کے ساتھ نمازوں کی پابندی کرے وہ مسلمان ہے۔ (۲) یحییٰ بن یحییٰ بن کثیر بن وسلاس، فقیہِ اندلس، ابو محمد اللیثی البربری القرطبی، امام مالک کے آخری ایام میں مشرق کا سفر کیا، اور ان سے موطا سنی، پھر کثیر علم کے ساتھ اندلس واپس آئے، تو اندلس کی فتاویٰ نویسی ان پر ختم ہوئی، اور سلطان و عوام ان کی رائے کی طرف رجوع کرنے لگے۔ وفات ۲۳۴ ہجری میں ہوئی۔ السیر ۱۰ / ۵۱۹۔ (۳) ابو عمر احمد بن عبد اللہ بن عبد الرحیم بن کنانہ اللخمی القرطبی، محدث، اور ابن العنان کے نام سے بھی معروف ہیں۔ وفات ۳۸۳ ہجری ھ ہوئی۔ السیر ۱۶ / ۴۲۹۔ (۴) وہ ابن حبان ہیں، اور ان کا یہ کلام "الاحسان فی تقریب صحیح ابن حبان" میں حدیث (۷۷۹) کے بعد ہے۔

Page 170 Surah Al-Fatiha (Its Virtues)

...reciting the Quran, His speech, is more (1) than what He gave to others of merit over reciting His speech, and it is a grace from Him for this (2) nation. He said: The meaning of his saying: "The greatest Surah" - he meant: in reward, not that some of the Quran is better than others (3). A group said there is a preference, and that what is contained in the Almighty's saying: {And your God is one God; there is no deity [worthy of worship] except Him, the Entirely Merciful, the Especially Merciful} [Al-Baqarah: 163], Ayat al-Kursi, the end of Surah Al-Hashr, and Surah Al-Ikhlas, in terms of indications of His oneness and attributes, is not found, for example, in {May the hands of Abu Lahab perish} and its like. The preference is only in the wonderful meanings and their abundance, not in terms of the attribute (of being God's speech), and this is the truth. Among those who spoke of preference are Ishaq bin Rahwayh and other scholars and theologians, and it is the choice of Judge Abu Bakr Ibn al-Arabi, and Ibn al-Hassar, due to the hadith of Abu Said bin al-Mu'alla, and the hadith of Ubayy bin Ka'b that he said: The Messenger of Allah (PBUH) said to me: "O Ubayy, which verse with you in the Book of Allah is the greatest?" He said: I said: O Messenger of Allah, Allah and His Messenger know best. He said: "O Ubayy, do you know which verse in the Book of Allah with you is the greatest (4)?" He said: I said: {Allah - there is no deity except Him, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence} [Al-Baqarah: 255]. He said: He struck my chest and said: "May knowledge be pleasant for you, O Abu al-Mundhir." It was recorded by Al-Bukhari and Muslim (5). Ibn al-Hassar said: I am surprised at those who mention disagreement in the face of these texts. Ibn al-Arabi said: His saying: "Allah has not revealed in the Torah nor in the Gospel nor in the Quran..."

Footnotes: (1) In (D): better. (2) In (Z): for this. (3) Al-Ihsan following hadith (777). (4) His saying: He said: I said: O Messenger of Allah, Allah and His Messenger know best... to this point, from (Zha). (5) The hadith of Ubayy was narrated by Muslim (810), and it is not in Sahih al-Bukhari. Abu al-Abbas al-Qurtubi (the author's teacher) said in Al-Mufhim: 436/2: His saying to Ubayy when he told him that: "May knowledge be pleasant for you"; to encourage him, and to motivate him to increase in knowledge and insight, and rejoicing in what appeared of his blessed effects. In it is the scholar posing questions to the learner to test him thereby.

पृष्ठ १७० सूरह अल-फातिहा (इसके गुण)

...कुरान का पाठ करना, जो उसका कलाम (शब्द) है, वह उससे अधिक (१) है जो उसने दूसरों को अपने कलाम के पाठ पर श्रेष्ठता प्रदान की है, और यह इस (२) उम्मत के लिए उसकी ओर से एक कृपा है। उन्होंने कहा: उनके इस कथन का अर्थ: "सबसे महान सूरह" - उनका आशय था: पुण्य (अजर) में, न कि कुरान का कुछ हिस्सा दूसरे हिस्से से श्रेष्ठ है (३)। एक समूह ने श्रेष्ठता का पक्ष लिया, और कहा कि सर्वशक्तिमान के इस कथन में जो निहित है: {और तुम्हारा ईश्वर एक ही ईश्वर है; उसके अतिरिक्त कोई पूज्य नहीं है, वह अत्यंत कृपाशील, दयावान है} [अल-बक़रह: १६३], आयतुल कुर्सी, सूरह अल-हश्र का अंत, और सूरह अल-इखलास, ईश्वर की एकता और उसके गुणों के संकेतों के मामले में, वह उदाहरण के लिए {अबू लहब के दोनों हाथ नष्ट हो गए} और उसके जैसे अन्य स्थानों में नहीं पाया जाता है। और श्रेष्ठता केवल अद्भुत अर्थों और उनकी प्रचुरता में है, न कि गुण (ईश्वर का वचन होने) के दृष्टिकोण से, और यही सत्य है। श्रेष्ठता की बात करने वालों में इसहाक बिन राहविया और अन्य विद्वान और धर्मशास्त्री शामिल हैं, और यह काज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी और इब्न अल-हस्सार की पसंद है, अबू सईद बिन अल-मुअल्ला की हदीस और उबय बिन काब की हदीस के कारण कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुझसे कहा: "हे उबय, अल्लाह की किताब में तुम्हारे पास कौन सी आयत सबसे महान है?" उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं। उन्होंने कहा: "हे उबय, क्या तुम जानते हो कि अल्लाह की किताब में तुम्हारे पास कौन सी आयत सबसे महान (४) है?" उन्होंने कहा: मैंने कहा: {अल्लाह - उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह सदा जीवित, सबका थामने वाला है} [अल-बक़रह: २५५]। उन्होंने कहा: तो उन्होंने मेरे सीने पर हाथ मारा और कहा: "हे अबू अल-मुन्ज़िर, तुम्हें ज्ञान मुबारक हो।" इसे बुखारी और मुस्लिम ने उल्लेख किया है (५)। इब्न अल-हस्सार ने कहा: मुझे उन लोगों पर आश्चर्य होता है जो इन स्पष्ट प्रमाणों के बावजूद मतभेद का ज़िक्र करते हैं। इब्न अल-अरबी ने कहा: उनका कथन: "अल्लाह ने न तौरात में, न इंजील में और न ही कुरान में ऐसा कुछ उतारा है..."

पादलेख (Footnotes): (१) (द) में: 'अफ़ज़ल' (श्रेष्ठ)। (२) (ज़) में: 'अला हाज़िही' (इस पर)। (३) अल-इहसान, हदीस (७७७) के बाद। (४) उनका कथन: उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं... इस स्थान तक, (ज़ॉ) से। (५) उबय की हदीस मुस्लिम (८१०) द्वारा वर्णित है, और यह सहीह बुखारी में नहीं है। अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी (लेखक के

शिक्षक) ने अल-मुफ़हिम: ४३६/२ में कहा: उबय को उनका यह कहना जब उन्होंने उन्हें यह बताया: "तुम्हें ज्ञान मुबारक हो"; उन्हें प्रोत्साहित करने के लिए था, और उन्हें ज्ञान और अंतर्दृष्टि बढ़ाने के लिए प्रेरित करने के लिए, और उनके धन्य प्रभावों से जो प्रकट हुआ उस पर खुशी ज़ाहिर करने के लिए। इसमें शिक्षक द्वारा शिक्षार्थी से प्रश्न पूछना शामिल है ताकि वह उसकी परीक्षा ले सके।

صفحہ ۱۷۰ سورہ الفاتحہ (اس کے فضائل)

...قرآن کی تلاوت، جو اللہ کا کلام ہے، اس سے کہیں زیادہ (۱) ہے جو اس نے اپنے کلام کی تلاوت پر دوسروں کو فضیلت دی ہے، اور یہ اس (۲) امت کے لیے اس کا ایک فضل ہے۔ انہوں نے کہا: آپﷺ کے اس قول کا مطلب: "عظیم ترین سورہ" - ان کی مراد تھی: اجر و ثواب میں، نہ کہ قرآن کا بعض حصہ بعض سے افضل ہے (۳)۔ ایک گروہ نے تفضیل (ایک کو دوسرے پر فضیلت دینے) کا قول کیا ہے، اور یہ کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں جو کچھ ہے: {اور تمہارا معبود ایک ہی معبود ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ بڑا مہربان نہایت رحم والا ہے} [البقرہ: ۱۶۳]، آیت الکرسی، سورہ الحشر کی آخری آیات، اور سورہ الاخلاص، توحید اور صفاتِ باری تعالیٰ پر دلالت کے اعتبار سے، وہ مثلاً {ابو لہب کے دونوں ہاتھ ٹوٹ گئے} اور اس جیسی دیگر آیات میں موجود نہیں ہے۔ اور تفضیل صرف عجیب و غریب معانی اور ان کی کثرت کے اعتبار سے ہے، نہ کہ صفت (کلامِ الٰہی ہونے) کی حیثیت سے، اور یہی حق ہے۔ تفضیل کے قائلین میں اسحاق بن راہویہ اور دیگر علماء و متکلمین شامل ہیں، اور یہی قاضی ابو بکر ابن العربی اور ابن الحصار کا اختیار کردہ قول ہے، ابو سعید بن المعلی کی حدیث اور ابی بن کعب کی حدیث کی وجہ سے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "اے ابی! اللہ کی کتاب میں تمہارے پاس کون سی آیت سب سے عظیم ہے؟" انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپﷺ نے فرمایا: "اے ابی! کیا تم جانتے ہو کہ اللہ کی کتاب میں تمہارے پاس کون سی آیت سب سے عظیم (۴) ہے؟" انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: {اللہ، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ زندہ ہے اور سب کا سنبھالنے والا ہے} [البقرہ: ۲۵۵]۔ انہوں نے کہا: تو آپﷺ نے میرے سینے پر ہاتھ مارا اور فرمایا: "اے ابو المنذر! تمہیں علم مبارک ہو۔" اسے

بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے (۵)۔ ابن الحصار نے کہا: مجھے ان لوگوں پر تعجب ہے جو ان نصوص کی موجودگی میں اختلاف کا ذکر کرتے ہیں۔ ابن العربی نے کہا: آپﷺ کا قول: "اللہ نے نہ تورات میں، نہ انجیل میں اور نہ ہی قرآن میں نازل کیا..."

حواشی: (۱) (د) میں ہے: 'افضل'۔ (۲) (ز) میں ہے: 'علی ہٰذہ'۔ (۳) الإحسان، حدیث (۷۷۷) کے بعد۔ (۴) ان کا قول: انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں... اس جگہ تک، (ظ) سے۔ (۵) ابی کی حدیث کو مسلم (۸۱۰) نے روایت کیا ہے، اور یہ صحیح بخاری میں نہیں ہے۔ ابو العباس القرطبی (مصنف کے استاد) نے المفہم (۴۳۶/۲) میں کہا ہے: آپﷺ کا ابی سے یہ فرمانا جب انہوں نے آپ کو یہ بتایا: "تمہیں علم مبارک ہو"؛ ان کی حوصلہ افزائی کے لیے تھا، اور اس بات کی ترغیب تھی کہ وہ علم و بصیرت میں مزید اضافہ کریں، اور ان کے جو مبارک آثار ظاہر ہوئے ان پر خوشی کا اظہار تھا۔ اس میں ایک عالم کا طالبِ علم پر سوالات ڈالنا بھی ہے تاکہ وہ اس کا امتحان لے سکے۔

...like it," and he remained silent about the rest of the books, such as the revealed scrolls, the Psalms, and others; because these mentioned are the best of them, and if something is the best of the best, it becomes the best of all, as you might say: "Zaid is the best of scholars, so he is the best of people."

In Al-Fatiha, there are attributes that others do not possess, to the point that it was said: "All of the Quran is within it," and it consists of twenty-five words that encompass all the sciences of the Quran.

Among its honors is that Allah, the Exalted, divided it between Himself and His servant (1). Acts of drawing closer [to Allah] are not valid except with it, and no deed can match its reward. In this sense, it became the "Mother of the Great Quran," just as {Say: He is Allah, [who is] One} [Surat Al-Ikhlas] equals one-third of the Quran (2), because the Quran consists of monotheism, rulings, and exhortation, and {Say: He is Allah, One} contains all of monotheism. In this sense, the clarification occurred in the saying of peace be upon him to Ubay: "Which verse in the Quran is greatest?" He said: {Allah - there is no deity except Him, the Ever-Living, the Sustainer of [all] existence} [Ayat Al-Kursi]. It was only the greatest verse because it is entirely monotheism, just as his saying became: "The best thing I and the prophets before me have said is: 'There is no god but Allah alone, having no partner'" (3) the best of remembrance, because they are words (4) that contained all the sciences of monotheism. Al-Fatiha included monotheism, worship, exhortation, and reminders, and that is not far-fetched for the power of Allah the Almighty.

Third: It was narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

---

(1) Refers to the marfu' hadith of Abu Huraira: "Allah, the Mighty and Sublime, said: 'I have divided the prayer between Me and My servant...'" already mentioned on page 145. (2) Hadith: "{Say: He is Allah, One} equals a third of the Quran": It comes from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri in Ahmad (11053), and al-Bukhari (5013), and from the hadith of Abu Darda in Muslim (811), and from the hadith of Abu Huraira also with him (812). (3) Narrated by Malik 1/214-215 from Ziyad bin Abi Ziyad, from Talha bin Ubaydullah bin Kariz as a mursal report, and narrated by at-Tirmidhi (3585) from the path of Muhammad bin Abi Humayd, from Amr bin Shu'ayb, from his father, from his grandfather, from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). He

said: Strange from this aspect, and Muhammad bin Abi Humayd is not strong according to the people of hadith. At-Tirmidhi (3383), an-Nasa'i in al-Kubra (10599), and al-Hakim 1/503 narrated from the hadith of Jabir bin Abdullah marfu': "The best remembrance is 'There is no god but Allah,' and the best supplication is 'Praise be to Allah.'" And Ibn Hibban (846) authenticated it. (4) In (Z): a word. (5) In (M): Ali narrated.

...उसके समान," और उसने बाकी किताबों के बारे में चुप्पी साध ली, जैसे कि अवतरित पुस्तकें, जबूर और अन्य; क्योंकि ये वर्णित पुस्तकें उनमें सबसे उत्तम हैं, और यदि कोई चीज़ उत्तमों में सबसे उत्तम है, तो वह सबकी सबसे उत्तम हो जाती है, जैसे कि आप कहें: "ज़ैद विद्वानों में सबसे उत्तम है, इसलिए वह लोगों में सबसे उत्तम है।"

अल-फातिहा में ऐसे गुण हैं जो दूसरों में नहीं हैं, यहाँ तक कि यह कहा गया है: "पूरा कुरान इसमें समाहित है," और इसमें पच्चीस शब्द हैं जिनमें कुरान के सभी विज्ञान शामिल हैं।

इसके सम्मानों में से एक यह है कि अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने इसे अपने और अपने बंदे के बीच विभाजित किया है (१), और इसके बिना इबादत मान्य नहीं है, और कोई भी कार्य इसके प्रतिफल के बराबर नहीं हो सकता। इसी अर्थ में यह "महान कुरान की जननी" बन गई, जिस तरह {कहें: वह अल्लाह है, [जो] एक है} [सूरह अल-इखलास] कुरान के एक तिहाई हिस्से के बराबर है (२), क्योंकि कुरान में एकेश्वरवाद, नियम और उपदेश शामिल हैं, और {कहें: वह अल्लाह एक है} में पूरा एकेश्वरवाद समाहित है। इसी अर्थ में पैगंबर (स.अ.व.) के उबैय से कहे गए शब्दों में स्पष्टीकरण हुआ: "कुरान में सबसे महान आयत कौन सी है?" उन्होंने कहा: {अल्लाह - उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, वह सदा जीवित रहने वाला और सब का थामने वाला है} [आयत अल-कुरसी]। यह सबसे महान आयत केवल इसलिए थी क्योंकि यह पूरी तरह से एकेश्वरवाद है, ठीक वैसे ही जैसे उनका यह कहना बन गया: "सबसे अच्छी बात जो मैंने और मुझसे पहले के नबियों ने कही है, वह है: 'अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, वह अकेला है, उसका कोई साथी नहीं है'" (३) सबसे अच्छा ज़िक्र, क्योंकि वे शब्द (४) थे जिनमें एकेश्वरवाद के सभी विज्ञान समाहित थे। अल-फातिहा में एकेश्वरवाद, इबादत, उपदेश और स्मरण शामिल है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान की शक्ति के लिए यह कोई दूर की बात नहीं है।

तीसरा: अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया:

---

(१) अबू हुरैरा की मरफू हदीस की ओर इशारा करता है: "अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने फ़रमाया: 'मैंने नमाज़ को अपने और अपने बंदे के बीच विभाजित किया है...'" और यह पृष्ठ १४५ पर बीत चुका है।
(२) हदीस: "{कहें: वह अल्लाह एक है} कुरान के एक तिहाई के बराबर है": यह अहमद (११०५३) में अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से आया है, और बुखारी (५०१३) में, और मुस्लिम (८११) में अबू

दरदा की हदीस से, और अबू हुरैरा की हदीस से भी उन्हीं के यहाँ (८१४) आया है। (३) इसे मलिक १/२१४-२१५ ने ज़ियाद बिन अबी ज़ियाद से, तलहा बिन उबैदुल्लाह बिन करीज़ से 'मुरसल' के रूप में रिवायत किया है, और इसे तिर्मिज़ी (३५८५) ने मुहम्मद बिन अबी हुमैद के माध्यम से, अम्र बिन शुऐब से, उनके पिता से, उनके दादा से, नबी (स.अ.व.) से रिवायत किया है। उन्होंने कहा: इस पहलू से यह 'ग़रीब' है, और मुहम्मद बिन अबी हुमैद हदीस के जानकारों के अनुसार मज़बूत नहीं हैं। तिर्मिज़ी (३३८३), अल-कुबरा में नसाई (१०५९९), और हाकिम १/५०३ ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह से मरफू हदीस रिवायत की: "सबसे उत्तम ज़िक्र 'ला इलाहा इल्लल्लाह' है, और सबसे उत्तम दुआ 'अलहम्दुलिल्लाह' है।" और इब्न हिब्बान (८४६) ने इसे सही माना। (४) (ज़) में: शब्द। (५) (म) में: अली ने रिवायत की।

سورۃ الفاتحہ (اس کے فضائل) ۱۷۱

...اس کی مثل" اور دیگر کتابوں جیسے نازل کردہ صحیفوں، زبور وغیرہ کے بارے میں خاموشی اختیار کی؛ کیونکہ یہ مذکورہ کتابیں ان میں سب سے افضل ہیں، اور جب کوئی چیز افضل ترین میں سے ہو، تو وہ سب سے افضل ہو جاتی ہے، جیسا کہ آپ کا قول ہے: "زید علماء میں سب سے افضل ہے، پس وہ لوگوں میں سب سے افضل ہے۔"

اور سورۃ الفاتحہ میں ایسی صفات ہیں جو کسی اور میں نہیں ہیں، یہاں تک کہ کہا گیا ہے: "تمام قرآن اس میں ہے،" اور یہ پچیس کلمات پر مشتمل ہے، جس میں قرآن کے تمام علوم سموئے ہوئے ہیں۔

اور اس کی فضیلت میں سے یہ ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اسے اپنے اور اپنے بندے کے درمیان تقسیم کر دیا ہے (۱)، اور اس کے بغیر قربت (نماز) صحیح نہیں ہوتی، اور کوئی عمل اس کے ثواب کو نہیں پہنچ سکتا۔ اسی معنی میں یہ "عظیم قرآن کی ماں" بن گئی، جیسا کہ ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ قرآن کے ایک تہائی حصے کے برابر ہو گئی (۲)، کیونکہ قرآن توحید، احکام اور وعظ پر مشتمل ہے، اور ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ میں پوری توحید ہے۔ اسی معنی میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے ابی بن کعب سے اس قول میں وضاحت واقع ہوئی: "قرآن کی کون سی آیت سب سے عظیم ہے؟" انہوں نے کہا: ﴿اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ﴾۔ اور یہ سب سے عظیم آیت صرف اس لیے تھی کیونکہ یہ پوری توحید ہے، جیسا کہ آپ کا یہ قول بن گیا: "سب سے بہترین بات جو میں نے اور مجھ سے پہلے کے انبیاء نے کہی ہے: لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ" (۳) سب سے افضل ذکر، کیونکہ یہ ایسے کلمات (۴) تھے جنہوں نے توحید کے تمام علوم کو اپنے اندر سمو لیا تھا۔ اور الفاتحہ توحید، عبادت، وعظ اور تذکیر پر مشتمل ہے، اور اللہ تعالیٰ کی قدرت میں یہ بعید نہیں۔

تیسرا: حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا:

---

(۱) ابو ہریرہ کی حدیثِ مرفوع کی طرف اشارہ ہے: "اللہ عزوجل نے فرمایا: میں نے نماز کو اپنے اور اپنے بندے کے درمیان تقسیم کیا ہے" اور یہ صفحہ ۱۴۵ پر گزر چکا ہے۔ (۲) حدیث: "قل ہو اللہ احد قرآن کے ایک تہائی کے برابر ہے": یہ احمد (۱۱۰۵۳) میں ابو سعید خدری کی حدیث سے، اور بخاری (۵۰۱۳) میں، اور مسلم (۸۱۱) میں ابو درداء کی حدیث سے، اور ابو ہریرہ کی حدیث سے بھی انہی کے پاس (۸۱۲) مروی ہے۔ (۳) اسے مالک ۱/ ۲۱۴ - ۲۱۵ نے زیاد بن ابی زیاد سے، انہوں نے طلحہ بن عبید اللہ بن کریز سے مرسلاً روایت کیا، اور اسے ترمذی (۳۵۸۵) نے محمد بن ابی حمید کے طریق سے، انہوں نے عمرو بن شعیب سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے، نبی ﷺ سے روایت کیا۔ اور کہا: اس پہلو سے یہ غریب ہے، اور محمد بن ابی حمید اہل حدیث کے نزدیک قوی نہیں ہیں۔ اور ترمذی (۳۳۸۳)، نسائی نے الکبریٰ (۱۰۵۹۹)، اور حاکم نے ۱/ ۵۰۳ میں جابر بن عبداللہ سے مرفوعاً روایت کیا: "افضل ذکر لا الہ الا اللہ ہے، اور افضل دعا الحمد للہ ہے"۔ اور ابن حبان (۸۴۶) نے اسے صحیح قرار دیا۔ (۴) (ظ) میں: کلمہ۔ (۵) (م) میں: علی نے روایت کیا۔

172

Surah Al-Fatihah (Its Names)

"The Opening of the Book, Ayat al-Kursi, 'Allah witnesses that there is no deity except Him', and 'Say, O Allah, Owner of Sovereignty'(1); these verses are suspended from the Throne, there is no veil between them and Allah."(2) Narrated by Abu Amr ad-Dani in his book "Al-Bayan". Fourth: Regarding its names, and they are twelve names: First: Al-Salah (The Prayer). Allah Almighty said: "I have divided the prayer between Myself and My servant into two halves..." the Hadith. And it has been mentioned before(3). Second: Al-Hamd (The Praise); because it contains the mention of praise, just as it is said: Surah Al-A'raf, Al-Anfal, At-Tawbah, and the like. Third: Fatihat al-Kitab (The Opening of the Book), without dispute among scholars. It was named so because the recitation of the Qur'an begins with it verbally, writing in the Mus-haf begins with it scripturally, and prayers are opened with it. Fourth: Umm al-Kitab (The Mother of the Book). There is a dispute regarding this name; the majority allowed it, while Anas, Al-Hasan, and Ibn Sirin disliked it. Al-Hasan said: "Umm al-Kitab" refers to the lawful and the prohibited, as Allah Almighty said: "verses [that are] precise - they are the mother of the book - and others unspecific" [Al 'Imran: 7]. Anas and Ibn Sirin said: "Umm al-Kitab" is the name of the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz), as Allah Almighty said: "And indeed it is, in the Mother of the Book" [Az-Zukhruf: 4]. Fifth: Umm al-Qur'an (The Mother of the Qur'an). There is also a dispute regarding it; the majority allowed it, while Anas and Ibn Sirin disliked it. However, the established Hadiths refute these two opinions. Al-Tirmidhi narrated from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Al-Hamdu lillah (All praise is due to Allah) is the Mother of the Qur'an, the Mother of the Book, and the Seven Oft-Repeated Verses." He said: This is a Good Authentic (Hasan Sahih) Hadith(4). In Al-Bukhari, it is said: It was named Umm al-Kitab because its writing is commenced with in the Mus-hafs, and its recitation is commenced with in the prayer(5). And he said...

(1) The mentioned verses are, in order, in Surah Al-Baqarah: 255, and Al 'Imran: 18 and 26. (2) A segment of a Hadith narrated by Ibn al-Sunni in "Amal al-Yawm wa al-Laylah" (125). In its chain of narration is Al-Harith bin Umayr; Ibn Hibban said in "Al-Majruhin" 1/223: He was among those who narrated fabricated things from reliable sources. He cited this Hadith for him and said: Fabricated, it has no basis. (3) Page 145, and the author referred to it in the second issue. (4) Sunan al-Tirmidhi (3124). (5) Sahih al-Bukhari, the beginning of the Book of Tafsir, Chapter on what was narrated concerning Fatihat al-Kitab. Fath al-Bari 8/155.

172

सूरह अल-फातिहा (इसके नाम)

"किताब की शुरुआत (फ़ातिहा), आयत अल-कुर्सी, 'अल्लाह गवाही देता है कि उसके सिवा कोई पूज्य नहीं है', और 'कहो, हे अल्लाह, संप्रभुता के मालिक'(1); ये आयतें अर्श (सिंहासन) से लटकी हुई हैं, इनके और अल्लाह के बीच कोई पर्दा नहीं है।"(2) इसे अबू अम्र अद-दानी ने अपनी पुस्तक "अल-बयान" में दर्ज किया है। चौथा: इसके नामों के बारे में, और वे बारह नाम हैं: पहला: अल-सलाह (नमाज़), अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "मैंने नमाज़ को अपने और अपने बंदे के बीच दो हिस्सों में बांट दिया है..." पूरी हदीस। और यह पहले आ चुका है(3)। दूसरा: अल-हम्द (प्रशंसा); क्योंकि इसमें 'हम्द' का ज़िक्र है, जैसे कहा जाता है: सूरह अल-अराफ़, अल-अनफ़ाल, अत-तौबा, इत्यादि। तीसरा: फ़ातिहतुल किताब (किताब की शुरुआत), विद्वानों के बीच बिना किसी विवाद के। इसका यह नाम इसलिए रखा गया क्योंकि ज़ुबानी तौर पर क़ुरआन का पाठ इसी से शुरू होता है, मुसहफ़ (क़ुरआन की प्रति) में लिखने की शुरुआत इसी से होती है, और नमाज़ें इसी से शुरू होती हैं। चौथा: उम्मुल किताब (किताब की जड़/मां)। इस नाम के बारे में मतभेद है; बहुसंख्यकों (जम्हूर) ने इसकी अनुमति दी है, जबकि अनस, अल-हसन और इब्न सीरीन ने इसे नापसंद किया है। अल-हसन ने कहा: उम्मुल किताब का मतलब हलाल और हराम है, अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "स्पष्ट आयतें - वे किताब की माँ हैं - और अन्य अस्पष्ट हैं" [आल इम्रान: 7]। अनस और इब्न सीरीन ने कहा: उम्मुल किताब लौह-ए-महफ़ूज़ का नाम है, अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और वास्तव में यह उम्मुल किताब में है" [अज़-ज़ुख़रुफ़: 4]। पांचवां: उम्मुल क़ुरआन (क़ुरआन की मां), इसमें भी मतभेद है; बहुसंख्यकों ने इसकी अनुमति दी है, जबकि अनस और इब्न सीरीन ने इसे नापसंद किया है। लेकिन प्रमाणित हदीसें इन दोनों बयानों का खंडन करती हैं। तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "अल्हम्दु लिल्लाह उम्मुल क़ुरआन है, उम्मुल किताब है, और सबअ अल-मसानी (बार-बार दोहराई जाने वाली सात आयतें) है।" उन्होंने कहा: यह हदीस हसन सहीह है(4)। और बुख़ारी में कहा गया है: इसका नाम उम्मुल किताब इसलिए रखा गया क्योंकि मुसहफ़ों में इसकी लिखावट से शुरुआत होती है, और नमाज़ में इसके पाठ से शुरुआत होती है(5)। और उन्होंने कहा...

(1) उल्लिखित आयतें क्रमशः सूरह अल-बक़रह: 255, और आल इम्रान: 18 और 26 में हैं। (2) इब्न अस-सुन्नी द्वारा "अमल अल-यावम वल-लैलह" (125) में निकाली गई हदीस का एक हिस्सा, इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला (इसनाद) में अल-हारिस बिन उमैर है; इब्न हिब्बान ने "अल्-मज्रूहीन"

1/223 में कहा: वह उन लोगों में से था जो प्रामाणिक स्रोतों से मनगढ़ंत बातें बयान करते थे। उन्होंने उनके लिए यह हदीस पेश की और कहा: मनगढ़ंत, इसका कोई आधार नहीं है। (3) पृष्ठ 145, और लेखक ने दूसरे मसले में इसकी ओर इशारा किया है। (4) सुनन अत-तिर्मिज़ी (3124)। (5) सहीह अल-बुख़ारी, तफ़्सीर की किताब की शुरुआत, सूरह अल-फातिहा के बारे में जो आया है उसका अध्याय। फ़त्ह अल-बारी 8/ 155।

172

سورۃ الفاتحہ (اس کے اسماء)

«فاتحہ الکتاب، اور آیت الکرسی، اور "شَهِدَ الله أنه لا إله إلّا هو" (اللہ نے گواہی دی کہ اس کے سوا کوئی معبود نہیں)، اور "قُلِ اللهمَّ مَالِكَ المُلْكِ" (کہہ دیجئے کہ اے اللہ! تو ہی مالک الملک ہے)(1)؛ یہ آیات عرش کے ساتھ معلق ہیں، ان کے اور اللہ کے درمیان کوئی حجاب نہیں ہے»(2)۔ اسے ابو عمرو الدانی نے اپنی کتاب «البیان» میں روایت کیا ہے۔ چوتھی بحث: اس کے ناموں کے بیان میں، اور وہ بارہ نام ہیں: پہلا: الصلاۃ (نماز)، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: «میں نے نماز کو اپنے اور اپنے بندے کے درمیان نصف نصف تقسیم کر دیا ہے» الحدیث۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(3)۔ دوسرا: الحمد؛ اس لیے کہ اس میں حمد کا ذکر ہے، جیسے کہا جاتا ہے: سورہ اعراف، انفال، اور توبہ وغیرہ۔ تیسرا: فاتحہ الکتاب، اس میں علماء کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے، اور اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ لفظی طور پر قرآن کی تلاوت کا آغاز اسی سے ہوتا ہے، اور مصحف میں تحریر کا آغاز خطی طور پر اسی سے ہوتا ہے، اور اسی سے نمازیں شروع کی جاتی ہیں۔ چوتھا: ام الکتاب، اور اس نام میں اختلاف ہے، جمہور نے اسے جائز قرار دیا ہے، جبکہ انس، حسن، اور ابن سیرین نے اسے ناپسند کیا ہے۔ حسن نے کہا: ام الکتاب سے مراد حلال و حرام ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿آيَاتٌ مُّحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ﴾ [آل عمران: 7]۔ اور انس اور ابن سیرین نے کہا: ام الکتاب لوحِ محفوظ کا نام ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ﴾ [الزخرف: 4]۔ پانچواں: ام القرآن، اور اس میں بھی اختلاف کیا گیا ہے، جمہور نے اسے جائز کہا ہے، اور انس و ابن سیرین نے اسے ناپسند کیا ہے۔ لیکن ثابت شدہ احادیث ان دونوں اقوال کو رد کرتی ہیں۔ ترمذی نے ابو ہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «الحمد للہ ام القرآن، ام

الکتاب، اور سبع مثانی (بار بار دہرائی جانے والی سات آیات) ہے»۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے(4)۔ اور بخاری میں ہے، انہوں نے کہا: اور اس کا نام ام الکتاب اس لیے رکھا گیا؛ کیونکہ مصاحف میں اس کی کتابت سے ابتدا کی جاتی ہے، اور نماز میں اس کی قرات سے ابتدا کی جاتی ہے(5)۔ اور فرمایا...

(1) مذکورہ آیات بالترتیب سورہ بقرہ: 255، اور آل عمران: 18 اور 26 میں ہیں۔ (2) ایک حدیث کا ٹکڑا جسے ابن السنی نے "عمل الیوم واللیلة" (125) میں روایت کیا ہے، اور اس کی اسناد میں الحارث بن عمیر ہے؛ ابن حبان نے "المجروحین" 223/1 میں کہا: وہ ان لوگوں میں سے تھا جو ثقہ راویوں سے من گھڑت چیزیں روایت کرتے تھے۔ اور انہوں نے اس کے لیے یہ حدیث پیش کی اور کہا: من گھڑت ہے، اس کی کوئی اصل نہیں ہے۔ (3) ص 145، اور مصنف نے دوسرے مسئلے میں اس کی طرف اشارہ کیا ہے۔ (4) سنن ترمذی (3124)۔ (5) صحیح بخاری، کتاب التفسیر کا آغاز، باب: جو فاتحہ الکتاب کے بارے میں وارد ہوا۔ فتح الباری 8/ 155۔

Surah Al-Fatihah (Its names) 173

Yahya ibn Ya'mar (1) said: "Umm al-Qura is Makkah, Umm Khurasan is Marw, and Umm al-Quran is Surah al-Hamd (al-Fatihah)." It is said it was named Umm al-Quran because it is its beginning and contains all its sciences. Similarly, Makkah was named Umm al-Qura because it was the first part of the earth and it was expanded from it. And the mother is called 'Umm' because she is the origin of progeny, and the earth is called 'Umm' in the saying of Umayyah ibn Abi al-Salt: "The earth is our stronghold and it was our mother, in it are our graves and in it we are born."(2) And the war banner is called 'Umm' because of its precedence and the army's following of it. The root of 'Umm' is 'Ummahah', which is why its plural is 'Ummahat'(3). Allah Almighty said: {and your mothers} [An-Nisa: 23]. It is also said 'Ummat' without the 'ha'. He said: "It dispelled the darkness with your mothers (Ummatika)."(4) It was said that 'Ummahat' is used for humans and 'Ummat' for animals. This was narrated by Ibn Faris in 'Al-Mujmal'(5). Sixth: Al-Mathani. It was named so because it is repeated (tuthna) in every Rak'ah. And it was said it was named so because it was excepted (ustuthniyat) for this Ummah, as it was not revealed to anyone before them as a treasure for them. Seventh: Al-Quran al-Azim. It was named so because it contains all the sciences of the Quran. This is because it includes praise for Allah Almighty (6) with the attributes of His perfection and majesty, and orders regarding acts of worship and sincerity in them, and acknowledgment of the inability to perform any of them except with His help.

---

(1) He is the jurist and reciter Abu Sulayman al-Adwani al-Basri, the judge of Marw, nicknamed Abu Adi, the jurist and reciter, died before ninety AH. Siyar A'lam al-Nubala 4/441. (2) The verse is in his Diwan p. 356, the tenth poem. (3) Al-Sihah (Amam). (4) A part of a verse, its beginning is: "When the mothers make faces ugly..."; cited by al-Zamakhshari in al-Mufassal 3/10 Sharh Ibn Ya'ish, al-Astarabadi in Sharh al-Shafiyah 2/383, Ibn Manzur in Lisan al-Arab (Amam), and al-Shanqiti in al-Durar al-Lawami 1/84. (5) 1/81. Ibn Faris is Ahmad ibn Faris ibn Zakariya, Abu al-Husayn al-Qazwini, al-Maliki, the linguist and Muhaddith, died in the year 395 AH. Al-Siyar 17/103. (6) In (d): "Includes praise for Allah Almighty."

सूरह अल-फातिहा (इसके नाम) 173

याह्या इब्न या'मर (1) ने कहा: "उम्म अल-कुरा मक्का है, उम्म खुरासान मार्व है, और उम्म अल-कुरान सूरह अल-हम्द (अल-फातिहा) है।" कहा गया है कि इसका नाम उम्म अल-कुरान इसलिए रखा गया क्योंकि यह इसकी शुरुआत है और इसमें इसके सभी विज्ञान समाहित हैं। इसी तरह, मक्का का नाम उम्म अल-कुरा रखा गया क्योंकि यह पृथ्वी का पहला हिस्सा था और यहीं से इसका विस्तार हुआ। और माँ को 'उम्म' कहा जाता है क्योंकि वह संतति का मूल है, और उमय्या इब्न अबी अल-साल्ट के कथन में पृथ्वी को 'उम्म' कहा गया है: "पृथ्वी हमारा गढ़ है और वह हमारी माँ थी, उसी में हमारी कब्रें हैं और उसी में हम पैदा हुए हैं।" (2) और युद्ध ध्वज को 'उम्म' कहा जाता है क्योंकि वह आगे रहता है और सेना उसका अनुसरण करती है। 'उम्म' का मूल 'उम्महह' है, इसलिए इसका बहुवचन 'उम्महात' (3) है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और तुम्हारी माताएँ} [अन-निसा: 23]। इसे बिना 'हा' के'अम्मात' भी कहा जाता है। उन्होंने कहा: "उसने तुम्हारी माताओं (अम्मातिका) के साथ अंधेरे को दूर कर दिया।" (4) कहा गया है कि इंसानों के लिए 'उम्महात' और जानवरों के लिए 'अम्मात' का प्रयोग किया जाता है। इसे इब्न फारिस ने 'अल-मुजमल' (5) में वर्णित किया है। छठा: अल-मथानी। इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि इसे हर रकात में दोहराया (तुथना) जाता है। और यह भी कहा गया कि इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि इसे इस उम्मत के लिए विशिष्ट (उस्तुथनियात) बनाया गया था, और यह उनसे पहले किसी पर उनके खजाने के रूप में नहीं उतारा गया था। सातवां: अल-कुरान अल-अजीम। इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि इसमें कुरान के सभी विज्ञान समाहित हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि इसमें अल्लाह सर्वशक्तिमान (6) की उनकी पूर्णता और महिमा के गुणों के साथ प्रशंसा शामिल है, और पूजा के कार्यों और उनमें ईमानदारी का आदेश है, और उनकी सहायता के बिना उनमें से किसी को भी करने में असमर्थता की स्वीकारोक्ति है।

---

(1) वह न्यायविद और कारी अबू सुलेमान अल-अदवानी अल-बसरी हैं, मार्व के न्यायाधीश, उपनाम अबू अदी, न्यायविद और कारी, नब्बे हिजरी से पहले उनकी मृत्यु हुई। सियर आलाम अल-नुबला 4/441। (2) यह छंद उनके दीवान पृष्ठ 356, दसवीं कविता में है। (3) अल-सिहाह (अमम)। (4) एक छंद का अंतिम भाग, जिसका शुरुआती हिस्सा है: "जब माताएं चेहरों को कुरूप बना देती हैं..."; ज़मख्शरी द्वारा अल-मुफस्सल 3/10 शर्ह इब्न यईश में, अल-अस्तराबादी द्वारा शर्ह अल-शाफिया 2/383 में, इब्न मंजूर द्वारा लिसान अल-अरब (अमम) में, और शन्कीती द्वारा अल-दुरर अल-लवामी 1/84 में उद्धृत। (5) 81/1। इब्न फारिस: वे अहमद इब्न फारिस इब्न ज़करिया, अबू अल-हुसैन अल-

क़ज़्विनी, अल-मालिकी, भाषाविद् और मुहाद्दिस हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष 395 हिजरी में हुई थी। अल-सियर 17/103। (6) (द) में: "अल्लाह सर्वशक्तिमान की प्रशंसा शामिल है।"

سورہ الفاتحہ (اس کے اسماء) ۱۷۳

یحییٰ بن یعمر (۱) فرماتے ہیں: "ام القریٰ مکہ ہے، ام خراسان مرو ہے، اور ام القرآن سورہ الحمد ہے۔" کہا گیا ہے کہ اسے ام القرآن اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ اس کا آغاز ہے، اور اس کے تمام علوم پر مشتمل ہے، اور اسی سے مکہ کا نام ام القریٰ رکھا گیا؛ کیونکہ وہ زمین کا پہلا حصہ ہے، اور وہیں سے اسے پھیلایا گیا، اور اسی سے ماں کو 'ام' کہا گیا کیونکہ وہ نسل کی اصل ہے، اور امیہ بن ابی الصلت کے قول میں زمین کو 'ام' کہا گیا ہے: "پس زمین ہمارا ٹھکانہ ہے اور وہ ہماری ماں تھی، اسی میں ہماری قبریں ہیں اور اسی میں ہم پیدا ہوتے ہیں۔"(۲) اور جنگی جھنڈے کو 'ام' کہا جاتا ہے، اس کے آگے ہونے اور فوج کے اس کے پیچھے چلنے کی وجہ سے۔ اور ام کی اصل 'امہہ' ہے، اسی لیے اس کی جمع 'امہات' (۳) آتی ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَأُمَّهَٰتُكُمْ ﴾ [النساء: ۲۳]، اور بغیر 'ہ' کے 'امات' بھی کہا جاتا ہے۔ شاعر نے کہا: "اس نے تمہاری ماؤں (اماتکا) کے ذریعے اندھیرے کو دور کر دیا۔"(۴) اور کہا گیا ہے کہ 'امہات' انسانوں کے لیے اور 'امات' چوپایوں کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ اسے ابن فارس نے 'المجمل' (۵) میں نقل کیا ہے۔ چھٹا: المثانی، اس کا نام یہ اس لیے رکھا گیا کیونکہ اسے ہر رکعت میں دہرایا (تثنیٰ) جاتا ہے، اور کہا گیا: اس کا نام یہ اس لیے رکھا گیا کیونکہ اسے اس امت کے لیے خاص (استثناء) کیا گیا، پس یہ ان سے پہلے کسی پر ان کے لیے خزانے کے طور پر نہیں اتاری گئی۔ ساتواں: القرآن العظیم، اس کا نام یہ اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ قرآن کے تمام علوم پر مشتمل ہے، اور وہ اس طرح کہ یہ اللہ عزوجل کی ثناء (۶) پر اس کے کمال اور جلال کے اوصاف کے ساتھ، اور عبادات کے حکم، اور ان میں اخلاص، اور اس کی مدد کے بغیر ان میں سے کسی کو انجام دینے سے عاجزی کے اعتراف پر مشتمل ہے۔

(۱) وہ فقیہ اور قاری ابو سلیمان العدوانی البصری ہیں، مرو کے قاضی، ان کی کنیت ابو عدی ہے، فقیہ اور قاری، نوے ہجری سے پہلے وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء ۴/ ۴۴۱۔ (۲) یہ شعر ان کے دیوان ص ۳۵۶ دسویں قصیدہ میں ہے۔ (۳) الصحاح (امم)۔ (۴) ایک شعر کا عجز (دوسرا مصرع)، صدر (پہلا مصرع) ہے: "جب مائیں چہروں کو بدصورت کر دیں..."؛ اسے زمخشری نے المفصل ۳/۱۰ شرح ابن یعیش میں، الاسترابادی نے شرح الشافیہ ۲/ ۳۸۳ میں، ابن منظور نے اللسان (امم) میں، اور الشنقیطی نے الدرر اللوامع ۱/ ۸۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) ۸۱/۱۔ اور ابن فارس: وہ احمد بن فارس بن زکریا، ابو الحسین القزوینی، مالکی، ماہر لسانیات اور محدث ہیں، (۳۹۵ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۱۷/ ۱۰۳۔ (۶) (د) میں ہے: "اللہ عزوجل کی ثناء پر مشتمل ہے۔"

174 Surah Al-Fatihah (Its Names)

...Most High, and on supplication to Him for guidance to the straight path, and sufficiency against the states of the covenant-breakers, and on explaining the consequence of the deniers.

Eighth: The Cure (Ash-Shifa'), Al-Darimi narrated (1) on the authority of Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The opening of the Book is a cure for every poison" (2).

Ninth: The Ruqyah (Incantation); this was established from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri, in which the Messenger of Allah ﷺ said to the man who performed Ruqyah for the leader of the tribe: "How did you know it was a Ruqyah?" He said: O Messenger of Allah, it was something cast into my heart. The hadith was narrated by the Imams (3), and it will follow in full (4).

Tenth: The Foundation (Al-Asas), a man complained to Ash-Sha'bi about a pain in his side, so he said: You must resort to the foundation of the Quran; the Opening of the Book. I heard Ibn Abbas saying: Everything has a foundation, and the foundation of the world is Mecca, because from it the earth was spread out. The foundation of the heavens is strange, and it is the seventh heaven. The foundation of the earth is wonderful (5), and it is the lowest seventh earth. The foundation of the gardens is the Garden of Eden, and it is the navel of the gardens, upon which Paradise was founded. The foundation of the Fire is Hell, and it is the seventh lowest level, upon which the levels were founded. The foundation of creation is Adam, the foundation of the prophets is Noah, the foundation of the Children of Israel is Jacob, the foundation of the books is the Quran, the foundation of the Quran is Al-Fatihah, and the foundation of Al-Fatihah is "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful". So if you fall ill, or have a complaint, then you must resort to Al-Fatihah, and you will be healed (6).

Footnotes: (1) In (D): Al-Daraqutni, and the report is not in his Sunan. (2) Narrated by Al-Darimi (3370) and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2370) through Sufyan al-Thawri, on the authority of Abd al-Malik ibn Umayr, as a Mursal hadith. And Saeed ibn Mansur narrated it in his Sunan (178) (Tafsir) - and through his path Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2368) - on the authority of Salam al-Tawil, on the authority of Zayd al-Ammi, on the authority of Ibn Sirin, on the authority of Abu Sa'id al-Khudri. And Salam al-Tawil - who is Ibn Salim - is abandoned (Matruk). This hadith is not in the Sunan of Al-Darimi from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri as mentioned by the

author. (3) Narrated by Ahmad (10985), Al-Bukhari (5007), and Muslim (2201). (4) In the interpretation of verse (82) of Surah Al-Isra. (5) In the manuscripts: strangely... wonderfully. (6) Al-Suyuti mentioned its beginning in Ad-Durr al-Manthur 1/3, and attributed it to Al-Tha'labi. Ibn Kathir mentioned in Al-Bidayah 12/40 that there are many strange things in the books of Al-Tha'labi.

174 सूरह अल-फातिहा (इसके नाम)

...सर्वोच्च, और सीधे मार्ग के मार्गदर्शन के लिए उनसे प्रार्थना करने पर, और वाचा तोड़ने वालों की स्थितियों के खिलाफ पर्याप्तता पर, और इनकार करने वालों के परिणाम को स्पष्ट करने पर।

आठवां: अल-शिफा (इलाज), अल-दारिमी ने (1) अबू सईद अल-खुदरी के अधिकार पर वर्णन किया जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "किताब की शुरुआत (फातिहा) हर जहर के लिए एक इलाज है" (2)।

नौवां: अल-रुक्या (मंत्र); यह अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से सिद्ध हुआ है, जिसमें अल्लाह के रसूल ﷺ ने उस व्यक्ति से कहा जिसने कबीले के नेता के लिए रुकिया किया था: "तुम्हें कैसे पता चला कि यह रुकिया है?" उसने कहा: हे अल्लाह के रसूल, यह मेरे दिल में डाली गई एक बात थी। हदीस को इमामों (3) द्वारा वर्णित किया गया था, और यह पूर्ण रूप से आगे आएगी (4)।

दसवां: अल-असास (आधार), एक व्यक्ति ने अल-शाबी से अपनी कोख में दर्द की शिकायत की, तो उन्होंने कहा: तुम्हें कुरान के आधार का सहारा लेना चाहिए; किताब की शुरुआत (फातिहा)। मैंने इब्न अब्बास को कहते सुना: हर चीज का एक आधार होता है, और दुनिया का आधार मक्का है; क्योंकि वहीं से धरती का विस्तार हुआ था। स्वर्ग का आधार अद्भुत है, और वह सातवां स्वर्ग है। पृथ्वी का आधार आश्चर्यजनक है (5), और वह सातवीं सबसे निचली पृथ्वी है। उद्यानों (जन्नत) का आधार अदन का बगीचा है, और वह उद्यानों की नाभि है, जिस पर स्वर्ग की स्थापना की गई थी। आग (जहन्नम) का आधार नर्क है, और वह सातवां सबसे निचला स्तर है, जिस पर स्तरों की स्थापना की गई थी। सृष्टि का आधार आदम है, नबियों का आधार नूह है, बनी इसराइल का आधार याकूब है, किताबों का आधार कुरान है, कुरान का आधार अल-फातिहा है, और अल-फातिहा का आधार "बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम" है। इसलिए यदि आप बीमार पड़ते हैं, या कोई शिकायत होती है, तो आपको अल-फातिहा का सहारा लेना चाहिए, और आप ठीक हो जाएंगे (6)।

पादलेख: (1) (D) में: अल-दाराकुतनी, और यह समाचार उनकी सुनन में नहीं है। (2) इसे अल-दारिमी (3370) और अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (2370) में सुफियान अल-थौरी के माध्यम से, अब्दुल मलिक बिन उमैर के अधिकार पर, मुर्सल के रूप में उद्धृत किया है। और सईद बिन मंसूर ने इसे अपनी सुनन (178) (तफसीर) में उद्धृत किया - और उनके माध्यम से अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (2368) में - सलाम अल-तवील के अधिकार पर, ज़ैद अल-अम्मी से, इब्न सिरीन से, अबू

सईद अल-खुदरी के अधिकार पर। और सलाम अल-तवील - जो इब्न सलीम है - छोड़ दिया गया (मतरुक) है। यह हदीस अल-दारिमी की सुनन में अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से नहीं है जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है। (3) इसे अहमद (10985), अल-बुखारी (5007), और मुस्लिम (2201) ने उद्धृत किया है। (4) सूरह अल-इसरा की आयत (82) की व्याख्या में। (5) प्रतियों में: 'अजीबन... गरीबन'। (6) अल-सुयुति ने अल-दुर अल-मंसूर 3/1 में इसकी शुरुआत का उल्लेख किया है, और इसे अल-थलाबी से जोड़ा है। इब्न कथीर ने अल-बिदाया 12/40 में उल्लेख किया है कि अल-थलाबी की किताबों में बहुत सी अजीब चीजें हैं।

۱۷۴ سورۃ الفاتحہ (اس کے اسماء)

...تعالیٰ، اور صراطِ مستقیم کی ہدایت کے لیے اس سے گریہ و زاری کرنے، اور عہد توڑنے والوں کے احوال سے کفایت، اور منکرین کے انجام کے بیان پر۔

آٹھواں: الشفاء، دارمی (۱) نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سورہ فاتحہ ہر زہر کے لیے شفا ہے" (۲)۔

نواں: الرقیہ (دم)؛ یہ ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ثابت ہے، جس میں ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اس شخص سے کہا جس نے قبیلے کے سردار کو دم کیا تھا: "تمہیں کیسے معلوم ہوا کہ یہ دم ہے؟" تو اس نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول! یہ ایک بات تھی جو میرے دل میں ڈالی گئی تھی۔ حدیث کو ائمہ (۳) نے روایت کیا ہے، اور یہ پوری تفصیل سے آگے آئے گی (۴)۔

دسواں: الاساس (بنیاد)، ایک شخص نے شعبی رحمہ اللہ سے پہلو کے درد کی شکایت کی تو انہوں نے کہا: تم قرآن کی بنیاد یعنی سورہ فاتحہ کو لازم پکڑو| میں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کو کہتے سنا: ہر چیز کی ایک بنیاد ہوتی ہے، اور دنیا کی بنیاد مکہ ہے کیونکہ وہیں سے زمین پھیلائی گئی، اور آسمانوں کی بنیاد عجیب ہے اور وہ ساتواں آسمان ہے، اور زمین کی بنیاد تعجب خیز ہے (۵) اور وہ ساتویں سب سے نچلی زمین ہے، اور جنتوں کی بنیاد جنتِ عدن ہے اور وہ جنتوں کا مرکز ہے جس پر جنت کی بنیاد رکھی گئی ہے، اور دوزخ کی بنیاد جہنم ہے اور وہ ساتواں سب سے نچلا طبقہ ہے جس پر تمام طبقات کی بنیاد رکھی گئی ہے، اور مخلوق کی بنیاد آدم علیہ السلام ہیں، اور انبیاء کی بنیاد نوح علیہ السلام ہیں، اور بنی اسرائیل کی بنیاد یعقوب علیہ السلام ہیں، اور کتابوں کی بنیاد قرآن ہے، اور قرآن کی بنیاد سورہ فاتحہ ہے، اور فاتحہ کی بنیاد

”بسم اللہ الرحمٰن الرحیم“ ہے، پس جب تم بیمار ہو یا کوئی تکلیف ہو تو سورہ فاتحہ کو لازم پکڑو، تم شفا پاؤ گے (۶)۔

حواشی: (۱) نسخہ (د) میں: دارقطنی، اور یہ خبر ان کی سنن میں نہیں ہے۔ (۲) اسے دارمی (۳۳۷۰) اور بیہقی نے شعب الایمان (۲۳۷۰) میں سفیان ثوری کے واسطے سے عبدالملک بن عمیر سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ اور سعید بن منصور نے اپنی سنن (۱۷۸) (التفسیر) میں روایت کیا ہے - اور ان کے واسطے سے بیہقی نے شعب الایمان (۲۳۶۸) میں - سلام الطویل سے، انہوں نے زید العمی سے، انہوں نے ابن سیرین سے اور انہوں نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے۔ سلام الطویل - جو ابن سلیم ہے - متروک الحدیث ہے۔ اور یہ حدیث سنن دارمی میں ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نہیں ہے جیسا کہ مصنف نے ذکر کیا ہے۔ (۳) اسے احمد (۱۰۹۸۵)، بخاری (۵۰۰۷) اور مسلم (۲۲۰۱) نے روایت کیا ہے۔ (۴) سورہ اسراء کی آیت (۸۲) کی تفسیر میں۔ (۵) نسخوں میں: غریباً... عجیباً۔ (۶) سیوطی نے الدر المنثور ۱/ ۳ میں اس کا ابتدائی حصہ ذکر کیا ہے اور اسے ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور ابن کثیر نے البدایہ ۴۰/ ۱۲ میں ذکر کیا ہے کہ ثعلبی کی کتابوں میں بہت سی عجیب باتیں ہیں۔

175 Surah Al-Fatihah (Its Names)

Eleventh: Al-Wafiya (The Full/Complete). Sufyan bin Uyainah (1) said this because it cannot be halved, nor does it tolerate curtailment. If someone were to recite half of any other Surah in one rak'ah and the other half in another rak'ah, it would suffice. But if Al-Fatihah were halved over two rak'ahs, it would not suffice. Twelfth: Al-Kafiya (The Sufficient). Yahya bin Abi Kathir said: Because it suffices for others, while others do not suffice for it (2). This is supported by what Muhammad bin Khallad al-Iskandarani narrated, saying: The Prophet ﷺ said (3): "The Mother of the Quran (Umm al-Quran) is a substitute for other than it, and other than it is not a substitute for it (4)." Fifth: Al-Muhallab said: The place of incantation (Ruqyah) in it is only: {It is You we worship and You we ask for help}. And it was said: The entire Surah is a Ruqyah, because of the saying of Peace and Blessings be upon him to the man when he told him: "And what made you know that it is a Ruqyah (5)?" He did not say: "Indeed, there is a Ruqyah in it." Based on this, the Surah (6) in its entirety is a Ruqyah; because it is the opening of the Book and its beginning, and it includes all its sciences, as mentioned before. And Allah knows best. Sixth: Its being named Al-Mathani (The Oft-Repeated) and Umm al-Kitab (Mother of the Book) does not prevent naming other things by those names. Allah Almighty said: {a Book [that is] consistent and oft-repeated} [Az-Zumar: 23], so He called His Book: Mathani; because the reports are repeated in it. The Seven Long Surahs (As-Sab' al-Tiwal) were also called Mathani; because the obligations and stories are repeated in them. Ibn Abbas said: The Messenger of Allah ﷺ was given seven of the Mathani, he said: The Seven Long ones. An-Nasa'i (7) mentioned it, and they are from Al-Baqarah to Al-A'raf, six, and they differed regarding the seventh, it was said:

(1) As-Suyuti cited it in 'Al-Durr al-Manthur' 1/3, and attributed it to Al-Tha'labi. (2) As-Suyuti mentioned in 'Al-Durr al-Manthur' 1/3 that Al-Tha'labi narrated it from Afif bin Salim who said: I asked Abdullah bin Yahya bin Abi Kathir. He mentioned it from his own words, not from the words of his father Yahya. (3) The hadith is from the narration of Muhammad bin Khallad al-Iskandarani, from Ashhab bin Abdul Aziz, from Sufyan bin Uyainah, from Ibn Shihab, from Mahmoud bin al-Rabi', from Ubadah bin as-Samit as a marfu' (elevated) report. It is found in Al-Daraqutni's 'Sunan' 1/322, and Al-Hakim's 1/238. Muhammad bin Khallad is unknown; Al-Dhahabi said in 'Al-Mizan': It is not known who he is. Then he mentioned this hadith for him and said: He is the only one who narrated this news. He quoted Al-Daraqutni saying: What is preserved from Az-Zuhri with this chain of narration is: "A prayer in which the Mother

of the Quran is not recited is invalid." (4) In (D): 'as a substitute for it'. (5) Its documentation preceded on the previous page, and it will come in full during the interpretation of verse (82) of Surah Al-Isra. (6) In (M): So this indicated that the Surah. (7) Al-Mujtaba 2/139-140, and Al-Kubra (989) and (990).

१७५ सूरा अल-फातिहा (इसके नाम)

ग्यारहवाँ: अल-वाफिया (पूर्ण)। सुफियान बिन उयैना (१) ने यह कहा; क्योंकि इसे आधा नहीं किया जा सकता, और न ही इसमें संक्षिप्तता की गुंजाइश है। यदि कोई अन्य सूरतों का आधा हिस्सा एक रकात में और दूसरा आधा हिस्सा दूसरी रकात में पढ़े, तो वह पर्याप्त होगा, लेकिन यदि अल-फातिहा को दो रकातों में आधा-आधा किया जाए, तो वह पर्याप्त नहीं होगा। बारहवाँ: अल-काफिया (पर्याप्त)। यह्या बिन अबी कसीर ने कहा: क्योंकि यह दूसरों के लिए पर्याप्त है, जबकि अन्य इसके लिए पर्याप्त नहीं हैं (२)। इसका प्रमाण वह है जो मुहम्मद बिन खल्लाद अल-इस्कंदरानी ने रिवायत किया है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया (३): "उम्मुल कुरान (कुरान की माँ) दूसरों का विकल्प है, और दूसरा कोई इसका विकल्प नहीं है (४)।" पाँचवाँ: अल-मुहल्लब ने कहा: इसमें दम (रुक्या) का स्थान केवल यह है: {हम केवल तेरी ही इबादत करते हैं और तुझ ही से मदद चाहते हैं}। और यह भी कहा गया है: पूरी सूरा ही रुकिया है, क्योंकि उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हों) उस आदमी से कहा था जब उसने उन्हें बताया था: "तुम्हें कैसे पता चला कि यह रुकिया (५) है?" उन्होंने यह नहीं कहा कि: "वास्तव में इसमें रुकिया है।" इसके आधार पर पूरी सूरा (६) ही रुकिया है; क्योंकि यह किताब की शुरुआत और इसका आरंभ है, और इसमें इसके सभी विज्ञान शामिल हैं, जैसा कि पहले बताया गया है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। छठा: इसके अल-मसानी और उम्मुल किताब नाम होने में ऐसा कुछ भी नहीं है जो दूसरों को इस नाम से पुकारने से रोके। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया: {एक ऐसी किताब जिसके विषय मिलते-जुलते हैं और जो बार-बार दोहराई जाने वाली है} [अज़-ज़ुमर: २३], इसलिए उन्होंने अपनी किताब को 'मसानी' कहा; क्योंकि इसमें समाचार दोहराए जाते हैं। सात लंबी सूरतों (अस-सबा अल-तिवाल) को भी 'मसानी' कहा गया है; क्योंकि उनमें अनिवार्य कर्तव्य और कहानियाँ दोहराई जाती हैं। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ को सात 'मसानी' दी गई थीं, उन्होंने कहा: सात लंबी सूरतें। अन-नसाई (७) ने इसका उल्लेख किया है, और वे अल-बक़राह से अल-अराफ तक छह हैं, और वे सातवीं के बारे में असहमत थे, कहा गया:

(१) अस-सुयूती ने इसे 'अल-दुर अल-मंसूर' १/३ में उद्धृत किया है, और इसे अल-थलाबी से जोड़ा है। (२) अस-सुयूती ने 'अल-दुर अल-मंसूर' १/३ में उल्लेख किया है कि इसे अल-थलाबी ने अफीफ बिन सालिम से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने अब्दुल्ला बिन यह्या बिन अबी कसीर से पूछा। उन्होंने इसका उल्लेख उनके अपने शब्दों से किया, न कि उनके पिता यह्या के शब्दों से। (३) हदीस मुहम्मद बिन खल्लाद अल-इस्कंदरानी की रिवायत से है, अश्हब बिन अब्दुल अजीज से, सुफियान बिन उयैना

से, इब्न शिहाब से, महमूद बिन अल-रबी' से, उबादा बिन अस-सामित से मरफू (उन्नत) रिपोर्ट के रूप में। यह अल-दारकुतनी की 'सुनन' १/३२२ और अल-हाकिम की १/२३८ में मौजूद है। मुहम्मद बिन खल्लाद अज्ञात है; अल-धहबी ने 'अल-मीज़ान' में कहा: यह ज्ञात नहीं है कि वह कौन है। फिर उन्होंने उसके लिए इस हदीस का उल्लेख किया और कहा: उसने अकेले ही यह समाचार दिया है। उन्होंने अल-दारकुतनी के शब्दों को उद्धृत किया: इस श्रृंखला के साथ अल-जुहरी से जो सुरक्षित है वह है: "वह नमाज़ मान्य नहीं है जिसमें उम्मुल कुरान नहीं पढ़ी जाती है।" (४) (द) में: 'इसका विकल्प'। (५) इसका स्रोत पिछले पृष्ठ पर दिया जा चुका है, और यह सूरा अल-इसरा की आयत (८२) की व्याख्या के दौरान पूरी तरह से आएगा। (६) (म) में: तो यह इस बात का प्रमाण है कि सूरा। (७) अल-मुजतबा २/१३९-१४०, और अल-कुबरा (९८९) और (९९०)।

۱۷۵ سورة الفاتحہ (اسماء)

گیارہواں: الوافیہ (پوری کرنے والی)۔ سفیان بن عیینہ (۱) نے یہ اس لیے کہا کہ اسے آدھا نہیں کیا جا سکتا، اور نہ ہی اس میں اختصار کی گنجائش ہے۔ اگر کوئی دیگر سورتوں کا آدھا حصہ ایک رکعت میں اور دوسرا آدھا حصہ دوسری رکعت میں پڑھے تو یہ کافی ہوگا، لیکن اگر سورہ فاتحہ کو دو رکعتوں میں آدھا آدھا تقسیم کیا جائے تو یہ کافی نہیں ہوگا۔ بارہواں: الکافیہ (کفایت کرنے والی)۔ یحییٰ بن ابی کثیر نے کہا: کیونکہ یہ دوسروں سے کفایت کرتی ہے، جبکہ دیگر اس سے کفایت نہیں کرتے (۲)۔ اس کی دلیل وہ روایت ہے جو محمد بن خلاد الاسکندرانی نے نقل کی، انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا (۳): "ام القرآن (قرآن کی ماں) دوسروں کا بدل ہے، اور کوئی دوسرا اس کا بدل نہیں ہے (۴)۔" پانچواں: المہلب نے کہا: اس میں رقیہ (دم) کا مقام صرف یہ ہے: {ہم تیری ہی عبادت کرتے ہیں اور تجھی سے مدد چاہتے ہیں}۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: پوری سورت ہی رقیہ ہے، کیونکہ آپ ﷺ نے اس شخص سے فرمایا تھا جب اس نے آپ کو بتایا: "تمہیں کیسے معلوم ہوا کہ یہ رقیہ (۵) ہے؟" آپ نے یہ نہیں فرمایا کہ: "بیشک اس میں رقیہ ہے۔" اس بنا پر پوری سورت (۶) ہی رقیہ ہے؛ کیونکہ یہ کتاب کا آغاز اور اس کا مبدا ہے، اور اس کے تمام علوم پر مشتمل ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ چھٹا: اس کے 'مثانی' اور 'ام الکتاب' نام ہونے میں ایسی کوئی چیز نہیں جو دوسروں کو اس نام سے موسوم کرنے سے روکے۔ اللہ عزوجل نے فرمایا: {ایک ایسی کتاب جس کے مضامین باہم ملتے جلتے اور بار بار دہرائے جانے والے ہیں} [الزمر: ۲۳]، چنانچہ اللہ نے اپنی کتاب کو 'مثانی' کہا؛ کیونکہ اس میں خبریں دہرائی جاتی ہیں۔ سات لمبی سورتوں (السبع الطوال) کو بھی 'مثانی' کہا گیا ہے؛ کیونکہ ان میں فرائض اور قصے دہرائے جاتے ہیں۔ ابن عباس نے کہا: رسول اللہ ﷺ کو سات 'مثانی' عطا کی

گئیں، انہوں نے کہا: وہ سات لمبی سورتیں ہیں۔ نسائی (۷) نے اس کا ذکر کیا ہے، اور وہ البقرہ سے الاعراف تک چھ ہیں، اور ساتویں کے بارے میں اختلاف ہے، کہا گیا:

(۱) اسے سیوطی نے 'الدر المنثور' ۳/۱ میں ذکر کیا ہے، اور اسے ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) سیوطی نے 'الدر المنثور' ۳/۱ میں ذکر کیا ہے کہ اسے ثعلبی نے عفیف بن سالم سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے عبداللہ بن یحییٰ بن ابی کثیر سے پوچھا۔ انہوں نے اس کا ذکر ان کے اپنے قول سے کیا، نہ کہ ان کے والد یحییٰ کے قول سے۔ (۳) حدیث محمد بن خلاد الاسکندرانی کی روایت سے ہے، اشہب بن عبدالعزیز سے، سفیان بن عیینہ سے، ابن شہاب سے، محمود بن الربیع سے، عبادہ بن الصامت سے مرفوعاً۔ یہ دارقطنی کی 'السنن' ۳۲۲/۱ اور الحاکم ۱/۲۳۸ میں موجود ہے۔ محمد بن خلاد مجہول ہے؛ ذہبی نے 'المیزان' میں کہا: معلوم نہیں وہ کون ہے، پھر ان کے لیے اس حدیث کا ذکر کیا اور کہا: وہ اس خبر میں منفرد ہے، اور دارقطنی سے ان کا قول نقل کیا: الزہری سے اس سند کے ساتھ جو محفوظ ہے وہ یہ ہے: "وہ نماز کافی نہیں جس میں ام القرآن نہ پڑھی جائے۔" (۴) (د) میں: 'عوضا منها' (اس کا بدل)۔ (۵) اس کی تخریج گزشتہ صفحہ پر ہو چکی ہے، اور سورہ اسراء کی آیت (۸۲) کی تفسیر کے وقت مکمل آئے گی۔ (۶) (م) میں: پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ سورت۔ (۷) المجتبی ۱۳۹/۲ - ۱۴۰، اور الکبری (۹۸۹) اور (۹۹۰)۔

Yunus; it is also said: Al-Anfal and At-Tawbah, which is the opinion of Mujahid and Sa'id ibn Jubayr. Al-A'sha of Hamdan(1) said: Enter the mosque and call upon your Lord... and study these Mathani and the long ones (At-Tuwal). Further explanation for this will come in Surah Al-Hijr(2), if God Almighty wills. Seventh: Al-Mathani is the plural of Mathna, and they are those that come after the first [long ones], and At-Tuwal is the plural of Atwal (longest). Al-Anfal has been named among the Mathani because it follows the long ones in measure. It is also said: they are those whose verses exceed the Mufassal and are less than the Mi'in. The Mi'in are the Surahs where each one exceeds a hundred verses.

Chapter Two On its Revelation and Rulings In it are twenty issues: First: The Ummah has agreed that the Opening of the Book (Fatihat al-Kitab) is seven verses, except what was narrated from Husayn al-Ju'fi(3) that it is six, which is anomalous (shadh). And except what was narrated from 'Amr ibn Ubayd(4) that he made "You alone we worship" an independent verse, making it eight verses according to this, which is also anomalous. The saying of God Almighty: "And We have certainly given you seven of the oft-repeated [verses]" [Al-Hijr: 87], and His saying: "I have divided the prayer [between Me and My servant]..." the Hadith(5), refutes these two opinions. The Ummah also agreed that it is part of the Qur'an. If it is asked: If it were from the Qur'an, Abd Allah ibn Mas'ud would have included it in his Mus'haf, and since he did not include it, it indicates it is not from the Qur'an, similar to the Mu'awwidhatayn according to him.

---

(1) Abd al-Rahman ibn Abd Allah ibn al-Harith, Abu al-Musabbih, from Kufa, a poet of the Umayyad state. He went out with Ibn al-Ash'ath and was killed by al-Hajjaj in the year eighty-something AH. Al-Siyar 4 / 185. (2) In the commentary of verse (87) therein. (3) He is Husayn ibn Ali ibn al-Walid, Abu Abd Allah and Abu Muhammad al-Ju'fi, their protégé, from Kufa, a memorizer, reciter, and ascetic. He died in the year (203 AH). Al-Siyar 9 / 397. (4) Abu Uthman al-Basri, a leader of the Mu'tazilah. Ibn al-Mubarak said: He called to Qadar (predestination), so they abandoned him. He died in the year (143 AH). Al-Siyar 6 / 104. (5) Previously mentioned on p. 145.

यूनुस; और कहा गया है: अल-अनफ़ाल और अत-तौबाह, और यह मुजाहिद और सईद बिन जुबैर का कथन है। और आशा हमदान(१) ने कहा: मस्जिद में प्रवेश करो और अपने रब को पुकारो... और इन 'मसानी' और लंबी सूरतों (तुल) का अध्ययन करो। और इसकी अधिक व्याख्या इंशा अल्लाह तआला सूरह अल-हिज्र(२) में आएगी। सातवां: 'अल-मसानी', 'मसना' का बहुवचन है, और ये वे हैं जो पहली (लंबी सूरतों) के बाद आती हैं। और 'अत-तुल', 'अतवल' का बहुवचन है। अल-अनफ़ाल को मसानी में इसलिए नामित किया गया है क्योंकि यह लंबाई में लंबी सूरतों के बाद आती है। और यह भी कहा गया है: ये वे सूरतें हैं जिनकी आयतें मुफ़स्सल से अधिक और मईन से कम हैं। मईन वे सूरतें हैं जिनमें से प्रत्येक सौ आयतों से अधिक है।

अध्याय दो इसके अवतरण और नियमों के विषय में इसमें बीस मसले (विषय) हैं: पहला: उम्मत इस बात पर सहमत है कि फातिहतुल किताब सात आयतें हैं, सिवाय इसके जो हुसैन अल-जुअफ़ी(३) से रिवायत किया गया है कि वे छह हैं, और यह शाज़ (असंगत) है। और सिवाय इसके जो अम्र बिन उबैद(४) से रिवायत है कि उन्होंने "इय्याका ना'बुदु" को एक स्वतंत्र आयत माना, जिससे वे आठ आयतें हो जाती हैं, और यह भी शाज़ है। अल्लाह तआला का कथन: "और निश्चय ही हमने तुम्हें बार-बार दोहराई जाने वाली सात (आयतें) प्रदान की हैं" [अल-हिज्र: ८७], और उसका कथन: "मैंने नमाज़ को [मेरे और मेरे बंदे के बीच] विभाजित कर दिया है" हदीस(५) इन दोनों कथनों का खंडन करती है। उम्मत इस बात पर भी सहमत है कि यह कुरान का हिस्सा है। यदि यह कहा जाए: यदि यह कुरान होता, तो अब्दुल्ला बिन मसूद इसे अपने मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में शामिल करते, और चूँकि उन्होंने इसे शामिल नहीं किया, तो यह इंगित करता है कि यह कुरान से नहीं है, जैसा कि उनके अनुसार मुअज़्ज़तैन (सूरह फलक और नास) का मामला था।

---

(१) अब्दुर रहमान बिन अब्दुल्ला बिन अल-हारिस, अबू अल-मुसब्बिह, कूफ़ी, उमय्यद राज्य के कवियों में से एक। वह इब्न अल-अशअस के साथ निकले, अल-हज्जाज ने उन्हें अस्सी हिजरी के बाद के वर्षों में मार दिया। अस-सियार ४ / १८५। (२) उसकी आयत (८७) की व्याख्या के समय। (३) वह हुसैन बिन अली बिन अल-वलीद, अबू अब्दुल्ला और अबू मुहम्मद अल-जुअफ़ी, उनके आज़ाद किए हुए गुलाम, कूफ़ी, हाफ़िज़, मुक़री, ज़ाहिद हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (२०३ हिजरी) में हुई। अस-सियार ९ / ३९७। (४) अबू उस्मान अल-बसरी, मुताज़िला के बड़े नेता। इब्न अल-मुबारक ने कहा: उन्होंने 'क़द्र'

(नियति) की ओर बुलाया तो लोगों ने उन्हें छोड़ दिया। वर्ष (१४३ हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। अस-सियार ६ / १०४। (५) इसका उल्लेख पहले पृष्ठ १४५ पर हो चुका है।

سورت الفاتحہ (اس کا نزول اور احکام) ۱۷۶

یونس؛ اور کہا گیا ہے: الانفال اور التوبہ، اور یہ مجاہد اور سعید بن جبیر کا قول ہے۔ اور اعشیٰ ہمدان(۱) نے کہا: پس تم مسجد میں داخل ہو جاؤ اور اپنے رب کو پکارو... اور ان مثانی اور لمبی سورتوں (طُول) کا مطالعہ کرو۔ اور اس کی مزید وضاحت انشاء اللہ تعالیٰ سورہ الحجر(۲) میں آئے گی۔ ساتویں بات: المثانی، مثنیٰ کی جمع ہے، اور یہ وہ ہیں جو پہلی (لمبی سورتوں) کے بعد آتی ہیں۔ اور الطُّول، اَطول کی جمع ہے۔ الانفال کو مثانی میں اس لیے شمار کیا گیا ہے کیونکہ وہ مقدار میں طویل سورتوں کے بعد آتی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ وہ سورتیں ہیں جن کی آیات مفصل سے زیادہ اور مئین سے کم ہیں۔ اور مئین وہ سورتیں ہیں جن میں سے ہر ایک سو آیات سے زیادہ پر مشتمل ہو۔

دوسرا باب اس کے نزول اور احکام کے بارے میں اس میں بیس مسائل ہیں: پہلا: امت کا اس بات پر اتفاق ہے کہ فاتحۃ الکتاب سات آیات ہیں، سوائے اس کے جو حسین الجعفی(۳) سے روایت کیا گیا ہے کہ یہ چھ ہیں، اور یہ شاذ (غیر مقبول) قول ہے۔ اور سوائے اس کے جو عمرو بن عبید(۴) سے مروی ہے کہ انہوں نے "ایاک نعبد" کو ایک مستقل آیت قرار دیا، جس کی بنا پر یہ آٹھ آیات ہو جاتی ہیں، اور یہ بھی شاذ ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور یقیناً ہم نے آپ کو بار بار دہرائی جانے والی سات آیات عطا فرمائیں" [الحجر: ۸۷]، اور اللہ کا قول: "میں نے نماز کو [اپنے اور اپنے بندے کے درمیان] تقسیم کر دیا ہے" حدیث(۵) ان دونوں قولوں کی تردید کرتی ہے۔ امت کا اس بات پر بھی اتفاق ہے کہ یہ قرآن کا حصہ ہے، پس اگر یہ کہا جائے کہ: اگر یہ قرآن ہوتا تو عبداللہ بن مسعود اسے اپنے مصحف میں درج کرتے، اور چونکہ انہوں نے اسے درج نہیں کیا تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ قرآن میں سے نہیں ہے، جیسا کہ ان کے نزدیک معوذتین کا معاملہ تھا۔

(۱) عبد الرحمن بن عبد الله بن الحارث، ابو المصبح، کوفی، اموی ریاست کے شعراء میں سے تھے، ابن الاشعث کے ساتھ نکلے، حجاج نے انہیں اسی (۸۰) ہجری کے لگ بھگ شہید کر دیا۔ السیر ۴ / ۱۸۵۔ (۲) اس کی آیت (۸۷) کی تفسیر کے وقت۔ (۳) وہ حسین بن علی بن الولید، ابو عبد اللہ اور ابو محمد الجعفی ان کے آزاد کردہ غلام، کوفی، حافظ، مقری، زاہد ہیں، (۲۰۳ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۹ / ۳۹۷۔ (۴) ابو عثمان البصری، معتزلہ کے بڑے رہنما، ابن المبارک نے کہا: انہوں نے عقیدہ قدر کی دعوت دی تو لوگوں نے انہیں چھوڑ دیا۔ ان کی وفات (۱۴۳ھ) میں ہوئی۔ السیر ۶ / ۱۰۴۔ (۵) اس کا ذکر پہلے ص ۱۴۵ پر گزر چکا ہے۔

Surah al-Fatihah (Its Revelation and Rulings) - 177

The answer is what Imam Abu Bakr al-Anbari mentioned. He said: Al-Hasan bin al-Hubab narrated to us, Sulayman bin al-Ash'ath narrated to us, Ibn Abi Qudamah narrated to us, Jarir narrated to us, from al-A'mash, who said: I think it's from Ibrahim, who said: It was said to Abdullah bin Mas'ud: Why did you not write the Opening of the Book (al-Fatihah) in your Mushaf? He said: If I were to write it, I would write it with every Surah (1). Abu Bakr said: This means that every rak'ah is destined to be opened with the Mother of the Quran (al-Fatihah) before the Surah recited after it. So he said: I simplified it by omitting it, and I trusted in the Muslims' memorization of it. I did not fix it in one place, because then I would be obliged to write it with every Surah, since it precedes them in prayer.

Second: They disagreed; is it (2) Makkan or Madinan? Ibn Abbas, Qatadah, Abu al-Aliyah al-Riyahi - whose name was Rufay' - and others said: It is Makkan. Abu Hurayrah, Mujahid, 'Ata bin Yasar, al-Zuhri, and others said: It is Madinan. It is also said: Half of it was revealed in Makkah, and half in Madinah. This was related by Abu al-Layth Nasr bin Muhammad bin Ibrahim al-Samarqandi in his "Tafsir". The first opinion is more correct, because of the Almighty's saying: {And We have certainly given you seven of the often repeated [verses] and the great Qur'an}, and [Surah] al-Hijr is Makkan by consensus. There is no dispute that the obligation of prayer was in Makkah, and it has never been recorded that there was ever a prayer in Islam without {Praise be to Allah, Lord of the worlds}. This is indicated by his (peace and blessings be upon him) saying: "There is no prayer except with the Opening of the Book" (3). This is a statement about the ruling, not about the beginning, and Allah knows best.

Judge Ibn al-Tayyib mentioned the disagreement of people regarding the first part of the Quran revealed. It was said: Al-Mudathir, and it was said: Iqra' (Read), and it was said: Al-Fatihah.

Al-Bayhaqi (4) mentioned in "Dala'il al-Nubuwwah": from Abu Maysarah Amr bin Shurahbil that the Messenger of Allah ﷺ said to Khadijah: "Indeed, when I am alone, I hear a call, and by Allah, I feared that this might be an [extraordinary] matter." She said: "Allah forbid! Allah would never do that to you, for by Allah, you..."

---

(1) Al-Suyuti cited something similar in al-Durr al-Manthur 1/2, and attributed it to Abd bin Humayd. (2) In (m): "Is it". (3) Narrated by al-Bukhari (756) and Muslim (394)

from the hadith of Ubadah bin al-Samit. See also the hadith of Abu Hurayrah in Musnad Ahmad (9529) and (9898), and the hadith of Abu Sa'id al-Khudri there as well (10998). (4) Abu Bakr Ahmad bin al-Husayn bin Ali al-Bayhaqi, author of al-Sunan and other useful works, combined the knowledge of hadith, jurisprudence, and explaining the defects of hadith. He died in (458 AH). Siyar A'lam al-Nubala' 18 / 163.

सूरह अल-फ़ातिहा (इसका अवतरण और नियम) - १७७

इसका उत्तर वह है जो इमाम अबू बक्र अल-अम्बारी ने उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: अल-हसन बिन अल-हुबाब ने हमसे वर्णन किया, सुलेमान बिन अल-अशअथ ने हमसे वर्णन किया, इब्न अबी कुदामा ने हमसे वर्णन किया, जरीर ने हमसे वर्णन किया, अल-आमश से, जिन्होंने कहा: मुझे लगता है कि यह इब्राहिम से है, जिन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन मसूद से कहा गया: आपने अपने मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में फ़ातिहा अल-किताब क्यों नहीं लिखा? उन्होंने कहा: अगर मैं इसे लिखता, तो मैं इसे हर सूरह के साथ लिखता (१)। अबू बक्र ने कहा: इसका अर्थ यह है कि प्रत्येक रकअत का तरीका यह है कि उसके बाद पढ़ी जाने वाली सूरह से पहले उम्मुल-कुरान (अल-फ़ातिहा) से शुरू किया जाए। तो उन्होंने कहा: मैंने इसे हटाकर संक्षिप्त कर दिया, और मुझे मुसलमानों द्वारा इसके याद रखने पर भरोसा था, और मैंने इसे किसी एक स्थान पर निश्चित नहीं किया, क्योंकि तब मुझे इसे हर सूरह के साथ लिखना पड़ता, क्योंकि यह प्रार्थना में उनसे पहले आती है।

दूसरा: वे असहमत थे; क्या यह (२) मक्की है या मदनी? इब्न अब्बास, क़तादाह, अबू अल-आलिया अल-रियाही - जिनका नाम रुफ़य था - और अन्य लोगों ने कहा: यह मक्की है। अबू हुरैरा, मुजाहिद, अता बिन यासर, अल-ज़ुहरी और अन्य लोगों ने कहा: यह मदनी है। यह भी कहा जाता है कि इसका आधा हिस्सा मक्का में और आधा मदीना में उतरा। इसे अबू अल-लैथ नस्र बिन मुहम्मद बिन इब्राहिम अल-समरकंदी ने अपनी "तफ़सीर" में वर्णित किया है। पहला मत अधिक सही है, क्योंकि अल्लाह तआला का कथन है: {और हमने निश्चित रूप से आपको सात बार-बार दोहराई जाने वाली [आयतें] और महान कुरान दिया है}, और सूरह अल-हिज्र सर्वसम्मति से मक्की है। इसमें कोई विवाद नहीं है कि नमाज़ का फ़र्ज़ (अनिवार्यता) मक्का में हुआ था, और यह कभी दर्ज नहीं किया गया कि इस्लाम में {अल्हम्दु लिल्लाहि रब्बिल आलमीन} के बिना कभी कोई नमाज़ हुई हो। यह उनके(सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) कथन से सिद्ध होता है: "फ़ातिहा अल-किताब के बिना कोई नमाज़ नहीं होती" (३)। यह नियम के बारे में एक ख़बर है, शुरुआत के बारे में नहीं, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

काज़ी इब्न अल-तैयब ने कुरान के सबसे पहले अवतरित होने वाले हिस्से के बारे में लोगों की असहमति का उल्लेख किया है। कहा गया: अल-मुदस्सिर, और कहा गया: इक़रा (पढ़ो), और कहा गया: अल-फ़ातिहा।

अल-बैहकी (४) ने "दलाईल अल-नुबुव्वा" में उल्लेख किया है: अबू मैसरा अम्र बिन शराहबील से कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने खदीजा से कहा: "वास्तव में, जब मैं अकेला होता हूँ, तो मुझे एक पुकार सुनाई देती है, और अल्लाह की कसम, मुझे डर था कि यह कोई [असाधारण] मामला हो सकता है।" उन्होंने कहा: "अल्लाह न करे! अल्लाह आपके साथ ऐसा कभी नहीं करेगा, क्योंकि अल्लाह की कसम, आप..."

---

(१) अल-सुयुति ने अल-दुर्र अल-मंसूर १/२ में इसी तरह का उल्लेख किया है, और इसे अब्द बिन हुमैद को जिम्मेदार ठहराया है। (२) (म) में: "क्या यह"। (३) इसे बुखारी (७५६) और मुस्लिम (३९४) ने उबादाह बिन अल-सामित की हदीस से उद्धृत किया है। मुसनद अहमद (९५२९) और (९८९८) में अबू हुरैरा की हदीस और वहाँ अबू सईद अल-खुदरी की हदीस (१०९९८) भी देखें। (४) अबू बक्र अहमद बिन अल-हुसैन बिन अली अल-बैहकी, अल-सुनन और अन्य उपयोगी रचनाओं के लेखक, हदीस के ज्ञान, न्यायशास्त्र और हदीस के दोषों को स्पष्ट करने के ज्ञाता थे। उनका निधन (४५८ हिजरी) में हुआ। सियार आलाम अल-नुबला १८ / १६३।

جواب وہ ہے جو امام ابوبکر الانباری نے ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: ہمیں الحسن بن الحباب نے بیان کیا، ہمیں سلیمان بن الاشعث نے بیان کیا، ہمیں ابن ابی قدامہ نے بیان کیا، ہمیں جریر نے اعمش سے بیان کیا، انہوں نے کہا: میرا خیال ہے کہ یہ ابراہیم سے مروی ہے، انہوں نے کہا: عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے کہا گیا: آپ نے اپنے مصحف میں فاتحہ الکتاب کیوں نہیں لکھی؟ انہوں نے کہا: اگر میں اسے لکھتا تو ہر سورت کے ساتھ لکھتا (۱)۔ ابوبکر نے کہا: یعنی ہر رکعت کا طریقہ یہ ہے کہ اس کے بعد پڑھی جانے والی سورت سے پہلے ام القرآن (فاتحہ) سے آغاز کیا جائے، تو انہوں نے کہا: میں نے اسے حذف کر کے اختصار سے کام لیا، اور مجھے مسلمانوں کے اسے حفظ کرنے پر بھروسہ تھا، اور میں نے اسے کسی ایک مقام پر ثابت نہیں کیا، کیونکہ پھر مجھ پر لازم ہوتا کہ میں اسے ہر سورت کے ساتھ لکھوں، کیونکہ یہ نماز میں ان سے پہلے آتی ہے۔

دوسرا مسئلہ: اختلاف ہوا کہ کیا یہ (۲) مکی ہے یا مدنی؟ ابن عباس، قتادہ، اور ابو العالیہ الریاحی - جن کا نام رفیع ہے - اور دیگر نے کہا: یہ مکی ہے۔ اور ابوہریرہ، مجاہد، عطا بن یسار، زہری اور دیگر نے کہا: یہ مدنی ہے۔ اور کہا جاتا ہے: اس کا آدھا حصہ مکہ میں نازل ہوا اور آدھا مدینہ میں۔ اسے ابواللیث نصر بن محمد بن ابراہیم سمرقندی نے اپنی "تفسیر" میں نقل کیا ہے۔ پہلا قول زیادہ صحیح ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وَلَقَدْ ءَاتَيْنٰكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْءَانَ الْعَظِيمَ} (اور ہم نے یقیناً آپ کو بار بار دہرائی جانے والی سات آیات اور عظیم قرآن عطا فرمایا)، اور سورہ الحجر بالاتفاق مکی ہے۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ نماز کی فرضیت مکہ میں ہوئی تھی، اور یہ کبھی محفوظ نہیں کہ اسلام میں کبھی کوئی نماز {الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} کے بغیر ہوئی ہو۔ اس پر

آپ ﷺ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: "فاتحہ الکتاب کے بغیر کوئی نماز نہیں" (۳)۔ اور یہ حکم کے بارے میں خبر ہے، ابتدا کے بارے میں نہیں، واللہ اعلم۔

اور قاضی ابن الطیب نے قرآن کے سب سے پہلے نازل ہونے والے حصے کے بارے میں لوگوں کے اختلاف کا ذکر کیا ہے، تو کہا گیا: المدثر، اور کہا گیا: اقرأ، اور کہا گیا: الفاتحہ۔

اور بیہقی (۴) نے "دلائل النبوۃ" میں ذکر کیا ہے: ابومیسرہ عمرو بن شرحبیل سے کہ رسول اللہ ﷺ نے حضرت خدیجہ سے فرمایا: "میں جب تنہا ہوتا ہوں تو ایک پکار سنتا ہوں، اور خدا کی قسم مجھے ڈر لگا کہ کہیں یہ کوئی (غیر معمولی) معاملہ نہ ہو"۔ انہوں نے کہا: "معاذ اللہ، اللہ آپ کے ساتھ ایسا نہیں کرے گا، خدا کی قسم آپ تو..."

---

(۱) السیوطی نے الدر المنثور ۲/۱ میں اسی طرح کا ذکر کیا ہے، اور اسے عبد بن حمید کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) (م) میں ہے: "کیا یہ"۔ (۳) اسے بخاری (۷۵۶) اور مسلم (۳۹۴) نے عبادہ بن الصامت کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور مسند احمد (۹۵۲۹) اور (۹۸۹۸) میں ابوہریرہ کی حدیث، اور وہیں ابوسعید الخدری کی حدیث (۱۰۹۹۸) بھی ملاحظہ فرمائیں۔ (۴) ابوبکر احمد بن الحسین بن علی البیہقی سنن اور دیگر مفید تصانیف کے مصنف ہیں، حدیث، فقہ اور عللِ حدیث کے علوم کے جامع تھے۔ وفات (۴۵۸ھ)۔ سیر اعلام النبلاء ۱۸ / ۱۶۳۔

...to fulfill trusts, maintain kinship ties, and speak truthfully. When Abu Bakr entered and the Messenger of Allah (peace be upon him) was not there, Khadija mentioned his (the Prophet's) talk to him. She said: 'O Atiq, go with Muhammad to Waraqa (1).' When the Messenger of Allah (peace be upon him) entered, Abu Bakr took his hand and said: 'Let us go to Waraqa.' He (the Prophet) asked: 'And who told you?!' He replied: 'Khadija.' So they went to him and narrated the matter to him. He (the Prophet) said: 'When I am alone, I hear a call behind me: "O Muhammad, O Muhammad," and I flee away in the earth.' Waraqa said: 'Do not do that; when he comes to you, stay firm until you hear what he says, then come to me and inform me.' When he was alone, he (the angel) called him: 'O Muhammad, say: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. All praise is due to Allah, Lord of the worlds..."' until he reached '...nor of those who go astray.' Then he said: 'Say: There is no god but Allah.' So he went to Waraqa and mentioned that to him. Waraqa said to him: 'Glad tidings, then glad tidings! I bear witness that you are the one whom Jesus, son of Mary, gave glad tidings of, and that you are upon a law similar to that of Moses, and that you are a sent Prophet, and that you will be commanded to perform Jihad after this day of yours. And if your day reaches me (2), I will certainly perform Jihad with you.' When Waraqa passed away, the Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'I have seen the priest in Paradise wearing silk clothes, because he believed in me and affirmed my truth.' Meaning Waraqa. Al-Bayhaqi (may Allah be pleased with him) said: This (hadith) is disconnected (munqati'). If it is preserved (authentic), then it might be news about its revelation after 'Recite in the name of your Lord' and 'O you enveloped in garments' (3)... Thirdly: Ibn 'Atiyyah said: Some scholars thought that Jibril (peace be upon him) did not descend with Surah Al-Hamd, due to what Muslim narrated from Ibn 'Abbas who said: While Jibril was sitting with the Prophet (peace be upon him), he heard a creaking sound above him. He raised his head and said: 'This is a door of heaven that has been opened today, which has never been opened except today.' An angel descended from it, and he (Jibril) said: 'This is an angel who has descended to the earth, who has never descended except today.' He (the angel) gave salutations and said: 'Glad tidings of two lights given to you, which were not given to any prophet before you: the Opening of the Book (Al-Fatiha), and the closing verses of Surah Al-Baqarah. You will not recite a single letter from them but you will be given (what it contains)' (4).

(1) Ibn Nawfal, the cousin of Khadija (may Allah be pleased with her). He was a Christian during the pre-Islamic period (Jahiliyyah) and died as a Muslim before the Messenger of Allah (peace be upon him) called the people. Al-Isabah 10/304. (2) The word "your day" is from (Z), and in (D) and (Z): "And if it reaches me." (3) Dala'il al-Nubuwwah 2/158, and Al-Bayhaqi explained its weakness. (4) Sahih Muslim (806).

178 सूरह अल-फातिहा (इसका अवतरण और नियम)

...अमानत अदा करने, रिश्तों को जोड़ने और सच बोलने के लिए। जब अबू बक्र आए और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) वहाँ नहीं थे, तो खदीजा ने उन्हें उनकी (पैगंबर की) बात बताई। उन्होंने कहा: 'हे अतीक, मुहम्मद के साथ वरका (1) के पास जाओ।' जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) आए, तो अबू बक्र ने उनका हाथ पकड़ा और कहा: 'चलो वरका के पास चलें।' उन्होंने (पैगंबर ने) पूछा: 'और तुम्हें किसने बताया?!' उन्होंने उत्तर दिया: 'खदीजा ने।' फिर वे दोनों उनके पास गए और उन्हें मामला सुनाया। उन्होंने (पैगंबर ने) कहा: 'जब मैं अकेला होता हूँ, तो मुझे अपने पीछे से एक पुकार सुनाई देती है: "ऐ मुहम्मद, ऐ मुहम्मद," और मैं ज़मीन में भागने लगता हूँ।' वरका ने कहा: 'ऐसा मत करो; जब वह तुम्हारे पास आए, तो डटे रहो जब तक कि तुम सुन न लो कि वह क्या कहता है, फिर मेरे पास आकर मुझे बताओ।' जब वे अकेले थे, तो उसने (फ़रिश्ते ने) उन्हें पुकारा: 'ऐ मुहम्मद, कहो: "अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है। सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे संसार का रब है..."' यहाँ तक कि वे '...और न उन लोगों के जो भटक गए' तक पहुँचे। फिर उसने कहा: 'कहो: अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है।' फिर वे वरका के पास आए और उन्हें यह बताया। वरका ने उनसे कहा: 'खुशखबरी हो, फिर खुशखबरी हो! मैं गवाही देता हूँ कि आप वही हैं जिसकी ईसा इब्न मरयम ने खुशखबरी दी थी, और आप मूसा की तरह के कानून पर हैं, और आप भेजे गए नबी हैं, और आपको आपके इस दिन के बाद जिहाद का हुक्म दिया जाएगा। और अगर आपका वह दिन मुझ तक पहुँच गया (2), तो मैं निश्चित रूप से आपके साथ जिहाद करूँगा।' जब वरका का निधन हो गया, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: 'मैंने उस पादरी को जन्नत में रेशमी कपड़े पहने हुए देखा है, क्योंकि वह मुझ पर ईमान लाया और उसने मेरी पुष्टि की।' यानी वरका। अल-बैहाकी (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: यह (हदीस) मुनक़ति' (टूटी हुई कड़ी वाली) है। यदि यह सुरक्षित (प्रामाणिक) है, तो यह 'अपने रब के नाम से पढ़ो' और 'ऐ वस्त्र ओढ़ने वाले' (3) के बाद इसके अवतरण के बारे में खबर हो सकती है... तीसरा: इब्न अतिय्या ने कहा: कुछ विद्वानों का मानना था कि जिब्रील (अलैहिस्सलाम) सूरह अल-हम्द लेकर नहीं उतरे थे, क्योंकि मुस्लिम ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: जब जिब्रील पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास बैठे थे, तो उन्होंने अपने ऊपर से एक चरमराने की आवाज़ सुनी। उन्होंने अपना सिर उठाया और कहा: 'यह आसमान का एक दरवाज़ा है जो आज खोला गया है, जो आज से पहले कभी नहीं खोला गया था।' उससे एक फरिश्ता उतरा, और उन्होंने

(जिब्रील ने) कहा: 'यह एक फरिश्ता है जो ज़मीन पर उतरा है, जो आज से पहले कभी नहीं उतरा था।' उसने (फरिश्ते ने) सलाम किया और कहा: 'दो नूरों की खुशखबरी हो जो आपको दिए गए हैं, जो आपसे पहले किसी नबी को नहीं दिए गए: किताब की शुरुआत (अल-फातिहा), और सूरह अल-बक़रह की आखिरी आयतें। आप उनका एक अक्षर भी नहीं पढ़ेंगे मगर आपको (उसका फल) दिया जाएगा' (4)।

(1) इब्न नौफल, खदीजा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के चचेरे भाई। वह जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) के दौरान ईसाई थे, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा लोगों को दावत देने से पहले ही मुसलमान होकर मर गए। अल-इसाबा 10/304। (2) "यौमुक" (आपका दिन) शब्द (ज़) से है, और (द) और (ज़) में है: "और अगर वह मुझ तक पहुँच गया।" (3) दलाइल अल-नुबुवह 2/158, और अल-बैहाकी ने इसकी कमज़ोरी को स्पष्ट किया है। (4) सहीह मुस्लिम (806)।

۱۷۸ سورة الفاتحہ (نزولہا واحکامہا)

...امانت ادا کرنے، صلہ رحمی کرنے اور سچ بولنے کے لیے۔ پس جب ابوبکر رضی اللہ عنہ داخل ہوئے اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وہاں نہیں تھے، تو خدیجہ رضی اللہ عنہا نے ان سے آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کی بات کا ذکر کیا، انہوں نے کہا: اے عتیق، محمد کے ساتھ ورقہ (1) کے پاس جاؤ۔ جب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم داخل ہوئے تو ابوبکر رضی اللہ عنہ نے آپ کا ہاتھ پکڑ لیا اور کہا: ہمیں ورقہ کے پاس لے چلیے۔ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے پوچھا: تمہیں کس نے بتایا؟! انہوں نے کہا: خدیجہ نے۔ پھر وہ دونوں ان کے پاس گئے اور انہیں قصہ سنایا۔ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جب میں تنہا ہوتا ہوں تو میں اپنے پیچھے سے ایک آواز سنتا ہوں: اے محمد، اے محمد، تو میں زمین میں بھاگ نکلتا ہوں۔" انہوں نے کہا: ایسا نہ کریں، جب وہ آپ کے پاس آئے تو ثابت قدم رہیں یہاں تک کہ سن لیں کہ وہ کیا کہتا ہے، پھر میرے پاس آ کر مجھے بتائیں۔ چنانچہ جب آپ تنہا ہوئے تو اس (فرشتے) نے پکارا: اے محمد، کہو: (بسم اللہ الرحمن الرحیم، الحمد للہ رب العالمین) یہاں تک کہ (ولا الضالین) تک پہنچے۔ اس نے کہا: کہو: اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں۔ پھر آپ ورقہ کے پاس آئے اور ان سے اس کا ذکر کیا۔ ورقہ نے آپ سے کہا: خوشخبری ہو، پھر خوشخبری ہو، میں گواہی دیتا ہوں کہ آپ وہی ہیں جن کی عیسیٰ بن مریم نے بشارت دی تھی، اور آپ موسیٰ جیسا ناموس (قانون) رکھتے ہیں، اور آپ رسول نبی ہیں، اور آپ کو آپ کے اس دن کے بعد جہاد کا حکم دیا جائے گا، اور اگر آپ کا وہ دن (2) مجھے پا لے تو میں ضرور آپ کے ساتھ جہاد کروں گا۔ جب ورقہ کا انتقال ہوا تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "میں نے اس پادری (ورقہ) کو جنت میں دیکھا ہے، اس پر ریشمی لباس ہے، کیونکہ وہ مجھ پر ایمان لایا اور میری تصدیق کی۔" یعنی ورقہ۔ بیہقی رحمہ اللہ نے کہا: یہ (حدیث) منقطع ہے، یعنی یہ حدیث۔

پس اگر یہ محفوظ (ثابت) ہو تو اس کا احتمال ہے کہ یہ (اقرأ باسم ربك) اور (یاأیها المدثر) (3) کے نازل ہونے کے بعد اس کے نزول کی خبر ہو۔ تیسری بات: ابن عطیہ نے کہا: بعض علماء کا خیال ہے کہ جبریل علیہ السلام سورہ الحمد لے کر نازل نہیں ہوئے تھے، اس روایت کی وجہ سے جو مسلم نے ابن عباس سے نقل کی ہے، انہوں نے کہا: اس دوران کہ جبریل علیہ السلام نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس بیٹھے ہوئے تھے، انہوں نے اپنے اوپر سے ایک چڑچڑاہٹ کی آواز سنی، انہوں نے اپنا سر اٹھایا اور کہا: "یہ آسمان کا ایک دروازہ ہے جو آج کھلا ہے، یہ آج سے پہلے کبھی نہیں کھلا تھا،" تو اس سے ایک فرشتہ نازل ہوا، انہوں نے کہا: "یہ ایک فرشتہ ہے جو زمین پر نازل ہوا ہے، یہ آج سے پہلے کبھی نازل نہیں ہوا تھا،" اس نے سلام کیا اور کہا: "آپ کو ان دو نوروں کی بشارت ہو جو آپ کو دیے گئے ہیں اور آپ سے پہلے کسی نبی کو نہیں دیے گئے: فاتحہ الکتاب اور سورہ بقرہ کی آخری آیات، آپ ان کا کوئی حرف نہیں پڑھیں گے مگر یہ کہ آپ کو (اس کا اجر) دیا جائے گا" (4)۔

(١) ابن نوفل، خدیجہ رضی اللہ عنہا کے چچا زاد بھائی، جاہلیت میں عیسائی تھے، اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے لوگوں کو دعوت دینے سے پہلے مسلمان ہو کر فوت ہوئے۔ الاصابہ ١٠/ ٣٠۴۔ (٢) لفظ "یومک" (ظ) سے ہے، اور (د) اور (ز) میں: "اور اگر مجھے پا لے"۔ (٣) دلائل النبوة ٢/ ١٥٨، اور بیہقی نے اس کی علت بیان کر دی ہے۔ (۴) صحیح مسلم (٨٠۶)۔

Surah Al-Fatiha (Its Revelation and Rulings) 179

Ibn Atiyyah said(1): "It is not as thought, for this hadith indicates that Gabriel, peace be upon him, preceded the Angel to the Prophet ﷺ, informing him about it and what was descending with him. Based on this, Gabriel participated in its revelation. And Allah knows best."

I say: The apparent meaning of the hadith indicates that Gabriel, peace be upon him, did not inform the Prophet ﷺ of anything regarding that. We have already clarified that its revelation was in Mecca, brought down by Gabriel, peace be upon him, according to the words of the Almighty: "The Trustworthy Spirit has brought it down" [Ash-Shu'ara: 193]. This implies the entire Quran, so Gabriel, peace be upon him, brought down its recitation in Mecca, and the Angel brought down its reward in Medina, and Allah knows best. It has been said: It is Meccan and Medinan, Gabriel brought it down twice. This was narrated by Al-Tha'labi(2). What we mentioned is more appropriate, as it combines the Quran and Sunnah, and praise and grace belong to Allah.

Fourth: It has been previously mentioned that the Basmala is not a verse of it according to the correct view. If this is established, the ruling for the worshipper when saying 'Allahu Akbar' is to connect it directly to Al-Fatiha, not remaining silent, nor mentioning any opening supplication (Tawjih) or glorification (Tasbih), based on the previously mentioned hadiths of Aisha and Anas(3) and others. However, hadiths have been reported regarding the opening supplication, glorification, and silence, which a group of scholars followed. It is narrated from Umar ibn al-Khattab and Abdullah ibn Mas'ud, may Allah be pleased with them, that when they opened the prayer, they would say: "Subhanaka Allahumma wa bihamdika, tabaraka ismuka, wa ta'ala jadduka, wa la ilaha ghayruka" (Glory be to You, O Allah, and praise be to You, blessed is Your name, and exalted is Your majesty, and there is no god but You)(4). This was also the view of Sufyan, Ahmad, Ishaq, and the People of Opinion (Ashab al-Ray)(5). Ash-Shafi'i used to follow what was narrated from Ali, from the Prophet ﷺ, that when he opened the prayer, he would say 'Allahu Akbar' and then say: "Wajjahtu wajhiya" (I have turned my face...).

---

(1) We did not find this statement by Ibn Atiyyah, nor the one before it, in his tafsir.
(2) He is Ahmad ibn Muhammad ibn Ibrahim, Abu Ishaq al-Naysaburi. He has the book Al-Tafsir al-Kabir. Ibn Taymiyyah said in Muqaddimat Usul al-Tafsir 76: "Al-Tha'labi himself had goodness and piety in him, but he was like a gatherer of wood at

night (hatib layl), transcribing what he found in tafsir books, whether authentic, weak, or fabricated." Ibn Kathir said in Al-Bidayah wa al-Nihayah 12/40: "In his books, there are many strange reports." He died in the year (427 AH). See Siyar A'lam al-Nubala 17/435. (3) In the fifth issue, pages 147-148. (4) The hadith of Umar was recorded by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (2557) and Muslim (399). The hadith of Ibn Mas'ud was also recorded by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (2558). (5) Ma'alim al-Sunan 1/197.

इब्न अतिया ने कहा(१): "यह वैसा नहीं है जैसा सोचा गया था, क्योंकि यह हदीस संकेत देती है कि जिब्रील (अलैहिस्सलाम) फ़रिश्ते से पहले पैगंबर ﷺ के पास आए, उन्हें इसके बारे में और उनके साथ क्या उतर रहा है, इसकी जानकारी दी। इस आधार पर, जिब्रील ने इसके अवतरण में भाग लिया। और अल्लाह बेहतर जानता है।"

मैं कहता हूँ: हदीस का प्रत्यक्ष अर्थ यह बताता है कि जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने पैगंबर ﷺ को इस बारे में कुछ भी सूचित नहीं किया था। हमने पहले ही स्पष्ट कर दिया है कि इसका अवतरण मक्का में हुआ था, जिसे जिब्रील (अलैहिस्सलाम) लेकर आए थे, जैसा कि सर्वशक्तिमान का वचन है: "उसे अमानतदार रूह (जिब्रील) लेकर उतरा है" [अश-शुआरा: १९३]। इसका तात्पर्य पूरे कुरान से है, इसलिए जिब्रील (अलैहिस्सलाम) मक्का में इसके पाठ के साथ उतरे, और फ़रिश्ता मदीना में इसके सवाब (पुण्य) के साथ उतरा, और अल्लाह बेहतर जानता है। यह भी कहा गया है: यह मक्की और मदनी दोनों है, जिब्रील इसे दो बार लेकर आए। इसे अल-थलाबी(२) ने वर्णित किया है। हमने जो उल्लेख किया है वह अधिक उचित है, क्योंकि यह कुरान और सुन्नत को जोड़ता है, और अल्लाह का शुक्र और एहसान है।

चौथा: यह पहले बताया जा चुका है कि सही राय के अनुसार बिस्मिल्लाह इसकी आयत नहीं है। यदि यह सिद्ध हो जाता है, तो नमाज़ी के लिए नियम यह है कि जब वह 'अल्लाहू अकबर' कहे, तो वह उसे सीधे फ़ातिहा से जोड़ दे, न कि चुप रहे और न ही कोई प्रारंभिक दुआ (तौजीह) या तस्बीह पढ़े, आयशा और अनस(३) तथा अन्यों की पिछली हदीसों के आधार पर। हालांकि, तौजीह, तस्बीह और मौन के संबंध में हदीसें आई हैं, जिन्हें विद्वानों के एक समूह ने अपनाया है। उमर बिन अल-खत्ताब और अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से वर्णित है कि जब वे नमाज़ शुरू करते थे तो कहते थे: "सुभानक अल्लाहुम्मा व बिहम्दिका, तबारक अस्मुका, व ता'आला जद्दुका, व ला इलाहा गैरुका" (महिमामय है तू ऐ अल्लाह और तेरी ही प्रशंसा है, धन्य है तेरा नाम और सर्वोच्च है तेरी महिमा और तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं)(४)। सुफियान, अहमद, इसहाक और असहाब अल-राय(५) ने भी यही कहा है। इमाम शाफ़ई उस बात को मानते थे जो अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से पैगंबर ﷺ के बारे में वर्णित है कि जब वे नमाज़ शुरू करते थे, तो 'अल्लाहू अकबर' कहते थे और फिर कहते थे: "वज्जहतु वज्हिया" (मैंने अपना रुख किया...)।

(१) हमें इब्न अतिया का यह कथन, और न ही इसके पहले वाला, उनके तफ़्सीर में मिला। (२) वह अहमद बिन मुहम्मद बिन इब्राहिम, अबू इसहाक अल-नैसापुरी हैं। उनकी किताब 'अल-तफ़्सीर अल-कबीर' है। इब्न तैमिय्या ने 'मुक़द्दिमत उसूल अल-तफ़्सीर ७६' में कहा है: "अल-थलाबी स्वयं में नेक और धार्मिक थे, लेकिन वह रात में लकड़ी बीनने वाले (हातिब लैल) की तरह थे, जो तफ़्सीर की किताबों में जो भी मिला उसे नकल कर लेते थे, चाहे वह सही हो, कमज़ोर हो या मनगढ़ंत हो।" इब्न कसीर ने 'अल-बिदाया व अन-निहाया १२/४०' में कहा: "उनकी किताबों में बहुत सी अजीब बातें मिलती हैं।" उनकी मृत्यु वर्ष (४२७ हिजरी) में हुई। देखिए सियार अलाम अल-नुबला १७/४३५। (३) पांचवें मसले में पृष्ठ १४७ - १४८ पर। (४) उमर की हदीस को अब्द अल-रज्जाक ने 'अल-मुसन्नाफ़ (२५५७)' और मुस्लिम (३९९) ने निकाला है। इब्न मसूद की हदीस को अब्द अल-रज्जाक ने भी 'अल-मुसन्नाफ़ (२५५८)' में निकाला है। (५) मआलिम अस-सुनन १/ १९७।

ابن عطیہ(۱) نے کہا: "یہ ویسا نہیں ہے جیسا گمان کیا گیا، کیونکہ یہ حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ جبرائیل علیہ السلام نے فرشتے سے پہلے نبی ﷺ کے پاس آ کر اس کی اور جو ان کے ساتھ نازل ہو رہا تھا اس کی خبر دی، اور اس بنا پر جبرائیل اس کے نزول میں شریک ہوئے۔ واللہ اعلم۔"

میں کہتا ہوں: حدیث کا ظاہر اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ جبرائیل علیہ السلام نے نبی ﷺ کو اس میں سے کسی چیز کی خبر نہیں دی۔ اور ہم واضح کر چکے ہیں کہ اس کا نزول مکہ میں ہوا، جبرائیل علیہ السلام اسے لے کر اترے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے مطابق: ﴿نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ﴾ [الشعراء: ۱۹۳]۔ اور یہ پورے قرآن کا تقاضا کرتا ہے، پس جبرائیل علیہ السلام مکہ میں اس کی تلاوت لے کر اترے، اور فرشتہ مدینہ میں اس کے ثواب کے ساتھ اترا، واللہ اعلم۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ مکی اور مدنی دونوں ہے، جبرائیل اسے دو مرتبہ لے کر اترے۔ اسے ثعلبی(۲) نے نقل کیا ہے۔ اور جو ہم نے ذکر کیا ہے وہ بہتر ہے، کیونکہ یہ قرآن اور سنت کو جمع کرتا ہے، واللہ الحمد والمنۃ۔

چوتھی بات: یہ بات گزر چکی ہے کہ قولِ صحیح کے مطابق بسم اللہ اس کی آیت نہیں ہے، اور جب یہ ثابت ہو گیا تو نمازی کا حکم یہ ہے کہ جب وہ تکبیر کہے تو اسے فاتحہ سے ملا دے، خاموش نہ رہے، اور نہ ہی توجیہ یا تسبیح کا ذکر کرے، حضرت عائشہ اور حضرت انس(۳) وغیرہ کی گزشتہ احادیث کی بنا پر۔ البتہ توجیہ، تسبیح اور سکوت کے بارے میں احادیث آئی ہیں، جن کے ایک گروہِ علماء قائل ہیں۔ چنانچہ حضرت عمر بن خطاب اور حضرت عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ وہ جب نماز شروع کرتے تو کہتے: «سُبحانك اللهم وبحمدك،

تبارك اسمُكَ، وتعالى جَدُّكَ، ولا إله غيرُك»(٤)۔ سفیان، احمد، اسحاق اور اصحاب الرائے(۵) کا بھی یہی قول ہے۔ امام شافعی اس کے قائل تھے جو حضرت علی رضی اللہ عنہ سے نبی ﷺ کے بارے میں مروی ہے کہ آپ جب نماز شروع کرتے تو تکبیر کہتے اور پھر کہتے: «وَجَّهْتُ وَجْهِيَ»۔

---

(۱) ہمیں ابن عطیہ کا یہ قول، اور نہ ہی اس سے پہلے والا، ان کی تفسیر میں ملا۔ (۲) وہ احمد بن محمد بن ابراہیم، ابو اسحاق نیشاپوری ہیں، ان کی کتاب التفسیر الکبیر ہے۔ ابن تیمیہ نے مقدمہ اصول التفسیر ۷۶ میں کہا ہے: "ثعلبی بذات خود خیر اور دین والے تھے، لیکن وہ رات کو لکڑیاں چننے والے (حاطبِ لیل) کی طرح تھے، جو تفسیر کی کتابوں میں جو ملا نقل کر دیتے تھے، چاہے وہ صحیح ہو، ضعیف ہو یا موضوع۔" ابن کثیر نے البدایہ والنہایہ ۱۲/۴۰ میں کہا: "ان کی کتابوں میں بہت سی عجیب و غریب چیزیں پائی جاتی ہیں۔" ان کی وفات سال (۴۲۷ ھ) میں ہوئی۔ دیکھیے سیر اعلام النبلاء ۱۷ / ۴۳۵۔ (۳) پانچویں مسئلے میں ص ۱۴۷ - ۱۴۸۔ (۴) حضرت عمر کی حدیث کو عبدالرزاق نے المصنف (۲۵۵۷) اور مسلم (۳۹۹) نے روایت کیا ہے، اور ابن مسعود کی حدیث کو عبدالرزاق نے بھی المصنف (۲۵۵۸) میں روایت کیا ہے۔ (۵) معالم السنن ۱/ ۱۹۷۔

180 Surah Al-Fatihah (Its revelation and rulings)

The Hadith was mentioned by Muslim (1), and it will be mentioned in full at the end of Surah Al-An'am, and there the discussion on this issue will be complete, God willing. Ibn al-Mundhir (2) said: It is established that when the Messenger of Allah ﷺ said the Takbir in prayer, he remained silent for a short while before reciting, saying: "O Allah, distance me from my sins as You have distanced the East from the West. O Allah, purify me from my sins as a white garment is purified from filth. O Allah, wash away my sins with water, ice, and hail" (3). Abu Hurayrah used that. Abu Salamah bin Abd al-Rahman (4) said: The Imam has two pauses, so seize the opportunity to recite during them (5). Al-Awza'i, Sa'id bin Abd al-Aziz (6), and Ahmad bin Hanbal tended towards the Hadith of the Prophet ﷺ in this regard. Fifth: Scholars differed regarding the obligation of reciting Al-Fatihah in prayer. Malik and his companions said: It is mandatory for the Imam and the person praying alone in every rak'ah. Ibn Khuwayz Mindad (7) al-Basri al-Maliki said: Malik's opinion did not differ: that whoever forgets it in one rak'ah (8) of a two-rak'ah prayer, his prayer is nullified and is not sufficient for him. His opinion differed regarding the one who leaves it...

(1) Sahih Muslim (771), and it is in Musnad Ahmad (729). (2) Muhammad bin Ibrahim Abu Bakr al-Nisaburi, the Hafiz, the Jurist, who resided in Mecca, author of Al-Awsat and Al-Ishraf, and others. He died in the year (318 AH). Al-Dhahabi said in Al-Siyar 14/492: Ibn al-Mundhir has a large commentary in several volumes, which also attests to his leadership in the science of interpretation. (3) Narrated by Al-Bukhari (744) and Muslim (598), from the Hadith of Abu Hurayrah, and it is in Al-Musnad (7164). (4) Ibn Awf al-Zuhri, one of the seven jurists, it was said: his name is Abdullah, and it was said Ismail, he died in the year (94 AH). Al-Siyar 4/287. (5) Mentioned by Al-Bayhaqi in "Recitation Behind the Imam," p. 46. (6) He is Abu Muhammad al-Tanukhi, the Mufti of Damascus, died in the year (167 AH). Al-Siyar 8/32. (7) In (D) and (Z): Khuwaz Bandad, and in (Z): Khuwaz Mindhad, and what is confirmed is from (M). Al-Shihab al-Khafaji restricted it in the commentary of Al-Shifa 4/141, saying: with the damma of the dotted kha and the fatha of the lightened waw, and the sukun of the lower diphthong ya, and a dotted za with sukun and kasra and an open or broken mim. He said: It was narrated with a single ba instead, then a silent nun, then two dotted dhals with an alif between them, and it was said: the first is unmarked. Finished. He is Muhammad bin Ahmad bin Abdullah, he has a large book on disagreement, a book on the principles of jurisprudence, and a book on the rulings of

the Qur'an. He died around (390 AH). Al-Wafi bi-al-Wafayat 2/52, and Al-Dibaj al-Mudhahhab 2/229. (8) In (M): in a one-rak'ah prayer.

180 सूरा अल-फातिहा (इसका अवतरण और नियम)

हदीस का उल्लेख मुस्लिम (1) ने किया है, और यह सूरा अल-अनआम के अंत में पूर्ण रूप से आएगा, और वहां इस मुद्दे पर चर्चा पूर्ण होगी, यदि ईश्वर ने चाहा। इब्न अल-मुन्ज़िर (2) ने कहा: यह स्थापित है कि जब अल्लाह के रसूल ﷺ प्रार्थना में तकबीर कहते थे, तो वे पाठ करने से पहले थोड़ी देर चुप रहते थे, कहते थे: "हे अल्लाह, मुझे मेरे पापों से उतना ही दूर कर दे जितना तूने पूर्व को पश्चिम से दूर किया है। हे अल्लाह, मुझे मेरे पापों से वैसे ही शुद्ध कर दे जैसे सफेद कपड़े को गंदगी से शुद्ध किया जाता है। हे अल्लाह, मेरे पापों को पानी, बर्फ और ओलों से धो दे" (3)। अबू हुरैरा ने इसका इस्तेमाल किया। अबू सलामा बिन अब्द अल-रहमान (4) ने कहा: इमाम के दो मौन होते हैं, इसलिए उनके दौरान पाठ करने का अवसर लें (5)। अल-अवज़ाई, सईद बिन अब्द अल-अज़ीज़ (6) और अहमद बिन हनबल इस संबंध में पैगंबर ﷺ की हदीस की ओर प्रवृत्त थे। पाँचवाँ: विद्वानों ने नमाज़ में सूरा अल-फातिहा पढ़ने की अनिवार्यता के संबंध में मतभेद किया। मलिक और उनके साथियों ने कहा: यह प्रत्येक रकात में इमाम और अकेले नमाज़ पढ़ने वाले के लिए अनिवार्य है। इब्न खुवैज़ मिंदाद (7) अल-बसरी अल-मालिकी ने कहा: मलिक की राय में कोई अंतर नहीं था: कि जो कोई दो रकात की नमाज़ में एक रकात (8) में इसे भूल जाता है, उसकी नमाज़ शून्य हो जाती है और उसके लिए पर्याप्त नहीं है। उनकी राय उस व्यक्ति के बारे में भिन्न थी जो इसे छोड़ देता है...

(1) सहीह मुस्लिम (771), और यह मसनद अहमद (729) में है। (2) मुहम्मद बिन इब्राहिम अबू बक्र अल-निशापुरी, हाफ़िज़, फकीह, मक्का के निवासी, अल-अवसत और अल-इशराफ़ आदि के लेखक। उनकी मृत्यु वर्ष (318 हिजरी) में हुई। अल-ज़हाबी ने अल-सियार 14/492 में कहा: इब्न अल-मुन्ज़िर की कई संस्करणों में एक बड़ी व्याख्या है, जो व्याख्या के विज्ञान में उनके नेतृत्व की भी पुष्टि करती है। (3) इसे अल-बुखारी (744) और मुस्लिम (598) ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है, और यह अल-मसनद (7164) में है। (4) इब्न औफ़ अल-ज़ुहरी, सात न्यायविदों में से एक, कहा गया: उनका नाम अब्दुल्ला है, और कहा गया इस्माइल, उनकी मृत्यु वर्ष (94 हिजरी) में हुई। अल-सियार 4/287. (5) अल-बैहकी ने "इमाम के पीछे पाठ" पृष्ठ 46 में इसका उल्लेख किया है। (6) वे अबू मुहम्मद अल-तनूखी हैं, दमिश्क के मुफ्ती, उनकी मृत्यु वर्ष (167 हिजरी) में हुई। अल-सियार 8/32. (7) (द) और (ज़) में: खुवाज़ बंदाद, और (ज़) में: खुवाज़ मिंदाद, और जो पुष्ट है वह (म) से है। अल-शिहाब अल-खफ़ाजी ने अल-शिफ़ा 4/141 की व्याख्या में इसे प्रतिबंधित किया, कहा: नुक्ते वाली खा के दम्मा और हल्की वाव के फ़तहा के साथ, और निचली द्विपद या के सुकून के साथ, और

सुकून और कसरा के साथ नुक्ते वाली ज़ा और खुली या टूटी हुई मीम। उन्होंने कहा: इसके बजाय एक बा के साथ सुनाया गया था, फिर एक शांत नून, फिर उनके बीच एक अलिफ़ के साथ दो नुक्ते वाली धाल, और कहा गया: पहला अचिह्नित है। इति। वे मुहम्मद बिन अहमद बिन अब्दुल्ला हैं, उनके पास असहमति पर एक बड़ी किताब, न्यायशास्त्र के सिद्धांतों पर एक किताब और कुरान के नियमों पर एक किताब है। उनकी मृत्यु लगभग (390 हिजरी) में हुई। अल-वाफ़ी बि-अल-वफ़ायत 2/52, और अल-दिबाज अल-मुज़ह्हब 2/229. (8) (म) में: एक रकात की नमाज़ में।

۱۸۰ سورۃ الفاتحہ (اس کا نزول اور اس کے احکام)

حدیث، اسے مسلم (۱) نے ذکر کیا ہے، اور یہ سورۃ الانعام کے آخر میں مکمل طور پر آئے گی، اور وہاں اس مسئلے پر گفتگو مکمل ہوگی، ان شاء اللہ۔ ابن المنذر (۲) نے کہا: یہ ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ جب نماز میں تکبیر کہتے تو قرات سے پہلے تھوڑی دیر خاموش رہتے، فرماتے: «اللهم باعد بيني وبين خطاياي، كما باعدت بين المشرق والمغرب، اللهم نقّني من خطاياي، كما يُنقَّى الثوبُ الأبيض من الدَّنَسِ، اللهم اغسلني من خطاياي بالماء والثلج والبَرَدِ» (۳)۔ ابو ہریرہ نے اس پر عمل کیا۔ اور ابو سلمہ بن عبد الرحمن (۴) نے کہا: امام کے لیے دو سکتہ ہیں، تو ان میں قرات کا موقع غنیمت جانو (۵)۔ اور اوزاعی، سعید بن عبد العزیز (۶) اور احمد بن حنبل اس باب میں نبی ﷺ کی حدیث کی طرف میلان رکھتے تھے۔ پانچویں بات: علماء کا نماز میں سورۃ الفاتحہ پڑھنے کے وجوب میں اختلاف ہے، چنانچہ مالک اور ان کے اصحاب نے کہا: یہ ہر رکعت میں امام اور اکیلے نماز پڑھنے والے پر متعین (لازم) ہے۔ ابن خویز منداد (۷) البصری المالکی نے کہا: مالک کا قول اس میں مختلف نہیں ہوا کہ: جو شخص دو رکعتی نماز کی ایک رکعت (۸) میں اسے بھول جائے، اس کی نماز باطل ہو جائے گی، اور اسے کفایت نہیں کرے گی۔ اور ان کا قول اس شخص کے بارے میں مختلف ہے جس نے اسے چھوڑ دیا...

(۱) صحیح مسلم (۷۷۱)، اور یہ مسند احمد (۷۲۹) میں ہے۔ (۲) محمد بن ابراہیم ابو بکر النیشاپوری، حافظ، فکیہ، مکہ کے رہنے والے، الاوسط اور الاشراف وغیرہ کے مصنف۔ وفات سن (۳۱۸ھ) میں ہوئی۔ ذہبی نے السیر ۱۴/ ۴۹۲ میں کہا: ابن المنذر کی کئی جلدوں میں ایک بڑی تفسیر ہے، جو علم تاویل میں بھی ان کی امامت کا فیصلہ کرتی ہے۔ (۳) اسے بخاری (۷۴۴) اور مسلم (۵۹۸) نے ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ مسند (۷۱۶۴) میں ہے۔ (۴) ابن

عوف الزہری، سات فقہاء میں سے ایک، کہا گیا: ان کا نام عبد اللہ ہے، اور کہا گیا اسماعیل، وفات سن (۹۴ھ) میں ہوئی۔ السیر ۴/ ۲۸۷۔ (۵) اسے بیہقی نے "القراءة خلف الإمام" ص ۴۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) وہ ابو محمد التنوخی ہیں، دمشق کے مفتی، وفات سن (۱۶۷ھ) میں ہوئی۔ السیر ۸/ ۳۲۔ (۷) (د) اور (ظ) میں: خواز بنداد، اور (ز) میں: خواز منذاذ، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ شہاب الخفاجی نے شرح الشفاء ۴/ ۱۴۱ میں اس کی قید لگائی، چنانچہ کہا: خاء معجمہ کے ضمہ اور واو مخففہ کے فتحہ کے ساتھ، اور یاء مثناۃ تحتیۃ کے سکون کے ساتھ، اور زائے معجمہ ساکن اور مکسور اور میم مفتوحہ یا مکسورہ کے ساتھ کہا: اور اس کی جگہ باء موحدہ کے ساتھ روایت کیا گیا، پھر نون ساکنہ، پھر ان کے درمیان الف کے ساتھ دو ذال معجمہ، اور کہا گیا: پہلی مہملہ ہے۔ اھ وہ محمد بن احمد بن عبد اللہ ہیں، ان کی خلاف میں ایک بڑی کتاب، اصول فقہ میں ایک کتاب، اور احکام قرآن میں ایک کتاب ہے۔ وفات تقریباً (۳۹۰ھ) میں ہوئی۔ الوافی بالوفیات ۲/ ۵۲، اور الدیباج المذہب ۲/ ۲۲۹۔ (۸) (م) میں: ایک رکعت کی نماز میں۔

Surah Al-Fatiha (Its Revelation and Rulings) 181

...forgetting [the recitation] in a rak'ah (unit of prayer) of a four-unit or three-unit prayer. Once he said: he repeats the entire prayer. Another time he said: he performs two prostrations of forgetfulness (Sajdah Sahw), which is the narration of Ibn Abd al-Hakam (1) and others from Malik. Ibn Khuwayz Mandad said: It has been said: he repeats that specific rak'ah and performs the prostrations of forgetfulness after the final greeting (taslim). Ibn Abd al-Barr said: The correct view is to void that rak'ah and perform another rak'ah in its place, just like one who omitted a prostration (2). This is also the choice of Ibn al-Qasim. Al-Hasan al-Basri, most of the people of Basra, and al-Mughira bin Abd al-Rahman al-Makhzumi al-Madani (3) said: If he recites the "Mother of the Quran" (Al-Fatiha) once in the entire prayer, it suffices him, and he does not need to repeat anything. This is because it is a prayer in which the Mother of the Quran was recited, making it complete, as the Prophet (peace be upon him) said: "There is no prayer for one who does not recite the Mother of the Quran" (4), and this person has indeed recited it (5). I say: It is possible that it means: "There is no prayer for one who does not recite it in every rak'ah," which is the correct view as will follow. It is also possible it means: "There is no prayer for one who does not recite it in the majority of the rak'ahs," and this is the cause of the disagreement, and Allah knows best. Abu Hanifa, al-Thawri, and al-Awza’i said: If he deliberately leaves it out throughout the entire prayer and recites something else, it is sufficient, although there is a difference of opinion reported from al-Awza’i on this matter. Abu Yusuf (6) and Muhammad bin al-Hasan (7) said: The minimum requirement is three verses, or one long verse, like the "Verse of Debt" (Ayat al-Dayn).

(1) He is Muhammad bin Abdullah bin Abd al-Hakam, Abu Abdullah al-Misri. He followed the Maliki school of jurisprudence and stayed with Malik for a time. He is among his senior companions and authored many works, including "The Refutation of Al-Shafi’i" and "Rulings of the Quran." He died in the year 268 AH. Siyar A'lam al-Nubala 12 / 497. (2) In manuscript (D): "secretly," and in manuscript (M): "by mistake." (3) Abu Hashim, also said to be Abu Hisham. He was the jurist of the people of Medina after Malik. Al-Rashid offered him the position of judge, but he refused. He died in the year 185 or 186 AH. Tahdhib al-Tahdhib 4 / 135. (4) Narrated by Ahmad (22743) and Muslim (394) from the hadith of Ubadah bin al-Samit. (5) Al-Tamhid 20/192-193 and 198, and al-Istidhkar 4/145 and 193-194 and 198-199. (6) Yaqub bin Ibrahim bin Habib al-Ansari, al-Kufi, the judge and companion of Abu Hanifa. He died

in the year 182 AH. Al-Siyar 8 / 535. (7) Abu Abdullah al-Shaybani al-Kufi, the jurist of Iraq and companion of Abu Hanifa. He died in the year 189 AH. Al-Siyar 9 / 134.

...चार रकात या तीन रकात वाली नमाज़ की किसी रकात में [सूरह फातिहा पढ़ना] भूल जाना। एक बार उन्होंने (इमाम मालिक ने) कहा: वह नमाज़ दोहराए। दूसरी बार उन्होंने कहा: वह सह्व के दो सजदे (सजदह सह्व) करे, और यह इब्न अब्द अल-हकम (1) और दूसरों की इमाम मालिक से रिवायत है। इब्न खुवैज़ मंदाद ने कहा: यह भी कहा गया है कि वह उस रकात को दोहराए और सलाम फेरने के बाद सह्व के सजदे करे। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: सही बात यह है कि उस रकात को रद्द कर दिया जाए और उसकी जगह दूसरी रकात पढ़ी जाए, ठीक उसी तरह जैसे किसी ने सजदा छोड़ दिया हो (2)। और यही इब्न अल-कासिम की पसंद है। अल-हसन अल-बसरी, बसरा के अधिकांश लोगों और अल-मुगीरा बिन अब्द अल-रहमान अल-मखज़ूमी अल-मदनी (3) ने कहा: यदि उसने नमाज़ में एक बार भी "उम्मुल कुरान" (सूरह फातिहा) पढ़ ली, तो यह उसके लिए काफी है, और उसे दोहराने की ज़रूरत नहीं है। क्योंकि यह ऐसी नमाज़ है जिसमें उम्मुल कुरान पढ़ी गई है, इसलिए यह पूरी है, जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "उसकी कोई नमाज़ नहीं जिसने उम्मुल कुरान न पढ़ी हो" (4), और इस व्यक्ति ने इसे पढ़ लिया है (5)। मैं कहता हूँ: यह संभव है कि इसका अर्थ हो: "उसकी कोई नमाज़ नहीं जिसने इसे हर रकात में न पढ़ा हो", और जैसा कि आगे आएगा, यही सही विचार है। और यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: "उसकी कोई नमाज़ नहीं जिसने इसे रकातों की अधिकांश संख्या में न पढ़ा हो", और यही मतभेद का कारण है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अबू हनीफा, अल-थौरी और अल-औज़ाई ने कहा: यदि उसने जानबूझकर पूरी नमाज़ में इसे छोड़ दिया और इसके अलावा कुछ और पढ़ा, तो यह जायज़ है, हालांकि इस बारे में अल-औज़ाई से अलग-अलग राय मिली हैं। अबू यूसुफ (6) और मुहम्मद बिन अल-हसन (7) ने कहा: कम से कम तीन आयतें या एक लंबी आयत होनी चाहिए, जैसे "कर्ज़ वाली आयत" (आयत अल-दैन)।

(1) वह मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अब्द अल-हकम, अबू अब्दुल्ला अल-मिसरी हैं। उन्होंने मालिकी मज़हब की शिक्षा ली और कुछ समय तक उनके साथ रहे। वह उनके वरिष्ठ साथियों में से हैं, उन्होंने कई किताबें लिखीं, जिनमें 'अल-रद्द अला अल-शाफ़ई' और 'अहकाम अल-कुरान' शामिल हैं। उनकी मृत्यु 268 हिजरी में हुई। सियार आलाम अल-नुबला 12 / 497। (2) पांडुलिपि (द) में: "चुपके से", और (म) में: "गलती से"। (3) अबू हाशिम, और कहा जाता है: अबू हिशाम। वह मालिक के बाद मदीना वालों के फकीह थे। रशीद ने उन्हें काज़ी (न्यायाधीश) का पद पेश किया था, लेकिन उन्होंने मना कर दिया। उनकी मृत्यु 185 या 186 हिजरी में हुई। तहज़ीब अल-तहज़ीब 4 / 135। (4) इसे

अहमद (22743) और मुस्लिम (394) ने उबादा बिन अल-सामित की हदीस से उद्धृत किया है। (5) अल-तमहीद 20/ 192-193 और 198, और अल-इस्तिज़कार 4/ 145 और 193-194 और 198-199। (6) याकूब बिन इब्राहिम बिन हबीब अल-अंसारी, अल-कूफी, काज़ी और अबू हनीफा के साथी। उनकी मृत्यु 182 हिजरी में हुई। अल-सियार 8 / 535। (7) अबू अब्दुल्ला अल-शैबानी अल-कूफी, इराक के फकीह और अबू हनीफा के साथी। उनकी मृत्यु 189 हिजरी में हुई। अल-सियार 9 / 134।

...چار رکعت یا تین رکعت والی نماز کی کسی رکعت میں [سورہ فاتحہ پڑھنا] بھول گیا۔ ایک مرتبہ انہوں نے (امام مالک نے) کہا: وہ نماز لوٹائے۔ دوسری مرتبہ انہوں نے کہا: وہ سہو کے دو سجدے (سجدہ سہو) کرے، اور یہ ابن عبد الحکم (۱) اور دیگر کی امام مالک سے روایت ہے۔ ابن خویزمنداد نے کہا: یہ بھی کہا گیا ہے کہ وہ اس رکعت کو لوٹائے اور سلام پھیرنے کے بعد سہو کے سجدے کرے۔ ابن عبد البر نے کہا: صحیح بات یہ ہے کہ اس رکعت کو کالعدم قرار دیا جائے اور اس کے بدلے ایک اور رکعت پڑھی جائے، جیسے کسی نے سجدہ چھوڑ دیا ہو (۲)۔ اور یہی ابن القاسم کا اختیار کردہ قول ہے۔ حسن بصری، اہل بصرہ کی اکثریت اور مغیرہ بن عبد الرحمن المخزومی المدنی (۳) نے کہا: اگر اس نے نماز میں ایک مرتبہ بھی "ام القرآن" (سورہ فاتحہ) پڑھ لی، تو یہ اسے کافی ہے اور اس پر اعادہ نہیں ہے۔ کیونکہ یہ ایسی نماز ہے جس میں ام القرآن پڑھی گئی ہے، لہذا یہ مکمل ہے، جیسا کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اس کی کوئی نماز نہیں جس نے ام القرآن نہ پڑھی ہو" (۴) ، اور اس شخص نے اسے پڑھ لیا ہے (۵)۔ میں کہتا ہوں: یہ احتمال ہے کہ اس کا مطلب ہو: "اس کی کوئی نماز نہیں جس نے اسے ہر رکعت میں نہ پڑھا ہو"، اور جیسا کہ آگے آئے گا یہی صحیح قول ہے۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ اس کا مطلب ہو: "اس کی کوئی نماز نہیں جس نے اسے رکعتوں کی اکثر تعداد میں نہ پڑھا ہو"، اور یہی اختلاف کی وجہ ہے، واللہ اعلم۔ امام ابو حنیفہ، ثوری اور اوزاعی نے کہا: اگر اس نے جان بوجھ کر پوری نماز میں اسے چھوڑ دیا اور اس کے علاوہ کچھ اور پڑھا، تو یہ کافی ہے، اگرچہ اس بارے میں اوزاعی سے مختلف روایات ہیں۔ ابو یوسف (۶) اور محمد بن الحسن (۷) نے کہا: کم از کم تین آیات یا ایک لمبی آیت ہونی چاہیے، جیسے "قرض والی آیت" (آیت الدین)۔

(۱) وہ محمد بن عبد اللہ بن عبد الحکم، ابو عبد اللہ المصری ہیں۔ انہوں نے مالکی مسلک کی فقہ حاصل کی اور کچھ عرصہ ان کے ساتھ رہے۔ وہ ان کے جلیل القدر شاگردوں میں سے ہیں، ان کی کثیر تصانیف ہیں، جن میں 'الرد علی الشافعی' اور 'احکام القرآن' شامل ہیں۔ ان کی وفات ۲۶۸ھ میں ہوئی۔ سیر اعلام النبلاء ۱۲ / ۴۹۷۔ (۲) نسخہ (د) میں ہے: "سراً" (خفیہ طور پر)، اور نسخہ (م) میں ہے: "سہواً" (بھول کر)۔ (۳) ابو ہاشم، اور کہا جاتا ہے: ابو ہشام۔ وہ امام مالک کے بعد اہل مدینہ کے فقیہ تھے، ہارون الرشید نے انہیں عہدہ قضا پیش کیا لیکن انہوں نے انکار کر دیا۔ ان کی وفات ۱۸۵ یا ۱۸۶ھ میں ہوئی۔ تہذیب التہذیب ۴ / ۱۳۵۔ (۴) اسے احمد (۲۲۷۴۳) اور مسلم (۳۹۴) نے حضرت عبادہ بن صامت کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) التمہید ۲۰/ ۱۹۲-۱۹۳ اور ۱۹۸، اور الاستذکار ۴/ ۱۴۵ اور ۱۹۳-۱۹۴ اور ۱۹۸-۱۹۹۔ (۶) یعقوب بن ابراہیم بن حبیب الانصاری، الکوفی، القاضی، امام ابو حنیفہ کے شاگرد۔ ان کی وفات ۱۸۲ھ میں ہوئی۔ السیر ۸ / ۵۳۵۔ (۷) ابو عبد اللہ الشیبانی الکوفی، فقیہ عراق اور امام ابو حنیفہ کے شاگرد۔ ان کی وفات ۱۸۹ھ میں ہوئی۔ السیر ۹ / ۱۳۴۔

182

Surah Al-Fatihah (Its Revelation and Its Rulings)

And from Muhammad ibn al-Hasan also, he said: I allow Ijtihad (independent reasoning) in the amount of a verse, and the amount of an understood word, such as: {Praise be to Allah}, and I do not allow it in a letter that does not constitute speech (1).

Al-Tabari said: The person praying recites the Mother of the Quran (Surah Al-Fatihah) in every rak'ah. If they do not recite it, nothing else will suffice except its equivalent from the Quran, in the number of its verses and letters (2).

Ibn Abd al-Barr said: This has no meaning; because specifying it and the text regarding it has singled it out for this ruling over others. It is impossible for someone who is obligated to recite it to bring a substitute for it while they are capable of reciting it. Rather, they must recite it and return to it, like all other specified obligations in worship (3).

Sixth: As for the follower (Ma'mum): If they join the Imam while he is bowing (Ruku'), then the Imam carries the recitation for them, because of the consensus that if they join him in Ruku', they say Allahu Akbar and bow, and do not recite anything. But if they join him while he is standing, then they recite. And this is the issue:

Seventh: No one should abandon recitation behind their Imam in the silent prayer (Sirri). If they do so, they have acted badly, but there is no penalty upon them according to Malik and his companions (4). But if the Imam recites aloud (Jahri), and this is the issue:

Eighth: There is no recitation of the Fatihah of the Book, nor anything else, in the well-known opinion of Malik's school (5), due to Allah the Almighty's saying: {And when the Qur'an is recited, then listen to it and be silent} [Al-A'raf: 204], and the saying of the Messenger of Allah ﷺ: "Why am I being contended with over the Quran?" (6), and his saying regarding the Imam: "When he recites, then be silent" (7), and his saying: "Whoever has an Imam, then the recitation of the Imam is recitation for him" (8).

(1) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 1/207. (2) Al-Tamhid 20/193, and al-Istidhkar 4/145-146 and 194-195. (3) Al-Tamhid 20/198-199, and al-Istidhkar 4/200. (4) Al-Tamhid 11/53. (5) Al-Istidhkar 4/228. (6) Part of a Hadith from Abu Hurairah (may

Allah be pleased with him), recorded by Ahmad in Al-Musnad (7270). (7) Part of a Hadith from Abu Musa al-Ash'ari, recorded by Ahmad (19723), and Muslim (404)(63). Also recorded by Ahmad (8889) from the Hadith of Abu Hurairah, and the author will mention it again on p. 187. (8) Recorded by Ahmad in Al-Musnad (14643) from the Hadith of Jabir, and the author will discuss it on p. 188.

182

सूरह अल-फातिहा (उसका अवतरण और उसके नियम)

और मुहम्मद इब्न अल-हसन से भी, उन्होंने कहा: मैं एक आयत की मात्रा और एक समझ में आने वाले शब्द की मात्रा में इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) की अनुमति देता हूँ, जैसे: {प्रशंसा अल्लाह के लिए है}, और मैं उस अक्षर में इसकी अनुमति नहीं देता जो भाषण नहीं बनता (1)।

अल-तबरी ने कहा: नमाज़ पढ़ने वाला हर रकात में उम्मुल-क़ुरआन (सूरह अल-फातिहा) पढ़ता है। यदि वह उसे नहीं पढ़ता है, तो उसके बदले क़ुरआन से उसका समकक्ष ही पर्याप्त होगा, उसकी आयतों और अक्षरों की संख्या में (2)।

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: इसका कोई अर्थ नहीं है; क्योंकि इसके लिए निर्धारण और इसके बारे में स्पष्ट पाठ ने इसे इस नियम के लिए दूसरों पर विशिष्ट बना दिया है। यह असंभव है कि जिसे इसे पढ़ने का आदेश दिया गया है, वह इसके बदले कोई विकल्प लाए जबकि वह इसे पढ़ने में सक्षम है। बल्कि, उसे इसे पढ़ना चाहिए और इसकी ओर लौटना चाहिए, जैसे इबादत में अन्य सभी विशिष्ट दायित्वों के साथ होता है (3)।

छठा: जहाँ तक मामूम (पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) का प्रश्न है: यदि वह इमाम को रुकू की स्थिति में पाता है, तो इमाम उसकी ओर से पाठ का भार वहन करता है, क्योंकि इस पर आम सहमति है कि यदि वह उसे रुकू में पाता है, तो वह अल्लाहू अकबर कहता है और रुकू करता है, और कुछ नहीं पढ़ता है। लेकिन यदि वह उसे खड़ा हुआ पाता है, तो वह पढ़ता है। और यह मसला है:

सातवाँ: किसी को भी सिरी (मौन) नमाज़ में अपने इमाम के पीछे पाठ नहीं छोड़ना चाहिए। यदि वह ऐसा करता है, तो उसने बुरा किया है, लेकिन मालिक और उनके साथियों के अनुसार उस पर कुछ नहीं है (4)। लेकिन यदि इमाम ज़हरी (सस्वर) पाठ करता है, तो मसला यह है:

आठवाँ: इमाम मालिक के प्रसिद्ध मत में अल-किताब की फातिहा या कुछ और नहीं पढ़ा जाएगा (5), क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {और जब क़ुरआन पढ़ा जाए, तो उसे सुनो और चुप रहो} [अल-अराफ: 204], और अल्लाह के रसूल ﷺ का कथन है: "मुझसे क़ुरआन के बारे में क्यों विवाद किया जा रहा है?" (6), और इमाम के बारे में उनका कथन है: "जब वह पढ़े, तो चुप रहो" (7), और उनका कथन है: "जिसका कोई इमाम हो, तो इमाम का पाठ ही उसका पाठ है" (8)।

(1) मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा लिल-जस्सास 1/ 207. (2) अत-तम्हीद 20 / 193, और अल-इस्तिज़कार 4/ 145 - 146 और 194 - 195. (3) अत-तम्हीद 20 / 198 - 199, और अल-इस्तिज़कार 4 / 200. (4) अत-तम्हीद 11 / 53. (5) अल-इस्तिज़कार 4/ 228. (6) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा जिसे अहमद ने अल-मुसनद (7270) में उद्धृत किया है। (7) अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस का एक हिस्सा जिसे अहमद (19723) और मुस्लिम (404)(63) ने उद्धृत किया है। अहमद ने इसे अबू हुरैरा की हदीस से (8889) भी उद्धृत किया है, और लेखक इसे पृष्ठ 187 पर फिर से उल्लेख करेंगे। (8) जाबिर की हदीस से अहमद द्वारा अल-मुसनद (14643) में उद्धृत, और लेखक पृष्ठ 188 पर इस पर चर्चा करेंगे।

182

سورہ الفاتحہ (اس کا نزول اور اس کے احکامات)

اور محمد بن الحسن سے بھی مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں ایک آیت کی مقدار اور ایک مفہوم کلمہ کی مقدار میں اجتہاد کی گنجائش دیتا ہوں، جیسے: {اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ}، اور میں کسی ایسے حرف میں اس کی گنجائش نہیں دیتا جو کلام نہ ہو (1)۔

اور طبری نے کہا: نمازی ہر رکعت میں ام القرآن (سورہ فاتحہ) پڑھے، پس اگر وہ اسے نہیں پڑھتا تو قرآن سے اس کے مثل کے علاوہ اسے کافی نہ ہوگا، اس کی آیات اور حروف کی تعداد کے مطابق (2)۔

ابن عبد البر نے کہا: اس بات کا کوئی معنی نہیں ہے؛ اس لیے کہ اس کا تعین اور اس پر نص نے اسے اس حکم کے ساتھ دوسروں سے خاص کر دیا ہے، اور یہ محال ہے کہ جس پر وہ واجب ہو وہ اس کا بدل لے آئے حالانکہ وہ اس پر قادر ہو، بلکہ اس پر لازم ہے کہ وہ اسے لائے اور اسی کی طرف رجوع کرے، جیسا کہ عبادات میں دیگر متعین فرائض کا معاملہ ہے (3)۔

چھٹا: اور رہا مقتدی کا معاملہ: پس اگر وہ امام کو رکوع کی حالت میں پائے، تو امام اس کی طرف سے قرأت کا بوجھ اٹھاتا ہے، اس پر ان کے اجماع کی وجہ سے کہ جب وہ اسے رکوع میں پائے تو تکبیر کہے اور رکوع کرے، اور کچھ نہ پڑھے۔ اور اگر وہ اسے کھڑا ہوا پائے تو وہ پڑھے گا، اور یہ مسئلہ ہے:

ساتواں: کسی کے لیے مناسب نہیں کہ وہ سری نماز میں اپنے امام کے پیچھے قرأت چھوڑ دے، پس اگر اس نے ایسا کیا تو اس نے برا کیا، اور امام مالک اور ان کے ساتھیوں کے نزدیک اس پر کچھ نہیں ہے (4)۔ اور رہا معاملہ جب امام بلند آواز سے قرأت کرے، اور یہ مسئلہ ہے:

آٹھواں: تو فاتحہ الکتاب پڑھی جائے گی نہ کوئی اور چیز، مذہب مالک کے مشہور قول کے مطابق (5)، اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {اور جب قرآن پڑھا جائے تو اسے غور سے سنو اور خاموش رہو} [الاعراف: 204] اور رسول اللہ ﷺ کے اس ارشاد کی وجہ سے: "مجھے قرآن کے بارے میں جھگڑا کیوں دیا جا رہا ہے؟" (6) اور امام کے بارے میں آپ کے اس ارشاد کی وجہ سے: "جب وہ پڑھے تو خاموش رہو" (7) اور آپ کے اس ارشاد کی وجہ سے: "جس کا کوئی امام ہو، تو امام کی قرأت ہی اس کی قرأت ہے" (8)۔

(۱) مختصر اختلاف العلماء للجصاص ۱/ ۲۰۷۔ (۲) التمهيد ۲۰ / ۱۹۳، اور الاستذكار ۴/ ۱۴۵ - ۱۴۶ اور ۱۹۴ - ۱۹۵۔ (۳) التمهيد ۲۰ / ۱۹۸ - ۱۹۹، اور الاستذكار ۴ / ۲۰۰۔ (۴) التمهيد ۱۱ / ۵۳۔ (۵) الاستذكار ۴/ ۲۲۸۔ (۶) حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا جسے امام احمد نے المسند (۷۲۷۰) میں روایت کیا ہے۔ (۷) حضرت ابو موسیٰ اشعری کی ایک حدیث کا ٹکڑا جسے امام احمد (۱۹۷۲۳) اور امام مسلم (۴۰۴)(۶۳) نے روایت کیا ہے۔ احمد نے اسے ابو ہریرہ کی حدیث سے (۸۸۸۹) بھی روایت کیا ہے، اور مصنف ص ۱۸۷ پر اس کا دوبارہ ذکر کریں گے۔ (۸) اسے امام احمد نے المسند (۱۴۶۴۳) میں حضرت جابر کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور مصنف اس پر ص ۱۸۸ میں بحث کریں گے۔

183

Surah Al-Fatiha (Its Revelation and Rulings)

Al-Shafi'i, as reported by Al-Buwayti (1), and Ahmad ibn Hanbal said: "No person's prayer is valid unless they recite Al-Fatiha in every rak'ah, whether they are an Imam or a follower, and whether the Imam recites aloud or silently (2)." When Al-Shafi'i was in Iraq, he used to say regarding the follower: "He recites when the Imam recites silently, and does not recite when the Imam recites aloud," which is well-known as the school of Malik (3). In Egypt, he had two opinions regarding when the Imam recites aloud: one is that the follower should recite, and the other is that it suffices him not to recite, relying on the Imam's recitation. This was narrated by Ibn al-Mundhir (4). Ibn Wahb, Ashhab, Ibn Abd al-Hakam, Ibn Habib (5), and the Kufans said: "The follower should not recite anything, whether his Imam recites aloud or silently," because of the Prophet's ﷺ saying: "The recitation of the Imam is recitation for him (the follower)" (6). This is general. And because of Jabir's saying: "Whoever prays a rak'ah in which he does not recite the Mother of the Qur'an (Al-Fatiha), has not prayed, except behind an Imam" (7). Ninth: The correct of these opinions is the opinion of Al-Shafi'i, Ahmad, and Malik in his other opinion, that Al-Fatiha is mandatory in every rak'ah for everyone generally, because of the Prophet's ﷺ saying: "There is no prayer for one who does not recite the Opening of the Book (Al-Fatiha) in it" (8), and his saying: "Whoever performs a prayer in which he does not recite the Mother of the Qur'an, it is deficient" three times (9). Abu Huraira said: "The Messenger of Allah ﷺ commanded me to announce that: 'There is no prayer except with the recitation of the Opening of the Book, and what is added to it'." Narrated by Abu Dawud (10).

(1) He is Yusuf bin Yahya, Abu Yaqub al-Misri, a companion of Imam al-Shafi'i. He died in the year (231 AH). Siyar A'lam al-Nubala 2/ 58. (2) Al-Istidhkar 4/ 145, Al-Tamhid 11/ 41, and Al-Awsat 3/ 106. (3) In (Z): Like the school of Malik. (4) Al-Awsat 3/ 106. (5) He is Abd al-Malik bin Habib bin Sulayman, Abu Marwan al-Sulami al-Abbasi al-Andalusi, a jurist of Andalusia, born during the life of Imam Malik. Among his books: Tafsir al-Muwatta, and Tabaqat al-Fuqaha. He died in the year (238 AH). Al-Siyar 12/ 102. (6) Mentioned previously, see Al-Nawadir wa al-Ziyadat 1/ 178 - 179. (7) Narrated by Malik in Al-Muwatta 1/ 84, and Al-Tirmidhi (313) where it says: "unless he is behind an Imam." Al-Tirmidhi said: This is a Hasan Sahih hadith. (8) In (Z): No. (9) Narrated by Ahmad in Al-Musnad (7291), and Muslim (395) from the hadith of Abu Huraira. (10) Sunan Abi Dawud (820). It is in Musnad Ahmad (9529).

183

सूरह अल-फातिहा (उसका अवतरण और उसके नियम)

इमाम अल-शाफ़ई ने, जैसा कि अल-बुवैती (1) ने उनसे उल्लेख किया है, और अहमद बिन हनबल ने कहा है: "किसी भी व्यक्ति की नमाज़ तब तक मान्य नहीं है जब तक कि वह हर रकात में फातिहतुल किताब (सूरह फातिहा) न पढ़े, चाहे वह इमाम हो या मुक्तदी, चाहे उसका इमाम ज़ोर से पढ़े या धीरे (2)।" जब इमाम अल-शाफ़ई इराक़ में थे, तो वह मुक्तदी के बारे में कहते थे: "वह तब पढ़ेगा जब इमाम धीरे पढ़ेगा, और जब इमाम ज़ोर से पढ़ेगा तो नहीं पढ़ेगा," जैसा कि इमाम मालिक का प्रसिद्ध मत है (3)। मिस्र में उन्होंने उन नमाज़ों के बारे में जिनमें इमाम ज़ोर से पढ़ता है, दो बातें कही हैं: एक यह कि मुक्तदी पढ़े, और दूसरी यह कि उसका न पढ़ना पर्याप्त है और वह इमाम के पढ़ने पर निर्भर करे। इसे इब्न अल-मुनज़िर (4) ने उल्लेख किया है। इब्न वहब, अश्हब, इब्न अब्द अल-हकम, इब्न हबीब (5) और कूफ़ा वालों का कहना है: "मुक्तदी कुछ भी नहीं पढ़ेगा, चाहे उसका इमाम ज़ोर से पढ़े या धीरे," क्योंकि नबी ﷺ का कथन है: "इमाम का पढ़ना उसके(मुक्तदी के) लिए पढ़ना ही है" (6)। यह सामान्य आदेश है। और जाबिर के इस कथन के कारण: "जिसने भी ऐसी रकात पढ़ी जिसमें उसने उम्मुल क़ुरआन (सूरह फातिहा) नहीं पढ़ी, उसकी नमाज़ नहीं हुई, सिवाय इसके कि वह इमाम के पीछे हो" (7)। नौवीं बात: इन मतों में से सही मत इमाम शाफ़ई, अहमद और दूसरे मत में मालिक का मत है, कि सूरह फातिहा हर रकात में हर किसी के लिए सामान्य रूप से अनिवार्य है, क्योंकि नबी ﷺ का कथन है: "उसकी कोई नमाज़ नहीं जिसने उसमें फातिहतुल किताब न पढ़ी हो" (8), और आपका यह कहना: "जिसने ऐसी नमाज़ पढ़ी जिसमें उम्मुल क़ुरआन न पढ़ी हो, तो वह अधूरी है," तीन बार कहा (9)। और अबू हुरैरा ने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे यह घोषणा करने का आदेश दिया कि: 'किताब की फातिहा और उससे अधिक पढ़े बिना कोई नमाज़ नहीं है'।" इसे अबू दाऊद (10) ने उल्लेख किया है।

(1) वह यूसुफ बिन याह्या, अबू यकूब अल-मिस्री हैं, जो इमाम शाफ़ई के शिष्य थे। उनकी मृत्यु वर्ष (231 हिजरी) में हुई। सियर आलाम अल-नुबला 2/ 58। (2) अल-इस्तिज़कार 4/ 145, और अल-तम्हीद 11/ 41, और अल-औसत 3/ 106। (3) नुस्खा (ज़) में: इमाम मालिक के मत की तरह। (4) अल-औसत 3/ 106। (5) वह अब्द अल-मलिक बिन हबीब बिन सुलैमान, अबू मरवान अल-सुलमी अल-अब्बासी अल-अंदलुसी हैं, जो अंदलुस के न्यायविद थे, इमाम मालिक के जीवनकाल में पैदा हुए। उनकी पुस्तकों में से: तफ़्सीर अल-मुवत्ता, और तबक़ात अल-फुक़हा। उनकी मृत्यु वर्ष (238

हिजरी) में हुई। अल-सियर 12/ 102। (6) इसका ज़िक्र पहले आ चुका है, देखें अल-नवादिर वल-ज़ियादात 1/ 178 - 179। (7) इमाम मालिक ने इसे मुवत्ता 1/ 84 में और तिरमिज़ी (313) ने उल्लेख किया है, और उनके पास है: सिवाय इसके कि वह इमाम के पीछे हो। तिरमिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। (8) नुस्खा (ज़) में: नहीं। (9) इसे अहमद ने मुसनद (7291) में और मुस्लिम (395) ने अबू हुरैरा की हदीस से उल्लेख किया है। (10) सुनन अबू दाऊद (820)। और यह मुसनद अहमद (9529) में है।

183

سورہ فاتحہ (اس کا نزول اور اس کے احکامات)

امام شافعی نے، جیسا کہ البویطی (1) نے ان سے نقل کیا ہے، اور احمد بن حنبل نے کہا: "کسی شخص کی نماز اس وقت تک کفایت نہیں کرتی جب تک کہ وہ ہر رکعت میں سورہ فاتحہ نہ پڑھے، چاہے وہ امام ہو یا مقتدی، امام بلند آواز سے پڑھے یا خاموشی سے (2)۔" اور امام شافعی عراق میں مقتدی کے بارے میں کہتے تھے: "وہ پڑھے جب (امام) آہستہ آواز میں پڑھے، اور جب (امام) بلند آواز سے پڑھے تو نہ پڑھے،" جیسا کہ امام مالک کا مشہور مذہب ہے (3)۔ اور انہوں نے مصر میں ان نمازوں کے بارے میں جن میں امام بلند آواز سے تلاوت کرتا ہے، دو قول بیان کیے: ایک یہ کہ مقتدی پڑھے، اور دوسرا یہ کہ اس کا نہ پڑھنا ہی کافی ہے اور وہ امام کی قرأت پر اکتفا کرے۔ اسے ابن المنذر (4) نے بیان کیا ہے۔ ابن وہب، اشہب، ابن عبد الحکم، ابن حبیب (5) اور اہل کوفہ نے کہا: "مقتدی کچھ بھی نہیں پڑھے گا، چاہے اس کا امام بلند آواز سے پڑھے یا خاموشی سے،" کیونکہ آپ ﷺ کا فرمان ہے: "امام کی قرأت ہی اس (مقتدی) کی قرأت ہے" (6)۔ اور یہ عام ہے، اور حضرت جابر کے اس قول کی وجہ سے: "جس نے ایسی رکعت پڑھی جس میں ام القرآن (سورہ فاتحہ) نہیں پڑھی، اس نے نماز نہیں پڑھی، سوائے اس کے کہ وہ امام کے پیچھے ہو" (7)۔ نویں بات: ان اقوال میں سے صحیح قول امام شافعی، احمد اور دوسرے قول میں امام مالک کا قول ہے، کہ سورہ فاتحہ ہر رکعت میں ہر ایک کے لیے عمومی طور پر واجب ہے، کیونکہ آپ ﷺ کا فرمان ہے: "اس کی کوئی نماز نہیں جس نے اس میں فاتحہ الکتاب نہ پڑھی ہو" (8)، اور آپ کا یہ فرمان: "جس نے ایسی نماز پڑھی جس میں ام القرآن نہ پڑھی ہو، تو وہ ناقص ہے" (تین بار کہا) (9)۔ اور حضرت ابو ہریرہ نے فرمایا: "مجھے رسول اللہ ﷺ نے حکم دیا کہ میں یہ اعلان کروں

کہ: 'سورہ فاتحہ اور اس سے زائد پڑھے بغیر کوئی نماز نہیں ہے'۔" اسے ابو داؤد (10) نے روایت کیا ہے۔

(1) وہ یوسف بن یحییٰ، ابو یعقوب المصری ہیں، امام شافعی کے شاگرد۔ سن (231ھ) میں وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء 2/ 58۔ (2) الاستذکار 4/ 145، اور التمہید 11/ 41، اور الاوسط 3/ 106۔ (3) نسخہ (ظ) میں: امام مالک کے مذہب کی طرح۔ (4) الاوسط 3/ 106۔ (5) وہ عبد الملک بن حبیب بن سلیمان، ابو مروان السلمی العباسی الاندلسی ہیں، اندلس کے فقیہ، امام مالک کی زندگی میں پیدا ہوئے۔ ان کی کتابوں میں سے: تفسیر الموطأ، اور طبقات الفقہاء۔ سن (238ھ) میں وفات پائی۔ السیر 12/ 102۔ (6) اس کا ذکر پہلے آ چکا ہے، دیکھئے النوادر والزیادات 1/ 178 - 179۔ (7) اسے مالک نے الموطأ 1/ 84، اور ترمذی (313) نے روایت کیا ہے، اور ان کے پاس ہے: سوائے اس کے کہ وہ امام کے پیچھے ہو۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ (8) نسخہ (ظ) میں: نہیں۔ (9) اسے احمد نے المسند (7291) میں، اور مسلم (395) نے حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (10) سنن ابی داؤد (820)۔ اور یہ مسند احمد (9529) میں ہے۔

184 Surah Al-Fatihah (Its Revelation and Rulings)

Just as the prostration of a rak'ah (unit of prayer), nor its bowing, cannot substitute for another rak'ah, similarly, the recitation of one rak'ah does not substitute for another (1). This was stated by Abdullah bin 'Awn (2), Ayyub Al-Sakhtiyani (3), Abu Thawr, and others among the companions of Al-Shafi'i, and Dawud bin 'Ali. A similar view was narrated from Al-Awza'i, and it was the view of Makhul (4).

It was narrated from Umar bin Al-Khattab, Abdullah bin Abbas, Abu Hurairah, Ubayy bin Ka'b, Abu Ayyub Al-Ansari, Abdullah bin 'Amr bin Al-'Aas, Ubadah bin Al-Samit, Abu Sa'id Al-Khudri, Uthman bin Abi Al-'Aas, and Khawwat bin Jubayr (5), that they said: "There is no prayer except with the Opening of the Book (Al-Fatihah)." This is also the saying of Ibn Umar (6), and it is the well-known position of the school of Al-Awza'i (7). These Companions are the ones to be followed and taken as examples; they all obligated the recitation of Al-Fatihah in every rak'ah.

Imam Abu Abdullah Muhammad bin Yazid bin Majah Al-Qazwini narrated in his "Sunan" what resolves the dispute and removes all doubt, saying: Abu Kurayb narrated to us, Muhammad bin Fudayl narrated to us. (And with another chain): Suwayd bin Sa'id narrated to us, Ali bin Mushir narrated to us, both from Abu Sufyan Al-Sa'di, from Abu Nadrah, from Abu Sa'id Al-Khudri, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There is no prayer for one who does not recite in every rak'ah 'Al-Hamdu lillahi' (Al-Fatihah) and a Surah, whether in an obligatory prayer or otherwise" (8). And in Sahih Muslim from Abu...

(1) These are the words of Al-Shafi'i, cited from him by Ibn Abd al-Barr in Al-Istidhkar 4/199, and Al-Tamhid 20/198. (2) Abu 'Awn Al-Mazani, their freed slave, the preserver (Hafidh), scholar of Basra, died in the year (151 AH). Al-Siyar 6/364. (3) Ibn Abi Tamimah Kaysan, Abu Bakr Al-Anazi, their freed slave, from Basra, the preserver, died in the year (131 AH). Al-Siyar 6/15. (4) Al-Istidhkar 4/199, and Al-Awsat 3/110. (5) Ibn Al-Nu'man Al-Ansari, Abu Abdullah, also called Abu Salih. It is said he witnessed Badr. He died in the year (40 AH) or after. Tahdhib al-Tahdhib 1/556. (6) Thus in Al-Istidhkar 4/195, while it appeared in Al-Tamhid 20/193 as: Ibn 'Awn. (7) These statements are in Al-Istidhkar 4/195, Al-Tamhid 20/193, Al-Awsat 3/108-110, and Al-Mufhim 2/25. (8) Sunan Ibn Majah (839). Abu Sufyan Al-Sa'di — who is Tarif bin Shihab or Ibn Sa'd — is weak, but his narration has been corroborated. Imam Ahmad recorded in Al-Musnad (10998) via Qatadah, from Abu Nadrah, from Abu Sa'id Al-Khudri who said: The

Messenger of Allah (peace be upon him) commanded us to recite the opening of the Book and whatever else is easy.

184 सूरह अल-फातिहा (उसका अवतरण और नियम)

जिस प्रकार एक रकअत का सजदा या रुकू दूसरी रकअत की जगह नहीं ले सकता, उसी प्रकार एक रकअत का पाठ (किरत) दूसरी रकअत के काम नहीं आता (1)। यही बात अब्दुल्ला बिन औन (2), अय्यूब अल-सख्तियानी (3), अबू सौर और अल-शाफ़ई के अन्य साथियों और दाऊद बिन अली ने कही है। इसी तरह की बात अल-औज़ाई से भी रिवायत की गई है और मखूल (4) का भी यही विचार था।

उमर बिन अल-खत्ताब, अब्दुल्ला बिन अब्बास, अबू हुरैरा, उबै बिन काब, अबू अय्यूब अल-अंसारी, अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस, उबादा बिन अल-सामित, अबू सईद अल-खुद़री, उस्मान बिन अबी अल-आस और खव्वात बिन जुबैर (5) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "किताब के उद्घाटन (अल-फातिहा) के बिना कोई नमाज़ नहीं होती।" यही इब्न उमर (6) का भी कहना है और अल-औज़ाई (7) के संप्रदाय (मज़हब) का प्रसिद्ध रुख है। ये सहाबा ही आदर्श और अनुसरण के पात्र हैं; वे सभी हर रकअत में फातिहा को अनिवार्य मानते थे।

इमाम अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन यजीद बिन माजा अल-क़ज़वीनी ने अपनी "सुनन" में वह रिवायत पेश की है जो विवाद को खत्म करती है और हर संभावना को दूर करती है, उन्होंने कहा: हमसे अबू कुरैब ने हदीस बयान की, हमसे मुहम्मद बिन फुज़ैल ने। (और एक अन्य श्रृंखला के माध्यम से): हमसे सुवैद बिन सईद ने, हमसे अली बिन मुशिर ने, दोनों ने अबू सुफ़यान अल-सादी से, उन्होंने अबू नद़रा से, उन्होंने अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "उस व्यक्ति की कोई नमाज़ नहीं जिसने हर रकअत में 'अल-हम्दुलिल्लाह' (अल-फातिहा) और एक सूरह न पढ़ी हो, चाहे वह अनिवार्य नमाज़ हो या अन्य" (8)। और सहीह मुस्लिम में अबू... से है।

(1) ये अल-शाफ़ई के शब्द हैं, जिन्हें इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिज़कार 4/199 और अल-तमहीद 20/198 में उद्धृत किया है। (2) अबू औन अल-मज़नी, हाफ़िज़, बसरा के विद्वान, वर्ष (151 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 6/364। (3) इब्न अबी तमीमा कैसान, अबू बक्र अल-अनज़ी, बसरा के हाफ़िज़, वर्ष (131 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 6/15। (4) अल-इस्तिज़कार 4/199 और अल-औसत 3/110। (5) इब्न अल-नुमान अल-अंसारी, अबू अब्दुल्ला, जिन्हें अबू सालेह भी कहा जाता है। कहा जाता है कि उन्होंने बद्र के युद्ध में भाग लिया था। वर्ष (40 हिजरी) या उसके बाद उनकी मृत्यु

हुई। तहज़ीब अल-तहज़ीब 1/556। (6) अल-इस्तिज़कार 4/195 में ऐसा ही है, जबकि अल-तमहीद 20/193 में 'इब्न औन' आया है। (7) ये कथन अल-इस्तिज़कार 4/195, अल-तमहीद 20/193, अल-औसत 3/108-110 और अल-मुफ़हिम 2/25 में हैं। (8) सुनन इब्न माजा (839)। अबू सुफ़यान अल-सादी - जो तरफ़ बिन शिहाब या इब्न साद हैं - कमज़ोर रावी हैं, लेकिन उनकी बात का समर्थन हुआ है। इमाम अहमद ने अल-मुसनद (10998) में कतादा के माध्यम से, अबू नद़रा से, अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमें किताब के उद्घाटन और जो कुछ भी आसान हो उसे पढ़ने का आदेश दिया।

١٨٤ سورۃ الفاتحہ (اس کا نزول اور اس کے احکام)

اور جس طرح ایک رکعت کا سجدہ اور اس کا رکوع کسی دوسری رکعت کے لیے کافی نہیں ہوتا، اسی طرح ایک رکعت کی قرات کسی دوسری رکعت کے بدلے کافی نہیں ہوتی (١)۔ یہی بات عبداللہ بن عون (٢)، ایوب سختیانی (٣)، ابوثور اور شافعی کے دیگر ساتھیوں، اور داؤد بن علی نے کہی ہے۔ اور اسی طرح کی بات امام اوزاعی سے بھی روایت کی گئی ہے، اور یہی مکحول (٤) کا قول ہے۔

اور حضرت عمر بن خطاب، عبداللہ بن عباس، ابوہریرہ، ابی بن کعب، ابوایوب انصاری، عبداللہ بن عمرو بن العاص، عبادہ بن صامت، ابوسعید خدری، عثمان بن ابی العاص اور خوات بن جبیر (٥) سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: "فاتحۃ الکتاب کے بغیر کوئی نماز نہیں"۔ یہی ابن عمر (٦) کا قول ہے اور امام اوزاعی (٧) کے مذہب کا مشہور موقف ہے۔ پس یہی صحابہ کرام نمونہ عمل اور مشعل راہ ہیں، ان سب کا موقف یہ تھا کہ ہر رکعت میں سورہ فاتحہ واجب ہے۔

امام ابوعبداللہ محمد بن یزید بن ماجہ قزوینی نے اپنی "سنن" میں ایسی روایت پیش کی ہے جو اختلاف کو ختم کرتی اور ہر شک کو دور کرتی ہے، انہوں نے کہا: ہمیں ابوکریب نے حدیث بیان کی، ہمیں محمد بن فضیل نے حدیث سنائی۔ (دوسری سند کے ساتھ): ہمیں سوید بن سعید نے حدیث بیان کی، ہمیں علی بن مسہر نے حدیث سنائی، ان دونوں نے ابوسفیان سعدی سے، انہوں نے ابونضرہ سے اور انہوں نے ابوسعید خدری سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس کی کوئی نماز نہیں جس نے ہر رکعت میں 'الحمد للہ' (سورہ فاتحہ) اور ایک سورت نہ پڑھی ہو، خواہ وہ فرض ہو یا کوئی اور نماز" (٨)۔ اور صحیح مسلم میں ابوہریرہ... سے روایت ہے۔

(۱) یہ امام شافعی کا کلام ہے، جسے ابن عبدالبر نے الاستذکار ۴/۱۹۹ اور التمہید ۲۰/۱۹۸ میں نقل کیا ہے۔ (۲) ابوعون مزنی، حافظ، بصرہ کے عالم، (۱۵۱ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۶/۳۶۴۔ (۳) ابن ابی تمیمہ کیسان، ابوبکر عنزی، بصرہ کے حافظ، (۱۳۱ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۶/۱۵۔ (۴) الاستذکار ۴/۱۹۹ اور الاوسط ۳/۱۱۰۔ (۵) ابن نعمان انصاری، ابوعبداللہ، جنہیں ابوصالح بھی کہا جاتا ہے۔ کہا جاتا ہے کہ انہوں نے غزوہ بدر میں شرکت کی، ان کی وفات ۴۰ھ یا اس کے بعد ہوئی۔ تہذیب التہذیب ۱/۵۵۶۔ (۶) الاستذکار ۴/۱۹۵ میں اسی طرح ہے، جبکہ التمہید ۲۰/۱۹۳ میں "ابن عون" درج ہے۔ (۷) یہ اقوال الاستذکار ۴/۱۹۵، التمہید ۲۰/۱۹۳، الاوسط ۳/۱۰۸-۱۱۰ اور المفہم ۲/۲۵ میں موجود ہیں۔ (۸) سنن ابن ماجہ (۸۳۹)۔ ابوسفیان سعدی - جو طریف بن شہاب یا ابن سعد ہیں - ضعیف راوی ہیں، تاہم ان کی متابعت موجود ہے۔ امام احمد نے مسند (۱۰۹۹۸) میں قتادہ کے واسطے سے، ابونضرہ سے اور انہوں نے ابوسعید خدری سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: ہمیں رسول اللہ ﷺ نے حکم دیا کہ ہم فاتحۃ الکتاب اور جو آسان ہو وہ پڑھیں۔

Surah Al-Fatihah (Its Revelation and Rulings) - 185

...Hurayrah, that he ﷺ said to the one he taught the prayer: "And do that in all your prayers"(1) and it will follow(2).

Among the evidence for that also is what Abu Dawud narrated, from Nafi' bin Mahmud bin al-Rabi' al-Ansari, who said: 'Ubadah bin al-Samit was late for the Fajr prayer, so Abu Nu'aim the Mu'adhin called the iqamah for prayer, and Abu Nu'aim led the people in prayer. 'Ubadah bin al-Samit approached while I was with him until we lined up behind Abu Nu'aim. Abu Nu'aim was reciting aloud, so 'Ubadah began to recite the Umm al-Qur'an (Surah Al-Fatihah). When he finished, I said to 'Ubadah: "I heard you reciting the Umm al-Qur'an while Abu Nu'aim was reciting aloud?" He said: "Yes, the Messenger of Allah ﷺ led us in some of the prayers in which he recited aloud, and he became confused in it. When he finished, he turned his face toward us and said: 'Do you recite when I recite aloud?' Some of us said: 'We do that.' He said: 'Do not do so, for I was saying to myself: Why is the Qur'an being contended with me? So do not recite anything of the Qur'an when I recite aloud except for the Umm al-Qur'an'"(3).

This is a clear text regarding the follower (Ma'mum). It was recorded by Abu 'Isa al-Tirmidhi from the Hadith of Muhammad bin Ishaq with its meaning, and he said: "A Hasan (good) Hadith, and the practice based on this Hadith regarding recitation behind the Imam is followed by most of the scholars among the Companions of the Prophet ﷺ and the Successors (Tabi'un). This is the opinion of Malik bin Anas, Ibn al-Mubarak, al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq: they hold the view of reciting behind the Imam(4).

Al-Daraqutni also recorded it and said: "This is a Hasan chain of narration"(5), and all its narrators are trustworthy.

---

(1) Sahih Muslim (397), and it is in Musnad Ahmad (9635). (2) Page 190, and he will also mention it on page 262 in the interpretation of verse (3) of Surah Al-Baqarah in the fourteenth issue, and in the interpretation of verse (142) of Surah Al-Nisa. (3) Sunan Abi Dawud (824). And the Hadith of Abu Hurairah preceded on page 182. The author of 'Awn al-Ma'bud 36/3 said: "Why am I being contended with", meaning: it is made difficult for me and not easy. "The Qur'an", in the nominative case (Marfu'), meaning: it is not coming to me as if I am pulling it and it is being held back, feeling heavy on me. Al-Tibi said: and in the accusative case (Mansub), meaning: they

contend with me from behind with their recitation in a competing manner, meaning their recitation disturbs my recitation. (4) Sunan al-Tirmidhi (311), and his narration is through the path of Muhammad bin Ishaq, from Makhul, from Mahmud bin al-Rabi', from 'Ubadah. Al-Bayhaqi recorded in 'Recitation Behind the Imam' (pp. 65-66) from Abu 'Ali al-Husayn bin 'Ali who said: Makhul heard this Hadith from Mahmud bin al-Rabi' and from his son Nafi', and Nafi' and his father heard it from 'Ubadah (may Allah be pleased with him). The Hadith is in the Musnad (22694). (5) In (D) and (Z): Sahih (authentic).

...हुरैरा, कि उन्होंने ﷺ उस व्यक्ति से कहा जिसे उन्होंने नमाज़ सिखाई थी: "और अपनी सभी नमाज़ों में ऐसा ही करें" (१) और यह आगे आएगा (२)।

इसके साक्ष्य में वह भी है जिसे अबू दाऊद ने नाफ़े बिन महमूद बिन अल-रबी' अल-अंसारी से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: उबादा बिन अल-सामित फज्र की नमाज़ के लिए देर से आए, इसलिए मुअज़्ज़िन अबू नुअयम ने नमाज़ की इक़ामत कही। अबू नुअयम ने लोगों को नमाज़ पढ़ाई, और उबादा बिन अल-सामित आए जबकि मैं उनके साथ था जब तक कि हम अबू नुअयम के पीछे कतार में खड़े नहीं हो गए। अबू नुअयम ज़ोर से पढ़ रहे थे, तो उबादा ने 'उम्म अल-कुरान' (सूरह अल-फातिहा) पढ़ना शुरू कर दिया। जब वे नमाज़ से फारिग हुए, तो मैंने उबादा से कहा: "मैंने आपको 'उम्म अल-कुरान' पढ़ते हुए सुना जबकि अबू नुअयम ज़ोर से पढ़ रहे थे?" उन्होंने कहा: "हाँ, अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें कुछ ऐसी नमाज़ें पढ़ाईं जिनमें उन्होंने ज़ोर से पढ़ा था, और उनके लिए पढ़ना मुश्किल हो गया। जब वे फारिग हुए, तो उन्होंने हमारी ओर मुँह किया और कहा: 'क्या तुम पढ़ते हो जब मैं ज़ोर से पढ़ता हूँ?' हम में से कुछ ने कहा: 'हम ऐसा करते हैं।' उन्होंने कहा: 'ऐसा मत करो, और मैं कह रहा था: क्या बात है कि कुरान के लिए मुझसे झगड़ा किया जा रहा है? इसलिए जब मैं ज़ोर से पढ़ूँ तो 'उम्म अल-कुरान' के अलावा कुरान का कुछ भी न पढ़ो'" (३)।

यह मुअमूम (इमाम के पीछे नमाज़ पढ़ने वाले) के बारे में एक स्पष्ट पाठ है। और इसे अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी ने मुहम्मद बिन इशाक की हदीस से इसके अर्थ के साथ उद्धृत किया है, और उन्होंने कहा: यह एक 'हसन' हदीस है, और इमाम के पीछे पढ़ने के संबंध में इस हदीस पर अमल नबी ﷺ के अधिकांश सहाबा और ताबेईन के बीच है। और यह मलिक बिन अनस, इब्न अल-मुबारक, अल-शफी, अहमद और इसहाक का कहना है: वे इमाम के पीछे पढ़ने को सही मानते हैं (४)।

इसे अल-दारकुतनी ने भी उद्धृत किया है, और कहा: "यह एक हसन सनद है" (५), और इसके सभी रावी विश्वसनीय हैं।

---

(१) सहीह मुस्लिम (३९७), और यह मसनद अहमद (९६३५) में है। (२) पृ. १९०, और इसका उल्लेख पृ. २६२ पर सूरह अल-बकराह की आयत (३) की व्याख्या में चौदहवें मुद्दे में, और सूरह अल-निसा की आयत (१४२) की व्याख्या में भी किया जाएगा। (३) सुनन अबी दाऊद (८२४)। और अबू हुरैरा की हदीस पृ. १८२ पर गुजर चुकी है। 'औन अल-माबूद' के लेखक ने (३/३६) कहा: "क्या बात है कि

कुरान के लिए मुझसे झगड़ा किया जा रहा है", यानी: यह मेरे लिए मुश्किल बना दिया गया है। 'अल-कुरान', रफा के साथ, यानी: यह मेरे पास नहीं आ रहा है, जैसे कि मैं इसे खींच रहा हूँ और वह विरोध कर रहा है और मुझ पर भारी पड़ रहा है। अल-तिबी ने कहा: और नस्ब के साथ, यानी: वे मेरे पीछे से अपनी किरत के साथ मुझसे होड़ कर रहे हैं, जिसका अर्थ है कि उनका पढ़ना मेरे पढ़ने में खलल डालता है। (४) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३११), और उनका वर्णन मुहम्मद बिन इशाक के माध्यम से, मखुल से, महमूद बिन अल-रबी' से, उबादा से है। अल-बैहकी ने 'इमाम के पीछे किरत' (पृ. ६५-६६) में अबू अली अल-हुसैन बिन अली से उद्धृत किया: मखुल ने यह हदीस महमूद बिन अल-रबी' से और उनके बेटे नाफ़े से सुनी, और नाफ़े और उनके पिता ने इसे उबादा (रज़ि.) से सुना। और हदीस मसनद (२२६९४) में है। (५) (द) और (ज़) में: सहीह।

...ہریرہ، کہ انہوں نے ﷺ اس شخص سے کہا جس کو انہوں نے نماز سکھائی تھی: "اور اپنی تمام نمازوں میں ایسا ہی کرو" (۱) اور یہ آگے آئے گا (۲)۔

اس کی دلیل میں وہ بھی ہے جسے ابو داؤد نے نافع بن محمود بن الربیع الانصاری سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: عبادہ بن الصامت فجر کی نماز کے لیے دیر سے پہنچے، تو موذن ابو نعیم نے نماز قائم کر دی، ابو نعیم نے لوگوں کو نماز پڑھائی، اور عبادہ بن الصامت تشریف لائے جبکہ میں ان کے ساتھ تھا یہاں تک کہ ہم ابو نعیم کے پیچھے صف میں کھڑے ہو گئے۔ ابو نعیم جہری قرآت کر رہے تھے، تو عبادہ ام القرآن (سورہ فاتحہ) پڑھنے لگے، جب وہ نماز سے فارغ ہوئے، تو میں نے عبادہ سے کہا: "میں نے آپ کو ام القرآن پڑھتے ہوئے سنا جبکہ ابو نعیم جہری قرآت کر رہے تھے؟" انہوں نے کہا: "ہاں، رسول اللہ ﷺ نے ہمیں کچھ ایسی نمازیں پڑھائیں جن میں آپ جہری قرآت فرما رہے تھے، تو آپ پر قرآت مشتبہ ہو گئی، جب آپ فارغ ہوئے تو ہماری طرف متوجہ ہوئے اور پوچھا: 'کیا تم لوگ پڑھتے ہو جب میں جہر کرتا ہوں؟' ہم میں سے بعض نے کہا: 'ہم ایسا کرتے ہیں'۔ آپ نے فرمایا: 'ایسا نہ کرو، اور میں کہہ رہا تھا: کیا بات ہے کہ قرآن کے لیے مجھ سے جھگڑا کیا جا رہا ہے؟ لہذا جب میں جہر کروں تو ام القرآن کے علاوہ قرآن میں سے کچھ نہ پڑھو'" (۳)۔

یہ مقتدی کے بارے میں ایک صریح نص ہے۔ اور اسے ابو عیسیٰ ترمذی نے محمد بن اسحاق کی حدیث سے ان کے معنی کے ساتھ روایت کیا ہے، اور کہا: یہ حدیث حسن ہے، اور امام کے پیچھے قرآت کے بارے میں اس حدیث پر عمل نبی ﷺ کے صحابہ اور تابعین میں سے اکثر اہل علم کا ہے۔

اور یہی قول مالک بن انس، ابن المبارک، شافعی، احمد اور اسحاق کا ہے: وہ امام کے پیچھے قرآت کے قائل ہیں (۴)۔

اسے دارقطنی نے بھی روایت کیا ہے، اور کہا: "یہ اسناد حسن ہے" (۵)، اور اس کے تمام راوی ثقہ ہیں۔

---

(۱) صحیح مسلم (۳۹۷)، اور یہ مسند احمد (۹۶۳۵) میں ہے۔ (۲) ص ۱۹۰، اور اس کا ذکر ص ۲۶۲ پر سورہ بقرہ کی آیت (۳) کی تفسیر میں چودھویں مسئلے میں، اور سورہ نساء کی آیت (۱۴۲) کی تفسیر میں بھی آئے گا۔ (۳) سنن ابی داؤد (۸۲۴)۔ اور ابو ہریرہ کی حدیث ص ۱۸۲ پر گزر چکی ہے۔ عون المعبود کے صاحب نے کہا ۳/۳۶: "ما لي ينازعني"، یعنی: مجھ پر دشواری ہو رہی ہے۔ "القرآن"، رفع کے ساتھ، یعنی: وہ میرے پاس نہیں آ رہا، گویا میں اسے کھینچ رہا ہوں، تو وہ بوجھ بنتا ہے۔ طیبی نے کہا، اور نصب کے ساتھ، یعنی: میرے پیچھے والے اپنی قرآت کے ذریعے مجھ سے جھگڑ رہے ہیں، یعنی ان کی قرآت میری قرآت میں خلل ڈالتی ہے۔ (۴) سنن ترمذی (۳۱۱)، اور ان کی روایت محمد بن اسحاق کے طریق سے، مکحول سے، محمود بن ربیع سے، عبادہ سے ہے۔ بیہقی نے "القراءة خلف الامام" ص ۶۵-۶۶ میں ابو علی الحسین بن علی سے نقل کیا ہے کہ: مکحول نے یہ حدیث محمود بن ربیع سے اور ان کے بیٹے نافع سے سنی، اور نافع اور ان کے والد نے اسے عبادہ رضی اللہ عنہ سے سنا۔ اور حدیث مسند (۲۲۶۹۴) میں ہے۔ (۵) (د) اور (ز) میں: صحیح۔

186 Surat Al-Fatihah (its revelation and its rulings) It was mentioned that Mahmoud bin al-Rabi'(1) used to reside in Aelia (Jerusalem), and that Abu Nu'aym was the first to give the call to prayer (Adhan) in the Holy House (Bayt al-Maqdis)(2). Abu Muhammad Abdul-Haq(3) said: Nafi' bin Mahmoud was not mentioned by Al-Bukhari in his "Tarikh", nor by Ibn Abi Hatim, and Al-Bukhari and Muslim did not narrate anything from him. Abu Omar said concerning him: Unknown (Majhul)(4). Al-Daraqutni mentioned on the authority of Yazid bin Shureek who said: I asked Umar about reciting behind the Imam, and he commanded me to recite. I said: Even if it is you? He said: Even if it is me. I said: And if you recite aloud? He said: And if I recite aloud. Al-Daraqutni said: This is an authentic (Sahih) chain of narration(5). And he narrated from Jabir bin Abdullah who said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "The Imam is a guarantor, so whatever he does, you do." Abu Hatim said: This is valid(6) for those who advocate reciting behind the Imam(7). And by this, Abu Hurairah al-Farisi gave a fatwa that one should recite it to oneself when it was said to him: I am sometimes behind the Imam. Then he sought evidence from the words of the Almighty: "I have divided the prayer between Myself and My servant into two halves; half of it is for Me and half of it is for My servant, and My servant shall have what he asked for." The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Recite, for the servant says: Praise be to Allah, Lord of the worlds." The Hadith(8).

---

(1) He is the son of Suraqa al-Ansari al-Khazraji, Abu Muhammad, and it is said: Abu Nu'aym. He reached the Prophet (peace and blessings be upon him) and remembered a mouthful of water he spat into his face when he was four years old. He was the son-in-law of Ubada bin al-Samit. He died in the year 99 AH. Al-Siyar 3/519. (2) Sunan al-Daraqutni 1/318, 319, and 320. (3) Ibn Abdur-Rahman bin Abdullah, al-Azdi, al-Andalusi, al-Ishbili, known in his time as Ibn al-Kharrat. He authored the Minor, Middle, and Major Rulings. He died in the year 581 AH. Siyar A'lam al-Nubala 21/198. (4) Al-Tamhid 11/46. (5) Sunan al-Daraqutni 1/317. (6) In (M): "is valid", and in Sunan al-Daraqutni (containing the statement of Abu Hatim): "validation (tashih)". (7) Sunan al-Daraqutni 1/322. In its chain is Musa bin Shaiba. Ibn al-Jawzi quoted in Al-Ilal al-Mutanahiya 1/436, and al-Dhahabi in al-Mizan 4/207 from Imam Ahmad his statement about him: his hadiths are rejected (manakeer). (8) Narrated by Ahmad in al-Musnad (7291) and Muslim (395). Previously mentioned on page 145.

१८६ सूरह अल-फ़ातिहा (उसका अवतरण और उसके नियम) और यह उल्लेख किया गया है कि महमूद बिन अल-रबी(१) एेलिया (यरुशलम) में रहते थे, और अबू नुऐम पवित्र घर (बैत अल-मक़दिस) में अज़ान देने वाले पहले व्यक्ति थे(२)। अबू मुहम्मद अब्दुल-हक(३) ने कहा: और नफी बिन महमूद का उल्लेख न तो अल-बुखारी ने अपने "तारीख" (इतिहास) में किया है, न ही इब्न अबी हातिम ने, और न ही अल-बुखारी और मुस्लिम ने उनके लिए कुछ भी रिवायत किया है। अबू उमर ने उनके बारे में कहा: अज्ञात (मजहूल)(४)। अल-दारकुतनी ने यज़ीद बिन शरीक के हवाले से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: मैंने उमर से इमाम के पीछे पढ़ने के बारे में पूछा, तो उन्होंने मुझे पढ़ने का आदेश दिया। मैंने कहा: भले ही वह आप हों? उन्होंने कहा: भले ही मैं हूँ। मैंने कहा: और अगर आप ज़ोर से पढ़ें? उन्होंने कहा: और अगर मैं ज़ोर से पढ़ूँ। अल-दारकुतनी ने कहा: यह एक सहीह (प्रामाणिक) सनद (श्रृंखला) है(५)। और जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "इमाम एक ज़मानतदार है, इसलिए वह जो करता है, तुम भी वही करो।" अबू हातिम ने कहा: यह उन लोगों के लिए सही है(६) जो इमाम के पीछे पढ़ने के समर्थक हैं(७)। और इसी के साथ अबू हुरैरा अल-फ़ारसी ने खुद से चुपचाप इसे पढ़ने का फतवा दिया जब उनसे कहा गया: मैं कभी-कभी इमाम के पीछे होता हूँ। फिर उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन से प्रमाण दिया: "मैंने नमाज़ को अपने और अपने बंदे के बीच दो आधे हिस्सों में बाँट दिया है; उसका आधा हिस्सा मेरे लिए है और आधा मेरे बंदे के लिए, और मेरे बंदे को वह मिलेगा जो उसने माँगा।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "पढ़ो, क्योंकि बंदा कहता है: सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो सारे संसार का रब है।" हदीस(८)।

---

(१) वह सुराका अल-अंसारी अल-खजरजी के पुत्र हैं, अबू मुहम्मद, और कहा जाता है: अबू नुऐम। उन्होंने नबी ﷺ को पाया, और उन्हें याद था कि जब वे चार साल के थे, तब उन्होंने उनके चेहरे पर पानी का कुल्ला किया था। वह उबादा बिन अल-सामित के दामाद थे। उनकी मृत्यु सन् ९९ हिजरी में हुई। अल-सियार ३/५१९। (२) सुनन अल-दारकुतनी १/३१८, ३१९ और ३२०। (३) इब्न अब्दुर-रहमान बिन अब्दुल्ला, अल-अज़दी, अल-अंदालुसी, अल-इशबिली, अपने समय में इब्न अल-खर्रात के नाम से जाने जाते थे। उन्होंने लघु, मध्यम और प्रमुख नियम लिखे। उनकी मृत्यु सन् ५८१ हिजरी में हुई। सियार आलम अल-नुबला २१/१९८। (४) अल-तमहीद ११/४६। (५) सुनन अल-दारकुतनी १/३१७। (६) (म) में: "सही है", और सुनन अल-दारकुतनी में (अबू हातिम के शब्दों वाले में): "तसहीह (सुधार)"। (७) सुनन अल-दारकुतनी १/३२२। इसकी सनद में मूसा बिन शैबा हैं। इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल

अल-मुतानाहिया १/४३६ में उद्धृत किया है, और अल-ज़हाबी ने अल-मीज़ान ४/२०७ में इमाम अहमद से उनके बारे में कहा: उनकी हदीसें मनकीर (अस्वीकार्य) हैं। (८) अहमद द्वारा अल-मुसनद (७२९१) और मुस्लिम (३९५) में संकलित। और पहले पेज १४५ पर।

۱۸۶ سورہ فاتحہ (اس کا نزول اور اس کے احکام) اور ذکر کیا گیا کہ محمود بن الربیع(۱) ایلیاء (یروشلم) میں رہتے تھے، اور ابو نعیم بیت المقدس میں سب سے پہلے اذان دینے والے تھے(۲)۔ اور ابو محمد عبدالحق(۳) نے کہا: اور نافع بن محمود کا ذکر نہ بخاری نے اپنی "تاریخ" میں کیا ہے، اور نہ ہی ابن ابی حاتم نے، اور نہ ہی بخاری اور مسلم نے ان سے کچھ روایت کیا ہے۔ اور ابو عمر نے ان کے بارے میں کہا: مجہول(۴)۔ اور دارقطنی نے یزید بن شریک سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے عمر سے امام کے پیچھے قرأت کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے مجھے پڑھنے کا حکم دیا۔ میں نے کہا: اگرچہ آپ ہوں؟ انہوں نے کہا: اگرچہ میں ہوں۔ میں نے کہا: اور اگر آپ بلند آواز سے پڑھیں؟ انہوں نے کہا: اور اگر میں بلند آواز سے پڑھوں۔ دارقطنی نے کہا: یہ اسناد صحیح ہے(۵)۔ اور جابر بن عبداللہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "امام ضامن ہے، پس وہ جو کرے، تم بھی وہی کرو"۔ ابو حاتم نے کہا: یہ ان لوگوں کے لیے صحیح ہے(۶) جو امام کے پیچھے قرأت کے قائل ہیں(۷)۔ اور اسی کے ساتھ ابو ہریرہ فارسی نے اپنے دل میں (خاموشی سے) پڑھنے کا فتویٰ دیا جب ان سے کہا گیا: میں کبھی کبھی امام کے پیچھے ہوتا ہوں، پھر انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: "میں نے نماز کو اپنے اور اپنے بندے کے درمیان دو حصوں میں تقسیم کر دیا ہے، پس آدھی میرے لیے ہے اور آدھی میرے بندے کے لیے، اور میرے بندے کے لیے وہ ہے جو اس نے مانگا"۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "پڑھو، بندہ کہتا ہے: الحمدللہ رب العالمین"۔ حدیث(۸)۔

---

(۱) وہ ابن سراقہ الانصاری الخزرجی ہیں، ابو محمد اور کہا جاتا ہے: ابو نعیم۔ انہوں نے نبی ﷺ کو پایا، اور ان سے ایک کلی یاد تھی جو آپ نے ان کے چہرے پر کی تھی، اس وقت وہ چار سال کے تھے، اور وہ عبادہ بن صامت کے داماد تھے، وفات سنہ (۹۹ھ) میں ہوئی۔ السیر ۳/۵۱۹۔ (۲) سنن

دارقطنی ۳۱۸/۱ و ۳۱۹ و ۳۲۰۔ (۳) ابن عبدالرحمن بن عبداللہ، الازدی، الاندلسی، الاشبیلی، اپنے زمانے میں ابن الخراط کے نام سے مشہور تھے، ان کی الاحکام الصغریٰ، الوسطیٰ اور الکبریٰ تصانیف ہیں۔ وفات سنہ (۵۸۱ھ) میں ہوئی۔ سیر اعلام النبلاء ۲۱/۱۹۸۔ (۴) التمہید ۱۱/۴۶۔ (۵) سنن دارقطنی ۱/۳۱۷۔ (۶) (م) میں ہے: "یصح" (صحیح ہے)، اور سنن دارقطنی میں (جس میں ابو حاتم کا قول ہے): "تصحیح"۔ (۷) سنن دارقطنی ۳۲۲/۱، اور اس کی اسناد میں موسیٰ بن شیبہ ہے، ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ ۴۳۶/۱ میں، اور ذہبی نے المیزان ۲۰۷/۴ میں امام احمد کا ان کے بارے میں یہ قول نقل کیا ہے: ان کی احادیث مناکیر ہیں۔ (۸) اسے احمد نے المسند (۷۲۹۱) اور مسلم (۳۹۵) میں روایت کیا ہے۔ اور صفحہ ۱۴۵ پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Fatihah (Its Revelation and Rulings) 187

Tenth: As for what the former group cited as evidence from his statement (peace be upon him): "And when he (the Imam) recites, then listen in silence." This was narrated (1) by Muslim from the Hadith of Abu Musa al-Ash'ari, and he said: In the Hadith of Jarir, from Sulayman, from Qatadah, there is the addition: "And when he recites, then listen in silence" (2). Al-Daraqutni said: This phrase, Sulayman al-Taymi was not followed in it by others from Qatadah, and the memorizers among the companions of Qatadah disagreed with him and did not mention it, among them are Shu'bah, Hisham, Sa'id bin Abi Arubah, Hammam, Abu 'Awanah, Ma'mar, and 'Adi bin Abi 'Amarah. Al-Daraqutni said: Their consensus indicates his error. It was narrated from 'Umar bin 'Amir (3), from Qatadah, following al-Taymi, but he is not strong; al-Qattan (4) abandoned him.

Abu Dawud also narrated this addition from the Hadith of Abu Hurairah, and said: This addition: "When he recites, then listen in silence" is not preserved (5).

Abu Muhammad 'Abd al-Haq mentioned that Muslim authenticated the Hadith of Abu Hurairah and said: It is Sahih (authentic) according to me (6).

I say: What indicates its authenticity according to him is its inclusion in his book from the Hadith of Abu Musa, even if it was among things they did not agree upon. Imam Ahmad bin Hanbal and Ibn al-Mundhir (7) also authenticated it.

As for the saying of the Almighty: {And when the Qur'an is recited, then listen to it and remain silent} [Al-A'raf: 204], it was revealed in Makkah, and the prohibition of speaking during prayer was revealed in Madinah, as Zaid bin Arqam (8) said. Therefore, there is no argument...

(1) In (M): Narrated. (2) Sahih Muslim (404)(63), and it is in Musnad Ahmad (19723). (3) In (M): 'Abdullah bin 'Amir, and it is an error. (4) Yahya bin Sa'id, see 'Ilal al-Daraqutni 7/252-254, and his Sunan 1/330. He mentioned in al-'Ilal 1/254 the narration of 'Umar bin 'Amir, from Qatadah, and declared it weak due to Salim bin Nuh, the narrator from 'Umar. (5) Sunan Abi Dawud (604). (6) Said by Muslim (1/304), following the Hadith of Abu Musa al-Ash'ari (404)(63), and he said: Not everything Sahih according to me have I put here; I only put here what they agreed upon. (7) Ibn 'Abd al-Barr reported in al-Tamhid 11/34 from Imam Ahmad his authentication of the Hadiths of Abu Musa and Abu Hurairah. Ibn al-Mundhir said in al-Awsat 3/107: If a memorizer adds a letter to the Hadith, it must be accepted, and it becomes an addition like a

Hadith he narrates alone, and this is the path of many scholars in many chapters of testimonies and other things. (8) Al-Ansari al-Khazraji, settled in Kufa, one of the famous companions. The Messenger of Allah (peace be upon him) turned him back on the day of Uhud because of his young age...

दसवाँ: जहाँ तक पहले समूह ने उनके इस कथन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से प्रमाण लिया है: "और जब वह (इमाम) पढ़े, तो चुप रहो।" इसे (१) मुस्लिम ने अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस से वर्णित किया है, और उन्होंने कहा: जरीर की हदीस में, सुलेमान से, कतादा से, यह वृद्धि है: "और जब वह पढ़े, तो चुप रहो" (२)। अल-दाराकुतनी ने कहा: यह शब्द, सुलेमान अल-तयमी का कतादा से अनुसरण किसी और ने नहीं किया, और कतादा के साथियों में से हाफिज़ों ने उनका विरोध किया और इसका उल्लेख नहीं किया, उनमें शुअबा, हिशाम, सईद बिन अबी अरूबा, हम्माम, अबू अवाना, मअमर और अदी बिन अबी अमारा शामिल हैं। अल-दाराकुतनी ने कहा: उनकी सहमति उनकी गलती को दर्शाती है। उमर बिन आमिर (३) से, कतादा से, तयमी के अनुसरण में वर्णित किया गया है, लेकिन वह मजबूत नहीं है; अल-कत्तान (४) ने उन्हें छोड़ दिया।

अबू दाऊद ने भी अबू हुरैरा की हदीस से यह वृद्धि वर्णित की है, और कहा: यह वृद्धि: "जब वह पढ़े, तो चुप रहो" संरक्षित नहीं है (५)।

अबू मुहम्मद अब्दुल हक ने उल्लेख किया कि मुस्लिम ने अबू हुरैरा की हदीस को सही माना है और कहा: यह मेरे अनुसार सही है (६)।

मैं कहता हूँ: उनके अनुसार इसकी प्रामाणिकता का प्रमाण अबू मूसा की हदीस से उनकी पुस्तक में इसे शामिल करना है, भले ही यह उन चीजों में से हो जिस पर वे सहमत नहीं थे। इमाम अहमद बिन हंबल और इब्न अल-मुंधीर (७) ने भी इसे सही माना है।

जहाँ तक सर्वशक्तिमान के इस कथन का प्रश्न है: {और जब कुरान पढ़ा जाए, तो उसे ध्यान से सुनो और चुप रहो} [अल-अराफ: २०४], यह मक्का में अवतरित हुआ था, और नमाज़ में बोलने की मनाही मदीना में अवतरित हुई थी। जैसा कि ज़ैद बिन अरकम (८) ने कहा। इसलिए, कोई दलील नहीं...

(१) (म) में: वर्णित किया। (२) सहीह मुस्लिम (४०४)(६३), और यह मुसनद अहमद (१९७२३) में है। (३) (म) में: अब्दुल्ला बिन आमिर, और यह एक गलती है। (४) यहया बिन सईद, देखें इलल अल-दाराकुतनी ७/२५२-२५४, और उनकी सुनन १/३३०। उन्होंने इलल १/२५४ में कतादा से उमर बिन आमिर के वर्णन का उल्लेख किया है, और इसे उमर से वर्णन करने वाले सालिम बिन नूह के कारण कमजोर बताया है। (५) सुनन अबी दाऊद (६०४)। (६) मुस्लिम (१/३०४) द्वारा कहा गया, अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस (४०४)(६३) के बाद, और उन्होंने कहा: मेरे पास जो कुछ भी सही है, मैंने

उसे यहाँ नहीं रखा है; मैंने यहाँ केवल वही रखा है जिस पर वे सहमत हुए। (७) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद ११/३४ में इमाम अहमद से अबू मूसा और अबू हुरैरा की हदीसों के उनके प्रमाणीकरण की रिपोर्ट की। इब्न अल-मुंधीर ने अल-औसत ३/१०७ में कहा: यदि कोई हाफिज़ हदीस में एक शब्द जोड़ता है, तो उसे स्वीकार किया जाना चाहिए, और यह वैसी ही वृद्धि हो जाती है जैसी हदीस वह अकेले वर्णित करता है, और यह गवाहियों और अन्य चीजों के कई अध्यायों में कई विद्वानों का मत है। (८) अल-अंसारी अल-खजरजी, कूफा में बसने वाले प्रसिद्ध सहाबियों में से एक। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें उनकी कम उम्र के कारण उहुद के दिन वापस भेज दिया था...

سورۃ الفاتحہ (اس کا نزول اور احکام) ۱۸۷

دسویں بات: جہاں تک پہلے گروہ نے آپ ﷺ کے اس فرمان سے استدلال کیا ہے: "اور جب وہ (امام) پڑھے، تو خاموش رہو"۔ تو اسے (۱) مسلم نے ابوموسیٰ الاشعری کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور انہوں نے کہا: جریر کی حدیث میں سلیمان سے، انہوں نے قتادہ سے اس زیادتی کے ساتھ روایت کیا: "اور جب وہ پڑھے، تو خاموش رہو" (۲)۔ دارقطنی نے کہا: یہ لفظ، سلیمان التیمی کی اس میں قتادہ سے کسی نے متابعت نہیں کی، اور قتادہ کے شاگردوں میں سے حفاظ نے ان کی مخالفت کی ہے اور انہوں نے اس کا ذکر نہیں کیا، ان میں شعبہ، ہشام، سعید بن ابی عروبہ، حمام، ابو عوانہ، معمر، اور عدی بن ابی عمارہ شامل ہیں۔ دارقطنی نے کہا: ان کا اجماع ان کے وہم (غلطی) پر دلالت کرتا ہے۔ اور عمر بن عامر (۳) سے، قتادہ کے واسطے سے تیمی کی متابعت مروی ہے، لیکن وہ قوی نہیں ہے، القطان (۴) نے اسے ترک کر دیا ہے۔

اور ابوداؤد نے بھی ابوہریرہ کی حدیث سے یہ زیادتی روایت کی ہے اور کہا: یہ زیادتی: "جب وہ پڑھے، تو خاموش رہو" محفوظ نہیں ہے (۵)۔

اور ابو محمد عبدالحق نے ذکر کیا ہے کہ مسلم نے ابوہریرہ کی حدیث کو صحیح قرار دیا ہے، اور کہا: یہ میرے نزدیک صحیح ہے (۶)۔

میں کہتا ہوں: ان کے نزدیک اس کی صحت پر دلالت کرنے والی چیز اسے اپنی کتاب میں ابوموسیٰ کی حدیث سے درج کرنا ہے، اگرچہ یہ ان چیزوں میں سے ہو جن پر ان کا اجماع نہیں تھا۔ اور امام احمد بن حنبل اور ابن المنذر (۷) نے اسے صحیح قرار دیا ہے۔

اور جہاں تک اللہ تعالیٰ کے اس قول کا تعلق ہے: {وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْءَانُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنصِتُوا} [الأعراف: ٢٠٤] (اور جب قرآن پڑھا جائے تو اسے غور سے سنو اور خاموش رہو) تو یہ مکہ میں نازل ہوئی تھی، اور نماز میں کلام کی تحریم مدینہ میں نازل ہوئی تھی۔ جیسا کہ زید بن ارقم (٨) نے کہا۔ تو کوئی حجت نہیں...

(١) (م) میں ہے: أخرجه (اسے روایت کیا)۔ (٢) صحیح مسلم (٤٠٤)(٦٣)، اور یہ مسند احمد (١٩٧٢٣) میں ہے۔ (٣) (م) میں ہے: عبداللہ بن عامر، اور یہ غلطی ہے۔ (٤) یحییٰ بن سعید، اور دیکھئے علل الدارقطنی ٧/ ٢٥٢ - ٢٥٤، اور سنن ١/٣٣٠، اور علل ١/٢٥٤ میں عمر بن عامر کی قتادہ سے روایت کا ذکر کیا ہے، اور اسے عمر سے روایت کرنے والے راوی سالم بن نوح کی وجہ سے معلول (کمزور) قرار دیا ہے۔ (٥) سنن ابی داؤد (٦٠٤)۔ (٦) اسے مسلم (١/٣٠٤) نے ابوموسیٰ الاشعری کی حدیث (٤٠٤)(٦٣) کے بعد کہا، اور کہا: میرے نزدیک جو کچھ صحیح ہے وہ سب میں نے یہاں نہیں رکھا، بلکہ یہاں صرف وہی رکھا ہے جس پر ان کا اتفاق ہے۔ (٧) ابن عبدالبر نے التمہید ١١/ ٣٤ میں امام احمد سے ابوموسیٰ اور ابوہریرہ کی حدیثوں کی تصحیح نقل کی ہے۔ ابن المنذر نے الاوسط ٣/١٠٧ میں کہا: جب حافظ حدیث میں کوئی لفظ زیادہ کر دے تو اسے قبول کرنا واجب ہے، اور وہ زیادتی ایسی ہی ہے جیسے کوئی حدیث جس میں وہ منفرد ہو، اور یہ گواہیوں کے بہت سے ابواب وغیرہ میں بہت سے اہل علم کا مذہب ہے۔ (٨) الانصاری الخزرجی، کوفہ کے رہائشی مشہور صحابہ میں سے ہیں، رسول اللہ ﷺ نے انہیں صغر سنی (کم عمری) کی وجہ سے غزوہ احد کے دن واپس کر دیا تھا...

188 Surah Al-Fatihah (Its Revelation and Rulings)

...in it. For what was intended were the polytheists, according to what Sa'id ibn al-Musayyib said. Al-Daraqutni narrated from Abu Hurairah that it was revealed regarding raising the voice behind the Messenger of Allah (PBUH) in prayer. He said: Abdullah ibn 'Amir is weak(1).

As for his (PBUH) saying: "Why am I being contended with over the Quran?", it was narrated by Malik, from Ibn Shihab, from Ibn Akimah al-Laythi(2). His name - according to Malik - is 'Amr, others say: 'Amir, it is said: Yazid, it is said: 'Umarah, and it is said: 'Abbad(3), his kunya is Abu al-Walid, he died in the year one hundred and one, at the age of seventy-nine years, Al-Zuhri narrated only this one hadith from him, and he is trustworthy, and Muhammad ibn 'Amr and others narrated from him(4).

The meaning in his hadith is: Do not recite aloud when I recite aloud, for that is contention, pulling away, and interference; recite to yourselves. This is explained by the hadith of 'Ubadah, and the fatwa of Al-Faruq (Umar), and Abu Hurairah the narrator of the two hadiths. If he had understood the prohibition entirely from his saying: "Why am I being contended with over the Quran," he would not have given a fatwa contrary to it.

And Al-Zuhri's saying in the hadith of Ibn Akimah: "So people stopped reciting with the Messenger of Allah (PBUH) in what the Messenger of Allah (PBUH) recited aloud, when they heard that from the Messenger of Allah (PBUH)." He means Al-Hamd (Al-Fatihah), based on what we explained. And with Allah is our success.

As for his (PBUH) saying: "Whoever has an imam, then the recitation of the imam is recitation for him," it is a weak hadith, narrated by Al-Hasan ibn 'Umarah, who is rejected, and Abu Hanifah, who is weak(5), both from...

= And he witnessed Mu'tah and other [battles], he died in the year (66 AH). Al-Siyar 3/165. See Sahih al-Bukhari (1200), and Sahih Muslim (539). (1) Sunan al-Daraqutni 1/326. Abdullah ibn 'Amir: He is Abu 'Amir al-Madani al-Aslami, Ibn Majah narrated from him. (2) Meaning from Abu Hurairah, and it is in Al-Muwatta 1/86-87. And Musnad Ahmad (8007). (3) In (Z): 'Ubadah, and this name was not mentioned for him in the sources. (4) Al-Tamhid 11/22-23, and Al-Istidhkar 4/226-227, and Ibn Abd al-Barr mentioned the name 'Umar for him in both of them, and did not mention the name Yazid for him, nor did it appear in the sources. Likewise, the name "Abbad" was not mentioned for him, so perhaps it is a distortion of "Ammar" as they cited this

name for him. (5) This is not appropriate for one of the leaders of the Muslims; Al-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 1/2-3: "Likewise, I do not mention in my book any of the followed imams in the branches [of jurisprudence] due to their majesty in Islam, and their greatness in souls, such as Abu Hanifah, Al-Shafi'i, and Al-Bukhari; if I mentioned any of them, I mention him with fairness, and that does not harm him before Allah nor before people."

१८८ सूरह अल-फातिहा (इसका अवतरण और नियम)

...इसमें। क्योंकि इसका उद्देश्य बहुदेववादी (मुशरिक) थे, जैसा कि सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा था। अल-दाराकुतनी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि यह नमाज़ में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पीछे आवाज़ बुलंद करने के बारे में नाज़िल हुई थी। उन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन आमिर कमज़ोर (ज़ईफ़) है(1)।

जहाँ तक उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन का संबंध है: "मुझे कुरान के बारे में क्यों विवादित किया जा रहा है?", इसे मालिक ने इब्न शिहाब से, इब्न अकीमा अल-लैथी से रिवायत किया है(2)। उनका नाम - जैसा कि मालिक ने कहा - 'अम्र' है, अन्य कहते हैं: आमिर, कहा जाता है: यज़ीद, कहा जाता है: उमारह, और कहा जाता है: अब्बाद(3), उनकी कुनियत अबू अल-वलीद है, उनकी मृत्यु साल एक सौ एक में हुई, उस समय वे उन्यासी वर्ष के थे, अल-जुहरी ने उनसे केवल यही एक हदीस रिवायत की है, और वह विश्वसनीय (सिक़ा) हैं, और मुहम्मद बिन अम्र और अन्य ने उनसे रिवायत की है(4)।

उनकी हदीस का अर्थ यह है: जब मैं ज़ोर से पढ़ूँ तो तुम ज़ोर से न पढ़ो, क्योंकि यह विवाद, खींचतान और हस्तक्षेप है; अपने मन में पढ़ो। यह उबादा की हदीस, और अल-फारूक (उमर), और दोनों हदीसों के रावी अबू हुरैरा के फतवे से स्पष्ट होता है। यदि उन्होंने उनके कथन: "मुझे कुरान के बारे में क्यों विवादित किया जा रहा है" से पूरी तरह से निषेध समझा होता, तो उन्होंने इसके विपरीत फतवा नहीं दिया होता।

और इब्न अकीमा की हदीस में अल-जुहरी का कहना है: "तो लोगों ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ उन नमाज़ों में पढ़ना छोड़ दिया जिनमें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ऊँची आवाज़ में पढ़ते थे, जब उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से यह सुना।" उनका तात्पर्य 'अल-हम्द' (सूरह फातिहा) से है, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

जहाँ तक उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन का संबंध है: "जिसका कोई इमाम हो, तो इमाम का पढ़ना ही उसका पढ़ना है," तो यह एक कमज़ोर (ज़ईफ़) हदीस है, जिसे अल-हसन बिन उमारह ने बयान किया है, जो परित्यक्त (मतरूक) है, और अबू हनीफ़ा, जो कमज़ोर (ज़ईफ़) हैं(5), दोनों... से।

= और उन्होंने मुअता और अन्य युद्धों में भाग लिया, उनकी मृत्यु वर्ष (66 हिजरी) में हुई। अस-सियार 3/165। सहीह अल-बुखारी (1200) और सहीह मुस्लिम (539) देखें। (1) सुनन अल-दाराकुतनी 1/326। अब्दुल्ला बिन आमिर: वह अबू आमिर अल-मदनी अल-असलमी हैं, इब्न माजाह ने उनसे रिवायत की है। (2) यानी अबू हुरैरा से, और यह अल-मुवत्ता 1/86-87 में है। और मसनद अहमद (8007)। (3) (ज़) में: उबादा, और स्रोतों में उनके लिए इस नाम का उल्लेख नहीं किया गया है। (4) अल-तमहीद 11/22-23, और अल-इस्तिज़कार 4/226-227, और इब्न अब्द अल-बर्र ने उन दोनों में उनके लिए 'उमर' नाम का भी उल्लेख किया है, और उनके लिए 'यज़ीद' नाम का उल्लेख नहीं किया, और न ही यह स्रोतों में आया है। इसी तरह, उनके लिए "अब्बाद" नाम का उल्लेख नहीं किया गया था, इसलिए शायद यह "अम्मार" से विकृत (तहरीफ़) हो गया है, क्योंकि उन्होंने उनके लिए यह नाम उद्धृत किया है। (5) मुसलमानों के इमामों में से किसी के लिए यह उचित नहीं है; अल-ज़हबी ने मीज़ान अल-इतेदाल 1/2-3 में कहा है: "इसी तरह, मैं अपनी पुस्तक में शाखाओं [न्यायशास्त्र] के अनुसरण किए जाने वाले इमामों में से किसी का उल्लेख उनकी इस्लाम में महानता और आत्माओं में उनकी गरिमा के कारण नहीं करता, जैसे अबू हनीफ़ा, अल-शाफ़ई और अल-बुखारी; यदि मैं उनमें से किसी का उल्लेख करता हूँ, तो मैं उनका उल्लेख निष्पक्षता के साथ करता हूँ, और इससे उन्हें अल्लाह के सामने और न ही लोगों के सामने कोई नुकसान होता है।"

١٨٨ سورة الفاتحہ (نزولہا واحکامہا)

فیہا۔ فإنَّ المقصود کان المشرکین، یعنی اس میں مقصد مشرکین تھے، جیسا کہ سعید بن المسیب نے کہا۔ اور دارقطنی نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے کہ یہ نماز میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے پیچھے آواز بلند کرنے کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔ اور انہوں نے کہا: عبداللہ بن عامر ضعیف ہے(1)۔

اور جہاں تک آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کا تعلق ہے: "مالی أنازع القرآن" (مجھے قرآن میں کیوں جھگڑا جا رہا ہے؟)، تو اسے مالک نے ابن شہاب سے، انہوں نے ابن اکیمہ اللیثی سے روایت کیا ہے(2)۔ ان کا نام - جیسا کہ مالک نے کہا - عمرو ہے، اور دوسرے کہتے ہیں: عامر، اور کہا گیا: یزید، اور کہا گیا: عمارہ، اور کہا گیا: عباد(3)، ان کی کنیت ابو الولید ہے، ان کا انتقال سن ایک سو ایک میں ہوا، وہ اناسی سال کے تھے، زہری نے ان سے سوائے اس ایک حدیث کے کوئی اور روایت نہیں کی، اور وہ ثقہ ہیں، اور ان سے محمد بن عمرو وغیرہ نے روایت کی ہے(4)۔

اور ان کی حدیث کا معنی یہ ہے: جب میں بلند آواز سے پڑھوں تو تم بلند آواز سے نہ پڑھو، کیونکہ یہ تنازع، کھینچ تان اور خلل اندازی ہے؛ اپنے جی میں (خاموشی سے) پڑھو۔ اس کی وضاحت عبادہ کی حدیث، اور فاروق (عمرؓ) کے فتاویٰ، اور دونوں حدیثوں کے راوی ابوہریرہ سے ہوتی ہے۔ اگر وہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے قول: "مجھے قرآن میں کیوں جھگڑا جا رہا ہے" سے مکمل ممانعت سمجھتے، تو وہ اس کے خلاف فتویٰ نہ دیتے۔

اور ابن اکیمہ کی حدیث میں زہری کا قول ہے: "چنانچہ لوگوں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے ساتھ ان نمازوں میں قرات کرنا چھوڑ دیا جن میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بلند آواز سے قرات فرماتے تھے، جب انہوں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے یہ سنا۔" ان کی مراد 'الحمد' (سورہ فاتحہ) سے ہے، جیسا کہ ہم نے بیان کیا۔ وباللہ توفیقنا۔

اور جہاں تک آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کا تعلق ہے: "جس کا کوئی امام ہو، تو امام کی قرات ہی اس کی قرات ہے،" تو یہ ضعیف حدیث ہے، اسے حسن بن عمارہ نے بیان کیا ہے، جو متروک ہے، اور ابو حنیفہ، جو ضعیف ہیں(5)، دونوں... سے۔

= اور انہوں نے موتہ اور دیگر (غزوات) میں شرکت کی، ان کا انتقال سن (66ھ) میں ہوا۔ السیر 3/ 165۔ اور دیکھئے صحیح بخاری (1200)، اور صحیح مسلم (539)۔ (1) سنن الدارقطنی 1/ 326۔ عبداللہ بن عامر: یہ ابو عامر المدنی الاسلمی ہیں، ان سے ابن ماجہ نے روایت کی ہے۔ (2) یعنی ابوہریرہ سے، اور یہ الموطا 1/ 86-87 میں ہے۔ اور مسند احمد (8007)۔ (3) (ظ) میں: عبادہ، اور مصادر میں ان کا یہ نام ذکر نہیں کیا گیا۔ (4) التمہید 11/ 22-23، اور الاستذکار 4/ 226-227، اور ابن عبد البر نے ان دونوں میں ان کا نام عمر بھی ذکر کیا ہے، اور ان کے لیے یزید کا نام ذکر نہیں کیا، اور نہ ہی یہ مصادر میں آیا ہے۔ اسی طرح، ان کے لیے "عباد" کا نام ذکر نہیں کیا گیا تھا، تو شاید یہ "عمار" سے بدلا ہوا (محرف) ہو، کیونکہ انہوں نے ان کے لیے یہ نام پیش کیا ہے۔ (5) مسلمانوں کے ائمہ میں سے کسی امام کے بارے میں یہ مناسب نہیں ہے؛ ذہبی نے میزان الاعتدال 1/ 2-3 میں کہا ہے: "اسی طرح، میں اپنی کتاب میں فروعی ائمہ متبوعین میں سے کسی کا ذکر ان کی اسلام میں جلالتِ قدر، اور نفوس میں ان کی عظمت کی وجہ سے نہیں کرتا، جیسے کہ ابو حنیفہ، شافعی اور بخاری؛ پس اگر میں ان میں سے کسی کا ذکر کروں، تو

اسے انصاف کے ساتھ ذکر کرتا ہوں، اور یہ بات انہیں اللہ کے ہاں اور نہ ہی لوگوں کے ہاں کچھ نقصان پہنچاتی ہے۔"

189 Surah Al-Fatihah (Its Revelation and Rulings) Musa bin Abi Aisha, from Abdullah bin Shaddad, from Jabir. It was narrated by Al-Daraqutni, who said: It was narrated by Sufyan al-Thawri, Shu'bah, Isra'il bin Yunus, Sharik, Abu Khalid al-Dalani, Abu al-Ahwas, Sufyan bin Uyaynah, Jarir bin Abd al-Hamid, and others, from Musa bin Abi Aisha, from Abdullah bin Shaddad, in a *mursal* form (with a broken chain of transmission), from the Prophet ﷺ, and that is what is correct (1). As for the saying of Jabir: "Whoever prays a unit (rak'ah) in which he does not recite the Mother of the Qur'an (Al-Fatihah), has not prayed, except behind the Imam," it was narrated by Malik, from Wahb bin Kaysan, from Jabir as his own saying (2). Ibn Abd al-Barr said: Yahya bin Sallam, the author of "Al-Tafsir," narrated it from Malik, from Abu Nu'aim Wahb bin Kaysan, from Jabir, from the Prophet ﷺ. The correct view is that it is *mawquf* (attributed to a companion) from Jabir, as in "Al-Muwatta." This contains a jurisprudential point regarding the invalidity of the unit of prayer (rak'ah) in which the Mother of the Qur'an is not recited. This testifies to the validity of the view held by Ibn al-Qasim, narrated from Malik, regarding the annulment of that rak'ah and building upon another, and that the prayer-maker should not count a rak'ah in which he did not recite the Opening of the Book (Al-Fatihah). It also indicates that the recitation of the Imam is considered recitation for those behind him. This was the view of Jabir, though others disagreed with him on this (3). Eleventh: Ibn al-Arabi said: When the Prophet ﷺ said: "There is no prayer for one who does not recite the Opening of the Book," people differed on this principle: Is this negation to be understood as lack of completeness and perfection, or lack of validity? The fatwas differed according to the perspective of the observer. Since the most well-known and strongest position on this principle is that negation applies generally, the stronger view from Malik's narration is that the prayer of whoever does not recite Al-Fatihah in his prayer is void. Then we looked at its repetition in every rak'ah. Whoever interpreted the saying of the Prophet ﷺ: "Do that in your entire prayer," would be obligated to repeat the recitation, just as he repeats the bowing (ruku') and prostration (sujud). And Allah knows best. Twelfth: What we have mentioned in this chapter regarding the hadiths and meanings concerning the specification of Al-Fatihah refutes the saying of the Kufans that Al-Fatihah is not specified, and that it and other verses of the Qur'an are equal. (1) Sunan al-Daraqutni 1/323 and 325, and this hadith was mentioned earlier on p. 182, see also Musnad Ahmad (14643). (2) Al-Muwatta 1/84, and it was mentioned earlier on p. 183. (3) Al-Istidhkar 4/188 - 189.

१८९ सूरह अल-फातिहा (उसका अवतरण और उसके नियम) मूसा बिन अबी आइशा, अब्दुल्ला बिन शद्दाद से, जाबिर से। इसे अल-दाराकुतनी ने उद्धृत किया है, और कहा: इसे सुफ़यान अल-थौरी, शुअबा, इसराइल बिन यूनुस, शरीक, अबू खालिद अल-दालानी, अबू अल-अहवास, सुफ़यान बिन उयायना, जरीर बिन अब्द अल-हामिद और अन्य लोगों ने मूसा बिन अबी आइशा से, अब्दुल्ला बिन शद्दाद से, मुरसल (टूटी हुई श्रृंखला) के रूप में, पैगंबर ﷺ से रिवायत किया है, और यही सही है (१)। जहाँ तक जाबिर के इस कथन का प्रश्न है: "जिसने ऐसी रकात पढ़ी जिसमें उसने उम्मुल-कुरान (अल-फातिहा) नहीं पढ़ी, उसने नमाज़ नहीं पढ़ी, सिवाय इमाम के पीछे," तो इसे मालिक ने वहब बिन कैसान से, जाबिर से उनके अपने कथन के रूप में रिवायत किया है (२)। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: "अल-तफसीर" के लेखक यह्या बिन सलाम ने इसे मालिक से, अबू नुमैम वहब बिन कैसान से, जाबिर से, पैगंबर ﷺ से रिवायत किया है। सही यह है कि यह जाबिर से मौकूफ़ (एक सहाबी का कथन) है, जैसा कि "अल-मुवत्ता" में है। इसमें उस रकात को अमान्य करने का न्यायशास्त्रीय पहलू है जिसमें उम्मुल-कुरान नहीं पढ़ी गई है। यह इब्न अल-कासिम के उस मत की वैधता की गवाही देता है, जिसे उन्होंने मालिक से रिवायत किया है, उस रकात को रद्द करने और दूसरी पर निर्माण करने के बारे में, और यह कि नमाजी उस रकात को न गिने जिसमें उसने फातिहतुल-किताब नहीं पढ़ी है। इसमें यह भी है कि इमाम की किरात (पाठ) उसके पीछे वालों के लिए भी किरात है। यह जाबिर का मत था, और अन्य लोगों ने इसमें उनका विरोध किया है (३)। ग्यारहवीं बात: इब्न अल-अरबी ने कहा: जब पैगंबर ﷺ ने कहा: "उस व्यक्ति की कोई नमाज़ नहीं है जिसने फातिहतुल-किताब नहीं पढ़ी," तो इस सिद्धांत पर लोगों में मतभेद हो गया: क्या यह निषेध पूर्णता और पूर्णता की कमी पर आधारित है, या वैधता की कमी पर? देखने वाले की स्थिति के अनुसार फतवा अलग-अलग रहा। चूँकि इस सिद्धांत में सबसे प्रसिद्ध और सबसे मजबूत मत यह है कि निषेध सामान्यता पर है, इसलिए मालिक की रिवायत से सबसे मजबूत मत यह है कि जिसने अपनी नमाज़ में अल-फातिहा नहीं पढ़ी, उसकी नमाज़ बातिल (अमान्य) हो गई। फिर हमने हर रकात में इसे दोहराने पर विचार किया। जिस किसी ने पैगंबर ﷺ के इस कथन की व्याख्या की: "अपनी पूरी नमाज़ में ऐसा ही करो," उसके लिए किरत (पाठ) को दोहराना अनिवार्य होगा, जैसे वह रुकू और सजदा दोहराता है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। बारहवीं बात: अल-फातिहा को निर्धारित करने के संबंध में हमने इस अध्याय में जो हदीसें और अर्थ बताए हैं, वे कूफ़ा वालों के इस कथन का खंडन करते हैं कि अल-फातिहा निर्धारित नहीं है, और यह कि वह और कुरान की अन्य आयतें बराबर हैं। (१) सुनन अल-दाराकुतनी १/३२३ और ३२५, और यह

हदीस पहले पृष्ठ १८२ पर आ चुकी है, देखें मुस्नद अहमद (१४६४३)। (२) अल-मुवत्ता १/८४, और यह पहले पृष्ठ १८३ पर आ चुकी है। (३) अल-इस्तिदकार ४/१८८ - १८९।

۱۸۹ سورہ الفاتحہ (اس کا نزول اور اس کے احکام) موسیٰ بن ابی عائشہ، عبداللہ بن شداد سے، وہ جابر سے روایت کرتے ہیں۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے اور کہا: اسے سفیان ثوری، شعبہ، اسرائیل بن یونس، شریک، ابو خالد دالانی، ابو الاحوص، سفیان بن عیینہ، جریر بن عبدالحمید اور دیگر نے موسیٰ بن ابی عائشہ سے، انہوں نے عبداللہ بن شداد سے مرسلاً نبی ﷺ سے روایت کیا ہے، اور یہی درست ہے (۱)۔ رہی بات حضرت جابر کے اس قول کی کہ: "جس نے ایسی رکعت پڑھی جس میں ام القرآن (سورہ فاتحہ) نہ پڑھی، اس نے نماز نہیں پڑھی سوائے امام کے پیچھے پڑھنے والے کے" اسے امام مالک نے وہب بن کیسان سے، انہوں نے حضرت جابر کے اپنے قول کے طور پر روایت کیا ہے (۲)۔ ابن عبد البر کہتے ہیں: اسے صاحبِ "التفسیر" یحییٰ بن سلام نے امام مالک سے، انہوں نے ابو نعیم وہب بن کیسان سے، انہوں نے حضرت جابر سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ حضرت جابر پر موقوف ہے جیسا کہ "موطا" میں ہے۔ اس میں فقہی اعتبار سے اس رکعت کے باطل ہونے کی دلیل ہے جس میں سورہ فاتحہ نہ پڑھی جائے، اور یہ ابن القاسم کے اس مسلک کی صحت کی گواہی دیتا ہے جسے انہوں نے امام مالک سے روایت کیا ہے کہ وہ رکعت کالعدم قرار پائے گی اور اس کے علاوہ پر بنا ہو گی، اور نمازی اس رکعت کو شمار نہ کرے جس میں اس نے فاتحۃ الکتاب نہ پڑھی ہو۔ اس میں یہ بھی ہے کہ امام کی قراءت اس کے پیچھے والوں کے لیے بھی قراءت ہے۔ یہ جابر کا مذہب ہے، اور دیگر حضرات نے اس میں ان سے اختلاف کیا ہے (۳)۔ گیارہویں بات: ابن العربی کہتے ہیں: جب نبی ﷺ نے فرمایا: "اس شخص کی کوئی نماز نہیں جس نے فاتحۃ الکتاب نہ پڑھی" تو اس اصل کے بارے میں لوگوں میں اختلاف ہو گیا: کیا اس نفی کو کمال اور تمام پر محمول کیا جائے گا، یا جواز پر؟ ناظر کے حال کے اختلاف کے مطابق فتویٰ بھی مختلف رہا۔ اور چونکہ اس اصل

میں مشہور اور قوی بات یہ ہے کہ نفی عموم پر ہے، اس لیے امام مالک کی روایت سے قوی بات یہی ہے کہ جس نے اپنی نماز میں سورہ فاتحہ نہ پڑھی، اس کی نماز باطل ہو گئی۔ پھر ہم نے ہر رکعت میں اس کی تکرار پر غور کیا، تو جس نے نبی ﷺ کے اس فرمان کی تاویل کی: "اپنی تمام نماز میں ایسا ہی کرو"، تو اس پر لازم ہے کہ وہ قراءت کا اعادہ کرے، جیسے وہ رکوع اور سجدہ کا اعادہ کرتا ہے۔ واللہ اعلم۔ بارہویں بات: اس باب میں ہم نے سورہ فاتحہ کے تعین کے بارے میں جو احادیث اور معانی ذکر کیے ہیں، وہ اہل کوفہ کے اس قول کی تردید کرتے ہیں کہ سورہ فاتحہ متعین نہیں ہے، اور یہ کہ وہ اور قرآن کی دیگر آیات برابر ہیں۔ حواشی: (۱) سنن دارقطنی ۳۲۳/۱ اور ۳۲۵، اور اس حدیث کا ذکر پہلے ص ۱۸۲ پر آ چکا ہے، دیکھئے مسند احمد (۱۴۶۴۳)۔ (۲) الموطا ۸۴/۱، اور یہ پہلے ص ۱۸۳ پر گزر چکا ہے۔ (۳) الاستذکار ۱۸۸/۴ - ۱۸۹۔

And the Prophet ﷺ specified it by his saying as we mentioned, and he is the one who clarifies the meaning of Allah Almighty's words: "And establish prayer" [Al-Baqarah: 43].

Abu Dawood narrated on the authority of Abu Sa'id al-Khudri who said: We were commanded to recite the Opening of the Book (al-Fatihah) and whatever else was easy. This Hadith indicates that his saying (PBUH) to the Bedouin: "Recite whatever is easy for you from the Qur'an" includes what is more than al-Fatihah, and it is an explanation of Allah Almighty's words: "So recite what is easy [of it]" [Al-Muzzammil: 20].

Muslim narrated on the authority of 'Ubadah bin al-Samit that the Messenger of Allah (PBUH) said: "There is no prayer for him who does not recite the Opening of the Book." In one narration: "And more." And his saying (PBUH): "It is deficient (three times), not complete," meaning: not sufficient according to the mentioned proofs.

And *khidaj* (deficiency) means: shortage and corruption. Al-Akhfash said: The camel *khadajat* when she casts her offspring before completion of term, and *akhdajat* when she casts it before the time of birth, even if the creation was complete.

Looking at the obligation of deficiency, prayer with it is not permissible because it is a prayer that is not complete, and whoever exits from his prayer while it is not complete, he must repeat it as he was commanded according to its ruling. And whoever claims that it is permissible despite acknowledging its deficiency, the proof is upon him, and there is no way for him in any respect, and Allah knows best.

The thirteenth issue: It was narrated from Malik that recitation is not obligatory for anything in prayer, and similarly ash-Shafi'i used to say in Iraq regarding one who forgets it, then he retracted this in Egypt and said: The prayer of one who forgets is not valid.

(1) Sunan Abi Dawood (818), and it is in Musnad Ahmad (10998). (2) Part of the Hadith of the one who prayed badly, narrated by Ahmad (9635), and Muslim (397) from the Hadith of Abu Hurayrah, and another part of it has been mentioned before on page 185. (3) In (d) and (z): it explains. (4) Sahih Muslim (394), and it is in Musnad Ahmad (22743). (5) Sahih Muslim (394): (37), and it is in Musnad Ahmad (22749). (6) Narrated by Ahmad in Al-Musnad (9898), and Muslim (395) from the Hadith of Abu Hurayrah. (7) At-Tamhid 20/191-192, and Al-Istidhkar 4/192-193. (8) At-Tamhid 20/198, and Al-

Istidhkar 4/199, and Ibn Abd al-Barr said: It is narrated from Malik as an irregular (shadh) report not known to his companions: that the prayer is valid without reciting anything from the Hadith of Omar, and it is a rejected (munkar) narration.

१९० सूरह अल-फ़ातिहा (उसका अवतरण और नियम)

और पैगंबर ﷺ ने इसे अपने शब्दों से निर्दिष्ट किया है जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के अर्थ को स्पष्ट करने वाले हैं: "और नमाज़ क़ायम करो" [अल-बक़रह: ४३]।

अबू दाऊद ने अबू सईद अल-खुदरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: हमें हुक्म दिया गया था कि हम किताब की शुरुआत (अल-फ़ातिहा) और जो कुछ भी आसान हो उसे पढ़ें। यह हदीस इस बात पर इशारा करती है कि पैगंबर ﷺ का एक देहाती (अराबी) से कहना: "क़ुरआन से जो तुम्हारे लिए आसान हो उसे पढ़ो" अल-फ़ातिहा के अतिरिक्त है, और यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों की व्याख्या है: "तो उसमें से जो आसान हो उसे पढ़ो" [अल-मुज़्ज़म्मिल: २०]।

मुस्लिम ने उबादाह बिन अल-सामित से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "उस व्यक्ति की कोई नमाज़ नहीं जिसने किताब की शुरुआत (अल-फ़ातिहा) नहीं पढ़ी।" एक रिवायत में जोड़ा गया: "और उससे अधिक।" और उनका ﷺ का कहना: "वह अपूर्ण (खिदाज) है (तीन बार) पूरी नहीं," अर्थात: उल्लिखित प्रमाणों के अनुसार पर्याप्त नहीं है।

और खिदाज (खिदाज) का अर्थ है: कमी और बिगाड़। अल-अख़फ़श ने कहा: ऊंटनी 'खदजत' तब होती है जब वह अपने बच्चे को पूर्ण अवधि से पहले डाल देती है, और 'अखदजत' तब होती है जब वह उसे जन्म के समय से पहले फेंक देती है, भले ही वह रचना में पूर्ण हो।

और विचार करने से पता चलता है कि कमी होने पर नमाज़ जायज़ नहीं होनी चाहिए; क्योंकि वह नमाज़ पूरी नहीं हुई, और जो अपनी नमाज़ से इस तरह बाहर निकला कि वह पूरी नहीं हुई, तो उसे उसके हुक्म के अनुसार फिर से दोहराना होगा जैसा कि उसे आदेश दिया गया था। और जो यह दावा करता है कि इसकी कमी को स्वीकार करते हुए भी यह जायज़ है, तो प्रमाण उसी पर है, और इस पर किसी भी तरह से कोई रास्ता नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

तेरहवीं बात: मालिक से रिवायत है कि नमाज़ की किसी भी चीज़ में किरात (पाठ) अनिवार्य नहीं है, और इसी तरह इमाम शाफ़ई इराक़ में उस व्यक्ति के बारे में कहते थे जो इसे भूल गया, फिर उन्होंने मिस्र में इससे वापसी की और कहा: नमाज़ पर्याप्त नहीं है।

(१) सुनन अबू दाऊद (८१८), और यह मसनद अहमद (१०९९८) में है। (२) नमाज़ में गलती करने वाले की हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (९६३५) और मुस्लिम (३९७) ने अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है, और इसका एक और हिस्सा पेज १८५ पर बीत चुका है। (३) (द) और (ज़) में: व्याख्या करता है। (४) सहीह मुस्लिम (३९४), और यह मसनद अहमद (२२७४३) में है। (५) सहीह मुस्लिम (३९४): (३७), और यह मसनद अहमद (२२७४९) में है। (६) इसे अहमद ने मसनद (९८९८) में और मुस्लिम (३९५) ने अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है। (७) अल-तमहीद २०/१९१-१९२, और अल-इस्तिधकार ४/१९२-१९३। (८) अल-तमहीद २०/१९८, और अल-इस्तिधकार ४/१९९, और इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: मालिक से एक विसंगत (शाज़) बात रिवायत की गई है जिसे उनके साथी नहीं जानते: कि उमर से रिवायत के अनुसार बिना किरात के नमाज़ पर्याप्त है, और यह एक अस्वीकार्य (मुनकर) रिवायत है।

۱۹۰ سورۃ الفاتحہ (اس کا نزول اور احکام)

اور نبی ﷺ نے اپنے قول کے ذریعے اسے متعین کیا ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور وہ اللہ تعالیٰ کے کلام کی مراد واضح کرنے والے ہیں: ﴿اور نماز قائم کرو﴾ [البقرہ: ۴۳]۔

اور ابوداؤد نے حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: ہمیں حکم دیا گیا کہ ہم فاتحۃ الکتاب (سورۃ الفاتحہ) اور جو آسان ہو وہ پڑھیں۔ تو یہ حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ آپ ﷺ کا اعرابی (دیہاتی) سے یہ کہنا کہ: "تمہارے پاس قرآن میں سے جو آسان ہو اسے پڑھو" اس سے مراد فاتحہ سے زائد ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر ہے: ﴿پس اس میں سے جو آسان ہو پڑھو﴾ [المزمل: ۲۰]۔

اور مسلم نے حضرت عبادہ بن صامت رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس شخص کی نماز نہیں جس نے فاتحۃ الکتاب (سورۃ الفاتحہ) نہ پڑھی"۔ ایک روایت میں یہ اضافہ ہے: "اور اس سے زائد"۔ اور آپ ﷺ کا فرمان: "وہ ناقص (خداج) ہے (تین بار) مکمل نہیں" یعنی: مذکورہ دلائل کی روشنی میں کافی نہیں ہے۔

اور "خداج" کا مطلب کمی اور بگاڑ ہے۔ الاخفش نے کہا: اونٹنی "خَدَجَت" (ناقص ہوئی) تب کہتے ہیں جب وہ اپنا بچہ مدت پوری ہونے سے پہلے گرا دے، اور "اَخْدَجَت" تب کہتے ہیں جب وہ اسے ولادت کے وقت سے پہلے پھینک دے، چاہے وہ پیدائشی طور پر مکمل ہی کیوں نہ ہو۔

اور عقل کا تقاضا ہے کہ کمی کے ساتھ نماز جائز نہ ہو؛ کیونکہ یہ ایسی نماز ہے جو مکمل نہیں ہوئی، اور جو اپنی نماز سے اس حال میں نکلا کہ وہ مکمل نہ ہوئی ہو، تو اس پر اس کے حکم کے مطابق اعادہ واجب ہے جیسا کہ اسے حکم دیا گیا تھا۔ اور جو شخص اس کی کمی کا اعتراف کرتے

ہوئے بھی اسے جائز قرار دیتا ہے، تو اس پر دلیل لازم ہے، اور اس کا کوئی راستہ نہیں ہے، واللہ اعلم۔

تیرہویں بات: امام مالکؒ سے روایت کیا گیا ہے کہ نماز کی کسی بھی چیز میں قرأت واجب نہیں ہے، اور اسی طرح امام شافعیؒ عراق میں اس شخص کے بارے میں کہتے تھے جو اسے بھول گیا، پھر مصر میں انہوں نے اس سے رجوع کر لیا اور فرمایا: نماز کافی نہیں ہوگی۔

(۱) سنن ابی داؤد (۸۱۸)، اور یہ مسند احمد (۱۰۹۹۸) میں ہے۔ (۲) نماز میں غلطی کرنے والے کی حدیث کا ایک ٹکڑا، اسے احمد (۹۶۳۵) اور مسلم (۳۹۷) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کا ایک اور حصہ صفحہ ۱۸۵ پر گزر چکا ہے۔ (۳) نسخہ (د) اور (ز) میں ہے: یفسر (تفسیر کرتا ہے)۔ (۴) صحیح مسلم (۳۹۴)، اور یہ مسند احمد (۲۲۷۴۳) میں ہے۔ (۵) صحیح مسلم (۳۹۴) : (۳۷)، اور یہ مسند احمد (۲۲۷۴۹) میں ہے۔ (۶) اسے احمد نے مسند (۹۸۹۸) میں اور مسلم (۳۹۵) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۷) التمہید ۲۰/ ۱۹۱ - ۱۹۲، اور الاستذکار ۴/ ۱۹۲ - ۱۹۳۔ (۸) التمہید ۲۰/ ۱۹۸، اور الاستذکار ۴ / ۱۹۹، اور ابن عبدالبر نے کہا: مالک سے ایک شاذ قول مروی ہے جسے ان کے اصحاب نہیں جانتے: کہ عمر رضی اللہ عنہ سے مروی روایت کی بنیاد پر بغیر قرأت کے نماز کافی ہو جائے گی، اور یہ ایک منکر روایت ہے۔

191 Surah Al-Fatiha (Its Revelation and Rulings)

Whoever knows the Mother of the Book (Al-Fatiha) well must recite it, and it is not sufficient for him to omit a single letter from it. If he does not recite it, or omits a letter from it, he must repeat his prayer, even if he recited something else. This is the correct view on this matter.

As for what was narrated from Umar (may Allah have mercy on him), that he prayed Maghrib and did not recite in it, and that was mentioned to him, he said: "How were the bowing and prostration?" They said: "Good." He said: "No problem then." This hadith is 'munkar' (rejected) in wording and its chain of narration is broken (munqati'); because it is narrated by [Muhammad ibn Ibrahim ibn al-Harith] al-Taymi from Umar. Another time it is narrated by [Muhammad ibn] (1) Ibrahim from Abu Salama ibn Abd al-Rahman from Umar, and both chains are broken; there is no proof in them (2).

Malik mentioned it in "Al-Muwatta," and it is found in the accounts of some narrators (3), but not with Yahya and a group with him; because Malik later discarded it from his book and said: "It is not acted upon; because the Prophet ﷺ said: 'Every prayer in which the Mother of the Quran (Al-Fatiha) is not recited is deficient (khidaj).'"

It was narrated from Umar that he repeated that prayer, and this is what is authentic from him. Yahya ibn Yahya al-Nisaburi narrated, saying: Abu Mu'awiya told us, from al-A'mash, from Ibrahim al-Nakha'i, from Hammam ibn al-Harith, that Umar forgot the recitation in Maghrib, so he repeated the prayer with them (4). Ibn Abd al-Barr said: "This is a connected (muttasil) hadith witnessed by Hammam from Umar, and it has been narrated through various paths."

Ashhab narrated from Malik that he said: Malik was asked about the one who forgot the recitation: "Does what Umar said please you?" He said: "I deny that Umar did it." He rejected the hadith and said: "Would people see Umar doing this in Maghrib and not say 'Subhan Allah' to him?! I think that whoever does this should repeat the prayer (5)."

---

(1) What is between brackets in both places was missing from the manuscripts and (M), and was restored from Al-Tamheed 20/193 - 194. (2) The report was narrated by Abd al-Razzaq (2748), Ibn Abi Shayba (1/396), and al-Bayhaqi in Al-Sunan (2/381) via Muhammad ibn Ibrahim al-Taymi, from Abu Salama, from Umar. As for the narration of Muhammad ibn Ibrahim from Umar, it was narrated by al-Tahawi in Sharh Ma'ani

al-Athar (1/411). Al-Bayhaqi mentioned that al-Shafi'i also narrated it from a man, from Ja'far ibn Muhammad, from his father, from Umar. This is also broken due to an anonymous narrator in its chain. (3) Al-Muwatta, p. 179, according to the narration of al-Qa'nabi. (4) Narrated by al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar (1/411). (5) Al-Tamheed (20/193 - 194) and Al-Istidhkhar (4/142 - 144).

191 सूरह अल-फातिहा (इसका अवतरण और इसके नियम)

जो कोई फातिहतुल किताब (अल-फातिहा) को अच्छी तरह जानता है, उसके बिना नमाज़ पूरी नहीं होती, और उसके लिए यह पर्याप्त नहीं है कि वह उसमें से एक अक्षर भी कम कर दे। यदि उसने उसे नहीं पढ़ा, या उसमें से एक अक्षर कम कर दिया, तो वह अपनी नमाज़ दोहराए, भले ही उसने उसके अलावा कुछ और पढ़ा हो। और इस मसले में यही सही मत है।

जहाँ तक उस वर्णन का संबंध है जो हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से है कि उन्होंने मग़रिब की नमाज़ पढ़ाई और उसमें क़िरात (पाठ) नहीं किया, और जब उनसे इसका ज़िक्र किया गया, तो उन्होंने पूछा: "रुकू और सजदा कैसा था?" लोगों ने कहा: "अच्छा था।" उन्होंने कहा: "तब तो कोई हर्ज नहीं।" तो यह हदीस शब्दों के लिहाज़ से 'मुनकर' (अस्वीकार्य) है और इसकी सनद (श्रृंखला) कटी हुई (मुनक़ति) है; क्योंकि इसे [मुहम्मद बिन इब्राहिम बिन अल-हारिस] अल-तैमी, उमर से वर्णित करते हैं। और एक बार इसे [मुहम्मद बिन] (1) इब्राहिम, अबू सलमा बिन अब्दुर रहमान से, और वे उमर से वर्णित करते हैं, और ये दोनों कटी हुई हैं, इनमें कोई प्रमाण नहीं है (2)।

इमाम मलिक ने इसका उल्लेख "अल-मुवत्ता" में किया है, और यह कुछ वर्णनकर्ताओं के पास उपलब्ध है (3), लेकिन याह्या और उनके साथ एक समूह के पास नहीं है; क्योंकि मलिक ने बाद में इसे अपनी पुस्तक से निकाल दिया था और कहा था: "इस पर अमल नहीं किया जाता; क्योंकि नबी ﷺ ने फरमाया: 'हर वह नमाज़ जिसमें उम्मुल कुरआन (अल-फातिहा) न पढ़ी जाए, वह अधूरी (ख़िदाज) है'।"

उमर से यह भी वर्णित है कि उन्होंने वह नमाज़ दोहराई थी, और यही उनके बारे में सही रिवायत है। याह्या बिन याह्या अल-निशापुरी ने वर्णन किया, उन्होंने कहा: हमें अबू मुआविया ने अल-आमश से, उन्होंने इब्राहिम अल-नख़ई से, उन्होंने हम्माम बिन अल-हारिस से बताया कि उमर मग़रिब में क़िरात भूल गए, तो उन्होंने उनके साथ नमाज़ दोहराई (4)। इब्न अब्दुल बर्र कहते हैं: "यह एक मुत्तसिल (जुड़ी हुई) हदीस है जिसे हम्माम ने सीधे उमर से सुना था, और यह कई मार्गों से वर्णित है।"

अशहब ने मलिक से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: मलिक से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो क़िरात भूल गया: "क्या उमर ने जो कहा वह आपको पसंद है?" उन्होंने कहा: "मैं इस बात से इनकार करता हूँ कि उमर ने ऐसा किया होगा।" उन्होंने हदीस को खारिज कर दिया और कहा: "क्या लोग

उमर को मग़रिब में ऐसा करते देखेंगे और उन्हें 'सुब्हानअल्लाह' (टोकना) नहीं कहेंगे?! मेरा मानना है कि जिसने ऐसा किया उसे नमाज़ दोहरानी चाहिए (5)।"

---

(1) दोनों स्थानों पर कोष्ठक में दी गई सामग्री हस्तलिखित प्रतियों और (म) में नहीं थी, इसे अल-तमीद 20/193 - 194 से बहाल किया गया है। (2) इस रिपोर्ट को अब्दुर रज्जाक (2748), इब्न अबी शायबा (1/396), और अल-बैहक़ी ने अल-सुनन (2/381) में मुहम्मद बिन इब्राहिम अल-तैमी, अबू सलमा के माध्यम से, उमर से निकाला है। जहाँ तक मुहम्मद बिन इब्राहिम के उमर से वर्णन का प्रश्न है, इसे अल-तहावी ने शरह मानी अल-आसार (1/411) में निकाला है। अल-बैहक़ी ने उल्लेख किया कि अल-शाफई ने इसे एक अज्ञात व्यक्ति के माध्यम से जाफ़र बिन मुहम्मद, उनके पिता से, उमर के माध्यम से भी वर्णित किया है। यह भी अपनी सनद में अस्पष्टता के कारण कटी हुई है। (3) अल-मुवत्ता पृष्ठ 179, अल-कानबी के वर्णन के अनुसार। (4) इसे अल-तहावी ने शरह मानी अल-आसार (1/411) में निकाला है। (5) अल-तमीद (20/193 - 194) और अल-इस्तिज़कार (4/142 - 144)।

191 سورۃ الفاتحہ (اس کا نزول اور اس کے احکام)

جو شخص فاتحہ الکتاب اچھی طرح جانتا ہے، اس کے بغیر (نماز) جائز نہیں، اور اس کے لیے یہ کافی نہیں کہ اس میں سے ایک حرف بھی کم کر دے۔ پس اگر اس نے اسے نہ پڑھا، یا اس میں سے ایک حرف کم کر دیا، تو وہ اپنی نماز لوٹائے، اگرچہ اس نے اس کے علاوہ کچھ پڑھا ہو۔ اور اس مسئلہ میں یہی صحیح قول ہے۔

رہی بات جو عمر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے مغرب کی نماز پڑھائی اور اس میں قرأت نہیں کی، اور جب ان سے اس کا ذکر کیا گیا تو انہوں نے پوچھا: "رکوع اور سجدہ کیسا رہا؟" لوگوں نے کہا: "اچھا رہا۔" انہوں نے کہا: "تب تو کوئی حرج نہیں۔" تو یہ حدیث متن کے اعتبار سے 'منکر' ہے اور اس کی سند 'منقطع' ہے؛ کیونکہ اسے [محمد بن ابراہیم بن الحارث] التیمی، عمر سے روایت کرتے ہیں۔ اور ایک مرتبہ اسے [محمد بن] (1) ابراہیم، ابوسلمہ بن عبدالرحمن سے اور وہ عمر سے روایت کرتے ہیں، اور یہ دونوں منقطع ہیں، ان میں کوئی حجت نہیں (2)۔

اور اسے امام مالک نے "الموطأ" میں ذکر کیا ہے، اور یہ بعض راویوں کے پاس موجود ہے (3)، لیکن یحییٰ اور ان کے ساتھ ایک گروہ کے پاس نہیں ہے؛ کیونکہ مالک نے اسے بعد میں اپنی کتاب سے خارج کر دیا تھا اور فرمایا: "اس پر عمل نہیں ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے فرمایا: 'ہر وہ نماز جس میں ام القرآن (فاتحہ) نہ پڑھی جائے، وہ ناقص (خداج) ہے'۔"

اور عمر سے مروی ہے کہ انہوں نے وہ نماز دوبارہ پڑھی، اور یہی ان سے صحیح ثابت ہے۔ یحییٰ بن یحییٰ النیسابوری نے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو معاویہ نے الاعمش سے، انہوں

نے ابراہیم النخعی سے، انہوں نے ہمام بن الحارث سے روایت کی کہ عمر مغرب میں قرأت بھول گئے، تو انہوں نے ان کے ساتھ نماز دہرائی (4)۔ ابن عبد البر کہتے ہیں: "یہ ایک متصل حدیث ہے جس کا مشاہدہ ہمام نے عمر سے کیا، اور یہ کئی طرق سے مروی ہے"۔

اور اشہب نے مالک سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: مالک سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو قرأت بھول گیا: "کیا آپ کو وہ پسند ہے جو عمر نے کہا؟" انہوں نے کہا: "میں اس بات کا انکار کرتا ہوں کہ عمر نے ایسا کیا ہو"۔ انہوں نے اس حدیث کو مسترد کیا اور فرمایا: "کیا لوگ عمر کو مغرب میں ایسا کرتے دیکھیں گے اور انہیں 'سبحان اللہ' نہیں کہیں گے؟! میرا خیال ہے کہ جس نے ایسا کیا اسے نماز دہرانی چاہیے (5)"۔

---

(1) دونوں جگہوں پر بریکٹ میں جو کچھ ہے وہ قلمی نسخوں اور (م) سے ساقط ہے، اور اسے التمہید 20/193 - 194 سے درست کیا گیا ہے۔ (2) اس خبر کی تخریج عبدالرزاق (2748)، ابن ابی شیبہ 396/1، اور بیہقی نے السنن 381/2 میں محمد بن ابراہیم التیمی عن ابی سلمہ عن عمر کے طریق سے کی ہے۔ رہی محمد بن ابراہیم کی عمر سے روایت، تو اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار 1/411 میں نکالا ہے۔ اور بیہقی نے ذکر کیا کہ شافعی نے اسے ایک آدمی عن جعفر بن محمد عن ابیہ عن عمر سے بھی روایت کیا ہے۔ اور یہ بھی اپنی سند میں ایک نامعلوم راوی کی وجہ سے منقطع ہے۔ (3) الموطأ ص 179 بروایت القعنبی۔ (4) اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار 1/411 میں نکالا ہے۔ (5) التمہید 20/193 - 194 اور الاستذکار 4/142 - 144۔

Surah Al-Fatihah (Its Revelation and Rulings) - 192

Fourteenthly: The scholars have reached a consensus that there is no prayer except with recitation, based on their previously mentioned principles. They also agreed that there is no specific timing for this after Al-Fatihah, except that they recommend reciting only one surah with Al-Fatihah; because it is the most common practice reported from the Prophet ﷺ.

Malik said: The Sunnah of recitation is to recite the Mother of the Qur'an (Al-Fatihah) and a surah in the first two units (rak'ahs), and only Al-Fatihah in the last two. Al-Awza'i said: One recites the Mother of the Qur'an; if one does not recite it but recites something else, it suffices him. He said: If he forgets to recite in three units, he must repeat the prayer. Al-Thawri said: One recites Al-Fatihah and a surah in the first two units, and glorifies God (tasbih) in the last two if he wishes, or recites if he wishes; if he neither recites nor glorifies, his prayer is valid. This is the opinion of Abu Hanifa and the rest of the Kufans (1).

Ibn al-Mundhir said: It has been narrated to us from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he said: Recite in the first two units and glorify in the last two. This was also the opinion of Al-Nakha'i (2).

Sufyan said: If he does not recite in three units, he must repeat the prayer; because the recitation of one unit is not sufficient for him. He said: Likewise if he forgets to recite in one unit of the Fajr prayer.

Abu Thawr said: A prayer is not valid except by reciting Al-Fatihah in every unit, similar to the statement of Al-Shafi'i al-Misri, and this is the view of a group of Shafi'i's companions. Likewise said Ibn Khuwayz Mindad al-Maliki: Reciting Al-Fatihah is obligatory according to us in every unit, and this is the correct view on the matter (3).

Muslim narrated from Abu Qatada (4) who said: The Messenger of Allah ﷺ used to lead us in prayer, reciting Al-Fatihah and two surahs in the first two units of Dhuhr and Asr, sometimes letting us hear a verse,

(1) Al-Istidhkar 4 / 139-148 and 197. See also Al-Tamhid 20 / 195-196. (2) Al-Awsat 3 / 114. The hadith of Ali was narrated by Ibn Abi Shaybah in Al-Musannaf 1 / 372. (3) Al-Istidhkar 4 / 145. (4) Al-Harith bin Rabi' al-Ansari al-Sulami, a horseman of the Messenger of Allah ﷺ who witnessed Uhud and Al-Hudaybiyyah. He died in Madinah in the year 54 AH. Al-Siyar 2 / 449.

सूरह अल-फातिहा (उसका अवतरण और नियम) - १९२

चौदहवां बिंदु: विद्वानों ने इस बात पर आम सहमति व्यक्त की है कि पाठ (तिलावत) के बिना कोई नमाज़ नहीं है, जैसा कि उनके पहले बताए गए सिद्धांतों में है। और उन्होंने इस बात पर भी सहमति जताई है कि अल-फातिहा के बाद इसके लिए कोई निश्चित समय नहीं है, सिवाय इसके कि वे अल-फातिहा के साथ केवल एक सूरह पढ़ने की सलाह देते हैं; क्योंकि पैगंबर ﷺ से प्राप्त अधिकांश रिवायतों में यही है।

मलिक ने कहा: तिलावत का सुन्नत तरीका यह है कि पहली दो रकातों में 'उम्मुल कुरान' (सूरह फातिहा) और एक सूरह पढ़ी जाए, और आखिरी दो में केवल फातिहा पढ़ी जाए। अल-औज़ाई ने कहा: वह उम्मुल कुरान पढ़ेगा, यदि वह उम्मुल कुरान नहीं पढ़ता है और कुछ और पढ़ता है, तो यह उसके लिए पर्याप्त है। उन्होंने कहा: यदि वह तीन रकातों में तिलावत करना भूल जाता है, तो उसे नमाज़ दोहरानी चाहिए। अल-थौरी ने कहा: पहली दो रकातों में फातिहा और एक सूरह पढ़े, और आखिरी दो में चाहे तो तस्बीह (सुभानअल्लाह कहना) करे, और चाहे तो तिलावत करे, और यदि उसने न तो तिलावत की और न ही तस्बीह की, तो उसकी नमाज़ जायज़ (मान्य) है, और यही राय अबू हनीफ़ा और अन्य कूफ़ावासियों की है (१)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: हमें अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत मिली है कि उन्होंने कहा: पहली दो रकातों में पढ़ो और आखिरी दो में तस्बीह करो। और अल-नखई ने भी यही कहा (२)।

सुफ़ियान ने कहा: यदि उसने तीन रकातों में तिलावत नहीं की, तो वह नमाज़ दोहराए; क्योंकि एक रकात की तिलावत उसके लिए पर्याप्त नहीं है। उन्होंने कहा: इसी तरह यदि वह फज्र की नमाज़ की एक रकात में तिलावत करना भूल जाए।

अबू थौर ने कहा: हर रकात में अल-फातिहा पढ़े बिना कोई नमाज़ मान्य नहीं है, जैसा कि अल-शाफ़ी मिस्री का कथन है, और शाफ़ई के अनुयायियों के एक समूह का भी यही मानना है। इसी तरह इब्न खुवेज़ मिन्दाद अल-मालिकी ने कहा: हमारे अनुसार हर रकात में फातिहा पढ़ना अनिवार्य है, और इस मामले में यही सही राय है (३)।

मुस्लिम ने अबू क़तादा (४) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ हमें नमाज़ पढ़ाते थे, तो ज़ुहर और अस्र की पहली दो रकातों में फातिहा और दो सूरह पढ़ते थे, और कभी-कभी हमें आयत सुना भी देते थे,

(१) अल-इस्तिज़कार ४/१३९-१४८ और १९७। और देखें अल-तमहीद २०/१९५-१९६। (२) अल-औसत ३/११४। अली की हदीस इब्न अबी शैबा ने अल-मुसन्नफ़ १/३७२ में रिवायत की है। (३) अल-इस्तिज़कार ४/१४५। (४) अल-हारिस बिन रबी अल-अंसारी अल-सुलामी, अल्लाह के रसूल ﷺ के घुड़सवार, उन्होंने उहुद और हुदैबिया को देखा था, उनकी मृत्यु ५४ हिजरी में मदीना में हुई। अल-सियर २/४४९।

سورہ الفاتحہ (نزول اور احکام) - ۱۹۲

چودھویں بات: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ قراءت کے بغیر کوئی نماز نہیں، جیسا کہ ان کے اصولوں میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور انہوں نے اس پر بھی اتفاق کیا ہے کہ سورہ فاتحہ کے بعد اس میں کوئی خاص وقت مقرر نہیں ہے، سوائے اس کے کہ وہ مستحب سمجھتے ہیں کہ سورہ فاتحہ کے ساتھ صرف ایک ہی سورہ پڑھی جائے؛ کیونکہ نبی کریم ﷺ سے زیادہ تر یہی منقول ہے۔

امام مالک نے فرمایا: قراءت کی سنت یہ ہے کہ پہلی دو رکعتوں میں سورہ فاتحہ اور کوئی سورت پڑھے، اور آخری دو رکعتوں میں صرف سورہ فاتحہ پڑھے۔ اوزاعی نے کہا: وہ سورہ فاتحہ پڑھے، اگر سورہ فاتحہ نہ پڑھے اور اس کے علاوہ کچھ پڑھے تو یہ اسے کفایت کر جائے گا۔ انہوں نے کہا: اگر وہ تین رکعتوں میں قراءت کرنا بھول جائے تو نماز لوٹائے۔ ثوری نے کہا: پہلی دو رکعتوں میں سورہ فاتحہ اور سورت پڑھے، اور آخری دو رکعتوں میں چاہے تو تسبیح کہے اور چاہے تو قراءت کرے، اور اگر نہ قراءت کرے اور نہ تسبیح کہے تو اس کی نماز جائز ہے، اور یہی امام ابوحنیفہ اور دیگر کوفیوں کا قول ہے (۱)۔

ابن المنذر نے کہا: ہمیں علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت پہنچی ہے کہ انہوں نے فرمایا: پہلی دو رکعتوں میں قراءت کرو اور آخری دو رکعتوں میں تسبیح کہو۔ اور یہی قول نخعی کا ہے (۲)۔

سفیان نے کہا: اگر اس نے تین رکعتوں میں قراءت نہ کی ہو تو نماز لوٹائے؛ کیونکہ ایک رکعت کی قراءت اس کے لیے کافی نہیں۔ انہوں نے کہا: اسی طرح اگر فجر کی نماز کی ایک رکعت میں قراءت کرنا بھول جائے۔

ابو ثور نے کہا: ہر رکعت میں سورہ فاتحہ پڑھے بغیر کوئی نماز کافی نہیں، جیسا کہ شافعی مصری کا قول ہے اور اسی پر شافعیہ کی ایک جماعت ہے۔ اسی طرح ابن خویز منداد مالکی نے کہا: ہمارے نزدیک ہر رکعت میں سورہ فاتحہ کی قراءت واجب ہے، اور اس مسئلے میں یہی صحیح ہے (۳)۔

مسلم نے ابو قتادہ (۴) سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمیں نماز پڑھاتے تھے، تو ظہر اور عصر کی پہلی دو رکعتوں میں سورہ فاتحہ اور دو سورتیں پڑھتے تھے، اور کبھی کبھی ہمیں کوئی آیت سنا بھی دیتے تھے،

(۱) الاستذکار ۴ / ۱۳۹ - ۱۴۸ اور ۱۹۷۔ اور دیکھیے التمہید ۲۰ / ۱۹۵ - ۱۹۶۔ (۲) الاوسط ۳ / ۱۱۴۔ اور علی کی حدیث ابن ابی شیبہ نے المصنف ۱ / ۳۷۲ میں تخریج کی ہے۔ (۳) الاستذکار ۴ / ۱۴۵۔ (۴) الحارث بن ربعی الانصاری السلمی، رسول اللہ ﷺ کے شہسوار، غزوہ احد اور حدیبیہ میں شریک ہوئے، ۵۴ ہجری میں مدینہ میں وفات پائی۔ السیر ۲ / ۴۴۹۔

Surah Al-Fatihah (Its Revelation and Rulings) Page 193

He used to lengthen the first rak'ah of Dhuhr and shorten the second, and similarly in Subh (Fajr). In a narration: "And he would recite Al-Fatihah in the last two rak'ahs"(1). This is an explicit text and an authentic hadith supporting what Malik held. It is an explicit text on the necessity of Al-Fatihah in every rak'ah, contrary to those who refused that. The argument lies in the Sunnah, not in what opposes it.

Fifteenth: The majority [of scholars] held the view that reciting more than Al-Fatihah is not obligatory, based on what Muslim narrated from Abu Huraira, who said: "There is recitation in every prayer. Whatever the Prophet ﷺ made us hear, we make you hear, and whatever he kept quiet from us, we keep quiet from you"(2). So whoever recites the Mother of the Qur'an (Al-Fatihah), it suffices him, and whoever adds to it, it is better(3). In Al-Bukhari: "And if you add, it is good"(4).

Many of the people of knowledge refused the omission of a Surah [after Al-Fatihah], whether due to necessity or otherwise. Among them are Imran bin Husain, Abu Sa'id al-Khudri, Khawwat bin Jubair, Mujahid, Abu Wa'il(5), Ibn Umar, Ibn Abbas, and others. They said: There is no prayer for one who does not recite in it the Fatihah of the Book and something with it from the Qur'an. Some of them limited it to two verses, some to one verse, and some did not set a limit but said: something from the Qur'an with it. All this makes it mandatory to learn what is easy of the Qur'an in any case, along with the Fatihah of the Book, due to the hadith of 'Ubadah, Abu Sa'id al-Khudri(6), and others. In "Al-Mudawwanah"(7): Waki' narrated from Al-A'mash from Khaythamah, who said: Someone who heard Umar ibn al-Khattab told me that he said: "A prayer in which the Fatihah of the Book and something with it are not recited is not valid." The [Maliki] school differed on the recitation of a Surah into three opinions: Sunnah, a merit (fadilah), and obligatory (wajiba).

Footnotes: (1) Sahih Muslim (451): (154) (155). The first narration is in Musnad Ahmad (19418), and the second in Al-Musnad (22627). (2) In manuscript [Z]: "akhfaynakum" (we kept quiet from you). (3) Sahih Muslim (396): (44), and it is in Musnad Ahmad (7503). (4) Sahih Bukhari (772). (5) Shaqiq bin Salama al-Asadi al-Kufi, a Mukhadram, who lived during the time of the Prophet ﷺ but did not see him. He witnessed Siffin with Ali (may Allah be pleased with him). He died in the year 82 AH. Al-Siyar 4/161. (6) They were mentioned previously on page 190. (7) 1/68. (8) In [Z]: "la" (no), and in [M]: "The prayer of one who did not...".

सूरा अल-फातिहा (इसका अवतरण और नियम) पृष्ठ १९३

वह ज़ुहर की पहली रकअत को लम्बा करते थे और दूसरी को छोटी, और इसी तरह फज्र में भी। एक रिवायत में है: "और वह आखिरी दो रकअतों में फातिहा किताब पढ़ते थे"(१)। यह एक स्पष्ट पाठ है और एक सही हदीस है जो मालिक के मत का समर्थन करती है। यह हर रकअत में फातिहा की अनिवार्यता पर स्पष्ट पाठ है, उन लोगों के विपरीत जिन्होंने इससे इनकार किया। दलील सुन्नत में है, न कि उसके खिलाफ जो है।

पंद्रहवाँ: अधिकांश विद्वानों का मत है कि फातिहा के अतिरिक्त जो कुछ पढ़ा जाता है वह अनिवार्य (वाजिब) नहीं है, क्योंकि मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: "हर नमाज़ में किराअत (पाठ) है। जो नबी ﷺ ने हमें सुनाया, वह हमने तुम्हें सुनाया, और जो उन्होंने हमसे छिपाया, वह हमने तुमसे छिपाया"(२)। अतः जिसने 'उम्मुल कुरान' (फातिहा) पढ़ी, वह उसके लिए काफी है, और जिसने अधिक पढ़ा, वह बेहतर है(३)। बुखारी में है: "और यदि तुम बढ़ाओ तो वह बेहतर है"(४)।

ज्ञान के कई जानकारों ने किसी मजबूरी या बिना मजबूरी के सूरा [फातिहा के बाद] छोड़ देने से इनकार किया है। उनमें इमरान बिन हुसैन, अबू सईद अल-खुदरी, खव्वात बिन जुबैर, मुजाहिद, अबू वाइल(५), इब्न उमर, इब्न अब्बास और अन्य शामिल हैं। उन्होंने कहा: उस व्यक्ति की कोई नमाज़ नहीं जिसने उसमें फातिहा किताब और उसके साथ कुरान का कुछ हिस्सा न पढ़ा हो। उनमें से कुछ ने दो आयतों की सीमा तय की, कुछ ने एक आयत की, और कुछ ने कोई सीमा तय नहीं की और कहा: उसके साथ कुरान का कुछ हिस्सा होना चाहिए। यह सब हर हाल में फातिहा किताब के साथ कुरान के आसान हिस्सों को सीखने को अनिवार्य बनाता है, उबादा, अबू सईद अल-खुदरी(६) और अन्य की हदीस के कारण। "अल-मुदव्वना"(७) में है: वकी ने अल-अमश से, उन्होंने खैथमा से रिवायत की जिन्होंने कहा: मुझसे उस व्यक्ति ने बयान किया जिसने उमर बिन अल-खत्ताब को कहते सुना: "वह नमाज़ पर्याप्त नहीं है जिसमें फातिहा किताब और उसके साथ कुछ और न पढ़ा गया हो।" [मलिकी] मज़हब में सूरा पढ़ने के बारे में तीन मतों का मतभेद है: सुन्नत, फजीलत (पुण्य), और वाजिब।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) सहीह मुस्लिम (४५१) : (१५४) (१५५)। पहली रिवायत मुसनद अहमद (१९४१८) में है, और दूसरी मुसनद (२२६२७) में। (२) नुस्खे [ज़] में: 'अखफ़ैनाकुम'। (३) सहीह मुस्लिम (३९६): (४४), और यह मुसनद अहमद (७५०३) में है। (४) सहीह बुखारी (७७२)। (५) शकीक बिन सलमा

अल-असदी अल-कूफी, एक मुखदरम (जिसने नबी ﷺ का युग पाया पर उन्हें देख न सके), अली (रज़ि.) के साथ सिफ़्फ़ीन की जंग में शामिल हुए। ८२ हिजरी में मृत्यु हुई। अल-सियार ४ / १६१। (६) वे पहले पृष्ठ १९० पर आ चुके हैं। (७) १ / ६८। (८) नुस्खे [ज़] में: 'ला', और [म] में: 'उसकी नमाज़ जिसने नहीं...'।

سورۃ الفاتحہ (اس کا نزول اور احکام) صفحہ ۱۹۳

اور آپ ﷺ ظہر کی پہلی رکعت کو طویل فرماتے اور دوسری کو مختصر، اور اسی طرح صبح (فجر) میں بھی۔ اور ایک روایت میں ہے: "اور آپ ﷺ آخری دو رکعتوں میں فاتحۃ الکتاب پڑھتے تھے"(۱)۔ یہ ایک واضح نص ہے، اور امام مالک کے موقف کے حق میں صحیح حدیث ہے۔ اور یہ ہر رکعت میں فاتحہ کے تعین پر نص ہے، ان لوگوں کے خلاف جنہوں نے اس سے انکار کیا۔ اور حجت سنت میں ہے، نہ کہ اس میں جو اس کے خلاف ہو۔

پندرھویں بات: جمہور کا موقف یہ ہے کہ فاتحہ پر جو اضافہ کیا جائے وہ واجب نہیں ہے، اس کی وجہ وہ روایت ہے جو مسلم نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے بیان کی کہ انہوں نے کہا: "ہر نماز میں قرات ہے، پس جو نبی ﷺ نے ہمیں سنایا، ہم نے تمہیں سنایا، اور جو ہم سے پوشیدہ رکھا، ہم نے تم سے پوشیدہ رکھا"(۲)، پس جس نے ام القرآن (فاتحہ) پڑھ لی، اسے کافی ہو گئی، اور جس نے اضافہ کیا تو وہ زیادہ بہتر ہے(۳)۔ اور بخاری میں ہے: "اور اگر تم اضافہ کرو تو وہ بہتر ہے"(۴)۔

اہل علم میں سے بہت سے لوگوں نے ضرورت یا بغیر ضرورت کے سورہ چھوڑنے سے انکار کیا ہے، ان میں عمران بن حصین، ابوسعید خدری، خوات بن جبیر، مجاہد، ابووائل(۵)، ابن عمر، ابن عباس اور دیگر شامل ہیں، انہوں نے کہا: اس شخص کی کوئی نماز نہیں جس نے اس میں فاتحۃ الکتاب اور اس کے ساتھ قرآن کا کچھ حصہ نہ پڑھا ہو، پس ان میں سے کچھ نے دو آیتوں کی حد مقرر کی، اور کچھ نے ایک آیت کی، اور کچھ نے کوئی حد مقرر نہیں کی اور کہا: اس کے ساتھ قرآن کا کچھ حصہ ہو۔ اور یہ سب ہر حال میں فاتحۃ الکتاب کے ساتھ قرآن میں سے جو میسر ہو اسے سیکھنا واجب قرار دیتا ہے، عبادہ، ابوسعید خدری(۶) اور دیگر کی حدیث کی وجہ سے۔ اور

"المدونہ"(۷) میں ہے: وکیع نے اعمش سے، انہوں نے خیثمہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: مجھ سے اس شخص نے بیان کیا جس نے عمر بن خطاب کو یہ کہتے سنا: "وہ نماز کافی نہیں جس میں فاتحۃ الکتاب اور اس کے ساتھ کچھ اور نہ پڑھا گیا ہو"۔ اور مذہب (مالکی) میں سورہ پڑھنے کے بارے میں تین اقوال میں اختلاف ہے: سنت، فضیلت، واجب۔

حواشی: (۱) صحیح مسلم (۴۵۱): (۱۵۴) (۱۵۵)۔ پہلی روایت مسند احمد (۱۹۴۱۸) میں ہے، اور دوسری مسند (۲۲۶۲۷) میں۔ (۲) نسخہ [ظ] میں ہے: "أخفيناكم"۔ (۳) صحیح مسلم (۳۹۶): (۴۴)، اور یہ مسند احمد (۷۵۰۳) میں ہے۔ (۴) صحیح بخاری (۷۷۲)۔ (۵) شقیق بن سلمہ الاسدی الکوفی، مخضرم، آپ ﷺ کے عہد کو پایا لیکن آپ کو دیکھ نہیں سکے، علی رضی اللہ عنہ کے ساتھ صفین میں شریک ہوئے، سنہ ۸۲ھ میں وفات پائی۔ السیر ۴/۱۶۱۔ (۶) یہ دونوں پہلے صفحہ ۱۹۰ پر گزر چکے ہیں۔ (۷) ۱/۶۸۔ (۸) نسخہ [ظ] میں ہے: "لا" ، اور [م] میں: "صلاةُ من لم"۔

194 Surah Al-Fatiha (Its Revelation and Rulings)

Sixteenth: Whoever finds it impossible to do so after putting in their best effort, and is unable to learn Al-Fatiha, or any part of the Quran, and nothing of it sticks in their memory, is required to remember Allah in the place of recitation with whatever they can, such as Takbir (Allahu Akbar), Tahlil (La ilaha illa Allah), Tahmid (Alhamdulillah), Tasbih (Subhanallah), Tamjid (Glorification), or: "There is no might nor power except with Allah," whether praying alone or with an Imam who recites silently. Abu Dawood and others narrated from Abdullah bin Abi Awfa (1) who said: A man came to the Prophet ﷺ and said: "I cannot take anything from the Quran, so teach me something that will suffice me." He said: "Say: Subhanallah, walhamdulillah, wala ilaha illa Allah, wallahu akbar, wala hawla wala quwwata illa billah." He said: "O Messenger of Allah, this is for Allah, what is for me?" He said: "Say: O Allah, have mercy on me, grant me health, guide me, and provide for me" (2).

Seventeenth: If he is unable to say any of these words, he should not abandon praying with the Imam to the best of his ability, for the Imam carries that for him, God willing. He must always strive to learn Fatihah al-Kitab (the Opening of the Book) and more, until death prevents him while he is in a state of striving, then Allah will excuse him.

Eighteenth: For non-Arabs and others whose tongues do not allow them to speak in Arabic, the Arabic supplication should be translated for them into their own language that they understand, in order to perform their prayer, for that suffices them, God willing.

Nineteenth: The prayer of one who recites in Persian while being proficient in Arabic is not valid according to the majority. Abu Hanifa said: Recitation in Persian suffices him, even if he is proficient in Arabic; because the intent is to capture the meaning (3). Ibn al-Mundhir (4) said: That does not suffice him, because it is contrary to what Allah commanded, contrary to what the Prophet ﷺ taught, and contrary to the consensus of the Muslim community. We do not know anyone who agreed with him on what he said.

Completing twenty: If one starts the prayer as commanded, not knowing how to recite, and then learns it during the prayer — which can be imagined as hearing someone recite it and memorizing it just from hearing — they do not restart the prayer; because they performed what passed according to what was commanded, so there is no reason to invalidate it. This was stated in the book of Ibn Sahnun (5).

(1) A Companion and son of a Companion, he witnessed Al-Hudaybiyyah and other events, and was the last of the Companions to die in Kufa in the year 86 AH. Al-Siyar 3/428. (2) Sunan Abi Dawud (832). And it is in Musnad Ahmad (19110). (3) See Al-Mabsut by Al-Sarakhsi 1/37, and Ibn Abidin mentioned in his marginalia that the correct view is that he retracted this opinion. (4) Al-Awsat 3/117. (5) He is Muhammad, son of the jurist of the Maghreb Abd al-Salam Sahnun, Abu Abdullah, of Kairouan, the Sheikh of the Malikis, he has a book =

सोलहवां: जिसके लिए अपनी पूरी कोशिश के बाद भी ऐसा करना असंभव हो जाए, और वह फातिहा या कुरान का कोई हिस्सा सीखने में असमर्थ हो, और उसे कुछ भी याद न रहे, तो उसके लिए अनिवार्य है कि वह पाठ के स्थान पर अल्लाह को याद करे जो कुछ भी वह कर सके, जैसे तकबीर (अल्लाहु अकबर), तहलील (ला इलाहा इल्लल्लाह), तहमीद (अल्हम्दुलिल्लाह), तस्बीह (सुब्हानल्लाह), तमजीद (महिमा गान), या: "ला हौला वला कुव्वता इल्ला बिल्लाह", चाहे अकेले नमाज़ पढ़ रहा हो या ऐसे इमाम के साथ जो चुपके से पढ़ता हो। अबू दाऊद और अन्य लोगों ने अब्दुल्लाह बिन अबी औफा (१) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: एक व्यक्ति नबी ﷺ के पास आया और कहा: "मैं कुरान में से कुछ भी याद नहीं कर सकता, इसलिए मुझे कुछ ऐसा सिखाएं जो मेरे लिए काफी हो।" आपने कहा: "कहो: सुब्हानल्लाह, वल्हम्दुलिल्लाह, वला इलाहा इल्लल्लाह, वल्लाहु अकबर, वला हौला वला कुव्वता इल्ला बिल्लाह।" उसने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, यह अल्लाह के लिए है, मेरे लिए क्या है?" आपने कहा: "कहो: ऐ अल्लाह, मुझ पर दया कर, मुझे स्वास्थ दे, मेरा मार्गदर्शन कर और मुझे जीविका प्रदान कर" (२)।

सत्रहवां: यदि वह इन शब्दों में से कुछ भी कहने में असमर्थ है, तो उसे अपनी पूरी कोशिश के साथ इमाम के साथ नमाज़ पढ़ना नहीं छोड़ना चाहिए, क्योंकि इमाम इंशाल्लाह उसके बदले वह जिम्मेदारी उठाता है। उसे हमेशा फातिहा अल-किताब (किताब की शुरुआत) और उससे अधिक सीखने की कोशिश करनी चाहिए, जब तक कि वह कोशिश की स्थिति में हो और मृत्यु उसे रोक न दे, तब अल्लाह उसे क्षमा कर देगा।

अठारहवां: गैर-अरब और अन्य लोग जिनकी जुबान अरबी बोलने में असमर्थ है, उनके लिए अरबी दुआ का अनुवाद उनकी अपनी भाषा में किया जाना चाहिए जिसे वे समझते हैं, ताकि वे अपनी नमाज़ अदा कर सकें, क्योंकि इंशाल्लाह वह उनके लिए पर्याप्त है।

उन्नीसवां: बहुमत के अनुसार उस व्यक्ति की नमाज़ मान्य नहीं है जो अरबी में कुशल होते हुए भी फारसी में पढ़ता है। अबू हनीफा ने कहा: फारसी में पढ़ना उसके लिए पर्याप्त है, भले ही वह अरबी में कुशल हो; क्योंकि उद्देश्य अर्थ को ग्रहण करना है (३)। इब्न अल-मुन्ज़िर (४) ने कहा: यह उसे पर्याप्त नहीं है; क्योंकि यह अल्लाह के आदेश के विरुद्ध है, नबी ﷺ की शिक्षा के विरुद्ध है, और

मुस्लिम समुदायों की सर्वसम्मति के विरुद्ध है। और हम किसी को नहीं जानते जो उनकी इस बात से सहमत हो।

बीसवां: यदि किसी ने आदेशानुसार नमाज़ शुरू की, जबकि वह पढ़ना नहीं जानता था, और फिर नमाज़ के दौरान उसे पढ़ना आ गया — जिसकी कल्पना इस प्रकार की जा सकती है कि उसने किसी को पढ़ते हुए सुना और केवल सुनने से उसे याद हो गया — तो वह नमाज़ फिर से शुरू नहीं करेगा; क्योंकि उसने आदेश के अनुसार जो बीत चुका है उसे पूरा किया, इसलिए उसे अमान्य करने का कोई आधार नहीं है। यह इब्न सहनून की पुस्तक (५) में कहा गया है।

---

(१) एक सहाबी और सहाबी के बेटे, उन्होंने हुदैबिया और अन्य घटनाओं को देखा, और वे ८६ हिजरी में कूफा में मरने वाले अंतिम सहाबी थे। अल-सियर ३ / ४२८। (२) सुनन अबी दाऊद (८३२)। और यह मुसनद अहमद (१९११०) में है। (३) अल-सरख्सी की अल-मबसूत ३७/१ देखें, और इब्न अबिदीन ने अपने हाशिया में उल्लेख किया है कि सही बात यह है कि उन्होंने इस राय को वापस ले लिया था। (४) अल-अवसत ३ / ११७। (५) वे मग़रिब के फकीह अब्द अल-सलाम सहनून के बेटे मुहम्मद, अबू अब्दुल्लाह, कैरवानी हैं, जो मलिकी संप्रदाय के शेख हैं, उनकी एक पुस्तक है =

۱۹۴ سورۃ الفاتحہ (نزول اور احکام)

سولہواں: جس کے لیے اپنی پوری کوشش کے بعد بھی ایسا کرنا ناممکن ہو جائے، اور وہ فاتحہ یا قرآن کا کوئی حصہ سیکھنے سے قاصر ہو، اور اسے کچھ بھی یاد نہ ہو سکے، تو اس پر لازم ہے کہ وہ قرات کی جگہ اللہ کا ذکر کرے جو کچھ اس سے ہو سکے، جیسے تکبیر (اللہ اکبر)، تہلیل (لا الہ الا اللہ)، تحمید (الحمد للہ)، تسبیح (سبحان اللہ)، تمجید (بزرگی بیان کرنا)، یا: "لا حول ولا قوۃ الا باللہ"، چاہے وہ اکیلے نماز پڑھے یا ایسے امام کے ساتھ جس نے قرات آہستہ کی ہو۔ ابو داؤد وغیرہ نے عبد اللہ بن ابی اوفی (۱) سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: ایک شخص نبی ﷺ کے پاس آیا اور کہا: "میں قرآن سے کچھ بھی لینے کی استطاعت نہیں رکھتا، لہذا مجھے کچھ ایسا سکھائیں جو میرے لیے کافی ہو جائے۔" آپ نے فرمایا: "کہو: سبحان اللہ، والحمد للہ، ولا الہ الا اللہ، واللہ اکبر، ولا حول ولا قوۃ الا باللہ۔" اس نے کہا: "اے اللہ کے رسول، یہ اللہ کے لیے ہے، میرے لیے کیا ہے؟" آپ نے فرمایا: "کہو: اے اللہ مجھ پر رحم فرما، مجھے عافیت دے، مجھے ہدایت دے اور مجھے رزق دے" (۲)۔

سترہواں: اگر وہ ان الفاظ میں سے کچھ بھی کہنے سے قاصر ہو، تو وہ اپنی پوری کوشش کے ساتھ امام کے ساتھ نماز پڑھنا نہ چھوڑے، کیونکہ ان شاء اللہ امام اس کی طرف سے وہ بوجھ اٹھاتا ہے۔ اسے ہمیشہ فاتحہ الکتاب اور اس سے زیادہ سیکھنے کی کوشش کرنی چاہیے، یہاں تک کہ وہ کوشش کی حالت میں ہو اور موت اس کے آڑے آ جائے، تو اللہ اسے معذور قرار دے گا۔

اٹھارہواں: غیر عرب اور دیگر لوگ جن کی زبان عربی بولنے کے لیے سازگار نہ ہو، ان کے لیے عربی دعا کا ترجمہ ان کی اس زبان میں کیا جائے جو وہ سمجھتے ہیں، تاکہ وہ اپنی نماز قائم کر سکیں، کیونکہ ان شاء اللہ یہ ان کے لیے کافی ہوگا۔

انیسواں: جمہور کے قول کے مطابق اس شخص کی نماز جائز نہیں ہے جس نے فارسی میں قرات کی جبکہ وہ عربی اچھی طرح جانتا ہو۔ اور ابو حنیفہ نے کہا: فارسی میں قرات اس کے لیے کافی ہے اگرچہ وہ عربی میں ماہر ہو؛ کیونکہ مقصد معنی تک پہنچنا ہے (۳)۔ ابن المنذر (۴) نے کہا: یہ اس کے لیے کافی نہیں؛ کیونکہ یہ اللہ کے حکم کے خلاف ہے، اور نبی ﷺ کی تعلیم کے خلاف ہے، اور مسلمانوں کی جماعتوں کے خلاف ہے۔ اور ہم کسی کو نہیں جانتے جس نے اس بات پر ان کی موافقت کی ہو۔

بیسواں: جس نے حکم کے مطابق نماز شروع کی، جبکہ وہ قرات سے ناواقف تھا، اور پھر نماز کے دوران اسے قرات کا علم ہو گیا — اس کا تصور اس طرح کیا جا سکتا ہے کہ اس نے کسی کو قرات کرتے سنا اور محض سننے سے اسے یاد ہو گیا — تو وہ نماز کو نئے سرے سے شروع نہیں کرے گا؛ کیونکہ اس نے جو گزر چکا اسے حکم کے مطابق ادا کیا، لہذا اسے باطل کرنے کی کوئی وجہ نہیں۔ یہ بات ابن سحنون کی کتاب (۵) میں کہی گئی ہے۔

---

(۱) صحابی اور صحابی کے بیٹے، انہوں نے حدیبیہ اور دیگر مشاہد میں شرکت کی، اور وہ ۸۶ھ میں کوفہ میں وفات پانے والے آخری صحابی تھے۔ السیر ۳ / ۴۲۸۔ (۲) سنن ابی داؤد (۸۳۲)۔ اور یہ مسند احمد (۱۹۱۱۰) میں ہے۔ (۳) سرخسی کی المبسوط ۳۷/۱ دیکھیں، اور ابن عابدین نے اپنے حاشیہ میں ذکر کیا ہے کہ صحیح بات یہ ہے کہ انہوں نے اس قول سے رجوع کر لیا تھا۔ (۴) الاوسط ۳ / ۱۱۷۔ (۵) وہ مراکش کے فقیہ عبد السلام سحنون کے بیٹے محمد، ابو عبد اللہ، قیروانی، مالکیہ کے شیخ ہیں، ان کی کتاب ہے =

195 Surat Al-Fatiha (Saying Ameen)

Chapter Three: On Saying Ameen

In it are eight issues:

First: It is recommended for the reciter of the Quran to say, after finishing Al-Fatiha and after a short silence after the 'nun' of 'wa la-d-dallin': "Ameen", so that what is part of the Quran is distinguished from what is not.

Second: It is established in the major collections from the hadith of Abu Hurairah that the Messenger of Allah (PBUH) said: "When the Imam says 'Ameen', then say 'Ameen', for whoever's saying of 'Ameen' coincides with the 'Ameen' of the angels, his previous sins will be forgiven."(1) Our scholars - may Allah have mercy on them - said: The forgiveness of sins is predicated on four precursors included in this hadith: First: the Imam's 'Ameen'. Second: the 'Ameen' of those behind him. Third: the 'Ameen' of the angels. Fourth: the coincidence of the 'Ameen'; it is said: in the acceptance, and it is said: in the timing, and it is said: in the manner of sincerity in supplication, due to his (peace be upon him) saying: "Call upon Allah while you are certain of the response, and know that Allah does not respond to a supplication from a heart that is heedless and distracted."(2)

Third: Abu Dawud narrated from Abu Musabbih Al-Maqrani who said: We used to sit with Abu Zuhair Al-Numairi - who was a Companion - and he would relate the most beautiful hadiths. When a man from among us would make a supplication, he would say: End it with "Ameen". For "Ameen" is like a seal on a document. Abu Zuhair said: Shall I not tell you about that? We went out with the Messenger of Allah (PBUH) one night, and we came upon a man who was persistent in his supplication, so the Prophet (PBUH) stood listening(3) to him, then the Prophet (PBUH) said: "He has made it mandatory if he ends it." A man from the group asked him: With what should he end it? He said: "With 'Ameen', for if he ends it with 'Ameen', he has made it mandatory." So the man who had asked the Prophet (PBUH) went away, came to the man and said to him: End it, O so-and-so, and receive good tidings.(4)

= Al-Siyar is twenty volumes, and the Book of History. He died in the year 265 AH. Siyar A'lam al-Nubala' 13/60. (1) Narrated by Al-Bukhari (780) and Muslim (410). It is in Musnad Ahmad (9921). (2) Narrated by At-Tirmidhi (3479) with this wording from the hadith of Abu Huraira, and he said: This is a strange (gharib) hadith, we do not know it except from this chain. Imam Ahmad (6655) narrated something similar, longer

than it, from the hadith of Abdullah ibn Amr, may Allah be pleased with them both. (3) In manuscript (Z): 'so he heard'. (4) Sunan Abi Dawud (938). In its chain of transmission is Subayh ibn Muhriz Al-Maqri'i, from whom only Muhammad ibn Yusuf narrated =

१९५ सूरह अल-फातिहा (आमीन कहना)

तीसरा अध्याय: आमीन कहने के बारे में

इसमें आठ मसले हैं:

पहला: कुरान पढ़ने वाले के लिए मुस्तहब (पसंदीदा) है कि अल-फातिहा खत्म करने के बाद और 'व लाद-दाल्लीन' के'न' के बाद थोड़ा रुककर कहे: "आमीन", ताकि कुरान और जो कुरान नहीं है, उसमें फर्क किया जा सके।

दूसरा: प्रमुख हदीस संग्रहों में अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जब इमाम 'आमीन' कहे, तो तुम भी 'आमीन' कहो, क्योंकि जिसका आमीन कहना फरिश्तों के आमीन कहने के साथ मिल जाए, उसके पिछले गुनाह माफ कर दिए जाते हैं।" (१) हमारे विद्वानों - अल्लाह उन पर रहम करे - ने कहा: गुनाहों की माफी चार पूर्व-शर्तों पर निर्भर है जो इस हदीस में शामिल हैं: पहली: इमाम का आमीन कहना। दूसरी: उसके पीछे वालों का आमीन कहना। तीसरी: फरिश्तों का आमीन कहना। चौथी: आमीन का मेल खाना; कहा गया है: कुबूल होने में, कहा गया है: समय में, और कहा गया है: दुआ में इख्लास (निष्ठा) की गुणवत्ता में, क्योंकि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का फरमान है: "अल्लाह से इस यकीन के साथ दुआ करो कि वह कुबूल करेगा, और जान लो कि अल्लाह किसी गाफिल (लापरवाह) और बेध्यान दिल से दुआ कुबूल नहीं करता।" (२)

तीसरा: अबू दाऊद ने अबू मुसब्बिह अल-मक़रानी से रिवायत की है, उन्होंने कहा: हम अबू ज़ुहैर अल-नुमैरी के पास बैठा करते थे - जो सहाबा में से थे - और वे बहुत खूबसूरत हदीसें सुनाते थे। जब हम में से कोई दुआ करता, तो वे कहते: इसे "आमीन" पर खत्म करो। क्योंकि "आमीन" कागज़ पर मुहर की तरह है। अबू ज़ुहैर ने कहा: क्या मैं तुम्हें इस बारे में न बताऊं? एक रात हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ निकले, और हम एक ऐसे आदमी के पास पहुँचे जो गिड़गिड़ाकर दुआ कर रहा था, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उसे सुनने(३) के लिए रुक गए, फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "उसने वाजिब (अनिवार्य) कर दिया अगर उसने खत्म किया।" लोगों में से एक आदमी ने उनसे पूछा: वह किस चीज पर खत्म करे? आपने फरमाया: " 'आमीन' पर, क्योंकि अगर उसने 'आमीन' पर खत्म किया, तो उसने (दुआ की कुबूलियत को) वाजिब

कर दिया।" तो वह आदमी जिसने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से पूछा था, मुड़ा और उस आदमी के पास गया और उससे कहा: ऐ फलां, इसे खत्म करो और खुश हो जाओ। (४)

= अल-सियर बीस खंडों में है, और इतिहास की पुस्तक। उनकी मृत्यु वर्ष २६५ हिजरी में हुई। सियर अलाम अल-नुबला १३ / ६०। (१) इसे बुखारी (७८०) और मुस्लिम (४१०) ने उद्धृत किया है। यह मसनद अहमद (९९२१) में भी है। (२) इसे तिर्मिज़ी (३४७९) ने अबू हुरैरा की हदीस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है, और कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है, हम इसे केवल इसी श्रृंखला से जानते हैं। इमाम अहमद (६६५५) ने अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसी तरह की एक लंबी हदीस उद्धृत की है। (३) पाण्डुलिपि (ज़) में: 'तो उन्होंने सुना'। (४) सुनन अबी दाऊद (९३८)। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में सुबैह बिन मुहरिज़ अल-मक़रई हैं, जिनसे केवल मुहम्मद बिन यूसुफ ने रिवायत की है =

۱۹۵ سورۃ الفاتحہ (تأمین)

تیسرا باب: تأمین (آمین کہنے) کے بارے میں

اور اس میں آٹھ مسائل ہیں:

پہلا: قرآن پڑھنے والے کے لیے مستحب ہے کہ سورہ فاتحہ سے فارغ ہونے کے بعد 'وَلَا الضَّالِّينَ' کے نون پر تھوڑی دیر سکتہ کر کے کہے: آمین، تاکہ جو قرآن ہے وہ اس سے ممتاز ہو جائے جو قرآن نہیں ہے۔

دوسرا: امہات (کتبِ احادیث) میں حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب امام آمین کہے تو تم بھی آمین کہو، کیونکہ جس کی آمین فرشتوں کی آمین کے موافق ہو گئی، اس کے پچھلے گناہ معاف کر دیے جاتے ہیں۔"(۱) ہمارے علماء رحمۃ اللہ علیہم نے فرمایا: گناہوں کی مغفرت کا دارومدار چار مقدمات پر ہے جو اس حدیث میں شامل ہیں: پہلا: امام کا آمین کہنا۔ دوسرا: مقتدی کا آمین کہنا۔ تیسرا: فرشتوں کا آمین کہنا۔ چوتھا: آمین کا موافق ہونا؛ کہا گیا: قبولیت میں، کہا گیا: وقت میں، اور کہا گیا: دعا میں اخلاص کی صفت میں، کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "اللہ سے اس یقین کے ساتھ دعا کرو کہ وہ قبول کرے گا، اور جان لو کہ اللہ کسی غافل اور لاپرواہ دل سے مانگی گئی دعا قبول نہیں کرتا۔"(۲)

تیسرا: ابوداؤد نے ابو مصبح المقرانی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہم ابو زہیر النمیری کے پاس بیٹھا کرتے تھے - جو صحابہ میں سے تھے - وہ بہترین احادیث بیان کرتے تھے، جب ہم میں سے کوئی آدمی دعا کرتا تو وہ فرماتے: اسے آمین پر ختم کرو۔ کیونکہ "آمین" صحیفے (کاغذ) پر مہر کی طرح ہے۔ ابو زہیر نے کہا: کیا میں تمہیں اس بارے میں نہ بتاؤں؟ ایک رات ہم رسول اللہ ﷺ

کے ساتھ نکلے، تو ہم ایک ایسے شخص کے پاس پہنچے جو گڑگڑا کر دعا مانگ رہا تھا، تو نبی ﷺ اسے سننے(۳) کے لیے کھڑے ہو گئے، پھر نبی ﷺ نے فرمایا: "اس نے واجب کر دیا اگر اس نے ختم کیا۔" تو لوگوں میں سے ایک شخص نے آپ سے پوچھا: وہ کس چیز پر ختم کرے؟ آپ نے فرمایا: "آمین پر، کیونکہ اگر اس نے آمین پر ختم کیا تو اس نے (دعا کی قبولیت کو) واجب کر دیا۔" تو وہ شخص جس نے نبی ﷺ سے سوال کیا تھا، واپس مڑا اور اس آدمی کے پاس آکر کہا: اے فلاں! آمین پر ختم کرو اور خوش ہو جاؤ۔(۴)

= السیر بیس جلدوں میں ہے، اور تاریخ کی کتاب۔ ان کی وفات ۲۶۵ ھ میں ہوئی۔ سیر اعلام النبلاء ۱۳/ ۶۰۔ (۱) اسے بخاری (۷۸۰) اور مسلم (۴۱۰) نے روایت کیا ہے۔ اور یہ مسند احمد (۹۹۲۱) میں بھی ہے۔ (۲) اسے ترمذی (۳۴۷۹) نے حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے ان ہی الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے، اور کہا: یہ حدیث غریب ہے ہم اسے صرف اسی سند سے جانتے ہیں۔ اور امام احمد نے (۶۶۵۵) حضرت عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے اسی طرح کی اس سے طویل حدیث روایت کی ہے۔ (۳) نسخہ (ظ) میں ہے: 'پس انہوں نے سنا'۔ (۴) سنن ابی داؤد (۹۳۸)۔ اس کی سند میں صبیح بن محرز المقرئی ہیں، جن سے صرف محمد بن یوسف نے روایت کیا ہے =

Ibn Abd al-Barr (1) said: Abu Zuhair al-Numairi, his name is Yahya bin Nufair, narrated from the Prophet (2) ﷺ: "Do not kill locusts, for they are the greatest army of Allah" (3).

Wahb bin Munabbih said: "Amin" is four letters; Allah creates an angel from each letter who says: "O Allah, forgive everyone who said: Amin" (4). It is mentioned in a report: "Gabriel taught me 'Amin' when I finished the Opening of the Book (Al-Fatihah), and he said: It is like a seal on the book" (5). In another Hadith: "Amin is the seal of the Lord of the Worlds" (6). Al-Harawi (7) said: Abu Bakr said: Its meaning is that it is Allah's stamp upon His servants; because...

= al-Faryabi. Ibn Abd al-Barr mentioned this Hadith in Al-Isti'ab 11/364 in the margin of Al-Isabah in the biography of Abu Zuhair al-Anmari, and said: The chain of its narration is not sound. (1) Al-Isti'ab in the margin of Al-Isabah 11/265, but Ibn Abd al-Barr did not mention the aforementioned Hadith about 'Amin' in the biography of Abu Zuhair al-Numairi; rather, he cited it in the biography of Abu Zuhair al-Anmari. He also provided a biography for a third person, Abu al-Azhar al-Anmari. Al-Hafiz Ibn Hajar considered them to be two people in Al-Isabah, while Al-Mizzi referred in his Tahdhib to the Hadith of Abu Zuhair al-Numairi in the biography of Abu al-Azhar al-Anmari, and said: I do not know if it is this one or another. Ibn Abi Hatim said in Al-Jarh wa al-Ta'dil 9/374: It was mentioned to my father that a man named him, and he said: Yahya bin Nufair, but he did not know him, and said: He is not known by his kunya (nickname), so how can his name be known? (2) In (d) and (z) there is an addition: that he said. (3) Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir 22/ (757), and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (10127), and cited by Al-Haythami in Majma' al-Zawa'id 4/39, and he said: It contains Muhammad bin Isma'il bin 'Ayyash, and he is weak. Al-Suyuti cited it in Al-Jami' al-Saghir 2/640 and marked it as weak. Al-Bayhaqi said: This, if authentic, only meant - and Allah knows best - if they do not start destroying crops. If they do, they may be repelled by whatever repel them including fighting and killing, or it meant that resisting them through fighting and killing is impossible. (4) This report is from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions), and Al-Nawawi attributed it in Tahdhib al-Asma' wa al-Lughat 3/12 to Al-Tha'labi. (5) We did not find a source for it. Ibn Abi Shaybah narrated in Al-Musannaf 2/425, from Abu Maysarah that Gabriel, peace be upon him, taught the Prophet ﷺ the Opening of the Book. When he said: {nor of those who go astray}, he said: Say Amin, and he said: Amin. Ibn Atiyyah cited

it in his Tafsir 1/79. It is a Mursal (broken chain) narration. (6) Narrated by Al-Tabarani in Al-Du'a (219), Ibn 'Adi in Al-Kamil fi al-Du'afa' 6/2432, and Al-Azhari in Tahdhib al-Lughah 15/512 from the Hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. In its chain of narration are Mu'ammal bin Abd al-Rahman and Isma'il bin Ya'la Abu Umayyah, both of whom are weak. Ibn 'Adi said about Mu'ammal: Most of his Hadith are not preserved. Ibn Atiyyah cited this Hadith in his Tafsir 1/79 from the words of 'Ali, may Allah be pleased with him. (7) Muhammad bin Ahmad bin al-Azhar, Abu Mansur, the linguist and Shafi'i scholar, author of Tahdhib al-Lughah, died in (370 AH). =

इब्न अब्द अल-बर्र(१) ने कहा: अबू जुहैर अल-नुमैरी, उनका नाम यहया बिन नुफैर है, उन्होंने पैगंबर ﷺ (२) से रिवायत की: "टिड्डियों को मत मारो, क्योंकि वे अल्लाह की सबसे बड़ी सेना हैं" (३)।

वहब बिन मुनब्बिह ने कहा: "आमीन" चार अक्षर हैं; अल्लाह हर अक्षर से एक फरिश्ता बनाता है जो कहता है: हे अल्लाह, हर उस व्यक्ति को क्षमा कर दे जिसने कहा: आमीन (४)। और एक रिवायत में है: "जब मैं किताब के आरंभ (अल-फ़ातिहा) से फारिग हुआ तो जिब्रील ने मुझे आमीन सिखाया, और कहा: यह किताब पर मुहर की तरह है" (५)। और एक अन्य हदीस में है: "आमीन रब्बुल आलमीन की मुहर है" (६)। अल-हरवी (७) ने कहा: अबू बक्र ने कहा: इसका अर्थ यह है कि यह उसके बंदों पर अल्लाह की मुहर है; क्योंकि...

= अल-फ़र्याबी। इब्न अब्द अल-बर्र ने इस हदीस का उल्लेख अल-इस्तियाब ११/३६४ में अल-इसाबा के हाशिये में अबू ज़ुहैर अल-अनमारी की जीवनी में किया है, और कहा: उनकी हदीस की श्रृंखला पुख्ता नहीं है। (१) अल-इस्तियाब अल-इसाबा के हाशिये में ११/२६५, लेकिन इब्न अब्द अल-बर्र ने अबू ज़ुहैर अल-नुमैरी की जीवनी में आमीन के बारे में उल्लेखित उनकी हदीस का ज़िक्र नहीं किया है; बल्कि उन्होंने इसे अबू ज़ुहैर अल-अनमारी की जीवनी में उद्धृत किया है। उन्होंने एक तीसरे व्यक्ति, अबू अल-अज़हर अल-अनमारी की भी जीवनी दी है। हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-इसाबा में उन्हें दो व्यक्ति माना है, जबकि अल-मिज़्ज़ी ने अपने तहज़ीब में अबू अल-अज़हर अल-अनमारी की जीवनी में अबू ज़ुहैर अल-नुमैरी की हदीस का उल्लेख किया है और कहा है: मुझे नहीं पता कि यह वही है या कोई और। इब्न अबी हातिम ने अल-जर्ह वल-तादील ९/३७४ में कहा है: मेरे पिता को बताया गया कि एक व्यक्ति ने उनका नाम लिया, तो उन्होंने कहा: यहया बिन नुफैर, लेकिन वे उन्हें नहीं जानते थे, और कहा: वे अपनी कुनियत से नहीं जाने जाते, तो उनका नाम कैसे जाना जा सकता है? (२) (द) और (ज़) में वृद्धि है: कि उन्होंने कहा। (३) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर २२/ (७५७) में, और अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (१०१२७) में निकाला है, और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद ४/३९ में इसका उल्लेख किया है और कहा है: इसमें मुहम्मद बिन इस्माइल बिन अय्याश हैं, और वे कमज़ोर हैं। अल-सुयुती ने अल-जामी अल-सगीर २/६४० में इसका उल्लेख किया है और इसकी कमजोरी की ओर संकेत किया है। अल-बैहकी ने कहा: यह अगर सही है, तो इसका अर्थ - और अल्लाह बेहतर जानता है - तब है जब वे खेतों को नष्ट न कर रहे हों। यदि वे उन्हें नष्ट करें, तो

उन्हें उस तरीके से रोका जा सकता है जिससे वे रुकें, जिसमें लड़ना और मारना शामिल है, या इसका अर्थ यह था कि लड़ाई और हत्या के माध्यम से उनका विरोध करना असंभव है। (४) यह रिवायत इसराइलियात से है, और अन-नववी ने तहज़ीब अल-अस्मा वल-लुगात ३/१२ में इसे अल-थलाबी से जोड़ा है। (५) हमें इसके लिए कोई स्रोत नहीं मिला। इब्न अबी शैबा ने अल-मुसन्नफ २/४२५ में अबू मैसरा से रिवायत की है कि जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने पैगंबर ﷺ को सूरह अल-फ़ातिहा सिखाई। जब उन्होंने कहा: {और न पथभ्रष्टों का}, तो उन्होंने कहा: कहो आमीन, तो उन्होंने कहा: आमीन। इब्न अतिय्या ने अपनी तफ़सीर १/७९ में इसका उल्लेख किया है। यह एक मुरसल (कड़ी टूटी हुई) रिवायत है। (६) इसे अल-तबरानी ने अद-दुआ (२१९) में, इब्न अदी ने अल-कामिल फि अल-दुअफ़ा ६/२४३२ में, और अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा १५/५१२ में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। इसके चेन में मुअम्मल बिन अब्द अल-रहमान और इस्माइल बिन याला अबू उमैया हैं, और वे दोनों कमज़ोर हैं। इब्न अदी ने मुअम्मल के बारे में कहा: उनकी अधिकांश हदीसें सुरक्षित नहीं हैं। इब्न अतिय्या ने अपनी तफ़सीर १/७९ में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन से इस हदीस का उल्लेख किया है। (७) मुहम्मद बिन अहमद बिन अल-अज़हर, अबू मंसूर, भाषाविद् और शाफई विद्वान, तहज़ीब अल-लुग़ा के लेखक, वर्ष (३७० हिजरी) में मृत्यु हुई। =

ابن عبد البر (۱) نے کہا: ابو زہیر النمیری، ان کا نام یحییٰ بن نفیر ہے، انہوں نے نبی کریم ﷺ (۲) سے روایت کیا: «ٹڈیوں کو قتل نہ کرو، کیونکہ وہ اللہ کا سب سے بڑا لشکر ہیں» (۳)۔

اور وہب بن منبہ نے کہا: «آمین» چار حروف ہیں، اللہ ہر حرف سے ایک فرشتہ پیدا کرتا ہے جو کہتا ہے: اے اللہ، ہر اس شخص کو معاف کر دے جس نے کہا: آمین (۴)۔ اور روایت میں ہے: «جب میں فاتحۃ الکتاب سے فارغ ہوا تو جبریل نے مجھے آمین کی تلقین کی، اور کہا: یہ کتاب پر مہر کی طرح ہے» (۵)۔ اور ایک دوسری حدیث میں ہے: «آمین رب العالمین کی مہر ہے» (۶)۔ ہروی (۷) نے کہا: ابوبکر نے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ یہ اپنے بندوں پر اللہ کی مہر ہے؛ کیونکہ...

= الفریابی۔ ابن عبد البر نے اس حدیث کا ذکر الاستیعاب ۱۱/۳۶۴ میں الاصابہ کے حاشیے میں ابو زہیر الانماری کے حالات میں کیا ہے، اور کہا: ان کی حدیث کی سند مستحکم نہیں ہے۔ (۱) الاستیعاب الاصابہ کے حاشیے میں ۱۱/۲۶۵، لیکن ابن عبد البر نے ابو زہیر النمیری کے حالات میں آمین کے بارے میں ان کی مذکورہ حدیث کا ذکر نہیں کیا، بلکہ اسے ابو زہیر الانماری کے حالات میں ذکر کیا ہے، اور ایک تیسرے شخص ابو الازہر الانماری کا بھی ذکر کیا ہے، حافظ ابن حجر نے الاصابہ میں ان دونوں کو ایک ہی قرار دیا ہے، جبکہ مزی نے اپنی تہذیب میں ابو الازہر الانماری کے حالات میں ابو زہیر النمیری کی حدیث کی طرف اشارہ کیا ہے، اور کہا: مجھے نہیں معلوم کہ یہ وہی ہے یا کوئی اور۔ اور ابن ابی حاتم نے الجرح والتعدیل ۹/۳۷۴ میں کہا: میرے والد سے ذکر کیا گیا کہ ایک شخص نے ان کا نام لیا، تو انہوں نے کہا: یحییٰ بن نفیر، لیکن وہ انہیں نہیں جانتے تھے، اور کہا: وہ اپنی کنیت سے مشہور نہیں، تو ان کا نام کیسے پہچانا جائے گا؟ (۲) (د)

اور (ز) میں اضافہ ہے: کہ انہوں نے کہا۔ (۳) اسے طبرانی نے الکبیر ۲۲/ (۷۵۷) میں، اور بیہقی نے شعب الایمان (۱۰۱۲۷) میں روایت کیا ہے، اور ہیتمی نے مجمع الزوائد ۴/۳۹ میں ذکر کیا ہے، اور کہا: اس میں محمد بن اسماعیل بن عیاش ہیں، اور وہ ضعیف ہیں۔ اور سیوطی نے الجامع الصغیر ۲/۶۴۰ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور اس کے ضعیف ہونے کی طرف اشارہ کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: یہ اگر صحیح ہے، تو اس سے ان کی مراد - واللہ اعلم - تب ہے جب وہ کھیتوں کو خراب نہ کر رہے ہوں، چنانچہ اگر وہ ایسا کریں تو انہیں اس طریقے سے روکا جا سکتا ہے جس سے وہ رکیں خواہ لڑائی اور قتل ہی کیوں نہ ہو، یا ان کی مراد یہ تھی کہ لڑائی اور قتل کے ذریعے ان کا مقابلہ کرنا ناممکن ہے۔ (۴) یہ روایت اسرائیلیات میں سے ہے، اور نووی نے تہذیب الاسماء واللغات ۳/۱۲ میں اسے ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) ہمیں اس کا کوئی مصدر نہیں ملا، اور ابن ابی شیبہ نے المصنف ۲/۴۲۵ میں ابو میسرہ سے روایت کیا ہے کہ جبریل علیہ السلام نے نبی کریم ﷺ کو فاتحۃ الکتاب پڑھائی، جب آپ ﷺ نے ﴿ وَلَا ٱلضَّآلِّينَ ﴾ کہا تو انہوں نے کہا: آمین کہو، تو آپ ﷺ نے فرمایا: آمین۔ اور ابن عطیہ نے اپنی تفسیر ۱/ ۷۹ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور یہ مرسل ہے۔ (۶) اسے طبرانی نے الدعاء (۲۱۹) میں، اور ابن عدی نے الکامل فی الضعفاء ۶/۲۴۳۲ میں، اور ازہری نے تہذیب اللغۃ ۱۵/ ۵۱۲ میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں مؤمل بن عبد الرحمن اور اسماعیل بن یعلیٰ ابو امیہ ہیں، اور وہ دونوں ضعیف ہیں، اور ابن عدی نے مؤمل کے بارے میں کہا: ان کی اکثر احادیث محفوظ نہیں ہیں۔ اور ابن عطیہ نے اپنی تفسیر ۱/۷۹ میں اس حدیث کو حضرت علی رضی اللہ عنہ کے قول سے ذکر کیا ہے۔ (۷) محمد بن احمد بن الازہر، ابو منصور، لغوی شافعی، تہذیب اللغۃ کے مصنف، سن (۳۷۰ھ) میں وفات پائی۔ =

Page 197 Surah Al-Fatiha (Al-Ta'min) ...It wards off [from them] calamities and misfortunes, so it was like the seal (1) of the Book which preserves it and prevents it from being corrupted or revealing its contents. In another hadith: "Amen is a rank in Paradise" (2). Abu Bakr said: It means that it is a letter through which its speaker earns a rank in Paradise. Fourth: The meaning of "Amen" according to most scholars is: O Allah, answer us; it was placed in the stead of prayer. Some said: It is one of the names of Allah; narrated from Ja'far bin Muhammad, Mujahid, and Hilal bin Yasaf. Ibn Abbas narrated it from the Prophet ﷺ, but it is not authentic. This was said by Ibn al-Arabi (3). It was also said: the meaning of "Amen" is: let it be so, as stated by al-Jawhari (4). Al-Kalbi narrated from Abu Salih from Ibn Abbas that he said: I asked the Messenger of Allah ﷺ: What is the meaning of Amen? He said: "Lord, do [it]" (5). Muqatil said: It is strength for the prayer (6) and a seeking of blessing (7). Al-Tirmidhi said: Its meaning is: Do not disappoint our hope (8). Fifth (9): There are two linguistic forms for "Amen": Al-Madd (elongation) on the weight of Fa'eel, like Yasin; and Al-Qasr (shortening) on the weight of Yameen. The poet (10) said regarding Al-Madd (11):

Footnotes: = He is a Harawi Azhari, but he is famous as Al-Azhari. This statement of his is in Tahdhib al-Lugha 15/512-513. The text in brackets is his. Abu Bakr mentioned is one of the men in the chain of narration for his report. (1) In (D) and (Z): khatam (seal). (2) Thus cited by Al-Azhari in his Tahdhib 15/513, attributing it to Abu Hurairah, and we did not find another source for it. (3) Ahkam al-Quran 1/60. See Musannaf Ibn Abi Shaybah 2/426, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/79. (4) Al-Sahhah (amn). (5) Tafsir Abi al-Layth 1/84. The chain of this report is very weak because of Al-Kalbi and Abu Salih. Al-Suyuti cited it in Al-Durr al-Manthur 1/17, attributing it to al-Tha'labi. It was previously mentioned in the chapter on warnings against interpreting the Quran by opinion. (6) In (Zha): the prayer. (7) In (D) and (Z): blessing. Abu al-Layth al-Samarqandi mentioned the report in his Tafsir 1/84, saying: "and seeking mercy". Al-Nawawi cited it in Al-Tibyan p. 125, attributing it to Abu Bakr al-Warraq. (8) In (Z): our hope. (9) His statement: "The fifth" is not in (D) and (Z). (10) He is Majnun Layla, Qais bin Mu'adh, also said to be Qais bin al-Mulawwah. The verse is in his Diwan p. 283. Ibn Manzur cited it in Al-Lisan (amn), attributing it to Umar bin Abi Rabi'ah. (11) His statement: "in Al-Madd" is not in (Zha).

पृष्ठ १९७ सूरह अल-फातिहा (अल-तामीन) ...यह [उनसे] आपदाओं और विपत्तियों को दूर करता है, इसलिए यह किताब की मुहर (१) की तरह थी जो इसे सुरक्षित रखती है और इसके बिगड़ने या इसमें जो है उसे उजागर होने से रोकती है। एक अन्य हदीस में है: "आमीन जन्नत में एक दर्जा है" (२)। अबू बक्र ने कहा: इसका अर्थ है कि यह एक ऐसा शब्द है जिसके माध्यम से इसके कहने वाले को जन्नत में एक दर्जा प्राप्त होता है। चौथा: अधिकांश विद्वानों के अनुसार "आमीन" का अर्थ है: हे अल्लाह, हमारी दुआ स्वीकार कर; इसे प्रार्थना के स्थान पर रखा गया है। कुछ लोगों ने कहा: यह अल्लाह के नामों में से एक है; यह जाफर बिन मुहम्मद, मुजाहिद और हिलाल बिन यसाफ से वर्णित है। इब्न अब्बास ने इसे पैगंबर ﷺ से रिवायत किया है, लेकिन यह प्रामाणिक नहीं है। इब्न अल-अरबी (३) ने यह कहा है। यह भी कहा गया है: "आमीन" का अर्थ है: ऐसा ही हो, अल-जौहरी (४) ने ऐसा कहा है। अल-कल्बी ने अबू सालेह के माध्यम से इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ से पूछा: आमीन का क्या अर्थ है? उन्होंने कहा: "ऐ रब, [ऐसा ही] कर" (५)। मुकातिल ने कहा: यह दुआ के लिए शक्ति है (६), और बरकत की मांग है (७)। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: इसका अर्थ है: हमारी आशा को निराश न कर (८)। पाँचवाँ (९): और आमीन में दो भाषाई रूप हैं: मद (खींचना) फाईल के वज़न पर, जैसे यासीन। और कसर (छोटा करना) यमीन के वज़न पर। कवि (१०) ने मद (११) के बारे में कहा है:

फुटनोट: = वह एक हरवी अज़हरी है, लेकिन वह अल-अज़हरी के रूप में प्रसिद्ध है, और उसकी यह बात तहज़ीब अल-लुग़ा १५/५१२ - ५१३ में है, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसकी तरफ से है। और उल्लिखित अबू बक्र: अपनी रिवायत में इसनाद के पुरुषों में से एक है। (१) (द) और (ज़) में: मुहर। (२) अल-अज़हरी ने अपनी तहज़ीब १५/५१३ में इसी तरह इसका उल्लेख किया है, और इसे अबू हुरैरा के लिए जिम्मेदार ठहराया है, और हमें इसके लिए कोई दूसरा स्रोत नहीं मिला। (३) अहकाम अल-क़ुरान १/६०। देखें मुसन्नफ इब्न अबी शैबा २/४२६, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/७९। (४) अल-सिहाह (अमन)। (५) तफसीर अबी अल-लैथ १/८४, और अल-कल्बी और अबू सालेह के कारण रिवायत की इसनाद बहुत कमज़ोर है। सुयूती ने इसे अल-दुर्र अल-मनथूर १/१७ में उद्धृत किया है, और इसे अल-थलाबी के लिए जिम्मेदार ठहराया है। इसका उल्लेख पहले कुरान की राय के आधार पर व्याख्या के खिलाफ चेतावनी के अध्याय में किया जा चुका है। (६) (ज़ा) में: दुआ। (७) (द) और (ज़) में: बरकत। अबू अल-लैथ अल-समरकंदी ने अपनी तफसीर १/८४ में रिवायत का उल्लेख किया है, और इसमें है: और रहमत की मांग, और नवावी ने अल-तिबयान पृ. १२५ में इसे उद्धृत किया है,

और इसे अबू बक्र अल-वर्राक के लिए जिम्मेदार ठहराया है। (८) (ज़) में: हमारी आशा। (९) उनका कथन: पाँचवाँ, (द) और (ज़) में नहीं है। (१०) वह मजनून लैला, कैस बिन मुआज़ है, और कहा जाता है: कैस बिन अल-मुलव्वह। यह शेर उनके दीवान पृ. २८३ में है, और इब्न मंजूर ने इसे अल-लिसान (अमन) में उद्धृत किया है, और इसे उमर बिन अबी रबीआ के लिए जिम्मेदार ठहराया है। (११) उनका कथन: मद में, (ज़ा) में नहीं है।

صفحہ ۱۹۷ سورہ فاتحہ (تامین) ...یہ [ان سے] آفتوں اور بلاؤں کو دور کرتا ہے، پس یہ کتاب کی مہر (۱) کی طرح تھا جو اسے محفوظ رکھتی ہے، اور اسے خراب ہونے، یا اس میں جو کچھ ہے اسے ظاہر ہونے سے روکتی ہے۔ ایک اور حدیث میں ہے: "آمین جنت میں ایک درجہ ہے" (۲)۔ ابوبکر نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ یہ ایک ایسا حرف ہے جس کے ذریعے کہنے والا جنت میں ایک درجہ حاصل کرتا ہے۔ چوتھی بات: اکثر اہل علم کے نزدیک "آمین" کے معنی ہیں: اے اللہ، ہماری دعا قبول فرما؛ یہ دعا کی جگہ رکھا گیا ہے۔ بعض نے کہا: یہ اللہ کے ناموں میں سے ایک نام ہے؛ یہ جعفر بن محمد، مجاہد، اور ہلال بن یساف سے مروی ہے۔ ابن عباس نے اسے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے، لیکن یہ صحیح نہیں ہے۔ یہ بات ابن العربی (۳) نے کہی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: "آمین" کے معنی ہیں: اسی طرح ہو جائے، جوہری (۴) نے یہ کہا ہے۔ اور کلبی نے ابوصالح سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے پوچھا: آمین کا کیا مطلب ہے؟ آپ نے فرمایا: "اے رب، [ایسا ہی] کر" (۵)۔ اور مقاتل نے کہا: یہ دعا کے لیے قوت ہے (۶)، اور برکت کے حصول کا ذریعہ ہے (۷)۔ اور ترمذی نے کہا: اس کا مطلب ہے: ہماری امید کو ناامید نہ کر (۸)۔ پانچویں بات (۹): اور آمین میں دو لغتیں (لہجے) ہیں: مد (کھینچ کر) فاعیل کے وزن پر، جیسے یاسین۔ اور قصر (مختصر) یمین کے وزن پر۔ شاعر (۱۰) نے مد (۱۱) کے بارے میں کہا ہے:

حواشی: = وہ ہروی ازہری ہے، لیکن وہ ازہری کے نام سے مشہور ہے، اور اس کا یہ کلام تہذیب اللغہ ۵۱۲/۱۵ - ۵۱۳ میں ہے، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ اس کی طرف سے ہے۔ اور مذکورہ ابوبکر: اپنی روایت کی سند کے راویوں میں سے ایک ہے۔ (۱) (د) اور (ز) میں: خاتم (مہر)۔ (۲) اسی طرح ازہری نے اپنی تہذیب ۵۱۳/۱۵ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور اسے

ابوہریرہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور ہمیں اس کا کوئی اور ماخذ نہیں ملا۔ (۳) احکام القرآن ۱/ ۶۰۔ اور دیکھئے مصنف ابن ابی شیبہ ۴۲۶/۲، اور المحرر الوجیز ۱/ ۷۹۔ (۴) الصحاح (أمن)۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۸۴/۱، اور کلبی اور ابوصالح کی وجہ سے خبر کی سند بہت ضعیف ہے، اور سیوطی نے اسے الدر المنثور ۱۷/۱ میں ذکر کیا ہے، اور اسے ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور اس کا ذکر پہلے قرآن کی تفسیر بالرائے کے بارے میں وارد ہونے والی وعید کے باب میں گزر چکا ہے۔ (۶) (ظ) میں: الدعا (دعا)۔ (۷) (د) اور (ز) میں: البركة (برکت)۔ اور اس خبر کا ذکر ابواللیث سمرقندی نے اپنی تفسیر ۸۴/۱ میں کیا ہے، اور اس میں ہے: "اور رحمت کے حصول کا ذریعہ"، اور نووی نے اسے التبیان ص ۱۲۵ میں ذکر کیا ہے، اور اسے ابوبکر الوراق کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۸) (ز) میں: أملنا (ہماری امید)۔ (۹) ان کا قول: "الخامسة" (پانچویں بات)، (د) اور (ز) میں نہیں ہے۔ (۱۰) وہ مجنوں لیلیٰ، قیس بن معاذ ہے، اور کہا جاتا ہے: قیس بن الملوح۔ اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۲۸۳ میں ہے، اور ابن منظور نے اسے اللسان (امن) میں ذکر کیا ہے، اور اسے عمر بن ابی ربیعہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۱۱) ان کا قول: "في المد" (مد میں)، (ظ) میں نہیں ہے۔

198 Surah Al-Fatiha (The Saying of Amen) O Lord, do not ever strip me of her love... and may Allah have mercy on a servant who says: Amen. And another said: Amen, Amen, I am not satisfied with one... until I reach two thousand Amens. (1) And another said with shortening (2): Futhal withdrew from me when I asked him... Amen, so Allah increased the distance between us. (3) And doubling the "m" in Amen is a mistake, as stated by al-Jawhari (4). However, it has been narrated from al-Hasan and Ja'far al-Sadiq with doubling (5). This is the opinion of al-Husayn ibn al-Fadl, from "amma", meaning if he intended, i.e., "we are heading towards You". This includes the saying: {Nor those heading for the Sacred House} [Al-Ma'idah: 2]. This was narrated by Abu Nasr Abd al-Rahim ibn Abd al-Karim al-Qushayri (6). Al-Jawhari said: It is based on fatha, like "ayna" (where) and "kayfa" (how), due to the meeting of two silent letters. You say of it: so-and-so said Amen (ta'meen). Sixth (7): Scholars differed: Does the Imam say it, and does he say it aloud? Al-Shafi'i and Malik, in the narration of the people of Medina, held that opinion. The Kufans and some of the Medinians said: He does not say it aloud. This is the opinion of al-Tabari (8). This was also said by Ibn Habib among our scholars. Ibn Bukayr said: He has a choice. Ibn al-Qasim narrated from Malik that the Imam does not say Amen (9), but rather those behind him say it. This is the opinion of Ibn al-Qasim and the Egyptians among the companions.

(1) Mentioned by Ibn Atiyyah in his Tafsir 1/ 80. (2) In (m): in shortening. (3) Mentioned by al-Jawhari in al-Sihah, and Ibn Manzur in Lisan al-Arab (a-m-n) and (f-t-h-l). It was also mentioned by Ibn Manzur in Lisan al-Arab as (f-h-t-l) (putting the 'ha' first), and it appears with this wording in al-Tamheed 7/ 11. (4) Al-Sihah (a-m-n). (5) Mentioned by al-Nawawi in al-Tibyan p. 126, attributing it to al-Wahidi, and he found the doubling strange, saying: Most linguists consider it a common mistake. A group of our companions said: whoever says it in prayer, his prayer is void. (6) He is the son of Abu al-Qasim al-Qushayri, from Nishapur, died in (514 AH). Siyar A'lam al-Nubala 19/ 426. (7) In (d) and (z): Fifth. (8) We did not find al-Tabari's saying, and the author quoted it from al-Istidhkar 4/ 254, and al-Tamheed 7/ 13. (9) Ibn Atiyyah said in his Tafsir 1/ 79: It was narrated from Malik that the Imam says it, whether secretly or aloud. It was also narrated from him that the Imam does not say Amen in aloud prayers. Ibn Habib said: He says Amen. Ibn Bukayr said: He has a choice. See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/ 7.

198 सूरह अल-फातिहा (तामीन - आमीन कहना) हे प्रभु, मुझे उसके प्रेम से कभी वंचित न करना... और ईश्वर उस सेवक पर दया करे जिसने कहा: आमीन। और दूसरे ने कहा: आमीन आमीन, मैं एक से संतुष्ट नहीं हूँ... जब तक कि मैं उसे दो हज़ार आमीन तक पहुँचा दूँ। (1) और दूसरे ने छोटा (क़स्र) करके कहा (2): फुथुल मुझसे दूर हो गया जब मैंने उससे पूछा... आमीन, तो अल्लाह ने हमारे बीच की दूरी बढ़ा दी। (3) और 'मीम' पर तशदीद (ज़ोर) देना गलत है, यह अल-जौहरी ने कहा है (4)। हालांकि, अल-हसन और जाफर अल-सादिक से तशदीद के साथ रिवायत की गई है (5), और यह अल-हुसैन इब्न अल-फज़ल का कथन है, 'अम्मा' से, जिसका अर्थ है 'इरादा करना', यानी: 'हम आपकी ओर इरादा कर रहे हैं'। इसी से शब्द निकला है: {और न ही पवित्र घर का इरादा करने वालों को} [अल-माइदाह: 2]। इसे अबू नसर अब्द अल-रहीम इब्न अब्द अल-करीम अल-कुशैरी ने उद्धृत किया है (6)। अल-जौहरी ने कहा: यह 'फतह' पर आधारित है, जैसे: 'ऐना' (कहाँ) और 'कैफ़ा' (कैसे), दो शांत अक्षरों (साकिनैन) के मिलने के कारण। आप इसके बारे में कहते हैं: फलां ने 'तामीन' (आमीन) कहा। छठा (7): विद्वानों में मतभेद है: क्या इमाम इसे कहता है, और क्या वह इसे ज़ोर से (जह्र) कहता है? अल-शाफ़ई और मदीना वालों की एक रिवायत में मालिक इसी ओर गए हैं। कूफ़ा वालों और मदीना के कुछ लोगों ने कहा: वह इसे ज़ोर से नहीं कहता। यह अल-तबरी का कथन है (8)। हमारे विद्वानों में से इब्न हबीब ने भी यही कहा है। इब्न बुकैर ने कहा: वह स्वतंत्र (मुख़ाय्यर) है। इब्न अल-क़ासिम ने मालिक से रिवायत की है कि इमाम 'आमीन' नहीं कहता (9), बल्कि उसके पीछे वाले कहते हैं, और यह इब्न अल-क़ासिम और साथियों में से मिस्रियों का कथन है।

(1) इब्न अतिय्या ने अपनी तफसीर 1/ 80 में इसका उल्लेख किया है। (2) (म) में: 'क़स्र में'। (3) अल-जौहरी ने 'अस-सिहाह' में, और इब्न मंजूर ने 'लिसान' (अ-म-न) और (फ-त-ह-ल) में इसका उल्लेख किया है। इब्न मंजूर ने इसे 'लिसान' (फ-ह-त-ल) ('हा' को पहले करके) में भी उल्लेख किया है, और इसी शब्दावली के साथ यह 'अत-तम्हीद' 7/ 11 में आया है। (4) अस-सिहाह (अ-म-न)। (5) अल-नवावी ने 'अत-तिबयान' पृ. 126 में इसका उल्लेख किया है, और इसे अल-वाहिदी की ओर श्रेय दिया है, और तशदीद को अजीब माना, और कहा: अधिकांश भाषाविदों ने इसे आम लोगों की गलती (लहन) माना है। हमारे साथियों के एक समूह ने कहा: जिसने नमाज़ में इसे (तशदीद के साथ) कहा, उसकी नमाज़ बातिल (अमान्य) हो गई। (6) वह अबू अल-कासिम अल-कुशैरी अन-नैशापूरी के पुत्र हैं, मृत्यु वर्ष (514 हिजरी)। सियार आलाम अन-नुबला 19/ 426। (7) (द) और (ज़) में: पांचवां। (8) हमें अल-तबरी का कथन नहीं मिला, और लेखक ने इसे 'अल-इस्तिज़कार' 4/ 254 और 'अत-

तम्हीद' 7/ 13 से उद्धृत किया है। (9) इब्न अतिय्या ने अपनी तफसीर 1/ 79 में कहा: मालिक से रिवायत है कि इमाम इसे कहता है, चाहे धीरे (सिर्रन) या ज़ोर से (जहरन)। उनसे यह भी रिवायत है कि इमाम ज़ोर वाली नमाज़ों में आमीन नहीं कहता। इब्न हबीब ने कहा: वह आमीन कहता है। इब्न बुकैर ने कहा: वह स्वतंत्र है। देखें इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरआन' 1/ 7।

198 سورة الفاتحہ (التامین - آمین کہنا) یا ربِّ لا تسلُبَنِّی حُبَّها أبداً ... ویَرحَمُ الله عبداً قال: آمینا (اے پروردگار، مجھ سے اس کی محبت کبھی نہ چھیننا... اور اللہ اس بندے پر رحم فرمائے جس نے کہا: آمین) اور دوسرے نے کہا: آمینَ آمینَ لا أرضی بواحدةٍ ... حَتّی أُبلِّغَها أَلفَینِ آمینا (1) (آمین آمین، میں ایک پر راضی نہیں... یہاں تک کہ میں اسے دو ہزار آمین تک پہنچا دوں) اور دوسرے نے قصر (چھوٹا) کر کے کہا (2): تَباعَدَ مِنِّي فُطحُلٌ إذ سألتُهُ ... آمینَ فزاد الله ما بیننا بُعداً (3) (فطحل مجھ سے دور ہو گیا جب میں نے اس سے سوال کیا... آمین، تو اللہ نے ہمارے درمیان دوری کو مزید بڑھا دیا) اور میم پر تشدید دینا غلط ہے۔ یہ جوہری نے کہا ہے (4)۔ اور حسن بصری اور جعفر صادق سے تشدید کے ساتھ بھی مروی ہے (5)۔ یہ حسین بن فضل کا قول ہے، 'اَمَّ' سے، جب اس نے ارادہ کیا، یعنی: ہم تیری طرف ارادہ کرنے والے ہیں۔ اسی سے (قرآن کا) یہ قول ہے: {وَلَا آمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ} [المائدہ: 2] (اور نہ حرمت والے گھر کا ارادہ کرنے والوں کو)۔ اسے ابو نصر عبد الرحیم بن عبد الکریم القشیری نے نقل کیا ہے (6)۔ جوہری نے کہا: یہ فتح پر مبنی ہے، جیسے: 'اینَ' اور 'کیفَ'، دو ساکن حرفوں کے جمع ہونے کی وجہ سے۔ اور آپ اس سے کہتے ہیں: 'أَمَّنَ فلانٌ تأميناً' (فلاں نے آمین کہی)۔ چھٹی بات (7): علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ کیا امام اسے کہے، اور کیا وہ اسے بلند آواز (جہر) سے کہے؟ امام شافعی اور مدینہ والوں کی ایک روایت میں امام مالک اسی طرف گئے ہیں۔ اور اہل کوفہ اور بعض مدینہ والوں نے کہا: وہ اسے بلند آواز سے نہیں کہے گا۔ یہی طبری کا قول ہے (8)۔ اور ہمارے علماء میں سے ابن حبیب نے بھی یہی کہا ہے۔ اور ابن بکیر نے کہا: اسے اختیار ہے۔ اور ابن قاسم نے مالک سے روایت کی ہے کہ امام 'آمین' نہیں کہتا (9)، بلکہ اس کے پیچھے والے کہتے ہیں۔ اور یہ ابن قاسم اور ساتھیوں میں سے مصریوں کا قول ہے۔

(1) اسے ابن عطیہ نے اپنی تفسیر 1/ 80 میں ذکر کیا ہے۔ (2) (م) میں ہے: 'فی القصر'۔ (3) اسے جوہری نے 'الصحاح' میں، اور ابن منظور نے 'اللسان' (أمن) اور (فطحل) میں نقل کیا ہے۔ اور ابن منظور نے اسے 'اللسان' (فحطل) میں 'ح' کو پہلے کر کے بھی نقل کیا ہے، اور اسی لفظ کے ساتھ یہ 'التمہید' 7/ 11 میں آیا ہے۔ (4) الصحاح (أمن)۔ (5) اسے نووی نے 'التبیان' ص 126 میں ذکر کیا ہے اور اسے واحدی کی طرف منسوب کیا ہے، اور تشدید کو عجیب قرار دیا، اور کہا: اکثر ماہرین لغت نے اسے عوام کی غلطی قرار دیا ہے۔ اور ہمارے اصحاب کی ایک جماعت نے کہا: جس نے اسے نماز میں (تشدید کے ساتھ) کہا، اس کی نماز باطل ہوگئی۔ (6) وہ ابو القاسم القشیری نیشاپوری کے صاحبزادے ہیں، وفات سن (514ھ)۔ سیر أعلام النبلاء 19/ 426۔ (7) (د) اور (ز) میں ہے: پانچویں بات۔ (8) ہمیں طبری کا قول نہیں ملا، اور مصنف نے اسے 'الاستذکار' 4/ 254 اور 'التمہید' 7/ 13 سے نقل کیا ہے۔ (9) ابن عطیہ نے اپنی تفسیر 79/1 میں کہا: امام مالک سے مروی ہے کہ امام اسے کہے گا، خواہ آہستہ کہے یا بلند آواز سے۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ بلند آواز والی نمازوں میں امام آمین نہیں کہتا۔ ابن حبیب نے کہا: وہ آمین کہے گا۔ ابن بکیر نے کہا: اسے اختیار ہے۔ ملاحظہ ہو احکام القرآن لابن العربی 1/ 7۔

[Imam] Malik (1). Their evidence is the hadith of Abu Musa al-Ash'ari: "The Messenger of Allah (peace be upon him) addressed us, explained our Sunnah to us, and taught us our prayer. He said: 'When you pray, straighten your rows, then one of you should lead you. When he says 'Allahu Akbar,' say 'Allahu Akbar.' And when he says: {not of those who have evoked [Your] anger or of those who are astray}, then say 'Ameen,' and Allah will answer you.'" He mentioned the hadith. Narrated by Muslim (2). Similar to it is the hadith of Sumay, [from Abu Salih al-Samman], from Abu Hurairah, narrated by Malik (3).

The first opinion is the correct one, due to the hadith of Wa'il ibn Hujr (4) who said: "When the Messenger of Allah (peace be upon him) recited: {or of those who are astray}, he said: 'Ameen,' raising his voice with it." Narrated by Abu Dawood and al-Daraqutni. He added: Abu Bakr said: "This is a Sunnah unique to the people of Kufa. This is authentic, and what follows it (5)."

Al-Bukhari titled a chapter: "Chapter: The Imam Raising His Voice for 'Ameen'." 'Ata' said: "'Ameen' is a supplication; Ibn al-Zubayr and those behind him said 'Ameen' until the mosque echoed with a roar (6)."

Al-Tirmidhi said: "More than one scholar from the companions of the Prophet (peace be upon him) [and the Tabi'in] and those after them say this; they believe a man should raise his voice for 'Ameen' and not conceal it. This is also the view of al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq (7)." In 'Al-Muwatta' and 'The Two Sahihs': Ibn Shihab said: "The Messenger of Allah (peace be upon him) used to say 'Ameen' (8)."

---

(1) Al-Istidhkar 4/253. (2) Sahih Muslim (404), and it is in Al-Musnad (19665). (3) Al-Muwatta 1/87. The narrator between Sumay and Abu Hurairah was restored from within the brackets; it was missing from the manuscripts and version (M). It is in Al-Musnad (9922) and Sahih al-Bukhari (782). (4) Al-Hadrami, a Sahabi (companion), was one of the kings of Yemen. It is said he was under his people's banner on the day of Siffin with Ali (may Allah be pleased with him), then followed Mu'awiya when he entered Kufa, and died during Mu'awiya's reign. Al-Siyar 2/572. (5) Sunan Abi Dawood (932), Sunan al-Daraqutni 1/333-334, and according to him: "he prolonged his voice with it." It is in Al-Musnad (18842). The mentioned Abu Bakr is Abdullah ibn Abi Dawood al-Sijistani, the teacher of al-Daraqutni, who narrated this hadith from him. His saying: "This is authentic and what follows it" are the words of al-Daraqutni,

meaning that al-Daraqutni authenticated this hadith and the one after it, which is similar, and al-Daraqutni mentioned it after it, and it contains: "he raised his voice with Ameen." (6) Sahih al-Bukhari, chapter: "The Imam Raising His Voice for 'Ameen'", before hadith (780). (7) Sunan al-Tirmidhi, after hadith (248), and what is between brackets is from it. (8) Al-Muwatta 1/87, Sahih al-Bukhari after hadith (780), and Sahih Muslim after hadith (440).

[इमाम] मालिक (१)। उनकी दलील अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस है: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमें संबोधित किया, हमें हमारी सुन्नत समझाई और हमें हमारी नमाज़ सिखाई। उन्होंने कहा: 'जब तुम नमाज़ पढ़ो, तो अपनी सफें सीधी करो, फिर तुम में से एक तुम्हारा इमाम बने। जब वह 'अल्लाहु अकबर' कहे, तो तुम भी 'अल्लाहु अकबर' कहो। और जब वह कहे: {न उन लोगों का रास्ता जिन पर तेरा ग़ज़ब हुआ और न गुमराहों का}, तो कहो 'आमीन', अल्लाह तुम्हें जवाब देगा।'" उन्होंने हदीस का उल्लेख किया। इसे मुस्लिम (२) ने रिवायत किया है। इसी तरह सुमैय की हदीस है, [अबू सालेह अल-सम्मान से], अबू हुरैरा के हवाले से, इसे मालिक (३) ने रिवायत किया है।

पहली बात सही है, वाइल इब्न हुज्र (४) की हदीस के कारण जिन्होंने कहा: "जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) {व लद-द़ाल्लीन} पढ़ते थे, तो 'आमीन' कहते थे, इसके साथ अपनी आवाज़ बुलंद करते थे।" इसे अबू दाऊद और अल-दारकुतनी ने रिवायत किया है। उन्होंने आगे कहा: अबू बक्र ने कहा: "यह एक सुन्नत है जिसे कूफा के लोगों ने अकेले अपनाया है। यह सही है और इसके बाद वाला भी (५)।"

अल-बुखारी ने एक अध्याय का शीर्षक दिया: "अध्याय: इमाम का आमीन के लिए आवाज़ बुलंद करना"। अता ने कहा: "'आमीन' एक दुआ है; इब्न अल-जुबैर और उनके पीछे वालों ने 'आमीन' कहा यहाँ तक कि मस्जिद गूंज उठी (६)।"

अल-तिर्मिज़ी ने कहा: "नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सहाबा [और ताबईन] और उनके बाद के विद्वानों में से कई लोग यही कहते हैं; उनका मानना है कि आदमी को 'आमीन' के लिए अपनी आवाज़ बुलंद करनी चाहिए, इसे छुपाना नहीं चाहिए। यही राय अल-शाफ़ई, अहमद और इसहाक़ (७) की भी है।" 'अल-मुवत्ता' और 'दोनों सहीह' (बुखारी व मुस्लिम) में है: इब्न शिहाब ने कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) 'आमीन' कहा करते थे (८)।"

---

(१) अल-इस्तिज़कार ४/ २५३। (२) सहीह मुस्लिम (४०४), और यह अल-मुसनद (१९६६५) में है। (३) अल-मुवत्ता १/८७, कोष्ठक के बीच सुमैय और अबू हुरैरा के बीच के रावी को सुधारा गया है, जो हस्तलिपियों और (म) संस्करण से छूट गया था। यह अल-मुसनद (९९२२) और सहीह अल-बुखारी (७८२) में है। (४) अल-हज़रमी, सहाबी, यमन के राजाओं में से थे। कहा जाता है कि सिफ़्फ़ीन के दिन

वह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के साथ अपनी कौम के झंडे के नीचे थे, फिर जब मुआविया कूफा में दाखिल हुए तो उनके साथ हो गए, और मुआविया के शासनकाल में उनकी मृत्यु हुई। अल-सियर २/५७२। (५) सुनन अबू दाऊद (९३२), सुनन अल-दारकुतनी १/३३३-३३४, और उनके अनुसार: "वह इसके साथ अपनी आवाज़ खींचते थे।" यह अल-मुसनद (१८८४२) में है। उल्लेखित अबू बक्र अब्दुल्ला इब्न अबी दाऊद अल-सिजिस्तानी हैं, जो अल-दारकुतनी के उस्ताद हैं, जिन्होंने उनसे यह हदीस रिवायत की है। उनका कहना: "यह सही है और इसके बाद वाला भी" अल-दारकुतनी के शब्द हैं, जिसका अर्थ है कि अल-दारकुतनी ने इस हदीस और इसके बाद वाली हदीस को सही ठहराया है, जो इसी तरह की है, और अल-दारकुतनी ने इसे इसके बाद उल्लेख किया है, और इसमें है: "उन्होंने आमीन के साथ अपनी आवाज़ बुलंद की।" (६) सहीह अल-बुखारी, अध्याय: "इमाम का आमीन के लिए आवाज़ बुलंद करना", हदीस (७८०) से पहले। (७) सुनन अल-तिर्मिज़ी, हदीस (२४८) के बाद, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा इसी से है। (८) अल-मुवत्ता १/८७, हदीस (७८०) के बाद सहीह अल-बुखारी, और हदीस (४४०) के बाद सहीह मुस्लिम।

مالک (۱)۔ ان کی دلیل ابو موسیٰ اشعری کی حدیث ہے: کہ رسول اللہ ﷺ نے ہمیں خطبہ دیا، پس ہمارے لیے ہماری سنت بیان کی، اور ہمیں ہماری نماز سکھائی، تو فرمایا: "جب تم نماز پڑھو، تو اپنی صفیں درست کرو، پھر تم میں سے کوئی تمہاری امامت کرے۔ پس جب وہ تکبیر کہے تو تم بھی تکبیر کہو، اور جب وہ ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ کہے تو تم 'آمین' کہو، اللہ تمہیں جواب دے گا۔" انہوں نے حدیث ذکر کی۔ اسے مسلم (۲) نے روایت کیا ہے۔ اور اسی کی مانند سمیع کی حدیث ہے، [ابو صالح سمان سے]، ابو ہریرہ کے حوالے سے، اسے مالک (۳) نے روایت کیا ہے۔

صحیح پہلی بات ہے، وائل بن حجر (۴) کی حدیث کی وجہ سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ جب ﴿وَلَا الضَّالِّينَ﴾ پڑھتے تھے تو فرماتے: "آمین"، اس کے ساتھ اپنی آواز بلند کرتے۔ اسے ابو داؤد اور دارقطنی نے روایت کیا ہے۔ اور مزید کہا: ابو بکر نے کہا: یہ ایک سنت ہے جس کے ساتھ اہل کوفہ منفرد ہوئے ہیں۔ یہ صحیح ہے اور جو اس کے بعد ہے (۵)۔

اور بخاری نے باب باندھا: "باب: امام کا آمین کے لیے آواز بلند کرنا"، اور عطا نے کہا: آمین دعا ہے، ابن زبیر اور ان کے پیچھے والوں نے آمین کہی یہاں تک کہ مسجد گونج اٹھی (۶)۔

ترمذی نے کہا: اور یہی بات نبی ﷺ کے صحابہ [اور تابعین] اور ان کے بعد کے اہل علم میں سے ایک سے زائد کہتے ہیں، وہ سمجھتے ہیں کہ آدمی کو آمین کے ساتھ اپنی آواز بلند کرنی چاہیے، اسے چھپانا نہیں چاہیے۔ اور یہی شافعی، احمد اور اسحاق (۷) کا قول ہے۔ اور 'موطأ' اور 'صحیحین' میں ہے: ابن شہاب نے کہا: رسول اللہ ﷺ 'آمین' کہا کرتے تھے (۸)۔

(۱) الاستذکار ۴/ ۲۵۳۔ (۲) صحیح مسلم (۴۰۴)، اور یہ المسند (۱۹۶۶۵) میں ہے۔ (۳) الموطأ ۸۷/۱، اور قوسین کے درمیان سمیع اور ابو ہریرہ کے درمیان راوی کا استدراک کیا گیا ہے، جو قلمی نسخوں اور (م) سے گر گیا تھا، اور یہ المسند (۹۹۲۲) اور صحیح بخاری (۷۸۲) میں ہے۔ (۴) الحضرمی، صحابی ہیں، یمن کے بادشاہوں میں سے تھے، کہا جاتا ہے: وہ جنگ صفین کے دن علی رضی اللہ عنہ کے ساتھ اپنی قوم کے جھنڈے پر تھے، پھر جب معاویہ کوفہ میں داخل ہوئے تو ان کی اتباع کی، اور معاویہ کی ولایت میں فوت ہوئے۔ السیر ۲/ ۵۷۲۔ (۵) سنن ابی داؤد (۹۳۲)، سنن دارقطنی ۱/ ۳۳۳-۳۳۴، اور ان کے ہاں ہے: وہ اس کے ساتھ اپنی آواز لمبی کرتے تھے، اور یہ المسند (۱۸۸۴۲) میں ہے۔ اور مذکورہ ابوبکر: وہ عبد اللہ بن ابی داؤد سجستانی ہیں جو دارقطنی کے شیخ ہیں، اور انہوں نے ان سے یہ حدیث روایت کی ہے، اور ان کا قول: "یہ صحیح ہے اور جو اس کے بعد ہے"، یہ دارقطنی کا کلام ہے، یعنی دارقطنی نے اس حدیث اور اس کے بعد والی حدیث کی تصحیح کی ہے، جو اسی طرح ہے، اور دارقطنی نے اسے اس کے بعد ذکر کیا ہے، اور اس میں ہے: وہ آمین کے ساتھ اپنی آواز بلند کرتے۔ (۶) صحیح بخاری، باب جہر الامام بالتامین، حدیث (۷۸۰) سے پہلے۔ (۷) سنن ترمذی، حدیث (۲۴۸) کے بعد، اور قوسین کے درمیان اسی سے ہے۔ (۸) الموطأ ۸۷/۱، اور صحیح بخاری حدیث (۷۸۰) کے بعد، اور صحیح مسلم حدیث (۴۴۰) کے بعد۔

Surat Al-Fatihah (Saying Amin) 200

In the "Sunan" of Ibn Majah, on the authority of Abu Huraira, he said: "The people have abandoned (saying) Amin, while the Messenger of Allah ﷺ, when he said: 'Not of those who have evoked [Your] anger or of those who are astray', would say: 'Amin', until the people in the first row heard it, and the mosque would shake with it (1)."

As for the hadith of Abu Musa and Sumayy, their meaning is to define the place where Amin is said, which is when the Imam says: "Nor of those who are astray", so that their saying it is together, and they do not precede him in saying Amin, for what we have mentioned, and Allah knows best. And because of his ﷺ saying: "When the Imam says Amin, then say Amin."

Ibn Nafi' said in the book of Ibn Al-Harith (2): "The follower (in prayer) should not say it unless he hears the Imam saying: 'Nor of those who are astray', and if (3) he is at a distance where he cannot hear him, then he should not say it."

Ibn Abdus (4) said: "He should estimate the extent of the recitation and say Amin (5)."

Seventh (6): The companions of Abu Hanifa said: "Concealing Amin (saying it silently) is better (7) than saying it aloud; because it is a supplication, and Allah the Almighty has said: 'Invoke your Lord in humility and privately' [Al-A'raf: 55]. They said: The evidence for this is what was narrated regarding the interpretation of His Almighty's saying: 'Your supplication has been answered' [Yunus: 89]. He said: Moses was supplicating, and Aaron was saying Amin, so Allah called them both supplicants (8)."

---

(1) Sunan Ibn Majah (853), and in its chain: Bishr bin Rafi' al-Harithi, and he is weak in Hadith, and Abu Abdullah al-Dawsi, the cousin of Abu Hurairah, and he is unknown, for Bishr bin Rafi' was the only one to narrate from him. Adh-Dhahabi said in Al-Mizan 4/545: He is not known. (2) He is Muhammad bin Harith bin Asad, Al-Khushani, Al-Qayrawani, Abu Abdullah. He died in the year (361 AH). Adh-Dhahabi mentioned several books for him in Al-Siyar 16/166, including agreement and disagreement in the Maliki school of thought, and perhaps the saying of Ibn Nafi' (who is Abdullah) which Ibn Al-Harith narrated from him is in this book of his. (3) In (m): and if. (4) Muhammad bin Ibrahim, Abu Abdullah, a jurist from the Maghreb, died near the year two hundred and sixty. Siyar A'lam al-Nubala 13/63. (5) From his saying: "And Ibn Nafi' said..." from Al-Muharrar al-Wajiz 1/79-80. (6) In (d) and (z): The sixth. (7) In (z): Better. (8) Reported by Al-Tabari in his commentary 12/271 from the saying of Ikrimah, and it was narrated as Marfu' with a very weak chain of narration.

सूरह अल-फातिहा (अमीन कहना) २००

इब्न माजाह की "सुनन" में अबू हुरैरा के अधिकार पर, उन्होंने कहा: "लोगों ने अमीन (कहना) छोड़ दिया है, जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ, जब वह कहते थे: 'उन लोगों का नहीं जिन पर (तेरा) प्रकोप हुआ और न ही उन लोगों का जो पथभ्रष्ट हैं', तो वह कहते थे: 'अमीन', यहाँ तक कि पहली पंक्ति के लोग इसे सुन लेते थे, और उससे मस्जिद गूँज उठती थी (१)।"

जहाँ तक अबू मूसा और सुमय्य की हदीस का सवाल है, तो उनका अर्थ उस स्थान को परिभाषित करना है जहाँ अमीन कहा जाता है, और वह तब है जब इमाम कहता है: "न ही उन लोगों का जो पथभ्रष्ट हैं", ताकि उनका कहना एक साथ हो, और वे अमीन कहने में उनसे पहले न बढ़ें, जैसा कि हमने उल्लेख किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है। और उनके ﷺ के इस कथन के कारण: "जब इमाम अमीन कहे, तो तुम अमीन कहो।"

इब्न नफी' ने इब्न अल-हारिस की पुस्तक (२) में कहा: "पीछे नमाज़ पढ़ने वाले (मुक्तदी) को इसे तब तक नहीं कहना चाहिए जब तक वह इमाम को यह कहते हुए न सुन ले: 'न ही उन लोगों का जो पथभ्रष्ट हैं', और यदि (३) वह ऐसी दूरी पर हो जहाँ वह उसे न सुन सके, तो उसे नहीं कहना चाहिए।"

इब्न अब्दुल (४) ने कहा: "उसे पाठ की सीमा का अनुमान लगाना चाहिए और अमीन कहना चाहिए (५)।"

सातवाँ (६): अबू हनीफ़ा के साथियों ने कहा: "अमीन को गुप्त रूप से (धीरे से) कहना उसे जोर से कहने से बेहतर (७) है; क्योंकि यह एक दुआ है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: 'अपने रब को गिड़गिड़ाकर और चुपके से पुकारो' [अल-अराफ: ५५]। उन्होंने कहा: इसका प्रमाण वह है जो अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में वर्णित है: 'तुम दोनों की दुआ स्वीकार कर ली गई है' [यूनुस: ८९]। उन्होंने कहा: मूसा दुआ कर रहे थे, और हारून अमीन कह रहे थे, इसलिए अल्लाह ने उन दोनों को दुआ करने वाला (दाईन) कहा (८)।"

---

(१) सुनन इब्न माजाह (८५३), और इसकी श्रृंखला में: बिश्र बिन रफ़ी अल-हारिसी हैं, और वह हदीस में कमजोर हैं, और अबू अब्दुल्ला अल-दौसी, अबू हुरैरा के चचेरे भाई हैं, और वह अज्ञात हैं, क्योंकि बिश्र बिन रफ़ी ने अकेले उनसे वर्णन किया है। अल-धहाबी ने अल-मीज़ान ४/५४५ में कहा: उन्हें नहीं जाना जाता है। (२) वह मुहम्मद बिन हारिस बिन असद, अल-खुशनी, अल-कैरावानी, अबू अब्दुल्ला

हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (३६१ हिजरी) में हुई थी। अल-धहाबी ने अल-सियार १६/१६६ में उनके लिए कई पुस्तकों का उल्लेख किया है, जिनमें मालिकी विचारधारा में सहमति और असहमति शामिल है, और शायद इब्न नफी' (जो अब्दुल्ला हैं) का कथन जिसे इब्न अल-हारिस ने उनसे उद्धृत किया है, उनकी इसी पुस्तक में है। (३) (म) में: और यदि। (४) मुहम्मद बिन इब्राहिम, अबू अब्दुल्ला, मग़रिब के एक फकीह, वर्ष दो सौ साठ के आसपास उनकी मृत्यु हुई। सियार आलम अल-नुबला १३/६३। (५) उनके कथन से: "और इब्न नफी' ने कहा..." अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/७९-८० से। (६) (द) और (ज़) में: छठा। (७) (ज़) में: बेहतर। (८) अल-तबरी ने अपनी व्याख्या १२/२७१ में इकरीमा के कथन से इसे निकाला है, और इसे बहुत कमजोर श्रृंखला के साथ मरफू(पैगंबर से जुड़ा हुआ) के रूप में वर्णित किया गया है।

سورة الفاتحة (التأمين) ٢٠٠

اور ابن ماجہ کی «سنن» میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: لوگوں نے آمین (کہنا) چھوڑ دیا ہے، حالانکہ رسول اللہ ﷺ جب ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ کہتے، تو فرماتے: «آمین»، یہاں تک کہ پہلی صف کے لوگ اسے سن لیتے، اور اس سے مسجد گونج اٹھتی تھی (۱)۔

رہی بات ابوموسیٰ اور سمی کی حدیث کی، تو ان کا مطلب اس جگہ کی تعریف ہے جہاں آمین کہی جاتی ہے، اور وہ یہ ہے کہ جب امام کہے: ﴿وَلَا الضَّالِّينَ﴾ تاکہ ان کا کہنا ایک ساتھ ہو، اور وہ آمین کہنے میں اس سے سبقت نہ لے جائیں، اس وجہ سے جو ہم نے ذکر کیا، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: «جب امام آمین کہے، تو تم بھی آمین کہو»۔

اور ابن نافع نے ابن الحارث کی کتاب (۲) میں کہا: مقتدی آمین نہ کہے جب تک کہ وہ امام کو ﴿وَلَا الضَّالِّينَ﴾ کہتے ہوئے نہ سن لے، اور اگر (۳) وہ اتنے فاصلے پر ہو کہ اسے نہ سن سکے، تو نہ کہے۔

اور ابن عبدوس (۴) نے کہا: وہ قرآت کی مقدار کا اندازہ لگائے، اور کہے: آمین (۵)۔

ساتواں (۶): اصحابِ ابوحنیفہ نے کہا: آمین کو آہستہ کہنا اسے بلند آواز سے کہنے سے بہتر (۷) ہے؛ کیونکہ یہ دعا ہے، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً﴾ [الاعراف: ۵۵]، انہوں نے کہا: اور اس پر دلیل وہ روایت ہے جو اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تاویل میں مروی ہے: ﴿قَدْ أُجِيبَت دَّعْوَتُكُمَا﴾ [یونس: ۸۹]، انہوں نے کہا: موسیٰ دعا کر رہے تھے، اور ہارون آمین کہہ رہے تھے، تو اللہ نے ان دونوں کو دعا کرنے والا (داعی) پکارا (۸)۔

(١) سنن ابن ماجہ (٨٥٣)، اور اس کی اسناد میں: بشر بن رافع الحارثی ہے، اور وہ حدیث میں ضعیف ہے، اور ابوعبداللہ الدوسی ابوہریرہ کے بھتیجے ہیں، اور وہ مجہول ہیں، ان سے روایت کرنے میں بشر بن رافع اکیلے ہیں، ذہبی نے المیزان ٥٤٥/٤ میں کہا: وہ نہیں پہچانے جاتے۔ (٢) وہ محمد بن حارث بن اسد، الخشنی، القیروانی، ابو عبداللہ ہیں۔ ان کی وفات سال (٣٦١ھ) میں ہوئی۔ ذہبی نے السیر ١٦٦/١٦ میں ان کی کئی کتابوں کا ذکر کیا ہے، جن میں مالکی مذہب میں اتفاق و اختلاف شامل ہے، اور شاید ابن نافع (جو عبداللہ ہیں) کا قول جسے ابن الحارث نے ان سے نقل کیا، ان کی اسی کتاب میں ہے۔ (٣) (م) میں: اور اگر۔ (٤) محمد بن ابراہیم، ابو عبداللہ، مغرب کے فقیہ، سال دو سو ساٹھ کے قریب وفات پائی۔ سیر اعلام النبلاء ٦٣/١٣۔ (٥) ان کے قول سے: "اور ابن نافع نے کہا..." المحرر الوجیز ١/٧٩-٨٠ سے۔ (٦) (د) اور (ز) میں: چھٹا۔ (٧) (ظ) میں: افضل۔ (٨) اسے طبری نے اپنی تفسیر ٢٧١/١٢ میں عکرمہ کے قول سے روایت کیا ہے، اور اسے نہایت ضعیف اسناد کے ساتھ مرفوعاً روایت کیا گیا ہے۔

The answer: Hiding the supplication (Du'a) is only better because of the potential for showing off (Riya'). However, regarding congregational prayer, witnessing it is a manifestation of an apparent ritual, and the display of a right that servants are encouraged to manifest. The Imam has been encouraged to publicly recite Al-Fatihah, which includes the supplication and saying "Ameen" at its end. If the supplication is something for which audible recitation (Jahr) is Sunnah, then saying "Ameen" follows it and takes the same ruling, and this is clear.

Eighth(1): The word "Ameen" was not given before us except to Moses and Aaron, peace be upon them both. Al-Tirmidhi Al-Hakim mentioned in "Nawadir al-Usul": Abdul Warith bin Abdul Samad narrated to us, saying: my father narrated to us, saying: Zarbi(2), the muezzin of the mosque of Hisham bin Hassan, narrated to us, saying: Anas bin Malik narrated to us, saying: the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, Allah gave my Ummah three things He did not give to anyone before them: As-Salam, which is the greeting of the people of Paradise, the ranks of the angels, and 'Ameen', except for what was for Moses and Aaron"(4). Abu Abdullah said: It means that Moses prayed against Pharaoh, and Aaron said 'Ameen'. So Allah, blessed be His name, said when mentioning Moses' supplication in His revelation: {Your supplication has been answered} [Yunus: 89], and He did not mention Aaron's speech. Moses said: "Our Lord," and Aaron said 'Ameen', so He called him a supplicant in His revelation, as he made it a supplication by that act(5).

It has been said: "Ameen" is specific to this Ummah because of what was narrated from the Prophet (peace be upon him) that he said: "The Jews do not envy you for anything as much as they envy you for Salam and saying 'Ameen'". It was recorded by Ibn Majah from the Hadith of Hammad bin Salamah, from Suhail bin Abi Salih, from his father, from Aisha, that the Prophet (peace be upon him) said . . . the Hadith(6).

(1) In (D) and (Z): The Seventh. (2) Distorted in the manuscripts and (M) to: Razeen. (3) In (M): Give. (4) Nawadir al-Usul p. 185. Zarbi - who is Ibn Abdullah al-Azdi - Al-Tirmidhi said (1919): He has rejected (Munkar) Hadiths from Anas bin Malik and others. Ibn Hibban said in Al-Majruhin 1/312: Munkar in Hadith despite few narrations, he narrates from Anas what has no basis, so it is not permissible to use him as evidence. (5) We did not find this statement in Nawadir al-Usul. (6) Sunan Ibn Majah (856), and its chain of narration (Isnad) is authentic. Abu Salih: He is Dhakwan as-Samman.

जवाब: दुआ को छिपाना इसलिए बेहतर है क्योंकि इसमें दिखावा (रिया) आने की संभावना होती है। जहाँ तक जमात की नमाज़ का सवाल है, तो इसमें शामिल होना एक स्पष्ट धार्मिक प्रतीक को प्रकट करना है, और एक ऐसे हक़ का इज़हार है जिसे बंदों को ज़ाहिर करने के लिए प्रोत्साहित किया गया है। इमाम को अल-फातिहा को ज़ोर से पढ़ने के लिए प्रोत्साहित किया गया है, जिसमें दुआ और उसके अंत में अमीन कहना शामिल है। अतः जब दुआ ऐसी चीज़ हो जिसमें आवाज़ बुलंद करना सुन्नत है, तो उस पर अमीन कहना भी उसी का अनुसरण करेगा और उसी के समान होगा, और यह बात स्पष्ट है।

आठवीं(१): "अमीन" शब्द हमसे पहले केवल मूसा और हारून (अलैहिमुस्सलाम) को दिया गया था। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने 'नवादिर अल-उसूल' में उल्लेख किया है: हमसे अब्दुल वारिस बिन अब्दुल समद ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे मेरे पिता ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे हिशाम बिन हस्सान की मस्जिद के मुअज़्ज़िन ज़र्बी(२) ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे अनस बिन मालिक ने बयान किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "बेशक अल्लाह ने मेरी उम्मत को तीन ऐसी चीजें दी हैं जो उनसे पहले किसी को नहीं दी गईं: सलाम, जो जन्नत वालों का अभिवादन है, फरिश्तों की कतारें, और अमीन, सिवाय इसके जो मूसा और हारून के लिए था"(४)। अबू अब्दुल्ला ने कहा: इसका अर्थ यह है कि मूसा ने फ़िरऔन के खिलाफ दुआ की, और हारून ने 'अमीन' कहा। तो अल्लाह ताला ने अपनी वही में मूसा की दुआ का ज़िक्र करते हुए फ़रमाया: {तुम दोनों की दुआ स्वीकार कर ली गई} [यूनुस: ८९], और हारून के कथन का ज़िक्र नहीं किया। मूसा ने कहा: "ऐ हमारे रब", और हारून ने अमीन कहा, तो उसने अपनी वही में उसे भी पुकारने वाला (दुआ करने वाला) कहा, क्योंकि उसने अमीन कहकर उसे दुआ बना दिया था(५)।

यह भी कहा गया है: "अमीन" इस उम्मत के लिए विशेष है, जैसा कि नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "यहूदी आपसे किसी बात पर इतना ईर्ष्या नहीं करते जितना कि वे सलाम और अमीन कहने पर आपसे ईर्ष्या करते हैं।" इसे इब्न माजह ने हम्माद बिन सलमा की हदीस से, सुहैल बिन अबी सालेह से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत किया है कि नबी ﷺ ने फ़रमाया . . . हदीस(६)।

(१) (द) और (ज़) में: सातवीं। (२) पांडुलिपियों और (म) में यह 'रज़ीन' हो गया है। (३) (म) में: देना। (४) नवादिर अल-उसूल पृ. १८५। ज़र्बी - जो इब्न अब्दुल्ला अल-अज़्दी हैं - तिर्मिज़ी ने कहा (१९१९): अनस बिन मालिक और अन्य से उनकी हदीसें मुनकर (अस्वीकृत) हैं, और इब्न हिब्बान ने अल-मजरूहीन १/३१२ में कहा: कम रिवायतों के बावजूद हदीस में मुनकर हैं, वह अनस से ऐसी बातें रिवायत करते हैं जिनका कोई आधार नहीं है, इसलिए उन्हें दलील के रूप में इस्तेमाल करना जायज़ नहीं है। (५) हमें नवादिर अल-उसूल में यह बात नहीं मिली। (६) सुनन इब्न माजह (८५६), और इसकी सनद सही है। अबू सालेह: वह ज़कवान अस-सम्मान हैं।

سورۃ الفاتحہ (آمین کہنا) ۲۰۱

جواب: دعا کو چھپانا اس لیے بہتر ہے کہ اس میں ریا کاری کا اندیشہ ہوتا ہے۔ جہاں تک نمازِ باجماعت کا تعلق ہے، تو اس میں شرکت ایک ظاہری شعار کا اظہار ہے، اور ایک ایسے حق کا اظہار ہے جسے بندوں کو ظاہر کرنے کی ترغیب دی گئی ہے۔ امام کو سورہ فاتحہ بلند آواز سے پڑھنے کی ترغیب دی گئی ہے جس میں دعا اور اس کے آخر میں آمین کہنا شامل ہے۔ لہٰذا جب دعا ایسی ہو جس میں جہر (بلند آواز) سنت ہے، تو اس پر آمین کہنا بھی اسی کے تابع اور اسی کے حکم میں ہوگا، اور یہ بات واضح ہے۔

آٹھویں(۱): لفظ "آمین" ہم سے پہلے صرف موسیٰ اور ہارون علیہما السلام کو دیا گیا تھا۔ الترمذی الحکیم نے "نوادر الاصول" میں ذکر کیا ہے: ہم سے عبدالوارث بن عبدالصمد نے بیان کیا، کہا: ہم سے میرے والد نے بیان کیا، کہا: ہم سے ہشام بن حسان کی مسجد کے مؤذن زربی(۲) نے بیان کیا، کہا: ہم سے انس بن مالک نے بیان کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے میری امت کو تین ایسی چیزیں دیں جو ان سے پہلے کسی کو نہیں دی گئیں: سلام، جو اہل جنت کا تحفہ ہے، فرشتوں کی صفیں، اور آمین، سوائے اس کے جو موسیٰ اور ہارون کے لیے تھا"(۴)۔ ابو عبداللہ نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ موسیٰ نے فرعون کے خلاف دعا کی، اور ہارون نے آمین کہی۔ تو اللہ تبارک و تعالی نے اپنی وحی میں موسیٰ کی دعا کا ذکر کرتے ہوئے فرمایا: ﴿تم دونوں کی دعا قبول کر لی گئی﴾ [یونس: ۸۹]، اور ہارون کے کلام کا ذکر نہیں کیا۔ موسیٰ نے کہا: "اے ہمارے رب"، تو ہارون نے آمین کہی، پس اللہ نے اپنی وحی میں انہیں بھی پکارنے والا (دعا کرنے والا) قرار دیا، کیونکہ انہوں نے آمین کہہ کر اسے دعا بنا دیا تھا(۵)۔

اور کہا گیا ہے کہ "آمین" اس امت کے لیے خاص ہے، کیونکہ نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "یہودی تم سے کسی چیز پر اتنا حسد نہیں کرتے جتنا وہ سلام اور آمین کہنے پر تم سے حسد کرتے ہیں۔" اسے ابن ماجہ نے حماد بن سلمہ کی حدیث سے، سہیل بن ابی صالح سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے عائشہ (رضی اللہ عنہا) سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا . . . الحدیث(۶)۔

(۱) (د) اور (ز) میں: ساتویں ہے۔ (۲) نسخوں اور (م) میں تحریف ہو کر "رزین" ہو گیا ہے۔ (۳) (م) میں: "تُعط" (دیا جائے) ہے۔ (۴) نوادر الاصول ص ۱۸۵۔ زربی - جو ابن عبداللہ الازدی ہے - ترمذی نے کہا (۱۹۱۹): انس بن مالک اور دوسروں سے اس کی منکر احادیث ہیں، اور ابن حبان نے "المجروحین" ۳۱۲/۱ میں کہا: کم روایات کے باوجود حدیث میں منکر ہے، انس سے وہ باتیں روایت کرتا ہے جن کی کوئی اصل نہیں، لہٰذا اسے دلیل کے طور پر استعمال کرنا جائز نہیں۔ (۵) ہمیں نوادر الاصول میں یہ کلام نہیں ملا۔ (۶) سنن ابن ماجہ (۸۵۶)، اور اس کی اسناد صحیح ہے۔ ابو صالح: وہ ذکوان السمان ہیں۔

And he also narrated from the hadith of Ibn Abbas, from the Prophet (PBUH) who said: "The Jews do not envy you for anything as much as they envy you for 'Amin' (1), so say 'Amin' frequently" (2).

Our scholars (may Allah have mercy on them) said: The People of the Book only envied us because its beginning is praise for Allah and glorification of Him, then submission and humility before Him, then a prayer for us for guidance to the straight path (3), then a prayer against them with our saying: Amin.

Chapter Four Regarding what Al-Fatiha includes of Meanings, Recitations, and Parsing And the Virtue of Those who Praise [Allah]

In it are thirty-six issues: First: His saying, Exalted is He: {Praise be to Allah}. Abu Muhammad Abdul-Ghani bin Said Al-Hafiz narrated from the hadith of Abu Huraira and Abu Sa'id Al-Khudri, from the Prophet (PBUH) who said: "When the servant says: 'Praise be to Allah', Allah says: 'My servant has spoken the truth, praise is for Me'" (4).

And Muslim narrated from Anas bin Malik who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, Allah is pleased with a servant who eats a meal and praises Him for it, or drinks a drink and praises Him for it" (5).

Al-Hasan said: "There is no blessing except that saying 'Praise be to Allah' is better than it" (6).

And Ibn Majah narrated from Anas bin Malik, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "No blessing has Allah bestowed upon..."

---

(1) In (D) and (Z): 'The saying of Amin'. (2) Sunan Ibn Majah (857). (3) In the manuscripts: 'And the path', instead of: 'to the path', and what is established is from (M). (4) Narrated by Al-Tirmidhi (3430), Ibn Majah (3794), and Al-Nasa'i in Al-Sunan Al-Kubra (9774) at length. Al-Tirmidhi said: A good (Hasan) strange (Gharib) hadith. Al-Tirmidhi and Al-Nasa'i mentioned that Shu'bah narrated it, and did not attribute it directly to the Prophet. (5) Sahih Muslim (2734): (89), and it is in Ahmad under number (12168). (6) Al-Bayhaqi mentioned something similar in Shu'ab al-Iman following hadith (4404), and it was also narrated (4406) from the words of Al-Hasan with the wording of the hadith of Anas that follows it.

और उन्होंने इब्न अब्बास की हदीस से भी उल्लेख किया है, पैगंबर (स.अ.व.) से कि उन्होंने कहा: "यहूदी आपसे किसी चीज़ के लिए उतना ईर्ष्या नहीं करते जितना कि वे आपसे 'आमीन' (१) के लिए ईर्ष्या करते हैं, इसलिए अक्सर 'आमीन' कहा करें" (२)।

हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: अहले किताब (किताब वाले) हमसे केवल इसलिए ईर्ष्या करते थे क्योंकि इसकी शुरुआत अल्लाह की प्रशंसा और उसकी महिमा से होती है, फिर उसके सामने अधीनता और नम्रता, फिर हमारे लिए सीधे रास्ते (३) की हिदायत के लिए प्रार्थना, फिर हमारे 'आमीन' कहने के साथ उनके खिलाफ प्रार्थना है।

चौथा अध्याय अल-फातिहा में निहित अर्थों, पाठों और व्याकरण के बारे में और प्रशंसा करने वालों की फजीलत (महिमा)

इसमें छत्तीस विषय हैं: पहला: अल्लाह सुब्हानहु व तआला का कहना है: {अल्हम्दुलिल्लाह} (तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है)। अबू मुहम्मद अब्दुल-गनी बिन सईद अल-हाफिज ने अबू हुरैरा और अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से रिवायत की है, पैगंबर (स.अ.व.) से कि उन्होंने कहा: "जब बंदा कहता है: 'अल्हम्दुलिल्लाह', तो अल्लाह कहता है: 'मेरे बंदे ने सच कहा, प्रशंसा मेरे लिए है'" (४)।

और मुस्लिम ने अनस बिन मालिक से रिवायत की है कि रसूलुल्लाह (स.अ.व.) ने फरमाया: "बेशक अल्लाह उस बंदे से खुश होता है जो खाना खाता है और उस पर उसकी प्रशंसा करता है, या पेय पीता है और उस पर उसकी प्रशंसा करता है" (५)।

अल-हसन ने कहा: "ऐसी कोई नेमत नहीं है जिसके लिए 'अल्हम्दुलिल्लाह' कहना उस नेमत से बेहतर न हो" (६)।

और इब्न माजाह ने अनस बिन मालिक से रिवायत की है, उन्होंने कहा: रसूलुल्लाह (स.अ.व.) ने फरमाया: "अल्लाह ने किसी पर कोई ऐसी नेमत नहीं की..."

---

(१) (द) और (ज़) में: 'आमीन कहना'। (२) सुनन इब्न माजाह (८५७)। (३) पांडुलिपियों में: 'और रास्ता', इसके बजाय: 'रास्ते की ओर', और जो स्थापित है वह (म) से है। (४) इसे अल-तिर्मिज़ी (३४३०), इब्न माजाह (३७९४) और अल-नसाई ने अल-सुनन अल-कुबरा (९७७४) में विस्तार से उद्धृत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है। अल-तिर्मिज़ी और अल-नसाई ने उल्लेख किया

कि शुबा ने इसे रिवायत किया है, और इसे पैगंबर तक नहीं पहुँचाया (मर्फू नहीं किया)। (५) सहीह मुस्लिम (२७३४): (८९), और यह अहमद के यहाँ नंबर (१२१६८) पर है। (६) अल-बैहकी ने इसके समान 'शुअब अल-ईमान' में हदीस (४४०४) के बाद उल्लेख किया है, और इसे (४४०६) अल-हसन के शब्दों से अनस की हदीस के शब्दों के साथ भी निकाला गया है जो इसके बाद आती है।

اور ابن عباس کی حدیث سے بھی مروی ہے، نبی کریم ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "یہودی تم سے کسی چیز پر اتنا حسد نہیں کرتے جتنا وہ تم سے 'آمین' (۱) پر حسد کرتے ہیں، پس کثرت سے 'آمین' کہا کرو" (۲)۔

ہمارے علماء (رحمہم اللہ) نے فرمایا: اہل کتاب نے ہم سے صرف اس لیے حسد کیا کیونکہ اس کی ابتدا اللہ کی حمد اور اس کی ثناء سے ہے، پھر اس کے سامنے عاجزی اور انکساری ہے، پھر ہمارے لیے صراط مستقیم (۳) کی ہدایت کی دعا ہے، پھر ہمارے 'آمین' کہنے کے ساتھ ان پر دعا ہے۔

باب چہارم الفاتحہ میں شامل معانی، قراتوں اور اعراب کے بیان میں اور حمد کرنے والوں کی فضیلت

اس میں چھتیس مسائل ہیں: پہلا: اللہ سبحانہ و تعالی کا فرمان: {اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ}۔ ابو محمد عبد الغنی بن سعید الحافظ نے حضرت ابو ہریرہ اور حضرت ابو سعید خدری کی حدیث سے روایت کیا، نبی کریم ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "جب بندہ کہتا ہے: 'الحمد للہ' تو اللہ فرماتا ہے: 'मेरे बंदे ने सच कहा, حمد میرے ہی لیے ہے'" (۴)۔

اور مسلم نے انس بن مالک سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ بندے سے اس بات پر خوش ہوتا ہے کہ وہ کھانا کھائے تو اس پر اس کی حمد کرے، یا کوئی مشروب پیئے تو اس پر اس کی حمد کرے" (۵)۔

اور حسن بصری نے فرمایا: "کوئی نعمت ایسی نہیں ہے مگر یہ کہ اس پر 'الحمد للہ' کہنا اس نعمت سے افضل ہے" (۶)۔

اور ابن ماجہ نے انس بن مالک سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے جس پر کوئی نعمت کی..."

---

(۱) نسخہ (د) اور (ظ) میں ہے: التامین (آمین کہنا)۔ (۲) سنن ابن ماجہ (۸۵۷)۔ (۳) قلمی نسخوں میں ہے: 'والصراط'، بجائے: 'إلى الصراط'، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (م) سے ہے۔ (۴) اسے ترمذی (۳۴۳۰)، ابن ماجہ (۳۷۹۴) اور نسائی نے السنن الکبریٰ (۹۷۷۴) میں تفصیلاً روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ اور ترمذی و نسائی نے ذکر کیا کہ شعبہ نے اسے روایت کیا ہے، اور اسے مرفوع نہیں کیا۔ (۵) صحیح مسلم (۲۷۳۴): (۸۹)، اور یہ احمد کے ہاں نمبر (۱۲۱۶۸) پر ہے۔ (۶) بیہقی نے شعب الایمان میں حدیث (۴۴۰۴) کے بعد اس کی مثل ذکر کیا ہے، اور اسے (۴۴۰۶) سے حسن بصری کے قول سے ان الفاظ کے ساتھ بھی نقل کیا ہے جو اس کے بعد آنے والی انس کی حدیث کے ہیں۔

...a servant [receiving a] blessing, and says: "Praise be to Allah," except that what He (Allah) gave him is better than what he took (received) (1).

And in "Nawadir al-Usul" on the authority of Anas bin Malik, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "If the whole world with its entirety were in the hand of a man from my Ummah, then he said: 'Praise be to Allah,' 'Praise be to Allah' would have been better than that." Abu Abdullah said: Its meaning for us is that whoever is given the world, and then is given this word on its heels until he utters it, then this word would be better than the whole world; because the world is fleeting, and the word is everlasting, it is from the righteous deeds that endure. Allah Almighty said: {But the enduring righteous deeds are better in the sight of your Lord for reward and better for hope} [Al-Kahf: 46]. And it was said in some narrations: What he gave would have been better than what he took (3).

So He made the word a giving from the servant, and the world a taking from Allah, so this is in management (4). Likewise it goes in speech, that this word is from the servant, and the world is from Allah, and both are from Allah in origin: the world is from Him, and the word is from Him; He gave him the world and enriched him, and He gave him the word and honored him with it in the hereafter.

Ibn Majah narrated from Ibn Umar that the Messenger of Allah (peace be upon him) told them: "A servant from the servants of Allah said: 'O Lord, praise be to You as befits the Majesty of Your Face and the Greatness of Your Authority.' This confounded the two angels, and they did not know how to record it. So they ascended to heaven and said: 'O our Lord, a servant (5) has said a statement that we do not know how to record.' Allah Almighty—and He knows best what His servant said—asked: 'What did My servant say?' They said: 'O Lord, he said: 'O Lord, praise be to You as befits the Majesty of Your Face and the Greatness of Your Authority.' Allah said to them: 'Record it as My servant said it, until he meets Me, and I shall reward him for it.'" (6)

Linguists said: "Adala al-amr" means it became severe and difficult, and "al-mu'dilat" (the problematic matters) - with a shadda on the dhad -:

---

(1) Sunan Ibn Majah (3805). (2) In the copies: that he was given the world... so it was, and what is established is from al-Nawadir. (3) In the copies and (M): more than what he took, and what is established is from Nawadir al-Usul, pp. 215-216. (4) In (D): the

reminder. (5) In (M): and they said: O our Lord, indeed Your servant. (6) Sunan Ibn Majah (3801).

सूरह अल-फ़ातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरणिक विश्लेषण) 203

...एक बंदा [जिसे] वरदान [प्राप्त हो], और वह कहे: "अल्लाह की स्तुति है," सिवाय इसके कि जो कुछ उसने (अल्लाह ने) उसे दिया वह उससे बेहतर है जो उसने प्राप्त किया (1)।

और "नवादिर अल-उसूल" में अनस बिन मलिक के माध्यम से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "यदि पूरी दुनिया अपनी समग्रता के साथ मेरी उम्मत के एक व्यक्ति के हाथ में होती, फिर उसने कहा: 'अल्लाह की स्तुति है,' तो 'अल्लाह की स्तुति है' कहना उससे बेहतर होता।" अबू अब्दुल्ला ने कहा: हमारे लिए इसका अर्थ यह है कि जिसे दुनिया दी गई है, और फिर उसके तुरंत बाद उसे यह शब्द दिया गया यहाँ तक कि उसने इसे कह दिया, तो यह शब्द पूरी दुनिया से बेहतर होगा; क्योंकि दुनिया नश्वर है, और शब्द चिरस्थायी है, यह उन नेक कर्मों में से है जो टिके रहते हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {लेकिन स्थायी नेक कर्म आपके पालनहार की दृष्टि में प्रतिफल के लिए बेहतर हैं और आशा के लिए बेहतर हैं} [अल-कह्फ़: 46]। और कुछ वर्णनों में कहा गया था: जो उसने दिया वह उससे बेहतर होता जो उसने लिया (3)।

तो उसने शब्द को सेवक की ओर से अर्पण बना दिया, और दुनिया को अल्लाह की ओर से प्राप्ति, तो यह प्रबंधन के संदर्भ में है (4)। इसी तरह बातचीत में भी होता है, कि यह शब्द सेवक की ओर से है, और दुनिया अल्लाह की ओर से है, और दोनों मूल रूप से अल्लाह की ओर से हैं: दुनिया उसी से है, और शब्द भी उसी से है; उसने उसे दुनिया दी और उसे समृद्ध किया, और उसे शब्द दिया और इसके साथ परलोक में उसका सम्मान किया।

इब्न माजाह ने इब्न उमर से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने उन्हें बताया: "अल्लाह के बंदों में से एक बंदे ने कहा: 'ऐ रब, तेरे लिए वैसी ही प्रशंसा है जैसी तेरे मुखमण्डल की गरिमा और तेरी सत्ता की महानता के योग्य है।' इसने दो फरिश्तों को उलझन में डाल दिया, और वे नहीं जानते थे कि इसे कैसे दर्ज किया जाए। इसलिए वे स्वर्ग की ओर गए और कहा: 'ऐ हमारे पालनहार, एक बंदे (5) ने एक ऐसी बात कही है जिसे हम नहीं जानते कि कैसे दर्ज करें।' अल्लाह सर्वशक्तिमान—और वह भली-भाँति जानता है कि उसके बंदे ने क्या कहा—ने पूछा: 'मेरे बंदे ने क्या कहा?' उन्होंने कहा: 'ऐ रब, उसने कहा: ऐ रब, तेरे लिए वैसी ही प्रशंसा है जैसी तेरे मुखमण्डल की गरिमा और तेरी सत्ता की महानता के योग्य है।' अल्लाह ने उनसे कहा: 'इसे वैसे ही लिखो जैसा मेरे बंदे ने कहा, जब तक कि वह मुझसे न मिल जाए, और मैं उसे इसका फल दूँगा।'" (6)

भाषाविदों ने कहा: "अदला अल-अम्र" का अर्थ है कि मामला गंभीर और कठिन हो गया, और "अल-मुअदिलात" (जटिल समस्याएँ) - 'दाद' पर शद्दा के साथ -:

---

(1) सुनन इब्न माजाह (3805)। (2) प्रतियों में: कि उसे दुनिया दी गई थी... तो ऐसा था, और जो स्थापित है वह अल-नवादिर से है। (3) प्रतियों और (M) में: उसने जो लिया उससे अधिक, और जो स्थापित है वह नवादिर अल-उसूल, पृष्ठ 215-216 से है। (4) (D) में: अनुस्मारक। (5) (M) में: और उन्होंने कहा: हे हमारे प्रभु, वास्तव में आपका सेवक। (6) सुनन इब्न माजाह (3801)।

سورہ الفاتحہ (معانی، قرات اور اعراب) ۲۰۳

...[ایک] نعمت، تو اس نے کہا: "الحمد للہ"، مگر یہ کہ جو کچھ اس (اللہ) نے اسے عطا کیا وہ اس سے بہتر ہے جو اس نے لیا (پایا) (۱)۔

اور «نوادر الاصول» میں انس بن مالک سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اگر پوری دنیا اپنی تمام تر وسعتوں کے ساتھ میری امت کے ایک شخص کے ہاتھ میں ہوتی، پھر اس نے کہا: الحمد للہ، تو الحمد للہ کہنا اس سے بہتر ہوتا»۔ ابو عبداللہ نے کہا: ہمارے نزدیک اس کا مفہوم یہ ہے کہ جسے دنیا دی گئی، پھر اس کے بعد اسے یہ کلمہ عطا کیا گیا یہاں تک کہ اس نے اسے زبان سے ادا کیا، تو یہ کلمہ پوری دنیا سے بہتر ہوگا؛ کیونکہ دنیا فانی ہے، اور کلمہ باقی ہے، یہ ان نیک اعمال میں سے ہے جو باقی رہنے والے ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالْبَقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِندَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا﴾ [الکہف: ۴۶]۔ اور بعض روایات میں کہا گیا: جو کچھ اس نے عطا کیا وہ اس سے بہتر ہوتا جو اس نے لیا (۳)۔

چنانچہ اس نے کلمہ کو بندے کی طرف سے عطا، اور دنیا کو اللہ کی طرف سے لینا قرار دیا، تو یہ تدبیر میں ہے (۴)۔ اسی طرح کلام میں بھی ہے کہ یہ کلمہ بندے کی طرف سے ہے، اور دنیا اللہ کی طرف سے ہے، اور اصل میں دونوں اللہ ہی کی طرف سے ہیں: دنیا بھی اسی کی طرف سے ہے، اور کلمہ بھی اسی کی طرف سے ہے؛ اس نے اسے دنیا دی تو اسے غنی کر دیا، اور اسے کلمہ دیا تو اسے آخرت میں اس کے ذریعے عزت بخشی۔

ابن ماجہ نے ابن عمر سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں بتایا: «اللہ کے بندوں میں سے ایک بندے نے کہا: اے رب، تیرے لیے ویسی ہی تعریف ہے جیسی تیرے چہرے کی جلالت اور

تیری سلطنت کی عظمت کے لائق ہے، اس بات نے دونوں فرشتوں کو مشکل میں ڈال دیا، اور وہ نہیں جانتے تھے کہ اسے کیسے لکھیں۔ چنانچہ وہ آسمان کی طرف چڑھے اور کہا: اے ہمارے رب، ایک بندے (۵) نے ایسی بات کہی ہے جسے ہم نہیں جانتے کہ کیسے لکھیں، اللہ عزوجل نے —حالانکہ وہ اپنے بندے کی بات کو خوب جانتا تھا—پوچھا: میرے بندے نے کیا کہا؟ انہوں نے کہا: اے رب، اس نے کہا: اے رب، تیرے لیے ویسی ہی تعریف ہے جیسی تیرے چہرے کی جلالت اور تیری سلطنت کی عظمت کے لائق ہے۔ تو اللہ نے ان سے فرمایا: اسے ویسا ہی لکھ لو جیسا میرے بندے نے کہا، یہاں تک کہ وہ مجھ سے ملے، تو میں اسے اس کا بدلہ دوں گا» (۶)۔

اہل لغت نے کہا: أَعْضَلَ الْأَمْرُ: یعنی سخت اور دشوار ہو گیا، اور «المعضلات» - ضاد کی تشدید کے ساتھ -:

---

(۱) سنن ابن ماجہ (۳۸۰۵)۔ (۲) نسخوں میں ہے: کہ اسے دنیا دی گئی... تو وہ تھی، اور جو ثابت ہے وہ نوادر سے ہے۔ (۳) نسخوں اور (م) میں: جو اس نے لیا اس سے زیادہ، اور جو ثابت ہے وہ نوادر الاصول ص ۲۱۵ - ۲۱۶ سے ہے۔ (۴) (د) میں: التذکیر۔ (۵) (م) میں: اور انہوں نے کہا: اے ہمارے رب بے شک تیرا بندہ۔ (۶) سنن ابن ماجہ (۳۸۰۱)۔

Page 204 Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Syntax)

...hardships (1). And 'adh-dhalat' [constricted] the woman and the sheep: if her offspring is stuck, and its exit is not easy, also with a shadda on the 'Dad'. Based on this, it would be: 'a'dhalat al-malakayn' [exhausted the two angels], or 'adh-dhalat al-malakayn', without a 'ba'. And Allah knows best. Muslim (2) narrated from Abu Malik al-Ash'ari, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Purity is half of faith, and 'Alhamdulillah' [Praise be to Allah] fills the scale, and 'SubhanAllah' [Glory be to Allah] and 'Alhamdulillah' fill—or fills—what is between the heaven and the earth." And he mentioned the [rest of the] hadith (3). Second: Scholars disagreed on which is better: a servant's saying: "Praise be to Allah, Lord of the worlds," or saying: "There is no god but Allah"? A group said: His saying: "Praise be to Allah, Lord of the worlds" is better; because it includes monotheism [Tawhid], which is: "There is no god but Allah", so in his saying there is monotheism and praise. Whereas in his saying: "There is no god but Allah", there is monotheism only. Another group said: "There is no god but Allah" is better; because it repels disbelief and polytheism, and upon it creation is fought. The Messenger of Allah ﷺ said: "I have been commanded to fight the people until they say: There is no god but Allah" (4). Ibn Atiyyah (5) chose this view; he said: And the judge of that is the saying of the Prophet ﷺ: "The best of what I (6) and the prophets before me have said is: There is no god but Allah, alone, without partner" (7). Third: Muslims reached a consensus that Allah is praised for all His blessings, and that among what Allah has blessed with is faith. So it indicates that faith is His action and His creation, and the evidence for that is His saying: {Lord of the worlds}.

Footnotes: (1) In 'As-Sihah', 'Al-Lisan', 'Al-Qamus', and others: 'Al-Mu'dhilat', without shadda. (2) In (D) and (M): It was narrated from Muslim, and it did not appear in (Zha), and what is fixed is from (Zay). (3) Sahih Muslim (223). And it is in Musnad Ahmad (22902). (4) Narrated by Ahmad (8544), Bukhari (2946), and Muslim (21): (33) from the hadith of Abu Hurairah. Narrated by Ahmad (117), Bukhari (1399), and Muslim (20): (32) from the hadith of Umar. Narrated by Ahmad (13056), and Bukhari (392) from the hadith of Anas. Narrated by Ahmad (14209), and Muslim (21): (35) from the hadith of Jabir. Narrated by Bukhari (25), and Muslim (22): (36) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them all. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/66. (6) In (D) and (Zay): 'I said it'. (7) Narrated by Ahmad (6961), and Tirmidhi (3585) from the hadith of Abdullah bin Amr, may Allah be pleased with them both.

पृष्ठ २०४ सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

...कठिनाइयाँ (१)। और 'अद-दलत' [संकुचित हो गई] महिला और भेड़: यदि उसकी संतान फंस गई हो, और उसका निकलना आसान न हो, तो 'दाल' पर शद्दा के साथ भी ऐसा ही होता है। इसके आधार पर, यह होगा: 'अदलात अल-मलकैन' [दो फरिश्तों को थका दिया], या 'अद-दलत अल-मलकैन', 'बा' के बिना। और अल्लाह बेहतर जानता है। मुस्लिम (२) ने अबू मलिक अल-अशअरी से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "पवित्रता ईमान का आधा हिस्सा है, और 'अल्हम्दुलिल्लाह' [अल्लाह की प्रशंसा है] तराजू को भर देता है, और 'सुब्हानअल्लाह' [अल्लाह पवित्र है] और 'अल्हम्दुलिल्लाह' उस चीज़ को भर देते हैं—या भर देता है—जो आकाश और पृथ्वी के बीच है।" और उन्होंने हदीस (३) का उल्लेख किया। दूसरा: विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद था कि कौन सा बेहतर है: बंदे का यह कहना: "अल्हम्दुलिल्लाह रब्बिल आलमीन" (तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो तमाम दुनिया का पालनहार है), या यह कहना: "ला इलाहा इल्लल्लाह" (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं)? एक समूह ने कहा: उसका यह कहना: "अल्हम्दुलिल्लाह रब्बिल आलमीन" बेहतर है; क्योंकि इसमें तौहीद [एकेश्वरवाद] शामिल है, जो कि है: "ला इलाहा इल्लल्लाह", इसलिए उसके कहने में तौहीद और प्रशंसा दोनों हैं। जबकि उसके कहने में: "ला इलाहा इल्लल्लाह", केवल तौहीद है। एक अन्य समूह ने कहा: "ला इलाहा इल्लल्लाह" बेहतर है; क्योंकि यह कुफ्र [अविश्वास] और शिर्क[बहुदेववाद] को दूर करता है, और इसी पर सृष्टि से युद्ध किया जाता है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मुझे लोगों से युद्ध करने का आदेश दिया गया है जब तक कि वे यह न कहें: ला इलाहा इल्लल्लाह" (४)। इब्न अतिया (५) ने इसी मत को चुना; उन्होंने कहा: और इसका निर्णायक नबी ﷺ का कथन है: "सबसे बेहतर बात जो मैंने (६) और मुझसे पहले के नबियों ने कही है, वह यह है: ला इलाहा इल्लल्लाह, वह अकेला है, उसका कोई साथी नहीं" (७)। तीसरा: मुसलमानों का इस पर आम सहमति है कि अल्लाह उसकी तमाम नेमतों के लिए प्रशंसनीय है, और अल्लाह ने जो नेमतें दी हैं उनमें से एक ईमान (विश्वास) है। तो यह इस बात का संकेत है कि ईमान उसका कार्य और उसकी रचना है, और इसका प्रमाण उसका कथन है: {तमाम दुनिया का पालनहार}।

पादलेख: (१) और 'अस-सिहाह', 'अल-लिसान', 'अल-कामूस' और अन्य में: 'अल-मुअदिलात', बिना शद्दा के। (२) (द) और (म) में: मुस्लिम से रिवायत की गई है, और यह (ज़्हा) में नहीं आई, और जो तय है वह (ज़ै) से है। (३) सहीह मुस्लिम (२२३)। और यह मसनद अहमद (२२९०२) में है। (४) इसे अहमद (८५४४), बुखारी (२९४६), और मुस्लिम (२१): (३३) ने अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है। इसे अहमद

(११७), बुखारी (१३९९), और मुस्लिम (२०): (३२) ने उमर की हदीस से निकाला है। इसे अहमद (१३०५६), और बुखारी (३९२) ने अनस की हदीस से निकाला है। इसे अहमद (१४२०९), और मुस्लिम (२१): (३५) ने जाबिर की हदीस से निकाला है। इसे बुखारी (२५), और मुस्लिम (२२): (३६) ने इब्न उमर की हदीस से निकाला है, अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/६६। (६) (द) और (ज़ै) में: 'मैंने इसे कहा'। (७) इसे अहमद (६९६१), और तिरमिज़ी (३५८५) ने अब्दुल्लाह बिन अम्र की हदीस से निकाला है, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो।

صفحہ ٢٠٤ سورہ الفاتحہ (معانی، قراتیں اور اعراب)

الشدائد (١)۔ اور 'عَضَّلَتِ' عورت اور بکری نے: جب اس کا بچہ پھنس جائے، اور اس کا نکلنا آسان نہ رہے، ضاد کی تشدید کے ساتھ بھی۔ تو اس بنا پر ہوگا: 'أعْضَلَتِ المَلَكين'، یا 'عَضَّلَتِ المَلَكين'، بغیر 'با' کے۔ واللہ أعلم (اللہ بہتر جانتا ہے)۔ اور مسلم (٢) نے ابو مالک اشعری سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "طہارت ایمان کا آدھا حصہ ہے، اور 'الحمد للہ' میزان کو بھر دیتا ہے، اور 'سبحان اللہ' اور 'الحمد للہ' اس چیز کو بھر دیتے ہیں - یا بھر دیتا ہے - جو آسمان اور زمین کے درمیان ہے۔" اور انہوں نے حدیث (٣) کا ذکر کیا۔ دوسرا: علماء میں اس بات پر اختلاف ہوا کہ کون سا افضل ہے: بندے کا یہ کہنا: "الحمدُ للہ ربِّ العالمین"، یا یہ کہنا: "لا إلہ إلا اللہ"؟ تو ایک گروہ نے کہا: اس کا یہ کہنا: "الحمدُ للہ ربِّ العالمین" افضل ہے؛ کیونکہ اس کے ضمن میں توحید ہے، جو کہ ہے: "لا إلہ إلا اللہ"، پس اس کے کہنے میں توحید اور حمد دونوں ہیں۔ جبکہ اس کے کہنے میں: "لا إلہ إلا اللہ"، صرف توحید ہے۔ اور ایک دوسرے گروہ نے کہا: "لا إلہ إلا اللہ" افضل ہے؛ کیونکہ یہ کفر اور شرک کو دور کرتی ہے، اور اسی پر مخلوق سے قتال کیا جاتا ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں لوگوں سے قتال کروں یہاں تک کہ وہ کہیں: لا إلہ إلا اللہ" (٤)۔ اور ابن عطیہ (٥) نے اسی قول کو اختیار کیا؛ انہوں نے کہا: اور اس کا فیصلہ کن نبی ﷺ کا قول ہے: "بہترین بات جو میں نے (٦) اور مجھ سے پہلے نبیوں نے کہی ہے: لا إلہ إلا اللہ، وحدہ لا شریک لہ" (٧)۔ تیسرا: مسلمانوں کا اس پر اجماع ہے کہ اللہ اپنی تمام نعمتوں پر قابلِ ستائش ہے، اور اللہ نے جن نعمتوں سے نوازا ہے ان میں سے ایک ایمان ہے، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ایمان اللہ کا فعل اور اس کی تخلیق ہے، اور اس پر دلیل اللہ کا یہ قول ہے: {رَبِّ الْعَالَمِينَ} (تمام جہانوں کا پروردگار)۔

حواشی: (١) اور 'الصحاح'، 'اللسان'، 'القاموس' وغیرہ میں: 'المُعْضِلات'، تخفیف کے ساتھ۔ (٢) (د) اور (م) میں: اور مسلم سے روایت کی گئی ہے، اور (ظ) میں یہ نہیں آئی، اور جو ثابت ہے وہ (ز) سے ہے۔ (٣) صحیح مسلم (٢٢٣)۔ اور یہ مسند احمد (٢٢٩٠٢) میں ہے۔ (٤) اسے احمد (٨٥٤٤)، بخاری (٢٩٤٦)، اور مسلم (٢١): (٣٣) نے ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (١١٧)، بخاری (١٣٩٩)، اور مسلم (٢٠): (٣٢) نے عمر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (١٣٠٥٦)، اور بخاری (٣٩٢) نے انس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (١٤٢٠٩)، اور مسلم (٢١): (٣٥) نے جابر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور بخاری (٢٥)، اور مسلم (٢٢): (٣٦) نے ابن عمر کی حدیث سے روایت کیا ہے، رضی اللہ عنہم اجمعین۔ (٥) المحرر الوجیز ١/ ٦٦۔ (٦) (د) اور (ز) میں: 'قلته' (میں نے اسے کہا)۔ (٧) اسے احمد (٦٩٦١)، اور ترمذی (٣٥٨٥) نے عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے روایت کیا ہے، رضی اللہ عنہما۔

And "Al-Alamin" (the worlds) is the totality of creatures, and among them is faith, not as the Qadariyah said: that it is a creation for them, as will be explained later(1). Fourth: "Al-Hamd" in the speech of the Arabs means: complete praise. The "Alif" and "Lam" (the definite article 'Al') are for encompassing the genus of praises. Thus, He, Glory be to Him, deserves all praise in its entirety, as He has the Most Beautiful Names and the Highest Attributes. The word "Hamd" has been pluralized as a plural of paucity (jam' al-qillah) in the words of the poet: "And a bright one, whose praise is commendable, I have singled him out with the best of my words and the best of my praises (ahmud)" (2). So, praise (Al-Hamd) is the opposite of blame (Adh-Dhamm). You say: "I praised the man," "I praise him with praise," so he is "Hamid" (praising) and "Mahmud" (praised). "At-Tahmid" (intensive praise) is more eloquent than "Al-Hamd". Praise (Al-Hamd) is more general than gratitude (Ash-Shukr). "Muhammad" is the one whose commendable qualities are numerous. The poet said(3): "To the noble, the generous master, the Muhammad (the highly praised one)." And by that, the Messenger of Allah ﷺ was named. And the poet said(4): "He split for him from His own name to honor him; for the Owner of the Throne is Mahmud (Praiseworthy), and this is Muhammad (the Highly Praised)." And "Al-Mahmadah" (commendable act) is the opposite of "Al-Madhammah" (blameworthy act). And "Ahmada ar-rajul" means his affair became worthy of praise. And "Ahmad-tuhu" means I found him praiseworthy. You say: "I came to such a place and I found it praiseworthy (ahmad-tuhu)," meaning: I found it commendable and suitable, and that is when you are satisfied with its residence or pasture. A man who is "Humadah" - like "Humazah" - is one who praises things excessively, saying more about them than what is in them. And "Hamadat an-nar" (with vowels on H and M) is the sound of its flaming(6).

(1) At His saying, Exalted is He: "And if We had willed, We could have given every soul its guidance" [As-Sajdah: 13]. (2) Reported by Abu Hayyan in Al-Bahr al-Muhit 1/18, and As-Samin al-Halabi in Ad-Durr al-Masun 1/38 - and from him Ibn 'Adil al-Hanbali in Al-Lubab 1/170 - and they quoted it from Ibn al-A'rabi, as he narrated the plural of "Hamd" as "Af'ul". They said: the origin in it is being an infinitive (Masdar), therefore it is not dualized or pluralized. (3) He is Al-A'sha Maymun bin Qays, and the verse is in his Diwan p. 239, and in it: "Al-Far'", instead of: "Al-Qarm", and its beginning is: "To you, may you refuse a curse, was their fatigue." It is from a poem in which he praises Al-Nu'man bin al-Mundhir. His saying: "Al-Qarm" means the exalted master. (4) He is

Hassan bin Thabit, may Allah be pleased with him, and the verse is in his Diwan p. 47 and 92. (5) In (D) and (Z): "Mithal" (example). (6) As-Sihah (Hamd).

और 'अल-आलमीन' (दुनिया) सभी प्राणियों का समूह है, और उनमें से एक ईमान है, वैसा नहीं जैसा क़दरिया संप्रदाय ने कहा था: कि यह उनके लिए एक रचना है, जैसा कि बाद में स्पष्ट किया जाएगा (१)। चौथा: अरबों के भाषण में 'अल-हम्द' का अर्थ है: पूर्ण प्रशंसा। 'अलिफ़' और 'लाम' (निश्चित लेख 'अल') प्रशंसा की श्रेणी को समाहित करने के लिए हैं। इस प्रकार, वह, उसकी जय हो, अपनी संपूर्णता में सभी प्रशंसा के पात्र हैं, क्योंकि उनके पास सबसे सुंदर नाम और उच्चतम गुण हैं। कवि के शब्दों में 'हम्द' शब्द को अल्पता के बहुवचन (जम अल-किल्लाह) के रूप में प्रयोग किया गया है: "और एक उज्ज्वल व्यक्ति, जिसकी प्रशंसा सराहनीय है, मैंने उसे अपने शब्दों के सर्वश्रेष्ठ और अपनी प्रशंसाओं (अहमुद) के सर्वश्रेष्ठ के साथ चुना है" (२)। अतः प्रशंसा (अल-हम्द) दोष (अज़-ज़म्म) का विलोम है। आप कहते हैं: "मैंने आदमी की प्रशंसा की," "मैं उसकी प्रशंसा के साथ प्रशंसा करता हूँ," इसलिए वह 'हामिद' (प्रशंसा करने वाला) और 'महमूद' (प्रशंसा पाने वाला) है। 'अत-तहमीद' (गहन प्रशंसा) 'अल-हम्द' से अधिक प्रभावशाली है। प्रशंसा (अल-हम्द) कृतज्ञता (अश-शुक्र) से अधिक सामान्य है। 'मुहम्मद' वह है जिसके प्रशंसनीय गुण अनेक हों। कवि ने कहा (३): "महान, उदार स्वामी, मुहम्मद (अत्यधिक प्रशंसित व्यक्ति) के पास।" और उसी के द्वारा अल्लाह के रसूल ﷺ का नाम रखा गया। और कवि ने कहा (४): "उसने उसे सम्मानित करने के लिए अपने नाम से अलग किया; क्योंकि अर्श का स्वामी महमूद (प्रशंसनीय) है, और यह मुहम्मद (अत्यधिक प्रशंसित) है।" और 'अल-महमदा' (प्रशंसनीय कार्य) 'अल-मज़म्मा' (निंदनीय कार्य) का विलोम है। और "अहमदा अर-रजुल" का अर्थ है कि उसका मामला प्रशंसा के योग्य हो गया। और "अहमद-तुहु" का अर्थ है कि मैंने उसे प्रशंसनीय पाया। आप कहते हैं: "मैं ऐसी जगह आया और मैंने उसे प्रशंसनीय पाया (अहमद-तुहु)," अर्थात: मैंने उसे सराहनीय और उपयुक्त पाया, और वह तब होता है जब आप उसके निवास या चरागाह से संतुष्ट होते हैं। एक व्यक्ति जो 'हुमदा' है - जैसे 'हुमज़ा' - वह है जो चीजों की अत्यधिक प्रशंसा करता है, उनके बारे में उससे कहीं अधिक कहता है जो उनमें है। और 'हमदत अन-नार' (ह और म पर स्वर के साथ) इसकी लपटों की आवाज़ है (६)।

(१) महामहिम अल्लाह के इस कथन पर: "और यदि हम चाहते तो प्रत्येक आत्मा को उसका मार्गदर्शन दे देते" [अस-सजदा: १३]। (२) अबू हयान द्वारा अल-बहर अल-मुहीत १/१८ में, और अस-समीन अल-हलबी द्वारा अद-दुर्र अल-मसन १/३८ में रिपोर्ट किया गया - और उनसे इब्न आदिल अल-हनबली द्वारा अल-लुबाब १/१७० में - और उन्होंने इसे इब्न अल-अरबी से उद्धृत किया, क्योंकि

उन्होंने 'हम्द' के बहुवचन को 'अफुल' के रूप में वर्णित किया है। उन्होंने कहा: इसमें मूल स्रोत (मस्दर) होना है, इसलिए इसका द्विवचन या बहुवचन नहीं बनाया जाता है। (३) वह अल-अशा मैमुन बिन क़ैस है, और पद उसके दीवान पृष्ठ २३९ में है, और इसमें है: 'अल-फ़र', इसके बजाय: 'अल-क़र्म', और इसकी शुरुआत है: "आपकी ओर, आप अभिशाप को अस्वीकार करें, उनकी थकान थी।" यह एक कविता से है जिसमें वह अल-नुमान बिन अल-मुन्धिर की प्रशंसा करते हैं। उनका कहना: 'अल-क़र्म' का अर्थ है महान स्वामी। (४) वह हसन बिन साबित (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) हैं, और पद उनके दीवान पृष्ठ ४७ और ९२ में है। (५) (द) और (ज़) में: 'मिसाल' (उदाहरण)। (६) अस-सिहह (हम्द)।

والعالمون جملهُ مخلوقات، ومن جملتها الإيمانُ، لا كما قال القَدَرِيَّةُ: إنہ خَلْقٌ لهم، على ما يأتى بيانہ(١).

الرابعة: الحمدُ فى كلام العرب معناه: الثناءُ الكامل. والألفُ واللامُ لاستغراقِ الجنس من المحامد، فهو سبحانہ يستحقُّ الحمدَ بِأَجْمَعِهِ، إذ لہ الأسماء الحسنى، والصِّفَاتُ العُلا. وقد جُمِعَ لفظُ الحمد جَمْعَ القِلَّة فى قول الشاعر: وأبلجُ محمود الثناء خصَصْتُہ بأفضل أقوالى وأفضل أَحْمُدِى(٢) فالحمدُ نقيضُ الذَّمِّ، تقول: حَمِدتُ الرجلَ أَحمَدُه حمداً، فهو حميد ومحمود. والتَّحميدُ أبلغُ من الحمد. والحمدُ أعمُّ من الشُّكر، والمُحَمَّدُ: الذى كَثُرت خصالہ المحمودة. قال الشاعر(٣): إلى الماجِدِ القَرْمِ الجَوَادِ المُحَمَّدِ وبذلک سُمِّىَ رسولُ الله ﷺ. وقال الشاعر(٤): فَشَقَّ لہ مِن اسمِہِ لِيُجِلَّہ فذُو العَرشِ محمودٌ وہذا مُحَمَّدُ والمَحْمَدَة: خلافُ المَذَمَّة. وأحمَدَ الرجلُ: صار أمرُه إلى الحَمدِ. وأَحْمَدْتُہُ: وَجَدتُہ محموداً، تقول: أتيتُ موضعَ كذا، فأَحْمَدتُہُ، أى: صادفتہ محموداً موافقاً، وذلک إذا رضيتَ سُكناه أو مَرْعاه. ورجلٌ حُمَدَةٌ - مثل(٥) ہُمَزَة - يُكثرُ حَمدَ الأشياء، ويقول فيها أكثر ممّا فيها. وحَمَدَةُ النَّارِ - بالتحريک -: صوتُ التہابہا(٦).

(١) عند قولہ تعالى: ﴿وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ ہُدَيٰہَا﴾ [السجدة: ١٣]. (٢) أورده أبو حيان فى البحر المحيط ١٨/١، والسمين الحلبى فى الدر المصون ٣٨/١ - وعنہ ابن عادل الحنبلى فى اللباب ١ / ١٧٠ - ونقلوه عن ابن الأعرابى، حيث حكى جمع الحمد على أفْعُل، وقالوا: الأصل فيہ المصدرية، فلذلک لا يثنى، ولا يُجمع. (٣) ہو الأعشى ميمون بن قيس، والبيت فى ديوانہ ص ٢٣٩، وفيہ: الفَرْع، بدل: القَرْم، وصدره: إليک أَبَيْتَ اللَّعْنَ كان كَلَالُہا وہو من قصيدة يمدح فيها النعمان بن المنذر. قولہ: القَرْم، يعنى السيد المعظّم. (٤) ہو حسان بن ثابت، رضى الله عنہ، والبيت فى ديوانہ ص ٤٧ و ٩٢. (٥) فى (د) و (ز): مثال. (٦) الصحاح (حمد).

Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Syntax) - 206

Fifth: Abu Ja'far al-Tabari and Abu al-Abbas al-Mubarrad held the view that 'al-hamd' (praise) and 'ash-shukr' (gratitude) have exactly the same meaning. This view is not satisfactory. Abu Abd al-Rahman al-Sulami reported it (1) in his book 'Al-Haqa'iq', citing Ja'far al-Sadiq and Ibn 'Ata (2). Ibn 'Ata said: Its meaning is gratitude to Allah, as it was a favor from Him to teach it to us so that we could praise Him.

Al-Tabari argued that they have the same meaning based on the correctness of saying: "Al-hamdu lillah shukran" (Praise be to Allah in gratitude) (3). Ibn Atiyyah said: In reality, this is evidence against his position; because by saying "shukran" (in gratitude), you have specified that the praise is for a particular blessing.

Some scholars said: Gratitude (shukr) is more general than praise (hamd), because it is expressed with the tongue, limbs, and heart, whereas praise is specifically with the tongue. It is also said: Praise (hamd) is more general, because it contains the meaning of gratitude and the meaning of commendation, and it is more general than gratitude because 'hamd' can be used in place of 'shukr', but 'shukr' cannot be used in place of 'hamd'.

It is narrated from Ibn Abbas that he said: "Al-hamdu lillah" is the word of every grateful person (5). And that Adam (peace be upon him) said: "Al-hamdu lillah" when he sneezed (6). Allah said to Noah (peace be upon him): {And say, "Praise be to Allah, who has saved us from the wrongdoing people."} [Al-Mu'minun: 28]. And Ibrahim (peace be upon him) said: {Praise be to Allah, who has granted me in my old age Ishmael and Isaac.} [Ibrahim: 39]. And He said in the story of David and Solomon: {And they said...}.

(1) Muhammad bin al-Husayn bin Muhammad, al-Azdi, al-Sulami al-Umm, author of Tabaqat al-Sufiyyah and other works. Died in (412 AH). Al-Siyar 17/247. The book 'Al-Haqa'iq' mentioned by the author is titled 'Haqa'iq al-Tafsir'; Al-Dhahabi said in 'Tadhkirat al-Huffadh' 3/1046: He brought in it calamities and esoteric interpretations, we ask Allah for wellbeing. (2) He is Ahmad bin Muhammad bin Sahl bin 'Ata, Abu al-Abbas al-Adami, al-Baghdadi, died in (309 AH). Al-Siyar 14/255. (3) It is in his Tafsir 1/137-138, but the author quoted this from Ibn Atiyyah in his Tafsir 1/66. (4) In (D), (Z), and (M): "because it", and what is established is from (Z), which matches Ibn Atiyyah's Tafsir. (5) Ibn Jarir cited in his Tafsir 1/136 the saying of Ibn Abbas: "Al-hamdu lillah" is gratitude. Al-Suyuti also cited in "Al-Durr al-Manthur" 1/11 from Ibn Abbas his saying: "Al-hamdu lillah" is the word of gratitude. (6) Part of a Hadith from

Abu Hurairah, narrated by al-Tirmidhi (3368) who classified it as Hasan, and by al-Nasa'i in 'al-Kubra' (9975) and (9976).

सूरह अल-फातिहा (अर्थ, वाचन और व्याकरण) - 206

पाँचवां: अबू जाफ़र अल-तब़री और अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद का मत था कि 'अल-हम्द' (प्रशंसा) और 'अश-शुक्र' (आभार) का अर्थ बिल्कुल एक ही है। यह विचार संतोषजनक नहीं है। अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी ने (1) अपनी पुस्तक 'अल-हक़ा'इक़' में जाफ़र अल-सादिक़ और इब्न 'अता (2) के हवाले से इसे उद्धृत किया है। इब्न 'अता ने कहा: इसका अर्थ अल्लाह के प्रति आभार है, क्योंकि यह उनकी ओर से एक कृपा थी कि उन्होंने हमें इसे सिखाया ताकि हम उनकी प्रशंसा कर सकें।

तब़री ने तर्क दिया कि वे समान अर्थ वाले हैं क्योंकि यह कहना सही है: "अल-हम्दुलिल्लाह शुक्रन" (आभार स्वरूप अल्लाह की प्रशंसा है) (3)। इब्न अतिया ने कहा: वास्तव में, यह उनके मत के विरुद्ध प्रमाण है; क्योंकि "शुक्रन" कहकर आपने यह निर्दिष्ट कर दिया है कि प्रशंसा किसी विशेष वरदान के लिए है।

कुछ विद्वानों ने कहा: आभार (शुक्र) प्रशंसा (हम्द) से अधिक व्यापक है; क्योंकि यह जीभ, अंगों और हृदय से व्यक्त किया जाता है, जबकि प्रशंसा विशेष रूप से जीभ से होती है। यह भी कहा गया है: प्रशंसा (हम्द) अधिक व्यापक है, क्योंकि इसमें आभार और गुणगान दोनों का अर्थ समाहित है, और यह आभार से अधिक व्यापक है क्योंकि 'हम्द' को 'शुक्र' के स्थान पर उपयोग किया जा सकता है, लेकिन 'शुक्र' को 'हम्द' के स्थान पर उपयोग नहीं किया जा सकता।

इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "अल-हम्दुलिल्लाह" हर आभारी व्यक्ति का शब्द है (5)। और आदम (उन पर शांति हो) ने छींक आने पर कहा: "अल-हम्दुलिल्लाह" (6)। अल्लाह ने नूह (उन पर शांति हो) से कहा: {और कहो, "सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमें अत्याचारी लोगों से बचाया।" } [अल-मुमिनून: 28]। और इब्राहीम (उन पर शांति हो) ने कहा: {सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने मुझे बुढ़ापे में इस्माइल और इसहाक प्रदान किए।} [इब्राहीम: 39]। और दाऊद और सुलेमान की कहानी में उन्होंने कहा: {और उन दोनों ने कहा...}।

(1) मुहम्मद बिन अल-हुसैन बिन मुहम्मद, अल-अज़्दी, अल-सुलमी अल-उम्म, तबक़ात अल-सूफ़िया और अन्य कार्यों के लेखक। मृत्यु (412 हिजरी) में हुई। अल-सियार 17/247। लेखक द्वारा उल्लेखित 'अल-हक़ा'इक़' पुस्तक का शीर्षक 'हक़ा'इक़ अल-तफ़सीर' है; अल-ज़हाबी ने 'तज़किरत अल-हुफ़्फ़ाज़' 3/1046 में कहा: उन्होंने इसमें विपत्तियाँ और गूढ़ व्याख्याएँ पेश की हैं, हम अल्लाह से

सलामती माँगते हैं। (2) वह अहमद बिन मुहम्मद बिन सहल बिन 'अता, अबू अल-अब्बास अल-आदमी, बग़दादी हैं, जिनकी मृत्यु (309 हिजरी) में हुई। अल-सियार 14/255। (3) यह उनकी तफ़सीर 1/137-138 में है, लेकिन लेखक ने इसे इब्न अतिया की तफ़सीर 1/66 से उद्धृत किया है। (4) (द), (ज़) और (म) में: "क्योंकि वह", और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो इब्न अतिया की तफ़सीर के अनुरूप है। (5) इब्न जरीर ने अपनी तफ़सीर 1/136 में इब्न अब्बास का कथन उद्धृत किया: "अल-हम्दुलिल्लाह" ही शुक्र है। अल-सुयुती ने भी "अल-दुर्र अल-मंसूर" 1/11 में इब्न अब्बास का यह कथन उद्धृत किया: "अल-हम्दुलिल्लाह" आभार का शब्द है। (6) अबू हुरैरा की एक हदीस का हिस्सा, जिसे अल-तिर्मिज़ी (3368) ने हसन बताया है, और अल-नसाई ने 'अल-कुबरा' (9975) और (9976) में दर्ज किया है।

سورۃ الفاتحہ (معانی، قرآت اور اعراب) - ۲۰۶

پانچویں بات: ابو جعفر طبری اور ابو العباس مبرد کا موقف ہے کہ 'الحمد' (تعریف) اور 'الشکر' (شکر گزاری) کے ایک ہی معنی ہیں۔ یہ موقف پسندیدہ نہیں ہے۔ ابو عبد الرحمن سلمی نے (۱) اپنی کتاب 'الحقائق' میں جعفر صادق اور ابن عطا (۲) سے اسے نقل کیا ہے۔ ابن عطا نے کہا: اس کا مطلب اللہ کا شکر ہے، کیونکہ یہ اس کی طرف سے احسان تھا کہ اس نے ہمیں اسے سکھایا یہاں تک کہ ہم نے اس کی حمد بیان کی۔

طبری نے ان کے ایک ہی معنی ہونے پر اس بات سے استدل کیا ہے کہ آپ کا یہ کہنا درست ہے: "الحمد للہ شکراً" (تعریف اللہ کے لیے ہے شکر کے طور پر) (۳)۔ ابن عطیہ نے کہا: حقیقت میں یہ ان کے موقف کے خلاف دلیل ہے؛ کیونکہ آپ کے کہنے "شکراً" (شکر کے طور پر) سے آپ نے حمد کو کسی خاص نعمت پر منحصر کر دیا ہے۔

بعض علماء نے کہا: شکر حمد سے زیادہ عام ہے؛ کیونکہ یہ زبان، اعضاء اور دل سے ہوتا ہے، جبکہ حمد صرف زبان سے ہوتی ہے۔ یہ بھی کہا گیا: حمد زیادہ عام ہے؛ کیونکہ اس میں شکر اور مدح دونوں کے معنی شامل ہیں، اور یہ شکر سے اس لیے زیادہ عام ہے کہ 'حمد' کو 'شکر' کی جگہ استعمال کیا جا سکتا ہے، لیکن 'شکر' کو 'حمد' کی جگہ استعمال نہیں کیا جا سکتا۔

ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "الحمد للہ" ہر شکر گزار کا کلمہ ہے (۵)۔ اور یہ کہ آدم علیہ السلام نے چھینک آنے پر کہا تھا: "الحمد للہ" (۶)۔ اور اللہ نے نوح علیہ السلام سے فرمایا: ﴿فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَّانَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ [المؤمنون: ۲۸] (تو کہو، تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے ہمیں ظالم قوم سے نجات دی)۔ اور ابراہیم علیہ السلام نے فرمایا: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَعِيلَ وَإِسْحَقَ﴾ [إبراهيم: ۳۹] (تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے مجھے بڑھاپے

میں اسماعیل اور اسحاق عطا کیے)۔ اور داؤد اور سلیمان کے قصے میں فرمایا: ﴿وَقَالَا﴾ (اور ان دونوں نے کہا...)۔

(١) محمد بن الحسین بن محمد، الأزدی، السلمی الام، طبقات الصوفیہ وغیرہ کے مصنف۔ وفات (٤١٢ھ)۔ السیر ١٧/ ٢٤٧۔ اور مصنف نے جس کتاب 'الحقائق' کا ذکر کیا ہے، اس کا نام 'حقائق التفسیر' ہے؛ ذہبی نے 'تذکرۃ الحفاظ' ٣/ ١٠٤٦ میں کہا: اس میں انہوں نے مصائب اور باطنی تاویلات پیش کی ہیں، ہم اللہ سے عافیت مانگتے ہیں۔ (٢) وہ احمد بن محمد بن سہل بن عطا، ابو العباس الادمی، بغدادی ہیں، وفات (٣٠٩ھ)۔ السیر ١٤/ ٢٥٥۔ (٣) یہ ان کی تفسیر ١/ ١٣٧-١٣٨ میں ہے، لیکن مصنف نے اسے ابن عطیہ کی تفسیر ١/ ٦٦ سے نقل کیا ہے۔ (٤) نسخہ (د)، (ظ) اور (م) میں: "کیونکہ وہ"، اور جو ثابت ہے وہ (ز) سے ہے، جو ابن عطیہ کی تفسیر کے مطابق ہے۔ (٥) ابن جریر نے اپنی تفسیر ١/ ١٣٦ میں ابن عباس کا قول نقل کیا: "الحمد للہ" ہی شکر ہے۔ السیوطی نے بھی "الدر المنثور" ١/ ١١ میں ابن عباس سے ان کا یہ قول نقل کیا: "الحمد للہ" شکر کا کلمہ ہے۔ (٦) ابوہریرہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا، جسے ترمذی (٣٣٦٨) نے حسن قرار دیا، اور نسائی نے 'الکبری' (٩٩٧٥) اور (٩٩٧٦) میں روایت۔

207 Surat Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Grammar)

"All praise is due to Allah, who has favored us over many of His believing servants" [An-Naml: 15]. And He said to His Prophet (peace be upon him): "And say, 'Praise be to Allah, who has not taken a son'" [Al-Isra: 111]. And the people of Paradise said: "Praise be to Allah, who has removed from us [all] sorrow" [Fatir: 34]. "And the last of their call will be, 'Praise be to Allah, Lord of the worlds'" [Yunus: 10]. It is the word of every grateful person. I say: The correct view is that 'Hamd' (praise) is an extolment of the praised one for his attributes, without previous favor, while 'Shukr' (gratitude) is praise of the thanked one for the favor he has bestowed. Based on this definition, our scholars said: Hamd is more general than Shukr; because Hamd applies to extolment, to glorification, and to gratitude, whereas 'Jaza' (reward/reciprocity) is specific, being only a recompense for someone who did you a favor. Thus, Hamd is more general in the verse; because it includes more than just gratitude. Hamd is also mentioned in the sense of 'Ridha' (pleasure/satisfaction). It is said: "I tested him, and I praised him (hamid-tuhu)," meaning: I was pleased with him. From this is the Almighty's saying: "a praised station (maqaman mahmudan)" [Al-Isra: 79]. And the Prophet (peace be upon him) said: "I recommend (ahmadu ilaykum) washing the urethra" (1) meaning: I am pleased with it for you. It is mentioned from Ja'far as-Sadiq regarding His saying: {Al-hamdu lillah} (Praise be to Allah): "Whoever praises Him with His attributes as He described Himself, has indeed praised Him; because Hamd is [composed of letters] Ha, Meem, and Dal. The Ha is from 'Wahdaniyyah' (Oneness), the Meem is from 'Mulk' (Dominion), and the Dal is from 'Daymumiyyah' (Eternity). So whoever knows Him by Oneness, Eternity, and Dominion, has known Him, and this is the reality of {Praise be to Allah}." Shaqiq ibn Ibrahim (2) said in the interpretation of {Al-hamdu lillah}: "It is in three ways: First: if Allah gives you something, you recognize who gave it to you. Second: that you are pleased with what He gave you. Third: as long as His strength is in your body, you do not disobey Him (3). These are the conditions of Hamd." Sixth: Allah, glorified be He, praised Himself with 'Hamd' and opened His Book with His praise. He did not permit that for others; rather, He forbade them from it in His Book and through the tongue of His Prophet, peace and blessings be upon him.

---

(1) Narrated by Ibn Abi Shaybah in al-Musannaf 1/54, from Ibn Abbas, mawquf. (2) Abu Ali al-Balkhi, al-Azdi, the sheikh of Khorasan, a companion of Ibrahim ibn Adham. He was killed in the battle of Kulayn in the year (194 AH). Al-Siyar 9/313. (3) Narrated by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (4549).

पृष्ठ २०७ सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

"सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमें अपने बहुत से मोमिन बंदों पर वरीयता दी" [अन-नम्ल: 15]। और उसने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कहा: "और कहो, सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने कोई बेटा नहीं बनाया" [अल-इसरा: 111]। और जन्नत वालों ने कहा: "सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमसे गम दूर कर दिया" [फातिर: 34]। "और उनकी पुकार का अंत यह होगा कि सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे जहान का रब है" [यूनुस: 10]। यह हर शुक्रगुज़ार व्यक्ति का शब्द है। मैंने कहा: सही बात यह है कि 'हम्द' (प्रशंसा) प्रशंसित के गुणों की प्रशंसा है, बिना किसी पिछले एहसान के जबकि 'शुक्र' (कृतज्ञता) किसी एहसान के लिए किए गए धन्यवाद को कहते हैं। इस आधार पर हमारे विद्वानों ने कहा: हम्द शुक्र से अधिक व्यापक है; क्योंकि हम्द प्रशंसा, महिमामंडन और कृतज्ञता सब पर लागू होता है, जबकि बदला (जज़ा) विशिष्ट है, यह केवल उसी के लिए होता है जिसने आप पर कोई उपकार किया हो। इसलिए, आयत में हम्द अधिक व्यापक है; क्योंकि यह शुक्र से अधिक है। हम्द का उल्लेख 'रज़ा' (प्रसन्नता) के अर्थ में भी किया जाता है। कहा जाता है: "मैंने उसे परखा, और मैंने उसकी प्रशंसा की (हमिद-तुहु)", अर्थात: मैं उससे प्रसन्न हुआ। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: "प्रशंसनीय स्थान (मक़ामन महमूद)" [अल-इसरा: 79]। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मैं तुम्हारे लिए मूत्रमार्ग धोने को पसंद करता हूँ" (1) अर्थात: मैं इसे तुम्हारे लिए पसंद करता हूँ। जाफ़र अस-सादिक़ से उनके इस कथन के बारे में उल्लेख किया गया है: {अल्-हम्दु लिल्लाह}: "जिसने अल्लाह की प्रशंसा उसके गुणों के साथ की जैसा कि उसने स्वयं को वर्णित किया है, उसने वास्तव में उसकी प्रशंसा की; क्योंकि हम्द में हा, मीम और दाल वर्ण हैं। हा 'वहदानियत' (एकेश्वरवाद) से है, मीम 'मुल्क' (साम्राज्य) से है, और दाल 'दैमूमियत' (नित्यता) से है। तो जिसने उसे वहदानियत, दैमूमियत और मुल्क के माध्यम से पहचान लिया, उसने उसे पहचान लिया, और यही {अल्-हम्दु लिल्लाह} की हकीकत है।" शकीक बिन इब्राहिम (2) ने {अल्-हम्दु लिल्लाह} की व्याख्या में कहा: "यह तीन प्रकार से है: पहला: जब अल्लाह तुम्हें कुछ दे, तो तुम जानो कि तुम्हें किसने दिया। दूसरा: जो उसने तुम्हें दिया है उससे तुम प्रसन्न रहो। तीसरा: जब तक उसकी शक्ति तुम्हारे शरीर में है, तुम उसकी अवज्ञा न करो (3)। ये हम्द की शर्तें हैं।" छठा: अल्लाह सुभानहु व तआला ने स्वयं की प्रशंसा हम्द से की, और अपनी किताब की शुरुआत अपनी प्रशंसा से की, और दूसरों को इसकी अनुमति नहीं दी, बल्कि उन्हें अपनी किताब में और अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की ज़ुबान से इससे मना किया।

(1) इसे इब्न अबी शैबा ने अल-मुसन्नफ 1/54 में इब्न अब्बास से रिवायत किया है, जो मौकूफ है। (2) अबू अली अल-बल्खी, अल-अज़दी, खुरासान के शेख, इब्राहिम बिन अधम के साथी। वे वर्ष (194 हिजरी) में गोलान की लड़ाई में शहीद हुए। अस-सियार 9/313। (3) इसे अल-बैहक़ी ने शुआब अल-ईमान (4549) में उद्धृत किया है।

صفحہ 207 سورۃ الفاتحہ (معانی، قرات اور اعراب)

{الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ} [النمل: 15]۔ اور اللہ نے اپنے نبی ﷺ سے فرمایا: {وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا} [الإسراء: 111]۔ اور اہل جنت نے کہا: {الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ} [فاطر: 34]۔ {وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} [یونس: 10]۔ پس یہ ہر شکر گزار کا کلمہ ہے۔ میں نے کہا: صحیح بات یہ ہے کہ 'حمد' ممدوح (جس کی تعریف کی جائے) کے اوصاف پر ثناء ہے، بغیر کسی سابقہ احسان کے، اور 'شکر' مشکور پر اس احسان کی وجہ سے ثناء ہے جو اس نے کیا ہو۔ اسی تعریف کی بنا پر ہمارے علماء نے کہا ہے: حمد، شکر سے زیادہ عام ہے؛ کیونکہ حمد ثناء، تحمید اور شکر سب پر بولا جاتا ہے، جبکہ جزا (بدلہ) مخصوص ہے، یہ صرف اسی کے لیے ہوتا ہے جس نے آپ کے ساتھ بھلائی کی ہو۔ چنانچہ آیت میں حمد زیادہ عام ہے؛ کیونکہ یہ شکر سے زیادہ معانی رکھتا ہے۔ حمد، رضا (پسندیدگی) کے معنی میں بھی ذکر کیا جاتا ہے، کہا جاتا ہے: "بَلَوْتُهُ، فَحَمِدْتُه" یعنی: میں نے اسے آزمایا تو اسے پسند کیا (اس سے راضی ہوا)۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {مَقَامًا مَّحْمُودًا} [الإسراء: 79]۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "أحمد إليكم غسل الإحليل" (1) یعنی: میں اسے تمہارے لیے پسند کرتا ہوں۔ جعفر صادق سے اللہ تعالیٰ کے اس قول {الْحَمْدُ لِلَّهِ} کے بارے میں مروی ہے: جس نے اللہ کی حمد ان صفات کے ساتھ کی جیسے اس نے خود اپنا وصف بیان کیا، تو اس نے حقیقت میں حمد کی؛ کیونکہ حمد 'ح'، 'م' اور 'د' (حروف) پر مشتمل ہے۔ پس 'ح' وحدانیت سے ہے، 'م' ملک (بادشاہی) سے ہے، اور 'د' دیمومیت (ہمیشگی) سے ہے۔ چنانچہ جس نے اسے وحدانیت، دیمومیت اور ملک کے ذریعے پہچان لیا، اس نے اسے پہچان لیا، اور یہی {الْحَمْدُ لِلَّهِ} کی حقیقت ہے۔ شقیق بن ابراہیم (2) نے {الْحَمْدُ لِلَّهِ} کی تفسیر میں کہا: یہ تین طریقوں پر ہے: پہلا یہ کہ جب اللہ تجھے کوئی چیز

عطا کرے تو تو پہچانے کہ تجھے کس نے دیا ہے۔ دوسرا یہ کہ جو اس نے تجھے دیا ہے اس پر تو راضی رہے۔ اور تیسرا یہ کہ جب تک اس کی دی ہوئی قوت تیرے جسم میں ہے تو اس کی نافرمانی نہ کرے (3)۔ پس یہ حمد کی شرائط ہیں۔ چھٹی بات: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنی حمد خود بیان فرمائی اور اپنی کتاب کا آغاز اپنی حمد سے کیا، اور اس کی اجازت دوسروں کو نہیں دی، بلکہ انہیں اپنی کتاب میں اور اپنے نبی ﷺ کی زبان مبارک سے اس سے منع فرمایا۔

---

(1) اسے ابن ابی شیبہ نے المصنف 1/ 54 میں ابن عباس سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ (2) ابو علی البلخی، الازدی، شیخ خراسان، ابراہیم بن ادہم کے ساتھی تھے۔ سن (194ھ) میں غزوہ کولان میں شہید ہوئے۔ السیر 9 / 313۔ (3) اسے بیہقی نے شعب الایمان (4549) میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Grammar) 208

He said: {So do not claim purity for yourselves; He is most knowing of who fears Him} [An-Najm: 32]. And he, peace and blessings be upon him, said: "Throw dust in the faces of those who praise." Narrated by Al-Miqdad (1). The statement regarding it will come in "An-Nisa," if Allah Almighty wills (2). The meaning of {All praise is [due] to Allah, Lord of the worlds}: that is: My praise for Myself preceded anyone from the worlds praising Me, and My praise of Myself for Myself in pre-eternity was without a cause (3), while the praise of creation is tainted with causes. Our scholars said: It is deemed ugly for a creature, who has not been given perfection, to praise himself to attract benefits and ward off harms. It was said: When He, glorified be He, knew the inability of His servants to praise Him, He praised Himself by Himself in pre-eternity (5), so the exhaustion of His servants' capacity (6) is the locus of inability to praise Him. Do you not see the master of the messengers how he showed inability by saying: "I cannot count the praise due to You"? (7). And they recited: If we praise You with good ... You are as we praise and above what we praise (8) It was said: He praised Himself in pre-eternity, when He knew of the abundance of His blessings upon His servants, and their inability to perform the duty of praising Him, so He praised Himself on their behalf, so that the blessing would be more pleasant for them, as He relieved them of the burden of obligation through it. Seventh: The seven reciters, and the majority of people, agreed on raising the dal in {Al-Hamdu lillahi}.

(1) Reported by Ahmad (23824) with this wording, and similarly reported by Muslim (3002). (2) In the interpretation of the Almighty's saying: {Have you not seen those who claim purity for themselves} verse (49). (3) In (D) and (Z): for a cause. (4) Distorted in (M) to: and my praise. (5) In (Z): praised himself by himself in pre-eternity. (6) In the manuscripts: ways, and what is fixed is from (M). (7) Reported by Ahmad (24312), and Muslim (486), from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, and Ahmad also reported it (751) from the hadith of Ali, may Allah be pleased with him. (8) The verse is by Abu Nuwas in a poem praising Al-Amin bin Al-Rashid, see his Diwan p. 647.

उन्होंने कहा: {तो अपनी पवित्रता का दावा न करो; वह उसे अच्छी तरह जानता है जो डरता है} [अन-नजम: ३२]। और उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "प्रशंसा करने वालों के चेहरे पर धूल झोंको।" अल-मिकदाद (१) द्वारा वर्णित। इसके बारे में कथन "अन-निसा" में आएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा (२)। {सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे संसार का रब है} का अर्थ: यानी: स्वयं के लिए मेरी प्रशंसा संसार के किसी भी व्यक्ति द्वारा मेरी प्रशंसा करने से पहले थी, और अनादि काल में स्वयं के लिए मेरी प्रशंसा बिना किसी कारण (३) के थी, जबकि सृष्टि की प्रशंसा कारणों से दूषित है। हमारे विद्वानों ने कहा: उस जीव के लिए जिसे पूर्णता नहीं दी गई है, अपनी प्रशंसा करना अरुचिकर माना जाता है, ताकि वह लाभ आकर्षित कर सके और नुकसान को दूर कर सके। कहा गया: जब उन्होंने, उनकी जय हो, अपने सेवकों की अपनी प्रशंसा करने में असमर्थता को जाना, तो उन्होंने अनादि काल (५) में स्वयं ही अपनी प्रशंसा की, इसलिए उनके सेवकों की क्षमता (६) की समाप्ति उनकी प्रशंसा करने में असमर्थता का स्थान है। क्या आप संदेशवाहकों के स्वामी को नहीं देखते कि उन्होंने यह कहकर अपनी असमर्थता कैसे दिखाई: "मैं आपकी प्रशंसा की गणना नहीं कर सकता"? (७)। और उन्होंने गाया: यदि हम आपकी अच्छे से प्रशंसा करते हैं ... तो आप वैसे ही हैं जैसे हम प्रशंसा करते हैं और उससे भी ऊपर जो हम प्रशंसा करते हैं (८) कहा गया: उन्होंने अनादि काल में अपनी प्रशंसा की, जब उन्होंने अपने सेवकों पर अपनी कृपाओं की प्रचुरता और उनकी प्रशंसा करने के कर्तव्य को निभाने में उनकी असमर्थता को जाना, इसलिए उन्होंने उनकी ओर से अपनी प्रशंसा की, ताकि उनके लिए अनुग्रह अधिक सुखद हो, क्योंकि उन्होंने इसके द्वारा उन पर से अहसान का बोझ हटा दिया। सातवीं: सातों पाठकों और अधिकांश लोगों ने {अल-हम्दु लिल्लाहि} में दाल को ऊपर उठाने (पेश/दम्मा देने) पर सहमति व्यक्त की है।

(१) अहमद (२३८२४) द्वारा इन शब्दों के साथ उद्धृत, और इसी तरह मुस्लिम (३००२) द्वारा उद्धृत। (२) सर्वशक्तिमान के कथन की व्याख्या में: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जो अपनी पवित्रता का दावा करते हैं} आयत (४९)। (३) (द) और (ज़) में: एक कारण से। (४) (म) में विकृत होकर: और मेरी प्रशंसा। (५) (ज़) में: अनादि काल में स्वयं ही अपनी प्रशंसा की। (६) पांडुलिपियों में: तरीके और जो निश्चित है वह (म) से है। (७) अहमद (२४३१२), और मुस्लिम (४८६) द्वारा आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत, और अहमद ने भी इसे अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से

उद्धृत किया है (७५१)। (८) यह कविता अबू नूवास की एक कविता में है जिसमें अल-अमीन बिन अल-रशीद की प्रशंसा की गई है, उनका दीवान पृष्ठ ६४७ देखें।

تو اس نے کہا: ﴿ پس اپنی پاکیزگی کا دعویٰ نہ کرو، وہی بہتر جانتا ہے جو پرہیزگار ہے ﴾ [النجم: ۳۲]۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «تعریف کرنے والوں کے چہروں میں مٹی ڈالو»۔ اسے مقداد (۱) نے روایت کیا ہے۔ اور اس کے بارے میں قول «النساء» میں آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ (۲)۔ تو ﴿ تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا رب ہے ﴾ کا معنی ہے: یعنی: میری اپنی ذات کے لیے میری حمد جہانوں میں سے کسی کے میری حمد کرنے سے پہلے ہے، اور ازل میں میری اپنی ذات کی حمد کسی وجہ (۳) سے نہیں تھی، جبکہ مخلوق کی حمد وجوہات (علتوں) سے ملی ہوئی ہے۔ ہمارے علماء نے کہا: اس مخلوق کے لیے جسے کمال عطا نہیں کیا گیا، اپنی تعریف کرنا ناپسندیدہ ہے تاکہ وہ اپنے لیے فائدے حاصل کرے اور نقصانات کو دور کر سکے۔ اور کہا گیا: جب اللہ سبحانہ نے اپنے بندوں کی اپنی حمد کرنے سے عاجزی کو جان لیا، تو اس نے ازل (۵) میں خود اپنی حمد کی، پس بندوں کی طاقت (۶) کا جواب دے جانا ہی اس کی حمد سے عاجزی کا مقام ہے۔ کیا آپ نے رسولوں کے سردار کو نہیں دیکھا کہ انہوں نے یہ کہہ کر عاجزی کا اظہار کیسے کیا: «میں تیری ثنا کا شمار نہیں کر سکتا»؟ (۷)۔ اور انہوں نے پڑھا: جب ہم تیری اچھے انداز میں ثنا کرتے ہیں ... تو تو ویسا ہی ہے جیسا ہم ثنا کرتے ہیں اور اس سے بھی بڑھ کر جو ہم ثنا کرتے ہیں (۸) اور کہا گیا: اس نے ازل میں اپنی حمد کی، جب اس نے اپنے بندوں پر اپنی نعمتوں کی کثرت اور ان کی حمد کا حق ادا کرنے سے عاجزی کو جان لیا، تو اس نے ان کی طرف سے اپنی حمد کی، تاکہ نعمت ان کے لیے زیادہ خوشگوار ہو جائے، جہاں اس نے ان سے اس کے ذریعے احسان کا بوجھ گرا دیا۔ ساتویں بات: ساتوں قراء اور جمہور لوگوں کا اس بات پر اتفاق ہے کہ ﴿ الْحَمْدُ لِلَّهِ ﴾ میں دال پر پیش ہے۔

(١) اسے احمد (٢٣٨٢٤) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اسی طرح مسلم (٣٠٠٢) نے روایت کیا ہے۔ (٢) اللہ تعالیٰ کے قول کی تفسیر میں: ﴿ کیا آپ نے ان لوگوں کو نہیں دیکھا جو اپنی پاکیزگی کا دعویٰ کرتے ہیں ﴾ آیت (٤٩)۔ (٣) (د) اور (ظ) میں: علت (وجہ) کے لیے۔ (٤) (م) میں تحریف ہو کر: "وحمدي" (اور میری حمد) ہو گیا۔ (٥) (ظ) میں: ازل میں خود اپنی حمد کی۔ (٦) قلمی نسخوں میں: "طرق" (راستے) ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٧) اسے احمد (٢٤٣١٢) اور مسلم (٤٨٦) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور احمد نے اسے حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے (٧٥١)۔ (٨) یہ شعر ابونواس کا اس قصیدے میں ہے جس میں اس نے الامین بن الرشید کی مدح کی ہے، دیکھئے اس کا دیوان ص ٦٤٧۔

Page 209 Surah Al-Fatiha (Meanings, Readings, and Syntax)

It was narrated from Sufyan ibn 'Uyaynah and Ru'bah ibn al-Ajjaj (1): "Al-Hamda lillah," with the 'dal' in the accusative case (fatha), and this is based on an implied verb (2).

It is said: "Al-Hamdu lillah" with the nominative case (damma): as subject and predicate. The nature of a predicate is to provide benefit, so what is the benefit in this? The answer is that Sibawayh said: If a man says: "Al-Hamdu lillah," in the nominative, it carries the same meaning as saying: "I praise Allah with praise," except that the one who uses the nominative for "Al-Hamd" informs that praise is from him and from all creation to Allah. The one who uses the accusative for "Al-Hamd" informs that the praise is from him alone to Allah (3).

Others besides Sibawayh said: One only speaks this way to seek Allah's pardon and forgiveness, and to glorify and exalt Him; so it is contrary to the meaning of a report, and carries the meaning of a request. In the Hadith: "Whoever is occupied with my remembrance instead of asking me, I give him better than what I give those who ask" (4).

It was said: Verily, His (Almighty and Majestic) praise of Himself and His self-commendation is to teach that to His servants. So the meaning based on this is: Say: "Praise be to Allah" (5). Al-Tabari said: "Al-Hamdu lillah" is a praise He bestowed upon Himself, and within it is a command to His servants to praise Him, as if He said: Say: "Praise be to Allah." Based on this follows: Say: "[It is] You [we worship]." This (6) is an instance of Arabs omitting what the literal speech indicates. As the poet said:

And I know that I shall become a grave, when the swift camels travel but [I] do not travel. Then the questioners (7) said, "For whom did you dig?" and those who spoke said to them, "Wazir" (8).

---

(1) Al-Tamimi, the rajiz (poet), one of the Bedouins of Basra, was a leader in language, died in the year (145 AH). Al-Siyar 6/162. (2) From his words: "And the reciters agreed..." from the words of Ibn Atiyyah in his Tafsir 1/66. Ibn Khalawayh mentioned in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 1 the reading with the 'dal' in the accusative case, attributing it to Ru'bah. (3) Al-Kitab 328 - 329. (4) Narrated by Al-Tirmidhi (2926) and others from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri, and previous discussion on it is on p. 9. (5) In (Z): Praise be to Allah, Lord of the Worlds. (6) In (Z): He said: and this. (7) In (D) and (Z): Those who spoke. (8) Al-Farra' cited them in "Ma'ani al-Qur'an" 1/170, and al-

Tabari 1/140 and 17/99, attributing them to some of Banu 'Amir. They are in "Al-Bayan wa al-Tabyin" 3/184 with some variation in wording, attributing them to Al-Waziri. His saying: Al-Rams: is the grave, and al-Nawa'ij is the plural of na'ijah, which is a white and fast she-camel.

पृष्ठ २०९ सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

सुफियान इब्न उययना और रुबाह इब्न अल-अज्जाज (१) से रिवायत है: «अल-हमदा लिल्लाह», 'दाल' पर फतह (अ) के साथ, और यह एक छिपी हुई क्रिया पर आधारित है (२)।

कहा जाता है: «अल-हमदु लिल्लाह» रफ़ (पेश) के साथ: मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) के रूप में। खबर का उद्देश्य लाभ पहुँचाना है, तो इसमें क्या लाभ है? उत्तर यह है कि सीबवैह ने कहा: यदि कोई व्यक्ति कहता है: «अल-हमदु लिल्लाह», रफ़ के साथ, तो इसका वही अर्थ है जो आपके कहने में है: «मैंने अल्लाह की प्रशंसा की», सिवाय इसके कि जो «अल-हमद» को रफ़ देता है, वह सूचित करता है कि प्रशंसा उसकी ओर से और सारी सृष्टि की ओर से अल्लाह के लिए है। और जो «अल-हमद» को नसब (फतह) देता है, वह सूचित करता है कि प्रशंसा केवल उसकी ओर से अल्लाह के लिए है (३)।

सीबवैह के अलावा अन्य लोगों ने कहा: कोई इस तरह केवल अल्लाह की क्षमा और दया पाने के लिए, और उसकी महिमा और प्रशंसा करने के लिए बोलता है, इसलिए यह खबर के अर्थ के विपरीत है, और इसमें मांगने का अर्थ है। हदीस में है: «जिसे मेरी याद ने मुझसे मांगने से विमुख कर दिया, मैं उसे मांगने वालों को दिए जाने वाले सर्वश्रेष्ठ से बेहतर देता हूँ» (४)।

और कहा गया: वास्तव में, अल्लाह (महान और शक्तिशाली) की स्वयं की प्रशंसा और अपनी सराहना, अपने बंदों को यह सिखाने के लिए है। तो इस आधार पर अर्थ है: कहो: «तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है» (५)। अल-तबरी ने कहा: «अल-हमदु लिल्लाह» एक प्रशंसा है जो उसने स्वयं की है, और इसमें उसके बंदों के लिए उसे सराहने का आदेश निहित है, जैसे कि उसने कहा हो: कहो: «तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है»। इसी आधार पर यह आता है: कहो: «तेरी ही [हम इबादत करते हैं]»। और यह (६) अरबों द्वारा उस चीज़ को हटाने का उदाहरण है जिसकी ओर स्पष्ट शब्द संकेत करते हैं। जैसा कि कवि ने कहा:

और मैं जानता हूँ कि मैं एक कब्र बन जाऊँगा, जब तेज़ ऊँट चलेंगे लेकिन [मैं] नहीं चलूँगा। तब पूछने वालों (७) ने कहा, "तुमने किसके लिए खोदा?" और बोलने वालों ने उनसे कहा, "वज़ीर" (८)।

---

(१) अल-तमीमी, राजीज़ (कवि), बसरा के बद्दुओं में से एक, भाषा के ज्ञाता थे, वर्ष (१४५ हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार ६/१६२। (२) उनके शब्दों से: "और पाठकों ने सहमति जताई..." इब्न अतिया के

उनके तफ़सीर १/६६ के शब्दों से। इब्न खालवैह ने "अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह" पृष्ठ १ में 'दाल' पर नसब के साथ पाठ का उल्लेख किया है, और इसे रुबाह के नाम बताया है। (३) अल-किताब ३२८ - ३२९। (४) अल-तिर्मिज़ी (२९२६) और अन्य ने अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से उद्धृत किया है, और इस पर पहले की चर्चा पृष्ठ ९ पर है। (५) (ज़) में: अल-हमदु लिल्लाही रब्बिल 'आलमीन। (६) (ज़) में: उसने कहा: और यह। (७) (द) और (ज़) में: बोलने वाले। (८) अल-फर्रा ने उन्हें "मा'नी अल-क़ुरआन" १/१७० में उद्धृत किया है, और अल-तबरी ने १/१४० और १७/९९ में, उन्हें बनू आमिर के कुछ लोगों के नाम बताया है। वे "अल-बयान वल-तबयीन" ३/१८४ में शब्दों में कुछ अंतर के साथ हैं, और उन्हें अल-वज़ीरी के नाम बताया गया है। उनका कहना: अल-रम्स: कब्र है, और अल-नवाइज नाईजा का बहुवचन है, जो एक सफेद और तेज़ ऊंटनी है।

صفحہ ۲۰۹ سورۃ الفاتحۃ (معانی، قرآت اور اعراب)

سفیان بن عیینہ اور رؤبہ بن العجاج (۱) سے روایت ہے: «الحمدَ للہ»، دال کے نصب (زبر) کے ساتھ، اور یہ ایک پوشیدہ فعل پر مبنی ہے (۲)۔

اور کہا جاتا ہے: «الحمدُ للہ» رفع (پیش) کے ساتھ: مبتدا اور خبر کے طور پر۔ خبر کا مقصد فائدہ پہنچانا ہے، تو اس میں کیا فائدہ ہے؟ جواب یہ ہے کہ سیبویہ نے کہا: جب کوئی شخص کہتا ہے: «الحمدُ للہ»، رفع کے ساتھ، تو اس میں وہی معنی ہیں جو آپ کے قول: «حمدتُ اللہ حمداً» (میں نے اللہ کی خوب تعریف کی) میں ہیں، سوائے اس کے کہ جو «الحمد» کو رفع دیتا ہے وہ یہ بتاتا ہے کہ حمد اس کی طرف سے اور تمام مخلوق کی طرف سے اللہ کے لیے ہے۔ اور جو «الحمد» کو نصب دیتا ہے، وہ بتاتا ہے کہ حمد صرف اسی کی طرف سے اللہ کے لیے ہے (۳)۔

سیبویہ کے علاوہ دیگر نے کہا: انسان یہ بات اللہ کے عفو و درگزر کی طلب، اور اس کی تعظیم و تمجید کے لیے کہتا ہے، پس یہ خبر کے معنی کے خلاف ہے، اور اس میں سوال (دعا) کے معنی پائے جاتے ہیں۔ حدیث میں ہے: «جسے میرے ذکر نے مجھ سے مانگنے سے مشغول کر دیا، میں اسے مانگنے والوں کو دیے جانے والے بہترین عطیہ سے بھی بہتر دوں گا» (٤)۔

اور کہا گیا: اللہ عزوجل کی اپنی ذات کی تعریف اور ثنا، اپنے بندوں کو یہ سکھانے کے لیے ہے۔ پس اس بنیاد پر معنی یہ ہیں: کہو: «سب تعریفیں اللہ کے لیے ہیں» (٥)۔ طبری نے کہا: «الحمد للہ» ایک ایسی ثنا ہے جو اس نے اپنی ذات پر کی ہے، اور اس کے ضمن میں اپنے بندوں کو اپنی ثنا کرنے کا حکم دیا ہے، گویا اس نے فرمایا: کہو: «سب تعریفیں اللہ کے لیے ہیں»۔ اسی بنیاد پر یہ آتا ہے: کہو: «ایاک» (تیری ہی)۔ اور یہ (٦) عربوں کے کلام میں اس چیز کے حذف کرنے کی مثال ہے جس پر کلام کا ظاہر دلالت کرتا ہو۔ جیسا کہ شاعر نے کہا:

اور میں جانتا ہوں کہ میں عنقریب قبر بن جاؤں گا، جب تیز رفتار اونٹنیاں چلیں گی لیکن (میں) نہیں چل سکوں گا۔ پس سوال کرنے والوں (۷) نے کہا کہ تم نے کس کے لیے کھودا؟ تو کہنے والوں نے ان سے کہا کہ وزیر (۸) کے لیے۔

---

(۱) التمیمی، الراجز، بصرہ کے دیہاتیوں میں سے تھے، زبان کے امام تھے، سنہ (۱٤٥ھ) میں وفات پائی۔ السیر ٦/ ١٦٢۔ (۲) ان کے قول سے: "اور قراء نے اجماع کیا ہے..." ابن عطیہ کے کلام سے ان کی تفسیر ۱/ ٦٦ میں۔ اور ابن خالویہ نے "القراءات الشاذة" ص ۱ میں دال کے نصب کے ساتھ قرآت کا ذکر کیا ہے، اور اسے رؤبہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) الکتاب ۳۲۸ - ۳۲۹۔ (٤) اسے ترمذی (۲۹۲٦) اور دیگر نے ابو سعید خدری کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس پر سابقہ کلام ص ۹ پر گزر چکا ہے۔ (٥) (ظ) میں ہے: الحمد للہ رب العالمین۔ (٦) (ظ) میں ہے: کہا: اور یہ۔ (۷) (د) اور (ظ) میں ہے: القائلون (کہنے والے)۔ (۸) ان دونوں شعروں کو الفراء نے "معانی القرآن" ۱/ ۱۷۰ میں اور طبری نے ۱/ ۱٤۰ اور ۱۷/ ۹۹ میں نقل کیا ہے، اور انہیں بنو عامر کے بعض لوگوں کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ دونوں شعر "البیان والتبیین" ۳/ ۱۸٤ میں بعض الفاظ کے فرق کے ساتھ موجود ہیں، اور انہیں وزیری کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ شاعر کا قول: الرمس: قبر ہے، اور النواعج ناعجہ کی جمع ہے، اور یہ سفید اور تیز رفتار اونٹنی کو کہتے ہیں۔

210 Surat al-Fatiha (Meanings, Readings, and Grammar)

The meaning is: "The excavated place has a vizier (support)," which was omitted because the context makes it clear, and this is common (1). It was narrated from Ibn Abi 'Ablah (2): "Al-Hamdu lilluhu" with a damma (u-vowel) on both the dal and the lam, following the second after the first (3), and for phonetic harmony (4) of the word. Seeking phonetic harmony in words is common in their speech, such as: "Ajwuduka" (your best) and "Munhudurun" (descending) from a mountain, with a damma on the dal and the jim. He said: Strike the legs, your mother is bereaved (5) With a damma on the nun, because of the damma on the hamza. In a reading by the people of Mecca: "Murdufeen" with a damma on the ra' following the mim (6), and similarly "Muqbulin" (7) with a damma on the qaf. They also said: "Li-immika" (to your mother), where they gave the hamza a kasra (i-vowel) following the lam. Al-Nu'man (8) ibn Bashir recited: Woe to her mother, seeking in the air, unlike this one sought on earth (10)

(1) From his saying: Al-Tabari said... from the tafsir of Ibn Atiyyah 1/66-67, and it is in the tafsir of Al-Tabari 1/139-140. (2) He is Ibrahim ibn Abi 'Ablah, Abu Ishaq al-Uqayli, the Syrian, the Jerusalemite, one of the remaining successors (Tabi'un), died in the year (152 AH). Al-Siyar 6/323. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/66. Ibn Khalawayh mentioned it in Al-Shadhah, p. 1. (4) In (Zha'): "Litujaanisa" (to harmonize). (5) Mentioned by Sibawayh in "Al-Kitab" 4/146, and Ibn Jinni in "Al-Khasa'is" 2/145 and 3/141, and in "Al-Muhtasab" 1/38 where it says: He said, strike the legs... They also mentioned the kasra of the hamza in "ummuka" due to the kasra of the nun before it. Al-Astarabadhi mentioned it in "Sharh al-Shafiyah" 2/262 with the wording: "I might strike the legs..." Ibn Manzur mentioned it in "Lisan al-Arab" under (amm) and (habal). His saying: "Haabil," meaning: bereaved mother. (6) Ibn Jinni mentioned it in "Al-Muhtasab" 1/273, and Ibn Khalawayh in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 49, mentioning the kasra of the ra' as well following the kasra of the dal. (7) In (Mim): "Muqtalin," which is a transcription error. (8) In (Mim): "Lil-Nu'man." (9) In the manuscripts: thus, and the established version is from (Mim), which matches the sources. (10) "Waylummuma"; it is said with a kasra or damma on the lam. Sibawayh mentioned it in his book 4/147, attributing it to Al-Nu'man ibn Bashir. It is also mentioned in 2/294, attributed to Imru' al-Qays. Ibn Jinni also attributed it in "Sirr Sina'at al-I'rab" 1/235, and Ibn Ya'ish in "Sharh al-Mufassal" 2/114. it is in his Diwan p. 227 in the additions of the Tusi version. The commentary states: They said: the Arabs' saying "Waylahu" (woe to him) is a phrase that sounds like dispraise but is intended as praise. The "Talibah" (seeker)

refers to an eagle, and his saying: "nor like this one," meaning: the wolf. He says: I have not seen an escape like his escape from it, even though he is pursued!.

२१० सूरह अल-फ़ातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

अर्थ है: "खुदाई वाले स्थान का एक वज़ीर (सहारा) है," जिसे संदर्भ की स्पष्टता के कारण हटा दिया गया था, और यह सामान्य है (१)। इब्न अबी अब्लह (२) से रिवायत है: "अल-हम्दु लिल्लुहू" दाल और लाम दोनों पर दम्मा (उ-स्वर) के साथ, पहले के बाद दूसरे का अनुसरण करते हुए (३), और शब्द की ध्वन्यात्मक सामंजस्य (४) के लिए। शब्दों में ध्वन्यात्मक सामंजस्य की तलाश उनकी बोली में आम है, जैसे: "अजवुदुका" (आपका सबसे अच्छा) और पहाड़ से "मुनहुदुरुन" (उतरना), दाल और जीम पर दम्मा के साथ। उन्होंने कहा: पैरों पर वार करो, तुम्हारी माँ शोक संतप्त है (५) नून पर दम्मा के साथ, हमज़ा पर दम्मा के कारण। मक्का के लोगों के एक पाठ में: "मुर्दूफ़ीन" मीम (६) के बाद रा पर दम्मा के साथ, और इसी तरह "मुक़बुलिन" (७) क़ाफ़ पर दम्मा के साथ। उन्होंने यह भी कहा: "लि-इम्मुका" (तुम्हारी माँ के लिए), जहाँ उन्होंने लाम के बाद हमज़ा को कसरा (इ-स्वर) दिया। अल-नुमान (८) इब्न बशीर ने पाठ किया: उसकी माँ पर अफ़सोस, हवा में खोज रही है, पृथ्वी पर खोजे गए इस जैसा कोई नहीं (१०)

(१) उनके कथन से: अल-तबरी ने कहा... इब्न अतिया के तफ़सीर १/६६-६७ से, और यह अल-तबरी १/१३९-१४० के तफ़सीर में है। (२) वह इब्राहिम इब्न अबी अब्लह, अबू इसहाक अल-उकैली, सीरियाई, जेरूसलमवासी, शेष उत्तराधिकारियों (ताबीउन) में से एक हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (१५२ हिजरी) में हुई थी। अल-सियार ६/३२३। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/६६। इब्न खलवाय ने इसे अल-शाज़ाह, पृष्ठ १ में उल्लेख किया है। (४) (ज़ा) में: "लितुजानिसा" (सामंजस्य के लिए)। (५) सिबावे ने "अल-किताब" ४/१४६ में, और इब्न जिन्नी ने "अल-ख़सैस" २/१४५ और ३/१४१ में, और "अल-मुहतासिब" १/३८ में इसका उल्लेख किया है जहाँ लिखा है: उन्होंने कहा, पैरों पर वार करो... उन्होंने उससे पहले नून के कसरा के कारण "उम्मुका" में हमज़ा के कसरा का भी उल्लेख किया। अल-अस्तराबादी ने "शर्ह अल-शाफ़िया" २/२६२ में इन शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है: "मैं पैरों पर वार कर सकता हूँ..." इब्न मंजूर ने इसे "लिसान अल-अरब" में (अम्म) और (हबल) के तहत उल्लेख किया है। उनका कहना है: "हाबिल," यानी: शोक संतप्त माँ। (६) इब्न जिन्नी ने इसे "अल-मुहतासिब" १/२७३ में उल्लेख किया है, और इब्न खलवाय ने "अल-क़िरात अल-शाज़ाह" पृष्ठ ४९ में, दाल के कसरा के बाद रा के कसरा का भी उल्लेख किया है। (७) (मीम) में: "मुक़्तलिन," जो एक लिप्यंतरण त्रुटि है। (८) (मीम) में: "लिल-नुमान।" (९) पांडुलिपियों में: इस प्रकार, और स्थापित संस्करण (मीम) से है, जो स्रोतों से मेल खाता है। (१०) "वैलुमुमा"; यह लाम पर कसरा या दम्मा के साथ कहा जाता है।

सिबावे ने अपनी पुस्तक ४/१४७ में इसका उल्लेख किया है, इसे अल-नुमान इब्न बशीर को समर्पित किया है। इसे २/२९४ में भी उल्लेख किया गया है, जिसका श्रेय इमरू अल-क़ैस को दिया गया है। इब्न जिन्नी ने इसे "सिर्र सिनाअत अल-इराब" १/२३५ में भी श्रेय दिया, और इब्न याइश ने "शर्ह अल-मुफ़स्सल" २/११४ में। यह तुसी संस्करण के परिवर्धन में उनके दीवान पृष्ठ २२७ में है। टिप्पणी में कहा गया है: उन्होंने कहा: अरबों का कहना "वैलहु" (उस पर अफ़सोस) एक वाक्यांश है जो सुनने में निंदा जैसा लगता है लेकिन प्रशंसा के रूप में अभिप्रेत है। "तालिबा" (खोजने वाला) एक चील को संदर्भित करता है, और उसका कहना: "न ही इसके जैसा," जिसका अर्थ है: भेड़िया। वह कहता है: मैंने इससे बचने जैसा कोई बचाव नहीं देखा, भले ही उसका पीछा किया जा रहा हो!।

۲۱۰ سورة الفاتحہ (معانی، قراءات اور اعراب)

معنی یہ ہے: "کھودی ہوئی جگہ کا ایک وزیر (سہارا) ہے،" جسے کلام کے ظاہری قرینہ کی وجہ سے حذف کر دیا گیا، اور یہ بکثرت ہوتا ہے (۱)۔ اور ابن ابی عبلہ (۲) سے مروی ہے: "الحمدُ للهِ" دال اور لام دونوں کے ضمہ (پیش) کے ساتھ، دوسرے کو پہلے کے تابع کرنے کی بنا پر (۳)، اور تاکہ لفظ میں ہم آہنگی (۴) پیدا ہو۔ کلام عرب میں لفظی ہم آہنگی کی طلب بہت عام ہے، جیسے: "أجوذُكَ" اور "مُنحدُرٌ من الجبل" (پہاڑ سے اترنے والا)، دال اور جیم کے ضمہ کے ساتھ۔ شاعر نے کہا: اپنے پنڈلیوں پر ضرب لگاؤ، تمہاری ماں غمزدہ ہے (۵) نون کے ضمہ کے ساتھ، ہمزہ کے ضمہ کی وجہ سے۔ اور اہل مکہ کی ایک قراءت میں: "مُردُفِين" میم کے اتباع میں را کے ضمہ کے ساتھ ہے (۶)، اور اسی طرح "مُقبُلين" (۷) قاف کے ضمہ کے ساتھ ہے۔ اور انہوں نے کہا: "لإمُّك"، تو انہوں نے لام کے اتباع میں ہمزہ کو کسرہ (زیر) دیا، اور نعمان (۸) بن بشیر نے پڑھا: اس کی ماں کی بربادی، فضا میں تلاش کر رہی ہے، اس جیسا کوئی نہیں (۹) جسے زمین پر تلاش کیا جائے (۱۰)

(۱) ان کے قول سے: طبری نے کہا.. ابن عطیہ کی تفسیر ۱/۶۶-۶۷ سے، اور یہ طبری کی تفسیر ۱/۱۳۹-۱۴۰ میں ہے۔ (۲) وہ ابراہیم بن ابی عبلہ، ابو اسحاق العقیلی، الشامی، المقدسی ہیں، جو تابعین کے باقی ماندہ لوگوں میں سے تھے، سنہ (۱۵۲ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۶/۳۲۳۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۶۶۔ اور ابن خالویہ نے اسے الشاذہ صفحہ ۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) (ظ) میں: "ولتجانِس"۔ (۵) اسے سیبویہ نے الکتاب ۴/۱۴۶ میں، اور ابن جنی نے الخصائص ۲/۱۴۵ اور ۳/۱۴۱ میں، اور المحتسب ۱/۳۸ میں ذکر کیا ہے اور وہاں ہے: اور اس نے کہا پنڈلیوں پر ضرب لگاؤ... اور ان دونوں نے اس میں "أُمك" کے ہمزہ کے کسرہ کا بھی ذکر کیا ہے جو اس سے پہلے

نون کے کسرہ کی وجہ سے ہے، اور الاستراباذی نے اسے شرح الشافیہ ۲/۲۶۲ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: "اور میں پنڈلیوں پر ضرب لگاؤں گا..." اور اسے ابن منظور نے لسان العرب (امم) اور (ہبل) میں نقل کیا ہے۔ ان کا قول: "ہابل"، یعنی: غمزدہ ماں۔ (۶) اسے ابن جنی نے المحتسب ۱/۲۷۳ میں، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ صفحہ ۴۹ میں ذکر کیا ہے، اور اس میں دال کے کسرہ کے اتباع میں را کے کسرہ کا بھی ذکر کیا ہے۔ (۷) (م) میں: "مقتلین"، اور یہ تحریری غلطی ہے۔ (۸) (م) میں: "للنعمان"۔ (۹) قلمی نسخوں میں: اسی طرح ہے، اور (م) سے ثابت شدہ ہے، جو کہ مصادر کے موافق ہے۔ (۱۰) "وَيْلُمُّمها"؛ لام کے کسرہ اور ضمہ کے ساتھ کہا جاتا ہے، اور سیبویہ نے اپنی کتاب ۴/۱۴۷ میں اسے ذکر کیا ہے اور اسے نعمان بن بشیر کی طرف منسوب کیا ہے، اور اسے ۲/۲۹۴ میں بھی ذکر کیا ہے اور اسے امرؤ القیس کی طرف منسوب کیا ہے، اور اسی طرح ابن جنی نے سر صناعۃ الاعراب ۱/۲۳۵ میں اسے منسوب کیا ہے، اور ابن یعیش نے شرح المفصل ۲/۱۱۴ میں، اور یہ ان کے دیوان صفحہ ۲۲۷ میں نسخہ طوسی کے اضافات میں ہے، اور اس کی شرح میں یہ آیا ہے: انہوں نے کہا: عربوں کا قول "ویلمہ" ایک ایسا لفظ ہے جس میں بظاہر مذمت ہے لیکن ان کے نزدیک مدح (تعریف) ہے۔ اور "الطالبہ" سے مراد عقاب ہے، اور ان کا قول: "ولا کہذا" سے مراد بھیڑیا ہے، وہ کہتا ہے: میں نے اس سے بچنے اور بھاگنے جیسی کوئی نجات نہیں دیکھی، حالانکہ وہ مطلوب (زیرِ تعاقب) ہے!!

Page 211 Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Grammatical Analysis)

The origin: "Wailun li-ummihā" (Woe to her mother). Then the first "Lām" was omitted, and the dammah on the hamza after the kasra was considered heavy, so it was transferred to the "Lām", then the "Lām" was made to follow the "Mīm".

It was narrated from Al-Hasan bin Abi Al-Hasan and Zaid bin Ali (1): "Al-Hamdu lillāhi" (2) with a kasra on the "Dāl", following the second (vowel) by the first.

Eighth: His Almighty's saying: {Lord of the worlds}, meaning: their Owner, and everyone who owns something is its "Rabb" (lord). So the Lord is the Owner. In "Al-Sihah": The Lord (Al-Rabb) is one of the names of Allah Almighty, and it is not said for anyone else except as an annexation (possessive construction), although they said it in pre-Islamic times for the king. Al-Harith bin Hilliza (3) said: And he is the Lord and the Witness on the day of Al-Hiyarayn, and the trial was a trial.

And the Lord (Al-Rabb) means: the Master (As-Sayyid), and from it is His Almighty's saying: {Mention me to your lord (master)} [Yusuf: 42]. And in the hadith: "That the slave-girl should give birth to her mistress (rabbataha)" (4), meaning: her master, and we have explained it in the book "Al-Tadhkira" (5).

And the Lord (Al-Rabb) means: the Reformer, the Manager, the Restorer, and the Sustainer (6); Al-Harawi and others said: It is said to one who takes care of reforming and completing something: "He has 'rabba'-ed it, and he is a 'Rabb' for it and a 'Rābb'". From this, the "Rabbaniyyūn" (divines/scholars) were named, because of their undertaking of the books (7). In the hadith: "Do you have a favor that you are 'tarubbuha' (fostering/taking care of) for him?" (8), meaning: you are undertaking it and reforming it. WWW.NAFSEISLAM.COM

And the Lord (Al-Rabb) means: the Worshipped, and from it is the poet's saying:

(1) He is Zaid bin Ali bin Al-Hussein bin Ali bin Abi Talib, may Allah be pleased with them, Abu Al-Hussein Al-Hashimi Al-Madani. He was a man of knowledge and righteousness, martyred in the year 122 AH at the age of forty-some years. Al-Siyar 5/389. (2) Mentioned by Ibn Khalawayh in "The Irregular Readings" p. 1, and Ibn Jinni in "Al-Muhtasib" 1/37. (3) Al-Yashkuri, one of the authors of the Mu'allaqat, and the verse is in his Mu'allaqa (38). Explanation of the Ten Odes by Ibn Al-Anbari p. 475. He

mentioned that by "Lord" he meant Al-Mundhir bin Ma' al-Sama, who raided the people of Al-Hiyarayn. He said: Al-Hiyaran are two towns. Ibn Al-A'rabi narrated it as: Day of Al-Jawarayn. The verse is in "Al-Sihah" (and the speech is from it), and "Al-Lisan" (rbb). (4) A part of the hadith of Umar bin Al-Khattab, may Allah be pleased with him, regarding Jibril (peace be upon him) asking the Prophet ﷺ about faith, Islam, and the signs of the Hour. Narrated by Ahmad (367) and Muslim (8). (5) Its full name is: Al-Tadhkira bi-Ahwal al-Mawta wa-Umur al-Akhira (Remembrance of the States of the Dead and Affairs of the Hereafter), and we did not find this speech in it. (6) Meaning the one who undertakes affairs and reforms what is corrupted of them, as in the interpretation of Ibn Atiyyah 1/67. (7) Gharib al-Hadith by Ibn Sallam 4/420, and Mashariq al-Anwar 1/278. (8) A part of the hadith of Abu Hurairah about a man who visited a brother of his for the sake of Allah. Narrated by Ahmad (9291) and Muslim (2567).

पृष्ठ 211 सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

मूल: 'वैलुन लि-उम्मिहा' (उसकी माँ के लिए तबाही हो)। फिर पहला 'लाम' हटा दिया गया, और कसरा के बाद हमजा पर दम्मा को भारी माना गया, इसलिए इसे 'लाम' पर स्थानांतरित कर दिया गया, फिर 'लाम' को 'मीम' का अनुसरण कराया गया।

अल-हसन बिन अबी अल-हसन और ज़ैद बिन अली (1) से वर्णित है: "अल-हम्दु लिल्लाहि" (2) 'दाल' पर कसरा के साथ, पहले को दूसरे के अनुसार करने पर।

आठवाँ: अल्लाह का कहना: {रब-उल-आलमीन} यानी: उनका मालिक, और जो भी किसी चीज़ का मालिक है, वह उसका 'रब' है। तो 'रब' मालिक है। "अस-सिहाह" में है: 'रब' अल्लाह तआला के नामों में से एक नाम है, और इसे दूसरों के लिए नहीं कहा जाता सिवाय संबंध (इज़ाफ़त) के, हालाँकि उन्होंने इसे जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में राजा के लिए कहा था। अल-हारिस बिन हिल्लिज़ा (3) ने कहा: और वह हियारैन और बला के दिन 'रब' और गवाह है, और बला एक बला थी।

और 'रब' का अर्थ है: स्वामी (सैय्यद), और इसी से अल्लाह का कहना है: {अपने रब (स्वामी) के पास मेरा ज़िक्र करना} [यूसुफ: 42]। और हदीस में है: "कि दासी अपनी स्वामिनी (रब्बतुहा) को जन्म देगी" (4) यानी: अपनी स्वामिनी, और हमने इसे "अत-तज़किराह" किताब (5) में स्पष्ट किया है।

और 'रब' का अर्थ है: सुधारक, प्रबंधक, जोड़ने वाला और संभालने वाला (6); अल-हरवी और अन्य ने कहा: जो किसी चीज़ को सुधारने और पूरा करने का काम करता है, उसके लिए कहा जाता है: "कड रब्बहु यरुब्बुहु", तो वह उसका 'रब' और 'राब' है। इसी से 'रब्बानियून' नाम पड़ा, क्योंकि वे किताबों को संभालने वाले थे (7)। हदीस में है: "क्या तुम्हारे पास कोई ऐसी नेमत है जिसे तुम उस पर 'तरुब्बुहा' (परवरिश/सुधार) कर रहे हो?" (8) यानी: तुम उसे संभाल रहे हो और सुधार रहे हो।
WWW.NAFSEISLAM.COM

और 'रब' का अर्थ है: पूज्य, और इसी से कवि का कहना है:

(1) वह ज़ैद बिन अली बिन अल-हुसैन बिन अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) हैं, अबू अल-हुसैन अल-हाशिमी अल-मदनी। वह ज्ञान और धर्मपरायणता वाले व्यक्ति थे, वर्ष 122 हिजरी में शहीद हुए, उनकी आयु चालीस से कुछ अधिक वर्ष थी। अस-सियार 5/389। (2) इसे इब्न

खालवैह ने 'अश-शाद्दाह पाठों' (पृष्ठ 1) में और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासिब' (1/37) में उल्लेख किया है। (3) अल-यशकुरी, मुअल्लक़ात के कवियों में से एक, और यह शेर उनकी मुअल्लक़ा (38) में है, इब्न अल-अंबारी द्वारा दस कविताओं की व्याख्या पृष्ठ 475। उन्होंने उल्लेख किया कि 'रब' से उनका तात्पर्य अल-मुन्ज़िर बिन मा-अस-समा से था, जिसने हियारैन के लोगों पर हमला किया था। उन्होंने कहा: हियारैन दो शहर हैं। इब्न अल-अरबी ने इसे 'यौम अल-ज्वारैन' के रूप में वर्णित किया। शेर 'अस-सिहाह' और 'अल-लिसान' (रब) में है। (4) हदीस का एक हिस्सा जो उमर बिन अल-ख़त्ताब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से वर्णित है जिसमें जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने नबी ﷺ से ईमान, इस्लाम और कयामत की निशानियों के बारे में पूछा था। इसे अहमद (367) और मुस्लिम (8) ने संकलित किया है। (5) इसका पूरा नाम है: 'अत-तज़किराह बि-अहवाल अल-मौता व उमूर अल-आख़िराह' (मृतकों की अवस्थाओं और परलोक के मामलों का स्मरण), और हमें इसमें यह बात नहीं मिली। (6) यानी वह जो मामलों को संभालता है और उनमें से जो बिगड़ जाता है उसे सुधारता है, जैसा कि इब्न अतिय्या के तफ़सीर (1/67) में है। (7) इब्न सल्लम द्वारा 'गरीब अल-हदीस' 4/420, और 'मशारिक अल-अनवार' 1/278। (8) अबू हुरैरा की एक हदीस का हिस्सा, एक आदमी के बारे में जिसने अल्लाह के लिए अपने एक भाई से मुलाकात की। इसे अहमद (9291) और मुस्लिम (2567) ने संकलित किया है।

صفحہ 211 سورۃ الفاتحہ (معانی، قرات اور اعراب)

اصل: "ویلٌ لأمِّهَا" (اس کی ماں کے لیے ہلاکت ہو)۔ پھر پہلا 'لام' حذف کر دیا گیا، اور کسرہ کے بعد ہمزہ پر ضمہ گراں (بھاری) محسوس ہوا، تو اسے 'لام' کی طرف منتقل کر دیا گیا، پھر 'لام' کو 'میم' کے تابع کر دیا گیا۔

اور الحسن بن ابی الحسن اور زید بن علی (1) سے روایت ہے: "الحمد لله" (2) دال کے کسرہ کے ساتھ، پہلے کو دوسرے کے تابع کرنے کی بنیاد پر۔

آٹھویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {رَبِّ الْعَالَمِينَ} یعنی: ان کا مالک، اور جو بھی کسی چیز کا مالک ہو، وہ اس کا 'رب' ہے۔ پس 'رب' مالک ہے۔ اور "الصحاح" میں ہے: اور 'رب' اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے ایک نام ہے، اور یہ غیر اللہ کے لیے صرف اضافت کے ساتھ بولا جاتا ہے، حالانکہ جاہلیت میں انہوں نے اسے بادشاہ کے لیے استعمال کیا تھا۔ حارث بن حلزہ (3) نے کہا: اور وہ حیارین اور آزمائش کے دن رب اور گواہ ہے، اور آزمائش سخت آزمائش تھی۔

اور 'رب': سردار (سید) کے معنی میں ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اپنے رب (آقا) کے پاس میرا ذکر کرنا} [یوسف: 42]۔ اور حدیث میں ہے: "کہ لونڈی اپنی مالکن (ربتہا) کو جنے گی" (4) یعنی: اپنی سردارنی، اور ہم نے اسے کتاب "التذکرہ" (5) میں واضح کیا ہے۔

اور 'رب': اصلاح کرنے والا، انتظام کرنے والا، تلافی کرنے والا اور قائم رہنے والا (6)؛ ہروی اور دوسروں نے کہا: جو کسی چیز کی اصلاح اور اسے مکمل کرنے کا کام کرے، اس کے لیے کہا جاتا ہے: "قد رَبَّهُ يَرُبُّهُ"، تو وہ اس کا 'رب' اور 'راب' ہے۔ اسی سے 'ربانیون' نام پڑا، کیونکہ وہ کتابوں پر قائم تھے (7)۔ اور حدیث میں ہے: "کیا تمہارے پاس کوئی ایسی نعمت ہے جس کی تم

اس پر 'تربہا' (نگہداشت/اصلاح) کر رہے ہو؟" (8) یعنی: تم اسے سنبھال رہے ہو اور اس کی اصلاح کر رہے ہو۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

اور 'رب': معبود، اور اسی سے شاعر کا قول ہے:

(1) وہ زید بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہم ہیں، ابو الحسین ہاشمی مدنی، وہ علم و صلاح والے تھے، سال 122ھ میں شہید ہوئے جبکہ ان کی عمر چالیس سال سے کچھ اوپر تھی۔ السیر 5/ 389۔ (2) اسے ابن خالویہ نے شاذ قراتوں (ص 1) میں اور ابن جنی نے المحتسب (1/ 37) میں ذکر کیا ہے۔ (3) الیشکری، معلقات کے اصحاب میں سے ایک، اور یہ شعر ان کے معلقہ (38) میں ہے، شرح القصائد العشر لابن الانباری ص 475۔ انہوں نے اس میں ذکر کیا کہ 'رب' سے ان کی مراد المنذر بن ماء السماء تھا، جس نے حیارین والوں پر حملہ کیا تھا۔ انہوں نے کہا: حیاران دو شہر ہیں۔ اور ابن الاعرابی نے اسے 'یوم الجوارین' روایت کیا ہے۔ اور شعر الصحاح (اور کلام اسی سے ہے) اور اللسان (ربب) میں ہے۔ (4) حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کی اس حدیث کا حصہ جس میں جبریل علیہ السلام نے نبی کریم ﷺ سے ایمان، اسلام اور قیامت کی نشانیوں کے بارے میں سوال کیا تھا، اسے احمد (367) اور مسلم (8) نے روایت کیا ہے۔ (5) اور اس کا پورا نام ہے: التذكرة بأحوال الموتى وأمور الآخرة، اور ہمیں اس میں یہ بات نہیں ملی۔ (6) یعنی معاملات کو سنبھالنے والا اور ان میں سے جو خراب ہو جائے اس کی اصلاح کرنے والا، جیسا کہ ابن عطیہ کی تفسیر (1/ 67) میں ہے۔ (7) غریب الحدیث لابن سلام 4/ 420، اور مشارق الانوار 1/ 278۔ (8) حضرت ابوہریرہ کی اس حدیث کا حصہ ہے جس میں ایک شخص کے بارے میں ہے جس نے اللہ کی خاطر اپنے ایک بھائی کی زیارت کی، اسے احمد (9291) اور مسلم (2567) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Grammar) 212

Is it a Lord on whose head a fox urinates? ... Truly humiliated (1) is the one on whom foxes urinate (2).

And it is said for intensification: rabbahu, rabbabahu, and rabbatahu, as related by Al-Nahhas (3). In "Al-Sihah": and so-and-so rabba his child yarubbuhu rabban, rabbabahu, and tarabbabahu, meaning he raised him. And al-marbub is the one who is raised.

Ninth point: Some scholars said: Verily, this name is the Greatest Name of Allah (4), because of the frequency of those who call upon Him with it, and observing that in the Quran, as in the end of Al-Imran, Surah Ibrahim, and others. And because of what this description suggests of the connection between the Lord (Al-Rabb) and the servant (Al-Marbub), with what it includes of kindness, mercy, and dependence in every state.

There is disagreement about its derivation. It was said: It is derived from tarbiyah (nurturing), for Allah - Glory be to Him - is the regulator of His creation and their nurturer. From this is His saying: {and your step-daughters under your guardianship} [An-Nisa: 23]. Thus, the wife's daughter was called rabiba, because of the husband raising her.

Based on Him being the regulator of His creation and their nurturer, it would be an attribute of action. And based on "Al-Rabb" meaning the Owner and Master, it would be an attribute of essence (6).

Tenth point: When the definite article "Al" is added to "Rabb", it becomes exclusive to Allah Almighty; because they (7) are for specification (al-'ahd). If they are removed from it, it becomes shared between Allah and His servants. For example, it is said: Allah is the Lord (Rabb) of the servants, and Zaid is the lord (owner) of the house. So Allah - Glory be to Him - is the Lord of lords, He owns the owner and the owned, He is the creator and sustainer of that. Every lord besides Him is neither a creator nor a sustainer, and every owned thing is made owned after not being so...

Footnotes: (1) In (m): humiliated (dhal). (2) Cited by Abu 'Ubayd in "Kitab al-Amthal" p. 122, Ibn Qutaybah in "Adab al-Katib" p. 103, and Ibn al-Anbari in "Al-Mudhakkar wa al-Mu'annath" 1/139. Al-Bakri said in "Fasl al-Maqal" p. 184: It was said: This verse is by 'Abbas ibn Mirdas al-Sulami. And he quoted from Kira' in his book "Al-Munnadid"

his saying: The verse is by Abu Dharr al-Ghifari, he said it in the Jahiliyyah (pre-Islamic era) regarding an idol they had, after seeing a fox urinating on it! (3) I'rab al-Quran 1/171, and Ma'ani al-Quran 1/60. (4) Nawadir al-Usul p. 395. And narrated by Ibn Abi Shaybah 10/273, and al-Hakim 1/505 from Abu al-Darda and Ibn Abbas, they said: The greatest name of Allah is: Rabb Rabb. Al-Hakim and al-Dhahabi remained silent about it. (5) In the manuscripts: child (walad), and what is established is from (m). (6) This statement and what follows is in "Al-Nukat wa al-'Uyun" (Tafsir al-Mawardi) 1/54. (7) In (d) and (m): because it (feminine singular referring to the definite article).

सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण) २१२

क्या वह रब है जिसके सिर पर लोमड़ी पेशाब करती है? ... वह वास्तव में अपमानित (१) है जिस पर लोमड़ियाँ पेशाब करती हैं (२)।

और बहुलता के लिए कहा जाता है: रब्बाहु और रब्बबाहु, और रब्बताहु, जैसा कि अन-नहहास (३) ने बताया है। "अल-सिहाह" में है: और फलां ने अपने बच्चे का पालन-पोषण किया 'यरुब्बुहू रब्बन', रब्बबाहु, और तरब्बबाहु, जिसका अर्थ है: उसने उसका पालन-पोषण किया। और 'मरबूब' वह है जिसका पालन-पोषण किया जाए।

नौवां बिंदु: कुछ विद्वानों ने कहा: वास्तव में यह नाम अल्लाह का सबसे महान नाम (इसम-ए-आज़म) है (४), क्योंकि पुकारने वाले इसे बहुत अधिक पुकारते हैं, और कुरान में इस पर विचार करने से, जैसा कि आल-इमरान के अंत में, सूरह इब्राहिम और अन्य में। और इसलिए भी क्योंकि यह विवरण रब और मरबूब के बीच के संबंध को दर्शाता है, जिसमें हर स्थिति में करुणा, दया और निर्भरता शामिल है।

इसके व्युत्पत्ति के बारे में मतभेद है। कहा गया: यह 'तरबियत' (पालन-पोषण) से बना है, क्योंकि अल्लाह - सुब्हानहु व तआला - अपनी रचना का प्रबंधक और उनका पालन-पोषण करने वाला है। इसी से अल्लाह का कथन है: {और तुम्हारी वे सौतेली बेटियाँ जो तुम्हारी गोद में पली हैं} [अन-निसा: २३]। अतः पत्नी की बेटी को 'रबीबा' कहा गया, क्योंकि पति उसका पालन-पोषण करता है।

इस आधार पर कि वह अपनी रचना का प्रबंधक और उनका पालन-पोषण करने वाला है, यह 'सिफत-ए-फ़ेल' (कर्म का गुण) होगा। और इस आधार पर कि 'रब' का अर्थ मालिक और स्वामी है, यह 'सिफत-ए-ज़ात' (अस्तित्व का गुण) होगा (६)।

दसवां बिंदु: जब 'रब' शब्द पर 'अलिफ़-लाम' (निश्चित लेख) लगाया जाता है, तो यह अल्लाह तआला के लिए विशिष्ट हो जाता है; क्योंकि वे (७) 'अहद' (विशेषता) के लिए हैं। और यदि उन्हें इससे हटा दिया जाए, तो यह अल्लाह और उसके बंदों के बीच साझा हो जाता है, जैसे कहा जाता है: अल्लाह बंदों का रब है, और ज़ैद घर का मालिक (रब) है। तो अल्लाह - सुब्हानहु - रब्बों का रब है, वह मालिक और ममलूक (जिसका स्वामित्व हो) दोनों का मालिक है, वह उसका सृष्टा और दाता है। उसके सिवा हर रब न तो सृष्टा है और न ही दाता, और हर ममलूक अधिकार दिए जाने के बाद ही...

पादलेख: (१) (म) में: ज़ल्ल (अपमानित हुआ)। (२) इसे अबू उबैद ने "किताब अल-अमथाल" पृ. १२२ में, इब्न कुतैबा ने "अदब अल-कातिब" पृ. १०३ में, और इब्न अल-अंसारी ने "अल-मुज़क्कर व अल-मुअन्नथ" १/१३९ में उद्धृत किया है। अल-बकरी ने "फ़स्ल अल-मक़ाल" पृ. १८४ में कहा: कहा गया: यह छंद अब्बास बिन मिरदास अल-सलमी का है। और उन्होंने किराअ से उनकी पुस्तक "अल-मुनन्नद" में उद्धृत किया: यह छंद अबू ज़र अल-ग़िफ़ारी का है, उन्होंने इसे जाहिलियत के समय में एक मूर्ति के बारे में कहा था, जब उन्होंने एक लोमड़ी को उस पर पेशाब करते देखा था! (३) इराब अल-कुरान १/१७१, और मानी अल-कुरान १/६०। (४) नवादिद अल-उसूल पृ. ३९५। और इब्न अबी शैबा १०/२७३, और अल-हाकिम १/५०५ ने अबू दरदा और इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह का सबसे बड़ा नाम 'रब रब' है। अल-हाकिम और अल-ज़हाबी ने इस पर चुप्पी साधी है। (५) पांडुलिपियों में: वलद (बच्चा), और जो प्रमाणित है वह (म) से है। (६) यह बात और इसके बाद की बातें "अल-नुकत व अल-उयून" (तफ़सीर अल-मावर्दी) १/५४ में हैं। (७) (द) और (म) में: 'लिअन्नहा' (क्योंकि वह - एकवचन स्त्रीलिंग)।

کیا وہ رب ہے جس کے سر پر لومڑی پیشاب کرتی ہے؟ ... وہ یقیناً ذلیل (۱) ہوا جس پر لومڑیوں نے پیشاب کیا (۲)۔

اور کثرت کے لیے کہا جاتا ہے: ربّاہ، ربّبہ، اور ربّتہ، اسے النحاس (۳) نے بیان کیا ہے۔ اور "الصحاح" میں ہے: اور فلاں نے اپنے بچے کی پرورش کی 'یربّہ ربّاً'، ربّبہ، اور تربّبہ، ایک ہی معنی میں یعنی: اس کی پرورش کی۔ اور مربوب: جس کی پرورش کی جائے۔

نویں بات: بعض علماء نے فرمایا: یقیناً یہ نام اللہ کا اسمِ اعظم ہے (۴)، کیونکہ دعا کرنے والے اسے بہت کثرت سے پکارتے ہیں، اور قرآن میں اس پر غور کرنے سے، جیسا کہ آلِ عمران کے آخر میں، سورہ ابراہیم اور دیگر میں۔ اور اس لیے کہ یہ وصف رب اور مربوب کے درمیان اس تعلق کو ظاہر کرتا ہے، جس میں ہر حال میں مہربانی، رحمت اور محتاجی شامل ہے۔

اس کے اشتقاق میں اختلاف ہے، کہا گیا: یہ 'تربیت' سے مشتق ہے، پس اللہ سبحانہ و تعالیٰ اپنی مخلوق کا منتظم اور ان کا مربی ہے، اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور تمہاری وہ پرورده بیٹیاں جو تمہاری گودوں میں ہیں} [النساء: ۲۳]۔ پس بیوی کی بیٹی کو 'ربیبہ' کہا گیا، کیونکہ شوہر اس کی پرورش کرتا ہے۔

اس بنیاد پر کہ وہ اپنی مخلوق کا منتظم اور مربی ہے، یہ 'صفتِ فعل' ہوگی۔ اور اس بنیاد پر کہ 'رب' بمعنی مالک اور سردار ہے، یہ 'صفتِ ذات' ہوگی (۶)۔

دسویں بات: جب 'رب' پر الف اور لام (ال) داخل کیا جائے تو یہ اللہ تعالیٰ کے ساتھ خاص ہو جاتا ہے؛ کیونکہ وہ (۷) عہد (تعریف) کے لیے ہیں۔ اور اگر اس سے ان کو حذف کر دیا جائے تو یہ اللہ

اور اس کے بندوں کے درمیان مشترک ہو جاتا ہے، پس کہا جاتا ہے: اللہ بندوں کا رب ہے، اور زید گھر کا رب (مالک) ہے۔ پس اللہ سبحانہ رب الارباب ہے، وہ مالک اور مملوک دونوں کا مالک ہے، وہ ان کا خالق اور رازق ہے، اور اس کے علاوہ ہر رب نہ خالق ہے اور نہ رازق، اور ہر مملوک تملیک کے بعد ہی...

حواشی: (۱) (م) میں: ذَلّ۔ (۲) اسے ابو عبید نے کتاب الامثال ص ۱۲۲، ابن قتیبہ نے ادب الکاتب ص ۱۰۳، اور ابن الانباری نے المذکر والمؤنث ۱/ ۱۳۹ میں روایت کیا ہے۔ البکری نے فصل المقال ص ۱۸۴ میں کہا: کہا گیا: یہ شعر عباس بن مرداس السلمی کا ہے۔ اور کراع سے ان کی کتاب المنضد میں نقل کیا: یہ شعر ابو ذر الغفاری کا ہے، انہوں نے یہ زمانہ جاہلیت میں اپنے ایک بت کے بارے میں کہا تھا، جب انہوں نے دیکھا کہ ایک لومڑی اس پر پیشاب کر رہی ہے! (۳) اعراب القرآن ۱/ ۱۷۱، اور معانی القرآن ۱/ ۶۰۔ (۴) نوادر الاصول ص ۳۹۵۔ اور ابن ابی شیبہ ۱۰/ ۲۷۳، اور الحاکم ۱/ ۵۰۵ نے ابو الدرداء اور ابن عباس سے روایت کیا، ان دونوں نے کہا: اللہ کا اسمِ اکبر: ربّ ربّ ہے۔ الحاکم اور الذہبی نے اس پر خاموشی اختیار کی ہے۔ (۵) قلمی نسخوں میں: ولد، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۶) یہ کلام اور اس کے بعد کا النکت والعیون (تفسیر الماوردی) ۱/ ۵۴ میں ہے۔ (۷) (د) اور (م) میں: لأنها۔

213 Surah Al-Fatiha (Meanings, Readings, and Syntax)

...be, and that is snatched from his hand; he only possesses one thing and not another. Allah Almighty's attribute is contrary to these meanings, so this is the difference between the attribute of the Creator and the created (1).

Eleventh: His saying, the Almighty: "Al-Alamin" (the worlds/beings). The people of interpretation differed greatly regarding "Al-Alamin". Qatadah said: "Al-Alamin" is the plural of "Alam" (world/being) (2), and it is everything existing besides Allah Almighty, and it has no singular from its word, like 'raht' (group) and 'qawm' (people). And it was said: The people of every era are a world (3). Al-Husayn bin Al-Fadl said this, because of His saying, the Almighty: {Do you approach males among the worlds?} [Ash-Shu'ara: 165], meaning: among people. And Al-Ajjaj (4) said:

So Khandaf is the head of this world

And Jarir Al-Khatafa (5) said:

The creation seeks his favor while he is lofty, and the worlds become dependents of him.

And Ibn Abbas said: "Al-Alamin" refers to jinn and humans; the evidence is His saying, the Almighty: {That he may be a warner to the worlds} [Al-Furqan: 1], and he was not a warner to animals (6). Al-Farra and Abu Ubaida said: "Alam" is a term for those who possess intellect, and they are four nations: humans, jinn, angels, and devils. And it is not said "Alam" for animals; because this plural is specifically the plural for those who possess intellect.

Al-A'sha said:

---

(1) In (Th): and the created [singular]. (2) Al-Tabari (1/146) reported from Qatadah his saying: Every kind is a world. (3) Tafsir al-Tabari (1/144), Al-Muharrar al-Wajiz (1/67), and Al-Nukat wa al-Uyun (Tafsir al-Mawardi) (1/54). (4) Abdullah bin Ru'bah Abu al-Sha'tha, al-Ajjaj al-Rajiz, met Abu Hurairah and heard hadiths from him. The evidence cited by the author is in his Diwan: 60, and its beginning is: Blessed seal for the prophets It is in Rajaz meter, and Ibn Jinni reported in 'Sirr Sina'at al-I'rab' (1/90) that he used to pronounce the hamza in 'Alam' and 'Khatim'. His saying: 'Khandaf': she is the wife of Ilyas bin Mudar bin Nizar, and her name is Layla. Al-Lisan (Khandaf). (5) In (M): Ibn al-Khatafa, and the verse is in his Diwan (2/750), and in it: 'And the worlds

become [in the evening]...'. His saying: 'tanassafuh', i.e., seek his favor. (6) Tahdhib al-Lugha by Al-Azhari (2/416).

...होना, और वह उसके हाथ से छीन लिया जाता है; वह केवल एक चीज़ का स्वामी होता है दूसरी का नहीं। अल्लाह सर्वशक्तिमान का गुण इन अर्थों के विपरीत है, इसलिए यह सृष्टिकर्ता और सृजित के गुण के बीच का अंतर है (१)।

ग्यारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: 'अल-आलमिन': व्याख्या करने वालों ने 'अल-आलमिन' के बारे में बहुत मतभेद व्यक्त किया है। कतादाह ने कहा: 'आलमून', 'आलम' का बहुवचन है (२), और यह अल्लाह तआला के अलावा हर अस्तित्व वाली चीज़ है, और इसके अपने शब्द से कोई एकवचन नहीं है, जैसे 'रहत' (समूह) और 'कौम' (लोग)। और कहा गया है: हर समय के लोग एक 'आलम' (संसार) हैं (३)। अल-हुसैन बिन अल-फदल ने यह अल्लाह के इस कथन के कारण कहा: {क्या तुम दुनिया के लोगों (अल-आलमिन) में से पुरुषों के पास जाते हो?} [अश-शुआरा: १६५], यानी: लोगों में से। और अल-अज्जाज (४) ने कहा:

तो खंदफ इस संसार का सिर है

और जरीर अल-खताफा (५) ने कहा:

सृष्टि उसकी कृपा की तलाश करती है जबकि वह उच्च है, और संसार उसके आश्रित हो जाते हैं।

और इब्न अब्बास ने कहा: 'आलमून' का अर्थ जिन्न और मनुष्य है; इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {ताकि वह संसार (अल-आलमिन) के लिए डराने वाला हो} [अल-फुरकान: १], और वह जानवरों के लिए डराने वाला नहीं था (६)। अल-फर्रा और अबू उबैदा ने कहा: 'आलम' उन लोगों के लिए एक शब्द है जिनके पास बुद्धि है, और वे चार समुदाय हैं: मनुष्य, जिन्न, देवदूत और शैतान। और जानवरों के लिए 'आलम' नहीं कहा जाता है; क्योंकि यह बहुवचन विशेष रूप से उनके लिए है जिनके पास बुद्धि है।

अल-आशा ने कहा:

---

(१) (ज़) में: और सृजित (एकवचन)। (२) तबरी ने १/१४६ में कतादाह से यह उद्धृत किया है: हर प्रकार एक 'आलम' है। (३) तफ़सीर अल-तबरी १/१४४, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/६७, और अल-नुकत वा अल-उयुन (तफ़सीर अल-मावर्दी) १/५४। (४) अब्दुल्ला बिन रुअबाह अबू अल-शाता, अल-अज्जाज अल-राजिज़, अबू हुरैरा से मिले और उनसे हदीसें सुनीं। लेखक द्वारा उद्धृत साक्ष्य उनके

दीवान: ६० में है, और इसका प्रारंभ है: नबियों के लिए धन्य मुहर यह रज़ज़ छंद में है, और इब्न जिन्नी ने सिर्र सिनाअत अल-इराब १/९० में उनके बारे में उल्लेख किया है कि वे 'आलम' और 'खातिम' में हमज़ा का उच्चारण करते थे। उनका कथन: 'खंदफ': वह इलियास बिन मुदर बिन निज़ार की पत्नी है, और उसका नाम लैला है। अल-लिसान (खंदफ)। (५) (म) में: इब्न अल-खताफा, और पद उनके दीवान २/७५० में है, और इसमें है: और संसार बन जाते हैं [शाम को]... उनका कथन: 'तनसफूह', अर्थात: उसकी कृपा चाहते हैं। (६) अल-अज़हरी द्वारा तहज़ीब अल-लुग़ा २/४१६।

۲۱۳ سورہ الفاتحہ (معانی، قراتیں اور اعراب)

...ہونا، اور وہ اس کے ہاتھ سے چھین لیا جاتا ہے؛ وہ صرف ایک چیز کا مالک ہوتا ہے دوسری کا نہیں۔ اللہ تعالیٰ کی صفت ان معانی کے برعکس ہے، لہذا یہ خالق اور مخلوق کی صفت کے درمیان فرق ہے(۱)۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: «العالمین»: اہل تاویل (مفسرین) نے «العالمین» کے بارے میں بہت اختلاف کیا ہے۔ قتادہ نے کہا: «العالمون»، «عالم» کی جمع ہے(۲)، اور یہ اللہ تعالیٰ کے سوا ہر موجود چیز ہے، اور اس کا اپنے لفظ سے کوئی واحد نہیں ہے، جیسے «رہط» (گروہ) اور «قوم»۔ اور کہا گیا ہے: ہر زمانے کے لوگ ایک «عالم» ہیں(۳)۔ الحسین بن الفضل نے یہ اللہ کے اس قول کی وجہ سے کہا: ﴿أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾ [الشعراء: ۱۶۵]، یعنی: لوگوں میں سے۔ اور العجاج(۴) نے کہا:

پس خِندِف اس عالم (دنیا) کا سر ہے

اور جریر الخطفی(۵) نے کہا:

مخلوق اس سے انصاف (یا فضل) طلب کرتی ہے جبکہ وہ بلند ہے، اور عالمین (اہل دنیا) اس کے عیال (محتاج) بن جاتے ہیں۔

اور ابن عباس نے کہا: «العالمون»: جن اور انس، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا﴾ [الفرقان: ۱]، اور وہ چوپایوں کے لیے ڈرانے والا نہیں تھا(۶)۔ الفراء اور ابو عبیدہ نے کہا: «العالم» ان لوگوں کے لیے ایک اصطلاح ہے جو عقل رکھتے ہیں، اور وہ چار گروہ ہیں:

انسان، جن، فرشتے اور شیاطین۔ اور چوپایوں کے لیے «عالم» نہیں کہا جاتا؛ کیونکہ یہ جمع صرف عقل رکھنے والوں کے لیے مخصوص ہے۔

الاعشی نے کہا:

---

(۱) (ظ) میں: والمخلوق (واحد کے ساتھ)۔ (۲) الطبری نے ۱۴۶/۱ میں قتادہ سے روایت کیا: ہر صنف (قسم) ایک عالم ہے۔ (۳) تفسیر الطبری ۱۴۴/۱، المحرر الوجیز ۶۷/۱، اور النکت والعیون (تفسیر الماوردی) ۱/ ۵۴۔ (۴) عبداللہ بن رؤبہ ابو الشعثاء، العجاج الراجز، انہوں نے ابوہریرہ سے ملاقات کی اور ان سے احادیث سنیں۔ مصنف نے جو شاہد (ثبوت) پیش کیا ہے وہ ان کے دیوان: ۶۰ میں ہے، اور اس کا مصرع اول ہے: مبارکٌ للأنبیاء خاتمُ یہ رجز (بحر) سے ہے، اور ابن جنی نے سر صناعۃ الاعراب ۹۰/۱ میں ان سے نقل کیا ہے کہ وہ 'العالم' اور 'الخاتم' میں ہمزہ پڑھتے تھے۔ ان کا قول: 'خندف': وہ الیاس بن مضر بن نزار کی بیوی ہے، اس کا نام لیلیٰ ہے۔ اللسان (خندف)۔ (۵) (م) میں: ابن الخطفی، اور شعر ان کے دیوان ۲/ ۷۵۰ میں ہے، اور اس میں ہے: ویُمْسِي العالمون... ان کا قول: تَنَصَّفُه، یعنی: اس کا فضل طلب کرتے ہیں۔ (۶) تہذیب اللغۃ للازہری ۲/ ۴۱۶۔

214 Surah Al-Fatiha (Meanings, Recitations, and Parsing)

"I have never heard of anyone like them in the worlds." (1)

Zaid bin Aslam said: They are the provided for (al-murtaziqun). Similarly is the saying of Abu Amr bin al-Ala': They are the spiritual beings (al-ruhaniyyun). And this is also the meaning of the saying of Ibn Abbas: every living creature that moves on the face of the earth (2). Wahb bin Munabbih said: Indeed, Allah, Mighty and Sublime, has eighteen thousand worlds, and the world (al-dunya) is one world of them. Abu Sa'id al-Khudri said: Indeed, Allah has forty thousand worlds; the world from its east to its west is one world. Muqatil (3) said: The worlds (al-alamun) are eighty thousand worlds; forty thousand worlds on land and forty thousand worlds in the sea. Al-Rabi' bin Anas narrated from Abu al-Aliyah, who said: The Jinn are a world, and Humans are a world, and besides that, the earth has four corners; in each corner there are forty thousand and five hundred worlds, He created them for His worship (4).

I said: And the first saying is the most correct of these sayings; because it is inclusive of every created and existing thing, its evidence is the saying of Allah the Almighty: {Pharaoh said: 'And what is the Lord of the worlds?' * [Moses] said: 'The Lord of the heavens and the earth and whatever is between them'} [Ash-Shu'ara: 23-24]. It (5) is derived from 'Alam (sign) and 'Alamah (mark); because it points to its Originator. Similarly Al-Zajjaj said (6). He said: The world (al-alam): everything that Allah created in this world and the hereafter. Al-Khalil said (7):

(1) We did not find it for Al-A'sha, and in its meter there is a matter to consider. The author of Al-Aghani (15/379) mentioned it for Labid bin Rabi'ah, his saying: "I have not seen nor heard... of anyone like them in the worlds." And it is in his Diwan p. 215. (2) Zad al-Masir 1/12. (3) Ibn Sulayman al-Balkhi, Abu al-Hasan. They (scholars) agreed on abandoning him. Ibn al-Mubarak said: How good his interpretation would be if he were trustworthy. He died in the year one hundred and fifty-something. Al-Siyar 7/201. (4) Abu al-Shaykh extracted the saying of Wahb in Al-Azamah (951), and Abu Nu'aym in Al-Hilyah 4/70, and Al-Azhari mentioned it in Tahdhib al-Lughah 2/416. Abu al-Aliyah's saying was extracted by Al-Tabari in his Tafsir 1/146. These reports mentioned by the author regarding the number of worlds are not authentic in any way. Ibn Kathir said after mentioning the saying of Abu al-Aliyah: "And this is strange talk; something like it needs authentic proof." Abu Hayyan said in Al-Bahr 1/18: "Various numbers have been narrated from the predecessors regarding the number of worlds, Allah knows best what is correct." (5) In (m): Then it is. (6) This is the saying

of Ibn Atiyyah in his Tafsir 1/67. Then he quoted the saying of Al-Zajjaj from Al-Mawardi in his Tafsir 1/55. See: Ma'ani al-Qur'an for Al-Zajjaj 1/46. (7) Al-Ayn 2/153 (Ilm).

214 सूरा अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

"मैंने संसारों में उनके जैसा किसी के बारे में नहीं सुना।" (1)

जैद बिन असलम ने कहा: वे जीविका पाने वाले (अल-मुर्तज़िक़ून) हैं। इसी तरह अबू अम्र बिन अल-अला का कथन है: वे आध्यात्मिक प्राणी (अल-रूहानिय्यून) हैं। और इब्न अब्बास के कथन का अर्थ भी यही है: पृथ्वी की सतह पर रेंगने वाला हर जीव (2)। वहाब बिन मुनब्बिह ने कहा: वास्तव में अल्लाह, जो पराक्रमी और महान है, के अठारह हजार संसार हैं, दुनिया उनमें से एक संसार है। अबू सईद अल-खुदरी ने कहा: वास्तव में अल्लाह के चालीस हजार संसार हैं; दुनिया अपने पूर्व से पश्चिम तक एक संसार है। मुक़ातिल (3) ने कहा: संसार (अल-आलमून) अस्सी हज़ार संसार हैं; चालीस हज़ार संसार ज़मीन पर और चालीस हज़ार संसार समुद्र में। रबी बिन अनस ने अबू अल-आलिया से रिवायत की जिन्होंने कहा: जिन्न एक संसार हैं, और मानव एक संसार हैं, और इसके अलावा पृथ्वी के चार कोने हैं; हर कोने में चालीस हज़ार पाँच सौ संसार हैं, उसने उन्हें अपनी इबादत के लिए पैदा किया है (4)।

मैंने कहा: और पहला कथन इन कथनों में सबसे सही है; क्योंकि इसमें हर सृजित और मौजूद चीज़ शामिल है, इसका प्रमाण अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिरौन ने कहा: 'और संसारों का पालनहार क्या है?' * [मूसा ने] कहा: 'आकाशों और पृथ्वी का पालनहार और जो कुछ उनके बीच है'} [अश-शुआरा: 23-24]। और यह (5) 'आलम' (संकेत) और 'अलामत' (निशान) से लिया गया है; क्योंकि यह अपने निर्माता की ओर इशारा करता है। इसी तरह अल-ज़ज्जाज ने कहा (6)। उसने कहा: संसार (अल-आलम): वह सब कुछ जो अल्लाह ने इस दुनिया और आखिरत में पैदा किया है। अल-खलील ने कहा (7):

(1) हमें यह अल-आशा के लिए नहीं मिला, और इसके छंद में विचार करने योग्य बात है। अल-अघानी (15/379) के लेखक ने इसे लबीद बिन रबीआ के लिए उद्धृत किया है, उनका कथन: "मैंने नहीं देखा और न ही सुना... संसारों में उनके जैसा।" और यह उनके दीवान पृष्ठ 215 में है। (2) ज़ाद अल-मसीर 1/12। (3) इब्न सुलेमान अल-बल्खी, अबू अल-हसन। विद्वान उसे छोड़ने पर सहमत हुए। इब्न अल-मुबारक ने कहा: यदि वह विश्वसनीय होता तो उसकी व्याख्या कितनी अच्छी होती। उनकी मृत्यु एक सौ पचास के दशक में हुई थी। अल-सियार 7/201। (4) अबू अल-शेख ने अल-अज़माह (951) में वहाब के कथन को संकलित किया, और अबू नुअैम ने अल-हिल्या 4/70 में, और अल-

अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा 2/416 में इसका उल्लेख किया। अबू अल-आलिया का कथन अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/146 में निकाला। संसारों की संख्या के बारे में लेखक द्वारा उल्लिखित ये विवरण किसी भी तरह से सही नहीं हैं। इब्न कथीर ने अबू अल-आलिया के कथन का उल्लेख करने के बाद कहा: "और यह अजीब बात है; इस जैसी बात के लिए एक प्रामाणिक प्रमाण की आवश्यकता है।" अबू हयान ने अल-बहर 1/18 में कहा: "पूर्ववर्तियों से संसारों की संख्या के बारे में विभिन्न आँकड़े वर्णित किए गए हैं, अल्लाह ही बेहतर जानता है कि क्या सही है।" (5) (म) में: फिर यह है। (6) यह इब्न अतिय्या की अपनी तफ़सीर 1/67 में बात है। फिर उन्होंने अल-मावर्दी की तफ़सीर 1/55 से अल-ज़ज्जाज का कथन उद्धृत किया। देखें: अल-ज़ज्जाज द्वारा रचित 'मानी अल-कुरान' 1/46। (7) अल-ऐन 2/153 (इल्म)।

214 سورۃ الفاتحہ (معانی، قراءات اور اعراب)

"میں نے جہانوں میں ان جیسا کسی کے بارے میں نہیں سنا۔" (1)

زید بن اسلم نے کہا: وہ رزق پانے والے (المرتزقون) ہیں۔ اور ابو عمرو بن العلاء کا قول بھی اسی طرح ہے: وہ روحانی مخلوق (الروحانیون) ہیں۔ اور یہی ابن عباس کے قول کا مطلب بھی ہے: زمین کی سطح پر چلنے والی ہر جاندار چیز (2)۔ وہب بن منبہ نے کہا: بے شک اللہ عزوجل کے اٹھارہ ہزار عالم ہیں، دنیا ان میں سے ایک عالم ہے۔ ابو سعید خدری نے کہا: بے شک اللہ کے چالیس ہزار عالم ہیں؛ دنیا اپنے مشرق سے مغرب تک ایک عالم ہے۔ مقاتل (3) نے کہا: عالمین اسی ہزار عالم ہیں؛ چالیس ہزار عالم خشکی میں اور چالیس ہزار عالم سمندر میں۔ ربیع بن انس نے ابوالعالیہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: جنات ایک عالم ہیں، اور انسان ایک عالم ہیں، اور اس کے علاوہ زمین کے چار کونے ہیں؛ ہر کونے میں چالیس ہزار پانچ سو عالم ہیں، اس نے انہیں اپنی عبادت کے لیے پیدا کیا ہے (4)۔

میں نے کہا: اور پہلا قول ان اقوال میں سب سے زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ یہ ہر مخلوق اور موجود چیز کو شامل ہے، اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {فرعون نے کہا: 'اور رب العالمین کیا ہے؟' * [موسیٰ نے] کہا: 'آسمانوں اور زمین کا رب اور جو کچھ ان کے درمیان ہے'} [الشعراء: 23-24]۔ اور یہ (5) 'عَلَم' (نشانی) اور 'عَلامَہ' (نشان) سے ماخوذ ہے؛ کیونکہ یہ اپنے پیدا کرنے والے پر دلالت کرتا ہے۔ اسی طرح الزجاج نے کہا (6)۔ انہوں نے کہا: عالم (العالم): وہ سب کچھ جو اللہ نے دنیا اور آخرت میں پیدا کیا ہے۔ اور الخلیل نے کہا (7):

(1) ہمیں یہ الاعشی کے کلام میں نہیں ملا، اور اس کے وزن میں غور طلب بات ہے۔ صاحب الاغانی (15/379) نے اسے لبید بن ربیعہ کا قول بتایا ہے: "نہ میں نے دیکھا اور نہ سنا... جہانوں

میں ان جیسا۔" اور یہ ان کے دیوان صفحہ 215 میں ہے۔ (2) زاد المسیر 1/ 12۔ (3) ابن سلیمان البلخی، ابو الحسن۔ محدثین کا ان کے ترک پر اتفاق ہے۔ ابن المبارک نے کہا: ان کی تفسیر کتنی اچھی ہوتی اگر وہ ثقہ ہوتے۔ ایک سو پچاس سے کچھ اوپر سال میں وفات پائی۔ السیر 7/ 201۔ (4) ابو الشیخ نے 'العظمۃ' (951) میں وہب کا قول روایت کیا ہے، اور ابو نعیم نے 'الحلیہ' 4/ 70 میں، اور الازہری نے 'تہذیب اللغہ' 2/ 416 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ ابوالعالیہ کا قول الطبری نے اپنی تفسیر 1/ 146 میں نقل کیا ہے۔ عالموں کی تعداد کے بارے میں مصنف نے جو یہ خبریں ذکر کی ہیں وہ کسی بھی طرح سے صحیح نہیں ہیں۔ ابن کثیر نے ابوالعالیہ کا قول نقل کرنے کے بعد کہا: "یہ عجیب کلام ہے؛ اس جیسی بات کے لیے کسی صحیح دلیل کی ضرورت ہے۔" ابو حیان نے 'البحر' 1/ 18 میں کہا: "متقدمین سے عالموں کی تعداد کے بارے میں مختلف اعداد مروی ہیں، اللہ ہی بہتر جانتا ہے کہ صحیح کیا ہے۔" (5) (م) میں ہے: 'ثم ھو' (پھر وہ ہے)۔ (6) یہ ابن عطیہ کا اپنی تفسیر 1/ 67 میں کلام ہے۔ پھر انہوں نے الماوردی کی اپنی تفسیر 1/ 55 میں الزجاج کا قول نقل کیا ہے۔ دیکھیے 'معانی القرآن للزجاج' 1/ 46۔ (7) العین 2/ 153 (علم)۔

Page 215

Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Grammar)

'Alam (sign), 'Alamah (mark), and Ma'lam (landmark): signify something. Thus, 'Alam (the universe/world) signifies that it has a Creator and a Governor, and this is clear. It was mentioned that a man said in front of Al-Junayd (1): "Praise be to Allah," so he said to him: "Complete it as Allah said, say: Lord of the worlds." The man asked: "And what are 'the worlds' to be mentioned alongside the Truth (Allah)?" He replied: "Say it, my brother, for when the created is joined with the Eternal, no trace remains of it."

Twelfth: It is permissible to use the nominative (Raf') or accusative (Nasb) case for "Rabb" (Lord). The accusative is for praise, and the nominative is for cutting off (from previous grammar), meaning: "He is the Lord of the worlds."

Thirteenth: Allah Almighty's saying: {The Most Gracious, the Most Merciful}: He described Himself, the Almighty, after "Lord of the worlds" as "the Most Gracious, the Most Merciful"; because while being described as "Lord of the worlds" carries an element of awe/fear (Tarheeb), He coupled it with "the Most Gracious, the Most Merciful" for what it contains of encouragement/hope (Targheeb). This is to combine in His attributes fear of Him and desire for Him, making it more conducive to His obedience and protection. As He said: {Inform My servants that I am the Forgiving, the Merciful, and that My punishment is the painful punishment} [Al-Hijr: 49-50]. And He said: {Forgiver of sin, Accepter of repentance, Severe in punishment, Owner of abundance} [Ghafir: 3].

In "Sahih" Muslim, on the authority of Abu Hurayrah, that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "If the believer knew the punishment Allah has, no one would hope for His Paradise. And if the disbeliever knew the mercy Allah has, no one would despair of His Paradise" (2). The meanings of these two names have already been discussed, so there is no need to repeat them.

Fourteenth: Allah Almighty's saying: {Master of the Day of Judgment}: Muhammad ibn al-Samayfa' (3) read "Malika" in the accusative case.

There are four linguistic variations (dialects/readings): Mālik, Malik, Malk - shortened from Malik - and Malīk. The poet said (4):

(1) Ibn Muhammad bin al-Junayd al-Nahawandi, al-Baghdadi, nicknamed Abu al-Qasim, died in the year (298 AH). Al-Siyar 14/66. (2) Sahih Muslim (2755), and it is with

Ahmad (9164). (3) Abu Abdullah Muhammad bin Abdullah bin al-Samayfa' al-Yamani. Al-Dhahabi said in "Ma'rifat al-Qurra' al-Kibar" 1/355: His reading is among the anomalous ones, including "Malika" with a fatha on the kaf. He died in the year (213 AH), or it was said: (215). (4) He is Amr bin Kulthum, one of the authors of the Mu'allaqat, and the author will mention the verse attributed to him on page 222.

पृष्ठ २१५

सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

'अलम' (निशान), 'अल्लामा' (चिन्ह), और 'मालम' (पहचान): ये किसी चीज़ का संकेत देते हैं। इसलिए, 'आलम' (ब्रह्मांड/संसार) इस बात का संकेत है कि उसका एक निर्माता और प्रबंधक है, और यह स्पष्ट है। यह उल्लेख किया गया है कि अल-जुनैद (१) के सामने एक आदमी ने कहा: "अल्लाह का शुक्र है," तो उन्होंने उससे कहा: "इसे पूरा करो जैसा कि अल्लाह ने कहा, कहो: संसारों का रब।" उस आदमी ने पूछा: "और 'संसार' क्या हैं कि उन्हें सत्य (अल्लाह) के साथ उल्लेख किया जाए?" उन्होंने उत्तर दिया: "मेरे भाई, इसे कहो, क्योंकि जब निर्मित को शाश्वत के साथ जोड़ा जाता है, तो उसका कोई निशान बाकी नहीं रहता।"

बारहवीं: "रब" (भगवान) शब्द में 'रफ़' (कर्ताकारक) और 'नसब' (कर्मकारक) दोनों की अनुमति है। नसब प्रशंसा के लिए है, और रफ़ अलगाव (पिछले व्याकरण से) के लिए है, जिसका अर्थ है: "वह संसारों का रब है।"

तेरहवीं: अल्लाह तआला का कहना: {अति दयावान, अत्यंत दयालु}: उसने "संसार के रब" के बाद खुद को "अति दयावान, अत्यंत दयालु" के रूप में वर्णित किया; क्योंकि जब "संसार के रब" के रूप में वर्णित होने में भय (तरहीब) का तत्व था, तो उन्होंने इसे "अति दयावान, अत्यंत दयालु" के साथ जोड़ा, क्योंकि इसमें प्रोत्साहन/आशा (तरगीब) शामिल है। यह उनके गुणों में उनके डर और उनके प्रति इच्छा को संयोजित करने के लिए है, जिससे उनकी आज्ञाकारिता और सुरक्षा में अधिक मदद मिलती है। जैसा कि उन्होंने कहा: {मेरे दासों को सूचित करें कि मैं क्षमाशील, दयालु हूँ, और यह कि मेरा दंड दुखद दंड है} [अल-हिज्र: ४९-५०]। और उन्होंने कहा: {पाप क्षमा करने वाला, पश्चात्ताप स्वीकार करने वाला, दंड देने में कठोर, प्रचुरता का स्वामी} [गाफिर: ३]।

"सहीह" मुस्लिम में अबू हुरैरा के अधिकार पर है कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "यदि आस्तिक को उस सजा का पता होता जो अल्लाह के पास है, तो कोई भी उसकी जन्नत की आशा नहीं करता। और यदि काफिर को उस दया का पता होता जो अल्लाह के पास है, तो कोई भी उसकी जन्नत से निराश नहीं होता" (२)। इन दो नामों के अर्थ पहले ही बताए जा चुके हैं, इसलिए उन्हें दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

चौदहवीं: अल्लाह तआला का कहना: {न्याय के दिन का स्वामी}: मुहम्मद इब्न अल-समयफ़ा (३) ने "मालिक" को नसब (कर्मकारक) के साथ पढ़ा।

इसमें चार भाषाई रूप हैं: 'मालिक', 'मलिक', 'मल्क' - मलिक का संक्षिप्त रूप - और 'मलीक'। कवि ने कहा (४):

(१) इब्न मुहम्मद बिन अल-जुनैद अल-नहावंदी, अल-बगदादी, जिन्हें अबू अल-कासिम उपनाम दिया गया, वर्ष (२९८ हिजरी) में मृत्यु हो गई। अल-सियार १४/६६। (२) सहीह मुस्लिम (२७५५), और यह अहमद (९११६४) के पास है। (३) अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अल-समयफ़ा अल-यमनी। अल-धाबी ने "मआरिफत अल-कुर्रा अल-किबार" १/३५५ में कहा: उनका पाठ अनियमित लोगों में से है, जिनमें से 'काफ़' पर फ़तहा के साथ "मालिक" है। वर्ष (२१३ हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई, या कहा गया: (२१५)। (४) वह अम्र बिन कुलथुम हैं, जो मुअल्लाक़ात के लेखकों में से एक हैं, और लेखक उनके द्वारा रचित पद्य को पृष्ठ २२२ पर उद्धृत करेंगे।

صفحہ ۲۱۵

سورۃ الفاتحہ (معانی، قرآت اور اعراب)

'العلم'، 'العلامة' اور 'المعلم': وہ چیز جو کسی شے پر دلالت کرے۔ پس 'عالم' (کائنات) اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس کا ایک خالق اور تدبیر کرنے والا ہے، اور یہ بات واضح ہے۔ ذکر کیا گیا ہے کہ ایک شخص نے جنید (۱) کے سامنے کہا: "الحمد لله" (سب تعریفیں اللہ کے لیے ہیں)، تو انہوں نے اس سے کہا: "اسے پورا کرو جیسے اللہ نے کہا، کہو: رب العالمین (تمام جہانوں کا رب)۔" اس شخص نے پوچھا: "اور 'العالمین' (جہان) کیا ہیں کہ انہیں حق (اللہ) کے ساتھ ذکر کیا جائے؟" انہوں نے کہا: "اے میرے بھائی، اسے کہو، کیونکہ جب حادث (نئی پیدا شدہ چیز) کو قدیم (ہمیشہ سے موجود اللہ) کے ساتھ ملایا جائے تو اس کا کوئی اثر باقی نہیں رہتا۔"

بارہویں بات: لفظ "رب" میں رفع (پیش) اور نصب (زبر) دونوں جائز ہیں۔ نصب تعریف کے لیے ہے، اور رفع انقطاع کے لیے ہے، یعنی: "وہ رب العالمین ہے۔"

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ﴾: اللہ تعالیٰ نے "رب العالمین" کے بعد اپنی صفت "الرحمن الرحیم" بیان فرمائی؛ کیونکہ "رب العالمین" کی صفت میں جہاں ڈراوا (ترہیب) کا پہلو تھا، وہیں اسے "الرحمن الرحیم" کے ساتھ جوڑ دیا جس میں ترغیب (امید) کا پہلو پایا جاتا ہے۔ تاکہ اس کی صفات میں خوف اور امید دونوں جمع ہو جائیں، اور یہ اس کی اطاعت پر زیادہ مددگار اور اس کی نافرمانی سے روکنے کا باعث ہو۔ جیسا کہ فرمایا: ﴿میرے بندوں کو خبر دے دو کہ میں ہی بخشنے والا مہربان ہوں، اور بے شک میرا عذاب ہی دردناک عذاب ہے﴾ [الحجر: ۴۹-۵۰]۔ اور فرمایا: ﴿گناہ بخشنے والا، توبہ قبول کرنے والا، سخت سزا دینے والا، بڑے فضل والا﴾ [غافر: ۳]۔

"صحیح" مسلم میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر مومن جان لے کہ اللہ کے ہاں کتنی سزا ہے، تو کوئی بھی اس کی جنت کی امید نہ رکھے۔ اور اگر کافر جان لے کہ اللہ کے ہاں کتنی رحمت ہے، تو کوئی بھی اس کی جنت سے ناامید نہ ہو" (۲)۔ ان دونوں ناموں کے جو معانی ہیں وہ پہلے گزر چکے ہیں، لہذا ان کے اعادہ کا کوئی فائدہ نہیں۔

چودہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾: محمد بن السمیفع (۳) نے "مالک" کو نصب کے ساتھ پڑھا ہے۔

اس میں چار لغات (قراءتیں) ہیں: مالِکِ، مَلِکِ، مَلْکِ - جو مَلِکِ کی تخفیف ہے - اور مَلِیکِ۔ شاعر (۴) نے کہا ہے:

(۱) ابن محمد بن الجنید النہاوندی، البغدادی، کنیت ابوالقاسم، وفات ۲۹۸ھ السیر ۱۴/۶۶۔ (۲) صحیح مسلم (۲۷۵۵)، اور مسند احمد (۹۱۶۴) میں بھی ہے۔ (۳) ابو عبداللہ محمد بن عبداللہ بن السمیفع الیمانی۔ ذہبی نے "معرفۃ القراء الکبار" ۱/۳۵۵ میں کہا: ان کی قراءت شاذ قرآتوں میں شمار ہوتی ہے، جن میں سے "مالک" کاف کے فتحہ (زبر) کے ساتھ ہے۔ وفات ۲۱۳ھ، اور کہا گیا ہے ۲۱۵ھ (۴) یہ عمرو بن کلثوم ہیں، جو اصحابِ معلقات میں سے ایک ہیں، مصنف ان کا شعر صفحہ ۲۲۲ پر ان کی طرف منسوب کر کے لائیں گے۔

216 Surah Al-Fatiha (Meanings, Recitations, and Parsing) And days for us were long and bright / We disobeyed the King in them that we should submit (1) And another said (2): So be content with what the Sovereign (Al-Maleek) has divided, for indeed / The Knower of creatures (Allam) has divided them among us. "Al-Khala'iq" (creatures): The natures upon which man was created. It was narrated from Nafi' that he saturated the 'kasra' in "Maliki", so he recited it as: "Malikee" according to the dialect of those who saturate vowels, which is an Arabic dialect mentioned by Al-Mahdawi and others (3). Fifteenth: Scholars disagreed on which is more eloquent: "Malik" (King) or "Maalik" (Owner/Master)? Both recitations are narrated from the Prophet ﷺ, Abu Bakr, and Umar. Al-Tirmidhi mentioned them (4). It was said: "Malik" (King) is more general and more eloquent than "Maalik" (Owner), because every King is an Owner, but not every Owner is a King, and because the command of the King is binding upon the Owner in his possession, so he does not act except by the arrangement of the King. This was said by Abu Ubayda and Al-Mubarrad. And it was said: "Maalik" (Owner) is more eloquent; because He is the owner of people and others, so the Owner is more extensive in disposal and greater, as it is to Him to implement the laws of Sharia, and then with Him is the increase of ownership (5). Abu Ali said: Abu Bakr bin al-Sarraj narrated from some of those who chose the recitation with "Malik" (King) that Allah, glorified be He, had described Himself as the Owner of everything by His saying: (Lord of the worlds), so there is no benefit in the recitation of the one who recited: "Maalik" (Owner); because it is a repetition. Abu Ali said: There is no proof in this; because in the Revelation there are things (6) in this form: the general comes first, then the specific is mentioned, like His saying: (He is Allah, the Creator, the Producer, the Fashioner) [Al-Hashr: 24], for 'the Creator' is general, and 'the Fashioner' is mentioned because of its reminder of the craftsmanship and the presence (7) of wisdom.

---

(1) Verse No. (20) from his Mu'allaqa in the Explanation of the Seven Odes by Ibn al-Anbari, p. 388. He said in the explanation of its second half: its meaning is we disobeyed the King by not obeying him. It is said: "Dintu li-fulan", meaning: I entered into his obedience. (2) In the original manuscripts: "another", without the word "and said". He is Labid bin Rabi'ah, and the verse is in his Diwan p. 179. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/68. The mutawatir recitation from Nafi' is: "Malik", see Al-Bahr al-Muhit 1/20. (4) Sunan al-Tirmidhi (2927) and (2928). Asim and al-Kisa'i from the seven read: "Maalik", and the rest read: "Malik". See Al-Sab'ah p. 104, and Al-Taysir p. 18. (5) Al-

Nukat wa al-Uyun (Tafsir al-Mawardi) 1/56, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/69. (6) In (z): "insha' " (creation/production). (7) In (z) and (dh): "and aspects" (wujuh).

२१६ सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण) और हमारे लिए दिन लंबे और उज्ज्वल थे / हमने उनमें राजा की अवज्ञा की कि हम झुकें(१) और दूसरे ने कहा (२): तो सर्वशक्तिमान (अल-मलीक) ने जो बाँटा है उस पर संतोष करो, क्योंकि वास्तव में / सृष्टिकर्ता (अल्लाम) ने उन्हें हमारे बीच बाँट दिया है। 'अल-खलाइक' (सृष्टि): वे स्वभाव जिन पर मनुष्य बनाया गया है। नाफी से रिवायत है कि उन्होंने "मलिकि" में 'कसरा' को संतृप्त किया, तो उन्होंने इसे "मलिकी" के रूप में पढ़ा, उन लोगों की बोली के अनुसार जो स्वरों को संतृप्त करते हैं, जो एक अरबी बोली है जिसे अल-महदवी और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है (३)। पंद्रहवीं: विद्वानों में इस बात पर मतभेद था कि कौन सा अधिक प्रभावशाली है: "मलिक" (राजा) या "मालिक" (स्वामी)? दोनों पाठ पैगंबर ﷺ, अबू बक्र और उमर से वर्णित हैं। अल-तिर्मिज़ी ने उनका उल्लेख किया है (४)। कहा गया: "मलिक" (राजा) "मालिक" (स्वामी) की तुलना में अधिक व्यापक और प्रभावशाली है, क्योंकि प्रत्येक राजा एक स्वामी होता है, लेकिन प्रत्येक स्वामी राजा नहीं होता, और क्योंकि राजा की आज्ञा स्वामी पर उसकी संपत्ति में लागू होती है, इसलिए वह राजा की व्यवस्था के बिना कार्य नहीं करता है। यह अबू उबैदा और अल-मुबर्रद ने कहा था। और कहा गया: "मालिक" (स्वामी) अधिक प्रभावशाली है; क्योंकि वह लोगों और अन्यों का स्वामी है, इसलिए स्वामी निपटान में अधिक व्यापक और महान है, क्योंकि शरीयत के कानूनों को लागू करना उसी का काम है, और फिर उसके पास स्वामित्व की वृद्धि है (५)। अबू अली ने कहा: अबू बक्र बिन अल-सरराज ने "मलिक" (राजा) के साथ पाठ चुनने वाले कुछ लोगों से उद्धृत किया कि अल्लाह ने अपने आप को हर चीज़ का स्वामी बताया है अपने इस कथन से: (सारे संसार का रब), इसलिए "मालिक" (स्वामी) पढ़ने वाले के पाठ में कोई लाभ नहीं है; क्योंकि यह दोहराव है। अबू अली ने कहा: इसमें कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि रहस्योद्घाटन में इस रूप में चीजें (६) हैं: सामान्य पहले आता है, फिर विशिष्ट का उल्लेख किया जाता है, जैसे कि उनका कहना है: (वही अल्लाह है, पैदा करने वाला, अस्तित्व में लाने वाला, रूप देने वाला) [अल-हश्र: २४], क्योंकि 'पैदा करने वाला' सामान्य है, और 'रूप देने वाला' का उल्लेख कारीगरी और बुद्धिमत्ता की उपस्थिति (७) की ओर संकेत करने के लिए किया गया है।

---

(१) इब्न अल-अंबारी द्वारा सात कविताओं की व्याख्या में उनकी मुअल्लाका से पद संख्या (२०), पृष्ठ ३८८। उन्होंने इसके दूसरे भाग की व्याख्या में कहा: इसका अर्थ है कि हमने राजा की आज्ञा न मानकर उसकी अवज्ञा की। कहा जाता है: "दिन्तु ली-फुलान", अर्थात: मैं उसकी आज्ञाकारिता में प्रविष्ट हुआ। (२) मूल पांडुलिपियों में: "दूसरा", "और कहा" शब्द के बिना। वह लबीद बिन रबीआ है,

और यह पद उनके दीवान पृष्ठ १७९ में है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/६८। नाफी से मुतवातिर पाठ "मलिक" है, अल-बहर अल-मुहीत १/२० देखें। (४) सुनन अल-तिर्मिज़ी (२९२७) और (२९२८)। सात में से आसिम और अल-किसाई ने "मालिक" पढ़ा, और बाकियों ने "मलिक" पढ़ा। अल-सबअह पृष्ठ १०४ और अल-तयसीर पृष्ठ १८ देखें। (५) अल-नुकात व अल-उयून (तफसीर अल-मावर्दी) १/५६, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/६९। (६) (ज़) में: "इन्शा" (सृजन)। (७) (ज़) और (ध) में: "और पहलू" (वुजुह)।

۲۱۶ سورہ فاتحہ (معانی، قرات اور اعراب) اور ہمارے لیے دن طویل اور روشن تھے / ہم نے ان میں بادشاہ کی نافرمانی کی کہ ہم اطاعت کریں (۱) اور دوسرے نے کہا (۲): پس اس پر قناعت کر جو شہنشاہ (المليک) نے تقسیم کیا ہے، کیونکہ حقیقت میں / مخلوقات کے جاننے والے (علام) نے انہیں ہمارے درمیان تقسیم کیا ہے۔ الخلائق: وہ فطرتیں جن پر انسان کو پیدا کیا گیا ہے۔ نافع سے مروی ہے کہ انہوں نے "مَلِكِ" میں کسرہ کی اشباع کی، چنانچہ وہ اسے "مَلِكِي" پڑھتے تھے، ان لوگوں کی لغت کے مطابق جو حرکات کی اشباع کرتے ہیں، اور یہ عربوں کی ایک لغت ہے جسے المہدوی وغیرہ نے ذکر کیا ہے (۳)۔ پندرھویں بات: علماء میں اختلاف ہے کہ کون سا لفظ زیادہ فصیح و بلیغ ہے: "مَلِكِ" یا "مالِكِ"؟ اور دونوں قراتیں نبی کریم ﷺ، ابوبکر اور عمر سے مروی ہیں۔ انہیں ترمذی نے ذکر کیا ہے (۴)۔ کہا گیا کہ: "مَلِك" زیادہ عام اور "مالِك" سے زیادہ بلیغ ہے، کیونکہ ہر بادشاہ مالک ہوتا ہے، لیکن ہر مالک بادشاہ نہیں ہوتا، اور اس لیے کہ بادشاہ کا حکم مالک پر اس کی ملکیت میں نافذ ہوتا ہے، یہاں تک کہ وہ بادشاہ کی تدبیر کے بغیر تصرف نہیں کرتا۔ یہ بات ابو عبیدہ اور مبرد نے کہی ہے۔ اور کہا گیا: "مالک" زیادہ بلیغ ہے؛ کیونکہ وہ لوگوں اور دوسروں کا مالک ہوتا ہے، پس مالک تصرف میں زیادہ بلیغ اور بڑا ہوتا ہے، کیونکہ شرعی قوانین کا نفاذ اسی کی طرف ہے، پھر اس کے پاس ملکیت کی زیادتی ہے (۵)۔ ابو علی نے کہا: ابو بکر بن السراج نے بعض ان لوگوں سے نقل کیا جنہوں نے "مَلِكِ" کی قرات کو اختیار کیا کہ اللہ سبحانہ نے اپنے اس قول: (رَبِّ الْعَلَمِينَ) کے ذریعے خود کو ہر چیز کا مالک قرار دے دیا ہے، لہذا "مالک" پڑھنے والے کی قرات میں کوئی فائدہ نہیں؛ کیونکہ یہ تکرار ہے۔ ابو علی نے کہا: اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ قرآن میں اس صورت پر چیزیں (۶) موجود ہیں کہ پہلے عام کا ذکر ہوا، پھر خاص کا، جیسے اس کا قول: (هُوَ اللَّهُ الْخَلِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ) [الحشر: ۲۴]، پس خالق عام ہے، اور مصور کا ذکر کیا اس صنعت پر آگاہی اور حکمت کے وجود (۷) کی وجہ سے۔

(١) ابن الانباری کی "شرح القصائد السبع" میں ان کے معلقہ کا شعر نمبر (٢٠)، ص ٣٨٨۔ اور اس کے دوسرے مصرع کی شرح میں کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ ہم نے بادشاہ کی نافرمانی کی کہ ہم اس کی اطاعت کریں، کہا جاتا ہے: "دِنْتُ لفلان" یعنی: میں اس کی اطاعت میں داخل ہوا۔ (٢) اصلی نسخوں میں: "آخر"، لفظ "وقال" کے بغیر، اور وہ لبید بن ربیعہ ہیں، اور شعر ان کے دیوان ص ١٧٩ میں ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ١ / ٦٨۔ اور نافع سے متواتر قرات "مَلِكِ" ہے، دیکھئے البحر المحیط ١ / ٢٠۔ (٤) سنن ترمذی (٢٩٢٧) اور (٢٩٢٨)۔ سات میں سے عاصم اور کسائی نے "مالک" پڑھا، اور باقیوں نے "مَلِك" پڑھا۔ دیکھئے السبعہ ص ١٠٤، اور التیسیر ص ١٨۔ (٥) النکت والعیون (تفسیر ماوردی) ٥٦/١، اور المحرر الوجیز ١ / ٦٩۔ (٦) (ز) میں: "انشاء"۔ (٧) (ز) اور (ظ) میں: "ووجوہ"ا

217 Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Grammar)

And as the Almighty said: {And of the Hereafter they are certain} [Al-Baqarah: 4], after His saying: {Those who believe in the unseen}. The "unseen" includes the Hereafter and other things, but it was mentioned for its greatness, and to draw attention to the obligation of believing in it, and as a refutation of the disbelievers who deny it. Similarly, He said: "The Entirely Merciful, the Especially Merciful" (Ar-Rahman Ar-Rahim). He mentioned "Ar-Rahman," which is general, and then "Ar-Rahim" to specify the believers with it in His saying: {And ever is He, to the believers, Merciful} Al-Ahzab: 43.

Abu Hatim said: "Maalik" (Owner/Master) is more eloquent in praising the Creator than "Malik" (King), and "Malik" (King) is more eloquent in praising creatures than "Maalik" (Owner). The difference between them is that an owner among creatures might not be a king, but if Allah Almighty is an owner, He is a King(2).

Al-Qadi Abu Bakr bin al-Arabi chose this view and mentioned three aspects: First: You attribute it to both the specific and the general. So you say: the owner of the house, the land, and the garment, just as you say: the Owner of kings. Second: It is applied to the owner of a little and a lot. If you contemplate these two views, you find them to be one. Third: You say: "Maalik al-Mulk" (Owner of Sovereignty), but you do not say: "Malik al-Mulk" (King of Sovereignty).

Ibn al-Hassar said: That was so because what is intended by "Maalik" is to indicate "Al-Milk" (ownership/possession) - with a kasra on the meem - which does not imply "Al-Mulk" (sovereignty/kingship) - with a damma on the meem - whereas "Malik" implies both matters together, so it is more worthy of hyperbole/emphasis. It also implies perfection, and therefore He deserved sovereignty over those below Him. Do you not see the saying of Allah Almighty: {Indeed, Allah has chosen him over you and has increased him abundantly in knowledge and stature} [Al-Baqarah: 247]? For this reason, peace be upon him said: "Imamate is in Quraysh"(3), and Quraysh...

(1) From his saying: Abu Ali said: Abu Bakr narrated... from the words of Ibn Atiyyah in his Tafsir 1/70. See Al-Hujjah by Abu Ali al-Farisi 1/10. (2) From his saying: Abu Hatim said: "Maalik" is more eloquent... from Tafsir al-Mawardi 1/56. Abu Hatim: He is Sahl bin Muhammad bin Uthman al-Sijistani, the grammarian and linguist. Imams graduated under him, including Abu al-Abbas al-Mubarrad. He has "I'rab al-Qur'an" and many other works. He died in the year (255 AH). Siyar A'lam al-Nubala 12/268. (3) Narrated by al-Bukhari (7140) and Muslim (1820) from the hadith of Ibn Umar, raised

to the Prophet: "This matter will remain in Quraysh as long as two of them remain." Al-Bukhari (7139) narrated something similar from the hadith of Mu'awiyah. Ahmad (12307) narrated from =

217 सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

और जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और वे परलोक पर पक्का विश्वास रखते हैं} [अल-बकराह: 4], उनके इस कथन के बाद: {जो अनदेखे (ग़ैब) पर विश्वास करते हैं}। "ग़ैब" में परलोक और अन्य चीजें शामिल हैं, लेकिन इसकी महानता के कारण इसका उल्लेख किया गया, और इसके प्रति विश्वास की अनिवार्यता पर ध्यान आकर्षित करने के लिए, और उन इनकार करने वाले काफिरों के खंडन के रूप में जो इसे नकारते हैं। इसी तरह, उन्होंने कहा: "परम कृपालु, अत्यंत दयालु" (अर-रहमान अर-रहीम)। उन्होंने "अर-रहमान" का उल्लेख किया, जो सामान्य है, और फिर "अर-रहीम" का उल्लेख विश्वासियों को विशेष रूप से शामिल करने के लिए किया, जैसा कि उनके कथन में है: {और वह विश्वासियों पर अत्यंत दयालु है} अल-अहज़ाब: 43।

अबू हातिम ने कहा: सृष्टिकर्ता की प्रशंसा में "मालिक" (स्वामी) शब्द "मलिक" (राजा) से अधिक प्रभावशाली है, जबकि प्राणियों की प्रशंसा में "मलिक" शब्द "मालिक" से अधिक प्रभावशाली है। उनके बीच अंतर यह है कि प्राणियों में एक मालिक ऐसा हो सकता है जो राजा न हो, लेकिन यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान मालिक है, तो वह राजा भी है(2)।

अल-क़ादी अबू बक्र बिन अल-अरबी ने इस विचार को चुना और तीन पहलुओं का उल्लेख किया: पहला: आप इसे विशिष्ट और सामान्य दोनों से जोड़ते हैं। तो आप कहते हैं: घर, ज़मीन और कपड़े का मालिक, जैसे आप कहते हैं: राजाओं का मालिक। दूसरा: यह थोड़े और बहुत के मालिक के लिए प्रयोग किया जाता है। यदि आप इन दो कथनों पर विचार करेंगे, तो आप उन्हें एक ही पाएंगे। तीसरा: आप कहते हैं: "मालिक अल-मुल्क" (संप्रभुता का स्वामी), लेकिन आप "मलिक अल-मुल्क" नहीं कहते।

इब्न अल-हसार ने कहा: ऐसा इसलिए था क्योंकि "मालिक" से तात्पर्य "अल-मिल्क" (स्वामित्व) को दर्शाना है - मीम पर कसरा के साथ - जिसमें "अल-मुल्क" (संप्रभुता/राजत्व) शामिल नहीं है - मीम पर दम्मा के साथ - जबकि "मलिक" में ये दोनों बातें शामिल हैं, इसलिए यह अतिशयोक्ति/बल के लिए अधिक उपयुक्त है। इसमें पूर्णता भी शामिल है, और इसलिए वह अपने से नीचे वालों पर संप्रभुता का हकदार था। क्या आप अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन को नहीं देखते: {निश्चित रूप से अल्लाह ने उसे तुम पर चुना है और उसे ज्ञान और शरीर में प्रचुरता प्रदान की है} [अल-बकराह: 247]? इसी कारण से, उन पर शांति हो, ने कहा: "इमामत कुरैश में है"(3), और कुरैश...

(1) उनके कथन से: अबू अली ने कहा: अबू बक्र ने वर्णन किया... इब्न अतिय्या के उनके तफ़सीर 1/70 में कहे गए शब्दों से। अबू अली अल-फ़ारिसी की अल-हुज्जाह 1/10 देखें। (2) उनके कथन से: अबू हातिम ने कहा: "मालिक" अधिक प्रभावशाली है... तफ़सीर अल-मावर्दी 1/56 से। अबू हातिम: वे सहल बिन मुहम्मद बिन उस्मान अल-सिजिस्तानी हैं, जो व्याकरणविद् और भाषाविद् थे। उनके सानिध्य में कई इमामों ने शिक्षा ली, जिनमें अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद भी शामिल हैं। उनकी "इराब अल-कुरान" और कई अन्य कृतियाँ हैं। उनका निधन वर्ष (255 हिजरी) में हुआ। सियर आलम अल-नुबाला 12/268। (3) अल-बुखारी (7140) और मुस्लिम (1820) ने इब्न उमर की हदीस से उद्धृत किया है: "यह मामला कुरैश में तब तक रहेगा जब तक उनमें से दो बचे रहेंगे।" अल-बुखारी (7139) ने मुआविया की हदीस से इसी तरह का वर्णन किया है। अहमद (12307) ने = से उद्धृत किया है।

۲۱۷ سورہ فاتحہ (معانی، قراتیں اور اعراب)

اور جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾ [البقرة: ٤]، اس کے ارشاد ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ﴾ کے بعد، اور "غیب" میں آخرت اور دیگر چیزیں شامل ہیں، لیکن اس کی عظمت کی وجہ سے اور اس پر ایمان لانے کے وجوب پر توجہ دلانے کے لیے، اور اسے جھٹلانے والے کافروں کے رد میں اسے علیحدہ سے ذکر کیا۔ اور جیسا کہ فرمایا: "الرحمن الرحیم" پس "الرحمن" کا ذکر کیا جو کہ عام ہے، اور اس کے بعد "الرحیم" کا ذکر کیا، تاکہ اس کے ذریعے مؤمنین کو خاص کیا جائے، جیسا کہ اس کے قول میں ہے: ﴿وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا﴾ الأحزاب: ٤٣۔

ابو حاتم نے کہا: خالق کی مدح میں لفظ "مالك" لفظ "مَلِك" سے زیادہ بلیغ ہے، اور مخلوق کی مدح میں "مَلِك" "مالك" سے زیادہ بلیغ ہے۔ اور ان دونوں کے درمیان فرق یہ ہے کہ مخلوق میں سے مالک ایسا ہو سکتا ہے جو بادشاہ (ملک) نہ ہو، اور جب اللہ تعالیٰ مالک ہے، تو وہ بادشاہ (ملک) بھی ہے(۲)۔

اور قاضی ابو بکر بن العربی نے اسی قول کو پسند کیا، اور اس کے تین پہلو ذکر کیے: پہلا: یہ کہ آپ اسے خاص اور عام دونوں کی طرف منسوب کرتے ہیں، چنانچہ آپ کہتے ہیں: گھر کا مالک، زمین کا مالک اور کپڑے کا مالک، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: بادشاہوں کا مالک۔ دوسرا: یہ کہ اس کا اطلاق تھوڑے اور زیادہ کے مالک پر ہوتا ہے۔ اور اگر آپ ان دونوں اقوال میں غور کریں گے، تو آپ انہیں ایک ہی پائیں گے۔ تیسرا: یہ کہ آپ کہتے ہیں: "مالِك المُلْك" (بادشاہت کا مالک)، لیکن آپ "مَلِك المُلْك" نہیں کہتے۔

ابن الحصار نے کہا: وہ اس لیے تھا کہ "مالک" سے مراد "المِلک" (ملکیت) - میم کے نیچے کسرہ کے ساتھ - پر دلالت کرنا ہے، جس میں "المُلک" (بادشاہت) - میم پر ضمہ کے ساتھ - شامل نہیں،

جبکہ "مَلِک" میں یہ دونوں باتیں شامل ہیں، اس لیے یہ مبالغہ کے لیے زیادہ موزوں ہے۔ اور اس میں کمال بھی شامل ہے، اسی لیے وہ اپنے سے نیچے والوں پر بادشاہت کا مستحق ہوا، کیا آپ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کو نہیں دیکھتے: ﴿إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ﴾ [البقرة: ٢٤٧]؟ اور اسی لیے علیہ السلام نے فرمایا: "امامت قریش میں ہے"(٣)، اور قریش...

(١) ان کے قول سے: ابو علی نے کہا: ابو بکر نے حکایت کی ہے... ابن عطیہ کے ان کے تفسیر ١/ ٧٠ میں کلام سے۔ اور ابو علی الفارسی کی "الحجة" ١/ ١٠ دیکھیں۔ (٢) ان کے قول سے: ابو حاتم نے کہا: "مالکاً" زیادہ بلیغ ہے... تفسیر الماوردی ١/ ٥٦ سے۔ اور ابو حاتم: یہ سہل بن محمد بن عثمان السجستانی ہیں، جو نحوی اور لغوی تھے، ان سے ائمہ نے تعلیم حاصل کی، جن میں ابو العباس المبرد بھی شامل ہیں، ان کی "اعراب القرآن" اور دیگر بہت سی تصانیف ہیں۔ ان کی وفات سال (٢٥٥ھ) میں ہوئی۔ سیر اعلام النبلاء ١٢/ ٢٦٨۔ (٣) اسے بخاری (٧١٤٠) اور مسلم (١٨٢٠) نے ابن عمر کی مرفوع حدیث سے روایت کیا ہے: "یہ معاملہ قریش میں رہے گا جب تک ان میں سے دو باقی ہیں۔" اور بخاری (٧١٣٩) نے معاویہ کی حدیث سے اسی طرح کی روایت کی ہے۔ اور احمد (١٢٣٠٧) نے = سے روایت کی ہے۔

...the best of the Arab tribes, and the Arabs are better and nobler than the non-Arabs. It includes power and choice, which are essential matters in kingship; if a king were not capable, choosing, and having his decree and command effective, his enemy would subdue him, someone else would overcome him, and his subjects would despise him. It includes seizing with force, commanding and forbidding, and promising and threatening. Do you not see the words of Solomon, peace be upon him: "What is [the matter] with me that I do not see the hoopoe, or is he among the absent? I will surely punish him with a severe punishment" [An-Naml: 20-21]? And other such amazing matters and noble meanings that are not found in "al-Malik" (the owner/master). I say: Some have argued that "Malik" (Master/Owner) is more eloquent because it has an extra letter, so its reader gets ten extra good deeds over the one who (1) reads: "Malik" (King). I say: This is looking at the form, not the meaning. The reading "Malik" (King) has been established, and it contains meanings that are not in "Malik" (Master/Owner), as we have explained. And Allah knows best. Sixteenth: It is not permissible for anyone (2) to be named by this name, nor to be called by it, except for Allah Almighty. Al-Bukhari and Muslim narrated from Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Allah will seize the earth on the Day of Resurrection, and fold the heaven in His right hand, then He will say: I am the King, where are the kings of the earth?" (3). And from him also, from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), who said: "Indeed, the vilest name in the sight of Allah is a man named 'King of Kings'". Muslim added: "There is no king (4) except Allah, the Mighty and Sublime." Sufyan said: Like: Shahanshah. Ahmad bin Hanbal said: I asked Abu Amr al-Shaybani about "akhna'" (vilest), and he said: lowest (5).

= The Hadith of Anas raised: "The leaders are from Quraysh." Ahmad also narrated (17654) from the Hadith of Utbah bin Abd raised: "The caliphate is in Quraysh," and we did not find the Hadith with the exact wording mentioned by the author. (1) In (m): from whom. (2) In (d): for anyone to be named. (3) Sahih al-Bukhari (7382), and Sahih Muslim (2787): (23). (4) In (m): Malik (Owner/Master). (5) Sahih al-Bukhari (6206), and Sahih Muslim (2143): (20), and al-Bukhari did not mention Ahmad's statement. The Hadith is in al-Musnad (7329). Abu Amr al-Shaybani is: Ishaq bin Mirar, the linguist, a scholar of Arabic. He died in the year (213 AH). Inbah al-Ruwat 1/221.

सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण) 218

...अरबों के सर्वश्रेष्ठ कबीले, और अरब गैर-अरबों से बेहतर और अधिक कुलीन हैं। इसमें शक्ति और इच्छा शामिल है, जो राजत्व में आवश्यक मामले हैं; यदि राजा सक्षम, इच्छावान और अपने निर्णय और आदेश को प्रभावी बनाने वाला नहीं होता, तो उसका दुश्मन उसे वश में कर लेता, कोई और उस पर विजय प्राप्त कर लेता, और उसकी प्रजा उसका तिरस्कार करती। इसमें बलपूर्वक पकड़ना, आदेश देना और मना करना, और वादा और धमकी देना शामिल है। क्या आप सुलेमान अलैहिस्सलाम के शब्दों को नहीं देखते: "मुझे क्या हुआ है कि मैं हुदहुद को नहीं देख रहा हूँ, या वह अनुपस्थित लोगों में से है? मैं उसे निश्चय ही कठोर दंड दूँगा" [अन-नमल: 20-21]? और इसी तरह के अन्य अद्भुत मामले और उदात्त अर्थ जो "अल-मलिक" (मालिक) में नहीं पाए जाते हैं। मैंने कहा: और उनमें से कुछ ने तर्क दिया है कि "मालिक" (Master) अधिक प्रभावशाली है; क्योंकि इसमें एक अतिरिक्त अक्षर है, इसलिए इसके पाठक को (1) "मलिक" (King) पढ़ने वाले की तुलना में दस अतिरिक्त पुण्य मिलते हैं। मैंने कहा: यह रूप को देखना है, अर्थ को नहीं। "मलिक" (King) के रूप में पाठ स्थापित हो चुका है, और इसमें वे अर्थ हैं जो "मालिक" (Master) में नहीं हैं, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। और अल्लाह बेहतर जानता है। सोलहवाँ: अल्लाह तआला के अलावा किसी के लिए (2) इस नाम से पुकारा जाना या यह नाम रखना जायज़ नहीं है। अल-बुखारी और मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "अल्लाह कयामत के दिन जमीन को अपनी मुट्ठी में ले लेगा और आसमान को अपने दाहिने हाथ में लपेट लेगा, फिर वह कहेगा: मैं राजा हूँ, कहाँ हैं जमीन के राजा?" (3)। और उन्हीं से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "बेशक अल्लाह की नज़र में सबसे घृणित नाम वह आदमी है जिसने अपना नाम 'मलिकुल अमलाक' (राजाओं का राजा) रखा हो।" मुस्लिम ने जोड़ा: "अल्लाह अज़-व-जल्ल के अलावा कोई राजा (4) नहीं है।" सुफयान ने कहा: जैसे: शहंशाह। अहमद बिन हंबल ने कहा: मैंने अबू अम्र अल-शैबानी से "अख़ना" के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: सबसे नीच (5)।

= अनस की हदीस मरफू "इमाम कुरैश से हैं।" अहमद ने उत्बा बिन अब्द की हदीस (17654) से मरफू भी निकाला: "खिलाफत कुरैश में है," और हमें उस शब्द के साथ हदीस नहीं मिली जैसा लेखक ने उल्लेख किया है। (1) (m) में: उससे। (2) (d) में: किसी के लिए नाम रखा जाना। (3) सहीह अल-बुखारी (7382), और सहीह मुस्लिम (2787): (23)। (4) (m) में: मालिक (Owner)। (5) सहीह

अल-बुखारी (6206), और सहीह मुस्लिम (2143): (20), और अल-बुखारी ने अहमद के कथन का उल्लेख नहीं किया। हदीस अल-मुसनद (7329) में है। अबू अम्र अल-शैबानी: वह इसहाक बिन मिरार हैं, भाषाविद, अरबी के जानकार। उनकी मृत्यु वर्ष (213 हिजरी) में हुई। इनबाह अल-रुवात 1/221।

سورہ فاتحہ (معانی، قرآت اور اعراب) 218

...عربوں کے بہترین قبائل، اور عرب غیر عربوں سے بہتر اور زیادہ معزز ہیں۔ اس میں اقتدار اور اختیار شامل ہے، اور یہ بادشاہت میں ضروری امور ہیں؛ اگر بادشاہ قادر، با اختیار اور اپنے فیصلے اور حکم کو نافذ کرنے والا نہ ہوتا، تو اس کا دشمن اسے مغلوب کر لیتا، کوئی دوسرا اس پر غالب آ جاتا اور اس کی رعایا اسے حقیر سمجھتی۔ اس میں گرفت، امر و نہی، اور وعدہ و وعید شامل ہے۔ کیا آپ سلیمان علیہ السلام کے قول کو نہیں دیکھتے: "مجھے کیا ہوا کہ میں ہدہد کو نہیں دیکھ رہا، یا وہ غیر حاضر لوگوں میں سے ہے؟ میں اسے ضرور سخت سزا دوں گا" [النمل: 20-21]؟ اور اس کے علاوہ دیگر حیرت انگیز امور اور معزز معانی جو "المالک" میں نہیں پائے جاتے۔ میں نے کہا: اور بعض نے یہ دلیل پیش کی ہے کہ "مالک" زیادہ بلیغ ہے؛ کیونکہ اس میں ایک حرف زیادہ ہے، اس لیے اس کے پڑھنے والے کو (1) "مَلِک" پڑھنے والے سے دس نیکیاں زیادہ ملتی ہیں۔ میں نے کہا: یہ صیغے (لفظ کی بناوٹ) پر نظر ہے، معنی پر نہیں۔ اور "مَلِک" کے ساتھ قرآت ثابت ہو چکی ہے، اور اس میں وہ معنی ہیں جو "مالک" میں نہیں ہیں جیسا کہ ہم نے واضح کیا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ سولہویں بات: اللہ تعالیٰ کے سوا کسی (2) کے لیے جائز نہیں کہ وہ اس نام سے موسوم ہو، اور نہ ہی اسے اس نام سے پکارا جائے۔ بخاری اور مسلم نے ابو ہریرہ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اللہ قیامت کے دن زمین کو اپنی مٹھی میں لے لے گا اور آسمان کو اپنے دائیں ہاتھ میں لپیٹ لے گا، پھر فرمائے گا: میں بادشاہ ہوں، کہاں ہیں زمین کے بادشاہ؟" (3)۔ اور انہی سے، نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: "بے شک اللہ کے نزدیک سب سے ذلیل نام وہ شخص ہے جس کا نام 'ملک الاملاک' (بادشاہوں کا بادشاہ) رکھا گیا ہو"۔ مسلم نے اضافہ کیا: "اللہ عزوجل کے سوا کوئی

بادشاہ (4) نہیں ہے"۔ سفیان نے کہا: جیسے: شہنشاہ۔ اور احمد بن حنبل نے کہا: میں نے ابو عمرو الشیبانی سے "أخنع" کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: سب سے ذلیل (5)۔

= انس کی حدیث مرفوعاً: "امام قریش میں سے ہوں گے"۔ اور احمد نے بھی عتبہ بن عبد کی حدیث سے مرفوعاً تخریج کی (17654): "خلافت قریش میں ہے"، اور ہمیں وہ حدیث ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملی جو مصنف نے ذکر کیے۔ (1) (م) میں: عمن۔ (2) (د) میں: کسی کے لیے کہ وہ نام رکھے۔ (3) صحیح بخاری (7382)، اور صحیح مسلم (2787): (23)۔ (4) (م) میں: مالک۔ (5) صحیح بخاری (6206)، اور صحیح مسلم (2143): (20)، اور بخاری نے احمد کا قول ذکر نہیں کیا۔ اور حدیث مسند (7329) میں ہے۔ اور ابو عمرو الشیبانی: وہ اسحاق بن مرار ہیں، ماہر لغت، صاحبِ عربیہ۔ ان کی وفات سال (213 ھ) میں ہوئی۔ إنباہ الرواۃ 1/ 221۔

Surah Al-Fatiha (Meanings, Readings, and Grammatical Analysis) 219

On his authority, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The most hated and the basest man to Allah on the Day of Resurrection is a man who is called 'King of Kings' (Malik al-Amlak); there is no king but Allah, glorified is He" (1).

Ibn al-Hassar said: Similarly, "King of the Day of Judgment" and "Owner of Sovereignty," it should not be disputed that this is forbidden for all creatures, just like the prohibition of being called "King of Kings."

As for describing [someone] as "Malik" (Owner/Master) and "Malik" (King), these are:

Seventeenth: It is permissible to describe (2) those who possess their meanings with them. Allah the Almighty said: {Indeed, Allah has sent to you Saul as a king} [Al-Baqarah: 247]. And the Prophet (peace be upon him) said: "Some people of my nation were shown to me as warriors in the way of Allah, sailing the middle of this sea, like kings on thrones" or: "like kings on couches" (3).

Eighteenth: If someone asks: How did He say: {Owner of the Day of Judgment}, when the Day of Judgment has not yet come to exist? So how did He describe Himself as owning what does not yet exist?

It is said to him: Know that "Maalik" (Owner) is a participle from "Malaka Yamliku" (to own/rule), and the active participle in the speech of the Arabs may be annexed to what follows it, carrying the meaning of a future verb. This is considered sound, reasonable, and correct speech by them, such as saying: "This is a hitter of Zaid tomorrow," meaning: he will hit Zaid. Similarly: "This is a pilgrim of the House of Allah in the coming year," its interpretation is: he will perform Hajj in the coming year. Do you not see that the action has been attributed (4) to him though he has not done it yet, and only the future was intended by it? Likewise is the saying of the Almighty: "Owner of the Day of Judgment" interpreted as future, meaning: He will possess the Day of Judgment, or on the Day of Judgment when it arrives.

A second perspective: that the interpretation of "Al-Maalik" refers back to power/ability, meaning: He is powerful on the Day of Judgment, or over the Day of Judgment and its creation, because the owner of a thing is the one who has control over that thing (5).

(1) Sahih Muslim (2143) : (21). (2) In (Zha'): described as. (3) Narrated by Ahmad (27032), Al-Bukhari (2799), and Muslim (1912) from the hadith of Umm Haram bint

Milhan (may Allah be pleased with her). (4) In (Zha') and (M): attributed. (5) In the manuscripts: "of the thing", and what is established is from (M).

सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरणिक विश्लेषण) २१९

उनके अधिकार पर, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "कयामत के दिन अल्लाह की दृष्टि में सबसे घृणित और नीच व्यक्ति वह व्यक्ति है जिसे 'राजाओं का राजा' (मलिक अल-अमलाक) कहा जाता है; अल्लाह के अलावा कोई राजा नहीं है, वह महिमामय है" (१)।

इब्न अल-हस्सार ने कहा: इसी तरह, "न्याय के दिन का राजा" और "संप्रभुता का स्वामी", इस पर कोई विवाद नहीं होना चाहिए कि यह सभी प्राणियों के लिए निषिद्ध है, ठीक उसी तरह जैसे "राजाओं का राजा" कहे जाने का निषेध है।

जहाँ तक "मालिक" (स्वामी/मालिक) और "मलिक" (राजा) के रूप में वर्णन करने की बात है, वे हैं:

सत्रहवीं: उन लोगों का इन शब्दों (२) से वर्णन करना जायज है जो इनके अर्थों के गुणों से युक्त हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {निस्संदेह, अल्लाह ने तालूत को तुम्हारे लिए एक राजा बनाकर भेजा है} [अल-बकराह: २४७]। और पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "मेरी उम्मत के कुछ लोगों को मेरे सामने अल्लाह की राह में योद्धाओं के रूप में दिखाया गया, जो इस समुद्र के बीच में यात्रा कर रहे थे, जैसे सिंहासन पर बैठे राजा" या: "बिस्तरों पर बैठे राजाओं की तरह" (३)।

अठारहवीं: यदि कोई कहे: उन्होंने यह क्यों कहा: {न्याय के दिन का स्वामी}, जबकि न्याय का दिन अभी तक अस्तित्व में नहीं आया है? तो उन्होंने खुद को उस चीज़ के स्वामी के रूप में कैसे वर्णित किया जो अभी तक अस्तित्व में ही नहीं है?

उससे कहा गया: जान लो कि "मालिक" (स्वामी) "मलका यमलुकु" (मालिक होना/शासन करना) से बना एक कृदंत (participle) है, और अरबों की भाषा में सक्रिय कृदंत (active participle) अपने बाद आने वाले शब्द के साथ जुड़ सकता है, जो भविष्य काल की क्रिया का अर्थ देता है। उनके पास इसे सटीक, तर्कसंगत और सही भाषण माना जाता है, जैसे कि कहना: "यह कल ज़ैद को मारने वाला है," जिसका अर्थ है: वह ज़ैद को मारेगा। इसी तरह: "यह अगले वर्ष अल्लाह के घर का हाजी (तीर्थयात्री) है," इसका अर्थ है: वह अगले वर्ष हज करेगा। क्या आप नहीं देखते कि क्रिया को उसके साथ जोड़ा (४) गया है जबकि उसने अभी तक ऐसा नहीं किया है, और इससे केवल भविष्य का इरादा था? इसी तरह सर्वशक्तिमान का कथन है: "न्याय के दिन का स्वामी" भविष्य की व्याख्या पर आधारित है, अर्थात: वह न्याय के दिन का स्वामी होगा, या जब न्याय का दिन आएगा तब वह उसका स्वामी होगा।

दूसरा पहलू: "अल-मालिक" की व्याख्या शक्ति/क्षमता की ओर वापस जाती है, अर्थात: वह न्याय के दिन सक्षम है, या न्याय के दिन और उसके होने पर सक्षम है, क्योंकि किसी चीज़ का स्वामी वही होता है जिसका उस चीज़ पर नियंत्रण होता है (५)।

(१) सहीह मुस्लिम (२१४३) : (२१)। (२) (ظ) में: 'वर्णित होना' है। (३) अहमद (२७०३२), बुखारी (२७९९), और मुस्लिम (१९१२) द्वारा उम्म हराम बिन्त मिल्हान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत। (४) (ظ) और (م) में: 'जोड़ा गया' है। (५) पांडुलिपियों में: 'चीज़ के लिए', और जो स्थापित है वह (म) से है।

سورہ الفاتحہ (معانی، قراءات اور اعراب) 219

ان سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «قیامت کے دن اللہ کے نزدیک سب سے زیادہ غصہ دلانے والا اور خبیث ترین شخص وہ ہے جس کا نام 'ملک الاملاک' (شہنشاہ) رکھا گیا ہو، اللہ کے سوا کوئی بادشاہ نہیں ہے، وہ پاک ہے»(1)۔

ابن الحصار نے کہا: اسی طرح «ملک یوم الدین» اور «مالک الملک»، اس میں اختلاف نہیں ہونا چاہیے کہ یہ تمام مخلوقات پر حرام ہے، جیسا کہ 'ملک الاملاک' کی تحریم ہے، بالکل برابر۔

اور جہاں تک 'مالک' اور 'ملک' کے ساتھ وصف کا تعلق ہے، وہ یہ ہے:

سترہویں: ان کے ساتھ ان لوگوں کا وصف (2) بیان کرنا جائز ہے جو ان کے مفہوم سے متصف ہوں۔ اللہ عظیم نے فرمایا: ﴿بے شک اللہ نے تمہارے لیے طالوت کو بادشاہ بنا کر بھیجا ہے﴾ [البقرہ: 247]۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: «میری امت کے کچھ لوگ مجھ پر اللہ کی راہ میں غازیوں کی صورت میں پیش کیے گئے، جو اس سمندر کے بیچوں بیچ سوار تھے، تختوں پر بادشاہوں کی طرح» یا: «بستروں پر بادشاہوں کی مانند»(3)۔

اٹھارہویں: اگر کوئی کہنے والا کہے: اللہ نے کیسے فرمایا: ﴿مالک یوم الدین﴾، حالانکہ روزِ جزا ابھی وجود میں نہیں آیا، تو اس نے اپنی صفت ایسی چیز کی ملکیت سے کیسے بیان کی جو ابھی موجود ہی نہیں؟

اس سے کہا گیا: جان لو کہ «مالک» اسم فاعل ہے «ملک یملک» سے، اور عربوں کے کلام میں اسم فاعل اپنے ما بعد کی طرف مضاف ہوتا ہے جبکہ وہ فعل مستقبل کے معنی میں ہو، اور یہ ان کے نزدیک کلامِ سدید، معقول اور صحیح ہے، جیسے تمہارا یہ کہنا: 'ہذا ضارب زیدا غدا' (یہ کل

زید کو مارنے والا ہے)، یعنی: وہ عنقریب زید کو مارے گا۔ اسی طرح: 'ہذا حاج بیت اللہ فی العام المقبل' (یہ اگلے سال بیت اللہ کا حج کرنے والا ہے)، اس کی تاویل یہ ہے: وہ اگلے سال حج کرے گا۔ کیا تم نہیں دیکھتے کہ فعل کی نسبت (4) اس کی طرف کی گئی ہے حالانکہ اس نے ابھی وہ کام نہیں کیا، بلکہ اس سے استقبال (مستقبل) مراد ہے؟ تو اسی طرح اللہ عزوجل کا قول: «مالک یوم الدین» استقبال کی تاویل پر ہے، یعنی: وہ روزِ جزا کا مالک ہو گا، یا روزِ جزا میں جب وہ حاضر ہو گا۔

اور دوسری وجہ: یہ کہ مالک کی تاویل قدرت کی طرف راجع ہو، یعنی: وہ روزِ جزا میں قادر ہے، یا روزِ جزا پر اور اسے پیدا کرنے پر قادر ہے، کیونکہ کسی چیز کا مالک وہی ہوتا ہے جو اس چیز میں تصرف کرنے والا ہو(5)۔

(1) صحیح مسلم (2143) : (21)۔ (2) (ظ) میں: 'یتصف' (متصف ہونا) ہے۔ (3) اسے احمد (27032)، بخاری (2799) اور مسلم (1912) نے حضرت ام حرام بنت ملحان رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) (ظ) اور (م) میں: 'ینسب' (نسبت دی جاتی ہے) ہے۔ (5) قلمی نسخوں میں: 'للشیء' ہے، اور جو متن میں ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

Capable[1] of it. And Allah, Mighty and Majestic is He, is the Owner of all things and their disposer according to His will; nothing of them is withheld from Him.

The first aspect is more relevant to the Arabic language and more effective in its path. This was said by Abu al-Qasim al-Zajjaji[2].

A third aspect: It is said: Why did He specify the Day of Judgment, while He is the Owner of the Day of Judgment and other days? It was said to him: Because in this world there were contenders for sovereignty, such as Pharaoh, Nimrod,[3] and others. But on that Day, no one will contend with Him for His kingdom, and all of them will submit to Him, as the Almighty said: {To whom belongs the kingdom today?}. Then all of creation answered: {To Allah, the One, the Subduer} [Ghafir: 16]. Therefore, He said: "Master of the Day of Judgment," meaning: on that day, there will be no owner, judge, or rewarder other than Him, Glorified be He; there is no god but He.

Nineteenth: If Allah, Glorified be He, is described as 'Malik' (King), that is among His essential attributes. If He is described as 'Maalik' (Owner), that is among His active attributes.[4]

Completing the twentieth: Day: refers to the time from dawn until sunset. It is used metaphorically for the period between the beginning of the Resurrection and the time when the inhabitants of the two abodes [Paradise and Hell] are settled in them. 'Day' may also be applied to an hour of it; Allah the Almighty said: {This day I have perfected for you your religion} [Al-Ma'idah: 3].

The plural of 'yawm' (day) is 'ayyam'. Its origin is 'aywam', so it was elided [idgham]. Sometimes, hardship is expressed by 'yawm' (day); it is said: 'yawmun aywamun' [a hard day], just as it is said: 'laylatun layla'u' [a long, dark night]. The poet (Rajiz) said:

"How excellent is the brother in battle on the day of Al-Yami"[5]

---

(1) In (M): "and the capable". (2) Ishtiqaq Asma Allah pp. 43 and 44. Al-Zajjaji is Abd al-Rahman ibn Ishaq al-Baghdadi the grammarian, author of the books Al-Jumal, Al-Idah, Al-Lamat, and others. He was a student of Al-Zajjaj and is attributed to him; he died in the year (340 AH). As-Siyar 15/475. (3) In (M): Nimrod, it is said with either a 'dal' or a 'dhal'. (4) An-Nukat wa al-'Uyun 1/56. (5) The Rajaz verse is by Abu al-Akhzar al-Himmani - as in Al-Lisan - and its second hemistich is: "For a day of terror or an honorable deed."

सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण) २२०

वह उस पर सक्षम[1] है। अल्लाह, पराक्रमी और प्रतापी, सभी चीज़ों का स्वामी है और अपनी इच्छा के अनुसार उनका संचालक है; उनमें से कोई भी चीज़ उससे रोकी नहीं जा सकती।

पहला पहलू अरबी भाषा के अधिक निकट है और उसके मार्ग में अधिक प्रभावी है। यह अबू अल-कासिम अल-ज़ज्जाजी[2] ने कहा था।

तीसरा पहलू: यह कहा जाता है: उन्होंने न्याय के दिन को क्यों विशिष्ट किया, जबकि वह न्याय के दिन और अन्य दिनों के भी स्वामी हैं? उनसे कहा गया: क्योंकि इस दुनिया में संप्रभुता के दावेदार थे, जैसे फिरौन और नमरूद[3] और अन्य। लेकिन उस दिन, उनके राज्य में कोई भी उनसे प्रतिस्पर्धा नहीं करेगा, और वे सभी उनके सामने झुक जाएंगे, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {आज किसका राज्य है?}। तब समस्त सृष्टि ने उत्तर दिया: {अल्लाह का, जो अकेला और सब पर हावी है} [गाफिर: १६]। इसलिए उन्होंने कहा: "न्याय के दिन का स्वामी", अर्थात: उस दिन, उनके अलावा कोई स्वामी, न्यायाधीश या प्रतिफल देने वाला नहीं होगा, वह पवित्र है; उनके सिवा कोई ईश्वर नहीं है।

उन्नीसवाँ: यदि अल्लाह, पवित्र है, को 'मलिक' (राजा) के रूप में वर्णित किया जाता है, तो वह उनके सारभूत गुणों (सिफात-ए-ज़ाती) में से है। यदि उन्हें 'मालिक' (स्वामी) के रूप में वर्णित किया जाता है, तो वह उनके कार्य संबंधी गुणों (सिफात-ए-फ़ेली) में से है।[4]

बीसवाँ पूर्ण करते हुए: दिन (यौम): भोर होने से लेकर सूर्यास्त होने तक के समय को कहते हैं। इसका उपयोग रूपक के रूप में कयामत की शुरुआत से लेकर दोनों घरों [स्वर्ग और नर्क] के निवासियों के वहां बसने के समय तक के लिए किया गया है। 'यौम' शब्द इसके किसी एक घंटे पर भी लागू हो सकता है; सर्वशक्तिमान अल्लाह ने कहा: {आज मैंने तुम्हारे लिए तुम्हारा धर्म पूर्ण कर दिया} [अल-माएदा: ३]।

'यौम' का बहुवचन 'अय्याम' है। इसका मूल 'अयवाम' है, जिसका विलोपन (इदगाम) कर दिया गया। कभी-कभी कठिनाई को 'यौम' द्वारा व्यक्त किया जाता है; कहा जाता है: 'यौमुन अयवमुन' (एक कठिन दिन), जैसे कहा जाता है: 'लैलातुन लैलाऊ' (एक लंबी, अंधेरी रात)। कवि (राजिज़) ने कहा:

"युद्ध के दिन यमी में भाई कितना उत्कृष्ट है"[5]

(१) (एम) में: "और सक्षम"। (२) इश्तेकाक़ अस्मा अल्लाह पृष्ठ ४३ और ४४। अल-ज़ज्जाजी व्याकरणशास्त्री अब्द अल-रहमान इब्न इशाक अल-बगदादी हैं, जो अल-जुमल, अल-इदह, अल-लामत और अन्य पुस्तकों के लेखक हैं। वह अल-ज़ज्जाज के छात्र थे और उनके नाम से जुड़े हैं; उनकी मृत्यु वर्ष (३४० हिजरी) में हुई। अस-सियार १५/४७५। (३) (एम) में: नमरूद, इसे 'दाल' या 'जाल' के साथ कहा जाता है। (४) अन-नुकातु वल-उयून १/५६। (५) यह राज़ अबू अल-अख़ज़र अल-हिम्मानी का है - जैसा कि अल-लिसान में है - और इसका दूसरा भाग है: "भय के दिन या किसी सम्मानजनक कार्य के लिए।"

سورہ الفاتحہ (معانی، قرآءات اور اعراب) ۲۲۰

اس پر قادر[1] ہے۔ اور اللہ عزوجل تمام چیزوں کا مالک ہے اور انہیں اپنی مرضی کے مطابق چلانے والا ہے، اس سے ان میں سے کوئی چیز رک نہیں سکتی۔

پہلا پہلو عربی زبان سے زیادہ قریب ہے اور اس کے طریقے میں زیادہ مؤثر ہے۔ یہ ابو القاسم الزجاجی[2] نے کہا ہے۔

تیسرا پہلو: کہا جاتا ہے: انہوں نے یومِ جزا کی تخصیص کیوں کی، حالانکہ وہ یومِ جزا اور اس کے علاوہ کے بھی مالک ہیں؟ ان سے کہا گیا: کیونکہ دنیا میں سلطنت کے دعویدار تھے، جیسے فرعون اور نمرود[3] وغیرہ، اور اس دن ان کی بادشاہی میں کوئی ان سے جھگڑا نہیں کرے گا، اور وہ سب ان کے سامنے جھک جائیں گے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ﴾ [آج بادشاہی کس کی ہے؟]، تو تمام مخلوق نے جواب دیا: ﴿لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ﴾ [اللہ کے لیے جو ایک ہے، سب پر غالب ہے] [غافر: ۱۶]۔ اسی لیے اس نے فرمایا: "مالکِ یومِ الدین" یعنی: اس دن اللہ سبحانہ کے سوا کوئی مالک، کوئی جج اور کوئی بدلہ دینے والا نہیں ہوگا، اس کے سوا کوئی معبود نہیں۔

انیسویں: اگر اللہ سبحانہ کو 'ملک' (بادشاہ) کے طور پر بیان کیا جائے، تو یہ اس کی صفاتِ ذات میں سے ہے، اور اگر اسے 'مالک' کے طور پر بیان کیا جائے تو یہ اس کی صفاتِ فعل(٤) میں سے ہے۔

بیسویں کی تکمیل: یوم (دن): طلوع فجر سے غروب آفتاب تک کے وقت کو کہتے ہیں۔ استعارہ کے طور پر اسے قیامت کے آغاز سے لے کر اہل دارین (جنت و دوزخ والوں) کے وہاں ٹھہر جانے کے وقت تک کے لیے استعمال کیا گیا ہے۔ کبھی 'یوم' کا اطلاق اس کے ایک لمحے یا گھنٹے پر

بھی ہوتا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ﴾ [آج میں نے تمہارے لیے تمہارا دین مکمل کر دیا] [المائدہ: ۳]۔

'یوم' کی جمع 'ایام' ہے، اور اس کی اصل 'ایوام' ہے، پھر اس کا ادغام کر دیا گیا۔ کبھی کبھار شدت اور سختی کو 'یوم' سے تعبیر کرتے ہیں، کہا جاتا ہے: 'یومٌ أیومُ' (سخت دن)، جیسے کہا جاتا ہے: 'لیلۃٌ لیلاءُ' (طویل اور تاریک رات)۔ راجز (شاعر) نے کہا:

نِعْمَ أخو الهَيْجاءِ في اليومِ اليَمِي(٥) [جنگ کے دن الیمی میں کیا ہی بہترین بھائی ہے]

---

(۱) (م) میں ہے: "والقادر"۔ (۲) اشتقاق اسماء اللہ ص ۴۳ اور ۴۴۔ اور الزجاجی عبد الرحمن بن اسحاق البغدادی النحوی ہیں، جو کتاب الجمل، الایضاح، اللامات وغیرہ کے مصنف ہیں۔ وہ زجاج کے شاگرد تھے اور انہی کی طرف منسوب ہیں، ان کی وفات سن (۳۴۰ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۵/ ۴۷۵۔ (۳) (م) میں ہے: نمرود، دال کے ساتھ یا بغیر نقطہ کے دال کے ساتھ۔ (۴) النکت والعیون ۱/ ۵۶۔ (۵) یہ رجز ابو الاخزر الحمانی کا ہے - جیسا کہ اللسان میں ہے - اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: لیومِ رَوْعٍ أو فعالٍ مکرمِ [خوف کے دن یا کسی معزز کام کے لیے۔]

221 Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Grammar)

It is an inversion of it; the 'Waw' was postponed and the 'Meem' was brought forward, then the 'Waw' was changed into 'Ya' because it became an end-letter, just as they said: 'Adlin' as the plural of 'Dalw' (1). Twenty-first: 'Ad-Din': The reward for deeds and the reckoning for them. This was said by Ibn Abbas, Ibn Mas'ud, Ibn Jurayj, Qatadah, and others (2), and it was narrated from the Prophet ﷺ. Evidence for this is the Almighty's saying: {On that Day Allah will pay them their 'deen' (due) in full} [An-Nur: 25], meaning: their reckoning. And He said: {This Day shall every soul be recompensed for what it earned} [Ghafir: 17], and {This Day you are recompensed for what you used to do} [Al-Jathiyah: 28], and He said: {Are we indeed to be 'madinun' (judged/recompensed)?} [As-Saffat: 53], meaning: recompensed and held to account (3). Labid said: Your harvest one day is what you sowed, and indeed The young man is judged one day as he himself judges (4). Another [poet] (5): If they shot at us, we shot at them And we repaid them as they lent us. Another [poet] (6): And know for certain that your kingdom is fleeting And know that as you judge, you shall be judged. Linguists recounted: 'Dintu-hu' (I repaid him) for his action, 'daynan' with a fatha on the dal, and 'dinan' with a kasra: meaning I recompensed him. From this comes 'Ad-Dayyan' as an attribute of the Lord, Almighty, meaning: the Recompenser. And in the Hadith: "The wise person is he who 'dana' (judged/restrained) himself" (7), meaning: held himself to account.

(1) Al-Sihah (yawm). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/ 71. (3) In (d) and (z): 'majzun', and in (zh): 'wa muhasabun'. (4) We did not find it in his Diwan, nor did we find it in another source. (5) He is Ka'b ibn Ju'ayl al-Taghlibi. The verse was cited by Nasr ibn Muzahim in 'Waq'at Siffin' p. 57, al-Mubarrad in 'al-Kamil' 1/ 424, al-Tabari in his Tafsir 1/ 157, Ibn Sidah in 'al-Mukhassas' 17/ 155, and Ibn Atiyyah in 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/ 71. (6) He is Yazid ibn al-Sa'iq al-Kilabi, and the verse is in 'Majaz al-Qur'an' 1/ 23, 'al-Kamil' 1/ 426, 'Jamharat al-Lughah' 2/ 306, 'al-Mukhassas' 17/ 155, and see 'al-Lisan' (dayn). (7) Narrated by Ahmad (17123), al-Tirmidhi (2459), and Ibn Majah (4260) from the Hadith of Shaddad ibn Aws, and in its chain is Abu Bakr ibn Abi Maryam, who is weak.

221 सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

यह उससे उल्टा है, 'वाव' को पीछे किया गया और 'मीम' को आगे लाया गया, फिर 'वाव' को 'या' में बदल दिया गया क्योंकि यह अंत में आ गया था, जैसा कि उन्होंने कहा: 'दल्त' (डोल) के बहुवचन में 'अदालिन' (1)। इक्कीसवां: 'अद-दीन': कर्मों का बदला और उनका हिसाब। ऐसा ही इब्न अब्बास, इब्न मसूद, इब्न जुराइज, कतादा और अन्य (2) ने कहा है, और इसे नबी ﷺ से भी रिवायत किया गया है। इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {उस दिन अल्लाह उन्हें उनके दीन (बदले) का पूरा-पूरा भुगतान करेगा} [अन-नूर: 25], अर्थात: उनका हिसाब। और उसने कहा: {आज के दिन प्रत्येक जीव को उसका बदला दिया जाएगा जो उसने कमाया} [गाफ़िर: 17], और {आज तुम्हें उसी का बदला दिया जा रहा है जो तुम किया करते थे} [अल-जासिया: 28], और उसने कहा: {क्या हमें वाकई बदला (मदीनून) दिया जाएगा?} [अस-साफ़ात: 53], अर्थात: बदला दिया जाएगा और हिसाब लिया जाएगा (3)। लबीद ने कहा: तुम्हारी कटाई एक दिन वही होगी जो तुमने बोया था, और वास्तव में एक युवक को एक दिन वैसा ही बदला दिया जाता है जैसा वह देता है (4)। अन्य (5): यदि उन्होंने हम पर वार किया, तो हमने भी उन पर वार किया और हमने उन्हें वैसा ही लौटाया जैसा उन्होंने हमें दिया था। अन्य (6): और निश्चित रूप से जान लो कि तुम्हारा साम्राज्य क्षणभंगुर है और जान लो कि जैसा तुम करोगे वैसा ही भरोगे। भाषाविदों ने कहा है: 'दिंतुहु' (मैंने उसे बदला दिया) उसके कार्य के लिए 'दैनन' (दाल पर ज़बर के साथ) और 'दीनन' (दाल के नीचे ज़ेर के साथ): अर्थात मैंने उसे बदला दिया। इसी से प्रभु, अल्लाह तआला के विशेषण के रूप में 'अद-दयान' आता है, अर्थात: बदला देने वाला। और हदीस में है: "बुद्धिमान वह है जिसने अपने आप को 'दाना' (हिसाब में रखा)" (7), अर्थात: अपना हिसाब लिया।

(1) अल-सिहाह (यौम)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/ 71। (3) (द) और (ज़) में: 'मजज़ून', और (ज़ह) में: 'व मुहासाबून'। (4) हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला, न ही हमें किसी अन्य स्रोत में मिला। (5) वह काब बिन जुअल अल-तगलिबी हैं। और छंद को नसर बिन मुजाहिम ने 'वक़आत सिफ़्फ़ीन' पृ. 57 में, अल-मुबर्रद ने 'अल-कामिल' 1/ 424 में, अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/ 157 में, इब्न सिदाह ने 'अल-मुखास्सस' 17/ 155 में, और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 1/ 71 में उद्धृत किया है। (6) वह यज़ीद बिन अल-साइक अल-किलाबी हैं, और छंद 'मजाज़ अल-कुरान' 1/ 23, 'अल-कामिल' 1/ 426, 'जम्हरत अल-लुग़ा' 2/ 306, 'अल-मुखास्सस' 17/ 155 में है, और देखें 'अल-लिसान' (दैन)। (7) इसे अहमद (17123), तिर्मिज़ी (2459), और इब्न माजह (4260) ने शद्दाद

बिन औस की हदीस से निकाला है, और इसके इसनाद में अबू बक्र बिन अबी मरियम हैं, जो कमज़ोर (ज़ईफ़) हैं।

۲۲۱ سورة الفاتحہ (المعانی والقراءات والاعراب)

اور یہ اس سے مقلوب (الٹا) ہے، 'واؤ' کو پیچھے کیا، اور 'میم' کو مقدم کیا، پھر 'واؤ' کو 'یاء' سے بدل دیا گیا کیونکہ وہ حرفِ آخر ہو گیا تھا، جیسا کہ انہوں نے 'دَلْو' کی جمع میں 'أَدْلٍ' کہا ہے (۱)۔ اکیسویں بات: 'الدین': اعمال کا بدلہ، اور ان کا حساب، اسی طرح ابن عباس، ابن مسعود، ابن جریج، قتادہ اور دیگر (۲) نے کہا ہے، اور یہ نبی ﷺ سے مروی ہے۔ اور اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿يَوْمَئِذٍ يُوَفِّيهِمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ﴾ [النور: ۲۵]، یعنی: ان کا حساب۔ اور فرمایا: ﴿الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ﴾ [غافر: ۱۷]، اور ﴿الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ [الجاثیة: ۲۸]، اور فرمایا: ﴿أَإِنَّا لَمَدِينُونَ﴾ [الصافات: ۵۳]، یعنی: جزا دیے جانے والے، حساب لیے جانے والے (۳)۔ اور لبید نے کہا: تیری کٹائی ایک دن وہی ہے جو تو نے بویا تھا، اور بے شک نوجوان کو ایک دن ویسا ہی بدلہ دیا جاتا ہے جیسا وہ دیتا ہے (۴)۔ ایک اور (شاعر) نے کہا (۵): جب انہوں نے ہم پر تیر چلائے، ہم نے (بھی) ان پر تیر چلائے اور ہم نے انہیں ویسا ہی بدلہ دیا جیسا انہوں نے ہمیں دیا تھا۔ ایک اور (شاعر) نے کہا (۶): اور یقیناً جان لے کہ تیری بادشاہت زائل ہونے والی ہے اور جان لے کہ جیسا تو کرے گا ویسا ہی بھرے گا۔ اور اہل لغت نے بیان کیا ہے: 'دِنْتُهُ بِفِعْلِهِ دَيْناً'، دال کے فتحہ کے ساتھ، اور 'دِيناً'، اس کے کسرہ کے ساتھ: میں نے اسے جزا دی۔ اور اسی سے رب تعالیٰ کی صفت میں 'الدَّيَّانُ' ہے، یعنی: جزا دینے والا۔ اور حدیث میں ہے: "عقل مند وہ ہے جس نے اپنے نفس کا محاسبہ کیا" (۷)، یعنی: حساب لیا۔

(۱) الصحاح (یوم)۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۷۱۔ (۳) (د) اور (ز) میں: 'مَجْزُون'، اور (ظ) میں: 'ومحاسبون'۔ (۴) ہمیں ان کے دیوان میں نہیں ملا، اور نہ ہی کسی دوسرے مصدر میں اس پر مطلع ہوئے۔ (۵) یہ کعب بن جُعیل التغلبی ہے۔ اور یہ شعر نصر بن مزاحم نے 'وقعہ صفین' ص ۵۷ میں،

المبرد نے 'الکامل' ۱/ ۴۲۴ میں، الطبری نے اپنی تفسیر ۱/ ۱۵۷ میں، ابن سیدہ نے 'المخصص' ۱۷/ ۱۵۵ میں، اور ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۱/ ۷۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) یہ یزید بن الصعق الکلابی ہے، اور یہ شعر 'مجاز القرآن' ۱/ ۲۳، 'الکامل' ۱/ ۴۲۶، 'جمہرۃ اللغہ' ۲/ ۳۰۶، اور 'المخصص' ۱۷/ ۱۵۵ میں ہے، اور دیکھئے 'اللسان' (دین)۔ (۷) اسے احمد (۱۷۱۲۳)، الترمذی (۲۴۵۹)، اور ابن ماجہ (٤٢٦٠) نے شداد بن اوس کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ابوبکر بن ابی مریم ہے، جو کہ ضعیف ہے۔

٢٢٢ Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Grammar)

It is said: [The word "Deen" also means] Judgment (al-Qada'). It was also narrated from Ibn Abbas(1), and from it is the saying of Tarafa(2): "By your life, the camels of Ma'bad were not / Upon their well, a war for your religion [submission] from Mudar"(3) And the meanings of these three are similar. "Ad-Deen" also means: Obedience (at-Ta'ah), and from it is the saying of 'Amr ibn Kulthum: "And on many of our glorious long days / We disobeyed the king therein so as not to submit [to deen]"(4) Accordingly, it is a homonym (shared word), and they are: Twenty-second: Tha'lab said: A man "Dana" (the verb form of Deen): if he obeyed, and "Dana": if he disobeyed, and "Dana": if he became mighty, and "Dana": if he became humiliated, and "Dana": if he was conquered(5). So it is among the contraries (Ad-Dad). The word "Deen" is also applied to habit and affair, as it was said: "Like your habit [deen] regarding Umm al-Huwayrith before her"(6) And al-Muthaqqab(7) said, mentioning his she-camel(8):

Footnotes: (1) Narrated from Ibn Abbas as meaning authority (Sultan), and from Qatadah as meaning judgment, in what Al-Tabari recorded in his exegesis of the Almighty's saying: {He could not have taken his brother according to the religion (law) of the king} [Yusuf: 76]. (2) Ibn al-'Abd, one of the prominent pre-Islamic poets, and one of the authors of the Mu'allaqat. He was killed when he was twenty years old. Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/185. (3) Mentioned by Ibn al-Anbari in Sharh al-Qasa'id al-Sab' p. 122, and we did not find it in his Diwan from the Dar Sader edition. His words: "Hamulah" - with a fatha on the H - are camels that carry loads on their backs. And "Jadd" - with a damma on the J - is a place with water, and it is said: "Khadd", with the letter H. The address is to 'Amr ibn Hind when he sent for Tarafa's camels and took them. (4) Previously mentioned in the fourteenth issue of this chapter. And 'Amr ibn Kulthum al-Taghlibi, one of the prominent pre-Islamic poets, and he is the killer of 'Amr ibn Hind, the King of Al-Hirah. He died at the age of one hundred and fifty years. Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/234, and al-Aghani 11/52. (5) Tahdhib al-Lugha 14/184. He quoted it therein from Tha'lab from Ibn al-A'rabi. (6) This is the beginning of a verse by Imru' al-Qais, and its second half is: "And her neighbor Umm al-Rabab in Ma'sal", and it is in his Diwan p. 9, and in it: "As was your custom [da'bak] regarding Umm al-Huwayrith..." See Sharh al-Qasa'id al-Tiwal by Ibn al-Anbari p. 28, and it also contains: "As was your custom [ka-da'bak]". (7) He is 'A'idh ibn Muhsin ibn Tha'laba al-'Abdi, one of the prominent poets, and al-Muthaqqab is his nickname. Ibn Qutaybah named

him in al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/395: Muhassin ibn Tha'laba. (8) His saying: "mentioning his she-camel", from (M).

पृष्ठ २२२ सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

और कहा गया है: [दीन का अर्थ] निर्णय (अल-क़ज़ा) भी है। यह इब्न अब्बास(१) से भी वर्णित है, और इसी से तरफ़ा(२) का कथन है: "तुम्हारे जीवन की कसम, मा'बाद के ऊँट नहीं थे / उनके कुएं पर, मुदर की ओर से तुम्हारे दीन [अधीनता] के लिए एक युद्ध"(३) और इन तीनों के अर्थ मिलते-जुलते हैं। "अद-दीन" का अर्थ आज्ञाकारिता (अत-ताअह) भी है, और इसी से अम्र इब्न कुलथुम का कथन है: "और हमारे कई गौरवशाली लंबे दिनों में / हमने राजा की अवज्ञा की ताकि हम अधीन न हों [दीन न अपनाएं]"(४) इस आधार पर, यह एक अनेकार्थी शब्द (मुश्तरक) है, और वे हैं: बाईसवां: थआलब ने कहा: आदमी ने "दाना" (दीन का क्रिया रूप) किया: यदि उसने आज्ञा मानी, और "दाना": यदि उसने अवज्ञा की, और "दाना": यदि वह शक्तिशाली हुआ, और "दाना": यदि वह अपमानित हुआ, और "दाना": यदि वह जीत लिया गया(५)। अतः यह विलोमार्थक शब्दों (अद-दाद) में से है। "दीन" शब्द का प्रयोग आदत और मामले के लिए भी किया जाता है, जैसा कि कहा गया है: "उससे पहले उम्म अल-हुवेरिथ के संबंध में तुम्हारी आदत [दीन] की तरह"(६) और अल-मुथक़्क़ब(७) ने अपनी ऊँटनी का उल्लेख करते हुए कहा(८):

पादलेख: (१) इब्न अब्बास से सुल्तान (अधिकार) के अर्थ में वर्णित है, और कतादाह से निर्णय के अर्थ में, जैसा कि तबरी ने अपनी व्याख्या में अल्लाह के इस कथन के संबंध में उद्धृत किया है: {वह राजा के दीन (कानून) के अनुसार अपने भाई को नहीं ले सकता था} [यूसुफ: ७६]। (२) इब्न अल-अब्द, जाहिलिया काल के प्रमुख कवियों में से एक, और मुअल्लाक़ात के लेखकों में से एक। बीस वर्ष की आयु में उनकी हत्या कर दी गई थी। अल-शिअर व अल-शुअरा १/१८५। (३) इब्न अल-अंबारी ने शराह अल-क़साइड अल-सब' पृष्ठ १२२ में इसका उल्लेख किया है, और हमें यह दार सादेर संस्करण के उनके दीवान में नहीं मिला। उनका कहना है: "हमुलह" - ह पर फतह के साथ - उन ऊंटों को कहते हैं जो अपनी पीठ पर बोझ ढोते हैं। और "जद्द" - ज पर दम्मा के साथ - एक पानी वाली जगह है, और इसे "खद्द" भी कहा जाता है, ह के साथ। यह संबोधन अम्र इब्न हिंद को है जब उसने तरफ़ा के ऊंटों को मंगवाया और उन्हें ले लिया। (४) इस अध्याय के चौदहवें विषय में पहले भी उल्लेख किया जा चुका है। और अम्र इब्न कुलथुम अल-तगलिबी, जाहिलिया काल के प्रमुख कवियों में से एक, और वह हीरा के राजा अम्र इब्न हिंद के हत्यारे हैं। उनका देहांत एक सौ पचास वर्ष की आयु में हुआ। अल-शिअर व अल-शुअरा १/२३४, और अल-अघानी ११/५२। (५) तहज़ीब अल-लुग़ा १४/१८४। उन्होंने इसे वहां थआलब से इब्न अल-अरबी के हवाले से उद्धृत किया है। (६) यह इमरुल क़ैस की एक कविता

का शुरुआती हिस्सा है, और इसका दूसरा हिस्सा है: "और मअसल में उसकी पड़ोसन उम्म अल-रबाब", और यह उनके दीवान पृष्ठ ९ में है, और इसमें है: "जैसा कि तुम्हारा व्यवहार [दाबक] उम्म अल-हुवेरिथ के साथ था..." और इब्न अल-अंबारी की शराह अल-क़साइड अल-तिवाल पृष्ठ २८ देखें, और इसमें "का-दाबक" भी है। (७) वह आइज़ इब्न मुहसिन इब्न थआलबा अल-अब्दी हैं, जो प्रमुख कवियों में से एक हैं, और अल-मुथक़्क़ब उनका उपनाम है। इब्न कुतयबा ने उन्हें अल-शिअर व अल-शुअरा १/३९५ में मुहसिन इब्न थआलबा के रूप में नामित किया है। (८) उनका कथन: "अपनी ऊँटनी का उल्लेख करते हुए", (म) से।

صفحہ ۲۲۲ سورۃ الفاتحہ (معانی، قراءات اور اعراب)

اور کہا گیا: [لفظ "دین" کا مطلب] فیصلہ (القضاء) بھی ہے۔ یہ ابن عباس(۱) سے بھی مروی ہے، اور اسی سے طرفہ(۲) کا یہ قول ہے: "تیری زندگی کی قسم، معبد کے لدے ہوئے اونٹ نہ تھے / ان کے کنویں پر، مضر کی جانب سے تیرے دین [اطاعت] کے لیے ایک جنگ"(۳) اور ان تینوں کے معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ "الدین" کا ایک مطلب اطاعت بھی ہے، اور اسی سے عمرو بن کلثوم کا قول ہے: "اور ہمارے کئی روشن طویل دنوں میں / ہم نے ان میں بادشاہ کی نافرمانی کی کہ ہم مطیع نہ ہوں"(۴) چنانچہ اس اعتبار سے یہ ایک لفظِ مشترک ہے، اور وہ یہ ہیں: بائیسویں بات: ثعلب نے کہا: "دان الرجل" (آدمی نے دین اختیار کیا): جب اس نے اطاعت کی، اور "دان": جب اس نے نافرمانی کی، اور "دان": جب وہ غالب ہوا، اور "دان": جب وہ ذلیل ہوا، اور "دان": جب وہ مغلوب ہوا(۵)۔ پس یہ الفاظِ اضداد (الٹ معنی رکھنے والے الفاظ) میں سے ہے۔ لفظ "دین" کا اطلاق عادت اور معاملے پر بھی ہوتا ہے، جیسا کہ کہا گیا ہے: "تیر ی عادت [دین] کی طرح جو اس سے پہلے ام الحویرث کے بارے میں تھی"(۶) اور المثقب(۷) نے اپنی اونٹنی کا ذکر کرتے ہوئے کہا(۸):

حواشی: (۱) ابن عباس سے یہ 'سلطان' (اقتدار) کے معنی میں مروی ہے، اور قتادہ سے 'فیصلہ' کے معنی میں، اس روایت کے مطابق جسے طبری نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں بیان کیا ہے: {وہ اپنے بھائی کو بادشاہ کے دین (قانون) کے تحت نہیں لے سکتا تھا} [یوسف: ۷۶]۔ (۲) ابن العبد، زمانہ جاہلیت کے بڑے شعراء میں سے ایک اور اصحابِ معلقات میں سے تھے۔ وہ بیس سال کی عمر میں قتل ہوئے تھے۔ الشعر والشعراء ۱/ ۱۸۵۔ (۳) ابن الانباری نے شرح القصائد السبع ص ۱۲۲ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ہمیں یہ دار صادر کے شائع کردہ ان کے دیوان میں

نہیں ملا۔ ان کا قول "حَمُولة" (ح پر فتحہ کے ساتھ) ان اونٹوں کو کہتے ہیں جن کی پیٹھ پر بوجھ لادا جاتا ہے۔ اور "جُد" (ج پر ضمہ کے ساتھ) پانی والی ایک جگہ کا نام ہے، اور اسے حاء کے ساتھ "خَد" بھی کہا جاتا ہے۔ یہ خطاب عمرو بن ہند سے ہے جب اس نے طرفہ کے اونٹوں کو منگوا کر ان پر قبضہ کر لیا تھا۔ (۴) اس باب کے چودھویں مسئلے میں اس کا تذکرہ گزر چکا ہے۔ اور عمرو بن کلثوم التغلبی، جاہلی دور کے بڑے شعراء میں سے ایک، اور وہی حیرہ کے بادشاہ عمرو بن ہند کے قاتل ہیں۔ ان کا انتقال ایک سو پچاس سال کی عمر میں ہوا۔ الشعر والشعراء ۱/ ۲۳۴، اور الاغانی ۱۱/ ۵۲۔ (۵) تہذیب اللغہ ۱۴/ ۱۸۴۔ اس میں انہوں نے ثعلب کے واسطے سے ابن الاعرابی سے نقل کیا ہے۔ (۶) یہ امرؤ القیس کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: "اور اس کی پڑوسن ام الرباب مأصل میں"، اور یہ ان کے دیوان ص ۹ پر موجود ہے، اور اس میں "کدأبک" (تمہاری عادت کی طرح) کے الفاظ ہیں۔۔۔ اور ابن الانباری کی شرح القصائد الطوال ص ۲۸ دیکھیں، وہاں بھی "کدأبک" ہے۔ (۷) وہ عائذ بن محصن بن ثعلبہ العبدی ہیں، جو بڑے شعراء میں شمار ہوتے ہیں، اور المثقب ان کا لقب ہے۔ ابن قتیبہ نے 'الشعر والشعراء' ۱/ ۳۹۵ میں ان کا نام محصن بن ثعلبہ لکھا ہے۔ (۸) ان کا قول: "اپنی اونٹنی کا ذکر کرتے ہوئے"، (م) سے ماخوذ ہے۔

She says when I spread out her girth for her: Is this his custom forever, and my custom? (1) And 'Ad-Din' means: the conduct of the King. Zuhair said: If you settled in Jaww among the Bani Asad... in the obedience (Din) of Amr, and Fadak came between us. (2) He meant: in the place of obedience to Amr. And 'Ad-Din' means: the illness, according to Al-Lihyani (3), who recited: O, the sickness (Din) of your heart from Salma, and it has become sick (Dina). (4)

Twenty-third: His Almighty saying: {You alone we worship}: This is a transition from the third person (absentee) to direct address for stylistic variation (Iltifat/coloring); because from the beginning of the Surah until here, it was news about Allah Almighty and praise for Him, as in His saying: {And their Lord will give them a pure drink} [Al-Insan: 21]. Then He said: {Indeed, this is for you a reward}. And its reverse is: {Until, when you are in the ships and they sail with them} [Yunus: 22], as will follow. And "Na'budu" (we worship) means: we obey. Worship (Ibada) is obedience and humility. A "paved road" (tariq mu'abbad) is one made smooth/subservient for travelers. This was said by Al-Harawi. The utterance of the accountable person (Mukallaf) of it is an acknowledgment of Lordship (Rububiyyah), and an actualization of the worship of Allah Almighty, as other people worship idols and other things besides Him. {And from You alone we seek help}: meaning: we seek assistance, support, and success.

---

(1) The verse is in Al-Mufaddaliyyat 76, and Majaz al-Qur'an by Abu Ubaida 1/247. Al-Wadin: a wide belly-band used to fasten the saddle on the camel. Ibn Manzur said in Al-Lisan (Dar'a): I spread the camel's girth: when you spread it on the ground, then make the camel kneel on it to fasten it. He cited this verse by Al-Muthaqqab al-Abdi. (2) His Diwan p. 183, with Tha'lab's commentary. He said: Jaww: a valley. And 'Din of Amr': his obedience. Ibn Manzur mentioned it in Al-Lisan (Khwa): If you settled in Kho (with the letter Kha), and quoted from Abu Muhammad al-Aswad his saying: whoever narrates it with the letter Jeem (Jaww) has mistranscribed it. (3) He is Ali ibn Hazim Abu al-Hasan, mentioned by Al-Zubaidi in Tabaqat al-Nahwiyyin wa al-Lughawiyyin p. 195, and he said: He has a noble book on rarities. (4) Ibn Atiyyah 1/72 mentioned Al-Lihyani's statement and the evidence in it, noting that it is interpreted in a different way. Ibn Faris mentioned it in his lexicon 2/319, saying: it means: O you, the sickness of your heart, i.e., made low. Ibn al-Anbari mentioned it in the commentary on the Seven Odes p. 28 with the wording: O the sickness of your heart from Asma, O sickness. And he said: He means: O state of your heart and its habit.

वह कहती है जब मैं उसके लिए उसकी पेटी फैलाता हूँ: क्या यह हमेशा उसका तरीका (दीन) है, और मेरा तरीका? (१) और 'अद-दीन' का अर्थ है: राजा का आचरण। जुहैर ने कहा: यदि तुम बनी असद के बीच 'जौ' में बस गए... 'अम्र' की अधीनता (दीन) में, और हमारे बीच 'फदक' आ गया। (२) उसका तात्पर्य था: अम्र की आज्ञाकारिता के स्थान में। और 'अद-दीन' का अर्थ है: बीमारी, अल-लिहयानी (३) के अनुसार, जिन्होंने पढ़ा: ओ, सलमा से तुम्हारे दिल की बीमारी (दीन), और वह बीमार (दीना) हो गया है। (४)

तेईसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {इय्याका नअबुदु - हम तेरी ही इबादत करते हैं}: यहाँ अन्य पुरुष (परोक्ष) से मध्यम पुरुष (प्रत्यक्ष संबोधन) की ओर परिवर्तन हुआ है (इल्तिफ़ात); क्योंकि सूरह की शुरुआत से यहाँ तक अल्लाह तआला के बारे में समाचार और उसकी प्रशंसा थी, जैसे कि उसका कथन है: {और उनका रब उन्हें पवित्र पेय पिलाएगा} [अल-इन्सान: २१]। फिर उसने कहा: {बेशक, यह तुम्हारे लिए बदला है}। और इसका विपरीत है: {यहाँ तक कि जब तुम जहाजों में होते हो और वे उन्हें लेकर चलते हैं} [यूनुस: २२], जैसा कि आगे आएगा। और "नअबुदु" का अर्थ है: हम आज्ञा पालन करते हैं। इबादत (उपासना) आज्ञाकारिता और विनम्रता है। एक "मुअब्बद मार्ग" वह है जो यात्रियों के लिए सुगम/विनम्र बनाया गया हो। यह अल-हरवी ने कहा है। उत्तरदायी व्यक्ति (मुकल्लफ) द्वारा इसका उच्चारण प्रभुत्व (रबुबिय्याह) की स्वीकृति है, और अल्लाह तआला की उपासना का साक्षात रूप है, क्योंकि अन्य लोग उसके सिवा मूर्तियों और अन्य चीजों की पूजा करते हैं। {व इय्याका नस्तईन - और हम तुझ ही से सहायता माँगते हैं}: अर्थात: हम सहायता, समर्थन और सफलता माँगते हैं।

---

(१) यह छंद अल-मुफ़ज़्ज़लियात ७६ और अबू उबैदा की मजाज़ अल-क़ुरान १/२४७ में है। अल-वदीन: ऊँट पर काठी बांधने वाली चौड़ी पेटी। इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान (दरअ) में कहा: मैंने ऊँट की पेटी फैलाई: जब आप इसे ज़मीन पर फैलाते हैं, फिर ऊँट को उस पर बैठाते हैं ताकि उसे बाँध सकें। उन्होंने अल-मुथक़्क़ब अल-अब्दी के इस छंद का उल्लेख किया। (२) उनका दीवान पृष्ठ १८३, थलब की व्याख्या के साथ। उन्होंने कहा: जौ: एक घाटी। और 'अम्र का दीन': उसकी आज्ञाकारिता। इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान (खवा) में इसका उल्लेख किया है: यदि आप खो (ख़ा के साथ) में बस गए, और अबू मुहम्मद अल-असवद का यह कथन उद्धृत किया: जिसने इसे जीम (जौ) के साथ सुनाया, उसने

गलत लिखा है। (३) वह अली बिन हाज़िम अबू अल-हसन हैं, जिनका ज़िक्र अल-ज़ुबैदी ने तबकात अल-नहविय्यीन व अल-लुगविय्यीन पृष्ठ १९५ में किया है, और कहा: उनकी दुर्लभताओं पर एक महान पुस्तक है। (४) इब्न अतिय्या १/७२ ने अल-लिहयानी के कथन और उसमें साक्ष्य का उल्लेख किया है, और बताया है कि इसकी व्याख्या दूसरे तरीके से की जाती है। इब्न फारिस ने अपने शब्दकोश २/३१९ में इसका उल्लेख किया है, और कहा: इसका अर्थ है: हे तुम्हारे दिल की बीमारी, यानी अपमानित। इब्न अल-अंबारी ने सात कसीदों की व्याख्या पृष्ठ २८ में इसे इस शब्दों के साथ उल्लेख किया है: ओ अस्मा से तुम्हारे दिल की बीमारी। और कहा: उसका मतलब है: तुम्हारे दिल की स्थिति और उसकी आदत।

وہ کہتی ہے جب میں نے اس کے لیے اس کی تنی بچھائی: کیا یہ ہمیشہ اس کا طریقہ (دین) ہے اور میرا طریقہ؟ (۱) اور 'الدین' کے معنی ہیں: بادشاہ کی سیرت و کردار۔ زہیر نے کہا: اگر تم بنی اسد میں 'جوّ' کے مقام پر ٹھہر گئے... عمرو کی اطاعت (دین) میں، اور ہمارے درمیان فدک حائل ہو گیا۔ (۲) اس کی مراد تھی: عمرو کی اطاعت کے مقام میں۔ اور 'الدین' کے معنی بیماری کے بھی ہیں، جیسا کہ اللحیانی (۳) سے مروی ہے، انہوں نے یہ شعر پڑھا: اے سلمیٰ کی وجہ سے تمہارے دل کی بیماری (دین)، اور وہ بیمار (دینا) ہو گیا ہے۔ (۴)

تیئیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾: یہاں غائب سے خطاب کی طرف رجوع کیا گیا ہے (جسے علم بلاغت میں التفات کہتے ہیں)؛ کیونکہ سورہ کے آغاز سے یہاں تک اللہ تعالیٰ کے بارے میں خبر اور اس کی ثناء تھی، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا﴾ [الإنسان: ۲۱]۔ پھر فرمایا: ﴿إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً﴾۔ اور اس کے برعکس مثال: ﴿حَتَّى إِذَا كُنتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم﴾ [یونس: ۲۲] ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور «نعبد» کے معنی ہیں: ہم اطاعت کرتے ہیں۔ عبادت کا مطلب اطاعت اور عاجزی و انکساری ہے۔ اور 'طریق مُعبَّد' اس راستے کو کہتے ہیں جو مسافروں کے لیے ہموار اور ذلیل (آسان) کر دیا گیا ہو۔ یہ ہروی نے کہا ہے۔ مکلف (بندے) کا اس کا تلفظ کرنا ربوبیت کا اقرار اور اللہ تعالیٰ کی عبادت کی حقیقت کو واضح کرنا ہے، کیونکہ باقی لوگ اللہ کے سوا بتوں اور دیگر چیزوں کی عبادت کرتے ہیں۔ ﴿وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ یعنی: ہم تجھ ہی سے مدد، تائید اور توفیق طلب کرتے ہیں۔

---

(۱) یہ شعر المفضلیات ۷۶ اور مجاز القرآن لأبي عبيدة ۱ / ۲۴۷ میں ہے۔ الوضین: چوڑا تسمہ یا پٹی جس سے اونٹ پر کجاوہ کسا جاتا ہے۔ ابن منظور نے لسان العرب (مادہ: درأ) میں کہا: میں نے

اونٹ کی تنی پھیلائی: یعنی جب آپ اسے زمین پر بچھائیں پھر اونٹ کو اس پر بٹھائیں تاکہ اسے کس سکیں۔ انہوں نے المثقب العبدی کا یہ شعر ذکر کیا ہے۔ (۲) ان کا دیوان ص ۱۸۳، ثعلب کی شرح کے ساتھ۔ انہوں نے کہا: جوّ: ایک وادی ہے۔ اور 'دینِ عمرو' سے مراد اس کی اطاعت ہے۔ ابن منظور نے لسان العرب (مادہ: خوا) میں اس کا ذکر کیا ہے: 'اگر تم خو (خائے معجمہ کے ساتھ) میں اترے'، اور ابو محمد الاسود سے نقل کیا کہ جس نے اسے جیم (جوّ) کے ساتھ روایت کیا اس نے غلطی (تصحیف) کی ہے۔ (۳) یہ علی بن حازم ابو الحسن ہیں، زبیدی نے ان کا ذکر طبقات النحویین واللغویین ص ۱۹۵ میں کیا ہے اور کہا: ان کی 'النوادر' کے نام سے ایک بہترین کتاب ہے۔ (۴) ابن عطیہ نے ۱ / ۷۲ پر اللحیانی کا قول اور اس کا شاہد ذکر کیا ہے، اور بتایا ہے کہ اس کی تاویل دوسرے طریقے سے بھی کی جاتی ہے۔ ابن فارس نے اپنی معجم ۲ / ۳۱۹ میں اسے ذکر کیا اور کہا: اس کے معنی ہیں: اے تمہارے دل کی بیماری، یعنی ذلیل۔ ابن الانباری نے شرح القصائد السبع ص ۲۸ پر ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا: اے اسماء کی وجہ سے تمہارے دل کی بیماری۔ اور کہا: اس سے مراد تمہارے دل کی حالت اور اس کی عادت ہے۔

Al-Sulami said in his 'Haqa'iq': I heard Muhammad bin Abdullah bin Shadhan (1) saying: I heard Abu Hafs (2) al-Farghani saying: Whoever affirms 'You alone we worship and You alone we ask for help' has freed himself from fatalism (Jabr) and absolute free will (Qadar).

Twenty-fourth: If it is asked: Why was the object placed before the verb? It was said to him: It was placed first for emphasis, and it is the practice of the Arabs to prioritize the most important. It is mentioned that a Bedouin insulted another, and the insulted one turned away from him. The insulter said to him: 'It is you I mean,' to which the other replied: 'And from you I turn away.' So they prioritized the most important (3).

Also, so that the mention of the servant and worship does not precede the Worshipped; thus, it is not permissible to say: 'nab'uduka' (we worship You) and 'nasta'inuka' (we seek Your help), nor 'nab'udu iyyaka' (we worship You alone) - where the verb is placed before the pronoun object. Rather, the wording of the Quran must be followed. Al-Ajjaj said: 'You alone I call upon, so accept my flattery / and forgive my sins and increase my silver (4)' And it is also narrated as: 'and make [my wealth] fruitful.'

As for the poet's saying: 'Towards you until it reached You (5)' It is an anomaly that cannot be used as a general rule. 'Al-wariq' with a kasra on the 'ra' refers to silver coins (dirhams), and with a fatha, it means wealth.

The name (You) was repeated so that it is not mistakenly thought: 'You alone we worship, and we seek help from others.'

Twenty-fifth: The majority of reciters and scholars agree on doubling the 'Ya' in (Iyyaka) in...

(1) Muhammad bin Abdullah bin Abdul Aziz bin Shadhan al-Razi al-Sufi. Al-Dhahabi said in 'Al-Siyar' 16/365: Abu Abdurrahman al-Sulami narrates rejected disasters and stories from him. He died in the year (376 AH). (2) This is how it appears in the manuscripts and (M), and perhaps it is Abu Ja'far, who is Muhammad bin Abdullah; he is mentioned in al-Sulami's 'Tabaqat al-Sufiyya'. See also al-Sam'ani's 'Ansab' 9/276. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/72. (4) Mentioned by Ibn Faris in his 'Mu'jam' 6/102, and Ibn Manzur in 'Al-Lisan' (Waraq). (5) It is from the evidences of Sibawayh 2/362, and he categorized it under: Chapter on what is permissible in poetry but not in speech. Its author is Humayd al-Arqat. It is in al-Shajari's 'Amali' 1/58, Ibn al-Anbari's 'Al-Insaf'

2/699, and 'Al-Khizana' 5/280. It was mentioned that before it was: 'A she-camel came to you cutting through the Arak trees.'

अल-सुलमी ने अपनी 'हकाइक' में कहा है: मैंने मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन शादान (1) को कहते सुना: मैंने अबू हफ्स (2) अल-फरघानी को कहते सुना: जिसने 'हम केवल तेरी ही इबादत करते हैं और केवल तुझसे ही मदद चाहते हैं' को स्वीकार कर लिया, वह 'जबर' (नियतिवाद) और 'कदर' (पूर्ण स्वतंत्र इच्छा) की विचारधाराओं से मुक्त हो गया।

चौबीसवाँ: यदि पूछा जाए कि कर्म (object) को क्रिया (verb) से पहले क्यों रखा गया है? तो कहा गया: इसे महत्व देने के लिए पहले रखा गया है, और अरबों का स्वभाव सबसे महत्वपूर्ण को पहले रखने का है। उल्लेख है कि एक बद्दू ने दूसरे को अपशब्द कहे, तो जिस व्यक्ति को अपशब्द कहे गए उसने उससे मुँह फेर लिया। अपशब्द कहने वाले ने उससे कहा: 'मेरा मतलब तुमसे ही है', तो दूसरे ने जवाब दिया: 'और मैं तुमसे ही मुँह फेर रहा हूँ।' इस प्रकार उन्होंने सबसे महत्वपूर्ण बात को पहले रखा (3)।

इसके अलावा, ताकि बंदे और इबादत का ज़िक्र माबूद (पूज्य) से पहले न हो जाए; इसलिए यह कहना जायज़ नहीं है: 'न'बुदुक' (हम तेरी इबादत करते हैं) और 'नस्तई'नुक' (हम तुझसे मदद मांगते हैं), और न ही 'न'बुदु इय्याक' - जहाँ क्रिया को सर्वनाम कर्म से पहले रखा जाए। बल्कि कुरान के शब्दों का ही पालन किया जाता है। अल-अज्जाज ने कहा: 'तुझे ही पुकारता हूँ, मेरी चापलूसी स्वीकार कर / और मेरे गुनाह माफ़ कर और मेरी चांदी बढ़ा दे (4)' और इसे 'फलने-फूलने' के अर्थ में भी वर्णित किया गया है।

जहाँ तक कवि के इस कथन का प्रश्न है: 'तुम्हारी ओर यहाँ तक कि वह तुम तक पहुँच गई (5)' तो यह एक अपवाद है जिस पर नियम नहीं बनाए जा सकते। 'अल-वरिक' (र पर कसरा के साथ) का अर्थ चांदी के सिक्के(दिरहम) है, और फतहा के साथ इसका अर्थ धन है।

नाम (इय्याक) को दोहराया गया ताकि यह भ्रम न हो कि: 'हम तेरी इबादत करते हैं और किसी और से मदद मांगते हैं।'

पच्चीसवाँ: पाठकों और विद्वानों का बहुमत 'इय्याक' में 'या' पर ज़ोर (तशदीद) देने पर सहमत है...

(1) मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन अब्दुल अज़ीज़ बिन शादान अल-राज़ी अल-सूफी। अल-ज़हाबी ने 'अल-सियर' 16/365 में कहा है: अबू अब्दुर्रहमान अल-सुलमी उनसे अस्वीकार्य कहानियाँ सुनाते हैं।

उनकी मृत्यु वर्ष (376 हिजरी) में हुई। (2) यह पांडुलिपियों और (M) में इसी तरह है, और शायद यह अबू जाफ़र हैं, जो मुहम्मद बिन अब्दुल्ला हैं; उनका उल्लेख अल-सुलमी की 'तबकात अल-सूफिया' में है। अल-समअनी की 'अन्साब' 9/276 भी देखें। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/72. (4) इब्न फारिस ने अपने 'मुअजम' 6/102 में और इब्न मंजूर ने 'अल-लिसान' (वरक) में इसका उल्लेख किया है। (5) यह सिबावेह 2/362 के प्रमाणों में से है, और उन्होंने इसे 'काव्य में जो जायज़ है पर बातचीत में नहीं' के तहत रखा है। इसके लेखक हुमैद अल-अरकत हैं। यह अल-शजारी की 'अमाली' 1/58, इब्न अल-अंबारी की 'अल-इंसाफ' 2/699, और 'अल-खिजाना' 5/280 में है। उल्लेख है कि इससे पहले था: 'एक ऊंटनी अराक के पेड़ों को काटती हुई तुम्हारे पास आई।'

السلمی نے اپنی کتاب 'حقائق' میں کہا ہے: میں نے محمد بن عبداللہ بن شاذان (١) کو کہتے سنا: میں نے ابو حفص (٢) الفرغانی کو کہتے سنا: جس نے 'ایاک نعبد وایاک نستعین' کا اقرار کیا، وہ جبر اور قدر کے نظریات سے بری ہو گیا۔

چوبیسواں نکتہ: اگر پوچھا جائے کہ مفعول کو فعل پر کیوں مقدم کیا گیا ہے؟ تو اس سے کہا گیا: اہمیت کی وجہ سے مقدم کیا گیا ہے، اور عربوں کا شیوہ سب سے اہم چیز کو مقدم رکھنا ہے۔ ذکر ہے کہ ایک بدو نے دوسرے کو گالی دی، تو جس کو گالی دی گئی اس نے اس سے منہ موڑ لیا۔ گالی دینے والے نے اس سے کہا: 'تیری ہی طرف میری مراد ہے (یعنی تجھے ہی گالی دے رہا ہوں)'، تو دوسرے نے جواب دیا: 'اور تجھ سے ہی میں منہ موڑ رہا ہوں۔' پس انہوں نے سب سے اہم کو مقدم رکھا (٣)۔

اس کے علاوہ، تاکہ بندے اور عبادت کا ذکر معبود سے پہلے نہ ہو، لہٰذا یہ جائز نہیں ہے: 'نعبدک' اور 'نستعینک'، اور نہ ہی 'نعبد ایاک، ونستعین ایاک' (کہ فعل کو مفعول کی ضمیر پر مقدم کیا جائے)۔ بلکہ قرآن کے لفظ کی اتباع کی جاتی ہے۔ العجاج نے کہا: 'تجھ ہی کو پکارتا ہوں سو میری خوشامد قبول کر / اور میری خطائیں بخش دے اور میری چاندی بڑھا دے (٤)' اور روایت میں 'ثمر' (پھلنا پھولنا) بھی آیا ہے۔

رہی شاعر کی یہ بات: 'تیری طرف یہاں تک کہ وہ تجھ تک پہنچ گئی (٥)' تو یہ شاذ ہے جس پر قیاس نہیں کیا جا سکتا۔ اور 'الورِق' (راء کے کسرہ کے ساتھ) سے مراد درہم ہیں، اور فتحہ کے ساتھ اس کا مطلب مال ہے۔

نام (ایاک) کو دوبارہ اس لیے لایا گیا تاکہ یہ وہم نہ ہو کہ: 'تیری ہی ہم عبادت کرتے ہیں اور مدد کسی اور سے مانگتے ہیں۔'

پچیسواں نکتہ: قراء اور علماء کی اکثریت 'ایاک' میں 'یا' کی تشدید پر متفق ہے...

(۱) محمد بن عبداللہ بن عبدالعزیز بن شاذان الرازی الصوفی۔ الذہبی نے 'السیر' ۳٦٥/١٦ میں کہا ہے: ابو عبدالرحمن السلمی ان سے منکر کہانیاں اور حکایات روایت کرتے ہیں۔ ان کا انتقال سال (۳۷٦ھ) میں ہوا۔ (۲) قلمی نسخوں اور (م) میں ایسا ہی ہے، اور شاید یہ ابو جعفر ہیں، جو محمد بن عبداللہ ہیں، ان کا ذکر السلمی کی 'طبقات الصوفیہ' میں ہے، اور دیکھئے السمعانی کی 'انساب' ۹/ ۲۷٦۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/ ۷۲۔ (٤) ابن فارس نے اپنی 'معجم' ۱۰۲/٦ میں اور ابن منظور نے 'اللسان' (ورق) میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٥) یہ سیبویہ کے شواہد ۳٦۲/۲ میں سے ہے اور اس کا عنوان ہے: 'باب اس بارے میں جو شاعری میں جائز ہے مگر کلام میں نہیں۔' اس کے کہنے والے حمید الارقط ہیں۔ یہ ابن الشجری کی 'امالی' ۵۸/۱، ابو البرکات ابن الانباری کی 'الانصاف' ٦۹۹/۲ اور 'الخزانہ' ۲۸۰/٥ میں موجود ہے۔ ذکر ہے کہ اس سے پہلے یہ مصرعہ تھا: 'ایک اونٹنی اراک کے درختوں کو کاٹتی ہوئی تیرے پاس آئی۔'

225 Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Syntax) the two positions. Amr bin Fa'id (1) read: "Iyāka" (إِيَاك) with a kasra on the hamza and a lightened ya (no shadda). This was because he disliked the doubling of the ya due to its heaviness and the presence of a kasra before it (2). This reading is undesirable because the meaning becomes: "Your sun we worship," or "Your light." And "iyāt al-shams" (إِيَاةُ الشمس) - with a kasra on the hamza - means its light, and it can sometimes be pronounced with a fatha. He said: The light of the sun quenched everything except his gums ... it was smeared with kohl, so he did not bite into it with antimony (3). If you omit the 'ha', you extend it (mad) (4). It is said: "al-iyāh" (الإياة) for the sun is like the halo for the moon, which is the circle around it. Al-Fadl al-Raqashi (5) read: "Ayyāka" (أَيَّاكَ) with a fatha on the hamza (6), which is a well-known dialect. Abu al-Sawar al-Ghanawi (7) read: "Hayyāka" (هَيَّاك) in both positions, which is also a dialect (8). He said: So beware (hayyāka) of a matter whose ways, if they broaden ... their sources will narrow for you (9).

(1) Abu Ali al-Aswari al-Basri. Mentioned by Ibn al-Jazari in Tabaqat al-Qurra 1/602, and he attributed this reading to him. Ibn Hajar said in Lisan al-Mizan 4/372: He was a Qadari Mu'tazili, who died after the year two hundred. (2) Mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 1. Ibn Jinni said in Al-Muhtasib 1/40: We have found no trace of this in the language, nor in script, nor have we come across it in prose or poetry. (3) The verse is by Tarafa bin al-Abd, and it is in his Diwan p. 21. His words: 'lithātihi' is the plural of 'litha' (gum). 'Asuffa' means sprinkled over it. 'Al-kadmu' is biting with the front of the mouth. (4) This was mentioned by Ibn al-Anbari in Sharh al-Qasa'id al-Sab' p. 146, Ibn al-Nahhas in Sharh al-Qasa'id al-Tis' 1/217-218, and Ibn Manzur in Lisan al-Arab (A-Y-A), that it is said: iyāt al-shams, with kasra on hamza and ha; and iyā al-shams, by omitting the ha (meaning shortening it and kasra on hamza); and ayāh al-shams, with mad and fatha on hamza. (5) Al-Fadl bin Isa al-Raqashi. Al-Dhahabi said in Mizan al-I'tidal 3/356: They considered him weak. (6) Mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 1, Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/173, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/39. See Al-Muharrar al-Wajiz 1/72. (7) Mentioned by Ibn al-Nadim in Al-Fihrist p. 50, where it is written: Abu Sarrar, and in one copy: Abu al-Sawwar, and he said: He was eloquent, Abu Ubayda and others learned from him. He is mentioned in Majalis al-Ulama by al-Zajjaji p. 60, and Inbah al-Ruwat by al-Qifti 4/122. (8) Al-Qira'at al-Shadhah p. 1, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/72. (9) Recited by Abu Tammam in al-Hamasa (418) (Sharh al-Marzuqi) with the wording: "Iyyāka wa al-amr". Ibn Jinni mentioned it in Sirr Sina'at al-I'rab 1/2, and al-

Astarabadhi in Sharh al-Shafiyah 3/223. Al-Baghdadi said in its explanation p. 476: Abu Tammam recited it... with the omission of 'fa' as it is 'makhroom' (a metrical term), along with a second verse... and he attributed them to Mudarris bin Raba'i. Then he mentioned that it was included in the book Mukhtar Ash'ar al-Qaba'il by Tufayl al-Ghanawi al-Jahili among several verses, including: "wa iyyāka wa al-amr alladhi in tarahabat".

२२५ सूरह अल-फ़ातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण) दोनों स्थानों पर। अम्र बिन फ़ैद (१) ने पढ़ा: "इयाका" (إِيَاكَ) हमज़ा पर कसरा और या (ya) को हल्का करके(बिना शद्दा के)। ऐसा इसलिए क्योंकि उन्होंने या को दोगुना करना नापसंद किया, क्योंकि यह भारी लगता था और इससे पहले कसरा था (२)। यह पाठ अवांछनीय है, क्योंकि इसका अर्थ हो जाता है: "हम आपके सूर्य की पूजा करते हैं," या "आपका प्रकाश।" और "इयात अल-शम्स" (إِيَاةُ الشمس) - हमज़ा पर कसरा के साथ - का अर्थ है उसका प्रकाश, और इसे कभी-कभी फ़था के साथ भी पढ़ा जा सकता है। उन्होंने कहा: सूरज की रोशनी ने उसके मसूड़ों के अलावा सब कुछ भिगो दिया... उस पर सुरमा छिड़का गया था, इसलिए उसने उसे दांतों से नहीं काटा (३)। यदि आप 'हा' को हटा देते हैं, तो आप इसे खींचकर (मद के साथ) पढ़ते हैं (४)। कहा जाता है: सूरज के लिए 'अल-इयाह' (الإياة) वैसा ही है जैसा चाँद के लिए प्रभामंडल (halo), जो उसके चारों ओर का घेरा है। अल-फ़ज़ल अल-रक़ाशी (५) ने पढ़ा: "अय्याका" (أَيَّاكَ) हमज़ा पर फ़था के साथ (६), जो एक प्रसिद्ध बोली है। अबू अल-सवार अल-ग़नवी (७) ने दोनों स्थानों पर "हय्याका" (هَيَّاكَ) पढ़ा, जो एक बोली है (८), उन्होंने कहा: तो उस मामले से बचो (हय्याका), जिसके रास्ते अगर चौड़े हो जाएँ.. तो उनके स्रोत तुम पर तंग हो जाएँगे (९)।

(१) अबू अली अल-अस्वारी अल-बसरी। इब्न अल-जज़री ने तबक़ात अल-क़ुर्रा १/६०२ में उनका उल्लेख किया है, और उनके लिए इस पाठ का उल्लेख किया है। इब्न हजर ने लिसान अल-मीज़ान ४/३७२ में कहा: वह एक क़दरी मोतज़िली थे, जिनका निधन दो सौ साल के बाद हुआ। (२) इब्न खलावेह ने अल-क़िरात अल-शादा पृष्ठ १ में इसका उल्लेख किया है। इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब १/४० में कहा: हमने भाषा में, न ही लिपि में इसका कोई निशान पाया है, और न ही हमें गद्य या पद्य में यह कहीं मिला है। (३) यह छंद तरफा बिन अल-अब्द का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ २१ में है। उनका शब्द: 'लिथातिही' 'लिथा' (मसूड़ा) का बहुवचन है। 'असुफ़्फ़ा' का अर्थ है उस पर छिड़का जाना। 'अल-कदमु' मुँह के अगले हिस्से से काटना है। (४) इब्न अल-अंबारी ने शरह अल-क़ासिद अल-सब' पृष्ठ १४६ में, इब्न अल-नहस ने शरह अल-क़ासिद अल-तिस १/२१७-२१८ में, और इब्न मंज़ूर ने लिसान अल-अरब (A-Y-A) में उल्लेख किया है कि इसे कहा जाता है: इयात अल-शम्स, हमज़ा और हा पर कसरा के साथ; और इया अल-शम्स, हा को हटाकर (अर्थात इसे छोटा करना और हमज़ा पर कसरा); और अयाह अल-शम्स, मद और हमज़ा पर फ़था के साथ। (५) अल-फ़ज़ल बिन ईसा अल-रक़ाशी। अल-ज़हाबी ने मीज़ान अल-इतिदाल ३/३५६ में कहा: उन्होंने उसे कमज़ोर माना। (६) इब्न खलावेह ने अल-क़िरात अल-शादा पृष्ठ १ में, अल-नहस ने इराब अल-क़ुरान १/१७३ में, और इब्न

जिन्नी ने अल-मुहतासिब १/३९ में इसका उल्लेख किया है। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/७२ देखें। (७) इब्न अल-नदीम ने अल-फ़िहरिस्त पृष्ठ ५० में इसका उल्लेख किया है, जहाँ यह लिखा है: अबू सर्रार, और एक प्रति में: अबू अल-सव्वार, और उन्होंने कहा: वह वाक्पटु थे, अबू उबैदा और अन्य लोगों ने उनसे सीखा। उनका उल्लेख ज़ज्जाजी द्वारा मजालिस अल-उलेमा पृष्ठ ६० में, और क़िफ़्ती द्वारा इनबाह अल-रुवात ४/१२२ में मिलता है। (८) अल-क़िरात अल-शादा पृष्ठ १, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/७२। (९) अबू तमाम ने अल-हमासा (४१८) (शरह अल-मरज़ूकी) में "इयाका वा अल-अम्र" शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है। इब्न जिन्नी ने इसे सिर्र सिनाअत अल-इराब १/२ में, और अल-अस्तराबादी ने शरह अल-शाफिया ३/२२३ में उद्धृत किया है। अल-बग़दादी ने इसके विवरण में पृष्ठ ४७६ पर कहा: अबू तमाम ने इसे पढ़ा... 'फ़ा' को हटाकर क्योंकि यह 'मखरूम' (एक छंदबद्ध शब्द) है, एक दूसरे छंद के साथ... और उन्होंने उन्हें मुदर्रिस बिन रबा'ई को जिम्मेदार ठहराया। फिर उन्होंने उल्लेख किया कि इसे तुफ़ैल अल-ग़नवी अल-जाहिली द्वारा लिखित पुस्तक मुख्तार अशआर अल-क़बैल में कई छंदों के बीच शामिल किया गया था, जिनमें शामिल है: "वा इय्याका वा अल-अम्र अल्लजी इन तरहबत"।

۲۲۵ سورۃ الفاتحہ (معانی، قراتیں اور اعراب) دونوں مقامات پر۔ عمرو بن فائد (۱) نے پڑھا: "اِيَاك" ہمزہ کے کسرہ (زیر) اور یا کے تخفیف (بغیر شد) کے ساتھ۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ انہوں نے یا کی تضعیف (شد) کو ناپسند کیا کیونکہ اس سے پہلے کسرہ ہونے کی وجہ سے یہ بوجھل لگتی تھی (۲)۔ یہ قرأت ناپسندیدہ ہے، کیونکہ معنی بدل کر یہ ہو جاتا ہے: "ہم تیرے سورج کی عبادت کرتے ہیں،" یا "تیرے نور کی۔" اور "اِيَاةُ الشمس" - ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ - اس کا مطلب ہے اس کی روشنی، اور اسے کبھی کبھی فتحہ (زبر) کے ساتھ بھی پڑھا جاتا ہے۔ اس نے کہا: سورج کی روشنی نے اس کے مسوڑھوں کے علاوہ سب کچھ سیراب کر دیا... اس پر سرمہ چھڑکا گیا تھا، اس لیے اس نے اس پر دانت نہیں مارے (۳)۔ اگر آپ 'ہا' کو گرا دیں تو مد کے ساتھ پڑھیں گے (۴)۔ کہا جاتا ہے: سورج کے لیے 'اِيَاة' وہی ہے جو چاند کے لیے ہالہ ہے، اور یہ اس کے گرد دائرہ ہے۔ اور الفضل الرقاشی (۵) نے ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ "اَيَّاکَ" پڑھا (۶)، جو کہ ایک مشہور لغت ہے۔ اور ابو السوار الغنوی (۷) نے دونوں مقامات پر "هَيَّاک" پڑھا، جو کہ ایک لغت ہے (۸)، اس نے کہا: تو اس معاملے سے بچ (هَيَّاک)، جس کے راستے اگر وسیع ہو جائیں... تو اس کے نکلنے کی جگہیں تجھ پر تنگ ہو جائیں گی (۹)۔

(۱) ابو علی الأسواری البصری۔ ابن الجزری نے طبقات القراء ۶۰۲/۱ میں ان کا ذکر کیا ہے، اور ان کے لیے یہ قرأت نقل کی ہے۔ ابن حجر نے لسان المیزان ۳۷۲/۴ میں کہا: وہ قدری معتزلی تھے، جن کا انتقال سن دو سو کے بعد ہوا۔ (۲) ابن خالویہ نے القراءات الشاذة صفحہ ۱ پر اس کا ذکر کیا ہے۔ ابن جنی نے المحتسب ۱/ ۴۰ میں کہا: ہم نے لغت میں اس کا کوئی نشان نہیں پایا، نہ ہی رسم الخط میں، اور نہ ہی نثر یا نظم میں ہم پر اس کا گزر ہوا۔ (۳) یہ شعر طرفہ بن العبد کا ہے، اور یہ ان کے دیوان صفحہ ۲۱ میں ہے۔ ان کا قول 'لثاتہ': یہ لثہ (مسوڑھے) کی جمع ہے۔

'أسف': اس پر چھڑکا گیا۔ 'الكدم': منہ کے اگلے حصے سے کاٹنا۔ (۴) جس کا ذکر ابن الانباری نے شرح القصائد السبع صفحہ ۱۴۶ میں، ابن النحاس نے شرح القصائد التسع ۲۱۷/۱ - ۲۱۸ میں، اور ابن منظور نے لسان العرب (ایا) میں کیا ہے کہ کہا جاتا ہے: اِيَاة الشمس، ہمزہ اور ہا کے کسرہ کے ساتھ؛ اور اِيَا الشمس، ہا کے حذف کے ساتھ (یعنی قصر اور ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ)؛ اور اَيَاة الشمس، مد اور ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ۔ (۵) الفضل بن عيسى الرقاشی۔ الذہبی نے میزان الاعتدال ۳۵۶/۳ میں کہا: انہوں نے اسے ضعیف قرار دیا۔ (۶) ابن خالویہ نے القراءات الشاذة صفحہ ۱، النحاس نے اعراب القرآن ۱/ ۱۷۳، اور ابن جنی نے المحتسب ۱/ ۳۹ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ دیکھیے المحرر الوجیز ۱/ ۷۲۔ (۷) ابن الندیم نے الفہرست صفحہ ۵۰ میں ان کا ذکر کیا ہے، اور اس میں ہے: ابو سرار، اور ایک نسخے میں ہے: ابو السوار، اور کہا: وہ فصیح تھے، ابو عبیدہ اور ان کے علاوہ دیگر نے ان سے سیکھا Battle۔ ان کا تذکرہ زجاجی کی مجالس العلماء صفحہ ۶۰ میں، اور قفطی کی إنباہ الرواۃ ۴/ ۱۲۲ میں ملتا ہے۔ (۸) القراءات الشاذة صفحہ ۱، اور المحرر الوجیز ۱/ ۷۲۔ (۹) ابو تمام نے الحماسہ (۴۱۸) (شرح المرزوقی) میں ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: "اياک والامر"۔ ابن جنی نے اسے سر صناعۃ الاعراب ۲/۱ میں، اور الاستراباذی نے شرح الشافیہ ۳/ ۲۲۳ میں نقل کیا ہے۔ البغدادی نے اس کی شرح صفحہ ۴۷۶ پر کہا: ابو تمام نے اسے پڑھا... ایک دوسرے شعر کے ساتھ فاء کے حذف کے ساتھ اس بنا پر کہ یہ مخروم ہے... اور ان دونوں کو مدرس بن ربعی کی طرف منسوب کیا۔ پھر ذکر کیا کہ انہوں نے اسے طفیل الغنوی الجاہلی کی کتاب مختار اشعار القبائل میں کئی اشعار کے ساتھ نقل کیا ہے، جن میں شامل ہے: "وإياک والامر الذی إن تراحبت"۔

Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Parsing) 226

Twenty-sixth: ﴿وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ (And You we seek help from) is a conjunction of a sentence with a sentence. Yahya ibn Waththab(1) and al-A'mash(2) read: "nista'in" with a kasra (vowel 'i') on the first nun(3), which is the dialect of Tamim, Asad, Qays, and Rabi'ah, to indicate that it originates from "ista'ana". Thus, the nun is given a kasra just as the alif al-wasl (connective alif) is given a kasra.

The origin of "nasta'in" is "nasta'win". The vowel of the waw was transferred to the 'ayn, so it became a ya'. The verbal noun (masdar) is "isti'anah", and the origin is "isti'wan". The vowel of the waw was transferred to the 'ayn, so it turned into an alif. Since two silent letters (sakins) cannot meet, the second alif was deleted because it is extra. Others say the first was deleted because the second signifies the meaning. The "ha" (at the end of isti'anah) became necessary as compensation(4).

Twenty-seventh: The Almighty's saying: ﴿اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ (Guide us to the straight path): "Ihdina" is a supplication and a desire from the servant to the Lord. The meaning is: guide us to the straight path, direct us to it, and show us the path of Your guidance that leads to Your intimacy and proximity.

Some scholars said: Allah, Exalted and Majestic, made the core of supplication and its entirety a theme in this Surah; half of it is a gathering of praise, and the other half is a gathering of needs. He made this supplication in this Surah better than any other a person might pray(5) because this is speech(6) spoken by the Lord of the worlds. So you are supplicating with a prayer that is His own speech. It is stated in a hadith: "Nothing is more honorable to Allah than supplication"(7).

It was also said: The meaning is: guide us by following the Sunnahs in performing(8) Your obligatory duties. It was also said: The origin of it is 'imālah' (inclination), as in the Almighty's saying: ﴿إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ﴾ [Al-A'raf: 156], meaning: we turned (inclined) to You. And from it is derived...

(1) Al-Asadi their protégé, of Kufa, a leading reciter, died in the year (103 AH). All except Abu Dawud narrated from him. Al-Siyar 4/379. (2) Sulayman ibn Mihran, Abu Muhammad al-Asadi al-Kahili their protégé, of Kufa, a leading reciter and Hadith scholar, died in the year (147 AH). All narrated from him. Al-Siyar 6/226. (3) Ibn Khalawayh mentioned it in "Irregular Recitations" p. 1. He attributed it to Janah ibn Hubaysh. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/173-174. (5) Meaning: the one who supplicates, as is clear from the context. (6) In (m): the speech. (7) Narrated by Ahmad

(8748) from the hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. (8) In (z): "using", instead of: "performing".

सूरा अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण) २२६

छब्बीसवीं: ﴿وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ (और हम तुझी से सहायता माँगते हैं) एक वाक्य का दूसरे वाक्य से संयोजन है। याह्या बिन वथ्थाब(१) और अल-अ'मश(२) ने इसे नून पर कसरा (इ की मात्रा) के साथ "निस्तईन" पढ़ा है(३), जो तमीम, असद, क़ैस और रबीअह की बोली है, यह दर्शाने के लिए कि यह "इस्तआना" से निकला है। इसलिए नून को उसी तरह कसरा दिया गया जैसे अलिफ़ अल-वस्ल को दिया जाता है।

"नस्तईन" का मूल "नस्तअविन" है, वाव की हरकत को ऐन पर स्थानांतरित कर दिया गया, जिससे वह 'या' बन गया। इसका स्रोत (मस्दर) "इस्तिआना" है, जिसका मूल "इस्तिअवान" था। वाव की हरकत को ऐन पर स्थानांतरित किया गया, जिससे वह अलिफ़ में बदल गया। चूँकि दो साकिन (मूक अक्षर) एक साथ नहीं रह सकते, इसलिए दूसरा अलिफ़ हटा दिया गया क्योंकि वह अतिरिक्त था। कुछ का कहना है कि पहला हटाया गया क्योंकि दूसरा अर्थ के लिए है। क्षतिपूर्ति के रूप में 'हा' लगाना अनिवार्य हो गया(४)।

सत्ताईसवीं: अल्लाह तआला का कथन: ﴿ٱلْمُسْتَقِيمَ ٱلصِّرَاطَ ٱهْدِنَا﴾ (हमें सीधा मार्ग दिखा): "इहदिना" बंदे की ओर से रब से एक दुआ और इच्छा है। इसका अर्थ है: हमें सीधे मार्ग की ओर निर्देशित कर, हमें उसकी ओर मार्ग दिखा, और हमें अपने मार्गदर्शन का वह मार्ग दिखा जो तेरे सान्निध्य और समीपता तक ले जाता है।

कुछ विद्वानों ने कहा है: अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने दुआ के सार और उसके पूर्ण रूप को इस सूरा का विषय बनाया है, जिसका आधा भाग प्रशंसा का संग्रह है और आधा भाग ज़रूरतों का संग्रह है। उसने इस सूरा में दी गई दुआ को किसी भी अन्य दुआ से बेहतर बनाया है जो कोई कर सकता है(५); क्योंकि यह वह वाणी(६) है जिसे स्वयं रब्बुल आलमीन ने बोला है। तो आप एक ऐसी दुआ माँग रहे हैं जो स्वयं उसकी वाणी है। हदीस में आता है: "अल्लाह के निकट दुआ से बढ़कर कोई चीज़ अधिक सम्मानजनक नहीं है"(७)।

यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: अपने अनिवार्य कर्तव्यों को पूरा करने में(८) सुन्नत का पालन करने हेतु हमारा मार्गदर्शन कर। और यह भी कहा गया है: इसका मूल 'इमाला' (झुकाव) है, जैसा कि अल्लाह के इस कथन में है: ﴿إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ﴾ [अल-अ'राफ़: १५६], जिसका अर्थ है: हम तेरी ओर मुड़े (झुके)। और इसी से निकला है...

(१) अल-असदी उनके स्वतंत्र दास, कूफ़ा के पाठकों के उस्ताद, वर्ष (१०३ हिजरी) में मृत्यु हुई। अबू दाऊद के अलावा सभी ने उनसे रिवायत की है। अस-सियार ४/३७९। (२) सुलेमान बिन मेहरान, अबू मुहम्मद अल-असदी अल-काहिली उनके स्वतंत्र दास, कूफ़ा के पाठकों और हदीस के विद्वानों के उस्ताद, वर्ष (१४७ हिजरी) में मृत्यु हुई, सभी ने उनसे रिवायत की है। अस-सियार ६/२२६। (३) इब्न खालवैह ने इसे "अनियमित पाठों" (शाज़ किराआत) पृष्ठ १ में उल्लेख किया है। उन्होंने इसे जनाह बिन हुबैश से संबंधित बताया है। (४) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/१७३-१७४। (५) अर्थात: दुआ करने वाला, जैसा कि संदर्भ से स्पष्ट है। (६) (म) में: वाणी। (७) इसे अहमद (८७४८) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (८) (ज़) में: "उपयोग", इसके स्थान पर: "पालन"।

سورۃ الفاتحہ (معانی، قراءات اور اعراب) ۲۲۶

چھبیسویں: ﴿وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ جملے کا جملے پر عطف ہے۔ یحییٰ بن وثاب(۱) اور الاعمش(۲) نے اسے نون کے کسرہ (زیر) کے ساتھ «نِستعین» پڑھا ہے(۳)، اور یہ تمیم، اسد، قیس اور ربیعہ کی لغت ہے، تاکہ یہ اس بات پر دلالت کرے کہ یہ «إستعان» سے مشتق ہے۔ چنانچہ نون کو کسرہ دیا گیا جس طرح الفِ وصل کو کسرہ دیا جاتا ہے۔

اور «نستعین» کی اصل «نستعوِن» ہے، واؤ کی حرکت کو عین کی طرف منتقل کر دیا گیا تو وہ «یاء» بن گئی، اور مصدر «إستعانة» ہے، جس کی اصل «إستعوان» تھی، واؤ کی حرکت کو عین کی طرف منتقل کیا گیا تو وہ «الف» میں بدل گئی، اور چونکہ دو ساکن جمع نہیں ہو سکتے، اس لیے دوسرا الف حذف کر دیا گیا کیونکہ وہ زائد ہے، اور ایک قول یہ ہے کہ پہلا حذف کیا گیا کیونکہ دوسرا معنی کے لیے ہے، اور اس کے عوض میں «ہا» لازم کر دی گئی(۴)۔

ستائیسویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾: «إهدنا» بندے کی طرف سے رب کے حضور دعا اور التجا ہے۔ اور معنی یہ ہے کہ: ہمیں سیدھے راستے کی طرف راہنمائی فرما، اور اس کی طرف ہماری رہبری فرما، اور ہمیں اپنی ہدایت کا وہ راستہ دکھا جو تیرے قرب اور انس تک پہنچانے والا ہو۔

بعض علماء نے کہا: اللہ جل وعز نے دعا کی عظمت اور اس کے مجموعے کو اس سورت کا موضوع بنایا ہے، اس کا نصف حصہ ثناء (تعریف) کا مجموعہ ہے اور نصف حصہ حاجات کا مجموعہ ہے، اور اس سورت میں موجود دعا کو اس دعا سے افضل قرار دیا ہے جو کوئی مانگتا ہے(۵)؛ کیونکہ یہ وہ کلام(۶) ہے جو رب العالمین نے خود کلام فرمایا ہے، پس تم ایسی دعا کے

ذریعے پکار رہے ہو جو خود اس کا کلام ہے جس کے ساتھ اس نے کلام فرمایا ہے۔ اور حدیث میں ہے: «اللہ کے نزدیک دعا سے زیادہ کوئی چیز مکرم نہیں ہے»(۷)۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اپنے فرائض کی ادائیگی(۸) میں سنتوں کے استعمال کے ذریعے ہماری رہنمائی فرما۔ اور کہا گیا: اس کی اصل میں امالہ ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿إِنَّا هُدْنَا إِلَيْكَ﴾ [الاعراف: ۱۵۶] یعنی: ہم تیری طرف مائل ہوئے۔ اور اسی پر قیاس کیا گیا...

(۱) الاسدی ان کے آزاد کردہ غلام، کوفی، قراء کے شیخ، سن (۱۰۳ھ) میں وفات پائی، ابو داؤد کے علاوہ جماعت نے ان سے روایت کی۔ السیر ۳۷۹/۴۔ (۲) سلیمان بن مہران، ابو محمد الاسدی الکاہلی ان کے آزاد کردہ غلام، کوفی، مقریوں اور محدثوں کے شیخ، سن (۱۴۷ھ) میں فوت ہوئے، جماعت نے ان سے روایت کی۔ السیر ۶ / ۲۲۶۔ (۳) اسے ابن خالویہ نے شاذ قرأتوں ص ۱ میں ذکر کیا ہے، اور اسے جناح بن حبیش کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱۷۳/۱ - ۱۷۴۔ (۵) یعنی: دعا کرنے والا دعا کرتا ہے، جیسا کہ کلام کے سیاق سے واضح ہے۔ (۶) (م) میں: الکلام۔ (۷) اسے احمد نے (۸۷۴۸) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ (۸) (ظ) میں: «استعمال»، بجائے: «أداء»۔

Page 227

Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Grammar)

...prayer and peace be upon him during his illness, being supported between two people, i.e., swaying(1). From it comes 'al-hadiyyah' (gift); because it is moved(2) from one possession to another. Also from it is 'al-hady', for the animal driven to the Sanctuary. So the meaning is: incline our hearts towards the Truth.

Al-Fudayl ibn Iyad said: ﴿The Straight Path﴾ is the path of Hajj. This is specific, and generality is preferable. Muhammad ibn al-Hanafiyyah(3) said regarding the words of the Almighty: ﴿Guide us to the Straight Path﴾: It is the religion of God, other than which is not accepted from His servants. Asim al-Ahwal(4) reported from Abu al-Aliyah: ﴿The Straight Path﴾ is the Messenger of Allah ﷺ and his two companions after him. Asim said: I said to al-Hasan: Abu al-Aliyah says: ﴿The Straight Path﴾ is the Messenger of Allah ﷺ and his two companions. He said: "He spoke the truth and gave good advice."(5)

Twenty-eighth: The origin of "al-sirat" in the speech of the Arabs is 'the road'. Amir ibn al-Tufayl(6) said: We filled(7) their land with horses until we left them more lowly than the path.(8) And Jarir(9) said: The Prince of the Believers is on a path that is straight when the watering places are crooked.

Footnotes: (1) A portion of the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) narrated by Ahmad (25761), al-Bukhari (664), and Muslim (448); and with them: 'yuhada'. (2) In (D): 'tuhad', and in (Z): 'tuhal'. (3) He is Muhammad ibn Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him), Abu al-Qasim and Abu Abdullah; his mother was Khawlah bint Ja'far al-Hanafiyyah. He died in the year 80 AH, and it was said: 81. Siyar A'lam al-Nubala 4/ 110. (4) He is Asim ibn Sulayman, Abu Abd al-Rahman, a Muhaddith of Basra; he died in the year 142 AH. Al-Siyar 6/ 13. (5) Al-Tabari included some of these reports in his Tafsir 1/ 175, and Ibn Atiyyah mentioned some of them in al-Muharrar al-Wajiz 1/ 74. (6) Al-Amiri, cousin of Labid, the companion and poet. His people came to the Messenger of Allah ﷺ in the ninth year of the Hijrah while he intended treachery against him but did not succeed. He returned and did not embrace Islam, and died on his way back. Al-Shi'r wa al-Shu'ara 1/ 343, and Khizanat al-Adab 3/ 80. (7) In (Zha): 'safahna'. (8) We did not find it in his Diwan; al-Tabari mentioned it in his Tafsir 1/ 171 with the wording: "We attacked their land with horses until we left them finer than the path," and attributed it to Abu Dhu'ayb al-Hudhali. (9) Diwan 1/ 218.

पृष्ठ 227

सूरा अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

...नमाज़ और उन पर शांति हो उनकी बीमारी के दौरान, दो लोगों के बीच सहारा लेते हुए, यानी डगमगाते हुए(1)। इसी से 'अल-हदिया' (उपहार) बना है; क्योंकि इसे एक स्वामित्व से दूसरे में स्थानांतरित(2) किया जाता है। इसी से 'अल-हदी' है, उस जानवर के लिए जिसे हरम की ओर ले जाया जाता है। तो अर्थ है: हमारे दिलों को सत्य की ओर झुका दें।

अल-फुदैल इब्न इयाद ने कहा: ﴿सीधा रास्ता﴾ हज का रास्ता है। यह विशिष्ट है, और व्यापकता बेहतर है। मुहम्मद इब्न अल-हनफिया(3) ने सर्वशक्तिमान के शब्दों के संबंध में कहा: ﴿हमें सीधे रास्ते पर चला﴾: यह अल्लाह का धर्म है, जिसके अलावा उनके बंदों से कुछ भी स्वीकार नहीं किया जाता है। असीम अल-अहवाल(4) ने अबू अल-आलिया से रिवायत की: ﴿सीधा रास्ता﴾ अल्लाह के रसूल ﷺ और उनके बाद उनके दो साथी हैं। असीम ने कहा: मैंने अल-हसन से कहा: अबू अल-आलिया कहते हैं: ﴿सीधा रास्ता﴾ अल्लाह के रसूल ﷺ और उनके दो साथी हैं। उन्होंने कहा: "उन्होंने सच कहा और नेक सलाह दी।" (5)

अट्ठाईसवाँ: अरबों की वाणी में "अल-सिरात" का मूल अर्थ 'रास्ता' है। आमिर इब्न अल-तुफैल(6) ने कहा: हमने उनकी भूमि को घोड़ों से भर(7) दिया यहाँ तक कि हमने उन्हें रास्ते से भी अधिक तुच्छ छोड़ दिया।(8) और जरीर(9) ने कहा: मोमिनों का अमीर एक ऐसे रास्ते पर है जो सीधा है जब पानी के घाट टेढ़े हों।

पादलेख: (1) आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस का एक हिस्सा जिसे अहमद (25761), बुखारी (664), और मुस्लिम (448) ने निकाला है; और उनके पास शब्द है: 'युहादा'। (2) (द) में: 'तुहाद', और (ज़) में: 'तुहाल'। (3) वह मुहम्मद इब्न अली इब्न अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो), अबू अल-कासिम और अबू अब्दुल्ला हैं; उनकी माँ खौला बिंत जाफ़र अल-हनफिया थीं। उनकी मृत्यु वर्ष 80 हिजरी में हुई, और कहा गया: 81। सियार आलाम अल-नुबला 4/ 110। (4) वह असीम इब्न सुलेमान, अबू अब्द अल-रहमान हैं, जो बसरा के एक मुहद्दिस थे; उनकी मृत्यु वर्ष 142 हिजरी में हुई। अल-सियार 6/ 13। (5) अल-तबरी ने इनमें से कुछ रिवायतों को अपनी तफ़सीर 1/ 175 में शामिल किया है, और इब्न अतिया ने उनमें से कुछ का उल्लेख अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/ 74 में किया है। (6) अल-अमीरी, सहाबी कवि लबीद के चचेरे भाई। हिजरत के नौवें वर्ष में उनके लोग

अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए जबकि वे उनके साथ विश्वासघात करने का इरादा रखते थे लेकिन सफल नहीं हुए। वे वापस लौट आए और इस्लाम स्वीकार नहीं किया, और वापसी के रास्ते में उनकी मृत्यु हो गई। अल-शीर वा अल-शुअरा 1/ 343, और खज़ानत अल-अदब 3/ 80। (7) (ज़हा) में: 'सफहना'। (8) हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला; अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/ 171 में इन शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है: "हमने उनके घोड़ों के साथ उनकी भूमि पर सुबह हमला किया यहाँ तक कि हमने उन्हें रास्ते से भी बारीक छोड़ दिया" और इसे अबू धुआयब अल-हुदाली के नाम से बताया है। (9) दीवान 1/ 218।

صفحہ 227

سورۃ الفاتحہ (معانی، قراءت اور اعراب)

...نماز اور ان پر سلامتی ہو ان کی بیماری کے دوران، دو لوگوں کے درمیان سہارا لیتے ہوئے، یعنی ڈگمگاتے ہوئے(1)۔ اسی سے 'الہدیہ' (تحفہ) ہے؛ کیونکہ یہ ایک ملکیت سے دوسری ملکیت کی طرف منتقل(2) کیا جاتا ہے۔ اور اسی سے 'الہدی' ہے، اس جانور کے لیے جسے حرم کی طرف لے جایا جاتا ہے۔ پس معنی یہ ہے: ہمارے دلوں کو حق کی طرف مائل کر دے۔

الفضیل بن عیاض نے کہا: ﴿الصراط المستقیم﴾ حج کا راستہ ہے۔ یہ خاص ہے، اور عموم زیادہ بہتر ہے۔ محمد بن الحنفیہ(3) نے اللہ عزوجل کے ارشاد: ﴿اهدنا الصراط المستقیم﴾ کے بارے میں کہا: یہ اللہ کا وہ دین ہے جس کے سوا بندوں سے کچھ قبول نہیں کیا جاتا۔ عاصم الاحول(4) نے ابوالعالیہ سے روایت کی: ﴿الصراط المستقیم﴾ رسول اللہ ﷺ اور ان کے بعد ان کے دو ساتھی ہیں۔ عاصم کہتے ہیں: میں نے حسن (بصری) سے کہا: ابوالعالیہ کہتے ہیں کہ ﴿الصراط المستقیم﴾ رسول اللہ ﷺ اور آپ کے دو ساتھی ہیں۔ انہوں نے کہا: "انہوں نے سچ کہا اور خیر خواہی کی"(5)۔

اٹھائیسواں: عربوں کے کلام میں "الصراط" کی اصل 'راستہ' ہے۔ عامر بن الطفیل(6) نے کہا: ہم نے ان کی زمین کو گھوڑوں سے بھر(7) دیا یہاں تک کہ ہم نے انہیں راستے سے بھی زیادہ ذلیل کر دیا۔(8) اور جریر(9) نے کہا: امیر المومنین ایک ایسے راستے پر ہیں جو سیدھا ہے جب پانی کے گھاٹ ٹیڑھے ہوں۔

حواشی: (1) عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کا ایک ٹکڑا جسے احمد (25761)، بخاری (664)، اور مسلم (448) نے روایت کیا ہے؛ اور ان کے ہاں لفظ 'یُهَادی' ہے۔ (2) (د) میں: 'تهاد'، اور (ز)

میں: 'تھال'۔ (3) وہ محمد بن علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ ہیں، ابو القاسم اور ابو عبد اللہ؛ ان کی والدہ خولہ بنت جعفر الحنفیہ تھیں۔ سن 80ھ میں وفات پائی، اور کہا گیا: 81۔ سیر اعلام النبلاء 4/ 110۔ (4) وہ عاصم بن سلیمان، ابو عبد الرحمن ہیں، بصرہ کے محدث، سن 142ھ میں وفات پائی۔ السیر 6/ 13۔ (5) ان میں سے بعض روایات کو طبری نے اپنی تفسیر 1/ 175 میں بیان کیا ہے، اور ابن عطیہ نے ان میں سے بعض کا ذکر المحرر الوجیز 1/ 74 میں کیا ہے۔ (6) العامری، صحابی شاعر لبید کے چچا زاد بھائی۔ ان کی قوم ہجرت کے نویں سال رسول اللہ ﷺ کے پاس آئی جبکہ وہ آپ کے ساتھ غداری کا ارادہ رکھتے تھے لیکن کامیاب نہ ہوئے، اور واپس چلے گئے اور اسلام قبول نہیں کیا، اور واپسی کے راستے میں وفات پا گئے۔ الشعر والشعراء 1/ 343، اور خزانۃ الادب 3/ 80۔ (7) (ظ) میں: 'سفحنا'۔ (8) ہمیں یہ ان کے دیوان میں نہیں ملا؛ طبری نے اپنی تفسیر 1/ 171 میں ان الفاظ کے ساتھ اس کا ذکر کیا ہے: "ہم نے صبح کے وقت ان کی زمین پر گھوڑوں کے ساتھ حملہ کیا یہاں تک کہ ہم نے انہیں راستے سے بھی زیادہ باریک کر دیا" اور اسے ابو ذویب الہذلی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (9) دیوان 1/ 218۔

228 Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Grammar)

Another said: Turned away from the path of the clear road. (1)

Al-Naqqash narrated: "As-Sirat": the road in the language of the Romans. Ibn Atiyyah said: This is very weak. (2) It was read with the letter 'seen' - "Al-Sirat" (3) - from "al-istirat", meaning swallowing, as if the path swallows the one who walks it. (4) It was read between the letters 'zay' and 'sad' (5), and it was read with a pure 'zay' (6), which is the original. Salama (7) narrated from Al-Farra': "Al-Zirat" - with a pure 'zay' - is the dialect of 'Adhrah, Kalb, and Bani Al-Qin. (8) He said: And these people say: 'azdaq' (instead of asdaq), and 'al-azd' (instead of al-asd), and 'laziqa bihi' (instead of lasiqa bihi).

And "Al-Sirat" is in the accusative case (nasb) as the second object; because the verb of guidance is transitive to the second object with a preposition, as God Almighty said: {So guide them to the path of Hell} [As-Saffat: 23]. And without a preposition as in this verse.

"Al-Mustaqim" (the Straight) is an adjective for "Al-Sirat", which is that which has no crookedness or deviation, and from it is God Almighty's saying: {And this is My straight path, so follow it} [Al-An'am: 153]. Its root is "mustaqwam", the vowel was moved to the 'qaf', and the 'waw' was changed into 'ya' because of the 'kasra' (vowel sound) before it.

---

(1) Mentioned by Abu Ubaidah in 'Majaz al-Quran' 1/24, and At-Tabari in his interpretation 1/171, and Ibn Atiyyah 1/74. According to Abu Ubaidah and At-Tabari: the straight path. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/74. (3) This is the reading of Ibn Kathir in a narration from the Seven, and the reading of Yaqub in the narration of Ruways from the Ten. See: 'Al-Sab'ah' p. 105, 'Al-Taysir' p. 18, and 'Al-Nashr' 1/271. (4) In (Z): he walks it. (5) Meaning: with the 'sad' sounding like 'zay', which is the reading of Hamzah in the narration of Khalaf where it occurs, and Khallad in the first position of Al-Fatihah. 'Al-Sab'ah' p. 106, and 'Al-Taysir' p. 18. (6) Narrated by Al-Asma'i from Abu Amr, and Al-Farra' narrated it from Hamzah, as mentioned by Ibn Mujahid in 'Al-Sab'ah' 105-106. Abu Ali Al-Farsi said in 'Al-Hujjah' 1/51: As for the 'zay': I don't think Al-Asma'i was precise about Abu Amr, because Al-Asma'i was not a grammarian... and I think he heard Abu Amr reading with 'ishmam' (slight 'zay' sound) and thought it was a pure 'zay'. (7) He is Ibn Asim, Abu Muhammad al-Baghdadi al-Nahwi, companion of Al-Farra'. He died after two hundred and sixty and something years.

'Tabaqat al-Qurra' 1/311. (8) Al-Suyuti mentioned it in 'Al-Durr al-Manthur' 1/14 and attributed it to Ibn al-Anbari.

228 सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

एक अन्य कवि ने कहा: वह स्पष्ट मार्ग के पथ से हट गया। (1)

अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है: "अस-सिरात": रोमियों की भाषा में सड़क। इब्न अतिया ने कहा: यह बहुत ही कमज़ोर मत है। (2) इसे 'सीन' अक्षर के साथ पढ़ा गया - "अल-सिरात" (3) - "अल-इस्तिरात" से, जिसका अर्थ है निगलना, मानो पथ उस पर चलने वाले को निगल जाता है। (4) इसे 'ज़ाय' और 'साद' अक्षरों के बीच पढ़ा गया (5), और इसे शुद्ध 'ज़ाय' के साथ पढ़ा गया (6), जो कि मूल है। सलमा (7) ने अल-फर्रा से वर्णन किया: "अल-ज़िरात" - शुद्ध 'ज़ाय' के साथ - अधराह, कलब और बनी अल-क़िन की बोली है। (8) उन्होंने कहा: और ये लोग कहते हैं: 'अज़दक' (अस-दक के बजाय), और 'अल-अज़द' (अल-असद के बजाय), और 'लज़िका बिही' (लसिका बिही के बजाय)।

और "अस-सिरात" द्वितीय कर्म के रूप में कर्मकारक (नस्ब) में है; क्योंकि मार्गदर्शन की क्रिया दूसरे कर्म के प्रति पूर्वसर्ग के साथ सकर्मक होती है, जैसा कि सर्वशक्तिमान ईश्वर ने कहा: {तो उन्हें नरक के मार्ग की ओर निर्देशित करें} [अस-साफ़ात: 23]। और बिना पूर्वसर्ग के जैसा कि इस आयत में है।

"अल-मुस्तकीम" (सीधा) "अस-सिरात" का एक विशेषण है, जो वह है जिसमें कोई टेढ़ापन या विचलन नहीं है, और इसी से सर्वशक्तिमान ईश्वर का कथन है: {और यह कि यह मेरा सीधा मार्ग है, इसलिए इसका अनुसरण करो} [अल-अनअम: 153]। इसका मूल रूप "मुस्तक़वम" है, स्वर को 'क़ाफ़' पर स्थानांतरित कर दिया गया और 'वाव' को 'या' में बदल दिया गया क्योंकि इसके पहले 'कसरह' (स्वर ध्वनि) है।

---

(1) अबू उबैदा ने 'मजाज़ अल-कुरान' 1/24 में, और अत-तबरी ने अपनी व्याख्या 1/171 में, और इब्न अतिया ने 1/74 में इसका उल्लेख किया है। अबू उबैदा और अत-तबरी के अनुसार: सीधा रास्ता। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/74। (3) यह सातों पाठों में से एक वर्णन में इब्न कसीर का पाठ है, और दसों पाठों में से रुवैस के वर्णन में याकूब का पाठ है। देखें: 'अल-सबअह' पृ. 105, 'अल-तयसीर' पृ. 18, और 'अल-नश्र' 1/271। (4) (ज़) में: वह इस पर चलता है। (5) अर्थात: 'साद' के साथ 'ज़ाय' की ध्वनि मिलाना, जो खलाफ़ के वर्णन में हमज़ा का पाठ है जहाँ भी वह आता है, और अल-फातिहा के पहले स्थान पर खल्लाद का पाठ है। 'अल-सबअह' पृ. 106, और 'अल-तयसीर' पृ. 18। (6) अल-असमी ने अबू अम्र से इसे वर्णित किया है, और अल-फर्रा ने इसे हमज़ा से वर्णित किया है, जैसा कि इब्न मुजाहिद ने 'अल-सबअह' 105-106 में उल्लेख किया है। अबू अली अल-फ़ारसी ने 'अल-हुज्जह'

1/51 में कहा: जहाँ तक 'ज़ाय' का प्रश्न है: मुझे नहीं लगता कि अल-असमी अबू अम्र के बारे में सटीक थे, क्योंकि अल-असमी व्याकरणविद् नहीं थे... और मुझे लगता है कि उन्होंने अबू अम्र को 'इश्माम' (हल्की 'ज़ाय' ध्वनि) के साथ पढ़ते हुए सुना और सोचा कि यह शुद्ध 'ज़ाय' है। (7) वह इब्न आसिम, अबू मुहम्मद अल-बगदादी अल-नहवी हैं, जो अल-फर्रा के साथी थे। उनकी मृत्यु दो सौ साठ और कुछ वर्षों के बाद हुई। 'तबाक़ात अल-कुर्रा' 1/311। (8) अल-सुयुति ने 'अल-दुर्र अल-मंसूर' 1/14 में इसका उल्लेख किया है और इसे इब्न अल-अंबारी से जोड़ा है।

۲۲۸ سورۃ الفاتحہ (معانی، قراءات اور اعراب)

کسی اور نے کہا: وہ واضح راستے کی راہ سے ہٹ گیا۔ (۱)

النقاش نے روایت کیا ہے: "الصراط": رومیوں کی زبان میں راستہ۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ بہت کمزور قول ہے۔ (۲) اسے 'سین' کے ساتھ "السراط" پڑھا گیا (۳) - "الاستراط" سے ماخوذ ہے، جس کا مطلب نگلنا ہے، گویا راستہ اس پر چلنے والے کو نگل لیتا ہے۔ (۴) اسے 'زای' اور 'صاد' کے درمیان پڑھا گیا (۵)، اور اسے خالص 'زای' کے ساتھ پڑھا گیا (۶)، جو کہ اصل ہے۔ سلمہ (۷) نے الفراء سے روایت کیا: "الزراط" - خالص 'زای' کے ساتھ - عذرہ، کلب اور بنی القین کی لغت ہے۔ (۸) انہوں نے کہا: اور یہ لوگ 'أصدق' کو 'أزدق'، 'الأسد' کو 'الأزد' اور 'لصق به' کو 'لزق به' کہتے ہیں۔

اور "الصراط" مفعول ثانی ہونے کی بنا پر حالت نصب میں ہے؛ کیونکہ ہدایت کا فعل دوسرے مفعول کی طرف حرف جر کے ساتھ متعدی ہوتا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ} [الصافات: ۲۳]۔ اور بغیر حرف جر کے جیسا کہ اس آیت میں ہے۔

"المستقیم" لفظ "الصراط" کی صفت ہے، جس کا مطلب ہے جس میں کوئی کجی یا انحراف نہ ہو، اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيماً فَاتَّبِعُوهُ} [الأنعام: ۱۵۳]۔ اس کی اصل "مستقوم" ہے، حرکت 'قاف' کی طرف منتقل ہوئی اور 'واؤ' کو 'یا' میں تبدیل کر دیا گیا کیونکہ اس سے پہلے کسرہ (زیر) ہے۔

---

(۱) اسے ابو عبیدہ نے 'مجاز القرآن' ۱/۲۴ میں، طبری نے اپنی تفسیر ۱/۱۷۱ میں اور ابن عطیہ نے ۱/۷۴ میں ذکر کیا ہے۔ ابو عبیدہ اور طبری کے نزدیک: الصراط القاصد۔ (۲) المحرر الوجیز

۱/۷۴۔ (۳) یہ سبعہ قراءات میں سے ایک روایت میں ابن کثیر کی قراءت ہے، اور عشرہ میں سے رویس کی روایت میں یعقوب کی قراءت ہے۔ دیکھئے: 'السبعة' ص ۱۰۵، 'التیسیر' ص ۱۸، اور 'النشر' ۱/۲۷۱۔ (۴) (ظ) میں ہے: سلکہ۔ (۵) یعنی: صاد میں زای کی آواز ملانا، جو کہ حمزہ کی قراءت ہے خلف کی روایت میں جہاں بھی وہ آئے، اور خلاد کی الفاتحہ کے پہلے مقام پر۔ 'السبعة' ص ۱۰۶، اور 'التیسیر' ص ۱۸۔ (۶) اسے اصمعی نے ابو عمرو سے روایت کیا ہے، اور الفراء نے اسے حمزہ سے نقل کیا ہے، جیسا کہ ابن مجاہد نے 'السبعة' ۱۰۵-۱۰۶ میں ذکر کیا ہے۔ ابو علی الفارسی نے 'الحجة' ۱/۵۱ میں کہا: جہاں تک 'زای' کا تعلق ہے، میرا خیال ہے اصمعی نے ابو عمرو سے صحیح ضبط نہیں کیا، کیونکہ اصمعی نحوی نہیں تھے... میرا خیال ہے کہ انہوں نے ابو عمرو کو اشمام کے ساتھ پڑھتے ہوئے سنا تو اسے خالص زای سمجھ لیا۔ (۷) وہ ابن عاصم، ابو محمد البغدادی النحوی، الفراء کے شاگرد ہیں۔ ان کا انتقال دو سو ساٹھ سال کچھ کے بعد ہوا۔ 'طبقات القراء' ۱/۳۱۱۔ (۸) اسے سیوطی نے 'الدر المنثور' ۱/۱۴ میں ذکر کیا اور اسے ابن الانباری کی طرف منسوب کیا۔

Surah Al-Fatihah (Meanings, Recitations, and Parsing) 229

Twenty-ninth: ﴿The path of those You have blessed﴾: "Path" (sirat) is an appositive (badal) for the first one, a substitution of one thing for another, like saying: "Zaid your father came to me." Its meaning is: "Continue our guidance," for a person may be guided to the path, then be cut off from it.

It was also said: It is another path, and its meaning is: Knowledge of God, the Almighty and Majestic, and understanding from Him. This was said by Ja'far bin Muhammad (1). The language of the Qur'an is "alladhina" in the nominative, accusative, and genitive cases, but Hudhayl says: "alladhuna" (2) in the nominative. Among the Arabs are those who say: "alladhu," and some who say: "alladhi." This will come later (3).

There are ten linguistic variants for "alayhim" (upon them), most of which have been recited: "alayhum": with a damma on the ha and sukun on the mim. "alayhim": with a kasra on the ha and sukun on the mim. "alayhimi" (4): with a kasra on the ha and the mim, and adding a ya after the kasra. "alayhimu": with a kasra on the ha and a damma on the mim, and adding (5) a waw after the damma. "alayhumu": with a damma on both the ha and the mim, and inserting a waw after the mim. "alayhumu": with a damma on the ha and the mim, without adding a waw. These six ways are narrated from the leading reciters (6).

Four other ways are reported from the Arabs but not from the reciters: "alayhimi": with a damma on the ha and kasra on the mim, and inserting a ya after the mim; Hasan al-Basri reported this from the Arabs. "alayhum": with a damma on the ha and kasra on the mim, without adding a ya. And "alayhumu": with a kasra on the ha and damma on the mim, from...

(1) Ibn Ali bin Al-Hussein bin Ali bin Abi Talib, Abu Abdullah Al-Qurashi, Al-Hashimi, Imam Al-Sadiq, one of the famous scholars. He died in (148 AH). Al-Siyar 6 / 255. (2) In (m) and (z): Alladhuna. (3) See Al-Azhiyyah fi 'Ilm al-Huruf by Al-Harawi pp. 297-298, Al-Bayan by Abu al-Barakat Ibn al-Anbari 1/39, and Tahdhib al-Lugha by Al-Azhari 15/38-39. See the commentary on verse (49) of Surah Ghafir in this book. (4) In the manuscript copies: alayhim, and the established version is from (m). (5) In (z): with adding. (6) Hamza from the Seven, and Yaqub from the Ten, recited: alayhum, with a damma on the ha and sukun on the mim. The rest recited: alayhim, with a kasra on the ha and sukun on the mim. Qalun, Ibn Kathir, and Abu Ja'far recited: alayhimu, in the state of connection (wasl). Hamza, al-Kisa'i, Yaqub, and Khalaf al-'Ashir recited:

alayhum if it is followed by a hamzat al-wasl, and that is throughout the entire Quran. Al-Sab'a pp. 108-109, and Al-Taysir p. 19. As for the recitation: alayhimi: with a kasra on the ha and affirming the ya, and alayhumu: with a damma on the ha and affirming the waw, they are from the irregular recitations (shadhdh). Al-Hasan and Amr bin Fa'id recited with the first, and Ibn Abi Ishaq with the second. I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/175, and Al-Muhtasib 1/44. (7) In (z): and ways.

सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और पार्सिंग) 229

उन्तीसवीं: ﴿ उन लोगों का रास्ता जिन पर तूने कृपा की ﴾: "सिरात" (रास्ता) पहले का बदल (बदल-उल-शई मिन अल-शई) है, जैसे आप कहें: "ज़ैद तुम्हारा पिता मेरे पास आया।" इसका अर्थ है: "हमारे मार्गदर्शन को निरंतर रख," क्योंकि मनुष्य को रास्ते पर निर्देशित किया जा सकता है, फिर वह उससे कट सकता है।

और यह कहा गया है: यह एक दूसरा रास्ता है, और इसका अर्थ है: अल्लाह (महान और शक्तिशाली) का ज्ञान, और उससे समझ। यह जाफ़र बिन मुहम्मद (1) द्वारा कहा गया था। कुरान की भाषा रफ़ा (nominative), नसब (accusative) और जर (genitive) मामलों में "अल्लाज़ीना" (alladhina) है, और हुज़ैल रफ़ा में "अल्लाज़ूना" (alladhuna) (2) कहते हैं। अरबों में से कुछ "अल्लाज़ू" (alladhu) कहते हैं, और उनमें से कुछ "अल्लाज़ी" (alladhi) कहते हैं। यह आगे आएगा (3)।

"अलैहिम" (उन पर) के लिए दस भाषाई रूप हैं, जिनमें से अधिकांश को पढ़ा गया है: "अलैहुम": हा पर ज़म्मा और मीम पर सुकुन के साथ। "अलैहिम": हा पर कसरा और मीम पर सुकुन के साथ। "अलैहिमी" (4): हा और मीम पर कसरा के साथ, और कसरा के बाद या (ya) जोड़ना। "अलैहिमू": हा पर कसरा और मीम पर ज़म्मा के साथ, और ज़म्मा के बाद वाव (5) जोड़ना। "अलैहुमू": हा और मीम दोनों पर ज़म्मा के साथ, और मीम के बाद वाव डालना। "अलैहुमु": हा और मीम पर ज़म्मा के साथ, वाव जोड़े बिना। ये छह रूप अग्रणी पाठकों (कुर्रा) से वर्णित हैं (6)।

अरबों से चार अन्य रूप रिपोर्ट किए गए हैं जो पाठकों से नहीं बताए गए हैं: "अलैहीमी": हा पर ज़म्मा और मीम पर कसरा के साथ, और मीम के बाद या (ya) डालना; हसन अल-बसरी ने इसे अरबों से वर्णित किया है। "अलैहुम": हा पर ज़म्मा और मीम पर कसरा के साथ, या (ya) जोड़े बिना। और "अलैहुमु": हा पर कसरा और मीम पर ज़म्मा के साथ, से...

(1) इब्न अली बिन अल-हुसैन बिन अली बिन अबी तालिब, अबू अब्दुल्ला अल-कुरैशी, अल-हाशमी, इमाम अल-सादिक, प्रसिद्ध विद्वानों में से एक। उनकी मृत्यु (148 हिजरी) में हुई। अल-सियार 6 / 255. (2) (म) और (ज़) में: अल्लाज़ूना। (3) अल-हरवी द्वारा अल-अज़हिय्या फ़ी इल्म अल-हुरुफ़ देखें पृ. 297-298, अबू अल-बरकात इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-बयान 1/39, और अल-अज़हरी द्वारा तहज़ीब अल-लुग़ा 15/38-39। इस पुस्तक में सूरह ग़ाफ़िर की आयत (49) की व्याख्या देखें। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: अलैहिम, और स्थापित संस्करण (म) से है। (5) (ज़) में: जोड़ने के साथ। (6)

सात में से हमज़ा ने, और दस में से याकूब ने पढ़ा: अलैहुम, हा पर ज़म्मा और मीम पर सुकुन के साथ। बाकियों ने पढ़ा: अलैहिम, हा पर कसरा और मीम पर सुकुन के साथ। कालून, इब्न कसीर और अबू जाफ़र ने पढ़ा: अलैहिमू, मिला कर पढ़ने (वस्ल) की स्थिति में। हमज़ा, अल-किसाई, याकूब और खलफ़ अल-आशिर ने पढ़ा: अलैहुम; यदि इसके बाद हमज़त अल-वस्ल आए, और यह पूरे कुरान में है। अल-सबआ पृ. 108-109, और अल-तयसीर पृ. 19। जहाँ तक पाठ का सवाल है: अलैहिमी: हा पर कसरा और या (ya) की पुष्टि के साथ, और अलैहुमू: हा पर ज़म्मा और वाव की पुष्टि के साथ, वे अनियमित पाठों (शाज़) में से हैं। हसन और अम्र बिन फ़ैद ने पहले के साथ पढ़ा, और इब्न अबी इसहाक ने दूसरे के साथ। अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 1/175, और अल-मुहतसिब 1/44। (7) (ज़) में: और रूप।

سورہ الفاتحہ (المعانی والقراءات والإعراب) ۲۲۹

اُنتیسویں بات: ﴿ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ﴾: "صراط" پہلے سے بدل ہے، ایک چیز کا دوسری چیز سے بدل، جیسے آپ کہیں: "میرا باپ زید میرے پاس آیا۔" اس کا معنی ہے: "ہماری ہدایت کو برقرار رکھ،" کیونکہ انسان کو راستے کی ہدایت مل جاتی ہے، پھر اس سے وہ منقطع ہو جاتا ہے۔

اور کہا گیا ہے: یہ ایک اور راستہ ہے، اور اس کا مطلب ہے: اللہ عزوجل کی معرفت، اور اس سے سمجھ حاصل کرنا۔ یہ جعفر بن محمد (۱) نے کہا۔ قرآن کی لغت ررفع، نصب اور جر میں "الَّذِينَ" ہے، اور ہذیل رفع میں "اللذون" (۲) کہتے ہیں، اور عربوں میں سے کوئی "اللذو" کہتا ہے، اور ان میں سے کوئی "الذی" کہتا ہے۔ یہ آگے آئے گا (۳)۔

اور "علیہم" میں دس لغات ہیں، جن میں سے اکثر کے साथ پڑھا گیا ہے: "عَلَيْهُمْ": ہاء کے ضمہ اور میم کے سکون کے ساتھ "عَلَيْهِمْ": ہاء کے کسرہ اور میمके سکون کے ساتھ "عَلَيْهِمِي" (۴): ہاء اور میم کے کسرہ کے ساتھ، اور کسرہ کے بعد یاء کا الحاق۔ "عَلَيْهِمُو": ہاء کے کسرہ اور میم کے ضمہ کے ساتھ، اور ضمہ کے بعد واؤ (۵) کی زیادتی۔ "عَلَيْهُمُو": ہاء اور میم دونوں کے ضمہ کے साथ، اور میم کے بعد واؤ کا ادخال۔ "عَلَيْهُمُ": ہاء اور میم کے ضمہ کے ساتھ، واؤ کی زیادتی کے بغیر۔ یہ چھ وجوہ ائمہ قراء (۶) سے مروی ہیں۔

اور چار وجوہ عربوں سے منقول ہیں جو قراء سے حکایت نہیں کی گئیں: "عَلَيْهِيْمِي": ہاء کے ضمہ اور میم کے کسرہ کے ساتھ، اور میم کے بعد یاء کا ادخال؛ اسے حسن بصری نے عربوں سے حکایت کیا ہے۔ "عَلَيْهُمْ": ہاء کے ضمہ اور میم کے کسرہ کے ساتھ، یاء کی زیادتی کے بغیر۔ اور "عَلَيْهُمُ": ہاء کے کسرہ اور میم کے ضمہ کے ساتھ، سے...

(۱) ابن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب، ابو عبداللہ القرشی، الہاشمی، امام الصادق، مشہور شخصیات میں سے ایک۔ وفات سن (۱۴۸ھ) میں ہوئی۔ السیر ۶ / ۲۵۵۔ (۲) (م) اور (ز) میں: اللذون۔ (۳) دیکھئے الہروی کی الازہیۃ فی علم الحروف ص ۲۹۷ - ۲۹۸، اور ابوالبرکات ابن الانباری کی البیان ۳۹/۱، اور الازہری کی تہذیب اللغۃ ۱۵/ ۳۸ - ۳۹۔ اور اس کتاب میں سورہ غافر کی آیت (۴۹) کی تفسیر دیکھئے۔ (۴) خطی نسخوں میں: علیہم، اور (م) سے ثابت شدہ یہی ہے۔ (۵) (ظ) میں: زیادتی کے ساتھ۔ (۶) سات قراء میں سے حمزہ نے، اور دس میں سے یعقوب نے پڑھا: علیہُم، ہاء کے ضمہ اور میم کے سکون کے ساتھ۔ باقیوں نے پڑھا: علیہِم، ہاء کے کسرہ اور میم کے سکون کے ساتھ| قالون، ابن کثیر اور ابو جعفر نے پڑھا: علیہِمُو، وصل کی حالت میں۔ حمزہ، کسائی، یعقوب اور خلف دہم نے پڑھا: علیہُم؛ اگر اس کے بعد ہمزہ وصل آئے، اور یہ پورے قرآن میں ہے۔ السبعۃ ص ۱۰۸ - ۱۰۹، اور التیسر ص ۱۹۔ رہی بات قرأت: عَلَيْهِمِي: ہاء کے کسرہ اور یاء کے اثبات کے ساتھ، اور عَلَيْهُمُو: ہاء کے ضمہ اور واؤ کے اثبات کے ساتھ، تو یہ شاذ قرأتوں میں سے ہیں۔ پہلی قرأت حسن اور عمرو بن فائد نے پڑھی، اور دوسری ابن ابی اسحاق نے۔ اعراب القرآن للنحاس ۱۷۵/۱، والمحتسب ۱/ ۴۴۔ (۷) (ظ) میں: اور وجوہ۔

Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Grammatical Analysis) 230

... without adding a 'waw'. And "'alayhim-i": with the Kasra on the 'ha' and 'mim', and no 'ya' after the 'mim'. All of them are correct (1). This was stated by Ibn al-Anbari.

The Thirtieth Point: 'Umar ibn al-Khattab and Ibn al-Zubayr (may Allah be pleased with them both) recited: "The path of those whom You have favored" (2). People differed concerning those who were favored. The majority of commentators said: It refers to the path of the prophets, the steadfast affirmers of truth, the martyrs, and the righteous. They derived this from the words of the Almighty: "And whoever obeys Allah and the Messenger - those will be with the ones upon whom Allah has bestowed favor of the prophets, the steadfast affirmers of truth, the martyrs and the righteous. And excellent are those as companions." [An-Nisa: 69]. Thus, the verse implies that these people are on a straight path, which is what is sought in the verse of praise (Al-Hamd) (3), and everything that has been said returns to this, so there is no point in enumerating various opinions. And Allah's help is sought.

The Thirty-First Point: This verse contains a refutation of the Qadariyyah, the Mu'tazilah, and the Imamiyyah; because they believe that human will is sufficient for their actions to proceed from them, whether it be an act of obedience or disobedience. This is because, according to them, a human is the creator of his own actions, so he does not need his Lord for them to proceed from him. However, Allah the Almighty has refuted them in this verse as they ask Him for guidance to the straight path. If the matter were up to them and the choice were in their hands without their Lord, they would not have asked Him for guidance, nor would they have repeated the request in every prayer. Likewise, their supplication to Him to repel what is disliked (4), which contradicts guidance, as they say: "The path of those upon whom You have bestowed favor, not of those who have evoked [Your] anger or of those who are astray." Just as they asked Him to guide them, they asked Him not to lead them astray, and similarly, they pray, saying: "Our Lord, let not our hearts deviate after You have guided us" [Al-Imran: 8] the verse.

The Thirty-Second Point: "Not of those who have evoked [Your] anger or of those who are astray": There was disagreement concerning who "those who have evoked anger" and "those who are astray" are. The majority (5) are of the opinion that those who have evoked anger are the Jews,

(1) Meaning linguistically, but it is an anomalous (shadhdh) reading. Ibn Jinni mentioned these ten aspects in Al-Muhtasab 1/43-45, citing seven of them from Abu Bakr Ahmad ibn Musa, and the remaining three from Al-Akhfash. He then said: those are ten aspects, five with the Damma of the 'ha', and five with its Kasra. (2) Ibn Khalawayh attributed it in Al-Qira’at al-Shadhdhah p. 1 to Ibn Mas’ud, may Allah be pleased with him. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/75. (4) In (Zha): every disliked thing. (5) The word "on" (ala) is from (Za).

सूरा अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरणिक विश्लेषण) २३०

... बिना 'वाव' (waw) जोड़े। और "'अलैहिमि" (عَلَيْهِمِ): 'हा' (ha) और 'मीम' (mim) पर कसरा के साथ, और 'मीम' के बाद कोई 'या' (ya) नहीं। ये सभी सही हैं (१)। यह इब्न अल-अंबारी ने कहा है।

तीसवाँ बिंदु: उमर इब्न अल-खत्ताब और इब्न अल-जुबैर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने पढ़ा: "उनका रास्ता जिन पर तूने इनाम किया" (२)। इनाम पाने वालों के बारे में लोगों में मतभेद रहा। अधिकांश व्याख्याकारों ने कहा: इससे तात्पर्य नबियों, सिद्दीक़ों (सत्यनिष्ठों), शहीदों और नेक लोगों का मार्ग है। उन्होंने इसे सर्वशक्तिमान के इस कथन से निकाला: "और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल का कहना मानेगा, तो ऐसे लोग उन लोगों के साथ होंगे जिन पर अल्लाह ने इनाम किया है, यानी नबियों, सिद्दीक़ों, शहीदों और नेक लोगों के साथ; और ये कितने अच्छे साथी हैं!" [अन-निसा: ६९]। अतः, यह आयत बताती है कि ये लोग सीधे मार्ग पर हैं, और यही वह चीज़ है जो 'अल-हम्द' (प्रशंसा) की आयत में माँगी गई है (३), और इस बारे में जो कुछ भी कहा गया है वह इसी ओर लौटता है, इसलिए अलग-अलग मतों को गिनाने का कोई मतलब नहीं है। और अल्लाह ही सहायता करने वाला है।

इकतीसवाँ बिंदु: यह आयत क़दरिया, मुअतज़िला और इमामिया का खंडन करती है; क्योंकि वे मानते हैं कि मनुष्य की इच्छा उसके कार्यों के संपन्न होने के लिए पर्याप्त है, चाहे वह आज्ञाकारिता का कार्य हो या पाप का; क्योंकि उनके अनुसार मनुष्य अपने कार्यों का स्वयं निर्माता है, इसलिए उसे अपने कार्यों के लिए अपने रब की आवश्यकता नहीं है। जबकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इस आयत में उन्हें गलत साबित किया है क्योंकि वे उससे सीधे मार्ग की हिदायत (मार्गदर्शन) माँगते हैं। यदि मामला उनके हाथ में होता और चुनाव उनके रब के बिना उनके अपने बस में होता, तो वे उससे हिदायत न माँगते, और न ही हर नमाज़ में इस सवाल को दोहराते। इसी प्रकार, नापसंद चीज़ों (४) को दूर करने के लिए उनके द्वारा की जाने वाली प्रार्थना, जो हिदायत के विपरीत है, जैसा कि वे कहते हैं: "उन लोगों का मार्ग जिन पर तूने इनाम किया, न कि उन लोगों का जिन पर तेरा प्रकोप हुआ और न ही उन लोगों का जो पथभ्रष्ट हुए।" जिस तरह उन्होंने उससे मार्गदर्शन करने के लिए कहा, उसी तरह उन्होंने उससे उन्हें पथभ्रष्ट न करने के लिए कहा, और इसी तरह वे दुआ करते हैं, कहते हैं: "ऐ हमारे रब! हमें मार्गदर्शन देने के बाद हमारे दिलों को टेढ़ा न कर" [आल-इमरान: ८] आयत।

बत्तीसवाँ बिंदु: "न कि उन लोगों का जिन पर तेरा प्रकोप हुआ और न ही उन लोगों का जो पथभ्रष्ट हुए": इस बारे में मतभेद था कि "जिन पर प्रकोप हुआ" और "जो पथभ्रष्ट हुए" वे कौन हैं। बहुसंख्यक (५) इस राय पर हैं कि जिन पर प्रकोप हुआ वे यहूदी हैं,

---

(१) यानी भाषाई रूप से, लेकिन यह एक अपुष्ट (शाज़) पाठ है। इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासब' १/४३-४५ में इन दस पहलुओं का उल्लेख किया है, जिनमें से सात को अबू बक्र अहमद इब्न मूसा से और शेष तीन को अल-अख्फश से उद्धृत किया है। फिर उन्होंने कहा: ये दस पहलू हैं, पाँच 'हा' पर ज़म्म (damma) के साथ, और पाँच उसके कसरा (kasra) के साथ। (२) इब्न खालवेह ने इसे 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' पृष्ठ १ में इब्न मसूद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से जोड़ा है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/७५। (४) (Zha) की प्रति में: हर नापसंद चीज़। (५) शब्द "पर" (ala), (Za) की प्रति से है।

بغیر واؤ کے الحاق کے۔ اور «عَلَيْهِمِ»: ہاء اور میم کے کسرہ کے ساتھ، اور میم کے بعد کوئی یاء نہیں۔ یہ سب درست ہیں (۱)۔ یہ ابن الانباری نے کہا ہے۔

تیسواں نکتہ: عمر بن الخطاب اور ابن الزبیر رضی اللہ عنہما نے پڑھا: «صراط مَن أنعمت علیهم» (۲)۔ انعام یافتہ لوگوں کے بارے میں اختلاف ہوا ہے۔ مفسرین کی اکثریت نے کہا: اس سے مراد انبیاء، صدیقین، شہداء اور صالحین کا راستہ ہے۔ انہوں نے یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے لیا ہے: ﴿وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُوْلَٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِم مِّنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَٰئِكَ رَفِيقًا﴾ [النساء: ۶۹]۔ پس یہ آیت تقاضا کرتی ہے کہ یہ لوگ صراطِ مستقیم پر ہیں، اور یہی سورہ الحمد کی آیت میں مطلوب ہے (۳)، اور اس بارے میں جو کچھ بھی کہا گیا ہے وہ اسی کی طرف لوٹتا ہے، لہذا اقوال کو شمار کرنے کا کوئی فائدہ نہیں۔ اور اللہ ہی مددگار ہے۔

اکتیسواں نکتہ: اس آیت میں قدریہ، معتزلہ اور امامیہ کا رد ہے؛ کیونکہ ان کا عقیدہ ہے کہ انسان کا ارادہ اس کے افعال کے صادر ہونے کے لیے کافی ہے، خواہ وہ اطاعت ہو یا معصیت؛ کیونکہ ان کے نزدیک انسان اپنے افعال کا خالق ہے، لہذا وہ ان کے صادر ہونے میں اپنے رب کا محتاج نہیں ہے، اور اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں انہیں جھٹلا دیا ہے کیونکہ وہ اس سے صراطِ مستقیم کی ہدایت مانگتے ہیں۔ اگر معاملہ ان کے سپرد ہوتا اور اختیار ان کے رب کے بغیر ان کے ہاتھ میں ہوتا، تو وہ اس سے ہدایت نہ مانگتے، اور نہ ہی ہر نماز میں یہ سوال دہراتے۔ اسی طرح ناپسندیدہ چیز (۴) کو دور کرنے میں ان کا گڑگڑانا، جو کہ ہدایت کے منافی ہے، جیسا کہ انہوں نے کہا: ﴿صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾۔ پس جس طرح انہوں نے اس سے دعا کی کہ

وہ انہیں ہدایت دے، اسی طرح انہوں نے اس سے دعا کی کہ وہ انہیں گمراہ نہ کرے، اور اسی طرح وہ دعا کرتے ہیں، کہتے ہیں: ﴿رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا﴾ [آل عمران: ٨] آیت۔

بتیسواں نکتہ: ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾: «المغضوب علیهم» اور «الضالین» کے بارے میں اختلاف ہوا کہ وہ کون ہیں، تو جمہور کی رائے (٥) ہے کہ جن پر غضب ہوا وہ یہودی ہیں،

---

(١) یعنی لغوی اعتبار سے، لیکن یہ قرات شاذہ ہے۔ ابن جنی نے ان دس وجوہ کا ذکر 'المحتسب' ١/٤٣ - ٤٥ میں کیا ہے، ان میں سے سات کو ابوبکر احمد بن موسیٰ سے نقل کیا، اور بقیہ تین کو اخفش سے، پھر کہا: پس وہ دس وجوہ ہیں، پانچ ہاء کے ضمہ کے ساتھ اور پانچ اس کے کسرہ کے ساتھ (٢) ابن خالویہ نے اسے 'القراءات الشاذة' صفحہ ١ میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ١/ ٧٥۔ (٤) نسخہ (ظ) میں: ہر ناپسندیدہ چیز۔ (٥) لفظ 'علیٰ' نسخہ (ز) سے ہے۔

231 Surat Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Syntax)

And "those who are astray": The Christians. This was explained by the Prophet (PBUH) in the Hadith of 'Adi ibn Hatim and the story of his conversion to Islam. Recorded by Abu Dawud Al-Tayalisi in his "Musnad", and Al-Tirmidhi in his "Jami'"(1). This interpretation is also supported by the saying of Allah the Almighty regarding the Jews: "They incurred anger from Allah" [Al-Baqarah: 61], and He said: "And Allah was angry with them" [Al-Fath: 6], and He said about the Christians: "They had gone astray before and misled many and strayed from the soundness of the way" [Al-Ma'idah: 77].

And it was said: "Those who have earned [Your] anger" are the polytheists, and "those who are astray" are the hypocrites. And it was said: "Those who have earned anger" is whoever drops the obligation of this Surah in prayer! And "those who are astray" from the blessing of its recitation. This was narrated by Al-Sulami in "Haqa'iq", and Al-Mawardi in his "Tafsir", but it is of no consequence. Al-Mawardi said (2): This is a rejected view; because where reports conflict, traditions contradict, and disagreement spreads, it is not permissible to apply this ruling to it.

And it was said: "Those who have earned anger" by following innovations, and "those who are astray" from the paths of guidance. I say (3): This is good, but the explanation of the Prophet (PBUH) is more worthy, higher, and better.

And "alayhim" (upon them) is in the position of Raf' (nominative)(4); because the meaning is: "Ghudiba 'alayhim" (anger was directed at them). "Ghadab" (anger) in language means severity. A "ghadoub" man is one with a harsh character. And "al-ghadoub" is the wicked snake, because of its severity. And "al-ghadbah" is a shield made of camel hide, folded onto itself, named so because of its toughness.

The meaning of "Ghadab" as an attribute of Allah Almighty is the will to punish, so it is an attribute of essence, and the will of Allah Almighty is among His essential attributes, or it is the punishment itself, and from it is the Hadith: "Verily, charity extinguishes the Lord's anger" (5), so it is an attribute of action.

Thirty-third: {Nor of those who are astray}: "Dalal" (straying) in the speech of the Arabs: it is wandering away from the intended path and the path of truth, and from it: "the milk was lost (dalla) in water", meaning: it disappeared. And from it: {When we are...}

(1) Musnad Al-Tayalisi p. 40, and Sunan Al-Tirmidhi (2954), and it is in Musnad Ahmad (19381). (2) We did not find Al-Mawardi's words in the printed edition of his Tafsir. (3) In (D) and (Z): The author Sheikh, may Allah have mercy on him, said. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1 / 176. (5) Recorded by Al-Tirmidhi (664), Ibn Hibban (3309), and Al-Baghawi in Sharh al-Sunnah (1634) through Al-Hasan from Anas bin Malik (may Allah be pleased with him). Al-Tirmidhi said: A "Hasan Gharib" Hadith from this chain.

२३१ सूरह अल-फ़ातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरण)

और "भटके हुए": ईसाई। यह पैगंबर (स.अ.व.) द्वारा अदी इब्न हातिम की हदीस और उनके इस्लाम स्वीकार करने की कहानी में समझाया गया है। इसे अबू दाऊद अल-तायालिसी ने अपने "मुसनद" में और अल-तिर्मिज़ी ने अपनी "जामी'" (१) में उद्धृत किया है। यह व्याख्या यहूदियों के बारे में अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन से भी प्रमाणित होती है: "और वे अल्लाह के क्रोध के पात्र हुए" [अल-बक़रह: ६१], और उसने कहा: "और अल्लाह उन पर क्रोधित हुआ" [अल-फ़तह: ६], और ईसाइयों के बारे में कहा: "वे पहले ही भटक चुके थे और बहुतों को भटका चुके थे और सीधे मार्ग से भटक गए थे" [अल-माइदा: ७७]।

और कहा गया: "जिन पर क्रोध हुआ" वे बहुदेववादी (मुशरिक) हैं, और "भटके हुए" वे पाखंडी (मुनाफ़िक) हैं। और कहा गया: "जिन पर क्रोध हुआ" वह है जो नमाज़ में इस सूरह की अनिवार्यता को छोड़ देता है! और "भटके हुए" इसके पाठ के आशीर्वाद से। इसे अल-सुलमी ने "हक़ाएक़" में और अल-मावर्दी ने अपनी "तफ़सीर" में वर्णित किया है, लेकिन यह निराधार है। अल-मावर्दी ने कहा (२): यह एक अस्वीकृत दृष्टिकोण है; क्योंकि जहाँ रिपोर्टें आपस में टकराती हों, परंपराएँ विरोधाभासी हों और असहमति फैली हो, वहाँ यह निर्णय लागू करना जायज़ नहीं है।

और कहा गया: "जिन पर क्रोध हुआ" वे नवाचारों (बिदअत) का पालन करने वाले हैं, और "भटके हुए" वे हैं जो मार्गदर्शन के मार्ग से हट गए हैं। मैंने कहा (३): यह अच्छा है, लेकिन पैगंबर (स.अ.व.) की व्याख्या अधिक योग्य, उच्च और बेहतर है।

और "अलैहिम" (उन पर) रफ़ (कर्ता कारक) (४) के स्थान पर है; क्योंकि अर्थ है: उन पर क्रोध किया गया। भाषा में क्रोध (ग़ज़ब) का अर्थ है कठोरता। एक "ग़ज़ूब" व्यक्ति वह है जो कठोर स्वभाव का हो। और "अल-ग़ज़ूब" एक दुष्ट साँप है, अपनी कठोरता के कारण। और "अल-ग़ज़बह" ऊँट की खाल से बनी एक ढाल है, जो एक-दूसरे पर मुड़ी होती है, अपनी मजबूती के कारण इसे यह नाम दिया गया है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान के गुण के रूप में "ग़ज़ब" का अर्थ दंड देने की इच्छा है, इसलिए यह एक तात्विक गुण है, और अल्लाह की इच्छा उसके तात्विक गुणों में से है, या यह स्वयं दंड है, और इसी से हदीस है: "निश्चय ही दान रब के क्रोध को बुझा देता है" (५), अतः यह क्रिया का गुण है।

तैंतीसवाँ: {न कि भटके हुए लोगों के}: अरबों की वाणी में "दलाल" (भटकना): इच्छित मार्ग और सत्य के मार्ग से भटक जाना है, और इसी से है: "पानी में दूध खो गया (दल्ला)", अर्थात: वह गायब हो गया। और इसी से है: {जब हम...}

(१) मुसनद अल-तायालिसी पृ. ४०, और सुनन अल-तिर्मिज़ी (२९५४), और यह मुसनद अहमद (१९३८१) में है। (२) हमें अल-मावर्दी की तफ़सीर के मुद्रित संस्करण में उनके ये शब्द नहीं मिले। (३) (द) और (ज़) में: लेखक शेख, अल्लाह उन पर रहम करे, ने कहा। (४) अल-नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान १ / १७६। (५) अल-तिर्मिज़ी (६६४), इब्न हिब्बान (३३०९), और अल-बग़वी ने शरह अल-सुन्ना (१६३४) में अल-हसन के माध्यम से अनस बिन मलिक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से उद्धृत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह इस श्रृंखला से एक "हसन ग़रीब" हदीस है।

۲۳۱ سورہ الفاتحہ (معانی، قرات اور اعراب)

اور "گمراہ": نصاریٰ (عیسائی)۔ یہ بات نبی کریم ﷺ سے عدی بن حاتم کی حدیث اور ان کے اسلام لانے کے قصے میں مروی ہے۔ اسے ابوداؤد الطیالسی نے اپنی "مسند" میں اور ترمذی نے اپنی "جامع" (۱) میں روایت کیا ہے۔ اس تفسیر کی گواہی اللہ تعالیٰ کا یہ قول بھی دیتا ہے جو یہودیوں کے بارے میں ہے: ﴿وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ﴾ [البقرہ: ۶۱] (وہ اللہ کے غضب کے مستحق ہوئے)، اور فرمایا: ﴿وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ﴾ [الفتح: ۶] (اور اللہ ان پر غضبناک ہوا)، اور نصاریٰ کے بارے میں فرمایا: ﴿قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَاءِ السَّبِيلِ﴾ [المائدہ: ۷۷] (وہ پہلے ہی گمراہ ہو چکے تھے اور بہت سوں کو گمراہ کر چکے تھے اور سیدھے راستے سے بھٹک گئے تھے)۔

اور کہا گیا: "جن پر غضب ہوا" سے مراد مشرکین ہیں اور "گمراہوں" سے مراد منافقین ہیں۔ اور کہا گیا: "جن پر غضب ہوا" وہ ہے جس نے نماز میں اس سورت کی فرضیت کو ساقط کر دیا! اور "گمراہ" اس کی تلاوت کی برکت سے۔ اسے سلمی نے "حقائق" میں اور ماوردی نے اپنی "تفسیر" میں نقل کیا ہے، لیکن یہ کوئی مستند بات نہیں ہے۔ ماوردی نے کہا (۲): یہ قول مردود ہے؛ کیونکہ جس معاملے میں خبریں ایک دوسرے کے خلاف ہوں، آثار متصادم ہوں اور اختلاف پھیل گیا ہو، وہاں یہ حکم لگانا جائز نہیں ہے۔

اور کہا گیا: "جن پر غضب ہوا" بدعات کی پیروی کی وجہ سے، اور "گمراہ" ہدایت کے راستوں سے ہٹ جانے والے۔ میں نے کہا (۳): یہ بات اچھی ہے، لیکن نبی کریم ﷺ کی تفسیر زیادہ بہتر، برتر اور حسن والی ہے۔

اور "علیہم" (ان پر) محلِ رفع (۴) میں ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: "ان پر غضب کیا گیا"۔ اور لغت میں غضب کے معنی ہیں: شدت۔ اور "رجل غضوب" وہ آدمی جو سخت مزاج ہو۔ اور "الغضوب" زہریلے سانپ کو کہتے ہیں اس کی شدت کی وجہ سے۔ اور "الغضبہ" اونٹ کی کھال کی بنی ہوئی ڈھال کو کہتے ہیں، جس کی تہیں ایک دوسرے پر چڑھائی گئی ہوں، اپنی سختی کی وجہ سے اسے یہ نام دیا گیا ہے۔

اور اللہ تعالیٰ کی صفت میں غضب کا مطلب سزا کا ارادہ ہے، پس یہ صفتِ ذات ہے، اور اللہ تعالیٰ کا ارادہ اس کی صفاتِ ذات میں سے ہے، یا پھر اس سے مراد خود سزا ہے، اور اسی سے یہ حدیث ہے: "بے شک صدقہ رب کے غضب کو بجھا دیتا ہے" (۵)، پس یہ صفتِ فعل ہے۔

تینتیسویں بات: ﴿وَلَا الضَّآلِّينَ﴾: عربوں کے کلام میں "ضلال" (گمراہی) کے معنی ہیں: سیدھے راستے اور حق کی راہ سے بھٹک جانا، اور اسی سے ہے: "دودھ پانی میں ضائع (گم) ہو گیا"، یعنی غائب ہو گیا۔ اور اسی سے ہے: ﴿أَءِذَا ...﴾

(۱) مسند الطیالسی ص ۴۰، اور سنن ترمذی (۲۹۵۴)، اور یہ مسند احمد (۱۹۳۸۱) میں ہے۔ (۲) ہمیں ماوردی کی مطبوعہ تفسیر میں ان کا یہ قول نہیں ملا۔ (۳) (د) اور (ز) میں ہے: مصنف شیخ رحمہ اللہ نے فرمایا۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱ / ۱۷۶۔ (۵) اسے ترمذی (۶۶۴)، ابن حبان (۳۳۰۹) اور بغوی نے شرح السنہ (۱۶۳۴) میں حسن بصری کے واسطے سے حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ اس سند سے حدیث حسن غریب ہے۔

Surah Al-Fatihah (Meanings, Readings, and Grammatical Analysis) 232

[We have been lost in the earth] [As-Sajdah: 10], i.e., we have disappeared in death and become dust. He said: Did you not ask so the abodes could inform you about the misled living, where they went? (1) And 'al-Dhal-dhala': a smooth stone, tossed around by water in a valley. Similarly 'al-Ghadhba': a rock in a mountain of a different color, he said: And a 'ghadhba' (2) in a 'hadhba' (hill/plateau), how impregnable it is! (3) Thirty-fourth: Umar ibn al-Khattab and Ubayy ibn Ka'b read: "other than those who have evoked [Your] anger, and not of those who are astray", and it was narrated from them that the 'ra' [in ghair] has both 'nasb' (accusative case) and 'khafd' (genitive case) in both words (4). The 'khafd' is based on 'badal' (substitution) from "alladhina" (those who), or from the 'ha' and 'mim' in "alayhim" (upon them), or as an adjective for "alladhina". And "alladhina" is definite, and definite nouns are not described by indefinite ones, nor indefinite by definite, except that "alladhina" is not intended specifically, so it is general. Thus, the speech is like saying: I pass by someone like you and I honor him, or because (5) "ghair" became definite because it is between two things with no middle ground between them, as you say: the living is other than the dead, the stationary is other than the moving, and the standing is other than the sitting. There are two opinions: the first by Al-Farisi, and the second by Al-Zamakhshari (6). And the 'nasb' in the 'ra' has two aspects: as a 'hal' (circumstantial state) from "alladhina", or from the 'ha' and 'mim' in "alayhim", as if you said: You have favored them, they not being of those who evoked anger. Or as an 'istithna' (exception), as if you said: except those who evoked anger. And 'nasb' is permissible (7) by implying 'a'ni' (I mean). And it was narrated from Al-Khalil (8). Thirty-fifth: "La" (not) in His saying: "and not (wa la) of those who are astray"; there is a difference of opinion about it, it was said: it is...

(1) Al-Durr al-Masun 1/76. (2) In (M): or Ghadbah. (3) Al-Ayn 4/369, and it appears in Al-Lisan (ghadhab): or a 'ghadhbah' in a 'hadhbah' how high it is. (4) Narrated from Ibn Atiyyah 1/78, and this reading was mentioned before on p. 131. Ibn Khalawayh mentioned in 'Al-Qira'at al-Shadh-dhah' (Irregular Readings) p. 1 the 'fatha' on the 'ra' in 'ghair al-maghdub'. (5) In (Z): And because. (6) Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 1/142, Al-Kashshaf 1/70, I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/176, Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/72, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/76-77. Al-Zamakhshari: He is Mahmoud ibn Umar ibn Muhammad, Abu al-Qasim al-Khawarizmi the grammarian, the head of the Mu'tazilites, author of Al-Kashshaf and Al-Mufassal and others. He died in the year

(538 AH). Al-Siyar 20/151. (7) In (D): To be in 'nasb'. (8) Narrated from Ibn Atiyyah 1/77, see I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/176, Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/72.

सूरह अल-फातिहा (अर्थ, पाठ और व्याकरणिक विश्लेषण) 232

﴿ضَلَلْنَا فِي ٱلْأَرْضِ﴾ [अस-सजदा: 10], यानी: हम मृत्यु में लुप्त हो गए और मिट्टी बन गए, उन्होंने कहा: क्या तुमने घर-मकानों से नहीं पूछा कि वे तुम्हें गुमराह किए गए जीवित लोगों के बारे में बताएं कि वे कहां गए? (1) और 'अद-धलधला' (ضَلْضَلَة): एक चिकना पत्थर है, जिसे घाटी में पानी इधर-उधर घुमाता है। इसी तरह 'अल-गदबा' (ٱلغَضْبَةُ): पहाड़ में एक ऐसी चट्टान है जिसका रंग अलग होता है, उन्होंने कहा: और एक 'गदबा' (2) एक 'हदबा' (पहाड़ी) में, वह कितनी अभेद्य है! (3) चौंतीसवां: उमर इब्न अल-खत्ताब और उबैय इब्न काब ने पढ़ा: "गैर अल-मग्दूब अलैहिम व गैरी अद-दाल्लीन", और उन दोनों से यह वर्णित है कि दोनों शब्दों में 'रा' पर 'नस्ब' (अकारांत) और 'खफ्द' (इकारांत) दोनों हैं (4)। 'खफ्द' "अल्लादीन" (उन लोगों) से 'बदल' (प्रतिस्थापन) पर आधारित है, या "अलैहिम" (उन पर) में 'हा' और 'मीम' से, या "अल्लादीन" के लिए एक विशेषण के रूप में। और "अल्लादीन" निश्चित (definite) है, और निश्चित संज्ञाओं का वर्णन अनिश्चित द्वारा नहीं किया जाता है, और न ही अनिश्चित का निश्चित द्वारा, सिवाय इसके कि "अल्लादीन" से तात्पर्य किसी विशिष्ट व्यक्ति से नहीं है, इसलिए यह सामान्य है। इस प्रकार, भाषण वैसा ही है जैसे आप कहें: मैं आप जैसे किसी व्यक्ति के पास से गुजरता हूं और मैं उसका सम्मान करता हूं, या क्योंकि (5) "गैर" (gair) दो चीजों के बीच होने के कारण निश्चित हो गया है जिनके बीच कोई मध्य मार्ग नहीं है, जैसा कि आप कहते हैं: जीवित मृत के अलावा है, स्थिर गतिशील के अलावा है, और खड़ा बैठा हुआ के अलावा है। दो राय हैं: पहली अल-फारसी की, और दूसरी अल-ज़मखशरी की (6)। और 'रा' में 'नस्ब' दो पहलुओं पर है: "अल्लादीन" से 'हाल' (स्थिति) के रूप में, या "अलैहिम" में 'हा' और 'मीम' से, जैसे कि आपने कहा: आपने उन पर कृपा की, न कि वे जिन पर क्रोध किया गया। या 'इस्तिथना' (अपवाद) के रूप में, जैसे कि आपने कहा: सिवाय उनके जिन पर क्रोध किया गया। और 'अनी' (मेरा मतलब है) का संकेत देकर 'नस्ब' जायज़ है (7)। और यह अल-खलील से वर्णित है (8)। पैंतीसवां: "ला" उनके इस कथन में: "व ला अद-दाल्लीन"; इसके बारे में मतभेद है, कहा गया है: यह...

(1) अद-दुर्र अल-मसन 1/76। (2) (एम) में: या 'गदबा'। (3) अल-ऐन 4/369, और यह अल-लिसान (गदब) में आया है: या एक 'गदबा' एक 'हदबा' में कितनी ऊँची है। (4) इसे इब्न अतिय्या 1/78 से उद्धृत किया गया है, और इस पाठ का उल्लेख पहले पृ. 131 पर किया गया है। इब्न खालवेह ने 'अल-किरा'त अल-शद्दा' (अनियमित पाठ) पृ. 1 में 'गैर अल-मग्दूब' में 'रा' पर 'फतहा' (अ) का उल्लेख किया है। (5) (ज़ेड) में: और क्योंकि। (6) अल-हुज्जा लिल-कुर्रा अल-सबा 1/142, अल-

कश्शाफ 1/70, इ'राब अल-कुरान अन-नहहास 1/176, मुशकिल इ'राब अल-कुरान मक्की 1/72, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/76-77। अल-ज़मखशरी: वह महमूद इब्न उमर इब्न मुहम्मद, अबू अल-कासिम अल-ख्वारिज़मी व्याकरणविद्, मुताज़िला के प्रमुख, अल-कश्शाफ और अल-मुफस्सल और अन्य के लेखक हैं। उनका निधन वर्ष (538 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 20/151। (7) (डी) में: नस्ब होना। (8) इसे इब्न अतिय्या 1/77 से उद्धृत किया गया है, और अन-नहहास 1/176 द्वारा इ'राब अल-कुरान, मक्की 1/72 द्वारा मुशकिल इ'राब अल-कुरान देखें।

سورة الفاتحہ (معانی، قرآت اور اعراب) ۲۳۲

﴿ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ﴾ [السجدہ: ۱۰]، یعنی: ہم موت کے باعث غائب ہو گئے اور مٹی بن گئے، اس نے کہا: کیا تم نے گھروں سے نہیں پوچھا کہ وہ تمہیں اس گمراہ زندہ کے بارے میں بتائیں کہ وہ کہاں چلے گئے؟ (۱) اور 'الضَّلْضَلَةُ': ایک ہموار پتھر ہے، جسے وادی میں پانی ادھر ادھر گھماتا ہے۔ اسی طرح 'الغَضْبَةُ': پہاڑ میں ایک ایسی چٹان ہے جس کا رنگ مختلف ہوتا ہے، اس نے کہا: اور ایک 'غضبۃ' (۲) ایک 'هضبۃ' (ٹیلے) میں، وہ کتنی محفوظ ہے! (۳) چونتیسویں بات: عمر بن الخطاب اور ابی بن کعب نے پڑھا: «غيرِ المغضوبِ عليهم وغيرِ الضالين»، اور ان دونوں سے روایت ہے کہ دونوں حرفوں میں 'را' پر نصب اور خفض (زیر) دونوں ہیں (۴)، پس خفض "الذين" سے بدل ہونے کی بنا پر ہے، یا "عليهم" میں 'ہا' اور 'میم' سے، یا "الذين" کی صفت کے طور پر۔ اور "الذين" معرفہ ہے، اور معرفہ کی صفت نکرہ سے نہیں دی جاتی، اور نہ ہی نکرہ کی معرفہ سے، مگر یہ کہ "الذين" سے کوئی خاص گروہ مراد نہیں ہے، پس یہ عام ہے، تو کلام اس طرح ہے جیسے تمہارا قول: میں تمہارے جیسے کسی کے پاس سے گزرتا ہوں اور اس کی عزت کرتا ہوں، یا اس لیے کہ (۵) "غير" معرفہ ہو گیا کیونکہ یہ ایسی دو چیزوں کے درمیان ہے جن کے درمیان کوئی تیسری صورت نہیں ہے، جیسا کہ تم کہتے ہو: زندہ مردے کے علاوہ ہے، ساکن متحرک کے علاوہ ہے، اور کھڑا بیٹھے ہوئے کے علاوہ ہے، دو اقوال ہیں: پہلا فارسی کا، اور دوسرا زمخشری کا (۶)۔ اور 'را' میں نصب دو وجوہات پر ہے: "الذين" سے حال ہونے کی بنا پر، یا "عليهم" میں 'ہا' اور 'میم' سے، گویا تم نے کہا: تو نے ان پر انعام کیا اس حال میں کہ ان پر غضب نہیں کیا گیا۔ یا استثناء کی بنا پر، گویا تم نے کہا: سوائے ان کے جن پر غضب کیا گیا۔ اور 'اعنی' (میری مراد ہے) کے ذریعے نصب جائز ہے (۷)۔ اور یہ خلیل سے منقول ہے (۸)۔

پینتیسویں بات: اللہ کے قول «ولا الضالین» میں «لا»؛ اس کے بارے میں اختلاف ہے، پس کہا گیا ہے: یہ...

(۱) الدر المصون ۱/ ۷۶۔ (۲) (م) میں: یا غضبۃ۔ (۳) العین ۳۶۹/۴، اور اللسان (غضب) میں آیا ہے: یا ایک 'غضبۃ' ایک 'ھضبۃ' میں کتنی بلند ہے۔ (۴) اسے ابن عطیہ ۷۸/۱ سے نقل کیا گیا ہے، اور اس قرآت کا ذکر ص ۱۳۱ پر گزر چکا ہے۔ ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۱ میں غیر المغضوب میں را کے فتحہ کا ذکر کیا ہے۔ (۵) (ظ) میں: اور اس لیے کہ۔ (۶) الحجة للقراء السبعة ۱۴۲/۱، والكشاف ۷۰/۱، وإعراب القرآن للنحاس ۱۷۶/۱، ومشكل إعراب القرآن لمكي ۷۲/۱، والمحرر الوجيز ۷۶/۱ - ۷۷۔ اور زمخشری: وہ محمود بن عمر بن محمد، ابو القاسم الخوارزمی نحوی ہیں، معتزلہ کے بڑے عالم، صاحب الکشاف اور المفصل وغیرہ۔ وفات سنہ (۵۳۸ھ)۔ السیر ۲۰ / ۱۵۱۔ (۷) (د) میں: کہ نصب دیا جائے۔ (۸) اسے ابن عطیہ ۷۷/۱ سے نقل کیا گیا ہے، اور دیکھیے إعراب القرآن للنحاس ۱۷۶/۱، اور مشكل إعراب القرآن لمكي ۱ / ۷۲۔

...superfluous. This was stated by Al-Tabari (1). An example is the Almighty's saying: {What prevented you from prostrating...} [Al-A'raf: 12]. It is also said: It is for emphasis, added so that it is not wrongly assumed that "those who are astray" (al-dalleen) is conjoined to "those" (al-ladheena). This was related by Makki (2) and Al-Mahdawi. The Kufans said: "la" (not) here means "ghayr" (other than), which is the reading of Umar and Ubayy, as mentioned previously. Thirty-sixth: The original form of "al-dalleen" was "al-dalileen"; the vowel of the first 'lam' was dropped, then it was assimilated into the second 'lam'. Thus, two consonants met: the duration (3) of the 'alif' and the assimilated 'lam' (4). Ayyub al-Sikhtiyani read it as "wa la al-da'leen" with a non-extended hamza (5), as if he were fleeing from the meeting of two consonants, and this is a linguistic dialect. Abu Zayd related: I heard 'Amr ibn 'Ubayd reciting: {Then on that Day no human or jinn will be asked about his sin} [Ar-Rahman: 39]. I thought he had made a grammatical error until I heard from the Arabs: "da'bbah" (beast) and "sha'bbah" (young woman). Abu al-Fath (7) said: Upon this dialect is the saying of Kuthayyir (8): "If the spears become red with fresh blood" (9) The commentary of Surat al-Hamd is completed. Praise and grace be to Allah.

(1) His Tafsir 1/190. (2) The author cited this from Ibn Atiyya, but this wording is not in "Mushkil I'rab al-Qur'an" 1/72. Rather, Makki said: "la" is superfluous for emphasis according to the Basrans, and means "ghayr" according to the Kufans. (3) His saying: "maddah" (duration), is not in (d). (4) Al-Nahhas said in "I'rab al-Qur'an" 1/176: This was permissible because there is a lengthening in the alif, and the second is assimilated. (5) Mentioned by Ibn Khalawayh in "Al-Shadhdhah" p. 1, and Abu al-Fath Ibn Jinni in "Al-Muhtasib" 1/46. (6) Mentioned by Ibn Khalawayh in "Al-Shadhdhah" p. 149, and Abu al-Fath Ibn Jinni in "Al-Muhtasib" 1/47, which includes what the author cited from Abu Zayd's saying up to Kuthayyir's saying. (7) Uthman ibn Jinni, Al-Mawsili, the imam of the Arabic language, author of "Sirr Sina'at al-I'rab", "Al-Muhtasib", "Al-Khasa'is", and others. Died in the year (392 AH). Al-Siyar 17/17. (8) He is Kuthayyir ibn Abd al-Rahman ibn al-Aswad, Abu Sakhr al-Khuza'i, the Medinan, among the pre-eminent poets, who was infatuated with 'Azza and wrote poetry about her. Died in the year (107 AH). Al-Siyar 5/152. (9) Thus Ibn Jinni cited this hemistich in "Al-Muhtasib" 1/47, and Ibn Atiyya quoted it from him in "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/78, and the author cited it from Ibn Atiyya. The wording in his Diwan 2/97 is: "If the workers become red with fresh blood," and thus Ibn Manzur cited it in "Al-Lisan" (j-n-n). The first hemistich of the verse is: "And you, son of Layla, are the best of your

people in standing." It is from a poem praising Abd al-Aziz ibn Marwan ibn al-Hakam, the governor of Egypt.

अतिरिक्त। यह अल-तबरी (१) ने कहा है। और इसी में से अल्लाह तआला का कथन है: {तुझे किसने रोका कि तू सजदा करे..} [अल-अराफ: १२]। और कहा गया है: यह ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है, इसे इसलिए लाया गया है ताकि यह भ्रम न हो कि "अल-दाल्लीन" (भटकने वाले) का संबंध "अल-लज़ीना" (वे जो) से है। इसे मक्की (२) और अल-महदवी ने बयान किया है। कूफ़ियों ने कहा: "ला" यहाँ "ग़ैर" (अलावा) के अर्थ में है, और यह उमर और उबैय का पाठ है, और यह पहले बीत चुका है। छत्तीसवीं बात: "अल-दाल्लीन" का मूल रूप "अल-दाल्लिलीन" था, पहली 'लाम' की हरकत (मात्रा) को हटा दिया गया, फिर 'लाम' को 'लाम' में मिला दिया गया (इद्गाम), तो दो साकिन (बिना मात्रा वाले वर्ण) इकट्ठे हो गए: अलिफ़ की मद (खिंचाव) (३), और इद्गाम वाली लाम (४)। और अय्यूब अल-सख्तियानी ने इसे बिना खिंचाव वाले हमज़ा (५) के साथ "वला अद-दा'लीन" पढ़ा है, जैसे कि वह दो साकिनों के मिलन से बच रहे हों, और यह एक भाषा (बोली) है। अबू ज़ैद ने बयान किया, उन्होंने कहा: मैंने अम्र बिन उबैद को पढ़ते हुए सुना: {तो उस दिन न किसी इंसान से उसके गुनाह के बारे में पूछा जाएगा और न किसी जिन्न से} [अर-रहमान: ३९]। तो मुझे लगा कि उन्होंने ग़लती (लहन) की है, यहाँ तक कि मैंने अरबों से सुना: "दा'ब्बह" और "शअ'ब्बह"। अबू अल-फ़तह (७) ने कहा: और इसी भाषा पर कुथय्यिर (८) का यह शेर है: "जब भाले ताज़ा खून से लाल हो जाएँ' (९) सूरह अल-हम्द की व्याख्या पूरी हुई। अल्लाह के लिए ही सब प्रशंसा और कृपा है।

(१) उनकी तफ़सीर १/१९०। (२) लेखक ने इसे इब्न अतिय्या से उद्धृत किया है, और "मुश्किल इराब अल-कुरआन" १/७२ में यह शब्द नहीं हैं, बल्कि मक्की ने कहा है: "ला" बसरी विद्वानों के अनुसार ताकीद के लिए अतिरिक्त है, और कूफ़ियों के अनुसार "ग़ैर" के अर्थ में है। (३) उनका कहना: मद, (द) प्रति में नहीं है। (४) अल-नहहास ने "इराब अल-कुरआन" १/१७६ में कहा: और यह जायज़ है क्योंकि अलिफ़ में खिंचाव है, और दूसरा वर्ण इद्गाम वाला है। (५) इसे इब्न खालवैय ने "अल-शाज़ज़ाह" पृष्ठ १ में, और अबू अल-फ़तह इब्न जिन्नी ने "अल-मुहतसिब" १/४६ में उल्लेख किया है। (६) इसे इब्न खालवैय ने "अल-शाज़ज़ाह" पृष्ठ १४९ में, और अबू अल-फ़तह इब्न जिन्नी ने "अल-मुहतसिब" १/४७ में उल्लेख किया है, और इसमें वह सब है जो लेखक ने अबू ज़ैद के कथन से लेकर कुथय्यिर के शेर तक उद्धृत किया है। (७) उस्मान इब्न जिन्नी, अल-मौसिली, अरबी भाषा के इमाम, "सिर्र सिनाअत अल-इराब", "अल-मुहतसिब" और "अल-ख़साईस" आदि के लेखक। मृत्यु वर्ष (३९२ हिजरी)। अल-सियार १७/१७। (८) वह कुथय्यिर इब्न अब्द अल-रहमान इब्न अल-असवद, अबू सख्र

अल-खुज़ाई, मदनी हैं, जो बड़े कवियों में से थे, वे अज़्ज़ा के प्रेम में पागल थे और उसके बारे में कविताएँ लिखते थे। मृत्यु वर्ष (१०७ हिजरी)। अल-सियार ५/१५२। (९) इब्न जिन्नी ने इस मिसरे को "अल-मुहतसिब" १/४७ में इसी तरह दिया है, और इब्न अतिय्या ने इसे उनसे "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" १/७८ में लिया है, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्या से उद्धृत किया है। उनके दीवान २/९७ में शब्द हैं: "जब काम करने वाले ताज़ा खून से लाल हो जाएँ" और इसी तरह इब्न मंज़ूर ने "अल-लिसान" (ज-न-न) में इसे दिया है। शेर का पहला मिसरा है: "और तुम, लैला के बेटे, अपने लोगों में सबसे अच्छे गवाह हो।" यह उस कसीदे में से है जिसमें उन्होंने मिस्र के अमीर अब्दुल अज़ीज़ इब्न मरवान इब्न अल-हकम की प्रशंसा की है।

۲۳۳ سورۃ الفاتحہ (معانی، قراتیں اور اعراب)

زائدہ۔ یہ بات طبری نے کہی ہے (۱)۔ اور اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {تجھے کس چیز نے روکا کہ تو سجدہ کرے...} [الاعراف: ۱۲]۔ اور کہا گیا ہے: یہ تاکید کے لیے ہے، یہ اس لیے لایا گیا ہے تاکہ یہ وہم نہ ہو کہ "الضالین" کا عطف "الذین" پر ہے۔ اسے مکی (۲) اور مہدوی نے بیان کیا ہے۔ کوفیوں نے کہا: "لا" یہاں "غیر" کے معنی میں ہے، اور یہ حضرت عمر اور ابی بن کعب کی قرات ہے، اور یہ پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ چھتیسویں بات: "الضالین" کی اصل "الضالِلین" تھی، پہلے 'لام' کی حرکت کو حذف کر دیا گیا، پھر 'لام' کا 'لام' میں ادغام کر دیا گیا، پس دو ساکن جمع ہو گئے: الف کی مد (۳) اور ادغام والی لام (۴)۔ اور ایوب سختیانی نے اسے ہمزہ غیر ممدودہ کے ساتھ "ولا الضألین" پڑھا ہے (۵)، گویا وہ دو ساکنوں کے اکٹھا ہونے سے بچنا چاہتے تھے، اور یہ ایک لغت (بولی) ہے۔ ابو زید نے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے عمرو بن عبید کو پڑھتے ہوئے سنا: {پس اس دن نہ کسی انسان سے اس کے گناہ کے بارے میں پوچھا جائے گا اور نہ کسی جن سے} [الرحمن: ۳۹]۔ تو میں نے گمان کیا کہ انہوں نے لحن (غلطی) کی ہے، یہاں تک کہ میں نے اہل عرب سے سنا: "دَابَّة" اور "شَأَبَّة"۔ ابو الفتح (۷) نے کہا: اور اسی لغت پر کثیر (۸) کا یہ قول ہے: "جب نیزے تازہ خون سے سرخ ہو جائیں" (۹) سورہ الحمد کی تفسیر مکمل ہوئی۔ اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں اور احسانات ہیں۔

(۱) ان کی تفسیر ۱/ ۱۹۰۔ (۲) مصنف نے اسے ابن عطیہ سے نقل کیا ہے، اور "مشکل اعراب القرآن" ۱/ ۷۲ میں یہ لفظ نہیں ہے، بلکہ مکی نے کہا: "لا" بصریوں کے نزدیک تاکید کے لیے زائد ہے، اور کوفیوں کے نزدیک "غیر" کے معنی میں ہے۔ (۳) ان کا قول: "مدة"، (د) نسخہ میں نہیں ہے۔ (۴) نحاس نے "اعراب القرآن" ۱/ ۱۷۶ میں کہا: اور یہ جائز ہے کیونکہ الف میں مد

ہے، اور دوسرا مدغم ہے۔ (۵) اسے ابن خالویہ نے "الشاذة" ص ۱ میں، اور ابو الفتح ابن جنی نے "المحتسب" ۱/ ۴۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) اسے ابن خالویہ نے "الشاذة" ص ۱۴۹ میں، اور ابو الفتح ابن جنی نے "المحتسب" ۱/ ۴۷ میں ذکر کیا ہے، اور اس میں وہ کچھ ہے جو مصنف نے ابو زید کے قول سے کثیر کے قول تک نقل کیا ہے۔ (۷) عثمان بن جنی، الموصلی، عربی زبان کے امام، "سر صناعۃ الاعراب"، "المحتسب" اور "الخصائص" وغیرہ کے مصنف۔ وفات (۳۹۲ھ)۔ السیر ۱۷/ ۱۷۔ (۸) وہ کثیر بن عبد الرحمن بن الاسود، ابو صخر الخزاعی، مدنی ہیں، جو بڑے شعراء میں سے تھے، وہ عزہ کے عشق میں گرفتار تھے اور اس کے بارے میں اشعار کہتے تھے، وفات (۱۰۷ھ)۔ السیر ۵/ ۱۵۲۔ (۹) اسی طرح ابن جنی نے اس مصرعے کو "المحتسب" ۱/ ۴۷ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے اسے ان سے "المحرر الوجیز" ۱/ ۷۸ میں نقل کیا ہے، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ سے نقل کیا ہے، اور ان کے دیوان ۲/ ۹۷ میں اس کے الفاظ ہیں: "جب کام کرنے والے تازہ خون سے سرخ ہو جائیں"، اور اسی طرح ابن منظور نے "اللسان" (جنن) میں اسے ذکر کیا ہے، اور بیت کا پہلا مصرعہ ہے: "اور تم، لیلیٰ کے بیٹے، اپنی قوم کے بہترین فرد ہو"۔ یہ اس قصیدے میں سے ہے جس میں انہوں نے مصر کے گورنر عبد العزیز بن مروان بن الحکم کی تعریف کی ہے۔

234 Surah Al-Baqarah (Its Virtues)

Exegesis of Surah Al-Baqarah By the power and bounty of Allah, there is no Lord but He.

The first thing to begin the discussion with is its revelation, its virtues, and what has been narrated concerning it, and so it is with every Surah if we find such information for it. We say: Surah Al-Baqarah is Medinan; it was revealed over various periods. It is said that it was the first Surah revealed in Medina, except for the words of the Almighty: {And fear a Day when you will be returned to Allah} [281], for it (1) was the last verse revealed from heaven, and it was revealed on the Day of Sacrifice during the Farewell Pilgrimage in Mina; the verses on usury (Riba) were also among the last parts of the Quran to be revealed (2). This Surah has a great virtue and a massive reward. It is called the "Fustat (Tent/Pavilion) of the Quran," as said by Khalid bin Ma'dan (3). This is due to its greatness, its splendor, and the abundance of its rulings and exhortations. Umar, may Allah be pleased with him, learned it with its understanding and what it contains over twelve years, and his son Abdullah in eight years, as previously mentioned (4). Ibn al-Arabi said: I heard some of my teachers say: It contains a thousand commands, a thousand prohibitions, a thousand rulings, and a thousand reports (5). The Messenger of Allah ﷺ sent out an expeditionary force consisting of a significant number of people, and he appointed the youngest among them as their leader because he had memorized Surah Al-Baqarah, saying to him: "Go, for you are their leader." Narrated by al-Tirmidhi from Abu Hurayrah, and he authenticated it (6). Muslim narrated from Abu Umamah al-Bahili who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Read...

(1) In (D) and (Z): "for it (feminine)". (2) Narrated by al-Bukhari (4544) from Ibn Abbas who said: The last verse revealed to the Prophet ﷺ was the verse of Riba. See what was previously mentioned on p. 98. (3) Narrated by al-Darimi (3376). Khalid bin Ma'dan: He is Abu Abdullah al-Kala'i, from Homs, one of the imams of jurisprudence, died in the year (103 AH). As-Siyar 4/536. (4) In the chapter on the manner of learning and understanding the Book of Allah the Almighty, p. 68. (5) Ahkam al-Quran 1/8. (6) Sunan al-Tirmidhi (2876), and in the printed version of it, his words: This is a Hasan (good) Hadith.

२३४ सूरह अल-बक़रा (इसके गुण)

सूरह अल-बक़रा की व्याख्या (तफसीर) अल्लाह की शक्ति और कृपा से, उसके सिवा कोई रब नहीं है।

बात शुरू करने की पहली चीज़ इसके अवतरण, इसके गुणों और इसके बारे में जो कुछ वर्णित है, उसके बारे में है। और हर सूरह के साथ ऐसा ही है यदि हमें उसके लिए ऐसी जानकारी मिलती है। हम कहते हैं: सूरह अल-बक़रा मदनी है; यह विभिन्न अवधियों में अवतरित हुई। कहा जाता है कि यह मदीना में अवतरित होने वाली पहली सूरह थी, सिवाय सर्वशक्तिमान के शब्दों के {और उस दिन से डरो जिसमें तुम अल्लाह की ओर लौटाए जाओगे} [२८१], क्योंकि यह (१) स्वर्ग से अवतरित होने वाली अंतिम आयत थी, और यह मिना में विदाई हज के दौरान बलिदान के दिन (यौम-अल-नह्र) अवतरित हुई थी; सूद (रिबा) की आयतें भी कुरान के अंतिम अवतरित भागों में से थीं (२)। इस सूरह का बहुत बड़ा गुण है और इसका प्रतिफल (सवाब) विशाल है। इसे "फुस्तात अल-कुरान" (कुरान का शामियाना/तंबू) कहा जाता है, जैसा कि खालिद बिन मदान ने कहा है (३)। यह इसकी महानता, इसकी भव्यता और इसके आदेशों और उपदेशों की प्रचुरता के कारण है। उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इसकी समझ और इसमें जो कुछ है, उसे बारह वर्षों में सीखा, और उनके पुत्र अब्दुल्ला ने आठ वर्षों में, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (४)। इब्न अल-अरबी ने कहा: मैंने अपने कुछ शिक्षकों को यह कहते सुना: इसमें एक हजार आदेश, एक हजार निषेध, एक हजार नियम और एक हजार समाचार (खबर) हैं (५)। अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक सैन्य दल भेजा जिसमें बड़ी संख्या में लोग थे, और उन्होंने उनमें से सबसे कम उम्र वाले को उनका नेता नियुक्त किया क्योंकि उसने सूरह अल-बक़रा याद कर रखी थी, और उससे कहा: "जाओ, तुम उनके अमीर हो।" इसे तिरमिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत किया है, और उन्होंने इसे सहीह करार दिया है (६)। मुस्लिम ने अबू उमामा अल-बाहीली से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "पढ़ो...

पाद टिप्पणियाँ: (१) (द) और (ज़) प्रतियों में: "कि वह (स्त्रीलिंग)"। (२) बुखारी (४५४४) ने इब्न अब्बास से रिवायत की है जिन्होंने कहा: नबी ﷺ पर अवतरित होने वाली आखिरी आयत रिबा (सूद) की आयत थी, और पृष्ठ ९८ पर जो पहले उल्लेख किया गया है उसे देखें। (३) दारीमी (३३७६) ने उनसे रिवायत की है। खालिद बिन मदान: वह अबू अब्दुल्ला अल-कलाई अल-हिम्सी हैं, जो न्यायशास्त्र (फिकह) के इमामों में से एक थे, जिनकी मृत्यु वर्ष (१०३ हिजरी) में हुई थी। अस-सियार ४/५३६। (४) अल्लाह तआला की किताब को सीखने और समझने के तरीके के अध्याय में, पृष्ठ ६८। (५) अहकाम

अल-कुरान १/८। (६) सुनन अल-तिरमिज़ी (२८७६), और इसके मुद्रित संस्करण में उनकी बात है: यह एक 'हसन' हदीस है।

۲۳۴ سورة البقرہ (اس کی فضیلت)

تفسیر سورة البقرہ بحول اللہ وکرمہ، لا رَبَّ سواہ

اور سب سے پہلی بات جس سے کلام کا آغاز کیا جاتا ہے وہ اس کے نزول، اس کی فضیلت اور اس کے بارے میں جو کچھ مروی ہے، اس کا ذکر ہے، اور اسی طرح ہر سورت کے ساتھ ہے اگر ہمیں اس کے بارے میں ایسی معلومات ملیں۔ پس ہم کہتے ہیں: سورة البقرہ مدنی ہے، جو مختلف ادوار میں نازل ہوئی۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ مدینہ میں نازل ہونے والی پہلی سورت ہے، سوائے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے: ﴿وَٱتَّقُواْ يَوۡمٗا تُرۡجَعُونَ فِيهِ إِلَى ٱللَّهِ﴾ [۲۸۱]، کیونکہ یہ (۱) آسمان سے نازل ہونے والی آخری آیت تھی، اور یہ حجۃ الوداع کے موقع پر منیٰ میں یوم النحر (قربانی کے دن) نازل ہوئی؛ اور سود کی آیات بھی قرآن کی آخری نازل ہونے والی آیات میں سے ہیں (۲)۔ اور اس سورت کی فضیلت عظیم ہے اور اس کا ثواب بہت بڑا ہے۔ اسے "فُسطاط القرآن" (قرآن کا خیمہ) کہا جاتا ہے، یہ خالد بن مَعْدان کا قول ہے (۳)۔ اور یہ اس کی عظمت، اس کی رونق، اور اس کے احکام و مواعظ کی کثرت کی وجہ سے ہے۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے اسے اس کی فقہ اور اس کے مشمولات کے ساتھ بارہ سال میں سیکھا، اور ان کے صاحبزادے عبداللہ (رضی اللہ عنہ) نے آٹھ سال میں جیسا کہ پہلے ذکر گزر چکا ہے (۴)۔ ابن العربی کہتے ہیں: میں نے اپنے بعض اساتذہ کو فرماتے ہوئے سنا: اس میں ایک ہزار امر، ایک ہزار نہی، ایک ہزار حکم، اور ایک ہزار خبر ہے (۵)۔ اور رسول اللہ ﷺ نے ایک لشکر روانہ کیا جس میں کافی تعداد میں لوگ تھے، آپ ﷺ نے ان میں سے سب سے کم عمر والے کو ان کا امیر مقرر فرمایا کیونکہ اسے سورة البقرہ حفظ تھی، اور اس سے فرمایا: «جاؤ، تم ان کے امیر ہو»۔ اسے ترمذی نے ابوہریرہ سے روایت کیا ہے،

اور اسے صحیح قرار دیا ہے (۶)۔ اور امام مسلم نے ابوامامہ باہلی سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «پڑھو...

حواشی: (۱) (د) اور (ظ) کے نسخوں میں: "فإنها" (مونث کے ساتھ) ہے۔ (۲) بخاری (۴۵۴۴) نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: نبی ﷺ پر سب سے آخر میں جو آیت نازل ہوئی وہ سود (ربا) کی آیت تھی، اور صفحہ ۹۸ پر گزشتہ تفصیل ملاحظہ کریں۔ (۳) اسے دارمی (۳۳۷۶) نے روایت کیا ہے۔ خالد بن معدان: وہ ابو عبداللہ الکلاعی، الحمصی ہیں، جو ائمہ فقہ میں سے تھے، ان کا انتقال سنہ (۱۰۳ھ) میں ہوا۔ السیر ۴/ ۵۳۶۔ (۴) اللہ تعالیٰ کی کتاب کو سیکھنے اور فقہ حاصل کرنے کے باب میں، ص ۶۸۔ (۵) احکام القرآن ۱/ ۸۔ (۶) سنن ترمذی (۲۸۷۶) اور اس کے مطبوعہ نسخہ میں ان کا قول ہے: یہ حدیث حسن ہے۔

Page 235 - Surah Al-Baqarah (Its Virtues)

Surah Al-Baqarah, for taking it is a blessing, and leaving it is a sorrow, and the "Batala" cannot withstand it." Muawiyah said: It has reached me that the "Batala" are the sorcerers (1). And he also narrated from Abu Hurairah that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not make your houses into graves, for Satan flees (2) from the house in which Surah Al-Baqarah is recited" (3). And Al-Darimi narrated from Abdullah (4) who said: There is no house in which Surah Al-Baqarah is recited except that Satan leaves it while passing wind. And he said: Everything has a hump, and the hump of the Qur'an is Surah Al-Baqarah, and everything has a core, and the core of the Qur'an is Al-Mufassal. Abu Muhammad Al-Darimi said: The core: the pure (5). And in "Sahih" of Al-Busti: from Sahl bin Sa'd who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Everything has a hump, and the hump of the Qur'an is Surah Al-Baqarah, and whoever recites it in his house at night, Satan will not enter his house for three nights, and whoever recites it during the day, Satan will not enter his house for three days." Abu Hatim Al-Busti said: His (peace be upon him) saying: "Satan will not enter his house for three days" meant: the rebellious devils (6). And Al-Darimi narrated in his "Musnad" from Al-Sha'bi who said: Abdullah said: Whoever recites ten verses from Surah Al-Baqarah in a night, no devil will enter that house that night until morning: four from its beginning, the Verse of the Throne (Ayat al-Kursi), two verses after it, and its final three, the first of which is: {To Allah belongs whatever is in the heavens} [Verse 284]. And from Al-Sha'bi from him: No devil will approach him or his family (7) that day, nor anything he dislikes, nor will it be recited over a madman except that he recovers (8). And Al-Mughira bin Subay' said - and he was among the companions of...

Footnotes: (1) Sahih Muslim (804), and it is in Musnad Ahmad (22146), Muawiyah: he is Ibn Salam, one of the narrators of the hadith in Muslim. (2) In (D) and (Z) and the margin of (Zha): flees. (3) Sahih Muslim (780), and it is in Musnad Ahmad (7821). (4) He is Abdullah bin Masoud (may Allah be pleased with him). (5) Sunan al-Darimi (3375) and (3377). (6) Al-Ihsan bi-Tartib Sahih Ibn Hibban (780), and in its chain is Khalid bin Saeed al-Madani, mentioned by al-Uqayli in Al-Du'afa al-Kabir 6/2, and he said: His hadith is not followed, and he cited this hadith for him, then said: Concerning the virtue of Surah Al-Baqarah, there is a narration with a better and sounder chain than this, contrary to this wording. As for the representation of the Qur'an, nothing is established in it. (7) In (Zha): and his family. (8) Sunan al-Darimi

(3382) and (3383). Its chain is broken; Al-Sha'bi - who is Amir bin Sharahil - did not hear from...

पृष्ठ २३५ - सूरह अल-बकराह (इसकी फ़ज़ीलत)

सूरह अल-बकराह, क्योंकि इसे अपनाना बरकत है, और इसे छोड़ना पछतावा है, और "बतला" (जादूगर) इसका मुकाबला नहीं कर सकते।" मुआविया ने कहा: मुझे पता चला है कि "बतला" का अर्थ जादूगर है (1)। और उन्होंने अबू हुरैरा से भी रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अपने घरों को कब्रें न बनाओ, क्योंकि शैतान उस घर से भाग जाता है (2) जिसमें सूरह अल-बकराह पढ़ी जाती है" (3)। और अल-दारिमी ने अब्दुल्ला (4) से रिवायत की है जिन्होंने कहा: जिस घर में सूरह अल-बकराह पढ़ी जाती है, वहाँ से शैतान हवा छोड़ते हुए निकल जाता है। और उन्होंने कहा: हर चीज़ का एक कूबड़ होता है, और कुरान का कूबड़ सूरह अल-बकराह है, और हर चीज़ का एक सार होता है, और कुरान का सार अल-मुफस्सल है। अबू मुहम्मद अल-दारिमी ने कहा: लुबाब (सार): शुद्ध (5)। और अल-बुस्ती की "सहीह" में: सहल बिन साद से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "हर चीज़ का एक कूबड़ होता है, और कुरान का कूबड़ सूरह अल-बकराह है, और जो कोई इसे रात में अपने घर में पढ़ता है, शैतान तीन रातों तक उसके घर में प्रवेश नहीं करेगा, और जो कोई इसे दिन में पढ़ता है, शैतान तीन दिनों तक उसके घर में प्रवेश नहीं करेगा।" अबू हातिम अल-बुस्ती ने कहा: उनके ﷺ के कथन "शैतान तीन दिनों तक उसके घर में प्रवेश नहीं करेगा" से तात्पर्य है: सरकश शैतान (6)। और अल-दारिमी ने अपनी "मुसनद" में अल-शाबी से रिवायत की है कि अब्दुल्ला ने कहा: जो कोई रात में सूरह अल-बकराह की दस आयतें पढ़ता है, उस रात सुबह तक कोई शैतान उस घर में प्रवेश नहीं करेगा: इसके आरंभ की चार, आयत अल-कुर्सी, इसके बाद की दो आयतें, और इसकी अंतिम तीन आयतें, जिनमें से पहली है: {अल्लाह ही का है जो कुछ भी आसमानों में है} [आयत २८४]। और अल-शाबी से रिवायत है कि: उस दिन न तो शैतान और न ही कोई ऐसी चीज़ जिसे वह नापसंद करता हो, उसके या उसके परिवार (7) के पास आएगी, और न ही इसे किसी पागल व्यक्ति पर पढ़ा जाएगा सिवाय इसके कि वह ठीक हो जाए (8)। और अल-मुगीरा बिन सुबैय ने कहा - और वह ... के साथियों में से थे।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) सहीह मुस्लिम (८०४), और यह मुसनद अहमद (२२१४६) में है, मुआविया: वह इब्न सलाम हैं, जो मुस्लिम में हदीस के रावी में से एक हैं। (२) (द) और (ज़) में और (ज़ाह) के हाशिये में: 'यफ़िरु' (भागता है)। (३) सहीह मुस्लिम (७८०), और यह मुसनद अहमद (७८२१) में है। (४) वह अब्दुल्ला बिन मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु हैं। (५) सुनन अल-दारिमी (३३७५) और (३३७७)। (६) अल-इहसान बि-तरतीब सहीह इब्न हिब्बान (७८०), और इसकी सनद में खालिद बिन सईद अल-मदनी हैं,

जिनका उल्लेख अल-उकैली ने अल-दुआफा अल-कबीर ६/२ में किया है, और उन्होंने कहा: उनकी हदीस का पालन नहीं किया जाता है, और उन्होंने उनके लिए यह हदीस उद्धृत की, फिर कहा: सूरह अल-बकराह की फ़ज़ीलत में, इस सनद से बेहतर और अधिक सही रिवायत है, इस शब्द के विपरीत। जहाँ तक कुरान के उदाहरण का सवाल है, इसमें कुछ भी साबित नहीं है। (७) (ज़ाह) में: 'और उसके परिवार'। (८) सुनन अल-दारिमी (३३८२) और (३३८३)। और इसकी सनद मुंक़ते है, अल-शाबी - जो आमिर बिन शराहील हैं - ने ... से नहीं सुना।

صفحہ ۲۳۵ - سورۃ البقرہ (اس کی فضیلت)

سورۃ البقرہ، کیونکہ اس کا لینا برکت ہے، اور اسے چھوڑنا حسرت ہے، اور "بطلہ" (جادوگر) اس کی طاقت نہیں رکھتے۔" معاویہ نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ "بطلہ" سے مراد جادوگر ہیں (۱)۔ اور انہوں نے ابو ہریرہ سے بھی روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "अपने घर को कब्रस्तान न बनाओ، بے شک شیطان اس گھر سے بھاگ جاتا ہے (۲) جس میں سورۃ البقرہ پڑھی جاتی ہے" (۳)۔ اور الدارمی نے عبداللہ (۴) سے روایت کیا انہوں نے کہا: جس گھر میں سورۃ البقرہ پڑھی جاتی ہے اس سے شیطان گوز مارتا ہوا نکل جاتا ہے۔ اور انہوں نے کہا: ہر چیز کی ایک کوہان ہوتی ہے، اور قرآن کی کوہان سورۃ البقرہ ہے، اور ہر چیز کا ایک لباب (مغز) ہوتا ہے، اور قرآن کا لباب "المفصل" ہے۔ ابو محمد الدارمی نے کہا: اللباب: خالص (۵)۔ اور البستی کی "صحیح" میں ہے: سہل بن سعد رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہر چیز کی ایک کوہان ہوتی ہے، اور قرآن کی کوہان سورۃ البقرہ ہے، اور جس نے اسے رات کے وقت اپنے گھر میں پڑھا، شیطان تین راتوں تک اس کے گھر میں داخل نہیں ہوگا، اور جس نے اسے دن میں پڑھا، شیطان تین دن تک اس کے گھر میں داخل نہیں ہوگا۔" ابو حاتم البستی نے کہا: آپ ﷺ کے قول "شیطان تین دن تک اس کے گھر میں داخل نہیں ہوگا" سے مراد سرکش شیاطین ہیں (۶)۔ اور الدارمی نے اپنی "مسند" میں الشعبی سے روایت کیا انہوں نے کہا: عبداللہ نے کہا: جس نے رات میں سورۃ البقرہ کی دس آیات پڑھیں، اس رات اس گھر میں صبح تک کوئی شیطان داخل نہیں ہوگا: اس کے شروع کی چار آیات، آیت الکرسی، اس کے بعد کی دو آیات، اور اس کی آخری تین آیات، جن میں پہلی یہ ہے: {اللہ ہی کا ہے جو کچھ آسمانوں میں ہے} [آیت ۲۸۴]۔ اور الشعبی سے ان کے واسطے سے مروی ہے: اس دن نہ شیطان اس کے اور نہ ہی اس کے گھر والوں (۷) کے قریب

آئے گا، اور نہ ہی کوئی ایسی چیز جسے وہ ناپسند کرتا ہو، اور نہ ہی وہ کسی مجنون (پاگل) پر پڑھی جائیں گی مگر وہ ہوش میں آجائے گا (۸)۔ اور المغیرہ بن سبیع نے کہا - اور وہ ... کے ساتھیوں میں سے تھے

حواشی: (۱) صحیح مسلم (۸۰۴)، اور یہ مسند احمد (۲۲۱۴۶) میں ہے، معاویہ: یہ ابن سلام ہیں، جو مسلم میں حدیث کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ (۲) (د) اور (ز) میں اور (ظ) کے حاشیے میں: "یفر" (بھاگتا ہے)۔ (۳) صحیح مسلم (۷۸۰)، اور یہ مسند احمد (۷۸۲۱) میں ہے۔ (۴) یہ عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ ہیں۔ (۵) سنن الدارمی (۳۳۷۵) اور (۳۳۷۷)۔ (۶) الإحسان بترتیب صحیح ابن حبان (۷۸۰)، اور اس کی سند میں خالد بن سعید المدنی ہیں، ان کا ذکر العقیلی نے الضعفاء الکبیر ۶/۲ میں کیا ہے، اور کہا: ان کی حدیث کی پیروی نہیں کی جاتی، اور ان کی یہ حدیث ذکر کی، پھر کہا: اور سورۃ البقرہ کی فضیلت میں اس سند سے بہتر اور صحیح تر روایت موجود ہے، اس لفظ کے برخلاف۔ اور رہا قرآن کی تمثیل کے بارے میں، تو اس میں کچھ بھی ثابت نہیں ہے۔ (۷) (ظ) میں: "وأهله" (اور اس کے گھر والے)۔ (۸) سنن الدارمی (۳۳۸۲) اور (۳۳۸۳)۔ اور اس کی سند منقطع ہے، الشعبی - جو عامر بن شراحیل ہیں - نے ... سے نہیں سنا۔

236 Surah Al-Baqarah (Its Virtues)

Abdullah -: He did not forget the Quran. Ishaq bin Isa said: He did not forget what he had memorized. Abu Muhammad Al-Darimi said: Some of them say: Al-Mughirah bin Sumay' (1).

In the book 'Al-Isti'ab' by Ibn Abd al-Barr (2): Labid bin Rabi'ah bin Malik (3) bin Ja'far bin Kilab bin Rabi'ah bin Amir bin Sa'sa'ah was among the poets of the Jahiliyyah (pre-Islamic era). He embraced Islam, and his Islam was good. He gave up composing poetry in Islam. Umar asked him during his caliphate about his poetry and asked him to recite. He recited Surah Al-Baqarah. Umar said: I only asked you about your poetry. He replied: I would not compose a single verse of poetry after God taught me Al-Baqarah (4) and Al-Imran. Umar was impressed by his words. His stipend was two thousand, so he increased it by five hundred. Many chroniclers said that Labid did not compose any poetry since he embraced Islam. Some said he only composed this verse in Islam (5):

Praise be to God that my time did not come until I was clothed in the garment of Islam.

Ibn Abd al-Barr said: It has been said that this verse belongs to Qaradah bin Nufathah al-Saluli (6), which is more correct in my view. Others said: Rather, the verse he composed in Islam is:

Nothing admonishes a noble person like his own self, and a person is improved by a righteous companion (7).

And what was reported regarding Ayat al-Kursi and the concluding verses of Al-Baqarah will follow, and a further explanation of the virtue of this surah will come at the beginning of Surah Al-Imran, God willing.

= Abdullah bin Mas'ud, as in 'Al-Marasil' by Ibn Abi Hatim, p. 132. (1) Sunan Al-Darimi (3385). Ishaq bin Isa: He is the teacher of Al-Darimi who narrated this report from him. (2) 9/275 in the margin of 'Al-Isabah'. (3) The editors of (M) added: 'bin Amir' before 'bin Malik' based on what occurred in 'Al-Isti'ab', 'Usd al-Ghabah', and 'Al-Isabah'. This addition in the lineage in these sources is an error; Sheikh Ahmad Shakir (may God have mercy on him) pointed it out in 'Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/274. (4) In (Z): After God taught me Surah Al-Baqarah. (5) Abu al-Yaqzan said that in what was quoted from him by Ibn Qutaybah in 'Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/275. (6) Mentioned by

Al-Marzubani in 'Mu'jam al-Shu'ara' p. 223, and Ibn Abd al-Barr in 'Al-Isti'ab' 9/206 (in the margin of 'Al-Isabah'). He mentioned that he arrived to the Prophet ﷺ with a group from Bani Salul; they embraced Islam, and he appointed him over them, and cited this verse for him along with two other verses. (7) Diwan Labid p. 349, and in it: 'Al-Jalis' instead of 'Al-Qarin'. The full story is in 'Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/275 in the biography of Labid.

236 सूरह अल-बक़रह (इसकी विशेषताएं)

अब्दुल्लाह -: वह कुरान नहीं भूले। इशाक बिन ईसा ने कहा: वह जो कुछ याद कर चुके थे, उसे नहीं भूले। अबू मुहम्मद अल-दारीमी ने कहा: उनमें से कुछ कहते हैं: अल-मुगीरा बिन सुमय' (1)।

इब्न अब्द अल-बर्र (2) की पुस्तक 'अल-इस्तिआब' में है: लबीद बिन रबीआ बिन मलिक (3) बिन जाफ़र बिन किलायब बिन रबीआ बिन आमिर बिन सा'सा'ह जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) के कवियों में से थे। उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया, और उनका इस्लाम बहुत अच्छा रहा। उन्होंने इस्लाम में कविता कहना छोड़ दिया। उमर ने अपने खिलाफत के दौरान उनसे उनकी कविता के बारे में पूछा और उन्हें सुनाने के लिए कहा। उन्होंने सूरह अल-बक़रह पढ़ी। उमर ने कहा: मैंने तो आपसे आपकी कविता के बारे में पूछा था। उन्होंने जवाब दिया: जब अल्लाह ने मुझे अल-बक़रह (4) और आल-इमरान सिखा दी, तो उसके बाद मैं कविता की एक पंक्ति भी कैसे कह सकता था। उमर उनकी बात से बहुत प्रभावित हुए। उनका वजीफा दो हजार था, जिसे उन्होंने बढ़ाकर पांच सौ और कर दिया। कई इतिहासकारों ने कहा है कि लबीद ने इस्लाम लाने के बाद कोई कविता नहीं कही। कुछ ने कहा कि उन्होंने इस्लाम में केवल यह शेर कहा (5):

अल्लाह का शुक्र है कि मेरा अंत तब तक नहीं आया जब तक कि मैंने इस्लाम का लिबास नहीं पहन लिया।

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: यह भी कहा गया है कि यह शेर करदाह बिन नुफथा अल-सलूली (6) का है, और मेरे विचार में यही अधिक सही है। दूसरों ने कहा: बल्कि, उन्होंने इस्लाम में जो शेर कहा वह यह है:

एक शरीफ इंसान को खुद उसके अपने सिवा कोई और नसीहत नहीं दे सकता, और इंसान एक नेक साथी के जरिए सुधरता है (7)।

और आयतुल कुर्सी और सूरह बक़रह की आखिरी आयतों के बारे में जो कुछ आया है वह आगे आएगा, और इस सूरह की फजीलत का और अधिक वर्णन सूरह आल-इमरान की शुरुआत में आएगा, इंशा अल्लाह।

= अब्दुल्लाह बिन मसूद, जैसा कि इब्न अबी हातिम की 'अल-मरासील' पृष्ठ 132 में है। (1) सुनन अल-दारीमी (3385)। इशाक बिन ईसा: वे अल-दारीमी के गुरु हैं जिन्होंने उनसे यह रिवायत बयान

की। (2) 9/275 'अल-इसाबा' के हाशिये पर। (3) (M) के संपादकों ने 'बिन मलिक' से पहले 'बिन आमिर' जोड़ा है, 'अल-इस्तिआब', 'असद अल-गाबा' और 'अल-इसाबा' में जो आया है उसके आधार पर। इन स्रोतों में वंश में यह वृद्धि गलत है; शेख अहमद शाकिर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने 'अल-शेर वल-शुअरा' 1/274 में इस ओर इशारा किया है। (4) (Z) में: अल्लाह द्वारा मुझे सूरह अल-बक़रह सिखाने के बाद। (5) अबू अल-यकजान ने इब्न कुतैबा की 'अल-शेर वल-शुअरा' 1/275 में उद्धृत किया है। (6) अल-मरजुबानी ने 'मुअजम अल-शुअरा' पृष्ठ 223 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-इस्तिआब' 9/206 ('अल-इसाबा' के हाशिये पर) में उल्लेख किया है कि वे बनी सलूल के एक समूह के साथ नबी ﷺ के पास आए थे; उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया, और उन्होंने उन्हें उन पर नियुक्त किया, और उनके लिए दो अन्य शेरों के साथ इस शेर का भी उल्लेख किया। (7) दीवान लबीद पृष्ठ 349, और इसमें: 'अल-करीन' के स्थान पर 'अल-जलीस' है। पूरी कहानी लबीद की जीवनी में 'अल-शेर वल-शुअरा' 1/275 में है।

٢٣٦ سورہ البقرہ (اس کی فضیلت)

عبداللہ ـ : وہ قرآن نہیں بھولے۔ اور اسحاق بن عیسیٰ نے کہا: جو کچھ انہوں نے حفظ کر لیا تھا اسے نہیں بھولے۔ ابو محمد الدارمی نے کہا: ان میں سے کوئی کہتا ہے: المغیرہ بن سمیع (١)۔

اور ابن عبد البر کی کتاب «الاستیعاب» (٢) میں ہے: لبید بن ربیعہ بن مالک (٣) بن جعفر بن کلاب بن ربیعہ بن عامر بن صعصعہ جاہلیت کے شعراء میں سے تھے، انہوں نے اسلام پایا، پس ان کا اسلام بہت اچھا رہا، اور انہوں نے اسلام میں شعر کہنا چھوڑ دیا، اور عمر نے اپنی خلافت میں ان سے ان کے شعر کے بارے میں پوچھا اور ان سے سنانے کی فرمائش کی، تو انہوں نے سورہ البقرہ پڑھی، تو انہوں نے کہا: میں نے تو تم سے تمہارے شعر کے بارے میں پوچھا تھا، تو انہوں نے کہا: میں ایسا نہیں تھا کہ اللہ کے مجھے البقرہ (٤) اور آل عمران سکھا دینے کے بعد شعر کا کوئی بیت کہوں، تو عمر کو ان کی بات بہت پسند آئی، اور ان کا وظیفہ دو ہزار تھا، تو انہوں نے اس میں پانچ سو کا اضافہ کر دیا۔ اور بہت سے اہل اخبار (مورخین) نے کہا ہے کہ لبید نے جب سے اسلام قبول کیا کوئی شعر نہیں کہا۔ اور بعض نے کہا: انہوں نے اسلام میں صرف اپنا یہ قول (٥) کہا:

الحمد للہ کہ میری موت اس وقت تک نہیں آئی جب تک کہ میں نے اسلام کا لباس نہیں پہن لیا۔

ابن عبد البر نے کہا: اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ بیت قردہ بن نفاثہ السلولی (٦) کا ہے، اور یہ میرے نزدیک زیادہ صحیح ہے۔ اور دوسروں نے کہا: بلکہ وہ بیت جو انہوں نے اسلام میں کہا یہ ہے:

شریف انسان کو اپنے نفس جیسا کوئی ملامت کرنے والا نہیں، اور انسان کی اصلاح اس کا نیک ساتھی کرتا ہے (۷)۔

اور عنقریب وہ آئے گا جو آیت الکرسی اور البقرہ کی آخری آیات کے بارے میں وارد ہوا ہے، اور سورہ آل عمران کے شروع میں اس سورہ کی فضیلت کے بارے میں مزید بیان آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

= عبداللہ بن مسعود، جیسا کہ ابن ابی حاتم کی المراسیل ص ۱۳۲ میں ہے۔ (۱) سنن الدارمی (۳۳۸۵)۔ اسحاق بن عیسیٰ: یہ الدارمی کے شیخ ہیں جنہوں نے ان سے یہ اثر روایت کیا۔ (۲) ۲۷۵/۹ الاصابہ کے حاشیہ پر۔ (۳) (م) کے محققین نے «بن مالک» سے پہلے «بن عامر» کا اضافہ کیا ہے اس کی بنیاد پر جو الاستیعاب، اسد الغابہ اور الاصابہ میں واقع ہوا ہے، اور ان مصادر میں نسب میں یہ زیادتی غلط ہے؛ اس پر شیخ احمد شاکر رحمہ اللہ نے الشعر والشعراء ۱/ ۲۷٤ میں تنبیہ کی ہے۔ (٤) (ظ) میں: اس کے بعد کہ اللہ نے مجھے سورہ البقرہ سکھا دی۔ (٥) یہ بات ابو الیقظان نے کہی ہے جیسا کہ ابن قتیبہ نے الشعر والشعراء ۱/ ۲۷٥ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (٦) المرزبانی نے اسے معجم الشعراء ص ۲۲۳ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عبد البر نے الاستیعاب ۲۰٦/۹ میں (الاصابہ کے حاشیہ پر) اور ذکر کیا ہے کہ وہ بنی سلول کی ایک جماعت میں نبی ﷺ کے پاس آئے تھے، پس وہ اسلام لائے، اور آپ نے انہیں ان پر امیر مقرر کیا، اور ان کے لیے دو دیگر اشعار کے ساتھ یہ بیت بھی ذکر کیا۔ (۷) دیوان لبید ص ۳٤۹، اور اس میں: القرین کی جگہ الجلیس ہے۔ اور مکمل قصہ الشعر والشعراء ۲۷٥/۱ میں لبید کے ترجمہ (سوانح) میں ہے۔

Page 237 Surah Al-Baqarah: Verse 1

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful O Lord, make it easy and help.

The Almighty's saying: "Alif, Lam, Meem. (1) This is the Book about which there is no doubt, a guidance for those conscious of Allah (2)."

The people of interpretation differed regarding the letters at the beginning of the Surahs. Amir al-Sha'bi, Sufyan al-Thawri, and a group of Hadith scholars said: They are the secret of Allah in the Quran, and Allah has a secret in every one of His books. They are among the ambiguous (Mutashabih) matters whose knowledge Allah Almighty has reserved for Himself. One should not speak about them, but rather believe in them and pass over them as they came (1). This view was narrated (2) from Abu Bakr al-Siddiq and Ali (3) bin Abi Talib, may Allah be pleased with them both (4).

Abu al-Layth al-Samarqandi (5) mentioned from Umar, Uthman, and Ibn Mas'ud that they said: The disconnected letters (al-Huroof al-Muqatta'ah) are part of the hidden knowledge that is not interpreted.

Abu Hatim said: We only find the disconnected letters in the Quran at the beginning of Surahs, and we do not know what Allah, Mighty and Majestic is He, intended by them (6).

I say: Of this meaning is what Abu Bakr al-Anbari mentioned: Al-Hasan bin al-Hubab told us, Abu Bakr bin Abi Talib told us, Abu al-Mundhir al-Wasiti told us, on the authority of Malik bin Mighwal, on the authority of Sa'id bin Masrouq, on the authority of al-Rabi' bin Khuthaym who said: Indeed, Allah Almighty revealed this Quran, and He kept for Himself the knowledge of whatever He willed, and informed you of whatever He willed. As for what He kept for Himself, you will not attain it, so do not...

---

(1) In (D) and (M): "and we read." (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/81, 82, without his saying: "And Allah has a secret in every one of His books." There is no authentic text regarding the interpretation of these letters, so many commentators said about them: Allah knows best His intention. (3) In (M): "and from Ali." (4) Al-Baghawi mentioned it in Al-Tafsir 1/26. (5) In his Tafsir 1/ Plate 6. (6) Al-Nahhas mentioned it in Ma'ani al-Quran 1/78.

पृष्ठ २३७ सूरा अल-बकरा: आयत १

बिस्मिल्लाह हिर-रहमान निर-रहीम (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील, परम दयालु है) हे प्रभु, आसान कर और सहायता कर।

अल्लाह तआला का कथन: "अलिफ, लाम, मीम। (१) यह वह पुस्तक है जिसमें कोई संदेह नहीं, मुत्तकियों (अल्लाह से डरने वालों) के लिए मार्गदर्शन है (२)।"

सूरतों के आरंभ में आने वाले अक्षरों के बारे में व्याख्याकारों (अहल अल-तावील) में मतभेद है। आमिर अल-शाबी, सुफियान अल-थौरी और हदीस विद्वानों के एक समूह ने कहा: ये कुरान में अल्लाह के रहस्य हैं, और अल्लाह की हर किताब में एक रहस्य होता है। वे उन संदिग्ध (मुतशाबिह) विषयों में से हैं जिनका ज्ञान अल्लाह तआला ने अपने पास सुरक्षित रखा है, और उनके बारे में बात करना उचित नहीं है, बल्कि उन पर विश्वास करना चाहिए और उन्हें वैसे ही रहने देना चाहिए जैसे वे आए हैं (१)। यह कथन (२) अबू बक्र अल-सिद्दीक और अली (३) बिन अबू तालिब (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत किया गया है (४)।

अबू अल-लैथ अल-समरकंदी (५) ने उमर, उस्मान और इब्न मसूद से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: कटे हुए अक्षर (हुरूफ अल-मुकत्तआत) उस गुप्त ज्ञान में से हैं जिसकी व्याख्या नहीं की जाती है।

अबू हातिम ने कहा: हमने कुरान में कटे हुए अक्षर केवल सूरतों की शुरुआत में पाए हैं, और हम नहीं जानते कि अल्लाह (महान और प्रतापी) ने उनसे क्या इरादा किया है (६)।

मैं कहता हूँ: इसी अर्थ में वह है जिसका उल्लेख अबू बक्र अल-अनबारी ने किया है: हमसे अल-हसन बिन अल-हुबाब ने बयान किया, हमसे अबू बक्र बिन अबी तालिब ने बयान किया, हमसे अबू अल-मुन्ज़िर अल-वासिती ने बयान किया, मलिक बिन मिघवल के माध्यम से, सईद बिन मसरूक के माध्यम से, अर-रबी बिन खुथयम से जिन्होंने कहा: वास्तव में अल्लाह तआला ने यह कुरान उतारा, और जो चाहा उसका ज्ञान अपने लिए सुरक्षित रखा, और जो चाहा तुम्हें उससे अवगत कराया। जहाँ तक उस ज्ञान का प्रश्न है जिसे उसने अपने लिए सुरक्षित रखा है, तुम उसे नहीं पा सकते, इसलिए...

---

(१) (द) और (म) में: "और हम पढ़ते हैं।" (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/८१, ८२, उनके इस कथन के बिना: "और अल्लाह की हर किताब में एक रहस्य है।" इन अक्षरों की व्याख्या के संबंध में कोई सही

पाठ नहीं आया है, इसलिए कई व्याख्याकारों ने उनके बारे में कहा: अल्लाह ही उनके उद्देश्य को बेहतर जानता है। (३) (म) में: "और अली से।" (४) अल-बग़वी ने अल-तफ़्सीर १/२६ में इसका उल्लेख किया है। (५) उनकी तफ़्सीर १/ प्लेट ६ में। (६) अन-नहहास ने मानी अल-कुरान १/७८ में इसका उल्लेख किया है।

صفحہ ۲۳۷ سورۃ البقرہ: آیت ۱

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اے رب! آسانی فرما اور مدد کر۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "الم (۱) ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ (۲)" (الف، لام، میم۔ یہ وہ کتاب ہے جس میں کوئی شک نہیں، ہدایت ہے پرہیزگاروں کے لیے۔)

سورتوں کے آغاز میں آنے والے حروف (حروفِ مقطعات) کے بارے میں اہل تاویل کے درمیان اختلاف پایا جاتا ہے۔ عامر الشعبی، سفیان الثوری اور محدثین کی ایک جماعت نے کہا: یہ قرآن میں اللہ کے بھید (راز) ہیں، اور اللہ کی ہر کتاب میں ایک راز ہوتا ہے، پس یہ ان متشابہات میں سے ہیں جن کا علم اللہ تعالیٰ نے اپنے لیے خاص کر لیا ہے، اور ان کے بارے میں کلام کرنا واجب نہیں ہے، بلکہ ان پر ایمان لانا ضروری ہے اور انہیں ویسے ہی رہنے دیا جائے (۱) جیسے کہ وہ آئے ہیں (۲)۔ یہ قول ابوبکر صدیق اور علی (۳) بن ابی طالب رضی اللہ عنہما سے روایت کیا گیا ہے (۴)۔

اور ابواللیث السمرقندی (۵) نے عمر، عثمان اور ابن مسعود رضی اللہ عنہم سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: حروفِ مقطعات ان پوشیدہ چیزوں میں سے ہیں جن کی تفسیر نہیں کی جاتی۔

اور ابو حاتم نے کہا: ہم نے حروفِ مقطعات کو قرآن میں صرف سورتوں کے آغاز ہی میں پایا ہے، اور ہم نہیں جانتے کہ اللہ عزوجل کا ان سے کیا مقصود ہے (۶)۔

میں کہتا ہوں: اسی معنی میں وہ روایت ہے جسے ابوبکر الانباری نے ذکر کیا ہے: ہم سے حسن بن الحباب نے بیان کیا، ہم سے ابوبکر بن ابی طالب نے بیان کیا، ہم سے ابوالمنذر الواسطی نے مالک بن مغول کے واسطے سے، انہوں نے سعید بن مسروق سے، انہوں نے ربیع بن خثیم سے روایت

کیا کہ انہوں نے کہا: بیشک اللہ تعالیٰ نے یہ قرآن نازل کیا، پس اس میں سے جس چیز کا چاہا علم اپنے لیے خاص کر لیا، اور جس چیز کا چاہا تمہیں علم دے دیا، پس جس علم کو اس نے اپنی ذات کے لیے خاص کر لیا ہے تم اسے نہیں پا سکتے، لہٰذا...

---

(۱) (د) اور (م) میں ہے: "اور ہم پڑھتے ہیں"۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۸۱، ۸۲، بغیر اس قول کے کہ: "اور اللہ کی ہر کتاب میں ایک راز ہے"۔ ان حروف کی تاویل میں کوئی صحیح نص وارد نہیں ہوئی، اسی لیے بہت سے مفسرین نے ان کے بارے میں کہا ہے: اللہ ہی اپنی مراد کو بہتر جانتا ہے۔ (۳) (م) میں ہے: "اور علی سے"۔ (۴) اسے بغوی نے التفسیر ۲۶/۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) اپنی تفسیر ۱/ لوحہ ۶ میں۔ (۶) اسے نحاس نے معانی القرآن ۷۸/۱ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 1 238

...you were asked about it. As for what He has made known to you, it is what you are asked about and informed of. You do not know everything (1) in the Quran, nor do you act upon everything you know.

Abu Bakr said: This clarifies that the meanings of certain letters in the Quran were concealed from all the worlds, as a test and trial from Allah, Almighty and Majestic. So whoever believes in them is rewarded and becomes happy, and whoever disbelieves and doubts, sins and strays far.

Yusuf (2) bin Yaqub al-Qadi narrated to us, Muhammad bin Abi Bakr narrated to us, Abd al-Rahman bin Mahdi narrated to us, from Sufyan, from al-A'mash, from Umarah, from Hurayth bin Zuhayr (3), from Abdullah who said: "No believer has believed in anything better than belief in the unseen," then he recited: {Those who believe in the unseen} [Al-Baqarah: 3].

I say: This statement pertains to the ambiguous (mutashabih) verses and their ruling, and it is the correct view according to what will be explained in Surah Al-Imran, if Allah Wills (4). A large group of scholars said: Rather, they must be spoken about, and the benefits beneath them and the meanings derived from them should be sought. They differed on this into many opinions. It was narrated from Ibn Abbas and Ali also that the disconnected letters (al-huruf al-muqatta'at) in the Quran are the Greatest Name of Allah, except that we do not know how they are composed (5). Qutrub, al-Farra', and others said: They are an indication to the letters of the alphabet; Allah informed the Arabs through them when He challenged them with the Quran that it is composed of letters from which their speech is built, so that their inability to produce it would be a stronger argument against them, since it does not fall outside of their language. Qutrub said: They used to turn away when listening to the Quran, but when they heard (6): "Alif Lam Mim"...

(1) In (Z) and (Th) in both places: all. (2) In (D), (Z), and (M): Abu Yusuf, and it is a mistake. He is Yusuf bin Yaqub bin Ismail, Abu Muhammad al-Qadi, died in the year (297 AH). Al-Siyar 14/85. (3) In (Th): Al-Harith bin Zuhayr. Al-Suyuti in Al-Durr al-Manthur 1/26 attributed it to Ibn al-Anbari in al-Masahif: Al-Harith bin Qays. It occurred in Saeed bin Mansur (180) (Tafsir), and al-Hakim 2/260 (they both narrated it via Abu Mu'awiyah from al-A'mash): Abd al-Rahman bin Yazid. And Allah knows best. (4) Regarding the verse: {It is He who has sent down to you, [O Muhammad], the Book; in it are verses [that are] precise - they are the foundation of the Book - and

others unspecific...} Verse (7). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/82, and Al-Tabari included the statement of Ibn Abbas in his Tafsir 1/206. (6) In (D): was revealed, and in (Z): revealed.

सूरह अल-बकराह: आयत 1 238

...जिसके बारे में आपसे पूछा गया। जहाँ तक उस चीज़ का सवाल है जिसे उसने आपको अवगत कराया है, तो वही है जिसके बारे में आपसे पूछा जाता है और आपको सूचित किया जाता है। आप कुरान में सब कुछ (1) नहीं जानते, और न ही आप जो कुछ जानते हैं उस पर पूरी तरह से अमल करते हैं।

अबू बक्र ने कहा: यह स्पष्ट करता है कि कुरान के कुछ अक्षरों के अर्थ पूरी दुनिया से छिपा दिए गए थे, अल्लाह सर्वशक्तिमान और प्रतापी की ओर से एक परीक्षा और आज़माइश के रूप में। तो जो कोई उन पर विश्वास करता है, उसे पुरस्कृत किया जाता है और वह सफल होता है, और जो कोई इनकार और संदेह करता है, वह पाप करता है और दूर भटक जाता है।

यूसुफ (2) बिन याकूब अल-क़ाज़ी ने हमें बताया, मुहम्मद बिन अबी बक्र ने हमें बताया, अब्द अल-रहमान बिन महदी ने हमें सुफ़यान से, उन्होंने अल-आमश से, उन्होंने उमारा से, उन्होंने हुरैथ बिन ज़ुहैर (3) से, उन्होंने अब्दुल्ला से रिवायत की, उन्होंने कहा: "किसी भी मोमिन ने अनदेखी (ग़ैब) पर विश्वास करने से बेहतर किसी चीज़ पर विश्वास नहीं किया है," फिर उन्होंने पढ़ा: {जो अनदेखी (ग़ैब) पर विश्वास करते हैं} [अल-बकराह: 3]।

मैं कहता हूँ: यह कथन मुतशाबिह (अस्पष्ट) आयतों और उनके हुक्म के बारे में है, और यही सही दृष्टिकोण है जैसा कि इंशा अल्लाह 'आल इमरान' में स्पष्ट किया जाएगा (4)। विद्वानों के एक बड़े समूह ने कहा: बल्कि उनके बारे में बात की जानी चाहिए, और उनके नीचे छिपे लाभों और उनसे निकलने वाले अर्थों की तलाश की जानी चाहिए। वे इस पर कई रायों में बँट गए। इब्न अब्बास और अली से भी रिवायत है कि कुरान में कटे हुए अक्षर (अल-हुरूफ अल-मुक़त्ताअत) अल्लाह का सबसे बड़ा नाम हैं, सिवाय इसके कि हम नहीं जानते कि उन्हें कैसे जोड़ा गया है (5)। कुतरुब, अल-फर्रा और अन्य ने कहा: वे वर्णमाला के अक्षरों की ओर इशारा हैं; अल्लाह ने अरबों को उनके माध्यम से सूचित किया जब उसने उन्हें कुरान के साथ चुनौती दी कि यह उन्हीं अक्षरों से बना है जिनसे उनकी बातचीत बनी है; ताकि इसे पेश करने में उनकी असमर्थता उनके खिलाफ एक अधिक प्रबल दलील हो, क्योंकि यह उनकी भाषा से बाहर नहीं है। कुतरुब ने कहा: वे कुरान सुनते समय दूर भागते थे, लेकिन जब उन्होंने सुना (6): "अलिफ लाम मीम"...

(1) (ज़) और (ज़) में दोनों स्थानों पर: सब। (2) (द), (ज़) और (म) में: अबू यूसुफ, और यह गलत है। वह यूसुफ बिन याकूब बिन इस्माइल, अबू मुहम्मद अल-क़ाज़ी हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (297 हिजरी) में हुई थी। अल-सियार 14/85। (3) (ज़) में: अल-हारिस बिन ज़ुहैर। अल-सुयुति ने अल-दुर्र अल-मंसूर 1/26 में इसे इब्न अल-अंबारी के हवाले से अल-मसाहिफ में बताया: अल-हारिस बिन क़ैस। सईद बिन मंसूर (180) (तफ़सीर) और अल-हाकिम 2/260 में यह आया है (दोनों ने इसे अबू मुआविया के माध्यम से अल-आमश से रिवायत किया है): अब्द अल-रहमान बिन यजीद। और अल्लाह बेहतर जानता है। (4) अल्लाह के इस कथन पर: {वही है जिसने तुम पर किताब उतारी, जिसमें से कुछ आयतें मुह्कमात (स्पष्ट) हैं, जो किताब की जड़ हैं, और दूसरी मुतशाबिहात (अस्पष्ट) हैं...} आयत (7)। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/82, और अल-तबरी ने इब्न अब्बास के कथन को अपनी तफ़सीर 1/206 में शामिल किया है। (6) (द) में: उतरा, और (ज़) में: उतारा।

سورہ البقرہ: آیت ۱ ۲۳۸

... جس کے بارے میں تم سے پوچھا گیا۔ اور جہاں تک اس کا تعلق ہے جس سے اس نے تمہیں آگاہ کیا، تو وہی ہے جس کے بارے میں تم سے پوچھا جاتا ہے اور تمہیں خبر دی جاتی ہے۔ اور تم قرآن کی ہر ہر بات (۱) نہیں جانتے، اور نہ ہی تم جو جانتے ہو اس سب پر عمل کرتے ہو۔

ابو بکر نے کہا: یہ واضح کرتا ہے کہ قرآن کے بعض حروف کے معانی تمام جہان والوں سے چھپا لیے گئے، اللہ عزوجل کی طرف سے بطور آزمائش اور امتحان۔ پس جو ان پر ایمان لایا، اسے ثواب ملا اور وہ سعادت مند ہوا، اور جس نے کفر اور شک کیا، وہ گنہگار ہوا اور دور جا پڑا۔

ہمیں یوسف (۲) بن یعقوب القاضی نے بیان کیا، ہمیں محمد بن ابی بکر نے بیان کیا، ہمیں عبد الرحمن بن مہدی نے بیان کیا، انہوں نے سفیان سے، انہوں نے اعمش سے، انہوں نے عمارہ سے، انہوں نے حریث بن ظہیر (۳) سے، انہوں نے عبداللہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: "کسی مومن نے غیب پر ایمان لانے سے بہتر کسی ایمان پر یقین نہیں کیا،" پھر انہوں نے تلاوت کی: ﴿ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ ﴾ [البقرة: ۳]۔

میں کہتا ہوں: یہ قول متشابہ اور اس کے حکم کے بارے میں ہے، اور یہی صحیح قول ہے جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ «آل عمران» میں اس کا بیان آئے گا (٤)۔ اور علماء کی ایک بڑی جماعت نے کہا: بلکہ ان کے بارے میں بات کرنا واجب ہے، اور ان کے نیچے چھپے فوائد اور ان معانی کی تلاش کرنی چاہیے جو ان سے برآمد ہوتے ہیں۔ اس بارے میں ان کے کئی اقوال ہیں، ابن عباس اور علی رضی اللہ عنہما سے بھی روایت ہے کہ قرآن کے حروفِ مقطعات اللہ کا اسمِ اعظم ہیں، سوائے اس کے کہ ہم ان کی ترکیب نہیں جانتے (٥)۔ قطرب، الفراء اور دیگر نے کہا: یہ حروفِ تہجی کی

طرف اشارہ ہے، اللہ نے ان کے ذریعے عربوں کو مطلع کیا جب انہیں قرآن کے ساتھ چیلنج کیا کہ یہ انہی حروف سے مل کر بنا ہے جن سے ان کا کلام بنتا ہے؛ تاکہ اس سے ان کی عاجزی ان پر حجت کے طور پر زیادہ بلیغ ہو، کیونکہ یہ ان کے کلام سے باہر نہیں نکلا۔ قطرب نے کہا: وہ قرآن سننے سے بدکتے تھے، پھر جب انہوں نے سنا (٦): «الم»

(١) (ز) اور (ظ) میں دونوں جگہوں پر: کل۔ (٢) (د)، (ز) اور (م) میں: ابو یوسف، اور یہ غلط ہے۔ وہ یوسف بن یعقوب بن اسماعیل، ابو محمد القاضی ہیں، ان کی وفات سال (٢٩٧ھ) میں ہوئی۔ السیر ١٤/٨٥۔ (٣) (ظ) میں: الحارث بن ظہیر، اور سیوطی کے ہاں الدر المنثور ١/٢٦ میں واقع ہوا ہے اور انہوں نے اسے ابن الانباری کی طرف المصاحف میں منسوب کیا ہے: الحارث بن قیس، اور سعید بن منصور (١٨٠) (التفسیر)، اور الحاکم ٢/٢٦٠ میں واقع ہوا ہے (اور ان دونوں نے اسے ابو معاویہ کے واسطے سے اعمش سے روایت کیا ہے): عبد الرحمن بن یزید۔ واللہ اعلم۔ (٤) اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس: ﴿ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ ﴾ الآیة (٧)۔ (٥) المحرر الوجیز ١/٨٢، اور طبری نے اپنی تفسیر ١/٢٠٦ میں ابن عباس کا قول نقل کیا ہے۔ (٦) (د) میں: انزلت، اور (ز) میں: انزل۔

239

Surah Al-Baqarah: Verse 1

And "Alif-Lam-Mim-Sad", they found this expression strange, but when they listened to him (the Prophet, peace be upon him), he presented the harmonious Quran to them to fix it in their hearing and ears and to establish proof against them.

A group said: It is narrated that when the polytheists turned away from hearing the Quran in Makkah and said: "Do not listen to this Quran and make noise during its recital" [Fussilat: 26], these were revealed so that they would find them strange, thus opening(1) their ears to them, then hearing(2) the Quran after them, and so the proof(3) would be established against them. Another group said: They are letters indicating names from which they were taken, and the rest were omitted, like the saying of Ibn Abbas and others: The Alif is from Allah, the Lam is from Gabriel, and the Mim is from Muhammad, peace be upon him. It was also said: Alif is the key to His name Allah, Lam is the key to His name Latif (Subtle), and Mim is the key to His name Majid (Glorious).

Abu al-Duha(4) narrated from Ibn Abbas regarding His saying: "Alm" he said: I am Allah, I know; "Alr": I am Allah, I see; "Alms": I am Allah, I distinguish. So the Alif conveys the meaning of "I", the Lam conveys the name of Allah, and the Mim conveys the meaning of "I know"(5). Al-Zajjaj(6) chose this saying and said: I am of the opinion that every letter of them conveys a meaning; and the Arabs spoke with disjointed letters, in verse and prose, instead of the words from which the letters come, like his saying(7):

I said to her, "Stop," and she said "Qaf" (meaning I have stopped)(8)

---

(1) In (Zha): for them to open. (2) In (Za) and (Zha): so they hear. (3) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/55-56, Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/76, al-Muharrar al-Wajiz 1/82, and al-Nukat wa al-'Uyun 1/65. (4) Muslim bin Sabih al-Qurashi, al-Kufi, client of the family of Sa'id bin al-As, was one of the imams of jurisprudence and exegesis, died in the year (100 AH). Al-Siyar 5/71. (5) Tafsir Abi al-Layth al-Samarqandi 1/85-86, and Tafsir al-Mawardi 1/64. These narrations and their like are weak. The scholar Ibn Ashur said in al-Tahrir wa al-Tanwir 1/207: Explaining them requires revelation (tawqif), and how can they have that?! (6) Ma'ani al-Quran 1/56-57. (7) Its speaker is al-Walid bin Uqbah bin Abi Mu'ayt, he had a short companionship, and he is the half-brother of the Commander of the Faithful Uthman from his mother's side. Al-

Dhahabi said: in "Al-Siyar" 3/412: He has long reports in the history of Damascus. (8) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/62, al-Muhtasib 2/204, al-Khasa'is 1/30, 80, 246 and 2/361, and Sharh Shawahid al-Shafiyah p. 264, with some variation. And see Tafsir al-Tabari 1/216, and al-Muharrar al-Wajiz 1/82.

239

सूरा अल-बकरा: आयत 1

और "अलिफ-लाम-मीम-साद", उन्होंने इस शब्द को अजीब पाया, लेकिन जब उन्होंने उसे (नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम को) ध्यान से सुना, तो उन्होंने उनके सामने एक सुसंगत कुरान पेश किया ताकि इसे उनके कानों और सुनने की शक्ति में बिठाया जा सके और उनके खिलाफ दलील दी जा सके।

एक समूह ने कहा: यह वर्णित है कि जब मक्का में मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने कुरान सुनने से मुंह मोड़ लिया और कहा: "इस कुरान को मत सुनो और इसके पाठ के दौरान शोर मचाओ" [फुस्सिलत: 26], तो ये अक्षर इसलिए अवतरित हुए ताकि वे उन्हें अजीब लगें, जिससे वे उनके लिए अपने कान खोलें(1), और फिर उसके बाद कुरान सुनें(2), और इस प्रकार उनके विरुद्ध प्रमाण(3) स्थापित हो जाए। एक अन्य समूह ने कहा: ये अक्षर उन नामों का संकेत देते हैं जिनसे वे लिए गए थे, और शेष को हटा दिया गया था, जैसे इब्न अब्बास और अन्य का कहना है: अलिफ अल्लाह से है, लाम जिब्रील से है, और मीम मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम से है। यह भी कहा गया है: अलिफ उनके नाम 'अल्लाह' की कुंजी है, लाम उनके नाम 'लतीफ' की कुंजी है, और मीम उनके नाम 'मजीद' की कुंजी है।

अबू अल-दुहा(4) ने इब्न अब्बास से उनके इस कथन के बारे में वर्णन किया: "अलिफ-लाम-मीम" उन्होंने कहा: मैं अल्लाह हूं, मैं जानता हूं; "अलिफ-लाम-रा": मैं अल्लाह हूं, मैं देखता हूं; "अलिफ-लाम-मीम-साद": मैं अल्लाह हूं, मैं न्याय करता हूं। तो अलिफ "मैं" का अर्थ व्यक्त करता है, लाम अल्लाह का नाम व्यक्त करता है, और मीम "मैं जानता हूं"(5) का अर्थ व्यक्त करता है। अल-ज़ज्जाज(6) ने इस कथन को चुना और कहा: मेरा मानना है कि उनमें से प्रत्येक अक्षर एक अर्थ व्यक्त करता है; और अरबों ने छंद और गद्य में उन शब्दों के स्थान पर विच्छिन्न अक्षरों के साथ बात की जिनसे अक्षर आते हैं, जैसे उनका कहना है(7):

मैंने उससे कहा, "रुको," और उसने कहा "क़ाफ़" (जिसका अर्थ है कि मैं रुक गई)(8)

---

(1) (ज़्हा) में: उनके खोलने के लिए। (2) (ज़ा) और (ज़्हा) में: तो वे सुनें। (3) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 1/55-56, अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 1/76, अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/82, और

अल-नुकात व अल-उयून 1/65। (4) मुस्लिम बिन सबीह अल-कुरशी, अल-कुफी, सईद बिन अल-आस के परिवार के सेवक, न्यायशास्त्र और व्याख्या के इमामों में से एक थे, वर्ष (100 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 5/71। (5) तफसीर अबी अल-लैथ अल-समरकंदी 1/85-86, और तफसीर अल-मावर्दी 1/64। ये विवरण और इनके समान अन्य कमजोर हैं। विद्वान इब्न आशूर ने अल-तहरीर व अल-तन्वीर 1/207 में कहा: उन्हें समझाने के लिए ईश्वरीय निर्देश (तौकीफ) की आवश्यकता है, और उनके पास यह कहाँ से हो सकता है?! (6) मानी अल-कुरान 1/56-57। (7) इसके वक्ता अल-वलीद बिन उकबा बिन अबी मुअैत हैं, उनकी संक्षिप्त सोहबत थी, और वे अपनी मां की ओर से अमीरुल मोमिनीन उस्मान के सौतेले भाई हैं। अल-धहाबी ने कहा: "अल-सियार" 3/412 में: उनके दमिश्क के इतिहास में लंबी रिपोर्टें हैं। (8) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 1/62, अल-मुहतासिब 2/204, अल-खसाइस 1/30, 80, 246 और 2/361, और शराह शवाहिद अल-शाफिया पृष्ठ 264, कुछ अंतर के साथ। और देखें तफसीर अल-तबरी 1/216, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/82।

239

سورہ البقرہ: آیت 1

اور «المص»، انہوں نے اس لفظ کو ناپسند کیا، پس جب انہوں نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کی بات خاموشی سے سنی، تو آپؐ نے ان کے سامنے ایک مربوط قرآن پیش کیا تاکہ اسے ان کی سماعتوں اور کانوں میں راسخ کر دیں، اور ان پر حجت قائم کر دیں۔

اور ایک گروہ نے کہا: روایت ہے کہ جب مشرکینِ مکہ نے قرآن سننے سے اعراض کیا اور کہا: ﴿لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ﴾ [فصلت: 26]، تو یہ حروف اس لیے نازل ہوئے کہ وہ انہیں عجیب لگیں، تو وہ ان کے لیے اپنے کان کھولیں(1)، پھر اس کے بعد قرآن سنیں(2)، تو ان پر حجت(3) واجب ہو جائے۔ اور ایک جماعت نے کہا: یہ وہ حروف ہیں جو ان ناموں کی طرف اشارہ کرتے ہیں جن سے یہ لیے گئے ہیں، اور ان کا باقی حصہ حذف کر دیا گیا ہے، جیسا کہ ابن عباس وغیرہ کا قول ہے: الف اللہ سے ہے، لام جبریل سے ہے، اور میم محمد صلی اللہ علیہ وسلم سے ہے۔ اور کہا گیا: الف اس کے نام اللہ کی کنجی ہے، اور لام اس کے نام لطیف کی کنجی ہے، اور میم اس کے نام مجید کی کنجی ہے۔

اور ابو الضحیٰ(4) نے ابن عباس سے ان کے قول: «ألم» کے بارے میں روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں اللہ ہوں، میں جانتا ہوں، «الر»: میں اللہ ہوں، میں دیکھتا ہوں، «المص»: میں اللہ ہوں، میں فیصلہ کرتا ہوں۔ پس الف "انا" (میں) کے معنی کی ادائیگی کرتا ہے، اور لام اللہ کے نام کی ادائیگی کرتا ہے، اور میم "اعلم" (میں جانتا ہوں) کے معنی کی ادائیگی کرتا ہے(5)۔ اور زجاج(6) نے اسی قول کو پسند کیا، اور کہا: میرا خیال ہے کہ ان میں سے ہر حرف ایک معنی کی ادائیگی

کرتا ہے؛ اور عربوں نے حروفِ مقطعات کے ذریعے کلام کیا ہے، نظم اور نثر میں، ان کلمات کے بدلے جن سے یہ حروف لیے گئے ہیں، جیسا کہ ان کا قول ہے(7):

میں نے اس سے کہا ٹھہر جا، تو اس نے کہا ق (یعنی میں ٹھہر گئی)(8)

---

(1) (ظ) میں: تاکہ وہ کھولیں۔ (2) (ز) اور (ظ) میں: تو وہ سنیں۔ (3) معانی القرآن للزجاج 1/ 55-56، اور معانی القرآن للنحاس 1/ 76، اور المحرر الوجیز 1/ 82، اور النکت والعیون 1/ 65۔ (4) مسلم بن سبیح القرشی، الکوفی، آلِ سعید بن العاص کے مولیٰ، فقہ اور تفسیر کے ائمہ میں سے تھے، سنہ (100ھ) میں وفات پائی۔ السیر 5/ 71۔ (5) تفسیر ابی اللیث السمرقندی 1/ 85-86، اور تفسیر الماوردی 1/ 64۔ اور یہ روایات اور ان جیسی دیگر ضعیف ہیں۔ علامہ ابن عاشور نے التحریر والتنویر 1/ 207 میں کہا: ان کے بیان میں توقیف کی ضرورت ہے، اور ان کے پاس یہ کہاں سے آئی؟! (6) معانی القرآن 1/ 56-57۔ (7) اس کے قائل ولید بن عقبہ بن ابی معیط ہیں، انہیں تھوڑی صحبت حاصل ہے، اور وہ ماں کی طرف سے امیر المومنین عثمان کے بھائی ہیں۔ ذہبی نے کہا: «السیر» 3/ 412 میں: ان کی تاریخِ دمشق میں طویل خبریں ہیں۔ (8) معانی القرآن للزجاج 1/ 62، والمحتسب 2/ 204، والخصائص 1/ 30 اور 80 اور 246 اور 2/ 361، اور شرح شواہد الشافیہ ص 264، کچھ اختلاف کے ساتھ اور دیکھئے تفسیر الطبری 1/ 216، والمحرر الوجیز 1/ 82۔

240 Surah Al-Baqarah: Verse 1

He meant: She said: I stopped. And Zuhair said: With goodness, good things [come], and if evil, then... And I do not want evil unless you... (1) He meant: "and if evil then evil". And he meant: "unless you want".

And another [poet] said: They called out to them: Don't bridle, don't... They all said: Don't... (2) He meant: Won't you ride, won't you ride (3). And in the Hadith: "Whoever helps in the killing of a Muslim with even half a word (4)", Sufyan (5) said: It is for him to say for 'Iqtul' (kill): 'Iq', just as he (peace and blessings be upon him) said: "The sword is enough as a 'sha'". It means: 'shafiyan' (sufficient/healing) (6).

(1) The verse is in Al-Kitab 3/321, Al-Kamil 2/531, Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 1/63, and it was attributed to Al-Qayyim ibn Sa'd ibn Malik, and Sharih Shawahid al-Shafiyah pp. 262-270, where it is attributed to Al-Qayyim ibn Aws. See Al-Lisan (ma'aa); we did not find anyone who attributed it to Zuhair, and it's not in his Diwan. See Tafsir al-Tabari 1/217, and Tafsir Ibn Atiyyah 1/83. Ibn Ashur said in Al-Tahrir wa al-Tanwir 1/211 regarding this interpretation: It is among the rarities of Arab speech, and what was presented in the form of riddles and hints, which does not suit the status of the Glorious Book. (2) The verse is in Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 1/62, Dar'ir al-Shi'r by Ibn 'Asfur p. 185, and Sharih Shawahid al-Shafiyah pp. 264 and 266. (3) In (m): They said: Won't you ride. (4) And its completion: "He will meet Allah Almighty with written between his eyes: Despairing of Allah's mercy." Narrated by Ibn Majah (2620), and Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 8/22 from the hadith of Abu Hurairah. In its chain is Yazid ibn Abi Ziyad (or Ibn Ziyad) al-Shami, who is discarded. Al-Hafiz Ibn Hajar al-Asqalani said in Al-Talkhis al-Habir 4/14: Ibn al-Jawzi went too far and mentioned it in Al-Mawdu'at (fabricated hadiths), but he followed Abu Hatim in that, for he said in Al-'Ilal: It is false and fabricated. (5) In the manuscripts and (m): Shaqiq, which is an error; he is Ibn 'Uyaynah. His mentioned statement was quoted by Al-Hafiz Ibn Hajar in Al-Talkhis al-Habir 4/15 from Al-Khattabi, and Al-Busiri in Misbah al-Zujajah 2/84 from Al-Asbahani. (6) Thus he said: 'shafiyan', and in Al-Musannaf and Al-Tamhid: 'shahidan' (witness), as we will mention. The hadith was narrated by Abd al-Razzaq (17918) - and Ibn Abd al-Barr quoted it from him in Al-Tamhid 21/257 - from Al-Hasan regarding a man who finds another man with his wife. He said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The sword is enough as a 'sha'" meaning: 'shahidan' (a witness), but he did not complete the word until he said: "When the drunk and the jealous clash with each other." It is a Mursal hadith. Ibn Abd al-Barr said: Abu 'Ubayd explained 'al-tatabu' (clashing/sequence) as:

'al-tahafut' (crashing), doing something without deliberation. Al-Hafiz said in Al-Talkhis al-Habir 4/85: I have not seen his saying: "The sword is enough as a 'sha'", as an elliptical expression, except in the Mursal of Al-Hasan.

240 सूरह अल-बकरा: आयत 1

उनका अर्थ था: उसने कहा: मैं रुक गया। और ज़ुहैर ने कहा: भलाई के साथ भलाई [आती है], और अगर बुराई है, तो... और मैं बुराई नहीं चाहता सिवाय इसके कि आप... (1) उनका अर्थ था: "और अगर बुराई है तो बुराई"। और उनका अर्थ था: "सिवाय इसके कि आप चाहें"।

और एक अन्य [कवि] ने कहा: उन्होंने उन्हें पुकारा: लगाम न लगाओ, न... उन सबने कहा: न... (2) उनका अर्थ था: क्या तुम सवारी नहीं करोगे, क्या तुम सवारी नहीं करोगे (3)। और हदीस में है: "जिसने एक मुस्लिम की हत्या में आधे शब्द से भी मदद की (4)", सुफ़यान (5) ने कहा: यह उसके लिए है कि वह 'इक्तुल' (मार डालो) के लिए 'इक' कहे, जैसा कि उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा: "तलवार एक 'शा' के रूप में पर्याप्त है"। इसका अर्थ है: 'शाफ़ियान' (पर्याप्त/उपचार) (6)।

(1) यह छंद अल-किताब 3/321, अल-कामिल 2/531, और अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 1/63 में है, और इसे अल-कय्यिम इब्न सा'द इब्न मलिक को जिम्मेदार ठहराया गया है, और शारीह शवाहिद अल-शाफिया पृष्ठ 262-270 में इसे अल-कय्यिम इब्न औस को जिम्मेदार ठहराया गया है। अल-लिसान (मा'आ) देखें; हमें ऐसा कोई नहीं मिला जिसने इसे ज़ुहैर को जिम्मेदार ठहराया हो, और यह उनके दीवान में नहीं है। तफ़सीर अल-तबरी 1/217 और तफ़सीर इब्न अतिया 1/83 देखें। इब्न आशूर ने अल-तहरीर व अल-तनवीर 1/211 में इस व्याख्या के संबंध में कहा: यह अरबों की दुर्लभ बातचीत में से है, और जिसे पहेलियों और संकेतों के रूप में प्रस्तुत किया गया था, जो पवित्र पुस्तक की गरिमा के अनुकूल नहीं है। (2) यह छंद अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 1/62, इब्न अस्फुर द्वारा दरार अल-शि'र पृष्ठ 185 और शारीह शवाहिद अल-शाफिया पृष्ठ 264 और 266 में है। (3) (m) में: उन्होंने कहा: क्या तुम सवारी नहीं करोगे। (4) और इसका पूर्ण रूप है: "वह अल्लाह सर्वशक्तिमान से मिलेगा और उसकी आँखों के बीच लिखा होगा: अल्लाह की दया से निराश।" इसे इब्न माजाह (2620) ने उद्धृत किया है, और अल-बयहाकी ने अबू हुरैरा की हदीस से अल-सुनन अल-कुबरा 8/22 में। इसकी श्रृंखला में यज़ीद इब्न अबी ज़ियाद (या इब्न ज़ियाद) अल-शामी है, जो त्याज्य है। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर अल-अस्कलानी ने अल-तल्खीस अल-हबीर 4/14 में कहा: इब्न अल-जौज़ी बहुत आगे बढ़ गए और इसे अल-मौदुआत (मनगढ़ंत हदीसों) में उल्लेख किया, लेकिन उन्होंने उस बारे में अबू हातिम का अनुसरण किया, क्योंकि उन्होंने अल-'इलाल में कहा: यह गलत और मनगढ़ंत है। (5) पांडुलिपियों और (m) में: शकीक, जो एक त्रुटि है; वह इब्न उयायना है। उनके

उल्लिखित कथन को अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-खत्ताबी से अल-तल्खीस अल-हबीर 4/15 में और अल-बुसीरी ने अल-अस्बहानी से मिस्बाह अल-ज़ुजाजा 2/84 में उद्धृत किया है। (6) इस प्रकार उन्होंने कहा: 'शाफ़ियान', और अल-मुसन्नफ़ और अल-तम्हीद में: 'शाहिदन' (गवाह), जैसा कि हम उल्लेख करेंगे। हदीस को अब्द अल-रज्जाक (17918) ने उद्धृत किया था - और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 21/257 में उनसे इसे उद्धृत किया - अल-हसन से एक आदमी के बारे में जो अपनी पत्नी के साथ दूसरे आदमी को पाता है। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "तलवार एक 'शा' के रूप में पर्याप्त है" जिसका अर्थ है: 'शाहिदन' (एक गवाह), लेकिन उन्होंने शब्द को पूरा नहीं किया जब तक कि उन्होंने यह नहीं कहा: "जब शराबी और ईर्ष्यालु एक-दूसरे से टकराते हैं।" यह एक मुर्सल हदीस है। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: अबू उबैद ने 'अल-तताबू' (टकराव/अनुक्रम) को 'अल-तहाफ़ुत' (टकराना) के रूप में समझाया, बिना विचार-विमर्श के कुछ करना। अल-हाफ़िज़ ने अल-तल्खीस अल-हबीर 4/85 में कहा: मैंने उनका यह कहना नहीं देखा: "तलवार एक 'शा' के रूप में पर्याप्त है", एक संक्षिप्त अभिव्यक्ति के रूप में, सिवाय अल-हसन की मुर्सल के।

٢٤٠ سورہ البقرہ : آیت ١

اس کی مراد تھی: اس نے کہا: میں رک گیا۔ اور زہیر نے کہا: بالخیر خیراتٍ وإن شرًّا فا ولا أريد الشرَّ إلا أن تا (١) مراد لی: "اور اگر برائی ہے تو برائی"۔ اور مراد لی: "سوائے اس کے کہ تم چاہو"۔

اور ایک دوسرے [شاعر] نے کہا: نادَوْهُمُ أَلَّا الجمُوا أَلَّا تا قالُوا جميعاً كلُّهم أَلَّا فا (٢) مراد لی: کیا تم سوار نہیں ہو گے، کیا تم سوار نہیں ہو گے (٣)۔ اور حدیث میں ہے: "جس نے ایک مسلمان کے قتل میں آدھے کلمے سے بھی مدد کی (٤)"، سفیان (٥) نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ 'اقتل' (قتل کر) کے لیے 'اق' کہے، جیسا کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "كفى بالسيف شا" (تلوار 'شا' کے طور پر کافی ہے)۔ اس کا معنی ہے: شافیاً (کافی/شفا دینے والا) (٦)۔

(١) یہ شعر الکتاب ٣٢١/٣، الکامل ٥٣١/٢، اور زجاج کی معانی القرآن ٦٣/١ میں ہے، اور اسے قیم بن سعد بن مالک کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور شرح شواہد الشافیہ ص ٢٦٢-٢٧٠ میں اسے قیم بن اوس کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ اللسان (معی) دیکھئے؛ ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اسے زہیر کی طرف منسوب کیا ہو، اور یہ ان کے دیوان میں نہیں ہے۔ تفسیر الطبری ٢١٧/١ اور تفسیر ابن عطیہ ٨٣/١ دیکھئے۔ ابن عاشور نے التحریر والتنویر ٢١١/١ میں اس تاویل کے بارے میں کہا: یہ عربوں کے نایاب کلام میں سے ہے، اور جسے پہیلیوں اور اشاروں کے طور پر پیش کیا گیا، جو کہ کتاب مجید کے مقام کے لائق نہیں ہے۔ (٢) یہ شعر زجاج کی معانی القرآن ٦٢/١، ابن عصفور کی ضرائر الشعر ص ١٨٥، اور شرح شواہد الشافیہ ص ٢٦٤ اور ٢٦٦ میں ہے۔ (٣) (م) میں ہے: انہوں نے کہا: کیا تم سوار نہیں ہو گے۔ (٤) اور اس کی تکمیل ہے: "وہ اللہ عزوجل

سے ملے گا جبکہ اس کی دونوں آنکھوں کے درمیان لکھا ہو گا: اللہ کی رحمت سے مایوس۔" اسے ابن ماجہ (٢٦٢٠) اور بیہقی نے السنن الکبری ٢٢/٨ میں ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں یزید بن ابی زیاد (یا ابن زیاد) الشامی ہے، جو کہ متروک ہے۔ حافظ ابن حجر عسقلانی نے التلخیص الحبیر ١٤/٤ میں کہا: ابن الجوزی نے مبالغہ کیا اور اسے الموضوعات (من گھڑت احادیث) میں ذکر کیا، لیکن انہوں نے اس میں ابو حاتم کی پیروی کی، کیونکہ انہوں نے العلل میں کہا: یہ باطل اور من گھڑت ہے۔ (٥) قلمی نسخوں اور (م) میں: شقیق، جو کہ غلطی ہے؛ وہ ابن عیینہ ہیں۔ ان کے مذکورہ قول کو حافظ ابن حجر نے التلخیص الحبیر ١٥/٤ میں خطابی سے، اور بوصیری نے مصباح الزجاجہ ٢/ ٨٤ میں اصبہانی سے نقل کیا ہے۔ (٦) اسی طرح انہوں نے کہا: شافیاً، اور المصنف اور التمہید میں ہے: شاہداً (گواہ)، جیسا کہ ہم ذکر کریں گے۔ اور حدیث کو عبد الرزاق (١٧٩١٨) نے روایت کیا ہے - اور ابن عبد البر نے التمہید ٢٥٧/٢١ میں ان سے نقل کیا ہے - حسن سے اس شخص کے بارے میں جو اپنی بیوی کے ساتھ کسی مرد کو پائے۔ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "کفی بالسیف شا" یعنی: شاہداً (گواہ)، لیکن بات پوری نہیں ہوئی تھی کہ آپ نے فرمایا: "جب اس میں شرابی اور غیرت مند ایک دوسرے کے پیچھے ہوں"۔ یہ ایک مرسل حدیث ہے۔ ابن عبد البر نے کہا: ابو عبید نے التتابع کی تشریح کی، انہوں نے کہا: التہافت، کسی کام کو بغیر سوچے سمجھے کرنا۔ حافظ نے التلخیص الحبیر ٨٥/٤ میں کہا: میں نے ان کا قول "کفی بالسیف شا" کلام کے اختصار کے طور پر سوائے حسن کی مرسل کے کہیں نہیں دیکھا۔

Page 241 Surah Al-Baqarah: Verse 1

Zaid bin Aslam said: They are names for the Surahs (1). Al-Kalbi said: They are oaths by which Allah Almighty swore due to their nobility and virtue, and they are among His names, also on the authority of Ibn Abbas (2). Some scholars rejected this view, saying: It is not correct for them to be an oath; because an oath is tied to particles, such as: 'inna', 'qad', 'laqad', 'ma', and none of these particles are found here, so it cannot be an oath (3). The answer is to say: The place of the oath is the words of the Almighty: {There is no doubt in it}. If a person were to swear, saying: "By Allah, this book has no doubt in it," the speech would be sound, and "no" (la) would be the response to the oath. Thus, it is established that the saying of Al-Kalbi, and what was narrated from Ibn Abbas, is sound and correct. If it is asked: What is the wisdom in the oath from Allah Almighty, while the people at that time were of two types: believers and deniers? The believer believes without an oath, and the denier does not believe even with an oath (4)? It was said (5) to him: The Quran was revealed in the language of the Arabs, and when some of the Arabs wanted to emphasize their speech, they swore by their speech. Allah Almighty wanted to emphasize the proof against them, so He swore that the Quran is from Him. Some of them said: "Alm" means: I have sent down to you this book from the Preserved Tablet. Qatada said regarding His saying: "Alm": It is one of the names of the Quran (6). It was narrated from Muhammad bin Ali al-Tirmidhi that he said: Allah Almighty deposited all that is in that Surah of rulings and stories in the letters He mentioned at the beginning of the Surah, and none knows that except a prophet or a saint, then He explained that throughout the Surah to make people understand (7). Other sayings were mentioned besides this. Allah knows best. Pausing on these letters is on sukun (quiescence), due to their incompleteness, unless you are reporting about them, or...

(1) Recorded by al-Tabari in his Tafsir 1/206, and see al-Nukat wa al-'Uyun 1/63, and al-Muharrar al-Wajiz 1/82. (2) Recorded by al-Tabari 1/207, and mentioned by al-Mawardi in his Tafsir 1/64. (3) In (d) and (z): as an oath. (4) In (d): And the denier denies with the oath, and in (z): And the denier does not believe with the oath. (5) In (d): We said. (6) Recorded by Abdul Razzaq in his Tafsir 1/39, and from his route al-Tabari recorded it 1/204, and al-Mawardi also mentioned it in his Tafsir 1/63. (7) From his saying: Al-Kalbi said: They are oaths... mostly in the Tafsir of Abu al-Layth 1/87.

पृष्ठ 241 सूरह अल-बकराह: आयत 1

ज़ैद बिन असलम ने कहा: ये सूरह के नाम हैं (1)। अल-कल्बी ने कहा: ये कसम (शपथ) हैं जिनसे अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनकी कुलीनता और गुण के कारण शपथ ली है, और वे उनके नामों में से भी हैं, इब्न अब्बास के अधिकार पर भी (2)। कुछ विद्वानों ने इस विचार को खारिज कर दिया, और कहा: इनके लिए शपथ होना सही नहीं है; क्योंकि शपथ कुछ शब्दों (हुरूफ) से जुड़ी होती है, जैसे: 'इन्ना', 'क़द', 'लक़द', 'मा', और यहाँ इनमें से कोई भी शब्द नहीं पाया जाता है, इसलिए यह कसम नहीं हो सकती (3)। उत्तर यह है कि: शपथ का स्थान सर्वशक्तिमान का वचन है: {इसमें कोई संदेह नहीं है}। यदि कोई व्यक्ति शपथ लेते हुए कहे: "अल्लाह की कसम, इस किताब में कोई संदेह नहीं है", तो बात सही होगी, और "ला" (नहीं) शपथ का जवाब होगा। इस प्रकार, यह सिद्ध होता है कि अल-कल्बी की बात और इब्न अब्बास से जो कुछ वर्णित है, वह ठोस और सही है। यदि पूछा जाए: अल्लाह सर्वशक्तिमान की शपथ में क्या हिकमत (बुद्धिमानी) है, जबकि उस समय के लोग दो प्रकार के थे: विश्वास करने वाले और झुठलाने वाले? विश्वास करने वाला बिना शपथ के विश्वास करता है, और झुठलाने वाला शपथ के साथ भी विश्वास नहीं करता (4)? उससे कहा गया (5): कुरान अरबों की भाषा में अवतरित हुआ था, और जब कुछ अरब अपनी बात पर जोर देना चाहते थे, तो वे अपनी बात की शपथ लेते थे। अल्लाह सर्वशक्तिमान उनके खिलाफ प्रमाण (हुज्जत) को मजबूत करना चाहता था, इसलिए उसने शपथ ली कि कुरान उसी की ओर से है। उनमें से कुछ ने कहा: "अलिफ़ लाम मीम" का अर्थ है: मैंने तुम पर यह किताब लौह-ए-महफूज़ (सुरक्षित पटल) से उतारी है। क़तादा ने उनके इस वचन "अलिफ़ लाम मीम" के बारे में कहा: यह कुरान के नामों में से एक नाम है (6)। मुहम्मद बिन अली अल-तिर्मिज़ी से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उस सूरह में मौजूद सभी आदेशों और कहानियों को उन अक्षरों में रख दिया है जिनका उसने सूरह की शुरुआत में उल्लेख किया है, और इसे केवल एक नबी या वली ही जानता है, फिर उसने लोगों को समझाने के लिए पूरी सूरह में इसे स्पष्ट किया (7)। इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं। अल्लाह ही बेहतर जानता है। इन अक्षरों पर रुकना सुकून (विराम) पर है, उनकी अपूर्णता के कारण, जब तक कि आप उनके बारे में जानकारी न दे रहे हों, या...

(1) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/206 में उद्धृत किया है, और अल-नुकत वल-उयून 1/63, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/82 देखें। (2) इसे अल-तबरी 1/207 ने उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अपनी तफ़सीर 1/64 में इसका उल्लेख किया है। (3) (द) और (ज़) में: क़समन (शपथ के

रूप में)। (4) (द) में: और झुठलाने वाला शपथ के साथ झुठलाता है, और (ज़) में: और झुठलाने वाला शपथ पर विश्वास नहीं करता है। (5) (द) में: हमने कहा। (6) इसे अब्दुल रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 1/39 में उद्धृत किया है और उनके माध्यम से अल-तबरी ने इसे 1/204 में उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने भी अपनी तफ़सीर 1/63 में इसका उल्लेख किया है। (7) उनके वचन से: अल-कल्बी ने कहा: ये कसमें हैं... इसका अधिकांश हिस्सा अबू अल-लैथ की तफ़सीर 1/87 में है।

صفحہ ٢٤١ سورہ البقرہ: آیت ١

زید بن اسلم نے کہا: یہ سورتوں کے نام ہیں(١)۔ اور کلبی نے کہا: یہ وہ قسمیں ہیں جن کے ذریعے اللہ تعالیٰ نے ان کی شرافت اور فضیلت کی وجہ سے قسم کھائی ہے، اور وہ اس کے ناموں میں سے ہیں، ابن عباس رضی اللہ عنہ سے بھی مروی ہے(٢)۔ بعض علماء نے اس قول کو مسترد کر دیا، اور کہا: ان کا قسم ہونا درست نہیں؛ کیونکہ قسم کا تعلق حروف سے ہوتا ہے، جیسے: 'إنَّ'، 'قد'، 'لقد'، 'ما'، اور یہاں ان حروف میں سے کوئی حرف نہیں پایا گیا، اس لیے اس کا قسم ہونا جائز نہیں(٣)۔ جواب یہ ہے کہ: قسم کا محل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿لا رَيْبَ فِيهِ﴾۔ اگر کوئی شخص قسم کھائے اور کہے: اللہ کی قسم، اس کتاب میں کوئی شک نہیں، تو کلام درست ہوگا، اور «لا» قسم کا جواب ہوگا۔ پس ثابت ہوا کہ کلبی کا قول اور جو ابن عباس سے مروی ہے، درست اور صحیح ہے۔ اگر کہا جائے: اللہ تعالیٰ کی طرف سے قسم میں کیا حکمت ہے، جبکہ اس زمانے کے لوگ دو طرح کے تھے: تصدیق کرنے والے اور جھٹلانے والے، پس تصدیق کرنے والا بغیر قسم کے تصدیق کرتا ہے، اور جھٹلانے والا قسم کے ساتھ بھی تصدیق نہیں کرتا(٤)؟ اس سے کہا گیا(٥): قرآن عربوں کی زبان میں نازل ہوا، اور عرب جب اپنی بات کی تاکید کرنا چاہتے تھے تو اپنی بات پر قسم کھاتے تھے، اور اللہ تعالیٰ نے ان پر حجت کی تاکید کرنی چاہی، چنانچہ قسم کھائی کہ قرآن اس کی طرف سے ہے۔ بعض نے کہا: «الم» یعنی: میں نے تم پر یہ کتاب لوحِ محفوظ سے نازل کی ہے۔ اور قتادہ نے اللہ کے اس قول «الم» کے بارے میں کہا: یہ قرآن کے ناموں میں سے ایک نام ہے(٦)۔ اور محمد بن علی الترمذی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اس سورت میں موجود تمام احکام اور قصوں کو ان حروف میں ودیعت کر دیا ہے جن کا ذکر اس نے سورت کے شروع میں کیا ہے، اور اسے نبی یا ولی کے علاوہ کوئی نہیں جانتا، پھر اس نے پوری

سورت میں اس کی وضاحت فرمائی تاکہ لوگ سمجھ سکیں(۷)۔ اس کے علاوہ بھی اقوال کہے گئے ہیں۔ اللہ ہی بہتر جاننے والا ہے۔ ان حروف پر وقف سکون پر ہوتا ہے، ان کے ناقص ہونے کی وجہ سے، سوائے اس کے کہ جب آپ ان کے بارے میں خبر دیں، یا...

(۱) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱/۲۰٦ میں روایت کیا ہے، اور دیکھیے النکت والعیون ۱/٦۳، اور المحرر الوجیز ۱/۸۲۔ (۲) اسے طبری نے ۱/۲۰۷ میں روایت کیا ہے، اور ماوردی نے اپنی تفسیر ۱/٦٤ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) (د) اور (ز) میں: قسماً۔ (٤) (د) میں: اور جھٹلانے والا قسم کے ساتھ جھٹلاتا ہے، اور (ظ) میں: اور جھٹلانے والا قسم کی تصدیق نہیں کرتا۔ (٥) (د) میں: ہم نے کہا۔ (٦) اسے عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ۱/۳۹ میں روایت کیا ہے اور ان کے واسطے سے طبری نے اسے ۱/۲۰٤ میں روایت کیا ہے، اور ماوردی نے بھی اپنی تفسیر ۱/٦۳ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۷) ان کے قول سے: کلبی نے کہا: یہ قسمیں ہیں... اس کا اکثر حصہ ابو اللیث کی تفسیر ۱/۸۷ میں ہے۔

242 Surah Al-Baqarah: Verse 2

[...if] you join them, then you declaim them. There was disagreement: Does it have a grammatical position (I'rab)? It was said: No, because they are not established nouns, nor are they present tense verbs; rather, they are like the letters of the alphabet, so they are recounted. This is the view of Al-Khalil and Sibawayh (1).

And whoever says: They are the names of the Surahs, then their position for him is the nominative (Raf') as being the predicate of a hidden subject, i.e.: This is "Alif-Lam-Mim," as you say: This is Surah Al-Baqarah. Or they could be nominative based on being the subject (Ibtida'), and the predicate (Khabar) is: "Dhalika" (That), as you say: Zaid is that man. Ibn Kisan the grammarian (2) said: "Alif-Lam-Mim" is in the accusative position (Nasb), as you say: Recite "Alif-Lam-Mim," or: Upon you is "Alif-Lam-Mim" (3). And it was said: It is in the genitive position (Khafd) due to an oath, according to the saying of Ibn Abbas: They are oaths by which Allah swore (4).

His Almighty's saying: ﴿ذَلِكَ الْكِتَبُ﴾ It was said: The meaning is: This is the book. And "Dhalika" (that) can be used to refer to something present, even if it is fundamentally for referring to something absent, as He Almighty said in reporting about Himself, Majestic and Mighty is He: ﴿ذَلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾ [As-Sajdah: 6]. And from this is the saying of Khufaf ibn Nadba (5):

I say to him while the spear bends his back: Look closely at Khufaf, for indeed I am that one (6)

Meaning: I am this one. So "Dhalika" is a reference to the Quran, placed in the position of "Hadhā" (this). Its summary is: Alif-Lam-Mim, this book has no doubt in it. And this is the saying of Abu Ubaydah, Ikrimah, and others (7), and from it is his saying...

---

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/177 and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 1/73. (2) Muhammad ibn Ahmad ibn Kisan, Abu al-Hasan, the grammarian, used to memorize the schools of the Basrans and Kufans, because he learned from Al-Mubarrad and Tha'lab. He has "Al-Muhadhdhab" in grammar, "Al-Mudhakkir wa al-Mu'annath," "Ma'ani al-Qur'an," and others. Inbah al-Ruwat 3/57, and Bughyat al-Wu'ah 1/18. (3) Mentioned by Abu Ja'far al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/177. (4) The attribution of Ibn Abbas's saying was previously mentioned on the preceding page; see Al-Muharrar al-Wajiz 1/83. (5) Khufaf ibn 'Umayr ibn 'Amr ibn al-Sharid al-Sulami, the companion, was nicknamed Abu Kharsha, and Nadba was his mother. He was a famous poet and

witnessed the conquest of Mecca with the Prophet ﷺ, carrying the banner of Banu Sulaym. He remained steadfast during the Apostasy Wars and lived until the days of Umar. Al-Isti'ab 3/200 in the margin of Al-Isabah, and Al-Isabah 3/148. (6) The verse is in Majaz al-Qur'an 1/29, Al-Shi'r wa al-Shu'ara 1/342, Al-Kamil 3/1150, Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/66, Al-Aghani 18/74, and Al-Isti'ab 3/201 in the margin of Al-Isabah. Al-Mubarrad said: His saying: "ya'tiru matnahu" means: it bends. (7) The words of Abu Ubaydah are in Majaz al-Qur'an 1/28, and Al-Tabari recorded the saying of Ikrimah in his Tafsir 1/228.

242 सूरह अल-बकरा: आयत 2

[...यदि] आप उन्हें जोड़ते हैं, तो आप उनका व्याकरणिक विश्लेषण करते हैं। मतभेद था: क्या इसका कोई व्याकरणिक स्थान (इराब) है? कहा गया: नहीं, क्योंकि वे स्थापित संज्ञाएँ नहीं हैं, न ही वे वर्तमान काल की क्रियाएँ हैं; बल्कि, वे वर्णमाला के अक्षरों के समान हैं, इसलिए उन्हें वैसा ही दोहराया जाता है। यह अल-खलील और सिबावेह का मत है (1)।

और जो कोई कहता है: वे सूरतों के नाम हैं, तो उसके अनुसार उनका स्थान 'रफ़' (कर्ता कारक) है, इस आधार पर कि वे एक छिपे हुए विषय के'ख़बर' (विधेय) हैं, यानी: यह "अलिफ़-लाम-मीम" है, जैसे आप कहते हैं: यह सूरह अल-बकरा है। या वे 'इब्तिदा' (विषय) होने के आधार पर 'रफ़' में हो सकते हैं, और 'ख़बर' (विधेय) है: "ज़ालिका" (वह), जैसे आप कहते हैं: ज़ैद वह आदमी है। व्याकरणविद इब्न किसान (2) ने कहा: "अलिफ़-लाम-मीम" 'नस्ब' (कर्म कारक) की स्थिति में है, जैसे आप कहते हैं: "अलिफ़-लाम-मीम" पढ़ो, या: तुम पर "अलिफ़-लाम-मीम" अनिवार्य है (3)। और यह भी कहा गया: इब्न अब्बास के कथन के अनुसार, शपथ के कारण यह 'ख़फ़द' (संबध कारक) की स्थिति में है: वे शपथ हैं जिनसे अल्लाह ने शपथ ली (4)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿الٓمٓ ذَٰلِكَ﴾ कहा गया: इसका अर्थ है: यह किताब है। और "ज़ालिका" (वह) का उपयोग वर्तमान वस्तु की ओर संकेत करने के लिए किया जा सकता है, भले ही यह मूल रूप से अनुपस्थित वस्तु की ओर संकेत करने के लिए हो, जैसा कि अल्लाह तआला ने अपने बारे में बताते हुए कहा, वह प्रतापी और पराक्रमी है: ﴿ذَٰلِكَ عَالِمُ ٱلْغَيْبِ وَٱلشَّهَٰدَةِ ٱلْعَزِيزُ ٱلرَّحِيمُ﴾ [अस-सजदा: 6]। और इसी से खुफ़ाफ़ इब्न नदबा (5) का कथन है:

मैं उससे कहता हूँ जबकि भाला उसकी पीठ को झुका रहा है: खुफ़ाफ़ को गौर से देखो, क्योंकि वास्तव में मैं वही हूँ (6)

अर्थात्: मैं यह हूँ। तो "ज़ालिका" कुरान का संदर्भ है, जिसे "हाज़ा" (यह) के स्थान पर रखा गया है। इसका सारांश है: अलिफ़-लाम-मीम, इस किताब में कोई संदेह नहीं है। और यह अबू उबैदा, इक्रमा और अन्य (7) का कथन है, और इसी से उनका कथन है...

---

(1) इराब अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा 1/177 और मुश्किल इराब अल-कुरान, मक्की द्वारा 1/73।
(2) मुहम्मद इब्न अहमद इब्न किसान, अबू अल-हसन, व्याकरणविद, बसरियों और कूफ़ियों के मतों

को याद रखते थे, क्योंकि उन्होंने अल-मुबर्रद और सालब से सीखा था। व्याकरण में उनकी "अल-मुहज़्ज़ब", "अल-मुज़क्किर व अल-मुअन्नथ", "मानी अल-कुरान" और अन्य रचनाएँ हैं। इनबाह अल-रुवात 3/57, और बुग्यत अल-वुआत 1/18। (3) अबू जाफर अन-नहहास ने इराब अल-कुरान 1/177 में इसका उल्लेख किया है। (4) इब्न अब्बास के कथन का स्रोत पिछले पृष्ठ पर दिया गया है; अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/83 देखें। (5) खुफ़ाफ़ इब्न उमैर इब्न अम्र इब्न अल-शरीद अल-सुलमी, सहाबी, अबू खर्शा के नाम से जाने जाते थे, और नदबा उनकी माँ थीं। वे एक प्रसिद्ध कवि थे और उन्होंने पैगंबर ﷺ के साथ मक्का की विजय में भाग लिया था, और उनके पास बनू सुलैम्म का झंडा था। वे धर्मत्याग के युद्धों के दौरान अडिग रहे और उमर के दिनों तक जीवित रहे। अल-इस्तियाब 3/200 (अल-इसाबा के हाशिये पर), और अल-इसाबा 3/148। (6) यह शेर मजाज़ अल-कुरान 1/29, अल-शीर व अल-शुअरा 1/342, अल-कामिल 3/1150, ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान 1/66, अल-अगानी 18/74 और अल-इस्तियाब 3/201 (अल-इसाबा के हाशिये पर) में है। अल-मुबर्रद ने कहा: उनका कथन "यातिर मतनहु" का अर्थ है: वह झुकता है। (7) अबू उबैदा के शब्द मजाज़ अल-कुरान 1/28 में हैं, और तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/228 में इक्रमा का कथन दर्ज किया है।

242 سورہ البقرہ : آیت ۲

[...اگر] تم انہیں جوڑتے ہو، تو تم ان کا اعراب بیان کرتے ہو۔ اور اس میں اختلاف ہوا کہ: کیا اس کا اعراب میں کوئی مقام ہے؟ تو کہا گیا: نہیں، کیونکہ وہ متمکن اسماء نہیں ہیں، اور نہ ہی فعلِ مضارع ہیں، بلکہ وہ حروفِ تہجی کے درجے میں ہیں، اس لیے وہ حکایت کیے گئے ہیں۔ یہ خلیل اور سیبویہ کا مذہب ہے (۱)۔

اور جس نے کہا: یہ سورتوں کے نام ہیں، تو اس کے نزدیک ان کا مقام رفع ہے اس بنا پر کہ وہ خبرِ مبتدا مضمر ہیں، یعنی: یہ «الم» ہے، جیسا کہ تم کہتے ہو: یہ سورہ بقرہ ہے۔ یا وہ رفع ہوں گے ابتدا کی بنا پر، اور خبر: «ذلك» ہے، جیسا کہ تم کہتے ہو: زید وہ آدمی ہے۔ اور نحوی ابن کیسان (۲) نے کہا: «الم» نصب کے مقام پر ہے، جیسا کہ تم کہتے ہو: «الم» پڑھو، یا: تم پر «الم» لازم ہے (۳)۔ اور کہا گیا: یہ قسم کی وجہ سے مقامِ خفض میں ہے، ابن عباس کے اس قول کی وجہ سے کہ: یہ وہ قسمیں ہیں جن کے ساتھ اللہ نے قسم کھائی (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكَ الْكِتَٰبُ﴾ کہا گیا: معنی ہے: یہ کتاب۔ اور «ذلك» (وہ) کبھی حاضر کی طرف اشارہ کرنے کے لیے استعمال ہوتا ہے، اگرچہ یہ بنیادی طور پر غائب کے اشارے کے لیے وضع کیا گیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے اپنی ذات کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا، جل و عز: ﴿ذَٰلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾ [السجدہ: ٦]، اور اسی میں سے خفاف ابن ندبہ (٥) کا قول ہے:

میں اس سے کہتا ہوں جب نیزہ اس کی پیٹھ کو جھکا رہا ہوتا ہے: خفاف کو غور سے دیکھو، بیشک میں وہی ہوں (٦)

یعنی: میں یہ ہوں۔ تو «ذلك» قرآن کی طرف اشارہ ہے، جو «هذا» (یہ) کے مقام پر رکھا گیا ہے، اس کا خلاصہ یہ ہے: الم، یہ کتاب اس میں کوئی شک نہیں۔ اور یہ ابو عبیدہ، عکرمہ اور دیگر (۷) کا قول ہے، اور اسی سے ان کا قول ہے...

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۱۷۷/۱ اور مشکل اعراب القرآن لمكي ۷۳/۱۔ (۲) محمد بن احمد بن کیسان، ابو الحسن، نحوی، بصریوں اور کوفیوں کے مذاہب کے حافظ تھے، کیونکہ انہوں نے مبرد اور ثعلب سے علم حاصل کیا تھا۔ ان کی تصانیف میں المهذب في النحو، المذكر والمؤنث، اور معانی القرآن وغیرہ شامل ہیں۔ إنباه الرواة ۵۷/۳، وبغية الوعاة ۱۸/۱۔ (۳) اسے ابو جعفر نحاس نے اعراب القرآن ۱۷۷/۱ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) ابن عباس کے قول کی تخریج پچھلے صفحہ پر گزر چکی ہے، دیکھیے المحرر الوجيز ۸۳/۱۔ (٥) خفاف بن عمیر بن عمرو بن الشريد السلمي، صحابی، جن کی کنیت ابو خرشہ تھی، اور ندبہ ان کی والدہ تھیں۔ وہ ایک مشہور شاعر تھے، اور نبی ﷺ کے ساتھ فتحِ مکہ میں حاضر تھے، اور ان کے پاس بنو سلیم کا جھنڈا تھا۔ وہ فتنۂ ارتداد میں ثابت قدم رہے، اور حضرت عمر کے دور تک باقی رہے۔ الاستيعاب ۲۰۰/۳ (الاصابہ کے حاشیے پر)۔ اور الاصابہ ۱٤۸/۳۔ (٦) یہ شعر مجاز القرآن ۲۹/۱، الشعر والشعراء ۳٤۲/۱، الكامل ۱۱۵۰/۳، معانی القرآن للزجاج ٦٦/۱، الأغاني ۷٤/۱۸، اور الاستيعاب ۲۰۱/۳ (الاصابہ کے حاشیے پر) میں ہے۔ مبرد نے کہا: ان کا قول: يأطر متنه، یعنی: وہ جھکتا ہے۔ (۷) ابو عبیدہ کا کلام مجاز القرآن ۲۸/۱ میں ہے، اور طبری نے اپنی تفسیر ۲۲۸/۱ میں عکرمہ کا قول نقل کیا ہے۔

243

Surah Al-Baqarah: Verse 2

The Almighty said: "And that was Our argument which We gave to Abraham" [Al-An'am: 83], "These are the verses of Allah which We recite to you in truth" [Al-Baqarah: 252], meaning: these. However, because they have concluded, it is as if they have become distant, so it was said: "that". In "Al-Bukhari": Ma'mar said: "That Book": this Quran. "A guidance for the righteous": a clarification and indication, like His saying: "That is the judgment of Allah; He judges between you" [Al-Mumtahanah: 10]: this is Allah's judgment (1).

I say: And "this" (hādha) has come with the meaning of "that" (dhālika), and from this is his saying (peace be upon him) in the hadith of Umm Haram: "They sail upon the midst of this sea" (2) meaning: that sea. And Allah knows best.

It is also said: it is according to its literal sense, referring to something absent. There is a difference of opinion regarding what is absent, spanning ten views:

It is said: "That Book" means: the Book I have written for the creation regarding happiness and misery, lifespan and provision, there is no doubt in it, i.e., no one can change it.

It is said: That Book means what I have written upon Myself in eternity: "Verily, My mercy precedes My anger." In "Sahih" Muslim from Abu Hurayrah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When Allah completed the creation, He wrote in His book upon Himself, and it is placed with Him: 'Verily, My mercy overcomes My anger'." In another narration: "precedes" (3).

It is said: That Allah Almighty had promised His Prophet (peace be upon him) to reveal to him a book that water would not erase. So, he pointed to that promise, as in "Sahih" Muslim from the hadith of 'Iyad ibn Himar al-Mujashi'i that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Allah looked at the people of the earth and hated them, both Arabs and non-Arabs, except for some remnants of the People of the Book, and He said: 'I have only sent you to test you and to test others through you, and I have revealed to you a Book which water cannot wash away, which you will recite while asleep and awake'" the hadith (4).

It is said: The reference is to what had already been revealed of the Quran in Makkah.

(1) Sahih Al-Bukhari before hadith (7530): Book of Tawhid, Chapter on the saying of Allah: "O Messenger, announce that which has been revealed to you from your Lord, and if you do not, then you have not conveyed His message." (2) Its documentation was mentioned previously on p. 219. (3) Sahih Muslim (2751): (14) and (15). It is also in Sahih Al-Bukhari (7422) and Musnad Ahmad (7500). (4) Sahih Muslim (2865). It is also in Musnad Ahmad (17484), and a portion of it was mentioned previously on p. 91.

243

सूरा अल-बकरा: आयत 2

सर्वशक्तिमान ने कहा: "और यह हमारा तर्क था जो हमने इब्राहीम को दिया था" [अल-अनाम: 83], "ये अल्लाह की आयतें हैं जिन्हें हम आपको सच्चाई के साथ सुनाते हैं" [अल-बकरा: 252], यानी: ये। हालाँकि, क्योंकि वे समाप्त हो चुकी हैं, ऐसा लगता है जैसे वे दूर हो गई हैं, इसलिए कहा गया: "वह"। "अल-बुखारी" में: मामर ने कहा: "वह किताब": यह कुरान। "परहेजगारों के लिए मार्गदर्शन": एक स्पष्टीकरण और संकेत, जैसे उनका कहना: "यह अल्लाह का निर्णय है; वह तुम्हारे बीच न्याय करता है" [अल-मुमतहना: 10]: यह अल्लाह का निर्णय है (1)।

मैं कहता हूँ: और "यह" (हाज़ा) शब्द "वह" (ज़ालिका) के अर्थ में भी आया है, और इसी में से उम्मे हराम की हदीस में उनका (शांति उन पर हो) कहना है: "वे इस समुद्र के बीच में यात्रा करते हैं" (2) यानी: उस समुद्र में। और अल्लाह बेहतर जानता है।

यह भी कहा जाता है: यह अपने शाब्दिक अर्थ के अनुसार है, जो किसी अनुपस्थित चीज़ की ओर इशारा करता है। उस अनुपस्थित चीज़ के संबंध में दस मतों पर मतभेद है:

कहा गया है: "वह किताब" का अर्थ है: वह किताब जो मैंने सृष्टि के लिए सुख और दुख, जीवनकाल और जीविका के संबंध में लिखी है, इसमें कोई संदेह नहीं है, यानी कोई इसे बदल नहीं सकता।

कहा गया है: वह किताब जिसका अर्थ है वह जो मैंने अनादि काल में अपने ऊपर लिखा है: "निश्चित रूप से, मेरी दया मेरे क्रोध से पहले है।" अबू हुरैरा से "सही" मुस्लिम में, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "जब अल्लाह ने सृष्टि पूरी की, तो उन्होंने अपने ऊपर अपनी किताब में लिखा, और वह उनके पास रखा हुआ है: 'निश्चित रूप से, मेरी दया मेरे क्रोध पर हावी है'।" एक अन्य वर्णन में: "पहले है" (3)।

कहा गया है: कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने नबी (उन पर शांति हो) से वादा किया था कि उन पर एक ऐसी किताब उतारी जाएगी जिसे पानी नहीं मिटा पाएगा। इसलिए, उन्होंने उस वादे की ओर इशारा किया, जैसा कि 'इयाद इब्न हिमार अल-मुजाशी' की हदीस से "सही" मुस्लिम में है कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "अल्लाह ने धरती के लोगों की ओर देखा और उनसे नफरत की, चाहे वे अरब हों या गैर-अरब, सिवाय अहल-ए-किताब (किताब वाले) के कुछ अवशेषों के और

उन्होंने कहा: 'मैंने तुम्हें केवल तुम्हारी परीक्षा लेने के लिए और तुम्हारे माध्यम से दूसरों की परीक्षा लेने के लिए भेजा है, और मैंने तुम पर एक ऐसी किताब उतारी है जिसे पानी नहीं धो सकता, जिसे तुम सोते और जागते हुए पढ़ोगे'" हदीस (4)।

कहा गया है: इशारा उस चीज़ की ओर है जो मक्का में कुरान के रूप में पहले ही नाजिल हो चुकी थी।

(1) सही अल-बुखारी हदीस (7530) से पहले: तौहीद की किताब, अल्लाह के इस कथन पर अध्याय: "हे रसूल, वह सब पहुँचा दो जो तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है, और यदि तुमने ऐसा नहीं किया, तो तुमने उसका संदेश नहीं पहुँचाया।" (2) इसका संदर्भ पहले पृ. 219 पर दिया जा चुका है। (3) सही मुस्लिम (2751): (14) और (15)। यह सही अल-बुखारी (7422) और मसनद अहमद (7500) में भी है। (4) सही मुस्लिम (2865)। यह मसनद अहमद (17484) में भी है, और इसका एक हिस्सा पहले पृ. 91 पर दिया जा चुका है।

243

سورة البقرہ: آیت 2

تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَتِلْكَ حُجَّتُنَا ءَاتَيْنَهَا إِبْرَهِيمَ﴾ [الأنعام: 83]، ﴿تِلْكَ ءَايَتُ اللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ﴾ [البقرة: 252]، یعنی: یہ، لیکن جب وہ گزر گئیں تو ایسا ہو گیا جیسے وہ دور ہو گئی ہوں، چنانچہ کہا گیا: "تلك" (وہ)۔ اور "بخاری" میں ہے: معمر نے کہا: "ذلک الکتاب" سے مراد: یہ قرآن ہے۔ "ہدی للمتقین": وضاحت اور رہنمائی ہے، جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿ذَٰلِكُمْ حُكْمُ اللَّهِ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ﴾ [الممتحنة: 10]: یہ اللہ کا حکم ہے (1)۔

میں کہتا ہوں: اور "هذا" (یہ) "ذلک" (وہ) کے معنی میں آیا ہے، اور اسی میں سے ام حرام کی حدیث میں آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "يَرْكَبُونَ ثَبَجَ هذا البَحْرِ" (2) یعنی: وہ سمندر۔ واللہ اعلم۔

اور کہا گیا ہے: یہ اپنے اصل معنی پر ہے، جو کسی غائب چیز کی طرف اشارہ ہے۔ اور اس غائب کے بارے میں دس اقوال پر اختلاف ہے:

کہا گیا: "ذلک الکتاب" یعنی: وہ کتاب جو میں نے مخلوقات کی سعادت، شقاوت، مدت حیات اور رزق کے بارے میں لکھ دی ہے، اس میں کوئی شک نہیں، یعنی اسے کوئی بدلنے والا نہیں۔

اور کہا گیا ہے: وہ کتاب یعنی وہ جو میں نے ازل میں اپنی ذات پر لکھی: "بے شک میری رحمت میرے غضب پر سبقت لے گئی"۔ اور "صحیح" مسلم میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ نے مخلوق کا فیصلہ فرمایا تو اپنی کتاب میں اپنی ذات پر لکھا، جو اس کے پاس موجود ہے: بے شک میری رحمت میرے غضب پر غالب ہے"۔ ایک روایت میں ہے: "سبقت لے گئی" (3)۔

اور کہا گیا ہے: بے شک اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ سے وعدہ کیا تھا کہ وہ ان پر ایسی کتاب نازل فرمائے گا جسے پانی نہیں مٹا سکے گا، تو اس وعدے کی طرف اشارہ کیا، جیسا کہ "صحیح" مسلم میں عیاض بن حمار المجاشعی کی حدیث میں ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے اہل زمین کی طرف دیکھا تو ان سے بیزاری کا اظہار کیا، ان کے عربوں سے بھی اور عجمیوں سے بھی، سوائے اہل کتاب کے کچھ باقی ماندہ لوگوں کے، اور فرمایا: میں نے تجھے صرف اس لیے بھیجا ہے تاکہ میں تجھے آزماؤں اور تیرے ذریعے دوسروں کو آزماؤں، اور میں نے تجھ پر ایسی کتاب نازل کی ہے جسے پانی نہیں دھو سکتا، جسے تو سوتے اور جاگتے ہوئے پڑھے گا" حدیث (4)۔

اور کہا گیا ہے: اشارہ اس کی طرف ہے جو مکہ میں قرآن نازل ہو چکا تھا۔

(1) صحیح بخاری، حدیث (7530) سے پہلے: کتاب التوحید، باب اللہ کا قول: ﴿يَأَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ...﴾۔ (2) اس کی تخریج ص 219 پر گزر چکی ہے۔ (3) صحیح مسلم (2751): (14) اور (15)۔ یہ صحیح بخاری (7422) اور مسند احمد (7500) میں بھی ہے۔ (4) صحیح مسلم (2865)۔ یہ مسند احمد (17484) میں بھی ہے، اور اس کا ایک حصہ ص 91 پر گزر چکا ہے۔

٢٤٤ Surah Al-Baqarah: Verse 2

It was said: When Allah, the Blessed and Exalted, revealed to His Prophet ﷺ in Makkah: {Indeed, We will cast upon you a heavy word} [Al-Muzzammil: 5], the Messenger of Allah ﷺ remained looking forward to the fulfillment of this promise from his Lord, Mighty and Majestic. So, when it was revealed to him in Madinah: {Alif-Lam-Mim. This is the Book about which there is no doubt}, it carried the meaning: This Quran that I have revealed to you in Madinah is that Book which I promised to reveal to you in Makkah.

It was also said: "That" (dhalika) is an indication to what is in the Torah and the Gospel, and "Alif-Lam-Mim" is a name for the Quran. The meaning would be: This Quran is that Book explained in the Torah and the Gospel, meaning that the Torah and the Gospel bear witness to its truth, it encompasses what is in them, and adds to them what is not in them.

It was said: "That Book" is an indication to both the Torah and the Gospel. The meaning is: Alif-Lam-Mim, those two books, or like those two books. That is: this Quran gathers what is in those two books. He used "dhalika" (that - singular) for the two things with a witness from the Quran. Allah, the Blessed and Exalted, said: {Indeed, it is a cow neither old nor young, middle-aged between that} [Al-Baqarah: 68], meaning: middle-aged between the old and the young; and this will be discussed later.

It was said: "That" is an indication to the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz). Al-Kisa'i said: "That" is an indication to the Quran which is in heaven and has not yet descended.

It was said: Allah Almighty had promised the People of the Book that He would reveal a book to Muhammad ﷺ. So the reference is to that promise. Al-Mubarrad said: The meaning is: This Quran is that Book with which you used to seek victory over those who disbelieved.

It was said: [The indication] is to the letters of the alphabet in the opinion of those who said: "Alif-Lam-Mim" are the letters with which I challenged you to compose [something similar] (1).

And "Al-Kitab" (The Book) is a verbal noun from: kataba, yaktubu: when he gathers. From this it is called: katiba (a battalion), because of its gathering. And "takatabbat al-

khail": the horses became battalions (2). And "katabtu al-baghlah": when I gathered the two edges of its womb with a ring or a strap. He said:

---

(1) Tafsir Al-Mawardi 448/1, Ibn Atiyyah 83/1, Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 78/1, and what is between brackets is from Tafsir Ibn Atiyyah. (2) In As-Sihah and Al-Lisan: takatabbat al-khail, meaning: they gathered.

२४४ सूरह अल-बक़रह: आयत २

कहा गया है: जब अल्लाह तबारक व ताला ने अपने नबी ﷺ पर मक्का में यह आयत उतारी: {बेशक हम आप पर एक भारी कलाम डालने वाले हैं} [अल-मुज़्ज़म्मिल: ५], तो अल्लाह के रसूल ﷺ अपने रब अज़्ज़ व जल्ल की ओर से इस वादे के पूरा होने के इंतज़ार में रहे। फिर जब मदीना में आप पर यह आयत उतारी गई: {अलिफ़-लाम-मीम। यह वह किताब है जिसमें कोई संदेह नहीं}, तो इसमें यह अर्थ था: यह क़ुरआन जिसे मैंने मदीना में आप पर उतारा है, वही किताब है जिसे मैंने मक्का में आप पर उतारने का वादा किया था।

यह भी कहा गया है: "वह" (ज़ालिका) तौरात और इंजील में जो कुछ है उसकी ओर इशारा है, और "अलिफ़-लाम-मीम" क़ुरआन का एक नाम है। तात्पर्य यह है: यह क़ुरआन वह किताब है जिसका उल्लेख तौरात और इंजील में है, अर्थात तौरात और इंजील इसकी सत्यता की गवाही देते हैं, यह उनमें मौजूद बातों को समाहित करता है, और उनमें जो नहीं है उसे जोड़ता है।

कहा गया है: "वह किताब" तौरात और इंजील दोनों की ओर इशारा है। अर्थ है: अलिफ़-लाम-मीम, वे दो किताबें, या उन दो किताबों की तरह। अर्थात्: यह क़ुरआन उन दोनों किताबों की विषय-वस्तु को समेटे हुए है। उन्होंने "ज़ालिका" (वह) शब्द का प्रयोग दो चीज़ों के लिए किया है, जिसका प्रमाण क़ुरआन से ही मिलता है। अल्लाह तबारक व ताला ने फ़रमाया: {बेशक वह ऐसी गाय है जो न बूढ़ी हो और न बछिया, बल्कि उन दोनों के बीच की उम्र की हो} [अल-बक़रह: ६८], अर्थात्: बूढ़ी और बछिया के बीच की उम्र की। इसके बारे में आगे विस्तार से आएगा।

कहा गया है: "ज़ालिका" (वह) लौह-ए-महफ़ूज़ (सुरक्षित पट्टिका) की ओर इशारा है। अल-किसाई ने कहा: "ज़ालिका" उस क़ुरआन की ओर इशारा है जो अभी आसमान में है और पूरी तरह नीचे नहीं उतरा है।

कहा गया है: अल्लाह तआला ने अहल-ए-किताब (किताब वालों) से वादा किया था कि वह मुहम्मद ﷺ पर एक किताब उतारेगा। अतः यह इशारा उसी वादे की ओर है। अल-मुबर्रद ने कहा: अर्थ है: यह क़ुरआन वही किताब है जिसके ज़रिये तुम काफ़िरों पर जीत माँगा करते थे।

कहा गया है: [इशारा] वर्णमाला के अक्षरों की ओर है, उन लोगों के मत के अनुसार जो कहते हैं: "अलिफ़-लाम-मीम" वे अक्षर हैं जिनसे मैंने तुम्हें इसके जैसी रचना करने की चुनौती दी थी (१)।

और "अल-किताब" का मूल शब्द है: 'कतबा यकतुबु' (लिखना): जब वह इकट्ठा करता है। इसी से 'कतीबा' (सैन्य दल) शब्द बना है, क्योंकि वे इकट्ठे होते हैं। और "तकतब्बत अल-खैल" का अर्थ है: घोड़े समूहों में बँध गए (२)। और "कतबतु अल-बग़ला" का अर्थ है: जब मैंने खच्चर की योनि के दोनों किनारों को एक वलय या पट्टे से जोड़ दिया। उन्होंने कहा:

---

(१) तफ़्सीर अल-मावर्दी ४४८/१, इब्न अतियाह ८३/१, नह़्हास की मा'ानी अल-क़ुरआन ७८/१, और कोष्ठक के भीतर की सामग्री तफ़्सीर इब्न अतियाह से है। (२) अल-सिह़ाह और अल-लिसान में: 'तकतब्बत अल-खैल', अर्थात्: वे इकट्ठे हुए।

۲۴۴ سورہ البقرہ: آیت ۲

اور کہا گیا ہے: بے شک اللہ تبارک و تعالیٰ نے جب مکہ میں اپنے نبی ﷺ پر یہ آیت نازل فرمائی: ﴿إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا﴾ [المزمل: ۵] (بے شک ہم تم پر ایک بھاری کلام ڈالنے والے ہیں)، تو رسول اللہ ﷺ اپنے رب عزوجل کی طرف سے اس وعدے کے پورا ہونے کے منتظر رہے۔ پھر جب مدینہ میں آپ ﷺ پر یہ نازل ہوا: ﴿الم ذَلِكَ الْكِتَبُ لَا رَيْبَ فِيهِ﴾، تو اس میں یہ معنی پوشیدہ تھا کہ: یہ قرآن جو میں نے تم پر مدینہ میں نازل کیا ہے، وہی کتاب ہے جس کی وحی کا میں نے تم سے مکہ میں وعدہ کیا تھا۔

اور کہا گیا ہے: «ذلک» (وہ) تورات اور انجیل کی طرف اشارہ ہے، اور «الم» قرآن کا ایک نام ہے، اور مفہوم یہ ہے: یہ قرآن وہی کتاب ہے جس کی تشریح تورات اور انجیل میں کی گئی ہے، یعنی تورات اور انجیل اس کی صداقت کی گواہی دیتی ہیں، یہ ان دونوں کے مضامین پر حاوی ہے اور ان میں جو کچھ نہیں ہے اس پر اضافہ کرتا ہے۔

اور کہا گیا ہے: «ذلک الکتاب» سے مراد تورات اور انجیل دونوں ہیں، اور معنی یہ ہے: الم، وہ دونوں کتابیں، یا ان دو کتابوں کی مثل، یعنی: یہ قرآن ان دونوں کتابوں کے مضامین کا مجموعہ ہے۔ یہاں دو چیزوں کے لیے «ذلک» (واحد کا صیغہ) استعمال کیا گیا ہے جس کی دلیل قرآن میں موجود ہے۔ اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَّا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ﴾ [البقرہ: ۶۸]، یعنی: وہ ایسی گائے ہے جو نہ بوڑھی ہے نہ بچہ، بلکہ ان دونوں کے درمیان جوان ہے۔ اس کا ذکر آگے آئے گا۔

اور کہا گیا ہے: «ذلک» سے مراد لوحِ محفوظ ہے۔ اور کسائی نے کہا: «ذلک» سے مراد وہ قرآن ہے جو آسمان میں ہے اور ابھی نازل نہیں ہوا۔

اور کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ نے اہل کتاب سے وعدہ کیا تھا کہ وہ محمد ﷺ پر ایک کتاب نازل فرمائے گا، لہٰذا یہ اشارہ اسی وعدے کی طرف ہے۔ مبرد نے کہا: معنی یہ ہے: یہ قرآن وہی کتاب ہے جس کے ذریعے تم کافروں پر فتح کی دعائیں مانگا کرتے تھے۔

اور کہا گیا ہے: [یہ اشارہ] حروفِ تہجی کی طرف ہے، ان لوگوں کے قول کے مطابق جو کہتے ہیں: «الم» وہ حروف ہیں جن کی ترتیب سے میں نے تمہیں چیلنج کیا تھا (۱)۔

اور «الکتاب» مصدر ہے: كَتَبَ يَكْتُبُ سے: جب وہ جمع کرے، اسی لیے «کتیبہ» (فوجی دستہ) کہا جاتا ہے کیونکہ وہ اکٹھے ہوتے ہیں۔ «تكتّبت الخيل» کا مطلب ہے: گھوڑے دستوں کی شکل اختیار کر گئے (۲)۔ اور «كتبتُ البغلة» جب میں نے خچر کی شرمگاہ کے دونوں کناروں کو چھلے یا تسمے سے جوڑ دیا۔ اس نے کہا:

---

(۱) تفسیر الماوردی ۴۴۸/۱، ابن عطیہ ۸۳/۱، معانی القرآن للنحاس ۷۸/۱، اور قوسین کے درمیان والی عبارت تفسیر ابن عطیہ سے ہے۔ (۲) الصحاح اور اللسان میں ہے: «تكتّبت الخيل» یعنی وہ جمع ہو گئے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 2 245

Do not trust a Fazari with whom you have stayed / on your young she-camel, and tie it with leather thongs (1).

And 'Al-Kutbah' (with a damma on the 'Kaf') means a stitch/seam, and the plural is 'Kutab'. 'Al-Katab' is the stitching. Dhu al-Rumma said (2):

In a wide, tanned skin, its stitches were torn / dripping, lost among the stitches (3).

'Al-Kitab' (writing) refers to the writer's marking of letters of the alphabet, whether together or separately, and it is called 'Kitab' (a book) even if it is written. As the poet said (4):

You hope for a return from me, and in it / is a writing like how glue sticks.

'Al-Kitab' also means obligation, judgment, and destiny. Al-Ja'di said (5):

O daughter of my uncle, the decree of Allah has taken me away / from you, and can I prevent what Allah has done?

The Almighty's saying: {There is no doubt}: is a general negation, which is why 'rayb' (doubt) is in the accusative case. There are three meanings for 'al-rayb':

First: Doubt. Abdullah bin Al-Ziba'ra said (6):

There is no doubt in truth, O Umayma / doubt is only what the ignorant say (7).

---

(1) Said by Salim bin Dara, and the verse is in Ash-Shi'r wa Ash-Shu'ara 1/401, Al-Kamil 2/988, and Al-Khizana 6/531. It appears in Al-Lisan (katab): "on your camel" instead of "on your young she-camel". Al-Qalus: a young she-camel. (2) Ghaylan bin 'Uqbah bin Buhays, and the verse is in his Diwan 1/11 (explained by Abu Nasr al-Bahili). (3) His saying: 'Wafra': meaning wide. 'Gharafiyyah': meaning tanned with 'gharaf', which is a tree. 'Ath'a khawarizuha': Al-Thayi is when two stitch-holes meet and become one. 'Al-Mushulshil': that whose drops are almost continuous. Said by Abu Nasr al-Bahili, a companion of al-Asma'i. Al-Baghdadi said in Al-Khizana 2/342: Al-Khawariz is the subject of 'Ath'a', and it is the plural of 'Khariza', which is what sews the water-skin. (4) He is Muslim bin Ma'bad al-Walibi, and the verse is in Tafsir al-Tabari 1/93 and Khizanat al-Adab 2/309. (5) He is Al-Nabigha al-Ja'di, Abu Layla, said to be named Hayyan bin Qais, lived until around 70 AH. Siyar A'lam al-Nubala 3/177. The verse is in 'Shi'r al-Nabigha al-Ja'di' p. 194, with 'against my will' instead of 'from you'. (6) Ibn Qais bin Sa'd, Al-Qurashi Al-Sahmi, was one of the harshest people towards the

Messenger of Allah (PBUH) and his companions, with his tongue and himself. Then he converted to Islam in the year of the Conquest, and his Islam was good, and he apologized to the Messenger of Allah (PBUH), and he accepted his apology. Al-Isti'ab 6/180 (on the margin of Al-Isaba). (7) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wa Al-'Uyun 1/67.

सूरह अल-बकरा: आयत 2 245

किसी फ़ज़ारी पर भरोसा न करें जिसके साथ आप रहे हों / अपनी जवान ऊँटनी पर, और उसे चमड़े के फीतों से बाँध दें (1)।

और 'अल-कुतबा' (काफ़ पर दम्मा के साथ) का अर्थ है सिलाई/टाँका, और बहुवचन 'कुतब' है। 'अल-कतब' सिलाई है। ज़ू अल-रुम्मा ने कहा (2):

एक चौड़ी, रंगी हुई खाल में, उसकी सिलाई फट गई थी / टपकती हुई, सिलाइयों के बीच खो गई (3)।

'अल-किताब' (लिखना) लेखक द्वारा वर्णमाला के अक्षरों को अंकित करने को कहते हैं, चाहे वे एक साथ हों या अलग-अलग, और इसे 'किताब' कहा जाता है, भले ही वह लिखी गई हो। जैसा कि कवि ने कहा (4):

तुम मेरी वापसी की आशा करते हो, और उसमें / एक लेख है जैसे गोंद चिपकता है।

'अल-किताब' का अर्थ दायित्व, निर्णय और भाग्य भी है। अल-जादी ने कहा (5):

हे मेरे चाचा की बेटी, अल्लाह के हुक्म (किताब) ने मुझे निकाल दिया / तुमसे दूर, और क्या मैं अल्लाह के किए को रोक सकता हूँ?

अल्लाह तआला का कथन: {कोई संदेह नहीं}: एक सामान्य निषेध है, इसीलिए 'रैब' (संदेह) कर्म कारक (नसब) में है। 'अल-रैब' के तीन अर्थ हैं:

पहला: संदेह। अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबाअरा ने कहा (6):

सत्य में कोई संदेह नहीं है, हे उमयमा / संदेह केवल वही है जो अज्ञानी कहते हैं (7)।

---

(1) इसके कहने वाले सालेम बिन दारा हैं, और यह शेर अश्-शि'र व अश्-शुअरा 401/1, अल-कामिल 988/2 और अल-खिज़ाना 531/6 में है। अल-लिसान (कतब) में 'अला कलोसिका' के बजाय 'अला बईरिका' आया है। अल-क़लूस: जवान ऊँटनी। (2) ग़ैलान बिन उक़्बा बिन बुहैस, और यह शेर उनके दीवान 11/1 में है (अबू नस्र अल-बाहिली की व्याख्या के साथ)। (3) उनका कथन: 'वफ़्रा': यानी चौड़ी। 'ग़रफ़िया': यानी जिसे 'ग़रफ़' (एक पेड़) से रंगा गया हो। 'अथआ ख्वारिज़ुहा': अथ-थई तब होता है जब दो सिलाई के छेद मिल कर एक हो जाते हैं। 'अल-मुशल्शिल': जिसकी बूंदें लगभग

जुड़ी हुई हों। यह अबू नस्र अल-बाहिली ने कहा है। अल-बगदादी ने अल-खिज़ाना 342/2 में कहा: 'ख्वाज़िर' क्रिया 'अथआ' का कर्ता है, और यह 'ख़ारिज़ा' का बहुवचन है, जो मशक सीने वाली होती है। (4) वह मुस्लिम बिन मअबाद अल-वालिबी हैं, और शेर तफ़्सीर अल-तबरी 93/1 और खिज़ानत अल-अदब 309/2 में है। (5) वह अल-नाबिगा अल-जादी, अबू लैला हैं, कहा जाता है कि उनका नाम हयान बिन क़ैस था, वह लगभग 70 हिजरी तक जीवित रहे। सियर आलाम अल-नुबला 177/3। यह शेर 'शेर अल-नाबिगा अल-जादी' पृष्ठ 194 में है, और इसमें 'अनकुम' के बजाय 'करहन' (मजबूरी से) है। (6) इब्न क़ैस बिन साद, अल-क़ुरैशी अल-सहमी, रसूल अल्लाह ﷺ और उनके साथियों पर अपनी ज़बान और जान से सबसे ज़्यादा सख्त होने वालों में से थे। फिर फतह (मक्का) के वर्ष इस्लाम स्वीकार किया और उनका इस्लाम बहुत अच्छा रहा, और रसूल अल्लाह ﷺ से माफ़ी मांगी और उन्होंने उनकी माफ़ी स्वीकार कर ली। अल-इस्तियाब 180/6 (अल-इसाबा के हाशिये पर)। (7) अल-मावर्दी ने अन-नुकात व अल-उयून 67/1 में इसका उल्लेख किया है।

سورة البقرہ: آیت 2 245

کسی فزاری پر ہرگز بھروسہ نہ کرو جس کے پاس تم ٹھہرے ہو / اپنی جوان اونٹنی پر، اور اسے تسموں سے مضبوط باندھ دو (1)۔

اور 'الكُتبَة'، کاف پر ضمہ کے ساتھ: اس کے معنی ٹانکہ یا سلائی کے ہیں، اور اس کی جمع 'كُتَب' ہے۔ اور 'الكتَب' کے معنی ٹانکے ہیں۔ ذوالرمہ نے کہا (2):

ایک کشادہ دباغت شدہ کھال میں، اس کے ٹانکے پھٹ گئے تھے / قطرہ قطرہ بہتے ہوئے، ٹانکوں کے درمیان ضائع ہو گئے (3)۔

اور 'الكتاب': یہ کاتب کے حروفِ تہجی کو لکھنے کا نام ہے، خواہ وہ مجموعی ہوں یا متفرق، اور اسے کتاب کہا جاتا ہے، خواہ وہ لکھی ہوئی ہو، جیسا کہ شاعر نے کہا (4):

تم مجھ سے واپسی کی امید رکھتے ہو، اور اس میں / ایک تحریر ہے جیسے گوند چپک جاتا ہے۔

اور 'الكتاب' کے معنی فرض، حکم اور تقدیر کے بھی ہیں۔ جعدی نے کہا (5):

اے میرے چچا کی بیٹی، اللہ کے فیصلے (کتاب) نے مجھے نکال دیا / تم سے دور، اور کیا میں اللہ کے کام کو روک سکتا ہوں؟

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لا رَيْبَ}: یہ نفیِ عام ہے، اسی لیے 'ریب' کو اس کے ذریعے نصب دیا گیا ہے۔ اور 'الریب' کے تین معانی ہیں:

پہلا: شک۔ عبداللہ بن الزبعریٰ نے کہا (6):

حق میں کوئی شک نہیں، اے امیمہ / شک تو وہ ہے جو جاہل کہتا ہے (7)۔

(1) اس کے قائل سالم بن دارہ ہیں، اور یہ شعر 'الشعر والشعراء' 401/1، 'الکامل' 988/2، اور 'الخزانہ' 531/6 میں ہے۔ اور 'اللسان' (ک ت ب) میں 'علی قلوصک' کی جگہ 'علی بعیرک' آیا ہے۔ القلوص: جوان اونٹنی۔ (2) غیلان بن عقبہ بن بہیس، اور یہ شعر ان کے دیوان 11/1 میں ہے (ابو نصر الباہلی کی شرح کے ساتھ)۔ (3) ان کا قول: 'وفراء': یعنی کشادہ۔ 'غرفیۃ': یعنی جسے 'غرف' (ایک درخت) سے دباغت دی گئی ہو۔ 'اثأی خوارزہا': الثأی یہ ہے کہ دو ٹانکے مل کر ایک ہو جائیں۔ 'المشلشل': جس کے قطرے تقریباً جڑے ہوئے ہوں۔ یہ ابو نصر الباہلی (اصمعی کے ساتھی) نے کہا۔ اور بغدادی نے 'الخزانہ' 342/2 میں کہا: 'خوارز'، 'اثأی' کا فاعل ہے، اور یہ 'خارزہ' کی جمع ہے، جو مشک سینے والی کو کہتے ہیں۔ (4) وہ مسلم بن معبد الوالبی ہیں، اور شعر 'تفسیر طبری' 93/1 اور 'خزانۃ الادب' 309/2 میں ہے۔ (5) وہ نابغہ جعدی، ابو لیلیٰ ہیں، کہا جاتا ہے کہ ان کا نام حیان بن قیس تھا، وہ تقریباً 70ھ تک زندہ رہے۔ 'سیر اعلام النبلاء' 177/3۔ اور یہ شعر 'شعر النابغہ الجعدی' ص 194 میں ہے، اور اس میں 'عنکم' کے بجائے 'کرھاً' (بادلِ نخواستہ) ہے۔ (6) ابن قیس بن سعد، القرشی السہمی، رسول اللہ ﷺ اور آپ کے صحابہ پر اپنی زبان اور جان سے سب سے زیادہ سخت لوگوں میں سے تھے، پھر فتحِ مکہ کے سال اسلام لائے اور ان کا اسلام بہترین رہا، اور رسول اللہ ﷺ سے معذرت کی تو آپ ﷺ نے ان کی معذرت قبول فرمائی۔ 'الاستیعاب' 180/6 (الاصابہ کے حاشیہ پر)۔ (7) ماوردی نے اسے 'النکت والعیون' 67/1 میں ذکر کیا ہے۔

Page 246 Surah Al-Baqarah: Verse 2

Second: Accusation. Jamil said (1): Buthayna said: O Jamil, you have made me suspicious. I said: Both of us, O Buthayn, are suspicious.

Third: Need. He said: We satisfied every need (rayb) from Tihamah and Khaybar, then we rested (2) the swords (3).

The Book of Allah Almighty has no doubt in it, nor uncertainty. The meaning is: it is in its essence the truth, and it is revealed from Allah, an attribute from His attributes, neither created nor originated, even if doubt occurs for the disbelievers. It was said: It is an informative statement, but its meaning is a prohibition, i.e., "Do not doubt" (4). Thus the speech is complete, as if He said: That Book is truly the truth. You say: "This matter made me doubt" (rabani) when it introduces doubt and fear into you. "Araba" means he became a possessor of doubt, so he is "murib" (suspicious), and his matter made me doubt. "Rayb al-dahr" means its calamities or vicissitudes (5).

His words, Exalted be He: {In it is guidance for those who fear Allah}: there are six issues regarding it: First: His words, Exalted be He: "In it" (fihi). The "ha" in "fihi" is in a genitive position due to "fi," and there are five ways of pronouncing it: The most eloquent is: "fihi hudan" (with a short kasra). Following it: "fihu huda" (with a damma on the 'ha' without a 'waw'), which is the recitation of Al-Zuhri and Sallam Abu Al-Mundhir (6). Following that: "fihee hudan" (with the long 'ya'), which is the recitation of Ibn Kathir (7). It is also permissible to say: "fihuu hudan" (with a 'waw') (8). And it is permissible to say: "fiih hudan" (with assimilation/idgham) (9).

Footnotes: (1) Ibn Abd Allah ibn Ma'mar, Abu Amr al-Udhri, the companion of Buthayna. It is said he died in 82 AH, or that he lived until he met Umar ibn Abd al-Aziz. Siyar A'lam al-Nubala 4/181. The mentioned verse is in his "Diwan," p. 29. (2) In (m): "ajma'na" (we gathered). (3) Said by Ka'b ibn Malik, as in Al-Lisan and Al-Sihah (entry: rayb). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/83. (5) Mujmal al-Lughah (entry: rayb) 1/408. (6) Ibn Khalawayh attributed it in Ash-Shadhdhah (The Anomalous Recitations), p. 2, to Muslim ibn Jundub. Sallam Abu Al-Mundhir is the son of Sulayman Al-Mazini, their client, the Basran, the reciter, the grammarian, known as Al-Khurasani. He died in 171 AH. Ma'rifat al-Qurra al-Kibar 1/277. (7) This refers to the state of joining (wasl). When stopping (waqf), he stops with a silent 'ha'. As-Sab'ah p. 130, and At-Taysir p. 29. (8) An anomalous reading; we only found it mentioned by An-Nahhas, from whom the author cited it. (9) An-Nahhas said this in I'rab al-Qur'an 1/179. The assimilation

mentioned above is the way of Abu Amr ibn al-Ala according to the narration of As-Susi. At-Taysir p. 20.

पृष्ठ २४६ सूरह अल-बक़रह : आयत २

दूसरा अर्थ: आरोप (accusation)। जमील ने कहा (१): बुथयना ने कहा: ऐ जमील, तुमने मुझे संदेह में डाल दिया है। मैंने कहा: ऐ बुथयना, हम दोनों ही संदेह के घेरे में हैं।

तीसरा अर्थ: आवश्यकता (need)। उन्होंने कहा: हमने तिहामा और खैबर से अपनी हर ज़रूरत (रैब) पूरी की, फिर हमने तलवारों (३) को आराम दिया (२)।

अल्लाह तआला की किताब में कोई संदेह नहीं है, और न ही कोई अनिश्चितता है। इसका अर्थ यह है कि यह अपने आप में सत्य है, और यह अल्लाह की ओर से अवतरित है, उसके गुणों में से एक गुण है, न तो बनाया गया (मखलूक) और न ही नया (मुहद्दस), भले ही काफिरों के मन में संदेह पैदा हो। कहा गया है: यह एक खबर है, लेकिन इसका अर्थ निषेध है, यानी: "संदेह न करो" (४)। यहाँ बात पूरी हो जाती है, जैसे कि उसने कहा हो: वह किताब वास्तव में सत्य है। आप कहते हैं: "इस बात ने मुझे संदेह में डाल दिया" (रबानी) जब वह आप में संदेह और भय पैदा कर दे। "अराब" का अर्थ है: वह संदेह वाला हो गया, तो वह "मुरीब" (संदिग्ध) है, और उसके मामले ने मुझे संदेह में डाल दिया। "रैब अल-दह्र" का अर्थ है: ज़माने की मुसीबतें या उलटफेर (५)।

उनका कथन, वह महान है: {इसमें अल्लाह से डरने वालों के लिए मार्गदर्शन है}: इसमें छह मुद्दे हैं: पहला: उनका कथन, वह महान है: "इसमें" (फीहि)। "फीहि" में "हा" शब्द "फी" के कारण जर्र (genitive) की स्थिति में है, और इसके पाँच उच्चारण तरीके हैं: सबसे उत्तम है: "फीहि हुदन" (छोटी कसरा के साथ)। उसके बाद: "फीहु हुदा" (हा पर पेश के साथ बिना वाव के), जो अल-जुहरी और सल्लम अबू अल-मुन्ज़िर (६) का पाठ है। उसके बाद: "फीही हुदन" (या के साथ), जो इब्न कसीर (७) का पाठ है। और यह भी जायज़ है: "फीहू हुदन" (वाव के साथ) (८)। और जायज़ है: "फीह हुदन" (इदगाम के साथ) (९)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) इब्न अब्द अल्लाह इब्न मअमर, अबू अम्र अल-उज़री, बुथयना के साथी। कहा जाता है कि उनकी मृत्यु ८२ हिजरी में हुई थी, या वे उमर इब्न अब्द अल-अजीज़ के समय तक जीवित रहे। सियर अलाम अल-नुबाला १८१/४। उक्त शेर उनके"दीवान" के पृष्ठ २९ में है। (२) (म) में: "अजमा'ना" (हमने इकट्ठा किया)। (३) इसके कहने वाले काब इब्न मालिक हैं, जैसा कि अल-लिसान और अल-सिहाह (रैब) में है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ८३/१। (५) मुजमल अल-लुग़ह (रैब) ४०८/१। (६) इब्न खालवैह ने इसे 'अल-किराआत अल-शाज़्ज़ह' पृष्ठ २ में मुस्लिम इब्न जुंदुब की ओर

मनसूब किया है। सल्लम अबू अल-मुन्ज़िर, सुलेमान अल-माज़िनी के बेटे हैं, जो बसरा के मुकरी (क़ारी) और व्याकरण शास्त्री थे, और खुरासानी के नाम से जाने जाते थे। उनकी मृत्यु १७१ हिजरी में हुई। मअरिफ़त अल-कुर्रा अल-किबार २७७/१। (७) इसका अर्थ है मिलाने (वस्ल) की स्थिति में। रुकने (वक़्फ़) के समय, वे साकिन 'हा' के साथ रुकते हैं। अस-सबअह पृष्ठ १३०, और अत-तयसीर पृष्ठ २९। (८) यह एक शाज़ (दुर्लभ) पाठ है; हमें यह केवल नहहास के यहाँ मिला है, जिनसे लेखक ने उद्धृत किया है। (९) नहहास ने इसे 'इअराब अल-कुरआन' १७९/१ में कहा है। ऊपर बताया गया इदगाम अस-सूसी की रिवायत से अबू अम्र इब्न अल-अला का मत है। अत-तयसीर पृष्ठ २०।

صفحہ ۲۴۶ سورہ البقرہ : آیت ۲

دوسرا (معنی): تہمت (بدگمانی)۔ جمیل نے کہا (۱): بثینہ نے کہا: اے جمیل، تم نے مجھے شک میں ڈال دیا ہے۔ میں نے کہا: اے بثین، ہم دونوں ہی مشکوک ہیں۔

تیسرا (معنی): حاجت (ضرورت)۔ اس نے کہا: ہم نے تہامہ اور خیبر سے اپنی ہر حاجت (ریب) پوری کی، پھر ہم نے تلواروں (۳) کو آرام دیا (۲)۔

اللہ تعالیٰ کی کتاب میں کوئی شک نہیں ہے، اور نہ ہی کوئی تذبذب۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ: وہ بذاتِ خود حق ہے، اور وہ اللہ کی طرف سے نازل شدہ ہے، اس کی صفات میں سے ایک صفت ہے، نہ تو مخلوق ہے اور نہ ہی حادث (نئی پیدا شدہ)، اگرچہ کافروں کے لیے شک واقع ہو۔ اور کہا گیا: یہ ایک خبر ہے جس کے معنی ممانعت کے ہیں، یعنی: "تم شک نہ کرو" (۴)۔ یہاں بات مکمل ہوگئی، گویا اس نے کہا: وہ کتاب حق ہے۔ اور تم کہتے ہو: "رَابَنِي هذا الأمرُ" (اس معاملے نے مجھے شک میں ڈال دیا) جب وہ تم پر شک اور خوف طاری کر دے۔ اور "أرابَ" کا مطلب ہے: وہ شک والا ہوگیا، پس وہ "مُریب" (مشکوک) ہے، اور اس کے معاملے نے مجھے شک میں ڈال دیا۔ اور "رَيْبُ الدهر" کا مطلب ہے: زمانے کی گردشیں یا مصائب (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} (اس میں پرہیزگاروں کے لیے ہدایت ہے): اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: "اس میں" (فیہ)۔ "فیہ" میں "ہ" (ضمیر) "فی" کی وجہ سے حالتِ جر میں ہے، اور اس میں پانچ وجوہ (طریقے) ہیں: سب سے بہتر: "فِيهِ هُدًى" (زیر کے ساتھ)۔ اس کے بعد: "فِيهُ هُدَى"، بغیر واؤ کے ہاء پر پیش کے ساتھ، اور یہ زہری اور سلام ابو المنذر کی قرآت ہے (۶)۔ اس کے بعد: "فِيهِي هُدًى"، یاء کے اثبات کے ساتھ، اور یہ ابن کثیر کی قرآت ہے (۷)۔ اور جائز ہے: "فِيهُو هُدًى"، واؤ کے ساتھ (۸)۔ اور جائز ہے: "فِيهْ هُدًى"، ادغام کے ساتھ (۹)۔

حواشی: (۱) ابن عبد اللہ بن معمر، ابو عمرو العذری، صاحبِ بثینہ۔ کہا جاتا ہے کہ ان کی وفات ۸۲ھ میں ہوئی، اور یہ بھی کہا گیا کہ وہ عمر بن عبد العزیز کے زمانے تک زندہ رہے۔ سیر اعلام النبلاء ۱۸۱/۴۔ مذکورہ شعر ان کے "دیوان" صفحہ ۲۹ میں ہے۔ (۲) (م) میں: "أجمعنا" (ہم نے جمع کیا)۔ (۳) اس کے کہنے والے کعب بن مالک ہیں، جیسا کہ اللسان اور الصحاح (ریب) میں ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۸۳/۱۔ (۵) مجمل اللغہ (ریب) ۴۰۸/۱۔ (۶) ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ صفحہ ۲ میں اسے مسلم بن جندب کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور سلام ابو المنذر، سلیمان المزنی کے بیٹے، بصری، مقری، نحوی ہیں، اور خراسانی کے نام سے مشہور ہیں۔ ۱۷۱ھ میں وفات پائی۔ معرفۃ القراء الکبار ۲۷۷/۱۔ (۷) یعنی وصل (ملا کر پڑھنے) کی حالت میں، جہاں تک وقف کا تعلق ہے تو وہ ہائے ساکنہ پر وقف کرتے ہیں۔ السبعہ ص ۱۳۰، اور التیسیر ص ۲۹۔ (۸) شاذ قرآت ہے، اور ہمیں یہ صرف النحاس کے ہاں ملی جہاں سے مصنف نے اسے نقل کیا۔ (۹) النحاس نے اعراب القرآن ۱۷۹/۱ میں یہ بات کہی۔ اور مذکورہ ادغام ابو عمرو بن العلاء کا مسلک ہے بروایتِ سوسی۔ التیسیر ص ۲۰۔

Surah Al-Baqarah: Verse 2 247

And "Hudan" (guidance) is in the nominative case as a subject, and the predicate is "Fihi" (in it). And "Al-Huda" in the speech of the Arabs means guidance (rushd) and clarification, meaning: in it is an unveiling for the people of knowledge, guidance, increased clarification, and direction. Second: Guidance is of two types: Guidance of indication, which the messengers and their followers are capable of. Allah Almighty said: {And for every people is a guide} [Ar-Ra'd: 7], and He said: {And indeed, [O Muhammad], you guide to a straight path} [Ash-Shura: 52]. So He affirmed for them guidance meaning indication, invitation, and alerting. And He, Glory be to Him, is unique in guidance that means support and success (Tawfiq). He said to His Prophet ﷺ: {Indeed, [O Muhammad], you do not guide whom you like} [Al-Qasas: 56]. Thus, guidance in this sense comes to mean the creation of faith in the heart. Among this is the saying of the Almighty: {Those are upon [right] guidance from their Lord} [Al-Baqarah: 5], and His saying: {and guides whom He wills} [Yunus: 25]. And Al-Huda: is being guided, and its meaning(1) goes back to the sense of orientation however it is used. Abu al-Ma'ali said: Guidance may be used, and what is meant by it is: directing believers to the paths of Paradise and the ways leading to it. Among that is the saying of the Almighty regarding the description of the Mujahideen: {He will never let their deeds be lost. He will guide them} [Muhammad: 4-5], and His saying: {so guide them to the path of Hellfire} [As-Saffat: 23] meaning: lead them to it(2). Third: Al-Huda is a feminine noun. Al-Farra' said: Some of the Banu Asad treat Al-Huda as feminine, saying: This is a good guidance (hudan hasana)(3). Al-Lihyani said: It is masculine and is indeclinable because it is a shortened noun, and the Alif does not move. It is transitive with a particle and without a particle, and this has been mentioned in "Al-Fatihah"(4). You say: I guided him [to] the path (Hadaytuhu al-tariq) or [to] the path (wa ila al-tariq), and the house (al-dar) or [to] the house (wa ila al-dar), meaning: I made it known to him. The first is the language of the people of Hijaz, and the second was narrated by Al-Akhfash(5). In the revelation: {Guide us to the straight path} and {Praise be to Allah, who has guided us to this} [Al-A'raf: 43].

(1) In (m): its meaning. (2) The author will also mention it in Surah Muhammad when interpreting the aforementioned verse. (3) Narrated from him by An-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an 1/180, and narrated by Ibn Manzur in Al-Lisan (h-d-y) from Al-Kisa'i. (4) Page 228. (5) In Ma'ani al-Qur'an 1/164.

सूरह अल-बकराह: आयत 2 247

और "हुदन" (मार्गदर्शन) 'इब्तिदा' (उद्देश्य) के रूप में रफ़अ (कर्ता कारक) में है, और इसकी 'ख़बर' (विधेय) "फ़िही" (इसमें) है। अरबों की भाषा में "अल-हुदा" का अर्थ है सन्मार्ग (रुश्द) और स्पष्टीकरण, अर्थात: इसमें ज्ञानवान लोगों के लिए रहस्योद्घाटन, मार्गदर्शन, और अधिक स्पष्टीकरण तथा हिदायत है। दूसरा: हिदायत (मार्गदर्शन) दो प्रकार की है: मार्गदर्शन का संकेत (हुदा दलाला), जो रसूल और उनके अनुयायी करने में सक्षम हैं। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और हर कौम के लिए एक राह दिखाने वाला है} [अर-रअद: 7], और फ़रमाया: {और बेशक आप सीधे रास्ते की तरफ रहनुमाई करते हैं} [अश-शूरा: 52]। तो उसने उनके लिए वह मार्गदर्शन साबित किया जिसका अर्थ संकेत, आह्वान और सचेत करना है। और वह स्वयं, जो अत्यंत पवित्र है, उस मार्गदर्शन में अद्वितीय है जिसका अर्थ सहायता और सफलता (तौफीक) है। उसने अपने नबी ﷺ से फ़रमाया: {बेशक आप जिसे चाहें उसे हिदायत नहीं दे सकते} [अल-क़सस: 56]। अतः, इस अर्थ में हिदायत का अर्थ दिल में ईमान पैदा करना होता है। इसी में से अल्लाह तआला का यह कथन है: {यही लोग अपने रब की तरफ से हिदायत पर हैं} [अल-बकराह: 5], और उसका कथन: {और जिसे वह चाहता है हिदायत देता है} [यूनुस: 25]। और अल-हुदा: मार्गदर्शन प्राप्त करना है, और इसका अर्थ(1) किसी भी रूप में निर्देशन (इरशाद) के अर्थ की ओर लौटता है। अबू अल-मआली ने कहा: कभी-कभी हिदायत का प्रयोग होता है और उससे मुराद होती है: मोमिनों को जन्नत के रास्तों और उस तक पहुँचाने वाले मार्गों की ओर मार्गदर्शन करना। मुजाहिदीन के विवरण में अल्लाह तआला का यह कथन इसी में से है: {तो वह उनके आमाल को हरगिज़ ज़ाया न करेगा, वह उन्हें हिदायत देगा} [मुहम्मद: 4-5], और उसका कथन: {तो उन्हें जहन्नम के रास्ते की तरफ ले जाओ} [अस-साफ़्फ़ात: 23] जिसका अर्थ है: उन्हें उसकी ओर चलाओ(2)। तीसरा: 'अल-हुदा' शब्द स्त्रीलिंग है। अल-फ़र्रा ने कहा: बनू असद के कुछ लोग 'अल-हुदा' को स्त्रीलिंग मानते हैं, और कहते हैं: "हाज़िही हुदन हसनतुन" (यह एक अच्छी हिदायत है)(3)। अल-लिह्यानी ने कहा: यह पुल्लिंग है, और इसका रूप नहीं बदलता क्योंकि यह 'मक़सूर' है, और अलिफ़ गतिहीन रहता है। यह हर्फ़(अव्यय) के साथ और हर्फ़ के बिना भी सकर्मक (मुतअद्दी) होता है, और यह "अल-फ़ातिहा"(4) में बीत चुका है। आप कहते हैं: 'हदैतुहु अत-तरीक' (मैंने उसे रास्ता दिखाया) और 'इला अत-तरीक' (रास्ते की तरफ), और 'अद-दार' (घर) और 'इला अद-दार' (घर की तरफ), अर्थात: मैंने उसे इसकी पहचान कराई। पहली हिजाज़ के लोगों की भाषा

है, और दूसरी अल-अख़फ़श(5) ने वर्णित की है। और वह्य (प्रकाशना) में है: {हमें सीधे रास्ते पर चला} और {तमाम तारीफ़ें अल्लाह के लिए हैं जिसने हमें इसकी हिदायत दी} [अल-अराफ़: 43]।

(1) (म) में: और उसका अर्थ। (2) लेखक इसका उल्लेख सूरह मुहम्मद में भी उक्त आयत की व्याख्या के समय करेंगे। (3) इसे अन-नह़्ह़ास ने 'एराबुल-क़ुरआन' 1/180 में उनसे उद्धृत किया है, और इब्न मंज़ूर ने 'अल-लिसान' (हुदा) में अल-किसाई से उद्धृत किया है। (4) पृष्ठ 228। (5) 'मआनी अल-क़ुरआन' 1/164 में।

سورہ البقرہ: آیت ۲ ۲۴۷

لفظ «ھدیً» حالتِ رفع (مبتدا) میں ہے، اور اس کی خبر «فیہ» ہے۔ عربوں کے کلام میں «اَلْہُدیٰ» کے معنی رشد و ہدایت اور بیان کے ہیں، یعنی: اس میں اہلِ معرفت کے لیے کشف (حقائق کا کھلنا)، ہدایت، اور مزید وضاحت و رہنمائی ہے۔ دوسری بات: ہدایت کی دو قسمیں ہیں: ہدایتِ دلالت (راستہ بتانا)، اور یہ وہ ہدایت ہے جس پر رسول اور ان کے پیروکار قدرت رکھتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ﴾ [الرعد: ۷] (اور ہر قوم کے لیے ایک راہ بتانے والا ہے)، اور فرمایا: ﴿وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ﴾ [الشوریٰ: ۵۲] (اور بے شک آپ سیدھے راستے کی طرف رہنمائی کرتے ہیں)۔ چنانچہ اللہ نے ان کے لیے وہ ہدایت ثابت کی جس کے معنی دلالت، دعوت اور آگاہی کے ہیں۔ اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ اس ہدایت میں اکیلا ہے جس کے معنی تائید اور توفیق (دل میں ایمان ڈالنا) کے ہیں۔ چنانچہ اللہ نے اپنے نبی ﷺ سے فرمایا: ﴿إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ﴾ [القصص: ۵۶] (بے شک آپ جسے چاہیں ہدایت نہیں دے سکتے)۔ پس اس معنی کے اعتبار سے ہدایت دل میں ایمان پیدا کرنے کے معنی میں آتی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿أُوْلَئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ﴾ [البقرۃ: ۵] (وہی لوگ اپنے رب کی طرف سے ہدایت پر ہیں)، اور فرمایا: ﴿وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ﴾ [یونس: ۲۵] (اور جسے وہ چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے)۔ اور «اَلْہُدیٰ» کے معنی ہدایت پانا بھی ہیں، اور اس کے جملہ معانی(۱) گھوم پھر کر «ارشاد» (رہنمائی) کے معنی کی طرف ہی لوٹتے ہیں۔ ابو المعالی نے کہا: کبھی ہدایت کا لفظ استعمال ہوتا ہے اور اس سے مراد مؤمنوں کو جنت کے راستوں اور وہاں تک پہنچانے والے راستوں کی طرف رہنمائی کرنا ہوتی ہے۔ مجاہدین کی صفت میں اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد اسی قبیل سے ہے: ﴿فَلَن يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ، سَيَهْدِيهِمْ﴾ [محمد: ۴-۵] (پس اللہ ان کے اعمال کو ہرگز ضائع نہ کرے گا، وہ عنقریب انہیں ہدایت دے گا)، اور اللہ کا یہ قول: ﴿فَاهْدُوهُمْ

إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ﴾ [الصافات: ٢٣] اس کا مطلب ہے: پس انہیں دوزخ کے راستے پر چلا دو(٢)۔

تیسری بات: «اَلْہُدیٰ» کا لفظ مؤنث ہے۔ فراء نے کہا: بنو اسد کے بعض لوگ «اَلْہُدیٰ» کو مؤنث لاتے ہیں اور کہتے ہیں: «ہٰذہٖ ہدیً حسنۃٌ» (یہ اچھی ہدایت ہے)(٣)۔ لحیانی نے کہا: یہ مذکر ہے اور اس کا اعراب ظاہر نہیں ہوتا کیونکہ یہ اسم مقصور ہے اور الف متحرک نہیں ہوتا، اور یہ حرفِ جر کے ساتھ بھی متعدی ہوتا ہے اور اس کے بغیر بھی، اور اس کا ذکر «الفاتحہ»(٤) کے تحت گزر چکا ہے۔ تم کہتے ہو: «ہَدَیْتُہُ الطریقَ» اور «إلی الطریقِ»، اور «الدارَ» اور «إلی الدارِ»، یعنی: میں نے اسے پہچان کرا دی۔ پہلی لغت اہلِ حجاز کی ہے اور دوسری اخفش(٥) نے نقل کی ہے۔ اور قرآن میں ہے: ﴿اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ اور ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا﴾ [الاعراف: ٤٣]۔

حواشی: (١) نسخہ (م) میں ہے: «ومعناہ»۔ (٢) مصنف اس کا ذکر سورہ محمد میں مذکورہ آیت کی تفسیر کے وقت بھی کریں گے۔ (٣) اسے نحاس نے «اعراب القرآن» ١٨٠/١ میں نقل کیا ہے، اور ابن منظور نے «اللسان» (مادہ: ہدی) میں کسائی کے حوالے سے نقل کیا ہے۔ (٤) ص ٢٢٨۔ (٥) «معانی القرآن» ١٦٤/١ میں۔

248 Surah Al-Baqarah: Verse 2

It was said: "Al-Huda" (Guidance) is one of the names of the day (1); because people are guided in it for their livelihoods and all their needs. From this is the saying of Ibn Muqbil (2): [Until I perceived the dawn (huda) while the deserts were vast/desolate, [the camels] bowing their heads in the mirage with covered ears or praying/ prostrating] (3) Fourth: His Almighty's saying: {for the righteous (al-muttaqin)}: Allah the Almighty singled out the righteous with His guidance, even though it is guidance for all creation, as an honor for them; because they believed and affirmed what is in it. It was narrated from Abu Rawq (4) that he said: "Guidance for the righteous" means: an honor for them, meaning He only attributed it to them to glorify them, honor them, and clarify their merit.

The origin of "lil-muttaqin": is "lil-muwtaqiyin", with two lightened 'ya's. The kasra was removed from the first 'ya' due to its heaviness, then the 'ya' was removed because of the meeting of two sukoons. The 'waw' was changed into a 'ta' according to their rule in the combination of 'waw' and 'ta', and the 'ta' was assimilated into the 'ta', so it became: "lil-muttaqin" (5). Fifth: Al-Taqwa (Piety), it is said: its linguistic origin is "brevity of speech", as related by Ibn Faris (6). I say (7): From this is the Hadith: "The God-fearing (8) is bridled (mujam) (9)."

(1) In al-Mukhassas 17/17: As for the 'huda' which is the day, it is masculine, like the saying of Ibn Muqbil: until the 'huda' sprouted/appeared. (2) He is Tamim ibn Ubayy ibn Muqbil from Banu al-Ajlan. He lived until Islam and converted. He reached the age of one hundred and twenty. Ibn Sallam mentioned him in the fifth class of great poets 1/143. The aforementioned verse was missing from the manuscripts between brackets, and this was pointed out in (d) and (z) with the word: "as such". It is in al-Bahr 1/33, and al-Lisan (hajama), (hada), and (qamasa). In the last entry: "yaqmisna" instead of "yakhsha'na". (3) His saying: al-Bid, plural of bayda, which is the desert. His saying: hajima, meaning: still/quiet. His saying: al-Aal, meaning: the mirage, or it is specific to what is at the beginning and end of the day. (4) Atiyyah ibn al-Harith al-Hamdani, al-Kufi, the author of the Tafsir. Tahdhib al-Tahdhib 3/114. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/90, and al-Muharrar al-Wajiz 1/84. (6) In Mujmal al-Lugha 1/149. Ibn Faris: He is Ahmad ibn Faris ibn Zakariya, Abu al-Husayn al-Qazwini al-Maliki, the linguist and scholar of Hadith, died in the year (395 AH). al-Siyar 17/103. (7) In (z) and (d): The author Sheikh, may Allah have mercy on him, said. (8) In (d): al-Muttaqi. (9) It is from the words of Umar ibn Abd al-Aziz, may Allah be pleased with him. Ibn Sa'd included it in al-Tabaqat al-Kubra 5/374, and Abu Nu'aym in al-Hilya 5/339 with the wording:

"Indeed, the righteous person is bridled." And al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (5788), and in=

२४८ सूरह अल-बक़रह: आयत २

और कहा गया: "अल-हुदा" (मार्गदर्शन) दिन के नामों में से एक है (१); क्योंकि लोग इसमें अपनी जीविका और अपनी सभी ज़रूरतों के लिए मार्ग पाते हैं। इसी से इब्न मुक़बिल का कथन है (२): [यहाँ तक कि मैंने भोर (हुदा) को पहचान लिया जबकि मरुस्थल विस्तृत/उजाड़ थे, [ऊँट] मृगतृष्णा में अपने सिर झुकाए हुए थे ढके हुए कानों के साथ या प्रार्थना/सजदा कर रहे थे] (३) चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {मुत्तक़ियों (परहेज़गारों) के लिए}: अल्लाह तआला ने मुत्तक़ियों को अपने मार्गदर्शन के लिए विशेष किया, हालाँकि यह पूरी सृष्टि के लिए मार्गदर्शन है, उनके सम्मान के रूप में; क्योंकि वे ईमान लाए और जो कुछ इसमें है उसकी पुष्टि की। अबू रवक़ (४) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "मुत्तक़ियों के लिए मार्गदर्शन" का अर्थ है: उनके लिए सम्मान, यानी उन्होंने उनकी महिमा करने, उन्हें सम्मानित करने और उनकी श्रेष्ठता स्पष्ट करने के लिए इसे उनसे जोड़ा।

"लिल-मुत्तक़ीन" का मूल है: "लिल-मुतवक़्क़ियीन", दो हल्की 'या' के साथ। पहली 'या' से कसरा (ज़ेर) को उसके भारीपन के कारण हटा दिया गया, फिर दो सुकुन के मिलने के कारण 'या' को हटा दिया गया। 'वाव' को 'ता' में बदल दिया गया, जैसा कि 'वाव' और 'ता' के मिलन पर उनका नियम है, और 'ता' को 'ता' में मिला दिया गया (इदग़ाम), तो यह बन गया: "लिल-मुत्तक़ीन" (५)। पाँचवाँ: तक़वा (परहेज़गारी), कहा जाता है: भाषा में इसका मूल "कम बोलना" है, जैसा कि इब्न फारिस (६) ने उल्लेख किया है। मैंने कहा (७): और इसी से हदीस है: "मुत्तक़ी (८) लगाम लगा हुआ (मुल्जम) होता है (९)।"

(१) अल-मुख़स्सस १७/१७ में: जहाँ तक 'हुदा' का संबंध है जो दिन है, वह पुल्लिंग है, जैसे इब्न मुक़बिल का कहना है: यहाँ तक कि 'हुदा' अंकुरित हुआ। (२) वह बनू अल-अजलान से तमीम इब्न उबैय इब्न मुक़बिल हैं। उन्होंने इस्लाम का दौर पाया और मुसलमान हुए। वह एक सौ बीस वर्ष की आयु तक पहुँचे। इब्न सल्लम ने 'तबक़ात अल-शुअरा' १/१४३ के पाँचवें वर्ग में उनका उल्लेख किया है। उपर्युक्त पद पांडुलिपियों में कोष्ठक के बीच से छूट गया था, और (द) और (ज़) में शब्द "कज़ा" (ऐसे ही) के साथ इसकी ओर संकेत किया गया था। यह 'अल-बहर' १/३३, 'अल-लिसान' (हजम), (हुदा) और (क़मस) में है। अंतिम स्थान पर: "यक़मिसना", "यख़शअना" के स्थान पर। (३) उनका कथन: अल-बीद, 'बैदा' का बहुवचन है, जो मरुस्थल है। उनका कथन: हाजिमा, यानी: शांत। उनका कथन: अल-आल, यानी: मृगतृष्णा, या यह दिन की शुरुआत और अंत में होने वाली चीज़ के लिए विशिष्ट है। (४) अतिया इब्न अल-हारिस अल-हमदानी, अल-कूफी, तफ़सीर के लेखक। तहज़ीब अल-

तहज़ीब ३/११४। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/९०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/८४। (६) मुजमल अल-लुग़ा १/१४९ में। इब्न फारिस: वे अहमद इब्न फारिस इब्न ज़करिया, अबू अल-हुसैन अल-क़ज़वीनी अल-मालिकी हैं, जो भाषाविद् और हदीस के विद्वान थे, उनकी मृत्यु वर्ष (३९५ हिजरी) में हुई। अल-सियार १७/१०३। (७) (ज़) और (द) में: लेखक शेख, अल्लाह उन पर रहम करे, ने कहा। (८) (द) में: अल-मुत्तक़ी। (९) यह उमर इब्न अब्द अल-अज़ीज़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) के शब्दों से है। इब्न साद ने इसे 'अल-तबक़ात अल-कुबरा' ५/३७४ में निकाला है, और अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' ५/३३९ में इन शब्दों के साथ: "निश्चित रूप से मुत्तक़ी लगाम लगा हुआ है।" और अल-बैहक़ी ने 'शुआब अल-ईमान' (५७८८) में, और=

۲۴۸ سورہ البقرہ : آیت ۲

اور کہا گیا: بے شک "الہدیٰ" (ہدایت) دن کے ناموں میں سے ایک نام ہے (۱)؛ کیونکہ لوگ اس میں اپنی معیشت اور اپنی تمام ضرورتوں کے لیے رہنمائی پاتے ہیں۔ اسی سے ابن مُقبل کا قول ہے (۲): [یہاں تک کہ میں نے صبح (ہدیٰ) کو پہچان لیا جبکہ بیابان چھائے ہوئے تھے، [اونٹنیاں] سراب میں اپنے سر جھکائے ہوئے تھیں ڈھکے ہوئے کانوں کے ساتھ یا وہ نماز/سجدہ کر رہی تھیں] (۳) چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لِلْمُتَّقِينَ} (پرہیزگاروں کے لیے): اللہ تعالیٰ نے متقین کو اپنی ہدایت کے ساتھ خاص کیا اگرچہ یہ تمام مخلوق کے لیے ہدایت ہے، ان کے اعزاز کے طور پر؛ کیونکہ وہ ایمان لائے اور جو کچھ اس میں ہے اس کی تصدیق کی۔ ابو روق (۴) سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "متقین کے لیے ہدایت" یعنی: ان کے لیے کرامت، یعنی اس نے ان کی طرف نسبت صرف ان کی تعظیم، ان کی تکریم اور ان کی فضیلت کے بیان کے لیے کی۔

"للمتقین" کی اصل "للمُوتَقِیین" ہے، دو ہلکی 'یا' کے ساتھ پہلی 'یا' سے کسرہ (زیر) کو اس کے بوجھ کی وجہ سے حذف کر دیا گیا، پھر دو ساکن حروف کے اکٹھا ہونے کی وجہ سے 'یا' کو حذف کر دیا گیا۔ 'واؤ' کو 'تا' سے بدل دیا گیا جیسا کہ 'واؤ' اور 'تا' کے اجتماع میں ان کا قاعدہ ہے، اور 'تا' کا 'تا' میں ادغام کر دیا گیا، تو یہ "للمتَّقین" (۵) بن گیا۔ پانچویں بات: تقویٰ، کہا جاتا ہے: لغت میں اس کی اصل "کلام کی کمی" ہے، اسے ابن فارس (۶) نے حکایت کیا ہے۔ میں نے کہا (۷): اور اسی سے یہ حدیث ہے: "تقی (پرہیزگار) (۸) لگام دیا ہوا (ملجم) ہوتا ہے (۹)۔"

(۱) المخصص ۱۷/۱۷ میں: رہا 'ہدیٰ' جو دن ہے، تو وہ مذکر ہے، جیسا کہ ابن مقبل کا قول ہے: یہاں تک کہ 'ہدیٰ' ظاہر ہوا۔ (۲) وہ بنو العجلان سے تمیم بن ابی بن مقبل ہیں، انہوں نے اسلام کا زمانہ پایا اور اسلام لائے، اور ایک سو بیس سال کی عمر کو پہنچے، ابن سلام نے طبقات الشعراء

١/١٤٣ کے پانچویں طبقے میں ان کا ذکر کیا ہے۔ مذکورہ شعر نسخوں میں سے بریکٹ کے درمیان سے گر گیا تھا، اور (د) اور (ز) میں لفظ "کذا" کے ساتھ اس کی طرف اشارہ کیا گیا، اور یہ البحر ١/٣٣، اور اللسان (ہجم)، (ہدیٰ) اور (قمس) میں ہے۔ آخری جگہ پر "یخشعن" کے بدلے "یقمسن" ہے۔ (٣) ان کا قول: البید، بیداء کی جمع ہے، جو صحرا ہے، اور ان کا قول: ہاجمہ، یعنی: ساکن۔ اور ان کا قول: الآل، یعنی: سراب، یا یہ دن کے شروع اور آخر میں ہونے والی چیز کے ساتھ خاص ہے۔ (٤) عطیہ بن الحارث ہمدانی، کوفی، تفسیر کے صاحب۔ تہذیب التہذیب ٣ / ١١٤۔ (٥) تفسیر ابی اللیث ١/٩٠، اور المحرر الوجیز ١/٨٤۔ (٦) مجمل اللغہ ١/١٤٩ میں۔ اور ابن فارس: وہ احمد بن فارس بن زکریا، ابو الحسین قزوینی مالکی ہیں، ماہر لغت، محدث، ان کی وفات سال (٣٩٥ھ) میں ہوئی۔ السیر ١٧/١٠٣۔ (٧) (ز) اور (د) میں: مؤلف شیخ رحمہ اللہ نے فرمایا۔ (٨) (د) میں: المتقی۔ (٩) یہ عمر بن عبد العزیز رضی اللہ عنہ کے کلام سے ہے، اسے ابن سعد نے الطبقات الکبریٰ ٥/٣٧٤ میں روایت کیا ہے، اور ابو نعیم نے الحلیہ ٥/٣٣٩ میں ان الفاظ کے ساتھ: "بے شک متقی لگام دیا ہوا ہے۔" اور بیہقی نے شعب الایمان (٥٧٨٨) میں، اور=

Surah Al-Baqarah: Verse 2 249

The "Muttaqi" (pious/God-fearing person) is above the believer and the obedient. He is one who, through his righteous deeds and sincere prayers, guards himself against the punishment of Allah Almighty. This term is derived from "ittiqa' al-makruh" (avoiding what is disliked) by placing something as a barrier between yourself and it, as Al-Nabigha said: "The veil fell and she did not intend for it to fall, so she picked it up and shielded herself from us with her hand." (1) And another said (2): "She cast a veil, behind which the sun was hidden, and shielded herself with the most beautiful pair: a palm and a wrist." Abu Muhammad Abdul Ghani al-Hafiz reported from the hadith of Sa'id bin Zarbi Abu Ubaydah, on the authority of Asim bin Bahdalah, from Zirr bin Hubaysh, from Ibn Mas'ud, who said: One day he said to his nephew: "O my nephew, do you see how many people there are!" He replied: "Yes." He said: "There is no good in them except for a repentant person or a pious person (taqi)." Then he said: "O my nephew, do you see how many people there are!" I said: "Indeed." He said: "There is no good in them except for a scholar or a student." Abu Yazid al-Bistami (3) said: "The Muttaqi is one who, when he speaks, speaks for Allah, and when he acts, acts for Allah." Abu Sulayman al-Darani (4) said: "The Muttaqoon are those from whose hearts Allah has removed the love of desires (5)." It was also said: "The Muttaqi is the one who shuns polytheism (shirk) and is free from hypocrisy (nifaq)." Ibn Atiyyah said: "This definition is invalid; because a person could be like that and still be a transgressor (fasiq) (6)."

= Al-Zuhd al-Kabir (929) and its wording in Al-Zuhd: "Piety is a bridle." Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamhid 21/289: And in the popular proverb: "The pious person is bridled," and Al-Qasim bin Sallam mentioned it in Al-Amthal p. 40, and Al-Bakri in Fasl al-Maqal p. 22, and Al-Maydani in Majma' al-Amthal 1/139. (1) His Diwan p. 40. His saying "al-Nasif" refers here to the veil, or a garment a woman wraps over her clothes. See "Mu'jam Matn al-Lughah". (2) He is Abu Hayya al-Numayri, and the mentioned verse is in the Sharh Diwan al-Hamasah by al-Marzuqi 3/1369. (3) Tayfur bin Isa bin Sharusan, one of the ascetics. Died in the year (261 AH). Al-Siyar 13/86. (4) Abd al-Rahman bin Ahmad, the ascetic, died in the year (215 AH), and it was said: (205 AH). Al-Siyar 10/182. (5) Narrated by Al-Bayhaqi in Al-Zuhd al-Kabir (922). (6) Al-Mawardi said it in his Tafsir 1/68.

सूरह अल-बक़रह: आयत 2 249

"मुत्तकी" (परहेज़गार/ईश्वर-भीरु) मोमिन और आज्ञाकारी से ऊपर है। वह वह है जो अपने नेक कर्मों और सच्ची दुआओं के माध्यम से अल्लाह सर्वशक्तिमान के दंड से खुद को बचाता है। यह शब्द "इत्तिफ़ा अल-मकरूह" (नापसंद चीज़ों से बचना) से लिया गया है, जो आपके और उसके बीच एक बाधा डालने के समान है, जैसा कि अल-नाबग़ा ने कहा: "दुपट्टा गिर गया और उसका इरादा उसे गिराने का नहीं था, इसलिए उसने उसे उठा लिया और अपने हाथ से हमसे खुद को ढँक लिया।" (1) और दूसरे ने कहा (2): "उसने एक घूँघट डाला, जिसके पीछे सूरज छिपा था, और उसने सबसे सुंदर जोड़ी: एक हथेली और एक कलाई से खुद को बचाया।" अबू मुहम्मद अब्दुल गनी अल-हाफ़िज़ ने सईद बिन ज़र्बी अबू उबैदा की हदीस से, आसिम बिन बहदला के माध्यम से, ज़िर्र बिन हुबैश से, इब्न मसूद से रिपोर्ट किया, जिन्होंने कहा: एक दिन उन्होंने अपने भतीजे से कहा: "ऐ मेरे भतीजे, क्या तुम देखते हो कि कितने लोग हैं!" उसने जवाब दिया: "हाँ।" उन्होंने कहा: "उनमें कोई भलाई नहीं है सिवाय तौबा करने वाले या मुत्तकी के।" फिर उन्होंने कहा: "ऐ मेरे भतीजे, क्या तुम देखते हो कि कितने लोग हैं!" मैंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "उनमें कोई भलाई नहीं है सिवाय विद्वान या छात्र के।" अबू यज़ीद अल-बिस्तामी (3) ने कहा: "मुत्तकी वह है जो जब बोलता है, अल्लाह के लिए बोलता है, और जब काम करता है, अल्लाह के लिए करता है।" अबू सुलेमान अल-दारानी (4) ने कहा: "मुत्तकी वे हैं जिनके दिलों से अल्लाह ने इच्छाओं के प्रेम को निकाल दिया है (5)।" यह भी कहा गया: "मुत्तकी वह है जो शिर्क(बहुदेववाद) से बचता है और निफ़ाक़ (पाखंड) से मुक्त होता है।" इब्न अतिय्या ने कहा: "यह परिभाषा गलत है; क्योंकि कोई व्यक्ति ऐसा हो सकता है और फिर भी वह फासिक (पापी) हो सकता है (6)।"

= अल-ज़ुहद अल-कबीर (929) और अल-ज़ुहद में इसके शब्द हैं: "परहेज़गारी एक लगाम है।" इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 21/289 में कहा: और प्रसिद्ध कहावत में है: "मुत्तकी व्यक्ति लगाम लगा हुआ होता है," और अल-कासिम बिन सल्लम ने इसका उल्लेख अल-अमथल पृष्ठ 40 में किया है, और अल-बकरी ने फ़स्ल अल-मक़ाल पृष्ठ 22 में, और अल-मैदानी ने मजमा अल-अमथल 1/139 में। (1) उनका दीवान पृष्ठ 40। उनका कहना "अल-नसीफ़" यहाँ घूँघट को संदर्भित करता है, या एक कपड़ा जो एक महिला अपने कपड़ों के ऊपर लपेटती है। "मुअजम मतन अल-लुग़ह" देखें। (2) वह अबू हय्या अल-नुमैरी हैं, और उल्लिखित आयत अल-मरज़ूकी 3/1369 द्वारा शरह दीवान अल-हमासा में है। (3) तैफ़ूर बिन ईसा बिन शारूसान, तपस्वियों में से एक। वर्ष (261 हिजरी) में मृत्यु हुई।

अल-सियार 13/86। (4) अब्द अल-रहमान बिन अहमद, तपस्वी, वर्ष (215 हिजरी) में मृत्यु हुई, और कहा गया: (205 हिजरी)। अल-सियार 10/182। (5) इसे अल-बैहक़ी ने अल-ज़ुहद अल-कबीर (922) में उद्धृत किया है। (6) अल-मावर्दी ने इसे अपनी तफ़सीर 1/68 में कहा है।

سورة البقرہ: آیت ۲ ۲۴۹

متقّی مؤمن اور فرمانبردار سے اوپر کا درجہ رکھتا ہے، اور وہ وہ ہے جو اپنے نیک اعمال اور خالص دعاؤں کے ذریعے اللہ تعالیٰ کے عذاب سے بچتا ہے، یہ لفظ "اتقاء المکروہ" (ناپسندیدہ چیز سے بچنے) سے ماخوذ ہے کہ تم اپنے اور اس کے درمیان ایک رکاوٹ بنا لو، جیسا کہ النابغہ نے کہا: "دوپٹہ گر گیا حالانکہ اس کا گرانے کا ارادہ نہیں تھا، تو اس نے اسے اٹھایا اور ہاتھ کے ذریعے ہم سے پردہ کر لیا۔" (۱) اور دوسرے شاعر (۲) نے کہا: "اس نے ایک نقاب ڈال لیا جس کے پیچھے سورج چھپ گیا اور اپنے آپ کو دو خوبصورت ترین چیزوں یعنی ہتھیلی اور کلائی کے ذریعے ڈھانپ لیا۔" ابو محمد عبدالغنی الحافظ نے سعید بن زربی ابو عبیدہ کی حدیث سے، عاصم بن بہدلہ سے، انہوں نے زر بن حبیش سے، انہوں نے ابن مسعود سے روایت کیا، انہوں نے ایک دن اپنے بھتیجے سے کہا: اے میرے بھتیجے، کیا تم لوگوں کو دیکھتے ہو کہ وہ کتنے زیادہ ہیں! اس نے کہا: جی ہاں، انہوں نے کہا: ان میں کوئی خیر نہیں سوائے توبہ کرنے والے یا تقویٰ والے کے۔ پھر انہوں نے کہا: اے میرے بھتیجے، کیا تم لوگوں کو دیکھتے ہو کہ وہ کتنے زیادہ ہیں! میں نے کہا: جی ہاں، انہوں نے کہا: ان میں کوئی خیر نہیں سوائے عالم یا طالبِ علم کے۔ ابو یزید البِسطامی (۳) نے کہا: متقی وہ ہے کہ جب بات کرے تو اللہ کے لیے کرے، اور جب کام کرے تو اللہ کے لیے کرے۔ ابو سلیمان الدارانی (٤) نے کہا: متقی وہ لوگ ہیں جن کے دلوں سے اللہ نے خواہشات کی محبت نکال دی ہے (٥)۔ اور کہا گیا ہے: متقی وہ ہے جو شرک سے بچے اور نفاق سے بری ہو۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ قول فاسد (غلط) ہے؛ کیونکہ ایسا شخص فاسق بھی ہو سکتا ہے (٦)۔

= الزہد الکبیر (۹۲۹) اور الزہد میں اس کے الفاظ ہیں: "تقویٰ لگام ہے۔" ابن عبدالبر نے التمہید ۲۱/۲۸۹ میں کہا: اور مشہور ضرب المثل ہے: "متقی شخص لگام دیا ہوا ہوتا ہے،" اور اسے القاسم بن سلام نے الامثال صفحہ ٤٠ میں، البکری نے فصل المقال صفحہ ۲۲ میں اور المیدانی نے مجمع الامثال ۱/۱۳۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۱) ان کا دیوان صفحہ ٤٠۔ ان کا قول "النصیف"؛ اس سے مراد یہاں دوپٹہ یا وہ کپڑا ہے جسے عورت اپنے کپڑوں کے اوپر اوڑھتی ہے۔ دیکھیے "معجم متن اللغۃ"۔ (۲) وہ ابو حیہ النمیری ہیں، اور مذکورہ شعر المرزوقی کی شرح دیوان الحماسہ ۳/۱۳٦۹ میں ہے۔ (۳) طیفور بن عیسیٰ بن شروسان، زاہدوں میں سے ایک۔ وفات سن (۲٦۱ھ)۔ السیر ۱۳/۸٦۔ (٤) عبدالرحمن بن احمد، زاہد، وفات سن (۲۱٥ھ)، اور کہا گیا: (۲۰٥ھ)۔ السیر ۱۰/۱۸۲۔ (٥) اسے بیہقی نے الزہد الکبیر (۹۲۲) میں روایت کیا ہے۔ (٦) اسے الماوردی نے اپنی تفسیر ۱/٦۸ میں کہا ہے۔

Page 250 Surah Al-Baqarah: Verse 2

Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) asked Ubayy about piety (Taqwa). He replied: "Have you ever taken a path full of thorns?" He said: "Yes." He asked: "What did you do then?" He said: "I tucked up my clothes and was cautious." He said: "That is piety." Ibn al-Mu'tazz (3) took this meaning and composed it in verse: "Leave sins, small and great; that is piety. Act like one walking on a thorny ground, cautious of what he sees. (4) Do not belittle a small sin; indeed, mountains are made of pebbles."

Sixth: Piety contains the gathering of all goodness, and it is the counsel of Allah to the first and the last, and it is the best thing a person can benefit from, as Abu al-Darda said when it was said to him: "Your companions say poetry and nothing has been preserved from you," so he said: "Man wants his desires to be granted, but Allah refuses except what He wills. Man says: 'My profit and my wealth,' but the fear of Allah (piety) is the best thing he has gained." (5) Ibn Majah narrated in his "Sunan" from Abu Umamah, from the Prophet ﷺ that he used to say: "A man gains nothing (6) after the fear of Allah better (7) for him than a righteous wife: if he commands her, she obeys him; if he looks at her, she pleases him; if he swears by her (that she should do something), she fulfills his oath; and if he is absent from her, she remains sincere and faithful to him regarding herself and his wealth." (8) The origin of "At-Taqwa" is "Waqwa," on the weight of "Fa'la," so the 'waw' was changed to 'ta', from: "Waqaytuhu Aqeehi" (I protected him/it).

Footnotes: (1) In (m): Tashammartu. (2) Ibn Abi al-Dunya extracted similar in the book of Taqwa as in al-Durr al-Manthur 1/24, and al-Bayhaqi in al-Zuhd al-Kabir (963) from the saying of Abu Hurairah to a man who asked him about Taqwa. (3) Abdullah bin al-Mu'tazz bin al-Mutawakkil bin al-Mu'tasim bin Harun al-Rashid, Abu al-Abbas, the litterateur and poet, took literature from al-Mubarrad, Tha'lab, and others. He has compositions: Al-Zahr wal-Riyadh, Tabaqat al-Shu'ara, and others. He died in the year (296 AH). "Wafayat al-A'yan" 3/76 and the mentioned verses are in his Diwan p. 26. (4) In the Diwan: "Be like one walking on a thorny ground, cautious of what he sees." (5) Extracted by Abu Nu'aym in al-Hilyah 1/225, and mentioned by Ibn Abd al-Barr in al-Isti'ab 11/231 (in the margin of al-Isabah). (6) In (m): The believer. (7) In the manuscripts: "khayr", and what is established is from (m). (8) Sunan Ibn Majah (1857), and in its chain is Ali bin Yazid al-Alhani, who is weak.

पृष्ठ २५० सूरह अल-बकरा: आयत २

उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उबै बिन काब से तक़वा (परहेज़गारी) के बारे में पूछा। उन्होंने कहा: "क्या आप कभी कांटों वाले रास्ते पर चले हैं?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने पूछा: "तो आपने क्या किया?" उन्होंने कहा: "मैंने अपने कपड़े समेट लिए और सावधानी बरती।" उन्होंने कहा: "यही तक़वा है।" इब्न अल-मुअतज़ (३) ने इस अर्थ को लिया और इसे काव्य में पिरोया: "गुनाहों को छोड़ दो, छोटे और बड़े; यही तक़वा है। उस व्यक्ति की तरह काम करो जो कांटों भरी ज़मीन पर चलता है, जो कुछ वह देखता है उससे सावधान रहता है। (४) किसी छोटे गुनाह को मामूली मत समझो; वास्तव में, पहाड़ कंकड़ों से ही बनते हैं।"

छठा: तक़वा में तमाम अच्छाइयों का सार है, और यह पहले और बाद के लोगों के लिए अल्लाह की वसीयत (नसीहत) है, और यह सबसे अच्छी चीज़ है जिससे इंसान लाभ उठा सकता है, जैसा कि अबू अल-दरदा ने कहा जब उनसे कहा गया: "आपके साथी कविता कहते हैं और आपकी कोई चीज़ याद नहीं है," तो उन्होंने कहा: "इंसान चाहता है कि उसकी मुराद पूरी हो, लेकिन अल्लाह वही करता है जो वह चाहता है। इंसान कहता है: 'मेरा फ़ायदा और मेरा माल,' लेकिन अल्लाह का डर (तक़वा) सबसे अच्छी चीज़ है जो उसने हासिल की है।" (५) इब्न माजाह ने अपनी "सुनन" में अबू उमामा से, पैगंबर ﷺ से रिवायत की है कि वह फरमाया करते थे: "अल्लाह के डर के बाद, एक आदमी को एक नेक पत्नी से बढ़कर कोई (६) बेहतर (७) चीज़ नहीं मिली: अगर वह उसे हुक्म दे, तो वह उसकी बात मानती है; अगर वह उसकी तरफ देखे, तो वह उसे खुश कर देती है; अगर वह उस पर कसम खाए, तो वह उसे पूरा करती है; और अगर वह उससे दूर हो, तो वह अपनी जात और उसके माल के मामले में उसकी वफादार रहती है।" (८) तक़वा का मूल "वक़वा" है, "फ़अला" के वज़न पर, तो 'वाओ' को 'ता' में बदल दिया गया, "वक़यतुहु अक़ीही" (मैंने उसे बचाया) से।

पाद टिप्पणियाँ: (१) (म) में: तशम्मर्तु। (२) इब्न अबी अल-दुनिया ने किताब अल-तक़वा में इसी तरह की रिवायत पेश की है जैसा कि अल-दुर्र अल-मंसूर १/२४ में है, और अल-बैहकी ने अल-ज़ुहद अल-कबीर (९६३) में अबू हुरैरा के उस व्यक्ति को दिए गए जवाब से रिवायत की है जिसने उनसे तक़वा के बारे में पूछा था। (३) अब्दुल्लाह बिन अल-मुअतज़ बिन अल-मुतवक्किल बिन अल-मुअतसिम बिन हारून अल-रशीद, अबू अल-अब्बास, साहित्यकार और कवि। उन्होंने अल-मुबर्रद, सालब और अन्य से साहित्य सीखा। उनकी कृतियाँ हैं: अल-ज़हर वल-रियाज़, तबाक़ात अल-शुअरा और अन्य। उनकी मृत्यु (२९६ हिजरी) में हुई। "वफयात अल-अयान" ३/७६ और उल्लिखित छंद उनके दीवान पृष्ठ २६

में हैं। (४) दीवान में: "उस व्यक्ति की तरह बनो जो कांटों भरी ज़मीन पर चलता है, जो कुछ वह देखता है उससे सावधान रहता है।" (५) अबू नुऐम ने अल-हिल्या १/२२५ में इसे निकाला है, और इब्न अब्द अल-बर ने अल-इस्तियाब ११/२३१ (अल-इसाबा के हाशिए पर) में इसका ज़िक्र किया है। (६) (म) में: मोमिन (विश्वासी)। (७) पांडुलिपियों में: "खैर", और (म) से जो स्थापित है। (८) सुनन इब्न माजाह (१८५७), और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में अली बिन यज़ीद अल-अल्हानी हैं, जो कमज़ोर (ज़ईफ़) हैं।

صفحہ ۲۵۰ سورۃ البقرہ: آیت ۲

اور حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے حضرت ابی بن کعب سے تقویٰ کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: کیا آپ کبھی کانٹوں والے راستے پر چلے ہیں؟ انہوں نے کہا: ہاں، انہوں نے پوچھا: تو آپ نے اس میں کیا کیا؟ انہوں نے کہا: میں نے (اپنے کپڑے) سمیٹ لیے اور احتیاط برتی، انہوں نے کہا: یہی تقویٰ ہے (۲)۔ اور ابن المعتز (۳) نے اسی معنی کو لے کر اسے نظم کیا: گناہوں کو چھوڑ دو، ان کے چھوٹے اور بڑے کو، یہی تقویٰ ہے۔ اور کانٹوں والی زمین پر چلنے والے کی طرح کام کرو جو اس سے بچتا ہے جو وہ دیکھتا ہے۔ (۴) کسی چھوٹے گناہ کو حقیر نہ سمجھو، بے شک پہاڑ کنکریوں سے ہی بنتے ہیں۔

چھٹا: تقویٰ میں تمام تر بھلائیوں کا مجموعہ ہے، اور یہ اگلوں اور پچھلوں کے لیے اللہ کی وصیت ہے، اور یہ وہ بہترین چیز ہے جس سے انسان فائدہ اٹھاتا ہے، جیسا کہ ابودرداء رضی اللہ عنہ نے کہا جب ان سے کہا گیا: بے شک آپ کے ساتھی شعر کہتے ہیں اور آپ سے کچھ محفوظ نہیں کیا گیا، تو انہوں نے کہا: انسان چاہتا ہے کہ اس کی تمنائیں پوری ہوں، اور اللہ وہی چاہتا ہے جو اس نے چاہا۔ انسان کہتا ہے میرا فائدہ اور میرا مال، حالانکہ اللہ کا تقویٰ بہترین چیز ہے جو اس نے حاصل کی۔ (۵) اور ابن ماجہ نے اپنی "سنن" میں ابو امامہ سے، نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ فرمایا کرتے تھے: "تقویٰ الہیٰ کے بعد انسان نے (۶) نیک بیوی سے بہتر (۷) کوئی چیز حاصل نہیں کی، اگر وہ اسے حکم دے تو وہ اس کی اطاعت کرے، اور اگر وہ اس کی طرف دیکھے تو وہ اسے خوش کر دے، اور اگر وہ اس پر قسم کھائے تو وہ اسے پورا کر دے، اور اگر وہ اس سے غائب ہو تو وہ اپنی جان اور اس کے مال میں اس کی خیر خواہی کرے۔" (۸) اور تقویٰ

کی اصل "وقویٰ" ہے، "فعلیٰ" کے وزن پر، پس 'واؤ' کو 'تاء' سے بدل دیا گیا، "وقیتہ اقیہ" (میں نے اسے بچایا) سے۔

حاشیہ: (۱) (م) میں: تشمرتُ۔ (۲) اسی طرح ابن ابی الدنیا نے کتاب التقویٰ میں روایت کیا جیسا کہ الدر المنثور ۱/ ۲۴ میں ہے، اور بیہقی نے الزہد الکبیر (۹۶۳) میں حضرت ابوہریرہ کے قول سے ایک ایسے شخص کے لیے جس نے ان سے تقویٰ کے بارے میں پوچھا تھا۔ (۳) عبد اللہ بن المعتز بن المتوکل بن المعتصم بن ہارون الرشید، ابوالعباس، ادیب اور شاعر، انہوں نے مبرد، ثعلب اور دیگر سے ادب سیکھا، ان کی تصانیف میں سے الزہر والریاض اور طبقات الشعراء وغیرہ ہیں، ۲۹۶ھ میں وفات پائی۔ "وفیات الاعیان" ۳/ ۷۶ اور مذکورہ ابیات ان کے دیوان ص ۲۶ میں ہیں۔ (۴) دیوان میں ہے: ایسے شخص کی طرح رہو جو کانٹوں والی زمین پر چلتے ہوئے اس چیز سے بچتا ہے جو وہ دیکھتا ہے۔ (۵) اسے ابونعیم نے الحلیہ ۱/ ۲۲۵ میں روایت کیا ہے، اور ابن عبد البر نے الاستیعاب ۱۱/ ۲۳۱ (اصابہ کے حاشیہ پر) میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۶) (م) میں: المؤمن۔ (۷) نسخوں میں ہے: خیر، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۸) سنن ابن ماجہ (۱۸۵۷)، اور اس کی سند میں علی بن یزید الالہانی ہے، جو ضعیف ہے۔

Meaning: he protected it. A 'taqi' (pious) man means: fearful. Its root is 'waqi'. Similarly, 'tuqah' (protection/piety) was originally 'wuqah', just as they say 'tujah' (direction) and 'turath' (heritage), while the origins are 'wujah' and 'wurath'.

Allah Almighty's saying: {Who believe in the unseen, establish prayer, and spend out of what We have provided for them [3]}

It contains twenty-six points:

First: His saying: {Who} is in the position of a genitive (khafd) as an adjective (na't) for {the righteous (lil-muttaqin)}. It can also be nominative (raf') by cutting (al-qat'), meaning: 'they are those who...', and it can be accusative (nasb) for praise (al-madh). {believe}: they affirm (yusaddiqun). Faith (iman) in language means affirmation (tasdiq). In the Revelation: {but you would not believe us} [Yusuf: 17], meaning: you would not affirm our words. It is used with the prepositions 'ba' and 'lam', as He said: {And do not believe except for one who follows your religion} [Al-Imran: 73], and {But none believed in Moses} [Yunus: 83].

Hajjaj ibn Hajjaj al-Ahwal(1) - nicknamed Ziqq al-Asal (the honey skin) - narrated: I heard Qatadah saying: O son of Adam, if you do not want to do good except when you feel energetic, then your soul is inclined towards boredom, fatigue, and weariness. But the believer is the one who strives (al-mutahamil), the believer is the one who strengthens himself, and the believer is the one who is firm. Indeed, the believers are those who cry out (al-'ajjajun)(2) to Allah night and day. By Allah, the believer continues to say: Our Lord, Our Lord, in secret and in public, until He responded to them in secret and in public(3).

Second: Allah Almighty's saying: {in the unseen (bil-ghayb)}; 'al-ghayb' in the speech of the Arabs: everything that is hidden from you. It is from the roots involving the letter 'ya'. It is said: the sun set (ghabat al-shams), it disappears (taghib). Backbiting (al-ghaybah) is well-known. A woman is called 'mughibah' if her husband is absent from her. We fell into a 'ghaybah' or 'ghayabah', meaning a depression in the ground. And the 'ghabah'(4) is the thicket; it is a collection of trees in which one is hidden. A low, flat area of ground is called 'al-ghayb' because it is hidden from sight.

(1) Al-Bahili, Al-Basri, Al-Hafiz, authenticated by Abu Hatim and others, died in the year (131 AH). As-Siyar 6/151 and 7/76. (2) In (Zh): Al-Ajoon. (3) Narrated by Abu Nuaym in Al-Hilyah 2/335-336. His saying: 'Al-mutahamil': from 'tahamaltu al-shay'',

when you take it upon yourself with difficulty. An-Nihayah 1/443. And 'Al-Ajjajun': from 'al-ajj', which is raising the voice with Talbiyah. An-Nihayah 3/184. (4) In the copies and (M): 'Al-Ghayabah'. What is established is from Mujmal al-Lughah 3/688, and the text is from it.

सूरा अल-बकरा: आयत 3 | 251

अर्थ: उसने उसे रोका। एक 'तक़ी' (परहेज़गार) आदमी का अर्थ है: भयभीत। इसका मूल 'वक़ी' (waqi) है। इसी तरह, 'तुक़ाह' (परहेज़गारी) मूल रूप से 'वुक़ाह' (wuqah) था, जैसे वे 'तुजाह' (दिशा) और 'तुराथ' (विरासत) कहते हैं, जबकि मूल शब्द 'वुजाह' और 'वुराथ' हैं।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {जो ग़ैब (अनदेखी) पर ईमान लाते हैं, नमाज़ क़ायम करते हैं और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से खर्च करते हैं। [3]}

इसमें छब्बीस मुद्दे हैं:

पहला: उनका कथन: {जो (अल्लज़ीना)} {परहेज़गारों (लिल-मुत्तक़ीन)} के विशेषण (नअत) के रूप में जेर (ख़फ्द) की स्थिति में है। इसे 'अल-क़तअ' द्वारा रफ़अ (पेश) के साथ भी पढ़ा जा सकता है, यानी: 'वे वे हैं जो...', और इसे प्रशंसा (अल-मदह) के लिए नसब (ज़बर) के साथ भी पढ़ा जा सकता है। {ईमान लाते हैं}: वे तस्दीक़ (पुष्टि) करते हैं। भाषा में ईमान का अर्थ तस्दीक़ (पुष्टि करना) है। क़ुरआन में आया है: {परन्तु आप हमारी बात का विश्वास (बे-मु'मिनिन) नहीं करेंगे} [युसूफ: 17], यानी: पुष्टि करने वाले। यह 'बा' और 'लाम' प्रीपोजीशन के साथ इस्तेमाल होता है, जैसा कि उन्होंने कहा: {और तुम विश्वास (तु'मिनू) न करो परन्तु उसी का जो तुम्हारे धर्म का अनुयायी हो} [आल-इमरान: 73], और {फिर मूसा पर ईमान (आमना) न लाया कोई} [यूनुस: 83]।

हज्जाज बिन हज्जाज अल-अहवल(1) - जिन्हें ज़िक्क़ अल-अस्ल (शहद की मशक) के नाम से जाना जाता था - ने कहा: मैंने क़तादाह को कहते सुना: ऐ आदम के बेटे, यदि तुम केवल तभी अच्छा काम करना चाहते हो जब तुम ऊर्जावान महसूस करते हो, तो तुम्हारी आत्मा ऊब, थकान और आलस्य की ओर झुकी हुई है। लेकिन आस्तिक (मोमिन) वह है जो संघर्ष करता है (अल-मुताहामिल), आस्तिक वह है जो खुद को मजबूत बनाता है, और आस्तिक वह है जो दृढ़ है। वास्तव में, आस्तिक वे हैं जो अल्लाह के सामने दिन-रात पुकारते हैं (अल-अज्जाजून)(2)। अल्लाह की कसम, आस्तिक गुप्त और सार्वजनिक रूप से कहता रहता है: ऐ हमारे रब, ऐ हमारे रब, यहाँ तक कि उसने गुप्त और सार्वजनिक रूप से उनकी प्रार्थना स्वीकार कर ली(3)।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {ग़ैब (अनदेखी) के साथ}; अरबों के भाषण में 'अल-ग़ैब' का अर्थ है: वह सब कुछ जो आपसे ओझल हो। यह 'या' अक्षरों वाले मूल शब्दों से है। कहा जाता है: सूरज डूब गया (ग़ाबत अल-शम्स), वह ओझल हो जाता है (तग़ीब)। पीठ पीछे बुराई (अल-ग़ीबत)

जानी-मानी बात है। एक महिला को 'मुग़ीबा' कहा जाता है यदि उसका पति उससे अनुपस्थित (ग़ायब) हो। हम 'ग़ैबह' या 'ग़ायाबह' में गिर गए, जिसका अर्थ है ज़मीन का धँसा हुआ हिस्सा। और 'ग़ाबह'(4) झाड़ी या वन है; यह पेड़ों का एक समूह है जिसमें कोई छिप जाता है। ज़मीन के समतल हिस्से को 'अल-ग़ैब' कहा जाता है क्योंकि वह दृष्टि से ओझल होता है।

(1) अल-बाहिली, अल-बसरी, अल-हाफ़िज़, अबू हातिम और अन्य लोगों द्वारा विश्वसनीय माना गया, वर्ष (131 हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार 6/151 और 7/76। (2) (ज़) में: अल-आजून। (3) इसे अबू नुऐम ने अल-हिलियाह 2/335-336 में उद्धृत किया है। उनका कहना है: 'अल-मुताहामिल': 'तहामल्तु अल-शय' से, जब आप इसे कठिनाई के साथ अपने ऊपर लेते हैं। अन-निहायाह 1/443। और 'अल-अज्जाजून': 'अल-अज्ज' से, जिसका अर्थ है तल्बियाह के साथ आवाज़ उठाना। अन-निहायाह 3/184। (4) प्रतियों और (म) में: 'अल-ग़ायाबह'। जो स्थापित है वह मुजमल अल-लुग़ा 3/688 से है, और पाठ भी वहीं से है।

سورة البقرہ: آیت ۳ | ۲۵۱

یعنی: اس نے اسے روکا۔ اور 'تقی' (پرہیزگار) آدمی کا مطلب ہے: خوفزدہ۔ اس کی اصل 'وقی' ہے، اور اسی طرح 'تقاۃ' (پرہیزگاری) اصل میں 'وقاۃ' تھی، جیسا کہ انہوں نے کہا: 'تجاہ' اور 'تراث'، جبکہ اصل 'وجاہ' اور 'وراث' ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ ٣﴾ (جو غیب پر ایمان لاتے ہیں، اور نماز قائم کرتے ہیں، اور جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے اس میں سے خرچ کرتے ہیں)۔

اس میں چھبیس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ کا قول: ﴿الَّذِينَ﴾ ﴿لِلْمُتَّقِينَ﴾ کی صفت (نعت) ہونے کی وجہ سے حالتِ جر (خفض) میں ہے۔ 'القطع' کی صورت میں اسے رفع (پیش) کے ساتھ پڑھنا بھی جائز ہے، یعنی: 'وہ وہ لوگ ہیں جو...'، اور تعریف (المدح) کے لیے اسے نصب (زبر) کے ساتھ پڑھنا بھی جائز ہے۔ ﴿يُؤْمِنُونَ﴾: وہ تصدیق کرتے ہیں۔ لغت میں ایمان کا مطلب تصدیق کرنا ہے۔ اور قرآن میں ہے: ﴿وَمَا أَنتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا﴾ [یوسف: ۱۷] یعنی: تم ہماری بات کی تصدیق کرنے والے نہیں ہو۔ اس کا صلہ 'باء' اور 'لام' کے ساتھ آتا ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَن تَبِعَ دِينَكُمْ﴾ [آل عمران: ۷۳]، اور ﴿فَمَا آمَنَ لِمُوسَىٰ﴾ [یونس: ۸۳]۔

حجاج بن حجاج الاحول(۱) - جنہیں زقّ العسل (شہد کا مشکیزہ) کہا جاتا تھا - نے روایت کی کہ میں نے قتادہ کو فرماتے ہوئے سنا: اے ابن آدم! اگر تو نیکی صرف اسی وقت کرنا چاہتا ہے جب تو چستی محسوس کرے، تو تیرا نفس اکتاہٹ، سستی اور بیزاری کی طرف مائل ہے۔ لیکن مومن وہ ہے جو مشقت برداشت کرتا ہے (المتحامل)، مومن وہ ہے جو خود کو مضبوط بناتا ہے، اور مومن

وہ ہے جو سختی اختیار کرنے والا ہے۔ اور بے شک مومن اللہ کے حضور دن رات فریاد کرنے والے (العجّاجون)(٢) ہوتے ہیں۔ اللہ کی قسم، مومن تنہائی اور علانیہ میں مسلسل 'ربنا ربنا' کہتا رہتا ہے یہاں تک کہ اللہ نے تنہائی اور علانیہ میں ان کی دعا قبول فرما لی(٣)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بِالْغَيْبِ﴾؛ اہل عرب کے کلام میں 'الغیب' ہر اس چیز کو کہتے ہیں جو تم سے اوجھل ہو۔ یہ 'یائی' (جس کے مادے میں یا ہو) میں سے ہے۔ کہا جاتا ہے: سورج غروب ہو گیا (غابت الشمس)، وہ غائب ہو جاتا ہے (تغیب)۔ غیبت (پیٹھ پیچھے برائی کرنا) مشہور ہے۔ اور عورت کو 'مغیبہ' کہا جاتا ہے جب اس کا شوہر اس سے غائب ہو۔ اور ہم 'غیبہ' یا 'غیابہ' میں گر گئے، یعنی زمین کی نشیبی جگہ۔ اور 'الغابة'(٤) گھنا جنگل ہے؛ یہ درختوں کا مجموعہ ہے جس میں کوئی چھپ جائے۔ زمین کی ہموار جگہ کو 'الغیب' کہا جاتا ہے کیونکہ وہ نظروں سے اوجھل ہوتی ہے۔

(١) الباہلی، البصری، الحافظ، ابو حاتم وغیرہ نے ان کی توثیق کی، سن (١٣١ھ) میں وفات پائی۔ السیر ١٥١/٦ اور ٧٦/٧۔ (٢) (ظ) میں: العاجون۔ (٣) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ٢/ ٣٣٥-٣٣٦ میں نقل کیا ہے۔ ان کا قول: 'المتحامل': 'تحاملت الشیء' سے نکلا ہے، جب تم کسی چیز کو مشقت کے ساتھ برداشت کرو۔ النہایہ ١/ ٤٤٣۔ اور 'العجاجون': 'العج' سے ہے، جس کا مطلب ہے تلبیہ کے ساتھ آواز بلند کرنا۔ النہایہ ٣/ ١٨٤۔ (٤) نسخوں اور (م) میں: 'الغیابة' ہے۔ اصل مجمّل اللغة ٣/ ٦٨٨ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔

252 Surah Al-Baqarah: Ayah 3

Third: The commentators differed in interpreting 'al-Ghayb' (the Unseen) here. A group said: 'Al-Ghayb' in this verse is Allah, the Almighty. Ibn al-Arabi deemed this weak(1). Others said: Preordainment and Destiny (al-Qada' wal-Qadar). Others said: The Quran and what it contains of unseen matters. Others said: 'Al-Ghayb' is everything that the Messenger ﷺ informed of which minds cannot independently grasp, such as the portents of the Hour, the punishment of the grave, the gathering, the resurrection, the bridge (al-Sirat), the scale (al-Mizan), Paradise, and Hell. Ibn Atiyyah said(2): These views are not contradictory; rather, 'al-Ghayb' encompasses all of them.

I say: This is the legal faith referred to in the Hadith of Jibril (peace be upon him) when he said to the Prophet ﷺ: "Inform me about faith (Iman)." He said: "That you believe in Allah, His angels, His books, His messengers, the Last Day, and that you believe in preordainment, its good and its evil." He said: "You have spoken the truth." And he mentioned the hadith(3). Abdullah ibn Mas'ud said: "No believer has a faith better than faith in the unseen," then he recited: {Who believe in the Unseen}(4).

I say: In the Revelation: {And We were never absent} [Al-A'raf: 7], and He said: {Who fear their Lord in the unseen} [Al-Anbiya: 49], so He, Glorified be He, is hidden from vision, not seen in this world, yet not absent from observation and deduction. Thus, they believe they have a powerful Lord who recompenses for deeds, so they fear Him in their private thoughts and seclusions where they are hidden from people, knowing that He oversees them. On this, the verses agree and do not contradict, and praise be to Allah.

It was said: "bi-l-ghayb" means: in their inner thoughts and hearts, unlike the hypocrites, and this is a good view.

A poet said(5):

"And in the Unseen we believed(6) while our people were Praying to idols before(7) Muhammad."

---

(1) In Ahkam al-Quran 1/8. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/84. (3) Recorded by Ahmad in al-Musnad (367), and Muslim (8) from the hadith of Umar ibn al-Khattab, and a part of it preceded on p. 193. Al-Bukhari (50) recorded something similar from the hadith of Abu Hurayrah. (4) Preceded on p. 238. (5) He is al-Abbas bin Mirdas, and the

mentioned verse is in his "Diwan" p. 56. (6) In the Diwan: "And from before we believed." (7) In (T): other than.

२५२ सूरह अल-बकरा: आयत ३

तीसरा: मुफस्सिरों (टीकाकारों) ने यहाँ 'अल-ग़ैब' (अदृश्य) की व्याख्या में मतभेद किया है। एक समूह ने कहा: इस आयत में 'ग़ैब' से तात्पर्य अल्लाह सुब्हानहू है। इब्न अल-अरबी(१) ने इसे कमज़ोर माना है। दूसरों ने कहा: कज़ा और कद्र (भाग्य और नियति)। अन्यों ने कहा: कुरान और उसमें मौजूद अदृश्य बातें। दूसरों ने कहा: 'अल-ग़ैब' वह सब कुछ है जिसकी सूचना रसूल ﷺ ने दी है और जहाँ तक बुद्धि की पहुँच नहीं है; जैसे कयामत की निशानियाँ, कब्र का अज़ाब, हश्र (इकट्ठा होना), नश्र (पुनरुत्थान), सिरात (पुल), मीज़ान (तराजू), जन्नत और जहन्नम। इब्न अतिय्या(२) ने कहा: ये कथन परस्पर विरोधी नहीं हैं, बल्कि 'ग़ैब' इन सभी पर लागू होता है।

मैं कहता हूँ: यही वह शरीयत आधारित ईमान है जिसकी ओर जिब्रील (अलैहिस्सलाम) की हदीस में संकेत किया गया है जब उन्होंने नबी ﷺ से कहा: मुझे ईमान के बारे में बताइए। उन्होंने कहा: "कि तुम अल्लाह पर, उसके फरिश्तों पर, उसकी किताबों पर, उसके रसूलों पर और आख़िरत के दिन पर ईमान लाओ, और तुम तकदीर के भले और बुरे पर ईमान लाओ।" उन्होंने कहा: "आपने सच कहा।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया(३)। अब्दुल्लाह बिन मसऊद ने कहा: "किसी मोमिन का ईमान ग़ैब (अदृश्य) पर ईमान लाने से बेहतर नहीं है," फिर उन्होंने पढ़ा: {जो लोग ग़ैब पर ईमान लाते हैं}(४)।

मैं कहता हूँ: और कुरान में है: {और हम कभी अनुपस्थित नहीं थे} [अल-आराफ़: ७], और फ़रमाया: {जो लोग अपने रब से ग़ैब में (बिना देखे) डरते हैं} [अल-अंबिया: ४९], तो वह सुब्हानहू आँखों से ओझल है, इस दुनिया में देखा नहीं जा सकता, लेकिन चिंतन और प्रमाणों से ओझल नहीं है। अतः वे ईमान लाते हैं कि उनका एक सामर्थ्यवान रब है जो कर्मों का बदला देता है, इसलिए वे अपनी तन्हाइयों और एकांत में भी उससे डरते हैं जहाँ वे लोगों से छिपे होते हैं, क्योंकि उन्हें पता है कि वह उन्हें देख रहा है। इस पर आयतें सहमत होती हैं और कोई विरोध नहीं है, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

और कहा गया है: "बिल-ग़ैब" का अर्थ है: उनके अंतर्मन और दिलों से, मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के विपरीत, और यह एक अच्छी बात है।

और कवि ने कहा(५):

"और हमने ग़ैब पर ईमान लाया(६) जबकि हमारी क़ौम मुहम्मद से पहले(७) बुतों की पूजा करती थी।"

---

(१) अहकाम अल-कुरान १/८ में। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/८४। (३) इसे अहमद ने अल-मुसनद (३६७) में, और मुस्लिम (८) ने उमर बिन अल-खत्ताब की हदीस से उद्धृत किया है, और इसका एक हिस्सा पृष्ठ १९३ पर आ चुका है। अल-बुखारी (५०) ने अबू हुरैरा की हदीस से इसी तरह का वर्णन किया है। (४) पृष्ठ २३८ पर पहले आ चुका है। (५) वह अल-अब्बास बिन मिरदास हैं, और उल्लेखित शेर उनके"दीवान" के पृष्ठ ५६ पर है। (६) दीवान में है: "और पहले से हम ईमान लाए।" (७) (त) में है: सिवाए।

۲۵۲ سورہ البقرہ: آیت ۳

تیسری بات: مفسرین نے یہاں 'الغیب' کی تاویل میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ ایک گروہ نے کہا: اس آیت میں 'الغیب' سے مراد اللہ سبحانہ ہے۔ ابن العربی(۱) نے اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ دوسروں نے کہا: قضا اور قدر۔ بعض نے کہا: قرآن اور اس میں موجود غیب کی باتیں ۔ دوسروں نے کہا: 'الغیب' وہ سب کچھ ہے جس کی خبر رسول ﷺ نے دی ہے جن تک عقلوں کی رسائی نہیں ہوتی؛ جیسے علامات قیامت، عذاب قبر، حشر و نشر، صراط، میزان، جنت اور دوزخ۔ ابن عطیہ(۲) نے کہا: یہ اقوال باہم متصادم نہیں ہیں، بلکہ غیب کا اطلاق ان سب پر ہوتا ہے۔

میں کہتا ہوں: یہی وہ شرعی ایمان ہے جس کی طرف حدیثِ جبریل علیہ السلام میں اشارہ کیا گیا ہے جب انہوں نے نبی ﷺ سے کہا: مجھے ایمان کے بارے میں بتائیے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ کہ تم اللہ پر، اس کے فرشتوں پر، اس کی کتابوں پر، اس کے رسولوں پر اور یومِ آخرت پر ایمان لاؤ، اور تم تقدیر کے خیر و شر پر ایمان لاؤ۔" انہوں نے کہا: "آپ نے سچ کہا۔" اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا(۳)۔ عبداللہ بن مسعود نے فرمایا: "کسی مومن کا ایمان غیب پر ایمان لانے سے افضل نہیں ہے،" پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی: ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ﴾ (۴)۔

میں کہتا ہوں: اور قرآن میں ہے: ﴿وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ﴾ [الاعراف: ۷]، اور فرمایا: ﴿الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ﴾ [الانبیاء: ۴۹]، پس وہ سبحانہ نگاہوں سے پوشیدہ ہے، اس دنیا میں نظر آنے والا نہیں، لیکن غور و فکر اور استدلال سے پوشیدہ نہیں ہے، چنانچہ وہ اس بات پر ایمان رکھتے ہیں کہ ان کا ایک قادر پروردگار ہے جو اعمال کی جزا دیتا ہے، لہٰذا وہ اپنی تنہائیوں اور خلوتوں میں اس سے ڈرتے ہیں جن میں وہ لوگوں سے چھپے ہوتے ہیں، کیونکہ انہیں اس کے باخبر ہونے کا علم ہوتا ہے، اور اسی پر آیات متفق ہوتی ہیں اور کوئی تضاد نہیں رہتا، والحمد للہ۔

اور کہا گیا ہے: "بالغیب" کا مطلب ہے: اپنے سینوں اور دلوں سے، منافقوں کے برعکس، اور یہ ایک اچھی بات ہے۔

اور شاعر(۵) نے کہا:

"اور ہم غیب پر ایمان لائے(۶) حالانکہ ہماری قوم محمد (ﷺ) سے پہلے(۷) بتوں کی پوجا کرتی تھی۔"

---

(۱) احکام القرآن ۸/۱ میں۔ (۲) المحرر الوجیز ۸۴/۱۔ (۳) اسے احمد نے المسند (۳۶۷) میں، اور مسلم (۸) نے حضرت عمر بن خطاب کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کا ایک ٹکڑا صفحہ ۱۹۳ پر گزر چکا ہے۔ البخاری (۵۰) نے حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے اسی طرح کی روایت نکالی ہے۔ (۴) صفحہ ۲۳۸ پر گزر چکا ہے۔ (۵) وہ عباس بن مرداس ہیں، اور مذکورہ شعر ان کے "دیوان" صفحہ ۵۶ پر ہے۔ (۶) دیوان میں ہے: "اور اس سے پہلے ہم ایمان لائے۔" (۷) (ط) میں ہے: سوا۔

Surah Al-Baqarah: Verse 3 253

Fourth: His Almighty's saying: {and establish prayer} is a sentence conjoined to a sentence. Establishing prayer means: performing it with its pillars, sunnahs, and forms in its [prescribed] times, as its explanation will follow. It is said: A thing "stood" (qāma), i.e., it endured and was established; it is not from standing on the feet. Rather, it is from your saying: "The truth stood," i.e., it appeared and was established. A poet said: And war stood for us on one leg (1)

Another said: And when it is said "you have come," they do not leave until the horses establish a market for spear-thrusting (2)

It is said: "They establish" (yuqīmūn): they make continuous; and he established it, i.e., he continued it (3). Toward this meaning, Umar pointed by saying: "Whoever preserves it and keeps to it has preserved his religion, and whoever neglects it, he is even more neglectful of other things" (4).

Fifth: Establishing prayer (iqāmah) is well-known, and it is a Sunnah according to the majority [of scholars], and that there is no repetition [of prayer] for one who omits it. According to al-Awza'i, 'Ata, Mujahid, and Ibn Abi Layla (5), it is obligatory, and whoever omits it must repeat [the prayer]. This was the view of the Literalists (Ahl al-Zahir) (6), and it is narrated from Malik, and chosen by Ibn al-Arabi (7). He said: Because in the Hadith of the Bedouin [it says]: "And establish" (wa-aqim), so he commanded him with the iqāmah just as he commanded him with the takbir, facing the qiblah, and wudu. He said: As for you now, having come across the Hadith, it has become incumbent upon you to adopt one of Malik's two narrations that agrees with the Hadith, which is that the iqāmah is a fard (obligatory duty).

(1) Mentioned by al-Tabari in his Tafsir 23/187, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 8/341, and the author will mention it again in the interpretation of verse (29) of Surah al-Qiyamah. (2) Mentioned by Ibn Atiyyah in his Tafsir 1/85. (3) In (Z): and establishing, i.e., continuing. (4) Narrated by Malik in al-Muwatta 1/6, Abd al-Razzaq in al-Musannaf (2038), al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/193, al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 1/445, and mentioned by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 5/68. And Ibn al-Arabi in Ahkam al-Quran 1/10. (5) He is Abd al-Rahman bin Abi Layla, Abu Isa al-Ansari, al-Kufi, the jurist, killed in the Battle of al-Jamajim in the year (83 AH). Al-Siyar 4/262. (6) See al-Tamhid 18/318-319, and al-Istidhkar 4/50. (7) 'Aridat al-Ahwadhi 2/99 in explaining the Hadith of the Bedouin in al-Tirmidhi (302) from the Hadith of Rifa'ah bin Rafi' al-Zuraqi, and the author will refer to it on page 262.

सूरह अल-बकरा: आयत ३ २५३

चौथा: अल्लाह ताला का फरमान: {और वे नमाज़ कायम करते हैं} वाक्य का वाक्य पर संयोजन है। नमाज़ कायम करने का अर्थ है: इसके अरकान (स्तंभों), सुन्नतों और तौर-तरीकों के साथ इसके निर्धारित समय पर इसे अदा करना, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा। कहा जाता है: "चीज़ खड़ी हुई", यानी: वह बनी रही और स्थिर हो गई; यह पैरों पर खड़े होने से नहीं है। बल्कि यह आपके इस कथन से है: "सत्य खड़ा हुआ", यानी: वह प्रकट हुआ और स्थिर हो गया। कवि ने कहा: और युद्ध हमारे लिए एक पैर पर खड़ा हो गया (पूरी तैयारी के साथ) (१)

दूसरे ने कहा: और जब कहा जाता है "तुम आ गए", तो वे तब तक नहीं हटते जब तक घोड़े भाले चलाने का बाज़ार (युद्ध) न लगा दें (२)

कहा गया है: "वे कायम करते हैं" (युक़ीमून): वे निरंतर रखते हैं; और उसने इसे कायम किया, यानी उसने इसे जारी रखा (३)। इसी अर्थ की ओर उमर (रज़ि.) ने अपने इस कथन से संकेत किया: "जिसने इसकी रक्षा की और इसकी पाबंदी की, उसने अपने धर्म की रक्षा की, और जिसने इसे बर्बाद किया, वह अन्य चीज़ों को और अधिक बर्बाद करने वाला होगा" (४)।

पाँचवाँ: इकामत-ए-नमाज़ (नमाज़ के लिए खड़ा होना) सुप्रसिद्ध है, और बहुमत (जमहूर) के अनुसार यह सुन्नत है, और जो इसे छोड़ दे उस पर नमाज़ दोहराना ज़रूरी नहीं है। अल-औज़ाई, अता, मुजाहिद और इब्न अबी लैला (५) के अनुसार यह वाजिब है, और जो इसे छोड़ दे उसे नमाज़ दोहरानी होगी। ज़ाहिरी विचारधारा वालों (६) ने यही कहा है, और यह इमाम मालिक से भी वर्णित है, और इब्न अल-अरबी (७) ने इसे चुना है। उन्होंने कहा: क्योंकि देहाती (अराबी) की हदीस में है: "और इकामत करो" (वा-अकिम), तो उसे इकामत का वैसे ही आदेश दिया जैसे उसे तकबीर, किबले की ओर रुख करने और वुज़ू का आदेश दिया था। उन्होंने कहा: जहाँ तक तुम्हारी बात है, अब जबकि तुम हदीस से अवगत हो गए हो, तो तुम्हारे लिए मालिक की उन दो रिवायतों में से एक को अपनाना ज़रूरी हो गया है जो हदीस के अनुकूल है, और वह यह है कि इकामत फर्ज़ है।

(१) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १८७/२३ में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ३४१/८ में उल्लेख किया है, और लेखक सूरह अल-क़ियामा की आयत (२९) की तफ़सीर में भी इसका उल्लेख करेंगे। (२) इब्न अतिया ने अपनी तफ़सीर ८५/१ में इसका उल्लेख किया है। (३) (ज़) में: और इकामत, यानी: निरंतरता। (४) इसे मालिक ने अल-मुवत्तअ ६/१ में, अब्द अल-रज्ज़ाक ने अल-मुसन्निफ

(२०३८) में, अल-तहावी ने शरह मानी अल-आसार १९३/१ में, अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुब़रा ४४५/१ में निकाला है, और इब्न अब्द अल-बर ने अल-तमहीद ६८/५ में इसका उल्लेख किया है। और इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरआन १०/१ में। (५) वह अब्द अल-रहमान बिन अबी लैला हैं, अबू ईसा अल-अंसारी, अल-कूफी, फकीह, जो (८३ हिजरी) में दयार अल-जमाजिम की लड़ाई में मारे गए थे। अल-सियर २६२/४। (६) देखें अल-तमहीद ३१८-३१९/१८, और अल-इस्तिधकार ५०/४। (७) आरिदात अल-अहवज़ी ९९/२, तिरमिज़ी (३०२) में रिफाअ बिन राफे अल-ज़ुरकी की हदीस से देहाती की हदीस की व्याख्या में, और लेखक पृष्ठ २६२ पर इसका संदर्भ देंगे।

سورہ البقرہ: آیت ۳ ۲۵۳

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَيُقِيمُونَ الصَّلَوٰةَ} (اور وہ نماز قائم کرتے ہیں) جملے کا جملے پر عطف ہے۔ نماز قائم کرنے کا مطلب ہے: اسے اس کے ارکان، سنتوں اور ہیئتوں کے ساتھ اس کے اوقات میں ادا کرنا، جیسا کہ آگے اس کا بیان آئے گا۔ کہا جاتا ہے: "چیز کھڑی ہوئی"، یعنی: وہ برقرار رہی اور ثابت ہوگئی؛ اور یہ پاؤں پر کھڑے ہونے سے نہیں ہے، بلکہ یہ آپ کے اس قول سے ہے: "حق کھڑا ہوا"، یعنی: وہ ظاہر ہوا اور ثابت ہوا، شاعر نے کہا: اور جنگ ہمارے لیے ایک پنڈلی (پوری تیاری) پر کھڑی ہوگئی (۱)

دوسرے نے کہا: اور جب کہا جاتا ہے 'تم آگئے'، تو وہ نہیں ہٹتے یہاں تک کہ گھوڑے نیزہ بازی کا بازار (جنگ) قائم کر دیں (۲)

اور کہا گیا: "وہ قائم کرتے ہیں" (یقیمون): وہ ہمیشہ کرتے ہیں؛ اور اس نے اسے قائم کیا، یعنی اس نے اسے جاری رکھا (۳)۔ اسی معنی کی طرف عمر رضی اللہ عنہ نے اپنے اس قول سے اشارہ کیا: "جس نے اس کی حفاظت کی اور اس پر پابندی کی، اس نے اپنے دین کی حفاظت کی، اور جس نے اسے ضائع کیا، وہ اس کے سوا دیگر چیزوں کو زیادہ ضائع کرنے والا ہوگا" (٤)۔

پانچواں نکتہ: اقامتِ نماز معروف ہے، اور یہ جمہور کے نزدیک سنت ہے، اور یہ کہ اسے چھوڑنے والے پر اعادہ (نماز دہرانا) واجب نہیں ہے۔ اوزاعی، عطا، مجاہد، اور ابن ابی لیلیٰ (٥) کے نزدیک یہ واجب ہے، اور جس نے اسے چھوڑا اس پر اعادہ لازم ہے، اور یہی اہل ظاہر (٦) کا قول ہے، اور یہ امام مالک سے بھی مروی ہے، اور ابن العربی (٧) نے اسے اختیار کیا، انہوں نے کہا: کیونکہ دیہاتی (اعرابی) کی حدیث میں ہے: "اور اقامت کر" (واقم)، تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے اسے اقامت کا حکم دیا جیسے آپ نے اسے تکبیر، قبلہ رخ ہونے اور وضو کا حکم دیا تھا۔

انہوں نے کہا: رہا آپ لوگوں کا معاملہ، تو اب جبکہ آپ حدیث سے واقف ہو چکے ہیں، تو آپ پر لازم ہو گیا ہے کہ امام مالک کی ان دو روایتوں میں سے ایک کو اپنائیں جو حدیث کے موافق ہے، اور وہ یہ ہے کہ اقامت فرض ہے۔

(۱) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۸۷/۲۳ میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۳٤۱/۸ میں ذکر کیا ہے، اور مصنف اسے سورہ قیامہ کی آیت (۲۹) کی تفسیر میں بھی ذکر کریں گے۔ (۲) ابن عطیہ نے اپنی تفسیر ۸٥/۱ میں ذکر کیا۔ (۳) (ظ) میں: اور اقامت، یعنی: مداومت۔ (٤) اسے مالک نے الموطا ٦/۱ میں، عبد الرزاق نے المصنف (۲۰۳۸) میں، طحاوی نے شرح معانی الآثار ۱۹۳/۱ میں، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ٤٤٥/۱ میں روایت کیا ہے، اور ابن عبد البر نے التمہید ٦۸/٥ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور ابن العربی نے احکام القرآن ۱۰/۱ میں۔ (٥) وہ عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ ہیں، ابو عیسیٰ الانصاری، الکوفی، فقیہ، جو سن (۸۳ھ) میں وقعہ جماجم میں قتل ہوئے تھے۔ السیر ۲٦۲/٤۔ (٦) دیکھئے التمہید ۳۱۸-۳۱۹/۱۸، اور الاستذکار ٥۰/٤۔ (۷) عارضۃ الاحوذی ۹۹/۲ میں ترمذی (۳۰۲) کے ہاں رفاعہ بن رافع الزرقی کی حدیث سے اعرابی کی حدیث کی شرح میں، اور مصنف صفحہ ۲٦۲ پر اس کا حوالہ دیں گے۔

Ibn Abd al-Barr said: The Prophet's ﷺ statement: "and its prohibition is the Takbir" (1) is evidence that one who has not entered into the state of Ihram (the opening of prayer) has not entered the prayer. Thus, whatever happened before the Ihram, its ruling is that the prayer is not repeated from it, unless there is a consensus on something, then it is surrendered to the consensus, such as purity, direction of the Qibla, time, and the like (2).

Some of our scholars said: Whoever intentionally leaves it [the opening Takbir] must repeat the prayer, and this is not because it is mandatory, for if that were the case, forgetfulness and intention would be equal. Rather, it is because of disregarding the Sunnahs. And Allah knows best.

Sixth: Scholars differed regarding one who hears the Iqama (the call to commence prayer), should they hurry or not? The majority went to the view that one should not hurry, even if they fear missing a Rak'ah (unit of prayer); because of his ﷺ statement: "When the prayer is called, do not come to it running, but come to it walking, and you must maintain tranquility. Whatever you catch, pray it, and whatever you miss, complete it." narrated by Abu Hurairah, recorded by Muslim (3).

Also from him, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "When the call for prayer is made, let none of you run to it, but walk with tranquility and dignity. Pray what you catch, and make up what preceded you" (4). This is a definitive text.

From a logical perspective: if one hurries, they become breathless (5), which disturbs their entry into prayer, their recitation, and their khushu' (humility/concentration).

A group from the Salaf (predecessors), including Ibn Umar and Ibn Mas'ud—though there are differing reports from him—held that if one fears missing it, they should hurry.

Ishaq said: One hurries if they fear missing the Rak'ah, and something similar was narrated from Malik. He said: There is no harm for someone on a horse to urge the horse (6). Some interpreted this as a distinction between a walker and a rider; because a rider is unlikely to become as breathless as a walker.

(1) A portion of the Hadith of Ali (may Allah be pleased with him), which the author will mention on p. 268. (2) At-Tamhid 18/318-319. (3) (602), and it is in Musnad Ahmad (7662). (4) Narrated by Ahmad in Al-Musnad (9514), and Muslim (602): (154). (5) i.e.,

their breathing becomes rapid. As-Sihah (b-h-r). (6) Ibn al-Mundhir mentioned these views in Al-Awsat 4/146-147, and Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 20/232-233, and Al-Istidhkar 4/3836. Ishaq's view according to them is: if one fears missing the first Takbir, there is no harm in running.

सूरह अल-बक़रह: आयत 3 | 254

इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: पैगंबर ﷺ का कथन: "और इसका निषेध तकबीर है" (1) इस बात का प्रमाण है कि जिसने एहराम (नमाज़ की शुरुआत) नहीं किया, वह नमाज़ में दाखिल नहीं हुआ। अत; एहराम से पहले जो कुछ भी था, उसका नियम यह है कि उससे नमाज़ दोबारा नहीं दोहराई जाती, जब तक कि किसी चीज़ पर आम सहमति न हो, तो सहमति के आगे समर्पण कर दिया जाता है, जैसे कि पवित्रता, क़िबला की दिशा, समय और इसी तरह की चीज़ें (2)।

हमारे कुछ विद्वानों ने कहा: जिसने जानबूझकर इसे [शुरुआती तकबीर] छोड़ दिया, उसे नमाज़ दोहरानी चाहिए, और यह इसलिए नहीं है कि यह अनिवार्य है, क्योंकि यदि ऐसा होता, तो भूल और इरादा बराबर होते। बल्कि, यह सुन्नतों की अवहेलना करने के कारण है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

छठा: विद्वानों में इस बात को लेकर मतभेद था कि जो इक़ामत (नमाज़ शुरू होने की पुकार) सुनता है, क्या उसे जल्दी करनी चाहिए या नहीं? अधिकांश विद्वानों का विचार है कि उसे जल्दी नहीं करनी चाहिए, भले ही उसे एक रकात छूटने का डर हो; क्योंकि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जब नमाज़ के लिए इक़ामत कह दी जाए, तो दौड़ते हुए न आओ, बल्कि चलते हुए आओ, और तुम पर शांति (सकीना) अनिवार्य है। जो तुम्हें मिल जाए उसे पढ़ लो, और जो छूट जाए उसे पूरा करो।" इसे अबू हुरैरा ने बयान किया, और मुस्लिम ने इसे संकलित किया (3)।

उन्हीं से यह भी वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब नमाज़ के लिए पुकारा जाए, तो तुममें से कोई भी उसकी ओर दौड़कर न जाए, बल्कि शांति और गरिमा के साथ चले। जो तुम्हें मिल जाए उसे पढ़ लो, और जो तुमसे पहले हो चुका है उसे पूरा करो" (4)। यह एक स्पष्ट पाठ है।

अर्थ के दृष्टिकोण से: यदि कोई जल्दी करता है, तो उसकी सांस फूल जाती है (5), जो उसके नमाज़ में प्रवेश करने, उसके पाठ और उसकी विनम्रता (खुशू) में बाधा डालती है।

सल्फ़ (पूर्वजों) के एक समूह, जिनमें इब्न उमर और इब्न मसूद शामिल हैं—हालांकि उनसे अलग-अलग रिपोर्टें हैं—का मानना था कि यदि किसी को नमाज़ छूटने का डर हो, तो वह जल्दी कर सकता है।

इसाक ने कहा: यदि किसी को रकात छूटने का डर हो तो वह जल्दी करे, और मालिक से भी इसी तरह का वर्णन किया गया है। उन्होंने कहा: घोड़े पर सवार व्यक्ति के लिए घोड़े को तेज़ चलाने में कोई बुराई नहीं है (6)। कुछ लोगों ने इसकी व्याख्या पैदल चलने वाले और सवार के बीच अंतर के रूप में की है; क्योंकि सवार के सांस फूलने की संभावना पैदल चलने वाले जितनी नहीं होती।

(1) अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा, जिसका उल्लेख लेखक पृष्ठ 268 पर करेंगे। (2) अत-तम्हीद 18/318-319। (3) (602), और यह मुस्नद अहमद (7662) में है। (4) अहमद ने अल-मुस्नद (9514) में और मुस्लिम ने (602): (154) में संकलित किया। (5) यानी: उसकी सांसें तेज़ चलने लगती हैं। अस-सिहाह (ब-ह-र)। (6) इब्न अल-मुन्ज़िर ने इन मतों का उल्लेख अल-अवसत 4/146-147 में किया है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अत-तम्हीद 20/232-233 और अल-इस्तिज़कार 4/3836 में किया है। उन दोनों के अनुसार इसाक का विचार है: यदि पहली तकबीर छूटने का डर हो, तो दौड़ने में कोई बुराई नहीं है।

سورة البقرہ: آیت 3 | 254

ابن عبد البر رحمہ اللہ کہتے ہیں: نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان: "اور اس کی تحریم (نذرانہ) تکبیر ہے" (1) اس بات کی دلیل ہے کہ جو شخص احرام (تکبیر تحریمہ) نہ کہے وہ نماز میں داخل نہیں ہوا۔ چنانچہ احرام سے پہلے جو کچھ تھا اس کا حکم یہ ہے کہ اس کی وجہ سے نماز نہیں دہرائی جائے گی، الا یہ کہ کسی چیز پر اجماع ہو جائے، تو اجماع کے سامنے سر تسلیم خم کیا جائے گا، جیسے طہارت، قبلہ، وقت وغیرہ (2)۔

ہمارے بعض علماء نے کہا: جس نے اسے [تکبیر تحریمہ کو] عمداً چھوڑ دیا وہ نماز لوٹائے، اور یہ اس کے وجوب کی وجہ سے نہیں ہے، کیونکہ اگر ایسا ہوتا تو بھول اور عمد برابر ہوتے، بلکہ یہ سنتوں کی استخفاف (تحقیر) کی وجہ سے ہے۔ واللہ اعلم۔

چھٹی بات: علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو اقامت سن لے، کیا وہ دوڑ کر آئے یا نہیں؟ اکثریت کا موقف یہ ہے کہ وہ دوڑ کر نہ آئے، چاہے اسے رکعت چھوٹنے کا ڈر ہی کیوں نہ ہو؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "جب نماز کھڑی ہو جائے تو دوڑتے ہوئے نہ آؤ، بلکہ چلتے ہوئے آؤ اور تم پر سکینت (وقار) لازم ہے، جو (نماز کا حصہ) تمہیں مل جائے اسے پڑھ لو اور جو چھوٹ جائے اسے پورا کر لو۔" اسے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نے روایت کیا اور امام مسلم نے اس کی تخریج کی ہے (3)۔

انہی سے یہ بھی روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب نماز کے لیے پکارا جائے تو تم میں سے کوئی اس کی طرف دوڑ کر نہ آئے، بلکہ وقار اور سکینت کے ساتھ چلے، جو پا لو اسے پڑھ لو اور جو رہ گیا ہے اسے پورا کرو" (4)۔ اور یہ ایک واضح نص ہے۔

معنی کے اعتبار سے: اگر وہ جلدی کرے گا تو اس کا سانس پھول جائے گا (5)، جس سے اس کا نماز میں داخل ہونا، قرأت اور خشوع متاثر ہوگا۔

سلف کی ایک جماعت، جن میں ابن عمر اور ابن مسعود رضی اللہ عنہم شامل ہیں - اگرچہ ان سے مختلف مرویات ہیں - کا موقف یہ ہے کہ اگر اسے نماز چھوٹنے کا ڈر ہو تو وہ جلدی کر سکتا ہے۔

اسحاق رحمہ اللہ نے کہا: اگر اسے رکعت فوت ہونے کا ڈر ہو تو وہ جلدی کرے، اور امام مالک سے بھی اسی طرح مروی ہے، انہوں نے کہا: جو شخص گھوڑے پر سوار ہو اس کے لیے گھوڑے کو تیز کرنے میں کوئی حرج نہیں ہے (6)۔ بعض نے اس کی تاویل پیدل چلنے والے اور سوار کے درمیان فرق سے کی ہے؛ کیونکہ سوار کا سانس اس طرح نہیں پھولتا جیسے پیدل چلنے والے کا۔

(1) حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، جسے مصنف صفحہ 268 پر ذکر کریں گے۔ (2) التمہید 18/ 318 - 319۔ (3) (602)، اور یہ مسند احمد (7662) میں ہے۔ (4) اسے احمد نے المسند (9514) میں اور مسلم نے (602): (154) میں روایت کیا ہے۔ (5) یعنی: اس کا سانس اکھڑ جائے۔ الصحاح (بھر)۔ (6) ان اقوال کو ابن المنذر نے الاوسط 4/ 146-147 میں اور ابن عبد البر نے التمہید 20/ 232-233 اور الاستذکار 4/ 3836 میں ذکر کیا ہے۔ ان دونوں کے نزدیک اسحاق کا قول یہ ہے کہ: اگر اسے پہلی تکبیر فوت ہونے کا ڈر ہو تو دوڑنے میں کوئی حرج نہیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 3 255

I said: Adhering to the Sunnah of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) in every situation is more appropriate. Thus, one should walk as mentioned in the hadith: "with tranquility and dignity," because he is in a state of prayer. It is inconceivable that his report (peace and blessings of Allah be upon him) would be contrary to what he informed. Just as the person entering prayer is required to have dignity and stillness, so too is the person walking, so that he may emulate the prayer and receive its reward.

Evidence for the validity of this is what we mentioned from the Sunnah and what Al-Darimi recorded in his "Musnad." He said: Muhammad ibn Yusuf narrated to us, who said: Sufyan narrated to us, from Muhammad ibn Ajlan, from Al-Maqburi, from Ka'b ibn Ujrah, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "When you perform ablution and head towards the mosque, do not interlace your fingers, for you are in prayer." In this authentic hadith, he (peace and blessings of Allah be upon him) forbade something less significant than hurrying and considered the person as if they were praying. These Sunnahs clarify the meaning of Allah Almighty's saying: "Hasten to the remembrance of Allah" [Al-Jumu'ah: 9], and that it does not mean running on foot, but rather it means action and deeds. This is how Malik interpreted it, and it is the correct view in this matter, and Allah knows best.

Seventh: Scholars differed in the interpretation of his (peace be upon him) saying: "And whatever you missed, complete it," and his saying: "and make up for what preceded you." Are they the same in meaning or not? It was said: they are the same in meaning, and that 'qada' (making up) can be used to mean 'completion'. Allah Almighty said: "And when the prayer is finished (qudiyat)" [Al-Jumu'ah: 10], and He said: "And when you have completed (qadaytum) your rites" [Al-Baqarah: 200]. It was also said: their meanings are different, and this is the correct view.

Stemming from this difference is a disagreement regarding what the latecomer catches: Is it the beginning of his prayer or the end of it? A group of Malik's companions - including Ibn al-Qasim - went with the first view, but he makes up what he missed with 'Al-Hamd' (Surah Al-Fatiha) and a surah, thus building upon his actions while making up his words. Ibn Abd al-Barr said (4):

(1) Wording: "fi" (in), from version (zha). (2) In the manuscripts: "lazima", the established version is from (meem). (3) Sunan al-Darimi (1405), and it is in Musnad Ahmad (18115) through Qurran ibn Tamam al-Asadi, from Muhammad ibn Ajlan. (4) In al-Tamhid 20/234-236, and al-Istidhkar 4/40-43, and the speech from them is until the end of the issue, without the saying of Judge Abd al-Wahhab.

सूरह अल-बकरा: आयत 3 255

मैंने कहा: हर स्थिति में अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) की सुन्नत का पालन करना अधिक उपयुक्त है। इसलिए, व्यक्ति को वैसे ही चलना चाहिए जैसा हदीस में बताया गया है: "शांति और गरिमा के साथ," क्योंकि वह प्रार्थना (नमाज़) की स्थिति में है। यह अकल्पनीय है कि उनकी (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) सूचना उनके बताए अनुसार न हो। जिस प्रकार नमाज़ में प्रवेश करने वाले व्यक्ति के लिए गरिमा और स्थिरता आवश्यक है, उसी प्रकार पैदल चलने वाले के लिए भी है, ताकि वह नमाज़ के समान हो जाए और उसका प्रतिफल प्राप्त कर सके।

इसकी वैधता का प्रमाण वही है जो हमने सुन्नत से उल्लेख किया है और जो अल-दारिमी ने अपनी "मुसनद" में दर्ज किया है। उन्होंने कहा: मुहम्मद इब्न यूसुफ ने हमें बताया, जिन्होंने कहा: सुफियान ने हमें बताया, मुहम्मद इब्न अजलान से, अल-मक़्बुरी से, काब इब्न उजराह से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने फरमाया: "जब आप वज़ू करें और मस्जिद की ओर चलें, तो अपनी उंगलियों को आपस में न फँसाएं क्योंकि आप नमाज़ की स्थिति में हैं।" इस प्रामाणिक हदीस में, उन्होंने (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) जल्दबाजी करने से भी कम महत्वपूर्ण चीज़ से मना किया और उस व्यक्ति को ऐसा माना जैसे वह नमाज़ पढ़ रहा हो। ये सुन्नतें अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन का अर्थ स्पष्ट करती हैं: "अल्लाह के स्मरण की ओर दौड़ो" [अल-जुमुआ: 9], और इसका अर्थ पैदल दौड़ना नहीं है, बल्कि इसका अर्थ कर्म और कार्य है। मलिक ने इसकी व्याख्या इसी तरह की है, और इस मामले में यही सही दृष्टिकोण है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

सातवां: विद्वानों ने उनके(उन पर शांति हो) कथन की व्याख्या में मतभेद किया है: "और जो आपसे छूट गया है, उसे पूरा करें," और उनके कथन: "और जो आपसे पहले हो गया है, उसकी भरपाई (क़ज़ा) करें।" क्या उनका अर्थ एक ही है या नहीं? यह कहा गया: उनका अर्थ एक ही है, और 'क़ज़ा' का उपयोग 'पूर्णता' के अर्थ में किया जा सकता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया: "और जब नमाज़ पूरी हो जाए (क़ुदियत)" [अल-जुमुआ: 10], और उसने फरमाया: "और जब आप अपने अनुष्ठानों को पूरा कर लें (क़दयतुम)" [अल-बकरा: 200]। यह भी कहा गया: उनके अर्थ अलग हैं, और यही सही दृष्टिकोण है।

इस मतभेद से इस बात पर असहमति पैदा होती है कि बाद में आने वाले को क्या मिलता है: क्या यह उसकी नमाज़ की शुरुआत है या उसका अंत? मलिक के साथियों के एक समूह - जिसमें इब्न अल-कासिम भी शामिल हैं - ने पहले दृष्टिकोण को अपनाया, लेकिन वह जो छूट गया है उसकी भरपाई 'अल-हमद' (सूरह अल-फातिहा) और एक सूरह के साथ करता है, इस प्रकार अपने कार्यों को आधार बनाता है जबकि अपने शब्दों की भरपाई करता है। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा (4):

(1) शब्द: "फी" (में), (ज़) से। (2) पांडुलिपियों में: "लज़िमा", स्थापित पाठ (म) से है। (3) सुनन अल-दारिमी (1405), और यह मुसनद अहमद (18115) में कुरान इब्न तमाम अल-असदी के माध्यम से, मुहम्मद इब्न अजलान से है। (4) अल-तमहीद 20/234-236 में, और अल-इस्तिधकर 4/40-43 में, और उनमें से भाषण मुद्दे के अंत तक है, बिना न्यायाधीश अब्द अल-वहाब के कथन के।

سورہ البقرہ: آیت ۳ ۲۵۵

میں نے کہا: ہر حال میں رسول اللہ ﷺ کی سنت پر عمل کرنا زیادہ بہتر ہے، لہٰذا وہ اسی طرح چلے جس طرح حدیث میں آیا ہے: "اور اس پر سکینہ اور وقار ہو"، اس لیے کہ وہ نماز میں ہے، اور یہ ناممکن ہے کہ آپ ﷺ کی خبر آپ کی بتائی ہوئی بات کے خلاف ہو۔ جس طرح نماز میں داخل ہونے والے کے لیے وقار اور سکون لازم ہے، اسی طرح چلنے والے کے لیے بھی ہے، یہاں تک کہ اسے نماز کے ساتھ مشابہت حاصل ہو جائے، تو اسے اس کا ثواب ملے۔

اس کی صحت پر جو چیز دلالت کرتی ہے وہ ہے جو ہم نے سنت سے ذکر کیا، اور جسے دارمی نے اپنی "مسند" میں روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن یوسف نے حدیث سنائی، انہوں نے کہا: ہمیں سفیان نے، محمد بن عجلان سے، انہوں نے مقبری سے، انہوں نے کعب بن عجرہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم وضو کرو، پھر مسجد کا ارادہ کرو، تو اپنی انگلیوں کے درمیان تشبیک (انگلیاں پھنسانا) نہ کرو، کیونکہ تم نماز میں ہو"۔ پس آپ ﷺ نے اس صحیح حدیث میں اس چیز سے منع فرمایا جو جلد بازی سے کم ہے، اور اسے نمازی کی طرح قرار دیا۔ اور یہ سنن اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی واضح کرتی ہیں: ﴿فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ﴾ [الجمعة : ۹]، اور یہ کہ اس سے مراد قدموں پر تیز دوڑنا نہیں ہے، بلکہ اس سے مراد عمل اور فعل ہے، امام مالک نے اس کی اسی طرح تفسیر کی ہے۔ اور اس بارے میں یہی درست بات ہے، واللہ اعلم۔

ساتویں بات: علماء نے آپ ﷺ کے اس قول کی تاویل میں اختلاف کیا ہے: "اور جو تمہارے ہاتھ سے نکل جائے اسے پورا کرو" اور آپ کا قول: "اور جو تم سے پہلے ہو چکا اسے قضا کرو"، کیا یہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں یا نہیں؟ تو کہا گیا: یہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں، اور یہ کہ

'قضاء' کا اطلاق 'تمام' (پورا کرنے) کے معنی میں بھی ہوتا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَوٰةُ﴾ [الجمعة : ١٠]، اور فرمایا: ﴿فَإِذَا قَضَيْتُم مَّنَاسِكَكُمْ﴾ [البقرة : ٢٠٠]، اور کہا گیا: ان دونوں کے معنی مختلف ہیں، اور یہی صحیح ہے۔

اور اس اختلاف پر اس بارے میں اختلاف مرتب ہوتا ہے جو (جماعت میں) بعد میں شامل ہونے والا پاتا ہے: کیا وہ اس کی نماز کا اول حصہ ہے یا اس کا آخری حصہ؟ تو اصحابِ مالک کی ایک جماعت - جن میں ابن القاسم بھی شامل ہیں - پہلے قول کی طرف گئی، لیکن وہ جو اس سے فوت ہوا اسے سورہ فاتحہ اور سورت کے ساتھ قضا کرتا ہے، تو وہ افعال میں بنیاد رکھنے والا اور اقوال میں قضا کرنے والا ہوتا ہے۔ ابن عبد البر (٤) نے کہا:

(١) لفظ: "فی"، (ظ) سے۔ (٢) خطی نسخوں میں: "لزم"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (٣) سنن دارمی (١٤٠٥)، اور یہ مسند احمد (١٨١١٥) میں قرآن بن تمام اسدی کے طریق سے، محمد بن عجلان سے ہے۔ (٤) التمہید ٢٠/٢٣٤ - ٢٣٦، اور الاستذکار ٤/٤٠ - ٤٣ میں، اور ان دونوں سے کلام مسئلہ کے آخر تک ہے، سوائے قاضی عبد الوہاب کے قول کے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 3 256

And it is the well-known position of the school of thought (madhhab). Ibn Khuwayz Mandad(1) said: This is what our companions are upon, and it is the opinion of Al-Awza'i, Al-Shafi'i, Muhammad ibn al-Hasan, Ahmad ibn Hanbal, Al-Tabari, and Dawud ibn Ali. Ashhab narrated—and he is the one mentioned by Ibn Abd al-Hakam from Malik, and narrated by Isa(2), from Ibn al-Qasim—from Malik: That what he catches is the end of his prayer, and that he is making up (qāḍiyan) for the actions and sayings, and it is the opinion of the Kufans. Al-Qadi Abu Muhammad Abd al-Wahhab(3) said: It is the well-known position of the Maliki school. Ibn Abd al-Barr said: As for whoever considers what he caught as the beginning of his prayer, I think they took into account the Ihram (opening takbir); because it only occurs at the beginning of the prayer, and the Tashahhud and Taslim only occur at its end. From here they said: What he catches is the beginning of his prayer, along with what has been reported in the Sunnah in his statement: "So complete (fa-atimmū) [the prayer]," and completion is the end part. Others argued with his statement: "So make up (fa-qḍū)," and what is made up is what was missed. However, the narration of those who narrated "So complete" is more frequent. And it is not consistent according to the saying of those who say: "What he catches is the beginning of his prayer," except for what was said by Abd al-Aziz ibn Abi Salamah Al-Majishun(4), Al-Muzani(5), Ishaq, and Dawud, that he recites with the Imam Al-Hamd (Al-Fatihah) and a Surah, if he catches that with him, and when he stands to make up, he recites Al-Hamd alone. So these people, their words and actions were consistent with their foundational principles, may Allah be pleased with them. Eighth: The Iqamah prevents starting a voluntary prayer. The Messenger of Allah ﷺ said: "When the Iqamah for prayer is called, there is no prayer except the obligatory one." It was recorded by Muslim and others(6). As for if he had already started a voluntary prayer, then no...

Footnotes: (1) In (D) and (Z): Khawaz Mandad, and in (Th): Hiwar Bandad, and what is established is from (M), and it was previously mentioned on p. 180. (2) Ibn Dinar, Abu Muhammad al-Ghafiqi, al-Qurtubi, the jurist and mufti of Andalusia, he remained with Abd al-Rahman ibn al-Qasim al-Atqi for a period and relied on him. He died in the year (212 AH). Al-Siyar 10/439. (3) Ibn Ali ibn Nasr al-Taghlibi al-Iraqi, the Sheikh of the Malikis, author of the book al-Talqin wal-Ma'rifah and others. He died in the year (422 AH). Al-Siyar 17/429. (4) Abd al-Aziz ibn Abd Allah ibn Abi Salamah, Abu Abd Allah, the Timi their freedman, the Medinan. He died in the year (164 AH). It was said: (166 AH). Al-Siyar 7/309. (5) Isma'il ibn Yahya, Abu Ibrahim al-Misri, a student of Imam

al-Shafi'i, author of al-Mukhtasar. Al-Shafi'i said: Al-Muzani is the supporter of my school. He died in the year (264 AH). Al-Siyar 12/492. (6) Sahih Muslim (710), from the Hadith of Abu Hurairah. And it is in Musnad Ahmad (9873).

सूरा अल-बकरा: आयत ३ २५६

और यह मज़हब (विचारधारा) का प्रसिद्ध मत है। इब्न खुवैज़ मंदाद(१) ने कहा: हमारे साथी इसी पर हैं, और यही अल-औज़ाई, अल-शाफई, मुहम्मद बिन अल-हसन, अहमद बिन हंबल, अल-तबरी और दाऊद बिन अली की राय है। अशहब ने रिवायत की - और वह वही हैं जिनका उल्लेख इब्न अब्द अल-हकम ने मालिक से किया, और ईसा(२) ने इसे इब्न अल-कासिम के माध्यम से मलिक से रिवायत किया: कि उसने जो कुछ पाया वह उसकी नमाज़ का आखिरी हिस्सा है, और वह कार्यों और कथनों में कज़ा (भरपाई) करने वाला है, और यह कूफ़ा निवासियों की राय है। अल-काज़ी अबू मुहम्मद अब्द अल-वहाब(३) ने कहा: यह मलिकी मज़हब का प्रसिद्ध मत है। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: जिसने उसे पाया जो उसकी नमाज़ की शुरुआत है, मुझे लगता है कि उन्होंने एहराम (तक्बीर-ए-तहरीमा) का ध्यान रखा; क्योंकि यह केवल नमाज़ की शुरुआत में होता है, और तशहुद और तस्लीम केवल इसके अंत में होते हैं। यहाँ से उन्होंने कहा: जो उसने पाया वह उसकी नमाज़ की शुरुआत है, सुन्नत में आए उस बयान के साथ: "तो पूरा करो (फ़-अतिम्मू)", और पूर्णता अंत है। दूसरों ने उनके इस कथन से तर्क दिया: "तो कज़ा करो (फ़-क़द्दू)", और जो कज़ा किया जाता है वह छूटा हुआ हिस्सा होता है। हालांकि, "तो पूरा करो" रिवायत करने वालों की संख्या अधिक है। और यह उनके कथन के अनुसार सही नहीं बैठता जो कहते हैं: जो उसने पाया वह उसकी नमाज़ की शुरुआत है, सिवाय इसके जो अब्द अल-अज़ीज़ बिन अबी सलमा अल-माजीशून(४), अल-मुज़नी(५), इसहाक और दाऊद ने कहा, कि वह इमाम के साथ अल-हम्द (अल-फातिहा) और एक सूरा पढ़ता है, यदि वह उसे उसके साथ पाता है, और जब वह कज़ा के लिए खड़ा होता है, तो वह केवल अल-हम्द पढ़ता है। तो ये लोग, उनके शब्द और कार्य उनके मूल सिद्धांत के अनुसार सुसंगत थे, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो। आठवीं: इक़ामत नफ़िल नमाज़ शुरू करने से रोकती है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब नमाज़ के लिए इक़ामत कह दी जाए, तो फर्ज़ के अलावा कोई नमाज़ नहीं है।" इसे मुस्लिम और अन्य(६) ने उद्धृत किया है। लेकिन अगर उसने नफ़िल शुरू कर दी हो, तो नहीं...

पाद टिप्पणियाँ: (१) (द) और (ज़) में: ख्वाज़ मंदाद, और (ज़) में: हिवार बंदाद, और जो स्थापित है वह (म) से है, और इसका उल्लेख पहले पृष्ठ १८० पर किया गया है। (२) इब्न दीनार, अबू मुहम्मद अल-गाफिकी, अल-कुर्तुबी, अंडालूसिया के फकीह और मुफ्ती, वे कुछ समय तक अब्द अल-रहमान बिन अल-कासिम अल-अतकी के साथ रहे और उन पर भरोसा किया। उनकी मृत्यु वर्ष (२१२ हिजरी) में हुई। अल-सियार १०/४३९। (३) इब्न अली बिन नस्र अल-तगलिबी अल-इराकी, मलिकियों के शेख,

अल-तल्किन वल-म'रिफा और अन्य पुस्तकों के लेखक। उनकी मृत्यु वर्ष (४२२ हिजरी) में हुई। अल-सियार १७/४२९। (४) अब्द अल-अज़ीज़ बिन अब्द अल्लाह बिन अबी सलमा, अबू अब्द अल्लाह, अल-तीमी उनके आज़ाद किए हुए गुलाम, मदीना निवासी। उनकी मृत्यु वर्ष (१६४ हिजरी) में हुई। और कहा गया: (१६६ हिजरी)। अल-सियार ७/३०९। (५) इस्माइल बिन यह्या, अबू इब्राहिम अल-मिसरी, इमाम अल-शाफई के छात्र, अल-मुख्तसर के लेखक। अल-शाफई ने कहा: अल-मुज़नी मेरे मज़हब के मददगार हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (२६४ हिजरी) में हुई। अल-सियार १२/४९२। (६) सहीह मुस्लिम (७१०), अबू हुरैरा की हदीस से। और यह मुसनद अहमद (९८७३) में है।

سورة البقرة : آیت ۳ ۲۵٦

اور یہی مذہب کا مشہور قول ہے۔ ابن خُوَیز مَنداد(۱) نے کہا: اور یہی وہ قول ہے جس پر ہمارے اصحاب ہیں، اور یہی اوزاعی، شافعی، محمد بن حسن، احمد بن حنبل، طبری، اور داؤد بن علی کا قول ہے۔ اور اشہب نے روایت کیا - اور وہ وہی ہیں جن کا ذکر ابن عبد الحکم نے مالک سے کیا، اور اسے عیسیٰ(۲) نے ابن القاسم سے، انہوں نے مالک سے روایت کیا: کہ (نمازی) جو کچھ پائے وہ اس کی نماز کا آخری حصہ ہے، اور وہ افعال اور اقوال میں قضا کرنے والا ہے، اور یہی کوفیوں کا قول ہے۔ قاضی ابو محمد عبد الوہاب(۳) نے کہا: اور یہ امام مالک کے مذہب میں مشہور ہے۔ ابن عبد البر نے کہا: جس نے (امام کے ساتھ) پائے گئے حصے کو اپنی نماز کی ابتدا قرار دیا، میرا خیال ہے کہ انہوں نے احرام (تکبیر تحریمہ) کی رعایت کی؛ کیونکہ یہ صرف نماز کی ابتدا میں ہوتا ہے، اور تشہد و تسلیم صرف اس کے آخر میں ہوتے ہیں۔ پس یہاں سے انہوں نے کہا: جو اس نے پایا وہ اس کی نماز کا اول ہے، ساتھ میں اس کے جو سنت میں وارد ہوا ہے، آپ ﷺ کا قول: "پس پورا کرو (فاتموا)"، اور اتمام آخر ہی ہوتا ہے۔ دوسروں نے آپ ﷺ کے قول "پس قضا کرو (فاقضوا)" سے استدلال کیا، اور جو قضا کیا جاتا ہے وہ چھوٹا ہوا حصہ ہوتا ہے، مگر ان کی روایت زیادہ ہے جنہوں نے "پس پورا کرو" روایت کیا ہے۔ اور یہ بات ان لوگوں کے قول پر درست نہیں بیٹھتی جو کہتے ہیں کہ: جو اس نے پایا وہ اس کی نماز کی ابتدا ہے، سوائے اس کے جو عبد العزیز بن ابی سلمہ الماجشون(٤)، مزنی(٥)، اسحاق اور داؤد نے کہا ہے کہ وہ امام کے ساتھ الحمد (سورہ فاتحہ) اور سورت پڑھے گا اگر وہ اسے ان کے ساتھ پائے، اور جب وہ قضا کے لیے کھڑا ہو گا تو صرف الحمد پڑھے گا۔ پس یہ لوگ اپنے اصل (اصول) پر اپنے قول و فعل میں مطابق رہے، اللہ ان سے راضی ہو۔ آٹھویں بات: اقامت نفل نماز کی ابتدا سے روکتی ہے۔ رسول اللہ

ﷺ نے فرمایا: "جب نماز کی اقامت ہو جائے تو سوائے فرض نماز کے کوئی نماز نہیں۔" اسے مسلم اور دیگر(٦) نے روایت کیا ہے۔ لیکن اگر وہ نفل شروع کر چکا ہو تو...

حواشی: (١) (د) اور (ز) میں: خوار منداد، اور (ظ) میں: حوار بنداد، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے، اور اس کا ذکر پہلے صفحہ ١٨٠ پر گزر چکا ہے۔ (٢) ابن دینار، ابو محمد الغافقی، القرطبی، اندلس کے فقیہ اور مفتی، ایک مدت تک عبد الرحمن بن القاسم العتقی کے ساتھ رہے اور انہی پر اعتماد کیا، سن (٢١٢ھ) میں وفات پائی۔ السیر ٤٣٩/١٠۔ (٣) ابن علی بن نصر التغلبی العراقی، مالکیوں کے شیخ، ان کی کتاب التلقین اور المعرفہ وغیرہ ہیں۔ سن (٤٢٢ھ) میں وفات پائی۔ السیر ٤٢٩/١٧۔ (٤) عبد العزیز بن عبد اللہ بن ابی سلمہ، ابو عبد اللہ، التیمی ان کے مولیٰ، مدنی، سن (١٦٤ھ) میں وفات پائی۔ اور کہا گیا: (١٦٦ھ)۔ السیر ٣٠٩/٧۔ (٥) اسماعیل بن یحییٰ، ابو ابراہیم المصری، امام شافعی کے شاگرد، المختصر کے مؤلف، امام شافعی نے کہا: المزنی میرے مذہب کا مددگار ہے، سن (٢٦٤ھ) میں وفات پائی۔ السیر ٤٩٢/١٢۔ (٦) صحیح مسلم (٧١٠)، حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے۔ اور یہ مسند احمد (٩٨٧٣) میں بھی ہے۔

257

Surah Al-Baqarah: Ayah 3

He should not cut it off; due to the saying of Allah the Almighty: {And do not invalidate your deeds} [Muhammad: 33], and especially if he has already prayed one rak'ah of it. It was also said: he cuts it off due to the generality of the hadith in that regard. And Allah knows best.

Ninth: The scholars differed regarding one who enters the mosque and has not yet prayed the two rak'ahs of Fajr, then the prayer is commenced (iqamah is made). Malik said: He joins with the Imam and does not pray them. If he has not yet entered the mosque, and if he does not fear missing a rak'ah, let him pray them outside the mosque, and he should not pray them in any of the courtyards of the mosque—where the Friday prayer is performed (1)—that are adjacent to the mosque. If he fears missing the first rak'ah, let him enter and pray with him, then pray them (2) after the sun has risen if he wishes, and for him to pray them after the sun has risen is more beloved to me and better than leaving them (3).

Abu Hanifa and his companions said: If he fears missing both rak'ahs, and that he will not reach the Imam before he rises from the bowing (ruku') in the second one, he joins with him. If he hopes to reach one rak'ah, he prays the two rak'ahs of Fajr outside the mosque, then joins with the Imam. Similarly, Al-Awza'i said, except that he allowed praying them in the mosque as long as he does not fear missing the last rak'ah. Al-Thawri said: If he fears missing a rak'ah, he joins with them and does not pray them; otherwise, he prays them even if he has already entered the mosque. Al-Hasan bin Hayy—and it is said Ibn Hayyan (4)—said: If the muqim (the one calling iqamah) begins the iqamah, there is no voluntary prayer except for the two rak'ahs of Fajr. Al-Shafi'i said: Whoever enters the mosque when the prayer has already commenced, he joins with the Imam and does not pray them, neither outside the mosque nor inside the mosque. Al-Tabari said the same, and this was also the view of Ahmad bin Hanbal and narrated from Malik, and it is the correct view in this regard; due to his (the Prophet's) peace be upon him saying: "When the prayer is commenced, there is no prayer except the obligatory one."

And the two rak'ahs of Fajr are either a Sunnah, a virtue (fadilah), or a desired act (raghibah), and the evidence during disagreement is the Sunnah (5).

(1) In (M): 'is prayed'. (2) In (Z) in both places: 'he prays them'. (3) In the manuscripts: 'leaving them', and what is fixed is from (M). (4) He is Al-Hasan bin Salih bin Hayy, Abu Abdullah Al-Hamdani, Al-Thawri, Al-Kufi, the jurist. Al-Dhahabi said: He is one of the Imams of Islam were it not for his involvement in innovation (bid'ah). He died in the year 169 AH. Al-Siyar 7/361. (5) In (M): 'evidence of the Sunnah'.

२५७

सूरा अल-बकरा: आयत ३

वह उसे न काटे; अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: {और अपने कर्मों को व्यर्थ न करो} [मुहम्मद: ३३], विशेष रूप से यदि उसने उसकी एक रकात पढ़ ली हो। यह भी कहा गया है: वह उस विषय में हदीस की व्यापकता के कारण इसे काट देता है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

नौवां: विद्वानों का उन लोगों के बारे में मतभेद है जो मस्जिद में प्रवेश करते हैं और उन्होंने फज्र की दो रकात नहीं पढ़ी होती हैं, फिर नमाज़ के लिए इकामत कह दी जाती है। मलिक ने कहा: वह इमाम के साथ शामिल हो जाता है और उन्हें नहीं पढ़ता है। यदि वह अभी तक मस्जिद में प्रवेश नहीं किया है, और यदि उसे एक रकात छूटने का डर नहीं है, तो उसे मस्जिद के बाहर पढ़ लेना चाहिए, और उन्हें मस्जिद के किसी भी आंगन में नहीं पढ़ना चाहिए - जहाँ जुमे की नमाज़ होती है (१) - जो मस्जिद से सटे हुए हैं। यदि उसे पहली रकात छूटने का डर हो, तो उसे प्रवेश करना चाहिए और उसके साथ नमाज़ पढ़नी चाहिए, फिर सूरज निकलने के बाद अगर वह चाहे तो उन्हें पढ़ ले (२), और सूरज निकलने के बाद उन्हें पढ़ना मुझे उन्हें छोड़ने (३) से ज़्यादा पसंद और बेहतर है।

अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: यदि उसे डर हो कि दोनों रकात छूट जाएँगी, और वह दूसरी रकात के रुकू से उठने से पहले इमाम को नहीं पा सकेगा, तो वह उसके साथ शामिल हो जाता है। यदि उसे एक रकात पाने की उम्मीद हो, तो वह मस्जिद के बाहर फज्र की दो रकात पढ़ता है, फिर इमाम के साथ शामिल हो जाता है। अल-औज़ाई ने भी इसी तरह कहा, सिवाय इसके कि मस्जिद में उनका रुकू करना तब तक जायज़ है जब तक उसे आखिरी रकात छूटने का डर न हो। अल-थौरी ने कहा: यदि उसे एक रकात छूटने का डर हो, तो वह उनके साथ शामिल हो जाए और उन्हें न पढ़े, अन्यथा वह उन्हें पढ़ेगा भले ही वह मस्जिद में प्रवेश कर चुका हो। अल-हसन बिन हय्य - और कहा जाता है इब्न हय्यान (४) - ने कहा: यदि मुकीम (इकामत कहने वाला) इकामत शुरू कर दे, तो फज्र की दो रकातों के अलावा कोई नफ़्ल नमाज़ नहीं है। अल-शाफई ने कहा: जो कोई मस्जिद में प्रवेश करता है और नमाज़ शुरू हो चुकी होती है, वह इमाम के साथ शामिल हो जाता है, और उन्हें नहीं पढ़ता है, न मस्जिद के बाहर और न ही मस्जिद के अंदर। अल-तबरी ने भी यही कहा, और अहमद बिन हंबल ने भी यही कहा और मलिक से भी यही रिवायत है, और यही इस बारे में सही है;

क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जब नमाज़ (फर्ज़) शुरू हो जाए, तो फर्ज़ के अलावा कोई नमाज़ नहीं होती।"

और फज्र की दो रकातें या तो सुन्नत हैं, या फजीलत हैं, या रागीबा (पसंद की गई) हैं, और विवाद की स्थिति में प्रमाण सुन्नत (५) ही है।

(१) (M) में: 'पढ़ी जाती है'। (२) (Z) में दोनों स्थानों पर: 'वह उन्हें पढ़ता है'। (३) प्रतियों में: 'उसे छोड़ना', और जो स्थापित है वह (M) से है। (४) वह अल-हसन बिन सालिह बिन हय्य, अबू अब्दुल्ला अल-हम्दानी, अल-थौरी, अल-कूफी, फ़कीह हैं। अल-धहाबी ने कहा: यदि वह नवाचार (बिदअत) में लिप्त न होते तो वे इस्लाम के इमामों में से एक होते। उनकी मृत्यु वर्ष १६९ हिजरी में हुई। अल-सियार ७/३६१। (५) (M) में: 'सुन्नत का प्रमाण'।

۲۵۷

سورة البقرہ: آیت ۳

وہ اسے منقطع نہ کرے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {اور اپنے اعمال کو باطل نہ کرو} [محمد: ۳۳]، اور خاص طور پر اگر وہ اس کی ایک رکعت پڑھ چکا ہو۔ اور کہا گیا ہے: وہ اس بارے میں حدیث کے عموم کی وجہ سے اسے منقطع کر دے گا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

نویں بات: علماء کا ان لوگوں کے بارے میں اختلاف ہے جو مسجد میں داخل ہوئے اور انہوں نے فجر کی دو رکعتیں نہیں پڑھی تھیں، پھر نماز کھڑی کر دی گئی۔ امام مالک نے کہا: وہ امام کے ساتھ داخل ہو جائے اور انہیں نہ پڑھے۔ اور اگر وہ ابھی تک مسجد میں داخل نہیں ہوا، اور اگر اسے ایک رکعت فوت ہونے کا خوف نہ ہو، تو وہ مسجد کے باہر پڑھے، اور انہیں مسجد کے کسی بھی صحن میں نہ پڑھے - جہاں جمعہ کی نماز (۱) ہوتی ہے - جو مسجد سے متصل ہوں۔ اگر اسے پہلی رکعت فوت ہونے کا ڈر ہو، تو وہ داخل ہو جائے اور ان کے ساتھ نماز پڑھے، پھر اگر چاہے تو سورج نکلنے کے بعد انہیں پڑھے (۲)، اور میرے نزدیک سورج نکلنے کے بعد انہیں پڑھنا انہیں چھوڑ دینے (۳) سے زیادہ پسندیدہ اور بہتر ہے۔

امام ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: اگر اسے ڈر ہو کہ دونوں رکعتیں فوت ہو جائیں گی، اور وہ امام کو دوسری رکعت کے رکوع سے اٹھنے سے پہلے نہیں پا سکے گا، تو وہ ان کے ساتھ شامل ہو جائے۔ اور اگر اسے ایک رکعت پانے کی امید ہو، تو وہ مسجد کے باہر فجر کی دو رکعتیں پڑھے، پھر امام کے ساتھ شامل ہو جائے۔ اوزاعی نے بھی اسی طرح کہا، سوائے اس کے کہ اس نے مسجد میں ان کے رکوع کرنے کو جائز قرار دیا جب تک کہ اسے آخری رکعت فوت

ہونے کا ڈر نہ ہو۔ ثوری نے کہا: اگر اسے ایک رکعت فوت ہونے کا ڈر ہو، تو وہ ان کے ساتھ شامل ہو جائے اور انہیں نہ پڑھے، ورنہ وہ انہیں پڑھے گا خواہ وہ مسجد میں داخل ہو چکا ہو۔ حسن بن حی - اور کہا جاتا ہے ابن حیان (٤) - نے کہا: جب مقیم (اقامت کہنے والا) اقامت شروع کر دے، تو فجر کی دو رکعتوں کے علاوہ کوئی نفل نماز نہیں۔ شافعی نے کہا: جو شخص مسجد میں داخل ہو اور نماز کھڑی ہو چکی ہو، وہ امام کے ساتھ شامل ہو جائے، اور انہیں نہ پڑھے، نہ مسجد کے باہر اور نہ ہی مسجد کے اندر۔ طبری نے بھی یہی کہا، اور یہی امام احمد بن حنبل کا قول ہے اور امام مالک سے بھی یہی مروی ہے، اور یہی اس بارے میں صحیح قول ہے؛ کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد ہے: "جب نماز کھڑی ہو جائے تو سوائے فرض کے اور کوئی نماز نہیں۔"

اور فجر کی دو رکعتیں یا تو سنت ہیں، یا فضیلت، یا رغیبہ ہیں، اور اختلاف کے وقت حجت (دلیل) سنت (٥) ہی ہے۔

(١) (م) میں: 'پڑھی جاتی ہے'۔ (٢) (ظ) میں دونوں جگہوں پر: 'وہ انہیں پڑھتا ہے'۔ (٣) نسخوں میں: 'ان کا ترک کرنا'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٤) وہ حسن بن صالح بن حی، ابو عبداللہ ہمدانی، ثوری، کوفی، فقیہ ہیں۔ ذہبی نے کہا: وہ ائمہ اسلام میں سے ہوتے اگر وہ بدعت میں ملوث نہ ہوتے، ان کی وفات سنہ ١٦٩ ہجری میں ہوئی۔ السیر ٧/٣٦١۔ (٥) (م) میں: 'سنت کی حجت'۔

258 Surah Al-Baqarah: Verse 3

And among the evidence for the well-known view of Malik and Abu Hanifa is what was narrated from Ibn Umar, that he came while the Imam was leading the Fajr prayer, so he prayed them (the two Sunnah rak'ahs) in the chamber of Hafsa, then he joined the prayer with the Imam (1).

And among the evidence of Al-Thawri and Al-Awza'i is what was narrated from Abdullah bin Mas'ud, that he entered the mosque when the prayer had already been established, so he prayed the two rak'ahs of Fajr by a pillar in the mosque, then he joined the prayer in the presence of Hudhayfah and Abu Musa, may Allah be pleased with them both (2). They said: If it is permissible to be occupied with the voluntary prayer instead of the obligatory prayer outside the mosque, it is permissible for him in the mosque. Muslim narrated from Abdullah bin Malik bin Buhaynah who said: The morning prayer was established, and the Messenger of Allah ﷺ saw a man praying while the Mu'adhin was calling the iqamah, so he said: "Are you praying the morning prayer as four (rak'ahs)?!" (3). This was a disapproval from him ﷺ of the man for praying the two rak'ahs of Fajr in the mosque while the Imam was praying, and it can also be used as evidence that if the two rak'ahs of Fajr are performed in that state, they are valid; because he (the Prophet) peace be upon him did not interrupt his prayer despite being able to do so, and Allah knows best (4).

Tenth: Prayer (As-Salah), its linguistic origin is supplication (Du'a), derived from 'salla yusalli': if he supplicated. From this is his saying, peace and blessings be upon him: "If one of you is invited to a meal, let him respond; if he is not fasting, let him eat, and if he is fasting, let him pray (falyusalli)" (5), meaning: let him supplicate.

Some scholars said: What is meant is the well-known prayer (6), so he prays two rak'ahs and then leaves. The first (meaning) is more well-known, and most scholars are upon it (7).

---

(1) Reported by Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/375, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 22/73. (2) Reported by Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/374. (3) Sahih Muslim (711), and it is also in Sahih Bukhari (663). Reported by Imam Ahmad (2130) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (4) Look at the opinions narrated on this issue in al-Tamhid 22/68-74, and al-Istidhkar 5/304-307. (5) Reported by Ahmad in al-Musnad (10585), and Muslim (1431) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. (6) In (d): With prayer. (7) In (z): Most.

258 सूरह अल-बकरा: आयत 3

मलिक और अबू हनीफा के प्रसिद्ध मत का प्रमाण इब्न उमर से जो रिवायत है वह यह है कि: वह आए जबकि इमाम सुबह (फ़ज्र) की नमाज़ पढ़ा रहे थे, तो उन्होंने हफ़सा के कमरे में वे दो रकअतें (सुन्नत) पढ़ीं, फिर वह इमाम के साथ नमाज़ में शामिल हो गए (1)।

और अल-थौरी और अल-अवज़ाई का प्रमाण वह है जो अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत है कि वह मस्जिद में दाखिल हुए और नमाज़ की इक़ामत हो चुकी थी, तो उन्होंने मस्जिद के एक खंभे के पास फ़ज्र की दो रकअतें पढ़ीं, फिर हुजैफा और अबू मूसा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की मौजूदगी में नमाज़ में शामिल हुए (2)। उन्होंने कहा: यदि मस्जिद के बाहर फ़र्ज़ नमाज़ के बजाय नफ़्ल नमाज़ में व्यस्त होना जायज़ है, तो मस्जिद में भी उसके लिए यह जायज़ है। मुस्लिम ने अब्दुल्ला बिन मलिक बिन बुहैना से रिवायत की है, उन्होंने कहा: सुबह की नमाज़ की इक़ामत हुई, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक आदमी को नमाज़ पढ़ते देखा जबकि मुअज़्ज़िन इक़ामत कह रहा था, तो आपने फ़रमाया: "क्या तुम सुबह की नमाज़ चार (रकअत) पढ़ रहे हो?!" (3)। यह आप ﷺ की ओर से उस आदमी पर फ़ज्र की दो रकअतें मस्जिद में पढ़ने पर आपत्ति थी जबकि इमाम नमाज़ पढ़ा रहा था। और इससे यह भी दलील ली जा सकती है कि यदि उस स्थिति में फ़ज्र की दो रकअतें पढ़ी गईं तो वे सही होंगी; क्योंकि आप (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) ने सक्षम होने के बावजूद उसकी नमाज़ नहीं रुकवाई, और अल्लाह बेहतर जानता है (4)।

दसवां: नमाज़ (अस्-सलाह) का भाषाई मूल दुआ (प्रार्थना) है, जो 'सल्ला युसल्ली' से निकला है: जब उसने दुआ की। इसी से आप (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) का यह कथन है: "जब तुममें से किसी को खाने पर बुलाया जाए, तो उसे स्वीकार करना चाहिए; यदि वह रोज़ा नहीं रख रहा है, तो उसे खाना चाहिए, और यदि वह रोज़ा रख रहा है, तो उसे नमाज़ पढ़नी चाहिए (फ़ल्युसल्ली)" (5) अर्थात: उसे दुआ करनी चाहिए।

कुछ विद्वानों ने कहा: इससे तात्पर्य प्रसिद्ध नमाज़ (6) है, इसलिए वह दो रकअत पढ़ता है और चला जाता है। पहला अर्थ अधिक प्रसिद्ध है, और अधिकांश विद्वान इसी पर हैं (7)।

---

(1) अल-तहावी ने शरह मानी अल-अथार 1/375 में और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 22/73 में इसे उद्धृत किया है। (2) अल-तहावी ने शरह मानी अल-अथार 1/374 में इसे उद्धृत किया है। (3) सहीह मुस्लिम (711), और यह सहीह बुखारी (663) में भी है। इमाम अहमद (2130) ने इसे इब्न

अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (4) इस मुद्दे पर दिए गए विचारों के लिए अल-तमहीद 22/68-74 और अल-इस्तिधकार 5/304-307 देखें। (5) अहमद ने अल-मुसनद (10585) में और मुस्लिम (1431) ने अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से इसे उद्धृत किया है। (6) (द) में: नमाज़ के साथ। (7) (ज़) में: अधिक।

258 سورة البقرہ: آیت 3

مالک اور ابوحنیفہ کے مشہور قول کی دلیل میں سے وہ ہے جو ابن عمر سے مروی ہے، کہ وہ آئے جبکہ امام صبح کی نماز پڑھا رہا تھا، تو انہوں نے وہ دونوں (سنتیں) حفصہ کے حجرے میں پڑھیں، پھر وہ امام کے ساتھ نماز میں شامل ہو گئے (1)۔

اور ثوری اور اوزاعی کی دلیل وہ ہے جو عبداللہ بن مسعود سے مروی ہے کہ وہ مسجد میں داخل ہوئے جبکہ نماز کھڑی ہو چکی تھی، تو انہوں نے مسجد کے ایک ستون کے پاس فجر کی دو رکعتیں پڑھیں، پھر حذیفہ اور ابوموسیٰ رضی اللہ عنہما کی موجودگی میں نماز میں داخل ہوئے (2)۔ انہوں نے کہا: جب مسجد کے باہر فرض نماز کے بدلے نفل میں مشغول ہونا جائز ہے، تو مسجد میں بھی اس کے لیے یہ جائز ہے۔ مسلم نے عبداللہ بن مالک بن بحینہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: صبح کی نماز کھڑی ہوئی، تو رسول اللہ ﷺ نے ایک شخص کو نماز پڑھتے دیکھا جبکہ مؤذن اقامت کہہ رہا تھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم صبح کی نماز چار (رکعتیں) پڑھ رہے ہو؟!" (3)۔ یہ آپ ﷺ کی طرف سے اس شخص پر فجر کی دو رکعتیں مسجد میں پڑھنے پر ناپسندیدگی کا اظہار تھا جبکہ امام نماز پڑھا رہا تھا، اور اس سے یہ بھی استدلال کیا جا سکتا ہے کہ اگر اس حالت میں فجر کی دو رکعتیں ادا ہو گئیں تو وہ صحیح ہوں گی؛ کیونکہ آپ علیہ السلام نے باوجود قدرت کے اس کی نماز قطع نہیں کروائی، واللہ اعلم (4)۔

دسویں بات: نماز (الصلاۃ) کی اصل لغت میں دعا ہے، جو 'صلی یصلی' سے ماخوذ ہے: جب اس نے دعا کی۔ اسی میں سے آپ علیہ الصلاۃ والسلام کا قول ہے: "جب تم میں سے کسی کو کھانے کی دعوت دی جائے تو اسے قبول کرنا چاہیے، اگر وہ روزے سے نہ ہو تو کھا لے، اور اگر وہ روزے سے ہو تو اسے نماز پڑھنی چاہیے (فلیصل)" (5) یعنی: وہ دعا کرے۔

بعض علماء نے کہا ہے: اس سے مراد معروف نماز (6) ہے، چنانچہ وہ دو رکعتیں پڑھتا ہے اور چلا جاتا ہے، اور پہلا مفہوم زیادہ مشہور ہے، اور اسی پر اکثر علماء ہیں (7)۔

---

(1) اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار 375/1 میں اور ابن عبدالبر نے التمہید 73/22 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے طحاوی نے شرح معانی الآثار 374/1 میں روایت کیا ہے۔ (3) صحیح مسلم (711)، اور یہ صحیح بخاری (663) میں بھی ہے۔ اور اسے امام احمد (2130) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) اس مسئلہ میں وارد اقوال کے لیے دیکھیے التمہید 68/22-74، اور الاستذکار 304/5-307۔ (5) اسے احمد نے المسند (10585) میں اور مسلم (1431) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (6) (د) میں: بالصلاۃ (نماز کے ساتھ)۔ (7) (ظ) میں: اکثر۔

Surah Al-Baqarah: Verse 3 Page 259

When Asma [bint Abi Bakr] gave birth to Abdullah bin Al-Zubayr, she sent him to the Prophet ﷺ. Asma said: "Then he stroked him and prayed (salla) for him," (1) meaning: he supplicated for him.

And Allah Almighty said: "And pray for them" [At-Tawbah: 103], meaning: supplicate for them.

Al-A'sha said (2): My daughter says, as I prepared for departure: "O Lord, keep my father away from ailments and pain." "Upon you is the like (3) of what you prayed for, so close your eyes for a day (4), for every person's side has a place to lie down."

Al-A'sha also said (5): "The wind met it in its jar, and he prayed over its jar (6) and made the sign of the cross (artasam)." "Artasama" of a man means: he magnified God (takbir) and supplicated, as stated in "Al-Sihah" (7).

Some people said: It is derived from "Al-Sala", which is a vein in the middle of the back that splits at the tailbone and surrounds it. From it is taken "al-musalli" in horse racing, because it comes in the race with its head at the two "sala" (loins) of the winner. Thus, "Al-Salah" (prayer) was derived from it; either because it comes second after faith, so it was likened to the "musalli" horse, or because the one bowing (raki') bends (8) his two "sala" (9). "Al-Sala" is the base of the horse's tail. The dual is "salawan". "Al-musalli" is the one following the winner, because his head is at his (the winner's) "sala". Ali (may Allah be pleased with him) said: "The Messenger of Allah ﷺ preceded, Abu Bakr followed as the 'musalli', and Umar was third." (10)

(1) Part of a hadith narrated by Muslim in his Sahih (2146). (2) In his Diwan, p. 151. (3) With the nominative or accusative case; Abu Ubaidah said in Majaz al-Qur'an 1/62: Whoever raises 'mithl' (nominative) makes it: 'upon you is the like of that which you said to me and prayed for me with it,' and whoever puts it in the accusative case makes it an order saying: 'take to mercy and supplication for me.' (4) In (M): 'sleep' (nawman), which is a narration of the verse. (5) In his Diwan, p. 85. (6) 'Al-Dann': it is a large vessel for wine and the like. (7) Al-Sihah (R-S-M). (8) In (D): 'yuthni' (bends), and in (Z): 'yanthani' (is bent). (9) From his saying: 'Some people said...' from Al-Muharrar al-Wajiz 1/85. (10) Narrated by Ahmad in Al-Musnad (895), and the author will mention it when interpreting verse (11) of Surah Yusuf, and verse (10) of Surah Al-Hadid.

सूरह अल-बक़रह : आयत ३ पृष्ठ २५९

और जब अस्मा [बिंत अबी बक्र] ने अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर को जन्म दिया, तो उन्होंने उसे नबी ﷺ के पास भेजा। अस्मा ने कहा: "फिर उन्होंने उसे सहलाया और उसके लिए दुआ (सल्ला) की," (१) यानी: उसके लिए प्रार्थना की।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और उनके लिए दुआ करो" [अत-तौबा: १०३], यानी: उनके लिए प्रार्थना करो।

अल-अ'शा ने कहा (२): मेरी बेटी कहती है जब मैं रवानगी की तैयारी कर रहा था: "ऐ रब, मेरे पिता को बीमारियों और दर्द से दूर रख।" "तुम्हारे ऊपर वैसा ही (३) हो जैसा तुमने दुआ की, तो एक दिन (४) के लिए अपनी आँखें बंद कर लो, क्योंकि हर व्यक्ति के पहलू के लिए लेटने की जगह है।"

अल-अ'शा ने यह भी कहा (५): "हवा उसे उसके मटके में मिली, और उसने उसके मटके पर दुआ (६) की और सलीब का निशान बनाया (अर्तसम)।" एक आदमी के"अर्तसमा" का अर्थ है: उसने अल्लाह की बड़ाई (तकबीर) बयान की और दुआ की, जैसा कि "अल-सिहाह" (७) में कहा गया है।

कुछ लोगों ने कहा: यह "अल-सला" से लिया गया है, जो पीठ के बीच में एक नस है जो दुम की हड्डी के पास अलग हो जाती है और उसे घेर लेती है। इसी से घुड़दौड़ में "अल-मुसल्ली" शब्द लिया गया है; क्योंकि वह दौड़ में इस तरह आता है कि उसका सिर जीतने वाले घोड़े के दो "सला" (कूल्हों) के पास होता है। इस प्रकार, "अल-सलाह" (नमाज़) शब्द इसी से निकला है; या तो इसलिए कि यह ईमान के बाद दूसरे स्थान पर आती है, इसलिए इसकी तुलना "मुसल्ली" घोड़े से की गई, या इसलिए कि रुकू करने वाला अपने दो "सला" (८) (कूल्हों) को मोड़ता है (९)। "अल-सला" घोड़े की दुम की जड़ है। इसका द्विवचन "सलवान" है। "अल-मुसल्ली" विजेता के पीछे आने वाला है; क्योंकि उसका सिर विजेता के"सला" पर होता है। हज़रत अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया: "अल्लाह के रसूल ﷺ सबसे आगे रहे, अबू बक्र 'मुसल्ली' (दूसरे स्थान पर) रहे, और उमर तीसरे स्थान पर रहे।" (१०)

(१) मुस्लिम द्वारा उनके सहीह (२१४६) में वर्णित एक हदीस का हिस्सा। (२) उनके दीवान में, पृष्ठ १५१। (३) पेश (रफ़अ) या ज़बर (नस्ब) के साथ; अबू उबैदा ने मजाज़ुल-कुरआन १/६२ में कहा: जिसने "मिस्लु" (पेश के साथ) पढ़ा, उसने इसे बनाया: "तुम्हारे ऊपर वैसा ही हो जैसा तुमने मेरे लिए कहा और दुआ की," और जिसने इसे ज़बर के साथ पढ़ा, उसने इसे एक हुक्म बनाया: "मुझ पर रहम और दुआ करना लाज़िम कर लो।" (४) (म) में: 'नींद' (नौमन), जो इस शेर की एक रिवायत है। (५)

उनके दीवान में, पृष्ठ ८५। (६) 'अद-दन्न': यह शराब आदि के लिए एक बड़ा बर्तन है। (७) अल-सिहाह (र-स-म)। (८) (द) में: 'युसनी' (मोड़ता है), और (ज़) में: 'यनसनी' (मुड़ता है)। (९) उनके इस कथन से: 'कुछ लोगों ने कहा...' अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/८५ से। (१०) अहमद ने अल-मुसनद (८९५) में इसे वर्णित किया है, और लेखक सूरह यूसुफ की आयत (११) और सूरह अल-हदीद की आयत (१०) की व्याख्या करते समय इसका उल्लेख करेंगे।

سورة البقرة : الآية ٣ صفحہ ٢٥٩

اور جب اسماء [بنت ابی بکر] نے عبداللہ بن الزبیر کو جنم دیا، تو انہوں نے اسے نبی ﷺ کے پاس بھیجا۔ اسماء نے کہا: "پھر آپ ﷺ نے اسے ہاتھ پھیرا اور اس پر دعا (صلّٰی) کی،" (١) یعنی: اس کے لیے دعا کی۔

اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَصَلِّ عَلَيْهِمْ﴾ [التوبۃ : ١٠٣] یعنی: ان کے لیے دعا کیجیے۔

اور الاعشی نے کہا (٢): میری بیٹی کہتی ہے جب میں نے روانگی کی تیاری کی: "اے رب، میرے باپ کو بیماریوں اور درد سے دور رکھ۔" "تجھ پر بھی وہی (٣) ہو جو تو نے دعا کی، پس ایک دن (٤) کے لیے آنکھیں بند کر لے، کیونکہ انسان کے پہلو کے لیے لیٹنے کی جگہ مقرر ہے۔"

اور الاعشی نے یہ بھی کہا (٥): "ہوا اسے اس کے مٹکے میں ملی، اور اس نے اس کے مٹکے پر دعا کی (٦) اور نشان بنایا (ارْتَسَمَ)۔" آدمی کے "ارْتَسَمَ" کا مطلب ہے: اس نے اللہ کی بڑائی بیان کی (تکبیر) اور دعا کی، یہ بات "الصحاح" (٧) میں کہی گئی ہے۔

اور ایک گروہ نے کہا: یہ "الصَّلا" سے ماخوذ ہے، جو پیٹھ کے درمیان ایک رگ ہے جو دمچی کے پاس الگ ہو کر اسے گھیر لیتی ہے۔ اسی سے گھڑ دوڑ میں "المُصَلِّي" لیا گیا ہے؛ کیونکہ وہ دوڑ میں اس حال میں آتا ہے کہ اس کا سر پہلے آنے والے کے دو "صَلَوَي" (کولہوں) کے پاس ہوتا ہے۔ پس "الصَّلاۃ" (نماز) اسی سے مشتق ہوئی؛ یا تو اس لیے کہ یہ ایمان کے بعد دوسرے درجے پر آئی، چنانچہ اسے گھوڑوں میں سے "المُصَلِّي" سے تشبیہ دی گئی، یا اس لیے کہ رکوع کرنے والا اپنے دو "صَلَوَي" (٨) (کولہوں) کو خم کرتا ہے (٩)۔ "الصَّلا" گھوڑے کی دم کی جڑ

ہے۔ اس کا تثنیہ "صَلَوان" ہے۔ "المُصَلِّي" وہ ہے جو پہلے کے پیچھے ہو؛ کیونکہ اس کا سر اس کے "صَلاہ" پر ہوتا ہے۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "رسول اللہ ﷺ سبقت لے گئے، ابوبکر 'مصلی' (دوسرے) رہے، اور عمر تیسرے رہے۔" (۱۰)

(۱) صحیح مسلم (۲۱۴۶) کی ایک حدیث کا ٹکڑا۔ (۲) ان کے دیوان، ص ۱۵۱ میں۔ (۳) رفع یا نصب کے ساتھ؛ ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ۱/۶۲ میں کہا: جس نے "مثل" کو رفع دیا، اس نے اسے یوں بنایا: "تجھ پر ویسا ہی ہو جیسا تو نے مجھ سے کہا اور میرے لیے دعا کی،" اور جس نے اسے نصب دیا، اس نے اسے امر بنایا گویا وہ کہہ رہا ہے: "مجھ پر رحمت اور دعا کو لازم کر لو۔" (۴) (م) میں: 'نومًا' ہے، جو اس شعر کی ایک روایت ہے۔ (۵) ان کے دیوان، ص ۸۵ میں۔ (۶) "الدَّنّ": شراب وغیرہ کے لیے ایک بڑا برتن ہے۔ (۷) الصحاح (رسم)۔ (۸) (د) میں: 'يثني' اور (ظ) میں: 'ينثني' ہے۔ (۹) ان کے قول: "وقال قوم..." سے، المحرر الوجیز ۱/۸۵ سے۔ (۱۰) اسے احمد نے المسند (۸۹۵) میں روایت کیا ہے، اور مصنف سورہ یوسف کی آیت (۱۱) اور سورہ الحدید کی آیت (۱۰) کی تفسیر میں اس کا ذکر کریں گے۔

٢٦٠ Surah Al-Baqarah: Verse ٣

It was said: It is derived from 'al-luzum' (constancy/necessity), and from it 'saliya bin-nar' (he endured the fire): when he remained in it. And from it is the verse: {He will burn in a scorching fire} [Al-Ghashiyah: 4]. Al-Harith bin 'Abbad (1) said:

'I was not among its criminals, God knows, and I am enduring its heat today' (2)

Meaning: constant in its heat. It is as if the meaning based on this is: constancy in worship within the limits commanded by God Almighty.

It was said: It is derived from 'sallaytu al-'ud bin-nar' (I straightened the wood with fire): when you straighten it and soften it with 'al-salaa' (roasting/heating). Al-Salaa: heating by fire, with a kasrah on the 'Saad' and elongated (madd). If you open the 'Saad' (fathah), it is shortened (qasr), so you say: 'sala al-nar'. It is as if the person praying (al-musalli) straightens himself through the struggle within it, and becomes soft and humble. Al-Kharzanji (3) said:

'Do not rush into your affair and be persistent, for nothing straightens your stick like a persistent one.'

Prayer (Al-Salah): Invocation (du'a). Prayer: Mercy (rahmah), and from it is the saying: 'O Allah, send blessings upon Muhammad,' the hadith (4).

Prayer: Worship (ibadah), and from it is the words of the Almighty: {And their prayer at the House was not...} [Al-Anfal: 35] the verse, meaning: their worship.

Prayer: Supererogatory prayer (nafilah), and from it is the words of the Almighty: {And enjoin prayer upon your family} [Taha: 132].

(1) In the manuscripts: 'Hannad,' which is an error. It is Al-Harith bin 'Abbad al-Bakri, who was the most forbearing of the people of his time and the most courageous. He abstained from the war between Bakr and Taghlib – which was the War of Basous – then entered it after Al-Muhalhil killed his nephew Bujayr bin 'Amru. Khizanat al-Adab 1/472. (2) Tafsir al-Tabari 6/455, Al-Aghani 5/47, and Khizanat al-Adab 1/473. (3) This is how it appeared in the manuscripts, and the verse belongs to Qais bin Zuhair al-Absi, as in Al-Lisan and Al-Sihah (sala). Al-Kharzanji mentioned it, as mentioned by Ibn 'Adil al-Hanbali in Al-Lubab 1/290, then he said: 'It is problematic, for 'al-salah' is from the roots with 'waw', and this is from 'ya'. End quote.' Al-Kharzanji is Ahmad bin Muhammad, Abu Hamid al-Bashti, the leader of the people of literature in Khorasan in his time. He has the book 'Al-Takmilah,' with which he completed 'Kitab al-Ayn.' He

died in the year (348 AH). Inbah al-Ruwat 1/107. (4) Narrated from the hadiths of a number of companions, including Talhah bin 'Ubayd Allah, Abu Sa'id al-Khudri, Abu Mas'ud al-Ansari, Ka'b bin 'Ujrah, and Abu Humayd al-Sa'idi. See Musnad Ahmad (1396), (11433), (17072), (18104), and (23600).

२८· सूरा अल-बकरा: आयत ३

यह कहा गया है: यह 'अल-लुज़ुम' (निरंतरता/अनिवार्यता) से लिया गया है, और इसी से है 'सलिया बिन-नार': जब वह आग में बना रहा। और इसी से है आयत: {वह जलती हुई आग में प्रवेश करेगा} [अल-गाशिया: 4]। अल-हारिस बिन अब्बाद (1) ने कहा:

'मैं इसके अपराधियों में से नहीं था, ईश्वर जानता है, और मैं आज इसकी गर्मी सह रहा हूँ' (2)

अर्थ: इसकी गर्मी में निरंतर। ऐसा लगता है कि इस आधार पर अर्थ है: ईश्वर द्वारा आदेशित सीमाओं के भीतर इबादत में निरंतरता।

यह भी कहा गया है: यह 'सल्लैतु अल-ऊद बिन-नार' (मैंने आग से लकड़ी को सीधा किया) से लिया गया है: जब आप इसे आग से सीधा और नरम करते हैं। 'अल-सला' आग पर तापना है, 'साद' के नीचे कसरा और मद के साथ। यदि आप 'साद' पर फतह लगाते हैं तो यह छोटा हो जाता है, तो आप कहते हैं: 'सला अन-नार'। ऐसा लगता है कि नमाज़ पढ़ने वाला (अल-मुसल्ली) इसके भीतर संघर्ष के माध्यम से खुद को सीधा करता है, और नरम और विनम्र हो जाता है। अल-खारज़ंजी (3) ने कहा:

'अपने काम में जल्दबाजी न करें और अडिग रहें, क्योंकि आपकी लकड़ी को निरंतरता से बेहतर कोई सीधा नहीं करता।'

सलाह (प्रार्थना): दुआ। सलाह: रहमत (दया), और इसी से यह हदीस है: 'हे अल्लाह, मुहम्मद पर सलात भेज,' हदीस (4)।

सलाह: इबादत (उपासना), और इसी से सर्वशक्तिमान के शब्द हैं: {और काबा के पास उनकी नमाज़ कुछ और न थी...} [अल-अनफ़ाल: 35] आयत, यानी: उनकी इबादत।

सलाह: नफ़िल (स्वैच्छिक प्रार्थना), और इसी से सर्वशक्तिमान के शब्द हैं: {और अपने घर वालों को नमाज़ का हुक्म दो} [ताहा: 132]।

(1) प्रतियों में: 'हन्नाद,' जो गलत है। वह अल-हारिस बिन अब्बाद अल-बकरी है, वह अपने समय के सबसे धैर्यवान और सबसे साहसी व्यक्ति थे। उन्होंने बक्र और तग़लिब के बीच युद्ध - जो बसूस का युद्ध था - से दूरी बना ली थी, फिर अल-मुहलहिल द्वारा उनके भतीजे बुजैर bin अम्र की हत्या के बाद इसमें शामिल हो गए। खिज़ानत अल-अदब 1/472. (2) तफ़सीर अल-तबरी 6/455, अल-अग़ानी 5/47, और खिज़ानत अल-अदब 1/473. (3) प्रतियों में ऐसा ही आया है, और यह शेर क़ैस bin

ज़ुहैर अल-अब्सी का है, जैसा कि अल-लिसान और अल-सिहाह (सला) में है। अल-खारज़ंजी ने इसका उल्लेख किया है, जैसा कि इब्न आदिल अल-हनबली ने अल-लुबाब 1/290 में उल्लेख किया है, फिर उन्होंने कहा: 'यह समस्याग्रस्त है, क्योंकि 'सलात' 'वाव' वाले शब्दों से है, और यह 'या' से है।' अल-खारज़ंजी अहमद bin मुहम्मद, अबू हामिद अल-बश्ती हैं, जो अपने समय में खुरासान में साहित्य के इमाम थे। उनकी किताब अल-तकमिला है, जिससे उन्होंने किताब अल-ऐन को पूरा किया। उनकी मृत्यु वर्ष (348 हिजरी) में हुई। इनबाह अल-रुवात 1/107. (4) कई सहाबा की हदीसों से वर्णित है, जिनमें तलहा bin उबैदुल्ला, अबू सईद अल-खुदरी, अबू मसूद अल-अंसारी, काब bin उजराह और अबू हुमैद अल-साइदी शामिल हैं। देखें मसनद अहमद (1396), (11433), (17072), (18104) और (23600)।

٢٦٠ سورة البقره : آیت ٣

کہا گیا ہے: یہ "اللزوم" (لازم ہونا/مستقل مزاجی) سے ماخوذ ہے، اور اسی سے ہے "صلی بالنار": جب وہ آگ کا پابند ہو گیا۔ اور اسی سے ہے [آیت]: {وہ دہکتی آگ میں داخل ہو گا} [الغاشیہ: ٤]۔

حارث بن عباد (١) نے کہا:

لم أكُنْ من جُنَاتِها عَلِمَ اللَّـهُ وإنِّي بحرِّها اليومَ صالِ (٢)

یعنی: اس کی حرارت کا پابند۔ اور گویا اس اعتبار سے معنی یہ ہے: اللہ تعالیٰ کے حکم کردہ حدود پر عبادت کی مداومت۔

اور کہا گیا ہے: یہ "صليت العود بالنار" (میں نے لکڑی کو آگ سے سیدھا کیا) سے ماخوذ ہے: جب آپ اسے آگ کے ذریعے سیدھا اور نرم کرتے ہیں۔ "الصلاء" آگ سے تاپنا ہے، 'صاد' کے نیچے کسرہ اور مد کے ساتھ۔ اگر 'صاد' پر فتحہ ہو تو مقصور ہے، آپ کہیں گے: "صلا النار"۔ گویا نمازی (المصلی) اس میں محنت و مشقت کے ذریعے اپنے آپ کو سیدھا کرتا ہے، اور نرم اور عاجز ہو جاتا ہے۔ الخارزنجی (٣) نے کہا:

فلا تَعْجَلْ بأمْرِكَ واسْتَدِمْهُ فما صَلَّى عصاك كَمُستديم

اور الصلاۃ: دعا ہے۔ اور الصلاۃ: رحمت ہے، اور اسی سے حدیث ہے: "اے اللہ! محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) پر رحمت نازل فرما" (٤)۔

اور الصلاۃ: عبادت ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِندَ الْبَيْتِ} [الانفال: ٣٥] آیت، یعنی: ان کی عبادت۔

اور الصلاۃ: نفل ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ} [طہ: ١٣٢]۔

(١) نسخوں میں "ہناد" ہے، جو کہ غلطی ہے، وہ حارث بن عباد البکری ہیں، اپنے زمانے کے سب سے زیادہ بردبار اور بہادر شخص تھے۔ آپ نے بنو بکر اور بنو تغلب کی جنگ - جو کہ جنگ بسوس ہے - سے علیحدگی اختیار کر لی تھی، پھر جب مہلہل نے ان کے بھتیجے بجیر بن عمرو کو قتل کر دیا تو اس میں شامل ہو گئے۔ خزانہ الادب ٤٧٢/١۔ (٢) تفسیر الطبری ٤٥٥/٦، الاغانی ٤٧/٥، اور خزانہ الادب ٤٧٣/١۔ (٣) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور یہ شعر قیس بن زہیر العبسی کا ہے، جیسا کہ اللسان اور الصحاح (صلا) میں ہے، اور الخارزنجی نے اسے ذکر کیا ہے، جیسا کہ ابن عادل الحنبلی نے اللباب ٢٩٠/١ میں ذکر کیا، پھر کہا: یہ مشکل ہے، کیونکہ صلاۃ "واؤ" والے کلمات میں سے ہے اور یہ "یاء" سے ہے۔ اھ الخارزنجی احمد بن محمد، ابو حامد البشتی ہیں، جو اپنے زمانے میں خراسان کے اہل ادب کے امام تھے، ان کی کتاب التکملہ ہے جس سے انہوں نے کتاب العین کو مکمل کیا۔ ان کی وفات ٣٤٨ھ میں ہوئی۔ انباہ الرواۃ ١٠٧/١۔ (٤) صحابہ کی ایک جماعت سے مروی ہے جن میں طلحہ بن عبید اللہ، ابو سعید الخدری، ابو مسعود الانصاری، کعب بن عجرہ، اور ابو حمید الساعدی شامل ہیں۔ دیکھئے مسند احمد (١٣٩٦)، (١١٤٣٣)، (١٧٠٧٢)، (١٨١٠٤) اور (٢٣٦٠٠)۔

Surat Al-Baqarah: Verse 3 [Page 261]

And prayer (Al-Salah) is glorification (tasbih), and from it is the Almighty's saying: {Had he not been of those who glorify [Allah]} [Al-Saffat: 143], meaning: from those who pray. From it also is the "subhat al-duha" (voluntary morning prayer). It has been said in the interpretation of {we glorify You with Your praise} [Al-Baqarah: 30]: we pray. And prayer is recitation, and from it is the Almighty's saying: {And do not be loud in your prayer} [Al-Isra: 110], so it is a polysemous term. And prayer is also a house where prayer is performed, as said by Ibn Faris (1). It has been said: Prayer is a proper noun established for this worship, for God Almighty did not leave any era without a divine law, and no divine law was devoid of prayer; this was narrated by Abu Nasr al-Qushayri. I say: According to this view, it has no etymology, and according to the majority's view, it is: Eleventh: The jurists (usuliyyun) differed: is it maintained upon its original primary linguistic establishment—and likewise faith (iman), zakat, fasting, and pilgrimage—and that the Law (Sharia) only intervened with conditions and rules? Or do those additions from the Law make them (2) established like the primary establishment by the Law? Here lies their disagreement, and the first view is more correct; because the Law was established in Arabic, and the Quran was revealed in it in a clear Arabic tongue. However, the Arabs have control over names, like "dabba" (beast/creature) which was established for everything that moves on earth, then custom (urf) specialized it for animals. Similarly, the custom of the Law has control over names, and Allah knows best. Twelfth: There is disagreement regarding what is meant by "prayer" here. It is said: the obligatory prayers (fara'id). And it is said: both obligatory and voluntary prayers together, which is correct; because the term is general, and the pious person performs both. Thirteenth: Prayer is a cause for sustenance (rizq). Allah Almighty said: {And enjoin prayer upon your family} [Taha: 132], the verse, as will be explained in "Taha," God willing. It is also a cure for stomach ache and other ailments. Ibn Majah narrated from Abu Hurayrah who said: The Prophet ﷺ went out at midday, so I went out (3), then I prayed and sat down. The Prophet ﷺ turned to me and said: "Ashkamat dardah?" (Do you have a stomach ache?). I said: "Yes, O Messenger of Allah." He said: "Stand and pray, for indeed in prayer there is healing." In (4) another narration: "Ashkamat darad" meaning: you are complaining.

(1) In Mujmal al-Lughah (Salah) 2/538. (2) In the copies: "yusayyiruha" (makes it), the confirmed is from (M). (3) From this point to his saying: because it contradicts the

main text page 283, it is missing from (Z). (4) In (D) and (M): in a narration, the confirmed is from (Zha).

सूरह अल-बकरा: आयत 3 [पृष्ठ 261]

और 'सलात' (प्रार्थना) तस्बीह (महिमा गान) है, और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {यदि वह तस्बीह करने वालों में से न होता} [अस-साफ़ात: 143] अर्थात्: नमाज़ पढ़ने वालों में से। और इसी से 'सुबहतुद दुहा' (चाश्त की नमाज़) है। और {हम तेरी प्रशंसा के साथ तस्बीह करते हैं} [अल-बकरा: 30] की व्याख्या में कहा गया है: हम नमाज़ पढ़ते हैं। और सलात तिलावत (पाठ) है, और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {और अपनी नमाज़ में न तो बहुत चिल्लाओ} [अल-इसरा: 110], इसलिए यह एक बहुअर्थी शब्द है। और सलात वह घर भी है जिसमें नमाज़ पढ़ी जाती है, यह इब्न फारिस (1) ने कहा है। और कहा गया है: सलात इस इबादत के लिए रखा गया एक विशेष नाम है, क्योंकि अल्लाह तआला ने किसी भी युग को शरीयत (कानून) से खाली नहीं छोड़ा, और कोई शरीयत नमाज़ से खाली नहीं रही; इसे अबू नसर अल-कुशैरी ने उद्धृत किया है। मैंने कहा: तो इस मत के अनुसार, इसकी कोई व्युत्पत्ति नहीं है, और बहुमत के मत के अनुसार, यह है: ग्यारहवां: धर्मशास्त्रियों (उसूलीईन) में मतभेद है: क्या यह अपने मूल प्राथमिक भाषाई अर्थ पर टिकी हुई है—और इसी तरह ईमान, ज़कात, रोज़ा और हज—और शरीयत ने केवल शर्तों और नियमों के साथ हस्तक्षेप किया है? या शरीयत की वे वृद्धियाँ उन्हें (2) शरीयत द्वारा की गई प्राथमिक स्थापना की तरह स्थापित कर देती हैं? यहाँ उनका मतभेद है, और पहला मत अधिक सही है; क्योंकि शरीयत अरबी में स्थापित हुई थी, और कुरान इसमें स्पष्ट अरबी भाषा में अवतरित हुआ। लेकिन अरबों का नामों पर अधिकार है, जैसे 'दाब्बह' (प्राणी) जो हर उस चीज़ के लिए रखा गया था जो रेंगती है, फिर प्रथा (उर्फ़) ने इसे जानवरों के लिए विशिष्ट कर दिया। इसी प्रकार, शरीयत की प्रथा का नामों पर अधिकार है, और अल्लाह बेहतर जानता है। बारहवां: यहाँ 'नमाज़' से क्या तात्पर्य है, इस पर मतभेद है। कहा गया है: अनिवार्य नमाज़ें (फ़राइज़)। और कहा गया है: अनिवार्य और ऐच्छिक नमाज़ें दोनों साथ, और यही सही है; क्योंकि शब्द सामान्य है, और परहेज़गार व्यक्ति दोनों अदा करता है। तेरहवां: नमाज़ रिज़्क़ (जीविका) का कारण है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और अपने घर वालों को नमाज़ का आदेश दो} [ता-हा: 132], आयत, जैसा कि इंशा अल्लाह 'ता-हा' में इसका विवरण आएगा। और यह पेट दर्द और अन्य रोगों से उपचार है। इब्न माजह ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ दोपहर के समय बाहर निकले, तो मैं भी बाहर निकला (3), फिर मैंने नमाज़ पढ़ी और बैठ गया। नबी ﷺ मेरी ओर मुड़े और फ़रमाया: "अशकमते दर्दह?" (क्या पेट में दर्द है?) मैंने कहा: "हाँ, हे अल्लाह

के रसूल।" आपने फ़रमाया: "उठो और नमाज़ पढ़ो, क्योंकि नमाज़ में शिफ़ा (उपचार) है।" और एक (4) रिवायत में है: "अशकमते दरद" अर्थात्: तुम शिकायत कर रहे हो।

(1) मुजमल अल-लुग़ह (सला) 2/538 में। (2) प्रतियों में: 'युसय्यिरुहा', और (म) से पुष्ट है। (3) इस स्थान से उनके कथन तक: क्योंकि यह पृष्ठ 283 के मुख्य पाठ के विपरीत है, (ज़ेड) से गायब है। (4) (डी) और (एम) में: एक रिवायत में, और (ज़ा) से पुष्ट है।

سورة البقرہ: آیت ۳ [صفحہ ۲۶۱]

اور صلاۃ: تسبیح ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {اگر وہ تسبیح کرنے والوں میں سے نہ ہوتا} [الصافات: ۱۴۳] یعنی: نماز پڑھنے والوں میں سے، اور اسی سے چاشت کی نماز (سبحۃ الضحی) ہے۔ اور {ہم تیری حمد کے ساتھ تسبیح کرتے ہیں} [البقرۃ: ۳۰] کی تاویل میں کہا گیا ہے: ہم نماز پڑھتے ہیں۔ اور صلاۃ: قراءت ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {اور اپنی نماز میں آواز بلند نہ کرو} [الاسراء: ۱۱۰]، پس یہ ایک لفظِ مشترک ہے۔ اور صلاۃ: وہ گھر ہے جس میں نماز پڑھی جائے، یہ ابن فارس (۱) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: بے شک صلاۃ اس عبادت کے لیے وضع کیا گیا ایک اسمِ علم ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے کسی زمانے کو شریعت سے خالی نہیں چھوڑا، اور کوئی شریعت نماز سے خالی نہیں رہی، اسے ابو نصر القشیری نے حکایت کیا ہے۔ میں نے کہا: تو اس قول کے مطابق اس کا کوئی اشتقاق نہیں ہے، اور جمہور کے قول کے مطابق، وہ یہ ہے: گیارہویں بات: اصول پسندوں (علماء اصول) میں اختلاف ہوا ہے: کیا یہ اپنی اصل لسانی ابتدائی وضع پر باقی ہے، اور اسی طرح ایمان، زکوٰۃ، روزہ اور حج، اور شریعت نے صرف شرائط اور احکام کے ساتھ تصرف کیا ہے، یا شریعت کی وہ زیادتی اسے (۲) شریعت کی طرف سے ابتدائی وضع کی طرح موضوع بنا دیتی ہے؟ یہاں ان کا اختلاف ہے، اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ شریعت عربی میں ثابت ہوئی، اور قرآن اس میں واضح عربی زبان میں نازل ہوا، لیکن عربوں کا ناموں پر تصرف ہوتا ہے، جیسے 'دابہ' (جانور) جو ہر رینگنے والی چیز کے لیے وضع کیا گیا تھا، پھر عرف نے اسے چوپایوں کے لیے خاص کر دیا، اسی طرح شریعت کے عرف کا ناموں پر تصرف ہے، واللہ اعلم۔ بارہویں بات: یہاں صلاۃ سے مراد کیا ہے، اس میں اختلاف ہوا ہے، پس کہا گیا: فرائض، اور کہا گیا: فرائض اور نوافل دونوں، اور یہی صحیح ہے؛

کیونکہ لفظ عام ہے، اور متقی دونوں کو ادا کرتا ہے۔ تیرہویں بات: صلاۃ رزق کا سبب ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اپنے گھر والوں کو نماز کا حکم دے} [طہٰ: ۱۳۲]، آیت، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ 'طہٰ' میں اس کا بیان آئے گا۔ اور یہ پیٹ کے درد وغیرہ سے شفا ہے، ابن ماجہ نے ابوہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: نبی ﷺ دوپہر کے وقت نکلے، تو میں بھی نکلا (۳)، پھر میں نے نماز پڑھی، پھر میں بیٹھ گیا، تو نبی ﷺ میری طرف متوجہ ہوئے اور فرمایا: "اشکمت درده؟" (کیا پیٹ میں درد ہے؟) میں نے کہا: جی ہاں یا رسول اللہ، آپ نے فرمایا: "اٹھو اور نماز پڑھو، کیونکہ نماز میں شفا ہے"۔ اور ایک (٤) روایت میں ہے: "اشکمت درد" یعنی: تم شکایت کر رہے ہو (تکلیف میں ہو)۔

(۱) مجمل اللغہ (صلی) ۵۳۸/۲ میں۔ (۲) نسخوں میں: "یصیرها"، اور (م) سے ثابت شدہ ہے۔ (۳) اس جگہ سے ان کے قول تک: کیونکہ یہ سواد (متن) کے مخالف ہے صفحہ ۲۸۳، (ز) سے ساقط ہے۔ (٤) (د) اور (م) میں: ایک روایت میں، اور (ظ) سے ثابت شدہ ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 3 262

...your stomach? in Persian(1). And he, peace and blessings be upon him, when an affair troubled him, would turn to prayer(2). Fourteenth: Prayer is not valid except with conditions and obligatory acts (fara'id). Among its conditions are: purification (tahara), the rulings of which will come in Surah An-Nisa and Al-Ma'idah(3). Covering the 'awrah (private parts), the discussion on which will come in Al-A'raf(4) if God Almighty wills. As for its obligatory acts (fara'id): facing the Qiblah(5), intention (niyyah), takbir al-ihram (opening takbir), standing for it, reciting Umm al-Qur'an (Surah Al-Fatihah), standing for it, bowing (ruku'), being at ease in it, raising the head from ruku', standing straight after it, prostration (sujud), being at ease in it, raising the head from sujud, sitting between the two prostrations, being at ease in it, the second prostration, and being at ease in it. The basis for this summary is the hadith of Abu Hurairah about the man whom the Prophet ﷺ taught prayer when he performed it improperly. He said to him: "When you stand for prayer, perform wudu (ablution) perfectly, then face the Qiblah, then say takbir. Then recite what is easy for you from the Quran. Then bow until you are at ease in ruku'. Then rise until you stand upright. Then prostrate until you are at ease in sujud. Then rise until you are at ease sitting. Then do that throughout your entire prayer." Narrated by Muslim(6). Similar to it is the hadith of Rifa'ah bin Rafi'(7), narrated by Al-Daraqutni and others(8). Our scholars said: So he ﷺ explained the pillars of prayer, and remained silent about the iqamah and raising the hands.

(1) Sunan Ibn Majah (3458). Its chain includes Dawud bin 'Ulba and Layth bin Abi Sulaim, both of whom are weak. Ibn al-Jawzi also narrated it in Al-'Ilal al-Mutanahiyah (271) (272) (273), and also (274) from Abu al-Darda', then said: These are two hadiths that are not authentic. (2) Narrated by Imam Ahmad (23299), Abu Dawud (1319), and Al-Tabari in Al-Tafsir 1/618-619 (the wording is his) from the hadith of Hudhayfah bin al-Yaman, may Allah be pleased with him. (3) Surah An-Nisa verse (43), and Al-Ma'idah verse (6). (4) Verse (26). (5) Most scholars hold that facing the Qiblah is a condition for the validity of prayer. (6) (397): (46), and also narrated by Ahmad (9635) and Al-Bukhari (757). (7) Al-Ansari, Al-Khazraji, witnessed Badr, Al-'Aqabah, and the rest of the battles, died in the year (41 AH), Al-Isabah 3/281. (8) Sunan Al-Daraqutni 1/9695, and narrated by Ahmad in Al-Musnad (18997). (9) In (m): So he explained his saying.

सूरा अल-बक़रह: आयत ३ २६२

...तुम्हारा पेट? फारसी में(१)। और जब कोई मामला उन्हें परेशान करता था, तो आप (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) प्रार्थना (नमाज़) की ओर रुख करते थे(२)। चौदहवीं: नमाज़ शर्तों और फर्ज़ों के बिना मान्य नहीं है। इसकी शर्तों में शामिल हैं: पवित्रता (तहारत), जिसके नियमों का विवरण सूरा अन-निसा और अल-मायदा में आएगा(३)। और सतर-ए-औरत (शरीर के कुछ हिस्सों को ढंकना), जिसके बारे में चर्चा अल-अराफ़(४) में आएगी, इंशा अल्लाह। जहाँ तक इसके फर्ज़ों का सवाल है: किबला की ओर रुख करना(५), नियत, तकबीर-ए-तहरीमा, उसके लिए खड़ा होना, उम्मुल-कुरान (सूरा अल-फातिहा) का पाठ, उसके लिए खड़ा होना, रुकू उसमें इत्मीनान (सुकून), रुकू से सिर उठाना, उसमें सीधा खड़ा होना, सजदा, उसमें इत्मीनान, सजदे से सिर उठाना, दोनों सजदों के बीच बैठना, उसमें इत्मीनान, दूसरा सजदा और उसमें इत्मीनान। इस संक्षिप्त विवरण का आधार अबू हुरैरा की वह हदीस है जिसमें नबी ﷺ ने उस व्यक्ति को नमाज़ सिखाई जिसने इसे सही ढंग से नहीं पढ़ा था। आपने उससे कहा: "जब तुम नमाज़ के लिए खड़े हो, तो अच्छी तरह वज़ू करो, फिर किबला की ओर रुख करो, फिर तकबीर कहो। फिर कुरान से जो तुम्हारे लिए आसान हो उसे पढ़ो। फिर रुकू करो यहाँ तक कि तुम रुकू में स्थिर हो जाओ। फिर उठो यहाँ तक कि तुम सीधे खड़े हो जाओ। फिर सजदा करो यहाँ तक कि तुम सजदे में स्थिर हो जाओ। फिर उठो यहाँ तक कि तुम बैठने की स्थिति में स्थिर हो जाओ। फिर अपनी पूरी नमाज़ में ऐसा ही करो।" इसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है(६)। इसी तरह रिफाआ बिन राफ़े की हदीस है(७), जिसे दारकुतनी और अन्य ने उद्धृत किया है(८)। हमारे विद्वानों ने कहा: तो उन्होंने ﷺ नमाज़ के अरकान (स्तंभों) को स्पष्ट किया, और इकामत और हाथ उठाने (रफ़ुल-यदैन) के बारे में चुप्पी साधी।

(१) सुनन इब्न माजह (३४५८)। इसके सूत्र में दाऊद बिन उलबा और लैथ बिन अबी सुलेम हैं, दोनों कमज़ोर हैं। इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलल अल-मुतनाहियाह (२७१) (२७२) (२७३) में और अबू दरदा से (२७४) में भी इसका उल्लेख किया है, फिर कहा: ये दो हदीसें सही नहीं हैं। (२) इसे इमाम अहमद (२३२९९), अबू दाऊद (१३१९), और अल-तबरी ने अल-तफ़्सीर ६१८/१-६१९ (शब्द उनके हैं) में हुज़ैफ़ा बिन अल-यमान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (३) अन-निसा आयत (४३), और अल-मायदा आयत (६)। (४) आयत (२६)। (५) अधिकांश विद्वानों का मानना है कि नमाज़ की वैधता के लिए किबला की ओर रुख करना एक शर्त है। (६) (३९७): (४६), और इसे अहमद (९६३५) और अल-बुखारी (७५७) ने भी उद्धृत किया है। (७) अल-अंसारी, अल-खजरजी,

बद्र, अल-अकबा और बाकी लड़ाइयों के गवाह थे, वर्ष (४१ हिजरी) में मृत्यु हुई, अल-इसाबा ३/२८१।

(८) सुनन अल-दारकुतनी ९६९५/१, और इसे अहमद ने अल-मुसनद (१८९९७) में उद्धृत किया है।

(९) (म) में: "तो उन्होंने अपने कथन को स्पष्ट किया।"

سورة البقرہ: آیت ۳ ۲۶۲

...تمہارا پیٹ؟ فارسی میں(۱)۔ اور آپ ﷺ کو جب کوئی معاملہ پریشان کرتا، تو آپ ﷺ نماز کی طرف رجوع فرماتے(۲)۔ چودھویں بات: نماز شرائط اور فرائض کے بغیر درست نہیں ہوتی، چنانچہ اس کی شرائط میں سے ہے: طہارت، اور اس کے احکام کا بیان سورہ نساء اور مائدہ میں آئے گا(۳)۔ اور پردہ پوشی (ستر عورت)، اس کے بارے میں گفتگو سورہ اعراف(۴) میں آئے گی، انشاء اللہ تعالیٰ۔ رہی بات اس کے فرائض کی: تو وہ قبلہ رو ہونا(۵)، نیت، تکبیر تحریمہ، اس کے لیے قیام، ام القرآن (سورہ فاتحہ) کی تلاوت، اس کے لیے قیام، رکوع، اس میں اطمینان، رکوع سے سر اٹھانا، اس میں اعتدال (سیدھا کھڑا ہونا)، سجدہ، اس میں اطمینان، سجدے سے سر اٹھانا، دو سجدوں کے درمیان بیٹھنا، اس میں اطمینان، دوسرا سجدہ، اور اس میں اطمینان۔ اس خلاصے کی اصل ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی وہ حدیث ہے جس میں نبی ﷺ نے اس شخص کو نماز سکھائی جس نے اس میں کوتاہی کی تھی، آپ ﷺ نے اس سے فرمایا: "جب تم نماز کے لیے کھڑے ہو، تو اچھی طرح وضو کرو، پھر قبلہ رخ ہو جاؤ، پھر تکبیر کہو۔ پھر قرآن میں سے جو تمہیں یاد ہو (آسانی سے) وہ پڑھو۔ پھر رکوع کرو یہاں تک کہ رکوع کی حالت میں تم مطمئن (ساکن) ہو جاؤ۔ پھر اٹھو یہاں تک کہ تم سیدھے کھڑے ہو جاؤ۔ پھر سجدہ کرو یہاں تک کہ سجدے کی حالت میں تم مطمئن ہو جاؤ۔ پھر اٹھو یہاں تک کہ تم بیٹھنے کی حالت میں مطمئن ہو جاؤ۔ پھر اپنی پوری نماز میں ایسا ہی کرو۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے(۶)۔ اسی طرح رفاعہ بن رافع کی حدیث ہے(۷)، جسے دارقطنی اور دیگر نے روایت کیا ہے(۸)۔ ہمارے علماء نے کہا: پس آپ ﷺ نے نماز کے ارکان کو بیان فرمایا، اور اقامت اور رفع یدین کے بارے میں خاموشی اختیار کی۔

(۱) سنن ابن ماجہ (۳۴۵۸)۔ اس کی سند میں دواد بن علبہ اور لیث بن ابی سلیم ہیں، اور دونوں ضعیف ہیں، اور ابن الجوزی نے اسے "العلل المتناہیہ" (۲۷۱) (۲۷۲) (۲۷۳) میں ذکر کیا ہے، اور (۲۷۴) پر ابو الدرداء سے بھی روایت کیا ہے، پھر کہا: یہ دو حدیثیں ہیں جو صحیح نہیں ہیں۔ (۲) اسے امام احمد (۲۳۲۹۹)، ابوداؤد (۱۳۱۹)، اور طبری نے تفسیر ۱/۶۱۸-۶۱۹ میں (الفاظ انہی کے ہیں) حذیفہ بن الیمان رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) نساء آیت (۴۳)، اور مائدہ آیت (۶)۔ (۴) آیت (۲۶)۔ (۵) اکثر علماء اس پر ہیں کہ قبلہ رو ہونا نماز کی صحت کے لیے شرط ہے۔ (۶) (۳۹۷): (۴۶)، اور اسے احمد (۹۶۳۵) اور بخاری (۷۵۷) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۷) الانصاری، الخزرجی، بدر، عقبہ اور بقیہ مشاہد (غزوات) میں حاضر ہوئے، سن ۴۱ ہجری میں وفات پائی، الاصابہ ۳/۲۸۱۔ (۸) سنن الدارقطنی ۱/۹۶۹۵، اور اسے احمد نے المسند (۱۸۹۹۷) میں روایت کیا ہے۔ (۹) (م) میں ہے: پس اپنے قول کو واضح کیا۔

Surah Al-Baqarah: Verse 3 (Page 263)

... and about the limit of recitation, and about the Takbir of transitions, and about the glorification (Tasbih) in bowing (Ruku') and prostration (Sujud), and about the middle sitting, and about the Tashahhud, and about the final sitting, and about the Salam.

As for the Iqamah and the specification of Al-Fatihah, the discussion on them has already passed (1).

As for raising the hands (Raf' al-Yadayn), it is not obligatory according to a group of scholars and the majority of jurists, based on the Hadith of Abu Hurairah and the Hadith of Rifa'ah bin Rafi'. Dawud and some of his companions said it is obligatory at the opening Takbir (Takbirat al-Ihram). Some of his companions said: raising hands at the opening Takbir, at bowing, and when rising from bowing is obligatory, and that whoever does not raise his hands, his prayer is void. This is the view of al-Humaydi (2) and a narration from al-Awza'i.

They argued with the statement of the Prophet (peace be upon him): "Pray as you have seen me praying," recorded by al-Bukhari (3). They said: So it became obligatory for us to do as we saw him doing; because he is the conveyor of Allah's will.

As for the Takbir other than the opening Takbir, it is Sunnah according to the majority, because of the mentioned Hadith. Ibn al-Qasim, a companion of Malik, used to say: Whoever omits three Takbirs or more in prayer should perform the prostration of forgetfulness (Sajdah as-Sahw) before the Salam. If he does not prostrate, his prayer is void. If he forgets one or two Takbirs, he also prostrates for forgetfulness; if he does not, there is no sin upon him. It was also narrated from him that there is no forgetfulness prostration for one who forgets a single Takbir. This indicates that the majority of Takbirs and their sum total are considered obligatory by him, and that a small amount is excused. Asbagh bin al-Faraj (4) and Abdullah bin Abd al-Hakam (5) said: There is nothing upon one who does not say Takbir in prayer from its beginning to its end, as long as he says the opening Takbir. If he leaves it out of forgetfulness, he performs the prostration of forgetfulness; if he does not prostrate, there is no sin upon him, but it is not recommended.

---

(1) The discussion on specifying Al-Fatihah has passed on pages 180-182, and the discussion on Iqamah has passed on page 253 in the interpretation of Allah's saying: {and establish prayer}. (2) He is Abdullah bin al-Zubayr bin Isa, Abu Bakr al-Qurashi, al-Asadi, al-Makki, Shaykh of the Haram, author of Al-Musnad, died in the year (219

AH). As-Siyar 10/616. (3) Sahih al-Bukhari (631), and it has preceded on p. 67, see al-Istidhkar 40/103 and 107 and at-Tamhid 9/213. (4) Abu Abdullah, the Umayyad Mawla, Mufti of the Egyptian Lands. Died in the year (225 AH). As-Siyar 10/656. (5) Abu Muhammad, companion of Malik, Mufti of the Egyptian Lands, died in the year (214 AH). As-Siyar 10/220.

सूरह अल-बक़रह: आयत 3 (पृष्ठ 263)

... और पाठ (किरात) की सीमा के बारे में, और संक्रमणों के तकबीर (अल्लाह-हु-अकबर कहने) के बारे में, और रुकू और सजदे में तस्बीह (महिमा गान) के बारे में, और मध्य बैठक के बारे में, और तशहुद के बारे में, और अंतिम बैठक के बारे में, और सलाम के बारे में।

जहाँ तक इक़ामत और अल-फातिहा के निर्धारण का प्रश्न है, उनके बारे में चर्चा पहले ही हो चुकी है (1)।

जहाँ तक हाथ उठाने (रफ़ अल-यदैन) का सवाल है, विद्वानों के एक समूह और न्यायविदों के बहुमत के अनुसार यह अनिवार्य नहीं है, जो अबू हुरैरा और रिफा बिन राफे की हदीस पर आधारित है। दाऊद और उनके कुछ साथियों ने कहा कि तकबीर-ए-तहरीमा के समय यह अनिवार्य है। उनके कुछ साथियों ने कहा: तकबीर-ए-तहरीमा के समय, रुकू करते समय और रुकू से उठते समय हाथ उठाना अनिवार्य है, और जो कोई अपने हाथ नहीं उठाता, उसकी नमाज़ शून्य है। यह अल-हुमैदी (2) का विचार है और अल-अव्ज़ाई से एक वर्णन है।

उन्होंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के कथन से तर्क दिया: "वैसे ही नमाज़ पढ़ो जैसे तुमने मुझे नमाज़ पढ़ते देखा है," जिसे अल-बुखारी (3) ने उद्धृत किया है। उन्होंने कहा: इसलिए हमारे लिए वैसा ही करना अनिवार्य हो गया जैसा हमने उन्हें करते देखा; क्योंकि वह अल्लाह की इच्छा को पहुँचाने वाले हैं।

जहाँ तक तकबीर-ए-तहरीमा के अलावा अन्य तकबीरों का सवाल है, हदीस के उल्लेख के कारण बहुमत के अनुसार वे सुन्नत हैं। इब्न अल-कासिम, जो मलिक के साथी थे, कहते थे: जिसने नमाज़ में तीन या उससे अधिक तकबीरें छोड़ दीं, उसे सलाम से पहले सजदा-ए-सहव (भूल के लिए सजदा) करना चाहिए। यदि वह सजदा नहीं करता है, तो उसकी नमाज़ शून्य हो जाएगी। और यदि वह एक या दो तकबीरें भूल जाता है, तो भी वह सजदा-ए-सहव करेगा; यदि वह नहीं करता है, तो उस पर कोई दोष नहीं है। उनसे यह भी वर्णित है कि जो व्यक्ति एक तकबीर भूल जाता है, उस पर सजदा-ए-सहव नहीं है। यह इंगित करता है कि उनके अनुसार तकबीरों का बड़ा हिस्सा और उनका कुल योग अनिवार्य है, और कम संख्या में छूट है। असबग बिन अल-फराज (4) और अब्दुल्ला बिन अब्द अल-हकम (5) ने कहा: जिसने नमाज़ की शुरुआत से अंत तक तकबीर नहीं कही, उस पर कुछ भी नहीं है जब तक कि उसने तकबीर-ए-तहरीमा कही हो। यदि वह भूलवश इसे छोड़ देता है, तो वह सजदा-

ए-सहव करेगा; यदि वह सजदा नहीं करता है, तो उस पर कोई दोष नहीं है, लेकिन ऐसा करना उचित नहीं है।

---

(1) अल-फातिहा के निर्धारण पर चर्चा पृष्ठ 180 - 182 पर हो चुकी है, और इक़ामत पर चर्चा पृष्ठ 253 पर अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में हो चुकी है: {और नमाज़ कायम करते हैं}। (2) वह अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर बिन ईसा, अबू बक्र अल-कुरैशी, अल-असदी, अल-मक्की, शेख अल-हरम, मुसनद के लेखक हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (219 हिजरी) में हुई थी। अस-सियार 10/616। (3) सहीह अल-बुखारी (631), और यह पृष्ठ 67 पर आ चुका है, देखें अल-इस्तिधकर 40/103 और 107 और अत-तम्हीद 9/213। (4) अबू अब्दुल्ला, उमय्यद मौला, मिस्र के मुफ़्ती। मृत्यु वर्ष (225 हिजरी) में हुई। अस-सियार 10/656। (5) अबू मुहम्मद, मलिक के साथी, मिस्र के मुफ़्ती, मृत्यु वर्ष (214 हिजरी) में हुई। अस-सियार 10/220।

سورة البقرہ: آیت ۳ (صفحہ ۲۶۳)

... اور حدِ قراءت کے بارے میں، اور انتقال کی تکبیروں کے بارے میں، اور رکوع و سجود میں تسبیح کے بارے میں، اور درمیانی قعدہ (بیٹھنے) کے بارے میں، اور تشہد کے بارے میں، اور آخری قعدہ کے بارے میں، اور سلام کے بارے میں۔

رہا معاملہ اقامت اور سورہ فاتحہ کی تعین کا، تو ان دونوں کے بارے میں کلام گزر چکا ہے (۱)۔

اور رہا ہاتھوں کو اٹھانے (رفع الیدین) کا معاملہ، تو علماء کی ایک جماعت اور عام فقہاء کے نزدیک یہ واجب نہیں ہے، ابو ہریرہ اور رفاعہ بن رافع کی احادیث کی بنا پر۔ داؤد اور ان کے بعض اصحاب نے تکبیرِ تحریمہ کے وقت اس کے وجوب کا قول کیا ہے۔ ان کے بعض اصحاب نے کہا: تحریمہ کے وقت، رکوع کے وقت اور رکوع سے سر اٹھاتے وقت رفعِ یدین واجب ہے، اور جس نے اپنے ہاتھ نہیں اٹھائے، اس کی نماز باطل ہے، اور یہی حمیدی (۲) کا قول ہے، اور اوزاعی سے ایک روایت ہے۔

انہوں نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے استدلال کیا ہے: "نماز ویسے ہی پڑھو جیسے تم نے مجھے نماز پڑھتے دیکھا ہے" اسے بخاری (۳) نے روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: پس ہم پر ویسا ہی کرنا واجب ہو گیا جیسا ہم نے آپ کو کرتے دیکھا؛ کیونکہ آپ اللہ کی مراد کو پہنچانے والے ہیں۔

اور رہی تکبیرِ تحریمہ کے علاوہ دیگر تکبیریں، تو مذکورہ حدیث کی وجہ سے جمہور کے نزدیک وہ مسنون ہیں۔ ابن القاسم جو امام مالک کے شاگرد تھے، وہ کہتے تھے: جس نے نماز میں تین یا اس سے زیادہ تکبیریں چھوڑ دیں، وہ سلام سے پہلے سجدہ سہو کرے، اور اگر سجدہ نہیں کیا تو

اس کی نماز باطل ہو گئی، اور اگر ایک یا دو تکبیریں بھول گیا، تو بھی سجدہ سہو کرے، پس اگر نہ کیا تو اس پر کچھ نہیں ہے، اور ان سے مروی ہے کہ ایک تکبیر پر سہو نہیں ہے۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ان کے نزدیک اکثر تکبیریں اور ان کا مجموعہ فرض ہے، اور تھوڑی مقدار معاف ہے۔ اصبغ بن الفرج (٤) اور عبد اللہ بن عبد الحکم (٥) نے کہا: جس نے نماز کے شروع سے آخر تک تکبیر نہ کہی ہو تو اس پر کچھ نہیں ہے بشرطیکہ اس نے تکبیرِ تحریمہ کہی ہو، پس اگر اسے بھولے سے چھوڑ دیا تو سجدہ سہو کرے، اگر سجدہ نہ کیا تو اس پر کچھ نہیں ہے، اور ایسا نہیں کرنا چاہیے۔

---

(١) سورہ فاتحہ کی تعین کے بارے میں کلام ص ١٨٠ - ١٨٢ پر گزر چکا ہے، اور اقامت کے بارے میں کلام ص ٢٥٣ پر اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَيُقِيمُونَ الصَّلَوٰةَ﴾ کی تفسیر میں گزر چکا ہے۔ (٢) وہ عبد اللہ بن زبیر بن عیسیٰ، ابو بکر القرشی، الاسدی، المکی، شیخ الحرم، صاحب المسند ہیں، ان کی وفات (٢١٩ھ) میں ہوئی۔ السیر ٦١٦/١٠۔ (٣) صحیح بخاری (٦٣١)، اور یہ ص ٦٧ پر گزر چکا ہے، دیکھیے الاستذکار ١٠٣/٤٠ و ١٠٧ اور التمہید ٢١٣/٩۔ (٤) ابو عبد اللہ، امویوں کے آزاد کردہ غلام، مفتی دیارِ مصر۔ ان کی وفات (٢٢٥ھ) میں ہوئی۔ السیر ٦٥٦/١٠۔ (٥) ابو محمد، امام مالک کے شاگرد، مفتی دیارِ مصر، ان کی وفات (٢١٤ھ) میں ہوئی۔ السیر ٢٢٠/١٠۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 3 264

...for anyone to intentionally omit the Takbir (saying Allahu Akbar); because it is one of the sunnahs (practices) of prayer. If he does so, he has done wrong, but there is nothing against him, and his prayer is valid (1). I say: This is the correct view, and it is the view held by the majority of the jurists of the major cities from the Shafi'is, the Kufis, the people of Hadith, and the Malikis, except for those who followed the opinion of Ibn al-Qasim. Imam Al-Bukhari (may Allah have mercy on him) titled a chapter: "Chapter on completing the Takbir in bowing and prostrating." He cited the hadith of Mutarrif bin Abdullah (2) who said: "I and Imran bin Husayn prayed behind Ali bin Abu Talib. When he prostrated, he said Takbir; when he raised his head, he said Takbir; and when he rose from two rak'ahs, he said Takbir. When he finished the prayer, Imran bin Husayn took my hand and said: 'He reminded me of the prayer of Muhammad ﷺ,' or he said: 'He prayed with us the prayer of Muhammad (3) "'ﷺ. And the hadith of Ikrimah who said: "I saw a man at the Maqam (Station of Ibrahim) saying Takbir in every lowering and raising, and when he stood up, and when he sat down. I told Ibn Abbas, and he said: 'Is that not the prayer of the Prophet ﷺ? May your mother lose you'" (4). Al-Bukhari (may Allah have mercy on him) indicated by this chapter that the Takbir was not being practiced among them. Abu Ishaq Al-Sabi'i narrated (5) from Burayd (6) bin Abi Maryam, from Abu Musa Al-Ash'ari who said: "Ali prayed with us on the Day of the Camel, a prayer that reminded us of the prayer of the Messenger of Allah ﷺ; he used to say Takbir in every lowering and raising, standing and sitting." Abu Musa said: "We either forgot it, or we intentionally abandoned it" (7). I say: Do you think they repeated the prayer? How can it be said: "Whoever omits the Takbir, his prayer is void"?! Even if...

(1) Al-Tamhid 9/184. (2) He is Mutarrif bin Abdullah bin Al-Shikhir, Abu Abdullah Al-Harashi Al-Amiri Al-Basri, died in the year (95 AH), and it was said otherwise. Al-Siyar 4/187. (3) Sahih Al-Bukhari (786). It is in Musnad Ahmad (19952). (4) Sahih Al-Bukhari (787). It is in Musnad Ahmad (3014). (5) In (m): "He narrated". (6) In (m): "Yazid", which is an error. (7) Narrated by Ahmad (19498), and Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/267, and Ibn Abd al-Barr in "Al-Tamhid" 9/175 from the path mentioned by the author. It was also narrated by Ahmad (19722) with the addition of a man from Banu Tamim in its chain between Abu Ishaq Al-Sabi'i and Burayd, and this is the correct view according to what Al-Daraqutni mentioned in "Al-Ilal" 7/224.

सूरह अल-बकराह: आयत 3 264

...किसी के लिए जानबूझकर तकबीर (अल्लाहु अकबर कहना) छोड़ना उचित नहीं है; क्योंकि यह नमाज़ की सुन्नतों में से एक है। यदि वह ऐसा करता है, तो उसने बुरा किया, लेकिन उस पर कुछ नहीं है (कोई दंड नहीं), और उसकी नमाज़ मान्य है (1)। मैंने कहा: यही सही मत है, और यही शफीई, कूफी, हदीस के विद्वान और इब्न अल-कासिम के मत को छोड़कर मलिकी विद्वानों का मत है। इमाम बुखारी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने एक अध्याय का शीर्षक दिया है: "रुकू और सजदे में तकबीर पूरी करने का अध्याय।" उन्होंने मुतर्रिफ बिन अब्दुल्ला (2) की हदीस पेश की जिन्होंने कहा: "मैंने और इमरान बिन हुसैन ने अली बिन अबी तालिब के पीछे नमाज़ पढ़ी। जब उन्होंने सजदा किया तो तकबीर कही, जब उन्होंने अपना सिर उठाया तो तकबीर कही, और जब वे दो रकअत से उठे तो तकबीर कही। जब उन्होंने नमाज़ पूरी कर ली, तो इमरान बिन हुसैन ने मेरा हाथ पकड़ा और कहा: 'इन्होंने मुझे मुहम्मद ﷺ की नमाज़ की याद दिला दी,' या उन्होंने कहा: 'इन्होंने हमें मुहम्मद ﷺ की नमाज़ पढ़ाई'" (3)। और इकरीमा की हदीस है जिन्होंने कहा: "मैंने मकाम (इब्राहिम) के पास एक आदमी को देखा जो हर झुकने और उठने, और जब वह खड़ा होता, और जब वह बैठता, तो तकबीर कहता था। मैंने इब्न अब्बास को बताया, तो उन्होंने कहा: 'क्या वह नबी ﷺ की नमाज़ नहीं है? तुम्हारी माँ तुम्हें खो दे (एक मुहावरा)'" (4)। बुखारी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने इस अध्याय के माध्यम से संकेत दिया कि उनके बीच तकबीर पर अमल नहीं किया जा रहा था। अबू इशाक अल-सबीई ने बुरैद (6) बिन अबी मरियम से, उन्होंने अबू मूसा अल-अशअरी से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "जमल के युद्ध के दिन अली ने हमें नमाज़ पढ़ाई जिसने हमें अल्लाह के रसूल ﷺ की नमाज़ की याद दिला दी; वे हर झुकने और उठने, खड़े होने और बैठने में तकबीर कहते थे।" अबू मूसा ने कहा: "या तो हम इसे भूल गए थे, या हमने इसे जानबूझकर छोड़ दिया था" (7)। मैंने कहा: क्या आपको लगता है कि उन्होंने नमाज़ दोहराई? फिर यह कैसे कहा जा सकता है कि: "जिसने तकबीर छोड़ दी, उसकी नमाज़ बातिल (अमान्य) हो गई"?! और भले ही...

(1) अल-तमहीद 9/184। (2) वह मुतर्रिफ बिन अब्दुल्ला बिन अल-शिखिर, अबू अब्दुल्ला अल-हरशी अल-आमिरी अल-बसरी हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (95 हिजरी) में हुई थी, और अन्य बातें भी कही गई हैं। अल-सियार 4/187। (3) सहीह अल-बुखारी (786)। यह मुसनद अहमद (19952) में है। (4) सहीह अल-बुखारी (787)। यह मुसनद अहमद (3014) में है। (5) (म) में: "रवी" (रिवायत की)। (6) (म) में: "यजीद", जो कि एक गलती है। (7) अहमद (19498) द्वारा उद्धृत, और तहवी द्वारा शर्ह

मानी अल-अथार 1/267 में, और इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा "अल-तमहीद" 9/175 में लेखक द्वारा बताए गए तरीके से। इसे अहमद (19722) ने अबू इशाक अल-सबीई और बुरैद के बीच बनी तमीम के एक व्यक्ति के इजाफे के साथ भी उद्धृत किया है, और दाराकुतनी के अनुसार "अल-इलाल" 7/224 में यही सही है।

سورة البقرہ: آیت 3 ۲۶۴

...کسی کے لیے جان بوجھ کر تکبیر (اللہ اکبر کہنا) چھوڑنا جائز نہیں؛ کیونکہ یہ نماز کی سنتوں میں سے ایک سنت ہے۔ اگر کسی نے ایسا کیا تو اس نے برا کیا، لیکن اس پر کچھ (لازم) نہیں ہے، اور اس کی نماز ہو جائے گی (۱)۔ میں کہتا ہوں: یہی صحیح قول ہے، اور یہی تمام شہروں کے فقہاء بشمول شافعی، کوفی، اہل حدیث اور مالکیوں (سوائے ان کے جو ابن القاسم کے مسلک پر چلے) کی رائے ہے۔ امام بخاری رحمہ اللہ نے ایک باب قائم کیا ہے: "رکوع اور سجدے میں تکبیر مکمل کرنے کا باب"۔ انہوں نے مطرف بن عبد اللہ (۲) کی حدیث نقل کی جنہوں نے کہا: "میں نے اور عمران بن حصین نے علی بن ابی طالب کے پیچھے نماز پڑھی۔ وہ جب سجدہ کرتے تو تکبیر کہتے، جب اپنا سر اٹھاتے تو تکبیر کہتے، اور جب دو رکعتوں کے بعد اٹھتے تو تکبیر کہتے۔ جب انہوں نے نماز مکمل کر لی تو عمران بن حصین نے میرا ہاتھ پکڑا اور کہا: 'انہوں نے مجھے محمد ﷺ کی نماز یاد دلا دی'، یا کہا: 'انہوں نے ہمیں محمد ﷺ کی نماز پڑھائی'" (۳)۔ اور عکرمہ کی حدیث ہے جنہوں نے کہا: "میں نے مقامِ ابراہیم کے پاس ایک آدمی کو دیکھا جو ہر جھکنے اور اٹھنے پر تکبیر کہتا تھا، اور جب وہ کھڑا ہوتا اور جب وہ بیٹھتا۔ میں نے ابن عباس کو بتایا تو انہوں نے کہا: 'کیا وہ نبی ﷺ کی نماز نہیں ہے؟ تیری ماں تجھے کھوئے (ایک محاورہ)'" (۴)۔ امام بخاری رحمہ اللہ نے اس باب سے یہ واضح کیا کہ ان کے ہاں تکبیر پر عمل نہیں ہو رہا تھا۔ ابو اسحاق سبیعی نے برید (۶) بن ابی مریم سے، انہوں نے ابو موسیٰ اشعری سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "جمل کے دن علی نے ہمیں نماز پڑھائی جس نے ہمیں رسول اللہ ﷺ کی نماز یاد دلا دی؛ وہ ہر جھکنے اور اٹھنے، قیام اور قعود میں تکبیر کہتے تھے۔" ابو موسیٰ نے کہا: "یا تو ہم اسے بھول گئے تھے، یا ہم نے اسے جان بوجھ کر چھوڑ دیا تھا" (۷)۔ میں کہتا ہوں: کیا آپ کا خیال ہے

کہ انہوں نے نماز لوٹائی ہو گی؟ پھر یہ کیسے کہا جا سکتا ہے کہ: "جس نے تکبیر چھوڑ دی اس کی نماز باطل ہو گئی"؟! اور اگرچہ...

(۱) التمہید ۱۸۴/۹۔ (۲) وہ مطرف بن عبد اللہ بن الشخیر، ابو عبد اللہ الحرشی العامری البصری ہیں، وفات سن (۹۵ھ) میں ہوئی اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ السیر ۱۸۷/۴۔ (۳) صحیح بخاری (۷۸۶)۔ اور یہ مسند احمد (۱۹۹۵۲) میں ہے۔ (۴) صحیح بخاری (۷۸۷)۔ اور یہ مسند احمد (۳۰۱۴) میں ہے۔ (۵) (م) میں: "روی" (روایت کی)۔ (۶) (م) میں: "یزید"، جو کہ غلطی ہے۔ (۷) اسے احمد (۱۹۴۹۸) نے، اور طحاوی نے شرح معانی الآثار ۲۶۷/۱ میں، اور ابن عبد البر نے "التمہید" ۱۷۵/۹ میں مصنف کے بتائے ہوئے طریقے سے روایت کیا ہے۔ اسے احمد (۱۹۷۲۲) نے بھی ابو اسحاق سبیعی اور برید کے درمیان بنی تمیم کے ایک شخص کے اضافے کے ساتھ روایت کیا ہے، اور دار قطنی کے مطابق "العلل" ۲۲۴/۷ میں یہی درست ہے۔

265 Surah Al-Baqarah: Verse 3

That was the case, there was no difference between the Sunnah and the obligatory (fardh), and if the individual components of a thing are not obligatory, then the whole of it is not obligatory. And with Allah is success.

Fifteenth: As for the glorification (tasbih) in bowing (ruku') and prostration (sujud), it is not obligatory according to the majority, due to the mentioned hadith. Ishaq ibn Rahwayh considered it obligatory, and that whoever leaves it must repeat the prayer, because the Prophet (peace be upon him) said: "As for bowing, glorify the Lord in it, and as for prostration, strive in supplication, for it is more likely that you will be answered (1)."

Sixteenth: As for sitting and the Tashahhud, scholars differed on that. Malik and his companions said: The first sitting and its Tashahhud are two Sunnahs. A group of scholars considered the first sitting obligatory, and they said: It is specifically distinguished from all other obligations in that prostration of forgetfulness (sujud al-sahw) can substitute for it, like buying dates on trees ('araya) is exempt from the prohibition of muzabana, and qiradh (profit-sharing) is exempt from regular leasing rules, and like standing after the opening takbir for one who finds the Imam bowing. They argued that if it were a Sunnah, the prayer of one who intentionally leaves it would not be invalidated, just as it is not invalidated by leaving the Sunnahs of the prayer.

Those who did not make it obligatory argued by saying: If it were among the obligations of the prayer, the one who forgot it would have to return to it until they perform it, as if they had left a prostration or a bowing unit (rak'ah), and one would observe in it what is observed in ruku' and sujud regarding continuity and order, then they would perform the prostration of forgetfulness just as someone who missed a rak'ah or sujud and then performed them (2) does.

In the hadith of Abdullah ibn Buhaynah (3): The Messenger of Allah (peace be upon him) stood up after two rak'ahs and forgot to recite Tashahhud. The people behind him said 'Subhan Allah' so that he would sit, but he remained standing, so they stood. When he finished his prayer, he performed two prostrations of forgetfulness before the final salutation (taslim) (4). If the sitting were obligatory, forgetfulness would not excuse it.

(1) A portion of a hadith from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), narrated by Ahmad in Al-Musnad (1900) and Muslim (479). The author will mention it in the commentary of the last verse of Surah Al-Alaq. (2) Al-Tamhid 10/188-191, and Al-Istidhkar 4/373-375. (3) He is Abdullah ibn Malik ibn al-Qushb, Abu Muhammad al-Azdi. Buhaynah was his mother's name. He was an ally of the Banu al-Muttalib ibn Abd Manaf. He was a Companion and died in the year 56 AH. Al-Isabah 6/204. (4) Narrated by Ahmad in Al-Musnad (22919), Al-Bukhari (829), and Muslim (570). The phrase "the people said 'Subhan Allah' behind him" is not in this version; rather, it appears in the hadith of al-Mughirah ibn Shu'bah as found in hadith sources, see Musnad Ahmad (18163).

२६५ सूरा अल-बक़रह: आयत ३

ऐसा ही था, सुन्नत और फ़र्ज़ के बीच कोई अंतर नहीं था, और यदि किसी वस्तु के अलग-अलग हिस्से अनिवार्य नहीं हैं, तो उसका पूरा भाग भी अनिवार्य नहीं है। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

पंद्रहवाँ: जहाँ तक रुकू (झुकना) और सुजूद (सजदा) में तस्बीह (महिमा गान) का संबंध है, तो बहुमत (जम्हूर) के अनुसार यह अनिवार्य नहीं है, जैसा कि उल्लेखित हदीस में है। इसहाक़ बिन राहवैह ने इसे अनिवार्य माना है, और कहा है कि जिसने इसे छोड़ दिया, उसे अपनी नमाज़ दोबारा पढ़नी चाहिए, क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "रुकू में अपने रब की महानता का वर्णन करो, और सजदे में दुआ (प्रार्थना) करने का पूरा प्रयास करो, क्योंकि इसमें तुम्हारी दुआ स्वीकार होने की अधिक संभावना है (१)।"

सोलहवाँ: जहाँ तक बैठने (जुलूस) और तशह्हुद का संबंध है, विद्वानों के बीच इसमें मतभेद है। इमाम मालिक और उनके साथियों ने कहा: पहला बैठना और उसका तशह्हुद दो सुन्नतें हैं। विद्वानों के एक समूह ने पहले बैठने को अनिवार्य (वाजिब) माना है, और उन्होंने कहा: यह अन्य सभी फ़र्ज़ों के बीच विशेष है क्योंकि सजदा-ए-सह्व (भूल का सजदा) इसकी कमी को पूरा कर देता है, जैसे कि 'अराया' (पेड़ों पर खजूर की खरीद-फरोख्त) मुज़ाबना के निषेध से अलग है, और 'क़िराज' (लाभ साझा करना) पट्टे (इजारा) के नियमों से अलग है, और जैसे उस व्यक्ति का एहराम के बाद खड़ा होना जो इमाम को रुकू की स्थिति में पाता है। उन्होंने तर्क दिया कि यदि यह सुन्नत होती, तो जानबूझकर इसे छोड़ने वाले की नमाज़ बातिल (अमान्य) न होती, जैसे नमाज़ की सुन्नतों को छोड़ने से नमाज़ बातिल नहीं होती।

जिन्होंने इसे अनिवार्य नहीं माना, उन्होंने यह तर्क दिया: यदि यह नमाज़ के फ़र्ज़ों में से होता, तो भूलने वाला इसे पूरा करने के लिए वापस लौटता, जैसे कि यदि वह एक सजदा या रुकू छोड़ देता, और वह इसमें वही क्रम और निरंतरता का पालन करता जो रुकू और सुजूद में किया जाता है, फिर वह भूल के लिए सजदा करता जैसा कि वह व्यक्ति करता है जिसने एक रुकू या सजदा छोड़ दिया और फिर उन्हें पूरा किया (२)।

अब्दुल्ला बिन बुहैना (३) की हदीस में है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) दो रकअतों के बाद खड़े हो गए और तशह्हुद पढ़ना भूल गए। उनके पीछे के लोगों ने सुब्हानअल्लाह कहा ताकि वे बैठ जाएं लेकिन वे खड़े ही रहे, तो लोग भी खड़े हो गए। जब वे अपनी नमाज़ पूरी कर चुके तो

उन्होंने सलाम फेरने (तस्लीम) से पहले भूल के दो सजदे (सजदा-ए-सह्व) किए (४)। यदि बैठना फ़र्ज़ होता, तो भूलने से वह माफ नहीं होता।

(१) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की एक हदीस का हिस्सा, जिसे अहमद ने अल-मुसनद (१९००) और मुस्लिम (४७९) में संकलित किया है। लेखक इसका उल्लेख सूरा अल-अल्क की अंतिम आयत की व्याख्या में करेंगे। (२) अल-तमहीद १०/१८८-१९१, और अल-इस्तिज़कार ४/३७३-३७५। (३) वह अब्दुल्ला बिन मलिक बिन अल-क़ुशब हैं, अबू मुहम्मद अल-अज़दी। बुहैना उनकी माँ का नाम था। वे बनू अल-मुत्तलिब बिन अब्द मुनाफ़ के मित्र थे। वे एक सहाबी (साथी) थे और ५६ हिजरी में उनकी मृत्यु हुई। अल-इसाबा ६/२०४। (४) इसे अहमद ने अल-मुसनद (२२९१९), बुखारी (८२९) और मुस्लिम (५७०) में संकलित किया है। इसमें "लोगों ने उनके पीछे सुब्हानअल्लाह कहा" शब्द नहीं हैं; बल्कि ये शब्द मुग़ीरा बिन शुबा की हदीस में आए हैं जैसा कि हदीस के स्रोतों में है, देखिए मुसनद अहमद (१८१६३)।

۲۶۵ سورة البقرہ: آیت ۳

ایسا ہی تھا، سنت اور فرض کے درمیان کوئی فرق نہیں تھا، اور جب کسی چیز کے انفرادی اجزاء واجب نہیں ہوتے تو اس کا مجموعہ بھی واجب نہیں ہوتا۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

پندرھویں بات: جہاں تک رکوع اور سجود میں تسبیح کا تعلق ہے، تو جمہور کے نزدیک یہ واجب نہیں ہے، مذکورہ حدیث کی وجہ سے۔ اسحاق بن راہویہ نے اسے واجب قرار دیا ہے، اور یہ کہ جس نے اسے چھوڑ دیا، اس نے نماز لوٹائی، کیونکہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان ہے: "رہا رکوع، تو اس میں رب کی عظمت بیان کرو، اور رہا سجدہ، تو اس میں دعا میں پوری کوشش کرو، پس قریب ہے کہ تمہاری دعا قبول کر لی جائے (۱)۔"

سولھویں بات: جہاں تک بیٹھنے (تشہد) کا تعلق ہے، تو علماء کا اس میں اختلاف ہے۔ امام مالک اور ان کے اصحاب نے کہا: پہلا قعدہ اور اس کا تشہد دو سنتیں ہیں۔ علماء کی ایک جماعت نے پہلے قعدہ کو واجب قرار دیا، اور انہوں نے کہا: یہ تمام فرائض کے درمیان اس لیے خاص ہے کہ سجدہ سہو اس کے قائم مقام ہو جاتا ہے، جیسے 'عرایا' (درختوں پر لگی کھجوروں کی خرید و فروخت) کو 'مزابنہ' (ممانعت) سے استثنیٰ حاصل ہے، اور 'قراض' (نفع میں شراکت داری) کو اجارہ کے قوانین سے، اور جیسے احرام (تکبیر تحریمہ) کے بعد قیام اس شخص کے لیے جو امام کو رکوع کی حالت میں پائے۔ انہوں نے دلیل دی کہ اگر یہ سنت ہوتی تو جان بوجھ کر چھوڑنے والے کی نماز باطل نہ ہوتی جیسے نماز کی سنتوں کے چھوڑنے سے نماز باطل نہیں ہوتی۔

جنہوں نے اسے واجب قرار نہیں دیا انہوں نے یہ دلیل دی کہ: اگر یہ نماز کے فرائض میں سے ہوتا تو بھولنے والا اس کی طرف لوٹتا یہاں تک کہ اسے ادا کرتا، جیسے کہ اگر وہ ایک سجدہ یا

رکوع چھوڑ دیتا، اور اس میں اسی طرح تسلسل اور ترتیب کا لحاظ رکھتا جیسا رکوع اور سجود میں رکھا جاتا ہے، پھر وہ اپنے سہو کے لیے سجدہ کرتا جیسا کہ وہ شخص کرتا ہے جس نے ایک رکوع یا سجدہ چھوڑ دیا اور پھر انہیں ادا کیا (۲)۔

اور عبداللہ بن بحینہ (۳) کی حدیث میں ہے: کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دو رکعتوں کے بعد (تشہد کے لیے بیٹھے بغیر) کھڑے ہو گئے، اور تشہد پڑھنا بھول گئے۔ لوگوں نے ان کے پیچھے تسبیح کہی (سبحان اللہ کہا) تاکہ آپ بیٹھ جائیں، لیکن آپ کھڑے رہے، تو لوگ بھی کھڑے ہو گئے۔ پس جب آپ اپنی نماز سے فارغ ہوئے تو سلام پھیرنے سے پہلے سہو کے دو سجدے کیے (۴)۔ پس اگر بیٹھنا (قعدہ) فرض ہوتا تو بھول اس کو ساقط نہ کرتی۔

(۱) ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث کا ایک حصہ، جسے احمد نے المسند (۱۹۰۰) اور مسلم (۴۷۹) میں روایت کیا ہے۔ مصنف سورہ علق کی آخری آیت کی تفسیر میں اس کا ذکر کریں گے۔ (۲) التمہید ۱۰/ ۱۸۸ - ۱۹۱، اور الاستذکار ۴/ ۳۷۳ - ۳۷۵۔ (۳) وہ عبداللہ بن مالک بن القشب، ابو محمد الازدی ہیں، اور بحینہ ان کی والدہ کا نام ہے، وہ بنو المطلب بن عبد مناف کے حلیف تھے، صحابی تھے، سن ۵۶ھ میں وفات پائی۔ الاصابہ ۶/ ۲۰۴۔ (۴) اسے احمد نے المسند (۲۲۹۱۹)، بخاری (۸۲۹) اور مسلم (۵۷۰) میں روایت کیا ہے۔ اس میں یہ الفاظ نہیں ہیں: "پس لوگوں نے ان کے پیچھے تسبیح کہی" بلکہ یہ الفاظ مغیرہ بن شعبہ کی حدیث میں آئے ہیں جیسا کہ حدیث کے مآخذ میں ہے، دیکھئے مسند احمد (۱۸۱۶۳)۔

and forgetfulness; because regarding the obligatory acts (fara'id) in prayer, omitting them out of forgetfulness or intentionally is the same, except for the sin [which differs] (1). And they differed regarding the ruling of the final sitting in prayer, and what is obligatory (2) therein, and these are divided into five opinions: The seventeenth issue: based on five opinions: First: That the sitting is obligatory (fard), the Tashahhud is obligatory, and the Taslim (salutation) is obligatory. Among those who said this are Al-Shafi'i and Ahmad ibn Hanbal in one narration, and it was narrated by Abu Mus'ab (3) in his "Mukhtasar" from Malik and the people of Medina, and Dawud said it too. Al-Shafi'i said: Whoever leaves the first Tashahhud and the sending of blessings upon the Prophet ﷺ, there is no repetition [of prayer] required of him, but he must perform the two prostrations of forgetfulness (Sajdatay al-Sahw) for omitting it. But if he leaves the final Tashahhud, whether forgetfully or intentionally, he must repeat the prayer. And they argued that the Prophet's ﷺ clarification regarding prayer is obligatory; because the origin of its obligation is ambiguous and in need (4) of clarification, except what is excluded by evidence. And he ﷺ said: "Pray as you have seen me praying." (5). The second opinion: That the sitting, the Tashahhud, and the Taslim are not obligatory, rather all of that is a prescribed Sunnah. This is the opinion of some Basrans, and it was the view of Ibrahim ibn 'Ulayyah (6). He explicitly compared the final sitting (7) to the first one, thus opposing the majority and deviating, except that he holds that repetition is required for whoever leaves any part of all that. And among their evidence is the Hadith of Abdullah ibn 'Amr ibn al-'As from the Prophet ﷺ, who said: "If the Imam raises his head from the last prostration in his prayer, then breaks his wudu (hadatha), his prayer is complete." And it is a hadith...

(1) In (D) and (M): "Al-Mu'tam" (the follower in prayer), which is an error. See Al-Tamhid 10/196, and Al-Istidhkar 4/374. (2) In (M): "Al-Gharad" (the purpose). (3) He is Ahmad ibn Abi Bakr Al-Qasim ibn Al-Harith, Al-Zuhri, the jurist, judge of Medina. He adhered closely to Malik and gained understanding through him. He died in the year (241 AH), and it was said: (242 AH). "Al-Siyar" 11/436. (4) In (Za): "Muftaqir" (in need of). (5) The hadith was mentioned previously on p. 67 and 263. See the opinions mentioned by the author in Al-Tamhid 10/211, Al-Istidhkar 4/382-383, and Al-Awsat 3/218. (6) Ibrahim ibn Isma'il ibn 'Ulayyah, a ruined Jahmite, who used to say that the Quran is created. He has writings in jurisprudence that resemble dialectics. Al-Shafi'i said: "Ibn 'Ulayyah is misguided." Ahmad ibn Hanbal said: "Misguided and

misguiding." He died in the year (218 AH). Tarikh Baghdad 6/20, and Mizan al-I'tidal 1/20. (7) In (M): "Al-Akhirah" (the final).

सूरा अल-बकरा: आयत 3 | 266

और भूल-चूक; क्योंकि नमाज़ में फ़राइज़ (अनिवार्य कार्यों) को भूलकर छोड़ना या जानबूझकर छोड़ना बराबर है, सिवाय गुनाह के[जिसमें अंतर है] (1)। और उन्होंने नमाज़ में अंतिम बैठक (क़ादा) के हुक्म के बारे में मतभेद किया है, और उसमें से फ़र्ज़ (2) क्या है, और यह पांच मतों पर आधारित है: सत्रहवाँ मुद्दा: पाँच मतों पर: पहला मत: यह कि बैठना फ़र्ज़ है, तशहुद फ़र्ज़ है, और सलाम फ़र्ज़ है। यह कहने वालों में शाफ़ई और एक रिवायत में अहमद बिन हम्बल शामिल हैं, और इसे अबू मुसाब (3) ने अपनी 'मुख्तसर' में मालिक और मदीना के लोगों से रिवायत किया है, और दाऊद ने भी यही कहा है। शाफ़ई ने कहा: जिसने पहला तशहुद और नबी ﷺ पर दरूद छोड़ दिया, तो उस पर नमाज़ दोहराना अनिवार्य नहीं है, बल्कि इसे छोड़ने के कारण उस पर सजदा-ए-सह्व (भूल का सजदा) अनिवार्य है। और यदि उसने अंतिम तशहुद छोड़ा, चाहे भूलकर या जानबूझकर, तो वह नमाज़ दोहराए। और उन्होंने दलील दी कि नमाज़ में नबी ﷺ का स्पष्टीकरण फ़र्ज़ है; क्योंकि इसकी फ़र्ज़ियत का मूल संक्षिप्त (मुजमल) है जो स्पष्टीकरण की आवश्यकता (4) रखता है, सिवाय उसके जो किसी दलील से बाहर हो जाए। और आप ﷺ ने फ़रमाया: "तुम वैसे ही नमाज़ पढ़ो जैसे तुमने मुझे नमाज़ पढ़ते देखा है" (5)। दूसरा मत: यह कि बैठना, तशहुद और सलाम वाजिब नहीं हैं, बल्कि यह सब एक सुन्नत-ए-मसनूना (स्थापित परंपरा) है। यह कुछ बसरा वासियों का मत है, और इसी ओर इब्राहिम इब्न उलय्या (6) गए हैं, और उन्होंने अंतिम बैठक (7) की तुलना पहली बैठक से करने को स्पष्ट किया, इस प्रकार उन्होंने बहुमत (जमहूर) का विरोध किया और अलग राय रखी, सिवाय इसके कि उनका मानना है कि जिसने इनमें से कुछ भी छोड़ा, उस पर नमाज़ दोहराना अनिवार्य है। और उनके प्रमाणों में से नबी ﷺ से अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस की हदीस है, उन्होंने कहा: "जब इमाम अपनी नमाज़ के अंतिम सजदे से अपना सिर उठाए, फिर उसका वज़ू टूट जाए (अहदसा), तो उसकी नमाज़ पूरी हो गई।" और यह हदीस...

(1) (द) और (म) में: "अल-मुअतम" (अनुसरण करने वाला), जो कि त्रुटिपूर्ण है। देखिए अल-तम्हीद 10/196, और अल-इस्तिज़कार 4/374। (2) (म) में: "अल-ग़रज़" (उद्देश्य)। (3) वह अहमद बिन अबी बक्र अल-कासिम बिन अल-हारिस, अल-ज़ुहरी, फ़क़ीह (विधिवेत्ता), मदीना के काज़ी हैं, वह मालिक के साथ रहे और उनसे फ़िक़्ह सीखा। उनका इंतकाल वर्ष (241 हिजरी) में हुआ, और कहा गया: (242 हिजरी)। 'अल-सियार' 11/436। (4) (ज़) में: "मुफ़्तक़िर" (आवश्यकता)। (5) यह हदीस पहले पृष्ठ 67 और 263 पर आ चुकी है, और लेखक द्वारा अल-तम्हीद 10/211, अल-इस्तिज़कार

4/382-383, और अल-औसत 3/218 में उल्लिखित मतों को देखें। (6) इब्राहिम बिन इस्माइल इब्न उलय्या, एक नष्ट हुआ जहमतवादी (जहमी), जो क़ुरआन को मख़्लूक़ (सृजित) कहता था, फ़िक़्ह में उसकी रचनाएँ विवाद (जदल) जैसी हैं, शाफ़ई ने कहा: "इब्न उलय्या गुमराह है।" और अहमद बिन हम्बल ने कहा: "गुमराह और गुमराह करने वाला है।" उनका इंतकाल वर्ष (218 हिजरी) में हुआ। तारीख़ बग़दाद 6/20, और मीज़ान अल-इतिदाल 1/20। (7) (म) में: "अल-अख़ीरा" (अंतिम)।

اور بھول چوک؛ کیونکہ نماز میں فرائض کو بھول کر چھوڑنا یا جان بوجھ کر چھوڑنا برابر ہے، سوائے گناہ کے [جس میں فرق ہے] (۱)۔ اور انہوں نے نماز میں آخری قعدہ (بیٹھنے) کے حکم میں اختلاف کیا ہے، اور اس میں سے فرض (۲) کیا ہے، اور یہ پانچ اقوال پر مشتمل ہے: سترہواں مسئلہ: پانچ اقوال پر: پہلا قول: یہ کہ بیٹھنا فرض ہے، تشہد فرض ہے، اور سلام فرض ہے۔ یہ بات کہنے والوں میں شافعی اور ایک روایت میں احمد بن حنبل شامل ہیں، اور اسے ابو مصعب (۳) نے اپنی "مختصر" میں مالک اور اہل مدینہ سے روایت کیا ہے، اور داؤد بھی اسی کے قائل ہیں۔ شافعی نے فرمایا: جس نے پہلا تشہد اور نبی کریم ﷺ پر درود چھوڑ دیا، تو اس پر نماز دہرانا لازم نہیں، بلکہ اسے چھوڑنے کی وجہ سے اس پر سجدہ سہو لازم ہے۔ اور اگر اس نے آخری تشہد چھوڑا، خواہ بھول کر یا جان بوجھ کر، تو وہ نماز دہرائے۔ اور انہوں نے دلیل دی کہ نماز میں نبی کریم ﷺ کا بیان فرض ہے؛ کیونکہ نماز کی فرضیت کی اصل مجمل ہے جو بیان کی محتاج (٤) ہے، سوائے اس کے جو کسی دلیل سے خارج ہو جائے۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "تم ویسے ہی نماز پڑھو جیسے تم نے مجھے نماز پڑھتے دیکھا ہے" (٥)۔ دوسرا قول: یہ کہ بیٹھنا، تشہد اور سلام واجب نہیں ہیں، بلکہ یہ سب ایک مسنون سنت ہے۔ یہ بعض بصریوں کا قول ہے، اور اسی طرف ابراہیم بن علیہ (٦) گئے ہیں، اور انہوں نے آخری بیٹھنے (۷) کو پہلے بیٹھنے پر قیاس کرنے کی صراحت کی، اس طرح انہوں نے جمہور کی مخالفت کی اور شذوذ اختیار کیا، سوائے اس کے کہ ان کا خیال ہے کہ جس نے ان میں سے کچھ بھی چھوڑا اس پر نماز دہرانا لازم ہے۔ اور ان کے دلائل میں سے عبداللہ بن عمرو بن العاص کی نبی کریم ﷺ سے مروی حدیث ہے، آپ ﷺ نے فرمایا:

"جب امام اپنی نماز کے آخری سجدے سے اپنا سر اٹھائے، پھر اس کا وضو ٹوٹ جائے (احدث)، تو اس کی نماز مکمل ہو گئی"۔ اور یہ حدیث...

(١) (د) اور (م) میں: "المؤتم" ہے، جو کہ غلط ہے۔ دیکھئے: التمہید ١٠/ ١٩٦، اور الاستذکار ٤/ ٣٧٤۔ (٢) (م) میں: "الغرض" ہے۔ (٣) وہ احمد بن ابی بکر القاسم بن الحارث، الزہری، فقیہ، مدینہ کے قاضی ہیں، انہوں نے امام مالک کی صحبت اختیار کی اور ان سے تفقہ حاصل کیا۔ ان کی وفات سن (٢٤١ھ) میں ہوئی اور کہا گیا: (٢٤٢ھ)۔ "السیر" ١١/ ٤٣٦۔ (٤) (ظ) میں: "مفتقر" ہے۔ (٥) یہ حدیث پہلے صفحہ ٦٧ اور ٢٦٣ پر گزر چکی ہے، اور مصنف نے التمہید ١٠/ ٢١١، الاستذکار ٤/ ٣٨٢-٣٨٣، اور الاوسط ٣/ ٢١٨ میں جو اقوال ذکر کیے ہیں انہیں دیکھیں۔ (٦) ابراہیم بن اسماعیل ابن علیہ، ایک ہلاک شدہ جہمي، جو قرآن کے مخلوق ہونے کا قائل تھا، فقہ میں ان کی تصانیف جدل (مناظرہ) سے مشابہ ہیں، شافعی نے فرمایا: "ابن علیہ گمراہ ہے"۔ اور احمد بن حنبل نے فرمایا: "مضل اور گمراہ کرنے والا ہے"۔ ان کی وفات سن (٢١٨ھ) میں ہوئی۔ تاریخ بغداد ٦/ ٢٠، اور میزان الاعتدال ١/ ٢٠۔ (٧) (م) میں: "الأخیرة" ہے۔

Page 267 Surat Al-Baqarah: Verse 3

It is not correct based on what Abu Omar said (1), and we have explained it in the book "Al-Muqtabas" (2). This phrasing only negates the greeting (Salam), not the sitting.

The third opinion: Sitting for the duration of the Tashahhud is an obligation (fard), but neither the Tashahhud nor the Salam is obligatory as a fard. This was stated by Abu Hanifa, his companions, and a group of Kufans. They cited the hadith of Ibn al-Mubarak, from Al-Ifriqi Abd al-Rahman bin Ziyad, who is weak, stating that the Prophet (peace be upon him) said: "If one of you sits at the end of his prayer and then passes wind (hadith) before he says the Salam, his prayer is complete" (3).

Ibn al-Arabi said: Our teacher Fakhr al-Islam used to recite to us in the lesson: And he views leaving the prayer with a fart! Where is a fart compared to "As-Salamu Alaykum"!

Ibn al-Arabi said: Some of our scholars followed two weak branches from this issue. As for the first: Abdul Malik (4) narrated from Abdul Malik that whoever offers the Salam after two rak'ahs jokingly, the explanation was that if it was based on four, it suffices him, and this is exactly the school of thought of the people of Iraq. As for the second: it occurred in discarded books that if the Imam passes wind intentionally after the Tashahhud and before the Salam, it suffices those behind him, and this is something that should not be considered in a fatwa, even if sessions are filled with its mention for remembrance (5).

The fourth opinion: Sitting is an obligation, and Salam is an obligation, but Tashahhud is not obligatory. Among those who said this were Malik bin Anas and his companions, and Ahmad bin Hanbal in one narration. They argued by saying: None of the dhikr (remembrance) is obligatory except the opening takbir, the recitation of Umm al-Qur'an (Surah Al-Fatihah), and [the Salam] (6).

Footnotes: (1) In At-Tamhid 10/214, and Al-Istidhkar 4/384. The mentioned hadith was recorded similarly by At-Tahawi in Sharh Ma’ani al-Athar 1/274-275, and Al-Bayhaqi in As-Sunan al-Kubra 2/139. (2) It is Al-Muqtabas in explanation of Muwatta’ Malik bin Anas, as the author will explicitly state in more than one place. (3) This is the same hadith mentioned by the author in the second opinion, and this is one of its wordings. Ibn Abd al-Barr said regarding it in At-Tamhid 10/214: It is not authentic due to the weakness of its chain of narration and their disagreement on its wording.

(4) Ibn Habib, mentioned previously on p. 183. As for the Abdul Malik (the one following him, who is his teacher), he is Ibn Abdul Aziz bin Al-Majishun, a student of Imam Malik who died in the year (213 AH). As-Siyar 12/102 and 10/359. (5) We did not find the saying of Ibn al-Arabi in the sources available to us. (6) What is between brackets is from At-Tamhid 10/212, and Al-Istidhkar 4/383.

पृष्ठ 267 सूरह अल-बक़रह: आयत 3

यह अबू उमर (1) के कहे अनुसार सही नहीं है, और हमने इसे किताब "अल-मुक़तबस" (2) में स्पष्ट किया है। यह शब्दावली केवल सलाम (अभिवादन) को समाप्त करती है, बैठने को नहीं।

तीसरा विचार: तशह्हुद की अवधि के लिए बैठना फर्ज़ (अनिवार्य) है, लेकिन तशह्हुद और सलाम फर्ज़ के रूप में अनिवार्य नहीं हैं। यह अबू हनीफा, उनके साथियों और कूफ़ियों के एक समूह द्वारा कहा गया था। उन्होंने इब्न अल-मुबारक की हदीस का प्रमाण दिया, अल-इफ़्रीकी अब्द अल-रहमान बिन ज़ियाद से, जो कमज़ोर (ज़ईफ़) है, कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "यदि तुम में से कोई अपनी नमाज़ के अंत में बैठ जाए और सलाम कहने से पहले उसकी हवा निकल जाए (हदस), तो उसकी नमाज़ पूरी हो गई" (3)।

इब्न अल-अरबी ने कहा: हमारे शिक्षक फ़ख्र अल-इस्लाम हमें सबक में सुनाया करते थे: और वह नमाज़ से निकलने को पाद (हवा छोड़ने) के साथ देखता है! "अस्सलामू अलैकुम" की तुलना में पाद कहाँ!

इब्न अल-अरबी ने कहा: हमारे कुछ विद्वानों ने इस मुद्दे से दो कमज़ोर शाखाओं का अनुसरण किया। जहाँ तक पहले का सवाल है: अब्दुल मलिक (4) ने अब्दुल मलिक से वर्णन किया है कि जो कोई मज़ाक में दो रकअत के बाद सलाम करता है, तो स्पष्टीकरण यह निकला कि यदि वह चार पर आधारित था, तो यह उसके लिए पर्याप्त है, और यही वास्तव में इराक के लोगों का पंथ (मज़हब) है। जहाँ तक दूसरे का सवाल है: यह त्याग दी गई किताबों में मिलता है कि यदि इमाम जानबूझकर तशह्हुद के बाद और सलाम से पहले हवा छोड़ देता है, तो यह उसके पीछे वालों के लिए पर्याप्त है, और यह ऐसी चीज़ है जिस पर फतवे में ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए, भले ही याद रखने के लिए सभाएँ इससे भरी हों (5)।

चौथा विचार: बैठना फर्ज़ है, और सलाम फर्ज़ है, लेकिन तशह्हुद अनिवार्य नहीं है। यह कहने वालों में मलिक बिन अनस और उनके साथी, और एक रिवायत में अहमद बिन हनबल शामिल थे। उन्होंने यह कहकर तर्क दिया: शुरुआती तकबीर, उम्म अल-कुरान (सूरह अल-फातिहा) के पाठ और [सलाम] (6) के अलावा कोई भी ज़िक्र (स्मरण) अनिवार्य नहीं है।

पाद टिप्पणियाँ: (1) अत-तम्हीद 10/214 में, और अल-इस्तिज़कार 4/384 में। उल्लिखित हदीस को अत-तहावी ने शरह मानी अल-असार 1/274-275 में और अल-बैहक़ी ने अस-सुनन अल-कुबरा

2/139 में इसी तरह दर्ज किया है। (2) यह मुवत्ता मलिक बिन अनस की व्याख्या में अल-मुक़तबस है, जैसा कि लेखक एक से अधिक स्थानों पर स्पष्ट करेंगे। (3) यह वही हदीस है जिसका उल्लेख लेखक ने दूसरे विचार में किया है, और यह इसके शब्दों में से एक है। इब्न अब्द अल-बर ने अत-तम्हीद 10/214 में इसके बारे में कहा: यह अपनी सनद की कमजोरी और इसके शब्दों पर उनके मतभेद के कारण प्रामाणिक नहीं है। (4) इब्न हबीब, जिनका उल्लेख पहले पृ. 183 पर किया गया है। जहाँ तक अब्दुल मलिक (अगला, जो उनके शिक्षक हैं) का सवाल है, वह इब्न अब्दुल अज़ीज़ बिन अल-माजीशुन हैं, जो इमाम मलिक के शिष्य थे और वर्ष (213 हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई थी। अस-सियार 12/102 और 10/359। (5) हमें अपने पास उपलब्ध स्रोतों में इब्न अल-अरबी का यह कथन नहीं मिला। (6) कोष्ठक के बीच जो है वह अत-तम्हीद 10/212 और अल-इस्तिज़कार 4/383 से है।

صفحہ ۲۶۷ سورۃ البقرہ: آیت ۳

یہ ابو عمر(۱) کے قول کے مطابق درست نہیں ہے، اور ہم نے اسے کتاب «المقتبس»(۲) میں بیان کیا ہے۔ اور یہ لفظ صرف سلام کو ساقط کرتا ہے، بیٹھنے کو نہیں۔

تیسرا قول: تشہد کی مقدار بیٹھنا فرض ہے، اور تشہد اور سلام فرض کے طور پر واجب نہیں ہیں۔ یہ ابو حنیفہ، ان کے اصحاب اور کوفیوں کی ایک جماعت نے کہا ہے۔ انہوں نے ابن المبارک کی حدیث سے استدلال کیا، جو الافریقی عبد الرحمن بن زیاد سے مروی ہے، اور وہ ضعیف ہے، اس میں ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «جب تم میں سے کوئی اپنی نماز کے آخر میں بیٹھ جائے، اور سلام پھیرنے سے پہلے اسے حدث (ہوا خارج ہونا) لاحق ہو جائے، تو اس کی نماز مکمل ہو گئی»(۳)۔

ابن العربی نے کہا: ہمارے شیخ فخر الاسلام ہمیں درس میں یہ شعر سنایا کرتے تھے: وہ نماز سے نکلنے کو ہوا خارج ہونے (بضراطۃ) کے ذریعے دیکھتا ہے! "السلام علیکم" کے مقابلے میں ریح خارج کرنے کی کیا حیثیت!

ابن العربی نے کہا: ہمارے بعض علماء نے اس مسئلے سے دو ضعیف شاخیں نکالی ہیں، جہاں تک پہلی کا تعلق ہے: تو عبد الملک(۴) نے عبد الملک سے روایت کی کہ جس نے دو رکعتوں کے بعد مذاقاً سلام پھیرا، تو بیان یہ نکلا کہ اگر وہ چار (رکعتوں) پر ہوتا تو اسے کفایت کرتا، اور بعینہ یہی اہل عراق کا مذہب ہے۔ جہاں تک دوسری شاخ کا تعلق ہے: تو وہ متروک کتابوں میں آئی ہے کہ امام اگر تشہد کے بعد اور سلام سے پہلے قصداً حدث کرے، تو یہ اس کے پیچھے والوں کے لیے کافی ہے، اور یہ ان باتوں میں سے ہے جن کی طرف فتوے میں التفات نہیں کرنا چاہیے، اگرچہ یاد دہانی کے لیے مجلسیں اس سے آباد رہی ہوں(۵)۔

چوتھا قول: بیٹھنا فرض ہے، اور سلام فرض ہے، اور تشہد واجب نہیں ہے، اور جنہوں نے یہ کہا ان میں: مالک بن انس، ان کے اصحاب، اور ایک روایت میں احمد بن حنبل شامل ہیں۔ انہوں نے یہ دلیل دی کہ: ذکر میں سے کوئی چیز واجب نہیں سوائے تکبیرِ تحریمہ، قراتِ ام القرآن (سورہ فاتحہ) اور تسلیم/سلام کے۔

حواشی: (۱) التمهيد ۱۰/ ۲۱۴، اور الاستذكار ۴/ ۳۸۴ میں۔ اور مذکورہ حدیث الطحاوی نے «شرح معاني الآثار» ۱/ ۲۷۴-۲۷۵ میں اور البیہقی نے «السنن الكبرى» ۲/ ۱۳۹ میں اسی طرح روایت کی ہے۔ (۲) یہ «المقتبس في شرح موطأ مالك بن أنس» ہے، جیسا کہ مصنف ایک سے زیادہ جگہوں پر اس کی تصریح کریں گے۔ (۳) یہ وہی حدیث ہے جسے مصنف نے دوسرے قول میں ذکر کیا ہے، اور یہ اس کے الفاظ میں سے ایک ہے، اور ابن عبد البر نے «التمهيد» ۱۰/ ۲۱۴ میں اس کے بارے میں کہا: اس کی سند کی کمزوری اور اس کے الفاظ میں اختلاف کی وجہ سے یہ صحیح نہیں ہے۔ (۴) ابن حبیب، ان کا ذکر ص ۱۸۳ پر گزر چکا، رہا عبد الملک (جو اس کے بعد ہے، اور وہ ان کے شیخ ہیں) تو وہ ابن عبد العزیز بن الماجشون ہیں، جو امام مالک کے شاگرد تھے اور سن (۲۱۳ ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۱۲/ ۱۰۲ اور ۱۰/ ۳۵۹۔ (۵) ہمیں اپنے پاس موجود مآخذ میں ابن العربی کا یہ قول نہیں ملا۔ (۶) جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ «التمهيد» ۱۰/ ۲۱۲ اور «الاستذكار» ۴/ ۳۸۳ سے ہے۔

268 Surah Al-Baqarah: Verse 3

The fifth opinion: Indeed, the Tashahhud and sitting are obligatory, while the Taslim (salutation) is not obligatory. This was stated by a group, including Ishaq ibn Rahawayh. Ishaq argued with the hadith of Ibn Mas'ud when the Messenger of Allah ﷺ taught him the Tashahhud and said to him: "When you have finished this, your prayer is complete, and you have fulfilled what is required of you"(1).

Al-Daraqutni said: The statement: "When you have finished this, your prayer is complete" was interpolated by some from Zuhayr into the hadith, connecting it to the words of the Prophet ﷺ. Shababah separated it from Zuhayr, making it part of Ibn Mas'ud's words, and his statement is closer to the truth than the statement of whoever interpolated it into the hadith of the Prophet ﷺ. Shababah is trustworthy. Ghassan ibn al-Rabi' followed him in that, making the end of the hadith part of Ibn Mas'ud's words and not attributing it to the Prophet (2)ﷺ.

Eighteenth: Scholars disagreed regarding the Taslim; some said it is obligatory, and others said it is not. The correct view is its obligation, due to the hadith of Aisha(3) and the authentic hadith of Ali, recorded by Abu Dawud and al-Tirmidhi, narrated(4) by Sufyan al-Thawri from Abdullah ibn Muhammad ibn Aqil, from Muhammad ibn al-Hanafiyyah, from Ali, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The key to prayer is purification, its prohibition (entering the state of prayer) is the Takbir, and its dissolution (exiting) is the Taslim"(5).

This hadith is a foundational principle regarding the obligation of Takbir and Taslim, and that nothing else suffices for them, just as nothing else suffices for purification by consensus.

Abd al-Rahman ibn Mahdi(6) said: If a man were to start his prayer with seventy names from the names of Allah...

(1) Recorded by Ahmad in al-Musnad (4006), Abu Dawud (970), Ibn Hibban (1962), al-Daraqutni in al-Sunan 1/353 and 354, and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 2/175. The fourth and fifth opinions are in al-Tamhid 10/212 and 214, and al-Istidhkar 4/383-384. (2) Sunan al-Daraqutni 1/353, and al-Ilal by him 5/128. Zuhayr: he is Ibn Mu'awiyah, and Shababah: he is Ibn Sawwar. (3) She said: The Messenger of Allah ﷺ used to start the prayer with the Takbir... and end the prayer with the Taslim. Recorded by Ahmad (24030), Muslim (498), and the author will mention it on the next page. (4) In (m): And narrated. (5) Sunan Abi Dawud (61) and (618), and Sunan al-Tirmidhi (3). It is in

Musnad Ahmad (1006). A portion of it preceded on p. 254. Al-Tirmidhi said: This hadith is the most authentic and best thing in this chapter. (6) Abu Sa'id al-Anbari, and it is said: al-Azdi their client, al-Basri, the critic, died in the year (198 AH). Al-Siyar 9/192.

२६८ सूरह अल-बकराह: आयत ३

पाँचवा मत: वास्तव में तशहुद और बैठना अनिवार्य (वाजिब) हैं, और सलाम अनिवार्य नहीं है। यह बात एक समूह ने कही है, जिनमें इशाक बिन राहोयाह भी शामिल हैं। इशाक ने इब्न मसूद की हदीस से तर्क दिया जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें तशहुद सिखाया और उनसे कहा: "जब तुम इससे फ़ारिग (निवृत्त) हो जाओ, तो तुम्हारी नमाज़ पूरी हो गई, और तुमने वह पूरा कर लिया जो तुम पर आवश्यक था"(१)।

अल-दाराकुतनी ने कहा: यह कथन: "जब तुम इससे फ़ारिग हो जाओ, तो तुम्हारी नमाज़ पूरी हो गई" जुहैर से कुछ लोगों ने हदीस में डाल दिया और इसे नबी ﷺ के शब्दों से जोड़ दिया, जबकि शबाबाह ने इसे जुहैर से अलग किया और इसे इब्न मसूद का कथन माना। उनकी बात उस व्यक्ति की बात से अधिक सही है जिसने इसे नबी ﷺ की हदीस में शामिल किया। शबाबाह विश्वसनीय (सिक़ह) हैं। ग़स्सान बिन अल-रबी' ने भी इस पर उनका अनुसरण किया, उन्होंने हदीस के अंत को इब्न मसूद का कथन माना और इसे नबी ﷺ तक नहीं पहुँचाया(२)।

अठारहवीं बात: सलाम के बारे में विद्वानों में मतभेद है; कुछ ने कहा: अनिवार्य है, और कुछ ने कहा: अनिवार्य नहीं है। सही मत इसकी अनिवार्यता है, आयशा(३) की हदीस और अली की सही हदीस के कारण, जिसे अबू दाऊद और तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है, सुफ़यान अल-तौरी ने अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन अकील से, मुहम्मद इब्न अल-हनफ़िया से, अली से रिवायत किया(४), उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "नमाज़ की चाबी पवित्रता (तहारात) है, इसकी पाबंदी (तहरीम) तकबीर है, और इसकी समाप्ति (तहलील) तस्लीम (सलाम) है"(५)।

और यह हदीस तकबीर और तस्लीम की अनिवार्यता में एक आधार है, और यह कि उनके अलावा कोई और चीज़ उनकी जगह काफी नहीं है, जिस तरह सर्वसम्मति से पवित्रता के अलावा कुछ और काफी नहीं है।

अब्दुर्रहमान बिन महदी(६) ने कहा: यदि कोई व्यक्ति अपनी नमाज़ अल्लाह के नामों में से सत्तर नामों के साथ शुरू करे...

(१) अहमद ने अल-मुसनद (४००६), अबू दाऊद (९७०), इब्न हिब्बान (१९६२), अल-दाराकुतनी ने अल-सुनन ३५३/१ और ३५४, और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा १७५/२ में उद्धृत किया है। चौथा और पाँचवाँ मत अल-तमहीद २१२/१० और २१४, और अल-इस्तिज़कार ३८३/४-३८४ में है। (२)

सुनन अल-दाराकुतनी ३५३/१, और उनकी अल-इलाला ५/१२८। जुहैर: वह इब्न मुआविया है, और शबाबाह: वह इब्न सव्वार है। (३) उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ तकबीर के साथ नमाज़ शुरू करते थे... और तस्लीम के साथ नमाज़ खत्म करते थे। अहमद (२४०३०), मुस्लिम (४९८) ने उद्धृत किया है, और लेखक अगले पृष्ठ पर इसका उल्लेख करेंगे। (४) (म) में: और रिवायत किया। (५) सुनन अबू दाऊद (६१) और (६१८), और सुनन अल-तिर्मिज़ी (३)। यह मुसनद अहमद (१००६) में है। इसका एक हिस्सा पृष्ठ २५४ पर आ चुका है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस इस विषय में सबसे प्रामाणिक और बेहतर है। (६) अबू सईद अल-अनबारी, और कहा गया: अल-अज़दी उनके मौला, बसरी, आलोचक, मृत्यु वर्ष (१९८ हिजरी)। अल-सियार १९२/९।

۲۶۸ سورہ البقرہ : آیت ۳

پانچواں قول: بے شک تشہد اور بیٹھنا واجب ہیں، اور سلام واجب نہیں ہے، یہ بات ایک جماعت نے کہی ہے، جن میں اسحاق بن راہویہ بھی شامل ہیں، اور اسحاق نے ابن مسعود کی حدیث سے استدلال کیا جب رسول اللہ ﷺ نے انہیں تشہد سکھایا، اور ان سے فرمایا: "جب تم اس سے فارغ ہو جاؤ، تو تمہاری نماز مکمل ہوگئی، اور تم نے وہ پورا کر لیا جو تم پر لازم تھا"(۱)۔

دارقطنی نے کہا: ان کا قول: "جب تم اس سے فارغ ہو جاؤ، تو تمہاری نماز مکمل ہوگئی" اسے بعض لوگوں نے زہیر سے حدیث میں درج کر دیا، اور اسے نبی ﷺ کے کلام سے جوڑ دیا، جبکہ شبابہ نے اسے زہیر سے الگ کیا، اور اسے ابن مسعود کا کلام قرار دیا، اور ان کا قول ان لوگوں کے قول سے زیادہ درست ہے جنہوں نے اسے نبی ﷺ کی حدیث میں شامل کیا۔ اور شبابہ ثقہ ہیں۔ غسان بن ربیع نے بھی اس میں ان کی پیروی کی، انہوں نے حدیث کے آخری حصے کو ابن مسعود کا قول قرار دیا، اور اسے نبی ﷺ تک مرفوع نہیں کیا(۲)۔

اٹھارہویں بات: سلام کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے، پس کہا گیا: واجب ہے، اور کہا گیا: واجب نہیں ہے۔ اور صحیح اس کا وجوب ہے، عائشہ(۳) کی حدیث اور علی کی صحیح حدیث کی وجہ سے، جسے ابو داؤد اور ترمذی نے نکالا ہے، اسے سفیان ثوری نے عبداللہ بن محمد بن عقیل سے، محمد بن حنفیہ سے، علی سے روایت کیا(۴)، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "نماز کی کنجی پاکیزگی ہے، اس کی تحریم (نیت باندھنا) تکبیر ہے، اور اس کی تحلیل (نماز سے نکلنا) تسلیم (سلام) ہے"(۵)۔

اور یہ حدیث تکبیر اور تسلیم کے وجوب میں ایک بنیاد ہے، اور یہ کہ ان کے علاوہ کوئی اور چیز ان کی طرف سے کفایت نہیں کرتی، جس طرح بالاتفاق طہارت کے سوا کچھ کفایت نہیں کرتا۔

عبدالرحمن بن مہدی(۶) نے کہا: اگر کوئی شخص اپنی نماز اللہ کے ناموں میں سے ستر ناموں کے ساتھ شروع کرے...

(۱) اسے احمد نے المسند (۴۰۰۶)، ابو داؤد (۹۷۰)، ابن حبان (۱۹۶۲)، دارقطنی نے السنن ۳۵۳/۱ اور ۳۵۴، اور بیہقی نے السنن الکبری ۱۷۵/۲ میں نکالا ہے۔ اور چوتھا اور پانچواں قول التمہید ۲۱۲/۱۰ اور ۲۱۴، اور الاستذکار ۳۸۳/۴-۳۸۴ میں ہے۔ (۲) سنن دارقطنی ۳۵۳/۱، اور ان کی العلل ۱۲۸/۵۔ زہیر: وہ ابن معاویہ ہے، اور شبابہ: وہ ابن سوار ہے۔ (۳) انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ تکبیر کے ساتھ نماز شروع کرتے تھے... اور سلام کے ساتھ نماز ختم کرتے تھے۔ اسے احمد (۲۴۰۳۰)، مسلم (۴۹۸) نے نکالا ہے، اور مصنف اگلے صفحے پر اس کا ذکر کریں گے۔ (۴) (م) میں ہے: اور روایت کیا۔ (۵) سنن ابی داؤد (۶۱) اور (۶۱۸)، اور سنن ترمذی (۳)۔ یہ مسند احمد (۱۰۰۶) میں ہے۔ اور اس کا ایک حصہ ص ۲۵۴ پر گزر چکا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث اس باب میں سب سے صحیح اور بہترین ہے۔ (۶) ابو سعید العنبری، اور کہا گیا: الازدی مولیٰ ہم، بصری، نقاد، وفات سن (۱۹۸ ھ)۔ السیر ۱۹۲/۹۔

269 Surah Al-Baqarah: Verse 3

...Mighty and Majestic is He, and did not say the Takbirat al-Ihram, it is not sufficient for him; and if he broke his wudu before saying the Salam, it is not sufficient for him. This is a correction from Abd al-Rahman ibn Mahdi of Ali's hadith, and he is an imam in the science of hadith and the knowledge of its authentic from its weak, and that is sufficient for you(1).

The scholars have differed regarding the obligation of Takbir at the opening [of prayer], and they are:

Nineteenth [issue]: Ibn Shihab al-Zuhri, Sa'id ibn al-Musayyib, al-Awza'i, Abd al-Rahman, and a group said: The Takbirat al-Ihram is not obligatory. It has been narrated from Malik regarding the one being led in prayer (ma'mum) something that points to this opinion. The correct view of his school is the obligation of Takbirat al-Ihram, and that it is an obligatory duty (fard) and a pillar (rukn) of the prayer's pillars. This is the correct view, and it is what the majority hold, and whoever disagrees with that is refuted by the Sunnah(2).

Completing twenty [issues]: The scholars differed regarding the word with which one enters the prayer. Malik, his companions, and the majority of scholars said: Nothing is sufficient except the Takbir; Tahليل (saying La ilaha illa Allah), Tasbih (Subhan Allah), Ta'zim (exalting God), or Tahmid (Alhamdulillah) are not sufficient. This is the opinion of the Hijazis and most Iraqis. According to Malik, nothing is sufficient except "Allahu Akbar" and nothing else. Ash-Shafi'i said the same and added: "Allahu al-Akbar" and "Allahu al-Kabir" are sufficient. The evidence for Malik is Aisha's hadith: "The Messenger of Allah (peace be upon him) used to open the prayer with Takbir and reading with 'Praise be to Allah, Lord of the worlds,'" and Ali's hadith: "and its prohibition is the Takbir,"(3) and the Bedouin's hadith: "so say Takbir."(4) In the "Sunan" of Ibn Majah: Abu Bakr ibn Abi Shaybah and Ali ibn Muhammad al-Tanafisi narrated to us: Abu Usamah narrated to us: Abd al-Hamid ibn Ja'far narrated to me: Muhammad ibn Amr ibn Ata' narrated to us: I heard Abu Humayd al-Sa'idi say: "When the Messenger of Allah (peace be upon him) stood for prayer, he faced the Qibla, raised his hands, and said: 'Allahu Akbar.'"(5)

(1) Al-Istidhkhar 4/126, and Al-Tamhid 9/186. (2) Al-Istidhkhar 4/127, and Al-Tamhid 9/186. (3) The two hadiths preceded on the previous page. (4) Preceded on p. 262 from the hadith of Abu Hurayrah and Rifa'ah. (5) Sunan Ibn Majah (803), and we did not find Ibn Abi Shaybah's route in the printed version; Al-Mizzi referred to it in

Tuhfat al-Ashraf 9/151, and Ahmad (23599) transmitted it from Yahya ibn Sa'id al-Qattan, from Abd al-Hamid ibn Ja'far, with it, at length.

269 सूरा अल-बक़रह: आयत 3

...सर्वशक्तिमान और प्रतापी है, और तकबीरतुल एहराम नहीं कही, तो यह उसके लिए पर्याप्त नहीं है; और यदि उसने सलाम कहने से पहले अपना वज़ू तोड़ दिया, तो यह उसके लिए पर्याप्त नहीं है। यह अली की हदीस पर अब्द अल-रहमान इब्न महदी का सुधार है, और वे हदीस के विज्ञान और उसके सही और कमज़ोर की पहचान के इमाम हैं, और आपके लिए यही पर्याप्त है(1)।

विद्वानों ने नमाज़ की शुरुआत में तकबीर की अनिवार्यता के संबंध में मतभेद किया है, और वे हैं:

उन्नीसवां मुद्दा: इब्न शिहाब अल-जुहरी, सईद इब्न अल-मुसय्यब, अल-औज़ाई, अब्द अल-रहमान और एक समूह ने कहा: तकबीरतुल एहराम अनिवार्य नहीं है। मलिक से मामूम (नमाज़ में अनुसरण करने वाले) के बारे में कुछ ऐसा वर्णित है जो इस राय की ओर संकेत करता है। उनके पंथ का सही विचार तकबीरतुल एहराम की अनिवार्यता है, और यह कि यह नमाज़ के स्तंभों में से एक फ़र्ज़ और रुकन है। यही सही विचार है, और बहुमत का यही मानना है, और जो कोई भी इसका विरोध करता है, उसे सुन्नत द्वारा खंडित किया जाता है(2)।

बीसवां पूरा करते हुए: विद्वानों ने उस शब्द के बारे में मतभेद किया है जिससे नमाज़ में प्रवेश किया जाता है। मलिक, उनके साथियों और अधिकांश विद्वानों ने कहा: तकबीर के अलावा कुछ भी पर्याप्त नहीं है; न तहलील (ला इलाहा इल्लल्लाह कहना), न तस्बीह, न ताज़ीम और न ही तहमीद पर्याप्त है। यह हिजाज़ियों और अधिकांश ईरानियों की राय है। मलिक के अनुसार, "अल्लाहु अकबर" के अलावा कुछ भी पर्याप्त नहीं है। अल-शाफ़ई ने भी यही कहा और जोड़ा: "अल्लाहु अल-अकबर" और "अल्लाहु अल-कबीर" भी पर्याप्त हैं। मलिक के लिए प्रमाण आयशा की हदीस है, उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तकबीर के साथ नमाज़ शुरू करते थे और 'अल-हम्दु लिल्लाहि रब्बिल आमीन' के साथ किरअत करते थे," और अली की हदीस: "और इसकी पाबंदी तकबीर है,"(3) और ग्रामीण (बदव) की हदीस: "तो तकबीर कहो।"(4) इब्न माजह की "सुनन" में है: हमें अबू बक्र इब्न अबी शैबा और अली इब्न मुहम्मद अल-तनाफ़िसी ने बताया: हमें अबू उसामा ने बताया: मुझे अब्द अल-हमीद इब्न जाफ़र ने बताया: हमें मुहम्मद इब्न अम्र इब्न अता ने बताया: मैंने अबू हुमैद अल-साइदी को कहते सुना: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जब नमाज़ के लिए खड़े होते थे, तो क़िबला की ओर मुख करते थे, अपने हाथ उठाते थे और कहते थे: 'अल्लाहु अकबर।'"(5)

(1) अल-इस्तिदख़ार 4/126, और अल-तमहीद 9/186। (2) अल-इस्तिदख़ार 4/127, और अल-तमहीद 9/186। (3) दोनों हदीसें पिछले पृष्ठ पर आ चुकी हैं। (4) पृष्ठ 262 पर अबू हुरायरा और रिफ़ाआ की हदीस से पहले आ चुका है। (5) सुनन इब्न माजह (803), और हमें इसके मुद्रित संस्करण में इब्न अबी शैबा का मार्ग नहीं मिला; अल-मिज्जी ने तुहफत अल-अशराफ़ 9/151 में इसका संकेत दिया है, और अहमद (23599) ने इसे यहया इब्न सईद अल-क़त्तान से, अब्द अल-हमीद इब्न जाफ़र के माध्यम से विस्तार से उद्धृत किया है।

٢٦٩ سورہ البقرہ : آیت ٣

عز و جل، اور اگر اس نے تکبیر تحریمہ نہیں کہی تو یہ اس کے لیے کافی نہیں، اور اگر اس نے سلام پھیرنے سے پہلے وضو توڑ دیا تو بھی کافی نہیں۔ اور یہ علی کی حدیث پر عبدالرحمن بن مہدی کی تصحیح ہے، اور وہ علمِ حدیث اور اس کے صحیح و سقیم (کمزور) کی پہچان کے امام ہیں، اور آپ کے لیے یہی کافی ہے(١)۔

علماء کا نماز کے آغاز میں تکبیر کے واجب ہونے کے بارے میں اختلاف ہے، اور وہ یہ ہیں:

انیسواں مسئلہ: ابن شہاب الزہری، سعید بن المسیب، الاوزاعی، عبدالرحمن اور ایک جماعت نے کہا: تکبیر تحریمہ واجب نہیں ہے۔ اور امام مالک سے مقتدی کے بارے میں ایسی روایت منقول ہے جو اس قول کی طرف اشارہ کرتی ہے۔ ان کے مذہب کا صحیح قول تکبیر تحریمہ کا وجوب ہے، اور یہ کہ یہ نماز کے ارکان میں سے ایک فرض اور رکن ہے، اور یہی درست قول ہے، اور جمہور اسی پر ہیں، اور جو بھی اس کی مخالفت کرے گا، سنت کے ذریعے اس کی تردید کی جائے گی(٢)۔

بیسواں مسئلہ: علماء کا اس لفظ میں اختلاف ہے جس سے نماز میں داخل ہوا جاتا ہے۔ امام مالک، ان کے اصحاب اور جمہور علماء نے کہا: تکبیر کے علاوہ کچھ بھی کافی نہیں ہے، نہ تہلیل (لا الہ الا اللہ کہنا)، نہ تسبیح، نہ تعظیم اور نہ ہی تحمید کافی ہے۔ یہ اہل حجاز اور اکثر عراقیوں کا قول ہے۔ امام مالک کے نزدیک "اللہ اکبر" کے سوا کچھ کافی نہیں ہے۔ امام شافعی نے بھی یہی کہا اور مزید فرمایا: "اللہ الأکبر" اور "اللہ الکبیر" بھی کافی ہیں۔ امام مالک کی دلیل حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث ہے، انہوں نے فرمایا: "رسول اللہ ﷺ نماز کا آغاز تکبیر سے اور قراءت کا آغاز

'الحمد لله رب العالمين' سے کرتے تھے،" اور حضرت علی کی حدیث: "اور اس کی تحریم (نماز میں داخلہ) تکبیر ہے،"(٣) اور اعرابی والی حدیث: "پس تکبیر کہو"(٤)۔ سنن ابن ماجہ میں ہے: ہمیں ابوبکر بن ابی شیبہ اور علی بن محمد الطنافسی نے بتایا: ہمیں ابو اسامہ نے بتایا: مجھے عبدالحمید بن جعفر نے بتایا: ہمیں محمد بن عمرو بن عطا نے بتایا: میں نے ابوحمید الساعدی کو کہتے ہوئے سنا: "رسول اللہ ﷺ جب نماز کے لیے کھڑے ہوتے تو قبلہ رو ہوتے، اپنے دونوں ہاتھ اٹھاتے اور فرماتے: 'اللہ اکبر'"(٥)۔

(١) الاستذکار ٤/١٢٦، اور التمہید ٩/١٨٦۔ (٢) الاستذکار ٤/١٢٧، اور التمہید ٩/١٨٦۔ (٣) دونوں حدیثیں پچھلے صفحے پر گزر چکی ہیں۔ (٤) ص ٢٦٢ پر ابو ہریرہ اور رفاعہ کی حدیث میں گزر چکا ہے۔ (٥) سنن ابن ماجہ (٨٠٣)، اور ہمیں اس کے مطبوعہ نسخے میں ابن ابی شیبہ کی سند نہیں ملی؛ المزی نے تحفۃ الاشراف ٩/١٥١ میں اس کی طرف اشارہ کیا ہے، اور احمد (٢٣٥٩٩) نے اسے یحییٰ بن سعید القطان کے واسطے سے عبدالحمید بن جعفر سے مفصل روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 3 | 270

This is an explicit text and a sound hadith in specifying the wording of the *Takbir* (saying "Allahu Akbar"). A poet (1) said: "I saw that Allah is greater than everything in effort, and greatest in armies." (2) Furthermore, it implies 'power' or 'extent' (3), whereas 'great' (*kabir*) or 'grand' (*azim*) do not imply it to the same degree. Thus, it is more eloquent in meaning, and Allah knows best.

Abu Hanifa said: If one begins with 'La ilaha illa Allah' (There is no god but Allah), it suffices him. But if he says 'O Allah, forgive me', it does not suffice him. Muhammad ibn al-Hasan also held this view.

Abu Yusuf said: It does not suffice him if he is capable of saying the *Takbir* correctly. Al-Hakam ibn 'Utaybah (4) used to say: If he mentions Allah instead of the *Takbir*, it suffices him.

Ibn al-Mundhir said: I do not know of any disagreement among them that whoever is proficient in reciting [the Quran], yet says *tahlil* and *takbir* and does not recite, his prayer is invalid. So whoever holds this view must necessarily say: nothing else can replace the *Takbir*, just as nothing else can replace the recitation. Abu Hanifa said: The *Takbir* in Persian suffices him, even if he is proficient in Arabic.

Ibn al-Mundhir said: It does not suffice him; because it contradicts the practice of the Muslim communities, and contradicts what the Prophet ﷺ taught his Ummah, and we do not know of anyone who agreed with him on what he said. And Allah knows best (5).

Twenty-first: The Ummah has agreed on the obligation of intention (*niyyah*) at the time of the initial *takbir* (*takbirat al-ihram*), except for something narrated from some of our companions, which will be discussed in the verse on purification.

Its reality is: the intention to draw closer to the Commander by performing what He commanded in the required manner.

Ibn al-Arabi said: The principle in every intention is that its formation should be simultaneous with engaging in the intended act.

---

(1) In (M): He said. (2) Its author is Khidash bin Zuhair, and the verse is in his Diwan p. 41, containing: "akthar" (more). Al-Mubarrad mentioned it in Al-Muqtadab 4/97, and has: "muhafazatan wa aktharahum" instead of "muhawalatan wa a'zamahum". Al-Ayni mentioned it in Sharh al-Shawahid 2/371, as part of a poem. (3) In (D) and (M):

Al-Qadam. (4) In (D): Al-Hasan bin 'Utaybah, and in (Z): Al-Hasan and Ibn 'Utaybah, and both are errors. The established version is from the sources of documentation. (5) Al-Awsat 3/76-78, and Al-Istidhkar 4/131-134.

सूरह अल-बकरा: आयत ३ | २७०

यह तकबीर के शब्दों को निर्धारित करने में एक स्पष्ट पाठ और सही हदीस है। कवि (१) ने कहा: "मैंने देखा कि अल्लाह हर चीज़ से श्रेष्ठ है प्रयास में, और सेनाओं में सबसे महान है।" (२) इसके अलावा, इसमें 'सामर्थ्य/परिमाण' (३) का भाव निहित है, जबकि 'कबीर' (बड़ा) या 'अज़ीम' (महान) में वह इस सीमा तक नहीं है। अत; यह अर्थ में अधिक प्रभावशाली है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि वह 'ला इलाहा इल्लल्लाह' के साथ शुरू करता है, तो यह उसके लिए पर्याप्त है। लेकिन यदि वह कहता है 'ऐ अल्लाह, मुझे क्षमा कर', तो यह पर्याप्त नहीं है। मुहम्मद बिन अल-हसन ने भी यही बात कही।

अबू यूसुफ़ ने कहा: यदि वह तकबीर अच्छी तरह कहने में सक्षम है, तो यह उसके लिए पर्याप्त नहीं होगा। अल-हकम बिन उतैबा (४) कहा करते थे: यदि वह तकबीर के स्थान पर अल्लाह का ज़िक्र करता है, तो वह उसके लिए काफी है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: मैं उनके बीच कोई मतभेद नहीं जानता कि जो कोई कुरान पढ़ने में सक्षम है, फिर वह तहलील और तकबीर कहता है और कुरान नहीं पढ़ता, उसकी नमाज़ अमान्य है। तो जिसका यह मत है, उसके लिए यह अनिवार्य है कि वह कहे: तकबीर के स्थान पर कोई और चीज़ पर्याप्त नहीं है, जैसे कि क़िरात (कुरान पाठ) के स्थान पर कोई और चीज़ पर्याप्त नहीं है। अबू हनीफ़ा ने कहा: फ़ारसी में तकबीर उसके लिए पर्याप्त है, भले ही वह अरबी अच्छी तरह जानता हो।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यह उसके लिए पर्याप्त नहीं है; क्योंकि यह मुस्लिम समुदायों के विपरीत है, और उस चीज़ के विपरीत है जो नबी ﷺ ने अपनी उम्मत को सिखाया था, और हम किसी को नहीं जानते जिसने उनकी इस बात से सहमति जताई हो। और अल्लाह बेहतर जानता है (५)।

इक्कीसवां: उम्मत ने तकबीरत अल-इहराम के समय नीयत (इरादे) की अनिवार्यता पर सहमति व्यक्त की है, सिवाय कुछ बातों के जो हमारे कुछ साथियों से वर्णित हैं, जिन पर पाकी (पवित्रता) की आयत में चर्चा की जाएगी।

इसकी वास्तविकता है: आज्ञा देने वाले के करीब जाने का इरादा उस कार्य को करके जिसकी उसने आज्ञा दी है, अपेक्षित तरीके से।

इब्न अल-अरबी ने कहा: हर नीयत में मूल सिद्धांत यह है कि इसका संकल्प इच्छित कार्य में संलग्न होने के साथ होना चाहिए।

---

(१) (एम) में: कहा। (२) इसके लेखक ख़िदाश बिन ज़ुहैर हैं, और यह शेर उनके दीवान पृ. ४१ में है, जिसमें है: "अकसर" (अधिक)। अल-मुबर्रद ने इसे अल-मुक़्तदब ४/९७ में उल्लेख किया है, और उनके पास है: "मुहाफ़ज़तन व अकसरहुम" के बजाय "मुहाव़लतन व आज़महुम"। अल-ऐनी ने इसका उल्लेख शरह अल-शवाहिद २/३७१ में एक कविता के हिस्से के रूप में किया है। (३) (डी) और (एम) में: अल-क़दम। (४) (डी) में: अल-हसन बिन उतैबा, और (ज़ेड) में: अल-हसन और इब्न उतैबा, और दोनों गलतियाँ हैं। प्रमाणित रूप तख़रीज के स्रोतों से है। (५) अल-औसत ३/७६-७८, और अल-इस्तिज़कार ४/१३१-१३४।

سورة البقرہ: آیت ۳ | ۲۷۰

یہ تکبیر (اللہ اکبر کہنے) کے الفاظ متعین کرنے کے سلسلے میں ایک صریح نص اور صحیح حدیث ہے۔ اور شاعر (۱) نے کہا: رأيتُ الله أكبرَ كلّ شيءٍ محاولةً وأعظمَه جنودا (۲) (ترجمہ: میں نے دیکھا کہ اللہ ہر چیز سے بڑا ہے کوشش میں، اور لشکروں میں سب سے عظیم ہے)۔ پھر یہ کہ اس میں 'قدر' (۳) کا معنی شامل ہے، جبکہ 'کبیر' یا 'عظیم' میں وہ اس حد تک نہیں، چنانچہ یہ معنی کے لحاظ سے زیادہ فصیح ہے، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

امام ابو حنیفہ نے فرمایا: اگر اس نے 'لا الہ الا اللہ' سے آغاز کیا تو یہ اسے کفایت کر جائے گا، اور اگر اس نے کہا: 'اے اللہ مجھے بخش دے' تو یہ اسے کفایت نہیں کرے گا۔ یہی بات محمد بن الحسن نے بھی کہی۔

امام ابو یوسف نے فرمایا: اگر وہ تکبیر اچھی طرح کہنے پر قادر ہو تو اسے (کوئی اور لفظ) کفایت نہیں کرے گا۔ الحکم بن عتیبہ (۴) فرماتے تھے: جب اس نے تکبیر کی جگہ اللہ کا ذکر کیا تو وہ اسے کفایت کر گیا۔

ابن المنذر نے کہا: میں ان کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں جانتا کہ جو شخص قراءت اچھی طرح کر سکتا ہو، پھر وہ تہلیل و تکبیر کہے اور قراءت نہ کرے تو اس کی نماز فاسد ہے۔ پس جس کا یہ مذہب ہے اس کے لیے لازم ہے کہ وہ کہے: تکبیر کی جگہ اس کے علاوہ کوئی چیز کفایت نہیں کرتی، جس طرح قراءت کی جگہ اس کے علاوہ کچھ کفایت نہیں کرتا۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: فارسی میں تکبیر کہنا اسے کفایت کر جائے گا اگرچہ وہ عربی اچھی طرح جانتا ہو۔

ابن المنذر نے کہا: یہ اسے کفایت نہیں کرے گا؛ کیونکہ یہ مسلمانوں کی جماعتوں کے عمل کے خلاف ہے، اور اس کے خلاف ہے جو نبی کریم ﷺ نے اپنی امت کو سکھایا، اور ہم کسی کو نہیں جانتے جس نے ان کی اس بات سے اتفاق کیا ہو۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے (۵)۔

اکیسویں بات: امت کا تکبیر تحریمہ کے وقت نیت کے واجب ہونے پر اتفاق ہے سوائے اس چیز کے جو ہمارے بعض اصحاب سے مروی ہے جس کا تذکرہ آیتِ طہارت میں آئے گا۔

اور نیت کی حقیقت یہ ہے: حکم دینے والے کا قرب حاصل کرنے کا ارادہ کرنا اس کام کو کر کے جس کا اس نے حکم دیا ہے، اس طریقے پر جو اس سے مطلوب ہے۔

ابن العربی نے کہا: ہر نیت میں اصل یہ ہے کہ اس کا عقد (ارادہ) اس فعل میں مشغول ہونے کے ساتھ ہو جس کی نیت کی گئی ہے۔

---

(۱) (م) میں ہے: کہا۔ (۲) اس کے قائل خداش بن زہیر ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۴۱ میں ہے، جس میں 'اکثر' کا لفظ ہے۔ مبرد نے اسے المقتضب ۴/۹۷ میں ذکر کیا ہے، اور ان کے ہاں 'محاولة وأعظمهم' کے بجائے 'محافظة وأكثرهم' ہے۔ عینی نے اسے شرح الشواہد ۲/۳۷۱ میں ایک قصیدے کے ضمن میں ذکر کیا ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں ہے: القدم۔ (۴) (د) میں ہے: الحسن بن عتیبہ، اور (ظ) میں ہے: الحسن اور ابن عتیبہ، اور یہ دونوں غلطیاں ہیں، درست وہی ہے جو تخریج کے مصادر سے ثابت ہے۔ (۵) الاوسط ۳/ ۷۶-۷۸، اور الاستذکار ۴/ ۱۳۱ - ۱۳۴۔

Page 271

Surah Al-Baqarah: Verse 3

... with it, or before that on the condition of maintaining it. If the intention precedes and a moment of heedlessness occurs, and the engagement in worship happens in that state, it is not counted, just as the intention is not counted if it occurs after the engagement in the action has begun. An exemption was granted for preceding it in fasting due to the great hardship in its accompaniment with the beginning of it.

Ibn al-Arabi said: Abu al-Hasan al-Qarawi told us in the frontier of Ashkelon: I heard Imam al-Haramayn saying: A person brings forth the intention when engaging in prayer, and strips down the gaze to the Creator, the creation of the world, and prophecies until his gaze ends at the intention for prayer. He said: That does not require a long time; it only happens in the briefest moment, because teaching sentences requires long time, but remembering them happens in a moment. Among the perfection of intention is that it be maintained throughout the entire prayer, except that since that was a matter that is difficult (1), the Sharia allowed for the intention to wander during it.

I heard our teacher Abu Bakr al-Fihri (2) at Al-Aqsa Mosque saying: Muhammad bin Sahnun said: I saw my father Sahnun (3) sometimes completing the prayer and then repeating it, so I said to him: What is this? He said: My intention wandered during it, so for that reason I repeated it.

I say: These are some of the rulings of prayer, and the rest of its rulings will come in their respective places in this book by the power of Allah Almighty. The mention of bowing (ruku'), congregational prayer, the Qiblah, hastening to the times [of prayer], and some of the fear prayer will come in this Surah. The mention of shortening the prayer and the fear prayer will come in "An-Nisa" (4), the times in "Hud", "Subhan" [Al-Isra], and "Ar-Rum" (5), the night prayer in "Al-Muzzammil" (6), the prostration of recitation in "Al-A'raf" (7), and the prostration of gratitude in "Sad" (8), each in its place, if Allah Almighty wills.

---

(1) In (m): difficult for him. (2) Muhammad bin al-Walid al-Andalusi, al-Turtushi, sheikh of the Malikis. Died in the year (520 AH). See Al-Siyar 19/490. (3) Abd al-Salam bin Habib, al-Tanukhi, originally from Homs, Maliki, judge of Kairouan, and author of Al-Mudawwana. Died in the year (240 AH). Al-Siyar 12/63. (4) Verse (101). (5) Hud verse

(114), Al-Isra verse (78), and Ar-Rum verses (17) and (18). (6) Verses (1-4) and (20). (7) Verse (206). (8) Verse (24).

पृष्ठ २७१

सूरा अल-बकरा: आयत ३

... उसके साथ, या उससे पहले इस शर्त पर कि उसे कायम रखा जाए। यदि नियत (इरादा) पहले हो और असावधानी छा जाए, और उस स्थिति में इबादत शुरू हो जाए, तो इसे मान्य नहीं माना जाएगा, ठीक वैसे ही जैसे नियत मान्य नहीं होती यदि वह क्रिया शुरू होने के बाद हो। रोजे में इसे पहले करने की अनुमति दी गई है क्योंकि इसके शुरू होने के साथ नियत जोड़ने में बहुत कठिनाई होती है।

इब्न अल-अरबी ने कहा: हमें अबू अल-हसन अल-करवी ने अश्कलोन की सरहद पर बताया: मैंने इमाम अल-हरमईन को यह कहते हुए सुना: व्यक्ति नमाज शुरू करते समय नियत लाता है, और स्रष्टा, दुनिया की उत्पत्ति, और भविष्यवाणियों पर दृष्टि डालता है जब तक कि उसकी दृष्टि नमाज की नियत पर समाप्त न हो जाए। उन्होंने कहा: इसमें लंबे समय की आवश्यकता नहीं होती है; यह केवल एक क्षण में होता है; क्योंकि वाक्यों को सिखाने में लंबा समय लगता है, लेकिन उन्हें याद करना एक क्षण में होता है। नियत की पूर्णता में से यह है कि इसे पूरी नमाज के दौरान कायम रखा जाए, सिवाय इसके कि चूंकि यह एक कठिन (१) मामला था, शरीयत ने इसके दौरान नियत के भटकने की अनुमति दी है।

मैंने अपने उस्ताद अबू बक्र अल-फ़िहरी (२) को मस्जिद अल-अक्सा में यह कहते हुए सुना: मुहम्मद बिन सहनून ने कहा: मैंने अपने पिता सहनून (३) को कभी-कभी नमाज पूरी करते और फिर उसे दोहराते देखा, तो मैंने उनसे कहा: यह क्या है? उन्होंने कहा: मेरी नियत इसके दौरान भटक गई थी, इसलिए मैंने इसे दोहराया।

मैंने कहा: तो ये नमाज के कुछ नियम हैं, और इसके बाकी नियम इस किताब में उनके संबंधित स्थानों पर अल्लाह तआला की शक्ति से आएंगे। इस सूरा में रुकू जमात की नमाज, किबला, नमाज के समय की पाबंदी, और खौफ की नमाज के कुछ हिस्सों का उल्लेख आएगा। नमाज को छोटा करने और खौफ की नमाज का जिक्र "अन-निसा" (४) में, समय का जिक्र "हूद", "सुब्हान" (अल-इसरा) और "अर-रूम" (५) में, रात की नमाज का "अल-मुजम्मिल" (६) में, तिलावत के सजदे का "अल-आराफ" (७) में, और शुक्र के सजदे का "साद" (८) में आएगा, प्रत्येक अपने स्थान पर, इंशा अल्लाह तआला।

(१) (म) में: उसके लिए कठिन। (२) मुहम्मद बिन अल-वलीद अल-अंदलुसी, अल-तूरतुशी, मलिकियों के शेख। मृत्यु (५२० हिजरी) में हुई। देखें अल-सियार १९/४९०। (३) अब्द अल-सलाम बिन हबीब, अल-तनूखी, मूल रूप से होम्स के, मलिकी, कैरवन के काजी और अल-मुदव्वना के लेखक। मृत्यु (२४० हिजरी) में हुई। अल-सियार १२/६३। (४) आयत (१०१)। (५) हूद आयत (११४), और अल-इसरा आयत (७८), और अर-रूम आयतें (१७) और (१८)। (६) आयतें (१-४) और (२०)। (७) आयत (२०६)। (८) आयत (२४)।

صفحہ ۲۷۱

سورۃ البقرہ: آیت ۳

... اس کے ساتھ، یا اس سے پہلے اس شرط پر کہ اس کا استصحاب (برقرار رکھنا) ہو۔ چنانچہ اگر نیت پہلے ہو گئی، اور غفلت طاری ہو گئی، اور اس حالت میں عبادت شروع ہو گئی تو اس کا اعتبار نہیں ہوگا، جیسا کہ نیت کا اعتبار نہیں ہوتا اگر وہ فعل شروع ہونے کے بعد ہو۔ اور روزے میں اسے پہلے کرنے کی رخصت دی گئی ہے کیونکہ اس کے آغاز کے ساتھ نیت کے ملاپ میں شدید مشقت ہے۔

ابن العربی نے کہا: ہمیں ابو الحسن القروی نے عسقلان کی سرحد پر بتایا: میں نے امام الحرمین کو فرماتے ہوئے سنا: انسان نماز شروع کرتے وقت نیت حاضر کرتا ہے، اور صانع (خالق)، کائنات کی تخلیق، اور نبوتوں پر غور کرتا ہے یہاں تک کہ اس کی نظر نماز کی نیت پر آ کر رکتی ہے۔ انہوں نے کہا: اس میں طویل وقت درکار نہیں ہوتا، بلکہ یہ ایک لمحے میں ہوتا ہے؛ کیونکہ جملوں کی تعلیم طویل وقت مانگتی ہے، جبکہ ان کی یاد دہانی ایک لمحے میں ہو جاتی ہے۔ نیت کی تکمیل میں سے یہ ہے کہ اسے پوری نماز میں برقرار رکھا جائے، سوائے اس کے کہ چونکہ یہ ایک دشوار (۱) امر تھا، شریعت نے نماز کے دوران نیت کے غائب ہو جانے کی گنجائش دے دی۔

میں نے اپنے شیخ ابوبکر الفہری (۲) کو مسجد اقصیٰ میں فرماتے ہوئے سنا: محمد بن سحنون نے کہا: میں نے اپنے والد سحنون (۳) کو دیکھا کہ وہ بسا اوقات نماز مکمل کرتے، پھر اسے لوٹاتے، تو میں نے ان سے پوچھا: یہ کیا ہے؟ انہوں نے فرمایا: میری نیت دورانِ نماز غائب ہوگئی تھی، اسی لیے میں نے اسے دوبارہ پڑھا۔

میں نے کہا: تو یہ نماز کے احکام کا ایک مجموعہ ہے، اور اس کے بقیہ احکام اس کتاب میں اللہ تعالیٰ کی مدد سے اپنے مقامات پر آئیں گے، چنانچہ رکوع، نمازِ باجماعت، قبلہ، اوقات کی طرف سبقت، اور نمازِ خوف کے بعض حصوں کا ذکر اسی سورت میں آئے گا، اور نماز کو قصر کرنے اور نمازِ خوف کا ذکر "النساء" (۴) میں، اوقات کا ذکر "ہود"، "سبحان" (الاسراء) اور "الروم" (۵) میں، نمازِ تہجد کا ذکر "المزمل" (۶) میں، سجدہ تلاوت کا "الاعراف" (۷) میں، اور سجدہ شکر کا "ص" (۸) میں آئے گا، ہر ایک اپنے مقام پر، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

---

(۱) (م) میں: اس پر دشوار ہے۔ (۲) محمد بن الولید الاندلسی، الطرطوشی، مالکیوں کے شیخ۔ وفات سن (۵۲۰ ھ) میں ہوئی۔ دیکھیے السیر ۱۹/ ۴۹۰۔ (۳) عبد السلام بن حبیب، التنوخی، حمصی الاصل، مالکی، قاضی قیروان، اور صاحب المدونہ۔ وفات سن (۲۴۰ھ) میں ہوئی۔ السیر ۱۲/ ۶۳۔ (۴) آیت (۱۰۱)۔ (۵) ہود آیت (۱۱۴)، اور الاسراء آیت (۷۸)، اور الروم آیات (۱۷) اور (۱۸)۔ (۶) آیات (۱-۴) اور (۲۰)۔ (۷) آیت (۲۰۶)۔ (۸) آیت (۲۴)۔

272 Surah Al-Baqarah: Verse 3

Twenty-second: His - the Almighty - saying: {and spend out of what We have provided for them}: 'provided for them' means 'given to them'. Provision (rizq) according to the People of the Sunnah is: everything that can be legitimately benefited from, whether it is lawful (halal) or unlawful (haram), contrary to the Mu'tazilites in their saying: "Indeed, what is unlawful is not provision; because it is not valid to be owned, and indeed Allah does not provide what is unlawful, but only provides what is lawful, and provision can only mean ownership."(1) They said: If a boy grew up with thieves, and did not eat anything except what the thieves fed him(2), until he reached maturity, became strong and became a thief, then continued to thieve, and ate what he thieved until he died, then Allah did not provide him with anything, as he did not own it, and he died without eating anything from Allah's provision!. And this is a corrupt saying(3), and the proof for it is: that if provision meant ownership, then it would be necessary that a child is not provided for, nor the beasts that graze in the desert, nor the young of the beasts; because the milk of their mothers belongs to their owner, not the young. Since the Ummah is united that the child, the young animals, and the beasts are provided for, and that Allah Almighty provides for them despite their not being owners, it is known that provision is nourishment. And because the Ummah is unanimous that male and female slaves are provided for, and that Allah Almighty provides for them despite their not being owners, it is known that provision is what we have said, not what they have said. What indicates that there is no provider besides Him is His true saying: {Is there any creator other than Allah who provides for you from the sky and the earth?} [Fatir: 3], and He said: {Indeed, Allah is the Provider, the Possessor of Strength, the Firm} [Adh-Dhariyat: 58], and He said: {And there is no creature on earth but that upon Allah is its provision} [Hud: 6], and this is definitive. Allah Almighty is the provider in reality, and the son of Adam is a provider figuratively, because he possesses a derived ownership as we explained in Al-Fatihah(4), being provided for in reality, like the beasts that have no ownership. Except that if a thing is permitted for him to consume, then it is lawful (halal) by decree, and what is not permitted for him to consume, then it is unlawful (haram) by decree, and all of that is provision. Some noble scholars have derived from His - the Almighty - saying: {Eat from the provision of your Lord and be grateful to Him. A good land...}

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/85. (2) Thus in the manuscripts, which is a linguistic variation, and in (M): 'fed him' (singular). (3) In (M): 'And this is corrupt'. (4) P. 216.

272 सूरा अल-बक़रा: आयत 3

बाईसवीं: अल्लाह तआला का कथन: {और जो कुछ हमने उन्हें दिया है, उसमें से वे खर्च करते हैं}: 'हमने उन्हें दिया है' का अर्थ है: 'हमने उन्हें प्रदान किया है'। अहल-ए-सुन्नत के अनुसार 'रिज़्क़' (प्रावधान) वह है जिससे लाभ उठाया जा सके चाहे वह हलाल (वैध) हो या हराम (अवैध), मुअतज़िला के विपरीत जो कहते हैं: "अवैध रिज़्क़ नहीं है; क्योंकि उसका स्वामी नहीं बना जा सकता, और अल्लाह हराम रिज़्क़ नहीं देता, बल्कि केवल हलाल रिज़्क़ देता है, और रिज़्क़ का अर्थ केवल स्वामित्व (मालिकाना हक़) होता है।" (1) उन्होंने कहा: यदि कोई बालक चोरों के बीच पला-बढ़ा हो, और उसने चोरों द्वारा खिलाए गए (2) भोजन के अतिरिक्त कुछ न खाया हो, यहाँ तक कि वह वयस्क हो जाए, शक्तिशाली बन जाए और स्वयं चोर बन जाए, फिर निरंतर चोरी करता रहे और मरने तक चोरी का ही खाता रहे, तो अल्लाह ने उसे कुछ भी रिज़्क़ नहीं दिया, क्योंकि वह उसका स्वामी नहीं था, और वह अल्लाह के रिज़्क़ में से कुछ भी खाए बिना मर गया!। और यह एक भ्रष्ट (गलत) बात है (3), और इसका प्रमाण यह है: कि यदि रिज़्क़ का अर्थ स्वामित्व होता, तो यह आवश्यक होता कि बालक को रिज़्क़ न मिलता, न ही जंगल में चरने वाले पशुओं को, और न ही पशुओं के बच्चों को; क्योंकि उनकी माताओं का दूध उनके मालिक का होता है, न कि बच्चों का। चूँकि उम्मत इस बात पर सहमत है कि बालक, पशुओं के बच्चे और जानवर रिज़्क़ पाने वाले हैं, और यह कि अल्लाह तआला उन्हें मालिक न होने के बावजूद रिज़्क़ देता है, तो यह ज्ञात हुआ कि रिज़्क़ पोषण (भोजन) है। और चूँकि उम्मत इस पर एकमत है कि दास और दासियाँ रिज़्क़ पाने वाले हैं, और यह कि अल्लाह तआला उन्हें मालिक न होने के बावजूद रिज़्क़ देता है, तो यह ज्ञात हुआ कि रिज़्क़ वही है जो हमने कहा, न कि वह जो उन्होंने कहा। जो बात इस पर संकेत करती है कि उसके अतिरिक्त कोई रिज़्क़ देने वाला नहीं है, वह उसका सत्य कथन है: {क्या अल्लाह के अतिरिक्त कोई और सृष्टिकर्ता है जो तुम्हें आकाश और धरती से रिज़्क़ देता हो?} [फातिर: 3], और उसने कहा: {निस्संदेह अल्लाह ही रिज़्क़ देने वाला, महाशक्तिशाली और दृढ़ है} [अज़-ज़ारियात: 58], और उसने कहा: {और धरती पर विचरने वाला कोई ऐसा जीव नहीं है जिसका रिज़्क़ अल्लाह के ज़िम्मे न हो} [हूद: 6], और यह निर्णयात्मक है। अल्लाह तआला वास्तव में रिज़्क़ देने वाला है, और आदम की संतान रूपक के तौर पर रिज़्क़ देने वाली है, क्योंकि वह एक छीन लिए जाने वाले स्वामित्व का स्वामी है जैसा कि हमने सूरा अल-फातिहा में स्पष्ट किया है (4), वह वास्तव में रिज़्क़ पाने वाला है, उन पशुओं की तरह जिनका कोई स्वामित्व नहीं होता। सिवाय इसके कि यदि किसी वस्तु के उपभोग की अनुमति हो, तो

वह आदेशानुसार हलाल है, और जिसके उपभोग की अनुमति न हो, वह आदेशानुसार हराम है, और यह सब रिज़्क़ है। कुछ विद्वानों ने अल्लाह तआला के इस कथन से अर्थ निकाला है: {अपने पालनहार के दिए हुए रिज़्क़ में से खाओ और उसका आभार व्यक्त करो, एक पावन नगर...}

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/85। (2) पांडुलिपियों में ऐसा ही है, जो एक भाषाई शैली है, और (म) में: 'अतामहु' (उसे खिलाया)। (3) (म) में: 'और यह भ्रष्ट है'। (4) पृष्ठ 216।

272 سورہ البقرہ: آیت 3

بائیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے اس میں سے وہ خرچ کرتے ہیں}: 'ہم نے انہیں رزق دیا' سے مراد ہے: 'ہم نے انہیں عطا کیا'۔ اہلِ سنت کے نزدیک رزق وہ ہے جس سے فائدہ اٹھانا صحیح ہو، خواہ وہ حلال ہو یا حرام، بخلاف معتزلہ کے، جن کا کہنا ہے کہ: "حرام رزق نہیں ہے؛ کیونکہ اس کی ملکیت درست نہیں، اور اللہ حرام رزق نہیں دیتا، بلکہ وہ صرف حلال رزق دیتا ہے، اور رزق صرف ملکیت کے معنی میں ہوتا ہے"(1)۔ انہوں نے کہا: اگر کوئی بچہ چوروں کے درمیان پروان چڑھے، اور اس نے چوروں کے کھلائے ہوئے(2) کے علاوہ کچھ نہ کھایا ہو، یہاں تک کہ وہ بالغ ہو جائے، قوی ہو کر خود چور بن جائے، پھر مسلسل چوری کرتا رہے اور مرتے دم تک چوری کا ہی کھاتا رہے، تو اللہ نے اسے کچھ بھی رزق نہیں دیا، کیونکہ وہ اس کا مالک نہیں تھا، اور وہ اللہ کے رزق میں سے کچھ بھی کھائے بغیر مر گیا!۔ اور یہ ایک فاسد قول ہے(3)، اور اس کی دلیل یہ ہے کہ: اگر رزق کا مطلب ملکیت ہوتا، تو لازم آتا کہ بچے کو رزق نہ ملے، نہ ہی صحرا میں چرنے والے چوپایوں کو، اور نہ ہی چوپایوں کے بچوں کو؛ کیونکہ ان کی ماؤں کا دودھ ان کے مالک کی ملکیت ہوتا ہے نہ کہ بچوں کی۔ چونکہ امت اس بات پر متفق ہے کہ بچہ، جانوروں کے بچے اور چوپائے رزق پانے والے ہیں، اور یہ کہ اللہ تعالیٰ انہیں مالک نہ ہونے کے باوجود رزق دیتا ہے، تو معلوم ہوا کہ رزق غذا (خوراک) ہے۔ اور چونکہ امت کا اس پر اجماع ہے کہ غلام اور لونڈیاں رزق پانے والے ہیں، اور یہ کہ اللہ تعالیٰ انہیں مالک نہ ہونے کے باوجود رزق دیتا ہے، تو معلوم ہوا کہ رزق وہی ہے جو ہم نے کہا، نہ کہ وہ جو انہوں نے کہا۔ اور جو بات اس پر دلالت کرتی ہے کہ اس کے سوا کوئی رزق دینے والا نہیں، وہ اس کا برحق قول ہے: {کیا اللہ کے سوا کوئی اور خالق ہے جو تمہیں آسمان اور زمین سے

رزق دیتا ہو؟} [فاطر: 3]، اور فرمایا: {بے شک اللہ ہی رزق دینے والا، بڑی قوت والا اور نہایت مستحکم ہے} [الذاریات: 58]، اور فرمایا: {اور زمین پر چلنے والا کوئی ایسا جاندار نہیں جس کا رزق اللہ کے ذمے نہ ہو} [ہود: 6]، اور یہ قطعی دلیل ہے۔ پس اللہ تعالیٰ ہی حقیقت میں رزق دینے والا ہے، اور ابنِ آدم مجازی طور پر رزق دینے والا ہے، کیونکہ وہ ایک چھین لی جانے والی ملکیت کا مالک ہے جیسا کہ ہم نے الفاتحہ(4) میں بیان کیا ہے، وہ حقیقت میں رزق پانے والا ہے، ان چوپایوں کی طرح جن کی کوئی ملکیت نہیں ہوتی۔ سوائے اس کے کہ جب کسی چیز کے کھانے کی اسے اجازت ہو، تو وہ حکماً حلال ہے، اور جس کے کھانے کی اسے اجازت نہ ہو، تو وہ حکماً حرام ہے، اور یہ سب رزق ہے۔ بعض معزز علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے استدلال کیا ہے: {اپنے رب کے رزق میں سے کھاؤ اور اس کا شکر ادا کرو، ایک پاکیزہ شہر...}

(1) المحرر الوجیز 1/85۔ (2) قلمی نسخوں میں اسی طرح ہے، جو ایک لغت ہے، اور (م) میں: 'اطعمہ'۔ (3) (م) میں: 'اور یہ فاسد ہے'۔ (4) ص 216۔

Surah Al-Baqarah: Verse 3 273

"And a Forgiving Lord" [Saba: 15]. He said: mentioning forgiveness indicates that provision (rizq) may include what is prohibited.

Twenty-third: His words, the Almighty: "And out of what We have provided for them." Rizq is the infinitive (masdar) of razaqa, yarzuqu, rizqan and razqan. So razq (with fat-ha) is the infinitive, and rizq (with kasra) is the noun. Its plural is arzaq. And rizq means giving. Razqiyyah refers to linen clothes. "Artazaqa al-jund" (the soldiers took their provisions) means they received their pay. Razqah is a single instance. This is what linguists said (1). Ibn al-Sikkit said: Rizq in the dialect of Azd Shanu'ah means gratitude (shukr). This is like His words, Mighty and Majestic: "And make [the thanks for] your provision that you deny [the Provider]?" [Al-Waqi'ah: 82], meaning: your thanks is denial. And one says: "razaqani", meaning: "shakrani" (thanked me) (2).

Twenty-fourth: His words, the Almighty: "spend". They spend: they bring out/give. Al-Infaq: bringing money out of one's hand. From it comes "nafaqa al-bay'", meaning: it left the seller's hand to the buyer. "Nafaqat al-dabbah" means its soul departed. From it comes "al-nafiqa", for the jerboa's burrow through which it exits if pursued from another side. And from it comes "munafiq" (hypocrite); because he exits from faith, or faith exits from his heart.

The "nayfaq" (gusset) of the trousers is well-known, and it is the opening for the legs from them (3). "Nafaqa al-zad" means the provisions were exhausted, and its owner spent them. "Anfaqa al-qawm" means their provisions were exhausted. From it is His words, the Almighty: "if you [possessed them], you would withhold [them] out of fear of spending [exhaustion]" [Al-Isra: 100]. WWW.NAFSEISLAM.COM

Twenty-fifth: Scholars differed regarding what is meant by spending here. It was said: the obligatory Zakat - narrated from Ibn Abbas - because it is mentioned alongside prayer. And it was said: a man's spending on his family - narrated from Ibn Mas'ud (4) - because that is the best of spending.

Muslim narrated from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "A dinar you spend in the path of Allah, a dinar you spend to free a slave, a dinar you give as charity to a needy person, and a dinar you spend on your family; the one with the greatest reward is that which you spent on your family" (5).

(1) In (M): thus. (2) Mujmal al-Lugha (Rizq) 2/373. (3) In linguistic dictionaries: nayfaq of trousers is its wide part. (4) Al-Tabari included these two reports in his Tafsir 1/249-250. (5) Sahih Muslim (995). It is also in Musnad Ahmad (10174).

सूरा अल-बक़रा: आयत 3 273

"और क्षमाशील प्रभु" [सबा: 15]। उन्होंने कहा: क्षमा का उल्लेख इंगित करता है कि जीविका (रिज़्क) में वह भी हो सकता है जो हराम है।

तेईसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से [वे खर्च करते हैं]"। रिज़्क (Rizq) शब्द 'रज़ाक़ा-यरज़ुक़ु-रिज़्क़न' का स्रोत (मस्दर) है। रज़क़ (razq - फ़त्हा के साथ) स्रोत है, और रिज़क़ (rizq - कसरा के साथ) संज्ञा (नाम) है। इसका बहुवचन 'अर्ज़ाक़' है। रिज़्क का अर्थ है 'देना'। 'रज़क़िया' लिनन (सन) के कपड़ों को कहते हैं। 'अर्तज़क़ल जुन्द' का अर्थ है सैनिकों ने अपना वेतन प्राप्त किया। 'रज़क़ह' का अर्थ एक बार है। भाषाविदों ने ऐसा ही कहा है (1)। इब्न अल-सिक्कीत ने कहा: अज़द शनुआ की बोली में रिज़्क का अर्थ है 'शुक्र' (कृतज्ञता)। जैसा कि अल्लाह महान और प्रतापी का कथन है: "और तुम अपनी जीविका (के बदले शुक्र के बजाय) यह बना लेते हो कि तुम झुठलाते हो?" [अल-वाक़िया: 82], अर्थात: तुम्हारा शुक्र झुठलाना है। और कहा जाता है: "रज़क़नी", यानी: "शकरनी" (मेरा शुक्र अदा किया) (2)।

चौबीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: "वे खर्च करते हैं"। वे खर्च करते हैं: यानी वे निकालते हैं। 'इन्फ़ाक़' का अर्थ है हाथ से धन निकालना। इसी से 'नफ़क़ल-बै' बना है, जिसका अर्थ है: विक्रय की वस्तु विक्रेता के हाथ से निकलकर खरीदार के पास चली गई। "नफ़क़तिद-दाब्बह" का अर्थ है उसका प्राण निकल गया। इसी से 'नाफ़िक़ा' बना है, जो जरबोआ (एक चूहा) के बिल का वह हिस्सा है जहाँ से वह दूसरी ओर से पकड़े जाने पर बाहर निकलता है। इसी से 'मुनाफ़िक़' (पाखंडी) बना है; क्योंकि वह ईमान से बाहर निकल जाता है, या ईमान उसके दिल से निकल जाता है।

पैजामे का 'नैफ़क़' (म्यान) प्रसिद्ध है, जहाँ से पैर बाहर निकलता है (3)। "नफ़क़ज़-ज़ाद" का अर्थ है प्रावधान समाप्त हो गया, और उसके मालिक ने उसे खर्च कर दिया। "अन्फ़क़ल-क़ौम" का अर्थ है कि लोगों का खाना-पीना खत्म हो गया। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: "यदि तुम्हारे पास [वे] होते, तो तुम खर्च हो जाने (समाप्त होने) के डर से रोक लेते" [अल-इसरा: 100]।
WWW.NAFSEISLAM.COM

पच्चीसवाँ: विद्वानों में यहाँ 'खर्च' (नफ़क़ा) के अर्थ के बारे में मतभेद है। कहा गया: यह अनिवार्य ज़कात है - इब्न अब्बास से वर्णित है - क्योंकि इसे नमाज़ के साथ जोड़ा गया है। और कहा गया: एक व्यक्ति का अपने परिवार पर खर्च - इब्न मसूद से वर्णित है (4) - क्योंकि वह सबसे श्रेष्ठ खर्च है।

मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "एक दीनार जो तुम अल्लाह की राह में खर्च करते हो, एक दीनार जो तुम गुलाम को आजाद करने में खर्च करते हो, एक दीनार जो तुम किसी गरीब को सदक़ा देते हो, और एक दीनार जो तुम अपने परिवार पर खर्च करते हो; इनमें सबसे बड़ा सवाब उस दीनार का है जो तुमने अपने परिवार पर खर्च किया" (5)।

(1) (म) में: इसी तरह। (2) मुजमल अल-लुग़ा (रिज़्क़) 2/373। (3) भाषाई शब्दकोशों में: पायजामे का नैफ़क़ उसका चौड़ा हिस्सा है। (4) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/249-250 में इन दो खबरों को निकाला है। (5) सहीह मुस्लिम (995)। यह मुसनद अहमद (10174) में भी है।

سورة البقرہ: آیت 3 273

"اور ایک بخشنے والا رب" [سبا: 15]، پس انہوں نے کہا: مغفرت کا ذکر اس بات کی طرف اشارہ کرتا ہے کہ رزق میں حرام بھی ہو سکتا ہے۔

تیئیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے اس میں سے (وہ خرچ کرتے ہیں)"۔ رِزق 'رَزَقَ يَرْزُقُ رِزْقاً' کا مصدر ہے۔ رَزْق (فتحہ کے ساتھ) مصدر ہے، اور رِزْق (کسرہ کے ساتھ) اسم ہے، اور اس کی جمع 'ارزاق' ہے۔ رزق کا مطلب ہے 'عطا کرنا'۔ 'رازقیہ' کتان کے کپڑوں کو کہتے ہیں۔ 'ارتزق الجند' کا مطلب ہے سپاہیوں نے اپنے وظائف حاصل کیے۔ 'رَزْقَہ' کا مطلب ایک مرتبہ ہے۔ اہل لغت نے ایسا ہی کہا ہے (1)۔ ابن السکیت نے کہا: ازد شنؤہ کی لغت میں رزق کا مطلب 'شکر' ہے۔ جیسا کہ اللہ عزوجل کا فرمان ہے: "اور تم اپنا رزق (شکر کے بجائے) یہ بنا لیتے ہو کہ تم جھٹلاتے ہو؟" [الواقعہ: 82]، یعنی: تمہارا شکر جھٹلانا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: "رزقنی" یعنی: "شکرنی" (میرا شکر ادا کیا) (2)۔

چوبیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وہ خرچ کرتے ہیں"۔ وہ خرچ کرتے ہیں: یعنی وہ نکالتے ہیں۔ 'انفاق' کا مطلب ہے ہاتھ سے مال نکالنا، اور اسی سے ہے 'نَفَقَ البيع' یعنی سودا بیچنے والے کے ہاتھ سے نکل کر خریدار کے پاس چلا گیا۔ "نَفَقَتِ الدَّابَّةُ" کا مطلب ہے اس کی روح نکل گئی۔ اسی سے 'نافقاء' ہے، جو جربوع (ایک قسم کا چوہا) کے بل کا وہ سوراخ ہے جس سے وہ دوسری طرف سے پکڑے جانے کی صورت میں باہر نکلتا ہے۔ اسی سے 'منافق' ہے؛ کیونکہ وہ ایمان سے باہر نکل جاتا ہے، یا ایمان اس کے دل سے نکل جاتا ہے۔

پاجامے کا 'نیفق' مشہور ہے، جہاں سے ٹانگیں باہر نکلتی ہیں (3)۔ "نَفَقَ الزَّادُ" کا مطلب ہے توشہ ختم ہو گیا، اور اس کے مالک نے اسے خرچ کر دیا۔ "انفق القوم" کا مطلب ہے لوگوں کا توشہ ختم

ہو گیا۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "تب تم خرچ ہو جانے (ختم ہو جانے) کے ڈر سے (اسے) روک لیتے" [الاسراء: 100]۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

پچیسواں: علماء نے یہاں نفقہ سے مراد کے بارے میں اختلاف کیا ہے، پس کہا گیا: یہ زکوٰۃ مفروضہ ہے - ابن عباس سے مروی ہے - کیونکہ اس کا ذکر نماز کے ساتھ ملا کر کیا گیا ہے۔ اور کہا گیا: مرد کا اپنے گھر والوں پر نفقہ (خرچ) کرنا - ابن مسعود سے مروی ہے (4) - کیونکہ یہ بہترین نفقہ ہے۔

مسلم نے ابوہریرہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ایک دینار وہ ہے جو تم نے اللہ کی راہ میں خرچ کیا، ایک دینار وہ ہے جو تم نے غلام آزاد کرنے میں خرچ کیا، ایک دینار وہ ہے جو تم نے کسی مسکین پر صدقہ کیا، اور ایک دینار وہ ہے جو تم نے اپنے گھر والوں پر خرچ کیا؛ ان میں سے اجر کے لحاظ سے سب سے بڑا وہ ہے جو تم نے اپنے گھر والوں پر خرچ کیا" (5)۔

(1) (م) میں: اسی طرح۔ (2) مجمل اللغہ (رزق) 2/373۔ (3) لغت کی کتابوں میں: پاجامے کا نیفق اس کا کشادہ حصہ ہے۔ (4) طبری نے اپنی تفسیر 1/249-250 میں ان دونوں روایتوں کو نقل کیا ہے۔ (5) صحیح مسلم (995)۔ یہ مسند احمد (10174) میں بھی ہے۔

Surat Al-Baqarah: Verse 3 274

It was narrated from Thawban (1) that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The best dinar a man spends is a dinar he spends on his family, a dinar a man spends on his animal in the way of Allah Almighty, and a dinar he spends on his companions in the way of Allah." Abu Qilaba (2) said: He started with the family [then] Abu Qilaba said: "And what man is greater in reward than a man who spends on young children, keeping them chaste, or Allah benefits them through him and enriches them (3)?"

It was said: What is meant is voluntary charity - narrated from Al-Dahhak - in view of the fact that Zakat does not come except with its specific word, which is 'Zakat'. So, if it comes with a word other than Zakat, it could mean both obligatory and voluntary, but if it comes with the word 'spending' (infāq), it can only be voluntary. Al-Dahhak said: Spending used to be an offering by which they drew closer to Allah, Mighty and Majestic, according to the extent of their effort (4) until the obligatory alms (Zakat) and the abrigating verses were revealed in "Bara'ah" (Surat At-Tawbah).

It was also said: It refers to the obligatory rights arising from wealth other than Zakat; because when Allah Almighty coupled it with prayer, it became an obligation, and since He turned away from its specific term (Zakat), it was an obligation other than it.

It was said: It is general, and this is the correct view; because it was mentioned in a context of praise for spending from what they have been provided with, and that can only be from what is lawful. That is: they give what the Sharia has made obligatory for them of Zakat and other things specified (5) in some circumstances, along with what they have been encouraged to do.

It was said: Faith in the unseen is the portion of the heart, establishing prayer is the portion of the body, and spending from what We have provided them is the portion of wealth, and this is apparent.

Some of the predecessors said in the interpretation of the words of the Almighty: {And spend out of what We have provided them}, meaning: they teach of what We have taught them. This was narrated by Abu Nasr Abd al-Rahim bin Abd al-Karim al-Qushayri.

(1) The freed slave of the Messenger of Allah ﷺ, who accompanied him closely and memorized much knowledge from him. He died in Homs in the year (54 AH). Al-Siyar 3/15. (2) One of the narrators of Hadith in Muslim, and he is Abdullah bin Zaid al-

Jarmi, al-Basri. He fled to the Levant when al-Hajjaj wanted to appoint him as a judge, and he died there in the year (104 AH), and it was said after that. Al-Siyar 4/468. (3) Sahih Muslim (994), and what is between brackets is from it, and it is in Musnad Ahmad (22453). (4) In (Z) and (M): 'jidatuhum' (their means), and what is established is from (D), which is consistent with the report of Al-Tabari 1/249. (5) In (M): 'mimma yu'ann' (from what occurs).

सूरा अल-बक़रह: आयत 3 274

थौबान (1) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "सबसे अच्छा दीनार जो एक व्यक्ति खर्च करता है वह दीनार है जो वह अपने परिवार पर खर्च करता है, एक दीनार जो एक व्यक्ति अल्लाह सर्वशक्तिमान के मार्ग में अपने जानवर पर खर्च करता है, और एक दीनार जो वह अल्लाह के मार्ग में अपने साथियों पर खर्च करता है।" अबू किलाबा (2) ने कहा: उन्होंने परिवार से शुरुआत की [फिर] अबू किलाबा ने कहा: "और उस व्यक्ति से बड़ा इनाम किस व्यक्ति का होगा जो छोटे बच्चों पर खर्च करता है, उन्हें पवित्र रखता है, या अल्लाह उसके माध्यम से उन्हें लाभ पहुँचाता है और उन्हें समृद्ध बनाता है (3)?"

कहा गया है: इसका तात्पर्य स्वैच्छिक दान (सदक़ा-ए-ततव्वु) है - अद-दह्हाक से वर्णित है - इस तथ्य को देखते हुए कि ज़कात केवल अपने विशिष्ट शब्द 'ज़कात' के साथ आती है। इसलिए, यदि यह ज़कात के अलावा किसी अन्य शब्द के साथ आता है, तो इसमें अनिवार्य और स्वैच्छिक दोनों की संभावना होती है, लेकिन यदि यह 'खर्च' (इन्फ़ाक़) शब्द के साथ आता है, तो यह केवल स्वैच्छिक हो सकता है। अद-दह्हाक ने कहा: खर्च करना एक भेंट हुआ करता था जिसके द्वारा वे अपनी शक्ति (4) के अनुसार अल्लाह की निकटता प्राप्त करते थे जब तक कि ज़कात के अनिवार्य नियम और "बाराह" (सूरा अत-तौबा) में निरस्त करने वाली आयतें नहीं आ गईं।

यह भी कहा गया है: यह ज़कात के अलावा धन से उत्पन्न होने वाले अनिवार्य अधिकार हैं; क्योंकि जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसे नमाज़ के साथ जोड़ा, तो यह एक फ़र्ज़ बन गया, और चूंकि उसने इसके विशिष्ट शब्द (ज़कात) से परहेज किया, तो यह उसके अलावा एक फ़र्ज़ था।

कहा गया है: यह सामान्य है, और यही सही विचार है; क्योंकि इसे उन चीजों में से खर्च करने की प्रशंसा के संदर्भ में उल्लेख किया गया है जो उन्हें प्रदान की गई हैं, और वह केवल हलाल से ही हो सकता है। अर्थात: वे वह देते हैं जो शरीयत ने उन पर ज़कात और अन्य चीजों के रूप में अनिवार्य किया है (5) कुछ परिस्थितियों में, साथ ही वह भी जिसके लिए उन्हें प्रोत्साहित किया गया है।

कहा गया है: अदृश्य (ग़ैब) पर विश्वास करना हृदय का हिस्सा है, नमाज़ कायम करना शरीर का हिस्सा है, और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से खर्च करना धन का हिस्सा है, और यह स्पष्ट है।

कुछ पूर्ववर्तियों ने सर्वशक्तिमान के शब्दों की व्याख्या में कहा: {और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से खर्च करते हैं}, अर्थात: हमने उन्हें जो सिखाया है उसमें से वे सिखाते हैं। इसे अबू नस्र अब्द अल-रहीम बिन अब्द अल-करीम अल-कुशैरी ने वर्णित किया है।

(1) अल्लाह के रसूल ﷺ के स्वतंत्र दास, जो उनके साथ रहे और उनसे बहुत ज्ञान याद किया। हिजरी 54 में होम्स में उनकी मृत्यु हुई। अस-सियार 3/15। (2) मुस्लिम में हदीस के वर्णनकर्ताओं में से एक, और वे अब्दुल्ला बिन ज़ैद अल-जर्मी, अल-बसरी हैं। वे शाम भाग गए जब अल-हज्जाज उन्हें न्यायाधीश नियुक्त करना चाहते थे, और हिजरी 104 में वहां उनकी मृत्यु हो गई, और उसके बाद भी कहा गया है। अस-सियार 4/468। (3) सहीह मुस्लिम (994), और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उसी से है, और यह मुस्नद अहमद (22453) में है। (4) (ज़) और (म) में: 'जीदतुहुम' (उनके साधन), और जो स्थापित है वह (द) से है, जो अल-तबरी 1/249 की रिपोर्ट के अनुरूप है। (5) (म) में: 'मिम्मा युअन्न' (जो घटित होता है)।

سورة البقرہ: آیت ۳ ۲۷٤

اور ثوبان (۱) سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بہترین دینار وہ ہے جسے آدمی اپنے اہل و عیال پر خرچ کرے، اور وہ دینار جسے آدمی اللہ عزوجل کی راہ میں اپنے جانور پر خرچ کرے، اور وہ دینار جسے وہ اللہ کی راہ میں اپنے ساتھیوں پر خرچ کرے۔" ابوقلابہ (۲) نے کہا: آپ نے اہل و عیال سے آغاز کیا [پھر] ابوقلابہ نے کہا: "اور اس شخص سے بڑھ کر اجر والا کون ہوگا جو چھوٹے بچوں پر خرچ کرے، انہیں پاکدامن رکھے، یا اللہ اس کے ذریعے انہیں نفع پہنچائے اور انہیں غنی کر دے (۳)۔"

اور کہا گیا: اس سے مراد نفلی صدقہ ہے - یہ ضحاک سے مروی ہے - اس بات کے پیش نظر کہ زکوٰۃ صرف اپنے مخصوص لفظ 'زکوٰۃ' کے ساتھ آتی ہے، پس جب وہ لفظِ زکوٰۃ کے علاوہ کسی اور لفظ کے ساتھ آئے تو اس میں فرض اور نفل دونوں کا احتمال ہوتا ہے، لیکن جب وہ لفظِ انفاق کے ساتھ آئے تو وہ صرف نفل ہی ہوگا۔ ضحاک نے کہا: خرچ کرنا ایک قربانی (نذرانہ) ہوا کرتا تھا جس کے ذریعے وہ اپنی استطاعت (٤) کے مطابق اللہ جل وعز کا قرب حاصل کرتے تھے یہاں تک کہ زکوٰۃ کے فرائض اور "براءت" (سورہ توبہ) میں ناسخ آیات نازل ہوئیں۔

اور کہا گیا: یہ زکوٰۃ کے علاوہ اموال میں واجب ہونے والے عارضی حقوق ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے جب اسے نماز کے ساتھ ملایا تو یہ فرض تھا، اور جب اس کے لفظ (زکوٰۃ) سے عدول کیا تو یہ اس کے سوا کوئی اور فرض تھا۔

اور کہا گیا: یہ عام ہے، اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ یہ ان چیزوں میں سے خرچ کرنے کی مدح کے طور پر آیا ہے جو انہیں عطا کی گئی ہیں، اور یہ صرف حلال سے ہی ہو سکتا ہے، یعنی: وہ

ادا کرتے ہیں جو شریعت نے ان پر زکوٰۃ وغیرہ کی صورت میں لازم کیا ہے جن کی بعض حالات میں تصریح (٥) کی گئی ہے، اس کے ساتھ ساتھ جس کی انہیں ترغیب دی گئی ہے۔

اور کہا گیا: غیب پر ایمان دل کا حصہ ہے، نماز قائم کرنا بدن کا حصہ ہے، اور جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے اس میں سے خرچ کرنا مال کا حصہ ہے، اور یہ ظاہر ہے۔

اور بعض متقدمین نے اللہ تعالیٰ کے فرمان ﴿وَمِمَّا رَزَقْنَٰهُمْ يُنفِقُونَ﴾ کی تاویل میں کہا ہے: یعنی جو کچھ ہم نے انہیں سکھایا ہے اس میں سے وہ سکھاتے ہیں۔ اسے ابونصر عبدالرحیم بن عبدالکریم القشیری نے نقل کیا ہے۔

(١) رسول اللہ ﷺ کے آزاد کردہ غلام، آپ کی صحبت میں رہے اور آپ سے وابستہ رہے، اور آپ سے بہت سا علم یاد کیا، وہ سن (٥٤ھ) میں حمص میں وفات پا گئے۔ السیر ٣/ ١٥۔ (٢) مسلم کے نزدیک حدیث کے راویوں میں سے ایک، اور وہ عبداللہ بن زید الجرمی البصری ہیں، وہ شام بھاگ گئے تھے جب حجاج نے انہیں قاضی بنانا چاہا، اور وہاں سن (١٠٤ھ) میں وفات پائی اور اس کے بعد بھی کہا گیا ہے۔ السیر ٤/ ٤٦٨۔ (٣) صحیح مسلم (٩٩٤) اور قوسین کے درمیان اسی سے ہے، اور یہ مسند احمد (٢٢٤٥٣) میں ہے۔ (٤) (ظ) اور (م) میں: 'جدتهم' (ان کی وسعت)، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے جو طبری ١/٢٤٩ کی روایت کے موافق ہے۔ (٥) (م) میں: 'مما يعن' (جو پیش آئے)۔

275

Surah Al-Baqarah: Verse 4

The Almighty's saying: {And who believe in what has been revealed to you, [O Muhammad], and what was revealed before you, and of the Hereafter they are certain [in faith]. (4)}

It was said: The intended meaning is the believers of the People of the Book, like Abdullah bin Salam (1), and concerning him it was revealed, while the first was revealed concerning the believers of the Arabs. It was also said: Both verses are concerning all believers together. Based on this, the parsing (I'rab) of "those who" (al-ladhina) is in the genitive case as a conjunction, and it could be in the nominative case as a new sentence, meaning: and they are those who. Whoever divides them into two categories, the parsing of "those who" is nominative as a subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is "Those are upon guidance", and it could be genitive as a conjunction (2).

The Almighty's saying: {in what has been revealed to you} means: the Quran; {and what was revealed before you} means: the previous books, contrary to what the Jews and Christians did according to what Allah informed about them in His saying: {And when it is said to them, "Believe in what Allah has revealed," they say, "We believe [only] in what was revealed to us."} [Al-Baqarah: 91].

It is said: When this verse: "Who believe in the unseen" was revealed, the Jews and Christians said: "We believe in the unseen." When He said: "and establish prayer," they said: "We establish prayer." When He said: "and spend out of what We have provided for them," they said: "We spend and give charity." But when He said: "And who believe in what has been revealed to you, and what was revealed before you," they turned away from that (3).

In the hadith of Abu Dharr, he said: I said: "O Messenger of Allah, how many books did Allah reveal?" He said: "One hundred and four books; Allah revealed fifty scrolls to Seth, thirty scrolls to Enoch, ten scrolls to Abraham, and He revealed ten scrolls to Moses before the Torah, and He revealed the Torah, the Gospel, the Psalms, and the Furqan (the Quran)." The hadith was narrated by [Muhammad bin al-Husayn al-Ajurri (4), and Abu Hatim al-Busti (5)].

(1) Ally of the Ansar, one of the close companions of the Prophet (PBUH), he was one of the Jewish rabbis and embraced Islam at the time of the Hijra. He died in Medina in

the year (43 AH). As-Siyar 2/413. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/86. (3) Mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 1/91. (4) The words "Muhammad bin" were omitted from (ظ) and (م), and it appeared in (د) as: Abu Husayn, which is a mistake. He is Muhammad bin al-Husayn al-Ajurri, Abu Bakr, the author, who died in the year (360 AH). As-Siyar 16/133, and Ibn Kathir quoted the hadith from al-Ajurri in the commentary of verse (164) of Surah an-Nisa. (5) Sahih Ibn Hibban (361); His saying: Enoch is Idris, peace be upon him.

२७५

सूरह अल-बकरा: आयत ४

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे जो उस पर ईमान लाते हैं जो आप पर उतारा गया और जो आपसे पहले उतारा गया और वे आख़िरत पर यक़ीन रखते हैं। (४)}

कहा गया है: इसका अर्थ है अहल-ए-किताब के मोमिन, जैसे अब्दुल्लाह बिन सलाम (१), और उनके बारे में यह आयत उतरी, जबकि पहली आयत अरब के मोमिनों के बारे में उतरी थी। और कहा गया है: दोनों आयतें सभी मोमिनों के बारे में हैं। इस आधार पर "अल्लज़ीना" (वे जो) का व्याकरणिक स्थान (एराब) जार (genitive) है क्योंकि यह अतफ़ (conjunction) है, और यह रफ़ा (nominative) भी हो सकता है इस्तिएनाफ़ (apposition) के तौर पर, यानी: "और वे वे लोग हैं जो"। जिन्होंने इन्हें दो श्रेणियों में बांटा है, उनके अनुसार "अल्लज़ीना" का एराब रफ़ा है इब्तिदा (subject) के तौर पर, और इसकी ख़बर है "यही लोग हिदायत पर हैं", और यह अतफ़ के तौर पर जार भी हो सकता है (२)।

अल्लाह तआला का फरमान: {जो आप पर उतारा गया} यानी: क़ुरआन; {और जो आपसे पहले उतारा गया} यानी: पिछली किताबें, यह यहूदियों और ईसाइयों के विपरीत है जैसा कि अल्लाह ने उनके बारे में अपनी बात में बताया है: {और जब उनसे कहा जाता है, "उस पर ईमान लाओ जो अल्लाह ने उतारा है," तो वे कहते हैं, "हम [केवल] उस पर ईमान लाते हैं जो हम पर उतारा गया है।" } [अल-बकरा: ९१]।

कहा जाता है: जब यह आयत उतरी: "जो ग़ैब (अनदेखी चीज़ों) पर ईमान लाते हैं," तो यहूदियों और ईसाइयों ने कहा: "हम ग़ैब पर ईमान लाते हैं।" जब उसने कहा: "और नमाज़ क़ायम करते हैं," तो उन्होंने कहा: "हम नमाज़ क़ायम करते हैं।" जब उसने कहा: "और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से वे खर्च करते हैं," तो उन्होंने कहा: "हम खर्च करते हैं और दान देते हैं।" लेकिन जब उसने कहा: "और वे जो उस पर ईमान लाते हैं जो आप पर उतारा गया और जो आपसे पहले उतारा गया," तो वे इससे बिदक गए (३)।

अबू ज़र की हदीस में है, उन्होंने कहा: मैंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह ने कितनी किताबें उतारीं?" उन्होंने फरमाया: "एक सौ चार किताबें; अल्लाह ने शीश पर पचास सहीफ़े उतारे, और अख़नूख़ पर तीस सहीफ़े और इब्राहीम पर दस सहीफ़े और तौरात से पहले मूसा पर दस सहीफ़े

उतारे, और तौरात, इंजील, ज़बूर और फ़ुरक़ान (क़ुरआन) को उतारा।" यह हदीस [मोहम्मद बिन अल-हुसैन अल-अजुर्री (४) और अबू हातिम अल-बुस्ती (५)] ने पेश की है।

(१) अंसार के सहयोगी, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के विशेष साथियों में से एक, वे यहूदी विद्वानों में से थे और हिजरत के समय इस्लाम स्वीकार किया। मदीना में वर्ष (४३ हिजरी) में उनका निधन हुआ। अल-सियार २/४१३। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/८६। (३) अबू अल-लैथ ने अपनी तफसीर १/९१ में इसका उल्लेख किया है। (४) (ظ) और (م) प्रतियों से "मोहम्मद बिन" शब्द छूट गया है, और (ن) में यह "अबू हुसैन" के रूप में आया है, जो एक गलती है। वे मोहम्मद बिन अल-हुसैन अल-अजुर्री अबू बक्र हैं, जो लेखक थे, उनकी मृत्यु वर्ष (३६० हिजरी) में हुई। अल-सियार १६/१३३, और इब्न कसीर ने सूरह अन-निसा की आयत (१६४) की व्याख्या में अल-अजुर्री से हदीस उद्धृत की है। (५) सहीह इब्न हिब्बान (३६१); उनका कहना है: अख़नूख़ इदरीस (अलैहिस्सलाम) हैं।

۲۷۵

سورہ البقرہ: آیت ۴

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِن قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ٤﴾ [ترجمہ: اور وہ جو ایمان لاتے ہیں اس پر جو آپ کی طرف نازل کیا گیا اور جو آپ سے پہلے نازل کیا گیا اور وہ آخرت پر یقین رکھتے ہیں۔]

کہا گیا ہے: اس سے مراد اہل کتاب کے مؤمنین ہیں، جیسے عبداللہ بن سلام (۱)، اور یہ ان کے بارے میں نازل ہوئی، جبکہ پہلی آیت عرب کے مؤمنین کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ دونوں آیتیں تمام مؤمنین کے بارے میں ہیں۔ اس بنیاد پر "الذین" کا اعراب عطف کی بنا پر جر (خفض) ہے، اور یہ استئناف کی بنا پر رفع بھی ہو سکتا ہے، یعنی: "اور وہ وہ لوگ ہیں جو"۔ اور جنہوں نے انہیں دو گروہوں میں تقسیم کیا ہے، ان کے نزدیک "الذین" کا اعراب ابتدا کی بنا پر رفع ہے، اور اس کی خبر "أولئك على هدى" ہے، اور عطف کی بنا پر جر کا احتمال بھی ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ﴾ یعنی: قرآن؛ ﴿وَمَا أُنزِلَ مِن قَبْلِكَ﴾ یعنی: سابقہ کتابیں، اس کے برعکس جو یہودیوں اور عیسائیوں نے کیا جیسا کہ اللہ نے ان کے بارے میں اپنے اس قول میں خبر دی ہے: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنزَلَ اللهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنزِلَ عَلَيْنَا﴾ آیت [البقرہ: ۹۱]۔

اور کہا جاتا ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی: "وہ جو غیب پر ایمان لاتے ہیں"، تو یہودیوں اور عیسائیوں نے کہا: "ہم غیب پر ایمان لاتے ہیں"، پھر جب اس نے فرمایا: "اور نماز قائم کرتے ہیں"، تو انہوں نے کہا: "ہم نماز قائم کرتے ہیں"، پھر جب اس نے فرمایا: "اور جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے اس میں سے خرچ کرتے ہیں"، تو انہوں نے کہا: "ہم خرچ کرتے ہیں اور صدقہ دیتے

ہیں"، لیکن جب اس نے فرمایا: "اور وہ جو ایمان لاتے ہیں اس پر جو آپ کی طرف نازل کیا گیا اور جو آپ سے پہلے نازل کیا گیا"، تو وہ اس سے بدک گئے (۳)۔

اور ابو ذر کی حدیث میں ہے، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، اللہ نے کتنی کتابیں نازل فرمائیں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ایک سو چار کتابیں؛ اللہ نے شیت (علیہ السلام) پر پچاس صحیفے نازل فرمائے، اور اخنوخ پر تیس صحیفے، اور ابراہیم پر دس صحیفے، اور تورات سے پہلے موسیٰ پر دس صحیفے نازل فرمائے، اور تورات، انجیل، زبور اور فرقان (قرآن) نازل فرمائی۔" اس حدیث کو [محمد بن الحسین الآجری (۴) اور ابو حاتم البستی (۵)] نے روایت کیا ہے۔

(۱) انصار کے حلیف، نبی ﷺ کے قریبی صحابہ میں سے ایک، وہ یہودیوں کے بڑے علماء میں سے تھے اور ہجرت کے وقت اسلام لائے، مدینہ میں سن ۴۳ ہجری میں وفات پائی۔ السیر ۲/۴۱۳۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۸۶۔ (۳) ابو اللیث نے اپنی تفسیر ۱/۹۱ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) (ظ) اور (م) کے نسخوں سے لفظ "محمد بن" گر گیا ہے، اور (د) کے نسخے میں یہ "ابو حسین" آیا ہے، جو کہ غلطی ہے، وہ محمد بن الحسین الآجری ابوبکر ہیں، جو کہ صاحبِ تصنیف تھے، ۳۶۰ ہجری میں وفات پائی۔ السیر ۱۶/۱۳۳ اور ابن کثیر نے سورہ نساء کی آیت (۱۶۴) کی تفسیر میں الآجری سے حدیث نقل کی ہے۔ (۵) صحیح ابن حبان (۳۶۱)؛ ان کا قول: اخنوخ سے مراد ادریس علیہ السلام ہیں۔

276 Surah Al-Baqarah: Verse 4

And here is an issue: If someone asks: How is it possible to believe in all of them [previous scriptures] when their rulings are contradictory? It is said to him: There are two answers: One: That faith means believing that all of them were revealed by Allah; this is the opinion of those who say that the obligation to follow previous laws has been waived. Second: That faith pertains to what has not been abrogated from them; this is the opinion of those who consider the commitment to previous laws obligatory, as will be explained, God willing (1). The Almighty's saying: {And of the Hereafter they are certain} means: and of the Resurrection and the Gathering they are knowledgeable. Certainty (Yaqin): is knowledge without doubt. It is said: "yaqintu al-amr" (I was certain of the matter), with a kasra, "yaqnan", and "ayqantu", "astayqantu", and "tayaqqantu" - they all have the same meaning; and "I am on certainty of it". The 'ya' (ي) became a 'waw' (و) in your saying: "muqin" (certain) because of the damma before it. If you diminish it (diminutive form), you return it to its root, so you say: "muyayqin". Diminution returns things to their roots, as does the plural. Sometimes they express 'uncertainty' (dhann) as 'certainty' (yaqin) (2). From this is the saying of our scholars regarding an 'unintentional oath' (yamin al-laghw): It is that he swears by Allah about something he is certain of, then it becomes clear to him that it is otherwise; in that case, there is no consequence for him. A poet (3) said: Hawwas [a lion] suspected and was certain [i.e., thought] that I would ransom myself with it [the she-camel] from one I do not engage in battle (4) He says: The lion sniffed my she-camel, thinking that I would offer it as a ransom from him, and protect myself by leaving it for him, and not plunge into destruction by fighting him. As for 'dhann' meaning certainty, it has occurred in the Revelation (Quran), and it is frequent in poetry, and it will be mentioned later (5). The Hereafter (Al-Akhira): is derived from 'ta'akhur' (delay/lateness), because it is delayed from us, and we are delayed from it, just as the worldly life (Al-Dunya) is derived from 'dunu' (closeness/nearness), as will be mentioned later.

(1) In the interpretation of verse (90) of Surah Al-An'am, which is the Almighty's saying: {Those are the ones whom Allah has guided, so follow their guidance}. (2) Al-Sihah (YQN). (3) He is Abu Sidrah al-Asadi, and it is said: al-Hujaymi, as in Al-Lisan (YQN). (4) Sibawayh cited it in Al-Kitab 1/315 (and in it: "wa aqbal" instead of "wa ayqan"), and Al-Jawhari in Al-Sihah (YQN), and Al-Bakri in Simt al-La'ali 1/539, and Al-Baghdadi in Khizanat al-Adab 2/118. (5) In the interpretation of verse (46) of this Surah.

276 सूरह अल-बकरा: आयत 4

और यहाँ एक मसला (प्रश्न) है: यदि कोई कहे: उन सभी पर विश्वास करना कैसे संभव है जबकि उनके नियम विरोधाभासी हैं? उसे कहा जाता है: इसके दो उत्तर हैं: पहला: यह कि विश्वास इस बात में है कि वे सभी अल्लाह की ओर से अवतरित हुए थे, और यह उन लोगों का मत है जो पिछली शरीयतों (कानूनों) के पालन के दायित्व को समाप्त मानते हैं। दूसरा: यह कि विश्वास उन बातों में है जो उनमें से निरस्त (मंसुख) नहीं हुई हैं, और यह उन लोगों का मत है जो पिछली शरीयतों के पालन को अनिवार्य मानते हैं, जैसा कि आगे विवरण आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा (1)। अल्लाह तआला का कथन: {और वे परलोक (आखिरत) पर पक्का विश्वास रखते हैं} अर्थात: और पुनरुत्थान और हश्र के बारे में वे जानकार (निश्चित) हैं। यकीन (निश्चितता): वह ज्ञान है जिसमें संदेह न हो। कहा जाता है: "यकिन्तु अल-अम्र", "यक्नन", और "ऐक़न्तु", "अस्तैक़न्तु", और "तयक्कन्तु" - इन सभी का एक ही अर्थ है; और "मैं इस पर यकीन (निश्चितता) के साथ हूँ"। "मुकिन" (निश्चित) शब्द में 'या' (ي) 'वाव' (و) में बदल गया क्योंकि उससे पहले दम्मा (पेश) है। यदि आप इसे लघु रूप (तसगीर) में बदलें, तो आप इसे इसके मूल रूप में लौटा देंगे, तो आप कहेंगे: "मुयैक़िन"। तसगीर चीजों को उनके मूल रूप में लौटा देती है, जैसा कि बहुवचन में होता है। और कभी-कभी वे 'ज़न्न' (गुमान/संदेह) के स्थान पर 'यकीन' शब्द का प्रयोग करते हैं (2)। इसी से हमारे विद्वानों का 'व्यर्थ शपथ' (यमीन लग्व) के बारे में कथन है: वह यह है कि कोई अल्लाह की कसम खाए ऐसी बात पर जिसका उसे पक्का विश्वास (यकीन) हो, फिर उसे पता चले कि बात इसके विपरीत है, तो उस पर कोई दंड या कफ़्फ़ारा नहीं है। कवि (3) ने कहा है: हव्वास (एक शेर) ने गुमान किया और उसे यकीन हुआ [अर्थात सोचा] कि मैं इसके(ऊँटनी) द्वारा खुद को छुड़ा लूँगा उससे जिससे मैं युद्ध नहीं करता (4) वह कहता है: शेर ने मेरी ऊँटनी को सूंघा, यह सोचते हुए कि मैं उसे उसके हवाले कर दूंगा और उसे उसके लिए छोड़कर अपनी जान बचा लूंगा, और उससे लड़कर अपनी जान जोखिम में नहीं डालूंगा। जहाँ तक 'यकीन' के अर्थ में 'ज़न्न' का प्रश्न है, तो यह कुरआन में आया है, और कविता में इसका प्रयोग बहुत अधिक है, और यह आगे आएगा (5)। और 'आखिरत' (परलोक): 'तअखुर' (देरी/पीछे होना) से बना है, क्योंकि वह हमसे पीछे(बाद में) है, और हम उससे पीछे हैं, जैसे 'दुनिया' 'दुनू' (निकटता) से बना है, जैसा कि आगे आएगा।

(1) सूरह अल-अनआम की आयत (90) की व्याख्या में, जो अल्लाह तआला का कथन है: {वही वे लोग हैं जिन्हें अल्लाह ने मार्गदर्शन दिया, तो तुम उनके मार्गदर्शन का पालन करो}। (2) अस-सिहह

(य-क़-न)। (3) वह अबू सिदरा अल-असडी है, और कहा जाता है: अल-हुजैमी, जैसा कि अल-लिसान (य-क़-न) में है। (4) सिबवईह ने इसे अल-किताब 1/315 में उद्धृत किया है (और इसमें: "व अक़बल", "व ऐक़न" के स्थान पर है), और अल-जौहरी ने अस-सिहह (य-क़-न) में, और अल-बकरी ने सिम्त अल-लआली 1/539 में, और अल-बगदादी ने खिजानत अल-अदब 2/118 में। (5) इस सूरह की आयत (46) की व्याख्या में।

٢٧٦ سورہ البقرہ : آیت ٤

اور یہاں ایک مسئلہ ہے: اگر کوئی کہے: ان تمام (سابقہ کتابوں) پر ایمان لانا کیسے ممکن ہے جبکہ ان کے احکام ایک دوسرے کے متصادم ہیں؟ اسے جواب دیا گیا کہ اس کے دو جواب ہیں: پہلا: یہ کہ ایمان اس بات پر ہو کہ وہ تمام اللہ کی طرف سے نازل ہوئی ہیں، اور یہ ان لوگوں کا قول ہے جو سابقہ شریعتوں کی پیروی کے وجوب کے ساقط ہونے کے قائل ہیں۔ دوسرا: یہ کہ ایمان ان باتوں پر ہو جو ان میں سے منسوخ نہیں ہوئیں، اور یہ ان لوگوں کا قول ہے جو سابقہ شریعتوں کے التزام کو واجب قرار دیتے ہیں، جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ (١)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾ یعنی: اور بعث (دوبارہ جی اٹھنے) اور نشر (اکٹھا ہونے) کے بارے میں وہ علم رکھتے ہیں۔ یقین: شک کے بغیر علم کو کہتے ہیں۔ کہا جاتا ہے: "یقنت الامر" (میں نے معاملے کا یقین کیا)، کسرہ کے ساتھ، "یقناً"، اور "ایقنت"، "استیقنت"، اور "تیقنت" - سب کے ایک ہی معنی ہیں؛ اور "میں اس کے بارے میں یقین پر ہوں"۔ آپ کے قول "موقن" میں 'یا' (ي) 'واؤ' (و) میں تبدیل ہوگئی اس سے پہلے والے ضمہ (پیش) کی وجہ سے۔ جب آپ اس کی تصغیر کریں گے تو اسے اس کی اصل کی طرف لوٹائیں گے، تو کہیں گے: "مُيَيْقِن"۔ تصغیر چیزوں کو ان کی اصل کی طرف لوٹا دیتی ہے، اور اسی طرح جمع بھی - اور بسا اوقات وہ 'ظن' (گمان) کے لیے 'یقین' کا لفظ استعمال کرتے ہیں (٢)۔ اسی سے ہمارے علماء کا 'یمین لغو' (بے کار قسم) کے بارے میں قول ہے: وہ یہ ہے کہ آدمی اللہ کی قسم کھائے کسی ایسی بات پر جس کا اسے یقین ہو، پھر اس پر واضح ہو کہ معاملہ اس کے برعکس ہے، تو اس پر کچھ (کفارہ وغیرہ) نہیں ہے۔ شاعر (٣) نے کہا: حواس (ایک شیر) نے گمان کیا اور اسے یقین ہوا [یعنی سوچا] کہ میں اس (اونٹنی) کے ذریعے خود کو چھڑا لوں گا اس سے جس سے میں جنگ نہیں

کرتا (٤) وہ کہتا ہے: شیر نے میری اونٹنی کو سونگھا، یہ گمان کرتے ہوئے کہ میں اسے اس کے لیے چھوڑ کر اپنی جان بچا لوں گا، اور اس سے لڑ کر خود کو ہلاکت میں نہیں ڈالوں گا۔ بہر حال 'ظن' یقین کے معنی میں، تو یہ قرآن مجید میں آیا ہے، اور شاعری میں کثرت سے ہے، اور اس کا ذکر آگے آئے گا (٥)۔ اور 'الآخرة': 'تاخر' سے مشتق ہے، کیونکہ وہ ہم سے مؤخر (بعد میں) ہے، اور ہم اس سے مؤخر ہیں، جیسا کہ 'الدنیا' 'دنو' (قرب) سے مشتق ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔

(١) سورہ الانعام کی آیت (٩٠) کی تفسیر میں، جو اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهْ﴾۔ (٢) الصحاح (یقن)۔ (٣) وہ ابو سدرہ الاسدی ہے، اور کہا جاتا ہے: الہجیمی، جیسا کہ لسان العرب (یقن) میں ہے۔ (٤) اسے سیبویہ نے الکتاب ٣١٥/١ میں نقل کیا ہے (اور اس میں: "واقبل"، "و ایقن" کی جگہ ہے)، اور الجوہری نے الصحاح (یقن) میں، اور البکری نے سمط اللآلی ٥٣٩/١ میں، اور البغدادی نے خزانہ الادب ١١٨/٢ میں۔ (٥) اسی سورت کی آیت (٤٦) کی تفسیر میں۔

277 Surah Al-Baqarah: Verse 5

Allah Almighty says: {Those are upon [right] guidance from their Lord, and it is those who are the successful.}

Al-Nahhas (1) said: The people of Najd say: "ulaka", and some of them say: "ulalika". And the "kaf" is for address.

Al-Kisa'i said: Whoever says "ula'ika", its singular is "dhalika" (that), and whoever says "ulaka", its singular is "dhaka". And "ulalika" (2) is like "ula'ika". Ibn al-Sikkit (3) recited: "Those are my people, they were not a mixture; and does anyone admonish the stray except those?"

Sometimes they say "ula'ika" for non-rational beings. The poet said: "He criticized the dwellings after the dwelling of Al-Liwa, and the life after those days." (4)

And Allah Almighty said: {Indeed, the hearing, the sight and the heart - about all those [one] will be questioned.} (5) [Al-Isra: 36].

Our scholars said: In His saying {from their Lord} there is a rebuttal to the Qadariyyah in their saying: they create their own faith and guidance, exalted be Allah above what they say. If it were as they said, He would have said: "from themselves". Discussion on this and on "guidance" has already passed (6), so there is no point in repeating it.

{and it is those who are the successful}: "hum" (they) can be a second subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is "al-muflihun" (the successful), and the second [subject] and its predicate together form the predicate of the first [subject]. It is also possible for "hum" to be an extra word, which the Basrans call "fasila" (separator) and the Kufans call "'imad" (pillar), and "al-muflihun" is the predicate of "ula'ika" (7).

---

(1) In I'rab al-Qur'an 1/183. (2) The orthography of "ulaka" and "ulalika" appeared in manuscripts and sources sometimes with an added 'waw' and sometimes without. We preferred writing it without, as there is no ambiguity in its reading, as is the case with "ula'ika". Al-Samin al-Halabi said in al-Durr al-Masun 1/103: They wrote "ula'ika" with an added 'waw' before the 'lam', it was said: to distinguish it from "ilayka" (to you). (3) In Islah al-Mantiq p. 423. Ibn Ya'ish attributed it in Sharh al-Mufassal 10/6 to al-A'sha. His word "ashaba" means mixtures. (4) Its speaker is Jarir, and the verse is in his Diwan 2/990, and in it: "al-aqwam" instead of "al-ayyam", and thus there is no

evidence in it [for the point being made]. (5) See the preceding discussion in al-Sihah (ala). (6) p. 230. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/184.

277 सूरा अल-बक़रह: आयत ५

अल्लाह तआला का फरमान है: {वही लोग अपने रब की ओर से मार्गदर्शन पर हैं और वही लोग सफल होने वाले हैं।}

अल-नहहास (१) ने कहा: नजद के लोग कहते हैं: "उलाका", और उनमें से कुछ कहते हैं: "उलालिका"। और 'काफ' संबोधन के लिए है।

अल-किसाई ने कहा: जो "उलाइका" कहता है, उसका एकवचन "ज़ालिका" है, और जो "उलाका" कहता है, उसका एकवचन "ज़ाका" है। और "उलालिका" (२) "उलाइका" की तरह है। इब्न अल-सिक्कीत (३) ने पढ़ा: "वे मेरे लोग हैं, वे मिश्रण नहीं थे; और क्या कोई गुमराह को उपदेश देता है सिवाय उन लोगों के?"

कभी-कभी वे गैर-बुद्धिमानों के लिए "उलाइका" का उपयोग करते हैं, कवि ने कहा: "उसने अल-लिवा के निवास के बाद निवासों की निंदा की, और उन दिनों के बाद के जीवन की।" (४)

और अल्लाह तआला ने फरमाया: {बेशक कान और आँख और दिल, इन सब में से हर एक के बारे में पूछताछ की जाएगी।} (५) [अल-इसरा: ३६]।

हमारे विद्वानों ने कहा: अल्लाह के इस कथन में कि {अपने रब की ओर से}, कदरिया संप्रदाय का खंडन है जो कहते हैं कि वे अपने ईमान और मार्गदर्शन के निर्माता स्वयं हैं, अल्लाह उनके कथन से बहुत उच्च है। यदि वैसा होता जैसा उन्होंने कहा, तो वह कहता: "अपनी ओर से"। इस बारे में और "हिदायत" के बारे में पहले चर्चा हो चुकी है (६), इसलिए इसे दोहराने का कोई मतलब नहीं है।

{और वही लोग सफल होने वाले हैं}: "हुम" (वे) दूसरा 'मुबतदा' (विषय) हो सकता है, और उसकी 'खबर' (विधेय) "अल-मुफ़लिहून" है, और दूसरा और उसकी खबर मिलकर पहले का खबर बनते हैं। यह भी संभव है कि "हुम" अतिरिक्त हो, जिसे बसरा के वैयाकरण 'फ़ासिला' और कूफ़ा के'इमाद' कहते हैं, और "अल-मुफ़लिहून", "उलाइका" की खबर है (७)।

---

(१) एराब अल-कुरान १/१८३ में। (२) पांडुलिपियों और स्रोतों में "उलाका" और "उलालिका" का लेखन कभी 'वाव' के साथ और कभी उसके बिना आया है, हमने इसे बिना 'वाव' के लिखना पसंद किया, क्योंकि इसके पढ़ने में कोई भ्रम नहीं है जैसा कि "उलाइका" के मामले में है। अल-समीन अल-हलबी ने अद-दुर्र अल-मसून १/१०३ में कहा: उन्होंने 'लाम' से पहले 'वाव' जोड़कर "उलाइका" लिखा, कहा

गया: "इलैका" (तुम्हारी ओर) से इसे अलग करने के लिए। (३) इस्लाह अल-मन्तिक पृ. ४२३ में। इब्न याईश ने शर्ह अल-मुफस्सल १०/६ में इसे अल-अशा का बताया है। उनका शब्द: 'अशाबा', यानी मिश्रण। (४) इसके कवि जरीर हैं, और यह शेर उनके दीवान २/९९० में है, और उसमें: "अल-अय्याम" के बजाय "अल-अकवाम" है, और इस प्रकार इसमें कोई प्रमाण नहीं है। (५) सिहाह (अला) में पिछली चर्चा देखें। (६) पृ. २३०। (७) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान १/१८४।

۲۷۷ سورہ البقرہ: آیت ۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أُولَٰئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ ۖ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ (وہی لوگ اپنے رب کی طرف سے ہدایت پر ہیں اور وہی لوگ کامیاب ہونے والے ہیں)۔

النحاس (۱) نے کہا: اہلِ نجد "أُلاك" کہتے ہیں، اور بعض "أُلالِك" کہتے ہیں۔ اور 'کاف' خطاب کے لیے ہے۔

الکسائی نے کہا: جو "أولئك" کہتا ہے، اس کا واحد "ذلك" ہے، اور جو "أُلاك" کہتا ہے، اس کا واحد "ذاك" ہے۔ اور "أُلالِك" (۲) "أولئك" کی طرح ہے، اور ابن السکیت (۳) نے یہ شعر پڑھا:

"وہ میری قوم ہے جو مخلوط نہیں تھی، اور کیا کوئی گمراہ کو نصیحت کرتا ہے سوائے انہی کے؟"

کبھی کبھار وہ غیر عاقل کے لیے بھی "أولئك" استعمال کرتے ہیں، شاعر نے کہا: "اس نے الولی کے ٹھکانے کے بعد گھروں کی مذمت کی، اور ان دنوں کے بعد کی زندگی کی۔" (۴)

اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا﴾ (۵) [الإسراء : ۳۶]۔

ہمارے علماء نے کہا ہے: اللہ تعالیٰ کے اس قول میں کہ "مِنْ رَبِّهِمْ" (اپنے رب کی طرف سے)، قدریہ کے اس قول کی تردید ہے کہ وہ اپنا ایمان اور ہدایت خود پیدا کرتے ہیں، اللہ ان کے قول سے بہت بلند ہے۔ اگر ویسا ہی ہوتا جیسا انہوں نے کہا، تو وہ فرماتا: "مِنْ أنفسهم" (اپنی طرف سے)، اور اس بارے میں اور "ہدایت" کے بارے میں کلام پہلے گزر چکا ہے (۶)، اس لیے اسے دہرانے کی کوئی ضرورت نہیں۔

﴿وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾: "ہم" کے بارے میں جائز ہے کہ وہ مبتدأ ثانی ہو، اور اس کی خبر "المفلحون" ہو، اور دوسرا مبتدا اپنی خبر کے ساتھ مل کر پہلے کی خبر بنے، اور یہ بھی جائز ہے کہ "ہم" زائدہ ہو، جسے بصری حضرات 'فاصلہ' اور کوفی حضرات 'عماد' کہتے ہیں، اور "المفلحون" ، "أولئك" کی خبر ہے (۷)۔

---

(۱) إعراب القرآن ۱۸۳/۱ میں۔ (۲) مخطوطات اور مصادر میں "أُلاك" اور "ألالك" کا رسمِ خط کبھی 'واؤ' کی زیادتی کے ساتھ اور کبھی اس کے بغیر آیا ہے، ہم نے اسے بغیر 'واؤ' کے لکھنے کو ترجیح دی ہے، کیونکہ اس کے پڑھنے میں کوئی اشتباہ نہیں ہے جیسا کہ "أولئك" میں ہے۔ السمین الحلبی نے 'الدر المصون' ۱۰۳/۱ میں کہا: انہوں نے 'لام' سے پہلے 'واؤ' کے اضافے کے ساتھ "أولئك" لکھا، کہا گیا ہے: "إليك" اور اس کے درمیان فرق کرنے کے لیے۔ (۳) إصلاح المنطق ص ۴۲۳ میں۔ اور ابن یعیش نے شرح المفصل ۱۰/۶ میں اسے الأعشی کی طرف منسوب کیا ہے۔ ان کا قول "أشابة" کا مطلب ہے 'ملا جلا'۔ (۴) اس کے قائل جریر ہیں، اور یہ بیت ان کے دیوان ۲/ ۹۹۰ میں ہے، اور اس میں: "الأيام" کی جگہ "الأقوام" ہے، اور اس بنا پر اس میں کوئی شاہد (دلیل) موجود نہیں۔ (۵) الصحاح (ألا) میں گزشتہ کلام دیکھیں۔ (۶) ص ۲۳۰۔ (۷) إعراب القرآن للنحاس ۱۸۴/۱۔

278 . Surah Al-Baqarah: Verse 5

And "Al-Falh" (1), its origin in the language is: splitting and cutting. A poet said: Indeed, iron is split by iron (2) Meaning: it is split. From it comes "filahat al-aradin" (agriculture/tilling of the lands), which is splitting them for plowing, as said by Abu Ubayd (3). Therefore, the plowman is called "fallah." And it is said of one whose lower lip is split: "aflah," and he has a clear "falaha." It is as if the "muflih" (successful one) has cut through difficulties until he achieved his goal. It is also used for success and permanence, which is also its origin in the language. From this is a man's saying to his wife: "Istaflihi bi-amrik," meaning: "Succeed in your matter." A poet said (4): If any living being could attain permanence (falah), the player of spears (the brave warrior) would have attained it (5). Al-Adbt bin Quray' al-Sa'di said in the Pre-Islamic era of ignorance: For every worry of worries there is relief, but evening and morning have no permanence with them (6). He says: there is no permanence with the passing of night and day. Another said: We inhabit lands, all of which were inhabited before us, and we hope for permanence after [the tribes of] 'Ad and Himyar (7). Meaning: permanence. And Ubayd (8) said: Succeed with whatever you wish, for success may be attained through weakness, and the clever one may be deceived.

---

(1) In (D) and (Z): "Al-Falah," and what is established is from (M). (2) A hemistich from a rajaz poem, the first part is: "Your horses knew that I am Al-Sakhsakh." Cited by Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 1/76. See Lisan al-Arab (f-l-h). (3) In Kitab al-Amthal, p. 96. (4) He is Labid bin Rabi'ah, and the verse is in his Diwan, p. 333. (5) In the Diwan: "If only a living being." (6) The verse is in Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 4/38, Al-Aghani 18/127, Al-Muharrar al-Wajiz 1/86, and Al-Lisan (f-l-h). Al-Adbt bin Quray' is from Bani Awf bin Ka'b bin Sa'd, the kin of Al-Zibriqan bin Badr. Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/382. (7) Its speaker is Labid bin Rabi'ah, and the verse is in his Diwan, p. 57. (8) He is Ubayd bin Al-Abras, and the verse is in his Diwan, p. 26.

२७८ . सूरा अल-बक़रह: आयत ५

और "अल-फलह" (१), भाषा में इसका मूल अर्थ है: चीरना और काटना। एक कवि ने कहा है: निश्चित रूप से लोहा लोहे से काटा (चीरा) जाता है (२) अर्थात्: चीरा जाता है। इसी से "फिलाहत अल-अरादीन" (भूमि की खेती) निकला है, जो हल चलाने के लिए उसे चीरना है, जैसा कि अबू उबैद (३) ने कहा है। इसीलिए हल चलाने वाले को "फल्लाह" कहा जाता है। और जिस व्यक्ति का निचला होंठ कटा हो उसे "अफलह" कहा जाता है, और उसके होंठ का कटा होना "फलहा" कहलाता है। मानो "मुफ्लिह" (सफल व्यक्ति) ने कठिनाइयों को काटकर अपना लक्ष्य प्राप्त कर लिया हो। इसका प्रयोग सफलता और स्थायित्व के लिए भी किया जाता है, जो भाषा में इसका मूल अर्थ भी है। इसी से एक व्यक्ति का अपनी पत्नी से यह कहना है: "इस्तफ्लिही बि-अमरिक", जिसका अर्थ है: "अपने काम में सफल हो।" एक कवि ने कहा (४): यदि कोई जीवित प्राणी स्थायित्व (फलह) प्राप्त कर सकता, तो भाले चलाने वाला (वीर योद्धा) उसे प्राप्त कर लेता (५)। अल-अदबत बिन क़ुरै' अस-सादी ने जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में कहा था: हर चिंता का समाधान होता है, लेकिन सुबह और शाम के साथ स्थायित्व नहीं रहता (६)। वह कहते हैं: रात और दिन के गुजरने के साथ स्थायित्व नहीं है। एक अन्य कवि ने कहा: हम उन भूमियों में रहते हैं जो हमसे पहले भी आबाद थीं, और हम आद और हिम्यार के बाद स्थायित्व की आशा करते हैं (७)। अर्थात्: स्थायित्व (हमेशा बने रहना)। और उबैद (८) ने कहा: जिस चीज़ से चाहो सफल हो जाओ, क्योंकि सफलता कमजोरी से भी मिल सकती है, और चतुर व्यक्ति को भी धोखा दिया जा सकता है।

---

(१) (द) और (ज़) में: "अल-फलाह", और जो स्थापित है वह (म) से है। (२) रजज़ छंद का एक पद, इसका पहला भाग है: "तुम्हारे घोड़ों ने जान लिया कि मैं अस-सख्सख हूँ"। अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मआनी अल-क़ुरआन' १/७६ में उद्धृत। 'लिसान अल-अरब' (फ-ल-ह) देखें। (३) 'किताब अल-अमथाल' पृष्ठ ९६ में। (४) वह लबीद बिन रबीआ है, और यह पद्य उसके दीवान पृष्ठ ३३३ में है। (५) दीवान में: "यदि कोई जीवित प्राणी"। (६) यह पद्य अबू उबैद की 'ग़रीब अल-हदीस' ४/३८, 'अल-अग़ानी' १८/१२७, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/८६, और 'अल-लिसान' (फ-ल-ह) में है। अल-अदबत बिन क़ुरै' बनी औफ़ बिन काब बिन साद से है, जो अल-ज़िब्रिक़ान बिन बद्र के कुनबे से है। 'अश-शिअर व अश-शुआरा' १/३८२। (७) इसके वक्ता लबीद बिन रबीआ हैं, और पद्य उनके दीवान पृष्ठ ५७ में है। (८) वह उबैद बिन अल-अब्रस है, और पद्य उसके दीवान पृष्ठ २६ में है।

۲۷۸ . سورة البقرہ: آیت ۵

اور "الفَلْح"(۱)، لغت میں اس کی اصل ہے: چیرنا اور کاٹنا۔ شاعر نے کہا ہے: بے شک لوہا لوہے ہی سے چِیرا جاتا ہے(۲) یعنی: چِیرا جاتا ہے، اور اسی سے زمینوں کی کاشتکاری (فلاحہ) ہے، وہ دراصل ہل چلانے کے لیے زمین کو چیرنا ہی ہے، یہ بات ابو عبید(۳) نے کہی ہے۔ اسی لیے ہل چلانے والے کو "فلاح" (کسان) کہا جاتا ہے۔ اور جس کا نچلا ہونٹ پھٹا ہوا ہو اسے "اَفْلَح" کہا جاتا ہے، اور اس کی یہ کیفیت "فَلْحہ" کہلاتی ہے۔ گویا "مفلح" (کامیاب ہونے والا) وہ ہے جس نے مشکلات کو چیر کر اپنی مراد پا لی۔ اور اس کا استعمال کامیابی اور بقاء کے لیے بھی ہوتا ہے، اور لغت میں یہ بھی اس کی اصل ہے۔ اسی سے کسی شخص کا اپنی بیوی سے یہ کہنا ہے: "استفلحی بامرک"، جس کا مطلب ہے: "اپنے معاملے میں کامیاب ہو جاؤ"۔ اور شاعر نے کہا ہے(۴): اگر کوئی زندہ رہنے والا ہمیشگی (فلاح) پانے والا ہوتا تو نیزہ باز (بہادر جنگجو) اسے ضرور پا لیتا(۵) اور اَضبط بن قریع السعدی نے زمانہ جاہلیت میں کہا: ہر غم و فکر کے لیے کشادگی ہے، مگر صبح و شام کے ساتھ کوئی ہمیشگی نہیں ہے(۶) وہ کہتا ہے: دن اور رات کے آنے جانے کے ساتھ بقاء (ہمیشگی) نہیں ہے۔ اور ایک دوسرے شاعر نے کہا: ہم ان بستیوں میں اترتے ہیں جہاں ہم سے پہلے بھی لوگ بس چکے ہیں، اور ہم عاد اور حمیر کے بعد بقاء کی امید رکھتے ہیں(۷) یعنی: بقاء۔ اور عبید(۸) نے کہا: جس چیز سے چاہو کامیاب ہو جاؤ، کیونکہ کبھی کمزوری کے باوجود کامیابی مل جاتی ہے اور کبھی عقل مند بھی دھوکہ کھا جاتا ہے۔

---

(۱) نسخہ (د) اور (ظ) میں: "الفلاح"، اور متن میں (م) سے ثابت شدہ لفظ لکھا گیا ہے۔ (۲) یہ رجز کا ایک مصرعہ ہے، اس کا پہلا مصرعہ ہے: "تیرے گھوڑوں نے جان لیا کہ میں صخ صخ ہوں"۔ اسے زجاج نے 'معانی القرآن' ۱/۷۶ میں نقل کیا ہے۔ دیکھیے 'لسان العرب' (فلح)۔ (۳) 'کتاب

الامثال' ص ۹۶ میں۔ (۴) یہ لبید بن ربیعہ کا شعر ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۳۳۳ میں ہے۔ (۵) دیوان میں اس طرح ہے: "لو انَّ حیّاً"۔ (۶) یہ شعر ابو عبید کی 'غریب الحدیث' ۴/۳۸، 'الاغانی' ۱۸/۱۲۷، 'المحرر الوجیز' ۱/۸۶، اور 'اللسان' (فلح) میں ہے۔ اور اَضبط بن قریع بنو عوف بن کعب بن سعد سے ہے، جو زبرقان بن بدر کا قبیلہ ہے۔ 'الشعر والشعراء' ۱/۳۸۲۔ (۷) اس کے قائل لبید بن ربیعہ ہیں، اور شعر ان کے دیوان ص ۵۷ میں ہے۔ (۸) وہ عبید بن الابرص ہے، اور شعر اس کے دیوان ص ۲۶ میں ہے۔

Surat Al-Baqarah: Verse 5 279 Meaning: Live as you wish(1) with cleverness or folly, for the foolish may be provided for, and the wise may be deprived(2). So the meaning of "and those are the successful" is: those who attain Paradise and remain in it. Ibn Abi Ishaq(3) said: The successful are those who attained what they sought and escaped the evil from which they fled, and the meaning is the same. The word 'Falah' (success/prosperity) has been used to refer to 'Suhoor' (pre-dawn meal), and among that is the Hadith: "Until the Falah (success) almost escaped us with the Messenger of Allah ﷺ." I said: "And what is Al-Falah?" He said: "Suhoor." Reported by Abu Dawood(4). It is as if the meaning of the Hadith is that through Suhoor comes the endurance of the fast, which is why he called it Falah. And 'Al-Fallah' (with a doubled 'l') refers to a hirer/transporter in the words of the poet(5): "She has a pound measure for the oil, and a 'Fallah' leading a donkey for her." Then 'Falah' in common usage means: attaining the goal and escaping what is feared. Question: If someone asks: How did Hamza recite: 'alayhum' (upon them), 'ilayhum' (to them), and 'ladayhum' (with them), but did not recite: 'min rabbihum' (from their Lord), nor: 'feehum' (in them), nor: 'jannatihim'(6) (their two gardens)? The answer is: In 'alayhum', 'ilayhum', and 'ladayhum', the 'ya' is transformed from an 'alif', and the origin is: 'ala-hum', 'lada-hum', and 'ila-hum', so the 'ha' was kept with its 'damma' (vowel 'u'), and that is not the case in 'feehum', 'min rabbihum', or 'jannatihim'. Al-Kisa'i agreed with him in: {alayhumu-dh-dhillah} [Al-Baqarah: 61] and {ilayhum-uthnayn}(7) [Ya-Sin: 14], as is well-known from the recitation transmitted from both of them.

---

(1) In (D): Fear and live. (2) Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 4/38. (3) Thus in the manuscripts and (M): Ibn Abi Ishaq, and in 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 1/86: Ibn Ishaq. Al-Tabari included this saying in his Tafsir 1/256 through Muhammad ibn Ishaq, from Muhammad ibn Abi Muhammad, the freedman of Zayd ibn Thabit, from Ikrima or Sa'id ibn Jubayr, from Ibn Abbas. Abu al-Layth cited it in his Tafsir 1/91 without attributing it. (4) In al-Sunan (1375) from the Hadith of Abu Dharr (may Allah be pleased with him), and it is in Musnad Ahmad (21447). (5) He is Amr ibn Ahmar al-Bahili. The verse is in 'Majaz al-Qur'an' by Abu Ubayda 1/30, 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Zajjaj 1/76, and 'al-Lisan' (F-L-H). (6) Yaqub agreed with Hamza in reciting: 'alayhum', 'ilayhum', and 'ladayhum' with a damma on the 'ha', but Yaqub also recites 'ha' with damma in: 'feehum' and 'jannatihim', according to his principle of using damma for the 'ha' of dual and plural pronouns when they follow a silent 'ya'. See al-Sab'a p. 108,

al-Taysir p. 19, and al-Nashr 1/272. (7) That is, in the case of joining (wasl). As for pausing (waqf), he breaks the 'ha' (kasra), while Hamza uses damma in both cases.

सूरह अल-बक़रह: आयत 5 279 अर्थ: आप अपनी इच्छानुसार जिएं(1), चाहे चतुराई से या मूर्खता से, क्योंकि मूर्ख को भी जीविका मिल सकती है, और बुद्धिमान भी वंचित रह सकता है(2)। तो "व-उलाइका हुमुल मुफ़्लिहून" (और वही लोग सफल हैं) का अर्थ है: वे जो स्वर्ग प्राप्त करने वाले हैं और उसमें बने रहने वाले हैं। इब्न अबी इशाक(3) ने कहा: सफल वे हैं जिन्होंने वह प्राप्त कर लिया जो उन्होंने माँगा था, और उस बुराई से बच गए जिससे वे भागे थे, और दोनों का अर्थ एक ही है। 'फ़लाह' शब्द का प्रयोग 'सहरी' (Suhoor) के लिए भी किया गया है, और इसी में से यह हदीस है: "यहाँ तक कि अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ हमसे 'फ़लाह' छूटने ही वाला था।" मैंने पूछा: "और फ़लाह क्या है?" उन्होंने कहा: "सहरी।" इसे अबू दाऊद(4) ने निकाला है। मानो हदीस का अर्थ यह है कि सहरी के माध्यम से रोज़े का टिकना संभव होता है, इसीलिए इसे 'फ़लाह' कहा गया है। और 'फ़ल्लाहु' (लाम पर तशदीद के साथ) का अर्थ एक किराएदार/बोझ ढोने वाला है, जैसा कि कवि ने कहा है(5): "उसके पास तेल मापने के लिए एक पाउंड का माप है, और एक 'फ़ल्लाहु' (हाकने वाला) उसके लिए गधा हाँक रहा है।" फिर लोक व्यवहार (उर्फ़) में 'फ़लाह' का अर्थ है: वांछित वस्तु की प्राप्ति और डरावनी चीज़ से बचाव। प्रश्न: यदि कोई पूछने वाला कहे: हमज़ा ने 'अलैहुम', 'इलैहुम', और 'लदैहुम' कैसे पढ़ा, और 'मिन रब्बिहिम' या 'फ़िहिम' या 'जन्नतिहिम'(6) क्यों नहीं पढ़ा? उत्तर यह है कि 'अलैहुम', 'इलैहुम' और 'लदैहुम' में 'या' अक्षर 'अलिफ़' से बदला हुआ है, और मूल रूप 'अला-हुम', 'लदा-हुम' और 'इला-हुम' था, इसलिए 'हा' को उसके पेश (धम्मा) पर ही रहने दिया गया। यह स्थिति 'फ़िहिम', 'मिन रब्बिहिम' या 'जन्नतिहिम' में नहीं है। अल-किसाई ने उनके साथ सहमति व्यक्त की: {अलैहुमुल-ज़िल्लह} [अल-बक़रह: 61] और {इलैहुमुस्-नैन}(7) [या-सीन: 14] में, जैसा कि उन दोनों से वर्णित प्रसिद्ध क़िराअत (पाठ) है।

---

(1) (द) में: "डरो और जियो"। (2) अबू उबैद द्वारा 'ग़रीब अल-हदीस' 4/38। (3) पांडुलिपियों और (म) में इसी तरह है: इब्न अबी इशाक, और नह्हास की 'मआनी अल-क़ुरआन' 1/86 में: इब्न इशाक। तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/256 में मुहम्मद बिन इशाक के माध्यम से, मुहम्मद बिन अबी मुहम्मद से, ज़ैद बिन साबित के आज़ाद किए हुए ग़ुलाम से, इकरीमा या सईद बिन जुबैर के माध्यम से, इब्न अब्बास के हवाले से यह बात उद्धृत की है। अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 1/91 में इसे उद्धृत किया लेकिन इसका श्रेय नहीं दिया। (4) सुनन (1375) में अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और यह मुसनद अहमद (21447) में है। (5) वह अम्र बिन अह़मर अल-बाह़िली है। यह शेर अबू उबैदा की 'मजाज़ अल-क़ुरआन' 1/30, ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' 1/76, और 'अल-

लिसान' (फ़-ल-ह) में है। (6) याकूब ने 'अलैहुम', 'इलैहुम' और 'लदैहुम' पढ़ने में हमज़ा से सहमति जताई है, 'हा' पर पेश के साथ। लेकिन याकूब 'फ़िहिम' और 'जन्नतिहिम' में भी 'हा' पर पेश पढ़ते हैं, अपने उस नियम के अनुसार जिसमें द्विवचन और बहुवचन सर्वनाम के'हा' पर पेश दिया जाता है जब वह साकिन 'या' के बाद आए। देखिए 'अल-सबअ' पृ. 108, 'अल-तयसीर' पृ. 19, और 'अल-नश्र' 1/272। (7) यानी मिला कर पढ़ने की स्थिति में (वस्ल)। रुकने (वक़्फ़) की स्थिति में वह 'हा' को ज़ेर (कसरा) देते हैं, जबकि हमज़ा दोनों स्थितियों में पेश देते हैं।

سورۃ البقرہ : آیت 5 279 یعنی : جو چاہو جیو(1) چاہے عقلمندی کے ساتھ یا حماقت کے ساتھ، کیونکہ کبھی بیوقوف کو رزق دیا جاتا ہے اور عقل مند محروم رہ جاتا ہے(2)۔ پس "وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" کا مطلب ہے: وہی جنت پانے والے اور اس میں ہمیشہ رہنے والے ہیں۔ ابن ابی اسحاق(3) نے کہا: فلاح پانے والے وہ ہیں جنہوں نے اپنی مطلوبہ چیز پا لی اور اس برائی سے بچ گئے جس سے وہ بھاگے تھے، اور مطلب ایک ہی ہے۔ اور 'فلاح' کا لفظ سحری کے لیے بھی استعمال ہوا ہے، اور اسی میں سے یہ حدیث ہے: "یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ہم سے 'فلاح' فوت ہونے ہی والی تھی۔" میں نے پوچھا: "اور فلاح کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "سحری۔" اسے ابو داؤد(4) نے روایت کیا ہے۔ گویا حدیث کا مطلب یہ ہے کہ سحری کے ذریعے روزہ باقی رہتا ہے، اسی لیے اس کا نام فلاح رکھا گیا۔ اور 'الفَلَّاح'، لام کی تشدید کے ساتھ: کرائے پر کام کرنے والے (مکاری) کو کہتے ہیں، جیسا کہ شاعر نے کہا(5): "اس کے پاس تیل ناپنے کا ایک رطل ہے اور ایک فلاح (ہانکنے والا) اس کے لیے گدھا ہانک رہا ہے۔" ثم عرفِ عام میں فلاح کا مطلب ہے: مطلوبہ چیز کا حصول اور خوفزدہ کرنے والی چیز سے نجات۔ مسئلہ: اگر کوئی کہنے والا کہے کہ حمزہ نے 'علیہم'، 'الیہم'، اور 'لدیہم' (ہاء کے پیش کے ساتھ) کیوں پڑھا، اور 'من ربہم' یا 'فیہم' یا 'جنتیہم'(6) کیوں نہیں پڑھا؟ تو جواب یہ ہے کہ 'علیہم'، 'الیہم'، اور 'لدیہم' میں 'یاء' دراصل 'الف' سے بدلی ہوئی ہے، اور اصل 'علاہم'، 'لداہم' اور 'إلاہم' تھا، پس ہاء کو اس کے اپنے ضمہ (پیش) پر برقرار رکھا گیا، اور یہ صورت 'فیہم'، 'من ربہم' یا 'جنتیہم' میں نہیں ہے۔ اور کسائی نے ان کے ساتھ {عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ} [البقرہ : 61] اور {إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ}(7) [یس : 14] میں اتفاق کیا ہے۔ ان دونوں سے منقول مشہور قرات کے مطابق۔

(1) (د) میں ہے: "ڈرو اور جیو"۔ (2) غریب الحدیث، ابو عبید 4/38۔ (3) نسخہ جات اور (م) میں اسی طرح ہے: ابن ابی اسحاق، اور النحاس کی 'معانی القرآن' 1/86 میں: ابن اسحاق، اور طبری نے اپنی تفسیر 1/256 میں محمد بن اسحاق کے طریق سے، محمد بن ابی محمد مولیٰ زید بن ثابت سے، عکرمہ یا سعید بن جبیر سے، ابن عباس کا قول نقل کیا ہے۔ اور ابو اللیث نے اپنی تفسیر 1/91 میں اسے ذکر کیا ہے مگر منسوب نہیں کیا۔ (4) سنن (1375) میں ابو ذر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (21447) میں ہے۔ (5) وہ عمرو بن احمر الباہلی ہے، اور شعر ابو عبیدہ کی 'مجاز القرآن' 1/30، زجاج کی 'معانی القرآن' 1/76 اور 'اللسان' (فلح) میں ہے۔ (6) یعقوب نے حمزہ کے ساتھ 'علیہم'، 'الیہم' اور 'لدیہم' ہاء کے پیش کے ساتھ پڑھنے میں اتفاق کیا ہے، لیکن یعقوب 'فیہم' اور 'جنتیہم' میں بھی ہاء پر پیش پڑھتے ہیں، ان کے اس اصول کے مطابق کہ تثنیہ اور جمع کی ضمیر کی ہاء پر پیش پڑھا جائے گا جب وہ یاء ساکنہ کے بعد آئے۔ دیکھیے: السبعۃ ص 108، التیسیر ص 19، اور النشر 272/1۔ (7) یعنی وصل (ملا کر پڑھنے) کی صورت میں۔ جہاں تک وقف کا تعلق ہے، وہ ہاء کو کسرہ (زیر) دیتے ہیں، جبکہ حمزہ دونوں صورتوں میں پیش پڑھتے ہیں۔

Page 280. Surah Al-Baqarah: Verse 6.

His (the Almighty's) saying: "Indeed, those who disbelieve - it is all the same for them whether you warn them or do not warn them - they will not believe (6)".

When He mentioned the believers and their states, He mentioned the disbelievers and their fate. Disbelief (Kufr) is the opposite of faith (Iman), and it is what is intended in the verse. It can also mean denial of blessing and kindness, and from it is the saying of the Prophet (peace be upon him) regarding women in the Hadith of the Eclipse: "I saw Hellfire, and I have never seen a sight more horrific than today's, and I saw that the majority of its inhabitants were women." It was asked: "By what, O Messenger of Allah?" He said: "By their disbelief (kufr)." It was asked: "Do they disbelieve in Allah?" He said: "They are ungrateful to their husbands (yakfurna al-ashir) and ungrateful for kindness. If you were to treat one of them kindly for an entire lifetime, then she saw something [disliked] from you, she would say: 'I have never seen any good from you.'" Recorded by Al-Bukhari and others (1).

The origin of "Kufr" in the language of the Arabs is: covering and concealing. From this is the poet's saying (2): "On a night when the clouds covered (kafara) the stars," meaning: concealed them. From this, the night is called "kafir" because it covers everything with its darkness. The poet said: "So they remembered a well-placed weight after Dhuka' (the sun) cast its right side into a kafir (cover/darkness)" (3). Dhuka', with a damma on the dhal and elongation (madd): is a name for the sun. From it is the saying of another: "So she arrived before the break of dawn, while the son of Dhuka' was hidden in kufr (covering/darkness)" (4), meaning: in the night.

"Al-Kafir" is also: the sea, and the great river (5). And "Al-Kafir" is: the farmer, and the plural is "Kuffar." Allah Almighty said: "...like the example of rain whose plant growth pleases the tillers (al-kuffar)..." [Al-Fath: 29]. Meaning: the farmers, because they cover the seeds. And "ash (ramad) makfur" is that which the wind has blown dust over. And the "kafir" of the land is what is distant...

(1) Recorded by Ahmad (2711), Al-Bukhari (1052), and Muslim (907) from the hadith of Abdullah bin Abbas, may Allah be pleased with them both. (2) He is Labid bin Rabi'ah, and the verse is in his Diwan p. 309, its first half: "It ascends a path whose back is continuous." (3) The verse is by Tha'labah bin Su'air, describing the ostrich and the male ostrich, that they remembered their eggs, so they hurried to them at sunset. It is in Al-Mufaddaliyyat p. 130, and in it: "So she remembered," and Islah al-Mantiq p. 57 and 374, and Al-Muhtasab 2/234, and Tafsir al-Tabari 1/262. His saying: "Ra'idan,"

meaning: arranged. And the author of Al-Sihah (k-f-r) mentioned that "Al-Kafir" in this verse also means the sea, as the author will mention. (4) Islah al-Mantiq p. 143 and 374, attributed to Humaid al-Arqat. His saying: "Ibn Dhuka'": meaning the morning. (5) In (Z): The two great ones.

पृष्ठ 280. सूरा अल-बकरा: आयत 6.

अल्लाह तआला का कथन: "निस्संदेह जिन लोगों ने कुफ़्र (अविश्वास) किया, उनके लिए बराबर है चाहे आप उन्हें डराएं या न डराएं वे ईमान नहीं लाएंगे (6)"।

जब अल्लाह ने मोमिनों (ईमान वालों) और उनकी स्थितियों का ज़िक्र किया, तो काफ़िरों (अविश्वासियों) और उनके अंजाम का भी ज़िक्र किया। कुफ़्र, ईमान का विलोम है, और आयत में यही अभिप्रेत है। इसका अर्थ एहसान और कृपा को नकारना (कृतघ्नता) भी हो सकता है, और इसी से महिलाओं के बारे में सूर्य ग्रहण वाली हदीस में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का कथन है: "मैंने नरक देखा, और मैंने आज से अधिक भयानक दृश्य कभी नहीं देखा, और मैंने देखा कि उसके अधिकांश निवासी महिलाएं थीं।" पूछा गया: "किस कारण से, ऐ अल्लाह के रसूल?" उन्होंने कहा: "अपने कुफ़्र के कारण।" पूछा गया: "क्या वे अल्लाह के साथ कुफ़्र (अविश्वास) करती हैं?" उन्होंने कहा: "वे अपने पतियों की कृतघ्न (यक़फ़ुरनल-अशीर) हैं, और एहसान को नकारती हैं। यदि आप उनमें से किसी के साथ जीवन भर अच्छा व्यवहार करें, फिर वह आपसे कोई [अप्रिय] चीज़ देखे, तो वह कहेगी: 'मैंने आपसे कभी कोई भलाई नहीं देखी।'" इसे बुखारी और अन्य ने उद्धृत किया है (1)।

अरबों की भाषा में 'कुफ़्र' का मूल अर्थ है: छिपाना और ढकना। इसी से कवि का कथन है (2): "ऐसी रात में जब बादलों ने सितारों को ढक (कफ़रा) दिया," अर्थात: उन्हें छिपा दिया। इसी कारण रात को 'काफ़िर' कहा जाता है; क्योंकि वह अपनी कालिमा से हर चीज़ को ढक लेती है। कवि ने कहा: "तो उन दोनों ने एक व्यवस्थित भार को याद किया, जब धुका (सूर्य) ने अपने दाहिने हिस्से को काफ़िर (ढकने वाली चीज़/अंधेरे) में डाल दिया" (3)। 'धुका', 'धाल' पर पेश और मद के साथ: सूर्य का एक नाम है। इसी से दूसरे का कथन है: "तो वह भोर फूटने से पहले पहुँच गई, जबकि धुका का बेटा कुफ़्र (अंधेरे/परदे) में छिपा था" (4), अर्थात: रात में।

'अल-काफ़िर' का अर्थ समुद्र और बड़ी नदी भी है (5)। और 'अल-काफ़िर' का अर्थ किसान है, और इसका बहुवचन 'कुफ़्फ़ार' है। अल्लाह तआला ने फरमाया: "...जैसे उस वर्षा का उदाहरण जिसकी उपज किसानों (अल-कुफ़्फ़ार) को भली लगती है..." [अल-फ़तह: 29]। यानी: किसान; क्योंकि वे बीज को ढक देते हैं। और 'रमाद मकफ़ूर' वह राख है जिस पर हवा ने मिट्टी डाल दी हो। और ज़मीन का 'काफ़िर' वह है जो दूर हो...

(1) इसे अहमद (2711), बुखारी (1052), और मुस्लिम (907) ने अब्दुल्ला बिन अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है. (2) वह लबीद बिन रबीआ हैं, और शेर उनके दीवान पृ. 309 में है, और उसका पहला हिस्सा है: "वह एक ऐसे रास्ते पर चढ़ता है जिसकी पीठ निरंतर है।" (3) यह शेर सालबा बिन सुअैर का है, जो शुतुरमुर्ग और उसके नर का वर्णन कर रहा है, कि उन्हें अपने अंडों की याद आई, तो वे सूर्यास्त के समय उनकी ओर दौड़े। यह अल-मुफ़ज़्ज़लियत पृ. 130 में है, और उसमें: "तो उसने याद किया," और इस्लाह अल-मन्तिक पृ. 57 और 374, और अल-मुहतसब 2/234, और तफ़्सीर अल-तबरी 1/262 में है। उनका कथन: "रईदन", यानी: करीने से रखा हुआ। और अल-सिहाह के लेखक ने (क-फ़-र) के तहत उल्लेख किया है कि इस शेर में 'काफ़िर' का अर्थ समुद्र भी है, जैसा कि लेखक आगे उल्लेख करेंगे। (4) इस्लाह अल-मन्तिक पृ. 143 और 374, और इसे हुमैद अल-अरक़त से जोड़ा गया है। उनका कथन: "इब्न धुका": यानी सुबह। (5) (ज़) में: दो बड़े।

صفحہ 280۔ سورۃ البقرہ: آیت 6۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (٦)﴾ "بے شک جن لوگوں نے کفر کیا ان کے لیے برابر ہے کہ آپ انہیں ڈرائیں یا نہ ڈرائیں، وہ ایمان نہیں لائیں گے (6)"۔

جب اللہ نے مومنوں اور ان کے احوال کا ذکر کیا، تو کافروں اور ان کے انجام کا تذکرہ فرمایا۔ کفر ایمان کی ضد ہے، اور آیت میں یہی مراد ہے۔ اور یہ نعمت اور احسان کے انکار (ناشکری) کے معنی میں بھی ہو سکتا ہے، اسی سے نبی کریم ﷺ کا خواتین کے بارے میں سورج گرہن والی حدیث میں قول ہے: "میں نے دوزخ دیکھی، اور میں نے آج جیسا ہولناک منظر کبھی نہیں دیکھا، اور میں نے دیکھا کہ اس کے اکثر باشندے عورتیں تھیں۔" پوچھا گیا: "کس وجہ سے، اے اللہ کے رسول؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "ان کے کفر (ناشکری) کی وجہ سے۔" پوچھا گیا: "کیا وہ اللہ کے ساتھ کفر (ناشکری) کرتی ہیں؟" فرمایا: "وہ شوہر کی ناشکری (یکفرن العشیر) کرتی ہیں اور احسان کی ناشکری کرتی ہیں، اگر تم ان میں سے کسی کے ساتھ زندگی بھر حسنِ سلوک کرو، پھر وہ تم سے کوئی (ناپسندیدہ) چیز دیکھے تو کہے گی: 'میں نے تم سے کبھی کوئی بھلائی نہیں دیکھی۔'" اسے بخاری اور دیگر نے روایت کیا ہے (1)۔

عربوں کے کلام میں کفر کی اصل: چھپانا اور ڈھانپنا ہے۔ اسی سے شاعر کا قول ہے (2): "ایسی رات میں جس کے بادلوں نے ستاروں کو ڈھانپ (کفر) لیا"، یعنی: انہیں چھپا دیا۔ اسی لیے رات کو 'کافر' کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ اپنی سیاہی سے ہر چیز کو ڈھانپ لیتی ہے، شاعر نے کہا: "تو ان دونوں نے ایک قرینے سے رکھے ہوئے بوجھ کو یاد کیا، جب ذکاء (سورج) نے اپنا دایاں حصہ ایک کافر (ڈھانپنے والی چیز/اندھیرے) میں ڈال دیا" (3)۔ 'ذکاء'، ذال پر پیش اور مد کے ساتھ:

سورج کا ایک نام ہے۔ اسی سے دوسرے کا قول ہے: "تو وہ صبح پھوٹنے سے پہلے پہنچ گئی، جبکہ ابنِ ذکاء (سورج کا بیٹا/صبح) کفر (اندھیرے/پردے) میں چھپا ہوا تھا" (4)، یعنی: رات میں۔

'کافر' سمندر اور بڑے دریا کو بھی کہتے ہیں (5)۔ اور 'کافر' سے مراد کسان بھی ہے، اور اس کی جمع 'کفار' ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿كَمَثَلِ غَيْثٍ أَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ﴾ [الفتح: 29] یعنی: کسان؛ کیونکہ وہ بیج کو (مٹی سے) ڈھانپ دیتے ہیں۔ اور 'رماد مکفور' وہ راکھ ہے جس پر ہوا نے مٹی ڈال دی ہو۔ اور زمین کا 'کافر' وہ ہے جو دور ہو...

(1) اسے احمد (2711)، بخاری (1052) اور مسلم (907) نے عبداللہ بن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) وہ لبید بن ربیعہ ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص 309 میں ہے، اور اس کا پہلا مصرع ہے: "وہ ایک ایسے راستے پر چڑھتا ہے جس کی پیٹھ متواتر ہے۔" (3) یہ شعر ثعلبہ بن صعیر کا ہے، جو شتر مرغ اور اس کے نر کی کیفیت بیان کر رہا ہے کہ انہیں اپنے انڈوں کی یاد آئی تو وہ غروب آفتاب کے وقت ان کی طرف لپکے۔ یہ المفضلات ص 130 میں ہے، اور اس میں: "پس اس نے یاد کیا"، اور اصلاح المنطق ص 57 اور 374، اور المحتسب 2/234، اور تفسیر طبری 1/262 میں ہے۔ ان کا قول: "رئیداً"، یعنی: ترتیب سے رکھا ہوا۔ اور صاحبِ صحاح (کفر) نے ذکر کیا ہے کہ اس شعر میں 'کافر' سے مراد سمندر بھی ہے، جیسا کہ مصنف آگے ذکر کریں گے۔ (4) اصلاح المنطق ص 143 اور 374، اور اسے حمید الارقط کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ ان کا قول: "ابن ذکاء": یعنی صبح۔ (5) (ظ) میں: دو بڑے (عظیمین)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 6 281

...from people, hardly anyone settles in it or passes by it, and whoever stays in those places, they are the people of 'al-Kufur'. It is said: 'al-Kufur' means villages.

Allah's words: {It is all the same to them}: Its meaning is: warning them and leaving it is equal to them, i.e., this is equal to them. The interrogative form was used for the sake of equality, and similar to it is His words: {It is all the same to us whether you preach or are not of those who preach} [Ash-Shu'ara: 136]. A poet said: "And a night during which people say due to its darkness... the healthy eyes and the blind ones are the same." (1)

Allah's words: {whether you warn them}: Warning (Indhar) is conveying and informing, and it is almost exclusively in a context of frightening where there is enough time for precaution. If there isn't enough time for precaution, it is an 'ish'ar' (notification) and not an 'indhar' (warning). A poet said: "I warned 'Amr while he was at leisure... before the morning, but 'Amr disobeyed." (2) And "Tanaadhara Banu Fulan this matter" means: when they frightened one another about it.

Scholars differed in the interpretation of this verse. It was said: it is general in wording but specific in meaning to those for whom the word of punishment has become due, and it preceded in Allah's knowledge that they would die in their disbelief (3). Allah Almighty wanted to inform that among people there are those whose state is such, without specifying anyone.

Ibn Abbas and al-Kalbi said: It was revealed regarding the leaders of the Jews, among them Huyayy ibn Akhtab and Ka'b ibn al-Ashraf and their likes (4). Al-Rabi' ibn Anas (5) said: It was revealed regarding those among the leaders of the confederates who were killed on the day of Badr (6).

---

(1) The verse is by al-A'sha, in his Diwan p. 423, and in it: "the people" instead of "the people", and "basiran" instead of "sahihah". Ibn al-Shajari mentioned it in al-Hamasa 2/710 and 728, and al-Baghdadi in al-Khizana 5/18 and attributed it to Mudarris bin Rib'i. (2) We did not find a source for it, and it was mentioned by al-Samin al-Halabi in al-Durr al-Masun 1/108. (3) In [manuscript] (Th): dies as a disbeliever. (4) At-Tabari narrated Ibn Abbas's saying in his Tafsir 1/258 in a similar manner, and Abu al-Layth mentioned al-Kalbi's saying in his Tafsir 1/91-92. (5) Ibn Ziyad al-Bakri, al-Khurasani, of Basra, was the scholar of Merv in his time, imprisoned by Abu Muslim, and Ibn al-

Mubarak used a ruse to enter his presence and heard from him. He died in the year (139 AH). Al-Siyar 6/169. (6) Narrated by at-Tabari in his Tafsir 1/259.

सूरह अल-बकरा: आयत 6 281

...लोगों से, शायद ही कोई उसमें ठहरता है या वहाँ से गुज़रता है, और जो उन स्थानों पर रहा वे 'कफ़ूर' वाले हैं। कहा जाता है: 'कफ़ूर' का अर्थ है गाँव।

अल्लाह का कथन: {सवाउन अलैहिम} (उनके लिए बराबर है): इसका अर्थ है: उनके पास चेतावनी देना और उसे छोड़ देना समान है, यानी: यह उनके लिए बराबर है। यहाँ प्रश्नवाचक रूप समानता व्यक्त करने के लिए लाया गया है, और इसी तरह अल्लाह का कथन है: {सवाउन अलैना अ-वा'अज़ता अम लम तकुम मिनल वा'इज़ीन} (हमारे लिए बराबर है चाहे आप उपदेश दें या उपदेश देने वालों में से न हों) [अश-शुआरा: 136]। एक कवि ने कहा: "और वह रात जिसके अंधेरे के कारण लोग कहते हैं... स्वस्थ आँखें और अंधी आँखें बराबर हैं।" (1)

अल्लाह का कथन: {अन-ज़रतहुम} (आपने उन्हें चेतावनी दी): इन्ज़ार का अर्थ है पहुँचाना और सूचित करना, और यह लगभग केवल उसी डराने के संदर्भ में होता है जहाँ बचाव के लिए पर्याप्त समय हो। यदि बचाव के लिए पर्याप्त समय न हो, तो वह 'इशआर' (सूचना) होगा, 'इन्ज़ार' (चेतावनी) नहीं। कवि ने कहा: "मैंने अम्र को चेतावनी दी जब वह फुर्सत में था... सुबह होने से पहले, लेकिन अम्र ने अवज्ञा की।" (2) और "तनाज़रा बनू फुलान हज़ल अम्र": यानी जब उन्होंने इस मामले में एक-दूसरे को डराया।

विद्वानों ने इस आयत की व्याख्या में मतभेद किया है। कहा गया है: यह शब्दों में सामान्य है, लेकिन इसका अर्थ उन लोगों के लिए विशिष्ट है जिनके लिए सजा का शब्द सिद्ध हो चुका है, और अल्लाह के ज्ञान में पहले से ही था कि वे अपने कुफ़्र (अविश्वास) पर मरेंगे (3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने यह बताना चाहा कि लोगों में कुछ ऐसे हैं जिनका यह हाल है, बिना किसी का नाम लिए।

इब्न अब्बास और अल-कल्बी ने कहा: यह यहूदियों के सरदारों के बारे में अवतरित हुई, जिनमें हुयै इब्न अख़्तब, काब इब्न अल-अशरफ़ और उनके जैसे अन्य शामिल थे (4)। अर-रबी इब्न अनस (5) ने कहा: यह उन लोगों के बारे में अवतरित हुई जो बद्र के दिन गुटों के नेताओं में से मारे गए थे (6)।

---

(1) यह छंद अल-आ'शा का है, जो उनके दीवान के पृष्ठ 423 में है... इसमें 'अल-कौम' के स्थान पर 'अन्-नास' और 'बसीरा' के स्थान पर 'सहिहत' है। इब्न अल-शजरी ने इसे अल-हमासा 2/710 और 728 में उद्धृत किया है, और अल-बगदादी ने अल-खिजाना 5/18 में और इसे मुदर्रिस बिन रिब'ई

को जिम्मेदार ठहराया है। (2) हमें इसके लिए कोई स्रोत नहीं मिला, अल-समीन अल-हलबी ने अल-दुर अल-मसून 1/108 में इसका उल्लेख किया है। (3) [संस्करण] (ज़) में है: काफिर होकर मरता है। (4) अत-तबारी ने अपनी तफ़सीर 1/258 में इब्न अब्बास का कथन इसी तरह उद्धृत किया है, और अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 1/91-92 में अल-कल्बी का कथन उद्धृत किया है। (5) इब्न ज़ियाद अल-बकरी, अल-खुरासानी, बसरी, अपने समय में मर्व के विद्वान थे, अबू मुस्लिम ने उन्हें जेल में डाल दिया था, और इब्न अल-मुबारक ने किसी युक्ति से उनके पास पहुँचकर उनसे ज्ञान प्राप्त किया। उनकी मृत्यु वर्ष (139 हिजरी) में हुई। अल-सियार 6/169। (6) अत-तबारी ने अपनी तफ़सीर 1/259 में इसे उद्धृत किया है।

سورہ بقرہ: آیت 6 281

...لوگوں سے، شاید ہی کوئی اس میں ٹھہرتا ہے یا اس سے گزرتا ہے، اور جو ان مقامات پر رہا وہ 'کفور' والے ہیں۔ کہا جاتا ہے: 'کفور' کا مطلب دیہات ہے۔

اللہ تعالی کا فرمان: {سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ} (ان کے لیے برابر ہے): اس کا معنی ہے: ان کے نزدیک ڈرانا اور نہ ڈرانا یکساں ہے، یعنی: یہ ان کے لیے برابر ہے۔ یہاں استفہام (سوالیہ انداز) برابری بیان کرنے کے لیے لایا گیا ہے، اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَوَعَظْتَ أَمْ لَمْ تَكُن مِّنَ الْوَاعِظِينَ} (ہمارے لیے برابر ہے کہ تم نصیحت کرو یا نصیحت کرنے والوں میں سے نہ ہو) [الشعراء: 136]۔ ایک شاعر نے کہا: "اور وہ رات جس کی تاریکیوں کی وجہ سے لوگ کہتے ہیں... صحت مند آنکھیں اور کانی (آنکھیں) برابر ہیں۔" (1)

اللہ تعالی کا فرمان: {أَنذَرْتَهُمْ} (تم نے انہیں ڈرایا): انذار کے معنی پہنچانا اور مطلع کرنا ہے، اور یہ اکثر اسی ڈرانے میں ہوتا ہے جس میں بچاؤ کے لیے وقت میسر ہو۔ اگر بچاؤ کے لیے وقت میسر نہ ہو تو وہ 'اشعار' (اطلاع دینا) ہوگا 'انذار' (خبردار کرنا) نہیں۔ شاعر نے کہا: "میں نے عمرو کو ڈرایا جب وہ مہلت میں تھا... صبح سے پہلے، تو عمرو نے نافرمانی کی۔" (2) اور "تَنَاذَرَ بنو فلانٍ هذا الأمرَ": یعنی جب انہوں نے اس معاملے میں ایک دوسرے کو ڈرایا۔

علماء نے اس آیت کی تاویل میں اختلاف کیا ہے، تو کہا گیا: یہ عام ہے، اور اس کا معنی ان لوگوں کے لیے مخصوص ہے جن پر عذاب کا کلمہ ثابت ہو چکا ہے، اور اللہ کے علم میں یہ بات پہلے سے تھی کہ وہ اپنے کفر پر مریں گے (3)۔ اللہ تعالیٰ نے یہ بتانا چاہا کہ لوگوں میں کچھ ایسے ہیں جن کا یہ حال ہے، بغیر کسی کو متعین کیے۔

ابن عباس اور کلبی نے کہا: یہ یہودیوں کے سرداروں کے بارے میں نازل ہوئی، جن میں حیی بن اخطب، کعب بن اشرف اور ان جیسے دوسرے شامل تھے (4)۔ ربیع بن انس (5) نے کہا: یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو جنگِ بدر کے دن لشکروں (احزاب) کے قائدین میں سے مارے گئے (6)۔

---

(1) یہ شعر اعشیٰ کا ہے، اس کے دیوان صفحہ 423 میں ہے، اور اس میں: «الناس» کی جگہ «القوم»، اور «صحیحات» کی جگہ «بصیرا» ہے۔ ابن الشجری نے اسے الحماسہ 2/710 اور 728 میں نقل کیا ہے، اور البغدادی نے الخزانہ 5/18 میں اور اسے مضرس بن ربعی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) ہمیں اس کا کوئی ماخذ نہیں ملا، السمین الحلبی نے الدر المصون 1/108 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) نسخہ (ظ) میں ہے: کافر ہو کر مرتا ہے۔ (4) طبری نے اپنی تفسیر 1/258 میں ابن عباس کا قول اسی طرح نقل کیا ہے، اور ابو اللیث نے اپنی تفسیر 1/91-92 میں کلبی کا قول ذکر کیا ہے۔ (5) ابن زیاد البکری، الخراسانی، بصری، اپنے زمانے میں مرو کے عالم تھے، ابو مسلم نے انہیں قید کر دیا تھا، اور ابن المبارک نے حیلے سے ان کے پاس پہنچ کر ان سے علم حاصل کیا۔ ان کی وفات سن (139ھ) میں ہوئی۔ السیر 6/169۔ (6) طبری نے اپنی تفسیر 1/259 میں اسے نقل کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 6. Page 282.

The first (opinion) is more correct, for whoever specified someone, it is like someone for whom the unseen was revealed by their death in disbelief, and that is included within the verse(1). Allah's saying: ﴿ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾ (they do not believe) is in the nominative position (raf'), being the predicate (khabar) of "inna," meaning: indeed those who disbelieved do not believe. It was said: the predicate of "inna" is "sawa'un" (equal), and what follows it takes the place of the relative clause (silah), as said by Ibn Kaysan. And Muhammad ibn Yazid said: "sawa'un" is in the nominative due to being a subject (mubtada'), "whether you warn them or do not warn them" is the predicate, and the entire sentence is the predicate of "inna." Al-Nahhas said: it means they feigned foolishness, so the warning did not benefit them at all(2). The reciters (Qurra') differed in the reading of "a-anzartahum" (did you warn them). The people of Medina, Abu 'Amr, Al-A'mash, and Abdullah ibn Abi Ishaq(3) read it: "anzartahum" by pronouncing the first (hamza) clearly and softening (tasheel) the second(4). This was chosen by Al-Khalil and Sibawayh, and it is the dialect of Quraysh and Sa'd ibn Bakr(5). Upon this is the saying of the poet(6): "O doe of Al-Waghsa between Jalajil ... and between Al-Naqa, is it you or Umm Salim?" The spelling of "a-anti" (is it you) is with one Alif(7). Another (poet) said(8): "I stretched myself and looked out for him, then I recognized him ... so I said to him: Are you Zayd of the rabbits?"

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/87. (2) I'rab al-Qur'an 1/184. Muhammad ibn Yazid is Al-Mubarrid. (3) Zayd ibn al-Harith al-Hadrami, the grammarian, from Basra, grandfather of Ya'qub ibn Ishaq, one of the ten reciters, died in 117 AH and other dates were said. Tabaqat al-Qurra' 1/410. (4) This is also the reading of Ibn Kathir and Ibn 'Amir al-Shami in the narration of Hisham, but Qalun and Abu 'Amr read it with tasheel of the second with inserting an Alif between the two hamzas, and likewise Hisham read it with a disagreement from him. See Al-Taysir p. 32. (5) Thus in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/184, except that he did not mention this reading for Abdullah ibn Abi Ishaq; he only reported from him that he pronounced both hamzas clearly and inserted an Alif between them so as not to combine them, and the author will mention it from him soon. (6) He is Dhu al-Rummah, and the verse is in his Diwan p. 767. (7) Reported by Sibawayh in Al-Kitab 3/551, Al-Mubarrid in Al-Muqtadab 1/163, Al-Harawi in Al-Azhiya p. 36, Ibn Jinni in Sirr Sina'at al-I'rab 2/723, Ibn Ya'ish in Sharh al-Mufassal 9/191, and Al-Maliki in Rasf al-Mabani p. 26, and Al-Baghdadi in Sharh Shawahid al-Shafiya 4/347, but they mentioned that the point of evidence in it is the insertion of an Alif between the two hamzas, and Al-Baghdadi mentioned that it is

also permissible to pronounce both hamzas clearly without adding an Alif. (8) He is also Dhu al-Rummah, and the verse is in the supplement to his Diwan 3/1849.

सूरह अल-बक़रह: आयत 6. पृष्ठ 282.

पहली (राय) अधिक सही है, क्योंकि जिसने किसी को निर्दिष्ट किया, वह उस व्यक्ति की तरह है जिसके लिए कुफ़्र (अविश्वास) पर उसकी मृत्यु से अदृश्य (ग़ैब) खुल गया था, और वह आयत (1) के अंतर्गत शामिल है। अल्लाह का कथन: ﴿ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾ (वे विश्वास नहीं करते) रफ़ (nominative) की स्थिति में है, 'इन्ना' की खबर (विधेय) है, अर्थात: वास्तव में जिन्होंने कुफ़्र किया वे विश्वास नहीं करते। और कहा गया: 'इन्ना' की खबर 'सवाउ' (बराबर) है, और उसके बाद जो आता है वह सिला (सापेक्ष उपवाक्य) का स्थान लेता है, यह इब्न कैसान ने कहा। मुहम्मद बिन यजीद ने कहा: 'सवाउ' इब्तिदा (उद्देश्य) के कारण रफ़ में है, "क्या आपने उन्हें चेतावनी दी या उन्हें चेतावनी नहीं दी" खबर है, और पूरा वाक्य 'इन्ना' की खबर है। अल-नहहास ने कहा: इसका अर्थ है कि उन्होंने मूर्खता का ढोंग किया, इसलिए चेतावनी ने उन्हें बिल्कुल भी लाभ नहीं पहुँचाया (2)। और पाठकों (क़ुर्रा) ने "अ-अंज़रतहूम" के पढ़ने में मतभेद किया है। मदीना के लोगों, अबू अम्र, अल-अअमश और अब्दुल्ला बिन अबी इसहाक़ (3) ने इसे पढ़ा: पहली हमजा को स्पष्ट रूप से उच्चारित करने और दूसरी को नरम (तस्हील) करने के साथ "अंज़रतहूम" (4), और इसे अल-खलील और सिबवैह ने चुना, और यह क़ुरैश और साद बिन बक्र की भाषा है (5), और इस पर कवि का कथन है (6): "हे जलजिल के बीच अल-वग़्सा की हिरणी... और अल-नक़ा के बीच, क्या आप हैं या उम्मे सालिम?" "आंती" (क्या आप) की हिज्जे एक अलिफ़ (7) के साथ है। और एक अन्य (कवि) ने कहा (8): "मैं ऊपर उठा और उसे गौर से देखा तो उसे पहचान लिया... तो मैंने उससे कहा: क्या आप खरगोशों के ज़ैद हैं?"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/87. (2) एराब अल-कुरान 1/184. मुहम्मद बिन यजीद: वह अल-मुबर्रिद है। (3) ज़ैद बिन अल-हारिस अल-हदरमी, वैयाकरण, बसरा से, याकूब बिन इसहाक के दादा, दस पाठकों में से एक, वर्ष (117 हिजरी) में मृत्यु हुई और अन्य तिथियां भी कही गई हैं। तबक़ात अल-क़ुर्रा 1/410. (4) और यह इब्न कसीर और हिशाम के वर्णन में इब्न आमिर अल-शमी का भी पाठ है, लेकिन कालून और अबू अम्र ने दोनों हमजा के बीच अलिफ़ डालकर दूसरी हमजा की तस्हील के साथ पढ़ा, और इसी तरह हिशाम ने अपने से असहमति के साथ पढ़ा। अल-तयसीर पृ. 32 देखें। (5) अल-नहहास के एराब अल-कुरान 1/184 में ऐसा ही है, सिवाय इसके कि उन्होंने अब्दुल्ला बिन अबी इसहाक के लिए इस पाठ का उल्लेख नहीं किया; उन्होंने केवल उनके बारे में बताया कि उन्होंने दोनों हमजा को स्पष्ट रूप से उच्चारित किया और उनके बीच एक अलिफ़ डाला ताकि उन्हें जोड़ा न जाए, और लेखक जल्द ही उनके बारे में इसका उल्लेख करेंगे। (6) वह धू अल-

रुम्माह है, और पद उनके दीवान पृ. 767 में है। (7) सिबवैह ने अल-किताब 3/551 में, अल-मुबर्रिद ने अल-मुक़्तदब 1/163 में, अल-हरवी ने अल-अज़हिया पृ. 36 में, इब्न जिन्नी ने सिर्र सिनात अल-एराब 2/723 में, इब्न याईश ने शरह अल-मुफस्सल 9/191 में, और अल-मालिकी ने रस्फ़ अल-मबानी पृ. 26 में इसका उल्लेख किया है, और अल-बगदादी ने शरह शवाहिद अल-शाफ़िया 4/347 में, लेकिन उन्होंने उल्लेख किया कि इसमें प्रमाण दोनों हमजा के बीच अलिफ़ डालना है, और अल-बगदादी ने उल्लेख किया कि इसमें अलिफ़ जोड़े बिना दोनों हमजा को स्पष्ट रूप से उच्चारित करना भी जायज़ है। (8) वह भी धू अल-रुम्माह है, और पद उनके दीवान के परिशिष्ट 3/1849 में है।

سورہ بقرہ: آیت 6۔ صفحہ 282۔

اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے، کیونکہ جس نے کسی کی تعیین کی، تو اس کی مثال اس شخص کی سی ہے جس کے کفر پر مرنے سے اس پر غیب کھل گیا، اور وہ آیت (1) کے ضمن میں داخل ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾ اس کا مقام رفع ہے، یہ 'اِنَّ' کی خبر ہے، یعنی: بیشک وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا وہ ایمان نہیں لاتے۔ اور کہا گیا: 'اِنَّ' کی خبر 'سواءٌ' ہے، اور اس کے بعد جو ہے وہ صلہ کے قائم مقام ہے، یہ ابن کیسان نے کہا۔ اور محمد بن یزید نے کہا: 'سواءٌ' ابتدا کی بنا پر مرفوع ہے، "أأنذرتهم أم لم تنذرهم" خبر ہے، اور یہ جملہ 'اِنَّ' کی خبر ہے۔ النحاس نے کہا: یعنی وہ بے وقوف بن گئے، تو ڈرانے نے انہیں کچھ فائدہ نہ دیا (2)۔ اور قرأ نے "أأنذرتهم" کی قرأت میں اختلاف کیا ہے، تو اہل مدینہ، ابو عمرو، الاعمش اور عبداللہ بن ابی اسحاق (3) نے اسے پہلی ہمزہ کی تحقیق اور دوسری کی تسہیل (4) کے ساتھ "أنذرتهم" پڑھا، اور اسے الخلیل اور سیبویہ نے اختیار کیا، اور یہ قریش اور سعد بن بکر کی لغت ہے (5)، اور اسی پر شاعر کا قول ہے (6): "اے جلجل کے درمیان الغساء کی ہرنی... اور نقیٰ کے درمیان، کیا تو ہے یا ام سالم؟" "آنت" کا ہجاء ایک الف (7) کے ساتھ ہے۔ اور دوسرے شاعر نے کہا (8): "میں نے گردن اٹھا کر اسے دیکھا تو اسے پہچان لیا... تو میں نے اسے کہا: کیا تو خرگوشوں کا زید ہے؟"

(1) المحرر الوجیز 1/ 87۔ (2) إعراب القرآن 1/ 184۔ محمد بن یزید: یہ المبرد ہے۔ (3) زید بن الحارث الحضرمی النحوی، البصری، یعقوب بن اسحاق کے دادا، دس قراء میں سے ایک، سن 117ھ میں وفات پائی اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ طبقات القراء 1/ 410۔ (4) اور یہ ابن کثیر اور ہشام کی روایت میں ابن عامر الشامی کی بھی قرأت ہے، لیکن قالون اور ابو عمرو نے دونوں ہمزوں کے درمیان الف داخل کر کے دوسری ہمزہ کی تسہیل کے ساتھ پڑھا، اور اسی طرح

ہشام نے اپنے سے ایک اور روایت میں پڑھا۔ التیسیر ص 32 دیکھیں۔ (5) النحاس کی اعراب القرآن 1/ 184 میں اسی طرح ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے عبداللہ بن ابی اسحاق کے لیے اس قرأت کا ذکر نہیں کیا؛ بلکہ ان سے یہ نقل کیا ہے کہ انہوں نے دونوں ہمزوں کی تحقیق کی اور ان کے درمیان ایک الف داخل کیا تاکہ وہ جمع نہ ہوں، اور مصنف عنقریب ان سے اس کا ذکر کریں گے۔ (6) یہ ذو الرمہ ہے، اور شعر اس کے دیوان ص 767 میں ہے۔ (7) اسے سیبویہ نے الکتاب 3/ 551 میں، المبرد نے المقتضب 1/ 163 میں، الہروی نے الازہیہ ص 36 میں، ابن جنی نے سر صناعۃ الاعراب 2/ 723 میں، ابن یعیش نے شرح المفصل 9/ 191 میں، اور المالقی نے رصف المبانی ص 26 میں ذکر کیا ہے، اور البغدادی نے شرح شواھد الشافیہ 4/ 347 میں، لیکن انہوں نے ذکر کیا کہ اس میں شاہد دونوں ہمزوں کے درمیان الف داخل کرنا ہے، اور البغدادی نے ذکر کیا کہ اس میں بغیر الف کے اضافے کے دونوں ہمزوں کی تحقیق کرنا بھی جائز ہے۔ (8) یہ بھی ذو الرمہ ہے، اور شعر اس کے دیوان کے ملحقہ 3/ 1849 میں ہے۔

283 Surah Al-Baqarah: Verse 6

It was narrated from Ibn Muhaysin (1) that he recited: "أَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ" with one hamza and no alif after it. He omitted it due to the meeting of two hamzas, or because "am" indicates a question (2), as the poet said (3): Do you depart from the settlement or rise early? And what would it harm you if you waited? He meant: "A-taruhu" (Do you depart?), so he sufficed with "am" instead of the alif. It was narrated from Ibn Abi Ishaq that he recited: "أأأنذرتهم" (a-a-andhartahum), pronouncing both hamzas clearly and inserting an alif between them, so as not to combine them (4). Abu Hatim said: It is permissible to insert an alif between them and ease the pronunciation of the second one; Abu Amr and Nafi' (5) do this often. Hamzah, Asim, and Al-Kisa'i recited with the clear pronunciation of both hamzas: "أأنذرتهم" (a-andhartahum) (6), which is the choice of Abu Ubayd, but it is considered far-fetched according to Al-Khalil. Sibawayh said: In terms of heaviness, it is similar to: "ḍaninū". Al-Akhfash said: It is permissible to ease the first of the two hamzas, but that is poor, because they only ease after feeling heaviness and after one has occurred. Abu Hatim said: It is permissible to ease both hamzas together. So, these are seven ways of recitation, and an eighth way is permissible outside of the Quran because it differs from the standard script (7). Saeed Al-Akhfash said: The hamza is replaced with a "ha"; you say: "ha-andhartahum", just as it is said: "hayyaka wa iyyaka" (8). Al-Akhfash also said regarding the words of Allah Almighty: "هَا أَنتُمْ" (Ha antum) that it is actually: "a-a-antum".

(1) He is Muhammad ibn Abd al-Rahman ibn Muhaysin al-Sahmi, their client, the Meccan reciter. It was said his name was Amr. He died in the year (123 AH). Tabaqat al-Qurra 2/167. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/184-185. Ibn Khalawayh mentioned the recitation in Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 2, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/50. (3) He is Imru' al-Qays, and the verse is in his Diwan, p. 154. (4) This is the narration of Hisham with a difference from him. See Al-Taysir, p. 32. (5) He is Nafi' ibn Abd al-Rahman ibn Abi Nu'aym al-Laythi, their client, the Medinan, one of the seven reciters and luminaries. Originally from Isfahan, he died in the year (199 AH). Tabaqat al-Qurra 2/330. (6) It is also the narration of Ibn Dhakwan. Al-Taysir, p. 32. (7) In (Zha): For the anomalous (shadhdh). Here the omission in (Z) ends. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash, and the author quoted him via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/184-185.

283 सूरा अल-बकरा: आयत 6

इब्न मुहैसिन (1) से वर्णित है कि उन्होंने पढ़ा: "أَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ" एक हमज़ा के साथ जिसके बाद कोई अलिफ़ नहीं है। उन्होंने इसे दो हमज़ों के मिलन के कारण हटा दिया, या इसलिए कि "أم" प्रश्न का संकेत देता है (2), जैसा कि कवि ने कहा है (3): क्या तुम बस्ती से जा रहे हो या जल्दी उठ रहे हो? और अगर तुम इंतज़ार करते तो तुम्हारा क्या बिगड़ता? उनका तात्पर्य था: "أتروحُ" (क्या तुम जा रहे हो?), इसलिए उन्होंने अलिफ़ के बजाय "أم" से काम चला लिया। इब्न अबी इशाक से वर्णित है कि उन्होंने पढ़ा: "أأأنذرتهم", तो उन्होंने दोनों हमज़ों को स्पष्ट रूप से उच्चारित किया और उनके बीच एक अलिफ़ डाला, ताकि उन्हें आपस में न मिलाया जाए (4)। अबू हातिम ने कहा: उनके बीच अलिफ़ डालना और दूसरे का उच्चारण हल्का करना जायज़ है; अबू अम्र और नाफे(5) अक्सर ऐसा करते हैं। हमज़ा, आसिम और अल-किसाई ने दोनों हमज़ों के स्पष्ट उच्चारण के साथ पढ़ा: "(6) "أأنذرتهم, जो अबू उबैद की पसंद है, लेकिन अल-खलील के अनुसार यह दूर की बात है। सिबवैह ने कहा: भारीपन के मामले में, यह इसके समान है: "ضَنِنُوا"। अल-अख़फ़श ने कहा: दो हमज़ों में से पहले को हल्का करना जायज़ है, लेकिन यह घटिया है; क्योंकि वे भारीपन महसूस करने और एक के घटित होने के बाद ही हल्का करते हैं। अबू हातिम ने कहा: दोनों हमज़ों को एक साथ हल्का करना जायज़ है। अत; ये क़िरात (पाठ) के सात तरीके हैं, और आठवाँ तरीका कुरान के बाहर जायज़ है क्योंकि यह मानक लिपि के विरुद्ध है (7); सईद अल-अख़फ़श ने कहा: हमज़ा को "हा" (هاء) से बदल दिया जाता है, आप कहते हैं: "هأنذرتهم", जैसे कि कहा जाता है: "هيَّاك وإيَّاك" (8)। अल-अख़फ़श ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: "ها أَنتُمْ" कि यह वास्तव में: "أأأنتم" है।

(1) वह मुहम्मद बिन अब्द अल-रहमान बिन मुहैसिन अल-सहमी हैं, उनके मौला, मक्का के मुक़री। कहा गया कि उनका नाम अम्र था, उनकी मृत्यु वर्ष (123 हिजरी) में हुई। तबक़ात अल-क़ुर्रा 2/167। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/184 - 185। इब्न खालवैह ने अल-किरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ 2 में इस पाठ का उल्लेख किया है, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसिब 1/50 में। (3) वह इमरुल क़ैस हैं, और यह शेर उनके दीवान पृष्ठ 154 में है। (4) यह हिशाम का वर्णन है जिसमें उनसे मतभेद है। अल-तयसीर पृष्ठ 32 देखें। (5) वह नाफे बिन अब्द अल-रहमान बिन अबी नुएम अल-लैथी हैं, उनके मौला, मदीना के सात पाठकों और प्रमुख हस्तियों में से एक। मूल रूप से इस्फहान के थे, उनकी मृत्यु वर्ष (199 हिजरी) में हुई। तबक़ात अल-क़ुर्रा 2/330। (6) यह इब्न धकवान का भी वर्णन है।

अल-तयसीर पृष्ठ 32। (7) (ظ) में: असामान्य के लिए। और यहाँ (ز) में छूटा हुआ हिस्सा समाप्त होता है। (8) अल-अख़फ़श द्वारा मानी अल-कुरान, और लेखक ने इसे अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/184 - 185 के माध्यम से उद्धृत किया।

۲۸۳ سورة البقرہ: آیت ۶

اور ابن محیصن (۱) سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: «أَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ» ایک ہمزہ کے ساتھ جس کے بعد الف نہیں ہے، پس انہوں نے دو ہمزوں کے ملاپ کی وجہ سے اسے حذف کر دیا، یا اس لیے کہ «أم» استفہام (سوال) پر دلالت کرتا ہے (۲)، جیسا کہ شاعر (۳) نے کہا: تَرُوحُ مِنَ الحَيِّ أَمْ تَبْتَكِرْ وماذا يَضيرُكَ لو تَنْتَظِرْ ان کی مراد تھی: "أتروحُ" (کیا تم جا رہے ہو؟)، پس انہوں نے الف کی جگہ "أم" پر اکتفا کیا۔ اور ابن ابی اسحاق سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: «أأأنذرتهم» تو انہوں نے دونوں ہمزوں کی تحقیق کی (انہیں واضح طور پر ادا کیا) اور ان کے درمیان الف داخل کیا تاکہ وہ اکٹھے نہ ہوں (۴)۔ ابو حاتم نے کہا: ان کے درمیان الف داخل کرنا اور دوسرے کو ہلکا (تخفیف) کرنا جائز ہے، اور ابو عمرو اور نافع (۵) کثرت سے ایسا کرتے ہیں۔ اور حمزہ، عاصم، اور کسائی نے دونوں ہمزوں کی تحقیق کے ساتھ پڑھا: «أأنذرتهم» (۶)، اور یہ ابو عبید کا انتخاب ہے، اور خلیل کے نزدیک یہ بعید ہے۔ اور سیبویہ نے کہا: یہ ثقالت (بھاری پن) میں «ضَنِنُوا» کے مشابہ ہے۔ اخفش نے کہا: ہمزوں میں سے پہلے کی تخفیف جائز ہے، اور وہ ردی (ناپسندیدہ) ہے؛ کیونکہ وہ بوجھ محسوس ہونے کے بعد اور ایک کے واقع ہونے کے بعد تخفیف کرتے ہیں۔ ابو حاتم نے کہا: دونوں ہمزوں کی بیک وقت تخفیف جائز ہے۔ پس یہ قرأت کی سات وجوہ (صورتیں) ہیں، اور آٹھویں وجہ غیر قرآن میں جائز ہے؛ کیونکہ وہ سواد (کتابتِ قرآن) کے مخالف ہے (۷)؛ سعید اخفش نے کہا: ہمزہ کو 'ہا' سے بدل دیا جائے گا، تم کہو گے: «هأنذرتهم»، جیسا کہ کہا جاتا ہے: «هيَّاك وإيَّاك» (۸)، اور اخفش نے اللہ تعالیٰ کے قول «ها أَنتُمْ» کے بارے میں کہا کہ یہ دراصل «أأأنتم» ہے۔

(۱) وہ محمد بن عبد الرحمن بن محیصن السہمی ان کے مولیٰ، مکی، مقری ہیں، اور کہا گیا کہ ان کا نام عمرو ہے، (۱۲۳ھ) میں وفات پائی۔ طبقات القراء ۲/ ۱۶۷۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۱۸۴ - ۱۸۵۔ اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۲، اور ابن جنی نے المحتسب ۱/ ۵۰ میں اس قرأت کا ذکر کیا ہے۔ (۳) وہ امرؤ القیس ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۱۵۴ میں ہے۔ (۴) اور یہ ہشام کی روایت ہے ان سے اختلاف کے ساتھ دیکھئے التیسیر ص ۳۲۔ (۵) وہ نافع بن عبد الرحمن بن ابی نعیم اللیثی، ان کے مولیٰ، مدنی، سات قراء اور اکابرین میں سے ایک ہیں، ان کی اصل اصبہان سے ہے، (۱۹۹ھ) میں وفات پائی۔ طبقات القراء ۲/ ۳۳۰۔ (۶) اور یہ ابن ذکوان کی بھی روایت ہے۔ التیسیر ص ۳۲۔ (۷) (ظ) میں: شواذ کے لیے۔ اور یہاں (ز) میں ساقط شدہ حصہ ختم ہوتا ہے۔ (۸) معانی القرآن للاحفش، اور مصنف نے اسے اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۱۸۴ - ۱۸۵ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔

284 Surah Al-Baqarah: Verse 7

The Almighty said: {Allah has set a seal upon their hearts and upon their hearing, and over their vision is a veil. And for them is a great punishment. (7)}

There are ten issues within it: First: The words of the Almighty: {Allah has set a seal}. The Exalted explained in this verse the barrier preventing them from faith with His words: "Allah has set a seal." Sealing (al-khatm) is the verbal noun of "I sealed the thing with a seal"; thus, it is sealed (makhtum), and "mukhattam" (intensely sealed) with emphasis for exaggeration. Its meaning is: covering something and securing it so that nothing enters it. From this comes: sealing a book or a door and similar things, so that what is inside cannot be reached, and nothing else can be placed inside it.

The scholars of meanings said: Allah the Almighty described the hearts of the disbelievers with ten attributes: sealing (khatm), printing/stamping (tab'), constriction (dayq), disease (marad), rust (rayn), death (mawt), hardness (qasawa), turning away (insiraf), zealotry (hamiyya), and denial (inkar).

He said regarding denial: {their hearts are denying, and they are arrogant} [An-Nahl: 22].

He said regarding zealotry: {When those who disbelieved had put into their hearts chauvinism} [Al-Fath: 26].

He said regarding turning away: {Then they turn away. Allah has turned their hearts because they are a people who do not understand} [At-Tawbah: 127].

He said regarding hardness: {Woe to those whose hearts are hardened against the remembrance of Allah} [Az-Zumar: 22]. And He said: {Then your hearts became hardened after that} [Al-Baqarah: 74].

He said regarding death: {And is one who was dead and We gave him life...} [Al-An'am: 122]. And He said: {Only those who hear will respond. But the dead - Allah will resurrect them} [Al-An'am: 36].

He said regarding rust: {No! Rather, the stain has covered their hearts because of what they were earning} [Al-Mutaffifin: 14].

He said regarding disease: {In their hearts is a disease} [Al-Baqarah: 10].

He said regarding constriction: {and whoever He intends to leave astray - He makes his breast tight and constricted} [Al-An'am: 125].

He said regarding printing/stamping: {so their hearts were sealed, and they do not understand} [Al-Munafiqun: 3], and He said: {Rather, Allah has set a seal upon them because of their disbelief} [An-Nisa: 155].

284 सूरह अल-बकराह : आयत 7

अल्लाह तआला का फरमान है: {अल्लाह ने उनके दिलों और उनके कानों पर मुहर लगा दी है, और उनकी आँखों पर पर्दा है। और उनके लिए बड़ा अज़ाब है। (7)}

इसमें दस मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का यह कहना: {अल्लाह ने मुहर लगा दी है}। सुब्हानहु व तआला ने इस आयत में अपने शब्दों "अल्लाह ने मुहर लगा दी है" के साथ उन्हें ईमान लाने से रोकने वाली बाधा को स्पष्ट किया है। "ख़त्म" (मुहर लगाना) का अर्थ है किसी चीज़ को बंद कर देना; तो वह "मख़्तूम" (मुहरबंद) है, और ज़ोर देने के लिए इसे "मुख़त्तम" भी कहा जाता है। इसका अर्थ है: किसी चीज़ को ढंकना और उसे सुरक्षित करना ताकि उसमें कुछ भी प्रवेश न कर सके। इसी से बना है: किताब या दरवाज़ा बंद करना और ऐसी ही चीज़ें, ताकि उसके अंदर की चीज़ तक न पहुँचा जा सके और उसमें कुछ और न डाला जा सके।

जानकारों (अहल अल-मानी) ने कहा: अल्लाह तआला ने काफ़िरों के दिलों का वर्णन दस गुणों के साथ किया है: मुहर लगाना (ख़त्म), छाप लगाना (तबा'), तंगी (ज़ैक़), बीमारी (मरज़), ज़ंग (रैन), मौत, कठोरता (क़सावा), फिर जाना (इनसिराफ़), कट्टरता (हमिय्या) और इनकार।

इनकार के बारे में फरमाया: {उनके दिल इनकार करने वाले हैं और वे अभिमानी हैं} [अन्-नहल: 22]।

कट्टरता (हमिय्या) के बारे में फरमाया: {जब काफ़िरों ने अपने दिलों में कट्टरता (जाहिलियत का जोश) पैदा कर ली} [अल-फ़तह: 26]।

फिर जाने (इनसिराफ़) के बारे में फरमाया: {फिर वे फिर जाते हैं। अल्लाह ने उनके दिलों को फेर दिया क्योंकि वे समझ नहीं रखते} [अत-तौबा: 127]।

कठोरता (क़सावा) के बारे में फरमाया: {तो तबाही है उन लोगों के लिए जिनके दिल अल्लाह के ज़िक्र से कठोर हो गए हैं} [अज़-ज़ुमर: 22]। और फरमाया: {फिर उसके बाद तुम्हारे दिल कठोर हो गए} [अल-बक़रह: 74]।

मौत के बारे में फरमाया: {क्या वह जो मुर्दा था फिर हमने उसे ज़िंदा किया} [अल-अनआम: 122]। और फरमाया: {सिर्फ वही लोग जवाब देते हैं जो सुनते हैं। और मुर्दों को तो अल्लाह ही उठाएगा} [अल-अनआम: 36]।

ज़ंग (रैन) के बारे में फरमाया: {हरगिज़ नहीं, बल्कि उनके दिलों पर उनके बुरे कामों की वजह से ज़ंग लग गया है} [अल-मुतफ़िफ़फ़ीन: 14]।

बीमारी के बारे में फरमाया: {उनके दिलों में बीमारी है} [अल-बक़रह: 10]।

तंगी (ज़ैक़) के बारे में फरमाया: {और जिसे वह गुमराह करना चाहे, उसके सीने को तंग और संकुचित कर देता है} [अल-अनआम: 125]।

छाप लगाने (तबा') के बारे में फरमाया: {तो उनके दिलों पर मुहर लगा दी गई, पस वे नहीं समझते} [अल-मुनाफ़िक़ून: 3], और फरमाया: {बल्कि अल्लाह ने उनके कुफ़्र की वजह से उन पर मुहर लगा दी है} [अन्-निसा: 155]।

284 سورة البقرہ: آیت 7

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ ۖ وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ ۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ٧﴾ (اللہ نے ان کے دلوں اور ان کے کانوں پر مہر لگا دی ہے اور ان کی آنکھوں پر پردہ ہے اور ان کے لیے بڑا عذاب ہے۔)

اس میں دس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿خَتَمَ اللَّهُ﴾۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس آیت میں اپنے قول "ختم اللہ" کے ذریعے ان کے ایمان لانے میں مانع چیز کو بیان کیا ہے۔ "الختم" مصدر ہے 'ختمت الشیء ختما' (میں نے چیز پر مہر لگائی)؛ پس وہ 'مختوم' ہے، اور مبالغہ کے لیے 'مختّم' (شد کے ساتھ) بھی آتا ہے۔ اس کا معنی ہے: کسی چیز کو ڈھانپنا اور اس کو پختہ طور پر بند کر دینا یہاں تک کہ اس میں کوئی چیز داخل نہ ہو سکے۔ اسی سے ہے: کتاب اور دروازے کو مہر بند کرنا اور اس جیسی چیزیں، تاکہ اس کے اندر جو کچھ ہے اس تک نہ پہنچا جا سکے، اور نہ ہی اس میں اس کے سوا کچھ ڈالا جا سکے۔

اہلِ معانی نے کہا: اللہ تعالیٰ نے کافروں کے دلوں کے دس اوصاف بیان کیے ہیں: مہر لگانا (ختم)، طبع (ٹھپا لگانا)، تنگی (ضیق)، بیماری (مرض)، رین (زنگ)، موت، قساوت (سختی)، انصراف (پھر جانا)، حمیت (جاہلی عصبیت)، اور انکار۔

انکار کے بارے میں فرمایا: ﴿قُلُوبُهُم مُّنكِرَةٌ وَهُم مُّسْتَكْبِرُونَ﴾ (ان کے دل منکر ہیں اور وہ تکبر کرنے والے ہیں) [النحل: 22]۔

حمیت کے بارے میں فرمایا: ﴿إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ﴾ (جب کافروں نے اپنے دلوں میں جاہلی حمیت پیدا کر لی) [الفتح: 26]۔

انصراف کے بارے میں فرمایا: ﴿ثُمَّ انصَرَفُوا ۚ صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُم بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَّا يَفْقَهُونَ﴾ (پھر وہ پھر گئے، اللہ نے ان کے دلوں کو پھیر دیا کیونکہ وہ ناسمجھ لوگ ہیں) [التوبہ: 127]۔

قساوت کے بارے میں فرمایا: ﴿فَوَيْلٌ لِّلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُم مِّن ذِكْرِ اللَّهِ﴾ (پس ہلاکت ہے ان کے لیے جن کے دل اللہ کے ذکر سے سخت ہو چکے ہیں) [الزمر: 22]۔ اور فرمایا: ﴿ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُم مِّن بَعْدِ ذَٰلِكَ﴾ (پھر اس کے بعد تمہارے دل سخت ہو گئے) [البقرہ: 74]۔

موت کے بارے میں فرمایا: ﴿أَوَمَن كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ﴾ (کیا وہ جو مردہ تھا پھر ہم نے اسے زندہ کیا) [الانعام: 122]۔ اور فرمایا: ﴿إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ ۘ وَالْمَوْتَىٰ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ﴾ (صرف وہی لوگ جواب دیتے ہیں جو سنتے ہیں، اور مردوں کو تو اللہ ہی اٹھائے گا) [الانعام: 36]۔

رین کے بارے میں فرمایا: ﴿كَلَّا ۖ بَلْ ۜ رَانَ عَلَىٰ قُلُوبِهِم مَّا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ (ہرگز نہیں! بلکہ ان کے دلوں پر ان کے کرتوتوں کی وجہ سے زنگ چڑھ گیا ہے) [المطففین: 14]۔

مرض کے بارے میں فرمایا: ﴿فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ﴾ (ان کے دلوں میں بیماری ہے) [البقرہ: 10]۔

ضیق کے بارے میں فرمایا: ﴿وَمَن يُرِدْ أَن يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا﴾ (اور جس کو وہ گمراہ کرنا چاہے اس کا سینہ تنگ اور بھینچا ہوا کر دیتا ہے) [الانعام: 125]۔

طبع کے بارے میں فرمایا: ﴿فَطُبِعَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ﴾ (پس ان کے دلوں پر مہر لگا دی گئی سو وہ نہیں سمجھتے) [المنافقون: 3]، اور فرمایا: ﴿بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ﴾ (بلکہ اللہ نے ان کے کفر کی وجہ سے ان پر مہر لگا دی ہے) [النساء: 155]۔

Page 285 Surah Al-Baqarah: Verse 7

And He said regarding sealing: {Allah has set a seal upon their hearts} [Al-Baqarah: 7]. The full explanation of this will come in its relevant places, God willing.

Second: Sealing can be physical - as we have explained - and metaphorical, as in this verse. Sealing upon hearts means: lack of awareness of the Truth - Glorified be He - in understanding His addresses and contemplating His signs. Upon hearing: their lack of understanding of the Quran when it is recited to them, or when they are called to His Oneness. And upon eyes: the lack of their guidance to look into His creations and the wonders of His handiwork. This is the meaning of the words of Ibn Abbas, Ibn Mas'ud, Qatadah, and others.

Third: In this verse is the strongest evidence and clearest path that Allah, Glorified be He, is the Creator of guidance and misguidance, disbelief and faith. So take heed, O listeners, and wonder, O thinkers, at the minds of the Qadariyah (those who believe in human free will to the exclusion of divine decree) who claim they create their own faith and guidance. For sealing is "stamping" (tab'a), so from where would they get faith even if they tried, while He has stamped their hearts and their hearing, and placed a covering over their vision? So when will they be guided, or who can guide them after Allah if He has led them astray, made them deaf, and blinded their vision? {And whoever Allah leaves astray - for him there is no guide} [Ar-Ra'd: 33]. Allah's action in this regard was justice toward whom He led astray and forsook, as He did not withhold from them a right that was due to them, which would negate the attribute of justice; rather, He withheld from them what was His to bestow as a favor upon them, not what was obligatory for them.

If they say: The meaning of sealing, stamping, and covering is naming, judging, and informing that they will not believe, not the act itself.

We say: This is false; because the reality of sealing and stamping is doing that by which the heart becomes stamped and sealed, it is not permissible for its reality to be naming and judging. Do you not see that if it is said: "So-and-so stamped and sealed the book," the reality is that he did what made the book stamped and sealed, not naming and judging. This is something on which there is no disagreement among the people of language. Moreover, the Ummah (community) is in consensus that Allah the Almighty has described Himself as sealing and stamping the hearts of the disbelievers as a recompense for their disbelief, as the Almighty said: {Rather, Allah has set a seal upon them because of their disbelief} [An-Nisa: 155].

The Ummah has also agreed that stamping and sealing their hearts from the side of the Prophet ﷺ, the angels, and the believers is impossible. If sealing and stamping were merely naming and judging, then that would not have been impossible.

पृष्ठ 285 सूरह अल-बक़रह: आयत 7

और उन्होंने मुहर लगाने के बारे में कहा: {अल्लाह ने उनके दिलों पर मुहर लगा दी है} [अल-बक़रह: 7]। इसका पूरा विवरण इंशाअल्लाह इसके उचित स्थानों पर आएगा।

दूसरा: मुहर लगाना भौतिक हो सकता है - जैसा कि हमने समझाया है - और अर्थपूर्ण (रूपक), जैसा कि इस आयत में है। दिलों पर मुहर लगाने का अर्थ है: सत्य (ईश्वर) के प्रति जागरूकता की कमी, उसके संबोधनों को समझने और उसके संकेतों पर विचार करने में। सुनने पर: जब उनके सामने कुरान का पाठ किया जाता है, या जब उन्हें उसके एकत्व की ओर बुलाया जाता है, तो कुरान के प्रति उनकी समझ की कमी। और दृष्टि पर: उसकी रचनाओं और उसकी कारीगरी के चमत्कारों को देखने के लिए उनके मार्गदर्शन की कमी। इब्न अब्बास, इब्न मसूद, कतादा और अन्य के शब्दों का यही अर्थ है।

तीसरा: यह आयत इस बात का सबसे प्रबल प्रमाण और स्पष्ट मार्ग है कि अल्लाह ही मार्गदर्शन और पथभ्रष्टता, अविश्वास और विश्वास का रचयिता है। अतः ऐ सुनने वालों, ध्यान दो और ऐ विचारकों, कादरिया (जो मानवीय इच्छाशक्ति को ईश्वरीय निर्णय से ऊपर मानते हैं) की बुद्धि पर आश्चर्य करो, जो दावा करते हैं कि वे अपना विश्वास और मार्गदर्शन स्वयं बनाते हैं। क्योंकि मुहर लगाना ही 'ठप्पा' (तबा) है, तो फिर उन्हें विश्वास कहाँ से मिलेगा भले ही वे कोशिश करें, जबकि उसने उनके दिलों और उनके सुनने की शक्ति पर ठप्पा लगा दिया है, और उनकी दृष्टि पर पर्दा डाल दिया है? तो वे कब मार्ग पाएंगे, या अल्लाह के बाद उन्हें कौन निर्देशित कर सकता है यदि उसने उन्हें पथभ्रष्ट कर दिया, उन्हें बहरा कर दिया और उनकी दृष्टि अंधी कर दी? {और जिसे अल्लाह पथभ्रष्ट छोड़ दे - उसके लिए कोई मार्गदर्शक नहीं है} [अर-रअद: 33]। अल्लाह का यह कार्य उन लोगों के प्रति न्याय था जिन्हें उसने पथभ्रष्ट किया और छोड़ दिया, क्योंकि उसने उनसे कोई ऐसा अधिकार नहीं छीना जो उनका देय था, जिससे न्याय का गुण समाप्त हो जाता; बल्कि, उसने उन्हें वह देने से रोक दिया जो उन पर कृपा के रूप में देना उसका अधिकार था, न कि वह जो उनके लिए अनिवार्य था।

यदि वे कहें: मुहर लगाने, ठप्पा लगाने और ढकने का अर्थ नामकरण, निर्णय और यह सूचना देना है कि वे विश्वास नहीं करेंगे, न कि स्वयं कार्य।

हम कहते हैं: यह गलत है; क्योंकि मुहर लगाने और ठप्पा लगाने की वास्तविकता वह कार्य करना है जिससे हृदय ठप्पा लगा हुआ और मुहरबंद हो जाता है, इसकी वास्तविकता नामकरण और निर्णय

होना अनुमेय नहीं है। क्या आप नहीं देखते कि यदि कहा जाए: "फलां ने किताब पर ठप्पा लगाया और मुहर लगा दी," तो वास्तविकता यह है कि उसने वह कार्य किया जिससे किताब ठप्पा लगी हुई और मुहरबंद हो गई, न कि नामकरण और निर्णय। यह ऐसी बात है जिस पर भाषा के लोगों के बीच कोई मतभेद नहीं है। इसके अलावा, उम्मत इस बात पर सहमत है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने आप को काफिरों के दिलों पर उनके कुफ्र (अविश्वास) के बदले के रूप में मुहर लगाने और ठप्पा लगाने वाला बताया है, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {बल्कि, अल्लाह ने उनके कुफ्र के कारण उन पर मुहर लगा दी है} [अन-निसा: 155]।

और उम्मत ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि पैगंबर ﷺ, स्वर्गदूतों और विश्वासियों की ओर से उनके दिलों पर ठप्पा लगाना और मुहर लगाना असंभव है। यदि मुहर लगाना और ठप्पा लगाना केवल नामकरण और निर्णय होता, तो यह असंभव नहीं होता।

صفحہ 285 سورۃ البقرہ: آیت 7

اور ختم (مہر لگانے) کے بارے میں فرمایا: ﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ﴾ [البقرہ: 7]۔ ان سب کی وضاحت ان شاء اللہ تعالیٰ اپنے اپنے مقامات پر آئے گی۔

دوسری بات: ختم (مہر لگانا) محسوس (حسی) بھی ہوتا ہے - جیسا کہ ہم نے بیان کیا - اور معنوی بھی، جیسا کہ اس آیت میں ہے، پس دلوں پر مہر لگانے کا مطلب ہے: اللہ تعالیٰ کے مخاطبات کو سمجھنے اور اس کی آیات میں غور و فکر کرنے سے حق کی پہچان کا ختم ہو جانا۔ اور سماعت پر مہر کا مطلب ہے: قرآن سنتے وقت یا اللہ کی وحدانیت کی طرف بلائے جانے پر قرآن کو نہ سمجھنا۔ اور بصارت پر مہر کا مطلب ہے: اللہ کی مخلوقات اور اس کی صنعت کے عجائبات کو دیکھنے کی رہنمائی کا نہ ہونا۔ یہ ابن عباس، ابن مسعود، قتادہ اور دیگر کا قول ہے۔

تیسری بات: یہ آیت اس بات پر سب سے بڑی دہیل اور واضح ترین راستہ ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ ہی ہدایت اور گمراہی، کفر اور ایمان کا خالق ہے، پس اے سننے والو عبرت پکڑو اور اے غور و فکر کرنے والو قَدَرِیَّة (انسان کو اپنے افعال کا خود خالق ماننے والے) کی عقلوں پر تعجب کرو جو اپنے ایمان اور ہدایت کی تخلیق کے خود قائل ہیں، کیونکہ ختم تو 'طبع' (مہر ثبت کرنا) ہے، تو انہیں ایمان کہاں سے ملے گا خواہ وہ کتنی ہی کوشش کر لیں، حالانکہ اس نے ان کے دلوں اور ان کے کانوں پر مہر لگا دی ہے، اور ان کی آنکھوں پر پردہ ڈال دیا ہے، تو وہ کب ہدایت پائیں گے، یا اللہ کے بعد انہیں کون ہدایت دے سکتا ہے جب اس نے انہیں گمراہ اور بہرا کر دیا اور ان کی آنکھوں کو اندھا کر دیا؟ ﴿وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾ [الرعد: 33]، اور اللہ کا یہ فعل ان لوگوں کے بارے میں عین عدل تھا جنہیں اس نے گمراہ کیا اور بے یار و مددگار چھوڑ دیا، کیونکہ اس نے ان کا کوئی ایسا حق نہیں روکا جو ان کے لیے واجب تھا، جس سے صفتِ عدل زائل ہو جاتی،

بلکہ اس نے انہیں اس چیز سے روکا جو ان پر فضل کرنا اس کا اپنا اختیار تھا، نہ کہ وہ جو ان کے لیے واجب تھا۔

اگر وہ کہیں: ختم، طبع اور غشاوہ کا مطلب صرف نام رکھنا، حکم لگانا اور یہ خبر دینا ہے کہ وہ ایمان نہیں لائیں گے، فعل (مہر لگانا) مراد نہیں ہے۔

ہم کہتے ہیں: یہ فاسد (غلط) ہے؛ کیونکہ ختم اور طبع کی حقیقت وہ فعل ہے جس سے دل مہر زدہ ہو جاتا ہے، یہ جائز نہیں کہ اس کی حقیقت صرف نام رکھنا اور حکم لگانا ہو۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ جب کہا جائے: "فلاں نے کتاب پر مہر لگائی (طبع کیا اور ختم کیا)"، تو اس کی حقیقت یہ ہے کہ اس نے وہ کام کیا جس سے کتاب مہر شدہ ہو گئی، نہ کہ صرف نام رکھنا اور حکم لگانا۔ یہ وہ بات ہے جس میں اہلِ لغت کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے، اور اس لیے بھی کہ امت کا اس پر اجماع ہے کہ اللہ تعالیٰ نے کافروں کے کفر کی سزا کے طور پر ان کے دلوں پر ختم اور طبع (مہر لگانے) کی اپنی صفت بیان کی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بَلْ طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ﴾ [النساء: 155]۔

اور امت کا اس پر اجماع ہے کہ نبی کریم ﷺ، فرشتوں اور مومنوں کی جانب سے ان کے دلوں پر طبع اور ختم ہونا ممتنع (ناممکن) ہے، پس اگر ختم اور طبع صرف نام رکھنا اور حکم لگانا ہوتا تو یہ ممتنع نہ ہوتا۔

286 Surat Al-Baqarah: Verse 7

Prophets and believers; because they all describe the disbelievers as having their hearts stamped and sealed, and that they are in misguidance and do not believe, and they judge them accordingly. Thus, it is established that "sealing" and "stamping" have a meaning other than just naming and judging; rather, it is a meaning created by Allah in the heart that prevents faith in Him. The evidence for this is Allah's saying: {Thus We cause it to pass through the hearts of the criminals (12) They will not believe in it} [Al-Hijr: 12-13]. And He said: {And We have placed over their hearts coverings, lest they understand it} [Al-An'am: 25]. Meaning: so they do not understand it, and whatever is like it.

Fourth: His saying: {on their hearts} contains evidence for the virtue of the heart over all limbs. The heart belongs to humans and others. The purest and noblest part of everything is its heart, so the heart is the place of thought. Originally, it is a verbal noun: "I turned (qalabtu) the thing, I turn it (aqlibuhu) turning (qalban)": if you returned it to its beginning. And "I turned the vessel": I turned it over. Then this word was transferred, and this organ, which is the noblest part of a living being, was named with it; because of the speed of thoughts coming to it, and their recurrence in it, as was said:

The heart was only named because of its fluctuation (taqallubihi)... So beware for the heart from turning and changing (1)

Then when the Arabs transferred this verbal noun to this noble organ, they committed to pronouncing its 'Qaf' emphatically, to distinguish it from its origin. Ibn Majah narrated from Abu Musa al-Ash'ari, from the Prophet (peace be upon him) that he said: "The likeness of the heart is like a feather that the winds turn over in a desert"(2). For this reason, he (peace and blessings be upon him) used to say: "O Allah, O Controller of hearts, make our hearts firm upon Your obedience"(3). So if...

---

(1) The verse is in the Diwan of Al-Ahwas, p. 120, and its second hemistich is worded: "And opinion is directed and whims are phases." Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wa al-'Uyun 1/73, and according to him: "And man is phases." Ibn Manzur in Lisan al-Arab (Qalb) has the wording of its second hemistich as: "And opinion directs man in phases." (2) Sunan Ibn Majah (88), and in its chain of narration is Yazid bin Aban al-Raqashi, who is weak. Imam Ahmad recorded it (19757) from Yazid bin Harun, from Sa'id bin Iyas al-Jurairi, from Ghunaim bin Qays, from Abu Musa al-Ash'ari. Yazid

heard from al-Jurairi after his confusion (ikhtilat), and Shu'bah narrated it from al-Jurairi - and he had heard from him before the confusion - so he stopped it (as a saying of a companion) and did not raise it to the Prophet, as in Al-Ja'diyyat (1472). Imam Ahmad said following the mentioned hadith: Ismail (meaning Ibn 'Ulayyah) did not raise it from al-Jurairi. (3) Recorded by Ahmad (6569) and Muslim (2654) from the hadith of 'Abdullah bin 'Amr bin al-'As (may Allah be pleased with him) with the wording: "O Allah, Turner of hearts, turn our hearts towards Your obedience." Ahmad also recorded it in Al-Musnad (12107) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him) with the wording: "O Turner of hearts, make my heart firm upon Your religion," and (17630) from the hadith of...

286 सूरह अल-बक़रह: आयत 7

नबी और ईमान वाले; क्योंकि वे सभी काफ़िरों को इस प्रकार पुकारते हैं कि उनके दिलों पर मुहर लगी हुई है और वे सील बंद हैं, और वे गुमराह हैं, वे ईमान नहीं लाते, और वे उन पर वैसा ही हुक्म लगाते हैं। अतः यह सिद्ध हो गया कि "मुहर लगाना" (खत्म) और "छाप लगाना" (तबा) का अर्थ केवल नामकरण और हुक्म लगाने के अलावा कुछ और है; बल्कि यह एक ऐसा अर्थ है जिसे अल्लाह दिल में पैदा करता है जो उसमें ईमान लाने से रोकता है। इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {इसी तरह हम इसे अपराधियों के दिलों में दाखिल करते हैं (12) वे इस पर ईमान नहीं लाएंगे} [अल-हिज्र: 12-13]। और उसने कहा: {और हमने उनके दिलों पर परदे डाल दिए हैं कि वे इसे समझ न सकें} [अल-अनआम: 25]। अर्थात: ताकि वे इसे न समझ सकें, और इसके जैसा ही।

चौथा: उसका कथन: {उनके दिलों पर} में सभी अंगों पर दिल की श्रेष्ठता का प्रमाण है। दिल मनुष्य और दूसरों का होता है। हर चीज़ का शुद्धतम और सबसे महान हिस्सा उसका दिल होता है, इसलिए दिल विचार का स्थान है। मूल रूप से, यह एक क्रिया विशेषण है: "मैंने चीज़ को पलटा (क़लब्तु), मैं इसे पलटता हूँ (अक़लिबुहु) पलटना (क़ल्बन)": यदि आपने इसे इसकी शुरुआत में वापस कर दिया। और "मैंने बर्तन पलट दिया": मैंने उसे उल्टा कर दिया। फिर इस शब्द को स्थानांतरित कर दिया गया, और इस अंग का नाम रख दिया गया, जो एक जीवित प्राणी का सबसे महान हिस्सा है; क्योंकि इसमें विचारों की तेज़ी होती है, और उनमें उनकी आवृत्ति होती है, जैसा कि कहा गया है:

दिल का नाम उसके पलटने (तक़ल्लुबिहि) के कारण ही रखा गया है... इसलिए दिल के पलटने और बदलने से सावधान रहें (1)

फिर जब अरबों ने इस क्रिया विशेषण को इस महान अंग के लिए स्थानांतरित किया, तो उन्होंने इसके'क़ाफ़' (ق) को भारी (तफ़ख़ीम) बोलने का नियम बनाया, ताकि इसे इसके मूल से अलग किया जा सके। इब्न माजह ने अबू मूसा अल-अशअरी से रिवायत की है, उन्होंने नबी ﷺ से कि आपने फरमाया: "दिल की मिसाल उस पंख की तरह है जिसे हवाएँ जंगल में पलटती रहती हैं"(2)। इसी अर्थ के लिए आप ﷺ कहा करते थे: "ऐ अल्लाह, ऐ दिलों को स्थिर करने वाले, हमारे दिलों को अपनी आज्ञाकारिता पर स्थिर रख"(3)। तो यदि...

---

(1) यह शेर अल-अहवास के दीवान, पृष्ठ 120 में है, और इसका दूसरा हिस्सा इस प्रकार है: "और राय बदल दी जाती है और इच्छाएं अवस्थाएं होती हैं।" अल-मावर्दी ने अल-नुक़्त वल-उयून 1/73 में

इसका उल्लेख किया है, और उनके पास है: "और मनुष्य अवस्थाएं है।" और इब्न मंज़ूर ने लिसान अल-अरब (क़ल्ब) में इसके दूसरे हिस्से का शब्द इस प्रकार दिया है: "और राय मनुष्य को अवस्थाओं में बदल देती है।" (2) सुनन इब्न माजह (88), और इसके वर्णन की श्रृंखला में यज़ीद बिन अबान अल-रक़ाशी है, जो कमज़ोर है। इमाम अहमद ने इसे (19757) यज़ीद बिन हारून से, सईद बिन इयास अल-जुरैरी से, ग़ुनिम बिन क़ैस से, अबू मूसा अल-अशअरी से रिवायत किया है। यज़ीद ने अपने भ्रम (इख़्तिलात) के बाद अल-जुरैरी से सुना, और शु'बह ने इसे अल-जुरैरी से रिवायत किया - और उन्होंने भ्रम से पहले उनसे सुना था - इसलिए उन्होंने इसे रोक दिया (मौक़ूफ़) और इसे नबी तक नहीं पहुँचाया (मरफ़ू नहीं किया), जैसा कि अल-जअ्दिय्यात (1472) में है। इमाम अहमद ने उक्त हदीस के बाद कहा: इस्माइल (यानी इब्न उलैया) ने इसे अल-जुरैरी से मरफ़ू नहीं किया। (3) इसे अहमद (6569) और मुस्लिम (2654) ने अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों में रिवायत किया है: "ऐ अल्लाह, दिलों को फेरने वाले, हमारे दिलों को अपनी आज्ञाकारिता की ओर फेर दे।" अहमद ने इसे अल-मुसनद (12107) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों में भी रिवायत किया है: "ऐ दिलों को पलटने वाले, मेरे दिल को अपने दीन पर स्थिर रख," और (17630) की हदीस से...

286 سورہ البقرہ: آیت 7

انبیاء اور مومنین؛ کیونکہ وہ سب کافروں کو اس طرح پکارتے ہیں کہ ان کے دلوں پر مہر لگی ہوئی ہے، اور وہ سربمہر ہیں، اور وہ گمراہی میں ہیں ایمان نہیں لاتے، اور وہ ان پر اسی طرح کا حکم لگاتے ہیں۔ پس ثابت ہوا کہ مہر لگانا (ختم) اور ٹھپہ لگانا (طبع) نام رکھنے اور حکم لگانے کے علاوہ ایک اور معنی ہے، بلکہ یہ ایک ایسا معنی ہے جسے اللہ دل میں پیدا کرتا ہے جو اس میں ایمان لانے سے روکتا ہے۔ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {اسی طرح ہم اسے مجرموں کے دلوں میں داخل کرتے ہیں (12) وہ اس پر ایمان نہیں لائیں گے} [الحجر: 12-13]۔ اور فرمایا: {اور ہم نے ان کے دلوں پر پردے ڈال دیے ہیں کہ وہ اسے نہ سمجھ سکیں} [الانعام: 25]۔ یعنی: تاکہ وہ اسے نہ سمجھ سکیں، اور جو اس کی طرح ہو۔

چوتھی بات: اللہ کا قول: {ان کے دلوں پر} میں تمام اعضاء پر دل کی فضیلت کی دلیل ہے۔ دل انسان اور دوسروں کا ہوتا ہے۔ ہر چیز کا خالص اور معزز حصہ اس کا دل ہوتا ہے، پس دل فکر کی جگہ ہے۔ اصل میں یہ مصدر ہے: "میں نے چیز کو پلٹا (قلبتُ)، میں اسے پلٹتا ہوں (اقلبُہ) پلٹنا (قلباً)": جب آپ نے اسے اس کی ابتدا کی طرف لوٹا دیا۔ اور "میں نے برتن پلٹ دیا": میں نے اسے الٹا کر دیا۔ پھر یہ لفظ منتقل ہوا، اور اس عضو کا نام رکھ دیا گیا جو جاندار کا سب سے معزز حصہ ہے؛ کیونکہ اس میں خیالات کی تیزی ہوتی ہے، اور ان کی بار بار آمد ہوتی ہے، جیسا کہ کہا گیا ہے:

دل کا نام اس کے پلٹنے (تقلبہ) کی وجہ سے ہی رکھا گیا ہے... پس دل کے پلٹنے اور بدلنے سے ڈریں (1)

پھر جب عربوں نے اس مصدر کو اس معزز عضو کے لیے منتقل کیا، تو انہوں نے اس کے 'قاف' (ق) کو پر (تفخیم) پڑھنے کا التزام کیا، تاکہ اسے اس کی اصل سے الگ کیا جا سکے۔ ابن ماجہ نے ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، نبی ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "دل کی مثال اس پر (پنکھ) کی طرح ہے جسے ہوائیں چٹیل میدان میں پلٹتی رہتی ہیں"(2)۔ اسی معنی کی وجہ سے آپ ﷺ فرمایا کرتے تھے: "اے اللہ، اے دلوں کو ثابت قدم رکھنے والے، ہمارے دلوں کو اپنی اطاعت پر ثابت قدم رکھ"(3)۔ پس اگر...

---

(1) یہ شعر دیوان الاحوص صفحہ 120 میں ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ان الفاظ میں ہے: "اور رائے موڑ دی جاتی ہے اور خواہشات مختلف حالتیں ہیں۔" الماوردی نے النکت والعیون 1/73 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ان کے نزدیک ہے: "اور انسان مختلف حالتیں ہے۔" ابن منظور نے لسان العرب (قلب) میں اس کے دوسرے مصرعے کے الفاظ یوں نقل کیے ہیں: "اور رائے انسان کو مختلف حالتوں میں بدل دیتی ہے۔" (2) سنن ابن ماجہ (88)، اور اس کی سند میں یزید بن ابان الرقاشی ہے، اور وہ ضعیف ہے، اور امام احمد نے (19757) یزید بن ہارون سے، انہوں نے سعید بن ایاس الجریری سے، انہوں نے غنیم بن قیس سے، انہوں نے ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ سے اسے روایت کیا ہے۔ یزید نے جریری سے ان کے اختلاط کے بعد سنا تھا، اور شعبہ نے اسے جریری سے روایت کیا - جبکہ انہوں نے ان سے اختلاط سے پہلے سنا تھا - پس انہوں نے اسے موقوف رکھا اور اسے مرفوع نہیں کیا، جیسا کہ الجعدیات (1472) میں ہے، اور امام احمد نے مذکورہ حدیث کے بعد کہا: اسماعیل (یعنی ابن علیہ) نے اسے جریری سے مرفوع نہیں کیا۔ (3) اسے احمد (6569) اور مسلم (2654) نے عبد اللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ان الفاظ میں روایت کیا ہے: "اے اللہ، اے دلوں کو پھیرنے والے، ہمارے دلوں کو اپنی اطاعت کی طرف پھیر دے۔" احمد نے اسے المسند (12107) میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث

سے ان الفاظ میں بھی روایت کیا ہے: "اے دلوں کو پلٹنے والے میرے دل کو اپنے دین پر ثابت قدم رکھ،" اور (17630) کی حدیث سے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 7 287

The Prophet (peace be upon him) says this despite his great status and the majesty of his position; thus, we are even more worthy of following his example. Allah Almighty says: {And know that Allah intervenes between a man and his heart} [Al-Anfal: 24], and this will be discussed later.

Fifth: Although the limbs follow the heart, the heart—even though it is their chief and king—can be affected by their actions, due to the connection between the outward and the inward. The Prophet (peace be upon him) said: "Verily, a man tells the truth until a white dot is marked in his heart, and a man tells a lie until his heart turns black"(1). Al-Tirmidhi narrated and authenticated from Abu Hurairah: "When a man commits a sin, his heart turns black; if he repents, his heart is polished." He said: "This is the 'Ran' (stain) mentioned by Allah in His saying (3): {No! Rather, the stain has covered their hearts because of what they used to earn} Al-Mutaffifin: 14."

And Mujahid said: "The heart is like a palm; with every sin, a finger is closed, then it is sealed."(5)

I say: In this saying of Mujahid and the saying of the Prophet (peace be upon him): "Verily, in the body there is a piece of flesh; if it is sound, the whole body is sound, and if it is corrupt, the whole body is corrupt. Truly, it is the heart"(6) there is evidence that the sealing is real, and Allah knows best. It has been said: "The heart resembles a pine cone," which supports Mujahid's statement, and Allah knows best.

Muslim narrated from Hudhayfah, who said: "The Messenger of Allah (peace be upon him) related two narrations to us; I have seen one of them and I am waiting for the other. He related to us: 'Verily, Amanah (trustworthiness) descended into the roots of the hearts of men, then...'

= Al-Nawwas ibn Sam'an al-Kilabi (may Allah be pleased with him), with the wording: "O Turner of hearts, keep our hearts firm upon Your religion," and (26133) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her), with the wording: "O Turner of hearts, keep my heart firm upon Your religion and Your obedience." (1) We did not find it with this exact wording. (2) In (m): "Ar-Rayn", and both carry the same meaning. (3) In (m): "Allah mentioned it in the Qur'an in His saying:". (4) Sunan al-Tirmidhi (3334), its wording is: "Verily, when a servant commits a sin, a black spot is marked in his heart. If he desists, seeks forgiveness, and repents, his heart is polished. But if he returns [to sin], it increases until it covers his heart. That is the

stain which Allah mentioned: {No! Rather, the stain has covered their hearts because of what they used to earn}." It is also in Musnad Ahmad (7952). (5) Narrated by al-Tabari in his Tafsir 1/266. (6) Narrated by Ahmad in al-Musnad (18374), al-Bukhari (52), and Muslim (1599) from the hadith of al-Nu'man ibn Bashir (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-बकराह: आयत 7 287

नबी ﷺ अपने महान पद और गौरव के बावजूद ऐसा कहते हैं; इसलिए, उनके उदाहरण का अनुसरण करने के लिए हम अधिक योग्य हैं। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जान लो कि अल्लाह मनुष्य और उसके हृदय के बीच आ जाता है} [अल-अनफ़ाल: 24], और इसका विवरण आगे आएगा।

पाँचवाँ: यद्यपि अंग हृदय के अधीन हैं, लेकिन हृदय—भले ही वह उनका प्रधान और राजा हो—उनके कार्यों से प्रभावित हो सकता है, क्योंकि बाहरी और आंतरिक के बीच संबंध है। नबी ﷺ ने फरमाया: "निश्चित रूप से, एक व्यक्ति सच बोलता है यहाँ तक कि उसके हृदय में एक सफेद बिंदु अंकित हो जाता है, और एक व्यक्ति झूठ बोलता है यहाँ तक कि उसका हृदय काला हो जाता है"(1)। अल-तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत किया और इसे सहीह कहा: "जब कोई व्यक्ति पाप करता है, तो उसका हृदय काला हो जाता है; यदि वह तौबा (पश्चाताप) करता है, तो उसका हृदय साफ़ हो जाता है।" उन्होंने कहा: "यह वही 'रान' (धब्बा) है जिसका उल्लेख अल्लाह ने अपनी आयत में किया है (3): {कदापि नहीं! बल्कि उनके दिलों पर उनके कर्मों के कारण जंग (धब्बा) चढ़ गया है} अल-मुतफ़िफ़फीन: 14।"

मुजाहिद ने कहा: "हृदय हथेली की तरह है; हर पाप के साथ एक उंगली बंद हो जाती है, फिर उस पर मुहर लगा दी जाती है।"(5)

मैं कहता हूँ: मुजाहिद के इस कथन में और नबी ﷺ के इस कथन में: "निश्चित रूप से, शरीर में मांस का एक टुकड़ा है; यदि वह ठीक है, तो पूरा शरीर ठीक है, और यदि वह खराब है, तो पूरा शरीर खराब है। वास्तव में, वह हृदय है"(6) इस बात का प्रमाण है कि मुहर लगाना वास्तविक है, और अल्लाह बेहतर जानता है। यह भी कहा गया है: "हृदय चीड़ के फल (pine cone) जैसा दिखता है," जो मुजाहिद के कथन का समर्थन करता है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

मुस्लिम ने हुज़ैफ़ा से रिवायत किया, उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमसे दो हदीसें बयान कीं; मैंने उनमें से एक को देख लिया है और मैं दूसरी का इंतज़ार कर रहा हूँ। उन्होंने हमसे बयान किया: 'निश्चित रूप से, अमानत (विश्वसनीयता) पुरुषों के दिलों की जड़ों में उतरी, फिर...'

= अल-नव्वास बिन समआन अल-किलाबी (रज़ियल्लाहु अन्हु), इन शब्दों के साथ: "हे दिलों को फेरने वाले, हमारे दिलों को अपने दीन पर जमाए रख", और (26133) आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से, इन शब्दों के साथ: "हे दिलों को फेरने वाले, मेरे दिल को अपने दीन और अपनी आज्ञाकारिता पर जमाए रख।" (1) हमें इस सटीक शब्द के साथ नहीं मिला। (2) (m) में: "अल-रैन", और दोनों का एक ही अर्थ है। (3) (m) में: "अल्लाह ने इसे कुरान में अपने इस कथन में उल्लेख किया है:"। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3334), इसके शब्द हैं: "निश्चित रूप से, जब बंदा कोई पाप करता है, तो उसके हृदय में एक काला धब्बा लग जाता है। यदि वह छोड़ देता है, क्षमा मांगता है और तौबा करता है, तो उसका हृदय साफ़ हो जाता है। लेकिन यदि वह फिर वही करता है, तो वह धब्बा बढ़ जाता है यहाँ तक कि उसके पूरे हृदय को ढंक लेता है। यही वह जंग (धब्बा) है जिसका अल्लाह ने उल्लेख किया है: {कदापि नहीं! बल्कि उनके दिलों पर उनके कर्मों के कारण जंग चढ़ गया है}।" यह मुस्नद अहमद (7952) में भी है। (5) इसे अल-तब़री ने अपनी तफ़सीर 1/266 में उद्धृत किया है। (6) इसे अहमद ने मुस्नद (18374), अल-बुखारी (52), और मुस्लिम (1599) में नुमान बिन बशीर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है।

سورة البقرہ: آیت ۷ ۲۸۷

نبی ﷺ اپنے عظیم مرتبے اور بلند مقام کے باوجود یہ فرما رہے ہیں؛ تو ہم اسوہ حسنہ کی پیروی میں اس کے زیادہ حقدار ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جان لو کہ اللہ انسان اور اس کے دل کے درمیان حائل ہو جاتا ہے} [الأنفال: ٢٤]، اور یہ (موضوع) آگے آئے گا۔

پانچویں بات: اعضاء اگرچہ دل کے تابع ہیں، لیکن دل - اگرچہ ان کا سربراہ اور بادشاہ ہے - ان کے اعمال سے متاثر ہو سکتا ہے، کیونکہ ظاہر اور باطن کے درمیان گہرا تعلق ہے۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "آدمی سچ بولتا رہتا ہے یہاں تک کہ اس کے دل میں ایک سفید نکتہ لگ جاتا ہے، اور آدمی جھوٹ بولتا ہے یہاں تک کہ اس کا دل سیاہ ہو جاتا ہے"(۱)۔ امام ترمذی نے حضرت ابوہریرہ سے روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا: "جب آدمی گناہ کرتا ہے تو اس کا دل سیاہ ہو جاتا ہے، پھر اگر وہ توبہ کر لے تو اس کا دل صاف ہو جاتا ہے۔" انہوں نے کہا: "یہی وہ 'ران' (زنگ) ہے جس کا ذکر اللہ نے اپنے اس قول میں فرمایا ہے (۳): {ہرگز نہیں، بلکہ ان کے دلوں پر ان کے کرتوتوں کی وجہ سے زنگ چڑھ گیا ہے} المطففين: ١٤۔"

اور مجاہد نے کہا: "دل ہتھیلی کی مانند ہے، ہر گناہ کے ساتھ ایک انگلی بند ہوتی ہے، پھر اس پر مہر لگا دی جاتی ہے(۵)۔"

میں (مصنف) کہتا ہوں: مجاہد کے اس قول میں اور آپ ﷺ کے اس ارشاد میں: «بے شک جسم میں گوشت کا ایک ٹکڑا ہے، جب وہ ٹھیک ہو جائے تو سارا جسم ٹھیک رہتا ہے، اور جب وہ بگڑ جائے تو سارا جسم بگڑ جاتا ہے، سنو وہ دل ہے»(٦) اس بات کی دلیل ہے کہ مہر لگنا حقیقی امر

ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ دل صنوبر کے پھل کی طرح ہے، اور یہ مجاہد کے قول کی تائید کرتا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

حضرت مسلم نے حضرت حذیفہ سے روایت کیا ہے، وہ فرماتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے ہمیں دو حدیثیں سنائیں، میں ان میں سے ایک دیکھ چکا ہوں اور دوسری کا انتظار کر رہا ہوں، ہمیں سنایا: «بے شک امانت لوگوں کے دلوں کی جڑوں میں اتری، پھر...»

= النواس بن سمعان الکلابی رضی اللہ عنہ، ان الفاظ کے ساتھ: «اے دلوں کو پھیرنے والے، ہمارے دلوں کو اپنے دین پر ثابت قدم رکھ»، اور (٢٦١٣٣) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے، ان الفاظ کے ساتھ: «اے دلوں کو پھیرنے والے، میرے دل کو اپنے دین اور اپنی اطاعت پر ثابت قدم رکھ»۔ (١) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملی۔ (٢) نسخہ (م) میں: "الرین" ہے، اور دونوں کا معنی ایک ہی ہے۔ (٣) نسخہ (م) میں: "اللہ نے اسے قرآن میں اپنے اس قول میں ذکر فرمایا ہے:"۔ (٤) سنن ترمذی (٣٣٣٤)، اس کے الفاظ ہیں: «بے شک بندہ جب کوئی خطا کرتا ہے تو اس کے دل میں ایک سیاہ نکتہ لگ جاتا ہے، پھر اگر وہ اس سے باز آ جائے، استغفار کرے اور توبہ کرے، تو اس کا دل صاف کر دیا جاتا ہے، اور اگر وہ دوبارہ گناہ کرے تو وہ نکتہ بڑھتا رہتا ہے یہاں تک کہ اس کے پورے دل پر چھا جاتا ہے، اور یہی وہ زنگ (ران) ہے جس کا ذکر اللہ نے فرمایا: {ہرگز نہیں، بلکہ ان کے دلوں پر ان کے کرتوتوں کی وجہ سے زنگ چڑھ گیا ہے}»۔ اور یہ مسند احمد (٧٩٥٢) میں بھی ہے۔ (٥) اسے طبری نے اپنی تفسیر ٢٦٦/١ میں روایت کیا ہے۔ (٦) اسے احمد نے مسند (١٨٣٧٤)، بخاری (٥٢)، اور مسلم (١٥٩٩) میں حضرت نعمان بن بشیر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

288 Surah Al-Baqarah: Verse 7

...the Quran was revealed, and they learned from the Quran, and they learned from the Sunnah." Then he told us about the removal of trustworthiness (Amanah), saying: "A man goes to sleep, and Amanah is taken away from his heart, leaving a mark like a faint spot (al-wakt). Then he sleeps again, and Amanah is taken away from his heart, leaving a mark like a blister (al-majl), as if you rolled a burning coal on your foot and it caused a blister, which you see swollen but containing nothing." - Then he took a pebble and rolled it on his foot - "So people wake up and engage in trade with one another, yet hardly anyone fulfills a trust, to the point that it will be said: 'Among the tribe of so-and-so, there is a trustworthy man.' It will even be said of a man: 'How strong he is! How clever he is! How wise he is!' while there is not even a mustard seed's weight of faith in his heart." [Hudhayfah added]: "There was a time when I did not care with whom I traded. If he was a Muslim, his religion would make him return my due. If he was a Christian or a Jew, his overseer would make him return it. But today, I do not trade with any of you except so-and-so and so-and-so."(3)

Regarding his saying: "al-wakt," it is a slight mark. It is said of an unripe date when a spot of ripening appears on it: it has 'wakkat', so it is 'muwakkit'. His saying: "al-majl" refers to water accumulating between the skin and the flesh. The Prophet (PBUH) explained it by saying: "like a burning coal you rolled," meaning you turned it, "on your foot, and it blistered. You see it swollen (muntabiran)," meaning raised. This indicates that all of this is felt in the heart, affecting it, just like sealing and printing. And Allah knows best.

In the hadith of Hudhayfah, he said: I heard the Messenger of Allah (PBUH) say: "Trials (fitan) will be presented to the hearts like a reed mat, straw by straw. Any heart that absorbs them will have a black spot marked on it, and any heart that rejects them will have a white spot marked on it, until there are two types of hearts: one as white as a smooth stone, which no trial will harm as long as the heavens and the earth endure; and the other as dark and ashy (murbad) as an overturned vessel (kuz mujakhiyan), knowing no good and rejecting no evil, except what its whims have absorbed." And he mentioned the [rest of the] hadith(4). "Mujakhiyan" means tilted/overturned.

---

(1) In (M): "pebbles and rolled them". (2) In (M): "I would surely trade". (3) Sahih Muslim (143), and it is in Musnad Ahmad (23255). (4) Narrated by Ahmad in Al-

Musnad (23440), and Muslim (144). His saying: "murbad" is a grayish-white color in black. See Sahih Muslim Commentary by Al-Nawawi 2/173.

288 सूरा अल-बकरा: आयत 7

..."कुरान नाजिल हुआ, तो उन्होंने कुरान से सीखा, और सुन्नत से सीखा।" फिर उन्होंने अमानत (ईमानदारी) के हटा लिए जाने के बारे में हमें बताया। उन्होंने कहा: "एक व्यक्ति सोता है, और उसके दिल से अमानत निकाल ली जाती है, जिससे एक हल्के निशान (अल-वक्त) जैसा निशान रह जाता है। फिर वह दोबारा सोता है, और उसके दिल से अमानत निकाल ली जाती है, जिससे छाले (अल-मजल) जैसा निशान रह जाता है, जैसे कि आपने अपने पैर पर जलता हुआ कोयला लुढ़काया हो और उससे छाला पड़ गया हो, जिसे आप सूजा हुआ देखते हैं लेकिन उसमें कुछ नहीं होता।" - फिर उन्होंने एक कंकड़ लिया और उसे अपने पैर पर लुढ़काया - "तो लोग सुबह उठकर एक-दूसरे के साथ व्यापार करते हैं, फिर भी शायद ही कोई अमानत पूरी करता है, यहाँ तक कि कहा जाएगा: 'फलां कबीले में एक ईमानदार आदमी है।' यहाँ तक कि किसी आदमी के बारे में कहा जाएगा: 'वह कितना मजबूत है! वह कितना चतुर है! वह कितना बुद्धिमान है!' जबकि उसके दिल में राई के दाने के बराबर भी ईमान नहीं होगा।" [हुज़ैफा ने कहा]: "एक समय था जब मुझे इसकी परवाह नहीं थी कि मैं किसके साथ व्यापार करूँ। यदि वह मुसलमान होता, तो उसका धर्म उसे मेरा हक लौटाने पर मजबूर करता। यदि वह ईसाई या यहूदी होता, तो उसका संरक्षक उसे लौटाने पर मजबूर करता। लेकिन आज, मैं तुम में से फलां और फलां के अलावा किसी के साथ व्यापार नहीं करता।"(3)

उनके शब्द "अल-वक्त" के बारे में: यह एक मामूली निशान है। अधपकी खजूर के बारे में कहा जाता है जब उस पर पकने का एक निशान दिखाई देता है: 'वक्कत', तो वह 'मुवक्कित' है। उनका शब्द: "अल-मजल", इसका अर्थ है त्वचा और मांस के बीच पानी जमा होना। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने इसे यह कहकर समझाया: "जैसे एक जलता हुआ कोयला जिसे आपने लुढ़काया", यानी घुमाया, "अपने पैर पर, और वह छाला बन गया। आप इसे सूजा हुआ (मुंतबिरन) देखते हैं", यानी उभरा हुआ। यह इंगित करता है कि यह सब दिल में महसूस किया जाता है, जो उसमें असर डालता है, ठीक वैसे ही जैसे मुहर लगाना। और अल्लाह बेहतर जानता है।

हुज़ैफा की हदीस में उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को कहते सुना: "दिल पर फितने (आज़माइशें) चटाई की तीलियों की तरह एक-एक करके पेश किए जाएंगे। जो दिल उन्हें सोख लेगा, उस पर एक काला धब्बा लग जाएगा, और जो दिल उन्हें ठुकरा देगा, उस पर एक सफेद धब्बा लग जाएगा, यहाँ तक कि दो प्रकार के दिल हो जाएंगे: एक चिकने पत्थर की तरह सफेद, जिसे तब तक कोई फितना नुकसान नहीं पहुँचाएगा जब तक कि आसमान और ज़मीन

कायम हैं; और दूसरा गहरा और राख जैसा (मुरबाद), औंधे लोटे (कूज़ मुजखियां) की तरह, जो न तो किसी नेकी को पहचानेगा और न ही किसी बुराई को रोकेगा, सिवाय उस चीज़ के जो उसकी ख्वाहिशों ने सोख ली है।" और हदीस का उल्लेख किया(4)। "मुजखियां" का अर्थ है: झुका हुआ/ औंधा।

---

(1) (म) में: "कंकड़ और उन्हें लुढ़काया"। (2) (म) में: "मैं ज़रूर व्यापार करता"। (3) सहीह मुस्लिम (143), और यह मुसनद अहमद (23255) में है। (4) अहमद द्वारा मुसनद (23440) में और मुस्लिम (144) द्वारा वर्णित। उनका कहना: "मुरबाद", काले रंग में सफेदी जैसी छाया है। देखें अल-नवावी द्वारा सहीह मुस्लिम की व्याख्या 2/173।

288 سورة البقرہ: آیت 7

..."قرآن نازل ہوا، تو انہوں نے قرآن سے سیکھا، اور سنت سے سیکھا۔" پھر انہوں نے ہم سے امانت کے اٹھا لیے جانے کے بارے میں بیان کیا۔ فرمایا: "آدمی تھوڑی دیر کے لیے سوتا ہے، تو اس کے دل سے امانت قبض کر لی جاتی ہے، تو اس کا نشان ایک ہلکے داغ (وکت) کی طرح باقی رہ جاتا ہے۔ پھر وہ دوبارہ سوتا ہے، تو اس کے دل سے امانت قبض کر لی جاتی ہے، تو اس کا نشان ایک چھالے (مجل) کی طرح رہ جاتا ہے، جیسے تو نے اپنے پاؤں پر کوئی چنگاری لڑھکائی ہو اور اس سے چھالا پڑ جائے، پس تو اسے ابھرا ہوا دیکھتا ہے حالانکہ اس میں کچھ نہیں ہوتا" - پھر انہوں نے ایک کنکری لی اور اسے اپنے پاؤں پر لڑھکایا - "پھر صبح کو لوگ لین دین کرتے ہیں لیکن کوئی ایک بھی امانت ادا کرنے کے قریب نہیں ہوتا یہاں تک کہ کہا جائے گا: 'فلاں قبیلے میں ایک امانت دار شخص ہے'۔ یہاں تک کہ کسی آدمی کے بارے میں کہا جائے گا: 'وہ کتنا مضبوط ہے! کتنا خوش اخلاق ہے! کتنا عقلمند ہے!' حالانکہ اس کے دل میں رائی کے دانے کے برابر بھی ایمان نہیں ہو گا۔" (حضرت حذیفہؓ نے فرمایا): "مجھ پر ایک ایسا وقت گزرا ہے کہ مجھے اس کی پرواہ نہیں تھی کہ میں تم میں سے کس کے ساتھ لین دین کرتا ہوں۔ اگر وہ مسلمان ہوتا تو اس کا دین اسے (میرا حق ادا کرنے پر) مجبور کرتا، اور اگر وہ نصرانی یا یہودی ہوتا تو اس کا کارندہ اسے مجبور کرتا۔ رہا آج کا دن، تو میں تم میں سے صرف فلاں اور فلاں سے ہی سودا کرتا ہوں۔"(3)

پس ان کا فرمان: "الوکت"، اس سے مراد معمولی نشان ہے، اور گدرے ہوئے (کچے پکے) بسرر (کھجور) کے بارے میں کہا جاتا ہے جب اس میں پکنے کا نشان پڑ جائے: 'وکت'، پس وہ 'موکت' ہے۔ اور ان کا فرمان: "المجل"، اس کا مطلب ہے کہ کھال اور گوشت کے درمیان پانی پڑ جانا۔ اور

نبی کریم ﷺ نے اس کی تفسیر اپنے اس فرمان سے کی: "جیسے چنگاری جسے تو نے لڑھکایا" یعنی گول گھمایا "اپنے پاؤں پر، پس اس سے چھالا پڑ گیا۔ پس تو اسے ابھرا ہوا (مُنتبراً) دیکھتا ہے"، یعنی اونچا، جو اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ سب کچھ دل میں محسوس ہوتا ہے جو اس میں عمل کرتا ہے، اور اسی طرح مہر اور طبع ہے، واللہ اعلم۔

اور حضرت حذیفہ کی حدیث میں ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "فتنے دلوں پر اس طرح پیش کیے جائیں گے جیسے چٹائی (ایک ایک تنکا کر کے بنی جاتی ہے)۔ پس جس دل نے انہیں جذب کر لیا، اس میں ایک سیاہ نکتہ (دھبہ) لگ جائے گا، اور جس دل نے انہیں مسترد کر دیا، اس میں ایک سفید نکتہ لگ جائے گا، یہاں تک کہ دل دو قسم کے ہو جائیں گے: ایک صاف پتھر کی طرح سفید، جسے آسمان و زمین کے قائم رہنے تک کوئی فتنہ نقصان نہ پہنچا سکے گا، اور دوسرا سیاہ راکھ جیسا (مرباد)، الٹے ہوئے کوزے (برتن) کی طرح، جو نہ کسی نیکی کو پہچانے گا اور نہ کسی برائی سے روکے گا، سوائے اس کے جو اس کی خواہشات نے جذب کر لیا ہو۔" اور حدیث ذکر کی(4)۔ "مجخیاً" کا مطلب ہے: جھکا ہوا یا الٹا ہوا۔

---

(1) (م) میں ہے: "کنکریاں اور انہیں لڑھکایا"۔ (2) (م) میں ہے: "البتہ میں سودا کرتا"۔ (3) صحیح مسلم (143)، اور یہ مسند احمد میں بھی ہے (23255)۔ (4) اسے احمد نے مسند (23440) میں اور مسلم (144) نے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "مرباد" سیاہی میں سفیدی کی طرح کی جھلک ہے۔ دیکھیے شرح مسلم للنووی 173/2۔

Page 289 Surah Al-Baqarah: Verse 7

The Sixth: The heart (al-qalb) may be expressed as 'al-fu'ad' (inner heart) and 'al-sadr' (chest/breast). Allah Almighty said: {Thus [it is] that We may strengthen thereby your heart (fu'adak)} [Al-Furqan: 32]. And He said: {Did We not expand for you your breast (sadrak)?} meaning in both places: your heart. And it may be used to express the intellect (al-aql). Allah Almighty said: {Indeed in that is a reminder for whoever has a heart (qalb)} [Qaf: 37], meaning: an intellect; because the heart is the seat of the intellect according to the majority. The 'fu'ad' is the seat of the heart, and the 'sadr' is the seat of the 'fu'ad', and Allah knows best.

The Seventh: His Almighty's saying: {and over their hearing}. Those who prefer hearing over sight argued with it, because it precedes it [in the verse]. And He Almighty said: {Say, "Have you considered: if Allah should take away your hearing and your sight"} [Al-An'am: 46], and He said: {and made for you hearing and vision and intellect} [Al-Nahl: 78]. He said: Hearing perceives from all six directions, in light and in darkness, while sight perceives only from the direction (1) of being opposite, and by means of light and rays. Most theologians spoke of the preference of sight over hearing; because with hearing only sounds and speech are perceived, while with sight bodies, colors, and all forms are perceived. They said: Since its attachments are more, it is better, and they permitted perception by sight from all six directions.

The Eighth: If someone asks: Why were 'sights' (abṣār) pluralized and 'hearing' (sam') singularized? It is said to him: He only singularized it because it is an infinitive (maṣdar) that applies to few (2) and many. It is said: 'I heard the thing' (sami'tu), 'I hear it' (asma'uhu), 'with hearing' (sam'an and sama'an). So, 'hearing' (as-sam') is the infinitive of 'I heard'. 'Hearing' is also a name for the organ through which hearing occurs, named after the infinitive. And it was said: Since He attributed hearing to a group, it indicates that he meant the 'hearings' of the group, as the poet (3) said:

In it are the carcasses of the exhausted ones; as for their bones, they are white, and as for their skin, it is tough.

He only means 'their skins', but he used the singular; because it is known that a group does not have one skin. And another said something similar:

---

(1) In (M): the direction. (2) In (D) and (Z): for the few. (3) He is 'Alqama al-Fahl, and the verse is in his Diwan, p. 40.

पृष्ठ २८९ सूरह अल-बकरा: आयत ७

छठी बात: हृदय (क़ल्ब) को 'फ़ुआद' और 'सद्र' (सीना) के रूप में भी व्यक्त किया जा सकता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {इसी प्रकार ताकि हम इसके द्वारा आपके हृदय (फ़ुआद) को मज़बूत करें} [अल-फ़ुरक़ान: ३२]। और उसने फरमाया: {क्या हमने आपके लिए आपका सीना (सद्र) नहीं खोल दिया?} यानी दोनों स्थानों पर: आपका हृदय। और इसका उपयोग बुद्धि (अक़्ल) के लिए भी किया जा सकता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {निश्चय ही इसमें उसके लिए एक नसीहत है जिसके पास हृदय (क़ल्ब) हो} [क़ाफ़: ३७], अर्थात्: बुद्धि; क्योंकि अधिकांश विद्वानों के अनुसार हृदय बुद्धि का स्थान है। और 'फ़ुआद' हृदय का स्थान है, और 'सद्र' फ़ुआद का स्थान है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

सातवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और उनके कानों पर}। जिन लोगों ने सुनने (समाअ) को देखने (बसर) पर प्रधानता दी, उन्होंने इसी से तर्क दिया, क्योंकि यह उससे पहले आया है। और अल्लाह तआला ने फरमाया: {कह दीजिए, "क्या तुमने देखा है कि यदि अल्लाह तुम्हारे सुनने और तुम्हारी आँखों को छीन ले"} [अल-अनआम: ४६], और फरमाया: {और उसने तुम्हारे लिए कान और आँखें और दिल बनाए} [अन-नह्ल: ७८]। उसने कहा: सुनने की शक्ति छहों दिशाओं से, प्रकाश और अंधकार में बोध करती है, जबकि देखने की शक्ति केवल सामने (१) की दिशा से ही बोध करती है, और वह भी प्रकाश और किरणों के माध्यम से। अधिकांश बुद्धिजीवियों (मुतक़ल्लिमीन) ने सुनने पर देखने की प्रधानता की बात की है; क्योंकि सुनने से केवल आवाज़ें और बातें ही समझी जाती हैं, जबकि देखने से शरीर, रंग और सभी आकृतियाँ समझी जाती हैं। उन्होंने कहा: चूँकि इसके संबंध अधिक हैं, इसलिए यह बेहतर है, और उन्होंने छहों दिशाओं से देखने द्वारा बोध की अनुमति दी।

आठवीं बात: यदि कोई कहे: 'आँखों' को बहुवचन में और 'सुनने' को एकवचन में क्यों रखा गया? तो उससे कहा जाएगा: उसे केवल एकवचन में रखा गया क्योंकि यह एक संज्ञा (मस्दर) है जो कम (२) और अधिक दोनों के लिए आता है। कहा जाता है: 'मैंने चीज़ सुनी' (समिअतु), 'मैं उसे सुनता हूँ' (अस्मउहु), 'सुनना' (सम्अन और समाअन)। तो 'अस्-सम्अ' 'समिअतु' का मस्दर है। और 'अस्-सम्अ' उस अंग का नाम भी है जिससे सुना जाता है, जिसका नाम मस्दर के नाम पर रखा गया है। और यह भी कहा गया है कि जब उसने 'सुनने' को समूह से जोड़ा, तो इससे पता चला कि उसका अर्थ समूह की 'सुनने की शक्तियों' से है, जैसा कि कवि (३) ने कहा है:

इसमें थके हुए लोगों के शव हैं; जहाँ तक उनकी हड्डियों की बात है, वे सफेद हैं, और जहाँ तक उनकी खाल की बात है, वह सख्त है।

उसका अर्थ 'उनकी खालें' है, लेकिन उसने एकवचन का प्रयोग किया; क्योंकि यह ज्ञात है कि किसी समूह की एक खाल नहीं होती। एक अन्य ने इसी तरह की बात कही:

---

(१) (म) में: दिशा। (२) (द) और (ज़) में: कम पर। (३) वह अलकमा अल-फहल है, और शेर उसके दीवान, पृष्ठ ४० में है।

صفحہ ۲۸۹ سورۃ البقرہ: آیت ۷

چھٹی بات: قلب (دل) کو فؤاد اور صدر (سینہ) سے بھی تعبیر کیا جاتا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اسی طرح تاکہ ہم اس کے ذریعے آپ کے دل (فؤاد) کو ثابت قدم رکھیں} [الفرقان: ۳۲]۔ اور فرمایا: {کیا ہم نے آپ کے لیے آپ کا سینہ (صدر) نہیں کھول دیا؟} یعنی دونوں جگہوں پر: آپ کا دل۔ اور اس سے عقل بھی مراد لی جاتی ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {بے شک اس میں نصیحت ہے اس کے لیے جس کا دل (قلب) ہو} [ق: ۳۷]، یعنی: عقل؛ اس لیے کہ اکثر کے قول کے مطابق قلب عقل کی جگہ ہے۔ اور فؤاد قلب کی جگہ ہے، اور صدر فؤاد کی جگہ ہے، واللہ اعلم۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ان کے کانوں پر}، اس سے ان لوگوں نے دلیل پکڑی ہے جنہوں نے سماعت کو بصارت پر فضیلت دی ہے، کیونکہ اسے مقدم رکھا گیا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {آپ کہیے، "بھلا دیکھو تو اگر اللہ تمہاری سماعت اور تمہاری بصارتیں لے لے"} [الانعام: ۴۶]، اور فرمایا: {اور اس نے تمہارے لیے کان اور آنکھیں اور دل بنائے} [النحل: ۷۸]۔ کہا گیا: سماعت سے چھ جہات سے ادراک ہوتا ہے، روشنی اور اندھیرے میں بھی، جبکہ بصارت سے صرف سامنے (۱) کی جہت سے ادراک ہوتا ہے، اور وہ بھی روشنی اور شعاع کے واسطے سے۔ اور اکثر متکلمین نے بصارت کو سماعت پر فضیلت دی ہے؛ کیونکہ سماعت سے صرف آوازوں اور کلام کا ادراک ہوتا ہے، جبکہ بصارت سے اجسام، رنگ اور تمام ہیئات کا ادراک ہوتا ہے۔ انہوں نے کہا: جب اس کے تعلقات زیادہ ہوئے تو وہ افضل ہوئی، اور انہوں نے چھ جہات سے بصارت کے ذریعے ادراک کو جائز قرار دیا ہے۔

آٹھویں بات: اگر کوئی کہنے والا کہے: ابصار (آنکھوں) کو جمع کیوں لایا گیا اور سمع (سماعت) کو واحد؟ تو اس سے کہا جائے گا: اسے صرف اس لیے واحد لایا گیا کیونکہ یہ مصدر ہے جو

تھوڑے (۲) اور بہت دونوں کے لیے آتا ہے، کہا جاتا ہے: میں نے چیز کو سنا (سمعت)، میں اسے سنتا ہوں (اسمعہ)، سننا (سمعاً اور سماعاً)۔ پس 'السمع' 'سمعت' کا مصدر ہے۔ اور 'السمع' اس عضو کا نام بھی ہے جس سے سنا جاتا ہے، اس کا نام مصدر کے نام پر رکھا گیا ہے۔ اور کہا گیا: جب اس نے سمع کو جماعت کی طرف منسوب کیا، تو اس نے دلالت کی کہ اس سے جماعت کی سماعتیں مراد ہیں، جیسا کہ شاعر (۳) نے کہا:

بها جِيَفُ الحَسْرَى فأمَّا عِظامُها فبِيضٌ وأمَّا جِلْدُها فصَلِيبُ (اس میں تھکے ماندوں کی لاشیں ہیں، پس جہاں تک ان کی ہڈیوں کا تعلق ہے تو وہ سفید ہیں اور جہاں تک ان کی کھال کا تعلق ہے تو وہ سخت ہے۔)

اس کی مراد ان کی کھالیں ہے، پس اس نے واحد ذکر کیا؛ کیونکہ اسے معلوم ہے کہ جماعت کی ایک کھال نہیں ہوتی۔ ایک اور نے اس جیسی بات کہی ہے:

---

(۱) (م) میں ہے: الجہۃ۔ (۲) (د) اور (ظ) میں ہے: علی القلیل۔ (۳) وہ علقمہ الفحل ہے، اور یہ بیت اس کے دیوان صفحہ ۴۰ پر ہے۔

290 | Surah Al-Baqarah: Verse 7

"Do not deny the killing, for we have been taken captive; in your throats is a bone, and we have been choked (1)." He means "in your throats." And like it is the saying of another: "As if it were the face of two Turks who had become angry, a target for stabbing without repelling (2)." He only means two faces, so he said: "the face of two Turks," because he knew that two people cannot have one face, and there are many such examples. It was also recited: "And upon their hearings" (3). It is possible that the meaning is: "And upon the locations of their hearing," because hearing itself is not sealed, but rather the location of hearing is sealed. So the first part of the genitive construction (mudaf) was omitted, and the second part (mudaf ilayh) was put in its place. And "hearing" (sam') can mean "listening" (istima'). It is said: "Your hearing of my speech pleases me" (4), i.e., "Your listening to my speech pleases me." From this is the saying of Dhu al-Rummah describing a bull listening for the sound of a hunter and dogs: "And a clever one in a desolate place sensed a faint sound; in his hearing there is no lie (5)." Meaning: there is no lie in his listening, i.e., his listening is truthful. "Al-Nadus" means the skillful/clever one. "Al-Nab'ah" is a hidden/faint sound, as is "al-rikz". And "al-Sim'" (with a kasra on the sin and sukun on the mim) means a person's good reputation. It is said: "His 'sim'' spread among the people," meaning his mention. "Al-Sim'" is also the offspring of a wolf and a hyena. The pause (waqf) here is: "And upon their hearing." And "Ghishawatun" (a veil) is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and what precedes it is the predicate (khabar). The pronouns in "their hearts" and what is conjoined to it...

---

(1) The verse is in Al-Kitab 1/209, Sharh al-Mufassal 6/22, and Al-Lisan (shaja), attributed to Al-Musayyab ibn Zayd Manat. With them: "Do not deny." (2) The verse is by Al-Farazdaq, cited by Ibn al-Shajari in his Amali 1/17, and Al-Baghdadi in Al-Khizana 7/532 and 540. The rhyme in the second place is: "ghayru munhajar". (3) Reported by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhah p. 2, and Abu Hayyan in Al-Bahr 1/49, attributing it to Ibn Abi 'Ablah. (4) His saying: "pleases me," is not in (M). (5) Diwan Dhu al-Rummah 1/89.

पृष्ठ 290 | सूरा अल-बकराह: आयत 7

"वध को अस्वीकार न करें जबकि हमें बंदी बना लिया गया है; तुम्हारे गले में एक हड्डी है और हम घुट गए हैं (1)।" उनका अर्थ है "तुम्हारे गलों में"। और इसी तरह दूसरे का कहना है: "जैसे कि यह दो तुर्कों का चेहरा हो जो क्रोधित हो गए हों, बिना किसी बचाव के प्रहार का लक्ष्य (2)।" उसका तात्पर्य वास्तव में दो चेहरों से है, इसलिए उसने कहा: "दो तुर्कों का चेहरा"; क्योंकि उसे ज्ञात था कि दो व्यक्तियों का एक चेहरा नहीं हो सकता, और इसके बहुत से उदाहरण हैं। और यह भी पढ़ा गया है: "और उनके कानों (बहुवचन) पर" (3)। यह संभव है कि अर्थ यह हो: "और उनके सुनने के स्थानों पर"; क्योंकि सुनना स्वयं सील नहीं होता, बल्कि सुनने का स्थान सील होता है। इसलिए संबंधित शब्द (मुदाफ) को हटा दिया गया और उसके स्थान पर संबंध रखने वाले शब्द (मुदाफ इलैह) को रखा गया। और "समा' " (सुनना) का अर्थ "इस्तिमा' " (ध्यान से सुनना) भी हो सकता है। कहा जाता है: "तुम्हारा मेरी बात को सुनना मुझे अच्छा लगता है" (4), अर्थात्: "तुम्हारा मेरी बात पर ध्यान देना मुझे अच्छा लगता है।" इसी से ज़ू अर-रुम्माह का कथन है जिसमें वह एक बैल का वर्णन करता है जो शिकारी और कुत्तों की आवाज़ सुनने की कोशिश कर रहा है: "और एक निर्जन स्थान में एक चतुर ने धीमी आवाज़ को महसूस किया; उसके सुनने में कोई झूठ नहीं है (5)।" अर्थात्: उसके सुनने में कोई झूठ नहीं है, यानी उसका सुनना सच्चा है। "अल-नदुस" का अर्थ है कुशल या चतुर। "अल-नबा" एक दबी हुई या धीमी आवाज़ है, जैसा कि "अल-रिकज़" है। और "अल-सिम' " (स के नीचे कसरा और म पर सुकून के साथ) का अर्थ है व्यक्ति की अच्छी ख्याति। कहा जाता है: "लोगों में उसका 'सिम' फैल गया," यानी उसकी चर्चा। "अल-सिम' " भेड़िये और लकड़बग्घे की संतान को भी कहते हैं। यहाँ विराम (वक़्फ़) है: "और उनके सुनने पर।" और "ग़िशावतुल" (परदा) मुब्तदा (कर्ता) के रूप में रफ़' (प्रथमा विभक्ति) में है, और जो उससे पहले है वह ख़बर (विधेय) है। "उनके दिलों में" सर्वनाम और जो उस पर अत्फ़ (संयोजित) है...

---

(1) यह छंद अल-किताब 1/209, शरह अल-मुफस्सल 6/22, और अल-लिसान (शजा) में है, जिसका श्रेय अल-मुसय्यब इब्न ज़ैद मनात को दिया गया है। उनके पास है: "अस्वीकार न करें"। (2) यह छंद अल-फरज़दक़ का है, जिसे इब्न अल-शजरी ने अपनी अमाली 1/17 में, और अल-बग़दादी ने अल-खिज़ाना 7/532 और 540 में उद्धृत किया है। दूसरे स्थान पर तुकबंदी है: "ग़ैर मुनहजर"। (3) इसे इब्न खालवैह ने अल-क़िरात अल-शाज़ा पृ. 2 में, और अबू हय्यान ने अल-बहर 1/49 में रिपोर्ट किया

है, और इसे इब्न अबी अब्ला को श्रेय दिया है। (4) उनका कहना: "मुझे भाता है," (M) में नहीं है। (5) दीवान ज़ू अर-रुम्माह 1/89।

صفحہ ۲۹۰ | سورة البقرہ: آیت ۷

لا تُنْكِرِ القتل وقد سُبينا في حَلْقِكم عَظْمٌ وقد شُجِينا (۱) مراد ہے: تمہارے حلقوں میں۔ اور اسی طرح دوسرے کا قول ہے: كأنه وَجْهٌ تُرْكِيَّين قد غضبا مُسْتَهْدَفٌ لِطعانٍ غير تذبيب (۲) اور وہ محض دو چہرے مراد لینا چاہتا ہے، پس اس نے کہا: "دو ترکوں کا چہرہ"؛ کیونکہ اسے معلوم تھا کہ دو افراد کا ایک چہرہ نہیں ہو سکتا، اور اس کی مثالیں بہت زیادہ ہیں۔ اور پڑھا گیا ہے: «وعلى أسماعهم» (۳)۔ اور احتمال ہے کہ معنی یہ ہو: "اور ان کی سماعت کے مقامات پر"؛ کیونکہ سماعت مہر بند نہیں ہوتی، بلکہ سماعت کا مقام مہر بند ہوتا ہے، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا اور مضاف الیہ کو اس کے مقام پر قائم کر دیا گیا۔ اور کبھی "سمع" (سماعت) "استماع" (غور سے سننے) کے معنی میں ہوتا ہے، کہا جاتا ہے: "تمہارا میری بات کو سننا مجھے پسند ہے" (۴) یعنی: تمہارا میری بات کی طرف کان لگانا مجھے پسند ہے، اور اسی سے ذوالرمہ کا قول ہے جس میں وہ ایک بیل کی صفت بیان کرتا ہے جو شکاری اور کتوں کی آواز کی چاپ سن رہا ہے: وقد تَوَجَّسَ رِكْزاً مُقْفِرٌ نَدُسٌ بِنَبْأةِ الصوتِ ما في سَمْعِهِ كَذِب (۵) یعنی: اس کے سننے میں کوئی جھوٹ نہیں ہے، یعنی وہ سچا سننے والا ہے۔ اور "الندس": ہوشیار/ماہر۔ اور "النبأة": خفی آواز، اور اسی طرح "الركز" ہے۔ اور "السِّمع" (س کے کسرہ اور م کے سکون کے ساتھ): انسان کا اچھے لفظوں میں ذکر، کہا جاتا ہے: لوگوں میں اس کا "سمع" چلا گیا، یعنی اس کا تذکرہ۔ اور "السمع" بھیڑیا اور لگڑ بگڑ کی اولاد کو بھی کہتے ہیں۔ اور یہاں وقف ہے: «وعلى سمعهم»۔ اور «غِشَاوَةٌ» کا رفع مبتدا ہونے کی بنا پر ہے، اور جو اس سے پہلے ہے وہ خبر ہے۔ اور «قلوبهم» میں ضمیریں اور جو اس پر عطف ہوا...

(۱) یہ شعر الکتاب ۲۰۹/۱، شرح المفصل ۲۲/۶، اور اللسان (شجا) میں ہے اور اسے المسیب بن زید مناۃ کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ اور ان کے نزدیک: «لا تنكروا» ہے۔ (۲) یہ شعر فرزدق کا ہے، اور ابن الشجری نے اسے اپنی امالی ۱۷/۱ میں اور البغدادی نے الخزانہ ۵۳۲/۷ اور ۵۴۰ میں نقل کیا ہے، اور دوسرے مقام پر قافیہ ہے: «غير منحجر»۔ (۳) اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۲ میں، اور ابو حیان نے البحر ۴۹/۱ میں ذکر کیا ہے، اور ان دونوں نے اسے ابن ابی عبلہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) ان کا قول: «يعجبني» (م) میں نہیں ہے۔ (۵) دیوان ذی الرمہ ۸۹/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 7 291

...on him whom it was prior in Allah's knowledge that he would not believe, among the disbelievers of Quraysh. It was said: from the hypocrites. It was said: from the Jews. It was said: from everyone, and that is more correct; because it is general. So the sealing is upon the hearts and hearings, and the covering (ghishawah) is upon the sights. And 'al-ghisha'': the cover. It is: Ninthly: From it is 'ghashiyat al-sarj' (saddle cover), and 'ghashaytu al-shay'a aghshiyuhu' (I covered the thing). Al-Nabighah said (1): 'Why did you not ask the children of Dhubyan about my lineage, when the smoke covered the gray-haired one who is averse to spending?' And another said (2): 'I accompanied you when my eyes had a covering on them, but when it cleared, I began to blame myself.' Ibn Kaysan said: If you pluralize 'ghishawah', you say: 'ghisha'', by omitting the 'ha' (3). Al-Farra' narrated: 'ghashawa' like 'adawa' (4). And it was recited: «ghishawatan» in the accusative case (5), with the meaning: 'and He placed', so it would be of the same category as the saying: 'I fed it (the animal) straw and cold water' (6) And the saying of another: 'I wish your husband had set out tomorrow girded with a sword and a spear' (7) The meaning: 'and I gave it water to drink', and 'carrying a spear'; because a spear is not girded.

(1) In his Diwan, p. 102. (2) He is Al-Harith bin Khalid bin Al-Aas Al-Makhzumi, and the verse is in 'Majaz al-Qur'an' by Abu Ubaidah 1/31, and 'Tafsir al-Tabari' 1/271. (3) Al-Samin al-Halabi said in 'al-Durr al-Masun' 1/115: when the 'ha' was omitted, the 'waw' was turned into a 'hamza'. (4) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 1/186-187. (5) Mentioned by Ibn Khalawayh in 'al-Qira'at al-Shadhah' p. 2, and al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 1/186. (6) It is in 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Farra' 1/14, 'al-Khasa'is' 2/431, 'al-Insaf' 2/613, and 'al-Khizanah' 3/140. Its second half: 'until its eyes shed tears like rain'. Al-Farra' attributed it to some of the Bani Asad. (7) The verse is by Abdullah bin al-Ziba'ra, in his Diwan p. 32, 'Majaz al-Qur'an' 2/68, 'al-Kamil' 1/432, 477, and 2/836, 'al-Khasa'is' 2/431, commentary on 'Diwan al-Hamasah' by al-Marzuqi 3/1147, 'al-Insaf' 2/612, and commentary on 'al-Mufassal' 2/50. The first part of it appeared in manuscripts as: 'your husband has gone to war', and what is fixed is from (m) and sources.

सूरह अल-बकरा: आयत 7 291

...उस पर जिसे अल्लाह के ज्ञान में पहले से था कि वह विश्वास नहीं करेगा, कुरैश के काफिरों में से। कहा गया: मुनाफ़िकों (पाखंडियों) में से। कहा गया: यहूदियों में से। कहा गया: सभी में से, और यही अधिक सही है; क्योंकि यह सामान्य है। तो मुहर दिलों और सुनने की शक्ति पर है, और पर्दा (ग़िशावाह) आँखों पर है। और 'अल-ग़िशा': ढक्कन या पर्दा। यह है: नौवां: इसी से है 'ग़ाशियत अल-सरज' (काठी का कवर), और 'ग़शयतु अल-शय'आ अग़्शियुहु' (मैंने चीज़ को ढक दिया)। अल-नाबिग़ा ने कहा (1): 'क्या तुमने ज़ुब्यान की संतानों से मेरे खानदान के बारे में नहीं पूछा, जब धुएं ने उस सफ़ेद बालों वाले को ढक लिया जो खर्च करने से कतराता है?' एक अन्य ने कहा (2): 'मैं तुम्हारे साथ था जब मेरी आँखों पर पर्दा था, लेकिन जब वह हट गया, तो मैं खुद को कोसने लगा।' इब्न कैसाँ ने कहा: यदि आप 'ग़िशावाह' का बहुवचन बनाते हैं, तो आप कहते हैं: 'ग़िशा', 'हा' को हटाकर (3)। अल-फ़र्रा ने उल्लेख किया: 'ग़शावा' जैसे 'अदावा' (4)। और इसे «ग़िशावातन» (नस्ब के साथ) पढ़ा गया है (5), जिसका अर्थ है: 'और उसने बना दिया', तो यह इस कहावत की श्रेणी में होगा: 'मैंने उसे (पशु को) भूसा और ठंडा पानी खिलाया' (6) और दूसरे का कहना: 'काश तुम्हारा पति कल सुबह तलवार और भाला लटकाए हुए निकल जाए' (7) अर्थ: 'और मैंने उसे पानी पिलाया', और 'भाला लिए हुए'; क्योंकि भाला लटकाया नहीं जाता।

(1) उनके दीवान में, पृष्ठ 102। (2) वह अल-हारिस बिन खालिद बिन अल-आस अल-मखज़ूमी हैं, और आयत अबू उबैदा की 'मजाज़ अल-कुरान' 1/31 और 'तफ़्सीर अल-तब़री' 1/271 में है। (3) अल-समीन अल-हलबी ने 'अल-दुर्र अल-मसून' 1/115 में कहा: जब 'हा' को हटा दिया गया, तो 'वाव' 'हमज़ा' में बदल गया। (4) अल-नहहास की 'इराब अल-कुरान' 1/186-187। (5) इब्न खालवेह ने 'अल-किरात अल-शाज़ा' पृष्ठ 2 में और अल-नहहास ने 'इराब अल-कुरान' 1/186 में इसका उल्लेख किया है। (6) यह अल-फ़र्रा की 'मानी अल-कुरान' 1/14, 'अल-खसाइस' 2/431, 'अल-इंसाफ' 2/613, और 'अल-ख़िज़ाना' 3/140 में है। इसका दूसरा आधा हिस्सा: 'यहाँ तक कि उसकी आँखों से बारिश की तरह आँसू बहने लगे'। अल-फ़र्रा ने इसे बनी असद के कुछ लोगों के नाम किया है। (7) यह शेर अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबा'रा का है, उनके दीवान पृष्ठ 32, 'मजाज़ अल-कुरान' 2/68, 'अल-कामिल' 1/432, 477 और 2/836, 'अल-खसाइस' 2/431, अल-मरज़ूकी द्वारा 'दीवान अल-हमासा' की व्याख्या 3/1147, 'अल-इंसाफ' 2/612, और 'अल-मुफ़स्सल' की व्याख्या 2/50 में है। इसका

पहला हिस्सा प्रतियों में इस प्रकार आया है: 'तुम्हारा पति जंग में चला गया है', और जो तय किया गया है वह (m) और स्रोतों से है।

سورہ البقرہ: آیت 7 291

...اس پر جس کے بارے میں اللہ کے علم میں پہلے سے تھا کہ وہ ایمان نہیں لائے گا، کفارِ قریش میں سے۔ اور کہا گیا: منافقین میں سے، اور کہا گیا: یہودیوں میں سے، اور کہا گیا: سب میں سے، اور یہی زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ یہ عام ہے۔ پس مہر دلوں اور سماعت پر ہے، اور پردہ (غشاوہ) آنکھوں پر ہے۔ اور 'الغشاء': ڈھانپنا، پردہ۔ اور وہ ہے: نویں بات: اسی سے 'غاشیۃ السرج' (زین کا غلاف) ہے، اور 'غشیت الشیء اغشیہ' (میں نے چیز کو ڈھانپ دیا)۔ نابغہ نے کہا (1): 'کیا تم نے بنی ذبیان سے میری اصل و نسل کے بارے میں نہیں پوچھا جب دھوئیں نے اس سفید بالوں والے (کنجوس) کو ڈھانپ لیا تھا' اور دوسرے نے کہا (2): 'میں تمہارے ساتھ تھا جب میری آنکھوں پر پردہ تھا، پھر جب وہ ہٹ گیا تو میں خود کو ملامت کرنے لگا' ابن کیسان نے کہا: اگر تم 'غشاوہ' کی جمع بناؤ، تو کہو گے: 'غشاء'، ہاء کے حذف کے ساتھ (3)۔ اور الفراء نے 'غشاوی' مثل 'اداوی' کے حکایت کی ہے (4)۔ اور «غشاوةً» نصب کے ساتھ پڑھا گیا ہے (5) اس معنی پر کہ: 'اور اس نے بنا دیا'، تو یہ اس قول کے قبیلے سے ہوگا: 'میں نے اسے (جانور کو) بھس کھلایا اور ٹھنڈا پانی' (6) اور دوسرے کا قول: 'کاش تمہارا شوہر کل صبح تلوار اور نیزہ لٹکائے ہوئے نکلے' (7) معنی: 'اور میں نے اسے پانی پلایا'، اور 'نیزہ اٹھائے ہوئے'؛ کیونکہ نیزہ حمائل (لٹکایا) نہیں جاتا۔

(1) اس کے دیوان ص 102 میں۔ (2) وہ الحارث بن خالد بن العاص المخزومی ہیں، اور یہ شعر ابو عبیدہ کی 'مجاز القرآن' 1/31 اور 'تفسیر الطبری' 1/271 میں ہے۔ (3) السمین الحلبی نے 'الدر المصون' 1/115 میں کہا: جب ہاء حذف کر دی گئی تو واؤ کو ہمزہ سے بدل دیا گیا۔ (4) نحاس کی 'اعراب القرآن' 1/186-187۔ (5) ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص 2 میں، اور نحاس نے

'اعراب القرآن' 1/186 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (6) یہ الفراء کی 'معانی القرآن' 1/14، 'الخصائص' 2/431، 'الإنصاف' 2/613، اور 'الخزانۃ' 3/140 میں ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: 'حتی شتت ہمالۃً عیناہا'۔ الفراء نے اسے بنی اسد کے بعض لوگوں کی طرف منسوب کیا ہے۔ (7) یہ شعر عبداللہ بن الزبعری کا ہے، اور یہ اس کے دیوان ص 32، 'مجاز القرآن' 2/68، 'الکامل' 1/432، 477 اور 2/836، 'الخصائص' 2/431، مرزوقی کی 'شرح دیوان الحماسۃ' 3/1147، 'الإنصاف' 2/612، اور 'شرح المفصل' 2/50 میں ہے۔ اس کا پہلا مصرع نسخوں میں اس طرح آیا ہے: 'قد غدا زوجک فی الوغی'، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور مصادر سے ہے۔

292 Surah Al-Baqarah: Verse 7

Al-Farisi said: You will hardly find this usage in a state of ease and choice, so the reading with the nominative (raf') case is better. And the 'waw' is a conjunction joining sentence to sentence. He said: And I have not heard a conjugated verb from 'ghishawa' with a 'waw'.

Some commentators said: The 'ghishawa' (covering) is over the hearing and the sight, and the stop is at "their hearts".

Others said: The sealing (khatm) is in all of them, and 'ghishawa' is the sealing itself, so the stop according to this is at "ghishawa" (1). Al-Hasan read it: "Ghushawa" with a damma on the ghayn, and Abu Haywah (2) read it with a fatha (3). It was narrated from Abu 'Amr: "Ghashwah" (4), returning it to the root of the infinitive.

Ibn Kaisan said: "Ghishwah" and "Ghushwah" (5) are permissible, and the best of them is "Ghishawa". This is how the Arabs use it for everything that contains or covers something, such as 'imamah (turban), kinanah (quiver), qiladah (necklace), 'isabah (bandage), and so on.

Tenth: His saying, the Almighty: {And for them} i.e., for the disbelievers who deny {a great punishment} is its description. Punishment (adhab) is like being whipped, burned with fire, cut with iron, and other things that pain a person. In the Revelation: {And let a party of the believers witness their punishment} [An-Nur: 2]. It is derived from imprisonment and prevention. It is said in the language: "A'dhabtu-hu 'an kadha", meaning: I restrained him and prevented him. From this, the sweetness ('adhubah) of water is named; because it has been restrained and sought to be sweetened by keeping it in a container, so that it may become clear and separate from what mixed with it. And from it is the saying of 'Ali, may Allah be pleased with him: "Restrain (a'dhibu) your women from going out," i.e., keep them in. And it is narrated from him, may Allah be pleased with him, when he saw off a military detachment, he said: "Restrain yourselves from the mention of women, for that breaks your spirit for battle."

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/89, and the author quoted Al-Farisi's statement via Ibn Atiyyah, see Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 1/300 and 312. (2) He is Shurayh bin Yazid al-Hadrami, al-Himsi, the owner of the anomalous (shadhdh) reading, and a reciter of the Levant. He died in the year (203 AH). Tabaqat al-Qurra' 1/325. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/186, and Al-Qira'at al-Shadhdhah by Ibn Khalawayh p. 2. (4) An

anomalous reading, mentioned by an-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/186, and Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 2. The recurrent (mutawatir) reading from Abu 'Amr is the reading of the group: "Ghishawa". (5) The aforementioned source, and the speech after it is by Abu Ja'far an-Nahhas.

पृष्ठ २९२ सूरा अल-बकराह: आयत ७

अल-फ़ारसी ने कहा: आप सामान्य स्थिति और विकल्प में इस प्रयोग को शायद ही पाएंगे, इसलिए 'रफ़' (पेश) के साथ पढ़ना बेहतर है। और यहाँ 'वाव' एक वाक्य को दूसरे वाक्य से जोड़ने वाला संयोजक है। उन्होंने कहा: मैंने 'ग़िशावा' से 'वाव' के साथ कोई क्रिया रूप नहीं सुना है।

कुछ टीकाकारों ने कहा: 'ग़िशावा' (पर्दा) कानों और आँखों पर है, और विराम "उनके दिलों" पर है।

अन्य लोगों ने कहा: मुहर (ख़त्म) सभी पर है, और 'ग़िशावा' ही मुहर है, इसलिए इसके अनुसार विराम "ग़िशावा" (१) पर है। अल-हसन ने इसे पढ़ा: "ग़ुशावा" (ग़ैन पर पेश के साथ), और अबू हयवाह (२) ने इसे ज़बर के साथ पढ़ा (३)। अबू अम्र से रिवायत है: "ग़शवा" (४), इसे मूल स्रोत (मस्दर) पर लौटाते हुए।

इब्न कैसान ने कहा: "ग़िशवा" और "ग़ुशवा" (५) जायज़ हैं, और उनमें सबसे बेहतर "ग़िशावा" है। इसी तरह अरब इसका उपयोग हर उस चीज़ के लिए करते हैं जो किसी चीज़ को ढँकती या घेरती है, जैसे इमामा (पगड़ी), किनाना (तरकश), किलादा (हार), असाबा (पट्टी), आदि।

दसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और उनके लिए} यानी झुठलाने वाले काफ़िरों के लिए {एक बड़ा अज़ाब है} यह उसका वर्णन है। अज़ाब (दंड) कोड़े मारने, आग से जलाने, लोहे से काटने और अन्य ऐसी चीज़ों के समान है जो इंसान को पीड़ा पहुँचाती हैं। अल्लाह के कलाम में है: {और मोमिनों का एक समूह उनके अज़ाब का गवाह बने} [अन-नूर: २]। यह क़ैद और रोक-टोक से बना है। भाषा में कहा जाता है: "अअज़ब्तुहू अन कज़ा", यानी: मैंने उसे रोका और मना किया। इसी से पानी की 'मिठास' (अज़ूबा) का नाम पड़ा है; क्योंकि उसे एक बर्तन में रखकर शुद्ध किया जाता है ताकि वह साफ हो जाए और उसमें मिली चीज़ें अलग हो जाएं। और इसी से हज़रत अली (रज़ि.) का कथन है: "अपनी महिलाओं को बाहर निकलने से रोकें(अअज़िबू)", यानी: उन्हें घर में रखें। और उनसे वर्णित है कि जब उन्होंने एक सैन्य टुकड़ी को विदा किया, तो कहा: "महिलाओं के ज़िक्र से खुद को रोकें; क्योंकि यह जिहाद के लिए आपके हौसले को तोड़ता है।"

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/८९, और लेखक ने इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-फ़ारसी के कथन को उद्धृत किया है, देखें अल-हुज्जाह लिल-कुर्रा अल-सब'ह १/३०० और ३१२। (२) वह शुरैह बिन यजीद अल-हदरमी, अल-हिम्सी हैं, जो शाज़ (असाधारण) किरात के मालिक और शाम के क़ारी हैं।

उनकी मृत्यु (२०३ हिजरी) में हुई। तबाक़त अल-कुर्रा १/३२५। (३) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/१८६, और इब्न खालवेह द्वारा अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. २। (४) एक शाज़ किरात, जिसका उल्लेख अल-नहहास ने इराब अल-कुरान १/१८६ में और इब्न खालवेह ने अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह पृ. २ में किया है। अबू अम्र से मुतवातिर (प्रमाणित) किरात जमात की किरात है: "ग़िशावा"। (५) पूर्वोक्त स्रोत, और उसके बाद की बात अबू जाफ़र अल-नहहास की है।

۲۹۲ سورۃ البقرہ: آیت ۷

الفارسی نے کہا: آپ کو یہ استعمال وسعت اور اختیار کی حالت میں مشکل سے ملے گا، لہذا رفع (پیش) کے ساتھ پڑھنا بہتر ہے۔ اور 'واؤ' جملہ کو جملہ پر عطف کرنے والا ہے۔ انہوں نے کہا: میں نے 'غشاوہ' سے 'واؤ' کے ساتھ کوئی متصرف فعل نہیں سنا۔

بعض مفسرین نے کہا: 'غشاوہ' (پردہ) کانوں اور آنکھوں پر ہے، اور وقف "ان کے دلوں" پر ہے۔

دوسروں نے کہا: ختم (مہر) سب پر ہے، اور غشاوہ ہی ختم ہے، تو اس کے مطابق وقف "غشاوہ" (۱) پر ہے۔ الحسن نے اسے 'غُشاوہ' (غین کے ضمہ کے ساتھ) پڑھا، اور ابوحیوہ (۲) نے اسے فتحہ کے ساتھ پڑھا (۳)۔ ابو عمرو سے روایت ہے: 'غَشوہ' (۴)، اسے مصدر کی اصل کی طرف لوٹاتے ہوئے ۔

ابن کیسان نے کہا: 'غِشوہ' اور 'غُشوہ' (۵) جائز ہیں، اور ان میں سب سے بہتر 'غِشاوہ' ہے، اسی طرح عرب اس ہر چیز کے لیے استعمال کرتے ہیں جو کسی چیز کو گھیرے ہوئے ہو، جیسے عمامہ (پگڑی)، کنانہ (ترکش)، قلادہ (ہار)، عصابہ (پٹی) وغیرہ۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان کے لیے} یعنی جھٹلانے والے کافروں کے لیے {بڑا عذاب ہے} یہ اس کی صفت ہے۔ عذاب کوڑے مارنے، آگ سے جلانے، لوہے سے کاٹنے اور دیگر ان چیزوں کی طرح ہے جو انسان کو تکلیف دیتی ہیں۔ قرآن میں ہے: {اور ان کے عذاب کے وقت مومنوں کا ایک گروہ حاضر رہے} [النور: ۲]۔ یہ قید اور منع کرنے سے مشتق ہے، لغت میں کہا جاتا ہے: 'أعذبتُہ عن کذا'، یعنی: میں نے اسے روکا اور منع کیا۔ اسی سے پانی کی مٹھاس (عذوبہ) کا نام رکھا گیا ہے؛ کیونکہ اسے برتن میں روک کر (رکھ کر) صاف کیا جاتا ہے تاکہ وہ

خالص ہو جائے اور اس میں ملی ہوئی چیزیں الگ ہو جائیں۔ اور اسی سے حضرت علی رضی اللہ عنہ کا قول ہے: 'أعذبوا نساءكم عن الخروج'، یعنی: اپنی عورتوں کو باہر نکلنے سے روکو (گھروں میں رکھو)۔ اور ان سے روایت ہے کہ جب انہوں نے ایک لشکر کو الوداع کیا تو فرمایا: 'عورتوں کے ذکر سے پرہیز کرو، کیونکہ یہ تمہیں جہاد سے کمزور کر دیتا ہے'۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/۸۹، مصنف نے ابن عطیہ کے واسطے سے الفارسی کا قول نقل کیا ہے، دیکھئے الحجۃ للقراء السبعۃ ۱/۳۰۰ اور ۳۱۲۔ (۲) یہ شریح بن یزید الحضرمی الحمصی ہیں، شاذ قرات کے حامل اور شام کے قاری ہیں۔ ان کی وفات ۲۰۳ھ میں ہوئی۔ طبقات القراء ۱/۳۲۵۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱/۱۸۶، اور القراءات الشاذۃ لابن خالویہ ص ۲۔ (۴) یہ شاذ قرات ہے، نحاس نے اعراب القرآن ۱/۱۸۶ میں اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذۃ ص ۲ میں اسے ذکر کیا ہے۔ ابو عمرو سے متواتر قرات جمہور کی قرات 'غِشاوہ' ہی ہے۔ (۵) مصدر سابق، اور اس کے بعد والی بات ابو جعفر النحاس کی ہے۔

سورة البقرة : الآية ٨

293

And whomever you prevent from something, you have 'adhhabtahu' (deprived/ restrained him)(1). In the proverb: 'I will surely bridle you with a restraining (mu'adhdhib) bridle'(2), meaning: preventing people from riding. It is said: 'Adhaba', meaning: he refrained, and 'Adhaba' someone else, so it is both intransitive and transitive. Punishment (al-adhab) was named 'adhab' because its victim is confined and prevented from all goodness that suits the body, and its opposites are heaped upon him. The Almighty's saying: {And of the people are some who say, "We believe in Allah and the Last Day," but they are not believers.} [8] In it are seven issues: The first: Ibn Jurayj narrated from Mujahid who said: Four verses of Surah Al-Baqarah were revealed concerning the believers, two concerning the description of the disbelievers, and thirteen verses concerning the hypocrites(3). Asbat narrated from Al-Suddi regarding His saying: {And of the people}, he said: They are the hypocrites(4). The Sufi scholars said: 'Al-Nas' (people) is a generic noun, and the generic noun is not used to address the 'Awliya' (saints/allies of God). The second: The grammarians differed regarding the word 'al-nas' (the people). It was said: It is a collective noun, the plural of 'insan' (man) and 'insanah' (woman)(5), not derived from the same root, and its diminutive is 'nuways'. Thus, 'nas' is from 'naws', which means movement. It is said: 'nasa yanusu', meaning: he moved. From this is the hadith of Umm Zar: "He made my ears dangle (anasa) with jewelry"(6). And it was said: Its origin is from 'nasiya' (to forget). So the origin of 'nas' was 'nasiy', then it was flipped to 'nays', the 'ya' moved and the letter before it was vowelled with fat-ha, so it turned into an 'alif', then the definite article (alif and lam) was added, so it was said: 'al-nas'. Ibn Abbas said: Adam forgot (nasiya) the covenant of Allah, so he was named 'insan' (human)(7). And he (peace and blessings be upon him) said:

(1) Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 3/467. (2) Majma' al-Amthal by al-Maydani 2/200. (3) Reported by al-Tabari in his Tafsir 1/245-246 via Ibn Abi Najih from Mujahid. (4) Tafsir al-Tabari 1/276. (5) I'rab al-Qur'an 1/187, and al-Jawhari and al-Fayruzabadi mentioned that 'insanah' is colloquial. (6) Reported by al-Bukhari (5189) and Muslim (2448) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. (7) Mentioned by al-Fakhr al-Razi in his Tafsir 2/60-61.

सूरह अल-बकराह: आयत 8

293

और जिसे भी आपने किसी चीज़ से रोका, तो आपने उसे 'अज़ब' (वंचित/रोका) किया (1)। कहावत में है: 'मैं तुम्हें निश्चित रूप से एक रोकने वाले (मुअज़्ज़िब) लगाम से लगाम दूँगा' (2), यानी: लोगों को सवारी करने से रोकना। कहा जाता है: 'अज़बा', यानी: वह रुक गया, और 'अज़बा' किसी और को, तो यह अकर्मक और सकर्मक दोनों है। सज़ा (अल-अज़ाब) को 'अज़ाब' इसलिए कहा गया क्योंकि इसके शिकार को कैद कर लिया जाता है और उसे शरीर के अनुकूल सभी भलाइयों से रोक दिया जाता है, और इसके विपरीत चीज़ें उस पर डाल दी जाती हैं। सर्वशक्तिमान का कथन: {और लोगों में से कुछ ऐसे हैं जो कहते हैं, "हम अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान लाए," जबकि वे मोमिन नहीं हैं।} [8] इसमें सात मुद्दे हैं: पहला: इब्न जुरैज ने मुजाहिद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: सूरह अल-बकराह की चार आयतें मोमिनों के बारे में नाज़िल हुईं, दो काफिरों के वर्णन में, और तेरह आयतें मुनाफ़िकों (पाखंडियों) के बारे में (3)। असबात ने सुद्दी से उनके इस कथन के बारे में रिवायत की: {और लोगों में से}, उन्होंने कहा: वे मुनाफ़िक हैं (4)। सूफी विद्वानों ने कहा: 'अल-नास' (लोग) एक जातिवाचक संज्ञा है, और जातिवाचक संज्ञा का उपयोग औलिया (अल्लाह के वलियों) को संबोधित करने के लिए नहीं किया जाता है। दूसरा: वैयाकरणों (ग्रामर के विद्वानों) का 'अल-नास' शब्द के बारे में मतभेद है। कहा गया: यह एक समूहवाचक संज्ञा है, 'इंसान' (पुरुष) और 'इंसानाह' (स्त्री) का बहुवचन (5), जो समान धातु से नहीं बना है, और इसका लघु रूप 'नुवैस' है। इस प्रकार, 'नास', 'नौस' से है, जिसका अर्थ है गति। कहा जाता है: 'नासा यनूसु', यानी: वह हिला। इसी से उम्म ज़रअ की हदीस है: "उसने मेरे कानों को गहनों से झूला दिया (अनासा)" (6)। और यह भी कहा गया: इसका मूल 'नसिया' (भूलना) से है। तो 'नास' का मूल 'नसिय' था, फिर इसे पलट दिया गया और 'नैस' हो गया, 'या' गतिशील हुई और उससे पहले वाले अक्षर पर फतह आ गया, तो वह 'अलिफ़' में बदल गया, फिर 'अलिफ़ और लाम' (निश्चित उपपद) लगाया गया, तो कहा गया: 'अल-नास'। इब्न अब्बास ने कहा: आदम अल्लाह के वादे को भूल गए (नसिया), इसलिए उनका नाम 'इंसान' रखा गया (7)। और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया:

(1) गरीब अल-हदीस, अबू उबैद 3/467। (2) मजमा अल-अमशाल, अल-मैदानी 2/200। (3) इसे तबरी ने अपनी तफसीर 1/245-246 में इब्न अबी नजीह के माध्यम से मुजाहिद से रिवायत किया है। (4) तफसीर अल-तबरी 1/276। (5) इराब अल-कुरान 1/187, और अल-जौहरी और अल-

फ़ैरूज़ाबादी ने उल्लेख किया कि 'इंसानाह' आम बोलचाल की भाषा है। (6) इसे बुखारी (5189) और मुस्लिम (2448) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से रिवायत किया है। (7) फखरुद्दीन अल-राज़ी ने अपनी तफसीर 2/60-61 में इसका उल्लेख किया है।

سورة البقرہ: آیت 8

293

اور جس کسی کو تم نے کسی چیز سے روک دیا، تو تم نے اسے 'اعذبتہ' (محروم کر دیا/روک دیا) (1)۔ مثال میں ہے: 'میں تمہیں ضرور ایک روکنے والی (معذِّب) لگام ڈالوں گا'(2)، یعنی: لوگوں کو سواری سے روکنے والی۔ اور کہا جاتا ہے: 'أعذَبَ'، یعنی: وہ رک گیا، اور 'أعذَبَ غیرَہ'، تو یہ لازم اور متعدی دونوں ہے۔ عذاب کو عذاب اس لیے کہا گیا کیونکہ اس کا شکار قید کر دیا جاتا ہے اور اسے جسم کے موافق تمام بھلائیوں سے روک دیا جاتا ہے، اور اس پر اس کی ضدیں ڈال دی جاتی ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُم بِمُؤْمِنِينَ ﴿٨﴾﴾ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: ابن جریج نے مجاہد سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: سورہ بقرہ کی چار آیتیں مومنوں کے بارے میں نازل ہوئیں، دو کافروں کی صفت میں، اور تیرہ آیتیں منافقوں کے بارے میں(3)۔ اور اسباط نے سدی سے اللہ کے قول: ﴿وَمِنَ النَّاسِ﴾ کے بارے میں روایت کیا، انہوں نے کہا: وہ منافق ہیں(4)۔ صوفی علماء نے کہا: 'الناس' اسمِ جنس ہے، اور اسمِ جنس کے ذریعے اولیاء کو مخاطب نہیں کیا جاتا۔ دوسرا: نحویوں (گرامر کے ماہرین) کا لفظ 'الناس' کے بارے میں اختلاف ہے۔ کہا گیا: یہ اسمائے جموع میں سے ہے، انسان اور انسانہ کی جمع(5)، غیر لفظ (مختلف مادہ) پر، اور اس کی تصغیر 'نویس' ہے۔ پس 'الناس' 'النوس' سے ہے، اور وہ حرکت ہے۔ کہا جاتا ہے: 'ناس ینوس'، یعنی: وہ متحرک ہوا، اور اسی سے ام زرع کی حدیث ہے: "اس نے میرے کانوں کو زیورات سے لٹکا دیا (أناس)" (6)۔ اور کہا گیا: اس کی اصل 'نَسِیَ' (بھول جانا) سے ہے، تو 'ناس' کی اصل 'نَسِیٌ' تھی، اسے پلٹا گیا تو وہ 'نَیْس' ہو گیا، 'یا' متحرک ہوئی اور اس سے پہلے والے حرف پر زبر آگیا، تو وہ 'الف' میں بدل گئی، پھر 'الف اور لام' داخل ہوئے، تو

'الناس' کہا گیا۔ ابن عباس نے کہا: آدم اللہ کا عہد بھول گئے (نسی)، اس لیے ان کا نام 'انسان' رکھا گیا(7)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا:

(1) غریب الحدیث از ابوعبید 3/ 467۔ (2) مجمع الامثال از میدانی 2/ 200۔ (3) اسے طبری نے اپنی تفسیر 1/ 245-246 میں ابن ابی نجیح کے واسطے سے مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (4) تفسیر طبری 1/ 276۔ (5) اعراب القرآن 1/ 187، اور جوہری اور فیروز آبادی نے ذکر کیا کہ 'انسانہ' عامیانہ لفظ ہے۔ (6) اسے بخاری (5189) اور مسلم (2448) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (7) اسے فخر رازی نے اپنی تفسیر 2/ 60-61 میں ذکر کیا ہے۔

294 Surah Al-Baqarah: Verse 8

"Adam forgot, so his offspring forgot" (1). And in the Revelation: {And We had already taken a promise from Adam before, but he forgot} [Ta-Ha: 115]. This will be discussed later. Based on this, the hamza is extra. The poet said (2): Do not forget those promises, for indeed you were named "insan" (human) because you are "nasi" (forgetful).

And another said: If I have forgotten old promises from you, then forgive, for the first "nasi" (forgetter) was the first "nas" (human) (3).

It was also said: He was named "insan" because of his intimacy (uns) with Eve. And it was said: because of his intimacy with his Lord, so the hamza is original. The poet said: The "insan" (human) was only named so because of his "uns" (intimacy), and the "qalb" (heart) only because it "yataqallab" (fluctuates/turns) (4).

Third: When Allah, Exalted and Glorified is He, mentioned the believers first, beginning with them due to their honor and virtue, He mentioned the disbelievers in opposition to them, as disbelief and faith are two extremes. Then He mentioned the hypocrites after them, and grouped them with the disbelievers before them, to negate faith from them by His truthful saying: {And they are not believers}.

In this, there is a refutation of the Karramiyyah, who said: Faith is speech with the tongue, even if it is not believed in the heart. They argued with the saying of the Exalted: {So Allah rewarded them for what they said} [Al-Ma'idah: 85]. He did not say: for what they said and concealed. And with the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "I have been commanded to fight people until they say: There is no god but Allah. If they say it, they have protected their blood and wealth from me" (5). This is a shortcoming and rigidity on their part, and a failure to consider what the Quran and Sunnah have articulated regarding action alongside speech and belief. And He said...

---

(1) A portion of a hadith from Abu Hurairah, narrated by At-Tirmidhi (3076) and (3368), Ibn Hibban (6167), and Al-Hakim (1/64) who authenticated it. It will be discussed in the commentary of verse (44) of Surah Al-Baqarah, verse (68) of Surah Al-An'am, verse (172) of Surah Al-A'raf, and verse (42) of Surah Yusuf. (2) He is Abu Tammam, and the mentioned verse is in his Diwan 2/245. (3) Mentioned by Ar-Razi in his Tafsir 2/61, attributed to Abu al-Fath al-Busti. The first hemistich with him is: "You forgot your promise and forgetting is forgivable." It was also cited by As-Samin al-

Halabi in Ad-Durr al-Masun 1/120, and Ibn 'Adil al-Hanbali in Al-Lubab 1/329. (4) We did not find its author; it was cited by As-Samin al-Halabi in Ad-Durr al-Masun 1/119, and Ibn 'Adil al-Hanbali in Al-Lubab 1/328. (5) Narrated by several companions: Ahmad in Al-Musnad (67), Al-Bukhari (6924), and Muslim (20) from Abu Bakr, 'Umar, and Abu Hurairah. Narrated by Muslim (22) from Ibn 'Umar. Narrated by Ahmad (8904) and Muslim (21) from Abu Hurairah. Narrated by Ahmad (13056) and Al-Bukhari (392) from Anas. Narrated by Ahmad (14209) and Muslim (21): (35) from Jabir. Narrated by Ahmad (16160) from Aws ibn Abi Aws Ath-Thaqafi, may Allah be pleased with them all.

२९४ सूरह अल-बकरा: आयत ८

"आदम भूल गए, इसलिए उनकी संतान भी भूल गई" (१)। और कुरान में है: {हमने पहले ही आदम को एक आदेश दिया था, लेकिन वे भूल गए} [ता-हा: ११५]। यह आगे आएगा। इस आधार पर, 'हमज़ा' अतिरिक्त है। कवि ने कहा है (२): उन वादों को कभी मत भूलना, क्योंकि तुम्हें "इंसान" (इंसान) इसलिए कहा गया क्योंकि तुम "नासी" (भूलने वाले) हो।

और दूसरे ने कहा: यदि मैं तुम्हारे पिछले वादे भूल गया हूँ, तो क्षमा करें, क्योंकि पहला "नासी" (भूलने वाला) ही पहला "नास" (इंसान) था (३)।

और यह भी कहा गया: उन्हें इंसान इसलिए कहा गया क्योंकि वे हव्वा के साथ घुले-मिले (उन्स) थे। और कहा गया: अपने रब के साथ उनके लगाव (उन्स) के कारण, तो यहाँ 'हमज़ा' मूल है। कवि ने कहा: इंसान का नाम "इंसान" केवल उसके"उन्स" (लगाव) के कारण पड़ा, और "क़ल्ब" (दिल) का नाम इसलिए पड़ा क्योंकि वह "यतक़ल्लब" (बदलता) रहता है (४)।

तीसरा: जब अल्लाह ने पहले मोमिनों (ईमान वालों) का ज़िक्र किया, और उनकी गरिमा और श्रेष्ठता के कारण उनसे शुरुआत की, तो उनके विरोध में काफिरों (इनकार करने वालों) का ज़िक्र किया, क्योंकि कुफ्र और ईमान दो विपरीत छोर हैं। फिर उनके बाद मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) का ज़िक्र किया, और उन्हें उनसे पहले के काफिरों के साथ जोड़ दिया, अल्लाह के इस सच्चे कथन द्वारा उनसे ईमान को नकारा गया: {और वे मोमिन नहीं हैं}।

इसमें "कर्रामिया" संप्रदाय का खंडन है जिन्होंने कहा था: ईमान केवल ज़बान से कहना है, भले ही दिल में विश्वास न हो। उन्होंने अल्लाह के इस कथन को दलील बनाया: {तो अल्लाह ने उन्हें उनके कहने के कारण बदला दिया} [अल-माएदा: ८५]। उसने यह नहीं कहा: जो उन्होंने कहा और जो दिल में छिपाया। और रसूल (सल्ल.) के इस कथन से दलील ली: "मुझे आदेश दिया गया है कि मैं लोगों से तब तक लड़ूँ जब तक कि वे 'ला इलाहा इल्लल्लाह' न कहें। यदि वे इसे कह दें, तो उन्होंने मुझसे अपने खून और माल को सुरक्षित कर लिया" (५)। यह उनकी समझ की कमी और जड़ता है, और कुरान और सुन्नत में जो कुछ ज़िक्र किया गया है—कि कथनी और विश्वास के साथ कर्म भी ज़रूरी है—उस पर गौर न करना है। और कहा गया है...

पाद-टिप्पणियाँ: (१) अबू हुरैरा की एक हदीस का हिस्सा, जिसे तिर्मिज़ी (३०७६) और (३३६८), इब्न हिब्बान (६१६७), और हाकिम ने १/६४ में रिवायत किया और इसे सहीह कहा। यह सूरह बकरा की आयत (४४), सूरह अनआम की आयत (६८), सूरह आराफ़ की आयत (१७२), और सूरह यूसुफ़ की आयत (४२) की व्याख्या में आएगा। (२) वे अबू तमाम हैं, और उक्त शेर उनके दीवान २/२४५ में है। (३) इसे राज़ी ने अपनी तफ़सीर २/६१ में ज़िक्र किया है, और इसे अबू अल-फतह अल-बस्ती की ओर निस्बत दी है। उनके यहाँ पहला पद है: तुम अपना वादा भूल गए और भूलना क्षम्य है। इसे समीन हलाबी ने अद-दुर अल-मसून १/१२० और इब्न आदिल हनबली ने अल-लुबाब १/३२९ में उद्धृत किया है। (४) हमें इसके कवि का पता नहीं चला; इसे समीन हलाबी ने अद-दुर अल-मसून १/११९ और इब्न आदिल हनबली ने अल-लुबाब १/३२८ में उद्धृत किया है। (५) कई सहाबा की हदीस से वर्णित है: इसे अहमद ने मुस्नद (६७) में, बुखारी (६९२४) और मुस्लिम (२०) ने अबू बकर, उमर और अबू हुरैरा की हदीस से रिवायत किया। मुस्लिम (२२) ने इब्न उमर की हदीस से रिवायत किया। अहमद (८९०४) और मुस्लिम (२१) ने अबू हुरैरा की हदीस से। अहमद (१३०५६) और बुखारी (३९२) ने अनस की हदीस से। अहमद (१४२०९) और मुस्लिम (२१): (३५) ने जाबिर की हदीस से। अहमद (१६१६०) ने औस बिन अबी औस अल-सक़फ़ी की हदीस से रिवायत किया, अल्लाह उन सब से राज़ी हो।

۲۹۴ سورة البقره : آیت ۸

«آدم بھول گئے، پس ان کی اولاد بھی بھول گئی» (۱)۔ اور قرآنِ مجید میں ہے: ﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِن قَبْلُ فَنَسِيَ﴾ [طہ: ۱۱۵] (اور ہم نے پہلے ہی آدم کو ایک عہد دیا تھا، مگر وہ بھول گئے)۔ یہ تفصیل آگے آئے گی۔ اس بنا پر، 'ہمزہ' زائد ہے، شاعر نے کہا (۲): تم ان عہدوں کو ہرگز نہ بھولنا، کیونکہ تمہارا نام "انسان" صرف اس لیے رکھا گیا کہ تم "ناسی" (بھولنے والے) ہو۔

اور دوسرے نے کہا: اگر میں تمہارے پرانے عہد بھول گیا ہوں، تو معاف کر دو، کیونکہ پہلا "ناسی" (بھولنے والا) ہی پہلا "ناس" (انسان) تھا (۳)۔

اور یہ بھی کہا گیا: انسان کو اس کے حوا کے ساتھ مأنوس (اُنس) ہونے کی وجہ سے انسان کہا گیا۔ اور کہا گیا: اپنے رب سے اُنس کی وجہ سے، پس ہمزہ اصلی ہے، شاعر نے کہا: انسان کا نام "انسان" صرف اس کے "اُنس" (لگاؤ) کی وجہ سے پڑا، اور "قلب" (دل) کا نام اس لیے کہ وہ "یتقلب" (بدلتا) رہتا ہے (۴)۔

تیسری بات: جب اللہ تعالیٰ نے پہلے مومنین کا ذکر کیا، اور ان کی شرافت و فضیلت کی وجہ سے ان سے آغاز کیا، تو ان کے مقابلے میں کافروں کا ذکر کیا، کیونکہ کفر اور ایمان دو متضاد کنارے ہیں۔ پھر ان کے بعد منافقین کا ذکر کیا، اور انہیں ان سے پہلے کے کافروں کے ساتھ ملا دیا، اللہ کے اس سچے قول کے ذریعے ان سے ایمان کی نفی کرتے ہوئے: ﴿وَمَا هُم بِمُؤْمِنِينَ﴾ (اور وہ ایمان لانے والے نہیں ہیں)۔

اس میں "کرامیہ" فرقے کی تردید ہے جنہوں نے کہا: ایمان محض زبان سے کہنا ہے، چاہے دل سے یقین نہ ہو۔ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے دلیل لی: ﴿فَأَثَابَهُمُ اللَّهُ بِمَا قَالُوا﴾ [المائدہ: ۸۵]

(پس اللہ نے انہیں ان کے کہنے کی وجہ سے جزا دی)۔ اللہ نے یہ نہیں فرمایا: جو انہوں نے کہا اور چھپایا۔ اور آپ ﷺ کے اس قول سے دلیل لی: «مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں لوگوں سے اس وقت تک لڑوں جب تک وہ 'لا الہ الا اللہ' نہ کہہ دیں۔ جب وہ یہ کہہ دیں تو انہوں نے مجھ سے اپنے خون اور مال محفوظ کر لیے» (۵)۔ یہ ان کی طرف سے کوتاہی اور فکری جمود ہے، اور قرآن و سنت کے نصوص پر غور و فکر کی کمی ہے جن میں قول اور اعتقاد کے ساتھ عمل کا بھی ذکر ہے، اور اللہ نے فرمایا...

حواشی: (۱) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک حصہ، اسے ترمذی (۳۰۷۶) اور (۳۳۶۸)، ابن حبان (۶۱۶۷)، اور حاکم نے ۱/۶۴ میں روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا۔ یہ سورہ بقرہ کی آیت (۴۴)، سورہ انعام کی آیت (۶۸)، سورہ اعراف کی آیت (۱۷۲)، اور سورہ یوسف کی آیت (۴۲) کی تفسیر میں آئے گا۔ (۲) یہ ابو تمام ہیں، اور مذکورہ شعر ان کے دیوان ۲/۲۴۵ میں ہے۔ (۳) اسے رازی نے اپنی تفسیر ۲/۶۱ میں ذکر کیا ہے، اور اسے ابو الفتح البستی کی طرف منسوب کیا ہے۔ ان کے نزدیک پہلا مصرعہ یوں ہے: تم اپنا عہد بھول گئے اور بھول چوک معاف ہوتی ہے۔ اسے سمین حلبی نے الدر المصون ۱/۱۲۰ اور ابن عادل حنبلی نے اللباب ۱/۳۲۹ میں نقل کیا ہے۔ (۴) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہو سکا؛ اسے سمین حلبی نے الدر المصون ۱/۱۱۹ اور ابن عادل حنبلی نے اللباب ۱/۳۲۸ میں نقل کیا ہے۔ (۵) کئی صحابہ سے مروی ہے: اسے احمد نے مسند (۶۷) میں، بخاری (۶۹۲۴) اور مسلم (۲۰) نے ابوبکر، عمر اور ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا۔ مسلم (۲۲) نے ابن عمر کی حدیث سے۔ احمد (۸۹۰۴) اور مسلم (۲۱) نے ابوہریرہ کی حدیث سے۔ احمد (۱۳۰۵۶) اور بخاری (۳۹۲) نے انس کی حدیث سے۔ احمد (۱۴۲۰۹) اور مسلم (۲۱): (۳۵) نے جابر کی حدیث سے۔ احمد (۱۶۱۶۰) نے اوس بن ابی اوس الثقفی کی حدیث سے روایت کیا، اللہ ان سب سے راضی ہو۔

Page 295 Surat Al-Baqarah: Verse 8 The Messenger of Allah ﷺ said: "Faith is knowledge in the heart, speech with the tongue, and action with the limbs." Narrated by Ibn Majah in his "Sunan" (1). What Muhammad ibn Karram al-Sijistani (2) and his companions followed is hypocrisy and the very essence of discord; we seek refuge in Allah from abandonment and evil belief. Fourth: Our scholars, may Allah have mercy on them, said: Believers are of two types: a believer whom Allah loves and is loyal to, and a believer whom Allah does not love nor is loyal to, but rather hates and is hostile towards him. Everyone whom Allah knows will meet Him with faith, Allah loves him, is loyal to him, and is pleased with him. And everyone whom Allah knows will meet Him with disbelief, Allah hates him, is angry with him, and is hostile towards him, not because of his faith, but because of his disbelief and misguidance with which he meets Him. And disbelievers are of two types: a disbeliever who will surely be punished, and a disbeliever who will not be punished. The one who is punished is the one who meets Him with disbelief, so Allah is angry with him and hostile towards him. The one who is not punished is the one who meets Him with faith; Allah is not angry with this one nor does He hate (3) him, but rather loves him and is loyal to him, not because of his disbelief, but because of his faith with which he meets Him. So it is not permissible to generalize the statement, which is: Fifth: That the believer deserves reward and the disbeliever deserves punishment; rather, it must be restricted by the eventual meeting (at death). For this reason, we said: Allah was pleased with Umar at the time he was worshipping idols, and willed his reward and entry into Paradise, not because of his idol worship, but because of his faith with which he would eventually meet Him (4). And Allah Almighty was angry with Iblis during his worship, because of the disbelief with which he would eventually meet Him. The Qadariyyah differed in this, saying (5): Allah was not angry with Iblis at the time of his worship, nor was He pleased with Umar at the time of his idol worship. This is false, because it has been established that Allah, Glory be to Him, knows what Iblis, may Allah curse him, would eventually meet Him with, and what Umar, may Allah be pleased with him, would eventually meet Him with in eternity,

Footnotes: (1) Under number (65) from the hadith of Ali, may Allah be pleased with him. In its chain is Abd al-Salam ibn Salih ibn Sulayman, Abu al-Salt al-Harawi. Al-Busiri said in Al-Zawa'id 1/51: Agreed upon its weakness. (2) The innovator, the Sheikh of the Karramiyyah, was an ascetic worshiper, but he narrates baseless things. He died in the year (255 AH) in the land of Jerusalem. As-Siyar 11/523. (3) In (M):

"hating". (4) This is considering the final outcome, and that he will meet his Lord with a sincere believing heart. (5) In (D): they said, and in (M): she said [the group said].

पृष्ठ 295 सूरा अल-बकरा: आयत 8 अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "ईमान दिल से जानना, ज़ुबान से कहना और अंगों (कार्यों) से अमल करना है।" इसे इब्न माजह ने अपनी "सुनन" (1) में उद्धृत किया है। मुहम्मद बिन कर्राम अस-सिजिस्तानी (2) और उनके साथियों ने जो रास्ता अपनाया वह पाखंड और मतभेद की जड़ है; हम परित्याग और बुरे विश्वास से अल्लाह की पनाह मांगते हैं। चौथा: हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा है: मोमिन दो प्रकार के होते हैं: एक वह मोमिन जिसे अल्लाह प्यार करता है और उसका साथ देता है, और एक वह मोमिन जिसे अल्लाह न तो प्यार करता है और न ही उसका साथ देता है, बल्कि उससे घृणा करता है और उसका शत्रु है। हर वह व्यक्ति जिसके बारे में अल्लाह जानता है कि वह ईमान के साथ उससे मिलेगा, अल्लाह उससे प्यार करता है, उसका वली है और उससे प्रसन्न है। और हर वह व्यक्ति जिसके बारे में अल्लाह जानता है कि वह कुफ्र (अविश्वास) के साथ उससे मिलेगा, अल्लाह उससे घृणा करता है, उस पर क्रोधित है और उसका शत्रु है, उसके ईमान के कारण नहीं, बल्कि उसके कुफ्र और गुमराही के कारण जिससे वह उससे मिलेगा। और काफिर दो प्रकार के होते हैं: एक काफिर जिसे निश्चित रूप से दंडित किया जाएगा, और एक काफिर जिसे दंडित नहीं किया जाएगा। जिसे दंडित किया जाता है वह वह है जो कुफ्र के साथ मिलता है, इसलिए अल्लाह उस पर क्रोधित और उसका शत्रु है। और जिसे दंडित नहीं किया जाता है वह वह है जो ईमान के साथ मिलता है; अल्लाह उस पर क्रोधित नहीं है और न ही उससे घृणा (3) करता है, बल्कि उससे प्यार करता है और उसका वली है, उसके कुफ्र के कारण नहीं, बल्कि उसके ईमान के कारण जिससे वह मिलता है। इसलिए सामान्य रूप से यह कहना उचित नहीं है, और वह यह है: पांचवां: यह कि मोमिन इनाम का हकदार है और काफिर सजा का हकदार है, बल्कि इसे 'मुवाफात' (मृत्यु के समय की स्थिति) के साथ प्रतिबंधित किया जाना चाहिए। इसी कारण से हमने कहा: अल्लाह उमर से उस समय भी प्रसन्न था जब वह मूर्तियों की पूजा कर रहे थे, और उनके इनाम और जन्नत में प्रवेश का इरादा रखता था, उनके मूर्ति पूजा के कारण नहीं, बल्कि उनके उस ईमान के कारण जिससे वह अंततः मिलने वाले थे (4)। और अल्लाह तआला इब्लीस पर उसकी इबादत के दौरान क्रोधित था, क्योंकि वह अंततः कुफ्र के साथ मिलने वाला था। क़दरिया संप्रदाय ने इसमें असहमति जताई और कहा (5): अल्लाह इब्लीस की इबादत के समय उस पर क्रोधित नहीं था, और न ही उमर की मूर्ति पूजा के समय उनसे प्रसन्न था। यह विचार गलत है, क्योंकि यह सिद्ध हो चुका है कि अल्लाह सुब्हानहू व तआला जानता है कि इब्लीस (अल्लाह की उस पर लानत हो) किस चीज़ के साथ उससे मिलेगा, और उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) हमेशा से किस चीज़ के साथ उससे मिलने वाले थे।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अली रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से नंबर (65)। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में अब्दुस्सलाम बिन सालेह बिन सुलेमान, अबू अल-सल्त अल-हरवी हैं। अल-बुसीरी ने 'अज़-ज़वाइद' 1/51 में कहा: इसकी कमजोरी पर सहमति है। (2) नवप्रवर्तक (बिदअती), कर्रामिया संप्रदाय का शेख, एक ज़ाहिद इबादत गुज़ार था, लेकिन वह निराधार बातें सुनाता था। उनका निधन (255 हिजरी) में यरूशलेम की भूमि में हुआ। अस-सियार 11/523। (3) (म) में: "घृणा करने वाला"। (4) यह अंतिम परिणाम को ध्यान में रखते हुए है, और यह कि वह अपने रब से सच्चे मोमिन दिल के साथ मिलेंगे। (5) (द) में: 'उन्होंने कहा' (बहुवचन), और (म) में: 'उसने कहा' (स्त्रीलिंग)।

صفحہ ۲۹۵ سورة البقرہ: آیت ۸ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «ایمان دل سے پہچاننے، زبان سے اقرار کرنے، اور اعضاء سے عمل کرنے کا نام ہے»۔ اسے ابن ماجہ نے اپنی «سنن»(۱) میں روایت کیا ہے۔ محمد بن کرّام السجستانی (۲) اور ان کے ساتھیوں کا جو موقف ہے وہ نفاق اور عین اختلاف ہے، ہم اللہ کی پناہ مانگتے ہیں بے یار و مددگار چھوڑ دیے جانے اور برے عقیدے سے۔ چوتھی بات: ہمارے علماء (اللہ ان پر رحم فرمائے) نے فرمایا ہے: مومن کی دو قسمیں ہیں: ایک وہ مومن جسے اللہ محبوب رکھتا ہے اور اس سے دوستی رکھتا ہے، اور ایک وہ مومن جسے اللہ محبوب نہیں رکھتا اور نہ ہی اس سے دوستی رکھتا ہے، بلکہ اس سے بغض رکھتا ہے اور اس سے دشمنی کرتا ہے۔ پس ہر وہ شخص جس کے بارے میں اللہ جانتا ہے کہ اس کا خاتمہ ایمان پر ہوگا، اللہ اس سے محبت کرنے والا، اس کا ولی اور اس سے راضی ہے۔ اور ہر وہ شخص جس کے بارے میں اللہ جانتا ہے کہ اس کا خاتمہ کفر پر ہوگا، اللہ اس سے بغض رکھنے والا، اس پر ناراض اور اس کا دشمن ہے، اس کے (موجودہ) ایمان کی وجہ سے نہیں، بلکہ اس کفر اور گمراہی کی وجہ سے جس پر اس کا خاتمہ ہوگا۔ اور کافر کی بھی دو قسمیں ہیں: ایک وہ کافر جسے یقیناً سزا دی جائے گی، اور ایک وہ کافر جسے سزا نہیں دی جائے گی۔ سزا پانے والا وہ ہے جس کا خاتمہ کفر پر ہو، تو اللہ اس پر ناراض اور اس کا دشمن ہے۔ اور وہ جسے سزا نہیں دی جائے گی وہ ہے جس کا خاتمہ ایمان پر ہو، اللہ اس پر ناراض نہیں ہے اور نہ ہی اس سے بغض (۳) رکھتا ہے، بلکہ اس سے محبت کرنے والا اور اس کا ولی ہے، اس کے (ماضی کے) کفر کی وجہ سے نہیں، بلکہ اس کے اس ایمان کی وجہ سے جس پر اس کا خاتمہ ہوگا، چنانچہ یہ کہنا بلا قید جائز نہیں ہے، اور وہ یہ ہے: پانچویں بات: یہ کہ مومن ثواب کا مستحق ہے اور کافر عذاب کا مستحق ہے، بلکہ اسے 'موافاة' (خاتمہ) کے ساتھ مقید کرنا واجب ہے۔ اور اسی وجہ سے ہم نے کہا: بے شک اللہ عمر

(رضی اللہ عنہ) سے اس وقت بھی راضی تھا جب وہ بتوں کی پوجا کر رہے تھے، اور ان کے ثواب اور جنت میں داخلے کا ارادہ رکھتا تھا، ان کی بت پرستی کی وجہ سے نہیں، بلکہ ان کے اس ایمان کی وجہ سے جس پر ان کا خاتمہ ہونا تھا (٤)۔ اور بے شک اللہ تعالیٰ ابلیس پر اس کی عبادت کی حالت میں بھی ناراض تھا، اس کے اس کفر کی وجہ سے جس پر اس کا خاتمہ ہونا تھا۔ اور قدریہ نے اس میں مخالفت کی، پس انہوں نے کہا(٥): بے شک اللہ ابلیس پر اس کی عبادت کے وقت ناراض نہ تھا، اور نہ ہی عمر سے ان کی بت پرستی کے وقت راضی تھا۔ اور یہ قول فاسد ہے، کیونکہ یہ ثابت ہو چکا ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ عالم ہے اس چیز کا جس پر ابلیس (اللہ کی اس پر لعنت ہو) کا خاتمہ ہوگا، اور اس چیز کا جس پر عمر (رضی اللہ عنہ) کا خاتمہ ہوگا ان چیزوں میں سے جو ہمیشہ سے علم الٰہی میں تھیں،

حواشی: (١) علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نمبر (٦٥) کے تحت۔ اور اس کی سند میں عبد السلام بن صالح بن سلیمان، ابو الصلت الہروی ہے۔ بوصیری نے 'الزوائد' ٥١/١ میں کہا: اس کے ضعف پر اتفاق ہے۔ (٢) بدعتی، کرّامیہ کا شیخ، زاہد و عابد تھا، لیکن وہ بے بنیاد باتیں روایت کرتا تھا۔ سنہ (٢٥٥ ھ) میں ارضِ بیت المقدس میں وفات پائی۔ السیر ٥٢٣/١١۔ (٣) (م) میں ہے: "مبغض" (بغض رکھنے والا)۔ (٤) اور یہ انجام کے اعتبار سے ہے، اور یہ کہ وہ اپنے رب سے سچے مومن دل کے ساتھ ملیں گے۔ (٥) (د) میں ہے: "فقالوا" (جمع)، اور (م) میں ہے: "وقالت" (واحد مؤنث)۔

Page 296 Surat Al-Baqarah: Verse 8

It is thus established that He [Allah] was angry with Iblis and loved Umar. This is indicated by the consensus of the Ummah (community) that Allah, Glorified and Exalted be He, does not love those whom He knows to be among the people of Hellfire; rather, He is angry with them. And He loves those whom He knows to be among the people of Paradise. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Verily, deeds are only judged by their endings" (1). For this reason, Sufi scholars said: Faith is not what a servant adorns himself with in word and deed, but rather faith is the flow of happiness in the preceding eternity (preordainment). As for its manifestation in physical forms, it might be hollow or it might be reality.

I said: This is as established in Sahih Muslim and others, on the authority of Abdullah bin Mas'ud who said: The Messenger of Allah (peace be upon him), who is the truthful and the believed one, narrated to us: "Verily, the creation of each one of you is brought together in his mother's womb for forty days, then he becomes a clot of blood for a similar period, then he becomes a lump of flesh for a similar period, then Allah sends the angel who breathes the soul into him and is commanded with four matters: to write (2) down his provision, his life span, his deeds, and whether he will be wretched or happy. By Him besides Whom there is no other god, one of you may perform the deeds of the people of Paradise until there is but an arm's length (3) between him and it, then the decree overtakes him, and he performs the deeds of the people of Hellfire and enters it. And one of you may perform the deeds of the people of Hellfire until there is but an arm's length between him and it, then the decree overtakes him, and he performs the deeds of the people of Paradise and enters it" (4). If it is asked...

Sixth: The Imam Al-Hafiz Abu Muhammad Abdul Ghani bin Said al-Masri narrated from the hadith of Muhammad bin Said al-Shami - who was crucified for heresy, and he is Muhammad bin Abi Qays - from Sulayman bin Musa - who is Al-Ashdaq - from Mujahid bin Jabr, from Ibn Abbas, that Abu Razin al-Uqayli said: The Prophet (peace be upon him) said to me: "O Abu Razin, you and I shall drink milk whose taste has not changed." He said: I asked: "How does Allah bring the dead back to life?" He said: "Have you not passed by land of yours that was barren, then you passed by it when it was lush, then you passed by it when it was barren, then you passed by it when it was lush?" I said: "Yes." He said: "Thus is the Resurrection." I asked: "How can I know that I am a believer?" He said: "No one from this Ummah..." Ibn Abi [said]...

Footnotes: (1) Part of a hadith recorded by Ahmad in Al-Musnad (22835) and Al-Bukhari (6493) from the hadith of Sahl bin Sa'd al-Sa'idi (may Allah be pleased with him). (2) In the manuscripts: "and he writes," and what is established is from (M), which corresponds to Sahih Muslim. (3) In (D) and (Z) in both places: "between him and it but the distance of a span or an arm's length." (4) Sahih Muslim (2643), also in Sahih Al-Bukhari (3208) and Musnad Ahmad (3624).

पृष्ठ 296 सूरा अल-बकरा: आयत 8

अतः यह सिद्ध हो गया कि वह इबलीस से क्रोधित थे और उमर से प्रेम करते थे। उम्माह (समुदाय) की आम सहमति इस बात की ओर संकेत करती है कि अल्लाह, सुब्हानहु व ता'आला, उन लोगों से प्रेम नहीं करता जिन्हें वह जानता है कि वे नरक (जहन्नुम) के वासियों में से हैं; बल्कि, वह उन पर क्रोधित है। और वह उन लोगों से प्रेम करता है जिन्हें वह जानता है कि वे स्वर्ग (जन्नत) के वासियों में से हैं। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बेशक, कर्मों का दारोमदार उनके अंत पर है" (1)। इसी कारण सूफी विद्वानों ने कहा है: ईमान वह नहीं है जिससे बंदा खुद को कथनी और करनी से सजाता है, बल्कि ईमान तो अनादि काल (तकदीर) में सुख का प्रवाह है। रही बात शारीरिक ढांचों में इसके प्रकट होने की, तो कभी यह खोखला हो सकता है और कभी वास्तविकता।

मैंने कहा: यह वैसा ही है जैसा सहीह मुस्लिम और अन्य में अब्दुल्लाह बिन मसूद से साबित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हमें बताया, और वे सच्चे और जिसकी बात को सच्चा माना गया है, वे हैं: "तुममें से हर एक की रचना उसकी माँ के गर्भ में चालीस दिनों तक एकत्र की जाती है, फिर वह इतने ही समय के लिए खून का थक्का बन जाता है, फिर वह इतने ही समय के लिए मांस का लोथड़ा बन जाता है, फिर अल्लाह एक फरिश्ता भेजता है जो उसमें रूह फूँकता है और उसे चार बातें लिखने का आदेश दिया जाता है: (2) उसकी जीविका, उसका जीवन काल, उसके कर्म, और यह कि वह अभागा होगा या सौभाग्यशाली। उस अल्लाह की कसम जिसके सिवा कोई और पूज्य नहीं है, तुममें से कोई स्वर्ग के वासियों के जैसे कर्म करता रहता है यहाँ तक कि उसके और स्वर्ग के बीच केवल एक हाथ की दूरी (3) रह जाती है, फिर तकदीर उस पर हावी हो जाती है, और वह नरक के वासियों के जैसे कर्म करने लगता है और उसमें प्रवेश कर जाता है। और तुममें से कोई नरक के वासियों के जैसे कर्म करता रहता है यहाँ तक कि उसके और नरक के बीच केवल एक हाथ की दूरी रह जाती है, फिर तकदीर उस पर हावी हो जाती है, और वह स्वर्ग के वासियों के जैसे कर्म करने लगता है और उसमें प्रवेश कर जाता है" (4)। यदि यह पूछा जाए...

छठी बात: इमाम अल-हाफ़िज़ अबू मुहम्मद अब्दुल गनी बिन सईद अल-मिसरी ने मुहम्मद बिन सईद अल-शामी की हदीस से वर्णन किया है - जिसे अधर्म (ज़न्दका) के कारण सूली पर चढ़ाया गया था, और वह मुहम्मद बिन अबी कैस है - सुलेमान बिन मूसा से - जो अल-अशदक है - मुजाहिद बिन जब्र से, इब्न अब्बास से, कि अबू रज़ीन अल-उकैली ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने

मुझसे कहा: "ऐ अबू रज़ीन, मैं और तुम वह दूध पिएंगे जिसका स्वाद नहीं बदला होगा।" उन्होंने कहा: मैंने पूछा: "अल्लाह मुर्दों को कैसे जीवित करेगा?" उन्होंने कहा: "क्या तुम अपनी किसी ऐसी भूमि से नहीं गुज़रे जो बंजर थी, फिर तुम उससे गुज़रे जब वह हरी-भरी थी, फिर तुम उससे गुज़रे जब वह बंजर थी, फिर तुम उससे गुज़रे जब वह हरी-भरी थी?" मैंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "पुनरुत्थान (क़यामत) भी ऐसा ही है।" मैंने पूछा: "मैं यह कैसे जान सकता हूँ कि मैं आस्तिक (मोमिन) हूँ?" उन्होंने कहा: "इस उम्माह में से कोई भी नहीं..." इब्न अबी [ने कहा]...

पाद-टिप्पणियाँ: (1) एक हदीस का अंश, जिसे अहमद ने अल-मुसनद (22835) में और अल-बुखारी (6493) ने सहल बिन साद अल-सादी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) प्रतियों में: "वह लिखता है", और जो स्थापित है वह (एम) से है, जो सहीह मुस्लिम के अनुकूल है। (3) (डी) और (जेड) में दोनों स्थानों पर: "उसके और उसके बीच केवल एक बालिश्त या एक हाथ की दूरी।" (4) सहीह मुस्लिम (2643), यह सहीह अल-बुखारी (3208) और मुसनद अहमद (3624) में भी है।

صفحہ 296 سورۃ البقرہ: آیت 8

پس یہ ثابت ہوا کہ وہ ابلیس پر ناراض تھے اور عمر سے محبت کرتے تھے۔ اس پر امت کا اجماع دلالت کرتا ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ اس شخص سے محبت نہیں کرتا جس کے بارے میں وہ جانتا ہے کہ وہ اہل جہنم میں سے ہے، بلکہ وہ اس پر ناراض ہے، اور وہ اس شخص سے محبت کرتا ہے جس کے بارے میں وہ جانتا ہے کہ وہ اہل جنت میں سے ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اعمال کا دارومدار خاتمے پر ہے" (1)، اسی لیے صوفیائے کرام نے کہا: ایمان وہ نہیں جس سے بندہ قولاً اور فعلاً خود کو آراستہ کرتا ہے، بلکہ ایمان ازل کے فیصلوں میں سعادت کا جاری ہونا ہے، رہا اس کا انسانی ڈھانچوں میں ظاہر ہونا، تو بسا اوقات یہ حقیقت سے خالی ہوتا ہے اور بسا اوقات حقیقت ہوتا ہے۔

میں نے کہا: یہ اسی طرح ہے جیسے "صحیح" مسلم وغیرہ میں عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے ثابت ہے، انہوں نے کہا: ہمیں رسول اللہ ﷺ نے بتایا، اور آپ ﷺ صادق اور مصدوق ہیں: "تم میں سے ہر ایک की تخلیق اس کی ماں کے پیٹ میں چالیس دن تک جمع کی جاتی ہے، پھر اتنے ہی عرصہ کے لیے وہ جما ہوا خون بن جاتا ہے، پھر اتنے ہی عرصہ کے لیے وہ گوشت کا لوتھڑا بن جاتا ہے، پھر اللہ ایک فرشتہ بھیجتا ہے جو اس میں روح پھونکتا ہے اور اسے چار باتیں لکھنے کا حکم دیا جاتا ہے: (2) اس کا رزق، اس کی عمر، اس کا عمل، اور یہ کہ وہ بدبخت ہے یا خوش بخت۔ پس اس اللہ کی قسم جس کے سوا کوئی معبود نہیں، تم میں سے ایک شخص اہل جنت کے سے عمل کرتا رہتا ہے یہاں تک کہ اس کے اور جنت کے درمیان صرف ایک ہاتھ کا فاصلہ (3) رہ جاتا ہے، پھر تقدیر اس پر غالب آ جاتی ہے اور وہ اہل دوزخ کے سے عمل کرنے لگتا ہے اور اس میں داخل ہو جاتا ہے۔ اور تم میں سے ایک شخص اہل دوزخ کے سے عمل کرتا رہتا ہے یہاں

تک کہ اس کے اور دوزخ کے درمیان صرف ایک ہاتھ کا فاصلہ رہ جاتا ہے، پھر تقدیر اس پر غالب آ جاتی ہے اور وہ اہل جنت کے سے عمل کرنے لگتا ہے اور اس میں داخل ہو جاتا ہے" (4)۔ اگر یہ کہا جائے کہ وہ:

چھٹی بات: امام حافظ ابو محمد عبد الغنی بن سعید المصری نے محمد بن سعید الشامی کی حدیث سے روایت کی ہے جنہیں زندقہ (بد دینی) کی وجہ سے سولی دی گئی تھی - اور وہ محمد بن ابی قیس ہیں - انہوں نے سلیمان بن موسیٰ سے - جو الاشدق ہیں - انہوں نے مجاہد بن جبر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ ابو رزین العقیلی نے کہا: نبی کریم ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "اے ابو رزین، میں اور تم وہ دودھ پیئیں گے جس کا ذائقہ نہیں بدلا ہوگا"۔ انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اللہ مردوں کو کیسے زندہ کرے گا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم اپنی کسی ایسی زمین سے نہیں گزرے جو بنجر تھی، پھر تم اس سے گزرے جب وہ سرسبز تھی، پھر تم اس سے گزرے جب وہ بنجر تھی، پھر تم اس سے گزرے جب وہ سرسبز تھی؟" میں نے کہا: جی ہاں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اسی طرح دوبارہ اٹھنا ہوگا"۔ میں نے پوچھا: مجھے کیسے معلوم ہو کہ میں مومن ہوں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس امت میں سے کوئی بھی نہیں..." ابن ابی [نے کہا]...

حواشی: (1) ایک حدیث کا ٹکڑا، اسے احمد نے المسند (22835) میں اور بخاری نے (6493) میں سہل بن سعد الساعدی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) نسخوں میں ہے: "پس وہ لکھتا ہے"، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (م) سے ہے جو کہ صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (3) نسخہ (د) اور (ز) میں دونوں جگہ ہے: اس کے اور اس کے درمیان صرف ایک بالشت یا ایک ہاتھ کا فاصلہ۔ (4) صحیح مسلم (2643)، اور یہ صحیح بخاری (3208) اور مسند احمد (3624) میں بھی ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 9 297

Qais: Or he said: [From among my Ummah] whoever does a good deed and knows it is good, and that Allah will reward him for it with good, or does an evil deed and knows it is evil, and that Allah will recompense him for it with evil or forgive him, except for a believer.”(1).

I say: Although the chain of narration for this Hadith is not strong, its meaning is correct. It does not contradict the Hadith of Ibn Mas'ud, as that is contingent upon the ending (of one's life), just as he (peace and blessings be upon him) said: "Actions are but by their endings."(2). This only indicates that he is a believer in the current state, and Allah knows best.

Seventh: Philologists said: The hypocrite (Munafiq) was so named because he shows other than what he conceals, resembling the jerboa. It has a burrow called "an-Nafiqaa" and another called "al-Qasi'aa." That is because it digs into the earth until it almost reaches the surface, making the soil thin. If it senses danger, it pushes that soil with its head and emerges. So, the outside of its burrow is soil, and the inside is an excavated hole. Likewise, the hypocrite's outward appearance is faith, and his inward state is disbelief; this meaning has been mentioned before(3).

His saying, the Almighty: {They [think to] deceive Allah and those who believe, but they deceive not except themselves and perceive [it] not.}

Our scholars said: The meaning of "they deceive Allah" is: they deceive Him in their own estimation and according to their belief(4). It is said: He said that because of their acting like deceivers. And it is said: there is an omission in the speech, its estimation being: they deceive the Messenger of Allah ﷺ, narrated from Al-Hasan and others. Their deception of His Messenger was made deception of Him, because he called them with His message. Similarly, if they deceive the believers, they have deceived Allah. Their deception is: what they showed of faith contrary to what they concealed of disbelief, to protect their blood and wealth, thinking they have escaped and deceived. This was said by a group of interpreters(5).

---

(1) Mentioned by Ibn Hajar in 'Al-Matalib al-Aliyah' (2881) and attributed to Abu Ya'la (perhaps in the 'Al-Kabir'). Recorded by Imam Ahmad in 'Al-Musnad' (16194) through Abd al-Rahman bin Yazid bin Jabir, from Sulayman bin Musa, from Abu Razin al-Uqayli, in a similar fashion, without his saying: "I and you, O Abu Razin, will surely

drink milk whose taste has not changed." (2) Mentioned previously in the fifth point. (3) Page 273. (4) In (Z): their creation. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/90.

सूरह अल-बक़रा: आयत 9 297

क़ैस ने कहा: या उन्होंने कहा: [मेरी उम्मत में से] जिसने कोई नेक काम किया और वह जानता है कि वह नेक है, और यह कि अल्लाह उसे इसका अच्छा बदला देगा, या जिसने कोई बुरा काम किया और वह जानता है कि वह बुरा है, और यह कि अल्लाह उसे इसका बुरा बदला देगा या उसे माफ़ कर देगा, वह मोमिन (आस्तिक) ही है।" (1)।

मैंने कहा: हालाँकि इस हदीस की सनद (वर्णन की कड़ी) मज़बूत नहीं है, लेकिन इसका अर्थ सही है। यह इब्न मसऊद की हदीस के विरुद्ध नहीं है, क्योंकि वह अंत (जीवन के समापन) पर निर्भर है, जैसा कि उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा: "कर्मों का दारोमदार उनके अंजाम पर है।" (2)। यह केवल यह दर्शाता है कि वह वर्तमान स्थिति में मोमिन है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

सातवाँ: भाषाविदों ने कहा: मुनाफ़िक़ (पाखंडी) को मुनाफ़िक़ इसलिए कहा गया क्योंकि वह जो छुपाता है उसके विपरीत दिखाता है, जो कि जरबोआ (एक प्रकार का चूहा) के समान है। इसका एक बिल होता है जिसे "नफ़िक़ा" कहा जाता है और दूसरा जिसे "क़ासिआ" कहा जाता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि वह ज़मीन को तब तक खोदता है जब तक कि वह ज़मीन की सतह तक लगभग नहीं पहुँच जाता, जिससे मिट्टी बहुत पतली हो जाती है। यदि उसे किसी खतरे का आभास होता है, तो वह उस मिट्टी को अपने सिर से धकेलता है और बाहर निकल आता है। इसलिए, उसके बिल का बाहरी हिस्सा मिट्टी है और भीतरी हिस्सा खुदाई किया हुआ गड्ढा है। इसी तरह, मुनाफ़िक़ का बाहरी हिस्सा ईमान है और उसका आंतरिक हिस्सा कुफ़्र है; यह अर्थ पहले भी बताया जा चुका है (3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {वे अल्लाह और उन लोगों को धोखा देना चाहते हैं जो ईमान लाए हैं, जबकि वे केवल स्वयं को धोखा दे रहे हैं और उन्हें इसका एहसास नहीं है।}

हमारे विद्वानों ने कहा: "वे अल्लाह को धोखा देते हैं" का अर्थ है: वे अपने ज़हन में और अपने विचार के अनुसार उसे धोखा देते हैं (4)। कहा गया है: यह उनके धोखेबाज़ों जैसा आचरण करने के कारण कहा गया है। और कहा गया है: वाक्य में कुछ लुप्त है, जिसका अर्थ है: वे अल्लाह के रसूल ﷺ को धोखा देते हैं, यह अल-हसन और अन्य से वर्णित है। उनके द्वारा उसके रसूल को धोखा देने को अल्लाह को धोखा देना माना गया क्योंकि उन्होंने उन्हें अल्लाह के संदेश के साथ बुलाया था। इसी प्रकार, यदि वे ईमान वालों को धोखा देते हैं, तो उन्होंने अल्लाह को धोखा दिया है। उनका धोखा यह है: जो उन्होंने कुफ़्र छिपाया था उसके विपरीत जो ईमान उन्होंने दिखाया, ताकि वे अपने प्राणों और

धन की रक्षा कर सकें यह सोचते हुए कि वे बच निकले और धोखा दे दिया। यह बात व्याख्याकारों के एक समूह ने कही है (5)।

---

(1) इब्न हजर ने 'अल-मतालिब अल-अलिया' (2881) में इसका उल्लेख किया है और इसे अबू याला (शायद अल-कबीर में) से जोड़ा है। इमाम अहमद ने 'अल-मुसनद' (16194) में अब्द अल-रहमान बिन यज़ीद बिन जाबिर के माध्यम से, सुलेमान बिन मूसा से, अबू रज़ीन अल-उकैली से, इसी तरह से इसे निकाला है, बिना उनके इस कथन के: "मैं और तुम, ऐ अबू रज़ीन, निश्चित रूप से वह दूध पिएंगे जिसका स्वाद नहीं बदला है।" (2) पाँचवें विषय में पहले आ चुका है। (3) पृष्ठ 273. (4) (ज़) में: उनकी रचना। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/90।

سورۃ البقرہ: آیت 9 297

قیس نے کہا: یا انہوں نے کہا: [میری امت میں سے] جس نے کوئی نیکی کی اور وہ جانتا ہے کہ وہ نیکی ہے، اور یہ کہ اللہ اسے اس کا اچھا بدلہ دے گا، یا جس نے کوئی برائی کی اور وہ جانتا ہے کہ وہ برائی ہے، اور یہ کہ اللہ اسے اس کا برا بدلہ دے گا یا اسے معاف کر دے گا، سوائے مومن کے۔" (1)۔

میں نے کہا: اگرچہ اس حدیث کی سند اتنی قوی نہیں ہے، لیکن اس کا مفہوم صحیح ہے، اور یہ ابن مسعود کی حدیث کے معارض نہیں ہے، کیونکہ وہ خاتمے پر منحصر ہے، جیسا کہ آپ علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا: "اعمال کا دارومدار خاتموں پر ہے" (2)۔ اور یہ صرف اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ فی الحال مومن ہے، واللہ اعلم۔

ساتویں بات: علمائے لغت نے کہا: منافق کو منافق اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ اس کے برعکس ظاہر کرتا ہے جو وہ چھپاتا ہے، یہ یربوع (ایک جانور) سے مشابہت رکھتا ہے، اس کا ایک سوراخ ہوتا ہے جسے "نافقاء" کہا جاتا ہے اور دوسرا جسے "قاصعاء" کہا جاتا ہے۔ وہ زمین کو کھودتا ہے یہاں تک کہ جب وہ زمین کی سطح کے قریب پہنچ جاتا ہے تو مٹی کو باریک کر دیتا ہے، پھر جب اسے کسی خطرے کا احساس ہوتا ہے تو وہ اس مٹی کو اپنے سر سے دھکیل کر باہر نکل آتا ہے۔ پس اس کے سوراخ کا ظاہر مٹی ہے اور اس کا باطن کھدائی ہے۔ اسی طرح منافق کا ظاہر ایمان ہے اور اس کا باطن کفر؛ اور یہ معنی پہلے گزر چکا ہے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ اللہ اور ان لوگوں کو دھوکہ دینا چاہتے ہیں جو ایمان لائے ہیں، حالانکہ وہ اپنے آپ ہی کو دھوکہ دے رہے ہیں اور انہیں شعور نہیں۔}

ہمارے علماء نے کہا: "وہ اللہ کو دھوکہ دیتے ہیں" کا مطلب ہے: وہ اپنے زعم اور گمان کے مطابق اسے دھوکہ دیتے ہیں (4)۔ اور کہا گیا: یہ ان کے دھوکہ بازوں والے عمل کی وجہ سے کہا گیا ہے۔ اور کہا گیا: کلام میں حذف ہے، جس کی تقدیر یہ ہے: وہ رسول اللہ ﷺ کو دھوکہ دیتے ہیں، یہ حسن اور دیگر سے مروی ہے۔ ان کے رسول کو دھوکہ دینے کو اللہ کا دھوکہ دینا قرار دیا گیا کیونکہ انہوں نے انہیں اس کی رسالت کے ساتھ پکارا تھا۔ اسی طرح جب وہ مومنین کو دھوکہ دیتے ہیں، تو گویا وہ اللہ کو دھوکہ دیتے ہیں۔ اور ان کا دھوکہ دینا یہ ہے: جو انہوں نے کفر چھپایا تھا اس کے برعکس ایمان کا اظہار کیا تاکہ وہ اپنے خون اور مال کو محفوظ کر لیں، اور وہ گمان کرتے ہیں کہ وہ نجات پا گئے اور انہوں نے دھوکہ دے دیا، یہ بات مفسرین کی ایک جماعت نے کہی ہے (5)۔

---

(1) اسے ابن حجر نے المطالب العالیہ (2881) میں ذکر کیا ہے اور اسے ابویعلیٰ کی طرف منسوب کیا ہے (اور غالباً یہ الکبیر میں ہے)۔ اور امام احمد نے اسے المسند (16194) میں عبدالرحمن بن یزید بن جابر کے طریق سے، سلیمان بن موسیٰ سے، ابو ر زین العقیلی سے، اسی طرح روایت کیا ہے، سوائے ان کے اس قول کے: "اے ابو ر زین! میں اور تم ضرور ایسا دودھ پئیں گے جس کا ذائقہ نہ بدلا ہو"۔ (2) پانچویں مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔ (3) ص 273۔ (4) (ظ) میں: ان کی تخلیق۔ (5) المحرر الوجیز 90/1۔

298 Surah Al-Baqarah: Verse 9

Linguists said (1): The origin of 'al-khad' (deception) in the language of the Arabs is corruption/spoiling, narrated by Tha'lab from Ibn al-A'rabi (2). And he recited: White in color, delicious in taste, pure of saliva when the saliva turns sour (corrupts) (3). I say: So "they deceive Allah" based on this means: they corrupt their faith and their deeds in what is between them and Allah Almighty through showing off (riya'). Likewise, it came interpreted from the Prophet ﷺ as follows (4). And in the Revelation: {Showing off to the people} [An-Nisa: 142]. It was said: Its origin is concealment, and from it is 'mukhda' (chamber/closet) of the house where things are kept. Narrated by Ibn Faris (5) and others. The Arabs say: 'The lizard hid (inkhad'a) in its hole.' His saying Almighty: {And they do not deceive except themselves} is negation and affirmation, meaning: the consequence of deception does not befall anyone but them. From their sayings: 'Whoever deceives one who cannot be deceived, only deceives himself.' And this is true; because deception only occurs with one who does not know the inner secrets, but as for the one who knows the inner secrets, then whoever enters into deception with him, only deceives himself. This indicates that the hypocrites did not know Allah, for if they had known Him, they would have known that He is not deceived. And it has preceded from the saying of peace and blessings be upon him that he said: 'Do not [try to] deceive Allah, for whoever [tries to] deceive Allah, Allah deceives him, and he deceives his own self if only he perceived.' They said: O Messenger of Allah, and how can one [try to] deceive Allah? He said: 'You do what Allah commanded you to do, but you seek something else through it' (6). And the explanation of how 'deception' is from Allah Almighty will come at His saying: {Allah mocks them} [Al-Baqarah: 15]. Nafi', Ibn Kathir, and Abu 'Amr read: 'yukhadi'un' (they deceive) in both places, so that the two wordings are homogenous.

---

(1) Al-Hujja lil-Qurra al-Sab'a 1/313. (2) He is Muhammad ibn Ziyad, Abu Abd Allah al-Hashimi their mawla, Imam of linguistics, genealogist, died in (231 AH). As-Siyar 10/687. (3) The verse is by Suwayd ibn Abi Kahil al-Yashkuri, and it is in al-Mufaddaliyat p. 191. (4) In the interpretation of verse (264) of Surah Al-Baqarah, and verse (142) of Surah An-Nisa. (5) In Mujmal al-Lugha 1/279. (6) Preceded on p. 35, chapter on warning the people of Quran and knowledge against riya'.

298 सूरह अल-बकराह: आयत 9

भाषाविदों ने कहा (1): अरबों की भाषा में 'अल-खद' (धोखा) का मूल अर्थ भ्रष्टाचार या बिगड़ना है, इसे थलाब ने इब्न अल-अरबी (2) के हवाले से बताया है। और उन्होंने पढ़ा: 'रंग में सफेद, स्वाद में स्वादिष्ट, लार का शुद्ध होना जब लार खट्टी (खराब) हो जाती है' (3)। मैंने कहा: तो इसके आधार पर "वे अल्लाह को धोखा देते हैं" का अर्थ है: वे दिखावे (रिया) के माध्यम से अपने और अल्लाह के बीच अपने ईमान और अपने कार्यों को बिगाड़ते हैं। इसी तरह, यह पैगंबर ﷺ से व्याख्यायित होकर आया है जैसा कि आगे आएगा (4)। और वहि (प्रकाशना) में है: {वे लोगों को दिखाते हैं} [अन-निसा: 142]। यह कहा गया: इसका मूल 'छिपाना' है, और इसी से घर का 'मुखदा' (कोठरी/अलमारी) है जहाँ चीज़ों को सुरक्षित रखा जाता है। इसे इब्न फ़ारिस (5) और अन्य लोगों ने बयान किया है। अरब कहते हैं: 'छिपकली अपने बिल में छिप गई (इनखदआ)।' अल्लाह तआला का कथन: {और वे केवल अपने आप को ही धोखा देते हैं} नकारात्मक और सकारात्मक है, जिसका अर्थ है: धोखे का परिणाम केवल उन पर ही पड़ता है। उनकी कहावतों में से है: 'जो उसे धोखा देता है जिसे धोखा नहीं दिया जा सकता, वह केवल खुद को धोखा देता है।' और यह सच है; क्योंकि धोखा केवल उसी के साथ हो सकता है जो अंतर्मन की बातों को नहीं जानता, लेकिन जो अंतर्मन की बातों को जानता है, उसके साथ जो धोखे में उतरता है, वह केवल खुद को ही धोखा देता है। यह इस बात का प्रमाण है कि मुनाफिकों (पाखंडियों) ने अल्लाह को नहीं पहचाना, क्योंकि अगर वे उसे जानते, तो वे जानते कि उसे धोखा नहीं दिया जा सकता। और नबी ﷺ के कथन से पहले ही आ चुका है कि उन्होंने कहा: 'अल्लाह को धोखा मत दो, क्योंकि जो अल्लाह को धोखा देता है, अल्लाह उसे धोखा देता है, और वह खुद को धोखा दे रहा होता है अगर वह समझ सके।' उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, और अल्लाह को कैसे धोखा दिया जा सकता है? उन्होंने कहा: 'तुम वह काम करते हो जिसका अल्लाह ने तुम्हें आदेश दिया है, लेकिन तुम उसके ज़रिए किसी और चीज़ की तलाश करते हो' (6)। और अल्लाह तआला की ओर से 'धोखा' कैसे होता है, इसका स्पष्टीकरण अल्लाह के इस कथन पर आएगा: {अल्लाह उनसे मज़ाक करता है} [अल-बकराह: 15]। नाफी, इब्न कसीर और अबू अम्र ने दोनों स्थानों पर 'युखादिउन' पढ़ा है, ताकि दोनों शब्द एक जैसे रहें।

---

(1) अल-हुज्जा लिल-कुर्रा अस-सबआ 1/313। (2) वह मुहम्मद बिन ज़ियाद, अबू अब्दुल्ला अल-हाशिमी हैं, भाषा के इमाम, वंशावली लेखक, उनकी मृत्यु (231 हिजरी) में हुई। अस-सियार 10/687। (3) यह शेर सुवैद बिन अबी काहिल अल-यशकुरी का है, जो अल-मुफ़ज़्ज़लियात पृष्ठ 191

में है। (4) सूरह अल-बकराह की आयत (264) और सूरह अन-निसा की आयत (142) की व्याख्या में। (5) मुजमल अल-लुग़ा 1/279 में। (6) पृष्ठ 35 पर पहले आ चुका है, कुरान और इल्म वालों को रियाकारी से डराने का अध्याय।

298 سورہ البقرہ: آیت 9

ماہرین لغت نے کہا (1): اہل عرب کے کلام میں 'خَدْع' (دھوکے) کی اصل فساد (بگاڑ) ہے، اسے ثعلب نے ابن الاعرابی (2) سے نقل کیا ہے۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: وہ رنگ میں سفید، ذائقے میں لذیذ ہے، اس کا لعاب دہن اس وقت پاکیزہ ہوتا ہے جب لعاب میں بگاڑ (کھٹاس) آ جائے (3)۔ میں نے کہا: پس اس بنیاد پر "وہ اللہ کو دھوکہ دیتے ہیں" کا مطلب یہ ہے کہ: وہ ریاکاری کے ذریعے اپنے اور اللہ تعالیٰ کے درمیان اپنے ایمان اور اپنے اعمال کو بگاڑتے ہیں۔ اسی طرح نبی کریم ﷺ سے اس کی تفسیر مروی ہے جیسا کہ آگے آئے گا (4)۔ اور قرآن مجید میں ہے: {وہ لوگوں کو دکھاتے ہیں} [النساء: 142]۔ اور کہا گیا: اس کی اصل 'چھپانا' ہے، اور اسی سے گھر کا 'مُخْدَع' (وہ کوٹھڑی یا الماری) ہے جس میں چیز محفوظ کی جاتی ہے۔ اسے ابن فارس (5) اور دیگر نے نقل کیا ہے۔ عرب کہتے ہیں: 'گوہ (سوسمار) اپنے بل میں چھپ گیا (انْخَدَعَ)'۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ کسی کو نہیں بلکہ صرف اپنے آپ کو دھوکہ دیتے ہیں} نفی اور اثبات ہے، یعنی: دھوکے کا وبال صرف انہی پر پڑتا ہے۔ ان کے اقوال میں سے ہے: 'جس نے اسے دھوکہ دیا جسے دھوکہ نہیں دیا جا سکتا، اس نے صرف اپنے آپ کو دھوکہ دیا'۔ اور یہ درست ہے؛ کیونکہ دھوکہ صرف اس کے ساتھ ہوتا ہے جو باطن (پوشیدہ باتوں) کو نہیں جانتا، لیکن جو باطن کو جانتا ہو، تو جو اس کے ساتھ دھوکہ بازی میں داخل ہوا، اس نے صرف اپنے آپ کو دھوکہ دیا۔ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ منافقوں نے اللہ کو نہیں پہچانا، کیونکہ اگر وہ اسے پہچان لیتے تو جان لیتے کہ اسے دھوکہ نہیں دیا جا سکتا۔ اور نبی کریم ﷺ کے ارشاد سے پہلے گزر چکا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: 'اللہ کو دھوکہ نہ دو، کیونکہ جو اللہ کو دھوکہ دیتا ہے، اللہ اسے دھوکہ دیتا ہے، اور وہ اپنے آپ ہی کو دھوکہ دے رہا ہوتا ہے کاش وہ سمجھ سکے'۔ صحابہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول،

اللہ کو کیسے دھوکہ دیا جا سکتا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: 'تم وہ عمل کرو جس کا اللہ نے تمہیں حکم دیا ہے، لیکن اس سے تمہاری طلب اللہ کے سوا کوئی اور ہو' (6)۔ اور اللہ تعالیٰ کی طرف سے 'خَدْع' (دھوکہ) کی وضاحت کیسے ہوتی ہے، یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس آئے گی: {اللہ ان سے استہزاء کرتا ہے} [البقرہ: 15]۔ نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو نے دونوں جگہوں پر 'يُخادعون' پڑھا ہے، تاکہ دونوں لفظوں میں ہم آہنگی رہے۔

---

(1) الحجة للقراء السبعة 1/313۔ (2) وہ محمد بن زیاد، ابو عبد اللہ الہاشمی ہیں، زبان کے امام، ماہر انساب، ان کی وفات (231ھ) میں ہوئی۔ السیر 10/687۔ (3) یہ شعر سوید بن ابی کاہل الیشکری کا ہے، جو المفضلیات ص 191 میں ہے۔ (4) سورہ بقرہ کی آیت (264) اور سورہ نساء کی آیت (142) کی تفسیر میں۔ (5) مجمل اللغہ 1/279 میں۔ (6) ص 35 پر پہلے گزر چکا ہے، اہل قرآن اور علم والوں کو ریاکاری سے ڈرانے کا باب۔

Page 299

Surat Al-Baqarah: Verse 10

Asim, Hamzah, Al-Kisa'i, and Ibn 'Amir recited the second occurrence of "yakhda'un" (they deceive). The verbal noun is "khid'", with a kasrah on the 'kha', and "khadi'ah". Abu Zayd related this (1).

Muwarriq al-'Ijli (2) recited: "yukhad-da'un Allah" with a dammah on the 'ya', fatha on the 'kha', and a shadda on the 'dal', indicating intensification (3). Abu Talut Abd al-Salam bin Shaddad (4) and al-Jarud (5) recited it with a dammah on the 'ya', sukun on the 'kha', and fatha on the 'dal', meaning: they are only deceived from themselves, thus the preposition was omitted, as in the Almighty's saying: "And Moses chose [from] his people" [Al-A'raf: 155], meaning: from among his people (6).

The Almighty's saying: "and they perceive not," meaning: they do not realize that the consequence of their deception returns to them. They think they have escaped through their deception and won, but that is only in this world. In the Hereafter, it will be said to them: "Go back behind you and seek light" [Al-Hadid: 13], as will be explained later.

Linguists said: "sha'artu bish-shay'" (I felt the thing) means "fatintu lahu" (I became aware of it) (7). From it comes "sha'ir" (poet) because of his awareness, for he notices strange meanings that others do not notice. From it is their saying (8): "layta shi'ri", meaning: would that I knew (9).

The Almighty's saying: "In their hearts is disease, so Allah has increased their disease; and for them is a painful punishment because they [habitually] used to lie."

The Almighty's saying: "In their hearts is disease" is a subject and predicate. "Disease" is a metaphorical term for corruption.

(1) Al-Hujjah lil-Qurra' al-Sab'ah 1/312-313, Al-Sab'ah by Ibn Mujahid p. 139, and Al-Taysir by Al-Dani p. 72. (2) Abu al-Mu'tamir al-Basri, the Imam, died during the governorship of Ibn Hubayrah over Iraq. Al-Siyar 4/353. Al-Hafiz said in al-Taqrib: He died after the year one hundred. (3) Mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhah p. 2, and Abu Hayyan in al-Bahr 1/57, and for both of them it is in the saying: "yukhadi'un" the second. (4) Al-'Abdi, Al-Qaysi, Al-Basri, related the recitation from his father, and his father was born on the day the Prophet ﷺ passed away. Tahdhib al-Tahdhib 2/575, and Tabaqat al-Qurra' 1/385. (5) Ibn Abi Sabra al-Hudhali,

Abu Nawfal al-Basri, died in the year (120 AH), and he is among the men mentioned in al-Tahdhib. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 2, al-Muhtasab 1/51, al-Bahr al-Muhit 1/57, and al-Muharrar al-Wajiz 1/90-91. (7) In (M): meaning: I became aware of it. (8) The phrase: "From it is their saying" is from (M). (9) Al-Sahhah (Sha'r), and Mujmal al-Lughah 2/505.

पृष्ठ २९९

सूरह अल-बकरा: आयत १०

आसिम, हमज़ा, अल-किसाई और इब्न आमिर ने दूसरे "यखदऊन" (वे धोखा देते हैं) को पढ़ा। इसका स्रोत (मस्दर) 'खिद" है, 'खा' के नीचे कसरह के साथ, और 'खदीअह'। अबू ज़ैद ने इसका उल्लेख किया है (१)।

मुवर्रिक् अल-इजली (२) ने पढ़ा: "युखद-दऊन अल्लाह" 'या' पर दम्मा, 'खा' पर फत्हा और 'दाल' पर तशदीद के साथ अधिकता दर्शाने के लिए (३)। और अबू तालूत अब्द अल-सलाम बिन शद्दाद (४) और अल-जारूद (५) ने पढ़ा: 'या' पर दम्मा, 'खा' पर सुकून और 'दाल' पर फत्हा के साथ, इस अर्थ में कि: वे केवल स्वयं से धोखा खाते हैं, इसलिए पूर्वसर्ग (हरफ़ जर) हटा दिया गया, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: "और मूसा ने अपनी कौम [में से] चुना" [अल-अराफ: १५५] यानी: अपनी कौम में से (६)।

अल्लाह तआला का कथन: "और वे महसूस नहीं करते" यानी: वे यह नहीं समझते कि उनके धोखे का दुष्परिणाम उन पर ही वापस आएगा, इसलिए वे सोचते हैं कि वे अपने धोखे से बच गए और सफल हो गए, जबकि यह केवल दुनिया में है, और आखिरत में उनसे कहा जाएगा: "पीछे हट जाओ और प्रकाश की तलाश करो" [अल-हदीद: १३] जैसा कि आगे आएगा।

भाषाविदों ने कहा: "शअर्तु बिश-शै" (मैंने चीज़ को महसूस किया): "फ़तिनतु लहू" (मैं इसके प्रति जागरूक हुआ) (७), और इसी से 'शायर' (कवि) बना है उसकी जागरूकता के कारण, क्योंकि वह उन अजीब अर्थों को समझ लेता है जिन्हें दूसरे नहीं समझ पाते। और इसी से उनकी कहावत (८) है: "लैयात शिअरी", यानी: काश मुझे पता होता (९)।

अल्लाह तआला का कथन: "उनके दिलों में रोग है, अतः अल्लाह ने उनके रोग को और बढ़ा दिया; और उनके लिए दर्दनाक सजा है क्योंकि वे [लगातार] झूठ बोलते थे।"

अल्लाह तआला का कथन: "उनके दिलों में रोग है" यह मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है। 'रोग' शब्द भ्रष्टाचार के लिए एक रूपक है।

(१) अल-हुज्जह लिल-कुर्रा अल-सबअ ३१२/१-३१३, अल-सबअ इब्न मुजाहिद द्वारा पृष्ठ १३९, और अल-तयसीर अल-दानी द्वारा पृष्ठ ७२। (२) अबू अल-मुतामिर अल-बसरी, इमाम, इराक पर इब्न हुबैरा के

शासनकाल में मृत्यु हुई। अल-सियार ४/३५३। अल-हाफिज़ ने अल-तक़रीब में कहा: उनकी मृत्यु सौ वर्ष के बाद हुई। (३) इब्न खालवैह ने अल-किरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ २ में, और अबू हयान ने अल-बहर १/५७ में इसका उल्लेख किया है, और यह दोनों के अनुसार दूसरे "युखादिऊन" के बारे में है। (४) अल-अब्दी, अल-कैसी, अल-बसरी, अपने पिता से पाठ सुनाया, और उनके पिता का जन्म उसी दिन हुआ था जिस दिन नबी ﷺ का वसाल हुआ था। तहज़ीब अल-तहज़ीब २/५७५, और तबकात अल-कुर्रा १/३८५। (५) इब्न अबी सबरा अल-हुज़ली, अबू नौफ़ल अल-बसरी, वर्ष (१२० हिजरी) में मृत्यु हुई, और वे तहज़ीब के पुरुषों में से हैं। (६) अल-किरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ २, अल-मुह्तसब १/५१, अल-बहर अल-मुहीत १/५७, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/९०-९१। (७) (म) में: यानी: मैं इसके प्रति जागरूक हुआ। (८) शब्द: "और इसी से उनकी कहावत है", (म) से। (९) अल-सिहाह (शअर), और मुजमल अल-लुग़ा २/५०५।

صفحہ ۲۹۹

سورة البقرہ: آیت ۱۰

عاصم، حمزہ، کسائی اور ابن عامر نے دوسرے "یخدعون" (وہ دھوکہ دیتے ہیں) کو پڑھا ہے۔ اور مصدر 'خِدْع'، خاء کے کسرہ کے ساتھ، اور 'خدیعہ' ہے۔ ابو زید نے اسے نقل کیا ہے (۱)۔

اور مورق العجلی (۲) نے پڑھا: «یُخَدَّعون اللہ» یاء کے ضمہ، خاء کے فتحہ اور دال کی تشدید کے ساتھ مبالغہ کے طور پر (۳)۔ اور ابو طالوت عبد السلام بن شداد (۴) اور جارود (۵) نے پڑھا: یاء کے ضمہ، خاء کے سکون اور دال کے فتحہ کے ساتھ، اس معنی پر کہ: اور وہ کسی کو نہیں بلکہ خود کو دھوکہ دیتے ہیں، پس حرف جر کو حذف کر دیا گیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَاخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُ﴾ [الأعراف: ۱۵۵] یعنی: اپنی قوم میں سے (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَا يَشْعُرُونَ﴾ یعنی: وہ نہیں سمجھتے کہ ان کے دھوکے کا وبال انھی پر لوٹنے والا ہے، پس وہ گمان کرتے ہیں کہ وہ اپنے دھوکے سے نجات پا گئے اور کامیاب ہو گئے، حالانکہ یہ صرف دنیا میں ہے، اور آخرت میں ان سے کہا جائے گا: ﴿ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا﴾ [الحدید: ۱۳] جیسا کہ آگے آئے گا۔

اہل لغت نے کہا: "شَعَرْتُ بالشيء" (میں نے چیز کو محسوس کیا): "فَطِنْتُ له" (میں اس سے آگاہ ہوا) (۷)، اور اسی سے شاعر کو اس کی ذہانت و آگاہی کی وجہ سے شاعر کہا جاتا ہے، کیونکہ وہ ان عجیب معانی کو پا لیتا ہے جنہیں دوسرے نہیں پا سکتے۔ اور اسی سے ان کا قول (۸) ہے: "لیت شِعری"، یعنی: کاش میں جان لیتا (۹)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا ۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ اور 'مرض' سے مراد فساد کا استعارہ ہے۔

(۱) الحجة للقراء السبعة ۳۱۲/۱-۳۱۳، والسبعة لابن مجاهد ص ۱۳۹، والتيسير للداني ص ۷۲۔ (۲) ابو المعتمر البصری، امام، عراق پر ابن ہبیرہ کی ولایت کے دوران وفات پائی۔ السیر ۴/ ۳۵۳۔ اور حافظ نے التقریب میں کہا: سو سال کے بعد وفات پائی۔ (۳) ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۲ میں، اور ابو حیان نے البحر ۵۷/۱ میں اس کا ذکر کیا ہے اور ان دونوں کے ہاں یہ قول «یخادعون» ثانی میں ہے۔ (۴) العبدی، القیسی، البصری، اپنے والد سے قرات روایت کی، اور ان کے والد نبی کریم ﷺ کی وفات کے دن پیدا ہوئے تھے۔ تہذیب التہذیب ۵۷۵/۲، اور طبقات القراء ۱/ ۳۸۵۔ (۵) ابن ابی سبرہ الہذلی، ابو نوفل البصری، وفات سنہ (۱۲۰ھ)، اور وہ تہذیب کے رجال میں سے ہیں۔ (۶) القراءات الشاذة ص ۲، والمحتسب ۵۱/۱، والبحر المحیط ۵۷/۱، والمحرر الوجیز ۹۰/۱ - ۹۱۔ (۷) (م) میں ہے: یعنی: میں اس سے آگاہ ہوا۔ (۸) لفظ: "اور اسی سے ان کا قول"، (م) سے ہے۔ (۹) الصحاح (شعر)، اور مجمل اللغہ ۵۰۵/۲۔

Surah Al-Baqarah: Verse 10 300 [The disease] that is in their beliefs. This is either doubt and hypocrisy, or denial and fabrication (1). The meaning is: their hearts are diseased because they are devoid of protection, success, care, and support. Ibn Faris the linguist said (2): Disease is everything by which a person goes beyond the limit of health, whether it be an illness, hypocrisy, or negligence in a matter. The reciters are unanimous on pronouncing the 'ra' with a fatha in 'marad' (disease), except what Al-Asma'i narrated from Abu 'Amr that he made the 'ra' quiescent (3). His words, the Almighty: "So Allah increased their disease": It was said: it is a prayer against them. The meaning of the speech would be: Allah increased them in doubt and hypocrisy as a reward for their disbelief, and weakness from victory, and inability to have power, as the poet said (4): O sender of the south and east winds, when Zayd gets angry, then increase him in anger. Meaning: Do not guide him to victory in what he was angry about. Based on this, there is evidence in the verse for the permissibility of praying against hypocrites and expelling them; because they are the worst of Allah's creation (5). It was also said: It is information from Allah Almighty about the increase of their disease, meaning: Allah added disease to their disease, as He said in another verse: "It only added filth to their filth" [At-Tawbah: 125]. The masters of meanings said: "In their hearts is a disease," meaning: by their tranquility in this world, and their love (6) for it, their heedlessness of the Hereafter, and their turning away from it. And His saying: "So Allah increased their disease" means: He entrusted them to themselves, and gathered the worries of the world upon them, so they did not find time from that to care for religion. "And for them is a painful punishment" for what perishes over what remains.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/92. (2) Mujmal al-Lughah 3/827. (3) Mentioned by Ibn Khalawayh in Ash-Shawaadh Qira'aat p. 2, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/53. (4) He is Al-Akhtal, and the rajaz is in his Diwan p. 319. (5) Tafsir Abi Al-Layth 1/95. (6) In (D) and (Z): "and their ignorance" instead of "and their love".

सूरह अल-बक़रह: आयत 10 300 [वह बीमारी] जो उनके अकीदों (विश्वासों) में है। और वह या तो संदेह और पाखंड है, या फिर इनकार और झुठलाना (1)। इसका अर्थ है: उनके दिल बीमार हैं, क्योंकि वे ईश्वरीय सुरक्षा, सफलता, देखभाल और समर्थन से वंचित हैं। भाषाविद् इब्न फारिस ने कहा (2): बीमारी वह हर चीज़ है जिसके द्वारा मनुष्य स्वास्थ्य की सीमा से बाहर निकल जाता है, चाहे वह शारीरिक बीमारी हो, पाखंड हो, या किसी मामले में कोताही हो। कारी (कुरान के पाठक) 'मरज़' (marad) शब्द में 'र' (ra) पर फतह (ज़बर) पढ़ने पर सहमत हैं, सिवाय इसके जो अल-असमी ने अबू अम्र से रिवायत की है कि उन्होंने 'र' को साकिन (विराम) पढ़ा है (3)। अल्लाह तआला का कथन: "तो अल्लाह ने उनकी बीमारी बढ़ा दी": कहा गया है: यह उनके खिलाफ एक दुआ (प्रार्थना) है। और इस बात का अर्थ होगा: अल्लाह ने उनके कुफ्र (अविश्वास) के बदले में उनके संदेह और पाखंड को बढ़ा दिया, और उन्हें विजय पाने से कमज़ोर कर दिया, और शक्ति पाने में असमर्थ कर दिया, जैसा कि कवि ने कहा है (4): ऐ दक्षिण और पूर्वी हवाएं भेजने वाले, जब ज़ैद क्रोधित हो, तो उसका क्रोध और बढ़ा दे। अर्थात्: उसे उस बात पर जीत हासिल करने का रास्ता न दिखा जिस पर वह क्रोधित हुआ था। इसके आधार पर, इस आयत में मुनाफिकों (पाखंडियों) के खिलाफ दुआ करने और उन्हें निकालने की अनुमति का प्रमाण है; क्योंकि वे अल्लाह की सबसे बुरी रचना हैं (5)। और यह भी कहा गया है: यह अल्लाह तआला की ओर से उनकी बीमारी बढ़ने की सूचना है, अर्थात्: अल्लाह ने उनकी बीमारी में और बीमारी जोड़ दी, जैसा कि उसने एक अन्य आयत में कहा है: "तो उसने उनकी नापाकी में और नापाकी बढ़ा दी" [अत-तौबा: 125]। अर्थों के विशेषज्ञों (अरबाब अल-मानी) ने कहा: "उनके दिलों में बीमारी है," अर्थात्: दुनिया में उनके सुकून पाने, और इसके प्रति उनके प्रेम (6) के कारण, और आखिरत (परलोक) से उनकी गफ़लत (बेपरवाही) और उससे विमुख होने के कारण। और उनका कथन: "तो अल्लाह ने उनकी बीमारी बढ़ा दी" का अर्थ है: उसने उन्हें उनके हाल पर छोड़ दिया, और दुनिया की चिंताओं को उन पर इकट्ठा कर दिया, इसलिए उन्हें उससे फुर्सत नहीं मिली कि वे धर्म की चिंता करें। "और उनके लिए दर्दनाक अज़ाब (दंड) है" उस चीज़ के लिए जो खत्म हो जाने वाली है उस चीज़ के बदले जो सदा रहने वाली है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/92। (2) मुजमल अल-लुगाह 3/827। (3) इब्न खलवैह ने 'अल-किराआत अल-शज्जा' पृ. 2 में और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासिब' 1/53 में इसका उल्लेख किया है। (4) वह अल-अख्तल है, और रजज़ उनके दीवान पृ. 319 में है। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/95। (6) (द) और (ज़) में: "और उनकी अज्ञानता", "और उनके प्रेम" के बजाय।

سورة البقرہ: آیت ۱۰ ۳۰۰ جو ان کے عقائد میں ہے۔ اور وہ یا تو شک و نفاق ہے، اور یا پھر انکار و تکذیب (۱)۔ اور معنی یہ ہے: ان کے دل بیمار ہیں، عصمت و توفیق، اور رعایت و تائید سے خالی ہونے کی وجہ سے۔ ماہر لغت ابن فارس نے کہا (۲): مرض ہر وہ چیز ہے جس سے انسان صحت کی حد سے نکل جائے، خواہ وہ بیماری ہو، یا نفاق، یا کسی معاملے میں کوتاہی۔ اور تمام قراء «مَرَضٌ» میں را کے فتحہ (زبر) پر متفق ہیں، سوائے اس کے جو اصمعی نے ابو عمرو سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے را کو ساکن پڑھا ہے (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا﴾ (تو اللہ نے ان کی بیماری بڑھا دی) کہا گیا ہے: یہ ان پر بددعا ہے۔ اور کلام کا معنی یہ ہوگا: اللہ نے ان کے کفر کے بدلے ان کے شک اور نفاق کو بڑھا دیا، اور نصرت سے کمزوری، اور قدرت سے عاجزی میں اضافہ کر دیا، جیسا کہ شاعر نے کہا (۴): اے جنوب اور صبا (مشرقی) ہواؤں کے بھیجنے والے، جب زید غصہ کرے تو اس کا غصہ مزید بڑھا دے۔ یعنی: جس بات پر وہ غصہ ہوا اس میں اسے نصرت و کامیابی کی راہ نہ دکھا۔ اور اس بنا پر اس آیت میں منافقین پر بددعا کرنے اور انہیں دھتکارنے کے جواز کی دلیل ہے؛ کیونکہ وہ اللہ کی بدترین مخلوق ہیں (۵)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان کی بیماری کی زیادتی کی خبر ہے، یعنی: اللہ نے ان کی بیماری میں مزید بیماری بڑھا دی، جیسا کہ اس نے دوسری آیت میں فرمایا: ﴿فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا إِلَى رِجْسِهِمْ﴾ [التوبہ: ۱۲۵] (پس اس نے ان کی ناپاکی میں مزید ناپاکی بڑھا دی)۔ اور اہل معانی نے کہا: «فِي قُلُوبِهِم مَرَضٌ» یعنی: دنیا میں ان کے سکون پانے، اور اس سے محبت (۶) کرنے، اور آخرت سے غفلت برتنے اور اس سے اعراض کرنے کی وجہ سے۔ اور اس کا قول: «فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضاً» یعنی: اس نے انہیں ان کے حال پر چھوڑ دیا، اور ان پر دنیا کے غم جمع کر دیے، پس وہ اس سے دین کی فکر کے لیے فارغ نہ ہو سکے۔ «وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» (اور ان کے لیے دردناک عذاب ہے) باقی رہنے والی چیز کے بدلے فنا ہونے والی چیز کی وجہ سے۔

(۱) المحرر الوجیز ۹۲/۱۔ (۲) مجمل اللغہ ۸۲۷/۳۔ (۳) اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص۲، اور ابن جنی نے المحتسب ۵۳/۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) وہ الاخطل ہے، اور یہ رجز اس کے دیوان ص۳۱۹ میں ہے۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۹۵/۱۔ (۶) (د) اور (ز) میں: «وحبهم» (ان کی محبت) کے بجائے «وجهلهم» (ان کی جہالت) ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 10 301

Al-Junayd said: "The ailments of hearts come from following passion, just as the ailments (1) of limbs come from bodily illness."

Allah's saying: {and for them is a painful punishment}: "Alīm" (painful) in the speech of Arabs means: causing pain, i.e., agonizing, like 'As-Samīʿ' in the sense of 'Al-Musmiʿ'. Dhu al-Rummah said, describing camels: "We raise from the chests of swift she-camels, whose faces are struck by a painful heat."(2) 'Ālama' means if it caused pain. 'Al-Īlām' is causing pain. 'Al-Alam' is the pain itself. And 'alima yalamu alman'. 'At-ta'allum' is feeling pain. The plural of 'alīm' is 'ālay' like 'karīm' and 'kuramā'', and 'ālām' like 'ashrāf'.

Allah's saying: {because of what they used to deny}(3): 'Mā' is 'masdariyyah' (infinitive), i.e., because of their denial of the messengers, their rejection of Allah, the Mighty and Sublime, and their denial of His verses, as stated by Abu Hatim. Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i read it with 'takhfīf' (without shadda on the dhāl)(4), meaning: because of their lying and their saying 'we believe' while they were not(5) believers.

Issue: Scholars differed on the Prophet's ﷺ abstention from killing the hypocrites despite his knowledge of their hypocrisy, into four opinions: The first opinion: Some scholars said: He only did not kill them because no one else knew their condition besides him. Scholars have unanimously agreed that a judge does not kill based on his own knowledge, even if(6) they differed on other rulings.

Ibn al-Arabi said(7): This is refuted, for Al-Mujadhdhar ibn Ziyad was killed by Al-Harith ibn Suwayd ibn al-Samit; because Al-Mujadhdhar killed his father Suwayd on the day of Bu'ath(8), then Al-Harith converted to Islam, and he overlooked him on the day of...

---

(1) In (z) and (zha'): 'illah (ailment/cause). (2) His Diwan 2/677. Al-Bahili said in his commentary: Shamardalat: long, fast she-camels. Yasukk: strikes. Wahaj: intense heat. (3) With tashdid, which is the reading of Ibn Kathir, Nafi', Abu Amr, and Ibn Amir. Al-Hujjah 1/329. As-Sab'ah p. 141, and At-Taysir p. 72. (4) Al-Hujjah 1/329. (5) In (zha'): 'wa lam yakunu' (and they were not). (6) In (zha'): 'wa qad' (and already), and in (m): 'wa innama' (and only). (7) In Ahkam al-Qur'an 1/12. (8) One of the famous days of the Arabs in the pre-Islamic period, in which there was war between the Aws and the Khazraj. Al-Aghani 17/118.

सूरह अल-बकरा: आयत 10 301

अल-जुनैद ने कहा: "दिलों की बीमारियाँ ख्वाहिशों के पीछे चलने से आती हैं, ठीक वैसे ही जैसे अंगों की बीमारियाँ (1) शरीर की बीमारी से आती हैं।"

अल्लाह का फरमान: {और उनके लिए दर्दनाक अज़ाब है}: अरबों की भाषा में "अलीम" का अर्थ है: दर्द देने वाला, यानी पीड़ादायक, जैसे 'अस-समीअ' का अर्थ 'अल-मुस्मिअ' (सुनाने वाला) होता है। ज़ू अल-रुम्मा ने ऊंटों का वर्णन करते हुए कहा: "हम तेज़ रफ़्तार ऊंटनियों के सीनों से उठाते हैं, जिनके चेहरों पर एक दर्दनाक तपिश टकराती है।"(2) 'आलमा' का अर्थ है दर्द पहुँचाना। 'अल-ईलाम' का अर्थ दर्द पहुँचाना है। 'अल-अलम' का अर्थ दर्द है। और 'अलिमा यलमु अलमन' (उसे दर्द हुआ)। 'अत-तअल्लुम' का अर्थ दर्द महसूस करना है। 'अलीम' का बहुवचन 'आलाय' है जैसे 'करीम' का 'कुरमा', और 'आलाम' है जैसे 'अशराफ़'।

अल्लाह का फरमान: {इसलिए कि वे झुठलाया करते थे}(3): यहाँ 'मा' मसरिया है, यानी रसूलों को झुठलाने, अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला को ठुकराने और उसकी आयतों को झुठलाने के कारण, जैसा कि अबू हातिम ने कहा है। आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे 'तख़फ़ीफ़' (धाल पर बिना शद्दा के) के साथ पढ़ा है(4), जिसका अर्थ है: उनके झूठ बोलने और उनके यह कहने के कारण कि "हम ईमान लाए" जबकि वे मोमिन नहीं थे(5)।

मसला: नबी ﷺ द्वारा मुनाफ़िकों के निफ़ाक (पाखंड) के बारे में जानने के बावजूद उन्हें न मारने के संबंध में विद्वानों के चार मत हैं: पहला मत: कुछ विद्वानों ने कहा: उन्होंने उन्हें केवल इसलिए नहीं मारा क्योंकि उनके अलावा कोई और उनकी स्थिति नहीं जानता था। विद्वान इस बात पर पूरी तरह सहमत हैं कि एक न्यायाधीश (काज़ी) केवल अपने ज्ञान के आधार पर किसी को मृत्युदंड नहीं देता, भले ही(6) वे अन्य निर्णयों में भिन्न हों।

इब्न अल-अरबी ने कहा(7): यह तर्क खंडित है, क्योंकि अल-मुजज़्ज़र बिन ज़ियाद को अल-हारिस बिन सुवैद बिन अस-सामित ने मार डाला था; क्योंकि अल-मुजज़्ज़र ने बुआस के दिन(8) उसके पिता सुवैद को मार डाला था, फिर हारिस इस्लाम ले आया, और उसने उसे... के दिन अनदेखा कर दिया।

---

(1) (ज़) और (ज़ौ) में: 'इल्लत' (बीमारी/कारण)। (2) दीवान 2/677, अल-बाहिली ने अपनी व्याख्या में कहा: शमरदलत: लंबी, तेज़ ऊंटनियाँ। यसुक: मारता है। वहज: तीव्र गर्मी। (3) तश्दीद के साथ, और

यह इब्न कसीर, नाफ़े अबू अम्र और इब्न आमिर की किराअत है। अल-हुज्जाह 1/329। अस-सबअ पृ. 141, और अत-तयसीर पृ. 72। (4) अल-हुज्जाह 1/329। (5) (ज़ौ) में: 'व लम यकूनू' (और वे नहीं थे)। (6) (ज़ौ) में: 'व क़द' (और निश्चित रूप से), और (मीम) में: 'व इन्नमा' (और केवल)। (7) अहकाम अल-कुरआन 1/12 में। (8) जाहिलियत के दौर के अरबों के मशहूर दिनों में से एक, जिसमें औस और खज़रज के बीच युद्ध हुआ था। अल-अघानी 17/118।

سورہ البقرہ: آیت 10 301

الجنیدؒ نے فرمایا: "دلوں کی بیماریاں خواہشات کی پیروی سے پیدا ہوتی ہیں، جس طرح اعضاء کی بیماریاں (۱) بدن کی بیماری سے پیدا ہوتی ہیں۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾: کلام عرب میں "أليم" کا معنی ہے: تکلیف دینے والا، یعنی دردناک، جیسے 'السميع' بمعنی 'المسمع' (سنانے والا) ہے۔ ذو الرمہ نے اونٹوں کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: "ہم تیز رفتار اونٹنیوں کے سینوں سے اٹھاتے ہیں، جن کے چہروں پر ایک دردناک تپش ٹکراتی ہے۔"(۲) 'آلم' جب وہ تکلیف دے۔ 'الإيلام' تکلیف دینا۔ 'الألم' درد، اور 'ألم يألم ألماً' (اسے درد ہوا)۔ 'التألم' درد محسوس کرنا۔ 'أليم' کی جمع 'آلاء' آتی ہے جیسے 'كريم' کی 'كرماء'، اور 'آلام' جیسے 'أشراف'۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بِمَا كَانُوا يُكَذِّبُونَ﴾(۳): 'ما' مصدریہ ہے، یعنی رسولوں کو جھٹلانے، اللہ عزوجل کی تردید کرنے اور اس کی آیات کو جھٹلانے کی وجہ سے، یہ ابو حاتم کا قول ہے۔ عاصم، حمزہ اور کسائی نے اسے تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے(۴)، اور اس کا معنی ہے: ان کے جھوٹ بولنے اور ان کے یہ کہنے کی وجہ سے کہ: "ہم ایمان لائے"، حالانکہ وہ مومن نہیں تھے(۵)۔

مسئلہ: نبی ﷺ کے منافقین کے نفاق کے بارے میں جاننے کے باوجود انہیں قتل نہ کرنے کے بارے میں علماء کا چار اقوال پر اختلاف ہے: پہلا قول: بعض علماء نے کہا: آپ ﷺ نے انہیں صرف اس لیے قتل نہیں کیا کیونکہ آپ کے سوا ان کے حال کو کوئی نہیں جانتا تھا۔ اور تمام علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ قاضی اپنے علم کی بنیاد پر قتل نہیں کرتا، اگرچہ(۶) دیگر احکامات میں ان کا اختلاف ہے۔

ابن العربیؒ نے کہا(۷): یہ قول قابلِ اعتراض ہے، کیونکہ المجذر بن زیاد کو الحارث بن سوید بن الصامت نے قتل کر دیا تھا؛ اس لیے کہ المجذر نے اس کے باپ سوید کو یومِ بعاث (۸) کے دن قتل کیا تھا، پھر حارث اسلام لے آیا، اور اس نے اسے... کے دن غافل پایا۔

---

(۱) (ز) اور (ظ) میں: علة (بیماری)۔ (۲) دیوان ۲/۶۷۷، باہلی نے اپنی شرح میں کہا: شمردلات: طویل اور تیز رفتار اونٹنیاں۔ یصک: مارتا ہے۔ وہج: سخت گرمی۔ (۳) تشدید کے ساتھ، اور یہ ابن کثیر، نافع، ابو عمرو اور ابن عامر کی قرات ہے۔ الحجہ ۱/۳۲۹۔ السبعة ص ۱۴۱، اور التیسیر ص ۷۲۔ (۴) الحجہ ۱/۳۲۹۔ (۵) (ظ) میں: ولم یکونوا۔ (۶) (ظ) میں: وقد، اور (م) میں: وإنما۔ (۷) احکام القرآن ۱/۱۲ میں۔ (۸) زمانہ جاہلیت میں عربوں کے مشہور ایام میں سے ایک، جس میں اوس اور خزرج کے درمیان جنگ ہوئی تھی۔ الاغانی ۱۷/۱۱۸۔

302 Surah Al-Baqarah: Verse 10

...one [who killed him], so Gabriel informed the Prophet ﷺ about it, and he killed him because of it(1); because his killing was an assassination (ghila), and assassination is one of the legal punishments (Hadd) of Allah. I say: This is an oversight by this Imam; because if the mentioned consensus (Ijma') is established, it is not invalidated by what was mentioned; because consensus is not formed, nor established, except after the death of the Prophet ﷺ and the cessation of revelation. Based on this, that would be a specific case through revelation, so it cannot be used as an argument, or it is abrogated by consensus. And Allah knows best. The second view: The companions of Al-Shafi'i said: The Prophet ﷺ only did not kill them(2) because the Zindiq (heretic) — who is the one who conceals disbelief and manifests faith — is asked to repent and is not killed. Ibn al-Arabi said(3): This is a misconception, for the Prophet ﷺ did not ask them to repent, nor did anyone report that, and no one says that asking a Zindiq to repent is obligatory(4). The Prophet ﷺ used to disregard them despite his knowledge of them. So this later scholar from the companions of Al-Shafi'i who said: 'Asking a Zindiq to repent is permissible,' said something that has not been proven correct by anyone. The third view: He only did not kill them for the sake of interest (maslahah), to reconcile hearts towards him so that they would not be repelled from him. The Prophet ﷺ pointed to this meaning by saying to Umar: 'I seek refuge in Allah from people saying that I kill my companions.' Reported by Al-Bukhari and Muslim(5). He used to give to those whose hearts were to be reconciled despite his knowledge of their bad beliefs, as a gesture of reconciliation, and this is the view of our scholars and others. Ibn Atiyya said(6): It is the way of the companions of Malik, may Allah have mercy on him, regarding the restraint of the Messenger of Allah ﷺ.

(1) Ibn Sa'd mentioned this story in Al-Tabaqat 3/552, and Ibn Abd al-Barr in Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isabah) 10/219. (2) His saying: The Prophet ﷺ, from (Zha). (3) In Ahkam al-Qur'an 1/12. (4) In (Dal) and (Zay): 'The Zindiq's repentance is obligatory,' and in Ahkam al-Qur'an: 'not obligatory.' (5) Sahih Al-Bukhari (3518), and Sahih Muslim (2584), which is from the Hadith of Jabir, may Allah be pleased with him. Al-Bukhari's wording is: 'Lest people say that he used to kill his companions.' It is also in Musnad Ahmad (15223). (6) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/94-96.

302 सूरह अल-बक़रह: आयत 10

...एक [जिसने उसे मारा], तो जिब्रील ने पैगंबर ﷺ को इसके बारे में सूचित किया, और उन्होंने इसके बदले उसे मार दिया(1); क्योंकि उसकी हत्या धोखे से (ग़ीला) की गई थी, और धोखे से हत्या करना अल्लाह की सीमाओं (हद) में से एक है। मैंने कहा: यह इस इमाम की एक चूक है; क्योंकि यदि उल्लेखित आम सहमति (इज्मा) स्थापित हो जाती है, तो वह बताए गए कारणों से अमान्य नहीं होती; क्योंकि आम सहमति पैगंबर ﷺ की मृत्यु और रहस्योद्घाटन (वही) के रुकने के बाद ही बनती और स्थापित होती है। इस आधार पर, वह मामला वही के माध्यम से एक विशेष मामला होगा, इसलिए उसे प्रमाण के रूप में उपयोग नहीं किया जा सकता, या वह आम सहमति द्वारा निरस्त (मंसूख़) है। और अल्लाह बेहतर जानता है। दूसरा विचार: अल-शाफ़ई के साथियों ने कहा: पैगंबर ﷺ ने उन्हें केवल इसलिए नहीं मारा(2) क्योंकि ज़ुंदीक़ (पाखंडी) — वह जो कुफ़्र को छुपाता है और ईमान को प्रकट करता है — से तौबा (पश्चाताप) कराई जाती है, और उसे मारा नहीं जाता। इब्न अल-अरबी ने कहा(3): यह एक भ्रम है, क्योंकि पैगंबर ﷺ ने उनसे तौबा नहीं कराई, न ही किसी ने ऐसा बताया है, और कोई नहीं कहता कि ज़ुंदीक़ से तौबा कराना अनिवार्य है(4)। पैगंबर ﷺ उनके बारे में जानने के बावजूद उन्हें अनदेखा करते थे। अतः अल-शाफ़ई के साथियों में से इस बाद के विद्वान ने जिसने कहा: 'ज़ुंदीक़ से तौबा कराना जायज़ है,' ऐसी बात कही है जो किसी के द्वारा सही साबित नहीं हुई है। तीसरा विचार: उन्होंने उन्हें केवल जनहित (मस्लहह) के लिए नहीं मारा, ताकि दिलों को अपने साथ जोड़ा जा सके और वे उनसे दूर न भागें। पैगंबर ﷺ ने उमर से यह कहकर इस अर्थ की ओर संकेत किया: 'मैं अल्लाह की शरण चाहता हूँ कि लोग यह कहें कि मैं अपने साथियों को मारता हूँ।' इसे बुखारी और मुस्लिम ने उल्लेख किया है(5)। वे उन लोगों को भी देते थे जिनके दिलों को जोड़ना था, भले ही वे उनके बुरे अकीदे (विश्वास) के बारे में जानते थे, ताकि उनका दिल जीत सकें, और यही हमारे विद्वानों और अन्य लोगों का विचार है। इब्न अतिय्या ने कहा(6): यह अल्लाह के रसूल ﷺ के संयम के संबंध में मालिक के साथियों का तरीका है, अल्लाह उन पर दया करे।

(1) इब्न साद ने इस कहानी का उल्लेख अल-तबाक़ात 3/552 में किया है, और इब्न अब्दुल बर्र ने अल-इस्तियाब (अल-इसाबा के हाशिये पर) 10/219 में किया है। (2) उनका कहना: पैगंबर ﷺ, (ज़ा) से। (3) अहकाम अल-क़ुरान 1/12 में। (4) (दाल) और (ज़ाय) में: 'ज़ुंदीक़ की तौबा अनिवार्य है,' और अहकाम अल-क़ुरान में: 'अनिवार्य नहीं है।' (5) सहीह अल-बुखारी (3518), और सहीह मुस्लिम (2584), जो जाबिर रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से है। बुखारी के शब्द हैं: 'ताकि लोग यह न कहें कि

वह अपने साथियों को मारता था।' यह मुसनद अहमद (15223) में भी है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/94-96 में।

...ایک [جس نے اسے قتل کیا]، تو جبرئیل نے نبی ﷺ کو اس کی خبر دی، پس آپ ﷺ نے اس کے بدلے اسے قتل کر دیا(۱)؛ کیونکہ اس کا قتل دھوکے سے (غیلہ) تھا، اور قتلِ غیلہ اللہ کی حدود میں سے ایک حد ہے۔ میں نے کہا: اور یہ اس امام کی ایک غفلت (چوک) ہے؛ کیونکہ اگر مذکورہ اجماع ثابت ہو جائے، تو وہ مذکورہ بات سے ٹوٹتا نہیں ہے؛ کیونکہ اجماع نبی ﷺ کی وفات اور وحی کے منقطع ہونے کے بعد ہی منعقد اور ثابت ہوتا ہے، اور اس بنیاد پر، وہ واقعہ وحی کے ذریعے ایک خاص معاملہ ہوگا، لہٰذا اس سے استدلال نہیں کیا جا سکتا، یا وہ اجماع سے منسوخ ہے۔ واللہ اعلم۔ دوسرا قول: اصحابِ شافعی نے کہا: نبی ﷺ نے انہیں صرف اس لیے قتل نہیں کیا(۲)؛ کیونکہ زندیق — اور وہ وہ ہے جو کفر کو چھپاتا ہے اور ایمان کو ظاہر کرتا ہے — سے توبہ کرائی جاتی ہے، اور اسے قتل نہیں کیا جاتا۔ ابن العربی نے کہا(۳): اور یہ ایک وہم ہے، کیونکہ نبی ﷺ نے ان سے توبہ نہیں کرائی، اور نہ ہی کسی نے یہ نقل کیا ہے، اور کوئی یہ نہیں کہتا کہ زندیق سے توبہ کرانا واجب ہے(۴)۔ اور نبی ﷺ ان سے باخبر ہونے کے باوجود ان سے اعراض فرماتے تھے۔ پس اصحابِ شافعی میں سے اس متاخر (بعد والے) شخص نے جس نے کہا: 'زندیق سے توبہ کرانا جائز ہے،' ایسی بات کہی جو کسی کے لیے صحیح ثابت نہیں ہوئی۔ تیسرا قول: آپ ﷺ نے انہیں صرف مصلحت کی بنا پر قتل نہیں کیا، تاکہ دلوں کو اپنی طرف مائل کیا جائے تاکہ وہ آپ سے متنفر نہ ہوں، اور نبی ﷺ نے عمر رضی اللہ عنہ سے یہ فرما کر اسی معنی کی طرف اشارہ کیا: «معاذ اللہ کہ لوگ یہ باتیں کریں کہ میں اپنے اصحاب کو قتل کرتا ہوں»۔ اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے(۵)۔ اور آپ ﷺ 'مؤلفۃ القلوب' کو ان کے عقیدے کی خرابی کے علم کے باوجود تالیفِ قلب کے لیے دیتے تھے، اور یہی ہمارے علماء اور دوسروں کا قول ہے۔ ابن

عطیہ نے کہا(۶): اور یہی رسول اللہ ﷺ کے (ان کے قتل سے) ہاتھ روکنے کے بارے میں اصحابِ مالک رحمہ اللہ کا طریقہ ہے۔

(۱) اس قصے کا ذکر ابن سعد نے الطبقات ۵۵۲/۳ میں، اور ابن عبد البر نے الاستیعاب (ہامش الاصابہ پر) ۲۱۹/۱۰ میں کیا ہے۔ (۲) ان کا قول: نبی ﷺ، (ظ) سے۔ (۳) احکام القرآن ۱۲/۱ میں۔ (۴) (د) اور (ز) میں: 'زندیق کی توبہ کرانا واجب ہے'، اور احکام القرآن میں ہے: 'واجب نہیں ہے'۔ (۵) صحیح بخاری (۳۵۱۸)، اور صحیح مسلم (۲۵۸۴) اور یہ حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے، اور بخاری کے الفاظ ہیں: «لوگ یہ بات نہ کریں کہ وہ اپنے اصحاب کو قتل کرتا تھا»۔ اور یہ مسند احمد (۱۵۲۲۳) میں بھی ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۹۴/۱ - ۹۶ میں۔

303 Surah Al-Baqarah: Verse 10

...about the hypocrites. Muhammad bin al-Jahm (1), Judge Ismail (2), al-Abhari (3), and Ibn al-Majishun stated this. They argued using the Almighty's saying: "If the hypocrites and those in whose hearts is disease do not desist..." until "...and killed with a [terrible] slaughter" [Al-Ahzab: 60-61]. Qatadah said: This means if they openly declare hypocrisy.

Malik (may Allah have mercy on him) said: Hypocrisy during the time of the Messenger of Allah (PBUH) is what we call zandaqah (heresy) today. A zindiq (heretic) is killed if testified against without being asked to repent. This is one of the two opinions of Al-Shafi'i.

Malik said: The Messenger of Allah (PBUH) only refrained from [killing] the hypocrites to show (4) his Ummah that a ruler does not judge based on his private knowledge, as no one testified against the hypocrites.

Judge Ismail said: No one testified against Abdullah bin Ubayy except Zayd bin Arqam alone, and no one against Al-Julas bin Suwayd except Umayr bin Sa'd, his stepson (5). If two men had testified against any of them for their disbelief and hypocrisy, they would have been killed (6).

Al-Shafi'i (may Allah have mercy on him) said, arguing for the other view: The Sunnah regarding those testified against for heresy, who then deny it, declare faith, and disavow every religion except Islam, is that this prevents their blood from being shed. This was also said by the people of opinion (Ahl al-Ra'y), Ahmad, al-Tabari, and others.

Al-Shafi'i and his companions said: What prevented the Messenger of Allah (PBUH) from killing the hypocrites was their outward display of Islam despite his knowledge of their hypocrisy; because what they show outwardly wipes out what preceded it.

(1) Abu Bakr, al-Maliki. Among his books are: *Sharh Mukhtasar Ibn Abd al-Hakam al-Saghir* and *Al-Radd 'ala Muhammad bin al-Hasan*. Al-Fihrist p. 253. (2) Ibn Ishaq bin Ismail, son of the Hadith scholar of Basra Hammad bin Zayd, al-Azdi, their client, from Basra, Maliki, author of various works. Died in the year (282 AH). Al-Siyar 13/339. (3) Muhammad bin Abdullah bin Muhammad bin Salih, al-Tamimi, al-Maliki, Abu Bakr, resident of Baghdad. Died in the year (375 AH). Al-Siyar 16/332. (4) In (Z) and (Th): "to legislate." (5) Ibn Abd al-Barr mentioned the story of Abdullah bin Ubayy in *Al-Isti'ab* (on the margins of *Al-Isabah*) 4/38-39, and the story of Al-Julas bin Suwayd 2/191 and 9/32. It will appear again under the author in the interpretation of verse

(74) of Surah Al-Bara'ah: "They swear by Allah that they did not say it." See also the interpretation of verse (1) of Surah "Al-Munafiqun." (6) In (Th): "for his killing."

303 सूरह अल-बक़रा: आयत 10

...मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के बारे में। मुहम्मद बिन अल-जहम (1), काजी इस्माइल (2), अल-अबहारी (3) और इब्न अल-माजीशुन ने यह स्पष्ट किया है। उन्होंने अल्लाह के इस फरमान से दलील दी है: "यदि पाखंडी और वे लोग जिनके दिलों में रोग है, बाज़ न आएँ.." आयत के अंत तक: "...और वे बुरी तरह मार डाले जाएँगे" [अल-अहज़ाब: 60-61]। क़तादा ने कहा: इसका अर्थ है कि यदि वे पाखंड को खुलेआम प्रकट करें।

इमाम मलिक (रह.) ने कहा: अल्लाह के रसूल (स.) के समय का पाखंड (निफ़ाक़) आज हमारे यहाँ ज़न्द्क़ा (नास्तिकता/पाखंड) है। यदि किसी ज़िनदीक़ के खिलाफ गवाही दी जाती है, तो उसे तौबा करने का अवसर दिए बिना मार दिया जाएगा। यह इमाम शाफ़ई के दो मतों में से एक है।

इमाम मलिक ने कहा: अल्लाह के रसूल (स.) ने मुनाफ़िक़ों से हाथ इसलिए रोका ताकि वह अपनी उम्मत को यह बता (4) सकें कि शासक अपने व्यक्तिगत ज्ञान के आधार पर निर्णय नहीं देता, क्योंकि मुनाफ़िक़ों के विरुद्ध गवाही नहीं दी गई थी।

काजी इस्माइल ने कहा: अब्दुल्ला बिन उबै के खिलाफ केवल ज़ैद बिन अरक़म ने गवाही दी थी, और अल-जुलास बिन सुवैद के खिलाफ केवल उनके सौतेले बेटे उमैर बिन साद (5) ने। यदि उनमें से किसी के भी कुफ्र और पाखंड पर दो पुरुष गवाही दे देते, तो उसे मार दिया जाता (6)।

इमाम शाफ़ई (रह.) ने दूसरे पक्ष की दलील देते हुए कहा: सुन्नत (तरीका) उस व्यक्ति के बारे में जिसके खिलाफ ज़न्द्क़ा की गवाही दी गई हो, और फिर वह इनकार करे, ईमान की घोषणा करे और इस्लाम के अलावा हर धर्म से खुद को अलग कर ले, तो यह उसका खून बहाने से रोकता है। यही बात अहल-ए-राय, अहमद, तबरी और अन्य ने कही है।

इमाम शाफ़ई और उनके साथियों ने कहा: अल्लाह के रसूल (स.) ने मुनाफ़िक़ों को कत्ल करने से केवल इसलिए रोका क्योंकि वे इस्लाम को प्रकट करते थे, बावजूद इसके कि रसूल (स.) उनके पाखंड को जानते थे; क्योंकि जो प्रकट किया जाता है वह पिछले सब कुछ को मिटा देता है।

(1) अबू बक्र, अल-मालिकी, उनकी पुस्तकों में शामिल हैं: 'शरह मुख्तसर इब्न अब्द अल-हकम अल-सगीर' और 'मुहम्मद बिन अल-हसन का खंडन'। अल-फ़िहरिस्त पृष्ठ 253। (2) इब्न इशाक बिन इस्माइल, बसरा के हदीस विद्वान हम्माद बिन ज़ैद के बेटे, अल-अज़दी, बसरी, मालिकी, कई

रचनाओं के लेखक। मृत्यु (282 हिजरी)। अस-सियार 13/339। (3) मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन सालेह, अल-तमीमी, अल-मालिकी, अबू बक्र, बगदाद के निवासी। मृत्यु (375 हिजरी)। अस-सियार 16/332। (4) (ज़) और (ज़) प्रतियों में: "ताकि नियम बना सकें। (5) इब्न अब्द अल-बर्र ने अब्दुल्ला बिन उबै की कहानी 'अल-इस्तिआब' (अल-इसाबा के हाशिये पर) 4/38-39 में, और अल-जुलास बिन सुवैद की कहानी 2/191 और 9/32 में वर्णित की है। लेखक द्वारा सूरह अल-बारा'ह की आयत (74) की व्याख्या में यह फिर आएगा: "वे अल्लाह की कसम खाते हैं कि उन्होंने नहीं कहा"। सूरह "अल-मुनाफ़िक़ून" की आयत (1) की व्याख्या भी देखें। (6) (ज़) प्रति में: "उसके कत्ल के लिए"।

٣٠٣ سورة البقرة: الآية ١٠

...منافقین کے بارے میں۔ محمد بن الجہم (١)، قاضی اسماعیل (٢)، الابہری (٣)، اور ابن الماجشون نے اس کی وضاحت کی ہے، اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: "اگر منافقین اور وہ لوگ جن کے دلوں میں روگ ہے، باز نہ آئے..." یہاں تک کہ فرمایا: "...اور وہ بری طرح قتل کیے جائیں گے" [الاحزاب: ٦٠-٦١]۔ قتادہ نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ جب وہ نفاق کا اعلانیہ اظہار کریں۔

امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں جو نفاق تھا، وہ آج ہمارے ہاں زندقہ ہے۔ چنانچہ زندیق کو قتل کر دیا جائے گا اگر اس کے خلاف گواہی مل جائے، اسے توبہ کا موقع دیے بغیر۔ یہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے۔

امام مالک نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے منافقین سے اس لیے ہاتھ روکا تاکہ وہ اپنی امت کے لیے واضح (٤) کر دیں کہ حاکم اپنے علم کی بنیاد پر فیصلہ نہیں کرتا، کیونکہ منافقین کے خلاف کسی نے گواہی نہیں دی تھی۔

قاضی اسماعیل نے کہا: عبداللہ بن ابی کے خلاف سوائے زید بن ارقم کے کسی نے تنہا گواہی نہیں دی، اور الجُلاس بن سوید کے خلاف سوائے ان کے سوتیلے بیٹے عمیر بن سعد (٥) کے کسی نے گواہی نہیں دی۔ اگر ان میں سے کسی کے بھی کفر اور نفاق پر دو مرد گواہی دے دیتے تو وہ قتل کر دیا جاتا (٦)۔

امام شافعی رحمہ اللہ نے دوسرے قول کی تائید میں فرمایا: سنت کا طریقہ اس شخص کے بارے میں جس کے خلاف زندقہ کی گواہی دی گئی ہو، پھر وہ اس کا انکار کرے، ایمان کا اعلان کرے

اور اسلام کے علاوہ ہر دین سے برأت کا اظہار کرے، تو یہ چیز اس کا خون بہانے سے روکتی ہے۔ یہی بات اصحاب الرائے، احمد، طبری اور دیگر نے کہی ہے۔

امام شافعی اور ان کے اصحاب نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ کو منافقین کے قتل سے جس چیز نے روکا وہ ان کا اسلام کا اظہار کرنا تھا باوجود ان کے نفاق کے علم کے؛ کیونکہ جو ظاہر کیا جاتا ہے وہ پچھلے گناہوں کو مٹا دیتا ہے۔

(١) ابوبکر، المالکی، ان کی کتابوں میں سے ہے: شرح مختصر ابن عبد الحکم الصغیر اور محمد بن الحسن کا رد۔ الفہرست صفحہ ٢٥٣۔ (٢) ابن اسحاق بن اسماعیل، محدثِ بصرہ حماد بن زید کے بیٹے، الازدی، بصری، مالکی، تصانیف کے حامل۔ وفات (٢٨٢ھ)۔ السیر ٣٣٩/١٣۔ (٣) محمد بن عبد اللہ بن محمد بن صالح، التمیمی، المالکی، ابوبکر، بغداد کے رہائشی۔ وفات (٣٧٥ھ)۔ السیر ٣٣٢/١٦۔ (٤) نسخہ (ز) اور (ظ) میں: "تاکہ وہ طریقہ مقرر کریں"۔ (٥) ابن عبد البر نے عبداللہ بن ابی کا قصہ الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیہ پر) ٤/ ٣٨ - ٣٩ میں ذکر کیا ہے، اور الجلاس بن سوید کا قصہ ٢/ ١٩١ اور ٩/ ٣٢ میں، اور مصنف کے ہاں اس کی تفصیل سورہ براءت کی آیت (٧٤) کی تفسیر میں آئے گی: "وہ اللہ کی قسم کھاتے ہیں کہ انہوں نے نہیں کہا"۔ اور سورہ "المنافقون" کی آیت (١) کی تفسیر بھی دیکھیں۔ (٦) نسخہ (ظ) میں: "اس کے قتل کے لیے"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 11 304

Al-Tabari said: Allah Almighty has made rulings among His servants based on what is apparent, and He alone oversees the judgment of their secrets, not anyone from His creation. Therefore, no one is allowed to judge contrary to what appears, because that would be judging based on suspicions. If such a right were given to anyone, the Messenger of Allah (peace be upon him) would have been the most entitled to it. Indeed, he judged the hypocrites according to the rulings of Muslims based on what they showed outwardly and entrusted their secrets to Allah. Allah has exposed the falsity of their outward appearance in His saying (1): "And Allah bears witness that the hypocrites are liars" [Al-Munafiqun: 1].

Ibn Atiyyah (2) said: The Malikis differentiate themselves from what they were committed to in this verse by saying that it did not specify individuals. Rather, it came as a reprimand for everyone suspected of hypocrisy, and it remained for each of them to say: 'I did not mean it, and I am nothing but a believer.' If any individual had been specified, his lies would not have availed him anything.

I say: This differentiation is subject to consideration, for the Prophet (peace be upon him) used to know them, or many of them, by their names and identities through Allah Almighty's informing him. Hudhayfah knew this through the Prophet's informing him, to the extent that Umar (may Allah be pleased with him) would say to him: "O Hudhayfah, am I one of them?" and he would reply: "No (3)."

The fourth opinion: It is that Allah Almighty had protected the companions of His Prophet (peace and blessings be upon him) by making them firm against being corrupted by the hypocrites or having their religion corrupted. Thus, there was no harm in their remaining. This is not the case today, because we are not safe from the heretics (Zindiqs) corrupting our common folk and the ignorant among us.

The saying of the Almighty: "And when it is said to them, 'Do not cause corruption on the earth,' they say, 'We are but reformers.'" [Al-Baqarah: 11]

"Idha" (when) is in the accusative position as an adverb of time (zarf), and the word that governs it is "qalu" (they said). It signals the occurrence of an expected action. Al-Jawhari said: "Idha" is a noun indicating future time, and it is only used when annexed to a sentence. For example, you say: "I will come to you when the unripe dates turn red," and "when so-and-so arrives." What indicates that it is a noun is its occurrence in place of your saying: "I will come to you on the day so-and-so arrives."

So it is an adverbial noun (zarf) and carries the meaning of compensation/ recompense (mujazat).

The result (jaza') of the condition is of three types: the verb, the particle 'fa', and 'idha': As for the verb: your saying: "If you come to me, I will come to you (atik)." As for the 'fa': "If you come to me, then I will be (fa'ana) good to you." As for 'idha': ...

(1) In (D) and (Z): with His saying. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/95-96. (3) Mentioned by Al-Dhahabi in Al-Siyar 2/364, and Al-Hindi in Kanz al-Ummal 13/344, and attributed it to Rustah.

सूरह अल-बक़रह: आयत 11 पृष्ठ 304

अल-तब़री ने कहा: अल्लाह तआला ने अपने बंदों के बीच फ़ैसलों को ज़ाहिर (प्रकट) के आधार पर बनाया है, और उनके भेदों का निर्णय उसने अपनी सृष्टि में से किसी और के बजाए स्वयं अपने हाथ में लिया है। इसलिए, किसी के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह ज़ाहिर के खिलाफ फैसला सुनाए; क्योंकि यह संदेह के आधार पर फैसला करना होगा। यदि ऐसा अधिकार किसी को दिया जाता, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) इसके सबसे अधिक पात्र होते। वास्तव में, उन्होंने मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के ज़ाहिरी व्यवहार के आधार पर उनके लिए मुसलमानों वाला फैसला किया और उनके आंतरिक रहस्यों को अल्लाह के सुपुर्द कर दिया। अल्लाह ने उनके बाहरी दिखावे को अपने इस कथन (1) में झुठलाया है: "और अल्लाह गवाही देता है कि मुनाफ़िक़ निश्चित रूप से झूठे हैं" [अल-मुनाफ़िक़ून: 1]।

इब्न अतिय्याह (2) ने कहा: मलिकी इस आयत से जो उन पर लागू होता था, यह कहकर अलग हो जाते हैं कि इसमें व्यक्तियों को निर्दिष्ट नहीं किया गया था। बल्कि, यह पाखंड के संदिग्ध प्रत्येक व्यक्ति के लिए एक फटकार के रूप में आया था, और उनमें से प्रत्येक के लिए यह कहना शेष रह गया था: 'मेरा वह मतलब नहीं था, और मैं एक मोमिन (आस्तिक) के अलावा कुछ नहीं हूँ।' यदि किसी व्यक्ति को निर्दिष्ट किया गया होता, तो उसका झूठ उसे कोई लाभ नहीं देता।

मैं कहता हूँ: इस अलगाव (विचार) में गौर करने की बात है, क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अल्लाह तआला द्वारा उन्हें सूचित किए जाने के माध्यम से उनके नाम और पहचान जानते थे, या उनमें से बहुतों को जानते थे। हुज़ैफ़ा नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की सूचना के माध्यम से यह जानते थे, यहाँ तक कि उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) उनसे कहते थे: "ऐ हुज़ैफ़ा, क्या मैं भी उनमें से हूँ?" तो वह कहते: "नहीं (3)।"

चौथा मत: वह यह है कि अल्लाह तआला ने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों की रक्षा की थी कि उन्हें मुनाफ़िक़ भ्रष्ट कर सकें या उनके दीन (धर्म) को बिगाड़ सकें। इसलिए, उनके रहने में कोई नुकसान नहीं था। आज ऐसा नहीं है; क्योंकि हम ज़िंदीक़ों (धर्मद्रोहियों) से सुरक्षित नहीं हैं कि वे हमारे आम लोगों और अनपढ़ों को गुमराह न कर दें।

अल्लाह तआला का फरमान: "और जब उनसे कहा जाता है, 'धरती पर बिगाड़ (फसाद) न फैलाओ,' तो वे कहते हैं, 'हम तो केवल सुधार करने वाले हैं।'" [अल-बक़रह: 11]

"इज़ा" (जब) ज़र्फ़(कालवाचक क्रिया विशेषण) के रूप में नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है, और इसमें अमल (प्रभाव) करने वाला शब्द "क़ालू" (उन्होंने कहा) है। यह अपेक्षित कार्य के होने की सूचना देता है। अल-जौहरी ने कहा: "इज़ा" एक संज्ञा (नाम) है जो भविष्य के समय को दर्शाता है, और इसका उपयोग केवल किसी वाक्य के साथ जुड़कर किया जाता है। जैसे आप कहें: "मैं तुम्हारे पास तब आऊँगा जब खजूर लाल हो जाएँ" और "जब फलाँ व्यक्ति आ जाए।" यह संज्ञा है, इसका प्रमाण यह है कि यह आपके इस कथन के स्थान पर आता है: "मैं तुम्हारे पास उस दिन आऊँगा जिस दिन फलाँ व्यक्ति आएगा।" अतः यह ज़र्फ़(समयवाचक) है और इसमें बदले (जज़ा) का अर्थ भी निहित है।

शर्त का बदला (जज़ा) तीन तरह का होता है: क्रिया (फेल), 'फ़ा', और 'इज़ा': क्रिया का उदाहरण: "यदि तुम मेरे पास आओगे, तो मैं तुम्हारे पास आऊँगा (आतिक)।" 'फ़ा' का उदाहरण: "यदि तुम मेरे पास आओगे, तो मैं (फ़-अना) तुम्हारे साथ अच्छा व्यवहार करूँगा।" 'इज़ा' का उदाहरण: ...

(1) (द) और (ज़) प्रतियों में: उनके कथन के साथ। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/95-96 में। (3) अल-ज़हबी ने 'अस-सियार' 2/364 में और अल-हिंदी ने 'कन्ज़ अल-उम्माल' 13/344 में इसका उल्लेख किया है, और इसे रुस्तह से जोड़ा है।

سورہ البقرہ: آیت ۱۱ صفحہ ۳۰۴

امام طبری نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کے درمیان احکامات کو ظاہر پر رکھا ہے، اور ان کے بھیدوں کا فیصلہ اپنی مخلوق میں سے کسی کے بجائے خود اپنے ذمہ لیا ہے۔ پس کسی کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ ظاہر کے خلاف فیصلہ کرے؛ کیونکہ یہ گمانوں پر فیصلہ کرنا ہوگا۔ اگر یہ حق کسی کو حاصل ہوتا تو رسول اللہ ﷺ اس کے سب سے زیادہ حقدار ہوتے۔ چنانچہ آپ ﷺ نے منافقین کے لیے ان کے ظاہری عمل کی بنیاد پر مسلمانوں والا فیصلہ فرمایا اور ان کے باطنی بھید اللہ کے سپرد کر دیے۔ اللہ تعالیٰ نے ان کے ظاہر کی تکذیب اپنے اس قول (۱) میں فرمائی ہے: ﴿وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَفِقِينَ لَكَذِبُونَ﴾ [المنافقون: ۱] (اور اللہ گواہی دیتا ہے کہ منافق یقیناً جھوٹے ہیں)۔

ابن عطیہ (۲) نے کہا: مالکیہ اس اعتراض سے جو اس آیت کی وجہ سے ان پر وارد ہوتا تھا، یہ کہہ کر الگ ہو جاتے ہیں کہ اس میں اشخاص کا تعین نہیں کیا گیا تھا۔ بلکہ یہ نفاق کے مشتبہ ہر شخص کے لیے ایک توبیخ (ڈانٹ) کے طور پر آئی تھی، اور ان میں سے ہر ایک کے لیے یہ گنجائش باقی رہی کہ وہ کہے: 'میرا وہ مطلب نہیں تھا، اور میں تو بس ایک مومن ہوں'۔ اگر کسی شخص کا تعین کر دیا جاتا، تو اس کا جھوٹ اسے کچھ فائدہ نہ دیتا۔

میں کہتا ہوں: اس علیحدگی (بات) میں غور کی ضرورت ہے، کیونکہ نبی ﷺ اللہ تعالیٰ کے بتانے سے ان کے ناموں اور ان کی شخصیتوں کو جانتے تھے، یا ان میں سے بہتوں کو جانتے تھے۔ حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ نبی ﷺ کے بتانے کی وجہ سے یہ جانتے تھے، یہاں تک کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ ان سے کہتے: "اے حذیفہ، کیا میں ان میں سے ہوں؟" تو وہ کہتے: "نہیں۔ (۳)"

چوتھا قول: وہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کے صحابہ کی حفاظت فرمائی تھی کہ منافقین انہیں گمراہ کریں یا ان کے دین کو بگاڑیں، اس لیے ان کے باقی رہنے میں کوئی نقصان نہ تھا۔ آج معاملہ ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ ہم زندیقوں سے مامون نہیں ہیں کہ وہ ہمارے عوام اور جاہلوں کو بگاڑ دیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾ [البقرہ: ١١] (اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ زمین میں فساد نہ کرو، تو وہ کہتے ہیں کہ ہم تو صرف اصلاح کرنے والے ہیں)۔

لفظ «إذا» ظرف ہونے کی بنا پر محلِ نصب میں ہے، اور اس میں عمل کرنے والا «قالوا» ہے، اور یہ متوقع فعل کے واقع ہونے کی اطلاع دیتا ہے۔ جوہری نے کہا: «إذا» ایک اسم ہے جو مستقبل کے زمانے پر دلالت کرتا ہے، اور یہ صرف کسی جملے کی طرف مضاف ہو کر ہی استعمال ہوتا ہے۔ جیسے آپ کہیں: "میں تمہارے پاس اس وقت آؤں گا جب کچی کھجوریں سرخ ہو جائیں،" اور "جب فلاں آ جائے"۔ اس کے اسم ہونے کی دلیل یہ ہے کہ یہ آپ کے اس قول کے قائم مقام ہوتا ہے: "میں تمہارے پاس اس دن آؤں گا جس دن فلاں آئے گا"۔ پس یہ ظرف ہے اور اس میں جزا کے معنی بھی پائے جاتے ہیں۔

جزا کے شرائط تین ہیں: فعل، فاء، اور «إذا»: پس فعل کی مثال آپ کا یہ قول ہے: "اگر تم میرے پاس آؤ گے تو میں تمہارے پاس آؤں گا (آتِکَ)"۔ فاء کی مثال: "اگر تم میرے پاس آؤ گے تو میں (فَأنا) تمہارے ساتھ حسنِ سلوک کروں گا"۔ اور «إذا»: ...

(۱) (د) اور (ز) میں ہے: بقولہ (اپنے قول کے ساتھ)۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۹۵-۹۶ میں۔ (۳) اس کا ذکر ذہبی نے 'السیر' ۲/۳۶۴ میں اور ہندی نے 'کنز العمال' ۱۳/۳۴۴ میں کیا ہے، اور اس کی نسبت رستہ کی طرف کی ہے۔

Like the words of the Almighty: "And if a disaster strikes them because of what their hands have sent forth, then behold, they despair" (1) [Ar-Rum: 36].

Among what has come as a conditional reward/requital with "idha" (if/when) in poetry is the saying of Qais ibn al-Khatim (2):

"When our swords fall short, their extension ... is our steps toward our enemies, so we strike."

So "fa-nudharibi" (so we strike) was coupled in the jussive case to the position of "kana" (3) because it is jussive, and if it were not jussive, it would have said "fa-nudhariba" with the accusative.

And "ma" may be added to "idha" for emphasis, and it is also made jussive with it; among it is the saying of Al-Farazdaq (4):

"So Abu Layla ibn Zalim rose to him ... and whenever he unsheathes the sword, he strikes."

Sibawayh (5) said: And the best is what Ka'b ibn Zuhayr (6) said:

"And whenever you wish, you send from it ... [towards] the setting of the sun, something active and frightened."

Meaning that the good practice is not to use the jussive with "idha," just as it was not used in this verse.

It was related from Al-Mubarrad that it is, in your saying of surprise: "I went out, and there was Zaid," a spatial adverb, because it implied a physical body. This is rejected, because the meaning is: "I went out, and there was the presence of Zaid," so it only implied the verbal noun (masdar) as required by all temporal adverbs. Among it is their saying: "Today wine and tomorrow a matter" (7), its meaning is: the existence of wine and the occurrence of a matter (8). WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(1) Al-Sihah (idha). (2) He is Qais ibn al-Khatim ibn 'Adi, a knight-poet from Al-Aws who died an unbeliever. Ibn Hajar said in Al-Isaba: Ali ibn Sa'd al-Askari mentioned him among the Sahaba, which is an error. Al-Isaba 7/259, and Khizanat al-Adab 7/34. The verse is in his Diwan p. 88, and Al-Kitab 3/60. (3) In (M): with the jussive on "kana". (4) He is Hammam ibn Ghalib ibn Sa'sa'a, Abu Firas al-Tamimi al-Basri, the poet of his era, died in (110 AH). Al-Siyar 4/590, and the verse is in his Diwan 1/21. (5) Al-Kitab

3/62. (6) Ibn Abi Sulma, a well-known companion. Ibn Sallam mentioned him in his Tabaqat 1/97 in the second layer of pre-Islamic poets. He is the author of the famous poem Al-Burda. The mentioned verse is in his Diwan p. 33. (7) Imru' al-Qais said it when news of his father's murder reached him while he was drinking. Mentioned by Abu 'Ubaid in Al-Amthal p. 334, Abu al-Faraj in Al-Aghani 9/88, al-Askari in Jamharat al-Amthal 2/431, and al-Zamakhshari in al-Mustaqsa 1/358. The author of Al-Jamhara mentioned it is also for Hammam ibn Murrah. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/93.

सूरा अल-बक़रह: आयत 11 | 305

जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा है: "और जब उनके अपने हाथों के किए धरे के कारण उन पर कोई मुसीबत आती है, तो वे अचानक निराश हो जाते हैं" (1) [अर-रूम: 36]।

कविता में "इज़ा" (यदि/जब) के साथ शर्तिया अर्थ के रूप में जो आया है, उनमें से क़ैस इब्न अल-ख़तीम (2) का कहना है:

"जब हमारी तलवारें छोटी पड़ जाती हैं, तो उनका विस्तार ... हमारे दुश्मनों की ओर हमारे कदम होते हैं, तो हम प्रहार करते हैं।"

यहाँ "फ़-नुज़ारिबि" (तो हम प्रहार करते हैं) को जज़्म (jussive) स्थिति में "काना" (3) के स्थान पर जोड़ा गया है क्योंकि यह जज़्म है, और यदि यह जज़्म न होता, तो वह नसब (accusative) के साथ "फ़-नुज़ारिबा" कहता।

और "इज़ा" पर ज़ोर देने के लिए "मा" जोड़ा जा सकता है, और इसके साथ भी जज़्म का प्रयोग किया जाता है; इसमें अल-फ़रज़दक़ (4) का कहना शामिल है:

"तो अबू लैला इब्न ज़ालिम उसकी ओर खड़ा हुआ ... और जब भी वह तलवार निकालता, वह प्रहार करता।"

सिबावेह (5) ने कहा: और सबसे अच्छा वह है जो काब इब्न ज़ुहैर (6) ने कहा:

"और जब भी आप चाहें, आप उससे भेजते हैं ... सूरज ढलने की ओर, कुछ फुर्तीला और डरा हुआ।"

इसका अर्थ यह है कि बेहतर यह है कि "इज़ा" के साथ जज़्म का उपयोग न किया जाए, जैसा कि इस शेर में नहीं किया गया है।

अल-मुबर्रद से रिवायत है कि अचानक होने वाली बात में जैसे: "मैं बाहर निकला, तो वहाँ ज़ैद था," में यह एक स्थान का क्रियाविशेषण है, क्योंकि इसमें एक शरीर (जत्था) शामिल था। यह खारिज कर दिया गया है, क्योंकि अर्थ है: "मैं बाहर निकला, तो ज़ैद की उपस्थिति थी," इसलिए इसमें केवल भाववाचक संज्ञा (मस्दर) शामिल थी जैसा कि अन्य समय के क्रियाविशेषणों के लिए आवश्यक है। इनमें से उनकी कहावत है: "आज शराब और कल काम" (7), इसका अर्थ है: शराब का अस्तित्व और काम का होना (8)। WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अस-सिहाह (इज़ा)। (2) वह क़ैस इब्न अल-ख़तीम इब्न अदी है, अल-औस का एक घुड़सवार कवि जिसकी मृत्यु काफिर के रूप में हुई। इब्न हजर ने अल-इसाबा में कहा: अली इब्न साद अल-अस्करी ने उसे सहाबा में उल्लेख किया है, और यह एक भ्रम है। अल-इसाबा 7/259, और ख़ज़ानत अल-अदब 7/34। शेर उनके दीवान पृ. 88 और अल-किताब 3/60 में है। (3) (म) में: काना पर जज़्म के साथ। (4) वह हम्माम इब्न ग़ालिब इब्न सासाह, अबू फिरास अल-तमीमी अल-बसरी है, जो अपने समय के कवि थे, (110 हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार 4/590 और शेर उनके दीवान 1/21 में है। (5) अल-किताब 3/62। (6) इब्न अबी सुल्मा, एक प्रसिद्ध सहाबी। इब्न सल्लम ने उन्हें अपनी तबक़ात 1/97 में अज्ञानता काल के कवियों की दूसरी श्रेणी में उल्लेख किया है। वह प्रसिद्ध कविता अल-बुरदा के लेखक हैं। उल्लेखित शेर उनके दीवान पृ. 33 में है। (7) इम्रुल क़ैस ने इसे तब कहा था जब उनके पिता की हत्या की खबर उन तक पहुँची थी जब वे शराब पी रहे थे। अबू उबैद ने अल-अमथाल पृ. 334 में, अबू अल-फ़रज ने अल-अग़ानी 9/88 में, अल-अस्करी ने जमहरत अल-अमथाल 2/431 में, और अल-ज़मख़शरी ने अल-मुस्तक़्सा 1/358 में इसका उल्लेख किया है। जमहरा के लेखक ने उल्लेख किया है कि यह हम्माम इब्न मुर्रा के लिए भी है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/93।

سورة البقرہ: آیت ۱۱ | ۳۰۵

جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِن تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ﴾ (۱) [الروم: ۳۶]۔ (اور اگر ان کے اپنے ہاتھوں کے کرتوتوں کی وجہ سے ان پر کوئی مصیبت آتی ہے تو وہ ناامید ہو جاتے ہیں)۔

شاعری میں "إذا" (اگر/جب) کے ذریعے جزا (شرط) کے طور پر جو کچھ آیا ہے، ان میں قیس بن الخطیم (۲) کا قول ہے:

"جب ہماری تلواریں چھوٹی پڑ جاتی ہیں تو ان کا وصال (طوالت) ... ہمارے دشمنوں کی طرف ہمارے قدم ہوتے ہیں، پس ہم ضرب لگاتے ہیں۔"

پس "فنضاربِ" کا عطف "کان" (۳) کے مقام پر جزم کے ساتھ کیا گیا ہے کیونکہ یہ مجزوم ہے، اور اگر یہ مجزوم نہ ہوتا تو وہ نصب کے ساتھ "فنضاربَ" کہتا۔

اور کبھی "إذا" پر تاکید کے لیے "ما" زیادہ کیا جاتا ہے، تو اس کے ذریعے بھی جزم دیا جاتا ہے، اور اس میں سے فرزدق (٤) کا قول ہے:

"پس ابو لیلیٰ بن ظالم اس کی طرف کھڑا ہوا ... اور وہ ایسا تھا کہ جب بھی تلوار سونتتا تو وار کرتا۔"

سیبویہ (٥) نے کہا: اور بہتر وہ ہے جو کعب بن زہیر (٦) نے کہا:

"اور جب بھی آپ چاہیں، آپ اس سے بھیجتے ہیں ... سورج کے غروب ہونے کی طرف، چاق و چوبند اور خوفزدہ۔"

یعنی بہتر یہ ہے کہ "إذا" کے ساتھ جزم نہ دیا جائے جیسا کہ اس شعر میں جزم نہیں دیا گیا۔

المبرد سے حکایت کی گئی ہے کہ مفاجأت (اچانک ہونے) کی صورت میں آپ کے قول "خرجتُ فإذا زیدٌ" (میں نکلا تو اچانک زید تھا) میں یہ ظرف مکان ہے، کیونکہ یہ ایک جثہ (جسم) پر مشتمل تھا۔ یہ قول مردود ہے، کیونکہ معنی یہ ہے: "میں نکلا تو زید کی موجودگی تھی،" پس یہ صرف مصدر پر مشتمل تھا جیسا کہ تمام ظروف زمان کا تقاضا ہے۔ اور اسی میں سے ان کا قول ہے: "آج شراب اور کل کام" (۷)، پس اس کا معنی ہے: شراب کا وجود اور کام کا ہونا (۸)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(۱) الصحاح (إذا)۔ (۲) وہ قیس بن الخطیم بن عدی ہیں، اوس کے شہسوار شاعر، کفر کی حالت میں مرے۔ ابن حجر نے الاصابہ میں کہا: علی بن سعد العسکری نے انہیں صحابہ میں ذکر کیا ہے، اور یہ ان کا وہم ہے۔ الاصابہ ۲۵۹/۷، اور خزانہ الادب ۳٤/۷۔ اور شعر ان کے دیوان ص ۸۸، اور الکتاب ٦۰/۳ میں ہے۔ (۳) (م) میں: کان پر جزم کے ساتھ۔ (٤) وہ ہمام بن غالب بن صعصعہ، ابو فراس التمیمی البصری ہیں، اپنے زمانے کے شاعر، سنہ (۱۱۰ھ) میں وفات پائی۔ السیر ٤/ ۵۹۰ اور شعر ان کے دیوان ۲۱/۱ میں ہے۔ (۵) الکتاب ٦۲/۳۔ (٦) ابن ابی سلمی، مشہور صحابی۔ ابن سلام نے اپنی طبقات ۹۷/۱ میں شعراء جاہلیت کے دوسرے طبقے میں ان کا ذکر کیا ہے۔ وہ مشہور قصیدہ بردہ کے خالق ہیں اور مذکورہ شعر ان کے دیوان ص ۳۳ میں ہے۔ (۷) امرؤ القیس نے یہ اس وقت کہا جب انہیں اپنے والد کے قتل کی خبر پہنچی جبکہ وہ شراب پی رہے تھے۔ اسے ابو عبید نے الامثال ص ۳۳٤ میں، ابو الفرج نے الاغانی ۸۸/۹ میں، العسکری نے جمہرۃ الامثال ۲ / ٤۳۱ میں، اور الزمخشری نے المستقصی ۳۵۸/۱ میں ذکر کیا ہے۔ صاحب جمہرہ نے ذکر کیا ہے کہ یہ ہمام بن مرہ کا بھی ہے۔ (۸) المحرر الوجیز ۹۳/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 11 | 306

His saying: {It was said}: derived from "al-qawl" (saying). Its original form was "quwila"; the kasra (i-vowel) of the waw was shifted to the qaf, causing the waw to transform into a ya.

It is also permissible to read: "qila lahum" by assimilating (idgham) the first lam into the second (1). Meeting two quiescent (sakin) letters was permitted because the ya is a letter of prolongation (madd) and softness (leen).

Al-Akhfash said: "quyila" is permissible with a damma (u-vowel) on both the qaf and the ya (2). Al-Kisa'i said: It is permissible to give the qaf a hint of damma (ishmam) to indicate that the verb is in the passive voice (lit: for that whose doer is not named), which is the dialect of the Qais tribe. Similarly: "ji'a", "ghida", "hila", "siqa", "si'a", and "si'at".

Hisham (3) reported similarly from Ibn 'Amir (4), and Ruways (5) from Ya'qub (6). Nafi' applied ishmam specifically to "si'a" and "si'at". Ibn Dhakwan added "jila" and "siqa", while the rest used kasra for all of them (7). As for the Hudhayl, Banu Dubayr of the Asad, and the Banu (8) Faq'as tribes, they say: "quwla" with a sakin waw (9).

His saying: {Do not cause corruption}: Here, "la" is for prohibition. Corruption (fasad) is the opposite of righteousness (salah); its true nature is deviating from uprightness to its contrary. A thing becomes corrupt (fasada), it spoils (yafsudu), resulting in corruption (fasadan) or spoilage (fusudan); it is then corrupt (fasid) or spoiled (fasid). The meaning in the verse is: Do not cause corruption on earth through disbelief, by befriending its proponents, or by turning people away from faith in Muhammad ﷺ and the Quran.

It was also said: Before the Prophet ﷺ was sent, the people of the earth [practiced] corruption in it, and it was done (10)...

---

(1) This is the narration of al-Susi from Abu 'Amr al-Basri, Al-Sab'ah p. 117, and Al-Taysir p. 20. (2) In I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/188: "and with the ya". (3) Ibn 'Ammar, Abu al-Walid al-Sulami, also called al-Zafari, a master reciter (hafiz muqri'), scholar of the people of Sham, and preacher of Damascus; he died in the year 245 AH. Al-Siyar 11/420. (4) In manuscripts (m) and (z): Ibn 'Abbas, which is an error. (5) Muhammad ibn al-Mutawakkil, Abu 'Abd Allah al-Lu'lu'i al-Basri, a skilled and precise reciter; he died in the year 238 AH. Tabaqat al-Qurra' 2/234. (6) He is Ya'qub ibn Ishaq,

Abu Muhammad al-Hadrami, their client (mawla), reciter of Basra, one of the ten masters. Some imams preferred his reading over al-Kisa'i's; he died in the year 205 AH. Al-Siyar 10/169. (7) Al-Sab'ah pp. 141-142, Al-Taysir p. 72, and Al-Nashr 2/208. (8) In manuscripts (m), (z), and (z): "Bani", and the established text is from (d). (9) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/188, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/93. (10) In manuscript (z): "and he works".

सूरह अल-बक़रा: आयत 11 | 306

उनका कथन: {कहा गया}: यह "अल-क़ौल" (कहना) से है। इसका मूल रूप "क़ुविला" था; वाव की कसरा (इ-स्वर) को क़ाफ़ पर स्थानांतरित कर दिया गया, जिससे वाव 'या' में बदल गया।

यह भी अनुमेय है: "क़ीला लहुम", पहली लाम को दूसरी लाम में समाहित (इधग़ाम) करके(1)। दो साकिन (स्वर रहित) अक्षरों को मिलाना इसलिए अनुमेय था क्योंकि 'या' विस्तार (मद) और कोमलता (लीन) का अक्षर है।

अल-अखफ़श ने कहा: "क़ुयिला" क़ाफ़ और 'या' दोनों पर दम्मा (उ-स्वर) के साथ अनुमेय है (2)। अल-किसाई ने कहा: क़ाफ़ को दम्मा का आभास (इशमाम) देना अनुमेय है ताकि यह संकेत मिले कि क्रिया कर्मवाच्य (पैसिव वॉइस) है, और यह क़ैस जनजाति की बोली है। इसी प्रकार: "जीअ", "ग़ीद", "हीला", "सीक़ा", "सीअ", और "सीअत"।

हिशाम (3) ने इब्न आमिर (4) से इसी प्रकार रिपोर्ट किया, और रुवैस (5) ने याक़ूब (6) से। नाफ़ि ने विशेष रूप से "सीअ" और "सीअत" में इशमाम का प्रयोग किया। इब्न धकवान ने "जीला" और "सीक़ा" को जोड़ा, जबकि बाकी सभी ने इन सभी में कसरा का उपयोग किया (7)। जहाँ तक हुज़ैल, असद के बनू दुबैर और बनू (8) फ़क़अस का सवाल है, वे कहते हैं: साकिन वाव के साथ "क़ूला" (9)।

उनका कथन: {भ्रष्टाचार न फैलाओ}: यहाँ "ला" निषेध के लिए है। भ्रष्टाचार (फ़साद) धर्मपरायणता (सलाह) का विपरीत है; इसकी वास्तविकता सीधे मार्ग से भटककर उसके विपरीत पर चलना है। जब कोई चीज़ भ्रष्ट हो जाती है (फ़सदा), वह खराब होती है (यफ़सुदु), जिसके परिणामस्वरूप भ्रष्टाचार (फ़सादन) या बिगाड़ (फ़ुसूदन) होता है; तब वह भ्रष्ट (फ़ासिद) या खराब (फ़सीद) कहलाती है। आयत का अर्थ है: कुफ़्र (अविश्वास) के माध्यम से, उसके समर्थकों से मित्रता करके या लोगों को मुहम्मद ﷺ और कुरान पर विश्वास करने से रोककर पृथ्वी पर भ्रष्टाचार न फैलाओ।

यह भी कहा गया है: पैगंबर ﷺ के भेजे जाने से पहले, पृथ्वी के लोग इसमें भ्रष्टाचार [करते] थे, और ऐसा किया जाता था (10)...

---

(1) यह अबू अम्र अल-बसरी से अल-सूसी का वर्णन है, अल-सबआ पृष्ठ 117, और अल-तयसीर पृष्ठ 20। (2) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 1/188 में: "और 'या' के साथ"। (3) इब्न अम्मार, अबू

अल-वलीद अल-सुलमी, जिन्हें अल-ज़फ़री भी कहा जाता है, एक हाफिज़ मुक़री (पाठक), शाम के लोगों के विद्वान और दमिश्क के उपदेशक; उनका निधन 245 हिजरी में हुआ। अल-सियार 11/420। (4) पाण्डुलिपियों (म) और (ज़) में: इब्न अब्बास, जो कि एक त्रुटि है। (5) मुहम्मद इब्न अल-मुतवक्किल, अबू अब्दुल्ला अल-लुलुई अल-बसरी, एक कुशल और सटीक पाठक; उनका निधन 238 हिजरी में हुआ। तबक़ात अल-क़ुर्रा 2/234। (6) वह याक़ूब इब्न इसहाक़, अबू मुहम्मद अल-हदरामी हैं, बसरा के मुक़री, दस महान पाठकों में से एक। कुछ इमामों ने अल-किसाई के ऊपर उनके पाठ को प्राथमिकता दी; उनका निधन 205 हिजरी में हुआ। अल-सियार 10/169। (7) अल-सबआ पृष्ठ 141-142, अल-तयसीर पृष्ठ 72, और अल-नश्र 2/208। (8) पाण्डुलिपियों (म), (ज़) और (ज़) में: "बनी", और स्थापित पाठ (द) से है। (9) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 1/188, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/93। (10) पाण्डुलिपि (ज़) में: "और वह कार्य करता है"।

سورة البقرہ: آیت 11 | 306

ان کا قول: {کہا گیا}: یہ لفظ "القول" (کہنے) سے مشتق ہے۔ اس کی اصل "قُوِل" تھی؛ واؤ کی کسرہ (زیر) کو قاف کی طرف منتقل کر دیا گیا، جس سے واؤ 'یا' میں تبدیل ہو گئی۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ "قیل لھم" پڑھا جائے، جس میں پہلے لام کا دوسرے لام میں ادغام (میلاپ) کیا جائے (1)۔ دو ساکن حروف کا اکٹھا ہونا اس لیے جائز ہوا کیونکہ 'یا' حرفِ مد اور حرفِ لین ہے۔

امام اخفش نے فرمایا: "قُیِل" قاف اور 'یا' دونوں پر ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھنا بھی جائز ہے (2)۔ الکسائی نے کہا: قاف کو ضمہ کی بو دینا (اشمام) جائز ہے تاکہ یہ اشارہ ملے کہ یہ فعل مجہول (passive) ہے، اور یہ قبیلہ قیس کی لغت ہے۔ اسی طرح: "جیءَ"، "غیضَ"، "حیلَ"، "سیقَ"، "سیءَ" اور "سیئت"۔

اسی طرح ہشام (3) نے ابن عامر (4) سے روایت کیا، اور رویس (5) نے یعقوب (6) سے۔ اور امام نافع نے ان میں سے خاص طور پر "سیء" اور "سیئت" میں اشمام کیا۔ ابن ذکوان نے "جیل" اور "سیق" کا اضافہ کیا، جبکہ باقی تمام قراء نے ان سب میں کسرہ پڑھا (7)۔ رہا قبیلہ ہذیل، بنو دبیر (قبیلہ اسد سے) اور بنو فقعس (8) کا معاملہ، تو وہ ساکن واؤ کے ساتھ "قُوْل" کہتے ہیں (9)۔

ان کا قول: {فساد نہ پھیلاؤ}: یہاں "لا" ممانعت (نہی) کے لیے ہے۔ فساد صلاح (نیکی/درستگی) کی ضد ہے؛ اس کی حقیقت سیدھے راستے سے ہٹ کر اس کے الٹ پر چلنا ہے۔ جب کوئی چیز بگڑتی ہے (فَسَدَ)، وہ خراب ہوتی ہے (یَفْسُدُ)، جس کے نتیجے میں فساد یا بگاڑ (فُسُوداً) پیدا ہوتا

ہے؛ تب اسے فاسد یا بگڑی ہوئی چیز کہا جاتا ہے۔ آیت کا مفہوم یہ ہے: زمین میں کفر، کافروں کی دوستی، اور لوگوں کو محمد ﷺ اور قرآن پر ایمان لانے سے روک کر فساد نہ پھیلاؤ۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: نبی ﷺ کی بعثت سے پہلے زمین پر لوگ فساد [کرتے] تھے، اور ایسا کیا جاتا تھا (10)۔۔۔

---

(1) یہ ابو عمرو البصری سے السوسی کی روایت ہے، السبعہ ص 117، اور التیسیر ص 20۔ (2) النحاس کی اعراب القرآن 1/188 میں: "اور یا کے ساتھ"۔ (3) ابن عمار، ابو الولید السلمی، جنہیں الظفری بھی کہا جاتا ہے، حافظِ قرآن اور قاری، اہل شام کے عالم اور دمشق کے خطیب؛ آپ کی وفات 245ھ میں ہوئی۔ السیر 11/420۔ (4) نسخہ (م) اور (ظ) میں: ابن عباس، جو کہ ایک غلطی ہے۔ (5) محمد بن المتوکل، ابو عبد اللہ اللؤلؤی البصری، ایک ماہر اور پختہ قاری؛ آپ کی وفات 238ھ میں ہوئی۔ طبقات القراء 2/234۔ (6) یہ یعقوب بن اسحاق ہیں، ابو محمد الحضرمی، اہل بصرہ کے قاری، دس بڑے ائمہ قراء میں سے ایک۔ بعض ائمہ نے ان کی قراءت کو الکسائی پر ترجیح دی ہے؛ آپ کی وفات 205ھ میں ہوئی۔ السیر 10/169۔ (7) السبعہ ص 141-142، التیسیر ص 72، اور النشر 2/208۔ (8) نسخہ (م)، (ز) اور (ظ) میں: "بنی"، اور اصل متن نسخہ (د) سے ماخوذ ہے۔ (9) النحاس کی اعراب القرآن 1/188، اور المحرر الوجیز 1/93۔ (10) نسخہ (ز) میں: "اور وہ عمل کرتا ہے"۔

...in it through acts of disobedience (1). When the Prophet ﷺ was sent, corruption was removed, and the earth was reformed. So if they commit acts of disobedience, they have corrupted the earth after its reformation, as He said in another verse: {And do not cause corruption upon the earth after its reformation} (2) [Al-A'raf: 56].

His saying: {In the earth}: Earth (Al-Ard) is feminine, and it is a generic noun. It would have been appropriate for a single unit of it to be called "Ardah", but they did not say so. The plural is "Aradat"; because they may pluralize a feminine noun that does not have the feminine "ha" (ta marbuta) with "at", as they say: "urusat" (weddings). Then they said: "Aradun", pluralizing with "waw" and "nun", and the feminine is not pluralized with "waw" and "nun" unless it is "manqus" (deficient/defective), like "thubah" and "dhabah". However, they made the "waw" and "nun" a substitute for their deletion of the "alif" and "ta", and they left the "fatha" on the "ra" as it was, and sometimes it was made "sakin" (quiescent). It may also be pluralized as "urud".

Abu al-Khattab (3) claimed that they say: "Ard" and "Arad", just as they said: "Ahl" and "Ahal" (4). "Al-Aradi" (lands) is also non-standard, as if they pluralized "Ardhan" (5). Everything that is below is "Ard". And "Ard Aridah" means pure, showing clear fertility. And "Arudat", with a "damma" on the "ra", means it became pure/fertile. Abu Amr said: We settled in an "Aridah" land, meaning pleasing to the eye. And it is said: "La Arda laka" (no land for you), just as it is said: "La Umma laka" (no mother for you). And "Ard": the lower part of an animal's legs. Humayd (6) said describing a horse:

The veterinarian did not turn its "Ard" (feet) / Nor did his ropes leave a scar on it (7).

Footnotes: (1) In (Zha): disobedience. (2) Tafsir Abi al-Layth 1/96, and what is between brackets is from it. (3) Abd al-Hamid ibn Abd al-Majid al-Basri, who is Al-Akhfash al-Kabir. Sibawayh graduated under him and learned grammar from him. Al-Dhahabi said: I did not come across his death date. Siyar 7/323. (4) Thus in As-Sihah (Ard), and all the speech is from him. Ibn Manzur in Al-Lisan (Ard) quoted Ibn Barri saying: The correct view among researchers regarding what was narrated from Abu al-Khattab is: Ard and Arad, and Ahl and Ahal. (5) Ibn Manzur also quoted Ibn Barri in Al-Lisan saying: The correct thing is to say: they pluralized it as "Arda", like "Arta". As for "Arud", its analogy is the plural of "Awarid". (6) Ibn Malik, Al-Arqat, one of the poets of the Umayyad state, and he was called Al-Arqat because of marks that were on his face. Khizanat al-Adab 5/395. (7) Mentioned by Ibn Manzur in Al-Lisan (Ard), and Al-

Jawhari mentioned its first half, and its meaning (as in Al-Lisan): i.e., he did not turn its legs because of his knowledge of them.

सूरा अल-बकरा: आयत 11 | 307

...उसमें अवज्ञा के कार्यों के माध्यम से (1)। जब नबी ﷺ भेजे गए, तो भ्रष्टाचार मिट गया और पृथ्वी में सुधार हुआ। इसलिए यदि वे अवज्ञा के कार्य करते हैं, तो उन्होंने पृथ्वी के सुधार के बाद उसमें भ्रष्टाचार फैलाया है, जैसा कि उन्होंने एक अन्य आयत में कहा है: {और पृथ्वी के सुधार के बाद उसमें भ्रष्टाचार न फैलाओ} (2) [अल-अराफ: 56]।

उनका कहना: {पृथ्वी में}: पृथ्वी (अल-अर्ज़) स्त्रीलिंग है, और यह एक जातिवाचक संज्ञा है। इसकी एक इकाई के लिए "अर्ज़ा" कहा जाना उचित होता, लेकिन उन्होंने ऐसा नहीं कहा। बहुवचन "अर्ज़ात" है; क्योंकि वे उस स्त्रीलिंग संज्ञा का बहुवचन "आत" के साथ बना सकते हैं जिसमें स्त्रीलिंग "हा" (ता मरबूता) नहीं होती है, जैसा कि वे कहते हैं: "उरुसात" (शादियाँ)। फिर उन्होंने कहा: "अर्ज़ून", "वाव" और "नून" के साथ बहुवचन बनाते हुए, और स्त्रीलिंग का बहुवचन "वाव" और "नून" के साथ नहीं बनाया जाता है जब तक कि वह "मनकूस" (त्रुटिपूर्ण) न हो, जैसे "थुबाह" और "ज़बाह"। हालाँकि, उन्होंने "अलिफ़" और "ता" के विलोपन के बदले "वाव" और "नून" को प्रतिस्थापित किया, और "रा" पर "फ़तहा" को वैसा ही छोड़ दिया, और कभी-कभी इसे "साकिन" कर दिया गया। इसे "उरूज़" के रूप में भी बहुवचन बनाया जा सकता है।

अबू अल-खत्ताब (3) ने दावा किया कि वे कहते हैं: "अर्ज़" और "अराज़", ठीक वैसे ही जैसे उन्होंने कहा: "अहल" और "अहाल" (4)। "अल-अराज़ी" (भूमियाँ) भी मानक के विपरीत है, जैसे कि उन्होंने "अर्ज़न" (5) का बहुवचन बनाया हो। जो कुछ भी नीचे है वह "अर्ज़" है। और "अर्ज़ अरीज़ा" का अर्थ है शुद्ध, स्पष्ट उर्वरता दिखाना। और "अरुज़त" (रा पर दम्मा के साथ) का अर्थ है कि वह शुद्ध/उपजाऊ हो गई। अबू अम्र ने कहा: हम एक "अरीज़ा" भूमि में बस गए, जिसका अर्थ है आँखों को भाने वाली। और कहा जाता है: "ला अर्ज़ा लका" (तुम्हारे पास कोई ज़मीन नहीं), जैसे कहा जाता है: "ला उम्मा लका" (तुम्हारी कोई माँ नहीं)। और "अर्ज़": जानवर के पैरों का निचला हिस्सा। हुमैद (6) ने एक घोड़े का वर्णन करते हुए कहा:

पशु चिकित्सक ने उसके"अर्ज़" (पैरों) को नहीं पलटा / और न ही उसकी रस्सियों ने उस पर कोई निशान छोड़ा (7)।

पादलेख: (1) (ज़) में: अवज्ञा। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/96, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (3) अब्द अल-हमीद इब्न अब्द अल-मजीद अल-बसरी, जो अल-अख़फ़श अल-कबीर हैं।

सिबावेह ने उनसे स्नातक की उपाधि प्राप्त की और उनसे व्याकरण सीखा। अल-ज़हबी ने कहा: मुझे उनकी मृत्यु की तारीख़ नहीं मिली। सियार 7/323। (4) अस-सिहाह (अर्ज़) में इसी तरह, और सारा भाषण उसी से है। इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान (अर्ज़) में इब्न बर्री को उद्धृत करते हुए कहा: अबू अल-खत्ताब से जो वर्णित है, उसके संबंध में शोधकर्ताओं के बीच सही विचार है: अर्ज़ और अराज़, और अहल और अहाल। (5) इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान में इब्न बर्री को भी उद्धृत किया: सही बात यह है कि: उन्होंने "अर्ज़ा" के रूप में बहुवचन बनाया, जैसे "अर्ता"। जहाँ तक "आरुज़" का सवाल है, तो इसका सादृश्य "अवारिज़" का बहुवचन है। (6) इब्न मलिक, अल-अरकत, उमय्यद राज्य के कवियों में से एक, और उनके चेहरे पर निशान होने के कारण उन्हें अल-अरकत कहा जाता था। खिज़ानत अल-अदब 5/395। (7) इब्न मंज़ूर द्वारा अल-लिसान (अर्ज़) में उल्लेख किया गया है, और अल-जौहरी ने इसके पहले आधे हिस्से का उल्लेख किया है, और इसका अर्थ (जैसा कि अल-लिसान में है): यानी उसने अपने ज्ञान के कारण उसके पैरों को नहीं पलटा।

...اس میں نافرمانی کے ذریعے (۱)۔ پس جب نبی ﷺ مبعوث ہوئے تو فساد مٹ گیا اور زمین کی اصلاح ہو گئی۔ پس جب وہ نافرمانی کے کام کرتے ہیں تو انہوں نے زمین کی اصلاح کے بعد اس میں فساد پھیلایا، جیسا کہ اللہ نے ایک دوسری آیت میں فرمایا: ﴿وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا﴾(۲) [الأعراف: ٥٦]۔

ان کا قول: ﴿فِي الْأَرْضِ﴾: لفظ "الأرض" مؤنث ہے، اور یہ اسمِ جنس ہے، اور اس کے واحد کے لیے "ارْضہ" کہنا مناسب تھا، لیکن انہوں نے ایسا نہیں کہا۔ اور اس کی جمع "ارَضات" ہے؛ کیونکہ وہ اس مؤنث کی جمع "ات" کے ساتھ لاتے ہیں جس میں تائے تانیث (ہ) نہیں ہوتی، جیسا کہ ان کا قول ہے: "عُرُسات"۔ پھر انہوں نے "ارَضون" کہا، واؤ اور نون کے ساتھ جمع لائے، حالانکہ مؤنث کی جمع واؤ اور نون کے ساتھ نہیں آتی سوائے اس کے کہ وہ منقوص ہو، جیسے "ثُبَة" اور "ظبة"۔ لیکن انہوں نے الف اور ت کے حذف کے بدلے میں واؤ اور نون کو رکھا، اور را کی فتحہ کو اپنی حالت پر چھوڑ دیا، اور کبھی اسے ساکن کر دیا جاتا ہے، اور اس کی جمع "أُرُوض" بھی آتی ہے۔

اور ابو الخطاب (۳) کا گمان ہے کہ وہ کہتے ہیں: "أرْض" اور "أَرَاض"، جس طرح انہوں نے "أهل" اور "آهال" کہا (٤)۔ اور "الأراضي" بھی خلافِ قیاس ہے، گویا انہوں نے "أرْضاً" کی جمع بنائی (٥)۔ اور جو کچھ بھی نیچے ہو وہ "أرْض" ہے۔ اور "أرْض أريضة" یعنی پاکیزہ، جس کا زرخیز ہونا ظاہر ہو۔ اور "أرُضَت"، را کے ضمہ کے ساتھ، یعنی پاکیزہ/زرخیز ہوگئی۔ ابو عمرو نے کہا: ہم ایک "أريضة" زمین میں اترے، یعنی آنکھوں کو بھلی لگنے والی۔ اور کہا جاتا ہے: "لا أرضَ لك" (تیرے پاس کوئی زمین نہیں)، جیسے کہا جاتا ہے: "لا أُمَّ لك" (تیری کوئی ماں نہیں)۔

اور "الأرْض": چوپائے کے پاؤں کا نچلا حصہ، حمید (٦) نے گھوڑے کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا:

بیطار (جانوروں کے ڈاکٹر) نے اس کے "ارض" (پیروں) کو نہیں پلٹا / اور نہ ہی اس کی رسیوں نے اس پر کوئی نشان چھوڑا (٧)

حواشی: (١) (ظ) میں: المعاصی۔ (٢) تفسیر ابی اللیث ٩٦/١، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (٣) عبد الحمید بن عبد المجید البصری، جو کہ اخفش کبیر ہیں، سیبویہ نے ان سے علم حاصل کیا اور ان سے نحو سیکھی، ذہبی نے کہا: مجھے ان کی وفات کی تاریخ نہیں ملی۔ السیر ٣٢٣/٧۔ (٤) اسی طرح الصحاح (ارض) میں ہے، اور تمام کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ ابن منظور نے اللسان (ارض) میں ابن بری سے نقل کیا کہ: محققین کے نزدیک صحیح بات وہ ہے جو ابو الخطاب سے مروی ہے: ارض اور اراض، اور اہل اور اہال۔ (٥) ابن منظور نے اللسان میں ابن بری سے یہ بھی نقل کیا: ان کا قول درست یہ ہے کہ: انہوں نے "أرْضی" کی طرح جمع بنائی، جیسے "أرْطی"۔ رہا "آرُض"، تو قیاس کے مطابق یہ "أوارِض" کی جمع ہے۔ (٦) ابن مالک، الارقط، اموی دور کے شعراء میں سے تھے، اور ان کے چہرے پر نشانات کی وجہ سے انہیں الارقط کہا جاتا تھا۔ خزانة الادب ٣٩٥/٥۔ (٧) ابن منظور نے اللسان (ارض) میں اس کا ذکر کیا ہے، اور جوہری نے اس کا پہلا مصرع ذکر کیا ہے، اور اس کا معنی (جیسا کہ اللسان میں ہے): یعنی گھوڑے کے پاؤں کو اس کی پہچان کی وجہ سے نہیں پلٹا۔

308 Surah Al-Baqarah: Verse 11

Meaning: a trace. And "al-ard": shivering and trembling. Hammad bin Salamah narrated from Qatadah, from Abdullah bin al-Harith, who said: The earth shook in Basra, so Ibn Abbas said: By Allah, I do not know if the earth shook or if I have an "ard" (1)? Meaning: or if I have a trembling.

And Dhu al-Rummah said describing a hunter: If he senses a sound from their hooves, or if he was a possessor of "ard" or had "al-moum" (2).

And "al-ard": the common cold. And Allah "aradhahu iyradhan", meaning: He made him catch a cold, so he is "ma'roudh". And a "fasil musta'ridh" (an offset or shoot), and a "wadiyyah" (3) "musta'ridhah", with a kasra on the "ra": which is that it has a root in the ground; but if it grows on the trunk of the palm tree, it is called "al-rakib". And "al-iradh", with a kasra: a large carpet made of wool or camel hair. And an "aridh" man, meaning: humble and worthy of good. Al-Asma'i said: It is said: he is the "aradhuhum" (most fitting) of them to do that, meaning: the most appropriate. And something "aridh aridh", as a following word (itba'), and some use it individually and say: a fat kid ("jadiy aridh"), meaning: fat (4).

His saying: {We (Nahnu)} the origin of "nahnu" is "nahun-u" (نَحُنُ), the vowel of the "ha" was transferred to the "nun", and the "ha" was made silent (5), as said by Hisham bin Mu'awiya al-Nahwi (6). Al-Zajjaj (7) said: "Nahnu" is for a group, and one of the signs of a group is the "waw", and the damma is from the same genus as the "waw". So when they were forced to vowel "nahnu" due to the meeting of two silent letters, they vowelled it with what is for the group. He said: That is why (8) they put a damma on the "waw" of the plural in the saying of the Mighty and Majestic: {Those are the ones who have purchased error} [Al-Baqarah: 16]. Muhammad bin Yazid said: "Nahnu" is like "qablu" (before) and "ba'du" (after); because it is related to informing about two or more (9), while "ana" (I) is for one.

(1) Islah al-Mantiq by Ibn al-Sikkit p. 84, al-Tamheed 3/318, and al-Fa'iq by al-Zamakhshari 1/37. (2) His Diwan 1/449, and its commentator said: Al-sunbak: the tip of the hoof, and al-moum: pleurisy. In the Qamus: pleurisy: an ailment in which one raves. (3) In (d): and "awdiyyah". In al-Sihah (w-d-y): al-wadiyy: small offsets/shoots, its singular is: "wadiyyah". (4) Al-Sihah: (a-r-dh). (5) In (d) and (z): and was made silent. (6) Abu Abdullah al-Dharir al-Kufi, companion of al-Kisa'i, died in the year (209 AH). Inbah al-Ruwat 3/364. (7) Ma'ani al-Quran 1/89. (8) In (m): for this. (9) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/189.

पृष्ठ ३०८ सूरह अल-बक़रह: आयत ११

अर्थ: निशान। और 'अल-अर्द': कंपकंपी और थरथराहट। हम्माद बिन सलमा ने कतादा से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन अल-हारिस से रिवायत की, उन्होंने कहा: बसरा में ज़मीन हिल गई, तो इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह की कसम, मुझे नहीं पता कि ज़मीन हिल गई है, या मुझे 'अर्द' (१) हुआ है? यानी: या मुझे कंपकंपी हुई है।

और ज़ू अल-रुम्मा ने एक शिकारी का वर्णन करते हुए कहा: यदि वह उनके खुरों की आवाज़ महसूस करता है, या वह 'अर्द' वाला था या उसे 'अल-मूम' (२) था।

और 'अल-अर्द': ज़ुकाम। और अल्लाह ने उसे 'आराज़हु ईराज़ान' किया, यानी: उसे ज़ुकाम कर दिया, तो वह 'मअरूज़' है। और 'फ़सील मुस्तअर्रिज़' (एक छोटा पौधा या कलम), और 'वदिय्या' (३) 'मुस्तअर्रिज़ा', 'रा' पर कसरा के साथ: इसका अर्थ है कि उसकी ज़मीन में जड़ है; लेकिन अगर वह खजूर के तने पर उगता है, तो उसे 'अल-राकिब' कहा जाता है। और 'अल-इराज़', कसरा के साथ: ऊन या ऊँट के बालों से बना एक बड़ा कालीन। और एक 'अरीज़' आदमी, यानी: विनम्र और भलाई के योग्य। अल-असमतई ने कहा: कहा जाता है: वह ऐसा करने के लिए उनका 'आरज़ुहुम' (सबसे उपयुक्त) है, यानी: सबसे योग्य। और कोई चीज़ 'अरीज़ अरीज़', एक अनुगामी शब्द (इतबा) के रूप में, और कुछ लोग इसे अलग से उपयोग करते हैं और कहते हैं: एक मोटा मेमना ('जदिय अरीज़'), यानी: मोटा (४)।

उनका कहना है: {हम (नहनु)} 'नहनु' का मूल 'नहुन-उ' (نَحُنُ) है, 'हा' की हरकत को 'नून' पर बदल दिया गया और 'हा' को साकिन (५) कर दिया गया, जैसा कि हिशाम बिन मुआविया अल-नहवी (६) ने कहा। अल-ज़ज्जाज (७) ने कहा: "नहनु" एक समूह के लिए है, और समूह के संकेतों में से एक 'वाव' है, और धम्मा 'वाव' की ही जाति से है। इसलिए जब दो साकिन अक्षरों के मिलने के कारण उन्हें "नहनु" को हरकत देने के लिए मजबूर किया गया, तो उन्होंने इसे उस चीज़ से हरकत दी जो समूह के लिए है। उन्होंने कहा: इसीलिए (८) उन्होंने सर्वशक्तिमान और प्रतापी के वचन में बहुवचन के'वाव' पर धम्मा लगाया: {यही वे लोग हैं जिन्होंने पथभ्रष्टता खरीदी है} [अल-बक़रह: १६]। मोहम्मद बिन यजीद ने कहा: "नहनु", 'क़बलु' (पहले) और 'बअदु' (बाद) की तरह है; क्योंकि यह दो या दो से अधिक (९) के बारे में सूचित करने से संबंधित है, जबकि "अना" (मैं) एक के लिए है।

(१) इब्न अल-सिक्किट द्वारा इस्लाह अल-मंतिक पृष्ठ ८४, अल-तमहीद ३/३१८, और अल-ज़मखशरी द्वारा अल-फ़ाएक १/३७। (२) उनका दीवान १/४४९, और इसके टीकाकार ने कहा: अल-सुनबक: खुर की नोक, और अल-मूम: फुफ्फुसवरण शोथ (pleurisy)। कामूस में: फुफ्फुसवरण शोथ: एक बीमारी जिसमें व्यक्ति बड़बड़ाता है। (३) (द) में: और 'औदिय्या'। अल-सिहाह (व-द-य) में: अल-वदिय: छोटे पौधे, इसका एकवचन: 'वदिय्या' है। (४) अल-सिहाह: (अ-र-ज़)। (५) (द) और (ज़) में: और साकिन कर दिया गया। (६) अबू अब्दुल्ला अल-ज़रीर अल-कूफ़ी, अल-किसाई के साथी, वर्ष (२०९ हिजरी) में

मृत्यु हुई। इनबाह अल-रुवात ३/३६४। (७) मआनी अल-कुरान १/८९। (८) (म) में: इसके लिए। (९) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान १/१८९।

۳۰۸ سورہ البقرہ : آیت ۱۱

یعنی: اثر۔ اور "الارض": کپکپی، اور لرزہ۔ حماد بن سلمہ نے قتادہ سے، انہوں نے عبداللہ بن الحارث سے روایت کی، انہوں نے کہا: بصرہ میں زمین لرز اٹھی، تو ابن عباس نے کہا: اللہ کی قسم، میں نہیں جانتا کہ زمین لرز گئی ہے، یا مجھے "ارض" (۱) ہو گیا ہے؟ یعنی: یا مجھے کپکپی لاحق ہوئی ہے۔

اور ذو الرمہ نے ایک شکاری کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: اگر وہ ان کے کھروں کی آواز محسوس کرے، یا وہ "ارض" والا ہو یا اسے "الموم" (۲) ہو۔

اور "الارض": زکام۔ اور اللہ نے اسے "آرضہ ایراضاً" کیا، یعنی: اسے زکام ہو گیا، پس وہ "مأروض" ہے۔ اور "فسیل مستأرض" (چھوٹا پودا یا قلم)، اور "ودیۃ" (۳) "مستأرضۃ"، را کے کسرہ کے ساتھ: اور وہ یہ کہ زمین میں اس کی جڑ ہو؛ لیکن اگر وہ کھجور کے تنے پر اگے، تو وہ "الراکب" ہے۔ اور "الاراض"، کسرہ کے ساتھ: اون یا اونٹ کے بالوں کا ایک بڑا قالین| اور "أریض" آدمی، یعنی: منکسر المزاج اور بھلائی کا اہل۔ اصمعی نے کہا: کہا جاتا ہے: وہ اس کام کے لیے ان میں سب سے زیادہ "آرض" (موزوں) ہے، یعنی: سب سے زیادہ اہل۔ اور کوئی چیز "عریض أریض"، تاکید کے طور پر، اور بعض اسے تنہا استعمال کرتے ہیں، اور کہتے ہیں: "جدی أریض"، یعنی: موٹا (۴)۔

ان کا قول: {نحن} "نحن" کی اصل "نَحُنُ" ہے، حا کی حرکت کو نون پر منتقل کر دیا گیا، اور حا کو ساکن(۵) کر دیا گیا، یہ ہشام بن معاویہ النحوی (۶) نے کہا۔ اور زجاج (۷) نے کہا: "نحن" جماعت کے لیے ہے، اور جماعت کی علامتوں میں سے واؤ ہے، اور ضمہ واؤ کی جنس سے ہے۔ پس جب دو ساکنوں کے اکٹھے ہونے کی وجہ سے وہ "نحن" کو حرکت دینے پر مجبور ہوئے، تو اسے اس حرکت سے متحرک کیا جو جماعت کے لیے ہوتی ہے۔ انہوں نے کہا: اسی لیے (۸) انہوں نے اللہ عزوجل کے قول: {أُوْلَٰبِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ} [البقرہ: ۱۶] میں واؤ جمع پر ضمہ دیا ہے۔ محمد بن یزید نے کہا: "نحن" جیسے "قبلُ" اور "بعدُ" ہے؛ کیونکہ اس کا تعلق دو یا دو سے زیادہ (۹) کی خبر دینے سے ہے، جبکہ "أنا" واحد کے لیے ہے۔

(۱) اصلاح المنطق لابن السکیت ص ۸۴، والتمہید ۳ / ۳۱۸، والفائق للزمخشری ۳۷/۱۔ (۲) دیوانہ ۴۴۹/۱، اور اس کے شارح نے کہا: السنبک: کھر کی نوک، والموم: برسام (سرسام)۔ اور قاموس

میں ہے: البرسام: وہ بیماری جس میں انسان ہذیان بکتا ہے۔ (۳) (د) میں: وأودية۔ اور الصحاح (ودی) میں ہے: الوَدِيُّ: چھوٹے پودے، اس کا واحد: وَدِيَّةٌ ہے۔ (۴) الصحاح: (أرض)۔ (۵) (د) اور (ز) میں: وسكنت۔ (۶) ابو عبداللہ الضریر الکوفی، صاحب الکسائی، وفات سن (۲۰۹ھ)۔ انباہ الرواۃ ۳ / ۳۶۴۔ (۷) معانی القرآن ۸۹/۱۔ (۸) (م) میں: لہذا۔ (۹) اعراب القرآن للنحاس ۱۸۹/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 12 309

And "Nahnu" (We) is for dual and plural, and a speaker may use it to talk about themselves as in: "We stood up". Allah the Almighty said: {It is We who have distributed among them their livelihood} [Az-Zukhruf: 32]. A female speaker in this regard is treated like a male; a woman says: "I stood", "I went", "We stood", "We went", "I did that", and "We did". This is the speech of the Arabs, so know it.

His saying, Exalted is He: {Muslihun} (reformers): It is an active participle from "Aslaha" (to reform), and "Salah" (righteousness) is the opposite of "Fasad" (corruption). Something is "Saluha" (became good), with either a damma or a fatha on the 'lam', both are linguistic forms, as said by Ibn as-Sikkit. And "Suluh", with a damma on the 'sad', is the verbal noun (Masdar) of "Saluha" with a damma on the 'lam'. A poet said:

And what of my extremities(1) if you revile me? For after reviling parents there is no reform/reconciliation.(2)

And "Salah" is one of the names of Makkah. And "Silh", with a kasra on the 'sad', is a river.(3)

They only said that based on their assumption, because their corruption was reform in their eyes, meaning: "Our collusion with the disbelievers is only intended to bring about reform between them and the believers." This was said by Ibn Abbas and others.(4)

His saying, Exalted is He: {Unquestionably, it is they who are the corrupters, but they perceive [it] not 12}

His saying, Mighty and Majestic is He: {Unquestionably, it is they who are the corrupters}: as a rebuttal to them and a lie to their claim.

The masters of meanings said: Whoever displays a claim lies, do you not see that(5) Allah, Mighty and Majestic is He, says: {Unquestionably, it is they who are the corrupters}, and this is correct.

The "in" of "inna" was vocalized with a kasra because it is at the beginning of a sentence, as said by an-Nahhas.(6) And Ali ibn Sulayman(7) said: It is permissible...

(1) In (Th) and (M): "bi-itraqi" (with downcast eyes), and in (M): "fa-kayfa" (so how). (2) Jamharat al-Lughah 2/164, Islah al-Mantiq p. 124, Mujmal al-Lughah 2/539, and Ibn

Durayd attributed it to Awn ibn Abd Allah ibn Utbah ibn Mas'ud. Ibn as-Sikkit said: "atrafuhu" (his extremities) means: his parents, brothers, paternal uncles, and every close male relative. (3) Mujmal al-Lughah 2/539. (4) An-Nukat wa al-Uyun by al-Mawardi 1/75, and recorded by at-Tabari 1/300. (5) The word "an" is not in (Z) and (Th). (6) I'rab al-Qur'an 1/189, and the speech after it is from it. (7) Abu al-Hasan, al-Akhfash al-Saghir, the scholar, the grammarian, he accompanied Tha'lab and al-Mubarrad. He died in the year (315 AH). As-Siyar 14/480.

सूरा अल-बकरा: आयत 12 309

और "नहनु" (हम) द्विवचन और बहुवचन के लिए है, और एक वक्ता इसका उपयोग अपने बारे में बात करने के लिए कर सकता है जैसे: "हम खड़े हुए"। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {हमने ही उनके बीच उनकी आजीविका बांटी है} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 32]। इस संबंध में एक महिला वक्ता को पुरुष के समान माना जाता है; एक महिला कहती है: "मैं खड़ी हुई", "मैं गई", "हम खड़े हुए", "हम गए", "मैंने वह किया", और "हमने किया"। यह अरबों की बोली है, इसे जान लें।

उसका कथन, वह महान है: {मुस्लिहून} (सुधार करने वाले): यह "असलाहा" (सुधारना) से बना कर्तावाचक संज्ञा है, और "सलाह" (भलाई) "फ़साद" (भ्रष्टाचार) का विपरीत है। कोई चीज़ "सलुहा" (अच्छी हो गई) हुई, 'लाम' पर दम्मा या फ़था के साथ, दोनों भाषाई रूप हैं, जैसा कि इब्न अस-सिक्किट ने कहा है। और "सुलुह", 'साद' पर दम्मा के साथ, 'लाम' पर दम्मा के साथ "सलुहा" का भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है। एक कवि ने कहा:

और मेरे परिजनों(1) का क्या होगा यदि तुम मुझे गाली देते हो? माता-पिता को गाली देने के बाद कोई सुधार/सुलह नहीं है।(2)

और "सलाह" मक्का के नामों में से एक है। और "सिल्ह", 'साद' के नीचे कसरा के साथ, एक नदी है। (3)

उन्होंने अपनी धारणा के आधार पर ऐसा कहा, क्योंकि उनका भ्रष्टाचार उनकी नज़रों में सुधार था, अर्थात: "अविश्वासियों के साथ हमारी मिलीभगत केवल उनके और विश्वासियों के बीच सुधार लाने के उद्देश्य से है।" यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था।(4)

उसका कथन, वह महान है: {निस्संदेह, वे ही बिगाड़ पैदा करने वाले हैं, लेकिन उन्हें इसका एहसास नहीं है 12}

उसका कथन, शक्तिशाली और प्रतापी है वह: {निस्संदेह, वे ही बिगाड़ पैदा करने वाले हैं}: उनके प्रति खंडन और उनके दावे को झूठ ठहराने के रूप में।

अर्थों के उस्तादों ने कहा: जो कोई दावा करता है वह झूठ बोलता है, क्या आप नहीं देखते कि(5) अल्लाह, शक्तिशाली और प्रतापी है वह, कहता है: {निस्संदेह, वे ही बिगाड़ पैदा करने वाले हैं}, और यह सही है।

"इन्ना" के'इन्' को कसरा के साथ बोला गया क्योंकि यह एक वाक्य की शुरुआत में है, जैसा कि अन-नहस ने कहा है।(6) और अली इब्न सुलेमान(7) ने कहा: यह अनुमति है...

(1) (Th) और (M) में: "बि-इतराक़ी" (नीची नज़रों के साथ), और (M) में: "फ़-कैफ़" (तो कैसे)। (2) जमहरत अल-लुग़ह 2/164, इस्लाह अल-मन्तिक पृ. 124, मुजमल अल-लुग़ह 2/539, और इब्न दुरैद ने इसे औन इब्न अब्द अल्लाह इब्न उत्बाह इब्न मसूद से जोड़ा है। इब्न अस-सिक्कित ने कहा: "अतराफ़ुहु" (उसके परिजन) का अर्थ है: उसके माता-पिता, भाई, चाचा, और उसका हर करीबी पुरुष रिश्तेदार। (3) मुजमल अल-लुग़ह 2/539। (4) अल-मावर्दी द्वारा अन-नुक़त वल-उयून 1/75, और अत-तबरी द्वारा दर्ज 1/300। (5) शब्द "अन" (Z) और (Th) में नहीं है। (6) इराब अल-क़ुरआन 1/189, और इसके बाद का भाषण इसी से है। (7) अबू अल-हसन, अल-अख़फश अल-सग़ीर, विद्वान, वैयाकरण, वह थलाब और अल-मुबर्रद के साथ रहे। उनकी मृत्यु वर्ष (315 हिजरी) में हुई। अल-सियार 14/480।

سورة البقرہ : آیت ۱۲ ۳۰۹

اور «نحن» تثنیہ اور جمع کے لیے ہے، اور متکلم اسے اپنی ذات کے بارے میں بتانے کے لیے استعمال کر سکتا ہے جیسا کہ: "ہم کھڑے ہوئے"، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُم مَّعِيشَتَهُمْ} [الزخرف : ۳۲]۔ اور اس معاملے میں مؤنث متکلم مذکر کے درجے میں ہے؛ عورت کہتی ہے: "میں کھڑی ہوئی"، "میں گئی"، "ہم کھڑے ہوئے"، "ہم گئے"، "میں نے وہ کیا"، اور "ہم نے کیا"۔ یہ عربوں کا کلام ہے، پس اسے جان لو۔

فرمانِ الٰہی: {مُصْلِحُونَ} : یہ «أصلح» سے اسم فاعل ہے، اور «صلاح» فساد کی ضد ہے۔ اور کسی چیز کا «صلح» (درست ہونا) ہونا، 'لام' پر ضمہ اور فتحہ کے ساتھ، دو لغتیں ہیں، جیسا کہ ابن السکیت نے کہا ہے۔ اور «صلوح»، 'صاد' پر ضمہ کے ساتھ، 'لام' پر ضمہ کے ساتھ «صلح» کا مصدر ہے۔ شاعر نے کہا:

اور میرے اعزہ و اقارب(۱) کا کیا ہوگا جب تم مجھے گالی دو گے؟ والدین کو گالی دینے کے بعد کوئی اصلاح/صلح نہیں ہے۔(۲)

اور «صلاح» مکہ کے ناموں میں سے ایک ہے۔ اور «صلح»، 'صاد' کے نیچے کسرہ کے ساتھ، ایک نہر ہے۔(۳)

انہوں نے یہ اپنی گمان کی بنیاد پر کہا، کیونکہ ان کے نزدیک ان کا فساد ہی اصلاح تھی، یعنی: "کفار کے ساتھ ہماری ملی بھگت کا مقصد صرف ان کے اور مومنین کے درمیان اصلاح کرنا ہے۔" یہ ابن عباس اور دیگر نے کہا ہے۔(٤)

فرمانِ الٰہی: {أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِن لَّا يَشْعُرُونَ ۱۲}

اللہ عزوجل کا قول: {أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ} : ان کے رد اور ان کے قول کی تکذیب کے طور پر۔

اہلِ معانی نے کہا: جس نے دعویٰ ظاہر کیا اس نے جھوٹ بولا، کیا تم نہیں دیکھتے کہ(٥) اللہ عزوجل فرماتا ہے: {أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ} اور یہ صحیح ہے۔

«إنَّ» کے نیچے کسرہ دیا گیا کیونکہ یہ جملے کے شروع میں ہے، یہ نحاس نے کہا۔(٦) اور علی بن سلیمان(٧) نے کہا: جائز ہے...

(١) (ظ) اور (م) میں: "بإطراقي" (نیچی نظروں کے ساتھ)، اور (م) میں: "فكيف" (تو کیسے)۔ (٢) جمهرة اللغة ١٦٤/٢، وإصلاح المنطق ص ١٢٤، ومجمل اللغة ٥٣٩/٢، اور ابن درید نے اسے عون بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود سے منسوب کیا ہے۔ ابن السکیت نے کہا: "اطرافه" (اس کے اعزہ) کا مطلب ہے: اس کے والدین، بھائی، چچا اور اس کا ہر قریبی محرم رشتہ دار۔ (٣) مجمل اللغة ٥٣٩/٢۔ (٤) الماوردی کی النکت والعیون ٧٥/١، اور اسے الطبری نے ٣٠٠/١ پر نکالا ہے۔ (٥) لفظ (أن) (ز) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ (٦) إعراب القرآن ١٨٩/١، اور اس کے بعد کا کلام اسی سے ہے۔ (٧) ابو الحسن، الاخفش الصغیر، علامہ، نحوی، ثعلب اور المبرد کے ساتھ رہے۔ ان کی وفات سال (٣١٥ھ) میں ہوئی۔ السیر ١٤ / ٤٨٠۔

310 Surah Al-Baqarah: Verse 13

... its opening, as Sibawayh (1) permitted: "Truly you are departing," meaning: "Indeed." And "hum" (they) can be a subject (mubtada'), and "al-mufsidun" (the corruptors) its predicate (khabar), and the subject and predicate together are the predicate of "inna." It is also permissible for "hum" to be an emphasis (tawkid) for the "ha" and "mim" in "innahum," and it is permissible for it to be a separating pronoun (fasila), which the Kufans call "amad" (pillar). And "al-mufsidun" is the predicate of "inna," and the interpretation is: Indeed, they are the corruptors, as mentioned previously in His saying: {And those are the successful} (2) [Al-Baqarah: 5].

His saying, the Almighty: {but they do not perceive}: Ibn Kaysan said: There is no blame on one who does not know he is a corruptor; blame is only if he knows he is a corruptor and then corrupts with knowledge. He said: There are two answers to this: First, they were practicing corruption in secret and showing righteousness outwardly, and they did not perceive that their matter would be revealed to the Prophet ﷺ. The other aspect: their corruption was seen by them as righteousness, and they did not perceive that it was corruption, while they had disobeyed Allah and His Messenger in their failure to clarify the truth and follow it (3).

"Wa lakin" (but): a particle of emphasis and rectification (istidrak), and it must involve negation and affirmation: if what precedes it is negation, what follows it is affirmation, and if what precedes it is affirmation, what follows it is negation. It is not permissible to limit what follows it to a single noun if affirmation precedes it, but you mention a sentence opposite to what preceded it, as in this verse, and your saying: "Zaid came to me but Amr did not come," and it is not permissible to say "Zaid came to me but Amr," then remain silent; because they have dispensed with "lakin" by using "bal" (but rather) in such a context, and that is only permissible if negation precedes it, like your saying: "Zaid did not come to me but Amr [did]" (4).

His saying, the Almighty: {And when it is said to them, "Believe as the people have believed," they say, "Shall we believe as the fools have believed?" Unquestionably, it is they who are the fools, but they do not know. (13)}

His saying, the Almighty: {And when it is said to them} meaning the hypocrites in the opinion of Muqatil (5) and others. {Believe as the people have believed} i.e., believe in Muhammad ﷺ and his Law, as the Muhajirun and the verified believers believed...

(1) Al-Kitab 3/122. (2) P. 277. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 1/93. (4) Al-Muqtadab by al-Mubarrid 1/12 and 4/108, and al-Kitab 1/435. (5) Tafsir Abi al-Layth 1/96.

३१० सूरह अल-बकराह: आयत १३

...उसका खोलना, जैसा कि सिबावेह (१) ने अनुमति दी है: "वास्तव में आप जा रहे हैं," जिसका अर्थ है: "बेशक।" और "हुम" (वे) एक कर्ता (मुब्तदा) हो सकता है, और "अल-मुफसिदून" (भ्रष्ट करने वाले) इसका विधेय (खबर) हो सकता है, और कर्ता और विधेय मिलकर "इन्ना" का विधेय हैं। यह भी संभव है कि "हुम", "इन्नाहुम" में 'हा' और 'मीम' के लिए एक जोर (तौकीद) हो, और यह भी संभव है कि यह एक अलग करने वाला सर्वनाम (फासिला) हो, जिसे कूफी 'अमद' (स्तंभ) कहते हैं। और "अल-मुफसिदून" "इन्ना" का विधेय है, और अनुमान है: बेशक, वे ही भ्रष्ट करने वाले हैं, जैसा कि पहले उनके इस कथन में आया है: {और वे ही सफल होने वाले हैं} (२) [अल-बकराह: ५]।

ईश्वर का कथन: {लेकिन वे नहीं समझते}: इब्न कैसान ने कहा: जो नहीं जानता कि वह भ्रष्ट है, उस पर कोई दोष नहीं है; दोष तभी होता है जब वह जानता हो कि वह भ्रष्ट है और फिर ज्ञान के साथ भ्रष्टाचार करता है। उन्होंने कहा: इसके दो उत्तर हैं: पहला: वे गुप्त रूप से भ्रष्टाचार कर रहे थे, और बाहर से सदाचार दिखा रहे थे, और उन्हें यह नहीं पता था कि उनका मामला पैगंबर ﷺ पर प्रकट हो जाएगा। दूसरा पहलू: उनका भ्रष्टाचार उनकी दृष्टि में सदाचार था, और उन्हें यह नहीं पता था कि वह भ्रष्टाचार था, जबकि उन्होंने सत्य को स्पष्ट न करने और उसका पालन न करने में अल्लाह और उसके रसूल की अवज्ञा की थी (३)।

"वा लाकिन" (लेकिन): जोर और सुधार (इस्तिदराक) का एक शब्द है, और इसमें निषेध और पुष्टि होनी चाहिए: यदि इससे पहले निषेध है, तो इसके बाद पुष्टि होती है, और यदि इससे पहले पुष्टि है, तो इसके बाद निषेध होता है। यदि पुष्टि पहले आती है, तो इसके बाद केवल एक संज्ञा तक सीमित रहना जायज़ नहीं है, बल्कि आप इसके विपरीत एक वाक्य का उल्लेख करते हैं जो इससे पहले था, जैसा कि इस आयत में है, और आपका कहना है: "ज़ैद मेरे पास आया लेकिन अम्र नहीं आया," और यह कहना जायज़ नहीं है कि "ज़ैद मेरे पास आया लेकिन अम्र," फिर चुप हो जाना; क्योंकि उन्होंने इस तरह के संदर्भ में "लाकिन" के बजाय "बल" का उपयोग करके काम चला लिया है, और यह तभी जायज़ है जब निषेध पहले आए, जैसे आपका कहना: "ज़ैद मेरे पास नहीं आया लेकिन अम्र [आया]" (४)।

ईश्वर का कथन: {और जब उनसे कहा जाता है, "ईमान लाओ जैसे लोग ईमान लाए हैं," तो वे कहते हैं, "क्या हम ईमान लाएं जैसे मूर्ख ईमान लाए हैं?" सावधान, वास्तव में वे ही मूर्ख हैं, लेकिन वे नहीं जानते। (१३)}

ईश्वर का कथन: {और जब उनसे कहा जाता है} यानी मुक़ातिल (५) और अन्य लोगों के अनुसार पाखंडियों से। {ईमान लाओ जैसे लोग ईमान लाए हैं} यानी: मुहम्मद ﷺ और उनकी शरीयत पर विश्वास करें, जैसा कि मुहाजिरों और सच्चे विश्वासियों ने विश्वास किया...

(१) अल-किताब ३/१२२। (२) पृ. २७७। (३) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान १/९३। (४) अल-मुबर्रिद द्वारा अल-मुक्तदब १/१२ और ४/१०८, और अल-किताब १/४३५। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ १/९६।

۳۱۰ سورہ البقرہ: آیت ۱۳

...اس کا فتحہ، جیسا کہ سیبویہ (۱) نے جائز قرار دیا ہے: "حقاً أنك منطلق" (حقیقتاً تم جانے والے ہو)، یعنی: "ألا" (بے شک)۔ اور "هم" (وہ) مبتدا ہو سکتا ہے، اور "المفسدون" (فساد کرنے والے) اس کی خبر، اور مبتدا و خبر مل کر "إنَّ" کی خبر ہیں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "هم"، "إنهم" میں ہا اور میم کی تاکید ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ فاصلہ ہو، اور کوفی اسے "عماد" (ستون) کہتے ہیں۔ اور "المفسدون" "إنَّ" کی خبر ہے، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: خبردار، بے شک وہی فساد کرنے والے ہیں، جیسا کہ پہلے ان کے اس قول میں گزر چکا ہے: ﴿وَأُوْلَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ (۲) [البقرة: ۵]۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَكِن لَّا يَشْعُرُونَ﴾ (لیکن وہ شعور نہیں رکھتے): ابن کیسان نے کہا: جو شخص یہ نہ جانتا ہو کہ وہ مفسد ہے اس پر کوئی ملامت نہیں، ملامت تو تب ہے جب اسے علم ہو کہ وہ مفسد ہے، پھر وہ جان بوجھ کر فساد کرے۔ انہوں نے کہا: اس میں دو جواب ہیں: ایک یہ کہ وہ چھپ کر فساد کرتے تھے، اور ظاہراً نیکی دکھاتے تھے، اور انہیں یہ شعور نہیں تھا کہ ان کا معاملہ نبی ﷺ پر ظاہر ہو جائے گا۔ دوسرا پہلو یہ ہے کہ ان کا فساد ان کے نزدیک اصلاح تھی، اور وہ نہیں سمجھتے تھے کہ یہ فساد ہے، حالانکہ انہوں نے حق کی وضاحت نہ کرنے اور اس کی پیروی نہ کرنے میں اللہ اور اس کے رسول کی نافرمانی کی تھی (۳)۔

"ولكن" (لیکن): یہ تاکید اور استدراک کا حرف ہے، اور اس میں نفی اور اثبات کا ہونا ضروری ہے: اگر اس سے پہلے نفی ہو تو اس کے بعد اثبات ہوگا، اور اگر اس سے پہلے اثبات ہو تو اس کے بعد نفی ہوگی۔ اور اگر پہلے اثبات ہو تو اس کے بعد صرف ایک اسم پر اکتفا کرنا جائز نہیں، بلکہ آپ اس سے پہلے والے جملے کے متضاد جملہ ذکر کریں گے، جیسا کہ اس آیت میں ہے، اور آپ کا قول: "جاءني زيد لكن عمرو لم يجئ" (زید میرے پاس آیا لیکن عمرو نہیں آیا)، اور یہ جائز

نہیں کہ آپ کہیں: "جاءني زيد لكن عمرو" (زید میرے پاس آیا لیکن عمرو)، پھر آپ خاموش ہو جائیں؛ کیونکہ انہوں نے اس طرح کے مقام پر "لکن" کی جگہ "بل" سے کام چلا لیا ہے، اور یہ صرف اس صورت میں جائز ہے جب پہلے نفی ہو، جیسے آپ کا قول: "ما جاءني زيد لكن عمرو" (میرے پاس زید نہیں آیا بلکہ عمرو آیا) (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ عَامِنُوا كَمَا ءَامَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا ءَامَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِن لَّا يَعْلَمُونَ (۱۳)﴾ (اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ ایمان لاؤ جس طرح لوگ ایمان لائے ہیں، تو وہ کہتے ہیں کہ کیا ہم بھی اسی طرح ایمان لائیں جس طرح بیوقوف ایمان لائے ہیں؟ خبردار! حقیقت میں یہی بیوقوف ہیں، لیکن وہ نہیں جانتے)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ﴾ یعنی مقاتل (۵) اور دوسروں کے نزدیک اس سے مراد منافقین ہیں۔ ﴿ءَامِنُوا كَمَا ءَامَنَ النَّاسُ﴾ یعنی: محمد ﷺ اور ان کی شریعت کی تصدیق کرو، جیسا کہ مہاجرین اور پختہ ایمان والوں نے تصدیق کی...

(۱) الكتاب ۳/ ۱۲۲۔ (۲) ص ۲۷۷۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۱/ ۹۳۔ (۴) المقتضب للمبرد ۱/ ۱۲ و ۴/ ۱۰۸، اور الكتاب ۱/ ۴۳۵۔ (۵) تفسیر ابی اللیث ۱/ ۹۶۔

Surah Al-Baqarah: Verse 13

311

People of Yathrib (1).

And the 'alif' in "Amanu" (they believed) is a hamzat al-qat'; because you say "yu'min" (he believes). The 'kaf' is in the position of accusative (nasb) because it is an adjective for an omitted verbal noun (masdar), meaning: [they believe] a belief like the belief of the people (2).

His Almighty's saying: {They said, "Shall we believe as the fools have believed?"} means: the companions of Muhammad ﷺ, narrated from Ibn Abbas (3). Another narration from him: the believers among the People of the Book.

This statement by the hypocrites was only said in secrecy and mockery. So Allah informed His Prophet and the believers of that, and established that foolishness (safah), lightness of intellect, and corruption of insight are within their realm (4) and are a characteristic of theirs. He informed that they are the fools, but they do not know, because of the rust (rayn) upon their hearts (5).

Al-Kalbi narrated from Abu Salih, from Ibn Abbas: that it was revealed concerning the Jews, i.e., when (6) it was said to them - meaning the Jews -: "Believe as the people have believed": [meaning] Abdullah bin Salam and his companions, they said: "Shall we believe as the fools have believed?" meaning the ignorant and the clumsy (7).

The origin of "as-safah" (foolishness/lightness) in the speech of the Arabs is: lightness and thinness. It is said: "thawb safih" (a foolish garment) if it is poorly woven and light, or if it is worn out and thin. And the wind "tasaffahat" (8) the trees: it swayed them. Dhu al-Rummah said:

"They walked as spears quivered, whose tops were swayed (tasaffahat) by the passage of gentle breezes" (9).

And "tasaffahtu al-shay'": I belittled it. And "as-safah": the opposite of "al-hilm" (forbearance/wisdom). It is said: indeed, "as-safah" is to multiply...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/94. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/190. (3) Related by al-Tabari in his Tafsir 1/303. (4) In (Zha): their news. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/94. (6) In (Mim): And when. (7) Tafsir of Abu al-Layth 1/96, and Ibn Atiyya rejected this interpretation in Al-Muharrar al-Wajiz 1/94, saying: this is a specification with no

evidence. End quote. The author's word: 'al-khuraqa' - and it appeared in Abu al-Layth as 'al-kharqa' - meaning the plural of 'akhraq' (clumsy). What is in the Qamus is that the plural is 'khurq'. (8) In the manuscripts: 'safahat', and the established one is from (Mim) and Sihah al-Jawhari. (9) His Diwan 2/754, and in it: 'ruwaydan' instead of 'mashayna'. Its commentator said: 'an-nawasim': the wind 'tanassamat' i.e., it breathed, which is the beginning of its blowing.

सूरह अल-बकराह: आयत 13

311

यसरिब के लोग (1)।

और "आमनू" में 'अलिफ़' हमज़त अल-क़त' है; क्योंकि आप "युमिन" कहते हैं। 'कफ़' नसब (संबोधन कारक) की स्थिति में है क्योंकि यह एक लुप्त क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर) का विशेषण है, अर्थात: [वे विश्वास करते हैं] लोगों के विश्वास जैसा विश्वास (2)।

परमेश्वर का कथन: {उन्होंने कहा, "क्या हम वैसे ही विश्वास करें जैसे मूर्खों ने विश्वास किया है?"} का अर्थ है: मुहम्मद ﷺ के साथी, इब्न अब्बास (3) से वर्णित। उनसे एक और वर्णन: किताब वालों (अहले किताब) में से ईमान वाले।

मुनाफ़िकों (पाखंडियों) का यह कथन केवल गुप्त रूप से और उपहास में कहा गया था। इसलिए अल्लाह ने अपने नबी और मोमिनों को इसके बारे में सूचित किया, और यह स्थापित किया कि मूर्खता (सफ़ह), बुद्धि की हल्कापन और अंतर्दृष्टि का भ्रष्टाचार उनके ही क्षेत्र (4) में है और उनकी एक विशेषता है। उसने सूचित किया कि वे ही मूर्ख हैं, लेकिन वे नहीं जानते, उनके दिलों पर जमे जंग (रैन) के कारण (5)।

अल-कल्बी ने अबू सालेह से, इब्न अब्बास के हवाले से रिवायत की है: कि यह यहूदियों के बारे में उतरी थी, यानी जब (6) उनसे कहा गया - मतलब यहूदियों से -: "ईमान लाओ जैसे लोगों ने ईमान लाया है": [अर्थात] अब्दुल्ला बिन सलाम और उनके साथी, उन्होंने कहा: "क्या हम वैसे ही ईमान लाएं जैसे मूर्खों ने ईमान लाया है?" मतलब जाहिल और बेवकूफ (7)।

अरबों की भाषा में "अस-सफ़ह" (मूर्खता/हल्कापन) का मूल है: हल्कापन और पतलापन। कहा जाता है: "सौब सफ़ीह" (एक मूर्ख कपड़ा) यदि वह खराब बुना हुआ और हल्का हो, या यदि वह पुराना और पतला हो। और हवा ने पेड़ों को "तसफ़्फ़हत" (8) किया: उसने उन्हें झुका दिया। ज़ू अल-रुम्माह ने कहा:

"वे चले जैसे भाले कांपते हैं, जिनके ऊपरी हिस्सों को मंद हवाओं के गुजरने ने झुका (तसफ़्फ़हत) दिया था" (9)।

और "तसफ़्फ़हतु अल-शय'": मैंने इसे छोटा समझा। और "अस-सफ़ह": "अल-हिल्म" (धैर्य/बुद्धिमत्ता) का विपरीत है। कहा जाता है: वास्तव में, "अस-सफ़ह" अधिक करना है...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/94। (2) इराब अल-क़ुरान, अल-नहहास द्वारा 1/190। (3) अल-तबरी द्वारा उनके तफ़्सीर 1/303 में उद्धृत। (4) (ज़) में: उनकी खबर। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/94। (6) (म) में: और जब। (7) अबू अल-लैथ की तफ़्सीर 1/96, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/94 में इस व्याख्या को खारिज कर दिया, कहा: यह बिना किसी प्रमाण के एक विशिष्टता है। लेखक का शब्द: 'अल-खुरका' - और यह अबू अल-लैथ में 'अल-खरका' के रूप में दिखाई दिया - जिसका अर्थ 'अखरक' (भद्दा) का बहुवचन है। क़ामूस में यह है कि बहुवचन 'खुरक़' है। (8) पांडुलिपियों में: 'सफ़हत', और स्थापित वाला (म) और सिहह अल-जौहरी से है। (9) उनका दीवान 2/754, और इसमें: 'मशयना' के बजाय 'रुवैदान'। इसके टीकाकार ने कहा: 'अन-नवासिम': हवा 'तनस्समत' यानी, उसने सांस ली, जो उसके बहने की शुरुआत है।

سورة البقرہ: آیت ۱۳

۳۱۱

اہل یثرب (۱)۔

اور لفظ "آمنوا" کا 'الف' الف قطع ہے؛ کیونکہ آپ کہتے ہیں: "یؤمن"۔ اور 'کاف' حالتِ نصب میں ہے؛ کیونکہ یہ ایک محذوف مصدر کی صفت ہے، یعنی: ایمان لانا ویسا جیسا کہ لوگوں کا ایمان ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ} سے مراد محمد ﷺ کے اصحاب ہیں، یہ ابن عباس (۳) سے مروی ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ اس سے مراد اہلِ کتاب کے مومن ہیں۔

منافقین کا یہ قول صرف پوشیدہ طور پر اور تمسخر کے طور پر تھا، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی اور مومنوں کو اس سے باخبر کر دیا، اور یہ واضح کر دیا کہ بیوقوفی (سفہ)، عقل کی کمزوری اور بصیرت کا بگاڑ ان کے ہی دائرہ (۴) میں ہے اور ان کی ایک صفت ہے۔ اللہ نے خبر دی کہ وہی بیوقوف ہیں لیکن وہ نہیں جانتے، اس زنگ (رین) کی وجہ سے جو ان کے دلوں پر چڑھا ہوا ہے (۵)۔

کلبی نے ابو صالح سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے: کہ یہ یہودیوں کے بارے میں نازل ہوئی، یعنی جب (۶) ان سے کہا گیا - یعنی یہودیوں سے -: ایمان لاؤ جیسا کہ لوگوں نے ایمان لایا ہے، یعنی عبداللہ بن سلام اور ان کے ساتھیوں نے، تو انہوں نے کہا: کیا ہم ویسا ہی ایمان لائیں جیسا کہ بیوقوفوں نے ایمان لایا ہے؟ یعنی جاہل اور نادان (۷)۔

عربوں کے کلام میں "سفہ" کی اصل: ہلکا پن اور باریکی ہے۔ کہا جاتا ہے: "ثوب سفيه" (بیوقوف لباس) جب وہ ناقص بنائی والا اور ہلکا ہو، یا بوسیدہ اور باریک ہو۔ اور "تسفَّهتِ" (۸) ہوا نے درختوں کو جھکا دیا، ذو الرمہ نے کہا:

"وہ اس طرح چلیں جیسے وہ نیزے لرزتے ہیں جن کے بالائی حصوں کو چلتی ہوئی نسیمِ سحر (ہواؤں) نے جھکا (تسفَّهتْ) دیا ہو" (۹)۔

اور "تسفهت الشيء": میں نے اسے حقیر سمجھا، اور "السفه": بردباری (حلم) کی ضد ہے، اور کہا جاتا ہے: بے شک "السفہ" یہ ہے کہ بہت زیادہ...

(۱) المحرر الوجيز ۹۴/۱۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۱۹۰/۱۔ (۳) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۳۰۳/۱ میں نقل کیا ہے۔ (۴) نسخہ (ظ) میں ہے: ان کی خبر۔ (۵) المحرر الوجيز ۹۴/۱۔ (۶) نسخہ (م) میں ہے: اور جب۔ (۷) تفسیر ابی اللیث ۹۶/۱، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجيز ۹۴/۱ میں اس تفسیر کو مسترد کر دیا ہے اور کہا ہے کہ: یہ ایسی تخصیص ہے جس کی کوئی دلیل نہیں۔ مصنف کا قول: "الخُرَقاء" - جبکہ ابو اللیث کے ہاں "الخَرقی" واقع ہوا ہے - یعنی "أخرق" کی جمع۔ اور قاموس میں ہے کہ اس کی جمع "خُرْق" ہے۔ (۸) نسخوں میں "سفهت" ہے، اور ثابت شدہ لفظ (م) اور صحاح الجوہری سے ہے۔ (۹) ان کا دیوان ۷۵۴/۲، اس میں "مَشَيْنَ" کی جگہ "رويداً" ہے۔ اس کے شارح نے کہا: "النواسم" سے مراد ہوا کا چلنا ہے، یعنی اس کے چلنے کی شروعات۔

Surah Al-Baqarah: Verse 14 312

The man drank water, and his thirst was not quenched(1). Four ways are permissible for the two hamzas in «al-Sufahaa'»(2): The best of them is to realize (pronounce clearly) the first, and change the second into a pure 'waw'. This is the recitation of the people of Medina, and the well-known recitation of Abu Amr(3). If you wish, you can lighten (ease) both of them, making the first between a hamza and a 'waw', and making the second a pure 'waw'(4). If you wish, you can lighten the first and realize the second(4). If you wish, you can realize both of them(5). His Saying, the Exalted: {But they know not} is like: {But they perceive not}, which has preceded. Knowledge (al-'ilm) is knowing the known thing as it is. You say: 'I knew ('alimtu) the thing, I know ('a'lamuhu) it, with a 'ilm (knowledge)': I recognized it. And 'I debated the man in knowledge (aalamtu al-rajul), and I surpassed him in knowledge (fa'alamtuhu a'lumuhu)', with a damma in the future tense: I overcame him with knowledge(6). His Saying, the Exalted: {And when they meet those who believe, they say, 'We believe'; but when they are alone with their evil ones, they say, 'Indeed, we are with you; we were only mocking.'} His Saying, the Exalted: {And when they meet those who believe} this verse was revealed concerning the hypocrites. The origin of 'laquu' (they met) is 'laqiyuu'. The damma was transferred to the 'qaf', and the 'ya' was deleted due to the meeting of two sakin (non-voweled) letters. Muhammad ibn al-Sumayfa' al-Yamani recited: «laaqawu alladhina aamanuu»(7). The origin is: 'laaqayuu'. The 'ya' was moved and preceded by a fatha, so the 'ya' turned into an 'alif'(8). Two sakin letters met: the 'alif' and the 'waw', ...

---

(1) Mujmal al-Lugha 2/463. (2) Meaning in His saying: «al-Sufahaa'u 'alaa». (3) This is also the recitation of Ibn Kathir. Al-Taysir p. 34. (4) This is an anomalous (shaadhdh) recitation. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/190. Ibn 'Amir al-Shami, 'Asim, Hamza, and al-Kisa'i recited with the realization of both hamzas. Al-Taysir p. 34. (6) Al-Sihah: (علم). (7) Mentioned by Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 2, and al-'Ukbari in 'Al-Imla' in its place in Surah Al-Baqarah. (8) In (m): turned into an alif.

सूरह अल-बकरा: आयत 14 312

आदमी ने पानी पिया, और उसकी प्यास नहीं बुझी(1)। शब्द «अल-सुफ़हा» (मूर्ख)(2) के दो हमज़ों में चार तरीके जायज़ हैं: उनमें सबसे अच्छा यह है कि पहले हमज़ा का स्पष्ट उच्चारण किया जाए और दूसरे को शुद्ध 'वाव' (w) में बदल दिया जाए। यह मदीना के लोगों का पाठ है, और अबू अम्र का प्रसिद्ध पाठ है(3)। यदि आप चाहें, तो दोनों को हल्का कर सकते हैं, पहले को हमज़ा और 'वाव' के बीच बनाकर, और दूसरे को शुद्ध 'वाव' बनाकर(4)। यदि आप चाहें, तो पहले को हल्का करें और दूसरे का स्पष्ट उच्चारण करें(4)। यदि आप चाहें, तो दोनों का स्पष्ट उच्चारण करें(5)। अल्लाह तआला का फरमान: {लेकिन वे नहीं जानते} वैसा ही है जैसे: {लेकिन वे नहीं समझते}, जो पहले बीत चुका है। 'इल्म' (ज्ञान) का अर्थ है ज्ञात वस्तु को उसी रूप में जानना जैसी वह है। आप कहते हैं: 'आलमतुश-शै'अ' (मैंने चीज़ को जाना), 'आ'लमुहु इल्मन' (मैं इसे जानता हूँ): मैंने इसे पहचाना। और 'आलमतुर-रजुल' (मैंने ज्ञान में व्यक्ति से मुकाबला किया), 'फा-आलमतुहु आ'लुमुहु', भविष्य काल में दम्मा के साथ: मैंने उसे ज्ञान से परास्त कर दिया(6)। अल्लाह तआला का फरमान: {और जब वे ईमान वालों से मिलते हैं तो कहते हैं, 'हम ईमान लाए'; और जब वे अपने शैतानों (नेताओं) के साथ अकेले होते हैं, तो कहते हैं, 'बेशक हम तुम्हारे साथ हैं; हम तो बस मज़ाक कर रहे थे'।} अल्लाह तआला का फरमान: {और जब वे ईमान वालों से मिलते हैं} यह आयत पाखंडियों (मुनाफ़िक़ीन) के बारे में उतरी है। शब्द 'लक़ू (वे मिले) का मूल 'लक़ियू' है। दम्मा को 'क़ाफ़' पर स्थानांतरित कर दिया गया, और दो साकिन (बिना स्वर वाले) अक्षरों के मिलने के कारण 'या' को हटा दिया गया। मुहम्मद बिन अल-सुमैफ़ा अल-यमनी ने पढ़ा है: «लाक़वुल-लज़ीना आमनू»(7)। मूल है: 'लाक़यू', 'या' गतिशील हुई और उससे पहले फत्हा था, तो 'या' अलिफ़ में बदल गई(8), दो साकिन अक्षर मिल गए: अलिफ़ और 'वाव'...

---

(1) मुजमल अल-लुग़ा 2/463. (2) यानी अल्लाह के इस कथन में: «अल-सुफ़हा'उ अला»। (3) यह इब्न कसीर का भी पाठ है। अल-तयसीर पृ. 34. (4) यह एक शाज़ (दुर्लभ) पाठ है। (5) एराब अल-क़ुरआन - अल-नहहास 1/190. इब्न आमिर अल-शामी, आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने दोनों हमज़ों के स्पष्ट उच्चारण के साथ पढ़ा है। अल-तयसीर पृ. 34. (6) अल-सिहाह: (علم). (7) इब्न खालवैह ने 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' पृ. 2 में इसका उल्लेख किया है, और अल-उकबरी ने 'अल-इमला' में सूरह अल-बकरा में इसके स्थान पर। (8) (म) में: अलिफ़ में बदल गया।

سورة البقرہ: آیت ۱۴ ۳۱۲

آدمی نے پانی پیا، تو وہ سیراب نہ ہوا(۱)۔ لفظ «السفهاء»(۲) کے دو ہمزوں میں چار صورتیں جائز ہیں: ان میں سے بہترین یہ ہے کہ پہلے ہمزہ کی تحقیق کی جائے (واضح پڑھا جائے)، اور دوسرے کو خالص 'واؤ' سے بدل دیا جائے، اور یہ اہل مدینہ کی قراءت ہے، اور ابو عمرو کی مشہور قراءت ہے(۳)۔ اور اگر آپ چاہیں تو ان دونوں کو ہلکا کر دیں، تو پہلے کو ہمزہ اور واؤ کے درمیان کر دیں، اور دوسرے کو خالص واؤ کر دیں(۴)۔ اور اگر چاہیں تو پہلے کو ہلکا کریں اور دوسرے کی تحقیق کریں(۴)۔ اور اگر چاہیں تو دونوں کی تحقیق کریں(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَٰكِن لَّا يَعْلَمُونَ﴾، «ولكن لا يشعرون» کی طرح ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور علم، معلوم چیز کو اس کی حقیقت کے مطابق جاننا ہے، آپ کہتے ہیں: «عَلِمتُ الشيءَ أعلمُه عِلماً»: میں نے اسے پہچان لیا۔ اور «عالمتُ الرجلَ، فعلمتُه أعْلُمُه»، مستقبل میں ضمہ کے ساتھ: میں علم میں اس پر غالب آگیا(۶)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ﴾۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ یہ آیت منافقین کے تذکرے میں نازل ہوئی۔ «لَقُوا» کی اصل «لَقِيُوا» ہے، ضمہ کو قاف کی طرف منتقل کر دیا گیا، اور اجتماعِ ساکنین کی وجہ سے یاء کو حذف کر دیا گیا۔ اور محمد بن السميفع اليمانی نے پڑھا: «لاقَوُا الذين آمنوا»(۷)۔ اور اصل «لاقَيُوا» ہے، یاء متحرک ہوئی اور اس سے پہلے فتحہ تھا، تو یاء الف میں بدل گئی(۸)، دو ساکن جمع ہو گئے: الف اور واؤ، ...

---

(۱) مجمل اللغة ۲/ ۴۶۳۔ (۲) یعنی اس کے قول: «السفهاء ألا» میں۔ (۳) اور یہی ابن کثیر کی بھی قراءت ہے۔ التيسير ص ۳۴۔ (۴) اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۱/ ۱۹۰۔ اور ابن عامر الشامی، عاصم، حمزہ اور کسائی نے دونوں ہمزوں کی تحقیق کے ساتھ پڑھا ہے۔ التيسير

ص ۳۴۔ (۶) الصحاح: (علم)۔ (۷) اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۲ میں ذکر کیا ہے، اور العکبری نے الاملاء میں سورۃ البقرہ میں اس کے مقام پر۔ (۸) (م) میں: الف میں بدل گئی۔

313 Surah Al-Baqarah: Verse 14

Then the alif was omitted due to the meeting of two quiescent (sākin) letters, and then the wāw was vocalized with a dammah. If it is asked: Why was the wāw given a dammah in "laqū" (in continuous speech) but omitted from "laqū"? The answer is: Before the wāw in "laqū," there is a dammah. If the wāw were vocalized with a dammah, it would be heavy on the tongue to pronounce. So it was omitted due to its heaviness, and it was vocalized in "lāqū" because there is a fatḥah before it. The saying of the Almighty: {And when they are alone with their evil ones, they say, "Indeed, we are with you"}: If it is asked: Why was "khalaw" (went alone) connected with "ilā" (to), when its custom is to be connected with "bi" (with)? It is said to him: "khalaw" here means: they went and departed, and from this is the saying of Al-Farazdaq: "How do you see me, turning over my shield... Allah has killed Ziyad [away] from me." Since he treated it like "sarafa" (diverted/turned away). Some people said: "ilā" means "ma'a" (with), but there is weakness in this view. Some said: "ilā" means "bi," and this is rejected by Al-Khalil and Sibawayh. It was said: The meaning is: And when they were alone [away] from the believers [and went] to their devils, so "ilā" is used in its original sense. And "ash-shayāṭīn" (the devils) is the plural of "shayṭān," as a broken plural. The discussion on its derivation and meaning was previously mentioned in the section on 'seeking refuge' (isti'ādhah). Commentators differed on who is meant by the "devils" here. Ibn Abbas and Al-Suddi said: They are the leaders of disbelief. Al-Kalbi said: They are the devils of the jinn. A group of commentators said: They are the soothsayers.

---

(1) In (m): "And if." (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, 1/190. (3) His Diwan, 2/881. (4) In (d) and (z): "qāliyan" (forsaking). i.e., leaving, an allusion to no longer needing him, as mentioned by the editors of Al-Muhtasib, 1/52. (5) His saying: "al-mijan": it is the shield. Al-Baghdadi said in Sharh Shawahid al-Mughni, 8/86: "turning over the shield" is an expression for casting it from his hand due to no longer needing it. (6) Ibn Jinni said in Al-Muhtasib, 1/52: the use of "an" here is because of the meaning it acquired: "Allah has diverted him from me," because if He killed him, he has been diverted from him. (7) Pages 139-140. (8) Narrated by Al-Tabari in his Tafsir, 1/307. (9) Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz, 1/96: And this is far-fetched in this context.

३१३ सूरह अल-बकरा: आयत १४

फिर दो साकिन (शांत) अक्षरों के मिलने के कारण अलिफ को हटा दिया गया, फिर वाव को दम्मा (पेश) के साथ स्वर दिया गया। यदि पूछा जाए: निरंतर उच्चारण में "लाक़ू (laqū) में वाव को दम्मा क्यों दिया गया, जबकि "लक़ू (laqū) से इसे हटा दिया गया है? उत्तर यह है कि: "लक़ू में वाव से पहले दम्मा है। यदि वाव को दम्मा के साथ बोला जाता, तो जीभ पर उच्चारण भारी होता। इसलिए इसे इसके भारीपन के कारण हटा दिया गया, और "लाक़ू में इसे स्वर दिया गया क्योंकि इससे पहले फ़तहा (ज़बर) है। अल्लाह का कथन: {और जब वे अपने शैतानों के पास अकेले होते हैं, तो कहते हैं, 'निस्संदेह हम तुम्हारे साथ हैं'}: यदि पूछा जाए: "खलव" (अकेले हुए) को "इला" (तक/की ओर) के साथ क्यों जोड़ा गया, जबकि इसका सामान्य प्रयोग "बि" (के साथ) के साथ होता है? उससे कहा गया: यहाँ "खलव" का अर्थ है: वे चले गए और प्रस्थान किया, और इसी से अल-फ़रज़दक़ का कथन है: "तुम मुझे अपनी ढाल को उलटते हुए कैसे देखते हो... अल्लाह ने ज़ियाद को मुझसे [दूर] मार दिया है।" चूँकि उसने इसे "सरफ़ा" (मोड़ दिया/हटा दिया) के स्थान पर रखा। कुछ लोगों ने कहा: "इला" का अर्थ "म'आ" (साथ) है, और इसमें कमजोरी है। कुछ ने कहा: "इला" का अर्थ "बि" है, और अल-खलील और सिबवैह इसे अस्वीकार करते हैं। और कहा गया: अर्थ यह है: और जब वे मोमिनों से अलग होकर अपने शैतानों के पास गए, तो "इला" अपने मूल अर्थ में है। और "अश-शयातीन" (शैतान) शैतान का बहुवचन है, विखंडित बहुवचन (Broken Plural) के रूप में। इसके व्युत्पत्ति और अर्थ पर चर्चा पहले इस्तिआदा (शरण मांगने) के संदर्भ में की जा चुकी है। यहाँ "शैतानों" से क्या तात्पर्य है, इस पर टीकाकारों में मतभेद है। इब्न अब्बास और अल-सुद्दी ने कहा: वे कुफ्र (अविश्वास) के नेता हैं। अल-कल्बी ने कहा: वे जिन्नों के शैतान हैं। टीकाकारों के एक समूह ने कहा: वे भविष्यवक्ता (काहिन) हैं।

---

(१) (म) में: और यदि। (२) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान १९०/१। (३) उनका दीवान ८८१/२। (४) (द) और (ज़) में: "कालियन" (त्यागने वाला)। यानी: छोड़ने वाला, उसे ज़रूरत न होने का संकेत, जैसा कि अल-मुहतासिब ५२/१ के संपादकों ने उल्लेख किया है। (५) उनका कथन: "अल-मिजन्न": यह ढाल है। अल-बगदादी ने शरह शवाहिद अल-मुग़नी ८६/८ में कहा: "ढाल को उलटना" उसकी आवश्यकता न होने के कारण उसे अपने हाथ से फेंक देने की एक अभिव्यक्ति है। (६) इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब ५२/१ में कहा: यहाँ "अन" का प्रयोग इसलिए है क्योंकि इसमें यह अर्थ समाहित है: "अल्लाह ने उसे मुझसे हटा दिया है," क्योंकि यदि उसने उसे मार दिया, तो उसे उससे हटा दिया गया

है। (७) पृष्ठ १३९ - १४०। (८) अल-तबरी ने अपनी तफसीर ३०७/१ में इसे उद्धृत किया है। (९) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ९६/१ में कहा: और यह इस संदर्भ में दूर की बात है।

۳۱۳ سورہ البقرہ: آیت ۱۴

پھر دو ساکنوں کے اجتماع کی وجہ سے الف حذف کر دیا گیا، پھر واؤ کو ضمہ (پیش) کی حرکت دی گئی۔ پس اگر کہا جائے: ادراج (ملا کر پڑھنے) میں «لاقوا» میں واؤ کو ضمہ کیوں دیا گیا، اور «لَقُوا» سے اسے کیوں حذف کیا گیا؟ تو جواب یہ ہے: «لَقُوا» میں واؤ سے پہلے ضمہ ہے، پس اگر واؤ کو ضمہ کی حرکت دی جاتی تو زبان پر اس کا تلفظ بوجھل ہوتا، چنانچہ اسے اس کے بوجھ کی وجہ سے حذف کر دیا گیا، اور «لاقوا» میں اسے حرکت دی گئی کیونکہ اس سے پہلے فتحہ (زبر) ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ﴾: اگر کہا جائے: «خَلَوْا» کو «إلى» کے ساتھ کیوں متعدی کیا گیا ہے، جبکہ اس کا قاعدہ یہ ہے کہ اسے «باء» کے ساتھ متعدی کیا جائے؟ تو اسے جواب دیا گیا: «خَلَوْا» یہاں «ذهبوا وانصرفوا» (چلے گئے اور لوٹ گئے) کے معنی میں ہے، اور اسی سے فرزدق کا قول ہے: "تم مجھے اپنی ڈھال کو الٹتے ہوئے کیسے دیکھتے ہو... اللہ نے زیاد کو مجھ سے [دور] قتل کر دیا ہے۔" جب اس نے اسے «صرف» (پھیر دینا) کے قائم مقام رکھا۔ اور ایک قوم نے کہا: «إلى»، «مع» کے معنی میں ہے، اور اس قول میں ضعف ہے۔ اور ایک قوم نے کہا: «إلى»، «باء» کے معنی میں ہے، اور اسے خلیل اور سیبویہ تسلیم نہیں کرتے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ جب وہ مومنوں سے الگ ہو کر اپنے شیطانوں کے پاس پہنچے، تو «إلى» اپنے اصلی معنی پر ہے۔ اور شیاطین، شیطان کی جمع تکسیر ہے، اور اس کے مشتق ہونے اور معنی کے بارے میں گفتگو پہلے تعوذ (استعاذہ) کے بیان میں گزر چکی ہے۔ اور مفسرین کا یہاں شیاطین سے مراد لینے میں اختلاف ہے، پس ابن عباس اور سدی نے کہا: وہ کفر کے سربراہ ہیں۔ اور کلبی نے کہا: وہ جنوں کے شیطان ہیں۔ اور مفسرین کی ایک جماعت نے کہا: وہ کاہن ہیں۔

(١) (م) میں ہے: "وإن"۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ١٩٠/١۔ (٣) دیوان (فرزدق) ٨٨١/٢۔ (٤) (د) اور (ز) میں ہے: "قالیاً"۔ یعنی: چھوڑنے والا، اسے ضرورت نہ رہنے سے کنایہ ہے، جیسا کہ محققینِ محتسب ٥٢/١ نے ذکر کیا ہے۔ (٥) ان کا قول: "المِجَنُّ": یہ ڈھال ہے، اور بغدادی نے شرح شواہد المغنی ٨٦/٨ میں کہا ہے: ڈھال الٹنا ضرورت نہ رہنے کی وجہ سے اسے ہاتھ سے پھینک دینے کی عبارت ہے۔ (٦) ابن جنی نے المحتسب ٥٢/١ میں کہا: یہاں "عن" کا استعمال اس لیے ہے کہ اس میں یہ معنی داخل ہے: "اللہ نے اسے مجھ سے پھیر دیا ہے"، کیونکہ جب اس نے اسے قتل کر دیا، تو اسے اس سے پھیر دیا گیا۔ (٧) ص ١٣٩ - ١٤٠۔ (٨) اسے طبری نے اپنی تفسیر ٣٠٧/١ میں روایت کیا ہے۔ (٩) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٩٦/١ میں کہا: اور اس مقام پر یہ (قول) بعید (ناقابلِ فہم) ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 15 314

And the term "shaytanah" (devilishness), which means distance from faith and goodness, encompasses all who were mentioned (1), and Allah knows best.

The Almighty's saying: {We are only mockers} means: deniers of what we are called to, and it was said: scoffers. Mockery (al-huz') is ridicule and play. It is said: he mocked him, and he scoffed at him. The rajiz said: (3)

"Umm Taysala mocked me / She said, I see him destitute, having no wealth."

It was said: the origin of mockery (istihza') is revenge, as another said: (4)

"They mocked them with two thousand armored men / Their leaders in the middle of the flat plains were kneeling."

The Almighty's saying: {Allah mocks them and prolongs them in their transgression, [while] they wander blindly.}

The Almighty's saying: {Allah mocks them}, meaning: He takes revenge on them and punishes them, scoffs at them, and recompenses them for their mockery. So He named the punishment by the name of the sin. This is the opinion of the majority of scholars, and the Arabs use this often in their speech (5), such as the saying of Amr ibn Kulthum: (6)

"Let no one behave ignorantly toward us / Lest we behave more ignorantly than the ignorant ones."

So he named his victory "ignorance" (jahl), and ignorance is not something an intelligent person boasts about. He only said it for the sake of verbal parallelism (izdiwaj), so that it would be lighter (7) on the tongue than using different terms (8). And the Arabs, when they placed...

(1) In (D) and (Z): what. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/96. (3) Its author is Sakhr ibn Umayr al-Hudhali, as in Amali Abi Ali al-Qali 2/284, and its wording with him is: "A sister of the family of Taysala mocks me, she said I see him broke, having nothing." It is in Lisan (tasl), and in it: "She said I see him in dignity and illness." And see Tafsir al-Tabari 2/75. (4) We did not find its author, and Al-Samin al-Halabi mentioned it in Ad-Durr al-Masun 1/150. And "al-sahisah" is the plural of "sahish," which is flat, bare land with small pebbles. Lisan (sahh). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/97. (6) It is in his Mu'allaqa p. 117 with Ibn Kisan's commentary, and in the commentary of the Seven Odes by Ibn

al-Anbari p. 426, and the commentary of the Nine Odes by al-Nahhas 2/834. (7) In (M): so it would be lighter. (8) Al-Asma' wa al-Sifat by al-Bayhaqi 2/439.

सूरा अल-बक़रा: आयत 15 314

और शब्द 'शैतणा' (शैतानी), जिसका अर्थ है ईमान और अच्छाई से दूरी, उन सभी को शामिल करता है जिनका उल्लेख किया गया है (1), और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {हम तो केवल मज़ाक करने वाले हैं} का अर्थ है: जो हमें बुलाया जा रहा है उसके झुठलाने वाले, और कहा गया: उपहास करने वाले। मज़ाक (अल-हुज़) का अर्थ है उपहास और खेल। कहा जाता है: उसने उसका मज़ाक उड़ाया, और उसका उपहास किया। राजिज़ ने कहा: (3)

"उम्म तैसाला ने मेरा मज़ाक उड़ाया / उसने कहा, मैं उसे निर्धन देखती हूँ, उसके पास कोई धन नहीं है।"

कहा गया: उपहास (इस्तिहज़ा) का मूल बदला लेना है, जैसा कि एक अन्य ने कहा: (4)

"उन्होंने दो हजार हथियारों से लैस सैनिकों के साथ उनका उपहास किया / उनके सरदार समतल मैदानों के बीच में घुटने टेके हुए थे।"

अल्लाह का कथन: {अल्लाह उनका मज़ाक उड़ाता है और उन्हें उनकी सरकशी में ढील देता है, [जबकि] वे भटक रहे हैं।}

अल्लाह का कथन: {अल्लाह उनका मज़ाक उड़ाता है}, अर्थात: वह उनसे बदला लेता है और उन्हें दंड देता है, उनका उपहास करता है, और उन्हें उनके मज़ाक का बदला देता है। इसलिए उसने दंड का नाम पाप के नाम पर रखा। यह विद्वानों के बहुमत का विचार है, और अरब अपनी बातचीत में इसका बहुत उपयोग करते हैं (5), जैसे अम्र इब्न कुलथुम का कथन: (6)

"कोई हमारे प्रति अज्ञानतापूर्ण व्यवहार न करे / वरना हम अज्ञानियों से भी अधिक अज्ञानतापूर्ण व्यवहार करेंगे।"

तो उसने अपनी जीत का नाम "अज्ञानता" (जहल) रखा, और अज्ञानता वह चीज़ नहीं है जिस पर कोई बुद्धिमान व्यक्ति गर्व करे। उसने यह केवल शब्दों की समानता (इज्दिवाज) के लिए कहा, ताकि यह जुबान पर अलग-अलग शब्दों के उपयोग की तुलना में हल्का (7) रहे (8)। और अरबों का यह तरीका था कि जब वे...

(1) (द) और (ज़) में: क्या। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/96। (3) इसके रचयिता सखर बिन उमेर अल-हुज़ाली हैं, जैसा कि अमाली अबी अली अल-क़ाली 2/284 में है, और उनके पास इसके शब्द हैं: "तैसाला परिवार की एक बहन मेरा मज़ाक उड़ाती है, उसने कहा कि मैं उसे कंगाल देखती हूँ, उसके पास कुछ नहीं है।" यह लिसान (तस्ल) में है, और उसमें है: "उसने कहा कि मैं उसे गरिमा और बीमारी में देखती हूँ।" और देखें तफ़सीर अल-तबरी 2/75। (4) हमें इसके रचयिता का पता नहीं चला, और अल-समीन अल-हलबी ने इसे अल-दुर्र अल-मसून 1/150 में उद्धृत किया है। और "अल-सहसह" "सहसह" का बहुवचन है, जो समतल, बंजर भूमि है जिसमें छोटे कंकड़ होते हैं। लिसान (सहह)। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/97। (6) यह इब्न कीसान की व्याख्या के साथ उनके मुअल्लक़ा पृष्ठ 117 में है, और इब्न अल-अंबारी द्वारा सात कसीदों की व्याख्या पृष्ठ 426 में, और अल-नहस द्वारा नौ कसीदों की व्याख्या 2/834 में है। (7) (म) में: तो हल्का हो जाएगा। (8) अल-असमा व अल-सिफ़त अल-बैहक़ी द्वारा 2/439।

سورة البقرہ: آیت ۱۵ ۳۱۴

اور لفظ "شیطنتہ" جس کا معنی ایمان اور بھلائی سے دوری ہے، ان تمام لوگوں کو شامل ہے جن کا ذکر کیا گیا (۱)، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ﴾ یعنی: ہم ان باتوں کو جھٹلانے والے ہیں جن کی طرف ہمیں بلایا جا رہا ہے، اور کہا گیا: تمسخر کرنے والے، اور 'ہزء' کا مطلب ہے تمسخر اور کھیل، کہا جاتا ہے: 'ہزئ بہ' اور 'استہزا'، راجز نے کہا: (۳)

"امّ طیسلہ نے مجھ سے تمسخر کیا / اس نے کہا میں اسے مفلس دیکھتی ہوں اس کے پاس کوئی مال نہیں"

اور کہا گیا: استہزاء کی اصل بدلہ لینا ہے، جیسا کہ دوسرے نے کہا: (۴)

"انہوں نے دو ہزار مسلح افراد کے ساتھ ان سے استہزاء کیا / ان کے سردار چٹیل میدانوں کے درمیان گھٹنوں کے بل بیٹھے تھے"

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ یعنی: اللہ ان سے بدلہ لیتا ہے، انہیں سزا دیتا ہے، ان کا تمسخر کرتا ہے، اور انہیں ان کے استہزاء کی سزا دیتا ہے، چنانچہ سزا کا نام گناہ کے نام پر رکھا گیا۔ یہ جمہور علماء کا قول ہے، اور عرب اپنے کلام میں اس کا کثرت سے استعمال کرتے ہیں (۵)، اس کی ایک مثال عمرو بن کلثوم کا یہ قول ہے: (۶)

"خبردار کوئی ہم پر جہالت نہ دکھائے / ورنہ ہم جاہلوں کی جہالت سے بڑھ کر جہالت دکھائیں گے"

پس اس نے اپنی فتح کا نام 'جہل' رکھا، جبکہ جہالت ایسی چیز نہیں جس پر کوئی عقل مند فخر کرے، اس نے یہ بات کلام میں مطابقت (ازدواج) پیدا کرنے کے لیے کہی تاکہ زبان پر ان کے درمیان فرق کرنے کی نسبت یہ زیادہ ہلکا (۷) محسوس ہو (۸)۔ اور عربوں کا یہ دستور تھا کہ جب وہ...

(۱) (د) اور (ز) میں: 'ما'۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۹۶۔ (۳) اس کے کہنے والے صخر بن عمیر الہذلی ہیں، جیسا کہ امالی ابی علی القالی ۲/ ۲۸۴ میں ہے، اور ان کے ہاں اس کے الفاظ یہ ہیں: "آل طیسلہ کی بہن مجھ سے تمسخر کرتی ہے، اس نے کہا میں اسے کنگال دیکھتی ہوں اس کے پاس کچھ نہیں"۔ اور یہ 'اللسان' (طسل) میں ہے، اور اس میں ہے: "اس نے کہا میں اسے وقار اور بیماری میں دیکھتی ہوں"۔ اور دیکھئے تفسیر الطبری ۲/ ۷۵۔ (۴) ہمیں اس کے کہنے والے کا علم نہیں ہو سکا، اسے السمین الحلبی نے 'الدر المصون' ۱/ ۱۵۰ میں نقل کیا ہے۔ 'الصحاصح'، 'صحصح' کی جمع ہے، اور یہ ہموار بنجر زمین کو کہتے ہیں جس میں چھوٹی کنکریاں ہوں۔ اللسان (صحح)۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/ ۹۷۔ (۶) یہ ان کے معلقہ ص ۱۱۷ میں بشرح ابن کیسان موجود ہے، اور ابن الانباری کی شرح القصائد السبع ص ۴۲۶ میں، اور النحاس کی شرح القصائد التسع ص ۲/ ۸۳۴ میں۔ (۷) (م) میں ہے: 'فیکون أخف'۔ (۸) الاسماء والصفات للبیہقی ۲/ ۴۳۹۔

Surah Al-Baqarah: Verse 15 315

The wording was used in response and as a recompense, using the same term they used, even if its meaning differs. The Quran and Sunnah followed this pattern. Allah Almighty said: "The recompense for an evil is an evil like it" [Ash-Shura: 40], and He said: "So whoever has assaulted you, then assault him in the same way that he has assaulted you" [Al-Baqarah: 194]. Recompense is not an evil, and retaliation is not an assault; because it is a due right. Similarly: "And they planned, and Allah planned" [Al-Imran: 54], and "Indeed, they are planning a plan, and I am planning a plan" [At-Tariq: 15-16], and "Indeed, we were only mocking. Allah mocks them" [Al-Baqarah: 14-15]. There is no planning (deceitful plotting), mocking, or scheming from Him, Glorified be He. It is only a recompense for their plotting and mockery, and a recompense for their scheming. Likewise, "They seek to deceive Allah, but He is deceiving them" [An-Nisa: 142], and "they ridicule them, Allah ridicules them" [At-Tawbah: 79].

The Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, Allah does not tire until you tire, and He does not become weary until you become weary" (1). It was said: "until" (hattha) means "and" (wa), i.e., "and you tire". It was also said the meaning is: "while you are tiring". And it was said the meaning is: He does not cut off the reward of your deeds until you cut off the work. A group said: Indeed, Allah Almighty does to them actions that, in human perception, are mockery, deception, and plotting, according to what was narrated: The Fire freezes just as fat freezes, so they walk upon it thinking it is salvation, then they are swallowed by it (2).

Al-Kalbi narrated from Abu Salih, from Ibn Abbas regarding Allah Almighty's saying: "And when they meet those who believe, they say, 'We believe'": they are the hypocrites among the People of the Book. He mentioned them and their mockery, and that when they were alone with their devils—meaning their leaders in disbelief, as previously mentioned—they said: "We are with you in your religion; we were only mocking" the companions of Muhammad (PBUH). "Allah mocks them" in the Hereafter. A gate of Hell is opened for them from Paradise, then it is said to them: "Come," and they approach swimming (3) in the Fire. The believers are on couches—which are beds in canopies—looking at them. When they reach the gate, it is closed against them, and the believers laugh at them. That is the saying of Allah Almighty: "Allah mocks them," meaning in the Hereafter. The believers laugh at them when the gates are closed in their faces. That is...

(1) His saying from it: "Indeed, Allah does not tire until you tire" is part of a hadith from Aisha (RA), narrated by Ahmad (24124), Al-Bukhari (5861), and Muslim (782). And his saying from it: "and He does not become weary until you become weary" was narrated by Ahmad in "Al-Musnad" (26096), and Muslim (785) from her hadith as well. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/97. Al-Ihalah: It is what is melted from the sheep's tail and fat. Al-Nihayah fi Gharib al-Hadith (ahl). (3) In (z): "yas-habun" (they are dragged), and in the Tafsir of Abu al-Layth and Al-Asma wa al-Sifat: "yus-habun" (they are dragged).

सूरह अल-बकरा: आयत 15 315

शब्दों का प्रयोग उत्तर और बदले के रूप में किया गया है, उन्हीं शब्दों का उपयोग करते हुए जो उन्होंने किए थे, भले ही उनका अर्थ अलग हो। कुरान और सुन्नत इसी पद्धति पर आए हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और बुराई का बदला उसी के समान बुराई है" [अश-शूरा: 40], और कहा: "तो जो कोई तुम पर ज्यादती करे, तुम भी उस पर वैसी ही ज्यादती करो जैसी उसने तुम पर की है" [अल-बकरा: 194]। बदला वास्तव में बुराई नहीं है, और प्रतिशोध ज्यादती नहीं है; क्योंकि यह एक वाजिब हक है। इसी तरह: "और उन्होंने चाल चली, और अल्लाह ने भी चाल चली" [आल-इमरान: 54], और "बेशक वे एक चाल चल रहे हैं, और मैं भी एक चाल चल रहा हूँ" [अत-तारिक: 15-16], और "बेशक हम तो उपहास (मजाक) कर रहे थे। अल्लाह उनका उपहास करता है" [अल-बकरा: 14-15]। अल्लाह सुब्हानहू व तआला की ओर से कोई मक्कारी, उपहास या चाल नहीं है। यह केवल उनकी मक्कारी और उपहास का बदला है, और उनकी चाल का बदला है। इसी प्रकार, "वे अल्लाह को धोखा देना चाहते हैं, जबकि वह उन्हें धोखा देने वाला है" [अन-निसा: 142], और "वे उनका मजाक उड़ाते हैं, अल्लाह उनका मजाक उड़ाता है" [अत-तौबा: 79]।

और अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह नहीं थकता जब तक कि तुम न थक जाओ, और वह नहीं उकताता जब तक कि तुम न उकता जाओ" (1)। कहा गया: "जब तक" (हत्ता) यहाँ "और" (वाव) के अर्थ में है, यानी: "और तुम थक जाओ"। यह भी कहा गया है कि अर्थ है: "जबकि तुम थक रहे हो"। और यह भी कहा गया है कि अर्थ है: वह तुम्हारे कार्यों का प्रतिफल तब तक नहीं रोकता जब तक कि तुम कार्य करना बंद न कर दो। एक समूह ने कहा: अल्लाह तआला उनके साथ ऐसे कार्य करता है जो मानव सोच में उपहास, धोखा और मक्कारी हैं, जैसा कि वर्णन किया गया है: आग वैसे ही जम जाती है जैसे पिघली हुई चर्बी जम जाती है, तो वे उस पर चलते हैं और उसे मुक्ति का मार्ग समझते हैं, फिर वे उसमें धंसा दिए जाते हैं (2)।

अल-कल्बी ने अबू सालेह से, उन्होंने इब्न अब्बास से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में रिवायत की: "और जब वे ईमान वालों से मिलते हैं, तो कहते हैं, 'हम ईमान लाए'": वे अहले किताब के मुनाफिक (पाखंडी) हैं। उन्होंने उनका और उनके उपहास का उल्लेख किया, और यह कि जब वे अपने शैतानों के पास अकेले होते हैं - यानी कुफ्र में अपने सरदारों के पास, जैसा कि पहले बताया गया है - तो कहते हैं: "हम तुम्हारे दीन पर तुम्हारे साथ हैं; हम तो केवल मुहम्मद ﷺ के साथियों का मजाक उड़ा रहे थे"। "अल्लाह उनका उपहास करता है" आखिरत (परलोक) में। उनके लिए जन्नत

की तरफ से जहन्नुम का एक दरवाजा खोला जाता है, फिर उनसे कहा जाता है: "आओ," तो वे आग में तैरते हुए (3) आते हैं। और मोमिन (ईमान वाले) तख्तों पर होंगे - जो पर्दे वाले पलंग हैं - उनकी ओर देख रहे होंगे। फिर जब वे दरवाजे पर पहुँचेंगे, तो वह उनके सामने बंद कर दिया जाएगा, और मोमिन उन पर हँसेंगे। यही अल्लाह अज़-व-जल्ल का कथन है: "अल्लाह उनका उपहास करता है," यानी आखिरत में। और मोमिन उन पर हँसते हैं जब उनके सामने दरवाजे बंद कर दिए जाते हैं, वही...

(1) उनका यह कथन: "बेशक अल्लाह नहीं थकता जब तक कि तुम न थक जाओ" आयशा (रज़ि.) की हदीस का एक हिस्सा है, जिसे अहमद (24124), बुखारी (5861) और मुस्लिम (782) ने निकाला है। और उनका यह कथन: "और वह नहीं उकताता जब तक कि तुम न उकता जाओ" अहमद ने "अल-मुसनद" (26096) में और मुस्लिम (785) ने भी उनकी हदीस से निकाला है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/97। और "अल-इहलाह": वह है जो दुंबे की दुम और चर्बी से पिघलाया जाता है। अल-निहायाह फी गरीब अल-हदीस (अहल)। (3) (ज़) में है: "यस-हबून" (वे घसीटे जाते हैं), और अबू लैथ की तफसीर और अल-अस्मा व अल-सिफ़ात में है: "युस-हबून" (वे घसीटे जाते हैं)।

سورہ البقرہ : آیت ۱۵ ۳۱۵

لفظ کے بدلے لفظ بطور جواب اور بدلہ استعمال کیا گیا، انہوں نے اسے ویسے ہی لفظ سے ذکر کیا جیسا ان (مخالفین) نے استعمال کیا تھا، اگرچہ اس کے معنی اس سے مختلف ہیں۔ اسی پر قرآن و سنت کا ورود ہوا ہے۔ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَجَزَؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا﴾ [الشوری: ٤٠] (اور برائی کا بدلہ ویسی ہی برائی ہے)، اور فرمایا: ﴿فَمَنِ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ﴾ [البقرة: ١٩٤] (پس جو تم پر زیادتی کرے تو تم بھی اس پر ویسی ہی زیادتی کرو جیسی اس نے تم پر کی)۔ حالانکہ بدلہ برائی نہیں ہوتا، اور قصاص زیادتی نہیں ہوتا؛ کیونکہ یہ ایک واجب حق ہے۔ اسی طرح: ﴿وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ﴾ [آل عمران: ٥٤] (اور انہوں نے مکر کیا اور اللہ نے بھی مکر کیا)، اور ﴿إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا ١٥ وَأَكِيدُ كَيْدًا ١٦﴾ [الطارق: ١٥ - ١٦] (بے شک وہ ایک چال چل رہے ہیں اور میں بھی ایک چال چل رہا ہوں)، اور ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ ، اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ [البقرة: ١٤ - ١٥] (بے شک ہم تو صرف مذاق اڑانے والے تھے۔ اللہ ان کا مذاق اڑاتا ہے)۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی طرف سے نہ مکر ہے، نہ مذاق اور نہ کوئی چال، بلکہ یہ ان کے مکر، مذاق اور چال کا بدلہ ہے۔ اسی طرح ﴿يُخَدِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَدِعُهُمْ﴾ [النساء: ١٤٢] (وہ اللہ کو دھوکہ دیتے ہیں حالانکہ وہ انہیں دھوکہ دینے والا ہے)، ﴿فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ﴾ [التوبة: ٧٩] (پس وہ ان کا مذاق اڑاتے ہیں، اللہ نے ان کا مذاق اڑایا)۔

اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”بے شک اللہ نہیں تھکتا یہاں تک کہ تم تھک جاؤ، اور وہ نہیں اکتاتا یہاں تک کہ تم اکتا جاؤ“ (۱)۔ کہا گیا کہ ”حتیٰ“ (یہاں تک کہ) واؤ کے معنی میں ہے، یعنی: اور تم تھک جاؤ۔ اور کہا گیا کہ معنی ہے: اور تم تھک رہے ہو۔ اور ایک قول ہے کہ معنی یہ ہے: اللہ تمہارے اعمال کا ثواب نہیں کاٹتا یہاں تک کہ تم عمل کرنا چھوڑ دو۔ ایک گروہ نے کہا: اللہ تعالیٰ

ان کے ساتھ ایسے افعال کرتا ہے جو انسانی سوچ میں مذاق، دھوکہ اور مکر ہیں، جیسا کہ روایت کیا گیا ہے: آگ اس طرح جم جاتی ہے جیسے پگھلی ہوئی چربی جم جاتی ہے، پس وہ اس پر چلتے ہیں اور اسے نجات کی جگہ سمجھتے ہیں، پھر وہ ان کے ساتھ دھنس جاتی ہے (۲)۔

اور الکلبی نے ابو صالح سے، انہوں نے ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا: ﴿وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ ءَامَنُوا قَالُوا ءَامَنَّا﴾ (اور جب وہ ایمان والوں سے ملتے ہیں تو کہتے ہیں ہم ایمان لائے): وہ اہل کتاب کے منافقین ہیں۔ پس ان کا اور ان کے مذاق اڑانے کا ذکر کیا، اور یہ کہ جب وہ اپنے شیطانوں کے پاس تنہائی میں جاتے ہیں - یعنی کفر میں اپنے سرداروں کے پاس، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے - تو کہتے ہیں: ہم تمہارے ساتھ تمہارے دین پر ہیں ﴿إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ﴾ (ہم تو صرف مذاق اڑانے والے تھے) محمد ﷺ کے ساتھیوں کا۔ ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ (اللہ ان کا مذاق اڑاتا ہے) آخرت میں، ان کے لیے جنت کی طرف سے جہنم کا ایک دروازہ کھولا جاتا ہے، پھر ان سے کہا جاتا ہے: آؤ، تو وہ آگ میں تیرتے ہوئے (۳) آتے ہیں، اور مومنین تختوں پر ہوں گے - جو کہ پردہ دار بستر ہیں - ان کی طرف دیکھ رہے ہوں گے، پس جب وہ دروازے تک پہنچیں گے، تو وہ ان پر بند کر دیا جائے گا، تو مومنین ان پر ہنسیں گے، پس یہی اللہ عزوجل کا قول ہے: ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ یعنی: آخرت میں، اور مومنین ان پر ہنستے ہیں جب ان پر دروازے بند کر دیے جاتے ہیں، پس وہی...

(۱) آپ کا یہ قول: "بے شک اللہ نہیں تھکتا یہاں تک کہ تم تھک جاؤ" عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے احمد (۲۴۱۲۴)، بخاری (۵۸۶۱) اور مسلم (۷۸۲) نے روایت کیا ہے۔ اور آپ کا یہ قول: "اور وہ نہیں اکتاتا یہاں تک کہ تم اکتا جاؤ" احمد نے "المسند" (۲۶۰۹۶) میں اور مسلم (۷۸۵) نے بھی انہی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/۹۷۔ اور "الاہالۃ": وہ ہے جو دنبے کی چکی اور چربی سے پگھلایا جائے۔ النہایۃ فی غریب الحدیث (اھل)۔

(۳) (ز) میں ہے: "یسحبون" (وہ گھسیٹے جاتے ہیں)، اور ابو اللیث کی تفسیر اور الاسماء والصفات میں ہے: "یسحبون"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 15 316

His, the Almighty's, words: {So today those who believed are laughing at the disbelievers (34) On adorned couches, observing (35)} toward the people of Hell {Have the disbelievers been rewarded [this day] for what they used to do? (36)} (1) [Al-Mutaffifin: 34-36].

And a group said: Deception and mockery from Allah means leading them on (istidraj) by showering them with worldly blessings. Allah, Glorified and Exalted be He, shows them kindness in this world which is the opposite of what is hidden from them and concealed regarding the punishment of the Hereafter (2). So they think He is pleased with them, while He, the Exalted, has already decreed their punishment. Thus, from a human perspective, it is as if it were mockery, plotting, and deception (3).

This interpretation is supported by the saying of the Prophet (PBUH): "If you see Allah, the Mighty and Majestic, giving a servant what he loves while he persists in his sins, then that is only leading him on (istidraj)," then he recited this verse: {So when they forgot that by which they had been reminded, We opened to them the doors of every [good] thing until, when they rejoiced in that which they were given, We seized them suddenly, and at once they were in despair (44) So the root of the people who committed wrong was cut off. And praise to Allah, Lord of the worlds (45)} [Al-An'am: 44-45].

Some scholars said regarding His words: {We will lead them on from where they do not know} [Al-Qalam: 44]: whenever they commit a new sin, I provide them with a new blessing (7).

His words: {And He prolongs them} meaning: He lengthens the period for them, gives them respite, and grants them time, as He said: {We only extend it for them so that they may increase in sin} [Al-Imran: 178], and its root meaning is: increase.

(1) Narrated by Al-Bayhaqi in "Al-Asma' wa Al-Sifat" (1018). Abu Al-Layth also mentioned it briefly in his Tafsir 1/97. (2) In version (ظ) and "Al-Asma' wa Al-Sifat": "and it is concealed from the punishment of the Hereafter." (3) "Al-Asma' wa Al-Sifat" 2/440, and "Al-Muharrir al-Wajiz" 1/97. (4) In version (د): "indeed". (5) Narrated by Ahmad in "Al-Musnad" (17311), Al-Tabari in his Tafsir 9/248, Al-Tabarani in "Al-Kabir" 17/(913), "Al-Awsat" (9268), and Al-Bayhaqi in "Shu'ab al-Iman" (4540) and "Al-Asma' wa Al-Sifat" (1021) from the hadith of Uqbah bin Amir, may Allah be pleased with him.

It will be mentioned again by the author in the tafsir of verse (44) of Surah Al-An'am with differences in some of its wording. (6) In version (م): "provided". (7) Narrated by Ibn Abi ad-Dunya in "Ash-Shukr" (114), and Al-Bayhaqi in "Al-Asma' wa Al-Sifat" (1024).

सूरह अल-बकरा: आयत 15 316

अल्लाह तआला का फरमान है: {अतः आज वे लोग जो ईमान लाए, काफिरों पर हँस रहे हैं (34) सजे हुए बिस्तरों पर बैठे देख रहे हैं (35)} नरक वालों की ओर {क्या काफिरों को उनके कर्मों का बदला मिल गया? (36)} (1) [अल-मुतफ़्फ़िफ़ीन: 34-36].

और एक समूह ने कहा: अल्लाह की ओर से धोखा और मज़ाक का अर्थ है उन्हें दुनिया की नेमतें निरंतर देकर धीरे-धीरे विनाश की ओर ले जाना (इस्तिदराज)। अल्लाह सुभानहु व तआला उन्हें दुनिया में भलाई दिखाते हैं जो उस चीज़ के विपरीत है जो उनसे छिपी हुई है और आख़िरत के अज़ाब के रूप में उनसे ओझल है (2)। इसलिए वे सोचते हैं कि वह उनसे प्रसन्न है, जबकि अल्लाह तआला ने उनका अज़ाब तय कर दिया है। तो मानवीय दृष्टिकोण से, यह ऐसा है जैसे कि मज़ाक, चाल और धोखा हो (3)।

इस व्याख्या का प्रमाण नबी ﷺ का यह कथन है: "जब तुम देखो कि अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल किसी बंदे को वह दे रहा है जिसे वह पसंद करता है जबकि वह अपने पापों पर अड़ा हुआ है, तो यह केवल उसकी ओर से उसे ढील देना (इस्तिदराज) है।" फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: {फिर जब वे उस चीज़ को भूल गए जिससे उन्हें याद दिलाया गया था, तो हमने उन पर हर चीज़ के दरवाज़े खोल दिए, यहाँ तक कि जब वे उस पर खुश हो गए जो उन्हें दिया गया था, तो हमने उन्हें अचानक पकड़ लिया, और वे निराश होकर रह गए (44) अतः उन लोगों की जड़ें काट दी गईं जिन्होंने ज़ुल्म किया था। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे संसार का पालनहार है (45)} [अल-अनआम: 44-45]।

कुछ विद्वानों ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: {हम उन्हें धीरे-धीरे वहां से पकड़ेंगे जहां से उन्हें पता भी नहीं होगा} [अल-कलम: 44]: जब भी वे कोई नया पाप करते हैं, मैं उनके लिए एक नई नेमत पैदा कर देता हूँ (7)।

अल्लाह का फरमान: {और वह उन्हें ढील देता है} अर्थात: उनके लिए अवधि लंबी कर देता है, उन्हें मोहलत देता है, और उन्हें समय देता है, जैसा कि उन्होंने कहा: {हम उन्हें केवल इसलिए मोहलत देते हैं ताकि वे पाप में बढ़ जाएँ} [आल-इमरान: 178] और इसका मूल अर्थ है: वृद्धि।

(1) अल-बैहक़ी ने 'अल-असमा वल-सिफ़ात' (1018) में इसे उद्धृत किया है। और अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 1/97 में संक्षेप में इसका उल्लेख किया है। (2) (ظ) और 'अल-असमा वल-सिफ़ात' में: "और आख़िरत के अज़ाब से छिप जाता है।" (3) 'अल-असमा वल-सिफ़ात' 2/440, और 'अल-

मुहर्रिर अल-वजीज़' 1/97. (4) (ن) में: "निश्चित रूप से"। (5) अहमद ने 'मुसनद' (17311) में, अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 9/248 में, अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' 17/(913) और 'अल-औसत' (9268) में, और अल-बैहक़ी ने 'शुअब अल-ईमान' (4540) और 'अल-असमा वल-सिफ़ात' (1021) में उकबा बिन आमिर रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से इसे उद्धृत किया है। लेखक इसे सूरह अल-अनआम की आयत (44) की तफ़सीर में कुछ शब्दों के अंतर के साथ फिर से पेश करेंगे। (6) (م) में: "पैदा किया"। (7) इब्न अबी अद-दुनिया ने 'अश-शुक्र' (114) में और अल-बैहक़ी ने 'अल-असमा वल-सिफ़ात' (1024) में इसे उद्धृत किया है।

سورہ البقرہ: آیت 15 316

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ فَالْيَوْمَ الَّذِينَ ءَامَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ (٣٤) عَلَى الْأَرَائِكِ يَنظُرُونَ (٣٥)﴾ اہل جہنم کی طرف ﴿ هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ (٣٦)﴾ (1) [المطففين: 34 - 36]۔

اور ایک جماعت نے کہا: اللہ کی طرف سے دھوکہ اور استہزاء کا مطلب انہیں دنیاوی نعمتوں کی فراوانی کے ذریعے استدراج (ڈھیل دینا) ہے۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ دنیا میں ان کے سامنے وہ احسان ظاہر کرتا ہے جو اس کے برعکس ہے جو ان سے پوشیدہ ہے اور آخرت کے عذاب کے طور پر ان سے چھپا ہوا ہے (2)، پس وہ گمان کرتے ہیں کہ وہ ان سے راضی ہے، حالانکہ اللہ تعالیٰ نے ان کا عذاب حتمی کر دیا ہے۔ پس یہ انسانی سوچ کے مطابق ایسا ہے جیسے مذاق، مکر اور دھوکہ ہو (3)۔

اس تاویل پر نبی کریم ﷺ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: "جب تم دیکھو کہ اللہ عزوجل کسی بندے کو اس کی پسندیدہ چیزیں عطا کر رہا ہے حالانکہ وہ اپنی نافرمانیوں پر قائم ہے، تو وہ اس کی طرف سے محض استدراج (ڈھیل دینا) ہے"۔ پھر آپ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُم بَغْتَةً فَإِذَا هُم مُّبْلِسُونَ (٤٤) فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (٤٥)﴾ [الانعام: 44 - 45]۔

بعض علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿سَنَسْتَدْرِجُهُم مِّنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ﴾ [القلم: 44] کے بارے میں کہا: جب بھی وہ کوئی نیا گناہ کرتے ہیں، میں ان کے لیے ایک نئی نعمت پیدا کر دیتا ہوں (7)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَيَمُدُّهُمْ﴾ یعنی: ان کے لیے مدت لمبی کر دیتا ہے، انہیں مہلت دیتا ہے، اور انہیں ڈھیل دیتا ہے، جیسا کہ فرمایا: ﴿إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا﴾ [آل عمران: 178] اور اس کا اصل معنی 'زیادتی' (اضافہ) ہے۔

(1) اسے بیہقی نے "الاسماء والصفات" (1018) میں روایت کیا ہے۔ اور ابو اللیث نے اپنی تفسیر 1/97 میں اختصار کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ (2) (ظ) اور "الاسماء والصفات" میں: "اور آخرت کے عذاب سے چھپ جاتا ہے"۔ (3) "الاسماء والصفات" 2/ 440، اور "المحرر الوجیز" 1/97۔ (4) (د) میں: "یقیناً"۔ (5) اسے احمد نے "المسند" (17311)، طبری نے اپنی تفسیر 9/ 248، طبرانی نے "الکبیر" 17 / (913)، "الاوسط" (9268)، اور بیہقی نے "شعب الایمان" (4540) اور "الاسماء والصفات" (1021) میں عقبہ بن عامر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور مصنف اسے سورہ الانعام کی آیت (44) کی تفسیر میں کچھ الفاظ کے فرق کے ساتھ ذکر کریں گے۔ (6) (م) میں: "میں نے پیدا کی"۔ (7) اسے ابن ابی الدنیا نے "الشکر" (114) اور بیہقی نے "الاسماء والصفات" (1024) میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 15 317

Yunus bin Habib (1) said: It is said: "madda" (he prolonged) for them in evil, and "amadda" (he provided/supported) in good (2). Allah Almighty said: {And We supported you with wealth and children} [Al-Isra: 6], and He said: {And We provided them with fruit and meat from whatever they desire} [At-Tur: 22].

It is narrated from Al-Akhfash: "madadtu lahu" (I extended for him) if I left him alone, and "amaddatuhu" (I supported him) if I gave him something (3). And from Al-Farra and Al-Lihyani: "madadtu" is used for that whose increase is from its own kind; it is said: "madda al-nahru" (the river rose) (4). In the Revelation: {and the sea, with seven seas more to help it} [Luqman: 27]. And "amaddatu" is used for that whose increase is from something else, such as your saying: "I supported (amaddatu) the army with reinforcements (madad)." From this is: {your Lord will support you with five thousand of the angels} [Al-Imran: 125]. And "amadda al-jurhu" (the wound suppurated), because the "midda" (pus) (5) is from something else, meaning pus formed in it.

Allah's saying: {in their transgression (tughyanihim)}: their disbelief and misguidance. The origin of transgression (tughyan) is exceeding the limit. From this is Allah's saying: {Indeed, when the water overflowed (tagha)} [Al-Haqqah: 11], meaning it rose, elevated, and exceeded the amount designated by the keepers. And His saying regarding Pharaoh: {Indeed, he has transgressed (tagha)} [Taha: 24], meaning he went to extremes in his claim when he said: {I am your most exalted lord} [Al-Naziat: 24]. The meaning in the verse is: He extends for them (6) with length of life so they increase in transgression, thereby increasing them in their punishment.

Allah's saying: {wandering blindly (ya'mahun)} (7): they are blind. Mujahid said: meaning: they wander back and forth, confused, in disbelief (8).

Linguists narrated: "amiha al-rajulu ya'mahu 'umuuhan wa 'amahanan" (9), so he is "amih" and "aamah": when [confused].

---

(1) Abu Abd al-Rahman al-Dabbi, their client, from Basra, an imam of grammar. He learned from Abu Amr ibn al-Ala and Hammad ibn Salama. Al-Kisai, Sibawayh, and al-Farra learned from him. He died in the year 183 AH. Al-Siyar 8/191. (2) Ma'ani al-Quran by al-Akhfash 1/206, al-Nukat wa al-Uyun 1/78, and al-Muharrar al-Wajiz 1/97. (3) Ma'ani al-Quran 1/206. (4) In Lisan al-Arab (m-d-d): "madda al-nahru al-nahra" means when it flows into it. Al-Lihyani said: It is said for everything that something similar enters and increases it: "maddahu yamudduhu maddan." (5) Meaning: pus. (6)

In manuscript (D): "yumdiduhum". (7) The word "ya'mun" (they are blind) does not appear in (D), and in (Z) it occurred instead of it: "ya'mahun". (8) Recorded by Al-Tabari in his tafsir 1/324. (9) In manuscript (M): "'amahan" instead of "wa 'amahanan", and both are correct.

सूरह अल-बकरा: आयत 15 317

यूनुस बिन हबीब (1) ने कहा: यह कहा जाता है: "मद्दा" (उसने बढ़ाया/डील दी) उनके लिए बुराई में, और "अमद्दा" (उसने प्रदान किया/मदद की) भलाई में (2)। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और हमने धन और पुत्रों के साथ तुम्हारी सहायता की} [अल-इस्रा: 6], और उन्होंने कहा: {और हमने उन्हें फल और मांस प्रदान किया, जो कुछ भी वे चाहें} [अत-तूर: 22]।

अल-अखफश से वर्णित है: "मददतु लहू" यदि मैंने उसे उसके हाल पर छोड़ दिया, और "अमद्दतुहू" यदि मैंने उसे कुछ दिया (3)। और अल-फर्रा और अल-लिहयानी से: "मददतु" का प्रयोग तब किया जाता है जब वृद्धि उसी तरह की चीज़ से हो; जैसे, यह कहा जाता है: "मद्दा अल-नहरु" (नदी का पानी बढ़ गया) (4)। कुरान में है: {और समुद्र, उसके बाद सात और समुद्र उसकी सहायता करें} [लुक़मान: 27]। और "अमद्दतु" का प्रयोग तब किया जाता है जब वृद्धि किसी और चीज़ से हो, जैसे कि आपका यह कहना: "मैंने कुमुक (मदद) के साथ सेना की सहायता (अमद्दतु) की।" इसी से यह आयत है: {तुम्हारा पालनहार पाँच हजार फरिश्तों के साथ तुम्हारी सहायता करेगा} [आल-इमरान: 125]। और "अमद्दा अल-जुर्ह" (घाव पक गया), क्योंकि "मिद्दा" (मवाद) (5) किसी और चीज़ से है, यानी उसमें मवाद बन गया।

अल्लाह का कथन: {उनकी सरकशी में (तुग़्यानुहिम)}: उनका कुफ़्र और पथभ्रष्टता। "तुग़्यान" का मूल अर्थ सीमा पार करना है। इसी से अल्लाह का कथन है: {निस्संदेह, जब पानी उमड़ पड़ा (तग़ा)} [अल-हक्का: 11], यानी वह ऊपर उठ गया, ऊँचा हो गया और उस मात्रा को पार कर गया जो खज़ानची द्वारा निर्धारित की गई थी। और फिरौन के बारे में उनका कथन: {निस्संदेह, उसने सरकशी की (तग़ा)} [ताहा: 24], यानी वह अपने दावे में हद से आगे बढ़ गया जब उसने कहा: {मैं तुम्हारा सर्वोच्च स्वामी हूँ} [अन-नाज़ियात: 24]। आयत का अर्थ है: वह उन्हें लंबी उम्र देकर ढील देता है (6) ताकि वे सरकशी में बढ़ें, जिससे उनकी सजा बढ़ जाए।

अल्लाह का कथन: {अंधे होकर भटक रहे हैं (या'महून)} (7): वे अंधे हैं। मुजाहिद ने कहा: अर्थात: वे कुफ़्र में भ्रमित होकर इधर-उधर भटकते हैं (8)।

भाषाविदों ने बताया है: "अमिहा अल-रजुलु या'महु उमुहान वा अमहानान" (9), इसलिए वह "अमिह" और "आमहा" है: जब [वह भ्रमित हो]।

(1) अबू अब्द अल-रहमान अल-दब्बी, उनके क्लाइंट, बसरा से, व्याकरण के इमाम। उन्होंने अबू अम्र इब्न अल-अला और हम्माद इब्न सलामा से शिक्षा ली। अल-किसाई, सिबावैह और अल-फर्रा ने उनसे शिक्षा ली। उनकी मृत्यु वर्ष 183 हिजरी में हुई। अल-सियार 8/191। (2) अल-अखफश द्वारा मा'नी अल-कुरान 1/206, अल-नुकात वा अल-उयुन 1/78, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/97। (3) मा'नी अल-कुरान 1/206। (4) लिसान अल-अरब (म-द-द) में: "मद्दा अल-नहरु अल-नहरा" का अर्थ है जब वह उसमें बहती है। अल-लिहयानी ने कहा: यह हर उस चीज़ के लिए कहा जाता है जिसमें वैसी ही कोई चीज़ प्रवेश करती है और उसे बढ़ा देती है: "मद्दाहू यमुद्दहु मदन।" (5) अर्थात: मवाद। (6) पांडुलिपि (द) में: "युमदीदुहुम"। (7) शब्द "या'मून" (वे अंधे हैं) (द) में नहीं है, और (ज़) में इसके बजाय "या'महून" आता है। (8) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/324 में इसे उद्धृत किया है। (9) पांडुलिपि (म) में: "वा अमहानान" के बजाय "अमहान", और दोनों सही हैं।

سورہ البقرہ: آیت 15 317

یونس بن حبیب (1) نے کہا: کہا جاتا ہے: "مدَّ لھم" (اس نے انہیں ڈھیل دی) شر میں، اور "أمدَّ" (اس نے مہیا کیا/مدد کی) خیر میں (2)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَأَمْدَدْنَاكُم بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ} [الإسراء: 6]، اور فرمایا: {وَأَمْدَدْنَهُم بِفَكِهَةٍ وَلَحْمٍ مِّمَّا يَشْتَهُونَ} [الطور: 22]۔

الاخفش سے مروی ہے: "مددتُ لہ" (میں نے اسے ڈھیل دی) جب میں نے اسے اس کے حال پر چھوڑ دیا، اور "أمددتُہ" جب میں نے اسے کچھ عطا کیا (3)۔ اور الفراء اور اللحیانی سے: "مددتُ" اس وقت استعمال ہوتا ہے جب زیادتی اسی جیسی چیز سے ہو؛ کہا جاتا ہے: "مدَّ النھرُ" (دریا کا پانی چڑھ گیا) (4)۔ اور قرآن میں ہے: {اور سمندر، اس کے بعد سات سمندر اور اسے مدد دیں} [لقمان: 27]۔ اور "أمددتُ" اس وقت استعمال ہوتا ہے جب زیادتی کسی دوسری چیز سے ہو، جیسے آپ کا یہ کہنا: "میں نے مدد (مدد) کے ساتھ لشکر کی مدد (أمددتُ) کی۔" اسی سے یہ آیت ہے: {تمہارا رب پانچ ہزار فرشتوں کے ساتھ تمہاری مدد فرمائے گا} [آل عمران: 125]۔ اور "أمدَّ الجرحُ" (زخم پک گیا)، کیونکہ "مدّہ" (پیپ) (5) دوسری چیز سے ہے، یعنی اس میں پیپ پیدا ہوگئی۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {ان کی سرکشی میں (فی طُغْيَانِهِم)}: ان کا کفر اور گمراہی۔ طغیان کی اصل حد سے تجاوز کرنا ہے۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {بیشک جب پانی حد سے گزر گیا (طغی)} [الحاقہ: 11] یعنی وہ بلند ہوا، اوپر چڑھا، اور اس مقدار سے تجاوز کر گیا جو خزانچیوں نے مقرر کی تھی۔ اور فرعون کے بارے میں اس کا قول: {بیشک اس نے سرکشی کی (طغی)} [طہ: 24] یعنی اس نے اپنے دعوے میں حد کر دی جب اس نے کہا: {میں تمہارا سب سے اعلیٰ رب ہوں}

[النازعات: 24]۔ آیت میں معنی یہ ہے: وہ انہیں طویل عمر دے کر ڈھیل دیتا ہے (6) یہاں تک کہ وہ اپنی سرکشی میں بڑھ جائیں، پس وہ ان کے عذاب میں اضافہ کر دیتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {بھٹک رہے ہیں (یعمھون)} (7): وہ اندھے ہیں۔ مجاہد نے کہا: یعنی: وہ کفر میں حیران و پریشان ہو کر ادھر ادھر بھٹک رہے ہیں (8)۔

اہل لغت نے بیان کیا: "عمه الرجل یعمه عموهاً وعمهاناً" (9)، پس وہ "عمه" اور "عامہ" ہے: جب [وہ حیران ہو]۔

---

(1) ابو عبدالرحمن الضبی ان کے آزاد کردہ غلام، بصری، علم نحو کے امام۔ انہوں نے ابو عمرو بن العلاء اور حماد بن سلمہ سے علم حاصل کیا۔ ان سے الکسائی، سیبویہ اور الفراء نے علم حاصل کیا۔ ان کی وفات سال 183 ھ میں ہوئی۔ السیر 8/191۔ (2) معانی القرآن للاحفش 1/206، النکت والعیون 1/78، اور المحرر الوجیز 1/97۔ (3) معانی القرآن 1/206۔ (4) لسان العرب (م-د-د) میں ہے: "مدَّ النهرُ النهر" جب وہ اس میں جاری ہو۔ اللحیانی نے کہا: ہر اس چیز کے لیے کہا جاتا ہے جس میں اس جیسی چیز داخل ہو کر اسے زیادہ کر دے: "مدَّه یمدُّه مدّاً"۔ (5) یعنی: پیپ۔ (6) نسخہ (د) میں: "یمددهم"۔ (7) لفظ "یعمون" نسخہ (د) میں نہیں ہے، اور نسخہ (ز) میں اس کی جگہ "یعمهون" آیا ہے۔ (8) اسے الطبری نے اپنی تفسیر 1/324 میں روایت کیا ہے۔ (9) نسخہ (م) میں: "وعمهاناً" کی جگہ "عمهاً" ہے، اور دونوں صحیح ہیں۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 16 318 He was bewildered, and it is said: A man who is 'aamih' or 'aumuh' is one who is bewildered and hesitant, and its plural is 'ummah'. His camels went 'al-amaha' means when he doesn't know where they went. Blindness ('ama) is in the eye, and bewilderment ('amah) is in the heart. In the Revelation: "For indeed, it is not the eyes that are blinded, but blinded are the hearts which are within the breasts." [Al-Hajj: 46]. The Almighty's saying: "Those are the ones who have purchased error [in exchange] for guidance, so their transaction has brought no profit, nor were they guided." The Almighty's saying: "Those are the ones who have purchased error [in exchange] for guidance," Sibawayh said: The 'waw' in 'ishtaraw' was given a dammah to distinguish it from the original 'waw' (1), as in: "And [I was revealed] that if they had remained straight on the way" [Al-Jinn: 16]. Ibn Kisan said: The dammah on the 'waw' is lighter than others because it is of the same genus. Al-Zajjaj (2) said: It was moved with a dammah, as was done in 'nahnu'. Ibn Abi Ishaq and Yahya ibn Ya'mur recited it with a kasrah on the 'waw' based on the principle of the meeting of two silent letters (3). Abu Zaid al-Ansari narrated from Qa'nab Abi al-Sammal al-Adawi that he recited it with a fathah on the 'waw' (4), due to the lightness of the fathah, and because what precedes it is open (fathah) (5). Al-Kisa'i allowed the hamz of the 'waw' and its dammah like 'adu'ur' (6). And 'ishtaraw' is from 'shira' (buying), and buying here is metaphorical, and the meaning is: they preferred disbelief over faith, as He said: "they preferred blindness over guidance" [Fussilat: 17], so He expressed it as buying; because buying only occurs in what its buyer loves. As for the meaning of buying being an exchange, no; because the hypocrites were not believers, so they would sell (7) their faith (8).

---

(1) Al-Kitab 4/155. (2) In Ma'ani al-Quran 1/89. And it was previously mentioned on p. 308. (3) Mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 2, and Ibn Jinni in Al-Muhtasab 1/54. (4) Mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 2, and Ibn Jinni in Al-Muhtasab 1/54. Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Quran 1/89: It is very rare (shadhdh). (5) In the manuscripts: "and that what is before it is open", and in (m): "even if what is before it was open", and what is established is from I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/192 (and the speech is from him). (6) Mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 2. Al-Nahhas said: This is a mistake, because the hamzah of the 'waw' if it has a dammah is only permissible if it has a dammah for no reason. Al-Zajjaj said similarly in Ma'ani al-Quran 1/91, and Ibn Jinni in Al-Muhtasab 1/55. (7) In (zh): "so they lose". (8) Al-Nukat wa al-'Uyun 1/79.

सूरह अल-बकराह : आयत 16 318 वह हैरान रह गया, और कहा जाता है: एक आदमी जो 'आमिया' या 'अमुह' है, वह हैरान और हिचकिचाने वाला है, और उसका बहुवचन 'उम्माह' है। उसके ऊंट 'अल-अमहा' चले गए, इसका मतलब है कि जब उसे पता नहीं होता कि वे कहाँ गए। अंधापन ('अमा') आँखों में होता है, और व्याकुलता ('अमह') दिल में होती है। वह्य (रहस्योद्घाटन) में है: "क्योंकि वास्तव में, यह आँखें नहीं हैं जो अंधी होती हैं, बल्कि अंधे वे दिल हैं जो सीनों के भीतर हैं।" [अल-हज्ज: 46]। अल्लाह का कहना: "यही वे लोग हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले पथभ्रष्टता को खरीद लिया, इसलिए उनके व्यापार ने कोई लाभ नहीं पहुँचाया, और न ही वे मार्ग पाए हुए थे।" अल्लाह का कहना: "यही वे लोग हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले पथभ्रष्टता को खरीद लिया," सिबवैह ने कहा: 'इश्तरऊ' में 'वाव' को दम्मा (पेश) दिया गया ताकि इसे मूल 'वाव' (1) से अलग किया जा सके, जैसे: "और [मुझ पर वह्य हुई] कि यदि वे रास्ते पर सीधे रहते" [अल-जिन: 16]। इब्न किसान ने कहा: 'वाव' पर दम्मा दूसरों की तुलना में हल्का है क्योंकि यह उसी श्रेणी का है। अल-ज़ज्जाज (2) ने कहा: इसे दम्मा के साथ ले जाया गया था, जैसा कि 'नहनु' में किया गया था। इब्न अबी इशाक और याह्या इब्न यामुर ने दो शांत अक्षरों के मिलने के सिद्धांत (3) के आधार पर 'वाव' पर कसरा (ज़ेर) के साथ इसका पाठ किया। अबू ज़ैद अल-अंसारी ने कानाब अबी अल-सम्मा अल-अदवी से रिवायत की है कि उन्होंने 'वाव' पर फतहा (ज़बर) के साथ इसका पाठ किया (4), फतहा के हल्केपन के कारण, और क्योंकि इससे पहले वाला अक्षर खुला (फतहा) है (5)। अल-किसाई ने 'वाव' के हम्ज़ और उसके दम्मा की अनुमति दी जैसे 'अदु'उर' (6)। और 'इश्तरऊ', 'शिरा' (खरीदने) से है, और यहाँ खरीदना रूपक है, और अर्थ है: उन्होंने विश्वास (ईमान) पर अविश्वास (कुफ्र) को प्राथमिकता दी, जैसा कि उन्होंने कहा: "उन्होंने मार्गदर्शन पर अंधेपन को प्राथमिकता दी" [फुस्सिलत: 17], इसलिए उन्होंने इसे खरीदने के रूप में व्यक्त किया; क्योंकि खरीदना केवल उसी में होता है जिसे उसका खरीदार प्यार करता है। जहाँ तक खरीदने का अर्थ विनिमय (अदला-बदली) होने का सवाल है, तो नहीं; क्योंकि पाखंडी (मुनाफिक) आस्तिक नहीं थे, इसलिए वे अपने विश्वास (ईमान) को बेचते (7) (8)।

---

(1) अल-किताब 4/155. (2) मानी अल-कुरान 1/89 में। और इसका उल्लेख पहले पृष्ठ 308 पर किया गया था। (3) इब्न खलवैह द्वारा अल-किरात अल-शद्धाह पृष्ठ 2 में उल्लेख किया गया है, और अल-मुहतासब 1/54 में इब्न जिन्नी द्वारा। (4) इब्न खलवैह द्वारा अल-किरात अल-शद्धाह पृष्ठ 2 में उल्लेख किया गया है, और अल-मुहतासब 1/54 में इब्न जिन्नी द्वारा। अल-ज़ज्जाज ने मानी अल-कुरान 1/89 में कहा: यह बहुत दुर्लभ (शाज़) है। (5) पांडुलिपियों में: "और जो इसके पहले है वह खुला है",

और (एम) में: "भले ही इसके पहले जो था वह खुला था", और जो स्थापित है वह अल-नहास 1/192 द्वारा इराब अल-कुरान से है (और भाषण उन्हीं का है)। (6) इब्न खलवैह द्वारा अल-किरात अल-शद्धाह पृष्ठ 2 में उल्लेख किया गया है। अल-नहास ने कहा: यह एक गलती है, क्योंकि 'वाव' का हम्ज़ा यदि उसमें दम्मा है तो केवल तभी अनुमेय है जब उसमें बिना किसी कारण के दम्मा हो। अल-ज़ज्जाज ने मानी अल-कुरान 1/91 में इसी तरह कहा, और अल-मुहतासब 1/55 में इब्न जिन्नी ने। (7) (ज़) में: "ताकि वे खो दें"। (8) अल-नुकात वल-उयून 1/79.

سورة البقرہ : آیت ١٦ ٣١٨ وہ حیران ہو گیا، اور کہا جاتا ہے: ایک شخص جو 'عامیہ' یا 'عومہ' ہے وہ حیران و متردد ہے، اور اس کی جمع 'عُمّہ' ہے۔ اس کے اونٹ 'العَمَّھی' چلے گئے: یعنی جب اسے معلوم نہ ہو کہ وہ کہاں گئے۔ 'عمی' (اندھا پن) آنکھ میں ہوتا ہے، اور 'عمہ' (حیرانی/ بھٹکنا) دل میں، اور قرآن میں ہے: ﴿فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِن تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾ [الحج: ٤٦] (ترجمہ: حقیقت یہ ہے کہ آنکھیں اندھی نہیں ہوتیں، بلکہ وہ دل اندھے ہو جاتے ہیں جو سینوں میں ہیں)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أُوْلَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَت تِّجَرَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾ (یہی وہ لوگ ہیں جنہوں نے ہدایت کے بدلے گمراہی خرید لی، پس نہ ان کی تجارت نے نفع دیا اور نہ ہی وہ ہدایت پانے والے تھے)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أُوْلَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى﴾، سیبویہ نے کہا: 'اشتروا' میں واؤ کو ضمہ (پیش) دیا گیا تاکہ اس کے اور اصلی واؤ کے درمیان فرق ہو سکے (١)، جیسے: ﴿وَأَلَّوِ اسْتَقَمُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ﴾ [الجن: ١٦]۔ ابن کیسان نے کہا: واؤ پر ضمہ دوسروں کی نسبت ہلکا ہے کیونکہ یہ اسی کی جنس سے ہے۔ زجاج (٢) نے کہا: اسے ضمہ کے ساتھ حرکت دی گئی، جیسا کہ 'نحن' میں کیا گیا۔ اور ابن ابی اسحاق اور یحییٰ بن یعمر نے التقائے ساکنین (دو ساکن حروف کے اکٹھے ہونے) کے اصول پر واؤ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا (٣)۔ ابو زید الانصاری نے قعنب ابی السمال العدوی سے روایت کی ہے کہ انہوں نے واؤ کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا (٤)، فتحہ کی تخفیف کی وجہ سے، اور اس لیے کہ اس سے پہلے حرف مفتوح (زبر والا) ہے (٥)۔ کسائی نے واؤ کے ہمزہ اور ضمہ کی اجازت دی جیسے 'أدُوُر' (٦)۔ اور 'اشتروا' شراء (خریدنے) سے ہے، اور یہاں شراء مستعار (بطور استعارہ) ہے، اور معنی یہ ہے کہ: انہوں نے ایمان پر کفر کو پسند کیا، جیسا کہ فرمایا: ﴿ فَاسْتَحَبُوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى﴾ [فصلت: ١٧] (پس انہوں نے ہدایت پر اندھے پن کو ترجیح دی)، تو اسے خریدنے سے تعبیر کیا

گیا؛ کیونکہ خریدنا اسی چیز میں ہوتا ہے جسے خریدار پسند کرتا ہے۔ رہا یہ کہ خریدنے کا معنی تبادلہ ہو، تو ایسا نہیں ہے؛ کیونکہ منافق مومن نہیں تھے کہ وہ اپنا ایمان فروخت کرتے (٧) (٨)۔

---

(١) الکتاب ٤/١٥٥۔ (٢) معانی القرآن ١/٨٩ میں۔ اور یہ پہلے ص ٣٠٨ پر گزر چکا ہے۔ (٣) ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ٢ میں اور ابن جنی نے المحتسب ١/٥٤ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٤) ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ٢ میں اور ابن جنی نے المحتسب ١/٥٤ میں اس کا ذکر کیا ہے، زجاج نے معانی القرآن ١/٨٩ میں کہا: یہ بہت شاذ (نایاب) ہے۔ (٥) خطی نسخوں میں: "اور یہ کہ جو اس سے پہلے ہے وہ مفتوح ہے"، اور (م) میں: "اگرچہ اس سے پہلے والا مفتوح تھا"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن ١/١٩٢ سے ہے (اور یہ کلام ان کا ہے)۔ (٦) ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ٢ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ نحاس نے کہا: یہ غلط ہے، کیونکہ واؤ کا ہمزہ اگر مضموم ہو تو وہ صرف تب جائز ہے جب وہ بغیر کسی وجہ کے مضموم ہو۔ اسی طرح زجاج نے معانی القرآن ١/٩١ میں اور ابن جنی نے المحتسب ١/٥٥ میں کہا ہے۔ (٧) (ظ) میں: "پس وہ ضائع کر دیں"۔ (٨) النکت والعیون ١/٧٩۔

Surah Al-Baqarah: Verse 16 319

Ibn Abbas said: They took misguidance and left guidance (1). Its meaning is: they substituted and chose disbelief over faith. It was expressed with the word 'purchase' metaphorically because purchasing and trading both refer to substitution, and the Arabs use that for anyone who substitutes one thing for another. Abu Dhu'ayb (2) said:

If you claim that I used to be ignorant among you... then indeed I have purchased (exchanged) forbearance after you for ignorance (3).

The root of 'dalalah' (misguidance) is confusion/bewilderment. Forgetfulness is also called misguidance because of the confusion in it. Allah Almighty said: "[Moses] said, 'I did it then, while I was of those who err (misguided)'" [Ash-Shu'ara: 20], meaning: those who forget.

Perishing is also called misguidance, as Allah Almighty said: "And they say, 'When we are lost (misguided/vanish) within the earth...'" (4) [As-Sajdah: 10].

His saying, the Almighty: "So their commerce did not profit them": The Almighty attributed profit to 'commerce' according to the habit of the Arabs in their saying: 'your sale profited,' 'your deal lost,' and their saying: 'a standing night,' and 'a fasting day' (5). The meaning is: you profited and lost in your sale, you stood (in prayer) in your night, and you fasted in your day. Meaning: they did not profit in their commerce. The poet said:

Your day is wandering and your night is sleeping... Likewise in this world do animals live (6).

Ibn Kaisan: And it is permissible: 'tijarah' (singular) and 'taja'ir' (plural), and 'dalalah' (misguidance) and 'dalal' (misguidance/error) (7).

His saying, the Almighty: "and they were not guided" in their purchasing (8) of misguidance. And it was said: in previous...

---

(1) Narrated by At-Tabari in his Tafsir 1/325. (2) Khuwaylid bin Khalid bin Muharrith, al-Hudhali, a Pre-Islamic and Islamic poet, he did not see the Prophet (peace be upon him). He died during the caliphate of Uthman (may Allah be pleased with him). It is said he died in the African campaign in Egypt, returning with victory alongside Ibn al-Zubayr. Al-Isti'ab (margin of Al-Isabah) 11/232. (3) The verse is in the Explanation of the Poems of the Hudhalis by As-Sukkari 1/90. (4) Ma'ani al-Quran by An-Nahhas

1/100. (5) In version (d): his night is standing, and his day is fasting. (6) We did not find it with this wording. Abu Nu'aym narrated in Al-Hilya 5/319-320, and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (10795) from Umar bin Abdul Aziz (may Allah have mercy on him) verses in this meaning that he used to recite, and the author will mention four of them in the exegesis of verse (207) of Surah Ash-Shu'ara. (7) I'rab al-Quran by An-Nahhas 1/193. (8) In (d) and (z): their buying.

सूरह अल-बकराह : आयत १६ ३१९

इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने पथभ्रष्टता (गुमराही) को अपनाया और मार्गदर्शन (हिदायत) को छोड़ दिया (१)। इसका अर्थ है: उन्होंने ईमान के बदले कुफ्र (अविश्वास) को चुना और बदल लिया। इसे 'खरीद' शब्द के साथ व्यापक रूप से व्यक्त किया गया है; क्योंकि खरीद और व्यापार दोनों का संबंध विनिमय (बदले) से है, और अरब इसे हर उस व्यक्ति के लिए उपयोग करते हैं जो एक चीज़ के बदले दूसरी चीज़ लेता है। अबू ज़ुहैब (२) ने कहा:

यदि तुम दावा करते हो कि मैं तुम्हारे बीच अज्ञानी था... तो निश्चित रूप से मैंने तुम्हारे बाद अज्ञानता के बदले सहनशीलता को 'खरीद' (बदल) लिया है (३)।

'दलालाह' (पथभ्रष्टता) का मूल अर्थ है भ्रम या उलझन। भूलने को भी पथभ्रष्टता कहा जाता है, क्योंकि इसमें भ्रम होता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: "[मूसा ने] कहा, 'मैंने ऐसा तब किया था जब मैं पथभ्रष्टों में से था'" [अश-शुआरा: २०], यानी: भूलने वालों में से।

विनाश को भी पथभ्रष्टता कहा जाता है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: "और वे कहते हैं, 'जब हम पृथ्वी में खो (पथभ्रष्ट हो) जाएंगे...'" (४) [अस-सजदा: १०]।

अल्लाह तआला का कथन: "तो उनके व्यापार ने उन्हें लाभ नहीं पहुँचाया": अल्लाह ने लाभ को 'व्यापार' से जोड़ा है, जो अरबों की इस आदत के अनुसार है कि वे कहते हैं: 'तुम्हारी बिक्री लाभदायक रही', 'तुम्हारा सौदा घाटे में रहा', और उनका कहना: 'एक इबादत करने वाली रात', और 'रोज़ा रखने वाला दिन' (५)। इसका अर्थ है: तुमने अपनी बिक्री में लाभ और हानि उठाई, तुम अपनी रात में इबादत में खड़े रहे, और तुमने अपने दिन में रोज़ा रखा। यानी: उन्हें अपने व्यापार में लाभ नहीं हुआ। कवि ने कहा:

तुम्हारा दिन भटकने में और तुम्हारी रात सोने में बीतती है... इसी तरह इस दुनिया में जानवर जीते हैं (६)।

इब्न कैसान: और यह जायज़ है: 'तिजारत' और 'तजाइर' (बहुवचन), और 'दलालाह' और 'दलाल' (७)।

अल्लाह तआला का कथन: "और वे हिदायत पाने वाले नहीं थे" पथभ्रष्टता को खरीदने (८) में। और कहा गया: पिछली...

(१) इमाम तबरी ने अपनी तफ़सीर १/३२५ में इसे उद्धृत किया है। (२) खुवैलिद बिन खालिद बिन मुहर्रिस, अल-हुज़ली, एक जाहिली और इस्लामी कवि, उन्होंने नबी ﷺ को नहीं देखा। उस्मान (रज़ि.) के खिलाफत काल में उनकी मृत्यु हुई। कहा जाता है कि वे मिस्र के अफ्रीकी अभियान में विजय के साथ इब्न अल-ज़ुबैर के साथ लौटते समय शहीद हुए। अल-इस्तियाब (अल-इसाबा के हाशिये पर) ११/२३२। (३) यह शेर अस-सुक्करी द्वारा लिखित 'शराह अशआर अल-हुज़लियीन' १/९० में है। (४) मआनी अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा १/१००। (५) प्रति (द) में: उसकी रात इबादत वाली और उसका दिन रोज़े वाला। (६) हमें यह इन शब्दों के साथ नहीं मिला। अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' ५/३१९-३२० में, और अल-बैहकी ने 'शुआब अल-ईमान' (१०७९५) में उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ (रह.) से इस अर्थ में कुछ शेर उद्धृत किए हैं जो वे पढ़ा करते थे, और लेखक सूरह अश-शुआरा की आयत (२०७) की तफ़सीर में उनमें से चार का ज़िक्र करेंगे। (७) एराब अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा १/१९३। (८) (द) और (ज़) में: उनके खरीदने में।

سورہ البقرہ : آیت ۱۶ ۳۱۹

اور ابن عباس نے کہا: انہوں نے گمراہی اختیار کی اور ہدایت چھوڑ دی(۱)۔ اور اس کا مطلب ہے: انہوں نے ایمان کے مقابلے میں کفر کو بدل لیا اور اسے پسند کیا۔ اور اسے لفظ 'خریدنے' کے ساتھ وسعت کے طور پر بیان کیا گیا ہے۔ کیونکہ خرید و فروخت اور تجارت دونوں کا تعلق تبادلے سے ہے، اور عرب اسے ہر اس شخص کے لیے استعمال کرتے ہیں جو ایک چیز کے بدلے دوسری چیز لے۔ ابو ذؤیب(۲) نے کہا:

اگر تم یہ گمان کرو کہ میں تمہارے درمیان نادان تھا... تو یقیناً میں نے تمہارے بعد نادانی کے بدلے بردباری کو 'خرید' (بدل) لیا ہے(۳)۔

'ضلالہ' (گمراہی) کی اصل حیرت اور پریشانی ہے۔ بھول جانے کو بھی گمراہی کہا جاتا ہے، کیونکہ اس میں حیرت پائی جاتی ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَعَلْتُهَا إِذًا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ﴾ [الشعراء: ۲۰] یعنی: بھولنے والوں میں سے۔

ہلاکت کو بھی ضلالت کہا جاتا ہے، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَقَالُوا أَئِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ﴾ (۴) [السجدہ: ۱۰]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَمَا رَبِحَت تِّجَارَتُهُمْ﴾: اللہ تعالیٰ نے منافع کی نسبت تجارت کی طرف عربوں کی عادت کے مطابق کی ہے، جیسا کہ وہ کہتے ہیں: 'تیری بیع نفع آور رہی'، اور 'تیرا سودا خسارے میں رہا'، اور ان کا کہنا ہے: 'رات قیام کرنے والی ہے، اور دن روزہ رکھنے والا ہے'(۵)۔ اور معنی یہ ہے: تو نے اپنی بیع میں نفع اور نقصان اٹھایا، تو اپنی رات میں (نماز کے لیے) کھڑا ہوا، اور تو نے اپنے دن میں روزہ رکھا۔ یعنی: انہوں نے اپنی تجارت میں نفع نہیں پایا۔ شاعر نے کہا:

تیرا دن سرگرداں ہے اور تیری رات سونے والی ہے... اسی طرح دنیا میں جانور جیتے ہیں(۶)۔

ابن کیسان: اور یہ جائز ہے: 'تجارت' اور 'تجائر' (جمع)، اور 'ضلالہ' اور 'ضلال'(۷)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾ گمراہی خریدنے(۸) میں۔ اور کہا گیا ہے: سابقہ...

---

(۱) طبری نے اسے اپنی تفسیر ۱/ ۳۲۵ میں نکالا ہے۔ (۲) خویلد بن خالد بن محرث، الہذلی، ایک جاہلی اور اسلامی شاعر، انہوں نے نبی کریم ﷺ کو نہیں دیکھا، حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کی خلافت میں فوت ہوئے، اور کہا جاتا ہے کہ افریقہ کی مہم میں مصر میں ابن زبیر کے ساتھ فتح کے بعد واپسی پر وفات پائی۔ الاستیعاب (بہامش الاصابہ) ۱۱/ ۲۳۲۔ (۳) یہ شعر سکری کی 'شرح اشعار الہذلیین' ۱/ ۹۰ میں ہے۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۱/ ۱۰۰۔ (۵) نسخہ (د) میں ہے: اس کی رات قیام کرنے والی، اور اس کا دن روزہ رکھنے والا۔ (۶) ہمیں یہ ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، اور ابو نعیم نے الحلیہ ۵/ ۳۱۹-۳۲۰ میں، اور بیہقی نے شعب الایمان (۱۰۷۹۵) میں عمر بن عبد العزیز رحمہ اللہ سے اس معنی میں کچھ اشعار نکالے ہیں جو وہ پڑھا کرتے تھے، اور مصنف ان میں سے چار اشعار سورہ الشعراء کی آیت (۲۰۷) کی تفسیر میں ذکر کریں گے۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۱/ ۱۹۳۔ (۸) نسخہ (د) اور (ز) میں ہے: ان کے خریدنے میں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 17 | 320

Knowledge of Allah. Guidance is the opposite of misguidance (1), as mentioned before (2).

The Almighty's saying: {Their likeness is as the likeness of one who kindled a fire; then, when it lighted all around him, Allah took away their light and left them in darkness [so] they could not see.}

The Almighty's saying: {Their likeness is as the likeness of one who kindled a fire} - "Their likeness" (mathaluhum) is in the nominative case (raf') as the subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is in the "kaf" (particle of comparison), for it is a noun, just as it is in the saying of Al-A'sha:

Will you cease? For those of excess are not deterred Except by a thrusting (like a thrusting) wherein oil and wick are lost (3)

And the saying of Imru' al-Qais (4):

And we went with the water-bird being led in our midst The eye descending on it at times and ascending at others (5)

He meant: like the thrusting, and like the water-bird.

It is permissible for the predicate to be omitted, its estimation being: "Their likeness is established like the likeness...", so the "kaf" in this case is a particle (preposition).

And 'mathal', 'mithl', and 'matheel' are one [in meaning], and its meaning is: resemblance (6). And the 'mutamathilan' are the similar ones. This is what the people of language said (7).

The Almighty's saying: {Al-ladhi} (The one who) applies to both the singular and the plural; Ibn al-Shajari, Hibat Allah bin Ali (8), said: Among the Arabs are those who bring the plural with the word for the singular, as he said (9):

Indeed, those [singular form used] whose blood was shed in Falaj They are the people, all the people, O Umm Khalid.

---

(1) In the manuscripts: Al-Rashaad (right guidance), which is an error. (2) Page 247. (3) His Diwan p. 113, and in it: "Do you cease and those of excess are not deterred..." See Al-Muharrar al-Wajiz 1/99. (4) He is Imru' al-Qais bin Hujr al-Kindi, one of the master poets of the pre-Islamic era, and of the first class, and he is called: The Wandering

King. Poetry and Poets 1/105. (5) His Diwan p. 176, and its first half has preceded on p. 154. (6) In (M): Al-shabih (the similar). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/98-99. (8) In his Amali 3/57, and Hibat Allah bin Ali al-Shajari is Abu al-Sa'adat al-Hashimi al-Alawi al-Hasani al-Baghdadi, the chief of grammarians, died in the year (542 AH). As-Siyar 20/194. (9) He is Al-Ash-hab bin Rumaylah, and the verse is in Al-Kitab 1/187, Al-Munsif 1/67, and Sharh al-Mufassal 3/155.

सूरह अल-बकरा : आयत १७ | ३२०

अल्लाह का ज्ञान। हिदायत (मार्गदर्शन), गुमराही (भटकाव) का विलोम है (१), जैसा कि पहले बताया जा चुका है (२)।

अल्लाह तआला का फरमान: {उनकी मिसाल उस शख्स की तरह है जिसने आग जलाई, फिर जब उस आग ने उसके आसपास की चीज़ों को रौशन कर दिया, तो अल्लाह ने उनका नूर (रौशनी) छीन लिया और उन्हें अंधेरों में छोड़ दिया कि उन्हें कुछ सुझाई नहीं देता।}

अल्लाह तआला का फरमान: {उनकी मिसाल उस शख्स की तरह है जिसने आग जलाई} - इसमें "मसलुहुम" (उनकी मिसाल) मुबतदा (subject) होने के कारण रफ़ा (nominative) की हालत में है, और खबर "काफ" में है, क्योंकि यह यहाँ एक इस्म (संज्ञा) है, जैसे अल-अशा के इस शेर में है:

क्या तुम रुक जाओगे? ज़्यादती करने वालों को तो वैसा ही ज़ख़्म (भाले का वार) रोकता है जिसमें तेल और बत्ती खो जाते हैं (३)

और इमरुल क़ैस का कहना है (४):

और हम 'आबन-ए-मा' (एक परिंदा) के साथ निकले जिसे हमारे बीच लाया गया था आँख उस पर कभी नीचे झुकती और कभी ऊपर उठती (५)

उसका मतलब था: भाले के वार की तरह, और आबन-ए-मा की तरह।

यह भी संभव है कि खबर महज़ूफ़ (लुप्त) हो, जिसका अनुमान है: "मसलुहुम मुस्तकिरुन कमसलि...", इस स्थिति में "काफ" एक हर्फ़(अव्यय) होगा।

'मसल', 'मिस्ल' और 'मसील' एक ही हैं, और इनका अर्थ है: 'शबाहत' (समानता) (६)। 'मुतमासिलान' का अर्थ है: एक जैसे। भाषाविदों ने यही कहा है (७)।

अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लज़ी} (जो) एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए आता है; इब्न अल-शजरी, हिबतुल्लाह बिन अली (८) ने कहा: अरबों में से कुछ ऐसे हैं जो बहुवचन के लिए एकवचन शब्द का प्रयोग करते हैं, जैसा कि कहा गया है (९):

बेशक वे [एकवचन शब्द प्रयुक्त] जिनका खून फलज में बहा वही असली लोग हैं, ऐ उम्मे खालिद।

(१) प्रतियों में: 'अल-रशाद' (सीधा रास्ता), जो गलत है। (२) पृष्ठ २४७। (३) उनका दीवान पृ. ११३, और इसमें है: "क्या तुम रुकते हो और ज़्यादती करने वाले नहीं रुकते..."। देखिए 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/९९। (४) वह इमरुल क़ैस बिन हुज्र अल-किंदी है, जो जाहिलिया दौर के महान कवियों में से एक और पहली श्रेणी का है। उसे 'अल-मलिक अल-दलील' कहा जाता है। 'अश-शेर वश-शुअरा' १/१०५। (५) उनका दीवान पृ. १७६, और इसका पहला हिस्सा पृ. १५४ पर आ चुका है। (६) (म) में: 'अल-शबीह'। (७) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/९८-९९। (८) उनके'अमाली' ३/५७ में। हिबतुल्लाह बिन अली अल-शजरी, अबू अल-सआदात अल-हाशिमी अल-अलवी अल-हसनी अल-बगदादी हैं, जो नहव (व्याकरण) के उस्ताद थे, उनकी मृत्यु ५४२ हिजरी में हुई। 'अल-सियर' २०/१९४। (९) वह अल-अशहब बिन रुमैला है, और यह शेर 'अल-किताब' १/१८७, 'अल-मुन्सिफ' १/६७ और 'शरह अल-मुफस्सल' ३/१५५ में है।

سورہ البقرہ : آیت ۱۷ | ۳۲۰

اللہ کا علم۔ اور ہدایت، گمراہی کی ضد ہے (۱) ، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَّا يُبْصِرُونَ ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا﴾ پس لفظ "مَثَلُهُم" ابتدا (مبتدا) کی وجہ سے مرفوع ہے، اور خبر "کاف" میں ہے، کیونکہ وہ یہاں اسم ہے، جیسا کہ اعشیٰ کے اس قول میں ہے:

کیا تم باز آؤ گے؟ حد سے تجاوز کرنے والے باز نہیں آتے مگر ویسے ہی نیزہ زنی سے جس میں تیل اور بتی گم ہو جاتے ہیں (۳)

اور امراؤ القیس کا قول ہے (۴):

اور ہم 'ابن الماء' (ایک پرندہ) کے ساتھ نکلے جسے ہمارے درمیان لایا گیا آنکھ اس پر کبھی جھکتی اور کبھی بلند ہوتی (۵)

اس کی مراد ہے: نیزہ زنی کی طرح، اور ابن الماء کی طرح۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ خبر محذوف ہو، اس کی تقدیر یوں ہو: "مَثَلُهُم مستقر كَمَثَلِ"، اس صورت میں "کاف" حرفِ جر ہوگا۔

مَثَل، مِثْل اور مَثِیل ایک ہی ہیں، اور اس کا معنی ہے: شبہ (مشابہت) (۶)۔ اور متماثلان کا مطلب ہے: ایک جیسے/مشابہ۔ لغت والوں نے یہی کہا ہے (۷)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الَّذِي﴾ واحد اور جمع دونوں کے لیے آتا ہے، ابن الشجری ہبۃ اللہ بن علی (۸) نے کہا: عربوں میں سے بعض وہ ہیں جو جمع کے لیے واحد کا لفظ لاتے ہیں، جیسا کہ کہا گیا (۹):

بے شک وہ [واحد کا لفظ] جن کا خون فلج میں بہا وہی لوگ ہیں، پورے کے پورے لوگ، اے اِمِ خالد۔

---

(۱) نسخوں میں: "الرشاد" ہے، جو کہ غلط ہے۔ (۲) ص ۲۴۷۔ (۳) ان کا دیوان ص ۱۱۳ اور اس میں ہے: "کیا تم باز آتے ہو اور حد سے تجاوز کرنے والے باز نہیں آتے"۔ دیکھیے المحرر الوجیز ۱/۹۹۔ (۴) وہ امراؤ القیس بن حجر الکندی ہے، جو جاہلیت کے نامور شعراء میں سے اور پہلے طبقے کا ہے، اسے الملک الضلیل کہا جاتا ہے۔ الشعر والشعراء ۱/۱۰۵۔ (۵) ان کا دیوان ص ۱۷۶، اور اس کا پہلا مصرع ص ۱۵۴ پر گزر چکا ہے۔ (۶) (م) میں: الشبیہ۔ (۷) المحرر الوجیز ۱/۹۸-۹۹۔ (۸) ان کی امالی ۳/۵۷ میں، اور ہبۃ اللہ بن علی الشجری، ابو السعادات ہاشمی علوی حسنی بغدادی ہیں، جو نحویوں کے شیخ تھے، ان کی وفات ۵۴۲ھ میں ہوئی۔ السیر ۲۰/۱۹۴۔ (۹) وہ الاشہب بن رمیلہ ہے، اور یہ بیت الکتاب ۱/۱۸۷، المنصف ۱/۶۷ اور شرح المفصل ۳/۱۵۵ میں ہے۔

321 Surah Al-Baqarah: Verse 17

It was said regarding the saying of Allah the Almighty: "And he who has brought the truth and [he who] has believed in it - those are the righteous" [Az-Zumar: 33]: that it is in this [style of] language. Similarly, His saying: "Their example is that of one who..." [Al-Baqarah: 17]. It was said: The meaning is like those who kindled [a fire], and for that reason He said: "Allah took away their light", so He applied the beginning of the speech to the singular and its end to the plural. As for the saying of Allah the Almighty: "and you engaged [in idle talk] like that in which they engaged" [At-Tawbah: 69], "alladhi" (that which/who) here is a description of an omitted infinitive (masdar), its estimation being: "you engaged like the engagement (1) which they engaged".

It was said: He only used the singular for "alladhi" (the one who) and "istawqada" (kindled) because the one who kindled was one individual from a group who took charge of the lighting for them. When the light vanished, it affected all of them, so He said: "their light".

And "istawqada" (kindled) has the same meaning as "awqada" (lit), just as "istajaba" (responded) has the same meaning as "ajaba" (answered); the 'sin' and 'ta' are extra. This was stated by Al-Akhfash (2), and from it is the saying of the poet (3): A caller called: O you who responds to generosity / But no responder answered him then. Meaning: answered him.

The grammarians differed regarding the response (jawaab) to "lamma" (when), and regarding the reference of the pronoun in "their light". It was said: the response to "lamma" is omitted, which is: it was extinguished. Based on this, the pronoun in "their light" refers to the hypocrites, and this information describes a state that will occur (4) in the Hereafter, as Allah the Almighty says: "So a wall will be placed between them with a door" (5) [Al-Hadid: 13].

It was said: its response is "dhahaba" (took away), and the pronoun in "their light" refers back to "alladhi" (the one who). According to this view, the analogy of the hypocrite to the one who kindled a fire is complete; because the remaining of the kindler in darkness without sight is like the remaining of the hypocrite in his confusion and hesitation.

The intended meaning of the verse: striking a parable for the hypocrites, and that is because what (6) they manifest of...

(1) In (D): kakhawd (like engagement). (2) Ma'ani al-Qur'an 1/208. (3) He is Ka'b bin Sa'd al-Ghanawi, and the verse is in Majaz al-Qur'an 1/67, Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 1/208, and al-Asma'iyyat p. 96. (4) In (D): And the news in this is about a state that will be. (5) Ibn 'Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 1/100: This view is not strong. (6) In (D): Bima (with what).

321 सूरह अल-बक़रह: आयत 17

अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा गया है: "और जो सच्चाई लेकर आया और जिसने उसे सच माना - वही परहेज़गार हैं" [अज़-ज़ुमर: 33]: कि यह इसी भाषा शैली में है। इसी तरह उनका कहना है: "उनका उदाहरण उस व्यक्ति जैसा है जिसने..." [अल-बक़रह: 17]। कहा गया: इसका अर्थ उन लोगों जैसा है जिन्होंने आग जलाई, और इसी कारण उन्होंने कहा: "अल्लाह ने उनका प्रकाश छीन लिया", इसलिए उन्होंने भाषण की शुरुआत एकवचन पर और उसके अंत को बहुवचन पर आधारित किया। जहाँ तक अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन का प्रश्न है: "और तुमने वैसी ही बेकार बातें कीं जैसी उन्होंने की थीं" [अत-तौबा: 69], यहाँ "अल्लज़ी" (जो/जिसने) एक लुप्त क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) का विशेषण है, जिसका अनुमान है: "तुमने वैसे ही बात की जैसे उन्होंने की थी" (1)।

यह भी कहा गया है: उन्होंने "अल्लज़ी" और "इस्तौक़दा" (जलाया) का प्रयोग एकवचन में इसलिए किया क्योंकि जलाने वाला उस समूह का एक व्यक्ति था जिसने उनके लिए प्रकाश करने का उत्तरदायित्व लिया था। जब प्रकाश चला गया, तो इसका प्रभाव उन सभी पर पड़ा, इसलिए उन्होंने कहा: "उनका प्रकाश"।

और "इस्तौक़दा" का अर्थ वही है जो "औक़दा" (जलाया) का है, जैसे "इस्तजाबा" (उत्तर दिया) का अर्थ "अजाबा" (उत्तर दिया) है; 'सीन' और 'ता' अतिरिक्त हैं। यह अल-अख़फ़श (2) ने कहा है, और कवि (3) का यह कथन भी इसी से है: एक पुकारने वाले ने पुकारा: ऐ वह जो उदारता का उत्तर देता है / लेकिन उस समय किसी उत्तर देने वाले ने उसे उत्तर नहीं दिया। अर्थात्: उसे उत्तर दिया।

व्याकरणविदों ने "लम्मा" (जब) के उत्तर (जवाब) के बारे में और "नूरिहिम" (उनका प्रकाश) में सर्वनाम के संदर्भ के बारे में मतभेद किया है। कहा गया है: "लम्मा" का जवाब लुप्त है, जो कि है: "वह बुझ गया"। इसके आधार पर, "नूरिहिम" में सर्वनाम पाखंडियों के लिए है, और यह जानकारी उस स्थिति के बारे में है जो (4) परलोक में होगी, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: "तो उनके बीच एक दीवार खड़ी कर दी जाएगी जिसमें एक द्वार होगा" (5) [अल-हदीद: 13]।

कहा गया: इसका जवाब "ज़हबा" (ले गया) है, और "नूरिहिम" में सर्वनाम "अल्लज़ी" (वह जो) की ओर वापस जाता है। इस विचार के अनुसार, पाखंडी की तुलना आग जलाने वाले से पूर्ण हो जाती है;

क्योंकि प्रकाशक का अंधेरे में बिना दृष्टि के रहना पाखंडी के अपने भ्रम और हिचकिचाहट में रहने के समान है।

आयत का इच्छित अर्थ: पाखंडियों के लिए एक मिसाल देना है, और वह यह है कि वे (6) जो प्रकट करते हैं...

(1) (द) में: कखौद (बातचीत की तरह)। (2) मा'आनी अल-कुरान 1/208। (3) वह काब बिन साद अल-ग़नवी हैं, और पद मजाज़ अल-कुरान 1/67, अल-अख़फ़श द्वारा मा'आनी अल-कुरान 1/208, और अल-अस्मा'इय्यात पृष्ठ 96 में है। (4) (द) में: और इसमें समाचार एक ऐसी स्थिति के बारे में है जो होगी। (5) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/100 में कहा: यह विचार प्रबल नहीं है। (6) (द) में: बिमा (जिसके साथ)।

۳۲۱ سورة البقرہ: آیت ۱۷

اللہ تعالیٰ کے قول کے بارے میں کہا گیا ہے: ﴿ وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴾ [الزمر: ۳۳]: کہ یہ اسی زبان (کے اسلوب) میں ہے، اور اسی طرح اس کا قول: ﴿ مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي ﴾ کہا گیا: معنی ان لوگوں کی طرح ہے جنہوں نے آگ جلائی، اور اسی لیے فرمایا: ﴿ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ ﴾ ، تو کلام کے شروع کو واحد پر اور اس کے آخر کو جمع پر محمول کیا۔ رہا اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَخُضْتُمْ كَالَّذِي خَاضُوا ﴾ [التوبۃ : ۶۹]، تو یہاں «الذی» ایک محذوف مصدر کی صفت ہے، اس کی تقدیر ہے: «وخُضْتُم کالخوض (۱) الذی خاضوا»۔

اور کہا گیا: «الذی» اور «استوقد» کو اس لیے واحد لایا گیا کیونکہ آگ جلانے والا اس جماعت کا ایک فرد تھا جس نے ان کے لیے آگ جلانے کا کام سنبھالا تھا، پھر جب روشنی چلی گئی تو وہ ان سب پر لوٹ آئی، چنانچہ فرمایا: «بنورھم»۔

اور «استوقد» بمعنی «أَوْقَدَ» ہے، جیسے «استجاب» بمعنی «أجاب» ہے، تو سین اور تاء زائد ہیں۔ یہ بات اخفش (۲) نے کہی ہے، اور اسی سے شاعر (۳) کا قول ہے: وداعٍ دَعَا یا مَنْ یُجِیبُ إلی النَّدَی فلم یَستَجِبْهُ عند ذاك مُجِیبُ یعنی: «یُجِبْهُ»۔

اور نحویوں کا «لَمَّا» کے جواب میں، اور «نورھم» کی ضمیر کے لوٹنے میں اختلاف ہے۔ کہا گیا: «لمَّا» کا جواب محذوف ہے، اور وہ ہے: «طفئت» (بجھ گئی)، اور اس بنا پر «نورھم» میں ضمیر منافقین کے لیے ہے، اور اس کے ذریعے ایسی حالت کی خبر دی جا رہی ہے جو (۴) آخرت میں ہوگی، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ فَضُرِبَ بَيْنَهُم بِسُورٍ لَّهُ بَابٌ ﴾ (۵) [الحدید: ۱۳]۔

اور کہا گیا: اس کا جواب «ذهب» ہے، اور «نورهم» کی ضمیر «الذي» کی طرف لوٹتی ہے۔ اور اس قول کے مطابق منافق کی مثال آگ جلانے والے سے مکمل ہو جاتی ہے؛ کیونکہ آگ جلانے والے کا اندھیروں میں بے بصارت رہ جانا منافق کے اپنی حیرت اور تذبذب میں رہنے کی طرح ہے۔

اور آیت سے مقصود معنی یہ ہے: منافقین کے لیے ایک مثال بیان کرنا، اور وہ یہ کہ وہ (۶) جو ظاہر کرتے ہیں...

(۱) (د) میں: «كخوض»۔ (۲) معانی القرآن ۱ / ۲۰۸۔ (۳) وہ کعب بن سعد الغنوی ہیں، اور شعر مجاز القرآن ۱ / ۶۷، اور معانی القرآن للاخفش ۱ / ۲۰۸، اور الاصمعیات ص ۹۶ میں ہے۔ (۴) (د) میں: اور اس میں خبر ایسی حالت کے بارے میں ہے جو ہوگی۔ (۵) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱ / ۱۰۰ میں کہا: یہ قول قوی نہیں ہے۔ (۶) (د) میں: «بما»۔

322

Surah Al-Baqarah: Verse 17

The faith through which the rulings of Muslims regarding marriages, inheritance, spoils of war, and safety for themselves, their children, and their wealth are established for them, is like someone who lit a fire on a dark night, sought light by it, saw what he should avoid, and felt safe from it. But if it is extinguished or goes out, harm reaches him and he remains confused. Likewise are the hypocrites; when they believed, they were deceived by the word of Islam, but after death they will face a painful punishment - as revealed in the verse: "Indeed, the hypocrites will be in the lowest depths of the Fire" [An-Nisa: 145] - and their light will go away. That is why they will say: "Wait for us that we may acquire some of your light" [Al-Hadid: 13].

It was said: The hypocrites' approach to Muslims and their speech with them is like fire, and their turning away from their affection and their relapse among them is like its disappearance. Other things were also said (2).

His saying, Exalted is He: ﴿نَارًا﴾ (a fire): Fire is feminine, and it is derived from light (nūr), which is radiance and brightness (3). It originates from the letter 'waw'; because you say in the diminutive form: 'nuwayrah', and in the plural: 'nūr', 'anwur' (4) and 'nīrān', where the 'waw' was changed to 'ya' because of the kasra (vowel) before it (5).

'Dhā'at' and 'Adhā'at' are two dialects. It is said: 'dhā'a al-qamaru yadhu'u dhaw'an' (the moon shone), and 'adhā'a yudhī'u' (it illuminated). It can be intransitive or transitive. Muhammad bin al-Samayfa' read it as 'dhā'at' without the alif (6), while the general reading is with the alif. The poet said (7):

Their noble lineages and their faces illuminated for them the darkness of the night until a piercer could string the onyx beads.

﴿مَا حَوْلَهُ﴾ (that which was around him): 'ma' is extra for emphasis. It was said to be the object of 'adhā'at'. And 'hawlahu' is an adverb of place.

---

(1) In the manuscripts: 'to'. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/100. (3) In (M): also. (4) In (M): anwar (lights). (5) Al-Sihah: (nwr). (6) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 1/79. (7) Abu al-Tamahan al-Qayni, and the verse is in Al-Kamil 1/68 and 2/1034, Sharh al-Hamasah by al-Marzuqi 4/1598, Amali al-Murtada 1/257, and Khizanat al-Adab

8/95-96. Ibn Qutaybah attributed it in 'Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 2/711 to Laqit bin Zurarah.

322

सूरह अल-बक़रह: आयत 17

वह ईमान जिसके ज़रिए मुसलमानों के लिए निकाह, विरासत, गनीमत के माल और उनकी जान, औलाद और माल की सुरक्षा के नियम तय होते हैं, उस व्यक्ति की तरह है जिसने अंधेरी रात में आग जलाई, उससे रोशनी हासिल की, और देखा कि उसे किससे बचना चाहिए, और उससे सुरक्षित महसूस किया। लेकिन अगर वह बुझ गई या चली गई, तो उसे नुकसान पहुँचा और वह उलझन में रह गया। इसी तरह मुनाफ़िक़ (पाखंडी) भी हैं; जब वे ईमान लाए, तो वे इस्लाम के कलिमे (वचन) से धोखे में आ गए, फिर मौत के बाद वे दर्दनाक अज़ाब (सज़ा) की ओर जाएँगे - जैसा कि कुरान में बताया गया है: ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ﴾ "बेशक मुनाफ़िक़ आग (नरक) के सबसे निचले दर्जे में होंगे" [अन-निसा: 145] - और उनका नूर (रोशनी) चला जाएगा। इसीलिए वे कहेंगे: ﴿انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِن نُّورِكُمْ﴾ "हमारा इंतज़ार करो कि हम तुम्हारे नूर से कुछ हासिल कर लें" [अल-हदीद: 13]।

कहा गया है: मुसलमानों की ओर मुनाफ़िकों का आना और उनसे उनकी बातचीत आग की तरह है, और उनकी मुहब्बत से (1) फिर जाना और उनके यहाँ उनका पतन आग के बुझने की तरह है। इसके अलावा अन्य बातें भी कही गई हैं (2)।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿نَارًا﴾ (आग): आग (नार) स्त्रीलिंग है, और यह 'नूर' से बना है, जिसका अर्थ है रोशनी (3) और चमक। यह 'वाव' (و) अक्षर से है; क्योंकि तस्गीर (लघुरूप) में आप 'नुवैराह' (نُوَيْرة) कहते हैं, और बहुवचन में: 'नूर' (نُورٌ), 'अनवुर' (أَنْوُرٌ) (4) और 'नीरान' (نيران) कहते हैं, जहाँ 'वाव' उससे पहले वाले अक्षर पर ज़ेर (कसरा) होने के कारण 'या' (ي) में बदल गया (5)।

'ज़ा-अत' (ضاءتْ) और 'अज़ा-अत' (أضاءتْ) दो बोलियाँ हैं। कहा जाता है: 'ज़ा-अल-क़मरु यज़ू-उ ज़ौ-अन' (चाँद चमका), और 'अज़ा-अ युज़ी-उ' (उसने रोशन किया)। यह लाज़िम (अकर्मक) और मुतअद्दी (सकर्मक) दोनों हो सकता है। मुहम्मद बिन अल-समैफ़अ ने इसे बिना अलिफ़ के'ज़ा-अत' पढ़ा है (6), और आम तौर पर अलिफ़ के साथ पढ़ा जाता है। शायर ने कहा है (7):

उनके खानदानी सम्मान और उनके चेहरों ने उनके लिए रात के अंधेरे को रोशन कर दिया, यहाँ तक कि मोती पिरोने वाले ने सुलेमानी पत्थर पिरो दिए।

﴿مَا حَوْلَهُ﴾ (उसके आस-पास): 'मा' ताकीद (ज़ोर देने) के लिए अतिरिक्त है। कहा गया है कि यह 'अज़ा-अत' का मफ़ऊल (कर्म) है। और 'हौलहु' स्थानवाचक क्रिया-विशेषण (ज़र्फ़ए-मकान) है।

---

(1) प्रतियों में: 'इला' (को/की ओर)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/100। (3) (म) में: 'ऐज़न' (भी)। (4) (म) में: 'अनवार'। (5) अस-सिहाह: (न-व-र)। (6) अबू हय्यान ने अल-बहर 1/79 में इसका उल्लेख किया है। (7) अबू अल-तमहान अल-क़ैनी, और यह शेर अल-कामिल 1/68 और 2/1034 में है, और शरह अल-हमासा लिल-मरज़ूक़ी 4/1598, अमाली अल-मुर्तज़ा 1/257, और खिज़ानत अल-अदब 8/95-96 में है। इब्न कुतयबा ने इसे 'अश-शि'र वल-शुअरा' 2/711 में लकीत बिन ज़ुरारा से मंसूब किया है।

٣٢٢

سورة البقرہ : آیت ١٧

وہ ایمان جس کے ذریعے مسلمانوں کے لیے نکاح، وراثت، مال غنیمت اور ان کی جان، اولاد اور مال کے بارے میں احکامات ثابت ہوتے ہیں، اس شخص کی مانند ہے جس نے اندھیری رات میں آگ جلائی، اس سے روشنی حاصل کی، اور ان چیزوں کو دیکھا جن سے بچنا چاہیے تھا، اور ان سے محفوظ ہو گیا۔ لیکن جب وہ آگ بجھ گئی یا چلی گئی، تو اسے تکلیف پہنچی اور وہ حیران و پریشان رہ گیا۔ منافقین کا حال بھی ایسا ہی ہے؛ جب وہ ایمان لائے تو کلمہ اسلام کے دھوکے میں آگئے، پھر موت کے بعد وہ دردناک عذاب کی طرف جائیں گے - جیسا کہ قرآن پاک میں ہے: ﴿ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ ﴾ "بے شک منافقین آگ کے سب سے نچلے درجے میں ہوں گے" [النساء: ١٤٥] - اور ان کا نور چلا جائے گا، اسی لیے وہ کہیں گے: ﴿ انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِن نُّورِكُمْ ﴾ "ہمارا انتظار کرو کہ ہم تمہارے نور سے کچھ حاصل کر لیں" [الحدید: ١٣]۔

اور کہا گیا ہے کہ: منافقین کا مسلمانوں کی طرف آنا اور ان سے گفتگو کرنا آگ کی مانند ہے، اور ان کی محبت سے (١) پھر جانا اور ان کے پاس ان کا پلٹ جانا آگ کے بجھنے کی طرح ہے۔ اس کے علاوہ بھی کچھ کہا گیا ہے (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ نَارًا ﴾ (آگ): لفظ 'نار' مونث ہے، اور یہ 'نور' سے مشتق ہے، جس کے معنی روشنی (٣) اور چمک کے ہیں۔ یہ 'واؤ' سے ہے؛ کیونکہ آپ تصغیر میں 'نُوَیرہ' کہتے ہیں، اور جمع میں: 'نُور'، 'اَنْوُر' (٤) اور 'نیران' آتا ہے، 'واؤ' اس سے پہلے کسرہ (زیر) ہونے کی وجہ سے 'یا' میں تبدیل ہو گیا (٥)۔

'ضاءَتْ' اور 'أضاءَتْ' دو لغتیں ہیں، کہا جاتا ہے: 'ضاءَ القمرُ يضوءُ ضوءاً' (چاند چمکا)، اور 'أضاءَ يضيءُ' (اس نے روشن کیا)۔ یہ لازم اور متعدی دونوں طرح استعمال ہوتا ہے۔ محمد بن سمیفع نے اسے بغیر الف کے 'ضاءَتْ' پڑھا ہے (۶)، جبکہ عام قراءت الف کے ساتھ ہے۔ شاعر نے کہا ہے (۷):

ان کے حسب و نسب اور چہروں نے ان کے لیے رات کی تاریکی کو روشن کر دیا، یہاں تک کہ پونے والے نے قیمتی نگینے (جزع) پرو دیئے۔

﴿ مَا حَوْلَهُ ﴾ (اس کے آس پاس): لفظ 'ما' زائدہ اور تاکید کے لیے ہے۔ کہا گیا ہے کہ یہ 'أضاءَتْ' کا مفعول ہے۔ اور 'حَوْلَهُ' ظرف مکان ہے۔

---

(۱) نسخوں میں: 'إلى'۔ (۲) المحرر الوجيز ۱/ ۱۰۰۔ (۳) (م) میں: 'أيضاً'۔ (۴) (م) میں: 'أنوار'۔ (۵) الصحاح: (نور)۔ (۶) ابو حیان نے اسے البحر ۱/ ۷۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۷) ابو الطمحان القینی، اور یہ شعر الکامل ۱/ ۶۸ اور ۲/ ۱۰۳۴ میں ہے، اور شرح الحماسہ للمرزوقی ۴/ ۱۵۹۸، امالی المرتضی ۱/ ۲۵۷، اور خزانہ الادب ۸/ ۹۵-۹۶ میں ہے۔ ابن قتیبہ نے اسے الشعر والشعراء ۲/ ۷۱۱ میں لقیط بن زرارہ سے منسوب کیا ہے۔

323 Surah Al-Baqarah: Verse 18

And the 'ha' (pronoun) is in the genitive case by being annexed to it. And 'dhahaba' (went away) and 'adhhaba' (took away) are two variations of 'dhahab', which is the removal of a thing. {Wa tarakahum} means: He left them. {Fi dhulumat} (in darknesses) is the plural of 'dhulmah' (darkness). Al-A'mash read it as: 'dhulmat' with a sukun on the 'lam' according to the original form (1). Whoever read it with a dammah did so to differentiate between the noun and the adjective. Ashhab al-'Uqayli read it: 'dhulamat' with a fatha on the 'lam' (2). The Basrans said: the fatha replaced the dammah because it is lighter. Al-Kisa'i said: 'dhulamat' is a plural of plural, the plural of 'dhulam'. {La yubsirun} (they do not see) is a future verb in the position of a circumstantial clause (3), as if he said: not seeing. Therefore, a pause is not permissible here on 'dhulumat'.

Allah's saying: {Summun bukmun 'umyun fahum la yarji'un 18} Allah's saying {Summun bukmun 'umyun} means: they are deaf, dumb, and blind. So it is the predicate of a hidden subject. In the reading of Abdullah bin Mas'ud and Hafsa, it is: 'summan bukman 'umyan' (4). So, the accusative case (nasb) is permissible for dispraise, as Allah says: {Accursed wherever they are found} [Al-Ahzab: 61], and as He says: {And his wife, the carrier of firewood} [Al-Masad: 4], and as the poet said: They gave me wine to drink, then they surrounded me... the enemies of Allah, with lies and falsehood (5). So he put 'enemies of Allah' in the accusative case for dispraise. Thus, pausing on 'yubsirun' according to this view is correct and good. It is also permissible for 'summan' to be in the accusative case because of {tarakahum}, as if he said: and He left them deaf, dumb, and blind. According to this view, pausing on 'yubsirun' is not good. And 'asamam' (deafness) in the speech of the Arabs means: obstruction. It is said: a 'samma' (solid) pipe, if it is not hollow.

---

(1) Mentioned by Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' p. 2, and Ibn Jinni in 'Al-Muhtasib' 1/56, and Abu Hayyan in 'Al-Bahr' 1/80, and they attributed it to Al-Hasan and Abu Al-Sammal. (2) Mentioned by Ibn Jinni in 'Al-Muhtasib' 1/56 without attribution. (3) 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 1/193. (4) 'Al-Qira'at al-Shadhdhah' by Ibn Khalawayh pp. 2-3, 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 1/193-194, and 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/101. (5) The verse is by 'Urwa ibn al-Ward, in his Diwan p. 58, and in it: 'al-nas'a' instead of 'al-khamr', which is a drink like wine in its effect of removing reason.

३२३ सूरह अल-बकरा: आयत १८

और 'हा' (सर्वनाम) इसके साथ जुड़ने के कारण षष्ठी विभक्ति में है। 'ज़हबा' और 'अज़हबा' दोनों 'ज़हाब' (जाने) के शब्द हैं, जिसका अर्थ है किसी चीज़ का समाप्त होना। {व तराकाहुम} का अर्थ है: उसने उन्हें छोड़ दिया। {फ़ि ज़ुलुमात} (अंधेरों में) 'ज़ुलमा' का बहुवचन है। अल-अमश ने इसे पढ़ा: मूल रूप के अनुसार 'लाम' पर सुकून के साथ 'ज़ुल्मात' (१)। जिसने इसे दम्मा (पेश) के साथ पढ़ा, उसने संज्ञा और विशेषण के बीच अंतर करने के लिए ऐसा किया। अशहब अल-उकैली ने इसे पढ़ा: 'लाम' पर फ़तहा (ज़बर) के साथ 'ज़ुलमात' (२)। बसरावासियों ने कहा: दम्मा की जगह फ़तहा आ गया क्योंकि यह हल्का है। अल-किसाई ने कहा: 'ज़ुलमात' बहुवचन का बहुवचन है, 'ज़ुलम' का बहुवचन। {ला युबिसरून} (वे नहीं देखते) हाल (अवस्था) की स्थिति में एक भविष्य की क्रिया है (३), मानो उसने कहा: न देखते हुए। इसलिए, 'ज़ुलुमात' पर रुकना यहाँ जायज़ नहीं है।

अल्लाह का कथन: {सुम्मुन बुकमुन उम्युन फ़हुम ला यरजिऊन १८} अल्लाह का कथन {सुम्मुन बुकमुन उम्युन} का अर्थ है: वे बहरे, गूंगे और अंधे हैं। अतः यह एक छिपे हुए कर्ता का विधेय है। अब्दुल्ला बिन मसूद और हफ्सा के पाठ में यह है: 'सुम्मन बुकमन उम्यान' (४)। अतः निंदा के लिए कर्म कारक (नस्ब) जायज़ है, जैसा कि अल्लाह ने कहा: {लानत किए हुए जहाँ कहीं भी वे पाए जाएँ} [अल-अहज़ाब: ६१], और जैसा कि उसने कहा: {और उसकी पत्नी, लकड़ी ढोने वाली} [अल-मसद: ४], और जैसा कि कवि ने कहा: उन्होंने मुझे शराब पिलाई, फिर उन्होंने मुझे घेर लिया... अल्लाह के दुश्मन, झूठ और फरेब के साथ (५)। तो उसने निंदा के लिए 'अल्लाह के दुश्मन' को कर्म कारक में रखा। इस प्रकार, इस मत के अनुसार 'युबिसरून' पर रुकना सही और अच्छा है। यह भी संभव है कि 'सुम्मन' {तराकाहुम} के कारण कर्म कारक में हो, मानो उसने कहा: और उसने उन्हें बहरा, गूंगा और अंधा छोड़ दिया। इस मत के अनुसार 'युबिसरून' पर रुकना अच्छा नहीं है। और अरबों की भाषा में 'समम' (बहरापन) का अर्थ है: रुकावट। कहा जाता है: एक 'सम्मा' (ठोस) नली, यदि वह खोखली न हो।

---

(१) इब्न खालवाय ने 'अल-किरात अल-शाज़ा' पृष्ठ २ में, और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासिब' १/५६ में, और अबू हय्यान ने 'अल-बहर' १/८० में इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने इसे अल-हसन और अबू अल-समाल से जोड़ा है। (२) इब्न जिन्नी ने बिना किसी श्रेय के'अल-मुहतासिब' १/५६ में इसका उल्लेख किया है। (३) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' १/१९३। (४) इब्न खालवाय द्वारा 'अल-किरात

अल-शाज़ा' पृष्ठ २-३, अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' १/१९३-१९४, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/१०१। (५) यह पद उर्वा इब्न अल-वर्ड का है, उनके दीवान पृष्ठ ५८ में, और इसमें 'अल-खम्र' के स्थान पर 'अल-नसअ' है, जो शराब के समान एक पेय है जो बुद्धि को नष्ट कर देता है।

۳۲۳ سورہ البقرہ: آیت ۱۸

اور 'ہا' (ضمیر) اس کی طرف اضافت کی وجہ سے حالتِ جر میں ہے۔ اور {ذَهَبَ} اور 'أَذْهَبَ' دونوں 'ذہاب' سے ہیں، جس کا مطلب ہے کسی چیز کا ختم ہو جانا۔ {وَتَرَكَهُمْ} یعنی: اس نے انہیں چھوڑ دیا۔ {فِي ظُلُمَاتٍ} یہ 'ظُلمہ' کی جمع ہے، اور الاعمش نے اسے پڑھا: اصل کے مطابق لام کے سکون کے ساتھ 'ظُلْمات' (۱)۔ اور جس نے اسے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا، اس نے اسم اور صفت کے درمیان فرق کرنے کے لیے ایسا کیا۔ اور اشہب العقیلی نے پڑھا: لام کے فتحہ (زبر) کے ساتھ 'ظُلَمات' (۲)۔ بصریوں نے کہا: ضمہ کی جگہ فتحہ آ گیا کیونکہ یہ ہلکا ہے، اور کسائی نے کہا: 'ظُلَمات' جمع الجمع ہے، 'ظُلَم' کی جمع۔ {لَا يُبْصِرُونَ} حال کے مقام پر فعل مستقبل ہے (۳)، گویا اس نے کہا: دیکھتے نہ ہوئے۔ اس بنا پر 'ظلمات' پر وقف کرنا جائز نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ ۱۸} اللہ تعالیٰ کا قول {صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ}، یعنی: وہ بہرے، گونگے اور اندھے ہیں۔ پس یہ مبتدا محذوف کی خبر ہے۔ اور عبداللہ بن مسعود اور حفصہ کی قرأت میں ہے: 'صُمَّاً بُكْماً عُمْياً' (۴)، تو مذمت کی بنا پر نصب (زبر) جائز ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثُقِفُوا} [الأحزاب: ۶۱]، اور جیسا کہ فرمایا: {وَامْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ} [المسد: ۴]، اور جیسا کہ شاعر نے کہا: انہوں نے مجھے شراب پلائی، پھر مجھے گھیر لیا... اللہ کے دشمنوں نے، جھوٹ اور افترا کے ساتھ (۵)۔ پس اس نے مذمت کی بنا پر 'عُدَاةَ اللهِ' کو منسوب پڑھا۔ چنانچہ اس مسلک کے مطابق 'يُبصرون' پر وقف کرنا درست اور اچھا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'صُمَّاً' کو {تَرَكَهُمْ} کی وجہ سے منسوب پڑھا جائے، گویا اس نے کہا: اور اس نے انہیں بہرے، گونگے اور اندھے کی حالت میں چھوڑ دیا۔ اس مسلک کی بنا پر 'يبصرون' پر

وقف کرنا اچھا نہیں ہے۔ اور عربوں کے کلام میں 'صمم' (بہرہ پن) کا مطلب ہے: بند ہونا، کہا جاتا ہے: 'قناةٌ صَمَّاء' (ٹھوس نالی): جب وہ کھوکھلی نہ ہو۔

---

(۱) ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۲ میں، اور ابن جنی نے المحتسب ۵۶/۱ میں، اور ابو حیان نے البحر ۸۰/۱ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور انہوں نے اسے حسن اور ابو السمال کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) ابن جنی نے المحتسب ۵۶/۱ میں بغیر کسی نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱۹۳/۱۔ (۴) القراءات الشاذہ لابن خالویہ ص ۲ - ۳، اور اعراب القرآن للنحاس ۱۹۳/۱ - ۱۹۴، اور المحرر الوجیز ۱۰۱/۱۔ (۵) یہ شعر عروہ بن الورد کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۵۸ میں ہے، اور اس میں 'الخمر' کی جگہ 'النَّسْء' ہے، اور وہ شراب کے معنی میں ایک مشروب ہے جو عقل کو ختم کر دیتا ہے۔

324 Surah Al-Baqarah: Verse 18

"I plugged the flask": when you seal it. So, 'Al-Asamm' (deaf) is one whose ear canals are blocked(1). And 'Al-Abkam' (dumb) is one who neither speaks nor understands. If he understands, then he is 'Al-Akhras' (mute). It is also said that 'Al-Akhras' and 'Al-Abkam' are one and the same. It is said: a man is 'abkam' and 'bakeem', meaning mute with clear muteness and dumbness. [A poet] said: Would that my tongue were two halves; one of them Mute and half reaching the course of stars(2) And 'Al-Ama' (blindness) is the loss of sight. He went blind, so he is 'a'ma' (blind), and a people are 'umyun' (blind), and God blinded him. A man feigns blindness: he shows it of himself. A matter became obscure to him when it became confusing. This includes Allah's saying: {Then the news will be obscured to them on that Day}(3) [Al-Qasas: 66]. The purpose of what we mentioned(4) is not to deny perceptions from their senses entirely, but rather the purpose is to deny them in a certain way, as(5) you say: "So-and-so is deaf to obscenity." The poet did well when he said: Deaf to what offends him, [yet] a keen listener(6) Another said: To foul speech I turned a deaf ear, Though if I wished, I could have heard it(7) And Al-Darimi said: I blind [myself] whenever my neighbor comes out Until the wall hides my neighbor(8) And some said in his advice(9) to a man who frequently enters upon kings:

(1) Al-Nukat wa Al-Uyun 1/81. (2) Al-Sihah (b-k-m). (3) Al-Sihah (a-m-y). (4) In (m): We mentioned it. (5) Not in (m). (6) Jamharat al-Amthal 1/140, and Majma' al-Amthal 1/402. (7) We have not found a source for it. (8) Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/545, and Amali al-Murtada 1/44, and Mu'jam al-Udaba' 11/132; it says: "until the curtain hides my neighbor." In Mu'jam al-Udaba': "aghdi" (I lower my gaze) instead of "a'ma" (I blind myself). Al-Darimi is Rabi'ah bin 'Amir, nicknamed Al-Miskeen. Darim is a clan of Tamim. He was a proficient poet, a master, and noble. There was a poetic feud between him and Al-Farazdaq, then they reconciled. He died in the year 89 AH. Mu'jam al-Udaba' 11/126. (9) In (d) and (z): وصاية (wasaya - testament/will).

324 सूरह अल-बक़रह: आयत 18

"मैंने सुराही बंद कर दी": जब आप उसे सील कर देते हैं। तो, 'अल-असम्म' (बहरा) वह है जिसके कान के छेद बंद हो गए हों(1)। और 'अल-अबकम' (गूंगा) वह है जो न बोलता है और न समझता है। यदि वह समझता है, तो वह 'अल-अखरस' (मूक) है। यह भी कहा गया है कि 'अल-अखरस' और 'अल-अबकम' एक ही हैं। कहा जाता है: एक आदमी 'अबकम' और 'बकीम' है, यानी स्पष्ट गूंगेपन और मूकता के बीच। [एक कवि] ने कहा: काश मेरी जीभ दो हिस्से होती; उनमें से एक मूक होता और आधा सितारों के मार्ग तक पहुँचता(2) और 'अल-अमा' (अंधापन) दृष्टि का चले जाना है। वह अंधा हो गया, इसलिए वह 'अमा' (अंधा) है, और लोग 'उम्युन' (अंधे) हैं, और अल्लाह ने उसे अंधा कर दिया। आदमी अंधे होने का ढोंग करता है: वह खुद से ऐसा दिखाता है। कोई मामला उस पर तब 'अंधा' हो गया जब वह भ्रमित हो गया। इसमें अल्लाह का यह कथन शामिल है: {फिर उस दिन समाचार उन पर ओझल हो जाएंगे}(3) [अल-क़सस: 66]। हमने जो उल्लेख किया है(4) उसका उद्देश्य उनकी इंद्रियों से धारणाओं को पूरी तरह से नकारना नहीं है, बल्कि उद्देश्य उन्हें एक निश्चित पहलू से नकारना है, जैसा कि(5) आप कहते हैं: "अमुक व्यक्ति अश्लीलता के प्रति बहरा है।" कवि ने बहुत अच्छा कहा जब उसने कहा: उसे जो बुरा लगे उसके प्रति बहरा, [फिर भी] सुनने वाला(6) एक अन्य ने कहा: बुरी बात से मैंने अपने कान बंद कर लिए, जबकि अगर मैं चाहता तो उसे सुन सकता था(7) और अल-दारिमी ने कहा: जब भी मेरी पड़ोसन निकलती है तो मैं अंधा हो जाता हूँ यहाँ तक कि दीवार मेरी पड़ोसन को छुपा लेती है(8) और उनमें से कुछ ने राजाओं के पास बार-बार जाने वाले एक व्यक्ति को अपनी सलाह(9) में कहा:

(1) अल-नुकात वल-उयून 81/1. (2) अल-सिहाह (बकम)। (3) अल-सिहाह (अमी)। (4) (म) में: हमने इसका उल्लेख किया है। (5) (म) में नहीं है। (6) जमहरत अल-अमसाल 140/1, और मजमा अल-अमसाल 402/1. (7) हमें इसके लिए कोई स्रोत नहीं मिला। (8) अल-शि'र वल-शुआरा 545/1, और अमाली अल-मुर्तदा 44/1, और मुअज़म अल-उदाबा 132/11, और इसमें है: "यहाँ तक कि पर्दा मेरी पड़ोसन को छुपा लेता है।" मुअज़म अल-उदाबा में: "अमी" (अंधा होना) के बजाय "अग़दी" (नज़रें झुका लेना)। और अल-दारिमी है: रबीआ बिन आमिर, जिसे अल-मिस्कीन का उपनाम दिया गया था, और दारीम तमीम का एक कबीला है, वह एक निपुण कवि, एक महान और सम्मानित व्यक्ति था, उसके और अल-फ़रज़दक़ के बीच काव्य-प्रतिद्वंद्विता थी, फिर वे एक-दूसरे के बराबर हो गए।

उनकी मृत्यु वर्ष (89 हिजरी) में हुई। मुअज़म अल-उदाबा 126/11. (9) (द) और (ज़) में: वसाया (वसीयत)।

324 سورة البقرہ: آیت 18

"میں نے صراحی کا منہ بند کر دیا": جب آپ اسے بند کر دیتے ہیں۔ پس 'الاصم' (بہرہ) وہ ہے جس کے کانوں کے سوراخ بند ہو گئے ہوں(1)۔ اور 'الابکم' (گونگا) وہ ہے جو نہ بولتا ہو اور نہ سمجھتا ہو، اگر وہ سمجھتا ہو تو وہ 'الاخرس' (بے زبان) ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ 'الاخرس' اور 'الابکم' ایک ہی ہیں۔ کہا جاتا ہے: آدمی 'ابکم' اور 'بکیم' ہے، یعنی واضح گونگے پن اور بے زبانی کی حالت میں۔ [ایک شاعر] نے کہا: کاش میری زبان کے دو ٹکڑے ہوتے؛ ان میں سے ایک گونگا ہوتا اور دوسرا ستاروں کی گزرگاہ تک پہنچتا(2) اور 'العمی' (اندھا پن) بصارت کا چلے جانا ہے، اور وہ اندھا ہو گیا، تو وہ 'اعمی' (اندھا) ہے، اور قوم 'عمی' (اندھے) ہے، اور اللہ نے اسے اندھا کر دیا۔ اور آدمی نے اندھا بننے کی اداکاری کی: یعنی اپنے آپ سے ایسا ظاہر کیا۔ اور معاملہ اس پر مشتبہ ہو گیا جب وہ الجھ گیا، اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿پس اس دن ان پر خبریں اندھی (غیر واضح) ہو جائیں گی﴾(3) [القصص: 66]۔ جو کچھ ہم نے ذکر کیا(4) اس کا مقصد ان کے حواس سے ادراکات کی مکمل نفی نہیں ہے، بلکہ مقصد ایک مخصوص پہلو سے ان کی نفی کرنا ہے، جیسا کہ(5) آپ کہتے ہیں: "فلاں شخص فحش باتوں سے بہرہ ہے۔" شاعر نے کیا خوب کہا ہے جب اس نے کہا: وہ ان باتوں سے بہرہ ہے جو اسے بری لگیں، [حالانکہ وہ] سننے والا ہے(6) ایک اور نے کہا: اور بری بات سے میں نے اپنے کان بند کر لیے، حالانکہ اگر میں چاہتا تو اسے سن سکتا تھا(7) اور الدارمی نے کہا: میں اندھا بن جاتا ہوں جب بھی میری پڑوسن باہر نکلتی ہے یہاں تک کہ دیوار میری پڑوسن کو چھپا لیتی ہے(8) اور ان میں سے بعض نے اپنی وصیت(9) میں ایک ایسے شخص سے کہا جو بادشاہوں کے پاس کثرت سے جاتا تھا:

(1) النكت والعيون 1/81۔ (2) الصحاح (بكم)۔ (3) الصحاح (عمى)۔ (4) (م) میں: ہم نے اس کا ذکر کیا۔ (5) (م) میں نہیں ہے۔ (6) جمهرة الأمثال 1/140، اور مجمع الأمثال 1/402۔ (7) ہمیں اس کا کوئی ماخذ نہیں ملا۔ (8) الشعر والشعراء 1/545، اور أمالي المرتضى 1/44، اور معجم الأدباء 11/132، اور اس میں ہے: "یہاں تک کہ پردہ میری پڑوسن کو چھپا لیتا ہے۔" اور معجم الأدباء میں: "اعمى" کی جگہ "اغضى" (نظریں جھکا لینا) ہے۔ اور الدارمی: ربیعہ بن عامر ہے، جس کا لقب المسكين تھا، اور دارم تمیم کی ایک شاخ ہے، وہ ایک بہترین شاعر، سردار اور معزز آدمی تھا، اس کے اور فرزدق کے درمیان ہجو کا تبادلہ ہوا پھر وہ برابر ہو گئے، وفات سن (89ھ)۔ معجم الأدباء 11/126۔ (9) (د) اور (ظ) میں: وصایۃ۔

Page 325 Surat al-Baqara: Verse 19

"Enter when you enter blind and exit when you exit mute." (1) Qatada said: "Deaf" to hearing the truth, "mute" from speaking it, "blind" from seeing it (2). I say: This meaning is what was intended by the Prophet ﷺ in describing the rulers at the end of time in the Hadith of Gabriel: "And when you see the barefoot, naked, deaf, and mute as kings of the earth, then that is among its signs." (3). And Allah knows best.

His Almighty saying: {so they do not return}, meaning: to the truth, due to Allah's prior knowledge of them. It is said: 'raja'a' (returned) himself, and 'raja'ahu' someone else [made him return], and Hudhayl says: 'arja'ahu' someone else. And His Almighty saying: {They will throw back words at one another} [Saba: 31], meaning: they blame each other among themselves (4), according to what the Revelation explained in Surah "Saba".

His Almighty saying: {Or like a rainstorm from the sky, within which is darkness, thunder and lightning. They put their fingers in their ears against the thunderclaps in dread of death. But Allah is encompassing of the disbelievers.} His Almighty saying: {Or like a rainstorm from the sky} Al-Tabari (5) said: "Or" is in the meaning of the [conjunction] "and", and Al-Farra' said the same, and recited: Layla has claimed that I am a profligate... for my soul is its piety or [and] upon it is its profligacy. (6) And another said (7): He attained the Caliphate or [and] it was destined for him... as Moses came to his Lord by destiny. Meaning: and it was.

---

(1) We have not been guided to its speaker. (2) Narrated by Al-Tabari in his interpretation (Tafsir) 1/348. (3) A part of a Hadith narrated by Muslim (10) from Abu Huraira, may Allah be pleased with him. (4) Al-Sihah (ra-ja-a). (5) In his interpretation (Tafsir) 1/354-355. (6) The verse is by Tawba ibn al-Humayyir al-Khafaji, and it is in Amali Abi Ali al-Qali 1/131, Amali al-Murtada 2/57, and Amali Ibn al-Shajari 3/74. (7) He is Jarir, and the verse is in his Diwan 1/416, and al-Khizana 11/69.

पृष्ठ 325 सूरा अल-बकरा: आयत 19

"प्रवेश करें जब आप अंधे होकर प्रवेश करें और बाहर निकलें जब आप गूंगे होकर बाहर निकलें।" (1) कतादा ने कहा: सत्य को सुनने से "बहरा", उसे बोलने से "गूंगा", उसे देखने से "अंधा" (2)। मैं कहता हूँ: पैगंबर ﷺ द्वारा हदीस-ए-जिब्रील में आख़िरी ज़माने के शासकों के वर्णन में यही अर्थ अभिप्रेत है: "और जब तुम नंगे पैर, नंगे बदन, बहरे और गूंगे लोगों को ज़मीन का राजा बनते देखोगे, तो वह उसकी निशानियों में से एक होगा।" (3)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {तो वे वापस नहीं लौटेंगे}, यानी: सत्य की ओर, उनके बारे में अल्लाह के पूर्व ज्ञान के कारण। कहा जाता है: 'रजा'आ' (वह लौटा) स्वयं, और 'रजा'आहु' (किसी और ने उसे लौटाया), और हुज़ैल कहते हैं: 'अर्ज़ा'आहु' किसी और ने उसे लौटाया। और अल्लाह तआला का कथन: {वे एक-दूसरे पर बात पलटेंगे} [सबा: 31], यानी: वे आपस में एक-दूसरे को दोष देते हैं (4), जैसा कि सूरह "सबा" में रहस्योद्घाटन में स्पष्ट किया गया है।

अल्लाह तआला का कथन: {या आकाश से होने वाली उस वर्षा के समान जिसमें अंधेरे, गरज और बिजली हो। वे मौत के डर से कड़क के कारण अपनी उंगलियाँ अपने कानों में डाल लेते हैं। और अल्लाह काफिरों को घेरे हुए है।} अल्लाह तआला का कथन: {या आकाश से होने वाली उस वर्षा के समान} अल-तबरी (5) ने कहा: "या" (औ) का अर्थ "और" (वाव) है, और अल-फ़र्रा ने भी यही कहा, और सुनाया: लैला ने दावा किया है कि मैं एक दुराचारी हूँ... मेरी आत्मा के लिए उसकी पवित्रता या [और] उस पर उसका दुराचार। (6) और दूसरे ने कहा (7): उसने खिलाफत प्राप्त की या [और] वह उसके लिए नियत थी... जैसे मूसा नियति के अनुसार अपने रब के पास आए। अर्थात्: और वह थी।

---

(1) हमें इसके कहने वाले का पता नहीं चला। (2) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/348 में उद्धृत किया है। (3) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मुस्लिम (10) द्वारा वर्णित एक हदीस का अंश। (4) अल-सिहाह (र-ज-अ)। (5) उनकी तफ़सीर 1/354-355 में। (6) यह शेर तौबा बिन अल-हुमय्यिर अल-खफ़ाजी का है, और यह अमाली अबी अली अल-काली 1/131, अमाली अल-मुर्तज़ा 2/57 और अमाली इब्न अल-शजरी 3/74 में है। (7) वह जरीर है, और शेर उसके दीवान 1/416 और अल-खिज़ा़ना 11/69 में है।

صفحہ ۳۲۵ سورۃ البقرہ : آیت ۱۹

"داخل ہو جب تم اندھے ہو کر داخل ہو، اور نکلو جب تم گونگے ہو کر نکلو۔" (۱) قتادہ نے کہا: حق سننے سے "بہرے"، اسے بولنے سے "گونگے"، اسے دیکھنے سے "اندھے" (۲)۔ میں کہتا ہوں: حدیثِ جبریل میں نبی اکرم ﷺ نے آخری زمانے کے حکمرانوں کے بارے میں جو وصف بیان فرمایا ہے، اس سے یہی معنی مراد ہے: "اور جب تم ننگے پاؤں، ننگے بدن، بہرے اور گونگے لوگوں کو زمین کا بادشاہ بنتے دیکھو گے، تو وہ اس کی نشانیوں میں سے ہو گا" (۳)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ﴾، یعنی: حق کی طرف، ان کے بارے میں اللہ تعالیٰ کے سابقہ علم کی وجہ سے۔ کہا جاتا ہے: 'رجع' (وہ لوٹا) خود، اور 'رجعہ' (کسی اور نے اسے لوٹایا)، اور ہذیل کہتے ہیں: 'أرجعه' کسی اور نے اسے لوٹایا۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ الْقَوْلَ﴾ [سبا: ۳۱]، یعنی: وہ آپس میں ایک دوسرے کو ملامت کریں گے (٤)، جیسا کہ سورہ "سبا" میں تنزیل (وحی) میں بیان کیا گیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِم مِّنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ﴾ طبری (٥) نے کہا: "أو" (یا) "واو" (اور) کے معنی میں ہے، اور یہی بات فراء نے کہی، اور یہ شعر پڑھا: لیلیٰ نے گمان کیا کہ میں گناہگار ہوں... میری جان کے لیے اس کا تقویٰ یا [اور] اس پر اس کی گناہگاری۔ (٦) اور ایک دوسرے (٧) نے کہا: اس نے خلافت پائی یا [اور] وہ اس کی تقدیر تھی... جیسے موسیٰ علیہ السلام تقدیر کے مطابق اپنے رب کے پاس آئے۔ یعنی: اور وہ تھی۔

(١) ہمیں اس کے کہنے والے کا پتہ نہیں چلا۔ (٢) اسے طبری نے اپنی تفسیر ٣٤٨/١ میں نقل کیا ہے۔ (٣) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی مسلم (١٠) کی ایک حدیث کا ٹکڑا۔ (٤) الصحاح (رجع)۔ (٥) اپنی تفسیر ١/ ٣٥٤-٣٥٥ میں۔ (٦) یہ شعر توبہ بن الحمیر الخفاجی کا ہے، اور یہ امالی ابی علی القالی ١٣١/١، امالی المرتضیٰ ٥٧/٢، اور امالی ابن الشجری ٧٤/٣ میں موجود ہے۔ (٧) وہ جریر ہے، اور شعر اس کے دیوان ٤١٦/١ اور الخزانہ ٦٩/١١ میں ہے۔

326 Surah Al-Baqarah: Verse 19

It was said: "Or" (aw) is for choice, meaning: liken them to this or to that, not restricted to one of the two matters. The meaning is: or like the companions of a downpour (sayyib). "Sayyib" is rain, derived from "saaba yasoobu": when it descends. 'Alqamah said (1): "Do not equate me with an inexperienced one; may the rain-clouds water you wherever they pour (tasoobu)" (2). Its origin is "saywib"; the 'ya' and 'waw' met, and one of them was preceded by a sukoon, so the 'waw' was flipped to 'ya' and merged (idgham), as they did in "mayyit" (dead), "sayyid" (master), "hayyin" (easy), and "layyin" (soft). Some Kufan linguists said: its origin is "suwayb", on the pattern of "fa'eel" (3). Al-Nahhas said (4): If it were as they said, its merging would not have been permissible, just as merging in "taweel" (long) is not permissible. The plural of "sayyib" is "sayayib". The estimation in Arabic grammar is: "Their likeness is as the likeness of one who kindled a fire, or like a downpour" (5). His words, Exalted be He: {from the sky} (min al-sama'): "Sama'" (sky) is both masculine and feminine. Its plural forms are "asmiyah", "samawat", and it is named on the pattern of "fu'ool". Al-Ajjaj said: "The winds and the rains (al-sumiyy) wrap it" (6). And "sama'" is everything that is above you and shades you, and from this, the ceiling of a house is called "sama'". "Sama'" also means rain, named so because of its descent from the sky. Hassan ibn Thabit said: "Dwellings of the children of al-Hashhas are desolate; the dust-winds and the rain (al-sama') erase them" (7).

(1) Ibn 'Abdah, nicknamed al-Fahl. Mentioned by Ibn Sallam 1/139 in the fourth layer of the pre-Islamic poets. (2) His Diwan p. 34. His saying "mughammar": it says in al-Lisan (Ghamar): a "sabiyy mughammar" is a child who hasn't experienced things, and a man is "mughammar" if people consider him ignorant. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/101. (4) I'rab al-Qur'an 1/194. (5) In version (m): "or like the likeness of a downpour". (6) Thus attributed by al-Jawhari in al-Sihah (Sama), and followed by Ibn Manzur in al-Lisan, attributing it to Ru'bah, and his narration: "The spirits (winds) and the rains wrap it in the warmth of an 'artah' tree which has a bend." (7) His Diwan p. 7. "Al-rawamis" are the winds that stir up dust and bury traces. Al-Sihah (Rams).

३२६ सूरह अल-बकरा: आयत १९

कहा गया है: "या" (aw) विकल्प के लिए है, अर्थात: उन्हें इससे या उससे उपमा दें, न कि दो चीजों में से किसी एक तक सीमित रहने के लिए। इसका अर्थ है: या मूसलाधार बारिश (sayyib) वालों की तरह। "सय्यिब" का अर्थ बारिश है, जो "साबा यसूबा" से निकला है: जब वह उतरती है। अलकमा ने कहा (१): "मेरी तुलना एक अनुभवहीन व्यक्ति से न करें; बारिश के बादल आपको सींचें जहाँ भी वे बरसते (तसूबु) हैं" (२)। इसका मूल "सयविब" है; 'या' और 'वाव' एक साथ आए, और उनमें से एक से पहले सुकून था, इसलिए 'वाव' को 'या' में बदल दिया गया और मिला दिया गया (इदघम), जैसा कि उन्होंने "मय्यित", "सय्यिद", "हय्यिन" और "लय्यिन" में किया। कुछ कूफ़ा के भाषाविदों ने कहा: इसका मूल "सुवैब" है, "फ़ईल" के वज़न पर (३)। अल-नह्हास ने कहा (४): यदि वैसा होता जैसा उन्होंने कहा, तो इसका मेल (इदघम) जायज़ नहीं होता, जैसे "तवील" में मेल जायज़ नहीं है। "सय्यिब" का बहुवचन "सयायिब" है। अरबी व्याकरण में इसका अनुमान है: "उनका उदाहरण उस व्यक्ति के उदाहरण जैसा है जिसने आग जलाई, या मूसलाधार बारिश जैसा" (५)। अल्लाह तआला का कथन: {आकाश से} (मिन अल-समा): "समा" (आकाश) पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों है। इसके बहुवचन रूप "अस्मियाह", "समावात" हैं, और इसे "फ़ुऊल" के वज़न पर भी नाम दिया गया है। अल-अज्जाज ने कहा: "हवाएँ और बारिश (अल-सुमी) इसे लपेट लेती हैं" (६)। और "समा" वह सब कुछ है जो आपके ऊपर है और आपको छाया देता है, और इसी कारण घर की छत को भी "समा" कहा जाता है। "समा" का अर्थ बारिश भी है, आकाश से उतरने के कारण इसे यह नाम दिया गया है। हसन बिन साबित ने कहा: "अल-ह़शह़ाश की संतानों के घर उजड़ गए हैं; धूल भरी हवाएँ और बारिश (अल-समा) उन्हें मिटा देती हैं" (७)।

(१) इब्न अब्दा, जिन्हें अल-फ़हल उपनाम दिया गया। इब्न सल्लम ने १/१३९ में जाहिलियत के महान कवियों की चौथी श्रेणी में उनका उल्लेख किया है। (२) उनका दीवान पृ. ३४। उनका शब्द "मुग़म्मर": अल-लिसान (ग़मर) में कहा गया है: "सबीय मुग़म्मर" वह बच्चा है जिसने चीजों का अनुभव नहीं किया है, और एक पुरुष "मुग़म्मर" तब होता है जब लोग उसे अज्ञानी समझते हैं। (३) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ १/१०१। (४) इराब अल-क़ुरआन १/१९४। (५) संस्करण (म) में: "या मूसलाधार बारिश के उदाहरण जैसा"। (६) इसी तरह अल-जौहरी ने अल-सिह़ाह (समा) में इसका श्रेय दिया है, और इब्न मंजूर ने अल-लिसान में इसका अनुसरण करते हुए इसे रुबाह का बताया है, और उनका वर्णन है: "रूहें (हवाएँ) और बारिश उसे एक अर्तह पेड़ की गर्माहट में लपेटती हैं जिसमें झुकाव है।" (७)

उनका दीवान पृ. ७। "अल-रवामिस" वे हवाएँ हैं जो धूल उड़ाती हैं और निशानों को दफन कर देती हैं। अल-सिह़ाह (रम्स)।

۳۲۶ سورہ البقرہ : آیت ۱۹

اور کہا گیا: «أو» (یا) اختیار کے لیے ہے، یعنی: ان کی مثال اس سے دیں یا اس سے، نہ کہ دونوں باتوں میں سے کسی ایک پر اکتفا کرنے کے لیے۔ اور معنی ہے: یا بارش (صیب) والوں کی طرح۔ اور «الصَّيِّبُ»: بارش ہے، اور اس کا اشتقاق «صابَ يَصُوبُ» سے ہے: جب وہ نازل ہو، علقمہ نے کہا (۱): فلا تَعْدِلِي بيني وبين مُغَمَّرٍ سَقَتْكَ روايا المُزْنِ حيثُ تَصُوبُ (۲) (ترجمہ: مجھ میں اور کسی ناتجربہ کار میں برابری نہ کر، بادلوں کی کثرت تجھے وہیں سیراب کرے جہاں وہ برستی ہیں۔) اور اس کی اصل «صَيْوِب» ہے، یاء اور واؤ جمع ہو گئے، اور ان میں سے پہلے پر سکون تھا، تو واؤ کو یاء سے بدل دیا گیا، اور ادغام کر دیا گیا، جیسا کہ انہوں نے «میت»، «سید»، «ہین» اور «لین» میں کیا۔ اور بعض کوفیوں نے کہا: اس کی اصل «صویب» ہے، «فَعِيل» کے وزن پر (۳)۔ نحاس نے کہا (۴): اگر ایسا ہوتا جیسا انہوں نے کہا تو اس کا ادغام جائز نہ ہوتا، جیسا کہ «طویل» کا ادغام جائز نہیں ہے۔ اور «صَيِّب» کی جمع «صَيَايب» ہے۔ اور عربی میں تقدیر (مراد) ہے: ان کی مثال اس شخص کی مثال کی طرح ہے جس نے آگ جلائی، یا بارش کی طرح (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مِنَ السَّمَاءِ﴾ : «السماء» (آسمان) مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے، اور اس کی جمع «أسْمِيَة» اور «سماوات» آتی ہے اور «فُعُول» کے وزن پر بھی اسے نام دیا گیا ہے، العجاج نے کہا: تَلُفُّهُ الرِّيَاحُ والسُّمِيُّ (۶) (ترجمہ: اسے ہوائیں اور بارشیں لپیٹ لیتی ہیں۔) اور «السماء»: ہر وہ چیز جو تجھ سے بلند ہو کر تجھ پر سایہ فگن ہو، اسی سے گھر کی چھت کو بھی «سماء» کہا گیا۔ اور «السماء»: بارش بھی ہے، آسمان سے نازل ہونے کی وجہ سے اس کا نام یہ رکھا گیا۔ حسان بن ثابت نے کہا: ديارٌ من بني الحَسْحاسِ قَفْرٌ تُعَفِّيها الرَّوامِسُ والسماءُ (۷) (ترجمہ: بنی حسحاس کے گھر ویران ہیں، انہیں گرد اڑانے والی ہوائیں اور بارش مٹا رہی ہیں۔)

(۱) ابن عبدہ جن کا لقب الفحل ہے، ابن سلام نے ۱۳۹/۱ میں طبقہ چہارم کے جاہلی شعراء میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (۲) ان کا دیوان ص ۳۴، ان کا قول «مغمر»: لسان (غمر) میں کہا ہے: «صبی مغمر»: وہ بچہ جس نے حالات کا تجربہ نہ کیا ہو، اور مردوں میں سے «مغمر» وہ ہے جسے لوگ نادان سمجھیں۔ (۳) المحرر الوجیز ۱۰۱/۱۔ (۴) إعراب القرآن ۱۹۴/۱۔ (۵) نسخہ (م) میں ہے: یا جیسے بارش کی مثال۔ (۶) اسی طرح جوہری نے صحاح (سما) میں اسے منسوب کیا ہے، اور لسان العرب میں ابن منظور نے اس کا تعاقب کرتے ہوئے اسے رؤبہ کی طرف منسوب کیا ہے اور ان کی روایت ہے: «تلفه الأرواح والسمي في دفء أرطاة لها حني»۔ (۷) ان کا دیوان ص ۷۔ اور «الروامس»: وہ ہوائیں جو مٹی اڑاتی ہیں اور نشانات مٹا دیتی ہیں۔ الصحاح (رمس)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 19 [Page 327]

Another (poet) said(1): "When the sky falls upon a people's land, we graze it even if they are angry."

Clay and pasture are also called "sky" (sama'). It is said: "We continued to tread upon the sky until we came to you." They mean: pasture and clay.

The back of a horse is also called "sky" because of its height. A poet said: "And a red one like brocade, as for its sky (top), it is well-watered (luxuriant), but its earth (bottom) is barren."(2)

"The sky" is whatever is above, and "the earth" is whatever is below, as previously mentioned(3).

The words of the Almighty: ﴿فِيهِ ظُلُمَاتٌ﴾ (In it are darknesses) is a subject and predicate, and ﴿وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ﴾ (and thunder and lightning) are conjoined to it. He used the plural "darknesses" (zulumat) as an allusion to the darkness of the night and the darkness of thick clouds (dajn). Because they overlap (4) and increase, the plural form was used (5). The linguistic aspects have been discussed (6), so there is no need for repetition, as is the case for everything previously mentioned, God willing.

Scholars have differed regarding thunder. In Al-Tirmidhi, it is reported from Ibn Abbas: The Jews asked the Prophet (peace be upon him) about thunder: What is it? He said: "An angel from among the angels, in whose hand (7) are instruments (whips) of fire, with which he drives the clouds wherever Allah wills." They asked: "Then what is this sound we hear?" He said: "It is his shouting at the clouds when he urges them on until they reach where they were commanded(8)." They said: "You have spoken the truth." The full hadith follows(9).

---

(1) He is Muawiyah bin Malik. The verse is in 'Al-Sihah' and 'Al-Lisan' (root s-m-w), and 'Khizanat al-Adab' 4/156. (2) It is in 'Adab al-Katib' p. 118, 'Al-Sihah' (root s-m-w), 'Jamharat al-Amthal' 1/214, and Ibn Manzur attributed it in 'Al-Lisan' to Tufayl al-Ghanawi. (3) Page 307. (4) In version (d): 'accumulate'. (5) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/101. (6) Page 323. (7) In version (m): 'with him'. (8) In (d) and (m): 'Allah's command'. (9) Sunan al-Tirmidhi (3117). In its chain of narration is Bukayr bin Shihab al-Kufi, who is acceptable (as Al-Hafiz said in 'Al-Taqrib'), meaning when supported by other narrations. He is unique in this hadith in mentioning thunder as an angel, as if he took it from the reports of the Children of Israel.

सूरह अल-बकराह: आयत 19 [पृष्ठ 327]

एक अन्य (कवि) ने कहा(1): "जब आसमान किसी जाति की भूमि पर गिरता है, तो हम उसे चराते हैं चाहे वे क्रोधित हों।"

मिट्टी और चरागाह को भी "आसमान" (समा) कहा जाता है। कहा जाता है: "हम आसमान पर चलते रहे जब तक कि हम तुम्हारे पास नहीं आ गए।" उनका मतलब है: चरागाह और मिट्टी।

घोड़े की पीठ को भी उसकी ऊँचाई के कारण "आसमान" कहा जाता है। एक कवि ने कहा: "और एक लाल रेशम की तरह, जहाँ तक इसके आसमान (ऊपरी भाग) का सवाल है, वह हरा-भरा है, लेकिन इसकी ज़मीन (निचला भाग) बंजर है।"(2)

"आसमान" वह है जो ऊपर है, और "ज़मीन" वह है जो नीचे है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है(3)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿فِيهِ ظُلُمَاتٌ﴾ (उसमें अंधकार हैं) एक मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है, और ﴿وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ﴾ (और गरज और बिजली) उस पर जुड़ा हुआ है। "अंधकार" (ज़ुलुमात) बहुवचन का उपयोग रात के अंधेरे और घने बादलों (दज़्न) के अंधेरे के संकेत के रूप में किया गया है। चूँकि वे एक-दूसरे के ऊपर होते हैं (4) और बढ़ते हैं, इसलिए बहुवचन रूप का उपयोग किया गया (5)। भाषाई पहलुओं पर चर्चा की जा चुकी है (6), इसलिए दोहराने की आवश्यकता नहीं है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, इंशा अल्लाह।

गरज के संबंध में विद्वानों के बीच मतभेद रहा है। तिरमिज़ी में इब्न अब्बास से वर्णित है: यहूदियों ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से गरज के बारे में पूछा कि वह क्या है? उन्होंने कहा: "फरिश्तों में से एक फरिश्ता, जिसके हाथ में (7) आग के कोड़े हैं, जिससे वह बादलों को हाँकता है जहाँ अल्लाह चाहता है।" उन्होंने पूछा: "फिर यह आवाज़ क्या है जो हम सुनते हैं?" उन्होंने कहा: "यह बादलों पर उसका चिल्लाना है जब वह उन्हें वहाँ तक हाँकता है जहाँ उन्हें आदेश दिया गया है(8)।" उन्होंने कहा: "आपने सच कहा।" पूरी हदीस इसी प्रकार है(9)।

---

(1) वह मुआविया बिन मलिक हैं। यह पद 'अल-सिहाह' और 'अल-लिसान' (समा) और 'खिज़ानत अल-अदब' 4/156 में है। (2) यह 'अदब अल-कातिब' पृष्ठ 118, 'अल-सिहाह' (समा), और 'जमहरत अल-अम्साल' 1/214 में है, और इब्न मंजूर ने इसे 'अल-लिसान' में तुफैल अल-ग़नबी से जोड़ा है। (3)

पृष्ठ 307। (4) (द) संस्करण में: 'जमा होना'। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/101। (6) पृष्ठ 323। (7) (म) संस्करण में: 'उसके साथ'। (8) (द) और (म) संस्करण में: 'अल्लाह का आदेश'। (9) सुनन अल-तिरमिज़ी (3117)। इसके वर्णन की श्रृंखला में बुखैर बिन शिहाब अल-कूफी है, जो स्वीकार्य है (जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने 'अल-तक़रीब' में कहा है), यानी जब अन्य वर्णनों द्वारा समर्थित हो। वह गरज को फरिश्ता बताने वाली इस हदीस में अकेले हैं, जैसे कि उन्होंने इसे बनी इस्राइल की खबरों से लिया हो।

سورہ البقرہ: آیت 19 [صفحہ 327]

اور دوسرے (شاعر) نے کہا(1): جب آسمان کسی قوم کی زمین پر گرتا ہے، تو ہم اسے چراتے ہیں خواہ وہ ناراض ہی کیوں نہ ہوں۔

مٹی اور چارے کو بھی "آسمان" کہا جاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: "ہم آسمان کو روندتے رہے یہاں تک کہ تمہارے پاس پہنچ گئے۔" ان کا مطلب ہے: چارہ اور مٹی۔

گھوڑے کی پیٹھ کو بھی اس کی بلندی کی وجہ سے آسمان کہا جاتا ہے، شاعر نے کہا: اور ایک ریشم کی طرح سرخ، جہاں تک اس کے آسمان (اوپر والے حصے) کا تعلق ہے تو وہ سرسبز ہے، اور جہاں تک اس کی زمین (نیچے والے حصے) کا تعلق ہے تو وہ بنجر ہے(2)۔

آسمان: وہ جو بلند ہے، اور زمین: وہ جو پست ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فِيهِ ظُلُمَاتٌ﴾ (اس میں اندھیرے ہیں) مبتدا اور خبر ہے، اور ﴿وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ﴾ (اور گرج اور بجلی) اس پر عطف ہے۔ اور فرمایا: "ظلمات" جمع کے صیغے میں لانا رات کی تاریکی اور بادلوں کی گہری تاریکی (دجن) کی طرف اشارہ ہے، اور چونکہ وہ تہہ در تہہ (4) ہوتے ہیں اور بڑھتے رہتے ہیں اس لیے جمع کا صیغہ استعمال کیا گیا(5)۔ اس میں لغوی بحث گزر چکی ہے(6)، لہذا دہرانے کی ضرورت نہیں، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

علماء کا گرج (رعد) کے بارے میں اختلاف ہے، ترمذی میں ہے: ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ یہودیوں نے نبی کریم ﷺ سے گرج کے بارے میں پوچھا کہ وہ کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "فرشتوں میں سے ایک فرشتہ ہے جس کے ہاتھ میں (7) آگ کے کوڑے ہیں، وہ بادلوں کو ہنکاتا ہے جہاں اللہ چاہتا ہے۔" انہوں نے پوچھا: تو یہ آواز کیا ہے جو ہم سنتے ہیں؟ آپ ﷺ نے

فرمایا: "یہ بادلوں کو اس کی ڈانٹ ہے جب وہ انہیں ہنکاتا ہے یہاں تک کہ وہ وہاں پہنچ جائیں جہاں کا اسے حکم دیا گیا ہے(8)۔" انہوں نے کہا: آپ نے سچ فرمایا۔ پوری حدیث اسی طرح ہے(9)۔

---

(1) وہ معاویہ بن مالک ہیں، اور یہ شعر 'الصحاح' اور 'اللسان' (سما) اور 'خزانة الادب' 4/156 میں ہے۔ (2) یہ 'ادب الکاتب' ص 118، 'الصحاح' (سما)، اور 'جمهرة الامثال' 214/1 میں ہے، اور ابن منظور نے اسے 'اللسان' میں طفیل الغنوی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) ص 307۔ (4) (د) میں 'تتراکم' (تہہ بہ تہہ ہونا) ہے۔ (5) المحرر الوجیز 101/1۔ (6) ص 323۔ (7) (م) میں: 'اس کے پاس'۔ (8) (د) اور (م) میں: 'اللہ کا حکم'۔ (9) سنن ترمذی (3117)، اور اس کی اسناد میں بکیر بن شہاب کوفی ہے، اور وہ مقبول ہے (جیسا کہ حافظ نے التقریب میں کہا ہے) یعنی جہاں اس کی متابعت کی جائے، اور اس حدیث میں رعد کے فرشتہ ہونے کے ذکر میں وہ منفرد ہے، گویا اس نے اسے اسرائیلیات سے لیا ہے۔

328 Surah Al-Baqarah: Verse 19

And most scholars follow this interpretation. Thunder (Al-Ra'd) is the name of the sound heard, and this was said by Ali, may Allah be pleased with him (1), and it is well-known in the Arabic language. Labid said during his pre-Islamic period: Thunder and lightning bolts grieved me... for the horseman on the day of hateful battle, the brave one (2). It is narrated from Ibn Abbas that he said: Thunder is wind trapped between clouds, making that sound (3). And they differed regarding lightning (Al-Barq). It was narrated from Ali, Ibn Mas'ud, and Ibn Abbas, may Allah be pleased with them: Lightning is an iron tool in the hand of the angel with which he drives the clouds (4). I say: This is apparent from the Hadith of Al-Tirmidhi. And from Ibn Abbas also: It is a whip of light in the hand of the angel with which he restrains/drives the clouds (5). Also from him: Lightning is an angel who shows himself (6). The philosophers said: Thunder is the sound of the collision of cloud masses, and lightning is what sparks from their collision. This is rejected, as no transmission confirms it (7), and Allah knows best. It is said: The root of 'Al-Ra'd' (thunder) is from movement. From it comes 'Al-Ra'deed' for a coward. And 'Irta'ada' (he trembled) means he was agitated. From this is the Hadith: "They were brought while their shoulder muscles were trembling." The Hadith was narrated by Abu Dawood (8). Lightning (Al-Barq): Its origin is from 'bareeq' (brilliance) and light, and from it comes 'Al-Buraq': a creature ridden by the Messenger of Allah (peace be upon him) on the night of...

---

(1) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/102. (2) His Diwan, p. 158. (3) Narrated by Al-Tabari in his Tafsir 1/361. (4) Al-Tabari narrated the report of Ali and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) in his Tafsir 1/363. (5) Narrated by Al-Tabari in his Tafsir 1/362-363, and mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/102, and both have: "yuzji" (drives gently) instead of "yazjur" (restrains). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/102. (7) Likewise, what the author mentioned of reports about thunder and lightning (and most commentators cited them) are not authentic. Thunder and lightning are signs of Allah that the Lawgiver has encouraged looking into. It has been scientifically proven that thunder is the sound resulting from the discharge of different electrical charges carried by clouds upon their collision, and lightning is the light resulting from this discharge. (8) No. (575) from the Hadith of Yazid bin Al-Aswad (may Allah be pleased with him), and it is in Musnad Ahmad (17475).

328 सूरह अल-बक़रह: आयत 19

और अधिकांश विद्वान इसी व्याख्या का अनुसरण करते हैं। गड़गड़ाहट (अर-रअद): सुनी जाने वाली ध्वनि का नाम है, और यह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा था (1), और यह अरबी भाषा में सर्वविदित है। लबीद ने अपने जाहिलियत (इस्लाम पूर्व) काल में कहा था: गड़गड़ाहट और बिजली की कड़क ने मुझे दुखी किया... उस घुड़सवार के लिए जो युद्ध के दिन साहसी था (2)। इब्न अब्बास से वर्णित है कि उन्होंने कहा: गड़गड़ाहट बादलों के बीच फंसी हुई हवा है, जो वह ध्वनि उत्पन्न करती है (3)। और उन्होंने बिजली (अल-बर्क़) के संबंध में मतभेद किया। अली, इब्न मसूद और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से वर्णित है: बिजली फरिश्ते के हाथ में लोहे का एक औज़ार है जिससे वह बादलों को हांकता है (4)। मैं कहता हूँ: यह अल-तिर्मिज़ी की हदीस से स्पष्ट है। और इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है: यह फरिश्ते के हाथ में रोशनी का एक कोड़ा है जिससे वह बादलों को झिड़कता/हांकता है (5)। उनसे यह भी वर्णित है: बिजली एक फरिश्ता है जो दिखाई देता है (6)। दार्शनिकों ने कहा: गड़गड़ाहट बादलों के पिंडों के टकराने की आवाज़ है, और बिजली वह है जो उनके टकराने से उत्पन्न होती है। यह अस्वीकार्य है, क्योंकि कोई भी विश्वसनीय विवरण इसकी पुष्टि नहीं करता है (7), और अल्लाह बेहतर जानता है। कहा जाता है: 'अर-रअद' (गड़गड़ाहट) का मूल शब्द गति (मूवमेंट) से है। इसी से डरपोक के लिए 'अर-रअदीद' शब्द आया है। और 'इर-तअदा' (वह कांप गया) का अर्थ है वह विचलित हो गया। इसी से हदीस है: "उन दोनों को लाया गया जबकि उनके कंधे के मांस कांप रहे थे।" हदीस। इसे अबू दाऊद ने उद्धृत किया है (8)। बिजली (अल-बर्क़): इसका मूल 'बर्क़' (चमक) और रोशनी से है, और इसी से 'अल-बुराक़' शब्द आया है: एक सवारी जिस पर अल्लाह के रसूल ﷺ ने रात के समय सवारी की थी...

---

(1) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/102 में इसका उल्लेख किया है। (2) उनका दीवान, पृष्ठ 158। (3) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/361 में इसे उद्धृत किया है। (4) अली और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुम) की खबर अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/363 में दी है। (5) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/362-363 में इसे उद्धृत किया है, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/102 में इसका उल्लेख किया है, और उन दोनों के पास 'यज़जुर' के स्थान पर 'युज़जी' शब्द है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/102। (7) इसी तरह, लेखक ने गड़गड़ाहट और बिजली के बारे में जो आसार (वर्णन) बताए हैं (और अधिकांश मुफस्सिरों ने उन्हें उद्धृत किया है) वे सही नहीं हैं। गड़गड़ाहट और बिजली अल्लाह की आयतों (निशानियों) में से हैं जिन पर विचार करने के लिए

शरीयत ने प्रोत्साहित किया है। यह वैज्ञानिक रूप से सिद्ध हो चुका है कि गड़गड़ाहट बादलों के टकराने पर उनके द्वारा वहन किए जाने वाले विभिन्न विद्युत आवेशों के विसर्जन (डिस्चार्ज) से उत्पन्न ध्वनि है, और बिजली इस विसर्जन से उत्पन्न प्रकाश है। (8) यज़ीद बिन अल-असवद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से नंबर (575), और यह मुस्नद अहमद (17475) में है।

۳۲۸ سورة البقرہ: آیت ۱۹

اور اکثر علماء اسی تفسیر پر ہیں۔ رعد (گرج): سنی جانے والی آواز کا نام ہے، اور یہ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا ہے (۱)، اور یہی عربی زبان میں معروف ہے۔ لبید نے اپنے دور جاہلیت میں کہا تھا: گرج اور کڑک نے مجھے رنجیدہ کر دیا... اس شہسوار کے لیے جو جنگ کے دن دلیر تھا (۲)۔ حضرت ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: رعد وہ ہوا ہے جو بادلوں کے درمیان گھٹ کر رہ جاتی ہے، تو وہ یہ آواز نکالتی ہے (۳)۔ اور انہوں نے بجلی (برق) کے بارے میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ حضرت علی، ابن مسعود اور ابن عباس رضی اللہ عنہم سے مروی ہے کہ: بجلی فرشتے کے ہاتھ میں لوہے کا ایک آلہ (مخراق) ہے جس سے وہ بادلوں کو ہانکتا ہے (۴)۔ میں کہتا ہوں: اور یہی ترمذی کی حدیث سے ظاہر ہوتا ہے۔ حضرت ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: وہ فرشتے کے ہاتھ میں نور کا ایک کوڑا ہے جس سے وہ بادلوں کو جھڑکتا (ہانکتا) ہے (۵)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: بجلی ایک فرشتہ ہے جو دکھائی دیتا ہے (۶)۔ فلسفیوں نے کہا: رعد (گرج) بادلوں کے اجسام کے آپس میں ٹکرانے کی آواز ہے، اور برق (بجلی) وہ ہے جو ان کے ٹکرانے سے پیدا ہوتی ہے۔ اور یہ قول مردود ہے، اس کی کوئی معتبر نقل موجود نہیں (۷)، واللہ اعلم۔ اور کہا جاتا ہے: رعد کی اصل حرکت سے ہے۔ اسی سے بزدل کو 'رعدید' کہا جاتا ہے۔ اور 'ارتعد' کا مطلب ہے مضطرب ہونا (کانپنا)۔ اسی سے حدیث ہے: "ان دونوں کو لایا گیا درآنحالیکہ ان کے شانے کانپ رہے تھے"۔ حدیث۔ اسے ابو داؤد نے روایت کیا ہے (۸)۔ اور برق (بجلی): اس کی اصل 'بریق' اور روشنی سے ہے، اور اسی سے 'براق' ہے: وہ سواری جس پر رسول اللہ ﷺ نے شبِ...

(۱) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱۰۲/۱ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) ان کا دیوان ص ۱۵۸۔ (۳) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۳۶۱/۱ میں روایت کیا ہے۔ (۴) حضرت علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہم کی روایت طبری نے اپنی تفسیر ۳۶۳/۱ میں نقل کی ہے۔ (۵) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۳۶۲/۱-۳۶۳ میں روایت کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱۰۲/۱ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ان دونوں کے ہاں 'یزجر' کی جگہ 'یزجی' (ہانکتنا) ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۱۰۲/۱۔ (۷) اسی طرح مصنف نے رعد اور برق کے بارے میں جو آثار ذکر کیے ہیں (اور اکثر مفسرین نے انہیں نقل کیا ہے) وہ صحیح نہیں ہیں، اور رعد و برق اللہ کی نشانیوں میں سے ہیں جن میں غور و فکر کرنے کی شریعت نے ترغیب دی ہے، اور یہ سائنسی طور پر ثابت ہو چکا ہے کہ رعد وہ آواز ہے جو بادلوں کے ٹکراؤ کے وقت ان میں موجود مختلف برقی چارجز کے اخراج (ڈسچارج) سے پیدا ہوتی ہے، اور برق وہ روشنی ہے جو اس اخراج سے پیدا ہوتی ہے۔ (۸) یزید بن الاسود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نمبر (۵۷۵)، اور یہ مسند احمد (۱۷۴۷۵) میں ہے۔

329 Surah Al-Baqarah: Verse 19

It was traveled by night with him, and the Prophets (peace be upon them) rode it before him.

And the sky thundered (ra’adat) from thunder (ra’d), and flashed (baraqat) from lightning (barq). A woman “ra’adat and baraqat” means she beautified and adorned herself. A man “ra’ada and baraqa” means he threatened and menaced. Ibn Ahmar (1) said: “O greatness, how far our lands are from you... and our pursuit, so flash in your land and thunder.” (2)

And a people “ar’adu and abraqu” means they were struck by thunder and lightning. Abu Ubaidah and Abu Amr related: “The sky ar’adat and abraqat,” and “The man ar’ada and abraqa” when he threatens and menaces, but Al-Asma’i denied this. He argued against him with the words of Al-Kumayt (3): “Flash and thunder, O Yazid, for your threat does not harm me.”

He said: Al-Kumayt is not a linguistic authority (4).

Benefit: Ibn Abbas (5) narrated: We were with Umar ibn al-Khattab on a journey between Medina and Sham, accompanied by Ka'b al-Ahbar. He said: A wind hit us, and we were struck by heavy thunder, rain, and hail, and the people were frightened. He said: Ka'b said to me: Whoever says when hearing thunder: “Glory be to Him whom the thunder glorifies with His praise and the angels from fear of Him,” will be protected from what is in those clouds, hail, and lightning bolts. He said: So Ka'b and I said it, and when morning came and the people gathered, I said to Umar: O Commander of the Faithful, it is as if we were in a different state than the people. He said: What is that? He said: So I told him the narration of Ka'b. He said: Subhan Allah! Why didn't you tell us so we could say as you said?! In one narration: A hailstone hit Umar's nose and left a mark on it (6). This narration will come in Surah Ar-Ra'd (7), God willing.

(1) Amr ibn Ahmar ibn al-Amarrad, Abu al-Khattab, al-Bahili, lived during the Pre-Islamic and Islamic eras, Al-Isaba 7/275. (2) The verse is in Islah al-Mantiq p. 216, Adab al-Katib p. 374, and Sharh al-Qasa'id al-Sab' by Abu Bakr al-Anbari p. 523, and the second hemistich for them is: “so flash in your land as long as you like and thunder.” His saying: “Ya Jalla,” meaning “Ma Ajalla,” mentioned in Al-Lisan (jalal). (3) Ibn Zayd, al-Asadi, al-Kufi, died in the year (216 AH). Al-Siyar 5/388, and the verse is in his Diwan 1/190. (4) Al-Sahah (ra’d) and (barq). (5) In (d): Narrated from Ibn Abbas. (6)

Reported by Abu al-Shaykh in Al-Azama (788). (7) At the interpretation of verse (13) of it.

३२९ सूरा अल-बकराह: आयत १९

उनके साथ रात में यात्रा की गई, और नबियों (उन पर शांति हो) ने उनसे पहले इस पर सवारी की।

और आकाश गरज (रअद) से गरजा (रअदत), और बिजली (बरक़) से चमका (बरक़त)। एक महिला का "रअदत और बरक़त" का अर्थ है कि उसने खुद को सवारा और सजाया। एक पुरुष का "रअदा और बरक़ा" का अर्थ है कि उसने धमकी दी और डराया। इब्न अहमर (१) ने कहा: "ऐ महानता, हमारी भूमि तुमसे कितनी दूर है... और हमारी खोज, तो अपनी भूमि में बिजली चमकाओ और गरजो।" (२)

और लोगों का एक समूह "अरअदू और अब्रक़ू का अर्थ है कि वे गरज और बिजली की चपेट में आ गए। अबू उबैदा और अबू अम्र ने वर्णन किया: "आसमान अरअदत और अब्रक़त," और "पुरुष अरअदा और अब्रक़ा" जब वह धमकी देता और डराता है, लेकिन अल-असमई ने इसका खंडन किया। उसने अल-कुमैत (३) के शब्दों के साथ उसके विरुद्ध तर्क दिया: "बिजली चमकाओ और गरजो, ऐ यज़ीद, क्योंकि तुम्हारी धमकी मुझे नुकसान नहीं पहुँचाती।"

उसने कहा: अल-कुमैत एक भाषाई प्रमाण नहीं है (४)।

लाभ: इब्न अब्बास (५) ने वर्णन किया: हम मदीना और शाम के बीच एक यात्रा पर उमर बिन अल-खत्ताब के साथ थे, और काब अल-अहबार हमारे साथ थे। उन्होंने कहा: हमें हवा ने घेर लिया, और हम पर भारी गरज, बारिश और ओले पड़े, और लोग भयभीत हो गए। उन्होंने कहा: काब ने मुझसे कहा: जो कोई गरज सुनते समय यह कहे: "पवित्र है वह जिसकी महिमा गरज उसकी स्तुति के साथ और फरिश्ते उसके डर से करते हैं," वह उन बादलों, ओलों और बिजली की कड़क से सुरक्षित रहेगा। उन्होंने कहा: तो मैंने और काब ने इसे कहा, और जब सुबह हुई और लोग इकट्ठे हुए, तो मैंने उमर से कहा: ऐ अमीरुल मोमिनीन, ऐसा लगता है जैसे हम उस स्थिति से अलग स्थिति में थे जिसमें लोग थे। उन्होंने पूछा: वह क्या है? उन्होंने कहा: तो मैंने उन्हें काब का वर्णन सुनाया। उन्होंने कहा: सुभान अल्लाह! तुमने हमें क्यों नहीं बताया ताकि हम भी वही कहते जो तुमने कहा?! एक वर्णन में: एक ओला उमर की नाक पर लगा और उस पर निशान छोड़ गया (६)। यह वर्णन सूरा अर-रअद (७) में आएगा, इंशा अल्लाह।

(१) अम्र बिन अहमर बिन अल-अमरद, अबू अल-खत्ताब, अल-बाहीली, ने अज्ञानता और इस्लाम दोनों का युग देखा, अल-इसाबा ७/२७५। (२) यह पद्य इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ २१६, अदब अल-कातिब

पृष्ठ ३७४, और अबू बक्र अल-अन्बारी द्वारा शरह अल-क़साइड अल-सब' पृष्ठ ५२३ में है, और उनके पास दूसरा भाग है: "तो अपनी भूमि में चमको जितना तुम्हें दिखाई दे और गरजो।" उनका कहना: "या जल्ला," जिसका अर्थ है "मा अजल्ला," अल-लिसान (जलाल) में कहा गया है। (३) इब्न ज़ैद, अल-असदी, अल-कूफी, मृत्यु वर्ष (२१६ हिजरी)। अल-सियर ५/३८८, और पद्य उनके दीवान १/१९० में है। (४) अल-सिहाह (रअद) और (बरक़)। (५) (द) में: इब्न अब्बास से वर्णित। (६) अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (७८८) में इसे निकाला है। (७) इसकी आयत (१३) की व्याख्या के समय।

۳۲۹ سورة البقرہ: آیت ۱۹

ان کے ساتھ رات کو سفر کیا گیا، اور ان سے پہلے انبیاء علیہم السلام نے اس پر سواری کی۔

اور آسمان گرج (رعد) کی وجہ سے گرجا (رعدت)، اور بجلی (برق) کی وجہ سے چمکا (برقت)۔ عورت کا "رعدت اور برقت" کا مطلب ہے کہ اس نے بناؤ سنگھار اور زینت اختیار کی۔ مرد کا "رعد اور برق" کا مطلب ہے کہ اس نے دھمکی دی اور ڈرایا۔ ابن احمر (۱) نے کہا: "اے بڑائی، ہماری سرزمین تم سے کتنی دور ہے... اور ہماری طلب، تو اپنی زمین میں بجلی چمکا اور گرج۔" (۲)

اور لوگوں کا "ارعدوا اور ابرقوا" کا مطلب ہے کہ وہ گرج اور بجلی کی زد میں آگئے۔ ابو عبیدہ اور ابو عمرو نے روایت کیا ہے کہ: "آسمان ارعدت اور ابرقت" اور "مرد ارعد اور ابرق" جب وہ دھمکی دے اور ڈرائے، لیکن الاصمعی نے اس کا انکار کیا۔ اس نے الکمیت (۳) کے قول سے اس پر استدلال کیا: "بجلی چمکا اور گرج اے یزید، تیری دھمکی مجھے نقصان دینے والی نہیں ہے۔"

اس نے کہا: الکمیت لسانی طور پر حجت نہیں ہے (۴)۔

فائدہ: ابن عباس (۵) نے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہم مدینہ اور شام کے درمیان ایک سفر میں عمر بن الخطاب کے ساتھ تھے، اور ہمارے ساتھ کعب الاحبار تھے، انہوں نے کہا: ہمیں ہوا نے آ لیا، اور ہم پر شدید گرج، بارش اور اولے پڑے، اور لوگ ڈر گئے۔ انہوں نے کہا: کعب نے مجھ سے کہا: جو شخص گرج سنتے وقت یہ کہے: "پاک ہے وہ ذات جس کی تسبیح گرج اس کی حمد کے ساتھ اور فرشتے اس کے خوف سے کرتے ہیں،" وہ ان بادلوں، اولوں اور بجلیوں کی آفات سے محفوظ رہے گا۔ انہوں نے کہا: تو میں نے اور کعب نے یہ کلمات کہے، جب صبح ہوئی اور لوگ

جمع ہوئے تو میں نے عمر سے کہا: اے امیر المومنین، گویا ہم اس سے الگ حال میں تھے جس میں لوگ تھے، انہوں نے پوچھا: وہ کیا بات ہے؟ انہوں نے کہا: تو میں نے انہیں کعب کی روایت سنائی۔ انہوں نے کہا: سبحان اللہ! تم نے ہمیں کیوں نہ بتایا تاکہ ہم بھی ویسا ہی کہتے جیسا تم نے کہا؟! ایک روایت میں ہے: اچانک ایک اولہ عمر کی ناک پر لگا اور اس پر نشان ڈال دیا (۶)۔ اور یہ روایت سورہ رعد (۷) میں آئے گی، انشاء اللہ۔

(۱) عمرو بن احمر بن العمرد، ابو الخطاب، الباہلی، انہوں نے جاہلیت اور اسلام دونوں کا دور پایا، الاصابہ ۷/ ۲۷۵۔ (۲) یہ شعر اصلاح المنطق ص ۲۱۶، ادب الکاتب ص ۳۷۴، اور ابو بکر الانباری کی شرح القصائد السبع ص ۵۲۳ میں ہے، اور ان کے ہاں دوسرا مصرعہ ہے: "تو اپنی زمین میں بجلی چمکا جب تک تجھے نظر آئے اور گرج۔" ان کا قول: "یا جلّ"، یعنی "ما اجلّ"، اسے لسان العرب (جلل) میں کہا گیا ہے۔ (۳) ابن زید، الاسدی، الکوفی، وفات سنہ (۲۱۶ھ)۔ السیر ۵/ ۳۸۸، اور شعر ان کے دیوان ۱/ ۱۹۰ میں ہے۔ (۴) الصحاح (رعد) اور (برق)۔ (۵) (د) میں ہے: ابن عباس سے مروی ہے۔ (۶) اسے ابو الشیخ نے العظمہ (۷۸۸) میں نکالا ہے۔ (۷) اس کی آیت (۱۳) کی تفسیر کے وقت۔

330

Surah Al-Baqarah: Ayah 19

Abu Bakr Ahmad bin Ali bin Thabit al-Khatib mentioned both narrations in "Narrations (1) of the Companions from the Successors" (2), may Allah's mercy be upon them all.

And on the authority of Ibn Umar, that the Prophet ﷺ, when he heard thunder and thunderbolts, would say: "O Allah, do not kill us with Your anger, do not destroy us with Your punishment, and grant us wellbeing before that." (3).

His Almighty's saying: {They put their fingers in their ears}: They put their fingers in their ears so that they would not hear the Quran and thus believe in it and in Muhammad, peace be upon him; for in their view, that was disbelief, and disbelief is death.

Regarding the singular of "asābi'" (fingers), there are five linguistic variants: isbi' (with a kasra on the hamza and fatha on the ba), asbi' (with a fatha on the hamza and kasra on the ba), and it is said with fatha on both, damma on both, and kasra on both. It is a feminine noun (4). Similarly, the word "udhun" (ear) can have its vowels lightened or made heavy, and its diminutive form is "udhaynah". If a man were named with it and then you used the diminutive, you would say "udhayn", and it would not be feminine, because femininity is removed by shifting it to a masculine noun. As for their saying "Udhaynah" as a proper name, it is named so in the diminutive form. The plural is "ādhān". You say: "adhantuhu" if you struck his ear. A man is "udhun" if he listens to what everyone says (5); this applies to both singular and plural. "Adhāniyy" refers to someone with large ears. A female sheep is "adhnā'", and a ram is "ādhan". You "adhanta" a sandal or something else if you provided it with an 'ear' (a loop or attachment). And "adhantu" the boy means I rubbed/twisted his ear (6).

His Almighty's saying: {From the thunderbolts}: meaning, because of the thunderbolts. "Sawā'iq" is the plural of "sā'iqah". Ibn Abbas, Mujahid, and others said: When the anger of the Thunder – which is an Angel – intensifies, fire flies from his mouth, and those are the thunderbolts. Al-Khalil said similarly: It is the severe occurrence of the sound of thunder, sometimes accompanied by a piece of fire that burns whatever it hits.

(1) In (d): narration. (2) Al-Dhahabi mentioned it in Al-Siyar 18/292, and called it: Narration of the Companions from a Successor. (3) Narrated by Ahmad in Al-Musnad (5763), Al-Tirmidhi (3450), and Al-Nasā'ī in Al-Kubrā (10698). Al-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith, we only know it from this chain. (4) I'rāb al-Qur'an by Al-Nahhās 1/194. (5) In (m): speech. (6) Al-Sihāh (Adhan).

330

सूरह अल-बक़रा: आयत 19

अबू बक्र अहमद बिन अली बिन साबित अल-ख़तीब ने दोनों वर्णनों का उल्लेख "ताबीईन से सहाबा के वर्णन" (1) में किया है (2), उन सभी पर अल्लाह की रहमत हो।

और इब्न उमर से रिवायत है कि नबी ﷺ जब गरज और बिजली की कड़क सुनते थे, तो कहते थे: "हे अल्लाह, हमें अपने क्रोध से मत मार, हमें अपने दंड से नष्ट न कर, और उससे पहले हमें सुरक्षा प्रदान कर।" (3)।

अल्लाह तआला का कहना है: {वे अपनी उंगलियाँ अपने कानों में डाल लेते हैं}: उन्होंने अपनी उंगलियाँ अपने कानों में डाल लीं ताकि वे क़ुरआन न सुनें और उस पर और मुहम्मद (उन पर शांति हो) पर विश्वास न करें; क्योंकि उनके अनुसार वह कुफ़्र (अविश्वास) था और कुफ़्र मृत्यु है।

"असाबे" (उंगलियों) के एकवचन के लिए पांच भाषाई रूप हैं: इस्बिअ् (हमजा पर कसरा और बा पर फतह के साथ), अ्स्बिइ् (हमजा पर फतह और बा पर कसरा के साथ), और इसे दोनों पर फतह, दोनों पर दम्मा, और दोनों पर कसरा के साथ भी कहा जाता है। यह स्त्रीलिंग है (4)। इसी तरह "उज़ुन" (कान) शब्द है, इसे हल्का या भारी उच्चारण किया जा सकता है, और इसका लघु रूप "उज़ैना" है। यदि किसी व्यक्ति का नाम इससे रखा जाए और फिर आप उसका लघु रूप बनाएं, तो आप "उज़ैन" कहेंगे, और यह स्त्रीलिंग नहीं होगा; क्योंकि पुल्लिंग में स्थानांतरित होने से इसका स्त्रीलिंग भाव समाप्त हो जाता है। जहाँ तक उनके"उज़ैना" को व्यक्तिवाचक नाम के रूप में कहने की बात है, तो यह लघु रूप में ही नाम रखा गया है। इसका बहुवचन "आज़ान" है। आप कहते हैं: "अज़न्तुहु" यानी जब आपने उसके कान पर प्रहार किया। एक आदमी "उज़ुन" तब होता है जब वह हर किसी की बात (5) सुनता है, यह एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए समान है। "अज़ानिय्य" बड़े कानों वाले व्यक्ति को कहते हैं। एक भेड़ "अज़ना" है और एक मेढ़ा "आज़म" है। आपने जूते या किसी और चीज़ को "अज़न्ता" किया यानी आपने उसे एक 'कान' (कुंडा या पट्टी) प्रदान किया। और "अज़न्तुत-ति़फ़्ल" का अर्थ है मैंने बच्चे का कान मला (6)।

अल्लाह तआला का कहना है: {बिजली की कड़क से}: यानी, बिजली की कड़क के कारण। "सवाइक़" साअि़क़ा का बहुवचन है। इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य ने कहा: जब गरज - जो एक फरिश्ता है - का क्रोध तीव्र होता है, तो उसके मुंह से आग निकलती है, और वे ही "सवाइक़" (बिजली

की कड़क) हैं। अल-खलील ने भी इसी तरह कहा है: यह गरज की आवाज़ की तीव्र घटना है, जिसके साथ कभी-कभी आग का टुकड़ा भी होता है जो उस चीज़ को जला देता है जिस पर वह गिरता है।

(1) (द) में: वर्णन। (2) अल-ज़हबी ने इसे अल-सियार 18/292 में उल्लेख किया है, और इसे 'ताबीई से सहाबा का वर्णन' कहा है। (3) इसे अहमद ने अल-मुसनद (5763), अल-तिर्मिज़ी (3450), और अल-नसाई ने अल-कुबरा (10698) में निकाला है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक ग़रीब (विचित्र) हदीस है, हम इसे केवल इसी पक्ष से जानते हैं। (4) नह्हास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 1/194। (5) (म) में: बात। (6) अल-सिह़ाह़ (अज़ान)।

330

سورة البقرہ: آیت 19

ابوبکر احمد بن علی بن ثابت الخطیب نے دونوں روایتوں کا تذکرہ "تابعین سے صحابہ کی روایات" (1) میں کیا ہے (2)، اللہ ان سب پر رحم فرمائے۔

اور ابن عمر سے روایت ہے کہ نبی ﷺ جب گرج اور کڑک سنتے تو فرماتے: "اے اللہ، ہمیں اپنے غضب سے قتل نہ کر، ہمیں اپنے عذاب سے ہلاک نہ کر، اور ہمیں اس سے پہلے عافیت عطا فرما۔" (3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ اپنی انگلیاں اپنے کانوں میں ڈال لیتے ہیں}: انہوں نے اپنی انگلیاں اپنے کانوں میں اس لیے ڈال لیں تاکہ وہ قرآن نہ سنیں اور اس پر اور محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) پر ایمان نہ لائیں؛ کیونکہ ان کے نزدیک وہ کفر تھا اور کفر موت ہے۔

"اصابع" (انگلیوں) کے واحد کے لیے پانچ لغات (طریقے) ہیں: اِصْبَع (ہمزہ کے کسرہ اور با کے فتحہ کے ساتھ)، اَصْبِع (ہمزہ کے فتحہ اور با کے کسرہ کے ساتھ)، اور اسے دونوں کے فتحہ، دونوں کے ضمہ اور دونوں کے کسرہ کے ساتھ بھی کہا جاتا ہے، اور یہ مؤنث ہے (4)۔ اسی طرح "اذن" (کان) کا لفظ ہے، اسے تخفیف اور تثقیل (ساکن اور متحرک) دونوں طرح پڑھا جاتا ہے اور اس کی تصغیر "اذینہ" ہے۔ اگر کسی شخص کا نام اس پر رکھا جائے اور پھر آپ اس کی تصغیر کریں تو آپ "اذین" کہیں گے، اور یہ مؤنث نہیں ہوگا؛ کیونکہ مذکر کی طرف منتقل ہونے سے اس کی تانیث ختم ہو جاتی ہے۔ رہا ان کا اسمِ علم کے طور پر "اذینہ" کہنا، تو اسے تصغیر کے طور پر ہی نام رکھا گیا ہے، اور اس کی جمع "آذان" ہے۔ اور آپ کہتے ہیں: "اذنتہ" یعنی جب آپ نے

اس کے کان پر مارا۔ اور آدمی "اذن" ہے یعنی جب وہ ہر کسی کی بات (5) سن لیتا ہے، اس میں واحد اور جمع برابر ہیں۔ "اذانی" بڑے کانوں والے کو کہتے ہیں۔ مادہ بھیڑ "اذناء" اور نر بھیڑ "آذن" ہے۔ اور "اذنت النعل" وغیرہ یعنی جب آپ نے جوتے کے لیے 'کان' (تسمہ یا کنڈا) بنا دیا۔ اور "اذنت الصبی" کا مطلب ہے میں نے بچے کا کان مروڑا (6)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کڑک کی وجہ سے}: یعنی، کڑکوں کی وجہ سے۔ "صواعق" صاعقہ کی جمع ہے۔ ابن عباس، مجاہد اور دیگر نے کہا: جب گرج - جو کہ ایک فرشتہ ہے - کا غصہ شدید ہوتا ہے، تو اس کے منہ سے آگ نکلتی ہے، اور وہی صواعق (بجلیاں) ہیں۔ خلیل نے بھی اسی طرح کہا ہے: یہ گرج کی آواز کا شدید وقوع ہے، جس کے ساتھ کبھی کبھی آگ کا ٹکڑا ہوتا ہے جو اس چیز کو جلا دیتا ہے جس پر وہ پڑتا ہے۔

(1) (د) میں: روایت۔ (2) الذہبی نے اسے السیر 18/292 میں ذکر کیا ہے، اور اس کا نام رکھا ہے: تابعی سے صحابہ کی روایت۔ (3) اسے احمد نے المسند (5763)، ترمذی (3450) اور نسائی نے الکبری (10698) میں روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے جانتے ہیں۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 1/194۔ (5) (م) میں: کلام۔ (6) الصحاح (اذن)۔

331 Surah Al-Baqarah: Verse 19

Abu Zayd said: *As-Sa'iqah* is a fire that falls from the sky during intense thunder. Al-Khalil recounted from some people the term *as-sa'iqah* with the letter 'sin' (السَّاعقة). Abu Bakr al-Naqqash said: It is said *sa'iqah*, *sa'iqah*, and *saqi'ah*, all meaning the same thing. Al-Hasan read it as "from the *sawaqi'*" (من الصَّواقِع), putting the 'qaf' first (1). From this is the saying of Abu al-Najm: "They tell of the polished, cutting ones, the splitting of lightning from the *sawaqi'*." (2) An-Nahhas said (3): This is the dialect of Tamim and some of Banu Rabi'ah. It is said: "The sky struck them (*sa'aqathum*)" when it threw a thunderbolt upon them. *As-sa'iqah* also means the cry of torment. Allah, the Almighty and Majestic, said: "then the bolt (*sa'iqah*) of humiliating punishment seized them" [Fussilat: 17]. It is said: "The man swooned (*sa'iqa*) a swooning (*sa'qatan* and *tas'aqan*)", meaning he fainted. From this is the saying of the Almighty: "and Moses fell down unconscious (*sa'iqan*)" [Al-A'raf: 143], so someone else made him unconscious. Ibn Muqbil said: "You see the blue horseflies under his chest, one by one and two by two, weakened by his neighing." (4) And the saying of the Almighty: "And all those in the heavens and all those on the earth will fall dead (*fasa'iqa*)" [Az-Zumar: 68], i.e., died (5). In this verse, Allah, the Almighty, likened the states of the hypocrites to what is in the rain-cloud (*sayyib*) of darkness, thunder, lightning, and thunderbolts. Darkness is a metaphor for the disbelief they believe in, and thunder and lightning are metaphors for what they are frightened of. It was said: Allah, the Almighty, likened the Quran to the rain-cloud (*sayyib*) because of the ambiguity it presents to them, and the blindness is...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/102 with advancement and delay; the narration of Ibn Abbas, Mujahid, and others was recorded by al-Tabari 1/357-360. Al-Khalil's saying is in Al-'Ayn 1/129, Abu Zayd's saying is in Al-Sihah (sa'aq), and Al-Hasan's reading was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 3, and Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/194. (2) Al-Zahir 2/319, and Al-Lisan (saqa'a). Abu al-Najm is al-Fadl bin Qudamah al-'Ijli, one of the masters and one of the prominent rajaz poets of early Islam from the first class; he was a contemporary of Hisham bin Abd al-Malik. Al-Khizanah 1/103. (3) I'rab al-Qur'an 1/194. (4) His Diwan p. 252, which has "al-khadr" instead of "al-zurq" and "furada" instead of "ahad". His saying: "an-nu'arat" is the plural of "an-nu'arah". It was said in Al-Sihah (na'ara): it is a large fly with blue eyes and green, having a needle at the end of its tail with which it stings hooved animals specifically; he mentioned the verse. "Al-laban" is the place where the breast-strap is

tied on an animal. "Sawahil" is the plural of "sahilah", a verbal noun on the pattern of "fa'ilah", like "al-sahil" (neighing). Mu'jam Matn al-Lughah (sahal). (5) Al-Sihah (sa'aq).

पृष्ठ ३३१ सूरह अल-बकरा: आयत १९

अबू ज़ैद ने कहा: 'अस-साईक़ह' एक आग है जो तेज़ गर्जना के दौरान आसमान से गिरती है। अल-खलील ने कुछ लोगों से 'अस-साईक़ह' (स के साथ - السَّاعقة) शब्द का वर्णन किया। अबू बक्र अल-नक़्क़ाश ने कहा: इसे 'साईक़ह', 'सईक़ह' और 'साक़िअह' कहा जाता है, जिनका अर्थ एक ही है। अल-हसन ने इसे "स्वाक़ि' से" (من الصَّواقِع) पढ़ा, क़ाफ़ को पहले रखते हुए (१)। इसी से अबू अल-नज्म का कथन है: "वे चमकीली, काट देने वाली तलवारों के बारे में बताते हैं, जैसे बिजली बादलों (स्वाक़ि') से निकलती है।" (२) अन-नहह़ास ने कहा (३): यह तमीम और बनू रबीआ के कुछ लोगों की भाषा है। कहा जाता है: "आसमान ने उन्हें मारा (सअक़तहुम)" जब उसने उन पर बिजली गिराई। 'अस-साईक़ह' का अर्थ यातना की चीख भी है, अल्लाह ने कहा: "तो उन्हें अपमानजनक अज़ाब की बिजली (सईक़तुल अज़ाब) ने पकड़ लिया" [फ़ुस्सिलत: १७]। कहा जाता है: "आदमी बेहोश हो गया (सइक़) एक बेहोशी (सअक़तन और तसआक़न)", यानी वह बेहोश हो गया। इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: "और मूसा बेहोश होकर गिर पड़े (सइक़न)" [अल-अराफ़: १४३], यानी किसी और ने उन्हें बेहोश कर दिया। इब्न मुक़बिल ने कहा: "तुम उसकी छाती के नीचे नीली मक्खियों को देखोगे, एक-एक और दो-दो करके जो उसकी हिनहिनाहट से कमज़ोर हो गई हैं।" (४) और सर्वशक्तिमान का कथन: "और जो आसमानों में हैं और जो ज़मीन में हैं, सब बेहोश होकर गिर जाएँगे (फ़सइक़)" [अज़-ज़ुमर: ६८], यानी मर गए (५)। अल्लाह ने इस आयत में मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) की स्थिति की तुलना उस बारिश (सय्यिब) से की है जिसमें अंधेरा, गर्जन, बिजली और कड़क होती है। अंधेरा उनके कुफ़्र (अविश्वास) का प्रतीक है जिसे वे मानते हैं, और गर्जन और बिजली उन चीज़ों का प्रतीक हैं जिनसे उन्हें डराया जाता है। यह भी कहा गया है: अल्लाह ने कुरान की तुलना बारिश (सय्यिब) से की है क्योंकि इसमें उनके लिए जो उलझन है, और अंधापन है...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१०२ आगे और पीछे करने के साथ; इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य लोगों का उल्लेख अल-तबरी १/३५७-३६० द्वारा किया गया था। अल-खलील का कहना अल-ऐन १/१२९ में है, अबू ज़ैद का कहना अस-सिहाह़ (सअक़) में है, और अल-हसन के पाठ का उल्लेख इब्न खलवैह ने अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. ३ में किया है, और अन-नहह़ास ने एराब अल-क़ुरान १/१९४ में किया है। (२) अल-ज़ाहिर २/३१९, और अल-लिसान (सक़अ)। अबू अल-नज्म: अल-फज़्ल बिन क़ुदामह अल-इजली है, जो दिग्गजों में से एक और प्रारंभिक इस्लाम के प्रमुख रजज़ कवियों में से एक था; वह हिशाम बिन अब्द अल-मलिक के समकालीन थे। अल-खिज़ानह १/१०३। (३) एराब अल-

क़ुरान १/१९४। (४) उनका दीवान पृ. २५२, जिसमें "अल-खद्र" है "अल-ज़ुर्क़" के बजाय, और "फ़ुरादा" है "अह़ाद" के बजाय। उनका कहना: 'अन-नुअरात', 'अन-नुअरह' का बहुवचन है; अस-सिह़ाह़ (नअर) में कहा गया है: यह नीली आँखों वाली और हरी एक बड़ी मक्खी है, जिसके पूंछ के सिरे पर एक सूई होती है जिससे वह विशेष रूप से खुर वाले जानवरों को डंक मारती है; उन्होंने पद का उल्लेख किया। 'अल-लबान' वह स्थान है जहाँ जानवर की छाती पर पट्टा बाँधा जाता है। 'सवाहिल', 'साह़िलह' का बहुवचन है, जो 'फ़ाएलह' के पैटर्न पर एक क्रिया विशेषण है, जैसे 'अल-सहील' (हिनहिनाहट)। मुअ़जम मतन अल-लुग़ह (सहल)। (५) अस-सिह़ाह़ (सअक़)।

صفحہ ۳۳۱ سورة البقرة: آیت ۱۹

ابو زید نے کہا: 'الصَّاعِقَةُ' ایسی آگ ہے جو شدید گرج کے ساتھ آسمان سے گرتی ہے۔ الخلیل نے بعض لوگوں سے 'السَّاعقة' (سین کے ساتھ) نقل کیا ہے۔ ابوبکر النقاش نے کہا: 'صاعِقَة'، 'صَعِقَة' اور 'صاقِعَة' ایک ہی معنی میں کہے جاتے ہیں۔ حسن نے 'مِنَ الصَّواقِعِ' پڑھا، قاف کو مقدم کرتے ہوئے (۱)۔ اسی سے ابو النجم کا قول ہے: "وہ صیقل شدہ کاٹنے والی (تلواروں) کا ذکر کرتے ہیں، جیسے کڑک سے بجلی کا پھٹنا۔" (۲) النحاس نے کہا (۳): یہ تمیم اور بعض بنی ربیعہ کی لغت ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'صَعَقَتْهُمُ السَّمَاءُ' یعنی جب آسمان نے ان پر بجلی گرائی۔ 'الصَّاعِقَةُ' عذاب کی چنگھاڑ کو بھی کہتے ہیں، اللہ عزوجل نے فرمایا: "پھر انہیں ذلت کے عذاب کی کڑک (صَعِقَةُ) نے پکڑ لیا" [فصلت: ۱۷]۔ اور کہا جاتا ہے: 'صَعِقَ الرَّجُلُ صَعْقَةً وَتَصْعَاقاً' یعنی اس پر غشی طاری ہو گئی، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "اور موسیٰ بے ہوش ہو کر گر پڑے (صَعِقاً)" [الاعراف: ۱۴۳] یعنی دوسرے نے اسے بے ہوش کر دیا۔ ابن مقبل نے کہا: "تم اس کے سینے کے نیچے نیلی مکھیوں کو ایک ایک اور دو دو کر کے دیکھتے ہو، جنہیں اس کے ہنہنانے نے کمزور کر دیا ہے۔" (۴) اور اللہ تعالیٰ کا قول: "پس جو آسمانوں میں ہیں اور جو زمین میں ہیں وہ بے ہوش (فَصَعِقَ) ہو جائیں گے" [الزمر: ۶۸] یعنی مر گئے (۵)۔ اور اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں منافقین کے حالات کو اس بارش (صَيِّب) سے تشبیہ دی ہے جس میں اندھیرے، گرج، چمک اور کڑک ہوتی ہے۔ اندھیرے اس کفر کی مثال ہیں جس کا وہ عقیدہ رکھتے ہیں، اور گرج و چمک ان چیزوں کی مثال ہیں جن سے انہیں ڈرایا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ نے قرآن کو 'صَيِّب' (بارش) سے تشبیہ دی ہے اس وجہ سے جو اس میں ان کے لیے دشواری ہے، اور اندھا پن وہ ہے...

(۱) المحرر الوجیز ۱۰۲/۱ تقدیم و تاخیر کے ساتھ، اور ابن عباس، مجاہد وغیرہ کا اثر طبری نے ۳۵۷/۱-۳۶۰ میں نکالا ہے، اور الخلیل کا قول 'العین' ۱۲۹/۱ میں ہے، اور ابو زید کا قول 'الصحاح' (صعق) میں ہے، اور حسن کی قرأت کا تذکرہ ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص ۳ میں کیا ہے، اور النحاس نے 'اعراب القرآن' ۱۹۴/۱ میں۔ (۲) الزاہر ۳۱۹/۲، اور اللسان (صقع)، اور ابو النجم: یہ الفضل بن قدامہ العجلی ہے، جو عرب کے چوٹی کے شاعروں اور اسلام کے ابتدائی طبقہ اول کے رجاز (رجز گو شعراء) میں سے ایک ہے، اور اس نے ہشام بن عبد الملک کا زمانہ پایا۔ الخزانہ ۱۰۳/۱۔ (۳) اعراب القرآن ۱۹۴/۱۔ (۴) ان کا دیوان ص ۲۵۲، اور اس میں 'الخضر'، 'الزرق' کی جگہ ہے، اور 'فرادی'، 'أحاد' کی جگہ ہے۔ اس کا قول: 'النُّعرات'؛ 'النُّعرة' کی جمع ہے؛ 'الصحاح' (نعر) میں کہا گیا: یہ نیلی آنکھوں والی اور سبز رنگ کی ایک بڑی مکھی ہے، جس کی دم کے سرے پر ایک سوئی ہوتی ہے جس سے وہ خاص طور پر کھر والے جانوروں کو ڈستی ہے؛ اور بیت کا ذکر کیا۔ اور 'اللبان': وہ جگہ جہاں چوپائے کے سینے پر پٹی باندھی جاتی ہے، اور 'صواهل': 'صاہلہ' کی جمع ہے، جو فاعلہ کے وزن پر مصدر ہے، جیسے 'الصهيل' معجم متن اللغة (صہل)۔ (۵) الصحاح (صعق)۔

332 Surah Al-Baqarah: Verse 19

“Darkness,” and what it contains of threats and scolding is thunder, and what it contains of light and brilliant arguments that sometimes almost dazzle them is lightning. “Thunderbolts” are an example of what is in the Quran of the call to fight in the present world, and the threat in the hereafter. It was said: Thunderbolts are the obligations of Sharia that they dislike, such as Jihad, Zakat, and others (1). His saying: ﴿IN FEAR OF DEATH﴾. “Hadhar” (حَذَرَ) and “Hidhar” (حِذارَ) are in the same meaning; and both were read (2). Sibawayh (3) said: It is in the accusative case (mansub) because it is a “location for it,” meaning an object of purpose (maf’ul min ajlih), and its reality is that it is a verbal noun (masdar); and Sibawayh recited: “I forgive the slip of the noble one to preserve him, and I turn away from insulting the mean one as an act of generosity (4).” Al-Farra' (5) said: It is in the accusative case as a specification (tamyiz). And “Death” (Al-Mawt) is the opposite of life. He died (mata), is dying (yamut), and also (yamat) is used; the poet (rajiz) said: “My little daughter (6), mistress of girls, live, for it is not certain that you will die (7).” So he is “mayyit” and “mayt,” and a group are “mawtā” and “amwāt,” and “mayyitūn” and “maytūn.” And “Al-muwāt,” with damma: is death. “Al-mawāt,” with fatha: is what has no soul in it. “Al-mawāt” also refers to land that has no human owner and no one benefits from it. “Al-mawatan,” with vowels (harakat): is the opposite of living things; it is said: Buy “al-mawatan” and do not buy “al-hayawan,” meaning: Buy lands and houses, and do not buy slaves and animals. “Al-muwatan,” with damma: is death that occurs among livestock; it is said: “Muwatan” occurred in the wealth (livestock). God caused him to die (amatahu) and (mawwatahu), with shadda (doubling) for emphasis. And he said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/102, and Al-Nukat wal-'Uyun 1/82. (2) The majority read: “Hadhar,” and Al-Dahhak bin Muzahim read: “Hidhar” - with a kasra on the 'h' - as mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/102, and Ibn Abi Layla as in Tafsir al-Zamakhshari 1/218, and al-Lu'lu'i from his father as in “The Anomalous Readings” p. 3. (3) Al-Kitab 1/367, and the author quoted it from him via al-Nahhas in “Parsing of the Quran” 1/194-195. (4) The verse is by Hatim al-Ta'i, and it is in his Diwan p. 81, and in it: “wa asfahu” instead of “wa a'ridu”. (5) Ma'ani al-Quran 1/17. (6) In (d): “bunayya”. (7) The verse (rajaz) without attribution is in Jamharat al-Lughah 3/485 with the narration: “Bunayya, O mistress of girls, live, and it is not expected that you will die.” And in Sihah al-Jawhari and Al-Lisan (m-w-t).

332 सूरा अल-बक़राह : आयत 19

"अंधेरे," और इसमें जो धमकी और डांट है वह गरज है, और इसमें जो प्रकाश और शानदार तर्क हैं जो कभी-कभी उन्हें चकाचौंध कर देते हैं, वह बिजली है। "कड़क" (सा'इक) कुरान में मौजूद उन चीज़ों का उदाहरण है जो दुनिया में युद्ध के आह्वान और आखिरत में धमकी से संबंधित हैं। कहा गया है: "कड़क" शरीयत के वो दायित्व हैं जिन्हें वे नापसंद करते हैं, जैसे जिहाद, ज़कात और अन्य (1)। उनका कथन: ﴿मौत के डर से﴾। "हज़र" (حَذَر) और "हिज़ार" (حِذار) का अर्थ एक ही है; और दोनों तरह से पढ़ा गया है (2)। सिबवैह (3) ने कहा: यह 'मंसूब' (accusative) है; क्योंकि यह 'मफ़ऊल मिन अजलिह' (उद्देश्य का कर्म) है, और इसकी वास्तविकता यह है कि यह एक 'मस्दर' (क्रियात्मक संज्ञा) है; और सिबवैह ने यह शेर पढ़ा: "मैं उदार व्यक्ति की गलती को उसे सुरक्षित रखने के लिए क्षमा कर देता हूँ, और उदारता के कारण नीच व्यक्ति को अपमानित करने से बचता हूँ (4)।" अल-फ़र्रा' (5) ने कहा: यह 'तमीज़' (विशिष्टीकरण) के रूप में 'मंसूब' है। और "मौत" (अल-मौत) जीवन का विलोम है। वह मर गया (मात), मर रहा है (यमूत), और (यमात) भी प्रयुक्त होता है; कवि (राज़िज़) ने कहा: "मेरी नन्ही बेटी (6), लड़कियों की स्वामिनी, जीवित रहो, क्योंकि यह निश्चित नहीं है कि तुम मरोगी (7)।" वह 'मय्यित' और 'मय्त' है, और लोगों का समूह 'मौता' और 'अमवात', और 'मय्यितून' और 'मय्तून' है। "अल-मुवात" (म पर पेश के साथ) का अर्थ मृत्यु है। "अल-मवात" (म पर ज़बर के साथ) वह है जिसमें प्राण न हों। "अल-मवात" का अर्थ वह भूमि भी है जिसका कोई मानव मालिक न हो और जिससे कोई लाभ न उठा रहा हो। "अल-मवतान" (अक्षरों पर हरकतों के साथ) सजीवों का विलोम है; कहा जाता है: "अल-मवतान" खरीदो और "अल-हैवान" मत खरीदो, अर्थात: ज़मीन और घर खरीदो, और गुलाम और जानवर मत खरीदो। "अल-मुवतान" (म पर पेश के साथ) पशुधन में होने वाली मृत्यु है; कहा जाता है: धन (पशुधन) में "मुवतान" हुआ। अल्लाह ने उसे मौत दी (अमातहू) और (मव्वतहू), ज़ोर देने के लिए 'शद्दा' लगाया गया है। और उन्होंने कहा:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/102, और अल-नुक़त वल-उयून 1/82। (2) बहुमत ने "हज़र" पढ़ा, और ज़ह्हाक बिन मुज़ाहिम ने "हिज़ार" पढ़ा - ह के नीचे ज़ेर के साथ - जैसा कि इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/102 में उल्लेख किया है, और इब्न अबी लैला ने तफ़सीर अल-ज़मखशरी 1/218 में, और अल-लु'लुई ने अपने पिता से जैसा कि "अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह" पृष्ठ 3 में है। (3) अल-किताब 1/367, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से "इराब अल-कुरान" 1/194-195 में उद्धृत किया है। (4) यह शेर हातिम अल-ताई का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 81 में है, और

इसमें "व अस्फहु" के स्थान पर "व अस्रिदु" है। (5) मआनी अल-कुरान 1/17। (6) (द) में: "बुनय्या"। (7) राज़ज़ शेर बिना किसी श्रेय के जमहरत अल-लुग़ा 3/485 में इस वर्णन के साथ है: "बुनय्या या सय्यदह अल-बनात ईशी व ला यूमा बि अन तमाती" और सिहह अल-जौहरी और अल-लिसान (म-व-त) में।

332 سورة البقرہ : آیت 19

"اندھیرے،" اور اس میں جو وعید اور ڈانٹ ڈپٹ ہے وہ گرج ہے، اور اس میں جو نور اور واضح دلائل ہیں جو کبھی کبھی انہیں حیران کر دیتے ہیں وہ بجلی ہے۔ "صواعق" (کڑک) ان چیزوں کی مثال ہے جو قرآن میں دنیا میں جہاد کی دعوت اور آخرت میں وعید سے متعلق ہیں۔ کہا گیا ہے: صواعق سے مراد شریعت کے وہ احکامات ہیں جنہیں وہ ناپسند کرتے ہیں جیسے جہاد، زکوٰۃ وغیرہ (1)۔ اللہ کا ارشاد: ﴿موت کے ڈر سے﴾۔ "حذر" اور "حذار" ایک ہی معنی میں ہیں؛ اور دونوں طرح پڑھا گیا ہے (2)۔ سیبویہ (3) نے کہا: یہ منسوب ہے؛ کیونکہ یہ "مفعول لَہٗ" ہے، یعنی مفعول من اجلہ، اور اس کی حقیقت یہ ہے کہ یہ مصدر ہے؛ اور سیبویہ نے یہ شعر پڑھا: "اور میں معزز شخص کی لغزش کو اس کی قدر و منزلت برقرار رکھنے کے لیے معاف کر دیتا ہوں، اور شرافت کی وجہ سے کمینے کو گالی دینے سے اعراض کرتا ہوں (4)۔" الفراء (5) نے کہا: یہ تمیز کی بنا پر منسوب ہے۔ اور "الموت" زندگی کی ضد ہے۔ وہ مر گیا (مات)، مر رہا ہے (یموت)، اور (یمات) بھی مستعمل ہے؛ راجز (شاعر) نے کہا: "میری ننھی بیٹی (6)، بچیوں کی سردار، جیتی رہو اور یہ خدشہ نہیں کہ تم مر جاؤ گی (7)۔" وہ "میت" اور "میت" (م پر سکون کے ساتھ) ہے، اور جمع کے لیے "موتی" اور "اموات" ہے، اور "میتون" اور "میتون" بھی آتا ہے۔ اور "المُوات"، م کے ضمہ (پیش) کے ساتھ: موت کے معنی میں ہے۔ اور "المَوات"، م کے فتحہ (زبر) کے ساتھ: وہ چیز ہے جس میں روح نہ ہو۔ "الموات" سے مراد وہ زمین بھی ہے جس کا کوئی انسان مالک نہ ہو اور نہ ہی کوئی اس سے فائدہ اٹھاتا ہو۔ "المَوَتان"، حروف پر حرکات کے ساتھ: جاندار کی ضد ہے؛ کہا جاتا ہے: "موتان" خریدو اور جاندار نہ خریدو، یعنی: زمینیں اور مکانات خریدو، اور غلام اور چوپائے نہ خریدو۔ اور "المُوَتان"، م کے ضمہ (پیش) کے ساتھ: وہ موت ہے جو مویشیوں میں

واقع ہوتی ہے؛ کہا جاتا ہے: مال (مویشیوں) میں "موتان" واقع ہوا۔ اور اللہ نے اسے موت دی (اماتۂ) اور (موتۂ)، مبالغے کے لیے تشدید کے ساتھ اور فرمایا:

---

(1) المحرر الوجیز 102/1، اور النکت والعیون 82/1۔ (2) جمہور نے "حَذَرَ" پڑھا، اور ضحاک بن مزاحم نے "حِذارَ" پڑھا - ح کے نیچے زیر کے ساتھ - جیسا کہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 102/1 میں ذکر کیا، اور ابن ابی لیلیٰ نے جیسا کہ تفسیر زمخشری 218/1 میں ہے، اور اللؤلؤی نے اپنے والد سے جیسا کہ القراءات الشاذہ ص 3 میں ہے۔ (3) الکتاب 367/1، اور اسے مصنف نے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 194/1 - 195 میں نقل کیا ہے۔ (4) یہ شعر حاتم الطائی کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 81 میں ہے، اور اس میں "واصفح" کی جگہ "واعرض" ہے۔ (5) معانی القرآن 17/1۔ (6) (د) میں: بنّي۔ (7) یہ رجز بغیر کسی نسبت کے جمہرۃ اللغۃ 3/ 485 میں اس روایت کے ساتھ ہے: "بنی یا سیدۃ البنات عیشی ولا یومی بان تماتی" اور صحاح الجوہری اور اللسان (موت) میں۔

333 Surah Al-Baqarah: Verse 19

"So Urwah died a restful death, and here I am dying every day."(1) "Amātat an-nāqah": when her calf dies, she is called "mumīt" or "mumītah". Abu 'Ubayd said: the same applies to a woman, and the plural is "mamāwīt". Ibn al-Sikkīt said: "amāta fulān" means his son or sons died. "Al-mutamāwit" is an attribute of a hypocritical ascetic. "Mawtun mā'it" (a dying death) is like saying "laylun lā'il" (a nightly night); words are taken from its own root for emphasis. "Al-mustamīt" for an affair is the one who yields to it. Ru'bah said: "The sea foam has a 'katīt' (hissing sound), and the night over the water is 'mustamīt' (yielding/pervasive)."(2) "Al-katīt": the sound of a young camel, which is louder than "al-kashīsh". It is said: "katta al-ba'īru yakuttu" (with a kasra): when it makes a soft sound. A man "katta" out of anger. A pot "kattat": it boiled. Similarly for a new jar (3) when water is poured into it. Likewise the sea foam. It is said: "He came to us with an army that cannot be 'yukattu'", meaning its number cannot be counted. "Al-katkatah" in laughter is less than a guffaw. Al-Jawhari said (4): "al-mustamīt" also means one who faces death in war without care. In the Hadith: "I see the people 'mustamītīn'" (5), they are those who fight to the death. "Al-mu'tah"; with a damma, is a type of madness or epilepsy that afflicts a person; when he recovers, his full intellect returns, like one sleeping or drunk. "Mu'tah"(6) with a damma on the 'mim' and a hamza on the 'waw': is the name of a land where Ja'far bin Abi Talib (peace be upon him) was killed (7). The saying of the Almighty: ﴿وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَفِرِينَ﴾ (And Allah encompasses the disbelievers) is a subject and predicate, meaning they do not escape Him. It is said: "ahāta"...

(1) The verse is in Sihah al-Jawhari and Lisan al-Arab (root: m-w-t). (2) Al-Sihah and Lisan al-Arab (root: m-w-t). (3) In al-Sihah (k-t) (and the speech from it: al-jadīd (new), and in al-Lisān: al-hadīd (iron) (with the letter haa). See Jamharat al-Lughah 1/42. (4) From his saying: "Al-katīt sound..." until this point is not in version (m). (5) From the words of Utbah bin Rabi'ah forbidding the polytheists from fighting on the day of Badr, narrated by Ahmad (948) within the story of the Battle of Badr from the hadith of Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him). (6) A location in Jordan southeast of the Dead Sea where the famous battle took place in the eighth year of the Hijra. (7) Al-Sihah (root: m-w-t).

३३३ सूरह अल-बक़राह: आयत १९

"अतः उरवा की मृत्यु एक आरामदायक मृत्यु थी, और यहाँ मैं हर दिन मर रहा हूँ।"(१) "अमातत अन-नाका": जब ऊंटनी का बच्चा मर जाता है, तो उसे "मुमीत" या "मुमीता" कहा जाता है। अबू उबैद ने कहा: यही बात एक महिला पर भी लागू होती है, और इसका बहुवचन "ममावीत" है। इब्न अल-सिक्किट ने कहा: "अमाता फुलान" का अर्थ है कि उसका बेटा या बेटे मर गए। "अल-मुतमावित" एक पाखंडी तपस्वी का गुण है। "मौतुन माइत" (एक मरती हुई मृत्यु) "लैलुन लाइल" (एक रात वाली रात) कहने जैसा है; जोर देने के लिए उसी के मूल से शब्द लिए गए हैं। किसी मामले के लिए "अल-मुस्तमीत" वह है जो उसके सामने झुक जाता है। रुबाह ने कहा: "समुद्र के झाग में 'कतीत' (फुसफुसाहट की आवाज) है, और पानी के ऊपर की रात 'मुस्तमीत' (झुकी हुई/व्यापक) है।"(२) "अल-कतीत": एक युवा ऊँट की आवाज़, जो "अल-कशीश" से ऊपर है। कहा जाता है: "कत्ता अल-बईरू यकुत्तु" (कसरा के साथ): जब वह धीमी आवाज़ करता है। एक आदमी गुस्से से "कत्ता" हो गया। एक बर्तन "कत्तत": वह उबल गया। इसी तरह एक नए घड़े (३) के लिए भी जब उसमें पानी डाला जाता है। वैसे ही समुद्र का झाग। कहा जाता है: "वह हमारे पास ऐसी सेना लेकर आया जिसे 'युकत्तु' नहीं किया जा सकता", अर्थात उसकी संख्या गिनी नहीं जा सकती। हँसी में "अल-कत्कत्ता" अट्टहास से कम है। अल-जौहरी ने कहा (४): "अल-मुस्तमीत" का अर्थ वह भी है जो युद्ध में बिना किसी परवाह के मौत का सामना करता है। हदीस में: "मैं लोगों को 'मुस्तमीतीन' (५) देखता हूँ", वे वे हैं जो मौत तक लड़ते हैं। "अल-मुताह"; 'दम्मा' के साथ, एक प्रकार का पागलपन या मिर्गी है जो किसी व्यक्ति को प्रभावित करती है; जब वह ठीक हो जाता है, तो उसकी पूरी बुद्धि वापस आ जाती है, जैसे कोई सो रहा हो या नशे में हो। "मुताह"(६) 'मीम' पर दम्मा और 'वाव' पर हमज़ा के साथ: उस भूमि का नाम है जहाँ जाफ़र बिन अबू तालिब (उन पर शांति हो) मारे गए थे (७)। सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ﴾ (और अल्लाह काफ़िरों को घेरे हुए है) एक उद्देश्य और विधेय है, जिसका अर्थ है कि वे उससे बच नहीं सकते। कहा जाता है: "अहाता"...

(१) यह शेर सिहाह अल-जौहरी और लिसान अल-अरब (मूल: म-व-त) में है। (२) अल-सिहाह और लिसान अल-अरब (मूल: म-व-त)। (३) अल-सिहाह (क-त) में (और उससे संबंधित बात: अल-जदीद (नया), और अल-लिसान में: अल-हदीद (लोहा) (हा के साथ)। देखें जम्हरत अल-लुगाह १/४२। (४) उनके कथन से: "अल-कतीत ध्वनि..." इस बिंदु तक संस्करण (म) में नहीं है। (५) बद्र के दिन मुशरिकों को लड़ने से मना करते हुए उत्बा बिन रबीआ के शब्दों से, जिसे अहमद (९४८) ने अली

बिन अबू तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से बद्र की लड़ाई की कहानी के हिस्से के रूप में उद्धृत किया है। (६) जॉर्डन में मृत सागर के दक्षिण-पूर्व में एक स्थान जहाँ हिजरा के आठवें वर्ष में प्रसिद्ध लड़ाई हुई थी। (७) अल-सिहाह (मूल: म-व-त)।

۳۳۳ سورہ البقرہ: آیت ۱۹

"پس عروہ کی موت ایک پرسکون موت تھی، اور یہاں میں ہر روز مر رہا ہوں۔"(۱) "امامت الناقہ": جب اونٹنی کا بچہ مر جاتا ہے، تو اسے "مُمیت" یا "مُمیتہ" کہا جاتا ہے۔ ابو عبید نے کہا: یہی حکم عورت کا بھی ہے، اور اس کی جمع "مماویت" ہے۔ ابن السکیت نے کہا: "امات فلاں" کا مطلب ہے کہ اس کا بیٹا یا بیٹے مر گئے۔ "المتماوت" ریاکار زاہد کی صفت ہے۔ "موت مائت" (ایک مرنے والی موت) "لیل لائل" (ایک رات والی رات) کہنے کی طرح ہے؛ تاکید کے لیے اسی کے لفظ سے لیا جاتا ہے۔ کسی معاملے کے لیے "المستَمیت" وہ ہے جو اس کے لیے خود کو چھوڑ دے۔ رؤبہ نے کہا: "سمندر کی جھاگ میں 'کتِیت' (پھنکار) ہے اور پانی کے اوپر کی رات 'مستَمیت' (گھری ہوئی/پھیلی ہوئی) ہے۔"(۲) "الکتِیت": نوجوان اونٹ کی آواز، جو "الکشیش" سے بلند آواز ہے۔ کہا جاتا ہے: "کتَّ البعیرُ یکُتُّ" (کسرہ کے ساتھ): جب وہ دھیمی آواز نکالے۔ آدمی غصے سے "کتَّ" ہوا۔ ہنڈیا "کتَّت": یعنی وہ ابل پڑی۔ اسی طرح نئے گھڑے (۳) کے لیے بھی جب اس میں پانی ڈالا جائے۔ اسی طرح سمندر کی جھاگ۔ کہا جاتا ہے: "وہ ہمارے پاس ایسا لشکر لے کر آیا جسے 'یکتُّ' نہیں کیا جا سکتا"، یعنی اس کی گنتی نہیں کی جا سکتی۔ ہنسی میں "الکتکتہ" قہقہہ سے کم آواز کو کہتے ہیں۔ جوہری نے کہا (۴): "المستَمیت" کا مطلب وہ بھی ہے جو جنگ میں موت کی پرواہ کیے بغیر اس کا سامنا کرے۔ حدیث میں ہے: "میں لوگوں کو 'مستَمیتین' (۵) دیکھتا ہوں"، یہ وہ لوگ ہیں جو موت تک لڑتے ہیں۔ "المؤْتَة"؛ پیش (ضمہ) کے ساتھ: جنون اور مرگی کی ایک قسم ہے جو انسان کو لاحق ہوتی ہے، پھر جب اسے افاقہ ہوتا ہے تو اس کی عقل کامل طور پر واپس آ جاتی ہے، جیسے سونے والے اور نشے والا۔ "مؤْتَہ"(۶) میم کے ضمہ اور واؤ کے ہمزہ کے ساتھ: اس زمین کا نام ہے جہاں جعفر بن ابی طالب علیہ السلام شہید ہوئے (۷)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَفِرِينَ﴾ (اور اللہ کافروں کو گھیرے ہوئے ہے) مبتدا اور خبر ہے، یعنی وہ اسے عاجز نہیں کر سکتے۔ کہا جاتا ہے: "احاط"...

(۱) یہ بیت صحاح الجوہری اور لسان العرب (موت) میں ہے۔ (۲) الصحاح اور لسان العرب (موت)۔ (۳) الصحاح (کت) میں (اور اس سے مراد: الجدید (نیا)، اور لسان میں: الحدید (ح کے ساتھ)۔ دیکھیے جمہرۃ اللغہ ۱/۴۲۔ (۴) ان کے قول: "الکتِیت صوت..." سے اس مقام تک نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۵) عتبہ بن ربیعہ کے کلام سے جو وہ یومِ بدر مشرکین کو لڑنے سے روک رہا تھا، اسے احمد (۹۴۸) نے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے قصہ غزوہ بدر کے ضمن میں روایت کیا ہے۔ (۶) اردن میں بحرِ مردار کے جنوب مشرق میں ایک مقام جہاں ہجرت کے آٹھویں سال مشہور جنگ (جنگِ موتہ) واقع ہوئی۔ (۷) الصحاح (موت)۔

334 Surah Al-Baqarah: Verse 20

...the authority over so-and-so: when he captures him in a comprehensive manner from all directions (1). The poet said (2): We surrounded them until they were certain / of what they saw, they all leaned towards peace. And from it is the Almighty's saying: "And his fruit was surrounded [with destruction]" [Al-Kahf: 42]. Its origin is 'muhwit', the vowel of the 'ya' was moved to the 'ha', so it became silent. So Allah, glorified be He, is encompassing of all His creatures (3), i.e., they are in His grip and under His subjugation, as He said: "And the whole earth will be in His grip on the Day of Resurrection" [Az-Zumar: 67]. It was said: "Encompassing the disbelievers," meaning: Knowing them. Its evidence: "and that Allah has encompassed all things in knowledge" [At-Talaq: 12]. It was also said: destroying them and gathering them. Its evidence is the Almighty's saying: "unless you are surrounded [by circumstances beyond your control]" [Yusuf: 66], meaning: unless you are all destroyed. And He specifically mentioned the disbelievers because of their previous mention in the verse. And Allah knows best.

The Almighty's saying: "The lightning almost snatches away their sight. Every time it lights [the way] for them, they walk therein; but when darkness comes over them, they stand [still]. And if Allah had willed, He could have taken away their hearing and their sight. Indeed, Allah is over all things competent." (20)

The Almighty's saying: "The lightning almost snatches away their sight" - "yakadu" (almost) means it approaches. It is said: He almost did such and such: when he came close but did not do it. Outside the Quran, it is permissible to say: "yakadu an yaf'al" (he is almost to do), as Ru'bah said: It almost, from the length of wear, became threadbare (4) Derived from 'al-madah', which is wearing out. It is better for it to be without 'an' (to), because it is for approaching the present state, and 'an' shifts the speech to the future, and this (5) is contradictory. Allah Almighty said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/103. (2) We did not find it. (3) In (M): creatures. (4) It is in Al-Kitab 3/160, Al-Muqtadab 3/75, Al-Kamil p. 253, Al-Jamal by Al-Zajjaji p. 202, Darair al-Shi'r by Ibn Asfour p. 61, and What is permissible for the poet in necessity by Al-Qazzaz Al-Qayrawani (97). See Khizanat al-Adab 9/347. (5) In (Z) and (Zha): and it is.

३३४ सूरह अल-बकरा: आयत २०

...पर अधिकार होना: जब वह उसे हर तरफ से पूरी तरह से पकड़ ले (१)। कवि ने कहा है (२): हमने उन्हें घेर लिया यहाँ तक कि जब उन्हें यकीन हो गया / जो उन्होंने देखा था, वे सब शांति की ओर झुक गए। और इसी से अल्लाह का यह कथन है: "और उसका फल [विनाश के साथ] घेर लिया गया" [अल-कहफ़: ४२]। इसका मूल 'मुहवित' है, 'या' का स्वर 'हा' पर स्थानांतरित कर दिया गया, इसलिए वह शांत हो गया। अतः अल्लाह, वह सुब्हानह है, अपने सभी प्राणियों को घेरने वाला (३) है, यानी: वे उसकी मुट्ठी में और उसके अधीन हैं, जैसा कि उसने कहा: "और कयामत के दिन पूरी धरती उसकी मुट्ठी में होगी" [अज़-ज़ुमर: ६७]। कहा गया है: "काफ़िरों को घेरने वाला," यानी: उनके बारे में जानने वाला। इसका प्रमाण: "और यह कि अल्लाह ने हर चीज़ को अपने ज्ञान से घेर रखा है" [अत-तलाक: १२]। यह भी कहा गया है: उन्हें नष्ट करने वाला और उन्हें इकट्ठा करने वाला। इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: "जब तक कि तुम [ऐसी परिस्थितियों से] घिर न जाओ [जो तुम्हारे वश से बाहर हों]" [यूसुफ: ६६], यानी: जब तक कि तुम सब नष्ट न हो जाओ। और उसने विशेष रूप से काफ़िरों का उल्लेख किया क्योंकि आयत में उनका पहले उल्लेख किया गया है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: "बिजली उनकी दृष्टि को लगभग छीन लेती है। जब भी वह उनके लिए चमकती है, वे उसमें चलते हैं; और जब उन पर अंधेरा छा जाता है, तो वे खड़े हो जाते हैं। और यदि अल्लाह चाहता, तो वह उनके सुनने और उनकी देखने की शक्ति छीन लेता। निस्संदेह अल्लाह हर चीज़ पर सक्षम है।" (२०)

अल्लाह का कथन: "बिजली उनकी दृष्टि को लगभग छीन लेती है" - "यकादु" (लगभग) का अर्थ है निकट आना। कहा जाता है: वह लगभग ऐसा करने वाला था: जब वह उसके करीब आया लेकिन किया नहीं। कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर यह कहना जायज़ है: "यकादु अन यफ़अल" (वह करने ही वाला है), जैसा कि रुबा ने कहा: लंबी घिसावट के कारण वह लगभग तार-तार हो गया था (४) यह 'अल-मदह' से निकला है, जिसका अर्थ है घिस जाना। बेहतर यह है कि यह 'अन' के बिना हो, क्योंकि यह वर्तमान स्थिति के निकट होने के लिए है, और 'अन' बात को भविष्य की ओर मोड़ देता है, और यह (५) विरोधाभासी है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा:

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१०३। (२) हमें यह नहीं मिला। (३) (म) में: प्राणियों। (४) यह अल-किताब ३/१६०, अल-मुक़्तदब ३/७५, अल-कामिल पृ. २५३, अल-ज़ज्जाजी द्वारा अल-जमल पृ. २०२, इब्न

अस्फूर द्वारा दरायर अल-शेर पृ. ६१, और अल-क़ज़्ज़ाज़ अल-क़ैरवानी द्वारा कवि के लिए आवश्यकता में क्या जायज़ है (९७) में है। खिज़ानत अल-अदब ९/३४७ देखें। (५) (ज़) और (ज़): और यह है।

334 سورة البقرہ: آیت 20

...کا فلاں پر تسلط ہونا: جب وہ اسے ہر طرف سے پوری طرح گرفت میں لے لے (1)۔ شاعر نے کہا (2): ہم نے انہیں گھیر لیا یہاں تک کہ جب انہیں یقین ہو گیا / اس کا جو انہوں نے دیکھا، وہ سب صلح کی طرف مائل ہو گئے۔ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: "اور اس کے پھل گھیر لیے گئے [تباہی کے ساتھ]" [الکہف: 42]۔ اس کی اصل 'مُحوِط' ہے، 'یا' کی حرکت 'حا' کی طرف منتقل کر دی گئی، تو وہ ساکن ہو گئی۔ پس اللہ سبحانہ اپنی تمام مخلوقات کو محیط ہے (3)، یعنی: وہ اس کے قبضے اور اس کے قہر کے نیچے ہیں، جیسا کہ اس نے فرمایا: "اور قیامت کے دن پوری زمین اس کی مٹھی میں ہوگی" [الزمر: 67]۔ اور کہا گیا: "کافروں کو محیط،" یعنی: ان کا جاننے والا۔ اس کی دلیل: "اور یہ کہ اللہ نے ہر چیز کو علم کے اعتبار سے گھیر رکھا ہے" [الطلاق: 12]۔ اور کہا گیا: ان کا ہلاک کرنے والا اور ان کا جمع کرنے والا۔ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "سوائے اس کے کہ تم [ایسے حالات میں] گھر جاؤ [جو تمہارے اختیار سے باہر ہوں]" [یوسف: 66] یعنی: سوائے اس کے کہ تم سب ہلاک ہو جاؤ۔ اور کافروں کا خاص طور پر ذکر کیا گیا کیونکہ آیت میں ان کا پہلے ذکر آ چکا ہے۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "بجلی ان کی آنکھوں کی روشنی اچک لینے کے قریب ہوتی ہے، جب بھی وہ ان کے لیے چمکتی ہے تو وہ اس میں چلنے لگتے ہیں اور جب ان پر اندھیرا چھا جاتا ہے تو وہ کھڑے رہ جاتے ہیں اور اگر اللہ چاہتا تو ان کے سننے اور دیکھنے کی قوتیں چھین لیتا، بے شک اللہ ہر چیز پر قادر ہے۔" (20)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "بجلی ان کی آنکھوں کی روشنی اچک لینے کے قریب ہوتی ہے" - "یکاد" کا معنی ہے قریب ہونا، کہا جاتا ہے: قریب تھا کہ وہ ایسا کرتا: جب وہ اس کے قریب پہنچا لیکن کیا

نہیں۔ اور قرآن کے علاوہ میں جائز ہے: "یکاد ان یفعل" (قریب ہے کہ وہ کرے)، جیسا کہ رؤبہ نے کہا: طویل بوسیدگی کی وجہ سے وہ پھٹنے کے قریب ہو گیا تھا (4) یہ 'المضح' سے مشتق ہے، جس کے معنی پرانا ہو جانا کے ہیں۔ اور بہتر یہ ہے کہ یہ 'ان' کے بغیر ہو، کیونکہ یہ حال کے قریب ہونے کے لیے ہے، اور 'ان' کلام کو مستقبل کی طرف پھیر دیتا ہے، اور یہ (5) متضاد ہے۔ اللہ عزوجل نے فرمایا:

---

(1) المحرر الوجیز 1/ 103۔ (2) ہمیں نہیں ملا۔ (3) (م) میں: مخلوقات۔ (4) یہ الکتاب 3/ 160، المقتضب 3/ 75، الکامل ص 253، الجمل للزجاجی ص 202، ضرائر الشعر لابن عصفور ص 61، اور ما یجوز للشاعر فی الضرورۃ للقزاز القیروانی (97) میں ہے۔ دیکھیے خزانۃ الادب 9/ 347۔ (5) (ز) اور (ظ) میں: اور وہ۔

“The flash of its lightning almost takes away the sight” [An-Nur: 43]. From the speech of the Arabs: “The ostrich almost flies”(1), and “The bridegroom almost becomes a prince”(2), due to their closeness to that state. And “kāda” (almost) is a verb conjugated as “fa'ala yaf'alu”. Its predicate (khabar) has appeared as a noun, which is rare; he said: “And I was not almost returning”(3). “Karaba”, “ja'ala”, “qāraba”, and “tafiqa” function like “kāda” in that their predicates are without “an”. Allah Almighty said: “And they began to fasten together over themselves the leaves of Paradise” [Taha: 121]; because they all denote the present state and approximation, and the present state does not take “an” with it, so know this.

His Almighty's saying: “snatches away their sight”: “Al-Khatf” is taking with speed, and from it the swallow bird was named “khattāf” for its speed. So whoever considers the Quran as a metaphor for intimidation, the meaning is: their fear of what befalls them almost takes away their sight. And whoever considers it a metaphor for the clarification within the Quran, the meaning is: they received from clarification what overwhelmed them.

“Yakhṭafu” and “yakhṭifu” are two dialects, both have been recited. It is “khaṭifahu” with a kasra [i] on the 'ṭ' in the past and “yakhṭafuhu” with a fatha [a] on it in the present as “khaṭfan”, which is the superior dialect. The other dialect, narrated by Al-Akhfash(4), is “khaṭafa yakhṭifu”. Al-Jawhari: It is rare and poor, hardly known. Yunus recited it in the saying of the Almighty: “The lightning almost snatches away their sight”(5).

Al-Nahhas said(6): In “yakhṭafu” there are seven aspects: the eloquent recitation is: “yakhṭafu”. And he recited...

(1) It is used as a proverb for the proximity of something to what is expected of it, due to the appearance of some of its signs. Majma' al-Amthal 2/162, al-Muqtadab 3/74, and al-Kamil p. 253. (2) Al-Muqtadab, and al-Kamil, and in Majma' al-Amthal 2/158: “The bridegroom almost becomes a king.” The Arabs say “bridegroom” (arūs) for the man and for the woman as well, and what is meant here is the man, i.e., he almost becomes a king because of his dignity in himself and among his family. (3) A part of a verse by Ta'abbata Sharran, and its completion is: So I returned to Fahm while I was not almost returning, and how many like it have I left while it whistled. It is in his Diwan p. 91, al-Khasais 1/391, Al-Marzuqi's commentary on Abu Tammam's Hamasa 1/83, and Khizanat al-Adab 8/374. (4) Ma'ani al-Quran 1/209. (5) Thus Al-

Jawhari attributed it to Yunus in his Sahih (kh-ṭ-f), but as for Al-Akhfash, he attributed it in Ma'ani al-Quran 1/209-210 to Yunus: “yakhṭifu”, with a kasra on the 'kh' due to the meeting of two sukoons, and see Al-Qira'at al-Shadhah p. 3, and Al-Muhtasib 1/62. (6) I'rab al-Quran 1/195-196.

सूरा अल-बकरा: आयत 20 | 335

"उसकी बिजली की चमक आँखों की रोशनी को ले जाने के करीब होती है" [अन-नूर: 43]। अरबों की वाणी से: "शुतुरमुर्ग उड़ने के करीब था"(1), और "दूल्हा अमीर बनने के करीब था"(2), उस स्थिति से उनकी निकटता के कारण। और "कादा" (kāda) एक क्रिया है जिसका रूप "फ़अला यफ़अलु" (fa'ala yaf'alu) के अनुसार चलता है। इसका विधेय (ख़बर) संज्ञा के रूप में आया है, जो दुर्लभ है; उसने कहा: "और मैं लौटने के करीब नहीं था"(3)। "करबा", "जआला", "क़ारबा", और "तफ़िक़ा" "कादा" की तरह कार्य करते हैं क्योंकि उनके विधेय "अन" (an) के बिना होते हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और उन्होंने जन्नत के पत्तों को अपने ऊपर जोड़ना शुरू कर दिया" [ताहा: 121]; क्योंकि वे सभी वर्तमान स्थिति और निकटता का अर्थ देते हैं, और वर्तमान स्थिति अपने साथ "अन" नहीं लेती है, इसलिए जान लें।

परमेश्वर का कथन: "उनकी आँखों को झपट लेता है": "अल-ख़त्फ़" (Al-Khatf) तेज़ी से पकड़ना है, और इसी से अबाबील पक्षी का नाम उसकी गति के कारण "ख़त्फ़" (khattāf) रखा गया। तो जिसने कुरान को डराने के लिए एक रूपक माना, उसका अर्थ है: उन पर जो बीतती है उसके डर से उनकी आँखें जाने के करीब हो जाती हैं। और जिसने इसे कुरान में दी गई स्पष्टता का उदाहरण माना, उसका अर्थ है: उनके पास वह स्पष्टता आई जिसने उन्हें अभिभूत कर दिया।

"यख़्ख़ुफ़ु" (yakhṭafu) और "यख़्तिफ़ु" (yakhṭifu) दो बोलियाँ हैं, दोनों में पाठ किया गया है। "ख़तिफ़हु" (khaṭifahu) अतीत में 'त' पर कसरा (इ) के साथ और वर्तमान में "यख़्तफ़ुहु" (yakhṭafuhu) उस पर फ़तहा (अ) के साथ, "ख़त्फ़न" (khaṭfan) के रूप में, जो श्रेष्ठ बोली है। अल-अख़फ़श(4) द्वारा वर्णित दूसरी बोली "ख़तफ़ा यख़्तिफ़ु" (khaṭafa yakhṭifu) है। अल-जौहरी: यह दुर्लभ और घटिया है, शायद ही जानी जाती है। यूनुस ने इसे सर्वशक्तिमान के इस कथन में पढ़ा: "बिजली उनकी आँखों को झपट लेती है"(5)।

अल-नह्हास(6) ने कहा: "यख़्ख़ुफ़ु" में सात पहलू हैं: सबसे शुद्ध पाठ "यख़्ख़ुफ़ु" है। और उसने पाठ किया...

(1) यह किसी चीज़ के होने की संभावना की निकटता के लिए एक मुहावरे के रूप में उपयोग किया जाता है, क्योंकि उसके कुछ संकेत दिखाई देने लगते हैं। मजमा अल-अम्साल 2/162, अल-मुक्तादब 3/74, और अल-कामिल पृ. 253। (2) अल-मुक्तादब, और अल-कामिल, और मजमा अल-अम्साल

2/158 में: "दूल्हा राजा बनने के करीब था।" अरब पुरुष के लिए भी "अरूस" (arūs) कहते हैं और महिला के लिए भी, और यहाँ पुरुष का मतलब है, यानी: वह अपने और अपने परिवार के बीच अपनी गरिमा के कारण राजा बनने के करीब था। (3) ताअब्बत्ता शर्रान की एक कविता का अंश, और उसकी पूर्णता है: तो मैं फ़हम की ओर लौट आया जबकि मैं लौटने के करीब नहीं था, और कितने इसके जैसे को मैंने छोड़ दिया जबकि वह सीटी बजा रहा था। यह उनके दीवान पृ. 91, अल-खसाइस 1/391, अबू तमाम की हमासा पर अल-मरज़ूकी की व्याख्या 1/83, और खिजानत अल-अदब 8/374 में है। (4) मा'नी अल-कुरान 1/209। (5) इसी तरह अल-जौहरी ने इसे अपने साहिह (ख़-त-फ़) में यूनुस से जोड़ा है, लेकिन अल-अख़फ़श के लिए, उन्होंने मा'नी अल-कुरान 1/209-210 में इसे यूनुस से जोड़ा है: "यख़्तिफ़ु", दो सुकूनों के मिलने के कारण 'ख़' पर कसरा के साथ, और देखें अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 3, और अल-मुहतसिब 1/62। (6) एराब अल-कुरान 1/195-196।

﴿اس کی بجلی کی چمک آنکھوں کی بینائی کو لے جانے کے قریب ہوتی ہے﴾ [النور: 43]۔ عربوں کے کلام سے: "شتر مرغ اڑنے کے قریب تھا"(1)، اور "دولہا امیر بننے کے قریب تھا"(2)، اس حالت سے ان کی قربت کی وجہ سے۔ اور "کاد" (kāda) ایک ایسا فعل ہے جو "فَعَلَ يَفْعَلُ" کے وزن پر آتا ہے۔ اس کی خبر اسم کے طور پر آئی ہے جو کہ کم ہے؛ اس نے کہا: "اور میں لوٹنے کے قریب نہ تھا"(3)۔ "کرب"، "جعل"، "قارب" اور "طفق" بھی "کاد" کے حکم میں آتے ہیں کہ ان کی خبر "أن" کے بغیر آتی ہے۔ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿اور وہ دونوں اپنے اوپر جنت کے پتے جوڑنے لگے﴾ [طہ: 121]؛ کیونکہ یہ سب حال اور قربت کے معنی میں ہیں، اور حال کے ساتھ "أن" نہیں آتا، پس جان لو۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ان کی آنکھوں کو اچک لیتا ہے﴾: "الخطف" تیزی سے پکڑنا ہے، اور اسی سے ابابیل پرندے کا نام اس کی تیزی کی وجہ سے "خطاف" رکھا گیا۔ پس جس نے قرآن کو ڈرانے کی مثال قرار دیا تو معنی یہ ہے: ان پر جو نازل ہوتا ہے اس کے خوف سے ان کی آنکھیں جانے کے قریب ہو جاتی ہیں۔ اور جس نے اسے قرآن میں بیان کردہ وضاحت کی مثال قرار دیا تو معنی یہ ہے: ان کے پاس ایسی وضاحت آئی جس نے انہیں حیران کر دیا۔

"يَخْطَفُ" اور "يَخْطِفُ" دو زبانیں (لہجے) ہیں، دونوں میں پڑھا گیا ہے۔ "خَطِفَهُ" ماضی میں ط کے نیچے زیر کے ساتھ اور مضارع میں اس پر زبر کے ساتھ "يَخْطَفُهُ خَطْفاً" ہے، اور یہ عمدہ لغت ہے۔ دوسری لغت جسے اخفش(4) نے روایت کیا ہے: "خَطَفَ يَخْطِفُ" ہے۔ جوہری: یہ کم ہے اور ردی ہے، اسے مشکل سے پہچانا جاتا ہے۔ یونس نے اسے اللہ تعالیٰ کے اس قول میں پڑھا ہے: ﴿بجلی قریب ہے کہ ان کی آنکھوں کو اچک لے﴾(5)۔

نحاس(6) نے کہا: "يَخْطَفُ" میں سات پہلو ہیں: فصیح قرأت "يَخْطَفُ" ہے۔ اور پڑھا...

(1) یہ کسی چیز کے ہونے کی توقع کے قریب ہونے پر ضرب المثل کے طور پر استعمال ہوتا ہے کیونکہ اس کی کچھ نشانیاں ظاہر ہو جاتی ہیں۔ مجمع الامثال 162/2، المقتضب 74/3، اور الکامل ص 253۔ (2) المقتضب، الکامل، اور مجمع الامثال 158/2 میں ہے: "دولہا بادشاہ بننے کے قریب تھا"، عرب مرد اور عورت دونوں کے لیے "عروس" کہتے ہیں، اور یہاں مرد مراد ہے، یعنی: وہ اپنی اور اپنے گھر والوں میں اپنی عزت کی وجہ سے بادشاہ بننے کے قریب تھا۔ (3) تأبط شراً کے ایک شعر کا ٹکڑا ہے، اور اس کی تکمیل یہ ہے: پس میں فہم کی طرف لوٹا حالانکہ میں لوٹنے کے قریب نہ تھا، اور اس جیسی کتنی ہی چیزوں کو میں نے چھوڑا جبکہ وہ سیٹی بجا رہی تھیں۔ یہ ان کے دیوان ص 91، الخصائص 391/1، ابو تمام کی حماسہ پر مرزوقی کی شرح 83/1، اور خزانہ الادب 374/8 میں ہے۔ (4) معانی القرآن 209/1۔ (5) جوہری نے اسے اپنی صحاح (خطف) میں یونس کی طرف منسوب کیا ہے، لیکن جہاں تک اخفش کا تعلق ہے تو انہوں نے معانی القرآن 209/1-210 میں یونس کی طرف منسوب کیا ہے: "يَخْطِفُ"، خاء کے نیچے زیر کے ساتھ دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے، اور دیکھیں القراءات الشاذہ ص 3، اور المحتسب 62/1۔ (6) اعراب القرآن 195/1-196۔

336 Surah Al-Baqarah: Verse 20

Ali ibn al-Husayn and Yahya ibn Waththab read: "yakhṭifu" with a kasra on the ṭāʾ (1). Sa'id al-Akhfash said (2): It is a dialectal variation. Al-Hasan, Qatadah, Asim al-Jahdari (3), and Abu Raja' al-Utaridi (4) read: with a fatha on the yāʾ and kasra on both the khāʾ and the ṭāʾ (5). It was also narrated from al-Hasan that he read it with a fatha on the khāʾ (6). Al-Farra' said (7): Some of the people of Medina read it with a sukun on the khāʾ and a shadda on the ṭāʾ. Al-Kisa'i, al-Akhfash, and al-Farra' said (8): It is permissible to say: "yakhiṭṭifu," with a kasra on the yāʾ, the khāʾ, and the ṭāʾ. These are six ways (9) that match the script (10).

The seventh was narrated by Abdul Warith (11), who said: I saw in the codex (Mus'haf) of Ubayy ibn Ka'b: "yatakhaṭṭafu" (12). Sibawayh and al-Kisa'i claimed that whoever reads: "yakhaṭṭifu," with a kasra on the khāʾ and the ṭāʾ, the original word for them was "yakhtaṭifu," then the tāʾ was assimilated into the ṭāʾ; thus, two consonants met in silence (sukun), so the khāʾ was given a kasra due to the meeting of two sukun-bearing letters. Sibawayh said: Whoever reads with a fatha on the khāʾ has transferred the vowel of the tāʾ onto it. Al-Kisa'i said: Whoever gives the yāʾ a kasra, it is because the alif in "ikhtaṭafa" is with a kasra. As for what al-Farra' narrated from the people of Medina regarding the sukun on the khāʾ and the assimilation, it is unknown and impermissible, because it combines two silent consonants (sukun). This was stated by al-Nahhas (13) and others.

(1) Ibn Atiyyah also attributed this to them in "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/103. Ibn Jinni attributed it in "Al-Muhtasib" 1/62, and Ibn Khalawayh in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 3, and al-Zamakhshari 1/219 to al-Hasan and Mujahid. (2) "Ma'ani al-Qur'an" 1/209, and it was narrated from him by al-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 1/195. (3) Ibn al-Ajjaj, Abu al-Mujashshir al-Basri, read the Qur'an with Nasr ibn Asim, Yahya ibn Ya'mur, al-Hasan al-Basri, and others. He died in the year (128 AH). "Ma'rifat al-Qurra' al-Kibar" 1/210. (4) Imran ibn Milhan al-Tamimi al-Basri, one of the prominent Mukhadramun. He reached the pre-Islamic era, accepted Islam after the conquest, but did not see the Prophet ﷺ. He died in the year (105 AH). "As-Siyar" 4/253. (5) Meaning with a shadda on the ṭāʾ, as in "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/103. (6) "Al-Kashshaf" 1/219, and "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/103. (7) "Ma'ani al-Qur'an" 1/18, and the author quoted him via al-Nahhas, as mentioned. (8) "Ma'ani al-Qur'an" by al-Farra' 1/18, and "Ma'ani al-Qur'an" by al-Akhfash 1/210. (9) These are irregular (shadhdhah) readings; see "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 3, and "Al-Muhtasib" 1/59. (10) In "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 1/195-196: matching the original text (al-Sawad). (11) Ibn Sa'id, Abu Ubaydah

al-Anbari, their client from Basra, a reciter, died in the year (180 AH). "As-Siyar" 8/300. (12) "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/103, and "Al-Kashshaf" 1/219. (13) "I'rab al-Qur'an" 1/196.

३३६ सूरह अल-बकराह : आयत २०

अली बिन अल-हुसैन और यहया बिन वथ्थाब ने पढ़ा: "यख़्तिफ़ु ता के नीचे कसरा के साथ (१)। सईद अल-अख़्फ़श ने कहा (२): यह एक भाषा (बोली) है। अल-हसन, क़तादह, आसिम अल-जहदहरी (३) और अबू रजा अल-उतारिदी (४) ने पढ़ा: या पर फतहा और ख़ा और ता के नीचे कसरा के साथ (५)। अल-हसन से यह भी वर्णित है कि उन्होंने ख़ा पर फतहा के साथ पढ़ा (६)। अल-फर्रा ने कहा (७): मदीना के कुछ लोगों ने ख़ा को साकिन और ता पर शद्दा के साथ पढ़ा। अल-किसई, अल-अख़्फ़श और अल-फर्रा ने कहा (८): "यख़्ि़फ़ु" कहना जायज़ है, जिसमें या, ख़ा और ता तीनों के नीचे कसरा हो। ये छह तरीके(९) हैं जो मूल लिखावट (१०) के अनुकूल हैं।

सातवें तरीके का उल्लेख अब्दुल वारिस (११) ने किया है, उन्होंने कहा: मैंने उबैय बिन का'ब के मुसहफ (क़ुरआन की प्रति) में देखा: "यतख़त्तफ़ु" (१२)। सीबवैयाह और अल-किसई का दावा है कि जिसने "यख़्ि़फ़ु" पढ़ा, ख़ा और ता के कसरा के साथ, उसके अनुसार मूल शब्द "यख़्ततिफ़ु था, फिर 'ता' को 'ता' में समाहित (इद्ग़ाम) कर दिया गया; जिससे दो साकिन अक्षर एक साथ आ गए, इसलिए दो साकिनों के मिलन के कारण ख़ा को कसरा दिया गया। सीबवैयाह ने कहा: जिसने ख़ा पर फतहा पढ़ा, उसने 'ता' की हरकत को उस पर डाल दिया। अल-किसई ने कहा: जिसने 'या' को कसरा दिया, वह इसलिए क्योंकि "इख़्ततफ़" में अलिफ़ कसरा के साथ है। जहाँ तक अल-फर्रा द्वारा मदीना वालों से ख़ा के साकिन और इद्ग़ाम के बारे में जो वर्णित किया गया है, वह अज्ञात और नाजायज़ है, क्योंकि इसमें दो साकिन अक्षरों का मिलन होता है। यह अल-नहहास (१३) और अन्य लोगों द्वारा कहा गया है।

(१) इब्न अतिय्याह ने भी इसे "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" १/१०३ में उनकी ओर सम्बद्ध किया है। इब्न जिन्नी ने "अल-मुहतासिब" १/६२ में, और इब्न ख़लवैयाह ने "अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा" पृष्ठ ३ में, और अल-ज़मख़्शरी ने २१९/१ में इसे अल-हसन और मुजाहिद की ओर सम्बद्ध किया है। (२) "मा'नी अल-क़ुरआन" १/२०९, और अल-नहहास ने इसे "इराब अल-क़ुरआन" १/१९५ में उनसे उद्धृत किया है। (३) इब्न अल-अज्जाज, अबू अल-मुजश्शिर अल-बसरी, ने नसर बिन आसिम, यहया बिन यमुर, अल-हसन अल-बसरी और अन्य लोगों से क़ुरआन पढ़ा। उनकी मृत्यु वर्ष (१२८ हिजरी) में हुई। "मअरिफ़त अल-क़ुर्रा अल-किबार" १/२१०। (४) इमरान बिन मल्हान अल-तमीमी अल-बसरी, प्रमुख मुख़दरमून में से एक। उन्होंने जाहिलियत के दौर को देखा, फ़तह (मक्का की विजय) के बाद इस्लाम अपनाया, लेकिन नबी ﷺ को नहीं देखा। उनकी मृत्यु वर्ष (१०५ हिजरी) में हुई। "अस-सियर" ४/२५३। (५) यानी

ता पर शद्दा के साथ, जैसा कि "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" १/१०३ में है। (६) "अल-कश्शाफ़" २१९/१, और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" १/१०३। (७) "मा'नी अल-क़ुरआन" १८/१, और लेखक ने जैसा उल्लेख किया है, अल-नहहास के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (८) अल-फर्रा की "मा'नी अल-क़ुरआन" १८/१, और अल-अख़्फ़श की "मा'नी अल-क़ुरआन" २१०/१। (९) ये शाज़्ज़ा (अनियमित) क़िरातें हैं, देखें "अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा" पृष्ठ ३, और "अल-मुहतासिब" १/५९। (१०) अल-नहहास की "इराब अल-क़ुरआन" १/१९५-१९६ में: मूल लिखावट (सवाद) के अनुकूल। (११) इब्न सईद, अबू उबैदा अल-अंबरी, उनके गुलाम, बसरी, क़ारी, उनकी मृत्यु वर्ष (१८० हिजरी) में हुई। "अस-सियर" ८/३००। (१२) "अल-मुहर्र, अल-वजीज़" १/१०३, और "अल-कश्शाफ़" २१९/१। (१३) "इराब अल-क़ुरआन" १/१९६।

۳۳۶ سورة البقرہ: آیت ۲۰

علی بن الحسین اور یحییٰ بن وثاب نے پڑھا: "يَخْطِفُ" طاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ (۱)، سعید الاخفش نے کہا (۲): یہ ایک لغت (لہجہ) ہے۔ الحسن، قتادہ، عاصم الجحدری (۳) اور ابو رجاء العطاردی (۴) نے پڑھا: یاء کے فتحہ (زبر) اور خاء و طاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ (۵)۔ الحسن سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے خاء کے فتحہ کے ساتھ پڑھا (۶)۔ الفراء نے کہا (۷): اہل مدینہ میں سے بعض نے خاء کے سکون اور طاء کی تشدید کے ساتھ پڑھا۔ الکسائی، الاخفش اور الفراء نے کہا (۸): "يَخِطِّفُ" کہنا جائز ہے، یاء، خاء اور طاء تینوں کے کسرہ کے ساتھ۔ پس یہ چھ وجوہ (۹) ہیں جو رسم الخط (۱۰) کے موافق ہیں۔

اور ساتویں وجہ عبد الوارث (۱۱) نے نقل کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے ابی بن کعب کے مصحف میں دیکھا: "يَتَخَطَّفُ" (۱۲)۔ سیبویہ اور الکسائی کا دعویٰ ہے کہ جس نے "يَخَطِّفُ" خاء اور طاء کے کسرہ کے ساتھ پڑھا، تو ان کے نزدیک اصل "يَخْتَطِفُ" تھا، پھر تاء کا طاء میں ادغام کر دیا گیا؛ پس دو ساکن جمع ہو گئے، چنانچہ دو ساکنوں کے ملاپ کی وجہ سے خاء کو کسرہ دیا گیا۔ سیبویہ نے کہا: جس نے خاء پر فتحہ پڑھا اس نے تاء کی حرکت اس پر ڈال دی۔ الکسائی نے کہا: جس نے یاء کو کسرہ دیا وہ اس لیے کہ "اختطف" میں الف مکسور ہے۔ رہا وہ جو الفراء نے اہل مدینہ سے خاء کے سکون اور ادغام کے بارے میں نقل کیا ہے؛ تو وہ معروف نہیں اور نہ ہی جائز ہے، کیونکہ اس میں دو ساکنوں کا اجتماع ہوتا ہے۔ یہ بات النحاس (۱۳) اور دیگر نے کہی ہے۔

(۱) اسی طرح ابن عطیہ نے اسے "المحرر الوجیز" ۱۰۳/۱ میں ان دونوں کی طرف منسوب کیا ہے، ابن جنی نے "المحتسب" ۶۲/۱ میں، اور ابن خالویہ نے "القراءات الشاذة" ص ۳ میں، اور

الزمخشری نے ۲۱۹/۱ میں اسے الحسن اور مجاہد کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) "معانی القرآن" ۲۰۹/۱، اور النحاس نے اسے "إعراب القرآن" ۱۹۵/۱ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۳) ابن العجاج، ابو المجشر البصری، انہوں نے نصر بن عاصم، یحییٰ بن یعمر، الحسن البصری اور دیگر سے قرآن پڑھا، ان کی وفات سن (۱۲۸ھ) میں ہوئی۔ "معرفۃ القراء الکبار" ۲۱۰/۱۔ (۴) عمران بن ملحان التمیمی البصری، کبار مخضرمین میں سے، زمانہ جاہلیت پایا، فتح مکہ کے بعد اسلام لائے، لیکن نبی ﷺ کی زیارت نہیں کر سکے، ان کی وفات سن (۱۰۵ھ) میں ہوئی۔ "السیر" ۲۵۳/۴۔ (۵) یعنی طاء کی تشدید کے ساتھ، جیسا کہ "المحرر الوجیز" ۱۰۳/۱ میں ہے۔ (۶) "الکشاف" ۲۱۹/۱، اور "المحرر الوجیز" ۱۰۳/۱۔ (۷) "معانی القرآن" ۱۸/۱، اور مصنف نے النحاس کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے جیسا کہ ذکر ہوا۔ (۸) الفراء کی "معانی القرآن" ۱۸/۱، اور الاخفش کی "معانی القرآن" ۲۱۰/۱۔ (۹) یہ شاذ وجوہ ہیں، دیکھئے "القراءات الشاذۃ" ص ۳، اور "المحتسب" ۵۹/۱۔ (۱۰) النحاس کی "إعراب القرآن" ۱۹۵/۱ - ۱۹۶ میں: رسم الخط (سواد) کے موافق۔ (۱۱) ابن سعید، ابو عبیدہ العنبری، ان کے مولیٰ، بصری، مقری، ان کی وفات سن (۱۸۰ھ) میں ہوئی۔ "السیر" ۳۰۰/۸۔ (۱۲) "المحرر الوجیز" ۱۰۳/۱، اور "الکشاف" ۲۱۹/۱۔ (۱۳) "إعراب القرآن" ۱۹۶/۱۔

337 Surah Al-Baqarah: Verse 20

I said: It was also narrated (1) from Al-Hasan and Abu Raja': "yakh-tifu". Ibn Mujahid said: I think it is a mistake, and he argued that nobody recited {he snatched away the snatch} [As-Saffat: 10] with a fatha [on the 'ta'] (2).

{their sight} (absarahum) is the plural of sight (basar), which is the sense of vision. The meaning is: the brilliant proofs and arguments of the Quran almost dazzle them (3). And for whoever takes lightning as a metaphor for intimidation; the meaning is: their fear of what befalls them almost takes away their sight.

His Words, the Almighty: {Whenever it flashes for them, they walk therein}. "Kullama" (Whenever) is in the accusative case because it is an adverb of time. If "kullama" (4) means "whenever", it is a relative pronoun (5), and the governing word in it is "mashaw" (they walked), which is its response, and "ada'a" (it flashed) does not govern it because it is in the relative clause of "ma". The object in Al-Mubarrid's view is omitted; according to him, the estimation is: whenever the lightning illuminated the road for them. It is said that the forms 'fa'ala' and 'af'ala' can have the same meaning, like 'sakata' (remained silent) and 'askata' (silenced), so 'da'a' and 'ada'a' are the same, and there is no need to estimate an omitted object. Al-Farra' (6) said: Both 'da'a' and 'ada'a' are said, and it has been mentioned previously (7).

The meaning is: Whenever they hear the Quran and the proofs become clear to them, they find comfort and walk with it. But when something is revealed from the Quran that they are blind to, and by which they go astray, or are burdened with, they stand still, meaning they persist in their hypocrisy, as narrated from Ibn Abbas (8).

It was also said: the meaning is: whenever their conditions improve in their crops and livestock, and blessings follow one another (9), they say: "Muhammad's religion is a blessed religion," and if a calamity befalls them and a hardship strikes them...

---

(1) In (M): and it was narrated. (2) Al-Muhtasab 1/62, and Ibn Atiyya said in 1/103: Al-Mahdawi attributed this recitation - yakh-tafu - to Al-Hasan and Abu Raja', and that is an error. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/104. (4) In (M): kan. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/196. (6) Ma'ani al-Qur'an 1/18. (7) Page 322. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/104. (9) In (M): and blessings followed.

३३७ सूरह अल-बकराह: आयत २०

मैंने कहा: अल-हसन और अबू रजा से भी यह वर्णित (१) है: "यख्तिफ़ु। इब्न मुजाहिद ने कहा: मुझे लगता है कि यह एक गलती है, और उन्होंने इस बात से तर्क दिया कि किसी ने भी {खतिफा अल-खतफा} [अस-साफ़ात: १०] को फत्हा के साथ नहीं पढ़ा है (२)।

{उनकी दृष्टि} (अब्सारहुम) दृष्टि (बसर) का बहुवचन है, जो देखने की इंद्रिय है। अर्थ यह है: कुरान के शानदार प्रमाण और दलीलें लगभग उन्हें चकाचौंध कर देती हैं (३)। और जिसने बिजली को डराने का रूपक माना है; तो अर्थ यह है: उन पर जो बीतती है उसका डर लगभग उनकी दृष्टि छीन लेता है।

अल्लाह तआला का कथन: {जब भी उनके लिए चमकती है, वे उसमें चलते हैं}। "कुल्लमा" (जब भी) कर्म कारक (नसब) में है क्योंकि यह समय का विशेषण (ज़रफ़) है। यदि "कुल्लमा" (४) का अर्थ "इज़ा" (जब) के अर्थ में है, तो यह संयोजी सर्वनाम (५) है, और इसमें क्रिया 'मशौ' (वे चले) है जो इसका उत्तर है, और 'अदाआ' (चमकना) इसमें काम नहीं करता क्योंकि यह 'मा' के संबंध उपवाक्य में है। अल-मुबर्रिद के अनुसार कर्म लुप्त है; उनके अनुसार अनुमान यह है: जब भी बिजली ने उनके लिए रास्ता रोशन किया। यह भी कहा गया है कि 'फअला' और 'अफअला' का एक ही अर्थ हो सकता है, जैसे 'सकता' और 'अस्कता', इसलिए 'दाआ' और 'अदाआ' एक ही हैं, और लुप्त कर्म का अनुमान लगाने की आवश्यकता नहीं है। अल-फर्रा (६) ने कहा: 'दाआ' और 'अदाआ' दोनों कहा जाता है, और यह पहले उल्लेख किया जा चुका है (७)।

अर्थ यह है: जब भी वे कुरान सुनते हैं और प्रमाण उनके सामने स्पष्ट हो जाते हैं, वे सुकून पाते हैं और उसके साथ चलते हैं। लेकिन जब कुरान से वह अवतरित होता है जिसमें वे अंधे हो जाते हैं, और जिससे वे भटक जाते हैं, या जिस पर उन्हें मजबूर किया जाता है, तो वे खड़े हो जाते हैं, अर्थात वे अपने पाखंड पर अडिग रहते हैं, इब्न अब्बास से वर्णित (८)।

और यह भी कहा गया: अर्थ यह है: जब भी उनकी फसलों और मवेशियों की स्थिति सुधरती है, और उन पर लगातार आशीर्वाद (९) बरसते हैं, तो वे कहते हैं: "मुहम्मद का धर्म एक बरकत वाला धर्म है," और यदि उन पर कोई विपत्ति आती है और उन्हें कठिनाई होती है...

---

(१) (म) में: और वर्णित है। (२) अल-मुहतासब १/६२, और इब्न अतिया ने १/१०३ में कहा: अल-महदवी ने इस किरअत - यख्ताफु- का श्रेय अल-हसन और अबू रजा को दिया, और वह एक भ्रम है। (३)

अल-मुहर्रर अल-वजीज १/१०४। (४) (म) में: कान (था)। (५) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा १/१९६। (६) मानी अल-कुरान १/१८। (७) पृष्ठ ३२२। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज १/१०४। (९) (म) में: और आशीर्वाद का तांता लग गया।

۳۳۷ سورة البقرہ: آیت ۲۰

میں نے کہا: حسن بصری اور ابو رجاء سے بھی یہ مروی ہے (۱): «يَخْطِفُ»۔ ابن مجاہد نے کہا: میرا خیال ہے کہ یہ غلطی ہے، اور اس پر یہ دلیل دی کہ {خَطِفَ الْخَطْفَةَ} [الصافات: ۱۰] کو کسی نے بھی فتحہ کے ساتھ نہیں پڑھا ہے (۲)۔

{أَبْصَرَهُمْ} بصر کی جمع ہے، اور یہ دیکھنے کی قوت ہے۔ معنی یہ ہے: قریب ہے کہ قرآن کے روشن دلائل اور براہین ان کی آنکھوں کو خیرہ کر دیں (۳)۔ اور جس نے بجلی کو خوفزدہ کرنے کے لیے مثال بنایا ہے؛ تو معنی یہ ہے: کہ ان پر جو نازل ہوتا ہے اس کا خوف ان کی بینائی چھین لینے کے قریب ہوتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ} "كلما" منصوب ہے کیونکہ یہ ظرف ہے۔ اور اگر "كلما" (۴) "اذا" کے معنی میں ہو تو یہ موصولہ ہے (۵)، اور اس میں عامل "مَشوا" ہے جو اس کا جواب ہے، اور "أضاء" اس میں عمل نہیں کرتا کیونکہ وہ "ما" کے صلہ میں ہے۔ المبرّد کے قول میں مفعول محذوف ہے، ان کے نزدیک تقدیر یہ ہے: جب بھی بجلی نے ان کے لیے راستہ روشن کیا۔ اور کہا گیا ہے کہ 'فَعَل' اور 'أفْعَل' ایک ہی معنی میں ہو سکتے ہیں، جیسے 'سکت' اور 'اسکت'، لہذا 'ضاء' اور 'أضاء' برابر ہیں، اور کسی مفعول کو محذوف ماننے کی ضرورت نہیں ہے۔ الفراء (۶) نے کہا: 'ضاء' اور 'أضاء' دونوں کہے جاتے ہیں، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۷)۔

اور معنی یہ ہے: کہ وہ جب بھی قرآن سنتے ہیں اور ان پر دلائل ظاہر ہوتے ہیں، تو وہ مانوس ہو جاتے ہیں اور اس کے ساتھ چلتے ہیں، لیکن جب قرآن میں سے وہ نازل ہوتا ہے جس میں وہ اندھے ہو جاتے ہیں، اور اس سے گمراہ ہوتے ہیں، یا انہیں اس کا مکلف بنایا جاتا ہے، تو وہ کھڑے ہو جاتے ہیں، یعنی اپنے نفاق پر جم جاتے ہیں، ابن عباس سے مروی ہے (۸)۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے: جب بھی ان کی کھیتیوں اور مویشیوں کے حالات بہتر ہوتے ہیں، اور ان پر نعمتیں مسلسل آتی ہیں (۹) تو وہ کہتے ہیں: محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کا دین ایک مبارک دین ہے، اور اگر ان پر کوئی مصیبت آتی ہے اور انہیں سختی پہنچتی ہے...

---

(۱) (م) میں: اور مروی ہے۔ (۲) المحتسب ۶۲/۱، اور ابن عطیہ نے ۱۰۳/۱ میں کہا: المہدوی نے اس قرآت - يَخْطَفُ - کی نسبت حسن اور ابو رجاء کی طرف کی، اور وہ ان کا وہم ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱۰۴/۱۔ (۴) (م) میں: کان۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۱۹۶/۱۔ (۶) معاني القرآن ۱۸/۱۔ (۷) صفحہ ۳۲۲۔ (۸) المحرر الوجیز ۱۰۴/۱۔ (۹) (م) میں: اور نعمتیں پے در پے آئیں۔

338 Surah Al-Baqarah: Verse 20

...they became discontented and persisted in their hypocrisy, narrated from Ibn Mas'ud and Qatadah(1). Al-Nahhas said: This is a good statement, and its correctness is indicated by: {And of the people is he who worships Allah on an edge. If good befalls him, he is content therewith; but if a trial befalls him, he turns on his face} [Al-Hajj: 11].

And the Sufi scholars said(2): This is a parable that Allah Almighty set for one whose states of will (irada) were not sound from the beginning, so he ascended from those states through pretension to the states of the greats, as if the states of will would have shone upon him had he validated them by adhering to their etiquettes. But when he mixed them with pretensions, Allah took those lights away from him, and he remained in the darkness of his pretensions, not seeing the way out of them.

It was narrated from Ibn Abbas that what is meant are the Jews; when the Prophet ﷺ was granted victory at Badr, they hoped and said: "By Allah, this is the Prophet about whom Moses gave us glad tidings; no banner of his is ever defeated." But when he suffered a setback at Uhud, they apostatized and doubted. This is weak. The verse is about the hypocrites, and this(3) is more authentic from Ibn Abbas, though the meaning encompasses everyone.

The Almighty's saying: {And if Allah had willed, He would have taken away their hearing and their sight} "Law" (if) is a particle of wishing, containing the meaning of recompense, and its response is the "Lam". The meaning is: And if Allah had willed, He would have made the believers aware of them, and so the honor of Islam would have departed from them through seizure, killing them, and removing them from among them. Hearing and sight were specified because of their prior mention in the verse, or because they are the most noble faculties in man. It was read as: "bi-asma'ihim" (their hearings) in the plural, and discussion on this has preceded(4).

The Almighty's saying: {Indeed, Allah is over all things competent} is general, and its meaning according to the theologians is: regarding what it is permissible to describe the Almighty as having power over(5). And the Ummah agreed on naming Allah Almighty "Al-Qadeer", for He, glorified be He, is Qadeer, Qadir, and Muqtadir.

And "Al-Qadeer" is more eloquent in description than "Al-Qadir". This was said by Al-Zajjaji(6). And Al-Harawi said: And Al-Qadeer...

(1) Al-Muharrir al-Wajiz 1/104, and it was extracted by al-Tabari 1/368 and 371. (2) Similarly in Lata'if al-Isharat 1/368 and 371. (3) In (m): "And this". (4) P. 290, and the citation of the reading preceded there. (5) Al-Muharrir al-Wajiz 1/104. (6) Ishtiqaq Asma' Allah p. 48.

३३८ सूरा अल-बकरा: आयत २०

...वे असंतुष्ट हो गए और अपने पाखंड (निफ़ाक़) पर अड़े रहे, यह इब्न मसूद और क़तादा(१) से वर्णित है। अल-नहहास ने कहा: यह एक सुंदर कथन है, और इसकी सच्चाई का प्रमाण है: {और लोगों में से कोई ऐसा है जो किनारे पर खड़े होकर अल्लाह की इबादत करता है। फिर अगर उसे कोई भलाई पहुँचती है तो वह उससे संतुष्ट हो जाता है; और अगर उसे कोई परीक्षा (फ़ितना) पहुँचती है, तो वह अपने मुँह के बल पलट जाता है} [अल-हज्ज: ११]।

और सूफी विद्वानों ने कहा(२): यह एक मिसाल है जो अल्लाह तआला ने उस व्यक्ति के लिए दी है जिसकी इच्छा (इरादा) की अवस्थाएँ शुरू से सही नहीं थीं, फिर वह उन अवस्थाओं से दावों के ज़रिए बड़े लोगों की अवस्थाओं तक चढ़ गया, जैसे कि अगर वह उनके शिष्टाचार (अदब) का पालन करके उन्हें सही करता तो इरादे की अवस्थाएँ उस पर चमक उठतीं। लेकिन जब उसने उन्हें दावों के साथ मिला दिया, तो अल्लाह ने उससे उन नूर (रोशनियों) को छीन लिया, और वह अपने दावों के अंधेरों में रह गया, उसे उनसे बाहर निकलने का रास्ता नहीं सूझता।

इब्न अब्बास से रिवायत है कि इससे मुराद यहूदी हैं; जब बद्र में पैगंबर ﷺ को जीत मिली, तो उन्हें उम्मीद हुई और उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, यह वही पैगंबर हैं जिनकी मूसा ने हमें खुशखबरी दी थी, उनका कोई झंडा कभी पराजित नहीं होता।" लेकिन जब उहुद में उन्हें नुकसान पहुँचा, तो वे फिर गए और संदेह करने लगे। और यह कमज़ोर (कौल) है। आयत मुनाफ़िकों (पाखंडियों) के बारे में है, और यही(३) इब्न अब्बास से अधिक प्रामाणिक है, और अर्थ सभी पर लागू होता है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि अल्लाह चाहता तो उनके कान और उनकी आँखें छीन लेता} "लौ" (यदि) तमन्ना (इच्छा) का अक्षर है, जिसमें बदला (जज़ा) का अर्थ है, और इसका जवाब "लाम" है। और अर्थ है: और यदि अल्लाह चाहता तो मोमिनों (ईमान वालों) को उनके बारे में बता देता, और इस तरह उन पर कब्ज़ा करने, उन्हें मारने और उन्हें अपने बीच से निकाल देने से उनके इस्लाम का सम्मान चला जाता। कान और आँख को विशेष रूप से इसलिए चुना गया क्योंकि आयत में उनका पहले उल्लेख हुआ है, या इसलिए कि वे मनुष्य में सबसे महान अंग हैं। इसे बहुवचन में "बि-असमा'इहिम" भी पढ़ा गया है, और इस पर चर्चा पहले हो चुकी है(४)।

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक, अल्लाह हर चीज़ पर क़ादिर (शक्तिमान) है} यह सामान्य है, और मुतकल्लिमीन (धर्मशास्त्रियों) के अनुसार इसका अर्थ है: उन चीज़ों के बारे में जिनका वर्णन

अल्लाह की कुदरत के साथ करना जायज़ है(५)। और उम्मत ने अल्लाह तआला का नाम "अल-क़दीर" रखने पर सहमति व्यक्त की है, अतः वह सुब्हानहू क़दीर, क़ादिर और मुक्तदिर है।

और "अल-क़दीर" वर्णन में "अल-क़ादिर" से अधिक प्रभावशाली है। यह अल-ज़ज्जाजी(६) ने कहा है। और अल-हरवी ने कहा: और अल-क़दीर...

(१) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ १/१०४, और इसे अल-तबरी १/३६८ और ३७१ ने निकाला है। (२) इसी तरह लत़ा'इफ़ अल-इशारात १/३६८ और ३७१ में। (३) (म) में: और यह। (४) पृ. २९०, और किरात (पठन शैली) का हवाला वहाँ दिया जा चुका है। (५) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ १/१०४। (६) इश्तिक़ाक़ अस्मा'अल्लाह पृ. ४८।

...وہ ناراض ہوئے، اور اپنے نفاق پر جمے رہے، یہ ابن مسعود اور قتادہ(۱) سے مروی ہے۔ نحاس نے کہا: یہ ایک قولِ حسن ہے، اور اس کی صحت پر یہ دلیل ہے: ﴿اور لوگوں میں سے کوئی ایسا ہے جو کنارے پر رہ کر اللہ کی عبادت کرتا ہے، پھر اگر اسے کوئی بھلائی پہنچے تو اس سے مطمئن ہو جاتا ہے، اور اگر اسے کوئی آزمائش پہنچے تو اپنے منہ کے بل پلٹ جاتا ہے﴾ [الحج: ۱۱]۔

اور علماء صوفیہ(۲) نے کہا: یہ ایک مثال ہے جو اللہ تعالیٰ نے اس شخص کے لیے بیان فرمائی جس کے لیے ارادے کے احوال شروع سے درست نہیں ہوئے تھے، چنانچہ وہ دعووں کے ذریعے ان احوال سے اکابر کے احوال کی طرف چڑھ گیا، گویا کہ اگر وہ ان کے آداب کی پابندی کر کے انہیں درست کر لیتا تو ارادے کے احوال اس پر روشن ہو جاتے، لیکن جب اس نے انہیں دعووں کے ساتھ ملا دیا، تو اللہ نے اس سے وہ انوار چھین لیے، اور وہ اپنے دعووں کی تاریکیوں میں رہ گیا، اسے ان سے نکلنے کا راستہ نظر نہیں آتا۔

اور ابن عباس سے مروی ہے کہ اس سے مراد یہودی ہیں؛ جب بدر میں نبی ﷺ کی نصرت کی گئی، تو وہ طمع میں آ گئے اور کہنے لگے: "خدا کی قسم، یہ وہی نبی ہیں جن کی بشارت ہمیں موسیٰ نے دی تھی، ان کا کوئی جھنڈا کبھی پسپا نہیں ہوتا۔" پھر جب احد میں انہیں مصیبت پہنچی تو وہ مرتد ہو گئے اور شک کرنے لگے۔ اور یہ قول ضعیف ہے۔ آیت منافقین کے بارے میں ہے، اور یہی(۳) ابن عباس سے زیادہ صحیح روایت ہے، اور معنی سب کو شامل ہے۔

قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ﴾ لفظ "لو" حرفِ تمنا ہے، اور اس میں جزا کا معنی ہے، اور اس کا جواب "لام" ہے۔ اور معنی یہ ہے: اور اگر اللہ چاہتا تو مسلمانوں کو ان پر مطلع کر دیتا، پس ان پر غلبہ پانے، انہیں قتل کرنے اور ان کے درمیان سے نکال دینے سے ان کا اسلام کا عزّ چلا جاتا۔ اور سماعت و بصارت کو اس لیے خاص کیا کیونکہ آیت میں پہلے ان کا ذکر آیا ہے، یا اس لیے کہ وہ انسان کے سب سے معزز اعضا ہیں۔ اور "بأسماعهم" (جمع کے ساتھ) بھی پڑھا گیا ہے، اور اس پر کلام پہلے گزر چکا ہے(۴)۔

قولہ تعالیٰ: ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ یہ عموم ہے، اور متکلمین کے نزدیک اس کا معنی ہے: ان چیزوں میں جن پر اللہ تعالیٰ کی قدرت کے ساتھ وصف بیان کرنا جائز ہے(۵)۔ اور امت کا اللہ تعالیٰ کو "قدیر" کے نام سے موسوم کرنے پر اجماع ہے، پس وہ سبحانہ قدیر، قادر اور مقتدر ہے۔

اور "القدیر" وصف میں "القادر" سے زیادہ بلیغ ہے۔ یہ زجاجی(۶) نے کہا ہے۔ اور ہروی نے کہا: اور القدیر...

(۱) المحرر الوجیز ۱ / ۱۰۴، اور اسے طبری نے ۱ / ۳۶۸ اور ۳۷۱ میں نقل کیا ہے۔ (۲) اسی طرح لطائف الاشارات ۱ / ۳۶۸ اور ۳۷۱ میں۔ (۳) (م) میں: اور یہ۔ (۴) ص ۲۹۰، اور قرأت کی تخریج وہاں گزر چکی ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱ / ۱۰۴۔ (۶) اشتقاق اسماء اللہ ص ۴۸۔

339 Surah Al-Baqarah: Verse 21

... and 'al-Qadir' (The Capable) have the same meaning. It is said: 'Qadartu 'ala al-shay' (I was capable of the thing), 'aqdiru qadran, wa qadaran, wa maqdiratan, wa maqduratan, wa qadranan', meaning: 'qudrah' (power/capability). 'Al-Iqtidar' over something is the power over it. So Allah, Mighty and Majestic, is 'Qadir', 'Muqtadir', and 'Qadir' over every possible thing that can exist or non-exist. Therefore, every responsible person (mukallaf) must know that Allah the Almighty is Capable; He has power through which He did and does what He wills according to (1) His knowledge and choice. He must also know that a servant has a power through which he acquires what Allah the Almighty has enabled him to do according to the norm, and that he is not independent in his power. Here, Allah specifically mentioned His attribute—which is power—rather than others because it was preceded by the mention of an action that implies (2) warning and intimidation, so the mention of power was appropriate for that. And Allah knows best. These are twenty verses according to the Kufan count: four verses describing the believers, followed by two verses mentioning the disbelievers, and the rest are about the hypocrites. The narration regarding this has been mentioned before from Ibn Jurayj, and Mujahid also said it (3).

His, the Almighty's, saying: {O mankind, worship your Lord, who created you and those before you, that you may become righteous.} (21)

His, Glorified and Almighty, saying: {O mankind, worship your Lord}: 'Alqamah and Mujahid said: Every verse that begins with "O mankind" was revealed in Makkah, and every verse that begins with "O you who have believed" was revealed in Madinah (4). I say: This is refuted (5) by the fact that this Surah (Al-Baqarah) and An-Nisa are both Madinan, yet they contain: "O mankind". As for their saying regarding: "O you who have believed", it is correct. 'Urwah ibn al-Zubayr said: Whatever was about a legal punishment (hadd) or an obligatory duty (faridah), it was revealed in Madinah, and whatever was from...

---

(1) In (m): according to. (2) In (d): included. (3) Regarding the saying of the Almighty: {And of the people are some who say, 'We believe in Allah and the Last Day,' but they are not believers} p. 293. (4) Abu Ubayd related the saying of 'Alqamah in 'Fada'il al-Qur'an' p. 222, and Ibn Atiyyah cited the saying of Mujahid in 'al-Muharrar al-Wajiz' 1/105. (5) In (d) and (z): refutes whoever says.

339 सूरह अल-बकराह: आयत 21

... और 'अल-कादिर' (सक्षम) का एक ही अर्थ है। कहा जाता है: 'क़दरतु अलाश-शई' (मैं उस चीज़ पर सक्षम था), 'अक़दिरु क़दरन, व क़दरन, व मक्दिरतन, व मक़दुरतन, व क़दरानन', जिसका अर्थ है: 'कुदरत' (शक्ति/क्षमता)। किसी चीज़ पर 'अल-इक्तिदार' का अर्थ उस पर शक्ति होना है। अतः अल्लाह, जो शक्तिशाली और प्रतापी है, हर उस मुमकिन चीज़ पर 'क़ादिर', 'मुक़्तदिर' और 'क़दीर' है जो अस्तित्व में आ सकती है या मिट सकती है। इसलिए, हर ज़िम्मेदार व्यक्ति (मुकल्लफ) के लिए यह जानना अनिवार्य है कि अल्लाह तआला सक्षम है; उसके पास वह शक्ति है जिसके माध्यम से उसने जो चाहा वह किया और करता है, अपने ज्ञान और पसंद (1) के अनुसार। उसे यह भी जानना चाहिए कि बंदे के पास एक शक्ति है जिसके माध्यम से वह वह हासिल करता है जिसे अल्लाह तआला ने उसे सामान्य रूप से करने में सक्षम बनाया है, और यह कि वह अपनी शक्ति में स्वतंत्र नहीं है। यहाँ, अल्लाह तआला ने विशेष रूप से अपने गुण - जो कि शक्ति है - का उल्लेख किया है, दूसरों का नहीं, क्योंकि इससे पहले एक ऐसे कार्य का उल्लेख किया गया था जिसमें (2) चेतावनी और डराना शामिल था, इसलिए शक्ति का उल्लेख उसके लिए उपयुक्त था। और अल्लाह बेहतर जानता है। कूफ़ियों की गिनती के अनुसार ये बीस आयतें हैं: चार आयतें मोमिनों (ईमान वालों) के वर्णन में, उसके बाद दो आयतें काफिरों के ज़िक्र में, और बाकी मुनाफ़िकों (पाखंडियों) के बारे में हैं। इस बारे में रिवायत इब्न जुरैज से पहले आ चुकी है, और मुजाहिद ने भी यही कहा है (3)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {हे लोगो, अपने रब की इबादत करो जिसने तुम्हें और तुमसे पहले के लोगों को पैदा किया ताकि तुम परहेज़गार (धर्मपरायण) बन जाओ।} (21)

अल्लाह पाक का फरमान: {हे लोगो, अपने रब की इबादत करो}: अलक़मा और मुजाहिद ने कहा: हर आयत जिसकी शुरुआत "हे लोगो" से होती है, वह मक्का में उतरी है, और हर आयत जिसकी शुरुआत "ओह तुम जो ईमान लाए हो" से होती है, वह मदीना में उतरी है (4)। मैं कहता हूँ: यह बात इस तथ्य से खारिज (5) हो जाती है कि यह सूरह (अल-बकराह) और अन-निसा दोनों मदनी हैं, फिर भी उनमें "हे लोगो" आया है। जहाँ तक "ओह तुम जो ईमान लाए हो" के बारे में उनके कहने का सवाल है, वह सही है। उरवाह बिन अल-ज़ुबैर ने कहा: जो कुछ कानूनी सज़ा (हद) या अनिवार्य कर्तव्य (फ़रीज़ा) के बारे में था, वह मदीना में उतरा, और जो कुछ... से था

(1) (म) में: के अनुसार। (2) (द) में: शामिल। (3) अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में: {और लोगों में से कुछ ऐसे हैं जो कहते हैं, 'हम अल्लाह और अंतिम दिन पर ईमान लाए हैं,' लेकिन वे ईमान वाले नहीं हैं} पृष्ठ 293। (4) अबू उबैद ने 'फ़ज़ाइल अल-क़ुरआन' पृष्ठ 222 में अलक़मा के कथन को उद्धृत किया है, और इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/105 में मुजाहिद के कथन को उद्धृत किया है। (5) (द) और (ज़) में: यह उसे खारिज करता है जो कहता है।

۳۳۹ سورة البقرہ: آیت ۲۱

...اور 'القادر' (قدرت رکھنے والا) ایک ہی معنی میں ہیں۔ کہا جاتا ہے: 'قَدَرْتُ على الشيء' (میں چیز پر قادر ہوا) 'أقدِرُ قَدْراً وقَدَراً ومَقْدِرةً ومَقْدُرةً وقَدْراناً'، یعنی: 'قُدْرَةً'۔ کسی چیز پر 'الاقتدار' سے مراد اس پر قدرت ہونا ہے، پس اللہ جل و عز ہر اس ممکن چیز پر جو وجود یا عدم کو قبول کرے، قادر، مقتدر اور قدیر ہے۔ چنانچہ ہر مکلف پر واجب ہے کہ وہ جان لے کہ اللہ تعالیٰ قادر ہے، اس کی ایک ایسی قدرت ہے جس کے ذریعے اس نے کیا اور جو چاہتا ہے کرتا ہے اپنے (۱) علم اور اختیار کے مطابق۔ اور اس پر یہ بھی واجب ہے کہ وہ جانے کہ بندے کے لیے ایک ایسی قدرت ہے جس کے ذریعے وہ وہ کچھ حاصل کرتا ہے جس پر اللہ تعالیٰ نے اسے معمول کے مطابق قادر کیا ہے، اور یہ کہ وہ اپنی قدرت میں خود مختار نہیں ہے۔ یہاں اللہ تعالیٰ نے خاص طور پر اپنی صفت—جو کہ قدرت ہے—کا ذکر کیا نہ کہ کسی اور کا، کیونکہ اس سے پہلے ایک ایسے فعل کا ذکر ہوا تھا جس میں (۲) وعید اور خوف دلانا شامل تھا، لہٰذا قدرت کا ذکر اس کے لیے موزوں تھا۔ واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔ کوفیوں کی گنتی کے مطابق یہ بیس آیات ہیں: چار آیات مومنین کے وصف میں، پھر اس کے بعد دو آیات کافروں کے ذکر میں، اور باقی منافقین کے بارے میں ہیں۔ اس سلسلے میں روایت پہلے ابن جریج سے گزر چکی ہے، اور مجاہد نے بھی یہی کہا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ يَتأَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴾ (اے لوگو! اپنے رب کی عبادت کرو جس نے تمہیں اور تم سے پہلے لوگوں کو پیدا کیا تاکہ تم پرہیزگار بن جاؤ)۔

اللہ سبحانہ و تعالیٰ کا قول: ﴿ يَتأَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ ﴾، علقمہ اور مجاہد نے کہا: ہر وہ آیت جس کا آغاز ﴿ يَأَيُّهَا النَّاسُ ﴾ سے ہوتا ہے وہ مکہ میں نازل ہوئی، اور ہر وہ آیت جس کا آغاز ﴿ يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا ﴾ سے ہوتا ہے وہ مدینہ میں نازل ہوئی (۴)۔ میں کہتا ہوں: اس بات کی تردید (۵) اس سے ہوتی ہے کہ یہ سورت (البقرہ) اور سورہ النساء دونوں مدنی ہیں، حالانکہ ان میں ﴿ يَأَيُّهَا النَّاسُ ﴾ موجود ہے۔ رہا ان کا قول ﴿ يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا ﴾ کے بارے میں، تو وہ درست ہے۔ عروہ بن زبیر نے کہا: جو بھی حد یا فریضہ کے بارے میں تھا، وہ مدینہ میں نازل ہوا، اور جو کچھ... سے تھا

---

(۱) (م) میں: 'علی وفق' (کے مطابق)۔ (۲) (د) میں: 'تضمن' (شامل ہونا)۔ (۳) اللہ تعالیٰ کے قول ﴿ وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ ءَامَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُم بِمُؤْمِنِينَ ﴾ کے بارے میں، صفحہ ۲۹۳۔ (۴) ابوعبید نے 'فضائل القرآن' ص ۲۲۲ میں علقمہ کا قول نقل کیا ہے، اور ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۱/ ۱۰۵ میں مجاہد کا قول ذکر کیا ہے۔ (۵) (د) اور (ز) میں: 'یرد علی من یقول' (اس کی تردید کرتا ہے جو کہتا ہے)۔

Page 340 Surah Al-Baqarah: Verse 21

...mention of nations and punishment, for it was revealed in Makkah (1). And this is clear. And "Ya" in His saying: {O (Ya-ayyuha)} is a vocative particle. "Ayyu" is a singular vocative noun built on the damma (short 'u' vowel sound); because it is the vocative in literal terms, and "ha" is for attention. "Al-Nas" (The people) is nominative as an attribute to "Ayyu" according to a group of grammarians, except for Al-Mazini, who allowed it to be accusative by analogy with its permissibility in: "Ya hadha al-rajul" (O this man) (2). It was said: "Ayyu" was given a damma just as the intended singular noun is, and they brought "ha" as a substitute for another "ya", and they only did not bring a "ya" so as not to interrupt the speech, so they brought "ha" so that the speech remains connected. Sibawayh said: It is as if you repeated "ya" twice, and the noun came between them, just as they said: "Ha huwa dha" (Here he is) (3). It was said: When they found it difficult to combine two defining particles, they brought in the form a vocative devoid of a defining particle, and they applied to it the noun defined by "al" intended by the vocative, and they committed to its nominative case; because it is what is intended by the vocative, so they made its inflection with the vowel it would have deserved if it had been directly addressed, as a notification that it is the vocative, so know it. Opinions differed on who is meant by "the people" here into two views: First: the disbelievers who did not worship Him, evidenced by His saying: {And if you are in doubt}. Second: it is general for all people, so His address to the believers is for the persistence of worship, and for the disbelievers for its initiation. And this is good. His saying, Exalted is He: {Worship} is a command to worship Him, and worship here is an expression of His oneness and commitment to the laws of His religion. The root of worship (ibadah) is submission and humility. It is said: "tariqun mu'abbadatun" (a paved road): if it has been trodden upon by feet. Tarafa said:

Footnotes: (1) Narrated by Abu Ubaid in Fada'il al-Qur'an p. 222, and Ibn Abi Shaybah 10/522, and in it: 'hajj', instead of: 'hadd'. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 1/82. (3) Al-Kitab 2/197, and in it: "and the noun came between them, just as 'huwa' came between 'ha' and 'dha' if you say: ha huwa dha."

पृष्ठ 340 सूरह अल-बकराह: आयत 21

...राष्ट्रों और दंड का उल्लेख, क्योंकि यह मक्का में अवतरित हुआ था (1)। और यह स्पष्ट है। और उनके कथन में "या": {या-अय्युहा (हे)} एक संबोधन अव्यय (vocative particle) है। "अय्यु" एक एकवचन संबोधन संज्ञा है जो 'धम्मा' (damma) पर आधारित है; क्योंकि यह शाब्दिक रूप से संबोधन है, और "हा" ध्यान आकर्षित करने के लिए है। व्याकरणविदों के एक समूह के अनुसार "अल-नास" (लोग) "अय्यु" के विशेषण के रूप में प्रथमा विभक्ति (nominative) में है, सिवाय अल-माज़िनी के, जिन्होंने "या हाज़ा अल-रजुल" (हे इस आदमी) (2) में इसकी अनुमति के साथ सादृश्यता से इसे द्वितीया विभक्ति (accusative) होने की अनुमति दी। कहा गया है: "अय्यु" को वैसे ही 'धम्मा' दिया गया जैसे लक्षित एकवचन संज्ञा को दिया जाता है, और वे दूसरी "या" के बदले में "हा" लाए, और वे "या" इसलिए नहीं लाए ताकि भाषण बाधित न हो, इसलिए वे "हा" लाए ताकि भाषण जुड़ा रहे। सिबवेह ने कहा: यह ऐसा है जैसे आपने दो बार "या" दोहराया हो, और संज्ञा उनके बीच आ गई हो, जैसे उन्होंने कहा: "हा हुवा ज़ा" (यह वह है) (3)। कहा गया: जब उनके लिए दो निर्धारक अव्ययों (defining particles) को मिलाना मुश्किल हो गया, तो वे रूप में एक संबोधन लाए जो निर्धारक अव्यय से रहित था, और उन्होंने उस पर "अल" द्वारा परिभाषित संज्ञा को लागू किया जो संबोधन द्वारा लक्षित थी, और उन्होंने इसके प्रथमा विभक्ति (nominative) को बनाए रखा; क्योंकि यही संबोधन द्वारा लक्षित है, इसलिए उन्होंने इसका विभक्ति-रूप उस स्वर के साथ बनाया जिसका वह पात्र होता यदि इसे सीधे संबोधित किया जाता, यह सूचित करने के लिए कि यही संबोधित संज्ञा है, अतः इसे जान लें। यहाँ "लोग" से कौन अभिप्रेत है, इस पर दो मत हैं: पहला: वे काफिर जिन्होंने उसकी इबादत नहीं की, जिसका प्रमाण उनका यह कथन है: {और यदि तुम संदेह में हो}। दूसरा: यह सभी लोगों के लिए सामान्य है, इसलिए उनका संबोधन मोमिनों के लिए इबादत जारी रखने के लिए है, और काफिरों के लिए इसकी शुरुआत के लिए है। और यह अच्छा है। परमात्मा का कथन: {इबादत करो} उनकी इबादत करने का आदेश है, और यहाँ इबादत उनकी तौहीद (एकेश्वरवाद) और उनके धर्म के कानूनों के पालन की अभिव्यक्ति है। इबादत (उपासना) का मूल अर्थ अधीनता और विनम्रता है। कहा जाता है: "तरीकुन मुअब्बदतुन" (एक पक्की सड़क): यदि उस पर पैरों से चला गया हो। तरफ़ा ने कहा:

पाद टिप्पणियाँ: (1) अबू उबैद द्वारा फदाइल अल-कुरआन पृष्ठ 222 में, और इब्न अबी शयबा 10/522 में उद्धृत, और इसमें: 'हज', 'हद' के बदले। (2) मुशकिल इराब अल-कुरआन 1/82। (3)

अल-किताब 2/197, और इसमें: "और संज्ञा उनके बीच आ गई, जैसे 'हुवा' 'हा' और 'ज़ा' के बीच आ गया यदि आप कहें: हा हुवा ज़ा।"

صفحہ 340 سورۃ البقرہ: آیت 21

...امتوں اور عذاب کا ذکر، کیونکہ یہ مکہ میں نازل ہوئی تھی (1)۔ اور یہ واضح ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کے قول: {يَٰٓأَيُّهَا} میں "یا" حرفِ ندا ہے۔ "أَيُّ" منادیٰ مفرد مبنی بر ضمہ ہے؛ کیونکہ یہ لفظاً منادیٰ ہے، اور "ھا" تنبیہ کے لیے ہے۔ نحویوں کی ایک جماعت کے نزدیک "النَّاسُ" "أَيُّ" کی صفت ہونے کی بنا پر مرفوع ہے، سوائے المازنی کے، جنہوں نے اسے "یا ھذا الرَّجُلُ" (2) میں جواز پر قیاس کرتے ہوئے منصوب پڑھنا جائز قرار دیا۔ اور کہا گیا: "أَيُّ" پر ضمہ دیا گیا جیسے مقصود مفرد پر ضمہ دیا جاتا ہے، اور وہ دوسری "یا" کے عوض "ھا" لے کر آئے، اور وہ "یا" اس لیے نہیں لائے تاکہ کلام منقطع نہ ہو، چنانچہ وہ "ھا" لائے تاکہ کلام باہم مربوط رہے۔ سیبویہ نے کہا: گویا تم نے "یا" کو دو بار دہرایا، اور اسم ان دونوں کے درمیان آگیا، جیسا کہ وہ کہتے ہیں: "ھا ھو ذا" (یہ رہا وہ) (3)۔ اور کہا گیا: جب ان کے لیے دو حرفِ تعریف کو جمع کرنا دشوار ہوا تو وہ صورت میں ایسا منادیٰ لائے جو حرفِ تعریف سے خالی ہو، اور اس پر حرفِ تعریف (لام) والا وہ اسم جاری کیا جو ندا سے مقصود تھا، اور اس کے رفع کو لازم پکڑا؛ کیونکہ وہی ندا سے مقصود ہے، چنانچہ انہوں نے اس کا اعراب اس حرکت کے ساتھ رکھا جس کا وہ مستحق ہوتا اگر وہ براہ راست منادیٰ ہوتا، اس بات پر تنبیہ کے لیے کہ وہی منادیٰ ہے، پس اسے جان لو۔ اور یہاں "ناس" (لوگوں) سے کون مراد ہے، اس میں دو اقوال کے مطابق اختلاف ہے: پہلا: وہ کفار جنہوں نے اس کی عبادت نہیں کی، اس پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: {وَإِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ} (اور اگر تم شک میں ہو)۔ دوسرا: یہ کہ یہ تمام لوگوں کے لیے عام ہے، تو اس کا خطاب مومنین کے لیے دوامِ عبادت کے لیے ہے، اور کافروں کے لیے عبادت کی ابتدا کے لیے۔ اور یہ قول اچھا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ٱعْبُدُواْ} (عبادت کرو) اس کی عبادت کا حکم ہے، اور یہاں عبادت سے مراد اس کی توحید

اور اس کے دین کی شریعتوں کی پابندی ہے۔ اور عبادت کی اصل: عاجزی اور انکساری ہے۔ کہا جاتا ہے: "طريقٌ مُعَبَّدَةٌ" (پامال راستہ): جب اسے قدموں تلے روندا گیا ہو۔ طرفہ نے کہا:

حواشی: (1) اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص 222 میں، اور ابن ابی شیبہ 10/522 میں روایت کیا ہے، اور اس میں: 'حج'، 'حد' کے بدلے میں ہے۔ (2) مشکل إعراب القرآن 1/ 82۔ (3) الکتاب 2/ 197، اور اس میں ہے: "اور اسم ان کے درمیان آ گیا، جیسا کہ 'ھو' 'ھا' اور 'ذا' کے درمیان آ جاتا ہے جب تم کہتے ہو: ھا ھو ذا"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 21 341

...Wazifan wazifan fawqa mawrin mu’abbadi (1) Worship (al-‘ibadah) is obedience, and devotion (al-ta’abbud) is asceticism. 'I enslaved so-and-so' means I took him as a slave. Regarding the words of the Almighty: "Who created you," He specifically mentioned His creating them among all His attributes because the Arabs acknowledged that God created them. So He mentioned that as an argument against them and a reprimand. It was also said: to remind them by that of His blessing upon them. There are two aspects to the root of the word 'creation' (al-khalq): First: Determination (al-taqdir). It is said: 'I measured (khalaqtu) the leather for the water skin,' meaning if you measured it before cutting. A poet said: "For you carry out what you have measured, while some people measure but do not carry out." (2) Al-Hajjaj said: "I did not measure except that I carried it out, and I did not promise except that I fulfilled it." (3) Second: Origination, invention, and innovation. God Almighty said: "...and you create a falsehood" [Al-Ankabut: 17]. Regarding the words of the Almighty: "and those before you," it might be asked: if their creation was established for them, was the creation of others also established? The answer is: the speech is meant for alerting and reminding so that it may be more effective in exhortation. So He mentioned those before them so they would know that the One who caused those before them (4) to die, and He is the One who created them, will also cause them to die. And so they may reflect on those who passed before them, how they were, and what happened to them from the destruction of those He destroyed, and so they may know that they are tested just as those before them were tested. And God knows best. Regarding the words of the Almighty: "so that you may become righteous," 'perhaps' (la'alla) is connected to 'worship' (a'budu), not to 'created you', because those whom God has created for Hell, He did not create them to be righteous.

(1) The end of a verse from his Mu'allaqa, its beginning is: "Competing with noble, swift she-camels, followed by..." It's in his Diwan, p. 22. 'Wazif' for any four-legged creature is the part above the wrist to the leg joint. Al-Lisan (wazafa). 'Al-Mawr' is the road. Al-Lisan (mawra). (2) The verse is by Zuhayr bin Abi Sulma, in his Diwan p. 119, and Al-Sihah: (khalaqa). 'Tafri' means to cut. It means: if you planned for a matter, you proceeded with it and executed it without failing. (3) Al-Sihah: (khalaqa). (4) In (Z) and (Zha): "before you".

सूरह अल-बक़रह: आयत २१ ३४१

...वज़ीफ़न वज़ीफ़न फ़ौक़ा मौरीन मुअब्बादी (१) इबादत का अर्थ आज्ञाकारिता है, और तअब्बुद का अर्थ तपस्या है। 'मैंने फलां को गुलाम बनाया' का अर्थ है कि मैंने उसे गुलाम के रूप में लिया। परमेश्वर के वचन: "जिसने तुम्हें पैदा किया" के संबंध में, उसने अपने सभी गुणों में से विशेष रूप से उनके निर्माण का उल्लेख किया, क्योंकि अरबों ने यह स्वीकार किया था कि ईश्वर ने उन्हें बनाया है। इसलिए उन्होंने इसे उनके विरुद्ध एक तर्क और फटकार के रूप में उल्लेख किया। यह भी कहा गया: ताकि उन्हें उस पर अपनी कृपा की याद दिलाई जा सके। 'सृष्टि' (अल-ख़ल्क) के मूल में दो पहलू हैं: पहला: निर्धारण (तक़दीर)। कहा जाता है: 'मैंने मशक के लिए चमड़े को नापा (ख़लक़्तु),' जिसका अर्थ है काटने से पहले उसे नापना। एक कवि ने कहा: "और तुम वही करते हो जो तुमने नापा है, जबकि कुछ लोग नापते हैं लेकिन करते नहीं हैं।" (२) अल-हज्जाज ने कहा: "मैंने जो कुछ भी नापा उसे किया, और मैंने जो भी वादा किया उसे पूरा किया।" (३) दूसरा: रचना, आविष्कार और नवाचार। अल्लाह तआला ने कहा: "...और तुम झूठ गढ़ते हो" [अल-अंकबूत: १७]। अल्लाह तआला के वचन: "और उनसे पहले के लोग," के संबंध में पूछा जा सकता है: यदि उनका सृजन उनके लिए सिद्ध हो गया, तो क्या दूसरों का सृजन भी सिद्ध हुआ? उत्तर यह है: यह बात केवल सचेत करने और याद दिलाने के लिए की जा रही है ताकि यह नसीहत में अधिक प्रभावशाली हो। इसलिए उसने उनके पहले के लोगों का ज़िक्र किया ताकि वे जान सकें कि जिसने उनसे पहले के लोगों (४) को मारा, और वह वही है जिसने उन्हें बनाया, वह उन्हें भी मारेगा। और ताकि वे उन लोगों के बारे में सोचें जो उनसे पहले चले गए, वे कैसे थे, और उनके विनाश से उन पर क्या बीती जिन्हें उसने नष्ट किया, और ताकि वे जान सकें कि उनका परीक्षण उसी प्रकार किया जा रहा है जैसे उनसे पहले के लोगों का परीक्षण किया गया था। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। अल्लाह तआला के वचन: "ताकि तुम परहेज़गार बन जाओ," में 'शायद' (लअल्ला) 'इबादत करो' (अअबुदु) से जुड़ा है, न कि 'तुम्हें पैदा किया' से, क्योंकि जिन्हें अल्लाह ने नर्क के लिए पैदा किया है, उन्हें परहेज़गार बनने के लिए पैदा नहीं किया।

(१) उनके मुअल्लका के एक छंद का अंत, जिसकी शुरुआत है: "कुलीन, तेज़ ऊंटनियों के साथ प्रतिस्पर्धा करते हुए, उसके बाद..." यह उनके दीवान, पृष्ठ २२ में है। 'वज़ीफ़' किसी भी चार पैर वाले जीव के लिए कलाई के ऊपर से पैर के जोड़ तक का हिस्सा है। अल-लिसान (वज़फ़)। 'अल-मौर' रास्ता है। अल-लिसान (मौर)। (२) यह छंद ज़ुहैर बिन अबी सुल्मा का है, उनके दीवान पृष्ठ ११९ में,

और अल-सिहाह: (ख़लक़)। 'तफ़री' का अर्थ है काटना। इसका अर्थ है: यदि आपने किसी मामले के लिए योजना बनाई, तो आप उसमें आगे बढ़े और उसे बिना असफल हुए पूरा किया। (३) अल-सिहाह: (ख़लक़)। (४) (ज़) और (ज़ा) में: "तुमसे पहले"।

سورة البقره : الآية ٢١ ٣٤١

وَظِيفاً وَظِيفاً فوق مَوْرٍ مُعَبَّدِ(١) عبادت سے مراد اطاعت ہے، اور تعبد سے مراد بندگی و زہد ہے۔ 'عبدتُ فلاں' کا مطلب ہے میں نے اسے غلام بنا لیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِي خَلَقَكُمْ﴾ (جس نے تمہیں پیدا کیا)، اللہ تعالیٰ نے اپنی تمام صفات میں سے خاص طور پر ان کی تخلیق کا ذکر کیا، کیونکہ عرب اس بات کا اعتراف کرتے تھے کہ اللہ ہی نے انہیں پیدا کیا ہے، چنانچہ اللہ نے اسے ان کے خلاف بطورِ حجت اور ڈانٹ ڈپٹ کے طور پر ذکر کیا۔ اور یہ بھی کہا گیا کہ: تاکہ انہیں اس کے ذریعے اپنی نعمت یاد دلائے۔ تخلیق (خلق) کی اصل میں دو پہلو ہیں: پہلا: اندازہ کرنا (تقدیر)، کہا جاتا ہے: 'خَلَقْتُ الأديمَ للسِّقاء' یعنی میں نے مشکیزہ بنانے کے لیے چمڑے کا اندازہ لگایا (کاٹنے سے پہلے)۔ شاعر نے کہا: اور آپ جو اندازہ لگاتے ہیں اسے پورا کر دکھاتے ہیں، جبکہ کچھ لوگ اندازہ تو لگاتے ہیں مگر اسے پورا نہیں کر پاتے۔ (٢) اور حجاج نے کہا: میں نے جس چیز کا بھی اندازہ لگایا اسے کر دکھایا، اور جس چیز کا بھی وعدہ کیا اسے پورا کیا۔ (٣) دوسرا: ایجاد، اختراع اور پیدا کرنا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَتَخْلُقُونَ إِفْكاً﴾ [العنكبوت: ١٧] (اور تم جھوٹ گھڑتے ہو)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ﴾ (اور جو تم سے پہلے تھے)، تو سوال ہوتا ہے کہ: جب ان کی اپنی تخلیق ان کے نزدیک ثابت ہوگئی، تو کیا دوسروں کی تخلیق بھی ثابت ہوگئی؟ جواب یہ ہے: یہ کلام صرف تنبیہ اور یاددہانی کے طور پر ہے تاکہ نصیحت میں زیادہ مؤثر ہو، چنانچہ ان سے پہلے والوں کا ذکر کیا تاکہ وہ جان لیں کہ جس نے ان سے پہلے والوں کو موت دی (٤)، اور وہی ہے جس نے انہیں پیدا کیا، وہی انہیں بھی موت دے گا، اور تاکہ وہ اپنے سے پہلے گزرے ہوئے لوگوں کے بارے میں سوچیں کہ وہ کیسے تھے، اور جنہیں ہلاک کیا گیا ان کے ساتھ کیا معاملہ ہوا، اور تاکہ وہ جان لیں کہ ان کی آزمائش اسی طرح ہو رہی ہے جیسے پہلے والوں کی

آزمائش ہوئی تھی۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ (تاکہ تم پرہیزگار بن جاؤ)، لفظ 'لعل' کا تعلق 'اعبدوا' سے ہے، 'خلقکم' سے نہیں، کیونکہ جسے اللہ نے جہنم کے لیے پیدا کیا ہے، اسے پرہیزگار بننے کے لیے پیدا نہیں کیا گیا۔

(١) یہ ان کے معلقہ کے ایک شعر کا آخری حصہ ہے، جس کا پہلا حصہ ہے: "تُباري عِتاقاً ناجياتٍ وأتبعتْ"۔ یہ ان کے دیوان صفحہ ٢٢ پر ہے۔ چار ٹانگوں والے جانور کے لیے 'وظیف' سے مراد کلائی سے اوپر پنڈلی کے جوڑ تک کا حصہ ہے۔ اللسان (وظف)۔ 'مور' سے مراد راستہ ہے۔ اللسان (مور)۔ (٢) یہ شعر زہیر بن ابی سلمیٰ کا ہے، ان کے دیوان صفحہ ١١٩ میں ہے، اور الصحاح: (خلق)۔ 'تفری' کا مطلب ہے کاٹنا۔ یعنی: جب آپ کسی کام کا ارادہ کرتے ہیں تو اسے کر گزرتے ہیں اور عاجز نہیں ہوتے۔ (٣) الصحاح: (خلق)۔ (٤) نسخہ (ز) اور (ظ) میں: "تم سے پہلے"۔

342 Surah Al-Baqarah: Verse 21

This and similar instances in the words of God Almighty, such as: "that you may understand" [Al-Baqarah: 73], "that you may be grateful" [Al-Baqarah: 52], "that you may remember" [Al-An'am: 152], and "that you may be guided" [Aal Imran: 103], have three interpretations(2):

First: That "la'alla" (perhaps/so that) remains in its primary linguistic sense of hope and expectation. However, hope and expectation only occur within the realm of humans. It is as if it were said to them: do that with hope and the desire that you may understand, remember, and fear God. This is the opinion of Sibawayh and the masters of the language. Sibawayh said (3) regarding the words of the Mighty and Majestic: "Go, both of you, to Pharaoh. Indeed, he has transgressed. And speak to him with gentle speech that perhaps he may be reminded or fear [Allah]" [Ta-Ha: 43-44]. That is: go with your desire and hope that he might remember or fear. Abu al-Ma'ali chose this view.

Second: That the Arabs used "la'alla" stripped of doubt, in the sense of the particle "kay" (so that/in order to). The meaning then is: so that you may understand, so that you may remember, and so that you may fear. This is indicated by the poet's words:

And you said to us: "Stop the wars so that we may stop," And you gave us every firm assurance. But when we stopped the war, your covenants were Like the shimmer of a mirage shining in the desert.

The meaning is: stop the wars so that we stop. If "la'alla" here meant doubt, they would not have given every firm assurance. This opinion is from Qutrub and al-Tabari (5).

Third: That "la'alla" means exposing oneself to something, as if it were said: do that, exposing yourselves to the possibility of understanding, remembering, or fearing.

The meaning in the Almighty's saying: "that you may fear [Allah]" is: so that by accepting what God has commanded you, you make a shield (waqaya) between yourselves and the Fire. This is from the Arabs' saying: "He warded it off (ittaqa-hu) with his right" when...

---

(1) In (m): in what. (2) Amali Ibn al-Shajari 1/76-77. (3) Al-Kitab 1/331. Quoted by al-Qurtubi via Ibn al-Shajari in his Amali 1/76. (4) The two verses are in Tafsir al-Tabari

1/387, and Amali Ibn al-Shajari 1/77 (and the speech is his), and al-Hamasa al-Basriyya 1/25-26, unattributed. (5) Tafsir al-Tabari 1/387.

342 सूरह अल-बक़रह : आयत 21

यह और इसके समान जो अल्लाह तआला के कलाम में आया है, जैसे: "ताकि तुम समझो" [अल-बक़रह: 73], "ताकि तुम कृतज्ञ बनो" [अल-बक़रह: 52], "ताकि तुम याद रखो" [अल-अनआम: 152], "ताकि तुम मार्गदर्शन पाओ" [आल इमरान: 103], इसमें तीन व्याख्याएं हैं(2):

पहला: यह कि शब्द «लअल्ला» (शायद/ताकि) अपने भाषाई अर्थ यानी आशा और अपेक्षा पर ही है। लेकिन आशा और अपेक्षा केवल मनुष्यों के क्षेत्र में होती है। अतः ऐसा है मानो उनसे कहा गया: तुम यह कार्य इस आशा और इच्छा के साथ करो कि तुम समझो, याद रखो और डरो। यह सिबावैह और भाषा के विद्वानों का मत है। सिबावैह ने कहा है(3) अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के इस कथन के बारे में: "तुम दोनों फ़िरऔन के पास जाओ, निःसंदेह वह सरकश हो गया है। फिर उससे कोमल वाणी में बात करना, शायद वह नसीहत स्वीकार करे या डर जाए" [ताहा: 43 - 44]। अर्थात्: अपनी इच्छा और आशा के साथ जाओ कि वह याद रखे या डर जाए। अबू अल-मआली ने इसी मत को चुना है।

दूसरा: यह कि अरबों ने «लअल्ला» का उपयोग संदेह से मुक्त होकर 'कय' (ताकि) के अर्थ में किया है। तो अर्थ यह हुआ: ताकि तुम समझो, ताकि तुम याद रखो, और ताकि तुम डरो। इसी पर कवि का यह कथन संकेत करता है:

और तुमने हमसे कहा: "युद्धों को रोक दो ताकि हम भी रुक जाएं" और तुमने हमें हर प्रकार का आश्वासन दिया। परन्तु जब हमने युद्ध रोक दिया, तो तुम्हारे वचन ऐसे निकले जैसे मरुस्थल में चमकता हुआ मृगतृष्णा का प्रकाश।

अर्थ है: युद्ध रोक दो ताकि हम रुक जाएं। यदि यहाँ «लअल्ला» संदेह के लिए होता, तो वे इतना पक्का आश्वासन न देते। यह मत.क़ुत्रुब और अल-तब़री का है(5)।

तीसरा: यह कि «लअल्ला» का अर्थ किसी चीज़ के प्रति स्वयं को प्रस्तुत करना है, जैसे कि कहा गया हो: यह करो इस प्रकार कि तुम समझने, याद रखने या डरने के अवसर की ओर बढ़ो।

और अल्लाह तआला के कथन "ताकि तुम डरो" में अर्थ यह है: कि तुम अल्लाह के आदेशों को स्वीकार करके अपने और नरक की आग के बीच एक ढाल बना लो। यह अरबों के इस मुहावरे से है: "उसने अपने हक से अपना बचाव (इत्तका) किया" जब...

(1) संस्करण (म) में: "फीमा"। (2) अमाली इब्न अल-शजरी 1/76-77। (3) अल-किताब 1/331। अल-कुर्तुबी ने इसे इब्न अल-शजरी के माध्यम से उनकी 'अमाली' 1/76 में उद्धृत किया है। (4) ये दो शेर तफ़्सीर अल-तबरी 1/387, और अमाली इब्न अल-शजरी 1/77 में हैं, और अल-हमासा अल-बसरिया 1/25-26 में भी हैं, जो अज्ञात कवि के हैं। (5) तफ़्सीर अल-तबरी 1/387।

342 سورہ البقرہ : آیت 21

یہ اور اس جیسی مثالیں جو اللہ تعالیٰ کے کلام میں وارد ہوئی ہیں، جیسے: ﴿لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ [البقرة: 73]، ﴿لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ [البقرة: 52]، ﴿لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾ [الأنعام: 152]، ﴿لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾ [آل عمران: 103]، اس میں تین تاویلات (تشریحات) ہیں(2):

پہلی: یہ کہ «لعل» (شاید/تاکہ) اپنے اصل لسانی معنی یعنی امید اور توقع پر مبنی ہے۔ تاہم، امید اور توقع صرف انسانوں کے حق میں ہوتی ہے۔ گویا ان سے کہا گیا: یہ کام اس امید اور لالچ کے ساتھ کرو کہ تم سمجھو، یاد رکھو اور تقویٰ اختیار کرو۔ یہ سیبویہ اور ائمہ لغت کا قول ہے۔ سیبویہ نے اللہ عزوجل کے اس فرمان کے بارے میں کہا ہے(3): ﴿اذْهَبَا إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى * فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى﴾ [طه: 43 - 44]۔ یعنی: اپنی طمع اور امید کے ساتھ جاؤ کہ وہ نصیحت حاصل کرے یا ڈر جائے۔ ابو المعالی نے اسی قول کو اختیار کیا ہے۔

دوسری: یہ کہ اہل عرب نے «لعل» کو شک سے خالی کر کے حرفِ «کی» (تاکہ) کے معنی میں استعمال کیا ہے۔ پس معنی یہ ہوا: تاکہ تم سمجھو، تاکہ تم نصیحت حاصل کرو، اور تاکہ تم تقویٰ اختیار کرو۔ شاعر کا یہ قول اسی پر دلالت کرتا ہے:

تم نے ہم سے کہا کہ جنگیں روک دو تاکہ ہم بھی رک جائیں، اور تم نے ہمیں ہر طرح کا پختہ یقین دلایا۔ لیکن جب ہم نے جنگ روک دی، تو تمہارے وعدے ایسے ثابت ہوئے جیسے کسی چٹیل میدان میں چمکتے ہوئے سراب کی جھلک۔

معنی یہ ہے: جنگیں روک دو تاکہ ہم رک جائیں۔ اگر یہاں «لعل» شک کے لیے ہوتا، تو وہ پختہ یقین (موثق) نہ دلاتے۔ یہ قول قُطْرُب اور طبری کا ہے(5)۔

تیسری: یہ کہ «لعل» کسی چیز کی طرف خود کو پیش کرنے (تعرض) کے معنی میں ہے، گویا کہا گیا ہو: یہ کام کرو اس حال میں کہ تم سمجھنے، یاد رکھنے یا تقویٰ پانے کے لیے خود کو پیش کرنے والے بن جاؤ۔

اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد ﴿لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ کا معنی یہ ہے: یعنی تاکہ تم اللہ کے حکم کو قبول کر کے اپنے اور آگ کے درمیان ایک ڈھال (وقایہ) بنا لو۔ اور یہ عربوں کے اس قول سے ماخوذ ہے: "اس نے اپنے حق کے ذریعے اپنا بچاؤ (اتقاہ) کیا" جب...

---

(1) نسخہ (م) میں: فیما۔ (2) أمالی ابن الشجری 1/76-77۔ (3) الکتاب 1/331۔ اسے قرطبی نے ابن الشجری کے واسطے سے ان کی 'أمالی' 1/76 میں نقل کیا ہے۔ (4) یہ دو اشعار تفسیر طبری 1/387، اور امالی ابن الشجری 1/77 میں ہیں، اور الحماسہ البصریہ 1/25-26 میں غیر منسوب ہیں۔ (5) تفسیر طبری 1/387۔

...received it from him, as if his handing over of his due was made a protection for him against being demanded. From this is the saying of Ali, may Allah be pleased with him: "Whenever the battle grew fierce, we would take cover (at-taqayna) behind the Prophet, peace and blessings be upon him (1)." That is: we made him a protection for us against the enemy.

And Antarah said (2): "I charged the foal while its throat was bleeding, until the horses protected me (at-taqatni) by the two sons of Judhaym (3)."

God Almighty's saying: ﴿Who has made for you the earth a resting place and the sky a canopy and sent down from the sky rain and brought forth therewith fruits as a provision for you, so do not set up rivals to Allah while you know [the truth] (22)﴾.

His Almighty's saying: ﴿Who has made for you the earth a resting place﴾ contains six issues:

First: His Almighty's saying: ﴿Who has made (ja'ala)﴾ means here: 'transformed/ rendered' (sayyara); because it is transitive to two objects.

And it [the word 'made'] comes with the meaning of 'created' (khalaqa), including the Almighty's saying: ﴿Allah has not instituted [any such thing as] Bahirah or Sa'ibah﴾ [Al-Ma'idah: 103], and His saying: ﴿and He has made (ja'ala) the darknesses and the light﴾ [Al-An'am: 1].

And it comes with the meaning of: 'named' (samma), including the Almighty's saying: ﴿Ha, Meem ﴿1﴾ By the clear Book ﴿2﴾ indeed We have made (ja'alnahu) it an Arabic Qur'an﴾ [Az-Zukhruf: 1-3], and His saying: ﴿But they have attributed (ja'alu) to Him from His servants a portion﴾ [Az-Zukhruf: 15], ﴿And they made (ja'alu) the angels, who are servants of the Most Merciful, females﴾ [Az-Zukhruf: 19], meaning: they named them so.

And it comes with the meaning of: 'took/began' (akhadha), as the poet said: "Indeed my soul has begun (ja'alat) to feel at ease with a bite; for their biting makes the canine empty the bone (4)."

And it may come as redundant (za'idah), as another said:

---

(1) Reported by Ahmad in his Musnad (1347), and Al-Nasa'i in Al-Kubra (8585). (2) Ibn 'Amr ibn Shaddad al-'Absi, the famous knight poet, who witnessed the War of Dahis

and al-Ghabra between Abs and Dhubyan. 'Poetry and Poets' 1/250. (3) The verse is from his Mu'allaqa, and it is in 'Poetry of the Six Pre-Islamic Poets' by al-A'lam al-Shantamari 2/123, see 'The Ten Mu'allaqat and their Poets' News' by al-Shinqiti p. 134. The two sons of Judhaym: it is said: they are Haram and Husayn, the sons of Damdam al-Murri, Antarah had killed their father Damdam, so they were threatening him. (4) The verse is by Mughallis ibn Laqit al-Asadi. His saying: 'dhaghma' i.e. a bite, meaning by it hardship, and his saying: 'lidhaghmatihima' i.e. for their biting of it. The verse is from Sibawayh's evidence 2/365, and it is in 'Dictionary of Poets' p. 308.

सूरह अल-बकरा: आयत 22 | 343

...उसे उस से प्राप्त किया, जैसे कि उसके देय को सौंपना उसके लिए मांग के खिलाफ एक सुरक्षा बना दिया गया था। इसी से अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन है: "जब भी युद्ध भीषण हो जाता, हम पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पीछे शरण (इत्तकयना) लेते थे (1)।" यानी: हमने उन्हें दुश्मन के खिलाफ अपने लिए एक ढाल बना लिया था।

और अंतरा (2) ने कहा: "मैंने बछड़े पर हमला किया जबकि उसका गला खून से लथपथ था, यहाँ तक कि घोड़ों ने जुधैम के दो बेटों (3) द्वारा मेरी रक्षा (इत्तकन्नी) की।"

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿जिसने तुम्हारे लिए धरती को बिछौना और आकाश को छत बनाया और आकाश से पानी उतारा और उसके द्वारा तुम्हारे लिए जीविका के रूप में फल निकाले, तो तुम अल्लाह के साथ प्रतिद्वंद्वी न ठहराओ जबकि तुम जानते हो [सच्चाई] (22)﴾।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿जिसने तुम्हारे लिए धरती को बिछौना बनाया﴾ में छह मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: ﴿जिसने बनाया (ज'अला)﴾ का यहाँ अर्थ है: 'परिवर्तित करना' (सय्यरा); क्योंकि यह दो कर्मों (muf'ulayn) की ओर सकर्मक है।

और यह ['बनाना' शब्द] 'सृजन' (ख़लका) के अर्थ में भी आता है, जिसमें अल्लाह तआला का फरमान शामिल है: ﴿अल्लाह ने बहीरा या साएबा जैसा [कुछ भी] निर्धारित नहीं किया है﴾ [अल-माइदा: 103], और उनका फरमान: ﴿और उसने अंधकार और प्रकाश बनाया (ज'अला)﴾ [अल-अनआम: 1]।

और यह इस अर्थ में आता है: 'नामकरण' (सम्मा), जिसमें अल्लाह तआला का फरमान शामिल है: ﴿हा, मीम ﴿1﴾ स्पष्ट किताब की कसम ﴿2﴾ हमने इसे अरबी कुरआन बनाया (ज'अल्नाहु) है﴾ [अज़-ज़ुख़रुफ़: 1-3], और उनका कहना: ﴿और उन्होंने उसके दासों में से उसके लिए एक भाग ठहराया (ज'अलु)﴾ [अज़-ज़ुख़रुफ़: 15], ﴿और उन्होंने फ़रिश्तों को, जो रहमान के दास हैं, महिलाएँ बनाया (ज'अलु)﴾ [अज़-ज़ुख़रुफ़: 19], यानी: उन्होंने उन्हें ऐसा नाम दिया।

और यह इस अर्थ में आता है: 'लिया/शुरू किया' (अखज़), जैसा कि कवि ने कहा: "वास्तव में मेरी आत्मा एक दंश के साथ सहज होने लगी (ज'अलत) है; क्योंकि उनके काटने से दाढ़ हड्डी को खाली कर देती है (4)।"

और यह अतिरिक्त (ज़ायदा) के रूप में भी आ सकता है, जैसा कि एक अन्य ने कहा:

(1) अहमद ने अपनी मसनद (1347) में और अन-नसाई ने अल-कुबरा (8585) में इसे उद्धृत किया है। (2) इब्न अम्र इब्न शद्दाद अल-अब्सी, प्रसिद्ध योद्धा कवि, जो अब्स और ज़ुबयान के बीच दाहिस और अल-ग़बरा के युद्ध के साक्षी थे। 'कविता और कवि' 1/250। (3) यह पद उनके मुअल्लाका से है, और यह अल-आलम अल-शंतमरी की 'छह पूर्व-इस्लामी कवियों की कविता' 2/123 में है, अल-शिनकीती द्वारा 'दस मुअल्लाकत और उनके कवियों का समाचार' पृ. 134 देखें। जुधैम के दो बेटे: कहा जाता है: वे हर्म और हुसैन हैं, जो दमदम अल-मुर्री के बेटे हैं, अंतरा ने उनके पिता दमदम को मार दिया था, इसलिए वे उसे धमकी दे रहे थे। (4) यह पद मुग़लिस इब्न लकीत अल-असदी का है। उनका कहना: 'दग़्मा' यानी काटना, इससे उनका तात्पर्य कठिनाई है, और उनका कहना: 'लिदग़्मातिहिमा' यानी उनके इसे काटने के लिए। यह पद सिबावैया के साक्ष्यों 2/365 से है, और यह 'कवियों का शब्दकोश' पृ. 308 में है।

...اسے اس سے وصول کیا، گویا اس کا اپنا حق ادا کرنا اس کے لیے مطالبے سے بچاؤ کا ذریعہ بنا دیا گیا۔ اسی سے علی رضی اللہ عنہ کا قول ہے: "جب جنگ تیز ہو جاتی تو ہم نبی ﷺ کے ذریعے بچاؤ (اتقینا) کرتے تھے (۱)۔" یعنی: ہم نے انہیں دشمن سے اپنے لیے ڈھال بنا لیا تھا۔

اور عنترہ (۲) نے کہا: "میں نے اس بچھڑے پر حملہ کیا جس کا گلا لہولہان تھا، یہاں تک کہ گھوڑوں نے ابنی جذیم (۳) کے ذریعے میرا بچاؤ (اتقتنی) کیا۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿جس نے تمہارے لیے زمین کو بچھونا اور آسمان کو چھت بنایا اور آسمان سے پانی اتارا اور اس کے ذریعے تمہارے لیے روزی کے طور پر پھل نکالے، تو تم اللہ کے ساتھ شریک نہ ٹھہراؤ جبکہ تم جانتے ہو [سچائی] (۲۲)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿جس نے تمہارے لیے زمین کو بچھونا بنایا﴾ اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الذی جعل﴾ کا یہاں معنی ہے: 'کر دینا/بنا دینا' (صیر)؛ کیونکہ یہ دو مفعولوں کی طرف متعدی ہے۔

اور یہ [لفظ 'جعل'] 'پیدا کرنے' (خلق) کے معنی میں بھی آتا ہے، جس میں اللہ تعالیٰ کا فرمان شامل ہے: ﴿اللہ نے کوئی بحیرہ یا سائبہ نہیں بنایا﴾ [المائدہ: ۱۰۳]، اور اس کا فرمان: ﴿اور اس نے اندھیروں اور روشنی کو بنایا (جعل)﴾ [الأنعام: ۱]۔

اور یہ اس معنی میں آتا ہے: 'نام رکھنے' (سمی)، جس میں اللہ تعالیٰ کا فرمان شامل ہے: ﴿حم ﴿۱﴾ واضح کتاب کی قسم ﴿۲﴾ بیشک ہم نے اسے عربی قرآن بنایا (جعلناہ)﴾ [الزخرف: ۱-۳]، اور اس کا قول: ﴿اور انہوں نے اس کے لیے اس کے بندوں میں سے ایک حصہ ٹھہرایا (جعلوا)﴾ [الزخرف:

۱۵]، ﴿اور انہوں نے فرشتوں کو، جو رحمان کے بندے ہیں، عورتیں قرار دیا (جعلوا)﴾ [الزخرف: ۱۹] یعنی: ان کا نام رکھا۔

اور یہ اس معنی میں آتا ہے: 'لینے/شروع کرنے' (أخذ)، جیسا کہ شاعر نے کہا: "اور میرے جی نے ایک کاٹنے پر خوش ہونا شروع کر دیا (جعلت)؛ کیونکہ ان دونوں کے کاٹنے کی وجہ سے داڑھ ہڈی کو خالی کر دیتی ہے (۴)۔"

اور یہ زائد بھی آ سکتا ہے، جیسا کہ دوسرے نے کہا:

---

(۱) اسے احمد نے اپنی مسند (۱۳۴۷) میں اور نسائی نے الکبریٰ (۸۵۸۵) میں روایت کیا ہے۔ (۲) ابن عمرو بن شداد العبسی، مشہور شہسوار شاعر، جس نے عبس اور ذبیان کے درمیان داحس اور غبراء کی جنگ دیکھی۔ 'الشعر والشعراء' ۱/۲۵۰۔ (۳) یہ شعر ان کے معلقہ سے ہے، اور یہ الاعلم الشنتمری کی 'اشعار الشعراء الستۃ الجاہلیین' ۱۲۳/۲ میں ہے، اور شنقیطی کی 'المعلقات العشر وأخبار شعرائها' ص ۱۳۴ دیکھیں۔ ابنی جذیم: کہا جاتا ہے: وہ ہرم اور حصین ہیں، جو ضمضم المری کے بیٹے ہیں، عنترہ نے ان کے باپ ضمضم کو قتل کر دیا تھا، تو وہ اسے دھمکیاں دے رہے تھے۔ (۴) یہ شعر مغلس بن لقیط الاسدی کا ہے۔ ان کا قول: 'ضغمۃ' یعنی کاٹنا، اس سے ان کی مراد سختی ہے، اور ان کا قول: 'لضغمهما' یعنی ان دونوں کے اسے کاٹنے کی وجہ سے۔ یہ شعر سیبویہ کے شواہد ۳۶۵/۲ سے ہے، اور یہ 'معجم الشعراء' ص ۳۰۸ میں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 22 | 344

“And I have come to see two as four and the one (1) as two since old age has broken me down.” (2) It was said regarding the words of the Almighty: {And He made the darknesses and the light}: that it is redundant. And “Ja’ala” (He made) and “Ijt’ala” (He brought about) have the same meaning. The poet said: He tied the matter of the weak and brought about (Ijt'ala) the night like the rope of the extended 'Adiyyah. (3) {Firasha} (as a bed): meaning, a floor they spread out and settle upon, which is not literally a mattress, like the mountains, rugged lands, and seas (4); for it is part of their benefit that what is spread from them; because the mountains are like pegs, as He said: {Have We not made the earth as a wide expanse, and the mountains as pegs?} [An-Naba: 6-7]. And the seas are ridden to other benefits (5), as He said: {And the ships which sail through the sea with that which benefits people} [Al-Baqarah: 164]. The second [point]: The companions of Ash-Shafi'i said: If a man swears not to spend the night on a bed, or not to seek light from a lamp, and then spends the night on the ground or sits in the sun, he has not broken his oath, because the word does not refer to them commonly. As for the Malikis: they build it on their principle that oaths are governed by intention, cause, or the carpet [context] (6) on which the oath was made; if that is absent, then by custom (7). The third: His saying: {and the sky a canopy} - the sky to the earth is like a ceiling to a house, and for this He said—and His word is the truth—: {And We have made the sky a protected ceiling} [Al-Anbiya: 32], and everything that stands high above you is called 'sama' (sky/ceiling).

---

(1) In the manuscripts: “and the four,” but what is established is from (m) and the following sources. (2) Attributed by Al-Qali in his Amali 2/163 to Abid bin Abid Bajila, and attributed by Al-Marzubani as in Al-Khizana 9/358 to Amr bin Ahmar Al-Bahili, and according to them the narration is: Indeed I have come to see the two persons as four and the one as two from what the sight has blessed. (3) The verse belongs to Abi Zubaid Harmala bin Al-Mundhir At-Ta’i. It is from a long poem in which he eulogizes Al-Lajlaj, his sister's son, and it is in his Diwan p. 604 (Islamic Poets), and Jamharat Ash'ar Al-Arab 2/742, and Al-Ikhtiyarayn p. 534. His saying: “nat,” i.e., carried and sufficed, and “al-Adiyyah”: the ancient well, i.e., the night travels with all its length and does not bend. (4) In (z): and the Najad. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/105. (6) What is meant by the “carpet” (al-bisat) here: the provoking cause for the oath to be known. Ibn Shas said in “Aqd al-Jawahir al-Thaminah” in the school of the world of the people of Medina (Maliki) 1/525: That is because the person intending the oath must have an intention, and it is mentioned in some times, and forgotten in some, so the

“muharrik” (provoker) becomes the evidence for it—which is the carpet (al-bisat)—though its evidence might appear according to what the provoker requires, without any problem, and it might be hidden in some cases, and its appearance or hiddenness varies by addition. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1/13.

सूरह अल-बक़रह: आयत 22 | 344

"और मैं दो को चार और एक (1) को दो देखने लगा हूँ जब से बुढ़ापे ने मुझे तोड़ दिया है।" (2) अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा गया है: {और उसने अंधेरों और रोशनी को बनाया}: कि यह अतिरिक्त है। और 'ज-अला' और 'इज्त-अला' का एक ही अर्थ है। कवि ने कहा: उसने कमज़ोरों के मामले को बांधा और रात को पुराने कुएँ की फैली हुई रस्सी की तरह बनाया (इज्त-अला)। (3) {फिराशा} (बिस्तर के रूप में): यानी, एक फर्श जिसे वे बिछाते हैं और उस पर बसते हैं, जो कि शाब्दिक बिस्तर नहीं है, जैसे पहाड़, ऊबड़-खाबड़ ज़मीन और समुद्र (4); क्योंकि उनके लाभों में से वह हिस्सा है जो उनसे फैला हुआ है; क्योंकि पहाड़ खूँटों की तरह हैं, जैसा कि उसने कहा: {क्या हमने ज़मीन को बिछौना और पहाड़ों को खूँटियाँ नहीं बनाया?} [अन-नबा: 6-7]। और समुद्रों की सवारी अन्य लाभों के लिए की जाती है (5), जैसा कि उसने कहा: {और वे जहाज़ जो समुद्र में लोगों के लाभ की चीज़ें लेकर चलते हैं} [अल-बक़रह: 164]। दूसरा [बिंदु]: इमाम शाफ़ई के साथियों ने कहा: यदि कोई व्यक्ति शपथ लेता है कि वह बिस्तर पर रात नहीं बिताएगा, या दीपक से रोशनी नहीं लेगा, और फिर वह ज़मीन पर रात बिताता है या सूरज की धूप में बैठता है, तो उसने अपनी शपथ नहीं तोड़ी है, क्योंकि शब्द सामान्य रूप से उनकी ओर इशारा नहीं करता है। जहाँ तक मलिकियों का सवाल है: वे इसे अपने इस सिद्धांत पर आधारित करते हैं कि शपथ नीयत (इरादे), कारण, या उस 'बिसात' (प्रसंग/कालीन) (6) पर आधारित होती है जिस पर शपथ ली गई थी; यदि वह अनुपस्थित है, तो प्रथा (उर्फ़) (7) के अनुसार। तीसरा: उसका कथन: {और आसमान को एक छत (बनाया)} - ज़मीन के लिए आसमान वैसा ही है जैसे घर के लिए छत, और इसीलिए उसने कहा—और उसका शब्द सत्य है—: {और हमने आसमान को एक सुरक्षित छत बनाया है} [अल-अंबिया: 32], और जो कुछ भी आपके ऊपर ऊंचा है उसे 'समा' (आसमान/छत) कहा जाता है।

---

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: "और चार," लेकिन जो प्रमाणित है वह (म) और निम्नलिखित स्रोतों से है। (2) अल-क़ाली ने अपनी अमाली 2/163 में इसे आबिद बिन आबिद बजीला से जोड़ा है, और अल-मरज़ुबानी ने अल-खिज़ाना 9/358 में इसे अम्र बिन अहमर अल-बाहिली से जोड़ा है, और उनके अनुसार कथन है: निश्चित रूप से मैं दो व्यक्तियों को चार और एक को दो के रूप में देखने लगा हूँ उस चीज़ से जिसे दृष्टि ने आशीर्वाद दिया है। (3) यह शेर अबी ज़ुबैद हरमला बिन अल-मुन्ज़िर अत-ताई का है। यह एक लंबी कविता से है जिसमें वह अपने भांजे अल-लजलाज का शोक मनाता है, और यह उसके दीवान पृ. 604 (इस्लामी कवि), और जमहरात अशआर अल-अरब 2/742, और अल-

इख़्तियारैन पृ. 534 में है। उसका कहना: "नात," यानी उठाया और पर्याप्त हुआ, और "अल-आदिया": प्राचीन कुआं, यानी रात अपनी पूरी लंबाई के साथ चलती है और झुकती नहीं है। (4) (ज़) में: और नजद। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/105। (6) यहाँ 'बिसात' से तात्पर्य है: शपथ लेने का उकसाने वाला कारण। इब्न शास ने मदीना के विद्वानों के संप्रदाय (मलिकी) की पुस्तक "अक़द अल-जवाहिर अल-थमीना" 1/525 में कहा: ऐसा इसलिए है क्योंकि शपथ लेने वाले का कोई इरादा होना चाहिए, और इसका उल्लेख कभी किया जाता है और कभी नहीं, इसलिए 'मुहर्रिक' (उकसाने वाला कारण) इसका प्रमाण बन जाता है—जो कि बिसात है—हालाँकि इसका साक्ष्य उकसाने वाले की आवश्यकता के अनुसार प्रकट हो सकता है, बिना किसी समस्या के, और कुछ मामलों में यह छिपा हो सकता है। (7) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 1/13।

اور میں نے دو کو چار اور ایک (۱) کو دو دیکھنا شروع کر دیا ہے جب سے بڑھاپے نے مجھے توڑ دیا ہے۔ (۲) اور اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے بارے میں کہا گیا ہے: ﴿وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ﴾ (اور اس نے اندھیروں اور روشنی کو بنایا): کہ یہ (جعل) زائد ہے۔ اور 'جعل' اور 'اجتعل' ایک ہی معنی میں ہیں۔ شاعر نے کہا: اس نے کمزوروں کے معاملے کو تھاما اور رات کو قدیم کنویں کی پھیلی ہوئی رسی کی طرح بنایا (اجتعل)۔ (۳) ﴿فِرَاشاً﴾ (بچھونا): یعنی ایک فرش جسے وہ بچھاتے ہیں اور اس پر قرار پاتے ہیں، اور وہ محض بستر نہیں ہے، جیسے پہاڑ، ناہموار زمینیں اور سمندر (٤)؛ کیونکہ ان کے مفادات میں سے وہ حصہ ہے جو ان سے بچھایا گیا ہے؛ کیونکہ پہاڑ میخوں کی طرح ہیں، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَاداً وَالْجِبَالَ أَوْتَاداً﴾ (کیا ہم نے زمین کو بچھونا اور پہاڑوں کو میخیں نہیں بنایا؟) [النبا: ٦-٧]۔ اور سمندروں پر دیگر فوائد کے لیے سواری کی جاتی ہے (٥)، جیسا کہ فرمایا: ﴿وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ﴾ (اور وہ کشتیاں جو سمندر میں لوگوں کے نفع کی چیزیں لے کر چلتی ہیں) [البقرہ: ١٦٤]۔ دوسری بات: شافعی حضرات نے کہا: اگر کوئی شخص قسم کھائے کہ وہ بستر (فراش) پر رات نہیں گزارے گا، یا چراغ سے روشنی نہیں لے گا، پھر وہ زمین پر سو گیا اور سورج کی دھوپ میں بیٹھ گیا، تو وہ حانث نہیں ہوا (قسم نہیں ٹوٹی)، کیونکہ عام طور پر لفظ سے یہ مراد نہیں لیا جاتا۔ رہی بات مالکیوں کی: تو وہ اس کی بنیاد اپنے اس قاعدے پر رکھتے ہیں کہ قسموں کا مدار نیت، سبب یا اس 'بساط' (٦) (پس منظر) پر ہوتا ہے جس پر قسم واقع ہوئی، اگر وہ نہ ہو تو پھر 'عرف' (۷) پر مدار ہوگا۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالسَّمَاءَ بِنَاءً﴾ (اور آسمان کو چھت بنایا) - زمین کے لیے آسمان گھر کی چھت کی مانند ہے، اسی لیے فرمایا—اور اس کا قول حق ہے—: ﴿وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ

سَقْفاً مَّحْفُوظاً﴾ (اور ہم نے آسمان کو ایک محفوظ چھت بنایا) [الانبیاء: ۳۲]، اور ہر وہ چیز جو تجھ سے بلند ہو وہ 'سماء' (آسمان/چھت) ہے۔

---

(۱) خطی نسخوں میں: "والاربع" (اور چار)، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور درج ذیل مصادر سے ہے۔ (۲) القالی نے اپنی 'امالی' ۲/۱۶۳ میں اسے عبید بن عبید بجیلہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور المرزبانی نے 'الخزانہ' ۹/۳۵۸ کی طرح اسے عمرو بن احمر الباہلی کی طرف منسوب کیا ہے، اور ان کے نزدیک روایت یہ ہے: تحقیق میں نے دو شخصوں کو چار اور ایک کو دو دیکھنا شروع کر دیا ہے اس وجہ سے جو بینائی نے نوازا ہے۔ (۳) یہ شعر ابی زبید حرملہ بن المنذر الطائی کا ہے۔ یہ ایک طویل قصیدے سے ہے جس میں وہ اپنے بھانجے اللجلاج کا مرثیہ کہتا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ٦٠٤ (اسلامی شعراء)، اور جمہرہ اشعار العرب ۲/۷٤۲، اور الاختیارین ص ٥۳٤ میں ہے۔ ان کا قول: "ناط" یعنی اٹھایا اور کفایت کی، اور "العادیۃ": قدیم کنواں، یعنی رات اپنی طوالت کے ساتھ چلتی رہتی ہے اور مڑتی نہیں۔ (٤) (ظ) میں: اور النجاد۔ (٥) المحرر الوجیز ۱/۱۰٥۔ (٦) یہاں 'بساط' سے مراد ہے: قسم کھانے پر آمادہ کرنے والا سبب تاکہ اسے پہچانا جا سکے۔ ابن شاس نے اہل مدینہ کے عالم (مالکی) کے مذہب کی کتاب "عقد الجواہر الثمینہ" ۱/٥۲٥ میں کہا: یہ اس لیے کہ قسم کھانے والے کی کوئی نیت ہونی چاہیے، اور اس کا ذکر بعض اوقات ہوتا ہے اور بعض اوقات نہیں، تو 'محرک' (آمادہ کرنے والا سبب) اس کی دلیل بن جاتا ہے—جو کہ بساط ہے—اگرچہ محرک کا تقاضا ظاہر ہو تو کوئی اشکال نہیں، اور بعض حالات میں وہ پوشیدہ ہو سکتا ہے، اور اس کا ظہور و خفا اضافت کے ساتھ بدلتا رہتا ہے۔ (۷) احکام القرآن لابن العربی ۱/۱۳۔

345 Surah Al-Baqarah: Verse 22

... to Him: heaven, and the discussion on it has preceded (1). Pausing at {بِنَاءً} (a structure) is better than pausing at {تَتَّقُونَ} (you may fear), because His saying: {الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا} (Who made the earth a bed for you) is an attribute of the Lord (2). It is said: So-and-so built (banā) a house, and "built over his wife" - building in both cases - meaning: he conducted her [to her house for marriage/consummated the marriage], and common people say: "built with (banā bi) his wife", and it is a mistake (3). The origin of this was that the person entering his wife's quarters used to pitch a dome/tent (qubbah) over her on the night of his entry, so every person entering his wife's quarters was called: a builder (bānin). And "bannā qusūran" (he built palaces) (4): it is doubled for multiplicity. And "ibtanā dāran" (he built a house) and "banā" have the same meaning, and from it comes the construction of a wall, and its origin is: placing one brick upon another until it is firm. The origin of "al-mā'" (water) is: mawah. The "waw" was changed to an "alif" because of its movement and the movement of what precedes it, so it became: māh. Two hidden letters met, so the "hā'" was substituted with a "hamza" because it is stronger, and it is more similar to the "alif", so it became: mā' (water). The first "alif" is the eye (middle radical) of the verb, followed by the "hamza" which is a substitute for the "hā'", and after the "hamza" is an "alif" as a substitute for the nunation (tanwin). Abu al-Hasan (5) said: It is not permissible to write it except with two alifs according to the Basrans, and if you wish, with three. When they form plural or diminutive forms, they return to the origin, so they say: muwayh (little water), amwāh, and miyāh (waters), like jimāl (camels) and ajmāl (6). Fourth: His Almighty's saying: {فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَّكُمْ} (and brought forth therewith of fruits for your provision). Al-Thamarāt: the plural of thamara (fruit). It is also called: thamar, like shajar (trees), and thumur, like khushub (woods), and thumr, like budn. And thimār ...

(1) p. 326. (2) Iḍāḥ al-Waqf wa-al-Ibtidā' by Ibn al-Anbari 1/502. (3) Thus the author quoted from al-Jawhari in al-Siḥāḥ (banā). Several others followed up on this as mentioned by al-Zubaydi in Tāj al-Arūs. Ibn al-Athir said in al-Nihāya: It has appeared in more than one place in the Hadith and other than Hadith, and al-Jawhari himself used it in his book! Al-Zubaydi mentioned that "banā bi-ahlihi" (built with his wife) appeared in the poetry of Jirān al-ʿAwd, who said: I built with her a night before the waning of the moon, so the whole of that month was a waning. (4) In (M): "maqṣūran" (limited/shortened). (5) Perhaps he is Ali bin Sulayman al-Akhfash al-Saghir. (6) Iʿrāb al-Qurʾān by al-Naḥḥās 1/199.

पृष्ठ ३४५ सूरह अल-बकरा: आयत २२

... उसके लिए: आकाश, और इसके बारे में चर्चा पहले हो चुकी है (१)। {بِنَاءً} (बिना-अं - छत/निर्माण) पर रुकना {تَتَّقُونَ} (तत्तक़ून - तुम डरो) पर रुकने से बेहतर है, क्योंकि उनका कथन: {الَّذِي جَعَلَ। لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا} (जिसने तुम्हारे लिए धरती को बिछौना बनाया) रब (ईश्वर) का विशेषण है (२)। कहा जाता है: अमुक व्यक्ति ने घर बनाया (बना), और "अपनी पत्नी पर बनाया" - दोनों में निर्माण (बिना) शब्द है - अर्थात: वह उसे [विवाह के लिए उसके घर] ले गया, और आम लोग कहते हैं: "अपनी पत्नी के साथ बनाया" (बना बि), और यह एक गलती है (३)। इसका मूल यह था कि अपनी पत्नी के पास प्रवेश करने वाला व्यक्ति उसके ऊपर प्रवेश की रात को एक गुंबद (कुब्बा) लगाता था, इसलिए अपनी पत्नी के पास प्रवेश करने वाले प्रत्येक व्यक्ति को: निर्माता (बानिन) कहा जाने लगा। और "बन्ना कुसूरन" (उसने महल बनाए) (४): बहुलता के लिए इस पर जोर दिया गया है। और "इब्तना दारन" (उसने घर बनाया) और "बना" का एक ही अर्थ है, और इसी से दीवार का निर्माण आता है, और इसका मूल है: एक ईंट को दूसरी ईंट पर रखना जब तक कि वह स्थिर न हो जाए। "अल-मा" (पानी) का मूल है: मवह। 'वाव' को 'अलिफ' में बदल दिया गया क्योंकि वह और उससे पहले वाला अक्षर गतिशील थे, तो यह 'माह' हो गया। दो छिपे हुए अक्षर मिले, इसलिए 'हा' को 'हमज़ा' से बदल दिया गया क्योंकि वह अधिक मजबूत है, और वह 'अलिफ' के अधिक समान है, तो यह 'मा' (पानी) हो गया। पहला 'अलिफ' क्रिया का मध्य मूल अक्षर है, उसके बाद 'हमज़ा' है जो 'हा' का विकल्प है, और 'हमज़ा' के बाद एक 'अलिफ' है जो तनवीन (नुनन) का विकल्प है। अबू अल-हसन (५) ने कहा: बसरावासियों के अनुसार इसे दो अलिफ के बिना लिखना जायज नहीं है, और यदि आप चाहें तो तीन के साथ। जब वे बहुवचन या लघु रूप बनाते हैं, तो वे मूल पर लौट आते हैं, इसलिए वे कहते हैं: मुवैह (थोड़ा पानी), अमवाह और मियाह (पानी), जैसे जिमाल (ऊँट) और अजमाल (६)। चौथा: अल्लाह ताला का कथन: {فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ। الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَّكُمْ} (और इसके द्वारा तुम्हारे लिए फल आजीविका के रूप में निकाले)। अत-समरात: समरा (फल) का बहुवचन है। इसे समर भी कहा जाता है, जैसे शजर (पेड़), और सुमुर, जैसे ख़ुशुब (लकड़ियाँ), और सुमुर, जैसे बुदन्। और सिमार ...

(१) पृ. ३२६। (२) इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा, इब्न अल-अंबारी ५०२/१। (३) इसी तरह लेखक ने अल-सिहाह (बना) में अल-जौहरी से उद्धृत किया है। जैसा कि अल-ज़ुबैदी ने ताज अल-अरूस में उल्लेख किया है, कई अन्य लोगों ने इस पर विचार किया है। इब्न अल-असीर ने अल-निहाया में कहा: यह हदीस और हदीस के अलावा कई जगहों पर आया है, और अल-जौहरी ने खुद अपनी किताब में

इसका इस्तेमाल किया है! अल-ज़ुबैदी ने उल्लेख किया कि "बना बि-अहलिही" (अपनी पत्नी के साथ बनाया) जिरान अल-औद की कविता में आया है, जिन्होंने कहा: मैंने उसके साथ चाँद ढलने से एक रात पहले घर बनाया, तो वह पूरा महीना चाँद का ढलना ही था। (४) (म) में: "मक़सूरन"। (५) शायद वह अली बिन सुलेमान अल-अखफश अल-सगीर हैं। (६) एराब अल-कुरान, अन-नह़्हास १९९/१।

صفحہ ۳٤٥ سورہ البقرہ: آیت ۲۲

اس کے لیے: آسمان، اور اس کے بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے (۱)۔ لفظ ﴿بِنَاءً﴾ پر وقف کرنا ﴿تَتَّقُونَ﴾ پر وقف کرنے سے بہتر ہے، کیونکہ اللہ کا فرمان: ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا﴾ (جس نے تمہارے لیے زمین کو بچھونا بنایا) رب کی صفت ہے (۲)۔ کہا جاتا ہے: فلاں نے گھر بنایا (بنیٰ)، اور "اپنی اہلیہ پر بنایا" - دونوں میں بنائی کا مفہوم ہے - یعنی: اس کی رخصتی کی، اور عام لوگ کہتے ہیں: "اپنی اہلیہ کے ساتھ بنایا" (بنیٰ باہلہ)، اور یہ غلط ہے (۳)۔ اس کی اصل یہ تھی کہ اپنی اہلیہ کے پاس داخل ہونے والا شخص اس پر داخلے کی رات ایک قبہ (خیمہ) لگاتا تھا، اس لیے اپنی اہلیہ کے پاس داخل ہونے والے ہر شخص کو: بانی (بنانے والا) کہا جانے لگا۔ اور "بَنَّى قُصوراً" (اس نے بہت سے محلات بنائے) (٤): کثرت کے لیے تشدید دی گئی ہے۔ اور "ابْتَنَى داراً" اور "بَنَى" ایک ہی معنی میں ہیں، اور اسی سے دیوار کی چنائی (بنیان الحائط) ہے، اور اس کی اصل ہے: ایک اینٹ کو دوسری اینٹ پر رکھنا یہاں تک کہ وہ جم جائے۔ اور "الماء" (پانی) کی اصل "مَوَه" ہے، واؤ متحرک ہونے اور اس سے پہلے کے حرف کے متحرک ہونے کی وجہ سے اسے الف سے بدل دیا گیا، تو یہ "ماہ" ہو گیا۔ دو مخفی حروف اکٹھے ہوئے، تو "ھ" کو ہمزہ سے بدل دیا گیا کیونکہ وہ زیادہ مضبوط ہے اور الف سے زیادہ مشابہت رکھتا ہے، تو یہ "ماء" ہو گیا۔ پہلا الف فعل کا عین کلمہ ہے، اس کے بعد ہمزہ ہے جو "ھ" کا بدل ہے، اور ہمزہ کے بعد الف ہے جو تنوین کا بدل ہے۔ ابوالحسن (٥) نے کہا: بصریوں کے نزدیک اسے دو الف کے ساتھ ہی لکھنا جائز ہے، اور اگر چاہو تو تین کے ساتھ۔ جب وہ جمع بناتے ہیں یا تصغیر کرتے ہیں تو اصل کی طرف لوٹ جاتے ہیں، چنانچہ وہ کہتے ہیں: "مُوَيْهٌ" (تھوڑا سا پانی)، "أمواهٌ" اور "مياهٌ"، جیسے "جِمال" اور "أجمال" (٦)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ

رِزْقًا لَّكُمْ﴾ (اور اس کے ذریعے تمہارے لیے پھلوں میں سے رزق نکالا)۔ "الثَّمرات": "ثمرة" کی جمع ہے۔ اور اسے "ثَمَر" بھی کہا جاتا ہے جیسے "شَجَر"، اور "ثُمُر" جیسے "خُشُب"، اور "ثُمْر" جیسے "بُدْن"۔ اور "ثمار" ...

(١) ص ٣٢٦۔ (٢) إيضاح الوقف والابتداء لابن الأنباري ٥٠٢/١۔ (٣) مصنف نے الصِّحاح (بنیٰ) میں الجوہری سے اسی طرح نقل کیا ہے۔ اور کئی لوگوں نے اس کا تعاقب کیا ہے جیسا کہ الزبیدی نے تاج العروس میں ذکر کیا ہے۔ ابن الاثیر نے النہایہ میں کہا ہے: یہ حدیث اور غیر حدیث میں کئی جگہوں پر آیا ہے، اور الجوہری نے خود اپنی کتاب میں اسے استعمال کیا ہے! الزبیدی نے ذکر کیا کہ "بنیٰ باہلہ" جِران العود کے شعر میں آیا ہے، اس نے کہا: میں نے اس کے ساتھ چاند چھپنے سے ایک رات پہلے گھر بنایا، تو وہ پورا مہینہ اسی طرح کا محاق (تاریک) رہا۔ (٤) (م) میں: "مقصروا" ہے۔ (٥) شاید یہ علی بن سلیمان الاخفش الصغیر ہیں۔ (٦) إعراب القرآن للنحاس ١٩٩/١۔

Page 346 | Surah Al-Baqarah: Verse 22

...like *ikam* (hills), plural of *thamar* (fruit) (1). Further explanation on this will come in Surah Al-An'am, God willing (2). And the "fruits" of whips are the knots at their ends.

The meaning in the verse is: We have brought forth for you various colors of fruits and types of plants.

{Provision} (Rizqan): Food for you and fodder for your livestock. This is explained by the Almighty's saying: {For that We pour forth water in abundance, Then We cleave the earth in clefts, And We cause the grain to grow therein, And grapes and green fodder, And olives and dates, And gardens dense with trees, And fruits and herbage, (A provision) for you and for your cattle.} [Abasa: 25-32]. The discussion on "provision" (rizq) has already been covered comprehensively, and praise be to Allah (3).

If it is asked: How was the name "provision" (rizq) applied to what comes out of the fruits before they are possessed? It is said to him: Because they are prepared to be possessed, and benefit can be derived from them, so they are provision (4).

Fifth: I say: This verse indicates that Allah Almighty has made man independent of every creature. For this reason, the Prophet (peace be upon him) said, pointing to this meaning: "By Allah, it is better for one of you to take his rope and gather firewood on his back than to ask anyone, whether they give to him or refuse him." Reported by Muslim (5). Included in the meaning of "gathering firewood" are all occupations, such as crafts and others. Whoever makes himself dependent on a human like him due to greed, hope, and desire for the adornment of this world, has taken a portion of one who sets up equals with Allah (6).

The Sufi scholars said: Allah, the Mighty and Majestic, made known in this verse the path of poverty (spiritual detachment), which is to make the earth your bed, the sky your cover, water your perfume, and vegetation your food, and not to worship anyone in...

(1) Previous source. (2) At the words of the Almighty: {Look at their fruits when they ripen} [Al-An'am: 99]. (3) Page 273. (4) Al-Muharrir al-Wajiz 1/106. (5) Sahih Muslim (1042) from the hadith of Abu Hurairah, with the wording: "For one of you to go out in the morning and gather firewood on his back, then give some of it in charity and be independent of people, is better for him than asking a man who may give to him

or refuse him..." Likewise, Al-Bukhari reported it (1470) similar to what the author mentioned. And it is in Al-Musnad (7317). (6) Al-Muharrir al-Wajiz 1/106.

पृष्ठ ३४६ | सूरा अल-बकरा: आयत २२

...जैसे 'इकाम' (पहाड़ियाँ), 'थमर' (फल) का बहुवचन है (१)। इस पर अधिक विवरण 'अल-अनआम' में आएगा, इंशा अल्लाह (२)। और कोड़ों के'फल' उनके सिरों पर लगी गांठें हैं।

आयत का अर्थ है: हमने तुम्हारे लिए विभिन्न रंगों के फल और पौधों के प्रकार निकाले हैं।

{आजीविका} (रिज़क़न): तुम्हारे लिए भोजन और तुम्हारे मवेशियों के लिए चारा। इसे सर्वशक्तिमान के इस कथन द्वारा स्पष्ट किया गया है: {कि हमने ख़ूब पानी बरसाया, फिर ज़मीन को चीरकर फाड़ा, फिर उसमें अनाज उगाया, और अँगूर और चारा, और जैतून और खजूर, और घने बाग़, और फल और चारा, तुम्हारे और तुम्हारे मवेशियों के फ़ायदे के लिए।} [अ़बस: २५-३२]। रिज़क़ (आजीविका) के बारे में चर्चा पहले ही विस्तार से की जा चुकी है, और अल्लाह की स्तुति हो (३)।

यदि पूछा जाए: फलों के स्वामित्व से पहले ही उन्हें 'रिज़क़' (आजीविका) नाम कैसे दिया गया? उनसे कहा जाता है: क्योंकि वे स्वामित्व में आने के लिए तैयार हैं, और उनसे लाभ उठाया जा सकता है, इसलिए वे रिज़क़ हैं (४)।

पाँचवाँ: मैं कहता हूँ: यह आयत इस बात का संकेत देती है कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मनुष्य को हर प्राणी से स्वतंत्र कर दिया है। इसी कारण नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इस अर्थ की ओर संकेत करते हुए फरमाया: "अल्लाह की कसम, तुम में से किसी के लिए अपनी रस्सी लेकर अपनी पीठ पर लकड़ियाँ ढोना किसी से माँगने से बेहतर है, चाहे वह उसे दे या मना कर दे।" इसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है (५)। 'लकड़ियाँ ढोना' के अर्थ में सभी प्रकार के व्यवसाय शामिल हैं, जैसे शिल्प और अन्य। जिसने लोभ, आशा और दुनिया की चमक-धमक की चाह में खुद को अपने जैसे ही किसी इंसान का मोहताज बना लिया, उसने अल्लाह के साथ शरीक ठहराने वाले का एक हिस्सा अपना लिया (६)।

सूफी विद्वानों ने कहा: अल्लाह अ़ज़्ज़-ओ-जल्ल ने इस आयत में गरीबी (फक़्र - आध्यात्मिक वैराग्य) का मार्ग बताया है, जो यह है कि तुम धरती को अपना बिछौना, आकाश को अपनी ओढ़नी, पानी को अपनी खुशबू और वनस्पति को अपना भोजन बना लो, और किसी की इबादत न करो...

(१) पिछला स्रोत। (२) सर्वशक्तिमान के शब्दों पर: {जब वह फलें तो उनके फलों को देखो} [अल-अनआम: ९९]। (३) पृष्ठ २७३। (४) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ १/१०६। (५) सहीह मुस्लिम (१०४२) अबू

हुरैरा की हदीस से, जिसके शब्द हैं: "तुम में से किसी का सुबह निकलकर अपनी पीठ पर लकड़ियाँ ढोना, फिर उसमें से दान करना और लोगों से बेनयाज़ हो जाना, उसके लिए किसी ऐसे आदमी से माँगने से बेहतर है जो उसे दे या मना कर दे..." इसी तरह, अल-बुखारी ने इसे (१४७०) लेखक द्वारा बताए गए तरीके से रिपोर्ट किया है। और यह अल-मुसनद (७३१७) में है। (६) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ १/१०६।

...جیسے 'اکام' (ٹیلے)، 'ثمر' (پھل) کی جمع ہے (۱)۔ اس کی مزید وضاحت 'الانعام' میں آئے گی، ان شاء اللہ (۲)۔ اور کوڑوں کے 'ثمر' ان کے سروں کی گرہیں ہیں۔

آیت کا مفہوم یہ ہے: ہم نے تمہارے لیے پھلوں کے مختلف رنگ اور پودوں کی اقسام نکالی ہیں۔

﴿رِزْقًا﴾: تمہارے لیے کھانا اور تمہارے مویشیوں کے لیے چارہ۔ اس کی وضاحت اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہوتی ہے: ﴿کہ ہم نے خوب پانی برسایا، پھر زمین کو چیرا، پھر اس میں اناج اگایا، اور انگور اور چارہ، اور زیتون اور کھجور، اور گھنے باغات، اور پھل اور گھاس، تمہارے اور تمہارے مویشیوں کے فائدے کے لیے۔﴾ [عبس: ۲۵-۳۲]۔ رزق کے بارے میں کلام تفصیل سے گزر چکا ہے، اور اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں ہیں (۳)۔

اگر پوچھا جائے کہ: پھلوں کے ملکیت میں آنے سے پہلے ہی ان پر 'رزق' کا نام کیسے لاگو ہوا؟ تو اس سے کہا جائے گا: کیونکہ وہ ملکیت میں آنے کے لیے تیار ہیں، اور ان سے نفع حاصل کرنا درست ہے، اس لیے وہ رزق ہیں (۴)۔

پانچویں بات: میں کہتا ہوں: اس آیت نے اس بات پر دلالت کی ہے کہ اللہ تعالیٰ نے انسان کو ہر مخلوق سے بے نیاز کر دیا ہے، اسی لیے آپ ﷺ نے اس معنی کی طرف اشارہ کرتے ہوئے فرمایا: "اللہ کی قسم، تم میں سے کسی کا اپنی رسی لینا، پھر اپنی پیٹھ پر لکڑیاں ڈھونا، اس کے لیے کسی سے مانگنے سے بہتر ہے، چاہے وہ اسے دے یا نہ دے"۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۵)۔ اور لکڑیاں کاٹنے (احتطاب) کے معنی میں تمام پیشے، دستکاری وغیرہ شامل ہیں، پس جس نے

حرص، امید اور دنیا کی چمک دمک کی رغبت کی وجہ سے اپنے جیسے انسان کا محتاج بنا لیا، اس نے اس شخص کا طریقہ اختیار کیا جس نے اللہ کا شریک ٹھہرایا (۶)۔

اور صوفیا کرام نے کہا: اللہ عزوجل نے اس آیت میں فقر (درویشی) کی راہ بتائی ہے، اور وہ یہ ہے کہ تم زمین کو بچھونا، آسمان کو چھت، پانی کو خوشبو اور گھاس پھوس کو کھانا بنا لو، اور کسی کی عبادت نہ کرو...

(۱) مصدر سابق۔ (۲) اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس: ﴿أنظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ﴾ [الأنعام: ۹۹]۔ (۳) صفحہ ۲۷۳۔ (۴) المحرر الوجیز ۱۰۶/۱۔ (۵) صحیح مسلم (۱۰۴۲) حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے، اور اس کے الفاظ یہ ہیں: "تم میں سے کسی کا صبح سویرے نکل کر اپنی پیٹھ پر لکڑیاں ڈھونا، پھر اس میں سے صدقہ کرنا اور لوگوں سے بے نیاز ہو جانا، اس کے لیے کسی ایسے شخص سے مانگنے سے بہتر ہے جو اسے دے یا نہ دے..."۔ اسی طرح اسے بخاری (۱۴۷۰) نے مصنف کے ذکر کردہ طریقے پر روایت کیا ہے۔ اور یہ مسند (۷۳۱۷) میں بھی ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۱۰۶/۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 22 347

...worldly life from the creation because of this world, for Allah, the Mighty and Sublime, has made available(1) for you what you cannot do without, without any favor in it for anyone over you.

Nawf al-Bikali(2) said: I saw Ali bin Abi Talib come out and look at the stars, and he said: O Nawf, are you sleeping or watching? I said: I am watching, O Commander of the Faithful. He said: Glad tidings to those who abstain from this world and desire the Hereafter; those are the people who took the earth as a carpet, its dust as a bed, its water as perfume(3), and the Quran and supplication as an inner and outer garment. So they rejected(4) the world following the path of the Messiah, peace be upon him. He mentioned the rest of the report(5), and its completion will come in this Surah at Allah Almighty's saying: {I respond to the invocation of the supplicant} [Verse: 186], Allah willing.

Sixth: Allah Almighty's saying: {do not set up} is a prohibition.

{rivals to Allah} i.e., equals, likenesses, and peers; its singular is 'Nidd' (rival), and so did Muhammad ibn al-Sumayfa' read: 'Niddan'(6). The poet said:

We praise Allah and He has no rival; with Him is good and He does whatever He wills(7)

Hassan (bin Thabit) said:

Do you lampoon him when you are not his equal? So the worst of you both is a ransom for the best of you both(8)

It is said: 'Nidd' and 'Nadeed' (intensive form). Labid said:

---

(1) In the copies: 'permitted', and the established one is from (m), and the speech is similar in 'Lata'if al-Isharat' 1/68. (2) Ibn Fadalah al-Himyari, who is the son of the wife of Ka'b al-Ahbar. Ibn Hibban said in 'al-Thiqat': He was a narrator of reports, and al-Bukhari mentioned him in 'al-Awsat' in the section of those who died between ninety and a hundred. 'Tahdhib al-Tahdhib' 4/249. (3) In (z): and its water as perfume and its pasture as food. (4) In 'Hilyat al-Awliya' and (d) and the margin of (z) and (z): 'accepted' (variant reading meaning they were content with the earth as it is). (5) Narrated by Abu Nu'aym in 'Hilyat al-Awliya' 1/79 and 6/53. (6) Mentioned by Fakhr al-Din al-Razi in his Tafsir 2/112. (7) Its speaker is Labid bin Rabi'ah al-'Amiri, and the verse is in his Diwan p. 174, and its narration there is: I praise Allah, for He has no

rival; in His hands is good, He does what He wills. (8) It is in his Diwan p. 9, and in it: 'equal' (bikuf'in) instead of 'rival' (biniddin). The verse is from a long poem that Hassan said at the conquest of Mecca lampooning Abu Sufyan before his conversion to Islam, as he had lampooned the Prophet ﷺ.

सूरह अल-बकरा: आयत 22 347

...दुनिया की रचना के कारण दुनिया, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने आपके लिए वह उपलब्ध करा दिया है(1) जिसके बिना आप नहीं रह सकते, इसमें किसी का आप पर कोई अहसान नहीं है।

नौफ़ अल-बिकाली(2) ने कहा: मैंने अली बिन अबी तालिब को बाहर आते और सितारों को देखते हुए देखा, और उन्होंने कहा: हे नौफ़, क्या तुम सो रहे हो या देख रहे हो? मैंने कहा: मैं देख रहा हूँ, हे अमीरुल् मोमिनीन। उन्होंने कहा: उन लोगों के लिए शुभ समाचार है जो दुनिया से विरक्त हैं और आखिरत की इच्छा रखते हैं; ये वे लोग हैं जिन्होंने धरती को कालीन, उसकी धूल को बिस्तर, उसके पानी को इत्र(3), और कुरान और प्रार्थना को भीतरी और बाहरी वस्त्र के रूप में अपनाया। इसलिए उन्होंने मसीह (ईसा अलैहिस्सलाम) के मार्ग पर चलते हुए दुनिया को त्याग दिया(4)। उन्होंने बाकी विवरण का उल्लेख किया(5), और इसका पूरा हिस्सा इस सूरह में अल्लाह के इस कथन पर आएगा: {मैं पुकारने वाले की पुकार सुनता हूँ} [आयत: 186], इंशाअल्लाह।

छठी बात: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {तो मत बनाओ} एक निषेध (मनाही) है।

{अल्लाह के शरीक (समकक्ष)} यानी: समान, सदृश और समकक्ष; इसका एकवचन 'निद्द' (प्रतिद्वंद्वी) है, और इसी तरह मुहम्मद इब्न अल-सुमैफ़ा ने पढ़ा है: 'निद्दन'(6)। कवि ने कहा:

हम अल्लाह की प्रशंसा करते हैं और उसका कोई शरीक नहीं है; भलाई उसी के पास है और वह जो चाहता है वही करता है(7)

हसन (बिन साबित) ने कहा:

क्या तुम उसकी निंदा करते हो जबकि तुम उसके बराबर नहीं हो? तो तुम दोनों में से जो बुरा है, वह तुम दोनों में से जो बेहतर है उसके लिए बलिदान है(8)

कहा जाता है: 'निद्द' और 'नदीद' (अतिशयोक्ति के लिए)। लबीद ने कहा:

---

(1) प्रतियों में: 'अनुमति दी', और स्थापित (m) से है, और इसी तरह की बात 'लताइफ़ अल-इशारात' 1/68 में है। (2) इब्न फ़ज़ाला अल-हिमयारी, जो काब अल-अहबार की पत्नी के पुत्र हैं। इब्न हिब्बान ने 'अल-सिक़ात' में कहा: वह वृत्तांतों के रावी (वर्णनकर्ता) थे, और अल-बुखारी ने 'अल-औसत' में नब्बे और सौ के बीच मरने वालों के अनुभाग में उनका उल्लेख किया है। 'तहज़ीब अल-तहज़ीब' 4/249।

(3) (z) में: और इसका पानी इत्र और इसका चारा भोजन के रूप में। (4) 'हिलयत अल-औलिया' और (d) और (z) के हाशिए में: 'संतुष्ट' (विपरीत अर्थ के लिए)। (5) अबू नुऐम ने 'हिलयत अल-औलिया' 1/79 और 6/53 में वर्णित किया है। (6) फखरुद्दीन अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 2/112 में इसका उल्लेख किया है। (7) इसके कवि लबीद बिन रबीआ अल-आमरी हैं, और यह शेर उनके दीवान पृ. 174 में है, और वहां इसका वर्णन है: मैं अल्लाह की प्रशंसा करता हूँ, उसका कोई शरीक नहीं है; उसके हाथों में भलाई है, वह जो चाहता है करता है। (8) यह उनके दीवान पृ. 9 में है, और इसमें 'बि-कुफ़'इन' (बराबर) है 'बि-निद्दिन' (प्रतिद्वंद्वी) के बजाय। यह शेर एक लंबी कविता से है जिसे हसन ने मक्का की जीत पर अबू सूफ़ियान की निंदा में कहा था, क्योंकि उसने नबी ﷺ की निंदा की थी।

سورة البقرہ: آیت ۲۲ ۳۴۷

...دنیا مخلوق کی وجہ سے دنیا سے، کیوں کہ اللہ عزوجل نے تمہارے لیے وہ چیز فراہم(۱) کر دی ہے جس کے بغیر تمہارا چارہ نہیں، اس میں کسی کا تم پر کوئی احسان نہیں ہے۔

اور نوف البکالی(۲) نے کہا: میں نے علی بن ابی طالب کو دیکھا کہ وہ باہر نکلے اور ستاروں کی طرف دیکھا، پھر فرمایا: اے نوف، کیا تم سو رہے ہو یا جاگ رہے ہو؟ میں نے کہا: اے امیر المومنین، میں تو دیکھ رہا ہوں۔ آپ نے فرمایا: مبارک ہو ان لوگوں کے لیے جو دنیا سے بے رغبت اور آخرت کے طلب گار ہیں؛ یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے زمین کو بچھونا، اس کی مٹی کو بستر، اس کے پانی کو خوشبو(۳)، اور قرآن و دعا کو اوڑھنا بچھونا بنایا، پس انہوں نے مسیح علیہ السلام کے نقش قدم پر چلتے ہوئے دنیا کو ٹھکرا دیا(۴)۔ انہوں نے باقی روایت کا ذکر کیا(۵)، اور اس کا بقیہ حصہ اسی سورت میں اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ﴾ [الآية: ۱۸۶] پر آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَا تَجْعَلُوا﴾ ممانعت (نہی) ہے۔

﴿لِلَّهِ أَندَادًا﴾ یعنی: ہم پلہ، مشابہ اور ہم سر؛ اس کا واحد 'نِدٌّ' (برابر کا یا شریک) ہے، اور اسی طرح محمد بن سمیفع نے 'نِدّاً'(۶) پڑھا ہے۔ شاعر نے کہا:

ہم اللہ کی تعریف کرتے ہیں اور اس کا کوئی شریک نہیں؛ اسی کے پاس خیر ہے اور وہ جو چاہتا ہے کرتا ہے(۷)

اور حسان (बिन साबित) نے کہا:

کیا تم ان کی ہجو کرتے ہو حالانکہ تم ان کے برابر نہیں ہو؟ پس تم میں سے برا، تم میں سے بہتر پر قربان ہے(۸)

اور کہا جاتا ہے: 'نِدٌّ' اور 'نَدِیدٌ' مبالغے کے لیے۔ لبید نے کہا:

---

(۱) نسخوں میں ہے: 'مباح کر دیا'، اور (م) سے ثابت ہے، اور اسی طرح کی بات 'لطائف الاشارات' ۶۸/۱ میں ہے۔ (۲) ابن فضالہ الحمیری، اور یہ کعب الاحبار کی بیوی کے بیٹے ہیں، ابن حبان نے 'الثقات' میں کہا: وہ اخبار کے راوی تھے، اور بخاری نے 'الاوسط' میں ان کا ذکر نوے اور سو کے درمیان وفات پانے والوں کے باب میں کیا ہے۔ تہذیب التہذیب ۲۴۹/۴۔ (۳) (ظ) میں ہے: اور اس کا پانی خوشبو اور اس کا چارہ کھانا۔ (۴) 'حلیۃ الاولیاء' اور (د) اور (ظ) و (ز) کے حاشیے میں ہے: 'وہ راضی ہو گئے'۔ (۵) ابو نعیم نے 'حلیۃ الاولیاء' ۷۹/۱ اور ۵۳/۶ میں اسے روایت کیا ہے۔ (۶) فخر رازی نے اپنی تفسیر ۱۱۲/۲ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۷) اس کے کہنے والے لبید بن ربیعہ العامری ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۱۷۴ میں ہے، اور وہاں اس کی روایت یہ ہے: میں اللہ کی تعریف کرتا ہوں پس اس کا کوئی شریک نہیں، اسی کے ہاتھوں میں بھلائی ہے وہ جو چاہتا ہے کرتا ہے۔ (۸) یہ ان کے دیوان ص ۹ میں ہے، اور اس میں 'بکفء' ہے، 'بند' کی جگہ۔ اور یہ شعر ایک طویل قصیدے سے ہے جسے حسان نے فتح مکہ کے موقع پر ابو سفیان کی ہجو میں کہا تھا جب کہ وہ اسلام لانے سے پہلے نبی ﷺ کی ہجو کر چکے تھے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 22 348

"Lest Al-Sandari should be my equal, and I make nations into general groups." (1) Abu Ubaidah (2) said: {andada} [rivals/equals] means: opposites. Al-Nahhas (3) said: {andada} is the first object, and {lillahi} [to Allah] is in the position of the second. Al-Jawhari (4) said: Al-nadd - with a fatha on the nun - is a high hill in the sky, and al-nadd is a type of perfume, it is not Arabic. A camel "nadda" [bolted/fled] "yaniddu naddan", "nidadan", and "nududan": it shied away and went off on its own. From this, some read: "yawm al-tanadd" [the day of calling/fleeing] (5). And "naddada bihi", meaning: he publicized it and made it heard. The seventh [point]: His words, Exalted is He (6): {while you know} is a subject and predicate, and the sentence is in the state of circumstance [haal], and the address is to the disbelievers (7) and the hypocrites. From Ibn Abbas (8). If it is said: How can He describe them as knowing when He has characterized them as the opposite, with sealing, printing, deafness, and blindness? The answer is in two ways: One of them: {while you know}: He means the specific knowledge that (9) Allah Almighty created the creation, sent down water, and grew sustenance (10), so they know that He is the Bestower of blessings upon them, not the rivals.

---

(1) His Diwan p. 286, and in it: "lakaima". Al-Sandari was a poet who was with Alqama bin Ulatha, and Labid was with Amir bin Al-Tufayl. Labid was invited to a poetical satire duel with him, but he refused. Al-Amama: scattered groups. The meaning: and I make nations gathered in separate groups. Al-Lisan: (Amam). (2) Majaz al-Qur'an 1/34. (3) I'rab al-Qur'an 1/199. (4) Al-Sihah (Nadd). (5) With a shadda [doubled consonant], and it is from Surah Al-Mu'min, verse 32, and this reading is attributed to Ibn Abbas, Al-Dahhak, Abu Salih, and Al-Kalbi; it is an irregular [shadhdh] reading. Al-Qira'at al-Shadhdhah by Ibn Khalawayh p. 132, and Al-Muhtasib 2/243. (6) In the copies: His words, Exalted is He, and it is the seventh, and what is established is from (M). (7) In (M): for the disbelievers. (8) Reported by Al-Tabari in his Tafsir 1/393. (9) In (M): by that. (10) Al-Muharrar al-Wajiz 1/106.

सूरा अल-बकरा: आयत 22 348

"ताकि अल-संदरी मेरा बराबर न हो, और मैं समुदायों को आम समूह बना दूँ।" (1) अबू उबैदा (2) ने कहा: ﴿أَنْدَادًا﴾ (अंददान): का अर्थ है प्रतिद्वंद्वी या विरोधी। अल-नह़्हास (3) ने कहा: ﴿أَنْدَادًا﴾ पहला कर्म है, और ﴿لِلَّهِ﴾ दूसरे के स्थान पर है। अल-जौहरी (4) ने कहा: 'अल-नद' - नून पर फतह के साथ - आकाश में एक ऊँची पहाड़ी है, और 'अल-नद' एक प्रकार की सुगंध है, यह अरबी नहीं है। और जब ऊँट भागता है (नद्द अल-बईर), तो उसे 'नद्द', 'निदाद' और 'नुदूद' कहते हैं: वह डर गया और अपना रास्ता पकड़ लिया, और इसी से कुछ लोगों ने पढ़ा है: "यौम अल-तनाद" (5)। और 'नद्दा बिही' का अर्थ है: उसने इसे प्रसिद्ध कर दिया और लोगों को सुना दिया। सातवाँ: अल्लाह तआला का कथन (6): ﴿وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ (और तुम जानते हो) मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है, और यह वाक्य 'हाल' (स्थिति) के स्थान पर है, और संबोधन काफिरों (7) और मुनाफिकों के लिए है। इब्न अब्बास (8) से रिवायत है। यदि यह कहा जाए: उसने उन्हें जानने वाला कैसे बताया जबकि उसने उन्हें इसके विपरीत मुहर लगाने, मुद्रित करने, बहरेपन और अंधेपन के साथ चित्रित किया है? तो इसका उत्तर दो प्रकार से है: उनमें से एक: ﴿وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾: उसका तात्पर्य उस विशिष्ट ज्ञान से है कि (9) अल्लाह तआला ने सृष्टि की रचना की, पानी बरसाया, और जीविका उगाई (10), इसलिए वे जानते हैं कि वही उन पर कृपा करने वाला है, न कि प्रतिद्वंद्वी।

---

(1) उनका दीवान पृ. 286, और उसमें: 'लिकैमा'। अल-संदरी एक कवि थे जो अलक़मा बिन उलाथा के साथ थे, और लबीद आमिर बिन अल-तुफैल के साथ थे। लबीद को उनके साथ काव्य-प्रतिस्पर्धा के लिए आमंत्रित किया गया था, लेकिन उन्होंने मना कर दिया। अल-अमाएम: बिखरे हुए समूह। अर्थ: और मैं लोगों को अलग-अलग समूहों में एकत्रित कर दूँ। अल-लिसान: (अम्म)। (2) मजाज़ अल-कुरान 1/34। (3) इराब अल-कुरान 1/199। (4) अल-सिह़ाह़ (नदद)। (5) तशदीद के साथ, और यह सूरा अल-मुअमिन, आयत 32 से है, और यह किरात इब्न अब्बास, अल-दह़्ह़ाक, अबू सालेह और अल-कल्बी की ओर मनसूब है, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) किरात है। अल-किरात अल-शाज़ह इब्न खालवैह द्वारा पृ. 132, और अल-मुह़तसिब 2/243। (6) प्रतियों में: अल्लाह तआला का कथन और वह सातवाँ है, और (म) से जो सिद्ध है। (7) (म) में: काफिरों के लिए। (8) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/393 में इसे उद्धृत किया है। (9) (म) में: 'बि-अन्न'। (10) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 1/106।

سورة البقرہ: آیت ۲۲ ۳٤۸

"تاکہ السندری میرا ہم پلہ نہ ہو، اور میں لوگوں کو عام گروہ بنا دوں۔" (۱) اور ابو عبیدہ (۲) نے کہا: ﴿أَنْدَاداً﴾: یعنی مخالف یا مدمقابل۔ نحاس (۳): ﴿أَنْدَاداً﴾ مفعول اول ہے، اور ﴿لِلَّهِ﴾ دوسرے کے مقام پر ہے۔ جوہری (٤): النَّدُّ - نون کے زبر کے ساتھ - آسمان میں بلند ٹیلہ ہے، اور النَّدُّ: ایک قسم کی خوشبو ہے، یہ عربی نہیں ہے، اور اونٹ کا بھاگ جانا (نَدَّ البعيرُ يَنِدُّ نَدّاً ونداداً ونُدُوداً): یعنی وہ بدک کر اپنے راستے پر چل پڑا، اور اسی سے بعض نے پڑھا ہے: "يوم التَّنادّ" (٥)۔ اور "نَدَّدَ به" کا مطلب ہے: اس کی تشہیر کی اور لوگوں کو سنایا۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول (٦): ﴿وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾ (حالانکہ تم جانتے ہو) مبتدا اور خبر ہے، اور یہ جملہ 'حال' کے مقام پر ہے، اور خطاب کفار (۷) اور منافقین سے ہے۔ ابن عباس (۸) سے روایت ہے۔ اگر یہ کہا جائے کہ: اس نے ان کا وصف علم سے کیسے بیان کیا جبکہ اس نے انہیں اس کے خلاف مہر لگانے، دل پر ٹھپا لگانے، بہرے پن اور اندھے پن سے متصف کیا ہے؟ تو اس کا جواب دو طرح سے ہے: پہلا یہ کہ: ﴿وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾: اس سے وہ مخصوص علم مراد ہے کہ (۹) اللہ تعالیٰ نے مخلوق کو پیدا کیا، پانی برسایا، اور رزق اگایا (۱۰)، چنانچہ وہ جانتے ہیں کہ ان پر انعام کرنے والا وہی ہے، نہ کہ شریک و ہمسر۔

---

(۱) ان کا دیوان ص ۲۸٦، اور اس میں: "لکیما" ہے۔ السندری ایک شاعر تھا جو علقمہ بن علاثہ کے ساتھ تھا، اور لبید، عامر بن طفیل کے ساتھ تھے، تو لبید کو ہجو گوئی کی دعوت دی گئی لیکن انہوں نے انکار کر دیا۔ العماعم: متفرق گروہ۔ اور معنی ہے: اور میں لوگوں کو متفرق جماعتوں میں جمع کر دوں۔ اللسان: (عمم)۔ (۲) مجاز القرآن ۱/۳٤۔ (۳) إعراب القرآن ۱/۱۹۹۔ (٤) الصحاح (ندد)۔ (٥) تشدید کے ساتھ، اور یہ سورہ مؤمن کی آیت ۳۲ ہے، اور یہ قراءت ابن عباس، ضحاک، ابو صالح اور کلبی کی طرف منسوب ہے، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ القراءات الشاذة لابن خالویہ ص

١٣٢، اور المحتسب ٢/٢٤٣۔ (٦) نسخوں میں ہے: اللہ تعالیٰ کا قول اور یہ ساتواں ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے۔ (٧) (م) میں: کافروں کے لیے۔ (٨) اسے طبری نے اپنی تفسیر ١/٣٩٣ میں نکالا ہے۔ (٩) (م) میں: "بأن" کے ساتھ ہے۔ (١٠) المحرر الوجیز ١/١٠٦۔

Second: The meaning may be: and you know His oneness through reason and possibility if you were to ponder and reflect, and God knows best. And in this is proof of the command to use rational arguments and the invalidation of blind following (taqlid). Ibn Fawrak said: It is possible that the verse addresses the believers, meaning: Do not apostatize, O believers, and set up equals to Allah after your knowledge—which is the negation of ignorance—that Allah is One (1). The words of the Almighty: "And if you are in doubt about what We have sent down to Our servant, then produce a surah like it and call your witnesses other than Allah, if you are truthful." [2:23] His words: "And if you are in doubt" mean: in skepticism. "about what We have sent down" refers to the Qur'an. The intended audience is the polytheists who were challenged; when they heard the Qur'an, they said: "This does not resemble the word of God, and we are in doubt about it," so the verse was revealed. The reason for its connection to what precedes it is that when He, Glory be to Him, mentioned in the first verse the evidence of His oneness and power, He mentioned after it the evidence for the prophethood of His Prophet, and that what he brought was not fabricated by himself. His words: "to Our servant" mean Muhammad ﷺ. The word 'abd (servant/slave) is derived from ta'abbud (worship), which is humility. Thus, a slave was called 'abd—from the nature of what he does—because of his humility toward his master (2). Tarafa said: Until the whole tribe avoided me, and I was left alone like a submissive camel (3). Meaning: the humbled one. Some said: Since worship is the most noble of characteristics, and being named by it is the most noble of titles, He called His Prophet a servant. They recited: O people, my heart is with Zahra; those who hear and see know it. Do not call me except by "O her servant," for it is the most noble of my names (4).

(1) Same source. (2) Al-Nukat wa'l-Uyun by Al-Mawardi 1/84. (3) The verse is from his Mu'allaqa, in his Diwan p. 31. (4) The two verses are in Nafh al-Tib 2/665 without attribution to a speaker, and the first hemistich of the first verse appeared as: O Amr =

दूसरा: अर्थ यह हो सकता है: और तुम तर्क और संभावना के माध्यम से उसकी एकता को जानते हो यदि तुम विचार और चिंतन करो, और अल्लाह बेहतर जानता है। और इसमें तर्कसंगत दलीलों के उपयोग का आदेश और अंधानुकरण (तक़लीद) के खंडन का प्रमाण है। इब्न फ़ौरक ने कहा: यह संभव है कि आयत मोमिनों (विश्वास करने वालों) को संबोधित करती हो, जिसका अर्थ है: हे मोमिनों, धर्मत्याग मत करो और अपने ज्ञान के बाद अल्लाह के लिए साझीदार मत ठहराओ - जो अज्ञानता का निषेध है - कि अल्लाह एक है (1)। अल्लाह तआला का कथन: "और यदि तुम उस (किताब) के बारे में किसी संदेह में हो जो हमने अपने बंदे पर उतारी है, तो उसके जैसी एक सूरह ले आओ, और अल्लाह के सिवा अपने गवाहों को बुला लो, यदि तुम सच्चे हो।" [2:23] अल्लाह तआला का कथन: "और यदि तुम किसी संदेह में हो" यानी: शंका में। "उस (किताब) के बारे में जो हमने उतारी है" यानी कुरान। इसका अर्थ उन मुशरिकों (बहुदेववादियों) से है जिन्हें चुनौती दी गई थी; जब उन्होंने कुरान सुना, तो उन्होंने कहा: "यह अल्लाह के कलाम (शब्द) के समान नहीं है, और हम इसके बारे में संदेह में हैं," इसलिए यह आयत उतरी। पिछली आयत के साथ इसके संबंध का कारण यह है कि जब उसने, वह महान है, पहली आयत में अपनी एकता और शक्ति के प्रमाण का उल्लेख किया, तो उसके बाद उसने अपने नबी की नबीगिरी का प्रमाण दिया, और यह कि वह जो कुछ लेकर आए हैं वह उनकी अपनी ओर से गढ़ा हुआ नहीं है। उनका कथन: "अपने बंदे पर" यानी मुहम्मद ﷺ। शब्द 'अब्द' (बंदा/दास) 'तअ़ब्बुद' (इबादत) से निकला है, जिसका अर्थ विनम्रता है। अत; गुलाम को - वह जो करता है उसके स्वरूप से - 'अब्द' कहा गया, क्योंकि वह अपने स्वामी के प्रति विनम्र होता है (2)। तरफ़ा ने कहा: यहाँ तक कि पूरे कबीले ने मुझसे किनारा कर लिया, और मुझे एक वश में किए हुए ऊंट की तरह अकेला छोड़ दिया गया (3)। अर्थात: वश में किया हुआ (दबाया हुआ)। कुछ लोगों ने कहा: चूँकि इबादत (उपासना) गुणों में सबसे श्रेष्ठ है, और इससे पुकारा जाना सबसे श्रेष्ठ पदवी है, इसलिए उसने अपने नबी को 'बंदा' कहा। और उन्होंने पढ़ा: ऐ लोगो, मेरा दिल ज़हरा के पास है; सुनने और देखने वाले इसे जानते हैं। मुझे सिर्फ़"ऐ उसके बंदे" कहकर पुकारना, क्योंकि यह मेरे नामों में सबसे श्रेष्ठ है (4)।

(1) वही स्रोत। (2) अल-नुकत वल-उयून अल-मावर्दी 1/84 द्वारा। (3) यह शेर उनकी मुअल्लक़ा से है, उनके दीवान पृष्ठ 31 में। (4) ये दो शेर नफ़्ह अल-तिब 2/665 में बिना किसी कवि के नाम के हैं, और पहले शेर का पहला आधा हिस्सा इस प्रकार आया है: ऐ अम्र =

دوسرا: معنی یہ ہو سکتا ہے: اور تم دلیل اور امکان کے ذریعے اس کی وحدانیت کو جانتے ہو اگر تم غور و فکر کرو، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اور اس میں عقلی دلائل کے استعمال کے حکم اور تقلید کے ابطال کی دلیل ہے۔ ابن فورک نے کہا: یہ ممکن ہے کہ آیت مومنین کو مخاطب کرے، تو معنی یہ ہے: اے مومنو، مرتد نہ ہو جاؤ اور اپنے علم کے بعد - جو کہ جہالت کی نفی ہے - اللہ کے لیے شریک نہ ٹھہراؤ کہ اللہ ایک ہے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُم مِّن دُونِ اللَّهِ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ ۲۳﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ﴾ یعنی: شک میں۔ ﴿مِّمَّا نَزَّلْنَا﴾ یعنی قرآن، اور مراد وہ مشرکین ہیں جنہیں چیلنج دیا گیا؛ کیونکہ انہوں نے جب قرآن سنا تو کہا: "یہ کلام اللہ کے مشابہ نہیں ہے، اور ہم اس کے بارے میں شک میں ہیں،" چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی۔ اس کا ماقبل سے ربط یہ ہے کہ جب باری تعالیٰ نے پہلی آیت میں اپنی وحدانیت اور قدرت کے دلائل ذکر فرمائے، تو اس کے بعد اپنے نبی کی نبوت پر دلالت کا ذکر کیا، اور یہ کہ وہ جو کچھ لائے ہیں وہ ان کا اپنا خود ساختہ نہیں ہے۔ ان کا فرمان: ﴿عَلَىٰ عَبْدِنَا﴾ یعنی محمد ﷺ، اور لفظ 'عبد' تعبد سے ماخوذ ہے، جس کے معنی عاجزی و انکساری ہیں۔ چنانچہ مملوک کو اس کے کام کی نوعیت کی بنا پر 'عبد' کہا گیا، کیونکہ وہ اپنے مالک کے سامنے عاجزی کرتا ہے (۲)۔ طرفہ نے کہا: یہاں تک کہ سارے قبیلے نے مجھ سے کنارہ کر لیا، اور میں ایسا اکیلا رہ گیا جیسے وہ اونٹ جسے سدھایا گیا ہو (۳)۔ یعنی: رام کیا ہوا (عاجز)۔ بعض نے کہا: چونکہ عبادت سب سے اشرف خصلت ہے، اور اس سے منسوب ہونا سب سے اشرف اعزاز ہے، اس لیے اللہ نے اپنے نبی کو 'عبد' کہا، اور انہوں نے یہ اشعار پڑھے: اے لوگو، میرا

دل زہراء کے پاس ہے، سننے والا اور دیکھنے والا اسے جانتا ہے۔ تم مجھے صرف "اے اس کے بندے" کہہ کر پکارو، کیونکہ یہ میرے ناموں میں سب سے معزز ہے (٤)۔

---

(١) اسی مصدر سے۔ (٢) النکت والعیون، ماوردی ١/٨٤۔ (٣) یہ شعر ان کے معلقہ سے ہے، اور ان کے دیوان ص ٣١ میں ہے۔ (٤) یہ دو اشعار نفح الطیب ٢/ ٦٦٥ میں کسی شاعر کی نسبت کے بغیر ہیں، اور اس میں پہلے شعر کا پہلا مصرع یوں ہے: یا عمرو =

Surah Al-Baqarah: Verse 23 350

“Then produce a surah” [fa’tū bi-sūratin]. The letter fā is for the response to the condition (aphesis). I’tū (bring) is shortened because it is from the category of "coming"; this was stated by Ibn Kaysān (1). It is a command meaning challenge (to show inability); because He, Exalted is He, knew their inability to do so. A "Surah" is one of the suwar (chapters). Discussion about it and the inimitability of the Quran (2) has already preceded, so there is no point in repeating it. The word “min” (from) in His saying: “from the like thereof” [min mithlihi] is extra, as He said: “then produce a surah like it” [fa’tū bi-sūratin mithlihi] [Yunus: 38]. The pronoun in “mithlihi” (its like) refers back to the Quran according to the majority of scholars, such as Qatādah, Mujāhid (3), and others. It is said: it refers back to the Torah and the Gospel. Thus the meaning is: produce a Surah from a book like it, for it confirms what is in it. It is also said: it refers back to the Prophet ﷺ. The meaning is: from an illiterate human like him, who neither writes nor reads (4). So “min” according to these two interpretations is for partition (partitive). Pausing at “mithlihi” is not complete; because “wa’d‘ū” (and call) is a conjunction to it (5). The words of the Almighty: “and call your witnesses” means your helpers and your supporters. Al-Farrā’ (6) said: your gods. Ibn Kaysān said: If it is asked: How are “witnesses” mentioned here, when witnesses only exist to witness a matter or to inform about a matter they witnessed, while it was said to them: “then produce a surah from the like thereof”? The answer is: the meaning is: seek help from those you find among your scholars, and bring them forth so they may witness what you produce, so that the rebuttal against all of them will be more certain in argument against them. I say: this is the meaning of Mujāhid's statement; Mujāhid said: the meaning of “and call your witnesses” is: = Nādi ‘Abd Zahrā’. (1) I‘rāb al-Qur’ān by al-Naḥḥās 1/199. (2) Pages 106 and 112-122. (3) Reported by al-Ṭabarī 1/396-397. (4) Al-Muḥarrar al-Wajīz 1/106-107. (5) Īḍāḥ al-Waqf wa al-Ibtidā’ by Ibn al-Anbārī 1/503. (6) Ma‘ānī al-Qur’ān 1/19.

सूरा अल-बकरा: आयत 23 350

"तो ले आओ एक सूरा" [फ़'तू बि-सूरतिन]। यहाँ 'फ़ा' शर्त का जवाब है। 'इअतू' (लाओ) को संक्षिप्त किया गया है क्योंकि यह "आने" के अर्थ से है; यह इब्न कैसान (1) ने कहा है। यह एक आदेश है जिसका अर्थ चुनौती (अक्षमता दिखाना) है; क्योंकि वह, जो सर्वोच्च है, उनके इसे करने की अक्षमता को जानता था। "सूरा" कई 'सुवर' (अध्यायों) में से एक है। इसके और कुरान की अलौकिकता (2) के बारे में चर्चा पहले ही हो चुकी है, इसलिए इसे दोहराने का कोई तुक नहीं है। उसके कथन "उस जैसे में से" [मिन मिस्लिही] में "मिन" (से) शब्द अतिरिक्त है, जैसा कि उसने कहा: "तो उसके जैसी एक सूरा ले आओ" [फ़'तू बि-सूरतिन मिस्लिही] [यूनुस: 38]। अधिकांश विद्वानों, जैसे कि क़तादा, मुजाहिद (3) और अन्यों के अनुसार, "मिस्लिही" (उसके जैसा) में सर्वनाम कुरान की ओर वापस जाता है। कहा गया है: यह तौरात और इंजील की ओर वापस जाता है। इस प्रकार अर्थ है: उस जैसी किसी किताब से एक सूरा लाओ, क्योंकि वह उसमें जो है उसकी पुष्टि करती है। यह भी कहा गया है: यह नबी ﷺ की ओर वापस जाता है। अर्थ है: उनके जैसे एक अनपढ़ इंसान से, जो न लिखता है और न पढ़ता है (4)। तो इन दो व्याख्याओं के अनुसार "मिन" विभाजक (हिस्सा बताने वाला) है। "मिस्लिही" पर रुकना पूर्ण नहीं है; क्योंकि "वद'ऊ" (और पुकारो) उसी पर आधारित एक संयोजन है (5)। सर्वशक्तिमान के शब्द: "और अपने गवाहों को बुलाओ" का अर्थ है आपके सहायक और आपके मददगार। अल-फर्रा (6) ने कहा: आपके देवता। इब्न कैसान ने कहा: यदि यह पूछा जाए: यहाँ "गवाहों" का उल्लेख कैसे किया गया है, जबकि गवाह केवल किसी मामले की गवाही देने या किसी मामले के बारे में सूचित करने के लिए होते हैं जिसे उन्होंने देखा है, जबकि उनसे कहा गया था: "तो उस जैसा एक सूरा ले आओ"? उत्तर यह है: अर्थ यह है: अपने विद्वानों में से जिन्हें आप पाते हैं उनसे मदद माँगें, और उन्हें उपस्थित करें ताकि वे जो आप लाते हैं उसे देखें, ताकि उन सभी के विरुद्ध खंडन उनके विरुद्ध तर्क में अधिक पुख्ता हो। मैं कहता हूँ: मुजाहिद के कथन का यही अर्थ है; मुजाहिद ने कहा: "और अपने गवाहों को बुलाओ" का अर्थ है: = नादी अब्द ज़हरा। (1) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 1/199। (2) पृष्ठ 106 और 112-122। (3) अल-तबरी द्वारा वर्णित 1/396-397। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/106-107। (5) इदाह अल-वक़्फ़ वा अल-इब्तिदा, इब्न अल-अंबारी द्वारा 1/503। (6) मा'आनी अल-कुरान 1/19।

سورة البقرہ: آیت ۲۳ ۳۵۰

﴿ فَأْتُوا بِسُورَةٍ ﴾ 'فاء' جوابِ شرط ہے، 'ائتوا' مقصور ہے کیونکہ یہ بابِ مجیء سے ہے؛ یہ ابن کیسان (۱) نے کہا ہے۔ یہ ایک امر ہے جس کا معنی تعجیز (عاجز کرنا) ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ ان کے اس سے عاجز ہونے کو جانتا تھا۔ اور سورۃ: سورتوں میں سے ایک ہے۔ اس کے بارے میں اور قرآن کے اعجاز (۲) کے بارے میں کلام پہلے گزر چکا ہے، اس لیے تکرار کا کوئی فائدہ نہیں۔ اور اللہ کے قول ﴿ مِّن مِّثْلِهِ ﴾ میں 'مِن' زائد ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ ﴾ [یونس: ۳۸]۔ اور "مثلہ" میں ضمیر جمہور علماء، جیسے قتادہ اور مجاہد (۳) وغیرہ کے نزدیک قرآن کی طرف لوٹتی ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ تورات اور انجیل کی طرف لوٹتی ہے، تو معنی یہ ہے: اس جیسی کسی کتاب سے ایک سورت لے آؤ، کیونکہ وہ اس کی تصدیق کرتی ہے جو اس میں ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ نبی ﷺ کی طرف لوٹتی ہے، معنی یہ ہے: آپ جیسے کسی امی انسان سے، جو نہ لکھتا ہے اور نہ پڑھتا ہے (٤)۔ تو ان دو تاویلوں کی بنیاد پر 'مِن' تبعیض کے لیے ہے۔ اور "مثلہ" پر وقف تام نہیں ہے؛ کیونکہ ﴿ وَادْعُوا ﴾ اس پر عطف ہے (٥)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُم ﴾ اس کا معنی ہے اپنے مددگاروں اور حامیوں کو بلاؤ۔ الفراء (٦) نے کہا: تمہارے معبود۔ اور ابن کیسان نے کہا: اگر یہ پوچھا جائے کہ: یہاں شہداء کا ذکر کیسے کیا گیا، جبکہ شہداء تو کسی معاملے کی گواہی دینے یا اس معاملے کی خبر دینے کے لیے ہوتے ہیں جس کا انہوں نے مشاہدہ کیا ہو، جبکہ ان سے یہ کہا گیا: ﴿ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِ ﴾؟ تو جواب یہ ہے کہ: معنی یہ ہے: اپنے علماء میں سے جنہیں تم پاؤ ان سے مدد مانگو، اور انہیں حاضر کرو تاکہ وہ اس کا مشاہدہ کریں جو تم لاتے ہو، تو سب پر رد حجت کے لحاظ سے زیادہ مؤکد ہو جائے گا۔ میں کہتا ہوں: یہی مجاہد کے قول کا معنی ہے؛ مجاہد نے کہا: ﴿ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُم ﴾ کا معنی ہے یعنی: =

نادِ عبدِ زہراء۔ (١) اعراب القرآن للنحاس ١/١٩٩۔ (٢) ص ١٠٦ اور ١١٢ - ١٢٢۔ (٣) اسے طبری نے تخریج کیا ہے ٣٩٧/١-٣٩٦۔ (٤) المحرر الوجيز ١٠٧-١٠٦/١۔ (٥) إيضاح الوقف والابتداء لابن الأنباري ٥٠٣/١۔ (٦) معانی القرآن ١٩/١۔

351

Surah Al-Baqarah: Verse 24

Call people to witness for you (1), meaning: they witness for you that you have opposed him. Al-Nahhas (2) said: {your witnesses} (shuhada'akum) is in the accusative case due to the verb, and it is the plural of 'shaheed' (witness); it is said: 'shaahid' and 'shaheed', like 'qaadir' and 'qadeer'.

His saying: {besides Allah} (min dooni Allah) means: other than Him, and 'doon' (below/besides) is the opposite of 'fawq' (above), and it denotes falling short of the ultimate goal, and it serves as an adverb. 'Al-Doon' refers to the despicable and lowly.

It was said: 'When a man rises, he aims for loftiness / And he who is lowly is content with lowliness.' (3) No verb is derived from it, although some say from it: 'daana yadoonu dawnan'. It is said: 'this is below (doon) that', meaning: closer than it. In inciting someone to take something, it is said: 'doonaka'. The tribe of Tamim said to Al-Hajjaj: 'Let us bury Salih' – and he had crucified him – so he said: 'doonakumuhu' (take him/he is yours to deal with). (4)

His saying, the Exalted: {if you are truthful} (in kuntum sadiqeen) in what you claimed regarding your ability to offer opposition, as per their statement in another verse: {If we willed, we could say the like of this} [Al-Anfal: 31].

Truthfulness (al-sidq) is the opposite of lying; one has been 'sadaqa' (truthful) in speech. 'Al-sadq' (with a fatha on the seen) refers to the hard part of spears. It is said: 'sadaqoohum al-qital' (they fought them truly/hard). 'Al-Siddiq' is one who is constant in truthfulness. It is said: 'a man of truth' (rajul sidq), just as it is said: 'what an excellent man'. Friendship (al-sadaqah) is derived from truthfulness in advice and affection. (5)

His saying, the Exalted: {But if you do not - and you will never be able to - then fear the Fire, whose fuel is men and stones, prepared for the disbelievers. 24}

His saying, the Exalted: {But if you do not} refers to what has passed, {and you will never be able to} meaning: you will not be capable of it in the future.

---

(1) Narrated by Al-Tabari 1/399. (2) I'rab al-Qur'an 1/199. (3) It is in Al-Sihah and Al-Lisan (under 'd-w-n') without attribution. (4) Al-Sihah (doon), and this report was also mentioned by Ibn al-Sikkit in Islah al-Mantiq 1/262, Ibn al-Athir in al-Nihayah, and Ibn Manzur in al-Lisan (q-b-r) quoting Abu 'Ubaydah. The meaning of their saying:

'aqbirna Salihan' is: enable us to bury him in a grave. Salih is the son of Abd al-Rahman, and see what will come under the interpretation of the verse: {Then He causes him to die and provides a grave for him} [Abasa: 21]. (5) Mujmal al-Lughah by Ibn Faris (s-d-q).

351

सूरह अल-बक़रह: आयत 24

उन लोगों को बुलाओ जो तुम्हारे लिए गवाही दें (1), यानी: वे गवाही दें कि तुमने उसका मुकाबला किया है। अल-नहहास (2) ने कहा: {अपने गवाहों} (शुहदा'अकुम) क्रिया के कारण कर्मकारक (नसब) में है, यह 'शहीद' का बहुवचन है; 'शाहिद' और 'शहीद' कहा जाता है, जैसे 'क़ादिर' और 'क़दीर'।

उनका कथन: {अल्लाह के सिवा} (मिन दूनिल्लाह) यानी: उसके अलावा, और 'दून' 'फ़ौक़' (ऊपर) का विपरीत है, और इसका अर्थ लक्ष्य से कम रह जाना है, और यह क्रिया विशेषण (ज़र्फ़) हो सकता है। 'अद-दून' का अर्थ नीच और तुच्छ भी होता है।

कहा गया है: 'जब कोई व्यक्ति ऊपर उठता है, तो वह उच्चता का प्रयास करता है / और जो तुच्छ होता है वह तुच्छता से ही संतुष्ट हो जाता है।' (3) इससे कोई क्रिया नहीं निकलती, हालांकि कुछ लोग इससे 'दाना यदुनु दौनन' कहते हैं। कहा जाता है: 'यह उसके नीचे (दून) है', यानी: उसके करीब। और किसी चीज़ के लिए उकसाने के लिए 'दूनक' (इसे लो) कहा जाता है। तमीम कबीले ने अल-हज्जाज से कहा: 'सालिह को दफनाने दो' - और उसने उसे सूली पर चढ़ा दिया था - तो उसने कहा: 'दूनकुमुहू' (इसे ले लो/इसके साथ जो करना है करो)। (4)

अल्लाह तआला का कथन: {यदि तुम सच्चे हो} (इन कुनतुम सादिक़ीन) उस बात में जो तुमने मुकाबले की क्षमता के बारे में कही थी, क्योंकि उन्होंने एक दूसरी आयत में कहा था: {यदि हम चाहें, तो हम भी ऐसा ही कह सकते हैं} [अल-अनफ़ाल: 31]।

सच्चाई (सिद्क़) झूठ का विपरीत है, और 'सदक़ा' बातचीत में सच्चाई के लिए प्रयुक्त होता है। 'सद्क़' का अर्थ भालों का कठोर हिस्सा भी है। कहा जाता है: 'सदक़ूहूम अल-क़िताल' (उन्होंने डटकर युद्ध किया)। 'अद-सिद्दीक़' वह है जो सच्चाई पर अडिग रहता है। कहा जाता है: 'सच्चा व्यक्ति' (रजुल सिद्क़), जैसे कहा जाता है: 'कितना अच्छा आदमी है'। मित्रता (सदाक़ह) सलाह और प्रेम में सच्चाई से निकली है। (5)

अल्लाह तआला का कथन: {फिर यदि तुम न कर सको—और तुम कभी न कर सकोगे—तो उस आग से डरो जिसका ईंधन मनुष्य और पत्थर हैं, जो इनकार करने वालों के लिए तैयार की गई है। 24}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर यदि तुम न कर सको} यानी जो बीत चुका है उसमें, {और तुम कभी न कर सकोगे} यानी: भविष्य में तुम ऐसा करने में सक्षम नहीं होगे।

---

(1) इसे अल-तबरी 1/399 ने उद्धृत किया है। (2) इ'राब अल-क़ुरआन 1/199। (3) यह अल-सिहाह और अल-लिसान में (दून) के अंतर्गत बिना किसी संदर्भ के है। (4) अल-सिहाह (दून) और यह समाचार इब्न अल-सिक्किट ने इस्लाह अल-मन्तिक 1/262 में, इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया में, और इब्न मंजूर ने अल-लिसान (क़बर) में अबू उबैदा से उद्धृत करते हुए उल्लेख किया है। उनके कहने 'अक़बिरना सालिहन' का अर्थ है: हमें उसे कब्र में दफनाने में सक्षम बनाओ। सालिह अब्द अल-रहमान का बेटा है, और देखें कि अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में क्या आएगा: {फिर उसने उसे मृत्यु दी और उसे कब्र में स्थान दिया} [अबस: 21]। (5) इब्न फारिस द्वारा मुजमल अल-लुगह (स-द-क़)।

351

سورة البقرہ: آیت 24

ایسے لوگوں کو بلاؤ جو تمہارے لیے گواہی دیں (1)، یعنی: وہ تمہارے لیے گواہی دیں کہ تم نے اس کا مقابلہ کیا ہے۔ النحاس (2) کہتے ہیں: {اپنے گواہوں کو} (شہداءکم) فعل کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، یہ 'شہید' کی جمع ہے، کہا جاتا ہے: 'شاہد' اور 'شہید'، جیسے 'قادر' اور 'قدیر'۔

اللہ کا ارشاد: {اللہ کے سوا} (من دون اللہ) یعنی: اس کے علاوہ، اور 'دون' 'فوق' (اوپر) کی ضد ہے، اور یہ انتہا سے پیچھے رہ جانے کے معنی میں ہے، اور یہ ظرف کے طور پر استعمال ہوتا ہے۔ اور 'الدون' کے معنی حقیر اور کمینہ کے ہیں۔

شاعر کہتا ہے: جب آدمی بلند ہوتا ہے تو وہ بلندی ہی چاہتا ہے / اور جو کم ظرف ہو وہ پستی پر ہی قناعت کرتا ہے۔ (3) اس سے فعل مشتق نہیں ہوتا، البتہ بعض اس سے 'دان یدون دوناً' کہتے ہیں۔ کہا جاتا ہے: 'یہ اس کے نیچے (دون) ہے'، یعنی: اس سے زیادہ قریب۔ اور کسی چیز کی ترغیب دینے کے لیے 'دونک' (اسے پکڑو) کہا جاتا ہے۔ قبیلہ تمیم نے حجاج سے کہا: 'ہمیں صالح کو دفن کرنے دو' - اور اس نے اسے سولی پر چڑھایا ہوا تھا - تو اس نے کہا: 'دونکموہ' (تم اسے لے لو/ تمہارے حوالے)۔ (4)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اگر تم سچے ہو} (ان کنتم صادقین) اس بات میں جو تم نے معارضہ (مقابلہ) کرنے کی قدرت کے بارے میں کہی تھی، کیونکہ انہوں نے ایک دوسری آیت میں کہا تھا: {اگر ہم چاہیں تو ہم بھی اس جیسا کہہ سکتے ہیں} [الانفال: 31]۔

اور 'الصدق' (سچائی): کذب (جھوٹ) کی ضد ہے، اور کہا جاتا ہے 'صدق فی الحدیث' (اس نے بات میں سچ کہا)۔ اور 'الصدق' (سین کے فتحہ کے ساتھ) کے معنی نیزوں کا سخت حصہ ہیں۔ کہا جاتا ہے: 'صدقوہم القتال' (انہوں نے ان سے بھرپور مقابلہ کیا)۔ اور 'الصدیق' وہ ہے جو سچائی پر مداومت کرے۔ کہا جاتا ہے: 'رجل صدق' (سچا آدمی)، جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'نعم الرجل' (کیا ہی خوب آدمی ہے)۔ اور 'الصداقہ' (دوستی) نصیحت اور محبت میں سچائی سے مشتق ہے۔ (5)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اگر تم ایسا نہ کر سکے - اور تم ہرگز ایسا نہ کر سکو گے - تو اس آگ سے ڈرو جس کا ایندھن انسان اور پتھر ہیں، جو کافروں کے لیے تیار کی گئی ہے} [24]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اگر تم ایسا نہ کر سکے} یعنی گزشتہ زمانے میں، {اور تم ہرگز ایسا نہ کر سکو گے} یعنی: آنے والے وقت میں تم اس کی طاقت نہیں رکھو گے۔

---

(1) اسے طبری نے 1/399 میں روایت کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن 1/199۔ (3) یہ الصحاح اور اللسان میں (دون) کے تحت بغیر کسی نسبت کے درج ہے۔ (4) الصحاح (دون) اور اس خبر کو ابن السکیت نے اصلاح المنطق 1/262، ابن الاثیر نے النہایہ اور ابن منظور نے اللسان (قبر) میں ابوعبیدہ سے نقل کیا ہے۔ اور ان کے قول 'اقبرنا صالحاً' کا مطلب ہے: ہمیں اسے قبر میں دفن کرنے کے قابل بناؤ۔ صالح، عبدالرحمن کے بیٹے ہیں، اور اس بارے میں تفصیل اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں آئے گی: {پھر اسے موت دی، پھر اسے قبر میں جگہ دی} [عبس: 21]۔ (5) مجمل اللغہ از ابن فارس (صدق)۔

٣٥٢ Surah Al-Baqarah: Verse 24

Pausing on this, at: ﴿صَدِقِينَ﴾ (truthful), is complete (tām). A group of commentators said: the meaning of the verse is: {And call your witnesses besides Allah if you are truthful}, and you will never do so; {then if you do not do so, fear the Fire}. Based on this interpretation, the pause at ﴿صَدِقِينَ﴾ is not complete (1).

If it is asked: How did "in" (if) enter upon "lam" (did not) when a particle that governs grammatical case (ʿāmil) does not enter upon another such particle? The answer is that "in" here does not govern the wording, so it entered "lam" just as it enters a past tense verb; because it does not govern "lam" just as it does not govern the past tense. So the meaning of "if you do not do so" is: if you leave the action (2).

The Almighty's saying: ﴿وَلَن تَفْعَلُواْ﴾ (and you will never do so) is in the accusative case (naṣb) due to "lan" (never), and among the Arabs are those who use it to cause the jussive case (jazm). This was mentioned by Abu ʿUbaydah (2), and from it is a verse by al-Nābighah: "So I will never offer [my praise]—may you avoid being cursed—for a reward (3)." And in the Hadith of Ibn ʿUmar when he was taken to the Fire in his dream: it was said to me: "Do not be afraid" [lan turaʿ] (4). This follows that [dialectal] language.

And in His saying: ﴿وَلَن تَفْعَلُواْ﴾ there is a provocation of their resolve and a stirring of their souls; so that their inability after that becomes more striking. This is among the matters that the Quran informed of before they occurred (5). Ibn Kaysān said: ﴿وَلَن تَفْعَلُواْ﴾ is to apprise them that it is the truth, and that they are not...

---

(1) Clarification of Pausing and Starting by Ibn al-Anbārī 1/503. (2) Syntax of the Quran by al-Naḥḥās 1/200. (3) This is the second half (ʿajuz) of a verse from his Muʿallaqah, and its first half (ṣadr) is: "This praise, if you hear good from it." "And I will never offer" [wa-lan uʿarriḍa] is the narration of Ibn ʿAṭiyyah 1/107, the narration in the Diwan p. 37 is: "so I did not offer" [fa-lam uʿriḍ], and al-Naḥḥās's narration in the Commentary on the Odes 2/765 is: "so I did not present" [fa-mā ʿaraḍtu]. His saying: "al-ṣafad": gift. Al-Aṣmaʿī said: "al-ṣafad" is not a primary gift, it is only in the position of a recompense. The author will mention the verse in the commentary of verse (49) of Surah Al-Ḥijr, and his narration is: "so not" [fa-lam]. (4) Narrated with this wording by ʿAbd al-Razzāq in al-Muṣannaf (1645), and narrated by al-Bukhārī (1121), and Muslim (2478) with the wording: "did not fear" [lam turaʿ], and also in al-Bukhārī (7030) with the wording: "did not be afraid" [lam turāʿ]. Al-Ḥāfiẓ said in al-Fatḥ 3/7: It

occurred in al-Qābisi's narration: "lan turaʿ", by deleting the Alif. Ibn al-Tīn said: It is a rare dialect. Meaning: the jussive with "lan"... and the rest of his words should be consulted. (5) Al-Muḥarrar al-Wajīz 1/107. (6) In the copies: "and if you do not do so"; what is established is from (m).

३५२ सूरा अल-बकरा: आयत २४

इस पर, ﴿صَٰدِقِينَ﴾ (सच्चे) पर रुकना पूर्ण (ताम) है। मुफस्सिरों (टीकाकारों) के एक समूह ने कहा है: आयत का अर्थ है: {और अल्लाह के सिवा अपने गवाहों को बुला लो यदि तुम सच्चे हो}, और तुम कभी ऐसा नहीं कर सकोगे; {फिर यदि तुम ऐसा न करो, तो उस आग से डरो}। इस व्याख्या के अनुसार, ﴿صَٰدِقِينَ﴾ पर रुकना पूर्ण नहीं होता (१)।

यदि पूछा जाए: 'इन्' (यदि) 'लम' (नहीं किया) पर कैसे आया, जबकि एक कारक (आमिल) दूसरे कारक पर नहीं आता? उत्तर यह है कि यहाँ 'इन्' शाब्दिक रूप से कार्य नहीं कर रहा है, इसलिए यह 'लम' पर वैसे ही आया जैसे यह भूतकाल की क्रिया पर आता है; क्योंकि यह 'लम' में वैसे ही कार्य नहीं करता जैसे भूतकाल में कार्य नहीं करता। अतः'यदि तुम ऐसा न करो' का अर्थ है: यदि तुम कार्य करना छोड़ दो (२)।

अल्लाह का कथन: ﴿وَلَن تَفۡعَلُواْ﴾ (और तुम कभी ऐसा नहीं कर सकोगे) 'लन्' (कभी नहीं) के कारण कर्म कारक (नस्ब) में है, और अरबों में कुछ ऐसे भी हैं जो इसके साथ 'जज़्म' (मजबूरी/आज्ञासूचक) का प्रयोग करते हैं। इसका उल्लेख अबू उबैदाह ने किया है (२), और इसी से नाबिगा का एक शेर है: "तो मैं कभी उपहार के बदले में [अपनी प्रशंसा] पेश नहीं करूँगा—आप अभिशाप से बचें—(३)।" और इब्न उमर की हदीस में, जब उन्हें सपने में आग के पास ले जाया गया, तो मुझसे कहा गया: "डरो मत" [लन् तुरअ] (४)। यह उसी बोली (भाषा) के अनुसार है।

और उनके कथन में: ﴿وَلَن تَفۡعَلُواْ فَٱتَّقُواْ﴾ उनके संकल्प को उत्तेजित करना और उनकी आत्माओं को झकझोरना है; ताकि उसके बाद उनकी लाचारी और भी अद्भुत हो। यह उन विषयों में से है जिसकी सूचना कुरान ने उनके घटित होने से पहले ही दे दी थी (५)। इब्न कैसान ने कहा: ﴿وَلَن تَفۡعَلُواْ فَٱتَّقُواْ﴾ उन्हें यह बताने के लिए है कि यह सत्य है, और वे नहीं हैं...

---

(१) इब्न अल-अंबारी द्वारा 'ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' १/५०३। (२) अल-नह़्हास द्वारा 'इराब अल-कुरान' १/२००। (३) यह उनके'मुअल्लाका' के एक शेर का दूसरा भाग (अजुज़) है, और इसका पहला भाग (सद्र) है: "यह प्रशंसा, यदि आप इससे अच्छाई सुनते हैं।" "और मैं कभी पेश नहीं करूँगा" [वा-लन उअरिद़ा] इब्न अत्तिया १/१०७ का वर्णन है, दीवान पृ. ३७ में वर्णन है: "तो मैंने पेश नहीं किया" [फा-लम उरिद़], और क़सीदों की व्याख्या २/७६५ में अल-नह़्हास का वर्णन है: "तो जो मैंने पेश किया" [फा-मा अरद्तु]। उनका कथन: "अल-सफद": उपहार। अल-अस़मई ने कहा: "अल-सफद"

कोई प्राथमिक उपहार नहीं है, यह केवल प्रतिफल के स्थान पर है। लेखक इस शेर का उल्लेख सूरा अल-हिज्र की आयत (४९) की व्याख्या में करेंगे, और उनका वर्णन है: "तो नहीं" [फा-लम]। (४) इसे इन्ही शब्दों के साथ 'अल-मुसन्नफ' (१६४५) में अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा, और अल-बुखारी (११२१), और मुस्लिम (२४७८) द्वारा इस शब्द के साथ उद्धृत किया गया है: "नहीं डरे" [लम तुरअ], और अल-बुखारी (७०३०) में भी: "डरो मत" [लम तुरई]। अल-हाफिज़ ने अल-फतह ३/७ में कहा: यह अल-क़ाबिसी के वर्णन में आया है: "लन तुरअ", अलिफ को हटाकर। इब्न अल-तीन ने कहा: यह एक दुर्लभ बोली है। अर्थात: 'लन' के साथ जज़्म... और उनके शब्दों का शेष भाग देखा जाना चाहिए। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१०७। (६) प्रतियों में: "और यदि तुम ऐसा न करो"; जो स्थापित है वह (म) से है।

٣٥٢ سورة البقرہ: آیت ٢٤

اس پر، ﴿صَدِقِينَ﴾ (سچے) پر وقف 'تام' (مکمل) ہے، اور مفسرین کی ایک جماعت نے کہا ہے کہ آیت کا معنی یہ ہے: {اور اللہ کے سوا اپنے گواہوں کو پکار لو اگر تم سچے ہو}، اور تم ہرگز ایسا نہ کر سکو گے؛ {پس اگر تم نہ کر سکو تو آگ سے ڈرو}۔ اس تفسیر کے مطابق ﴿صَدِقِينَ﴾ پر وقف مکمل نہیں ہوتا (١)۔

اگر پوچھا جائے: 'اِن' (اگر) 'لم' (نہیں کیا) پر کیسے داخل ہوا جبکہ ایک عامل دوسرے عامل پر داخل نہیں ہوتا؟ جواب یہ ہے کہ 'اِن' یہاں لفظی طور پر عامل نہیں ہے، چنانچہ یہ 'لم' پر ویسے ہی داخل ہوا جیسے ماضی (فعل) پر داخل ہوتا ہے؛ کیونکہ یہ 'لم' میں عمل نہیں کرتا جیسے ماضی میں عمل نہیں کرتا۔ پس 'اگر تم نہ کر سکو' کا معنی ہے: اگر تم عمل کرنا چھوڑ دو (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَن تَفْعَلُواْ﴾ (اور تم ہرگز ایسا نہ کر سکو گے) لفظ 'لن' کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، اور عربوں میں سے کچھ ایسے بھی ہیں جو اسے جزم دیتے ہیں۔ اس کا ذکر ابو عبیدہ نے کیا ہے (٢)، اور اسی میں سے نابغہ کا یہ شعر ہے: "پس میں ہرگز (اپنی مدح) عطیہ کے بدلے پیش نہیں کروں گا—آپ لعنت سے بچیں—(٣)۔" اور ابن عمر کی حدیث میں ہے جب انہیں خواب میں آگ کی طرف لے جایا گیا: تو مجھ سے کہا گیا: "ہرگز نہ ڈرو" [لن تُرَع] (٤)۔ یہ اسی لغت (بولی) پر مبنی ہے۔

اور اس کے قول: ﴿وَلَن تَفْعَلُواْ﴾ میں ان کی ہمتوں کو ابھارنا اور ان کے نفوس کو تحریک دینا ہے؛ تاکہ اس کے بعد ان کی عاجزی زیادہ حیرت انگیز ہو، اور یہ ان امور میں سے ہے جن کی خبر قرآن نے ان کے وقوع پذیر ہونے سے پہلے ہی دے دی تھی (٥)۔ ابن کیسان نے کہا: ﴿وَلَن تَفْعَلُواْ﴾ ان پر یہ ثابت کرنے کے لیے ہے کہ یہ حق ہے، اور یہ کہ وہ نہیں ہیں...

(۱) ابن الانباری کی 'ایضاح الوقف والابتداء' ۱/۵۰۳۔ (۲) النحاس کی 'اعراب القرآن' ۱/۲۰۰۔ (۳) یہ ان کے معلقہ کے ایک شعر کا دوسرا حصہ (عجز) ہے، اور اس کا پہلا حصہ (صدر) ہے: "یہ ثنا، اگر آپ اس سے خیر سنتے ہیں"۔ "اور میں ہرگز پیش نہیں کروں گا" [ولن اعرض] ابن عطیہ ۱/۱۰۷ کی روایت ہے، دیوان ص ۳۷ کی روایت ہے: "پس میں نے پیش نہ کیا" [فلم اعرض]، اور شرح قصائد ۲/۷۶۵ میں النحاس کی روایت ہے: "پس میں نے جو پیش کیا" [فما عرضت]۔ ان کا قول: "الصفد": عطیہ۔ اصمعی نے کہا: "الصفد" ابتدائی عطیہ نہیں ہوتا، یہ صرف بدلے کے طور پر ہوتا ہے۔ مصنف اس شعر کو سورہ الحجر کی آیت (۴۹) کی تفسیر میں ذکر کریں گے، اور ان کی روایت ہے: "پس نہیں" [فلم]۔ (۴) اسے انہی الفاظ کے ساتھ عبد الرزاق نے المصنف (۱۶۴۵) میں، اور بخاری (۱۱۲۱) اور مسلم (۲۴۷۸) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "نہیں ڈرے" [لم ترع]، اور بخاری (۷۰۳۰) میں بھی: "نہ ڈرو" [لم تراع]۔ حافظ نے الفتح ۳/۷ میں کہا: قابسی کی روایت میں "لن ترع" الف کے حذف کے ساتھ واقع ہوا ہے۔ ابن التین نے کہا: یہ ایک نایاب لغت ہے۔ یعنی: لن کے ساتھ جزم... اور ان کی گفتگو کا بقیہ حصہ دیکھا جائے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۱۰۷۔ (۶) نسخوں میں ہے: "اور اگر تم نہ کرو"؛ جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 24 353

...truthful in what they claimed that it is a lie, a fabrication, magic, poetry, or tales of the ancients, while they claim to have knowledge but cannot produce a single surah like it. And His saying: {fear the Fire} is the response to {But if you do not}, meaning: protect yourselves from the Fire by believing in the Prophet ﷺ and obeying Allah the Almighty. The meaning of 'Taqwa' (piety/fearing God) has been mentioned before (1), so there is no need to repeat it. It is said that in the dialect of Tamim and Asad it is "fat-taqu al-nar" (with a shadda), and Sibawayh (2) reported: "taqa yattaqi" (to fear/protect oneself) like "qada yaqdi". "Al-Nar" (the Fire) is the object (maf'ul). "Al-lati" (the one who/which - feminine) is its description (3), and it has three linguistic forms: "Al-lati", "Al-lati" with a kasra on the ta', and "Al-lat" with a sukun on the ta'. It is an ambiguous noun for the feminine, it is definite, and the definite article 'Al' cannot be removed to make it indefinite, and it is only complete with a relative clause (sila). Its dual form also has three linguistic forms: "Al-latani", "Al-lata" by omitting the nun, and "Al-latanni" with a shadda on the nun. Its plural form has five linguistic forms: "Al-lati", which is the language of the Quran, "Al-lati" with a kasra on the ta' without a ya', "Al-lawati", and "Al-lawati" without a ya'. Abu Ubayda (4) recited: From those [feminine plural forms] "Al-lawati", "Al-lati", and "Al-lati"... they claimed that my peers have grown old (5). And "Al-lawa" by omitting the ta'. This is what Al-Jawhari (6) reported, and Ibn al-Shajari (7) added: "Al-la'i" with a hamza and keeping the ya', and "Al-la'i" with a kasra on the hamza and omitting the ya', and "Al-la" by omitting the hamza. If you pluralize the plural, you say for "Al-lati": "Al-lawati", and for "Al-la'i": "Al-lawa'i". Al-Jawhari said: The diminutive of "Al-lati" is "Al-lutayya" with a fatha and shadda. The Rajiz (8) said:

---

(1) Page 248. (2) Al-Kitab 4/112. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 200 - 201. (4) In (z) and (zha): Abu Ubayd. (5) The verse is in Majaz al-Quran 1/119, Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/88, and Amali Ibn al-Shajari 1/34 without attribution. (6) Al-Sihah: (L-T-Y). (7) In his Amali 3/60. (8) He is Al-Ajjaj, and the first half is from the witnesses of Sibawayh 2/347 and 3/488, and the verse is in Al-Muqtadab 2/289, and Amali Ibn al-Shajari 1/34.

सूरह अल-बकराह: आयत 24 353

...वे अपने इस दावे में सच्चे हैं कि यह एक झूठ है, गढ़ा हुआ है, जादू है, कविता है, या पूर्वजों की कहानियाँ हैं, जबकि वे ज्ञान का दावा करते हैं, फिर भी इसके जैसी एक भी सूरह नहीं ला सकते। और उनका कहना: {अग्नि से डरो} {लेकिन यदि तुम न कर सको} का जवाब है, जिसका अर्थ है: पैगंबर ﷺ पर विश्वास करके और सर्वशक्तिमान अल्लाह की आज्ञा मानकर खुद को आग से बचाओ। 'तक़वा' (परहेजगारी) का अर्थ पहले बताया जा चुका है (1), इसलिए इसे दोहराने की कोई आवश्यकता नहीं है। कहा जाता है कि तमीम और असद की बोली में यह "फत-तक़ू अन-नार" है, और सिबावैह (2) ने बताया है: "तक़ा यत्तक़ी" (डरना/बचना) जैसे "क़दा यक़दी"। "अन-नार" (आग) कर्म (मफ़ऊल) है। "अल-लती" (वह जो - स्त्रीलिंग) उसका विशेषण (3) है, और इसके तीन भाषाई रूप हैं: "अल-लती", "अल-लति" (ता' पर कसरा के साथ), और "अल-लत" (ता' पर सुकून के साथ)। यह स्त्रीलिंग के लिए एक अनिश्चित संज्ञा है, यह निश्चित है, और इसे अनिश्चित बनाने के लिए 'अल' (निश्चित लेख) को हटाया नहीं जा सकता, और यह केवल एक सापेक्ष उपवाक्य (सिला) के साथ पूर्ण होता है। इसके द्विवचन रूप में भी तीन भाषाई रूप हैं: "अल-लतानी", "अल-लता" (नून हटाकर), और "अल-लतन्नी" (नून पर शद्दा के साथ)। इसके बहुवचन में पाँच भाषाई रूप हैं: "अल-लाती", जो कुरान की भाषा है, "अल-लाति" (बिना या' के ता' पर कसरा के साथ), "अल-लवाती", और "अल-लवाति" (बिना या' के)। अबू उबैदा (4) ने सुनाया: उन [स्त्रीलिंग बहुवचन रूपों] "अल-लवाती", "अल-लती" और "अल-लाती" से... उन्होंने दावा किया कि मेरे साथी बूढ़े हो गए हैं (5)। और ता' को हटाकर "अल-लवा"। यह अल-जौहरी (6) ने बताया है, और इब्न अल-शजरी (7) ने जोड़ा है: हमज़ा के साथ "अल-ला'ई" और या' को बनाए रखना, और हमज़ा पर कसरा के साथ "अल-ला'इ" और या' को हटाना, और हमज़ा को हटाकर "अल-ला"। यदि आप बहुवचन का बहुवचन बनाते हैं, तो आप "अल-लाती" के लिए कहते हैं: "अल-लवाती", और "अल-ला'ई" के लिए: "अल-लवा'ई"। अल-जौहरी ने कहा: "अल-लती" का लघु रूप "अल-लतय्या" (फ़तहा और शद्दा के साथ) है। राज़िज़ (8) ने कहा:

---

(1) पृष्ठ 248. (2) अल-किताब 4/112. (3) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 200 - 201. (4) (ज़) और (ज़): अबू उबैद में। (5) यह छंद मजज़ अल-कुरान 1/119, अल-शिअर वा अल-शुअरा 1/88, और अमाली इब्न अल-शजरी 1/34 में बिना किसी श्रेय के है। (6) अल-सिहाह: (L-T-Y)। (7) अपनी अमाली 3/60 में। (8) वह अल-अज्जाज है, और पहला आधा हिस्सा सिबावैह 2/347 और 3/488 के गवाहों से है, और छंद अल-मुक़्तदब 2/289 और अमाली इब्न अल-शजरी 1/34 में है।

سورہ البقرہ: آیت 24 353

...وہ اپنے اس دعوے میں سچے ہیں کہ یہ جھوٹ ہے، من گھڑت ہے، جادو ہے، شاعری ہے، یا اگلوں کے قصے کہانیاں ہیں، حالانکہ وہ علم کا دعویٰ کرتے ہیں، مگر اس جیسی ایک سورت بھی نہیں لا سکتے۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَاتَّقُوا النَّارَ﴾ (پس آگ سے ڈرو) ﴿فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا﴾ (پس اگر تم نہ کر سکو) کا جواب ہے، یعنی: نبی ﷺ کی تصدیق اور اللہ تعالیٰ کی اطاعت کے ذریعے آگ سے بچو۔ تقویٰ کے معنی پہلے گزر چکے ہیں (1)، لہٰذا اسے دہرانے کی ضرورت نہیں۔ کہا جاتا ہے کہ تمیم اور اسد کی لغت میں «فَتَّقُوا النار» (شد کے ساتھ) ہے، اور سیبویہ (2) نے روایت کیا ہے: «تقی یتَّقي» (ڈرنا/بچنا)، جیسے: «قَضَى يقضي»۔ «النار» مفعول ہے۔ «التي» (وہ جو - مؤنث) اس کی صفت (3) ہے، اور اس میں تین لغات (بولیاں) ہیں: «التي»، اور «الَّتِ» تاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور «اللَّتْ» تاء کے سکون کے ساتھ یہ مؤنث کے لیے اسم مبہم ہے، اور یہ معرفہ ہے، اس سے نکرہ بنانے کے لیے الف لام کو ہٹانا جائز نہیں، اور یہ صلہ کے بغیر مکمل نہیں ہوتا۔ اس کے تثنیہ (دو) میں بھی تین لغات ہیں: «اللَّتَانِ»، اور «اللَّتَا» نون کو حذف کر کے، اور «اللَّتَانِّ» نون کی تشدید کے ساتھ۔ اس کی جمع میں پانچ لغات ہیں: «اللاتي»، اور یہ قرآن کی لغت ہے، اور «اللاتِ» بغیر یاء کے تاء کے کسرہ کے ساتھ، اور «اللواتی»، اور «اللواتِ» بغیر یاء کے۔ اور ابو عبیدہ (4) نے یہ شعر پڑھا: من اللواتي والتي واللَّاتي زَعَمْنَ أَنْ قَدْ كَبِرَتْ لِدَاتِي(5) (ترجمہ: ان [جمع مؤنث کے صیغوں] اللواتی، التی اور اللاتی میں سے... انہوں نے دعویٰ کیا کہ میری ہم عمر عورتیں بوڑھی ہو گئی ہیں)۔ اور «اللَّوَا» تاء کو گرا کر۔ یہ جوہری (6) نے بیان کیا ہے اور ابن الشجری (7) نے اضافہ کیا ہے: «اللائي» ہمزہ اور یاء کے اثبات کے ساتھ، اور «اللاءِ» ہمزہ کے کسرہ اور یاء کے حذف کے ساتھ، اور «اللا» ہمزہ کے حذف کے ساتھ۔ اگر آپ جمع کی جمع بنائیں

تو «اللَّاتی» کی جگہ کہینیں گے: «اللَّواتی»، اور «اللاء» کی جگہ: «اللوائی»۔ جوہری نے کہا: «التي» کی تصغیر (چھوٹا کرنا) «اللُّتَيَّا» ہے فتحہ اور تشدید کے ساتھ راجز (8) نے کہا:

---

(1) ص 248۔ (2) الكتاب 4/ 112۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 200 - 201۔ (4) (ز) اور (ظ) میں: ابو عبید۔ (5) یہ شعر مجاز القرآن 1/ 119، الشعر والشعراء 1/ 88، اور أمالي ابن الشجري 1/ 34 میں بغیر نسبت کے ہے۔ (6) الصحاح: (لتي)۔ (7) في أماليه 3 / 60۔ (8) وہ العجاج ہے، اور پہلا مصرع سیبویہ 2/ 347 اور 3/ 488 کے شواہد سے ہے، اور شعر المقتضب 2/ 289، اور أمالي ابن الشجري 1/ 34 میں ہے۔

354 Surah Al-Baqarah: Verse 24

After 'al-latiyya' and 'al-latiyya' and 'al-lati'... when souls ascend them, they fall. Some poets added the vocative particle to "al-lati," although vocative particles do not precede words starting with 'alif' and 'lam' except in our saying: "Ya Allah" (O Allah) alone. It's as if he compared it to it because the 'alif' and 'lam' are inseparable from it. He said: "For your sake, O you (ya al-lati) who has enslaved my heart, while you are stingy with affection for me."(1) It is said: "So-and-so fell into 'al-latiyya' and 'al-lati'," and these are two names for a calamity. "Al-waqūd" with a fatha (on the waw) means: firewood/fuel; and with a damma (al-wuqūd): kindling/burning. "An-nas" (people) is a general term, but here it means specifically those for whom the decree has passed that they will be fuel for it (Hell). May Allah protect us from it. "Al-hijarah" (the stones): they are black sulfur stones; narrated from Ibn Mas'ud and Al-Farra'(2). They were specified because they exceed all other stones in five types of torment: speed of ignition, foulness of smell, abundance of smoke, intense sticking to bodies, and the strength of their heat when they are heated(3). Allah's saying: "whose fuel is people and stones" is not evidence that there is nothing else in it except people and stones, because elsewhere He mentions that jinn and devils are also in it. It was said: what is meant by "stones" is idols; according to Allah's saying: "Indeed, you and what you worship other than Allah are the fuel of Hell" [Al-Anbiya: 98], i.e., the firewood of Hell. Accordingly, the stones and people would be fuel for the fire. This was mentioned to emphasize the greatness of the fire, that it burns stones along with burning people. According to the first interpretation, they will be punished with both fire and stones.

(1) In 'As-Sahah': "bil-wasl 'anni" (with connection from me). The verse is from the citations of Sibawayh 2/197, and it is in 'Al-Muqtadab' 4/241, 'Al-Lamat' by Al-Zajjaji p.34, and 'Al-Insaf' 1/336 - and the narration in it is: "Fadaytuki ya al-lati" (I would sacrifice myself for you, O you) - and 'Sharh al-Mufassal' 8/2, and they did not attribute it to its author. (2) 'Ma'ani al-Qur'an' 1/20, and the saying of Ibn Mas'ud was recorded by Abd al-Razzaq in his Tafsir 1/40, Al-Tabari 1/403 and 404, and Al-Hakim 2/261, and he said: Sahih according to the criteria of the two Sheikhs, but they did not include it. (3) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/107.

३५४ सूरह अल-बकरा: आयत २४

'अल्लतिय्या' और 'अल्लतिय्या' और 'अल्लती' के बाद... जब उन पर आत्माएं चढ़ती हैं, तो वे गिर जाती हैं। कुछ कवियों ने 'अल्लती' से पहले संबोधन के शब्द (पुकारने वाले शब्द) जोड़े हैं, जबकि संबोधन के शब्द 'अलिफ़' और 'लाम' से शुरू होने वाले शब्दों से पहले नहीं आते हैं, सिवाय हमारे 'या अल्लाह' (हे अल्लाह) कहने के। ऐसा लगता है कि उन्होंने इसकी तुलना उससे की है क्योंकि इसमें 'अलिफ़' और 'लाम' अलग नहीं हो सकते। उन्होंने कहा: "तुम्हारी खातिर, ओ तुम (या अल्लती) जिसने मेरे दिल को मोहित कर लिया है, जबकि तुम मेरे प्रति स्नेह में कंजूस हो।"(१) कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति 'अल्लतिय्या' और 'अल्लती' में गिर गया," और ये आपदा के दो नाम हैं। "अल-वक़ूद" (वक़ूद पर ज़बर के साथ): जलावन/ईंधन; और पेश के साथ (अल-वुक़ूद): प्रज्वलन/जलना। "अन-नास" (लोग) एक सामान्य शब्द है, लेकिन यहाँ इसका अर्थ विशेष रूप से वे लोग हैं जिनके लिए यह फैसला हो चुका है कि वे इसका ईंधन होंगे। अल्लाह हमें इससे बचाए। "अल-हिजारा" (पत्थर): ये काले गंधक (सल्फर) के पत्थर हैं; इब्न मसूद और अल-फ़र्रा से वर्णित(२)। इन्हें विशेष रूप से इसलिए चुना गया क्योंकि वे पांच प्रकार के दंडों में अन्य सभी पत्थरों से बढ़कर हैं: जलने की गति, दुर्गंध, अत्यधिक धुआं, शरीर से चिपके रहने की तीव्रता, और गर्म होने पर उनकी गर्मी की शक्ति(३)। अल्लाह के कथन: "जिसका ईंधन लोग और पत्थर हैं" में यह प्रमाण नहीं है कि उसमें लोगों और पत्थरों के अलावा और कुछ नहीं है, क्योंकि उन्होंने अन्य स्थानों पर उल्लेख किया है कि जिन्न और शैतान भी उसमें हैं। कहा गया है: "पत्थरों" से तात्पर्य मूर्तियों से है; अल्लाह के कथन के अनुसार: "बेशक, तुम और अल्लाह के सिवा जिसकी तुम पूजा करते हो, वे जहन्नम का ईंधन (हसब) हैं" [अल-अंबिया: ९८], यानी जहन्नम की लकड़ियाँ। तदनुसार, पत्थर और लोग आग का ईंधन होंगे। आग की महानता को दिखाने के लिए इसका उल्लेख किया गया है कि वह लोगों के साथ-साथ पत्थरों को भी जला देती है। पहली व्याख्या के अनुसार, वे आग और पत्थरों दोनों से दंडित होंगे।

(१) 'अस-सहाह' में: "बिल-वस्ल अन्नी"। यह कविता सिबवैह २/१९७ के उद्धरणों में से है, और यह 'अल-मुक़्तदब' ४/२४१, अल-ज़ज्जाजी की 'अल-लामत' पृष्ठ ३४, और 'अल-इंसाफ़' १/३३६ में है - और इसमें वर्णन है: "फदयतुकी या अल्लती" - और 'शरह अल-मुफस्सल' २/८, और उन्होंने इसे इसके रचयिता से नहीं जोड़ा है। (२) 'मआनी अल-कुरआन' १/२०, और इब्न मसूद के कथन को अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर १/४० में, अल-तबरी १/४०३ और ४०४, और अल-हाकिम २/२६१ में दर्ज

किया है, और उन्होंने कहा: दोनों शेखों की शर्तों के अनुसार सही है, लेकिन उन्होंने इसे शामिल नहीं किया। (३) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' १/१०७।

۳۵۴ سورہ البقرہ : آیت ۲۴

'اللَّتَيَّا' اور 'اللَّتَيَّا' اور 'التی' کے بعد... جب ان پر روحیں چڑھتی ہیں تو وہ گر جاتی ہیں۔ بعض شعراء نے لفظ 'التی' پر حرفِ ندا داخل کیا ہے، حالانکہ حروفِ ندا ان الفاظ پر داخل نہیں ہوتے جن کے شروع میں 'الف' اور 'لام' ہو، سوائے ہمارے قول 'یا اللہ' کے۔ گویا اس نے اسے اس سے تشبیہ دی ہے کیونکہ اس میں 'الف' اور 'لام' جدا نہیں ہوتے۔ اس نے کہا: "تیری خاطر، اے وہ (یا التی) جس نے میرے دل کو قید کر لیا، جبکہ تو مجھ سے محبت میں بخل کرتی ہے۔"(۱) کہا جاتا ہے: "فلاں شخص 'اللَّتَيَّا' اور 'التی' میں پڑ گیا،" اور یہ دونوں مصیبت کے ناموں میں سے ہیں۔ "الوَقُود" (واؤ کے فتحہ کے ساتھ): ایندھن؛ اور ضمہ کے ساتھ (الوُقُود): جلنا/آگ بھڑکنا۔ "الناس" (لوگ) سے مراد عام ہے، لیکن یہاں اس کا معنی مخصوص ہے یعنی وہ لوگ جن کے حق میں فیصلہ ہو چکا ہے کہ وہ دوزخ کا ایندھن بنیں گے، اللہ ہمیں اس سے محفوظ رکھے۔ "الحجارة" (پتھر): یہ کالے گندھک (سلفور) کے پتھر ہیں؛ ابن مسعود اور الفراء سے روایت ہے(۲)۔ ان کو اس لیے خاص کیا گیا کیونکہ یہ تمام پتھروں سے پانچ قسم کے عذاب میں بڑھ کر ہیں: جلدی آگ پکڑنا، بدبو، دھوئیں کی کثرت، جسموں کے ساتھ سختی سے چپک جانا، اور گرم ہونے پر ان کی تپش کی شدت(۳)۔ اللہ تعالیٰ کے اس قول: "جس کا ایندھن لوگ اور پتھر ہیں" میں اس بات کی دلیل نہیں ہے کہ دوزخ میں لوگوں اور پتھروں کے علاوہ اور کوئی نہیں ہے، اس کی دلیل وہ ذکر ہے جو دوسرے مقامات پر کیا گیا ہے کہ وہاں جن اور شیاطین بھی ہوں گے۔ کہا گیا ہے: پتھروں سے مراد بت ہیں؛ اللہ تعالیٰ کے قول کی وجہ سے: "بے شک تم اور اللہ کے سوا جن کی تم عبادت کرتے ہو دوزخ کا ایندھن (حصب) ہو" [الانبیاء: ۹۸] یعنی جہنم کی لکڑیاں۔ اس بنا پر پتھر اور انسان آگ کا ایندھن ہوں گے، اور اس کا ذکر آگ کی عظمت بیان کرنے کے لیے کیا گیا ہے کہ وہ لوگوں کے

ساتھ ساتھ پتھروں کو بھی جلا دیتی ہے۔ پہلی تاویل کے مطابق، وہ آگ اور پتھروں کے ذریعے عذاب میں ہوں گے۔

(۱) الصحاح میں: "بالوصل عنی" کے ساتھ ہے۔ یہ شعر سیبویہ ۲/۱۹۷ کے شواہد میں سے ہے، اور یہ المقتضب ۴/۲۴۱، لاماتِ زجاجی ص ۳۴، اور الإنصاف ۱/۳۳۶ میں ہے - اور اس میں روایت یہ ہے: "فديتُكِ يا التي" - اور شرح المفصل ۸/۲، اور انہوں نے اسے اس کے قائل کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (۲) معانی القرآن ۱/۲۰، اور ابن مسعود کا قول عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۱/۴۰ میں، طبری نے ۱/۴۰۳ اور ۴۰۴ میں، اور حاکم نے ۲/۲۶۱ میں روایت کیا ہے، اور انہوں نے کہا: شیخین کی شرط پر صحیح ہے، لیکن ان دونوں نے اسے اپنی کتب میں نہیں نکالا۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۱۰۷۔

Page 355 Surah al-Baqarah: Verse 24

A Hadith has been narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Every harmer is in the Fire" (1). There are two interpretations for this: First: That everyone who harmed people in this world, Allah will punish him in the Hereafter with the Fire. Second: That everything that harms people in this world, such as predatory animals, insects, and others, is prepared in the Fire for the punishment of the people of the Fire. Some people of interpretation (Tafsir) went to the opinion that (2) this Fire specified by stones is the Fire of the disbelievers specifically. And Allah knows best. Muslim narrated (3) from Al-Abbas ibn Abd al-Muttalib who said: I said: O Messenger of Allah, Abu Talib used to protect you and support you, so did that benefit him? He said: "Yes, I found him in the depths of the Fire, so I brought him out to a shallow place." In a narration: "If it were not for me, he would have been in the lowest level of the Fire." "Waquduha" (its fuel) is a subject (Mubtada'), "An-Nasu" (the people) is its predicate (Khabar), and "Al-Hijaratu" (and the stones) is conjoined to them. Al-Hasan, Mujahid, and Talhah ibn Musarrif recited: "Wuquduha" with a dammah on the waw (4), and Ubayd ibn Umayr recited: "Waqiduha An-Nasu" (5). Al-Kisa'i and Al-Akhfash said (6): Al-Waqud with a fatha on the waw: the firewood, and with a dammah: the action. It is said: "Waqadati al-naru taqidu wuqudan", with a dammah, and "wafdan", "qidatan", ["waqdan"], and "waqadanan", meaning: it ignited, and "awqadtuha ana" (I ignited it), and "astawqadtuha" also, and "al-ittiqad" (7) is like "al-tawaqqud", and the place is "mawqid" (fireplace).

Footnotes: (1) Narrated by Ibn al-Jawzi in 'Al-Illal al-Mutanahiyah' 2/749, and al-Khatib in 'Tarikh Baghdad' 11/299 from the Hadith of Ali, may Allah be pleased with him. It contains Uthman ibn al-Khattab al-Ashaj, known as Abu al-Dunya, who is weak. (2) In (m): "to that". (3) Number (209), and also narrated by Ahmad (1768), and al-Bukhari (3883). (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah by Ibn Khalawayh p. 4, and al-Muhtasib by Ibn Jinni 1/63. (5) In (d): "Abu Ubayd ibn Umayr recited...", and we have not come across anyone who mentioned this recitation. Abu Hayyan cited it in 'al-Bahr' 1/107. (6) Ma'ani al-Qur'an 1/212, and the author quoted it via al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 1/202. (7) In the copies: "wal-iqad", and what is established is from (m).

पृष्ठ ३५५ सूरह अल-बक़रह: आयत २४

पैगंबर ﷺ से एक हदीस आई है कि उन्होंने कहा: "हर नुकसान पहुँचाने वाला आग में है" (१)। इसकी व्याख्या में दो पक्ष हैं: पहला: यह कि जिस किसी ने भी दुनिया में लोगों को नुकसान पहुँचाया, अल्लाह उसे परलोक में आग से सजा देगा। दूसरा: यह कि दुनिया में लोगों को नुकसान पहुँचाने वाली हर चीज़, जैसे शिकारी जानवर, कीट-पतंगे और अन्य, आग में आग वालों को सजा देने के लिए तैयार की गई है। व्याख्या करने वालों (मुफस्सिरों) में से कुछ का मानना है कि (२) पत्थरों वाली यह विशेष आग विशेष रूप से काफ़िरों की आग है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। मुस्लिम ने (३) अल-अब्बास इब्न अब्द अल-मुत्तलिब से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, अबू तालिब आपकी रक्षा करते थे और आपकी मदद करते थे, तो क्या उन्हें इससे कोई लाभ हुआ? उन्होंने कहा: "हाँ, मैंने उन्हें आग की गहराइयों में पाया, तो मैंने उन्हें उथली जगह पर निकाल दिया।" एक रिवायत में है: "अगर मैं न होता, तो वह आग के सबसे निचले हिस्से में होते।" "वक़ूदुहा" (इसका ईंधन) मुबतदा (उद्देश्य) है, "अन-नासु" (लोग) उसकी खबर (विधेय) है, और "अल-हिजारतु" (और पत्थर) उन पर अतफ़ (संयोजन) है। अल-हसन, मुजाहिद और तल्हा इब्न मुसर्रिफ ने "वुक़ूदुहा" (वाव पर पेश/धम्मा के साथ) पढ़ा है (४), और उबैद इब्न उमैर ने पढ़ा है: "वक़ीदुहन-नासु" (५)। अल-किसाई और अल-अख़फ़श ने कहा (६): "वक़ूद" वाव पर ज़बर (फ़त्हा) के साथ: लकड़ी (ईंधन) है, और पेश (धम्मा) के साथ: क्रिया (जलना) है। कहा जाता है: "वक़दतिन-नारु तक़िदु वुक़ूदन", धम्मा के साथ, और "वफ़्दन", "क़िदतन", ["वक़्दन"], और "वक़दानन", अर्थात: वह सुलग उठी, और "औक़दतुहा अना" (मैंने इसे सुलगाया), और "इस्तौक़दतुहा" भी, और "इत्ति'क़ाद" (७) "तवक़्क़ुद" की तरह है, और स्थान "मौक़िद" (चूल्हा/अंगीठी) है।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-इल्लल अल-मुतनाहियाह' ७४९/२ में, और अल-ख़तीब ने 'तारीख बग़दाद' २९९/११ में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और इसमें उस्मान इब्न अल-ख़त्ताब अल-अशज हैं जिन्हें अबू अल-दुनिया के नाम से जाना जाता है, और वह कमज़ोर (ज़ईफ़) हैं। (२) (म) में: "इस तक कि"। (३) संख्या (२०९), और इसे अहमद (१७६८) और बुखारी (३८८३) ने भी निकाला है। (४) इब्न खालवैह द्वारा 'अल-क़िराआत अल-शाज़ाह' पृष्ठ ४, और इब्न जिन्नी द्वारा 'अल-मुहतासिब' ६३/१। (५) (द) में: "और अबू उबैद इब्न उमैर ने पढ़ा", और हमें ऐसा कोई नहीं मिला जिसने इस क़िरात का उल्लेख किया हो। अबू हयान ने इसे 'अल-बहर' १०७/१ में उद्धृत किया

है। (६) 'मआनी अल-क़ुरआन' २१२/१, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से 'इराब अल-क़ुरआन' २०२/१ में उद्धृत किया है। (७) प्रतियों में: "वल-ईक़ाद", और जो सिद्ध है वह (म) से है।

صفحہ ۳۵۵ سورۃ البقرہ: آیت ۲۴

نبی اکرم ﷺ سے حدیث آئی ہے کہ آپ نے فرمایا: "ہر تکلیف پہنچانے والا آگ میں ہے" (۱)۔ اس کی تاویل میں دو پہلو ہیں: پہلا: یہ کہ جس کسی نے دنیا میں لوگوں کو تکلیف پہنچائی، اللہ اسے آخرت میں آگ کا عذاب دے گا۔ دوسرا: یہ کہ دنیا میں لوگوں کو تکلیف پہنچانے والی ہر چیز، جیسے درندے، حشرات الارض اور دیگر، آگ میں دوزخیوں کو سزا دینے کے لیے تیار کی گئی ہیں۔ بعض اہل تاویل کی رائے ہے کہ (۲) پتھروں والی یہ مخصوص آگ خاص طور پر کافروں کی آگ ہے۔ واللہ اعلم۔ مسلم نے (۳) عباس بن عبد المطلب سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، ابوطالب آپ کی حفاظت کرتے تھے اور آپ کی مدد کرتے تھے، تو کیا انہیں اس کا کوئی فائدہ ہوا؟ آپ نے فرمایا: "ہاں، میں نے انہیں آگ کی گہرائیوں میں پایا، تو میں نے انہیں ٹخنوں تک (کم گہری) آگ میں نکال دیا۔" ایک روایت میں ہے: "اگر میں نہ ہوتا تو وہ آگ کے سب سے نچلے درجے میں ہوتے۔" "وَقُودُهَا" مبتدا ہے، "الناسُ" اس کی خبر ہے، اور "الحجارةُ" ان پر عطف ہے۔ حسن، مجاہد اور طلحہ بن مصرف نے واؤ کے ضمہ (پیش) کے ساتھ "وُقودها" پڑھا ہے (۴)، اور عبید بن عمیر نے "وَقِيدُهَا الناسُ" پڑھا ہے (۵)۔ کسائی اور اخفش نے کہا (۶): "الوَقود" واؤ کے فتحہ (زبر) کے ساتھ: ایندھن (لکڑی) ہے، اور ضمہ (پیش) کے ساتھ: فعل (جلنا) ہے۔ کہا جاتا ہے: "وَقَدَتِ النارُ تَقِدُ وُقوداً"، ضمہ کے ساتھ، اور "وقْداً"، "قِدَةً"، ["وَوَقْداً"]، اور "وَقَداناً"، یعنی: وہ بھڑک اٹھی، اور "أَوْقَدْتُهَا أنا" (میں نے اسے جلایا)، اور "استوقدتُها" بھی، اور "الاتِّقاد" (۷) "التَّوقُّد" کی طرح ہے، اور جگہ "مَوْقِد" (چولہا) ہے۔

حواشی: (۱) اسے ابن الجوزی نے 'العلل المتناهية' ۷۴۹/۲ میں، اور خطیب نے 'تاریخ بغداد' ۲۹۹/۱۱ میں حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اس میں عثمان بن خطاب

الاشج ہیں جو ابو الدنیا کے نام سے مشہور ہیں، اور وہ ضعیف ہیں۔ (۲) (م) میں: "إلى أن" (اس تک کہ)۔ (۳) رقم (۲۰۹)، اور اسے احمد (۱۷۶۸) اور بخاری (۳۸۸۳) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۴) ابن خالویہ کی 'القراءات الشاذة' ص ۴، اور ابن جنی کی 'المحتسب' ۶۳/۱۔ (۵) (د) میں: "اور ابو عبید بن عمیر نے پڑھا"، اور ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اس قراءت کا ذکر کیا ہو۔ ابو حیان نے اسے 'البحر' ۱۰۷/۱ میں نقل کیا ہے۔ (۶) 'معانی القرآن' ۲۱۲/۱، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے 'إعراب القرآن' ۲۰۲/۱ میں نقل کیا ہے۔ (۷) نسخوں میں: "والإيقاد"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

356 Surah Al-Baqarah: Verse 24 ...like a sitting place, and the fire is kindled. And al-waqdah refers to the intensity of heat, which lasts ten days or half a month (1). An-Nahhas said (2): Based on this, it must only be read as: "waqūduhā" [with a fat-ha on the waw], because the meaning is its fuel. However, Al-Akhfash said: It is narrated that some Arabs use both waqūd and wuqūd to mean fuel and the verbal noun respectively. An-Nahhas said: He held the view that the former is more common. He said: Just as waḍū’ is the water used for ablution and wuḍū’ is the act of ablution (the verbal noun). His Almighty's saying: {prepared for the disbelievers} (Al-Baqarah: 24). Its literal meaning suggests that others besides disbelievers will not enter it, but that is not the case; as evidenced by what has been mentioned in other places regarding warnings for sinners, and by established hadiths on intercession as will follow (3). This contains evidence for what the People of Truth say, that Hellfire exists and is already created, contrary to the innovators' claim that it has not been created yet. This is the view into which the judge Mundhir ibn Sa'id al-Ballūṭī al-Andalūsī fell (4). Muslim narrated from Abdullah ibn Mas'ud (5), who said: We were with the Messenger of Allah (peace be upon him) when he heard a loud thud. The Prophet (peace be upon him) said: "Do you know what this is?" We said (6): Allah and His Messenger know best. He said: "This is a stone that was thrown into Hell seventy years ago, and it has been falling through Hell until now, when it reached its bottom." And Al-Bukhari narrated from Abu Huraira, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Hellfire and Paradise argued..."

---

(1) Al-Sihah (W-Q-D), and what is between brackets is from it. (2) I'rab al-Qur'an 1/201, and what is between brackets is from it. (3) In the interpretation of His Almighty's saying: {Who is it that can intercede with Him except by His permission?} (Al-Baqarah: 255). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/108. Mundhir ibn Sa'id al-Ballūṭī: an investigative jurist, an eloquent preacher, and the chief judge of Cordoba. He was from a nearby place called Fahs al-Ballut, died in the year 255 AH. Al-Siyar 16/173. Abu Hayyan said in Al-Bahr al-Muhit 1/108: He was the Chief Justice of Andalusia, a Mu'tazilite in most principles, and a Zahiri in branches... This view reached him from many Mu'tazilites. (5) No. (2844), and it is from the hadith of Abu Huraira, not from the hadith of Ibn Mas'ud as the author stated. (6) In (m): He said, "We said."

356 सूरा अल-बकराह: आयत 24 ...जैसे बैठने की जगह, और आग सुलगाई गई है। और 'अल-वक़दह' (al-waqdah) का अर्थ है गर्मी की तीव्रता, जो दस दिन या आधे महीने तक रहती है (1)। अन-नहहास ने कहा (2): इसके आधार पर, इसे केवल इस रूप में पढ़ा जाना चाहिए: "वक़ूदुहा" [वाव पर फ़तहा के साथ], क्योंकि इसका अर्थ इसका ईंधन है। हालाँकि, अल-अखफश ने कहा: यह वर्णन किया गया है कि कुछ अरब ईंधन और क्रियावाचक संज्ञा दोनों के लिए 'वक़ूद' (waqūd) और 'वुक़ूद' (wuqūd) का उपयोग करते हैं। अन-नहहास ने कहा: उनका विचार था कि पहला अधिक सामान्य है। उन्होंने कहा: जैसे 'वज़ू' (waḍū’) वज़ू के लिए इस्तेमाल किया जाने वाला पानी है और 'वुज़ू' (wuḍū’) वज़ू करने का कार्य (क्रियावाचक संज्ञा) है। ईश्वर का कथन: {अविश्वासियों के लिए तैयार की गई है} (अल-बकराह: 24)। इसका शाब्दिक अर्थ बताता है कि अविश्वासियों के अलावा अन्य इसमें प्रवेश नहीं करेंगे, लेकिन ऐसा नहीं है; जैसा कि अन्य स्थानों पर पापियों के लिए चेतावनियों के बारे में उल्लेख किया गया है, और शफ़ाअत (सिफारिश) पर स्थापित हदीसों द्वारा जैसा कि आगे आएगा (3)। इसमें उस बात का प्रमाण है जो सत्य के लोग कहते हैं, कि नरक (जहन्नम) मौजूद है और पहले से ही बनाया गया है, उन नवप्रवर्तकों (बिदअतियों) के दावे के विपरीत जो कहते हैं कि इसे अभी तक नहीं बनाया गया है। यह वह विचार है जिसमें न्यायाधीश मुन्ज़िर इब्न सईद अल-बल्लूती अल-अंदालुसी गिर गए थे (4)। मुस्लिम ने अब्दुल्ला इब्न मसूद (5) से वर्णन किया है, जिन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के साथ थे जब उन्होंने एक ज़ोरदार धमक सुनी। नबी (उन पर शांति हो) ने कहा: "क्या तुम जानते हो कि यह क्या है?" हमने कहा (6): अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं। उन्होंने कहा: "यह एक पत्थर है जिसे सत्तर साल पहले जहन्नम में फेंका गया था, और वह अब तक जहन्नम में गिर रहा था, जब वह उसके तल तक पहुँचा।" और अल-बुखारी ने अबू हुरैरा से वर्णन किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "जहन्नम और जन्नत ने बहस की..."

---

(1) अस-सिहाह (व-क़-द), और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (2) इराब अल-कुरान 1/201, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (3) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में: {कौन है जो उसकी अनुमति के बिना उसके पास सिफारिश कर सके?} (अल-बकराह: 255)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/108। मुन्ज़िर इब्न सईद अल-बल्लूती: एक खोजी न्यायविद, एक वाक्पटु उपदेशक, और कोर्डोबा के मुख्य न्यायाधीश। वे पास की एक जगह फहस अल-बल्लूत से थे, उनकी मृत्यु वर्ष 255 हिजरी में हुई। अल-सियार 16/173। अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत 1/108 में कहा: वे

अंदालुस के मुख्य न्यायाधीश थे, अधिकांश सिद्धांतों में मुताज़िला और शाखाओं में ज़ाहिरी... यह विचार उन तक कई मुताज़िलाओं से पहुँचा। (5) संख्या (2844), और यह अबू हुरैरा की हदीस से है, इब्न मसूद की हदीस से नहीं जैसा कि लेखक ने कहा है। (6) (m) में: उसने कहा, "हमने कहा।"

۳۵۶ سورۃ البقرہ: آیت ۲۴ مثلِ مجلس، اور آگ دہکائی ہوئی ہے۔ اور 'الوَقدَۃ' سے مراد گرمی کی شدت ہے، جو دس دن یا آدھا مہینہ رہتی ہے (۱)۔ النحاس نے کہا (۲): اس بنیاد پر اسے صرف 'وَقُودُهَا' [واؤ کے فتحہ کے ساتھ] پڑھنا ضروری ہے، کیونکہ اس کا معنی اس کا ایندھن ہے۔ تاہم، الاخفش نے کہا: یہ مروی ہے کہ بعض عرب ایندھن اور مصدر دونوں معنوں میں 'وَقُود' اور 'وُقُود' استعمال کرتے ہیں۔ النحاس نے کہا: ان کا رجحان اس طرف تھا کہ پہلا زیادہ مستعمل ہے۔ انہوں نے کہا: جیسے 'وَضوء' وہ پانی ہے جس سے وضو کیا جائے، اور 'وُضوء' مصدر (وضو کرنے کا فعل) ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کافروں کے لیے تیار کی گئی ہے} (البقرہ: ۲۴)۔ اس کا ظاہری مفہوم یہ بتاتا ہے کہ کافروں کے علاوہ کوئی اس میں داخل نہیں ہوگا، لیکن ایسا نہیں ہے؛ اس دلیل کی بنا پر جو گناہگاروں کے لیے وعید کے متعلق دیگر مقامات پر ذکر کی گئی ہے، اور شفاعت کے متعلق ثابت شدہ احادیث کی بنا پر جیسا کہ آگے آئے گا (۳)۔ اس میں اہل حق کے اس قول کی دلیل ہے کہ جہنم موجود اور مخلوق ہے، ان بدعتیوں کے برعکس جن کا کہنا ہے کہ اسے ابھی تک پیدا نہیں کیا گیا ہے۔ یہ وہی قول ہے جس میں قاضی منذر بن سعید البلوطی الاندلسی ٹھوکر کھا گئے تھے (۴)۔ مسلم نے عبداللہ بن مسعود (۵) سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ تھے جب آپ نے ایک زوردار دھماکے کی آواز سنی۔ نبی ﷺ نے پوچھا: "تم جانتے ہو یہ کیا ہے؟" ہم نے عرض کیا (۶): اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ ایک پتھر ہے جو ستر سال پہلے جہنم میں پھینکا گیا تھا، اور وہ اب تک جہنم میں گر رہا تھا، یہاں تک کہ وہ اس کی تہہ تک پہنچ گیا۔" اور بخاری نے ابوہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جہنم اور جنت نے آپس میں بحث کی..."

(١) الصحاح (وقد)، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٢) اعراب القرآن ١ / ٢٠١ ، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٣) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر میں: {کون ہے جو اس کے پاس اس کی اجازت کے بغیر سفارش کر سکے؟} (البقرہ: ٢٥٥)۔ (٤) المحرر الوجیز ١٠٨/١۔ منذر بن سعید البلوطی: ایک محقق فقیہ، فصیح و بلیغ خطیب، اور قرطبہ کے قاضی الجماعت تھے۔ وہ اس کے قریب ایک جگہ 'فحص البلوط' سے تھے، ان کی وفات سال ٣٥٥ھ میں ہوئی۔ السیر ١٧٣/١٦۔ ابو حیان نے البحر المحیط ١٠٨/١ میں کہا: وہ اندلس کے قاضی القضاۃ تھے، اور اکثر اصولوں میں معتزلی اور فروع میں ظاہری تھے... یہ قول ان تک بہت سے معتزلیوں کے ذریعے پہنچا۔ (٥) نمبر (٢٨٤٤)، اور یہ ابوہریرہ کی حدیث ہے نہ کہ ابن مسعود کی، جیسا کہ مصنف نے کہا ہے۔ (٦) (م) میں ہے: اس نے کہا، "ہم نے کہا۔"

Surah Al-Baqarah: Verse 24 357 This one (Hell) said: "The tyrants and the arrogant enter me," and that one (Paradise) said: "The weak and the poor enter me." Then Allah, the Mighty and Sublime, said to this one: "You are My punishment; with you, I punish whom I will." And He said to that one: "You are My mercy; through you, I show mercy to whom I will. And each of you shall have its fill." Muslim recorded it with this meaning (1).

It is said: "ihtajjat" (she argued) has the meaning of "tahtajju" (she argues), due to the aforementioned hadith of Ibn Mas'ud (2), and because the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was shown both of them in the eclipse prayer (3), and he also saw them during his Night Journey (Isra') (4), and he entered Paradise (5). So there is no meaning for what contradicts that. And with Allah is success.

And regarding ﴿أُعِدَّتْ﴾ (it has been prepared), it is permissible for it to be a circumstantial clause (haal) for the Fire, in the sense of "mu'addah" (prepared). The word "qad" (already) is implied with it, as He said: ﴿أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ﴾ [An-Nisa: 90]. Its meaning is: "their breasts have [already] become tight." Thus, with "hasirat," "qad" is implied, because a past-tense verb cannot be a circumstantial clause unless it is with "qad." Based on this, the pause (waqf) on "al-hijarah" (the stones) is not complete.

And it is permissible for it to be a separate statement from what preceded it, as He said: ﴿وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنتُم بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ﴾ [Fussilat: 23].

As-Sijistani said: ﴿أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾ (prepared for the disbelievers) is part of the relative clause of "allati" (which), just as He said in Aal Imran: ﴿وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾ [Verse: 131]. Ibn al-Anbari (7) said: "This is a mistake, because 'allati' in Surah Al-Baqarah has already been linked with His saying: ﴿وَقُودُهَا النَّاسُ﴾ (whose fuel is men), so it is not permissible for it to be linked with a second relative clause. In Aal Imran, it has no relative clause other than ﴿أُعِدَّتْ﴾."

(1) Sahih al-Bukhari (4850) and Sahih Muslim (2846) (34). However, the wording is Muslim's, and it is in Bukhari with its meaning, contrary to what the author mentioned. (2) It was previously mentioned that it is from the hadith of Abu Hurairah. (3) Previously on p. 280. (4) Recorded by Ahmad (23285) and at-Tirmidhi (3147) from the hadith of Hudhayfah ibn al-Yaman. (5) Recorded by Bukhari (349) and Muslim (163) from the hadith of Abu Dharr (may Allah be pleased with him). (6) In the copies: its meaning is "hasirat suduruhum," and with "hasirat qad...", and what is established is from (m). (7) Idah al-Waqf wal-Ibtida' 1/504-505, and the speech before it is from him.

सूरा अल-बकरा: आयत २४ ३५७ इसने (जहन्नुम) कहा: "मुझमें ज़ालिम और अहंकारी प्रवेश करते हैं," और उसने (जन्नत) कहा: "मुझमें कमज़ोर और गरीब प्रवेश करते हैं।" तब अल्लाह, पराक्रमी और महान, ने इससे कहा: "तुम मेरा दंड हो; तुम्हारे माध्यम से मैं जिसे चाहता हूँ उसे दंड देता हूँ।" और उसने उससे कहा: "तुम मेरी दया हो; तुम्हारे माध्यम से मैं जिस पर चाहता हूँ दया करता हूँ। और तुम दोनों में से प्रत्येक का पेट भरा जाएगा।" मुस्लिम ने इसे इसी अर्थ के साथ दर्ज किया है (१)।

कहा जाता है: "इहताज्त" (उसने तर्क दिया) का अर्थ "तहतज्जु" (वह तर्क करती है) है; इब्न मसूद (२) की पूर्वोक्त हदीस के कारण, और इसलिए कि पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) को सूर्य ग्रहण की नमाज़ (३) में दोनों दिखाए गए थे, और उन्होंने उन्हें अपनी मेराज (इसरा) (४) के दौरान भी देखा था, और वे स्वर्ग (५) में प्रवेश कर चुके थे। इसलिए जो इसके विपरीत है उसका कोई अर्थ नहीं है। और अल्लाह के साथ ही सफलता है।

और ﴿أُعِدَّتْ﴾ (इसे तैयार किया गया है) के संबंध में, यह संभव है कि यह आग के लिए एक वर्तमान स्थिति (हाल) हो, "मुअद्दह" (तैयार) के अर्थ में। इसके साथ "क़द" (पहले ही) शब्द अंतर्निहित है, जैसा कि उन्होंने कहा: ﴿أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ﴾ [अन-निसा: ९०]। इसका अर्थ है: "उनके सीने [पहले ही] संकुचित हो चुके हैं।" इस प्रकार, "हसरत" के साथ "क़द" अंतर्निहित है, क्योंकि भूतकाल की क्रिया "हाल" नहीं हो सकती जब तक कि वह "क़द" के साथ न हो। इसके आधार पर, "अल-हिजारा" (पत्थर) पर रुकना (वक्फ) पूरा नहीं होता है।

और यह संभव है कि यह पिछले कथन से अलग एक स्वतंत्र कथन हो, जैसा कि उन्होंने कहा: ﴿وَذَٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنتُم بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ﴾ [फुस्सिलत: २३]।

अस-सिजिस्तानी ने कहा: ﴿لِلْكَافِرِينَ ۖ أُعِدَّتْ﴾ ([जो] काफिरों के लिए तैयार की गई है) "अल्लती" (जो) के सापेक्ष उपवाक्य का हिस्सा है, जैसा कि उन्होंने आल इमरान में कहा: ﴿وَاتَّقُوا النَّارَ ٱلَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ ۖ﴾ [आयत: १३१]। इब्न अल-अंबारी (७) ने कहा: "यह एक गलती है, क्योंकि सूरा अल-बकरा में 'अल्लती' पहले से ही उनके इस कथन के साथ जुड़ा हुआ है: ﴿وَقُودُهَا النَّاسُ﴾ (जिसका ईंधन मनुष्य हैं), इसलिए इसे दूसरे सापेक्ष उपवाक्य के साथ जोड़ना जायज़ नहीं है। आल इमरान में, इसका ﴿أُعِدَّتْ﴾ के अलावा कोई सापेक्ष उपवाक्य नहीं है।"

(१) सहीह अल-बुखारी (४८५०) और सहीह मुस्लिम (२८४६) (३४)। हालाँकि, शब्द मुस्लिम के हैं, और यह बुखारी में अपने अर्थ के साथ है, जो लेखक द्वारा बताई गई बात के विपरीत है। (२) पहले उल्लेख किया गया था कि यह अबू हुरैरा की हदीस से है। (३) पहले पृष्ठ २८० पर। (४) हुज़ैफ़ा इब्न अल-यमन की हदीस से अहमद (२३२८५) और अत-तिर्मिज़ी (३१४७) द्वारा दर्ज। (५) अबू ज़र (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से बुखारी (३४९) और मुस्लिम (१६३) द्वारा दर्ज। (६) प्रतियों में: इसका अर्थ है "हसरत सुदुरहुम," और "हसरत क़द..." के साथ, और जो स्थापित है वह (म) से है। (७) इदाह अल-वक्फ वल-इब्तिदा १/ ५०४ - ५०५, और इससे पहले का भाषण उन्हीं का है।

سورة البقرہ: آیت ٢٤ ٣٥٧ پس اس نے (دوزخ) کہا: مجھ میں جابر اور متکبر لوگ داخل ہوتے ہیں، اور اس نے (جنت) کہا: مجھ میں کمزور اور مسکین لوگ داخل ہوتے ہیں، تو اللہ عزوجل نے اس سے فرمایا: تو میرا عذاب ہے، میں تیرے ذریعے جس کو چاہتا ہوں عذاب دیتا ہوں، اور اس سے فرمایا: تو میری رحمت ہے، میں تیرے ذریعے جس پر چاہتا ہوں رحم کرتا ہوں، اور تم میں سے ہر ایک کے لیے اس کا بھرنا لازم ہے۔ اور اسے مسلم نے اسی معنی میں روایت کیا ہے (١)۔

کہا جاتا ہے: "احتجت" (اس نے دلیل دی) "تحتج" (وہ دلیل دیتی ہے) کے معنی میں ہے؛ ابن مسعود (٢) کی مذکورہ بالا حدیث کی وجہ سے، اور اس لیے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کو نماز کسوف (٣) میں وہ دونوں دکھائی گئی تھیں، اور آپ نے انہیں اپنے اسراء (٤) میں بھی دیکھا تھا، اور آپ جنت (٥) میں داخل ہوئے تھے، لہذا اس کے خلاف جو کچھ ہے اس کا کوئی معنی نہیں۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

اور ﴿أُعِدَّتْ﴾ (تیار کی گئی ہے) کے بارے میں جائز ہے کہ یہ آگ کے لیے حال ہو "مُعَدَّة" (تیار کردہ) کے معنی میں، اور اس کے ساتھ لفظ "قد" پوشیدہ مانا گیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ﴾ [النساء: ٩٠]، تو اس کا معنی ہے: "ان کے سینے (پہلے ہی) تنگ ہو چکے ہیں"، پس ﴿حَصِرَتْ﴾ کے ساتھ "قد" پوشیدہ ہے، کیونکہ ماضی حال نہیں بنتا مگر "قد" کے ساتھ، اس بنا پر "الحجارة" پر وقف مکمل نہیں ہوتا۔

اور جائز ہے کہ یہ اپنے ماقبل سے منقطع کلام ہو، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَذَٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنتُم بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ﴾ [فصلت: ٢٣]۔

اور سجستانی نے کہا: ﴿أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾ "التي" کا صلہ ہے، جیسا کہ آل عمران میں فرمایا: ﴿وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ﴾ [آیت: ١٣١]۔ ابن الانباری (٧) نے کہا: یہ غلط ہے، کیونکہ سورہ بقرہ میں "التي" کا صلہ اللہ تعالیٰ کے اس قول ﴿وَقُودُهَا النَّاسُ﴾ کے ساتھ جڑ چکا ہے، لہذا اسے دوسرے صلے کے ساتھ جوڑنا جائز نہیں، جبکہ سورہ آل عمران میں ﴿أُعِدَّتْ﴾ کے علاوہ اس کا کوئی اور صلہ نہیں ہے۔

(١) صحیح بخاری (٤٨٥٠)، اور صحیح مسلم (٢٨٤٦) (٣٤)، البتہ یہ الفاظ مسلم کے ہیں، اور بخاری میں یہ اپنے معنی کے ساتھ مروی ہے بخلاف اس کے جو مصنف نے ذکر کیا ہے۔ (٢) پہلے گزر چکا ہے کہ یہ ابو ہریرہ کی حدیث سے ہے۔ (٣) صفحہ ٢٨٠ پر گزر چکا ہے۔ (٤) اسے احمد (٢٣٢٨٥) اور ترمذی (٣١٤٧) نے حذیفہ بن یمان کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٥) اسے بخاری (٣٤٩) اور مسلم (١٦٣) نے ابو ذر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٦) نسخوں میں ہے: اس کا معنی حصرت صدورھم ہے، اور حصرت کے ساتھ قد ہے...، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٧) ایضاح الوقف والابتداء ١/ ٥٠٤ - ٥٠٥، اور اس سے پہلے والا کلام انہی کا ہے۔

358 Surat Al-Baqarah: Verse 25

Allah's saying: {And give good tidings to those who believe and do righteous deeds that they will have gardens [in Paradise] beneath which rivers flow. Whenever they are provided with a provision of fruit therefrom, they will say, "This is what we were provided with before." And they are given things in resemblance. And they will have therein purified spouses, and they will abide therein eternally.} [25]

Allah's saying: {And give good tidings to those who believe} contains three matters: First: When Allah, Almighty and Majestic, mentioned the punishment of the disbelievers, He also mentioned the reward of the believers. Tbashir (Good Tidings): It is the relaying of information that shows its effect on the "basharah" - which is the surface of the skin - because of its change upon the first news that reaches you. Usually, it is used for joy, tied to the news being brought, and sometimes untied as well. It is not used for grief or evil unless explicitly tied to the evil being announced. Allah the Almighty said: {so give them tidings of a painful punishment} (1) [Aal-Imran: 21]. It is said: "Bashartuhu" and "Bash-shartuhu" - lightened and doubled (in pronunciation) - "bisharatan," with a kasra on the 'ba', so he rejoiced and sought good tidings. "Bashara yabshuru": if he was happy. A "bashir" face is one that is beautiful, showing clear good tidings, with a fatha on the 'ba'. "Al-bushra": is what is given to the one who brings good news. "Tabashir" of something: is its beginning.

Second: Scholars have reached a consensus that if a person (subject to Islamic law) says: "Whoever of my slaves gives me good tidings of such-and-such is free," and then one or more of his slaves gives him the news, then the first of them is free, but not the second. They differed if he said: "Whoever of my slaves informs me of such-and-such is free," would the second (3) be like the first? The companions of Ash-Shafi'i said: Yes, because each of them is an informer. Our scholars said: No, because the person only intended news that would be a "bashara" (good tiding), and that is specific to the first. This is known by custom, so the statement (4) must be directed to it (5). Muhammad bin Al-Hasan distinguished between saying: "informed me" or "told me," saying: If a man says: "Any slave of mine who informs me of such-and-such, or lets me know of this and that, is free" - and he has no specific intention - and a slave of his informs him of that through a letter, speech, or a messenger, then the slave...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/108. (2) In (d): lightened and doubled. (3) The word "yakunu" (be/is) is not in the copies. (4) In the copies: the first. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1/15.

३५८ सूरह अल-बकरा: आयत २५

अल्लाह का कथन: {और उन लोगों को खुशखबरी दे दो जो ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए कि उनके लिए ऐसे बाग़ हैं जिनके नीचे नहरें बहती होंगी। जब कभी उन्हें उनमें से कोई फल रोज़ी के रूप में दिया जाएगा, तो वे कहेंगे, "यह तो वही है जो हमें पहले दिया गया था।" और उन्हें वह आपस में मिलता-जुलता दिया जाएगा। और उनके लिए वहाँ पाक-साफ़ जोड़े होंगे और वे उसमें हमेशा रहेंगे।} [२५]

अल्लाह का कथन: {और उन लोगों को खुशखबरी दे दो जो ईमान लाए} इसमें तीन मसले हैं: पहला: जब अल्लाह ने काफिरों के बदले (सज़ा) का ज़िक्र किया, तो मोमिनों के बदले (इनाम) का भी ज़िक्र किया। बशारत (खुशखबरी): ऐसी जानकारी देना जिसका असर 'बशरा' (त्वचा) पर दिखाई दे - जो कि खाल की ऊपरी सतह है - क्योंकि आप तक पहुँचने वाली पहली खबर से इसमें बदलाव आता है। फिर आमतौर पर इसका इस्तेमाल खुशी के लिए किया जाता है, जो दी गई खुशखबरी से जुड़ा होता है, और कभी-कभी बिना किसी शर्त के भी। इसका उपयोग दुख और बुराई के लिए तब तक नहीं किया जाता जब तक कि उस बुराई का स्पष्ट उल्लेख न हो जिसकी सूचना दी जा रही है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {तो उन्हें एक दर्दनाक अज़ाब की खुशखबरी दे दो} (१) [आल-इमरान: २१]। कहा जाता है: "बशर्तुहू" और "बश्शर्तुहू" - हल्के और भारी (२) उच्चारण के साथ - 'बिषारतन', 'ब' पर कसरा के साथ। तो वह खुश हुआ और खुशखबरी चाही। "बशरा यब्शुरु": यदि वह खुश हुआ। एक "बशिर" चेहरा वह है जो सुंदर हो, जिसमें स्पष्ट खुशखबरी दिखाई दे, 'ब' पर फथा के साथ। "अल-बुशरा": वह है जो खुशखबरी लाने वाले को दिया जाता है। किसी चीज़ का "तबाशीर": उसकी शुरुआत है।

दूसरा: विद्वानों का इस पर आम सहमति है कि यदि कोई व्यक्ति (जो इस्लामी कानून के अधीन है) कहता है: "मेरे गुलामों में से जो भी मुझे फलां चीज़ की खुशखबरी देगा, वह आज़ाद है," और फिर उसके एक या अधिक गुलामों ने उसे वह खबर दी, तो उनमें से पहला आज़ाद होगा, दूसरा नहीं। उन्होंने इस बात पर मतभेद किया कि यदि उसने कहा: "मेरे गुलामों में से जो भी मुझे फलां चीज़ की जानकारी देगा, वह आज़ाद है," तो क्या दूसरा (३) भी पहले की तरह होगा? इमाम शाफ़ई के साथियों ने कहा: हाँ, क्योंकि उनमें से हर एक जानकारी देने वाला है। हमारे विद्वानों ने कहा: नहीं, क्योंकि उस व्यक्ति का इरादा केवल उस खबर से था जो "बशारा" (खुशखबरी) हो, और वह पहले व्यक्ति तक ही सीमित है। यह प्रथा (उर्फ़) के अनुसार ज्ञात है, इसलिए इस कथन (४) को उसी ओर (५) मोड़ा जाना

चाहिए। मुहम्मद बिन अल-हसन ने "अख़्बरनी" (मुझे सूचित किया) और "हद्दसनी" (मुझसे कहा) के बीच अंतर करते हुए कहा: यदि कोई व्यक्ति कहता है: "मेरा जो भी गुलाम मुझे फलां चीज़ की जानकारी देगा, या मुझे इसके और उसके बारे में बताएगा, वह आज़ाद है" - और उसकी कोई विशेष नियत नहीं है - और उसके किसी गुलाम ने उसे पत्र, बातचीत या संदेशवाहक के माध्यम से इसकी जानकारी दी, तो वह गुलाम...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१०८। (२) (द) में: हल्का और भारी। (३) शब्द "यकुनु" (होना) प्रतियों में नहीं है। (४) प्रतियों में: पहला। (५) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी द्वारा १/१५।

۳۵۸ سورہ البقرہ: آیت ۲۵

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَبَشِّرِ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّٰتٍ تَجْرِى مِن تَحْتِهَا ٱلْأَنْهَٰرُ ۖ كُلَّمَا رُزِقُواْ مِنْهَا مِن ثَمَرَةٍ رِّزْقًا ۙ قَالُواْ هَٰذَا ٱلَّذِى رُزِقْنَا مِن قَبْلُ ۖ وَأُتُواْ بِهِۦ ۖ مُتَشَٰبِهًا ۖ وَلَهُمْ فِيهَآ أَزْوَٰجٌ مُّطَهَّرَةٌ ۖ وَهُمْ فِيهَا خَٰلِدُونَ ٢٥﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَبَشِّرِ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: جب اللہ عزوجل نے کافروں کی جزا (سزا) کا ذکر کیا، تو مومنوں کی جزا (انعام) کا بھی ذکر کیا۔ اور تبشیر (خوشخبری دینا): ایسی خبر دینا جس کا اثر "بشرہ" یعنی جلد کی ظاہری سطح پر ظاہر ہو، کیونکہ پہلی خبر سنتے ہی اس میں تبدیلی آ جاتی ہے۔ پھر عام طور پر یہ خوشی کی خبر کے لیے مخصوص کر کے استعمال ہوتا ہے، اور کبھی بغیر قید کے بھی۔ یہ غم اور برائی کے لیے استعمال نہیں ہوتا سوائے اس کے کہ اس برائی کی صراحت کر دی جائے جس کی خوشخبری دی جا رہی ہو، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ (۱) [آل عمران: ۲۱]۔ اور کہا جاتا ہے: "بَشَّرْتُہٗ" اور "بَشَرْتُہٗ" - تخفیف اور تشدید (۲) کے ساتھ - "بِشارۃً" باء کے کسرہ کے ساتھ۔ تو اس نے خوشخبری دی اور خوشخبری طلب کی۔ "بَشَرَ یَبْشُرُ": جب وہ خوش ہوا۔ "وجہٌ بشیر" جب وہ خوبصورت اور واضح خوشخبری والا ہو، باء کے فتحہ کے ساتھ "البشریٰ": وہ چیز جو خوشخبری لانے والے کو دی جائے۔ اور کسی چیز کی "تباشیر": اس کا آغاز ہے۔

دوسرا: علماء کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر مکلف (شرعی طور پر ذمہ دار شخص) کہے: "میرا جو غلام مجھے فلاں چیز کی خوشخبری دے گا وہ آزاد ہے"، پھر اس کے ایک یا زیادہ غلاموں نے اسے وہ خبر دی، تو ان میں سے پہلا آزاد ہوگا نہ کہ دوسرا۔ اور انہوں نے اس میں اختلاف کیا ہے کہ اگر اس نے کہا: "میرا جو غلام مجھے فلاں چیز کی خبر دے گا وہ آزاد ہے"، تو کیا دوسرا

(۳) بھی پہلے کی طرح ہوگا؟ اصحابِ شافعی نے کہا: ہاں، کیونکہ ان میں سے ہر ایک خبر دینے والا (مخبر) ہے۔ اور ہمارے علماء نے کہا: نہیں، کیونکہ مکلف کا مقصد صرف ایسی خبر تھی جو بشارت (خوشخبری) ہو، اور وہ پہلے کے ساتھ مخصوص ہے۔ یہ عرف عام میں معلوم ہے، لہذا کلام (۴) کو اسی طرف (۵) پھیرنا واجب ہے۔ محمد بن الحسن نے اپنے اس قول "أخبرنی" (مجھے خبر دی) یا "حدثنی" (مجھ سے بیان کیا) کے درمیان فرق کیا اور کہا: اگر کوئی شخص کہے: "میرا جو بھی غلام مجھے فلاں چیز کی خبر دے گا، یا مجھے اس اور اس کے بارے میں بتائے گا، وہ آزاد ہے" - اور اس کی کوئی خاص نیت نہ ہو - پھر اس کے کسی غلام نے اسے خط، کلام یا قاصد کے ذریعے اس کی خبر دی، تو وہ غلام...

(۱) المحرر الوجیز ۱۰۸/۱۔ (۲) (د) میں: مخففاً اور مشدداً۔ (۳) لفظ "یکون" (ہونا) نسخوں میں نہیں ہے۔ (۴) نسخوں میں: الاول۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۱۵/۱۔

359 Surah Al-Baqarah: Verse 25

...will be freed; because this is news, and if a servant of his informed him after that, he would be freed, because he said: "Any servant who informs me is free." If all of them informed him, they would all be freed. But if he meant—when he swore—by "news" oral speech (face-to-face), then not one of them would be freed unless he informed him by oral speech of that news. He said: And if he says: "Whichever servant of mine speaks to me," then this is based on oral communication, and not one of them is freed otherwise (1).

The third: His saying, the Exalted: ﴿AND DID RIGHTEOUS DEEDS﴾ is a rebuttal to those who say that faith alone necessitates acts of obedience; because if that were the case, He would not have repeated it (2). Thus, Paradise is attained through faith and good deeds. It is also said: Paradise is attained by faith, and ranks are earned through righteous deeds. And Allah knows best.

﴿THAT FOR THEM﴾: "That" (anna) is in the position of the accusative due to [the verb] "give glad tidings" (bashshir). The meaning is: And give glad tidings to those who believe *that* for them, or *because* for them. When the preposition was dropped, the verb performed its action. Al-Kisa'i and a group of Basrans said: "Anna" is in the position of the genitive by the implication of the preposition "bi" (with/by).

﴿GARDENS﴾: In the position of the accusative as the noun of "anna", and "anna" along with what it acts upon is in the position of the second object.

And gardens (al-jannat): orchards. They are named "jannat" because they "conceal" (tujinnu) whoever is in them, meaning: they hide them with their trees. From this root come: al-mijan (the shield), al-janin (the fetus), al-jinn (the jinn) (3), and al-jannah (Paradise).

﴿FLOWING﴾: In the position of an adjective for "gardens". It is in the indicative case because it is a future-tense verb, so the dammah was omitted from the 'ya' due to its heaviness with it (4).

﴿FROM UNDERNEATH THEM﴾: Meaning: from under their trees. No mention of trees was made because "gardens" implies them.

﴿THE RIVERS﴾: Meaning: the water of the rivers. The act of flowing was attributed to the rivers metaphorically (tawassu'an). In reality, only the water flows, so it was

omitted for brevity, just as the Exalted said: ﴿AND ASK THE VILLAGE﴾ [Yusuf: 82], meaning: its people.

(1) Al-Muhaddith al-Fasil, p. 519, and al-Kifayah fi 'Ilm al-Riwayah by al-Khatib al-Baghdadi, p. 437. (2) Al-Muharrar al-Wajiz, 1/108. (3) The word: "and the jinn," is not in (M). (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 1/201.

३५९ सूरह अल-बकरा: आयत २५

...मुक्त हो जाएगा; क्योंकि यह खबर है, और यदि उसके बाद उसके किसी गुलाम ने उसे सूचित किया, तो वह मुक्त हो गया, क्योंकि उसने कहा था: "जो कोई गुलाम मुझे सूचित करेगा वह स्वतंत्र है।" यदि उन सभी ने उसे सूचित किया होता, तो वे सभी मुक्त हो जाते। और यदि उसका अभिप्राय - जब उसने शपथ ली थी - खबर से मौखिक बातचीत (आमने-सामने) था, तो उनमें से कोई भी तब तक मुक्त नहीं होगा जब तक कि वह उसे मौखिक बातचीत के माध्यम से उस खबर की सूचना न दे। उन्होंने कहा: और यदि वह कहता है: "मेरा जो भी गुलाम मुझसे बात करेगा," तो यह आमने-सामने की बातचीत पर आधारित है, उनमें से कोई भी अन्यथा मुक्त नहीं होगा (१)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कहना: ﴿और उन्होंने नेक काम किए﴾ उन लोगों का खंडन है जो कहते हैं कि केवल विश्वास ही आज्ञाकारिता के कार्यों की आवश्यकता करता है; क्योंकि यदि ऐसा होता, तो वह इसे दोहराता नहीं (२)। इस प्रकार, स्वर्ग (जन्नत) विश्वास और अच्छे कर्मों के माध्यम से प्राप्त होता है। यह भी कहा जाता है: जन्नत विश्वास से प्राप्त होती है, और पद (दर्जे) नेक कामों के माध्यम से अर्जित किए जाते हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

﴿कि उनके लिए﴾: "अन्ना" (कि) क्रिया "बशिर" (खुशखबरी दें) के कारण कर्म कारक (नसब) की स्थिति में है। अर्थ है: और उन लोगों को खुशखबरी दें जो विश्वास करते हैं कि उनके लिए, या क्योंकि उनके लिए। जब पूर्वसर्ग गिर गया, तो क्रिया ने अपना कार्य किया। अल-किसाई और बसरा के एक समूह ने कहा: "अन्ना" पूर्वसर्ग "बि" के निहित होने के कारण षष्ठी विभक्ति (खफ्ज़) की स्थिति में है।

﴿जन्नत﴾: "अन्ना" की संज्ञा के रूप में कर्म कारक (नसब) की स्थिति में है, और "अन्ना" अपने कार्य के साथ दूसरे कर्म (मफूल थानी) की स्थिति में है।

और जन्नत (बगीचे): बाग। उन्हें "जन्नत" इसलिए कहा जाता है क्योंकि वे अपने पेड़ों के साथ उनमें रहने वालों को "छिपाते" (तुजीनू) हैं, यानी: वे उन्हें ढँक देते हैं। इसी मूल शब्द से निकले हैं: अल-मिजन (ढाल), अल-जनीन (भ्रूण), अल-जिन (३), और अल-जन्नत (स्वर्ग)।

﴿बहती हुई﴾: "जन्नत" के विशेषण के रूप में। यह कर्ता कारक (मरफ़ू) में है क्योंकि यह भविष्य काल की क्रिया है, इसलिए भारीपन के कारण 'या' से दम्मा हटा दिया गया था (४)।

﴾उनके नीचे से﴿: अर्थात: उनके पेड़ों के नीचे से। पेड़ों का कोई उल्लेख नहीं किया गया क्योंकि "जन्नत" स्वयं उनकी ओर इशारा करती है।

﴾नदियाँ﴿: अर्थात: नदियों का पानी। बहने के गुण को लाक्षणिक रूप से (तवस्सुअन) नदियों से जोड़ा गया है। वास्तव में केवल पानी बहता है, इसलिए संक्षिप्तता के लिए इसे हटा दिया गया, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा है: ﴾और गाँव से पूछो﴿ [यूसुफ: ८२], अर्थात: उसके लोगों से।

(१) अल-मुहद्दिस अल-फासिल, पृ. ५१९, और अल-खतीब अल-बगदादी द्वारा अल-किफाया फी इल्म अल-रिवाया, पृ. ४३७। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज, १/१०८। (३) शब्द: "और जिन," (M) संस्करण में नहीं है। (४) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान, १/२०१।

...آزاد ہو جائے گا؛ کیونکہ یہ خبر ہے، اور اگر اس کے بعد اس کے کسی غلام نے اسے خبر دی، تو وہ آزاد ہو گیا، کیونکہ اس نے کہا تھا: "جو کوئی غلام مجھے خبر دے گا وہ آزاد ہے۔" اگر ان سب نے اسے خبر دی ہوتی، تو وہ سب آزاد ہو جاتے۔ اور اگر اس کی مراد - جب اس نے قسم کھائی تھی - خبر سے بالمشافہ (آمنے سامنے) گفتگو تھی، تو ان میں سے کوئی بھی آزاد نہیں ہوگا جب تک کہ وہ اسے بالمشافہ گفتگو کے ذریعے اس خبر کی اطلاع نہ دے۔ انہوں نے کہا: اور اگر وہ کہے: "میرا جو بھی غلام مجھ سے بات کرے گا،" تو یہ بالمشافہ گفتگو پر مبنی ہے، ان میں سے کوئی بھی اس کے بغیر آزاد نہیں ہوگا (۱)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور انہوں نے نیک عمل کیے﴾ ان لوگوں کی تردید ہے جو کہتے ہیں کہ ایمان بذاتِ خود اطاعت کے کاموں کا تقاضا کرتا ہے؛ کیونکہ اگر ایسا ہوتا تو اللہ اسے دوبارہ ذکر نہ فرماتا (۲)۔ چنانچہ جنت ایمان اور عملِ صالح کے ذریعے حاصل ہوتی ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ: جنت ایمان سے ملتی ہے، اور درجات نیک اعمال سے حاصل ہوتے ہیں۔ واللہ اعلم۔

﴿کہ ان کے لیے﴾: یہاں لفظ "انَّ" فعل "بشر" (خوشخبری دیجیے) کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔ معنی یہ ہے: اور ایمان لانے والوں کو خوشخبری سنائیے کہ ان کے لیے، یا اس لیے کہ ان کے لیے۔ جب حرفِ جر حذف ہو گیا تو فعل نے اپنا عمل کیا۔ الکسائی اور بصریوں کی ایک جماعت نے کہا: "انَّ" باء کے مقدر ہونے کی وجہ سے محلِ جر میں ہے۔

﴿جنات﴾: یہ "انَّ" کا اسم ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے، اور "انَّ" اپنے متعلقات کے ساتھ دوسرے مفعول کے مقام پر ہے۔

اور جنات: یعنی باغات۔ انہیں جنات اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ وہ اپنے درختوں کے ذریعے اس میں موجود شخص کو ڈھانپ لیتے ہیں (تُجِنُّ)، یعنی: اسے چھپا دیتے ہیں۔ اسی مادے سے مِجن (دھال)، جنین، جن (۳) اور جنت نکلے ہیں۔

﴿بہتی ہوئی﴾: یہ "جنات" کی صفت کے طور پر محلِ رفع میں ہے کیونکہ یہ فعلِ مستقبل ہے، ثقالت کی وجہ سے 'یاء' سے ضمہ حذف کر دیا گیا تھا (۴)۔

﴿ان کے نیچے سے﴾: یعنی: ان کے درختوں کے نیچے۔ درختوں کا ذکر نہیں کیا گیا کیونکہ لفظ "جنات" خود ان پر دلالت کرتا ہے۔

﴿نہریں﴾: یعنی: نہروں کا پانی۔ تو وسعت کے طور پر بہاؤ کی نسبت نہروں کی طرف کر دی گئی۔ حقیقتاً تو صرف پانی بہتا ہے، لہذا اختصار کے لیے حذف کر دیا گیا جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور بستی سے پوچھو﴾ [یوسف: ۸۲]، یعنی: اس کے رہنے والوں سے۔

(۱) المحدث الفاصل، ص ۵۱۹، اور الکفایہ فی علم الروایہ از الخطیب البغدادی، ص ۴۳۷۔ (۲) المحرر الوجیز، ۱/۱۰۸۔ (۳) لفظ: "والجن"، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (۴) اعراب القرآن از النحاس، ۱/۲۰۱۔

360 Surah Al-Baqarah: Verse 25

The poet said: "I was told that the fire was lit after you ... and the gathering abused each other after you, O Kulayb." (1) He meant: the people of the gathering, so it was omitted (ellipsis).

And the river (nahr): derived from: 'anhartu', meaning: I widened. From this is the saying of Qays ibn al-Khatim: "I grasped it with my hand and widened its opening ... so that one standing in front of it sees what is behind it." (2) Meaning: he widened it, describing a stab wound. And from this is the saying of the Prophet ﷺ: "Eat what has caused the blood to flow (anhara) and upon which the name of Allah has been mentioned." (3). Meaning (4): what widened the slaughter until the blood flowed (5) like a river (6).

The plural of 'nahr' is 'nuhur' and 'anhar'. A 'nahr nahr' means: a lot of water. Abu Dhu'ayb said: "She stayed there and built a tent ... on reeds and sweet-flowing river water." (7) It is narrated that the rivers of Paradise are not in trenches; rather, they flow on the surface of Paradise, controlled by Divine Power wherever its inhabitants wish (8).

Stopping at "the rivers" (al-anhar) is good (hasan) but not complete (tamm), because His saying: {Whenever they are provided with fruit therefrom} is part of the description of the Gardens (9).

Footnotes: (1) Said by Muhalhil bin Rabi'a, and the verse is in Al-Hamasah 2/928 (with Al-Marzuqi's commentary), and Al-Muharrar Al-Wajiz 1/108. The meaning of the second hemistich is: the people of the assembly disputed in speech after you, until some started insulting others, and there was nothing to restrain them. (2) The verse is in his Diwan p. 46, and Al-Hamasah 1/184 (with Al-Marzuqi's commentary). The Diwan version is: "one standing behind it sees what is behind it." The Hamasah version is: "one standing in front of it sees what is behind it." (3) Narrated by Ahmad (15806), Al-Bukhari (2488), and Muslim (1968) from the hadith of Rafi' ibn Khadij, may Allah be pleased with him. (4) In (M): its meaning. (5) In (M): flows. (6) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/108. (7) The verse is in Diwan al-Hudhaliyyin p. 146, and its narration is: "and sweet river water." His saying: "al-qasab" means the water channels from springs. Al-Sihah (qasb). (8) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/108. Ibn Jarir 1/406 narrated via Abu Ubaidah, from Masruq, who said: "The palm trees of Paradise are densely packed from their roots to their branches, and their fruits are like large jars. Whenever a fruit is

plucked, another returns in its place, and its water flows without a trench." See "Sifat al-Jannah" by Abu Nu'aym 2/167-169. (9) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 1/506.

360 सूरह अल-बकराह: आयत 25

कवि ने कहा: "मुझे बताया गया कि तुम्हारे बाद आग जलाई गई... और तुम्हारे बाद, हे कुलैब, सभा में गाली-गलौज हुई।" (1) उसका अर्थ था: सभा के लोग, इसलिए इसे छोड़ दिया गया (लोप)।

और 'नहर' (नदी): 'अनहरतु' से निकला है, जिसका अर्थ है: मैंने चौड़ा किया। इसी से कैस इब्न अल-खतीम का कथन है: "मैंने इसे अपने हाथ से पकड़ा और इसके छेद को चौड़ा कर दिया... ताकि इसके सामने खड़ा व्यक्ति इसके पीछे का हिस्सा देख सके।" (2) अर्थात: उसने उसे चौड़ा कर दिया, एक घाव का वर्णन करते हुए। और इसी से पैगंबर ﷺ का कथन है: "जो खून बहा दे (अनहर) और जिस पर अल्लाह का नाम लिया गया हो, उसे खाओ।" (3)। मतलब (4): जिसने वध (ज़बह) को इतना चौड़ा कर दिया कि खून नदी की तरह बहने लगा (5) (6)।

'नहर' का बहुवचन 'नुहुर' और 'अन्हार' है। 'नहरुन नहरुन' का अर्थ है: बहुत सारा पानी। अबू ज़ुअैब ने कहा: "वह वहाँ रही और उसने एक तंबू बनाया... ईख और मीठी नदी के पानी पर।" (7) यह वर्णन किया गया है कि जन्नत की नदियाँ खाइयों में नहीं हैं; बल्कि, वे जन्नत की सतह पर बहती हैं, जहाँ उनके निवासी चाहें वहाँ ईश्वरीय शक्ति द्वारा नियंत्रित होती हैं (8)।

"नदियों" (अल-अन्हार) पर रुकना अच्छा (हसन) है लेकिन पूर्ण (ताम) नहीं, क्योंकि उनका यह कथन: {जब भी उन्हें वहाँ से कोई फल दिया जाएगा} जन्नत के वर्णन का हिस्सा है (9)।

पादलेख: (1) इसे मुहलहिल बिन रबीआ ने कहा था, और यह छंद अल-हमासा 2/928 (अल-मरज़ूकी की व्याख्या के साथ) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/108 में है। दूसरी पंक्ति का अर्थ है: सभा के लोग तुम्हारे बाद आपस में विवाद करने लगे, यहाँ तक कि कुछ एक-दूसरे को गाली देने लगे, और उन्हें रोकने वाला कोई नहीं था। (2) यह छंद उनके दीवान पृ. 46 में है, और अल-हमासा 1/184 (अल-मरज़ूकी की व्याख्या के साथ) में। दीवान का संस्करण है: "इसके पीछे खड़ा व्यक्ति इसके पीछे जो है उसे देखता है।" हमासा का संस्करण है: "इसके सामने खड़ा व्यक्ति इसके पीछे जो है उसे देखता है।" (3) इसे अहमद (15806), अल-बुखारी (2488), और मुस्लिम (1968) ने रफ़ी इब्न खदीज (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (4) (म) में: इसका अर्थ। (5) (म) में: बहता है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/108। (7) यह छंद दीवान अल-हुज़ालिय्यीन पृ. 146 में है, और इसका पाठ है: "और नदी का मीठा पानी।" उनका कहना: "अल-क़सब" का अर्थ है चश्मों से निकलने वाली जल धाराएँ। अल-सिहह (क़सब)। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/108। इब्न जरीर 1/406 ने अबू उबैदा के

माध्यम से मसरूक से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: "जन्नत के खजूर के पेड़ जड़ों से लेकर टहनियों तक घने हैं, और उनके फल बड़े घड़ों के समान हैं। जब भी कोई फल तोड़ा जाता है, तो उसके स्थान पर दूसरा वापस आ जाता है, और उसका पानी बिना किसी खाई के बहता है।" अबू नुअैम की "सिफ़त अल-जन्नाह" 2/167-169 देखें। (9) ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 1/506।

360 سورة البقرہ: آیت 25

شاعر نے کہا: نُبِّئْتُ أنَّ النار بعدك أوقدت ... واستب بعدك يا كُليبُ المجلسُ (١) اس کا ارادہ تھا: اہل مجلس، تو حذف کر دیا گیا۔

اور 'نہر': 'أنهرتُ' سے ماخوذ ہے، یعنی: میں نے وسعت دی۔ اور اسی سے قیس بن الخطیم کا قول ہے: مَلَكتُ بها كَفّي فأنهرتُ فتقها ... يرى قائم من دونها ما وراءها (٢) یعنی: اس نے اسے وسیع کر دیا، وہ ایک زخم (نیزہ مارنے) کی صفت بیان کر رہا ہے۔ اور اسی سے نبی ﷺ کا قول ہے: "جس (ذبح) نے خون بہا دیا (انہر) اور اس پر اللہ کا نام لیا گیا ہو تو اسے کھاؤ" (3)۔ یعنی (4): جس نے ذبح کو اتنا وسیع کر دیا کہ خون نہر کی طرح بہنے لگا (5) (6)۔

نہر کی جمع: 'نُهُر' اور 'أنهار' ہے، اور 'نهرٌ نهر': بہت زیادہ پانی۔ ابو ذؤیب نے کہا: أقامت به فابتنت خيمة ... على قَصَبٍ وفُراتِ نُهرِ (٧) اور روایت ہے کہ جنت کی نہریں کھائیوں میں نہیں ہیں، بلکہ وہ جنت کی سطح پر بہتی ہیں، قدرت کے ذریعے جہاں ان کے رہنے والے چاہیں منضبط ہوتی ہیں (8)۔

اور "الأنهار" پر وقف کرنا حسن ہے لیکن تام نہیں، کیونکہ اس کا قول: ﴿كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِن ثَمَرَةٍ﴾ جنتوں کی صفت میں سے ہے (9)۔

حواشی: (1) اس کے کہنے والے مہلھل بن ربیعہ ہیں، اور یہ شعر الحماسہ 928/2 (المرزوقی کی شرح کے ساتھ) اور المحرر الوجیز 108/1 میں ہے۔ دوسرے مصرعے کا معنی یہ ہے: تمہارے بعد اہل مجلس کلام میں جھگڑ پڑے، یہاں تک کہ بعض بعض کو گالیاں دینے لگے، اور کوئی چیز انہیں روکنے والی نہ تھی۔ (2) یہ شعر ان کے دیوان ص 46، اور الحماسہ 184/1 (المرزوقی کی

شرح کے साथ) میں ہے۔ دیوان کی روایت ہے: "یری قائماً من خلفها ما وراءها"۔ اور الحماسہ کی روایت ہے: "یری قائماً من دونها"۔ (3) اسے احمد (15806)، بخاری (2488)، اور مسلم (1968) نے رافع بن خدیج رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) (م) میں: اس کا معنی۔ (5) (م) میں: بہتا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 108/1۔ (7) یہ شعر دیوان الہذلیین ص 146 میں ہے، اور اس کی روایت ہے: "وفرات النهر"۔ اس کا قول "القصب" سے مراد چشموں سے پانی کے راستے ہیں۔ الصحاح (قصب)۔ (8) المحرر الوجیز 108/1۔ اور ابن جریر نے 406/1 میں ابو عبیدہ کے واسطے سے مسروق سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: جنت کے کھجور کے درخت جڑ سے لے کر شاخوں تک گتھے ہوئے ہیں، اور ان کے پھل بڑے مٹکوں کی طرح ہیں، جب بھی کوئی پھل توڑا جاتا ہے تو اس کی جگہ دوسرا آ جاتا ہے، اور اس کا پانی بغیر کسی کھائی کے بہتا ہے۔ دیکھئے: صفۃ الجنۃ لابی نعیم 167/2 - 169۔ (9) ایضاح الوقف والابتداء 506/1۔

٣٦١ Surah Al-Baqarah: Verse 25

"Provision" (rizqan) is a verbal noun, and discussion about provision has preceded (1). The meaning of "before" (min qablu) is: in this world, and it has two aspects: First: they said: this is what we were promised in this world. Second: this is what we were provided in this world, because its color resembles the color of the fruits of this world, but when they eat it, they find its taste is different. It was also said: "before" means in Paradise, because they are provided and then provided again. If they are brought food and fruits at the beginning of the day and they eat from them, then they are brought from them at the end of the day, they say: this is what we were provided before, meaning: we were fed at the beginning of the day; because its color resembles that, but when they eat from it, they find it has a taste different from the first taste (2). "And they were brought" (wa utū) is the passive form (fu'ilū), from "I brought" (atytu). The recitation (3) of the group is with a dammah on the hamza and the ta. Harun Al-A'war recited it as "wa ataw" with a fatha on the hamza and the ta (4). Thus, the pronoun in the first recitation refers to the people of Paradise, and in the second to the servants. "resembling it" (bihi mutashābihan) is a circumstantial phrase (hāl) referring to the pronoun in "bihi", meaning: they resemble each other in appearance (5), but differ in taste. This was said by Ibn Abbas, Mujahid, Al-Hasan, and others. Ikrimah said: It resembles the fruit of this world, but differs from it in most (6) characteristics. Ibn Abbas said: This is by way of wonder, and there is nothing in this world of what is in Paradise except the names. It is as if they were amazed at what they saw of the beauty of the fruit and the greatness of its creation. Qatada said: Choice ones with no low quality in them, like the Almighty's saying: "a book consistent" [Az-Zumar: 23], and it is not like the fruits of this world which are not similar, because among them there are choice ones and others that are not (7). "And they will have therein spouses" (wa lahum fīhā azwājun) is a subject and predicate. Spouses (azwāj) is the plural of spouse (zawj), and a woman is the spouse of a man,

(1) Page 273. (2) Tafsir al-Tabari 1/408-409, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/109. (3) In (M): And he read it. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah by Ibn Khalawayh p. 3, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/109. (5) In the copies: looking, and the one confirmed is from (M). (6) In (D): it resembles the fruits of this world in all characteristics. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/109, and the extraction of these reports is in Tabari 1/413-416.

पृष्ठ ३६१ सूरह अल-बकराह: आयत २५

"जीविका" (रिज़्कन) एक संज्ञा (मस्दर) है, और जीविका के बारे में पहले चर्चा की जा चुकी है (१)। "पहले" (मिन क़ब्लु) का अर्थ है: दुनिया में, और इसके दो पहलू हैं: पहला: उन्होंने कहा: यह वही है जिसका हमसे दुनिया में वादा किया गया था। दूसरा: यह वह है जो हमें दुनिया में दिया गया था, क्योंकि इसका रंग दुनिया के फलों के रंग जैसा दिखता है, लेकिन जब वे इसे खाते हैं, तो उन्हें इसका स्वाद अलग मिलता है। और यह भी कहा गया है: "पहले" का अर्थ जन्नत में है, क्योंकि उन्हें जीविका दी जाती है और फिर से दी जाती है। यदि उन्हें दिन की शुरुआत में भोजन और फल दिए जाते हैं और वे उनमें से खाते हैं, फिर दिन के अंत में उन्हें उनमें से दिया जाता है, तो वे कहते हैं: यह वही है जो हमें पहले दिया गया था, अर्थात: हमें दिन की शुरुआत में खिलाया गया था; क्योंकि इसका रंग वैसा ही दिखता है, लेकिन जब वे इसमें से खाते हैं, तो उन्हें इसका स्वाद पहले स्वाद से अलग मिलता है (२)। "और उन्हें लाया गया" (व उतू) यह कर्मवाच्य (फ़ुइलू) है, "अतयतु" (मैं लाया) से। समूह का पाठ (क़िरात) (३) हमज़ा और ता पर धम्मा के साथ है। हारून अल-अवर ने इसे "व अतौ" पढ़ा, हमज़ा और ता पर फ़तहा के साथ (४)। इस प्रकार, पहले पाठ में सर्वनाम जन्नत के लोगों के लिए है, और दूसरे में सेवकों के लिए। "उसके जैसा" (बिही मुतशाबिहन) "बिही" में सर्वनाम का एक विशेषण (हाल) है, जिसका अर्थ है: वे दिखने में एक-दूसरे के समान हैं (५), लेकिन स्वाद में भिन्न हैं। यह इब्न अब्बास, मुजाहिद, अल-हसन और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था। इकरामा ने कहा: यह दुनिया के फल जैसा दिखता है, लेकिन अधिकांश (६) विशेषताओं में उससे भिन्न है। इब्न अब्बास ने कहा: यह विस्मय के रूप में है, और दुनिया में जन्नत की चीज़ों में से नामों के अलावा कुछ भी नहीं है। ऐसा लगता है कि वे फल की सुंदरता और उसके निर्माण की महानता को देखकर चकित थे। क़तादा ने कहा: श्रेष्ठ जिनमें कोई घटियापन नहीं है, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "एक पुस्तक समान" [अज़-ज़ुमर: २३], और यह दुनिया के फलों की तरह नहीं है जो समान नहीं होते हैं, क्योंकि उनमें श्रेष्ठ और अन्य दोनों होते हैं (७)। "और उनके लिए वहां पत्नियाँ होंगी" (व लहुम फ़ीहा अज़वाज़ुन) उद्देश्य और विधेय है। पत्नियाँ (अज़वाज़) 'ज़ौज' का बहुवचन है, और एक महिला एक पुरुष की 'ज़ौज' (पत्नी) है,

(१) पृष्ठ २७३। (२) तफ़सीर अल-तबरी १/४०८-४०९, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१०९। (३) (म) में: और उसने इसे पढ़ा। (४) इब्न खालौय द्वारा अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृ. ३, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१०९। (५) प्रतियों में: 'नज़र', और (म) से पुष्ट 'मंज़र' है। (६) (द) में: यह सभी विशेषताओं में

दुनिया के फलों जैसा दिखता है। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१०९, और इन रिपोर्टों का विवरण तबरी १/४१३-४१६ में है।

٣٦١ سورة البقرہ: آیت ٢٥

﴿رِزْقًا﴾ مصدر ہے، اور رزق کے بارے میں کلام پہلے گزر چکا ہے(١)۔ اور ﴿مِن قَبْلُ﴾ کا معنی ہے: یعنی دنیا میں، اور اس میں دو صورتیں ہیں: ایک یہ کہ انہوں نے کہا: یہ وہ ہے جس کا ہم سے دنیا میں وعدہ کیا گیا تھا۔ دوسری یہ کہ: یہ وہ ہے جو ہمیں دنیا میں دیا گیا تھا، کیونکہ اس کا رنگ دنیا کے پھلوں کے رنگ کے مشابہ ہے، لیکن جب وہ کھاتے ہیں تو اس کا ذائقہ اس سے مختلف پاتے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: "من قبل" سے مراد جنت میں ہے، کیونکہ انہیں رزق دیا جاتا ہے پھر (دوبارہ) رزق دیا جاتا ہے، پس جب انہیں دن کے شروع میں کھانا اور پھل دیے جاتے ہیں اور وہ ان میں سے کھاتے ہیں، پھر دن کے آخر میں انہیں ان میں سے دیا جاتا ہے، تو وہ کہتے ہیں: یہ وہی ہے جو ہمیں پہلے دیا گیا تھا، یعنی: ہمیں دن کے شروع میں کھلایا گیا تھا؛ اس لیے کہ اس کا رنگ اس کے مشابہ ہے، لیکن جب وہ اس میں سے کھاتے ہیں تو اس کا ذائقہ پہلے ذائقے سے مختلف پاتے ہیں(٢)۔ ﴿وَأُتُوا﴾ فعلِ مجہول (فُعِلُوا) ہے، "أتيتُ" سے، اور جماعت کی قراءت(٣) ہمزہ اور تاء کے ضمہ کے ساتھ ہے، اور ہارون الاعور نے «وأَتَوا» ہمزہ اور تاء کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے(٤)، پس پہلی قراءت میں ضمیر اہل جنت کے لیے ہے، اور دوسری میں خادموں کے لیے۔ ﴿ بِهِۦ مُتَشَٰبِهًا﴾ یہ "بہ" میں ضمیر سے حال ہے، یعنی: وہ دیکھنے میں ایک دوسرے کے مشابہ ہیں(٥)، اور ذائقے میں مختلف ہیں۔ یہ بات ابن عباس، مجاہد، حسن اور دیگر نے کہی ہے۔ اور عکرمہ نے کہا: یہ دنیا کے پھلوں کے مشابہ ہے، اور اکثر(٦) صفات میں ان سے جدا ہے۔ ابن عباس نے کہا: یہ تعجب کے طور پر ہے، اور دنیا میں جنت کی چیزوں میں سے سوائے ناموں کے اور کچھ نہیں ہے، گویا وہ پھلوں کے حسن اور ان کی تخلیق کی عظمت کو دیکھ کر حیران ہوئے۔ اور قتادہ نے کہا: بہترین جن میں کوئی رذالت (گھٹیا پن) نہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿كِتَٰبًا

مُّتَشَٰبِهًا﴾ [الزمر: ٢٣]، اور یہ دنیا کے پھلوں کی طرح نہیں جو ایک جیسے نہیں ہوتے، کیونکہ ان میں بہترین بھی ہوتے ہیں اور غیر بہترین بھی(٧)۔ ﴿وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَٰجٌ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ اور ازواج: زوج کی جمع ہے، اور عورت: مرد کی زوج (بیوی) ہے،

(١) ص ٢٧٣۔ (٢) تفسیر الطبری ١/٤٠٨-٤٠٩، اور المحرر الوجیز ١/١٠٩۔ (٣) (م) میں: اور اسے پڑھا۔ (٤) القراءات الشاذہ لابن خالویہ ص٣، اور المحرر الوجیز ١/١٠٩۔ (٥) نسخوں میں: النظر ہے، اور (م) سے ثابت شدہ منظر ہے۔ (٦) (د) میں: یہ تمام صفات میں دنیا کے پھلوں کے مشابہ ہے۔ (٧) المحرر الوجیز ١/١٠٩، اور ان آثار کی تخریج طبری ١/٤١٣-٤١٦ کے ہاں ہے۔

362 Surah Al-Baqarah: Verse 25 And a man is the *zawj* (spouse) of a woman. Al-Asma'i said: The Arabs rarely say *zawjah* (wife), but Al-Farra'(1) recounted that *zawjah* is used, and he quoted Al-Farazdaq: "And indeed, he who strives to corrupt my wife is like one who goes to the lions of Al-Shara to collect their urine."(2) And Ammar bin Yasir said concerning Aisha, the Mother of the Believers (may Allah be pleased with her): "By Allah, I know that she is his wife in this world and the hereafter, but Allah has tested you [with her]." Mentioned by Al-Bukhari(3), and chosen by Al-Kisa'i. "Purified" [Mutahharah] is an attribute for the spouses, and "mutahharah" in the language is more comprehensive and eloquent than "tahirah" (pure), and its meaning here is: purification from menstruation, saliva, and all human impurities(4). Abd al-Razzaq(5) mentioned: Al-Thawri informed me, from Ibn Abi Najih, from Mujahid: "[Purified]": He said: they do not urinate, nor defecate, nor give birth, nor menstruate, nor have seminal emissions, nor spit(6). And we have covered all of this in the description of the people of Paradise and the description of Paradise and its blessings in the book "Al-Tadhkirah"(7), and praise be to Allah. "And they will abide therein forever" [wa hum feeha khalidun]: "Hum" (they) is the subject (mubtada'). "Khalidun" (abiding forever) is its predicate (khabar), and the prepositional phrase is canceled [in terms of grammatical influence on the following word]. Outside of the Quran, it would be permissible to put "khalidin" in the accusative case as a circumstantial adverb (hal)(8). And *khulud* (immortality/abiding forever) means remaining, and from it comes *Jannat al-Khuld* (the Paradise of Eternity), and it may be used metaphorically for what lasts a long time, as in their supplication: "May Allah make his kingdom eternal," meaning: may He prolong it. Zuhayr said: "Indeed, I do not see anything remaining through calamities, nor anything eternal except the rooted mountains."(9)

---

(1) In Al-Mudhakkar wa al-Mu'annath, p. 26. (2) The verse is in his Diwan 2/605, and in Al-Adhdad by Ibn al-Anbari p. 374, and Al-Sihah: (bawl), and Al-Muharrar al-Wajiz 1/109. The narration of Ibn al-Anbari is: "And indeed he who walks incites my wife like a walker..." and his saying: "yastabiluha", i.e., he takes her urine in his hand. (3) Number (3772). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/109. (5) In his Tafsir 1/41. (6) In (d): "yunzafun" (they are drained), and in (m): "yabsaqun" (they spit), and what is established is from (z) and (zha), which is consistent with the exegesis of Abd al-Razzaq. (7) P. 438 and following. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/202. (9) His Diwan p. 288.

362 सूरह अल-बक़रह: आयत 25 और पुरुष स्त्री का ज़ौज (पति) होता है। अल-असमाई ने कहा: अरब शायद ही कभी ज़ौजा (पत्नी) कहते हैं, लेकिन अल-फर्रा'(1) ने बताया कि ज़ौजा कहा जाता है, और उन्होंने अल-फरज़दक को उद्धृत किया: "और वास्तव में, वह जो मेरी पत्नी को भ्रष्ट करने का प्रयास करता है, वह उस व्यक्ति के समान है जो अल-शरा के शेरों के पास उनका मूत्र इकट्ठा करने जाता है।"(2) और अम्मार बिन यासिर ने मोमिनों की माँ आइशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के बारे में कहा: "अल्लाह की कसम, मैं जानता हूँ कि वह दुनिया और आख़िरत में उनकी पत्नी हैं, लेकिन अल्लाह ने तुम्हें [उनके साथ] आज़माया है।" बुखारी(3) द्वारा उल्लेखित, और अल-किसाई द्वारा चुना गया। "शुद्ध" [मुतहर्रह] पत्नियों के लिए एक गुण है, और भाषा में "मुतहर्रह" "ताहिराह" (शुद्ध) की तुलना में अधिक व्यापक और प्रभावशाली है, और यहाँ इसका अर्थ है: मासिक धर्म, लार और अन्य सभी मानवीय अशुद्धियों से शुद्धि(4)। अब्द अल-रज्जाक(5) ने उल्लेख किया: अल-थौरी ने मुझे बताया, इब्न अबी नजीह से, मुजाहिद से: "[शुद्ध]": उन्होंने कहा: वे पेशाब नहीं करतीं, न मल त्याग करती हैं, न बच्चों को जन्म देती हैं, न मासिक धर्म होता है, न वीर्य स्खलन होता है, और न ही थूकती हैं(6)। और हमने इस सब को "अल-तज़किराह"(7) पुस्तक में जन्नत के लोगों के वर्णन और जन्नत और उसकी नेमतों के वर्णन में विस्तार से बताया है, और अल्लाह की स्तुति हो। "और वे उसमें हमेशा रहेंगे" [व हुम फ़ीहा ख़ालिदून]: "हुम" (वे) मुब्तदा (subject) है। "ख़ालिदून" (हमेशा रहने वाले) इसकी खबर (predicate) है, और जर्फ(अव्यय) यहाँ व्याकरणिक प्रभाव के बिना है। कुरान के अलावा, "खालिदीन" को 'हाल' (circumstantial adverb) के रूप में नस्ब (accusative case) में रखना जायज़ होगा(8)। और खुलूद (अमरता/हमेशा रहना) का अर्थ है बने रहना, और इसी से जन्नत अल-खुल्द (शाश्वत स्वर्ग) बना है, और इसका उपयोग कभी-कभी उस चीज़ के लिए रूपक के रूप में किया जाता है जो लंबे समय तक चलती है, जैसा कि उनकी दुआ में है: "अल्लाह उसके राज्य को अमर रखे," यानी: उसे लंबा करे। ज़ुहैर ने कहा: "वास्तव में, मैं विपत्तियों के बीच किसी भी चीज़ को शेष नहीं देखता, और न ही जमी हुई पहाड़ियों के अलावा कुछ भी शाश्वत है।" (9)

---

(1) अल-मुज़क्कर वल-मुअन्नस, पृ. 26 में। (2) यह छंद उनके दीवान 2/605 में है, और इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-अज़दाद पृ. 374 में, और अल-सिहाह: (बौल), और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/109 में। इब्न अल-अंबारी का वर्णन है: "और वास्तव में वह जो पैदल चलता है मेरी पत्नी को उकसाता है जैसे एक पैदल यात्री..." और उनका कहना: "यस्तबीलुहा", यानी वह उसके मूत्र को अपने हाथ में लेता है। (3) संख्या (3772)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/109। (5) उनके तफ़सीर 1/41 में। (6)

(द) में: "युन्ज़फ़ून", और (म) में: "यब्सकुन", और जो पुष्ट है वह (ज़) और (ज़ा) से है, जो अब्द अल-रज्जाक की तफ़सीर के अनुरूप है। (7) पृ. 438 और उसके बाद। (8) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/202। (9) उनका दीवान पृ. 288।

362 سورۃ البقرہ: آیت 25 اور مرد عورت کا زوج (شوہر) ہوتا ہے۔ اصمعی نے کہا: عرب شاذ و نادر ہی 'زوجہ' کہتے ہیں، اور الفراء(1) نے نقل کیا ہے کہ 'زوجہ' کہا جاتا ہے، اور اس نے فرزدق کا یہ شعر پڑھا: "اور بے شک وہ جو میری زوجہ کو بگاڑنے کی کوشش کرتا ہے وہ اس شخص کی مانند ہے جو الشریٰ کے شیروں کا پیشاب لینے کے لیے جائے"(2)۔ اور عمار بن یاسر نے ام المؤمنین حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے بارے میں فرمایا: "خدا کی قسم میں جانتا ہوں کہ وہ دنیا اور آخرت میں آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کی زوجہ ہیں، لیکن اللہ نے تمہیں آزمایا ہے"۔ اسے بخاری(3) نے ذکر کیا ہے اور کسائی نے اسے پسند کیا ہے۔ ﴿مُطَهَّرَةٌ﴾ یہ ازواج کی صفت ہے، اور لغت میں 'مطہرہ' 'طاہرہ' سے زیادہ جامع اور بلیغ ہے، اور یہاں اس کا مطلب ہے: حیض، تھوک اور انسانوں کی دیگر تمام غلاظتوں سے پاک ہونا(4)۔ عبدالرزاق(5) نے ذکر کیا کہ مجھے ثوری نے، ابن ابی نجیح سے، انہوں نے مجاہد سے خبر دی: "مطہرہ" کے بارے میں فرمایا: وہ نہ پیشاب کرتی ہیں، نہ پاخانہ، نہ بچے جنتی ہیں، نہ انہیں حیض آتا ہے، نہ احتلام ہوتا ہے اور نہ ہی وہ تھوکتی ہیں(6)۔ اور ہم نے یہ سب اہل جنت کے اوصاف اور جنت اور اس کی نعمتوں کی صفت میں کتاب 'التذکرہ'(7) میں بیان کر دیا ہے، والحمد للہ۔ ﴿وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ "ہم" مبتدا ہے۔ "خالدون" اس کی خبر ہے، اور ظرف (فیہا) ملغیٰ ہے، اور قرآن کے علاوہ دیگر کلام میں 'خالدین' کو حال ہونے کی بنا پر منصوب پڑھنا جائز ہے(8)۔ اور خلود کا معنی ہے: ہمیشگی، اسی سے 'جنت الخلد' ہے، اور کبھی یہ مجازاً اس چیز کے لیے بھی استعمال ہوتا ہے جو طویل ہو، اسی لیے دعا میں کہتے ہیں: 'خلّد اللہ مُلکہ' یعنی اللہ اس کی بادشاہی کو دراز کرے۔ زہیر نے کہا: "خبردار! میں حوادثِ زمانہ کے سامنے کسی چیز کو باقی رہنے والا نہیں دیکھتا اور نہ ہی پختہ پہاڑوں کے علاوہ کوئی ہمیشہ رہنے والا ہے"(9)۔

(1) المذكر والمؤنث ص 26 میں۔ (2) یہ شعر ان کے دیوان 605/2 میں ہے، اور ابن الانباری کی کتاب الأضداد ص 374 میں، اور الصحاح: (بول)، اور المحرر الوجیز 109/1 ا میں ابن الانباری کی روایت یہ ہے: 'وان الذی یمشی یحرض زوجتی کماش...' اور اس کا قول: 'یستبیلہا' یعنی: وہ اس کا پیشاب اپنے ہاتھ میں لیتا ہے۔ (3) نمبر (3772)۔ (4) المحرر الوجیز 109/1۔ (5) اپنی تفسیر 41/1 میں۔ (6) (د) میں: 'ینزفن'، اور (م) میں: 'یبصقن'، اور جو ثابت ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے، اور یہی عبدالرزاق کی تفسیر کے موافق ہے۔ (7) ص 438 اور اس کے بعد۔ (8) اعراب القرآن للنحاس 202/1۔ (9) ان کا دیوان ص 288۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 26 363 His Almighty statement: ﴿Indeed, Allah is not shy to present an example - that of a mosquito or what is even smaller than it. And those who have believed know that it is the truth from their Lord. But as for those who disbelieve, they say, 'What did Allah intend by this as an example?' He misleads many thereby and guides many thereby. And He misleads not except the defiantly disobedient.﴾ His Almighty statement: ﴿Indeed, Allah is not shy to present an example﴾. Ibn Abbas said, in the narration of Abu Salih: When Allah - Glory be to Him - presented these two parables for the hypocrites, meaning: ﴿Their example is that of one who kindled a fire﴾ [Al-Baqarah: 17], and His statement: ﴿Or [it is] like a rainstorm from the sky﴾ [Al-Baqarah: 19], they said: Allah is too magnificent and exalted to present parables, so Allah revealed this verse (1). In the narration of 'Ata from Ibn Abbas, he said: When Allah mentioned the gods of the polytheists, saying: ﴿And if a fly should steal away from them anything, they could not recover it from him﴾ [Al-Hajj: 73], and mentioned the plot of the gods, making it like a spider's web, they said: Have you seen where Allah mentioned the fly and the spider in what He revealed of the Quran to Muhammad, what is He doing? So Allah revealed the verse. Al-Hasan and Qatadah said: When Allah mentioned the fly and the spider in His Book, and presented them as parables for the polytheists, the Jews laughed and said: This does not resemble the word of Allah, so Allah revealed the verse (2). And ﴿yastahyi﴾ (is shy): Its origin is 'yastahyiyu', its 'ayn and lam (middle and final root letters) are weak letters. The 'lam' was affected because the dammah (u-sound) on the 'ya' was considered heavy, so it became silent. The active participle based on this is: 'mustahyin', and the plural is: 'mustahyuna' and 'mustahyina'. Ibn Muhaysin recited it as: «yastahi» with a kasra on the 'ha' and one silent 'ya' (3), and it was reported from Ibn Kathir, which is the dialect of Tamim and Bakr bin Wa'il. In it, the vowel of the first 'ya' was transferred to the 'ha', so it became silent, then the dammah on the second was considered heavy, so it became silent, and one of them was deleted due to the meeting of two silent letters. The active participle is: 'mustahin', and the plural is: 'mustahuna' and 'mustahina'. This was stated by al-Jawhari (4).

---

(1) Reported by at-Tabari in his Tafsir 1/423. (2) The three reports are in al-Wahidi's "Asbab al-Nuzul" regarding this verse. At-Tabari also reported Qatadah's statement in his Tafsir 1/424. (3) "Al-Qira'at al-Shadhdhah" by Ibn Khalawayh, p. 4. (4) "Sihah al-Jawhari" (under 'haya'), and it was quoted from him by the author through Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 1/110.

सूरह अल-बक़रह: आयत 26 363 अल्लाह तआला का कथन: ﴾निस्संदेह अल्लाह इस बात से नहीं शर्माता कि वह कोई भी उदाहरण दे - चाहे वह मच्छर हो या उससे भी बढ़कर। जो लोग ईमान लाए हैं, वे जानते हैं कि यह उनके रब की ओर से सत्य है। और जो काफ़िर हैं, वे कहते हैं, 'अल्लाह का इस उदाहरण से क्या उद्देश्य है?' वह इसके द्वारा बहुतों को गुमराह करता है और बहुतों को इसके द्वारा मार्गदर्शन प्रदान करता है। ﴿اور وہ اس سے صرف نافرمانوں ہی کو گمراہ کرتا ہے۔ अल्लाह तआला का कथन: ﴾निस्संदेह अल्लाह इस बात से नहीं शर्माता कि वह कोई उदाहरण दे﴿। इब्न अब्बास ने अबू सालिह की रिवायत में कहा: जब अल्लाह सुब्हानहु ने मुनाफ़िक़ों (कपट्टियों) के लिए ये दो मिसालें पेश कीं, यानी: ﴾उनकी मिसाल उस व्यक्ति की तरह है जिसने आग जलाई﴿ [अल-बक़रह: 17], और उसका कथन: ﴾या जैसे आकाश से होने वाली वर्षा﴿ [अल-बक़रह: 19], तो उन्होंने कहा: अल्लाह इससे कहीं महान और उच्च है कि वह मिसालें पेश करे, तब अल्लाह ने यह आयत उतारी (1)। और इब्न अब्बास से अता की रिवायत में है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह ने मुशरिकों (बहुदेववादियों) के देवताओं का ज़िक्र किया, और कहा: ﴾और यदि मक्खी उनसे कोई चीज़ छीन ले, तो वे उसे उससे छुड़ा नहीं सकते﴿ [अल-हज्ज: 73], और देवताओं की चाल का ज़िक्र किया और उसे मकड़ी के जाले जैसा बताया, तो उन्होंने कहा: क्या तुमने देखा कि अल्लाह ने मुहम्मद पर उतारे गए कुरआन में मक्खी और मकड़ी का ज़िक्र किया है, वह क्या करना चाहता है? तब अल्लाह ने यह आयत उतारी। अल-हसन और क़तादा ने कहा: जब अल्लाह ने अपनी किताब में मक्खी और मकड़ी का ज़िक्र किया, और मुशरिकों के लिए इसकी मिसाल दी, तो यहूदी हंसे और बोले: यह अल्लाह के कलाम (वाणी) जैसा नहीं लगता, तब अल्लाह ने यह आयत उतारी (2)। और ﴾यस्तह्यी﴿ (yastahyi - शर्माता है) का मूल रूप 'यस्तह्यियु' (yastahyiyu) है, इसके'ऐन' और 'लाम' (मध्य और अंतिम मूल अक्षर) कमज़ोर अक्षर (हर्फ़ए-इल्लत) हैं। इसके'लाम' को इस प्रकार परिवर्तित किया गया कि 'या' पर दम्मा (पेश) भारी होने के कारण उसे साकिन (शांत) कर दिया गया। इस आधार पर इस्म-ए-फ़ाएल (कर्ता संज्ञा) है: 'मुस्तह्यिन' (mustahyin), और बहुवचन है: 'मुस्तह्यून' (mustahyuna) और 'मुस्तह्यीन' (mustahyina)। इब्न मुहैसिन ने इसे पढ़ा है: «यस्तही» (yastahi), 'हा' के नीचे कसरा और एक साकिन 'या' के साथ (3)। यह इब्न कसीर से भी रिवायत है, जो तमीम और बक्र बिन वाएल की भाषा है। इसमें पहली 'या' की हरकत 'हा' पर स्थानांतरित कर दी गई, जिससे वह साकिन हो गई, फिर दूसरी पर दम्मा भारी लगा तो वह भी साकिन हो गई, फिर दो साकिनों के मिलने के कारण उनमें से एक को हटा दिया गया। इस्म-ए-फ़ाएल है: 'मुस्तहिन' (mustahin), और बहुवचन है: 'मुस्तहून' (mustahuna) और 'मुस्तहीन' (mustahina)। यह अल-जौहरी ने कहा है (4)।

(1) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/423 में उद्धृत किया है। (2) अल-वाहिदी की "अस्बाब अल-नुज़ूल" में इस आयत के संबंध में तीन खबरें हैं। अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/424 में क़तादा का कथन भी उद्धृत किया है। (3) इब्न खालवेह की "अल-क़िरात अल-शाज़्ह", पृष्ठ 4। (4) अल-जौहरी की "सिहाह" (हया के तहत), और इसे लेखक ने इब्न अतिया के माध्यम से "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 1/110 में उनसे उद्धृत किया है।

سورة البقرة : الآية ٢٦ ٣٦٣ قوله تعالى : ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَن يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ ﴾ قوله تعالى : ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَن يَضْرِبَ مَثَلًا﴾ قال ابن عباس في رواية أبي صالح : لما ضرب الله سبحانه هذين المثلين للمنافقين ، يعني : ﴿مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا﴾ [البقرة : ١٧]، وقوله : ﴿أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ﴾ [البقرة : ١٩]، قالوا : الله أجل وأعلى من أن يضرب الأمثال، فأنزل الله هذه الآية (١). وفي رواية عطاء عن ابن عباس ، قال : لما ذكر الله آلهة المشركين ، فقال : ﴿وَإِن يَسْلُبْهُمُ الذُّبَابُ شَيْئًا لَّا يَسْتَنقِذُوهُ مِنْهُ﴾ [الحج : ٧٣]، وذكر كيد الآلهة ، فجعله كبيت العنكبوت ، قالوا : أرأيت حيث ذكر الله الذباب والعنكبوت فيما أنزل من القرآن على محمد ، أي شيء يصنع ؟ فأنزل الله الآية. وقال الحسن وقتادة : لما ذكر الله الذباب والعنكبوت في كتابه ، وضرب للمشركين به المثل ، ضحكت اليهود ، وقالوا : ما يشبه هذا كلام الله ، فأنزل الله الآية (٢). و﴿يَسْتَحْيِي﴾ أصله : يَسْتَحْيِيُ ، عينه ولامه حرفا علة ، أُعِلَّت اللام منه بأن استُثقلت الضمة على الياء فسكنت ، واسم الفاعل على هذا : مُسْتَحْيٍ ، والجمع : مُسْتَحْيُون ومُسْتَحْيِينَ. وقرأ ابن مُحَيْصِن : «يَسْتَحِي» بكسر الحاء وياء واحدة ساكنة (٣) ، ورُوي عن ابن كثير ، وهي لغة تميم ، وبكر بن وائل ، نُقِلَت فيها حركة الياء الأولى إلى الحاء ، فسكنت ، ثم استثقلت الضمة على الثانية فسكنت ، فحذفت إحداهما للالتقاء ، واسم الفاعل مُسْتَحٍ ، والجمع : مُسْتَحُون ومُسْتَحِينَ . قاله الجوهري (٤).

---

(١) أخرجه الطبري في تفسيره ١/ ٤٢٣. (٢) الأخبار الثلاثة في أسباب النزول للواحدي عند هذه الآية . وأخرج قول قتادة أيضاً الطبري في تفسيره ١/ ٤٢٤. (٣) القراءات الشاذة لابن خالويه ص٤. (٤) صحاح الجوهري (حيا)، ونقله عنه المصنف بواسطة ابن عطية في المحرر الوجيز ١/ ١١٠.

364 Surah Al-Baqarah: Verse 26

The interpreters differed regarding the meaning of "yastahyi" (is ashamed) in this verse. It was said: He does not fear, and Al-Tabari (1) preferred this. In the Revelation: "And you feared the people, while Allah has more right that you fear Him" [Al-Ahzab: 37], meaning you are ashamed. Others said: He does not leave/abandon, and it was said: He does not refrain.

The root of "istiḥyā'" (shyness) is: withdrawing from a thing and refraining from it, out of fear of committing something foul, and this is impossible for Allah Almighty.

In "Sahih" Muslim (2): On the authority of Umm Salama (may Allah be pleased with her), she said: Umm Sulaym (3) came to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and said: O Messenger of Allah, indeed Allah is not ashamed of the truth. The meaning: He does not command shyness regarding it, and does not refrain from mentioning it.

The statement of the Almighty: "to strike a parable" [an yadriba mathalan ma]. "Yadriba" means: to clarify. "An" with the verb is in the accusative position by assuming the omission of "min". "Mathalan" is accusative due to: "yadriba".

"Ba'udah" (a gnat): There are four ways for its accusative case: First: "Ma" is extra/redundant, and "ba'udah" is a substitute (badal) for "mathalan".

Second: "Ma" is an indefinite noun in the accusative position as a substitute for His words: "mathalan", and "ba'udah" is an adjective for "ma". So "ma" was described by the indefinite genus for its ambiguity, because it means "a little". This was stated by Al-Farra, Al-Zajjaj, and Tha'lab (4).

Third: It is accusative based on the assumption of dropping the preposition. The meaning: to strike a parable of what is between a gnat. So "between" (bayna) was deleted and "ba'udah" took its grammatical case. And the "fa" (implied) means "to", i.e., up to what...

---

(1) Tafsir al-Tabari 1/427. What Al-Tabari said does not indicate that he preferred this meaning; it seems that Al-Qurtubi followed Ibn Atiyyah in this. (2) No. (313), and Al-Bukhari related it (3328). (3) Al-Ghumaysa' bint Milhan Al-Ansariyah Al-Khazrajiyah, the mother of Anas bin Malik. Her husband Malik bin Al-Nadr died as a polytheist, then Abu Talha married her. She witnessed Hunayn and Uhud, and died during the caliphate of Uthman. Al-Siyar 2/304. (4) Al-Mahdawi narrated it from them, in what

Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrar Al-Wajiz 1/111. See Ma'ani Al-Qur'an by Al-Farra 1/21, and Ma'ani Al-Qur'an by Al-Zajjaj 1/104.

364 सूरह अल-बक़रह: आयत 26

व्याख्याकारों ने इस आयत में "यस्तहयी" (शर्माता है) के अर्थ के बारे में मतभेद किया है। यह कहा गया: वह डरता नहीं है, और अल-तबारी (1) ने इसे प्राथमिकता दी। अवतरण (क़ुरआन) में है: "और तुम लोगों से डर रहे थे, जबकि अल्लाह अधिक हक़दार है कि तुम उससे डरो" [अल-अहज़ाब: 37], जिसका अर्थ है तुम शर्माते हो। दूसरों ने कहा: वह छोड़ता नहीं है, और कहा गया: वह परहेज नहीं करता।

"इस्तिहया" (शर्म/हया) का मूल है: किसी चीज़ से पीछे हटना और उससे बचना, इस डर से कि कहीं कोई घृणित कार्य न हो जाए, और यह अल्लाह तआला के लिए असंभव है।

"सहीह" मुस्लिम (2) में है: उम्मे सलमा (रज़ि.) से रिवायत है, उन्होंने कहा: उम्मे सुलैम (3) नबी (सल्ल.) के पास आईं और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, निःसंदेह अल्लाह सत्य से नहीं शर्माता। अर्थ है: वह इसमें शर्म करने का आदेश नहीं देता, और इसके उल्लेख से परहेज नहीं करता।

अल्लाह तआला का कथन: "कि एक मिसाल पेश करे" [अन यद्रिबा मसलन मा]। "यद्रिबा" का अर्थ है: स्पष्ट करना। क्रिया के साथ "अन" 'मिन' के लोप के अनुमान के साथ नसब (accusative) की स्थिति में है। "मसलन" 'यद्रिबा' के कारण नसब में है।

"बऊदाह" (मच्छर): इसके नसब (accusative) होने के चार तरीके हैं: पहला: "मा" अतिरिक्त (ज़ायदा) है, और "बऊदाह", "मसलन" का बदल (substitute) है।

दूसरा: "मा" उनके शब्द "मसलन" से बदल के रूप में नसब की स्थिति में एक अनिश्चित संज्ञा है, और "बऊदाह", "मा" का विशेषण (नअत) है। तो "मा" को उसकी अस्पष्टता के कारण अनिश्चित जाति के साथ वर्णित किया गया, क्योंकि इसका अर्थ है "थोड़ा"। यह अल-फर्रा, अल-ज़ज्जाज और सालब (4) ने कहा है।

तीसरा: इसे 'जार' (preposition) के गिरने के अनुमान पर नसब दिया गया है, अर्थ है: कि वह एक ऐसी मिसाल पेश करे जो एक मच्छर के बीच हो, तो "बैन" (बीच) को हटा दिया गया और "बऊदाह" को उसी का व्याकरणिक रूप दिया गया। और 'फ़ा' का अर्थ "तक" है, यानी: उस चीज़ तक जो...

---

(1) तफ़सीर अल-तबारी 1/427। अल-तबारी ने जो कहा, उसमें ऐसा कुछ भी नहीं है जो यह दर्शाता हो कि उन्होंने इस अर्थ को प्राथमिकता दी है, और ऐसा लगता है कि अल-कुर्तुबी ने इसमें इब्न

अतिय्या का अनुसरण किया है। (2) संख्या (313), और इसे बुखारी (3328) ने भी उद्धृत किया है। (3) अल-ग़ुमैसा बिन्त मिल्हान अल-अंसारी अल-ख़ज़रजी, अनस बिन मालिक की माँ। उनके पति मालिक बिन अल-नद्र का मुशरिक के रूप में निधन हुआ, फिर अबू तल्हा ने उनसे शादी की। वह हुनैन और उहुद में मौजूद थीं, और उस्मान के खिलाफत काल में उनकी मृत्यु हुई। अल-सियार 2/304। (4) अल-महदवी ने उनके हवाले से इसे बयान किया है, जैसा कि इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 1/111 में उल्लेख किया है। देखिए अल-फर्रा की 'मआनी अल-क़ुरआन' 1/21, और अल-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' 1/104।

364 سورہ البقرہ: آیت 26

اس آیت میں «یستحیی» (حیا کرتا ہے) کے معنی میں مفسرین کا اختلاف ہے۔ کہا گیا: وہ ڈرتا نہیں، اور طبری (1) نے اسے ترجیح دی، اور وحی میں ہے: ﴿وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَن تَخْشَىٰهُ﴾ [الاحزاب: 37]، یعنی تم حیا کرتے ہو۔ دوسروں نے کہا: وہ نہیں چھوڑتا، اور کہا گیا: وہ نہیں رکتا۔

حیا کی اصل: کسی ناپسندیدہ کام کے سرزد ہونے کے خوف سے کسی چیز سے سکڑنا اور اس سے رک جانا ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے حق میں محال ہے۔

"صحیح" مسلم (2) میں ہے: ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ام سلیم (3) نبی کریم ﷺ کے پاس آئیں اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، بے شک اللہ حق سے نہیں شرماتا۔ معنی یہ ہے: وہ اس میں حیا کرنے کا حکم نہیں دیتا، اور اس کے ذکر سے نہیں رکتا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَن يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا﴾ "یضرب" کا معنی ہے: بیان کرنا۔ اور "أن" فعل کے ساتھ "من" کے حذف کے تقدیر کے ساتھ محلِ نصب میں ہے۔ "مثلاً" "یضرب" کی وجہ سے منصوب ہے۔

«بعوضة» (مچھر): اس کے نصب میں چار وجوہات ہیں: پہلی: "ما" زائدہ ہو، اور "بعوضہ" "مثلاً" کا بدل ہو۔

دوسری: "ما" نکرہ ہو جو کہ "مثلاً" سے بدل ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہو، اور "بعوضہ" "ما" کی صفت (نعت) ہو، پس "ما" کو اس کے ابہام کی وجہ سے جنسِ منکر کے ساتھ

موصوف کیا گیا، کیونکہ یہ "تھوڑے" کے معنی میں ہے۔ یہ قول الفراء، الزجاج اور ثعلب (4) کا ہے۔

تیسری: اسے حرفِ جار کے گرنے کے تقدیر پر نصب دیا گیا ہے، معنی یہ ہے: کہ وہ مچھر کے درمیان والی چیز کی مثال بیان کرے، پس "بین" کو حذف کر دیا گیا اور "بعوضہ" کو اس کے اعراب کے ساتھ معرب کیا گیا۔ اور 'فا' "إلى" کے معنی میں ہے، یعنی: اس چیز تک جو...

---

(1) تفسیر طبری 1/ 427۔ اور طبری نے جو کہا اس میں کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو اس بات پر دلالت کرے کہ انہوں نے اس معنی کو ترجیح دی ہے، اور ایسا معلوم ہوتا ہے کہ قرطبی نے اس میں ابن عطیہ کی پیروی کی ہے۔ (2) نمبر (313)، اور اسے بخاری (3328) نے بھی روایت کیا ہے۔ (3) الغمیصاء بنت ملحان الانصاریہ الخزرجیہ، حضرت انس بن مالک کی والدہ، ان کے شوہر مالک بن النضر حالتِ شرک میں فوت ہوئے، پھر ابو طلحہ نے ان سے نکاح کیا، وہ غزوہ حنین اور احد میں شریک تھیں، اور حضرت عثمان کی خلافت میں وفات پائی۔ السیر 2/ 304۔ (4) المہدوی نے ان سے اسے نقل کیا ہے، جیسا کہ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 111/1 میں ذکر کیا ہے۔ دیکھئے معانی القرآن للفراء 21/1، اور معانی القرآن للزجاج ا 104/1

Surah Al-Baqarah: Verse 26 (365)

...above it. This is also the opinion of Al-Kisa'i and Al-Farra (1), and Abu Al-Abbas recited (2): "O most beautiful of people from head to toe, nor do the ropes of a lover connect." He meant: "what is between the crown [of the head]", so when he omitted "between", he used the accusative case (nasb). Fourth: That "yadhrib" (to set) means "yaj'al" (to make/place), so "ba'udah" (gnat) becomes the second object. Al-Dahhak, Ibrahim bin Abi 'Ablah, and Ru'bah bin Al-Ajjaj read "ba'udatun" with the nominative case (raf') (3), which is the dialect of Tamim. Abu al-Fath (4) said: The reasoning for this is that "ma" is a noun standing in place of "alladhi" (that which), and "ba'udatun" is nominative based on a hidden subject. The estimation is: He does not shy away from setting that which is a gnat as an example, so the pronoun returning to the relative noun, which is the subject, was omitted. Similar to this is the reading of some: "complete for him who did good" (5), meaning: for him who is [he] the best. Sibawayh (6) reported: "I am not the one [who is] saying something to you," meaning: he is the sayer. Al-Nahas (7) said: Omission in "ma" is uglier than in "alladhi," because "alladhi" has only one aspect, and the name with it is longer. It is said: The meaning of "I set for him an example" is "I likened for him an example," and these structures are of one type (darb), one example, and one kind. "Darb" means kind/type.

(1) Ma'ani al-Qur'an 1/22, and the author cited the three aspects from Al-Nahas in I'rab al-Qur'an 1/203. (2) Thus said the author, may Allah have mercy on him. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz: Abu al-Abbas rejected this aspect (meaning the accusative of 'gnat' based on the omission of the preposition). The verse is in al-Adhdad p. 251, and Idah al-Waqf wal-Ibtida' 1/354, and in it: Al-Farra recited it. Abu Hayyan cited it in al-Bahr 1/122 from Al-Farra, from a Bedouin of Bani Sulaym. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah 1/111, Ibn Khalawayh p. 4 limited it, and Ibn Jinni 1/64 attributed it to Ru'bah. (4) Al-Muhtasib 1/64. (5) Meaning with dammah, which is the reading of Ibn Ya'mar as mentioned by Ibn Jinni in Al-Muhtasib 1/234. The Ten readings: {complete for him who did good} [Al-An'am: 154] with fat-hah, see the anomalous readings of Ibn Khalawayh p. 41. (6) Al-Kitab 2/108, he reported it from Al-Khalil. (7) I'rab al-Qur'an 1/203 and 204.

सूरह अल-बक़रह: आयत 26 (365)

...उसके ऊपर। यह अल-किसाई और अल-फर्रा (1) का भी मत है, और अबू अल-अब्बास ने पढ़ा (2): "ऐ सिर से पैर तक लोगों में सबसे सुंदर, और न ही किसी प्रेमी की रस्सियाँ जुड़ती हैं।" उसका मतलब था: "जो सिर के बीच है," इसलिए जब उसने "बीच" को हटा दिया, तो उसने कर्म कारक (नस्ब) का उपयोग किया। चौथा: यह कि "यधरिब" (सेट करना) का अर्थ "यजअल" (बनाना/रखना) है, इसलिए "बओदह" (मच्छर) दूसरा कर्म बन जाता है। अल-दहक, इब्राहिम बिन अबी अब्लह और रुअबह बिन अल-अज्जाज ने "बओदतुन" को कर्ता कारक (रफ़) (3) के साथ पढ़ा, जो तमीम की बोली है। अबू अल-फतह (4) ने कहा: इसका तर्क यह है कि "मा" एक संज्ञा है जो "अल्लादी" (जो/कि) के स्थान पर है, और "बओदतुन" एक छिपे हुए विषय पर आधारित कर्ता कारक है। अनुमान यह है: वह मच्छर [जो] है उसे उदाहरण के रूप में प्रस्तुत करने से नहीं कतराता, इसलिए सापेक्ष संज्ञा पर लौटने वाले सर्वनाम को हटा दिया गया, जो कि विषय है। इसी के समान कुछ लोगों का पाठ है: "उसके लिए पूर्ण जिसने अच्छा किया" (5), जिसका अर्थ है: उसके लिए जो [वह] सबसे अच्छा है। सिबावेह (6) ने बताया: "मैं वह नहीं हूं [जो] तुम्हें कुछ कह रहा हूं," यानी: वह कहने वाला है। अल-नहस (7) ने कहा: "मा" में लोप "अल्लादी" की तुलना में अधिक बुरा है, क्योंकि "अल्लादी" का केवल एक ही पहलू है, और इसके साथ नाम लंबा है। कहा जाता है: "मैंने उसके लिए एक उदाहरण दिया" का अर्थ है "मैंने उसके लिए एक उदाहरण की उपमा दी," और ये संरचनाएं एक ही प्रकार (दर्ब), एक ही उदाहरण और एक ही प्रकार की हैं। "दर्ब" का अर्थ प्रकार है।

(1) मानी अल-कुरान 1/22, लेखक ने इराब अल-कुरान 1/203 में अल-नहस से तीन पहलुओं को उद्धृत किया है। (2) लेखक ने ऐसा ही कहा, अल्लाह उन पर दया करे। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज में कहा: अबू अल-अब्बास ने इस पहलू को खारिज कर दिया (यानी पूर्वसर्ग के लोप के आधार पर 'मच्छर' का कर्म कारक)। श्लोक अल-अददाद पृष्ठ 251 में है, और इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 1/354 में है, और इसमें: अल-फर्रा ने इसे पढ़ा। अबू हयान ने अल-बहर 1/122 में अल-फर्रा से, बनी सुलेम के एक बद्दू से इसे उद्धृत किया। (3) इब्न अतिया 1/111 द्वारा उल्लेखित, इब्न खालवेह पृष्ठ 4 ने इसे सीमित किया, और इब्न जिन्नी 1/64 ने इसे रुअबह को जिम्मेदार ठहराया। (4) अल-मुहतसिब 1/64. (5) मतलब दम्मा के साथ, जो इब्न या'मर का पाठ है जैसा कि इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसिब 1/234 में उल्लेख किया है। दस पाठ: {उसके लिए पूर्ण जिसने अच्छा किया} [अल-

अनआम: 154] फतहा के साथ, इब्न खालवेह के विसंगत पाठ देखें पृष्ठ 41। (6) अल-किताब 2/108, उन्होंने इसे अल-खलील से रिपोर्ट किया। (7) इराब अल-कुरान 1/203 और 204।

سورہ البقرہ: آیت ٢٦ (٣٦٥)

...اس کے اوپر۔ یہ الکسائی اور الفراء (١) کا بھی قول ہے، اور ابو العباس نے پڑھا (٢): "اے سر سے پاؤں تک لوگوں میں سب سے خوبصورت، اور نہ ہی کسی محبت کرنے والے کی رسیاں ملتی ہیں۔" ان کی مراد تھی: "جو سر کے درمیان ہے"، پس جب انہوں نے "درمیان" کو گرا دیا تو اسے حالتِ نصب میں رکھا۔ چوتھا: یہ کہ "یضرب" کا معنی "یجعل" (بنانا/رکھنا) ہو، تو "بعوضہ" مفعول ثانی ہوگا۔ الضحاک، ابراہیم بن ابی عبلہ اور رؤبہ بن العجاج نے "بعوضةٌ" کو رفع کے ساتھ پڑھا (٣)، اور یہ بنو تمیم کی لغت ہے۔ ابو الفتح (٤) نے کہا: اس کی وجہ یہ ہے کہ "ما" ایک اسم ہے جو "الذی" کے درجے میں ہے، اور "بعوضة" مبتدا محذوف کی وجہ سے مرفوع ہے۔ تقدیر یہ ہے: وہ اس سے نہیں شرماتا کہ اسے مثال کے طور پر پیش کرے جو کہ ایک مچھر ہے، چنانچہ موصول کی طرف لوٹنے والا عائد حذف کر دیا گیا جو کہ مبتدا ہے۔ اسی کی طرح بعض کی قرأت ہے: "تماماً علی الذي أحسنُ" (٥) یعنی: اس پر جو وہ سب سے اچھا ہے۔ سیبویہ (٦) نے حکایت کی: "میں وہ نہیں ہوں جو تم سے کچھ کہنے والا ہے"، یعنی: وہ کہنے والا ہے۔ النحاس (٧) نے کہا: "ما" میں حذف "الذی" کی نسبت زیادہ برا ہے، کیونکہ "الذی" کا صرف ایک ہی رخ ہوتا ہے، اور اس کے ساتھ اسم طویل ہوتا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: "میں نے اس کے لیے مثال ماری" کا مطلب ہے "میں نے اس کے لیے مثال بیان کی"، اور یہ عمارتیں (ساختیں) ایک ہی قسم (ضرب)، ایک ہی مثال اور ایک ہی نوع پر ہیں، اور "ضرب" کا مطلب نوع (قسم) ہے۔

(١) معانی القرآن ٢٢/١، اور مصنف نے اعراب القرآن ٢٠٣/١ میں النحاس سے تینوں وجوہات نقل کی ہیں۔ (٢) مصنف رحمہ اللہ نے ایسا ہی کہا۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز میں کہا: ابو العباس نے اس وجہ کا انکار کیا ہے (یعنی حرف جر کے حذف کی تقدیر پر بعوضہ کا نصب)۔ اور بیت (شعر)

الاضداد ص ۲۵۱، اور ایضاح الوقف والابتداء ۱/ ۳۵۴ میں ہے، اور اس میں ہے: الفراء نے اسے پڑھا۔ اور ابو حیان نے البحر ۱۲۲/۱ میں اسے الفراء سے، بنو سلیم کے ایک اعرابی سے نقل کیا ہے۔ (۳) اسے ابن عطیہ ۱۱۱/۱ نے ذکر کیا، اور ابن خالویہ ص ۴ نے اسے محدود رکھا، اور ابن جنی ۶۴/۱ نے اسے رؤبہ کی طرف منسوب کرنے پر اکتفا کیا۔ (۴) المحتسب ۶۴/۱۔ (۵) یعنی ضمہ کے ساتھ، اور یہ ابن یعمر کی قرأت ہے اس میں جو ابن جنی نے المحتسب ۱/ ۲۳۴ میں ذکر کیا۔ اور دس قراء کی قرأت ہے: {تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ} [الأنعام: ۱۵۴] فتحہ کے ساتھ، اور ابن خالویہ کی شاذ قرأتیں دیکھیں ص ۴۱۔ (۶) الکتاب ۱۰۸/۲، اور انہوں نے اسے الخلیل سے حکایت کیا ہے۔ (۷) اعراب القرآن ۲۰۳/۱ اور ۲۰۴۔

366 Surah Al-Baqarah: Verse 26

And "al-ba'ūḍah" (the gnat): It is on the pattern of "fa'ūlah", from: "ba'aḍa": when one cuts meat; it is said: "baḍa'a" and "ba'aḍa", meaning the same. And I have partitioned it (ba'ḍtuhu tab'īḍan), meaning: I divided it into parts so it became partitioned. "Al-ba'ūḍ" refers to gnats, the singular is "ba'ūḍah". It was named so because of its smallness. This was said by al-Jawharī and others (1).

His saying, Exalted is He: {Then what is above it} [Qur'an 2:26]: It has been previously mentioned that the "fa" means "to" (ilā). Whoever makes the first "mā" a redundant connective, then the second "mā" is a conjunction to "ba'ūḍah". And whoever makes it a noun, then the second "mā" (2) is conjoined to it. Al-Kisā'ī, Abū 'Ubaydah (3), and others said: The meaning of "what is above it" — and Allah knows best — is: what is smaller than it, meaning it is above it in smallness. Al-Kisā'ī said: This is like your speech: "Do you see him as short?" Then the speaker says: "Or above that", meaning: he is even shorter than what you see. Qatādah and Ibn Jurayj (4) said: The meaning is in greatness/largeness.

The pronoun in "annahu" (that it) refers back to the parable, meaning: indeed the parable is truth.

And "al-ḥaqq" (the truth) is the opposite of "al-bāṭil" (falsehood). And "al-ḥaqq" is the singular of "al-ḥuqūq" (rights). "Al-ḥaqqah" — with a fatḥah on the ḥā' — is more specific than it. It is said: "hādhihi ḥaqqatī", meaning: my right (5).

His saying, Exalted is He: {And as for those who disbelieve} [Qur'an 2:26]: The dialect of Banū Tamīm and Banū 'Āmir regarding "ammā" (as for) is "aymā". They replace one of the two mīms with a yā' out of dislike for doubling (tadh'īf). Based on this, a verse by 'Umar ibn Abī Rabī'ah is recited:

She saw a man who, whenever the sun appeared ... he would be exposed to its heat, and whenever it was evening, he would be cold (6).

---

(1) As-Sihah: (ba-'-d), and see Al-Muharrar al-Wajiz 1/111. (2) From his saying: conjoined to ba'udah, dropped from (d) and (m), and see Al-Muharrar al-Wajiz 1/111. (3) Majaz al-Qur'an by Abu 'Ubaydah 1/35. (4) Mentioned by Ibn 'Atiyyah 1/111, and Al-Tabari related 1/426 via Ma'mar, from Qatadah, he said: The gnat is the weakest of Allah's creation. And similar was attributed to Ibn Jurayj. (5) As-Sihah: (h-q-q). (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/204, and the verse is in the Diwan of 'Umar ibn Abi Rabi'ah

p. 64, and its narration there: "amma" instead of "ayma" in both places. Al-Baghdadi said in Khizanat al-Adab 11/367: Abu al-Abbas al-Mubarrad cited it in al-Kamil in three places, so he narrated it in the first of the third third with replacement in the first only [3/1153 and it occurred in his printed version "amma" in both places] and he narrated it in the first third [1/384] on the original in both places without replacement, and he narrated it in its beginnings [1/98] with replacement in both places.

366 सूरह अल-बकरा: आयत 26

और "अल-बऊदा" (मच्छर/मक्खी): यह "फऊला" के पैटर्न पर है, "ब-अ-दा" से: जब मांस काटता है; कहा जाता है: "ब-द-अ" और "ब-अ-दा", एक ही अर्थ में। और मैंने इसे विभाजित किया (बअदतुहु तबईदन), यानी: मैंने इसे भागों में बाँटा तो यह विभाजित हो गया। "अल-बऊद" मच्छरों को संदर्भित करता है, एकवचन "बऊदा" है। इसकी लघुता के कारण इसे ऐसा नाम दिया गया था। यह अल-जौहरी और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था (1)।

अल्लाह का कथन: {फिर जो उसके ऊपर है} [क़ुरआन 2:26]: पहले यह बताया जा चुका है कि 'फा' का अर्थ 'इला' (तक) है। जो कोई पहले 'मा' को एक अतिरिक्त संयोजक बनाता है, तो दूसरा 'मा' 'बऊदा' पर एक संयोजन है। और जो कोई इसे संज्ञा बनाता है, तो दूसरा 'मा' (2) उससे जुड़ा हुआ है। अल-किसाई, अबू उबैदा (3) और अन्य लोगों ने कहा: 'जो उसके ऊपर है' का अर्थ — और अल्लाह बेहतर जानता है — है: जो उससे छोटा है, यानी वह लघुता में उससे ऊपर है। अल-किसाई ने कहा: यह आपकी बातचीत की तरह है: "क्या आप उसे छोटा देखते हैं?" फिर बोलने वाला कहता है: "या उससे ऊपर", यानी: वह आपकी सोच से भी छोटा है। कतादा और इब्न जुराइज (4) ने कहा: इसका अर्थ विशालता में है।

"अन्नाहू" (कि वह) में सर्वनाम उस दृष्टांत (मिसाल) को संदर्भित करता है, जिसका अर्थ है: वास्तव में दृष्टांत सत्य है।

और "अल-हक" (सत्य) "अल-बातिल" (असत्य) के विपरीत है। और "अल-हक" "अल-हुकूक" (अधिकारों) का एकवचन है। "अल-हक्का" — हा पर फत्हा के साथ — उससे अधिक विशिष्ट है। कहा जाता है: "हादिही हक्काती", यानी: मेरा अधिकार (5)।

अल्लाह का कथन: {और जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिन्होंने इनकार किया} [क़ुरआन 2:26]: 'अम्मा' (जहाँ तक) के संबंध में बनू तमीम और बनू आमिर की बोली 'अयमा' है। वे दोहराव (तदईफ) की नापसंदगी के कारण दो मीम में से एक को या में बदल देते हैं। इसी के आधार पर उमर इब्न अबी रबीआ की एक कविता पढ़ी जाती है:

उसने एक ऐसे व्यक्ति को देखा जो, जब भी सूरज दिखाई देता... तो वह उसकी गर्मी के संपर्क में आता, और जब भी शाम होती, तो वह ठंडा हो जाता (6)।

(1) अस-सिहाह: (ब-अ-द), और देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/111। (2) उनके कथन से: 'बऊदा' पर संयोजन, (द) और (म) से लुप्त, और देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/111। (3) मजाज अल-क़ुरआन अबू उबैदा द्वारा 1/35। (4) इब्न अतिय्या 1/111 द्वारा उल्लेखित, और अल-तबरी ने मअमर के माध्यम से 1/426 उद्धृत किया, कतादा से, उन्होंने कहा: मच्छर अल्लाह की रचना में सबसे कमजोर है। और इसी तरह का वर्णन इब्न जुराइज के लिए भी किया गया है। (5) अस-सिहाह: (ह-क-क)। (6) इराब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 1/204, और कविता उमर इब्न अबी रबीआ के दीवान पृष्ठ 64 में है, और वहाँ इसका वर्णन है: दोनों स्थानों पर "अयमा" के बजाय "अम्मा"। अल-बगदादी ने खिजानत अल-अदब 11/367 में कहा: अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद ने इसे अल-कामिल में तीन स्थानों पर उद्धृत किया, इसलिए उन्होंने इसे तीसरे तिहाई के पहले हिस्से में केवल पहले में प्रतिस्थापन के साथ सुनाया [3/1153 और उनके मुद्रित संस्करण में दोनों स्थानों पर "अम्मा" था] और उन्होंने इसे पहले तिहाई [1/384] में बिना प्रतिस्थापन के दोनों स्थानों पर मूल रूप में सुनाया, और उन्होंने इसे इसके आरंभ [1/98] में दोनों स्थानों पर प्रतिस्थापन के साथ सुनाया।

٣٦٦ سورة البقرہ: آیت ٢٦

والبَعُوضَة (مچھر): 'فَعُولَة' کے وزن پر ہے، 'بَعَضَ' سے: جب گوشت کاٹے؛ کہا جاتا ہے: 'بَضَعَ' اور 'بَعَضَ' ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور میں نے اسے ٹکڑے ٹکڑے کیا (بَعَّضْتُه تَبْعِيضاً)، یعنی: میں نے اسے حصوں میں تقسیم کیا تو وہ تقسیم ہو گیا۔ 'البَعُوض' مچھروں کو کہتے ہیں، واحد 'بعوضہ' ہے، اپنی چھوٹی جسامت کی وجہ سے اس کا یہ نام رکھا گیا۔ یہ جوہری اور دیگر نے کہا ہے (١)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَمَا فَوْقَهَا﴾ [البقرہ: ٢٦]: پہلے گزر چکا ہے کہ 'فا' 'إلى' کے معنی میں ہے۔ جس نے پہلے 'ما' کو زائد صلہ قرار دیا، تو دوسرا 'ما' 'بعوضہ' پر عطف ہے۔ اور جس نے اسے اسم قرار دیا، تو دوسرا 'ما' (٢) اس پر عطف ہے۔ کسائی، ابو عبیدہ (٣) اور دیگر نے کہا: 'فما فوقها' کا معنی — اور اللہ بہتر جانتا ہے — اس سے چھوٹی چیز ہے، یعنی وہ اس سے چھوٹی ہونے میں بڑھی ہوئی ہے۔ کسائی نے کہا: یہ تمہاری عام گفتگو کی طرح ہے: "کیا تم اسے چھوٹا سمجھتے ہو؟" کہنے والا کہتا ہے: "یا اس سے بھی اوپر"، یعنی: وہ اس سے بھی چھوٹا ہے جو تم دیکھ رہے ہو۔ قتادہ اور ابن جریج (٤) نے کہا: معنی بڑائی (جسامت) میں ہے۔

اور 'أنَّه' (کہ وہ) میں ضمیر 'مثال' کی طرف لوٹ رہی ہے، یعنی: بے شک وہ مثال حق ہے۔

اور 'الحقُّ' باطل کی ضد ہے۔ اور 'الحقُّ' حقوق کی واحد ہے۔ اور 'الحَقَّة' — حاء پر زبر کے ساتھ — اس سے زیادہ خاص ہے، کہا جاتا ہے: 'هذه حَقَّتي' یعنی: میرا حق (٥)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ [البقرہ: ٢٦]: بنو تمیم اور بنو عامر کی لغت میں 'أمَّا' کی جگہ 'أَيْمَا' ہے، وہ تکرار (تضعیف) کو ناپسند کرتے ہوئے دو میم میں سے ایک کو 'یاء' سے بدل دیتے ہیں۔ اسی پر عمر بن ابی ربیعہ کا یہ شعر پڑھا جاتا ہے:

اس نے ایک ایسے شخص کو دیکھا جو 'ایما' (جب بھی) سورج سامنے آتا ... تو وہ اس کی دھوپ سینکتا، اور 'ایما' (جب بھی) شام ہوتی تو وہ سردی محسوس کرتا (٦)۔

---

(١) الصحاح: (بعض)، اور دیکھئے المحرر الوجیز ١١١/١۔ (٢) ان کے قول سے: بعوضہ پر عطف، (د) اور (م) سے ساقط ہے، اور دیکھئے المحرر الوجیز ١١١/١۔ (٣) مجاز القرآن ابو عبیدہ ٣٥/١۔ (٤) اسے ابن عطیہ نے ١١١/١ میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے ٤٢٦/١ میں معمر کے واسطے سے قتادہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: مچھر اللہ کی مخلوق میں سب سے کمزور ہے۔ اور اسی طرح کا قول ابن جریج کی طرف منسوب ہے۔ (٥) الصحاح: (حقق)۔ (٦) إعراب القرآن للنحاس ٢٠٤/١، اور شعر عمر بن ابی ربیعہ کے دیوان ص ٦٤ میں ہے، اور وہاں اس کی روایت دونوں جگہوں پر 'أیما' کی بجائے 'أما' ہے۔ بغدادی نے خزانة الأدب ٣٦٧/١١ میں کہا: اسے ابو العباس المبرد نے الکامل میں تین جگہوں پر ذکر کیا ہے، چنانچہ اسے آخری تہائی کے شروع میں صرف پہلے لفظ میں تبدیلی کے ساتھ روایت کیا [١١٥٣/٣ اور ان کے مطبوعہ نسخہ میں دونوں جگہ 'أما' واقع ہوا ہے] اور اسے پہلی تہائی میں [٣٨٤/١] اصل کے مطابق بغیر کسی تبدیلی کے دونوں جگہوں پر روایت کیا، اور اسے شروع میں [٩٨/١] دونوں جگہوں پر تبدیلی کے ساتھ روایت کیا۔

367 Surah Al-Baqarah: Verse 26

His saying (The Almighty): {Then they say: What did Allah intend by this example?} Grammarians differed regarding 'Ma-dha' (What). Some say it is treated as a single noun meaning: 'What thing did Allah intend?', so it would be in the accusative position (nasb) by the verb 'arada' (intended).

Ibn Kaysan said: and it is the good (preferred opinion). Others said: 'Ma' is a complete noun in the nominative position as a subject (mubtada'), and 'dha' means 'that which', being the predicate (khabar) of the subject. The estimation would be: 'What is that which Allah intended by this as an example?'. Their speech here means denial in the form of an interrogation. And 'mathalan' (as an example) is in the accusative case due to 'al-qat'' (separation/interruption), estimation: 'He intended an example'. This was said by Tha'lab. Ibn Kaysan said: It is in the accusative case as a specification (tamyiz) which takes the place of a circumstantial adverb (hal)(1).

His saying (The Almighty): {He misleads many thereby and guides many thereby}. It was said: This is from the speech(2) of the disbelievers, i.e., what is Allah's intent with this example by which He divides people into misguidance and guidance? Others said: Rather, it is information from Allah, Mighty and Sublime, and this is more likely; because they admit that guidance is from Him. So the meaning is: Say: Allah misleads many thereby and guides many thereby, i.e., He grants success and He forsakes. Based on this, it contains a refutation against those mentioned before among the Mu'tazilah and others(3) in their saying: 'Indeed, Allah does not create misguidance nor guidance'. They said: The meaning of {He misleads many thereby} is naming here, i.e., He names him misguided(4), just as it is said: 'I declared so-and-so a fassiq (sinner)', meaning: 'I named him a fassiq', because Allah Almighty does not mislead anyone. This is their way regarding misguidance, which contradicts the sayings of the commentators and is not plausible in the language; because it is said: 'dhallalahu' (called him misguided) when naming him so, but it is not said 'adhal-lahu' (made him misguided/misled him) when naming him so. However, its meaning is what the commentators, the people of interpretation, mentioned from the truth(5): that He forsakes many people thereby as a punishment for their disbelief.

= He also said in his commentary on the verse: 'the sun's opposition' means its rising until it is over the head. The author of al-Sihah said: 'dhahitu' (with kasra) 'dhahan' means I perspired. And his saying: 'fayakhdharu' (as in al-Mu'jam al-Wasit) means: the cold pains his extremities. (1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/204. (2) In (D):

speech. (3) p. 285. (4) In (Z) and (Th): Naming, i.e., I named it misguidance. (5) His saying: 'from the truth', is not in 'Th', nor in the Tafsir of Abu al-Layth, and the speech is from him 1/105.

367 सूरह अल-बक़रह: आयत 26

अल्लाह का फरमान: {तो वे कहते हैं: अल्लाह का इस उदाहरण से क्या अभिप्राय है?} 'माज़ा' (क्या) के बारे में व्याकरणविदों के अलग-अलग मत हैं। कुछ ने कहा: यह एक संज्ञा के रूप में है जिसका अर्थ है: 'अल्लाह का क्या इरादा है?', इसलिए यह 'अरादा' (इरादा किया) क्रिया द्वारा कर्म कारक (नस्ब) की स्थिति में होगा।

इब्न कैसान ने कहा: और यही उत्तम (पसंद किया गया) है। कुछ ने कहा: 'मा' एक पूर्ण संज्ञा है जो कर्ता (मुबतदा) के रूप में प्रथमा विभक्ति में है, और 'ज़ा' का अर्थ है 'वह जो', जो कर्ता का विधेय (खबर) है। इसका अर्थ होगा: 'वह क्या है जिसका अल्लाह ने इस उदाहरण के रूप में इरादा किया?'। यहाँ उनकी बात का अर्थ पूछताछ के रूप में इनकार है। और 'मसलन' (उदाहरण के तौर पर) 'अल-क़तअ' के कारण कर्म कारक में है, अनुमान है: 'उन्होंने एक उदाहरण का इरादा किया'। यह सालब ने कहा था। इब्न कैसान ने कहा: यह कर्म कारक में एक विशेषण (तमीज़) के रूप में है जो परिस्थिति सूचक क्रिया विशेषण (हाल) का स्थान लेता है(1)।

अल्लाह का फरमान: {वह इसके द्वारा बहुतों को गुमराह करता है और इसके द्वारा बहुतों को मार्ग दिखाता है}। कहा गया: यह काफिरों के कथन(2) में से है, यानी: अल्लाह का इस मिसाल से क्या मकसद है जिसके ज़रिए वह लोगों को गुमराही और हिदायत में बांटता है? कुछ ने कहा: बल्कि यह अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला की ओर से खबर है, और यही अधिक संभावित है; क्योंकि वे स्वीकार करते हैं कि हिदायत उसी की ओर से है। तो अर्थ है: कहो: अल्लाह इसके द्वारा बहुतों को गुमराह करता है और बहुतों को मार्ग दिखाता है, यानी: वह सफलता देता है और त्याग देता है। इस आधार पर, इसमें पहले उल्लेखित मुअतज़िला और अन्य(3) के इस कथन का खंडन है कि: 'बेशक, अल्लाह गुमराही या हिदायत पैदा नहीं करता है'। उन्होंने कहा: {वह इसके द्वारा बहुतों को गुमराह करता है} का अर्थ यहाँ नामकरण है, यानी: वह उसे गुमराह नाम देता है(4), जैसा कि कहा जाता है: 'मैंने फलां को फ़ासिक (पापी) करार दिया', यानी: 'मैंने उसे फ़ासिक नाम दिया', क्योंकि अल्लाह ताला किसी को गुमराह नहीं करता। गुमराह करने के बारे में यह उनका तरीका है, जो मुफस्सिरों (टीकाकारों) के कथनों के विरुद्ध है और भाषा में संभव नहीं है; क्योंकि यह कहा जाता है: 'ज़ल्ललहु' (उसे गुमराह कहा) जब उसे ऐसा नाम दिया जाए, लेकिन 'अज़ल्ल-लहु' (उसे गुमराह कर दिया) नहीं कहा जाता जब उसे ऐसा नाम दिया जाए। लेकिन, इसका अर्थ वही है जो मुफस्सिरों, व्याख्या करने वालों ने

सच्चाई(5) से उल्लेख किया है: कि वह उनके कुफ्र (अविश्वास) की सजा के तौर पर इसके जरिए बहुत से लोगों को बेसहारा छोड़ देता है।

= उन्होंने छंद की अपनी व्याख्या में यह भी कहा: 'सूर्य का विरोध' का अर्थ है इसका उगना जब तक कि यह सिर के ठीक ऊपर न आ जाए। सिहाह के लेखक ने कहा: 'ज़हीतु' (कसरह के साथ) 'ज़हन' का अर्थ है मुझे पसीना आया। और उनका कहना: 'फयख़दरु' (जैसा कि अल-मुअजम अल-वासीत में है) का अर्थ है: ठंड उसके अंगों को दर्द देती है। (1) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 1/204 द्वारा। (2) (डी) में: भाषण। (3) पृष्ठ 285। (4) (ज़ेड) और (टी) में: नामकरण, यानी: मैंने इसे गुमराही नाम दिया। (5) उनका कहना: 'सच्चाई से', 'टी' में नहीं है, न ही अबू अल-लैथ की तफ़सीर में, और बात उन्हीं की है 1/105।

٣٦٧ سورة البقرة: آیت ٢٦

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ تو وہ کہتے ہیں کہ اس مثال سے اللہ کی کیا مراد ہے؟ ﴾ 'ماذا' (کیا) کے بارے میں ماہرینِ نحو کا اختلاف ہے۔ کہا گیا: یہ ایک اسم کے درجے میں ہے جس کے معنی ہیں: اللہ نے کس چیز کا ارادہ کیا؟ تو یہ 'اراد' (ارادہ کیا) کے ذریعے حالتِ نصب میں ہوگا۔

ابن کیسان نے کہا: اور یہی بہتر (پسندیدہ قول) ہے۔ اور کہا گیا: 'ما' اسمِ تام ہے جو مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور 'ذا' بمعنی 'الذی' (وہ جو) ہے، جو کہ مبتدا کی خبر ہے۔ اس کا تخمینہ یہ ہوگا: وہ کیا چیز ہے جس کا اللہ نے اس مثال کے ذریعے ارادہ کیا؟ ان کا یہ کلام استفہام کے لفظ کے ساتھ انکار کے معنی میں ہے۔ اور 'مثلاً' منسوب ہے 'القطع' پر، تقدیر یہ ہے: 'اراد مثلاً' (اس نے ایک مثال کا ارادہ کیا)۔ یہ ثعلب نے کہا ہے، اور ابن کیسان نے کہا: یہ اس تمیز پر منسوب ہے جو حال کے مقام پر واقع ہوئی ہے(١)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وہ اس کے ذریعے بہت سے لوگوں کو گمراہ کرتا ہے اور اس کے ذریعے بہت سے لوگوں کو ہدایت دیتا ہے ﴾۔ کہا گیا: یہ کافروں کے قول(٢) سے ہے، یعنی: اس مثال سے اللہ کی کیا مراد ہے جس کے ذریعے وہ لوگوں کو گمراہی اور ہدایت میں تقسیم کرتا ہے؟ اور کہا گیا: بلکہ یہ اللہ عزوجل کی طرف سے دی گئی خبر ہے، اور یہی زیادہ قرینِ قیاس ہے؛ کیونکہ وہ (کافر) اس بات کا اقرار کرتے ہیں کہ ہدایت اللہ کی طرف سے ہے۔ پس معنی یہ ہے: کہو: اللہ اس کے ذریعے بہت سوں کو گمراہ کرتا ہے اور بہت سوں کو ہدایت دیتا ہے، یعنی: وہ توفیق دیتا ہے اور رسوا (بے یار و مددگار) چھوڑ دیتا ہے۔ اس بنا پر اس میں ان لوگوں کا رد ہے جن کا ذکر پہلے گزر چکا ہے، یعنی معتزلہ اور دیگر(٣)، ان کے اس قول میں کہ: 'بے شک اللہ گمراہی اور ہدایت پیدا نہیں کرتا'؛ انہوں نے کہا: ﴿ يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا ﴾ کا معنی یہاں نام رکھنا ہے، یعنی: وہ اسے

گمراہ قرار دیتا ہے(٤)، جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'میں نے فلاں کو فاسق پایا' یعنی 'میں نے اس کا نام فاسق رکھا'، کیونکہ اللہ تعالیٰ کسی کو گمراہ نہیں کرتا۔ گمراہ کرنے کے بارے میں یہ ان کا طریقہ ہے، جو کہ مفسرین کے اقوال کے خلاف ہے، اور لغت میں اس کا احتمال نہیں ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: 'ضللہ' (اسے گمراہ کہا) جب اسے گمراہ نام دیا جائے، اور یہ نہیں کہا جاتا: 'أضلّه' (اسے گمراہ کر دیا) جب اسے گمراہ نام دیا جائے۔ لیکن اس کا معنی وہی ہے جو حق بات مفسرین اور اہل تاویل نے ذکر کی ہے(٥): کہ وہ ان کے کفر کے بدلے میں اس کے ذریعے بہت سے لوگوں کو رسوا (بے یار و مددگار) چھوڑ دیتا ہے۔

= اور انہوں نے بیت کی اپنی شرح میں یہ بھی کہا: 'سورج کا آمنے سامنے ہونا' اس کا بلند ہونا ہے یہاں تک کہ وہ سر کے بالمقابل آ جائے۔ صاحبِ صحاح نے کہا: 'ضحیت' (زیر کے ساتھ) 'ضحیً': مجھے پسینہ آیا۔ اور ان کا قول: 'فیخضر' (جیسا کہ المعجم الوسیط میں ہے) یعنی: ٹھنڈک اس کے اعضاء کو تکلیف دیتی ہے۔ (١) اعراب القرآن للنحاس ١/ ٢٠٤۔ (٢) (د) میں: کلام۔ (٣) ص ٢٨٥۔ (٤) (ز) اور (ظ) میں: تسمیہ یعنی: میں نے اسے گمراہی کا نام دیا۔ (٥) ان کا قول: 'من الحق'، 'ظ' میں نہیں ہے، اور نہ ہی ابو اللیث کی تفسیر میں، اور یہ کلام ان کا ہے ١/ ١٠٥۔

368 | Surah Al-Baqarah: Verse 26

There is no dispute that His saying: "And He misleads thereby only the defiantly disobedient" is from the words of Allah Almighty. And "the defiantly disobedient" (al-fasiqin) is in the accusative case (nasb) due to the action falling upon them. The estimation is: "And He does not mislead anyone by it except the defiantly disobedient," those whom He knew in His prior knowledge that He would not guide them. It is not permissible to put them in the accusative case based on exception (istithna); because exception only occurs after the completion of the speech (1). Nawf al-Bikali said: Uzair said in his private prayer to his Lord, Mighty and Majestic: "O my God, You create a creation, then You mislead whom You will and guide whom You will." He said: It was said: "O Uzair, turn away from this; you shall either turn away from this or I will surely erase you (2) from prophethood. Indeed, I am not questioned about what I do, but they are questioned (3)." And misguidance (Ad-Dalal), its root is: destruction. It is said from it: "The water was lost (dalla) in the milk": when it is consumed/dispersed. From this is His saying: "When we are lost within the earth" [As-Sajdah: 10], and this has been mentioned before in Al-Fatihah (4). And defiance (Al-Fisq), its root in the speech of the Arabs is: emerging from something. It is said: "The date emerged (fasaqat)": when it comes out of its skin, and the mouse from its hole. And the 'fuwaysiqah' is the mouse. In the Hadith: "Five pests (fawasiq) are to be killed in the lawful area and the sanctuary: the snake, the speckled crow, the mouse, the voracious dog, and the kite." Narrated by Aisha from the Prophet ﷺ, recorded by Muslim. In another narration: "the scorpion" instead of "the snake" (5). So the Prophet ﷺ applied the name of 'fisq' to them due to their harm, as will be explained later in this book, if Allah Almighty wills (6).

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/205. (2) In (D): Turn away from this, or else I will erase you. (3) This report is from the Isra'iliyyat. Recorded by al-Lalaka'i in Sharh Usul al-I'tiqad (1343), and Abu Nu'aym in al-Hilyah 6/50. Nawf al-Bikali - the narrator of the report - is the son of the wife of Ka'b al-Ahbar. No one mentioned him with criticism or praise. Ibn Hibban mentioned him in "Ath-Thiqat" 5/483 and said: He narrates stories. Al-Hafiz Ibn Hajar said in at-Taqrib: Mastur (unknown status). (4) pp. 231-232. (5) Sahih Muslim (1198) (67), and recorded by al-Bukhari too (3314). The narration of "the scorpion" is in Muslim (1198) (68), and similarly in al-Bukhari (1829). (6) pp. 473-474, and also at His saying: "O you who have believed, do not kill game while you are in the state of ihram" [Al-Ma'idah: 95].

368 | सूरा अल-बकराह: आयत 26

इसमें कोई विवाद नहीं है कि अल्लाह का यह कथन: "और वह इसके द्वारा केवल अवज्ञाकारियों (अल-फासिक़ीन) को ही गुमराह करता है" अल्लाह तआला के शब्दों में से है। और "अल-फासिक़ीन" (अवज्ञाकारी) कर्म कारक (nasb) में है क्योंकि क्रिया उन पर पड़ती है। इसका तात्पर्य है: "और वह इसके द्वारा किसी को गुमराह नहीं करता सिवाय उन अवज्ञाकारियों के" जिनके बारे में उसके पूर्व ज्ञान में था कि वह उन्हें मार्गदर्शन नहीं देगा। उन्हें अपवाद (इस्तिथना) के आधार पर कर्म कारक में रखना जायज़ नहीं है; क्योंकि अपवाद केवल वाक्य पूरा होने के बाद ही होता है (1)। नौफ अल-बिकाली ने कहा: उज़ैर (अ.) ने अपने रब, जो महान और प्रतापी है, से मुनाजात (प्रार्थना) में कहा: "मेरे ईश, तू सृष्टि की रचना करता है, फिर जिसे चाहता है गुमराह करता है और जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है।" उन्होंने कहा: तो कहा गया: "ऐ उज़ैर, इससे हट जाओ; तुम या तो इससे हट जाओगे या मैं तुम्हें नबूवत (पैग़म्बरी) से मिटा दूंगा (2)। वास्तव में, मैं जो कुछ करता हूँ उसके बारे में मुझसे नहीं पूछा जाता, बल्कि उनसे पूछा जाता है (3)।" और "दलाल" (गुमराह होना) का मूल अर्थ है: विनाश। इससे कहा जाता है: "दूध में पानी खो गया (दल्ला)," जब वह उसमें विलीन हो जाता है। इसी से अल्लाह का कथन है: "क्या जब हम धरती में खो जाएंगे" [अस-सजदा: 10] और इसका उल्लेख पहले अल-फातिहा में आ चुका है (4)। "फ़िस्क़" (अवज्ञा) का मूल अर्थ अरबी भाषा में है: किसी चीज़ से बाहर निकलना। कहा जाता है: "खजूर अपने छिलके से बाहर निकल आई (फ़सक़त)," और चूहा अपने बिल से। और "फ़ुवैसिक़ा" चूहा है। हदीस में है: "पाँच हानिकारक जीव (फ़वासिक़) हैं जिन्हें हराम और उसके बाहर (हिल) मारा जा सकता है: सांप, चितकबरा कौआ, चूहा, काटने वाला कुत्ता और चील।" इसे आयशा (रज़ि.) ने नबी ﷺ से रिवायत किया है, मुस्लिम ने इसे उद्धृत किया है। एक रिवायत में "सांप" के स्थान पर "बिच्छू है (5)। नबी ﷺ ने उनके नुकसान पहुँचाने के कारण उन पर "फ़िस्क़" शब्द का प्रयोग किया, जैसा कि इस पुस्तक में आगे स्पष्ट किया जाएगा, इंशाअल्लाह (6)।

(1) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास 1/205। (2) (द) प्रति में: "इससे हट जाओ वरना मैं तुम्हें मिटा दूंगा।" (3) यह रिवायत इस्राइली रिवायतों में से है। इसे लालका'ई ने 'शरह उसूल अल-इतिकाद' (1343) में और अबू नुएम ने 'अल-हिल्या' (6/50) में उद्धृत किया है। नौफ अल-बिकाली - रिवायत के रावी - काब अल-अहबार की पत्नी के बेटे हैं। किसी ने भी उनकी आलोचना या प्रशंसा का उल्लेख नहीं किया है। इब्न हिब्बान ने उन्हें "अथ-थिकात" (5/483) में उल्लेख किया और कहा: वह कहानियाँ सुनाते हैं। हाफिज़ इब्न हजर ने 'अत-तक़रीब' में कहा: मस्तूर (गुमनाम) हैं। (4) पृष्ठ 231-232। (5)

सहीह मुस्लिम (1198) (67), और इसे बुखारी ने भी उद्धृत किया है (3314)। "बिच्छू' वाली रिवायत मुस्लिम (1198) (68) और बुखारी (1829) में भी है। (6) पृष्ठ 473-474, और अल्लाह के इस कथन पर भी: "ऐ ईमान वालो, शिकार न मारो जब तुम एहराम की स्थिति में हो" [अल-माइदा: 95] ।

اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهِۦٓ إِلَّا ٱلْفَٰسِقِينَ﴾ اللہ تعالیٰ کے کلام میں سے ہے۔ اور «الفاسقين» پر نصب فعل کے ان پر واقع ہونے کی وجہ سے ہے، اور تقدیر یہ ہے: اور وہ اس کے ذریعے کسی کو گمراہ نہیں کرتا سوائے ان فاسقوں کے، جن کے بارے میں اس کے علم میں پہلے سے تھا کہ وہ انہیں ہدایت نہیں دے گا۔ اور انہیں استثناء کی بنیاد پر نصب دینا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ استثناء کلام کے مکمل ہونے کے بعد ہی ہوتا ہے (1)۔ نوف البکالی نے کہا: عزیر علیہ السلام نے اپنے رب عزوجل سے مناجات کرتے ہوئے عرض کیا: اے میرے معبود، تو مخلوق پیدا کرتا ہے، پھر جسے چاہتا ہے گمراہ کرتا ہے اور جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے۔ انہوں نے کہا: تو کہا گیا: اے عزیر، اس بات سے اعراض کرو؛ تم اس سے ضرور اعراض کرو ورنہ میں تمہیں نبوت سے مٹا دوں گا (2)۔ بے شک مجھ سے میرے کاموں کے بارے میں سوال نہیں کیا جاتا اور ان سے سوال کیا جاتا ہے (3)۔ اور «ضلال» کی اصل: ہلاکت ہے۔ اسی سے کہا جاتا ہے: «ضَلَّ الماء في اللبن» (دودھ میں پانی گم ہو گیا): جب وہ ضائع ہو جائے۔ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿أَءِذَا ضَلَلْنَا فِى ٱلْأَرْضِ﴾ [السجدة: 10] اور یہ پہلے سورۃ الفاتحہ میں گزر چکا ہے (4)۔ اور «فسق» کی اصل عربی کلام میں: کسی چیز سے باہر نکلنا ہے۔ کہا جاتا ہے: «فَسَقَتِ الرُّطَبَة»: جب وہ اپنے چھلکے سے باہر نکل آئے، اور چوہا اپنے بل سے۔ اور «فُوَيْسِقَة»: چوہا ہے، اور حدیث میں ہے: "پانچ موذی جانور (فواسق) ہیں جنہیں حل اور حرم میں مارا جائے گا: سانپ، چتکبرا کوا، چوہا، کاٹنے والا کتا اور چیل۔" اسے عائشہ رضی اللہ عنہا نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے، اسے مسلم نے نکالا ہے۔ اور ایک روایت میں «سانپ» کی جگہ

«بچھو» ہے (5)۔ تو نبی ﷺ نے ان کے اذیت دینے کی وجہ سے ان پر فسق کا نام اطلاق کیا، جیسا کہ اس کتاب میں ان شاء اللہ تعالی آگے اس کا بیان آئے گا (6)۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 205/1۔ (2) (د) میں ہے: اس سے اعراض کرو ورنہ میں تمہیں مٹا دوں گا۔ (3) یہ روایت اسرائیلیات میں سے ہے۔ اسے اللالکائی نے شرح اصول الاعتقاد (1343) میں اور ابونعیم نے الحلیہ 50/6 میں نکالا ہے۔ نوف البکالی - اس خبر کے راوی - کعب الاحبار کی بیوی کے بیٹے ہیں، اور کسی نے ان کے بارے میں جرح یا تعدیل ذکر نہیں کی، اور ابن حبان نے انہیں «الثقات» 483/5 میں ذکر کیا ہے اور کہا: وہ قصے بیان کرتے ہیں، اور حافظ ابن حجر نے التقریب میں کہا: مستور (پوشیدہ حال) ہیں۔ (4) ص 231 - 232۔ (5) صحیح مسلم (1198) (67)، اور اسے بخاری نے بھی نکالا ہے (3314)۔ اور «بچھو» کی روایت مسلم (1198) (68) میں ہے، اور بخاری میں بھی اسی طرح ہے (1829)۔ (6) ص 473 - 474، اور اسی طرح اللہ تعالی کے اس قول کے پاس: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تَقۡتُلُواْ ٱلصَّيۡدَ وَأَنتُمۡ حُرُمٞ﴾ [المائدة: 95]۔

Surah Al-Baqarah: Verse 27 369 "Fasaqa" (the man) "yafsuqu" - and also "yafsiq" according to Al-Akhfash - "fasqan" and "fusuqan", meaning: he transgressed/sinned. As for Allah's saying: {Then he deviated (fafasaqa) from the command of his Lord} [Al-Kahf: 50], its meaning is: he went out (of obedience). Ibn al-A'rabi claimed that the word "fasiq" (sinner/transgressor) was never heard in the speech of the pre-Islamic period (Jahiliyyah) nor in their poetry. He said: And this is strange, for it is Arabic speech. Ibn Faris and al-Jawhari narrated this from him(1). I say: Abu Bakr ibn al-Anbari mentioned in his book "Al-Zahir" when he spoke about the meaning of "fisq" (sin/transgression), the words of the poet(2): They wander in Najd and its sunken hollows, Straying (fawasiq) from their path, deviating(4). "Al-Fassiq" is one who is constantly in a state of sin. In addressing someone, it is said: "Ya fusuq" and "Ya khubuth," meaning: O you sinner, O you wicked one. And "fisq" in Sharia usage is: departing from the obedience of Allah Almighty. It may apply to one who departs through disbelief (kufr) and to one who departs through disobedience (ma'siyah)(5). His (the Almighty's) saying: {Those who break the covenant of Allah after its confirmation and sever that which Allah has ordered to be joined and cause corruption on earth. It is those who are the losers} (27). In it are seven points: First: His saying: {Those (al-ladhina)} is in the position of an accusative (nasb) as an adjective (na't) for "the transgressors" (al-fasiqin). If you wish, you can place it in the nominative case (raf') as the predicate of a deleted subject (mubtada'), meaning: "They are those who...". This has been mentioned previously(6). Second: His saying: {they break (yanqudun)}. "Al-naqd" (breaking/undoing) is the destruction of what you have established, whether it be a building, a rope, or a covenant.

---

(1) Mujmal al-Lugha 3/720, and Al-Sihah: (f-s-q). (2) Al-Zahir 1/120. The mentioned verse is attributed to Ru'bah, and Sibawayh attributed it in Al-Kitab 1/94 to al-'Ajjaj. (3) In (d), (z), and (z): "tahwina", in (m): "yadhhabna", and what is confirmed is from Al-Zahir. (4) In (m): "qasdiha", and in Al-Zahir: "qasdihi". (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/112. (6) Page 251.

सूरह अल-बकराह: आयत 27 369 "फ़सक़ा" (आदमी ने) "यफ़सुक़ु" - और अल-अखफ़श के अनुसार "यफ़सिक़ु" भी - "फ़स्क़न" और "फ़ुसूक़न", अर्थात: उसने पाप किया। जहाँ तक अल्लाह के इस कथन का प्रश्न है: {तो उसने अपने रब की आज्ञा का उल्लंघन किया (फ़फ़सक़ा)} [अल-कहफ़: 50], इसका अर्थ है: वह (आज्ञाकारिता से) बाहर निकल गया। इब्न अल-अरबी ने दावा किया कि जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) की भाषा में या उनकी कविता में "फ़ासिक़" शब्द कभी नहीं सुना गया। उन्होंने कहा: और यह अजीब है, क्योंकि यह अरबी भाषा है। इब्न फ़ारिस और अल-जौहरी ने उनसे यह उल्लेख किया है(1)। मैं कहता हूँ: अबू बक्र इब्न अल-अंबारी ने अपनी पुस्तक "अल-ज़ाहिर" में "फ़िस्क़" के अर्थ पर चर्चा करते समय कवि के इन शब्दों का उल्लेख किया है(2): वे नजद और उसके गहरे गढ्डों में भटकते हैं(3), अपने मार्ग से भटकते हुए (फ़वास्तिक़), विचलित होते हुए(4)। "अल-फ़स्सीक़" वह है जो निरंतर पाप की अवस्था में रहता है। पुकारने में कहा जाता है: "या फ़ुसुक़ु" और "या खुबुथु", अर्थात: ऐ पापी, ऐ दुष्ट। और शरीयत के उपयोग में "फ़िस्क़" का अर्थ है: अल्लाह सर्वशक्तिमान की आज्ञाकारिता से बाहर निकलना। यह उस पर भी लागू हो सकता है जो कुफ़्र (अविश्वास) के कारण बाहर निकलता है, और उस पर भी जो अवज्ञा (मासियाह) के कारण बाहर निकलता है(5)। अल्लाह तआला का कथन: {वे जो अल्लाह के साथ अपनी प्रतिज्ञा को उसकी पुष्टि के बाद तोड़ते हैं और जिसे अल्लाह ने जोड़ने का आदेश दिया है उसे काटते हैं और धरती पर भ्रष्टाचार फैलाते हैं। वही लोग घाटे में रहने वाले हैं} (27)। इसमें सात मसले (बिंदु) हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {वे जो (अल-लज़ीना)} "अल-फ़ासिक़ीन" के विशेषण (नअत) के रूप में नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है। यदि आप चाहें, तो इसे रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में रख सकते हैं, एक लुप्त मुबतदा (विषय) के ख़बर (विधेय) के रूप में, यानी: "वे वे हैं जो..."। यह पहले आ चुका है(6)। दूसरा: अल्लाह का कथन: {वे तोड़ते हैं (यनक़ुदुन)}। "अन-नक़्द" (तोड़ना/नष्ट करना) का अर्थ है उस चीज़ को नष्ट करना जिसे आपने पक्का किया हो, चाहे वह इमारत हो, रस्सी हो या कोई प्रतिज्ञा।

---

(1) मुजमल अल-लुग़ा 3/720, और अस-सिहाह: (फ़-स-क़)। (2) अल-ज़ाहिर 1/120। उक्त शेर रुअबह का बताया गया है, और सिबावैह ने अल-किताब 1/94 में इसे अल-अज्जाज का बताया है। (3) (द), (ज़), और (ज़) प्रतियों में: "तहवीना", (म) में: "यज़हबना", और अल-ज़ाहिर से जो सिद्ध है वही यहाँ है। (4) (म) में: "क़स्दिहा", और अल-ज़ाहिर में: "क़स्दिही"। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/112। (6) पृष्ठ 251।

سورة البقرہ: آیت ۲۷ ۳۶۹ اور "فَسَقَ" (آدمی نے) "يَفْسُقُ" - اور اخفش کے نزدیک "يَفْسِقُ" بھی - "فَسْقاً" اور "فُسُوقاً"، یعنی: اس نے گناہ کیا۔ جہاں تک اللہ تعالیٰ کے اس قول کا تعلق ہے: ﴿فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ﴾ [الکہف: ۵۰] تو اس کا معنی ہے: وہ (اطاعت سے) نکل گیا۔ ابن الاعرابی کا دعویٰ ہے کہ جاہلیت کے کلام اور ان کے اشعار میں کبھی "فاسق" کا لفظ نہیں سنا گیا۔ انہوں نے کہا: اور یہ تعجب کی بات ہے، جبکہ یہ عربی کلام ہے۔ اسے ان سے ابن فارس اور جوہری نے نقل کیا ہے(۱)۔ میں کہتا ہوں: ابو بکر بن الانباری نے اپنی کتاب "الزاہر" میں جب "فسق" کے معنی پر کلام کیا تو شاعر کے اس قول کا ذکر کیا(۲): وہ نجد اور اس کے گہرے گڑھوں میں بھٹکتے ہیں(۳)، اپنے راستے سے بھٹکتے ہوئے (فواسقاً)، کج روی کرتے ہوئے(۴)۔ اور "الفسیق": دائمی گناہ کرنے والا، اور پکارنے میں کہا جاتا ہے: "یا فُسُقُ" اور "یا خُبُثُ"، مراد ہے: اے فاسق، اور اے خبیث۔ اور شرعی اصطلاح میں "فسق" کا مطلب ہے: اللہ عزوجل کی اطاعت سے باہر نکل جانا۔ پس یہ اس پر بھی صادق آتا ہے جو کفر کے ساتھ نکلا، اور اس پر بھی جو نافرمانی کے ساتھ نکلا(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الَّذِينَ يَنقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَن يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُوْلَئِكَ هُمُ الْخَسِرُونَ ۲۷﴾ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الَّذِينَ﴾ "الفاسقین" کی صفت (نعت) ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، اور اگر آپ چاہیں تو اسے حالتِ رفع میں رکھ سکتے ہیں اس بنا پر کہ یہ ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے، یعنی: "ہم الذین" (وہ وہ لوگ ہیں جو...)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۶)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَنقُضُونَ﴾ "النَّقض" کا معنی ہے: کسی ایسی چیز کو بگاڑنا جسے آپ نے مضبوط کیا ہو، خواہ وہ عمارت ہو، رسی ہو یا عہد۔

(١) مجمل اللغة ٣/ ٧٢٠، والصحاح: (فسق). (٢) الزاهر ١/ ١٢٠. اور مذکورہ شعر کی نسبت رؤبہ کی طرف کی گئی ہے، اور سیبویہ نے الکتاب ١/ ٩٤ میں اس کی نسبت العجاج کی طرف کی ہے۔ (٣) نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں: "تهوين"، اور نسخہ (م) میں: "يذهبن"، اور جو متن میں ثابت ہے وہ "الزاہر" سے ہے۔ (٤) نسخہ (م) میں: "قصدها"، اور الزاہر میں: "قصده"۔ (٥) المحرر الوجيز ١/ ١١٢۔ (٦) ص ٢٥١۔

Surah Al-Baqarah: Verse 27 370

"Al-naqadah": is what is unraveled from hair rope. Contradiction (al-munaqadah) in speech is to speak with what contradicts (1) its meaning. "Al-naqidah" in poetry is what is used to refute it. "Al-naqd" is that which is broken (2).

People differed in defining this covenant: It was said: It is the one that God took from the children of Adam when He brought them forth from his back. It was said: It is the testament of God Almighty to His creation, His command to them to do what He ordered them to do of His obedience, and His prohibition to them from what He forbade them of His disobedience in His books through the tongues of His messengers. Their breaking it is to abandon acting upon it. It was said: Rather, setting up evidence for His oneness through the heavens, the earth, and the rest of creation is like a covenant, and their breaking it is abandoning looking into that. It was said: It is what He covenanted to those who were given the Book to clarify the prophethood of Muhammad ﷺ and not to hide his affair. Thus, the verse according to this is about the People of the Book (3).

Abu Ishaq al-Zajjaj (4) said: His covenant, Majestic and Exalted, is what He took from the prophets and those who followed them not to disbelieve in the Prophet (5) ﷺ. The evidence for this is: {And [remember] when Allah took the covenant of the prophets} up to His saying: {and took on that My burden?} [Al-Imran: 81], i.e., my covenant.

I say (6): What is apparent from what precedes and what follows indicates that it is about the disbelievers. These are five opinions, and the second opinion encompasses them.

Third: His saying, the Almighty: {after its ratification}. Al-Mithaq: The confirmed covenant with an oath. "Mif'al" from "wathaqa" (firmness) and "mu'ahada" (agreement) (7): It is the strength in binding and tying and the like. The plural is: "mawatheeq".

---

(1) In (m): to speak with what is contradictory. (2) Al-Sihah: (Naqada). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/113, and Al-Nukat wal-'Uyun 1/89. (4) Ma'ani al-Quran 1/105. (5) In Ma'ani al-Quran: by the command of the Prophet. (6) In (z): The author Sheikh, may Allah have mercy on him, said. (7) In (z): "Al-Mu'aqada" (The contracting).

सूरा अल-बकरा: आयत 27 370

"अल्-नक़ादा": वह है जो बालों की रस्सी से उधेड़ा गया हो। कथन में "अल-मुनाक़दा" (विरोधाभास) का अर्थ है ऐसी बात कहना जो उसके अर्थ का विरोध करती हो (1)। कविता में "अल-नक़ीदा" वह है जिसके द्वारा उसे तोड़ा या रद्द किया जाए। "अल-नक़द": तोड़ा हुआ (2)।

इस वाचा (عَهْد) को निर्धारित करने में लोगों के अलग-अलग विचार हैं: कहा गया: यह वह वाचा है जिसे ईश्वर ने आदम की संतानों से लिया था जब उसने उन्हें उनकी पीठ से निकाला था। कहा गया: यह ईश्वर सर्वशक्तिमान की अपनी सृष्टि के लिए वसीयत है, और उनका पालन करने का आदेश है, और अपनी किताबों में अपने दूतों के माध्यम से उन्हें उन बातों से रोकना है जिनसे उसने मना किया है। उनका इसे तोड़ना उसे अमल में न लाना है। कहा गया: बल्कि, स्वर्ग, पृथ्वी और बाकी सृष्टि के माध्यम से अपनी एकता के प्रमाण स्थापित करना ही वाचा के समान है, और उनका इसे तोड़ना उस पर विचार करना छोड़ देना है। कहा गया: यह वह वाचा है जो उन लोगों से ली गई थी जिन्हें किताब दी गई थी कि वे मुहम्मद ﷺ की नबूवत (पैगंबरी) को स्पष्ट करें और उनके मामले को न छुपाएं। इसलिए, यह आयत इसके अनुसार किताब वालों (यहूदी और ईसाई) के बारे में है (3)।

अबू इशाक अल-ज़ज्जाज (4) ने कहा: उनकी (ईश्वर की) वाचा यह है कि उन्होंने नबियों और उनके अनुयायियों से वादा लिया था कि वे पैगंबर (5) ﷺ के साथ कुफ्र (अविश्वास) नहीं करेंगे। इसका प्रमाण है: {और जब अल्लाह ने नबियों से वाचा ली} ईश्वर के इस कथन तक: {और इस पर मेरा भारी बोझ (वाचा) स्वीकार किया?} [आल-इमरान: 81] अर्थात: मेरी वाचा।

मैंने कहा (6): जो कुछ पहले और बाद में है, उससे स्पष्ट होता है कि यह काफिरों (अविश्वासियों) के बारे में है। तो ये पाँच मत हैं, और दूसरा मत उन सबको समेट लेता है।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {उसके पक्का होने के बाद}। "अल-मीसाक": वह वाचा जिसकी पुष्टि शपथ से की गई हो, 'मिफ़ाल' के वज़न पर, "वसाक़ा" और "मुआहदा" (7) से: यह बांधने और गांठ लगाने आदि में मजबूती है, और इसका बहुवचन "मवासीक़" है।

---

(1) (म) में: विरोधाभासी बात करना। (2) अल-सिहाह: (नक़द)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 113/1, और अल-नुकात वल-उयून 89/1। (4) मा'नी अल-कुरान 105/1। (5) मा'नी अल-कुरान में: पैगंबर

के आदेश से। (6) (ज़) में: लेखक शेख, अल्लाह उन पर दया करे, ने कहा। (7) (ज़) में: "अल-मुआक़दा"।

سورة البقرہ: آیت 27 370

"النَّقَاضةُ": وہ چیز جو بالوں کی رسی سے ادھیڑی گئی ہو۔ اور قول میں "المُناقضةُ" (تضاد) یہ ہے کہ ایسی بات کی جائے جو اس کے معنی کے متصادم ہو (1)۔ اور شاعری میں "النَّقيضةُ" وہ ہے جس سے اسے توڑا جائے، اور "النَّقض" سے مراد ہے: ٹوٹا ہوا (2)۔

اس عہد کے تعین میں لوگوں کا اختلاف ہے: کہا گیا: یہ وہ عہد ہے جو اللہ نے بنی آدم سے لیا تھا جب انہیں ان (آدم علیہ السلام) کی پشت سے نکالا تھا۔ کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کی اپنی مخلوق کے لیے وصیت ہے، اور ان کو اپنے حکم کی اطاعت کا حکم دینا ہے، اور اپنی کتابوں میں اپنے رسولوں کی زبانوں پر ان کاموں سے روکنا ہے جن سے اس نے منع فرمایا۔ اور ان کا اسے توڑنا اس پر عمل چھوڑ دینا ہے۔ کہا گیا: بلکہ آسمانوں، زمین اور دیگر تمام تخلیقات میں اپنی وحدانیت پر دلائل قائم کرنا ہی عہد کے قائم مقام ہے، اور ان کا اسے توڑنا اس پر غور و فکر چھوڑ دینا ہے۔ کہا گیا: یہ وہ عہد ہے جو اہل کتاب سے لیا گیا تھا کہ وہ محمد ﷺ کی نبوت کو واضح کریں اور ان کے معاملے کو نہ چھپائیں، تو اس لحاظ سے یہ آیت اہل کتاب کے بارے میں ہے (3)۔

ابو اسحاق الزجاج (4) نے کہا: اللہ جل وعز کا عہد وہ ہے جو اس نے انبیاء اور ان کے پیروکاروں سے لیا کہ وہ نبی ﷺ کے ساتھ کفر نہ کریں (5)، اور اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {اور جب اللہ نے نبیوں سے پکا عہد لیا} اللہ تعالیٰ کے اس قول تک: {اور اس پر میرا بھاری عہد (اصر) قبول کر لیا؟} [آل عمران: 81] یعنی: میرا عہد۔

میں کہتا ہوں (6): پہلے اور بعد کے سیاق و سباق سے ظاہر ہوتا ہے کہ یہ کفار کے بارے میں ہے۔ تو یہ پانچ اقوال ہیں، اور دوسرا قول ان سب کا جامع ہے۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس کی پختگی کے بعد}۔ المیثاق: وہ عہد جس کی قسم کے ساتھ تاکید کی گئی ہو، 'مفعال' کے وزن پر، "وثاقہ" اور "معاہدہ" (7) سے ماخوذ ہے: اور یہ گرہ لگانے اور باندھنے وغیرہ میں مضبوطی کو کہتے ہیں، اور اس کی جمع "المواثیق" ہے۔

---

(1) (م) میں: کہ ایسی بات کرے جو متضاد ہو۔ (2) الصحاح: (نقض)۔ (3) المحرر الوجیز 113/1، والنکت والعیون 89/1۔ (4) معانی القرآن 105/1۔ (5) معانی القرآن میں: نبی کے حکم کے ساتھ۔ (6) (ز) میں ہے: مصنف شیخ رحمہ اللہ نے فرمایا۔ (7) (ظ) میں ہے: "المعاقدة"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 27 371

...on the original - because the origin of 'mithaq' (covenant) is 'mu'thaq'; the 'waw' became a 'ya' because of the 'kasrah' (i-vowel) before it. 'Al-miyathiq' and 'al-miyathiq' are also used. Ibn al-A'rabi recited: "A sanctuary that shall never be entered except by our permission, nor do we ask people for a covenant of agreements (1)." 'Al-muwathaq' is the covenant, and 'al-muwathaqah' is the contracting of a treaty. From this is His words, the Exalted: {And His covenant with which He bound you} (2) [Al-Ma'idah: 7].

Fourth: His words, the Exalted: {And they cut} - cutting is well-known. The verbal noun regarding kinship is 'qati'ah' (severing). It is said: 'qata'a rahimahu qati'atan' (he severed his kinship), so he is a 'qutu'' or 'qutu'ah' man, following the pattern of 'humazah'. I cut the rope with a 'qat'an' (cut), and I crossed the river with a 'qutu'an'. Birds 'qata'at' (migrated) with 'qutu'an' or 'qita'an': when they moved from one land to another. And 'qut'ah' struck the people: when their water became scarce. A man with 'qut'': meaning shortness of breath (3).

Fifth: His words, the Exalted: {what Allah has commanded to be joined}. 'Ma' (what) is in the position of the object (nasb) of 'yaqta'un' (they cut). 'An' (that), if you wish, can be a substitute for 'ma', or if you wish, for the pronoun 'hu' (it/him) in 'bihi' (with it), which is better. It is also permissible for it to be: "lest it be joined", i.e., out of dislike for it to be joined.

Differences arose: What is the thing that He commanded to be joined?

It was said: Maintaining ties of kinship.

It was said: He commanded that words be joined with deeds, so they severed [the link] between them by saying but not doing.

It was said: He commanded that belief be joined for all His prophets, so they severed it by believing in some and disbelieving in others.

It was said: The reference is to the religion of Allah and His worship on earth, the establishment of His laws, and the preservation of...

---

(1) The verse is in Al-Lisan: (w-th-q), and it has been attributed to Iyad ibn Durrah al-Ta'i, and it was also attributed to him in some versions of Al-Sihah (w-th-q), as mentioned in its margins. It is in Islah al-Mantiq p. 155, Tahdhib al-Lughah 9/266, and Al-Khasa'is 3/157 without attribution. In them: the contract of covenants. (2) Al-Sihah:

(w-th-q). (3) Al-Inbihar, from 'al-buhr': which is the succession of breath (shortness of breath). Al-Sihah: (bahr), I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/205, and Al-Sihah: (qata').

सूरा अल-बकरा: आयत 27 371

...मूल के आधार पर - क्योंकि 'मीसाक़' (वचन) का मूल 'मुअ्साक़' है; इससे पहले 'कसरा' (इ-स्वर) होने के कारण 'वाव' 'या' में बदल गया। 'अल-मियासिक' और 'अल-मियासीक़' भी इस्तेमाल होते हैं। इब्न अल-अरबी ने पढ़ा: "एक ऐसा अभयारण्य जिसमें हमारी अनुमति के बिना कभी प्रवेश नहीं किया जाएगा, और न ही हम लोगों से समझौतों के वचन मांगते हैं (1)।" 'अल-मुवसाक़' का अर्थ वचन है, और 'अल-मुवासाक़ा' का अर्थ संधि करना है। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {और उसका वह वचन जिससे उसने तुम्हें बांधा है} (2) [अल-माइदा: 7]।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और वे काटते हैं} - काटना सर्वविदित है। रिश्तों के मामले में क्रिया विशेषण 'क़तीअह' (विच्छेद) है। कहा जाता है: 'क़तअ राहिमहू क़तीअतन' (उसने अपने रिश्ते तोड़ दिए), तो वह 'क़ुतुअ' या 'क़ुतुअह' व्यक्ति है, 'हुमज़ह' के पैटर्न पर। मैंने रस्सी को 'क़तअन' (काटकर) काटा, और मैंने नदी को 'क़ुतूअन' से पार किया। पक्षियों ने 'क़तअत' (प्रवास) 'क़ुतूअन' या 'क़िताअन' के साथ किया: जब वे एक देश से दूसरे देश गए। और लोगों पर 'क़ुतअह' पड़ा: जब उनके पानी की कमी हो गई। एक व्यक्ति 'क़ुतअ' के साथ: यानी सांस फूलना (3)।

पांचवां: अल्लाह तआला का कथन: {जिसे अल्लाह ने जोड़ने का आदेश दिया है}। 'मा' (जो) 'यक्ताऊन' (वे काटते हैं) के कर्म (नसब) के स्थान पर है। 'अन' (कि), यदि आप चाहें, तो 'मा' का विकल्प हो सकता है, या यदि आप चाहें, तो 'बिही' (इसके साथ) में 'हू' सर्वनाम का, जो बेहतर है। यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: "ताकि इसे जोड़ा न जाए", यानी इसे जोड़े जाने की नापसंदगी के कारण।

मतभेद उत्पन्न हुए: वह कौन सी चीज़ है जिसे जोड़ने का उसने आदेश दिया है?

कहा गया: रक्त संबंधों (रिश्तेदारी) को बनाए रखना।

कहा गया: उसने आदेश दिया कि कथनी को करनी से जोड़ा जाए, इसलिए उन्होंने उनके बीच के संबंध को यह कहकर तोड़ दिया कि वे कहते तो हैं पर करते नहीं।

कहा गया: उसने आदेश दिया कि उसके सभी पैगंबरों पर विश्वास को जोड़ा जाए, इसलिए उन्होंने उनमें से कुछ पर विश्वास करके और कुछ को झुठलाकर इसे तोड़ दिया।

कहा गया: संकेत पृथ्वी पर अल्लाह के धर्म और उसकी इबादत, उसके कानूनों की स्थापना और... के संरक्षण की ओर है।

---

(1) यह छंद अल-लिसान में है: (व-स-क़), और इसे इयाद इब्न दुर्रह अल-ताई के नाम से जाना जाता है, और अल-सिहाह (व-स-क़) के कुछ संस्करणों में भी इसे उनके नाम से जाना गया है, जैसा कि इसके हाशिए में उल्लेख किया गया है। यह इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ 155, तहजीब अल-लुगह 9/266, और अल-खसाइस 3/157 में बिना श्रेय के है। उनमें: समझौतों का अनुबंध। (2) अल-सिहाह: (व-स-क़)। (3) अल-इन्बिहार, 'अल-बुहर' से: जो सांस का तांता है (सांस फूलना)। अल-सिहाह: (बहर), इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 1/205, और अल-सिहाह: (क़तअ)।

سورة البقرہ: آیت 27 371

...اصل پر - کیونکہ مِیثاق کی اصل مُؤْثاق ہے، واؤ اس سے پہلے کسرہ کی وجہ سے یاء میں تبدیل ہوگئی۔ المیاثِق اور المیاثیق بھی مستعمل ہیں۔ ابن الاعرابی نے پڑھا: "ایسی چراگاہ (حرم) جہاں ہماری اجازت کے بغیر کبھی داخل نہیں ہوا جا سکتا، اور نہ ہی ہم لوگوں سے معاہدوں کے عہد کا مطالبہ کرتے ہیں (1)۔" اور المؤثق سے مراد میثاق ہے، اور المُواثقة سے مراد معاہدہ ہے، اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَمِيثَاقَهُ الَّذِي وَاثَقَكُم بِهِ﴾ (2) [المائدہ : 7]۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيَقْطَعُونَ﴾ قطع (کاٹنا) مشہور ہے، اور رحم (رشتہ داری) کے بارے میں مصدر 'قطیعہ' ہے۔ کہا جاتا ہے: 'قطعَ رَحِمَهُ قطیعہ' (اس نے رشتہ داری توڑ دی)، تو وہ شخص 'قُطُعٌ' یا 'قُطُعَة' ہے، جیسے 'ہُمَزَة' کے وزن پر۔ میں نے رسی کو کاٹا (قَطْعاً)، اور میں نے دریا کو پار کیا (قُطُوعاً)۔ پرندوں نے ہجرت کی (قُطُوعاً اور قِطاعاً): جب وہ ایک ملک سے دوسرے ملک گئے۔ اور لوگوں کو 'قُطْعَة' پہنچی: جب ان کا پانی کم ہوگیا۔ اور وہ آدمی جسے 'قُطْع' ہو: یعنی اس کا سانس پھول رہا ہو (3)۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَن يُوصَلَ﴾ یہاں 'ما' (جس کو) 'یقطعون' کے مفعول (نصب) کے مقام پر ہے۔ اور 'أنْ' اگر آپ چاہیں تو 'ما' کا بدل ہو سکتا ہے، اور اگر چاہیں تو 'بہ' کی 'ہاء' (ضمیر) کا بدل، جو کہ زیادہ بہتر ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا مطلب ہو: "تاکہ اسے نہ جوڑا جائے"، یعنی اس کے جوڑے جانے کی ناپسندیدگی کی وجہ سے۔

اور اس میں اختلاف ہوا ہے کہ وہ کیا چیز ہے جس کے جوڑنے کا حکم دیا گیا؟

پس کہا گیا: رشتہ داریوں کو جوڑنا۔

اور کہا گیا: اس نے حکم دیا کہ قول کو عمل کے ساتھ جوڑا جائے، تو انہوں نے قول کہہ کر اور عمل نہ کر کے ان کے درمیان تعلق توڑ دیا۔

اور کہا گیا: اس نے حکم دیا کہ اس کے تمام انبیاء کی تصدیق کو جوڑا جائے، تو انہوں نے بعض کی تصدیق اور بعض کی تکذیب کر کے اسے توڑ دیا۔

اور کہا گیا: اس سے مراد زمین میں اللہ کے دین اور اس کی عبادت کا اشارہ ہے، اور اس کے قوانین کا نفاذ، اور حفاظت...

---

(1) یہ شعر اللسان: (وثق) میں ہے، اور اسے عیاض بن درہ الطائی کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور اسی طرح الصحاح (وثق) کے بعض نسخوں میں بھی ان کی طرف منسوب ہے جیسا کہ اس کے حاشیے میں ذکر کیا گیا ہے، اور یہ اصلاح المنطق ص 155، تہذیب اللغہ 9/266، اور الخصائص 3/157 میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ اور اس میں ہے: 'عقد المیاثق'۔ (2) الصحاح: (وثق)۔ (3) الانبہار، 'البُهْر' سے مشتق ہے: جس کا مطلب سانس کا اکھڑنا یا تسلسل ہے۔ الصحاح: (بہر)، إعراب القرآن للنحاس 1/205، اور الصحاح: (قطع)۔

372 Surah Al-Baqarah: Verse 27

...His limits (1). It is general to everything that Allah the Almighty has commanded to be joined. This is the opinion of the majority, and kinship (al-rahm) is a part of this (2). Sixth: His saying, the Almighty: {and spread corruption in the land} [2:27] meaning: they worship other than Allah the Almighty, and they act unjustly in their deeds, as they follow their desires, and this is the ultimate corruption. {Those are the losers} [2:27] is a subject and a predicate, and "hum" (they) is additional (intensifier). It is also permissible for "hum" to be a second subject, "al-khasirun" (the losers) as its predicate, and the second subject and its predicate together form the predicate of the first subject, as previously mentioned (3). The loser (al-khasir) is he who deprives himself of his share of success and victory. Loss (al-khusran) is deficiency, whether in a scale or otherwise. Jarir said: "Verily, Salit is in loss, for they ... are children of a people born as slaves (4)." He means by loss: what diminishes their share and honor. Al-Jawhari said (5): "Khasartu al-shay'" (I made the thing lose) - with a fatha - and "akhsartuhu": I diminished it. Al-khassar, al-khasara, and al-khaysara mean: straying and destruction. It is said of one who is destroyed: a loser; because he lost himself and his family on the Day of Resurrection, and was denied his dwelling in Paradise. Seventh: In this verse, there is evidence that fulfilling the covenant and adhering to it, and every permissible covenant a person imposes upon himself, it is not permissible for him to break it, whether it is between (6) a Muslim or someone else, due to Allah's condemnation of whoever breaks his covenant. He said: {O you who have believed, fulfill [all] contracts} [5:1]. And He said (7) to His Prophet, peace be upon him: {If you [have reason to] fear from a people betrayal, throw [their treaty] back to them, [putting you] on equal terms} [8:58]. Thus, He forbade him from treachery, and that only occurs by breaking the covenant, as will be explained in its place, Allah willing.

(1) In (d): his covenants. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/113. (3) Page 277. (4) His Diwan 1/1071. "Aqinnah" is the plural of "qann," which is (as in Mukhtar al-Sihah) a slave who is owned along with his parents. (5) Al-Sihah: (kh-s-r). (6) In (d) and (z): from. (7) In (m): And He said.

पृष्ठ 372 सूरह अल-बकराह: आयत 27

...उसकी सीमाएं(1)। यह उन सभी चीजों के लिए सामान्य है जिन्हें अल्लाह सर्वशक्तिमान ने जोड़ने का आदेश दिया है। यह बहुसंख्यक (जमहूर) की राय है, और रिश्तेदारी (अर-रहम) इसी का एक हिस्सा है (2)। छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और धरती में भ्रष्टाचार फैलाते हैं} यानी: वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के अलावा अन्य की पूजा करते हैं, और अपने कार्यों में अन्याय करते हैं, क्योंकि वे अपनी इच्छाओं का पालन करते हैं, और यह भ्रष्टाचार की पराकाष्ठा है। {वही लोग घाटे में रहने वाले हैं} यह एक कर्ता (मुब्तदा) और एक विधेय (खबर) है, और "हुम" (वे) अतिरिक्त (ताकीद के लिए) है। यह भी संभव है कि "हुम" दूसरा कर्ता हो, "अल-खासिरून" उसका विधेय हो, और दूसरा कर्ता और उसका विधेय मिलकर पहले कर्ता का विधेय बनें, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (3)। घाटे में रहने वाला (अल-खासिर) वह है जो स्वयं को सफलता और विजय के अपने हिस्से से वंचित कर लेता है। हानि (अल-खुसरान) का अर्थ है कमी, चाहे वह तराजू में हो या किसी अन्य चीज़ में। जरीर ने कहा है: "निश्चित रूप से सलीत घाटे में है, क्योंकि वे... ऐसे लोगों की संतान हैं जो गुलाम पैदा हुए थे (4)।" उनका 'खसार' (घाटे) से तात्पर्य है: वह जो उनके हिस्से और सम्मान को कम करता है। अल-जौहरी ने कहा (5): "ख़सरतुल-शय" - फतह के साथ - और "अख़सरतुहु": मैंने इसे कम कर दिया। अल-खसार, अल-खसारा और अल-खैसरा का अर्थ है: पथभ्रष्टता और विनाश। विनाश को प्राप्त व्यक्ति के लिए कहा जाता है: घाटे में रहने वाला; क्योंकि उसने कयामत के दिन स्वयं को और अपने परिवार को खो दिया, और उसे जन्नत के उसके घर से वंचित कर दिया गया। सातवाँ: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि वादे को निभाना और उसका पालन करना, और हर वह वैध अनुबंध (अहद) जिसे व्यक्ति स्वयं पर अनिवार्य करता है, उसे तोड़ना उसके लिए जायज़ नहीं है, चाहे वह एक मुस्लिम के बीच हो या किसी और के(6), क्योंकि अल्लाह ने अपना वादा तोड़ने वाले की निंदा की है। उसने कहा है: {हे ईमान वालो! संधियों का पालन करो} [अल-माइदा: 1]। और उसने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहा (7): {और यदि तुम्हें किसी कौम से विश्वासघात की आशंका हो, तो उनका अनुबंध उनकी ओर बराबरी के आधार पर फेंक दो} [अल-अनफाल: 58]। अतः उसने उन्हें विश्वासघात से मना किया, और वह केवल वादा तोड़ने से ही होता है, जैसा कि इंशा-अल्लाह अपने स्थान पर स्पष्ट किया जाएगा।

(1) (द) में: उसके वादे। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/113। (3) पृष्ठ 277। (4) उनका दीवान 1/1071। "अक़िन्ना", 'क़न्न' का बहुवचन है, और यह (मुख्तार अल-सिहाह के अनुसार) वह गुलाम है

जो अपने माता-पिता के साथ ही मालिकाना हक में हो। (5) अल-सिहाह: (ख़-स-र)। (6) (द) और (ज़) में: से। (7) (म) में: और कहा।

صفحہ 372 سورۃ البقرہ: آیت 27

...اس کی حدود (1)۔ پس یہ ہر اس چیز میں عام ہے جس کے جوڑنے کا اللہ تعالیٰ نے حکم دیا ہے۔ یہ جمہور کا قول ہے، اور رحم (رشتہ داری) اسی کا ایک حصہ ہے (2)۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ زمین میں فساد برپا کرتے ہیں} یعنی: وہ اللہ تعالیٰ کے سوا دوسروں کی عبادت کرتے ہیں، اور اپنے افعال میں ظلم کرتے ہیں، کیونکہ وہ اپنی خواہشات کے تابع ہوتے ہیں، اور یہ فساد کی انتہا ہے۔ {وہی لوگ خسارہ پانے والے ہیں} یہ مبتدا اور خبر ہے، اور لفظ "ہم" زائد (تاکید کے لیے) ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ "ہم" مبتدا ثانی ہو اور "الخاسرون" اس کی خبر ہو، اور دوسرا مبتدا اپنی خبر کے ساتھ مل کر پہلے مبتدا کی خبر بنے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔ اور خسارہ پانے والا (الخاسر) وہ ہے جس نے خود کو فلاح و کامرانی کے اپنے حصے سے محروم کر لیا، اور خسران (نقصان) کے معنی کمی کے ہیں، خواہ وہ ترازو میں ہو یا کسی اور چیز میں۔ جریر نے کہا ہے: بے شک سلیط خسارے میں ہے، کیونکہ وہ ... ایسی قوم کی اولاد ہیں جو غلام پیدا ہوئے تھے (4)۔ خسار سے اس کی مراد وہ ہے جو ان کے حصوں اور شرف میں کمی کر دے۔ الجوہری نے کہا (5): "خَسَرْتُ الشيءَ" - زبر (فتحہ) کے ساتھ - اور "أخسرته": میں نے اسے کم کر دیا۔ الخسار، الخسارہ اور الخیسری: گمراہی اور ہلاکت کو کہتے ہیں۔ ہلاک ہونے والے کو 'خاسر' کہا جاتا ہے؛ کیونکہ اس نے قیامت کے دن اپنی جان اور اپنے گھر والوں کو نقصان پہنچایا (کھو دیا)، اور اسے جنت میں اس کے ٹھکانے سے محروم کر دیا گیا۔ ساتویں بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ عہد کو پورا کرنا اور اس پر قائم رہنا، اور ہر وہ جائز عہد جسے انسان اپنے اوپر لازم کر لے، اس کا توڑنا اس کے لیے حلال نہیں ہے، خواہ وہ (6) مسلمان کے درمیان ہو یا کسی اور کے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے عہد توڑنے والے کی مذمت کی ہے۔ اللہ نے فرمایا ہے:

{اے ایمان والو! معاہدوں کو پورا کرو} [المائدہ: 1]۔ اور (7) اپنے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے فرمایا: {اور اگر آپ کو کسی قوم سے خیانت کا ڈر ہو تو ان کا عہد برابری کی بنیاد پر ان کی طرف پھینک دیں} [الانفال: 58]، پس اللہ نے آپ کو دھوکہ دہی سے منع فرمایا، اور وہ عہد توڑنے کے سوا نہیں ہوتا، جیسا کہ ان شاء اللہ اپنے مقام پر اس کا بیان آئے گا۔

(1) نسخہ (د) میں: عہودہ (اس کے عہد)۔ (2) المحرر الوجیز 113/1۔ (3) صفحہ 277۔ (4) دیوان جریر 1071/1۔ "أقنة"، 'قَنّ' کی جمع ہے، اور یہ (جیسا کہ مختار الصحاح میں ہے) وہ غلام ہے جو خود اور اس کے والدین بھی کسی کی ملکیت میں ہوں۔ (5) الصحاح: (خسر)۔ (6) نسخہ (د) اور (ظ) میں: "من" (سے۔) (7) نسخہ (م) میں: "وقد قال" (اور کہا۔)

Surah Al-Baqarah: Verse 28 373

His saying, the Almighty: {How can you disbelieve in Allah while you were lifeless and He brought you to life; then He will cause you to die, then He will bring you to life, and then to Him you will be returned. [28]} "How" (Kayfa) is a question about state, and it is a noun in the accusative position (nasb) by "disbelieve" (takfuruun). It is indeclinable (mabni) with a fatha, though it should have been quiescent (saakinah), because it carries the meaning of interrogation which implies amazement. Thus, it resembles particles (huruf). Fatha was chosen for its lightness (1). That is: these are people from whom one should be amazed when they disbelieved while the proof had been established against them.

If it is asked: How is it permissible for this address to be to the People of the Book when they did not disbelieve in Allah? The answer: As previously mentioned, because they did not affirm the matter of Muhammad (peace be upon him) and did not believe him in what he brought, they have committed shirk (associating partners with Allah); because they did not acknowledge that the Quran is from Allah, and whoever claims that the Quran is the speech of humans has associated partners with Allah and has become a violator of the covenant.

It was said: "How" is in the form of an inquiry, but it is not one; rather, it is for affirmation and rebuke, i.e., how can you disbelieve in Allah and His blessings upon you (2) and this power of His?! Al-Wasiti (3) said: He rebuked them with this to the utmost degree of rebuking; because dead matter and inanimate objects do not dispute with their Maker in anything; dispute only comes from spiritual beings.

His saying, the Almighty: {while you were lifeless} – this "wa" (and) is the "wa" of state (waw al-hal), and "qad" is implied. Al-Zajjaj (4) said: The estimation is: "and you had been," then "qad" was deleted. Al-Farra' (5) said: "lifeless" (amwaatan) is the predicate (khabar) of "kun-tum" (you were).

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/206. (2) In (M): "How can you disbelieve His blessings upon you," and in (D): "How can you disbelieve and Allah's blessing upon you." What is established is from (Z), and it is consistent with what is in al-Muharrar al-Wajiz 1/113. (3) Abu Bakr Muhammad ibn Musa, known as Ibn al-Farghani, from the early companions of al-Junayd and Abu al-Husayn al-Nuri. He was a scholar of principles and branches. He died in Merv in the year 320 AH. Tabaqat al-Sufiyya by al-Sulami p. 302, Hilyat al-Awliya 10/349, and al-Wafi bi-l-Wafayat 5/85. (4) The text is

similar in Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 1/107, and in its exact wording in I'rab al-Quran by al-Nahhas 1/206. (5) We did not find this saying in Ma'ani al-Quran by al-Farra', and it is a continuation of the previous statement in I'rab al-Quran by al-Nahhas.

सूरह अल-बकरा: आयत २८ ३७३

अल्लाह तआला का फरमान है: {तुम अल्लाह का इनकार कैसे करते हो जबकि तुम निर्जीव थे तो उसने तुम्हें जीवन दिया, फिर वह तुम्हें मृत्यु देगा, फिर वह तुम्हें जीवित करेगा और फिर उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे। [२८]} "कैसे" (कैफ़ा) अवस्था के बारे में एक प्रश्न है, और यह "इनकार करते हो" (तकफ़ुरून) के कारण नसब (accusative) की स्थिति में एक संज्ञा है। यह फत्हा पर आधारित है, जबकि इसकी मूल स्थिति सुकुन होनी चाहिए थी, क्योंकि इसमें प्रश्न का भाव है जिसका अर्थ आश्चर्य है। इस प्रकार, यह अक्षरों (हुरूफ) के समान हो गया। इसके हल्केपन के कारण फत्हा को चुना गया (१)। अर्थात: ये वे लोग हैं जिनसे आश्चर्य किया जाना चाहिए जब उन्होंने इनकार किया जबकि उनके विरुद्ध प्रमाण स्थापित हो चुके थे।

यदि यह पूछा जाए: यह संबोधन अहले किताब (किताब वाले लोगों) के लिए कैसे संभव है जबकि वे अल्लाह का इनकार नहीं करते थे? उत्तर: जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, चूंकि उन्होंने मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मामले की पुष्टि नहीं की और जो कुछ वे लाए उसमें उन्हें सच नहीं माना, इसलिए उन्होंने शिर्क किया; क्योंकि उन्होंने यह स्वीकार नहीं किया कि कुरान अल्लाह की ओर से है, और जो कोई यह दावा करता है कि कुरान इंसानी कलाम है, उसने अल्लाह के साथ शिर्क किया और वाचा तोड़ने वाला बन गया।

कहा गया है: "कैसे" का शब्द प्रश्न का है, लेकिन यह प्रश्न नहीं है, बल्कि यह पुष्टि और फटकार के लिए है, अर्थात: तुम अल्लाह और तुम पर उसके एहसानों (२) और उसकी इस शक्ति का इनकार कैसे कर सकते हो?! अल-वासिती (३) ने कहा: उन्होंने इसके माध्यम से उन्हें अत्यधिक फटकार लगाई; क्योंकि मृत और निर्जीव वस्तुएं अपने बनाने वाले से किसी भी चीज में विवाद नहीं करतीं, विवाद केवल आध्यात्मिक प्राणियों की ओर से होता है।

अल्लाह का फरमान: {जबकि तुम निर्जीव थे} - यह "वाव" हाल (अवस्था) का वाव है, और "क़द" इसमें छुपा हुआ है। अल-ज़ज्जाज (४) ने कहा: अनुमान है: "और तुम थे," फिर "क़द" को हटा दिया गया। अल-फर्रा (५) ने कहा: "निर्जीव" (अमवातन) "कुनतुम" की खबर है।

---

(१) इराब अल-कुरान, अल-नहहास १/२०६। (२) (म) में: "तुम उस पर अपनी नेमतों का इनकार कैसे करते हो", और (द) में: "तुम कैसे इनकार करते हो जबकि तुम पर अल्लाह की नेमत है"। (ज़) से जो प्रमाणित है वही यहाँ है, और यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/११३ के अनुरूप है। (३) अबू बक्र

मुहम्मद बिन मूसा, जो इब्न अल-फरगानी के नाम से जाने जाते हैं, अल-जुनैद और अबू अल-हुसैन अल-नूरी के शुरुआती साथियों में से थे। वे उसूल (सिद्धांतों) और शाब्दिक भेदों के विद्वान थे। उनकी मृत्यु ३२० हिजरी में मर्व में हुई। तबाक़ात अल-सूफ़िया, अल-सुलमी पृष्ठ ३०२, हिलयत अल-औलिया १०/३४९, और अल-वाफ़ी बिल-वफ़यात ५/८५। (४) अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान १/१०७ में इसी तरह का पाठ है, और अल-नहहास की इराब अल-कुरान १/२०६ में इन्हीं शब्दों में है। (५) हमें अल-फर्रा की मा'नी अल-कुरान में यह कथन नहीं मिला, और यह अल-नहहास की इराब अल-कुरान में पिछली बात का ही विस्तार है।

سورہ البقرہ : الآیۃ ۲۸ ۳۷۳

قولہ تعالی : ﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ۲۸﴾ «کیف» حال کے بارے میں سوال ہے، اور یہ «تکفرون» کی وجہ سے محلِ نصب میں اسم ہے، اور یہ فتحہ پر مبنی ہے، جبکہ اس کی اصل حالت سکون ہونی چاہیے تھی، کیونکہ اس میں استفہام کا معنی ہے جس کا مطلب تعجب ہے، تو یہ حروف کے مشابہ ہو گیا، اور اس کے ہلکے پن کی وجہ سے فتحہ کا انتخاب کیا گیا (۱)، یعنی : یہ وہ لوگ ہیں جن سے تعجب کیا جانا چاہیے جب انہوں نے کفر کیا جبکہ ان پر حجت ثابت ہو چکی تھی۔

اگر یہ کہا جائے : یہ خطاب اہل کتاب کے لیے کیسے جائز ہے جبکہ وہ اللہ کا کفر نہیں کرتے تھے؟ جواب : جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے کہ جب انہوں نے محمد ﷺ کے معاملے کو ثابت نہیں کیا اور جو کچھ آپ لائے اس میں آپ کی تصدیق نہیں کی، تو انہوں نے شرک کیا؛ کیونکہ انہوں نے یہ اقرار نہیں کیا کہ قرآن اللہ کی طرف سے ہے، اور جس نے یہ دعویٰ کیا کہ قرآن بشر کا کلام ہے اس نے اللہ کے ساتھ شرک کیا، اور عہد کو توڑنے والا بن گیا۔

اور کہا گیا : «کیف» کا لفظ استفہام کا ہے، لیکن یہ استفہام نہیں بلکہ تقریر اور توبیخ ہے، یعنی: تم اللہ اور تم پر اس کی نعمتوں (۲) اور اس کی اس قدرت کا کفر کیسے کرتے ہو؟! الواسطی (۳) نے کہا: اس کے ذریعے انہیں سخت ترین توبیخ کی؛ کیونکہ مردہ اور جمادات اپنے بنانے والے سے کسی چیز میں جھگڑا نہیں کرتے، جھگڑا تو صرف روحانی ڈھانچوں (ذی روح مخلوق) سے ہوتا ہے۔

قوله تعالى: ﴿وَكُنتُمْ أَمْوَاتًا﴾ یہ واؤ حال کی واؤ ہے، اور «قد» مقدر ہے۔ الزجاج (۴) نے کہا: اصل عبارت «وقد كنتم» ہے، پھر «قد» کو حذف کر دیا گیا۔ اور الفراء (۵) نے کہا: «أمواتاً» «كنتم» کی خبر ہے۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲۰۶/۱۔ (۲) (م) میں ہے: «كيف تكفرون نعمه عليكم»، اور (د) میں ہے: «كيف تكفرون ونعمة الله عليكم»۔ اور جو (ظ) سے ثابت ہے وہ درج ہے، اور یہ المحرر الوجيز ۱۱۳/۱ کے موافق ہے۔ (۳) ابو بکر محمد بن موسیٰ، جو ابن الفرغانی کے نام سے مشہور ہیں، جنید اور ابو الحسین النوری کے قدیم اصحاب میں سے تھے، اور وہ اصول اور فروع کے عالم تھے۔ ۳۲۰ھ میں مرو میں وفات پائی۔ طبقات الصوفیہ لسلمی ص ۳۰۲، وحلية الأولياء ۳۴۹/۱۰، والوافي بالوفيات ۸۵/۵۔ (۴) اسی طرح کی بات معانی القرآن للزجاج ۱۰۷/۱ میں ہے، اور انہی الفاظ کے ساتھ إعراب القرآن للنحاس ۲۰۶/۱ میں ہے۔ (۵) ہمیں الفراء کی معانی القرآن میں یہ قول نہیں ملا، اور یہ إعراب القرآن للنحاس میں سابقہ کلام کا ہی تتمہ ہے۔

374 Surah Al-Baqarah: Verse 28

«Then He gave you life, then He will cause you to die.» This is a complete stop (waqf), as stated by Abu Hatim (1). Then he said: «Then He will give you life.»

The scholars of interpretation (tafsir) differed regarding the order of these two deaths and two lives, and how many deaths and lives there are for a human being?

Ibn Abbas and Ibn Mas'ud said: Meaning, you were dead (non-existent) before you were created, then He gave you life - meaning: He created you - then He causes you to die upon the expiry of your terms, then He gives you life on the Day of Resurrection (2).

Ibn Atiyyah said (3): And this opinion is what is intended by the verse, and it is the one from which the disbelievers have no escape, due to their acknowledgment of them. Since the souls of the disbelievers yielded to being non-existent dead, then to being brought to life in this world, then to dying in it, the necessity of the final life became compelling against them, and their denial of it became a mere claim with no proof for it.

Others said: And the life that is in the grave, according to this interpretation, falls under the status of the life of this world.

It was said: It was not taken into account, just as the death (4) of those He caused to die in this world and then revived in this world was not taken into account.

It was said: You were dead in the loins of Adam, then He brought you out of his loins like specks of dust, then He causes you the death of this world, then He resurrects you.

It was said: You were dead - meaning: as zygotes - in the loins of men and the wombs of women, then He transferred you from the wombs, thus He gave you life, then He causes you to die after this life, then He gives you life in the grave for questioning, then...

---

(1) He is Al-Sijistani, and what Abu Bakr Al-Anbari narrated from him in "Idah al-Waqf wa al-Ibtida" 1/510 is: that the complete stop is at His saying: «Then He gave you life» because they were only rebuked for what they know and acknowledge, and that is because they used to acknowledge that they were dead when they were zygotes in the loins of their fathers, then they were given life from the zygotes and they did not acknowledge life after death. So Allah said, rebuking them: «How can you disbelieve

in Allah» meaning: woe to you, how can you disbelieve in Allah when you were dead and He gave you life? Then He began saying: «Then He causes you to die, then He gives you life, then to Him you will be returned». Al-Anbari countered this by saying: This which he said is contradicted by the verse; because he claimed that Allah only rebukes them for what they acknowledge, while He said: «How can you disbelieve», thus He rebuked them for disbelief whereas they did not acknowledge being disbelievers. (2) At-Tabari cited both of their opinions in his Tafsir 1/443. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/114. (4) In (Zha): by a death.

374 सूरा अल-बक़रा: आयत 28

«फिर उसने तुम्हें जीवन दिया, फिर वह तुम्हें मृत्यु देगा» यह पूर्ण विराम (वक़्फ़) है, जैसा कि अबू हातिम (1) ने कहा। फिर उसने कहा: «फिर वह तुम्हें जीवन देगा।»

व्याख्याकारों (मुफ़स्सिरों) ने इन दो मौतों और दो जीवनों के क्रम में मतभेद किया है, और मनुष्य के लिए कितनी मौतें और जीवन हैं?

इब्न अब्बास और इब्न मसूद ने कहा: अर्थात: तुम पैदा होने से पहले मृत (अस्तित्वहीन) थे, फिर उसने तुम्हें जीवित किया - अर्थात: तुम्हें पैदा किया - फिर तुम्हारी अवधि पूरी होने पर वह तुम्हें मृत्यु देता है, फिर कयामत के दिन तुम्हें जीवित करेगा (2)।

इब्न अतिय्या (3) ने कहा: और यही कथन आयत का उद्देश्य है, और यही वह है जिससे काफ़िरों के लिए कोई बचाव नहीं है, क्योंकि वे उन्हें स्वीकार करते हैं। जब काफ़िरों की आत्माओं ने इस बात को मान लिया कि वे अस्तित्वहीन मृत थे, फिर दुनिया में जीवन मिला, फिर इसमें मृत्यु मिली, तो उन पर दूसरे जीवन की अनिवार्यता प्रबल हो गई, और उनका इसका खंडन करना एक ऐसा दावा बन गया जिसके पास कोई प्रमाण नहीं है।

दूसरों ने कहा: इस व्याख्या के अनुसार कब्र का जीवन दुनिया के जीवन के शासन में है।

और कहा गया: उसे नहीं गिना गया जैसे कि उस व्यक्ति की मृत्यु (4) को नहीं गिना गया जिसे उसने दुनिया में मारा और फिर दुनिया में ही जीवित कर दिया।

और कहा गया: तुम आदम की पीठ में मृत थे, फिर उसने तुम्हें उनकी पीठ से धूल के कणों की तरह निकाला, फिर वह तुम्हें दुनिया की मौत देगा, फिर वह तुम्हें पुनर्जीवित करेगा।

और कहा गया: तुम मृत थे - अर्थात: पुरुषों की पीठ और महिलाओं के गर्भ में शुक्राणु के रूप में - फिर उसने तुम्हें गर्भ से स्थानांतरित किया और तुम्हें जीवन दिया, फिर वह तुम्हें इस जीवन के बाद मृत्यु देता है, फिर कब्र में सवाल-जवाब के लिए तुम्हें जीवित करेगा, फिर...

---

(1) वह अल-सिजिस्तानी हैं, और अबू बक्र अल-अंसारी ने उनसे 'इज़ाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा' 1/510 में जो उद्धृत किया है वह यह है: कि पूर्ण विराम उनके शब्द «फिर उसने तुम्हें जीवन दिया» पर है क्योंकि उन्हें केवल उसी बात पर फटकारा गया जिसे वे जानते हैं और स्वीकार करते हैं, और

वह यह है कि वे स्वीकार करते थे कि जब वे अपने पिता की पीठ में शुक्राणु थे तो वे मृत थे फिर शुक्राणु से जीवित किए गए और वे मृत्यु के बाद जीवन को स्वीकार नहीं करते थे। तो अल्लाह ने उन्हें फटकारते हुए कहा: «तुम अल्लाह का इनकार कैसे करते हो» अर्थात: तुम पर धिक्कार है, तुम अल्लाह का इनकार कैसे करते हो जब तुम मृत थे और उसने तुम्हें जीवन दिया, फिर कहना शुरू किया: «फिर वह तुम्हें मृत्यु देगा फिर तुम्हें जीवित करेगा फिर उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे»। अल-अंसारी ने इसका यह कहकर खंडन किया: यह जो उन्होंने कहा है उसे स्वयं आयत ही काटती है; क्योंकि उन्होंने दावा किया कि अल्लाह उन्हें केवल उसी पर फटकारता है जिसे वे स्वीकार करते हैं, जबकि अल्लाह ने कहा: «तुम कैसे कुफ़्र (इनकार) करते हो,» तो उन्हें कुफ़्र पर फटकारा जबकि वे अपने काफ़िर होने को स्वीकार नहीं करते थे। (2) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/443 में उन दोनों के कथन उद्धृत किए हैं। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/114। (4) (ज़) संस्करण में: 'एक मृत्यु' द्वारा।

٣٧٤ سورہ بقرہ: آیت ٢٨

«پس اس نے تمہیں زندگی دی پھر وہ تمہیں موت دے گا» یہ وقفِ تمام ہے، جیسا کہ ابو حاتم (1) نے کہا۔ پھر اس نے کہا: «پھر وہ تمہیں زندگی دے گا»۔

اہلِ تاویل نے ان دو موتوں اور دو زندگیوں کی ترتیب میں اختلاف کیا ہے، اور یہ کہ انسان کے لیے کتنی موتیں اور زندگیاں ہیں؟

پس ابن عباس اور ابن مسعود نے کہا: یعنی: تم پیدا ہونے سے پہلے معدوم (مردہ) تھے، پھر اس نے تمہیں زندہ کیا - یعنی تمہیں پیدا کیا - پھر تمہاری مدتیں پوری ہونے پر تمہیں موت دیتا ہے، پھر قیامت کے دن تمہیں زندہ کرے گا (2)۔

ابن عطیہ (3) نے کہا: اور یہ قول ہی آیت سے مراد ہے، اور یہی وہ ہے جس سے کافروں کے لیے کوئی فرار نہیں، کیونکہ وہ ان دونوں کا اقرار کرتے ہیں، اور جب کافروں کے نفوس نے اس بات کو تسلیم کر لیا کہ وہ معدوم مردہ تھے، پھر دنیا میں زندگی ملی، پھر اس میں موت ملی، تو ان پر دوسری زندگی کی ضرورت پختہ ہو گئی، اور ان کا اس کا انکار کرنا ایسا دعویٰ بن گیا جس کی کوئی دلیل نہیں۔

دیگر نے کہا: اس تاویل کے مطابق قبر کی زندگی دنیاوی زندگی کے حکم میں ہے۔

اور کہا گیا: اسے شمار نہیں کیا گیا جیسا کہ اس شخص کی موت (4) کو شمار نہیں کیا گیا جسے اس نے دنیا میں موت دی اور پھر اسے دنیا ہی میں زندہ کر دیا۔

اور کہا گیا: تم آدم علیہ السلام کی پشت میں مردہ تھے، پھر اس نے تمہیں ان کی پشت سے ذرات کی طرح نکالا، پھر تمہیں دنیا کی موت دے گا، پھر تمہیں اٹھائے گا۔

اور کہا گیا: تم مردہ تھے - یعنی نطفے تھے - مردوں کی پشتوں اور عورتوں کے رحموں میں، پھر تمہیں رحموں سے منتقل کیا اور تمہیں زندگی دی، پھر اس زندگی کے بعد تمہیں موت دیتا ہے، پھر قبر میں سوال وجواب کے لیے تمہیں زندہ کرے گا، پھر...

---

(1) وہ السجستانی ہیں، اور ان سے ابوبکر الانباری نے "ایضاح الوقف والابتداء" 510/1 میں جو نقل کیا ہے وہ یہ ہے: کہ وقفِ تام اللہ کے قول «فأحياكم» پر ہے کیونکہ انہیں صرف اسی چیز پر ڈانٹا گیا ہے جسے وہ جانتے ہیں اور جس کا اقرار کرتے ہیں، اور وہ یہ کہ وہ اقرار کرتے تھے کہ جب وہ اپنے باپوں کی پشتوں میں نطفہ تھے تو مردہ تھے پھر نطفے سے زندہ کیے گئے اور وہ موت کے بعد کی زندگی کا اعتراف نہیں کرتے تھے۔ تو اللہ نے انہیں ملامت کرتے ہوئے فرمایا: «كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ» یعنی: تم پر افسوس، تم اللہ کا کیسے انکار کرتے ہو حالانکہ تم مردہ تھے تو اس نے تمہیں زندگی دی، پھر کلام شروع کیا اور فرمایا: «ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» اور الانباری نے اس پر یہ کہتے ہوئے اعتراض کیا ہے: یہ بات جو اس نے کہی ہے اسے خود آیت ہی توڑ دیتی ہے؛ کیونکہ اس کا دعویٰ ہے کہ اللہ انہیں صرف اس بات پر ڈانٹتا ہے جس کا وہ اعتراف کرتے ہیں، حالانکہ فرمایا: «کیسے تم کفر کرتے ہو» تو انہیں کفر پر ڈانٹا گیا جبکہ وہ اپنے کافر ہونے کا اعتراف نہیں کرتے تھے۔ (2) طبری نے اپنی تفسیر 443/1 میں ان دونوں کے قول نقل کیے ہیں۔ (3) المحرر الوجیز 114/1۔ (4) نسخہ (ظ) میں: ایک موت کے ساتھ

Surah Al-Baqarah: Verse 28 375

He causes you to die in the grave, then He brings you to life—the life of the resurrection for the gathering, which is the life after which there is no death.

I said: According to this interpretation, there are three deaths and three lives. Their being dead in the loins of Adam, and being brought forth from his loins and being witnessed, is different from being sperm in the loins of men and the wombs of women; so according to this, there come four deaths and four lives.

It has been said: God Almighty brought them into existence before the creation of Adam (peace be upon him) like fine dust (1), then He caused them to die. According to this, there would be five deaths and five lives, and a sixth death for the sinners from the nation of Muhammad (peace be upon him) when they enter the Fire, based on the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "As for the people of Hell who are its inhabitants, they neither die therein nor live. But there are people whom the Fire will seize because of their sins—or he said: their mistakes—so Allah will cause them to die a [special] death, until they become coal. Then intercession will be permitted for them, and they will be brought in groups after groups and spread over the rivers of Paradise. Then it will be said: 'O people of Paradise, pour water over them,' and they will grow as a seed grows (2) in the silt carried by a flood." A man from the group said: "It is as if the Messenger of Allah (peace be upon him) used to tend sheep in the desert (3)." Narrated by Muslim (4).

I said: His saying "So Allah caused them to die" refers to actual death, because He emphasized it with the verbal noun [infinitivus], and that was an honor for them.

It was said: It is possible that "caused them to die" (5) is an expression for making them absent from its pains through sleep, and that it is not death in reality. However, the first view is more correct. Grammarians have agreed that when you emphasize a verb with its verbal noun, it cannot be metaphorical, but is rather literal. An example of this is: {And Allah spoke to Moses directly} [An-Nisa: 164], as will be explained later, God willing.

---

(1) In versions (z) and (zha): like cattle. (2) In version (z): "yakun" (masculine form), and it is not in (dal) and (zha). (3) In (z) and (zha): in the desert. (4) Hadith No. (185) : (306). And in it: "he had been in the desert." It is in Al-Musnad (11077). And his saying: "dabā'ir" means: groups in separation. "Al-hibbah," with a kasra under the 'ha', refers

to the seeds of legumes and grass that grow in the wild and along stream banks. "Hamil al-sayl" is what the flood brings of mud or scum, meaning what is carried by the flood. The intent is a metaphor for the speed, beauty, and freshness of the growth. (Sharh Sahih Muslim by An-Nawawi 3/23 and 28). (5) In version (zha): "imātatahum" (causing them to die).

सूरा अल-बकरा: आयत 28 375

वह तुम्हें कब्र में मारता है, फिर वह तुम्हें पुनरुत्थान के जीवन के लिए जीवित करता है, जो वह जीवन है जिसके बाद कोई मृत्यु नहीं है।

मैंने कहा: इस व्याख्या के अनुसार, तीन मौतें और तीन जीवन हैं। आदम की पीठ में उनका मृत होना, और उनकी पीठ से बाहर निकाला जाना और उनके विरुद्ध गवाही दिया जाना, पुरुषों की पीठ में वीर्य और महिलाओं के गर्भाशय में होने से अलग है; इसलिए इसके अनुसार, चार मौतें और चार जीवन आते हैं।

यह कहा गया है: अल्लाह तआला ने आदम (उन पर शांति हो) की रचना से पहले उन्हें धूल के कणों (1) की तरह अस्तित्व में लाया, फिर उन्हें मार दिया। इसके अनुसार, पांच मौतें और पांच जीवन होंगे, और मुहम्मद (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) के उम्मत के गुनहगारों के लिए एक छठी मौत होगी जब वे आग में प्रवेश करेंगे, अबू सईद अल-खुदरी की हदीस के अनुसार, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "जहाँ तक नरक के उन लोगों का सवाल है जो उसके स्थायी निवासी हैं, वे उसमें न मरते हैं और न ही जीते हैं। लेकिन कुछ ऐसे लोग हैं जिन्हें आग ने उनके पापों - या उन्होंने कहा: उनकी गलतियों - के कारण पकड़ लिया है, इसलिए अल्लाह उन्हें एक [विशेष] मृत्यु देगा, यहाँ तक कि जब वे कोयला हो जाएंगे, तो उनके लिए सिफारिश (शफ़ात) की अनुमति दी जाएगी। फिर उन्हें समूहों में लाया जाएगा और स्वर्ग की नदियों पर फैला दिया जाएगा। फिर कहा जाएगा: 'हे स्वर्ग के वासियों, उन पर पानी डालो', और वे वैसे ही उगेंगे जैसे बाढ़ द्वारा लाई गई मिट्टी में बीज उगता है (2)।" सभा के एक व्यक्ति ने कहा: "ऐसा लगता है जैसे अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) देहात (रेगिस्तान) में चरवाहे रहे थे (3)।" इसे मुस्लिम ने उल्लेख किया है (4)।

मैंने कहा: तो उनका कहना "तो अल्लाह ने उन्हें मार दिया" वास्तव में मृत्यु है, क्योंकि उन्होंने इसे 'मस्दर' (क्रियात्मक संज्ञा) के साथ पुख्ता किया है, और यह उनके सम्मान के लिए था।

और यह भी कहा गया है: यह संभव है कि "उन्हें मार दिया" (5) नींद के माध्यम से उसके दर्द से उन्हें ओझल करने की एक अभिव्यक्ति हो, और यह वास्तव में मृत्यु न हो। लेकिन पहला विचार अधिक सही है, और व्याकरणविदों ने सहमति व्यक्त की है कि जब आप क्रिया को 'मस्दर' के साथ पुख्ता करते हैं, तो वह रूपक (मजाज़) नहीं हो सकता, बल्कि वह वास्तविकता पर आधारित होता है। और

इसका उदाहरण है: {और अल्लाह ने मूसा से सीधे बात की} [अन-निसा: 164] जैसा कि इंशा-अल्लाह आगे बताया जाएगा।

---

(1) (ज़) और (ज़ा) में: मवेशियों की तरह। (2) (ज़) में: "यकुन", और (द) और (ज़ा) में नहीं है। (3) (ज़) और (ज़ा) में: देहात में। (4) नंबर (185) : (306)। और इसमें है: वह देहात में थे। यह मुसनद (11077) में है। और उनका शब्द 'दबा'इर' का अर्थ है: अलग-अलग समूह। 'अल-हिब्बा' (ह के नीचे ज़ेर के साथ) का अर्थ है सब्जियों और घास के बीज जो जंगलों और बाढ़ के किनारों पर उगते हैं। 'हमील अल-सैल' वह मिट्टी या कचरा है जो बाढ़ अपने साथ लाती है। इसका उद्देश्य उगने की गति, सुंदरता और ताजगी में समानता देना है। (शरह सहीह मुस्लिम अन-नवावी 3/23 और 28 द्वारा)। (5) (ज़ा) में: "इमाताहुम" (उनका मारना)।

سورہ البقرہ: آیت ۲۸ ۳۷۵

وہ تمہیں قبر میں مارتا ہے، پھر تمہیں حشر کے لیے دوبارہ زندہ کرتا ہے، اور یہ وہ زندگی ہے جس کے بعد موت نہیں۔

میں نے کہا: پس اس تاویل کے مطابق یہ تین موتیں اور تین زندگیاں ہیں۔ آدم علیہ السلام کی پشت میں ان کا مردہ ہونا، اور ان کی پشت سے نکالنا اور ان پر گواہی لینا، مردوں کی اصلاب اور عورتوں کے ارحام میں نطفہ ہونے سے الگ ہے؛ چنانچہ اس لحاظ سے چار موتیں اور چار زندگیاں بنتی ہیں۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ نے انہیں آدم علیہ السلام کی تخلیق سے پہلے ذرات (۱) کی طرح پیدا کیا، پھر انہیں موت دے دی، تو اس لحاظ سے پانچ موتیں اور پانچ زندگیاں ہوں گی، اور امتِ محمدیہ ﷺ کے گنہگاروں کے لیے چھٹی موت ہوگی جب وہ آگ میں داخل ہوں گے، ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث کی وجہ سے جس میں انہوں نے کہا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "رہے جہنمی جو جہنم والے ہی ہیں، تو وہ اس میں نہ مریں گے اور نہ جئیں گے، لیکن کچھ لوگ ایسے ہیں جنہیں ان کے گناہوں — یا آپ نے فرمایا: ان کی خطاؤں — کی وجہ سے آگ پکڑ لے گی، پس اللہ انہیں ایک [خاص] موت دے دے گا، یہاں تک کہ جب وہ کوئلہ ہو جائیں گے تو سفارش (شفاعت) کی اجازت دی جائے گی، پھر انہیں گروہ در گروہ لایا جائے گا اور جنت کی نہروں پر پھیلا دیا جائے گا، پھر کہا جائے گا: اے جنت والو! ان پر پانی ڈالو، پس وہ اس طرح اگیں گے جیسے سیلاب کے بہاؤ کے ساتھ آئی ہوئی مٹی میں بیج اگتا ہے(۲)۔" تو قوم میں سے ایک شخص نے کہا: گویا رسول اللہ ﷺ صحرا (دیہات) میں مویشی چراتے رہے ہیں(۳)۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے(٤)۔

میں نے کہا: پس اللہ کا یہ فرمانا "فأماتهم الله" (پس اللہ نے انہیں مار دیا) حقیقت میں موت ہی ہے، کیونکہ اس نے اسے مصدر کے ساتھ مؤکد کیا ہے، اور یہ ان کی تکریم کی وجہ سے ہے۔

اور کہا گیا ہے: یہ بھی جائز ہے کہ "أماتهم"(٥) سے مراد نیند کے ذریعے انہیں آگ کی تکلیفوں سے بے خبر کر دینا ہو، اور یہ حقیقت میں موت نہ ہو، لیکن پہلا قول زیادہ صحیح ہے، اور نحویوں کا اس پر اتفاق ہے کہ جب تم فعل کی تاکید مصدر کے ساتھ کرو تو وہ مجازی نہیں ہوتا بلکہ حقیقت پر مبنی ہوتا ہے، اور اس کی مثال ہے: ﴿وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَىٰ تَكْلِيمًا﴾ [النساء : ١٦٤] جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ آگے اس کا بیان آئے گا۔

---

(١) (ز) اور (ظ) میں: چوپایوں کی طرح۔ (٢) (ز) میں: "يكون" ہے، اور (د) اور (ظ) میں نہیں ہے۔ (٣) (ز) اور (ظ) میں: صحرا میں۔ (٤) نمبر (١٨٥) : (٣٠٦)۔ اور اس میں ہے: وہ صحرا میں تھے۔ اور یہ مسند (١١٠٧٧) میں ہے۔ اور آپ کا قول: "ضبائر"، یعنی: الگ الگ جماعتیں۔ اور "الحبة" (ح کے نیچے زیر کے ساتھ) سے مراد سبزیوں اور گھاس کے وہ بیج ہیں جو بیابانوں اور سیلاب کے کناروں پر اگتے ہیں۔ اور "حميل السيل" وہ مٹی یا کوڑا کرکٹ ہے جو سیلاب اپنے ساتھ لاتا ہے۔ اور اس سے مراد اگنے کی تیزی، خوبصورتی اور تازگی میں تشبیہ دینا ہے۔ (شرح صحیح مسلم للنووی ٣/ ٢٣ اور ٢٨)۔ (٥) (ظ) میں: "إماتتهم"۔

376 Surah Al-Baqarah: Verse 29

It was said: The meaning is: You were dead through obscurity, then He brought you to life by making you remembered and honored through this religion and the Prophet who came to you. Then He causes you to die, so your remembrance dies, then He brings you back to life for resurrection.

The Almighty's saying: {Then to Him you will be returned} meaning: to His punishment is your return, due to your disbelief. It was also said: to life and to questioning (1), as the Almighty said: {As We began the first creation, We will repeat it} [Al-Anbiya: 104], so their repetition is like their beginning, so it is a return.

And "turja'un" (you will be returned) is the reading of the majority. Yahya bin Ya'mur, Ibn Abi Ishaq, Mujahid, Ibn Muhaysin, Salam, and Ya'qub (2) open the prefix of the present tense and break the 'jim' wherever it occurs (3).

The Almighty's saying: {It is He who created for you all of that which is on the earth. Then He directed Himself to the heaven, [His being above all creation], and made them seven heavens, and He is Knowing of all things. (29)}

The Almighty's saying: {It is He who created for you all of that which is on the earth} involves ten issues:

First: {Created} means: invented, and brought into existence after non-existence. It may be said of a human being: "he created", when he originates something, and from this is the saying of the poet: "Whoever creates what he says, my trickery towards him is little" (4) This meaning has been previously mentioned (5).

Ibn Kaysan said: "{Created for you}" means: for your sake. It was said: The meaning is: everything on earth is a blessing bestowed upon you, so it is for you. And it was said: it is evidence of monotheism and consideration.

---

(1) In (D) and (Z): "Al-Musa'alah" (questioning). (2) In (D), (Z), and (M): "Salam bin Ya'qub" which is a mistake, and what is established is from (Z). Ya'qub - who is Ibn Ishaq al-Hadrami - is one of the ten [readers]. See Al-Nashr 208/2. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 114/1. (4) Al-Baqillani attributed it in I'jaz al-Qur'an p. 154 to Bashshar, and it was attributed in Mu'jam al-Shu'ara p. 492 to Yahya bin Marwan bin Abi Hafsa. It was attributed in Mu'jam al-Udaba 186/19, Wafayat al-A'yan 290/5, and Tabaqat al-Shafi'iyyah al-Kubra 483/3 to Abu al-Hasan Mansur bin Isma'il al-Tamimi the jurist, and it is in Al-Kamil by Al-Mubarrad 882/2, and Al-Muharrar al-Wajiz 114/1 without

attribution. The narration of Al-Kamil and Mu'jam al-Shu'ara is: "Whoever lies about what he wants." (5) p. 341.

376 सूरह अल-बकराह: आयत 29

और कहा गया है: अर्थ यह है: तुम गुमनामी के कारण मृत थे, फिर उसने तुम्हें इस धर्म और तुम्हारे पास आए पैगंबर के माध्यम से याद किए जाने और सम्मानित होने के द्वारा जीवित किया। फिर वह तुम्हें मारता है, जिससे तुम्हारी याद मर जाती है, फिर वह तुम्हें पुनरुत्थान के लिए जीवित करेगा।

अल्लाह का कथन: {फिर उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे} यानी: तुम्हारे कुफ़्र (अविश्वास) के कारण तुम्हारा लौटना उसके अज़ाब (दंड) की ओर है। और कहा गया: जीवन की ओर और सवाल (1) की ओर, जैसा कि अल्लाह ने कहा: {जैसे हमने पहली सृष्टि शुरू की थी, हम उसे दोहराएंगे} [अल-अंबिया: 104], इसलिए उनका दोहराव उनकी शुरुआत की तरह है, तो यह लौटना है।

और "तुरजाऊन" (तुम लौटाए जाओगे) बहुमत का पाठ है। याह्या बिन या'मुर, इब्न अबी इशाक, मुजाहिद, इब्न मुहयसिन, सलाम और याकूब (2) मुदारिया (वर्तमान काल) के अक्षर पर ज़बर (फतहा) देते हैं और 'जीम' के नीचे ज़ेर (कसरा) देते हैं जहाँ कहीं भी वह आता है (3)।

अल्लाह का कथन: {वही है जिसने तुम्हारे लिए वह सब कुछ पैदा किया जो धरती पर है। फिर वह आसमान की ओर उन्मुख हुआ और उन्हें सात आसमान बना दिया, और वह हर चीज़ का जानने वाला है। (29)}

अल्लाह का कथन: {वही है जिसने तुम्हारे लिए वह सब कुछ पैदा किया जो धरती पर है} इसमें दस विषय हैं:

पहला: {पैदा किया} का अर्थ है: आविष्कार किया, और अभाव के बाद अस्तित्व में लाया। यह मनुष्य के बारे में भी कहा जा सकता है: "उसने पैदा किया", जब वह किसी चीज़ का निर्माण करता है, और इसी से कवि का कथन है: "जो अपनी कही हुई बात को पैदा करता है, उसके लिए मेरी युक्ति कम है" (4) यह अर्थ पहले भी उल्लेख किया जा चुका है (5)।

इब्न कैसां ने कहा: "{तुम्हारे लिए पैदा किया}" यानी: तुम्हारी खातिर। कहा गया है: अर्थ यह है कि: पृथ्वी पर जो कुछ भी है वह तुम पर एक उपकार है, इसलिए वह तुम्हारे लिए है। और कहा गया: यह एकेश्वरवाद और विचार का प्रमाण है।

---

(1) (द) और (ज़) में: अल-मुसा'अलह (सवाल)। (2) (द), (ज़) और (म) में: सलाम बिन याकूब, जो कि एक गलती है, और जो स्थापित है वह (ज़) से है। याकूब - जो इब्न इशाक अल-हद्रमी हैं - दस पाठकों

में से एक हैं। देखें अल-नश्र 2/208। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/114। (4) अल-बाक़िलानी ने इज़ाज़ अल-कुरान पृष्ठ 154 में इसे बशर को जिम्मेदार ठहराया, और मुअजम अल-शुआरा पृष्ठ 492 में इसे याह्या बिन मरवान बिन अबी हफ्सा को जिम्मेदार ठहराया गया। मुअजम अल-उदाबा 19/186, वफ़ायत अल-अयान 5/290, और तबाक़त अल-शाफ़िया अल-कुबरा 3/483 में इसे अबू अल-हसन मंसूर बिन इस्माइल अल-तमीमी फकीह को जिम्मेदार ठहराया गया है, और यह अल-मुबर्रद द्वारा अल-कामिल 2/882 में और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/114 में बिना किसी श्रेय के है। अल-कामिल और मुअजम अल-शुआरा का संस्करण है: "जो अपनी इच्छा के बारे में झूठ बोलता है।" (5) पृ. 341।

٣٧٦ سورة البقرہ: آیت ٢٩

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: تم گمنامی کی وجہ سے مردہ تھے، پھر اس نے تمہیں اس دین اور تمہارے پاس آنے والے نبی کے ذریعے ذکر اور شرف عطا کر کے زندہ کیا۔ پھر وہ تمہیں موت دیتا ہے، تو تمہارا ذکر مٹ جاتا ہے، پھر وہ تمہیں دوبارہ جی اٹھنے کے لیے زندہ کرے گا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر تم اسی کی طرف لوٹائے جاؤ گے} یعنی: تمہارے کفر کی وجہ سے تمہارا لوٹنا اس کے عذاب کی طرف ہے۔ اور کہا گیا: زندگی کی طرف اور سوال (1) کی طرف، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {جس طرح ہم نے پہلی تخلیق شروع کی تھی، ہم اسے دہرائیں گے} [الانبیاء: ١٠٤]، پس ان کا دوبارہ پیدا کیا جانا ان کی پہلی پیدائش کی طرح ہے، تو یہ لوٹنا ہی ہے۔

اور "ترجعون" (تم لوٹائے جاؤ گے) جمہور کی قراءت ہے۔ یحییٰ بن یعمر، ابن ابی اسحاق، مجاہد، ابن محیصن، سلام اور یعقوب (2) حرف مضارع پر فتحہ (زبر) اور 'جیم' کے نیچے کسرہ (زیر) پڑھتے ہیں جہاں بھی وہ واقع ہوا ہو (3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وہی ہے جس نے تمہارے لیے وہ سب کچھ پیدا کیا جو زمین میں ہے، پھر وہ آسمان کی طرف متوجہ ہوا اور انہیں سات آسمان بنا دیا، اور وہ ہر چیز کا جاننے والا ہے (٢٩)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {وہی ہے جس نے تمہارے لیے وہ سب کچھ پیدا کیا جو زمین میں ہے} اس میں دس مسائل ہیں:

پہلا: {خلق} (پیدا کیا) اس کے معنی ہیں: ایجاد کیا، اور عدم کے بعد وجود میں لایا۔ انسان کے بارے میں بھی کہا جا سکتا ہے: "اس نے پیدا کیا"، جب وہ کسی چیز کو بنائے، اور اسی سے

شاعر کا قول ہے: "جو اپنی کہی ہوئی بات کو پیدا (گھڑ) لیتا ہے، اس کے بارے میں میری تدبیر کم ہے" (4) یہ معنی پہلے گزر چکا ہے (5)۔

ابن کیسان نے کہا: "{تمہارے لیے پیدا کیا}" یعنی: تمہاری خاطر۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: زمین میں جو کچھ بھی ہے وہ تم پر اللہ کا انعام ہے، سو وہ تمہارے لیے ہے۔ اور کہا گیا: یہ توحید اور عبرت کی دلیل ہے۔

---

(1) (د) اور (ظ) میں: المساءلة (سوال)۔ (2) (د)، (ظ) اور (م) میں: سلام بن یعقوب جو کہ غلط ہے، اور صحیح وہ ہے جو (ز) سے ثابت ہے۔ یعقوب - جو ابن اسحاق الحضرمی ہیں - دس قراء میں سے ہیں۔ دیکھیے النشر ۲/۲۰۸۔ (3) المحرر الوجیز ۱/۱۱٤۔ (4) الباقلانی نے اعجاز القرآن ص ۱٥٤ میں اسے بشار کی طرف منسوب کیا، اور معجم الشعراء ص ٤۹۲ میں اسے یحییٰ بن مروان بن ابی حفصہ کی طرف منسوب کیا گیا۔ معجم الادباء ۱۹/۱۸٦، وفیات الاعیان ٥/۲۹۰، اور طبقات الشافعیہ الکبری ۳/٤۸۳ میں اسے فقیہ ابو الحسن منصور بن اسماعیل التمیمی کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور یہ المبرد کی الکامل ۲/۸۸۲، اور المحرر الوجیز ۱/۱۱٤ میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ الکامل اور معجم الشعراء کی روایت ہے: "من کان یکذب ما یرید" (جو اپنی مراد کے بارے میں جھوٹ بولے)۔ (5) ص ۳٤۱۔

Surah Al-Baqarah: Verse 29 (377)

I said: This is correct based on what we explained, and it is possible that it meant everything they need.

Second: Those who said that the origin of things from which benefit is derived is permissibility based on this verse and its likes, such as His saying: {And He has subjected to you whatever is in the heavens and whatever is on the earth - all from Him} [Al-Jathiyah: 13], until proof for prohibition is established. This was supported by saying (1): that desirable foods were created while it was possible for them not to be created, so they were not created in vain. Therefore, they must have a benefit. That benefit cannot return to Allah Almighty, as He is self-sufficient in Himself. So, it returns to us. Our benefit is either in attaining its pleasure (2), or in avoiding it to be tested by that, or in taking heed through it. None of these things happen except by tasting it, so it must be permissible.

This is invalid, because we do not concede the necessity of futility from creating them except for benefit; rather, He created them as such, because the origin of benefit is not obligatory upon Him; rather, He is the Cause. Nor do we concede the confinement of benefit to what they mentioned, nor the attainment of some of those benefits except by tasting. Rather, tastes may be inferred by other matters, as is known among naturalists.

Furthermore, it is countered by what is feared to be deadly poisons, and they are countered by the doubts of the proponents of prohibition.

Others refrained and said: There is no action for which we do not perceive (3) beauty or ugliness except that it could be good in itself, and there is no determiner before the arrival of the Sharia, so it is necessary to refrain until the arrival of the Sharia. These three views are for the Mu'tazilah.

Sheikh Abu al-Hasan, his companions, most of the Malikis, and al-Sayrafi (4) have stated in this...

(1) In (M): "And they supported this by saying." (2) In (D) and (Z): "for its essence." (3) In the manuscripts: "perceives." (4) Abu Bakr Muhammad ibn Abd Allah al-Shafi'i al-Baghdadi, known for his proficiency in reasoning, analogy, and the science of principles (Usul). He is one of the leading figures in the school. Al-Qaffal said: Abu Bakr al-Sayrafi was the most knowledgeable person in Usul after al-Shafi'i. Among his

works: Commentary on the Risala and a book on Conditions. He died in 330 AH. Al-Wafi bil-Wafayat 3/346, and Tabaqat al-Shafi'iyyah al-Kubra 3/186.

सूरह अल-बकरा: आयत 29 (377)

मैंने कहा: यह हमारे द्वारा बताए गए के अनुसार सही है, और यह संभव है कि इसका अर्थ उन सभी चीजों से हो जिनकी उन्हें आवश्यकता है।

दूसरा: जिन लोगों ने कहा कि जिन चीजों से लाभ उठाया जाता है, उनका मूल इस आयत और इसके जैसी अन्य आयतों के आधार पर जायज़ होना है, जैसे कि उनका कहना है: {और उसने तुम्हारे लिए वह सब कुछ वश में कर दिया है जो आसमानों में है और जो ज़मीन में है - सब उसी की ओर से है} [अल-जाथिया: 13], जब तक कि निषेध के लिए प्रमाण स्थापित न हो जाए। इसका समर्थन यह कहकर किया गया (1): कि मनपसंद भोजन बनाए गए जबकि यह संभव था कि वे न बनाए जाते, इसलिए वे व्यर्थ में नहीं बनाए गए। अत; उनका कोई लाभ होना चाहिए। वह लाभ अल्लाह तआला की ओर नहीं लौट सकता, क्योंकि वह अपने आप में आत्मनिर्भर है। इसलिए, यह हमारी ओर लौटता है। हमारा लाभ या तो उसका आनंद प्राप्त करने में है (2), या उससे बचकर इसके द्वारा परीक्षा लेने में है, या उसके माध्यम से विचार करने में है। इनमें से कोई भी चीज़ उसे चखे बिना नहीं होती, इसलिए उसका जायज़ होना आवश्यक है।

यह गलत है, क्योंकि हम लाभ के अलावा उन्हें बनाने में व्यर्थता की आवश्यकता को स्वीकार नहीं करते हैं; बल्कि, उसने उन्हें वैसे ही बनाया, क्योंकि लाभ का मूल उस पर अनिवार्य नहीं है; बल्कि, वह कारण है। न ही हम लाभ को उनके द्वारा बताई गई बातों तक सीमित मानते हैं, और न ही उन लाभों में से कुछ की प्राप्ति केवल चखने से ही मानते हैं। बल्कि, स्वाद का अनुमान अन्य बातों से भी लगाया जा सकता है, जैसा कि प्रकृतिवादियों के बीच जाना जाता है।

इसके अलावा, इसका विरोध इस बात से किया जाता है कि कहीं वे घातक जहर न हों, और उनका विरोध निषेध के समर्थकों के संदेहों से किया जाता है।

अन्य लोग रुक गए और कहा: ऐसा कोई कार्य नहीं है जिसके बारे में हम (3) अच्छाई या बुराई न देख सकें, सिवाय इसके कि वह अपने आप में अच्छा हो सकता है, और शरीयत के आने से पहले कोई निर्धारक नहीं है, इसलिए शरीयत के आने तक रुकना आवश्यक है। ये तीन विचार मुअतज़िला के हैं।

शेख अबू अल-हसन, उनके साथियों, अधिकांश मलिकियों और अल-सैराफी (4) ने इस बारे में कहा है...

(1) (M) में: "और उन्होंने यह कहकर इसका समर्थन किया।" (2) (D) और (Z) में: "इसके सार के लिए।" (3) प्रतियों में: "वह देखता है।" (4) अबू बक्र मुहम्मद इब्न अब्द अल्लाह अल-शाफई अल-बगदादी, तर्क, सादृश्य और सिद्धांतों के विज्ञान (उसूल) में अपनी दक्षता के लिए जाने जाते थे। वह संप्रदाय के प्रमुख चेहरों में से एक हैं। अल-कफ्फाल ने कहा: अबू बक्र अल-सैराफी अल-शाफई के बाद उसूल में सबसे जानकार व्यक्ति थे। उनकी कृतियों में: रिसाला पर टिप्पणी और शर्तों पर एक पुस्तक। उनकी मृत्यु 330 हिजरी में हुई। अल-वाफी बिल-वफायत 3/346, और तबाकत अल-शाफ़इया अल-कुबरा 3/186।

سورہ البقرہ: آیت ۲۹ (۳۷۷)

میں نے کہا: یہ اس کے مطابق صحیح ہے جو ہم بیان کر رہے ہیں، اور ممکن ہے کہ اس سے وہ تمام چیزیں مراد ہوں جن کے وہ محتاج ہیں۔

دوسرا: جن لوگوں نے کہا کہ جن چیزوں سے نفع حاصل کیا جاتا ہے ان کی اصل اس آیت اور اس جیسی دیگر آیات کی بنیاد پر اباحت (جواز) ہے، جیسے کہ اللہ کا قول ہے: {اور اس نے تمہارے لیے مسخر کر دیا جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو کچھ زمین میں ہے سب اپنی طرف سے} [الجاثیہ: ۱۳]، یہاں تک کہ ممانعت پر دلیل قائم ہو جائے۔ اس کی تائید اس بات سے کی گئی (۱): کہ لذیذ کھانے اس امکان کے باوجود پیدا کیے گئے کہ وہ پیدا نہ کیے جاتے، پس وہ بے مقصد پیدا نہیں کیے گئے۔ لہذا، ان کا کوئی نہ کوئی فائدہ ہونا ضروری ہے۔ وہ فائدہ اللہ تعالیٰ کی طرف نہیں لوٹ سکتا، کیونکہ وہ اپنی ذات میں غنی ہے۔ پس وہ ہماری طرف لوٹتا ہے۔ ہمارا فائدہ یا تو اس کی لذت حاصل کرنے میں ہے (۲)، یا اس سے بچنے میں تاکہ اس کے ذریعے ہماری آزمائش کی جائے، یا اس کے ذریعے عبرت حاصل کرنے میں ہے۔ ان چیزوں میں سے کوئی بھی چیز اسے چکھے بغیر حاصل نہیں ہوتی، اس لیے ان کا مباح ہونا لازم ٹھہرا۔

اور یہ غلط ہے، کیونکہ ہم نفع کے علاوہ ان کی تخلیق میں عبث (بے مقصدیت) کے لزوم کو تسلیم نہیں کرتے؛ بلکہ اس نے انہیں اسی طرح پیدا کیا، کیونکہ نفع کی اصل اس پر واجب نہیں ہے؛ بلکہ وہی موجب (پیدا کرنے والا) ہے۔ اور نہ ہی ہم نفع کو ان باتوں میں منحصر تسلیم کرتے ہیں جو انہوں نے ذکر کیں، اور نہ ہی ان میں سے بعض منافع کا حصول صرف چکھنے پر موقوف ہے، بلکہ ذائقوں پر دوسری چیزوں سے بھی استدلال کیا جا سکتا ہے، جیسا کہ ماہرینِ طبائع کے ہاں معروف ہے۔

پھر اس پر یہ اعتراض ہوتا ہے کہ جن چیزوں کے بارے میں ہلاک کرنے والے زہر ہونے کا خدشہ ہو، اور ممانعت کے قائلین کے شبہات سے بھی ان کا مقابلہ کیا جاتا ہے۔

دوسروں نے توقف کیا اور کہا: کوئی ایسا فعل نہیں ہے جس سے ہم (۳) کوئی حسن یا قبح نہ پائیں مگر یہ کہ وہ اپنی ذات میں حسن ہو سکتا ہے، اور شرع کے آنے سے پہلے کوئی متعین کرنے والا نہیں ہے، لہذا شرع کے آنے تک توقف متعین ہوا۔ اور یہ تینوں اقوال معتزلہ کے ہیں۔

اور شیخ ابو الحسن، ان کے اصحاب اور اکثر مالکیہ اور صیرفی (۴) نے اس میں صراحت کی ہے...

(۱) (م) میں ہے: "اور انہوں نے اس کی تائید یہ کہہ کر کی"۔ (۲) (د) اور (ظ) میں ہے: "اس کی ذات کے لیے"۔ (۳) نسخوں میں ہے: "وہ پاتا ہے"۔ (۴) ابو بکر محمد بن عبد اللہ الشافعی البغدادی، عقل و بصیرت، قیاس اور علم اصول میں مہارت کی وجہ سے مشہور تھے، اور وہ مذہب کے بڑے فقہاء میں سے ایک ہیں۔ قفال نے کہا: ابو بکر صیرفی شافعی کے بعد علم اصول میں لوگوں میں سب سے زیادہ جاننے والے تھے۔ ان کی تصانیف میں سے: شرح الرسالة اور کتاب فی الشروط ہیں۔ ان کی وفات ۳۳۰ھ میں ہوئی۔ الوافی بالوفیات ۳/۳۴۶، اور طبقات الشافعیہ الکبری ۳/۱۸۶۔

378 Surat al-Baqarah: Verse 29

The issue of staying silent (al-waqf), and its meaning to them is that there is no ruling in it at that time, and that the Sharia, when it comes, may judge as it wills, and that reason does not judge necessity or otherwise(1); its only lot is to recognize things as they are. Ibn Atiyyah(2) said: Ibn Furak narrated from Ibn al-Sa'igh that he said: Reason was never devoid of hearing [revelation], and there is no incident except that there is hearing [revelation] in it, or it has a connection to it, or it has a state that is accompanied. He said: This should be relied upon, and it suffices instead of looking into prohibition, permission, and staying silent.

Third: The correct meaning of the Almighty's saying: {He created for you all that is on earth}: is taking heed (al-i'tibar). This is indicated by what precedes it and follows it from the establishment of lessons: bringing to life, putting to death, creation, the rising to the sky and its fashioning. That is: He who was able to bring you to life, create you, and create the heavens and the earth, the power to return [after death] is not far from Him.

If it is said: The meaning of "for you" is benefit, meaning: so that you benefit from all of that. We say: The intended meaning of benefit is taking heed, for the reasons we mentioned.

If it is said: And what heed is there in scorpions and snakes? We say: A person may remember, through some of the harmful things he sees, what Allah has prepared for the disbelievers in the Fire of punishments, so it becomes a cause for faith and abandoning sins, and that is the greatest heed.

Ibn al-Arabi(3) said: There is nothing in reporting this power regarding this whole that necessitates prohibition, permission, or staying silent. Rather, this verse was mentioned in the context of evidence and reminder to be used as a proof of His Oneness.

The masters of meanings said regarding His saying: {He created for you all that is on earth together}: to strengthen yourselves with it in His obedience(4), not to spend it in the ways of His disobedience.

(1) In (d): with other than it. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/115. (3) Ahkam al-Quran 1/14. (4) In (d): to remain in His obedience, and in (z): to protect themselves with it.

378 सूरह अल-बक़रह: आयत 29

मसला (मुद्दे) वक़्फ़ (मौन) के बारे में है, और उनके अनुसार इसका अर्थ यह है कि उस स्थिति में इसमें कोई हुक्म (आदेश) नहीं है, और यह कि शरीयत जब आती है तो वह जैसा चाहे फैसला कर सकती है, और यह कि बुद्धि किसी अनिवार्यता या अन्य किसी चीज़ का फैसला नहीं करती(1); उसका काम केवल चीजों को उनकी वास्तविकता के अनुसार पहचानना है। इब्न अतियाह(2) ने कहा: इब्न फुरक ने इब्न अल-साइग से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: बुद्धि कभी भी सुनने (प्रकाशना) से खाली नहीं रही, और ऐसी कोई घटना नहीं है जिसमें सुनना न हो, या उसका उससे कोई संबंध न हो, या उसकी कोई ऐसी स्थिति न हो जो उसके साथ हो। उन्होंने कहा: इसी पर भरोसा किया जाना चाहिए, और यह निषेध, अनुमति और मौन के बारे में विचार करने के बजाय पर्याप्त है।

तीसरी बात: अल्लाह तआला के इस कथन का सही अर्थ: {उसने तुम्हारे लिए वह सब कुछ पैदा किया जो ज़मीन में है}: इबरत (सबक) लेना है। इसके पहले और बाद की आयतें इबरत पेश करने का प्रमाण हैं: जीवन देना, मारना, रचना, आकाश की ओर उठना और उसे संवारना। यानी: वह जो तुम्हें जीवित करने, तुम्हें पैदा करने और आकाश तथा पृथ्वी को बनाने में सक्षम था, उसके लिए पुनर्जन्म की शक्ति दूर नहीं है।

यदि यह कहा जाए: "तुम्हारे लिए" का अर्थ लाभ उठाना है, यानी: ताकि तुम उस सब से लाभ उठा सको। हम कहते हैं: लाभ से तात्पर्य इबरत लेना है, जैसा कि हमने उल्लेख किया है।

यदि यह कहा जाए: और बिच्छुओं और साँपों में क्या इबरत है? हम कहते हैं: मनुष्य कुछ हानिकारक चीज़ों को देखकर उस सज़ा को याद कर सकता है जो अल्लाह ने काफ़िरों के लिए आग में तैयार की है, तो यह ईमान लाने और पापों को छोड़ने का कारण बन जाता है, और यह सबसे बड़ी इबरत है।

इब्न अल-अरबी(3) ने कहा: इस पूरी शक्ति के बारे में खबर देने में ऐसा कुछ भी नहीं है जो निषेध, अनुमति या मौन की माँग करता हो। बल्कि, यह आयत एकेश्वरवाद के प्रमाण और ध्यान दिलाने के संदर्भ में आई है ताकि इसे उसकी एकता के प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया जा सके।

अर्थों के स्वामियों ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {उसने तुम्हारे लिए वह सब कुछ पैदा किया जो ज़मीन में है}: ताकि तुम इसके माध्यम से उसकी आज्ञाकारिता(4) में खुद को मजबूत करो, न कि उसे उसकी अवज्ञा के कामों में खर्च करो।

(1) (द) में: उसके अलावा। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/115। (3) अहकाम अल-कुरान 1/14। (4) (द) में: ताकि तुम उसकी आज्ञाकारिता पर बने रहो, और (ज़) में: ताकि वे इससे डरें।

۳۷۸ سورة البقرہ: آیت ۲۹

مسئلہ قول بالوقف (خاموش رہنے) کے بارے میں ہے، اور ان کے نزدیک اس کا مطلب یہ ہے کہ اس حال میں اس میں کوئی حکم نہیں ہے، اور یہ کہ شریعت جب آتی ہے تو وہ جو چاہے فیصلہ کر سکتی ہے، اور یہ کہ عقل کسی وجوب یا اس کے علاوہ کا فیصلہ نہیں کرتی(۱)؛ اس کا کام صرف چیزوں کو ان کی اصلیت کے مطابق پہچاننا ہے۔ ابن عطیہ(۲) نے کہا: ابن فورک نے ابن الصائغ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: عقل کبھی بھی سماع (وحی) سے خالی نہیں رہی، اور کوئی ایسا واقعہ نہیں ہے جس میں سماع نہ ہو، یا اس کا اس سے کوئی تعلق نہ ہو، یا اس کی کوئی ایسی حالت نہ ہو جو اس کے ساتھ ہو۔ انہوں نے کہا: اسی پر بھروسہ کیا جانا چاہیے، اور یہ ممانعت، اباحت اور وقف کے بارے میں غور کرنے کے بجائے کافی ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کے اس قول کا صحیح مطلب: {خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الْأَرْضِ} (اس نے تمہارے لیے وہ سب کچھ پیدا کیا جو زمین میں ہے): عبرت حاصل کرنا ہے۔ اس سے پہلے اور بعد کی آیات عبرت پیش کرنے پر دلالت کرتی ہیں: زندہ کرنا، مارنا، تخلیق، آسمان کی طرف قصد کرنا اور اسے درست کرنا| یعنی: وہ جو تمہیں زندہ کرنے، تمہیں پیدا کرنے اور آسمانوں اور زمین کو پیدا کرنے پر قادر تھا، اس کے لیے دوبارہ زندہ کرنا بعید نہیں ہے۔

اگر یہ کہا جائے کہ "تمہارے لیے" کا مطلب نفع اٹھانا ہے، یعنی: تاکہ تم اس سب سے نفع اٹھاؤ۔ ہم کہتے ہیں: نفع سے مراد عبرت ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔

اگر یہ کہا جائے کہ بچھوؤں اور سانپوں میں کیا عبرت ہے؟ ہم کہتے ہیں: انسان بعض نقصان دہ چیزوں کو دیکھ کر اس سزا کو یاد کر سکتا ہے جو اللہ نے کافروں کے لیے آگ میں تیار کر رکھی

ہے، تو یہ ایمان لانے اور گناہوں کو چھوڑنے کا سبب بن جاتا ہے، اور یہ سب سے بڑی عبرت ہے۔

ابن العربی(۳) نے کہا: اس مجموعے کے بارے میں اس قدرت کی خبر دینے میں ایسی کوئی چیز نہیں ہے جو ممانعت، اباحت یا وقف کا تقاضا کرتی ہو، بلکہ یہ آیت توحید کی دلیل اور توجہ دلانے کے سیاق میں آئی ہے تاکہ اسے اس کی وحدانیت پر دلیل کے طور پر استعمال کیا جا سکے۔

اہل معانی نے اللہ کے اس قول کے بارے میں کہا: {خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا}: تاکہ تم اس کے ذریعے اس کی اطاعت(۴) پر مضبوط ہو جاؤ، نہ یہ کہ اسے اس کی نافرمانی کے کاموں میں صرف کرو۔

(۱) (د) میں: اس کے بغیر۔ (۲) المحرر الوجیز ۱/ ۱۱۵۔ (۳) احکام القرآن ۱/ ۱۴۔ (۴) (د) میں: تاکہ تم اس کی اطاعت پر قائم رہو، اور (ز) میں: تاکہ وہ اس سے ڈریں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 29 379

Abu Uthman said: He granted you everything and subjected it to you so that you might infer from it the vastness of His generosity (1), and find peace in what He has guaranteed for you of His abundant giving in the Hereafter. Do not regard His immense kindness as too much for your meager deeds, for He initiated you with the greatest of blessings before any work, and that is Monotheism (Tawheed).

Fourth: Zaid bin Aslam narrated from his father, from Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him), that a man came to the Messenger of Allah (peace be upon him) and asked him to give him something. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I have nothing, but buy on my credit, and when something comes to us, we will pay it." Umar said to him: "This you gave when you had something, and Allah has not burdened you with what you cannot do." The Messenger of Allah (peace be upon him) disliked what Umar said. Then a man from the Ansar said: "O Messenger of Allah, spend and do not fear (2) poverty from the Lord of the Throne." The Messenger of Allah (peace be upon him) smiled, and joy was visible on his face at the Ansar man's words, then the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "That is what I have been commanded." (3)

Our scholars (may Allah have mercy on them) said: Fear of poverty stems from a bad opinion of Allah, because Allah Almighty created the earth and all that is in it for the son of Adam. He said in His revelation: {It is He who created for you all of that which is on the earth} [Al-Baqarah: 29], and {And He has subjected to you whatever is in the heavens and whatever is on the earth - all from Him} [Al-Jathiyah: 13]. All these things are subjected to man to cut off his excuses and as a proof against him, so that he may be His servant as He created him a servant. If the servant has a good opinion of Allah, he does not fear poverty, because He compensates him, as Allah Almighty said: {And whatever you spend of anything - He will replace it; and He is the best of providers} [Saba': 39], and He said: {Indeed, my Lord is Self-Sufficient and Generous} [An-Naml: 40].

(1) In the manuscripts: His existence. (2) In (M): "And do not fear" (using a different Arabic synonym). (3) Reported by Al-Tirmidhi in Al-Shama'il (348), Al-Bazzar in his Musnad (273), Abu Al-Sheikh in Akhlaq Al-Nabi (pbuh) p. 53, and Al-Diya' Al-Maqdisi in Al-Mukhtara (88). And his saying: "Spend and do not fear poverty from the Lord of the Throne" was narrated from his (pbuh) saying to Bilal in another context, reported by Al-Tabarani in Al-Kabir (1020) and (10300), Abu Nu'aym in Al-Hilya 1/149, Al-Quda'i in

Musnad Al-Shihab (749) from the hadith of Ibn Mas'ud, reported by Abu Ya'la (6040), and Al-Tabarani (1024) and (1025) from the hadith of Abu Hurairah, and Al-Bazzar in his Musnad (1366) from the hadith of Bilal, and Al-Bayhaqi in Shu'ab Al-Iman (1466) from the hadith of Aisha. Al-Munawi said in "Fayd al-Qadir" 3/61: Al-Hafiz Al-Iraqi stated that the hadith is weak through all its chains, but his student Al-Hafiz Ibn Hajar said in "Zawa'id al-Bazzar": The chain of his hadith is Hasan (good).

सूरह अल-बकराह: आयत 29 379

अबू उस्मान ने कहा: उसने तुम्हें सब कुछ प्रदान किया और उसे तुम्हारे लिए वश में कर दिया ताकि तुम उससे उसकी उदारता की विशालता का अनुमान लगा सको (1), और परलोक में उसके प्रचुर दान की जो उसने तुम्हारे लिए गारंटी दी है, उसमें शांति पा सको। अपने कम कामों के लिए उसकी अपार दयालुता को बहुत अधिक न समझें, क्योंकि उसने किसी भी कार्य से पहले सबसे बड़े आशीर्वाद के साथ आपकी शुरुआत की, और वह है एकेश्वरवाद (तौहीद)।

चौथा: जैद बिन असलम ने अपने पिता से, उन्होंने उमर बिन अल-खत्ताब (रज़िअल्लाहु अन्हु) से वर्णन किया कि एक आदमी अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आया और उनसे कुछ देने का अनुरोध किया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मेरे पास कुछ नहीं है, लेकिन मेरे उधार पर खरीद लो, और जब हमारे पास कुछ आएगा, तो हम उसका भुगतान कर देंगे।" उमर ने उनसे कहा: "यह आपने तब दिया जब आपके पास कुछ था, और अल्लाह ने आप पर वह बोझ नहीं डाला है जो आप नहीं कर सकते।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को उमर की बात पसंद नहीं आई। तब अंसार के एक व्यक्ति ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, खर्च करें और अर्श के स्वामी की ओर से गरीबी का डर न रखें (2)।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मुस्कुराए और अंसार व्यक्ति की बात पर उनके चेहरे पर खुशी दिखाई दी, फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मुझे इसी का आदेश दिया गया है।" (3)

हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा: गरीबी का डर अल्लाह के बारे में बुरे विचार से आता है, क्योंकि अल्लाह तआला ने आदम की संतान के लिए पृथ्वी और जो कुछ उसमें है उसे बनाया है। उसने अपनी आयत में कहा है: {वही है जिसने तुम्हारे लिए वह सब बनाया जो पृथ्वी पर है} [अल-बकराह: 29], और {और उसने तुम्हारे लिए वह सब वश में कर दिया जो आकाशों में है और जो कुछ पृथ्वी पर है - सब उसकी ओर से} [अल-जाथिया: 13]। ये सभी चीजें मनुष्य के बहाने खत्म करने और उसके खिलाफ प्रमाण के रूप में वश में की गई हैं, ताकि वह उसका बंदा बने जैसा कि उसने उसे बंदा बनाया है। यदि बंदा अल्लाह के बारे में अच्छा विचार रखता है, तो वह गरीबी से नहीं डरता, क्योंकि वह उसकी भरपाई करता है, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {और जो कुछ तुम खर्च करते हो - वह उसे बदल देगा; और वह सबसे अच्छा रिज्क देने वाला है} [सबा: 39], और उसने कहा: {बेशक, मेरा रब बेनियाज़ और उदार है} [अन-नमल: 40]।

(1) प्रतियों में: उनका अस्तित्व। (2) (म) में: "और डरो मत" (एक अलग अरबी पर्यायवाची के साथ)। (3) अल-तिर्मिज़ी ने अल-शमायल (348) में, अल-बज़ार ने अपनी मुसनद (273) में, अबू अल-शेख ने अख़लाक़ अल-नबी (स.) पृ. 53 में, और अल-ज़िया अल-मकदिसी ने अल-मुख्तारा (88) में इसे उद्धृत किया है। और उनका यह कहना: "खर्च करो और अर्श के स्वामी की ओर से गरीबी का डर न रखो" उनके(स.) बिलाल से दूसरे संदर्भ में कहे गए शब्दों से भी वर्णित है, जिसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (1020) और (10300) में, अबू नुअयम ने अल-हिलिया 1/149 में, अल-कुदई ने मुसनद अल-शिहाब (749) में इब्न मसूद की हदीस से उद्धृत किया है, और इसे अबू याला (6040) ने और अल-तबरानी (1024) और (1025) ने अबू हुरैरा की हदीस से, और अल-बज़ार ने अपनी मुसनद (1366) में बिलाल की हदीस से, और अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (1466) में आयशा की हदीस से उद्धृत किया है। अल-मुनावी ने "फ़ैद अल-क़दीर" 3/61 में कहा: अल-हाफ़िज़ अल-इराक़ी ने कहा कि हदीस अपने सभी रास्तों से कमज़ोर है, लेकिन उनके छात्र अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने "ज़वाइद अल-बज़ार" में कहा: उनकी हदीस की सनद हसन (अच्छी) है।

سورۃ البقرہ: آیت 29 379

اور ابو عثمان نے کہا: اس نے تمہیں سب کچھ عطا کیا اور اسے تمہارے لیے مسخر کر دیا تاکہ تم اس سے اس کی سخاوت کی وسعت پر استدلال کر سکو (1)، اور آخرت میں اس کی وافر عطا کے بارے میں جو اس نے تمہارے لیے ضمانت دی ہے، مطمئن رہو۔ اس کی عظیم مہربانی کو اپنے تھوڑے سے عمل پر بہت زیادہ نہ سمجھو، کیونکہ اس نے عمل سے پہلے ہی تمہیں عظیم ترین نعمتوں کے ساتھ نوازا، اور وہ توحید ہے۔

چوتھا: زید بن اسلم نے اپنے والد سے، انہوں نے عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ سے روایت کی کہ ایک شخص رسول اللہ ﷺ کے پاس آیا اور ان سے کچھ دینے کی درخواست کی۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میرے پاس کچھ نہیں ہے، لیکن میرے نام پر خرید لو، اور جب کچھ آئے گا تو ہم اسے ادا کر دیں گے۔" عمر نے ان سے کہا: "یہ آپ نے تب دیا جب آپ کے پاس کچھ تھا، اور اللہ نے آپ پر وہ بوجھ نہیں ڈالا جس کی آپ طاقت نہیں رکھتے۔" رسول اللہ ﷺ کو عمر کا قول ناپسند گزرا۔ تب انصار کے ایک شخص نے کہا: "یا رسول اللہ، خرچ کیجئے اور عرش والے کی طرف سے فقر و فاقہ کا خوف نہ رکھئے (2)۔" رسول اللہ ﷺ مسکرائے اور انصاری کے قول پر ان کے چہرہ مبارک پر خوشی دیکھی گئی، پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مجھے اسی کا حکم دیا گیا ہے" (3)۔

ہمارے علماء رحمہ اللہ علیہم نے کہا: فقر و فاقہ کا خوف اللہ کے بارے میں بدگمانی سے پیدا ہوتا ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے زمین اور جو کچھ اس میں ہے بنی آدم کے لیے پیدا کیا ہے۔ اس نے اپنی وحی میں فرمایا: {وہی ہے جس نے تمہارے لیے وہ سب کچھ پیدا کیا جو زمین میں ہے} [البقرہ: 29]، اور {اور اس نے تمہارے لیے مسخر کر دیا جو کچھ آسمانوں میں ہے اور جو کچھ زمین میں ہے - سب اسی کی طرف سے} [الجاثیہ: 13]۔ پس یہ تمام چیزیں انسان کے لیے اس کا عذر ختم

کرنے اور اس پر حجت قائم کرنے کے لیے مسخر کی گئی ہیں، تاکہ وہ اس کا بندہ بنے جیسا کہ اس نے اسے بندہ پیدا کیا ہے۔ پس جب بندہ اللہ کے بارے میں حسنِ ظن رکھتا ہے تو وہ فقر سے نہیں ڈرتا، کیونکہ وہ اسے نعم البدل عطا کرتا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جو کچھ تم خرچ کرتے ہو - تو وہ اس کا بدل دیتا ہے؛ اور وہ سب سے بہتر رزق دینے والا ہے} [سبا: 39]، اور فرمایا: {بے شک میرا رب بے نیاز اور کریم ہے} [النمل: 40]۔

(1) نسخوں میں ہے: وجودہ (اس کا وجود)۔ (2) (م) میں ہے: "ولا تخش" (اور مت ڈرو)۔ (3) اسے ترمذی نے الشمائل (348) میں، بزار نے اپنی مسند (273) میں، ابو الشیخ نے اخلاق النبی ﷺ ص 53 میں، اور ضیاء المقدسی نے المختارہ (88) میں روایت کیا ہے۔ اور ان کا یہ قول: "خرچ کرو اور عرش والے کی طرف سے کمی کا خوف نہ کرو" حضور ﷺ کے حضرت بلال سے ایک اور سیاق میں کہے گئے کلمات سے بھی مروی ہے، جسے طبرانی نے الکبیر (1020) اور (10300) میں، ابو نعیم نے الحلیہ 1/149 میں، اور قضاعی نے مسند الشہاب (749) میں ابن مسعود کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اسے ابو یعلی (6040) نے، اور طبرانی (1024) اور (1025) نے ابوہریرہ کی حدیث سے، اور بزار نے اپنی مسند (1366) میں بلال کی حدیث سے، اور بیہقی نے شعب الایمان (1466) میں حضرت عائشہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ مناوی نے "فیض القدیر" 3/61 میں کہا: حافظ عراقی نے صراحت کی ہے کہ یہ حدیث اپنے تمام طرق سے ضعیف ہے، لیکن ان کے شاگرد حافظ ابن حجر نے "زوائد البزار" میں کہا: اس کی حدیث کی سند حسن ہے۔

Surat Al-Baqarah: Ayah 29 380

And the Messenger of Allah ﷺ said: “Allah the Almighty said: ‘My mercy preceded My anger. O son of Adam, spend and I shall spend upon you. Allah's Hand is full, pouring forth day and night, undiminished by anything.’” (1). And the Messenger of Allah ﷺ said: “There is not a day when the servants wake up but two angels descend, one of them says: ‘O Allah, give compensation to the one who spends,’ and the other says: ‘O Allah, give destruction to the one who withholds.’” (2). This also happens in the evening at sunset, they both call out. All of this is authentic, narrated by the leading scholars, and praise be to Allah. So whoever’s chest is illuminated and knows the wealth and generosity of his Lord, spends and does not fear poverty. Likewise, whoever’s worldly desires have died, and who is content with the little food that sustains his soul, and whose personal will is severed, he gives in ease and hardship, and does not fear poverty. Indeed, only those who have a will for things fear poverty; if they give today and have a desire for something tomorrow, they fear they will not attain it tomorrow, so they become stingy in today's spending (3) for fear of poverty. Muslim (4) narrated from Asma bint Abi Bakr who said: The Messenger of Allah ﷺ said to me: “Give - or sprinkle or spend - and do not count, lest Allah counts against you, and do not hoard, lest Allah hoards against you.” An-Nasa'i (5) narrated from Aisha who said: A beggar came to me once while the Messenger of Allah ﷺ was with me. I ordered something for him, then I called for it and looked at it. The Messenger of Allah ﷺ said: “Do you not want anything to enter your house or leave it except with your knowledge?” I said: “Yes.” He said: “Gently, O Aisha, do not count, lest Allah Almighty counts against you.” Fifth: His saying, the Almighty: {Then He rose over (Istawā)} "Then" is for the order of reporting, not for the order of the matter itself. Linguistically, "al-istawa" means rising and ascending over something. Allah the Almighty said: {And when you and those with you have settled on the ship} [Al-Mu'minun: 28], and He said: {That you may settle on their backs} [Az-Zukhruf: 13].

(1) His saying: "My mercy preceded My anger" was narrated by Ahmad (7299), Al-Bukhari (7422), and Muslim (2751) (15). His saying: "O son of Adam, spend..." was narrated by Ahmad (7298), Al-Bukhari (4684), and Muslim (993) (36) from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). Al-Hakim al-Tirmidhi cited it in full in Nawadir al-Usul, p. 151. (2) Narrated by Ahmad (8054), Al-Bukhari (1442), and Muslim (1010) from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). (3) In some copies: "his spending". (4) Sahih Muslim (1029), also narrated by Al-Bukhari

(2591), and it is in Al-Musnad (26922). (5) Al-Mujtaba 5/73, and something similar is in Al-Musnad (24418).

सूरह अल-बकराह: आयत 29 380

और अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: 'मेरी दया मेरे क्रोध पर हावी हो गई है। हे आदम के बेटे, खर्च कर और मैं तुझ पर खर्च करूँगा। अल्लाह का हाथ भरा हुआ है, जो दिन और रात बरसता रहता है, इसे कोई चीज़ कम नहीं कर सकती।'" (1). और अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कोई भी दिन ऐसा नहीं आता जब बंदे सुबह उठते हों और दो फ़रिश्ते न उतरते हों, उनमें से एक कहता है: 'हे अल्लाह, खर्च करने वाले को बदला (खलफ) दे,' और दूसरा कहता है: 'हे अल्लाह, रोक कर रखने वाले को विनाश दे।'" (2). शाम को सूर्यास्त के समय भी वे दोनों इसी तरह पुकारते हैं। यह सब सही है जिसे इमामों ने रिवायत किया है, और अल्लाह का शुक्र है। तो जिसका सीना रोशन हो गया और वह अपने रब की दौलत और करम को जान गया, वह खर्च करता है और तंगी से नहीं डरता। इसी तरह, जिसकी दुनियावी इच्छाएँ मर चुकी हैं, और जो अपनी जान बचाने के लिए थोड़े से भोजन पर संतोष करता है, और जिसकी अपनी इच्छा खत्म हो गई है, वह अपनी आसानी और कठिनाई में देता है, और तंगी से नहीं डरता। दरअसल, वही लोग तंगी से डरते हैं जिनकी चीज़ों में अपनी इच्छा होती है; अगर वे आज देते हैं और कल किसी चीज़ की इच्छा रखते हैं, तो वे डरते हैं कि कल उन्हें वह नहीं मिलेगी, इसलिए वे तंगी के डर से आज के खर्च (3) में कंजूसी करते हैं। मुस्लिम (4) ने अस्मा बिंत अबी बक्र से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझसे कहा: "खर्च करो - या छिड़को या दान करो - और गिनती न करो, वरना अल्लाह भी तुम्हारे लिए गिनने लगेगा, और जमा करके न रखो, वरना अल्लाह भी तुम्हारे लिए रोक लेगा।" अन-नसाई (5) ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: एक बार मेरे पास एक भिखारी आया जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ मेरे पास थे। मैंने उसके लिए कुछ देने का आदेश दिया, फिर मैंने उसे मंगाया और उसे देखा। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क्या तुम नहीं चाहतीं कि तुम्हारे घर में कोई चीज़ आए या जाए सिवाय तुम्हारी जानकारी के?" मैंने कहा: "हाँ।" उन्होंने फरमाया: "आराम से, ऐ आयशा, गिनती न करो, वरना अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल तुम्हारे लिए गिनने लगेगा।" पांचवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {फिर वह ऊपर उठा (इस्तवा)}। "फिर" (थुम्मा) खबर देने के क्रम के लिए है, न कि स्वयं मामले के क्रम के लिए। भाषा में इस्तवा का अर्थ है: किसी चीज़ पर ऊपर उठना और बुलंद होना। अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर जब तुम और तुम्हारे साथी किश्ती पर सवार हो जाओ (इस्तवैता)} [अल-मुमिनून: 28], और फरमाया: {ताकि तुम उनकी पीठ पर स्थिर हो सको (तस्तवू)} [अज़-ज़ुखरुफ़: 13]।

(1) उनका कहना: "मेरी दया मेरे क्रोध पर हावी हो गई" इसे अहमद (7299), बुखारी (7422) और मुस्लिम (2751) (15) ने रिवायत किया है। और उनका कहना: "ऐ आदम के बेटे, खर्च कर..." इसे अहमद (7298), बुखारी (4684) और मुस्लिम (993) (36) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है, और अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने इसे नवादिरा अल-उसूल पृ. 151 में पूर्ण रूप से उद्धृत किया है। (2) इसे अहमद (8054), बुखारी (1442) और मुस्लिम (1010) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत किया है। (3) प्रतियों में: "उसका खर्च"। (4) सहीह मुस्लिम (1029), और इसे बुखारी (2591) ने भी रिवायत किया है, और यह अल-मुसनद (26922) में है। (5) अल-मुज्तबा 5/73, और इसी तरह अल-मुसनद (24418) में है।

سورة البقرہ: آیت 29 380

اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اللہ تعالیٰ نے فرمایا: میری رحمت میرے غضب پر سبقت لے گئی، اے ابن آدم! خرچ کر، میں تجھ پر خرچ کروں گا، اللہ کا ہاتھ بھرا ہوا ہے، وہ دن رات مسلسل سخاوت کے ساتھ دیتا رہتا ہے جسے کوئی چیز کم نہیں کر سکتی»(1)۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «کوئی دن ایسا نہیں ہوتا کہ بندے صبح کریں مگر دو فرشتے نازل ہوتے ہیں، ان میں سے ایک کہتا ہے: اے اللہ! خرچ کرنے والے کو نعم البدل عطا فرما، اور دوسرا کہتا ہے: اے اللہ! روکنے والے کا مال ضائع کر دے»(2)۔ اسی طرح شام کے وقت غروب آفتاب کے وقت بھی وہ دونوں پکارتے ہیں۔ یہ سب صحیح ہے جسے ائمہ نے روایت کیا ہے، اور الحمد للہ۔ تو جس کا سینہ منور ہو گیا، اور اسے اپنے رب کی غنا اور کرم کا علم ہو گیا، اس نے خرچ کیا اور تنگی سے نہ ڈرا، اسی طرح جس کی دنیاوی خواہشات مر گئیں، اور اس نے اپنی جان کی بقا کے لیے تھوڑے سے رزق پر اکتفا کر لیا، اور اس کی اپنی خواہش ختم ہو گئی، تو یہ اپنی آسانی اور تنگی میں دیتا ہے، اور تنگی سے نہیں ڈرتا، بلکہ تنگی سے وہ ڈرتا ہے جس کی چیزوں میں اپنی کوئی خواہش ہو، پس جب وہ آج دیتا ہے اور کل کے لیے اس کی کسی چیز میں خواہش ہوتی ہے، تو وہ ڈرتا ہے کہ کہیں کل اسے وہ نہ ملے، تو وہ تنگی کے ڈر سے آج کے نفقہ(3) میں بخل کرنے لگتا ہے۔ مسلم(4) نے اسماء بنت ابی بکر سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھ سے فرمایا: «خرچ کرو - یا چھڑکاؤ کرو یا عطا کرو - اور گنو نہیں، ورنہ اللہ بھی تم پر گن کر دے گا، اور روک کر نہ رکھو، ورنہ اللہ بھی تم سے روک لے گا»۔ اور نسائی(5) نے عائشہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میرے پاس ایک بار ایک سائل آیا اور میرے پاس رسول اللہ ﷺ موجود تھے، میں نے اس کے لیے کسی چیز کا حکم دیا، پھر میں نے اسے منگوایا اور اسے دیکھا، تو

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «کیا تم نہیں چاہتیں کہ تمہارے گھر میں کوئی چیز نہ آئے اور نہ جائے مگر تمہارے علم میں ہو؟» میں نے کہا: جی ہاں۔ آپ نے فرمایا: «اے عائشہ! ٹھہرو (آرام سے)، گنا نہ کرو، ورنہ اللہ عزوجل بھی تم پر گن کر دے گا»۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ ثُمَّ اسْتَوَى ﴾ "ثم" خبروں کی ترتیب کے لیے ہے، نہ کہ بذات خود معاملے کی ترتیب کے لیے۔ اور لغت میں استواء کا معنی ہے: کسی چیز پر بلند ہونا اور اونچا ہونا، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنتَ وَمَن مَّعَكَ عَلَى الْفُلْكِ ﴾ [المؤمنون: 28]، اور فرمایا: ﴿ لِتَسْتَوُا عَلَى ظُهُورِهِ ﴾ [الزخرف: 13]،

(1) ان کا قول: «میری رحمت میرے غضب پر سبقت لے گئی» اسے احمد (7299)، بخاری (7422) اور مسلم (2751) (15) نے روایت کیا ہے، اور ان کا قول: «اے ابن آدم! خرچ کر...» اسے احمد (7298)، بخاری (4684) اور مسلم (993) (36) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور حکیم ترمذی نے اسے مکمل طور پر "نوادر الاصول" ص 151 میں ذکر کیا ہے۔ (2) اسے احمد (8054)، بخاری (1442) اور muslim (1010) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) نسخوں میں ہے: اس کا نفقہ (خرچہ)۔ (4) صحیح مسلم (1029)، اور اسے بخاری نے بھی روایت کیا ہے (2591)، اور یہ مسند (26922) میں ہے۔ (5) المجتبیٰ 5/ 73، اور اس کی طرح مسند (24418) میں ہے۔

The poet said: "I brought them water in a desolate wasteland, while the Yemeni star had risen and stabilized."(1) Meaning: It rose and went high. "The sun stabilized over my head," and "the birds stabilized on the top of my head," meaning it rose high.

This verse is among the problematic ones, and people's views on it and similar ones are of three types: Some said: We read it(2) and believe in it without interpreting it. Many imams held this view. This is similar to what was narrated from Malik, may Allah have mercy on him, when a man asked him about the saying of the Almighty: {The Most Merciful rose over the Throne} [Ta-Ha: 5]. Malik said: "The rising (istiwa') is not unknown, the manner (kaif) is inconceivable, belief in it is obligatory, and asking about it is an innovation, and I see you are an evil man! Take him out."(3)

Some said: We read it and interpret it according to what the literal language permits. This is the view of the Mushabbihah (those who anthropomorphize).

Some said: We read it and provide an allegorical interpretation (ta'wil), and we deem it impossible to take it literally(4).

Al-Farra'(5) said regarding the saying of the Almighty: {Then He turned to the heaven and fashioned them}: He said: Istiwa' in the speech of the Arabs has two aspects: one is for a man to become straight, meaning his youth and strength reach their peak; or to become straight from(6) crookedness. These are two aspects. A third aspect is to say: "He was turning towards [so-and-so], then he turned towards me," insulting me and coming towards me, equally, in the sense of approaching me and turning towards me. This is the meaning of His saying: {Then He turned to the heaven}, and Allah knows best. He said: Ibn Abbas said: "Then He turned to the heaven" means He ascended(7). This is like saying: He was sitting and then stood up straight, and he was standing...

(1) Tahdhib al-Lugha 4/265, al-Lisan, and Taj al-Arus (subh), and in it: "wa sabbah-tuhum" instead of "fa-awrad-tuhum." (2) In (d): "we read by it," and in (z): "he reads it." (3) Narrated by al-Bayhaqi in al-Asma' wa al-Sifat (866) and (867), and narrated by al-Lalika'i (663) from the saying of Umm Salama, may Allah be pleased with her. The Salaf (pious predecessors), may Allah be pleased with them, interpreted the term 'istiwa' mentioned in the texts with four meanings; they are: highness, rising, ascending, and settling. Tawdih al-Maqasid fi Sharh Qasidat Ibn al-Qayyim by Ibn 'Isa 2/440-441. (4) Tafsir Abi al-Layth 1/106-107. (5) Ma'ani al-Qur'an 1/25, and what is in

brackets is from it. (6) In the copies: "from," and what is established is from (m), which is consistent with what is in Ma'ani al-Qur'an. (7) Narrated by al-Bayhaqi in al-Asma' wa al-Sifat (872). In it: "His command ascended to the heaven."

कवि ने कहा: "मैं उन्हें एक निर्जन बंजर भूमि में पानी पिलाने ले गया, जबकि यमनी तारा उदय होकर स्थिर हो चुका था।"(1) अर्थात्: वह ऊँचा उठा और बुलंद हुआ। "सूरज मेरे सिर के ऊपर स्थिर (उदित) हो गया," और "पक्षी मेरे सिर की चोटी पर स्थिर हो गए," अर्थात् ऊँचे हो गए।

यह आयत 'मुश्किलों' (अस्पष्ट आयतों) में से है, और लोग इसके और इसके समान आयतों के बारे में तीन मत रखते हैं: कुछ ने कहा: हम इसे पढ़ते हैं(2) और इस पर विश्वास करते हैं और इसकी व्याख्या नहीं करते हैं। कई इमामों ने यही रुख अपनाया है। यह वैसा ही है जैसा मलिक (रहमतुल्लाह अलैहि) से वर्णित है कि एक व्यक्ति ने उनसे अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में पूछा: {रहमान अर्श पर मुस्तवी हुआ (ऊपर उठा)} [ता-हा: 5]। मलिक ने कहा: "इस्तिवा (ऊपर उठना) अज्ञात नहीं है, उसका तरीका (कैफ़) अकल्पनीय है, उस पर ईमान लाना अनिवार्य है, और उसके बारे में पूछना बिदअत (नवाचार) है, और मैं तुम्हें एक बुरा आदमी देखता हूँ! इसे बाहर निकालो।"(3)

कुछ ने कहा: हम इसे पढ़ते हैं और भाषा के बाहरी अर्थ (ज़ाहिर) के आधार पर इसकी व्याख्या करते हैं। यह मुशब्बिहा (अल्लाह को सृष्टि के समान बताने वालों) का मत है।

कुछ ने कहा: हम इसे पढ़ते हैं और इसकी तावील (रूपक व्याख्या) करते हैं, और इसे इसके बाहरी अर्थ पर लेना असंभव मानते हैं(4)।

अल-फ़र्रा(5) ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: {फिर वह आसमान की ओर मुतवज्जह हुआ (मुस्तवी हुआ) और उन्हें ठीक किया}: उन्होंने कहा: अरबों की भाषा में 'इस्तिवा' के दो पहलू हैं: एक यह कि आदमी 'इस्तिवा' (सीधा) हो जाए और उसकी जवानी और ताकत पूर्ण हो जाए; या टेढ़ेपन से सीधा(6) हो जाए। ये दो पहलू हैं। और तीसरा पहलू यह है कि आप कहें: "वह [अमुक] की ओर मुखातिब था, फिर वह मेरी ओर 'मुस्तवी' हुआ (मुड़ा), मुझे बुरा-भला कहने लगा और मेरी ओर मुड़ गया," बराबर के भाव में, अर्थात् वह मेरी ओर बढ़ा और मेरी ओर मुड़ा। तो अल्लाह के इस कथन का यही अर्थ है: {फिर वह आसमान की ओर मुड़ा}, और अल्लाह बेहतर जानता है। उन्होंने कहा: इब्न अब्बास ने कहा: "फिर वह आसमान की ओर मुड़ा" का अर्थ है: वह ऊपर गया(7)। यह ऐसा ही है जैसे आप कहें: वह बैठा था फिर सीधा खड़ा हो गया, और वह खड़ा था...

(1) तहज़ीब अल-लुग़ा 4/265, अल-लिसान, और ताज अल-अरूस (सुब्ह), और इसमें 'फ़-अवरदतुहुम' के स्थान पर 'व-सब्बहतुहुम' है। (2) (द) में: 'नक़रऊ बिहा', और (ज़) में: 'यक़रउहा'। (3) इसे बैहक़ी ने 'अल-अस्मा वल-सिफ़ात' (866) और (867) में उद्धृत किया है, और लालकाई (663) ने उम्मे सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के कथन से उद्धृत किया है। सलफ़ (नेक पूर्वजों) ने ग्रंथों में वर्णित 'इस्तिवा' शब्द की व्याख्या चार अर्थों में की है; वे हैं: बुलंदी, ऊँचा उठना, चढ़ना और स्थिर होना। 'तौदीह अल-मक़ासिद फ़ी शरह क़सीदत इब्न अल-क़य्यम' इब्न ईसा द्वारा 2/440-441। (4) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 1/106-107। (5) मआनी अल-क़ुरआन 1/25, और कोष्ठक में जो है वह उसी से है। (6) प्रतियों में: 'मिन' (से), और जो यहाँ स्थापित है वह (म) से है, जो मआनी अल-क़ुरआन में मौजूद सामग्री के अनुकूल है। (7) बैहक़ी ने 'अल-अस्मा वल-सिफ़ात' (872) में उद्धृत किया है। और उसमें है: उसका हुक्म आसमान की ओर बुलंद हुआ।

شاعر نے کہا: "میں انہیں ایک بنجر بیابان میں پانی پر لے آیا، جبکہ یمنی ستارہ بلند ہو کر برابر (مستوی) ہو چکا تھا۔"(۱) یعنی: وہ بلند ہوا اور اونچا ہوا۔ اور "سورج میرے سر پر برابر (مستوی) ہو گیا،" اور "پرندے میرے سر کی چوٹی پر برابر (مستوی) ہو گئے،" بلند ہونے کے معنی میں۔

اور یہ آیت 'مشکلات' میں سے ہے، اور لوگ اس میں اور اس جیسی دیگر آیات میں تین گروہوں میں تقسیم ہیں: کچھ نے کہا: ہم اسے پڑھتے ہیں(۲) اور اس پر ایمان لاتے ہیں اور اس کی تفسیر نہیں کرتے، اور بہت سے ائمہ اسی طرف گئے ہیں۔ یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ امام مالک رحمہ اللہ سے مروی ہے کہ ایک شخص نے ان سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں پوچھا: {وہ نہایت مہربان عرش پر مستوی ہوا} [طہ: ۵]، امام مالک نے فرمایا: "استواء (بلند ہونا) نامعلوم نہیں، اس کی کیفیت (کیسے ہوا) عقل سے باہر ہے، اس پر ایمان لانا واجب ہے، اور اس کے بارے میں سوال کرنا بدعت ہے، اور میں تمہیں ایک برا آدمی دیکھ رہا ہوں! اسے باہر نکال دو۔"(۳)

کچھ نے کہا: ہم اسے پڑھتے ہیں اور زبان کے ظاہری مفہوم کے مطابق اس کی تفسیر کرتے ہیں۔ اور یہ 'مشبہہ' (اللہ کو مخلوق سے تشبیہ دینے والوں) کا قول ہے۔

کچھ نے کہا: ہم اسے پڑھتے ہیں اور اس کی تاویل کرتے ہیں، اور اسے اس کے ظاہری معنی پر محمول کرنا محال قرار دیتے ہیں(٤)۔

اور فراء(٥) نے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں فرمایا: {ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ} فرمایا: عربوں کے کلام میں 'استواء' دو طرح سے ہے: ایک یہ کہ آدمی برابر ہو جائے اور اس کی جوانی اور قوت انتہا کو پہنچ جائے؛ یا کجی کے بعد سیدھا(٦) ہو جائے۔ تو یہ دو صورتیں ہو گئیں۔

اور تیسری صورت یہ ہے کہ آپ کہیں: "وہ [فلاں] کی طرف متوجہ تھا، پھر وہ میری طرف 'مستوی' ہوا (مڑا) مجھے برا بھلا کہنے کے لیے اور میری طرف رخ کیا،" برابر کے معنی میں، یعنی میری طرف بڑھا اور میری طرف رخ کیا۔ تو اللہ کے اس قول کا یہی معنی ہے: {ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ} اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ فرمایا: ابن عباس نے کہا: "پھر وہ آسمان کی طرف مستوی ہوا" یعنی: بلند ہوا(۷)۔ اور یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: وہ بیٹھا ہوا تھا پھر سیدھا کھڑا ہو گیا، اور وہ کھڑا تھا...

(۱) تہذیب اللغہ ٤/٢٦٥، واللسان، وتاج العروس (صبح)، اور اس میں: "وصبحتهم" ہے، بجائے "فأوردتهم" کے۔ (۲) نسخہ (د) میں: "نقرأ بها"، اور (ز) میں: "يقرؤها"۔ (۳) اسے بیہقی نے الاسماء والصفات (٨٦٦) اور (٨٦٧) میں روایت کیا ہے، اور اسے لالکائی نے (٦٦٣) میں ام سلمہ رضی اللہ عنہا کے قول سے روایت کیا ہے۔ اور سلف رضی اللہ عنہم نے نصوص میں وارد لفظ 'استواء' کی چار معانی میں تفسیر کی ہے؛ وہ یہ ہیں: بلندی، اونچا ہونا، چڑھنا، اور قرار پکڑنا۔ دیکھیے: توضيح المقاصد في شرح قصيدة ابن القيم لابن عيسى ٢/ ٤٤٠-٤٤١۔ (٤) تفسیر ابی اللیث ١/ ١٠٦-١٠٧۔ (٥) معانی القرآن ١/ ٢٥، اور قوسین کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (٦) نسخوں میں: "من" ہے، اور جو یہاں ثابت ہے وہ نسخہ (م) سے ہے، جو 'معانی القرآن' میں موجود عبارت کے موافق ہے۔ (۷) اسے بیہقی نے الاسماء والصفات (٨٧٢) میں روایت کیا ہے۔ اور اس میں ہے: اس کا حکم آسمان کی طرف بلند ہوا۔

Surah Al-Baqarah: Verse 29 382

He sat straight, and all of that is permissible in the speech of the Arabs. Al-Bayhaqi, Abu Bakr Ahmad ibn Ali ibn al-Husayn (1) said: His saying: 'istawa' meaning 'turned towards' is correct, because turning towards is the intention to create the heavens, and intention is the will, and that is permissible in the attributes of Allah Almighty. The word 'thumma' (then) relates to creation, not to the will. As for what was narrated (2) from Ibn Abbas, he only took it from the Tafsir of al-Kalbi, and al-Kalbi is weak. Sufyan ibn 'Uyaynah and Ibn Kaysan said regarding His saying: {Then He turned towards the heaven}: He intended it, i.e., by His creation and invention. This is one opinion. It was said: He rose without modality (takyif) or limitation (tahdid), and al-Tabari (3) chose this. It is mentioned from Abu al-Aliyah al-Riyahi regarding this verse that it is said: 'istawa' meaning that He rose (4). Al-Bayhaqi (5) said: His meaning by that - and Allah knows best - is the rising of His command, which is the water vapor from which the creation of the heaven occurred. It was said: The one that rose was the smoke. Ibn Atiyyah (6) said: This is rejected by the description (7) of the speech. It was said: The meaning is 'conquered' or 'established dominion', as the poet said (8): Bishr established dominion over Iraq ** Without a sword or spilled blood. Ibn Atiyyah said: This only occurs in the saying of Allah Almighty: {The Most Merciful rose over the Throne} [Taha: 5].

I say: It has already been mentioned in the saying of al-Farra': 'alayya' (upon me) and 'ilayya' (towards me) have the same meaning, and more explanation of this chapter will come in Surah 'al-A'raf' (9), if Allah Almighty wills.

(1) In al-Asma' wa al-Sifat 2/310. (2) Meaning al-Farra', and the speech belongs to al-Bayhaqi in al-Asma' wa al-Sifat. (3) His Tafsir 1/457. (4) Reported by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 1/105-106. (5) Al-Asma' wa al-Sifat 2/311. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/115. (7) In al-Muharrar al-Wajiz: 'rasf' (composition), which is more likely. (8) It is al-Akhtal as in al-Muharrar al-Wajiz 1/115, and Taj al-Arus: (sawa), and the verse is unattributed in al-Sihah: (sawa), and al-Asma' wa al-Sifat 2/309, and al-Bahr al-Muhit 1/134. (9) In the interpretation of His saying, the Almighty: {Then He rose over the Throne} Verse: 54.

सूरह अल-बक़रह: आयत 29 382

वह बैठ गया, और अरबों की भाषा में यह सब जायज़ है। अल-बैहक़ी अबू बक्र अहमद बिन अली बिन अल-हुसैन (1) ने कहा: उनका कहना: 'इस्तवा' का अर्थ 'की ओर मुड़ा' सही है, क्योंकि मुड़ना स्वर्ग के निर्माण का इरादा है, और इरादा इच्छा (इरादा) है, और यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के गुणों में जायज़ है। 'थुम्मा' (फिर) शब्द सृजन से संबंधित है, इच्छा से नहीं। जहाँ तक इब्न अब्बास से वर्णित (2) बात का संबंध है; उन्होंने इसे केवल अल-कल्बी की तफ़सीर से लिया है, और अल-कल्बी कमज़ोर (अविश्वसनीय) है। सुफ़यान बिन उयैना और इब्न कैसन ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {फिर वह स्वर्ग की ओर मुड़ा}: उसने इसका इरादा किया, यानी अपने सृजन और आविष्कार द्वारा। यह एक मत है। कहा गया है: वह बिना किसी स्वरूप (तकयीफ़) या सीमा (तहदीद) के ऊपर उठा, और अल-तबरी (3) ने इसे चुना। इस आयत के बारे में अबू अल-आलिया अल-रियाही से उल्लेख किया गया है कि कहा जाता है: 'इस्तवा' का अर्थ है कि वह ऊपर उठा (4)। अल-बैहक़ी (5) ने कहा: इससे उनका मतलब - और अल्लाह बेहतर जानता है - उनके आदेश का ऊपर उठना है, जो कि पानी की भाप है जिससे स्वर्ग का निर्माण हुआ था। कहा गया है: उठने वाला धुआं था। इब्न अतिय्या (6) ने कहा: भाषण का वर्णन (7) इसे अस्वीकार करता है। कहा गया है: अर्थ है 'अधिकार कर लिया', जैसा कि कवि ने कहा (8): बिश्र ने इराक पर अधिकार कर लिया ** बिना तलवार या बहे हुए खून के। इब्न अतिय्या ने कहा: यह केवल अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन में आता है: {परम दयालु अर्श (सिंहासन) पर आसीन हुआ} [ताहा: 5]।

मैंने कहा: अल-फ़र्रा के कथन में पहले ही उल्लेख किया जा चुका है कि: 'अलय्या' (मुझ पर) और 'इलय्या' (मेरी ओर) का एक ही अर्थ है, और इस अध्याय का और अधिक विवरण इंशा अल्लाह सूरा 'अल-आराफ़' (9) में आएगा।

(1) अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात 2/ 310 में। (2) यानी अल-फ़र्रा, और अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात में अल-बैहक़ी का कथन। (3) उनकी तफ़सीर 1/ 457। (4) इसे इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 1/ 105 - 106 में उद्धृत किया है। (5) अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात 2/ 311। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/ 115। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: रसफ़ (रचना), और यही अधिक संभावित है। (8) वह अल-अख़तल है जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/ 115 में है, और ताज अल-अरूस: (सवा), और पद अल-सिहाह में बिना किसी संदर्भ के है: (सवा), और अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात 2/ 309,

और अल-बहर अल-मुहीत 1/ 134 में। (9) अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्याख्या में: {फिर वह अर्श पर आसीन हुआ} आयत: 54।

سورہ البقرہ: آیت 29 382

پھر وہ سیدھا ہو کر بیٹھ گیا، اور عربوں کے کلام میں یہ سب جائز ہے۔ بیہقی ابو بکر احمد بن علی بن حسین (1) نے کہا: ان کا قول: 'استویٰ' بمعنی 'متوجہ ہوا' صحیح ہے، کیونکہ متوجہ ہونا آسمان کی تخلیق کا قصد ہے، اور قصد ہی ارادہ ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کی صفات میں جائز ہے۔ لفظ 'ثم' (پھر) کا تعلق تخلیق سے ہے نہ کہ ارادے سے۔ رہا وہ معاملہ جو ابن عباس سے مروی (2) ہے؛ تو انہوں نے اسے صرف کلبی کی تفسیر سے لیا ہے، اور کلبی ضعیف ہے۔ سفیان بن عیینہ اور ابن کیسان نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿ ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ ﴾: اس نے اس کا قصد کیا، یعنی اپنی تخلیق اور ایجاد کے ذریعے۔ تو یہ ایک قول ہے۔ اور کہا گیا: وہ بغیر کسی کیفیت یا حد بندی کے بلند ہوا، اور طبری (3) نے اسی کو اختیار کیا ہے۔ اور اس آیت کے بارے میں ابو العالیہ الریاحی سے ذکر کیا جاتا ہے کہ کہا جاتا ہے: استویٰ کا معنی ہے کہ وہ بلند ہوا (4)۔ بیہقی (5) نے کہا: ان کی اس سے مراد - اور اللہ بہتر جانتا ہے - اس کے حکم کا بلند ہونا ہے، اور وہ پانی کا بخار ہے جس سے آسمان کی تخلیق واقع ہوئی۔ اور کہا گیا: جو بلند ہوا وہ دھواں تھا۔ ابن عطیہ (6) نے کہا: کلام کی توصیف (7) اس کا انکار کرتی ہے۔ اور کہا گیا: معنی ہے 'غالب آگیا یا قبضہ کر لیا'، جیسا کہ شاعر (8) نے کہا: بشر عراق پر قابض ہو گیا ** بغیر تلوار اور خون بہائے ابن عطیہ نے کہا: یہ صرف اللہ تعالیٰ کے اس قول میں آتا ہے: ﴿ الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى ﴾ [طہ: 5]۔

میں نے کہا: فرا کے قول میں پہلے گزر چکا ہے کہ: 'علیَّ' اور 'إلیَّ' ایک ہی معنی میں ہیں، اور اس باب کا مزید بیان ان شاء اللہ تعالیٰ سورہ 'الاعراف' (9) میں آئے گا۔

(1) الاسماء والصفات 2/ 310 میں۔ (2) یعنی الفراء، اور کلام بیہقی کا ہے الاسماء والصفات میں۔ (3) ان کی تفسیر 1/ 457۔ (4) اسے ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر 1/ 105 - 106 میں نکالا ہے۔ (5) الاسماء والصفات 2/ 311۔ (6) المحرر الوجیز 1/ 115۔ (7) المحرر الوجیز میں ہے: رصف (ترتیب)، اور یہی زیادہ مشابہ ہے۔ (8) وہ الاخطل ہے جیسا کہ المحرر الوجیز 1/ 115 میں ہے، اور تاج العروس میں: (سوی)، اور شعر بغیر کسی نسبت کے ہے الصحاح میں: (سوی)، اور الاسماء والصفات 2/ 309، اور البحر المحیط 1/ 134 میں۔ (9) اللہ تعالیٰ کے قول کی تفسیر کے وقت: ﴿ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ ﴾ آیت: 54۔

383 | Surah Al-Baqarah: Verse 29

The rule in this verse and its likes is the prevention of movement and relocation (1). Sixth: It appears from this verse that He, glory be to Him, created the earth before the heaven, and likewise in "Ha-Mim As-Sajdah" (2). And He said in An-Nazi'at: "Are you a more difficult creation or is the heaven? He built it," so He described its creation, then He said: "And after that He spread the earth." So it is as if the heaven, according to this, was created before the earth. And the Almighty said: "Praise be to Allah, who created the heavens and the earth" [Al-An'am: 1], and this is the saying of Qatadah: that the heaven was created first. Al-Tabari (3) narrated it from him. Mujahid and other commentators said: that the Almighty dried the water on which His throne was, made it earth, and smoke rose from it, so it ascended, and He made it heaven, so the creation of the earth was before the creation of the heaven, then His command was directed to the heaven, and He fashioned them as seven heavens, then He spread the earth after that, and when He created it, it was not spread (4). I say: Qatadah's saying can be explained in a correct way, God Almighty willing: which is that God Almighty created the smoke of the heaven first, then created the earth, then He turned to the heaven while it was smoke and fashioned it, then He spread the earth after that. Among what indicates that the smoke was created first before the earth is what Al-Suddi narrated, from Abu Malik, and from Abu Salih, from Ibn Abbas, and from Murrah Al-Hamdani, from Ibn Mas'ud, and from people from among the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) regarding His saying, Exalted and Majestic: "He it is Who created for you all that is on earth, then He turned to the heaven and fashioned them seven heavens." He said: Allah, Blessed and Exalted be He, His throne was on the water, and He had not created anything before the water. When He wanted to create the creation, He brought out smoke from the water, and it rose above the water, and He named it heaven. Then He dried the water and made it one earth, then He split it, and made it seven earths in two days, on Sunday and Monday. Then He placed the earth on a whale - and the whale is the Nun which Allah, Blessed and Exalted be He, mentioned in the Quran by His saying:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/115. (2) In His saying, the Almighty: "Say, do you indeed disbelieve in He who created the earth in two days..." verses [9-11]. (3) In his Tafsir 9/145. (4) Ibn Jarir 1/463 narrated from Mujahid in the interpretation of this verse his saying: He created the earth before the heaven. When He created the earth, smoke rose from it, that is when He says: "Then He turned to the heaven and fashioned

them seven heavens." He said: Some of them above others, and seven earths, some of them below others.

इस आयत और इसके जैसी अन्य आयतों में नियम गति और विस्थापन का निषेध है (1)। छठा: इस आयत से प्रकट होता है कि उन्होंने, जो कि पवित्र हैं, आकाश से पहले पृथ्वी की रचना की, और इसी तरह "हा-मीम अस-सजदा" (2) में भी। और उन्होंने अन-नाज़ियात में कहा: "क्या तुम्हारी रचना अधिक कठिन है या आकाश की? उसने इसे बनाया," तो उन्होंने इसकी रचना का वर्णन किया, फिर उन्होंने कहा: "और उसके बाद उन्होंने पृथ्वी को फैलाया।" तो ऐसा लगता है कि इसके अनुसार आकाश की रचना पृथ्वी से पहले हुई थी। और सर्वशक्तिमान ने कहा: "तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने आकाशों और पृथ्वी की रचना की" [अल-अनाम: 1], और यह क़तादा का कथन है: कि आकाश की रचना पहले हुई थी। अल-तबारी (3) ने उनसे यह उद्धृत किया है। मुजाहिद और अन्य टीकाकारों ने कहा: सर्वशक्तिमान ने उस पानी को सुखा दिया जिस पर उनका सिंहासन था, उसे पृथ्वी बना दिया, और उससे धुआं उठा, तो वह ऊपर चढ़ गया, और उन्होंने उसे आकाश बना दिया, इसलिए पृथ्वी की रचना आकाश की रचना से पहले हुई, फिर उनका आदेश आकाश की ओर हुआ, और उन्होंने उन्हें सात आकाशों के रूप में व्यवस्थित किया, फिर उसके बाद पृथ्वी को फैलाया, और जब उन्होंने इसे बनाया था, तब यह फैली हुई नहीं थी (4)। मैं कहता हूँ: क़तादा के कथन को सही तरीके से समझाया जा सकता है, यदि ईश्वर सर्वशक्तिमान चाहे: वह यह है कि ईश्वर सर्वशक्तिमान ने पहले आकाश का धुआं बनाया, फिर पृथ्वी बनाई, फिर वह आकाश की ओर मुड़े जब वह धुआं था और उसे व्यवस्थित किया, फिर उसके बाद पृथ्वी को फैलाया। पृथ्वी से पहले धुआं बनाए जाने का प्रमाण अल-सुद्दी द्वारा अबू मलिक से, और अबू सालेह से इब्न अब्बास से, और मुर्राह अल-हमदानी से इब्न मसूद से, और अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के साथियों में से कुछ लोगों से उनके इस कथन के बारे में वर्णित है: "वही है जिसने तुम्हारे लिए वह सब बनाया जो पृथ्वी पर है, फिर वह आकाश की ओर मुड़ा और उन्हें सात आकाश बना दिया।" उन्होंने कहा: अल्लाह, जो धन्य और सर्वोच्च है, उसका सिंहासन पानी पर था, और उसने पानी से पहले कुछ भी नहीं बनाया था। जब उसने सृष्टि की रचना करनी चाही, तो उसने पानी से धुआं निकाला, और वह पानी के ऊपर उठ गया, और उसने उसका नाम आकाश रखा। फिर उसने पानी को सुखा दिया और उसे एक पृथ्वी बना दिया, फिर उसे विभाजित किया, और उसे दो दिनों में, रविवार और सोमवार को सात पृथ्वियां बना दिया। फिर उसने पृथ्वी को एक मछली (व्हेल) पर रखा - और मछली वही 'नुन' है जिसका उल्लेख अल्लाह, जो धन्य और सर्वोच्च है, ने कुरान में अपने इस कथन के माध्यम से किया है:

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/115। (2) सर्वशक्तिमान के इस कथन में: "कहो, क्या तुम वाकई उस पर अविश्वास करते हो जिसने दो दिनों में पृथ्वी बनाई..." आयतें [9-11]। (3) अपनी तफ़सीर 9/145 में। (4) इब्न जरीर 1/463 ने मुजाहिद से इस आयत की व्याख्या में उनका यह कथन उद्धृत किया है: उन्होंने आकाश से पहले पृथ्वी बनाई। जब उन्होंने पृथ्वी बनाई, तो उससे धुआं उठा, यह तब की बात है जब वे कहते हैं: "फिर वह आकाश की ओर मुड़ा और उन्हें सात आकाश बना दिया।" उन्होंने कहा: उनमें से कुछ एक-दूसरे के ऊपर, और सात पृथ्वियां, उनमें से कुछ एक-दूसरे के नीचे।

اور اس آیت اور اس جیسی دیگر آیات میں قاعدہ حرکت اور نقل مکانی کی ممانعت ہے(١)۔ چھٹی بات: اس آیت سے ظاہر ہوتا ہے کہ اللہ سبحانہ نے زمین کو آسمان سے پہلے پیدا کیا، اور اسی طرح "حم السجدہ"(٢) میں بھی۔ اور سورہ النازعات میں فرمایا: ﴿ءَأَنتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَاءُ بَنَىٰهَا﴾ (کیا تمہارا پیدا کرنا زیادہ مشکل ہے یا آسمان کا؟ جسے اس نے بنایا)، تو اس کی تخلیق کا وصف بیان کیا، پھر فرمایا: ﴿وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَٰلِكَ دَحَىٰهَا﴾ (اور زمین کو اس کے بعد بچھایا)۔ تو گویا اس حساب سے آسمان زمین سے پہلے پیدا کیا گیا، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾ [الأنعام: ١]، اور یہ قتادہ کا قول ہے: کہ آسمان پہلے پیدا کیا گیا۔ طبری(٣) نے ان سے یہ روایت کی ہے۔ اور مجاہد اور دیگر مفسرین نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اس پانی کو خشک کر دیا جس پر اس کا عرش تھا، پس اسے زمین بنا دیا، اور اس سے دھواں اٹھا، پس وہ بلند ہوا، تو اسے آسمان بنا دیا، پس زمین کی تخلیق آسمان کی تخلیق سے پہلے ہوئی، پھر اس کا حکم آسمان کی طرف متوجہ ہوا، تو انہیں سات آسمان بنا دیا، پھر اس کے بعد زمین کو بچھایا، اور جب اسے پیدا کیا تھا تو وہ بچھی ہوئی نہیں تھی(٤)۔ میں کہتا ہوں: قتادہ کے قول کی ایک صحیح توجیہ ہو سکتی ہے ان شاء اللہ تعالیٰ: اور وہ یہ کہ اللہ تعالیٰ نے پہلے آسمان کا دھواں پیدا کیا، پھر زمین پیدا کی، پھر آسمان کی طرف متوجہ ہوا جبکہ وہ دھواں تھا اور اسے درست کیا، پھر اس کے بعد زمین کو بچھایا۔ اور اس بات پر کہ دھواں زمین سے پہلے پیدا کیا گیا تھا، اس کی دلیل وہ روایت ہے جو السُّدِّی نے ابو مالک سے، اور ابو صالح نے ابن عباس سے، اور مرّہ الہمدانی نے ابن مسعود سے، اور رسول اللہ ﷺ کے بعض صحابہ سے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں روایت کی ہے: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ﴾ فرمایا: اللہ تبارک و

تعالیٰ کا عرش پانی پر تھا، اور اس نے پانی سے پہلے کوئی چیز پیدا نہیں کی تھی، پھر جب اس نے مخلوق کو پیدا کرنا چاہا تو پانی سے دھواں نکالا، پس وہ پانی کے اوپر بلند ہوا، تو اس کا نام آسمان رکھا، پھر پانی کو خشک کر دیا، پس اسے ایک زمین بنا دیا، پھر اسے پھاڑا، تو اسے دو دن میں یعنی اتوار اور پیر کے دن سات زمینیں بنا دیا، پھر زمین کو ایک مچھلی (حوت) پر رکھ دیا - اور حوت وہی "نون" ہے جس کا ذکر اللہ تبارک و تعالیٰ نے قرآن میں اپنے اس قول سے کیا ہے:

---

(۱) المحرر الوجیز ۱/۱۱۵۔ (۲) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں: ﴿قل أئنكم لتكفرون بالذي خلق الأرض في يومين...﴾ آیات [۹-۱۱]۔ (۳) اپنی تفسیر ۹/۱۴۵ میں۔ (۷) ابن جریر نے ۱/۴۶۳ میں مجاہد سے اس آیت کی تفسیر میں ان کا یہ قول نقل کیا ہے: زمین کو آسمان سے پہلے پیدا کیا، پھر جب زمین پیدا کی تو اس سے دھواں اٹھا، یہ اس وقت کا ذکر ہے جب اللہ فرماتا ہے: ﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ﴾ فرمایا: بعض آسمان بعض کے اوپر، اور سات زمینیں جو ایک دوسرے کے نیچے ہیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 29 | 384

﴿Nūn. By the Pen﴾ [Al-Qalam: 1]. And the whale is in the water, and the [water] (1) is on a flat rock (2), and the flat rock is on the back of an angel, and the angel is on the rock, and the rock is in the wind - and it is the rock mentioned by Luqman - it is neither in the heaven nor in the earth. Then the whale moved, it agitated, and the earth shook, so He anchored (3) the mountains upon it, and it became still. So the mountains boast over the earth. And that is the saying of the Almighty: ﴿And He has cast into the earth firm mountains lest it should shake with you﴾ [An-Nahl: 15]. And He created the mountains in it and the sustenance of its people and its trees and what is appropriate for it in two days: Tuesday and Wednesday. That is when He says: ﴿Say: Do you indeed disbelieve in Him who created the earth in two days and attribute to Him equals? That is the Lord of the worlds ۝ And He placed on it firm mountains from above it, and blessed it and determined therein its sustenance﴾ (He says: its sustenance for its people) (4) ﴿in four days, equal for those who ask.﴾ He says: whoever asks, so the matter is thus. ﴿Then He directed Himself to the heaven while it was smoke.﴾ And that smoke was from the breath of the water when it breathed. So He made it one heaven, then He rent it asunder and made it seven heavens in two days: Thursday and Friday. Friday was named Friday because the creation of the heavens and the earth was gathered (Jumi'a) on it. ﴿And He revealed in each heaven its command﴾ [Fussilat: 9-12]. He said: He created in every heaven its creation of angels and the creation within it of seas, mountains of hail, and what is not known. Then He adorned the lowest heaven with stars, making them an adornment and a protection against devils. When He finished creating what He loved, He rose over the Throne. He said: That is when He says: ﴿He created the heavens and the earth in six days﴾ [Al-A'raf: 54], and He says: ﴿They were a joined entity, then We parted them﴾ [Al-Anbiya: 30]. And he mentioned the story of the creation of Adam, peace be upon him (5), as will be explained later in this.

(1) What is between brackets is from Tafsir al-Tabari 1/462. (2) Al-Safah: a smooth rock. Al-Sihah: (Safa). (3) In (m) and manuscripts: "He sent," and what is established is from Tafsir al-Tabari. (4) His saying: He says its sustenance for its people, is not in (m). (5) Narrated by Al-Tabari in his Tafsir 1/462-463, and Al-Bayhaqi in Al-Asma wa al-Sifat (807). Al-Tabari hinted at this chain of narration 1/375 when interpreting the Almighty's saying: ﴿In it are darknesses, thunder, and lightning...﴾, saying: I do not know it to be authentic, as I am doubtful of its chain. And Al-Hafiz Ibn Kathir said when interpreting the Almighty's saying: ﴿And when We said to the angels, 'Prostrate

before Adam'ﷺ: This chain to these companions is famous in the Tafsir of Al-Suddi, and many Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions) occur in it; perhaps some are interpolated and not from the speech of the companions, or they took it from some of the previous books. Allah knows best. See the comment of Sheikh Ahmad Shakir, may Allah have mercy on him, in Tafsir al-Tabari 1/156-160.

सूरह अल-बक़रह: आयत 29 | 384

﴿नूँ वल-क़लम﴾ [अल-क़लम: 1]। और मछली पानी में है, और [पानी] (1) एक चिकनी चट्टान (2) पर है, और चट्टान एक फ़रिश्ते की पीठ पर है, और फ़रिश्ता एक बड़ी चट्टान पर है, और वह चट्टान हवा में है - और यह वही चट्टान है जिसका ज़िक्र लुक़मान ने किया है - यह न तो आसमान में है और न ज़मीन में। फिर मछली हिली, तो वह काँप गई, जिससे ज़मीन हिलने लगी, तो अल्लाह ने उस पर पहाड़ जमा दिए (3) तो वह टिक गई, इसलिए पहाड़ ज़मीन पर फ़ख़्र करते हैं। और यही अल्लाह तआला का कहना है: ﴿व अल्क़ा फ़िल अर्दि रवासिया अन तमीदा बिकुम﴾ [अन-नह्ल: 15], और उसने उसमें पहाड़ों और वहाँ रहने वालों के भोजन और वहाँ के पेड़ों और जो भी उसके लिए उचित है, दो दिनों में बनाया: मंगलवार और बुधवार को। और यह तब है जब वह कहता है: ﴿क़ुल अइन्नकुम लतक़्फ़ुरूना बिल्लज़ी ख़लक़ल अर्दा फ़ी यौमैनी व तजअलूना लहू अंद़ादा ज़ालिका रब्बुल आलमीन ۝ व जअला फ़ीहा रवासिया मिन फ़ौक़िहा व बारका फ़ीहा व क़द्दरा फ़ीहा अक़्वातहा﴾ वह कहता है: उसके निवासियों का भोजन (4) ﴿फ़ी अरबअति अय्यामीन सवाअल लिस्साइलीन﴾ वह कहता है: जिसने पूछा, तो मामला ऐसा ही है। ﴿सुम्मस्तवा इलस्समाई व हिया द़ुखानुन﴾ और वह धुआँ पानी के साँस लेने से था जब उसने साँस ली। तो उसने उसे एक आसमान बनाया, फिर उसे फाड़ा, और दो दिनों में उसे सात आसमान बना दिया: गुरुवार और शुक्रवार को। और शुक्रवार का नाम जुमा (जुड़ा हुआ) इसलिए रखा गया क्योंकि इसमें आसमानों और ज़मीन की रचना को जोड़ा गया था। ﴿व औहा फ़ी कुल्लि समाइन अम्रहा﴾ [फुस्सिलत: 9-12] उसने कहा: हर आसमान में उसके जीवों को बनाया यानी फ़रिश्ते और जो भी समुद्र, ओलों के पहाड़ और वह चीज़ें जिनका ज्ञान नहीं है। फिर उसने दुनिया के आसमान को सितारों से सजाया, उन्हें सुंदरता और शैतानों से सुरक्षा का ज़रिया बनाया। फिर जब वह अपनी पसंद की रचना पूरी कर चुका, तो वह अर्श (सिंहासन) पर सुशोभित हुआ। उसने कहा: तो यह तब है जब वह कहता है: ﴿ख़लक़स्समावाति वल अर्दा फ़ी सित्तति अय्याम﴾ [अल-अराफ़: 54], और वह कहता है: ﴿कानता रत़क़न फ़फ़त़क़नाहुमा﴾ [अल-अंबिया: 30]। और उसने आदम अलैहिस्सलाम की रचना की कहानी का ज़िक्र किया (5), जैसा कि इस पुस्तक में आगे इसका विवरण आएगा।

(1) कोष्ठक के बीच की सामग्री तफ़सीर अल-तबरी 1/462 से है। (2) अल-सफ़ा: एक चिकनी चट्टान। अल-सिहाह: (सफ़ा)। (3) (म) और हस्तलिखित प्रतियों में: "फ़अर्सल" (भेजा) है, और जो स्थापित है वह तफ़सीर अल-तबरी से है। (4) उसका कहना: 'वह कहता है उसके निवासियों का भोजन', (म) में

नहीं है। (5) इसे तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/462-463 में और बैहक़ी ने 'अल-अस्मा वल-सिफ़ात' (807) में उद्धृत किया है। तबरी ने इस सनद (सूत्र) पर अपनी तफ़सीर 1/375 में अल्लाह के इस कथन की व्याख्या करते समय संदेह व्यक्त किया है: ﴿इसमें अंधेरा, गरज और बिजली है...﴾, और कहा: मैं इसे सही नहीं जानता, क्योंकि मुझे इसके सूत्र पर संदेह है। और हाफ़िज़ इब्न कसीर ने अल्लाह के इस कथन की व्याख्या करते समय कहा: ﴿और जब हमने फ़रिश्तों से कहा, 'आदम को सजदा करो'﴾: इन सहाबाओं तक यह सूत्र सुद्दी की तफ़सीर में प्रसिद्ध है, और इसमें बहुत सी इस्राइलीयात (प्राचीन कथाएँ) आती हैं; शायद उनमें से कुछ मिलावटी हों जो सहाबा की बातें न हों, या उन्होंने उन्हें पिछली किताबों से लिया हो। अल्लाह ही बेहतर जानता है। और तफ़सीर अल-तबरी 1/156-160 में शेख अहमद शाकिर (रह.) की टिप्पणी देखें।

﴿نٓ وَالْقَلَمِ﴾ [القلم: ۱]۔ اور مچھلی پانی میں ہے، اور [پانی] (۱) ایک صاف چٹان (۲) پر ہے، اور چٹان ایک فرشتے کی پیٹھ پر ہے، اور فرشتہ ایک بڑی چٹان پر ہے، اور وہ بڑی چٹان ہوا میں ہے - اور یہ وہی چٹان ہے جس کا ذکر لقمان نے کیا ہے - نہ وہ آسمان میں ہے اور نہ زمین میں، پھر مچھلی حرکت میں آئی، تو وہ لرز گئی، پس زمین متزلزل ہوگئی، تو اللہ نے اس پر پہاڑ گاڑ دیے (۳) تو وہ ٹھہر گئی، پس پہاڑ زمین پر فخر کرتے ہیں، اور یہی اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَلْقَى فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَن تَمِيدَ بِكُمْ﴾ [النحل: ۱۵]، اور اللہ نے اس میں پہاڑ اور اس کے باشندوں کی خوراک اور اس کے درخت اور جو کچھ اس کے لیے مناسب ہے دو دن میں پیدا کیا: منگل اور بدھ کو، اور یہ اس وقت ہے جب وہ فرماتا ہے: ﴿قُلْ أَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَندَادًا ذَٰلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ ۝ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِن فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا﴾ فرماتا ہے: اس کے باشندوں کی خوراک (۴) ﴿فِي أربعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِلسَّائِلِينَ﴾ فرماتا ہے: جس نے پوچھا تو معاملہ اسی طرح ہے۔ ﴿ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ﴾ اور وہ دھواں پانی کے سانس لینے سے تھا جب اس نے سانس لیا، پس اللہ نے اسے ایک آسمان بنایا، پھر اسے پھاڑا، پس دو دن میں اسے سات آسمان بنایا: جمعرات اور جمعہ کو، اور جمعہ کے دن کا نام جمعہ اس لیے رکھا گیا کہ اس میں آسمانوں اور زمین کی تخلیق جمع کی گئی تھی۔ ﴿وَأَوْحَى فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا﴾ [فصلت: ۹-۱۲] فرمایا: ہر آسمان میں اس کی مخلوق یعنی فرشتے اور جو کچھ اس میں سمندر، اولوں کے پہاڑ اور وہ چیزیں جن کا علم نہیں پیدا کیں۔ پھر آسمانِ دنیا کو ستاروں سے آراستہ کیا، پس انہیں زینت اور شیطانوں سے حفاظت کا ذریعہ بنایا، پھر جب وہ جو اسے پسند تھا پیدا کر چکا، تو عرش پر مستوی ہوا۔ فرمایا: پس یہ اس وقت ہے جب وہ فرماتا ہے: ﴿خَلَقَ السَّمَوَتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ﴾ [الأعراف:

۵۴]، اور فرماتا ہے: ﴿كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَهُمَا﴾ [الأنبياء: ۳۰]۔ اور اس نے آدم علیہ السلام کی تخلیق کا قصہ ذکر کیا (۵)، جیسا کہ اس کتاب میں اس کا بیان آگے آئے گا۔

(۱) قوسین میں جو عبارت ہے وہ تفسیر طبری ۱/ ۴۶۲ سے ہے۔ (۲) الصفاة: چکنی چٹان۔ الصحاح: (صفا)۔ (۳) (م) اور قلمی نسخوں میں: «فأرسل» (بھیجا) ہے، اور ثابت شدہ عبارت تفسیر طبری سے ہے۔ (۴) ان کا قول: "فرماتا ہے اس کے باشندوں کی خوراک"، (م) میں نہیں ہے۔ (۵) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱/ ۴۶۲-۴۶۳ میں اور بیہقی نے الاسماء والصفات (۸۰۷) میں نقل کیا ہے۔ اور طبری نے اپنی تفسیر ۱/ ۳۷۵ میں اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ...﴾ کی تفسیر کے وقت اس سند پر اعتراض کیا ہے، پس کہا: میں اسے صحیح نہیں جانتا، کیونکہ میں اس کی سند کے بارے میں شک میں ہوں۔ اور حافظ ابن کثیر نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ﴾ کی تفسیر کے وقت فرمایا: ان صحابہ تک یہ سند سدی کی تفسیر میں مشہور ہے، اور اس میں بہت سی اسرائیلیات آتی ہیں، شاید ان میں سے کچھ من گھڑت ہوں جو صحابہ کا کلام نہ ہوں، یا یہ کہ انہوں نے انہیں پچھلی کتابوں میں سے لیا ہو۔ واللہ اعلم۔ اور شیخ احمد شاکر رحمہ اللہ کا تبصرہ تفسیر طبری ۱/ ۱۵۶ - ۱۶۰ میں دیکھیں۔

the Surah, if Allah Almighty wills (1).

And Waki' narrated from Al-A'mash, from Abi Thabyan, from Ibn Abbas who said: "The first thing that Allah, the Mighty and Sublime, created was the Pen. He said to it: 'Write.' It said: 'O Lord, what shall I write?' He said: 'Write the Divine Decree (Al-Qadr).' So it wrote everything that would exist from that day until the Day of Resurrection. He said: 'Then He created the Nun (the fish/whale), and He spread out the earth upon it. Then water vapor rose up, and from it, He rent asunder the heavens. The Nun became agitated, and the earth shook, so it was stabilized with the mountains. For indeed, the mountains will boast over the earth until the Day of Resurrection (2).'" In this narration, the creation of the earth was before the rising of the water vapor, which is the smoke, contrary to the first narration. The first narration from him and from others is more appropriate, because of His saying, Exalted is He: "And after that He spread out the earth" [An-Nazi'at: 30]. Allah knows best what He did, for opinions have differed on this, and there is no room for independent reasoning (Ijtihad) in it.

Abu Nu'aym (3) mentioned from Ka'b al-Ahbar that Iblis infiltrated the whale upon whose back the entire earth rests. He cast into its heart, saying: "Do you know what is on your back, O Luthia, of nations, trees, animals, people, and mountains? If you were to shake them off, you would cast them all from your back." He said: "Luthia intended to do that, so Allah sent a creature which entered its nostril. It cried out to Allah because of it, and it came out. Ka'b said: 'By Him in Whose hand is my soul, it looks at it before it and it looks at it; if it intends to do any of that, it returns to where it was (4).'"

Seventh: The origin of the creation of all things is from water, according to what Ibn Majah narrated in his "Sunan," and Abu Hatim al-Busti in his Sahih Musnad from Abu Hurairah who said: "I said: 'O Messenger of Allah, when I see you, my soul feels good and my eye is cooled. Tell me about everything.' He said: 'Everything was created from water.' I said: 'Tell me about something (5) which if I do it, I will enter Paradise.' He said: 'Provide food, spread greetings of peace, maintain ties of kinship, and pray at night while people are asleep, and you will enter Paradise in peace' (6)."

---

(1) Pp. 417-419. (2) Reported by At-Tabari in his History (1/33 and 50-51), and Al-Bayhaqi in Al-Asma' wa As-Sifat (804). (3) Hilyat al-Awliya' 6/8. (4) An Israelite report with no basis, and it would have been better for the author to keep his book free

from such things. (5) In (m): about something. (6) Sahih Ibn Hibban (2559), and it is in the Musnad (7932), and we did not find it in Sunan Ibn Majah from the hadith of =

सूरह अल-बक़रह: आयत 29 385

सूरह, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा (1)।

वकीअ ने अल-अ'मश से, उन्होंने अबी ज़बयान से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: "अल्लाह अज़-व-जल्ल ने सबसे पहले जिस चीज़ को पैदा किया वह क़लम थी। अल्लाह ने उससे कहा: 'लिख।' उसने कहा: 'ऐ रब, मैं क्या लिखूँ?' अल्लाह ने कहा: 'तक़दीर लिख।' तो उस दिन से लेकर क़यामत के दिन तक जो कुछ होने वाला था, वह सब लिख दिया गया। उन्होंने कहा: 'फिर उसने नून (मछली) को पैदा किया, और उसके ऊपर ज़मीन बिछा दी। फिर पानी की भाप ऊपर उठी, और उससे उसने आसमानों को अलग किया। नून बेचैन हो गया और ज़मीन हिलने लगी, तो उसे पहाड़ों के ज़रिये स्थिर किया गया। निस्संदेह पहाड़ क़यामत के दिन तक ज़मीन पर फ़ख़्र करेंगे (2)।'" इस रिवायत में ज़मीन की पैदाइश पानी की भाप (जो कि धुआं है) के उठने से पहले थी, जो पहली रिवायत के ख़िलाफ़ है। उनके और दूसरों के हवाले से पहली रिवायत ज़्यादा बेहतर है, क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और इसके बाद उसने ज़मीन को बिछाया" [अन-नाज़िआत: 30]। अल्लाह ही बेहतर जानता है कि उसने क्या किया, क्योंकि इस बारे में राय अलग-अलग हैं, और इसमें इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) की कोई गुंजाइश नहीं है।

अबू नुऐम (3) ने कअब अल-अहबार से ज़िक्र किया कि इब्लीस उस व्हेल (मछली) में घुस गया जिसकी पीठ पर पूरी ज़मीन टिकी हुई है। उसने उसके दिल में वसवसा डाला और कहा: "ऐ लूथिया, क्या तुम्हें पता है कि तुम्हारी पीठ पर कितनी कौमें, पेड़, जानवर, इंसान और पहाड़ हैं? अगर तुम उन्हें हिला दो, तो तुम उन सबको अपनी पीठ से नीचे गिरा दोगी।" उन्होंने कहा: "लूथिया ने ऐसा करने का इरादा किया, तो अल्लाह ने एक छोटा सा जीव भेजा जो उसके नथुने में घुस गया। वह उससे अल्लाह के सामने गिड़गिड़ाई, तो वह बाहर निकल आया। कअब ने कहा: 'उसकी क़सम जिसके हाथ में मेरी जान है, वह उसे अपने सामने देख रही है और वह उसे देख रहा है; अगर उसने फिर से वैसा कुछ करने का इरादा किया, तो वह (जीव) वहीं वापस आ जाएगा जहाँ वह था (4)।'"

सातवाँ: तमाम चीज़ों की पैदाइश की असल पानी है, जैसा कि इब्न माजाह ने अपनी "सुनन" में और अबू हातिम अल-बुस्ती ने अपनी सहीह मसनद में अबू हुरैरा से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: "मैंने कहा: 'ऐ अल्लाह के रसूल, जब मैं आपको देखता हूँ, तो मेरा दिल ख़ुश हो जाता है और मेरी आँखें ठंडी हो जाती हैं। मुझे हर चीज़ के बारे में बताइये।' आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया:

'हर चीज़ पानी से पैदा की गई है।' मैंने कहा: 'मुझे किसी ऐसी चीज़ (5) के बारे में बताइये जिसे करने से मैं जन्नत में दाख़िल हो जाऊँ।' आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: 'खाना खिलाओ, सलाम आम करो, रिश्तेदारों से अच्छे ताल्लुक़ात रखो, और रात में जब लोग सो रहे हों तब नमाज़ पढ़ो, तुम सलामती के साथ जन्नत में दाख़िल हो जाओगे' (6)।"

---

(1) पृ. 417-419। (2) इसे अल-तबरी ने अपने इतिहास (1/33 और 50-51) में और अल-बैहक़ी ने अल-अस्मा वा अस-सिफ़ात (804) में निकाला है। (3) हिल्यत अल-औलिया 6/8। (4) यह एक इसराइली रिवायत है जिसका कोई आधार नहीं है, और मुसन्निफ़ (लेखक) के लिए बेहतर होता कि वे अपनी किताब को ऐसी चीज़ों से पाक रखते। (5) (म) में: किसी चीज़ के बारे में। (6) सहीह इब्न हिब्बान (2559), और यह मसनद (7932) में भी है, और हमें यह इब्न माजाह की सुनन में हदीस से नहीं मिला =

سورہ البقرہ : آیت ۲۹ ۳۸۵

السورة ان شاء الله تعالیٰ (۱)۔

اور وکیع نے اعمش سے، انہوں نے ابی ظبیان سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: اللہ عزوجل نے سب سے پہلے جس چیز کو پیدا کیا وہ قلم تھا، اللہ نے اس سے فرمایا: لکھ، اس نے کہا: اے رب، میں کیا لکھوں؟ اللہ نے فرمایا: تقدیر لکھ، تو اس دن سے لے کر قیامت کے دن تک جو کچھ ہونے والا تھا وہ سب قلمبند ہو گیا۔ انہوں نے کہا: پھر اللہ نے مچھلی (نُون) کو پیدا کیا، اور اس پر زمین بچھا دی، پھر پانی کے بخارات بلند ہوئے اور اس سے آسمانوں کو الگ الگ کر دیا، اور مچھلی بے چین ہوئی تو زمین ڈگمگانے لگی، چنانچہ اسے پہاڑوں کے ذریعے جمایا گیا، کیونکہ پہاڑ قیامت کے دن تک زمین پر فخر کرتے رہیں گے (۲)۔ تو اس روایت میں زمین کی تخلیق پانی کے بخارات بلند ہونے سے پہلے ہوئی جو کہ دھواں ہے، اس کے برخلاف جو پہلی روایت میں ہے، اور پہلی روایت ان سے اور دوسروں سے زیادہ اولیٰ ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَٰلِكَ دَحَاهَا﴾ [النازعات: ۳۰] (اور اس کے بعد زمین کو بچھا دیا)۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے جو اس نے کیا، اس میں اقوال مختلف ہیں اور اس میں اجتہاد کی گنجائش نہیں ہے۔

اور ابو نعیم (۳) نے کعب الاحبار سے ذکر ہے کہ ابلیس اس مچھلی (حوت) تک جا پہنچا جس کی پشت پر پوری زمین ہے، اور اس کے دل میں وسوسہ ڈالا اور کہا: اے لوثیا، کیا تجھے معلوم ہے کہ تیری پشت پر کتنی قومیں، درخت، جانور، انسان اور پہاڑ ہیں؟ اگر تو انہیں جھٹک دے تو ان سب کو اپنی پیٹھ سے گرا دے گی۔ انہوں نے کہا: تو لوثیا نے ایسا کرنے کا ارادہ کیا، تو اللہ نے ایک چھوٹا سا جاندار بھیجا جو اس کے نتھنے میں گھس گیا، تو وہ اس کی وجہ سے اللہ کے

حضور گڑگڑائی، چنانچہ وہ جاندار باہر نکل آیا۔ کعب نے کہا: اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، وہ مچھلی اسے اپنے سامنے دیکھتی ہے اور وہ جاندار اسے دیکھتا ہے، اگر وہ پھر کبھی ایسا کچھ کرنے کا ارادہ کرے گی تو وہ جاندار وہیں لوٹ جائے گا جہاں وہ تھا (٤)۔

ساتویں بات: تمام اشیاء کی تخلیق کی اصل پانی ہے، جیسا کہ ابن ماجہ نے اپنی "سنن" میں روایت کیا ہے، اور ابو حاتم البستی نے اپنی صحیح مسند میں ابوہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، جب میں آپ کو دیکھتا ہوں تو میرا جی خوش ہو جاتا ہے اور میری آنکھیں ٹھنڈی ہو جاتی ہیں، مجھے ہر چیز کے بارے میں بتائیے، آپؐ نے فرمایا: "ہر چیز پانی سے پیدا کی گئی ہے"۔ میں نے عرض کیا: مجھے کسی ایسی چیز (٥) کے بارے میں بتائیے کہ اگر میں اس پر عمل کروں تو جنت میں داخل ہو جاؤں، آپؐ نے فرمایا: "کھانا کھلاؤ، سلام عام کرو، صلہ رحمی کرو، اور رات کو جب لوگ سو رہے ہوں تو نماز پڑھو، تم سلامتی کے ساتھ جنت میں داخل ہو جاؤ گے" (٦)۔

---

(١) ص ٤١٧ - ٤١٩۔ (٢) اسے طبری نے اپنی تاریخ ٣٣/١ اور ٥٠ - ٥١ میں اور بیہقی نے الاسماء والصفات (٨٠٤) میں روایت کیا ہے۔ (٣) حلیۃ الاولیاء ٨/٦۔ (٤) اسرائیلی روایت ہے جس کی کوئی بنیاد نہیں، اور مصنف کے لیے بہتر تھا کہ وہ اپنی کتاب کو ایسی چیزوں سے پاک رکھتے۔ (٥) (م) میں ہے: عن شيء۔ (٦) صحیح ابن حبان (٢٥٥٩)، اور یہ مسند (٧٩٣٢) میں ہے، اور ہمیں یہ ابن ماجہ کی سنن میں حدیث سے نہیں ملا =

386 Surat Al-Baqarah: Verse 29 Abu Hatim (1) said: Regarding the statement of Abu Hurayrah: "Inform me about everything," he meant (2): about everything that was created from water. The evidence for the correctness of this is the response of the Chosen One (Prophet Muhammad) ﷺ to him when he said: "Everything was created from water." [So this is an answer given to a specific question, not that everything was created from water even if it were not a created being.] Said bin Jubair narrated from Ibn Abbas that he used to report that the Messenger of Allah ﷺ said: "The first thing Allah created was the Pen, and He commanded it, so it wrote down everything that will be" (3). This is also narrated from 'Ubada bin al-Samit in a marfu' (elevated to the Prophet) manner (4). Al-Bayhaqi (5) said: He meant—and Allah knows best—the first thing He created after the creation of water, wind, and the Throne was the Pen, and this is clear in the hadith of Imran bin Husain: "Then He created the heavens and the earth" (6). And Abdul Razzaq (7) mentioned, from Umar bin Habib al-Makki, from Humayd bin Qays al-A'raj, from Tawus, who said: A man came to Abdullah bin Amr bin al-Aas and asked him: "From what was creation created?" He replied: "From water, light, darkness, wind, and soil." The man asked: "So from what was... = Abu Hurayrah, and he reported the marfu' version under number (3251) from the hadith of Abdullah bin Salam, with the wording: "O people, spread peace, feed others, maintain kinship ties, and pray at night while people are asleep, and enter Paradise in peace." (1) He is Ibn Hibban, and he said it following his mentioned hadith, and what is between brackets is from his Sahih. (2) In (D) its meaning. (3) Reported by al-Tabari in his Tafsir 23/146, and al-Bayhaqi in Al-Asma' wa al-Sifat (803). (4) Reported by al-Tayalisi (578), al-Tirmidhi (2155) and (3319), and it is in the Musnad (22705). Al-Tirmidhi said in the first instance: "This is a strange (gharib) hadith from this perspective," and said in the second instance: "This is a good strange (hasan gharib) hadith." (5) Al-Asma' wa al-Sifat 2/238. (6) Reported by al-Bukhari (7418) within a long hadith, which includes: "Allah was, and there was nothing before Him, and His Throne was over the water, then He created the heavens and the earth, and He wrote down everything in the Reminder." (7) In his Tafsir 2/213, and also reported by al-Hakim 2/452, and al-Bayhaqi in Al-Asma' wa al-Sifat (829). (8) In (D) and (M): "bin", which is a mistake.

386 सूरह अल-बक़रह: आयत 29 अबू हातिम (1) ने कहा: अबू हुरैरा का यह कथन: "मुझे हर चीज़ के बारे में बताएं" उनका अर्थ था (2): हर उस चीज़ के बारे में जो पानी से पैदा की गई है। इसकी सत्यता का प्रमाण मुस्तफा ﷺ का उन्हें दिया गया उत्तर है, जब उन्होंने कहा: "हर चीज़ पानी से पैदा की गई है।" [तो यह उत्तर एक विशिष्ट प्रश्न के उत्तर में आया था, ऐसा नहीं है कि हर चीज़ पानी से पैदा की गई है भले ही वह सृजित (created) न हो।] सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि वे बयान करते थे कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह ने सबसे पहले जिस चीज़ को पैदा किया वह कलम (Pen) थी, और उसे हुक्म दिया, तो उसने वह सब कुछ लिख दिया जो होने वाला है" (3)। यह उबादा बिन अल-सामित से भी मरफू(पैगंबर तक पहुँचा हुआ) के रूप में वर्णित है (4)। अल-बैहकी (5) ने कहा: उनका इरादा था - और अल्लाह बेहतर जानता है -: पानी, हवा और अर्श (सिंहासन) की रचना के बाद पहली चीज़ जो उन्होंने पैदा की वह कलम थी, और यह इमरान बिन हुसैन की हदीस में स्पष्ट है: "फिर उन्होंने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया" (6)। अब्दुल रज्जाक (7) ने उमर बिन हबीब अल-मक्की से, उन्होंने हुमैद बिन कैस अल-आराज से, उन्होंने ताऊस से ज़िक्र किया कि: एक आदमी अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस के पास आया और उनसे पूछा: "सृष्टि किससे बनी है?" उन्होंने कहा: "पानी, नूर (प्रकाश), अंधकार, हवा और मिट्टी से।" आदमी ने पूछा: "तो किससे पैदा किया गया... = अबू हुरैरा, और उन्होंने इसके मरफू संस्करण को नंबर (3251) के तहत अब्दुल्ला बिन सलाम की हदीस से निकाला है, जिसके शब्द हैं: "हे लोगों, शांति फैलाओ, खाना खिलाओ, रिश्तेदारी निभाओ, और रात में नमाज़ पढ़ो जब लोग सो रहे हों, और शांति के साथ जन्नत में दाखिल हो जाओ।" (1) वे इब्न हिब्बान हैं, और उन्होंने इसे अपनी उक्त हदीस के बाद कहा है, और कोष्ठक के बीच जो है वह उनकी सहीह से है। (2) (द) में इसका अर्थ। (3) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 23/146 में और अल-बैहकी ने 'अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात' (803) में उद्धृत किया है। (4) इसे अल-तयालिसी (578), अल-तिर्मिज़ी (2155) और (3319) ने उद्धृत किया है, और यह मुसनद (22705) में है। अल-तिर्मिज़ी ने पहले स्थान पर कहा: "यह इस पहलू से एक गरीब (अजीब) हदीस है," और दूसरे स्थान पर कहा: "यह एक हसन गरीब (अच्छी अजीब) हदीस है।" (5) अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात 2/238. (6) इसे अल-बुखारी (7418) ने एक लंबी हदीस के हिस्से के रूप में निकाला है, जिसमें है: "अल्लाह था और उससे पहले कुछ नहीं था, और उसका अर्श पानी पर था, फिर उसने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया, और उसने ज़िक्र (स्मरण/लेख) में सब कुछ लिख दिया।" (7) उनकी तफ़सीर 2/213 में, और इसे अल-हाकिम 2/452 और अल-बैहकी ने 'अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात' (829) में भी निकाला है। (8) (द) और (म) में: "बिन", और वह गलत है।

۳۸۶ سورہ البقرہ: آیت ۲۹ ابو حاتم (۱) نے کہا: ابو ہریرہ کا یہ قول: "مجھے ہر چیز کے بارے میں بتائیں،" ان کی مراد تھی (۲): ہر اس چیز کے بارے میں جو پانی سے پیدا کی گئی ہے، اور اس کی صحت کی دلیل مصطفی ﷺ کا انہیں جواب دینا ہے جہاں آپ ﷺ نے فرمایا: "ہر چیز پانی سے پیدا کی گئی ہے۔" [چنانچہ یہ جواب ایک مخصوص سوال کے جواب میں صادر ہوا تھا، یہ مطلب نہیں کہ ہر چیز پانی سے پیدا کی گئی ہے خواہ وہ مخلوق (پیدا کردہ) نہ بھی ہو۔] سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ وہ بیان کرتے تھے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک سب سے پہلی چیز جو اللہ نے پیدا کی وہ قلم ہے، اور اسے حکم دیا، تو اس نے وہ سب کچھ لکھ دیا جو ہونے والا ہے" (۳)۔ یہ عبادہ بن صامت سے بھی مرفوعاً مروی ہے (۴)۔ بیہقی (۵) نے کہا: آپ ﷺ کی مراد — اور اللہ بہتر جانتا ہے — یہ تھی کہ: پانی، ہوا اور عرش کی تخلیق کے بعد سب سے پہلی چیز جو پیدا کی وہ قلم ہے، اور یہ عمران بن حصین کی حدیث میں واضح ہے: "پھر آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا" (۶)۔ اور عبدالرزاق (۷) نے عمر بن حبیب المکی سے، انہوں نے حمید بن قیس الاعرج سے، انہوں نے طاؤس سے ذکر کیا کہ: ایک شخص عبداللہ بن عمرو بن العاص کے پاس آیا اور ان سے پوچھا: مخلوقات کس چیز سے پیدا کی گئی ہیں؟ انہوں نے کہا: پانی، نور، اندھیرے، ہوا اور مٹی سے۔ اس شخص نے پوچھا: تو کس چیز سے پیدا کیا گیا... = ابو ہریرہ، اور انہوں نے اس سے مرفوع حدیث نمبر (۳۲۵۱) پر عبداللہ بن سلام کی حدیث سے نکالی ہے، ان الفاظ کے ساتھ: "اے لوگو، سلام کو عام کرو، کھانا کھلاؤ، صلہ رحمی کرو، اور رات کو نماز پڑھو جب لوگ سو رہے ہوں، اور سلامتی کے ساتھ جنت میں داخل ہو جاؤ۔" (۱) وہ ابن حبان ہیں، انہوں نے یہ اپنی مذکورہ حدیث کے بعد کہا ہے، اور جو کچھ خطین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ ان کی صحیح سے ہے۔ (۲) (د) میں اس سے مراد ہے۔ (۳) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۴۶/۲۳ میں اور بیہقی نے الاسماء والصفات (۸۰۳) میں روایت کیا ہے۔ (۴) اسے طیالسی

(۵۷۸)، ترمذی (۲۱۵۵) اور (۳۳۱۹) نے روایت کیا ہے، اور یہ مسند (۲۲۷۰۵) میں ہے۔ ترمذی نے پہلے مقام پر کہا: "یہ اس پہلو سے ایک غریب حدیث ہے،" اور دوسرے مقام پر کہا: "یہ حسن غریب حدیث ہے۔" (۵) الاسماء والصفات ۲۳۸/۲۔ (۶) اسے بخاری نے (۷۴۱۸) پر ایک طویل حدیث کے ضمن میں روایت کیا ہے، جس میں ہے: "اللہ تھا اور اس سے پہلے کچھ نہ تھا، اور اس کا عرش پانی پر تھا، پھر اس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، اور ذکر میں ہر چیز لکھ دی۔" (۷) اپنی تفسیر ۲۱۳/۲ میں، اور اسے حاکم نے ۴۵۲/۲ اور بیہقی نے الاسماء والصفات (۸۲۹) میں بھی روایت کیا ہے۔ (۸) (د) اور (م) میں: "بن" ہے، اور یہ غلطی ہے۔

...these? He said: I do not know. He said: Then the man went to Abdullah bin Al-Zubayr and asked him, and he said the same as Abdullah bin Amr. He said: Then the man went to Abdullah bin Abbas and asked him, saying: From what was creation created? He said: From water, light, darkness, wind, and dust. The man said: And from what were these created? So Abdullah bin Abbas recited: {And He has subjected to you whatever is in the heavens and whatever is on the earth - all from Him} [Al-Jathiya: 13]. The man said: No one would have brought this except a man from the household of the Prophet ﷺ. Al-Bayhaqi (1) said: He meant that the source of all is from Him, i.e., from His creation, innovation, and invention. He created water first, or water and whatever else He willed of His creation, not from an origin, nor upon a preceding example. Then He made it an origin for what He created afterwards. So He is the Originator, and He is the Maker. There is no god besides Him, and no creator other than Him, Glory be to Him, the Exalted and Mighty. The Eighth point: His saying, the Exalted: {So He fashioned them into seven heavens}. The Exalted mentioned that the heavens are seven, and no explicit number that does not admit interpretation came for the earth in the Revelation except His saying, the Exalted: {and of the earth, the like of them} [At-Talaq: 12]. There has been disagreement over it: It was said: "and of the earth, the like of them" means in number, because the quality and characteristics are different by observation and reports, so the number is determined. And it was said: "and of the earth, the like of them" means in their thickness and what is between them. And it was said: they are seven, but they were not separated from one another. This was said by Al-Dawudi. The first opinion is correct, and that they are seven, just as the heavens are seven. Muslim (2) narrated from Said bin Zayd (3) that he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: "Whoever takes a span of land unjustly, he will be collared with it to seven earths." And the like from Aisha, may Allah be pleased with her, except that it has: "min" (from) instead of "ila" (to) (4). And from the hadith of Abu Hurairah: "No one takes a span of land without right except that Allah will collar him to seven earths on the Day of Resurrection]" (5).

(1) Al-Asma' wa al-Sifat 2/266. (2) Number (1610), and also narrated by Al-Bukhari (3198). (3) Al-Qurashi Al-Adawi, one of the ten promised paradise, witnessed battles with the Messenger of Allah ﷺ, died in the year 51 AH. Al-Siyar 1/124. (4) Sahih Muslim (1612), and also narrated by Al-Bukhari (2453). (5) Sahih Muslim (1611) and what is between brackets is from it.

...ये? उसने कहा: मैं नहीं जानता। उसने कहा: फिर वह आदमी अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर के पास गया और उनसे पूछा, तो उन्होंने वही कहा जो अब्दुल्ला बिन अमर ने कहा था। उसने कहा: फिर वह आदमी अब्दुल्ला बिन अब्बास के पास गया और उनसे पूछा: सृष्टि किससे बनाई गई है? उन्होंने कहा: पानी, प्रकाश, अंधकार, हवा और मिट्टी से। आदमी ने कहा: और ये किससे बनाए गए हैं? तो अब्दुल्ला बिन अब्बास ने तिलावत की: {और उसने तुम्हारे लिए उन सब चीज़ों को वश में कर दिया है जो आसमानों में हैं और जो ज़मीन में हैं - सब उसकी ओर से हैं} [अल-जासिया: 13]। आदमी ने कहा: यह बात केवल पैगंबर ﷺ के घराने का कोई व्यक्ति ही ला सकता था। अल-बैहाकी (1) ने कहा: उनका तात्पर्य यह था कि सबका स्रोत उसी से है, यानी: उसकी रचना, नवीनता और आविष्कार से। उसने पहले पानी बनाया, या पानी और जो चाहा अपनी रचना में से, किसी मूल से नहीं, और न ही किसी पिछले उदाहरण पर। फिर उसने उसे उस चीज़ के लिए मूल बना दिया जिसे उसने बाद में बनाया। तो वही निर्माता है, और वही बनाने वाला है, उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं है, और उसके सिवा कोई रचनाकार नहीं है, वह पवित्र, महान और पराक्रमी है। आठवीं बात: उनका कथन, जो बुलंद है: {तो उसने उन्हें सात आसमानों के रूप में ठीक कर दिया}। अल्लाह तआला ने ज़िक्र किया कि आसमान सात हैं, और ज़मीन के लिए कुरआन में कोई स्पष्ट संख्या नहीं आई है जिसमें व्याख्या की गुंजाइश न हो, सिवाय अल्लाह के इस कथन के {और ज़मीन में से भी उन्हीं के समान} [अत-तलाक़: 12]। इसके बारे में मतभेद रहा है: कहा गया है: "और ज़मीन में से भी उन्हीं के समान" यानी संख्या में; क्योंकि अवलोकन और समाचारों के अनुसार गुणवत्ता और विशेषता अलग है, इसलिए संख्या निर्धारित है। और कहा गया है: "और ज़मीन में से भी उन्हीं के समान" यानी उनकी मोटाई और उनके बीच की चीज़ में। और कहा गया है: वे सात हैं, लेकिन उनका एक-दूसरे से अलगाव नहीं हुआ है। यह अल-दावुदी ने कहा है। और पहली बात सही है, और यह कि वे सात हैं, जैसे आसमान सात हैं। मुस्लिम (2) ने सईद बिन ज़ैद (3) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "जिसने ज़मीन का एक बालिश्त भी अन्याय से लिया, उसे क़यामत के दिन सात ज़मीनों तक का हार पहनाया जाएगा।" और आयशा (रज़ि.) से भी ऐसा ही है, सिवाय इसके कि इसमें "इला" (तक) के बजाय "मिन" (से) है (4)। और अबू हुरैरा की हदीस से: "कोई भी व्यक्ति ज़मीन का एक बालिश्त बिना हक़ के नहीं लेता, मगर अल्लाह क़यामत के दिन उसे सात ज़मीनों तक का हार पहना देगा]" (5)।

(1) अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात 2/266। (2) नंबर (1610), और इसे बुखारी (3198) ने भी रिवायत किया है। (3) अल-कुरशी अल-अदवी, जन्नत की बशारत पाने वाले दस सहाबा में से एक, अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ युद्धों में शामिल रहे, सन् 51 हिजरी में वफ़ात हुई। अल-सियर 1/124। (4) सहीह मुस्लिम (1612), और इसे बुखारी (2453) ने भी रिवायत किया है। (5) सहीह मुस्लिम (1611) और कोष्ठक के बीच का हिस्सा इसी से है।

یہ؟ اس نے کہا: میں نہیں جانتا۔ اس نے کہا: پھر وہ آدمی عبداللہ بن زبیر کے پاس گیا اور ان سے پوچھا، تو انہوں نے بھی عبداللہ بن عمرو جیسا جواب دیا۔ اس نے کہا: پھر وہ شخص عبداللہ بن عباس کے پاس گیا اور ان سے پوچھا: مخلوق کس چیز سے پیدا کی گئی ہے؟ انہوں نے کہا: پانی، نور، تاریکی، ہوا اور مٹی سے۔ اس شخص نے پوچھا: پھر یہ چیزیں کس سے پیدا کی گئی ہیں؟ تو عبداللہ بن عباس نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ﴾ [الجاثیہ: 13] (اور اس نے تمہارے لیے ان تمام چیزوں کو مسخر کر دیا جو آسمانوں میں ہیں اور جو زمین میں ہیں، سب اسی کی طرف سے ہیں)۔ اس شخص نے کہا: یہ بات نبی ﷺ کے اہل بیت کے کسی فرد کے سوا کوئی نہیں بتا سکتا تھا۔ بیہقی (1) نے کہا: ان کی مراد یہ تھی کہ ان سب کا منبع اسی سے ہے، یعنی: اس کی تخلیق، ایجاد اور اختراع سے۔ اس نے پہلے پانی پیدا کیا، یا پانی اور جو چاہا اپنی مخلوق میں سے، نہ کسی اصل سے اور نہ ہی کسی سابقہ مثال پر۔ پھر اس نے اسے بعد میں پیدا کی جانے والی چیزوں کے لیے اصل بنا دیا۔ پس وہی موجد ہے، وہی خالق ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، اور اس کے سوا کوئی خالق نہیں، وہ پاک اور برتر و بزرگ ہے۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَسَوَّىٰهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ﴾ (پس ان کو ٹھیک ٹھیک سات آسمان بنا دیا)۔ اللہ تعالیٰ نے ذکر فرمایا کہ آسمان سات ہیں، اور زمین کے لیے قرآن میں کوئی ایسی واضح تعداد نہیں آئی جس میں تاویل کی گنجائش نہ ہو، سوائے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے: ﴿وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ﴾ [الطلاق: 12] (اور زمین سے بھی ان جیسی ہی)۔ اس کے بارے میں اختلاف ہوا ہے: کہا گیا ہے کہ: "اور زمین سے بھی ان جیسی ہی" یعنی تعداد میں؛ کیونکہ مشاہدے اور خبروں سے یہ بات واضح ہے کہ کیفیت اور صفت مختلف ہے، لہٰذا تعداد ہی مراد ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: "زمین

سے بھی ان جیسی ہی" یعنی ان کی موٹائی اور ان کے درمیانی فاصلے میں۔ اور کہا گیا ہے کہ وہ سات ہیں، لیکن ان کا ایک حصہ دوسرے سے الگ نہیں ہوا ہے۔ یہ بات داؤدی نے کہی ہے۔ اور پہلی بات صحیح ہے، اور یہ کہ وہ سات ہیں، جیسے آسمان سات ہیں۔ مسلم (2) نے سعید بن زید (3) سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جس نے زمین کا ایک بالشت بھی ظلم سے چھینا، اسے قیامت کے دن سات زمینوں تک کا طوق پہنایا جائے گا۔" اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے بھی اسی طرح مروی ہے، سوائے اس کے کہ اس میں "الیٰ" (تک) کی جگہ "مِن" (سے) ہے (4)۔ اور ابوہریرہ کی حدیث میں ہے: "کوئی شخص زمین کا ایک بالشت بھی ناحق نہیں لیتا مگر اللہ تعالیٰ قیامت کے دن اسے سات زمینوں تک کا طوق پہنا دے گا]" (5)۔

(1) الاسماء والصفات 2/ 266۔ (2) نمبر (1610)، اور اسے بخاری نے بھی روایت کیا ہے (3198)۔ (3) القرشی العدوی، عشرہ مبشرہ میں سے ایک، رسول اللہ ﷺ کے ساتھ غزوات میں شریک رہے، سنہ 51ھ میں وفات پائی۔ السیر 1/ 124۔ (4) صحیح مسلم (1612)، اور اسے بخاری نے بھی روایت کیا ہے (2453)۔ (5) صحیح مسلم (1611) اور قوسین کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔

388 Surah Al-Baqarah: Verse 29

Al-Nasa'i narrated, from Abu Sa'id al-Khudri, from the Messenger of Allah (peace be upon him) that he said: "Moses (peace be upon him) said: 'O Lord, teach me something by which I can remember You and call upon You.' He said: 'O Moses, say: There is no god but Allah.' Moses said: 'O Lord, all Your servants say this.' He said: 'Say: There is no god but Allah.' He said: 'There is no god but You, I only want something special for me.' He said: 'O Moses, if the seven heavens and their inhabitants other than Me, and the seven earths were in one pan [of a scale], and "There is no god but Allah" was in the [other] pan, "There is no god but Allah" would outweigh them all.'" (1).

Al-Tirmidhi narrated, from Abu Hurayrah, who said: While the Prophet of Allah (peace be upon him) was sitting with his companions, a cloud came over them. The Prophet of Allah (peace be upon him) asked: "Do you know what this is?" They replied: "Allah and His Messenger know best." He said: "This is 'al-'Anan' (the clouds), these are the water-carriers of the earth, which Allah drives to a people who neither thank Him nor call upon Him." He asked: "Do you know what is above you?" They said: "Allah and His Messenger know best." He said: "It is the 'Raqi' (the firmament), a protected ceiling and a restrained wave." Then he asked: "Do you know what (2) is between you and it?" They said: "Allah and His Messenger know best." He said: "Between you and it is [a distance of] five hundred years." Then he asked: "Do you know what is above that?" They said: "Allah and His Messenger know best." He said: "[Above that are] two heavens, the distance between them is like the distance between [a journey of] five hundred years." Then he said the same until he counted seven heavens, the distance between every two heavens is like the distance between the heaven and the earth. Then he said: "Do you know what is above that?" They said: "Allah and His Messenger know best." He said: "Above that is the Throne, and between it and the heaven is a distance like that between two heavens." Then he asked: "Do you know what is beneath you?" They said: "Allah and His Messenger know best." He said: "It is the earth." Then he asked: "Do you know what is beneath that?" They said: "Allah and His Messenger know best." He said: "Beneath it is another earth (3), between them is a journey of five hundred years." Until he counted seven earths, between every two earths is a journey of five hundred years. Then he said: "By Him in Whose hand is the soul of Muhammad, if you were to lower [a man] with a rope to..."

(1) Al-Sunan al-Kubra (10602) and (10913), and it is from the narration of Abu al-Samh Darraj bin Sam'an from Abu al-Haytham Sulayman bin 'Amr al-'Awari, from Abu Sa'id

al-Khudri (may Allah be pleased with him). Darraj was weakened by Ahmad, al-Nasa'i, Abu Hatim al-Razi, and al-Daraqutni - who said in one place: abandoned (matruk) - while al-Razi favored him, and Yahya bin Ma'in graded him as trustworthy. Abu Dawud said: His hadiths are upright except those from Abu al-Haytham from Abu Sa'id. End. And this is among them. (2) In (m): how much. (3) In (m): beneath it is the other earth.

३८८ सूरा अल-बकरा: आयत २९

अन-नसाई ने अबू सईद अल-खुद़री से और उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत की कि उन्होंने फरमाया: "मूसा (अलैहिस्सलाम) ने कहा: ऐ रब, मुझे कोई ऐसी चीज़ सिखा जिससे मैं तुझे याद करूँ और तुझे पुकारूँ। अल्लाह ने फरमाया: ऐ मूसा, कहो: 'ला इलाहा इल्लल्लाह' (अल्लाह के सिवा कोई इबादत के लायक नहीं)। मूसा ने कहा: ऐ रब, तेरे तमाम बंदे यही कहते हैं। अल्लाह ने फरमाया: कहो: 'ला इलाहा इल्लल्लाह'। उन्होंने कहा: तेरे सिवा कोई माबूद नहीं, मैं तो बस ऐसी चीज़ चाहता हूँ जो मेरे लिए खास हो। अल्लाह ने फरमाया: ऐ मूसा, अगर सातों आसमान और मेरे सिवा उनके निवासी, और सातों ज़मीनें एक पलड़े में हों, और 'ला इलाहा इल्लल्लाह' दूसरे पलड़े में हो, तो 'ला इलाहा इल्लल्लाह' वाला पलड़ा भारी रहेगा।" (१)।

अत-तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अपने साथियों के साथ बैठे थे कि एक बादल उन पर छाया। अल्लाह के नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने पूछा: "क्या तुम जानते हो यह क्या है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं।" आपने फरमाया: "यह 'अल-अनान' (बादल) है, ये ज़मीन को पानी पहुँचाने वाले हैं, जिन्हें अल्लाह ऐसे लोगों की तरफ ले जाता है जो न उसका शुक्र अदा करते हैं और न ही उसे पुकारते हैं।" फिर आपने पूछा: "क्या तुम जानते हो तुम्हारे ऊपर क्या है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं।" आपने फरमाया: "वह 'रक़ी' (आकाश) है, एक सुरक्षित छत और एक थमी हुई लहर।" फिर आपने पूछा: "क्या तुम जानते हो तुम्हारे और उसके बीच (२) क्या है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं।" आपने फरमाया: "तुम्हारे और उसके बीच पाँच सौ साल [का रास्ता] है।" फिर आपने पूछा: "क्या तुम जानते हो उसके ऊपर क्या है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं।" आपने फरमाया: "[उसके ऊपर] दो आसमान हैं, जिनके बीच की दूरी [पाँच सौ साल की मुसाफत] उतनी ही है जितनी उन दो आसमानों के बीच की दूरी है।" फिर आपने इसी तरह सातों आसमानों तक गिनाया, कि हर दो आसमानों के बीच उतनी ही दूरी है जितनी आसमान और ज़मीन के बीच है। फिर आपने कहा: "क्या तुम जानते हो उसके ऊपर क्या है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं।" आपने फरमाया: "उसके ऊपर अर्श (सिंहासन) है, और उसके और आसमान के बीच उतनी ही दूरी है जितनी दो आसमानों के बीच होती है।" फिर आपने पूछा: "क्या तुम जानते हो तुम्हारे नीचे क्या है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं।" आपने फरमाया: "वह ज़मीन है।" फिर आपने

पूछा: "क्या तुम जानते हो उसके नीचे क्या है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं।" आपने फरमाया: "उसके नीचे एक और ज़मीन (३) है, और दोनों के बीच पाँच सौ साल की मुसाफत है।" यहाँ तक कि आपने सातों ज़मीनें गिनाईं, हर दो ज़मीनों के बीच पाँच सौ साल की मुसाफत है। फिर आपने फरमाया: "उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, अगर तुम किसी [आदमी] को रस्सी के ज़रिए नीचे लटकाओ..."

(१) अस-सुनन अल-कुबरा (१०६०२) और (१०९१३), और यह अबू अल-समह दर्राज बिन समआन की अबू अल-हैथम सुलैमान बिन अम्र अल-अवारी से, उन्होंने अबू सईद अल-खुद़री (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है। दर्राज को अहमद, अन-नसाई, अबू हातिम अल-राज़ी और अद-दारकुतनी ने कमज़ोर (ज़ईफ़) करार दिया है - और एक जगह कहा: वह मतरूक (परित्यक्त) है - जबकि अल-राज़ी ने उसे बेहतर बताया और यह्या बिन मईन ने उसे विश्वसनीय (सिक़ह) कहा। अबू दाऊद ने कहा: उसकी हदीसें सही हैं सिवाय उन रिवायतों के जो अबू अल-हैथम से अबू सईद के हवाले से हैं। समाप्त। और यह उन्हीं में से है। (२) (म) में: कितना। (३) (म) में: तो उसके नीचे दूसरी ज़मीन है।

٣٨٨ سورة البقرة: الآية ٢٩

اور نسائی نے ابوسعید خدری سے، انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کی کہ آپ نے فرمایا: "موسیٰ علیہ السلام نے کہا: اے رب! مجھے کوئی ایسی چیز سکھا جس کے ذریعے میں تجھے یاد کروں اور تجھ سے دعا کروں۔ اللہ نے فرمایا: اے موسیٰ! کہو: لا الہ الا اللہ۔ موسیٰ علیہ السلام نے کہا: اے رب! تیرے تمام بندے تو یہی کہتے ہیں۔ اللہ نے فرمایا: کہو: لا الہ الا اللہ۔ موسیٰ علیہ السلام نے کہا: تیرے سوا کوئی معبود نہیں، میں تو ایسی چیز چاہتا ہوں جو میرے لیے خاص ہو۔ اللہ نے فرمایا: اے موسیٰ! اگر ساتوں آسمان اور میرے سوا ان کے آباد کرنے والے، اور ساتوں زمینیں ایک پلڑے میں ہوں، اور لا الہ الا اللہ دوسرے پلڑے میں ہو، تو لا الہ الا اللہ والا پلڑا ان سب پر جھک جائے گا (بھاری رہے گا)۔"(١)۔

اور ترمذی نے ابوہریرہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: ایک بار اللہ کے نبی ﷺ اپنے صحابہ کے ساتھ بیٹھے ہوئے تھے کہ اچانک ان پر بادل چھا گیا۔ تو اللہ کے نبی ﷺ نے پوچھا: "کیا تم جانتے ہو یہ کیا ہے؟" انہوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ 'العنان' (بادل) ہے، یہ زمین کی مشکیں ہیں، جنہیں اللہ ایسے لوگوں کی طرف ہانکتا ہے جو نہ اس کا شکر ادا کرتے ہیں اور نہ اسے پکارتے ہیں۔" پھر آپ ﷺ نے پوچھا: "کیا تم جانتے ہو تمہارے اوپر کیا ہے؟" انہوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ 'رقیع' (آسمان) ہے، ایک محفوظ چھت اور تھمی ہوئی لہر۔" پھر آپ ﷺ نے پوچھا: "کیا تم جانتے ہو تمہارے اور اس کے درمیان (٢) کتنا فاصلہ ہے؟" انہوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تمہارے اور اس کے درمیان پانچ سو سال کی [مسافت] ہے۔" پھر پوچھا: "کیا تم جانتے ہو اس کے اوپر کیا ہے؟" انہوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے

فرمایا: ”[اس کے اوپر] دو آسمان ہیں، جن کے درمیان کی مسافت اتنی ہی ہے جتنی دو آسمانوں کے درمیانی فاصلے کی مسافت ہے۔“ پھر اسی طرح آپ ﷺ نے سات آسمان گنوائے، ہر دو آسمانوں کے درمیان اتنا ہی فاصلہ ہے جتنا آسمان اور زمین کے درمیان ہے۔ پھر آپ ﷺ نے فرمایا: ”کیا تم جانتے ہو اس کے اوپر کیا ہے؟“ انہوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: ”اس کے اوپر عرش ہے، اور اس کے اور آسمان کے درمیان اتنا ہی فاصلہ ہے جتنا دو آسمانوں کے درمیان ہے۔“ پھر پوچھا: ”کیا تم جانتے ہو تمہارے نیچے کیا ہے؟“ انہوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: ”وہ زمین ہے۔“ پھر پوچھا: ”کیا تم جانتے ہو اس کے نیچے کیا ہے؟“ انہوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: ”بے شک اس کے نیچے ایک اور زمین (۳) ہے، ان دونوں کے درمیان پانچ سو سال کی مسافت ہے۔“ یہاں تک کہ آپ ﷺ نے سات زمینیں گنوائیں، ہر دو زمینوں کے درمیان پانچ سو سال کی مسافت ہے۔ پھر فرمایا: ”اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں محمد کی جان ہے، اگر تم کسی [آدمی] کو رسی کے ذریعے نیچے لٹکاؤ تو...“

(۱) السنن الکبریٰ (۱۰۶۰۲) اور (۱۰۹۱۳)، اور یہ ابوالسمح دراج بن سمعان کی ابوالہیثم سلیمان بن عمرو العواری سے، انہوں نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے۔ دراج کو احمد، نسائی، ابوحاتم رازی اور دارقطنی نے ضعیف قرار دیا ہے - اور ایک جگہ (دارقطنی نے) کہا: متروک ہے - جبکہ رازی نے اسے بہتر کہا اور یحییٰ بن معین نے اسے ثقہ قرار دیا۔ ابوداؤد نے کہا: اس کی حدیثیں درست ہیں سوائے ان کے جو ابوالہیثم سے ابوسعید کے حوالے سے ہوں۔ انتہیٰ۔ اور یہ انہی میں سے ہے۔ (۲) نسخہ (م) میں: کتنا۔ (۳) نسخہ (م) میں: تو اس کے نیچے دوسری زمین ہے۔

389 Surah Al-Baqarah: Verse 29

... the lowest earth, he would have descended upon Allah." Then he recited: "He is the First and the Last, the Ascendant and the Intimate, and He is, of all things, Knowing." [Al-Hadid: 3]. Abu 'Isa said: The Messenger of Allah's ﷺ recitation of the verse indicates that he meant: he would have descended upon the knowledge of Allah, His power, and His authority. [The knowledge of Allah, His power, and His authority] are everywhere, and He is upon His Throne as He described Himself in His Book. He said: This is a strange (gharib) hadith, and Al-Hasan did not hear from Abu Hurayrah (1).

The reports that the earths are seven are many, and what we have mentioned is sufficient.

Abu al-Duha - whose name is Muslim - narrated from Ibn 'Abbas that he said regarding: "It is Allah who has created seven heavens and of the earth, the like of them" [Al-Talaq: 12]: seven earths, in each earth there is a prophet like your prophet, and an Adam like Adam, and a Noah like Noah, and an Abraham like Abraham, and a Jesus like Jesus. Al-Bayhaqi said (2): The chain of narration for this from Ibn 'Abbas is authentic, but it is extremely anomalous (shadh), I do not know of anyone who followed Abu al-Duha in it (3), and Allah knows best.

Ninth: His saying, the Most High: "It is He who created for you all of that which is on the earth" is a subject and a predicate. "Ma" (what) is in the position of the accusative case. "Jamī'an" (all) according to Sibawayh is accusative as a circumstantial qualifier (hal) (4).

"Then He rose over (thumma istawa)": The people of Najd perform 'imalah' (slanting the sound) to indicate that it is of those words ending in 'ya', while the people of Hijaz pronounce it with 'tafkhim' (fullness).

"Seven (sab'a)": is in the accusative case as a substitution (badal) for the 'ha' and 'nun', meaning: He fashioned seven heavens. It is also permissible for it to be an object based on an implied: He fashioned from them (5) seven heavens, just as Allah, the Exalted and Majestic, said: "And Moses chose from his people seventy men" [Al-A'raf: 155], meaning: from his people. This was said by Al-Nahhas (6). Al-Akhfash said: It is in the accusative case as a circumstantial qualifier (hal).

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3298), and al-Tirmidhi pointed out the defect of the hadith, and it is in al-Musnad (8828). Ibn al-Jawzi said in Al-'Ilal al-Mutanahiyah 1/28: This is a

hadith that is not authentic from the Messenger of Allah (2) .ﷺ In Al-Asma' wa al-Sifat, after recording the mentioned interpretation of Ibn 'Abbas (831) (832). (3) In (d), (z), and (m): "a proof (dalilan)". (4) Al-Kitab 1/376. (5) In (d) and (m): "equalizes between them". (6) I'rab al-Qur'an 1/206.

389 सूरा अल-बक़रह: आयत 29

... सबसे निचली पृथ्वी, तो वह अल्लाह पर ही उतरता।" फिर उन्होंने पढ़ा: "वही आदि है और वही अंत, वही प्रकट है और वही गुप्त, और वह हर चीज़ का ज्ञाता है।" [अल-हदीद: 3]। अबू ईसा ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ का आयत पढ़ना यह दर्शाता है कि उनका मतलब था: वह अल्लाह के ज्ञान, उसकी शक्ति और उसके अधिकार पर उतरता। [अल्लाह का ज्ञान, उसकी शक्ति और उसका अधिकार] हर जगह है, और वह अपने अर्श (सिंहासन) पर है जैसा कि उसने अपनी पुस्तक में स्वयं का वर्णन किया है। उन्होंने कहा: यह एक ग़रीब (अजीब) हदीस है, और हसन ने अबू हुरैरा से नहीं सुना (1)।

और रिवायतें कि पृथ्वी सात हैं, बहुत हैं, और जो हमने उल्लेख किया है वह पर्याप्त है।

अबू अद-दुहा - जिनका नाम मुस्लिम है - ने इब्न अब्बास से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "अल्लाह वह है जिसने सात आसमान बनाए और पृथ्वी से भी उन्हीं के समान" [अत-तलाक़: 12]: सात पृथ्वियाँ, हर पृथ्वी में तुम्हारे नबी की तरह एक नबी है, और आदम की तरह आदम, नूह की तरह नूह, इब्राहिम की तरह इब्राहिम, और ईसा की तरह ईसा। अल-बैहक़ी ने कहा (2): इब्न अब्बास से इसकी सनद (सूत्र) सही है, लेकिन यह बहुत ही शाज़ (अनोखा/एकाकी) है, मुझे नहीं पता कि अबू अद-दुहा का इसमें कोई अनुसरण करने वाला है (3), और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

नौवां: अल्लाह तआला का कहना: "वही है जिसने तुम्हारे लिए वह सब बनाया जो पृथ्वी में है" मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है। "मा" (जो) नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है। "जमीअन" (सब) सीबवैया के अनुसार हाल (अवस्था सूचक) के रूप में नसब है (4)।

"फिर वह ऊपर हुआ (थुम्मा इस्तवा)": नजद के लोग 'इमाला' (झुकाव) के साथ पढ़ते हैं ताकि यह संकेत मिल सके कि यह 'या' वाले शब्दों में से है, जबकि हिजाज़ के लोग 'तफ़ख़ीम' (मोटा/भारी स्वर) के साथ पढ़ते हैं।

"सात (सबअ)": 'हा' और 'नून' से बदल (विकल्प) के रूप में मंसूब (कर्म कारक) है, यानी: तो उसने सात आसमानों को संवारा। और यह मुमकिन है कि यह एक मफ़ऊल (कर्म) हो इस अनुमान पर: तो उसने उनमें से (5) सात आसमान संवारे, जैसा कि अल्लाह जल-व-अज़्ज़ा ने कहा: "और मूसा ने अपनी क़ौम में से सत्तर आदमियों को चुना" [अल-अअराफ़: 155], यानी: अपनी क़ौम में से। यह अल-नहहास ने कहा है (6)। अल-अख़फ़श ने कहा: यह हाल (अवस्था) के रूप में मंसूब है।

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3298), और अल-तिर्मिज़ी ने हदीस की ख़राबी की ओर इशारा किया है, और यह अल-मुसनद (8828) में है। इब्न अल-जौज़ी ने अल-इलाल अल-मुतनाहिया 1/28 में कहा: यह ऐसी हदीस है जो अल्लाह के रसूल ﷺ से साबित नहीं है। (2) अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात में, इब्न अब्बास की उक्त व्याख्या (831) (832) निकालने के बाद। (3) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: "दलील (प्रमाण)"। (4) अल-किताब 1/376। (5) (द) और (म) प्रतियों में: "उनके बीच बराबर करता है"। (6) इअराब अल-क़ुरआन 1/206।

۳۸۹ سورة البقرہ: آیت ۲۹

... سب سے نچلی زمین، تو وہ اللہ پر ہی اترتا۔" پھر آپ ﷺ نے پڑھا: ﴿هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ [الحدید: ۳]۔ ابو عیسیٰ نے کہا: رسول اللہ ﷺ کا آیت پڑھنا اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ آپ کا ارادہ یہ تھا کہ: وہ اللہ کے علم، اس کی قدرت اور اس کی سلطنت پر اترتا۔ [اللہ کا علم، اس کی قدرت اور اس کی سلطنت] ہر جگہ ہے، اور وہ اپنے عرش پر ہے جیسا کہ اس نے اپنی کتاب میں خود کو بیان کیا ہے۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، اور حسن نے ابوہریرہ (۱) سے نہیں سنا۔

اور زمینوں کے سات ہونے کے بارے میں آثار بہت سے ہیں، اور جو ہم نے ذکر کیا ہے وہ کافی ہے۔

ابو الضحیٰ - جن کا نام مسلم ہے - نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے (اس آیت کے بارے میں) فرمایا: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ﴾ [الطلاق: ۱۲] کہ: سات زمینیں ہیں، ہر زمین میں تمہارے نبی کی طرح ایک نبی ہے، اور آدم کی طرح آدم، نوح کی طرح نوح، ابراہیم کی طرح ابراہیم، اور عیسیٰ کی طرح عیسیٰ۔ بیہقی (۲) نے کہا: ابن عباس سے اس کی اسناد صحیح ہے، لیکن یہ سخت شاذ ہے، میں نہیں جانتا کہ ابو الضحیٰ کا اس پر کوئی متابع (تائید کرنے والا) (۳) ہے، واللہ اعلم۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الْأَرْضِ﴾ مبتدا اور خبر ہے۔ "ما" محلِ نصب میں ہے۔ ﴿جَمِيعاً﴾ سیبویہ کے نزدیک حال ہونے کی بنا پر نصب میں ہے (۴)۔

﴿ثُمَّ اسْتَوَى﴾ اہل نجد امالہ کرتے ہیں تاکہ یہ بتائیں کہ یہ یائی کلمات میں سے ہے، اور اہل حجاز تفخیم (پر پڑھنا) کرتے ہیں۔

﴿سَبْعَ﴾ ہاء اور نون سے بدل ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: تو اس نے سات آسمان برابر کیے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ مفعول ہو اس تقدیر پر: فسوّى منهنَّ (٥) (تو اس نے ان میں سے) سات آسمان (بنائے)، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا﴾ [الأعراف: ١٥٥] یعنی: اپنی قوم میں سے۔ یہ نحاس (٦) نے کہا ہے۔ اور اخفش نے کہا: یہ حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔

---

(١) سنن ترمذی (٣٢٩٨)، اور ترمذی نے حدیث کی علت کی طرف اشارہ کیا ہے، اور یہ مسند (٨٨٢٨) میں ہے۔ ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ ١/٢٨ میں کہا: یہ ایسی حدیث ہے جو رسول اللہ ﷺ سے صحیح ثابت نہیں ہے۔ (٢) الاسماء والصفات میں، ابن عباس کی مذکورہ تفسیر (٨٣١) (٨٣٢) کی تخریج کے بعد۔ (٣) (د)، (ظ) اور (م) میں: "دليلاً" (دلیل کے طور پر)۔ (٤) الكتاب ١/٣٧٦۔ (٥) (د) اور (م) میں: "يُسوّي بينهن" (ان کے درمیان برابر کرتا ہے)۔ (٦) اعراب القرآن ١/٢٠٦۔

390 Surah Al-Baqarah: Verse 29

{And He is Knowing of all things} is a subject and a predicate. Originally, the 'ha' in 'huwa' (He) is vocalized, and making it quiescent (sukun) is for ease of pronunciation. 'As-Sama' (the sky/heaven) can be a singular feminine noun, like 'inan' (reins), and its masculinization is rare. It can be a plural of 'sama'ah' according to Al-Akhfash, or 'sama'ah' according to Al-Zajjaj (1). The plural of the plural is 'samawat' and 'sama'at' (2). Thus, 'sawwahunna' (He fashioned them) came either because 'sama' is a plural, or because it is a collective singular noun. The meaning of 'sawwahunna' is: He smoothed their surfaces (3). It is also said: He made them equal (4). Tenth: His saying, Exalted is He: {And He is Knowing of all things}, meaning: of what He created. He is the Creator of everything, so it is necessary that He be knowledgeable of everything. He said: {Does He who created not know?} [Al-Mulk: 14]. So He is the Knower (al-Alim) and the All-Knowing (al-Alim) of all pieces of information, with one eternal, ancient knowledge subsisting in His essence. The Mu'tazilites agreed with us on 'knowingness' (alamiyyah) but not on 'knowledge' (ilmiyyah). The Jahmiyyah said: He is knowing with a knowledge subsisting not in a location! Exalted is Allah above what the people of deviation and misguidance say. The refutation of these is in books of religions. He, Glorified is He, described Himself with knowledge, saying: {He sent it down with His knowledge, and the angels bear witness} [An-Nisa: 166]. He said: {Then know that it was sent down with the knowledge of Allah} [Hud: 14]. He said: {Then We will surely relate to them with knowledge} [Al-A'raf: 7]. He said: {And no female conceives or delivers except with His knowledge} [Fatir: 11]. And He said: {And with Him are the keys of the unseen; none knows them except Him} [Al-An'am: 59] to the end of the verse. We will provide evidence for the establishment of His knowledge and the rest of His attributes in this Surah when discussing His saying: {Allah intends for you ease and does not intend for you hardship} [Verse: 185], God willing. Al-Kisa'i and Qalun (5) narrated from Nafi' read the 'ha' of 'huwa' (He) and 'hiya' (She) with sukun if it is preceded by 'fa', 'waw', 'lam', or 'thumma'. Abu 'Amr did the same except with 'thumma' (6).

(1) Ma'ani al-Qur'an 1/107. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/198. (3) In (d) and (z): with 'imtilas'. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/115. (5) 'Isa bin Mina, Abu Muhammad, client of Banu Zurayq, the reciter of Medina. Nafi' nicknamed him Qalun for the excellence of his recitation. He died in the year 220 AH. Al-Siyar 10/326. (6) Al-Taysir p. 72. His saying: "thumma" refers to the verse in 'Al-Qasas' 61: {Then he, on the Day of Resurrection...}.

३९० सूरह अल-बकरा: आयत २९

{और वह हर चीज़ का जानने वाला है} यह विषय (ابتداء) और विधेय (خبر) है। मूल रूप से 'हुवा' (वह) में 'हा' स्वरयुक्त है, और इसे सुकुन (इस्कान) के साथ पढ़ना उच्चारण की सुगमता के लिए है। 'आकाश' (अस-समा) एकवचन स्त्रीलिंग हो सकता है, जैसे 'इनान' (लगाम), और इसका पुल्लिंग होना असामान्य है। अखफश के अनुसार यह 'समा'अ' का बहुवचन है, और ज़ज्जाज (१) के अनुसार 'समा'अ' का बहुवचन। बहुवचन का बहुवचन 'समावात' और 'समाअत' (२) है। अतः'सवाहुन्ना' (उसने उन्हें संवारा) या तो इस आधार पर आया है कि आकाश बहुवचन है, या इस आधार पर कि यह एक जातिवाचक संज्ञा (इस्म जिंस) है। 'सवाहुन्ना' का अर्थ है: उसने उनकी सतहों को चिकना बनाया (३)। यह भी कहा गया है: उसने उन्हें बराबर बनाया (४)। दसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और वह हर चीज़ का जानने वाला है} यानी: जो उसने पैदा किया है। वह हर चीज़ का निर्माता है, इसलिए यह आवश्यक है कि वह हर चीज़ का जानकार हो। उसने कहा है: {क्या वह नहीं जानता जिसने पैदा किया?} [अल-मुल्क: १४]। अतः वह अपने आप में स्थित एक अनादि, शाश्वत ज्ञान के साथ सभी जानकारियों का ज्ञाता (आलिम) और सर्वज्ञ (अलीम) है। मुअतज़िला ने 'जानने वाला होने' (आलमिय्याह) पर हमसे सहमति व्यक्त की लेकिन 'ज्ञान' (इल्मिय्याह) पर नहीं। जहमिया ने कहा: वह एक ऐसे ज्ञान के साथ जानने वाला है जो किसी स्थान में स्थित नहीं है! अल्लाह उन लोगों की बातों से बहुत ऊंचा है जो भटकाव और गुमराहों में हैं। इनका खंडन धर्म की पुस्तकों में है। अल्लाह ने स्वयं को ज्ञान के साथ वर्णित किया है, और कहा: {उसने इसे अपने ज्ञान के साथ उतारा और फरिश्ते गवाही देते हैं} [अन-निसा: १६६]। उसने कहा: {तो जान लो कि यह केवल अल्लाह के ज्ञान के साथ उतारा गया है} [हूद: १४]। उसने कहा: {तो हम निश्चित रूप से उनके सामने ज्ञान के साथ वर्णन करेंगे} [अल-अराफ: ७]। उसने कहा: {और कोई मादा गर्भधारण नहीं करती और न ही जन्म देती है सिवाय उसके ज्ञान के} [फातिर: ११]। और उसने कहा: {और उसके पास अदृश्य की कुंजियाँ हैं; उसके अलावा उन्हें कोई नहीं जानता} [अल-अनआम: ५९] आयत के अंत तक। हम उसके ज्ञान और उसके अन्य गुणों की स्थापना का प्रमाण इसी सूरह में अल्लाह तआला के इस कथन के पास देंगे: {अल्लाह तुम्हारे लिए सुगमता चाहता है और तुम्हारे लिए कठिनाई नहीं चाहता} [आयत: १८५] यदि अल्लाह ने चाहा। अल-किसाई और कालून (५) ने नाफे से रिवायत किया है कि वे 'हुवा' (वह) और 'हिया' (वह - स्त्रीलिंग) के'हा' को सुकुन के साथ पढ़ते हैं यदि उससे पहले 'फा', 'वाव', 'लाम', या 'थुम्मा' हो। अबू अम्र ने भी ऐसा ही किया सिवाय 'थुम्मा' (६) के।

(१) मआनी अल-कुरान १/१०७। (२) इराब अल-कुरान लिन-नहस १/१९८। (३) (द) और (ज़) में: अल-इम्तिलास के साथ। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/११५। (५) ईसा बिन मीना, अबू मुहम्मद, बनू ज़ुरैक के मौला, मदीना के कारी, नाफे ने उन्हें उनकी उत्कृष्ट तिलावत के कारण कालून की उपाधि दी, उनकी मृत्यु वर्ष २२० हिजरी में हुई। अस-सियार १०/३२६। (६) अत-तयसीर पृष्ठ ७२, और उनका कथन: "थुम्मा" का अर्थ आयत 'अल-क़सस' ६१ में है: {फिर वह कयामत के दिन...}।

٣٩٠ سورة البقرہ: آیت ٢٩

{اور وہ ہر چیز کا جاننے والا ہے} مبتدا اور خبر ہے۔ "ھو" (وہ) میں اصل ہاء کی حرکت ہے، اور اسے ساکن پڑھنا تخفیف کی وجہ سے ہے۔ "السماء" (آسمان) واحد مؤنث ہوتا ہے، جیسے "عنان" (لگام)، اور اس کا مذکر ہونا شاذ (غیر معمولی) ہے۔ اخفش کے نزدیک یہ "سماءۃ" کی جمع ہے، اور زجاج (١) کے نزدیک بھی "سماءۃ" کی۔ جمع الجمع "سماوات" اور "سماءات" (٢) ہے۔ چنانچہ "سواھن" (اس نے انہیں درست کیا) یا تو اس بنیاد پر ہے کہ "سماء" جمع ہے، یا اس بنیاد پر کہ وہ مفرد اسم جنس ہے۔ "سواھن" کے معنی ہیں: اس نے ان کی سطحوں کو ہموار بنایا (٣)۔ اور کہا گیا ہے: اس نے انہیں برابر کر دیا (٤)۔ دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ ہر چیز کا جاننے والا ہے} یعنی: جو اس نے پیدا کیا ہے، اور وہ ہر چیز کا خالق ہے، تو ضروری ہوا کہ وہ ہر چیز سے باخبر ہو۔ اس نے فرمایا ہے: {کیا وہ نہیں جانتا جس نے پیدا کیا؟} [الملک: ١٤]۔ پس وہ تمام معلومات کا عالم اور علیم ہے، ایک ایسے علم کے ساتھ جو قدیم، ازلی، واحد اور اس کی ذات کے ساتھ قائم ہے۔ معتزلہ نے "عالمیت" (جاننے والا ہونے) میں ہم سے اتفاق کیا لیکن "علمیت" (صفت علم) میں نہیں۔ جہمیہ نے کہا: وہ ایک ایسے علم کے ساتھ عالم ہے جو کسی جگہ میں قائم نہیں! اللہ تعالیٰ ٹیڑھی راہ چلنے والوں اور گمراہوں کی باتوں سے بہت بلند ہے۔ ان لوگوں کا رد ادیان کی کتابوں میں موجود ہے۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے خود کو علم کے ساتھ موصوف کیا ہے، چنانچہ فرمایا: {اس نے اسے اپنے علم کے ساتھ نازل کیا اور فرشتے گواہی دیتے ہیں} [النساء: ١٦٦]۔ اور فرمایا: {پس جان لو کہ وہ صرف اللہ کے علم ہی کے ساتھ نازل کیا گیا ہے} [ھود: ١٤]۔ اور فرمایا: {پھر ہم یقیناً ان کے سامنے علم کے ساتھ بیان کریں گے} [الاعراف: ٧]۔ اور فرمایا: {اور کوئی مادہ حاملہ نہیں ہوتی اور نہ وہ بچہ جنتی ہے مگر اس کے علم کے ساتھ}

[فاطر: ۱۱]۔ اور فرمایا: {اور اسی کے پاس غیب کی کنجیاں ہیں، اس کے سوا انہیں کوئی نہیں جانتا} [الانعام: ۵۹] آیت کے آخر تک۔ ہم اس کے علم اور اس کی دیگر صفات کے ثبوت پر اسی سورت میں اللہ کے اس فرمان کے پاس دلیل دیں گے: {اللہ تمہارے ساتھ آسانی چاہتا ہے اور تمہارے ساتھ تنگی نہیں چاہتا} [آیت: ۱۸۵] ان شاء اللہ تعالیٰ۔ الکسائی اور قالون (۵) نے نافع سے روایت کی ہے کہ وہ "ھو" اور "ھی" کی ہاء کو ساکن پڑھتے ہیں جب اس سے پہلے فاء، واؤ، لام، یا "ثم" ہو، اور ابو عمرو نے بھی ایسا ہی کیا سوائے "ثم" (۶) کے۔

(۱) معانی القرآن ۱۰۷/۱۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۱۹۸/۱۔ (۳) (د) اور (ز) میں: "بالامتلاس" کے ساتھ (۴) المحرر الوجیز ۱۱۵/۱۔ (۵) عیسیٰ بن مینا، ابو محمد، بنو زریق کے مولیٰ، مدینہ کے قاری، نافع نے ان کی تلاوت کی عمدگی کی وجہ سے انہیں "قالون" کا لقب دیا، وفات سال ۲۲۰ ہجری۔ السیر ۳۲۶/۱۰۔ (۶) التیسیر ص ۷۲، اور ان کا قول "ثم" یعنی سورہ "القصص" کی آیت ۶۱ میں ہے: {پس وہ قیامت کے دن...}۔

391 Surah Al-Baqarah: Verse 30

Abu 'Awn (1) added, from Al-Hulwani (2), from Qalun, the vocalization with Sukun of the 'Ha' in {أَن يُملَّ هُوَ} [Al-Baqarah: 282], while the rest recite it with a vowel (3).

His Almighty's saying: {And [mention, O Muhammad], when your Lord said to the angels, "Indeed, I will make upon the earth a successive authority." They said, "Will You place upon it one who causes corruption therein and sheds blood, while we declare Your praise and sanctify You?" He [Allah] said, "Indeed, I know that which you do not know." (30)}

His Almighty's saying: {And [mention, O Muhammad], when your Lord said to the angels, "Indeed, I will make upon the earth a successive authority."} contains seventeen issues:

Issue: The first: His Almighty's saying: {And [mention, O Muhammad], when your Lord said to the angels} "idh" (إذ) and "idha" (إذا) are temporal particles; "idh" is for the past, and "idha" is for the future, and one may be placed in the position of the other. Al-Mubarrad said: If "idh" comes with a future tense verb, its meaning is past, such as His saying: {And [remember, O Muhammad], when they were plotting against you} [Al-Anfal: 30], and {And [remember, O Muhammad], when you said to the one on whom Allah bestowed favor} [Al-Ahzab: 37]. Its meaning is: when they plotted, and when you said. And if "idha" comes with a past tense verb, its meaning is future, like His Almighty's saying: {But when there comes the greatest Catastrophe} [Al-Nazi'at: 34], {And when there comes the Deafening Blast} [Abasa: 33], and {When the victory of Allah has come} [Al-Nasr: 1], meaning: will come. Ma'mar bin Al-Muthanna Abu Ubaida (4) said: "idh" is extra (redundant), and the estimation is: "Your Lord said." And he cited the words of Al-Aswad bin Ya'fur (5) as evidence:

So "idh" and that have no greatness to be mentioned, While time follows a good state with corruption (6)

(1) Muhammad bin Amr bin Awn Al-Sulami Al-Wasiti, the reciter, the traditionist; it was said he died before the year (270 AH). Tabaqat al-Qurra 2/221. (2) He is Ahmad bin Yazid, Abu al-Hasan, died in the year (250 AH). Tabaqat al-Qurra 1/149. (3) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 1/234, and what the author mentioned from Qalun is through the path of Al-Nashr 2/209. (4) Majaz al-Qur'an 1/36 - 37. (5) He is Abu al-Jarrah, a pre-Islamic poet, a prominent and eloquent master, though not prolific. He used to be a drinking companion of Al-Nu'man bin Al-Mundhir, and was among those

who satirized his people. The verse is from a famous poem of his, which is among the selected and wonderful poems of the Arabs. Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 1/147, and Khizanat al-Adab 1/405. (6) Al-Mufaddaliyat p. 220, and Tafsir al-Tabari 1/466, and its narration is: "fa-idha" (فإذا) instead of "fa-idh" (فإذ). Sheikh Mahmoud Shakir, may Allah have mercy on him, mentioned in his commentary on Tafsir al-Tabari 1/439 that Abu Ubaida erred in it, and that the evidence is in the addition of "idha" =

३९१ सूरह अल-बक़रह: आयत ३०

अबू औन (१) ने अल-हुलवानी (२) के माध्यम से कालून से रिवायत करते हुए [अल-बक़रह: २८२] में {أَن يُملَّ هُوَ} के 'ह' (هاء) को सुकून के साथ पढ़ा है, जबकि अन्य इसे हरकत के साथ पढ़ते हैं (३)।

अल्लाह तआला का कथन: {और जब आपके रब ने फरिश्तों से कहा, "मैं धरती पर एक उत्तराधिकारी बनाने वाला हूँ।" उन्होंने कहा, "क्या तू उसमें उसे रखेगा जो उसमें बिगाड़ पैदा करेगा और रक्तपात करेगा, जबकि हम तेरी प्रशंसा के साथ तेरी तस्बीह करते हैं और तेरी पवित्रता का गुणगान करते हैं?" उसने कहा, "निस्संदेह, मैं वह जानता हूँ जो तुम नहीं जानते।" (३०)}

अल्लाह तआला का कथन: {और जब आपके रब ने फरिश्तों से कहा, "मैं धरती पर एक उत्तराधिकारी बनाने वाला हूँ"} इसमें सत्रह मसले (विषय) हैं:

मसला: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और जब आपके रब ने फरिश्तों से कहा} "इज़" (إذ) और "इज़ा" (إذا) समय बताने वाले शब्द हैं; "इज़" अतीत (भूतकाल) के लिए है, और "इज़ा" भविष्य के लिए है, और कभी-कभी एक को दूसरे के स्थान पर रखा जा सकता है। अल-मुबर्रद ने कहा: यदि "इज़" भविष्य काल की क्रिया के साथ आता है, तो उसका अर्थ अतीत होता है, जैसे उनका कथन: {जब वे आपके विरुद्ध षड्यंत्र रच रहे थे} [अल-अनफाल: ३०], और {जब आप उस व्यक्ति से कह रहे थे जिस पर अल्लाह ने उपकार किया था} [अल-अहज़ाब: ३७]। इसका अर्थ है: जब उन्होंने षड्यंत्र रचा, और जब आपने कहा। और यदि "इज़ा" अतीत काल की क्रिया के साथ आता है, तो उसका अर्थ भविष्य होता है, जैसे अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वह बड़ी आपदा आएगी} [अन-नाज़ियात: ३४], {फिर जब वह कान फोड़ने वाली आवाज़ आएगी} [अबसा: ३३], और {जब अल्लाह की सहायता आ जाए} [अन-नस्र: १], अर्थात: आएगी। मअमर बिन अल-मुथन्ना अबू उबैदा (४) ने कहा: "इज़" अतिरिक्त (ज़ायदा) है, और भाव यह है: "और आपके रब ने कहा।" और उन्होंने अल-असवद बिन यफुर (५) के इस शेर को प्रमाण के रूप में प्रस्तुत किया:

तो 'इज़' और वह, उसके उल्लेख की कोई महिमा नहीं, और समय अच्छाई के बाद बिगाड़ लाता है (६)

(१) मुहम्मद बिन अम्र बिन औन अल-सलमी अल-वासिती, मुकरी, मुहाद्दिस, कहा जाता है कि उनकी मृत्यु वर्ष २७० हिजरी से पहले हुई थी। तबकातुल कुर्रा २/२२१। (२) वे अहमद बिन यज़ीद, अबू अल-

हसन हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष २५० हिजरी में हुई। तबकातुल कुर्रा १/१४९। (३) अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरात १/२३४, और लेखक ने कालून से जो उल्लेख किया है वह अल-नश्र २/२०९ के माध्यम से है। (४) मजाज़ अल-कुरआन १/३६ - ३७। (५) वे अबू अल-जर्राह हैं, जो जाहिलियत काल के एक प्रसिद्ध और वाकपटु कवि थे। वे अल-नुमान बिन अल-मुंदिर के साथी थे और अपने कबीले की निंदा करने वालों में से थे। यह शेर उनकी एक प्रसिद्ध कविता से है जो अरबों की चुनिंदा और उत्कृष्ट कविताओं में से है। तबकात फुहूल अल-शुअरा १/१४७, और खिजानतुल अदब १/४०५। (६) अल-मुफद्दलियात पृष्ठ २२०, और तफ़सीर अल-तबरी १/४६६, और उनकी रिवायत में "फ़-इज़" के स्थान पर "फ़-इज़ा" (فإذا) है। शेख महमूद शाकिर (रह.) ने तफ़सीर अल-तबरी १/४३९ पर अपनी टिप्पणी में उल्लेख किया है कि अबू उबैदा ने इसमें गलती की है, और प्रमाण "इज़ा" की अधिकता (ज़्यादती) में है =

۳۹۱ سورہ البقرہ: آیت ۳۰

اور ابو عون (۱) نے الحلوانی (۲) سے، قالون کے حوالے سے [البقرہ: ۲۸۲] میں {أَن يُمِلَّ هُوَ} کے 'ہ' کو ساکن پڑھنے کا اضافہ کیا، اور باقی قراء اسے حرکت کے ساتھ پڑھتے ہیں (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جب تمہارے رب نے فرشتوں سے کہا: "میں زمین میں ایک خلیفہ بنانے والا ہوں۔" انہوں نے کہا: "کیا تو اس میں اسے بنائے گا جو اس میں فساد مچائے گا اور خون بہائے گا، حالانکہ ہم تیری حمد کے ساتھ تسبیح کرتے ہیں اور تیری پاکیزگی بیان کرتے ہیں؟" اس نے فرمایا: "بیشک میں وہ جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے۔" (۳۰)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب تمہارے رب نے فرشتوں سے کہا: "میں زمین میں ایک خلیفہ بنانے والا ہوں"} اس میں سترہ مسائل ہیں:

مسئلہ: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب تمہارے رب نے فرشتوں سے کہا} "إذ" اور "إذا" وقت بتانے والے حروف ہیں؛ چنانچہ "إذ" ماضی کے لیے ہے، اور "إذا" مستقبل کے لیے، اور کبھی ایک کو دوسرے کی جگہ رکھ دیا جاتا ہے۔ المبرد نے کہا: جب "إذ" مستقبل (مضارع) کے ساتھ آئے تو اس کا معنی ماضی ہوتا ہے، جیسے اللہ کا ارشاد: {اور جب وہ تمہارے خلاف چال چل رہے تھے} [الأنفال: ۳۰]، اور {اور جب تم اس سے کہہ رہے تھے جس پر اللہ نے انعام کیا} [الأحزاب: ۳۷]۔ اس کا مطلب ہے: جب انہوں نے چال چلی، اور جب تم نے کہا۔ اور جب "إذا" ماضی کے ساتھ آئے تو اس کا معنی مستقبل ہوتا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر جب وہ بڑی آفت آئے گی} [النازعات: ۳۴]، {پھر جب وہ کان پھاڑ دینے والی آواز آئے گی} [عبس: ۳۳]، اور {جب اللہ کی مدد آ جائے} [النصر: ۱]، یعنی: آئے گی۔ اور معمر بن المثنیٰ ابو عبیدہ (۴) نے کہا: "إذ" زائدہ

ہے، اور تقدیر (اصل عبارت) یوں ہے: "اور تمہارے رب نے کہا۔" اور انہوں نے الاسود بن یعفر (۵) کے اس قول سے استدلال کیا:

پس 'اذ' اور وہ، اس کے ذکر کی کوئی وقعت نہیں اور زمانہ اچھائی کے بعد فساد لاتا ہے (۶)

(۱) محمد بن عمرو بن عون السلمی الواسطی، المقرئ، المحدث، کہا جاتا ہے کہ ان کا انتقال سال (۲۷۰ھ) سے پہلے ہوا۔ طبقات القراء ۲۲۱/۲۔ (۲) وہ احمد بن یزید، ابو الحسن ہیں، سال (۲۵۰ھ) میں فوت ہوئے۔ طبقات القراء ۱۴۹/۱۔ (۳) الکشف عن وجوہ القراءات ۲۳۴/۱، اور مصنف نے قالون سے جو ذکر کیا وہ طریقِ نشر ۲۰۹/۲ سے ہے۔ (۴) مجاز القرآن ۳۶/۱ - ۳۷۔ (۵) وہ ابو الجراح ہیں، جاہلی شاعر، ممتاز فصیح و بلیغ، زیادہ کلام کرنے والے نہیں تھے، وہ النعمان بن المنذر کے ہم نشین تھے، اور اپنی قوم کی ہجو کرنے والوں میں سے تھے۔ یہ شعر ان کے ایک مشہور قصیدے سے ہے جو عربوں کے منتخب اور شاہکار کلام میں سے ہے۔ طبقات فحول الشعراء ۱۴۷/۱، اور خزانہ الادب ۴۰۵/۱۔ (۶) المفضلیات ص ۲۲۰، اور تفسیر الطبری ۴۶۶/۱، اور ان کی روایت میں "فإذ" کی جگہ "فإذا" ہے۔ شیخ محمود شاکر رحمہ اللہ نے تفسیر الطبری ۴۳۹/۱ پر اپنے حاشیے میں ذکر کیا ہے کہ ابو عبیدہ نے اس میں غلطی کی ہے، اور یہ کہ شاہد "إذا" کی زیادتی میں ہے =

392 Surah Al-Baqarah: Verse 30

Al-Zajjaj, Al-Nahhas, and all the commentators rejected this statement. Al-Nahhas said: This is an error because 'idh' (إذ) is a noun, a temporal adverb, and not something that can be added redundantly(1). Al-Zajjaj said: This is an overstepping [ajtiram] by Abu 'Ubayda. Allah, Mighty and Majestic, mentioned the creation of mankind and others, so the implied meaning is: 'And He began your creation when He said'(2). Thus, this is from what has been omitted but indicated by the context, as he said(3): 'For indeed, death—whoever fears it, will encounter it wherever—' Meaning: wherever he goes.

It is also possible that it is related to an implied verb, meaning: 'And remember when He said'. It was also said: it refers back to the words of Allah Almighty: {Worship your Lord who created you} [Al-Baqarah: 21]. The meaning then is: 'who created you when your Lord said to the angels'.

The word of Allah Almighty and His address to the angels is established as eternal from pre-existence, conditional upon their existence and understanding. And thus(4) the whole chapter is about Allah's commands, prohibitions, and addresses. This is the school of Sheikh Abu al-Hasan al-Ash'ari, and it is the one preferred by Abu al-Ma'ali(5), and we have covered it in the book 'Al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna wa Sifat Allah al-'Ula'(6).

And Al-Rabb (the Lord) is the Owner, the Master, the Reformer, and the Restorer, and its explanation has preceded(7).

Second: His saying, the Most High: {to the angels}. The plural 'Al-Mala'ikah' (angels): its singular is 'Malak'. Ibn Kaysan said...

= Not regarding the addition of 'idh'. End quote. His saying: for a woman for his mention, meaning no taste or merit. Abu 'Ubayda said it. (1) I'rab al-Qur'an 1/207. Abu 'Ubayda's words are missing from its printed edition!. (2) Ma'ani al-Qur'an 1/108. It has: 'iqdam' instead of 'ajtiram'. (3) He is Al-Nimr bin Tawlab, and the verse is in his Diwan p. 378 (Islamic Poets), and Tafsir al-Tabari 1/468, and Tafsir al-Mawardi 1/93, and Khizanat al-Adab 11/101. (4) In (D): 'And thus', and in (Z): 'And this'. (5) Ibn Abi al-'Izz said in the commentary on Al-Aqidah al-Tahawiyyah 1/56: What is narrated from the imams of Hadith and Sunnah is that He, Most High, has always been a speaker as He wills, when He wills, and how He wills, and He speaks with a voice that

is heard, and that the nature of speech is eternal, even if the specific sound was not eternal. (6) We did not find it in the printed edition of Al-Asna. (7) P. 211.

392 सूरा अल-बकरा: आयत 30

अल-ज़ज्जाज, अल-नहहास और सभी टीकाकारों ने इस कथन को खारिज कर दिया। अल-नहहास ने कहा: यह एक त्रुटि है क्योंकि 'इज़' (إذ) एक संज्ञा है, और यह समय का क्रियाविशेषण है, यह उन चीज़ों में से नहीं है जिन्हें अतिरिक्त रूप से जोड़ा जाता है(1)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह अबू उबैदा द्वारा एक अतिरेक [अजतिराम] है। अल्लाह, शक्तिशाली और प्रतापी, ने मनुष्यों और अन्य लोगों के निर्माण का उल्लेख किया है, इसलिए निहित अर्थ यह है: 'और उसने तुम्हारा निर्माण शुरू किया जब उसने कहा'(2)। इस प्रकार, यह उस चीज़ में से है जिसे हटा दिया गया है लेकिन संदर्भ द्वारा संकेत दिया गया है, जैसा कि उन्होंने कहा(3): 'क्योंकि वास्तव में मृत्यु—जो कोई भी इससे डरता है, वह उससे मिलेगा जहाँ कहीं भी—' अर्थ: जहाँ कहीं भी वह जाए।

यह भी संभव है कि यह एक निहित क्रिया से संबंधित हो, जिसका अर्थ है: 'और याद करो जब उसने कहा'। यह भी कहा गया है: यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों की ओर वापस जाता है: {अपने उस रब की इबादत करो जिसने तुम्हें पैदा किया} [अल-बकरा: 21]। तो अर्थ यह है: 'जिसने तुम्हें पैदा किया जब तुम्हारे रब ने फरिश्तों से कहा'।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का वचन और फरिश्तों के लिए उसका संबोधन अनंत काल से पूर्व-अस्तित्व में स्थापित है, उनके अस्तित्व और समझ की शर्त पर। और इसी तरह(4) पूरा अध्याय अल्लाह के आदेशों, निषेधों और संबोधनों के बारे में है। यह शेख अबू अल-हसन अल-अशअरी का मत है, और यही वह है जिसे अबू अल-मा'आली(5) ने पसंद किया है, और हमने इसे 'अल-अस्ना फि शरह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना वा सिफ़ात अल्लाह अल-उला'(6) पुस्तक में विस्तार से बताया है।

और अल-रब्ब (परवरदिगार) मालिक, स्वामी, सुधारक और क्षतिपूर्ति करने वाला है, और इसका विवरण पहले आ चुका है(7)।

दूसरा: अल्लाह का यह कहना: {फरिश्तों से}। 'अल-मलाइका' (फरिश्ते) बहुवचन है: इसका एकवचन 'मलाक' है। इब्न कैसान ने कहा...

= 'इज़' के जोड़ने के संबंध में नहीं। उनके शब्द समाप्त। उनका कहना: उनके उल्लेख के लिए एक महिला के लिए, जिसका अर्थ है कोई स्वाद या गुण नहीं। अबू उबैदा ने इसे कहा। (1) इ'राब अल-कुरान 1/207। इसके मुद्रित संस्करण से अबू उबैदा के शब्द गायब हैं! (2) मा'आनी अल-कुरान

1/108। इसमें 'अजतिराम' के स्थान पर 'इक़दाम' है। (3) वह अल-निम्र बिन तौलब है, और पद उसके दीवान पृष्ठ 378 (इस्लामी कवि), और तफ़सीर अल-तबरी 1/468, और तफ़सीर अल-मावर्दी 1/93, और खिज़ानत अल-अदब 11/101 में है। (4) (डी) में: 'और इसी तरह', और (ज़ेड) में: 'और यह'। (5) इब्न अबी अल-'इज़ ने अल-अकीदाह अल-तहाविया 1/56 की व्याख्या में कहा: हदीस और सुन्नत के इमामों से जो वर्णित है वह यह है कि वह, सर्वोच्च, हमेशा से एक वक्ता रहा है जैसा वह चाहता है, जब वह चाहता है, और जैसे वह चाहता है, और वह ऐसी आवाज़ में बोलता है जिसे सुना जाता है, और यह कि वाणी की प्रकृति शाश्वत है, भले ही विशिष्ट ध्वनि शाश्वत न रही हो। (6) हमें यह 'अल-अस्मा' के मुद्रित संस्करण में नहीं मिला। (7) पृष्ठ 211.

۳۹۲ سورہ البقرہ : آیت ۳۰

الزجاج، النحاس اور تمام مفسرین نے اس قول کا انکار کیا ہے۔ النحاس نے کہا: یہ غلطی ہے؛ کیونکہ «اذ» ایک اسم ہے، اور یہ ظرفِ زمان ہے، یہ ان چیزوں میں سے نہیں ہے جنہیں زائد طور پر لایا جاتا ہے(۱)۔ الزجاج نے کہا: یہ ابو عبیدہ کی طرف سے زیادتی [اجترام] ہے، اللہ عزوجل نے انسانوں اور دوسروں کی تخلیق کا ذکر کیا، تو تقدیر (مراد) یہ ہے: 'اور اس نے تمہاری تخلیق کا آغاز کیا جب اس نے کہا'(۲)۔ چنانچہ یہ اس حذف شدہ کلام میں سے ہے جس پر کلام نے دلالت کی، جیسا کہ اس نے کہا(۳): فإنّ المنيّةَ مَنْ يَخْشَها فسوف تُصادِفُه أينما مراد ہے: جہاں کہیں بھی وہ جائے۔

اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ کسی مقدر فعل سے متعلق ہو جس کی تقدیر یہ ہے: 'اور یاد کرو جب اس نے کہا'۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرف لوٹتا ہے: ﴿اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ﴾ [البقرة : ۲۱]۔ تو معنی یہ ہوا: 'جس نے تمہیں پیدا کیا جب تمہارے رب نے فرشتوں سے کہا'۔

اللہ تعالیٰ کا کلام اور فرشتوں سے اس کا خطاب ازل سے طے شدہ اور قدیم ہے، بشرطیکہ ان کا وجود اور فہم ہو۔ اور اسی طرح(۴) یہ پورا باب اللہ تعالیٰ کے اوامر، نواہی اور خطابات کے بارے میں ہے۔ اور یہ شیخ ابو الحسن الاشعری کا مذہب ہے، اور یہی وہ ہے جسے ابو المعالی(۵) نے پسند کیا ہے، اور ہم نے اسے اپنی کتاب «الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى وصفات الله العُلى»(۶) میں بیان کیا ہے۔

اور 'الرب' سے مراد: مالک، سردار، مصلح اور جابر (ٹوٹے ہوئے کو جوڑنے والا) ہے، اور اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے(۷)۔

दूसरी बात: अल्लाह تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لِلْمَلَائِكَةِ﴾ الملائکہ: اس کا واحد 'مَلَک' ہے۔ ابن کیسان نے کہا...

= «اذ» کی زیادتی میں نہیں۔ قول ختم ہوا۔ ان کا کہنا: اس کے ذکر کے لیے ایک عورت کے لیے، یعنی کوئی ذائقہ یا فضیلت نہیں۔ یہ ابو عبیدہ نے کہا۔ (۱) إعراب القرآن ۱/۲۰۷۔ اور اس کے مطبوعہ نسخے سے ابو عبیدہ کا کلام ساقط ہے!۔ (۲) معانی القرآن ۱/۱۰۸۔ اور اس میں ہے: 'إقدام' بجائے 'اجترام' کے۔ (۳) وہ النمر بن تولب ہے، اور یہ شعر ان کے دیوان ص ۳۷۸ (شعراء اسلامیون)، اور تفسیر الطبری ۱/۴۶۸، اور تفسیر الماوردی ۱/۹۳، اور خزانة الأدب ۱۱/۱۰۱ میں ہے۔ (۴) (د) میں ہے: 'وكذا'، اور (ظ) میں: 'وهذا'۔ (۵) اور ابن ابی العز نے شرح العقیدہ الطحاویہ ۱/۵۶ میں کہا: ائمہ حدیث اور سنت سے منقول ہے کہ اللہ تعالیٰ ہمیشہ سے کلام کرنے والا ہے جب چاہے، جب چاہے، اور جیسے چاہے، اور وہ ایسی آواز میں کلام کرتا ہے جو سنی جاتی ہے، اور یہ کہ کلام کی نوع قدیم ہے، اگرچہ متعین آواز قدیم نہ ہو۔ (۶) ہمیں یہ «الأسنی» کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ملا۔ (۷) ص ۲۱۱۔

Others say: The measure of 'Malak' (angel) is 'Fa'al', derived from 'Al-Mulk' (kingship/dominion)(1).

Abu Ubaida said: It is of the pattern 'Maf'al' from 'La'aka' (to send), if he sent. 'Al-Alukah', 'Al-Ma'lakah', and 'Al-Ma'lukah' all mean 'message'. Labid(2) said: *And a boy sent by his mother with a message, so we gave what he asked.*

Another poet said: *Convey to Al-Nu'man from me a message; indeed(3) my imprisonment and waiting have been long.(4)*

It is said: 'Alikni', meaning: 'send me'. Based on this, its origin is 'Ma'lak', with the hamza being the 'fa' of the verb (the first radical). However,(5) they shifted it to the 'ayn' (the second radical), and said 'Mala'ak', then they simplified it and said 'Malak'.

It is also said: Its origin is 'Mala'ak', from 'Malaka Yamliku' (to possess/rule), similar to 'Sham'al' from 'Shamala'. In this case, the hamza is extra. This is also from Ibn Kaysan. Sometimes it appears in poetry according to its original form. A poet said: *I am not for a human, but for an angel (Mala'ak) descending from the atmosphere of the sky, pouring down.(6)*

Al-Nadr ibn Shumayl said: The word 'Malak' has no derivation according to the Arabs. The 'ha' in 'Mala'ikah' (angels) is to emphasize the femininity of the plural, similar to 'al-Saladimah' and 'al-Saladim' (strong horses), the singular of which is 'Sildim'. It is also said it is for intensification (mubalagha), like 'allamah' (great scholar) and 'nassabah' (great genealogist). WWW.NAFSEISLAM.COM

The scholars of meanings (Arbab al-Ma'ani) said: Allah addressed the angels not for consultation, but to bring out what...

---

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 116/1. It is from: malaka yamliku. (2) His Diwan, p. 178. (3) In (m): "Indeed I" (innani). (4) The verse is by Adi ibn Zayd and is in Ash-Shi'r wash-Shu'ara' 229/1, Tafsir al-Tabari 474/1, Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 112/1, Al-Aghani 114/2, and Khizanat al-Adab 513/8. In Al-Tabari it is: 'mala'akan', and he said: it may be recited as 'ma'lukan'. (5) In (m): "For they". (6) This verse is attributed in Al-Mufaddaliyat, p. 394, and Tahsil 'Ayn al-Dhahab, p. 590, to 'Alqama ibn 'Abada. It is in the additions of his Diwan, p. 118. It is attributed in Majaz al-Qur'an by Abu Ubaida 33/1 and Al-Sihah (under 'mlk') to a Pre-Islamic poet from Abd al-Qays praising some kings. It is in the book of Sibawayh 380/4, Al-Munsif 102/2, Amali Ibn al-Shajari 203/2,

Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 112/1, Tafsir al-Tabari 350/1, and Al-Muharrar al-Wajiz 116/1 unattributed.

सूरह अल-बकरा: आयत 30 | 393

अन्यों का कहना है: 'मलक' (फरिश्ता) का वज़न 'फअल' है, जो 'अल-मुल्क' (राज्य/आधिपत्य) से निकला है(1)।

अबू उबैदा ने कहा: यह 'लाका' (भेजना) से 'मफअल' के पैटर्न पर है: यदि उसने भेजा। 'अल-अलुकाह', 'अल-मालकाह' और 'अल-मालुकाह' का अर्थ 'संदेश' है। लबीद(2) ने कहा: और एक लड़का जिसे उसकी माँ ने एक संदेश के साथ भेजा, तो हमने वह दिया जो उसने माँगा।

एक अन्य कवि ने कहा: नुमान को मेरी ओर से एक संदेश पहुँचा दो; वास्तव में*(3)* मेरा कारावास और प्रतीक्षा लंबी हो गई है।*(4)*

कहा जाता है: 'अलिकनी', यानी: 'मुझे भेजो'। इस आधार पर, इसका मूल 'मालक' है, जिसमें हमज़ा क्रिया का 'फा' (पहला मूल अक्षर) है; लेकिन उन्होंने(5) इसे 'ऐन' (दूसरे मूल अक्षर) में बदल दिया, और कहा 'मलयक', फिर उन्होंने इसे सरल कर दिया और कहा 'मलक'।

यह भी कहा गया है: इसका मूल 'मलयक' है, जो 'मलका यमलीकु (कब्ज़ा करना/शासन करना) से है, जैसे 'शमल' से 'शमअल'। इस स्थिति में, हमज़ा अतिरिक्त है। यह इब्न कैसान से भी है। कभी-कभी यह कविता में अपने मूल रूप के अनुसार आता है। कवि ने कहा: मैं किसी मनुष्य के लिए नहीं हूँ, बल्कि एक फरिश्ते *(मलयक)* के लिए हूँ जो आकाश के वातावरण से उतर रहा है, बरस रहा है। *(6)*

अल-नद्र इब्न शुमैल ने कहा: अरबों के पास 'मलक' शब्द की कोई व्युत्पत्ति नहीं है। 'मलाइका' (फरिश्ते) में 'हा' बहुवचन के स्त्रीलिंग पर ज़ोर देने के लिए है, जैसे 'अल-सलादिमाह' और 'अल-सलादिम' (मजबूत घोड़े), जिनका एकवचन 'सिलदिम' है। यह भी कहा जाता है कि यह अतिशयोक्ति (मुबालगा) के लिए है, जैसे 'अल्लामाह' (महान विद्वान) और 'नसाबाह' (महान वंशावली विशेषज्ञ)।
WWW.NAFSEISLAM.COM

अर्थ के विद्वानों (अरबाब अल-माअनी) ने कहा: अल्लाह ने फरिश्तों को मशवरे के लिए नहीं, बल्कि यह निकालने के लिए संबोधित किया कि...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 116/1 में। यह 'मलका यमलीकु से है। (2) उनका दीवान, पृ. 178। (3) (m) में: "वास्तव में मैं" (इन्नानी)। (4) यह छंद अदी इब्न ज़ैद का है और यह अश-शीर वश-शुआरा

229/1, तफ़्सीर अल-तबरी 474/1, अल-ज़ज्जाज द्वारा माअनी अल-कुरान 112/1, अल-अग़ानी 114/2, और ख़ज़ाना अल-अदब 513/8 में है। तबरी में यह 'मलयकन' है, और उन्होंने कहा: इसे 'मालुकन' के रूप में पढ़ा जा सकता है। (5) (m) में: "क्योंकि वे"। (6) अल-मुफद्दालियात, पृ. 394 और तहसील ऐन अल-धहब, पृ. 590 में इस छंद को अलकामा इब्न अब्दा का बताया गया है। यह उनके दीवान के परिवर्धन में पृ. 118 पर है। अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान 33/1 और अल-सिहाह ('मलक' के तहत) में इसे अब्द अल-कैस के एक पूर्व-इस्लामी कवि का बताया गया है जो कुछ राजाओं की प्रशंसा करता है। यह सिबावैह की किताब 380/4, अल-मुन्सिफ 102/2, अमाली इब्न अल-शजारी 203/2, अल-ज़ज्जाज द्वारा माअनी अल-कुरान 112/1, तफ़्सीर अल-तबरी 350/1 और अल-मुहर्रर अल-वजीज 116/1 में बिना किसी श्रेय के है।

اور دیگر کا کہنا ہے: مَلَک کا وزن فَعَل ہے، جو المُلْک (بادشاہت/حکمرانی) سے مشتق ہے(۱)۔

ابو عبیدہ نے کہا: یہ لَأَکَ (بھیجنا) سے مَفْعَل کے وزن پر ہے: جب اس نے بھیجا۔ اَلْأُلُوکَة، اَلْمَأْلَکَة اور اَلْمَأْلُکَة کے معنی پیغام (رسالہ) کے ہیں۔ لبید(۲) نے کہا: اور ایک لڑکا جسے اس کی ماں نے پیغام دے کر بھیجا، تو ہم نے وہ دیا جو اس نے مانگا۔

ایک اور شاعر نے کہا: میری طرف سے نعمان کو پیغام پہنچا دو؛ بے شک(۳) میری قید اور انتظار طویل ہو گیا ہے۔(٤)

کہا جاتا ہے: أَلِکني، یعنی: مجھے بھیجو۔ اس بنیاد پر اس کی اصل مَأْلَك ہے، جس میں ہمزہ فعل کا 'فا' (پہلا کلمہ) ہے؛ لیکن انہوں نے(۵) اسے 'عین' (دوسرے کلمے) کی جگہ منتقل کر دیا اور مَلأَک کہا، پھر اسے آسان بنا کر مَلَک کہا۔

اور یہ بھی کہا گیا: اس کی اصل مَلأَك ہے، مَلَکَ یملك (مالک ہونا/حکمرانی کرنا) سے، جیسے شَمَلَ سے شَمْأَل۔ تو اس صورت میں ہمزہ زائد ہے۔ یہ ابن کیسان سے بھی مروی ہے۔ اور بسا اوقات شاعری میں یہ اپنی اصل پر آتا ہے، شاعر نے کہا: میں کسی انسان کے لیے نہیں ہوں بلکہ ایک فرشتے (مَلأَک) کے لیے ہوں جو آسمان کی فضا سے نیچے اتر رہا ہے۔(٦)

نضر بن شمیل نے کہا: عربوں کے نزدیک لفظ مَلَک کا کوئی اشتقاق نہیں ہے۔ اور لفظ 'ملائکہ' میں 'ہ' جمع کی تانیث کی تاکید کے لیے ہے، جیسا کہ اَلصَّلادِمَة اور اَلصَّلادم (مضبوط گھوڑے)، جس کا واحد صِلْدِم ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ مبالغہ کے لیے ہے، جیسے عَلَّامَة اور نَسَّابَة۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

اور اربابِ معانی نے کہا: اللہ تعالیٰ نے فرشتوں سے خطاب مشورے کے لیے نہیں کیا، بلکہ اس لیے کہ ظاہر کیا جائے...

---

(١) المحرر الوجيز ١١٦/١ میں۔ یہ مَلَكَ يملك سے ہے۔ (٢) ان کا دیوان، ص ١٧٨۔ (٣) نسخہ (م) میں: إنني (بے شک میں)۔ (٤) یہ شعر عدی بن زید کا ہے اور یہ الشعر والشعراء ٢٢٩/١، تفسیر الطبری ٤٧٤/١، معانی القرآن للزجاج ١١٢/١، الأغاني ١١٤/٢، اور خزانة الأدب ٥١٣/٨ میں ہے۔ طبری کے ہاں: ملأكاً ہے، اور انہوں نے کہا: اسے مأْلُكاً بھی پڑھا جا سکتا ہے۔ (٥) نسخہ (م) میں: فإنهم۔ (٦) یہ شعر المفضليات ص ٣٩٤، اور تحصيل عين الذهب ص ٥٩٠ میں علقمہ بن عبدہ کی طرف منسوب ہے۔ یہ ان کے دیوان کے اضافات ص ١١٨ میں ہے۔ اور ابو عبیدہ کی مجاز القرآن ٣٣/١ اور الصحاح (مادہ: ملک) میں اسے عبد القیس کے ایک جاہلی شاعر کی طرف منسوب کیا گیا ہے جو بعض بادشاہوں کی مدح کرتا ہے۔ یہ کتابِ سیبویہ ٣٨٠/٤، المنصف ١٠٢/٢، أمالي ابن الشجري ٢٠٣/٢، معانی القرآن للزجاج ١١٢/١، تفسیر الطبری ٣٥٠/١، اور المحرر الوجیز ١١٦/١ میں بغیر کسی نسبت کے موجود ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 30 - Page 394

...among them from seeing the movements, worship, glorification, and sanctification; then He returned them to their value, and the Mighty and Majestic said: {Prostrate before Adam}.

Thirdly: His words, Exalted is He: {Indeed, I am making upon the earth a successive authority}. Here, "making" (ja'il) means "creating" (khaliq). At-Tabari mentioned it (1) on the authority of Abu Rawq, and this is confirmed by its transitiveness to a single object, as previously mentioned (2).

And "the earth" it was said: it is Mecca. Ibn Sabit reported (3) from the Prophet ﷺ that he said: "The earth was spread out from Mecca." For this reason, it was named Umm al-Qura (Mother of Cities). He said: And the graves of Noah, Hud, Salih, and Shu'ayb are between Zamzam, the Corner, and the Maqam (4).

And "Khalifa" (successor/authority) can be in the sense of an active participle, meaning: he succeeds whoever was before him of the angels on earth, or whoever was before him other than the angels according to what was reported. And it is permissible for "Khalifa" to be in the sense of a passive participle, meaning: he who is succeeded (5), just as it is said: "dhabiha" (slaughtered animal) in the sense of "madhbuha" (that which is slaughtered) (6). And "al-khalaf" (with fatha) refers to the righteous successors, while "al-khalf" (with sukun) refers to the corrupt ones; this is what is well-known. More explanation on this will come in [Surah] Al-A'raf, God willing (7).

And "Khalifa" with a "fa" is the reading of the majority, except for what was narrated from Zaid bin Ali, for he read: "Khaliqa" with a "qaf" (8).

And the one meant by "Khalifa" here, in the opinion of Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, and all the people of interpretation, is Adam.

(1) Tafsir At-Tabari 1/475, and see Al-Muharrar Al-Wajiz 1/116. (2) Page 343. (3) Abd al-Rahman bin Sabit, and it is said: Ibn Abd Allah bin Sabit, Al-Qurashi al-Makki al-Jumahi, he had many narrations, died in the year (118 AH). Tahdhib al-Kamal 17/123. (4) Narrated by At-Tabari 1/476. Ibn Kathir said in 1/215 after quoting the hadith from the narration of Ibn Abi Hatim: This is mursal (disconnected), and its chain contains weakness, and it has an interpolation: which is that what is meant by the earth is Mecca, and Allah knows best; for it appears that what is meant by the earth is more general than that. End quote. (5) In (Z), (Zha), and (M): "mukhalaf", and what is

confirmed is from (D). (6) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/207. (7) In the interpretation of verse (169). (8) Al-Muharrar Al-Wajiz 1/117. We did not find anyone else who mentioned this irregular reading besides him.

सूरा अल-बकरा: आयत 30 - पृष्ठ 394

...उनमें से गतियों, इबादत, तस्बीह और तकदीस (पवित्रता गान) को देखने से; फिर उसने उन्हें उनके मूल्य की ओर लौटाया, और महामहिम अल्लाह ने कहा: {आदम को सजदा करो}।

तीसरा: अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, मैं धरती पर एक खलीफा बनाने वाला हूँ}। यहाँ "बनाने वाला" (जा'इल) का अर्थ "सृजन करने वाला" (खालिक) है। अत-तब़री (1) ने इसे अबू रौक के हवाले से उल्लेख किया है, और एक ही कर्म की ओर इसके पारगमन से यह सिद्ध होता है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (2)।

और "धरती" के बारे में कहा गया है: यह मक्का है। इब्न साबित (3) ने नबी ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "धरती मक्का से फैलाई गई थी।" इसी कारण इसे उम्मुल-कुरा (बस्तियों की माँ) कहा गया। उन्होंने कहा: नूह, हूद, सालेह और शुएब की कब्रें ज़मज़म, रुकन और मक़ाम के बीच हैं (4)।

और "खलीफा" कर्ता के अर्थ में हो सकता है, अर्थात्: वह जो पृथ्वी पर अपने से पहले रहने वाले फरिश्तों का उत्तराधिकारी होता है, या रिवायतों के अनुसार फरिश्तों के अलावा जो पहले थे उनका उत्तराधिकारी। और यह भी संभव है कि "खलीफा" कर्म के अर्थ में हो, अर्थात्: जिसका उत्तराधिकारी बनाया जाए (5), जैसे कहा जाता है: "ज़बीहा" (ज़बह किया हुआ जानवर), कर्म के अर्थ में (6)। और "अल-खलफ़" (ज़बर के साथ) नेक उत्तराधिकारियों के लिए उपयोग होता है, और "अल-खल्फ़" (सुकून के साथ) बुरे लोगों के लिए; यही प्रसिद्ध है। और इंशाअल्लाह अल-आराफ़ में इसका और अधिक स्पष्टीकरण आएगा (7)।

और "फा" के साथ "खलीफा" जमात (बहुसंख्यक) की किराअत (पठन) है, सिवाय उस रिवायत के जो ज़ैद बिन अली से है, क्योंकि उन्होंने इसे "काफ़" के साथ "खलीका" पढ़ा है (8)।

और इब्न मसूद, इब्न अब्बास और तफ़सीर करने वाले सभी विद्वानों के अनुसार यहाँ "खलीफा" से तात्पर्य आदम है।

(1) तफ़सीर अत-तब़री 1/475, और देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/116। (2) पृष्ठ 343। (3) अब्दुर्रहमान बिन साबित, और कहा जाता है: इब्न अब्दुल्लाह बिन साबित, अल-कुरैशी अल-मक्की अल-जुमही, वे बहुत हदीसें बयान करने वाले थे, मृत्यु वर्ष (118 हिजरी) में हुई। तहज़ीब अल-कमाल 17/123। (4) अत-तब़री ने इसे 1/476 में उद्धृत किया है। इब्न कसीर ने 1/215 में इब्न अबी हातिम

की रिवायत से हदीस पेश करने के बाद कहा: यह मुरसल है, और इसकी सनद में कमज़ोरी है, और इसमें एक शामिल बात है: और वह यह कि धरती से मुराद मक्का है, और अल्लाह बेहतर जानता है; क्योंकि ज़ाहिर यही है कि धरती से मुराद इससे अधिक व्यापक है। समाप्त। (5) (ज़), (ज़ा) और (मीम) में: "मुखलफ़", और जो प्रमाणित है वह (दाल) से है। (6) नह्हास द्वारा इ'राब अल-कुरआन 1/207। (7) आयत (169) की तफ़सीर में। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/117। हमने उनके अलावा किसी को इस शाज़ (असामान्य) किराअत का उल्लेख करते हुए नहीं पाया।

سورہ البقرہ : آیت ۳۰ - صفحہ ۳۹٤

...ان میں حرکات، عبادت، تسبیح اور تقدیس دیکھنے سے؛ پھر اس نے انہیں ان کی قدر و قیمت کی طرف لوٹایا، تو اللہ عزوجل نے فرمایا: {آدم کو سجدہ کرو}۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {بے شک میں زمین میں ایک خلیفہ بنانے والا ہوں}۔ یہاں "جاعل" (بنانے والا) "خالق" (پیدا کرنے والا) کے معنی میں ہے۔ طبری (1) نے اسے ابوروق سے نقل کیا ہے، اور اس کا ایک مفعول کی طرف متعدی ہونا اسی کا فیصلہ کرتا ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (2)۔

اور "الارض" (زمین) کے بارے میں کہا گیا: یہ مکہ ہے۔ ابن سابط (3) نے نبی ﷺ سے روایت کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "زمین مکہ سے پھیلائی گئی۔" اسی لیے اسے ام القریٰ (بستیوں کی ماں) کہا گیا، انہوں نے کہا: نوح، ہود، صالح اور شعیب علیہم السلام کی قبریں زمزم، رکن اور مقام کے درمیان ہیں (4)۔

اور "خلیفہ" فاعل کے معنی میں ہو سکتا ہے، یعنی: وہ جو زمین پر اپنے سے پہلے رہنے والے فرشتوں کا جانشین بنے، یا فرشتوں کے علاوہ جو پہلے تھے ان کا جانشین جیسا کہ مروی ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "خلیفہ" مفعول کے معنی میں ہو یعنی: جس کا جانشین بنایا جائے (5)، جیسے کہا جاتا ہے: "ذبیحہ" (ذبح شدہ)، مفعولہ کے معنی میں (6)۔ اور "الخَلَف" (زبر کے ساتھ): نیک جانشینوں کے لیے، اور "الخَلْف" (سکن کے ساتھ): بد لوگوں کے لیے استعمال ہوتا ہے، یہی معروف ہے۔ اور ان شاء اللہ سورہ اعراف میں اس کی مزید وضاحت آئے گی (7)۔

اور "فا" کے ساتھ "خلیفہ" عام جماعت کی قرات ہے، سوائے اس کے جو زید بن علی سے مروی ہے، کیونکہ انہوں نے اسے "قاف" کے ساتھ "خلیقہ" پڑھا ہے (8)۔

اور ابن مسعود، ابن عباس اور تمام اہل تفسیر کے قول کے مطابق یہاں خلیفہ سے مراد آدم ہیں۔

(1) تفسیر طبری 1/475، اور دیکھیے المحرر الوجیز 1/116۔ (2) صفحہ 343۔ (3) عبد الرحمن بن سابط، اور کہا جاتا ہے: ابن عبد اللہ بن سابط، القریشی المکی الجمحی، کثیر الحدیث تھے، سن (118ھ) میں وفات پائی۔ تہذیب الکمال 17/123۔ (4) اسے طبری نے 1/476 میں روایت کیا ہے۔ ابن کثیر نے 1/215 میں ابن ابی حاتم کی روایت سے حدیث نقل کرنے کے بعد کہا: یہ مرسل ہے، اور اس کی سند میں ضعف ہے، اور اس میں ایک مدرج (شامل کی ہوئی بات) ہے: وہ یہ کہ زمین سے مراد مکہ ہے، واللہ اعلم؛ کیونکہ ظاہر یہ ہے کہ زمین سے مراد اس سے زیادہ عام ہے۔ انتہی۔ (5) (ز)، (ظ) اور (م) میں: "مخلف" ہے، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (د) سے ہے۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 1/207۔ (7) آیت (169) کی تفسیر میں۔ (8) المحرر الوجیز 1/117۔ ہم نے ان کے علاوہ کسی کو اس شاذ قرات کا ذکر کرتے ہوئے نہیں پایا۔

Surah Al-Baqarah: Verse 30 395 Peace be upon him(1). He is the successor (khalifa) of Allah in executing His rulings and commands, because he was the first messenger to the earth, as in the Hadith of Abu Dharr; he said: I said: O Messenger of Allah, was he a prophet and a messenger? He said: "Yes." The Hadith(2). And it is said: To whom was he a messenger when there was no one on earth? It is said: He was a messenger to his children, and they were forty children in twenty births, in each birth a male and a female. They reproduced until they multiplied, as Allah Almighty said: {Who created you from a single soul and created from it its mate and dispersed from both of them many men and women} [An-Nisa: 1]. And he received revelation(3) regarding the prohibition of dead meat, blood, and the flesh of swine. He lived nine hundred and thirty years. This is how the people of the Torah mentioned it. It was narrated from Wahb ibn Munabbih that he lived a thousand years, and Allah knows best.

Fourth: This verse is a basis for appointing an Imam and a Khalifah who is listened to and obeyed, so that unity is achieved through him, and the rulings of the Khilafah are implemented through him. There is no disagreement regarding its obligation among the Ummah or among the Imams, except what was narrated from Al-Asam(4), as he was deaf to the Sharia. Likewise, everyone who spoke his words and followed him in his opinion and doctrine said: It is not obligatory in religion, but rather it is permissible. If the Ummah establishes their Hajj and Jihad, and is fair among themselves, and gives the right from themselves, and distributes the spoils of war, booty, and charities to those who deserve them, and establishes the prescribed punishments (hudud) on those who deserve them, that suffices them, and it is not obligatory for them to appoint an Imam to take charge of that!

Our evidence is the saying of Allah Almighty: {Indeed, I will make upon the earth a successive authority (khalifa)}, and His saying: {O David, indeed We have made you a successor upon the earth} [Sad: 26], and He said: {Allah has promised those who have believed among you and done righteous deeds that He will surely grant them succession [to authority] upon the earth} [An-Nur: 55], meaning: He makes from them successors, in addition to other verses.

(1) Ibn Kathir said in his Tafsir: "There is some consideration in that; rather, there is much disagreement on it, related by Al-Razi in his Tafsir and others, and the apparent meaning is that it did not intend Adam specifically." End of quote. The saying of Ibn Mas'ud and Ibn Abbas was reported by Al-Tabari in his Tafsir 1/479-480, and mentioned by Ibn Atiyah in Al-Muharrar Al-Wajiz 1/117. (2) Reported by Al-Tayalisi (480), and Ahmad (21552), and reported at length by Ibn Hibban (361). (3) In (M):

upon them. (4) He is Abd al-Rahman ibn Kaysan, Abu Bakr, the shaykh of the Mu'tazilah, author of treatises on the foundations (usul), and he has a strange interpretation, and the book "The Creation of the Quran," "The Division of the Ummah," and "Refutation of the Atheists" and others. He died in the year (201 AH). As-Siyar 9/402, and Lisan al-Mizan 3/427.

सूरह अल-बक़रह: आयत ३० ३९५ उन पर शांति हो(1)। वह अल्लाह के खलीफा (उत्तराधिकारी) हैं उनके आदेशों और निर्णयों को लागू करने में, क्योंकि वह पृथ्वी पर पहले रसूल थे, जैसा कि अबू ज़र की हदीस में है; उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या वह एक नबी और रसूल थे? उन्होंने कहा: "हाँ"। हदीस(2)। और कहा जाता है: वह किसके लिए रसूल थे जब पृथ्वी पर कोई नहीं था? तो कहा जाता है: वह अपनी संतानों के लिए रसूल थे, और वे बीस जन्मों में चालीस संतानें थे, प्रत्येक जन्म में एक नर और एक मादा। वे तब तक प्रजनित हुए जब तक कि वे बहुत अधिक नहीं हो गए, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {जिसने तुम्हें एक ही जान से पैदा किया और उसी से उसका जोड़ा बनाया और उन दोनों से बहुत-से पुरुष और स्त्रियाँ फैला दीं} [अन-निसा: १]। और उन पर(3) मुर्दा मांस, रक्त और सूअर के मांस की मनाही का वह्य (रहस्योद्घाटन) उतारा गया। वह नौ सौ तीस साल तक जीवित रहे। तौरात वालों ने इसी तरह उल्लेख किया है। और वहब बिन मुनब्बिह से वर्णित है कि वह एक हजार साल तक जीवित रहे, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

चौथा: यह आयत एक इमाम और खलीफा नियुक्त करने का आधार है जिसकी बात सुनी जाए और आज्ञा मानी जाए, ताकि उसके माध्यम से एकता प्राप्त हो सके, और खलीफा के फैसलों को उसके माध्यम से लागू किया जा सके। उम्मत या इमामों के बीच इसकी अनिवार्यता के बारे में कोई मतभेद नहीं है, सिवाय उसके जो अल-असम(4) से वर्णित है, क्योंकि वह शरीयत के प्रति बहरा था। इसी तरह, हर वह व्यक्ति जिसने उसकी बात कही और उसकी राय और संप्रदाय में उसका अनुसरण किया, उसने कहा: यह धर्म में अनिवार्य नहीं है, बल्कि यह जायज है। यदि उम्मत अपनी हज और जिहाद स्थापित करती है, और आपस में न्याय करती है, और अपने आप से हक देती है, और युद्ध की लूट, माल-ए-गनीमत और दान को उनके हकदारों के बीच वितरित करती है, और उन पर दंड (हुदूद) स्थापित करती है जिन पर वे अनिवार्य हैं, तो यह उनके लिए पर्याप्त है, और उनके लिए यह अनिवार्य नहीं है कि वे उस कार्य के लिए किसी इमाम को नियुक्त करें!

हमारा प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: {निस्संदेह, मैं पृथ्वी पर एक उत्तराधिकारी (खलीफा) बनाने वाला हूँ}, और उसका कथन: {ऐ दाऊद, निस्संदेह हमने तुम्हें पृथ्वी पर एक उत्तराधिकारी बनाया है} [साद: २६], और उसने कहा: {अल्लाह ने तुममें से उन लोगों से वादा किया है जो ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए कि वह उन्हें पृथ्वी पर अवश्य उत्तराधिकार प्रदान करेगा} [अन-नूर: ५५], अर्थात: वह उनमें से उत्तराधिकारी बनाएगा, अन्य आयतों के अलावा।

(१) इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर में कहा: "इसमें कुछ विचार करने की बात है; बल्कि, इस पर बहुत मतभेद है, जिसे अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर और अन्य में बयान किया है, और स्पष्ट अर्थ यह है कि इससे विशेष रूप से आदम का इरादा नहीं था।" उद्धरण समाप्त। इब्न मसूद और इब्न अब्बास के कथन को अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १/४७९-४८० में उद्धृत किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/११७ में इसका उल्लेख किया है। (२) इसे अल-तयालिसी (४८०), और अहमद (२१५५२) ने उद्धृत किया है, और इब्न हिब्बान (३६१) ने इसे विस्तार से उद्धृत किया है। (३) (म) में: उन पर। (४) वह अब्दुल रहमान बिन कैसान, अबू बक्र हैं, मोअतजिला के शेख, उसूल (सिद्धांतों) पर ग्रंथों के लेखक, और उनकी एक अजीब व्याख्या है, और पुस्तक "क़ुरआन का निर्माण", "उम्मत का विभाजन", और "नास्तिकों का खंडन" आदि। उनकी मृत्यु वर्ष (२०१ हिजरी) में हुई। अस-सियार ९/४०२, और लिसान अल-मीज़ान ३/४२७।

سورہ البقرہ: آیت ۳۰ ۳۹۵ علیہ السلام(1)۔ وہ اللہ کے احکام اور اوامر کو نافذ کرنے میں اللہ کے خلیفہ ہیں، کیونکہ وہ زمین کی طرف پہلے رسول تھے، جیسا کہ ابوذرح کی حدیث میں ہے؛ انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا وہ نبی مرسل تھے؟ آپ نے فرمایا: "ھانی"۔ حدیث(2)۔ اور کہا جاتا ہے: وہ کس کے لیے رسول تھے جبکہ زمین پر کوئی نہ تھا؟ تو کہا جاتا ہے: وہ اپنی اولاد کی طرف رسول تھے، اور وہ بیس حملوں میں چالیس اولادیں تھیں، ہر حمل میں ایک لڑکا اور ایک لڑکی۔ وہ توالد و تناسل کرتے رہے یہاں تک کہ وہ کثیر ہو گئے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿جس نے تمہیں ایک جان سے پیدا کیا اور اسی سے اس کا جوڑا بنایا اور ان دونوں سے بہت سے مرد اور عورتیں پھیلا دیں﴾ [النساء: ۱]۔ اور ان پر(3) مردار، خون اور خنزیر کے گوشت کی حرمت نازل ہوئی، اور وہ نو سو تیس سال تک زندہ رہے۔ اہل تورات نے اسی طرح ذکر کیا ہے۔ اور وہب بن منبہ سے روایت ہے کہ وہ ایک ہزار سال تک زندہ رہے، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

چوتھی بات: یہ آیت امام اور خلیفہ کے تقرر کی بنیاد ہے جس کی بات سنی جائے اور اطاعت کی جائے، تاکہ اس کے ذریعے کلمہ متحد ہو جائے، اور اس کے ذریعے خلیفہ کے احکام نافذ ہوں، اور امت یا ائمہ کے درمیان اس کے واجب ہونے میں کوئی اختلاف نہیں ہے، سوائے اس کے جو الاصم(4) سے مروی ہے، کیونکہ وہ شریعت کے معاملے میں بہرہ تھا، اور اسی طرح ہر وہ شخص جس نے اس کے قول کو اپنایا اور اس کی رائے اور مسلک کی پیروی کی، اس نے کہا: یہ دین میں واجب نہیں ہے، بلکہ ایسا کرنا جائز ہے، اور اگر امت اپنا حج اور جہاد قائم کرے اور آپس میں انصاف کرے، اور خود سے حق ادا کرے، اور غنیمت، فئے اور صدقات کو ان کے اہل پر

تقسیم کرے، اور جن پر حدود واجب ہیں ان پر حدود قائم کرے، تو یہ ان کے لیے کافی ہے، اور ان پر لازم نہیں کہ وہ کوئی امام مقرر کریں جو ان امور کا ذمہ دار ہو!

ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿بے شک میں زمین میں ایک خلیفہ بنانے والا ہوں﴾، اور اس کا ارشاد: ﴿اے داؤد! ہم نے تمہیں زمین میں خلیفہ بنایا ہے﴾ [ص: ۲۶]، اور اس نے فرمایا: ﴿تم میں سے ایمان لانے والوں اور نیک اعمال کرنے والوں سے اللہ کا وعدہ ہے کہ وہ انہیں زمین میں ضرور خلافت عطا فرمائے گا﴾ [النور: ۵۵]، یعنی: ان میں سے خلفاء بنائے گا، اس کے علاوہ دیگر آیات۔

(۱) ابن کثیر نے اپنی تفسیر میں کہا: اس میں غور طلب بات ہے، بلکہ اس میں بہت اختلاف ہے، جسے رازی نے اپنی تفسیر اور دیگر میں نقل کیا ہے، اور ظاہر یہ ہے کہ اس سے مراد خاص طور پر آدم علیہ السلام نہیں ہیں۔ انتہی۔ ابن مسعود اور ابن عباس کا قول طبری نے اپنی تفسیر ۱/ ۴۷۹-۴۸۰ میں نکالا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱/۱۱۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) اسے طیالسی (۴۸۰)، اور احمد (۲۱۵۵۲) نے نکالا ہے، اور ابن حبان (۳۶۱) نے اسے مفصل بیان کیا ہے۔ (۳) (م) میں ہے: ان پر۔ (۴) وہ عبد الرحمن بن کیسان، ابو بکر، معتزلہ کے شیخ ہیں، اصول میں مقالات کے مصنف، ان کی ایک عجیب تفسیر ہے، اور کتاب "خلق القرآن"، "افتراق الامۃ"، اور "الرد علی الملحدۃ" وغیرہ۔ ان کا انتقال سال (۲۰۱ھ) میں ہوا۔ السیر ۹/۴۰۲، اور لسان المیزان ۳/۴۲۷۔

The Companions agreed on prioritizing Al-Siddiq after a disagreement occurred between the Muhajirun and the Ansar in the Saqifah of Bani Sa'ida regarding the appointment, until the Ansar said: "An emir from us and an emir from you." Then Abu Bakr, Umar, and the Muhajirun pushed them away from that and said to them: "Indeed, the Arabs do not submit except to this clan of Quraysh," and they related the report to them in that regard (1). So they turned back and obeyed Quraysh. If the obligation of the Imamate were not mandatory, neither in Quraysh nor in others, this debate and dialogue over it would not have been permissible, and someone would have said: "It is not obligatory, neither in Quraysh nor in others" (2). Thus, there would be no ground or benefit for their dispute over a matter that is not obligatory. Furthermore, when Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) was approaching death, he entrusted the Imamate to Umar (4), and no one said to him: "This is a matter that is not obligatory upon us or upon you." This indicates its obligation and that it is one of the pillars of the religion upon which the Muslims stand. And praise be to Allah, Lord of the worlds.

The Rafidah said: Appointing him is intellectually necessary, and the revelation (Sam') only came to emphasize the issue of reason. As for knowing the Imam, that is perceived through revelation rather than reason. This is invalid; because reason does not mandate, prohibit, vilify, or beautify. Since this is the case, it is established that it is obligatory through Sharia and not through reason, and this is clear.

If it is said, and it is the: Fifth [point]: If it is accepted that the path of the Imamate's obligation is revelation (Sam'), then inform us whether it is obligatory through revelation by explicit text (nass) regarding the Imam from the Messenger ﷺ, or through the selection of the people of loosening and binding (ahl al-hall wal-aqd) for him, or by the completion of the Imam's qualities in him and his call to himself being sufficient for it?

The answer is to say: People differed in this chapter: the Imamiyyah and others went to the view that...

(1) The Saqifah Hadith was recorded by Ahmad (391) and Bukhari (6830) from the Hadith of Umar, and Imam Ahmad recorded it (18) in an abridged form from the Hadith of Abu Bakr, containing: "Quraysh are the governors of authority; the righteous people follow their righteous ones, and the wicked follow their wicked ones." It has a corroborating report from the Hadith of Abu Huraira in Bukhari (3495)

and Muslim (1818) with the wording: "People follow Quraysh in this matter, the Muslims among them follow their Muslims, and the disbelievers follow their disbelievers." See p. 270 of this volume, and the interpretation of verse (40) of Surah At-Tawbah. (2) Al-Ahkam al-Sultaniyya by Abu Ya'la al-Farra, p. 19. (3) In (Z), (T), and (M): "your dispute", and what is established is from (D). (4) Recorded by Hannad in Al-Zuhd (496).

सहाबा (पैगंबर के साथियों) ने बनू साइदा के सकीफा में नियुक्ति को लेकर मुहाजिरों और अंसार के बीच हुए मतभेद के बाद सिद्दीक (अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु) को आगे बढ़ाने पर सहमति व्यक्त की। यहाँ तक कि अंसार ने कहा: "एक अमीर हमारी ओर से और एक अमीर तुम्हारी ओर से हो।" तब अबू बक्र, उमर और मुहाजिरों ने उन्हें इससे रोका और उनसे कहा: "अरब केवल कुरैश के इस कबीले के अलावा किसी की अधीनता स्वीकार नहीं करेंगे," और उन्होंने इस संबंध में उन्हें हदीस सुनाई (1)। तो वे वापस लौट आए और कुरैश की बात मान ली। यदि इमामत (नेतृत्व) का दायित्व अनिवार्य न होता, न कुरैश में और न दूसरों में, तो इस पर यह बहस और संवाद जायज़ न होता, और कोई कहने वाला कहता: "यह अनिवार्य नहीं है, न कुरैश में और न दूसरों में" (2)। तो ऐसी स्थिति में किसी ऐसी चीज़ पर उनके विवाद का कोई आधार या लाभ नहीं होता जो अनिवार्य ही नहीं है। फिर, जब सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की मृत्यु का समय आया, तो उन्होंने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) को इमामत सौंपी (4), और किसी ने उनसे यह नहीं कहा: "यह ऐसा मामला है जो न हम पर अनिवार्य है और न आप पर।" अतः यह इसके अनिवार्य होने को दर्शाता है, और यह कि यह धर्म के उन स्तंभों में से एक है जिस पर मुसलमानों का अस्तित्व टिका है, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसार का पालनहार है।

और राफ़िदा (शिया संप्रदाय) ने कहा: उसका (इमाम का) नियुक्त करना बौद्धिक रूप से अनिवार्य है, और श्रुति (समअ/रहस्योद्घाटन) केवल बुद्धि के मामले की पुष्टि करने के लिए आई है। जहाँ तक इमाम की पहचान का प्रश्न है, वह बुद्धि के बजाय श्रुति के माध्यम से जानी जाती है। और यह विचार गलत है; क्योंकि बुद्धि न तो किसी चीज़ को अनिवार्य बनाती है, न प्रतिबंधित करती है, न बुरा कहती है और न ही अच्छा। जब ऐसा है, तो यह सिद्ध होता है कि यह शरीयत (धर्मशास्त्र) के माध्यम से अनिवार्य है न कि बुद्धि के माध्यम से, और यह स्पष्ट है।

यदि कहा जाए, और यह: पाँचवाँ (बिंदु) है: यदि यह मान लिया जाए कि इमामत की अनिवार्यता का मार्ग श्रुति (समअ) है, तो हमें बताएं कि क्या यह रसूल ﷺ द्वारा इमाम पर स्पष्ट पाठ (नस्स) के माध्यम से अनिवार्य है, या 'अहल अल-हल्ल वल-अक्द' (योग्य लोगों) द्वारा उनके चयन के माध्यम से, या इमाम के गुणों की उनमें पूर्णता और उसके साथ-साथ उनके द्वारा स्वयं को प्रस्तुत करना ही इसके लिए पर्याप्त है?

तो उत्तर यह होगा: इस अध्याय में लोगों के बीच मतभेद है: अतः इमामिया और अन्य इस ओर गए हैं कि...

(1) सकीफा की हदीस को अहमद (391) और बुखारी (6830) ने उमर की हदीस से उद्धृत किया है, और इमाम अहमद ने (18) इसे अबू बक्र की हदीस से संक्षेप में उद्धृत किया है, जिसमें है: "कुरैश शासन के अधिकारी हैं; भले लोग उनके भलों के अनुयायी हैं, और दुष्ट उनके दुष्टों के।" और बुखारी (3495) तथा मुस्लिम (1818) में अबू हुरैरा की हदीस से इसका प्रमाण मिलता है जिसके शब्द हैं: "लोग इस मामले में कुरैश के अनुयायी हैं, उनके मुसलमान उनके मुसलमानों के और उनके काफ़िर उनके काफ़िरों के।" देखें इस खंड का पृष्ठ 270, और सूरह अत-तौबा की आयत (40) की व्याख्या। (2) अल-अहकाम अल-सुल्तानिया, अबू याला अल-फर्रा द्वारा, पृष्ठ 19। (3) (ज़), (त), और (म) प्रतियों में: "तुम्हारा विवाद", और जो यहाँ है वह (द) प्रति से है। (4) इसे हन्नाद ने अल-जुहद (496) में उद्धृत किया है।

صحابہ کرام نے بنو ساعدہ کے سقیفہ میں تعین کے بارے میں مہاجرین اور انصار کے درمیان ہونے والے اختلاف کے بعد صدیق (اکبرؓ) کو مقدم کرنے پر اتفاق کیا۔ یہاں تک کہ انصار نے کہا: "ایک امیر ہم میں سے اور ایک امیر تم میں سے ہو"۔ تو ابوبکر، عمر اور مہاجرین نے انہیں اس سے روکا اور ان سے کہا: "عرب صرف قریش کے اس قبیلے کی اطاعت کریں گے" اور انہوں نے اس سلسلے میں انہیں حدیث سنائی (1)۔ چنانچہ وہ واپس لوٹ آئے اور قریش کی اطاعت کی۔ اگر امامت کا فرض ہونا واجب نہ ہوتا، نہ قریش میں اور نہ دوسروں میں، تو اس پر یہ مناظرہ اور مکالمہ جائز نہ ہوتا، اور کوئی کہنے والا کہتا: "یہ واجب نہیں ہے، نہ قریش میں اور نہ دوسروں میں" (2)۔ تو ایسی صورت میں کسی غیر واجب امر پر ان کے جھگڑے کی کوئی وجہ یا فائدہ نہ ہوتا۔ پھر جب صدیق (رضی اللہ عنہ) کی وفات کا وقت قریب آیا تو انہوں نے عمر (رضی اللہ عنہ) کو امامت کے لیے وصیت کی (4)، اور کسی نے ان سے یہ نہیں کہا کہ: "یہ وہ معاملہ ہے جو نہ ہم پر واجب ہے اور نہ تم پر"۔ پس یہ اس کے واجب ہونے پر دلالت کرتا ہے، اور یہ کہ یہ دین کے ان ستونوں میں سے ایک ہے جس پر مسلمانوں کا قیام ہے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا رب ہے۔

اور رافضہ نے کہا: اس (امام) کا تقرر عقلی طور پر واجب ہے، اور شرعی دلیل (سمع) صرف عقل کے فیصلے کی تاکید کے لیے آئی ہے۔ جہاں تک امام کی پہچان کا تعلق ہے، تو وہ عقل کے بجائے سمع (وحی) کے ذریعے معلوم ہوتی ہے۔ اور یہ موقف باطل ہے؛ کیونکہ عقل نہ تو کسی چیز کو واجب کرتی ہے، نہ منع کرتی ہے، نہ اسے برا قرار دیتی ہے اور نہ ہی اچھا۔ جب معاملہ

ایسا ہے تو ثابت ہوا کہ یہ شرع کی رو سے واجب ہے نہ کہ عقل کی رو سے، اور یہ بات واضح ہے۔

اگر کہا جائے اور یہ: پانچواں (نکتہ) ہے: اگر یہ مان لیا جائے کہ وجوبِ امامت کا راستہ سمع (وحی) ہے، تو ہمیں بتائیں کہ کیا یہ سمع کے ذریعے رسول ﷺ کی جانب سے امام پر نص (واضح حکم) کے ذریعے واجب ہے، یا اہل حل و عقد کے اس کے انتخاب کے ذریعے، یا امام کے اوصاف کی اس میں تکمیل اور اس کے ساتھ ساتھ اس کا خود کو پیش کرنا اس کے لیے کافی ہے؟

تو جواب یہ دیا جائے گا: اس باب میں لوگوں کا اختلاف ہے: چنانچہ امامیہ اور دیگر اس طرف گئے ہیں کہ...

(1) حدیثِ سقیفہ کو احمد (391) اور بخاری (6830) نے حضرت عمر کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور امام احمد نے (18) اسے حضرت ابوبکر کی حدیث سے مختصراً روایت کیا ہے، جس میں ہے: "قریش حکمران ہیں، نیک لوگ ان کے نیکوں کے تابع ہیں اور گنہگار ان کے گنہگاروں کے"۔ اور بخاری (3495) اور مسلم (1818) میں حضرت ابوہریرہ سے اس کی شاہد روایت موجود ہے جس کے الفاظ یہ ہیں: "اس معاملے میں لوگ قریش کے تابع ہیں، ان کے مسلمان ان کے مسلمانوں کے تابع اور ان کے کافر ان کے کافروں کے"۔ دیکھئے اس جلد کا صفحہ 270، اور سورہ توبہ کی آیت (40) کی تفسیر۔ (2) الاحکام السلطانیہ از ابو یعلیٰ الفراء ص 19۔ (3) نسخہ (ز)، (ط) اور (م) میں ہے: "تمہارا جھگڑا"، اور جو متن میں ہے وہ نسخہ (د) سے ہے۔ (4) اسے ہناد نے "الزہد" (496) میں روایت کیا ہے۔

397 Surah Al-Baqarah: Verse 30

The way through which the Imam is known is the 'Nass' (divine text/decree) from the Messenger ﷺ, and there is no room for choice in it. According to us: reasoning (an-nazr) is a path to knowing the Imam, and the consensus (ijma') of the people of Ijtihad is also a path to it. Those who said: there is no path to it except the Nass, built this on their principle that analogy (qiyas), personal opinion (ra'y), and ijtihad are invalid and nothing at all is known through them; they invalidated analogy in both principle and branch.

Then they differed into three groups: A group claiming the Nass for Abu Bakr, a group claiming the Nass for Al-Abbas, and a group claiming the Nass for Ali bin Abi Talib, may Allah be pleased with them.

The evidence for the lack of Nass and its absence for a specific imam is that if he ﷺ had imposed on the Ummah the obedience of a specific imam such that it is not permissible to deviate from him to another, that would have been known. This is because it is impossible to obligate the entire Ummah with obedience to God regarding an unspecified person, while they have no way to know that obligation. If knowledge of it were obligatory, that knowledge must either come through intellectual evidence or reports (khabar). There is nothing in the intellect that indicates the establishment of the Imamate for a specific person. Similarly, there is nothing in reports that necessitates knowledge of the establishment of a specific imam, because that report would either be mass-transmitted (mutawatir) necessitating knowledge by necessity or inference, or it would be from solitary reports (ahad). It is not permissible for its path to be mass-transmission necessitating knowledge by necessity or indication; for if it were so, every legally responsible person (mukallaf) would find within themselves knowledge of the obligation of obedience to that specific person, and that it is part of Allah's religion for them, just as every mukallaf knows that five daily prayers, fasting Ramadan, pilgrimage to the House, and the like are part of Allah's obligatory religion. No one knows that from themselves by necessity, so this claim is void. It is also void that it be known through solitary reports, due to the impossibility of certain knowledge occurring through them.

Also; if it were necessary to resort to the transmission of the Nass regarding the Imam in any way possible, it would be necessary to establish the Imamate of Abu Bakr and Al-Abbas, because each of them has a group of people who explicitly

transmit the Nass regarding his Imamate. If establishing all three by Nass at the same time is void—as will be explained later—then the same applies to one, for no group is more entitled to the Nass than the other. Since the establishment of the Nass is void due to the lack of a path leading to it, choice (ikhtiyar) and Ijtihad are established.

If someone acts arbitrarily and claims mass-transmission and necessary knowledge of the Nass, they should be immediately countered with the contradiction of their claim regarding the Nass for Abu Bakr, and with many reports in that regard that also stand in...

397 सूरह अल-बक़रह: आयत 30

इमाम को जानने का माध्यम रसूल ﷺ की ओर से प्राप्त 'नस्स' (स्पष्ट आदेश) है, और इसमें चुनाव (इख़्तियार) की कोई गुंजाइश नहीं है। हमारे अनुसार: चिंतन (नज़र) इमाम की पहचान का एक मार्ग है, और इज्तिहाद करने वालों की सर्वसम्मति (इज्मा) भी इसका एक मार्ग है। वे लोग जिन्होंने कहा कि 'नस्स' के अलावा इसके लिए कोई रास्ता नहीं है, उन्होंने इसे अपने इस सिद्धांत पर आधारित किया कि कयास (तर्क), निजी राय और इज्तिहाद बातिल (अमान्य) हैं और इनसे बुनियादी तौर पर कुछ भी नहीं जाना जा सकता, और उन्होंने कयास को मूल और शाखा दोनों स्तरों पर खारिज कर दिया।

फिर वे तीन समूहों में विभाजित हो गए: एक समूह अबू बक्र के लिए नस्स का दावा करता है, एक समूह अब्बास के लिए नस्स का दावा करता है, और एक समूह अली इब्न अबी तालिब (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) के लिए नस्स का दावा करता है।

किसी विशिष्ट इमाम के लिए नस्स की अनुपस्थिति का प्रमाण यह है कि यदि उन्होंने ﷺ उम्मत पर किसी विशेष इमाम की आज्ञाकारिता इस तरह अनिवार्य की होती कि उससे किसी और की ओर मुड़ना जायज़ न होता, तो वह अवश्य ज्ञात होता। क्योंकि पूरी उम्मत को किसी अनिर्दिष्ट व्यक्ति के मामले में अल्लाह की आज्ञाकारिता का पाबंद बनाना असंभव है, जबकि उनके पास उस दायित्व को जानने का कोई रास्ता न हो। और यदि इसका ज्ञान अनिवार्य होता, तो वह ज्ञान या तो बौद्धिक प्रमाणों से प्राप्त होता या सूचनाओं (ख़बर) से। बुद्धि में ऐसा कुछ नहीं है जो किसी विशिष्ट व्यक्ति के लिए इमामत की स्थापना का संकेत दे। इसी तरह, सूचनाओं में भी ऐसा कुछ नहीं है जो किसी विशिष्ट इमाम की स्थापना के ज्ञान को अनिवार्य करे। क्योंकि वह सूचना या तो 'तवातुर' (निरंतर और व्यापक) होती जो अनिवार्य रूप से या अनुमान से ज्ञान प्रदान करती, या वह 'ख़बर-ए-वाहिद' (एकल सूचना) होती। यह संभव नहीं है कि इसका मार्ग 'तवातुर' हो जो अनिवार्यता या संकेत द्वारा ज्ञान प्रदान करे, क्योंकि यदि ऐसा होता तो हर मुकल्लफ़ (धार्मिक रूप से उत्तरदायी व्यक्ति) अपने भीतर उस विशिष्ट व्यक्ति की आज्ञाकारिता की अनिवार्यता का ज्ञान पाता, और यह कि यह उस पर अल्लाह के दीन का हिस्सा है, जैसे कि हर मुकल्लफ़ जानता है कि अल्लाह के दीन में उस पर पाँच नमाज़ें, रमज़ान के रोज़े, बैतुल्लाह का हज आदि अनिवार्य हैं। कोई भी इसे स्वतः ही अनिवार्यता के तौर पर नहीं जानता, इसलिए यह दावा बातिल है। और यह भी बातिल है कि इसे 'ख़बर-ए-वाहिद' से जाना जाए; क्योंकि उनसे [निश्चित] ज्ञान प्राप्त होना असंभव है।

साथ ही; यदि किसी भी तरह से इमाम के बारे में नस्स के हस्तांतरण की ओर मुड़ना अनिवार्य होता, तो अबू बक्र और अब्बास की इमामत को भी सिद्ध करना अनिवार्य होता, क्योंकि उनमें से प्रत्येक के लिए ऐसे लोग हैं जो उनकी इमामत के बारे में स्पष्ट रूप से नस्स को उद्धृत करते हैं। और यदि एक ही समय में तीनों के लिए नस्स द्वारा इमामत सिद्ध करना बातिल है—जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा—तो एक के लिए भी वैसा ही है, क्योंकि समूहों में से कोई भी दूसरे की तुलना में नस्स का अधिक हकदार नहीं है। जब तक नस्स तक पहुँचाने वाले मार्ग के अभाव के कारण उसका सिद्ध होना बातिल है, तब तक चुनाव और इज्तिहाद ही सिद्ध होते हैं।

यदि कोई हठधर्मी व्यक्ति मनमानी करे और नस्स के बारे में तवातुर और अनिवार्य ज्ञान का दावा करे, तो उनका तुरंत अबू बक्र के लिए नस्स के विपरीत दावे के साथ मुकाबला किया जाना चाहिए, और उस संबंध में बहुत सी सूचनाओं के साथ जो इसी तरह...

397 سورہ البقرہ: آیت 30

امام کی پہچان کا راستہ رسول اللہ ﷺ کی طرف سے "نص" (واضح حکم) ہے، اور اس میں انتخاب کی کوئی گنجائش نہیں ہے۔ اور ہمارے ہاں: غور و فکر (نظر) امام کی پہچان کا ایک راستہ ہے، اور اہل اجتہاد کا اجماع بھی اس تک پہنچنے کا ایک ذریعہ ہے۔ وہ لوگ جنہوں نے کہا کہ نص کے علاوہ کوئی راستہ نہیں، انہوں نے اپنی اس بنیاد پر بات کی کہ قیاس، رائے اور اجتہاد باطل ہیں اور ان سے اصلاً کوئی چیز نہیں جانی جا سکتی، اور انہوں نے قیاس کو جڑ اور شاخ (اصل و فرع) دونوں لحاظ سے باطل قرار دیا۔

پھر وہ تین گروہوں میں تقسیم ہو گئے: ایک گروہ ابوبکرؓ کے لیے نص کا دعویٰ کرتا ہے، ایک گروہ عباسؓ کے لیے نص کا دعویٰ کرتا ہے، اور ایک گروہ علی ابن ابی طالبؓ کے لیے نص کا دعویٰ کرتا ہے، اللہ ان سب سے راضی ہو۔

کسی معین امام پر نص کے نہ ہونے کی دلیل یہ ہے کہ اگر آپ ﷺ نے امت پر کسی معین امام کی اطاعت اس طرح فرض کی ہوتی کہ اس سے کسی دوسرے کی طرف پھرنا جائز نہ ہوتا، تو یہ بات معلوم ہوتی، کیونکہ پوری امت کو کسی غیر معین شخص کے بارے میں اللہ کی اطاعت کا مکلف بنانا محال ہے، جبکہ ان کے پاس اس تکلیف (ذمہ داری) کو جاننے کا کوئی راستہ نہ ہو۔ اور جب اس کا علم واجب ہوا تو یہ علم یا تو عقل کے دلائل سے ہوگا یا خبر (روایت) سے، اور عقل میں ایسی کوئی چیز نہیں جو کسی معین شخص کے لیے امامت کے ثبوت پر دلالت کرے۔ اسی طرح خبر میں بھی ایسی کوئی چیز نہیں جو کسی معین امام کے ثبوت کے علم کو واجب کرے، کیونکہ وہ خبر یا تو تواتر کی حد تک ہوگی جو علمِ ضروری یا استدلالی کو واجب کرے، یا خبرِ واحد میں سے ہوگی۔ اور یہ جائز نہیں کہ اس کا راستہ وہ تواتر ہو جو علمِ ضروری یا دلالت کو واجب کرے،

کیونکہ اگر ایسا ہوتا تو ہر مکلف اپنے اندر اس معین شخص کی اطاعت کے وجوب کا علم پاتا، اور یہ کہ یہ اس پر اللہ کے دین کا حصہ ہے، جیسا کہ ہر مکلف جانتا ہے کہ اللہ کے دین میں سے اس پر پانچ نمازیں، رمضان کے روزے، بیت اللہ کا حج اور اس جیسی دیگر چیزیں واجب ہیں۔ اور کوئی بھی اسے اپنے طور پر ضروری طور پر نہیں جانتا، لہٰذا یہ دعویٰ باطل ہو گیا۔ اور یہ بھی باطل ہو گیا کہ اسے اخبارِ آحاد سے معلوم کیا جائے؛ کیونکہ ان سے علم کا واقع ہونا محال ہے۔

نیز؛ اگر کسی بھی طرح امام پر نص کو نقل کرنے کی طرف رجوع واجب ہوتا، تو ابوبکرؓ اور عباسؓ کی امامت کو ثابت کرنا بھی واجب ہوتا، کیونکہ ان میں سے ہر ایک کے لیے ایسی قوم ہے جو ان کی امامت پر واضح طور پر نص نقل کرتی ہے۔ اور جب ایک ہی وقت میں تینوں کی امامت نص سے ثابت کرنا باطل ہے—جیسا کہ آگے اس کا بیان آئے گا—تو اسی طرح ایک کا بھی، کیونکہ گروہوں میں سے کوئی بھی دوسرے کے مقابلے میں نص کا زیادہ حقدار نہیں ہے۔ اور جب نص تک پہنچانے والے راستے کے نہ ہونے کی وجہ سے نص کا ثبوت باطل ہو گیا، تو اختیار اور اجتہاد ثابت ہو گئے۔

پس اگر کوئی ہٹ دھرمی کرے اور نص کے بارے میں تواتر اور علمِ ضروری کا دعویٰ کرے تو فوراً ان کا مقابلہ ابوبکرؓ پر نص کے ان کے دعوے کے متضاد (دعوے) سے کرنا چاہیے، اور اس بارے میں بہت سی ایسی خبریں ہیں جو...

Surah Al-Baqarah: Verse 30 398

...all of them constitute the station of the text (Nass). Furthermore, there is no doubt in the determination of those other than the Imamiyyah to deny the text. They are a vast multitude and a massive crowd. Necessary knowledge (ilm dharuri) cannot be collectively denied by those whose numbers fall far short of even a tenth of the numbers of the Imamiyyah's opponents. If it were permissible to reject necessary knowledge in this regard, it would be permissible for a group to deny the existence of Baghdad, the Far East (China), and other places(1).

Sixth: Regarding the rejection of the hadiths used by the Imamiyyah as evidence for the explicit designation (Nass) of Ali (may Allah be pleased with him), and their claim that the Ummah disbelieved in this text, apostatized, and stubbornly disobeyed the Prophet's command:

Among them is his saying (peace and blessings be upon him): “Whomever I am his master (mawla), Ali is his master. O Allah, befriend those who befriend him and be an enemy to those who are his enemies”(2). They said: “Mawla” in the language means “most worthy” (awla). So when he said: “then Ali is his master” with the “fa” of immediate succession, it was known that the meaning of “mawla” is that he is more entitled and worthy. Therefore, it is necessary that he intended by that the Imamate, and that obedience to him is obligatory!

And his saying (peace and blessings be upon him) to Ali: “You are to me as Harun (Aaron) was to Musa (Moses), except that there is no prophet after me”(3). They said: The position of Harun is well-known; he was a partner in prophecy, which was not for Ali, and he was his brother, which was not for Ali, and he was a successor (khalifa). Thus, it was known that what was intended by it was the succession (Khilafa)! ... along with other arguments they made, as will be mentioned in this book, God willing(4).

The answer to the first hadith: It is not mutawatir (frequently narrated), and there has been disagreement regarding its authenticity(5), and...

---

(1) Al-Irshad by Al-Juwayni, pp. 353 - 354. (2) Ahmad narrated it in its entirety in his Musnad (950) from the hadith of Ali, and under number (18479) from the hadith of Al-Bara' bin Azib, and under number (19302) from the hadith of Ali and Zayd bin Arqam. Ahmad also narrated its first part (23107) from the hadith of five or six companions of the Prophet ﷺ, and under number (23563) from the hadith of Abu Ayyub al-Ansari. Al-Suyuti mentioned its first part in Al-Azhar al-Mutanathira fi al-Ahadith al-

Mutawatira, p. 131. Ibn Kathir quoted in Al-Bidayah wa al-Nihayah 5/188 from Al-Dhahabi saying: The beginning of the hadith is mutawatir, I am certain that the Messenger of Allah ﷺ said it, and as for: “O Allah, befriend those who befriend him and be an enemy to those who are his enemies,” it is an addition with a strong chain of narration. (3) Narrated by Al-Bukhari (4416) and Muslim (2404) from the hadith of Sa'd bin Abi Waqqas. Al-Suyuti mentioned it in Al-Azhar al-Mutanathira (101). (4) In the interpretation of verse (142) of Surah Al-A'raf. (5) See Minhaj al-Sunnah by Ibn Taymiyyah 7/319 and beyond.

सूरह अल-बकरा: आयत 30 398

...वे सभी पाठ (नस्स) के पद का निर्माण करते हैं। इसके अलावा, इसमें कोई संदेह नहीं है कि इमामिया के अलावा अन्य लोग पाठ को नकारने पर दृढ़ हैं, और वे एक विशाल जनसमूह और भारी भीड़ हैं। आवश्यक ज्ञान (इल्म ज़रुरूरी) को सामूहिक रूप से उन लोगों द्वारा नहीं नकारा जा सकता जिनकी संख्या इमामिया के विरोधियों के दसवें हिस्से से भी कम है। यदि इस संबंध में आवश्यक ज्ञान को अस्वीकार करना जायज़ होता, तो किसी समूह के लिए बगदाद, सुदूर पूर्व (चीन) और अन्य स्थानों के अस्तित्व को नकारना भी जायज़ होता (1)।

छठा: उन हदीसों को खारिज करने के संबंध में जिनका उपयोग इमामिया ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के स्पष्ट पदनाम (नस्स) के प्रमाण के रूप में किया है, और उनका यह दावा कि उम्मत ने इस पाठ का कुफ्र किया, धर्मत्यागी हो गई, और हठपूर्वक रसूल के आदेश की अवज्ञा की:

उनमें से उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह कहना है: "जिसका मैं मौला हूँ, अली उसका मौला है। ऐ अल्लाह, उसे मित्र बना जो उसे मित्र बनाता है और उसका शत्रु बन जो उसका शत्रु है"(2)। उन्होंने कहा: भाषा में "मौला" का अर्थ "औला" (सबसे योग्य) है। इसलिए जब उन्होंने "फ़ा" (तत्काल अनुक्रम के सूचक) के साथ "फ़ा-अलीयुन मौलाहू" कहा, तो यह ज्ञात हो गया कि "मौला" से उनका तात्पर्य यह है कि वह अधिक हकदार और योग्य हैं। इसलिए, यह आवश्यक है कि उन्होंने इससे इमामत का इरादा किया हो, और यह कि उनकी आज्ञाकारिता अनिवार्य है!

और अली से उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहना: "तुम मेरे लिए वैसे ही हो जैसे हारून, मूसा के लिए थे, सिवाय इसके कि मेरे बाद कोई नबी नहीं है"(3)। उन्होंने कहा: हारून का स्थान सर्वविदित है; वह नबूवत में भागीदार थे, जो अली के लिए नहीं था, और वह उनके भाई थे, जो अली के लिए नहीं था, और वह एक उत्तराधिकारी (खलीफा) थे। इस प्रकार, यह ज्ञात हुआ कि इससे जो अभिप्रेत था वह खिलाफत थी! ... उन अन्य तर्कों के साथ जो उन्होंने दिए, जैसा कि इस पुस्तक में आगे उल्लेख किया जाएगा, यदि अल्लाह ने चाहा(4)।

पहली हदीस का उत्तर: यह कि यह मुतवातिर (लगातार वर्णित) नहीं है, और इसकी प्रामाणिकता के संबंध में मतभेद रहा है(5), और...

(1) अल-जुवैनी द्वारा अल-इरशाद, पृष्ठ 353 - 354। (2) अहमद ने इसे पूरी तरह से अपनी मसनद (950) में अली की हदीस से, और नंबर (18479) के तहत अल-बरा बिन अज़ीब की हदीस से, और नंबर (19302) के तहत अली और ज़ैद बिन अरकम की हदीस से उद्धृत किया है। अहमद ने इसका पहला हिस्सा (23107) नबी ﷺ के पाँच या छह साथियों की हदीस से, और नंबर (23563) के तहत अबू अय्यूब अल-अंसारी की हदीस से भी उद्धृत किया है। अल-सुयुति ने इसके पहले भाग का उल्लेख अल-अज़हर अल-मुतानाथिरा फ़ी अल-अहादीथ अल-मुतवातिरा, पृष्ठ 131 में किया है। इब्न कथिर ने अल-बिदाया वा अल-निहाया 5/188 में अल-धाबी से उद्धृत करते हुए कहा: हदीस की शुरुआत मुतवातिर है, मुझे यकीन है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने इसे कहा था, और जहाँ तक: "ऐ अल्लाह, उसे मित्र बना जो उसे मित्र बनाता है और उसका शत्रु बन जो उसका शत्रु है," का सवाल है, यह एक मजबूत श्रृंखला (इसनाद) के साथ जोड़ा गया हिस्सा है। (3) अल-बुखारी (4416) और मुस्लिम (2404) द्वारा साद बिन अबी वक्कास की हदीस से उद्धृत। अल-सुयुति ने इसका उल्लेख अल-अज़हर अल-मुतानाथिरा (101) में किया है। (4) सूरह अल-आराफ़ की आयत (142) की व्याख्या में। (5) इब्न तैमिया द्वारा मिन्हाज अल-सुन्नत 7/319 और उसके बाद देखें।

سورہ البقرہ: آیت ۳۰ ۳۹۸

...ان سب کا مجموعہ نص کا مقام ہے۔ پھر اس میں کوئی شک نہیں کہ امامیہ کے سوا دیگر لوگ نص کی نفی پر تلے ہوئے ہیں، اور وہ ایک بہت بڑی مخلوق اور جمِ غفیر ہیں، اور علمِ ضروری کے بارے میں ایسی جماعت نفی پر اتفاق نہیں کر سکتی جس کی تعداد امامیہ کے مخالفین کے دسویں حصے سے بھی کم ہو۔ اور اگر اس بارے میں علمِ ضروری کو رد کرنا جائز ہو جائے، تو کسی گروہ کے لیے بغداد، اقصائے چین اور دیگر شہروں کا انکار کرنا بھی جائز ہو جائے گا(۱)۔

چھٹی (بحث): ان احادیث کی تردید میں جن سے امامیہ نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کے بارے میں نص پر استدلال کیا ہے، اور (ان کے اس دعوے کی تردید میں) کہ امت نے اس نص کا کفر کیا، مرتد ہوگئی، اور ضد میں آکر رسول اللہ کے حکم کی مخالفت کی:

ان میں سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: «جس کا میں مولیٰ ہوں، علی اس کا مولیٰ ہے۔ اے اللہ! جو اسے دوست رکھے تو اسے دوست رکھ، اور جو اس سے دشمنی رکھے تو اس سے دشمنی رکھ»(۲)۔ انہوں نے کہا: لغت میں «مولیٰ» کا معنی «اولیٰ» (زیادہ حقدار) کے ہیں۔ پس جب آپ ﷺ نے «فعلیٌّ مولاہ» (پس علی اس کا مولیٰ ہے) فائے تعقیب کے ساتھ فرمایا، تو معلوم ہوا کہ «مولیٰ» سے مراد یہ ہے کہ وہ زیادہ حقدار اور اولیٰ ہے، لہٰذا واجب ہے کہ اس سے آپ ﷺ کی مراد امامت ہو، اور یہ کہ ان کی اطاعت فرض ہے!

اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا حضرت علی سے یہ فرمانا: «تم میرے لیے ایسے ہو جیسے ہارون، موسیٰ کے لیے تھے، سوائے اس کے کہ میرے بعد کوئی نبی نہیں»(۳)۔ انہوں نے کہا: ہارون کا مرتبہ معلوم ہے، وہ نبوت میں شریک تھے، جو علی کے لیے نہیں تھا، اور وہ ان کے بھائی تھے، جو علی کے لیے نہیں تھا، اور وہ خلیفہ تھے، تو معلوم ہوا کہ اس سے مراد خلافت ہے!... اس کے

علاوہ دیگر دلائل جو انہوں نے پیش کیے ہیں، جیسا کہ ان کا ذکر اس کتاب میں آگے آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ(٤)۔

پہلی حدیث کا جواب: یہ ہے کہ یہ متواتر نہیں ہے، اور اس کی صحت میں اختلاف کیا گیا ہے(٥)، اور...

---

(١) الإرشاد للجويني ص ٣٥٣ - ٣٥٤. (٢) اسے مکمل طور پر احمد نے اپنی مسند (٩٥٠) میں علی کی حدیث سے، اور نمبر (١٨٤٧٩) کے تحت براء بن عازب کی حدیث سے، اور نمبر (١٩٣٠٢) کے تحت علی اور زید بن ارقم کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ احمد نے اس کا پہلا حصہ (٢٣١٠٧) نبی ﷺ کے پانچ یا چھ صحابہ کی حدیث سے، اور نمبر (٢٣٥٦٣) کے تحت ابو ایوب الانصاری کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ سیوطی نے اس کا پہلا حصہ الأزهار المتناثرة في الأحاديث المتواترة ص ١٣١ میں ذکر کیا ہے۔ ابن کثیر نے البداية والنهاية ٥/١٨٨ میں ذہبی سے نقل کرتے ہوئے کہا: حدیث کا ابتدائی حصہ متواتر ہے، مجھے یقین ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے اسے فرمایا تھا، اور جہاں تک: «اللهم وال من والاه وعاد من عاداه» کا تعلق ہے، تو یہ مضبوط سند کے ساتھ ایک اضافہ ہے۔ (٣) اسے بخاری (٤٤١٦) اور مسلم (٢٤٠٤) نے سعد بن ابی وقاص کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ سیوطی نے اسے الأزهار المتناثرة (١٠١) میں ذکر کیا ہے۔ (٤) سورہ اعراف کی آیت (١٤٢) کی تفسیر میں۔ (٥) دیکھئے منہاج السنہ از ابن تیمیہ ٧/٣١٩ اور اس کے بعد۔

Page 399 Surat Al-Baqarah, Verse 30

Abu Dawud al-Sijistani and Abu Hatim al-Razi criticized it (1), and they argued for its invalidity by the fact that the Prophet (PBUH) said: "Muzaynah, Juhaynah, Ghifar, and Aslam are my allies (mawālī) excluding all other people; they have no ally (mawlā) besides Allah and His Messenger" (2). They said: If he had said: "Whomever I am his mawlā, then Ali is his mawlā," then one of the two reports would be false.

A second answer: It is that the report, even if it is authentic; narrated by a reliable person from a reliable person, there is nothing in it that indicates his imamate (leadership). Rather, it indicates his virtue, and that is because 'mawlā' means 'walī' (ally/guardian). So the meaning of the report would be: Whomever I am his walī, then Ali is his walī. Allah Almighty said: {Indeed, Allah is his Mawlā (Protector)} [At-Tahrim: 4], meaning: his walī. The intention of the report was to let the people know that Ali's outward appearance is like his inner reality, and that is a great virtue for Ali.

A third answer: It is that this report was mentioned for a reason, which is that Usama and Ali had a dispute. Ali said to Usama: "You are my mawlā," and he replied: "I am not your mawlā, rather I am the mawlā of the Messenger of Allah (PBUH)." This was mentioned to the Prophet (PBUH), so he said: "Whomever I am his mawlā, then Ali is his mawlā" (3).

A fourth answer: It is that when Ali (peace be upon him) said to the Prophet (PBUH) regarding the story of the slander (al-ifk) against Aisha (may Allah be pleased with her): "Women other than her are many," it was hard for her. The hypocrites found an opportunity, so they criticized him and showed their disassociation from him. So the Prophet (PBUH) said this statement in response to their words, and to belie them in what they did (4) of disassociating from him and criticizing him (5). For this reason, it was narrated from a group of companions that they said: "We did not know the hypocrites during the time of the Messenger of Allah (PBUH) except by their hatred of Ali (peace be upon him)" (6).

---

(1) See As-Sawā'iq al-Muhriqah by Ibn Hajar al-Haytami 1/107. (2) Narrated by al-Bukhari (3512) and Muslim (2520) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (3) The documentation of the hadith has preceded, and we have not come across this story. (4) In (m): they offered/presented. (5) The story of the slander (al-ifk) was narrated by al-Bukhari (2661) and Muslim (2770) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). We have not found anyone who mentioned

that the Prophet (PBUH) said this hadith as a response to the hypocrites in that incident. (6) Narrated by Imam Ahmad in Fadā'il as-Sahābah (1086) from the hadith of Jabir bin Abdullah, and narrated by at-Tirmidhi (3717) via Abu Harun Imara bin Juwayn al-Abdi, from Abu Sa’id al-Khudri, who said: This is a hadith =

पृष्ठ 399 सूरह अल-बकरा, आयत 30

अबू दाऊद अल-सिजिस्तानी और अबू हातिम अल-राज़ी ने इसकी आलोचना की (1), और उन्होंने इसकी अमान्यता के लिए तर्क दिया कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मुजैना, जुहैना, गिफ़ार और असलम सभी लोगों को छोड़कर मेरे सहयोगी (मवाली) हैं; अल्लाह और उसके रसूल के अलावा उनका कोई और मौला (संरक्षक/सहयोगी) नहीं है" (2)। उन्होंने कहा: यदि उन्होंने कहा होता: "जिसका मैं मौला हूँ, अली उसके मौला हैं," तो दोनों रिपोर्टों में से एक झूठ होती।

दूसरा उत्तर: वह यह है कि रिपोर्ट, भले ही वह प्रमाणित हो; एक विश्वसनीय व्यक्ति द्वारा दूसरे विश्वसनीय व्यक्ति से वर्णित, इसमें ऐसा कुछ भी नहीं है जो उनकी इमामत (नेतृत्व) को दर्शाता हो। बल्कि, यह उनके गुणों को दर्शाता है, और ऐसा इसलिए है क्योंकि 'मौला' का अर्थ 'वली' (संरक्षक/मित्र) है। अतः रिपोर्ट का अर्थ होगा: जिसका मैं वली हूँ, अली उसके वली हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {वास्तव में, अल्लाह ही उसका मौला (संरक्षक) है} [अत-तहरीम: 4], अर्थात: उसका वली। रिपोर्ट का उद्देश्य लोगों को यह बताना था कि अली का बाहरी व्यक्तित्व उनके आंतरिक व्यक्तित्व के समान है, और यह अली के लिए एक महान गुण है।

तीसरा उत्तर: वह यह है कि यह रिपोर्ट एक कारण से बताई गई थी, और वह यह कि ओसामा और अली के बीच विवाद हुआ था। अली ने ओसामा से कहा: "तुम मेरे मौला हो," और उसने उत्तर दिया: "मैं तुम्हारा मौला नहीं हूँ, बल्कि मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का मौला हूँ।" इसका उल्लेख पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से किया गया, तो उन्होंने कहा: "जिसका मैं मौला हूँ, अली उसके मौला हैं" (3)।

चौथा उत्तर: वह यह है कि जब अली (अलैहिस्सलाम) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के विरुद्ध बदनामी (अल-इफ़्क) की कहानी के संबंध में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहा: "उनके अलावा अन्य महिलाएं बहुत हैं," तो यह उनके लिए कठिन था। पाखंडियों (मुनाफ़िक़ों) को एक अवसर मिल गया, इसलिए उन्होंने उनकी आलोचना की और उनसे अपनी विरक्ति दिखाई। अतः पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके शब्दों के उत्तर में यह कथन कहा, और उन्हें उस बात में झुठलाने के लिए जो उन्होंने उनसे विरक्ति और आलोचना (4) के रूप में की थी (5)। इसी कारण से, सहाबा (साथियों) के एक समूह से यह वर्णित है कि उन्होंने कहा: "हम अल्लाह के रसूल

(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में पाखंडियों को अली (अलैहिस्सलाम) के प्रति उनके द्वेष के अलावा किसी और चीज़ से नहीं पहचानते थे" (6)।

---

(1) इब्न हजर अल-हय्तमी की अस-सवाइक अल-मुहरिका 1/107 देखें। (2) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से बुखारी (3512) और मुस्लिम (2520) द्वारा वर्णित। (3) हदीस का संदर्भ पहले दिया जा चुका है, और हमें इस कहानी का उल्लेख नहीं मिला। (4) (म) में: उन्होंने पेश किया। (5) बदनामी (अल-इफ़्क) की कहानी आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से बुखारी (2661) और मुस्लिम (2770) द्वारा वर्णित है। हमें ऐसा कोई नहीं मिला जिसने यह उल्लेख किया हो कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उस घटना में पाखंडियों के जवाब में यह हदीस कही थी। (6) इमाम अहमद ने फदाइल अस-सहाबा (1086) में जाबिर बिन अब्दुल्ला की हदीस से और तिरमिज़ी (3717) ने अबू हारून इमारा बिन जुवैन अल-अब्दी के माध्यम से अबू सईद अल-खुदरी से वर्णन किया है, जिन्होंने कहा: यह एक हदीस है =

صفحہ 399 سورۃ البقرہ، آیت 30

ابو داؤد السجستانی اور ابو حاتم الرازی نے اس پر طعن کیا ہے (1)، اور انہوں نے اس کے باطل ہونے پر یہ دلیل دی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «مزینہ، جہینہ، غفار اور اسلم تمام لوگوں کے سوا میرے موالی ہیں، اللہ اور اس کے رسول کے علاوہ ان کا کوئی مولیٰ نہیں ہے» (2)۔ انہوں نے کہا: اگر آپ ﷺ نے یہ فرمایا ہوتا: «جس کا میں مولیٰ ہوں، علی اس کے مولیٰ ہیں»، تو ان دو خبروں میں سے ایک جھوٹی ہوتی۔

دوسرا جواب: وہ یہ ہے کہ یہ خبر؛ اگرچہ صحیح ہے؛ اسے ثقہ نے ثقہ سے روایت کیا ہے، اس میں کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو ان کی امامت پر دلالت کرتی ہو، بلکہ یہ صرف ان کی فضیلت پر دلالت کرتی ہے، اور وہ اس لیے کہ مولیٰ، ولی کے معنی میں ہے، چنانچہ خبر کا معنی یہ ہوگا: جس کا میں ولی ہوں، علی اس کے ولی ہیں، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ ﴾ [التحریم: 4]، یعنی: اس کا ولی ہے، پس خبر سے مقصود یہ تھا کہ لوگوں کو معلوم ہو جائے کہ علی کا ظاہر ان کے باطن کی طرح ہے، اور یہ علی کے لیے ایک عظیم فضیلت ہے۔

تیسرا جواب: وہ یہ ہے کہ یہ خبر ایک سبب کی بنا پر وارد ہوئی، اور وہ یہ کہ اسامہ اور علی کے درمیان جھگڑا ہوا، تو علی نے اسامہ سے کہا: تم میرے مولیٰ ہو، تو انہوں نے کہا: میں تمہارا مولیٰ نہیں ہوں، بلکہ میں رسول اللہ ﷺ کا مولیٰ ہوں، تو اس کا ذکر نبی کریم ﷺ سے کیا گیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «جس کا میں مولیٰ ہوں، علی اس کے مولیٰ ہیں» (3)۔

چوتھا جواب: وہ یہ ہے کہ علی علیہ السلام نے جب حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے بارے میں قصہ افک میں نبی کریم ﷺ سے کہا: «ان کے علاوہ عورتیں بہت ہیں»، تو یہ ان پر شاق گزرا، پس

اہل نفاق کو موقع مل گیا، انہوں نے آپ پر طعن کیا اور ان سے براءت کا اظہار کیا، تو نبی کریم ﷺ نے ان کے قول کے رد میں اور ان کی براءت اور طعن (4) کو جھٹلانے کے لیے یہ بات فرمائی (5)، اور اسی لیے صحابہ کی ایک جماعت سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے عہد میں منافقین کو صرف علی علیہ السلام سے بغض کی وجہ سے پہچانتے تھے (6).

---

(1) دیکھئے الصواعق المحرقہ لابن حجر الہیتمی 107/1۔ (2) اسے بخاری (3512) اور مسلم (2520) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) حدیث کی تخریج پہلے گزر چکی ہے، اور ہمیں اس قصے کا پتا نہیں چلا۔ (4) (م) میں: قدموا۔ (5) قصہ افک کو بخاری (2661) اور مسلم (2770) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے یہ ذکر کیا ہو کہ نبی کریم ﷺ نے اس واقعے میں اہل نفاق کے رد میں یہ حدیث فرمائی تھی۔ (6) اسے امام احمد نے فضائل الصحابہ (1086) میں حضرت جابر بن عبداللہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ترمذی (3717) نے ابوہارون عمارہ بن جوین العبدی کے واسطے سے حضرت ابوسعید الخدری سے روایت کیا ہے، اور کہا ہے: یہ حدیث ہے =

Surah Al-Baqarah: Verse 30 400 As for the second hadith, there is no disagreement that the Prophet ﷺ did not intend by the status of Aaron to Moses succession (caliphate) after him. There is no disagreement that Aaron died before Moses, peace be upon them - as will come in the explanation of their deaths in Surah Al-Ma'idah (1) - and he was not a successor after him; rather, the successor was Joshua bin Nun. If he had meant by his saying: "You are to me as Aaron was to Moses" the succession, he would have said: "You are to me as Joshua was to Moses." Since he did not say this, it indicates that he did not intend this. Rather, he meant: "I have appointed you over my family during my life and my absence from my family, just as Aaron was Moses' deputy over his people when he went out to speak with his Lord." It has been said that this hadith was uttered for a reason (3), which is that when the Prophet ﷺ went out to the Battle of Tabuk, he left Ali, peace be upon him, in Medina over his family and his people. The hypocrites spread rumors (4) and said: "He only left him behind out of hatred and dislike for him." So Ali went out and caught up with the Prophet ﷺ and said to him: "The hypocrites said such and such." He said: "They lied; rather, I left you behind as Moses left Aaron behind." And he said: "Are you not satisfied to be to me as Aaron was to Moses?" (5). If it is proven that he intended appointment as deputy according to their claim, then others shared this virtue with Ali; because the Prophet ﷺ appointed (6) a man from among his companions in every battle he fought, including: Ibn Umm Maktoum (7), Muhammad bin Maslamah (8), and others from among his companions. Moreover, the basis of this report is... = strange, we only know it from the hadith of Abu Harun, and Shu'bah has spoken about Abu Harun, and the Hafiz said about him in Al-Taqrib: discarded, and some of them called him a liar. (1) In Verse (26). (2) In (M): The successor. (3) Al-Irshad by Al-Juwayni, pp. 355-356. (4) In (M): spread rumors about him. (5) Narrated in a similar way by Al-Nasa’i in Al-Kubra (8082) from the hadith of Sa’d ibn Abi Waqqas, and Ibn Sa’d 3/24 from the hadith of Al-Bara’ ibn ‘Azib and Zaid ibn Arqam. See what preceded on page 398, comment no. (3). (6) In (D): left behind. (7) Narrated by Ahmad (12344), Abu Dawud (2931), and Ibn Hibban (2134) from the hadith of Anas bin Malik. (8) Ibn Sa’d mentioned 2/165 that the Prophet ﷺ appointed Muhammad ibn Maslamah when he went out to Tabuk, then said: It is more established with us than those who said: he appointed someone else. It was said: he appointed him in the Battle of Qarqara al-Kudr, in what was mentioned =

सूरह अल-बकराह: आयत 30 400 जहाँ तक दूसरी हदीस का सवाल है, इसमें कोई मतभेद नहीं है कि पैगंबर ﷺ ने हारून का मूसा के लिए जो स्थान था, उससे उनके बाद खिलाफत (उत्तराधिकार) का इरादा नहीं किया था। इसमें कोई मतभेद नहीं है कि हारून की मृत्यु मूसा (उन दोनों पर शांति हो) से पहले हुई थी - जैसा कि सूरह अल-मैदा (1) में उनकी मृत्यु के विवरण में आएगा - और वह उनके बाद खलीफा नहीं थे; बल्कि खलीफा युशा बिन नून थे। यदि उन्होंने अपने कथन से: "तुम मेरे लिए वैसे ही हो जैसे मूसा के लिए हारून थे" खिलाफत का इरादा किया होता, तो वे कहते: "तुम मेरे लिए वैसे ही हो जैसे मूसा के लिए युशा थे।" चूंकि उन्होंने ऐसा नहीं कहा, इससे पता चलता है कि उनका यह इरादा नहीं था। बल्कि, उनका अर्थ था: "मैंने तुम्हें अपने जीवनकाल में और अपने परिवार से अपनी अनुपस्थिति के दौरान अपने परिवार पर नियुक्त किया है, जैसे हारून मूसा के अपने लोगों पर खलीफा थे जब वे अपने रब से बातचीत करने के लिए निकले थे।" यह कहा गया है कि यह हदीस एक कारण (3) से निकली थी, और वह यह है कि जब पैगंबर ﷺ तबूक के युद्ध के लिए निकले, तो उन्होंने अली (उन पर शांति हो) को मदीना में अपने परिवार और अपने लोगों पर छोड़ दिया। पाखंडियों (मुनाफिकीन) ने अफवाहें फैलाईं (4) और कहा: "उन्होंने उन्हें केवल नफरत और नापसंदगी के कारण पीछे छोड़ दिया है।" तो अली निकले और पैगंबर ﷺ से जा मिले और उनसे कहा: "पाखंडियों ने ऐसा और वैसा कहा है।" उन्होंने कहा: "उन्होंने झूठ बोला; बल्कि मैंने तुम्हें वैसे ही पीछे छोड़ा है जैसे मूसा ने हारून को छोड़ा था।" और उन्होंने कहा: "क्या तुम इस बात से संतुष्ट नहीं हो कि तुम मेरे लिए वैसे ही हो जैसे मूसा के लिए हारून थे?" (5)। और यदि यह सिद्ध हो जाए कि उन्होंने उनके दावे के अनुसार उप-नियुक्ति (इस्तिखलाफ) का इरादा किया था, तो अली के साथ इस गुण में अन्य लोग भी भागीदार थे; क्योंकि पैगंबर ﷺ ने अपने द्वारा लड़े गए हर युद्ध में अपने साथियों में से एक व्यक्ति को नियुक्त (6) किया था, जिनमें शामिल हैं: इब्न उम्म मकतूम (7), मुहम्मद बिन मसलमा (8), और उनके अन्य साथी। इसके अलावा, इस खबर का आधार... = अजीब है, हम इसे केवल अबू हारून की हदीस से जानते हैं, और शुअबा ने अबू हारून के बारे में बात की है, और हाफ़िज़ ने तक़रीब में उनके बारे में कहा है: त्याग दिया गया (मतरूक), और उनमें से कुछ ने उन्हें झूठा कहा है। (1) आयत (26) में। (2) (म) में: खलीफा। (3) अल-इरशाद अल-जुवैनी द्वारा, पृष्ठ 355-356। (4) (म) में: उनके बारे में अफवाहें फैलाईं। (5) अल-नसाई ने अल-कुबरा (8082) में साद बिन अबी वक्कास की हदीस से, और इब्न साद ने 3/24 में अल-बरा बिन आज़िब और ज़ैद बिन अरकम की हदीस से इसे इसी तरह उद्धृत किया है। पृष्ठ 398 पर जो पहले आ चुका है उसे देखें, टिप्पणी संख्या (3)। (6) (द) में: पीछे छोड़ा। (7) अहमद (12344), अबू दाऊद (2931), और इब्न

हिब्बान (2134) ने अनस बिन मलिक की हदीस से इसे उद्धृत किया है। (8) इब्न साद ने 2/165 में उल्लेख किया है कि पैगंबर ﷺ ने तबूक जाते समय मुहम्मद बिन मसलमा को नियुक्त किया था, फिर कहा: यह हमारे पास उन लोगों की तुलना में अधिक स्थापित है जिन्होंने कहा: उन्होंने किसी और को नियुक्त किया था। कहा गया है कि: उन्होंने उन्हें करकरा अल-कुद्र के युद्ध में नियुक्त किया था, जैसा कि उल्लेख किया गया है =

سورہ البقرہ: آیت 30 400 جہاں تک دوسری حدیث کا تعلق ہے، تو اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ نبی ﷺ نے ہارون کی موسیٰ علیہ السلام کے نزدیک جو منزلت تھی، اس سے اپنے بعد خلافت کا ارادہ نہیں فرمایا تھا۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ ہارون علیہ السلام موسیٰ علیہ السلام سے پہلے وفات پا گئے تھے - جیسا کہ سورہ المائدہ (1) میں ان دونوں کی وفات کے بیان میں آئے گا - اور وہ ان کے بعد خلیفہ نہیں تھے، بلکہ خلیفہ تو یوشع بن نون تھے۔ پس اگر آپ اپنے اس قول: "تم میرے نزدیک ویسے ہی ہو جیسے ہارون موسیٰ کے نزدیک تھے" سے خلافت مراد لیتے تو آپ فرماتے: "تم میرے نزدیک ویسے ہو جیسے یوشع موسیٰ کے نزدیک تھے۔" پس جب آپ نے یہ نہیں فرمایا، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ آپ کا یہ ارادہ نہیں تھا۔ بلکہ آپ کا مقصد یہ تھا کہ: "میں نے تمہیں اپنی زندگی میں اور اپنے گھر والوں سے غیبت کے دوران اپنے گھر والوں پر خلیفہ (نائب) بنایا ہے، جیسا کہ ہارون علیہ السلام موسیٰ علیہ السلام کے اپنی قوم پر خلیفہ تھے جب وہ اپنے رب سے مناجات کے لیے نکلے تھے۔" اور کہا گیا ہے کہ یہ حدیث ایک خاص سبب (3) کی بنا پر صادر ہوئی، اور وہ یہ ہے کہ جب نبی ﷺ غزوہ تبوک کے لیے نکلے، تو آپ نے علی علیہ السلام کو مدینہ میں اپنے گھر والوں اور اپنی قوم پر خلیفہ بنایا۔ پس منافقین نے افواہیں اڑائیں (4) اور کہا: "آپ نے انہیں صرف ناپسندیدگی اور بیزاری کی وجہ سے پیچھے چھوڑا ہے۔" تو علی رضی اللہ عنہ نکلے اور نبی ﷺ سے جاملے اور آپ سے عرض کیا: "منافقین نے ایسا ایسا کہا ہے۔" آپ نے فرمایا: "انہوں نے جھوٹ بولا، بلکہ میں نے تمہیں ویسے ہی پیچھے چھوڑا ہے جیسے موسیٰ نے ہارون کو چھوڑا تھا۔" اور آپ نے فرمایا: "کیا تم اس بات پر راضی نہیں ہو کہ تم میرے نزدیک ویسے ہی ہو جیسے ہارون موسیٰ کے نزدیک تھے؟" (5)۔ اور اگر یہ ثابت ہو جائے کہ آپ کا ارادہ ان کے زعم کے مطابق خلافت (نیابت) تھا، تو اس فضیلت میں علی رضی اللہ عنہ کے ساتھ دوسرے بھی شریک تھے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے جس غزوے میں بھی شرکت فرمائی اس

میں اپنے صحابہ میں سے کسی نہ کسی کو اپنا نائب مقرر فرمایا (6)، جن میں: ابن ام مکتوم (7)، محمد بن مسلمہ (8)، اور ان کے علاوہ دیگر صحابہ شامل ہیں۔ مزید یہ کہ اس خبر کا مدار... =

غریب ہے، ہم اسے صرف ابو ہارون کی حدیث سے جانتے ہیں، اور شعبہ نے ابو ہارون کے بارے میں کلام کیا ہے، اور حافظ نے "التقریب" میں ان کے بارے میں کہا ہے: متروک، اور بعض نے انہیں جھٹلایا ہے۔ (1) آیت (26) میں۔ (2) (م) میں: الخليفة۔ (3) الارشاد للجويني ص 355 - 356۔ (4) (م) میں: أرجف به (ان کے بارے میں افواہیں اڑائیں)۔ (5) اسے نسائی نے الکبریٰ (8082) میں سعد بن ابی وقاص کی حدیث سے، اور ابن سعد نے 24/3 میں براء بن عازب اور زید بن ارقم کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور جو صفحہ 398، تعلیق نمبر (3) میں گزر چکا ہے اسے دیکھیں۔ (6) (د) میں: خلف۔ (7) اسے احمد (12344)، ابوداؤد (2931)، اور ابن حبان (2134) نے انس بن مالک کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (8) ابن سعد نے 2/165 میں ذکر کیا ہے کہ نبی ﷺ نے تبوک روانگی کے وقت محمد بن مسلمہ کو اپنا نائب بنایا تھا، پھر کہا: یہ ہمارے نزدیک ان لوگوں کے قول سے زیادہ ثابت ہے جنہوں نے کہا: آپ نے کسی اور کو نائب بنایا تھا۔ اور کہا گیا کہ: آپ نے انہیں غزوہ قرقرہ الکدر میں نائب بنایا تھا، جیسا کہ مذکور ہے =

Page 401 Surah Al-Baqarah: Verse 30

...over Sa'd ibn Abi Waqqas, and it is a single narration (1). And there was narrated in contrast to Abu Bakr and Umar what is more worthy than it. And it is narrated that when the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) sent Mu'adh ibn Jabal to Yemen, it was said to him: "Why do you not send Abu Bakr and Umar?" He replied: "I cannot do without them; their position to me is like that of hearing and sight to the head" (2). And he said: "They are my two ministers among the people of the earth" (3). And it is narrated from him (peace be upon him) that he said: "Abu Bakr and Umar are like Aaron's position to Moses" (4). This report was mentioned initially, while the report regarding Ali was mentioned due to a reason. Therefore, Abu Bakr must be more worthy than him for the Imamate, and Allah knows best.

Seventh: There is a difference of opinion regarding what makes an Imam an Imam, and that is through three ways: First: Textual designation (An-Nass), and the dispute over it has already been mentioned. The Hanbalis also held this view, along with a group from the people of Hadith, Al-Hasan Al-Basri, Bakr the nephew of Abd al-Wahid (5) and his companions, and a group from...

Footnotes: = Ibn Abd al-Barr in Al-Isti'ab 10/45, and Ibn al-Athir in Usd al-Ghabah 5/112. Muhammad ibn Maslamah is Abu Abd Allah al-Ansari al-Awsi, he witnessed Badr and other battles, and was among those who avoided the fitna (strife), so he did not attend the battles of the Camel or Siffin; he died in the year 43 AH. As-Siyar 2/369. (1) It was previously mentioned in the documentation of the hadith on p. 398 that al-Suyuti counted it among the mutawatir (widely transmitted) hadiths. (2) Reported in a similar way by Ibn Abi Asim in As-Sunnah (1222), and Al-Tabarani in Musnad al-Shamiyyin (494) from the hadith of Abdullah ibn Amr. Its wording is: "Their position in religion is like that of hearing and sight in the body." Its chain of transmission includes Baqiyyah ibn al-Walid, a mudallis (one who conceals defects in a chain), who used the term 'an'anah (reporting with "on the authority of" without clear hearing). It also contains someone unknown. It was also reported similarly by Abu Nu'aym in Al-Hilyah 4/73 from the hadith of Ibn Abbas, which contains al-Walid ibn al-Fadl al-'Anzi; Ibn Hibban said: "He reports fabricated matters, it is not permissible to use him as evidence at all." It was also reported similarly by al-Tabarani in Al-Awsat (4996), and Ibn 'Adi 2/786 from the hadith of Ibn Umar, which contains Hamzah ibn Abi Hamzah al-Nusaybi: "He used to fabricate hadith." Al-Hakim also reported it similarly in 3/74 from the hadith of Hudhayfah ibn al-Yaman, which contains Hafs ibn Umar al-Adani; al-Dhahabi said: "He is weak (wāhin)." (3) Reported by al-Tirmidhi (3680) from the

hadith of Abu Sa'id al-Khudri, and its chain of transmission contains Atiyyah al-'Awfi, who is weak. Al-Tirmidhi said: "This is a good-strange (hasan gharib) hadith." (4) Reported by Ibn 'Adi in Al-Kamil 5/1730, and al-Khatib in Tarikh Baghdad 11/384-385 from the hadith of Ibn Abbas. It is a rejected (munkar) hadith according to what al-Dhahabi mentioned in Mizan al-I'tidal 3/390. (5) He is the ascetic from Basra. Al-Hafiz said in Lisan al-Mizan 2/60: "Ibn Hazm mentioned him in Al-Milal wa'l-Nihal among the Kharijites. And Abd al-Wahid: He is Ibn Zaid al-Basri the ascetic, a Sufi sheikh. Lisan al-Mizan 4/81."

पृष्ठ ४०१ सूरह अल-बकरा: आयत ३०

...साद बिन अबी वक्कास पर, और यह एक ही वर्णन है(१)। और अबू बक्र और उमर के बारे में इसके विपरीत वह रिवायत की गई है जो इससे अधिक योग्य है। और रिवायत है कि जब नबी ﷺ ने मुआज़ बिन जबल को यमन भेजा, तो उनसे कहा गया: "क्या आप अबू बक्र और उमर को नहीं भेजते?" उन्होंने उत्तर दिया: "मैं उन दोनों के बिना नहीं रह सकता; मेरे लिए उनका स्थान वही है जो सिर के लिए सुनने और देखने की शक्ति का है"(२)। और उन्होंने कहा: "वे पृथ्वी के लोगों में मेरे दो वज़ीर (मंत्री) हैं"(३)। और उनसे (शांति हो उन पर) रिवायत है कि उन्होंने कहा: "अबू बक्र और उमर का स्थान मूसा के लिए हारून के स्थान के समान है"(४)। और यह खबर शुरुआत में आई है, जबकि अली के बारे में खबर एक कारण से आई है। इसलिए, इमामत के लिए अबू बक्र को उन पर प्राथमिकता मिलनी चाहिए, और अल्लाह बेहतर जानता है।

सातवीं बात: इस बात में मतभेद है कि इमाम इमाम कैसे बनता है, और इसके तीन तरीके हैं: पहला: पाठ (नस्स) द्वारा नियुक्ति, और इसके बारे में विवाद पहले ही बताया जा चुका है। हनबलियों ने भी यही मत अपनाया है, और हदीस के लोगों के एक समूह, अल-हसन अल-बसरी, बक्र बिन उख्त अब्दुल वाहिद(५) और उनके साथियों, और एक समूह ने...

पाद-टिप्पणियाँ: = इब्न अब्द अल-बर्र 'अल-इस्तिआब' ४५/१० में, और इब्न अल-असीर 'उसद अल-गाबा' ११२/५ में। मुहम्मद बिन मसलमा अबू अब्दुल्ला अल-अंसारी अल-औसी हैं, वे बद्र और अन्य युद्धों के गवाह थे, और उन लोगों में से थे जिन्होंने फ़ितना (कलह) से परहेज किया, इसलिए वे जमल और सिफ़्फ़ीन के युद्धों में शामिल नहीं हुए; उनकी मृत्यु वर्ष ४३ हिजरी में हुई। 'अस-सियार' ३६९/२। (१) हदीस के प्रलेखन में पृष्ठ ३९८ पर पहले उल्लेख किया गया है कि अल-सुयूती ने इसे मुतवातिर हदीसों में गिना है। (२) इब्न अबी आसिम ने 'अस-सुन्ना' (१२२२) में और अल-तबरानी ने 'मुसनद अल-शामिय्यीन' (४९४) में अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से इसी तरह की रिवायत की है। इसके शब्द हैं: "धर्म में उनका स्थान शरीर में सुनने और देखने की शक्ति जैसा है।" इसकी श्रृंखला में बक़िय्या बिन अल-वलीद है, जो एक मुदल्लिस है। इसमें कोई अज्ञात व्यक्ति भी है। इसी तरह अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' ४/७३ में इब्न अब्बास की हदीस से रिवायत की है, जिसमें अल-वलीद बिन अल-फ़ज़्ल अल-अनज़ी है; इब्न हिब्बान ने कहा: "वह मनगढ़ंत बातें सुनाता है, उसका प्रमाण के रूप में उपयोग करना किसी भी तरह से जायज़ नहीं है।" इसी तरह अल-तबरानी ने 'अल-औसत' (४९९६) में और इब्न अदी ने ७८६/२ में इब्न उमर की हदीस से रिवायत की है, जिसमें हमज़ा बिन अबी हमज़ा अल-नुसैबी है:

"वह हदीस गढ़ता था।" अल-हाकिम ने भी इसी तरह ३/७४ में हुज़ैफ़ा बिन अल-यमान की हदीस से रिवायत की है, जिसमें हफ़्स बिन उमर अल-अदनी है; अल-ज़हबी ने कहा: "वह कमज़ोर (वाहिन्) है।" (३) अल-तिर्मिज़ी (३६८०) ने अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से इसे निकाला है, और इसकी श्रृंखला में अतिय्या अल-औफ़ी है, जो कमज़ोर है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह हसन गरीब है। (४) इब्न अदी ने 'अल-कामिल' ५/१७३० में और अल-ख़तीब ने 'तारीख़ बगदाद' ११/३८४ - ३८५ में इब्न अब्बास की हदीस से इसे निकाला है। अल-ज़हबी ने 'मीज़ान अल-इअतिदाल' ३/३९० में जो उल्लेख किया है, उसके अनुसार यह एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है। (५) वह बसरा का तपस्वी है। अल-हाफ़िज़ ने 'लिसान अल-मीज़ान' २/६० में कहा: इब्न हज़्म ने उसे 'अल-मिलल वल-निहल' में खारीजियों में गिना है। और अब्दुल वाहिद: वह इब्न ज़ैद अल-बसरी तपस्वी, सूफ़ी शेख है। 'लिसान अल-मीज़ान' ८१/४।

صفحہ ٤٠١ سورہ البقرہ: آیت ٣٠

...سعد بن ابی وقاص پر، اور یہ ایک ہی روایت ہے(١)۔ اور ابوبکر و عمر کے بارے میں اس کے مقابلے میں وہ روایت ہے جو اس سے زیادہ اولیٰ ہے۔ اور روایت ہے کہ جب نبی ﷺ نے معاذ بن جبل کو یمن بھیجا تو ان سے کہا گیا: "کیا آپ ابوبکر اور عمر کو نہیں بھیجتے؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "میں ان دونوں سے بے نیاز نہیں ہو سکتا، میرے نزدیک ان کا مقام وہی ہے جو سر کے لیے سماعت اور بصارت کا ہے"(٢)۔ اور فرمایا: "وہ دونوں زمین والوں میں میرے دو وزیر ہیں"(٣)۔ اور آپ ﷺ سے روایت ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "ابوبکر اور عمر کا مقام (میرے لیے) ویسا ہی ہے جیسا موسیٰ کے لیے ہارون کا تھا"(٤)۔ اور یہ خبر ابتداً وارد ہوئی ہے، جبکہ علی کے بارے میں خبر کسی سبب سے وارد ہوئی ہے، پس واجب ہے کہ ابوبکر امامت کے لیے ان سے زیادہ اولیٰ ہوں، واللہ اعلم۔

ساتویں بات: اس بات میں اختلاف ہے کہ امام کس چیز سے امام بنتا ہے، اور اس کی تین صورتیں ہیں: پہلی: نص (تحریری یا واضح حکم) کے ذریعے، اور اس میں اختلاف پہلے گزر چکا ہے، اور یہی قول حنابلہ، اہل حدیث کی ایک جماعت، حسن بصری، اور بکر بن اخت عبد الواحد(٥) اور ان کے ساتھیوں، اور ایک گروہ کا ہے...

حواشی: = ابن عبد البر 'الاستیعاب' ٤٥/١٠ میں، اور ابن الاثیر 'اسد الغابہ' ١١٢/٥ میں۔ اور محمد بن مسلمہ ابو عبد اللہ انصاری اوسی ہیں، وہ بدر اور دیگر غزوات میں شریک رہے، اور ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے فتنے سے کنارہ کشی اختیار کی، چنانچہ وہ جنگِ جمل اور صفین میں حاضر نہ ہوئے؛ وفات سن ٤٣ھ میں ہوئی۔ 'السیر' ٣٦٩/٢۔ (١) حدیث کی تخریج ص ٣٩٨ پر گزر چکا ہے کہ سیوطی نے اسے متواتر احادیث میں شمار کیا ہے۔ (٢) اسے ابن ابی عاصم نے 'السنہ'

(١٢٢٢) میں اور طبرانی نے 'مسند الشامیین' (٤٩٤) میں عبد اللہ بن عمرو کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اس کے الفاظ ہیں: "دین میں ان کا مقام جسم میں سماعت اور بصارت کی طرح ہے۔" اس کی سند میں بقیہ بن ولید ہے، جو مدلس ہے اور اس نے 'عن' کے ساتھ روایت کی ہے، اس میں کوئی ایسا شخص بھی ہے جسے ہم نہیں جانتے۔ اسے اسی طرح ابو نعیم نے 'الحلیہ' ٧٣/٤ میں ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے، جس میں ولید بن فضل عنزی ہے؛ ابن حبان نے کہا: "وہ من گھڑت باتیں بیان کرتا ہے، اس سے کسی بھی حال میں استدلال جائز نہیں ہے۔" اسی طرح اسے طبرانی نے 'الاوسط' (٤٩٩٦) میں اور ابن عدی نے ٧٨٦/٢ میں ابن عمر کی حدیث سے روایت کیا ہے، جس میں حمزہ بن ابی حمزہ نصیبی ہے جو حدیثیں گھڑا کرتا تھا۔ حاکم نے بھی اسے ٣/٧٤ میں حذیفہ بن یمان کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے، جس میں حفص بن عمر عدنی ہے؛ ذہبی نے کہا: "وہ سخت ضعیف (واہٍ) ہے۔" (٣) اسے ترمذی (٣٦٨٠) نے ابو سعید خدری کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عطیہ عوفی ہے جو ضعیف ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حسن غریب ہے۔ (٤) اسے ابن عدی نے 'الکامل' ٥/١٧٣٠ میں اور خطیب نے 'تاریخ بغداد' ١١/٣٨٤ - ٣٨٥ میں ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ یہ منکر حدیث ہے جیسا کہ ذہبی نے 'میزان الاعتدال' ٣/٣٩٠ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) یہ بصری زاہد ہیں، حافظ نے 'لسان المیزان' ٢/٦٠ میں کہا: ابن حزم نے انہیں 'الملل والنحل' میں خارجیوں کے گروہ میں ذکر کیا ہے۔ اور عبد الواحد: یہ ابن زید بصری زاہد صوفی شیخ ہیں۔ 'لسان المیزان' | ٨١/٤

Page: 402 Surah Al-Baqarah: Ayah 30

... the Kharijites. This is because the Prophet ﷺ designated Abu Bakr by indication (1), and Abu Bakr [designated] Umar (2). So, if the predecessor designates a specific individual as the Siddiq did, or a group as Umar did (3) - which is the second way - then the choice is left to them to appoint one of them, as the Sahaba (may Allah be pleased with them) did. The third way: The consensus (ijma') of the People of Loosening and Binding (Ahl al-Hall wal-Aqd). This is when a group in one of the Muslim cities, if their Imam dies and they have no Imam, and he did not appoint a successor, then the people of that city, where the Imam was present and resided, appoint an Imam for themselves upon whom they agree (4) and are pleased with. In that case, all the Muslims behind and ahead of them in various regions are required to enter into obedience to that Imam, provided the Imam does not openly manifest immorality and corruption. This is because it is an encompassing call that must be answered, and no one is permitted to hold back from it, due to the division of words and the corruption of relations that results from appointing two Imams. The Messenger of Allah ﷺ said: "There are three things towards which the heart of a believer does not feel rancor: sincerity of action for Allah, staying with the community (Jama'ah), and giving sincere advice to those in authority; for their call encompasses those behind them" (5). Eighth: If one of the People of Loosening and Binding contracts it [the Caliphate], it is established, and others are bound by his action, contrary to some people who said: It is only contracted by a group of the People of Loosening and Binding. Our evidence is that Umar (may Allah be pleased with him) contracted the pledge of allegiance (Bay'ah) for Abu Bakr, and none of the Sahaba objected to that (6). Furthermore, because it is a contract, it should not require a specific number of people to execute it, just like other contracts. The Imam said...

Footnotes: (1) Among those is what was narrated by Al-Bukhari (7217) and Muslim (2387) - and the wording is his - from the hadith of Aisha, she said: The Messenger of Allah ﷺ said to me during his illness: "Call Abu Bakr and your brother for me so that I may write a document; for I fear that someone might hope for it, and a speaker might say: 'I am more worthy,' but Allah and the believers refuse anyone but Abu Bakr." Also among those is what was narrated by Ahmad (23245), At-Tirmidhi (3662), and Ibn Majah (97) from the hadith of Hudhayfah bin al-Yaman, that the Prophet ﷺ said: "Follow the example of the two after me: Abu Bakr and Umar." At-Tirmidhi said: A Hasan (good) hadith. (2) Its documentation (takhrij) preceded on p. 396. (3) Its documentation will follow on p. 403. (4) In (z) and (zha): "they unanimously agreed".

(5) Narrated by Ahmad (16738) and Ibn Majah (3056) from the hadith of Jubayr bin Mut'im, and also narrated by Ahmad (21590) from the hadith of Zayd bin Thabit. See Al-Tamhid 21/276 - 278. (6) The hadith of Saqifah preceded on p. 396.

पृष्ठ: 402 सूरा अल-बकरा: आयत 30

...ख्वारिज। और वह इसलिए कि पैगंबर ﷺ ने संकेत द्वारा अबू बक्र को नामित किया था (1), और अबू बक्र ने उमर को (2)। इसलिए, यदि पूर्ववर्ती किसी विशिष्ट व्यक्ति को नामित करता है जैसा कि सिद्दीक ने किया था, या एक समूह को जैसा कि उमर ने किया था (3) - जो दूसरा तरीका है - तो उनमें से एक को नियुक्त करने का विकल्प उनके पास होता है, जैसा कि सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने किया था। तीसरा तरीका: अहल अल-हल्ल वल-अक़्द (सुलझाने और बांधने वाले लोग) की आम सहमति (इज्मा)। वह यह है कि मुस्लिम शहरों में से किसी एक शहर की जमात, यदि उनका इमाम मर जाता है और उनका कोई इमाम नहीं होता, और उसने किसी को अपना उत्तराधिकारी नियुक्त नहीं किया होता, तो उस शहर के लोग, जहाँ इमाम मौजूद था और उसका स्थान था, अपने लिए एक इमाम नियुक्त करते हैं जिस पर वे एकत्रित होते हैं (4) और उससे संतुष्ट होते हैं। ऐसी स्थिति में, क्षेत्रों के उनके पीछे और आगे के सभी मुसलमानों के लिए उस इमाम की आज्ञाकारिता में प्रवेश करना अनिवार्य है, यदि इमाम खुले तौर पर अनैतिकता और भ्रष्टाचार प्रकट नहीं करता है। क्योंकि यह एक व्यापक आह्वान है जिसका उत्तर देना अनिवार्य है, और किसी के लिए भी इससे पीछे हटने की गुंजाइश नहीं है, क्योंकि दो इमाम नियुक्त करने से मतभेद और आपसी संबंधों में बिगाड़ पैदा होता है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तीन चीजें ऐसी हैं जिन पर एक मोमिन का दिल खोट (धोखा) नहीं रखता: अल्लाह के लिए काम में इखलास (निष्ठा), जमात (समुदाय) के साथ जुड़े रहना, और शासकों को नेक सलाह देना, क्योंकि उनकी दुआ उनके पीछे के लोगों को घेरे रहती है" (5)। आठवीं: यदि अहल अल-हल्ल वल-अक़्द में से कोई एक इसे (खिलाफत का अनुबंध) करता है, तो वह स्थापित हो जाता है, और दूसरों पर उसका कार्य अनिवार्य हो जाता है, कुछ लोगों के विपरीत जिन्होंने कहा: यह अहल अल-हल्ल वल-अक़्द के समूह के बिना नहीं होता। हमारा प्रमाण यह है कि उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने अबू बक्र के लिए बैअत (वफादारी की शपथ) का अनुबंध किया था, और सहाबा में से किसी ने भी इसका विरोध नहीं किया था (6)। और क्योंकि यह एक अनुबंध है, इसलिए इसे अन्य अनुबंधों की तरह निष्पादित करने के लिए एक निश्चित संख्या की आवश्यकता नहीं होनी चाहिए। इमाम ने कहा...

फुटनोट: (1) इसमें से वह है जिसे बुखारी (7217) और मुस्लिम (2387) ने - और शब्द उनके हैं - आयशा की हदीस से निकाला है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपनी बीमारी में मुझसे कहा: "मेरे लिए अबू बक्र और अपने भाई को बुलाओ ताकि मैं एक दस्तावेज लिखवा दूँ; क्योंकि मुझे डर है

कि कोई उम्मीद करने वाला उम्मीद करेगा, और कोई कहने वाला कहेगा: 'मैं अधिक योग्य हूँ,' जबकि अल्लाह और मोमिन अबू बक्र के सिवा किसी और को स्वीकार नहीं करेंगे।" और इसमें से वह भी है जिसे अहमद (23245), तिरमिज़ी (3662), और इब्न माजाह (97) ने हुज़ैफ़ा बिन अल-यमन की हदीस से निकाला है, कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "मेरे बाद इन दो का अनुसरण करो: अबू बक्र और उमर।" तिरमिज़ी ने कहा: यह हसन हदीस है। (2) इसका तखरीज़ (हवाला) पृष्ठ 396 पर बीत चुका है। (3) इसका तखरीज़ पृष्ठ 403 पर आएगा। (4) (ज़) और (ज़ौ) में: "वे सहमत हो गए"। (5) इसे अहमद (16738) और इब्न माजाह (3056) ने जुबैर बिन मुतइम की हदीस से निकाला है और अहमद ने भी (21590) ज़ैद बिन साबित की हदीस से इसे निकाला है। अल-तमहीद 21/276 - 278 देखें। (6) सकीफा की हदीस पृष्ठ 396 पर बीत चुकी है।

صفحہ: 402 سورۃ البقرہ: آیت 30

---خوارج۔ اور وہ اس لیے کہ نبی ﷺ نے اشارے سے ابوبکر رضی اللہ عنہ کو نامزد فرمایا (1)، اور ابوبکر رضی اللہ عنہ نے عمر رضی اللہ عنہ کو (2)۔ پس اگر خلیفہ بنانے والا کسی متعین شخص کو نامزد کرے جیسا کہ صدیق رضی اللہ عنہ نے کیا، یا کسی جماعت کو جیسا کہ عمر رضی اللہ عنہ نے کیا (3) - اور یہ دوسرا طریقہ ہے - تو ان میں سے کسی ایک کو متعین کرنے کا اختیار ان کو ہوگا جیسا کہ صحابہ رضی اللہ عنہم نے کیا۔ تیسرا طریقہ: اہل حل و عقد کا اجماع۔ وہ یہ ہے کہ مسلمانوں کے شہروں میں سے کسی شہر کی جماعت، اگر ان کا امام فوت ہو جائے اور ان کا کوئی امام نہ ہو، اور نہ ہی اس نے کسی کو خلیفہ بنایا ہو، تو اس شہر کے لوگ جہاں امام موجود اور مقیم تھا، اپنے لیے ایک امام مقرر کر لیں جس پر وہ اکٹھے ہو جائیں (4) اور اس پر راضی ہوں، تو ان کے پیچھے اور سامنے والے تمام آفاق کے مسلمانوں پر اس امام کی اطاعت میں داخل ہونا لازم ہے، بشرطیکہ وہ امام اعلانیہ طور پر فسق و فجور اور فساد برپا نہ کر رہا ہو، کیونکہ یہ ایک ایسی دعوت ہے جو سب کو گھیرے ہوئے ہے جس کا جواب دینا واجب ہے، اور کسی کے لیے اس سے پیچھے ہٹنے کی گنجائش نہیں، اس لیے کہ دو امام مقرر کرنے سے انتشار اور باہمی فساد پیدا ہوتا ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تین چیزیں ایسی ہیں جن پر مومن کا دل خیانت نہیں کرتا: اللہ کے لیے عمل میں اخلاص، جماعت کے ساتھ چمٹے رہنا، اور حکمرانوں کی خیر خواہی کرنا، کیونکہ مسلمانوں کی پکار ان کے پیچھے والوں کو گھیرے ہوئے ہوتی ہے" (5)۔ آٹھویں: اگر اہل حل و عقد میں سے کوئی ایک شخص یہ عقد (بیعت) کر لے تو وہ ثابت ہو جاتا ہے، اور دوسروں پر اس کا فعل لازم ہوتا ہے، برخلاف ان لوگوں کے جنہوں نے کہا: یہ اہل حل و عقد کی ایک جماعت کے بغیر منعقد نہیں ہوتا۔ ہماری دلیل یہ ہے کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے

حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ کے لیے بیعت کا عقد کیا، اور صحابہ میں سے کسی نے بھی اس پر اعتراض نہیں کیا (6)، اور اس لیے کہ یہ ایک عقد ہے، تو اسے دیگر عقود کی طرح منعقد کرنے والوں کی ایک بڑی تعداد کا محتاج نہیں ہونا چاہیے۔ امام نے فرمایا۔۔۔

حواشی: (1) ان میں سے وہ ہے جسے بخاری (7217) اور مسلم (2387) نے - اور لفظ ان کے ہیں - حضرت عائشہ کی حدیث سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے اپنی بیماری میں مجھ سے فرمایا: "मेरे पास ابوبکر اور اپنے بھائی کو بلاؤ تاکہ میں ایک تحریر لکھ دوں؛ کیونکہ مجھے ڈر ہے کہ کوئی تمنا کرنے والا تمنا کرے گا، اور کوئی کہنے والا کہے گا: 'میں زیادہ حقدار ہوں'، حالانکہ اللہ اور مومن ابوبکر کے سوا کسی کا انکار کرتے ہیں"۔ اور ان میں سے وہ بھی ہے جسے احمد (23245)، ترمذی (3662)، اور ابن ماجہ (97) نے حضرت حذیفہ بن یمان کی حدیث سے روایت کیا ہے، کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "मेरे बाद ان دو کی اقتدا کرنا: ابوبکر اور عمر"۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ (2) اس کی تخریج ص 396 پر گزر چکی ہے۔ (3) اس کی تخریج ص 403 پر آئے گی۔ (4) (ز) اور (ظ) میں ہے: "انہوں نے اجماع کیا"۔ (5) اسے احمد (16738) اور ابن ماجہ (3056) نے جبیر بن مطعم کی حدیث سے روایت کیا اور احمد نے (21590) زید بن ثابت کی حدیث سے بھی اسے روایت کیا۔ دیکھیے التمہید 21/ 276 - 278۔ (6) سقیفہ کی حدیث ص 396 پر گزر چکی ہے۔

٤٠٣ Surah Al-Baqarah: Verse 30

Abu al-Ma'ali (1): Whoever has the Imamate contracted to him by a single contract, it becomes binding, and it is not permissible to depose him without a grave event or a change in affairs. He said: And this is agreed upon.

Ninth: If someone who is eligible for the Imamate gains supremacy and takes it by force and dominance, it has been said: Indeed, that becomes a fourth way. Sahl bin Abdullah al-Tustari (2) was asked: What is obligatory for us towards one who overcomes our lands and is an Imam? He said: You respond to him, and fulfill what he demands of you (3) regarding his rights, and do not denounce his actions, nor flee (4) from him, and if he entrusts you with a secret concerning religious matters, do not disclose it. Ibn Khuwayz Mindad (5) said: Even if someone who is suitable for the position seizes power without consultation or choice, and the people pledge allegiance to him, the pledge is complete for him, and Allah knows best.

Tenth: There was disagreement regarding the witnessing of the Imamate contract. Some of our companions said: It does not require witnesses, because testimony is not established except by definitive auditory evidence (nass), and there is no definitive auditory evidence here that indicates the requirement of testimony. And among them are those who said: It requires witnesses. Whoever said this argued by saying: If witnessing were not contracted for it, it would lead to every claimant claiming that it was contracted for him secretly, leading to chaos and fitna. Therefore, it was necessary for the testimony to be considered, and two witnesses are sufficient, contrary to al-Jubba'i (6), who stipulated four witnesses, the contracting party, and the one for whom it is contracted; because Umar, when he made it a consultation among six, indicated that (7). Our evidence is that there is no disagreement between us and him that the testimony of two is considered, while anything additional is disagreed upon, and no evidence indicates it, so it should not be considered.

---

(1) In al-Irshad, p. 358. (2) Abu Muhammad al-Zahid, a companion of Dhu al-Nun al-Misri, died in the year (283 AH). Al-Siyar 13/330. (3) In (Zha): demands it of you. (4) In (Zha): alienate yourself. (5) In (Dal): Khawaz Mindad, in (Zay): Khawaz Mindadh, in (Zha): Khawazbandad, and the confirmed one is from (Meem). See p. 180. (6) Known by this attribution: Muhammad bin Abd al-Wahhab al-Basri, Abu Ali, Sheikh of the Mu'tazilites. He has "Kitab al-Usul", "Kitab al-Ijtihad", "Kitab al-Asma' wa al-Sifat", and others. He died in (303 AH). Al-Siyar 14/183. And his son Abd al-Salam, Abu Hashim al-Mu'tazili, has "Kitab al-Jami' al-Kabir", "Kitab al-'Ard", and others. He died in (321 AH).

Al-Siyar 15/63. (7) Al-Bukhari (1392) narrated through Amr bin Maymun al-Awdi, from Umar (may Allah be pleased with him) who said: "I do not know anyone more deserving of this matter than these individuals with whom the Messenger of Allah ﷺ was pleased when he passed away. So whomever they appoint as successor after me, he is the Caliph, so listen and obey." Then he named Uthman, Ali, Talhah, al-Zubayr, Abd al-Rahman bin Awf, and Sa'd bin Abi Waqqas.

४०३ सूरह अल-बकरा: आयत ३०

अबू अल-म'आली (१): जिसके लिए इमामत एक ही अक़्द (अनुबंध) द्वारा तय हो गई, तो वह लाज़िम हो गई, और उसे किसी बड़ी घटना या परिस्थितियों के बदलाव के बिना अपदस्थ करना जायज़ नहीं है। उन्होंने कहा: और यह सर्वसम्मत (मुजमा अलैह) विषय है।

नवीं बात: यदि इमामत की योग्यता रखने वाला व्यक्ति सत्ता पर काबिज़ हो जाए और उसे बल और प्रभुत्व से हासिल कर ले, तो कहा गया है: वास्तव में यह चौथा मार्ग बन जाता है। सहल बिन अब्दुल्ला अल-तुस्तारी (२) से पूछा गया: हमारे देशों पर जो हावी हो जाए और वह इमाम हो, उसके प्रति हमारा क्या कर्तव्य है? उन्होंने कहा: तुम उसे जवाब दो, और उसके उन हक़ों को अदा करो जिनका वह तुमसे मुतालबा (मांग) करे (३), और उसके कामों का इनकार न करो, और उससे भागो (४) नहीं, और यदि वह तुम्हें दीन के किसी मामले के राज़ पर अमीन बनाए तो उसे ज़ाहिर न करो। इब्न खुवैज़ मिंदाद (५) ने कहा: यदि वह व्यक्ति जो इसके लिए योग्य हो, बिना मशविरे और चुनाव के सत्ता पर झपट पड़े और लोग उसकी बैअत (निष्ठा की शपथ) कर लें, तो उसकी बैअत मुकम्मल हो गई, और अल्लाह बेहतर जानता है।

दसवीं बात: इमामत के अक़्द पर गवाही के बारे में मतभेद हुआ है। हमारे कुछ साथियों ने कहा: इसमें गवाहों की ज़रूरत नहीं है; क्योंकि गवाही केवल निश्चित श्रवण प्रमाण (नस्स) से ही साबित होती है, और यहाँ कोई ऐसा निश्चित श्रवण प्रमाण नहीं है जो गवाही साबित करने की आवश्यकता पर संकेत करता हो। और उनमें से कुछ ने कहा: गवाहों की ज़रूरत है। जिसने यह बात कही, उसने यह दलील दी कि: यदि इसमें गवाही का अक़्द न किया जाए तो यह इस ओर ले जाएगा कि हर दावेदार यह दावा करेगा कि उसके लिए खुफिया तौर पर अक़्द हुआ है, जिससे हरज (अराजकता) और फ़ितना पैदा होगा। इसलिए यह वाजिब हुआ कि गवाही को मोतबर (मान्य) माना जाए, और इसमें दो गवाह काफ़ी हैं, अल-जुब्बाई (६) के विपरीत, जिन्होंने चार गवाहों, अक़्द करने वाले और जिसके लिए अक़्द किया जाए, की शर्त रखी थी; क्योंकि उमर ने जब इसे छह लोगों की शूरा (परामर्श) बनाया था, तो उन्होंने इसी बात की ओर संकेत किया था (७)। हमारी दलील यह है कि हमारे और उनके बीच इस बात पर कोई इख्तिलाफ़ (विवाद) नहीं है कि दो की गवाही मोतबर है, जबकि जो इससे ज़्यादा है वह इख्तिलाफ़ी है, और उस पर कोई दलील दलालत नहीं करती, लिहाज़ा उसे मोतबर नहीं माना जाना चाहिए।

(१) अल-इरशाद में पृ. ३५८। (२) अबू मुहम्मद अल-ज़ाहीद, ज़ु अल-नून अल-मिसरी के साथी, वर्ष (२८३ हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियर १३/३३०। (३) (ज़ा) में: तुमसे उसका मुतालबा करे। (४) (ज़ा) में: नफ़रत करना/भागना। (५) (दाल) में: ख्वाज़ मिंदाद, और (ज़ाय) में: ख्वाज़ मिंदाज़, और (ज़ा) में: ख्वाज़बंदाद, और पुष्ट (मीम) से है। देखें पृ. १८०। (६) इस निसबत (उपनाम) से मशहूर: मुहम्मद बिन अब्दुल वहाब अल-बसरी, अबू अली, मुतज़िला के शेख। उनकी किताब अल-उसूल, किताब अल-इज्तिहाद, किताब अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात और अन्य हैं। उनकी मृत्यु (३०३ हिजरी) में हुई। अल-सियर १४/१८३। और उनके बेटे अब्दुल सलाम, अबू हाशिम अल-मुतज़िली की किताब अल-जामि अल-कबीर, किताब अल-अर्द और अन्य हैं। उनकी मृत्यु (३२१ हिजरी) में हुई। अल-सियर १५/६३। (७) अल-बुखारी (१३९२) ने अम्र बिन मैमुन अल-अवदी के ज़रिए हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "मैं इस मामले के लिए इन लोगों से ज़्यादा किसी को हक़दार नहीं जानता जिनसे रसूलुल्लाह ﷺ अपनी वफ़ात के वक़्त राज़ी थे। लिहाज़ा मेरे बाद वे जिसे अपना उत्तराधिकारी चुनें, वही खलीफा है, बस उनकी सुनो और इताअत (आज्ञा पालन) करो।" फिर उन्होंने उस्मान, अली, तलहा, ज़ुबैर, अब्दुर रहमान बिन औफ़ और साद बिन अबी वक़्क़ास के नाम लिए।

٤٠٣ سورہ البقرہ: آیت ٣٠

ابو المعالی (1): جس کے لیے ایک ہی معاہدے (عقد) سے امامت طے پا گئی، وہ لازم ہو گئی، اور کسی حادثے یا حالات کی تبدیلی کے بغیر اسے معزول کرنا جائز نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: اور یہ ایک متفق علیہ (مجمع علیہ) مسئلہ ہے۔

نویں بات: چنانچہ اگر کوئی ایسا شخص جو امامت کا اہل ہو، غلبہ حاصل کر لے اور اسے جبر و تسلط کے ذریعے حاصل کر لے، تو کہا گیا ہے: بے شک یہ چوتھا راستہ بن جاتا ہے۔ سہل بن عبد اللہ تستری (2) سے پوچھا گیا: جو ہمارے شہروں پر غالب آ جائے اور وہ امام ہو، اس کے بارے میں ہم پر کیا واجب ہے؟ انہوں نے کہا: تم اسے جواب دو، اور اس کے وہ حقوق ادا کرو جن کا وہ تم سے مطالبہ کرے (3)، اور اس کے افعال کا انکار نہ کرو، اور اس سے بھاگو (4) نہیں۔ اور اگر وہ تمہیں دین کے کسی معاملے کے راز پر امین بنائے تو اسے فاش نہ کرو۔ ابن خویز منداد (5) نے کہا: اگر وہ شخص جو قیادت کے لیے اہل ہو، بغیر مشورے اور انتخاب کے اقتدار پر قابض ہو جائے، اور لوگ اس کی بیعت کر لیں، تو اس کی بیعت مکمل ہو گئی، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

دسویں بات: عقدِ امامت پر گواہی کے سلسلے میں اختلاف ہوا ہے۔ ہمارے بعض اصحاب نے کہا: اس میں گواہوں کی ضرورت نہیں ہے؛ کیونکہ گواہی صرف قطعی سمعی دلیل (نص) سے ثابت ہوتی ہے، اور یہاں کوئی ایسی قطعی سمعی دلیل نہیں ہے جو گواہی کے وجوب پر دلالت کرتی ہو۔ اور ان میں سے بعض وہ ہیں جنہوں نے کہا: گواہوں کی ضرورت ہے۔ جس نے یہ قول اختیار کیا اس نے یہ دلیل دی کہ: اگر اس میں گواہی کا اہتمام نہ کیا جائے تو یہ بات یہاں تک پہنچ جائے گی کہ ہر دعویٰ کرنے والا یہ دعویٰ کرے گا کہ اس کے لیے خفیہ طور پر عقد ہوا ہے، جس سے افرا تفری (ہرج) اور فتنہ پیدا ہوگا، لہٰذا گواہی کا معتبر ہونا واجب ہے، اور اس میں دو گواہ کافی ہیں،

برخلاف جُبائی (6) کے جنہوں نے چار گواہوں، عقد کرنے والے اور جس کے لیے عقد کیا جائے، کا اعتبار کیا ہے؛ کیونکہ عمر (رضی اللہ عنہ) نے جب اسے چھ افراد میں شوریٰ قرار دیا تو اس نے اسی طرف اشارہ کیا (7)۔ ہماری دلیل یہ ہے کہ ہمارے اور ان کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ دو کی گواہی معتبر ہے، اور جو اس سے زیادہ ہے وہ مختلف فیہ ہے اور اس پر کوئی دلیل دلالت نہیں کرتی، لہٰذا اسے معتبر نہیں مانا جانا چاہیے۔

---

(1) الارشاد ص 358 میں۔ (2) ابو محمد زاہد، ذوالنون مصری کے ساتھی، سنہ (283ھ) میں وفات پائی۔ السیر 13/330۔ (3) (ظ) میں: اس کا مطالبہ کرے۔ (4) (ظ) میں: نفرت کرنا/بھاگنا۔ (5) (د) میں: خواز منداد، اور (ز) میں: خواز منداذ، اور (ظ) میں: خوازبنداد، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ دیکھیے ص 180۔ (6) اس نسبت سے معروف: محمد بن عبد الوہاب بصری، ابو علی، شیخ المعتزلہ، ان کی تصانیف میں کتاب الاصول، کتاب الاجتہاد، کتاب الاسماء والصفات وغیرہ شامل ہیں، سنہ (303ھ) میں وفات پائی۔ السیر 14/183۔ ان کے بیٹے عبد السلام، ابو ہاشم معتزلی، ان کی کتاب الجامع الکبیر، کتاب العرض وغیرہ ہیں، سنہ (321ھ) میں وفات پائی۔ السیر 15/63۔ (7) بخاری (1392) نے عمرو بن میمون اودی کے واسطے سے حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "میں ان لوگوں کے علاوہ کسی کو اس معاملے کا زیادہ حقدار نہیں جانتا جن سے رسول اللہ ﷺ اپنی وفات کے وقت راضی تھے"۔ پس میرے بعد وہ جسے خلیفہ بنائیں وہی خلیفہ ہے، پس ان کی بات سنو اور اطاعت کرو۔ پھر انہوں نے عثمان، علی، طلحہ، زبیر، عبد الرحمن بن عوف اور سعد بن ابی وقاص کے نام لیے۔

404 Surah Al-Baqarah: Verse 30

Eleventh: Regarding the conditions of the Imam (1), and they are eleven:

First: That he be from the core of Quraysh; because of his ﷺ saying: "The Imams are from Quraysh" (2). There has been disagreement on this.

Second: That he be among those fit to be a judge from among the judges of the Muslims, a mujtahid who does not need anyone else for legal rulings in events; and this is agreed upon.

Third: That he be experienced and of sound judgment in matters of war, managing armies, securing the borders, protecting the realm, deterring the nation, taking revenge on the oppressor, and securing justice for the oppressed.

Fourth: That he be among those who are not affected by softness in implementing the prescribed punishments, nor by panic from striking necks (beheading), or cutting flesh.

The evidence for all this is the consensus of the Companions, may Allah be pleased with them, because there is no dispute among them that all of this must be present in him. This is because he is the one who appoints judges and rulers, and he has the right to directly handle grace and judgment, and to examine the affairs of his deputies and judges. None will be fit for all of that except one who is knowledgeable in all of it and competent in it (3).

Fifth: That he be free; and there is no ambiguity in requiring the freedom of the Imam and his Islam, which is the sixth.

Seventh: That he be male, with sound limbs, which is the eighth.

And they (the scholars) agreed that a woman is not allowed to be an Imam, though they differed on the permissibility of her being a judge in matters where her testimony is permissible.

Ninth and Tenth: That he be an adult and sane, and there is no dispute in that.

Eleventh: That he be just; because there is no dispute among the Ummah that it is not permissible for the Imamate to be contracted for a transgressor (fasiq).

---

(1) See Al-Irshad by Al-Juwayni, pp. 358 - 359. (2) Reported by Ahmad (12307), and Al-Nasa'i in Al-Kubra (5909) from the hadith of Anas bin Malik. And reported by Al-

Tayalisi (968), and Ahmad (19777) from the hadith of Abu Barza Al-Aslami. (3) In (M) an addition: And Allah knows best.

404 सूरह अल-बकराह : आयत 30

ग्यारहवीं (बात): इमाम की शर्तों के बारे में (1), और वे ग्यारह हैं:

पहला: कि वह कुरैश के मूल से हो; क्योंकि उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहना है: "इमाम कुरैश से हैं" (2)। इसमें मतभेद रहा है।

दूसरा: कि वह उन लोगों में से हो जो मुसलमानों के न्यायाधीशों (क़ाज़ियों) में से एक न्यायाधीश बनने के योग्य हो, एक मुज्तहिद हो जिसे घटनाओं में फतवा देने के लिए दूसरों की आवश्यकता न हो; और इस पर सहमति है।

तीसरा: कि उसे युद्ध के मामलों, सेनाओं के प्रबंधन, सीमाओं की रक्षा, क्षेत्र (बयदा) की सुरक्षा, उम्मत को (बुराई से) रोकने, अत्याचारी से बदला लेने और मजलूम (उत्पीड़ित) को उसका हक दिलाने में अनुभव और सही राय रखने वाला होना चाहिए।

चौथा: कि वह उन लोगों में से हो जो दंड (हुदूद) लागू करने में नरमी से प्रभावित न हों, और न ही गर्दन उड़ाने (मृत्युदंड) या खाल काटने से घबराएँ।

इन सब बातों का प्रमाण सहाबा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) की सर्वसम्मति (इज्मा) है, क्योंकि उनके बीच इस बात में कोई विवाद नहीं है कि ये सभी गुण उनमें होने चाहिए। ऐसा इसलिए है क्योंकि वही है जो क़ाज़ियों और शासकों की नियुक्ति करता है, और उसे सीधे अनुग्रह और न्याय करने, और अपने प्रतिनिधियों और क़ाज़ियों के मामलों की जाँच करने का अधिकार है। इन सबके लिए वही व्यक्ति योग्य होगा जो इन सब बातों का जानकार हो और इनमें कुशल हो (3)।

पाँचवाँ: कि वह स्वतंत्र (आज़ाद) हो; और इमाम की स्वतंत्रता और उसके इस्लाम की शर्त रखने में कोई अस्पष्टता नहीं है, जो कि छठी शर्त है।

सातवीं: कि वह पुरुष हो, जिसके अंग स्वस्थ हों, जो कि आठवीं शर्त है।

और विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि एक महिला का इमाम होना जायज़ नहीं है, हालाँकि वे इस बात पर असहमत थे कि क्या वह उन मामलों में क़ाज़ी बन सकती है जहाँ उसकी गवाही मान्य है।

नौवां और दसवां: कि वह वयस्क और समझदार (आकिल) हो, और इसमें कोई विवाद नहीं है।

ग्यारहवां: कि वह न्यायप्रिय (आदिल) हो; क्योंकि उम्मत के बीच इसमें कोई विवाद नहीं है कि किसी फ़ासिक (पापी) के लिए इमामत का अनुबंध करना जायज़ नहीं है।

---

(1) अल-जुवैनी द्वारा अल-इरशाद देखें, पृष्ठ 358 - 359। (2) इसे अहमद (12307) ने और अल-नसाई ने अल-कुबरा (5909) में अनस बिन मलिक की हदीस से उद्धृत किया है। इसे अल-तयालिसी (968) ने और अहमद (19777) ने अबू बरज़ा अल-अस्लमी की हदीस से उद्धृत किया है। (3) (M) में अतिरिक्त: और अल्लाह बेहतर जानता है।

404 سورة البقرہ: آیت 30

گیارھویں بات: امام کی شرائط کے بارے میں (1)، اور وہ گیارہ ہیں:

پہلی شرط: یہ کہ وہ قریش کی اصل سے ہو؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "ائمہ قریش میں سے ہیں" (2)۔ اس معاملے میں اختلاف رہا ہے۔

دوسری شرط: یہ کہ وہ ان لوگوں میں سے ہو جو مسلمانوں کے قاضیوں میں سے قاضی بننے کی صلاحیت رکھتے ہوں، مجتہد ہو جسے پیش آنے والے واقعات میں فتویٰ لینے کے لیے کسی دوسرے کی ضرورت نہ ہو؛ اور اس پر اتفاق ہے۔

تیسری شرط: یہ کہ وہ جنگ کے معاملات، لشکروں کی تدبیر، سرحدوں کی حفاظت، اسلامی ریاست کے دفاع، امت کی اصلاح، ظالم سے بدلہ لینے اور مظلوم کو حق دلانے میں تجربہ کار اور صائب رائے رکھنے والا ہو۔

چوتھی شرط: یہ کہ وہ ان لوگوں میں سے ہو جنہیں حدود قائم کرنے میں نرمی نہ آئے، اور نہ ہی گردنیں مارنے یا کھالیں کاٹنے سے وہ گھبرائے۔

ان تمام باتوں کی دلیل صحابہ کرام رضی اللہ عنہم کا اجماع ہے، کیونکہ ان کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ یہ تمام صفات ایک امام میں ہونی چاہئیں، اور اس لیے بھی کہ وہی قاضیوں اور حکام کا تقرر کرتا ہے، اور اسے خود بھی فیصلے کرنے اور اپنے نائبین اور قاضیوں کے معاملات کی جانچ پڑتال کرنے کا حق حاصل ہے۔ ان تمام امور کے لیے وہی شخص موزوں ہوگا جو ان تمام باتوں کا علم رکھتا ہو اور ان پر قدرت رکھتا ہو (3)۔

پانچویں شرط: یہ کہ وہ آزاد ہو؛ اور امام کی آزادی اور اس کے اسلام کی شرط میں کوئی پوشیدگی نہیں ہے، جو کہ چھٹی شرط ہے۔

ساتویں شرط: یہ کہ وہ مرد ہو، صحیح الاعضاء ہو، جو کہ آٹھویں شرط ہے۔

اور سب کا اس بات پر اتفاق ہے کہ عورت کا امام ہونا جائز نہیں ہے، اگرچہ اس بات میں اختلاف ہے کہ کیا وہ ان معاملات میں قاضی بن سکتی ہے جن میں اس کی شہادت قبول ہوتی ہے۔

نویں اور دسویں شرط: یہ کہ وہ بالغ اور عاقل ہو، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

گیارھویں شرط: یہ کہ وہ عادل ہو؛ کیونکہ امت کے درمیان اس بات پر کوئی اختلاف نہیں ہے کہ کسی فاسق کے لیے امامت کا عقد کرنا جائز نہیں ہے۔

---

(1) دیکھیے: الارشاد للجوینی ص 358 - 359۔ (2) اسے احمد (12307) اور نسائی نے الکبریٰ (5909) میں حضرت انس بن مالک کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ نیز اسے طیالسی (968) اور احمد (19777) نے حضرت ابو برزہ الاسلمی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) نسخہ (م) میں یہ اضافہ ہے: واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)۔

405 Surah Al-Baqarah: Ayah 30

It is obligatory for the Imam (leader) to be among the most prominent of them in knowledge, due to the saying of the Prophet (peace be upon him): “Your leaders are your intercessors, so look to whom you seek intercession from” (1). And in the Revelation (Quran) describing Saul (Talut): {Indeed, Allah has chosen him over you and has increased him abundantly in knowledge and stature} [Al-Baqarah: 247]. So, He started with knowledge, then mentioned what indicates strength and physical soundness. His saying: “Astafahu” means: He chose him, and this indicates the condition of lineage.

It is not a condition for him to be infallible from slips and errors, nor to be a knower of the unseen, nor to be the most skilled horseman of the nation, nor the bravest among them, nor must he be exclusively from the descendants of Hashim (Banu Hashim) to the exclusion of others from Quraysh. Indeed, a consensus has been reached on the leadership of Abu Bakr, Umar, and Uthman, and they were not from Banu Hashim.

The Twelfth Matter: It is permissible to appoint the less virtuous (al-mafdul) despite the presence of the more virtuous (al-fadil) (2) for fear of discord (fitna) and so that the affairs of the nation remain stable. This is because the Imam is only appointed to repel the enemy, protect the homeland, bridge gaps, extract rights, establish legal punishments (Hudud), collect (3) funds for the public treasury (Bayt al-Mal), and distribute them to those entitled to them. Therefore, if appointing the best leads to fear of chaos, corruption, and the disruption of the matters for which the Imam is appointed, that serves as a manifest excuse for deviating from the more virtuous to the less virtuous. This is also indicated by the knowledge of Umar and the rest of the nation at the time of the Shura (consultative council) that the six members included both more virtuous and less virtuous individuals. Yet, they allowed the contract of leadership for any one of them if it served the public interest, and their word united upon him without anyone objecting (4). And Allah knows best.

The Thirteenth Matter: If an Imam is appointed and then becomes sinful (fasq) after the contract is finalized: The majority (Jumhur) said: His leadership is annulled, and he is deposed due to manifest and known sin, because it has been established that the Imam is only appointed to establish legal punishments, fulfill rights, and preserve the wealth of orphans...

(1) We have not found it with this wording; it was mentioned by Ibn Qudamah in Al-Mughni 3/409. Al-Daraqutni recorded it in As-Sunan 2/88, and Al-Bayhaqi in As-Sunan al-Kubra 3/90, from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both), who said: The Messenger of Allah said: “Make your leaders the best among you, for they are your delegation between you and Allah, the Mighty and Sublime.” Al-Bayhaqi said: The chain of narration for this hadith is weak. The author will mention it at the verse: {And bow with those who bow} [Al-Baqarah: 43], the twenty-fourth matter. (2) In (Z) and (Th): “The best” (al-afdal). (3) In (D): “And possession” (wa hiyaza). (4) In (M): “Upon them” (alayhim).

405 सूरा अल-बक़रह: आयत 30

यह अनिवार्य है कि इमाम (नेता) ज्ञान में उनमें सबसे श्रेष्ठ हो, पैगंबर (उन पर शांति हो) के कथन के कारण: "तुम्हारे इमाम तुम्हारे सिफ़ारिशी हैं, इसलिए देखो कि तुम किससे सिफ़ारिश चाहते हो" (1)। और अवतरण (कुरान) में तालुत के वर्णन में: {निस्संदेह अल्लाह ने उसे तुम पर चुन लिया है और उसे ज्ञान और शरीर में प्रचुरता प्रदान की है} [अल-बक़रह: 247]। तो, उन्होंने ज्ञान से शुरुआत की, फिर उस चीज़ का उल्लेख किया जो शक्ति और शारीरिक अंगों की सुरक्षा को दर्शाती है। और उनके शब्द: "इस्तफ़ाहू" का अर्थ है: उसने उसे चुना, और यह वंश की शर्त की ओर संकेत करता है।

उसकी शर्त में यह नहीं है कि वह भूलों और गलतियों से पाक (मासूम) हो, न ही वह अदृश्य (ग़ैब) का ज्ञाता हो, न ही उम्मत का सबसे कुशल घुड़सवार हो, न ही उनमें सबसे बहादुर हो, और न ही यह कि वह कुरैश के अन्य लोगों के बजाय केवल बनी हाशिम से हो। वास्तव में, अबू बक्र, उमर और उस्मान की इमामत पर आम सहमति हो चुकी है, और वे बनी हाशिम से नहीं थे।

बारहवीं बात: फ़ितने (अशांति) के डर से और ताकि उम्मत के मामले सुचारू रूप से चलते रहें, "फ़ाज़िल" (अधिक श्रेष्ठ) की मौजूदगी में "मफ़ज़ूल" (कम श्रेष्ठ) को नियुक्त करना जायज़ है (2)। ऐसा इसलिए है क्योंकि इमाम को केवल दुश्मन को पीछे हटाने, देश की रक्षा करने, कमियों को भरने, अधिकार प्राप्त करने, दंड (हुदूद) स्थापित करने, और सार्वजनिक खजाने (बैतुल माल) के लिए धन इकट्ठा करने (3) और उसे उसके पात्रों में वितरित करने के लिए नियुक्त किया जाता है। इसलिए, यदि सर्वोत्तम की नियुक्ति से अराजकता, भ्रष्टाचार और उन कार्यों में बाधा का डर हो जिनके लिए इमाम नियुक्त किया जाता है, तो यह श्रेष्ठ से कम श्रेष्ठ की ओर मुड़ने का एक स्पष्ट बहाना था। इसका प्रमाण शूरा (परामर्श परिषद) के समय उमर और बाकी उम्मत का यह ज्ञान भी है कि उन छह लोगों में श्रेष्ठ और कम श्रेष्ठ दोनों शामिल थे। फिर भी, उन्होंने उनमें से किसी के लिए भी नेतृत्व के अनुबंध की अनुमति दी यदि उससे सार्वजनिक हित सधता हो, और बिना किसी के विरोध के उनकी बात उन पर एकमत हो गई (4)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

तेरहवीं बात: यदि इमाम नियुक्त किया गया हो, फिर अनुबंध पूरा होने के बाद वह पापी (फ़ासिक़) हो जाए: तो बहुमत (जम्हूर) ने कहा: उसकी इमामत रद्द हो जाती है, और उसे स्पष्ट और ज्ञात पाप के कारण पदच्युत कर दिया जाता है, क्योंकि यह साबित हो चुका है कि इमाम को केवल दंड स्थापित करने, अधिकारों की पूर्ति करने और अनाथों के धन की रक्षा के लिए नियुक्त किया जाता है...

(1) हमें यह इन शब्दों के साथ नहीं मिला; इसका उल्लेख इब्न कुदामा ने अल-मुग़नी 3/409 में किया है। अल-दारकुतनी ने अस-सुनन 2/88 में और अल-बैहक़ी ने अस-सुनन अल-कुबरा 3/90 में इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से इसे उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ने फरमाया: "अपने इमामों को अपने में सबसे बेहतर बनाओ, क्योंकि वे तुम्हारे और अल्लाह, पराक्रमी और प्रतापी, के बीच तुम्हारा प्रतिनिधिमंडल हैं।" अल-बैहक़ी ने कहा: इस हदीस की वर्णन श्रृंखला कमज़ोर है। लेखक इसका उल्लेख आयत: {और झुकने वालों के साथ झुको} [अल-बक़रह: 43] पर करेंगे, जो चौबीसवीं बात है। (2) (ज़) और (ज़) में: "सबसे अच्छा" (अल-अफ़ज़ल)। (3) (द) में: "और अधिकार" (वा हियाज़ा)। (4) (म) में: "उन पर" (अलैहिम)।

٤٠٥ سورة البقرة : الآية ٣٠

واجب ہے کہ (امام) علم میں ان میں سب سے افضل ہو، آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کی وجہ سے: «تمہارے ائمہ تمہارے سفارشی ہیں، پس دیکھو کہ تم کس سے سفارش چاہتے ہو» (۱)۔ اور تنزیل (قرآن) میں طالوت کے وصف میں ہے: ﴿بے شک اللہ نے اسے تم پر چن لیا ہے اور اسے علم اور جسم میں وسعت عطا فرمائی ہے﴾ [البقرة: ٢٤٧]۔ پس (اللہ نے) علم سے ابتدا کی، پھر اس چیز کا ذکر کیا جو قوت اور اعضاء کی سلامتی پر دلالت کرتی ہے۔ اور ان کا قول: «اصطفاہ» کا معنی ہے: اسے چن لیا، اور یہ نسب کی شرط پر دلالت کرتا ہے۔

اس کی شرط میں یہ نہیں کہ وہ لغزشوں اور خطاؤں سے معصوم ہو، نہ ہی غیب کا عالم ہو، نہ ہی امت کا سب سے ماہر شہسوار ہو، نہ ہی ان میں سب سے زیادہ بہادر ہو، اور نہ ہی یہ کہ وہ قریش کے دیگر لوگوں کے بجائے صرف بنی ہاشم سے ہو، کیونکہ ابوبکر، عمر اور عثمان کی امامت پر اجماع ہو چکا ہے، اور وہ بنی ہاشم سے نہیں تھے۔

بارہویں بات: فتنہ کے خوف سے اور اس لیے کہ امت کا معاملہ درست رہے، "فاضل" (زیادہ صاحبِ فضیلت) کی موجودگی میں "مفضول" (کم فضیلت والے) کو مقرر کرنا جائز ہے (۲)۔ اور یہ اس لیے کہ امام کو صرف دشمن کو روکنے، سرحدوں کی حفاظت، خلل کو دور کرنے، حقوق نکالنے، حدود قائم کرنے، اور بیت المال کے لیے مال جمع کرنے (۳) اور اسے اہل پر تقسیم کرنے کے لیے مقرر کیا جاتا ہے۔ پس اگر سب سے بہتر (افضل) کے قیام سے افراتفری، فساد اور ان امور کی معطلی کا ڈر ہو جن کے لیے امام مقرر کیا جاتا ہے، تو یہ فاضل سے مفضول کی طرف رجوع کرنے کا واضح عذر تھا۔ اس پر عمر اور باقی امت کا شوریٰ کے وقت یہ علم بھی دلالت کرتا ہے کہ ان چھ افراد میں فاضل اور مفضول دونوں تھے، اور انہوں نے ان میں سے ہر ایک

کے لیے عقد کی اجازت دی اگر اس سے مصلحت حاصل ہوتی ہو، اور کسی کے انکار کے بغیر ان کی بات ان پر متفق ہو گئی (۴)، واللہ اعلم۔

تیرہویں بات: امام جب مقرر ہو جائے، پھر عقد مکمل ہونے کے بعد فاسق ہو جائے: تو جمہور نے کہا: اس کی امامت ختم ہو جاتی ہے، اور اسے ظاہر و معلوم فسق کی وجہ سے معزول کر دیا جاتا ہے، کیونکہ یہ ثابت ہو چکا ہے کہ امام کو صرف حدود کے قیام، حقوق کی ادائیگی، اور یتیموں کے مال کی حفاظت کے لیے مقرر کیا جاتا ہے...

(۱) ہم اس (حدیث) پر ان الفاظ کے ساتھ واقف نہیں ہو سکے؛ اسے ابن قدامہ نے المغنی ۳/۴۰۹ میں ذکر کیا ہے۔ اور دارقطنی نے السنن ۲/۸۸ میں، اور بیہقی نے السنن الکبری ۳/۹۰ میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «اپنے ائمہ کو اپنے میں سے بہترین افراد کو بناؤ، کیونکہ وہ تمہارے اور اللہ عزوجل کے درمیان تمہارا وفد ہیں۔» بیہقی نے کہا: اس حدیث کی سند ضعیف ہے۔ مصنف اسے اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿اور رکوع کرنے والوں کے ساتھ رکوع کرو﴾ [البقرة: ٤٣] کے پاس ذکر کریں گے، جو چوبیسواں مسئلہ ہے۔ (۲) (ز) اور (ظ) میں: الافضل (سب سے بہتر)۔ (۳) (د) میں: وحیازة (اور قبضہ کرنا)۔ (۴) (م) میں: علیهم (ان پر)۔

406 Surah Al-Baqarah: Verse 30

...and the insane and looking into their affairs, among other things mentioned previously. What contains immorality hinders him from carrying out these matters and fulfilling them(1). If we allowed him to be immoral, it would lead to the invalidation of what he was appointed for. Do you not see that from the beginning, it was not permitted to appoint an immoral person because it leads to the invalidation of what he was appointed for? This case is similar to that.

Others said: He is not removed except by disbelief (kufr), or by abandoning the establishment of prayer, or abandoning its call, or anything from the Sharia, due to the saying of the Prophet (peace be upon him) in the hadith of 'Ubadah: "And that we should not dispute the authority of those in power." [He said]: "Unless you see open disbelief (kufr bawahan), about which you have proof from Allah"(2).

And in the hadith of 'Awf bin Malik(3): "No, as long as they establish prayer among you"(4) [to the end of] the hadith(5). Both were narrated by Muslim. And on the authority of Umm Salamah, from the Prophet (peace be upon him) who said: "Leaders will be appointed(6) over you, and you will recognize [some of their deeds as good] and disapprove [of others]. Whoever hates [the bad] is free [from sin], and whoever disapproves is safe, but [not] he who is pleased and follows"(7). They said: O Messenger of Allah, shall we not fight them? He said: "No, as long as they pray." Meaning: whoever hates in his heart and disapproves in his heart. Muslim also narrated it(8).

Fourteenth: He must remove himself if he finds in himself a deficiency that affects the leadership. But if he does not find a deficiency, is it permissible for him to depose himself and appoint someone else? People differed on this: some said: he does not have the right to do that, and if he does, his leadership is not removed. Others said: he has the right to do that.

The evidence that if the Imam deposes himself, he is removed, is the saying of Abu Bakr as-Siddiq (may Allah be pleased with him): "Relieve me [of this post], relieve me." And the saying of the Sahaba: "We will not relieve you nor seek relief from you; the Messenger of Allah (peace be upon him) put you forward..."

---

(1) In the copies: "upholding in them", and what is established is from (M). (2) Narrated by al-Bukhari (7056) and Muslim (1709) Book of Leadership (3/1470), and what is between brackets is from it. (3) He is Abu Abdurrahman, al-Ashja'i al-

Ghatafani, witnessed the Conquest of Mecca and the Battle of Mu'tah, died in the year (73 AH). As-Siyar 2/487. (4) Sahih Muslim (1855), and it is in al-Musnad (23981). (5) In (Z): "and the two hadiths". (6) In (D): "will be appointed". (7) In (Z): "and pledged allegiance". (8) No. (1854) (63), and it is in al-Musnad (26528).

406 सूरह अल-बकराह: आयत 30

...और पागल और उनके मामलों की देखभाल करना, उन अन्य बातों के अलावा जिनका पहले उल्लेख किया गया है। जिसमें अनैतिकता (fisc) है, वह उसे इन मामलों को निभाने और उन्हें पूरा करने(1) से रोकती है। यदि हम उसे अनैतिक होने की अनुमति देते हैं, तो यह उस कार्य की अमान्यता का कारण बनेगा जिसके लिए उसे नियुक्त किया गया था। क्या आप शुरुआत में नहीं देखते कि एक अनैतिक व्यक्ति को नियुक्त करने की अनुमति नहीं दी गई थी क्योंकि इससे उस कार्य की अमान्यता होती है जिसके लिए उसे नियुक्त किया गया था? और यह भी वैसा ही है।

दूसरों ने कहा: उसे तब तक नहीं हटाया जा सकता जब तक कि वह कुफ्र (अविश्वास) न करे, या नमाज़ कायम करना छोड़ दे, या इसकी पुकार छोड़ दे, या शरीयत की कोई चीज़ छोड़ दे, नबी (उन पर अल्लाह की शांति हो) के उबादा की हदीस में कहे गए शब्दों के कारण: "और यह कि हम सत्ता के हकदारों से सत्ता के लिए विवाद न करें।" [उन्होंने कहा]: "सिवाय इसके कि तुम खुला कुफ्र देखो, जिसके बारे में तुम्हारे पास अल्लाह की ओर से कोई प्रमाण हो"(2)।

और औफ बिन मलिक(3) की हदीस में है: "नहीं, जब तक वे तुम्हारे बीच नमाज़ कायम रखें"(4) हदीस(5) के अंत तक। इन दोनों को मुस्लिम ने वर्णित किया है। और उम्म सलमा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "तुम पर ऐसे शासक नियुक्त किए जाएंगे(6), जिन्हें तुम पहचानोगे [कुछ नेक कामों से] और नापसंद करोगे [कुछ बुरे कामों को]। जिसने [बुराई को] नापसंद किया वह [गुनाह से] बरी हो गया, और जिसने इनकार किया वह बच गया, लेकिन [वह नहीं] जो खुश हुआ और पीछे चला"(7)। उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हम उनसे न लड़ें? आपने फरमाया: "नहीं, जब तक वे नमाज़ पढ़ते रहें।" अर्थात: जिसने अपने दिल से नापसंद किया और अपने दिल से इनकार किया। इसे मुस्लिम ने भी वर्णित किया है(8)।

चौदहवां: उसे खुद को पद से हटा देना चाहिए यदि वह अपने आप में कोई ऐसी कमी पाता है जो नेतृत्व को प्रभावित करती है। लेकिन यदि उसे कोई कमी नहीं मिलती है; तो क्या उसके लिए खुद को अलग करना और दूसरे को नियुक्त करना जायज है? इस बारे में लोगों का मतभेद है: उनमें से कुछ ने कहा: उसे ऐसा करने का अधिकार नहीं है, और यदि उसने ऐसा किया तो उसका नेतृत्व समाप्त नहीं होगा। और उनमें से कुछ ने कहा: उसे ऐसा करने का अधिकार है।

और इस बात का प्रमाण कि यदि इमाम खुद को पदच्युत कर दे तो वह पदच्युत हो जाता है, अबू बक्र अस-सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का यह कथन है: "मुझे [इस पद से] मुक्त करो, मुझे मुक्त करो।" और सहाबा का यह कथन: "न हम आपको मुक्त करेंगे और न हम आपसे मुक्ति मांगेंगे, अल्लाह के रसूल ﷺ ने आपको आगे किया है..."

---

(1) प्रतियों में: "उनमें उठना", और (म) से जो स्थापित है। (2) इसे अल-बुखारी (7056) और मुस्लिम (1709) किताब अल-इमारा (3/1470) ने वर्णित किया है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (3) वह अबू अब्दुर्रहमान, अल-अशजाई अल-गतफानी हैं, जिन्होंने मक्का की विजय और मुताह के युद्ध में भाग लिया, वर्ष (73 हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार 2/487। (4) सहीह मुस्लिम (1855), और यह अल-मुसनद (23981) में है। (5) (ज़) में: "और दो हदीसें"। (6) (द) में: "नियुक्त किए जाएंगे"। (7) (ज़) में: "और बैत की"। (8) संख्या (1854) (63), और यह अल-मुसनद (26528) में है।

406 سورة البقرہ: آیت 30

...اور مجنون اور ان کے معاملات میں غور کرنا، ان دیگر امور کے علاوہ جن کا پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ جس میں فسق (نافرمانی) ہے وہ اسے ان امور کی انجام دہی اور ان کے قیام(1) سے روکتا ہے۔ اگر ہم فاسق ہونے کو جائز قرار دیں تو یہ اس مقصد کی ابطال کا باعث بنے گا جس کے لیے اسے مقرر کیا گیا تھا۔ کیا آپ ابتدا میں نہیں دیکھتے کہ فاسق کو مقرر کرنا جائز نہیں قرار دیا گیا تھا کیونکہ یہ اس کے ابطال کا باعث بنتا ہے جس کے لیے اسے مقرر کیا گیا تھا؟ اور یہ بھی اسی طرح ہے۔

دوسروں نے کہا: وہ معزول نہیں ہوتا مگر کفر سے، یا نماز قائم کرنا چھوڑ دینے سے، یا اس کی دعوت چھوڑنے سے، یا شریعت की किसी چیز کے چھوڑنے سے، آپ ﷺ کے عبادہ کی حدیث میں اس قول کی وجہ سے: "اور یہ کہ ہم اہل اقتدار سے اقتدار کے لیے جھگڑا نہ کریں۔" [فرمایا]: "سوائے اس کے کہ تم کھلا کفر دیکھو، جس پر تمہارے پاس اللہ کی طرف سے کوئی دلیل ہو"(2)۔

اور عوف بن مالک(3) کی حدیث میں ہے: "نہیں، جب تک وہ تم میں نماز قائم رکھیں"(4) [آخر] حدیث(5) تک۔ ان دونوں کو مسلم نے روایت کیا ہے۔ اور ام سلمہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "تم پر ایسے حکمران مقرر کیے جائیں گے(6)، جن کے [کچھ کاموں] کو تم پہچانو گے اور [کچھ کو] ناپسند کرو گے۔ جس نے [برائی کو] ناپسند کیا وہ [گناہ سے] بری ہو گیا، اور جس نے انکار کیا وہ محفوظ رہا، لیکن [وہ نہیں] جو راضی ہوا اور پیچھے چلا"(7)۔ انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، کیا ہم ان سے نہ لڑیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "نہیں، جب تک وہ نماز پڑھتے رہیں۔" یعنی: جس نے دل سے ناپسند کیا اور دل سے انکار کیا۔ اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے(8)۔

چودہویں بات: امام پر واجب ہے کہ وہ خود کو معزول کر لے اگر وہ اپنے نفس میں کوئی ایسی کمی پائے جو امامت پر اثر انداز ہو۔ لیکن اگر اسے کوئی کمی محسوس نہ ہو؛ تو کیا اس کے لیے جائز ہے کہ وہ خود کو معزول کرے اور کسی دوسرے کو مقرر کر دے؟ اس میں لوگوں کا اختلاف ہے: ان میں سے بعض نے کہا: اسے ایسا کرنے کا حق نہیں ہے، اور اگر اس نے ایسا کیا تو اس کی امامت ختم نہیں ہوگی| اور ان میں سے بعض نے کہا: اسے ایسا کرنے کا حق ہے۔

اور اس بات کی دلیل کہ امام جب خود کو معزول کرے تو وہ معزول ہو جاتا ہے، ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کا یہ قول ہے: "مجھے [اس عہدے سے] سبکدوش کر دو، مجھے سبکدوش کر دو۔" اور صحابہ کا یہ قول: "نہ ہم آپ کو سبکدوش کریں گے اور نہ آپ سے سبکدوشی مانگیں گے، رسول اللہ ﷺ نے آپ کو آگے کیا ہے..."

---

(1) نسخوں میں ہے: "ان میں قیام کرنا"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) اسے بخاری (7056) اور مسلم (1709) کتاب الامارہ (3/1470) نے روایت کیا ہے، اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) وہ ابوعبدالرحمن، الاشجعی الغطفانی ہیں، جنہوں نے فتح مکہ اور جنگ موتہ میں شرکت کی، سن (73ھ) میں وفات پائی۔ السیر 2/487۔ (4) صحیح مسلم (1855)، اور یہ المسند (23981) میں ہے۔ (5) (ز) میں ہے: "اور دو حدیثیں"۔ (6) (د) میں ہے: "عنقریب مقرر کیے جائیں گے"۔ (7) (ظ) میں ہے: "اور بیعت کی"۔ (8) نمبر (1854) (63)، اور یہ المسند (26528) میں ہے۔

407 Surah Al-Baqarah: Verse 30

...for our religion, so who can hold you back? The Messenger of Allah ﷺ was pleased with you for our religion, so should we not be pleased with you?!(1) If it were not permissible for him to do that, the Companions would have objected to it and would have said to him: You have no right to say this, and you have no right to do it. Since the Companions approved of it, it is known that the Imam has the right to do that. Also, because the Imam acts on behalf of others(3), his judgment must be like that of a judge and an agent if he dismisses himself. For the Imam is the agent of the Ummah and its deputy. Since it is agreed that an agent, a judge, and everyone who represents another in something has the right to dismiss himself, the Imam likewise must be like them. And Allah knows best.

Fifteenth: If the Imamate is established by the consensus of 'Ahl al-Hall wal-Aqd' (those who loosen and bind/decision-makers) - or by one as previously mentioned - it becomes obligatory for all people to pledge allegiance to him in listening and obedience, and in upholding the Book of Allah and the Sunnah of His Messenger ﷺ. Whoever refuses to pledge allegiance for an excuse is excused, and whoever refuses without an excuse is compelled and forced, so that the word of Muslims does not become divided.

If allegiance is pledged to two caliphs, the first is the caliph, and the other is killed. There is disagreement regarding his "killing": is it physical, or metaphorical; such that his dismissal is his killing and death? The first is more apparent. The Messenger of Allah ﷺ said: "If allegiance is pledged to two caliphs, kill the latter of them." Reported by Abu Sa’id al-Khudri, narrated by Muslim(4).

In the hadith of Abdullah bin Amr, from the Prophet ﷺ, that he heard him saying: "Whoever pledges allegiance to an Imam, giving him the deal of his hand and the fruit of his heart, let him obey him if he can. If another comes to dispute with him, then strike the neck of the other." Narrated by Muslim(5) also, and from the hadith of Arfajah(6): "Strike him with the sword, whoever he may be."(7)

---

(1) In (D) and (Z): "Will we not...". (2) Reported by Ahmad in 'Fada'il al-Sahaba' (133) in brief, and it contains Talid bin Sulaiman: Ibn Ma'in accused him of lying, and Al-Hafiz cited this hadith in 'Talkhis al-Habir' 4/45, and attributed it to Abu Khayr al-Taliqani in 'Al-Sunnah', then said: it is 'munkar' (denounced) in its text, and weak and interrupted in its chain of narration. (3) In (M): "for the unseen". (4) Number (1853). (5) Number

(1844), and it is in 'Al-Musnad' (6501). (6) Ibn Shurayh, and it is said otherwise, al-Ashja'i, he was a Companion, Muslim, Abu Dawood, and al-Nasa'i narrated one hadith from him, which is this hadith. 'Tahdhib al-Kamal' 19/555, and 'Al-Isabah' 6/411. (7) In (Z): "whatever".

407 सूरा अल-बकरा: आयत 30

...हमारे धर्म के लिए, तो आपको कौन पीछे हटा सकता है? अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे धर्म के लिए आपसे प्रसन्न थे, तो क्या हम आपसे प्रसन्न न हों?!(1) यदि उनके लिए ऐसा करना जायज़ न होता, तो सहाबा (साथियों) ने इसका विरोध किया होता और उनसे कहा होता: आपको यह कहने का अधिकार नहीं है, और आपको इसे करने का अधिकार नहीं है। जब सहाबा ने इसे स्वीकार कर लिया, तो यह ज्ञात हो गया कि इमाम को ऐसा करने का अधिकार है। इसके अलावा, क्योंकि इमाम दूसरों की ओर से कार्य करता है(3), उसका निर्णय एक न्यायाधीश और एक प्रतिनिधि के निर्णय की तरह होना चाहिए यदि वह स्वयं को पदमुक्त करता है। इमाम उम्माह का प्रतिनिधि और उसका उप-प्रमुख है। चूँकि इस बात पर सहमति है कि एक प्रतिनिधि, एक न्यायाधीश और वह हर कोई जो किसी चीज़ में दूसरे का प्रतिनिधित्व करता है, उसे स्वयं को पदमुक्त करने का अधिकार है, इसलिए इमाम को भी उनके समान होना चाहिए। और अल्लाह बेहतर जानता है।

पंद्रहवाँ: यदि 'अहल अल-हल्ल वल-अक्द' (निर्णय लेने वाले) की सहमति से - या जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, एक के द्वारा - इमामियत स्थापित हो जाती है, तो सभी लोगों के लिए यह अनिवार्य हो जाता है कि वे सुनने और आज्ञाकारिता में, और अल्लाह की किताब और उसके रसूल ﷺ की सुन्नत को कायम रखने में उसके प्रति निष्ठा की शपथ लें। जो कोई किसी बहाने से निष्ठा की शपथ लेने से मना करता है, उसे क्षमा कर दिया जाता है, और जो बिना किसी बहाने के मना करता है, उसे मजबूर और विवश किया जाता है, ताकि मुसलमानों की एकता खंडित न हो।

यदि दो खलीफाओं के प्रति निष्ठा की शपथ ली जाती है, तो पहला खलीफा होता है, और दूसरे को मार दिया जाता है। उसकी "हत्या" के संबंध में मतभेद है: क्या यह शारीरिक है, या प्रतीकात्मक; जैसे कि उसकी बर्खास्तगी ही उसकी हत्या और मृत्यु है? पहला अधिक स्पष्ट है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "यदि दो खलीफाओं के प्रति निष्ठा की शपथ ली जाती है, तो उनमें से बाद वाले को मार डालो।" अबू सईद अल-खुदरी द्वारा रिपोर्ट किया गया, मुस्लिम (4) द्वारा वर्णित।

अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस में, पैगंबर ﷺ से, कि उन्होंने उन्हें यह कहते हुए सुना: "जो कोई किसी इमाम के प्रति निष्ठा की शपथ लेता है, उसे अपने हाथ का सौदा और अपने दिल का फल देता है, तो उसे चाहिए कि वह उसकी आज्ञा का पालन करे यदि वह सक्षम हो। यदि कोई दूसरा उससे विवाद

करने आए, तो दूसरे की गर्दन उड़ा दो।" मुस्लिम (5) द्वारा भी वर्णित, और अरफजाह (6) की हदीस से: "उसे तलवार से मारो, चाहे वह कोई भी हो।" (7)

---

(1) (द) और (ज़) में: "क्या हम नहीं..."। (2) अहमद द्वारा 'फदा'इल अल-सहाबा' (133) में संक्षिप्त रूप में रिपोर्ट किया गया, और इसमें तलीद बिन सुलेमान शामिल हैं: इब्न मुईन ने उन पर झूठ बोलने का आरोप लगाया, और अल-हाफ़िज़ ने इस हदीस को 'तलखीस अल-हबीर' 4/45 में उद्धृत किया, और इसे 'अल-सुन्नत' में अबू खैर अल-तालिकानी को श्रेय दिया, फिर कहा: यह इसके पाठ में 'मुनकर' (अस्वीकृत) है, और इसके वर्णन की श्रृंखला में कमजोर और खंडित है। (3) (म) में: "अनदेखे के लिए"। (4) संख्या (1853)। (5) संख्या (1844), और यह 'अल-मुसनद' (6501) में है। (6) इब्न शुरैह, और अन्यथा कहा जाता है, अल-अशजई, वे एक सहाबी थे, मुस्लिम, अबू दाऊद और अल-नसाई ने उनसे एक हदीस वर्णित की है, जो यह हदीस है। 'तहजीब अल-कमाल' 19/555, और 'अल-इसाबा' 6/411। (7) (ज़) में: "जो"।

٤٠٧ سورة البقرہ: آیت ٣٠

...ہمارے دین کے لیے، تو آپ کو کون پیچھے ہٹا سکتا ہے؟ رسول اللہ ﷺ ہمارے دین کے لیے آپ سے راضی تھے تو کیا ہم آپ سے راضی نہ ہوں؟!(١) اگر آپ کے لیے ایسا کرنا جائز نہ ہوتا تو صحابہ کرام اس کا انکار کرتے اور آپ سے کہتے: آپ کو یہ کہنے کا حق نہیں ہے اور نہ ہی یہ کرنے کا حق ہے، پس جب صحابہ نے اسے برقرار رکھا تو معلوم ہوا کہ امام کو ایسا کرنے کا حق ہے، اور اس لیے کہ امام دوسروں کا نگران (نمائندہ) ہے(٣)، تو اس کا حکم حاکم اور وکیل کے حکم جیسا ہونا چاہیے جب وہ خود کو معزول کر دے، کیونکہ امام امت کا وکیل اور اس کا نائب ہے، اور جب اس بات पर اتفاق ہے کہ وکیل، حاکم اور ہر وہ شخص جو کسی چیز میں دوسرے کا نائب ہو اسے خود کو معزول کرنے کا حق ہے، تو اسی طرح امام کے لیے بھی ضروری ہے کہ وہ انہی کی طرح ہو۔ واللہ اعلم۔

پندرھویں بات: جب اہل الحل والعقد کے اتفاق سے - یا جیسا کہ پہلے گزر چکا ایک کے ذریعے - امامت منعقد ہو جائے تو تمام لوگوں پر سمع و طاعت اور اللہ کی کتاب اور اس کے رسول ﷺ کی سنت کے قیام پر اس کی بیعت کرنا واجب ہو جاتا ہے۔ اور جو کسی عذر کی بنا پر بیعت سے انکار کرے اسے معذور سمجھا جائے گا، اور جو بغیر کسی عذر کے انکار کرے اسے مجبور اور دباؤ ڈالا جائے گا تاکہ مسلمانوں کا اتحاد پارہ پارہ نہ ہو۔

اور جب دو خلیفوں کے لیے بیعت کر لی جائے تو پہلا خلیفہ ہے، اور دوسرے کو قتل کیا جائے گا۔ اور اس کے قتل کے بارے میں اختلاف ہے: کیا وہ حسی (جسمانی) ہے یا معنوی؛ یعنی اس کی معزولی ہی اس کا قتل اور موت ہے؟ اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب

دو خلیفوں کی بیعت کی جائے تو ان میں سے دوسرے کو قتل کر دو۔" اسے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ نے روایت کیا، اور مسلم (٤) نے اس کی تخریج کی۔

اور عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث میں ہے، نبی ﷺ سے کہ انہوں نے آپ کو فرماتے ہوئے سنا: "جس نے کسی امام کی بیعت کی، اپنا ہاتھ اس کے ہاتھ میں دیا اور اپنے دل کا ثمر (خلوص) اسے عطا کیا، تو اگر وہ استطاعت رکھتا ہو تو اس کی اطاعت کرے۔ پھر اگر کوئی دوسرا اس سے جھگڑا کرنے آئے تو اس دوسرے کی گردن اڑا دو۔" اسے بھی مسلم (٥) نے روایت کیا، اور عرفجہ (٦) کی حدیث سے مروی ہے: "تو اسے تلوار سے مارو خواہ وہ کوئی بھی ہو۔"(٧)

---

(١) (د) اور (ظ) میں: "افلا" (کیا ہم نہیں)۔ (٢) اسے احمد نے فضائل الصحابہ (١٣٣) میں مختصراً روایت کیا ہے، اور اس میں تلید بن سلیمان ہے: ابن معین نے اسے جھوٹ سے متہم کیا، اور الحافظ نے اس حدیث کو تلخیص الحبیر ٤/ ٤٥ میں ذکر کیا ہے، اور اسے ابو خیر الطالقانی کی السنہ کی طرف منسوب کیا، پھر کہا: اور یہ متن کے اعتبار سے منکر ہے، سند کے اعتبار سے ضعیف اور منقطع ہے۔ (٣) (م) میں: "للغیب"۔ (٤) رقم (١٨٥٣)۔ (٥) رقم (١٨٤٤)، اور یہ مسند (٦٥٠١) میں ہے۔ (٦) ابن شریح، اور کچھ اور بھی کہا گیا ہے، الاشجعی، صحابی ہیں، ان سے مسلم، ابو داؤد اور نسائی نے صرف ایک ہی حدیث روایت کی ہے، اور وہ یہی حدیث ہے۔ تہذیب الکمال ١٩/ ٥٥٥، اور الاصابہ ٦/٤١١۔ (٧) (ظ) میں: "ما"۔

Surah Al-Baqarah: Verse 30 408

...was."(1). This is the clearest evidence for the prohibition of appointing two Imams (leaders), because that leads to hypocrisy, opposition, discord, the emergence of fitna (strife), and the loss of blessings. However, if the regions are far apart and distinct, such as Al-Andalus and Khorasan, then it is permissible(2), as will be explained later, God willing.

Sixteenth: If a rebel rises against an Imam known for justice, it is obligatory for the people to fight him. If the Imam is sinful (fasiq) and the rebel appears to be just, it is not appropriate for people to hasten to support the rebel until his matter regarding the justice he displays becomes clear, or the consensus of the community agrees to depose the first one. This is because everyone who seeks such a position manifests righteousness from himself until he is empowered, then he returns to his habit of doing the opposite of what he displayed.

Seventeenth: As for appointing two or three Imams in one era and one land, it is not permissible by consensus for the reasons we mentioned.

Imam Abu al-Ma'ali(3) said: Our companions held the view of prohibiting the appointment of the Imamate for two people in different ends of the world. Then they said: If the appointment of the Imamate happened for two people, it would be treated like two guardians marrying one woman to two husbands without either being aware of the other's contract. He said: In my opinion, the appointment of the Imamate for two people in one region with narrow borders and administrative districts is not permissible, and consensus has been reached on it. But if the distance is great and there is a vast gap between the two Imams, then there is room for probability in that, and it is outside of the definitive matters.

Master Abu Ishaq(4) used to permit that in two regions extremely far apart, so that the rights of the people and their rulings would not be disrupted. The Karramiyya went to the permissibility of appointing two Imams without detail, and they are committed to the permissibility of that in one city, and they held that Ali and Mu'awiya were both Imams.

(1) Sahih Muslim (1852), and it is in Al-Musnad (18295). (2) In (D): then that is permissible. (3) Al-Irshad pp. 357-358. (4) Ibrahim bin Muhammad bin Ibrahim al-Isfara'ini, the legal theorist, theologian, Shafi'i jurist, one of the mujtahids of his era, and from him most of the sheikhs of Nishapur took theology and principles. Among

his works: "Jami' al-Khali fi Usul al-Din wa al-Radd 'ala al-Mulhidin" and "Ta'liqa fi Usul al-Fiqh". He died in 418 AH. Tabaqat al-Shafi'iyya al-Kubra 4/256, and al-Siyar 17/353.

सूरह अल-बकरा: आयत 30 408

...था।"(1)। यह दो इमामों (नेताओं) की नियुक्ति पर रोक लगाने का सबसे स्पष्ट प्रमाण है, क्योंकि इससे पाखंड, विरोध, कलह, फितना (अशांति) का उदय और सुख-सुविधाओं का विनाश होता है। हालांकि, यदि क्षेत्र एक-दूसरे से बहुत दूर और अलग-अलग हों, जैसे कि अल-अंडालूस और खुरासान, तो यह जायज़ है(2), जैसा कि इंशाअल्लाह (ईश्वर ने चाहा तो) बाद में स्पष्ट किया जाएगा।

सोलहवीं: यदि कोई विद्रोही ऐसे इमाम के खिलाफ खड़ा होता है जो न्याय के लिए जाना जाता है, तो लोगों के लिए उसके खिलाफ जिहाद करना अनिवार्य है। यदि इमाम पापी (फासिक) हो और विद्रोही न्यायप्रिय दिखता हो, तो लोगों को विद्रोही का समर्थन करने में जल्दबाजी नहीं करनी चाहिए जब तक कि उसके द्वारा दिखाए जाने वाले न्याय का मामला स्पष्ट न हो जाए, या समुदाय पहले इमाम को हटाने पर सहमत न हो जाए। ऐसा इसलिए है क्योंकि जो कोई भी ऐसे पद की मांग करता है वह स्वयं को तब तक नेक दिखाता है जब तक वह सक्षम नहीं हो जाता, फिर वह अपनी प्रदर्शित अच्छाई के विपरीत अपनी आदत पर लौट आता है।

सत्रहवीं: जहां तक एक ही युग और एक ही देश में दो या तीन इमामों की नियुक्ति की बात है, तो जैसा कि हमने उल्लेख किया है, आम सहमति (इज्मा) से इसकी अनुमति नहीं है।

इमाम अबू अल-माली(3) ने कहा: हमारे साथियों ने दुनिया के दो छोरों पर दो व्यक्तियों के लिए इमामत के अनुबंध को प्रतिबंधित करने का विचार अपनाया है। फिर उन्होंने कहा: यदि दो व्यक्तियों के लिए इमामत का अनुबंध हो जाता है, तो इसे एक महिला का दो संरक्षकों द्वारा दो पतियों से निकाह कराने के समान माना जाएगा, जबकि उनमें से किसी को भी दूसरे के अनुबंध का पता न हो। उन्होंने कहा: मेरे विचार में, एक ही क्षेत्र में जिसके अधिकार क्षेत्र और प्रशासनिक विभाजन संकुचित हों, दो व्यक्तियों के लिए इमामत का अनुबंध जायज़ नहीं है, और इस पर आम सहमति हो चुकी है। लेकिन यदि दूरी बहुत अधिक हो और दोनों इमामों के बीच विशाल फासला हो, तो इसमें संभावना की गुंजाइश है, और यह निर्णायक मामलों से बाहर है।

उस्ताद अबू इसहाक(4) इसे दो अत्यधिक दूर स्थित प्रांतों में जायज़ मानते थे, ताकि लोगों के अधिकारों और उनके फैसलों में बाधा न आए। कर्रामिया संप्रदाय बिना किसी विवरण के दो इमामों की नियुक्ति की वैधता की ओर गया, और वे एक ही शहर में भी इसकी अनुमति देने के लिए प्रतिबद्ध हैं, और उनका मानना था कि अली और मुआविया दोनों इमाम थे।

(1) सहीह मुस्लिम (1852), और यह अल-मुसनद (18295) में है। (2) (द) में: तो वह जायज़ है। (3) अल-इरशाद पृ. 357-358। (4) इब्राहिम बिन मुहम्मद बिन इब्राहिम अल-इसफरायिनी, उसूली (सिद्धांतवादी), मुतकाल्लिम (धर्मशास्त्री), शाफ़ई फकीह, अपने समय के मुजतहिदों में से एक, और उनसे ही निशापुर के अधिकांश शेखों ने धर्मशास्त्र और सिद्धांत सीखे। उनकी कृतियों में शामिल हैं: "जामि अल-खली फी उसूल अल-दीन व अल-रद अल अल-मुल्हिदीन" और "तालीका फी उसूल अल-फिक्ह"। उनका निधन 418 हिजरी में हुआ। तबकात अल-शाफिइय्या अल-कुबरा 4/256, और अल-सियार 17/353।

سورة البقرہ: آیت 30 408

تھا۔"(1)۔ یہ دو اماموں کے تقرر کی ممانعت پر سب سے واضح دلیل ہے، کیونکہ اس سے منافقت، مخالفت، تفرقہ، فتنوں کا ظہور اور نعمتوں کا زوال ہوتا ہے۔ لیکن اگر خطے دور دراز اور الگ تھلگ ہوں، جیسے اندلس اور خراسان، تو یہ جائز ہے(2)، جیسا کہ ان شاء اللہ تعالیٰ آگے بیان کیا جائے گا۔

سولہویں بات: اگر کوئی باغی کسی ایسے امام کے خلاف نکلے جو اپنے عدل و انصاف کی وجہ سے مشہور ہو، تو لوگوں پر اس کے خلاف جہاد کرنا واجب ہے۔ لیکن اگر امام فاسق ہو اور باغی عدل کا اظہار کرنے والا ہو، تو لوگوں کے لیے مناسب نہیں کہ وہ باغی کی حمایت میں جلدی کریں جب تک کہ اس کے عدل کے اظہار کا معاملہ واضح نہ ہو جائے، یا جماعت کا کلام پہلے امام کو معزول کرنے پر متفق نہ ہو جائے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ جو بھی اس طرح کے معاملے (منصب) کا طلبگار ہوتا ہے وہ اپنی ذات سے نیکی کا اظہار کرتا ہے، یہاں تک کہ جب وہ قدرت پا لیتا ہے تو وہ اپنی اسی عادت کی طرف لوٹ جاتا ہے جو اس کے ظاہر کے خلاف ہوتی ہے۔

سترہویں بات: رہا ایک ہی زمانے اور ایک ہی شہر میں دو یا تین اماموں کا تقرر، تو جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اجماع کے مطابق یہ جائز نہیں ہے۔

امام ابو المعالی(3) نے فرمایا: ہمارے اصحاب اس طرف گئے ہیں کہ دنیا کے دو کناروں میں دو شخصوں کے لیے عقدِ امامت ممنوع ہے۔ پھر انہوں نے کہا: اگر دو شخصوں کے لیے عقدِ امامت ہو جائے، تو اس کی مثال ایسی ہے جیسے دو ولی ایک ہی عورت کا نکاح دو شوہروں سے کر دیں اور ان میں سے کسی کو دوسرے کے عقد کا پتہ نہ ہو۔ انہوں نے کہا: میرے نزدیک اس میں یہ

بات ہے کہ ایک ہی علاقے میں جس کے حدود اور انتظامی تقسیم تنگ ہوں، دو شخصوں کے لیے عقدِ امامت جائز نہیں ہے، اور اس پر اجماع ہو چکا ہے۔ لیکن اگر فاصلہ بہت زیادہ ہو اور دونوں اماموں کے درمیان لمبی دوری حائل ہو، تو اس میں احتمال کی گنجائش ہے، اور یہ قطعی معاملات سے خارج ہے۔

اور استاد ابو اسحاق(4) اسے انتہائی دور دراز واقع دو علاقوں میں جائز قرار دیتے تھے، تاکہ لوگوں کے حقوق اور ان کے احکام معطل نہ ہوں۔ اور کرّامیہ بغیر کسی تفصیل کے دو اماموں کے تقرر کے جواز کی طرف گئے، اور ان پر لازم آتا ہے کہ وہ ایک ہی شہر میں بھی اسے جائز قرار دیں، اور وہ اس بات کے قائل ہوئے کہ علی اور معاویہ دونوں امام تھے۔

(1) صحیح مسلم (1852)، اور یہ مسند (18295) میں ہے۔ (2) (د) میں ہے: پس وہ جائز ہے۔ (3) الارشاد ص 357 - 358۔ (4) ابراہیم بن محمد بن ابراہیم الاسفراییني، اصولی، متکلم، شافعی فقیہ، اپنے زمانے کے مجتہدین میں سے ایک، ان سے ہی نیشاپور کے عام شیوخ نے علم کلام اور اصول اخذ کیے۔ ان کی تصانیف میں سے: "جامع الخلی فی اصول الدین والرد علی الملحدین" اور "تعلیقہ فی اصول الفقہ" ہیں۔ وفات 418ھ میں ہوئی۔ طبقات الشافعیہ الکبریٰ 256/4، اور السیر 353/17۔

Page 409 Surah Al-Baqarah: Verse 30

They said: If there were two in two different countries or regions, each of them would be better at managing what is in his hands and controlling what is adjacent to him. And since it was permissible to send two prophets in the same era, and that did not lead to the invalidation of prophecy, the Imamate (leadership) would be more so, and that would not lead to the invalidation of the Imamate. The answer is that this would be permissible were it not for the prohibition of Islamic law against it, based on his saying: "Then kill the latter of the two" (1). And because the Ummah (community) is against it. As for Mu'awiyah, he did not claim the Imamate for himself; rather (2) he claimed the governorship of Sham (Levant) through the appointment by those Imams before him. What indicates this is the consensus of the Ummah in their era that the Imam was one of them (3), and neither of them said: "I am an Imam, and my opponent is an Imam." If they say: Reason does not deem that impossible, and there is nothing in traditional reports (As-Sam') to prevent it, we say: The strongest traditional report is consensus, and it has been found to be preventive.

His saying (Exalted is He): {They said, "Will You place therein those who will make mischief therein"} [Al-Baqarah: 30]. We know for certain that the angels know nothing except what they have been taught, and they do not precede Him in speech. This is general to all angels because His saying: {They do not precede Him in speech} [Al-Anbiya: 27] was stated as a form of praise for them. So how did they say: {Will You place therein those who will make mischief therein}?

It was said: The meaning is that when they heard the word "Khalifah" (representative/successor), they understood that among the children of Adam there would be those who cause mischief, since the intended purpose of a Khalifah is reform and leaving corruption. However, they generalized the judgment of disobedience to all. So the Lord, Exalted is He, clarified that among them are those who cause mischief and those who do not. He said, to soothe their hearts: {I know}. He proved that by teaching Adam the names and revealing to them the hidden depth of His knowledge.

It was also said: The angels had seen and known the mischief caused by the Jinn and their shedding of blood. This is because the Jinn were (4) on Earth before the creation of Adam; they caused mischief and shed blood. So God sent Iblis to them with an army of angels, and he killed them and drove them (5) to the seas and mountaintops (6). From then on, pride entered him. So their saying: {Will You place therein...} came in the form of an inquiry.

(1) Its citation was previously mentioned on p. 407. (2) In (Z): Rather. (3) In (D): One of these. (4) In (Z): She was [fem.]. (5) In (D): And they drove them. (6) No Marfu' (traceable to the Prophet) report has been established regarding this; rather, Al-Hakim 2/261 related something similar from Ibn Abbas as his own saying.

पृष्ठ ४०९ सूरा अल-बकरा: आयत ३०

उन्होंने कहा: यदि दो अलग-अलग देशों या क्षेत्रों में दो (इमाम) हों, तो उनमें से प्रत्येक अपने पास की चीज़ों के प्रबंधन में और अपने अधीन क्षेत्र को नियंत्रित करने में अधिक सक्षम होगा। और चूँकि एक ही युग में दो नबियों को भेजना जायज़ था, और इससे नबूवत (पैग़म्बरी) का खंडन नहीं हुआ, तो इमामत (नेतृत्व) इसके अधिक योग्य होगी, और इससे इमामत का खंडन नहीं होगा। इसका उत्तर यह है कि यह जायज़ होता यदि शरीयत ने इसे मना न किया होता, उनके इस कथन के कारण: "तो उन दोनों में से बाद वाले को मार डालो" (१)। और इसलिए कि उम्मत (समुदाय) इसके विरुद्ध है। जहाँ तक मुआविया का सवाल है, उन्होंने अपने लिए इमामत का दावा नहीं किया था; बल्कि (२) उन्होंने अपने से पहले के इमामों द्वारा नियुक्त किए जाने के माध्यम से शाम (लेवेंट) की सूबेदारी का दावा किया था। इस बात का प्रमाण उनके युग में उम्मत का इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है कि इमाम उन दोनों में से एक ही था (३), और उनमें से किसी ने भी यह नहीं कहा: "मैं इमाम हूँ, और मेरा विरोधी इमाम है।" यदि वे कहें: बुद्धि इसे असंभव नहीं मानती, और श्रुत प्रमाण (अल-समअ) में ऐसा कुछ नहीं है जो इसे रोकता हो, तो हम कहेंगे: सबसे मजबूत श्रुत प्रमाण इज्मा (आम सहमति) है, और यह निषेध के पक्ष में पाया गया है।

अल्लाह ताला का कथन: {उन्होंने कहा, "क्या तू उसमें ऐसे व्यक्ति को नियुक्त करेगा जो उसमें बिगाड़ पैदा करेगा"} [अल-बकरा: ३०]। हम निश्चित रूप से जानते हैं कि फरिश्ते केवल वही जानते हैं जो उन्हें सिखाया गया है, और वे अल्लाह से पहले बात नहीं करते। यह सभी फरिश्तों के बारे में सामान्य है क्योंकि अल्लाह का कथन: {वे अल्लाह से आगे बढ़कर बात नहीं करते} [अल-अंबिया: २७] उनकी प्रशंसा के रूप में आया है। तो उन्होंने कैसे कहा: {क्या तू उसमें ऐसे व्यक्ति को नियुक्त करेगा जो उसमें बिगाड़ पैदा करेगा}?

तो कहा गया: इसका अर्थ यह है कि जब उन्होंने "ख़लीफ़ा" शब्द सुना, तो वे समझ गए कि आदम की संतान में ऐसे लोग होंगे जो बिगाड़ पैदा करेंगे, क्योंकि ख़लीफ़ा का उद्देश्य सुधार और भ्रष्टाचार को छोड़ना है। लेकिन उन्होंने अवज्ञा के निर्णय को सभी पर सामान्य कर दिया। इसलिए अल्लाह ताला ने स्पष्ट किया कि उनमें बिगाड़ पैदा करने वाले भी हैं और नहीं करने वाले भी। अल्लाह ने उनके दिलों की तसल्ली के लिए कहा: {मैं जानता हूँ}। और अल्लाह ने आदम को नाम सिखाकर और उनके सामने अपने ज्ञान के रहस्यों को उजागर करके इसे सिद्ध कर दिया।

और यह भी कहा गया है: फरिश्तों ने जिन्न द्वारा किए गए बिगाड़ और उनके द्वारा बहाए गए खून को देखा और जाना था। इसका कारण यह है कि आदम के निर्माण से पहले पृथ्वी पर (४) जिन्न थे; उन्होंने बिगाड़ पैदा किया और खून बहाया। तो अल्लाह ने इब्लीस को फरिश्तों की एक सेना के साथ उनके पास भेजा, और उसने उन्हें मार डाला और उन्हें (५) समुद्रों और पहाड़ों की चोटियों (६) पर भगा दिया। तब से उसके भीतर घमंड पैदा हो गया। तो उनका यह कथन: {क्या तू उसमें नियुक्त करेगा...} एक प्रश्न के रूप में आया था।

---

(१) इसका स्रोत पृष्ठ ४०७ पर पहले दिया जा चुका है। (२) (ज़) संस्करण में: बल्कि। (३) (द) संस्करण में: इनमें से एक। (४) (ज़) संस्करण में: थी। (५) (द) संस्करण में: और उन्होंने उन्हें भगा दिया। (६) इस बारे में कोई 'मरफ़ू (पैगंबर तक पहुँचा हुआ) हदीस साबित नहीं है; बल्कि अल-हाकिम २/२६१ ने इब्न अब्बास से उनके अपने कथन के रूप में ऐसा ही कुछ उल्लेख किया है।

صفحہ ۴۰۹ سورۃ البقرۃ: آیت ۳۰

انہوں نے کہا: اگر دو مختلف شہروں یا علاقوں میں دو (امام) ہوں، تو ان میں سے ہر ایک اپنے ماتحت معاملات کو سنبھالنے اور اپنے قریبی امور کو ضبط کرنے میں زیادہ بہتر ہوگا۔ اور چونکہ ایک ہی زمانے میں دو نبیوں کا بھیجا جانا جائز تھا اور اس سے نبوت باطل نہیں ہوئی، تو امامت اس کے زیادہ لائق ہے، اور اس سے امامت باطل نہیں ہوگی۔ جواب یہ ہے کہ یہ جائز ہوتا اگر شریعت میں اس کی ممانعت نہ ہوتی، آپؐ کے اس فرمان کی وجہ سے: "تو ان میں سے دوسرے کو قتل کر دو" (۱)۔ اور اس لیے کہ امت اس (دو اماموں کے وجود) کے خلاف ہے۔ جہاں تک معاویہؓ کا تعلق ہے، انہوں نے اپنے لیے امامت کا دعویٰ نہیں کیا تھا، بلکہ (۲) انہوں نے اپنے سے پہلے کے ائمہ کی طرف سے مقرر کیے جانے کی بنیاد پر شام کی ولایت کا دعویٰ کیا تھا۔ اس پر دلالت کرنے والی چیز ان کے دور میں امت کا اس بات پر اجماع ہے کہ امام ان دونوں میں سے ایک ہی تھا (۳)، اور ان میں سے کسی نے یہ نہیں کہا: "میں امام ہوں اور میرا مخالف بھی امام ہے۔" اگر وہ کہیں: عقل اسے محال نہیں سمجھتی اور شرعی دلائل (سمع) میں ایسی کوئی چیز نہیں جو اس سے روکے، تو ہم کہیں گے: مضبوط ترین شرعی دلیل اجماع ہے، اور وہ ممانعت پر واقع ہو چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {انہوں نے کہا: کیا تو زمین میں اسے (خلیفہ) بنائے گا جو اس میں فساد پھیلائے} [البقرہ: ۳۰]۔ ہم یقینی طور پر جانتے ہیں کہ فرشتے وہی جانتے ہیں جو انہیں سکھایا گیا ہے، اور وہ بات کرنے میں پہل نہیں کرتے۔ یہ تمام فرشتوں کے لیے عام ہے کیونکہ اللہ کا ارشاد: {وہ بات کرنے میں اس سے سبقت نہیں لے جاتے} [الانبیاء: ۲۷] ان کی مدح کے طور پر آیا ہے۔ تو پھر انہوں نے کیسے کہا: {کیا تو زمین میں اسے بنائے گا جو اس میں فساد پھیلائے}؟

پس کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ جب انہوں نے لفظ "خلیفہ" سنا تو وہ سمجھ گئے کہ بنی آدم میں ایسے لوگ ہوں گے جو فساد کریں گے، کیونکہ خلیفہ سے مقصود اصلاح اور فساد کو ترک کرنا ہے۔ لیکن انہوں نے نافرمانی کے حکم کو سب پر عام کر دیا، تو اللہ رب العزت نے واضح فرمایا کہ ان میں وہ بھی ہیں جو فساد کریں گے اور وہ بھی جو نہیں کریں گے، پس ان کے دلوں کی تسلی کے لیے فرمایا: {بے شک میں جانتا ہوں}۔ اور اللہ نے آدم کو نام سکھا کر اور اپنے علم کے پوشیدہ راز ان پر ظاہر کر کے اسے ثابت کر دیا۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: فرشتوں نے جنات کے فساد اور ان کے خون بہانے کو دیکھا اور جانا تھا، اور یہ اس لیے کہ آدمؑ کی تخلیق سے پہلے زمین میں (۴) جنات تھے، پس انہوں نے فساد کیا اور خون بہایا۔ تو اللہ نے ابلیس کو فرشتوں کے ایک لشکر کے ساتھ ان کی طرف بھیجا، اس نے انہیں قتل کیا اور انہیں (۵) سمندروں اور پہاڑوں کی چوٹیوں (۶) کی طرف دھکیل دیا۔ اس وقت سے اس (ابلیس) میں غرور پیدا ہو گیا، چنانچہ ان کا قول: {کیا تو اس میں بنائے گا...} استفہام (سوال) کے طور پر آیا۔

---

(۱) اس کی تخریج صفحہ ۴۰۷ پر گزر چکی ہے۔ (۲) نسخہ (ظ) میں ہے: بلکہ۔ (۳) نسخہ (د) میں ہے: ان میں سے ایک۔ (۴) نسخہ (ز) میں ہے: تھی۔ (۵) نسخہ (د) میں ہے: اور انہوں نے انہیں دھکیلا۔ (۶) اس بارے میں کوئی مرفوع حدیث ثابت نہیں ہے، بلکہ حاکم نے ۲/۲۶۱ میں ابن عباسؓ سے ان کا قول نقل کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 30 410

...the pure: Is this successor (Khalifa) following the path of those Jinn who preceded him or not? This was said by Ahmad bin Yahya Tha'lab.

Ibn Zaid (1) and others said: God Almighty informed them that the successor would have descendants who would spread corruption on earth and shed blood. Therefore, they said this statement, either as an expression of wonder at God appointing as successor someone who would disobey Him, or at the disobedience toward God by someone He appointed as successor on His earth and bestowed favors upon. Or, it was out of a sense of gravity and magnitude regarding both matters (2) together: the succession and the disobedience (3).

Qatada said: God had informed them that if He placed a creation (4) on earth, they would spread corruption and shed blood. So they asked when the Almighty said: {Indeed, I will make upon the earth a successive authority}: Is it the one He informed them about or someone else?

This is a good saying, narrated by Abd al-Razzaq (5) who said: Ma'mar told us, from Qatada regarding His saying: {Will You place upon it one who causes corruption therein?} he said: God had informed them that if there were creation on earth, they would spread corruption in it and shed blood, hence they said: {Will You place upon it one who causes corruption therein?}. In his view, there is an omission in the speech, the meaning being: I am placing a successor on earth who will do such and such, and so they said: Will You place therein the one You informed us of or another? The first opinion is also very good, because it involves extracting and deriving knowledge from the implications of the words, which is only done by scholars, and the bridge between the two sayings is good, so reflect upon it.

It has been said: His questioning of the angels by saying: "How did you leave My servants?" - as is established...

(1) Abd al-Rahman bin Zaid bin Aslam, the freed slave of Umar (may God be pleased with him). He was a man of the Quran and Tafsir (exegesis). He compiled a Tafsir in one volume and a book on Abrogation (al-Nasikh wa al-Mansukh). He was the brother of Usama and Abdullah; there was some leniency in their reporting. He died in the year 182 AH. Siyar A'lam al-Nubala' 8/349. (2) In manuscript (Zha): "for the separate ones". (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/117. His saying: "either as an expression of wonder... etc." is not from the words of Ibn Zaid, but from the words of Ibn Atiyyah.

(4) In manuscript (Dal): "successors", and in (Zay): "successor". (5) Tafsir Abd al-Razzaq 1/42.

सूरह अल-बकरा: आयत 30 410

...विशुद्ध: क्या यह खलीफा (उत्तराधिकारी) उन जिन्नों के मार्ग पर है जो उससे पहले आए थे या नहीं? यह अहमद बिन यह्या सालब ने कहा था।

इब्न ज़ैद (1) और अन्य ने कहा: अल्लाह तआला ने उन्हें सूचित किया था कि खलीफा की संतान में ऐसे लोग होंगे जो धरती पर भ्रष्टाचार फैलाएंगे और खून बहाएंगे। इसलिए उन्होंने यह बात कही, या तो अल्लाह द्वारा किसी ऐसे व्यक्ति को अपना उत्तराधिकारी बनाने पर आश्चर्य व्यक्त करने के लिए जो उसकी अवज्ञा करेगा, या उस व्यक्ति द्वारा अल्लाह की अवज्ञा पर जिसे उसने अपनी धरती पर उत्तराधिकारी बनाया और उसे नियामतें प्रदान कीं। या फिर यह दोनों मामलों (2) की गंभीरता और विशालता को महसूस करने की वजह से था: खिलाफत और अवज्ञा (3)।

क़तादा ने कहा: अल्लाह ने उन्हें सूचित किया था कि यदि वह धरती पर किसी सृष्टि (4) को रखेगा, तो वे भ्रष्टाचार फैलाएंगे और खून बहाएंगे। इसलिए जब अल्लाह ने कहा: {निश्चय ही मैं धरती पर एक खलीफा बनाने वाला हूँ}, तो उन्होंने पूछा: क्या यह वही है जिसके बारे में उसने उन्हें बताया था या कोई और?

यह एक अच्छी बात है, जिसे अब्द अल-रज्जाक (5) ने रिवायत किया है। उन्होंने कहा: मामर ने हमें क़तादा से उसकी इस बात के बारे में बताया: {क्या तू उसमें उसे रखेगा जो उसमें भ्रष्टाचार फैलाएगा?} उन्होंने कहा: अल्लाह ने उन्हें सूचित किया था कि यदि धरती पर कोई सृष्टि होगी, तो वे उसमें भ्रष्टाचार फैलाएंगे और खून बहाएंगे, इसलिए उन्होंने कहा: {क्या तू उसमें उसे रखेगा जो उसमें भ्रष्टाचार फैलाएगा?}। उनके मत के अनुसार भाषण में कुछ शब्द छिपे हुए हैं, जिसका अर्थ है: मैं धरती पर एक खलीफा बनाने वाला हूँ जो ऐसा-ऐसा करेगा, तो उन्होंने कहा: क्या तू उसमें वही रखेगा जिसके बारे में तूने हमें बताया था या कोई और? पहला मत भी बहुत अच्छा है, क्योंकि इसमें शब्दों के निहितार्थ से ज्ञान निकालना और समझना शामिल है, जो केवल विद्वानों द्वारा किया जाता है, और दोनों कथनों के बीच का तालमेल अच्छा है, इसलिए इस पर विचार करें।

यह भी कहा गया है: फरिश्तों से उनका यह पूछना कि: "तुमने मेरे बंदों को कैसा छोड़ा?" - जैसा कि सिद्ध है...

(1) अब्द अल-रहमान बिन ज़ैद बिन असलम, उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के आज़ाद किए हुए गुलाम। वह कुरान और तफसीर (व्याख्या) के विद्वान थे। उन्होंने एक खंड में तफसीर और नासिख व मनसूख

(निरसन) पर एक पुस्तक संकलित की। वह उसामा और अब्दुल्ला के भाई थे; उनकी रिवायतों में कुछ शिथिलता थी। उनकी मृत्यु वर्ष 182 हिजरी में हुई। सियर आलम अल-नुबाला 8/349। (2) पांडुलिपि (ज़्हा) में: "अलग-अलग के लिए"। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/117। उनका कहना: "या तो आश्चर्य के तौर पर... आदि" इब्न ज़ैद के शब्द नहीं हैं, बल्कि इब्न अतिय्याह के शब्द हैं। (4) पांडुलिपि (दाल) में: "खलीफाओं", और (ज़य) में: "खलीफा"। (5) तफसीर अब्द अल-रज्जाक 1/42।

سورة البقرہ: آیت 30 410

...خالص: کیا یہ خلیفہ ان جنوں کے طریقے پر ہے جو اس سے پہلے گزر چکے ہیں یا نہیں؟ یہ احمد بن یحییٰ ثعلب نے کہا۔

ابن زید (1) اور دیگر نے کہا: اللہ تعالیٰ نے انہیں آگاہ کر دیا تھا کہ خلیفہ کی نسل میں ایسے لوگ ہوں گے جو زمین میں فساد مچائیں گے اور خون بہائیں گے۔ چنانچہ انہوں نے یہ بات کہی، یا تو اللہ کی طرف سے کسی ایسے شخص کو خلیفہ بنانے پر تعجب کے طور پر جو اس کی نافرمانی کرے گا، یا اس شخص کی طرف سے اللہ کی نافرمانی پر جسے اس نے اپنی زمین میں خلیفہ بنایا اور اسے نعمتوں سے نوازا۔ یا پھر یہ دونوں امور (2) یعنی خلافت اور نافرمانی (3) کی عظمت اور سنگینی کو محسوس کرنے کی وجہ سے تھا۔

قتادہ نے کہا: اللہ نے انہیں بتا دیا تھا کہ جب وہ زمین میں کوئی مخلوق (4) پیدا کرے گا تو وہ فساد کریں گے اور خون بہائیں گے۔ چنانچہ جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {بیشک میں زمین میں ایک خلیفہ بنانے والا ہوں} تو انہوں نے پوچھا: کیا یہ وہی ہے جس کے بارے میں اس نے انہیں بتایا تھا یا کوئی اور؟

یہ ایک اچھی بات ہے، جسے عبد الرزاق (5) نے روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: ہمیں معمر نے قتادہ سے ان کے قول: {کیا تو اس میں اسے بنائے گا جو اس میں فساد مچائے؟} کے بارے میں بتایا۔ انہوں نے کہا: اللہ نے انہیں بتا دیا تھا کہ اگر زمین میں کوئی مخلوق ہوئی تو وہ اس میں فساد پھیلائیں گے اور خون بہائیں گے، اسی لیے انہوں نے کہا: {کیا تو اس میں اسے بنائے گا جو اس میں فساد مچائے؟}۔ ان کے نزدیک کلام میں کچھ الفاظ مقدر (پوشیدہ) ہیں، جس کا معنی یہ ہے کہ:

میں زمین میں ایک خلیفہ بنانے والا ہوں جو ایسا ایسا کرے گا، تو انہوں نے کہا: کیا تو اس میں وہی بنائے گا جس کے بارے میں تو نے ہمیں بتایا تھا یا کوئی اور؟ پہلا قول بھی بہت اچھا ہے، کیونکہ اس میں الفاظ کے تقاضوں سے علم کا استخراج اور استنباط پایا جاتا ہے، اور یہ کام صرف علماء ہی کرتے ہیں، اور دونوں اقوال کے درمیان کا ربط بھی اچھا ہے، پس اس پر غور کریں۔

اور کہا گیا ہے کہ: اللہ تعالیٰ کا فرشتوں سے یہ سوال کرنا کہ: "تم نے میرے بندوں کو کس حال میں چھوڑا؟" - جیسا کہ ثابت ہے...

(1) عبد الرحمن بن زید بن اسلم، حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے آزاد کردہ غلام۔ وہ صاحبِ قرآن اور صاحبِ تفسیر تھے، انہوں نے ایک جلد میں تفسیر اور ناسخ و منسوخ پر ایک کتاب جمع کی تھی۔ وہ اسامہ اور عبداللہ کے بھائی تھے، اور ان کی روایات میں کچھ کمزوری پائی جاتی ہے۔ ان کی وفات سن 182ھ میں ہوئی۔ سیر الاعلام 8/349۔ (2) نسخہ (ظ) میں: "علیحدہ ہونے والوں کے لیے"۔ (3) المحرر الوجیز 117/1۔ ان کا یہ کہنا: "یا تو تعجب کے طور پر... الخ" ابن زید کا کلام نہیں ہے، بلکہ ابن عطیہ کا کلام ہے۔ (4) نسخہ (د) میں: "خلفاء"، اور (ز) میں: "خلیفہ"۔ (5) تفسیر عبد الرزاق 1/42۔

Surah Al-Baqarah: Verse 30 411

In Sahih Muslim (1) and others - it is only by way of (2) rebuking the one who said: "Will You place therein", and revealing what was already in His knowledge when He said to them: {Indeed, I know that which you do not know}. His saying: {one who will cause corruption therein}: "Who" (man) is in the position of the object of "Will You place" (taj'alu), and the second object is replaced by "therein" (fiha). "Yufsidu" (causes corruption) is according to the wording (singular), and in other than the Qur'an it is permissible to say: "yufsiduna" (plural), according to the meaning. In the Revelation: {And among them are those who listen to you} [Muhammad: 16] is according to the wording (singular), and {And among them are those who listen} [Yunus: 42] is according to the meaning (plural). {and shed}: coordinated with it, and both ways are permissible. Asayd narrated from Al-A'raj (3) that he recited: "and shed blood" (wa-yasfika al-dima'a) in the accusative case (4), making it the answer to the interrogative with the "waw" (and) (5), as he said (6): "Am I not your neighbor and there will be (7) between me and you affection and brotherhood" (8). And "Al-Safk" (shedding) is pouring; I shed blood, I shed it: I poured it, and likewise tears, as narrated by Ibn Faris and Al-Jawhari (9). And "Al-Saffak" is "Al-Saffah", who is capable of speech. Al-Mahdawi said: "Safk" is only used for blood, and it may be used in the scattering of speech; it is said: he shed speech: when he scattered it. And the singular of "Dima'" (blood) is "Dam", with the "lam" (final letter) omitted; it was said (10): its origin is "Damayun", and it was said: "Damawun", and it is not...

(1) Number (632) from the hadith of Abu Hurairah, and also narrated by Al-Bukhari (555), and it is in the Musnad (7491). (2) In (d): a path. (3) Asayd is Ibn Yazid Al-Madini, and Al-A'raj is Abd al-Rahman bin Hurmuz, the memorizer and reciter, he died as a guard in Alexandria in the year (117 AH). Al-Tarikh al-Kabir 2/15, Al-Jarh wa al-Ta'dil 2/316, and Al-Siyar 5/69. (4) Al-Qira'at al-Shadhah by Ibn Khalawayh, p. 4. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/207. (6) In (d) and (z): As the poet said. (7) In (z) and (m): and there will be (watakuna), and what is fixed is from (d) and (z), which is consistent with the sources. (8) The verse is by Al-Hutay'ah, in his Diwan p. 98, and its narration there is: "Am I not a Muslim so there would be between me...". It is one of the evidences of Sibawayh 3/43. (9) Mujmal al-Lughah 2/463, and al-Sihah: (safk). (10) In (m): And it was said.

सूरह अल-बकराह: आयत 30 411

सहीह मुस्लिम (1) और अन्य में - यह केवल उस व्यक्ति को फटकार लगाने के तरीके(2) से है जिसने कहा: "क्या आप वहां रखेंगे", और जो उनके बारे में पहले से ही उनके ज्ञान में था उसे प्रकट करते हुए जब उन्होंने उनसे कहा: {निश्चित रूप से, मैं वह जानता हूँ जो तुम नहीं जानते}। उनका कथन: {जो उसमें बिगाड़ पैदा करेगा}: "कौन" (मन) "क्या आप रखेंगे" (तज'अलु) के कर्म के स्थान पर है, और दूसरा कर्म "उसमें" (फ़ीहा) द्वारा प्रतिस्थापित किया गया है। "युफ्सिदु" (बिगाड़ पैदा करता है) शब्द (एकवचन) के अनुसार है, और कुरान के अलावा अन्य में अर्थ के अनुसार "युफ्सिदूना" (बहुवचन) कहना अनुमत है। अवतरण में: {और उनमें से कुछ वे हैं जो आपकी बात सुनते हैं} [मुहम्मद: 16] शब्द (एकवचन) के अनुसार है, और {और उनमें से कुछ वे हैं जो सुनते हैं} [यूनुस: 42] अर्थ (बहुवचन) के अनुसार है। {और बहाएगा}: इसके साथ समन्वित है, और दोनों तरीके अनुमत हैं। असैद ने अल-अरज (3) से वर्णन किया कि उन्होंने पढ़ा: "और खून बहाएगा" (वा-यसफिका अल-दिमा'आ) कर्म कारक (4) में, इसे "वाव" (और) (5) के साथ प्रश्नवाचक का उत्तर बनाते हुए, जैसा कि उन्होंने कहा (6): "क्या मैं आपका पड़ोसी नहीं हूँ और मेरे और आपके बीच स्नेह और भाईचारा होगा" (8)। और "अल-सफ़्क" (बहाना) उड़ेलना है; मैंने खून बहाया, मैं इसे बहाता हूँ: मैंने इसे उड़ेल दिया, और इसी तरह आँसू, जैसा कि इब्न फारिस और अल-जौहरी (9) ने वर्णित किया है। और "अल-सफ़्फ़ाक" "अल-सफ़्फ़ाह" है, जो बोलने में सक्षम है। अल-महदवी ने कहा: "सफ़्क" केवल खून के लिए प्रयोग किया जाता है, और इसका उपयोग भाषण के बिखराव में किया जा सकता है; कहा जाता है: उसने भाषण बहा दिया: जब उसने उसे बिखेर दिया। और "दिमा" (खून) का एकवचन "दम" है, जिसमें "लाम" (अंतिम अक्षर) हटा दिया गया है; कहा गया (10): इसका मूल "दमायुन" है, और कहा गया: "दमवुन", और यह नहीं...

(1) अबू हुरैरा की हदीस से संख्या (632), और अल-बुखारी (555) द्वारा भी वर्णित है, और यह मुसनद (7491) में है। (2) (द) में: एक मार्ग। (3) असैद इब्न यजीद अल-मदीनी हैं, और अल-अरज अब्द अल-रहमान बिन हुरमुज़ हैं, जो हाफ़िज़ और कारी थे, वर्ष (117 हिजरी) में अलेक्जेंड्रिया में एक रक्षक के रूप में उनकी मृत्यु हुई। अल-तारीख अल-कबीर 2/15, अल-जर्रह वा अल-तादील 2/316, और अल-सियर 5/69। (4) इब्न खालवैह द्वारा अल-किरात अल-शादा, पृ. 4। (5) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 1/207। (6) (द) और (ज़) में: जैसा कि कवि ने कहा। (7) (ज़) और (म) में: और होगा (वतकूना), और जो निश्चित है वह (द) और (ज़) से है, जो स्रोतों के अनुरूप है। (8) यह आयत

अल-हुतैया की है, उनके दीवान पृ. 98 में, और वहां इसका वर्णन है: "क्या मैं मुस्लिम नहीं हूँ ताकि मेरे बीच..."। यह सिबावैह 3/43 के प्रमाणों में से एक है। (9) मुजमल अल-लुघाह 2/463, और अल-सिहाह: (सफ़्क)। (10) (म) में: और कहा गया।

سورة البقرہ: آیت 30 411

صحیح مسلم (1) اور دیگر میں - یہ محض اس شخص کے لیے توبیخ (2) کے طور پر ہے جس نے کہا: "کیا تو اس میں رکھے گا"، اور ان کے علم میں پہلے سے موجود بات کو ظاہر کرتے ہوئے جب انہوں نے ان سے کہا: {بے شک، میں وہ جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے}۔ ان کا قول: {جو اس میں فساد مچائے گا}: "مَن" (جو) "تجعل" (تو رکھے گا) کے مفعول کے مقام پر ہے، اور دوسرا مفعول اس کے قائم مقام "فیھا" (اس میں) ہے۔ "یفسد" (فساد کرتا ہے) لفظ (واحد) کے مطابق ہے، اور قرآن کے علاوہ دیگر مقامات پر معنی کے اعتبار سے "یفسدون" (جمع) کہنا جائز ہے۔ قرآن میں ہے: {اور ان میں سے بعض وہ ہیں جو آپ کی بات سنتے ہیں} [محمد: 16] لفظ (واحد) کے مطابق، اور {اور ان میں سے بعض وہ ہیں جو سنتے ہیں} [یونس: 42] معنی (جمع) کے اعتبار سے۔ {وَيَسْفِكُ} (اور بہائے گا) کا اس پر عطف ہے، اور اس میں دونوں صورتیں جائز ہیں۔ اسید نے الاعرج (3) سے روایت کی ہے کہ انہوں نے "ویَسْفِكَ الدماء" کو نصب (4) کے ساتھ پڑھا، اسے "واؤ" (5) کے ساتھ استفہام کا جواب بناتے ہوئے، جیسا کہ (شاعر نے) کہا (6): "کیا میں تمہارا پڑوسی نہیں تھا کہ میرے اور تمہارے درمیان محبت اور بھائی چارہ ہوتا" (8)۔ اور "السفک" کا معنی انڈیلنا ہے؛ میں نے خون بہایا، میں اسے بہاتا ہوں: یعنی میں نے اسے انڈیل دیا، اور اسی طرح آنسو بھی، جیسا کہ ابن فارس اور الجوہری (9) نے نقل کیا ہے۔ اور "السفاک" سے مراد "السفاح" ہے، جو کلام پر قادر ہو۔ المہدوئی نے کہا: "سفک" کا استعمال صرف خون کے لیے ہوتا ہے، اور کبھی کلام بکھیرنے کے لیے بھی استعمال ہوتا ہے، کہا جاتا ہے: "سفک الکلام" یعنی جب اس نے کلام بکھیر دیا۔ اور "دماء" کا واحد "دم" ہے، جس کا "لام" (آخری حرف) محذوف ہے، کہا گیا (10): اس کی اصل "دميٌ" ہے، اور کہا گیا: "دموٌ" ہے، اور یہ نہیں...

(1) ابو ہریرہ کی حدیث سے نمبر (632)، اور اسے بخاری (555) نے بھی روایت کیا ہے، اور یہ مسند (7491) میں ہے۔ (2) (د) میں: راستہ۔ (3) اسید ابن یزید المدینی ہیں، اور الاعرج عبد الرحمن بن ہرمز ہیں، جو حافظ اور قاری تھے، سن (117 ہجری) میں اسکندریہ میں بحیثیت محافظ وفات پائی۔ التاریخ الکبیر 2/15، والجرح والتعدیل 2/316، و السیر 5/69۔ (4) القراءات الشاذة لابن خالویه ص 4۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 1/207۔ (6) (د) اور (ظ) میں: جیسا کہ شاعر نے کہا۔ (7) (ز) اور (م) میں: اور ہو (وتكون)، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے، جو ذرائع کے مطابق ہے۔ (8) یہ شعر الحطیئہ کا ہے، جو ان کے دیوان ص 98 میں ہے، اور وہاں اس کی روایت ہے: "کیا میں مسلمان نہیں تھا کہ میرے درمیان..."۔ یہ سیبویہ 3/43 کے شواہد میں سے ہے۔ (9) مجمل اللغة 2/463، والصحاح: (سفك)۔ (10) (م) میں: اور کہا گیا۔

Surah Al-Baqarah: Verse 30 412

... a noun consisting of two letters, except that something was deleted from it. The deleted part is a 'ya', and it was pronounced according to the original form. The poet said: "If we were slaughtered on a stone, the two bloods would flow with certain news."(2) Allah's saying: {And we glorify You with Your praise} i.e., we declare You free from everything that does not suit Your attributes. "Tasbih" (glorification) in their language is declaring freedom from evil in a manner of exaltation. From it is the saying of Al-A'sha of Bani Tha'labah (3): "I say when his boast came to me: Far removed is the boasting 'Alqamah." Meaning: innocence/freedom from 'Alqamah. Talhah bin Ubaidullah (4) narrated: I asked the Messenger of Allah ﷺ about the interpretation of 'Subhan Allah', and he said: "It is the declaration of Allah, Exalted and Majestic, as free from every evil."(5) It is derived from "al-Sabh", which is running and moving along. Allah the Almighty said: {Indeed, for you by day is prolonged occupation [Sabhan]} [Al-Muzzammil: 7]. Thus, the one who glorifies (Musabbih) is proceeding in declaring Allah the Almighty free and innocent from evil. Discussion regarding "Nahnu" (We) has preceded (7), and it is not permissible to assimilate (idgham) the 'nun' into the 'nun' so that two silent letters (sakinan) do not meet (8).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/207. Al-Jawhari said in al-Sihah (dama): Its root is: damawun, with movement (harakah), and they only said: damiya yadma, due to the kasra before the 'ya', just as they said: radiya yarda. (2) The verse is attributed in Amali al-Zajjaji p. 20, and Khizanat al-Adab 3/351 (Bulaq edition) to Ali bin Baddal, and attributed in al-Hamasa al-Basriyya 1/40 to al-Muthaqqib al-Abdi, and attributed to others as well as mentioned by al-Baghdadi in al-Khizana 3/353, although he preferred its attribution to Ali bin Baddal. In al-Lisan under (damiya), it is un-attributed. (3) He is al-A'sha al-Kabir, and the verse is in his Diwan p. 193. (4) Abu Muhammad al-Qurashi, al-Tamimi, al-Makki, one of the ten promised Paradise, killed on the day of Al-Jamal. Al-Siyar 1/23. (5) Narrated by al-Shashi in his Musnad (10), and al-Hakim 1/502 via Talhah bin Yahya bin Talhah, from his father, from Talhah bin Ubaidullah. Al-Hakim said: This is a sahih hadith, but they (Bukhari & Muslim) did not include it. Al-Dhahabi countered him saying: Rather, it is not sahih; for Talhah is "munkar al-hadith" (narrates rejected hadith), said by al-Bukhari... etc. (6) In (D): "tasbih" (glorification). (7) Page 308. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/208. But the assimilation of the two 'nuns' in His saying: {And we glorify} is from the major assimilation (al-idgham al-kabir) of Abu Amr from the seven [readers] in the narration

of al-Susi; he assimilates the 'nun' into its like and does not look at what is before it. Al-Tadhkira 1/111 by Ibn Ghalbun.

सूरह अल-बक़रह: आयत ३० 412

...दो अक्षरों वाला एक संज्ञा, सिवाय इसके कि इसमें से कुछ हटा दिया गया हो, और हटाया गया भाग 'या' (ي) है, और इसका उच्चारण मूल रूप (1) के अनुसार किया गया है। कवि ने कहा: "यदि हमें पत्थर पर ज़बह किया जाता, तो दो रक्त निश्चित समाचार के साथ बह निकलते।" (2) अल्लाह का कथन: ﴿وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ﴾ (और हम तेरी प्रशंसा के साथ तेरी तस्बीह करते हैं), अर्थात: हम तुझे उन सभी चीज़ों से मुक्त मानते हैं जो तेरे गुणों के योग्य नहीं हैं। उनकी भाषा में 'तस्बीह' का अर्थ सम्मानपूर्वक बुराई से मुक्ति की घोषणा करना है। इसी से बनी थलबा के अल-आशा (3) का कथन है: "जब उसकी शेखी मुझ तक पहुँची तो मैंने कहा: शेखीबाज़ अल्क़मह से (बुराई की) मुक्ति हो।" अर्थात: अल्क़मह से बरी होना। तलहा बिन उबैदुल्लाह (4) से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ से 'सुब्हान अल्लाह' की व्याख्या के बारे में पूछा, तो आपने फ़रमाया: "यह अल्लाह, जो महान और प्रतापी है, की हर बुराई से पवित्रता का वर्णन है।" (5) यह 'सबह' (السَّبْح) से निकला है, जिसका अर्थ है दौड़ना और आगे बढ़ना। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: ﴿إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا﴾ [अल-मुज़्ज़म्मिल: 7] (निश्चय ही दिन में तुम्हारे लिए लंबी व्यस्तता है)। अतः, तस्बीह करने वाला (मुसब्बिह) अल्लाह तआला की बुराई से पवित्रता और दोषमुक्ति का वर्णन करने में गतिशील रहता है। "नहनु" (हम) (7) के बारे में चर्चा पहले हो चुकी है, और यहाँ 'नून' का 'नून' में मिलाप (इद्गाम) जायज़ नहीं है ताकि दो सुकून (बिना स्वर वाले अक्षर) एक साथ न आ जाएँ(8)।

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 1/207। अल-जौहरी ने अल-सिहह (दमा) में कहा है: इसका मूल 'दमवुन' (دَمَوٌ) है, और उन्होंने 'दमिया यदमा' इसलिए कहा क्योंकि 'या' से पहले कसरा (इ की मात्रा) थी, जैसे उन्होंने 'रादिया यरदा' कहा। (2) इस शेर का उल्लेख अमाली अल-ज़ज्जाजी पृ. 20, और ख़ज़ानत अल-अदब 3/351 (बुलाक़ संस्करण) में अली बिन बद्दाल के नाम से है, और अल-हमासा अल-बसरिया 1/40 में अल-मुतक़्क़िब अल-अब्दी के नाम से है। बग़दादी ने ख़ज़ानत 3/353 में इसे दूसरों के नाम भी बताया है, लेकिन उन्होंने अली बिन बद्दाल को प्राथमिकता दी है। अल-लिसान में (दमिया) के तहत यह बिना किसी नाम के है। (3) वह अल-आशा अल-कबीर है, और यह शेर उसके दीवान के पृ. 193 पर है। (4) अबू मुहम्मद अल-क़ुरैशी, अल-तमीमी, अल-मक्की, उन दस लोगों में से एक जिन्हें जन्नत की खुशखबरी दी गई थी, जंग-ए-जमल में शहीद हुए। अल-सियार 1/23। (5) इसे अल-शाशी ने अपनी मुसनद (10) में और अल-हाकिम ने 1/502 में तलहा बिन यह्या बिन तलहा के माध्यम से उनके पिता से, और उन्होंने तलहा बिन उबैदुल्लाह से रिवायत किया है। अल-हाकिम ने

कहा: यह हदीस सही है, लेकिन उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम) इसे शामिल नहीं किया। अल-ज़हबी ने इस पर टिप्पणी की: बल्कि यह सही नहीं है; क्योंकि तलहा 'मुनकर अल-हदीस' (अस्वीकार्य हदीसों का वर्णन करने वाला) है, यह बुखारी ने कहा है... इत्यादि। (6) (द) प्रति में: "तस्बीह"। (7) पृ. 308। (8) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 1/208। लेकिन अल्लाह के कथन "नहनु नुसब्बिहु" में दो नूनों का मेल इब्न उबैद के अनुसार 'अल-इद्गाम अल-कबीर' है, जो सात क़ारियों में से अबू अम्र की अल-सूसी रिवायत में है। वह नून को उसके जैसे दूसरे नून में मिला देते हैं और उससे पहले वाले अक्षर को नहीं देखते। अल-तदकिरा 1/111, इब्न ग़लबून।

سورة البقرہ: آیت ۳۰ ٤١٢

...اسم دو حرفوں پر مشتمل ہے سوائے اس کے کہ اس میں سے کچھ حذف کر دیا گیا ہے، اور حذف شدہ حرف 'یاء' ہے، اور اسے اصل کے مطابق بولا گیا ہے (١)، شاعر نے کہا: فلو أنَّا على حجرٍ ذُبِحنا *** جرى الدَّمَيان بالخبر اليقين (٢) (ترجمہ: اگر ہمیں کسی پتھر پر ذبح کیا جاتا، تو دونوں خون یقینی خبر کے ساتھ بہہ نکلتے)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ﴾ یعنی: ہم آپ کو ان تمام باتوں سے پاک قرار دیتے ہیں جو آپ کی صفات کے شایانِ شان نہیں ہیں۔ ان کے کلام میں 'تسبیح' کا مطلب ہے: تعظیم کے طور پر برائی سے پاک قرار دینا۔ اسی سے بنو ثعلبہ کے اعشیٰ کا یہ قول ہے (٣): أقُولُ لَمَّا جاءَني فَخْرُهُ *** سبحانَ مِن عَلْقَمَةَ الفاخِرِ یعنی: علقمہ سے بیزاری/براءت۔ اور طلحہ بن عبید اللہ (٤) نے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے 'سبحان اللہ' کی تفسیر کے بارے میں پوچھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ اللہ عزوجل کو ہر برائی سے پاک قرار دینا ہے" (٥)۔ اور یہ 'سبح' سے مشتق ہے، جس کا مطلب ہے دوڑنا اور چلنا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا﴾ [المزمل: ٧] (بے شک دن کے وقت آپ کے لیے طویل مشغولی ہے)۔ پس تسبیح کرنے والا (مسبح) اللہ تعالیٰ کی برائی سے تنزیہ اور براءت بیان کرنے میں رواں دواں رہتا ہے۔ "نحن" (ہم) کے بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے (٧)، اور یہاں نون کا نون میں ادغام جائز نہیں ہے تاکہ دو ساکن اکٹھے نہ ہو جائیں (٨)۔

---

(١) إعراب القرآن للنحاس ٢٠٧/١، اور جوہری نے الصحاح (دما) میں کہا: اس کی اصل 'دَمَوٌ' ہے، متحرک کے ساتھ، اور انہوں نے 'دَمِيَ يَدْمَى' صرف اس لیے کہا کیونکہ یاء سے پہلے کسرہ ہے، جیسا کہ انہوں نے 'رَضِيَ يَرْضَى' کہا۔ (٢) یہ شعر أمالي الزَّجَّاجي ص ٢٠، اور خزانة الأدب ٣٥١/٣ (بولاق ایڈیشن) میں علی بن بدال کی طرف منسوب ہے، اور الحماسة البصرية ٤٠/١ میں مثقب

عبدی کی طرف، اور ان کے علاوہ دوسروں کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے جیسا کہ بغدادی نے الخزانہ ۳۵۳/۳ میں ذکر کیا ہے، تاہم انہوں نے اس کی نسبت علی بن بدال کی طرف کرنے کو ترجیح دی ہے، اور اللسان میں (دمی) کے تحت یہ غیر منسوب ہے۔ (۳) وہ اعشیٰ کبیر ہے، اور یہ شعر اس کے دیوان ص ۱۹۳ میں ہے۔ (٤) ابو محمد القرشی، التمیمی، المکی، ان دس صحابہ میں سے ایک جنہیں جنت کی بشارت دی گئی، یومِ جمل میں شہید ہوئے۔ السیر ۲۳/۱۔ (٥) اسے شاشی نے اپنی مسند (۱۰) میں اور حاکم نے ۵۰۲/۱ میں طلحہ بن یحییٰ بن طلحة کے واسطے سے اپنے والد سے، اور انہوں نے طلحہ بن عبید اللہ سے روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث صحیح ہے لیکن انہوں نے (بخاری و مسلم) اسے روایت نہیں کیا، اور ذہبی نے اس پر تعاقب کرتے ہوئے کہا: بلکہ یہ صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ طلحہ 'منکر الحدیث' ہے، یہ بخاری نے کہا ہے... الخ۔ (٦) نسخہ (د) میں: "تسبیح"۔ (۷) ص ۳۰۸۔ (۸) إعراب القرآن للنحاس ۲۰۸/۱۔ لیکن اللہ تعالیٰ کے قول ﴿ونحن نسبح﴾ میں دونوں نون کا ادغام سات قراء میں سے ابو عمرو کی السوسی روایت میں 'ادغامِ کبیر' سے ہے، وہ نون کو اس جیسی دوسری نون میں مدغم کرتے ہیں اور اس سے پہلے والے حرف کو نہیں دیکھتے۔ التذکرہ ۱۱۱/۱ از ابن غلبون۔

Surah Al-Baqarah: Verse 30

Matter: The people of interpretation differed regarding the glorification (tasbih) of the angels. Ibn Mas'ud and Ibn Abbas said: Their glorification is their prayer(1), and from it is the word of Allah Almighty: {Had he not been of those who glorify Him} [Al-Saffat: 143] meaning: of those who pray(2). It was said: Their glorification is raising the voice with remembrance (dhikr). Al-Mufaddal said this and cited Jarir's saying as evidence: May God uglify the faces of Taghlib whenever the pilgrims glorify and magnify with chanting(3). Qatadah said: Their glorification is: 'Subhan Allah' (Glory be to Allah), according to its linguistic custom(4). This is the correct view, because Abu Dharr reported(5) that the Messenger of Allah ﷺ was asked: Which speech is best? He said: "That which Allah chose for His angels [or for His servants]: Subhan Allah wa bihamdihi (Glory and praise be to Allah)." Narrated by Muslim(6). And from Abd al-Rahman bin Qurt(7), that the Messenger of Allah ﷺ on the night of the Night Journey (Isra') heard glorification in the highest heavens: "Glory be to the High, the Most High, glory and exaltation be to Him." Mentioned by Al-Bayhaqi(8). The Almighty's saying: {with Your praise} means: and with Your praise, we mix glorification with praise, and we connect it to it. Praise (Al-Hamd) is commendation, and it has been mentioned previously(9). It is possible that their saying: "with Your praise" is an interjection between the two statements, as if they said: We glorify and sanctify, then they interjected by way of submission, meaning: And You(10) are the Praised One for guidance to that. And Allah knows best. The Almighty's saying: {and we sanctify You} means: we magnify You and glorify You, and we purify Your mention from what does not befit You among the things attributed to You by the atheists. Mujahid, Abu Salih and others said this(11). And Al-Dahhak said...

(1) Narrated by both in al-Tabari 1/504. (2) In (m): i.e., the worshippers (who pray). (3) His Diwan 1/52. In it: 'shabh' of the pilgrims. Ibn Habib, his commentator, explained it by saying: Al-Shabh is raising hands in supplication. (4) Narrated similarly by al-Tabari 1/505. (5) In (zh): narrated. (6) No. (2731) and what is between brackets from it. It is in Al-Musnad (21529). (7) Al-Thumali, the Homsi, was one of the people of Al-Suffah, lived in the Levant. Al-Isaba 6/317. (8) We did not find it in Al-Bayhaqi, and Al-Tabarani narrated it in Al-Awsat (3754), and Abu Nu'aym in Al-Hilya 2/7-8. (9) P. 205. (10) In (z): i.e., and we praise You and You, and in (zh): i.e., we praise You and You. (11) Narrated by al-Tabari in his Tafsir 1/506.

सूरह अल-बक़रह: आयत 30

मसला: व्याख्याकारों (मुफ़स्सिरों) ने फरिश्तों की तस्बीह (महिमामंडन) के बारे में मतभेद किया है। इब्न मसूद और इब्न अब्बास ने कहा: उनकी तस्बीह उनकी नमाज़ है(1), और इसी से अल्लाह तआला का यह कथन है: {यदि वह तस्बीह करने वालों में से न होता} [अस-साफ़्फ़ात: 143] यानी: नमाज़ पढ़ने वालों में से(2)। और कहा गया है: उनकी तस्बीह ज़िक्र (स्मरण) के साथ आवाज़ बुलंद करना है। अल-मुफ़द्दल ने यह कहा और जरीर के इस कथन को प्रमाण के रूप में उद्धृत किया: ईश्वर तग़लिब के चेहरों को कुरूप करे जब भी हाजी जयकार और तक़बीर के साथ तस्बीह करते हैं(3)। क़तादह ने कहा: उनकी तस्बीह 'सुब्हान अल्लाह' (अल्लाह की जय) है, भाषा में इसके प्रचलित अर्थ के अनुसार(4)। यही सही है, क्योंकि अबू ज़र से रिवायत है(5) कि अल्लाह के रसूल ﷺ से पूछा गया: कौन सा कलाम सबसे उत्तम है? आपने फरमाया: "जो अल्लाह ने अपने फरिश्तों [या अपने बंदों] के लिए चुना है: 'सुब्हानल्लाहि व बिहम्दिही' (अल्लाह पवित्र है और उसी की प्रशंसा है)।" इसे मुस्लिम ने उल्लेख किया है(6)। और अब्दुर्रहमान बिन क़ुर्त(7) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने मेराज की रात ऊंचे आसमानों में तस्बीह सुनी: "सुब्हानल अलिय्युल आला, सुब्हानहु व तआला" (महान और सर्वोच्च की जय हो, वह पवित्र और महान है)। इसे अल-बैहक़ी ने उल्लेख किया है(8)। अल्लाह तआला का कथन: {बिहम्दिका} (आपकी प्रशंसा के साथ) का अर्थ है: और आपकी प्रशंसा के साथ, हम तस्बीह को प्रशंसा के साथ मिलाते हैं, और उसे उससे जोड़ते हैं। 'अल-हम्द' (प्रशंसा) का अर्थ गुणगान है, और यह पहले आ चुका है(9)। यह संभव है कि उनका कहना "बिहम्दिका" दो कथनों के बीच एक हस्तक्षेप (اعتراض) हो, जैसे कि उन्होंने कहा हो: हम तस्बीह और तक़दीस (पवित्रीकरण) करते हैं, फिर उन्होंने समर्पण के तौर पर हस्तक्षेप किया, यानी: और आप(10) ही उस ओर मार्गदर्शन के लिए प्रशंसित हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: {व नुक़द्दिसु लका} (और हम आपकी पाकी बयान करते हैं) का अर्थ है: हम आपकी महानता और बड़ाई बयान करते हैं, और आपके ज़िक्र को उन चीज़ों से पवित्र करते हैं जो आपके लिए अशोभनीय हैं जिन्हें नास्तिकों ने आपकी ओर जिम्मेदार ठहराया है। मुजाहिद, अबू सालेह और अन्य ने यही कहा है(11)। और ज़हहाक ने कहा...

(1) दोनों को तबरानी ने 1/504 में उद्धृत किया है। (2) (म) में: यानी नमाज़ पढ़ने वाले। (3) उनका दीवान 1/52। इसमें है: हाजियों की 'शबह'। उनके व्याख्याकार इब्न हबीब ने इसे यह कहकर स्पष्ट किया: 'शबह' दुआ में हाथ उठाना है। (4) तबरानी ने इसी तरह 1/505 में उद्धृत किया है। (5) (ज़)

में: रिवायत की। (6) संख्या (2731) और जो इसके ब्रैकेट के बीच है। यह अल-मुसनद (21529) में है। (7) अल-थुमाली अल-हिम्सी, सुफ़्फ़ा वालों में से थे, शाम में रहते थे। अल-इसाबा 6/317। (8) हमने इसे अल-बैहक़ी के पास नहीं पाया, और अल-तबरानी ने अल-औसत (3754) में और अबू नुएम ने अल-हिलया 2/7-8 में इसे उद्धृत किया है। (9) पृष्ठ 205। (10) (ज़) में: यानी हम आपकी प्रशंसा करते हैं और आप, और (ज़) में: यानी हम आपकी प्रशंसा करते हैं और आप। (11) तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/506 में इसे उद्धृत किया है।

سورہ البقرہ: آیت ۳۰

مسئلہ: اہل تاویل نے فرشتوں کی تسبیح کے بارے میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ ابن مسعود اور ابن عباس نے کہا: ان کی تسبیح ان کی نماز ہے(1)، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ﴾ [الصافات: ۱۴۳] یعنی: نماز پڑھنے والوں میں سے(2)۔ اور کہا گیا ہے: ان کی تسبیح ذکر کے ساتھ آواز بلند کرنا ہے۔ یہ مفضل نے کہا، اور جریر کے اس قول سے استدلال کیا: قَبَّحَ الإله وجوه تَغْلِبَ كُلَّما سَبَّحَ الحجيج وكبّروا إهلالا(3) اور قتادہ نے کہا: ان کی تسبیح "سبحان اللہ" کہنا ہے، لغت میں اس کے معروف معنی پر(4)۔ اور یہی صحیح ہے، کیونکہ ابو ذرؓ سے روایت ہے(5) کہ رسول اللہ ﷺ سے سوال کیا گیا: کون سا کلام افضل ہے؟ آپؐ نے فرمایا: "جسے اللہ نے اپنے فرشتوں [یا اپنے بندوں] کے لیے منتخب فرمایا: سبحان اللہ وبحمدہ"۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے(6)۔ اور عبد الرحمن بن قرط(7) سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے معراج کی رات بلند آسمانوں میں ایک تسبیح سنی: "سبحان العلي الأعلى، سبحانہ وتعالیٰ"۔ اسے بیہقی نے ذکر کیا ہے(8)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بِحَمْدِكَ﴾ یعنی: اور آپ کی حمد کے ساتھ، ہم تسبیح کو حمد کے ساتھ ملاتے ہیں، اور اسے اس سے جوڑتے ہیں۔ اور 'الحمد' کا معنی ثناء (تعریف) ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(9)۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ ان کا قول "بحمدک" دو کلاموں کے درمیان بطورِ اعتراض ہو، گویا کہ انہوں نے کہا ہو: ہم تسبیح و تقدیس کرتے ہیں، پھر انہوں نے تسلیم و انقیاد کی جہت سے اعتراض کیا، یعنی: اور آپ(10) ہی اس کی ہدایت دینے پر محمود (قابلِ تعریف) ہیں۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَنُقَدِّسُ لَكَ﴾ یعنی: ہم آپ کی عظمت و بزرگی بیان کرتے ہیں، اور آپ کے ذکر کو ان باتوں سے پاک کرتے ہیں جو آپ کے شایانِ شان نہیں ہیں جو ملحدین نے آپ کی طرف منسوب کی ہیں۔ یہ مجاہد، ابو صالح اور دیگر نے کہا ہے(11)۔ اور ضحاک نے کہا...

(1) ان دونوں کو طبری نے ١/٥٠٤ میں روایت کیا ہے۔ (2) (م) میں: یعنی المصلین (نماز پڑھنے والے)۔ (3) ان کا دیوان ١/٥٢۔ اور اس میں ہے: 'شبح الحجیج'۔ ان کے شارح ابن حبیب نے اس کی وضاحت کرتے ہوئے کہا: 'الشبح' سے مراد دعا میں ہاتھ اٹھانا ہے۔ (4) طبری نے اس کے ہم معنی ١/٥٠٥ میں روایت کیا ہے۔ (5) (ظ) میں: 'روی' (روایت کی) ہے۔ (6) نمبر (٢٧٣١) اور جو اس کے بریکٹ میں ہے۔ اور یہ المسند (٢١٥٢٩) میں ہے۔ (7) الثمالی، الحمصی، اہل صفہ میں سے تھے، شام میں سکونت اختیار کی۔ الاصابہ ٦/٣١٧۔ (8) ہمیں یہ بیہقی کے ہاں نہیں ملی، اور طبرانی نے اسے الاوسط (٣٧٥٤) میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ ٢/٧-٨ میں روایت کیا ہے۔ (9) صفحہ ٢٠٥۔ (10) (ز) میں: یعنی 'و نُحَمِدُكَ و أنتَ'، اور (ظ) میں: یعنی 'نُحَمِدُكَ و أنتَ'۔ (11) طبری نے اپنی تفسیر ١/٥٠٦ میں اسے روایت کیا ہے۔

414 Surah Al-Baqarah: Verse 30

And others: The meaning is we purify ourselves for You seeking Your pleasure (1). A group including Qatadah said: "We sanctify You" means: we pray. And sanctification is prayer (2). Ibn Atiyyah (3) said: This is weak.

I say: Rather, its meaning is correct, for prayer includes glorification, sanctification, and praise. The Messenger of Allah used to say in his bowing and prostration: "Subbuhun Quddusun, Rabbu-l-mala'ikati wa-r-ruh" (Exalted, Holy, Lord of the angels and the Spirit). It was narrated by Aisha and recorded by Muslim (4). The construction of "qaddasa" (5), however it is conjugated, means purification. This includes the Almighty's saying: {Enter the Holy Land} [Al-Ma'idah: 21], meaning: the purified land. He said: {The Sovereign, the Holy} [Al-Hashr: 23], meaning (6) the Pure. Similarly: {In the holy valley of Tuwa} [Taha: 12]. Bayt al-Maqdis was named so because it is the place where one is sanctified from sins, meaning: purified. From it comes the term "qadas" for a bucket, because it is used for ablution and purification; and from it "qadus" (7). In the Hadith: "A nation in which the weak cannot take from the strong shall not be sanctified." It means: God shall not purify it. Ibn Majah recorded it in his "Sunan" (8). So, "quds" is purity without disagreement. The poet said:

So they caught him, seizing [him] by the leg and the sciatic nerve, as children tear the garment of the sanctified one (9).

Meaning: the purified one (10).

---

(1) Recorded by al-Tabari 1/506. WWW.NAFSEISLAM.COM (2) Recorded by Abd al-Razzaq in his tafsir 1/42, and al-Tabari 1/505. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/118. (4) Number (487), and it is in al-Musnad (24063). (5) In (d) and (z) "quddus". (6) In (d) and (z): "i.e.". (7) It is a ceramic vessel smaller than a jar, used to take water from streams; the plural is "qawadis". Taj al-Arus (qads). (8) Number (4010) from the hadith of Jabir ibn Abdullah, and its wording is: "How can Allah sanctify a nation where the weak do not take from the strong?". It was also recorded (2426) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri with the wording: "Indeed, a nation in which the weak cannot take their rights without hesitation shall not be sanctified." (9) Said by Imru' al-Qais, the verse is in his Diwan p. 104. "Al-nasa": a vein that comes from the hip, goes inside the thighs, then passes through the hock, until it reaches the hoof. "Shabraqa": tore and shredded. "Al-muqaddas": the monk who comes to Bayt al-Maqdis. When he descended from his cell, children would gather around him, tearing his clothes to

wipe against him for blessings. The poet describes a bull chased by dogs, which caught up with it and did what they did. See Sharh al-Diwan, and al-Sihah: (nasa). (10) Al-Nukat wa al-Uyun 1/97.

४१४ सूरह अल-बक़रह: आयत ३०

और अन्य: इसका अर्थ है कि हम आपकी प्रसन्नता की तलाश में अपने आप को आपके लिए शुद्ध करते हैं (१)। क़तादाह सहित कुछ लोगों ने कहा: "हम आपके लिए पवित्रता का वर्णन करते हैं" का अर्थ है: हम प्रार्थना करते हैं। और पवित्रीकरण ही प्रार्थना है (२)। इब्न अतिय्याह (३) ने कहा: यह कमज़ोर है।

मैंने कहा: बल्कि, इसका अर्थ सही है, क्योंकि प्रार्थना में महिमामंडन, पवित्रीकरण और स्तुति शामिल है। अल्लाह के रसूल अपने झुकने और सजदे में कहा करते थे: "सुब्बुहुन क़ुद्दूसुन, रब्बु-ल-मलइिकाति व-र-रूह" (महिमावान, परम पवित्र, फ़रिश्तों और रूह का रब)। इसे आयशा ने बयान किया और मुस्लिम द्वारा संकलित किया गया (४)। "क़द्दसा" (५) की बनावट, चाहे वह किसी भी रूप में हो, इसका अर्थ शुद्धिकरण ही है। इसमें सर्वशक्तिमान का यह कहना शामिल है: {पवित्र भूमि में प्रवेश करो} [अल-माएदा: २१], जिसका अर्थ है: शुद्ध भूमि। उन्होंने कहा: {बादशाह, परम पवित्र} [अल-हश्र: २३], जिसका अर्थ है (६) शुद्ध। इसी तरह: {तुवा की पवित्र घाटी में} [ता-हा: १२]। बैत अल-मक़दिस का नाम इसलिए रखा गया था क्योंकि यह वह स्थान है जहाँ कोई पापों से पवित्र होता है, यानी: शुद्ध होता है। इसी से बाल्टी के लिए "क़दस" शब्द आया है, क्योंकि इसका उपयोग वज़ू और शुद्धिकरण के लिए किया जाता है; और इसी से "क़ादूस" (७) आया है। हदीस में है: "वह कौम कभी पवित्र नहीं हो सकती जिसमें कमज़ोर व्यक्ति ताक़तवर से अपना हक़ न ले सके।" इसका अर्थ है: अल्लाह उसे शुद्ध नहीं करेगा। इब्न माजाह ने इसे अपनी "सुनन" (८) में दर्ज किया है। तो, "क़ुद्स" बिना किसी असहमति के शुद्धता है। कवि ने कहा:

तो उन्होंने उसे पकड़ लिया, उसे पैर और सायटिक नस से पकड़ लिया, जैसे बच्चे पवित्र व्यक्ति के कपड़े फाड़ देते हैं (९)।

अर्थात: शुद्ध (१०)।

---

(१) अल-तबरी १/५०६ द्वारा संकलित। WWW.NAFSEISLAM.COM (२) अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर १/४२ में और अल-तबरी १/५०५ में संकलित किया। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/११८। (४) संख्या (४८७), और यह अल-मुसनद (२४०६३) में है। (५) (द) और (ज़) में "क़ुद्दूस"। (६) (द) और (ज़) में: "यानी"। (७) यह एक मिट्टी का बर्तन है जो घड़े से छोटा होता है, जिससे नालियों से पानी निकाला जाता है; इसका बहुवचन "क़वादीस" है। ताज अल-अरूस (क़दस)। (८) जाबिर इब्न

अब्दुल्लाह की हदीस से संख्या (४०१०), और इसके शब्द हैं: "अल्लाह उस कौम को कैसे पवित्र कर सकता है जहाँ उनके कमज़ोर उनके ताकतवर से अपना हक़ नहीं ले पाते?" इसे अबू सईद अल-खुद़री की हदीस से भी (२४२६) इन शब्दों के साथ दर्ज किया गया है: "बेशक, वह कौम पवित्र नहीं होगी जिसमें कमज़ोर अपना हक बिना हिचकिचाहट के नहीं ले सकता।" (९) इसके कहने वाले इमरु अल-क़ैस हैं, और यह शेर उनके दीवान पृ. १०४ में है। "अल-नसा": एक नस जो कूल्हे से निकलती है, जांघों के अंदर जाती है, फिर टखने से होकर खुर तक पहुँचती है। "शबरक़ा": फाड़ा और टुकड़े-टुकड़े कर दिया। "अल-मुक़द्दस": वह साधु जो बैत अल-मक़दिस आता है। जब वह अपनी कोठरी से उतरता था, तो बच्चे उसके चारों ओर इकट्ठा हो जाते थे, और बरकत के लिए उसके कपड़े फाड़ देते थे। कवि एक बैल का वर्णन कर रहा है जिसका कुत्तों ने पीछा किया, और उन्होंने उसे पकड़ लिया और उसके साथ वैसा ही किया जैसा उन्होंने किया। देखें शर्ह अल-दीवान, और अल-सिहाह: (नसा)। (१०) अल-नुक़्त वल-उयून १/९७।

٤١٤ سورہ البقرہ: آیت ٣٠

اور دیگر: مطلب یہ ہے کہ ہم آپ کی رضا جوئی کے لئے اپنے آپ کو آپ کے لئے پاک کرتے ہیں (١)۔ ان میں سے قتادہ سمیت ایک گروہ نے کہا: "نقدس لک" کا مطلب ہے: ہم نماز پڑھتے ہیں۔ اور تقدیس نماز ہی ہے (٢)۔ ابن عطیہ (٣) نے کہا: یہ ضعیف ہے۔

میں کہتا ہوں: بلکہ اس کا معنی صحیح ہے، کیونکہ نماز تعظیم، تقدیس اور تسبیح پر مشتمل ہوتی ہے، اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اپنے رکوع اور سجود میں کہا کرتے تھے: "سبوح قدوس رب الملائکۃ والروح" (بہت پاک اور بہت مقدس، فرشتوں اور روح کا رب)۔ اسے عائشہ رضی اللہ عنہا نے روایت کیا، مسلم نے اسے نقل کیا (٤)۔ لفظ "قدس" (٥) کی بناوٹ چاہے کسی بھی طرح استعمال ہو اس کا معنی طہارت ہی ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {مقدس زمین میں داخل ہو جاؤ} [المائدہ: ٢١]، یعنی: پاکیزہ زمین۔ اور اس نے فرمایا: {بادشاہ، بہت مقدس} [الحشر: ٢٣] یعنی (٦) پاک، اور اس کی مثال: {طویٰ کی مقدس وادی میں} [طہ: ١٢]۔ بیت المقدس کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ وہ جگہ ہے جہاں انسان گناہوں سے پاک ہوتا ہے، یعنی: طہارت حاصل کرتا ہے۔ اسی سے بالٹی کو "قدس" کہا گیا کیونکہ اس سے وضو اور طہارت حاصل کی جاتی ہے؛ اور اسی سے "قادوس" (٧) ہے۔ حدیث میں ہے: "وہ قوم کبھی پاک نہیں ہو سکتی جس میں کمزور شخص طاقتور سے اپنا حق نہ لے سکے"۔ اس کا مطلب ہے: اللہ اسے پاک نہیں کرے گا۔ اسے ابن ماجہ نے اپنی "سنن" (٨) میں روایت کیا ہے۔ پس "قدس" بلا اختلاف پاکیزگی ہے، اور شاعر نے کہا:

پس انہوں نے اسے پکڑ لیا، وہ اسے ٹانگ اور رگِ نسا سے پکڑ رہے تھے، جیسے بچے کسی مقدس شخص کے لباس کے چیتھڑے اڑا دیتے ہیں (٩)۔

یعنی: پاکیزہ (۱۰)۔

---

(۱) اسے طبری نے ۵۰۶/۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) WWW.NAFSEISLAM.COM اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۴۲/۱ میں اور طبری نے ۵۰۵/۱ میں روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱۱۸/۱۔ (۴) نمبر (۴۸۷)، اور یہ مسند (۲۴۰۶۳) میں ہے۔ (۵) (د) اور (ظ) میں "قدوس" ہے۔ (۶) (د) اور (ظ) میں: "یعنی"۔ (۷) یہ مٹی کا ایک برتن ہے جو گھڑے سے چھوٹا ہوتا ہے، جس سے نالیوں سے پانی نکالا جاتا ہے، اس کی جمع قوادیس ہے۔ تاج العروس (قدس)۔ (۸) جابر بن عبداللہ کی حدیث سے نمبر (۴۰۱۰)، اس کے الفاظ ہیں: "اللہ اس قوم کو کیسے پاک کر سکتا ہے جس میں ان کے کمزور اپنے طاقتوروں سے اپنا حق نہیں لے پاتے؟" اور اسے اسی طرح (۲۴۲۶) میں ابوسعید خدری کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا گیا ہے: "بے شک وہ قوم پاک نہیں ہوگی جس میں کمزور اپنا حق بلا جھجھک نہ لے سکے"۔ (۹) اس کے کہنے والے امرؤ القیس ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان صفحہ ۱۰۴ میں ہے۔ "النسا": وہ رگ جو کولہے سے نکلتی ہے، رانوں کے اندر جاتی ہے، پھر ٹخنے سے گزر کر کھر تک پہنچتی ہے۔ "شبرق": پھاڑا اور ٹکڑے ٹکڑے کیا، اور "المقدس": وہ راہب جو بیت المقدس آتا ہے، وہ جب اپنے حجرے سے اترتا تو بچے اس کے گرد جمع ہو جاتے اور برکت کے لیے اس کے کپڑے پھاڑ دیتے، شاعر ایک بیل کی تعریف کر رہا ہے جس کا کتوں نے پیچھا کیا، اور اسے پا لیا اور اس کے ساتھ وہی کیا جو کیا۔ دیکھئے شرح الدیوان، اور الصحاح: (نسا)۔ (۱۰) النکت والعیون ۹۷/۱۔

415 Surah Al-Baqarah: Verse 30

Prayer is a purification for the servant from sins, and the one praying enters it in the most complete of states because it is (1) the best of deeds, and Allah knows best.

The saying of the Exalted: {Indeed, I know that which you do not know}. Regarding "a'lamu" (I know), there are two interpretations: It was said: it is a future-tense verb. And it was said: it is a noun meaning an active participle (knower), as is said: "Allahu Akbar" (Allah is Greater), meaning Great, and as he said: By your life, I do not know, and indeed I am afraid ... upon which of us death will rush first. (2)

Based on it being a verb, "ma" (that which) is in the position of accusative (nasb) by "a'lamu", and it is permissible to merge the two 'mims'. If you make it a noun meaning "knower", "ma" is in the position of genitive (khafd) by addition (idafa). (3) Ibn Atiyyah (4) said: Declinability (sarf) is not correct in it by consensus (5) of grammarians; rather, the disagreement is only regarding "af'al" when it is used as a proper name and is indefinite. Sibawayh (6) and Al-Khalil do not decline it, while Al-Akhfash declines it. Al-Mahdawi said: It is permissible to estimate nunation (tanwin) in "a'lamu" if you estimate it to mean "knower", and "ma" would be in the accusative by it, making it like: "hawaaj-u bayta Allah" (those performing pilgrimage to the House of Allah). Al-Jawhari (8) said: "niswatun hawaaj-u bayti Allah" with addition (idafa) if they have already performed pilgrimage, and if they have not performed pilgrimage, you say: "hawaaj-u bayta Allah", putting "bayt" in the accusative because you intend nunation in "hawaaj", [except that it is diptote/non-declinable].

The saying of the Exalted: {That which you do not know}. The scholars of interpretation (ta'wil) differed concerning the meaning of His saying: {That which you do not know}. Ibn Abbas said: Iblis—may Allah curse him—had become conceited and pride had entered him when Allah made him the keeper of heaven and honored him. So he believed that this was due to some merit he possessed, and thus he underestimated (9) disbelief and disobedience regarding Adam, peace be upon him. And the angels said: {And we declare Your glory with Your praise and sanctify You}, and she...

(1) In (Z): Because it is. (2) Said by Ma'n ibn Aws, and the verse is in Diwan al-Hamasa 3/1126, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/208, and Amali Ibn al-Shajari 2/74. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/208. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 1/119. (5) In (D): By consensus. (6) Al-Kitab 3/193. (7) In (M): Estimated. (8) Al-Sihah: (hajj) and what is between

brackets is from it. (9) In Al-Muharrar al-Wajiz 1/119 (and the text is from it): so he incurred.

415 सूरा अल-बक़रह: आयत 30

प्रार्थना (नमाज़) बंदे के लिए पापों से शुद्धि है, और नमाज़ी इसमें सबसे पूर्ण अवस्था में प्रवेश करता है क्योंकि यह (1) कर्मों में सबसे उत्तम है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {बेशक मैं वह जानता हूँ जो तुम नहीं जानते}। "आलमु" (मैं जानता हूँ) में दो व्याख्याएँ हैं: कहा गया है कि यह भविष्य काल की क्रिया है। और कहा गया है कि यह एक संज्ञा है जिसका अर्थ कर्ता (जानने वाला) है, जैसा कि कहा जाता है: "अल्लाह सबसे बड़ा है," बड़े के अर्थ में, और जैसा कि कवि ने कहा: तुम्हारी उम्र की कसम, मैं नहीं जानता और वास्तव में मैं डरा हुआ हूँ ... कि हम में से किस पर मौत पहले आएगी। (2)

क्रिया होने के आधार पर, "मा" (जो) "आलमु" द्वारा कर्म कारक (नस्ब) की स्थिति में है, और दो 'मीम' का विलय अनुमेय है। यदि आप इसे संज्ञा के रूप में "जानने वाला" मानते हैं, तो "मा" संबंध कारक (इज़ाफ़त) द्वारा षष्ठी (खफ्द) की स्थिति में होगा। (3) इब्न अतिया (4) ने कहा: व्याकरणविदों की आम सहमति (5) से इसमें सर्फ(रूपांतरण) सही नहीं है; बल्कि विवाद केवल "अफ़अल" के बारे में है जब इसे नाम के रूप में इस्तेमाल किया जाता है और यह अनिश्चित होता है। सिबावैह (6) और अल-खलील इसे रूपांतरित नहीं करते हैं, जबकि अल-अख़फ़श इसे रूपांतरित करते हैं। अल-महदवी ने कहा: "आलमु" में नुनोन्मुखीकरण (तन्वीन) का अनुमान लगाना अनुमेय है यदि आप इसका अर्थ "जानने वाला" मानते हैं, और इसके द्वारा "मा" कर्म कारक में होगा, जिससे यह इस तरह बन जाएगा: "हवाज-उ बैत अल्लाह" (अल्लाह के घर की तीर्थयात्रा करने वाली)। अल-जौहरी (8) ने कहा: इज़ाफ़त के साथ "निसवतुन हवाज-उ बैती अल्लाह": यदि वे हज कर चुकी हैं, और यदि उन्होंने हज नहीं किया है, तो आप कहेंगे: "हवाज-उ बैत अल्लाह", जिससे "बैत" कर्म कारक में होगा, क्योंकि आप "हवाज" में तन्वीन का इरादा रखते हैं, [सिवाय इसके कि यह गैर-रूपांतरणीय है]।

अल्लाह तआला का कथन: {जो तुम नहीं जानते}। व्याख्या (तावील) के विद्वान अल्लाह के इस कथन के अर्थ में मतभेद रखते हैं: {जो तुम नहीं जानते}। इब्न अब्बास ने कहा: इब्लीस - अल्लाह उस पर लानत करे - अभिमानी हो गया था और उसमें अहंकार प्रवेश कर गया था जब अल्लाह ने उसे स्वर्ग का रक्षक बनाया और उसे सम्मानित किया। इसलिए उसने माना कि यह उसके किसी गुण के कारण था, और इस प्रकार उसने आदम (अलैहिस्सलाम) के प्रति कुफ्र और अवज्ञा को तुच्छ (9) समझा।

और फरिश्तों ने कहा: {और हम तेरी प्रशंसा के साथ तेरी महिमा का वर्णन करते हैं और तेरी पवित्रता बयान करते हैं}, और वह...

(1) (ज़) में: क्योंकि वह। (2) इसके लेखक मान इब्न औस हैं, और यह शेर दीवान अल-हमासा 3/1126, इराब अल-कुरान लिन-नहस 1/208, और अमाली इब्न अल-शजरी 2/74 में है। (3) इराब अल-कुरान लिन-नहस 1/208। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/119। (5) (द) में: आम सहमति से। (6) अल-किताब 3/193। (7) (म) में: अनुमानित। (8) अल-सिहाह: (हज्ज) और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/119 में (और पाठ उसी से है): तो उसने अर्जित किया।

٤١٥ سورة البقرہ: آیت ٣٠

نماز بندے کے لیے گناہوں سے پاکیزگی ہے، اور نمازی اس میں مکمل ترین حالت میں داخل ہوتا ہے کیونکہ یہ (١) بہترین اعمال میں سے ہے، اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک میں وہ جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے}۔ لفظ "اعلم" (میں جانتا ہوں) میں دو تاویلیں ہیں: کہا گیا کہ یہ فعل مستقبل ہے، اور کہا گیا کہ یہ اسم ہے جو فاعل (جاننے والا) کے معنی میں ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "اللہ اکبر" یعنی بڑا، اور جیسا کہ (شاعر نے) کہا: تیری زندگی کی قسم، میں نہیں جانتا اور بے شک میں ڈرا ہوا ہوں ... کہ ہم میں سے کس پر موت پہلے حملہ کرے گی۔ (٢)

فعل ہونے کی بنیاد پر، "ما" (جو) لفظ "اعلم" کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہوگا، اور دو میم کا ادغام جائز ہے۔ اگر آپ اسے "جاننے والا" کے معنی میں اسم بنائیں تو "ما" اضافت کی وجہ سے حالتِ جر (خفض) میں ہوگا۔ (٣) ابن عطیہ (٤) نے کہا: نحویوں کے اجماع (٥) کے مطابق اس میں صرف (گردان) درست نہیں؛ اختلاف صرف اس وقت ہوتا ہے جب "افعل" کو نام کے طور پر استعمال کیا جائے اور وہ نکرہ ہو، پس سیبویہ (٦) اور خلیل اس کی گردان نہیں کرتے، جبکہ اخفش کرتے ہیں۔ مہدوی نے کہا: "اعلم" میں تنوین کا اندازہ لگانا جائز ہے اگر آپ اس کا معنی "عالم" (جاننے والا) لیں، اور "ما" اس سے نصب پائے گا، تو یہ اس طرح ہوگا جیسے: "حواجُ بیتَ اللہ"۔ جوہری (٨) نے کہا: "نسوة حواجُ بیتِ اللہ" اضافت کے ساتھ: اگر وہ حج کر چکی ہوں، اور اگر انہوں نے حج نہ کیا ہو تو آپ کہیں گے: "حواجُ بیتَ اللہ"، پس آپ لفظ "بیت" کو نصب دیں گے کیونکہ آپ "حواج" میں تنوین کا ارادہ رکھتے ہیں، [سوائے اس کے کہ یہ غیر منصرف ہے]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جو تم نہیں جانتے}۔ اہل تاویل کا اللہ تعالیٰ کے فرمان {جو تم نہیں جانتے} کی مراد میں اختلاف ہے۔ پس ابن عباس نے فرمایا: ابلیس - اللہ کی اس پر لعنت ہو - خود پسندی میں مبتلا ہو گیا تھا اور اس میں تکبر آ گیا تھا جب اللہ نے اسے آسمان کا خازن بنایا اور اسے عزت دی، تو اس نے یہ سمجھا کہ یہ اس کی کسی فضیلت کی وجہ سے ہے، پس اس نے حضرت آدم علیہ السلام کے حق میں کفر اور معصیت کو ہلکا (۹) سمجھا۔ اور فرشتوں نے کہا: {اور ہم تیری حمد کے ساتھ تیری تسبیح کرتے ہیں اور تیری پاکیزگی بیان کرتے ہیں} اور وہ...

(۱) (ظ) میں: کیونکہ یہ۔ (۲) اس کے قائل معن بن اوس ہیں، اور یہ شعر دیوان الحماسہ ۳/۱۱۲٦، اعراب القرآن للنحاس ۱/۲۰۸، اور امالی ابن الشجری ۲/۷٤ میں ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱/۲۰۸۔ (٤) المحرر الوجیز ۱/۱۱۹۔ (٥) (د) میں: بالاجماع۔ (٦) الکتاب ۳/۱۹۳۔ (۷) (م) میں: تقدر (اندازہ کیا جائے)۔ (۸) الصحاح: (حجج) اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (۹) المحرر الوجیز ۱/۱۱۹ میں (اور کلام اسی سے ہے): پس اس نے وبال سمیٹا۔

... you do not know what is in Iblis's soul contrary to that. Allah Almighty said to them: {Indeed, I know that which you do not know.} (1)

Qatadah said: When the angels said: {Will You place therein...} and Allah knew that among those who would be successors on earth would be prophets, virtuous people, and people of obedience, He said to them: {Indeed, I know that which you do not know.} (2)

I say: It is possible that the meaning is "I know what you do not know" of what was, what will be, and what is currently being; thus, it is general.

His saying, the Almighty: {And He taught Adam the names - all of them. Then He showed them to the angels and said, "Inform Me of the names of these, if you are truthful."} (31)

It contains seven issues:

First: His saying, the Almighty: {And He taught Adam the names - all of them.} 'Taught' means 'made known', and his teaching here was an inspiration of knowledge by necessity. It is also possible that it was through an angel (3), and he is Gabriel, peace be upon him, as will follow.

It was also read as "wa 'ullima" (was taught) in the passive voice (4). The first reading is more apparent, as will follow.

Sufi scholars said: He taught him (5) by the Truth (Allah) teaching him, and preserving it by His preservation upon him. He forgot what was entrusted to him because (6) He left him to himself in it, so He said: {And We had already taken a promise from Adam before, but he forgot; and We found not in him determination.} [Taha: 115]. Ibn 'Ata said: If the knowledge of those names had not been revealed to Adam, he would have been more incapable than the angels in informing about them. This is clear.

And Adam, peace be upon him, is nicknamed Abu al-Bashar (Father of Mankind), and it was said: Abu Muhammad; nicknamed after Muhammad, the Seal of the Prophets (7).

(1) Reported by al-Tabari in similar wording in his Tafsir 1/486-487, and he mentioned on p. 375 that he is doubtful of its chain of narration. (2) Reported by al-Tabari in his Tafsir 1/491, and the discussion is in al-Muharrar al-Wajiz 1/119. (3) Al-Muharrar al-

Wajiz 1/119. (4) It is the reading of al-Hasan as in al-Muhtasib 1/64, and the anomalous readings (al-Qira'at al-Shadhah) by Ibn Khalawayh p. 4. (5) In (D): taught him (knowledge). (6) In (M): because. (7) In (T): the Prophets.

सूरा अल-बकरा: आयत 31 | 416

... आप नहीं जानते कि इबलीस के मन में इसके विपरीत क्या है। अल्लाह तआला ने उनसे कहा: {बेशक, मैं वह जानता हूँ जो तुम नहीं जानते।} (1)

क़तादाह ने कहा: जब फ़रिश्तों ने कहा: {क्या तू उसमें [किसी को] रखेगा...} और अल्लाह को मालूम था कि धरती पर उत्तराधिकारी बनने वालों में नबी, नेक लोग और आज्ञाकारी लोग होंगे, तो उसने उनसे कहा: {बेशक, मैं वह जानता हूँ जो तुम नहीं जानते।} (2)

मैंने कहा: यह संभव है कि इसका अर्थ यह हो कि "मैं वह जानता हूँ जो तुम नहीं जानते" जो कुछ हो चुका, जो होने वाला है और जो वर्तमान में है; अतः यह व्यापक है।

अल्लाह तआला का कथन: {और उसने आदम को सब चीज़ों के नाम सिखा दिए, फिर उन्हें फ़रिश्तों के सामने पेश किया और कहा, 'अगर तुम सच्चे हो तो मुझे इनके नाम बताओ।'} (31)

इसमें सात मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और उसने आदम को सब चीज़ों के नाम सिखा दिए।} 'सिखाया' का अर्थ है 'परिचित कराया', और यहाँ उसे सिखाना अनिवार्य रूप से ज्ञान की प्रेरणा (इल्हाम) थी। यह भी संभव है कि यह किसी फ़रिश्ते (3) के माध्यम से हुआ हो, और वह जिब्रील (अ.) थे, जैसा कि आगे आएगा।

और इसे "वा 'उल्लिमा" (सिखाया गया) कर्मवाच्य में भी पढ़ा गया है (4)। पहला पाठ अधिक स्पष्ट है, जैसा कि आगे आएगा।

सूफ़ी विद्वानों ने कहा: उसने उन्हें (अल्लाह के द्वारा) उसे सिखाने के माध्यम से सिखाया (5), और उस पर उसकी रक्षा के माध्यम से उसे सुरक्षित रखा। वह उसे दी गई अमानत को भूल गया क्योंकि (6) उसने उसे उसके अपने ऊपर छोड़ दिया था, इसलिए उसने कहा: {और हमने इससे पहले आदम से वादा लिया था, पर वह भूल गया; और हमने उसमें दृढ़ संकल्प नहीं पाया।} [ता-हा: 115]। इब्न अता ने कहा: यदि आदम पर उन नामों का ज्ञान प्रकट न किया गया होता, तो वे उनके बारे में जानकारी देने में फ़रिश्तों से अधिक असमर्थ होते। यह स्पष्ट है।

और आदम (अ.) को 'अबू अल-बशर' (मानवता के पिता) कहा जाता है, और यह भी कहा गया: अबू मुहम्मद; मुहम्मद के नाम पर रखा गया, जो नबियों की मुहर (अंतिम नबी) हैं (7)।

(1) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/486-487 में इसी तरह उद्धृत किया है, और उन्होंने पृष्ठ 375 पर उल्लेख किया है कि उन्हें इसकी सनद (सूत्र) पर संदेह है। (2) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/491 में उद्धृत किया है, और इसकी चर्चा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/119 में है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/119. (4) यह अल-हसन का पाठ है जैसा कि अल-मुहतसिब 1/64 में है, और इब्न खलवैह द्वारा अल-क़िराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ 4 में है। (5) (द) में: उसका ज्ञान। (6) (म) में: क्योंकि। (7) (त) में: नबियों।

سورة البقرہ: آیت ۳۱ | ٤١٦

... تم نہیں جانتے کہ ابلیس کے جی میں اس کے خلاف کیا تھا، تو اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: ﴿بیشک میں وہ جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے (۱)﴾۔

اور قتادہ نے کہا: جب فرشتوں نے کہا: ﴿کیا تو اس میں [ایسے کو پیدا کرے گا]﴾ حالانکہ اللہ کو علم تھا کہ جنہیں زمین میں خلیفہ بنایا جا رہا ہے ان میں انبیاء، فضلاء اور اہل اطاعت ہوں گے، تو اللہ نے ان سے فرمایا: ﴿بیشک میں وہ جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے (۲)﴾۔

میں نے کہا: اور یہ بھی احتمال ہے کہ معنی یہ ہو کہ میں وہ جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے، اس میں سے جو ہو چکا، جو ہو گا، اور جو ہو رہا ہے، پس یہ عام ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اللہ نے آدم کو تمام (چیزوں کے) نام سکھائے پھر انہیں فرشتوں کے سامنے پیش کیا اور فرمایا: مجھے ان کے نام بتاؤ اگر تم سچے ہو (۳۱)﴾۔

اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور آدم کو تمام نام سکھائے﴾۔ سکھانے کا معنی ہے: معرفت کرائی، اور یہاں ان کا سکھانا ضرورت کے تحت علم کا الہام تھا۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ کسی فرشتے (۳) کے واسطے سے ہو، اور وہ جبرائیل علیہ السلام ہیں، جیسا کہ آگے آئے گا۔

اور اسے "وعُلِّم" (سکھائے گئے) مجہول کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے (٤)۔ اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔

صوفیاء کرام نے کہا: اللہ نے اسے اپنے سکھانے کے ذریعے سکھایا (٥)، اور اسے اس پر اپنی حفاظت کے ساتھ محفوظ کیا، اور وہ اسے بھول گئے جو ان سے عہد کیا گیا تھا، کیونکہ (٦) اللہ

نے انہیں ان کے حال پر چھوڑ دیا تھا، تو اللہ نے فرمایا: ﴿اور بیشک ہم نے اس سے پہلے آدم کو حکم دیا تھا سو وہ بھول گیا اور ہم نے ان میں پختہ ارادہ نہ پایا﴾ [طہ: ١١٥]۔ اور ابن عطاء نے کہا: اگر آدم پر ان ناموں کا علم ظاہر نہ کیا جاتا تو وہ فرشتوں سے بھی زیادہ ان کی خبر دینے سے عاجز ہوتے۔ اور یہ بات واضح ہے۔

اور آدم علیہ السلام کی کنیت ابوالبشر ہے، اور کہا گیا: ابو محمد؛ خاتم الانبیاء محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے نام پر آپ کی کنیت رکھی گئی (٧)۔

(١) اسے طبری نے اپنی تفسیر ٤٨٦/١-٤٨٧ میں اسی طرح روایت کیا ہے، اور ص ٣٧٥ پر ذکر کیا ہے کہ اسے اس کی سند پر شبہ ہے۔ (٢) اسے طبری نے اپنی تفسیر ٤٩١/١ میں روایت کیا ہے، اور اس پر کلام المحرر الوجیز ١١٩/١ میں ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ١١٩/١۔ (٤) یہ حسن کی قرات ہے جیسا کہ المحتسب ٦٤/١ میں ہے، اور القراءات الشاذہ لابن خالویہ ص ٤ میں ہے۔ (٥) (د) میں ہے: اس کا علم۔ (٦) (م) میں ہے: کیونکہ۔ (٧) (ط) میں ہے: النبین۔

Surah Al-Baqarah: Verse 31 417

May Allah's blessings be upon them; as said by Al-Suhayli (1). It was said: his kunya (agnomen) in Paradise was Abu Muhammad, and on Earth, Abu al-Bashar (Father of Mankind). Its root is with two hamzas, because it is on the form 'af'al', except that they softened the second one. If you need to vocalize it, you turn it into a 'waw' and say: 'awadim' in the plural; because it has no known root in 'ya', so you made the dominant form 'waw'. From Al-Akhfash (2). Scholars differed regarding its derivation. It was said: it is derived from 'adamat al-ard' (the surface of the earth) and its 'adim' (crust), which is its face, so he was named after what he was created from. This was said by Ibn Abbas (3). It was also said: it is derived from 'al-udmah', which is brownness/tan. They differed about 'al-udmah'; Al-Dahhak claimed it is tan, while Al-Nadr claimed it is whiteness, and that Adam, peace be upon him, was white, taken from their saying: 'naqatun adma' (a white she-camel). According to this derivation, its plural is 'udm' and 'awadim'; like 'humr' and 'ahamir', and it is indeclinable. And according to it being derived from 'al-udmah', its plural is 'adamun', and those who hold this view must treat it as declinable. I say: The correct view is that it is derived from 'adim al-ard' (the surface of the earth). Sa'id bin Jubayr said: Adam was named Adam because he was created from the surface (adim) of the earth, and man was named 'insan' because he forgot (nasiya). Mentioned by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat (4). Al-Suddi narrated from Abu Malik and from Abu Salih from Ibn Abbas. And from Murrah al-Hamdani from Ibn Mas'ud (5) in the story of the creation of Adam, peace be upon him: "So Allah sent Jibril, peace be upon him, to the earth to bring some clay from it. The earth said: 'I seek refuge in Allah from you, lest you diminish (6) me or disfigure me.' So he returned and did not take any, and said: 'My Lord (7), she sought refuge in You, so I granted her refuge.' Then He sent...

(1) Abd al-Rahman bin Abd Allah bin Ahmad bin Asbagh, Abu al-Qasim and Abu Zayd al-Khath'ami al-Andalusi al-Maliki, author of 'al-Rawd al-Unuf' in the explanation of the Seerah, died in the year 581 AH. Al-Wafi bi al-Wafiyat 18/170. His aforementioned words are in 'al-Ta'rif wa al-I'lam' p. 19. (2) Cited from him by al-Jawhari in 'al-Sihah' (adm). (3) Similar to it was recorded by al-Tabari 1/511, and Ibn Sa'd in 'al-Tabaqat' 1/25-26. (4) Al-Tabaqat al-Kubra 1/26, and Ibn Sa'd is Muhammad bin Sa'd bin Mani', Abu Abd Allah al-Baghdadi, al-Hashimi their client, the scribe of al-Waqidi, died in the year 230 AH. Al-Siyar 10/664. (5) Al-Tabari criticized these two chains of narrations in his Tafsir, see his Tafsir 1/375. (6) In (d): seize. (7) In (m): O Lord.

सूरह अल-बकरा: आयत 31 417

उन पर अल्लाह की कृपा हो; यह सुहैली (1) ने कहा है। और कहा गया है: जन्नत (स्वर्ग) में उनका उपनाम अबू मुहम्मद था, और पृथ्वी पर अबू अल-बशर (मानव जाति के पिता)। इसका मूल दो हमज़ा के साथ है, क्योंकि यह 'अफ़अल' के रूप में है, सिवाय इसके कि उन्होंने दूसरे को नरम कर दिया। यदि आपको इसे स्वरबद्ध करने की आवश्यकता है, तो आप इसे 'वाव' में बदल देते हैं और कहते हैं: बहुवचन में 'अवादिम'; क्योंकि 'या' में इसका कोई ज्ञात मूल नहीं है, इसलिए आपने 'वाव' को प्रबल बना दिया। अल-अख्फ़श (2) से। इसकी व्युत्पत्ति के संबंध में विद्वानों में मतभेद है। कहा गया: यह 'अदमत अल-अर्द' (पृथ्वी की ऊपरी परत) और उसके'अदीम' से निकला है, जो इसका मुख है, इसलिए उनका नाम उसी के नाम पर रखा गया जिससे वे बनाए गए थे। यह इब्न अब्बास (3) ने कहा है। यह भी कहा गया: यह 'अल-उदमा' से निकला है, जिसका अर्थ सांवलापन है। 'अल-उदमा' के बारे में उनमें मतभेद था; अल-दहॉक ने दावा किया कि यह सांवलापन है, जबकि अल-नद्र ने दावा किया कि यह सफेदी है, और आदम (अलैहिस्सलाम) सफेद थे, जो उनके इस कथन से लिया गया है: 'नाक़ातुन अदमा' (एक सफेद ऊंटनी)। इस व्युत्पत्ति के अनुसार, इसका बहुवचन 'उदम' और 'अवादिम' है; जैसे 'हुम्र' और 'अहामिर', और यह अपरिवर्तनीय है। और इसके'अल-उदमा' से व्युत्पन्न होने के आधार पर, इसका बहुवचन 'आदमुन' है, और इस विचार को मानने वालों को इसे परिवर्तनीय मानना चाहिए। मैं कहता हूँ: सही विचार यह है कि यह 'अदीम अल-अर्द' (पृथ्वी की सतह) से निकला है। सईद बिन जुबैर ने कहा: आदम का नाम आदम इसलिए रखा गया क्योंकि वे पृथ्वी की सतह (अदीम) से बनाए गए थे, और मनुष्य का नाम 'इंसान' इसलिए रखा गया क्योंकि वह भूल गया (नसिया)। इब्न साद द्वारा अल-तबाक़ात (4) में उल्लेख किया गया है। अल-सुद्दी ने अबू मलिक और अबू सालेह से, उन्होंने इब्न अब्बास से वर्णन किया। और मुर्रा अल-हमदानी ने इब्न मसूद (5) से आदम (अलैहिस्सलाम) के निर्माण की कहानी में वर्णन किया है: "अल्लाह ने जिब्राइल (अलैहिस्सलाम) को पृथ्वी पर भेजा ताकि वहां से मिट्टी लाएं। पृथ्वी ने कहा: 'मैं तुमसे अल्लाह की शरण मांगती हूँ, कहीं तुम मुझमें कमी (6) न कर दो या मुझे कुरूप न बना दो।' तो वे लौट गए और कुछ नहीं लिया, और कहा: 'हे मेरे रब (7), उसने तेरी शरण मांगी थी, इसलिए मैंने उसे शरण दे दी।' फिर अल्लाह ने भेजा...

(1) अब्द अल-रहमान बिन अब्द अल्लाह बिन अहमद बिन असबाग़, अबू अल-कासिम और अबू ज़ैद अल-खथमी अल-अंदालुसी अल-मलिकी, सीरत की व्याख्या 'अल-रौद अल-उनुफ़' के लेखक, मृत्यु

वर्ष 581 हिजरी। अल-वाफ़ी बिल-वफ़ियात 18/170। उनका उपरोक्त कथन 'अल-तारीफ वल-इलाम' पृष्ठ 19 में है। (2) इसे अल-जौहरी द्वारा 'अल-सिहाह' (अदम) में उद्धृत किया गया है। (3) इसी तरह अल-तबरी 1/511, और इब्न साद ने 'अल-तबाक़ात' 1/25-26 में वर्णन किया है। (4) अल-तबाक़ात अल-कुबरा 1/26, और इब्न साद मुहम्मद बिन साद बिन मनी' हैं, अबू अब्द अल्लाह अल-बगदादी, अल-हाशिमी उनके क्लाइंट, वाकिदी के लेखक, मृत्यु वर्ष 230 हिजरी। अल-सियार 10/664। (5) तबरी ने अपनी तफ़सीर में इन दो कथा-श्रृंखलाओं की आलोचना की है, देखें उनकी तफ़सीर 1/375। (6) (d) में: पकड़ना। (7) (m) में: हे रब।

سوره البقره: الآية ٣١ ٤١٧

صلوات الله عليهم ؛ قاله السُّهَيْليُّ(١). وقيل : كُنِيته في الجنَّة أبو محمَّد، وفي الأرض أبو البشر. وأصله بهمزتين ، لأنَّه أَفْعَل ، إلا أنهم ليَّنُوا الثانية، فإذا احتجت إلى تحريكها جعلتها واواً فقلت : أَوَادم في الجمع ؛ لأنَّه ليس لها أصلٌ في الياء معروف ، فجعَلْتَ الغالب عليها الواو. عن الأخفش(٢). واخْتُلِفَ في اشتقاقه ، فقيل : هو مُشْتَقٌّ من أَدَمَةِ الأرضِ وأديمها، وهو وَجْهُها ، فسُمِّي بما خُلِقَ منه، قاله ابنُ عباس(٣). وقيل : إنه مُشْتَقٌّ من الأَدْمَة وهي السُّمرة. واختلفوا في الأدمة، فزعم الضحاك أنها السُّمرة، وزَعَم النَّضر أنها البياض، وأنَّ آدم عليه السلام كان أبيض، مأخوذ من قولهم : ناقةٌ أدْماءُ : إذا كانت بيضاء. وعلى هذا الاشتقاق جَمْعُه أدْمٌ وأوادِم ؛ كحُمْرٍ وأحامر، ولا ينصرفُ بوجه. وعلى أنَّه مُشتَقٌّ من الأدمة جَمْعُه آدَمُون، ويلزم قائلو هذه المقالة صَرْفُه. قلتُ : الصَّحيحُ أنَّه مشتق من أديم الأرض. قال سعيد بن جبير : إنَّما سُمِّيَ آدم لأنَّه خُلِقَ من أديم الأرض، وإنما سُمِّيَ إنساناً لأنه نَسِيَ، ذكره ابنُ سعد في الطبقات(٤). وروى السُّدِّيُّ، عن أبي مالك وعن أبي صالح، عن ابن عباس. وعن مُرَّة الهَمْداني عن ابن مسعود(٥) في قصَّة خَلْق آدم عليه السلام قال : فبعث الله جبريل عليه السلام إلى الأرض ليأتيه بطينٍ منها، فقالت الأرض : أعوذُ بالله منك أن تنقص(٦) منِّي أو تشيننني ؛ فرجع ولم يأخذ، وقال : ربِّ(٧)، إنَّها عاذَتْ بك فأعذْتُها. فبعث...

(١) عبد الرحمن بن عبد الله بن أحمد بن أصبغ، أبو القاسم وأبو زيد الخثعمي الأندلسي المالكي، صاحب الروض الأُنُف في شرح السيرة، توفي سنة (٥٨١هـ). الوافي بالوفيات ١٧٠/١٨. وكلامه المذكور أعلاه في التعريف والإعلام ص ١٩. (٢) نقله عنه الجوهري في الصحاح (أدم). (٣) أخرج نحوه الطبري ٥١١/١، وابن سعد في الطبقات ٢٥/١-٢٦. (٤) الطبقات الكبرى ٢٦/١، وابن سعد هو محمد بن سعد بن منيع، أبو عبد الله البغدادي، الهاشمي مولاهم، كاتب الواقدي مات سنة (٢٣٠هـ). السير ٦٦٤/١٠.

(٥) غمز الطبري في تفسيره بهذين الإسنادين، ينظر تفسيره ١/٣٧٥. (٦) في (د): تقبض. (٧) في (م): يا ربّ.

418 Surat Al-Baqarah: Verse 31 ...Michael, and she sought refuge with Him from him, so He granted her refuge, and he returned and said as Gabriel had said. Then He sent the Angel of Death, and she sought refuge with Him from him, and he said: "And I seek refuge with Allah from returning without executing His command." So he took from the face of the earth and mixed it; he did not take from one place alone, but took red, white, and black soil. That is why the children of Adam are diverse - and for that reason, he was named Adam, because he was taken from the "Adim" (surface) of the earth. He ascended with it, and Allah Almighty said to him: "Did you not have mercy on the earth when it pleaded with you?" He replied: "I saw Your command to be more binding than its words." He said: "You are fit to take the souls of his children." So He moistened the soil until it became(1) sticky clay - "Lāzib" (sticky) means that which clings together - then He left it until it became stinking mud. That is when He says: {from altered black mud} [Al-Hijr: 33]. He said: Stinking. Then He said to the angels: {Indeed, I am going to create a human being from clay (71) So when I have proportioned him and breathed into him of My [created] soul, then fall down to him in prostration} [Saad: 71-72], so Allah created him with His hand so that(2) Iblis would not be arrogant towards him. He says: "Should I be arrogant towards what I created with My own two hands when I did not act arrogantly myself?" So He created him as a human, and he was a body of clay for forty years of the measure of Friday. The angels passed by him and were terrified when they saw him, and Iblis was the most terrified of them. He used to pass by and strike it, and the body would make a sound like pottery makes a clinking sound. That is when He says: {from clay like [that of] pottery} [Ar-Rahman: 14]. And he (Iblis) said: "You were created for something important!" He entered through his mouth(3) and came out of his backside, and Iblis said to the angels: "Do not fear this, for he is hollow, and if I were given power over him, I would surely destroy him." It is said that when he passed by him with the angels, he would say: "Do you see this being, unlike any other creation you have seen? If he is preferred over you and you are commanded to obey him, what will you do?" They said: "We will obey the command of our Lord." But Iblis hid within himself: "If he is preferred over me, I will not obey him, and if I am preferred over him, I will surely destroy him." When the time came that I wanted to breathe the soul into him, He said to the angels: "When I have breathed into him of My soul, then prostrate to him(4)." When He breathed the soul into him, and the soul entered his head, he sneezed. The angels said to him: "Say, Praise be to Allah," so he said: "Praise be to Allah," and Allah said to him: "Your Lord has had mercy on you." When it entered...

(1) In (Za): became. (2) In (Dal): lest, and in (Za): so that. (3) In (Dal): through his mouth. (4) In (Za): fall down to him in prostration.

418 सूरह अल-बकरा: आयत 31 ...मीकाईल, और उसने (धरती ने) उनसे अल्लाह की शरण माँगी, तो उन्होंने उसे शरण दे दी। वह वापस लौट गए और वही कहा जो जिब्रील ने कहा था। फिर अल्लाह ने मौत के फरिश्ते (मलकुल मौत) को भेजा, तो धरती ने उनसे भी अल्लाह की शरण माँगी। उन्होंने कहा: "और मैं अल्लाह की शरण माँगता हूँ कि मैं उसका हुक्म पूरा किए बिना वापस जाऊँ।" फिर उन्होंने ज़मीन की सतह से मिट्टी ली और उसे मिला दिया। उन्होंने एक ही जगह से मिट्टी नहीं ली, बल्कि लाल, सफेद और काली मिट्टी ली। यही कारण है कि आदम की संतान अलग-अलग रंगों की होती है - और इसी वजह से उनका नाम 'आदम' पड़ा, क्योंकि उन्हें ज़मीन की 'अदीम' (सतह) से लिया गया था। वह मिट्टी लेकर ऊपर गए, तो अल्लाह तआला ने उनसे पूछा: "क्या तुम्हें धरती पर दया नहीं आई जब उसने तुमसे गिड़गिड़ाकर शरण माँगी थी?" उन्होंने कहा: "मैंने आपके हुक्म को उसके शब्दों से अधिक महत्वपूर्ण समझा।" अल्लाह ने कहा: "तुम उसकी संतानों की रूहें कब्ज़ करने के योग्य हो।" फिर अल्लाह ने मिट्टी को भिगोया यहाँ तक कि वह(1) चिपचिपी मिट्टी (तीन लाज़िब) बन गई - 'लाज़िब' वह है जो एक-दूसरे से चिपक जाती है - फिर उसे छोड़ दिया यहाँ तक कि उसमें गंध आने लगी। यह वह समय है जिसके बारे में अल्लाह फरमाता है: {सड़ी हुई काली मिट्टी से} [अल-हिज्र: 33]। उन्होंने कहा: बदबूदार। फिर अल्लाह ने फरिश्तों से कहा: {मैं मिट्टी से एक मनुष्य बनाने वाला हूँ (71) फिर जब मैं उसे पूरा बना लूँ और उसमें अपनी रूह फूँक दूँ, तो तुम उसके आगे सजदे में गिर जाना} [साद: 71-72], अल्लाह ने उसे अपने हाथ से बनाया ताकि(2) इब्लीस उसके सामने अहंकार न करे। अल्लाह फरमाता है: "क्या मैं उस पर अहंकार करूँ जिसे मैंने अपने दोनों हाथों से बनाया, जबकि मैंने स्वयं अहंकार नहीं किया?" फिर अल्लाह ने उसे इंसान के रूप में बनाया, और वह जुमे के दिन की अवधि के अनुसार चालीस साल तक मिट्टी का एक शरीर रहा। फरिश्ते उसके पास से गुज़रे और उसे देखकर डर गए, और उनमें सबसे ज़्यादा डरने वाला इब्लीस था। वह उसके पास से गुज़रते हुए उसे मारता था, जिससे शरीर से वैसी ही आवाज़ आती थी जैसी मिट्टी के बर्तनों से आती है। यह वह समय है जिसके बारे में अल्लाह फरमाता है: {ठीकरे (मिट्टी के बर्तन) की तरह खनकती हुई मिट्टी से} [अर-रहमान: 14]। इब्लीस कहता था: "तुम्हें किसी बड़े काम के लिए बनाया गया है!" वह उसके मुँह(3) से दाखिल होता और पीछे से निकलता, और फरिश्तों से कहता: "इससे डरो मत, क्योंकि यह खोखला है, और अगर मुझे इस पर अधिकार दे दिया गया, तो मैं इसे ज़रूर बर्बाद कर दूँगा।" कहा जाता है कि जब वह फरिश्तों के साथ उसके पास से गुज़रता था, तो कहता था: "क्या तुमने इस प्राणी को देखा जिसके जैसा तुमने कोई और प्राणी नहीं देखा? अगर इसे तुम पर श्रेष्ठता दी गई और तुम्हें इसकी आज्ञा मानने का आदेश दिया गया, तो तुम

क्या करोगे?" उन्होंने कहा: "हम अपने रब के आदेश का पालन करेंगे।" लेकिन इब्लीस ने अपने दिल में यह छिपा लिया कि: "अगर इसे मुझ पर श्रेष्ठता दी गई, तो मैं इसकी आज्ञा नहीं मानूँगा, और अगर मुझे इस पर श्रेष्ठता दी गई, तो मैं इसे ज़रूर बर्बाद कर दूँगा।" फिर जब वह समय आया जब रूह फूँकने का इरादा किया गया, तो अल्लाह ने फरिश्तों से कहा: "जब मैं इसमें अपनी रूह फूँक दूँ, तो तुम इसके आगे सजदा करना(4)।" फिर जब रूह फूँकी गई और रूह उसके सिर में पहुँची, तो उसे छींक आई। फरिश्तों ने उससे कहा: "अल्हम्दुलिल्लाह (सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है) कहो," तो उसने कहा: "अल्हम्दुलिल्लाह।" तब अल्लाह ने उससे कहा: "तुम्हारे रब ने तुम पर दया की है।" जब रूह दाखिल हुई...

---

(1) संस्करण (ज़): हो गई। (2) संस्करण (द): ताकि न हो, और संस्करण (ज़): ताकि। (3) संस्करण (द): उसके मुँह से। (4) संस्करण (ज़): उसके आगे सजदे में गिर जाना।

418 سورة البقرہ: آیت 31 ...میکائیل، تو زمین نے ان سے اللہ کی پناہ مانگی، تو انہوں نے اسے پناہ دے دی، اور واپس چلے گئے اور وہی کہا جو جبرائیل نے کہا تھا۔ پھر اللہ نے ملک الموت کو بھیجا، تو زمین نے ان سے پناہ مانگی، انہوں نے کہا: "میں اللہ کی پناہ مانگتا ہوں اس بات سے کہ میں اس کا حکم نافذ کیے بغیر واپس لوٹ جاؤں۔" چنانچہ انہوں نے روئے زمین سے مٹی لی اور اسے خلط ملط کر دیا، انہوں نے کسی ایک جگہ سے مٹی نہیں لی بلکہ سرخ، سفید اور سیاہ مٹی لی، اسی لیے بنی آدم مختلف رنگوں کے پیدا ہوئے - اور اسی لیے ان کا نام آدم رکھا گیا کیونکہ وہ زمین کے "ادیم" (اوپری سطح) سے لیے گئے تھے - وہ مٹی لے کر اوپر چڑھے تو اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: کیا تمہیں زمین پر رحم نہ آیا جب اس نے تمہارے سامنے گڑگڑا کر پناہ مانگی تھی؟ انہوں نے عرض کیا: میں نے آپ کے حکم کو اس کے قول سے زیادہ لازم پایا۔ اللہ نے فرمایا: تم ہی اس کی اولاد کی روحیں قبض کرنے کے لائق ہو۔ پھر مٹی کو بھگویا یہاں تک کہ وہ(1) گارا بن گئی جو چپکنے والا ہو (طینِ لازب) - لازب وہ ہے جس کا ایک حصہ دوسرے سے جڑ جائے - پھر اسے چھوڑ دیا یہاں تک کہ اس میں بو پیدا ہوگئی، یہ وہ مقام ہے جہاں اللہ فرماتا ہے: {سڑے ہوئے گارے سے جو کہ سیاہ مٹی ہے} [الحجر: 33]۔ کہا: بدبودار۔ پھر فرشتوں سے فرمایا: {میں مٹی سے ایک انسان بنانے والا ہوں (71) پھر جب میں اسے مکمل کر لوں اور اس میں اپنی روح پھونک دوں تو تم اس کے سامنے سجدے میں گر جانا} [ص: 71 - 72]، پس اللہ نے اسے اپنے ہاتھ سے پیدا کیا تاکہ(2) ابلیس اس پر تکبر نہ کر سکے۔ اللہ فرماتا ہے: کیا میں اس پر تکبر کروں جسے میں نے اپنے دونوں ہاتھوں سے بنایا اور میں نے خود اس پر تکبر نہیں کیا؟ پس اسے انسان کی شکل میں پیدا کیا، وہ جمعہ کے دن کی مقدار کے مطابق چالیس سال تک مٹی کا ایک جسم رہا۔ فرشتے اس کے پاس سے گزرتے تھے تو اسے دیکھ کر ڈر جاتے تھے، اور ان میں سب سے زیادہ

ابلیس ڈرتا تھا۔ وہ اس کے پاس سے گزرتے ہوئے اسے مارتا تھا تو اس جسم سے ویسی ہی آواز آتی تھی جیسے مٹی کے برتنوں سے آواز آتی ہے (ٹھیکرا بجتا ہے)، یہ وہ وقت ہے جہاں اللہ فرماتا ہے: {کھنکھناتی ہوئی مٹی سے جیسے کہ ٹھیکرا} [الرحمن: 14]۔ اور ابلیس کہتا تھا: تم کسی بڑی چیز کے لیے پیدا کیے گئے ہو!۔ وہ اس کے منہ(3) سے داخل ہوتا اور اس کے پیچھے سے نکل جاتا، اور فرشتوں سے کہتا: اس سے مت ڈرو کیونکہ یہ تو کھوکھلا ہے، اور اگر مجھے اس پر مسلط کیا گیا تو میں اسے ضرور ہلاک کر دوں گا۔ اور کہا جاتا ہے کہ وہ جب فرشتوں کے ساتھ اس کے پاس سے گزرتا تو کہتا: کیا تم نے اس مخلوق کو دیکھا جس جیسی تم نے کوئی اور مخلوق نہیں دیکھی؟ اگر اسے تم پر فضیلت دی گئی اور تمہیں اس کی اطاعت کا حکم دیا گیا تو تم کیا کرو گے؟ انہوں نے کہا: ہم اپنے رب کے حکم کی اطاعت کریں گے۔ تو ابلیس نے اپنے دل میں چھپا لیا کہ اگر اسے مجھ پر فضیلت دی گئی تو میں اس کی اطاعت نہیں کروں گا، اور اگر مجھے اس پر فضیلت دی گئی تو میں اسے ضرور ہلاک کر دوں گا۔ پھر جب وہ وقت آیا جس میں روح پھونکنے کا ارادہ کیا گیا تھا، تو اللہ نے فرشتوں سے فرمایا: جب میں اس میں اپنی روح پھونک دوں تو اس کے لیے سجدہ کرنا(4)۔ پس جب اس میں روح پھونکی گئی اور روح اس کے سر میں پہنچی تو اسے چھینک آئی، فرشتوں نے اس سے کہا: کہو "الحمد للہ"، تو اس نے کہا: "الحمد للہ"، تو اللہ نے اس سے فرمایا: تمہارے رب نے تم پر رحم فرمایا۔ پھر جب روح داخل ہوئی...

---

(1) نسخہ (ظ) میں ہے: ہو گئی۔ (2) نسخہ (د) میں ہے: تاکہ نہ ہو، اور نسخہ (ظ) میں ہے: تاکہ۔ (3) نسخہ (د) میں ہے: اس کے منہ سے۔ (4) نسخہ (ظ) میں ہے: اس کے سامنے سجدے میں گر جانا۔

... the spirit [reached] his eyes, he looked at the fruits of Paradise. When it entered his belly, he craved food and leaped before the spirit reached his legs, hurrying toward the fruits of Paradise. That is when (1) He says: {Man was created of haste} [Al-Anbiya: 37]. {So the angels prostrated, all of them together * Except Iblis; he refused to be with those who prostrate} [Al-Hijr: 30-31]. And the story was mentioned (2).

Al-Tirmidhi (3) narrated from Abu Musa Al-Ash'ari, who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: "Indeed, Allah, the Almighty and Majestic, created Adam from a handful that He took from the entire earth. So the children of Adam came according to the [nature of the] earth; some of them are red, white, black, and in between; some are easy-going and some are harsh; some are wicked and some are good." Abu 'Isa said: This is a Hasan Sahih (good authentic) hadith.

Adim: plural of Adam; the poet said: People are diverse and varied in character, and they are all united by the surface of the earth (*wajh al-adam*) (5). So "Adam" is derived from *al-adim* (surface) and *al-adam* (skin), not from *al-adamah* (complexion); and Allah knows best. It is possible that it is from both of them together. Further clarification on this topic regarding the creation of Adam will come in [Surah] "Al-An'am" (6) and others, if Allah wills.

And "Adam" is indeclinable (diptote). Abu Ja'far al-Nahhas (7) said: "Adam" is indeclinable as a proper noun by the consensus of grammarians because it is on the pattern of *af'al* and it is a proper noun, and nothing is prevented from declension in...

(1) In (Z): until the spirit reaches... where He says. (2) Reported by Al-Tabari in his Tafsir (1/486-488) at greater length, and in his History (1/90). Ibn Kathir cited the story in his commentary on this verse and said: This chain of narration to these companions is famous in the Tafsir of Al-Suddi, and it contains many Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions). Perhaps some of it is interpolated and not from the words of the companions, or they took it from some previous books, and Allah knows best. (3) In his Sunan (2955), and it is in Musnad Ahmad (19582). (4) In (D) and (Z): "came". (5) The verse is in Jamharat Amthal al-Arab by Al-Askari (2/303), and Lisan al-Arab (Adam), and its version is: "a house of skin (bayt al-adam) unites them". (6) When commenting on His saying {It is He who created you from clay} Verse 2. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas (1/208-209), and it contains the aforementioned saying of Al-Zajjaj.

सूरह अल-बकराह: आयत 31 | 419

...जब रूह (आत्मा) उसकी आँखों में पहुँची, तो उसने जन्नत के फलों को देखा। जब वह उसके पेट में प्रविष्टि हुई, तो उसे भोजन की इच्छा हुई, और इससे पहले कि रूह उसके पैरों तक पहुँचती, वह जल्दी में जन्नत के फलों की ओर उछला। उसी समय के बारे में (1) अल्लाह फ़रमाता है: {इंसान जल्दबाज़ी (की फ़ितरत) से बनाया गया है} [अल-अंबिया: 37]। {चुनांचे तमाम फरिश्तों ने सजदा किया * सिवाय इब्लीस के, उसने सजदा करने वालों के साथ होने से इनकार कर दिया} [अल-हिज्र: 30-31]। और कहानी का उल्लेख किया गया (2)।

तिरमिज़ी (3) ने अबू मूसा अल-अशअरी से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को फ़रमाते सुना: "बेशक अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने आदम को एक मुट्ठी (मिट्टी) से पैदा किया जिसे उसने पूरी ज़मीन से लिया था। फिर आदम की औलाद ज़मीन (की मिट्टी) के अनुसार आई; उनमें से कुछ लाल, सफ़ेद, काले और इनके बीच के हैं; और कुछ नरम-मिज़ाज, कुछ सख़्त-मिज़ाज, कुछ बुरे और कुछ अच्छे हैं।" अबू ईसा ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है।

अदीम: अदम का बहुवचन है; कवि ने कहा है: लोग चरित्र में भिन्न और विविध हैं, और वे सभी ज़मीन की सतह (वज्ह अल-अदम) से जुड़े हैं (5)। तो "आदम" शब्द अल-अदीम (सतह) और अल-अदम (चमड़ी) से निकला है, न कि अल-अदमह (रंग) से; और अल्लाह ही बेहतर जानता है। यह भी संभव है कि यह दोनों से हो। आदम की रचना के संबंध में इस विषय पर अधिक स्पष्टीकरण "अल-अनआम" (6) और अन्य सूरतों में आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा।

और "आदम" शब्द ग़ैर-मुनसरिफ (indeclinable) है। अबू जाफ़र अन-नह़्हास (7) ने कहा: "आदम" व्याकरणविदों की आम सहमति से एक संज्ञा (proper noun) के रूप में ग़ैर-मुनसरिफ है, क्योंकि यह अफ़अल के वज़न पर है और यह एक संज्ञा है, और कोई भी चीज़... से वर्जित नहीं है।

(1) (ज़) में: जब तक रूह न पहुँचे... जहाँ वह कहता है। (2) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर (1/486-488) में इसे विस्तार से और अपनी तारीख़ (1/90) में दर्ज किया है। इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में इस कहानी का उल्लेख किया और कहा: इन सहाबा तक यह रिवायत अल-सुद्दी की तफ़सीर में प्रसिद्ध है, और इसमें कई इस्राइली रिवायतें शामिल हैं। शायद उनमें से कुछ बाद में जोड़ी गई हों और सहाबा की बातें न हों, या उन्होंने इसे पिछली कुछ किताबों से लिया हो, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। (3) उनकी सुनन (2955) में, और यह मसनद अहमद (19582)

में है। (4) (द) और (ज़) में: "आए"। (5) यह शेर अल-अस्करी की जमहरत अमसाल अल-अरब (2/303) और लिसान अल-अरब (अदम) में है, और इसका रूपांतर है: "चमड़े का घर (बैत अल-अदम) उन्हें एकजुट करता है"। (6) अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में {वही है जिसने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया} आयत 2। (7) अन-नह़्ह़ास द्वारा इराब अल-कुरान (1/208-209), और इसमें अल-ज़ज्जाज का उक्त कथन शामिल है।

... جب روح اس کی آنکھوں میں پہنچی تو اس نے جنت کے پھلوں کی طرف دیکھا، جب وہ اس کے پیٹ میں پہنچی تو اسے کھانے کی خواہش ہوئی، پس وہ روح کے اس کے پیروں تک پہنچنے سے پہلے ہی جلدی میں جنت کے پھلوں کی طرف لپکا۔ اسی وقت کے بارے میں (۱) اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿خُلِقَ الْإِنسَانُ مِنْ عَجَلٍ﴾ [الأنبياء: ۳۷] (انسان جلد بازی سے پیدا کیا گیا ہے)۔ ﴿فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ * إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ أَن يَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ﴾ [الحجر: ۳۰-۳۱] (پس تمام فرشتوں نے سجدہ کیا سوائے ابلیس کے، اس نے سجدہ کرنے والوں کے ساتھ ہونے سے انکار کیا)۔ اور قصہ ذکر کیا گیا (۲)۔

امام ترمذی (۳) نے حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک اللہ عزوجل نے آدم (علیہ السلام) کو ایک مٹھی سے پیدا کیا جو اس نے تمام زمین سے لی تھی، پس اولاد آدم زمین (کی کیفیت) کے مطابق آئی؛ ان میں سے کوئی سرخ، کوئی سفید، کوئی سیاہ اور کوئی ان کے درمیان ہے، اور کوئی نرم خو، کوئی سخت، کوئی برا اور کوئی اچھا ہے"۔ ابو عیسیٰ (امام ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔

ادیم: آدم کی جمع ہے؛ شاعر نے کہا: الناسُ أخيافٌ وشَتَّى في الشِّيَمْ وكلُّهُم يجمعُهُم وَجْهُ الأَدَمْ (٥) (لوگ اخلاق و عادات میں مختلف اور جدا جدا ہیں، اور ان سب کو روئے زمین جمع کیے ہوئے ہے)۔ پس لفظ "آدم" مشتق ہے 'الادیم' اور 'الادم' سے، نہ کہ 'الادمہ' (گندمی رنگ) سے؛ واللہ اعلم۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ ان دونوں سے ہو۔ اور عنقریب اس باب میں تخلیق آدم کے حوالے سے مزید وضاحت "الانعام" (٦) وغیرہ میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اور لفظ "آدم" غیر منصرف ہے۔ ابو جعفر النحاس (۷) نے کہا: "آدم" معرفہ ہونے کی صورت میں نحویوں کے اجماع کے ساتھ غیر منصرف ہے، کیونکہ یہ "اَفْعَل" کے وزن پر ہے اور یہ معرفہ ہے، اور غیر منصرف ہونے سے کوئی چیز مانع نہیں ہے...

(۱) (ظ) میں ہے: یہاں تک کہ روح پہنچ جائے... جہاں وہ فرماتا ہے۔ (۲) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱/ ٤٨٦-٤٨٨ میں اس سے طویل بیان کیا ہے، اور اپنی تاریخ ۱/ ۹۰ میں، اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں قصہ ذکر کیا اور کہا: ان صحابہ تک یہ اسناد سدی کی تفسیر میں مشہور ہے، اور اس میں اسرائیلیات کثرت سے واقع ہوتی ہیں، پس شاید ان میں سے بعض صحابہ کا کلام نہ ہو بلکہ درج کر دیا گیا ہو، یا انہوں نے اسے سابقہ کتب سے لیا ہو، واللہ اعلم۔ (۳) اپنی سنن (۲۹۵۵) میں، اور یہ مسند احمد (۱۹۵۸۲) میں ہے۔ (٤) (د) اور (ظ) میں: "جاء" (آیا)۔ (٥) یہ رجز عسکری کی "جمهرة امثال العرب" ۳۰۳/۲ اور "لسان العرب" (ادم) میں ہے، اور اس کی روایت ہے: "يجمعهم بيت الادم"۔ (٦) اللہ کے قول ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن طِينٍ﴾ آیت ۲ کی تفسیر کے وقت۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۲۰۸/۱-۲۰۹، اور اس میں زجاج کا مذکورہ قول ہے۔

420 Surah Al-Baqarah: Verse 31

...the Basrans except for two reasons. If you make it indefinite and it is not an adjective, Al-Khalil and Sibawayh do not decline it (make it munṣarif), while Al-Akhfash Saeed did; because he only prevented it from being declined (1); because it was an adjective on the pattern of a verb, so if it is not an adjective, he declined it. Abu Ishaq Al-Zajjaj said: The opinion is that of Sibawayh, and he does not differentiate between the adjective and others; because it is the same thing itself.

The Second: The Almighty's saying: {the names, all of them}: "The names" here are in the sense of terms/expressions. For the word "name" (al-ism) might be used to refer to the named object (al-musamma), as when you say: "Zaid is standing," and "the lion is brave." And it might be used to refer to the naming itself (al-tasmiyah), as when you say: "Asad (lion) is three letters." In the first case, it is said: The name is the named, meaning the named is intended by it. In the second case, the named is not intended by it.

A name in language may take the course of the expression itself, which is the most frequent usage. Of this is the Almighty's saying: {And He taught Adam the names, all of them} according to the most famous interpretations, and from it is the Prophet's ﷺ saying: "Indeed, Allah has ninety-nine names" (2).

And it may take the course of the essence (al-dhat); it is said: "essence," "soul," "eye," and "name" meaning the same thing. Based on this, most scholars interpreted the Almighty's saying: {Glorify the name of your Lord the Most High}, {Blessed be the name of your Lord} [Al-Rahman: 78], {You do not worship besides Him except names which you have named} [Yusuf: 40].

The Third: The people of interpretation differed regarding the meaning of the names He taught to Adam, peace be upon him. Ibn Abbas, Ikrimah, Qatadah, Mujahid, and Ibn Jubayr said: He taught him the names of all things, the significant and the trivial (3). Assim ibn Kulaib narrated (4) from Saad, the client (mawla) of Al-Hasan ibn Ali, who said: I was sitting with Ibn Abbas, and they mentioned the name of the vessel and the name of the whip. Ibn Abbas said: "And He taught Adam the names, all of them."

I say: This meaning has been narrated as a marfu' tradition as follows, and it is what the word "all of them" (kullaha) necessitates, as it is a noun placed for encompassing and generality. And in Bukhari, from the hadith of Anas, from the Prophet ﷺ.

(1) His saying: Because he only prevented it from declension, is not in (M). (2) Reported by Ahmad (7502), Al-Bukhari (2736), and Muslim (2677) from the hadith of Abu Huraira. (3) Tafsir al-Tabari 1/514-516. (4) In (M): And it was narrated.

420 सूरह अल-बकरा: आयत 31

...बसरा के विद्वान सिवाय दो कारणों के। यदि आप इसे अनिश्चित (इंडिफ़िनिट) बनाते हैं और यह विशेषण नहीं है, तो अल-ख़लील और सिबावैह इसे अनुनय (मुनसरिफ़) नहीं मानते, जबकि अल-अख़फ़श सईद इसे मानते थे; क्योंकि उन्होंने केवल इसे विभक्ति (डिग्लेंशन) से रोका था (1); क्योंकि यह क्रिया के स्वरूप पर एक विशेषण था, इसलिए यदि यह विशेषण नहीं है, तो उन्होंने इसे विभक्त किया। अबू इसहाक अल-ज़ज्जाज ने कहा: सिबावैह का मत सही है, और वह विशेषण और अन्य के बीच अंतर नहीं करते हैं; क्योंकि वह स्वयं वही है।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {सारे नाम}: यहाँ "नामों" का अर्थ शब्दों/अभिव्यक्तियों से है। क्योंकि शब्द "नाम" (अल्-इस्म) का प्रयोग कभी-कभी 'नामित वस्तु' (अल्-मुसम्मा) के लिए किया जाता है, जैसे आप कहते हैं: "ज़ैद खड़ा है," और "शेर बहादुर है।" और कभी-कभी इसका प्रयोग स्वयं 'नामकरण' (अत-तस्मिया) के लिए किया जाता है, जैसे आप कहते हैं: "असद (शेर) तीन अक्षरों का है।" पहले मामले में कहा जाता है: नाम ही नामित है, अर्थात इससे नामित वस्तु अभिप्रेत है। दूसरे मामले में, नामित वस्तु अभिप्रेत नहीं है।

भाषा में एक नाम स्वयं अभिव्यक्ति का मार्ग ले सकता है, और यह इसके उपयोग में सबसे अधिक प्रचलित है। इसी में से अल्लाह तआला का कथन है: {और उसने आदम को सारे नाम सिखाए} सबसे प्रसिद्ध व्याख्याओं के अनुसार, और इसी में से नबी ﷺ का कथन है: "बेशक अल्लाह के निन्यानबे नाम हैं" (2)।

और यह 'सार' (अत-ज़ात) का मार्ग भी ले सकता है; कहा जाता है: "सार," "आत्मा," "नेत्र," और "नाम" एक ही अर्थ में। इसी आधार पर अधिकांश विद्वानों ने अल्लाह तआला के इस कथन को लिया है: {अपने सर्वोच्च रब के नाम की महिमा करो}, {आपके रब का नाम धन्य है} [अल-रहमान: 78], {तुम उसके सिवा केवल उन्हीं नामों की पूजा करते हो जो तुमने रखे हैं} [यूसुफ: 40]।

तीसरा: व्याख्या करने वालों में उन नामों के अर्थ के बारे में मतभेद था जो उन्होंने आदम (अलैहिस्सलाम) को सिखाए थे। इब्न अब्बास, इकरीमा, क़तादा, मुजाहिद और इब्न जुबैर ने कहा: उन्होंने उन्हें सभी चीजों के नाम सिखाए, चाहे वे महत्वपूर्ण हों या तुच्छ (3)। आसिम बिन कुलैब ने (4) साद, जो अल-हसन बिन अली के दास (मौला) थे, से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: मैं इब्न अब्बास के

पास बैठा था, और उन्होंने बर्तन के नाम और चाबुक के नाम का उल्लेख किया। इब्न अब्बास ने कहा: "और उसने आदम को सारे नाम सिखाए।"

मैं कहता हूँ: यह अर्थ 'मरफ़ू' परंपरा के रूप में वर्णित किया गया है जैसा कि आगे आएगा, और यही शब्द "सारे" (कुल्लाहा) की आवश्यकता है, क्योंकि यह व्यापकता और सामान्यता के लिए रखा गया एक संज्ञा है। और बुखारी में अनस की हदीस से, नबी ﷺ से वर्णित है।

---

(1) उनका कहना: क्योंकि उन्होंने केवल इसे विभक्ति से रोका, (M) में नहीं है। (2) इसे अहमद (7502), बुखारी (2736), और मुस्लिम (2677) ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है। (3) तफ़सीर अल-तबरी 1/514-516। (4) (M) में: और वर्णित किया गया है।

٤٢٠ سورة البقرہ : آیت ٣١

--بصریوں کے نزدیک سوائے دو علتوں کے۔ پس اگر تم اسے نکرہ بناؤ اور وہ صفت نہ ہو، تو خلیل اور سیبویہ نے اسے غیر منصرف رکھا، اور اخفش سعید نے اسے منصرف مانا؛ کیونکہ اس نے اسے صرف (١) سے منع کیا تھا؛ اس لیے کہ وہ صفت تھی اور فعل کے وزن پر تھی، چنانچہ جب وہ صفت نہ رہی تو اس نے اسے منصرف قرار دیا۔ ابو اسحاق الزجاج نے کہا: قول سیبویہ کا قول ہے، اور وہ صفت اور غیر صفت میں فرق نہیں کرتے؛ کیونکہ وہ بذاتِ خود وہی ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ : یہاں اسماء سے مراد الفاظ و عبارات ہیں۔ کیونکہ کبھی 'اسم' بولا جاتا ہے اور اس سے 'مسمی' (نام والی چیز) مراد ہوتی ہے، جیسے آپ کا قول: 'زید قائم ہے'، اور 'شیر بہادر ہے'۔ اور کبھی اس سے خود 'تسمیہ' (نام رکھنا) مراد ہوتا ہے، جیسے آپ کا قول: 'اسد' تین حروف پر مشتمل ہے۔ پس پہلے میں کہا جاتا ہے: اسم ہی مسمی ہے، یعنی اس سے مسمی مراد لیا جاتا ہے، اور دوسرے میں مسمی مراد نہیں ہوتا۔

اور کبھی لغت میں اسم بذاتِ عبارت کے طور پر استعمال ہوتا ہے، اور اس کا استعمال سب سے زیادہ ہے، اور اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَعَلَّمَ ءَادَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا﴾ مشہور ترین تاویلات کے مطابق، اور اسی میں سے نبی کریم ﷺ کا قول ہے: «بے شک اللہ کے ننانوے نام ہیں»(٢)۔

اور یہ 'ذات' کے معنی میں بھی آتا ہے، کہا جاتا ہے: ذات، نفس، عین اور اسم ایک ہی معنی میں ہیں، اور اسی پر اکثر اہل علم نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کو محمول کیا ہے: ﴿سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾ ﴿تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ﴾ [الرحمن : ٧٨] ﴿مَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءً سَمَّيْتُمُوهَا﴾ [یوسف : ٤٠]۔

تیسری بات: اور اہل تاویل نے ان اسماء کے معنی میں اختلاف کیا ہے جو اللہ نے آدم علیہ السلام کو سکھائے تھے، چنانچہ ابن عباس، عکرمہ، قتادہ، مجاہد اور ابن جبیر نے کہا: اللہ نے انہیں تمام چیزوں کے نام سکھائے، خواہ وہ بڑی ہوں یا چھوٹی(٣)۔ عاصم بن کلیب نے(٤) سعد مولیٰ الحسن بن علی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں ابن عباس کے پاس بیٹھا تھا، تو لوگوں نے برتن کے نام اور کوڑے کے نام کا ذکر کیا، ابن عباس نے کہا: "اور اس نے آدم کو تمام نام سکھائے"۔

میں کہتا ہوں: اور یہ معنی مرفوعاً بھی مروی ہے جیسا کہ آگے آئے گا، اور یہی وہ چیز ہے جس کا تقاضا لفظ «كُلَّهَا» کرتا ہے کیونکہ یہ ایک ایسا اسم ہے جو احاطہ اور عموم کے لیے وضع کیا گیا ہے۔ اور بخاری میں حضرت انس کی حدیث سے ہے، نبی کریم ﷺ سے۔

---

(١) ان کا قول: کیونکہ اس نے اسے صرف سے منع کیا، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ (٢) اسے احمد (٧٥٠٢)، بخاری (٢٧٣٦) اور مسلم (٢٦٧٧) نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٣) تفسیر طبری ١/٥١٤-٥١٦۔ (٤) نسخہ (م) میں ہے: 'وروی'۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 31 421

He said: "The believers will gather on the Day of Resurrection and say: 'If only we could find someone to intercede for us with our Lord.' So they will come to Adam and say: 'You are the father of mankind, Allah created you with His own hand, made His angels prostrate to you, and taught you the names of everything.'" (1) Hadith. Ibn Khuwaiz Mindad said (2): This verse is evidence that language is acquired by divine instruction (tawqif), and that Allah Almighty taught it to Adam, peace be upon him, both in general and in detail. Ibn Abbas said similarly: He taught him the names of everything, even the large bowl and the milking pail. Shaiban narrated from Qatada who said: He taught Adam names of His creation that He did not teach the angels, and named every thing by its name and associated the benefit of every thing with its kind (3). Al-Nahhas said: This is the best of what has been narrated about this. The meaning is: He taught him the names of the species and made him know their benefits, this is such-and-such, and it is suitable for such-and-such.

Al-Tabari said: He taught him the names of the angels and his progeny, and he chose this and preferred it based on His saying: {Then He showed them to the angels}. Ibn Zayd said: He taught him the names of all his progeny.

Al-Rabi' bin Khuthaym (4): The names of the angels specifically (5).

Al-Qutaybi: The names of what He created on earth (6). It was also said: The names of the genera and species.

I say: The first opinion is the most correct, because of what we mentioned earlier, and what we will explain later, God willing.

Fourthly: The interpreters also differed: Did He show the persons (entities) of the names to the angels (7) or the names without the persons? Ibn Mas'ud and others said: He showed the persons (8) because of the Almighty's saying: {He showed them}, and His saying: {Inform Me of the names of these} and you say...

(1) Sahih Al-Bukhari (741), Sahih Muslim (193), and it is in Al-Musnad (12153). (2) In (D) and (Z): Ibn Khawaz Mindad, and in (Z): Abu Khawaz Mindad, and the fixed version is from (M), see p. 180. (3) Tafsir al-Tabari 1/517, and his Tarikh 1/98. (4) Abu Yazid Al-Thawri, Al-Kufi, he reached the time of the Prophet ﷺ, and was the most pious of the companions of Ibn Mas'ud, he died before the year (65 AH). Al-Siyar 4/258. (5) Tafsir al-Tabari 1/517, and Al-Tabari's choice and preference in 1/518, and his Tarikh 1/99. (6) Gharib al-Qur'an p. 56, and Al-Qutaybi is: Abu Muhammad Abdullah bin Muslim bin

Qutaybah al-Dinawari the writer, author of many books, he was a leader in the science of the Arabic tongue, history and the days of the people, he authored 'Gharib al-Qur'an wa al-Hadith', 'Adab al-Katib', 'Al-Shi'r wa al-Shu'ara' and others, died in the year (276 AH). Al-Siyar 13/296. (7) In (M): The names of the persons. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/119.

सूरह अल-बक़रा: आयत 31 421

उन्होंने कहा: "क़यामत के दिन मोमिन जमा होंगे और कहेंगे: 'काश हम अपने रब के पास शफ़ाअत (सिफ़ारिश) के लिए किसी को पाते।' फिर वे आदम के पास आएंगे और कहेंगे: 'आप मानव जाति के पिता हैं, अल्लाह ने आपको अपने हाथ से बनाया, अपने फ़रिश्तों से आपको सजदा करवाया, और आपको हर चीज़ के नाम सिखाए।'" (1) हदीस। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा (2): यह आयत इस बात का प्रमाण है कि भाषा ईश्वरीय निर्देश (तौकीफ़) द्वारा प्राप्त की गई है, और अल्लाह तआला ने आदम (उन पर शांति हो) को इसे विस्तार और संक्षेप दोनों में सिखाया। इब्न अब्बास ने भी इसी तरह कहा: उन्होंने उसे हर चीज़ के नाम सिखाए, यहाँ तक कि बड़े प्याले और दूध दुहने के बर्तन के भी। शैबान ने क़तादा से रिवायत की जिन्होंने कहा: आदम को अपनी रचना के वे नाम सिखाए जो फ़रिश्तों को नहीं सिखाए गए थे, और हर चीज़ का नाम रखा और हर चीज़ के फ़ायदे को उसकी जाति से जोड़ा (3)। अल-नहहास ने कहा: इसके बारे में रिवायत की गई यह सबसे अच्छी बात है। इसका अर्थ है: उन्होंने उसे प्रजातियों के नाम सिखाए और उन्हें उनके लाभों से अवगत कराया, कि यह ऐसा है, और यह इस काम के लिए उपयुक्त है।

अल-तबारी ने कहा: उन्होंने उसे फ़रिश्तों और उसकी संतानों के नाम सिखाए, और उन्होंने इसे चुना और अल्लाह के इस कथन के आधार पर इसे तरजीह दी: {फिर उसने उन्हें फ़रिश्तों के सामने पेश किया}। इब्न ज़ैद ने कहा: उन्होंने उसे उसकी पूरी संतान के नाम सिखाए।

अल-रबी बिन खुथयम (4): विशेष रूप से फ़रिश्तों के नाम (5)।

अल-कुतैबी: पृथ्वी पर जो कुछ बनाया गया है उसके नाम (6)। और यह भी कहा गया: प्रजातियों और प्रकारों के नाम।

मैंने कहा: पहला मत सबसे सही है, क्योंकि हमने पहले जो उल्लेख किया है और जो हम आगे स्पष्ट करेंगे, यदि अल्लाह ने चाहा।

चौथा: व्याख्याकारों में इस पर भी मतभेद है: क्या उन्होंने फ़रिश्तों को नामों के व्यक्तियों (हस्तियों) को दिखाया (7) या व्यक्तियों के बिना नामों को? इब्न मसूद और अन्य ने कहा: उन्होंने व्यक्तियों को दिखाया (8) क्योंकि सर्वशक्तिमान का कथन है: {उसने उन्हें दिखाया}, और उसका कथन: {मुझे इनके नाम बताओ} और आप कहते हैं...

(1) सहीह अल-बुखारी (741), सहीह मुस्लिम (193), और यह अल-मुसनद (12153) में है। (2) (द) और (ज़) में: इब्न खवाज़ मिंदाद, और (ज़) में: अबू खवाज़ मिंदाद, और (म) से पुख्ता है, देखें पृष्ठ 180। (3) तफ़सीर अल-तबरी 1/517, और उनकी तारीख 1/98। (4) अबू यजीद अल-थौरी, अल-कूफी, उन्होंने नबी ﷺ का समय पाया, और वह इब्न मसूद के साथियों में सबसे परहेज़गार थे, उनका निधन वर्ष (65 हिजरी) से पहले हुआ। अल-सियार 4/258। (5) तफ़सीर अल-तबरी 1/517, और 1/518 में अल-तबरी का चुनाव और प्राथमिकता, और उनकी तारीख 1/99। (6) ग़रीब अल-क़ुरआन पृष्ठ 56, और अल-कुतैबी हैं: अबू मुहम्मद अब्दुल्ला बिन मुस्लिम बिन कुतैबा अल-दीनवारी लेखक, कई पुस्तकों के लेखक, वह अरबी भाषा विज्ञान, इतिहास और लोगों के दिनों के ज्ञान में अग्रणी थे, उन्होंने 'ग़रीब अल-क़ुरआन व अल-हदीस', 'अदब अल-कातिब', 'अल-शिअर व अल-शुअरा' और अन्य रचनाएँ कीं, वर्ष (276 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 13/296। (7) (म) में: व्यक्तियों के नाम। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/119।

سورة البقرہ : آیت ۳۱ ۴۲۱

کہا: ”اور قیامت کے دن مومنین جمع ہوں گے، پس وہ کہیں گے: کاش ہم اپنے رب کی طرف سفارش طلب کرتے، تو وہ آدم کے پاس آئیں گے، پس وہ کہیں گے: آپ انسانوں کے باپ ہیں، اللہ نے آپ کو اپنے ہاتھ سے پیدا کیا، اور اپنے فرشتوں سے آپ کو سجدہ کروایا، اور آپ کو ہر چیز کے نام سکھائے“ (۱) حدیث۔ ابن خویز منداد (۲) نے کہا: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ لغت توقیفی (اللہ کی طرف سے سکھائی گئی) ہے، اور یہ کہ اللہ تعالیٰ نے اسے آدم علیہ السلام کو اجمالاً اور تفصیلاً سکھایا۔ اور اسی طرح ابن عباس نے کہا: انہیں ہر چیز کے نام سکھائے یہاں تک کہ پیالے اور دودھ دوہنے کے برتن کے بھی۔ اور شیبان نے قتادہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: آدم کو اپنی مخلوقات کے وہ نام سکھائے جو فرشتوں کو نہیں سکھائے تھے، اور ہر چیز کو اس کے نام سے پکارا اور ہر چیز کا فائدہ اس کی جنس کی طرف منسوب کیا (۳)۔ النحاس نے کہا: اور یہ اس بارے میں سب سے بہتر روایت ہے۔ اور معنی یہ ہے: اسے جنسوں کے نام سکھائے اور اسے ان کے منافع سے آگاہ کیا، کہ یہ ایسا ہے، اور یہ فلاں کام کے لیے درست ہے۔

اور طبری نے کہا: اسے فرشتوں اور اس کی اولاد کے نام سکھائے، اور انہوں نے اسے پسند کیا اور اسے اپنے اس قول سے ترجیح دی: {پھر انہیں فرشتوں پر پیش کیا}۔ اور ابن زید نے کہا: اسے اس کی تمام اولاد کے نام سکھائے۔

الربیع بن خثیم (۴): خاص طور پر فرشتوں کے نام (۵)۔

القتیبی: زمین میں جو کچھ پیدا کیا گیا ان کے نام (۶)۔ اور کہا گیا: اصناف اور اقسام کے نام۔

میں نے کہا: پہلا قول زیادہ صحیح ہے، اس کی وجہ سے جو ہم نے پہلے ذکر کیا، اور جسے ہم ان شاء اللہ تعالیٰ واضح کریں گے۔

چوتھی بات: مفسرین میں اس پر بھی اختلاف ہوا ہے: کیا فرشتوں پر اسماء کے اشخاص (ذوات) کو پیش کیا گیا (۷) یا اشخاص کے بغیر صرف نام؟ تو ابن مسعود اور دیگر نے کہا: اشخاص کو پیش کیا گیا (۸) اللہ تعالیٰ کے قول: {انہیں پیش کیا} کی وجہ سے، اور اس کے قول: {مجھے ان کے نام بتاؤ} کی وجہ سے، اور آپ کہتے ہیں...

(۱) صحیح بخاری (۷۴۱)، اور صحیح مسلم (۱۹۳)، اور یہ مسند (۱۲۱۵۳) میں ہے۔ (۲) (د) اور (ظ) میں: ابن خواز منداد، اور (ز) میں: ابو خواز منداد، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور دیکھئے ص ۱۸۰۔ (۳) تفسیر طبری ۵۱۷/۱، اور اس کی تاریخ ۹۸/۱۔ (۴) ابو یزید الثوری، الکوفی، انہوں نے نبی ﷺ کا زمانہ پایا، اور وہ ابن مسعود کے سب سے زیادہ پرہیزگار ساتھیوں میں سے تھے، سال (۶۵ ھ) سے پہلے فوت ہوئے۔ السیر ۲۵۸/۴۔ (۵) تفسیر طبری ۵۱۷/۱، اور ۵۱۸/۱ میں طبری کا اختیار اور ترجیح، اور اس کی تاریخ ۹۹/۱۔ (۶) غریب القرآن ص ۵۶، اور القتیبی یہ ہیں: ابو محمد عبداللہ بن مسلم بن قتیبہ الدینوری الکاتب، کثیر تصانیف کے مالک، وہ عربی زبان، اخبار اور ایام الناس کے علم میں امام تھے، غریب القرآن والحدیث، ادب الکاتب، اور الشعر والشعراء وغیرہ تصنیف کیں، سن (۲۷۶ ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۲۹۶/۱۳۔ (۷) (م) میں: اشخاص کے نام۔ (۸) المحرر الوجیز ۱۱۹/۱۔

422 Surah Al-Baqarah: Verse 31

The Arabs say: "I presented (aradt) the thing and it appeared (a'rada)", meaning: I manifested it and it became manifest. From this is: "I offered (aradt) the thing for sale" (1). In the hadith: "He presented them (aradahum) like small ants" (2). And Ibn Abbas and others said: He presented the names (3). In the reading of Ibn Mas'ud: "presented them (aradahunna)" referring back to the names rather than the individuals, because the 'ha' and 'nun' are specific to the feminine. In the reading of Ubay: "presented it (aradha)" (4). Mujahid said: "the owners of the names" (5). So, whoever says regarding names that they are the named things (6), it aligns with Ubay's reading: "presented it (aradha)". And it is said (7) regarding the reading of those who read: "presented them (aradahum)": that the word 'names' (asmaa') indicates individuals, therefore it was permissible to say (8) for the names: "presented them (aradahum)". He said regarding "these" (ha'ula'): what is meant by the indication is the individuals of the names, but even if they were absent; what pertains to them was present by way of a cause, and that is their names. Ibn Atiyyah (9) said: "What appears is that Allah the Almighty taught Adam the names and presented to him along with that the categories as individuals (10). Then He presented those to the angels and asked them about their naming (11) which he had learned. Then Adam said to them: This is named such-and-such, and this is named such-and-such. Al-Mawardi (12) said: So (13) the most correct view is that the presentation was directed to the named things. Then at the time of their presentation...

(1) As-Sihah (arad). (2) The author will mention it at the saying of the Almighty: {And We certainly created you, then We gave you form} [Al-A'raf: 11]. (3) Tafsir al-Tabari 520/1, and Al-Muharrar al-Wajiz 120/1. (4) Ibn Khalawayh mentioned both readings in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 4, and Al-Mawardi in 'Al-Nukat wa al-Uyun' 99/1, and Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 120/1. (5) Tafsir al-Tabari 521/1. (6) In (z), (dh), and (m): 'at-tasmiyat' (the naming), which is an error, and what is established is from (d). (7) In (m): 'and you say'. (8) In (m): 'it is said'. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 121/1. (10) The phrase is confused in (d), (dh), and (m), as it appeared as: 'and presented them to him with the categories in their persons', except that in (dh): 'persons' instead of 'in their persons', and in (m): 'those' instead of 'that'. What is established is from (z), which is appropriate to what is in Al-Muharrar al-Wajiz, as the wording there is: 'and He presented with that to him the categories as persons'. (11) In (d): 'their named things'. (12) In Al-Nukat wa al-Uyun 1/99-100. (13) In (m): 'and was'.

422 सूरा अल-बकरा: आयत 31

अरब कहते हैं: "मैंने चीज़ को पेश किया (अराद्त) तो वह प्रकट हुई (अरादा)", अर्थात्: मैंने उसे प्रकट किया और वह प्रकट हो गई। इसी से है: "मैंने चीज़ को बेचने के लिए पेश किया (अराद्त)" (1)। हदीस में है: "उसने उन्हें छोटी चींटियों के समान पेश किया (अरदहुम)" (2)। और इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: नामों को पेश किया (3)। इब्न मसूद के पाठ में: "उन्हें पेश किया (अरदहुन्ना)" है, तो यह व्यक्तियों के बजाय नामों की ओर लौटता है, क्योंकि 'हा' और 'नून' स्त्रीलिंग के लिए विशिष्ट हैं। उबै के पाठ में: "उसे पेश किया (अरदहा)" है (4)। मुजाहिद ने कहा: नामों वाले (5)। तो जिसने नामों के बारे में कहा कि वे नामित वस्तुएं हैं (6), वह उबै के पाठ "अरदहा" के अनुसार सही है। और जिनके पाठ में "उन्हें पेश किया (अरदहुम)" है उनके बारे में कहा जाता है (7) कि: 'नामों' (अस्मा) शब्द व्यक्तियों की ओर संकेत करता है, इसलिए नामों के लिए "उन्हें पेश किया (अरदहुम)" कहना जायज़ था (8)। उन्होंने "ये" (हाउलाई) के बारे में कहा: संकेत से तात्पर्य नामों के व्यक्तियों से है, लेकिन भले ही वे अनुपस्थित हों; उनके कारण कुछ उपस्थित था, और वे उनके नाम हैं। इब्न अतिया (9) ने कहा: "जो प्रकट होता है वह यह है कि अल्लाह तआला ने आदम को नाम सिखाए और उसके साथ ही श्रेणियों को व्यक्तियों के रूप में उनके सामने पेश किया (10)। फिर उन श्रेणियों को फरिश्तों के सामने पेश किया, और उनसे उनके नामों (11) के बारे में पूछा जिन्हें वह पहले ही सीख चुके थे। फिर आदम ने उनसे कहा: इसका नाम यह है, और इसका नाम यह है। अल-मावरदी (12) ने कहा: तो (13) सबसे सही बात यह है कि पेश करने की दिशा नामित वस्तुओं की ओर थी। फिर उनकी प्रस्तुति के समय...

(1) अस-सिहाह (अरद)। (2) लेखक इसे सर्वशक्तिमान के इस कथन पर उल्लेख करेंगे: {और हमने निश्चित रूप से तुम्हें पैदा किया, फिर हमने तुम्हें रूप दिया} [अल-अराफ: 11]। (3) तफ़सीर अल-तबरी 520/1, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 120/1। (4) इब्न खलवैह ने 'अल-किरात अल-शाधाह' पृष्ठ 4 में दोनों पाठों का उल्लेख किया है, और अल-मावरदी ने 'अल-नुकात व अल-उयून' 99/1 में, और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 120/1 में। (5) तफ़सीर अल-तबरी 521/1। (6) (ज़), (द), और (म) में: 'तस्मियात' (नामकरण), जो एक त्रुटि है, और (द) से जो स्थापित है वही सही है। (7) (म) में: 'और कहो'। (8) (म) में: 'कहा जाता है'। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 121/1। (10) (द), (द), और (म) में वाक्यांश अव्यवस्थित है, क्योंकि यह इस प्रकार आया है: 'और श्रेणियों को उनके व्यक्तियों के साथ उनके सामने पेश किया', सिवाय इसके कि (द) में: 'व्यक्तियों' के बजाय 'उनके

व्यक्तियों के साथ', और (म) में: 'वह' के बजाय 'वे'। (ज़) से जो स्थापित है वही उचित है जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में है, क्योंकि वहां शब्द हैं: 'और उसने उसके साथ ही श्रेणियों को व्यक्तियों के रूप में उनके सामने पेश किया'। (11) (द) में: 'उनकी नामित वस्तुएं। (12) अल-नुकात व अल-उयून 1/99-100 में। (13) (म) में: 'और था' ।

٤٢٢ سورة البقره : الآية ٣١

اہل عرب کہتے ہیں: "عرضت الشئی فاعرض"، یعنی: میں نے اسے ظاہر کیا تو وہ ظاہر ہوگئی۔ اسی سے ہے: "عرضت الشئی للبیع" (میں نے چیز بیچنے کے لیے پیش کی) (١)۔ حدیث میں ہے: "اس نے انہیں چیونٹیوں کی طرح پیش کیا (عرضہم)" (٢)۔ اور ابن عباس اور دیگر نے کہا: عرض الأسماء (ناموں کو پیش کیا) (٣)۔ ابن مسعود کی قرات میں "عرضہن" ہے، تو یہ افراد کے بجائے ناموں کی طرف لوٹتا ہے، کیونکہ 'ہا' اور 'نون' مؤنث کے ساتھ خاص ہیں۔ ابی کی قرات میں "عرضہا" ہے (٤)۔ مجاہد نے کہا: ناموں والے (٥)۔ چنانچہ جس نے ناموں کے بارے میں کہا کہ وہ مسمیات (نام زدہ چیزیں) ہیں (٦)، تو وہ ابی کی قرات "عرضہا" کے مطابق درست ہے۔ اور جو "عرضہم" پڑھتے ہیں ان کی قرات کے بارے میں کہا جاتا ہے (٧) کہ: لفظ اسماء افراد پر دلالت کرتا ہے، اس لیے اسماء کے لیے "عرضہم" کہنا جائز ہوا (٨)۔ انہوں نے "ہؤلاء" (یہ) کے بارے میں کہا: اشارے سے مراد اسماء کے افراد ہیں، لیکن اگرچہ وہ غائب ہوں؛ ان کا سبب حاضر تھا، اور وہ ان کے نام ہیں۔ ابن عطیہ (٩) نے کہا: "ظاہر یہ ہوتا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے آدم کو نام سکھائے اور اس کے ساتھ ہی اصناف کو بطور افراد ان کے سامنے پیش کیا (١٠)، پھر ان کو فرشتوں کے سامنے پیش کیا، اور ان سے ان کے ناموں (١١) کے بارے میں پوچھا جو وہ سیکھ چکے تھے، پھر آدم نے ان سے کہا: اس کا نام یہ ہے، اور اس کا نام یہ ہے۔ الماوردی (١٢) نے کہا: تو (١٣) صحیح تر بات یہ ہے کہ پیشکش مسمیات (نام زدہ چیزوں) کی طرف متوجہ تھی۔ پھر ان کی پیشکش کے وقت...

(١) الصحاح (عرض)۔ (٢) مصنف اسے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس ذکر کریں گے: ﴿ولقد خلقناکم ثم صورناکم﴾ [الاعراف: ١١]۔ (٣) تفسیر الطبری ١/٥٢٠، اور المحرر الوجیز ١/١٢٠۔ (٤)

ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذہ' ص ٤ میں دونوں قراتوں کا ذکر کیا ہے، اور الماوردی نے 'النکت والعیون' ۹۹/۱ میں، اور ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۱۲۰/۱ میں۔ (٥) تفسیر الطبری ٥۲۱/۱۔ (٦) (ز)، (ظ) اور (م) میں: 'التسمیات'، اور وہ غلط ہے، اور (د) سے جو ثابت ہے وہی درست ہے۔ (۷) (م) میں: 'و تقول'۔ (۸) (م) میں: 'یقال'۔ (۹) المحرر الوجیز ۱۲۱/۱۔ (۱۰) (د)، (ظ) اور (م) میں عبارت مضطرب ہے، چناچہ اس میں آیا ہے: 'و عرضہن علیہ مع ذلک الاجناس باشخاصہا'، سوائے اس کے کہ (ظ) میں: 'اشخاصاً' ہے 'باشخاصہا' کے بدلے، اور (م) میں: 'تلک' ہے 'ذلک' کے بدلے۔ اور جو (ز) سے ثابت ہے وہی المحرر الوجیز کے مطابق مناسب ہے، تو وہاں الفاظ یہ ہیں: 'و عرض مع ذلک علیہ الاجناس اشخاصاً'۔ (۱۱) (د) میں: 'مسمیاتہا'۔ (۱۲) النکت والعیون ۹۹/۱-۱۰۰ میں۔ (۱۳) (م) میں: 'و کان'۔

423 Surah Al-Baqarah: Verse 31

Two opinions: First, that He presented them after He created them. Second, that He fashioned them in the hearts of the angels, then presented them.

Fifth: There is a difference of opinion regarding who was the first to speak the Arabic language (1). It was narrated from Ka'b al-Ahbar that the first to write the Arabic and Syriac scripts and all other scripts, and spoke all languages, was Adam, peace be upon him. Others besides Ka'b al-Ahbar also said this.

If it is said: It has been narrated from Ka'b al-Ahbar through a good chain that he said: The first to speak Arabic was Jibril (Gabriel), peace be upon him, and he is the one who put it on the tongue of Nuh (Noah), peace be upon him, and Nuh put it on the tongue of his son Shem. This was narrated by Thawr ibn Yazid (2), from Khalid ibn Ma'dan, from Ka'b. It was also narrated from the Prophet ﷺ that he said: "The first whose tongue was opened with the clear Arabic language was Ismail, and he was ten years old" (3). It has also been narrated that the first to speak Arabic was Ya'rub ibn Qahtan, and other opinions have been mentioned.

We say: The correct view is that the first of mankind to speak all languages was Adam, peace be upon him. The Quran bears witness to this; Allah Almighty says: {And He taught Adam all the names}. All languages are names, so they are included under this. This is also supported by the Sunnah; he ﷺ said: "And He taught Adam all the names, even [the names of] the large bowl and the small bowl" (4). What they mentioned could potentially mean that the first among the children of Ibrahim, peace be upon him, to speak Arabic was Ismail, peace be upon him. Similarly, if other reports are authentic, they would be understood to mean that the person mentioned was the first from his tribe to speak Arabic based on the evidence we mentioned, and Allah knows best. Likewise, Jibril was the first among the angels to speak it, and he put it on the tongue of Nuh after Allah had taught it to Adam or Jibril, as previously mentioned, and Allah knows best.

(1) Al-Qasd wal-Amam by Ibn Abd al-Barr, p. 2619. (2) In (M): Narrated by Thawr ibn Yazid. (3) Al-Hakim narrated in Al-Mustadrak 2/552-553 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, who said: The first who spoke Arabic and established the script according to its pronunciation and logic... Ismail ibn Ibrahim. Al-Suyuti mentioned it in "Al-Jami' al-Saghir" from the hadith of Ali, may Allah be pleased with him, attributing it to al-Shirazi in "Al-Alqab", stating: and he was fourteen years old. (4) Narrated by al-Tabari 1/515 and 516 as a mawquf report from Ibn Abbas.

423 सूरह अल-बकरा: आयत 31

दो विचार हैं: पहला, कि उसने उन्हें बनाने के बाद पेश किया। दूसरा, कि उसने उन्हें फरिश्तों के दिलों के लिए चित्रित किया, फिर उन्हें पेश किया।

पाँचवाँ: अरबी भाषा में सबसे पहले किसने बात की, इस बारे में मतभेद है (1)। काब अल-अहबर से रिवायत है कि अरबी और सीरियाई लिपि और सभी लिपियों को रखने वाले और सभी भाषाओं में बात करने वाले सबसे पहले आदम (अलैहिस्सलाम) थे। काब अल-अहबर के अलावा अन्य लोगों ने भी यही कहा है।

यदि यह कहा जाए: काब अल-अहबर से एक अच्छे माध्यम से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अरबी में सबसे पहले बात करने वाले जिब्रिल (अलैहिस्सलाम) थे, और वही हैं जिन्होंने इसे नूह (अलैहिस्सलाम) की जुबान पर डाला, और नूह ने इसे अपने बेटे साम की जुबान पर डाला। इसे थौर इब्न यज़ीद (2) ने खालिद इब्न म'दान से, उन्होंने काब से रिवायत किया है। और नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "सबसे पहले जिसकी जुबान स्पष्ट अरबी भाषा के लिए खोली गई, वह इस्माइल थे और वह दस साल के थे" (3)। यह भी रिवायत है कि अरबी में सबसे पहले बात करने वाले य'रूब बिन कहतान थे, और इसके अलावा भी रिवायतें हैं।

हम कहते हैं: सही बात यह है कि मानव जाति में सभी भाषाओं में बात करने वाले सबसे पहले आदम (अलैहिस्सलाम) थे, और कुरान इसका गवाह है; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और उसने आदम को सभी नाम सिखाए}। सभी भाषाएं नाम ही हैं, इसलिए वे इसके अंतर्गत आती हैं। और सुन्नत से भी यही साबित है; आप ﷺ ने फ़रमाया: "और उसने आदम को सभी नाम सिखाए, यहाँ तक कि बड़े प्याले और छोटे प्याले के नाम भी" (4)। उन्होंने जो जिक्र किया है उसका मतलब यह हो सकता है कि इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) की संतानों में अरबी में सबसे पहले बात करने वाले इस्माइल (अलैहिस्सलाम) थे। इसी तरह, अगर अन्य बातें सही हैं, तो उन्हें इस बात पर लागू किया जाएगा कि जिस व्यक्ति का उल्लेख किया गया है वह अपने कबीले में अरबी बोलने वाला पहला व्यक्ति था, जैसा कि हमने जिक्र किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है। इसी तरह जिब्रिल फरिश्तों में सबसे पहले इसे बोलने वाले थे, और उन्होंने इसे नूह की जुबान पर डाला, जब अल्लाह ने आदम या जिब्रिल को इसे सिखाया था, जैसा कि पहले बताया गया है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

(1) इब्न अब्द अल-बर्र की अल-क़स्द वल-अमम, पृ. 2619। (2) (म) में: और इसे थौर इब्न यज़ीद ने रिवायत किया है। (3) अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 2/552-553 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: अरबी में बोलने वाले और इसके उच्चारण और तर्क के अनुसार किताब लिखने वाले पहले व्यक्ति... इस्माइल इब्न इब्राहीम थे। अल-सुयुति ने इसे "अल-जामी अल-सगीर" में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से जिक्र किया है और इसे अल-शिराज़ी की "अल-अलक़ाब" की ओर मंसूब किया है, जिसमें है: और वह चौदह वर्ष के थे। (4) अल-तबरी 1/515 और 516 द्वारा इब्न अब्बास से मवक़ूफ़ रिवायत के रूप में निकाला गया।

423 سورہ البقرہ: آیت 31

دو قول ہیں: پہلا یہ کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں پیدا کرنے کے بعد پیش کیا۔ دوسرا یہ کہ اس نے فرشتوں کے دلوں کے لیے ان کی تصویر کشی کی، پھر انہیں پیش کیا۔

پانچویں بات: اس بارے میں اختلاف ہے کہ عربی زبان میں سب سے پہلے کس نے کلام کیا (1)، چنانچہ کعب الاحبار سے مروی ہے کہ عربی اور سریانی تحریر اور تمام کتابیں وضع کرنے والے اور تمام زبانوں میں کلام کرنے والے سب سے پہلے آدم علیہ السلام تھے۔ کعب الاحبار کے علاوہ دیگر نے بھی یہی کہا ہے۔

اگر یہ کہا جائے: کعب الاحبار سے ایک اچھے طریقے سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: عربی میں سب سے پہلے کلام کرنے والے جبرائیل علیہ السلام تھے، اور وہی ہیں جنہوں نے اسے نوح علیہ السلام کی زبان پر ڈالا، اور نوح علیہ السلام نے اسے اپنے بیٹے سام کی زبان پر ڈالا، اسے ثور بن یزید (2) نے خالد بن معدان سے، انہوں نے کعب سے روایت کیا ہے۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "عربی زبانِ مبین میں سب سے پہلے جس کی زبان کھولی گئی وہ اسماعیل تھے اور وہ دس سال کے تھے" (3)۔ اور یہ بھی مروی ہے کہ عربی میں سب سے پہلے بات کرنے والے یعرب بن قحطان تھے، اور اس کے علاوہ بھی مروی ہے۔

ہم کہتے ہیں: صحیح بات یہ ہے کہ انسانوں میں تمام زبانوں میں کلام کرنے والے سب سے پہلے آدم علیہ السلام تھے، اور قرآن اس کی گواہی دیتا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَعَلَّمَ ءَادَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا} (اور اس نے آدم کو تمام نام سکھا دیے)۔ اور تمام زبانیں اسماء (نام) ہی ہیں، لہٰذا وہ اس کے تحت داخل ہیں۔ اور اسی طرح سنت میں بھی آیا ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "اور اس نے آدم کو تمام نام

سکھائے یہاں تک کہ بڑے پیالے اور چھوٹے پیالے کے بھی" (4)۔ اور جو انہوں نے ذکر کیا ہے اس کا احتمال یہ ہو سکتا ہے کہ اس سے مراد یہ ہو کہ ابراہیم علیہ السلام کی اولاد میں عربی میں سب سے پہلے کلام کرنے والے اسماعیل علیہ السلام تھے۔ اسی طرح اگر دیگر روایات صحیح ہوں تو انہیں اس بات پر محمول کیا جائے گا کہ مذکورہ شخص اپنے قبیلے میں عربی بولنے والا پہلا شخص تھا، اس دلیل کی بنا پر جو ہم نے ذکر کی ہے، واللہ اعلم۔ اسی طرح جبرائیل فرشتوں میں اسے بولنے والے پہلے تھے، اور انہوں نے اسے نوح کی زبان پر ڈالا اس کے بعد کہ اللہ نے آدم یا جبرائیل کو سکھا دیا تھا، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، واللہ اعلم۔

(1) القصد والامم از ابن عبد البر ص 2619۔ (2) (م) میں ہے: اور اسے ثور بن یزید نے روایت کیا۔ (3) الحاکم نے المستدرک 2/552-553 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: سب سے پہلے جس نے عربی میں کلام کیا اور اس کے لفظ اور منطق پر کتاب وضع کی... اسماعیل بن ابراہیم ہیں۔ اور السیوطی نے اسے "الجامع الصغیر" میں علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ذکر کیا اور اسے الشیرازی کی "الالقاب" کی طرف منسوب کیا، اس میں ہے: اور وہ چودہ سال کے تھے۔ (4) اسے الطبری نے 1/515 اور 516 میں ابن عباس پر موقوفاً روایت کیا ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 31 424

His words, Exalted is He: {these} (hā’ulā’): a word built on the kasrah (ending in 'i'). The dialect of Tamim and some of Qais and Asad has "al-qasr" (shortening) in it(1), as Al-A'sha said(2):

These then these, all of them you have given makhdhūdh shoes with a likeness.

And among the Arabs are those who say: "hūlā", deleting the alif and the hamza(3).

Sixth: His words, Exalted is He: {if you are truthful} is a condition, and the response is omitted, estimated as: "If you are truthful that the children of Adam will spread corruption on earth, then inform Me," as stated by Al-Mubarrad(4).

The meaning of "truthful" (sādiqīn) is "knowing" (ʿālimīn), and for this reason, it was not permissible for the angels(5) to exercise ijtihad (independent reasoning), so they said: "Exalted are You." This was narrated by Al-Naqqāsh, who said: Had truthfulness not been a condition for them(6) in reporting, ijtihad would have been permissible for them, just as it was permissible for the one whom Allah caused to die for a hundred years when He said to him: {How long have you remained?} [Al-Baqarah: 259]. He was not required to be correct, so he spoke but was not correct, yet he was not(7) rebuked. This is clear and there is no obscurity in it(8). Al-Tabari and Abu 'Ubayd narrated that some commentators said: the meaning(9) of "if you are" (in kuntum) is "since you were" (idh kuntum), and both said: this is an error(10). And "inform Me" (anbi’ūnī) means "tell Me." And "al-naba’" means news, and from it comes "al-nabi’" with hamza (the prophet)(11), and its explanation will come, if Allah Almighty wills(12).

Seventh: Some scholars said: From this command to inform, the obligation of what is impossible arises;

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/121. (2) His Diwan, p. 61, from a poem praising Al-Aswad ibn al-Mundhir al-Lakhmi. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/210, meaning deleting the alif of "hā" and turning the hamza of "ulā’" into a waw, as in Khizanat al-Adab 5/438. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/210, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/121. (5) In (d) and (z): The angels were not expanded. (6) In (z), (z), and (m): Except truthfulness, and what is fixed is from (d), which is consistent with what is in Al-Muharrar al-Wajiz. (7) In (z) and (z): so he did not. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 1/121. (9) In (m): The meaning is. (10) Tafsir al-Tabari 1/526, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 1/210, and Al-Muharrar al-

Wajiz 1/121. (11) Al-Muharrar al-Wajiz 1/120. (12) In the interpretation of His words: {That was because they used to disbelieve in the signs of Allah and kill the prophets without right} [Al-Baqarah: 61].

सूरह अल-बकरा: आयत ३१ ४२४

अल्लाह तआला का कथन: {هَؤُلَاءِ} (ये): 'कसर' (इ स्वर) पर आधारित एक शब्द है, और तमीम और कैस और असद के कुछ लोगों की भाषा में इसमें 'क़स्र' (छोटा करना) है(१), जैसा कि अल-अशा ने कहा(२):

ये फिर ये, सबको तुमने दी हैं कटे हुए जूते एक ही सांचे के।

और अरबों में कुछ लोग ऐसे भी हैं जो कहते हैं: "होला", अलिफ़ और हमज़ा को हटाकर(३)।

छठी: अल्लाह तआला का कथन: {إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ} (यदि तुम सच्चे हो) एक शर्त है, और इसका जवाब यहाँ लुप्त है, जिसका अनुमानित अर्थ है: "यदि तुम इस बात में सच्चे हो कि आदम की संतान पृथ्वी पर फ़साद फैलाएगी, तो मुझे बताओ," यह अल-मुबर्रद का कथन है(४)।

और "सच्चे" (सादिक़ीन) का अर्थ है "जानने वाले" (आलिमीन), और इसी कारण से फ़रिश्तों के लिए(५) इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) करना जायज़ नहीं था, इसीलिए उन्होंने कहा: "सुब्हानक" (आप पवित्र हैं)। इसे अन-नक़्क़ाश ने बयान किया है, उन्होंने कहा: यदि उनके लिए सूचना देने में सच्चाई की शर्त(६) न होती, तो उनके लिए इज्तिहाद करना जायज़ होता जैसे उस व्यक्ति के लिए जायज़ था जिसे अल्लाह ने सौ साल तक मौत दी थी जब उसने उससे कहा था: {كَمْ لَبِثْتَ} "तुम कितनी देर ठहरे?" [अल-बकरा: २५९]। उस पर सही होने की शर्त नहीं थी, तो उसने उत्तर दिया जो कि सही नहीं था, फिर भी उसे(७) डांटा नहीं गया, और यह बात स्पष्ट है इसमें कोई अस्पष्टता नहीं है(८)। और अल-तबरी और अबू उबैद ने वर्णन किया है: कि कुछ मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने कहा: "इन कुंतुम"(९) का अर्थ है: "चूंकि तुम थे," और उन दोनों ने कहा: यह गलत है(१०)। और "अन्बिउनी" का अर्थ है "मुझे बताओ।" और 'नबा' का अर्थ है खबर, और इसी से हमज़ा के साथ 'नबी'(११) निकला है, और इसका विवरण इंशा अल्लाह तआला(१२) आगे आएगा।

सातवीं: कुछ विद्वानों ने कहा: सूचना देने के इस आदेश से 'तकलीफ-मा-ला-युताक' (असंभव कार्य का दायित्व) निकलता है;

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१२१। (२) उनका दीवान पृ. ६१, अल-असवद इब्न अल-मुन्ज़िर अल-लखमी की प्रशंसा में एक कविता से। (३) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/२१०, जिसका अर्थ है 'हा' के अलिफ को हटाना, और 'ओला' के हमजा को 'वाव' में बदलना, जैसा कि खज़ानत अल-अदब

५/४३८ में है। (४) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/२१०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१२१। (५) (द) और (ज़) में: फ़रिश्तों को अनुमति नहीं दी गई। (६) (ज़), (ज़) और (म) में: सच्चाई के अलावा, और जो पुष्ट है वह (द) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुरूप है। (७) (ज़) और (ज़) में: तो उसने नहीं किया। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१२१। (९) (म) में: अर्थ है। (१०) तफ़सीर अल-तबरी १/५२६, अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान १/२१०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१२१। (११) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१२०। (१२) अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में: {यह इसलिए था क्योंकि वे अल्लाह की आयतों का इनकार करते थे और नबियों को अन्यायपूर्वक मार डालते थे} [अल-बकरा: ६१]।

سورة البقرہ: آیت ۳۱ ٤٢٤

اللہ تعالیٰ کا قول: {هَؤُلَاءِ} (یہ): کسرہ پر مبنی ایک لفظ ہے، اور بنو تمیم اور بعض قیس اور اسد کی زبان میں اس میں قصر (چھوٹا کرنا) ہے(۱)، اعشی نے کہا(۲):

یہ پھر یہ، ان سب کو تم نے دیے ہیں ایک جیسے سلے ہوئے جوتے۔

اور عربوں میں سے کچھ وہ ہیں جو کہتے ہیں: "ہولا"، الف اور ہمزہ کو حذف کر کے(۳)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ} (اگر تم سچے ہو) شرط ہے، اور جواب یہاں محذوف ہے جس کی تقدیر یہ ہے: "اگر تم اس بات میں سچے ہو کہ اولادِ آدم زمین میں فساد پھیلائے گی تو مجھے بتاؤ،" اسے مبرد نے کہا ہے(۴)۔

اور "صادقین" کا معنی "عالمین" (جاننے والے) ہے، اور اسی لیے فرشتوں کے لیے(۵) اجتہاد جائز نہیں ہوا، اور انہوں نے کہا: "سبحانک"۔ اسے نقاش نے بیان کیا ہے، انہوں نے کہا: اگر ان پر خبر دینے میں سچائی کی شرط(۶) نہ ہوتی تو ان کے لیے اجتہاد جائز ہوتا جیسا کہ اس شخص کے لیے جائز ہوا جسے اللہ نے سو سال تک موت دی تھی جب اس نے اس سے کہا: {كَمْ لَبِثْتَ} "تم کتنی دیر ٹھہرے؟" [البقرہ: ۲۵۹]۔ تو اس پر درست ہونے کی شرط نہیں تھی، پس اس نے جواب دیا، اور وہ درست نہیں تھا، لیکن اسے(۷) ملامت نہیں کی گئی، اور یہ بات بالکل واضح ہے اس میں کوئی پوشیدگی نہیں(۸)۔ اور طبری اور ابو عبیدہ نے حکایت کیا ہے کہ بعض مفسرین نے کہا: "ان کنتم"(۹) کا معنی ہے: "چونکہ تم تھے،" اور ان دونوں نے کہا کہ یہ غلط ہے(۱۰)۔ اور "انبئونی" کا معنی ہے مجھے خبر دو۔ اور "نبأ" کا معنی ہے خبر، اور اسی سے ہمزہ کے ساتھ "نبی"(۱۱) نکلا ہے، اور اس کا بیان ان شاء اللہ تعالیٰ(۱۲) آگے آئے گا۔

ساتویں بات: بعض علماء نے کہا: خبر دینے کے اس حکم سے "تکلیف ما لا یطاق" (ناقابلِ برداشت ذمہ داری) نکلتی ہے؛

---

(۱) المحرر الوجیز ۱۲۱/۱۔ (۲) ان کا دیوان ص ۶۱، اسود بن منذر لخمی کی مدح میں ایک قصیدے سے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲۱۰/۱، یعنی "ہا" کے الف کا حذف، اور "اولاء" کے ہمزہ کو واؤ سے بدلنا، جیسا کہ خزانہ الادب ۴۳۸/۵ میں ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۲۱۰/۱، اور المحرر الوجیز ۱۲۱/۱۔ (۵) (د) اور (ز) میں: فرشتوں کی گنجائش نہیں تھی۔ (۶) (ز) اور (ظ) اور (م) میں: سوائے سچائی کے، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے، جو المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (۷) (ز) اور (ظ) میں: تو اس نے نہیں۔ (۸) المحرر الوجیز ۱۲۱/۱۔ (۹) (م) میں: یعنی معنی۔ (۱۰) تفسیر طبری ۵۲۶/۱، اعراب القرآن للنحاس ۲۱۰/۱، اور المحرر الوجیز ۱۲۱/۱۔ (۱۱) المحرر الوجیز ۱۲۰/۱۔ (۱۲) اس قول کی تفسیر میں: {یہ اس وجہ سے تھا کہ وہ اللہ کی آیتوں کا انکار کرتے تھے اور نبیوں کو ناحق قتل کرتے تھے} [البقرہ: ۶۱]۔

425 Surah Al-Baqarah: Verse 32 ...because He knew that they did not know. The researchers among the people of interpretation said: This is not by way of obligation (taklif), but rather by way of confirmation and stopping [at the limit of knowledge] (1). The discussion on "obliging what is beyond capacity" will come: whether such an obligation occurred or not, at the end of the Surah, if God Almighty wills. The Almighty's saying: {They said: "Glory be to Thee, of knowledge we have none, save what Thou Hast taught us: In truth it is Thou Who art perfect in knowledge and wisdom." (32)} His saying: {They said: "Glory be to Thee, of knowledge we have none, save what Thou Hast taught us"} contains three issues: First: His saying: {Glory be to Thee} means: Exalting You above anyone else knowing the unseen. This is their answer to His saying: "Inform me," so they replied that they know nothing except what He informed them of, and they did not claim what they had no knowledge of, as the ignorant among us do. And the "ma" in "ma 'allamtana" is in the sense of "alladhi" (that which), meaning: except that which You taught us. It is also permissible for it to be a gerund (masdariyya) meaning: except Your teaching us. Second: It is obligatory for whoever is asked about knowledge to say if he does not know: "Allah knows best" and "I do not know," following the example of the angels, prophets, and the virtuous among the scholars. However, the Truthful One (peace be upon him) has informed that with the death of scholars, knowledge is taken away, so there remain ignorant people who are asked for fatwas, so they give fatwas based on their opinion, and thus they go astray and lead others astray (2). As for what has been reported from the Prophet ﷺ, his companions, and the followers after them regarding the meaning of the verse; Al-Busti (3) narrated in his Musnad Sahih from Ibn Umar that a man asked the Messenger of Allah ﷺ: "Which place is the worst?" He said: "I do not know until I ask Gabriel." So he asked Gabriel, and he said: "I do not know until I ask Michael." Then he came and said: "The best of places are mosques, and the worst are markets." And Al-Siddiq said to the grandmother: "Go back until I ask the people" (4). And Ali used to say: "How cooling it is to the liver" three times. They asked: "What is that, O Commander of the Faithful?" He said: "That a man is asked about what he does not know, and he says: Allah knows best." (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/120. (2) Reported by Ahmad (6511), Al-Bukhari (100), and Muslim (2673) from the hadith of Abdullah bin Amr bin Al-Aas, may Allah be pleased with them both. (3) In (d) and (z): Al-Nasa'i, which is an error, and the hadith is in Sahih Ibn Hibban (1599), and was not reported in the Six Books. (4) Reported by Ahmad (17980), Abu Dawood (2894), Al-Tirmidhi (2101), Al-Nasa'i in Al-Kubra (6305), and Ibn Majah (2724) from the hadith of Qabisa bin Dhu'ayb.

४२५ सूरा अल-बक़रह: आयत ३२ ...क्योंकि वह जानता था कि वे नहीं जानते। व्याख्या के विशेषज्ञों ने कहा: यह दायित्व (तकलीफ) के तौर पर नहीं है, बल्कि पुष्टिकरण और ठहराव के तौर पर है (१)। "अक्षम कार्य का दायित्व" पर चर्चा बाद में आएगी: क्या ऐसा दायित्व हुआ या नहीं, सूरा के अंत में, यदि अल्लाह ने चाहा। अल्लाह का फरमान: {उन्होंने कहा: "पवित्र है तू! हमें कोई ज्ञान नहीं सिवाय उसके जो तूने हमें सिखाया है। निस्संदेह तू ही सर्वज्ञ और तत्वदर्शी है।" (३२)} उनका कथन: {उन्होंने कहा: "पवित्र है तू! हमें कोई ज्ञान नहीं सिवाय उसके जो तूने हमें सिखाया है"} इसमें तीन मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह का कहना: {पवित्र है तू} यानी: आपको इस बात से ऊपर मानना कि आपके अलावा कोई और परोक्ष (ग़ैब) जानता है। यह उनके"मुझे बताओ" के सवाल का जवाब है, इसलिए उन्होंने जवाब दिया कि वे केवल वही जानते हैं जो उसने उन्हें बताया है, और उन्होंने उस चीज़ का दावा नहीं किया जिसका उन्हें ज्ञान नहीं था, जैसा कि हमारे बीच के अज्ञानी करते हैं। और "मा" जो "मा अल्लमतना" में है, "अल्लाज़ी" (जो कुछ) के अर्थ में है, यानी: सिवाय उसके जो तूने हमें सिखाया। यह "मसदरिया" (क्रियावाचक संज्ञा) भी हो सकता है जिसका अर्थ है: सिवाय तेरे हमें सिखाने के। दूसरा: जिस किसी से ज्ञान के बारे में पूछा जाए, यदि वह नहीं जानता तो उसके लिए यह अनिवार्य है कि वह कहे: "अल्लाह बेहतर जानता है" और "मुझे नहीं पता," फरिश्तों, नबियों और विद्वानों के नेक लोगों के उदाहरण का अनुसरण करते हुए। हालाँकि, सच्चे (पैगंबर) ने सूचित किया है कि विद्वानों की मृत्यु के साथ ज्ञान उठा लिया जाता है, फिर अज्ञानी लोग रह जाते हैं जिनसे फतवा माँगा जाता है, तो वे अपनी राय के आधार पर फतवा देते हैं, और इस तरह वे स्वयं भी गुमराह होते हैं और दूसरों को भी गुमराह करते हैं (२)। जहाँ तक आयत के अर्थ के बारे में पैगंबर ﷺ, उनके साथियों और उनके बाद के अनुयायियों से जो समाचार प्राप्त हुए हैं; अल-बुस्ती (३) ने अपनी मुसनद सहीह में इब्न उमर से रिवायत की है कि एक व्यक्ति ने अल्लाह के रसूल ﷺ से पूछा: "कौन सी जगह सबसे बुरी है?" उन्होंने कहा: "मुझे नहीं पता जब तक कि मैं जिब्रील से न पूछ लूँ।" फिर उन्होंने जिब्रील से पूछा, और उन्होंने कहा: "मुझे नहीं पता जब तक कि मैं मिकाईल से न पूछ लूँ।" फिर वह आए और कहा: "सबसे अच्छी जगहें मस्जिदें हैं, और सबसे बुरी बाज़ार हैं।" और सिद्दीक (अबू बक्र) ने दादी से कहा: "वापस जाओ जब तक कि मैं लोगों से न पूछ लूँ" (४)। और अली कहा करते थे: "यह कलेजे को कितनी ठंडक पहुँचाने वाला है" तीन बार। उन्होंने पूछा: "ऐ अमीर-उल-मोमिनीन, वह क्या है?" उन्होंने कहा: "यह कि एक आदमी से उस चीज़ के बारे में पूछा जाए जो वह नहीं जानता, और वह कहे: अल्लाह बेहतर जानता है।" (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१२०। (२) इसे अहमद (६५११), बुखारी (१००), और मुस्लिम (२६७३) ने अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस (अल्लाह उन दोनों से

प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (३) (द) और (ज़) में: अल-नसाई, जो कि एक गलती है, और हदीस सहीह इब्न हिब्बान (१५९९) में है, और छह प्रमुख पुस्तकों में नहीं है। (४) इसे अहमद (१७९८०), अबू दाऊद (२८९४), तिर्मिज़ी (२१०१), अल-नसाई अल-कुबरा (६३०५) में, और इब्न माजाह (२७२४) ने कबीसा बिन ज़ुहैब की हदीस से उद्धृत किया है।

۴۲۵ سورۃ البقرہ: آیت ۳۲ کیونکہ اسے معلوم تھا کہ وہ نہیں جانتے۔ اور اہل تاویل کے محققین نے کہا: یہ حکم (تکلیف) کے طور پر نہیں ہے، بلکہ یہ تو اقرار اور توقیف (علم کی حد پر رکنے) کے طور پر ہے (۱)۔ اور "تکلیف ما لا یطاق" (ایسا حکم جو بس میں نہ ہو) کے بارے میں بات آئے گی: کیا اس کا حکم ہوا ہے یا نہیں، سورہ کے آخر میں، اگر اللہ تعالی نے چاہا۔ اللہ تعالی کا فرمان: ﴿ قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ (۳۲) ﴾ اللہ تعالی کا فرمان: ﴿ قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا ﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالی کا فرمان: ﴿ سُبْحَانَكَ ﴾ یعنی: آپ کی ذات اس سے پاک ہے کہ آپ کے سوا کوئی اور غیب جان سکے۔ اور یہ ان کا جواب ہے اللہ کے قول "مجھے بتاؤ" کے بارے میں، تو انہوں نے جواب دیا کہ وہ نہیں جانتے سوائے اس کے جو اس نے انہیں سکھایا، اور انہوں نے وہ کام نہیں کیا جس کا انہیں علم نہیں تھا جیسا کہ ہم میں سے جاہل لوگ کرتے ہیں۔ اور "ما" جو "ما علمتنا" میں ہے، "الذی" کے معنی میں ہے، یعنی: سوائے اس کے جو تو نے ہمیں سکھایا، اور جائز ہے کہ یہ مصدریة ہو، یعنی: سوائے تیرے ہمیں سکھانے کے۔ دوسرا: جس سے علم کے بارے میں پوچھا جائے اس پر واجب ہے کہ اگر وہ نہ جانتا ہو تو کہے: "اللہ زیادہ جانتا ہے" اور "میں نہیں جانتا"، فرشتوں، نبیوں اور علماء کے نیک لوگوں کی اقتدا میں۔ لیکن سچے (نبی ﷺ) نے خبر دی ہے کہ علماء کی وفات کے ساتھ علم اٹھا لیا جائے گا، پھر جاہل لوگ رہ جائیں گے جن سے فتوے پوچھے جائیں گے، تو وہ اپنی رائے سے فتوے دیں گے، پس وہ خود بھی گمراہ ہوں گے اور دوسروں کو بھی گمراہ کریں گے (۲)۔ اور جہاں تک نبی ﷺ، آپ کے صحابہ اور ان کے بعد کے تابعین سے اس آیت کے معنی میں جو روایات وارد ہوئی ہیں؛ تو البستی (۳) نے اپنی مسند صحیح میں ابن عمر سے روایت کیا ہے کہ ایک شخص نے رسول اللہ ﷺ سے پوچھا: کون سے مقامات سب سے برے ہیں؟ آپ نے فرمایا: "میں نہیں جانتا یہاں تک کہ میں جبرئیل سے پوچھ لوں"، پس آپ نے جبرئیل سے پوچھا، تو انہوں نے کہا: "میں نہیں

جانتا یہاں تک کہ میں میکائیل سے پوچھ لوں"، پھر وہ آئے اور کہا: "بہترین جگہیں مسجدیں ہیں، اور بدترین بازار ہیں"۔ اور صدیق (رضی اللہ عنہ) نے دادی سے کہا: واپس چلی جاؤ یہاں تک کہ میں لوگوں سے پوچھ لوں (۴)۔ اور حضرت علی (رضی اللہ عنہ) تین بار فرمایا کرتے تھے: "یہ جگر کو کیسی ٹھنڈک پہنچانے والا ہے"۔ لوگوں نے پوچھا: اے امیر المومنین وہ کیا ہے؟ فرمایا: "یہ کہ آدمی سے اس چیز کے بارے میں پوچھا جائے جسے وہ نہ جانتا ہو، تو وہ کہے: اللہ زیادہ جانتا ہے"۔ (۱) المحرر الوجیز ۱ / ۱۲۰۔ (۲) اسے احمد (۶۵۱۱)، بخاری (۱۰۰) اور مسلم (۲۶۷۳) نے عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) نسخہ (د) اور (ظ) میں: النسائی، اور یہ غلطی ہے، اور حدیث صحیح ابن حبان (۱۵۹۹) میں ہے، اور کتب ستہ میں نہیں آئی۔ (۴) اسے احمد (۱۷۹۸۰)، ابوداؤد (۲۸۹۴)، ترمذی (۲۱۰۱)، اور نسائی نے الکبری (۶۳۰۵) میں، اور ابن ماجہ (۲۷۲۴) نے قبیصہ بن ذویب کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

426 Surah Al-Baqarah: Verse 32

A man asked Ibn Umar about a matter, and he replied: "I have no knowledge of it." When the man turned away, Ibn Umar said: "How good is what Ibn Umar said; he was asked about what he does not know, and he said: 'I have no knowledge of it.'" Mentioned by Ad-Darimi in his Musnad (1).

In Sahih Muslim (2) from Abu Aqil Yahya ibn al-Mutawakkil, the companion of Bahiyyah, who said: I was sitting with Al-Qasim ibn Ubayd Allah and Yahya ibn Sa'id (3). Yahya said to Al-Qasim: "O Abu Muhammad, it is truly ugly and grave for someone like you to be asked about something in this religion and not have knowledge or a way out of it, or knowledge or an exit from it?" Al-Qasim asked him: "And why is that?" He replied: "Because you are the son of two leaders of guidance: the son of Abu Bakr and Umar." Al-Qasim replied: "What is uglier than that to one who understands from Allah is that I speak without knowledge, or take from someone untrustworthy." So he (Yahya) remained silent and did not answer him.

Malik ibn Anas said: I heard Ibn Hurmuz (4) saying: "A scholar should bequeath to those who sit with him after him the phrase 'I do not know,' until it becomes a principle in their hands. So when one of them is asked about something he does not know, he says: 'I do not know.'" (5)

Al-Haytham ibn Jamil (6) mentioned: "I witnessed Malik ibn Anas being asked forty-eight (7) questions, and for thirty-two of them, he said: 'I do not know.'" (8)

---

(1) The two reports about Ali and Ibn Umar are in Musnad ad-Darimi (184) and (185). They were recorded by al-Khatib al-Baghdadi in al-Faqih wal-Mutafaqqih 2/171 and 172, and by Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-Ilm wa Fadlih, p. 308. (2) In its introduction, p. 17. (3) Yahya ibn al-Mutawakkil: He is al-Umari al-Madani, the blind shoemaker, died in Baghdad in the year (167 AH). Muslim narrated from him in the introduction of his book, as did Abu Dawud. Al-Qasim ibn Ubayd Allah: He is the son of Abdullah ibn Umar ibn al-Khattab, al-Qurashi al-Adawi, Abu Muhammad al-Madani. Al-Bukhari narrated from him in al-Adab, as did Muslim and an-Nasa'i. He died around the year 130 AH. Yahya ibn Sa'id: He is al-Ansari, Abu Sa'id al-Madani, the judge of Madinah. He was trustworthy and narrated many hadiths. He died in the year (143 AH), and other dates were also mentioned. Tahdhib al-Kamal 23/399 and 31/346, 511. (4) In (d): Abu Hurairah, which is a mistake. Ibn Hurmuz is Abdullah ibn Yazid al-Asamm, Abu Bakr, the jurist of Madinah. He was a worshiper and an ascetic,

died in the year (148 AH). As-Siyar 6/379. (5) Al-Faqih wal-Mutafaqqih 2/173, and At-Tamhid by Ibn Abd al-Barr 1/73. (6) Abu Sahl al-Antaki al-Baghdadi, the Hafiz, died in the year (213 AH). As-Siyar 10/396. (7) In the copies: eight, and what is established is from (m). (8) At-Tamhid 1/73.

४२६ सूरह अल-बकरा: आयत ३२

एक व्यक्ति ने इब्न उमर से एक मसले के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "मुझे इसका कोई ज्ञान नहीं है।" जब वह व्यक्ति चला गया, तो इब्न उमर ने कहा: "इब्न उमर ने कितना अच्छा कहा; उनसे उस चीज़ के बारे में पूछा गया जिसे वे नहीं जानते थे, तो उन्होंने कहा: 'मुझे इसका कोई ज्ञान नहीं है।'" इसे अल-दारिमी ने अपनी मुसनद (१) में उल्लेख किया है।

और सहीह मुस्लिम (२) में अबू अकील याह्या बिन अल-मुतवक्किल, बहियाह के साथी से वर्णित है, जिन्होंने कहा: मैं अल-कासिम बिन उबैदुल्लाह और याह्या बिन सईद (३) के पास बैठा था। याह्या ने कासिम से कहा: "हे अबू मुहम्मद, आपके जैसे व्यक्ति के लिए यह बहुत बुरा और गंभीर बात है कि आपसे इस धर्म के किसी मामले में कुछ पूछा जाए और आपके पास उसका कोई ज्ञान या समाधान न हो, या ज्ञान या निकास न हो?" कासिम ने उनसे पूछा: "और ऐसा क्यों?" उन्होंने उत्तर दिया: "क्योंकि आप मार्गदर्शन के दो इमामों के बेटे हैं: अबू बक्र और उमर के बेटे।" कासिम ने उनसे कहा: "अल्लाह की ओर से समझने वाले के लिए इससे भी बुरी बात यह है कि मैं बिना ज्ञान के बोलूँ, या किसी अविश्वसनीय व्यक्ति से ज्ञान लूँ।" तो वे चुप हो गए और उन्हें कोई उत्तर नहीं दिया।

और मलिक बिन अनस ने कहा: मैंने इब्न हुर्मुज़ (४) को कहते सुना: "एक विद्वान को अपने बाद अपने साथ बैठने वालों के लिए 'मुझे नहीं पता' विरासत में छोड़ना चाहिए, यहाँ तक कि यह उनके हाथों में एक सिद्धांत बन जाए। इसलिए जब उनमें से किसी से उस चीज़ के बारे में पूछा जाए जिसे वह नहीं जानता, तो वह कहे: 'मुझे नहीं पता'।" (५)

और अल-हैथम बिन जमील (६) ने उल्लेख किया: "मैंने मलिक बिन अनस को देखा कि उनसे अड़तालीस (७) मसले पूछे गए, तो उनमें से बत्तीस के बारे में उन्होंने कहा: 'मुझे नहीं पता'।" (८)

---

(१) अली और इब्न उमर के बारे में दो विवरण मुसनद अल-दारिमी (१८४) और (१८५) में हैं, और अल-खतीब अल-बगदादी ने अल-फकीह वल-मुतफक्किह २/१७१ और १७२ में और इब्न अब्द अल-बर्र ने जामे बयान अल-इल्म व फज़लिह पृष्ठ ३०८ में उनका उल्लेख किया है। (२) इसकी प्रस्तावना में पृष्ठ १७। (३) याह्या बिन अल-मुतवक्किल: वह अल-उमरी अल-मदनी हैं, अंधे जूता बनाने वाले, बगदाद में वर्ष (१६७ हिजरी) में मृत्यु हुई। मुस्लिम ने अपनी पुस्तक की प्रस्तावना में उनसे वर्णन किया है, और अबू दाऊद ने भी। अल-कासिम बिन उबैदुल्लाह: वह अब्दुल्ला बिन उमर बिन अल-खत्ताब के बेटे हैं, अल-कुरैशी अल-अदवी, अबू मुहम्मद अल-मदनी। अल-बुखारी ने अल-अदब में उनसे वर्णन किया

है, और मुस्लिम और अल-नसाई ने भी। उनकी मृत्यु लगभग १३० हिजरी में हुई। याह्या बिन सईद: वे अल-अंसारी हैं, अबू सईद अल-मदनी, मदीना के न्यायाधीश। वे विश्वसनीय और बहुत सारी हदीसों के वर्णनकर्ता थे, उनकी मृत्यु वर्ष (१४३ हिजरी) में हुई, और कुछ अन्य तिथियाँ भी बताई गई हैं। तहज़ीब अल-कमाल २३/३९९ और ३१/३४६, ५११। (४) (द) में: अबू हुरैरा, जो एक गलती है। इब्न हुर्मुज़ अब्दुल्ला बिन यज़ीद अल-असम्म हैं, अबू बक्र, मदीना के फकीह। वे एक उपासक और तपस्वी थे, वर्ष (१४८ हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार ६/३७९। (५) अल-फकीह वल-मुतफक्किह २/१७३, और इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अत-तम्हीद १/७३। (६) अबू सहल अल-अंताकी अल-बगदादी हाफ़िज़, वर्ष (२१३ हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार १०/३९६। (७) प्रतियों में: आठ, और जो स्थापित है वह (म) से है। (८) अत-तम्हीद १/७३।

426 سورہ البقرہ : آیت 32

ایک شخص نے ابن عمر سے ایک مسئلے کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: "مجھے اس کا علم نہیں ہے۔" جب وہ شخص چلا گیا تو ابن عمر نے کہا: "ابن عمر نے کتنا اچھا کہا؛ ان سے اس چیز کے بارے میں پوچھا گیا جس کا انہیں علم نہیں تھا، تو انہوں نے کہا: 'مجھے اس کا علم نہیں ہے۔'" اسے الدارمی نے اپنی مسند (1) میں ذکر کیا ہے۔

اور صحیح مسلم (2) میں ابو عقیل یحییٰ بن المتوکل صاحبِ بہیہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں القاسم بن عبید اللہ اور یحییٰ بن سعید (3) کے پاس بیٹھا تھا۔ یحییٰ نے القاسم سے کہا: "اے ابو محمد، آپ جیسے شخص کے لیے یہ بہت برا اور بڑی بات ہے کہ آپ سے اس دین کے معاملے میں کچھ پوچھا جائے اور آپ کے پاس اس کا کوئی علم یا حل نہ ہو، یا علم یا راستہ نہ ہو؟" القاسم نے ان سے پوچھا: "اور ایسا کیوں؟" انہوں نے جواب دیا: "اس لیے کہ آپ ہدایت کے دو اماموں کے بیٹے ہیں: ابو بکر اور عمر کے بیٹے"۔ القاسم نے ان سے کہا: "اللہ کی طرف سے سمجھ بوجھ رکھنے والے کے لیے اس سے بھی زیادہ بری بات یہ ہے کہ میں بغیر علم کے بات کروں، یا کسی غیر ثقہ (ناقابل اعتماد) سے لوں"۔ پس وہ خاموش ہو گئے اور انہیں کوئی جواب نہ دیا۔

اور مالک بن انس نے کہا: میں نے ابن ہرمز (4) کو کہتے سنا: "عالم کے لیے ضروری ہے کہ وہ اپنے بعد اپنے پاس بیٹھنے والوں کے لیے 'مجھے نہیں معلوم' کو بطور وراثت چھوڑ جائے، یہاں تک کہ یہ ان کے ہاتھوں میں ایک اصول بن جائے۔ چنانچہ جب ان میں سے کسی سے ایسی چیز کے بارے میں پوچھا جائے جو وہ نہیں جانتا تو وہ کہے: 'مجھے نہیں معلوم'۔" (5)

اور الہیثم بن جمیل (6) نے ذکر کیا: "میں نے مالک بن انس کو دیکھا کہ ان سے اڑتالیس (7) مسائل پوچھے گئے، تو ان میں سے بتیس کے بارے میں انہوں نے کہا: 'مجھے نہیں معلوم'۔" (8)

حواشی: (1) علی اور ابن عمر کے بارے میں دو روایات مسند الدارمی (184) اور (185) میں ہیں، اور انہیں الخطیب البغدادی نے الفقیہ والمتفقہ 2/ 171 اور 172 میں اور ابن عبد البر نے جامع بیان العلم وفضلہ ص 308 میں نقل کیا ہے۔ (2) اس کے مقدمے میں ص 17۔ (3) یحییٰ بن المتوکل: وہ العمری المدنی ہیں، جوتے بنانے والے نابینا، بغداد میں سنہ (167ھ) میں وفات پائی۔ مسلم نے اپنی کتاب کے مقدمے میں ان سے روایت کی ہے، اور ابو داؤد نے بھی۔ القاسم بن عبید اللہ: وہ عبد اللہ بن عمر بن الخطاب کے بیٹے ہیں، القرشی العدوی، ابو محمد المدنی۔ بخاری نے الادب میں ان سے روایت کی ہے، اور مسلم اور نسائی نے بھی۔ ان کی وفات ایک سو تیس ہجری کے لگ بھگ ہوئی۔ یحییٰ بن سعید: وہ الانصاری ہیں، ابو سعید المدنی، مدینہ کے قاضی۔ وہ ثقہ اور کثیر الحدیث تھے، سنہ (143ھ) میں وفات پائی، اور بعض نے اس کے علاوہ بھی کہا ہے۔ تہذیب الکمال 23/ 399 اور 31/ 346، 511۔ (4) (د) میں ہے: ابوہریرہ، جو کہ غلطی ہے، اور ابن ہرمز عبد اللہ بن یزید الاصم ہیں، ابو بکر، مدینہ کے فقیہ۔ وہ ایک عابد اور زاہد تھے، سنہ (148ھ) میں وفات پائی۔ السیر 6/ 379۔ (5) الفقیہ والمتفقہ 2/ 173، اور ابن عبد البر کی التمہید 1/ 73۔ (6) ابو سہل الانطاکی البغدادی حافظ، سنہ (213ھ) میں وفات پائی۔ السیر 10/ 396۔ (7) نسخوں میں ہے: آٹھ، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (8) التمہید 1/ 73ا

I said: And like it there are many narrations from the Companions, the Successors, and the jurists of the Muslims; and what leads to abandoning that is leadership [desire for status] and a lack of fairness in knowledge. Ibn Abd al-Barr said: Among the blessings of knowledge and its etiquettes is fairness in it, and whoever is not fair will not understand nor comprehend. Yunus bin Abd al-A'la narrated, saying: I heard Ibn Wahb saying: I heard Malik bin Anas saying: There is nothing in our time less common than fairness (1).

I said: This was in the time of Malik, so how about our time today, in which corruption has spread (2), and the rabble (3) have increased, and knowledge is sought for leadership, not for understanding, but rather for worldly fame and overcoming peers through argument and debate that hardens the heart and bequeaths resentment. This is what leads to a lack of piety and abandoning the fear of Allah Almighty?! Where is this compared to what was narrated from Umar (may Allah be pleased with him) when he said: Do not increase women's dowries beyond forty ounces, even if she were the daughter of Dhu al-Ghussa (4) - meaning Yazid bin al-Husayn al-Harithi (5) - and whoever increases it, I will throw his increase into the treasury. Then a woman from the side (6) of the women, tall and flat-nosed, stood up and said: That is not for you. He said: Why? She said: Because Allah Almighty says: {And [if] you have given one of them a qintar [a great amount], do not take [back] from it anything} [An-Nisa: 20]. So Umar said: A woman was right and a man was wrong (7).

And Waki' narrated from Abu Ma'shar, from Muhammad bin Ka'b al-Qurazi, who said: A man asked Ali (may Allah be pleased with him) about a matter, and he spoke about it. The man said: It is not so, O Commander of the Faithful, but rather so and so. Ali said: You were right and I was wrong, and above every possessor of knowledge is one more knowing (8).

(1) Jami' Bayan al-Ilm, p. 174 and 175. (2) In (M): among us. (3) They are the lowest of people, as in As-Sihah (Tagham). (4) In the copies: Dhu al-Asabah. (5) This is how the name appeared with Al-Qurtubi here, and with Ibn Kathir in the interpretation of His Almighty's saying: {And [if] you have given one of them a qintar}, and Ibn Abd al-Barr named him in Al-Isti'ab, and Ibn al-Athir in Usd al-Ghabah, and Al-Hafiz Ibn Hajar in Al-Isabah: Al-Husayn bin Yazid. Al-Hafiz said: Dhu al-Ghussa: with the vowel 'fatha' on the 'mu'jam' [letter ghayn] and 'shadda' on the 'muhmalah' [letter sin]... he was nicknamed that because there was something like a crop [craw] in his throat. It is

said: He was the head of the Bani al-Harith bin Ka'b for a hundred years. End. (6) In Jami' Bayan al-Ilm, p. 175: a row (Saff). (7) Narrated by Sa'id bin Mansur in As-Sunan (598), and Ibn Abd al-Barr in Jami' Bayan al-Ilm, p. 174-175, and Al-Bayhaqi in As-Sunan al-Kubra 7/233. (8) Jami' Bayan al-Ilm, p. 175.

सूरह अल-बकरा: आयत 32 | पृष्ठ 427

मैंने कहा: और इसके जैसे कई उद्धरण सहाबा, ताबिईन और मुस्लिम न्यायविदों से हैं, और इसे छोड़ने का कारण नेतृत्व (प्रतिष्ठा की चाह) और ज्ञान में निष्पक्षता की कमी है। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: ज्ञान की बरकत और उसके शिष्टाचार में से इसमें निष्पक्षता है, और जो निष्पक्ष नहीं है वह न तो समझता है और न ही समझने की कोशिश करता है। यूनुस बिन अब्द अल-आला ने रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने इब्न वहब को कहते सुना: मैंने मालिक बिन अनस को कहते सुना: हमारे समय में निष्पक्षता से कम कुछ भी नहीं है (1)।

मैंने कहा: यह मालिक के समय में था, तो आज हमारे समय का क्या होगा जिसमें भ्रष्टाचार फैल गया है (2), और नीच लोगों (3) की संख्या बढ़ गई है, और ज्ञान समझ के लिए नहीं बल्कि नेतृत्व के लिए मांगा जाता है, बल्कि दुनिया में प्रसिद्धि के लिए और बहस और विवाद के माध्यम से साथियों पर विजय पाने के लिए, जो दिल को कठोर बना देता है और द्वेष पैदा करता है। और यही वह है जो धर्मपरायणता की कमी और अल्लाह सर्वशक्तिमान के डर को छोड़ने की ओर ले जाता है?! यह उस रिवायत से कितना अलग है जो उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है जब उन्होंने कहा था: महिलाओं के मेहर में चालीस औकिया से अधिक की वृद्धि न करें, चाहे वह ज़ु अल-ग़ुस्सा (4) की बेटी ही क्यों न हो - यानी यज़ीद बिन अल-हुसैन अल-हरिसी (5) - तो जो भी वृद्धि करेगा, मैं उसकी वृद्धि को बैतुल-माल (राजकोष) में डाल दूँगा। तब महिलाओं की ओर (6) से एक लंबी और चपटी नाक वाली महिला खड़ी हुई और कहा: यह आपके लिए नहीं है। उन्होंने पूछा: क्यों? उसने कहा: क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल फरमाता है: {और यदि तुमने उनमें से किसी को धन का ढेर दिया हो, तो उसमें से कुछ भी वापस न लो} [अन-निसा: 20]। तब उमर ने कहा: एक महिला सही थी और एक पुरुष ने गलती की (7)।

और वकी' ने अबू मा'शर से, उन्होंने मुहम्मद बिन का'ब अल-क़ुरज़ी से रिवायत की, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से एक मसले के बारे में पूछा, तो उन्होंने उसका उत्तर दिया। उस व्यक्ति ने कहा: ऐ अमीरुल् मुमिनीन, ऐसा नहीं है, बल्कि ऐसा और ऐसा है। अली ने कहा: तुम सही थे और मैंने गलती की, और हर ज्ञान वाले के ऊपर एक जानने वाला है (8)।

(1) जामि बयान अल-इल्म, पृष्ठ 174 और 175। (2) (म) में: हमारे बीच। (3) वे लोगों में सबसे नीच हैं, जैसा कि अस-सिहाह (तग़म) में है। (4) प्रतियों में: ज़ु अल-असबा। (5) यहाँ अल-कुर्तुबी के पास नाम

इसी तरह आया है, और इब्न कथीर के पास अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में: {और यदि तुमने उनमें से किसी को धन का ढेर दिया हो}, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिआब में और इब्न अल-अथिर ने उस्द अल-ग़ाबा में और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-इसाबा में उनका नाम अल-हुसैन बिन यज़ीद बताया है। अल-हाफ़िज़ ने कहा: ज़ु अल-ग़ुस्सा: ग़ैन पर 'फ़तह' और सीन पर 'शद्द' के साथ... उन्हें यह उपनाम इसलिए दिया गया था क्योंकि उनके गले में पक्षियों की थैली जैसा कुछ था। कहा जाता है: वह सौ वर्षों तक बनी अल-हरिथ बिन काब के प्रमुख थे। समाप्त। (6) जामि बयान अल-इल्म, पृष्ठ 175 में: पंक्ति (सफ़)। (7) इसे सईद बिन मंसूर ने अस-सुनन (598) में, इब्न अब्द अल-बर्र ने जामि बयान अल-इल्म, पृष्ठ 174-175 में, और अल-बैहकी ने अस-सुनन अल-कुब्रा 7/233 में उद्धृत किया है। (8) जामि बयान अल-इल्म, पृष्ठ 175।

میں نے کہا: اور اس جیسی بہت سی باتیں صحابہ، تابعین اور مسلمانوں کے فقہاء سے منقول ہیں، اور ایسی چیزوں کو ترک کرنے کا سبب ریاست کی طلب اور علم میں انصاف کی کمی ہے۔ ابن عبد البر نے کہا: علم کی برکت اور اس کے آداب میں سے اس میں انصاف کرنا ہے، اور جو انصاف نہیں کرتا وہ نہ سمجھتا ہے اور نہ سمجھنے کی کوشش کرتا ہے۔ یونس بن عبد الأعلی نے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے ابن وہب کو کہتے سنا: میں نے مالک بن انس کو کہتے سنا: ہمارے زمانے میں انصاف سے کم کوئی چیز نہیں (1)۔

میں نے کہا: یہ مالک کے زمانے میں تھا، تو آج کے ہمارے زمانے کا کیا حال ہوگا جس میں فساد عام ہو چکا ہے (2)، اور رذیل لوگوں (3) کی کثرت ہوگئی ہے، اور علم فہم و بصیرت کے بجائے منصب و ریاست کے لیے طلب کیا جاتا ہے، بلکہ دنیا میں نام و نمود کے لیے، اور بحث و مباحثے کے ذریعے ہم عصروں پر غلبہ پانے کے لیے، جو دل کو سخت کر دیتا ہے اور کینہ پیدا کرتا ہے، اور یہی وہ چیز ہے جو تقویٰ کی کمی اور اللہ تعالیٰ کے خوف کو ترک کرنے پر ابھارتی ہے؟! یہ بات اس روایت سے کتنی دور ہے جو حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: عورتوں کے مہر میں چالیس اوقیہ سے زیادہ اضافہ نہ کرو، چاہے وہ ذو الغصہ (4) کی بیٹی ہی کیوں نہ ہو - یعنی یزید بن الحصین الحارثی (5) - پس جس نے اضافہ کیا، میں اس کا اضافہ بیت المال میں ڈال دوں گا۔ تب عورتوں کی طرف (6) سے ایک لمبی قد والی خاتون کھڑی ہوئی جس کی ناک بیٹھی ہوئی تھی، اس نے کہا: آپ کو یہ حق حاصل نہیں ہے۔ انہوں نے پوچھا: کیوں؟ اس نے کہا: اس لیے کہ اللہ عزوجل فرماتا ہے: ﴿اور تم نے ان میں سے کسی کو ڈھیروں

مال دے رکھا ہو تو اس میں سے کچھ بھی واپس نہ لو﴾ [النساء: 20]۔ تو عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ایک عورت نے درست کہا اور ایک مرد سے غلطی ہوئی (7)۔

اور وکیع نے ابو معشر سے، انہوں نے محمد بن کعب القُرظی سے روایت کیا، وہ کہتے ہیں: ایک شخص نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے ایک مسئلے کے بارے میں پوچھا، تو آپ نے اس کا جواب دیا۔ اس شخص نے کہا: اے امیر المومنین! ایسا نہیں ہے بلکہ یوں اور یوں ہے۔ تو علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: تم نے درست کہا اور میں نے غلطی کی، اور ہر علم والے کے اوپر ایک جاننے والا ہے (8)۔

(١) جامع بیان العلم ص ١٧٤ و ١٧٥۔ (٢) نسخہ (م) میں: فینا (ہمارے درمیان)۔ (٣) وہ لوگوں کے کمینے یا رذیل طبقے سے ہیں، جیسا کہ الصحاح (طغم) میں ہے۔ (٤) نسخوں میں: ذی العصبہ۔ (٥) یہاں قرطبی کے ہاں نام اسی طرح مروی ہے، اور ابن کثیر کے ہاں اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: ﴿وَءَاتَيْتُمْ إِحْدَىٰهُنَّ قِنطَارًا﴾، اور ابن عبد البر نے الاستیعاب میں اور ابن الاثیر نے اسد الغابہ میں اور حافظ ابن حجر نے الاصابہ میں ان کا نام الحصین بن یزید بتایا ہے۔ حافظ نے کہا: ذو الغصہ: غین پر فتحہ اور سین پر تشدید کے ساتھ... انہیں یہ لقب اس لیے دیا گیا کیونکہ ان کے حلق میں غدود (حوصلہ) کی طرح کی کوئی چیز تھی۔ کہا جاتا ہے: وہ سو سال تک بنی الحارث بن کعب کے سردار رہے۔ اھ (٦) جامع بیان العلم ص ١٧٥ میں: صف۔ (٧) اسے سعید بن منصور نے السنن (٥٩٨) میں، ابن عبد البر نے جامع بیان العلم ص ١٧٤ - ١٧٥ میں، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ٧/ ٢٣٣ میں روایت کیا ہے۔ (٨) جامع بیان العلم ص ١٧٥۔

428 Surah Al-Baqarah: Ayah 32

Abu Muhammad Qasim bin Asbagh (1) said: When I traveled to the East, I stayed in Kairouan, and I took from Bakr bin Hammad (2) the Hadith of Musaddad (3). Then I traveled to Baghdad and met people. When I left, I returned to him to complete the Hadith of Musaddad, and I read to him one day a Hadith of the Prophet ﷺ that a group from Mudhar came wearing 'mujtabi al-nimar' [striped cloaks]. I said: It is only 'mujtabu al-nimar' [with a damma on the 'u']; this is how I read it to everyone I read with in Andalusia and Iraq. He said to me: By entering Iraq, you oppose us and boast over us? Then he said to me: Come with us to that Sheikh - a Sheikh who was in the mosque - for he has knowledge of this. So we went to him and asked him about that. He said: It is 'mujtabi al-nimar' as you said, and they were people who wore torn clothes, their openings [pockets] in front of them. And 'al-nimar' is the plural of 'namrah'. Then Bakr bin Hammad said - and he held his nose: [My nose is] humbled for the truth, humbled for the truth. And he left (4).

Yazid bin al-Walid bin Abd al-Malik (5) said, and he spoke well: If I speak in a gathering, my speech reaches the extent of what I have known. And I do not extend my knowledge to someone else, and when it reaches [its limit], I fall silent. The third (6): His saying, Exalted is He: {Subhanaka} (Glory be to You), 'Subhanan' is in the accusative case (mansub) as a verbal noun (masdar) according to Al-Khalil and Sibawayh, meaning: we glorify You with a glorification. Al-Kasa’i said: it is in the accusative case because it is an annexed vocative (7).

(1) The Hafiz, Muhaddith of Andalusia, Al-Qurtubi, client of Bani Umayyah, authored 'Kitab Birr al-Walidayn', and 'Al-Muntaqa fi al-Athar'. He died in the year 340 AH. As-Siyar 15/472. (2) He is Abu Abd al-Rahman, the jurist, the Imam, the trustworthy, died in Cairo in the year 295 AH. Shajarat al-Nur al-Zakiyah, p. 72. (3) He is Ibn Musarhad bin Musarbal, Abu al-Hasan, al-Asadi, al-Basri, the Hafiz, narrated from by the Group except Muslim and Ibn Majah, died in the year 228 AH. As-Siyar 10/591. (4) The Hadith was extracted by Ahmad (19174), and Muslim (1017), and the story in its entirety was extracted by Ibn Abd al-Barr in Jami’ Bayan al-Ilm p. 178. (5) Abu Khalid, the Umayyad, the Qurayshi, the Caliph, died in the year 126 AH. As-Siyar 5/374, and the two verses are in Jami’ Bayan al-Ilm p. 176. (6) In (m) the second, which is an error. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/210, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/226.

४२८ सूरा अल-बक़रह: आयत ३२

अबू मुहम्मद कासिम बिन अस्बग (१) ने कहा: जब मैंने पूर्व की यात्रा की, तो मैं कैरवान में रुका और मैंने बक्र बिन हम्माद (२) से मुसद्दद की हदीस (३) ली। फिर मैंने बगदाद की यात्रा की और लोगों से मिला। जब मैं वहां से लौटा, तो मैं मुसद्दद की हदीस को पूरा करने के लिए उनके पास वापस आया, और मैंने एक दिन उनके सामने पैगंबर ﷺ की एक हदीस पढ़ी कि मुदर से एक समूह आया जो 'मुजतबी अल-निमार' (धारीदार कपड़े) पहने हुए थे। मैंने कहा: यह केवल 'मुजतबू अल-निमार' है; इसी तरह मैंने अंदालुसिया और इराक में हर उस व्यक्ति के पास पढ़ा है जिससे मैंने पढ़ा है। उन्होंने मुझसे कहा: इराक में प्रवेश करके तुम हमारा विरोध करते हो और हम पर गर्व करते हो? फिर उन्होंने मुझसे कहा: हमारे साथ उस शेख के पास चलो - एक शेख जो मस्जिद में थे - क्योंकि उनके पास इसका ज्ञान है। तो हम उनके पास गए और उनसे इस बारे में पूछा। उन्होंने कहा: यह 'मुजतबी अल-निमार' है जैसा कि तुमने कहा, और वे ऐसे लोग थे जो फटे हुए कपड़े पहनते थे, जिनके छेद उनके सामने थे। और 'अल-निमार', 'नम्रह' का बहुवचन है। तब बक्र बिन हम्माद ने - और उन्होंने अपनी नाक पकड़ी - कहा: सत्य के आगे मेरी नाक झुकी हुई है, सत्य के आगे मेरी नाक झुकी हुई है। और वह चले गए (४)।

यजीद बिन अल-वलीद बिन अब्दुल मलिक (५) ने कहा, और उन्होंने अच्छा कहा: जब मैं किसी सभा में बोलता हूँ, तो मेरी बात वहीं तक पहुँचती है जहाँ तक मुझे पता है। और मैं अपने ज्ञान को दूसरे तक नहीं बढ़ाता, और जब वह (अपनी सीमा तक) पहुँचता है, तो मैं चुप हो जाता हूँ। तीसरा (६): उनका कहना, वह महान है: {सुब्हानका} 'सुब्हान' खलील और सिबवैह के अनुसार मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में मंसूब (अकर्मक) है, जिसका अर्थ है: हम आपकी तस्बीह (महिमा) करते हैं। अल-कसई ने कहा: यह मंसूब है क्योंकि यह मुनादा मुदाफ (संबोधन) है (७)।

(१) हाफिज, अंदालुसिया के मुहद्दिस, अल-कुर्तुबी, बनी उमय्या के स्वतंत्र दास, उन्होंने 'किताब बिर्र अल-वालिदैन' और 'अल-मुंतका फिल आसार' लिखी। उनकी मृत्यु ३४० हिजरी में हुई। अस-सियार १५/४७२। (२) वह अबू अब्दुर रहमान, फकीह, इमाम, विश्वसनीय हैं, २९५ हिजरी में काहिरा में उनकी मृत्यु हुई। शजरात अल-नूर अल-ज़किया, पृ. ७२। (३) वह इब्न मुसरहद बिन मुसरबल, अबुल हसन, अल-असदी, अल-बसरी, हाफिज हैं, मुस्लिम और इब्न माजाह को छोड़कर जमात ने उनसे रिवायत की है, २२८ हिजरी में उनकी मृत्यु हुई। अस-सियार १०/५९१। (४) हदीस अहमद (१९१७४) और मुस्लिम (१०१७) द्वारा संकलित की गई है, और पूरी कहानी इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा जामि बयान

अल-इल्म पृ. १७८ में संकलित की गई है। (५) अबू खालिद, उमय्या, कुरैशी, खलीफा, १२६ हिजरी में मृत्यु हुई। अस-सियार ५/३७४, और दोनों छंद जामि बयान अल-इल्म पृ. १७६ में हैं। (६) (म) में दूसरी, जो एक त्रुटि है। (७) एराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा १/२१०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज १/२२६।

۴۲۸ سورہ بقرہ: آیت ۳۲

اور ابو محمد قاسم بن اصبغ (۱) نے کہا: جب میں مشرق کی طرف روانہ ہوا تو میں قیروان میں اترا، اور میں نے بکر بن حماد (۲) سے مسدد کی حدیث (۳) لی۔ پھر میں بغداد گیا اور لوگوں سے ملا۔ جب میں واپس مڑا تو مسدد کی حدیث مکمل کرنے کے لیے ان کے پاس دوبارہ آیا، تو میں نے ایک دن ان کے سامنے نبی ﷺ کی ایک حدیث پڑھی کہ قبیلہ مضر سے کچھ لوگ آئے جو 'مجتبی النمار' (دھاری دار چادریں اوڑھے ہوئے) تھے۔ میں نے کہا: یہ صرف 'مجتبو النمار' (بمعنی پچھاڑی گئی کھالیں) ہے؛ اسی طرح میں نے اندلس اور عراق میں ہر اس شخص کے پاس پڑھا ہے جس سے میں نے تعلیم حاصل کی۔ انہوں نے مجھ سے کہا: عراق میں داخل ہو کر تم ہماری مخالفت کرتے ہو اور ہم پر فخر جتاتے ہو؟ پھر انہوں نے مجھ سے کہا: ہمارے ساتھ اس شیخ کے پاس چلو - ایک بزرگ جو مسجد میں تھے - کیونکہ ان کے پاس اس کا علم ہے۔ چنانچہ ہم اٹھے اور ان کے پاس گئے، اور ان سے اس بارے میں پوچھا۔ انہوں نے کہا: یہ 'مجتبی النمار' ہی ہے جیسا کہ تم نے کہا، اور وہ ایسے لوگ تھے جو پھٹے ہوئے کپڑے پہنتے تھے، جن کے گریبان ان کے سامنے تھے۔ اور 'النمار'، 'نمرہ' کی جمع ہے۔ تب بکر بن حماد نے - اور اپنی ناک پکڑ لی - کہا: حق کے سامنے میری ناک خاک آلود ہے، حق کے سامنے میری ناک خاک آلود ہے۔ اور وہ چلے گئے (۴)۔

اور یزید بن الولید بن عبد الملک (۵) نے کہا، اور کیا خوب کہا: جب میں کسی مجلس میں بات کرتا ہوں، تو میری گفتگو وہیں تک پہنچتی ہے جہاں تک مجھے علم ہے۔ اور میں اپنے علم کو کسی دوسرے کی طرف نہیں لے جاتا، اور جب وہ (اپنی حد کو) پہنچتا ہے تو میں خاموش ہو جاتا ہوں۔ تیسری بات (۶): اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {سُبْحٰنَکَ} 'سبحان' خلیل اور سیبویہ کے نزدیک مفعول

مطلق (مصدر) ہونے کی بنا پر منصوب ہے، جو اس معنی پر دلالت کرتا ہے: ہم آپ کی تسبیح بیان کرتے ہیں۔ اور الکسائی نے کہا: یہ منادیٰ مضاف ہونے کی وجہ سے منصوب ہے (۷)۔

(۱) الحافظ، اندلس کے محدث، القرطبی، بنو امیہ کے آزاد کردہ غلام، 'کتاب بر الوالدین' اور 'المنتقی فی الآثار' کے مصنف ہیں۔ ۳۴۰ھ میں وفات پائی۔ السیر ۴۷۲/۱۵۔ (۲) وہ ابو عبد الرحمن، فقیہ، امام، ثقہ ہیں، ۲۹۵ھ میں قاہرہ میں وفات پائی۔ شجرۃ النور الزکیہ ص ۷۲۔ (۳) وہ ابن مسرہد بن مسربل، ابو الحسن، الاسدی، البصری، الحافظ ہیں، مسلم اور ابن ماجہ کے علاوہ پوری جماعت نے ان سے روایت کی، ۲۲۸ھ میں وفات پائی۔ السیر ۵۹۱/۱۰۔ (۴) حدیث کو احمد (۱۹۱۷۴) اور مسلم (۱۰۱۷) نے روایت کیا ہے، اور مکمل قصہ ابن عبد البر نے جامع بیان العلم ص ۱۷۸ میں روایت کیا ہے۔ (۵) ابو خالد، الاموی، القرشی، خلیفہ، ۱۲۶ھ میں وفات پائی۔ السیر ۳۷۴/۵، اور یہ دونوں اشعار جامع بیان العلم ص ۱۷۶ میں ہیں۔ (۶) نسخہ (م) میں 'دوسری' ہے، جو کہ غلطی ہے۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۲۱۰/۱، والمحرر الوجیز ۲۲۶/۱۔

Page 429 Surah Al-Baqarah: Verse 32

And "Al-Alim" (The All-Knowing) is a pattern of exaggeration (fa'eel) indicating vastness and abundance of knowledge regarding Allah the Almighty.

And "Al-Hakim" (The All-Wise) means the Ruler, and between them is the distinction of intensity. It was also said: it means 'The One who perfects'. According to this, 'Al-Hakim' is an attribute of action, derived from 'Muf'il' to 'Fa'eel', just as 'Musmi' is changed to 'Sami'' (The All-Hearing), and 'Mu'lim' to 'Aleem' (Painful). This was stated by Ibn al-Anbari.

Another group said: 'Al-Hakim' means 'The One who prevents corruption'. From this, the bit of a bridle is called 'hakamah' because it prevents the horse from running or going aimlessly. Jarir said: "O Banu Hanifa, restrain your fools, for I fear I might become angry with you." Meaning: prevent them from corruption. Zuhair said: "The leader of the horses whose heels are worn out, has mastered the leather and hemp bits." 'Al-Qidd' means leather, and 'Al-Abaq' means hemp. The Arabs say: "Restrain (ahkim) the orphan from such and such," meaning: prevent him.

A "Muhkam" Surah is one that is protected from change and any alteration, and from having anything added that does not belong to it or anything taken away that belongs to it.

Wisdom (Hikmah) is named so because it prevents its possessor from ignorance. It is said: "He perfected (ahkama) the thing" when he executed it flawlessly and prevented it from deviating from his intention. So He is "Muhkim" (One who perfects) and "Hakim" (All-Wise) in an intensive sense.

Footnotes: (1) In (D) and (M): creation, which is an error. (2) In (D) and (M): increased. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/122. (4) Al-Zahir 1/80. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/122, and Al-Sihah (H-K-M). (6) His Diwan, p. 446. (7) His Diwan (with Tha'lab's commentary), p. 49. (8) In the manuscripts: 'Al-Qatab', which is an error; what is established is from (M), and 'Al-Qannab' is a type of flax. Lisan al-Arab. (9) In (M): prevented him. (10) Tahdhib al-Lughah by Al-Azhari 4/110, Al-Sihah, and Lisan al-Arab (H-K-M).

पृष्ठ 429 सूरह अल-बकराह: आयत 32

और "अल-अलीम" (सर्वज्ञ) अल्लाह तआला के संबंध में सूचनाओं की व्यापकता और प्रचुरता के लिए अतिशयोक्तिपूर्ण रूप (फईल) है।

और "अल-हकीम" (तत्वदर्शी/बुद्धिमान) का अर्थ है शासक (हाकिम), और दोनों के बीच अतिशयोक्ति की विशिष्टता है। और कहा गया: इसका अर्थ है 'मुहकम' (दृढ़/पूर्ण करने वाला), और इस आधार पर 'हकीम' क्रिया के गुणों में से है, जिसे 'मुफइल' से 'फईल' में बदल दिया गया है, जैसे 'मुस्मि' को 'समी' (सुनने वाला) और 'मुअलिम' को 'अलीम' (दुखदायी) में बदल दिया गया। यह इब्न अल-अंबारी ने कहा है।

एक समूह ने कहा: हकीम वह है जो बिगाड़ (फसाद) को रोकता है, और इसी से लगाम के मुखबंद को 'हकमा' कहा जाता है, क्योंकि वह घोड़े को बिना किसी उद्देश्य के दौड़ने और जाने से रोकता है। जरीर ने कहा है: "ओ बनू हनीफा, अपने मूर्खों को रोको, मुझे डर है कि मैं तुम पर क्रोधित न हो जाऊं।" अर्थात्: उन्हें बिगाड़ से रोको। और ज़ुहैर ने कहा: "घोड़ों का वह नेता जिसकी एड़ियाँ घिसी हुई हैं, उसने चमड़े और भांग की लगामों को पुख्ता कर लिया है।" 'अल-किद्द' का अर्थ है चमड़ा। और 'अल-अबक' का अर्थ है भांग (सन)। और अरब कहते हैं: "अनाथ को फलां-फलां चीज़ से रोको (अहकिम)", उनका तात्पर्य होता है: उसे मना करो।

और "मुहकम" सूरह वह है जो बदलाव और किसी भी परिवर्तन से सुरक्षित हो, और यह कि उससे वह न जोड़ा जाए जो उसका हिस्सा नहीं है, और न ही उसमें वह बढ़ाया जाए जो उससे संबंधित नहीं है।

हिकमत (बुद्धि/तत्वदर्शिता) को इसलिए यह नाम दिया गया है क्योंकि यह अपने स्वामी को अज्ञानता से रोकती है। कहा जाता है: "उसने वस्तु को पुख्ता (अहकमा) कर दिया", जब उसने उसे पूर्णता के साथ बनाया और उसे अपनी इच्छा से बाहर जाने से रोक दिया। अतः वह 'मुहकिम' है और अतिशयोक्ति के आधार पर 'हकीम' है।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) (द) और (म) में: 'खल्क', जो कि गलत है। (2) (द) और (म) में: 'मज़ीद'। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/122। (4) अल-ज़ाहिर 1/80। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/122, और अस-सिहह (ह-क-म)। (6) उनका दीवान, पृष्ठ 446। (7) उनका दीवान (था'लब की व्याख्या के साथ), पृष्ठ 49। (8) प्रतियों में: 'अल-क़तब', जो गलत है, और जो (म) से पुख्ता है वह 'अल-क़न्नब' है: सन

का एक प्रकार। अल-लिसान। (9) (म) में: उसे रोका। (10) तहजीब अल-लुग़ा अल-अज़हरी द्वारा 4/110, और अस-सिहह, और अल-लिसान (ह-क-म)।

صفحہ ٤٢٩ سورة البقرہ: آیت ٣٢

اور ﴿الْعَلِيمُ﴾ اللہ تعالیٰ کے حق میں معلومات کی مبالغہ آرائی اور کثرت کے لیے "فعیل" کے وزن پر ہے۔

اور ﴿الْحَكِيمُ﴾ کا معنی ہے حاکم، اور ان دونوں (علیم اور حکیم) کے درمیان مبالغہ کی ایک خصوصیت ہے۔ اور کہا گیا: اس کا معنی 'المُحکم' (مضبوط کرنے والا) ہے، اور اس بنا پر 'الحکیم' صفاتِ فعل میں سے ہے، جسے 'مُفعل' سے 'فَعیل' کی طرف پھیرا گیا ہے، جیسے 'مُسمع' کو 'سمیع' اور 'مُؤلم' کو 'الیم' میں بدلا گیا ہے۔ یہ ابن الانباری کا قول ہے۔

ایک گروہ نے کہا: 'الحکیم' فساد سے روکنے والا ہے، اور اسی سے لگام کے دہانے کو 'حَکَمَہ' کہا جاتا ہے، کیونکہ وہ گھوڑے کو بلا مقصد دوڑنے اور جانے سے روکتی ہے۔ جریر نے کہا: "اے بنو حنیفہ! اپنے بیوقوفوں کو قابو میں رکھو (روک لو)، مجھے ڈر ہے کہ میں تم پر غصہ نہ ہو جاؤں۔" یعنی: انہیں فساد سے روکو۔ اور زہیر نے کہا: "وہ گھوڑوں کا قائد جس کی ایڑیاں زخمی ہیں، اس نے چمڑے اور پٹ سن کی لگاموں کو مضبوط کر لیا ہے۔" 'القِدّ': چمڑا۔ اور 'الأبَقُ': پٹ سن (سن)۔ اور عرب کہتے ہیں: یتیم کو فلاں فلاں چیز سے 'احکم' کر دو، ان کی مراد ہوتی ہے: اسے روک دو۔

اور "سُورَة مُحْكَمَة" وہ ہے جو تبدیلی اور ہر طرح کے رد و بدل سے محفوظ ہو، اور اس سے وہ چیز خارج نہ کی جائے جو اس کا حصہ ہے، اور نہ ہی اس میں وہ چیز زیادہ کی جائے جو اس میں سے نہیں ہے۔

اور حکمت کا نام اسی لیے ہے کیونکہ وہ اپنے مالک کو جہالت سے روکتی ہے، اور کہا جاتا ہے: "اس نے چیز کو 'احکم' کیا" یعنی جب اس نے اسے پختہ کیا اور اسے اپنی مراد سے باہر نکلنے سے روک دیا۔ پس وہ 'مُحکم' ہے اور مبالغہ کے طور پر 'حکیم' ہے۔

حواشی: (١) (د) اور (م) میں: "خلق" ہے، جو کہ غلط ہے۔ (٢) (د) اور (م) میں: "مزید" ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ١٢٢/١۔ (٤) الزاهر ٨٠/١۔ (٥) المحرر الوجیز ١٢٢/١، اور الصحاح (حکم)۔ (٦) ان کا دیوان، ص ٤٤٦۔ (٧) ان کا دیوان (بشرح ثعلب) ص ٤٩۔ (٨) نسخوں میں: "القتب" ہے، جو غلط ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ "القنب" ہے: پٹ سن کی ایک قسم۔ اللسان۔ (٩) (م) میں: اسے روکا۔ (١٠) تہذیب اللغة للازہری ١١٠/٤، اور الصحاح، اور اللسان (حکم)۔

430 Surah Al-Baqarah: Verse 33

Allah Almighty says: {He said, "O Adam, inform them of their names." And when he had informed them of their names, He said, "Did I not tell you that I know the unseen [aspects] of the heavens and the earth? And I know what you reveal and what you have concealed." 33}

His Almighty's saying: {He said, "O Adam, inform them of their names."} There are five issues regarding it:

First: Allah Almighty's saying: {inform them of their names}. Allah commanded him to teach them their names after presenting them to the angels, so that they would know that he is more knowledgeable about what He asked them, highlighting his virtue and high status. He was superior to them because Allah preferred him over them, made them prostrate to him, made them his students, and commanded them to learn from him. Thus, he attained the rank of majesty and greatness by being the one to whom prostration was made (1), specialized in knowledge.

Second: This verse is evidence of the virtue of knowledge and its people. In the Hadith: "And the angels lower their wings in pleasure for the seeker of knowledge" (2) meaning they submit and humble themselves. They only do this for the people of knowledge specifically among all of Allah's creatures, because Allah Almighty made this binding upon them in Adam, peace be upon him. So they learned that manners, and whenever knowledge appeared in a human, they submitted to him, humbled themselves, and lowered themselves, out of reverence for knowledge and its people, and out of their satisfaction with his pursuit and preoccupation with it. This is for the students among them, so what about the scholars and divine leaders among them?! May Allah make us among them and within them, for He is the Possessor of great bounty.

Third: Scholars have differed in this (3) matter: Which is better: angels, or the children of Adam? There are two opinions: - A group went to the opinion that the messengers among humans are better than the messengers among the angels, and the saints (Awliya) among humans are better than the saints among the angels. - Others went to the opinion that the Higher Assembly (the angels) is better. Those who preferred the angels argued that they are {honored servants. They cannot precede Him in speech, and they act by His command.} [Al-Anbiya: 26-27]. {[They] do not disobey Allah in what He has commanded them and do what they are commanded.} [At-

Tahrim: 6]. And His saying: {Never would the Messiah disdain to be a servant of Allah, nor would the angels near [to Him].} [An-Nisa: 172].

---

(1) In (d): "obtained prostration", in (z): "obtained as one prostrated to", in (zh): "made as one prostrated to", and the confirmed version is from (m). (2) Narrated by Ahmad (21715) and Abu Dawood (3641) from the hadith of Abu Ad-Darda, may Allah be pleased with him. (3) In (d): "in this".

430 सूरह अल-बकराह: आयत 33

अल्लाह सर्वशक्तिमान का फरमान है: {अल्लाह ने फरमाया: "ऐ आदम! उन्हें उन सबके नाम बता दो।" फिर जब उसने उन्हें उनके नाम बता दिए, तो अल्लाह ने फरमाया: "क्या मैंने तुमसे नहीं कहा था कि मैं आकाशों और धरती की छिपी हुई बातों को जानता हूँ? और मैं वह भी जानता हूँ जो तुम प्रकट करते हो और जो तुम छिपाते रहे हो।" 33}

अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह ने फरमाया: "ऐ आदम! उन्हें उनके नाम बता दो"} इसमें पाँच मसले (मुद्दे) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {उन्हें उनके नाम बता दो}। अल्लाह ने उन्हें फ़रिश्तों के सामने पेश करने के बाद उन्हें नाम बताने का आदेश दिया, ताकि वे जान सकें कि वह उस चीज़ के बारे में अधिक जानकार है जिसके बारे में उसने उनसे पूछा था, जिससे उसकी श्रेष्ठता और उच्च पद का पता चलता है। वह उनसे श्रेष्ठ था क्योंकि उसने उसे उन पर प्राथमिकता दी, उन्हें उसके आगे सजदा करवाया, उन्हें उसका छात्र बनाया, और उन्हें उससे सीखने का आदेश दिया। इस प्रकार, उसे महिमा और महानता का पद प्राप्त हुआ क्योंकि उसे सजदा किया जाने वाला (1) बनाया गया, जो ज्ञान में विशिष्ट है।

दूसरा: यह आयत ज्ञान और ज्ञानियों की श्रेष्ठता का प्रमाण है। हदीस में है: "और फरिश्ते ज्ञान के साधक के लिए प्रसन्नता से अपने पंख बिछा देते हैं" (2) अर्थात् वे विनम्र और विनीत होते हैं। वे अल्लाह के अन्य सभी बंदों में से विशेष रूप से ज्ञान के लोगों के लिए ऐसा करते हैं, क्योंकि अल्लाह तआला ने आदम (उन पर शांति हो) के मामले में उनके लिए इसे अनिवार्य कर दिया था। इसलिए उन्होंने वह शिष्टाचार सीखा, और जब भी किसी मनुष्य में ज्ञान प्रकट हुआ, वे उसके सामने नतमस्तक हुए, विनम्र हुए और स्वयं को छोटा किया, ज्ञान और ज्ञानियों के सम्मान में, और ज्ञान की खोज और उसमें उनकी व्यस्तता से प्रसन्नता के कारण। यह उनके बीच के छात्रों के लिए है, तो उनके विद्वानों और ईश्वरीय नेताओं का क्या कहना?! अल्लाह हमें उनमें से और उनके बीच बनाए, निस्संदेह वह बड़े अनुग्रह वाला है।

तीसरा: इस (3) विषय में विद्वानों के बीच मतभेद है: कौन श्रेष्ठ है: फरिश्ते, या आदम की संतान? इसके दो मत हैं: - एक समूह का मानना है कि मनुष्यों में से रसूल (संदेशवाहक) फरिश्तों के रसूलों से बेहतर हैं, और मनुष्यों में से औलिया (संत) फरिश्तों के औलिया से बेहतर हैं। - दूसरों का मानना है

कि उच्च सभा (फरिश्ते) बेहतर हैं। जिन्होंने फरिश्तों को वरीयता दी, उन्होंने तर्क दिया कि वे {सम्मानित दास हैं। वे बात में उससे आगे नहीं बढ़ते, और वे उसके आदेश पर कार्य करते हैं।} [अल-अंबिया: 26-27]। {वे अल्लाह के आदेश की अवज्ञा नहीं करते और वे वही करते हैं जिसका उन्हें आदेश दिया जाता है।} [अत-तहरीम: 6]। और उसका वचन: {मसीह कभी अल्लाह का दास होने से इनकार नहीं करेंगे, और न ही निकटवर्ती फरिश्ते।} [अन-निसा: 172]।

---

(1) (द) में: "सजदा प्राप्त हुआ", (ज़) में: "सजदा किया जाने वाला प्राप्त हुआ", (ज़्ह) में: "सजदा किया जाने वाला बनाया गया", और पुष्ट संस्करण (म) से है। (2) अहमद (21715) और अबू दाऊद (3641) द्वारा अबू अल-दरदा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित। (3) (द) में: "इस में"।

۴۳۰ سورة البقرہ: آیت ۳۳

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فرمایا اے آدم! ان کو ان کے نام بتا دو۔ پھر جب اس نے انہیں ان کے نام بتا دیے تو (اللہ نے) فرمایا کیا میں نے تم سے نہیں کہا تھا کہ میں آسمانوں اور زمین کی چھپی باتیں جانتا ہوں؟ اور میں جانتا ہوں جو تم ظاہر کرتے ہو اور جو تم چھپاتے تھے۔ ۳۳﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فرمایا اے آدم! ان کو ان کے نام بتا دو﴾ اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ان کو ان کے نام بتا دو﴾۔ اللہ نے اسے حکم دیا کہ وہ انہیں ان کے ناموں سے آگاہ کرے جب انہیں فرشتوں کے سامنے پیش کر دیا گیا، تاکہ وہ جان لیں کہ وہ اس چیز کے بارے میں ان سے زیادہ جانتا ہے جس کے بارے میں اس نے ان سے پوچھا تھا، تاکہ اس کی فضیلت اور بلند مرتبے پر توجہ دلائی جا سکے، چنانچہ وہ ان سے افضل ہوا کہ اسے ان پر مقدم کیا، اور انہیں اس کے لیے سجدہ ریز کیا، اور انہیں اس کا شاگرد بنایا، اور انہیں حکم دیا کہ وہ اس سے سیکھیں، پس اسے جلال اور عظمت کا مرتبہ حاصل ہوا کہ اسے مسجود (جسے سجدہ کیا جائے) بنایا گیا (۱)، جو علم کے ساتھ خاص ہے۔

دوسرا: یہ آیت علم اور اہل علم کی فضیلت کی دلیل ہے، اور حدیث میں ہے: "اور فرشتے طالب علم کے لیے اس کی خوشنودی کی خاطر اپنے پر بچھاتے ہیں" (۲) یعنی وہ عجز و انکساری اختیار کرتے ہیں، اور وہ اللہ کی تمام مخلوقات میں سے خاص طور پر اہل علم کے لیے ایسا کرتے ہیں، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے آدم علیہ السلام کے بارے میں ان پر یہ لازم کر دیا تھا، پس انہوں نے اس ادب کو سیکھ لیا، چنانچہ جب بھی کسی انسان میں علم ظاہر ہوتا ہے، وہ اس کے سامنے جھک جاتے ہیں، اور عجز و انکساری کا اظہار کرتے ہیں، علم اور اہل علم کی تعظیم کی وجہ سے، اور

ان کے علم کی طلب اور اس میں مشغولیت سے راضی ہونے کی وجہ سے! یہ ان میں سے طالب علموں کا حال ہے، تو ان میں سے جید علماء اور ربانیوں کا کیا عالم ہوگا؟! اللہ ہمیں ان میں سے اور ان کے ساتھ شامل فرمائے، بے شک وہ بڑے فضل والا ہے۔

تیسرا: علماء کا اس (۳) باب میں اختلاف ہے کہ: فرشتہ افضل ہے یا اولادِ آدم؟ اس میں دو قول ہیں: - ایک گروہ اس طرف گیا ہے کہ انسانوں میں سے رسل فرشتوں کے رسل سے افضل ہیں، اور انسانوں میں سے اولیاء فرشتوں کے اولیاء سے افضل ہیں۔ - دوسروں کا خیال ہے کہ ملاءِ اعلیٰ (فرشتے) افضل ہیں۔ جس نے فرشتوں کو فضیلت دی، اس نے اس سے استدلال کیا کہ وہ ﴿عزت والے بندے ہیں، وہ بات میں اس سے سبقت نہیں کرتے، اور وہ اس کے حکم پر عمل کرتے ہیں﴾ [الانبیاء: ۲۶-۲۷]۔ ﴿وہ اللہ کی نافرمانی نہیں کرتے جو وہ انہیں حکم دیتا ہے اور وہ وہی کرتے ہیں جس کا انہیں حکم دیا جاتا ہے﴾ [التحریم: ۶]۔ اور اس کا قول: ﴿مسیح اللہ کا بندہ ہونے سے ہرگز عار نہیں کرتے اور نہ ہی مقرب فرشتے﴾ [النساء: ۱۷۲]۔

---

(۱) (د) میں: سجدہ حاصل ہوا، اور (ز) میں: مسجود حاصل ہوا، اور (ظ) میں: مسجود بنایا گیا، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۲) اسے احمد (۲۱۷۱۵) اور ابوداؤد (۳۶۴۱) نے حضرت ابودرداء رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) (د) میں: اس میں۔

431 Surah Al-Baqarah: Verse 33

And His saying: {Say, [O Muhammad], "I do not tell you that I have the depositories [containing the provision] of Allah or that I know the unseen, nor do I tell you that I am an angel."} [Al-An'am: 50]. And in Al-Bukhari (1): "Allah Almighty says: 'Whoever mentions Me in an assembly, I mention him in an assembly better than it.'" And this is a definitive text.

And those who preferred the children of Adam argued using the saying of Allah the Almighty: {Indeed, those who have believed and done righteous deeds - those are the best of creatures.} [Al-Bayyinah: 7]. With the hamza, from: "Bara'a Allahu al-khalq" (Allah created the creation), and by his saying (peace be upon him): "Indeed, the angels lower their wings in pleasure for the seeker of knowledge," the hadith, narrated by Abu Dawood (4). And by what came in hadiths that Allah Almighty boasts to the angels about the people at Arafat (5), and He only boasts of what is better, and Allah knows best.

Some scholars said: There is no way to reach certainty that prophets are better than angels, nor certainty that angels are better than them; because the way to that is the report of Allah Almighty and the report of His Messenger, or (6) the consensus of the Ummah, and there is nothing of that here, contrary to the Qadariyah and Judge Abu Bakr (7), may Allah have mercy on him, as they said: The angels are better. He said: As for those among our companions and the Shia who said: The prophets are better, because Allah Almighty commanded the angels to prostrate to Adam, it is said to them: The one prostrated to is not necessarily better than the one prostrating. Do you not see that the Kaaba is prostrated towards (8), and the prophets and all of creation prostrate towards it, yet the prophets are better than the Kaaba by the consensus of the Ummah. There is no disagreement that prostration is only for Allah Almighty, because prostration is worship, and worship is only for Allah. If that is so, then being...

(1) Sahih Al-Bukhari (7405) from the hadith of Abu Huraira, may Allah be pleased with him, and Muslim also narrated it (2675): (2). It is in Al-Musnad (7422). (2) In (Z), (Dh), and (M): "ihtajja" without the "waw", and what is confirmed is from (D). (3) In (M): "and his saying". (4) In his Sunan (3641) from the hadith of Abu Al-Darda, may Allah be pleased with him. (5) Of that is what was narrated by Ahmad (8047), Ibn Khuzaymah (2839), and Ibn Hibban (3852) from the hadith of Abu Huraira, may Allah be pleased with him. (6) In (D) and (Dh): "and consensus". (7) He is Al-Baqillani. See

Tafsir Al-Razi 2/215. (8) Prostration is not to the Kaaba, but rather prostration is to Allah Almighty, and He has commanded us to face it. For prostration is worship, and worship is only for Allah, which the author will mention.

४३१ सूरा अल-बकरा: आयत ३३

और उनका कथन है: {कह दीजिए, "मैं तुमसे यह नहीं कहता कि मेरे पास अल्लाह के ख़ज़ाने हैं और न मैं ग़ैब (अदृश्य) का ज्ञान रखता हूँ और न मैं तुमसे यह कहता हूँ कि मैं फ़रिश्ता हूँ।"} [अल-अनआम: ५०]। और बुख़ारी (१) में है: "अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: 'जो कोई मुझे किसी सभा में याद करता है, मैं उसे उससे बेहतर सभा में याद करता हूँ।" और यह एक निश्चित पाठ है।

और जिन्होंने आदम की सन्तान को प्राथमिकता दी, उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन को प्रमाण के रूप में प्रस्तुत किया: {निस्संदेह जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, वही सर्वश्रेष्ठ प्राणी हैं।} [अल-बय्यिना: ७]। 'हमज़ा' के साथ, "बराअल्लाहुल ख़ल्क़" (अल्लाह ने सृष्टि की रचना की) से, और उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन से: "निस्संदेह फ़रिश्ते ज्ञान की खोज करने वाले की प्रसन्नता के लिए अपने पंख बिछा देते हैं," हदीस, जिसे अबू दाऊद (४) ने संकलित किया है। और उन हदीसों से भी जिनमें आया है कि अल्लाह तआला अराफ़ात के लोगों पर फ़रिश्तों के सामने गर्व करता है (५), और वह केवल श्रेष्ठ चीज़ पर ही गर्व करता है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

कुछ विद्वानों ने कहा: यह निश्चित करने का कोई रास्ता नहीं है कि पैगंबर फ़रिश्तों से श्रेष्ठ हैं, और न ही यह निश्चित करने का कि फ़रिश्ते उनसे बेहतर हैं; क्योंकि उसका मार्ग अल्लाह तआला की ख़बर और उसके रसूल की ख़बर है, या (६) उम्मत की सर्वसम्मति है, और यहाँ इनमें से कुछ भी नहीं है, क़दरिया और क़ाज़ी अबू बक्र (७) (अल्लाह उन पर रहम करे) के विपरीत, क्योंकि उन्होंने कहा: फ़रिश्ते बेहतर हैं। उन्होंने कहा: जहाँ तक हमारे साथियों और शियाओं में से उन लोगों का सवाल है जिन्होंने कहा: पैगंबर बेहतर हैं, क्योंकि अल्लाह तआला ने फ़रिश्तों को आदम को सजदा करने का आदेश दिया था, तो उनसे कहा जाता है: जिसे सजदा किया जाए वह ज़रूरी नहीं कि सजदा करने वाले से श्रेष्ठ हो। क्या आप नहीं देखते कि काबा की ओर सजदा किया जाता है (८), और पैगंबर और सारी सृष्टि उसकी ओर सजदा करती है, फिर भी उम्मत की सहमति से पैगंबर काबा से बेहतर हैं। इस बात में कोई विवाद नहीं है कि सजदा केवल अल्लाह तआला के लिए है, क्योंकि सजदा इबादत है, और इबादत केवल अल्लाह के लिए है। यदि ऐसा है, तो होना...

(१) सहीह बुख़ारी (७४०५) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और मुस्लिम ने भी इसे संकलित किया है (२६७५): (२)। यह अल-मुसनद (७४२२) में है। (२) (ज़), (ज़), और (म) प्रतियों में: "इहताज" बिना वाव के और प्रमाणित (द) से है। (३) (म) प्रति में: "और उनका कथन"। (४) उनकी

सुनन (३६४१) में अबू अल-दरदा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से। (५) इसमें वह शामिल है जिसे अहमद (८०४७), इब्न खुज़ैमा (२८३९), और इब्न हिब्बान (३८५२) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से संकलित किया है। (६) (द) और (ज़) प्रतियों में: "और सर्वसम्मति"। (७) वह अल-बाक़िल्लानी हैं। देखिए तफ़सीर अल-राज़ी २/२१५। (८) सजदा काबा के लिए नहीं है, बल्कि सजदा अल्लाह तआला के लिए है, और उसने हमें उसकी ओर मुँह करने का आदेश दिया है। सजदा इबादत है, और इबादत केवल अल्लाह के लिए है, जिसका उल्लेख लेखक आगे करेंगे।

٤٣١ سورة البقرہ: آیت ٣٣

اور اللہ کا ارشاد ہے: ﴿کہہ دیجیے کہ میں تم سے یہ نہیں کہتا کہ میرے پاس اللہ کے خزانے ہیں اور نہ میں غیب کا علم رکھتا ہوں اور نہ میں تم سے یہ کہتا ہوں کہ میں فرشتہ ہوں﴾ [الانعام: ٥٠]۔ اور بخاری (١) میں ہے: «اللہ عزوجل فرماتا ہے: جس نے مجھے کسی محفل میں یاد کیا، میں اسے اس سے بہتر محفل میں یاد کرتا ہوں»۔ اور یہ ایک نص (واضح دلیل) ہے۔

اور جنہوں نے بنی آدم کو فضیلت دی ہے انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿بے شک جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے، وہی بہترین مخلوق ہیں﴾ [البینہ: ٧]۔ (البریة) ہمزہ کے ساتھ، 'برا اللہ الخلق' (اللہ نے مخلوق کو پیدا کیا) سے، اور آپ ﷺ کے اس قول سے: «بے شک فرشتے طالب علم کی خوشنودی کے لیے اپنے پر بچھاتے ہیں» حدیث، اسے ابوداؤد (٤) نے روایت کیا ہے۔ اور ان احادیث سے جن میں آیا ہے کہ اللہ تعالیٰ اہل عرفات پر فرشتوں کے سامنے فخر فرماتا ہے (٥)، اور وہ صرف افضل چیز پر ہی فخر فرماتا ہے، واللہ اعلم۔

اور بعض علماء نے کہا: اس بات کا قطعاً یقین کرنے کا کوئی راستہ نہیں ہے کہ انبیاء فرشتوں سے افضل ہیں، اور نہ ہی اس کا کہ فرشتے ان سے بہتر ہیں؛ کیونکہ اس کا راستہ اللہ تعالیٰ کی خبر اور اس کے رسول کی خبر ہے، یا (٦) امت کا اجماع، اور یہاں اس میں سے کچھ بھی نہیں ہے، بخلاف قدریہ اور قاضی ابوبکر (٧) رحمہ اللہ کے، کیونکہ انہوں نے کہا: فرشتے افضل ہیں۔ انہوں نے کہا: اور جہاں تک ہمارے اصحاب اور شیعہ میں سے ان لوگوں کا تعلق ہے جنہوں نے کہا: انبیاء افضل ہیں، اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے فرشتوں کو آدم کو سجدہ کرنے کا حکم دیا، تو ان سے کہا جاتا ہے: جس کو سجدہ کیا جائے وہ سجدہ کرنے والے سے افضل نہیں ہوتا، کیا تم نہیں دیکھتے کہ کعبہ کی طرف سجدہ کیا جاتا ہے (٨)، اور انبیاء اور مخلوق اس کی طرف سجدہ کرتے ہیں، پھر

انبیاء امت کے اتفاق سے کعبہ سے بہتر ہیں، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ سجدہ صرف اللہ تعالیٰ ہی کے لیے ہوتا ہے، کیونکہ سجدہ عبادت ہے، اور عبادت صرف اللہ کے لیے ہوتی ہے، تو جب ایسا ہے؛ تو ہونا...

(١) صحیح بخاری (٧٤٠٥) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے (٢٦٧٥): (٢)۔ اور یہ مسند (٧٤٢٢) میں ہے۔ (٢) نسخہ (ز)، (ظ) اور (م) میں: "احتج" واؤ کے بغیر ہے، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے۔ (٣) نسخہ (م) میں: "وقوله"۔ (٤) اپنی سنن (٣٦٤١) میں حضرت ابوالدرداء رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ (٥) اس میں سے وہ ہے جسے احمد (٨٠٤٧)، ابن خزیمہ (٢٨٣٩) اور ابن حبان (٣٨٥٢) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٦) نسخہ (د) اور (ظ) میں: "وإجماع"۔ (٧) وہ باقلانی ہیں۔ دیکھئے تفسیر رازی ٢١٥/٢۔ (٨) سجدہ کعبہ کے لیے نہیں ہے، بلکہ سجدہ اللہ عزوجل کے لیے ہے، اور ہمیں اس کی طرف رخ کرنے کا حکم دیا گیا ہے، سجدہ عبادت ہے، اور عبادت صرف اللہ کے لیے ہوتی ہے، اور یہی وہ بات ہے جو مصنف بیان کریں گے۔

Prostration towards a direction does not indicate that the direction is better than the prostrating worshipper, and this is clear. More clarification for this will come in the verse after this (1). Fourth: His, the Almighty's, saying: "Indeed, I know the unseen [aspects] of the heavens and the earth" is evidence that no one knows anything of the unseen except what Allah has taught them, such as the prophets, or whomever (2) Allah Almighty has taught. Thus, astrologers, soothsayers, and others are liars. The clarification of this will come in Surah Al-An'am, God willing, at His, the Almighty's, saying: "And with Him are the keys of the unseen; none knows them except Him" [Verse: 59]. Fifth: His, the Almighty's, saying: "And I know what you reveal" meaning from their saying: "Will You place therein one who causes corruption therein?" as recounted by Makki and Al-Mawardi (3). Al-Zahrawi said: what they revealed was their haste (4) in prostrating to Adam. "And what you were concealing" Ibn Abbas, Ibn Mas'ud, and Sa'id ibn Jubayr said (5): What is meant is what Iblis concealed within himself of pride and disobedience. Ibn Atiyyah said (6): "You were concealing" (taktumun) came in the plural; while the concealer is one in this view, based on the linguistic license and extensiveness of Arabic, just as it is said to a group when a fool among them has committed a crime: "You did such and such." That is: one of you is its doer, and this is with the intention of rebuke. From this is His, the Almighty's, saying: "Indeed, those who call as to you from behind the private chambers - most of them do not use reason" [Al-Hujurat: 4]. Verily, only Ujaynah called him from among them, and it was said: Al-Aqra'. Another group said: The revealing and the concealing are on the meaning of generality in knowing all their secrets and outward matters. Mahdi ibn Maymun said (7): We were with Al-Hasan, and Al-Hasan ibn Dinar (8) asked him: What is that...

(1) Page 435. (2) His saying "whom He taught" is repeated in (m). (3) Al-Nukat wa Al-Uyun 1/101. (4) In (z) and (z): "bada'uhum" (their beginning/appearance). (5) Al-Tabari cited these reports in his Tafsir 1/531-532. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/123. (7) Abu Yahya, al-Kurdi, al-Azdi, one of the reliable long-lived narrators, died in the year (172 AH). Al-Siyar 8/10. (8) Abu Sa'id al-Basri, al-Tamimi, client of Banu Sulait. Al-Nasa'i said: abandoned, and Abu Khaithama said: a liar. Tahdhib al-Tahdhib 1/393.

432 सूरह अल-बकरा: आयत 33

किसी दिशा की ओर सिजदा करना इस बात का संकेत नहीं है कि वह दिशा सिजदा करने वाले इबादतगुज़ार से बेहतर है, और यह स्पष्ट है। इसके बारे में अधिक स्पष्टीकरण इसके बाद वाली आयत (1) में आएगा। चौथा: अल्लाह तआला का यह कहना: "निश्चय ही, मैं आसमानों और धरती के परोक्ष को जानता हूँ" इस बात का प्रमाण है कि अल्लाह द्वारा सिखाए गए लोगों, जैसे पैगंबरों, या जिसे (2) अल्लाह तआला ने सिखाया है, के अलावा कोई भी परोक्ष (गैब) की कोई बात नहीं जानता। अत; ज्योतिषी, भविष्यवक्ता और अन्य लोग झूठे हैं। इसका स्पष्टीकरण सूरह अल-अनाम में आएगा, यदि अल्लाह ने चाहा, अल्लाह तआला के इस कथन पर: "और उसी के पास परोक्ष की कुंजियाँ हैं; उन्हें उसके अलावा कोई नहीं जानता" [आयत: 59]। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का यह कहना: "और मैं जानता हूँ जो तुम प्रकट करते हो" अर्थात् उनके इस कथन से: "क्या तू उसमें उसे रखेगा जो उसमें फसाद फैलाएगा?" जैसा कि मक्की और अल-मावर्दी (3) ने वर्णित किया है। अल-ज़हरावी ने कहा: जो उन्होंने प्रकट किया वह आदम को सिजदा करने में उनकी जल्दबाजी (4) थी। "और जो तुम छिपाते थे" इब्न अब्बास, इब्न मसूद और सईद इब्न जुबैर ने कहा (5): इससे तात्पर्य वह है जो इब्लिस ने अपने भीतर अहंकार और अवज्ञा को छिपा रखा था। इब्न अतिय्या (6) ने कहा: "तक्तुमुन" (तुम छिपाते हो) बहुवचन में आया है; जबकि इस विचार के अनुसार छिपाने वाला एक ही है, जो अरबी भाषा के व्यापक प्रयोग के आधार पर है, जैसे कि किसी समूह से कहा जाता है जब उनमें से किसी मूर्ख ने कोई अपराध किया हो: "तुमने ऐसा-ऐसा किया।" अर्थात्: तुम में से कोई उसका कर्ता है, और यह फटकार लगाने के उद्देश्य से है। इसी से अल्लाह तआला का यह कथन है: "बेशक, जो लोग तुम्हें कमरों के पीछे से पुकारते हैं, उनमें से अधिकांश समझ नहीं रखते" [अल-हुजुरात: 4]। वास्तव में उनमें से केवल उयैना ने ही उन्हें पुकारा था, और कहा गया: अल-अक़रा। एक अन्य समूह ने कहा: प्रकट करना और छिपाना उनके सभी रहस्यों और बाहरी मामलों को जानने की व्यापकता के अर्थ में है। मेहदी इब्न मैमून (7) ने कहा: हम अल-हसन के साथ थे, तो अल-हसन इब्न दीनार (8) ने उनसे पूछा: वह क्या है...

(1) पृष्ठ 435. (2) उनका कहना "जिसे उसने सिखाया" (म) में दोहराया गया है। (3) अल-नुकात व अल-उयून 1/101. (4) (ज़) और (ज़) में: "बदाउहुम" (उनका प्रकटीकरण)। (5) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/531-532 में इन वृत्तांतों को उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/123. (7) अबू याह्या, अल-कुर्दी, अल-अज़्दी, विश्वसनीय दीर्घायु कथावाचकों में से एक, वर्ष (172 हिजरी) में

मृत्यु हुई। अल-सियार 8/10. (8) अबू सईद अल-बसरी, अल-तमीमी, बनू सुलइत के स्वतंत्र किए हुए दास। अल-नसाई ने कहा: परित्यक्त, और अबू खैथमा ने कहा: झूठा। तहज़ीब अल-तहज़ीब 1/393।

٤٣٢ سورہ البقرہ: آیت ٣٣

کسی سمت کی طرف سجدہ کرنا اس بات پر دلالت نہیں کرتا کہ وہ سمت سجدہ کرنے والے عابد سے بہتر ہے، اور یہ بات واضح ہے۔ اس کی مزید وضاحت اس کے بعد والی آیت میں آئے گی (١)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا یہ فرمانا: ﴿إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ (بے شک میں آسمانوں اور زمین کی چھپی ہوئی باتیں جانتا ہوں) اس بات کی دلیل ہے کہ کوئی بھی غیب کی بات نہیں جانتا سوائے اس کے جسے اللہ نے سکھایا ہو، جیسے انبیاء کرام، یا وہ شخص جسے اللہ تعالیٰ نے (٢) علم دیا ہو۔ چنانچہ منجم (نجومی)، کاہن اور دیگر لوگ جھوٹے ہیں۔ اس کی وضاحت ان شاء اللہ سورہ الانعام میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس آئے گی: ﴿وَعِندَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ﴾ (اور اسی کے پاس غیب کی کنجیاں ہیں، اسے اس کے سوا کوئی نہیں جانتا) [آیت: ٥٩]۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا یہ فرمانا: ﴿وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ﴾ (اور میں جانتا ہوں جو تم ظاہر کرتے ہو) یعنی ان کے اس قول سے مراد: ﴿أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا﴾ (کیا تو اس میں اسے پیدا کرے گا جو اس میں فساد پھیلائے گا؟) یہ مکی اور ماوردی (٣) نے نقل کیا ہے۔ اور زہراوی نے کہا: جو انہوں نے ظاہر کیا وہ آدم کو سجدہ کرنے کے لیے ان کی پہل (۴) تھی۔ ﴿وَمَا كُنتُمْ تَكْتُمُونَ﴾ (اور جو تم چھپاتے تھے) ابن عباس، ابن مسعود اور سعید بن جبیر (۵) نے کہا: اس سے مراد وہ تکبر اور نافرمانی ہے جو ابلیس نے اپنے دل میں چھپائی ہوئی تھی۔ ابن عطیہ (۶) نے کہا: "تکتمون" (تم چھپاتے ہو) جمع کے صیغے میں آیا ہے؛ حالانکہ اس قول کے مطابق چھپانے والا ایک ہی ہے، یہ عربوں کے کلام میں وسعت اور مجاز کے طور پر ہے، جیسا کہ کسی قوم سے کہا جاتا ہے جب ان میں سے کسی بیوقوف نے کوئی جرم کیا ہو: "تم نے ایسا کیا ہے۔" یعنی: تم میں سے کوئی اس کا کرنے والا ہے، اور یہ ڈانٹ پلانے کے مقصد سے ہوتا ہے۔ اسی طرح اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ

مِن وَرَاءِ الْحُجُرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ﴾ (بے شک جو لوگ آپ کو حجروں کے پیچھے سے پکارتے ہیں ان میں سے اکثر عقل نہیں رکھتے) [الحجرات: ۴]۔ حالانکہ انہیں پکارنے والا صرف عیینہ تھا، اور ایک قول کے مطابق اقرع تھا۔ ایک گروہ نے کہا: ظاہر کرنے اور چھپانے سے مراد ان کے تمام اسرار اور ظاہر کو جاننے کے عام معنی ہیں۔ مہدی بن میمون (۷) نے کہا: ہم حسن (بصری) کے پاس تھے، تو ان سے حسن بن دینار (۸) نے پوچھا: وہ کیا چیز ہے...

(۱) ص ۴۳۵۔ (۲) (م) میں "من اعلمہ" کا جملہ تکرار کے ساتھ ہے۔ (۳) النکت والعیون ۱/۱۰۱۔ (۴) (ز) اور (ظ) میں: "بداؤھم" (ان کا ظاہر ہونا) ہے۔ (۵) طبری نے اپنی تفسیر ۱/۵۳۱-۵۳۲ میں یہ آثار نقل کیے ہیں۔ (۶) المحرر الوجیز ۱/۱۲۳۔ (۷) ابو یحییٰ، کردی، ازدی، معتبر طویل العمر راویوں میں سے ایک ہیں، سن ۱۷۲ھ میں وفات پائی۔ السیر ۸/۱۰۔ (۸) ابو سعید بصری، تمیمی، بنو سلیط کے آزاد کردہ غلام، نسائی نے کہا: متروک ہے، اور ابو خیثمہ نے کہا: کذاب (جھوٹا) ہے۔ تہذیب التہذیب ۱/۳۹۳۔

Page: 433 Surah Al-Baqarah: Verse 34

Did the angels conceal [it]? He said: Verily, when Allah, the Mighty and Sublime, created Adam, the angels saw a wonderful creation. It was as if something [of concern] entered them because of that. He said: Then they turned towards one another and whispered it among themselves, [saying: and] why does this creature concern you?! Verily, Allah has not created any creation but that we are more honored by Him than it (2).

And "Ma" in His saying: "Ma tubdun" (what you reveal) can be in the accusative case by "A'lam" (I know) as it is a verb, and it is permissible for it to be in the sense of "Alim" (Knower), and "Ma" is made accusative by it, so it would be like: "hawajji bayt Allah" (pilgrims of Allah's house), and it has been mentioned before (3).

The saying of the Almighty: {And when We said to the angels, "Prostrate before Adam"; so they prostrated, except for Ibleis. He refused and was arrogant and became of the disbelievers (34)}

There are ten issues regarding it: The first: His saying: {And when We said} means: And remember. As for the saying of Abu Ubaidah: that "idh" (when) is extra, it is not permissible because "idh" is an adverb, and it has been mentioned before (4). And He said: "We said" and did not say: "I said", because the Great Compeller (Al-Jabbar) informs about Himself using the plural form for exaltation and glorification of His mention. And "Al-Mala'ikah" (angels) is the plural of "Malak" (angel), and it has been mentioned before (5). Mention of Adam and his derivation has also been made before (6), so there is no point in repeating it. And it was narrated from Abu Ja'far bin al-Qa'qa' (7) that he added a damma to the "ta marbuta" of "Al-Mala'ikah" as a form of vowel harmony (itba').

Footnotes: (1) In Sunan Said bin Mansur: "No", and in Tafsir al-Tabari: "Will not". (2) Reported by Said bin Mansur in his Sunan (Tafsir) (185), and al-Tabari in his Tafsir 1/499. The part between brackets is from them. Mahdi bin Maymun stated in this chain that he heard the answer of Al-Hasan Al-Basri when Al-Hasan bin Dinar asked him. Sheikh Ahmad Shakir, may Allah have mercy on him, said in his commentary on Al-Tabari: I have pointed this out for fear that it might be thought it is a narration of Mahdi from Al-Hasan bin Dinar, and Al-Hasan bin Dinar is a liar who is not trusted. (3) Page 415. (4) Page 391. (5) Pages 392 - 393. (6) Page 417. (7) He is Yazid bin al-Qa'qa' al-Madani, one of the ten Imams of recitations (Qira'at), died in the year (127 AH). Al-Siyar 5/287.

पृष्ठ: 433 सूरह अल-बक़रह: आयत 34

क्या फ़रिश्तों ने [इसे] छुपाया? उन्होंने कहा: वास्तव में, जब अल्लाह, जो कि महाशक्तिशाली और महान है, ने आदम को बनाया, तो फ़रिश्तों ने एक अद्भुत रचना देखी। ऐसा लगा मानो उस वजह से उनके अंदर कुछ [चिंता] समा गई हो। उन्होंने कहा: फिर वे एक-दूसरे की ओर मुड़े और आपस में फुसफुसाए, [कहा: और] तुम्हें इस रचना की क्या चिंता है?! वास्तव में, अल्लाह ने कोई ऐसी रचना नहीं बनाई जिससे हम उसके पास इससे अधिक सम्मानित न हों (2)।

और उनके इस कथन में "मा" (Ma): "मा तुब्दून" (जो तुम प्रकट करते हो) "आलम" (मैं जानता हूँ) द्वारा कर्म कारक (accusative) में हो सकता है क्योंकि यह एक क्रिया है, और यह "आलिम" (जानने वाला) के अर्थ में भी हो सकता है, और "मा" इसके द्वारा कर्म कारक बनाया जाता है, तो यह "हवाज्जी बैत अल्लाह" (अल्लाह के घर के हाजी) की तरह होगा, और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (3)।

परमेश्वर का कथन: {और जब हमने फ़रिश्तों से कहा, "आदम के आगे सजदा करो"; तो उन्होंने सजदा किया, सिवाय इबलीस के। उसने इनकार किया और अहंकार किया और काफ़िरों में से हो गया (34)}

इसमें दस विषय हैं: पहला: परमेश्वर का कथन: {और जब हमने कहा} का अर्थ है: और याद करो। जहाँ तक अबू उबैदा के इस कथन का प्रश्न है कि "इज़" (जब) अतिरिक्त है, तो यह स्वीकार्य नहीं है क्योंकि "इज़" एक क्रिया विशेषण है, और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (4)। और उन्होंने कहा: "हमने कहा" और यह नहीं कहा: "मैंने कहा", क्योंकि महान सर्वशक्तिमान (अल-जब्बार) अपने ज़िक्र की महिमा और गौरव बढ़ाने के लिए बहुवचन का उपयोग करते हुए अपने बारे में सूचित करते हैं। और "अल-मलाइका" (फ़रिश्ते) "मलक" (फ़रिश्ता) का बहुवचन है, और इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है (5)। आदम और उनकी व्युत्पत्ति के बारे में भी पहले बताया जा चुका है (6), इसलिए इसे दोहराने का कोई मतलब नहीं है। और अबू जाफ़र बिन अल-क़ाक़ा (7) से यह वर्णित है कि उन्होंने स्वर सामंजस्य (itba') के रूप में "अल-मलाइका" की "ता मरबूता" पर 'धम्मा' (पेश) लगाया।

पाद टिप्पणियाँ: (1) सुनन सईद बिन मंसूर में: "ला" (नहीं), और तफ़सीर अल-तबरी में: "लन" (कभी नहीं)। (2) इसे सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (तफ़सीर) (185) में, और अल-तबरी ने अपनी

तफ़सीर 1/499 में उद्धृत किया है। कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं से है। महदी बिन मैमुन ने इस श्रृंखला में स्पष्ट किया है कि उन्होंने अल-हसन अल-बसरी का जवाब सुना जब अल-हसन बिन दीनार ने उनसे पूछा था। शेख अहमद शाकिर, अल्लाह उन पर दया करे, ने तबरी पर अपनी टिप्पणी में कहा: मैंने इस ओर इसलिए ध्यान दिलाया है ताकि यह न समझा जाए कि यह अल-हसन बिन दीनार से महदी का वर्णन है, और अल-हसन बिन दीनार एक झूठा व्यक्ति है जिस पर भरोसा नहीं किया जा सकता। (3) पृष्ठ 415। (4) पृष्ठ 391। (5) पृष्ठ 392 - 393। (6) पृष्ठ 417। (7) वह यज़ीद बिन अल-क़ाक़ा अल-मदनी हैं, जो क़िरात (कुरान पाठ) के दस इमामों में से एक हैं, जिनका निधन वर्ष (127 हिजरी) में हुआ था। अल-सियार 5/287।

صفحہ: 433 سورۃ البقرہ: آیت 34

کیا فرشتوں نے [اسے] چھپایا؟ اس نے کہا: بے شک، جب اللہ عزوجل نے آدم کو پیدا کیا تو فرشتوں نے ایک عجیب مخلوق دیکھی، اور گویا اس کی وجہ سے ان کے دلوں میں کچھ [خدشہ] پیدا ہو گیا۔ اس نے کہا: پھر وہ ایک دوسرے کی طرف متوجہ ہوئے اور آپس میں سرگوشی کی، [کہا: اور] تمہیں اس مخلوق سے کیا فکر ہے؟! بے شک اللہ نے کوئی ایسی مخلوق پیدا نہیں کی جس کے مقابلے میں ہم اللہ کے ہاں زیادہ مکرم نہ ہوں (2)۔

اور اللہ کے قول: "ما تبدون" میں لفظ "ما" کا "اعلم" کی وجہ سے منسوب ہونا جائز ہے کیونکہ یہ ایک فعل ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "عالم" کے معنی میں ہو، اور اس سے "ما" منسوب ہو، تو یہ اس طرح ہوگا جیسے: "حواج بیت اللہ" (اللہ کے گھر کے حاجی)، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جب ہم نے فرشتوں سے کہا: آدم کو سجدہ کرو، تو انہوں نے سجدہ کیا سوائے ابلیس کے، اس نے انکار کیا اور تکبر کیا اور کافروں میں سے ہو گیا (34)}

اس میں دس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَاِذْ قُلْنَا} یعنی: اور یاد کرو۔ رہا ابو عبیدہ کا یہ قول کہ "اِذْ" زائد ہے، تو یہ جائز نہیں کیونکہ "اِذْ" ظرف ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔ اور فرمایا: "ہم نے کہا" اور یہ نہیں فرمایا کہ "میں نے کہا"، کیونکہ اللہ تعالیٰ جو کہ جبار و عظیم ہے، اپنی بڑائی اور اپنے ذکر کی عظمت کے اظہار کے لیے جمع کے صیغے سے اپنے بارے میں خبر دیتا ہے۔ اور "الملائکۃ" مَلَک کی جمع ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (5)۔ اور آدم اور ان کے نام کے اشتقاق کے بارے میں بھی پہلے بیان ہو چکا ہے (6)، لہٰذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔ اور

ابو جعفر بن القعقاع (7) سے مروی ہے کہ انہوں نے اتباع کی وجہ سے "الملائکۃ" کی تائے تانیث (ۃ) پر ضمہ پڑھا ہے۔

حواشی: (1) سنن سعید بن منصور میں ہے: "لا"، اور تفسیر طبری میں ہے: "لن"۔ (2) اسے سعید بن منصور نے اپنی سنن (التفسیر) (185) میں روایت کیا ہے، اور طبری نے اپنی تفسیر 1/499 میں۔ قوسین کے درمیان کا حصہ انہی کی روایت سے ہے۔ مہدی بن میمون نے اس سند میں صراحت کی ہے کہ انہوں نے حسن بصری کا جواب اس وقت سنا جب حسن بن دینار نے ان سے سوال کیا تھا۔ شیخ احمد شاکر رحمہ اللہ نے طبری پر اپنے تعلیق میں کہا: میں نے اس پر اس لیے تنبیہ کی ہے کہ مبادا کوئی یہ سمجھے کہ یہ مہدی کی حسن بن دینار سے روایت ہے، اور حسن بن دینار ایک جھوٹا شخص ہے جس پر بھروسہ نہیں کیا جا سکتا۔ (3) ص 415۔ (4) ص 391۔ (5) ص 392 - 393۔ (6) ص 417۔ (7) وہ یزید بن القعقاع المدنی ہیں، جو قرات کے دس اماموں میں سے ایک ہیں، ان کی وفات سن (127ھ) میں ہوئی۔ السیر 5/287ا

434 Surah Al-Baqarah: Verse 34

due to the dammah(1) of the 'jim' in "usjudū"(2). A similar example is: "al-hamdu li-Llah".

Second: The Almighty's words: ﴿اسْجُدُوا﴾ {Prostrate}. "Sujud" (prostration) in the speech of the Arabs means humility and submission. A poet said:

In a crowd where the piebald horses go astray in its corners ... you see the hills therein prostrating to the hooves(3)

"Al-Akum": small mountains/hills. He made them "prostrate" to the hooves because the hooves overpower them and they cannot resist them. "A prostrating eye" means one that is weary of looking.

The ultimate form is placing the face on the ground. Ibn Faris said(4): "Sajada" (prostrated) is used when one humbles oneself. Everything that prostrates has become humble. "Al-Isjad" means prolonged staring. Abu Amr said: "Asjada" is used when one bows his head. He said:

The excess of their reins made [the camels] prostrate ... like the prostration of Christians to their lords(5)

Abu Ubayd said(6): A bedouin from the Banu Asad recited to me:

(1) In (m): "li-damm" (for dammah). (2) This is one of the ten recitations. Al-Zajjaj weakened this recitation in "Ma'ani al-Qur'an" 1/111-112, Al-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 1/212, Ibn Jinni in "Al-Muhtasab" 1/71, and Al-Zamakhshari in "Al-Kashshaf" 1/273. Ibn Atiyyah mentioned it in 1/124 and quoted Abu Ali as saying: "This is a mistake." Abu Hayyan in "Al-Bahr al-Muhit" 1/152 and Ibn al-Jazari in "Al-Nashr" 2/210-211 refuted those who weakened it, stating it is the dialect of Azd Shanu'ah. Previous discussion on the recitation of "al-hamdu li-Llah" and "al-hamdu la-Llah" is on pages 210-211. (3) Said by Zaid al-Khail. The verse is in his Diwan p. 66, Al-Kamil 2/735, and Tafsir al-Tabari 1/715 with variations. In Al-Sihah: (sajada) follows the author's version. "Al-Bulq": plural of ablaq and balqa' (piebald). "Al-Balaq": black and white mix, and when white markings on horse legs reach the thighs. Lisan al-Arab (balaq). "Al-Hujarat": singular is hujrah, meaning the corner of a house or camp. Al-Sihah: (hajara). (4) Mujmal al-Lughah: (sajada). (5) The verse is by Humayd ibn Thawr, describing women. Before it: "When they turned [the reins] over a wrist... and a dyed hand and its bracelets." He means: when they set out and twisted the excess reins of

their camels around their wrists, the camels lowered their heads for them to mount. The verse is in his Diwan p. 96, Islah al-Mantiq p. 275, Al-Mujmal, and Al-Sihah (sajada). In (m) it appears as "li-ahbariha" (to their rabbis/scholars), which is the Diwan's version. Ibn Manzur in Lisan al-Arab (sajada) quoted Ibn Barri saying it is the correct version of the verse. (6) In (z) and (m): "Abu Ubaidah" (The editor of Al-Mujmal noted it is in "Al-Gharib al-Musannaf" by Abu Ubaid).

434 सूरह अल-बकराह: आयत 34

"उसजुद्दू"(2) में 'जीम' पर दम्मा(1) के कारण। इसका एक उदाहरण है: "अल-हम्दु लिल्लाह"।

दूसरी बात: सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿اسْجُدُوا﴾ {सजदा करो}। अरबों की भाषा में "सुजूद" (सजदा) का अर्थ दीनता और विनम्रता है। कवि ने कहा:

ऐसी भीड़ में जहाँ चितकबरे घोड़े उसके कोनों में भटक जाते हैं ... तुम वहाँ की पहाड़ियों को खुरों के आगे सजदा करते हुए देखते हो(3)

"अल-अकुमु": छोटी पहाड़ियाँ। उसने उन्हें खुरों के आगे "सजदा" करने वाला बनाया क्योंकि खुर उन पर हावी हो जाते हैं और वे उनका विरोध नहीं कर पातीं। "साजदा आँख" का अर्थ है वह आँख जो देखने से थक गई हो।

इसका चरम रूप चेहरे को जमीन पर रखना है। इब्न फारिस ने कहा(4): "सजदा" तब कहा जाता है जब कोई झुकता है। जो कुछ भी सजदा करता है, वह विनम्र हो जाता है। "अल-इसजाद" का अर्थ है टकटकी लगाकर देखना। अबू अम्र ने कहा: "असजाद" तब होता है जब कोई अपना सिर झुकाता है। उसने कहा:

उनकी लगामों के अतिरिक्त हिस्से ने [ऊँटों को] सजदा कराया ... जैसे ईसाई अपने स्वामियों को सजदा करते हैं(5)

अबू उबैद ने कहा(6): बनू असद के एक बद्दू ने मुझे सुनाया:

(1) (m) में: "लि-दम्म" (दम्मा के लिए)। (2) यह दस पाठों (किरात) में से एक है। अल-ज़ज्जाज ने "मानी अल-क़ुरआन" 1/111-112 में, अन-नहहास ने "इराब अल-क़ुरआन" 1/212 में, इब्न जिन्नी ने "अल-मुहतसब" 1/71 में और अल-ज़मखशरी ने "अल-कशशाफ़" 1/273 में इस पाठ को कमज़ोर बताया है। इब्न अतिया ने इसे 1/124 में उल्लेख किया और अबू अली के हवाले से कहा: "यह एक गलती है।" अबू हयान ने "अल-बह्र अल-मुहीत" 1/152 में और इब्न अल-जज़री ने "अन-नश्र" 2/210-211 में उन लोगों का खंडन किया जिन्होंने इसे कमज़ोर बताया था, यह कहते हुए कि यह अज़द शनुआ की बोली है। "अल-हम्दु लिल्लाह" और "अल-हम्दु लल्लाह" के पाठ पर पिछली चर्चा पृष्ठ 210-211 पर है। (3) इसके कवि ज़ैद अल-खैल हैं। यह शेर उनके दीवान पृ. 66, अल-कामिल 2/735 और तफ़सीर अल-तबरी 1/715 में अलग-अलग पाठों के साथ मिलता है। अल-सिहाह में:

(सजदा) लेखक के पाठ के समान है। "अल-बुलक़ु': अब्लक और बल्का (चितकबरे) का बहुवचन है। "अल-बलक़ु': काला और सफेद मिश्रण, और जब घोड़ों के पैरों पर सफेद निशान जांघों तक पहुँचते हैं। लिसान अल-अरब (बलक)। "अल-हुजरात": इसका एकवचन हुजरा है, जिसका अर्थ है घर या खेमे का कोना। अल-सिहाह: (हजर)। (4) मुजमल अल-लुग़ह: (सजदा)। (5) यह शेर हुमैद बिन थौर का है, जो महिलाओं का वर्णन कर रहे हैं। इससे पहले: "जब उन्होंने कलाई... और मेंहदी लगे हाथ और उसके कंगन पर [लगाम] घुमाई।" उनका मतलब है: जब वे यात्रा पर निकले और अपने ऊँटों की लगाम के फालतू हिस्से को अपनी कलाइयों पर लपेट लिया, तो ऊँटों ने उनके बैठने के लिए अपने सिर झुका लिए। यह शेर उनके दीवान पृ. 96, इस्लाह अल-मंतिक़ पृ. 275, अल-मुजमल और अल-सिहाह (सजदा) में है। (m) में यह "लि-अहबारीहा" (उनके विद्वानों के लिए) के रूप में आया है, जो दीवान का पाठ है। लिसान अल-अरब (सजदा) में इब्न मंज़ूर ने इब्न बर्री के हवाले से कहा है कि शेर के पाठ में यही सही है। (6) (z) और (m) में: "अबू उबैदह" (अल-मुजमल के संपादक ने नोट किया कि यह अबू उबैद की "अल-गरीब अल-मुसन्फ़" में है)।

434 سورہ البقرہ: آیت 34

«اسجُدوا»(2) میں 'جیم' کے ضمہ(1) کی وجہ سے۔ اور اس کی نظیر: «الحمدُ لِله» ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اسْجُدُوا﴾۔ اہل عرب کے کلام میں سجدہ کا معنی ذلت اور عاجزی ہے۔ شاعر نے کہا: بِجَمْعٍ تَضلُّ البُلْقُ في حَجَراتِه ... ترى الأكْمَ فيها سُجَّداً للحوافِرِ(3) (ایک ایسے ہجوم میں جس کے گوشوں میں چتکبرے گھوڑے بھٹک جائیں... تم وہاں کی پہاڑیوں کو کھروں کے سامنے سجدہ ریز پاؤ گے۔) "الأكْمُ": چھوٹی پہاڑیاں۔ اس نے انہیں کھروں کے لیے سجدہ گزار قرار دیا، کیونکہ کھر ان پر غالب آ جاتے ہیں اور وہ ان کا مقابلہ نہیں کر سکتیں۔ اور "عَيْنٌ ساجدةٌ" سے مراد وہ آنکھ ہے جو دیکھنے سے تھک گئی ہو۔

اور اس کی انتہا چہرے کو زمین پر رکھنا ہے۔ ابن فارس(4) نے کہا: "سجد" جب وہ جھک جائے۔ اور جو چیز بھی سجدہ کرتی ہے وہ ذلیل (عاجز) ہو جاتی ہے۔ اور "الإسجاد" کا معنی نظریں جمائے رکھنا ہے۔ ابو عمرو نے کہا: "أسجد" جب اس نے اپنا سر جھکا لیا۔ اس نے کہا: فُضُولُ أَزِمَّتِها أَسْجَدَتْ ... سُجُودَ النصارى لأربابها(5) (ان کی لگاموں کے فالتو حصوں نے [اونٹوں کو] سجدہ کرا دیا... جیسے عیسائی اپنے ارباب (بڑوں) کو سجدہ کرتے ہیں۔)

ابو عبید(6) نے کہا: مجھے بنو اسد کے ایک اعرابی نے سنایا:

(1) (م) میں: لضم۔ (2) یہ دس قراتوں میں سے ہے، اور زجاج نے "معانی القرآن" 111/1-112 میں، نحاس نے "إعراب القرآن" 212/1 میں، ابن جنی نے "المحتسب" 71/1 میں اور زمخشری نے "الكشاف" 273/1 میں اس قرأت کو ضعیف قرار دیا ہے۔ ابن عطیہ نے اسے 124/1 میں ذکر کیا اور ابو علی سے نقل کیا کہ: "یہ غلطی ہے۔" ابو حیان نے "البحر المحیط" 152/1 میں اور ابن

الجزری نے "النشر" 211-210/2 میں ان لوگوں کا رد کیا ہے جنہوں نے اسے ضعیف کہا، اور بتایا کہ یہ ازد شنوءہ کی لغت ہے۔ «الحمدُ لِله» اور «الحمدُ لِلَّه» کی قرأت پر پہلے بات ہو چکی ہے ص 210-211 پر۔ (3) اس کے قائل زید الخیل ہیں، اور یہ شعر ان کے دیوان ص 66، الکامل 735/2، اور تفسیر الطبري 715/1 میں روایات کے اختلاف کے ساتھ موجود ہے۔ الصِّحاح میں: (سجد) کے تحت مصنف کی روایت کی طرح ہی ہے۔ "البُلْقُ": ابلق اور بلقاء کی جمع ہے، اور "البَلَقُ" سیاہی اور سفیدی کا امتزاج ہے، اور جب گھوڑے کے پیروں کی سفیدی رانوں تک پہنچ جائے۔ اللسان (بلق)۔ "الحجرات": اس کا واحد حَجْرة ہے، اور قوم کا حجرہ ان کے گھر کا گوشہ ہوتا ہے۔ الصِّحاح: (حجر)۔ (4) مجمل اللغة: (سجد)۔ (5) یہ شعر حمید بن ثور کا ہے، وہ عورتوں کا وصف بیان کر رہا ہے، اور اس سے پہلے ہے: "پس جب انہوں نے کلائی اور مہندی لگے ہاتھ اور اس کے کنگن پر [لگام] موڑی"۔ وہ کہتا ہے: جب وہ کوچ کر گئیں اور اپنے اونٹوں کی لگاموں کے فالتو حصوں کو اپنی کلائیوں پر لپیٹ لیا تو اونٹ ان کے لیے جھک گئے اور سوار ہونے کے لیے اپنے سر نیچے کر لیے۔ یہ شعر ان کے دیوان ص 96، إصلاح المنطق ص 275، المجمل اور الصِّحاح (سجد) میں ہے۔ (م) میں «لأحبارها» واقع ہوا ہے، جو دیوان کی روایت ہے، اور ابن منظور نے اللسان (سجد) میں ابن بری سے نقل کیا ہے کہ شعر کی روایت میں یہی درست ہے۔ (6) (ز) اور (م) میں: ابو عبیدہ (اور المجمل کے محقق نے ذکر کیا ہے کہ یہ ابو عبید کی "الغریب المصنف" میں ہے)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 34 435

“Then tell (1) him to bow down for Layla, and so they both bowed down (2)” Meaning: The camel when it lowers its head. And ‘Isjad dirhams’: Dirhams that had images on them to which they used to prostrate. He said: “He brought them for the Isjad dirhams (3) (4)” Third: Those who favored Adam and his children argued with the Almighty's saying to the angels: {Prostrate to Adam}. They said (5): And that indicates that he was better than them. The answer is that the meaning of {Prostrate to Adam} is: Prostrate to Me while facing Adam's face. This is like the Almighty's saying: {Establish prayer at the decline of the sun} [Al-Isra: 78], meaning: at the time of the sun's decline (6). And like His saying: {and breathed into him of My spirit, then fall down before him in prostration} [Sad: 72], meaning: fall down for Me at the completion of his creation and your facing him in prostration. We have already explained that the one prostrated towards is not necessarily better than the one prostrating, as evidenced by the Qibla (7). If it is said: If he was not better than them, what was the wisdom in the command to prostrate to him? It was said to him: When the angels magnified themselves through their glorification (8) and sanctification, He commanded them to prostrate to someone else, to show them His independence from them and from their worship. Some of them said: They shamed Adam and belittled him, and did not recognize the characteristics of the craftsmanship in him, so they were commanded to prostrate to him as an honor.

---

(1) In (M): “And they said.” (2) It is in Al-Mujmal and As-Sihah: (Sajada). (3) In the copies: “Wa awfa”, and what is established in (M) is what corresponds to the sources of the verse, and in (M): “Like dirhams”. (4) The latter part of a verse by Al-Aswad ibn Ya'fur, and its beginning is: “From wine of Dhi Nataf, nasalized and girdled” And the verse is in Al-Mufaddaliyat p. 218, and it is in Al-Mujmal and As-Sihah: (Sajada) without attribution. (5) In (D): “He said.” (6) In (Zha): “Rising.” (7) P. 431 - 432. (8) In (Zay) and (Zha): “Their glorification.”

सूरह अल-बकरा: आयत 34 435

“फिर उससे कहा (1) लैला के लिए सिर झुकाओ, तो उन दोनों ने सिर झुकाया (2)” अर्थ: ऊंट जब अपना सिर झुकाता है। और 'इसजाद के दिरहम': ऐसे दिरहम जिन पर ऐसी तस्वीरें थीं जिनकी वे पूजा करते थे। उसने कहा: “वह उन्हें इसजाद के दिरहम (3) (4) के लिए लाया।” तीसरा: आदम और उनकी संतान को श्रेष्ठ मानने वालों ने अल्लाह के इस कथन का हवाला दिया: {आदम को सजदा करो}। उन्होंने कहा (5): और यह इस बात का प्रमाण है कि वह उनसे श्रेष्ठ थे। जवाब यह है कि {आदम को सजदा करो} का अर्थ है: आदम के चेहरे की ओर मुँह करके मेरे लिए सजदा करो। यह अल्लाह के इस कथन के समान है: {सूर्य ढलने के समय नमाज़ कायम करो} [अल-इसरा: 78], यानी: सूर्य के ढलने (6) के समय। और उसके इस कथन के समान: {और जब मैं उसमें अपनी रूह फूंक दूं तो उसके आगे सजदे में गिर जाना} [साद: 72], यानी: उसकी रचना पूरी होने पर और तुम्हारा उसके सामने होने पर मेरे लिए सजदा करना। हमने पहले ही स्पष्ट कर दिया है कि जिसके सामने सजदा किया जाता है वह सजदा करने वाले से श्रेष्ठ नहीं होता, जैसा कि किबला (7) के प्रमाण से पता चलता है। यदि यह कहा जाए: यदि वह उनसे श्रेष्ठ नहीं थे, तो उन्हें सजदा करने के आदेश में क्या हिकमत थी? उनसे कहा गया: जब फरिश्तों ने अपनी तस्बीह (8) और पाकी बयान करने को बहुत बड़ा समझा, तो उसने उन्हें किसी और को सजदा करने का आदेश दिया, ताकि उन्हें अपनी उनसे और उनकी इबादत से बेनियाज़ी दिखाई जा सके। उनमें से कुछ ने कहा: उन्होंने आदम को नीचा दिखाया और उन्हें तुच्छ समझा, और उनमें शिल्प कौशल की विशेषताओं को नहीं जानते थे, इसलिए उन्हें सम्मान के रूप में उन्हें सजदा करने का आदेश दिया गया।

---

(1) (M) में: “और उन्होंने कहा”। (2) यह अल-मुजमल और अस-सिहाह में है: (सजदा)। (3) प्रतियों में: “व औफा”, और (M) से जो पुष्ट है वह आयत के स्रोतों के अनुरूप है, और (M) में: “दिरहम की तरह”। (4) अल-असवद इब्न याफुर के एक शेर का अंतिम भाग, और इसका शुरुआती भाग है: “धी नतफ की शराब से, जो गुनगुनी और कमरबंद वाली है” यह शेर अल-मुफद्दलियात पृष्ठ 218 में है, और यह अल-मुजमल और अस-सिहाह में है: (सजदा) बिना किसी श्रेय के। (5) (D) में: “उसने कहा”। (6) (Zha) में: “निकलना”। (7) पृष्ठ 431 - 432। (8) (Zay) और (Zha) में: “उनकी तस्बीह”।

سورہ البقرہ: آیت ۳۴ ۴۳۵

”پھر اس سے کہا (۱) کہ لیلیٰ کے لیے سر جھکاؤ، تو ان دونوں نے سر جھکایا (۲)“ یعنی: اونٹ جب اپنا سر جھکاتا ہے۔ اور ”اسجاد کے درہم“: وہ درہم جن پر تصویریں ہوتی تھیں جنہیں وہ سجدہ کرتے تھے، اس نے کہا: ”وہ انہیں اسجاد کے درہم (۳) (۴) کے بدلے لایا۔“ تیسری بات: جنہوں نے آدم اور ان کی اولاد کو فضیلت دی، انہوں نے فرشتوں سے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿اسْجُدُوا لِآدَمَ﴾ انہوں نے کہا (۵): اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ ان سے افضل تھے۔ اور جواب یہ ہے کہ ﴿اسْجُدُوا لِآدَمَ﴾ کا معنی ہے: آدم کے چہرے کی طرف رخ کر کے میرے لیے سجدہ کرو، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ﴾ [الاسراء: ۷۸]، یعنی: سورج کے ڈھلنے (۶) کے وقت، اور اس کے اس قول کی طرح: ﴿وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾ [ص: ۷۲]، یعنی: اس کی تخلیق کی تکمیل اور تمہارے اس کے سامنے ہونے پر میرے لیے سجدہ کرو۔ اور ہم بیان کر چکے ہیں کہ جس کے لیے سجدہ کیا جائے وہ سجدہ کرنے والے سے افضل نہیں ہوتا، جیسا کہ قبلہ (۷) کی دلیل سے واضح ہے۔ پس اگر کہا جائے: اگر وہ ان سے افضل نہیں تھے، تو انہیں سجدہ کرنے کے حکم میں کیا حکمت تھی؟ اس سے کہا گیا: جب فرشتوں نے اپنی تسبیح (۸) اور تقدیس کو بہت بڑا سمجھا، تو اس نے انہیں اپنے علاوہ کسی اور کو سجدہ کرنے کا حکم دیا، تاکہ انہیں ان سے اور ان کی عبادت سے اپنی بے نیازی دکھائے۔ ان میں سے بعض نے کہا: انہوں نے آدم کو عار دلائی اور انہیں حقیر سمجھا، اور اس میں موجود صناعی کی خصوصیات کو نہ پہچان سکے، چنانچہ انہیں اعزاز کے طور پر انہیں سجدہ کرنے کا حکم دیا گیا۔

(١) (م) میں: «وقلن»۔ (٢) یہ المجمل اور الصحاح میں ہے: (سجد)۔ (٣) نسخوں میں: وأوفى، اور (م) سے جو ثابت ہے وہ بیت کے مصادر کے موافق ہے، اور (م) میں: كدراہم۔ (٤) الاسود بن یعفر کے ایک شعر کا آخری حصہ، اور اس کا پہلا حصہ ہے: "من خمر ذي نطف أغَنَّ مُنَطَّقِ" اور یہ شعر المفضلات صفحہ ٢١٨ میں ہے، اور یہ المجمل اور الصحاح میں ہے: (سجد) بغیر نسبت کے۔ (٥) (د) میں: قال۔ (٦) (ظ) میں: طلوع۔ (٧) ص ٤٣١ - ٤٣٢۔ (٨) (ز) اور (ظ) میں: تسبیحہم۔

436 Surah Al-Baqarah: Verse 34 It is possible that Allah Almighty commanded them to prostrate to him as a punishment for their saying: "Will You place therein one who will cause corruption therein?" when He said to them: "Indeed, I will make upon the earth a successive authority." He knew that if He addressed them, they would say this. So He said to them: "Indeed, I am going to create a human being from clay" [Saad: 71], and make him a successor, "so when I have proportioned him and breathed into him of My [created] soul, then fall down to him in prostration." The meaning is: let that be a punishment for you at that time for what you are saying to Me now. If it is said: Ibn Abbas deduced the superiority of humans from the fact that Allah Almighty swore by the life of His Messenger (peace be upon him), saying: "By your life, [O Muhammad], indeed they were, in their intoxication, wandering blindly" (1) [Al-Hijr: 72]. And He secured him from punishment by saying: "That Allah may forgive for you what preceded of your sin and what will follow" [Al-Fath: 2]. And He said to the angels: "And whoever of them should say, 'Indeed, I am a god besides Him'—that one We will recompense with Hell" [Al-Anbiya: 29]. It is said to him: He did not swear by the life of the angels just as He did not swear by His own life, Glory be to Him; He did not say: "By My life," yet He swore by the heavens and the earth, and it does not indicate (2) that they are higher in status than the Throne and the seven paradises. He also swore by the fig and the olive. As for His saying: "And whoever of them should say, 'Indeed, I am a god besides Him'", it is similar to His saying to His Prophet (peace be upon him): "If you should associate [anything] with Allah, your work would surely become worthless, and you would surely be among the losers" [Az-Zumar: 65], so there is no indication in it, and Allah knows best. Fourthly: People differed regarding the manner of the angels' prostration to Adam after agreeing that it was not a prostration of worship. The majority said: This was a command (3) to the angels to place their foreheads on the ground for Adam, like the usual prostration in prayer, because it is the apparent meaning of prostration in custom and law. Accordingly, it was said: that prostration was to honor Adam, to demonstrate his merit, and in obedience to Allah Almighty. Adam was like the Qibla for us, and the meaning of "to Adam" is "towards Adam," just as it is said "he prayed towards the Qibla," meaning: towards the Qibla. A group said: This was not the usual prostration of today, which is placing the forehead on the ground, but it remains based on the linguistic origin, meaning humility and submission, i.e., "be humble." (1) Reported by Al-Tabari in his Tafsir 14/91-92, and it does not state that Ibn Abbas deduced from that the superiority of humans, and Allah knows best. (2) In (d): "yadulla". (3) In (d): "al-amr", and in (z): "amrun".

436 सूरा अल-बकरा: आयत 34 यह संभव है कि अल्लाह ताआला ने उन्हें उनके इस कथन के दंड स्वरूप सिजदा (सजदा) करने का आदेश दिया हो: "क्या तू उसमें ऐसे व्यक्ति को रखेगा जो उसमें बिगाड़ पैदा करेगा?" जब उसने उनसे कहा: "निस्संदेह, मैं पृथ्वी पर एक उत्तराधिकारी बनाने वाला हूँ।" वह जानता था कि यदि वह उन्हें संबोधित करेगा, तो वे यही कहेंगे। इसलिए उसने उनसे कहा: "मैं मिट्टी से एक मनुष्य पैदा करने वाला हूँ" [साद: 71], और उसे उत्तराधिकारी बनाऊँगा, "फिर जब मैं उसे पूरा बना लूँ और उसमें अपनी रूह फूँक दूँ, तो तुम उसके सामने सजदे में गिर जाना।" अर्थ यह है: यह उस समय तुम्हारे लिए उस बात का दंड हो जो तुम अब मुझसे कह रहे हो। यदि यह कहा जाए: इब्न अब्बास ने मनुष्यों की श्रेष्ठता पर इस बात से दलील दी है कि अल्लाह ताआला ने अपने रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के जीवन की शपथ ली, और कहा: "तुम्हारे जीवन की सौगंध! निस्संदेह वे अपनी मस्ती में भटक रहे थे" (1) [अल-हिज्र: 72]। और उसने उन्हें दंड से यह कहकर सुरक्षित किया: "ताकि अल्लाह तुम्हारी अगली और पिछली गलतियों को क्षमा कर दे" [अल-फ़तह: 2]। और फरिश्तों के बारे में कहा: "और उनमें से जो कोई कहे कि 'मैं उसके सिवा ईश्वर हूँ', उसे हम जहन्नुम (नरक) का बदला देंगे" [अल-अंबिया: 29]। उससे कहा गया: उसने फरिश्तों के जीवन की शपथ नहीं ली, जैसे उसने अपने स्वयं के जीवन की शपथ नहीं ली, वह पवित्र है; उसने यह नहीं कहा: "मेरे जीवन की सौगंध," फिर भी उसने आकाश और पृथ्वी की शपथ ली, और यह इस बात का संकेत नहीं देता (2) कि वे अर्श और सातों जन्नत से ऊंचे दर्जे के हैं। उसने अंजीर और जैतून की भी शपथ ली। जहाँ तक उसके इस कथन का प्रश्न है: "और उनमें से जो कोई कहे कि 'मैं उसके सिवा ईश्वर हूँ'", तो यह उसके अपने नबी (अलैहिस्सलाम) से कहे गए इस कथन के समान है: "यदि तुमने [अल्लाह के साथ] किसी को साझी ठहराया, तो तुम्हारा कर्म निश्चित रूप से व्यर्थ हो जाएगा और तुम अवश्य ही घाटा उठाने वालों में से हो जाओगे" [अज़-ज़ुमर: 65], इसलिए इसमें कोई प्रमाण नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है। चौथा: आदम को फरिश्तों के सजदा करने के तरीके के बारे में लोगों में मतभेद था, इस बात पर सहमति के बाद कि वह इबादत (पूजा) का सजदा नहीं था। बहुमत (जमहूर) ने कहा: यह फरिश्तों के लिए आदम के लिए अपनी पेशानी ज़मीन पर रखने का एक आदेश (3) था, जैसा कि नमाज़ में सामान्य सजदा होता है, क्योंकि प्रथा और शरीयत में सजदे का प्रत्यक्ष अर्थ यही है। इस आधार पर कहा गया: वह सजदा आदम के सम्मान के लिए, उनकी श्रेष्ठता दिखाने के लिए और अल्लाह ताआला की आज्ञाकारिता में था। आदम हमारे लिए किबला के समान थे, और "आदम के लिए" का अर्थ "आदम की ओर" है, जैसा कि कहा जाता है कि उसने किबला के लिए नमाज़ पढ़ी, अर्थात: किबला की ओर। एक समूह ने कहा: यह आज का सामान्य सजदा नहीं था, जो

ज़मीन पर माथा रखना है, बल्कि यह भाषा के मूल अर्थ पर आधारित है, जिसका अर्थ है विनम्रता और अधीनता, अर्थात: विनम्र हो जाओ। (1) इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 14/91-92 में उद्धृत किया है, और इसमें यह नहीं है कि इब्न अब्बास ने इससे मनुष्यों की श्रेष्ठता पर दलील दी थी, और अल्लाह बेहतर जानता है। (2) (द) में: 'yadulla'। (3) (द) में: 'अल-अम्र', और (ज़) में: 'अमरुन' ।

436 سورة البقرہ: آیت 34 اور یہ بھی ممکن ہے کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں سجدے کا حکم ان کے اس قول کی سزا کے طور پر دیا ہو: ﴿أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا﴾ جب اس نے ان سے کہا تھا: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾، اور وہ ان کے بارے میں جانتا تھا کہ اگر وہ ان سے مخاطب ہو گا تو وہ یہی کہیں گے، چنانچہ اس نے ان سے فرمایا: ﴿إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّن طِينٍ﴾ [ص: 71]۔ اور اسے خلیفہ بنانے والا ہوں، "پس جب میں اسے مکمل کر لوں اور اس میں اپنی روح پھونک دوں تو تم اس کے سامنے سجدہ ریز ہو جانا"۔ اور معنی یہ ہے کہ: یہ اس وقت تمہارے لیے اس بات کی سزا ہو جو تم اب مجھ سے کہہ رہے ہو۔ اگر یہ کہا جائے کہ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے انسانوں کی فضیلت پر اس بات سے استدلال کیا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اپنے رسول ﷺ کی زندگی کی قسم کھائی اور فرمایا: ﴿لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾ (1) [الحجر: 72]۔ اور انہیں عذاب سے مامون کیا اپنے اس قول سے: ﴿لِّيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ﴾ [الفتح: 2]۔ اور فرشتوں کے بارے میں فرمایا: ﴿وَمَن يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَٰهٌ مِّن دُونِهِ فَذَٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ﴾ [الانبیاء: 29]۔ اس سے کہا گیا: اس نے فرشتوں کی زندگی کی قسم نہیں کھائی جس طرح اس نے اپنی ذاتِ باری تعالیٰ کی زندگی کی قسم نہیں کھائی، اس نے یہ نہیں فرمایا: "میری زندگی کی قسم"، اور اس نے آسمان و زمین کی قسم کھائی ہے، اور یہ اس بات پر دلالت نہیں کرتا (2) کہ وہ عرش اور ساتوں جنتوں سے رتبے میں بلند ہیں، اور اس نے انجیر اور زیتون کی قسم کھائی ہے۔ رہا اس کا یہ قول: ﴿وَمَن يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَٰهٌ مِّن دُونِهِ﴾ تو یہ اس کے اپنے نبی علیہ السلام سے فرمائے گئے اس قول کی مانند ہے: ﴿لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ [الزمر: 65]، پس اس میں کوئی دلالت نہیں ہے، واللہ اعلم۔ چوتھی بات: فرشتوں کے آدم کو سجدہ کرنے کی کیفیت میں لوگوں کا اختلاف ہے، اس بات پر اتفاق کے بعد کہ وہ عبادت کا سجدہ نہ تھا۔ جمہور نے کہا: یہ فرشتوں کو آدم کے لیے زمین پر پیشانیاں رکھنے کا ایک حکم (3) تھا، جیسا کہ نماز میں معمول کا سجدہ ہوتا ہے، کیونکہ عرف اور شریعت میں سجدہ

کا ظاہر یہی ہے؛ اور اسی بنا پر کہا گیا: وہ سجدہ آدم کی تکریم، ان کی فضیلت کے اظہار اور اللہ تعالیٰ کی اطاعت کے لیے تھا، اور آدم ہمارے لیے قبلہ کی طرح تھے، اور "آدم کے لیے" کا معنی "آدم کی طرف" ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے کہ اس نے قبلہ کے لیے نماز پڑھی، یعنی: قبلہ کی طرف۔ ایک گروہ نے کہا: یہ آج کا معروف سجدہ نہیں تھا جو کہ پیشانی کو زمین پر رکھنا ہے، بلکہ یہ لغت کی اصل پر باقی ہے، پس یہ عاجزی اور اطاعت کے معنی میں ہے، یعنی: فرمانبردار ہو جاؤ۔ (1) اسے الطبری نے اپنی تفسیر 14/91-92 میں روایت کیا ہے، اور اس میں یہ نہیں ہے کہ ابن عباس نے اس سے بشر کی فضیلت پر استدلال کیا، واللہ اعلم۔ (2) (د) میں: یدلا۔ (3) (د) میں: الأمر، اور (ظ) میں: أمرٌ۔

Surah Al-Baqarah: Verse 34 437

...to Adam, and they acknowledged his merit. {So they prostrated} means: they complied with what they were commanded. It was also differed upon (1) as well: was that prostration specific to Adam, peace be upon him, such that prostration to anyone else in the entire world is not permissible except for Allah the Almighty? Or was it permissible after him until the time of Jacob, peace be upon him, according to His Saying: {And he raised his parents upon the throne, and they fell down before him prostrate} [Yusuf: 100], making it the last of what was permitted regarding prostration to created beings? What most people believe is that it was permissible until the era of the Messenger of Allah ﷺ, and that his companions said to him when the tree and the camel prostrated to him: We are more worthy of prostrating to you than the tree and the stray camel. He said to them: "It is not appropriate for anyone to prostrate (2) to anyone except Allah, the Lord of the worlds" (3). Ibn Majah narrated in his "Sunan", and al-Busti in his "Sahih" from Abu Waqid (4), who said: When Mu'adh ibn Jabal returned from ash-Sham, he prostrated to the Messenger of Allah ﷺ. The Messenger of Allah ﷺ said: "What is this?!" He replied: O Messenger of Allah, I went to ash-Sham and saw them prostrating to their patriarchs and bishops, so I wanted to do that to you. He said: "Do not do so (5); for if I were to command anyone to prostrate to another, I would have commanded a woman to prostrate to her husband. [By Him in Whose hand is my soul], a woman does not fulfill the right of her Lord until she fulfills the right of her husband, even if he were to ask her for herself while she is on a saddle, she would not refuse him." This is the wording of al-Busti. The meaning of 'al-Qatab' (saddle) is that among the Arabs, the availability of a birthing stool was rare, so they would carry their women on a 'Qatab' during childbirth (6). In some versions of Mu'adh's report: He forbade prostrating to humans and commanded shaking hands (7).

(1) In the manuscripts: And the fifth: and it was differed, and the established (m) is what agrees with the author's statement that there are ten issues in it. (2) In (d): Prostration is not appropriate, and in (z): that she should prostrate. (3) Similar to it was narrated by Imam Ahmad in Al-Musnad (24470) from the Hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, and Ibn Hibban (4162) from the Hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. (4) Al-Harith bin Awf Al-Madani, he witnessed Badr and the Conquest [of Makkah], and it was said: he embraced Islam on the day of the Conquest, died in the year (68 AH). As-Siyar 2/574. And the Hadith is in Sunan Ibn Majah (1853), and Sahih Ibn Hibban (4171), and what is between the brackets is from

it, and it is from the Hadith of Ibn Abi Awfa, not from the Hadith of Abu Waqid. (5) In (z): He said: Do not do so. (6) Gharib al-Hadith by Abu Ubaid 4/330. And al-Qatab: a small saddle according to the size of the hump. As-Sihah (qatab). (7) We have not come across it.

सुरा अल-बकरा: आयत ३४ ४३७

...आदम को, और उन्होंने उनकी श्रेष्ठता को स्वीकार किया। {तो उन्होंने सजदा किया} यानी: उन्होंने उस आदेश का पालन किया जो उन्हें दिया गया था। इस पर भी मतभेद (१) है कि: क्या वह सजदा केवल आदम (उन पर शांति हो) के लिए विशेष था, जिससे कि पूरी दुनिया में अल्लाह सर्वशक्तिमान के अलावा किसी और को सजदा करना जायज़ नहीं है? या क्या यह उनके बाद याकूब (उन पर शांति हो) के समय तक जायज़ था, उनके इस कथन के अनुसार: {और उसने अपने माता-पिता को सिंहासन पर बिठाया और वे उसके सामने सजदे में गिर पड़े} [यूसुफ़: १००], तो क्या यह सृजित वस्तुओं को सजदा करने के अंतिम अनुमत अवसरों में से था? अधिकांश लोगों की राय यह है कि यह अल्लाह के रसूल ﷺ के युग तक अनुमत था, और जब पेड़ और ऊंट ने उन्हें सजदा किया तो उनके साथियों ने उनसे कहा: हम पेड़ और आवारा ऊंट की तुलना में आपको सजदा करने के अधिक योग्य हैं। उन्होंने उनसे कहा: "अल्लाह के अलावा किसी और को सजदा (२) करना उचित नहीं है, जो दुनिया का रब है" (३)। इब्न माजा ने अपनी "सुनन" में और अल-बुस्ती ने अपनी "सहीह" में अबू वाकिद (४) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब मुआज बिन जबल शाम से आए तो उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को सजदा किया। अल्लाह के रसूल ﷺ ने पूछा: "यह क्या है?!" उन्होंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, मैं शाम गया और उन्हें अपने पैट्रिआर्क(पादरियों) और बिशप को सजदा करते देखा, तो मैंने चाहा कि आपके साथ भी ऐसा ही करूं। उन्होंने कहा: "ऐसा मत करो (५); क्योंकि अगर मैं किसी को किसी दूसरे को सजदा करने का आदेश देता, तो मैं एक महिला को उसके पति को सजदा करने का आदेश देता। [उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है], एक महिला अपने रब के हक को तब तक पूरा नहीं करती जब तक कि वह अपने पति के हक को पूरा न कर दे, यहाँ तक कि अगर वह उसे अपनी देह के लिए कहे जबकि वह 'कतब' (काठी) पर हो, तो भी वह उसे मना नहीं करेगी।" यह अल-बुस्ती के शब्द हैं। 'कतब' का अर्थ है कि अरबों के बीच बच्चे के जन्म के लिए कुर्सी उपलब्ध होना दुर्लभ था, इसलिए वे प्रसव के समय अपनी महिलाओं को 'कतब' पर बिठाते थे (६)। मुआज की कुछ रिवायतों में है: उन्होंने इंसानों को सजदा करने से मना किया और हाथ मिलाने का आदेश दिया (७)।

(१) प्रतियों में: और पांचवीं: और मतभेद हुआ, और जो स्थापित (म) है वह लेखक के इस कथन के अनुकूल है कि इसमें दस मुद्दे हैं। (२) (द) में: सजदा करना उचित नहीं है, और (ज़) में: कि वह सजदा करे। (३) इसी तरह इमाम अहमद ने अल-मुसनद (२४४७०) में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस

से और इब्न हिब्बान (४१६२) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (४) अल-हारिस बिन औफ अल-मदनी, बद्र और विजय में शामिल थे, और कहा गया: विजय के दिन इस्लाम स्वीकार किया, वर्ष (६८ हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार २/५७४। और हदीस सुनन इब्न माजा (१८५३) और सहीह इब्न हिब्बान (४१७१) में है, और जो कोष्ठकों में है वह इसी से है, और यह इब्न अबी औफा की हदीस से है, अबू वाकिद की हदीस से नहीं। (५) (ज़) में: उन्होंने कहा: ऐसा मत करो। (६) अबू उबैद द्वारा गरीब अल-हदीस ४/३३०। और अल-कतब: कूबड़ के आकार की एक छोटी काठी। अस-सिहह (कतब)। (७) हमें यह नहीं मिला।

سورة البقرہ: آیت ٣٤ ٤٣٧

آدم علیہ السلام کے لیے، اور انہوں نے ان کی فضیلت کا اعتراف کیا، {تو انہوں نے سجدہ کیا} یعنی: انہوں نے اس حکم کی تعمیل کی جس کا انہیں حکم دیا گیا تھا۔ اور اس میں بھی اختلاف (١) ہوا ہے کہ: کیا وہ سجدہ خاص آدم علیہ السلام کے لیے تھا، لہذا پوری دنیا میں اللہ تعالیٰ کے سوا کسی اور کو سجدہ کرنا جائز نہیں ہے؟ یا کیا یہ ان کے بعد یعقوب علیہ السلام کے زمانے تک جائز تھا، اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {اور اس نے اپنے والدین کو تخت پر بٹھایا اور وہ اس کے سامنے سجدے میں گر پڑے} [یوسف: ١٠٠]، تو کیا یہ مخلوق کے لیے سجدے کی آخری اجازت تھی؟ اور جس پر اکثر لوگ ہیں وہ یہ ہے کہ یہ رسول اللہ ﷺ کے عہد تک مباح (جائز) تھا، اور جب درخت اور اونٹ نے آپ ﷺ کو سجدہ کیا تو آپ ﷺ کے صحابہ نے آپ ﷺ سے کہا: ہم درخت اور بھاگے ہوئے اونٹ کے مقابلے میں آپ کو سجدہ کرنے کے زیادہ حقدار ہیں۔ تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "کسی کے لیے یہ جائز (٢) نہیں کہ وہ اللہ کے سوا کسی کو سجدہ کرے جو تمام جہانوں کا رب ہے" (٣)۔ ابن ماجہ نے اپنی "سنن" میں اور بستی نے اپنی "صحیح" میں ابو واقد (٤) سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جب معاذ بن جبل شام سے آئے تو انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو سجدہ کیا۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ کیا ہے؟!!" انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، میں شام گیا تو میں نے انہیں دیکھا کہ وہ اپنے پادریوں اور لاٹ پادریوں کو سجدہ کرتے ہیں، تو میں نے چاہا کہ آپ کے ساتھ بھی ایسا ہی کروں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "ایسا نہ کرو (٥)؛ کیونکہ اگر میں کسی کو کسی دوسرے کے لیے سجدہ کرنے کا حکم دیتا تو عورت کو حکم دیتا کہ وہ اپنے شوہر کو سجدہ کرے۔ [اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے] کوئی عورت اپنے رب کا حق اس وقت تک ادا نہیں کرتی جب تک کہ وہ اپنے شوہر کا حق ادا نہ کر دے، یہاں تک کہ اگر وہ اسے

اس کے نفس کے بارے میں کہے جبکہ وہ 'قتب' (کجاوے) پر ہو، تو وہ اسے منع نہ کرے۔" یہ بستی کے الفاظ ہیں۔ 'قتب' کے معنی یہ ہیں کہ عربوں کے ہاں ولادت کی کرسی کا ہونا نایاب تھا، چنانچہ وہ ولادت کے وقت اپنی عورتوں کو 'قتب' پر بٹھاتے تھے (۶)۔ معاذ کی بعض روایات میں ہے: آپ ﷺ نے انسانوں کو سجدہ کرنے سے منع فرمایا اور مصافحہ کرنے کا حکم دیا (۷)۔

(۱) نسخوں میں: اور پانچویں: اور اختلاف ہوا، اور جو ثابت شدہ (م) ہے وہی مصنف کے اس قول کے موافق ہے کہ اس میں دس مسائل ہیں۔ (۲) (د) میں: سجدہ کرنا مناسب نہیں، اور (ظ) میں: کہ وہ سجدہ کرے۔ (۳) اسی طرح امام احمد نے المسند (۲۴۴۷۰) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے اور ابن حبان (۴۱۶۲) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) الحارث بن عوف المدنی، بدر اور فتح مکہ میں شریک ہوئے، اور کہا گیا: فتح مکہ کے دن اسلام لائے، سنہ (۶۸ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۲/۵۷۴۔ اور حدیث سنن ابن ماجہ (۱۸۵۳) اور صحیح ابن حبان (۴۱۷۱) میں ہے، اور بریکٹ میں جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ ابن ابی اوفی کی حدیث سے ہے، ابو واقد کی حدیث سے نہیں۔ (۵) (ظ) میں ہے: انہوں نے کہا: ایسا نہ کرو۔ (۶) غریب الحدیث از ابو عبید ۴/ ۳۳۰۔ اور القتب: کوہان کے سائز کا ایک چھوٹا کجاوہ۔ الصحاح (قتب)۔ (۷) ہمیں اس کا علم نہیں ہوسکا۔

438 Surah Al-Baqarah: Verse 34

I said: This prohibited prostration has been adopted by the ignorant among the Sufis as a custom during their listening sessions (Sama'), when they enter upon their sheikhs, and when seeking their forgiveness. You see (1) one of them, when overcome by a supposed spiritual state (Hal), prostrating at feet due to his ignorance, whether towards the Qibla or elsewhere, out of his sheer ignorance (2, 3); their efforts have gone astray and their deeds have failed.

Fifth (4): His saying: {Except Iblis} is in the accusative case as a continuous exception (istithna' muttasil), because he was among the angels according to the majority view: Ibn Abbas, Ibn Mas'ud, Ibn Jurayj, Ibn al-Musayyib, Qatadah, and others (5). This is the choice of Sheikh Abu al-Hasan, and al-Tabari preferred it (6), and it is the apparent meaning of the verse.

Ibn Abbas said: His name was Azazil (7), and he was among the noble angels, and he was among those with (8) four wings, then he despaired (ablasa) afterwards (9).

Simak bin Harb narrated from Ikrimah, from Ibn Abbas, who said: Iblis was from among the angels, then when he disobeyed Allah, He became angry with him, cursed him, and he became a Shaytan (10).

Al-Mawardi recounted from Qatadah: He was from the best kind of angels called "Al-Jinnah" (11).

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In (m): "He sees". (2) In (d) and (z): "or", and in (z): "and others", and what is confirmed is from (m). (3) In (d) and (z): "from them". (4) In the copies: "The sixth", and what is confirmed is from (m), which matches the author's statement: there are ten issues in it. (5) Al-Tabari included these reports—except for the saying of Ibn Jurayj—in his commentary 1/535-539, and Al-Mawardi mentioned them in Al-Nukat wa al-'Uyun 1/102. (6) In his commentary 1/542. (7) In (z): "Azayil". (8) The word "Awli" (possessors of) is not in (m). (9) Narrated by Ibn al-Anbari in Al-Addad p. 336, and Ibn Abi Hatim in his commentary 1/122; "ablasa" means from the mercy of Allah; i.e., he despaired. (10) Narrated by Abu al-Sheikh in Al-'Azamah (1149). (11) We did not find this saying of Qatadah in Al-Mawardi's commentary, and he recounted on 1/103 from Ibn Abbas that they were a group of angels called "Jinn" who were among the most hardworking of the angels.

४३८ सूरा अल-बक़रह: आयत ३४

मैंने कहा: यह निषिद्ध सिजदा (सजदा) अज्ञानी सूफ़ियों ने अपने श्रवण (समा) के दौरान, अपने शेखों के पास जाने पर और उनसे क्षमा माँगने के समय एक प्रथा के रूप में अपना लिया है। आप (१) उनमें से एक को देखते हैं, जब वह अपनी धारणा के अनुसार किसी आध्यात्मिक अवस्था (हाल) के प्रभाव में होता है, तो वह अपनी अज्ञानता के कारण चरणों में सजदा करता है, चाहे वह किबला की ओर हो या कहीं और, अपनी अज्ञानता वश (२, ३); उनके प्रयास भटक गए हैं और उनके कर्म विफल हो गए हैं।

पाँचवाँ (४): उनका कहना: {इब्लीस के अलावा} यह निरंतर अपवाद (इस्तिथना मुत्तसिल) के रूप में कर्म कारक (नसब) में है, क्योंकि वह बहुमत की राय के अनुसार स्वर्गदूतों (मलाइका) में से था: इब्न अब्बास, इब्न मसूद, इब्न जुरैज, इब्न अल-मुसय्यब, क़तादा और अन्य (५)। यह शेख अबू अल-हसन का चुनाव है, और अल-तबरी ने इसे प्राथमिकता दी है (६), और यह आयत का स्पष्ट अर्थ है।

इब्न अब्बास ने कहा: उनका नाम अज़ाज़ील (७) था, और वह कुलीन स्वर्गदूतों में से थे, और वह चार पंखों वालों (८) में से थे, फिर वह बाद में निराश (अबलासा) हो गए (९)।

सिमाक बिन हर्ब ने इकरामा के माध्यम से इब्न अब्बास से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: इब्लीस स्वर्गदूतों में से था, फिर जब उसने अल्लाह की अवज्ञा की, तो वह उससे क्रोधित हो गया, उसे शाप दिया और वह शैतान बन गया (१०)।

अल-मावर्दी ने क़तादा से उल्लेख किया है: वह स्वर्गदूतों की सबसे अच्छी श्रेणी से था जिन्हें "अल-जिन्ना" (११) कहा जाता था।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) (म) में: "वह देखता है"। (२) (द) और (ज़) में: "या", और (ज़) में: "और अन्य", और जो प्रमाणित है वह (म) से है। (३) (द) और (ज़) में: "उनमें से"। (४) प्रतियों में: "छठा", और जो प्रमाणित है वह (म) से है, जो लेखक के इस कथन के अनुरूप है: इसमें दस मुद्दे हैं। (५) अल-तबरी ने इन आख्यानों को - इब्न जुरैज के कथन के अलावा - अपने तफ़्सीर १/५३५-५३९ में उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने उन्हें अल-नुकात व अल-उयून १/१०२ में उल्लेख किया है। (६) अपनी तफ़्सीर १/५४२ में। (७) (ज़) में: "अज़ाईल"। (८) शब्द: "औली" (वाले), (म) में नहीं है। (९) इब्न अल-अनबारी ने अल-अददाद पृष्ठ ३३६ में और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़्सीर १/१२२ में इसे उद्धृत किया है; और 'अबलासा' का अर्थ

अल्लाह की दया से निराश होना है। (१०) अबू अल-शेख ने अल-अज़माह (११४९) में इसे उद्धृत किया है। (११) हमें अल-मावर्दी की तफ़्सीर में क़तादा का यह कथन नहीं मिला, और उन्होंने १/१०३ पर इब्न अब्बास से उल्लेख किया है कि वे स्वर्गदूतों का एक समूह थे जिन्हें "जिन" कहा जाता था जो स्वर्गदूतों में सबसे मेहनती थे।

۴۳۸ سورۃ البقرہ : آیت ۳۴

میں نے کہا: اور یہ سجدہ جس سے منع کیا گیا ہے، جاہل صوفیوں نے اسے اپنے سماع کے دوران، اپنے مشائخ کے پاس جانے اور ان سے مغفرت طلب کرنے کے وقت ایک عادت بنا لیا ہے۔ آپ (۱) ان میں سے ایک کو دیکھتے ہیں کہ جب ان پر بقول ان کے کوئی "حال" طاری ہوتا ہے، تو وہ اپنی جہالت کی وجہ سے قدموں میں سجدہ کرتا ہے، خواہ وہ قبلہ کی طرف ہو یا کسی اور طرف، یہ اس کی جہالت ہے (۲، ۳)؛ ان کی کوششیں رائیگاں گئیں اور ان کے اعمال اکارت گئے۔

پانچویں بات (۴): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَّا إِبْلِيسَ﴾ استثنائے متصل کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے، کیونکہ جمہور کے قول کے مطابق وہ فرشتوں میں سے تھا: ابن عباس، ابن مسعود، ابن جریج، ابن المسیب اور قتادہ وغیرہ (۵)۔ یہی شیخ ابوالحسن کا اختیار کردہ قول ہے، اور طبری نے اسے ترجیح دی ہے (۶)، اور یہی آیت کا ظاہری مفہوم ہے۔

ابن عباس نے فرمایا: اس کا نام عزازیل (۷) تھا، اور وہ معزز فرشتوں میں سے تھا، اور وہ چار پروں والوں (۸) میں سے تھا، پھر وہ بعد میں ناامید (ابلس) ہو گیا (۹)۔

سماک بن حرب نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ابلیس فرشتوں میں سے تھا، پھر جب اس نے اللہ کی نافرمانی کی تو اللہ اس پر غضبناک ہوا، اس پر لعنت کی، پس وہ شیطان بن گیا (۱۰)۔

اور ماوردی نے قتادہ سے نقل کیا ہے: وہ فرشتوں کی سب سے افضل صنف میں سے تھا جنہیں "الجنۃ" (۱۱) کہا جاتا ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) (م) میں ہے: "فیری" (وہ دیکھتا ہے)۔ (۲) (د) اور (ظ) میں: "او" (یا)، اور (ز) میں: "و غیرھا" (اور دیگر)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۳) (د) اور (ظ) میں: "منہم" (ان میں سے)۔ (۴) نسخوں میں ہے: "السادسۃ" (چھٹی)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو مؤلف کے اس قول کے مطابق ہے کہ: اس میں دس مسائل ہیں۔ (۵) طبری نے اپنی تفسیر ۱/ ۵۳۵-۵۳۹ میں ابن جریج کے قول کے علاوہ ان آثار کی تخریج کی ہے، اور ماوردی نے "النکت والعیون" ۱/ ۱۰۲ میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (۶) اپنی تفسیر ۱/ ۵۴۲ میں۔ (۷) (ظ) میں ہے: عزابیل۔ (۸) لفظ: "اولی" (والے)، (م) میں نہیں ہے۔ (۹) ابن الانباری نے "الاضداد" ص ۳۳۶ میں اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۱/ ۱۲۲ میں اس کی تخریج کی ہے؛ اور 'ابلس' کا مطلب ہے اللہ کی رحمت سے ناامید ہونا۔ (۱۰) ابو الشیخ نے "العظمۃ" (۱۱۴۹) میں اس کی تخریج کی ہے۔ (۱۱) ہمیں قتادہ کا یہ قول تفسیرِ ماوردی میں نہیں ملا، البتہ انہوں نے ۱/ ۱۰۳ پر ابن عباس سے نقل کیا ہے کہ وہ فرشتوں کی ایک جماعت تھے جنہیں جن کہا جاتا تھا اور وہ فرشتوں میں سب سے زیادہ عبادت گزار تھے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 34 439

Sa'id bin Jubayr said: The Jinn are a tribe of angels created from fire, and Iblis is among them, while the rest (1) of the angels were created from light.

Ibn Zayd, al-Hasan, and Qatadah also said: Iblis is the father of the Jinn, just as Adam is the father of humanity, and he was not an angel (2). A similar narration is reported from Ibn Abbas, who said: His name was al-Harith (3).

Shahr bin Hawshab (4) and some scholars of jurisprudence (usuliyyin) said: He was from the Jinn who were on earth. The angels fought them and took him captive while he was young. He then worshipped along with the angels and was addressed [in the divine command]. This was narrated by al-Tabari from Ibn Mas'ud (5). According to this view, the exception [in the verse "except Iblis"] is disconnected (munqati'), like the Almighty's words: "They have no knowledge of it except following assumption" [An-Nisa: 158], and His words: "except what you slaughter [before its death]" [Al-Ma'idah: 3] according to one of the two opinions. A poet said:

There is no thirst nor hunger for you... except sleep, and sleep is forbidden (6)

Some proponents of this view argued that Allah, Mighty and Majestic, described the angels by saying: "They do not disobey Allah in what He commands them and they do what they are commanded" [At-Tahrim: 6]. And the Almighty said: "except Iblis, he was from the Jinn" [Al-Kahf: 50], and the Jinn are different from angels.

Those who held the first opinion replied that it is not impossible for Iblis to be excluded from the category of angels because of what Allah previously knew of his wretchedness in His justice: "He is not questioned about what He does" [Al-Anbiya: 23]. Neither his creation from fire nor the presence of desire in his nature when he was cursed denies that he was from among the angels.

As for the saying of those who claimed he was from the jinn of the earth and was taken captive, it has been narrated in contrast that Iblis was the one who fought the Jinn on earth alongside an army of angels (7), as mentioned by al-Mahdawi and others.

---

(1) In (D) and (Z): 'ma'ashar' (groups), and in (Zha): 'Adam and ma'ashar', and what is established is from (M), and we have not found its documentation. (2) The saying of Ibn Zayd and al-Hasan was recorded by al-Tabari in his Tafsir 1/539-540, and the saying of Qatadah we have not found. (3) The author will mention it in detail soon. (4)

Abu Sa'id al-Ash'ari, al-Shami, the freedman of Asma bint Yazid al-Ansariyyah, one of the prominent scholars of the Tabi'un, died in the year 112 AH. Al-Siyar 4/372. (5) In his Tafsir 1/540-541, and in it: from Sa'd bin Mas'ud, and similarly Ibn Kathir reported it from him 1/231, and the author followed Ibn Atiyyah 1/124 in his saying: from Ibn Mas'ud. (6) We have not found its source. (7) Recorded by al-Tabari 1/482-484 from Ibn Abbas, and see what preceded on p. 409.

सूरा अल-बकरा: आयत 34 439

सईद बिन जुबैर ने कहा: जिन्न फ़रिश्तों का एक कबीला है जो आग से पैदा हुए हैं, और इब्लीस उनमें से है, जबकि बाकी (1) फ़रिश्ते नूर (प्रकाश) से पैदा हुए थे।

इब्न ज़ैद, अल-हसन और कतादा ने भी कहा: इब्लीस जिन्नों का पिता है, जैसे आदम मानव जाति के पिता हैं, और वह फ़रिश्ता नहीं था (2)। इसी तरह की एक रिवायत इब्न अब्बास से भी है, उन्होंने कहा: उसका नाम अल-हारिस था (3)।

शहर बिन हौशब (4) और कुछ उसूलियों (सिद्धांतकारों) ने कहा: वह उन जिन्नों में से था जो धरती पर थे। फ़रिश्तों ने उनसे लड़ाई की और उसे बचपन में ही बंदी बना लिया। फिर उसने फ़रिश्तों के साथ इबादत की और उसे [ईश्वरीय आदेश में] संबोधित किया गया। अल-तबरी ने इसे इब्न मसूद (5) से उद्धृत किया है। इस दृष्टिकोण के अनुसार, [आयत "इब्लीस के अलावा" में] अपवाद विच्छेदित (मुन्कति') है, जैसे अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: "उन्हें इसके बारे में कोई ज्ञान नहीं है सिवाय धारणा के अनुसरण के" [अन-निसा: 158], और उसका कथन: "सिवाय उसके जिसे तुमने [मौत से पहले] ज़िब्ह कर लिया हो" [अल-माइदा: 3] दो रायों में से एक के अनुसार। एक कवि ने कहा है:

तुझे न प्यास है न भूख... सिवाय नींद के और नींद मना है (6)

इस मत के कुछ समर्थकों ने तर्क दिया कि अल्लाह, जो महाप्रतापी और गौरवशाली है, ने फ़रिश्तों का वर्णन करते हुए कहा: "वे अल्लाह की अवज्ञा नहीं करते जो वह उन्हें आदेश देता है और वे वही करते हैं जिसका उन्हें आदेश दिया जाता है" [अत-तहरीम: 6]। और अल्लाह तआला ने कहा: "इब्लीस के सिवा, वह जिन्नों में से था" [अल-कहफ़: 50], और जिन्न फ़रिश्तों से अलग हैं।

पहले मत वालों ने जवाब दिया कि इब्लीस को फ़रिश्तों की श्रेणी से बाहर निकाला जाना असंभव नहीं है, क्योंकि अल्लाह को उसके न्याय में उसकी बदकिस्मती का पहले से ज्ञान था: "उसने जो किया उसके बारे में उससे सवाल नहीं किया जाता" [अल-अंबिया: 23]। न तो उसका आग से पैदा होना और न ही उसके स्वभाव में क्रोध के समय वासना का होना इस बात का खंडन करता है कि वह फ़रिश्तों में से था।

जहाँ तक उन लोगों के कथन का सवाल है जिन्होंने दावा किया कि वह धरती के जिन्नों में से था और उसे बंदी बनाया गया था, तो इसके विपरीत यह रिवायत है कि इब्लीस वह था जिसने फ़रिश्तों की

एक सेना के साथ धरती पर जिन्नों से लड़ाई की थी (7), जैसा कि अल-महदवी और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है।

---

(1) (द) और (ज़) में: 'माआशिर' (समूह), और (ज़ा) में: 'आदम और माआशिर', और जो स्थापित है वह (म) से है, और हमें इसका स्रोत नहीं मिला है। (2) इब्न ज़ैद और अल-हसन का कथन अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/539-540 में दर्ज किया है, और कतादा का कथन हमें नहीं मिला। (3) लेखक शीघ्र ही इसका विस्तार से उल्लेख करेंगे। (4) अबू सईद अल-अशअरी, अल-शामी, अस्मा बिंत यज़ीद अल-अंसारिया के आज़ाद किए हुए गुलाम, ताबईन के प्रमुख विद्वानों में से एक, वर्ष 112 हिजरी में मृत्यु हुई। अल-सियार 4/372। (5) अपनी तफ़सीर 1/540-541 में, और उसमें है: साद बिन मसूद से, और इसी तरह इब्न कसीर ने इसे उनसे उद्धृत किया है 1/231, और लेखक ने इब्न अतिया 1/124 का अनुसरण उनके कथन में किया: इब्न मसूद से। (6) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (7) अल-तबरी 1/482-484 द्वारा इब्न अब्बास से उद्धृत, और देखें जो पृष्ठ 409 पर पहले बीत चुका है।

سورہ البقرہ: آیت 34 439

سعید بن جبیر نے کہا: جن فرشتوں کا ایک قبیلہ ہے جو آگ سے پیدا کیے گئے، اور ابلیس ان میں سے ہے، جبکہ باقی (1) فرشتے نور سے پیدا کیے گئے تھے۔

ابن زید، الحسن اور قتادہ نے بھی کہا: ابلیس جنوں کا باپ ہے، جیسے آدم انسانوں کے باپ ہیں، اور وہ فرشتہ نہیں تھا (2)۔ ابن عباس سے بھی اسی طرح مروی ہے، انہوں نے کہا: اس کا نام الحارث تھا (3)۔

شہر بن حوشب (4) اور بعض اصولیین نے کہا: وہ ان جنوں میں سے تھا جو زمین پر تھے، فرشتوں نے ان سے لڑائی کی اور اسے بچپن میں قیدی بنا لیا، پھر اس نے فرشتوں کے ساتھ عبادت کی اور اس سے خطاب کیا گیا، اسے طبری نے ابن مسعود (5) سے نقل کیا ہے۔ اس قول کی بنا پر [آیت "سوائے ابلیس کے" میں] استثناء منقطع ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "انہیں اس کا کوئی علم نہیں سوائے گمان کی پیروی کے" [النساء: 158]، اور اس کا قول: "سوائے اس کے جسے تم [ذبح کر کے] پاک کر لو" [المائدہ: 3] دو اقوال میں سے ایک کے مطابق۔ شاعر نے کہا ہے:

تم پر نہ پیاس ہے نہ بھوک... سوائے نیند کے، اور نیند ممنوع ہے (6)

اس قول کے بعض حامیوں نے اس بات سے استدلال کیا کہ اللہ جل وعز نے فرشتوں کی صفت بیان کرتے ہوئے فرمایا: "وہ اللہ کی نافرمانی نہیں کرتے جو وہ انہیں حکم دیتا ہے اور وہ وہی کرتے ہیں جس کا انہیں حکم دیا جاتا ہے" [التحریم: 6]۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "سوائے ابلیس کے وہ جنوں میں سے تھا" [الکھف: 50]، اور جن فرشتوں کے علاوہ ہیں۔

پہلے قول والوں نے جواب دیا کہ یہ ناممکن نہیں کہ ابلیس فرشتوں کے گروہ سے خارج ہو جائے کیونکہ اللہ کے علم میں اس کی بدبختی پہلے سے طے تھی جو اس کا عدل ہے: "اس سے نہیں پوچھا جاتا جو وہ کرتا ہے" [الانبیاء: 23]۔ نہ اس کا آگ سے پیدا ہونا اور نہ ہی غصے کے وقت اس کی طبیعت میں خواہش کا ہونا اس بات کی نفی کرتا ہے کہ وہ فرشتوں میں سے تھا۔

اور ان لوگوں کا قول جنہوں نے کہا کہ وہ زمین کے جنوں میں سے تھا اور قیدی بنایا گیا تھا، تو اس کے مقابلے میں یہ روایت ہے کہ ابلیس وہ تھا جس نے فرشتوں کے ایک لشکر کے ساتھ زمین پر جنوں سے لڑائی کی تھی (7)، اسے المہدوی وغیرہ نے بیان کیا ہے۔

---

(1) (د) اور (ز) میں: معاشر، اور (ظ) میں: آدم و معاشر، اور ثابت شدہ (م) سے ہے، اور ہم اس کی تخریج پر مطلع نہیں ہو سکے۔ (2) ابن زید اور الحسن کا قول طبری نے اپنی تفسیر 1/539-540 میں نکالا ہے، اور قتادہ کا قول ہمیں نہیں ملا۔ (3) مصنف عنقریب اسے تفصیل سے ذکر کریں گے۔ (4) ابو سعید الاشعری، الشامی، اسماء بنت یزید الانصاریہ کے مولیٰ، کبار تابعین میں سے ہیں، (112ھ) میں وفات پائی۔ السیر 4/372۔ (5) اپنی تفسیر 1/540-541 میں، اور اس میں ہے: سعد بن مسعود سے، اور اسی طرح ابن کثیر نے اسے ان سے نقل کیا ہے 1/231، اور مصنف نے ابن عطیہ 1/124 کی ان کے قول "ابن مسعود سے" میں پیروی کی ہے۔ (6) ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے۔ (7) اسے طبری 1/482-484 نے ابن عباس سے روایت کیا ہے، اور جو ص 409 پر گزر چکا ہے اسے دیکھیں۔

Surah Al-Baqarah: Verse 34 440 Al-Tha’labi narrated from Ibn Abbas: That Iblis was from a tribe of angels called the Jinn; they were created from the fire of Samum (scorching wind), while the angels were created from light. His name in Syriac was Azazil, and in Arabic, it was Al-Harith. He was one of the keepers of Paradise and was the leader of the angels of the lowest heaven. He had authority over it and authority over the earth. He was among the most diligent of angels in worship and the most knowledgeable among them. He used to manage the affairs between heaven and earth. Because of this, he saw for himself honor and greatness, and that is what called him to disbelief. So he disobeyed, and Allah transformed him into an accursed devil (Satan) (1). Therefore, if a man's sin is due to pride, do not hope for him (his repentance/forgiveness), but if his sin is due to disobedience, then hope for him. Adam's (peace be upon him) sin was disobedience, while Iblis's sin was pride. The angels may be called Jinn because they are hidden. In the revelation, it says: "And they have claimed between Him and the jinn a lineage" [As-Saffat: 158]. The poet (2) said in mention of Solomon (peace be upon him): "And He subjected nine from the jinn of the angels... standing before him, working without wages." Also, since he was from the keepers of Paradise (Al-Jannah), he was attributed to it, so his name was derived from its name, and Allah knows best. And "Iblis" is of the pattern 'if’eel', derived from 'al-iblas', which is despair from the mercy of Allah Almighty. It is indeclinable (ma'rifa) because it is a proper noun and has no parallel among names, so it was likened to non-Arabic (foreign) names (4). This was said by Abu Ubaidah (5) and others. It was also said: It is a non-Arabic name with no derivation, so it is indeclinable due to its foreign origin and its being a proper noun, as said by Al-Zajjaj (6) and others. Sixth (7): His saying: "He refused (Abā)" means he refrained from doing what he was commanded to do. From it comes the Hadith...

---

(1) Narrated in segments by Al-Tabari in his Tafsir 1/535-537, and Abu al-Sheikh in 'Al-Azama' (1136) and (1148), and no authentic text has been established regarding that. (2) He is Al-A'sha of Bani Qais, and the verse is in 'Al-Addad' by Ibn Al-Anbari, p. 335, and Tafsir Al-Tabari 1/539, and 'Al-Nukat wal-Uyun' 1/103, and 'Al-Muharrar al-Wajiz' 1/125. (3) In (Zh): "wa la" (and not). (4) In (D) and (Zh): "bil-Ajamiyyah" (by non-Arabic character). (5) 'Majaz al-Quran' 1/38, and see Tafsir Al-Tabari 1/544. (6) 'Ma'ani al-Quran' 1/114. (7) In the copies it is "Seventh", and the established text is from (M).

सूरह अल-बकरा: आयत 34 440 अल-थलाबी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: कि इबलीस फरिश्तों के एक कबीले से था जिन्हें 'जिन्न' कहा जाता था; वे 'समूम' (चिलचिलाती हवा) की आग से पैदा किए गए थे, जबकि फरिश्ते नूर से पैदा किए गए थे। सीरियाई भाषा में उनका नाम अज़ाज़िल था, और अरबी में अल-हारिस। वह स्वर्ग (जन्नत) के संरक्षकों में से एक थे और पृथ्वी के आसमान के फरिश्तों के सरदार थे। उनके पास उसका और पृथ्वी का अधिकार था। वह इबादत में सबसे मेहनती और सबसे ज्ञानी फरिश्तों में से थे। वह स्वर्ग और पृथ्वी के बीच के मामलों का प्रबंधन करते थे। इस कारण उन्होंने स्वयं में गौरव और बड़प्पन देखा, और इसी ने उन्हें कुफ्र (अविश्वास) की ओर बुलाया। अतः उन्होंने अवज्ञा की, और अल्लाह ने उन्हें एक दुत्कारे हुए शैतान में बदल दिया (1)। इसलिए, यदि किसी व्यक्ति का पाप अहंकार के कारण है, तो उसके लिए उम्मीद न रखें, और यदि उसका पाप अवज्ञा के कारण है, तो उसके लिए उम्मीद रखें। आदम (अलैहिस्सलाम) का पाप अवज्ञा थी, जबकि इबलीस का पाप अहंकार था। फरिश्तों को भी जिन्न कहा जा सकता है क्योंकि वे छिपे हुए हैं। कुरआन में है: "और उन्होंने उसके और जिन्नों के बीच एक रिश्ता जोड़ दिया" [अस-साफ़ात: 158]। कवि (2) ने सुलेमान (अलैहिस्सलाम) के उल्लेख में कहा है: "और उसने फरिश्तों के नौ जिन्नों को वश में कर लिया... जो उसके सामने खड़े होकर बिना मजदूरी के काम करते थे।" साथ ही, चूंकि वह जन्नत (स्वर्ग) के संरक्षकों में से थे, इसलिए उन्हें इससे जोड़ा गया, और उनका नाम इसी नाम से निकला है, और अल्लाह बेहतर जानता है। और "इबलीस" शब्द 'इफ्ईल' के वजन पर है, जो 'अल-इबलास' से निकला है: जिसका अर्थ है अल्लाह की रहमत से निराश होना। यह शब्द 'गैर-मुनसरिफ' (विभक्तिहीन) है क्योंकि यह एक संज्ञा (नाम) है और नामों में इसका कोई मेल नहीं है, इसलिए इसकी तुलना गैर-अरबी नामों (4) से की गई है। यह बात अबू उबैदा (5) और अन्य लोगों ने कही है। यह भी कहा गया है: यह एक विदेशी शब्द है जिसका कोई मूल नहीं है, इसलिए यह विदेशी होने और संज्ञा होने के कारण विभक्तिहीन है, जैसा कि अल-ज़ज्जाज (6) और अन्य ने कहा है। छठा (7): अल्लाह का कथन: "अबा" (उसने इनकार किया) का अर्थ है कि उसने उस कार्य को करने से परहेज किया जिसका उसे आदेश दिया गया था। इसी से हदीस है...

---

(1) अल-तबरी ने अपनी तफसीर 1/535-537 में और अबू अल-शेख ने 'अल-अज़मा' (1136) और (1148) में टुकड़ों में इसका उल्लेख किया है, और इस बारे में कोई सही प्रमाण सिद्ध नहीं हुआ है। (2) वह बनी कैस के अल-अशा हैं, और यह शेर इब्न अल-अंबारी की 'अल-अद्दाद' पृ. 335, और तफसीर अल-तबरी 1/539, और 'अल-नुकत वल-उयून' 1/103, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़'

1/125 में है। (3) (ज़) में: "वा ला" (और नहीं)। (4) (द) और (ज़) में: "बिल-अजमिया" (अजमी भाषा के साथ)। (5) 'मजाज अल-कुरआन' 1/38, और तफसीर अल-तबरी 1/544 देखें। (6) 'मानी अल-कुरआन' 1/114। (7) प्रतियों में "सातवां" है, और (म) से प्रमाणित है।

سورۃ البقرہ: آیت 34 440 اور الثعلبی نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے کہ: ابلیس فرشتوں کے ایک قبیلے سے تھا جنہیں 'جن' کہا جاتا تھا؛ وہ 'سموم' (تیز گرم ہوا) کی آگ سے پیدا کیے گئے تھے، جبکہ فرشتے نور سے پیدا کیے گئے تھے۔ سریانی میں اس کا نام عزازیل اور عربی میں الحارث تھا۔ وہ جنت کے خزانچیوں (نگہبانوں) میں سے تھا، اور آسمانِ دنیا کے فرشتوں کا سردار تھا۔ اسے وہاں کی اور زمین کی بادشاہت حاصل تھی۔ وہ فرشتوں میں سب سے زیادہ عبادت گزار اور علم والا تھا۔ وہ زمین و آسمان کے درمیانی معاملات کا انتظام کرتا تھا۔ اسی بنا پر اس کے دل میں بڑائی اور تکبر پیدا ہوا، اور یہی چیز اسے کفر کی طرف لے گئی۔ چنانچہ اس نے نافرمانی کی، تو اللہ نے اسے شیطانِ مردود بنا دیا (1)۔ پس اگر کسی آدمی کا گناہ تکبر کی وجہ سے ہو تو اس سے (توبہ کی) امید نہ رکھو، اور اگر اس کا گناہ نافرمانی کی وجہ سے ہو تو اس سے امید رکھو۔ آدم علیہ السلام کا گناہ نافرمانی تھی، جبکہ ابلیس کا گناہ تکبر تھا۔ اور فرشتوں کو بھی 'جن' کہا جا سکتا ہے کیونکہ وہ پوشیدہ ہوتے ہیں۔ قرآن میں ہے: ﴿وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا﴾ [الصافات: 158] (اور انہوں نے اللہ اور جنات کے درمیان رشتہ داری ٹھہرا دی)۔ اور شاعر (2) نے حضرت سلیمان علیہ السلام کے ذکر میں کہا: "اور اس نے فرشتوں کے نو جنوں کو مسخر کر دیا... جو اس کے سامنے کھڑے ہو کر بغیر اجرت کے کام کرتے تھے۔" نیز چونکہ وہ جنت کے خزانچیوں میں سے تھا، اس لیے اس کی نسبت جنت کی طرف کی گئی، اور اس کا نام اسی سے مشتق ہوا، واللہ اعلم۔ اور 'ابلیس' کا وزن 'افعیل' ہے، جو 'ابلاس' سے مشتق ہے، جس کے معنی ہیں اللہ تعالیٰ کی رحمت سے مایوس ہونا۔ یہ غیر منصرف ہے کیونکہ یہ علم (نام) ہے اور ناموں میں اس کی کوئی مثال نہیں، اس لیے اسے عجمی ناموں کے مشابہ قرار دیا گیا (4)۔ یہ قول ابوعبیدہ (5) اور دیگر کا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ عجمی لفظ ہے جس کا کوئی مادہ نہیں، اس لیے عجمہ

اور معرفہ ہونے کی وجہ سے غیر منصرف ہے، یہ الزجاج (6) اور دیگر کا قول ہے۔ چھٹی بات (7): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَبَى﴾ کا مطلب ہے کہ جس کام کا اسے حکم دیا گیا اس سے رک گیا، اور اسی سے حدیث ہے...

---

(1) طبری نے اپنی تفسیر 535/1-537 میں اسے ٹکڑوں میں بیان کیا ہے، اور ابوالشیخ نے 'العظمہ' (1136) اور (1148) میں، اور اس بارے میں کوئی صحیح نص ثابت نہیں ہے۔ (2) یہ اعشیٰ بنی قیس ہے، اور یہ شعر ابن الانباری کی 'الاضداد' ص 335، اور تفسیر طبری 539/1، اور 'النکت والعیون' 103/1، اور 'المحرر الوجیز' 125/1 میں ہے۔ (3) (ظ) میں: "ولا"۔ (4) (د) اور (ظ) میں: "بالعجمیہ"۔ (5) 'مجاز القرآن' 38/1، اور دیکھیے تفسیر طبری 544/1۔ (6) 'معانی القرآن' 114/1۔ (7) نسخوں میں 'ساتویں' ہے، اور جو درج ہے وہ (م) سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 34 441

It is authentic on the authority of Abu Hurairah, from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "When the son of Adam recites a verse of prostration [and prostrates], Satan withdraws, weeping and saying: 'Woe to me - and in one narration: Woe is me (1) - the son of Adam was commanded to prostrate and he prostrated, so Paradise is for him, and I was commanded to prostrate and I refused, so the Fire is for me.'" Reported by Muslim (2). It is said: *aba ya'ba iba'an* (to refuse), and it is a rare verb that comes on the pattern of *fa'ala yaf'alu*, without having any of the guttural letters (letters of the throat). It has been said: The 'alif' is similar to guttural letters. Al-Zajjaj said: I heard Ismail bin Ishaq al-Qadi say: In my opinion, the 'alif' is similar to guttural letters. Al-Nahhas said (3): And I do not know that Abu Ishaq (4) narrated from Ismail anything regarding this letter other than this.

Seventh (5): His Almighty's saying: {and was arrogant}. Arrogance (*al-istikbar*) is *al-isti'zam* (considering oneself great). It is as if he disliked prostrating for himself and considered it too great in favor of Adam. Thus, his refusal (6) to prostrate to Adam was a belittling of Allah's command and His wisdom. Regarding this pride, the Prophet (peace be upon him) expressed: "He will not enter Paradise who has [even] a mustard seed's weight of pride in his heart." In another narration: A man said: "Indeed, a man likes his garment to be beautiful and his sandals to be beautiful." He said: "Allah is Beautiful and loves beauty. Pride is rejecting the truth and despising people." Reported by Muslim (7). The meaning of "rejecting the truth" (*batar al-haqq*) is belittling and nullifying it, and "despising people" (*ghamt al-nas*) is holding them in contempt and disdain (8). And it is narrated: "and *ghams*" with the unpointed 'sad', and the meaning is the same. It is said: *ghamassahu yaghmassuhu ghamsan* and *ightamassahu*, meaning: he looked down upon him, and did not see him as anything. And "so-and-so *ghamasa* the blessing" means if he did not thank for it. And "I *ghamastu* upon a statement he made," meaning: I found fault with it (9).

---

(1) In (Th): Woe to me, and in (M): Woe to me. (2) Number (81), and what is between brackets is from it, and it is in the Musnad (9713). (3) I'rab al-Qur'an 1/213. (4) Meaning Al-Zajjaj. (5) In some manuscripts: The eighth, and what is confirmed is from (M). (6) In (M): "tark", and in (D): "his leaving prostration". (7) Number (91) and (147) from the Hadith of Ibn Mas'ud, and what is between brackets is from it, and in it: "the weight of an atom", and it is in the Musnad (4310). (8) In (Z) and (Th): "and disdain". (9) Al-Sihah (Gh-M-S).

सूरह अल-बकराह: आयत 34 441

अबू हुरैरा से सहीह हदीस में रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "जब आदम की संतान सजदे की आयत पढ़ती है [और सजदा करती है], तो शैतान रोता हुआ अलग हो जाता है और कहता है: हाय मेरी तबाही - और एक रिवायत में है: हाय मुझ पर अफ़सोस (1) - आदम के बेटे को सजदे का हुक्म दिया गया और उसने सजदा किया, तो उसके लिए जन्नत है, और मुझे सजदे का हुक्म दिया गया और मैंने इनकार किया, तो मेरे लिए आग है।" इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है (2)। कहा जाता है: 'अबा' 'याबा' 'इबाअन' (इनकार करना), और यह एक दुर्लभ शब्द है जो 'फ़अला' 'यफ़अलु' के वजन पर आया है, जिसमें कंठ ध्वनियों (हुरूफ़ अल-हल्क) में से कोई अक्षर नहीं है। यह भी कहा गया है: 'अलिफ़' कंठ ध्वनियों के समान है। ज़ज्जाज ने कहा: मैंने इस्माइल बिन इसहाक अल-क़ाज़ी को कहते सुना: मेरी राय में 'अलिफ़' कंठ ध्वनियों के समान है। अल-नहस ने कहा (3): और मैं नहीं जानता कि अबू इसहाक (4) ने इस्माइल से इस शब्द के अलावा कुछ और रिवायत किया हो।

सातवां (5): अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उसने अहंकार किया}। इस्तिबकार का अर्थ है: खुद को बड़ा समझना (अहंकार)। ऐसा लगा मानो उसने अपने हक में सजदा करना नापसंद किया और आदम के हक में इसे बहुत बड़ा समझा, इसलिए आदम को सजदा न करना (6) अल्लाह के आदेश और उसकी हिकमत (बुद्धिमानी) की तौहीन थी। इसी अहंकार के बारे में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: "वह जन्नत में दाखिल नहीं होगा जिसके दिल में राई के दाने के बराबर भी अहंकार हो।" एक रिवायत में है: एक व्यक्ति ने कहा: "बेशक आदमी पसंद करता है कि उसका कपड़ा अच्छा हो और उसका जूता अच्छा हो।" आपने फ़रमाया: "बेशक अल्लाह सुंदर है और सुंदरता को पसंद करता है। अहंकार सत्य को ठुकराना और लोगों को हिकारत (नीचता) से देखना है।" इसे मुस्लिम ने रिवायत किया है (7)। 'बतरुल हक़' का अर्थ है: उसे तुच्छ समझना और उसे झुठलाना, और 'ग़मतुन नास' का अर्थ है: उन्हें छोटा समझना और उनका अपमान करना (8)। और रिवायत है: "ग़मस" 'साद' अक्षर के साथ, और अर्थ एक ही है। कहा जाता है: 'ग़मसहु यग़मसुहु ग़मसन' और 'इग़तमसहु', यानी: उसे छोटा समझा, और उसे कुछ नहीं समझा। और "फ़लां ने नेमत को 'ग़मस' किया": जब उसने उसका शुक्र अदा नहीं किया। और "मैंने उसकी कही हुई बात पर 'ग़मस्तु' किया", यानी: मैंने उसमें दोष निकाला (9)।

(1) (ज़) में: "या वलती", और (म) में: "या वैली"। (2) नंबर (81), और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है, और यह मुसनद (9713) में है। (3) इराबुल कुरान 1/213। (4) यानी अल-ज़ज्जाज। (5) प्रतियों में: आठवां, और (म) से पुष्ट किया गया। (6) (म) में: "तर्क", और (द) में: "सजदे को छोड़ना"। (7) इब्न मसूद की हदीस से नंबर (91) और (147), और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है, और उसमें है: "एक परमाणु के बराबर", और यह मुसनद (4310) में है। (8) (ज़ेड) और (ज़) में: "अल-इज़रा"। (9) अल-सिहाह (ग़-म-स)।

سورہ البقرہ: آیت ٣٤ ٤٤١

صحیح میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جب ابن آدم سجدہ کی آیت تلاوت کرتا ہے [اور سجدہ کرتا ہے] تو شیطان روتا ہوا الگ ہو جاتا ہے اور کہتا ہے: ہائے میری بربادی - اور ایک روایت میں ہے: ہائے میری ہلاکت (١) - ابن آدم کو سجدے کا حکم دیا گیا تو اس نے سجدہ کیا، پس اس کے لیے جنت ہے، اور مجھے سجدے کا حکم دیا گیا تو میں نے انکار کیا، پس میرے لیے آگ ہے۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے (٢)۔ کہا جاتا ہے: "أبى يأبى إباء" (انکار کرنا)، اور یہ ایک نادر فعل ہے جو "فَعَلَ يَفْعَلُ" کے وزن پر آیا ہے، حالانکہ اس میں حروفِ حلقی میں سے کوئی حرف نہیں ہے، اور یہ کہا گیا ہے کہ الف حروفِ حلقی کے مشابہ ہے۔ زجاج کہتے ہیں: میں نے اسماعیل بن اسحاق القاضی کو یہ کہتے ہوئے سنا کہ: میرے نزدیک قول یہ ہے کہ الف حروفِ حلقی کے مشابہ ہے۔ نحاس نے کہا (٣): اور میں نہیں جانتا کہ ابواسحاق (٤) نے اسماعیل سے اس حرف کے علاوہ اس طرح کی کوئی اور روایت کی ہو۔

ساتویں بات (٥): اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاسْتَكْبَرَ﴾ (اور اس نے تکبر کیا)۔ استکبار کا مطلب ہے: خود کو بڑا سمجھنا۔ گویا اس نے اپنے حق میں سجدہ کرنے کو ناپسند کیا اور آدم کے حق میں اسے بہت بڑا سمجھا، چنانچہ اس کا آدم کو سجدہ نہ کرنا (٦) اللہ کے حکم اور اس کی حکمت کی توہین تھی۔ اسی تکبر کے بارے میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "وہ شخص جنت میں داخل نہیں ہوگا جس کے دل میں رائی کے دانے کے برابر بھی تکبر ہو۔" ایک روایت میں ہے کہ ایک شخص نے عرض کیا: "آدمی پسند کرتا ہے کہ اس کا لباس اچھا ہو اور اس کا جوتا اچھا ہو۔" آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "بے شک اللہ خوبصورت ہے اور خوبصورتی کو پسند کرتا ہے۔ تکبر حق

کی مخالفت (اسے جھٹلانے) اور لوگوں کو حقیر سمجھنے کا نام ہے۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۷)۔ "بطر الحق" کے معنی اسے حقیر سمجھنا اور باطل قرار دینا ہے، اور "غمط الناس" کے معنی انہیں حقیر جاننا اور ان کی تذلیل (۸) کرنا ہے۔ اور روایت ہے: "وغَمْص" (صاد کے ساتھ)، اور معنی ایک ہی ہے۔ کہا جاتا ہے: "غمصہ یغمصہ غمصا" اور "اغتمصہ"، یعنی: اسے حقیر سمجھا، اور اسے کچھ نہ سمجھا۔ اور "فلاں نے نعمت کو غمص کیا": جب اس نے اس کا شکر ادا نہ کیا۔ اور "میں نے اس کی کہی ہوئی بات پر غمص کیا"، یعنی: میں نے اس پر عیب لگایا (۹)۔

---

(۱) (ظ) میں: "یا ویلتي"، اور (م) میں: "یا ویلي"۔ (۲) نمبر (۸۱)، اور بریکٹ میں جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ مسند (۹۷۱۳) میں ہے۔ (۳) إعراب القرآن ۲۱۳/۱۔ (٤) یعنی الزجاج۔ (٥) نسخوں میں: آٹھویں، اور (م) سے ثابت شدہ۔ (٦) (م) میں: "ترک"، اور (د) میں: "سجدہ نہ کرنا"۔ (۷) ابن مسعود کی حدیث سے نمبر (۹۱) اور (۱٤۷)، اور بریکٹ میں جو کچھ ہے وہ اسی سے ہے، اور اس میں ہے: "ذرہ برابر"، اور یہ مسند (٤۳۱۰) میں ہے۔ (۸) (ز) اور (ظ) میں: "والإزراء"۔ (۹) الصحاح (غمص)۔

442 Surah Al-Baqarah: Verse 34

The Accursed one (Satan) explicitly stated this meaning, saying: "I am better than him. You created me from fire and created him from clay" [Al-A'raf: 12], "Should I prostrate to one whom You created from clay?" [Al-Isra: 61], "I am not one to prostrate to a human being whom You created from sounding clay of altered black mud" [Al-Hijr: 33]. Allah deemed him a disbeliever for that.

So, whoever scorns any of the commands of Allah Almighty or the commands of His Messenger (peace be upon him), their ruling is the same as his (Satan's), and there is no disagreement about this.

Ibn al-Qasim narrated from Malik that he said: "It has reached me that the first sin was envy, arrogance, [and greed]. Iblis envied Adam [and was arrogant], and Adam was greedy in eating from a tree (1) [which he had been forbidden from approaching] (2)."

Qatadah said: "Iblis envied Adam for the honor Allah gave him, so he said: 'I am fiery and he is clayey.' The beginning of sins was arrogance, then greed until (3) Adam ate from the tree, then envy when the son of Adam envied his brother (4)."

Eighthly (5): His statement, Exalted be He: "and he was of the disbelievers." It was said: "was" (kana) here means "became" (sara), and from it is His statement, Exalted be He: "so he became of those who were drowned" [Hud: 43]. The poet said:

"In a trackless desert, as if the camels were sandgrouse of the rugged terrain whose chicks had been eggs (6)"

Meaning: they became.

---

(1) In (M): The tree. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/125, and what is between brackets is from it. (3) In (Z): When. (4) Narrated in brief by Al-Tabari in his Tafsir 14/63, and Ibn Abi Hatim in his Tafsir 1/123. (5) In the copies: Ninthly, and what is established is from (M). (6) The verse is by Ibn Ahmar, and it is in Al-Hayawan by Al-Jahiz 5/575, and Al-Lisan: (Arad) and (Kawn), and Al-Khazanah 9/201, and before it:

"Oh, would that I knew if I would spend a night traveling safely while the white camels run sideways."

"Al-Tayha": land in which one cannot find their way, Al-Lisan (Tayh); "Al-Hazn": rough part of the earth, Al-Lisan (Hazn). He attributed the sandgrouse to it because it has

little water, so its sandgrouse are thirstier; when it wants water, it flies fast. The poet compared the camels to sandgrouse that left their chicks to bring water for them to drink, so it is faster in its flight. The author will mention it again in the commentary of verse 26 of Surah Al-Ma'idah.

पृष्ठ ४४२ सूरह अल-बकरा: आयत ३४

शापित (शैतान) ने इस अर्थ को स्पष्ट रूप से व्यक्त किया, उसने कहा: "मैं उससे बेहतर हूँ। आपने मुझे आग से बनाया और उसे मिट्टी से बनाया" [अल-अराफ: १२], "क्या मैं उसे सजदा करूँ जिसे आपने मिट्टी से बनाया है?" [अल-इसरा: ६१], "मैं ऐसा नहीं हूँ कि उस इंसान को सजदा करूँ जिसे आपने खनखनाती सड़ी हुई काली मिट्टी से बनाया है" [अल-हिज्र: ३३]। अल्लाह ने उसे इसके लिए काफिर (अविश्वासी) घोषित कर दिया।

अतः, जो कोई भी अल्लाह सर्वशक्तिमान के आदेशों या उसके रसूल (शांति उन पर हो) के आदेशों का अपमान करता है, उसका फैसला उसी (शैतान) जैसा होगा, और इस बारे में कोई मतभेद नहीं है।

इब्न अल-कासिम ने मालिक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "मुझ तक यह बात पहुंची है कि पहला गुनाह ईर्ष्या, अहंकार, [और लालच] था। इब्लीस ने आदम से ईर्ष्या की [और अहंकार किया], और आदम ने एक पेड़ (१) से खाने में लालच किया [जिसके पास जाने से उन्हें मना किया गया था] (२)।"

क़तादा ने कहा: "इब्लीस ने आदम से उस सम्मान के लिए ईर्ष्या की जो अल्लाह ने उन्हें दिया था, और कहा: 'मैं आग से बना हूँ और यह मिट्टी से बना है।' गुनाहों की शुरुआत अहंकार से हुई, फिर लालच यहाँ तक कि (३) आदम ने पेड़ से खा लिया, फिर ईर्ष्या जब आदम के बेटे ने अपने भाई से ईर्ष्या की (४)।"

आठवां (५): अल्लाह का कथन: "और वह काफिरों में से था।" कहा गया है: यहाँ 'कान' (था) का अर्थ 'सार' (हो गया) है, और इसी तरह अल्लाह का कथन है: "तो वह डूबने वालों में से हो गया" [हूद: ४३]। कवि ने कहा है:

"एक पथहीन रेगिस्तान में, जैसे ऊँट पथरीली ज़मीन के सैंडग्राउज़ पक्षी हों जिनके बच्चे पहले अंडे थे (६)"

अर्थात: हो गए।

---

(१) (म) में: पेड़। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१२५, और कोष्ठक के बीच का भाग उसी से है। (३) (ज़) में: जब। (४) अल-तबरी ने अपनी तफसीर १४/६३ में और इब्न अबी हातिम ने अपनी तफसीर १/१२३ में इसे संक्षिप्त रूप में उद्धृत किया है। (५) प्रतियों में: नौवां, और जो स्थापित है वह (म) से है।

(६) यह शेर इब्न अहमर का है, और यह अल-जाहिज़ की 'अल-हैवान' ५/५७५, और 'अल-लिसान': (अर्द) और (कौण), और 'अल-खज़ाना' ९/२०१ में है, और इससे पहले है:

"काश मुझे पता होता कि क्या मैं रात को सुरक्षित यात्रा करते हुए बिताऊँगा जबकि सफेद ऊँट तिरछे दौड़ रहे होंगे।"

"अल-तैहा": ऐसी ज़मीन जिसमें कोई रास्ता न मिल सके अल-लिसान (तैह); "अल-हज़्न": ज़मीन का सख्त हिस्सा, अल-लिसान (हज़्न)। उसने सैंडग्राउज़ को इससे जोड़ा क्योंकि वहाँ पानी कम होता है, इसलिए इसके सैंडग्राउज़ अधिक प्यासे होते हैं; जब उसे पानी चाहिए होता है, तो वह तेज़ उड़ता है। कवि ने ऊँटों की तुलना उन सैंडग्राउज़ से की है जो अपने बच्चों को पानी पिलाने के लिए उन्हें छोड़कर पानी लाने गए हों, इसलिए उनकी उड़ान तेज़ है। लेखक सूरह अल-माएदा की आयत २६ की व्याख्या में इसका पुनः उल्लेख करेंगे।

صفحہ ۴۴۲ سورۃ البقرہ: آیت ۳۴

ملعون (شیطان) نے اس معنی کی صراحت کرتے ہوئے کہا: "میں اس سے بہتر ہوں، تو نے مجھے آگ سے پیدا کیا اور اسے مٹی سے پیدا کیا" [الاعراف: ۱۲]، "کیا میں اسے سجدہ کروں جسے تو نے مٹی سے پیدا کیا؟" [الاسراء: ۶۱]، "میں ایسا نہیں کہ اس بشر کو سجدہ کروں جسے تو نے کھنکھناتی سڑی ہوئی کالی مٹی سے پیدا کیا ہے" [الحجر: ۳۳]۔ اللہ نے اسے اس کی وجہ سے کافر قرار دے دیا۔

پس جس کسی نے اللہ تعالیٰ کے احکامات یا اس کے رسول (صلی اللہ علیہ وسلم) کے احکامات میں سے کسی کی تحقیر کی، تو اس کا حکم وہی (شیطان والا) ہوگا، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔

ابن القاسم نے مالک سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ پہلی نافرمانی حسد، تکبر [اور بخل] تھی۔ ابلیس نے آدم سے حسد کیا [اور تکبر کیا]، اور آدم نے درخت سے کھانے میں حرص کی (۱) [جس کے قریب جانے سے انہیں روکا گیا تھا] (۲)۔"

قتادہ نے کہا: "ابلیس نے آدم پر اس کرامت کی وجہ سے حسد کیا جو اللہ نے انہیں دی تھی، اور کہا: میں آگ والا ہوں اور یہ مٹی والا ہے۔ گناہوں کی ابتدا تکبر سے ہوئی، پھر حرص یہاں تک کہ (۳) آدم نے درخت سے کھا لیا، پھر حسد جب آدم کے بیٹے نے اپنے بھائی سے حسد کیا (۴)۔"

آٹھویں بات (۵): اللہ تعالیٰ کا قول: "اور وہ کافروں میں سے تھا"۔ کہا گیا ہے کہ یہاں 'کان' (تھا) 'صار' (ہو گیا) کے معنی میں ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "پس وہ غرق ہونے والوں میں سے ہو گیا" [ہود: ۴۳]۔ شاعر نے کہا ہے:

بِتَيْهاءَ قَفْرٍ والمَطيُّ كأنَّها قطا الحزن قد كانت فراخاً بيوضُها (٦)

یعنی: ہو گئیں۔

---

(١) (م) میں: الشجرہ۔ (٢) المحرر الوجیز ١/ ١٢٥، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٣) (ظ) میں: جب۔ (٤) اسے مختصراً طبری نے اپنی تفسیر ١٤/ ٦٣ اور ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ١٢٣/١ میں نقل کیا ہے۔ (٥) نسخوں میں: نویں، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٦) یہ شعر ابن احمر کا ہے، اور یہ جاحظ کی 'الحیوان' ٥/ ٥٧٥، 'اللسان': (عرض) اور (کون)، اور 'الخزانہ' ٩/ ٢٠١ میں ہے، اور اس سے پہلے ہے:

اے کاش مجھے معلوم ہوتا کہ کیا میں کوئی رات سلامتی کے ساتھ سفر کرتے ہوئے گزاروں گا جبکہ سفید اونٹ ترچھی چال چل رہے ہوں۔

اور 'التیہاء': وہ زمین جس میں راستہ نہ ملے، اللسان (تیہ)؛ اور 'الحزن': زمین کا سخت حصہ، اللسان (حزن)۔ اس نے قطا (ایک پرندہ) کی نسبت اس کی طرف کی کیونکہ وہاں پانی کم ہوتا ہے، اس لیے اس کے قطا زیادہ پیاسے ہوتے ہیں؛ جب وہ پانی کا ارادہ کرتا ہے تو تیزی سے اڑتا ہے۔ شاعر نے اونٹوں کو اس قطا سے تشبیہ دی ہے جو اپنے بچوں کو پانی پلانے کے لیے انہیں چھوڑ کر گئی ہو، اس لیے اس کی پرواز زیادہ تیز ہے۔ مصنف سورہ مائدہ کی آیت ٢٦ کی تفسیر میں اس کا ذکر دوبارہ کریں گے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 34 443 Ibn Furak said: "Kana" (was) here means "Sara" (became), an error rejected by the principles (1). The majority of interpreters said: The meaning is: that is, it was in the knowledge of God Almighty that he would disbelieve, because the true disbeliever and the true believer is the one from whom God has known final faithfulness (Muwafah) (2). I said: This is correct, because of his saying ﷺ in the "Sahih" of al-Bukhari: "Indeed, deeds are judged by their final outcomes" (3). It was said: Iblis (Satan) worshipped God Almighty for eighty thousand years, and was given leadership and treasury in Paradise as a form of gradual testing (istidraj), just as the hypocrites were given the testimony of "there is no god but God" on the tips of their tongues, and just as Balaam was given the Greatest Name on the tip of his tongue. So he was in his leadership, and arrogance was firmly rooted in his soul. Ibn Abbas said: He saw himself as having a virtue over the angels because of what he had, so he said: "I am better than him." Therefore, Allah, the Mighty and Sublime, said: {What prevented you from prostrating to that which I created with My hands? Were you arrogant then, or were you [already] among the haughty?} [Sad: 75], meaning: you acted arrogantly while you have no rightful pride, and I did not act arrogantly when I created him with My hands, while pride belongs to Me! Therefore, He said: {And he was of the disbelievers}. The origin of his creation was from the fire of Majesty (Izzah), and for that reason he swore by Majesty, saying: {By Your Might, I will surely mislead them all} [Sad: 82]. So Majesty inherited pride in him until he saw merit for himself over Adam, peace be upon him (4). On the authority of Abu Salih, he said: The angels were created from the light of Majesty, and Iblis was created from the fire of Majesty (5). Ninth (6): Our scholars, may God have mercy on them, said: Whoever God Almighty manifests miracles and supernatural acts through their hands from those who are not prophets, that does not indicate their sainthood, contrary to some... (1) In the copies: "raddahu" (rejected it), and what is established is from (M). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 1/126. (3) Preceded on p. 296. (4) See what preceded on p. 440. (5) We did not find it from the saying of Abu Salih, and it was narrated by Ishaq in his Musnad (788), and Abdullah bin Ahmad in Al-Sunnah (919) via Abu Salih, on the authority of Ikrima. (6) In the copies: the tenth, and what is established is from (M).

सूरह अल-बक़रह: आयत 34 443 इब्न फ़ुरक ने कहा: यहाँ "काना" (था) का अर्थ "सारा" (हो गया) है, एक गलती जिसे (भाषा के) सिद्धांतों द्वारा खारिज कर दिया गया है (1)। अधिकांश व्याख्याकारों ने कहा: इसका अर्थ है: यानी अल्लाह तआला के ज्ञान में था कि वह कुफ़्र (अविश्वास) करेगा, क्योंकि वास्तविक काफिर और वास्तविक मोमिन वह है जिससे अल्लाह ने अंतिम वफादारी (मुवाफह) जान ली है (2)। मैंने कहा: यह सही है, क्योंकि बुखारी की "सहीह" में उनकी ﷺ की यह बात है: "निश्चित रूप से, कार्यों का फैसला उनके अंतिम परिणामों से होता है" (3)। कहा गया है: इब्लिस (शैतान) ने अस्सी हजार वर्षों तक अल्लाह तआला की इबादत की, और उसे जन्नत में नेतृत्व और खजाना दिया गया था, जो कि धीरे-धीरे परीक्षण (इस्तिदराज) के रूप में था, जैसे मुनाफिकों (पाखंडियों) को उनकी जुबान की नोक पर "अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं" की गवाही दी गई थी, और जैसे बालम (बलाम) को उनकी जुबान की नोक पर 'इस्मे आजम' (महानतम नाम) दिया गया था। तो वह अपने नेतृत्व में था, और अहंकार उसकी आत्मा में गहराई से जमा हुआ था। इब्न अब्बास ने कहा: वह खुद को फरिश्तों पर श्रेष्ठ समझता था क्योंकि उसके पास जो कुछ था, इसलिए उसने कहा: "मैं उससे बेहतर हूँ।" इसलिए, अल्लाह अज़्ज़ व जल ने कहा: {तुझे किस चीज़ ने उसे सजदा करने से रोका जिसे मैंने अपने दोनों हाथों से बनाया? क्या तूने अहंकार किया या तू [पहले से ही] ऊँचे दर्जे वालों में से था?} [साद: 75], यानी: तूने घमंड किया जबकि तेरे पास कोई गरिमा नहीं है, और मैंने अहंकार नहीं किया जब मैंने उसे अपने हाथों से बनाया, जबकि गरिमा मेरा अधिकार है! इसलिए, उसने कहा: {और वह काफिरों में से था}। उसकी रचना का मूल 'इज्ज़त' (महिमा) की आग से था, और इसी कारण उसने इज्ज़त की शपथ लेते हुए कहा: {तेरी इज्ज़त की कसम, मैं उन सबको ज़रूर गुमराह करूँगा} [साद: 82]। अतः इज्ज़त ने उसमें अहंकार पैदा कर दिया यहाँ तक कि उसने आदम (अलैहिस्सलाम) पर अपनी श्रेष्ठता देखी (4)। अबू सालेह से रिवायत है, उन्होंने कहा: फरिश्तों की रचना 'नूर-ए-इज्ज़त' (महिमा के प्रकाश) से हुई थी, और इब्लिस की रचना 'नार-ए-इज्ज़त' (महिमा की आग) से हुई थी (5)। नौवां (6): हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: जिसके हाथों पर अल्लाह तआला ने चमत्कार और अलौकिक कार्य प्रकट किए हैं, जो नबी नहीं हैं, तो यह उनकी विलायत (संतता) का संकेत नहीं देता है, कुछ के विपरीत... (1) प्रतियों में: "रद्दहु" (इसे खारिज कर दिया), और जो स्थापित है वह (एम) से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/126। (3) पृष्ठ 296 पर पहले उल्लेख किया गया। (4) पृष्ठ 440 पर पहले जो उल्लेख किया गया है उसे देखें। (5) हमने इसे अबू सालेह के कथन से नहीं पाया, और इसे इस्हाक ने अपनी मुसनद (788) में उद्धृत किया है, और

अब्दुल्ला बिन अहमद ने सुन्नत (919) में अबू सालेह के माध्यम से, इकरामा के अधिकार पर। (6) प्रतियों में: दसवां, और जो स्थापित है वह (एम) से है।

سورۃ البقرہ: آیت 34 443 ابن فورک نے کہا: یہاں «کان» (تھا) «صار» (ہو گیا) کے معنی میں ہے، ایک ایسی خطا جسے (زبان کے) اصول رد کرتے ہیں (1)۔ مفسرین کی اکثریت نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کے علم میں تھا کہ وہ کفر کرے گا، کیونکہ حقیقت میں کافر اور حقیقت میں مومن وہی ہے جس کا خاتمہ اللہ کے علم میں (ایمان پر) ہونا معلوم ہو (2)۔ میں نے کہا: یہ صحیح ہے، کیونکہ نبی کریم ﷺ کا صحیح بخاری میں ارشاد ہے: "اعمال کا دارومدار ان کے خاتمے پر ہے" (3)۔ کہا گیا ہے کہ ابلیس نے اسی ہزار سال تک اللہ تعالیٰ کی عبادت کی، اور اسے جنت میں سرداری اور خزانہ بطور استدراج دیا گیا تھا، جس طرح منافقوں کو ان کی زبانوں کے نوک پر "لا الہ الا اللہ" کی گواہی دی گئی، اور جس طرح بلعام (بن باعوراء) کو اس کی زبان کی نوک پر اسم اعظم دیا گیا تھا، پس وہ اپنی سرداری میں تھا، اور تکبر اس کے نفس میں جڑ پکڑ چکا تھا۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: وہ اپنے پاس موجود چیزوں کی وجہ سے اپنے آپ کو فرشتوں پر فضیلت والا سمجھتا تھا، اس لیے اس نے کہا: "میں اس سے بہتر ہوں۔" اسی لیے اللہ عزوجل نے فرمایا: {اے ابلیس! تجھے اسے سجدہ کرنے سے کس چیز نے روکا جسے میں نے اپنے دونوں ہاتھوں سے پیدا کیا؟ کیا تو نے تکبر کیا یا تو [پہلے سے ہی] اونچے درجے والوں میں سے تھا؟} [ص: 75]، یعنی: تو نے تکبر کیا حالانکہ تیرے لیے کوئی بڑائی نہیں ہے، اور میں نے تکبر نہیں کیا جب میں نے اسے اپنے ہاتھوں سے پیدا کیا حالانکہ بڑائی تو میری ہے! اسی لیے اللہ نے فرمایا: {اور وہ کافروں میں سے تھا}۔ اس کی تخلیق کی اصل آگ کی عزت سے تھی، اسی لیے اس نے عزت کی قسم کھاتے ہوئے کہا: {تیری عزت کی قسم، میں ان سب کو ضرور بہکاؤں گا} [ص: 82]۔ پس عزت نے اس میں تکبر پیدا کر دیا یہاں تک کہ اس نے آدم علیہ السلام پر اپنی فضیلت دیکھی (4)۔ اور ابوصالح سے مروی ہے، انہوں نے کہا: فرشتے نورِ عزت سے پیدا کیے گئے، اور ابلیس آگِ عزت سے پیدا کیا گیا (5)۔ نویں بات (6): ہمارے علماء رحمہم اللہ نے فرمایا:

اللہ تعالیٰ جس کے ہاتھوں پر کرامات اور خلافِ عادت کام ظاہر کرے جو نبی نہ ہو، تو یہ اس کی ولایت پر دلالت نہیں کرتا، بخلاف بعض کے... (1) نسخوں میں: "یردّہ" (اسے رد کرتا ہے)، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (2) المحرر الوجیز 1/126۔ (3) پیچھے ص 296 پر گزر چکا۔ (4) پیچھے ص 440 پر جو گزرا اسے دیکھیں۔ (5) ہم اسے ابوصالح کے قول سے نہیں پا سکے، اور اس کی تخریج اسحاق نے اپنی مسند (788) میں کی ہے، اور عبداللہ بن احمد نے السنۃ (919) میں ابوصالح کے طریق سے عکرمہ سے کی ہے۔ (6) نسخوں میں: دسویں بات، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔

444 Surah Al-Baqarah: Verse 34 The Sufis and the Rafidah; where they said: that this indicates he is a 'wali' (saint/ally of God), for if he were not a 'wali', God would not have manifested through him what He manifested.

Our evidence is that the knowledge of an individual among us being a 'wali' of God Almighty is not valid except after knowing that he dies as a believer. If it is not known that he dies as a believer, we cannot be certain that he is a 'wali' of God Almighty, because the 'wali' of God Almighty is the one whom God Almighty knows will meet Him only with faith. Since we agreed that we cannot be certain that that man will meet (God) with faith, nor can the man himself be certain that he will meet^(1) with faith, it is known that this does not indicate his 'wilayah' (saintship) to God. They said: We do not deny^(2) that God informs some of His 'awliya' (saints) about the goodness of their end and the final outcome of their deeds and other things. This was stated by Sheikh Abu al-Hasan al-Ash'ari and others.

Al-Tabari^(3) held the view that God Almighty intended through the story of Iblis to rebuke his likenesses among the children of Adam, who are the Jews who^(4) disbelieved in Muhammad (PBUH) despite their knowledge of his prophethood, and despite God's longstanding blessings upon them and their ancestors.

The Tenth^(5): It was differed whether there was a disbeliever before Iblis or not? It was said: No, and that Iblis was the first to disbelieve. It was also said: There were disbelieving people before him, and they were the Jinn, who were on the earth.

There was also a difference of opinion as to whether Iblis disbelieved out of ignorance or out of obstinacy? There are two opinions among the People of the Sunnah. There is no dispute that he was knowledgeable about God Almighty before his disbelief. Whoever said: he disbelieved out of ignorance, said: knowledge was stripped from him at the time of his disbelief. And whoever said: he disbelieved out of obstinacy, said: he disbelieved while possessing his knowledge. Ibn Atiyyah^(6) said: Disbelief [out of obstinacy] with the persistence of knowledge is unlikely, but in my view, it is permissible and not impossible with God's forsaking of whom He wills.

(1) In the manuscripts: "does not meet," in both places, and what is established is from (m). (2) In (d): "is impossible," and in (z): "is forbidden." (3) In his Tafsir 1/545. (4) In (m): "the one who." (5) In the manuscripts: "the eleventh," and what is established is from (m), which corresponds to what he said before: "it contains ten issues." (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/126, and what is between brackets is from it.

444 सूरह अल-बकरा: आयत 34 सूफी और राफिदा; जहां उन्होंने कहा: यह इस बात का प्रमाण है कि वह 'वली' (अल्लाह का मित्र) है, क्योंकि यदि वह 'वली' नहीं होता, तो अल्लाह उसके हाथों वह प्रकट नहीं करता जो उसने किया।

हमारा प्रमाण यह है कि हममें से किसी एक व्यक्ति के अल्लाह तआला का 'वली' होने का ज्ञान तब तक वैध नहीं है जब तक यह न जान लिया जाए कि उसकी मृत्यु मोमिन (आस्थावान) के रूप में हुई है। यदि यह नहीं पता है कि वह मोमिन के रूप में मरता है, तो हम यह निश्चित नहीं कर सकते कि वह अल्लाह तआला का 'वली' है, क्योंकि अल्लाह तआला का 'वली' वह है जिसके बारे में अल्लाह तआला जानता है कि वह केवल ईमान (आस्था) के साथ उससे मिलेगा। चूंकि हम सहमत हुए कि हम यह निश्चित नहीं कर सकते कि वह व्यक्ति ईमान के साथ मिलेगा, और न ही वह व्यक्ति स्वयं यह निश्चित कर सकता है कि वह ईमान^(1) के साथ मिलेगा, तो यह ज्ञात हुआ कि यह अल्लाह के प्रति उसकी 'विलायत' (मित्रता) का प्रमाण नहीं है। उन्होंने कहा: हम इससे इनकार नहीं करते^(2) कि अल्लाह अपने कुछ 'औलिया' (मित्रों) को उनके अच्छे अंत और उनके कर्मों के समापन और उनके साथ अन्य बातों के बारे में सूचित करता है। यह शेख अबू अल-हसन अल-अशअरी और अन्य लोगों ने कहा है।

तबरी^(3) का मानना था कि अल्लाह तआला ने इब्लीस की कहानी के माध्यम से आदम की संतानों में से उसके जैसे लोगों को झिड़कने का इरादा किया था, और वे यहूदी हैं जिन्होंने^(4) मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ कुफ्र (अस्वीकार) किया, बावजूद इसके कि उन्हें उनकी नबूवत (पैग़म्बरी) का ज्ञान था, और उन पर और उनके पूर्वजों पर अल्लाह की प्राचीन कृपा के बावजूद।

दसवीं बात^(5): इस बारे में मतभेद था कि क्या इब्लीस से पहले कोई काफिर था या नहीं? कहा गया: नहीं, और इब्लीस पहला काफिर था। और कहा गया: उससे पहले काफिर लोग थे, और वे जिन्न थे, जो पृथ्वी पर रहते थे।

इस बात पर भी मतभेद था कि इब्लीस ने अज्ञानता के कारण कुफ़्र किया या हठ के कारण? अहलुस सुन्नत के बीच दो मत हैं। इसमें कोई विवाद नहीं है कि अपने कुफ़्र से पहले वह अल्लाह तआला का ज्ञाता था। जिसने कहा: उसने अज्ञानता के कारण कुफ़्र किया, उसने कहा: कुफ़्र के समय उससे ज्ञान छीन लिया गया था। और जिसने कहा: उसने हठ के कारण कुफ़्र किया, उसने कहा: उसने अपने ज्ञान के रहते हुए कुफ़्र किया। इब्न अतियाह^(6) ने कहा: ज्ञान के बने रहते हुए [हठवश] कुफ़्र करना दूर की बात लगती है, लेकिन मेरे विचार में यह संभव है और अल्लाह द्वारा जिसे वह चाहे उसे छोड़ देने के साथ असंभव नहीं है।

(1) प्रतियों में: "नहीं मिलेगा", दोनों स्थानों पर, और (m) से जो सिद्ध है वही है। (2) (d) में: "असंभव है", और (z) में: "मना है"। (3) उनकी तफ़सीर 1/545 में। (4) (m) में: "वह जो"। (5) प्रतियों में: "ग्यारहवीं", और जो (m) से सिद्ध है वही है, जो उसके पहले कहे गए कथन के अनुरूप है: "इसमें दस मुद्दे हैं"। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/126, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है।

444 سورہ البقرہ: آیت 34 صوفیاء اور رافضہ؛ جہاں انہوں نے کہا: یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ 'ولی' ہے، کیونکہ اگر وہ 'ولی' نہ ہوتا تو اللہ اس کے ہاتھوں وہ ظاہر نہ کرتا جو اس نے ظاہر کیا۔

ہماری دلیل یہ ہے کہ ہم میں سے کسی ایک کے اللہ تعالیٰ کا 'ولی' ہونے کا علم تب تک درست نہیں جب تک یہ معلوم نہ ہو جائے کہ اس کی موت ایمان پر ہوئی ہے۔ اگر یہ معلوم نہ ہو کہ وہ مومن ہو کر مرتا ہے، تو ہم یہ قطعی فیصلہ نہیں کر سکتے کہ وہ اللہ تعالیٰ کا 'ولی' ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا 'ولی' وہ ہے جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ جانتا ہے کہ وہ صرف ایمان کے ساتھ اس سے ملے گا۔ چونکہ ہم اس پر متفق ہوئے کہ ہم یہ قطعی فیصلہ نہیں کر سکتے کہ وہ شخص ایمان کے ساتھ ملے گا، اور نہ ہی وہ شخص خود یہ یقین کر سکتا ہے کہ وہ ایمان^(1) کے ساتھ ملے گا، تو یہ معلوم ہوا کہ یہ اللہ کی بارگاہ میں اس کی 'ولایت' پر دلالت نہیں کرتا۔ انہوں نے کہا: ہم اس سے منع نہیں کرتے^(2) کہ اللہ اپنے بعض اولیاء کو ان کے نیک انجام اور ان کے اعمال کے خاتمے اور دیگر چیزوں کے بارے میں مطلع فرماتا ہے۔ یہ بات شیخ ابو الحسن الاشعری اور دیگر نے کہی۔

اور طبری^(3) اس طرف گئے ہیں کہ اللہ تعالیٰ نے ابلیس کے قصے سے بنی آدم میں سے اس جیسے لوگوں کو جھڑکنا چاہا ہے، اور وہ یہودی ہیں جنہوں نے^(4) محمد ﷺ کے ساتھ کفر کیا باوجود اس کے کہ انہیں آپ کی نبوت کا علم تھا، اور باوجود اس کے کہ ان پر اور ان کے اسلاف پر اللہ کے قدیم انعامات تھے۔

دسویں بات^(5): اس میں اختلاف ہوا کہ کیا ابلیس سے پہلے کوئی کافر تھا یا نہیں؟ تو کہا گیا: نہیں، اور ابلیس ہی پہلا کافر ہے۔ اور کہا گیا: اس سے پہلے کافر قوم تھی اور وہ جن تھے جو زمین میں تھے۔

اس میں بھی اختلاف ہوا کہ کیا ابلیس نے جہالت کی وجہ سے کفر کیا یا ہٹ دھرمی کی وجہ سے؟ اہل سنت کے درمیان دو قول ہیں۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ وہ اپنے کفر سے پہلے اللہ تعالیٰ کا عالم تھا، چنانچہ جس نے کہا: اس نے جہالت کی وجہ سے کفر کیا، اس نے کہا: کفر کے وقت اس سے علم چھین لیا گیا تھا، اور جس نے کہا: اس نے ہٹ دھرمی سے کفر کیا، اس نے کہا: اس نے اپنے علم کی موجودگی میں کفر کیا۔ ابن عطیہ[8](6) نے کہا: علم کے باقی رہتے ہوئے [ہٹ دھرمی سے] کفر بعید ہے، البتہ میرے نزدیک یہ جائز ہے اور اللہ کی طرف سے جسے وہ چاہے رسوا کر دینے کے ساتھ ناممکن نہیں۔

(1) نسخوں میں ہے: "نہیں ملے گا"، دونوں مقامات پر، اور (م) سے جو ثابت ہے وہی درست ہے۔ (2) (د) میں ہے: "ناممکن ہے"، اور (ظ) میں: "منع ہے"۔ (3) ان کی تفسیر 1/545 میں۔ (4) (م) میں: "وہ جو"۔ (5) نسخوں میں ہے: "گیارہویں"، اور (م) سے جو ثابت ہے وہی ہے، جو اس کی سابقہ بات کے مطابق ہے کہ "اس میں دس مسائل ہیں"۔ (6) المحرر الوجیز 1/126، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 35 | 445

His saying, the Exalted: "And We said, 'O Adam, dwell, you and your wife, in Paradise and eat therefrom in [ease and] abundance from wherever you will. But do not approach this tree, lest you be among the wrongdoers.'" (35)

In it are thirteen (1) issues:

First: His saying, the Exalted: "And We said, 'O Adam, dwell'": There is no disagreement that Allah the Exalted expelled Iblis upon his disbelief (2) and distanced him from Paradise. After his expulsion, He said to Adam: "Dwell" (3), meaning: stay permanently, and take it as a dwelling, which is a place of rest (sukun). The verb "sakan" (to dwell/rest) is used with its root meaning. "As-sakan" can also mean fire; a poet said:

"It has been straightened by fire (sakan) and oils." (4)

And "as-sakan": everything one rests or dwells in.

And "as-sikkeen" (knife) is well-known; it is named so because it stills (yusakkin) the movement of the slaughtered animal.

From it comes "al-miskeen" (the poor person), due to their lack of resources and movement.

And "sukkan" (rudder) of a ship is Arabic; because it keeps it from turbulent movement (5).

Second: In His saying, the Exalted: "Dwell" is a reminder of leaving, because "sukna" (residence/housing) does not imply ownership. For this reason, some gnostics said: residence is for a period and then it ends, so their entry into Paradise was an entry of residence, not an entry of permanent settlement (6).

I say: If this is the case, then it contains evidence for what the majority of scholars say: that whoever provides a person with a dwelling (maskan) does not make him own it by virtue of residence (sukna), and that he has the right to remove him from it when the period of residence has expired.

---

(1) In (D) and (Z): "twelve", and in (Zha): "twelve", and what is established is from (M), which corresponds to the number of following issues. (2) In (D): "due to his disbelief". (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/126. (4) Maqayis al-Lughah 3/88, and Mujmal al-Lughah

2/468. In Islah al-Mantiq p. 65, and Tahdhib al-Lughah 10/65, and Al-Lisan (S-K-N) with the narration: "aqamaha" instead of "qad quwimat". The poet is describing a spear shaft straightened by fire and oil. (5) Mujmal al-Lughah (S-K-N), and the ship's rudder means its tail by which it rests and is prevented from movement and turbulence. Taj al-'Arus (S-K-N). (6) In the copies: "thawab" (reward), and what is established is from (M). The author will mention the rulings of Sukna, 'Umra, and Ruqba, and the speech of the jurists regarding that; Abu Hayyan said in Al-Bahr 1/156: There is nothing in the verse that points to any of what was mentioned.

सूरह अल-बकरा: आयत ३५ | ४४५

अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने कहा, 'ऐ आदम! तुम और तुम्हारी पत्नी जन्नत में रहो और जहाँ से चाहो भरपूर खाओ, लेकिन इस वृक्ष के पास न जाना, वरना तुम अत्याचारियों में से हो जाओगे।'" (३५)

इसमें तेरह (१) विषय हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने कहा, 'ऐ आदम! तुम रहो'": इसमें कोई मतभेद नहीं है कि अल्लाह तआला ने इब्लीस को उसके कुफ्र (२) के कारण निकाल दिया और उसे जन्नत से दूर कर दिया। उसके निकाले जाने के बाद, उसने आदम से कहा: "रहो" (३), यानी: निवास जारी रखो, और इसे एक घर बना लो, जो शांति (सुकून) का स्थान है। 'सकना' का अर्थ है शांति पाना। 'सकन' का अर्थ आग भी है, एक कवि ने कहा है:

"इसे आग (सकन) और तेलों से सीधा किया गया है।" (४)

और 'अस्-सकन': हर वह चीज़ जिससे शांति मिले।

और 'अस्-सिक्कीन' (चाकू) प्रसिद्ध है; इसे इसलिए यह नाम दिया गया है क्योंकि यह ज़बह किए गए जानवर की हरकत को शांत कर देता है।

इसी से 'मिस्कीन' शब्द निकला है, उसके पास संसाधनों और गतिविधि की कमी के कारण।

और 'सुक्कान' (जहाज की पतवार) अरबी शब्द है; क्योंकि यह उसे अशांति से शांत रखता है (५)।

दूसरा: अल्लाह तआला के फरमान "रहो" में बाहर निकलने की चेतावनी है, क्योंकि 'सुक़्ना' (आवास) स्वामित्व (मिल्कियत) नहीं होता। इसीलिए कुछ ज्ञानियों (आरिफ़ीन) ने कहा है: आवास एक निश्चित समय के लिए होता है और फिर समाप्त हो जाता है, इसलिए उनका जन्नत में प्रवेश आवास के रूप में था, स्थायी निवास के रूप में नहीं (६)।

मैं कहता हूँ: यदि ऐसा है, तो इसमें विद्वानों के बहुमत की बात का प्रमाण है: कि जो कोई किसी व्यक्ति को अपने घर में रहने के लिए जगह देता है, वह उसे आवास (सुक़्ना) के माध्यम से उसका स्वामी नहीं बनाता है, और उसे अवधि समाप्त होने पर उसे वहां से निकालने का अधिकार है।

(१) (द) और (ज़) में: "बारह", और (ज़ह) में: "बारह", और जो स्थापित है वह (म) से है, जो आगामी विषयों की संख्या के अनुरूप है। (२) (द) में: "उसके कुफ़्र के कारण"। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१२६। (४) मक़ायिस अल-लुग़ह ३/८८, और मुजमल अल-लुग़ह २/४६८। इस्लाह अल-मन्तिक पृ. ६५ में, और तहज़ीब अल-लुग़ह १०/६५ में, और अल-लिसान (स-क-न) में रिवायत है: "अक़ामहा" के बजाय "क़द कुविमत"। कवि एक भाले के दस्ते का वर्णन कर रहा है जिसे आग और तेल से सीधा किया गया है। (५) मुजमल अल-लुग़ह (स-क-न), और जहाज़ का पतवार उसके पिछले हिस्से को कहते हैं जिससे वह ठहरता है और हरकत व अशांति से बचा रहता है। ताज अल-अरूस (स-क-न)। (६) प्रतियों में: "थवाब" (इनाम), और जो स्थापित है वह (म) से है। लेखक सुक़्ना, उमरा और रुक़बा के नियमों और उस बारे में फ़क़ीहों की बातों का ज़िक्र करेगा; अबू हय्यान ने अल-बहर १/१५६ में कहा: आयत में ऐसा कुछ भी नहीं है जो ज़िक्र की गई चीज़ों में से किसी की ओर इशारा करता हो।

سورہ البقرہ: آیت ۳۵ | ۴۴۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے کہا، 'اے آدم! تم اور تمہاری بیوی جنت میں رہو اور جہاں سے چاہو جی بھر کر کھاؤ، مگر اس درخت کے قریب نہ جانا، ورنہ تم ظالموں میں سے ہو جاؤ گے۔'" (۳۵)

اس میں تیرہ (۱) مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور ہم نے کہا، 'اے آدم! رہو'": اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اللہ تعالیٰ نے ابلیس کو اس کے کفر (۲) کے وقت نکال دیا اور اسے جنت سے دور کر دیا، اور اس کے نکالے جانے کے بعد آدم سے فرمایا: "رہو" (۳)، یعنی: قیام کو لازم پکڑو، اور اسے مسکن بنا لو، اور یہ سکون کی جگہ ہے، اور وہ اس کی طرف سکون پاتا ہے، اور 'سکن' کے معنی آگ بھی ہیں، شاعر نے کہا:

"اسے آگ (سکن) اور تیلوں سے سیدھا کیا گیا ہے۔" (۴)

اور 'السکن': ہر وہ چیز جس سے سکون حاصل کیا جائے۔

اور 'السکین' (چھری) معروف ہے؛ اسے یہ نام اس لیے دیا گیا کیونکہ وہ ذبح شدہ جانور کی حرکت کو ساکن (ختم) کر دیتی ہے۔

اسی سے 'مسکین' ہے، اس کی تصرف اور حرکت میں کمی کی وجہ سے۔

اور جہاز کا 'سکان' (پتوار) عربی ہے؛ کیونکہ وہ اسے اضطراب سے سکون دیتا ہے (۵)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کے فرمان "رہو" میں خروج (نکلنے) پر تنبیہ ہے، کیونکہ 'سکنی' (رہائش) ملکیت نہیں ہوتی، اسی لیے بعض عارفین نے کہا ہے: سکنی ایک مدت تک ہوتی ہے پھر ختم ہو جاتی ہے، چنانچہ ان کا جنت میں داخلہ سکنی کا داخلہ تھا نہ کہ مستقل قیام کا داخلہ (۶)۔

میں کہتا ہوں: اور جب یہ بات ہے، تو اس میں اس بات کی دلیل ہے جو جمہور علماء کہتے ہیں: کہ جس نے کسی شخص کو اپنا مکان رہنے کے لیے دیا تو وہ سکنی کی وجہ سے اس کا مالک نہیں بن جاتا، اور اسے حق حاصل ہے کہ جب مدت رہائش ختم ہو جائے تو اسے وہاں سے نکال دے۔

---

(۱) (د) اور (ز) میں: "بارہ"، اور (ظ) میں: "بارہ"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو آنے والے مسائل کی تعداد کے مطابق ہے۔ (۲) (د) میں: "اس کے کفر کی وجہ سے"۔ (۳) المحرر الوجیز ۱۲۶/۱۔ (۴) مقاییس اللغہ ۸۸/۳، اور مجمل اللغہ ۴۶۸/۲۔ اور اصلاح المنطق ص ۶۵، اور تہذیب اللغہ ۱۰/۶۵، اور اللسان (سکن) میں روایت ہے: "اقامها" بجائے "قد قومت"۔ اور شاعر نیزے کی لکڑی کو بیان کر رہا ہے جسے آگ اور تیل سے درست کیا گیا ہے۔ (۵) مجمل اللغہ (سکن)، اور جہاز کا سکان یعنی اس کی دم جس سے وہ ٹھہرتا ہے، اور اس کے ذریعے حرکت اور اضطراب سے روکا جاتا ہے۔ تاج العروس (سکن)۔ (۶) نسخوں میں ہے: "ثواب" اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ اور مصنف عنقریب سکنی، عمریٰ اور رقبی کے احکام اور اس بارے میں فقہاء کی کلام ذکر کریں گے؛ ابو حیان نے البحر ۱۵۶/۱ میں کہا: آیت میں ایسی کوئی چیز نہیں جو ذکر کردہ امور میں سے کسی پر دلالت کرے۔

Al-Sha'bi used to say: If a man says: "My house is your residence (sukna) until you die," then it is his during his life and after his death [meaning it remains the owner's property]. But if he says: "Occupy this house of mine until you die," then it returns to its owner when he dies (1).

"Umra" (life-tenancy) is similar to "Sukna," except that the disagreement regarding "Umra" is stronger than that regarding "Sukna." Discussion on "Umra" will come in [the commentary of Surah] Hud, if Allah wills (2).

Al-Harbi (3) said: I heard Ibn al-A'rabi say: The Arabs did not disagree that these things remain the property of their owners, while their benefits are for the one to whom they were granted: al-Umra, al-Ruqba, al-Ifqar, al-Ikhbal, al-Minhah, al-'Ariyyah, al-Sukna, and al-Idraq.

This is the argument of Malik and his companions that nothing of gifts is owned except for the benefits, not the physical essence (al-riqab). This is also the view of Al-Layth ibn Sa'd, Al-Qasim ibn Muhammad, and Yazid ibn Qusait (4).

"Umra" is when you let a man live in a house of yours for the duration of your life or his life (5). Similar to it is "Ruqba": it is when he says: "If you die before me, it returns to me, and if I die before you, it is yours." It is derived from "muraqabah" (watching/waiting), and "muraqabah" is that each of them watches for the death of his companion. Therefore, they disagreed about its permissibility and prohibition: Abu Yusuf and Al-Shafi'i permitted it, considering it like a bequest (wasiyyah) in their view. Malik and the Kufans prohibited it because each of them aims for a compensation he does not know if he will receive, and each of them wishes for the death of his companion.

In this chapter, there are also two hadiths regarding permissibility and prohibition mentioned by Ibn Majah in his "Sunan":

First: Narrated by Jabir bin Abdullah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The 'Umra' is permissible for the one..."

---

(1) Al-Tamhid 7/119, and Al-Istidhkar 22/323. (2) Regarding the verse: {He brought you forth from the earth and settled you therein} [Verse: 61]. (3) Ibrahim ibn Ishaq, Abu Ishaq Al-Baghdadi, author of Gharib Al-Hadith and other works, died in (285 AH). Al-Siyar 13/371. (4) Al-Mufhim 4/592-593, and Yazid ibn Qusait: He is Abu Abdullah al-

Laythi, al-Madani, al-A'raj, the jurist, died in (122 AH). Al-Siyar 5/266. (5) In (Z) and (M) manuscripts: "huwa" (it is).

अल-शा'बी कहते थे: "यदि कोई व्यक्ति कहता है: 'मेरा घर तुम्हारे रहने के लिए (सुकना) है जब तक तुम मर नहीं जाते', तो वह उसके जीवन और उसकी मृत्यु के दौरान उसी का रहता है। और यदि वह कहता है: 'जब तक तुम मर नहीं जाते, मेरे इस घर में रहो', तो वह मरने पर उसके मालिक के पास वापस आ जाता है" (1)।

सुकना की तरह ही 'उमरा' (जीवन-पर्यत उपहार) है, सिवाय इसके कि उमरा के संबंध में मतभेद सुकना के मुकाबले अधिक प्रबल है। इंशाल्लाह, 'हूद' में उमरा पर चर्चा की जाएगी (2)।

अल-हरबी (3) ने कहा: मैंने इब्न अल-अराबी को यह कहते हुए सुना: "अरबों में इस बात पर कोई मतभेद नहीं था कि ये चीजें उनके स्वामियों के स्वामित्व में रहती हैं, जबकि उनके लाभ उस व्यक्ति के लिए होते हैं जिसे वे दिए गए हों: उमरा, रुकबा, इफ़कार, इखबाल, मिन्हा, अरिया, सुकना और इदराक।"

यह मलिक और उनके साथियों का तर्क है कि उपहारों में से लाभ के अलावा किसी भी चीज़ पर स्वामित्व नहीं होता, मूल संपत्ति (रिकाब) पर नहीं। यही राय अल-लैथ बिन साद, अल-कासिम बिन मुहम्मद और यजीद बिन कुसैत (4) की भी है।

'उमरा' का अर्थ है किसी व्यक्ति को अपने घर में अपने जीवन भर या उसके जीवन भर रहने देना (5)। इसी तरह 'रुकबा' है: और वह यह कहना है कि: "यदि तुम मुझसे पहले मर गए, तो यह मेरे पास वापस आ जाएगा, और यदि मैं तुमसे पहले मर गया, तो यह तुम्हारा है।" यह 'मुराक़बा' (प्रतीक्षा करने) से है, और मुराक़बा यह है कि उनमें से प्रत्येक अपने साथी की मृत्यु की प्रतीक्षा करता है। इसलिए, उन्होंने इसकी अनुमति और निषेध पर मतभेद किया: अबू यूसुफ और अल-शाफी ने इसकी अनुमति दी, क्योंकि उनके अनुसार यह एक वसीयत की तरह है, और मलिक और कूफ़ावासियों ने इसे मना किया, क्योंकि उनमें से प्रत्येक एक ऐसे मुआवजे का इरादा रखता है जिसके बारे में उसे पता नहीं कि वह उसे मिलेगा या नहीं, और उनमें से प्रत्येक अपने साथी की मृत्यु की कामना करता है।

इस विषय में अनुमति और निषेध के संबंध में दो हदीसें भी हैं जिन्हें इब्न माजाह ने अपनी "सुनन" में उल्लेख किया है:

पहला: जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "उमरा उस व्यक्ति के लिए जायज़ है जिसे..."

---

(1) अल-तमहीद 7/119, और अल-इस्तिज़कार 22/323। (2) अल्लाह के इस कथन पर: {उसी ने तुम्हें धरती से पैदा किया और उसमें तुम्हें बसाया} [आयत: 61]। (3) इब्राहिम बिन इसहाक, अबू इसहाक अल-बगदादी, 'गरीब अल-हदीस' आदि के लेखक, मृत्यु (285 हिजरी)। अल-सियार 13/371। (4) अल-मुफ्हिम 4/592-593, और यजीद बिन कुसैत: वह अबू अब्दुल्ला अल-लैथी, मदनी, अल-अ'रज, फकीह हैं, मृत्यु (122 हिजरी)। अल-सियार 5/266। (5) (ज़) और (म) प्रतियों में: "हुवा" (यह है) है।

اور شعبی کہا کرتے تھے: جب کوئی آدمی کہے: "میرا گھر تمہارے لیے سکنیٰ (رہائش) ہے جب تک تم مر نہ جاؤ"، تو وہ اس کی زندگی اور موت کے دوران اسی کا ہے [یعنی مالک کی ملکیت رہتی ہے]۔ اور جب وہ کہے: "میرے اس گھر میں رہو جب تک تم مر نہ جاؤ"، تو وہ مرنے پر اس کے مالک کی طرف لوٹ آتا ہے (1)۔

اور سکنیٰ کی طرح ہی "عمریٰ" (تا حیات ہبہ) ہے، سوائے اس کے کہ عمریٰ کے بارے میں اختلاف سکنیٰ کے مقابلے میں زیادہ قوی ہے۔ اور عنقریب "ہود" میں عمریٰ پر گفتگو آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ (2)۔

الحربی (3) نے کہا: میں نے ابن الاعرابی کو کہتے سنا: "عربوں کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں تھا کہ یہ چیزیں اپنے مالکوں کی ملکیت رہتی ہیں، جبکہ ان کے فوائد اس کے لیے ہوتے ہیں جس کے لیے وہ بنائے گئے ہوں: العمریٰ، الرقبٰی، والافقار، والاخبال، والمنحة، والعرية، والسکنیٰ، والاطراق۔"

اور یہ مالک اور ان کے اصحاب کی دلیل ہے کہ عطیات میں سے منافع کے سوا کسی چیز کی ملکیت نہیں ہوتی، اصل (رقاب) کی نہیں، اور یہی قول لیث بن سعد، قاسم بن محمد اور یزید بن قسیط (4) کا ہے۔

اور "عمریٰ" یہ ہے (5) کہ آپ کسی آدمی کو اپنے کسی گھر میں اپنی زندگی یا اس کی زندگی کی مدت تک کے لیے رہائش دیں۔ اور اسی کی طرح "رقبٰی" ہے: وہ یہ کہ وہ کہے: "اگر تم مجھ سے پہلے مر گئے تو یہ میری طرف لوٹ آئے گا، اور اگر میں تم سے پہلے مر گیا تو یہ تمہارا ہے"۔

اور یہ "مراقبہ" سے ہے، اور مراقبہ یہ ہے کہ ان میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کی موت کا انتظار کرتا ہے، اسی لیے انہوں نے اس کے جواز اور ممانعت میں اختلاف کیا ہے: چنانچہ ابو یوسف اور شافعی نے اسے جائز قرار دیا، گویا یہ ان کے نزدیک ایک وصیت ہے، اور مالک اور کوفیوں نے اسے منع کیا، کیونکہ ان میں سے ہر ایک ایسے عوض کا ارادہ رکھتا ہے جس کے بارے میں اسے علم نہیں کہ وہ اسے حاصل ہو گا یا نہیں، اور ان میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کی موت کی تمنا کرتا ہے۔

اور اس باب میں جواز اور ممانعت کے بارے میں دو حدیثیں بھی ہیں جنہیں ابن ماجہ نے اپنی "سنن" میں ذکر کیا ہے:

پہلی: جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "عمریٰ اس کے لیے جائز ہے جسے..."

---

(1) التمہید 7/119، اور الاستذکار 22/323۔ (2) اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے وقت: ﴿هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا﴾ [آیت: 61]۔ (3) ابراہیم بن اسحاق، ابو اسحاق البغدادی، غریب الحدیث وغیرہ کے مصنف، وفات سال (285ھ)۔ السیر 13/371۔ (4) المفہم 4/592-593، اور یزید بن قسیط: وہ ابو عبد اللہ اللیثی، المدنی، الاعرج، فقیہ ہیں، وفات سال (122ھ)۔ السیر 5/266۔ (5) (ظ) اور (م) کے نسخوں میں: "ہو" ہے۔

447 Surah Al-Baqarah: Verse 35

"...to whom it was granted (as 'Umra), and Ar-Ruqba is permissible for the one to whom it was granted (as Ruqba)."(1) In this Hadith, 'Umra and Ruqba are equated in ruling.

Second: It was narrated by Ibn Umar, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There is no Ruqba; whoever is granted something as Ruqba, it belongs to him during his life and after his death."(2) He said: Ruqba is when one says to another: "For whoever of us dies first."(3)

His saying: "There is no Ruqba" is a prohibition(4) indicating prevention, and his saying: "Whoever(5) is granted something as Ruqba, it belongs to him" indicates permissibility. They were also recorded by An-Nasa'i(6), and it was mentioned from Ibn Abbas that he said: 'Umra and Ruqba are the same.(7)

Ibn al-Mundhir said: It is established that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "'Umra is permissible for the one to whom it was granted, and Ruqba is permissible for the one to whom it was granted." Ibn al-Mundhir authenticated the Hadith, and it is an argument for those who say that 'Umra and Ruqba are equal. It was narrated from Ali(8), and this was the opinion of Ath-Thawri and Ahmad, that it never reverts to the first owner. This was also said by Ishaq. Tawus said: Whoever is granted something as Ruqba, it follows the path(9) of inheritance.(10)

Al-Ifqar: It is derived from the vertebrae (fiqar) of the back. "I made my she-camel 'faqar' for you" means: I lent you its back for riding. "The game has made 'ifqar' for you" means: if it enabled you to reach its vertebrae so you could shoot it. Similar to it is 'Al-Ikhbal'. It is said: "I made 'akhbal' for so-and-so" when you lend him a she-camel to ride or a horse to go to war on,(11) Zuhayr said:

(1) Sunan Ibn Majah (2383). (2) In (Z): and his death. (3) Sunan Ibn Majah (2382), Al-Mujtaba 6/273, and Al-Sunan al-Kubra (6528). (4) In (Z): negation. (5) In (M): from. (6) In Al-Mujtaba 6/273 and 274, and Al-Kubra (6528) and (6535). (7) Al-Mujtaba 6/270, and Al-Kubra (6506). (8) Narrated by Ibn Abi Shaybah 144/7. (9) In (Z): a path to. (10) Narrated by An-Nasa'i in Al-Mujtaba 6/270, and in Al-Kubra (6509), but it is via Tawus from the Prophet (peace be upon him) as Mursal, and in it: "by path". (11) In (D): on it.

पृष्ठ 447 सूरा अल-बकरा: आयत 35

"... जिसे वह (उमरा के रूप में) दी गई थी, और रुकबा उसके लिए जायज़ है जिसे वह (रुकबा के रूप में) दी गई थी।" (1) तो इस हदीस में हुक्म (फैसले) में उमरा और रुकबा के बीच समानता है।

दूसरा: इसे इब्न उमर ने रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "कोई रुकबा नहीं है; जिसे रुकबा के रूप में कुछ दिया गया, वह उसके जीवन और उसकी मृत्यु के बाद भी उसी का है।" (2) उन्होंने कहा: रुकबा यह है कि एक व्यक्ति दूसरे से कहे: "हममें से जिसकी भी पहले मृत्यु हो (चीज़ दूसरे की हो जाएगी)।" (3)

उनका कहना: "कोई रुकबा नहीं है" एक निषेध (4) है जो मनाही को दर्शाता है, और उनका कहना: "जिसे (5) रुकबा के रूप में कुछ दिया गया, वह उसी का है" जायज़ होने को दर्शाता है। इन्हें अन-नसाई (6) ने भी रिवायत किया है, और इब्न अब्बास से उल्लेख किया गया है कि उन्होंने कहा: उमरा और रुकबा बराबर हैं। (7)

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: यह साबित हो चुका है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "उमरा उसके लिए जायज़ है जिसे वह दी गई है, और रुकबा उसके लिए जायज़ है जिसे वह दी गई है।" इब्न अल-मुन्ज़िर ने हदीस की पुष्टि की है, और यह उन लोगों के लिए एक प्रमाण है जो कहते हैं कि उमरा और रुकबा समान हैं। यह अली (8) से रिवायत है, और यही राय अल-थौरी और अहमद की थी, कि यह कभी भी पहले मालिक के पास वापस नहीं आती है। इशाक ने भी यही कहा था। ताऊस ने कहा: जिसे रुकबा के रूप में कुछ दिया गया, वह विरासत (10) के मार्ग (9) पर है।

अल-इफ़क़ार: यह 'फ़िक़ार' (पीठ के कशेरुक) से बना है। "मैंने अपनी ऊंटनी तुम्हारे लिए 'इफ़क़ार' कर दी": यानी मैंने तुम्हें इसकी पीठ सवारी के लिए उधार दे दी। "शिकार ने तुम्हारे लिए 'इफ़क़ार' किया": यदि उसने तुम्हें अपनी पीठ (कशेरुक) तक पहुँचने दिया ताकि तुम उसे मार सको। इसके समान 'अल-इख़बाल' है। कहा जाता है: "मैंने अमुक को 'अख़बाल' दिया": जब तुम उसे सवारी के लिए ऊंटनी या युद्ध के लिए घोड़ा उधार देते हो, (11) जुहैर ने कहा:

(1) सुनन इब्न माजाह (2383)। (2) (ज़) में: और उसकी मृत्यु। (3) सुनन इब्न माजाह (2382), अल-मुजतबा 6/273, और अल-सुनन अल-कुबरा (6528)। (4) (ज़) में: निषेध (नफ़ी)। (5) (म) में: से। (6) अल-मुजतबा 6/273 और 274 में, और अल-कुबरा (6528) और (6535) में। (7) अल-मुजतबा 6/270, और अल-कुबरा (6506)। (8) इसे इब्न अबी शयबा 7/144 ने निकाला है। (9) (ज़) में: का

रास्ता। (10) इसे अन-नसाई ने अल-मुजतबा 6/270 में और अल-कुबरा (6509) में निकाला है, सिवाय इसके कि यह ताऊस के माध्यम से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से 'मुरसल' के रूप में है, और इसमें है: "रास्ते के साथ"। (11) (द) में: उस पर।

صفحہ ٤٤٧ سورۃ البقرہ: آیت ٣٥

"...جسے وہ (عُمریٰ کے طور پر) دی گئی، اور رُقبٰی اس کے لیے جائز ہے جسے وہ (رُقبٰی کے طور پر) دی گئی۔"(١) پس اس حدیث میں حکم میں عُمریٰ اور رُقبٰی کے درمیان برابری ہے۔

دوسرا: اسے ابن عمر نے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی رُقبٰی نہیں ہے؛ جسے رُقبٰی کے طور پر کچھ دیا گیا، وہ اس کی زندگی اور اس کی موت کے بعد اسی کا ہے۔"(٢) انہوں نے کہا: رُقبٰی یہ ہے کہ ایک دوسرے سے کہے: "ہم میں سے جس کی پہلے موت ہو۔"(٣)

ان کا قول: "کوئی رُقبٰی نہیں ہے" نہی(٤) ہے جو ممانعت پر دلالت کرتا ہے، اور ان کا قول: "جسے(٥) رُقبٰی کے طور پر کچھ دیا گیا، وہ اسی کا ہے" جواز پر دلالت کرتا ہے، اور انہیں نسائی(٦) نے بھی روایت کیا ہے، اور ابن عباس سے ذکر کیا گیا ہے کہ انہوں نے کہا: عُمریٰ اور رُقبٰی برابر ہیں۔(٧)

ابن المنذر نے کہا: یہ ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "عُمریٰ اس کے لیے جائز ہے جسے وہ دی گئی، اور رُقبٰی اس کے لیے جائز ہے جسے وہ دی گئی۔" پس ابن المنذر نے حدیث کی تصحیح کی ہے، اور یہ ان لوگوں کے لیے دلیل ہے جو کہتے ہیں کہ عُمریٰ اور رُقبٰی برابر ہیں، اور یہ علی(٨) سے مروی ہے، اور یہی بات ثوری اور احمد نے کہی ہے کہ یہ کبھی بھی پہلے مالک کی طرف واپس نہیں آتی، اور یہی بات اسحاق نے کہی۔ طاؤس نے کہا: جسے رُقبٰی کے طور پر کچھ دیا گیا، وہ وراثت(١٠) کی راہ(٩) پر ہے۔

اور الإفقار: یہ ریڑھ کی ہڈی کے مہروں (فقار) سے لیا گیا ہے، میں نے اپنی اونٹنی تمہارے لیے 'إفقار' کر دی: یعنی میں نے تمہیں اس کی پشت سواری کے لیے ادھار دے دی۔ اور شکار نے تمہیں 'إفقار' کر دیا: اگر اس نے تمہیں اپنے مہروں تک رسائی دے دی یہاں تک کہ تم اسے مار سکو، اور اسی طرح الإخبال ہے، کہا جاتا ہے: میں نے فلاں کو 'إخبال' دیا: جب تم اسے سواری کے لیے اونٹنی یا جہاد کے لیے گھوڑا ادھار دیتے ہو،(١١) زہیر نے کہا:

(١) سنن ابن ماجہ (٢٣٨٣)۔ (٢) (ظ) میں: اور اس کی موت۔ (٣) سنن ابن ماجہ (٢٣٨٢)، والمجتبی ٦/٢٧٣، والسنن الکبری (٦٥٢٨)۔ (٤) (ظ) میں: نفی۔ (٥) (م) میں: سے۔ (٦) المجتبی ٦/٢٧٣ و ٢٧٤ میں، اور الکبری (٦٥٢٨) و (٦٥٣٥) میں۔ (٧) المجتبی ٦/٢٧٠، اور الکبری (٦٥٠٦) میں۔ (٨) اسے ابن ابی شیبہ ١٤٤/٧ نے روایت کیا ہے۔ (٩) (ظ) میں: کی طرف راستہ۔ (١٠) اسے نسائی نے المجتبی ٦/٢٧٠ میں، اور الکبری (٦٥٠٩) میں روایت کیا ہے سوائے اس کے کہ یہ طاؤس کے طریق سے نبی ﷺ سے مرسل ہے، اور اس میں ہے: "راستے کے ساتھ"۔ (١١) (د) میں: اس پر۔

Surah Al-Baqarah: Verse 35 448

“There, if they are asked for the use of camels, they grant it, if they are asked for money, they give it, and if they gamble, they go high [in stakes]” (1).

“Al-Minha”: a gift. “Al-Minha” [specifically] means the gift of milk, and “Al-Maniha” is the she-camel or the ewe given by a man to another to milk it and then return it. The Messenger of Allah (peace be upon him) said: “The borrowed item must be returned, the gift (minha) must be given back, the debt must be settled, and the guarantor is liable (for payment).” Narrated by Abu Umamah, reported by At-Tirmidhi, Ad-Daraqutni, and others (2), and it is authentic.

“Al-Ittraq”: lending the stallion. “Someone requested the stallion from someone else” means he asked for it to mate with his camels, and so he lent it to him. It is said: “Lend me your stallion,” meaning lend it to me to mate with my camels. “The stallion mated with the she-camel” (taraqa) means he mounted her. “Taruqat al-fahl” refers to the female that has reached the age to be mated by the stallion.

Third: His Almighty's saying: {You and your wife} [2:35]. “You” (Anta) is an emphasis for the hidden pronoun within the verb [dwell]. Similar to {Go, you and your Lord} [Al-Ma'idah: 24]. It is not grammatically permissible to say “Uskun wa zawjuka” (dwell and your wife) or “Idhhab wa rabbuka” (go and your Lord) [without the emphatic ‘anta’], except in poetic necessity, as he said:

“I said when she approached and the bright ones swayed like wild cows traversing the sand” (3).

Here, “Zuhur” (the bright ones) is conjoined to the hidden pronoun in “aqbalat” (she approached) without emphasizing that hidden pronoun. Outside the Quran, it is permissible though far-fetched to say: “Qum wa Zayd” (Stand up and Zayd).

Fourth: His Almighty's saying: {And your wife}. The language of the Quran uses “Zawj” without the feminine ‘h’ (ta marbuta), as mentioned previously (4). However, “Zawja” appeared in “Sahih Muslim” (5): “Abdullah ibn Maslama ibn Qa'nab narrated to us, who said: Hammad ibn Salama narrated to us, from Thabit al-Bunani, from Anas, that the Prophet (peace be upon him) was with one...”

(1) His Diwan, p. 112 with the commentary of Tha'lab, and p. 42 with the commentary of Al-A'lam al-Shantamari. The meaning of “if they gamble, they go high” is that when they gamble, they take fat portions of meat and gamble over them, and they only

slaughter expensive ones, as stated by Al-A'lam. (2) Sunan At-Tirmidhi (2120), Sunan Ad-Daraqutni 3/40-41, and it is in Al-Musnad (22294). (3) The verse is by Umar ibn Abi Rabi'ah, in the supplement to his Diwan, p. 498. It is one of Sibawayh's linguistic proofs, 2/379. Al-A'lam al-Shantamari said in his commentary: “Az-Zuhr” is the plural of “Zahra”, which refers to bright white women. “Tahada” means to walk slowly and calmly. “An-Ni'aj” refers to wild cows. “Al-Mala” refers to the wide desert. “Ta'assafna” means they wandered without a guide; when walking in the sand, their movement is calmer due to the difficulty. (4) Pp. 361-362. (5) No. (2174), and it is in Musnad Ahmad (14042).

सूरह अल-बक़रह: आयत 35 448

“वहां, अगर उनसे ऊंटों के इस्तेमाल के लिए कहा जाता है, तो वे उसे दे देते हैं, अगर उनसे पैसा माँगा जाता है, तो वे उसे देते हैं, और अगर वे जुआ खेलते हैं, तो वे ऊंचे दांव लगाते हैं” (1)।

“अल-मिन्हा”: उपहार। “अल-मिन्हा” का अर्थ है दूध का उपहार, और “अल-मनीहा” वह ऊंटनी या भेड़ है जो एक व्यक्ति दूसरे को दूध निकालने के लिए देता है और फिर वापस ले लेता है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: “उधार ली गई वस्तु लौटाई जानी चाहिए, उपहार (मिन्हा) वापस दिया जाना चाहिए, ऋण चुकाया जाना चाहिए, और ज़मानत देने वाला ज़िम्मेदार होता है।” अबू उमामा द्वारा वर्णित, अत-तिर्मिज़ी, अद-दाराकुत्नी और अन्य (2) द्वारा रिपोर्ट किया गया, और यह सहीह है।

“अल-इतराक़”: सांड (नर ऊंट) को उधार देना। “किसी ने दूसरे से उसके सांड की मांग की” का अर्थ है कि उसने अपने ऊंटों के साथ प्रजनन के लिए इसकी मांग की, और उसने उसे वह उधार दे दिया। कहा जाता है: “मुझे अपना सांड उधार दो,” यानी अपने ऊंटों के साथ प्रजनन के लिए मुझे उधार दो। “सांड ने ऊंटनी के साथ प्रजनन किया” (तरक़ा) का अर्थ है कि वह उस पर चढ़ा। “तरूकतुल फ़हल” उस मादा को संदर्भित करता है जो सांड द्वारा प्रजनन किए जाने की उम्र तक पहुँच गई हो।

तीसरा: महामहिम का कथन: {आप और आपकी पत्नी} [2:35]। “आप” (अंता) क्रिया [निवास] के भीतर छिपे हुए सर्वनाम के लिए एक बल (ताकीद) है। {जाओ, आप और आपके रब} [अल-माएदा: 24] के समान। व्याकरण की दृष्टि से “उस्कुन व ज़ौजुक” (निवास करें और आपकी पत्नी) या “इज़हब व रब्बुक” (जाओ और तुम्हारे रब) कहना जायज नहीं है [बिना ताकीदी ‘अंता’ के], सिवाय काव्य आवश्यकता के, जैसा कि उन्होंने कहा:

“मैंने कहा जब वह पास आई और चमकीली सखियाँ रेत को पार करने वाली जंगली गायों की तरह लहराती हुई चलीं” (3)।

यहाँ, “ज़ुहुर” (चमकीली सखियाँ) “अक़बलत” (वह पास आई) में छिपे हुए सर्वनाम के साथ संयोजित है, बिना उस छिपे हुए सर्वनाम पर बल दिए। कुरान के बाहर, यह कहना जायज है हालांकि दूर की बात है: “क़ुम व ज़ैद” (खड़े हो जाओ और ज़ैद)।

चौथा: महामहिम का कथन: {और आपकी पत्नी}। कुरान की भाषा में "ज़ौज" का उपयोग बिना स्त्रीलिंग 'ह' (ता मरबूता) के किया गया है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (4)। हालांकि, "ज़ौजा" "सहीह मुस्लिम" (5) में आया है: "अब्दुल्लाह बिन मस्लमा बिन क़अ़नब ने हमें बताया, उन्होंने कहा: हम्माद बिन सलमा ने हमें साबिद अल-बुनानी से, अनस से रिवायत की कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एक साथ थे..."

(1) उनका दीवान, पृ. 112 सअ़लब की व्याख्या के साथ, और पृ. 42 अल-आलम अल-शंतमरी की व्याख्या के साथ। "अगर वे जुआ खेलते हैं, तो वे ऊंचे दांव लगाते हैं" का अर्थ है कि जब वे जुआ खेलते हैं, तो वे मांस के मोटे हिस्से लेते हैं और उन पर जुआ खेलते हैं, और वे केवल महंगे ही ज़बह करते हैं, जैसा कि अल-आलम ने कहा है। (2) सुनन अत-तिर्मिज़ी (2120), सुनन अद-दाराकुत्नी 3/40-41, और यह अल-मुसनद (22294) में है। (3) यह शेर उमर बिन अबी रबीअ़ह का है, उनके दीवान के परिशिष्ट पृ. 498 में। यह सीबवैह के भाषाई प्रमाणों में से एक है, 2/379। अल-आलम अल-शंतमरी ने अपनी व्याख्या में कहा: "अज़-ज़ुहर" ज़हरा का बहुवचन है, जो चमकदार गोरी महिलाओं को संदर्भित करता है। "तहादा" का अर्थ है धीरे-धीरे और शांति से चलना। "अन-निआज" जंगली गायों को संदर्भित करता है। "अल-मला" विस्तृत रेगिस्तान को संदर्भित करता है। "तअसफ़ना" का अर्थ है कि वे बिना किसी मार्गदर्शक के चलीं; रेत में चलते समय कठिनाई के कारण उनकी चाल अधिक शांत होती है। (4) पृ. 361-362। (5) नंबर (2174), और यह मुसनद अहमद (14042) में है।

سورہ البقرہ: آیت 35 448

وہاں اگر ان سے اونٹوں کا استعمال مانگا جائے تو وہ دے دیتے ہیں، اگر ان سے مال مانگا جائے تو وہ دیتے ہیں اور اگر وہ جوا کھیلیں تو وہ مہنگے داؤ لگاتے ہیں (1)۔

اور المنحہ: عطیہ، اور المِنْحَة: دودھ کا تحفہ، اور المَنِيحة: وہ اونٹنی یا بکری جسے آدمی کسی دوسرے کو دیتا ہے تاکہ وہ اس کا دودھ پیے اور پھر اسے واپس کر دے، رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "عاریت (ادھار لی ہوئی چیز) ادا کی جائے گی، اور تحفہ (منحہ) واپس کیا جائے گا، اور قرض ادا کیا جائے گا، اور ضامن تاوان بھرنے والا ہے"۔ اسے ابوامامہ نے روایت کیا، اور اسے ترمذی، دارقطنی اور دوسروں نے بیان کیا (2)، اور یہ صحیح ہے۔

اور الإطراق: جفتی کے لیے نر اونٹ ادھار دینا، فلاں نے فلاں سے اس کا نر اونٹ مانگا: یعنی جب اس نے اپنے اونٹوں کے لیے اس سے جفتی کا مطالبہ کیا، تو اس نے اسے دے دیا، اور کہا جاتا ہے: "أطرِقني فَحْلَكَ" یعنی جفتی کے لیے اپنا نر اونٹ مجھے ادھار دو، اور نر اونٹ نے اونٹنی سے جفتی کی (طرق)، یعنی وہ اس پر چڑھا، اور "طروقة الفحل" سے مراد وہ مادہ ہے جو جفتی کے قابل ہو چکی ہو۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَنتَ وَزَوْجُكَ﴾ [تم اور تمہاری بیوی]، یہاں "أنت" فعل میں چھپی ہوئی ضمیر کی تاکید ہے، اور اسی طرح ﴿فَاذْهَبْ أَنتَ وَرَبُّكَ﴾ [المائدہ: 24] میں ہے۔ اور یہ کہنا جائز نہیں ہے: "اسکن وزوجک"، اور نہ ہی "اذہب وربک"، سوائے شعری ضرورت کے، جیسا کہ شاعر نے کہا:

میں نے کہا جب وہ آئی اور روشن چہرے والی سکھیاں ناز و ادا سے چل رہی تھیں جیسے صحرا کی نیل گائیں ریت میں راستہ تلاش کرتے ہوئے چلیں (3)۔

تو "زُهر" کا عطف "أقبلت" کی پوشیدہ ضمیر پر ہے اور اس ضمیر کی تاکید نہیں کی گئی، اور قرآن کے علاوہ دور کے احتمال کے طور پر جائز ہے: "قم وزید"۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَزَوْجُكَ﴾، قرآن کی لغت "زَوْجٌ" بغیر 'ہ' (تائے مربوطہ) کے ہے، اور اس پر پہلے بات گزر چکی ہے (4)۔ اور "صحیح مسلم" (5) میں "زوجہ" کا لفظ آیا ہے:

ہمیں عبداللہ بن مسلمہ بن قعنب نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں حماد بن سلمہ نے ثابت البنانی سے، انہوں نے حضرت انس سے روایت کی کہ نبی کریم ﷺ اپنی ایک (اہلیہ) کے ساتھ تھے---

(1) ان کا دیوان، صفحہ 112 (ثعلب کی شرح کے ساتھ)، اور صفحہ 42 (اعلم الشنتمری کی شرح کے ساتھ)۔ ان کے قول "وإن ييسروا يغلوا" کا مطلب یہ ہے کہ جب وہ جوا کھیلتے تھے تو موٹے تازے ذبیحوں پر داؤ لگاتے تھے اور صرف مہنگے جانور ہی ذبح کرتے تھے، یہ بات اعلم نے کہی۔ (2) سنن ترمذی (2120)، اور سنن دارقطنی 3/ 40 - 41، اور یہ مسند احمد (22294) میں ہے۔ (3) یہ شعر عمر بن ابی ربیعہ کا ہے، اور یہ ان کے دیوان کے ضمیمہ صفحہ 498 میں ہے، اور یہ سیبویہ کے شواہد (2/379) میں سے ہے۔ اعلم الشنتمری نے اپنی شرح میں کہا: "الزُّهْر" زہراء کی جمع ہے اور یہ چمکدار سفید عورت کو کہتے ہیں، اور "تہادی" سے مراد آہستہ اور پرسکون چال چلنا ہے، "النعاج" سے مراد جنگلی گائیں ہیں، "الملا" کشادہ بیابان کو کہتے ہیں، اور "تعسفن" کا مطلب ہے کہ وہ بغیر کسی رہنمائی کے چلیں، اور جب وہ ریت میں چلتی ہیں تو ان کی چال زیادہ پرسکون ہوتی ہے کیونکہ وہاں چلنا دشوار ہوتا ہے۔ (4) صفحہ 361 - 362۔ (5) نمبر (2174)، اور یہ مسند احمد میں (14042) پر ہے۔

449 Surah Al-Baqarah: Verse 35

...his wives. A man passed by him, so he called him and the man came. He said: "O so-and-so, this is my wife, so-and-so." The man said: "O Messenger of Allah, if I were to suspect anyone, I would not suspect you!" The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, Satan circulates in the human being like the circulation of blood."

And Adam's (peace be upon him) wife is Eve (peace be upon her), and he was the first to name her so when she was created from his rib without Adam (peace be upon him) feeling it (1). If he had felt pain from it, no man would have felt affection for his wife. When he woke up, he was asked: "Who is this?" He said: "A woman." It was asked: "What is her name?" He said: "Eve (Hawwa)." It was asked: "Why was she named a woman (Imra'ah)?" He said: "Because she was taken from man (Mar')." It was asked: "And why was she named Eve (Hawwa)?" He said: "Because she was created from a living thing (Hayy)." It is narrated that the angels asked him about that to test his knowledge, and that they said to him: "Do you love her, O Adam?" He said: "Yes." They said to Eve: "Do you love him, O Eve?" She said: "No," while in her heart was many times more love for him than was in his heart for her. They said: "If any woman were truthful in her love for her husband, Eve would have been truthful."

Ibn Mas'ud and Ibn Abbas said: When Adam was settled in Paradise, he walked in it feeling lonely. So when he slept, Eve was created from his short rib (2) from his left side, so that he might find rest in her and be comforted by her. When he woke up, he saw her and said: "Who are you?!" She said: "A woman created from your rib so that you may find rest in me" (3). This is the meaning of the Almighty's saying: {It is He who created you from one soul and created from it its mate that he might dwell in security with her} [Al-A'raf: 189].

The scholars said: For this reason, women were [inclined to be] crooked, because they were created from something crooked, which is the rib.

(1) There is nothing in authentic narrations indicating that Eve was created from Adam's rib. Those who hold this view consider "min" (from) in Allah's saying: {and created from it its mate} (An-Nisa: 1) as partitive. It is more likely to be for specifying the genus/type, as in Allah's saying: {And of His signs is that He created for you from yourselves mates} (Ar-Rum: 21). His (peace and blessings be upon him) saying: "Indeed woman was created from a rib" is only by way of metaphor, as explicitly stated in the narration of the two Sheikhs: "Woman is like a rib." (2) In manuscript (z): "the short", in (t) and (m): "Al-Qasari", and what is established is from (d), which

matches the sources of its documentation. (3) At-Tabari narrated them in summary in his Tafsir (1/548) and in his History (1/103) through two paths: from Ibn Abbas and Ibn Mas’ud, and in their chains of transmission is weakness. See Al-Muharrar al-Wajiz (1/126) and 'Ara'is al-Majalis p. 30.

449 सूरह अल-बकरा: आयत 35

...उनकी पत्नियाँ। एक व्यक्ति उनके पास से गुजरा, तो उन्होंने उसे बुलाया और वह व्यक्ति आया। उन्होंने कहा: "हे अमुक, यह मेरी पत्नी अमुक है।" उस व्यक्ति ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, अगर मैं किसी पर संदेह करता, तो मैं आप पर संदेह नहीं करता!" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "निश्चित रूप से शैतान मनुष्य के शरीर में रक्त की तरह दौड़ता है।"

और आदम (अ़लैहिस्सलाम) की पत्नी हव्वा (अ़लैहिस्सलाम) हैं, और वे पहले व्यक्ति थे जिन्होंने उन्हें यह नाम दिया जब वह उनकी पसली से बनाई गईं बिना आदम (अ़लैहिस्सलाम) के उसे महसूस किए (1)। यदि उन्हें इससे दर्द महसूस होता, तो कोई भी पुरुष अपनी पत्नी के प्रति स्नेह महसूस नहीं करता। जब वह जागे, तो उनसे पूछा गया: "यह कौन है?" उन्होंने कहा: "एक स्त्री।" पूछा गया: "उनका नाम क्या है?" उन्होंने कहा: "हव्वा।" पूछा गया: "उन्हें स्त्री (इमरा'ह) क्यों कहा गया?" उन्होंने कहा: "क्योंकि वह पुरुष (मर्) से ली गई हैं।" पूछा गया: "और उन्हें हव्वा क्यों कहा गया?" उन्होंने कहा: "क्योंकि वह एक जीवित चीज़ (हय्य) से बनाई गई हैं।" यह वर्णित है कि फरिश्तों ने उनके ज्ञान का परीक्षण करने के लिए उनसे इस बारे में पूछा, और उन्होंने उनसे कहा: "हे आदम, क्या आप उनसे प्रेम करते हैं?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने हव्वा से कहा: "हे हव्वा, क्या आप उनसे प्रेम करती हैं?" उन्होंने कहा: "नहीं," जबकि उनके दिल में उनके लिए उससे कई गुना अधिक प्रेम था जितना उनके दिल में उनके लिए था। उन्होंने कहा: "यदि कोई भी स्त्री अपने पति के प्रति अपने प्रेम में सच्ची होती, तो हव्वा सच्ची होतीं।"

इब्न मसूद और इब्न अब्बास ने कहा: जब आदम को जन्नत में बसाया गया, तो वे उसमें अकेलापन महसूस करते हुए चलते थे। इसलिए जब वे सो गए, तो हव्वा उनकी बाईं ओर की छोटी पसली (2) से बनाई गईं, ताकि वे उनमें शांति पा सकें और उनसे हिल-मिल सकें। जब वे जागे, तो उन्होंने उन्हें देखा और कहा: "तुम कौन हो?!" उन्होंने कहा: "एक स्त्री जो तुम्हारी पसली से बनाई गई है ताकि तुम मुझमें शांति पा सको" (3)। यही सर्वशक्तिमान के इस कथन का अर्थ है: {वही है जिसने तुम्हें एक जान से पैदा किया और उसी से उसका जोड़ा बनाया ताकि वह उसके पास सुकून पाए} [अल-अराफ: 189]।

विद्वानों ने कहा: इसी कारण स्त्रियाँ टेढ़ी थीं, क्योंकि वे एक टेढ़ी चीज़ से बनाई गई थीं, जो कि पसली है।

(1) प्रमाणिक हदीसों में ऐसा कुछ भी नहीं है जो यह दर्शाता हो कि हव्वा आदम की पसली से बनाई गई थीं। जो लोग इस विचार को मानते हैं वे अल्लाह के कथन में "मिन" (से): {और उसी से उसका जोड़ा बनाया} (अन-निसा: 1) को विभाजक मानते हैं। इसकी अधिक संभावना है कि यह प्रकार/जाति बताने के लिए हो, जैसा कि अल्लाह के कथन में है: {और उसकी निशानियों में से यह है कि उसने तुम्हारे लिए तुम्हारी ही जाति से जोड़े बनाए} (अर-रूम: 21)। उनका (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) यह कहना: "निश्चित रूप से स्त्री पसली से बनाई गई है" केवल उपमा के तौर पर है, जैसा कि दो शेखों के वृत्तांत में स्पष्ट रूप से आया है: "स्त्री पसली के समान है।" (2) (ज़) में: "छोटी", और (त) और (म) में: "अल-कसरी", और जो स्थापित है वह (द) से है, जो इसके दस्तावेज़ीकरण के स्रोतों से मेल खाता है। (3) अल-तबरी ने उन्हें अपने तफ़सीर (1/548) और अपने इतिहास (1/103) में दो रास्तों से संक्षेप में उद्धृत किया है: इब्न अब्बास और इब्न मसूद से, और उनके प्रसारण की श्रृंखलाओं में कमजोरी है। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ (1/126) और अराइस अल-मजालिस पृ. 30 देखें।

449 سورہ البقرہ: آیت 35

...اس کی بیویاں۔ ایک آدمی ان کے پاس سے گزرا، تو انہوں نے اسے بلایا اور وہ آیا۔ انہوں نے کہا: "اے فلاں، یہ میری بیوی فلاں ہے"۔ اس آدمی نے کہا: "اے اللہ کے رسول، اگر میں کسی پر شبہ کرتا تو آپ پر شبہ نہ کرتا!" اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا: "شیطان انسان کی رگوں میں خون کی طرح دوڑتا ہے"۔

اور آدم علیہ السلام کی زوجہ حوا علیہا السلام ہیں، اور وہ پہلے شخص تھے جنہوں نے ان کا یہ نام رکھا جب وہ ان کی پسلی سے پیدا کی گئیں بغیر اس کے کہ آدم علیہ السلام کو اس کا احساس ہو (1)۔ اور اگر انہیں اس سے تکلیف ہوتی تو کوئی مرد اپنی بیوی کے لیے نرم گوشہ نہ رکھتا۔ پھر جب وہ بیدار ہوئے تو ان سے پوچھا گیا: "یہ کون ہے؟" انہوں نے کہا: "عورت"۔ پوچھا گیا: "اس کا نام کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "حوا"۔ پوچھا گیا: "اسے عورت (امراۃ) کیوں کہا گیا؟" انہوں نے کہا: "اس لیے کہ وہ مرد (مرء) سے لی گئی ہے"۔ پوچھا گیا: "اور اسے حوا کیوں کہا گیا؟" انہوں نے کہا: "اس لیے کہ وہ ایک زندہ چیز (حی) سے پیدا کی گئی ہے"۔ روایت ہے کہ فرشتوں نے ان کے علم کو آزمانے کے لیے ان سے اس بارے میں پوچھا، اور انہوں نے ان سے کہا: "اے آدم، کیا آپ ان سے محبت کرتے ہیں؟" انہوں نے کہا: "ہاں"۔ انہوں نے حوا سے کہا: "اے حوا، کیا آپ ان سے محبت کرتی ہیں؟" انہوں نے کہا: "نہیں"۔ حالانکہ ان کے دل میں ان کے لیے ان کی محبت سے کئی گنا زیادہ محبت تھی۔ انہوں نے کہا: "اگر کوئی عورت اپنے شوہر کی محبت میں سچی ہوتی تو حوا سچی ہوتیں"۔

ابن مسعود اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جب آدم علیہ السلام کو جنت میں بسایا گیا تو وہ اس میں وحشت زدہ ہو کر چلتے تھے۔ پھر جب وہ سو گئے تو ان کی بائیں طرف کی چھوٹی

پسلی (2) سے حوا پیدا کی گئیں تاکہ وہ ان سے سکون پائیں اور ان سے دل لگائیں۔ جب وہ بیدار ہوئے تو انہیں دیکھا اور پوچھا: "تم کون ہو؟!" انہوں نے کہا: "ایک عورت جو آپ کی پسلی سے پیدا کی گئی ہے تاکہ آپ مجھ سے سکون پائیں" (3)۔ اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی ہے: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا﴾ [الأعراف: 189]۔

اور علماء نے کہا: اسی وجہ سے عورت ٹیڑھی تھی، کیونکہ وہ ایک ٹیڑھی چیز سے پیدا کی گئی ہے، اور وہ پسلی ہے۔

(1) صحیح آثار میں ایسا کچھ نہیں ہے جو اس طرف اشارہ کرے کہ حوا آدم کی پسلی سے پیدا کی گئی تھیں، اور جس نے اس طرف رجوع کیا اس نے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا﴾ (النساء: 1) میں "مِن" کو تبعیضیہ (حصہ ظاہر کرنے والا) مانا ہے۔ اور زیادہ قریب یہ ہے کہ یہ بیانِ جنس کے لیے ہو، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے قول میں ہے: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُم مِّنْ أَنفُسِكُمْ أَزْوَاجًا﴾ (الروم: 21)۔ اور آپ ﷺ کا قول: "عورت پسلی سے پیدا کی گئی ہے" صرف تمثیل (مثال) کے طور پر ہے جیسا کہ شیخین کی روایت میں صراحت کے ساتھ آیا ہے: "عورت پسلی کی طرح ہے"۔ (2) (ز) میں: "القصیر"، اور (ط) اور (م) میں: "القصری"، اور جو ثابت ہے وہ (د) سے ہے، جو اس کی تخریج کے مآخذ کے موافق ہے۔ (3) ان دونوں کو مختصراً طبری نے اپنی تفسیر 1/548 اور اپنی تاریخ 1/103 میں دو راستوں سے نقل کیا ہے: ابن عباس اور ابن مسعود سے، اور ان کی اسناد میں ضعف ہے۔ دیکھیے المحرر الوجیز 1/126، اور عرائس المجالس ص 30۔

In "Sahih" Muslim (1) on the authority of Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: “Woman was created from a rib - in one narration: 'and the most crooked part of the rib is its upper part' - she will never remain straight for you on one path. If you enjoy her, you enjoy her while there is crookedness in her, and if you try to straighten her, you will break her, and her breaking is her divorce.” A poet said (3): She is the crooked rib, you cannot straighten her... Verily, the straightening of ribs is their breaking. Do you combine weakness and power over the young man... Isn't it strange, her weakness and her power?

From this door, scholars have inferred the inheritance of the problematic hermaphrodite (Khuntha Mushkil) when the signs of women and men are equal, such as beard, breasts, and the urinary passage, by the reduction of organs. If his ribs are fewer than a woman's ribs, he is given the portion of a man - this is narrated from Ali, may Allah be pleased with him (4) - because of Eve's creation from one of his ribs. A clarification of this will come in the section on inheritance, God willing (5).

Fifth: His Almighty saying: {Al-Jannah} (the Garden): Al-Jannah is the orchard, and discussion about it has preceded (6). No attention is paid to what the Mu'tazilites and Qadariyyah went towards, that he was not in the Garden of Eternity (Jannat al-Khuld), but rather was in a garden in the land of Eden. They argued for their innovation that if it were the Garden of Eternity, Iblis would not have reached it, for Allah says: {No vain discourse will there be therein, nor any sin} [At-Tur: 23], and He said: {They will not hear therein any vain discourse or falsehood} [An-Naba: 35], and He said: {They will not hear therein any vain discourse or sin. Only a saying: "Peace, peace"} [Al-Waqi'ah: 25-26], and that its people are not expelled from it because of His saying: {And they shall not be expelled therefrom} [Al-Hijr: 49]. Also, the Garden of Eternity is the Abode of Holiness, sanctified from faults and sins as a purification for it, yet Iblis spoke vanity and lied in it, and Adam and Eve were expelled from it due to their disobedience.

---

(1) Under number (1468) (59) and (60) and what is between brackets is from it, and it is also in Sahih Bukhari (3331). (2) In (d): what. (3) He is Hajib bin Dinar, and the first verse is in Al-Lisan: (Dala'), and it occurred as Hajib bin Dhubyan. See the footnote of Al-Bayan wa Al-Tabyin 2/183. (4) We did not find who narrated it, and Ibn Qudamah mentioned in Al-Mughni 9/110 that this saying is narrated from Ali and Al-Hasan, may

Allah be pleased with them. (5) In the interpretation of verse (11) of Surah An-Nisa. (6) Page 359.

450 सूरह अल-बकराह: आयत 35

"सहीह" मुस्लिम (1) में अबू हुरैराह से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "निश्चित रूप से औरत एक पसली से पैदा की गई है - एक रिवायत में है: 'और पसली का सबसे टेढ़ा हिस्सा उसका ऊपरी हिस्सा है' - वह कभी भी एक रास्ते पर तुम्हारे लिए सीधी नहीं रहेगी। यदि तुम उससे लाभ उठाओगे, तो उसके टेढ़ेपन के साथ ही लाभ उठाओगे, और यदि तुम उसे सीधा करने जाओगे, तो तुम उसे तोड़ दोगे, और उसका तोड़ना उसका तलाक है।" और कवि ने कहा (3): वह टेढ़ी पसली है, तुम उसे सीधा नहीं कर सकते... क्या पसलियों को सीधा करना उनका टूटना नहीं है? क्या तुम एक युवक पर कमजोरी और शक्ति को इकट्ठा करते हो... क्या उसकी कमजोरी और उसकी शक्ति अजीब नहीं है?

इसी अध्याय से विद्वानों ने उस उभयलिंगी (खुन्सा मुश्किल) की विरासत का अनुमान लगाया है जिसमें पुरुषों और महिलाओं के लक्षण बराबर हों, जैसे दाढ़ी, स्तन, और अंगों की कमी से पेशाब का रास्ता। यदि उसकी पसलियाँ एक औरत की पसलियों से कम हों, तो उसे एक आदमी का हिस्सा दिया जाता है - यह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है (4) - क्योंकि हव्वा का जन्म उसकी एक पसली से हुआ था। विरासतों में इसका स्पष्टीकरण आएगा, इंशा अल्लाह (5)।

पाँचवाँ: अल्लाह का कथन: {अल-जन्नाह} (स्वर्ग): अल-जन्नाह बाग है, और इसके बारे में पहले बात हो चुकी है (6)। मुअतज़िला और कदरिया ने जो विचार व्यक्त किया है कि वह शाश्वत स्वर्ग (जन्नत अल-खुल्द) में नहीं था, बल्कि अदन की भूमि के एक बाग में था, उस पर कोई ध्यान नहीं दिया जाता। उन्होंने अपने इस नवाचार (बिदअत) के लिए तर्क दिया कि यदि वह शाश्वत स्वर्ग होता, तो इबलीस वहां नहीं पहुँच पाता, क्योंकि अल्लाह कहता है: {उसमें न कोई व्यर्थ बात होगी और न ही कोई गुनाह} [अत-तूर: 23], और उसने कहा: {वे उसमें न कोई व्यर्थ बात सुनेंगे और न ही कोई झूठ} [अन-नबा: 35], और उसने कहा: {वे उसमें न कोई व्यर्थ बात सुनेंगे और न ही कोई गुनाह। सिवाय एक बात के "शांति, शांति"} [अल-वकिया: 25-26], और यह कि उसके निवासी वहां से निकाले नहीं जाते, क्योंकि उसका कथन है: {और वे उससे निकाले नहीं जाएँगे} [अल-हिज्र: 49]। साथ ही; शाश्वत स्वर्ग पवित्रता का घर है, जिसे शुद्धता के लिए दोषों और पापों से पवित्र किया गया है, जबकि इबलीस ने उसमें व्यर्थ बातें कीं और झूठ बोला, और आदम और हव्वा को उनकी अवज्ञा के कारण वहां से निकाल दिया गया।

(1) संख्या (1468) (59) और (60) के अंतर्गत और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है, और यह सहीह बुखारी (3331) में भी है। (2) (द) में: मा (जो)। (3) वह हाजिब बिन दीनार है, और पहला छंद अल-लिसान में है: (दलअ), और वहां हाजिब बिन ज़ुबयान आया है। देखें अल-बयान वा अल-तबीन 2/183 का फुटनोट। (4) हमें यह नहीं मिला कि इसे किसने वर्णित किया है, और इब्न कुदामा ने अल-मुगनी 9/110 में उल्लेख किया है कि यह कथन अली और अल-हसन (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से वर्णित है। (5) सूरह अन-निसा की आयत (11) की व्याख्या में। (6) पृष्ठ 359।

٤٥٠ سورة البقرة : الآية ٣٥

اور "صحیح" مسلم(١) میں ابوہریرہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک عورت پسلی سے پیدا کی گئی ہے - ایک روایت میں ہے: "اور پسلی میں سب سے زیادہ ٹیڑھی چیز اس کا اوپر کا حصہ ہے" - وہ کبھی بھی ایک راستے پر تمہارے لیے سیدھی نہیں رہے گی۔ پس اگر تم اس سے فائدہ اٹھاؤ گے تو اس کے ٹیڑھے پن کے ساتھ ہی فائدہ اٹھاؤ گے، اور اگر تم اسے سیدھا کرنے چلے تو اسے توڑ دو گے، اور اس کا ٹوٹنا اس کی طلاق ہے»۔ اور شاعر نے کہا(٣): وہ ٹیڑھی پسلی ہے، تم اسے سیدھا نہیں کر سکتے... آگاہ رہو کہ پسلیوں کو سیدھا کرنا ان کا ٹوٹنا ہے۔ کیا تم ایک نوجوان پر کمزوری اور قدرت کو جمع کرتے ہو... کیا اس کی کمزوری اور قدرت عجیب نہیں ہے؟

اسی باب سے علماء نے خنثٰی مشکل کی وراثت پر استدلال کیا ہے جب اس میں مردوں اور عورتوں کی علامتیں برابر ہوں جیسے داڑھی، پستان اور پیشاب کی جگہ، اعضاء کی کمی کے اعتبار سے۔ پس اگر اس کی پسلیاں عورت کی پسلیوں سے کم ہوں تو اسے مرد کا حصہ دیا جاتا ہے - یہ حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے(٤) - کیونکہ حواء علیہا السلام ان کی ایک پسلی سے پیدا کی گئی تھیں، اور وراثت کے بیان میں ان شاء اللہ تعالیٰ اس کی وضاحت آئے گی(٥)۔

پانچویں: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الْجَنَّةَ﴾ الجنہ: باغ، اور اس کے بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے(٦)۔ اور معتزلہ اور قدریہ کے اس قول کی طرف کوئی توجہ نہیں دی جائے گی کہ وہ جنت الخلد (ہمیشہ رہنے والی جنت) میں نہیں تھے، بلکہ وہ زمین پر عدن کے کسی باغ میں تھے، اور انہوں نے اپنی اس بدعت پر یہ دلیل پیش کی کہ اگر وہ جنت الخلد ہوتی تو ابلیس وہاں نہ پہنچ پاتا،

کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿لَا لَغْوٌ فِيهَا وَلَا تَأْثِيمٌ﴾ [الطور: ٢٣]، اور فرمایا: ﴿لَّا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا كِذَّابًا﴾ [النبأ: ٣٥]، اور فرمایا: ﴿لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثِيمًا ۝ إِلَّا قِيلًا سَلَامًا سَلَامًا﴾ [الواقعة: ٢٥-٢٦]، اور یہ کہ اس کے رہنے والے وہاں سے نکالے نہیں جاتے، کیونکہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَمَا هُم مِّنْهَا بِمُخْرَجِينَ﴾ [التحجر: ٤٩]۔ اور یہ بھی کہ جنت الخلد مقام تقدس ہے، اسے گناہوں اور نافرمانیوں سے پاک کیا گیا ہے، جبکہ ابلیس نے وہاں لغو کام کیا اور جھوٹ بولا، اور آدم اور حواء کو ان کی نافرمانی کی وجہ سے وہاں سے نکالا گیا۔

---

(١) نمبر (١٤٦٨) (٥٩) اور (٦٠) کے تحت اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ صحیح بخاری (٣٣٣١) میں بھی ہے۔ (٢) (د) میں: ما۔ (٣) وہ حاجب بن دینار ہے، اور پہلا شعر اللسان میں ہے: (ضلع)، اور وہاں حاجب بن ذبیان واقع ہوا ہے۔ دیکھئے حاشیہ البیان والتبیین ٢/ ١٨٣۔ (٤) ہمیں یہ نہیں ملا کہ اسے کس نے نکالا ہے، اور ابن قدامہ نے المغنی ٩/ ١١٠ میں ذکر کیا ہے کہ یہ قول علی اور حسن رضی اللہ عنہما سے مروی ہے۔ (٥) سورہ نساء کی آیت (١١) کی تفسیر میں۔ (٦) ص ٣٥٩۔

451

Surah Al-Baqarah: Verse 35

They said: How is it permissible for Adam, given his high status with Allah and the perfection of his intellect, to seek the Tree of Eternity—while he was already in the Abode of Eternity—and a kingdom that never fades? The answer: Allah Almighty identified Paradise with the definite article "al-" (the). When someone says, "I ask Allah for the Paradise," people universally understand it to mean the Paradise of Eternity. It is not rationally impossible for Iblis (Satan) to have entered Paradise to test (1) Adam. Moses met Adam, peace be upon them both, and Moses said to him: "You made your descendants wretched and caused them to be expelled from the Paradise" (2). He used the definite article "al-" to indicate it is the well-known Paradise of Eternity. Adam did not deny this, and if it had been another place, he would have refuted Moses. Since Adam remained silent on what Moses stated, it is confirmed that the abode from which Allah Almighty expelled them is different from the abode to which they were expelled. As for what they cited from the verses; Allah only made it so for its people after they enter it on the Day of Resurrection. It is not impossible for it to be an abode of eternity (3) for those whom Allah intends to make eternal therein, while someone destined for annihilation might come out of it. The scholars of interpretation have agreed that angels enter Paradise to visit its inhabitants and leave it. Its keys were in the hand of Iblis, then they were taken from him after his disobedience. The Prophet ﷺ entered it on the Night of Isra', then left it, and described what was in it (4), and that it is truly the Paradise of Eternity. As for their saying: Paradise is the Abode of Holiness, and Allah Almighty has purified it from sins; this is ignorance on their part. For Allah Almighty commanded the Children of Israel to enter the Holy Land, which is the Levant (Sham), and the followers of all religious laws agree that Allah Almighty sanctified it, yet sins, disbelief, and lies have been witnessed in it. Its sanctification did not prevent sins within it, and the same applies to the Abode of Holiness (Paradise). Abu al-Hasan bin Battal said: Some sheikhs have narrated that the people of the Sunnah are in consensus that the Paradise of Eternity is the one from which Adam, peace be upon him, was cast down. Thus, there is no merit to the words of those who oppose them.

---

(1) In (D): to excuse, in (Z) and (Th): to test/punish, and what is confirmed is from (M).
(2) Narrated by Al-Bukhari (7515) and Muslim (2652) from the hadith of Abu Hurairah,

may Allah be pleased with him. (3) In (M): eternity. (4) Previous page 357. (5) In (D): therefore it was named, in (Z) and (Th): likewise, and what is confirmed is from (M).

451

सूरा अल-बकरा: आयत 35

उन्होंने कहा: अल्लाह के पास आदम के ऊँचे स्थान और उनकी बुद्धि की पूर्णता के बावजूद, उनके लिए अमरता के वृक्ष (शजरा अल-खुल्द) की खोज करना कैसे जायज़ हो सकता है - जबकि वे पहले से ही अमरता के घर में थे - और एक ऐसा साम्राज्य जो कभी खत्म नहीं होता? उत्तर: अल्लाह तआला ने 'अल' (द) लगाकर जन्नत की पहचान कराई है। जो कहता है, "मैं अल्लाह से जन्नत माँगता हूँ," तो आम लोग उससे केवल अमरता की जन्नत ही समझते हैं। बुद्धि के लिए इबलीस (शैतान) का आदम की परीक्षा (1) के लिए जन्नत में प्रवेश करना असंभव नहीं है। मूसा अलैहिस्सलाम की आदम अलैहिस्सलाम से मुलाकात हुई, तो मूसा ने उनसे कहा: "आपने अपनी संतानों को कष्ट में डाला और उन्हें जन्नत (2) से निकलवा दिया।" उन्होंने 'अल' का प्रयोग यह दर्शाने के लिए किया कि यह वही प्रसिद्ध अमरता की जन्नत है। आदम ने इसका खंडन नहीं किया, और यदि वह कोई और स्थान होता तो वे मूसा को जवाब देते। जब आदम ने मूसा की बात पर चुप्पी साधी, तो यह सिद्ध हो गया कि वह घर जिससे अल्लाह तआला ने उन्हें निकाला था, उस घर से भिन्न है जिसमें उन्हें निकाला गया था। रही बात उन आयतों की जो उन्होंने प्रमाण स्वरूप दी हैं; तो अल्लाह ने उसे कयामत के दिन उसमें प्रवेश करने वालों के लिए वैसा बनाया है। यह असंभव नहीं है कि वह उन लोगों के लिए अमरता का घर (3) हो जिन्हें अल्लाह वहां हमेशा रखना चाहता है, जबकि वह व्यक्ति वहां से निकल सकता है जिसके लिए विनाश तय हो चुका हो। व्याख्याकारों (मुफस्सिरीन) की इस बात पर सहमति है कि फ़रिश्ते जन्नत वालों के पास जन्नत में प्रवेश करते हैं और वहां से बाहर निकलते हैं। इसकी चाबियाँ इबलीस के हाथ में थीं, फिर उसकी अवज्ञा के बाद उनसे छीन ली गईं। नबी ﷺ इसरा की रात उसमें प्रविष्ट हुए, फिर वहां से बाहर आए, और उसके भीतर की चीज़ों के बारे में बताया (4), और यह कि वह वास्तव में अमरता की जन्नत है। रही बात उनके इस कथन की कि: जन्नत पवित्रता का घर है, और अल्लाह तआला ने इसे पापों से पवित्र किया है; तो यह उनकी अज्ञानता है। क्योंकि अल्लाह तआला ने बनी इसराइल को पवित्र भूमि (अर्द अल-मुक़द्दसा) में प्रवेश करने का आदेश दिया, जो कि शाम (सीरिया क्षेत्र) है, और सभी शरीयत के मानने वालों की इस पर सहमति है कि अल्लाह तआला ने इसे पवित्र किया है, फिर भी इसमें पाप, कुफ्र और झूठ देखा गया है। उसका पवित्रीकरण उसमें होने वाले पापों को नहीं रोकता, और यही बात पवित्रता के घर (जन्नत) पर भी लागू होती है। अबू अल-हसन बिन बत्तल ने कहा: कुछ गुरुओं (शेखों) ने वर्णन किया है कि अहल-ए-सुन्नत इस बात पर सहमत हैं

कि अमरता की जन्नत वही है जहाँ से आदम अलैहिस्सलाम को उतारा गया था। इसलिए, विरोध करने वालों की बात का कोई अर्थ नहीं है।

---

(1) (D) में: बहाना करने के लिए, (Z) और (Th) में: परीक्षा/दंड के लिए, और जो पुष्ट है वह (M) से है। (2) इसे बुखारी (7515) और मुस्लिम (2652) ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। (3) (M) में: अमरता। (4) पृष्ठ 357 पर पहले आ चुका है। (5) (D) में: इसलिए इसका नाम रखा गया, (Z) और (Th) में: उसी प्रकार, और जो पुष्ट है वह (M) से है।

451

سورة البقرہ: آیت 35

انہوں نے کہا: آدم علیہ السلام کے اللہ کے ہاں مقام و مرتبہ اور ان کی عقل کے کمال کے باوجود یہ کیسے جائز ہو سکتا ہے کہ وہ 'شجرۂ خلد' (ہمیشہ رہنے والے درخت) کو طلب کریں - جب کہ وہ پہلے ہی 'دار الخلد' (ہمیشگی کے گھر) میں تھے - اور ایسی بادشاہی جو کبھی ختم نہ ہو؟ جواب یہ ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے 'الجنہ' کو الف اور لام (معرفہ) کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور جو شخص کہتا ہے: "میں اللہ سے جنت کا سوال کرتا ہوں،" تو لوگوں کے عرف میں اس سے 'جنت خلد' (ہمیشہ والی جنت) ہی مراد لی جاتی ہے۔ عقل میں یہ ناممکن نہیں کہ ابلیس آدم علیہ السلام کی آزمائش (1) کے لیے جنت میں داخل ہوا ہو۔ حضرت موسیٰ کی حضرت آدم علیہما السلام سے ملاقات ہوئی، تو موسیٰ علیہ السلام نے ان سے کہا: "آپ نے اپنی اولاد کو مشقت میں ڈالا اور انہیں جنت (2) سے نکلوایا۔" پس انہوں نے الف اور لام داخل کیا تاکہ اس بات پر دلالت کرے کہ یہ وہی جانی پہچانی جنت خلد ہے۔ آدم علیہ السلام نے اس کا انکار نہیں کیا، اور اگر وہ کوئی اور جگہ ہوتی تو وہ موسیٰ علیہ السلام کو جواب دیتے۔ پس جب آدم علیہ السلام نے اس بات پر خاموشی اختیار کی جو موسیٰ علیہ السلام نے طے کی تھی، تو یہ صحیح ثابت ہو گیا کہ وہ گھر جس سے اللہ عزوجل نے انہیں نکالا تھا، اس گھر کے علاوہ ہے جس کی طرف وہ نکالے گئے۔ اور جہاں تک اس کا تعلق ہے جس سے انہوں نے آیات سے استدلال کیا ہے؛ تو اللہ نے اسے اہل جنت کے اس میں داخل ہونے کے بعد قیامت کے دن ایسا بنایا ہے۔ اور اس میں کوئی رکاوٹ نہیں کہ وہ ان لوگوں کے لیے دار خلد (3) ہو جنہیں اللہ اس میں ہمیشہ رکھنا چاہتا ہے، جبکہ وہ شخص وہاں سے نکل سکتا ہے جس پر فنا کا فیصلہ کر دیا گیا ہو۔ اہل تاویل (مفسرین) کا اس پر اتفاق ہے کہ فرشتے جنت والوں

کے پاس جنت میں داخل ہوتے ہیں اور وہاں سے نکلتے ہیں۔ اس کی چابیاں ابلیس کے ہاتھ میں تھیں، پھر نافرمانی کے بعد اس سے چھین لی گئیں۔ اور نبی کریم ﷺ شبِ اسراء اس میں داخل ہوئے، پھر وہاں سے نکلے، اور جو کچھ اس میں ہے اس کی خبر دی (4)، اور یہ کہ وہ یقیناً جنت خلد ہے۔ رہا ان کا یہ قول کہ: جنت دار القدس (پاکیزگی کا گھر) ہے، اور اللہ تعالیٰ نے اسے گناہوں سے پاک کر دیا ہے، تو یہ ان کی جہالت ہے۔ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے بنی اسرائیل کو 'ارضِ مقدسہ' (مقدس زمین) میں داخل ہونے کا حکم دیا، اور وہ ملک شام ہے، اور تمام اہل شریعت کا اس پر اتفاق ہے کہ اللہ تعالیٰ نے اسے مقدس کیا ہے، حالانکہ اس میں گناہوں، کفر اور جھوٹ کا مشاہدہ کیا گیا ہے۔ اس کی تقدیس اسے گناہوں سے روکنے والی نہیں تھی، اور اسی طرح دار القدس (جنت) کا حال ہے۔ ابوالحسن بن بطال نے کہا: بعض مشائخ نے حکایت کی ہے کہ اہل سنت کا اس پر اجماع ہے کہ جنت خلد وہی ہے جس سے آدم علیہ السلام کو اتارا گیا تھا، لہٰذا ان کے مخالفین کی بات کا کوئی معنی نہیں۔

حواشی: (1) (د) میں: 'لتعذير'، اور (ز) و (ظ) میں: 'لتعزير' (سرزنش/آزمائش کے لیے)، اور (م) والا نسخہ مستند ہے۔ (2) اسے بخاری (7515) اور مسلم (2652) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) (م) میں: الخلد۔ (4) صفحہ 357 پر گزر چکا ہے۔ (5) (د) میں: 'فلذلك سميت'، اور (ز) و (ظ) میں: 'فكذلك'، اور (م) والا نسخہ مستند ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 35 452

And their saying: How can it be permissible for Adam, in the perfection of his intellect, to seek the tree of eternity while he is in the abode of eternity? It is turned back against them, and it is said: How can it be permissible for Adam, while he is in the perfection of his intellect, to seek the tree of eternity in the abode of perishability?! This is something that is not permissible(1) for anyone who has even the slightest bit of intellect, so how about Adam, who is the most superior of creation in intellect! According to what Abu Umama said, as will come later(2).

Sixth: His word (Exalted is He): {and eat from it plentifully wherever you wish}. The majority reading is 'raghadan' with a fatha on the ghayn. An-Nakha'i and Ibn Wathab read it with a sukun(3). 'Ar-raghad' is the abundant, pleasant life in which there is no hardship. He said:

While you see a man living comfortably, feeling safe from accidents in a plentiful life(4)

It is said: 'raghuda 'ayshuhum' and 'raghada'(5) - with damma or kasra on the ghayn - and 'arghada al-qawmu' means they became prosperous and began to live a plentiful life. It is in the accusative case as an attribute for a deleted verbal noun(6).

And 'haythu', 'haytha', 'haythi', 'hawthu', 'hawtha', 'hawthi'(7) and 'hat' are all dialects mentioned by An-Nahhas and others(8).

Seventh: His word (Exalted is He): {but do not approach this tree} meaning: do not approach it by eating, because permission was granted regarding it. Ibn al-Arabi said: I heard Ash-Shashi(9) in the session of investigation(10) saying: If it is said:

(1) In (D): This is something that is not permissible, and in (Zha): This and that is not permissible. (2) P. 457. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/127. Ibn Khalawayh attributed it to An-Nakha'i in the 'Irregular Readings' p. 3. (4) The verse is by Imru' al-Qais, as in Tafsir al-Tabari 1/550, and Al-Muharrar al-Wajiz 1/127. We did not find it in his Diwan. (5) In (Zha): 'raghada 'ayshuhum yarghudu wa raghada'. (6) Or it could be a verbal noun in the place of a circumstantial adverb (hal), as reported by An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/213 from Ibn Kaysan, and the author will mention it on p. 461. (7) The third word: 'hawthi', is from (D) and (Z), and it matches what is in language books. (8) I'rab al-Qur'an 1/213, and Amali Ibn al-Shajari 2/599. See As-Sihah: (h-w-th), and Ad-Durr al-Masun 1/282. (9) He is Muhammad ibn Ahmad ibn al-Husayn, Abu Bakr al-Turki, the Sheikh of the Shafi'is. He has 'Hilyat al-Ulama fi Ma'rifat Madhahib al-Fuqaha'. He was

called Al-Junayd for his piety. He died in the year (507 AH). As-Siyar 19/393. (10) Thus in the manuscripts, and Abu Hayyan quoted it from him in 'Al-Bahr' 1/158 and said: in the session of An-Nadr ibn Shumayl, then =

सूरह अल-बकरा: आयत 35 452

और उनका यह कहना: आदम के लिए अपनी बुद्धि की पूर्णता में अनंत काल के वृक्ष की तलाश करना कैसे संभव हो सकता है जबकि वे अनंत काल के घर में हैं? यह उनके विरुद्ध उलट दिया जाता है, और कहा जाता है: आदम के लिए यह कैसे संभव हो सकता है कि वे अपनी बुद्धि की पूर्णता में नश्वरता के घर में अनंत काल के वृक्ष की तलाश करें?! यह कुछ ऐसा है जो किसी के लिए भी स्वीकार्य नहीं है(1) जिसके पास रत्ती भर भी बुद्धि हो, तो फिर आदम के बारे में क्या कहना, जो बुद्धि में सृष्टि में सबसे श्रेष्ठ हैं! जैसा कि अबू उमामा ने कहा, जैसा कि आगे आएगा(2)।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {और जहाँ से चाहो बहुतायत से (बेरोकटोक) खाओ}। बहुसंख्यक पाठ 'रग़दान' (رَغَداً) है जिसमें 'ग़ैन' पर फ़त्हा है। अन-नखई और इब्न वथाब ने इसे सुकुन के साथ पढ़ा है(3)। 'रग़द' का अर्थ प्रचुर, सुखद जीवन है जिसमें कोई कठिनाई न हो। उन्होंने कहा:

जबकि आप एक व्यक्ति को आराम से रहते हुए देखते हैं, एक प्रचुर जीवन में दुर्घटनाओं से सुरक्षित महसूस करते हैं(4)

कहा जाता है: 'रग़ुदा अयशुहुम' और 'रग़दा'(5) - 'ग़ैन' पर धम्मा और कसरा के साथ - और 'अरग़दा अल-क़ौमू' का अर्थ है कि वे समृद्ध हो गए और प्रचुर जीवन जीने लगे। यह एक लुप्त क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर) के विशेषण के रूप में 'मंसूब' (कर्म कारक) है(6)।

और 'हैथु', 'हैथा', 'हैथी', 'हौथु', 'हौथा', 'हौथी'(7) और 'हात', ये सभी बोलियां (लहजे) हैं, जिनका उल्लेख अन-नहहास और अन्य ने किया है(8)।

सातवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {परन्तु इस वृक्ष के निकट न जाना} अर्थात: इसे खाने के लिए इसके निकट न जाना; क्योंकि इसमें अनुमति दी गई थी। इब्न अल-अरबी ने कहा: मैंने अल-शाशी(9) को जांच के सत्र(10) में कहते सुना: यदि कहा जाए:

(1) (द) में: यह उन चीज़ों में से है जो स्वीकार्य नहीं हैं, और (ज़) में: यह और वह स्वीकार्य नहीं है। (2) पृष्ठ 457। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/127। इब्न खलवाय ने इसे 'अनियमित पाठ' पृष्ठ 3 में अन-नखई की ओर संदर्भित किया है। (4) यह छंद इमरु अल-क़ैस का है, जैसा कि तफ़सीर अल-तबरी 1/550 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/127 में है। हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला। (5) (ज़) में: 'रग़दा अयशुहुम यरग़ुदु व रग़दा'। (6) या यह 'हाल' (स्थिति) के स्थान पर एक मस्दर हो सकता है,

जैसा कि इब्न कैसान से 'इराब अल-कुरआन' 1/213 में अन-नहहास ने बताया है, और लेखक पृष्ठ 461 पर इसका उल्लेख करेंगे। (7) तीसरा शब्द: 'हौथी', (द) और (ज़) से है, और यह भाषा की पुस्तकों में जो है उसके अनुरूप है। (8) इराब अल-कुरआन 1/213, और अमाली इब्न अल-शजरी 2/599। अल-सिहह: (ह-व-थ), और अद-दुर्र अल-मसनून 1/282 देखें। (9) वे मुहम्मद बिन अहमद बिन अल-हुसैन, अबू बक्र अल-तुर्की हैं, जो शफीइयों के शेख हैं। उनके पास 'हिलयत अल-उलमा फ़ी मारिफ़त मदाहिब अल-फ़ुक़हा' है। उनकी धर्मपरायणता के लिए उन्हें अल-जुनैद कहा जाता था। उनका निधन वर्ष (507 हिजरी) में हुआ। अल-सियार 19/393। (10) पांडुलिपियों में ऐसा ही है, और अबू हय्यान ने इसे 'अल-बह्र' 1/158 में उनसे उद्धृत किया और कहा: अन-नद्र बिन शुमैल के सत्र में, फिर =

سورة البقرہ: آیت ۳۵ ٤٥٢

اور ان کا قول: حضرت آدم علیہ السلام کے لیے اپنی عقل کی کاملیت میں درختِ خلد کو طلب کرنا کیسے جائز ہو سکتا ہے جبکہ وہ خلد (ہمیشہ رہنے) کے گھر میں ہیں؟ پس یہ ان کے خلاف الٹ دیا جاتا ہے، اور کہا جاتا ہے: آدم کے لیے یہ کیسے جائز ہو سکتا ہے جبکہ وہ اپنی عقل کی کاملیت میں ہیں کہ وہ فنا کے گھر میں درختِ خلد طلب کریں؟! یہ ایسی بات ہے جو اس شخص کے لیے جائز نہیں(۱) جس کے پاس معمولی سی بھی عقل ہو، تو پھر آدم کے بارے میں کیا خیال ہے جو عقل میں تمام مخلوق سے برتر ہیں! جیسا کہ ابو امامہ نے کہا، جس کا ذکر آگے آئے گا(۲)۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا﴾ (اور تم دونوں اس میں سے جہاں سے چاہو جی بھر کر کھاؤ)۔ جمہور کی قرات 'رَغَداً' غین کے فتحہ (زبر) کے ساتھ ہے۔ نخعی اور ابن وثاب نے اسے سکون کے ساتھ پڑھا ہے(۳)۔ رغد کا مطلب ہے ایسی فراخ اور خوشگوار زندگی جس میں کوئی مشقت نہ ہو۔ شاعر نے کہا:

جبکہ تم ایک شخص کو خوشحال دیکھتے ہو، وہ ایک فراخ زندگی میں حادثات سے بے خوف ہوتا ہے(٤)

اور کہا جاتا ہے: 'رَغُدَ عيشهم' اور 'رَغَدَ'(٥) - غین کے ضمہ (پیش) اور کسرہ (زیر) کے ساتھ - اور 'أرْغَدَ القوم' کا مطلب ہے کہ وہ خوشحال ہو گئے اور فراخ زندگی گزارنے لگے۔ یہ ایک محذوف مصدر کی صفت ہونے کی بنا پر منصوب ہے(٦)۔

اور 'حيثُ'، 'حيثَ'، 'حيثِ'، 'حَوثُ'، 'حَوثَ'، 'حَوثِ'(٧) اور 'حات'، یہ سب لغات ہیں جن کا ذکر النحاس اور دوسروں نے کیا ہے(٨)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ﴾ (لیکن اس درخت کے قریب نہ جانا) یعنی: اسے کھانے کے لیے اس کے قریب نہ جانا؛ کیونکہ اس کے بارے میں اباحت واقع ہوئی تھی۔ ابن العربی نے کہا: میں نے الشاشی(۹) کو مجلسِ نظر (۱۰) میں یہ کہتے سنا: جب کہا جائے:

(۱) (د) میں ہے: یہ ان باتوں میں سے ہے جو جائز نہیں، اور (ظ) میں ہے: یہ اور یہ جائز نہیں ہے۔ (۲) صفحہ ٤٥٧۔ (۳) المحرر الوجيز ۱/۱۲۷۔ ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص ۳ میں نخعی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٤) یہ شعر امرؤ القیس کا ہے، جیسا کہ تفسیر طبری ۱/۵۵۰ اور المحرر الوجيز ۱/۱۲۷ میں ہے۔ ہمیں یہ ان کے دیوان میں نہیں ملا۔ (٥) (ظ) میں: رغد عيشهم يرغد ورغد۔ (٦) یا یہ حال کے مقام پر مصدر ہو سکتا ہے، جیسا کہ النحاس نے إعراب القرآن ۱/۲۱۳ میں ابن کیسان سے نقل کیا ہے، اور مصنف ص ٤٦١ پر اس کا ذکر کریں گے۔ (۷) تیسرا لفظ: 'حوثِ'، (د) اور (ز) سے ہے، اور یہ لغت کی کتابوں میں موجود الفاظ کے موافق ہے۔ (۸) إعراب القرآن ۱/۲۱۳، اور أمالي ابن الشجري ۲/۵۹۹۔ دیکھیے الصحاح: (حوث)، اور الدر المصون ۱/۲۸۲۔ (۹) وہ محمد بن احمد بن الحسین، ابو بکر الترکی ہیں، جو شافعیوں کے شیخ ہیں۔ ان کی کتاب 'حلية العلماء فی معرفة مذاہب الفقہاء' ہے۔ اپنی پرہیزگاری کی وجہ سے انہیں جنید کہا جاتا تھا۔ ان کا انتقال (۵۰۷ھ) میں ہوا۔ السیر ۱۹/۳۹۳۔ (۱۰) قلمی نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور اسے ابو حیان نے 'البحر' ۱/۱۵۸ میں ان سے نقل کیا اور کہا: نضر بن شمیل کی مجلس میں، پھر =

Surah Al-Baqarah: Verse 35 453

“Do not approach” (lā taqrab) — with a fatha on the ‘ra’ — its meaning is: do not engage in the action. If it were with a damma on the ‘ra’, its meaning would be: do not draw near to it.

In “Al-Sihah”: “qaruba al-shay’” — with a damma — means it became near. “qaribtuhu” — with a kasra — means I drew near to it. And “qaribtu aqrabu qirabatan” — like “katabtu aktubu kitābatan” — is used when you travel towards water with a night's journey remaining; the noun is “al-qarab”. Al-Asma'i said: I said to a Bedouin: What is “al-qarab”? He replied: Night travel to reach water by the next day.

Ibn ‘Atiyya said (1): Some scholars said: When God Almighty intended to forbid eating from the tree, He forbade it with a word that implies eating and whatever leads to it (2), which is “approaching”. Ibn ‘Atiyya said: This is a clear example of “blocking the means” (sadd al-dhara’i’).

Some masters of meanings said: His words ﴿ولا تَقْرَبَا﴾ (and do not approach) are an indication of falling into sin and leaving Paradise, and that residing in it would not last, because one who is to stay forever is not prohibited from anything, nor commanded nor forbidden. The evidence for this is His saying: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ (Indeed, I will make upon the earth a successive authority), which indicates his departure from it.

Eighth: His saying: ﴿هَذِهِ الشَّجَرَةَ﴾ (this tree). A vague noun [demonstrative] is described by what has the definite article ‘al’ only, such as saying: I passed by this man, and by this woman, and this tree.

Ibn Muhaysin read: “hadhi ash-shajara” with a ‘ya’, which is the origin, because the ‘ha’ in “hadhihi” is a substitute for ‘ya’. That is why the letter preceding it has a kasra, and there is no ‘ha’ of femininity in speech preceded by a kasra except for this one, because its origin is ‘ya’ (3).

= He followed it by saying: In this narration about Ibn al-‘Arabi there is such confusion that one wonders at its narrator..., and between al-Nadr and al-Shashi there are hundreds of years! Unless there was a place known as the gathering of al-Nadr ibn Shumayl, then it is possible. End. The phrase “gathering of al-Nadr” will be repeated in 3/74, 486. Perhaps what is meant is a debate gathering, as mentioned in the books of the jurists. See Al-Manthur fi al-Qawa’id by al-Zarkashi 3/217, and Usul al-Bazdawi

3/269. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/127. (2) In manuscript (m): “and what the Arabs call to,” but the word “the Arabs” is interpolated. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/127. Ibn Khalawayh attributed this reading in “The Deviant Recitations” p. 4 to Ibn Kathir in some of his narrations.

सूरह अल-बक़रह: आयत ३५ ४५३

“ला तक़राब” (पास न जाना) - 'रा' पर ज़बर के साथ - इसका अर्थ है: उस कार्य में शामिल न हों। और यदि यह 'रा' पर पेश के साथ होता, तो इसका अर्थ होता: उसके निकट न जाएँ।

“अल-सिहाह” में है: 'क़रुबा अल-शय' - पेश के साथ - यानी वह पास आया। 'क़रिब्तुहु' - ज़ेर के साथ - यानी मैं उसके पास गया। और 'क़रिब्तु अक़रबु क़िराबतन' - जैसे 'कतब्तु अक्तुबु किताबतन' - तब कहा जाता है जब आप पानी की ओर सफ़र कर रहे हों और आपके और पानी के बीच एक रात का रास्ता हो; इसका संज्ञा शब्द 'अल-क़रब' है। अल-असमाई ने कहा: मैंने एक बद्दू से पूछा: 'अल-क़रब' क्या है? उसने कहा: कल के पानी के स्रोत तक पहुँचने के लिए रात का सफ़र।

इब्न अतिय्या ने कहा (१): कुछ विद्वानों ने कहा: जब अल्लाह तआला ने पेड़ से खाने से मना करना चाहा, तो उन्होंने ऐसे शब्द का प्रयोग किया जिससे खाना और उसकी ओर ले जाने वाली चीज़ें (२) भी शामिल हो गईं, और वह है “निकट जाना”। इब्न अतिय्या ने कहा: यह 'सद्द अल-ज़राई' (बुराई के साधनों को रोकना) का एक स्पष्ट उदाहरण है।

कुछ अर्थशास्त्रियों ने कहा: अल्लाह का यह कहना ﴿ولا تَقْرَبَا﴾ (और तुम दोनों इसके पास न जाना) पाप में पड़ने और स्वर्ग से निकलने का संकेत है, और यह कि वहां रहना स्थायी नहीं होगा, क्योंकि जिसे हमेशा रहना हो उसे किसी चीज़ से रोका नहीं जाता, न ही उसे कोई आदेश दिया जाता है और न ही मना किया जाता है। इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ (मैं धरती पर एक उत्तराधिकारी बनाने वाला हूँ), जो उसके वहां से निकलने का संकेत देता है।

आठवां: अल्लाह का कथन: ﴿هَذِهِ الشَّجَرَةَ﴾ (यह वृक्ष)। एक अस्पष्ट संज्ञा (संकेतवाचक) को केवल उन शब्दों से विशेषित किया जाता है जिनमें 'अलिफ़ लाम' (निश्चित उपपद) लगा हो, जैसे कि आप कहें: मैं इस आदमी के पास से गुज़रा, और इस औरत के पास से, और इस पेड़ के पास से।

इब्न मुहैसिन ने इसे “हज़ी अल-शजरा” पढ़ा है, 'या' के साथ, जो कि मूल रूप है, क्योंकि 'हाजिही' में 'हा' असल में 'या' का विकल्प है। इसीलिए इससे पहले वाले अक्षर पर ज़ेर है, और अरबी भाषा में इससे पहले ज़ेर वाली कोई अन्य 'हा-ए-तानीस' (स्त्रीलिंग हा) नहीं है, क्योंकि इसका मूल 'या' है (३)।

= उन्होंने इसका अनुसरण करते हुए कहा: इब्न अल-अरबी के बारे में इस वर्णन में ऐसा भ्रम है कि इसके वर्णनकर्ता पर आश्चर्य होता है..., और अल-नज़्र और अल-शाशी के बीच सैकड़ों सालों का अंतर

है! जब तक कि अल-नज़्र बिन शुमेल की मजलिस के रूप में कोई प्रसिद्ध स्थान न हो, तब यह संभव है। समाप्त। “अल-नज़्र की मजलिस” वाक्यांश ३/७४, ४८६ में दोहराया जाएगा। शायद इसका अर्थ बहस की मजलिस है, जैसा कि उसूलविदों की किताबों में दर्ज है। देखें अल-मन्शूर फी अल-क़वाइद अल-ज़रकशी ३/२१७, और उसूल अल-बज़दवी ३/२६९। (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१२७। (२) (म) संस्करण में: “और जिसकी ओर अरब बुलाते हैं”, लेकिन “अरब” शब्द यहाँ फालतू है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१२७। इब्न खालवैह ने इस पाठ को “अल-क़िराआत अल-शाज़ा” (विलक्षण पाठ) पृष्ठ ४ में इब्न कसीर की कुछ रिवायतों में शामिल किया है।

سورہ البقرہ: آیت ۳۵ ۴۵۳

"لا تقرب - راء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ - اس کا معنی تھا: فعل میں ملوث نہ ہو، اور جب راء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ ہو، تو اس کا معنی ہے: اس کے قریب نہ جاؤ۔"

اور «الصحاح» میں ہے: "قَرُبَ الشيءُ" - ضمہ کے ساتھ - "يَقْرُبُ قُرْباً"، یعنی: وہ قریب ہوا، اور "قَرِبْتُه" - کسرہ (زیر) کے ساتھ - "أَقْرَبُه قُرْباناً"، یعنی: میں اس کے قریب ہوا، اور "قَرِبْتُ أَقْرَبُ قِرابة" - جیسے: "كَتَبْتُ أَكْتُبُ كِتابة" - اس وقت بولا جاتا ہے جب تم پانی کی طرف جا رہے ہو اور تمہارے اور اس کے درمیان ایک رات کا فاصلہ ہو، اور اسم "القَرَب" ہے۔ اصمعی نے کہا: میں نے ایک اعرابی سے پوچھا: "القَرَب" کیا ہے؟ تو اس نے کہا: کل کے پانی کے لیے رات کا سفر۔

ابن عطیہ (۱) نے کہا: بعض ماہرین نے کہا ہے: اللہ تعالیٰ نے جب درخت کے کھانے سے منع کرنے کا ارادہ فرمایا، تو اس کے لیے ایسے لفظ سے منع کیا جو کھانے اور اس کی طرف لے جانے والی چیزوں (۲) کا تقاضا کرتا ہے، اور وہ "قریب جانا" ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ "سد ذرائع" کی ایک واضح مثال ہے۔

اور بعض اہل معانی نے کہا: اللہ کا فرمان: ﴿ولا تَقْرَبَا﴾ گناہ میں پڑنے اور جنت سے نکلنے کا اشارہ ہے، اور یہ کہ اس میں رہنا دائمی نہیں ہوگا، کیونکہ جو ہمیشہ رہنے والا ہو اس پر کوئی چیز ممنوع نہیں ہوتی، اور نہ ہی اسے حکم دیا جاتا ہے اور نہ منع کیا جاتا ہے، اور اس پر دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ پس اس نے اس کے وہاں سے نکلنے پر دلالت کی۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هَٰذِهِ الشَّجَرَةَ﴾ اسم مبہم (اسم اشارہ) کی صفت صرف اسی سے لائی جاتی ہے جس میں الف اور لام ہو، جیسے تمہارا قول: میں اس آدمی کے پاس سے گزرا، اور اس عورت کے پاس سے، اور اس درخت کے پاس سے۔

اور ابن محیصن نے پڑھا: "هذي الشجرة" "یا" کے ساتھ، اور یہی اصل ہے، کیونکہ "هذه" میں "ہا" "یا" سے بدلی ہوئی ہے، اور اسی لیے اس سے ماقبل مکسور (زیر والا) ہے، اور کلام میں کوئی ایسی ہائے تانیث نہیں ہے جس سے پہلے زیر ہو سوائے اس کے، اور یہ اس لیے ہے کہ اس کی اصل "یا" ہے (۳)۔

= انہوں نے اس کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: ابن العربی کے بارے میں اس حکایت میں ایسا خلط ملط ہے کہ اس کے بیان کرنے والے پر تعجب ہوتا ہے...، اور النضر اور الشاشی کے درمیان سینکڑوں سال کا فرق ہے! سوائے اس کے کہ وہاں نضر بن شمیل کی مجلس کے نام سے کوئی معروف جگہ ہو، تو یہ ممکن ہے۔ ختم شد۔ اور "نضر کی مجلس" کی عبارت ۳/۷۴، ۴۸۶ میں دہرائی جائے گی اور شاید اس سے مراد مناظرہ کی مجلس ہے، جیسا کہ اصولین کی کتابوں میں وارد ہے۔ دیکھئے الزرکشی کی المنثور فی القواعد ۳/۲۱۷، اور اصول البزدوی ۳/۲۶۹۔ (۱) المحرر الوجیز ۱/۱۲۷۔ (۲) نسخہ (م) میں ہے: "اور جس کی طرف عرب بلاتے ہیں"، اور لفظ «العرب» فالتو ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱/۱۲۷۔ ابن خالویہ نے "القراءات الشاذہ" ص ۴ میں اس قرأت کی نسبت بعض روایات میں ابن کثیر کی طرف کی ہے۔

454

Surah Al-Baqarah: Verse 35

ash-shajaratu, ash-shajratu, and ash-shīratu: three dialects/pronunciations. It has also been read as "ash-shijaratu" with a kasra on the shin (1).

ash-shajaratu and ash-shajratu (2): refers to any plant of the earth that has a stem. A land described as shajīrah and shajrā’ means it has many trees. One says wādī shajīr (a wooded valley), but one does not say wādī ashjar. The singular form of shajrā’ is shajarah. Only a few words follow this pattern of collective nouns: shajarah and shajrā’, qaṣabah and qaṣbā’ (reeds), ṭarfah and ṭarfā’ (tamarisk), and ḥalafah and ḥalfā’ (halfah grass) (3). Al-Asma'i used to say the singular of ḥalfā’ is ḥalifah—with a kasra on the lam—differing from its counterparts. Sibawayh said: ash-shajrā’ is both singular and plural, as are al-qaṣbā’, al-ṭarfā’, and al-ḥalfā’. Al-mashjarah (4): the place of trees, and arḍ mashjarah (a wooded land). "This land is ashjar than this one" means it has more trees; as stated by Al-Jawhari (5).

Ninth: The people of interpretation (exegesis) differed in identifying this tree from which he was forbidden and then ate. Ibn Mas’ud, Ibn Abbas, Sa’id ibn Jubayr, and Ja’dah ibn Hubayrah (6) said: it is the grapevine (al-karm), and for this reason, wine (khamr) was made forbidden for us. Ibn Abbas also said, along with Abu Malik and Qatadah: it is the ear of grain (al-sunbulah), and a single grain of it was like the kidneys of a cow, sweeter than honey and softer than butter; as said by Wahb ibn Munabbih. When Allah accepted Adam's repentance, He made it food for his children. Ibn Jurayj narrated from some companions: it is the fig tree (7), and likewise Sa’id (8) narrated from Qatadah. Therefore, eating it is interpreted in dreams as regret for the eater because of Adam’s (peace be upon him) regret for eating from it. Mentioned by Al-Suhayli (9).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/127; Ibn Khalawayh attributed it in al-Qira’at al-Shadhdhah p. 4 to Abu al-Sammal, and Ibn Jinni in al-Muhtasib 1/74 to Harun al-A’war from some Arabs. (2) In (Zha): ash-shajr and ash-shajar; in (Daal): ash-shajr and ash-shajarah. (3) In (Daal) and (Zay): halqah and halqa’; in (Zha): khilfah and khilfa’; the established version is from (Meem). (4) In the manuscripts: al-mashjar; the established version is from (Meem) and al-Sihah. (5) Al-Sihah (sh-j-r). (6) Ibn Abi Wahb, al-Makhzumi, his mother was Umm Hani bint Abi Talib, one of the men of al-Tahdhib. (7) Al-Tabari related the previous reports in his Tafsir 1/551-556. (8) In (Daal): Shu'bah; Al-Tabari

1/552 related via Sa’id from Qatadah who said: it is the ear of grain. (9) Al-Ta’rif wa al-I’lam p. 20.

पृष्ठ ४५४

सूरह अल-बक़रह: आयत ३५

अश-शजरह (ash-shajarah), अश-शज्रह (ash-shajrah), और अश्-शीराह (ash-shīrah): तीन बोलियाँ हैं। इसे शिन के नीचे जेर (कसरा) के साथ 'अश-शिजरह' भी पढ़ा गया है (१)।

अश-शजरह और अश-शज्रह (२): वह जो ज़मीन के पौधों में से तने पर हो। और 'अर्शुन शजीरह' (arḍun shajīrah) और 'शजरा' (shajrā'), यानी: पेड़ों की अधिकता वाली भूमि। और 'वादी शजीर' (wādī shajīr), और 'वादी अशजर' (wādī ashjar) नहीं कहा जाता। 'अश-शजरा' का एकवचन 'शजरह' है। इस उदाहरण पर बहुवचन से केवल कुछ ही शब्द आए हैं: 'शजरह' और 'शजरा', 'क़सबह' (qasabah) और 'क़सबा' (qasbā'), 'तरफ़ह' (tarfah) और 'तरफ़ा' (tarfā'), और 'हलफ़ह' (halafah) और 'हलफ़ा' (halfā') (३)। असमाई 'हलफ़ा' के एकवचन में 'हलिफ़ह' (halifah)—लाम के नीचे जेर के साथ—कहते थे, जो अपनी साथी शब्दों के विपरीत है। सिबवैह ने कहा: 'अश-शजरा' एकवचन और बहुवचन दोनों है, और इसी तरह 'अल-क़सबा', 'अत-तरफ़ा' और 'अल-हलफ़ा'। 'अल-मशजरह' (४): पेड़ों का स्थान, और 'अर्शुन मशजरह' (वनाच्छादित भूमि)। "यह ज़मीन इस ज़मीन से अधिक 'अशजर' (ashjar) है", यानी: इसमें अधिक पेड़ हैं; यह अल-जौहरी (५) ने कहा है।

नौवाँ: व्याख्या करने वालों (मुफस्सिरीन) के बीच उस पेड़ की पहचान के बारे में मतभेद है जिससे उसे मना किया गया था और फिर उसने उसमें से खा लिया। इब्न मसूद, इब्न अब्बास, सईद इब्न जुबैर और जादा इब्न हुबैरह (६) ने कहा: वह अंगूर की बेल (अल-कर्म) है, और इसीलिए हम पर शराब हराम की गई। इब्न अब्बास ने यह भी कहा, और अबू मालिक और क़तादा ने भी: वह अनाज की बाली (अल-सुनबुलह) है, और उसका एक दाना गाय के गुर्दे जैसा था, शहद से अधिक मीठा और मक्खन से अधिक नरम; यह वहब इब्न मुनब्बिह ने कहा है। जब अल्लाह ने आदम की तौबा (पश्चाताप) स्वीकार की, तो उसने इसे उसकी संतानों के लिए भोजन बना दिया। इब्न जुरैज ने कुछ सहाबा (साथियों) से रिवायत की है: वह अंजीर का पेड़ (७) है, और इसी तरह सईद (८) ने क़तादा से रिवायत की है। इसलिए, सपनों में इसे खाने वाले के लिए पछतावे के रूप में व्याख्यायित किया जाता है क्योंकि आदम (अलयहिस्सलाम) ने इसे खाने पर पछतावा किया था। इसका ज़िक्र सुहैली (९) ने किया है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१२७; इब्न खालवैह ने इसे 'अल-क़िरात अल-शाज़ह' (p. 4) में अबू अल-सम्माल के लिए और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतासिब' १/७४ में हारून अल-अवर के लिए कुछ अरबों से उद्धृत किया है। (२) (ظ) में: 'अश-शज्र' और 'अश-शजर'; (ا) में: 'अश-शज्र' और 'अश-शजरह'। (३) (ا) और (ز) में: 'हलक़ह' और 'हलक़ा'; (ظ) में: 'खलफ़ह' और 'खलफ़ा'; स्थापित पाठ (م) से है। (४) पांडुलिपियों में: 'अल-मशजर'; स्थापित पाठ (م) और 'अस-सिहाह' से है। (५) अस-सिहाह (sh-j-r)। (६) इब्न अबी वहब, अल-मखज़ूमी, उनकी माँ उम्म हानी बिन्त अबी तालिब थीं, और वे 'अत-तहज़ीब' के व्यक्तियों में से हैं। (७) अत-तबरी ने अपनी तफ़सीर १/५५१-५५६ में पिछली खबरों को उद्धृत किया है। (८) (ا) में: शुबह; अत-तबरी १/५५२ ने सईद के माध्यम से क़तादा से रिवायत की: वह अनाज की बाली है। (९) अत-तारीफ़ वल-इलाम p. 20।

صفحہ ٤٥٤

سورة البقرہ: آیت ٣٥

الشَّجَرَة اور الشَّجْرَة اور الشِّيرة: تین لغات (زبانیں/لہجے) ہیں، اور اسے شین کے نیچے زیر کے ساتھ 'الشِّجَرَة' بھی پڑھا گیا ہے (١)۔

الشَّجَرَة اور الشَّجْرَة (٢): وہ جو زمین کے پودوں میں سے تنے پر ہو۔ اور 'أرضٌ شَجيرة' اور 'شَجْراء'، یعنی: درختوں کی کثرت والی زمین۔ اور 'وادٍ شَجير' (درختوں والی وادی) کہا جاتا ہے، لیکن 'وادٍ أشجر' نہیں کہا جاتا۔ 'الشَّجْراء' کا واحد 'شَجَرَة' ہے، اور اس مثال پر جمع سے صرف چند حروف (الفاظ) آئے ہیں: 'شَجَرَة' اور 'شَجْراء'، 'قَصَبَة' اور 'قَصْباء' (نرکل)، 'طَرْفَة' اور 'طَرْفاء' (جھاؤ)، اور 'حَلَفَة' اور 'حَلْفاء' (ایک قسم کی گھاس) (٣)۔ اصمعی 'حلفاء' کے واحد میں 'حَلِفة'—لام کے نیچے زیر کے ساتھ—کہتے تھے، جو اپنے ہم پلہ الفاظ کے برعکس ہے۔ سیبویہ نے کہا: 'الشَّجْراء' واحد اور جمع دونوں ہے، اور اسی طرح 'القَصْباء'، 'الطَّرْفاء' اور 'الحلفاء'۔ اور 'المَشْجَرَة' (٤): درختوں کی جگہ، اور 'أرضٌ مَشْجَرَة' (درختوں والی زمین)۔ "یہ زمین اس زمین سے زیادہ 'أشجر' ہے"، یعنی: اس میں درخت زیادہ ہیں؛ یہ جوہری (٥) نے کہا ہے۔

نویں بات: اہل تاویل (مفسرین) کے درمیان اس درخت کے تعین میں اختلاف ہے جس سے انہیں روکا گیا تھا اور پھر انہوں نے اس میں سے کھا لیا۔ چنانچہ ابن مسعود، ابن عباس، سعید بن جبیر اور جعدہ بن ہبیرہ (٦) نے کہا: وہ انگور کی بیل (کرم) ہے، اور اسی وجہ سے ہم پر شراب حرام کی گئی ہے۔ ابن عباس نے یہ بھی کہا، اور ابو مالک اور قتادہ نے بھی: وہ اناج کی بالی (سنبلہ) ہے، اور اس کا ایک دانہ گائے کے گردوں جیسا تھا، شہد سے زیادہ میٹھا اور مکھن سے زیادہ نرم؛ یہ وہب بن منبہ نے کہا ہے۔ جب اللہ نے آدم کی توبہ قبول کی تو اسے ان کی اولاد کے لیے

خوراک بنا دیا۔ ابن جریج نے بعض صحابہ سے روایت کی ہے: وہ انجیر کا درخت (۷) ہے، اور اسی طرح سعید (۸) نے قتادہ سے روایت کی ہے۔ اسی لیے خواب میں اسے کھانے والے کے لیے پشیمانی (ندامت) سے تعبیر کیا جاتا ہے کیونکہ آدم علیہ السلام اسے کھانے پر نادم ہوئے تھے۔ اس کا ذکر سہیلی (۹) نے کیا ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/ ۱۲۷؛ اور اسے ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص ٤ میں ابو السمال کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن جنی نے 'المحتسب' ۱/ ۷٤ میں ہارون الاعور سے بعض عربوں کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۲) (ظ) میں: 'الشَّجر' اور 'الشَّجَر'، اور (د) میں: 'الشَّجر' اور 'الشَّجرة'۔ (۳) (د) اور (ز) میں: 'حلقة' اور 'حلقاء'، اور (ظ) میں: 'خلفة' اور 'خلفاء'؛ اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (٤) نسخوں میں: 'المشجر'، اور ثابت شدہ (م) اور 'الصحاح' سے ہے۔ (۵) الصحاح (شجر)۔ (۶) ابن ابی وہب، المخزومی، ان کی والدہ ام ہانی بنت ابی طالب تھیں، اور وہ 'تہذیب' کے رجال میں سے ہیں۔ (۷) طبری نے اپنی تفسیر ۱/ ۵۵۱-۵۵۶ میں گزشتہ خبریں نقل کی ہیں۔ (۸) (د) میں: 'شعبة'؛ اور طبری ۱/ ۵۵۲ نے سعید کے واسطے سے قتادہ سے روایت کی ہے: وہ اناج کی بالی ہے۔ (۹) التعریف والإعلام ص ۲۰۔

Surah Al-Baqarah: Verse 35 455

Ibn Atiyyah (1) said: There is nothing in this identification that is supported by a report (Hadith); rather, the correct view is to believe that Allah Almighty forbade Adam from a certain tree, and he went against it and disobeyed by eating from it. Al-Qushayri Abu Nasr said: My father, the Imam, may Allah have mercy on him, used to say: It is known in general that it was the tree of trial (2). Tenth: They differed on how they ate from it despite the threat associated with approaching it, which is His saying: {lest you be among the wrongdoers}, so some said: They ate from a tree other than the one pointed to, so they did not interpret the prohibition as applying to its entire genus, as if Iblis deceived him [by taking it] literally. Ibn al-Arabi (3) said: This is the first disobedience by which Allah was disobeyed according to this view. He said: In it is evidence that whoever swears not to eat of this bread, then eats of its kind, has broken his oath. The verification of the schools of thought on this is that most scholars said: There is no breaking of the oath in it. Malik and his companions said: If the context of the oath (4) requires specifying the thing pointed to, he does not break his oath by eating its kind, and if the context of the oath, its cause, or its intention requires the genus, then it is applied to it, and he breaks his oath by eating something else. Upon this, the story of Adam, peace be upon him, was carried, for he was forbidden from a tree specified for him, but its genus was intended (5), so he took the saying literally rather than the meaning. Our scholars have differed on a branch of this: which is if he swears not to eat this wheat, then eats bread made from it, there are two opinions: It is said in "Al-Kitab" (6): He breaks his oath, because this is how it is eaten. Ibn al-Mawwaz (7) said: There is nothing against him, because he did not eat wheat, but only (8) ate bread, so he considered the name.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/128. (2) Lata'if al-Isharat 1/80. (3) Ahkam al-Qur'an 1/18 and 19, and the preceding speech and what is between the brackets from it. (4) It is the reason that triggers the oath to be known from it, and its mention preceded on p. 344. (5) In (Z) and (M): with it. (6) Al-Mudawwanah al-Kubra 2/127, and the author quoted it through Ibn al-Arabi. (7) Muhammad ibn Ibrahim ibn Ziyad, Abu Abdullah, Al-Iskandarani, Al-Maliki, a jurist of the Egyptian lands, author of many works, died in the year (269 AH). As-Siyar 6/13. (8) In (M) and Ahkam al-Qur'an: And only.

सूरह अल-बकरा: आयत 35 455

इब्न अतिय्याह (1) ने कहा: इस पहचान में ऐसा कुछ भी नहीं है जिसे किसी खबर (हदीस) का समर्थन प्राप्त हो; बल्कि सही बात यह मानना है कि अल्लाह तआला ने आदम को एक पेड़ से मना किया था, लेकिन उन्होंने उसका उल्लंघन किया और उससे खाकर अवज्ञा की। अल-कुशायरी अबू नस्र ने कहा: मेरे पिता इमाम, अल्लाह उन पर रहम करे, कहा करते थे: सामान्य तौर पर यह ज्ञात है कि वह परीक्षा का पेड़ (2) था। दसवां: उनके बीच मतभेद था कि उन्होंने इसके पास जाने से जुड़ी धमकी के बावजूद इससे कैसे खाया, जो कि उनका यह कहना है: {ताकि तुम ज़ालिमों में से न हो जाओ}। कुछ लोगों ने कहा: उन्होंने उस पेड़ के अलावा किसी दूसरे पेड़ से खाया जिसकी ओर इशारा किया गया था, इसलिए उन्होंने मनाही को उसकी पूरी नस्ल पर लागू नहीं माना, मानो इब्लीस ने उन्हें शाब्दिक अर्थ लेने के लिए धोखा दिया था। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: इस विचार के अनुसार यह पहली अवज्ञा है जिससे अल्लाह की अवज्ञा की गई। उन्होंने कहा: इसमें इस बात का प्रमाण है कि जो कोई यह कसम खाता है कि वह इस रोटी को नहीं खाएगा, फिर उसी प्रकार की रोटी खाता है, तो उसने अपनी कसम तोड़ दी। इस पर विभिन्न विचारधाराओं का सत्यापन यह है कि अधिकांश विद्वानों ने कहा: इसमें कसम का टूटना नहीं है। मलिक और उनके साथियों ने कहा: यदि कसम का संदर्भ (4) इंगित वस्तु को निर्दिष्ट करने की मांग करता है, तो वह उसकी नस्ल खाने से अपनी कसम नहीं तोड़ता है, और यदि कसम का संदर्भ, उसका कारण या उसका इरादा नस्ल की मांग करता है, तो उसे उसी पर लागू किया जाता है, और वह किसी और चीज को खाकर अपनी कसम तोड़ देता है। इसी पर आदम अलैहिस्सलाम की कहानी को आधारित किया गया है, क्योंकि उन्हें एक विशेष पेड़ से मना किया गया था, लेकिन उसका उद्देश्य उसकी पूरी नस्ल था (5), इसलिए उन्होंने अर्थ के बजाय शब्द को शाब्दिक रूप में लिया। हमारे विद्वानों ने इसके एक उप-विषय पर मतभेद किया है: वह यह है कि यदि कोई व्यक्ति इस गेहूं को न खाने की कसम खाता है, फिर उससे बनी रोटी खाता है, तो दो राय हैं: "अल-किताब" (6) में कहा गया है: वह कसम तोड़ता है, क्योंकि इसे इसी तरह खाया जाता है। इब्न अल-मव्वाज़ (7) ने कहा: उस पर कुछ भी नहीं है, क्योंकि उसने गेहूं नहीं खाया, बल्कि केवल (8) रोटी खाई, इसलिए उसने नाम का ध्यान रखा।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/128। (2) लताइफ अल-इशारात 1/80। (3) अहकाम अल-कुरान 1/18 और 19, और पिछला भाषण और उसके बीच के कोष्ठक में जो है। (4) यह वह कारण है जो कसम को उससे जानने के लिए प्रेरित करता है, और इसका उल्लेख पृष्ठ 344 पर पहले हो चुका है।

(5) (ज़) और (म) में: उसके साथ। (6) अल-मुदव्वनाह अल-कुबरा 2/127, और लेखक ने इसे इब्न अल-अरबी के माध्यम से उद्धृत किया है। (7) मुहम्मद बिन इब्राहिम बिन ज़ियाद, अबू अब्दुल्ला, अल-इस्कंदरानी, अल-मलिकी, मिस्र के क्षेत्रों के एक फकीह, कई रचनाओं के लेखक, वर्ष (269 हिजरी) में मृत्यु हुई। अस-सियार 6/13। (8) (म) और अहकाम अल-कुरान में: और केवल।

سورة البقرہ: آیت ۳۵ ٤٥٥

ابن عطیہ (1) نے کہا: اس تعیین (پہچان) میں کوئی ایسی چیز نہیں ہے جس کی تائید کسی روایت (حدیث) سے ہوتی ہو، بلکہ صحیح بات یہ ماننا ہے کہ اللہ تعالیٰ نے آدم علیہ السلام کو ایک درخت سے منع کیا تھا، تو انہوں نے اس کی مخالفت کی، اور اس میں سے کھا کر نافرمانی کی۔ اور القشیری ابو نصر نے کہا: میرے والد امام، اللہ ان پر رحم کرے، فرمایا کرتے تھے: مجموعی طور پر یہ معلوم ہوتا ہے کہ وہ آزمائش کا درخت (2) تھا۔ دسواں مسئلہ: اور ان میں اختلاف ہوا کہ قربت کے ساتھ جڑی ہوئی وعید کے باوجود انہوں نے اس میں سے کیسے کھا لیا، اور وہ اللہ کا یہ فرمان ہے: {تاکہ تم ظالموں میں سے نہ ہو جاؤ}۔ تو ایک گروہ نے کہا: ان دونوں نے اس کے علاوہ کسی اور درخت سے کھایا جس کی طرف اشارہ کیا گیا تھا، چنانچہ انہوں نے ممانعت کو اس کی تمام جنس پر واقع نہیں سمجھا، گویا ابلیس نے انہیں ظاہر پر [عمل کرنے] کے ذریعے دھوکہ دیا۔ ابن العربی (3) نے کہا: اس قول کے مطابق یہ پہلی نافرمانی ہے جس کے ذریعے اللہ کی نافرمانی کی گئی۔ انہوں نے کہا: اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ جس نے یہ قسم کھائی کہ وہ اس روٹی میں سے نہیں کھائے گا، پھر اس نے اس کی جنس میں سے کھا لیا، تو اس نے اپنی قسم توڑ دی۔ اس بارے میں مذاہب کی تحقیق یہ ہے کہ اکثر علماء نے کہا: اس میں کوئی حنث (قسم کا ٹوٹنا) نہیں ہے۔ اور امام مالک اور ان کے اصحاب نے کہا: اگر قسم کا پس منظر (4) مشار الیہ کی تعیین کا تقاضا کرے تو اس کی جنس کھانے سے حنث نہیں ہوگا، اور اگر قسم کا پس منظر یا اس کا سبب یا اس کی نیت جنس کا تقاضا کرے تو اسے اسی پر محمول کیا جائے گا، اور وہ کسی اور کے کھانے سے حنث ہو جائے گا۔ اور اسی پر آدم علیہ السلام کا قصہ محمول کیا گیا ہے، کیونکہ انہیں ایک معین درخت سے منع کیا گیا تھا اور اس سے مراد اس کی جنس تھی (5)، تو انہوں نے قول

کو معنی کے بجائے لفظ پر محمول کیا۔ اور ہمارے علماء نے اس کی ایک فرعی شاخ میں اختلاف کیا ہے: اور وہ یہ ہے کہ اگر کوئی قسم کھائے کہ وہ یہ گندم نہیں کھائے گا، پھر اس نے اس کی روٹی کھا لی، تو اس میں دو قول ہیں: "الکتاب" (6) میں کہا گیا ہے: وہ حانث ہو جائے گا، کیونکہ یہ اسی طرح کھائی جاتی ہے۔ اور ابن المواز (7) نے کہا: اس پر کچھ نہیں ہے، کیونکہ اس نے گندم نہیں کھائی، بلکہ صرف (8) روٹی کھائی ہے، چنانچہ اس نے نام کا لحاظ کیا۔

---

(1) المحرر الوجیز ۱/۱۲۸۔ (2) لطائف الإشارات ۱/ ۸۰۔ (3) أحکام القرآن ۱/۱۸ و۱۹، اور سابقہ کلام اور اس میں سے قوسین کے درمیان والی عبارت۔ (4) یہ وہ سبب ہے جو قسم کھانے پر ابھارتا ہے تاکہ اس سے پہچانا جا سکے، اور اس کا ذکر صفحہ ۳٤٤ پر گزر چکا ہے۔ (5) (ظ) اور (م) میں: "بھا" ہے۔ (6) المدونة الکبری ۲/۱۲۷، اور مصنف نے اسے ابن العربی کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (7) محمد بن ابراہیم بن زیاد، ابو عبد اللہ، الاسکندرانی، المالکی، دیارِ مصر کے فقیہ، صاحبِ تصانیف، سن (۲٦۹ھ) میں وفات پائی۔ السیر ٦/۱۳۔ (8) (م) اور احکام القرآن میں: "وإنما" ہے۔

٤٥٦ Surah Al-Baqarah: Verse 35

...and the attribute. If one were to swear in his oath: "I will not eat of this wheat," he would break his oath by eating bread made from it. There is disagreement regarding food bought with its price and regarding what it has grown.

Others said: They interpreted the prohibition as being for recommendation (nadb). Ibn al-Arabi said: This, even if it were (1) a question (2) of the principles of jurisprudence, it has fallen away here because of His saying: {lest you be among the wrongdoers}. So, He joined the prohibition with a threat. Likewise is His saying, Glory be to Him: {so let him not drive you out from Paradise, lest you suffer hardship} [Taha: 117].

Ibn al-Musayyib said: Adam only ate after Eve gave him wine to drink, so he became intoxicated and was out of his mind. Yazid ibn Qusait (3) said similarly, and both used to swear by Allah that he did not eat from this tree while being sane. Ibn al-Arabi (4) said: This is invalid both in terms of transmission and reason. As for transmission, it is not authentic in any case, and Allah, Mighty and Sublime, has described the wine of Paradise, saying: {No headache will there be therein} [As-Saffat: 47]. As for reason, it is because prophets after being commissioned with prophethood are infallible from what leads to neglecting obligations or committing crimes.

I say: Some scholars have inferred Adam's (peace be upon him) prophethood before his dwelling in Paradise from the words of the Almighty: {And when he had informed them of their names}, for Allah Almighty commanded him to inform the angels of what they did not have of the knowledge of Allah, Mighty and Sublime.

It was said: He ate of it forgetfully, and it is possible that they forgot the threat.

I say: This is the correct view, because Allah Almighty informed of it in His Book (5) definitively and decisively, saying: {And We had already taken a promise from Adam before, but he forgot; and We found not in him determination} [Taha: 115]. However, since prophets (peace be upon them) are required to exercise a level of caution and alertness—due to their vast knowledge and high ranks—that is not required of others, his preoccupation (6) from remembering the prohibition was a neglect by which he became disobedient, meaning: a transgressor.

(1) In (M): "was" (masculine). (2) In Ahkam al-Quran 1/19: "As for carrying the prohibition to be for discouragement (tanzih), even if it were a question..." (3) The saying of Ibn al-Musayyib was recorded by al-Tabari in his exegesis 1/566 via Yazid ibn

Abd Allah ibn Qusait, from him, that he heard him swearing by Allah without exception: "Adam did not eat from the tree while being sane." We have not come across anyone who mentioned Yazid's saying as being attributed to him. See Al-Muharrar al-Wajiz 1/129. (4) Ahkam al-Quran 1/19. (5) In (Z): "The Book". (6) In (D) and (Z): "their preoccupation".

४५६ सूरह अल-बक़रह: आयत ३५

...और गुण। यदि कोई अपनी शपथ में कहे: "मैं इस गेहूँ में से नहीं खाऊँगा," तो वह उससे बनी रोटी खाने से अपनी शपथ तोड़ देगा। इसकी कीमत से खरीदी गई खाद्य सामग्री और इससे जो उगा है, उसके बारे में मतभेद है।

अन्यों ने कहा: उन्होंने निषेध की व्याख्या सिफारिश (नदब) के रूप में की। इब्न अल-अरबी ने कहा: यह, भले ही यह उसूल-अल-फिक्ह (धर्मशास्त्र के सिद्धांत) का एक (१) प्रश्न (२) हो, यहाँ अमान्य हो गया है, क्योंकि अल्लाह ने फ़रमाया है: {ताकि तुम ज़ालिमों (अत्याचारियों) में से न हो जाओ}। अतः, उसने निषेध को चेतावनी के साथ जोड़ा है। इसी प्रकार अल्लाह पाक का कथन है: {अतः वह तुम्हें स्वर्ग से न निकलवा दे, कहीं तुम कष्ट में न पड़ जाओ} [ताहा: ११७]।

इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा: आदम ने तभी खाया जब हव्वा ने उन्हें शराब पिलाई, जिससे वे नशे में हो गए और अपने होश में नहीं थे। यज़ीद बिन कुसैत (३) ने भी ऐसा ही कहा, और वे दोनों अल्लाह की कसम खाते थे कि उन्होंने होश में रहते हुए इस पेड़ से नहीं खाया। इब्न अल-अरबी (४) ने कहा: यह उल्लेख (नक्ल) और तर्क(अक्ल) दोनों ही दृष्टि से गलत है। जहाँ तक उल्लेख का प्रश्न है, यह किसी भी स्थिति में सही नहीं है, और अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने स्वर्ग की शराब का वर्णन करते हुए फ़रमाया है: {न उसमें कोई सिरदर्द होगा} [अस-साफ़ात: ४७]। जहाँ तक तर्क का प्रश्न है, वह इसलिए कि नबूवत के बाद नबी उन कार्यों से मासूम (पाप-मुक्त) होते हैं जो फ़र्ज़ों की अवहेलना या अपराधों की ओर ले जाते हैं।

मैं कहता हूँ: कुछ विद्वानों ने आदम (अलैहिस्सलाम) के स्वर्ग में बसने से पहले उनकी नबूवत का अनुमान अल्लाह तआला के इस कथन से लगाया है: {फिर जब उसने उन्हें उनके नाम बता दिए}, तो अल्लाह तआला ने उन्हें फरिश्तों को वह बताने का आदेश दिया जो उनके पास अल्लाह के ज्ञान में से नहीं था।

कहा गया है: उन्होंने इसे भूलवश खाया, और यह संभव है कि वे चेतावनी को भूल गए हों।

मैं कहता हूँ: यही सही बात है; क्योंकि अल्लाह तआला ने अपनी किताब (५) में निश्चित और निर्णायक रूप से इसकी सूचना दी है, फ़रमाया: {और हमने इससे पहले आदम को आदेश दिया था, परन्तु वह भूल गया; और हमने उसमें दृढ़ संकल्प नहीं पाया} [ताहा: ११५]। लेकिन चूँकि नबियों (अलैहिस्सलाम) को उनके प्रचुर ज्ञान और उच्च पद के कारण - उतनी सावधानी और सतर्कता बरतनी आवश्यक है

जितनी दूसरों के लिए आवश्यक नहीं है, इसलिए निषेध को याद रखने से उनकी व्यस्तता (६) एक ऐसी लापरवाही थी जिसके कारण वे अवज्ञाकारी बन गए, अर्थात: उल्लंघन करने वाले।

(१) (म) में: "था"। (२) 'अहकाम अल-कुरआन' १९/१ में: "जहाँ तक निषेध को केवल नापसंदगी (तंज़ीह) पर आधारित करने की बात है, भले ही यह एक प्रश्न हो..." (३) इब्न अल-मुसय्यिब का यह कथन अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर ५६६/१ में यज़ीद बिन अब्दुल्ला बिन कुसैत के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है, कि उन्होंने उन्हें बिना किसी अपवाद के अल्लाह की कसम खाते सुना: "आदम ने होश में रहते हुए पेड़ से नहीं खाया।" हमने यज़ीद के कथन को उनके नाम से उद्धृत करने वाला कोई और नहीं पाया। देखिए 'अल-मुहर्र, अल-वजीज़' १२९/१। (४) 'अहकाम अल-कुरआन' १९/१। (५) (ज़) में: "किताब"। (६) (द) और (ज़) में: "उनकी व्यस्तता"।

۴۵۶ سورة البقرہ: آیت ۳۵

...اور صفت۔ اگر اس نے اپنی قسم میں کہا: "میں اس گندم میں سے نہیں کھاؤں گا،" تو وہ اس سے بنی روٹی کھانے سے حانث ہو جائے گا (قسم ٹوٹ جائے گی)۔ اور اس کی قیمت سے خریدے گئے کھانے میں، اور جو اس سے اگا، اس میں اختلاف ہے۔

دوسروں نے کہا: انہوں نے نہی (ممانعت) کو استحباب (نَدب) پر محمول کیا۔ ابن العربی نے کہا: یہ اگرچہ اصولِ فقہ کا ایک (۱) مسئلہ (۲) ہے، لیکن یہاں یہ ساقط ہو گیا ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ (تاکہ تم ظالموں میں سے نہ ہو جاؤ)۔ پس اللہ نے ممانعت کو وعید (دھمکی) کے ساتھ جوڑا ہے، اور اسی طرح اللہ سبحانہ کا فرمان ہے: ﴿فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَىٰ﴾ (پس وہ تمہیں جنت سے نہ نکلوا دے کہ تم مشقت میں پڑ جاؤ) [طٰہٰ: ۱۱۷]۔

ابن المسیب نے کہا: آدم علیہ السلام نے تبھی کھایا جب حوا علیہا السلام نے انہیں شراب پلائی، تو وہ نشے میں آگئے اور ان کی عقل ٹھکانے نہ رہی۔ اسی طرح یزید بن قسیط (۳) نے کہا، اور وہ دونوں اللہ کی قسم کھاتے تھے کہ آدم علیہ السلام نے اس درخت سے عقل و ہوش کی حالت میں نہیں کھایا۔ ابن العربی (۴) نے کہا: یہ بات نقلی اور عقلی دونوں لحاظ سے فاسد ہے۔ جہاں تک نقل کا تعلق ہے تو یہ کسی بھی حال میں صحیح نہیں ہے، اور اللہ عزوجل نے جنت کی شراب کی صفت بیان کرتے ہوئے فرمایا ہے: ﴿لَا فِيهَا غَوْلٌ﴾ (نہ اس میں سردرد ہے) [الصافات: ۴۷]۔ رہی بات عقل کی، تو اس لیے کہ انبیاء نبوت کے بعد ان کاموں سے معصوم ہوتے ہیں جو فرائض میں خلل ڈالنے یا جرائم کے ارتکاب کا باعث بنیں۔

میں کہتا ہوں: بعض علماء نے حضرت آدم علیہ السلام کے جنت میں قیام سے پہلے ان کی نبوت کا استنباط اللہ تعالیٰ کے اس قول سے کیا ہے: ﴿فَلَمَّا أَنبَأَهُم بِأَسْمَائِهِمْ﴾ (پس جب اس نے انہیں ان کے نام بتا دیے)، تو اللہ تعالیٰ نے انہیں حکم دیا کہ وہ فرشتوں کو وہ کچھ بتائیں جو ان کے پاس اللہ عزوجل کے علم میں سے نہیں تھا۔

اور کہا گیا: انہوں نے بھول کر کھایا، اور یہ ممکن ہے کہ وہ وعید کو بھول گئے ہوں۔

میں کہتا ہوں: یہی بات صحیح ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب (۵) میں قطعی اور حتمی طور پر اس کی خبر دی ہے، چنانچہ فرمایا: ﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِن قَبْلُ فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا﴾ (اور بے شک ہم نے اس سے پہلے آدم کو ایک حکم دیا تھا، پس وہ بھول گیا اور ہم نے اس میں پختہ ارادہ نہ پایا) [طٰہٰ: ۱۱۵]۔ لیکن چونکہ انبیاء علیہم السلام پر - ان کے علم کی کثرت اور مراتب کی بلندی کی وجہ سے - احتیاط اور بیداری اتنی لازم ہے جتنی دوسروں پر نہیں، اس لیے نہی کی یاد دہانی سے ان کا تساہل (۶) ایک ایسی کوتاہی بن گیا جس سے وہ نافرمان ہو گئے، یعنی: حکم کی خلاف ورزی کرنے والے۔

(۱) (م) میں: "کان" (تھا)۔ (۲) احکام القرآن ۱۹/۱ میں ہے: "رہی بات نہی کو تنزیہ (ناپسندیدگی) پر محمول کرنے کی تو وہ اگرچہ ایک مسئلہ ہے..." (۳) ابن المسیب کا قول طبری نے اپنی تفسیر ۵۶۶/۱ میں یزید بن عبد اللہ بن قسیط کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے ان کو بغیر کسی استثنا کے اللہ کی قسم کھاتے سنا: "آدم نے ہوش و حواس میں درخت سے نہیں کھایا۔" اور یزید کا قول ہمیں کسی ایسے کے پاس نہیں ملا جس نے اسے ان کی طرف منسوب کر کے ذکر کیا ہو۔ دیکھئے المحرر الوجیز ۱۲۹/۱۔ (۴) احکام القرآن ۱۹/۱۔ (۵) (ظ) میں: "الکتاب"۔ (۶) (د) اور (ظ) میں: "تشاغلهم" (ان کی مصروفیت)۔

Abu Umamah said: If the intellects (wisdom) of the children of Adam from when Allah created creation until the Day of Judgment were placed in one scale of a balance, and the intellect of Adam was placed in the other, it would outweigh them. Allah the Almighty said: {and We did not find in him a firm resolve} (1).

I say: This statement of Abu Umamah is general regarding all the children of Adam. It might be interpreted as excluding our Prophet Muhammad ﷺ, as he was the most abundant of people in forbearance and intellect. It might also be interpreted to mean: If the intellects of the children of Adam other than the Prophets... and Allah knows best.

I say: The first opinion (2) is also good. Our thought is that the intended meaning is the specific individual thing, while the intended meaning was the genus (class), like the saying of the Prophet ﷺ when he took gold and silk and said: "These two are forbidden for the males of my nation" (3).

And he said in another report: "These two are the destroyers of my nation" (4). He only meant the genus, not the specific individual item.

Eleventh: It is said: The first to eat from the tree was Eve, through the seduction of Iblis, as will be explained later (6). His first words were with her, because she is the whisperer of the pillow, and she was the first fitna (temptation) that entered men from women. He said: You were only forbidden from this tree because it is the tree of eternity; because he knew from them that they loved eternity, so he came to them from where they loved – love for something blinds and deafens (7) – so when Eve spoke to Adam, he rebuked her and remembered the covenant. So he persisted with Eve, and Eve persisted with Adam, until she said: I will eat before you, so if something happens to me, you will be safe. So she ate and it did not harm her. Then she came to Adam and said: Eat, for I have eaten and it did not harm me. So he ate, then their private parts became visible to them, and they fell under the judgment of sin, as Allah the Almighty said: {and do not approach...}

(1) Narrated by al-Tabari 16/185. (2) Meaning what preceded at the beginning of the issue on page 455. (3) Narrated by Ahmad (750), and al-Nasa'i 8/160-161 from the hadith of Ali, may Allah be pleased with him. (4) We did not find it. (5) In (d): The intended. (6) In the following verse. (7) It is from the words of Abu al-Darda', may

Allah be pleased with him. Musnad (21694), and the story is in Tafsir al-Tabari 1/561-566, and his Tarikh 1/107-108, and al-Muharrar al-Wajiz 1/128.

अबू उमामा ने कहा: यदि आदम की संतानों की बुद्धिमत्ता (ज्ञान) जब से अल्लाह ने सृष्टि की रचना की है तब से कयामत के दिन तक एक तराजू के पलड़े में रखी जाए, और आदम की बुद्धि दूसरे में रखी जाए, तो वह उन सब पर भारी पड़ेगी। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और हमने उनमें कोई दृढ़ संकल्प नहीं पाया} (1)।

मैंने कहा: अबू उमामा का यह कथन आदम की सभी संतानों के संबंध में सामान्य है। इसकी व्याख्या हमारे पैगंबर मुहम्मद ﷺ को छोड़कर भी की जा सकती है; क्योंकि वे सहनशीलता और बुद्धि में लोगों में सबसे प्रचुर थे। इसका अर्थ यह भी निकाला जा सकता है: यदि पैगंबरों के अलावा आदम की संतानों की बुद्धिमत्ता... और अल्लाह बेहतर जानता है।

मैंने कहा: पहली राय (2) भी अच्छी है। हमारा विचार है कि इच्छित अर्थ विशिष्ट वस्तु है, जबकि इच्छित अर्थ 'जाति' (श्रेणी) था, जैसे कि पैगंबर ﷺ का कहना जब उन्होंने सोना और रेशम लिया और कहा: "ये दो मेरी उम्मत के पुरुषों के लिए हराम (वर्जित) हैं" (3)।

और उन्होंने एक अन्य रिपोर्ट में कहा: "ये दो मेरी उम्मत को तबाह करने वाले हैं" (4)। उनका मतलब केवल जाति से था, न कि विशिष्ट व्यक्तिगत वस्तु से।

ग्यारहवीं: यह कहा जाता है: पेड़ से सबसे पहले खाने वाली हव्वा थी, इब्लीस के बहकावे में आकर, जैसा कि बाद में स्पष्ट किया जाएगा (6)। उसके पहले शब्द उनके साथ थे, क्योंकि वह बिस्तर की कानाफूसी करने वाली है, और वह पहली फितना (प्रलोभन) थी जो पुरुषों में महिलाओं की ओर से आई। उसने कहा: आपको इस पेड़ से केवल इसलिए रोका गया है क्योंकि यह अमरता का पेड़ है; क्योंकि वह उनसे जानता था कि वे अमरता से प्यार करते थे, इसलिए वह उनके पास वहां से आया जहां से वे प्यार करते थे - किसी चीज़ के लिए प्यार अंधा और बहरा कर देता है (7) - इसलिए जब हव्वा ने आदम से बात की, तो उन्होंने उन्हें फटकारा और वादे को याद किया। इसलिए वह हव्वा के साथ अड़े रहे, और हव्वा आदम के साथ अड़ी रही, यहाँ तक कि उसने कहा: मैं तुमसे पहले खाऊँगी, इसलिए यदि मुझे कुछ होता है, तो तुम सुरक्षित रहोगे। तो उसने खाया और उसे कोई नुकसान नहीं हुआ। फिर वह आदम के पास आई और कहा: खाओ, क्योंकि मैंने खाया है और मुझे कोई नुकसान नहीं हुआ है। तो उन्होंने खाया, फिर उनके गुप्तांग उन्हें दिखाई देने लगे, और वे पाप के निर्णय के अधीन हो गए, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और करीब मत जाना...}

(1) अल-तबरी 16/185 द्वारा वर्णित। (2) यानी पेज 455 पर मुद्दे की शुरुआत में जो पहले आ चुका है। (3) अहमद (750) और अल-नसाई 8/160-161 द्वारा अली रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से वर्णित। (4) हमें यह नहीं मिला। (5) (d) में: अभीष्ट। (6) अगली आयत में। (7) यह अबू अल-दरदा रज़ियल्लाहु अन्हु के शब्द हैं। मसनद (21694), और कहानी तफसीर अल-तबरी 1/561-566, और उनकी तारीख 1/107-108, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/128 में है।

سورة البقرہ: آیت 35 | 457

ابو امامہ نے کہا: اگر اولادِ آدم کی عقل (حکمت) جب سے اللہ نے مخلوق کو پیدا کیا قیامت کے دن تک ترازو کے ایک پلڑے میں رکھی جائے، اور آدم کی عقل دوسرے پلڑے میں رکھی جائے، تو وہ ان سب پر بھاری ہو جائے گی۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ہم نے ان میں پختہ ارادہ نہ پایا} (1)۔

میں نے کہا: ابو امامہ کا یہ قول تمام بنی آدم کے بارے میں عام ہے، اور یہ احتمال ہے کہ اس سے ہمارے نبی محمد ﷺ کو مستثنیٰ کیا جائے؛ کیونکہ آپ ﷺ حلم اور عقل میں لوگوں میں سب سے زیادہ تھے، اور یہ بھی احتمال ہے کہ معنی یہ ہو: اگر انبیاء کے علاوہ بنی آدم کی عقل... اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

میں نے کہا: پہلا قول (2) بھی اچھا ہے، ہمارا خیال ہے کہ مراد 'عین' (متعین شے) ہے، جبکہ مراد 'جنس' (نوع) تھی، جیسا کہ نبی ﷺ کا قول جب آپ نے سونا اور ریشم لیا اور فرمایا: "یہ دونوں میری امت کے مردوں پر حرام ہیں" (3)۔

اور دوسری روایت میں فرمایا: "یہ دونوں میری امت کو ہلاک کرنے والے ہیں" (4)۔ آپ کی مراد جنس تھی نہ کہ عین۔

گیارہویں: کہا جاتا ہے: درخت سے سب سے پہلے کھانے والی حوا تھیں، ابلیس کے بہکاوے میں آکر، جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا (6)، اور اس کی پہلی گفتگو ان کے ساتھ تھی؛ کیونکہ وہ بستر کی وسوسہ ڈالنے والی ہے، اور وہ پہلا فتنہ ہے جو عورتوں کی طرف سے مردوں پر داخل ہوا، اس نے کہا: تمہیں اس درخت سے صرف اس لیے روکا گیا کہ یہ ہمیشگی کا درخت ہے؛ کیونکہ وہ ان سے جانتا تھا کہ وہ ہمیشگی کو پسند کرتے ہیں، چنانچہ وہ ان کے پاس وہاں سے آیا

جہاں سے وہ پسند کرتے تھے - کسی چیز کی محبت اندھا اور بہرا کر دیتی ہے (7) - پھر جب حوا نے آدم سے کہا تو انہوں نے ان پر انکار کیا، اور عہد کو یاد دلایا، تو وہ حوا پر اصرار کرتے رہے، اور حوا آدم پر اصرار کرتی رہیں، یہاں تک کہ انہوں نے کہا: میں تم سے پہلے کھاتی ہوں، تاکہ اگر مجھے کچھ پہنچا تو تم سلامت رہو، تو انہوں نے کھایا اور انہیں کوئی نقصان نہ پہنچا، پھر وہ آدم کے پاس آئیں، اور کہا: کھاؤ، میں نے کھایا ہے اور مجھے کوئی نقصان نہیں پہنچا، تو انہوں نے کھایا، پھر ان کے لیے ان کی شرمگاہیں ظاہر ہو گئیں، اور وہ گناہ کے حکم میں آگئے، اللہ تعالیٰ کے ارشاد کی وجہ سے: {اور تم قریب نہ جانا...}

(1) اسے طبری نے 185/16 میں روایت کیا ہے۔ (2) یعنی جو صفحہ 455 پر مسئلہ کے آغاز میں گزر چکا ہے۔ (3) اسے احمد (750) اور نسائی 8/160 - 161 نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (5) (د) میں: المراد۔ (6) اگلی آیت میں۔ (7) یہ حضرت ابو الدرداء رضی اللہ عنہ کے کلام سے ہے۔ المسند (21694)، اور قصہ تفسیر طبری 561-566/1، اور ان کی تاریخ 107/1 - 108، اور المحرر الوجیز 128/1 میں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 35 Page: 458

"this tree." So He joined them in the prohibition, therefore punishment did not descend upon them(1) until the forbidden act was committed by both of them together, and this matter was hidden from Adam. For this reason, some scholars said: If someone says to his two wives or his two female slaves: "If you both enter the house, you are both divorced or free," then the divorce or manumission does not occur upon the entry of only one of them. Our scholars have differed on this regarding three opinions: Ibn al-Qasim said: They are neither divorced nor freed except by their meeting in entry, based on this principle and following the literal requirement of the wording. Sahnun also said this. Ibn al-Qasim said on another occasion: They are both divorced and both freed upon the entry of one of them; because part of breaking an oath is breaking the oath, just as if one swore not to eat these two loaves of bread, he breaks his oath by eating one of them, or even by eating a morsel from them. Ashhab said: The one who entered alone is freed or divorced, because the entry of each of them is a condition for her divorce or manumission. Ibn al-Arabi said(2): This is far-fetched, because a part of a condition is not a condition by consensus. I say: The first is correct, for if a prohibition is suspended upon two acts, the violation is not realized except by both of them. Because if you say: "Do not both of you enter the house," and one of them enters, the violation by both has not occurred. This is because Allah's saying: "And do not approach this tree" is a prohibition for both of them, and "lest you be among the wrongdoers" is its result. So they do not become among the wrongdoers(3) until they both do it. So when she ate, nothing befell her; because the forbidden act was not fully realized. This meaning was hidden from Adam, so he became covetous and forgot this ruling. This is the meaning of His saying: "And We had already made a covenant with Adam before, but he forgot" [Ta-Ha: 115]. It is also said: He forgot His saying: "Indeed, this is an enemy to you and to your wife. Then let him not expel you from Paradise so you would suffer" [Ta-Ha: 117]. And Allah knows best.

Twelfthly: Scholars differed on this topic: Did it occur from the prophets - prayers of Allah...

---

(1) In (Z) and (M): 'to her', and what is established is from (D) and (Zha), which is consistent with 'Ahkam al-Qur'an' 1/17. (2) Ahkam al-Qur'an 1/17. (3) In (D) and (Z): 'so they do not become wrongdoers'.

सूरह अल-बकरा: आयत 35 पृष्ठ: 458

"यह वृक्ष।" इसलिए उन्होंने निषेध में दोनों को एक साथ रखा, इसलिए उन पर तब तक सज़ा नहीं उतरी(1) जब तक कि उन दोनों ने मिलकर वह काम नहीं कर लिया जिससे मना किया गया था, और यह मामला आदम से छिपा रहा। इसी कारण से, कुछ विद्वानों ने कहा है: यदि कोई अपनी दो पत्नियों या दो लौंडियों से कहे: "यदि तुम दोनों घर में दाखिल हुई, तो तुम दोनों को तलाक है या तुम दोनों आज़ाद हो," तो उनमें से केवल एक के प्रवेश करने पर तलाक या आज़ादी लागू नहीं होगी। हमारे विद्वानों ने इस विषय में तीन मतों पर मतभेद किया है: इब्न अल-कासिम ने कहा: वे न तो तलाकशुदा होंगी और न ही आज़ाद, जब तक कि वे दोनों प्रवेश में एक साथ न हों। यह इस सिद्धांत पर आधारित है और शब्दों की शाब्दिक मांग का पालन करता है। सह्नुन ने भी यही कहा। इब्न अल-कासिम ने एक अन्य अवसर पर कहा: उनमें से किसी एक के प्रवेश पर वे दोनों ही तलाकशुदा और आज़ाद हो जाएँगी; क्योंकि शपथ भंग का कुछ हिस्सा भी शपथ भंग ही है, ठीक वैसे ही जैसे किसी ने इन दो रोटियों को न खाने की कसम खाई हो, तो वह उनमें से एक को खाने से, यहाँ तक कि उनमें से एक निवाला खाने से भी अपनी कसम तोड़ देता है। अशहब ने कहा: जो अकेले दाखिल हुई वही आज़ाद या तलाकशुदा होगी, क्योंकि उनमें से प्रत्येक का प्रवेश उसके तलाक या आज़ादी के लिए एक शर्त है। इब्न अल-अरबी ने कहा(2): यह दूर की बात है, क्योंकि सर्वसम्मति से किसी शर्त का एक हिस्सा अपने आप में शर्त नहीं होता। मैं कहता हूँ: पहला मत सही है, क्योंकि यदि कोई निषेध दो कार्यों पर टिका हो, तो उल्लंघन तब तक सिद्ध नहीं होता जब तक कि वे दोनों कार्य न हो जाएँ। क्योंकि यदि आप कहें: "तुम दोनों घर में प्रवेश मत करना," और उनमें से एक प्रवेश कर जाए, तो उन दोनों की ओर से उल्लंघन नहीं हुआ। इसका कारण यह है कि अल्लाह का कथन: "और इस वृक्ष के पास मत जाना" उन दोनों के लिए एक निषेध है, और "ताकि तुम अत्याचारियों में से न हो जाओ" इसका परिणाम है। अतः वे तब तक अत्याचारियों(3) में से नहीं होंगे जब तक वे दोनों ऐसा न कर लें। इसलिए जब उसने खाया, तो उसे कुछ नहीं हुआ; क्योंकि वर्जित कार्य पूरी तरह से अस्तित्व में नहीं आया था। यह अर्थ आदम से छिपा रहा, इसलिए उन्होंने लालच किया और इस नियम को भूल गए। यह उनके इस कथन का अर्थ है: "और हमने पहले ही आदम को आदेश दिया था, परन्तु वह भूल गया" [ता-हा: 115]। यह भी कहा गया है: वह उनके इस कथन को भूल गए: "निश्चय ही यह तुम्हारा और तुम्हारी पत्नी का शत्रु है। अतः वह तुम्हें जन्नत से न निकलवा दे कि तुम कष्ट में पड़ जाओ" [ता-हा: 117]। और अल्लाह बेहतर जानता है।

बारहवीं बात: इस विषय में विद्वानों का मतभेद है: क्या नबियों से - अल्लाह की उन पर कृपा हो...

पाद टिप्पणियाँ: (1) (ज़) और (म) में: 'उसके साथ', और स्थापित पाठ (द) और (ज़ा) से है, जो 'अहकाम अल-कुरआन' 17/1 के अनुरूप है। (2) अहकाम अल-कुरआन 17/1। (3) (द) और (ज़) में: 'ताकि वे अत्याचारी न बनें'।

سورة البقرہ: آیت ۳۵ صفحہ: ٤٥٨

"یہ درخت۔" پس اللہ نے ممانعت میں ان دونوں کو جمع کر دیا، اسی لیے ان پر سزا نہیں اتری(۱) یہاں تک کہ ان دونوں کی طرف سے ممنوعہ فعل واقع ہو گیا، اور یہ مسئلہ آدم علیہ السلام پر مخفی رہا۔ اسی لیے بعض علماء نے کہا ہے: اگر کوئی اپنی دو بیویوں یا دو لونڈیوں سے کہے: "اگر تم دونوں گھر میں داخل ہوئیں، تو تم دونوں کو طلاق ہے یا تم دونوں آزاد ہو،" تو ان میں سے کسی ایک کے داخل ہونے سے طلاق یا آزادی واقع نہیں ہوگی۔ ہمارے علماء نے اس بارے میں تین اقوال پر اختلاف کیا ہے: ابن القاسم نے کہا: وہ دونوں نہ طلاق یافتہ ہوں گی اور نہ ہی آزاد ہوں گی جب تک کہ وہ داخل ہونے میں اکٹھی نہ ہوں، اس اصل پر محمول کرتے ہوئے اور لفظ کے مطلق تقاضے پر عمل کرتے ہوئے۔ اور یہی بات سحنون نے بھی کہی۔ ابن القاسم نے دوسری بار کہا: ان میں سے کسی ایک کے داخل ہونے سے وہ دونوں ہی طلاق یافتہ اور آزاد ہو جائیں گی؛ اس لیے کہ کسی حنث (قسم توڑنے) کا کچھ حصہ بھی حنث ہی ہے، جیسا کہ اگر کسی نے قسم کھائی کہ وہ یہ دو روٹیاں نہیں کھائے گا، تو وہ ان میں سے ایک کو کھانے سے، بلکہ ان میں سے ایک لقمہ کھانے سے بھی حنث کرنے والا بن جاتا ہے۔ اشہب نے کہا: جو اکیلی داخل ہوئی وہی آزاد یا طلاق یافتہ ہوگی، کیونکہ ان میں سے ہر ایک کا داخل ہونا اس کی طلاق یا آزادی کے لیے شرط ہے۔ ابن العربی نے کہا(۲): یہ بعید ہے، کیونکہ اجماع کے مطابق کسی شرط کا جزو شرط نہیں ہوتا۔ میں کہتا ہوں: پہلا قول صحیح ہے، اور یہ کہ ممانعت جب دو فعلوں پر معلق ہو تو مخالفت اس وقت تک ثابت نہیں ہوتی جب تک کہ وہ دونوں نہ پائے جائیں۔ اس لیے کہ اگر آپ کہیں: "تم دونوں گھر میں داخل نہ ہونا،" اور ان میں سے ایک داخل ہو جائے، تو ان دونوں کی طرف سے مخالفت نہیں پائی گئی۔ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ﴾ (اور اس درخت کے قریب نہ جانا) ان دونوں

کے لیے ممانعت ہے اور ﴿فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ (تاکہ تم ظالموں میں سے نہ ہو جاؤ) اس کا جواب ہے، پس وہ ظالموں(۳) میں سے نہیں ہوں گے جب تک کہ وہ ایسا نہ کر لیں۔ پس جب اس نے (حوا علیہا السلام نے) کھایا تو انہیں کچھ نہ پہنچا؛ کیونکہ ممنوعہ فعل مکمل طور پر نہیں پایا گیا تھا، اور یہ معنی آدم علیہ السلام پر مخفی رہا، پس انہوں نے طمع کیا اور اس حکم کو بھول گئے، اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی ہے: ﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَى آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ﴾ (اور ہم نے اس سے پہلے آدم کو حکم دیا تھا لیکن وہ بھول گیا) [طہ: ۱۱۵]۔ اور کہا گیا ہے: وہ اس قول کو بھول گئے: ﴿إِنَّ هَذَا عَدُوٌّ لَكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَى﴾ (بے شک یہ تمہارا اور تمہاری بیوی کا دشمن ہے، کہیں ایسا نہ ہو کہ وہ تم دونوں کو جنت سے نکال دے اور تم مشقت میں پڑ جاؤ) [طہ: ۱۱۷]۔ واللہ اعلم۔

بارہویں بات: اور اس باب میں علماء نے اختلاف کیا ہے: کیا انبیاء سے - صلوات اللہ...

حاشیہ: (۱) (ز) اور (م) میں: 'بها' (اس کے ساتھ)، اور جو متن میں ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے، جو احکام القرآن ۱/۱۷ کے موافق ہے۔ (۲) احکام القرآن ۱/۱۷۔ (۳) (د) اور (ز) میں: 'فلا يكونا ظالمين'۔

٤٥٩ Surah Al-Baqarah: Verse 35

...on all of them - [can] minor sins [be] attributed to them for which they are held accountable and censured (1), or not? This is after their agreement that they are infallible regarding major sins and every vice that contains disgrace or deficiency, by consensus according to Judge Abu Bakr. And according to Master Abu Ishaq (2), this is the implication of the miracle's evidence. According to the Mu'tazilites, this is the implication of the evidence of reason based on their principles: Al-Tabari and others among the jurists, theologians, and Hadith scholars said: Minor sins can occur from them, contrary to the Rafidites who said: They are infallible from all of that. They argued with what occurred of that in the Revelation (Quran), and what was established from their disavowal (3) of that in the Hadith, and this is apparent with no concealment in it. A majority of jurists from the followers of Malik, Abu Hanifa, and Al-Shafi'i said: They are infallible from all minor sins just as their infallibility from all major sins, because we were commanded to follow them in their actions, traces, and biographies in an absolute command without being bound by context. If we allowed minor sins for them, following them would not be possible, as not every act of theirs is distinguished by its purpose of being a means of proximity [to God], or permissibility, or prohibition, or disobedience. It is not correct for a person to be commanded to comply with an order that might be a sin, especially according to those jurists who favor prioritizing action over speech if they conflict. Master Abu Ishaq Al-Isfarayini said: They differed concerning minor sins, and what most are upon is that it is not permissible for them. Some of them went towards allowing it, and there is no basis for this statement. Some of the later scholars who went with the first view said: What should be said is that God Almighty has informed of the occurrence of sins from some of them, attributed them to them, censured them for them, and they reported them about themselves, disavowed them, were apprehensive of them, and repented. All of that was mentioned in many places whose entirety does not accept interpretation, even if individual instances might. All of that is among things that do not disparage their ranks; rather, those matters that occurred from them were on the basis of rarity (4), and on the basis of error and forgetfulness, or an interpretation that led to that. So they are, in comparison to others, good deeds, and in their regard, they are bad deeds [relatively].

(1) In (z) and (zha): "and punished". (2) In the copies: "Master Abu Bakr", which is an error; see Al-Shifa by Judge Iyad 2/144. (3) In (d) and (z): "their preference", and in (zha) "their preference". What is fixed is from (m). (4) In (zha): "The Warner".

४५९ सूरह अल-बकराह: आयत ३५

...उन सभी पर - क्या उनसे छोटे पाप (सगीरा) हो सकते हैं जिनके लिए उन्हें जवाबदेह ठहराया जाए और फटकार (१) लगाई जाए, या नहीं? यह उनकी इस बात पर सहमति के बाद है कि वे बड़े पापों (कबीरा) और हर उस बुराई से मासूम (पापरहित) हैं जिसमें अपमान या कमी हो, जज अबू बक्र के अनुसार आम सहमति से। और मास्टर अबू इसहाक (२) के अनुसार, यह चमत्कार के प्रमाण का निहितार्थ है। और मुअतज़िला के अनुसार, यह उनके सिद्धांतों पर आधारित बुद्धि के प्रमाण का निहितार्थ है: अल-तबरी और अन्य न्यायविदों, धर्मशास्त्रियों और हदीस विद्वानों ने कहा: उनसे छोटे पाप हो सकते हैं, राफ़िदियों के विपरीत जिन्होंने कहा: वे इन सभी से मासूम हैं। उन्होंने उस चीज़ से तर्क दिया जो रहस्योद्घाटन (क़ुरान) में आई है, और हदीस में उनके इससे पल्ला झाड़ने (३) से जो साबित हुआ है, और यह स्पष्ट है इसमें कोई छिपाव नहीं है। मलिक, अबू हनीफा और अल-शाफ़ई के अनुयायियों में से अधिकांश न्यायविदों ने कहा: वे सभी छोटे पापों से वैसे ही मासूम हैं जैसे वे सभी बड़े पापों से मासूम हैं, क्योंकि हमें उनके कार्यों, अवशेषों और जीवनियों में बिना किसी संदर्भ के पूर्ण आदेश के साथ उनका अनुसरण करने का आदेश दिया गया है। यदि हम उनके लिए छोटे पापों की अनुमति देते हैं, तो उनका अनुसरण करना संभव नहीं होगा, क्योंकि उनके प्रत्येक कार्य को उसके उद्देश्य - अल्लाह की निकटता, या अनुमति, या निषेध या अवज्ञा - से अलग नहीं किया जा सकता है। यह सही नहीं है कि किसी व्यक्ति को ऐसे आदेश का पालन करने का आदेश दिया जाए जो शायद पाप हो, विशेष रूप से उन न्यायविदों के अनुसार जो भाषण पर कार्य को प्राथमिकता देने के पक्ष में हैं यदि उनमें विरोध हो। मास्टर अबू इसहाक अल-असफ़रायनी ने कहा: छोटे पापों के संबंध में उनमें मतभेद था, और जिस पर अधिकांश लोग हैं वह यह है कि यह उनके लिए जायज़ नहीं है। उनमें से कुछ इसे जायज़ मानने की ओर गए, और इस कथन का कोई आधार नहीं है। पहले मत को मानने वाले कुछ बाद के विद्वानों ने कहा: जो कहा जाना चाहिए वह यह है कि अल्लाह तआला ने उनमें से कुछ से पाप होने की सूचना दी है, और उन्हें उनकी ओर जिम्मेदार ठहराया है, और उनके लिए उन्हें फटकार लगाई है, और उन्होंने स्वयं अपने बारे में उनकी रिपोर्ट दी है, और उनसे पल्ला झाड़ा है, और उनसे डरे हैं, और तौबा (पश्चाताप) की है। यह सब कई स्थानों पर वर्णित है जिसका पूरा हिस्सा व्याख्या स्वीकार नहीं करता है, भले ही इसके अलग-अलग हिस्से स्वीकार करें। यह सब उन चीजों में से है जो उनके पद को कम नहीं करती हैं; बल्कि वे मामले जो उनसे हुए, वे दुर्लभता (४) के आधार

पर थे, और गलती और विस्मृति के आधार पर, या एक व्याख्या जिसने उसकी ओर प्रेरित किया। तो वे, दूसरों की तुलना में, अच्छे कार्य हैं, और उनके अधिकार में, वे बुरे कार्य हैं [तुलनात्मक रूप से]।

(१) (ज़) और (ज़हा) में: "और उन्हें सजा दी जाती है"। (२) प्रतियों में: "मास्टर अबू बक्र", जो एक त्रुटि है; जज अयाज़ की अल-शिफ़ा २/१४४ देखें। (३) (द) और (ज़) में: "उनकी प्राथमिकता", और (ज़हा) में "उनकी प्राथमिकता"। (म) से जो स्थिर है। (४) (ज़हा) में: "चेतावनी देने वाला"।

٤٥٩ سورة البقرہ: آیت ٣٥

...ان سب پر - کیا ان سے صغیرہ گناہ ہو سکتے ہیں جن پر ان کا مواخذہ کیا جائے اور ان پر عتاب (١) کیا جائے، یا نہیں؟ ان کے اس بات پر اتفاق کے بعد کہ وہ کبیرہ گناہوں سے معصوم ہیں، اور ہر اس برائی سے جس میں عیب یا نقص ہو، قاضی ابوبکر کے نزدیک اجماعاً۔ اور استاد ابو اسحاق (٢) کے نزدیک یہ دلیلِ معجزہ کا تقاضا ہے، اور معتزلہ کے نزدیک یہ ان کے اصولوں پر دلیلِ عقل کا تقاضا ہے: طبری اور دیگر فقہاء، متکلمین اور محدثین نے کہا: ان سے صغیرہ گناہ سرزد ہو سکتے ہیں، رافضیوں کے برعکس جنہوں نے کہا: وہ ان تمام سے معصوم ہیں، اور انہوں نے اس سے احتجاج کیا جو وحی (قرآن) میں واقع ہوا، اور حدیث میں ان کے اس سے بیزاری (٣) سے جو ثابت ہوا، اور یہ ظاہر ہے اس میں کوئی پوشیدگی نہیں۔ امام مالک، ابو حنیفہ اور شافعی کے پیروکاروں میں سے جمہور فقہاء نے کہا: وہ تمام صغیرہ گناہوں سے ویسے ہی معصوم ہیں جیسے وہ تمام کبیرہ گناہوں سے معصوم ہیں، کیونکہ ہمیں ان کے افعال، آثار اور سیرت میں مطلق طور پر پیروی کا حکم دیا گیا ہے بغیر کسی قرینے کے التزام کے۔ اگر ہم ان کے لیے صغیرہ گناہوں کو جائز قرار دیں تو ان کی پیروی ممکن نہ ہوگی، کیونکہ ان کا ہر فعل اپنی غرض یعنی تقرب، اباحت، ممانعت یا معصیت کے لحاظ سے ممتاز نہیں ہوتا۔ اور یہ صحیح نہیں کہ کسی شخص کو ایسے امر کی تعمیل کا حکم دیا جائے جو شاید معصیت ہو، خاص طور پر ان اصولیوں کے نزدیک جو تعارض کی صورت میں قول پر فعل کو مقدم کرنے کے قائل ہیں۔ استاد ابو اسحاق الاسفراییٰنی نے کہا: صغیرہ گناہوں کے بارے میں اختلاف ہوا، اور جس پر اکثر ہیں وہ یہ ہے کہ یہ ان کے لیے جائز نہیں ہے، اور ان میں سے بعض اس کے جواز کی طرف گئے، اور اس قول کی کوئی اصل نہیں۔ متاخرین میں سے جنہوں نے پہلے قول کو اختیار کیا، ان میں سے بعض نے کہا: جو بات

کہنی چاہیے وہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان میں سے بعض سے گناہوں کے وقوع کی خبر دی ہے، اور انہیں ان کی طرف منسوب کیا ہے، اور ان پر عتاب فرمایا ہے، اور انہوں نے خود اپنے بارے میں ان کی خبر دی ہے، اور ان سے براءت کا اظہار کیا ہے، اور ان سے ڈرے ہیں، اور توبہ کی، اور یہ سب کچھ بہت سے مقامات پر وارد ہوا ہے جن کا مجموعہ تاویل قبول نہیں کرتا، اگرچہ ان کے انفرادی واقعات اسے قبول کر لیں۔ یہ سب ایسی چیزیں ہیں جو ان کے مراتب کو کم نہیں کرتیں، بلکہ وہ امور جو ان سے سرزد ہوئے وہ شاذ و نادر (۴) طور پر تھے، اور خطا و نسیان کی جہت سے، یا ایسی تاویل کی وجہ سے جس نے اس پر ابھارا۔ پس وہ دوسروں کی نسبت نیکیاں ہیں، اور ان کے حق میں وہ برائیاں ہیں [نسبتاً]۔

(۱) (ز) اور (ظ) میں: "اور انہیں سزا دی جاتی ہے"۔ (۲) نسخوں میں: "استاد ابوبکر"، جو کہ غلطی ہے، قاضی عیاض کی الشفاء ۲/ ۱۴۴ دیکھیں۔ (۳) (د) اور (ز) میں: "تفضلهم" (ان کی فضیلت)، اور (ظ) میں "تفضیلهم"۔ اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (۴) (ظ) میں: "النذير" (ڈرانے والا)۔

Page 460 Surah Al-Baqarah: Verse 35

...to their positions and high status, as a minister might be held accountable for what a groom is rewarded for. So they were afraid of that in the station of Resurrection, despite their knowledge of safety, security, and peace. He said: And this is the truth. Al-Junayd did well when he said: The good deeds of the righteous are the bad deeds of those brought near (to God) (1). So they - may Allah's prayers and peace be upon them - even if the texts have testified to the occurrence of sins from them, that did not detract from their positions, nor did it disparage their ranks. Rather, He caught up with them, chose them, guided them, praised them, purified them, selected them, and preferred them. May Allah's prayers and peace be upon them. Thirteenth: His Almighty saying: {And thus become among the wrongdoers (Al-Zalimin)}. Oppression (Al-Zulm): Its origin is putting something in other than its proper place. And the "oppressed land" (al-ard al-mazluma) is that which has never been dug, then it is dug. Al-Nabighah said: I stood in it at evening asking it, it failed to answer and there is no one in the abode Except for the mangers, which I barely recognized, and the trench like a basin in the "oppressed" hard ground (2). And that dust is called: Al-Zalim. The poet said: So he became in a dusty grave after striving for life, its "Zalim" (dug-out earth) returned upon him (3). And if a camel is slaughtered without any illness, it has been "oppressed" (zulima), and from it: ... oppressors (slaughterers) of the camels to be slaughtered (4). It is said: He gave us a good "zalima" (milk): if he gave them milk before it was ready. And "he oppressed his milk-skin" (5): if he gave drink from it before it curdled and its butter was extracted. The milk is "mazlum" and "zalim". He said:

---

(1) Ibn Asakir mentioned in History of Damascus 2/65 that it is from the speech of Abu Said al-Kharraz. (2) His Diwan p. 30. "Usailalan": diminutive of "Aslan", plural of "Asil" (evening). "Al-Awari": plural of "Ariyy", which is a tethering-post for an animal. "Al-La'y": hardship and slowness. "Al-Nuy": a small trench around a tent so rain water doesn't enter it. "Al-Jalad": hard ground. Al-Sihah (A-R-A) (A-S-L) (J-L-D) (T-A-Y). (3) The verse is in an elegy for a man, and it is in Al-Sihah (Zulm) without attribution. It said in Al-Lisan (Zulm): meaning the grave pit, its earth is returned upon him after burying the dead in it. (4) This is part of a verse by Ibn Muqbil, and the full verse is: The humiliated ones returned to a house where there used to be speakers of loud braying (noble ones), slaughterers of camels for meat. It is in his Diwan p. 81, and Al-Sihah (Zulm). (5) Al-Watb: a milk skin specifically, made from the skin of a year-old sheep or older. Al-Sihah (Watb).

पृष्ठ 460 सूरह अल-बकरा: आयत 35

...उनके पदों और उच्च पदोन्नति के लिए, क्योंकि एक मंत्री को उस चीज़ के लिए जवाबदेह ठहराया जा सकता है जिसके लिए एक सारथी को पुरस्कृत किया जाता है। इसलिए वे सुरक्षा, सुरक्षा और शांति के अपने ज्ञान के बावजूद कयामत के पड़ाव पर उससे डरते थे। उन्होंने कहा: और यही सच है। अल-जुनैद ने बहुत अच्छा कहा जब उन्होंने कहा: नेक लोगों की भलाइयां (ईश्वर के) निकटवर्ती लोगों की बुराइयां हैं (1), इसलिए वे - अल्लाह की कृपा और शांति उन पर हो - भले ही ग्रंथों ने उनसे पापों के होने की गवाही दी हो, लेकिन इससे उनके पदों में कोई कमी नहीं आई, न ही उनके रैंकों में कोई दोष आया। बल्कि, उन्होंने उन्हें संभाला, उन्हें चुना, उनका मार्गदर्शन किया, उनकी प्रशंसा की, उन्हें शुद्ध किया, उन्हें चुना और उन्हें श्रेष्ठ बनाया, अल्लाह की कृपा और शांति उन पर हो। तेरहवीं: अल्लाह तआला का कहना है: {ताकि तुम ज़ालिमों में से हो जाओ}। जुल्म (अन्याय): इसका मूल अर्थ किसी चीज़ को उसके सही स्थान के अलावा कहीं और रखना है। और "मज़लूम ज़मीन" (शोषित भूमि) वह है जिसे कभी खोदा नहीं गया हो, फिर उसे खोदा जाए। अल-नाबिघा ने कहा: मैं शाम को उसमें खड़ा होकर उससे पूछ रहा था, उसने जवाब नहीं दिया और वहां कोई नहीं था सिवाय नांदों के जिन्हें मैं मुश्किल से पहचान पाया, और गड्ढा उस सख्त "मज़लूम" ज़मीन में हौज़ की तरह था (2)। और उस धूल को "ज़लीम" कहा जाता है। कवि ने कहा: तो वह जीवन के लिए संघर्ष करने के बाद धूल भरी (कब्र) में हो गया, उसकी "ज़लीम" (खोदी हुई मिट्टी) उस पर वापस डाल दी गई (3)। और यदि ऊँट को बिना किसी बीमारी के ज़बह किया जाए, तो वह "मज़लूम" (शोषित) हुआ, और इसी से है: ... ऊँटों को ज़बह करने वाले (4)। कहा जाता है: उसने हमें अच्छी "ज़लीमा" (दूध) पिलाई: यदि उसने उन्हें दूध तैयार होने से पहले पिला दिया। और "उसने अपनी मशक पर जुल्म किया" (5): यदि उसने उससे दूध पीने के लिए दिया इससे पहले कि वह जम जाए और उसका मक्खन निकल जाए। दूध "मज़लूम" और "ज़लीम" है। उसने कहा:

---

(1) इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क 2/65 में उल्लेख किया है कि यह अबू सईद अल-खराज का कथन है। (2) उनका दीवान पृ. 30। "उसैलालन": "असलान" का अल्पीकरण, "असील" (शाम) का बहुवचन। "अल-अवारी": "आरी" का बहुवचन, जो जानवर को बाँधने का स्थान है। "अल-लई": कठिनाई और देरी। "अल-नुय": तंबू के चारों ओर एक छोटा गड्ढा ताकि बारिश का पानी उसमें प्रवेश न करे। "अल-जलद": सख्त ज़मीन। अल-सिहाह (अ-र-अ) (अ-स-ल) (ज-ल-द) (त-अ-य)। (3) यह पद एक व्यक्ति के शोकगीत में है, और यह अल-सिहाह (जुल्म) में बिना किसी श्रेय के है। अल-

लिसान (ज़ुल्म) में कहा गया है: यानी कब्र का गड्ढा, मुर्दे को दफनाने के बाद उसकी मिट्टी उस पर वापस डाल दी जाती है। (4) यह इब्न मुक़बिल के एक पद का हिस्सा है, और पूरा पद है: अपमानित लोग उस घर में लौट आए जहाँ ऊँची आवाज़ वाले (कुलीन लोग) रहते थे, जो ऊँटों को ज़बह करने वाले थे। यह उनके दीवान पृ. 81 और अल-सिहाह (ज़ुल्म) में है। (5) अल-वतब: विशेष रूप से दूध की मशक, जो एक साल के भेड़ के बच्चे या उससे बड़े की खाल से बनी होती है। अल-सिहाह (वतब)।

صفحہ 460 سورہ البقرہ: آیت 35

...ان کے مناصب اور ان کے درجات کی بلندی کی طرف، کیونکہ وزیر کا اس بات پر مؤاخذہ کیا جاتا ہے جس پر سائس کو ثواب دیا جاتا ہے، تو وہ امن و امان اور سلامتی کے علم کے باوجود قیامت کے موقف میں اس سے ڈر گئے۔ انہوں نے کہا: اور یہی حق ہے۔ اور جنیدؒ نے کیا ہی خوب کہا جب انہوں نے فرمایا: نیک لوگوں کی نیکیاں مقربین کی برائیاں ہیں (1)، پس وہ - اللہ کی ان پر رحمتیں اور سلامتی ہو - اگرچہ نصوص نے ان سے گناہوں کے صدور کی گواہی دی ہے، لیکن اس سے ان کے مناصب میں کوئی خلل نہیں آیا، اور نہ ہی ان کے رتبوں میں کوئی عیب پیدا ہوا، بلکہ اللہ نے انہیں تھام لیا، انہیں چن لیا، انہیں ہدایت دی، ان کی تعریف کی، انہیں پاکیزہ بنایا، انہیں منتخب کیا اور انہیں پسند فرمایا، اللہ کی ان پر رحمتیں اور سلامتی ہو۔ تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَتَكُونَا مِنَ الظَّٰلِمِينَ﴾ ظلم: اس کی اصل کسی چیز کو اس کے غیر محل میں رکھنا ہے، اور "زمین مظلومہ" وہ ہے جسے پہلے کبھی نہ کھودا گیا ہو، پھر اسے کھود دیا جائے۔ نابغہ نے کہا: میں اس (بستی) میں شام کے وقت کھڑا ہو کر سوال کر رہا تھا، اس نے جواب دینے سے عاجزی دکھائی حالانکہ وہاں کوئی نہ تھا سوائے جانوروں کے باندھنے کی جگہوں کے جنہیں میں بڑی مشکل سے پہچان سکا، اور خیمے کے گرد کی نالی سخت "مظلومہ" زمین میں حوض کی طرح تھی (2)۔ اور اس مٹی کو "ظلیم" کہا جاتا ہے۔ شاعر نے کہا: پس وہ زندگی کی تگ و دو کے بعد خاک آلود (قبر) میں ہو گیا، اس کی "ظلیم" (کھودی ہوئی مٹی) اس پر لوٹا دی گئی (3)۔ اور جب اونٹ کو بغیر کسی بیماری کے ذبح کر دیا جائے تو وہ "ظلم" کیا گیا، اور اسی سے ہے: ... وہ اونٹوں کو کثرت سے ذبح کرنے والے ہیں (4)۔ اور کہا جاتا ہے: "سقانا ظليمة طيبة" یعنی اس نے ہمیں اچھا دودھ پلایا جب اس نے دودھ تیار ہونے سے پہلے پلا دیا۔ اور "ظلم وطبہ" (5) یعنی اس

نے دودھ کے جمنے اور مکھن نکلنے سے پہلے اس میں سے پلا دیا۔ اور دودھ "مظلوم" اور "ظلیم" (دونوں طرح مستعمل) ہے۔ اس نے کہا:

---

(1) ابن عساکر نے تاریخ دمشق 2/65 میں ذکر کیا ہے کہ یہ ابو سعید الخراز کا کلام ہے۔ (2) ان کا دیوان ص 30۔ "اصیلاً": "اصلان" کی تصغیر ہے جو "اصیل" کی جمع ہے۔ "الاواری": "آری" کی جمع ہے، اور وہ جانور کے باندھنے کی جگہ ہے۔ "اللی": سختی اور تاخیر۔ "النؤی": خیمے کے گرد گڑھا تاکہ بارش کا پانی اس میں داخل نہ ہو۔ "الجلد": سخت زمین۔ الصحاح (أرا) (أصل) (جلد) (تأی)۔ (3) یہ شعر ایک آدمی کے مرثیے میں ہے، اور یہ الصحاح (ظلم) میں بغیر نسبت کے ہے۔ لسان العرب (ظلم) میں کہا ہے: یعنی قبر کا گڑھا، مردے کو دفن کرنے کے بعد اس کی مٹی اس پر لوٹا دی جاتی ہے۔ (4) یہ ابن مقبل کے ایک شعر کا حصہ ہے، اور مکمل شعر یہ ہے: ذلیل لوگ ایک ایسے گھر میں لوٹ آئے جہاں بلند آواز والے (شریف لوگ) تھے جو اونٹوں کو کثرت سے ذبح کرنے والے تھے۔ یہ ان کے دیوان ص 81 اور الصحاح (ظلم) میں ہے۔ (5) الوطب: خاص طور پر دودھ کا مشکیزہ، جو ایک سالہ بکری وغیرہ کی کھال سے بنایا جاتا ہے۔ الصحاح (وطب)۔

461 Surah Al-Baqarah: Verse 35

And a woman said: "I have wronged your water-skin for you," And is the male ostrich hidden from the fatty part of the tail? (1)(2) And a man who is "zalim" (ظَلِيمٌ): very unjust (3). And "al-zulm" (الظلم): polytheism (shirk). Allah Almighty said: {Indeed, association [with Him] is a great injustice.} [Luqman: 13]. His Almighty's saying: {And eat therefrom plentifully} (وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا). The 'noon' was deleted from "kula" (eat) because it is a command, and the 'hamza' was deleted due to frequent use, and its deletion is anomalous. Sibawayh (4) said: Some Arabs say: "u'kul" (أُوْكُل); so they complete it. It is said: "Akaltu al-ta'ama aklan wa ma'kalan" (I ate the food eating and feeding). And "al-aklah" (الأكلة), with a fatha: a single instance until full. And "al-uklah" (الأُكلة), with a damma: a morsel. You say: "Akaltu uklatan wahidatan" [meaning: a morsel], and it is also "al-qursah" (a disc-shaped bread). And this thing is an "uklah" for you, meaning: a meal for you. And "al-ukl" (الأُكْلُ) is also: what is eaten. It is said: "So-and-so is a possessor of 'ukl'" if he has a share of the world and wide sustenance (5). {Plentifully} (رَغَدًا) is an adjective for a deleted infinitive, meaning: "eating plentifully." Ibn Kaysan said: It is permissible for it to be an infinitive in the place of an adverbial phrase (hal). Mujahid said: "{Plentifully} means: there is no reckoning upon them" (6). And "al-raghad" (الرَّغَدُ) in language is: the abundant which does not fatigue you. It is said: "Arghada al-qawm" (The people became affluent) if they fell into fertility and spaciousness. This meaning has already been mentioned (7). And {Wherever} (حَيْثُ) is built on a damma, because it differed from its sisters among the adverbs in that it is not added (genitive construction). So it resembled "qablu" (before) and "ba'du" (after) when they are isolated, so it was given a damma (8). Al-Kisa'i said: The dialect of Qays and Kinana is damma, and the dialect of Tamim is fatha. Al-Kisa'i said: Banu Asad lower it (kasra) in the place of lowering, and they make it nasb (fatha).

(1) In the copies: "al-'akar" (with an 'r'). What is established is from the source. "Al-'Akid": the fat one. Mu'jam Matn al-Lugha ('akad). (2) The verse is in Tahdhib al-Lugha 14/383, Maqayis al-Lugha 3/469, Mujmal al-Lugha 1/602, al-Sihah, and al-Lisan (zalama). (3) Al-Sihah: (zalama). (4) Al-Kitab 4/219. (5) Al-Sihah (akala), and what is between brackets is from it. (6) Narrated by al-Tabari in his Tafsir 1/550. (7) In the sixth issue, p. 452. (8) In (Z): with a damma.

४६१ सूरा अल-बकरा: आयत ३५

"और एक महिला ने कहा: 'मैंने तुम्हारे लिए तुम्हारे पानी की मशक के साथ अन्याय किया है,' और क्या नर शुतुरमुर्ग पूंछ के चर्बी वाले हिस्से से छिपा है? (१)(२) और एक व्यक्ति जो 'ज़ालिम' (ظَلِيمٌ) है: बहुत अन्यायी (३)। और 'ज़ुल्म' (الظلم): शिर्क(बहुदेववाद)। अल्लाह तआला ने फरमाया: {निस्संदेह, शिर्क बहुत बड़ा ज़ुल्म है।} [लुक़मान: १३]। अल्लाह तआला का फरमान: {और उसमें से बहुतायत से खाओ} (وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا)। 'कुला' (खाओ) से 'नून' हटा दिया गया क्योंकि यह एक आदेश है, और 'हमज़ा' बार-बार उपयोग के कारण हटा दिया गया, और इसका हटना विसंगत (shadh) है। सिबावेह (४) ने कहा: कुछ अरब कहते हैं: 'उकुल' (أُوْكُل); इसलिए वे इसे पूरा करते हैं। कहा जाता है: 'अकतुत तआमा अक्लन व माकलान' (मैंने खाना खाया)। और 'अक्ला' (الأكلة), फत्हा के साथ: तृप्त होने तक एक बार खाना। और 'उक्ला' (الأكلة), दम्मा के साथ: एक निवाला। आप कहते हैं: 'अकलतु उक्लातन् वाहिदतन' [अर्थात: एक निवाला], और यह 'कुरसा' (रोटी का टुकड़ा) भी है। और यह चीज़ तुम्हारे लिए 'उक्ला' है, यानी: तुम्हारे लिए भोजन है। और 'उक्ल' (الأُكْلُ) भी है: जो खाया जाता है। कहा जाता है: 'फलां उक्ल वाला है' यदि उसके पास दुनिया का हिस्सा और व्यापक जीविका हो (५)। {बहुतायत से} (رَغَدًا) एक हटाए गए स्रोत (मस्दर) के लिए विशेषण है, अर्थात: 'बहुतायत से खाना।' इब्न कैसान ने कहा: यह 'हाल' (क्रिया विशेषण) के स्थान पर एक मस्दर होना जायज़ है। मुजाहिद ने कहा: '{रगदान} का अर्थ है: उन पर कोई हिसाब नहीं है' (६)। और भाषा में 'रगद' (الرَّغَدُ) का अर्थ है: वह प्रचुर मात्रा जो आपको थकाती नहीं है। कहा जाता है: 'अरगद अल-क़ौम' (लोग समृद्ध हो गए) यदि वे उपजाऊपन और विशालता में आ गए। यह अर्थ पहले बताया जा चुका है (७)। और {जहाँ भी} (حَيْثُ) दम्मा पर आधारित है, क्योंकि यह अपने साथी क्रिया विशेषणों से इस मायने में भिन्न है कि इसे जोड़ा (मुज़ाफ़) नहीं जाता है। इसलिए यह 'क़ब्लु' (पहले) और 'बअदु' (बाद में) के समान हो गया जब वे अकेले होते हैं, तो इसे दम्मा दिया गया (८)। अल-किसाई ने कहा: क़ैस और किनाना की भाषा दम्मा है, और तमीम की भाषा फत्हा है। अल-किसाई ने कहा: बनू असद इसे 'जर्' (कसरह) के स्थान पर जर् देते हैं, और उसे नसब (फत्हा) देते हैं।

(१) प्रतियों में: 'अल-अकर' (र के साथ)। स्रोत से जो स्थापित है वह है: 'अल-अकिद' यानी मोटा। मुअजम मतन अल-लुगा (अकद)। (२) यह शेर तहज़ीब अल-लुगा १४/३८३, मकायीस अल-लुगा ३/४६९, मुजमल अल-लुगा १/६०२, अल-सिहह और अल-लिसान (ज़लम) में है। (३) अल-सिहह: (ज़लम)। (४) अल-किताब ४/२१९। (५) अल-सिहह (अकल), और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से

है। (६) इसे तबरी ने अपनी तफ़सीर १/५५० में उद्धृत किया है। (७) छठे मसले में, पृ. ४५२। (८) (ज़) में: दम्मा के साथ।

٤٦١ سورہ البقرہ : آیت ٣٥

اور ایک عورت نے کہا: میں نے تمہارے لیے اپنے مشکیزے پر ظلم کیا (اس کا پانی ضائع کر دیا) اور کیا شتر مرغ کی چکنی دم پر کچھ چھپا رہ سکتا ہے؟ (١)(٢) اور رجل ظلیم (رجلٌ ظَلِيمٌ): بہت زیادہ ظلم کرنے والا (٣)۔ اور الظلم: شرک ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ﴾ [لقمان : ١٣]۔ (بے شک شرک بہت بڑا ظلم ہے)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا ﴾ (اور اس میں سے فراخی کے ساتھ کھاؤ)۔ «كُلَا» سے 'نون' حذف کر دیا گیا کیونکہ یہ امر ہے، اور کثرت استعمال کی وجہ سے 'ہمزہ' حذف کر دیا گیا، اور اس کا حذف ہونا شاذ ہے۔ سیبویہ (٤) نے کہا: عربوں میں سے کچھ ایسے ہیں جو «أُوْكُل» کہتے ہیں؛ پس وہ اسے پورا ادا کرتے ہیں۔ اسی سے کہا جاتا ہے: «أَكَلْتُ الطعام أكلاً ومَأْكَلاً»۔ اور «الأكلة» (فتحہ کے ساتھ): ایک بار کھانا یہاں تک کہ پیٹ بھر جائے۔ اور «الأكلة» (ضمہ کے ساتھ): لقمہ۔ تم کہتے ہو: «أكلتُ أكلةً واحدة» [یعنی: ایک لقمہ]، اور یہ «القُرصة» (روٹی کی ٹکیہ) بھی ہے۔ اور یہ چیز تمہارے لیے «أُكْلَةٌ» ہے، یعنی: تمہارے لیے کھانا ہے۔ اور «الأُكْلُ» بھی ہے: جو کھایا جائے۔ اور کہا جاتا ہے: «فلان ذو أكل» جب وہ دنیا کے نصیب اور وسیع رزق والا ہو (٥)۔ ﴿ رَغَدًا ﴾ ایک محذوف مصدر کی صفت ہے، یعنی: «أكلاً رَغَدًا» (فراخی کے ساتھ کھانا)۔ ابن کیسان نے کہا: یہ جائز ہے کہ یہ حالت (حال) کے مقام پر مصدر ہو۔ اور مجاہد نے کہا: «رَغَدًا» کا مطلب ہے: ان پر کوئی حساب نہیں ہے (٦)۔ اور لغت میں «الرَّغَدُ» کا مطلب ہے: وہ کثیر (مال یا رزق) جو تمہیں تھکائے نہیں، اور کہا جاتا ہے: «أَرغَدَ القوم»، جب لوگ خوشحالی اور فراخی میں آ جائیں۔ اور یہ معنی پہلے گزر چکا ہے (٧)۔ اور ﴿ حَيْثُ ﴾ ضمہ پر مبنی ہے، کیونکہ اس نے ظروف (Adverbs) میں اپنی ہمسر کلمات کی مخالفت کی ہے کہ یہ مضاف نہیں ہوتا، چنانچہ یہ «قبل» اور «بعد» کے مشابہ ہو گیا جب وہ تنہا

(مفرد) ہوں، تو اسے ضمہ دیا گیا (٨)۔ کسائی نے کہا: قیس اور کنانہ کی لغت ضمہ ہے، اور تمیم کی لغت فتحہ ہے۔ کسائی نے کہا: بنو اسد اسے جر (زیر) کے مقام پر جر دیتے ہیں، اور اسے نصب (زبر) دیتے ہیں۔

(١) نسخوں میں: «العکر» (را کے ساتھ) ہے۔ اور جو اصل ماخذ سے ثابت ہے وہ «العَکِد» (دال کے ساتھ) ہے۔ «العَکِد»: موٹا۔ معجم متن اللغة (عکد)۔ (٢) یہ شعر تہذیب اللغة ١٤/٣٨٣، مقاییس اللغة ٣/٤٦٩، مجمل اللغة ١/٦٠٢، الصحاح، اور اللسان (ظلم) میں ہے۔ (٣) الصحاح: (ظلم)۔ (٤) الکتاب ١٤/٢١٩۔ (٥) الصحاح (أکل)، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (٦) اسے طبری نے اپنی تفسیر ١/٥٥٠ میں روایت کیا ہے۔ (٧) چھٹے مسئلے میں ص ٤٥٢۔ (٨) (ظ) میں: ضمہ کے ساتھ۔

... in the accusative case (Nasb), Allah Almighty said: {We will progressively lead them to punishment from where they do not know} [Al-A'raf: 182], and it is pronounced with Damma or Fatha (1).

{And do not approach this tree}: The 'ha' in «hadhihi» (this - feminine) is a substitute for the original 'ya', because the origin is: «hadhi» (2). Al-Nahhas said (3): "I do not know in Arabic any feminine 'ha' preceded by a broken vowel (Kasra) except the 'ha' of «hadhihi»." Among the Arabs, some say: «hata Hind», and some say: «hati Hind».

Sibawayh (4) related: «hadhih Hind», with the 'ha' silent (Sukun).

Al-Kisa'i related from the Arabs: "And do not approach «hadhi» (this) tree."

From Shibl ibn Abbad (5) he said: Ibn Kathir and Ibn Muhaysin did not affirm the 'ha' in «hadhihi» throughout the entire Quran (6).

The reading of the group (mainstream) is: «raghadan» (plentifully) with a Fatha on the letter 'Ghayn'. It is narrated from Ibn Wathab and al-Nakha'i that they silenced the 'Ghayn' (7). Salamah related from al-Farra' who said: It is said: «hadhihi fa'alat» (this female did), and «hadhi fa'alat», with the affirmation of a 'ya' after the 'dhal', and «hadhi fa'alat» with a Kasra on the 'dhal' without attaching a 'ya' or a 'ha', and «hata fa'alat». Hisham (8) said: And it is said: «ta fa'alat». He recited:

My two friends, were it not for the inhabitant of the house, I would not have stayed ... at this (ta) house except as a passing traveler (9).

Ibn al-Anbari said: «ta» with the omission of «ha» is like «dhi» with the omission of «ha» from «hadhi», and like «dhih» with the omission of «ha» from «hadhihi». Al-Farra' said: Whoever says: «hadh qamat», does not drop «ha», because the noun cannot consist of a single letter 'dhal'.

---

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 1/213. (2) The discussion on this was previously on pages 453-454 in the eighth issue. (3) I'rab al-Qur'an 1/214. (4) Al-Kitab 4/182. (5) Al-Makki, companion of Abdullah bin Kathir the reciter, died in (148 AH), Tahdhib al-Kamal 12/356. (6) The reading of Ibn Muhaysin was mentioned on pages 453-454, and Ibn Khalawayh mentioned in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 4 that in some narrations of Ibn Kathir it is: «hadhi», with 'ya'. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 1/127 and this reading was mentioned on p. 452. (8) Ibn Mu'awiyah the grammarian, his biography

was mentioned on p. 308. (9) The verse is without attribution in Al-Zahir 1/275, and Al-Mudhakkar wal-Mu'annath 1/228 by Ibn al-Anbari.

सूरह अल-बकरा: आयत 35 | 462

... नसब (nasb) की स्थिति में, अल्लाह तआला ने कहा: {हम उन्हें धीरे-धीरे उस ओर से ले जाएंगे जिसे वे नहीं जानते} [अल-अराफ़: 182], और यह धम्मा (Damma) या फ़था (Fatha) के साथ उच्चारित होता है (1)।

{और तुम दोनों इस वृक्ष के पास न जाना}: «हाज़िहि» (hadhihi) में 'हा' मूल 'या' के बदले में है, क्योंकि मूल: «हाज़ी» (hadhi) है (2)। अन-नहहास ने कहा (3): "मुझे अरबी में ऐसी कोई स्त्रीलिंग 'हा' नहीं पता जिसके पहले कसरा (Kasra) हो, सिवाय «हाज़िहि» की 'हा' के।" अरबों में से कुछ कहते हैं: «हाता हिंद», और कुछ कहते हैं: «हाती हिंद»।

सिबवैह (4) ने वर्णन किया है: «हाज़िह हिंद», 'हा' पर सुकून के साथ।

अल-किसाई ने अरबों से वर्णन किया है: "और तुम दोनों इस (हाज़ी) वृक्ष के पास न जाना।"

शिबल इब्न अब्बाद (5) से रिवायत है, उन्होंने कहा: इब्न कसीर और इब्न मुहयसिन पूरे कुरान में «हाज़िहि» में 'हा' को साबित नहीं करते थे (6)।

जमाअत (मुख्यधारा) का पाठ: «रग़दन» (raghadan) है जिसमें 'ग़ैन' पर फ़था है, और इब्न वथ्थाब और अन-नखई से रिवायत है कि उन्होंने 'ग़ैन' को साकिन (सुकून के साथ) पढ़ा है (7)। सलमा ने अल-फ़र्रा से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: कहा जाता है: «हाज़िहि फ़अलत» (इसने किया), और «हाज़ी फ़अलत», 'ज़ाल' के बाद 'या' को बरकरार रखने के साथ, और «हाज़ि फ़अलत» बिना 'या' या 'हा' जोड़े 'ज़ाल' पर कसरा के साथ, और «हाता फ़अलत»। हिशाम (8) ने कहा: और «ता फ़अलत» भी कहा जाता है। उन्होंने काव्य पढ़ा:

मेरे दो मित्रों, यदि घर का निवासी न होता, तो मैं इस (ता) घर में एक राहगीर के अलावा और कुछ न होता (9)।

इब्न अल-अंबारी ने कहा: «हा» को हटाकर «ता» बोलना वैसा ही है जैसे «हाज़ी» से «हा» हटाकर «ज़ी» बोलना, और «हाज़िहि» से «हा» हटाकर «ज़िह» बोलना। अल-फ़र्रा ने कहा: जो कहता है: «हाज़ क़ामत», वह «हा» को नहीं गिराता, क्योंकि संज्ञा केवल एक 'ज़ाल' अक्षर पर आधारित नहीं हो सकती।

(1) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा 1/213। (2) इस पर चर्चा पहले पृष्ठ 453-454 पर आठवें मुद्दे में हो चुकी है। (3) इ'राब अल-कुरान 1/214। (4) अल-किताब 4/182। (5) अल-मक्की, अब्दुल्ला बिन कसीर अल-मुकरी के साथी, मृत्यु वर्ष (148 हिजरी), तहज़ीब अल-कमाल 12/356। (6) इब्न मुहयसिन का पाठ पृष्ठ 453-454 पर बीत चुका है, और इब्न खालवैह ने 'अल-क़िराआत अल-शज़्ज़ा' पृष्ठ 4 में उल्लेख किया है कि इब्न कसीर की कुछ रिवायतों में «हाज़ी» (या के साथ) है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/127 और यह पाठ पृष्ठ 452 पर बीत चुका है। (8) इब्न मुआ़विया अल-नहवी, उनकी जीवनी पृष्ठ 308 पर बीत चुकी है। (9) यह शेर अल-ज़ाहिर 1/275 में बिना किसी श्रेय के है, और इब्न अल-अंबारी की अल-मुज़क्कर वल-मुअन्नथ 1/228 में है।

سورہ بقرہ: آیت 35 | 462

... نصب کی جگہ پر، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿سَنَسْتَدْرِجُهُم مِّنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ﴾ [الأعراف: 182] اور یہ ضمہ اور فتحہ کے ساتھ پڑھا جاتا ہے (1)۔

﴿وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ﴾ (اور تم دونوں اس درخت کے قریب نہ جانا): «هذه» کی 'ہاء' اصل 'یاء' کا بدل ہے، کیونکہ اصل: «هذي» (2) ہے۔ نحاس نے کہا (3): "میں عربی میں ایسی کوئی مونث 'ہاء' نہیں جانتا جس سے پہلے کسرہ ہو سوائے «هذه» کی 'ہاء' کے۔" اور عربوں میں سے کوئی کہتا ہے: «هاتا هند»، اور ان میں سے کوئی کہتا ہے: «هاتي هند»۔

سیبویہ (4) نے نقل کیا ہے: «هذهْ هند»، ہاء کے سکون کے ساتھ۔

کسائی نے عربوں سے نقل کیا ہے: «ولا تقربا هذي الشجرة»۔

شبل بن عباد (5) سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ابن کثیر اور ابن محیصن پورے قرآن میں «هذه» میں 'ہاء' ثابت نہیں کرتے تھے (6)۔

جماعت کی قرأت: «رَغَداً» غین کے فتحہ کے ساتھ ہے، اور ابن وثاب اور نخعی سے مروی ہے کہ انہوں نے غین کو ساکن پڑھا ہے (7)۔ سلمہ نے فراء سے نقل کیا، انہوں نے کہا: کہا جاتا ہے: «هذه فعلتْ»، اور «هذي فعلتْ»، ذال کے بعد یاء کے اثبات کے ساتھ، اور «هذِ فعلتْ»، ذال کے کسرہ کے ساتھ بغیر یاء یا ہاء لگائے، اور «هاتا فعلتْ»۔ ہشام (8) نے کہا: اور «تافعلتْ» بھی کہا جاتا ہے۔ اور انہوں نے شعر پڑھا:

خَلِيلِيَّ لَوْلَا سَاكِنُ الدَّارِ لم أَقُمْ ... بتا الدَّارِ إِلَّا عَابِرَ ابْنِ سَبِيلِ (9) (اے میرے دو دوستو، اگر گھر کا رہنے والا نہ ہوتا، تو میں اس گھر میں نہ ٹھہرتا مگر ایک راہگیر کی طرح)

ابن انباری نے کہا: «تا» ہاء کے اسقاط کے ساتھ «ذي» کے درجے میں ہے «هذي» سے ہاء کے اسقاط کے ساتھ، اور «ذه» کے درجے میں ہے «هذه» سے ہاء کے اسقاط کے ساتھ اور فراء نے کہا: جو شخص «هذِ قامت» کہتا ہے وہ ہاء کو ساقط نہیں کرتا، کیونکہ اسم صرف ایک حرف 'ذال' پر نہیں ہو سکتا۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 213/1۔ (2) اس پر کلام صفحہ 453-454 آٹھویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (3) إعراب القرآن 214/1۔ (4) الکتاب 4/182۔ (5) المکی صاحب عبد اللہ بن کثیر المقرئ، ان کی وفات (148ھ) میں ہوئی، تہذیب الکمال 356/12۔ (6) ابن محیصن کی قرأت صفحہ 453-454 پر گزر چکی ہے، اور ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' صفحہ 4 میں ذکر کیا ہے کہ ابن کثیر کی بعض روایات میں «هذي» (یاء کے ساتھ) ہے۔ (7) المحرر الوجیز 127/1 اور یہ قرأت صفحہ 452 پر گزر چکی ہے۔ (8) ابن معاویہ نحوی، ان کا ترجمہ صفحہ 308 پر گزر چکا ہے۔ (9) یہ شعر الزاہر 275/1 میں بغیر نسبت کے ہے، اور ابن انباری کی المذکر والمؤنث 228/1 میں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 36, 463

{(And so you become [among the wrongdoers])} is coordinated with "do not approach," therefore the 'nun' was omitted. Al-Jarmi claimed that the 'fa' is the particle that makes it accusative, and both [views] are permissible.

The Almighty's saying: {But Satan caused them to slip out of it and removed them from that [condition] in which they had been. And We said, "Go down, [all of you], as enemies to one another, and you will have upon the earth a place of settlement and provision for a time." [36]}

The Almighty's saying: {But Satan caused them to slip out of it and removed them from that [condition] in which they had been}: In this, there are ten issues:

The First: His saying: {But Satan caused them to slip out of it}: The group (the majority of reciters) read it: "fa-azallahuma" without an alif, from "zallah", which is a mistake/slip, meaning: he made them slip and fall into it. Hamzah read it: "fa-azalahuma" with an alif (1), from "tanhiya" (removal), meaning: he removed them. It is said: "I removed him (azaltuhu) and he moved (fa-zala)." Ibn Kaysan said: "fa-azalahuma" is from "zuwal" (cessation/removal), meaning: he turned them away from what they were upon of obedience toward disobedience.

I say: Based on this, both recitations share the same meaning, but the recitation of the majority is more solid in meaning. It is said from it: "I made him slip (azallatuhu) and he slipped (fa-zalla)." This is indicated by His saying: {Satan only caused them to slip because of some of what they had earned} [Al-Imran: 155], and His saying: {Then Satan whispered to them} [Al-A'raf: 20]. Whispering is only to cause them to fall into a slip (zallah) through disobedience; Satan has no power to remove anyone from one place to another. His power is only [over] causing one to fall into a slip, which then becomes a cause for their removal from one place to another due to their sin.

It has also been said: The meaning of "azallahuma" is from: "zalla" from the place, if he turns away; so in meaning it would be like Hamzah's recitation, from "zuwal." Imru' al-Qais said:

It slips the light lad from its back ... and flings away the clothes of the violent heavy-set one (2)

And he also said:

A bay horse, the saddle-pad slips from the middle of its back ... as the smooth rock slips under the descending water (3)

(1) Al-Sab'ah by Ibn Mujahid p. 153. Al-Taysir by Al-Dani p. 73. (2) His Diwan p. 20. This verse is from his Mu'allaqah. The Diwan's narration is "makes the boy fly," and the author's narration was cited by Ibn al-Anbari in "Sharh al-Qasa'id" p. 87. (3) His Diwan p. 20, also from his Mu'allaqah. Al-A'lam al-Shantamari said (1/37): "Kumayt": red-colored, it is said: smooth-backed and easy. "Al-Hal": the place of the saddle-pad on its back. "Al-Safwa": the smooth rock. "Al-Mutanazzal": the downward sloping place.

सूरह अल-बक़रह: आयत 36, 463

{فَتَكُونَا} का समन्वय 'तक़रबा' (تقربا) के साथ है, इसलिए 'नुन' हटा दिया गया है। अल-जरमी का दावा है कि 'फ़ा' (ف) वह कारक है जो इसे नसब (अव्यय रूप) देता है, और दोनों मत मान्य हैं।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर शैतान ने उन्हें वहाँ से फिसला दिया और उन्हें उस (सुखद जीवन) से बाहर निकाल दिया जिसमें वे थे। और हमने कहा, 'नीचे उतर जाओ! तुम एक-दूसरे के दुश्मन हो। और तुम्हारे लिए ज़मीन में एक समय तक ठिकाना और जीवन की सामग्री है।'} [36]

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर शैतान ने उन्हें वहाँ से फिसला दिया और उन्हें उस (सुखद जीवन) से बाहर निकाल दिया जिसमें वे थे}: इसमें दस मसले हैं:

पहला: अल्लाह का फ़रमान: {फिर शैतान ने उन्हें वहाँ से फिसला दिया}: बहुमत (जमाअत) के क़ारियों ने इसे 'फ़-अज़ल्लहुमा' (بغير الف) बिना अलिफ़ के पढ़ा है, जो 'ज़ल्लाह' (चूक या गलती) से निकला है, यानी उसने उन्हें फिसला दिया और उन्हें उसमें गिरा दिया। और हमज़ा ने इसे अलिफ़ के साथ 'फ़-अज़ालहुमा' (1) पढ़ा है, जो 'तन्हिया' (हटाने) से निकला है, यानी उसने उन्हें हटा दिया। कहा जाता है: 'मैंने उसे हटाया तो वह हट गया'। इब्न कैसान ने कहा: 'फ़-अज़ालहुमा' ज़ुवाल (हटने) से है, यानी उसने उन्हें आज्ञापालन की स्थिति से हटाकर अवज्ञा की ओर मोड़ दिया।

मैं कहता हूँ: इस आधार पर दोनों क़िराअतों का अर्थ समान है, लेकिन बहुमत की क़िराअत अर्थ के लिहाज़ से अधिक सशक्त है। इससे कहा जाता है: 'मैंने उसे फिसलाया तो वह फिसल गया'। इस पर अल्लाह तआला का यह फ़रमान प्रमाण है: {शैतान ने उन्हें उनके कुछ कामों के कारण ही फिसला दिया था} [आल इमरान: 155], और उसका फ़रमान: {फिर शैतान ने उन्हें बहकाया} [अल-अराफ़: 20]। वसवसा (बहकाना) केवल अवज्ञा के माध्यम से उन्हें चूक (ज़ल्लाह) में डालना है। शैतान के पास किसी को एक स्थान से दूसरे स्थान पर ले जाने की शक्ति नहीं है। उसकी शक्ति केवल चूक में डालने पर है, जो उनके पाप के कारण एक स्थान से दूसरे स्थान पर जाने का कारण बनती है।

यह भी कहा गया है: 'अज़ल्लहुमा' का अर्थ 'ज़ल्ल' से है जिसका अर्थ स्थान से हटना है; तो यह अर्थ में हमज़ा की क़िराअत 'ज़ुवाल' की तरह होगा। इमरुल क़ैस ने कहा है:

वह (घोड़ा) हल्के लड़के को अपनी पीठ से फिसला देता है... और भारी, कठोर व्यक्ति के कपड़ों को झटक देता है (2)

उसने यह भी कहा:

एक सुर्ख़-भूरी रंग का घोड़ा, जिसकी पीठ के बीच से गद्दी वैसे ही फिसल जाती है... जैसे ढलान पर चिकने पत्थर से पानी फिसल जाता है (3)

(1) इब्न मुजाहिद की 'अस्-सबह', पृष्ठ 153। दानी की 'अत-तयसीर', पृष्ठ 73। (2) उनका दीवान पृष्ठ 20, और यह शेर उनके'मुअल्लाक़ा' से है। दीवान का पाठ 'युतीरु' (उड़ा देता है) है, और लेखक द्वारा दी गई रिवायत इब्न अल-अंबारी ने 'शरह अल-क़साइद' पृष्ठ 87 में उद्धृत की है। (3) उनका दीवान पृष्ठ 20, यह भी उनके मुअल्लाक़ा से है। अल-आलम अल-शंतमरी (1/37) ने कहा: 'कुमैत' का अर्थ है लाल रंग का, कहा जाता है: चिकनी और आसान पीठ वाला। 'अल-हाल': पीठ पर गद्दी की जगह। 'अस्-सफ़वा': चिकना पत्थर। 'अल-मुतनज़्ज़ल': ढलान वाला स्थान।

سورة البقرہ: آیت 36، 463

﴿فَتَكُونَا﴾ کا عطف «تقربا» پر ہے، اسی لیے 'نون' حذف کر دیا گیا، اور الجَرْمِی کا خیال ہے کہ 'فاء' ہی ناصبہ ہے، اور دونوں ہی جائز ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَأَزَلَّهُمَا ٱلشَّيْطَٰنُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ ۖ وَقُلْنَا ٱهْبِطُوا۟ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ ۖ وَلَكُمْ فِى ٱلْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَٰعٌ إِلَىٰ حِينٍ ﴿٣٦﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَأَزَلَّهُمَا ٱلشَّيْطَٰنُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ ۖ﴾: اس میں دس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَأَزَلَّهُمَا ٱلشَّيْطَٰنُ عَنْهَا﴾: جماعت (اکثریت) نے اسے «فَأَزَلَّهما» بغیر الف کے پڑھا ہے، جو 'زَلَّة' (لغزش یا خطا) سے ہے، یعنی: انہیں لغزش دی اور اس میں گرا دیا۔ جبکہ حمزہ نے اسے الف کے ساتھ «فأزالهما» پڑھا ہے (1)، جو 'تنحية' (ہٹانے) سے ہے، یعنی: انہیں ہٹا دیا۔ کہا جاتا ہے: «أزلته فزال» (میں نے اسے ہٹایا تو وہ ہٹ گیا)۔ ابن کیسان نے کہا: «فأزالهما» 'زوال' سے ہے، یعنی: انہیں اس اطاعت سے ہٹا کر جس پر وہ تھے، نافرمانی کی طرف پھیر دیا۔

میں کہتا ہوں: اس بنیاد پر دونوں قراتیں ہم معنی ہیں، مگر جماعت کی قرات معنی کے اعتبار سے زیادہ پختہ ہے۔ اس سے کہا جاتا ہے: «أزلَّته فزلَّ»، اور اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد دلالت کرتا ہے: ﴿إِنَّمَا ٱسْتَزَلَّهُمُ ٱلشَّيْطَٰنُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا۟﴾ [آل عمران: 155]، اور اس کا قول: ﴿فَوَسْوَسَ لَهُمَا ٱلشَّيْطَٰنُ﴾ [الأعراف: 20]۔ وسوسہ کا مقصد ہی انہیں نافرمانی کے ذریعے لغزش (زَلَّة) میں ڈالنا ہے، اور شیطان کے پاس کسی کو ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل کرنے کی قدرت نہیں ہے، اس کی قدرت محض لغزش میں ڈالنے پر ہے، جو کہ گناہ کی وجہ سے ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل ہونے کا سبب بنتی ہے۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: «أزلهما» کا معنی 'زَلَّ عن المكان' سے ہے یعنی جب وہ جگہ سے ہٹ جائے؛ تو معنی کے لحاظ سے یہ حمزہ کی قرات کی طرح 'زوال' سے ہوگا۔ امرؤ القیس نے کہا:

يُزِلُّ الغلامَ الخِفَّ عن صَهَواتِهِ ... ويُلْوي بأثوابِ العنيفِ المُثَقَّلِ (2) (وہ ہلکے لڑکے کو اپنی پیٹھ سے پھسلا دیتا ہے... اور بھاری بھرکم اکھڑ شخص کے کپڑوں کو جھٹک دیتا ہے)

اور اس نے یہ بھی کہا:

كُمَيْتٍ يَزِلُّ اللَّبْدُ عن حالِ مَتْنِهِ ... كما زَلَّتِ الصَّفْواءُ بالمُتَنَزَّلِ (3) (ایک سرخ مائل گھوڑا جس کی پیٹھ کے درمیانی حصے سے نمدہ ایسے ہی پھسل جاتا ہے... جیسے ڈھلان پر چکنے پتھر سے پانی پھسل جاتا ہے)

(1) السبعة لابن مجاهد ص 153۔ والتيسير للداني ص 73۔ (2) ان کا دیوان ص 20، اور یہ شعر ان کے معلقہ سے ہے، اور دیوان کی روایت ہے: «يُطير الغلام»، اور مصنف کی روایت کی طرح ابن الانباری نے شرح القصائد ص 87 میں روایت کیا ہے۔ (3) ان کا دیوان ص 20، اور یہ شعر بھی ان کے معلقہ سے ہے۔ الاعلم الشنتمری نے کہا (1/37): «كُميت»: سرخ رنگ کا، اور کہا گیا: ہموار اور نرم پیٹھ والا، اور «الحال»: پیٹھ پر نمدہ رکھنے کی جگہ، اور «الصفواء»: چکنا پتھر، اور «المتنزل»: ڈھلان والی جگہ۔

Surah Al-Baqarah: Verse 36, Page 464

Second: The Almighty’s saying: {So he removed them from that [condition] in which they were} If "removed" is derived from "ceased to be in a place", then the phrase "removed them" is an emphasis and explanation of this removal. It could have been possible for them to move from one place in Paradise to another, but that was not the case. Rather, their removal was from Paradise to Earth, because they were created from it, and so that Adam would be a caliph (successor/vicegerent) on Earth.

Iblis - may Allah curse him - did not intend their removal from it; he only intended to cause him to fall from his rank and to distance him just as he was distanced. However, he did not achieve his goal nor realize his desire; instead, his grief increased, as did his inner rage and disappointment. Allah, exalted be His praise, said: {Then his Lord chose him and turned to him in forgiveness and guided [him]} [Taha: 122]. Thus, peace be upon him, he became Allah's caliph on His earth after having been His neighbor in His abode. How great is the difference between being a caliph and a neighbor! Peace be upon him. This was attributed to Iblis because it happened due to him and his deception.

There is no disagreement among the people of interpretation and others that Iblis was responsible for deceiving Adam. They differed on the method: Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, and the majority of scholars said he deceived them orally (face-to-face). The evidence for this is the Almighty’s saying: {And he swore to them, "Indeed, I am to you from among the sincere advisors."} [Al-A'raf: 21], and swearing oaths implies face-to-face interaction. Others said - as mentioned by Abd al-Razzaq on the authority of Wahb bin Munabbih - that he entered Paradise in the mouth of a serpent, which was a four-legged creature like a camel, one of the most beautiful animals created by Allah. After offering himself to many animals, none would let him in except the serpent. When it entered Paradise with him, Iblis emerged from its belly and took from the tree that Allah had forbidden Adam and his wife. He brought it to Eve and said: "Look at this tree, how pleasant is its fragrance, how delicious its taste, and how beautiful its color!" He continued to deceive her until Eve took it and ate it. Then she deceived Adam, saying to him: "Eat; for I have eaten and it did not harm me." So he ate from it, and their private parts became apparent to them.

(1) In (Th): For it was permissible. (2) "Sukhnat al-ayn" (heat of the eye/grief) is the opposite of "qurrat al-ayn" (coolness of the eye/joy). (3) Narrated by al-Tabari 1/563. (4) In his Tafsir 2/226, and the report is from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian

traditions). (5) In (D): Like a noble camel. (6) In (Th): When she brought him in. (7) In (D): Harm me.

सूरह अल-बकरा: आयत 36, पृष्ठ 464

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {फिर उसने उन दोनों को उस (अवस्था) से निकाल दिया जिसमें वे थे} यदि "निकाल दिया" का अर्थ "स्थान से हट जाना" लिया जाए, तो वाक्यांश "उन दोनों को निकाल दिया" उस हटने की पुष्टि और स्पष्टीकरण है। क्योंकि यह संभव था कि वे स्वर्ग के एक स्थान से दूसरे स्थान पर चले जाते, लेकिन ऐसा नहीं था। बल्कि, उनका निष्कासन स्वर्ग से पृथ्वी की ओर था, क्योंकि वे उसी से बनाए गए थे, और ताकि आदम पृथ्वी पर खलीफा (प्रतिनिधि) बन सकें।

इबलीस - उस पर अल्लाह की लानत हो - का इरादा उन्हें वहां से निकालने का नहीं था; उसका इरादा केवल उन्हें उनके पद से गिराने और उन्हें उसी तरह दूर करने का था जैसे उसे दूर किया गया था। हालाँकि, वह अपने लक्ष्य तक नहीं पहुँच सका और न ही अपनी इच्छा पूरी कर सका; बल्कि उसका दुख, मन का क्रोध और निराशा बढ़ गई। अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर उसके रब ने उसे चुन लिया, तो उसकी तौबा स्वीकार की और उसे मार्गदर्शन दिया} [ताहा: 122]। इस प्रकार, उन पर शांति हो, वे अपनी भूमि पर अल्लाह के खलीफा बन गए, जबकि वे पहले उसके घर में उसके पड़ोसी थे। खलीफा और पड़ोसी होने के बीच कितना बड़ा अंतर है! उन पर शांति हो। यह इबलीस की ओर इसलिए जिम्मेदार ठहराया गया क्योंकि यह उसके कारण और उसके बहकावे के कारण हुआ था।

व्याख्या करने वालों और अन्य लोगों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि आदम को बहकाने का ज़िम्मेदार इबलीस ही था। वे तरीके के बारे में असहमत थे: इब्न मसूद, इब्न अब्बास और अधिकांश विद्वानों ने कहा कि उसने उन्हें मौखिक रूप से (आमने-सामने) बहकाया। इसका प्रमाण अल्लाह तआला का कथन है: {और उसने उन दोनों से कसम खाई कि मैं तुम्हारा सच्चा शुभचिंतक हूँ} [अल-अराफ़: 21], और कसमें खाना आमने-सामने की बातचीत का संकेत देता है। दूसरों ने कहा - जैसा कि अब्दुल रज्जाक ने वहब बिन मुनब्बिह के हवाले से उल्लेख किया है - कि वह एक सांप के मुंह में स्वर्ग में घुसा, जो ऊंट की तरह चार पैरों वाला प्राणी था, अल्लाह तआला द्वारा बनाए गए सबसे सुंदर जानवरों में से एक। कई जानवरों को खुद को पेश करने के बाद, सांप के अलावा किसी ने उसे अंदर नहीं जाने दिया। जब वह उसके साथ स्वर्ग में दाखिल हुआ, तो इबलीस उसके पेट से बाहर निकला और उस पेड़ से फल लिया जिससे अल्लाह ने आदम और उसकी पत्नी को मना किया था। वह उसे हव्वा के पास लाया और कहा: "इस पेड़ को देखो, इसकी सुगंध कितनी सुखद है, इसका स्वाद कितना स्वादिष्ट है और इसका रंग कितना सुंदर है!" वह उसे तब तक बहकाता रहा जब तक कि

हव्वा ने उसे ले लिया और खा लिया। फिर उसने आदम को बहकाया और उनसे कहा: "खाओ; क्योंकि मैंने खा लिया है और इसने मुझे कोई नुकसान नहीं पहुँचाया है।" तो उसने उसमें से खा लिया, और उनके गुप्तांग उनके सामने प्रकट हो गए।

(1) (ظ) में: क्योंकि यह जायज़ था। (2) 'सुख़्त अल-ऐन' (आँख की गर्मी/दुख) 'कुर्रत अल-ऐन' (आँख की ठंडक/ख़ुशी) का विपरीत है। (3) अल-तबरी 1/563 द्वारा उद्धृत। (4) उनकी तफ़सीर 2/226 में, और यह रिपोर्ट इसराइलियात (यहूदी-ईसाई परंपराओं) से है। (5) (ر) में: एक कुलीन ऊंटनी की तरह। (6) (ظ) में: जब वह उसे अंदर ले आई। (7) (ر) में: मुझे नुकसान पहुँचाया।

سورہ البقرہ: آیت ٣٦، صفحہ ٤٦٤

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ﴾ (پھر اس نے ان دونوں کو اس حالت سے نکال دیا جس میں وہ تھے)۔ اگر "أزال" (ہٹا دیا) کا مفہوم "ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل ہونا" لیا جائے، تو لفظ "فَأَخْرَجَهُمَا" اس زوال کی تاکید اور وضاحت ہے۔ کیونکہ یہ ممکن تھا کہ وہ جنت ہی کے ایک مقام سے دوسرے مقام پر منتقل ہو جاتے، لیکن ایسا نہیں ہوا، بلکہ ان کا اخراج جنت سے زمین کی طرف تھا، کیونکہ وہ اسی سے پیدا کیے گئے تھے، اور تاکہ آدم زمین پر خلیفہ بن سکیں۔

اور ابلیس - اللہ اس پر لعنت کرے - کا مقصد انہیں وہاں سے نکالنا نہیں تھا، بلکہ اس کا مقصد انہیں ان کے مرتبے سے گرانا اور اپنے جیسا دور کرنا تھا، لیکن وہ اپنے مقصد کو نہ پہنچ سکا اور نہ ہی اپنی مراد حاصل کر سکا، بلکہ اس کی آنکھوں کی تپش (دکھ)، نفس کا غصہ اور مایوسی بڑھ گئی۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ثُمَّ اجْتَبَهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَى﴾ [طہٰ: ١٢٢] (پھر اس کے رب نے اسے چن لیا، اس کی توبہ قبول کی اور اسے ہدایت دی)۔ پس آپ علیہ السلام اللہ کے گھر میں اس کے پڑوسی رہنے کے بعد، اس کی زمین پر اس کے خلیفہ بن گئے۔ خلیفہ اور پڑوسی ہونے میں کتنا فرق ہے! اللہ کے رسول ﷺ پر درود و سلام ہو۔ اور اس واقعے کو ابلیس کی طرف منسوب کیا گیا کیونکہ یہ اسی کی وجہ سے اور اسی کے بہکاوے سے ہوا تھا۔

تفسیر کرنے والوں اور دیگر کے درمیان اس بات پر کوئی اختلاف نہیں ہے کہ ابلیس ہی آدم کو بہکانے کا ذمہ دار تھا، البتہ اس کی کیفیت میں اختلاف ہے۔ ابن مسعود، ابن عباس اور جمہور علماء کا قول ہے کہ اس نے انہیں زبانی طور پر (روبرو) بہکایا، اور اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿وَقَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّصِحِينَ﴾ [الاعراف: ٢١] (اور ان دونوں سے قسم کھا کر کہا کہ میں

تمہارا خیر خواہ ہوں)۔ اور قسم کھانا ظاہر کرتا ہے کہ یہ گفتگو روبرو تھی۔ اور بعض نے کہا - جسے عبدالرزاق نے وہب بن منبہ کے حوالے سے ذکر کیا ہے - کہ وہ سانپ کے منہ میں چھپ کر جنت میں داخل ہوا، وہ سانپ بختی اونٹ کی طرح چار ٹانگوں والا تھا اور اللہ کی پیدا کردہ بہترین مخلوقات میں سے ایک تھا۔ ابلیس نے کئی جانوروں سے درخواست کی تھی لیکن سانپ کے علاوہ کسی نے اسے اندر نہیں جانے دیا۔ جب سانپ اسے لے کر جنت میں داخل ہوا تو ابلیس اس کے پیٹ سے نکلا اور اس درخت کا پھل لیا جس سے اللہ نے آدم اور ان کی زوجہ کو منع کیا تھا۔ وہ اسے حوا کے پاس لایا اور کہا: "اس درخت کو دیکھو، اس کی خوشبو کتنی پیاری، ذائقہ کتنا لذیذ اور رنگ کتنا خوبصورت ہے!" وہ انہیں بہکاتا رہا یہاں تک کہ حوا نے اسے لے کر کھا لیا، پھر انہوں نے آدم کو مائل کیا اور ان سے کہا: "تم بھی کھاؤ، میں نے کھایا ہے اور مجھے کوئی نقصان نہیں ہوا"۔ پس آدم نے بھی اس میں سے کھا لیا، تو ان کے ستر ایک دوسرے پر ظاہر ہو گئے۔

(١) نسخہ (ظ) میں: "فإنما جاز" (پس یہ جائز ہوا)۔ (٢) "سُخْنَةُ العين" (آنکھوں کا تپنا/رنج) "قُرَّتِها" (آنکھوں کی ٹھنڈک/خوشی) کی ضد ہے۔ (٣) طبری نے ١/٥٦٣ میں روایت کیا ہے۔ (٤) ان کی تفسیر ٢/٢٢٦ میں ہے، اور یہ روایت اسرائیلیات میں سے ہے۔ (٥) نسخہ (د) میں: "كالنجيبة" (اصیل اونٹنی کی طرح)۔ (٦) نسخہ (ظ) میں: "فلما أدخلته" (پس جب وہ اسے لے کر داخل ہوئی)۔ (٧) نسخہ (د) میں: "تضرني" (مجھے نقصان پہنچایا)۔

465

Surah Al-Baqarah: Verse 36

And they fell under the consequence of sin, so Adam entered the hollow of the tree, and his Lord called him: "Where are you?" He said: "I am here, O Lord." He said: "Will you not come out?" He said: "I am ashamed (1) before You, O Lord." He said: "Descend to the earth from which you were created." And the serpent was cursed, its legs were retracted into its body, and enmity was placed between it and the children of Adam; therefore, we were commanded to kill it, as will be explained later. And it was said to Eve: "Just as you made the tree bleed, so blood will afflict you every month, and you will carry and give birth with hardship, through which you will face death many times (2)!" Al-Tabari (3) and Al-Naqqash added: "And you will be foolish, though you were once forbearing."

A group said: Indeed, Iblis did not enter Paradise to reach Adam after he was expelled from it, but rather he seduced him through his satanic power, authority, and whisperings (4) which God Almighty gave him; as the Prophet ﷺ said: "Indeed, Satan runs through the son of Adam as blood runs" (5). And God knows best.

And it will be mentioned in Al-A'raf (6) that when he ate, he remained naked and sought something to cover himself with. The trees moved away from him and rebuked him for his disobedience, but a fig tree (7) had mercy on him, so he took some of its leaves (8) and covered himself with them, thus he was afflicted with nakedness unlike the trees (9)! And God knows best.

And it was said: Indeed, the wisdom in Adam's expulsion from Paradise was for the inhabitancy of the world (10).

---

(1) In (M) "أستحي" (with one 'ya'), and both are correct. WWW.NAFSEISLAM.COM (2) Reported by Al-Tabari 1/561-562, and the report is from unreliable Isra'iliyyat. Sheikh Muhammad Abu Shahba (may Allah have mercy on him) said in "Al-Isra'iliyyat in Books of Tafsir," p. 180: Iblis's whispering to Adam does not depend on his entering the belly of the serpent, as whispering does not require proximity or verbal communication; he might whisper to him while being miles away from him. God created the serpent on the day He created it as it is, and it did not have legs like camels, or anything of the sort. (3) Tafsir al-Tabari 1/565-566, but this addition is in the hadith of Ibn Zayd and not in the hadith of Ibn Wahb. See Al-Muharrar al-Wajiz 1/128. (4) In (D) and (Zha): "and his whisperings (plural)". (5) Its documentation

preceded on page 449. (6) In the interpretation of verse (22). (7) In (Zay): "the trees had mercy on him". (8) In (Zha): "its leaves". (9) The report is from Isra'iliyyat and is not to be paid attention to. (10) In (D) and (Zha): "the earth".

465

सूरह अल-बकरा: आयत 36

और वे पाप के परिणाम में आ गए, तो आदम वृक्ष के खोखले भाग में चले गए, और उनके रब ने उन्हें पुकारा: "तुम कहाँ हो?" उन्होंने कहा: "मैं यहाँ हूँ ऐ मेरे रब।" रब ने कहा: "क्या तुम बाहर नहीं निकलोगे?" उन्होंने कहा: "मुझे आपसे लज्जा (1) आ रही है ऐ मेरे रब।" रब ने कहा: "उस धरती पर उतर जाओ जिससे तुम बनाए गए हो।" और साँप को शापित किया गया, उसके पैर उसके शरीर के भीतर समा गए, और उसके और आदम की संतानों के बीच शत्रुता पैदा कर दी गई; इसीलिए हमें उसे मारने का आदेश दिया गया है, जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा। और हव्वा से कहा गया: "जैसे तुमने पेड़ को लहूलुहान किया, वैसे ही हर महीने तुम्हें रक्त (मासिक धर्म) का कष्ट होगा, और तुम कठिनाई के साथ गर्भ धारण करोगी और बच्चे को जन्म दोगी, जिससे तुम कई बार मृत्यु के करीब पहुँचोगी (2)!" अल-तबरी (3) और अल-नक्काश ने जोड़ा: "और तुम नासमझ हो जाओगी जबकि तुम सहनशील थी।"

एक समूह ने कहा: वास्तव में, इब्लीस जन्नत से निकाले जाने के बाद आदम के पास जाने के लिए उसमें दाखिल नहीं हुआ, बल्कि उसने अपनी शैतानी शक्ति, अधिकार और फुसफुसाहट (4) के माध्यम से उन्हें बहकाया जो अल्लाह तआला ने उसे दी थी; जैसा कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "बेशक शैतान आदम की संतान के शरीर में खून की तरह दौड़ता है" (5)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

और सूरह अल-आराफ (6) में आएगा कि जब उन्होंने (फल) खाया, तो वे नग्न रह गए और खुद को ढंकने के लिए कुछ ढूंढने लगे। पेड़ उनसे दूर हो गए और अवज्ञा के लिए उन्हें फटकारा, लेकिन अंजीर के पेड़ (7) को उन पर दया आई, तो उन्होंने उसके कुछ पत्ते (8) लिए और उनसे खुद को ढंक लिया, इस प्रकार पेड़ों के विपरीत वे नग्नता से पीड़ित हुए (9)! और अल्लाह बेहतर जानता है।

और कहा गया है: वास्तव में, आदम को जन्नत से निकालने में हिकमत (बुद्धिमत्ता) दुनिया को आबाद करना (10) थी।

---

(1) (म) में यह "أستحي" (एक 'या' के साथ) है, और दोनों सही हैं। WWW.NAFSEISLAM.COM
(2) इसे अल-तबरी 1/561-562 ने उद्धृत किया है, और यह खबर अविश्वसनीय इसराइली रिवायतों में से है। शेख मुहम्मद अबू शहबा (अल्लाह उन पर रहम करे) ने "तफसीर की किताबों में इसराइली

रिवायतें", पृष्ठ 180 में कहा है: आदम के लिए इब्लीस का वसवसा (फुसफुसाहट) साँप के पेट में उसके प्रवेश पर निर्भर नहीं करता है, क्योंकि वसवसा के लिए निकटता या आमने-सामने बातचीत की आवश्यकता नहीं होती है; वह उनसे मीलों दूर रहते हुए भी उन्हें बहका सकता था। अल्लाह ने साँप को जिस दिन बनाया था उसी दिन ऐसा ही बनाया था, और उसके ऊँटों की तरह पैर नहीं थे, और न ही ऐसा कुछ था। (3) तफसीर अल-तबरी 1/565-566, लेकिन यह वृद्धि इब्न ज़ैद की हदीस में है, न कि इब्न वहब की हदीस में। अल-मुहर्रर अल-वजीज 1/128 देखें। (4) (द) और (ज़ा) में: "और उसकी फुसफुसाहटें (बहुवचन)"। (5) इसका प्रमाण पृष्ठ 449 पर पहले ही दिया जा चुका है। (6) आयत (22) की व्याख्या में। (7) (ज़ै) में: "पेड़ों को उन पर दया आई"। (8) (ज़ा) में: "इसके पत्ते"। (9) यह खबर इसराइली रिवायतों से है, और इस पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए। (10) (द) और (ज़ा) में: "धरती"।

465

سورہ البقرہ: آیت 36

اور وہ گناہ کے حکم میں آگئے، پس آدم درخت کے کھوکھلے حصے میں داخل ہو گئے، تو ان کے رب نے انہیں پکارا: "تم کہاں ہو؟" انہوں نے کہا: "میں یہاں ہوں اے میرے رب۔" رب نے فرمایا: "کیا تم باہر نہیں نکلو گے؟" انہوں نے کہا: "اے میرے رب، مجھے تجھ سے شرم (1) آتی ہے۔" رب نے فرمایا: "اس زمین کی طرف اتر جاؤ جس سے تم پیدا کیے گئے ہو۔" اور سانپ پر لعنت کی گئی، اس کے پاؤں اس کے پیٹ میں لوٹا دیے گئے، اور اس کے اور بنی آدم کے درمیان دشمنی پیدا کر دی گئی؛ اسی لیے ہمیں اسے مارنے کا حکم دیا گیا ہے، جیسا کہ آگے اس کی وضاحت آئے گی۔ اور حوا سے کہا گیا: "جیسے تم نے درخت کو لہولہان کیا، ویسے ہی تمہیں ہر ماہ خون آئے گا، اور تم حمل ٹھہراؤ گی اور تکلیف کے ساتھ بچہ جنو گی جس سے تم بار بار موت کے قریب پہنچو گی (2) !" الطبری (3) اور النقاش نے اضافہ کیا: "اور تم نادان ہو جاؤ گی حالانکہ تم بردبار تھی۔"

اور ایک گروہ نے کہا: بے شک ابلیس جنت سے نکالے جانے کے بعد آدم کے پاس جانے کے لیے اس میں داخل نہیں ہوا، بلکہ اس نے اپنی اس شیطانی قوت، غلبے اور وسوسوں (4) کے ذریعے بہکایا جو اللہ تعالیٰ نے اسے عطا کیے تھے؛ جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بے شک شیطان انسان کے جسم میں خون کی طرح دوڑتا ہے" (5)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور عنقریب الاعراف (6) میں آئے گا کہ جب انہوں نے (پھل) کھایا تو وہ ننگے رہ گئے، اور خود کو چھپانے کے لیے کوئی چیز تلاش کرنے لگے، تو درخت ان سے دور ہو گئے اور نافرمانی پر

انہیں ملامت کی، تو انجیر کے درخت (7) کو ان پر رحم آگیا، پس انہوں نے اس کے پتے (8) لیے اور ان سے خود کو ڈھانپ لیا، پس درختوں کے برعکس وہ عریانیت میں مبتلا ہوئے (9) ! اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور کہا گیا: بے شک آدم کو جنت سے نکالنے میں حکمت دنیا کو آباد کرنا (10) تھی۔

---

(1) (م) میں "أستحي" (ایک یاء کے ساتھ) ہے اور دونوں صحیح ہیں۔

(2) WWW.NAFSEISLAM.COM اسے الطبری 1/561-562 نے روایت کیا ہے، اور یہ خبر نا قابل اعتبار اسرائیلی روایات میں سے ہے۔ شیخ محمد ابو شہبہ رحمہ اللہ نے "تفسیر کی کتابوں میں اسرائیلی روایات" ص 180 میں کہا ہے: آدم کے لیے ابلیس کا وسوسہ اس کے سانپ کے پیٹ میں داخل ہونے پر موقوف نہیں ہے، کیونکہ وسوسے کے لیے قربت یا بالمشافہ گفتگو کی ضرورت نہیں ہوتی، وہ ان سے میلوں دور رہتے ہوئے بھی انہیں وسوسہ دے سکتا تھا، اور اللہ نے سانپ کو جس دن پیدا کیا تھا اسی طرح پیدا کیا تھا، اس کے بختی اونٹ کی طرح پاؤں نہیں تھے اور نہ ہی ایسی کوئی چیز تھی۔ (3) تفسیر الطبری 1/565-566، لیکن یہ اضافہ ابن زید کی حدیث میں ہے، ابن وہب کی حدیث میں نہیں ہے، دیکھئے المحرر الوجیز 1/128۔ (4) (د) اور (ظ) میں: "ووساوسہ" (جمع کے ساتھ)۔ (5) اس کی تخریج ص 449 پر گزر چکی ہے۔ (6) آیت (22) کی تفسیر میں۔ (7) (ز) میں: "فرحمه شجر" (درختوں کو ان پر رحم آگیا)۔ (8) (ظ) میں: "ورقها" (اس کے پتے)۔ (9) یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے، اور اس کی طرف توجہ نہیں دی جاتی۔ (10) (د) اور (ظ) میں: "الأرض" (زمین)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 36 466

Third: It is mentioned that the snake was a servant of Adam, peace be upon him, in Paradise, but it betrayed him by enabling the enemy of Allah through itself, and it showed enmity to him there. So, when they were brought down, the enmity was confirmed, and its sustenance was made to be dust. It was said to it: "You are the enemy of the children of Adam, and they are your enemies, and wherever any of them meets you, they shall crush your head" (1).

Ibn Umar narrated from the Messenger of Allah (peace be upon him) that he said: "Five things a person in the state of ihram kills" (2), and he mentioned the snake among them (3).

And it is narrated that Iblis said to it: "Let me enter Paradise and you are under my protection." Ibn Abbas used to say: "Violate the protection of Iblis" (4).

Sakina bint al-Ja'd narrated from Surra (5) bint Nabhan al-Ghanawiyah, who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: "Kill snakes; small and large, black and white, for whoever kills one, it is a ransom for him from the Fire, and whoever is killed by one is a martyr" (6).

Our scholars said: It was only a ransom for him from the Fire because of its participation with Iblis and its assistance in harming Adam and his children. Therefore, whoever kills a snake is as if he killed a disbeliever (7). And the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "A disbeliever and his killer will never meet in the Fire." Reported by Muslim (8) and others.

(1) This report is from the Isra'iliyyat, and Al-Hakim al-Tirmidhi mentioned it in Nawadir al-Usul, p. 50. (2) In (D) and (Z): "Five are killed in the Sanctuary." (3) Al-Hakim al-Tirmidhi mentioned it with this wording in his Nawadir, p. 50, and it was narrated by Ahmad (4543), Al-Bukhari (1828), and Muslim (1199), similarly, and also by Ahmad (25678) and Muslim (1198) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). (4) Al-Hakim al-Tirmidhi mentioned it on p. 50, and Al-Tabari narrated it in the Tafsir 1/566-567, and its chain of narration is weak. (5) In (M): Sarra', Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Taqrib: with a fat-ha on the first and shadda on the Ra, with prolongation, and it was said shortening, a female companion who has a hadith. (6) Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir 24 / (779), (and Sakina was distorted to Shakiya in it), and in it is Ahmad ibn al-Harith al-Ghassani, Abu Hatim said as in Al-Jarh wa al-Ta'dil 2/47: discarded in hadith. (7) An indication of the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be

pleased with him): "Whoever kills a snake, it is as if he killed a polytheist man whose blood is lawful," narrated both as marfu' and mawquf, and the mawquf version is more correct as in Al-Musnad (3746). (8) Under number (1891): (130) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and also narrated by Ahmad in Al-Musnad (9163).

सूरह अल-बक़रह: आयत 36 466

तीसरा: यह उल्लेख किया गया है कि सांप स्वर्ग में आदम (उन पर शांति हो) का सेवक था, लेकिन उसने खुद के माध्यम से अल्लाह के दुश्मन को सक्षम करके उनके साथ विश्वासघात किया, और वहाँ उनके प्रति दुश्मनी दिखाई। इसलिए, जब वे नीचे उतारे गए, तो दुश्मनी की पुष्टि हो गई, और उसका आहार धूल बना दिया गया। उससे कहा गया: "तुम आदम की संतान की दुश्मन हो, और वे तुम्हारे दुश्मन हैं, और जहाँ कहीं भी उनमें से कोई तुमसे मिलेगा, वह तुम्हारा सिर कुचल देगा" (1)।

इब्न उमर ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "पाँच चीज़ें हैं जिन्हें एहराम की स्थिति में व्यक्ति मार सकता है" (2), और उन्होंने उनमें सांप का ज़िक्र किया (3)।

और रिवायत है कि इबलीस ने उससे कहा: "मुझे जन्नत में प्रवेश करने दो और तुम मेरी सुरक्षा में हो।" इब्न अब्बास कहा करते थे: "इबलीस की सुरक्षा का उल्लंघन करो" (4)।

सकीना बिन्त अल-जाद ने सुर्रा (5) बिन्त नभान अल-गनविया से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: "सांपों को मार डालो; छोटे और बड़े, काले और सफेद, क्योंकि जो कोई भी एक को मारता है, वह उसके लिए आग से मुक्ति का ज़रिया है, और जो कोई उनके द्वारा मारा जाता है वह शहीद है" (6)।

हमारे विद्वानों ने कहा: यह केवल उसके लिए आग से मुक्ति का ज़रिया था क्योंकि उसने इबलीस के साथ भागीदारी की थी और आदम और उनकी संतान को नुकसान पहुँचाने में उसकी मदद की थी। इसलिए, जिसने भी सांप को मारा, वह ऐसा है मानो उसने एक काफ़िर (अविश्वासी) को मार दिया (7)। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "एक काफ़िर और उसका हत्यारा कभी भी आग में एक साथ नहीं होंगे।" इसे मुस्लिम (8) और अन्यों ने रिवायत किया है।

(1) यह खबर इसराइली रिवायतों से है, और अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने इसे नवादिर अल-उसूल, पृष्ठ 50 में ज़िक्र किया है। (2) (द) और (ज़) में: "हरम में पाँच मारे जाते हैं।" (3) अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने इसे अपने नवादिर, पृष्ठ 50 में इन शब्दों के साथ ज़िक्र किया है, और इसे अहमद (4543), अल-बुखारी (1828), और मुस्लिम (1199) ने इसी तरह रिवायत किया है, और अहमद (25678) और मुस्लिम (1198) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से भी रिवायत किया है। (4) अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने इसे पृष्ठ 50 पर ज़िक्र किया है, और अल-तबरी ने इसे तफ़सीर 1/566-567

में रिवायत किया है, और इसकी सनद कमज़ोर है। (5) (म) में: सर्रा, अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तक़रीब में कहा: पहले अक्षर पर फतहा और रा पर शद्दा के साथ, मद के साथ, और कहा गया है कि यह कसर (छोटा) है, एक महिला सहाबिया जिनकी हदीस है। (6) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर 24 / (779) में रिवायत किया है, (और इसमें सकीना को शाकिया में बदल दिया गया है), और इसमें अहमद बिन अल-हारिस अल-ग़स्सानी है, अबू हातिम ने अल-जराह व अल-तादील 2/47 में कहा: मतरूक अल-हदीस (जिसकी हदीस छोड़ दी गई हो)। (7) इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस की ओर इशारा: "जिसने सांप को मारा, उसने मानो एक मुशरिक आदमी को मार दिया जिसका खून हलाल है," इसे मरफू और मौक़ूफ़ दोनों तरह से रिवायत किया गया है, और मुसनद (3746) के अनुसार मौक़ूफ़ वर्ज़न अधिक सही है। (8) संख्या (1891) के तहत: (130) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और इसे अहमद ने मुसनद (9163) में भी रिवायत किया है।

سورہ البقرہ: آیت ٣٦ ٤٦٦

تیسری بات: ذکر کیا جاتا ہے کہ سانپ جنت میں آدم علیہ السلام کا خادم تھا، پس اس نے ان کے ساتھ خیانت کی کہ اللہ کے دشمن کو اپنے ذریعے (جنت میں داخل ہونے کا) موقع دیا، اور وہاں ان کے خلاف دشمنی ظاہر کی، پس جب انہیں (زمین پر) اتارا گیا تو دشمنی پختہ ہو گئی، اور اس کا رزق مٹی بنا دیا گیا، اور اس سے کہا گیا: "تو بنی آدم کی دشمن ہے اور وہ تیرے دشمن ہیں، اور ان میں سے جو کوئی تجھے ملے گا تیرا سر کچل دے گا" (١)۔

ابن عمر رضی اللہ عنہما نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کی کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "پانچ چیزیں ہیں جنہیں محرم (احرام والا) قتل کر سکتا ہے" (٢) تو ان میں سانپ کا ذکر فرمایا (٣)۔

اور روایت ہے کہ ابلیس نے اس سے کہا: مجھے جنت میں داخل کر دو اور تم میری ذمہ داری (حفاظت) میں ہو۔ تو ابن عباس رضی اللہ عنہما فرمایا کرتے تھے: ابلیس کے ذمہ کو توڑ دو (یعنی سانپ کو قتل کر دو) (٤)۔

ساکنہ بنت الجعد نے سری (٥) بنت نبہان الغنویہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "سانپوں کو قتل کرو؛ ان کے چھوٹے اور بڑے کو، اور ان کے کالے اور سفید کو، کیونکہ جس نے اسے قتل کیا وہ اس کے لیے آگ سے فدیہ (چھٹکارا) ہے، اور جسے سانپ نے قتل کیا وہ شہید ہے" (٦)۔

ہمارے علماء نے کہا: اس کے لیے آگ سے فدیہ اس لیے تھا کیونکہ اس نے ابلیس کے ساتھ شرکت کی اور آدم علیہ السلام اور ان کی اولاد کو نقصان پہنچانے میں اس کی مدد کی، اسی لیے جس نے

سانپ کو مارا گویا اس نے ایک کافر کو قتل کیا (۷)۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا ہے: "کافر اور اس کا قاتل کبھی آگ میں جمع نہیں ہوں گے"۔ اسے مسلم (۸) وغیرہ نے روایت کیا ہے۔

(۱) یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے، اور حکیم ترمذی نے اسے نوادر الاصول ص ۵۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) (د) اور (ظ) کے نسخوں میں ہے: "پانچ چیزیں حرم میں قتل کی جاتی ہیں"۔ (۳) حکیم ترمذی نے اسے انہی الفاظ کے ساتھ اپنے نوادر ص ۵۰ میں ذکر کیا ہے، اور اسے احمد (٤٥٤٣)، بخاری (۱۸۲۸) اور مسلم (۱۱۹۹) نے اس کی مثل روایت کیا ہے، اور اسے احمد (۲۵٦۷۸) اور مسلم (۱۱۹۸) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ (٤) حکیم ترمذی نے اسے ص ۵۰ پر ذکر کیا ہے، اور طبری نے اپنی تفسیر ۱/٥٦٦-٥٦٧ میں اسے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ضعف ہے۔ (٥) (م) کے نسخے میں: سراء ہے، حافظ ابن حجر نے التقریب میں کہا: سین کے فتحہ اور را کی تشدید کے ساتھ، مد کے ساتھ، اور کہا گیا ہے کہ یہ قصر ہے، یہ ایک صحابیہ ہیں جن سے حدیث مروی ہے۔ (٦) اسے طبرانی نے الکبیر ۲٤ / (۷۷۹) میں روایت کیا ہے، (اور اس میں ساکنہ کا نام شا کیہ سے بدل گیا ہے) اور اس میں احمد بن الحارث الغسانی ہے، ابو حاتم نے جیسا کہ الجرح والتعدیل ۲/٤۷ میں ہے، کہا: وہ متروک الحدیث ہے۔ (۷) ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث کی طرف اشارہ ہے: "جس نے سانپ کو قتل کیا گویا اس نے ایک مشرک آدمی کو قتل کیا جس کا خون حلال ہو چکا تھا" یہ مرفوع اور موقوف دونوں طرح مروی ہے، اور مسند (۳۷٤٦) میں اس کا موقوف ہونا زیادہ صحیح ہے۔ (۸) نمبر (۱۸۹۱) :

(۱۳۰) حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور اسے احمد نے بھی مسند (۹۱٦۳) میں روایت کیا ہے۔

Fourth: Ibn Jurayj narrated from Amr ibn Dinar, from Abu Ubaydah, from (1) Abdullah ibn Mas'ud, who said: We were with the Prophet ﷺ in Mina, when a snake passed by, and the Messenger of Allah ﷺ said: "Kill it." It outran us to a hole and entered it, so the Messenger of Allah ﷺ said: "Bring a palm leaf and fire, and set fire to it in the hole" (2).

Our scholars said: This hadith is an exception to his (peace be upon him) prohibition of mutilation (muthla) (3), and against punishing anyone with the punishment of Allah Almighty. They said: This enemy has no sanctity since it escaped him, until he delivered destruction to it from where he was able.

If it is said: It has been narrated from Ibrahim al-Nakha'i that he disliked burning (4) a scorpion with fire, saying: "It is mutilation" (5). It is said in response: It is possible that this report from the Prophet ﷺ had not reached him, and he acted upon the report which states: "Do not punish with the punishment of Allah" (6), so this was the way he acted.

If it is said: Muslim (7) narrated from Abdullah ibn Mas'ud who said: We were with the Prophet ﷺ in a cave when [Surah] al-Mursalat was revealed to him, and we were taking it fresh from his mouth, when a snake emerged before us, and he said: "Kill it." We rushed to kill it, but it outran us. Then the Messenger of Allah ﷺ said: "Allah protected it from your harm as He protected you from its harm." He did not light a fire, nor did he use any trick to kill it?

It is said in response: It is possible that he did not find fire so he left it, or the hole was not in a shape where fire would be effective there due to the harm of smoke and its failure to reach the animal. And Allah knows best.

His saying: "Allah protected it from your harm" means: your killing of it, "as He protected you from its harm" means: its sting.

(1) In the manuscripts: "bin" [instead of "from"], which is an error; the hadith is from the narration of Abu Ubaydah bin Abdullah bin Mas'ud, from his father, as in the sources of hadith. (2) Reported by Ahmad (3649), and al-Nasa'i in al-Mujtaba 5/209, and see Nawadir al-Usul p. 50. (3) See Musnad Ahmad, hadith of Ibn Umar (4622), and hadith of al-Mughirah ibn Shu'bah (18152). (4) In (D) and (Z): "burning". (5) Reported by Abd al-Razzaq in al-Musannaf (9416). (6) Reported by al-Bukhari (3017)

from the hadith of Ibn Abbas. (7) In his Sahih (2234), and also reported by al-Bukhari (1830), and it is in al-Musnad (4063).

चौथा: इब्न जुरैज ने अम्र बिन दीनार से, उन्होंने अबू उबैदा से, उन्होंने (1) अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: हम मीना में पैगंबर ﷺ के साथ थे, तभी एक सांप पास से गुजरा, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "इसे मार डालो।" वह हमसे पहले एक बिल में घुस गया, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "खजूर की एक टहनी और आग लाओ और उसमें आग लगा दो" (2)।

हमारे विद्वानों ने कहा: यह हदीस उनके(शांति उन पर हो) अंग-भंग (मुसला) के निषेध (3) और अल्लाह सर्वशक्तिमान के दंड के साथ किसी को दंडित करने के निषेध से संबंधित है। उन्होंने कहा: इस दुश्मन की कोई पवित्रता नहीं बची जब वह बच निकला, यहाँ तक कि उन्होंने उस पर वहीं से विनाश पहुँचाया जहाँ से वे सक्षम थे।

यदि यह कहा जाए: इब्राहिम अल-नखई से रिवायत है कि उन्होंने बिच्छू को आग से जलाने (4) को नापसंद किया और कहा: यह अंग-भंग (मुसला) है (5)। इसके जवाब में कहा गया है: संभव है कि पैगंबर ﷺ की यह रिवायत उन तक न पहुँची हो, और उन्होंने उस रिवायत पर अमल किया हो जिसमें आया है: "अल्लाह के अज़ाब (आग) से अज़ाब न दो" (6), तो उनके पास अमल का यही रास्ता था।

यदि यह कहा जाए: मुस्लिम (7) ने अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: हम पैगंबर ﷺ के साथ एक गुफा में थे और उन पर सूरह 'अल-मुर्सलात' अवतरित हुई थी, और हम इसे उनके मुँह से ताज़ा सुन रहे थे, तभी हमारे सामने एक सांप निकला, तो उन्होंने फरमाया: "इसे मार डालो।" हम उसे मारने के लिए झपटे, लेकिन वह हमसे पहले निकल गया। तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह ने उसे तुम्हारे नुकसान से बचा लिया जैसे उसने तुम्हें उसके नुकसान से बचाया।" उन्होंने न तो आग जलाई और न ही उसे मारने का कोई और उपाय किया?

इसके जवाब में कहा गया: संभव है कि उन्हें आग न मिली हो इसलिए उन्होंने उसे छोड़ दिया, या बिल ऐसी स्थिति में न हो जहाँ आग का उपयोग धुएँ के नुकसान के कारण फायदेमंद हो, और वह जानवर तक न पहुँच सके। और अल्लाह बेहतर जानता है।

और उनका यह कहना: "अल्लाह ने उसे तुम्हारे नुकसान से बचा लिया" यानी: तुम्हारा उसे मारना, "जैसे उसने तुम्हें उसके नुकसान से बचाया" यानी: उसका डसना।

(1) प्रतियों में: "बिन" [के बजाय 'से'], जो एक गलती है; हदीस अबू उबैदा बिन अब्दुल्ला बिन मसूद की अपने पिता से रिवायत है, जैसा कि हदीस के स्रोतों में है। (2) इसे अहमद (3649) और अल-नसाई ने अल-मुजतबा 5/209 में दर्ज किया है, और नवाजिर अल-उसूल पृष्ठ 50 देखें। (3) मसनद अहमद में इब्न उमर की हदीस (4622) और अल-मुगीरा बिन शुबा की हदीस (18152) देखें। (4) (द) और (ज़) प्रतियों में: "जलाना"। (5) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्निफ़ (9416) में दर्ज किया है। (6) इसे अल-बुखारी (3017) ने इब्न अब्बास की हदीस से दर्ज किया है। (7) उनके सहीह (2234) में, और अल-बुखारी (1830) ने भी इसे दर्ज किया है, और यह मसनद (4063) में है।

چوتھی بات: ابن جریج نے عمرو بن دینار سے، انہوں نے ابوعبیدہ سے، انہوں نے (1) عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: ہم منیٰ میں نبی کریم ﷺ کے ساتھ تھے کہ ایک سانپ گزرا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسے مار ڈالو"۔ وہ ہم سے پہلے ایک سوراخ میں گھس گیا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کھجور کی ایک شاخ اور آگ لاؤ، اور اس پر آگ جلا دو" (2)۔

ہمارے علماء نے کہا: یہ حدیث آپ ﷺ کے مثلہ (3) (اعضاء کاٹنے) سے منع کرنے اور اللہ تعالیٰ کے عذاب کے ساتھ کسی کو عذاب دینے کی ممانعت کے ساتھ خاص ہے۔ انہوں نے کہا: اس دشمن کی کوئی حرمت باقی نہیں رہی جب وہ بچ نکلا، یہاں تک کہ جہاں سے ممکن ہوا اسے ہلاک کر دیا گیا۔

اگر یہ کہا جائے: ابراہیم نخعی سے مروی ہے کہ انہوں نے بچھو کو آگ سے جلانے (4) کو ناپسند کیا اور فرمایا: یہ مثلہ ہے (5)۔ تو اس کے جواب میں کہا گیا: ہو سکتا ہے کہ نبی کریم ﷺ سے مروی یہ اثر ان تک نہ پہنچا ہو، اور انہوں نے اس اثر پر عمل کیا ہو جس میں آیا ہے کہ: "اللہ کے عذاب سے عذاب نہ دو" (6)، تو ان کے نزدیک عمل کا یہی طریقہ تھا۔

اگر یہ کہا جائے: مسلم (7) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: ہم نبی کریم ﷺ کے ساتھ ایک غار میں تھے اور آپ پر سورہ "والمرسلات عرفا" نازل ہو رہی تھی، ہم اسے آپ کے دہن مبارک سے تازہ تازہ سن رہے تھے کہ ایک سانپ نکل آیا، آپ ﷺ نے فرمایا: "اسے مار ڈالو"، ہم اسے مارنے کے لیے لپکے لیکن وہ ہم سے پہلے نکل گیا، تو رسول

اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے اسے تمہارے شر سے بچا لیا جیسے تمہیں اس کے شر سے بچایا ہے"۔ آپ نے نہ تو آگ جلائی اور نہ ہی اسے مارنے کی کوئی اور تدبیر کی؟

جواب میں کہا گیا: ممکن ہے کہ آپ کو آگ نہ ملی ہو اس لیے اسے چھوڑ دیا، یا سوراخ ایسی حالت میں نہ ہو جہاں آگ دھوئیں کے نقصان کی وجہ سے فائدہ مند ہو اور وہ جانور تک نہ پہنچ سکے۔ واللہ اعلم۔

اور آپ ﷺ کا قول: "اللہ نے اسے تمہارے شر سے بچا لیا" یعنی: تمہارے اسے قتل کرنے سے، "جیسے تمہیں اس کے شر سے بچایا" یعنی: اس کے ڈسنے سے۔

(1) نسخوں میں: "بن" ہے جو غلط ہے، حدیث ابو عبیدہ بن عبداللہ بن مسعود کی اپنے والد سے روایت ہے، جیسا کہ حدیث کے مصادر میں ہے۔ (2) اسے احمد (3649) اور نسائی نے المجتبیٰ 5/209 میں روایت کیا ہے، اور دیکھئے نوادر الاصول ص 50۔ (3) مسند احمد میں ابن عمر کی حدیث (4622) اور مغیرہ بن شعبہ کی حدیث (18152) دیکھیں۔ (4) نسخہ (د) اور (ظ) میں: "جلانا" ہے۔ (5) اسے عبدالرزاق نے المصنف (9416) میں روایت کیا ہے۔ (6) اسے بخاری (3017) نے ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (7) اپنی صحیح (2234) میں، اور بخاری نے بھی اسے روایت کیا ہے (1830)، اور یہ مسند (4063) میں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 36 Page 468

Fifth: The command to kill snakes is part of the guidance to repel the feared harm from snakes. Whichever of them has confirmed harm, one must hasten to kill it, as he (peace be upon him) said: "Kill snakes, and kill the two-striped one (dhu al-tufyatayn) and the short-tailed one (al-abtar), for they snatch away sight and cause miscarriages." (1) He specifically mentioned them even though they are included in the general term, and he noted that it is because of the greatness (2) of their harm. As for those whose harm is not confirmed; whichever of them is outside of houses should also be killed, due to the apparent general command, and because most types of snakes are harmful, so that characteristic is presumed for them, and because their appearance is entirely frightening, and due to the natural aversion towards them. For this reason, the Prophet (peace be upon him) said: "Indeed, Allah loves courage even in killing a snake." (3) Thus he encouraged killing them. And he said in what was narrated by Abu Dawud (4) from the hadith of Abdullah ibn Mas'ud, as a marfu' (attributed to the Prophet) narration: "Kill [all] snakes; whoever fears their vengeance is not of me." And Allah knows best (5).

Sixth: As for snakes in houses, they are not to be killed until they have been warned for three days, as he (peace be upon him) said: "In Medina, there are jinn who have accepted Islam. So if you see any of them, warn them for three days." (6) Some scholars interpreted this hadith as applying to Medina specifically because of the jinn there accepting Islam; they said: "We do not know if any jinn outside of Medina have accepted Islam or (7) not." This was stated by Ibn Nafi'. Malik said: It is prohibited (8).

Footnotes: (1) Narrated by Al-Bukhari (3297) and Muslim (2233) (128) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). "Dhu al-tufyatayn" is a type of snake with two white lines on its back, hence the name. The origin of "tufyah" is the leaf of the doum palm, and the lines on this snake's back are compared to it. Al-Mufhim 5/532-533. (2) In versions (d) and (z): great. (3) Narrated at length by Ibn Adi in Al-Kamil 4/1502. Al-Suyuti mentioned it in Al-La'ali al-Masnu'ah 2/77, quoting Ibn Adi, then said: "It is not authentic; Abdullah ibn Muhammad narrates fabricated reports from reliable narrators." Al-Fatani mentioned in Tadkhirat al-Mawdu'at p. 64 that Al-Saghani ruled it as fabricated. (4) In his Sunan (5249), and what is between the brackets is from him. (5) This paragraph and the following one were quoted by the author from his teacher Abu al-Abbas al-Qurtubi from Al-Mufhim 5/530-531. What is between the brackets is from him. (6) Its documentation will follow on page 470. (7) In version (m): or. (8) In version (m): prohibited.

सूरह अल-बक़रह: आयत ३६ पृष्ठ ४६८

पांचवां: सांपों को मारने का आदेश सांपों से होने वाले संभावित नुकसान को दूर करने के लिए मार्गदर्शन का हिस्सा है। उनमें से जिनका नुकसान निश्चित है, उन्हें मारने में जल्दबाजी करनी चाहिए, जैसा कि उन्होंने (शांति उन पर हो) कहा: "सांपों को मारो, और दो-धारियों वाले (ज़ु अल-तुफ़यतन) और छोटी पूंछ वाले (अल-अब्तर) को मारो, क्योंकि वे दृष्टि छीन लेते हैं और गर्भपात का कारण बनते हैं।" (१) उन्होंने विशेष रूप से उनका उल्लेख किया हालांकि वे सामान्य शब्द में शामिल हैं, और उन्होंने उल्लेख किया कि यह उनके नुकसान की गंभीरता (२) के कारण है। जहाँ तक उनका सवाल है जिनका नुकसान पुख्ता नहीं है; उनमें से जो घरों के बाहर हैं उन्हें भी मारा जाना चाहिए, सामान्य आदेश के कारण, और क्योंकि अधिकांश प्रकार के सांप हानिकारक होते हैं, इसलिए उनमें यही गुण माना जाता है, और क्योंकि उनका स्वरूप पूरी तरह से डरावना होता है, और उनके प्रति मन में घृणा होती है। इसी कारण से, पैगंबर (शांति उन पर हो) ने कहा: "बेशक, अल्लाह साहस को पसंद करता है, भले ही वह सांप को मारने में ही क्यों न हो।" (३) इस प्रकार उन्होंने उन्हें मारने के लिए प्रोत्साहित किया। और उन्होंने अबू दाऊद (४) द्वारा अब्दुल्लाह इब्न मसूद की हदीस से वर्णित 'मरफू (पैगंबर से संबंधित) रिवायत में कहा: "सभी सांपों को मारो; जिसे उनके प्रतिशोध का डर है वह मुझमें से नहीं है।" और अल्लाह बेहतर जानता है (५)।

छठा: घरों में पाए जाने वाले सांपों के लिए; उन्हें तब तक नहीं मारा जाना चाहिए जब तक कि उन्हें तीन दिनों तक चेतावनी न दी गई हो, जैसा कि उन्होंने (शांति उन पर हो) कहा: "मदीना में कुछ जिन्न हैं जिन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया है। इसलिए यदि आप उनमें से किसी को देखें, तो उन्हें तीन दिनों के लिए चेतावनी दें।" (६) कुछ विद्वानों ने इस हदीस को केवल मदीना के लिए ही माना है क्योंकि वहां के जिन्न इस्लाम स्वीकार कर चुके हैं; उन्होंने कहा: "हम नहीं जानते कि मदीना के बाहर के किसी जिन्न ने इस्लाम स्वीकार किया है या (७) नहीं।" यह इब्न नाफ़े द्वारा कहा गया था। मलिक ने कहा: यह वर्जित है (८)।

पाद टिप्पणियाँ: (१) इसे अल-बुखारी (३२९७) और मुस्लिम (२२३३) (१२८) ने इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। "ज़ु अल-तुफ़यतन": सांपों की एक किस्म जिसकी पीठ पर दो सफेद धारियां होती हैं, इसलिए इसका यह नाम पड़ा। "तुफ़या" का मूल अर्थ ताड़ के पत्तों का रेशा है, जिससे इस सांप की पीठ की धारियों की तुलना की गई है। अल-मुफ़हिम ५/ ५३२-५३३। (२) संस्करण (द) और (ज़) में: बड़ा (नुकसान)। (३) इब्न अदी ने अल-कामिल ४/ १५०२ में इसे विस्तार

से उद्धृत किया है। अल-सुयुती ने अल-लाली अल-मसनुआ ७७/२ में इब्न अदी का हवाला देते हुए इसका उल्लेख किया है, फिर कहा: "यह प्रामाणिक नहीं है, अब्दुल्ला बिन मुहम्मद विश्वसनीय सूत्रों से गढ़ी हुई बातें बयान करते हैं।" अल-फतनी ने तदकिरात अल-मौदुअत पृष्ठ ६४ में उल्लेख किया है कि अल-सागानी ने इसे मनगढ़ंत (मौजूं) करार दिया है। (४) उनकी सुनन (५२४९) में, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं का है। (५) लेखक ने इस अनुच्छेद और उसके बाद वाले अनुच्छेद को अपने शिक्षक अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी से अल-मुफहिम ५/ ५३०-५३१ से उद्धृत किया है। कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं का है। (६) इसका विस्तृत वर्णन पृष्ठ ४७० पर आएगा। (७) संस्करण (म) में: या। (८) संस्करण (म) में: मना किया गया।

سورة البقرہ: آیت ٣٦ صفحہ ٤٦٨

پانچویں بات: سانپوں کو مارنے کا حکم سانپوں کے خوفناک نقصان کو دور کرنے کی رہنمائی کے باب سے ہے۔ چنانچہ جن کا نقصان یقینی ہو، انہیں مارنے میں جلدی کرنی چاہیے، کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: «سانپوں کو مارو، اور دو دھاریوں والے (ذو الطفیتین) اور چھوٹی دم والے (الابتر) کو مارو، کیونکہ وہ بینائی چھین لیتے ہیں اور حمل گرا دیتے ہیں»(١)۔ آپ ﷺ نے ان دونوں کا خاص طور پر ذکر فرمایا حالانکہ وہ عمومی حکم میں داخل تھے، اور اس بات پر متنبہ فرمایا کہ [یہ] ان کے بڑے (٢) نقصان کی وجہ سے ہے۔ اور جس کا نقصان یقینی نہ ہو؛ تو ان میں سے جو گھروں کے علاوہ ہوں انہیں بھی مارا جائے گا، کیونکہ عمومی حکم کا یہی تقاضا ہے، اور اس لیے کہ سانپوں کی اکثر اقسام نقصان دہ ہوتی ہیں، چنانچہ ان کے بارے میں یہی گمان کیا جائے گا، اور اس لیے بھی کہ سانپ اپنی شکل و صورت سے خوفناک ہوتا ہے اور انسانی نفوس اس سے نفرت کرتے ہیں۔ اسی لیے نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «بے شک اللہ بہادری کو پسند کرتا ہے خواہ وہ سانپ کو مارنے میں ہی کیوں نہ ہو»(٣)۔ چنانچہ آپ ﷺ نے انہیں مارنے کی ترغیب دی۔ اور آپ ﷺ نے اس روایت میں جسے ابو داؤد(٤) نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے، فرمایا: «[تمام] سانپوں کو مارو، پس جو ان کے بدلے سے ڈرا وہ مجھ میں سے نہیں ہے»۔ واللہ اعلم (اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے)(٥)۔

چھٹی بات: جو سانپ گھروں میں ہوں؛ تو انہیں تین دن تک مہلت دیئے بغیر نہ مارا جائے، کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: «مدینہ میں کچھ جن ہیں جو اسلام لا چکے ہیں، پس جب تم ان میں سے کوئی چیز دیکھو تو اسے تین دن تک مہلت دو»(٦)۔ بعض علماء نے اس حدیث کو صرف مدینہ کے ساتھ خاص کیا ہے کیونکہ وہاں کے جن مسلمان ہو چکے تھے؛ انہوں نے کہا: ہمیں نہیں معلوم کہ مدینہ

کے علاوہ کہیں اور کے جنوں میں سے کوئی مسلمان ہوا ہے یا (۷) نہیں۔ یہ بات ابن نافع نے کہی ہے۔ اور امام مالک نے فرمایا: (بغیر مہلت دیئے) منع کیا جائے گا(۸)۔

حواشی: (۱) اسے بخاری (۳۲۹۷) اور مسلم (۲۲۳۳) (۱۲۸) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ "ذو الطفیتین": سانپوں کی ایک قسم جس کی پیٹھ پر دو سفید لکیریں ہوتی ہیں، "طفیتین" سے مراد یہی دو لکیریں ہیں، اور "طفیة" کی اصل کھجور کے پتوں کے ریشے ہیں، چنانچہ اس سانپ کی پیٹھ پر موجود لکیروں کو اس سے تشبیہ دی گئی ہے۔ المفہم ٥/ ٥٣٢ - ٥٣٣۔ (۲) نسخہ (د) اور (ظ) میں ہے: عظیم۔ (۳) اسے ابن عدی نے الکامل ٤/ ١٥٠٢ میں تفصیل سے روایت کیا ہے، اور سیوطی نے اللآلئ المصنوعة ٧٧/٢ میں ابن عدی کے حوالے سے اس کا ذکر کیا ہے، پھر فرمایا: یہ صحیح نہیں ہے، عبداللہ بن محمد ثقہ راویوں کے حوالے سے من گھڑت روایات بیان کرتا ہے۔ اور الفتنی نے تذکرة الموضوعات ص ٦٤ میں ذکر کیا ہے کہ صغانی نے اس پر موضوع ہونے کا حکم لگایا ہے۔ (٤) ان کی سنن (٥٢٤٩) میں، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ انہی کی طرف سے ہے۔ (٥) یہ پیراگراف اور اس کے بعد والا مصنف نے اپنے شیخ ابو العباس القرطبی سے المفہم ٥/ ٥٣٠ - ٥٣١ سے نقل کیا ہے۔ اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ انہی کا ہے۔ (٦) اس کی تخریج صفحہ ٤٧٠ پر آئے گی۔ (٧) نسخہ (م) میں ہے: أو (یا)۔ (٨) نسخہ (م) میں ہے: نهى (منع کیا)|

...about killing the house-jinns (1) in all lands. This is the correct view; because Allah Almighty said: {And [mention, O Muhammad], when We directed to you a few of the jinn, listening to the Qur'an} [Al-Ahqaf: 29] the verse. In "Sahih" Muslim (2) on the authority of Abdullah bin Mas'ud, from the Prophet (PBUH), he said: "A caller from the Jinn came to me, so I went with them and read (3) the Quran to them," and it contains: they asked him for provisions, and they were from the Jinn of Al-Jazeera. The Hadith. It will be mentioned in full in Surah Al-Jinn, Allah willing.

And if this is established, none of them should be killed until they are cautioned and warned, according to what follows in the explanation, Allah willing.

Seventh: The Imams narrated from Abu Al-Sa'ib, the freed slave of Hisham bin Zuhrah, that he entered upon Abu Sa'id al-Khudri in his house, and said: I found him praying, so I sat waiting (4) for him to finish his prayer. Then I heard a movement in the palm-branches in a corner of the house, and I turned around and saw a snake. I sprang up to kill it, but he gestured to me to sit down, so I sat. When he finished, he pointed to a house in the dwelling and said: "Do you see this house?" I said, "Yes." He said, "There was a young man from among us who was newly married. We went out with the Messenger of Allah (PBUH) to the Trench (Al-Khandaq). That young man used to ask the Messenger of Allah (PBUH) for permission at midday to return to his family. One day he asked for permission, and the Messenger of Allah (PBUH) said to [him]: 'Take your weapon with you, for I fear [harm for you from] Qurayza.' The man took his weapon and returned, and found his wife standing between the two doors. He lunged at her with the spear (5) to stab her, being overtaken by jealousy. She said to him, 'Hold back your spear and enter the house to see what brought me out.' He entered and found a huge snake coiled on the bed. He lunged at it with the spear and transfixed it, then went out and thrust it (6) into the courtyard. It struggled against him, and it is not known (7) which of them died faster, the snake or the youth! He said: So we came to..."

---

(1) In (D) and (Z): 'hayat' (snakes), and in (Zha): 'Al-Hayat'. What is established is from (M), and it corresponds to what is in 'Al-Mufhim' 5/531. 'Al-Jinnan' with a shadda on the 'nun' is the plural of 'Al-Jann', a small delicate white snake. Al-Mufhim 5/534. (2) (450) : (150). (3) In (M): 'faqara'tu' (so I read). (4) In (M): 'antadhiruhu' (waiting for him). (5) In (M): 'bil-rumh' (with the spear). (6) In (Zha): 'fa'arkazaha' (so he thrust it). (7) In (D) and (Zha): 'nadri' (we know).

...सभी देशों में घर के साँपों (1) को मारने के बारे में। और यही सही है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और [याद करो] जब हमने आपकी ओर जिन्नों के एक समूह को फेर दिया, जो कुरान सुन रहे थे} [अल-अहकाफ़: 29] आयत। और "सहीह" मुस्लिम (2) में अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत है, कि नबी ﷺ ने फरमाया: "मेरे पास जिन्नों का एक बुलाने वाला आया, तो मैं उनके साथ गया और उन्हें कुरान पढ़कर सुनाया (3)", और इसमें है: उन्होंने उनसे भोजन मांगा, और वे जज़ीरा के जिन्न थे। हदीस। इसे सूरह अल-जिन्न में विस्तार से बताया जाएगा, इंशा अल्लाह।

और यदि यह सिद्ध हो जाए; तो उनमें से किसी को भी तब तक नहीं मारा जाना चाहिए जब तक कि उन्हें चेतावनी और सूचना न दी जाए, जैसा कि आगे के विवरण में आएगा, इंशा अल्लाह।

सातवाँ: इमामों ने हिशाम बिन ज़ुहरा के आज़ाद किए हुए गुलाम अबू अल-साइब से रिवायत की है कि वह अबू सईद अल-खुदरा के घर में दाखिल हुए, उन्होंने कहा: मैंने उन्हें नमाज़ पढ़ते हुए पाया, इसलिए मैं उनके नमाज़ पूरी करने का इंतज़ार करने (4) लगा। तभी मैंने घर के एक कोने में खजूर की टहनियों में हलचल सुनी, मैंने मुड़कर देखा तो वह एक साँप था। मैं उसे मारने के लिए उछला, लेकिन उन्होंने मुझे बैठने का इशारा किया, तो मैं बैठ गया। जब वे नमाज़ से फारिग हुए, तो उन्होंने घर के एक कमरे की ओर इशारा किया और कहा: "क्या तुम इस कमरे को देखते हो?" मैंने कहा, "हाँ।" उन्होंने कहा, "हम में से एक युवक था जिसकी नई-नई शादी हुई थी। हम अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ खंदक (खाई की जंग) के लिए निकले थे। वह युवक दोपहर में अल्लाह के रसूल ﷺ से अपने परिवार के पास लौटने की अनुमति मांगता था। एक दिन उसने अनुमति मांगी, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने [उससे] कहा: 'अपना हथियार साथ ले लो, क्योंकि मुझे तुम्हारे बारे में कुरैज़ा का डर है।' उस आदमी ने अपना हथियार लिया और वापस लौटा, तो अपनी पत्नी को दरवाज़े के बीच खड़ा पाया। उसने ईर्ष्या के वश में होकर उसे छेदने के लिए भाला (5) ताना। उसने उससे कहा, 'अपना भाला रोको और घर में जाकर देखो कि मुझे बाहर किस चीज़ ने निकाला है।' वह अंदर गया तो बिस्तर पर एक विशाल साँप कुंडली मारे बैठा था। उसने उसे भाले से छेद दिया, फिर बाहर निकला और उसे (6) आँगन में गाड़ दिया। वह उस पर तड़पा, और यह नहीं पता चला (7) कि दोनों में से किसकी मौत पहले हुई, साँप की या युवक की! उन्होंने कहा: फिर हम आए...

(1) (द) और (ज़) में: 'हयात' (साँप), और (ज़ा) में: 'अल-हयात'। जो प्रमाणित है वह (म) से है, और यह 'अल-मुफहिम' 5/531 के अनुरूप है। 'अल-जिन्नान' 'नुन' पर शद्दा के साथ, 'अल-जान' का बहुवचन है, जो एक छोटा बारीक सफेद साँप होता है। अल-मुफहिम 5/534। (2) (450) : (150)। (3) (म) में: 'फकरअतु' (तो मैंने पढ़ा)। (4) (म) में: 'अन्ताज़िरुहु' (उसका इंतज़ार)। (5) (म) में: 'बिल-रुम्ह' (भाले के साथ)। (6) (ज़ा) में: 'फ़अरकज़हा' (तो उसने उसे गाड़ दिया)। (7) (द) और (ज़ा) में: 'नदरी' (हमें पता)।

...تمام شہروں میں گھروں کے جنّات (سانپوں) (١) کے قتل کے بارے میں۔ اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿اور جب ہم نے آپ کی طرف جنوں کی ایک جماعت کو متوجہ کیا جو قرآن سن رہے تھے﴾ [الاحقاف : ٢٩] الآیہ۔ اور "صحیح" مسلم (٢) میں عبداللہ بن مسعود سے مروی ہے، نبی ﷺ نے فرمایا: "میرے پاس جنوں کا ایک پکارنے والا آیا، پس میں ان کے ساتھ گیا اور ان پر قرآن پڑھا (٣)"، اور اس میں ہے: انہوں نے آپ سے زادِ راہ مانگا، اور وہ جزیرہ کے جن تھے۔ حدیث۔ اور یہ سورت الجن میں انشاء اللہ تعالیٰ مکمل آئے گا۔

اور جب یہ ثابت ہو گیا؛ تو ان میں سے کسی کو قتل نہ کیا جائے یہاں تک کہ ان پر تنگی کی جائے (خبردار کیا جائے) اور انہیں انتباہ کیا جائے، اس کے مطابق جو آگے بیان میں آئے گا، انشاء اللہ تعالیٰ۔

ساتویں بات: ائمہ نے ہشام بن زہرہ کے آزاد کردہ غلام ابو السائب سے روایت کی ہے کہ وہ ابو سعید خدری کے گھر ان کے پاس آئے، انہوں نے کہا: میں نے انہیں نماز پڑھتے ہوئے پایا، چنانچہ میں بیٹھ کر ان کی نماز ختم ہونے کا انتظار (٤) کرنے لگا، تب میں نے گھر کے ایک گوشے میں کھجور کی شاخوں میں حرکت سنی، میں نے مڑ کر دیکھا تو وہ ایک سانپ تھا، میں اسے مارنے کے لیے لپکا، تو انہوں نے مجھے بیٹھنے کا اشارہ کیا، پس میں بیٹھ گیا، جب وہ نماز سے فارغ ہوئے تو گھر کے ایک کمرے کی طرف اشارہ کیا اور فرمایا: "کیا تم اس گھر کو دیکھتے ہو؟" میں نے کہا: جی ہاں۔ فرمایا: "ہمارے درمیان ایک نوجوان تھا جس کی نئی نئی شادی ہوئی تھی۔ ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ خندق کی طرف نکلے، وہ نوجوان دوپہر کے وقت رسول اللہ ﷺ سے اپنے گھر والوں کی طرف لوٹنے کی اجازت مانگتا تھا، ایک دن اس نے آپ سے اجازت مانگی، تو

رسول اللہ ﷺ نے [اس سے] فرمایا: 'اپنا اسلحہ ساتھ لے لو، مجھے تم پر قریظہ کا ڈر ہے'۔ اس شخص نے اپنا اسلحہ لیا اور واپس لوٹا، تو اپنی بیوی کو دونوں دروازوں کے درمیان کھڑا پایا، اس نے غیرت کے غلبے میں اسے نیزہ (٥) مارنے کا قصد کیا، تو اس نے کہا: اپنا نیزہ روکو اور گھر میں داخل ہو کر دیکھو کہ کس چیز نے مجھے باہر نکالا ہے، وہ داخل ہوا تو بستر پر ایک بہت بڑا سانپ کنڈلی مارے بیٹھا تھا، اس نے اسے نیزے سے چھید دیا، پھر باہر نکلا اور اسے صحن میں گاڑ (٦) دیا، وہ اس پر تڑپا، پس معلوم نہیں ہو سکا (٧) کہ ان دونوں میں سے موت کس کی جلدی ہوئی، سانپ کی یا نوجوان کی! کہا: پھر ہم آئے...

---

(١) (د) اور (ز) میں: 'حیات'، اور (ظ) میں: 'الحیات'، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور یہی المفہم ٥/٥٣١ کے موافق ہے، اور 'الجنّان' نون کی تشدید کے ساتھ 'الجان' کی جمع ہے، یہ ایک چھوٹا باریک سفید سانپ ہوتا ہے۔ المفہم ٥/٥٣٤۔ (٢) (٤٥٠) : (١٥٠)۔ (٣) (م) میں: 'فقرأت'۔ (٤) (م) میں: 'أنتظره'۔ (٥) (م) میں: 'بالرمح'۔ (٦) (ظ) میں: 'فأركزها'۔ (٧) (د) اور (ظ) میں: 'ندري'۔

٤٧· Surah Al-Baqarah: Verse 36

... the Messenger of Allah (peace be upon him). So we mentioned that to him, and we said: "Supplicate to Allah to bring him back to life [for us]." He said: "Seek forgiveness for your brother." Then he said: "In Medina, there are Jinn who have accepted Islam. So if you see anything of them, warn it for three days. If it appears to you after that, then kill it, for it is only a devil" (1). In another narration, the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Indeed, these houses have inhabitants (Jinn). So if you see any of them, warn them for three days. If it leaves, [well and good]; otherwise, kill it, for it is a disbeliever." And he said to them: "Go and bury your companion" (2). Our scholars (may Allah have mercy on them) (3) said: It is not understood from this Hadith that this Jinn which the young man killed (4) was a Muslim, and that the Jinn killed him in retaliation (Qisas). This is because even if it were conceded that retaliation is prescribed between us and the Jinn, it would only be in cases of pure intentional murder. This young man did not intend or deliberately aim to kill a Muslim soul, as he had no knowledge of that. Rather, he intended to kill what is religiously permissible to kill. So this was an accidental killing, for which there is no retaliation. Therefore, it is more appropriate to say that the disbelieving Jinn - or their wicked ones - killed the youth out of enmity (6) and revenge for their companion. And they [the Jinn] killed Sa'd ibn 'Ubadah (may Allah be pleased with him); this happened when he was found dead in his place of bathing, and his body had turned green. They did not realize his death until they heard a voice saying, though they saw no one (7): "We (8) have killed the leader of Khazraj, Sa'd ibn 'Ubadah. We shot him with two arrows and did not miss his heart" (9). The Prophet (peace be upon him) only said: "Indeed, in Medina, there are Jinn who have accepted Islam" to explain a way by which one can take precautions...

(1) Narrated by Muslim (2236) : (139), and what is between the brackets is from him. (2) It is also with Muslim (2236) : (140). (3) Said by Abu al-Abbas al-Qurtubi, in 'Al-Mufhim' 5/538. (4) In (M): "this youth killed it". (5) In the copies and Al-Mufhim: "But", and what is confirmed is from (M). (6) In (Z): "out of aggression". (7) In (D): "and they did not see". (8) In (Z): "We". (9) At-Tabaqat al-Kubra by Ibn Sa'd 7/390-391, and Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isaba) 4/159.

४७० सूरह अल-बकराह: आयत ३६

... अल्लाह के रसूल ﷺ से, तो हमने उनके सामने इसका ज़िक्र किया और कहा: "अल्लाह से दुआ करें कि वह उसे [हमारे लिए] जीवित कर दे।" उन्होंने कहा: "अपने भाई के लिए क्षमा माँगो।" फिर उन्होंने कहा: "मदीना में कुछ जिन्न हैं जो इस्लाम स्वीकार कर चुके हैं। इसलिए यदि तुम उनमें से कुछ देखो, तो उसे तीन दिन तक चेतावनी दो। यदि उसके बाद भी वह तुम्हारे सामने आए, तो उसे मार डालो; क्योंकि वह केवल एक शैतान है" (१)। एक अन्य विवरण में, अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "निस्संदेह, इन घरों में रहने वाले (जिन्न) हैं। इसलिए यदि तुम उनमें से किसी को देखो, तो उन्हें तीन दिन तक चेतावनी दो। यदि वह चला जाए, [तो ठीक है]; अन्यथा उसे मार डालो, क्योंकि वह काफिर है।" और उन्होंने उनसे कहा: "जाओ और अपने साथी को दफना दो" (२)। हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर दया करे) (३) ने कहा: इस हदीस से यह नहीं समझा जाता है कि वह जिन्न जिसे उस युवक ने मारा था (४), मुसलमान था, और जिन्नों ने उसे प्रतिशोध (किसास) में मार डाला; क्योंकि यदि यह मान भी लिया जाए कि हमारे और जिन्नों के बीच प्रतिशोध जायज़ है, तो यह केवल जानबूझकर की गई हत्या (अमद महज़) के मामले में होगा। इस युवक ने किसी मुस्लिम आत्मा को मारने का इरादा या जानबूझकर प्रयास नहीं किया था, क्योंकि उसे इसकी कोई जानकारी नहीं थी। बल्कि, उसने उस चीज़ को मारने का इरादा किया था जिसकी हत्या शरीयत में जायज़ है। तो यह एक अनजाने में हुई हत्या थी, जिसमें कोई प्रतिशोध नहीं है। इसलिए, यह कहना अधिक उचित है कि काफिर जिन्नों ने - या उनके दुष्टों ने - अपने साथी के लिए दुश्मनी (६) और बदले की भावना से उस युवक को मार डाला। और उन्होंने [जिन्नों ने] साद बिन उबादा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) को मार डाला; और यह इसलिए कि वे अपने स्नानगृह में मृत पाए गए थे और उनका शरीर हरा हो गया था। उन्हें उनकी मृत्यु का पता तब तक नहीं चला जब तक उन्होंने एक आवाज़ देने वाले को नहीं सुना, जबकि वे किसी को देख नहीं पा रहे थे (७): "हमने (८) खज़राज के सरदार साद बिन उबादा को मार डाला है। हमने उन्हें दो तीरों से मारा और उनके दिल पर निशाना नहीं चूके (९)। पैगंबर ﷺ ने केवल इसलिए कहा था: "मदीना में कुछ जिन्न हैं जो इस्लाम स्वीकार कर चुके हैं" ताकि एक ऐसा तरीका बताया जा सके जिससे बचाव किया जा सके..

(१) इसे मुस्लिम (२२३६): (१३९) ने उद्धृत किया है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उनसे है। (२) यह मुस्लिम (२२३६): (१४०) के पास भी है। (३) अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने 'अल-मुफ़्हिम' ५/५३८ में यह कहा है। (४) (एम) में: "इस युवक ने उसे मारा"। (५) प्रतियों और अल-मुफ़्हिम में: "लेकिन", और

जो पुष्ट है वह (एम) से है। (६) (ज़ेड) में: "अतिक्रमण"। (७) (डी) में: "और उन्होंने नहीं देखा"। (८) (ज़ेड) में: "हम"। (९) इब्न साद की 'अत-तबकात अल-कुबरा' ७/ ३९०-३९१, और 'अल-इस्तिआब' (अल-इसाबा के हाशिए पर) ४/१५९।

۴۷۰ سورة البقرة : الآية ۳۶

...رسول اللہ ﷺ سے، تو ہم نے ان سے اس کا ذکر کیا، اور ہم نے کہا: "اللہ سے دعا کیجیے کہ وہ اسے [ہمارے لیے] زندہ کر دے"۔ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اپنے بھائی کے لیے مغفرت طلب کرو"۔ پھر فرمایا: "مدینہ میں کچھ جن ہیں جو اسلام لا چکے ہیں، پس جب تم ان میں سے کسی کو دیکھو، تو اسے تین دن تک مہلت دو، پھر اگر اس کے بعد بھی وہ تمہیں نظر آئے تو اسے قتل کر دو؛ کیونکہ وہ صرف شیطان ہے" (۱)۔ ایک اور روایت میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ان گھروں میں رہنے والے (جن) ہیں، پس اگر تم ان میں سے کسی کو دیکھو تو اسے تین بار ڈراؤ، اگر وہ چلا جائے (تو ٹھیک)؛ ورنہ اسے قتل کر دو، کیونکہ وہ کافر ہے"۔ اور آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "جاؤ اور اپنے ساتھی کو دفن کر دو" (۲)۔ ہمارے علماء رحمہ اللہ علیہم (۳) نے فرمایا: اس حدیث سے یہ نہیں سمجھا جاتا کہ وہ جن جسے نوجوان نے قتل کیا تھا (۴) وہ مسلمان تھا، اور یہ کہ جنوں نے اسے قصاص کے طور پر قتل کیا؛ کیونکہ اگر یہ تسلیم کر بھی لیا جائے کہ ہمارے اور جنوں کے درمیان قصاص مشروع ہے، تو یہ صرف عمدِ محض (جان بوجھ کر قتل) کی صورت میں ہوتا، اور اس نوجوان نے کسی مسلمان جان کو قتل کرنے کا قصد یا ارادہ نہیں کیا تھا، کیونکہ اسے اس بات کا علم ہی نہیں تھا، بلکہ اس نے اس چیز کو قتل کرنے کا قصد کیا تھا جس کی نوع کو قتل کرنا شرعاً جائز قرار دیا گیا ہے، پس یہ قتلِ خطا تھا جس میں قصاص نہیں ہوتا، تو بہتر یہی ہے کہ یہ کہا جائے: کافر جنوں نے - یا ان کے فاسقوں نے - اپنے ساتھی کی وجہ سے دشمنی (۶) اور انتقاماً اس نوجوان کو قتل کیا۔ اور انہوں نے [جنوں نے] سعد بن عبادہ رضی اللہ عنہ کو قتل کیا؛ اور وہ اس طرح کہ وہ اپنے غسل خانے میں مردہ پائے گئے اور ان کا جسم سبز ہو گیا تھا، اور انہیں ان کی موت کا احساس نہیں ہوا یہاں تک کہ انہوں نے ایک کہنے والے کو سنا جبکہ وہ

کسی کو دیکھ نہیں رہے تھے (۷): "ہم نے (۸) خزرج کے سردار سعد بن عبادہ کو قتل کر دیا ہے۔ اور ہم نے انہیں دو تیر مارے اور ان کے دل کا نشانہ خطا نہیں کیا" (۹)۔ اور نبی ﷺ نے صرف یہ فرمایا: "مدینہ میں کچھ جن ہیں جو اسلام لا چکے ہیں" تاکہ ایسا طریقہ بیان فرمائیں جس سے بچاؤ حاصل ہو سکے...

(۱) اسے مسلم (۲۲۳۶) : (۱۳۹) نے روایت کیا ہے، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ انہی سے ہے۔ (۲) یہ مسلم (۲۲۳۶) : (۱۴۰) کے ہاں بھی ہے۔ (۳) اسے ابو العباس القرطبی نے المَفہم ۵/۵۳۸ میں کہا ہے۔ (۴) (م) میں ہے: اسے اس نوجوان نے قتل کیا۔ (۵) نسخوں اور المفہم میں: "لیکن"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۶) (ظ) میں: "عدواناً" (زیادتی کرتے ہوئے)۔ (۷) (د) میں ہے: اور انہوں نے نہیں دیکھا۔ (۸) (ظ) میں ہے: "نحن" (ہم)۔ (۹) الطبقات الکبری لابن سعد ۷/ ۳۹۱-۳۹۰، اور الاستیعاب (الاصابہ کے حاشیے پر) ۴/۱۵۹۔

471 Surah Al-Baqarah: Verse 36

...from among them who kills a Muslim, and prevails by it over the killing of a disbeliever among them. It has been narrated from various sources that Aisha, the wife of the Prophet ﷺ, killed a jinni (1). Then she saw in a dream someone saying to her: "You have killed a Muslim." She said: "If he were a Muslim, he would not have entered upon the wives of the Prophet ﷺ." He replied: "He only entered upon you while you were fully clothed." So she woke up and ordered twelve thousand dirhams to be spent in the path of Allah. In another narration: "He only entered upon you while you were covered." So she gave charity (2) and freed slaves (3). Al-Rabi' bin Badr (4) said: The jinn among snakes which the Messenger of Allah ﷺ forbade killing are those that move straight and do not twist. The same was reported from 'Alqamah (5). Eighth: Regarding the manner of warning; Malik said: I prefer that they be warned for three days. Isa bin Dinar said (6): Even if it appears multiple times in a day, and one should not limit the warning to three times in a single day, until it spans three days. It was also said: Three times are sufficient, due to the Prophet's ﷺ saying: "Let him warn it thrice," and his saying: "Warn it thrice [harriju 'alayhi thalathan]," and because 'thalath' (three) is used for feminine counts, it appears the intended meaning is three times. Malik's view is more appropriate due to the Prophet's ﷺ saying: "three days." This is a clear, specific text that qualifies those general statements. "Thalathan" (three) is interpreted as referring to the nights of the three days, giving precedence to the night according to the custom of the Arabs in dating, where feminine forms are predominant. Malik said: It is sufficient for the warning to say: "I place a restriction on you by Allah and the Last Day, that you do not appear to us, nor harm us." (7)

---

(1) In (Z): 'jinanan', and in (Za): 'jinnan'. (2) In the manuscripts: 'fasadaqat' (she spoke the truth), but what is established is from (M) [fasaddaqat - she gave charity]. (3) Reported by Ibn Abi Shaybah 11/77, al-Harith in his Musnad (419) (Zawa'id), Abu Nu'aym in al-Hilyah 2/49, and Ibn 'Abd al-Barr in al-Tamhid 11/118. (4) Perhaps he is Ibn 'Amr, Abu al-'Ala al-Basri, nicknamed 'Ulaylah, died in year (178 AH), among the men of al-Tahdhib, weak. (5) Al-Hakim al-Tirmidhi mentioned both sayings in Nawadir al-Usul p. 51. (6) In (Z) and (M): 'and he said it', but what is established is from (D), (Za) and al-Mufhim. (7) Al-Mufhim 5/538.

४७१ सूरह अल-बकराह: आयत ३६

...उनमें से जो एक मुसलमान को मारता है, और उनके बीच एक काफ़िर की हत्या पर इसके द्वारा प्रबल होता है। विभिन्न माध्यमों से यह वर्णित है कि पैगंबर ﷺ की पत्नी आयशा ने एक जिन्न को मार डाला था(१)। फिर उन्होंने सपने में देखा कि कोई उनसे कह रहा है: "तुमने एक मुसलमान को मार दिया है।" उन्होंने कहा: "यदि वह मुसलमान होता, तो वह पैगंबर ﷺ की पत्नियों के पास नहीं आता।" उसने उत्तर दिया: "वह तुम्हारे पास तभी आया जब तुम पूरी तरह से कपड़ों में थीं।" अतः वह जागीं और बारह हजार दिरहम अल्लाह की राह में खर्च करने का आदेश दिया। एक अन्य वर्णन में: "वह तुम्हारे पास तभी आया जब तुम ढकी हुई थीं।" तो उन्होंने दान दिया(२) और दासों को मुक्त किया(३)। अल-रबी बिन बद्र(४) ने कहा: सांपों में से वे जिन्न जिन्हें अल्लाह के रसूल ﷺ ने मारने से मना किया है, वे हैं जो सीधे चलते हैं और मुड़ते नहीं हैं। अलक़माह से भी ऐसा ही वर्णित है(५)। आठवां: चेतावनी देने के तरीके के बारे में; मलिक ने कहा: मुझे यह पसंद है कि उन्हें तीन दिनों तक चेतावनी दी जाए। ईसा बिन दीनार ने कहा(६): भले ही वह एक दिन में कई बार दिखाई दे, और चेतावनी को एक ही दिन में तीन बार तक सीमित नहीं किया जाना चाहिए, जब तक कि वह तीन दिनों तक न हो। यह भी कहा गया है: तीन बार पर्याप्त है, क्योंकि नबी ﷺ का कथन है: "उसे तीन बार चेतावनी दो," और उनका कथन: "उसे तीन बार सचेत करो [हर्रिजू अलैहि सलासन]"। और चूंकि 'सलास' (तीन) का उपयोग स्त्रीलिंग गणना के लिए किया जाता है, इसलिए ऐसा लगता है कि इसका अर्थ तीन बार है। मलिक का विचार अधिक उपयुक्त है क्योंकि नबी ﷺ का कथन है: "तीन दिन"। यह एक स्पष्ट, विशिष्ट पाठ है जो उन सामान्य कथनों को सीमित करता है। "सलासन" (तीन) की व्याख्या तीन दिनों की रातों के संदर्भ में की जाती है, जो तिथियों के मामले में अरबों की प्रथा के अनुसार रात को प्रधानता देती है, जिसमें स्त्रीलिंग रूपों का प्रभुत्व होता है। मलिक ने कहा: चेतावनी में यह कहना पर्याप्त है: "मैं तुम्हें अल्लाह और अंतिम दिन की कसम देता हूँ कि तुम हमारे सामने प्रकट न हो, और न ही हमें नुकसान पहुँचाओ।" (७)

---

(१) (ज़) में: 'जिनानन', और (ज़ा) में: 'जिन्नान'। (२) पांडुलिपियों में: 'फ़सदाक़त' (उसने सच कहा), लेकिन जो स्थापित है वह (म) से है [फ़सद्दक़त - उसने दान दिया]। (३) इब्न अबी शैबा ११/७७, अल-हारिस ने अपनी मसनद (४१९) (ज़वाइद) में, अबू नुऐम ने अल-हिल्या २/४९ में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद ११/११८ में इसे उद्धृत किया है। (४) शायद वह इब्न अम्र, अबू अल-अला अल-बसरी है, जिसे 'उलैला' उपनाम दिया गया है, उसकी मृत्यु वर्ष (१७८ हिजरी) में हुई, अल-तहज़ीब के

पुरुषों में से एक, कमज़ोर। (५) अल-हाकिम अल-तिर्मिज़ी ने नवादिर अल-उसूल पृष्ठ ५१ में दोनों कथनों का उल्लेख किया है। (६) (ज़) और (म) में: 'और उसने यह कहा', लेकिन जो स्थापित है वह (द), (ज़ा) और अल-मुफ़हिम से है। (७) अल-मुफ़हिम ५/५३८।

٤٧١ سورة البقرہ: آیت ٣٦

...ان میں سے جس نے کسی مسلمان کو قتل کیا، اور اس کے ذریعے ان میں سے کسی کافر کے قتل پر غلبہ پایا۔ مختلف ذرائع سے مروی ہے کہ نبی ﷺ کی زوجہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے ایک جن کو قتل کر دیا تھا(١)، تو انہوں نے خواب میں دیکھا کہ ایک کہنے والا ان سے کہہ رہا ہے: "تم نے ایک مسلمان کو قتل کر دیا ہے۔" انہوں نے کہا: "اگر وہ مسلمان ہوتا تو نبی ﷺ کی ازواج کے پاس نہ آتا۔" اس نے کہا: "وہ تمہارے پاس تبھی آیا جب تم لباس میں تھیں۔" چنانچہ وہ بیدار ہوئیں اور بارہ ہزار درہم اللہ کی راہ میں دینے کا حکم دیا۔ ایک اور روایت میں ہے: "وہ تمہارے پاس تبھی آیا جب تم پردے میں تھیں۔" تو انہوں نے صدقہ کیا(٢) اور گردنیں آزاد کیں (غلام آزاد کیے)(٣)۔ ربیع بن بدر(٤) نے کہا: سانپوں میں سے وہ جن جن کے قتل سے رسول اللہ ﷺ نے منع فرمایا ہے وہ ہیں جو سیدھے چلتے ہیں اور بل نہیں کھاتے۔ علقمہ سے بھی اسی طرح مروی ہے(٥)۔ آٹھویں بات: انتباہ (وارننگ) کی صفت کے بارے میں؛ امام مالک نے فرمایا: مجھے یہ زیادہ پسند ہے کہ انہیں تین دن تک انتباہ کیا جائے۔ عیسیٰ بن دینار نے کہا(٦): اور اگر وہ دن میں کئی بار ظاہر ہو، تو ایک ہی دن میں تین بار انتباہ کرنے پر اکتفا نہ کیا جائے، یہاں تک کہ تین دن مکمل ہو جائیں۔ اور کہا گیا ہے: تین بار کافی ہے، کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "پس اسے تین بار آگاہ کر دے"، اور آپ کا قول ہے: "اس پر تین بار تنگی کرو [حرج ڈالو]"، اور اس لیے کہ 'ثلاثاً' (تین) مؤنث عدد کے لیے ہے، تو ظاہر ہوا کہ مراد تین مرتبہ ہے۔ اور امام مالک کا قول زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "تین دن"۔ اور یہ ان مطلق (عام) روایات کے لیے ایک صریح اور مقید نص ہے، اور 'ثلاثاً' کو تین دن کی راتوں کے ارادے پر محمول کیا جائے گا، پس عربوں کی تاریخ کے باب میں عادت کے مطابق رات کو غالب رکھا گیا ہے، کیونکہ اس میں تانیث

(مؤنث ہونا) غالب رہتی ہے۔ امام مالک نے فرمایا: اور انتباہ میں یہ کہنا کافی ہے: "میں تم پر اللہ اور یومِ آخرت کا حرج ڈالتا ہوں (قسم دیتا ہوں) کہ تم ہمارے سامنے ظاہر نہ ہو، اور ہمیں تکلیف نہ دو" (٧)۔

---

(١) (ز) میں: 'جنانًا'، اور (ظ) میں: 'جنًا'۔ (٢) نسخوں میں: 'فصدقت' (اس نے سچ کہا)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے [فصدَّقت - اس نے صدقہ کیا]۔ (٣) اسے ابن ابی شیبہ ١١/٧٧، الحارث نے اپنی مسند (٤١٩) (زوائد)، ابو نعیم نے الحلیہ ٢/٤٩، اور ابن عبد البر نے التمہید ١١/١١٨ میں روایت کیا ہے۔ (٤) شاید یہ ابن عمرو، ابو العلاء البصری ہیں، جن کا لقب عُلیلہ ہے، ان کی وفات سال (١٧٨ھ) میں ہوئی، تہذیب کے رجال میں سے ہیں، ضعیف ہیں۔ (٥) حکیم ترمذی نے دونوں اقوال نوادر الاصول ص ٥١ میں ذکر کیے ہیں۔ (٦) (ز) اور (م) میں: 'وقاله' (اور اس نے یہ کہا)، اور جو ثابت ہے وہ (د)، (ظ) اور المفہم سے ہے۔ (٧) المفہم ٥/٥٣٨۔

Surah Al-Baqarah: Verse 36 / 472

Thabit al-Bunani mentioned on the authority of Abd al-Rahman ibn Abi Layla that snakes in houses were mentioned in his presence. He said: If you see any of them in your dwellings, say: I adjure you by the covenant that Noah (peace be upon him) took from you, and I adjure you by the covenant that Solomon (peace be upon him) took from you; so if you see anything of them after that, then kill it (1).

I said: This outwardly indicates that one permission is sufficient, but the hadith refutes it. And Allah knows best.

Ibn Habib narrated from the Prophet ﷺ that he said: "I adjure you by the covenant that Solomon (peace be upon him) took from you not to harm us, and not to appear before us" (2).

Ninth: Jubayr ibn (3) Nufayr narrated from Abu Tha'labah al-Khushani - and his name was Jurthum - that the Messenger of Allah ﷺ said: "Jinn are of three types: one third have wings and fly in the air, one third are snakes and dogs, and one third settle (4) and travel" (5).

Abu al-Darda' - and his name was 'Uwaymir - narrated: The Messenger of Allah ﷺ said: "Jinn were created in three types: one third are dogs, snakes, and insects of the earth; one third are a fluttering wind; and one third are like the children of Adam, they have reward and they have punishment. And Allah created humans in three types: one third have hearts with which they do not understand, eyes with which they do not see, and ears with which they do not hear; they are but like cattle, nay, they are even more astray. And one third have bodies like the bodies of the children of Adam, but their hearts are the hearts (6) of devils. And one third are in the shade of Allah on a day when there is no shade but His" (7).

Tenth: Any animal whose nature is to cause harm should be killed outright, because of its harm, without...

---

(1) Produced by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 16/264-265. (2) Al-Mufhim 5/538-539. (3) In (M): 'from', which is an error. (4) In (D): 'move'. (5) Produced by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 16/265, and Al-Istidhkar 27/260-261, and he said after it: This is a good chain of transmission, its narrators are trustworthy imams. (6) In (Z) and (Zha): 'like the hearts'. (7) Produced by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 16/266-267, and Ibn Abd al-

Barr mentioned that the hadith of Abu Tha'labah (mentioned before) has a better chain of transmission.

सूरह अल-बकरा: आयत 36 / 472

साबित अल-बुनानी ने अब्दुर रहमान इब्न अबी लैला के हवाले से उल्लेख किया कि उनके सामने घरों के साँपों का ज़िक्र किया गया। तो उन्होंने कहा: अगर तुम अपने घरों में उनमें से किसी को देखो, तो कहो: मैं तुम्हें उस वादे की कसम देता हूँ जो नूह (उन पर शांति हो) ने तुमसे लिया था, और मैं तुम्हें उस वादे की कसम देता हूँ जो सुलेमान (उन पर शांति हो) ने तुमसे लिया था; फिर अगर तुम उसके बाद उनमें से कुछ देखो, तो उसे मार डालो (1)।

मैंने कहा: यह बाहरी तौर पर इंगित करता है कि एक बार की अनुमति काफी है, लेकिन हदीस इसका खंडन करती है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

इब्न हबीब ने नबी ﷺ से रिवायत की है कि आप कहते हैं: "मैं तुम्हें उस वादे की कसम देता हूँ जो सुलेमान (उन पर शांति हो) ने तुमसे लिया था कि तुम हमें नुकसान न पहुँचाओ, और हमारे सामने ज़ाहिर न हो" (2)।

नौवीं: जुबैर इब्न (3) नुफ़ैर ने अबू सालबा अल-खुशानी से रिवायत की - और उनका नाम जुरथुम था - कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिन तीन प्रकार के होते हैं: एक तिहाई वे हैं जिनके पंख हैं और हवा में उड़ते हैं, एक तिहाई साँप और कुत्ते हैं, और एक तिहाई वे हैं जो ठहरते हैं (4) और यात्रा करते हैं" (5)।

और अबू दर्दा - और उनका नाम उवैमिर था - ने रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिनों को तीन समूहों में बनाया गया: एक तिहाई कुत्ते, साँप और ज़मीन के कीड़े-मकोड़े हैं; एक तिहाई फड़फड़ाती हवा हैं; और एक तिहाई आदम की संतान की तरह हैं, उनके लिए इनाम है और उन पर सज़ा है। और अल्लाह ने इंसानों को तीन समूहों में बनाया: एक तिहाई वे हैं जिनके पास दिल हैं जिनसे वे समझते नहीं, आँखें हैं जिनसे वे देखते नहीं, और कान हैं जिनसे वे सुनते नहीं; वे पशुओं की तरह हैं, बल्कि वे और भी अधिक गुमराह हैं। और एक तिहाई वे हैं जिनके शरीर आदम की संतान के शरीर जैसे हैं, लेकिन उनके दिल शैतानों के दिल (6) हैं। और एक तिहाई उस दिन अल्लाह की छाया में होंगे जिस दिन उसकी छाया के सिवा कोई छाया नहीं होगी" (7)।

दसवीं: जो जानवर स्वभाव से नुकसान पहुँचाने वाले हों, उन्हें शुरुआत में ही मार देना चाहिए; उनके नुकसान के कारण बिना...

(1) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद 16/264 - 265 में उद्धृत। (2) अल-मुफहिम 5/538 - 539। (3) (म) में: 'से', जो गलत है। (4) (द) में: 'प्रस्थान करते हैं'। (5) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद 16/265 और अल-इस्तिधकार 27/260 - 261 में उद्धृत, और इसके बाद उन्होंने कहा: इसकी सनद (सूत्र) अच्छी है, इसके रावी (वर्णनकर्ता) विश्वसनीय इमाम हैं। (6) (ज़) और (ज़ॉ) में: 'दिलों की तरह'। (7) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद 16/266 - 267 में उद्धृत, और इब्न अब्द अल-बर्र ने उल्लेख किया कि अबू सालबा की हदीस (जो इससे पहले है) इसकी सनद के मामले में इससे बेहतर है।

سورة البقرہ: آیت ٣٦ / ٤٧٢

ثابت البنانی نے عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ سے ذکر کیا کہ ان کے پاس گھروں کے سانپوں کا ذکر ہوا، تو انہوں نے کہا: جب تم ان میں سے کسی کو اپنے گھروں میں دیکھو تو کہو: میں تمہیں اس عہد کی قسم دیتا ہوں جو نوح علیہ السلام نے تم سے لیا تھا، اور میں تمہیں اس عہد کی قسم دیتا ہوں جو سلیمان علیہ السلام نے تم سے لیا تھا، پھر اگر تم اس کے بعد ان میں سے کچھ دیکھو تو اسے مار ڈالو (١)۔

میں نے کہا: یہ بظاہر اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ایک بار کی اجازت کافی ہے، اور حدیث اس کی تردید کرتی ہے۔ واللہ اعلم۔

ابن حبیب نے نبی ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ فرماتے ہیں: "میں تمہیں اس عہد کی قسم دیتا ہوں جو سلیمان علیہ السلام نے تم سے لیا کہ تم ہمیں تکلیف نہ دو، اور ہم پر ظاہر نہ ہو" (٢)۔

نویں: جبیر بن (٣) نفیر نے ابو ثعلبہ الخشنی سے روایت کیا - اور ان کا نام جرثوم تھا - کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جن تین طرح کے ہوتے ہیں: ایک تہائی وہ جن کے پر ہیں اور وہ ہوا میں اڑتے ہیں، ایک تہائی سانپ اور کتے ہیں، اور ایک تہائی وہ ہیں جو قیام کرتے ہیں (٤) اور کوچ کرتے ہیں" (٥)۔

اور ابو الدرداء نے - اور ان کا نام عویمر تھا - روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جن تین گروہوں میں پیدا کیے گئے: ایک تہائی کتے، سانپ اور زمین کے کیڑے مکوڑے ہیں؛ ایک تہائی پھڑپھڑاتی ہوا ہیں؛ اور ایک تہائی اولادِ آدم کی طرح ہیں، ان کے لیے ثواب ہے اور ان پر عذاب ہے۔ اور اللہ نے انسانوں کو تین گروہوں میں پیدا کیا: ایک تہائی وہ جن کے پاس ایسے دل ہیں جن

سے وہ سمجھتے نہیں، آنکھیں ہیں جن سے وہ دیکھتے نہیں، اور کان ہیں جن سے وہ سنتے نہیں؛ وہ چوپایوں کی طرح ہیں بلکہ ان سے ھی زیادہ گمراہ۔ اور ایک تہائی وہ جن کے جسم اولادِ آدم کے جسموں جیسے ہیں اور ان کے دل شیطانوں کے دل (٦) ہیں۔ اور ایک تہائی اس دن اللہ کے سائے میں ہوں گے جس دن اس کے سائے کے سوا کوئی سایہ نہ ہوگا" (٧)۔

دسویں: وہ جانور جن کی اصل اذیت پہنچانا ہے، انہیں ابتداء میں ہی مار دیا جائے گا؛ ان کی اذیت کی وجہ سے بغیر...

---

(١) اسے ابن عبد البر نے التمہید ١٦/ ٢٦٤ - ٢٦٥ میں روایت کیا ہے۔ (٢) المفہم ٥/ ٥٣٨ - ٥٣٩۔ (٣) (م) میں: 'عن' (سے)، جو کہ غلط ہے۔ (٤) (د) میں: 'وہ سفر کرتے ہیں'۔ (٥) اسے ابن عبد البر نے التمہید ١٦/ ٢٦٥ میں اور الاستذکار ٢٧/ ٢٦٠ - ٢٦١ میں روایت کیا ہے، اور اس کے بعد فرمایا: اس کی سند جید (اچھی) ہے، اس کے راوی معتبر ائمہ ہیں۔ (٦) (ز) اور (ظ) میں: 'دلوں کی طرح'۔ (٧) اسے ابن عبد البر نے التمہید ١٦/ ٢٦٦ - ٢٦٧ میں روایت کیا ہے، اور ابن عبد البر نے ذکر کیا کہ ابو ثعلبہ کی حدیث (جو اس سے پہلے ہے) سند کے لحاظ سے اس سے بہتر ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 36 / 473

[There is a] disagreement [about certain creatures], such as the snake, the scorpion, the mouse (1), the gecko, and the like. The Messenger of Allah ﷺ said: "Five pests are to be killed in the lawful area and the sanctuary" (2). And he mentioned the hadith.

The snake revealed its evil nature when it betrayed Adam by bringing Iblis (3) into Paradise between its jaws. Had it shown him, Ridwan [the gatekeeper] would not have let it enter with him (4). Iblis said to it: "You are under my protection" (5). So the Messenger of Allah ﷺ ordered it to be killed, saying: "Kill them even if you are in prayer" (6), meaning: the snake and the scorpion.

The gecko blew upon the fire of Ibrahim (peace be upon him) from among all the beasts, so it was cursed. This is of the same kind as what is narrated (7) regarding the snake (8). It was narrated that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever kills a gecko, it is as if he killed a disbeliever" (9). And in "Sahih" Muslim (10), on the authority of Abu Hurairah, from the Prophet ﷺ: "Whoever kills a gecko at the first strike, a hundred good deeds are recorded for him, and at the second strike less than that, and at the third strike less than that." In another narration, he said: "Seventy (11) good deeds for the first strike."

The mouse revealed its nature by going to the ropes of the ship of Nuh (peace be upon him) and cutting them (12). Abd al-Rahman bin Abi Nu'm (13) narrated from Abu Sa'id al-Khudri that the Messenger of Allah ﷺ said:

---

(1) In (Ẓ): and the mouse (female). (2) Narrated by Al-Bukhari (3314) and Muslim (1198) (67) from the hadith of Aisha. (3) In (D): she entered with Iblis. (4) In the manuscripts: left it, and the established version is from (M). (5) Tafsir al-Tabari 1/566, and the report is from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions), and is not to be paid attention to. (6) Narrated by Al-Hakim 4/270, and Al-Bayhaqi 7/272 from the hadith of Ibn Abbas. (7) In (D) and (Ẓ): it was narrated. (8) Narrated by Al-Bukhari (3359) and Muslim (2237) from the hadith of Umm Sharik that the Prophet ﷺ ordered the killing of geckos. He said: "It used to blow on Ibrahim (peace be upon him)." (9) Preceded on page 466 with the wording: "Whoever kills a snake," and its suspension is more correct. (10) (2240): (147). (11) In (M): "Seventy". (12) Tarikh al-Tabari 1/181, and Nawadir al-Usul p. 131, and the report is from the Isra'iliyyat. (13) In the manuscripts: Na'im, which is a mistake.

WWW.NAFSEISLAM.COM

सूरह अल-बकरा: आयत 36 / 473

[विभिन्न जीवों जैसे] सांप, बिच्छू चूहा (1), छिपकली (गेको), और इसके जैसे अन्य जीवों के बारे में मतभेद है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "पाँच दुष्ट जीव ऐसे हैं जिन्हें हरम की सीमा के भीतर और बाहर [कहीं भी] मारा जा सकता है" (2)। और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया।

सांप ने अपना दुष्ट स्वभाव तब प्रकट किया जब उसने आदम को धोखा दिया और इबलीस (3) को अपने जबड़ों के बीच स्वर्ग में ले गया। यदि वह उसे बाहर दिखाता, तो रिज़वान [स्वर्ग के द्वारपाल] उसे उसके साथ प्रवेश नहीं करने देते (4)। इबलीस ने उससे कहा: "तुम मेरे संरक्षण में हो" (5)। इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसे मारने का आदेश दिया और कहा: "उन्हें मार डालो, भले ही तुम नमाज़ में हो" (6), अर्थात: सांप और बिच्छू।

छिपकली ने सभी जानवरों में से इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) की आग पर फूंक मारी थी, इसलिए उसे शाप दिया गया था। यह उसी प्रकार है जैसा सांप (8) के बारे में बताया गया है (7)। अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "जिसने छिपकली को मारा, उसने मानो एक काफिर को मारा" (9)। और "सहीह" मुस्लिम (10) में, अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जिसने छिपकली को पहली ही चोट में मार दिया, उसके लिए सौ नेकियाँ लिखी जाती हैं, और दूसरी चोट में उससे कम, और तीसरी चोट में उससे भी कम।" एक अन्य रिवायत में है कि उन्होंने फरमाया: "पहली चोट में सत्तर (11) नेकियाँ।"

चूहे ने अपना स्वभाव तब दिखाया जब वह नूह (अलैहिस्सलाम) की नाव की रस्सियों की ओर गया और उन्हें काट दिया (12)। अब्दुर रहमान बिन अबी नुअम (13) ने अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया:

---

(1) (ज़) में: और मादा चूहा। (2) इसे अल-बुखारी (3314) और मुस्लिम (1198) (67) ने आयशा की हदीस से उद्धृत किया है। (3) (द) में: वह इबलीस के साथ प्रवेश कर गई। (4) प्रतियों में: उसे छोड़ दिया, और स्थापित संस्करण (म) से है। (5) तफ़सीर अल-तबरी 1/566, और यह रिपोर्ट इसराइलियात से है, और इस पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए। (6) इसे अल-हाकिम 4/270 और अल-बैहकी 7/272 ने इब्न अब्बास की हदीस से उद्धृत किया है। (7) (द) और (ज़) में: रिवायत किया गया। (8) इसे अल-बुखारी (3359) और मुस्लिम (2237) ने उम्म शरीक की हदीस से उद्धृत किया है कि नबी ﷺ ने छिपकलियों को मारने का आदेश दिया था। उन्होंने कहा: "यह इब्राहिम

(अलैहिस्सलाम) [की आग] पर फूंक मारती थी।" (9) पेज 466 पर पहले इन शब्दों के साथ आया है: "जिसने सांप को मारा," और इसका मौकूफ (रुक जाना) अधिक सही है। (10) (2240): (147). (11) (म) में: "सत्तर"। (12) तारीख अल-तबरी 1/181, और नवादिर अल-उसूल पेज 131, और यह रिपोर्ट इसराइलियात से है। (13) प्रतियों में: नईम, जो एक गलती है।

WWW.NAFSEISLAM.COM

سورہ البقرہ : آیت ٣٦ / ٤٧٣

اختلاف، جیسے سانپ، بچھو، چوہا (١)، چھپکلی اور اس جیسی دیگر اشیاء کے بارے میں۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «پانچ موذی جانور ایسے ہیں جنہیں حل اور حرم (دونوں جگہوں) میں مار دیا جائے گا»(٢)۔ اور انہوں نے حدیث ذکر کی۔

پس سانپ نے اپنا خبیث جوہر تب ظاہر کیا جب اس نے آدم علیہ السلام کے ساتھ خیانت کی کہ ابلیس(٣) کو اپنے جبڑوں کے درمیان چھپا کر جنت میں داخل کر دیا۔ اگر وہ اسے ظاہر کرتا تو رضوان (جنت کا دربان) اسے ساتھ لے کر داخل نہ ہونے دیتا(٤)۔ اور ابلیس نے اس سے کہا: تم میرے ذمے(٥) ہو، پس رسول اللہ ﷺ نے اسے مارنے کا حکم دیا اور فرمایا: «انہیں قتل کر دو اگرچہ تم نماز میں ہو»(٦) یعنی: سانپ اور بچھو۔

اور چھپکلی نے تمام جانوروں میں سے ابراہیم علیہ السلام کی آگ پر پھونک ماری تھی، اس لیے اس پر لعنت کی گئی۔ اور یہ اسی قسم کی بات ہے جو سانپ (٨) کے بارے میں مروی ہے (٧)۔ اور رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «جس نے چھپکلی ماری گویا اس نے ایک کافر کو مارا»(٩)۔ اور «صحیح» مسلم(١٠) میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «جس نے چھپکلی کو پہلی ہی ضرب میں مار دیا، اس کے لیے سو نیکیاں لکھی جاتی ہیں، اور دوسری میں اس سے کم، اور تیسری میں اس سے بھی کم»۔ اور ایک روایت میں ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «پہلی ضرب میں ستر (١١) نیکیاں ہیں»۔

اور چوہے نے اپنا جوہر یوں ظاہر کیا کہ وہ حضرت نوح علیہ السلام کی کشتی کے رسوں کی طرف بڑھا اور انہیں کاٹ دیا (١٢)۔ اور عبدالرحمن بن ابی نُعم (١٣) نے حضرت ابوسعید الخدری رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا:

(١) (ظ) میں : اور مادہ چوہا (الفأرة)۔ (٢) اسے بخاری (٣٣١٤) اور مسلم (١١٩٨) (٦٧) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٣) (د) میں : وہ ابلیس کے ساتھ داخل ہوئی۔ (٤) نسخوں میں : اسے چھوڑ دیا، اور (م) والا متن درست ہے۔ (٥) تفسیر طبری ٥٦٦/١، اور یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے، اس کی طرف توجہ نہیں دی جائے گی۔ (٦) اسے حاکم ٤/ ٢٧٠، اور بیہقی ٢٧٢/٧ نے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٧) (د) اور (ز) میں: مروی ہے۔ (٨) اسے بخاری (٣٣٥٩) اور مسلم (٢٢٣٧) نے حضرت ام شریک رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے چھپکلیوں کو مارنے کا حکم دیا، اور فرمایا: «وہ ابراہیم علیہ السلام (کی آگ) پر پھونک مارتی تھی»۔ (٩) صفحہ ٤٦٦ پر ان الفاظ کے ساتھ گزرا ہے : جس نے سانپ کو مارا، اور اس کا موقوف ہونا زیادہ صحیح ہے۔ (١٠) (٢٢٤٠): (١٤٧)۔ (١١) (م) میں : «ستر» (سبعون)۔ (١٢) تاریخ طبری ١٨١/١، اور نوادر الاصول صفحہ ١٣١، اور یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے۔ (١٣) نسخوں میں : نعیم، جو کہ غلط ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

Surah Al-Baqarah: Verse 36 474

“The person in Ihram kills the snake, the scorpion, the kite, the predatory beast, the rabid dog, and the little mouse (fawayisqah).” The Messenger of Allah (peace be upon him) woke up and saw that it had taken a wick to burn the house down, so the Messenger of Allah (peace be upon him) ordered it to be killed (1).

And the crow revealed its nature when the Prophet of Allah, Noah (peace be upon him), sent it from the ark to bring him news of the earth, but it abandoned his command and turned to a carcass (2).

All of this is related to the meaning of the snake, which is why we mentioned it. Further explanation for this section regarding the reasoning will come in [the commentary on] Surah Al-Ma'idah and elsewhere, if Allah Almighty wills (3).

Allah Almighty's saying: {And We said, 'Go down, all of you, as enemies to each other'} contains seven (4) issues:

First: His saying: {And We said, 'Go down'}. The Alif of “ihbitu” (go down) is omitted in pronunciation because it is an Alif al-Wasl (connecting Alif), and the Alif of “qulna” (We said) is omitted in pronunciation because it is silent and followed by a silent Ha.

Muhammad bin Musaffa (5) narrated from Abu Haywah the dammah on the Ba in “uhbutu” (6), which is a linguistic dialect strengthened (7) by the fact that it is intransitive, and most intransitive verbs come in the form “yaf'ulu”.

The address is to Adam, Eve, the snake, and Satan according to the opinion of Ibn Abbas (8). Al-Hasan said: Adam, Eve, and the whispering (9). Mujahid and Al-Hasan also said: the children of Adam and the children of Iblis (10).

(1) Narrated by Ahmad (11755), Abu Dawud (1848), Al-Tirmidhi (838), Ibn Majah (3089); and regarding this topic from Ibn Umar narrated by Ahmad (4461), Al-Bukhari (1827), and Muslim (1199); and from Jabir narrated by Al-Bukhari (3316); and from Aisha (may Allah be pleased with her) narrated by Ahmad (24052), Al-Bukhari (1829), and Muslim (1198). (2) Tarikh al-Tabari 1/181, Nawadir al-Usul p. 132; the report is from the Isra'iliyyat. (3) In the interpretation of verse (95) of Surah Al-Ma'idah. (4) In (Zh): nine. (5) Abu Abdullah al-Qurashi, the Hafiz, a scholar of the people of Homs, a righteous servant, died in the year (246 AH). Al-Siyar 12/94. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/129. Ibn Khalawayh mentioned this recitation in Shadhdh Recitations p. 6 regarding the verse {Go down to Egypt}, verse (61), which is not this verse, and attributed it also

to Al-Hasan. (7) In (D): it is read with it. (8) Narrated by Al-Tabari in his Tafsir 1/573, and quoted by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 1/129 from Al-Suddi. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 1/129. (10) Mujahid's opinion narrated by Al-Tabari in his Tafsir 1/573; Al-Hasan's opinion mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 1/108.

सूरह अल-बक़रह: आयत 36 474

"एहराम की स्थिति में व्यक्ति सांप, बिच्छू चील, हिंसक जानवर, काटने वाला कुत्ता और चूहिया (फ़ुवैसिका) को मार सकता है।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जागे और देखा कि उसने घर जलाने के लिए एक बत्ती ले ली थी, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसे मारने का आदेश दिया (1)।

कौवे ने अपनी फितरत जाहिर कर दी थी जब अल्लाह के नबी नूह (अलैहिस्सलाम) ने उसे कश्ती से ज़मीन की खबर लाने के लिए भेजा था, लेकिन उसने उनके हुक्म को छोड़ दिया और एक मुर्दार (सड़े हुए मांस) पर टूट पड़ा (2)।

यह सब सांप के अर्थ में है, इसलिए हमने इसका उल्लेख किया। इस अध्याय के लिए तर्क के संबंध में और स्पष्टीकरण सूरह अल-मायदा और अन्य स्थानों पर आएगा, यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने चाहा (3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने कहा, 'तुम सब नीचे उतर जाओ, तुम एक-दूसरे के दुश्मन हो'} इसमें सात (4) मसले (विषय) हैं:

पहला: उसका कथन: {और हमने कहा, 'नीचे उतर जाओ'}। उच्चारण में 'इहबितू' का अलिफ़ हटा दिया जाता है क्योंकि यह अलिफ़ अल-वस्ल (जोड़ने वाला अलिफ़) है, और उच्चारण में 'कुलना' का अलिफ़ हटा दिया जाता है क्योंकि वह साकिन (शांत) है और उसके बाद साकिन 'हा' है।

मुहम्मद बिन मुसफ़्फ़ा (5) ने अबू हैवह से 'उहबुतू' (6) में बा पर दम्मा (पेश) रिवायत किया है, और यह एक ऐसी भाषा (बोली) है जिसे इस बात से बल मिलता है (7) कि यह अकर्मक (अकर्मक क्रिया) है, और अकर्मक में अधिकतर 'यफ़उलू' के वज़न पर आता है।

इब्न अब्बास (8) के अनुसार यह संबोधन आदम, हव्वा, सांप और शैतान के लिए है। हसन ने कहा: आदम, हव्वा और वसवसा (फुसफुसाहट) (9)। मुजाहिद और हसन ने यह भी कहा: आदम की संतान और इबलीस की संतान (10)।

(1) इसे अहमद (11755), अबू दाऊद (1848), तिरमिज़ी (838), इब्न माजाह (3089) ने संकलित किया है। इसी विषय पर इब्न उमर से अहमद (4461), बुखारी (1827) और मुस्लिम (1199) ने; जाबिर से बुखारी (3316) ने; और आयशा (रज़ि.) से अहमद (24052), बुखारी (1829) और मुस्लिम

(1198) ने रिवायत की है। (2) तारीख अल-तबरी 1/181, नवादिद अल-उसूल पृ. 132; यह खबर इस्राइली रिवायतों में से है। (3) सूरह अल-मायदा की आयत (95) की व्याख्या में। (4) (ज़) प्रति में: नौ। (5) अबू अब्दुल्ला अल-कुरशी, हाफिज़, होम्स के विद्वान, नेक इंसान, मृत्यु वर्ष (246 हिजरी)। अल-सियार 12/94। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/129। इब्न खालवैह ने इसे शाद (दुर्लभ) किरातों पृ. 6 में आयत {किसी शहर में उतर जाओ}, आयत (61) के लिए उल्लेख किया है, न कि इस आयत के लिए, और इसे हसन की ओर भी मंसूब किया है। (7) (द) प्रति में: इसे इसी तरह पढ़ा जाता है। (8) तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/573 में उल्लेख किया है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/129 में अल-सुद्दी से उद्धृत किया है। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/129। (10) मुजाहिद का कथन तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/573 में उल्लेख किया है; हसन का कथन मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 1/108 में उल्लेख किया है।

سورة البقرہ : آیت ٣٦ ٤٧٤

«محرم (حالتِ احرام میں شخص) سانپ، بچھو، چیل، درندے، کاٹ کھانے والے کتے اور چوہیا کو مار سکتا ہے»۔ رسول اللہ ﷺ بیدار ہوئے تو دیکھا کہ اس (چوہیا) نے گھر جلانے کے لیے بتی اٹھا لی ہے، تو رسول اللہ ﷺ نے اسے مارنے کا حکم دیا (1)۔

اور کوے نے اپنی اصلیت ظاہر کر دی جب اللہ کے نبی نوح علیہ السلام نے اسے کشتی سے بھیجا تاکہ وہ زمین کی خبر لائے، تو اس نے ان کے حکم کو چھوڑ دیا اور ایک مردار پر جا پڑا (2)۔

یہ سب سانپ کے معنی میں ہے، اسی لیے ہم نے اسے ذکر کیا۔ اس باب کی مزید وضاحت اور تعلیل سورہ مائدہ وغیرہ میں آئے گی، اگر اللہ تعالیٰ نے چاہا (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہم نے کہا کہ تم سب اتر جاؤ، تم ایک دوسرے کے دشمن ہو﴾ اس میں سات (4) مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہم نے کہا کہ تم سب اتر جاؤ﴾۔ لفظ میں «اہبطوا» کا الف حذف کر دیا گیا ہے کیونکہ یہ الفِ وصل ہے، اور لفظ میں «قلنا» کا الف اس کے ساکن ہونے اور اس کے بعد 'ہ' کے ساکن ہونے کی وجہ سے حذف کر دیا گیا ہے۔

اور محمد بن مصفی (5) نے ابو حیوہ سے «اہبطوا» (6) میں 'ب' کے ضمہ (پیش) کے ساتھ روایت کیا ہے، اور یہ ایک ایسی لغت ہے جسے اس بات سے تقویت ملتی ہے (7) کہ یہ فعل لازم ہے، اور غیر متعدی (لازم) میں اکثر 'یَفْعُلُ' کے وزن پر آتا ہے۔

ابن عباس (8) کے قول کے مطابق یہ خطاب آدم، حوا، سانپ اور شیطان کے لیے ہے، اور حسن نے کہا: آدم، حوا اور وسوسہ (9)، اور مجاہد اور حسن نے یہ بھی کہا: بنی آدم اور بنی ابلیس (10)۔

(1) اسے احمد (11755)، ابو داؤد (1848)، ترمذی (838)، ابن ماجہ (3089) نے روایت کیا ہے۔ اس باب میں ابن عمر سے احمد (4461)، بخاری (1827) اور مسلم (1199) نے؛ جابر سے بخاری (3316) نے؛ اور عائشہ (رضی اللہ عنہا) سے احمد (24052)، بخاری (1829) اور مسلم (1198) نے روایت کیا ہے۔ (2) تاریخ الطبری 1/181، نوادر الاصول ص 132؛ اور یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے۔ (3) سورہ مائدہ کی آیت (95) کی تفسیر میں۔ (4) نسخہ (ظ) میں ہے: نو۔ (5) ابو عبداللہ القرشی، الحافظ، حمص کے عالم، نیک بندے، وفات سن (246ھ)۔ السیر 12/94۔ (6) المحرر الوجیز 1/129۔ ابن خالویہ نے اسے شاذ قراتوں ص 6 میں آیت ﴿کسی شہر میں اتر جاؤ﴾، آیت (61) کے لیے ذکر کیا ہے، نہ کہ اس آیت کے لیے، اور اسے حسن کی طرف بھی منسوب کیا۔ (7) نسخہ (د) میں ہے: اسے اسی طرح پڑھا جاتا ہے۔ (8) اسے طبری نے اپنی تفسیر 1/573 میں روایت کیا ہے، اور ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز 1/129 میں سدی سے نقل کیا ہے۔ (9) المحرر الوجیز 1/129۔ (10) مجاہد کا قول طبری نے اپنی تفسیر 1/573 میں روایت کیا ہے، اور حسن کا قول ماوردی نے النکت والعیون 1/108 میں ذکر کیا ہے۔

475 Surah Al-Baqarah: Verse 36

Al-Hubut (The Descent): To go from above to below. Adam was brought down in Serendib in India on a mountain called "Nawdh"(1), and with him was the scent of Paradise, which clung to its trees and valleys, so that place became filled with fragrance. From there, perfume is brought from the scent of Adam, peace be upon him. Clouds used to wipe his head, so he became bald, and he inherited baldness to his children(2)! In Al-Bukhari, from Abu Hurayrah, from the Prophet (peace be upon him) who said: "Allah created Adam and his height was sixty cubits," the Hadith. Muslim also recorded it and it will follow(3). Eve was brought down in Jeddah, Iblis in Al-Ubullat, and the snake in Bayda. It is said: in Sijistan, and Sijistan is one of Allah's lands with the most snakes, and if it were not for the 'irbadd (a type of snake) that eats them and destroys many of them, Sijistan would have been abandoned because of the snakes. Mentioned by Abu Al-Hasan Al-Mas'udi(4). Second: His saying, the Almighty: "some of you as enemies to others" (ba'dukum liba'din 'aduwwun). "Ba'dukum" is the subject (mubtada'), "aduww" is its predicate (khabar), and the sentence is in the accusative position of state (hal), and the estimation is: and this is your state. The 'waw' (and) was omitted from 'wa ba'dukum' because there is a referent in the speech, as it is said: "I saw the sky raining on you." The enemy (al-aduww): Is the opposite of the friend (al-sadiq), and it is from "adaa": if he oppressed. And a wolf 'adawan' is one that preys on people. 'Udwan' is explicit oppression. It was said: it is derived from transgression (al-mujawazah); from your saying: "This matter does not exceed (la ya'duka) you," meaning: it does not pass you by. And he transgressed it ('adah): if he exceeded it. Thus, he is called an enemy for exceeding the limit in harming his companion. From it comes running (al-adwu) with the feet for exceeding [the speed of] walking(5). The two meanings are close, for whoever oppresses has transgressed(6).

---

(1) In the manuscripts: Bud, and in (M): Budh. It is with a fatha on the nun, sukun on the waw, and with the dotted dhal (dh). As recorded by Yaqut in Mu'jam al-Buldan 5/310. (2) Recorded by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat 1/35 in detail. In its chain is Al-Kalbi, who is accused of lying. (3) Sahih Al-Bukhari (3326), and Sahih Muslim (2841). It is in Musnad Ahmad (8171), and will appear in the interpretation of verse (86) of Surah An-Nisa, and verse (7) of Surah Al-Fajr. (4) Muruj adh-Dhahab 1/60. Al-'Irbadd: a type of snake. Al-Hayawan by Al-Jahiz 6/21, 33, 473. Abu al-Hasan al-Mas'udi: He is Ali bin al-Husayn, al-Baghdadi, he was a Mu'tazilite, died in the year (345 AH). As-Siyar 15/569.

(5) In (M), (D), and (Z): "the thing", and what is confirmed is from (Zha). (6) Mujmal al-Lughah: (adaa).

475 सूरा अल-बक़रह: आयत 36

और अल-हुबूत (उतरना): ऊपर से नीचे की ओर गिरना। आदम को भारत के सरंदीब में "नौध"(1) नामक पहाड़ पर उतारा गया था, और उनके साथ स्वर्ग की खुशबू थी, जो वहाँ के पेड़ों और घाटियों में समा गई, जिससे वह स्थान सुगंध से भर गया। वहीं से आदम (उन पर शांति हो) की सुगंध से इत्र लाया जाता है। बादल उनके सिर को पोंछते थे, जिससे वे गंजे हो गए, और उन्होंने अपनी संतान को गंजापन विरासत में दिया(2)! बुखारी में, अबू हुरैरा से, पैगंबर (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह ने आदम को पैदा किया और उनकी लंबाई साठ हाथ थी", हदीस। मुस्लिम ने भी इसे दर्ज किया है और यह आगे आएगा(3)। हव्वा को जेद्दा में, इबलीस को अल-उबुल्लाह में, और सांप को बैसान में उतारा गया था। कहा जाता है: सिजिस्तान में, और सिजिस्तान अल्लाह के देशों में सबसे अधिक सांपों वाला है, और यदि 'इरबद्द' (एक प्रकार का सांप) न होता जो उन्हें खाता है और उनमें से बहुतों को नष्ट कर देता है, तो सांपों के कारण सिजिस्तान खाली हो जाता। इसका उल्लेख अबू अल-हसन अल-मसूदी ने किया है(4)। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: "तुम एक-दूसरे के दुश्मन हो" (बा'दुकुम लिबा'दिन अदुव्वुन)। "बा'दुकुम" मुब्तदा (कर्ता) है, "अदुव्वुन" उसकी ख़बर (विधेय) है, और यह वाक्य 'हाल' (स्थिति) की स्थिति में है, और अनुमान यह है: और यह तुम्हारी स्थिति है। 'वाव' (और) को 'व बा'दुकुम' से हटा दिया गया है क्योंकि भाषण में एक संदर्भ है, जैसा कि कहा जाता है: "मैंने आसमान को तुम पर बरसते देखा।" दुश्मन (अल-अदुव्व): दोस्त (अस-सादिक) का विलोम है, और यह "अदा" से बना है: यदि उसने जुल्म किया। और एक भेड़िया 'अदवान' वह है जो लोगों पर हमला करता है। 'उदवान' खुला जुल्म है। कहा गया है: यह उल्लंघन (मुजावज़ा) से लिया गया है; जैसे आप कहते हैं: "यह मामला आपसे आगे नहीं निकलता (ला या'दुका)"; यानी: यह आपसे आगे नहीं जाता। और उसने उल्लंघन किया ('अदाहु): यदि वह उससे आगे निकल गया। अतः उसे अपने साथी के प्रति अप्रिय कार्य में सीमा पार करने के कारण शत्रु कहा गया; इसी से चलने (मुजावज़तुल मशय्य) की सीमा पार करने के कारण पैरों से दौड़ना (अल-अदव्) बना है(5)। दोनों अर्थ निकट हैं, क्योंकि जिसने जुल्म किया उसने सीमा पार की(6)।

---

(1) पांडुलिपियों में: बुध, और (म) में: बुज़। यह नून पर फथा, वाव पर सुकून और ज़ाल के साथ है। जैसा कि याक़ूत ने मु'जम अल-बुल्दान 5/310 में दर्ज किया है। (2) इब्न साद ने अल-तबक़ात 1/35 में विस्तार से दर्ज किया है। इसके वर्णन में अल-कलबी है, जिस पर झूठ बोलने का आरोप है। (3) सहीह अल-बुखारी (3326), और सहीह मुस्लिम (2841)। यह मुसनद अहमद (8171) में भी है, और

सूरह अन-निसा की आयत (86) और सूरह अल-फज्र की आयत (7) की व्याख्या में आएगा। (4) मुरुज अज़-ज़हब 1/60. 'इरबद्द': एक प्रकार का सांप। अल-हयवान अल-जाहिज़ द्वारा 6/21, 33, 473. अबू अल-हसन अल-मसूदी: वे अली बिन अल-हुसैन, अल-बगदादी हैं, वे मोतज़िली थे, उनका निधन (345 हिजरी) में हुआ। अस-सियार 15/569. (5) (म), (द) और (ज़) में: "चीज़", और पुष्ट किया हुआ (ज़ौ) से है। (6) मुजमल अल-लुग़ा: (अदा)।

٤٧٥ سورة البقرہ : آیت ٣٦

اور الہبوط: اوپر سے نیچے کی طرف اترنا۔ آدم علیہ السلام کو ہندوستان کے سرندیب میں ایک پہاڑ پر اتارا گیا جسے "نوذ"(١) کہا جاتا ہے، اور ان کے ساتھ جنت کی خوشبو تھی، جو وہاں کے درختوں اور وادیوں میں بس گئی، چنانچہ وہ مقام خوشبو سے بھر گیا۔ وہیں سے آدم علیہ السلام کی خوشبو سے عطر حاصل کیا جاتا ہے۔ بادل ان کے سر کو مسح کیا کرتے تھے جس سے وہ گنجے ہو گئے، اور انہوں نے اپنی اولاد کو گنجا پن وراثت میں دیا(٢)! اور بخاری میں، ابو ہریرہ سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے آدم کو پیدا کیا تو ان کا طول ساٹھ ہاتھ تھا" حدیث۔ اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے اور یہ آگے آئے گا(٣)۔ حوا کو جدہ میں، ابلیس کو ابلہ میں، اور سانپ کو بیسان میں اتارا گیا، اور کہا گیا ہے: سجستان میں، اور سجستان اللہ کے ملکوں میں سب سے زیادہ سانپوں والا علاقہ ہے، اور اگر 'عربد' (ایک قسم کا سانپ) نہ ہوتا جو انہیں کھاتا اور ان میں سے بہتوں کو ختم کر دیتا تو سانپوں کی کثرت کی وجہ سے سجستان خالی ہو جاتا۔ اس کا ذکر ابو الحسن المسعودی نے کیا ہے(٤)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ﴾ "تم ایک دوسرے کے دشمن ہو"۔ "بعضکم" مبتدا ہے، "عدو" اس کی خبر ہے، اور یہ جملہ حال کے طور پر محلِ نصب میں ہے، اور تقدیرِ عبارت یہ ہے: اور یہ تمہارا حال ہے۔ اور 'وبعضکم' سے واو حذف کر دیا گیا ہے کیونکہ کلام میں اس کا لوٹنے والا (عائد) موجود ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: میں نے آسمان کو دیکھا کہ وہ تم پر برس رہا ہے۔ اور العدو: صدیق (دوست) کی ضد ہے، اور یہ "عدا" سے مشتق ہے: جب کسی نے ظلم کیا۔ اور بھیڑیا 'عدوان' وہ ہے جو لوگوں پر حملہ کرے۔ اور عدوان صریح ظلم کو کہتے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: یہ تجاوز (مجاوزہ) سے ماخوذ ہے؛ آپ کے اس قول سے: یہ معاملہ تجھ سے تجاوز نہیں کرتا (لا یعدوک)؛ یعنی: تجھ سے آگے

نہیں بڑھتا۔ اور اس نے تجاوز کیا (عداہ): جب وہ اس سے آگے بڑھ گیا۔ چنانچہ اپنے ساتھی کے حق میں ناپسندیدہ کام میں حد سے تجاوز کرنے کی وجہ سے اسے دشمن (عدو) کہا گیا؛ اور اسی سے چلنے کی حد سے تجاوز کرنے کی بنا پر قدموں سے دوڑنے (العدو) کا لفظ ہے(٥)، اور یہ دونوں معنی قریب قریب ہیں، کیونکہ جس نے ظلم کیا اس نے یقیناً تجاوز کیا(٦)۔

---

(١) قلمی نسخوں میں: بود، اور (م) میں: بوذ۔ یہ نون کے فتحہ، واو کے سکون اور ذال معجمہ کے ساتھ ہے۔ جیسا کہ یاقوت نے معجم البلدان ٣١٠/٥ میں صراحت کی ہے۔ (٢) اسے ابن سعد نے الطبقات ٣٥/١ میں تفصیل سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں الکلبی ہے، جو کذب (جھوٹ) کے ساتھ متہم ہے۔ (٣) صحیح البخاری (٣٣٢٦)، اور صحیح مسلم (٢٨٤١)۔ یہ مسند احمد (٨١٧١) میں بھی ہے، اور سورہ نساء کی آیت (٨٦) اور سورہ فجر کی آیت (٧) کی تفسیر میں آئے گا۔ (٤) مروج الذہب ٦٠/١۔ والعربد: سانپوں کی ایک قسم ہے۔ الحیوان للجاحظ ٢١/٦، ٣٣، ٤٧٣۔ اور ابو الحسن المسعودی: یہ علی بن الحسین البغدادی ہیں، معتزلی تھے، ان کی وفات (٣٤٥ھ) میں ہوئی۔ السیر ٥٦٩/١٥۔ (٥) (م)، (د) اور (ز) میں: "الشئی" ہے، اور ثابت شدہ متن (ظ) سے ہے۔ (٦) مجمل اللغہ: (عدا)۔

476 Surah Al-Baqarah: Verse 36

I said: Some scholars have interpreted the saying of Allah Almighty: {some of you will be an enemy to others} as referring to man against himself. This interpretation is far-fetched, even if it is correct in meaning. It is supported by the words of the Prophet (peace be upon him): "When the servant wakes up in the morning, his limbs say to his tongue: 'Fear Allah concerning us, for if you remain upright, we will remain upright, and if you become crooked, we will become crooked.'"(2)

If it is asked: Why did He say "enemy" (singular), and not "enemies" (plural)? There are two answers: One: That "some" and "all" are reported in the singular form based on either the wording or the meaning. This occurs in the Quran; Allah Almighty said: {And each one of them will come to Him on the Day of Resurrection alone} [Maryam: 95] based on the wording. And He said: {And all come to Him humbled} [An-Naml: 87] based on the meaning. The second answer: That "enemy" is used in the singular form in a context requiring the plural. Allah Almighty said: {instead of Me, while they are an enemy to you? Evil is the exchange for the wrongdoers} [Al-Kahf: 50] meaning enemies. And He said: {They think every cry is against them. They are the enemy} [Al-Munafiqun: 4]. Ibn Faris(3) said: "The word 'enemy' is a collective noun for one, two, three, and the feminine, and it may be pluralized."

Third: Allah Almighty's removal of Adam from Paradise and causing him to descend from it was not a punishment for him; because He caused him to descend after he had repented and He accepted his repentance. Rather, He caused him to descend either as a discipline, or to intensify the trial. The correct view regarding his descent and dwelling on Earth is what has appeared from the eternal wisdom in that, which is the spreading of his offspring therein to charge them with duties and test them, and to arrange based on that their reward and punishment in the hereafter, since Paradise and Hell are not(4) abodes of legal responsibility (taklif). So that eating was the reason for his descent from Paradise, and Allah does what He wills. He said: {Indeed, I will make upon the earth a successive authority (khalifa)} [Al-Baqarah: 30]. This is a great virtue and a noble, honorable merit, and reference has been made to it previously, even though he was created from the earth(5). We only said that He caused him to descend after He accepted his repentance because of His second saying: {We said, "Go down"} as will follow.

(1) In (m): if. (2) Narrated by Ahmad (11908) and Al-Tirmidhi (2407) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). (3) Mujmal al-Lughah: (enemy). (4) In the copies: 'is not' (feminine singular), what is established is from (m). (5) P. 417.

476 सूरह अल-बकराह: आयत 36

मैंने कहा: कुछ विद्वानों ने अल्लाह तआला के इस कथन को: {तुम में से कुछ एक-दूसरे के दुश्मन होंगे} मनुष्य के स्वयं के विरुद्ध होने के रूप में लिया है। यह एक दूर की व्याख्या है, भले ही यह अर्थ में सही हो। यह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के शब्दों से समर्थित है: "जब सेवक सुबह उठता है, तो उसके अंग उसकी जीभ से कहते हैं: 'हमारे बारे में अल्लाह से डरो, क्योंकि यदि तुम सीधे रहे, तो हम सीधे रहेंगे, और यदि तुम टेढ़े हो गए, तो हम टेढ़े हो जाएंगे'।"(2)

यदि पूछा जाए: उन्होंने "दुश्मन" (एकवचन) क्यों कहा, और "दुश्मन" (बहुवचन) क्यों नहीं कहा? इसके दो उत्तर हैं: एक: कि "कुछ" और "सभी" के बारे में शब्द या अर्थ के आधार पर एकवचन रूप में सूचित किया जाता है। यह कुरान में है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उनमें से प्रत्येक कयामत के दिन उसके पास अकेला आएगा} [मरियम: 95] शब्द के अनुसार। और उसने फरमाया: {और सब उसके पास विनम्र होकर आए} [अन-नमल: 87] अर्थ के अनुसार। दूसरा उत्तर: कि "दुश्मन" शब्द का प्रयोग बहुवचन के स्थान पर एकवचन रूप में किया जाता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {मेरे बजाय, जबकि वे तुम्हारे दुश्मन हैं? ज़ालिमों के लिए यह बुरा बदला है} [अल-कहफ़: 50] जिसका अर्थ दुश्मन (बहुवचन) है। और उसने फरमाया: {वे हर चीख को अपने खिलाफ समझते हैं। वे ही दुश्मन हैं} [अल-मुनाफ़ुन: 4]। इब्न फारिस(3) ने कहा: "दुश्मन शब्द एक, दो, तीन और स्त्रीलिंग के लिए एक सामूहिक संज्ञा है, और इसे बहुवचन भी बनाया जा सकता है।"

तीसरा: अल्लाह तआला का आदम को जन्नत से निकालना और वहां से उनका उतरना उनके लिए सज़ा नहीं थी; क्योंकि उसने उन्हें तौबा करने और उनकी तौबा स्वीकार करने के बाद उतारा था। बल्कि, उसने उन्हें या तो अनुशासन के रूप में उतारा, या परीक्षा को और कड़ा करने के लिए। उनके उतरने और पृथ्वी पर निवास करने के संबंध में सही विचार वह है जो उसमें शाश्वत बुद्धि से प्रकट हुआ है, जो कि उनकी संतानों को उसमें फैलाना है ताकि उन्हें कर्तव्यों का भार दिया जा सके और उनकी परीक्षा ली जा सके, और उसके आधार पर उनके परलोक के प्रतिफल और दंड की व्यवस्था की जा सके, क्योंकि जन्नत और नर्क कानूनी जिम्मेदारी (तकलीफ) के घर नहीं हैं(4)। तो वह खाना जन्नत से उनके उतरने का कारण था, और अल्लाह जो चाहता है वह करता है। उसने फरमाया: {निस्संदेह, मैं पृथ्वी पर एक उत्तराधिकारी (खलीफा) बनाने वाला हूँ} [अल-बकराह: 30]। यह एक महान गुण और एक उदार, सम्मानजनक श्रेष्ठता है, और इसका उल्लेख पहले भी किया जा चुका है, भले ही उन्हें मिट्टी से बनाया गया था(5)। हमने केवल इसलिए कहा कि उसने उन्हें उनकी तौबा

स्वीकार करने के बाद उतारा क्योंकि उसके दूसरे कथन: {हमने कहा, "नीचे उतर जाओ"} के कारण, जैसा कि आगे आएगा।

(1) (m) में: यदि। (2) इसे अहमद (11908) और अल-तिर्मिज़ी (2407) ने अबू सईद अल-खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) मुजमल अल-लुगह: (दुश्मन)। (4) प्रतियों में: 'नहीं है' (स्त्रीलिंग एकवचन), जो स्थापित है वह (m) से है। (5) पृ. 417।

476 سورة البقرہ: آیت 36

میں نے کہا: بعض علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: {تم میں سے بعض بعض کے دشمن ہوں گے} کو انسان کے اپنے ہی خلاف ہونے پر محمول کیا ہے، اور اس میں بعید ہونا ہے، اگرچہ معنی کے اعتبار سے یہ صحیح ہے، اس پر نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول دلالت کرتا ہے: "جب بندہ صبح کرتا ہے تو اس کے اعضاء اس کی زبان سے کہتے ہیں: ہمارے بارے میں اللہ سے ڈرو، کیونکہ اگر تم سیدھی رہیں تو ہم بھی سیدھے رہیں گے، اور اگر تم ٹیڑھی ہوئیں تو ہم بھی ٹیڑھے ہو جائیں گے۔"(2)

اگر پوچھا جائے: اس نے "عدو" (دشمن - واحد) کیوں کہا، اور "اعداء" (دشمنوں - جمع) کیوں نہیں کہا؟ تو اس کے دو جواب ہیں: ایک: کہ "بعض" اور "کل" کے بارے میں لفظ یا معنی کے اعتبار سے واحد کے ساتھ خبر دی جاتی ہے۔ اور یہ قرآن میں ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ان میں سے ہر ایک قیامت کے دن اس کے پاس اکیلا آئے گا} [مریم: 95] لفظ کے اعتبار سے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور سب اس کے پاس عاجز ہو کر آئے} [النمل: 87] معنی کے اعتبار سے۔ دوسرا جواب: کہ "عدو" کا لفظ جمع کے مقام پر واحد استعمال ہوتا ہے۔ اللہ عزوجل نے فرمایا: {میرے سوا، حالانکہ وہ تمہارے دشمن ہیں؟ ظالموں کے لیے یہ برا بدلہ ہے} [الکہف: 50] دشمنوں کے معنی میں۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وہ ہر چیخ کو اپنے خلاف سمجھتے ہیں، وہی دشمن ہیں} [المنافقون: 4]۔ ابن فارس(3) نے کہا: "عدو کا لفظ واحد، تثنیہ، جمع اور مؤنث سب کے لیے بولا جاتا ہے، اور اس کی جمع بھی آتی ہے۔"

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا آدم علیہ السلام کو جنت سے نکالنا اور وہاں سے اتارنا ان کے لیے سزا کے طور پر نہیں تھا؛ کیونکہ اللہ نے انہیں توبہ کرنے اور ان کی توبہ قبول کرنے کے بعد اتارا تھا۔

بلکہ انہیں یا تو تادیب کے طور پر اتارا، یا آزمائش کو مزید سخت کرنے کے لیے۔ ان کے اتارنے اور زمین پر رہنے کے بارے میں صحیح بات وہ ہے جو اس میں حکمتِ ازلی سے ظاہر ہو چکی ہے، اور وہ ہے ان کی نسل کو زمین میں پھیلانا تاکہ انہیں مکلف بنایا جائے اور ان کا امتحان لیا جائے، اور اس پر ان کے اخروی ثواب اور عذاب کو مرتب کیا جائے، کیونکہ جنت اور دوزخ دارِ تکلیف (ذمہ داری کا گھر) نہیں ہیں(4)۔ تو وہ کھانا جنت سے ان کے اتارنے کا سبب بنا، اور اللہ جو چاہتا ہے کرتا ہے، اور اس نے فرمایا: {بے شک میں زمین میں ایک خلیفہ بنانے والا ہوں} [البقرہ: 30]۔ اور یہ ایک بڑی منقبت اور عظیم و شریف فضیلت ہے، اور اس کی طرف پہلے اشارہ گزر چکا ہے اس کے باوجود کہ انہیں مٹی سے پیدا کیا گیا تھا(5)۔ اور ہم نے یہ صرف اس لیے کہا کہ انہیں توبہ قبول کرنے کے بعد اتارا گیا کیونکہ اللہ نے دوبارہ فرمایا: {ہم نے کہا اتر جاؤ} اور یہ آگے آئے گا۔

(1) (م) میں: إذا (اگر)۔ (2) اسے احمد (11908) اور ترمذی (2407) نے حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) مجمل اللغہ: (عدو)۔ (4) نسخوں میں: "لیست" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (5) ص 417۔

477

Surah Al-Baqarah: Ayah 36

Fourth: The words of the Almighty: {And for you on earth is a place of settlement} [it is] a subject and a predicate, meaning: a place of residence. Abu Al-Aliyah and Ibn Zayd said this. Al-Suddi said: "settlement" means the graves (1). I said: And the word of God Almighty: {Who made for you the earth a place of settlement} [Ghafir: 64] can bear both meanings. And God knows best.

Fifth: The words of the Almighty: {and provision} Provision: what is enjoyed from food, dress, life, talk, companionship, and other things. From this, the pleasure marriage (mut'ah) was named, because it is enjoyed (2). Sulayman bin Abd al-Malik (3) recited when he stood over the grave of his son Ayyub following his burial: I stood over a strange grave in a wasteland A little provision from a parting beloved (4)

Sixth: The words of the Almighty: {for a time} The interpreters differed regarding 'time' on several accounts: a group said: until death. This is the saying of those who say: the place of settlement is the stay in the worldly life. It was also said: until the establishment of the Hour (Day of Judgment). This is the saying of those who say: the place of settlement is the grave (5). Al-Rabi' said: "for a time": until an appointed term (6). And 'Al-Heen' (time): The distant time, so 'then' (heena-idhin) is the distancing from your word 'now'. Khuwailid (7) said: Faint ashes, great is the pot, its wooden bowl At the time of winter is like the trough of the gushing spring (8)

(1) Al-Tabari recorded these sayings in his Tafsir 1/575-576. (2) In (d): enjoy, in (z): benefit, in (z): benefit, and what is confirmed is from (m). (3) Ibn Marwan bin Al-Hakam, Abu Ayyub, the Umayyad Caliph, was pledged to after his brother Al-Walid in the year (96 AH). He was religious, eloquent, and just. Umar bin Abd al-Aziz succeeded him. He died in the year (99 AH). Al-Siyar 5/111. (4) Al-Bayan wa Al-Tabyin 4/59, and Al-Kamil by Al-Mubarrad 3/1418. In Al-Bayan wa Al-Tabyin: "standing" instead of "I stood", and in both: "resident" instead of "strange". (5) In (m): The graves. (6) Al-Tabari recorded it in his Tafsir 1/578. (7) He is Khuwailid bin Murra, Abu Khirash Al-Hudhali. (8) The verse is in Al-Sihah (laqaf) and (heen), and in the Diwan of the Hudhalis 2/156, and Al-Ishtiqaq by Ibn Duraid p. 204, and the narration in them is: "at winter".

४७७

सूरा अल-बकरा: आयत ३६

चौथा: अल्लाह तआला का फरमान: {वुलकुम् फ़िल अर्दि मुस्तक़र्रुन} (और तुम्हारे लिए धरती में एक ठिकाना है) यह मुब्तदा (उद्देश्य) और खबर (विधेय) है, यानी: ठहरने की जगह। यह अबू अल-आलिया और इब्न ज़ैद ने कहा है। और अल-सुद्दी ने कहा: "मुस्तक़र" (ठिकाना) से मुराद कब्रें हैं (१)। मैंने कहा: और अल्लाह तआला का फरमान: {जा'अला लकुतुल अर्दा क़रारन} [ग़ाफ़िर: ६४] (जिसने तुम्हारे लिए धरती को ठहरने का स्थान बनाया) इसमें दोनों अर्थों की संभावना है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

पांचवाँ: अल्लाह तआला का फरमान: {व मत्ता'उन} (और जीविका)। "मत्ता" (मसाज) वह चीज़ है जिससे आनंद लिया जाए, जैसे खाना, पहनना, जीवन, बातचीत, साहचर्य आदि। इसी से "निकाह मुता" का नाम पड़ा है, क्योंकि उससे आनंद लिया जाता है (२)। सुलेमान बिन अब्द अल-मलिक (३) ने अपने बेटे अय्यूब को दफनाने के बाद उसकी कब्र पर खड़े होकर ये पंक्तियाँ पढ़ीं: मैं एक वीराने में एक अजनबी की कब्र पर खड़ा हुआ एक जुदा होने वाले महबूब की ओर से थोड़ा सा साजो-सामान है (४)

छठा: अल्लाह तआला का फरमान: {इला ह़ीनिन} (एक समय तक)। "समय" (ह़ीन) के अर्थ में व्याख्याकारों के बीच अलग-अलग मत हैं: एक समूह ने कहा: मृत्यु तक। और यह उन लोगों का मत है जो कहते हैं कि "ठिकाना" दुनिया में रहना है। और यह भी कहा गया: कयामत आने तक। और यह उन लोगों का मत है जो कहते हैं कि "ठिकाना" कब्र है (५)। रबी ने कहा: "एक समय तक" यानी एक निश्चित अवधि तक (६)। और "अल-ह़ीन": दूर का समय है, इसीलिए "ह़ीनइज़िन" (उस समय) शब्द "अब" (अल-आन) से दूरी को दर्शाता है। खुवैलिद (७) ने कहा: बुझी हुई राख, बड़ी हँडिया, उसका प्याला सर्दियों के समय में घाट के हौज जैसा है (८)

(१) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १/५७५-५७६ में इन कथनों का उल्लेख किया है। (२) पांडुलिपि (द) में: 'आनंद लें', (ज़) में: 'लाभ उठाएं, (ज़) में: 'लाभ उठाएं, और जो मूल पाठ में है वह (म) से है। (३) इब्न मरवान बिन अल-हकम, अबू अय्यूब, उमय्यद खलीफा, वर्ष (९६ हिजरी) में अपने भाई अल-वलीद के बाद उन्हें खलीफा चुना गया। वह धर्मनिष्ठ, वाकपटु और न्यायप्रिय थे। उनके बाद उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ खलीफा बने। वर्ष (९९ हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। अस-सियर ५/१११। (४) अल-

बयान वल-तबीन ४/५९, और अल-कामिल लिल-मुबर्रद ३/१४१८। अल-बयान वल-तबीन में: "खड़ा होना" के स्थान पर "मैं खड़ा हुआ", और दोनों में "अजनबी" के स्थान पर "निवासी" शब्द है। (५) (म) में: कब्रें। (६) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १/५७८ में इसे उद्धृत किया है। (७) वह खुवैलिद बिन मुर्राह, अबू खराश अल-हुज़ली हैं। (८) यह शेर 'अस्-सिह़ाह़' (ल-क़-फ़) और (ह़ीन) में है, और 'दीवान अल-हुज़लियीन' २/१५६ में, और इब्न दुरैद की 'अल-इश्तीक़ाक़' पृष्ठ २०४ में, और उनमें पाठ है: "सर्दियों के समय"।

477

سورة البقرہ: آیت 36

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ} (اور تمہارے لیے زمین میں ٹھکانا ہے) یہ مبتدا اور خبر ہے، یعنی: رہنے کی جگہ۔ یہ ابوالعالیہ اور ابن زید نے کہا۔ اور سدی نے کہا: "مستقر" (ٹھکانا) سے مراد قبریں ہیں (1)۔ میں نے کہا: اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ قَرَارًا} [المؤمن: 64] (جس نے تمہارے لیے زمین کو جائے قرار بنایا) اس میں دونوں معنوں کا احتمال ہے۔ واللہ اعلم۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَمَتَاعٌ} (اور فائدہ/سامان)۔ متاع: وہ چیز جس سے فائدہ اٹھایا جائے جیسے کھانا پینا، لباس، زندگی، گفتگو، انسیت وغیرہ۔ اسی سے نکاحِ متعہ کا نام نکلا ہے، کیونکہ اس سے فائدہ اٹھایا جاتا ہے (2)۔ سلیمان بن عبدالملک (3) نے اپنے بیٹے ایوب کی تدفین کے بعد اس کی قبر پر کھڑے ہو کر یہ شعر پڑھا: میں ایک ویرانے میں ایک اجنبی کی قبر پر کھڑا ہوا بچھڑنے والے محبوب کا تھوڑا سا سامان ہے (4)

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {إِلَى حِينٍ} (ایک وقت تک)۔ مفسرین کا 'حین' (وقت) کے بارے میں اختلاف ہے: ایک گروہ نے کہا: موت تک۔ اور یہ ان کا قول ہے جو کہتے ہیں کہ ٹھکانا دنیا میں قیام ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: قیامت قائم ہونے تک۔ اور یہ ان کا قول ہے جو کہتے ہیں کہ ٹھکانا قبر ہے (5)۔ الربیع نے کہا: "ایک وقت تک": ایک مدت تک (6)۔ اور الحین: دور کا وقت ہے، پس 'حینئذ' (اس وقت): تیرے قول 'الآن' (اب) سے دوری کے لیے ہے۔ خویلد (7) نے کہا: دھیمی راکھ، بڑی ہانڈی، اس کا پیالہ موسمِ سرما کے وقت میں گھاٹ کے حوض کی مانند ہے (8)

(1) طبری نے اپنی تفسیر 1/575-576 میں ان اقوال کی تخریج کی ہے۔ (2) نسخہ (د) میں: 'تمتع'، (ز) میں: 'تنتفع'، (ظ) میں: 'تنتفع'، اور متن میں ثابت شدہ لفظ (م) سے ہے۔ (3) ابن مروان بن الحکم، ابو ایوب، اموی خلیفہ، اپنے بھائی الولید کے بعد سن (96ھ) میں ان کی بیعت کی گئی، وہ دیندار، فصیح اور عادل تھے، ان کے بعد عمر بن عبدالعزیز خلیفہ بنے، سن (99ھ) میں وفات پائی۔ السیر 5/111۔ (4) البیان والتبیین 4/59، اور الکامل للمبرد 3/1418۔ البیان والتبیین میں: لفظ "وقوف" (کھڑا ہونا) ہے بجائے "وقفت" (میں کھڑا ہوا) کے، اور ان دونوں میں لفظ "مقیم" ہے بجائے "غریب" (اجنبی) کے۔ (5) نسخہ (م) میں: القبور (قبریں)۔ (6) طبری نے اپنی تفسیر 1/578 میں اسے روایت کیا ہے۔ (7) وہ خویلد بن مرہ، ابو خراش الہذلی ہیں۔ (8) یہ شعر الصحاح (لقف) اور (حین) میں ہے، اور دیوان الہذلیین 2/156 میں، اور ابن درید کی الاشتقاق ص 204 میں، اور ان میں روایت "عند الشتاء" (سردی کے وقت) ہے۔

Surah Al-Baqarah: Ayah 36

478

The basin collapsed (laqifa), meaning it gave way from its bottom and widened. It is said: 'So-and-so is Kabi al-Ramad,' meaning he has a great deal of ash that pours down (1). And sometimes they add the letter 'T' to it. Abu Wajza said: 'Those who are compassionate at a time when there is no compassion, and those who feed at a time when it is asked, "Where is the food?"' (2) 'Al-Heen' also means: a duration of time. From this is the saying of the Almighty: "Has there [not] come upon man a period (heen) of time..." [Al-Dahr: 1]. And 'Al-Heen' means: the hour (moment). Allah Almighty said: "Or [lest] it say when it sees the punishment..." [Az-Zumar: 58]. Ibn 'Arafa (3) said: 'Al-Heen' is a portion of time, like an hour or more. And His saying: "So leave them in their confusion for a time (heen)" [Al-Mu'minun: 54], meaning: until their appointed terms end. And His saying: "It produces its fruit all the time (kulla heen)" [Ibrahim: 25]. Meaning: every year; it was said: rather, every six months; and it was said: rather, morning and evening. Al-Azhari (4) said: 'Al-Heen' is a noun like 'time' (waqt); it is suitable for all times, whether long or (5) short. The meaning is that benefit is derived from it at every (6) time, and its benefit never ceases at all. He said: And 'Al-Heen' is the Day of Resurrection. And 'Al-Heen' means: morning and evening. Allah Almighty said: "So exalted is Allah when you reach the evening and when you reach the morning" [Ar-Rum: 17]. It is said: "I dealt with him 'Muhayanatan'" (periodically), from 'Al-Heen'. And "Ahyantu" at a place: when...

---

(1) His saying: It is said: so-and-so is Kabi al-Ramad... from (Z), and it is in 'As-Sihah' (Kaba). And his saying: 'Al-Manhal', meaning the one who has watered his camels, i.e., gave them their first drink. Said by Ibn Duraid. (2) The verse is in 'As-Sihah': (Heen), and 'Al-Insaaf' 1/108, and its first hemistich is in 'Majalis Tha'lab' 1/374. It is from a poem with which Abu Wajza al-Sa'di praised the family of Al-Zubayr ibn al-Awwam, but it is composed of hemistiches from two different verses. 'Al-Khizana' 4/175-179. Abu Wajza: he is Yazid bin 'Ubayd, al-Sa'di, al-Madani, the poet, trustworthy, died in the year (130 AH). 'Taqrib al-Tahdhib'. (3) He is Ibrahim bin Muhammad bin 'Arafa bin Sulayman, Abu Abdullah, the Hafiz grammarian, historian, famous as Niftawayh, died in the year (323 AH). 'As-Siyar' 15/75. (4) 'Tahdhib al-Lugha' 5/255. Al-Azhari only transmits from Az-Zajjaj, and it is in his 'Ma'ani al-Quran' 3/161. The interpretation of 'Al-Heen' as the Day of Resurrection was transmitted by Al-Azhari from Al-Layth. (5) In (D) and (Zh): "or" (am). (6) In (M): "in every".

सूरह अल-बक़रह: आयत 36

478

हौज़ गिर गया (लक़िफ़ा), यानी वह नीचे से ढह गया और चौड़ा हो गया। कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति काबी अर-रमाद है," यानी उसके पास राख का एक बड़ा ढेर है जो गिरता है (1)। और कभी-कभी वे इसमें 'ता' (T) अक्षर जोड़ देते हैं। अबू वज्ज़ा ने कहा: 'वे दयालु लोग उस समय जब कोई दयालु नहीं होता, और भोजन देने वाले उस समय जब पूछा जाता है, "भोजन कहाँ है?"' (2) 'अल-हीन' का अर्थ 'अवधि' भी है। इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: "क्या मनुष्य पर काल का एक ऐसा समय (हीन) नहीं बीता..." [अद-दह्र: 1]। और 'अल-हीन' का अर्थ 'घड़ी' (क्षण) भी है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "या वह अज़ाब (दंड) को देखकर कहे..." [अज़-ज़ुमर: 58]। इब्न अरफ़ा (3) ने कहा: 'अल-हीन' समय का एक टुकड़ा है, जैसे एक घंटा या उससे अधिक। और उसका कथन: "अतः उन्हें एक समय (हीन) के लिए उनकी उलझन में छोड़ दो" [अल-मुमिनून: 54], यानी: जब तक कि उनकी नियत अवधि समाप्त न हो जाए। और अल्लाह तआला का कथन: "वह हर समय (कुल्ला हीन) अपना फल देता है" [इब्राहीम: 25]। यानी: हर साल; यह कहा गया है: बल्कि, हर छह महीने में; और यह भी कहा गया है: बल्कि, सुबह और शाम। अल-अज़हरी (4) ने कहा: 'अल-हीन' 'वक़्त' की तरह एक संज्ञा है; यह सभी समयों के लिए उपयुक्त है, चाहे वह लंबा हो या (5) छोटा। इसका अर्थ यह है कि इससे हर (6) समय लाभ उठाया जाता है, और इसका लाभ कभी समाप्त नहीं होता। उन्होंने कहा: और 'अल-हीन' क़ियामत (पुनरुत्थान) का दिन है। और 'अल-हीन' का अर्थ सुबह और शाम भी है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "अतः अल्लाह की तस्बीह करो जब तुम शाम करो और जब तुम सुबह करो" [अर-रूम: 17]। कहा जाता है: "मैंने उसके साथ 'मुहायनातन' (समय-समय पर) व्यवहार किया," 'अल-हीन' शब्द से। और "अह्यनतु" एक स्थान पर: जब...

---

(1) उनका कहना: कहा जाता है: अमुक व्यक्ति काबी अर-रमाद है... (ज़) से, और यह 'अस-सिहाह' (कबा) में है। और उनका कहना: 'अल-मन्हल', यानी वह जिसने अपने ऊंटों को पानी पिलाया है, यानी उन्हें पहली बार पानी पिलाया। इब्न दुरैद द्वारा कहा गया। (2) यह छंद 'अस-सिहाह' में है: (हीन), और 'अल-इंसाफ़' 1/108 में, और इसका पहला आधा हिस्सा 'मजालिस सालब' 1/374 में है। यह उस कविता से है जिससे अबू वज्ज़ा अल-सादी ने अल-जुबैर इब्न अल-अव्वम के परिवार की प्रशंसा की थी, लेकिन यह दो अलग-अलग छंदों के हिस्सों से मिलकर बना है। 'अल-खिजाना' 4/175-179।

अबू वज्ज़ा: वह यज़ीद बिन उबैद, अल-सादी, अल-मदनी, कवि, विश्वसनीय है, जिसकी मृत्यु वर्ष (130 हिजरी) में हुई थी। 'तक़रीब अल-तहज़ीब' । (3) वह इब्राहिम बिन मुहम्मद बिन अरफ़ा बिन सुलेमान, अबू अब्दुल्ला, हाफ़िज़ व्याकरणविद्, इतिहासकार हैं, जो निफ़्तावेह के रूप में प्रसिद्ध हैं, वर्ष (323 हिजरी) में मृत्यु हुई। 'अस-सियार' 15/75। (4) 'तहज़ीब अल-लुग़ा' 5/255। अल-अज़हरी केवल अज़-ज़ज्जाज से उद्धृत करते हैं, और यह उनकी 'मआनी अल-क़ुरान' 3/161 में है। क़ियामत के दिन के रूप में 'अल-हीन' की व्याख्या अल-अज़हरी ने अल-लैथ से उद्धृत की है। (5) (द) और (ज़) में: "या" (अम)। (6) (म) में: "हर एक में"।

سورہ البقرہ: آیت ٣٦

٤٧٨

حوض گر گیا (لقف)، یعنی وہ نیچے سے ڈھے گیا اور وسیع ہو گیا، کہا جاتا ہے: "فلاں کابی الرماد ہے،" یعنی بہت زیادہ راکھ والا جس کی راکھ ڈھیر ہو جاتی ہے (١)۔ اور کبھی کبھی وہ اس پر 'تاء' داخل کرتے ہیں۔ ابو وجزہ نے کہا: 'وہ مہربان لوگ اس وقت جب کوئی مہربان نہ ہو، اور کھلانے والے اس زمانے میں جب پوچھا جائے کہ "کھانا کہاں ہے؟"' (٢) اور 'الحین' کے معنی مدت کے بھی ہیں۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "کیا انسان پر زمانے کا ایک ایسا وقت (حین) گزرا..." [الدھر: ١]۔ اور 'الحین' کے معنی گھڑی (لمحہ) کے بھی ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "یا وہ عذاب کو دیکھ کر کہے..." [الزمر: ٥٨]۔ ابنِ عرفہ (٣) نے کہا: 'الحین' زمانے کا ایک ٹکڑا ہے، جیسے ایک گھنٹہ یا اس سے زیادہ۔ اور اس کا قول: "پس انہیں ایک وقت (حین) تک ان کی غفلت میں چھوڑ دو" [المؤمنون: ٥٤]، یعنی: یہاں تک کہ ان کی مدتیں ختم ہو جائیں۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول: "وہ ہر وقت (کل حین) اپنا پھل دیتا ہے" [إبراھیم: ٢٥]۔ یعنی: ہر سال؛ کہا گیا: بلکہ ہر چھ ماہ میں؛ اور کہا گیا: بلکہ صبح و شام۔ الازہری (٤) نے کہا: 'الحین' 'وقت' کی طرح ایک اسم ہے، جو تمام زمانوں کے لیے موزوں ہے، خواہ وہ طویل ہوں یا (٥) مختصر۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اس سے ہر (٦) وقت نفع اٹھایا جاتا ہے، اور اس کا نفع کبھی ختم نہیں ہوتا۔ اس نے کہا: اور 'الحین' قیامت کا دن ہے۔ اور 'الحین' کے معنی صبح اور شام کے بھی ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "پس اللہ کی تسبیح کرو جب تم شام کرو اور جب تم صبح کرو" [الروم: ١٧]۔ کہا جاتا ہے: "میں نے اس کے ساتھ 'محاینۃ' (وقت بہ وقت) معاملہ کیا،" لفظ 'الحین' سے۔ اور "أحینتُ" کسی جگہ پر: جب...

(١) اس کا قول: کہا جاتا ہے: فلاں کابی الرماد ہے... (ز) سے ہے، اور یہ الصحاح (کبی) میں ہے۔ اور اس کا قول: المنهل، یعنی وہ جس نے اپنے اونٹوں کو پانی پلایا ہے، یعنی انہیں پہلی بار پانی پلایا۔ ابنِ درید نے یہ کہا۔ (٢) یہ شعر الصحاح: (حین) میں ہے، اور الانصاف ١٠٨/١، اور اس کا پہلا مصرع مجالس ثعلب ٣٧٤/١ میں ہے۔ یہ اس قصیدے میں سے ہے جس سے ابو وجزہ السعدی نے آلِ زبیر بن العوام کی مدح کی تھی، لیکن یہ دو الگ الگ اشعار کے مصرعوں سے مل کر بنا ہے۔ الخزانہ ٤ / ١٧٥ - ١٧٩۔ ابو وجزہ: وہ یزید بن عبید، السعدی، المدنی ہے، شاعر، ثقہ، وفات (١٣٠ھ)۔ تقریب التہذیب۔ (٣) وہ ابراہیم بن محمد بن عرفہ بن سلیمان، ابو عبداللہ، حافظ نحوی، اخباری ہیں، جو نفطویہ کے نام سے مشہور ہیں، وفات (٣٢٣ھ)۔ السیر ٧٥/١٥۔ (٤) تہذیب اللغہ ٢٥٥/٥۔ الازہری صرف الزجاج سے نقل کرتے ہیں، اور یہ ان کی معانی القرآن ٣/١٦١ میں ہے، اور الحین کی تفسیر قیامت کے دن سے الازہری نے اللیث سے نقل کی ہے۔ (٥) (د) اور (ظ) میں: أم (یا)۔ (٦) (م) میں: في كل (ہر ایک میں)۔

Surah Al-Baqarah: Verse 36 479

I stayed there for a while (hīnan). And the time (hān hīn) for such-and-such arrived, meaning: it drew near. Buthaynah(1) said: My consolation for Jamil is for an hour of time that has not arrived, nor has its time (hīnuhā) come. Seventh: Since the people of the language differed regarding [the meaning of] "al-hīn" (the time/period), our scholars and others also differed regarding it: Al-Farra' said: Al-hīn is of two types: a time whose limit cannot be determined, and the time mentioned by(2) Allah, exalted is His praise: "It produces its fruit all the time (kulla hīnin) by permission of its Lord" [Quran 14:25], which is six months. Ibn al-Arabi(3) said: The unknown time (al-hīn al-majhūl) has no legal ruling attached to it, while the known time (al-hīn al-ma'lūm) is that to which legal rulings are attached and with which obligations are linked. Most of what is known is a year. Malik considers it to be the most general of names and times in rulings and oaths. Ash-Shafi'i considers it the minimum, and Abu Hanifa took a middle path, saying: six months. There is no sense in his statement; because fixed amounts according to him are not established by analogy(4), and there is no text regarding it from the Legislator (the Prophet)(5). Rather, reliance is on the meaning after knowing the linguistic requirement of the word. So, whoever vows to pray for a hīn (while), it is taken as one rak'ah according to ash-Shafi'i; because it is the minimum of voluntary prayer, by analogy with the witr rak'ah. Malik and his companions said: The minimum of voluntary prayer is two rak'ahs, so the time is estimated by estimating(6) the action. Ibn Khuwayzmandad mentioned in his "Ahkam": that whoever swears not to speak to someone for a hīn, or not to do such-and-such for a hīn, that al-hīn is a year. He said: They agreed in the rulings that whoever swears not to do such-and-such for a hīn, or not to speak to someone for a hīn, that the increase over a year did not enter into his oath. I say: This agreement is only within the school of thought (Madhab). Malik, may Allah have mercy on him, said: Whoever swears not to do something for a hīn, or a zamān (time), or a dahr (eon), all of that is a year. Ibn Wahb said of him: He doubted that dahr is a year. Ibn al-Mundhir narrated from Ya'qub and Ibn al-Hasan(7): that dahr...

(1) She is Buthaynah bint Haba' bin Tha'labah, the companion of Jamil, and their story is well known, al-Aghani 8/92. The verse she said was mourning Jamil, and it is in al-Adhdad p. 244, as-Sihah: (hīn), and al-Aghani 8/154. (2) In (D) and (M): mentioned. (3) Ahkam al-Quran 3/1108. (4) In (Za): in it by analogy. (5) In (D): the Sharia. (6) In (M): by the amount of. (7) He means Abu Yusuf and Muhammad bin al-Hasan, the two companions of Abu Hanifa, may Allah have mercy on them.

सूरह अल-बक़रह: आयत ३६ ४७९

मैंने वहाँ कुछ समय (हीनन) बिताया। और फलां चीज़ का समय (हान हीनु) आ गया, अर्थात: वह निकट आ गया। बुथयना(१) ने कहा: जमील के लिए मेरी सांत्वना समय के उस एक घंटे के लिए है जो न आया है और न ही उसका समय (हीनुहा) आया है। सातवाँ: चूँकि भाषा के जानकारों में 'अल-हीन' (समय/अवधि) के बारे में मतभेद था, इसलिए हमारे विद्वानों और अन्य लोगों में भी इसके बारे में मतभेद हुआ: अल-फर्रा ने कहा: अल-हीन दो प्रकार का होता है: एक ऐसा समय जिसकी सीमा निर्धारित नहीं की जा सकती, और वह समय जिसका उल्लेख(२) अल्लाह ने किया है, जिसकी स्तुति महान है: "वह अपने रब की अनुमति से हर समय (कुल्ला हीनिन) अपना फल देता है" [क़ुरान १४:२५], जो छह महीने है। इब्न अल-अरबी(३) ने कहा: अज्ञात समय (अल-हीन अल-मजहूल) से कोई कानूनी नियम नहीं जुड़ा है, जबकि ज्ञात समय (अल-हीन अल-मालूम) वह है जिससे कानूनी नियम जुड़े हैं और जिससे दायित्व जुड़े हुए हैं। ज्ञात का अधिकांश भाग एक वर्ष है। मलिक इसे फैसलों और शपथों में नामों और समयों में सबसे सामान्य मानते हैं। अल-शाफ़ई इसे न्यूनतम मानते हैं, और अबू हनीफ़ा ने बीच का रास्ता अपनाया, कहा: छह महीने। उनके कथन का कोई अर्थ नहीं है; क्योंकि उनके अनुसार निर्धारित मात्राएँ सादृश्य (क़ियास)(४) द्वारा स्थापित नहीं होती हैं, और शरीयत के ज्ञाता (पैगंबर)(५) से इसके बारे में कोई पाठ (नस्) नहीं है। बल्कि, शब्द की भाषाई आवश्यकता को जानने के बाद अर्थ पर भरोसा किया जाता है। अत; जो कोई 'हीन' (कुछ समय) के लिए प्रार्थना करने की मन्नत मांगता है, तो अल-शाफ़ई के अनुसार इसे एक रकात माना जाता है; क्योंकि यह स्वैच्छिक प्रार्थना का न्यूनतम है, वित्र रकात के सादृश्य द्वारा। मलिक और उनके साथियों ने कहा: स्वैच्छिक प्रार्थना का न्यूनतम दो रकात है, इसलिए समय का अनुमान क्रिया(६) के अनुमान द्वारा लगाया जाता है। इब्न खुवैज़मंदाद ने अपनी "अहकाम" में उल्लेख किया है: कि जिसने भी शपथ ली कि वह किसी से 'हीन' (एक समय) तक बात नहीं करेगा, या 'हीन' तक ऐसा-वैसा नहीं करेगा, तो 'हीन' एक वर्ष है। उन्होंने कहा: उन्होंने फैसलों में सहमति व्यक्त की कि जिसने भी 'हीन' तक ऐसा-वैसा न करने, या 'हीन' तक किसी से बात न करने की शपथ ली, तो एक वर्ष से अधिक की वृद्धि उसकी शपथ में शामिल नहीं हुई। मैं कहता हूँ: यह सहमति केवल पंथ (मज़हब) के भीतर है। मलिक (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा: जिसने भी 'हीन', या 'ज़मान' (समय), या 'दहर' (युग) तक कुछ न करने की शपथ ली, तो वह सब एक वर्ष है। इब्न वहाब ने उनके बारे में कहा: उन्हें संदेह था कि 'दहर' एक वर्ष है। इब्न अल-मुन्ज़िर ने याकूब और इब्न अल-हसन(७) से वर्णन किया है: कि 'दहर'...

(१) वह बुथयना बिन्त हबा बिन था'लबा है, जमील की साथी, और उनकी कहानी प्रसिद्ध है, अल-अघानी ८/९२। यह शेर उन्होंने जमील के शोक में कहा था, और यह अल-अददाद पृ. २४४, अस-सिह: (हीन), और अल-अघानी ८/१५४ में है। (२) (द) और (म) में: उल्लेख किया। (३) अहकाम अल-क़ुरान ३/११०८। (४) (ज़) में: उसमें सादृश्य द्वारा। (५) (द) में: शरीयत। (६) (म) में: की मात्रा से। (७) उनका अर्थ अबू यूसुफ और मुहम्मद बिन अल-हसन से है, जो अबू हनीफ़ा के दो साथी थे, अल्लाह उन पर दया करे।

سورة البقرہ: آیت ۳۶ ۴۷۹

میں وہاں کچھ وقت (حیناً) رہا۔ اور فلاں چیز کا وقت (حان حین) آ گیا، یعنی: قریب آ گیا۔ بثینہ(۱) نے کہا: جمیل کے لیے میری تسلی زمانے کی اس ایک گھڑی کے لیے ہے جو نہ آئی ہے اور نہ اس کا وقت (حینُہا) آیا ہے۔ ساتواں: جب اہل زبان کا "الحین" (وقت/مدت) کے بارے میں اختلاف ہوا تو اس میں ہمارے علماء اور دیگر کا بھی اختلاف ہوا: فراء نے کہا: "حین" دو طرح کے ہیں: ایک وہ وقت جس کی حد مقرر نہیں کی جا سکتی، اور وہ وقت جس کا ذکر(۲) اللہ تعالیٰ نے کیا ہے: "وہ اپنے رب کے حکم سے ہر وقت (کُلَّ حِینٍ) اپنا پھل دیتا ہے" [القرآن ۱۴:۲۵]، جو چھ ماہ ہے۔ ابن العربی(۳) نے کہا: "الحین المجہول" (نامعلوم وقت) سے کوئی حکم وابستہ نہیں ہوتا، اور "الحین المعلوم" (معلوم وقت) وہ ہے جس سے احکام وابستہ ہوتے ہیں اور جس سے ذمہ داری جڑی ہوتی ہے۔ زیادہ تر معلوم وقت ایک سال ہے۔ مالک احکام اور قسموں میں اسے تمام ناموں اور زمانوں میں سب سے عام سمجھتے ہیں۔ شافعی کم سے کم وقت مانتے ہیں، اور ابوحنیفہ نے درمیانی راستہ اختیار کیا، انہوں نے کہا: چھ ماہ۔ ان کے قول کا کوئی معنی نہیں ہے؛ کیونکہ ان کے نزدیک مقررہ مقداریں قیاس(۴) سے ثابت نہیں ہوتیں، اور اس بارے میں صاحبِ شریعت(۵) (نبی اکرم ﷺ) سے کوئی نص موجود نہیں ہے۔ بلکہ، لفظ کے لغوی تقاضے کو جاننے کے بعد معنی پر بھروسہ کیا جاتا ہے۔ چنانچہ، جس نے "حین" (کچھ وقت) تک نماز پڑھنے کی نذر مانی، تو شافعی کے نزدیک اسے ایک رکعت پر محمول کیا جائے گا؛ کیونکہ یہ نفلی نماز کی کم سے کم مقدار ہے، وتر کی رکعت پر قیاس کرتے ہوئے۔ مالک اور ان کے اصحاب نے کہا: نفلی نماز کی کم سے کم مقدار دو رکعتیں ہیں، لہٰذا وقت کا اندازہ فعل(۶) کے اندازے سے لگایا جائے گا۔ ابن خویزمنداد نے اپنی کتاب "احکام" میں ذکر کیا ہے: کہ جس نے قسم کھائی کہ وہ کسی سے "حین"

تک بات نہیں کرے گا، یا "حین" تک ایسا کام نہیں کرے گا، تو وہ "حین" ایک سال ہے۔ انہوں نے کہا: احکام میں اس بات پر اتفاق ہے کہ جس نے "حین" تک ایسا کام نہ کرنے، یا "حین" تک کسی سے بات نہ کرنے کی قسم کھائی، تو ایک سال سے زیادہ کا وقت اس کی قسم میں داخل نہیں ہوا۔ میں کہتا ہوں: یہ اتفاق صرف مذہب (مالکی) کے اندر ہے۔ امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: جس نے کسی کام کو "حین" یا "زمان" یا "دہر" تک نہ کرنے کی قسم کھائی، تو یہ سب ایک سال ہے۔ ابن وہب نے ان سے نقل کیا ہے: کہ انہیں "دہر" کے ایک سال ہونے میں شک تھا۔ ابن المنذر نے یعقوب اور ابن الحسن(۷) سے روایت کی ہے: کہ "دہر"...

(۱) وہ بثینہ بنت حبأ بن ثعلبہ ہیں، جمیل کی محبوبہ، ان کا قصہ مشہور ہے، الاغانی ۸/۹۲۔ یہ شعر انہوں نے جمیل کے سوگ میں کہا تھا، اور یہ الاضداد ص ۲۴۴، الصحاح: (حین)، اور الاغانی ۸/۱۵۴ میں ہے۔ (۲) (د) اور (م) میں: ذکر۔ (۳) احکام القرآن ۳/۱۱۰۸۔ (۴) (ظ) میں: فیہ قیاساً۔ (۵) (د) میں: الشرع۔ (۶) (م) میں: بقدر۔ (۷) یعنی ابویوسف اور محمد بن الحسن، جو امام ابوحنیفہ کے دو شاگرد تھے، اللہ ان سب پر رحم فرمائے۔

480 Surah Al-Baqarah: Verse 37

...six months (1). It is narrated from Ibn Abbas, the people of legal opinion (Ashab al-Ra'y), Ikrimah, Sa'id ibn Jubayr, Amir al-Sha'bi, and Ubaydah regarding the Almighty's saying: {yielding its fruit at all times by the leave of its Lord} that it means six months (2). Al-Awza'i and Abu Ubayd said: 'Al-Hin' (a time/while) is six months. For Al-Shafi'i, there is no specified time for 'al-hin', nor does it have a limit; for him, 'al-hin' could be the duration of this world. He said: We would never hold him in breach of an oath, and the pious way is to fulfill it before the day ends. Abu Thawr and others said: 'Al-hin' and 'al-zaman' (time) are as the language permits; it is said: 'I came a while ago,' and perhaps he hasn't come for half a day (3). Al-Kiya al-Tabari al-Shafi'i (4) said: In summary, 'al-hin' has various uses, and Al-Shafi'i did not see fit to specify one of these interpretations because it is ambiguous (5) and not established in language for a single specific meaning. Some scholars (6) said regarding the Almighty's saying: {for a while} there is a benefit of glad tidings for Adam, peace be upon him (7), so that he would know he is not staying there permanently, but moving to the Paradise he was promised to return to. For others besides Adam, it merely indicates the Hereafter, and Allah knows best. The Almighty's saying: {Then Adam received from his Lord [some] words, and He accepted his repentance. Indeed, it is He who is the Accepting of repentance, the Merciful. (37)} The Almighty's saying: {Then Adam received from his Lord words} contains eight issues: The first: The Almighty's saying: {Then Adam received from his Lord words}. 'Talaqqa' (received); it was said: it means: he understood and grasped. And it was said: he accepted and took, and he, peace be upon him, used to 'receive' revelation, meaning: he met it, took it, and caught it (8). You say: We went out to 'receive' (meet) the pilgrims, meaning: we meet them.

(1) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 3/263. (2) Tafsir al-Tabari 13/646-648, and al-Muhalla 8/58. Ubaydah is Ibn Amr al-Salmani. (3) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 3/263, and al-Muhalla 8/58-59, and al-Mughni by Ibn Qudamah 13/572. (4) Ali ibn Muhammad ibn Ali, Abu al-Hasan al-Harrasi, the Sheikh of the Shafi'is, teacher at al-Nizamiyya until his death in (504 AH). Al-Siyar 19/350. His words are in Ahkam al-Quran 2/238. (5) In (D): "mahall" (place), and in (Z) and (Za): "mahmal" (interpretation). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 1/130. (7) In (D) and (M): "to Adam", and the word "glad tidings" is not in (Z). (8) In (D) and (Za): "wa yatalaqqanuhu" (and he learns it).

480 सूरह अल-बकरा: आयत 37

...छह महीने (1)। इब्न अब्बास, असहाब अल-राय, इकरामाह, सईद इब्न जुबैर, आमिर अल-शअबी और उबैदह से अल्लाह के इस कथन के बारे में वर्णित है: {वह अपने रब के हुक्म से हर समय अपना फल देता है} कि इसका अर्थ छह महीने है (2)। अल-औज़ाई और अबू उबैद ने कहा: 'अल-हीन' (एक समय) छह महीने है। अल-शाफई के अनुसार 'अल-हीन' के लिए कोई निश्चित समय नहीं है, और न ही इसकी कोई सीमा है; उनके लिए 'अल-हीन' दुनिया की पूरी अवधि हो सकती है। उन्होंने कहा: हम उसे कभी भी शपथ भंग का दोषी नहीं ठहराएंगे, और संयम यह है कि दिन समाप्त होने से पहले इसे पूरा किया जाए। अबू थौर और अन्य ने कहा: 'अल-हीन' और 'अल-ज़मान' (समय) भाषा के अनुसार हैं; कहा जाता है: 'मैं कुछ समय पहले आया था,' और शायद वह आधे दिन से भी नहीं आया हो (3)। अल-किया अल-तबरी अल-शाफई (4) ने कहा: संक्षेप में, 'अल-हीन' के कई उपयोग हैं, और अल-शाफई ने इन व्याख्याओं में से किसी एक को निर्दिष्ट करना उचित नहीं समझा क्योंकि यह अस्पष्ट है (5) और भाषा में किसी एक निश्चित अर्थ के लिए स्थापित नहीं है। कुछ विद्वानों (6) ने अल्लाह के कथन {एक समय तक} के बारे में कहा: इसमें आदम (अलैहिस्सलाम) (7) के लिए खुशखबरी का लाभ है, ताकि वह जान सकें कि वह वहाँ स्थायी रूप से नहीं रह रहे हैं, बल्कि उस जन्नत की ओर जा रहे हैं जहाँ लौटने का उनसे वादा किया गया था। आदम के अलावा अन्य लोगों के लिए, यह केवल परलोक का संकेत देता है, और अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है। अल्लाह का कथन: {फिर आदम ने अपने रब से कुछ शब्द सीख लिए, तो अल्लाह ने उसकी तौबा स्वीकार कर ली। निस्संदेह वह तौबा स्वीकार करने वाला, अत्यंत दयावान है। (37)} अल्लाह का कथन: {फिर आदम ने अपने रब से कुछ शब्द प्राप्त किए} इसमें आठ विषय हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {फिर आदम ने अपने रब से कुछ शब्द प्राप्त किए} 'तलक्का' (प्राप्त करना); कहा गया है: इसका अर्थ है: उसने समझा और बोध किया। और कहा गया: उसने स्वीकार किया और लिया, और वह (अलैहिस्सलाम) वह्य (प्रकाशना) प्राप्त करते थे, यानी: उसका स्वागत करते थे, उसे लेते थे और ग्रहण करते थे (8)। आप कहते हैं: हम हाजियों का 'तलक्का' (स्वागत) करने निकले, यानी: हम उनका स्वागत करते हैं।

(1) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा लि-जस्सास 3/263। (2) तफ़सीर अल-तबरी 13/646-648, और अल-मुहल्ला 8/58। उबैदह: इब्न अम्र अल-सलमानी हैं। (3) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा लि-जस्सास 3/263, और अल-मुहल्ला 8/58-59, और अल-मुग़नी लि-इब्न कुदामा 13/572। (4)

अली बिन मुहम्मद बिन अली, अबू अल-हसन अल-हर्रासी, शाफई संप्रदाय के प्रमुख, अपनी मृत्यु (504 हिजरी) तक निजामिया में शिक्षक रहे। अल-सियर 19/350। उनकी बात अहकाम अल-कुरान 2/238 में है। (5) (द) में: 'महल', और (ज़) और (ज़) में: 'मह़मल'। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/130। (7) (द) और (म) में: 'आदम तक', और 'बशारह' शब्द (ज़) में नहीं है। (8) (द) और (ज़) में: 'व-यतलक्क़नुह'।

480 سورة البقرہ: آیت 37

...چھ ماہ (1)۔ اور ابن عباس، اصحاب الرائے، عکرمہ، سعید بن جبیر، عامر الشعبی اور عبیدہ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں مروی ہے: {تُؤْتِي أُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا} کہ اس سے مراد چھ ماہ ہیں (2)۔ الاوزاعی اور ابو عبید نے کہا: 'الحین' (ایک وقت) چھ ماہ ہے۔ امام شافعی کے نزدیک 'الحین' کے لیے کوئی متعین وقت نہیں ہے، اور نہ ہی اس کی کوئی انتہا ہے؛ ان کے نزدیک 'الحین' دنیا کی پوری مدت ہو سکتی ہے۔ انہوں نے فرمایا: ہم اسے کبھی بھی قسم توڑنے والا قرار نہیں دیں گے، اور تقویٰ یہ ہے کہ دن ختم ہونے سے پہلے اسے پورا کر لیا جائے۔ ابو ثور اور دیگر نے کہا: 'الحین' اور 'الزمان' (وقت) زبان کی گنجائش کے مطابق ہیں؛ کہا جاتا ہے: 'میں کچھ دیر پہلے آیا ہوں،' اور شاید اسے آئے ہوئے آدھا دن بھی نہ ہوا ہو (3)۔ الکیا الطبری الشافعی (4) نے کہا: خلاصہ یہ کہ 'الحین' کے کئی استعمالات ہیں، اور امام شافعی نے ان میں سے کسی ایک معنی کو متعین کرنا مناسب نہیں سمجھا کیونکہ یہ مجمل (5) ہے اور لغت میں کسی ایک معین معنی کے لیے وضع نہیں کیا گیا۔ بعض علماء (6) نے اللہ تعالیٰ کے قول {إِلَى حِينٍ} کے بارے میں کہا: اس میں حضرت آدم علیہ السلام (7) کے لیے خوشخبری کا فائدہ ہے، تاکہ وہ جان لیں کہ وہ وہاں ہمیشہ رہنے والے نہیں ہیں، بلکہ اس جنت کی طرف منتقل ہونے والے ہیں جس میں واپسی کا ان سے وعدہ کیا گیا تھا۔ آدم کے علاوہ دوسروں کے لیے، یہ محض آخرت کی طرف اشارہ ہے، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ (37)} اللہ تعالیٰ کا قول: {فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ} اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ} 'تلقی' (پائے)؛ کہا گیا: اس کا معنی ہے: سمجھا اور جان لیا۔ اور کہا گیا: قبول کیا اور لیا، اور آپ علیہ السلام وحی 'تلقّی' کرتے تھے، یعنی: اس کا استقبال

کرتے تھے، اسے لیتے تھے اور اسے تھام لیتے تھے (8)۔ آپ کہتے ہیں: ہم حاجیوں کی 'تلقّی' کے لیے نکلے، یعنی: ہم ان کا استقبال کرتے ہیں۔

(1) مختصر اختلاف العلماء للجصاص 3/ 263۔ (2) تفسیر الطبری 13/ 646-648، اور المحلی 8/ 58۔ عبیدہ: یہ ابن عمرو السلمانی ہیں۔ (3) مختصر اختلاف العلماء للجصاص 3/ 263، اور المحلی 8/ 58-59، اور المغنی لابن قدامہ 13/ 572۔ (4) علی بن محمد بن علی، ابو الحسن الہراسی، شوافع کے شیخ، اپنی وفات (504ھ) تک نظامیہ میں مدرس رہے۔ السیر 19/ 350۔ اور ان کا کلام احکام القرآن 2/ 238 میں ہے۔ (5) (د) میں: محل، اور (ز) اور (ظ) میں: محمل۔ (6) المحرر الوجیز 1/ 130۔ (7) (د) اور (م) میں: آدم کی طرف، اور لفظ 'بشارہ' (ز) میں نہیں ہے۔ (8) (د) اور (ظ) میں: ویتقنہ۔

Surah Al-Baqarah: Verse 37 481

It was said: the meaning of 'received' (talaqqa) is 'was taught' (talaqqana). This is correct in meaning, but it is not permissible for 'received' (talaqqa) to be derived from 'was taught' (talaqqana) originally; because one of the two identical letters is only turned into a 'ya' if they are homogeneous, such as: 'tazanna' from 'tazannan', and 'taqassa' from 'taqassas', and similarly: 'tasarraytu' from: 'tasarrartu', and 'amlaytu' from: 'amlaltu', and the like. Therefore, it is not said: 'taqabba' from 'taqabbal', nor 'talaqqa' from 'talaqqan'. So know this.

Makki related that he was inspired with them and benefited from them (1). Al-Hasan said: accepting them means learning them and acting upon them.

Second: The people of interpretation differed regarding the 'words': Ibn Abbas, Al-Hasan, Sa'id ibn Jubayr, Al-Dahhak, and Mujahid said: they are his words: {Our Lord, we have wronged ourselves, and if You do not forgive us and have mercy upon us, we will surely be among the losers} [Al-A'raf: 23] (2).

And from Mujahid also: "Glory be to You, O Allah, there is no god but You, my Lord. I have wronged myself, so forgive me, for You are the Forgiving, the Merciful" (3).

A group said: He saw written on the pillar of the Throne: "Muhammad is the Messenger of Allah," so he sought intercession through that (4), and those were the words. Another group said: What is meant by the words is weeping, modesty, and supplication. It was also said: regret, seeking forgiveness, and sadness.

Ibn Atiyyah said (5): This implies that Adam, peace be upon him, said nothing except the usual seeking of forgiveness. Some of the predecessors were asked what a sinner should say, and he replied: He should say what his parents said: {Our Lord, we have wronged ourselves} the verse. Moses said: {My Lord, indeed I have wronged myself, so forgive me} [Al-Qasas: 16]. And Jonah said: {There is no deity except You; exalted are You. Indeed, I have been of the wrongdoers} [Al-Anbiya: 87].

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/130. (2) The statement of Ibn Abbas was narrated by Al-Tha'labi and Ibn al-Mundhir as mentioned by Al-Suyuti in Ad-Durr al-Manthur 1/59; the statement of Sa'id ibn Jubayr was narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 1/136; the statement of Mujahid was narrated by Al-Tabari in his Tafsir 1/584-586, and Ibn Abi Hatim 1/136; and the statement of Al-Dahhak was narrated by Abd ibn Humayd as mentioned by Al-Suyuti in Ad-Durr al-Manthur 1/59. (3) Narrated by Al-Tabari in his Tafsir 1/585, and Ibn Abi Hatim 1/137. (4) Narrated by Al-Hakim 2/615 from the

Hadith of Umar ibn Al-Khattab, from the Prophet (PBUH), and he authenticated it, but Al-Dhahabi followed up saying: rather it is fabricated. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 1/131.

सूरा अल-बक़रह: आयत 37 481

कहा गया है: 'प्राप्त किया' (तलब्क़ा) का अर्थ 'सिखाया गया' (तलब्क़न) है। यह अर्थ में सही है, लेकिन 'तलब्क़ा' मूल रूप से 'तलब्क़न' से नहीं हो सकता; क्योंकि दो सजातीय अक्षरों में से एक को 'या' में तभी बदला जाता है जब वे समान हों, जैसे: 'तज़न्ना' 'तज़न्नन' से, और 'तक़स्सा' 'तक़स्सस' से, और इसी तरह: 'तसर्रैतु' 'तसर्रर्तु' से, और 'अमलैतु' 'अमलल्तु' से और इसी तरह। इसलिए यह नहीं कहा जाता: 'तक़ब्बा' 'तक़ब्बल' से, और न ही 'तलब्क़ा' 'तलब्क़न' से। तो यह जान लो।

मक्की ने उल्लेख किया है कि उन्हें ये शब्द प्रेरित किए गए थे और उन्होंने इनसे लाभ उठाया (1)। अल-हसन ने कहा: उन्हें स्वीकार करने का अर्थ है उन्हें सीखना और उन पर अमल करना।

दूसरा: व्याख्याकारों में 'शब्दों' (कलमात) को लेकर मतभेद है: इब्न अब्बास, अल-हसन, सईद इब्न जुबैर, अल-दह्हाक और मुजाहिद ने कहा: वे उनके ये शब्द हैं: {हे हमारे रब, हमने अपने आप पर अत्याचार किया है, और यदि तूने हमें क्षमा नहीं किया और हम पर दया नहीं की, तो हम अवश्य ही घाटे में रहने वालों में से हो जाएँगे} [अल-अराफ़: 23] (2)।

मुजाहिद से यह भी वर्णित है: "तू पवित्र है ऐ अल्लाह, तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं है, ऐ मेरे रब, मैंने अपने आप पर अत्याचार किया, तो मुझे क्षमा कर दे, वास्तव में तू ही क्षमाशील और दयावान है" (3)।

एक समूह ने कहा: उसने अर्श (सिंहासन) के पाए पर लिखा देखा: "मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं," तो उसने इसका वसीला लिया (4), यही वे शब्द थे। एक अन्य समूह ने कहा: शब्दों से तात्पर्य रोना, लज्जा और प्रार्थना है। यह भी कहा गया: पछतावा, क्षमा माँगना और शोक।

इब्न अतिय्या ने कहा (5): इसका अर्थ यह है कि आदम अलैहिस्सलाम ने सामान्य क्षमा याचना के अलावा कुछ नहीं कहा। पूर्वजों में से किसी से पूछा गया कि एक गुनहगार को क्या कहना चाहिए, तो उन्होंने कहा: उसे वही कहना चाहिए जो उसके माता-पिता ने कहा था: {हे हमारे रब, हमने अपने आप पर अत्याचार किया है} आयत। मूसा ने कहा: {ऐ मेरे रब, निश्चय ही मैंने अपने आप पर अत्याचार किया है, अतः मुझे क्षमा कर दे} [अल-क़सस: 16]। और यूनुस ने कहा: {तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं; तू पवित्र है। निःसंदेह मैं ही अत्याचारियों में से था} [अल-अंबिया: 87]।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/130. (2) इब्न अब्बास का कथन अल-थ़ालबी और इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा वर्णित है जैसा कि अल-सुयुती ने अल-दुर्र अल-मनथूर 1/59 में उल्लेख किया है; सईद इब्न जुबैर

का कथन इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 1/136 में वर्णित किया है; मुजाहिद का कथन अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/584-586 में और इब्न अबी हातिम 1/136 में वर्णित किया है; और अल-दह्हाक का कथन अब्द इब्न हुमैद द्वारा वर्णित है जैसा कि अल-सुयुती ने अल-दुर्र अल-मनथूर 1/59 में उल्लेख किया है। (3) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 1/585 में और इब्न अबी हातिम ने 1/137 में इसे वर्णित किया है। (4) इसे अल-हाकिम 2/615 ने उमर इब्न अल-खत्ताब की हदीस से, नबी (स.अ.व.) के हवाले से वर्णित किया है, और इसे प्रमाणित किया है, लेकिन अल-ज़हबी ने इस पर टिप्पणी करते हुए कहा: बल्कि यह गढ़ी हुई है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/131.

سورة البقرة: آیت ۳۷ ۴۸۱

اور کہا گیا: 'تلقی' کے معنی 'تلقن' کے ہیں۔ یہ معنی کے لحاظ سے تو درست ہے، لیکن 'تلقی' اصل میں 'تلقن' سے نہیں ہو سکتا؛ کیونکہ دو ہم جنس حروف میں سے ایک کو 'ی' سے تبھی بدلا جاتا ہے جب وہ ایک جیسے ہوں، جیسے: 'تظنن' سے 'تظنی'، اور 'تقصص' سے 'تقصی'، اور اسی طرح: 'تسررت' سے 'تسریت'، اور 'امللت' سے 'املیت' وغیرہ۔ اسی لیے یہ نہیں کہا جاتا: 'تقبل' سے 'تقبی'، اور نہ ہی 'تلقن' سے 'تلقی'۔ پس جان لو۔

مکی نے روایت کیا ہے کہ انہیں (آدم علیہ السلام کو) ان کلمات کا الہام کیا گیا تو انہوں نے ان سے نفع پایا (۱)۔ اور حسن نے کہا: ان کی قبولیت کا مطلب ہے ان کا سیکھنا اور ان پر عمل کرنا۔

دوسری بات: اہل تاویل نے 'کلمات' کے بارے میں اختلاف کیا ہے: پس ابن عباس، حسن، سعید بن جبیر، ضحاک اور مجاہد نے کہا: وہ اللہ کا یہ قول ہے: ﴿اے ہمارے رب! ہم نے اپنی جانوں پر ظلم کیا اور اگر تو ہمیں معاف نہ کرے گا اور ہم پر رحم نہ فرمائے گا تو یقیناً ہم نقصان اٹھانے والوں میں سے ہو جائیں گے﴾ [الاعراف: ۲۳] (۲)۔

اور مجاہد سے یہ بھی مروی ہے: "پاک ہے تو اے اللہ، تیرے سوا کوئی معبود نہیں اے میرے رب، میں نے اپنی جان پر ظلم کیا پس مجھے معاف فرما، بے شک تو ہی معاف کرنے والا نہایت رحم والا ہے" (۳)۔

اور ایک گروہ نے کہا: انہوں نے عرش کے پائے پر لکھا ہوا دیکھا: "محمد اللہ کے رسول ہیں"، تو اس کے ذریعے سفارش چاہی (۴)، پس یہی وہ کلمات ہیں۔ اور ایک گروہ نے کہا: کلمات سے مراد رونا، حیا اور دعا ہے۔ اور کہا گیا: ندامت، استغفار اور غم۔

ابن عطیہ نے کہا (۵): اور اس کا تقاضا یہ ہے کہ آدم علیہ السلام نے مشہور استغفار کے سوا کچھ نہیں کہا۔ اور سلف میں سے کسی سے پوچھا گیا کہ گنہگار کو کیا کہنا چاہیے، تو انہوں نے کہا: وہ وہی کہے جو اس کے ماں باپ نے کہا تھا: ﴿اے ہمارے رب! ہم نے اپنی جانوں پر ظلم کیا﴾ آیت۔ اور موسیٰ علیہ السلام نے کہا: ﴿اے میرے رب! بے شک میں نے اپنی جان پر ظلم کیا پس مجھے معاف فرما﴾ [القصص: ۱۶]۔ اور یونس علیہ السلام نے کہا: ﴿تیرے سوا کوئی معبود نہیں، تو پاک ہے، بے شک میں ہی ظالموں میں سے تھا﴾ [الانبیاء: ۸۷]۔

(۱) المحرر الوجیز ۱/۱۳۰۔ (۲) ابن عباس کا قول ثعلبی اور ابن المنذر نے نقل کیا ہے جیسا کہ سیوطی نے الدر المنثور ۱/۵۹ میں ذکر کیا؛ سعید بن جبیر کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر ۱/۱۳۶ میں نکالا؛ مجاہد کا قول طبری نے اپنی تفسیر ۱/ ۵۸۴-۵۸۶ اور ابن ابی حاتم ۱/۱۳۶ میں نکالا؛ اور ضحاک کا قول عبد بن حمید نے نقل کیا جیسا کہ سیوطی نے الدر المنثور ۱/۵۹ میں ذکر کیا۔ (۳) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱/۵۸۵ اور ابن ابی حاتم نے ۱/۱۳۷ میں نقل کیا۔ (۴) اسے حاکم نے ۲/۶۱۵ میں عمر بن الخطاب کی حدیث سے نبی ﷺ کے حوالے سے روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا، لیکن ذہبی نے ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: بلکہ یہ موضوع (من گھڑت) ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۱/۱۳۱۔

482 Surah Al-Baqarah: Verse 37

And from Ibn Abbas and Wahb bin Munabbih that the words were: "Glory be to You, O Allah, and praise be to You. There is no god but You. I have done evil and wronged myself, so forgive me, for You are (1) the best of those who forgive. Glory be to You, O Allah, and praise be to You. There is no god but You. I have done evil and wronged myself, so turn towards me in mercy, for You are the Accepter of Repentance, the Most Merciful" (2).

Muhammad bin Ka'b (3) said: They are his words: "There is no god but You, glory and praise be to You. I have done evil and wronged myself, so turn towards me in mercy, for You are the Accepter of Repentance, the Most Merciful. There is no god but You, glory and praise be to You. I have done evil and wronged myself, so have mercy on me, for You are the Forgiving, the Merciful. There is no god but You, glory and praise be to You. I have done evil and wronged myself, so have mercy on me, for You are the Most Merciful (4) of those who show mercy" (5).

It was also said: The words were his saying when he sneezed: "Praise be to Allah."

And "words" (al-kalimat) is the plural of "word" (al-kalimah), and "word" can refer to a few or many. This has been mentioned before (6).

Third: His saying, the Almighty: "So He turned towards him" [fataba 'alayhi], meaning: He accepted his repentance, or: He granted him success in repenting. That was on the day of Ashura, on a Friday, as will be explained later, if Allah wills.

A servant "repents" [taba]: He returns to the obedience of his Lord. A "repentant servant" [tawwab]: One who frequently (7) returns to obedience. The root of "repentance" [tawbah] is "returning" [ruju']. It is said: Taba, thaba, aba, and anaba: he returned.

Fourth: If it is asked: Why did He say "towards him" [alayhi, singular], and not "towards them" [alayhima, dual], while Hawwa (Eve) shared in the sin by consensus? And He had said: "Do not approach this tree" and "They both said: Our Lord, we have wronged ourselves" [Al-A'raf: 23]?

The answer is: When Adam, peace be upon him, was addressed at the beginning of the story with "Dwell" [uskan, singular imperative], it singled him out...

---

(1) In (Th): O the best. (2) Ibn Abbas's saying was recorded by Ibn Asakir in a similar fashion as mentioned by Al-Suyuti in Al-Durr Al-Manthur 1/60. (3) Abu Hamza, and it

was said: Abu Abdullah Al-Quradhi. He narrated many Hadiths, was knowledgeable about the Quran, and died in the year 108 AH; other dates were also given. Siyar 5/66. (4) In (D) and (M): You are the Most Merciful. (5) Al-Baghawi mentioned it briefly in his Tafsir 1/65. (6) Pp. 108-109. (7) In (Th): One who repents much, returns much.

482 सूरह अल-बकरा: आयत 37

और इब्न अब्बास और वहब बिन मुनब्बिह से रिवायत है कि वे शब्द ये थे: "ऐ अल्लाह! तू पवित्र है और तेरी ही प्रशंसा है, तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, मैंने बुरा काम किया और अपनी जान पर ज़ुल्म किया, अतः मुझे क्षमा कर दे, बेशक तू (1) सबसे बेहतर क्षमा करने वाला है। ऐ अल्लाह! तू पवित्र है और तेरी ही प्रशंसा है, तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, मैंने बुरा काम किया और अपनी जान पर ज़ुल्म किया, अतः मेरी तौबा स्वीकार कर ले, बेशक तू ही तौबा स्वीकार करने वाला, अत्यंत दयावान है" (2)।

मुहम्मद बिन काब (3) ने कहा: वे शब्द ये थे: "तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, तू पवित्र है और तेरी ही प्रशंसा है, मैंने बुरा काम किया और अपनी जान पर ज़ुल्म किया, अतः मेरी तौबा स्वीकार कर ले, बेशक तू ही तौबा स्वीकार करने वाला, अत्यंत दयावान है। तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, तू पवित्र है और तेरी ही प्रशंसा है, मैंने बुरा काम किया और अपनी जान पर ज़ुल्म किया, अतः मुझ पर दया कर, बेशक तू क्षमाशील, दयावान है। तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, तू पवित्र है और तेरी ही प्रशंसा है, मैंने बुरा काम किया और अपनी जान पर ज़ुल्म किया, अतः मुझ पर दया कर, बेशक तू सबसे बढ़कर (4) दया करने वाला है" (5)।

यह भी कहा गया है कि 'शब्द' छींकने पर उनका यह कहना था: "अल्हम्दुलिल्लाह" (सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है)।

और 'अल-कलिमात' शब्द 'कलिमा' का बहुवचन है, और कलिमा थोड़े और बहुत दोनों के लिए इस्तेमाल होता है। यह पहले भी आ चुका है (6)।

तीसरी बात: अल्लाह तआला का यह कथन: "फिर अल्लाह ने उसकी तौबा स्वीकार कर ली" (फ़ताब अलैहि), यानी उसकी तौबा स्वीकार कर ली, या उसे तौबा की तौफीक दी। और यह आशूरा के दिन, जुमे के दिन हुआ था, जैसा कि इंशा-अल्लाह आगे बताया जाएगा।

बंदा 'तौबा' करता है: यानी अपने रब की आज्ञाकारिता की ओर लौटता है। 'तव्वाब' बंदा: आज्ञाकारिता की ओर बहुत अधिक (7) लौटने वाला। तौबा का मूल अर्थ 'लौटना' (रुजू) है। कहा जाता है: ताब, साब, आब और अनाब: यानी वह लौटा।

चौथी बात: यदि यह प्रश्न किया जाए कि अल्लाह ने "उस पर" (अलैहि - एकवचन) क्यों कहा, "उन दोनों पर" (अलैहिमा - द्विवचन) क्यों नहीं कहा, जबकि सर्वसम्मति से हव्वा भी उस गुनाह में शामिल थीं? और अल्लाह ने फ़रमाया था: "तुम दोनों इस पेड़ के पास न जाना" और "उन दोनों ने कहा: ऐ हमारे रब! हमने अपनी जानों पर ज़ुल्म किया" [अल-आराफ़: 23]?

उत्तर यह है: आदम अलैहिस्सलाम को जब कहानी के शुरू में "रहो" (उस्कुन - एकवचन) कहकर संबोधित किया गया, तो उन्हें विशिष्ट कर दिया गया...

---

(1) प्रति (Th) में: ऐ सबसे बेहतर। (2) इब्न अब्बास के इस कथन को इब्न असाकिर ने उसी तरह उद्धृत किया है जैसा अल-सुयूती ने अल-दुर्र अल-मन्सूर 1/60 में उल्लेख किया है। (3) अबू हमज़ा, और कहा गया: अबू अब्दुल्ला अल-कुरज़ी। वे हदीसों के बड़े जानकार और कुरआन के विद्वान थे, उनकी मृत्यु वर्ष 108 हिजरी में हुई, अन्य तिथियाँ भी बताई गई हैं। सियार 5/66। (4) प्रति (D) और (M) में: बेशक तू सबसे बढ़कर दयावान है। (5) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 1/65 में इसका संक्षेप में उल्लेख किया है। (6) पृष्ठ 108-109। (7) प्रति (Th) में: बहुत तौबा करने वाला, बहुत लौटने वाला।

۴۸۲ سورہ البقرہ: آیت ۳۷

اور ابن عباس اور وہب بن منبہ سے مروی ہے کہ وہ کلمات یہ تھے: "اے اللہ! تو پاک ہے اور تیری ہی تعریف ہے، تیرے سوا کوئی معبود نہیں، میں نے برا کام کیا اور اپنی جان پر ظلم کیا، پس مجھے بخش دے، بے شک تو (۱) بہترین بخشنے والا ہے۔ اے اللہ! تو پاک ہے اور تیری ہی تعریف ہے، تیرے سوا کوئی معبود نہیں، میں نے برا کام کیا اور اپنی جان پر ظلم کیا، پس میری توبہ قبول فرما، بے شک تو ہی توبہ قبول کرنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے" (۲)۔

محمد بن کعب (۳) نے کہا: وہ ان کا یہ قول تھا: "تیرے سوا کوئی معبود نہیں، تو پاک ہے اور تیری ہی تعریف ہے، میں نے برا کام کیا اور اپنی جان پر ظلم کیا، پس میری توبہ قبول فرما، بے شک تو ہی توبہ قبول کرنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے۔ تیرے سوا کوئی معبود نہیں، تو پاک ہے اور تیری ہی تعریف ہے، میں نے برا کام کیا اور اپنی جان پر ظلم کیا، پس مجھ پر رحم فرما، بے شک تو بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے۔ تیرے سوا کوئی معبود نہیں، تو پاک ہے اور تیری ہی تعریف ہے، میں نے برا کام کیا اور اپنی جان پر ظلم کیا، پس مجھ پر رحم فرما، بے شک تو سب سے بڑھ کر (۴) رحم کرنے والا ہے" (۵)۔

اور کہا گیا: کلمات سے مراد ان کا چھینک کے وقت یہ کہنا تھا: "الحمد للہ"۔

اور کلمات: کلمہ کی جمع ہے، اور کلمہ تھوڑی اور زیادہ بات پر بولا جاتا ہے۔ اور یہ پہلے بھی گزر چکا ہے (۶)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَتَابَ عَلَيْهِ﴾ یعنی اس کی توبہ قبول کر لی، یا اسے توبہ کی توفیق دی، اور یہ عاشورہ کے دن، جمعہ کے دن ہوا تھا، جیسا کہ ان شاء اللہ آگے بیان آئے گا۔

اور بندے نے توبہ کی: یعنی اپنے رب کی اطاعت کی طرف لوٹ آیا، اور 'تواب' بندہ: اطاعت کی طرف کثرت سے (۷) رجوع کرنے والا۔ توبہ کی اصل 'رجوع' (لوٹنا) ہے، کہا جاتا ہے: تابَ، ثابَ، آبَ اور أنابَ: یعنی وہ لوٹا۔

چوتھی بات: اگر یہ کہا جائے کہ اللہ تعالیٰ نے "علیہ" (اس پر - واحد) کیوں کہا، "علیہما" (ان دونوں پر - تثنیہ) کیوں نہیں کہا، حالانکہ اجماع کے مطابق حوا بھی گناہ میں شریک تھیں؟ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا تھا: ﴿وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ﴾ (تم دونوں اس درخت کے قریب نہ جانا) اور ﴿قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا﴾ (ان دونوں نے کہا: اے ہمارے رب! ہم نے اپنی جانوں پر ظلم کیا) [الاعراف: ۲۳]؟

جواب یہ ہے کہ: حضرت آدم علیہ السلام کو جب قصے کے آغاز میں ﴿اسْكُنْ﴾ (تم رہو - واحد کا صیغہ) کے ساتھ مخاطب کیا گیا، تو انہیں خاص کر دیا گیا...

---

(۱) (ظ) میں: اے بہترین۔ (۲) ابن عباس کے قول کو ابن عساکر نے اسی طرح روایت کیا ہے جیسا کہ سیوطی نے الدر المنثور ۱/۶۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) ابو حمزہ، اور کہا گیا: ابو عبد اللہ القرظی، کثیر الحدیث تھے، قرآن کے عالم تھے، ۱۰۸ھ میں وفات پائی، اس کے علاوہ بھی اقوال ہیں۔ السیر ۵/۶۶۔ (۴) (د) اور (م) میں: بے شک تو سب سے بڑھ کر رحم کرنے والا ہے۔ (۵) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۱/۶۵ میں مختصراً ذکر کیا ہے۔ (۶) ص ۱۰۸ - ۱۰۹۔ (۷) (ظ) میں: کثرت سے توبہ کرنے والا، کثرت سے رجوع کرنے والا۔

483 Surah Al-Baqarah: Verse 37 ...by mentioning [him] in the reception [of the words]; therefore, the story was completed by mentioning him alone. Also, because a woman is a matter of sanctity and concealment, Allah intended concealment for her. That is why He did not mention her in the context of disobedience in His saying: {And Adam disobeyed his Lord and went astray} [Ta-Ha: 121 (cited as 122)], and additionally, since a woman is generally a follower of the man in most matters, she was not mentioned (2), just as Moses' young companion was not mentioned with Moses in His saying: {Did I not say to you} [Al-Kahf: 75]. It was said: mentioning the repentance upon him indicated that He accepted it from both of them (3), since their command was the same. This was said by Al-Hasan. It was said: it is like the saying of Allah the Almighty: {And when they saw a transaction or a diversion, they rushed to it} [Al-Jumu'ah: 11], meaning: the transaction; because it was the people's intention, He referred the pronoun back to it and did not say: "to both of them," and the meaning is similar. A poet said: "He threw at me a matter from which I and my father were innocent, and from above the well he threw [accusations] at me." (4) And in the Revelation: {Allah and His Messenger have more right that they should please Him} [At-Tawbah: 62], so it was omitted for brevity and conciseness. Fifth: His saying, the Almighty: {Indeed, He is the Accepting of repentance, the Merciful}. He, Glory be to Him, described Himself as 'At-Tawwab'. It is repeated in the Quran in definite and indefinite forms, as a noun and as a verb. 'Tawwab' may also be applied to a servant. Allah the Almighty said: {Indeed, Allah loves those who are constantly repentant and loves those who purify themselves} [Al-Baqarah: 222]. Ibn al-Arabi said: Our scholars have three opinions regarding describing the Lord, Glory be to Him, as 'At-Tawwab': First: That it is permissible for the Lord, Glory be to Him, and He is called by it, as in the Book and the Sunnah, and it is not to be interpreted away. Others said: It is a true attribute of Allah, Glory be to Him, and Allah's repentance towards a servant is His return from a state of disobedience to a state of obedience.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/131. (2) Al-Kashshaf by az-Zamakhshari 1/274. (3) In (D) and (Z): "unto both of them." (4) The verse is by 'Amr bin Ahmar al-Bahili, and it is among the evidences cited by Sibawayh 1/75. It is in Sharh al-Hamasa by al-Marzuqi 2/936. The narration in both is: "min ajli al-tawi" (for the sake of the well). Ibn Manzur mentioned it in Lisan [al-Arab] (jawl), where it says: "min jooli al-tawi," and al-jool (with damma) is the wall of the well. See Sharh Shawahid al-Kitab by al-Shantamari, p. 98. His saying 'al-tawi' means: a well lined with stones.

483 सूरह अल-बक़रह: आयत 37 ...तलग़्क़ी (प्राप्त करने) में ज़िक्र के ज़रिये, इसलिए कहानी केवल उनके ज़िक्र के साथ पूरी हुई। और इसलिए भी कि स्त्री पर्दा और मर्यादा की पात्र है, अतः अल्लाह ने उसके लिए परदा चाहा, इसीलिए अल्लाह ने अवज्ञा के संदर्भ में उसका उल्लेख नहीं किया: {और आदम ने अपने रब की अवज्ञा की और वह भटक गया} [ता-हा: 122]। इसके अलावा, चूँकि स्त्री आमतौर पर पुरुष की अनुगामी होती है, इसलिए उसका उल्लेख नहीं किया गया (2), ठीक वैसे ही जैसे मूसा के युवा साथी का मूसा के साथ उल्लेख नहीं किया गया: {क्या मैंने तुमसे नहीं कहा था} [अल-कहफ़: 75]। कहा गया है: तौबा के ज़िक्र से यह संकेत मिलता है कि अल्लाह ने उसकी तौबा भी स्वीकार कर ली (3), क्योंकि उन दोनों का मामला समान था। यह अल-हसन ने कहा है। यह भी कहा गया है: यह अल्लाह तआला के इस कथन जैसा है: {और जब उन्होंने कोई व्यापार या कोई खेल देखा, तो वे उसकी ओर दौड़ पड़े} [अल-जुमुआ: 11] अर्थात: व्यापार की ओर; क्योंकि वह लोगों का उद्देश्य था, इसलिए सर्वनाम उसी की ओर लौटाया गया, और यह नहीं कहा गया: "उन दोनों की ओर," और अर्थ समान है। एक कवि ने कहा: "उसने मुझ पर उस बात का आरोप लगाया जिससे मैं और मेरे पिता निर्दोष थे, और कुएँ के ऊपर से उसने मुझ पर आरोप फेंके।" (4) और वही (रहस्योद्घाटन) में है: {अल्लाह और उसका रसूल इसके अधिक हकदार हैं कि वे उन्हें (अल्लाह को) प्रसन्न करें} [अत-तौबा: 62], तो संक्षिप्तता के लिए [दूसरे सर्वनाम को] हटा दिया गया। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, वह तौबा स्वीकार करने वाला, अत्यंत दयावान है}। अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने स्वयं को 'अत-तव्वाब' के रूप में वर्णित किया है। यह कुरआन में निश्चित और अनिश्चित, संज्ञा और क्रिया के रूप में बार-बार आया है। 'तव्वाब' शब्द का प्रयोग बंदे के लिए भी किया जा सकता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {निश्चय ही अल्लाह तौबा करने वालों से प्रेम करता है और वह शुद्ध रहने वालों से प्रेम करता है} [अल-बक़रह: 222]। इब्न अल-अरबी ने कहा: रब सुब्हानहू व तआला को 'तव्वाब' कहने के संबंध में हमारे विद्वानों के तीन विचार हैं: पहला: यह रब सुब्हानहू व तआला के लिए जायज़ है, और उसे इस नाम से पुकारा जाता है, जैसा कि किताब और सुन्नत में है, और इसकी कोई अन्य व्याख्या नहीं की जाएगी। दूसरों ने कहा: यह अल्लाह सुब्हानहू व तआला का एक वास्तविक गुण है। बंदे के प्रति अल्लाह की तौबा का अर्थ है उसका अवज्ञा की स्थिति से आज्ञाकारिता की स्थिति में लौटना।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/131। (2) अज़-ज़मखशरी द्वारा अल-कशशाफ़ 1/274। (3) (द) और (ज़) प्रतियों में: "उन दोनों पर"। (4) यह शेर अम्र बिन अहमर अल-बाहिली का है, और यह सीबवैय

1/75 के साक्ष्यों में से है। यह अल-मरज़ूकी द्वारा शरह अल-हमासा 2/936 में है। दोनों में वर्णन "मिन अजली अल-तवी" (कुएँ के कारण) है। इब्न मंज़ूर ने इसे लिसान [अल-अरब] (जौल) में उल्लेख किया है, जहाँ "मिन जूली अल-तवी" है, और अल-जूल - दम्मा के साथ - कुएँ की दीवार है। अल-शंतमरी द्वारा शरह शवाहिद अल-किताब, पृष्ठ 98 देखें। उनका कहना 'अल-तवी' का अर्थ है: पत्थरों से बना कुआँ।

٤٨٣ سورة البقرہ: آیت ٣٧ تلقّی (کلمات حاصل کرنے) میں ذکر کے ذریعے، اس لیے قصہ صرف ان کے ذکر سے مکمل ہوا، اور اس لیے بھی کہ عورت پردہ اور ستر کی جگہ ہے، پس اللہ نے اس کے لیے پردہ چاہا، اسی لیے معصیت کے ذکر میں اللہ نے ان کا ذکر نہیں فرمایا: {اور آدم نے اپنے رب کی نافرمانی کی تو وہ راہِ راست سے بھٹک گیا} [طہٰ: ١٢٢]، اور اس لیے بھی کہ عورت غالب طور پر مرد کے تابع ہوتی ہے اس لیے اس کا ذکر نہیں کیا گیا (٢)، جیسا کہ موسیٰ علیہ السلام کے ساتھی کا ذکر موسیٰ علیہ السلام کے ساتھ نہیں کیا گیا اللہ کے اس فرمان میں: {کیا میں نے تم سے نہیں کہا تھا} [الکہف: ٧٥]۔ اور کہا گیا ہے: توبہ کے ذکر سے یہ اشارہ ملتا ہے کہ اللہ نے ان کی توبہ بھی قبول فرما لی (٣)، کیونکہ ان دونوں کا حکم برابر تھا۔ یہ قول حسن بصری کا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرح ہے: {اور جب انہوں نے کوئی تجارت یا کھیل تماشہ دیکھا تو اس کی طرف لپک پڑے} [الجمعہ: ١١] یعنی: تجارت؛ کیونکہ وہ لوگوں کا مقصود تھی، پس ضمیر اس کی طرف لوٹائی گئی، اور یہ نہیں فرمایا: "ان دونوں کی طرف"، اور معنی قریب قریب ہے۔ اور شاعر نے کہا: "اس نے مجھ پر ایسی بات کا الزام لگایا جس سے میں اور میرے والد بری تھے، اور کنویں کے اوپر سے اس نے مجھ پر (الزام) پھینکا۔" (٤) اور قرآنِ مجید میں ہے: {اور اللہ اور اس کا رسول زیادہ حق دار ہیں کہ وہ اسے (اللہ کو) راضی کریں} [التوبہ: ٦٤]، پس ایجاز و اختصار کی خاطر (دوسری ضمیر) حذف کر دی گئی۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک وہی توبہ قبول کرنے والا نہایت رحم والا ہے}۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے خود کو 'تواب' کے طور پر بیان فرمایا ہے، اور یہ قرآن میں معرفہ و نکرہ، اسم اور فعل کے طور پر بار بار آیا ہے۔ اور بندے پر بھی 'تواب' کا اطلاق ہوتا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {بے شک اللہ توبہ کرنے والوں سے محبت کرتا ہے اور پاک رہنے والوں سے محبت کرتا ہے} [البقرہ: ٢٢٢]۔ ابن العربی نے کہا: رب سبحانہ و تعالیٰ کے 'تواب' ہونے کی صفت کے بارے

میں ہمارے علماء کے تین اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ رب سبحانہ و تعالیٰ کے حق میں یہ جائز ہے، پس اللہ کو اس نام سے پکارا جاتا ہے، جیسا کہ کتاب و سنت میں ہے، اور اس کی تاویل نہیں کی جائے گی۔ اور دوسروں نے کہا: یہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی حقیقی صفت ہے، اور بندے پر اللہ کی توبہ سے مراد اس کا نافرمانی کی حالت سے اطاعت کی حالت کی طرف رجوع فرمانا ہے۔

---

(١) المحرر الوجيز ١/١٣١۔ (٢) الكشاف للزمخشري ١/٢٧٤۔ (٣) نسخہ (د) اور (ظ) میں ہے: "ان دونوں پر"۔ (٤) یہ شعر عمرو بن احمر الباہلی کا ہے، اور یہ سیبویہ کے شواہد میں سے ہے ١/٧٥، اور یہ المرزوقی کی شرح الحماسہ ٢/٩٣٦ میں بھی ہے۔ اور ان دونوں میں روایت ہے: "ومن أجل الطوي"۔ اور ابن منظور نے لسان العرب (جول) میں اس کا ذکر کیا ہے، اور اس میں ہے: "ومن جُول الطوي"، اور جُول - جیم کے پیش کے ساتھ - کنویں کی دیوار کو کہتے ہیں۔ اور دیکھیے الشنتمری کی شرح شواہد الکتاب ص ٩٨۔ ان کا قول 'الطوی': وہ کنواں ہے جس کی دیواریں پتھروں سے چنی گئی ہوں۔

484 Surah Al-Baqarah: Verse 37

Others said: Allah's repentance (Tawbah) towards the servant is His acceptance (1) of his repentance. This could mean His saying, Glory be to Him: "I have accepted your repentance," or it could mean His creating repentance and return in the heart of the offender, and the performance of acts of obedience through his outward limbs.

Sixth: It is not permissible to say regarding Allah the Almighty: "Ta'ib" (repentant), which is the active participle of "taba yatubu" (to repent). This is because we are not allowed to apply names and attributes to Him except those He has applied to Himself, or His Prophet (peace be upon him), or the community of Muslims, even if it were linguistically possible and permissible. This is the correct view on this matter, as we have clarified in "Al-Kitab Al-Asna fi Sharh Asma' Allah Al-Husna". Allah the Almighty said: {Allah has already forgiven the Prophet and the Muhajirin and the Ansar} [At-Tawbah: 117]. And He said: {And He is the One Who accepts repentance from His servants} [Ash-Shura: 25]. Allah, Mighty and Majestic, is only called "Tawwab" (The Ever-Relenting) due to the intensification of the action and His frequent acceptance of the repentance of His servants, because of the many who repent to Him.

Seventh: Know that no one has the power to create repentance; because Allah, Glory be to Him, is unique in creating deeds, contrary to the Mu'tazilites and those who follow their view. Likewise (2), no one can accept the repentance of one who has transgressed against himself, nor can they forgive him.

Our scholars said: The Jews and Christians disbelieved in this great principle of religion. They took their rabbis and monks as lords besides Allah, Mighty and Majestic, and they made it so that whoever sins comes to the rabbi or monk, gives him something, and he pardons his sins, as a fabrication against Allah. They have gone astray and were not guided.

Eighth: Ibn Kathir recited: {Then Adam received words from his Lord} with "Adam" in the accusative and "words" in the nominative. The rest recited it with "Adam" in the nominative and "words" (3) in the accusative. Both readings return (4) to one meaning, because if Adam received the words, they also received him.

---

(1) In (d): acceptance. (2) In (zh): and likewise. (3) Al-Sab'ah fi al-Qira'at by Ibn Mujahid, p. 153, and Al-Hujjah fi al-Qira'at by al-Farisi, 2/23 onwards. (4) In (d) and (z): returns (feminine), and in (zh): returns (masculine), and the established version is from (m).

484 सूरह अल-बकराह: आयत 37

अन्य लोगों ने कहा: अल्लाह का बंदे की ओर तौबा करना उसकी तौबा की स्वीकृति (1) है। इसका तात्पर्य उनके इस कथन से हो सकता है, 'महिमा उसी की है': "मैंने तुम्हारी तौबा स्वीकार कर ली," या इसका अर्थ अपराधी के हृदय में पश्चाताप और वापसी पैदा करना और उसके बाहरी अंगों के माध्यम से आज्ञाकारिता के कार्यों का निष्पादन करना हो सकता है।

छठा: अल्लाह तआला के संबंध में "ताइब" (तौबा करने वाला) कहना जायज़ नहीं है, जो "ताबा यतूबू" (तौबा करना) का कर्ता कारक है; क्योंकि हमें अल्लाह के लिए उन नामों और गुणों का उपयोग करने की अनुमति नहीं है जो उसने स्वयं अपने लिए, या उसके नबी (उन पर शांति हो), या मुसलमानों के समुदाय द्वारा उपयोग नहीं किए गए हों, भले ही भाषाई रूप से यह संभव और स्वीकार्य हो। इस विषय में यही सही दृष्टिकोण है, जैसा कि हमने "अल-किताब अल-अस्ना फी शरह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना" में स्पष्ट किया है। अल्लाह तआला ने कहा: {अल्लाह ने नबी और मुहाजिरीन और अंसार पर दया की} [अत-तौबा: 117]। और उसने कहा: {और वही है जो अपने बंदों से तौबा स्वीकार करता है} [अश-शूरा: 25]। अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल को "तव्वाब" (अत्यधिक क्षमाशील) कहा जाता है, क्रिया की सघनता और अपने बंदों की तौबा को बार-बार स्वीकार करने के कारण, क्योंकि उनकी ओर तौबा करने वाले बहुत हैं।

सातवाँ: जान लें कि किसी के पास तौबा पैदा करने की शक्ति नहीं है; क्योंकि अल्लाह सुब्हानहू व तआला कर्मों के सृजन में अद्वितीय है, मुतज़िला और उनकी बात मानने वालों के विपरीत। इसी तरह (2), किसी के पास यह अधिकार नहीं है कि वह उस व्यक्ति की तौबा स्वीकार करे जिसने अपने ऊपर ज़ुल्म किया है, और न ही उसे माफ करने का।

हमारे विद्वानों ने कहा: यहूदियों और ईसाइयों ने धर्म के इस महान मूल सिद्धांत का इनकार किया है। उन्होंने अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के अलावा अपने धर्मगुरुओं और संन्यासियों को रब बना लिया, और यह व्यवस्था की कि जिसने भी पाप किया वह धर्मगुरु या संन्यासी के पास जाए, उसे कुछ दे, और वह उसके पापों को माफ कर दे, अल्लाह पर झूठ गढ़ते हुए। वे निश्चित रूप से पथभ्रष्ट हो गए और वे सीधे रास्ते पर नहीं थे।

आठवाँ: इब्न कसीर ने पढ़ा: {फिर आदम ने अपने रब से कुछ शब्द प्राप्त किए} जिसमें "आदम" को कर्म कारक और "कलमात" को कर्ता कारक में रखा। बाकी लोगों ने "आदम" को कर्ता कारक और

"कलमात" (3) को कर्म कारक में पढ़ा। दोनों पाठ (4) एक ही अर्थ की ओर लौटते हैं, क्योंकि यदि आदम ने शब्दों को प्राप्त किया, तो शब्दों ने भी उन्हें प्राप्त किया।

---

(1) (द) में: स्वीकृति। (2) (ज़) में: और इसी तरह। (3) इब्न मुजाहिद की "अस-सबआ फी अल-किरात", पृ. 153, और अल-फारिसी की "अल-हुज्जा फी अल-किरात", 2/23 और उसके बाद। (4) (द) और (ज़) में: लौटता है (स्त्रीलिंग), और (ज़) में: लौटता है (पुल्लिंग), और स्थापित पाठ (म) से है।

٤٨٤ سورة البقرہ: آیت ٣٧

دوسروں نے کہا: بندے پر اللہ کی توبہ اس کی توبہ کو قبول کرنا (١) ہے، اور اس کا احتمال ہے کہ یہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ کے اس قول کی طرف لوٹتا ہو کہ: "میں نے تمہاری توبہ قبول کی"، اور یہ بھی کہ اس کے دل میں توبہ اور رجوع پیدا کرنا اور اس کے ظاہری اعضا پر اطاعت کے کام جاری کرنا مراد ہو۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کے حق میں "تائب" (توبہ کرنے والا) کہنا جائز نہیں ہے، جو "تاب یتوب" سے اسم فاعل ہے؛ کیونکہ ہمارے لیے یہ جائز نہیں کہ ہم اللہ پر وہ نام اور صفات بولیں سوائے ان کے جو اس نے خود اپنی ذات پر، یا اس کے نبی علیہ السلام نے، یا مسلمانوں کی جماعت نے بولے ہوں، اگرچہ لغت میں یہ ممکن اور جائز ہو۔ اس باب میں یہی صحیح ہے، جیسا کہ ہم نے "الكتاب الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى" میں بیان کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ لَقَد تَّابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنصَارِ ﴾ [التوبہ: ١١٧]۔ اور فرمایا: ﴿ وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ ﴾ [الشوریٰ: ٢٥]۔ اور اللہ عزوجل کو "تواب" صرف فعل میں مبالغے اور اپنے بندوں کی توبہ کی کثرتِ قبولیت کی وجہ سے کہا گیا ہے، کیونکہ اس کی طرف توبہ کرنے والے بہت زیادہ ہیں۔

ساتویں بات: جان لو کہ کسی کو توبہ پیدا کرنے پر قدرت نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ اکیلا ہی اعمال کو پیدا کرنے والا ہے، برخلاف معتزلہ اور ان لوگوں کے جو ان کی بات کے قائل ہیں، اور اسی طرح (٢) کسی کے لیے یہ (حق) نہیں ہے کہ وہ اس کی توبہ قبول کرے جس نے اپنی جان پر زیادتی کی ہو، اور نہ ہی اسے معاف کر سکے۔

ہمارے علماء نے کہا: یہودیوں اور عیسائیوں نے دین کی اس عظیم اصل کا انکار کیا، انہوں نے اللہ عزوجل کے سوا اپنے علماء اور درویشوں کو رب بنا لیا، اور انہوں نے یہ طریقہ بنا لیا کہ جس نے گناہ کیا وہ عالم یا راہب کے پاس آئے، اسے کچھ دے، اور وہ اس کے گناہ جھاڑ دے، اللہ پر بہتان باندھتے ہوئے، وہ یقیناً گمراہ ہوئے اور ہدایت یافتہ نہ تھے۔

آٹھویں بات: ابن کثیر نے پڑھا: ﴿ فَتَلَقَّى آدَمَ مِن رَّبِّهِ كَلِمَاتٌ ﴾ یعنی "آدم" زبر کے ساتھ اور "کلمات" پیش کے ساتھ، اور باقی قراء نے "آدم" پیش کے ساتھ اور "کلمات" (٣) زبر کے ساتھ پڑھا ہے، اور دونوں قراتیں (٤) ایک ہی معنی کی طرف لوٹتی ہیں، کیونکہ جب آدم نے کلمات کو پا لیا، تو گویا کلمات نے انہیں پا لیا۔

---

(١) (د) میں: قبول۔ (٢) (ظ) میں: وکذا۔ (٣) السبعة في القراءات لابن مجاہد ص ١٥٣، والحجة في القراءات للفارسی ٢/ ٢٣ اور اس کے بعد۔ (٤) (د) اور (ز) میں: ترجع، اور (ظ) میں: یرجع، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔

485 Surah Al-Baqarah: Verse 37

It was said: Since the words were the savior for Adam, by the success granted by God Almighty for him to accept them and supplicate with them, the words were the subject (agent), as if the origin of this recitation was: "Adam received words from his Lord" (where 'words' is the feminine subject and 'Adam' is the object). However, since there was a distance between the feminine noun and its verb, it was considered acceptable to omit the feminine marker. This is a principle that occurs throughout the Quran and speech; if the verb of a feminine noun comes without a marker. An example is their saying: "A woman attended the judge today" (using the masculine form of 'attended'). It was also said: Since the femininity of 'words' (kalimāt) is not literal (1), it was treated as the collective noun 'kalim' (words), so it was made masculine.

Al-A'mash read: "Adam from his Lord" with assimilation (idghām) (2).

Abu Nawfal bin Abi Aqrab read: "Annahu" with a fatha on the hamza (3), meaning: "because he," while the rest read it with a kasra as an initial statement.

Abu 'Amr, 'Isa, and Talhah assimilated the 'ha' into the 'ha', as Abu Hatim narrated from them (4). It was said: This is not permissible because there is an elided 'waw' between them in pronunciation, though not in writing. Al-Nahhas said (5): Sibawayh permitted (6) this 'waw' to be omitted, and he recited:

He has a resonant voice, as if it were the sound of a driver calling, when he seeks a herd or a flute player. (7)

Based on this, assimilation is permissible.

(1) In (d): since it was not feminine, and in (z): its femininity was not strong and literal. (2) This is the position of Abu 'Amr ibn al-'Ala, one of the seven reciters, in the narration of al-Susi. At-Tadhkirah by Ibn Ghalbun 1/123, and An-Nashr by Ibn al-Jazari 1/282 and 2/211. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/131. Ibn Khalawayh attributed it in the anomalous readings (p. 4) to al-Abbas bin al-Fadl. (4) Narrated from him by Abu Ja'far al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 1/215. (5) I'rab al-Qur'an 1/215, which is the narration of al-Susi. (6) Al-Kitab 1/29-30. (7) The verse is by al-Shammakh bin Dirar al-Dhubyani, found in his Diwan p. 155. The narration there is: "He has a resonant voice, saying 'it harmed the driver'". In that case, there is no evidence in it. And Az-Zajal: A voice with yearning and melody. Al-Wasiqah: A female donkey; he is describing a wild, excited donkey, saying: When he makes a sound while seeking her, his voice, due to its

yearning and beautiful resonance, is like the sound of a camel driver from Babylon singing and delighting her, or the sound of a flute. Sharh al-Shawahid by al-Shantamari p. 64.

485 सूरह अल-बकराह: आयत 37

कहा गया है: चूंकि शब्द आदम के लिए उद्धारकर्ता थे, अल्लाह सर्वशक्तिमान की सफलता से कि उन्होंने उन्हें स्वीकार किया और उनके साथ प्रार्थना की, इसलिए शब्द कर्ता (فاعل) थे, मानो इस पाठ का मूल था: "आदम ने अपने रब से शब्द प्राप्त किए" (जहाँ 'शब्द' स्त्रीलिंग कर्ता है और 'आदम' कर्म है)। हालाँकि, जब स्त्रीलिंग संज्ञा और उसकी क्रिया के बीच की दूरी बढ़ गई, तो स्त्रीलिंग चिह्न को हटाना उचित माना गया। यह एक सिद्धांत है जो पूरे कुरान और भाषण में चलता है; यदि किसी स्त्रीलिंग संज्ञा की क्रिया बिना किसी चिह्न के आती है। इसका एक उदाहरण उनका कहना है: "आज न्यायाधीश के पास एक महिला उपस्थित हुई" (यहाँ 'उपस्थित हुई' के लिए पुल्लिंग रूप का उपयोग किया गया है)। यह भी कहा गया है: चूंकि 'कलमात' (शब्द) का स्त्रीलिंग होना वास्तविक नहीं है (1), इसे सामूहिक संज्ञा 'कलम' (शब्दों) के अर्थ में लिया गया, इसलिए इसे पुल्लिंग बना दिया गया।

अल-अमश ने पढ़ा: "आदम अपने रब से" संधि (इदघम) के साथ (2)।

अबू नौफ़ल बिन अबी अक़रब ने पढ़ा: "अन्नहू" हमज़ा पर फतह के साथ (3), जिसका अर्थ है: "क्योंकि वह," जबकि बाकियों ने इसे कसरह के साथ प्रारंभिक कथन के रूप में पढ़ा।

अबू अम्र, ईसा और तल्हा ने 'हा' को 'हा' में मिला दिया (संधि कर दी), जैसा कि अबू हातिम ने उनके बारे में बताया है (4)। कहा गया: यह जायज़ नहीं है; क्योंकि उच्चारण में उनके बीच एक 'वाव' है, हालांकि लेखन में नहीं। अल-नहस ने कहा (5): सिबावैह ने इस 'वाव' को हटाने की अनुमति दी है (6), और उन्होंने पढ़ा:

उसकी आवाज़ में गूँज है, मानो वह किसी हाँकने वाले की आवाज़ हो, जब वह झुंड की तलाश करता है या बाँसुरी की आवाज़ हो। (7)

इसके आधार पर, संधि (इदघम) जायज़ है।

(1) (द) में: चूंकि यह स्त्रीलिंग नहीं था, और (ज़) में: इसका स्त्रीलिंग होना मजबूत और वास्तविक नहीं था. (2) यह सात पाठकों में से एक, अबू अम्र इब्न अल-अला का मत है, अल-सूसी के वर्णन में। अत-तज़किराह इब्न गल्बुन 1/123, और अन-नशर इब्न अल-जज़ारी 1/282 और 2/211 द्वारा। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/131। इब्न खालवेह ने इसे असामान्य पाठों (पृष्ठ 4) में अल-अब्बास बिन अल-फदल को जिम्मेदार ठहराया। (4) इसे उनके द्वारा अबू जाफ़र अल-नहस ने इराब अल-कुरान

1/215 में उद्धृत किया है। (5) इराब अल-कुरान 1/215, जो अल-सूसी का वर्णन है। (6) अल-किताब 1/29-30। (7) यह पद्य अल-शम्माख बिन दिरार अल-धुब्यानी का है, जो उनके दीवान पृष्ठ 155 में है। वहां का वर्णन है: "उसके पास एक गूँजती आवाज़ है, जो कहती है 'उसने हाँकने वाले को नुकसान पहुँचाया'"। उस स्थिति में, इसमें कोई प्रमाण नहीं है। अज़-ज़जल: ऐसी आवाज़ जिसमें तड़प और लय हो। अल-वसीक़ाह: मादा गधा; वह एक जंगली, उत्तेजित गधे का वर्णन कर रहा है, कह रहा है: जब वह उसे खोजते समय आवाज़ करता है, तो उसकी आवाज़, अपनी तड़प और सुंदर प्रतिध्वनि के कारण, बेबीलोन के ऊंट हाँकने वाले की आवाज़ की तरह होती है जो गाकर उसे प्रसन्न करता है, या बाँसुरी की आवाज़। शरह अल-शवाहिद अल-शंतमरी द्वारा पृष्ठ 64।

485 سورة البقرہ: آیت 37

وقیل: جب کلمات ہی آدم علیہ السلام کے لیے اللہ تعالیٰ کی توفیق سے نجات دہندہ تھے کہ انہوں نے انہیں قبول کیا اور ان کے ذریعے دعا کی، تو کلمات فاعل تھے، اور گویا اس قراءت کی اصل یہ تھی: "فتلقّتْ آدمَ مِنْ ربهِ كلماتٌ" (آدم نے اپنے رب سے کلمات حاصل کیے)، لیکن جب مؤنث اور اس کے فعل کے درمیان فاصلہ بڑھ گیا، تو تانیث کی علامت کو حذف کرنا اچھا سمجھا گیا، اور یہ ایک ایسا اصول ہے جو پورے قرآن اور کلام میں چلتا ہے؛ جب مؤنث کا فعل بغیر علامت کے آئے۔ اس کی ایک مثال ان کا قول ہے: "حضر القاضي اليوم امرأة" (آج قاضی کے پاس ایک عورت آئی - یہاں فعل مذکر استعمال ہوا ہے)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: چونکہ کلمات کی تانیث (1) حقیقی نہیں ہے، اس لیے اسے 'کلم' (کلمات) کے معنی پر محمول کیا گیا، پس اسے مذکر لایا گیا۔

اور الاعمش نے "آدَمَ مِّن ربه" ادغام کے ساتھ پڑھا (2)۔

اور ابو نوفل بن ابی عقرب نے "أنه" ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ پڑھا (3)، "لأنہ" (کیونکہ وہ) کے معنی میں، اور باقیوں نے استیناف (نئے جملے کی شروعات) کی بنا پر کسرہ کے ساتھ پڑھا۔

اور ابو عمرو، عیسیٰ اور طلحہ نے 'ہا' کو 'ہا' میں مدغم کیا، جیسا کہ ابو حاتم نے ان سے نقل کیا ہے (4)۔ اور کہا گیا: یہ جائز نہیں ہے؛ کیونکہ تلفظ میں ان کے درمیان 'واو' ہے، تحریر میں نہیں۔ النحاس نے کہا (5): سیبویہ نے (6) اس 'واو' کو حذف کرنے کی اجازت دی ہے، اور یہ شعر پڑھا:

اس کی آواز میں گونج ہے گویا وہ کسی ہانکنے والے کی آواز ہو، جب وہ ریوڑ کی تلاش میں ہو یا بانسری کی آواز ہو۔ (7)

پس اس بنا پر ادغام جائز ہے۔

(1) (د) میں: جب وہ تانیث نہ تھی، اور (ظ) میں: اس کی تانیث قوی اور حقیقی نہ تھی۔ (2) اور یہ سات قراء میں سے ابو عمرو بن العلاء کا مسلک ہے، سوسی کی روایت میں۔ التذکرہ لابن غلبون 123/1، اور النشر لابن الجزری 282/1 اور 211/2۔ (3) المحرر الوجیز 131/1۔ اور ابن خالویہ نے اسے شاذ قراءات ص 4 میں العباس بن الفضل کی طرف منسوب کیا ہے۔ (4) اسے ان سے ابو جعفر النحاس نے اعراب القرآن 215/1 میں نقل کیا ہے۔ (5) اعراب القرآن 215/1، اور یہ سوسی کی روایت ہے۔ (6) الکتاب 29/1-30۔ (7) یہ شعر الشماخ بن ضرار الذبیانی کا ہے، جو ان کے دیوان ص 155 میں ہے، اور وہاں روایت یہ ہے: "لہ زجلٌ تقولُ أضَرَّت حادٍ"۔ اور اس وقت اس میں کوئی شاہد (دلیل) نہیں ہے۔ اور 'الزجل': ایسی آواز جس میں تڑپ اور ترنم ہو، اور 'الوسیقہ': مادہ گدھا؛ وہ ایک مست وحشی گدھے کی صفت بیان کر رہا ہے، پس وہ کہتا ہے: جب وہ اسے تلاش کرتے ہوئے آواز نکالتا ہے، تو اس کی آواز اپنی تڑپ اور عمدہ نغمگی کی وجہ سے بابل کے کسی ہانکنے والے کی آواز کی طرح ہوتی ہے جو گا کر اسے خوش کرتا ہے، یا بانسری کی آواز۔ شرح الشواہد للشتمری ص 64۔

486 Surah Al-Baqarah: Verse 38

And "huwa" (he/it) is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), "at-Tawwab" (the Acceptor of repentance) is its predicate (khabar), and the whole sentence is the predicate of "inna". It is also possible for "huwa" to be an emphasis (tawkeed) for the pronoun "ha", or it can be a separating pronoun (fasila), as mentioned before (1).

Sa'id bin Jubayr said: When Adam was brought down to earth, there was nothing on it except the eagle on land and the whale in the sea. The eagle used to seek refuge with the whale and spend the night with it. When the eagle saw Adam, it said: "O whale, today something has been brought down to earth that walks on its feet and strikes with its hands!" The whale replied: "If you are truthful, I have no escape from him in the sea, nor do you have any escape from him on land (2)!"

The Almighty's saying: {We said, "Go down from it, all of you. And when guidance comes to you from Me, whoever follows My guidance - there will be no fear concerning them, nor will they grieve." (38)}

The Almighty's saying: {Go down}: The command was repeated for the sake of emphasis and reinforcement, as you would say to a man: "Stand up! Stand up!" It was also said: the command was repeated because a different ruling was attached to each command; the first was linked with enmity, and the second with the coming of guidance.

It was also said: The first descent was from Paradise to the heavens, and the second was from the heavens to the Earth (3). According to this, it contains evidence that Paradise is in the seventh heaven, as indicated by the Hadith of Al-Isra' (4), as will follow.

{all together (jami'an)}: is in the accusative case (nasb) as a circumstantial expression (haal).

---

(1) Page 310. (2) Reported by Abu Nu'aym in Al-Hilya 4/278. The report—though it is interrupted (maqtūʿ)—is from the narration of Muhammad ibn Humayd al-Razi, who is weak, from Ya'qub ibn Abdullah al-Qummi, from Ja'far ibn Abi al-Mughirah al-Qummi, from Sa'id ibn Jubayr. This Ja'far is not strong regarding Sa'id ibn Jubayr. Tahdhib al-Tahdhib. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 1/131. (4) Reported by Al-Bukhari (3207), and Muslim (164) (264) from the hadith of Malik ibn Sa'sa'ah, and it is in Al-Musnad

(17833), and the author will mention it from the hadith of Anas in the interpretation of the first verse of Surah Al-Isra'. Abu Nu'aym reported in Al-Hilya 7/103 from Abdullah bin Mas'ud, who said: "Paradise is in the seventh upper heaven," then he recited: {Indeed, the record of the righteous is in 'Illiyyun}.

४८६ सूरह अल-बकराह: आयत ३८

और "हुवा" (वह) इब्तिदा (विषय) के कारण रफ़' (प्रथमा विभक्ति) में है, "अत-तव्वाब" (तौबा स्वीकार करने वाला) उसकी खबर (विधेय) है, और पूरा वाक्य "इन्ना" की खबर है। यह भी संभव है कि "हुवा" "हा" (सर्वनाम) के लिए ताकीद (बल देने वाला) हो, या वह एक फासिला (अलग करने वाला सर्वनाम) हो सकता है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (१)।

सईद बिन जुबैर ने कहा: जब आदम को पृथ्वी पर उतारा गया, तो वहां ज़मीन पर चील और समुद्र में व्हेल के अलावा कुछ नहीं था। चील व्हेल के पास शरण लेती थी और उसी के पास रात बिताती थी। जब चील ने आदम को देखा, तो उसने कहा: "ओ व्हेल, आज पृथ्वी पर कुछ ऐसा उतारा गया है जो अपने पैरों पर चलता है और अपने हाथों से वार करता है!" व्हेल ने जवाब दिया: "यदि तुम सच कह रहे हो, तो न तो मेरे लिए समुद्र में उससे बचने का कोई रास्ता है, और न ही तुम्हारे लिए ज़मीन पर उससे बचने का कोई उपाय है (२)!"

अल्लाह तआला का फरमान: {हमने कहा, "तुम सब यहाँ से उतर जाओ। फिर यदि मेरी ओर से तुम्हारे पास कोई मार्गदर्शन आए, तो जिसने मेरे मार्गदर्शन का अनुसरण किया, उसे न कोई भय होगा और न वे दुखी होंगे।" (३८)}

अल्लाह तआला का फरमान: {उतर जाओ}: आदेश को सख्ती और ताकीद (बल देने) के लिए दोहराया गया है, जैसे आप किसी आदमी से कहें: "उठो, उठो!" यह भी कहा गया है: आदेश को इसलिए दोहराया गया क्योंकि प्रत्येक आदेश के साथ एक अलग नियम जुड़ा हुआ था; पहला शत्रुता से जुड़ा था, और दूसरा मार्गदर्शन के आने से।

यह भी कहा गया है: पहला उतरना स्वर्ग (जन्नत) से आसमान की ओर था, और दूसरा आसमान से पृथ्वी की ओर था (३)। इसके अनुसार, इसमें इस बात का प्रमाण है कि जन्नत सातवें आसमान में है, जैसा कि मेराज (इसरा) की हदीस (४) से संकेत मिलता है, जैसा कि आगे आएगा।

{सब मिलकर (जमीअन)}: हाल (स्थितिवाचक) के रूप में नसब (द्वितीया विभक्ति) में है।

---

(१) पृष्ठ ३१०। (२) अबू नुऐम ने अल-हिल्या ४/२७८ में इसे उद्धृत किया है। यह रिपोर्ट—भले ही यह कटी हुई (मक़तू) है—मुहम्मद इब्न हुमैद अल-राज़ी के वर्णन से है, जो कमज़ोर है, याकूब इब्न अब्दुल्लाह अल-कुम्मी से, जाफर इब्न अबी अल-मुग़ीरा अल-कुम्मी से, सईद इब्न जुबैर से। यह जाफर

सईद इब्न जुबैर के मामले में मज़बूत नहीं है। तहज़ीब अल-तहज़ीब। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १/१३१। (४) बुखारी (३२०७), और मुस्लिम (१६४) (२६४) ने इसे मलिक इब्न सअसा की हदीस से उद्धृत किया है, और यह अल-मुसनद (१७८३३) में है, और लेखक इसे सूरह अल-इसरा की पहली आयत की व्याख्या में अनस की हदीस से उल्लेख करेंगे। अबू नुऐम ने अल-हिल्या ७/१०३ में अब्दुल्लाह बिन मसूद से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: "जन्नत सातवें ऊंचे आसमान में है," फिर उन्होंने पढ़ा: {निस्संदेह, नेक लोगों का कर्म-लेख 'इल्लीय्यून' में है}।

۴۸۶ سورة البقرہ : آیت ۳۸

اور «ھو» مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، «التوّاب» اس کی خبر ہے، اور یہ جملہ «إنّ» کی خبر ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ «ھو» ہاء (ضمیر) کے لیے تاکید ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ فاصلہ (ضمیرِ فصل) ہو، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔

سعید بن جبیر نے کہا: جب آدم علیہ السلام کو زمین پر اتارا گیا تو زمین پر خشکی میں عقاب اور سمندر میں مچھلی (حوت) کے سوا کچھ نہ تھا۔ عقاب مچھلی کے پاس پناہ لیتا تھا اور وہیں رات گزارتا تھا۔ جب عقاب نے آدم کو دیکھا تو مچھلی سے کہا: اے مچھلی! آج زمین پر ایک ایسی مخلوق اتاری گئی ہے جو اپنے پیروں پر چلتی ہے اور اپنے ہاتھوں سے پکڑتی ہے! مچھلی نے کہا: اگر تو سچا ہے تو پھر نہ میرے لیے سمندر میں اس سے کوئی نجات ہے اور نہ تیرے لیے خشکی میں اس سے چھٹکارا (۲)!۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ۳۸﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اهْبِطُوا﴾ (تم سب اتر جاؤ): حکم کی تکرار سختی اور تاکید کے طور پر ہے، جیسے تم کسی شخص سے کہو: کھڑے ہو جاؤ، کھڑے ہو جاؤ۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: حکم اس لیے دہرایا گیا کیونکہ ہر حکم کے ساتھ الگ حکم وابستہ تھا، پہلے کے ساتھ دشمنی اور دوسرے کے ساتھ ہدایت کا آنا وابستہ تھا۔

اور کہا گیا ہے کہ: پہلا اترنا جنت سے آسمان کی طرف تھا، اور دوسرا آسمان سے زمین کی طرف تھا (۳)۔ اور اس بنا پر اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ جنت ساتویں آسمان پر ہے، جیسا کہ حدیثِ اسراء (۴) اس پر دلالت کرتی ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔

﴿جَمِيعًا﴾ حال ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے۔

---

(۱) ص ۳۱۰۔ (۲) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ۲۷۸/۴ میں روایت کیا ہے۔ اور یہ خبر - منقطع ہونے کی صورت میں - محمد بن حمید الرازی کی روایت سے ہے جو کہ ضعیف ہے، وہ یعقوب بن عبد اللہ القمی سے، وہ جعفر بن ابی المغیرہ القمی سے، وہ سعید بن جبیر سے روایت کرتے ہیں۔ اور یہ جعفر سعید بن جبیر کی روایات میں قوی نہیں ہے۔ تہذیب التہذیب۔ (۳) المحرر الوجیز ۱۳۱/۱۔ (۴) اسے بخاری (۳۲۰۷) اور مسلم (۱۶۴) (۲۶۴) نے مالک بن صعصعہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ مسند (۱۷۸۳۳) میں ہے، اور مصنف اسے سورہ اسراء کی پہلی آیت کی تفسیر میں حضرت انس کی حدیث سے ذکر کریں گے۔ اور ابو نعیم نے الحلیہ ۱۰۳/۷ میں عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جنت ساتویں بلند آسمان میں ہے، پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی: ﴿إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ﴾ (بے شک نیک لوگوں کا اعمال نامہ علیین میں ہے)۔

487 Surah Al-Baqarah: Verse 38

Wahb ibn Munabbih said: When Adam (peace be upon him) descended(1) to the earth, Iblis said to the predatory beasts: "Indeed, this is an enemy to you, so destroy him." They gathered and entrusted their leadership to the dog, saying: "You are the bravest of us," and they made him a leader. When Adam (peace be upon him) saw that, he was confused about it. Then Gabriel (peace be upon him) came to him and said: "Wipe your hand on the dog's head." He did so, and when the predators saw that the dog had become friendly with Adam, they dispersed. The dog sought protection from him, and Adam granted him safety, so he remained with him and his children(2).

Al-Tirmidhi al-Hakim said something similar(3), that when Adam (peace be upon him) was brought down to earth, Iblis came to the predators and incited them against Adam(4) to harm him. The dog was the most intense against him, but its heart was made dead (submissive). It is narrated in the report that Gabriel (peace be upon him) commanded him to place his hand on its head. He placed it, so it became calm and friendly towards him. It became one of those who guard him and his children and befriend them. Due to the death of its heart (its submission), it fears humans; even if thrown with a clod of mud(5), it would flee(6), then return friendly to them. In it, there is a trace from Iblis, and a trace from Adam's (peace be upon him) touch. Because of the trace from Iblis, it barks, growls, and runs at humans. Because of Adam's touch, its heart died (of aggression), until it became humble, submissive, and friendly to him and his children, guarding them. Its panting in all its states is due to the death of its heart. For this reason, Allah - Glory be to Him - compared the evil scholars to a dog - as will be explained in Al-A'raf(7), if Allah wills. And that staff descended upon him which Allah made a sign for Moses(8), and he used to drive away predators from himself with it.

---

(1) In (D) and (Z): descended. (2) Sibt ibn al-Jawzi mentioned something similar in Mir'at al-Zaman 1/205, and it and the report after it are among the fabricated Isra'iliyat. (3) We did not find it in Nawadir al-Usul. (4) His saying: "ashlahum 'ala Adam", meaning: incited them against him. Ibn Manzur said: Al-Kisa'i allowed: "ashlaytu al-kalb 'ala al-sayd" meaning I incited it. Lisan al-'Arab: (shala). (5) Al-Madar: sticky, cohesive clay; a piece of it: madarah. Al-Mu'jam al-Wasit. (6) In (M): turned away. (7) In the commentary on verse (176) thereof. (8) There is no authentic report regarding that.

४८७ सूरह अल-बकरा: आयत ३८

वहाब इब्न मुनब्बिह ने कहा: जब आदम (उन पर शांति हो) पृथ्वी पर उतरे(१), तो इबलीस ने हिंसक पशुओं से कहा: "वास्तव में, यह तुम्हारा शत्रु है, इसलिए इसे नष्ट कर दो।" वे एकत्र हुए और अपना नेतृत्व कुत्ते को सौंप दिया, और कहा: "तुम हममें सबसे बहादुर हो," और उन्होंने उसे नेता बना दिया। जब आदम (उन पर शांति हो) ने यह देखा, तो वे इसके बारे में भ्रमित हो गए। फिर जिब्रील (उन पर शांति हो) उनके पास आए और कहा: "कुत्ते के सिर पर अपना हाथ फेरें।" उन्होंने ऐसा ही किया, और जब हिंसक पशुओं ने देखा कि कुत्ता आदम के साथ घुल-मिल गया है, तो वे तितर-बितर हो गए। कुत्ते ने उनसे सुरक्षा माँगी और आदम ने उसे सुरक्षा प्रदान की, इसलिए वह उनके और उनकी संतानों के साथ रहा(२)।

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने इसी तरह की बात कही(३), कि जब आदम (उन पर शांति हो) को पृथ्वी पर उतारा गया, तो इबलीस हिंसक पशुओं के पास आया और उन्हें आदम के खिलाफ उकसाया(४) ताकि वे उन्हें नुकसान पहुँचा सकें। कुत्ता उनके खिलाफ सबसे उग्र था, लेकिन उसका हृदय मृत (वश में) कर दिया गया था। विवरण में बताया गया है कि जिब्रील (उन पर शांति हो) ने उन्हें उसके सिर पर हाथ रखने का आदेश दिया। उन्होंने इसे रखा, इसलिए वह शांत हो गया और उनके प्रति मित्रवत हो गया। वह उनकी और उनकी संतानों की रक्षा करने और उनसे मेल-जोल रखने वालों में से एक बन गया। अपने हृदय की मृत्यु (आक्रामकता का अंत) के कारण, वह मनुष्यों से डरता है; भले ही उसे मिट्टी के ढेले(५) से मारा जाए, वह भाग जाएगा(६), फिर उनके पास मित्रवत लौट आएगा। इसमें इबलीस का एक अंश है, और आदम (उन पर शांति हो) के स्पर्श का एक अंश है। इबलीस के अंश के कारण, वह भौंकता है, गुर्राता है और मनुष्यों पर दौड़ता है। आदम के स्पर्श के कारण उसका हृदय मर गया (आक्रामकता खत्म हो गई), यहाँ तक कि वह विनम्र, आज्ञाकारी हो गया और उनके और उनकी संतान के साथ घुल-मिल गया, उनकी रक्षा करने लगा। सभी स्थितियों में उसका हाँफना उसके हृदय की मृत्यु के कारण है। इसी कारण से, अल्लाह - वह महिमामय है - ने बुरे विद्वानों की तुलना कुत्ते से की है - जैसा कि अल-अराफ(७) में स्पष्ट किया जाएगा, यदि अल्लाह ने चाहा। और वह छड़ी उन पर उतरी जिसे अल्लाह ने मूसा(८) के लिए एक निशानी बनाया था, और वे इसके साथ हिंसक पशुओं को अपने से दूर भगाते थे।

(१) (द) और (ज़) में: उतारा गया। (२) सिब्त इब्न अल-जौज़ी ने मिरआत अल-ज़मान १/२०५ में इसी तरह की खबर का उल्लेख किया है, और यह और इसके बाद की खबर गढ़ी हुई इस्राईली कहानियों में से हैं। (३) हमें यह नवादिर अल-उसूल में नहीं मिला। (४) उनका कथन: "अशलाहुम अला आदम", अर्थात: उन्हें उनके खिलाफ उकसाया। इब्न मंज़ूर ने कहा: अल-किसाई ने अनुमति दी: "अशलयतु अल-कल्ब अला अल-सय्यद" जिसका अर्थ है मैंने उसे उकसाया। लिसान अल-अरब: (शला)। (५) अल-मदर: चिपचिपी, सुसंगत मिट्टी; इसका एक टुकड़ा: मदरः। अल-मुअजम अल-वसीत। (६) (म) में: मुड़ गया। (७) उसकी आयत (१७६) की व्याख्या में। (८) इसके बारे में कोई प्रामाणिक खबर नहीं है।

٤٨٧ سورة البقرہ: آیت ٣٨

وہب بن منبہ نے کہا: جب آدم علیہ السلام زمین پر اترے (١) تو ابلیس نے درندوں سے کہا: یقیناً یہ تمہارا دشمن ہے تو اسے ہلاک کر دو۔ وہ جمع ہوئے اور انہوں نے اپنی قیادت کتے کے سپرد کر دی، اور کہا: تو ہم میں سب سے زیادہ بہادر ہے، اور انہوں نے اسے اپنا سردار بنا لیا۔ جب آدم علیہ السلام نے یہ دیکھا تو وہ اس بارے میں حیران ہوئے، تو ان کے پاس جبرائیل علیہ السلام آئے اور ان سے کہا: کتے کے سر پر اپنا ہاتھ پھیریں، انہوں نے ایسا ہی کیا، تو جب درندوں نے دیکھا کہ کتا آدم کے ساتھ مانوس ہو گیا ہے تو وہ منتشر ہو گئے، اور کتے نے ان سے پناہ مانگی تو آدم نے اسے پناہ دی، چنانچہ وہ ان کے اور ان کی اولاد کے ساتھ رہا (٢)۔

اور ترمذی حکیم نے اس جیسی بات کہی ہے (٣) کہ جب آدم علیہ السلام زمین پر اتارے گئے تو ابلیس درندوں کے پاس آیا اور انہیں آدم کے خلاف اکسایا (٤) تاکہ وہ انہیں اذیت دیں، اور ان میں کتا ان پر سب سے زیادہ سخت تھا، تو اس کا دل مار دیا گیا (مطیع کر دیا گیا)، چنانچہ روایت میں مروی ہے کہ جبرائیل علیہ السلام نے انہیں حکم دیا کہ وہ اپنا ہاتھ اس کے سر پر رکھیں، انہوں نے اسے رکھا، تو وہ ان سے مطمئن ہو گیا اور ان سے مانوس ہو گیا، پس وہ ان لوگوں میں سے ہو گیا جو ان کی اور ان کی اولاد کی حفاظت کرتے ہیں اور ان سے الفت رکھتے ہیں، اور اپنے دل کی موت (جارحیت ختم ہونے) کی وجہ سے وہ انسانوں سے ڈرتا ہے، اگر اسے ڈھیلے (٥) سے مارا جائے تو وہ بھاگ جائے گا (٦)، پھر ان کے لیے مانوس ہو کر لوٹ آئے گا، پس اس میں ابلیس کا ایک حصہ ہے، اور اس میں آدم علیہ السلام کے لمس کا ایک حصہ ہے، چنانچہ ابلیس کے حصے کی وجہ سے وہ بھونکتا ہے، غراتا ہے اور انسانوں پر دوڑتا ہے، اور آدم کے لمس کی وجہ سے اس کا دل مر گیا، یہاں تک کہ وہ ذلیل و منقاد ہو گیا اور ان سے اور ان کی اولاد سے مانوس ہو

گیا، ان کی حفاظت کرتا ہے، اور اس کا ہر حال میں ہانپنا اس کے دل کی موت کی وجہ سے ہے، اسی لیے اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے برے علماء کو کتے سے تشبیہ دی ہے - جیسا کہ اعراف (۷) میں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ - اور ان پر وہ لاٹھی نازل ہوئی جسے اللہ نے موسیٰ کے لیے نشانی بنایا تھا (۸)، چنانچہ وہ اس کے ذریعے درندوں کو اپنے آپ سے بھگاتے تھے۔

---

(۱) (د) اور (ظ) میں: اتارا گیا۔ (۲) سبط ابن الجوزی نے مرآة الزمان ۲۰۵/۱ میں اس جیسی خبر کا ذکر کیا ہے، اور یہ اور اس کے بعد والی خبر من گھڑت اسرائیلی روایات میں سے ہیں۔ (۳) ہمیں نوادر الاصول میں یہ نہیں ملا۔ (۴) ان کا قول: "أشلاهم على آدم"، یعنی: انہیں ان کے خلاف اکسایا۔ ابن منظور نے کہا: کسائی نے اجازت دی ہے: "أشليت الكلب على الصيد" یعنی میں نے اسے اکسایا۔ لسان العرب: (شلا)۔ (۵) المدر: چپکنے والی، ٹھوس مٹی؛ اس کا ایک ٹکڑا: مَدَرَة۔ المعجم الوسیط (۶) (م) میں: مڑا۔ (۷) اس کی آیت (۱۷۶) کی تفسیر میں۔ (۸) اس بارے میں کوئی صحیح خبر نہیں ہے۔

Surah Al-Baqarah: Verse 38 488

His statement (Exalted is He): {If there comes to you from Me guidance}: There is disagreement regarding the meaning of His saying: "guidance": It was said: The Book of Allah. This was stated by Al-Suddi (1). And it was said: Success in guidance. A group said: "Guidance" refers to the Messengers; sent to Adam from the angels, and to his offspring from humans, as mentioned in the hadith of Abu Dharr, narrated by Al-Ajurri (2). In His saying: "from Me" there is an indication that the actions of the servants are created by Allah the Exalted, contrary to the view of the Qadariyyah and others, as previously mentioned.

Al-Jahdari recited: "hudayya" (3), which is the dialect of the Hudhayl tribe; they say: "hudayya", "asayya", and "mahyayya" (5). Grammarians cited Abu Dhu'ayb's elegy for his sons: "They outpaced my desire and hurried towards their own... so they were taken away, and every side has its place of fall." (6) Al-Nahhas said (7): The reasoning for this dialect according to Al-Khalil and Sibawayh (8) is that the nature of the possessive 'ya' (the 'my' suffix) is to cause a 'kasra' (short 'i' vowel) on the preceding letter. Since the 'alif' cannot bear a vowel, it was changed into a 'ya' and merged with the suffix 'ya'.

The "ma" in His saying: "imma" is an augmentative added to the conditional "in". The result of the condition is the "fa" paired with the second condition in His saying: {then whoever follows}. Here, "man" (whoever) is in the nominative position as a subject, "tabi'a" (follows) is in the jussive position as the condition, and {there shall be no fear} is its result. Sibawayh said: The second condition and its result together are the result of the first condition. Al-Kisa'i said: {There shall be no fear upon them} is the result for both conditions together.

His statement (Exalted is He): {There shall be no fear upon them, nor shall they grieve}: Fear is alarm, and it only pertains to the future. "So-and-so frightened me and I feared him," meaning: I was more fearful than him. And fear (al-takhawwuf):

(1) Zad al-Masir 1/71. (2) We did not find it in his work; perhaps the author refers to the previous hadith on page 395. (3) Ibn Khalawayh attributed it in "Al-Qira'at al-

Shadhdha" p. 5 to Ibn Abi Ishaq. Ibn Jinni cited it in "Al-Muhtasib" 1/76, and added its attribution to Abu al-Tufayl, Abdullah ibn Abi Ishaq, and Isa ibn Umar al-Thaqafi. (4) In manuscript (d): 'ala, and in (m): wa huwa. (5) Meaning in place of: hudaya, 'asaya, and mahyaya. (6) The verse is in "Al-Mufaddaliyat" p. 421, "Diwan al-Hudhaliyyin" p. 2, "Al-Muhtasib" by Ibn Jinni 1/76, "Amali Ibn al-Shajari" 1/429, and "Sharh al-Mufassal" 3/33. (7) I'rab al-Qur'an 1/216. (8) Al-Kitab 3/414.

सूरह अल-बकरा: आयत 38 488

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {फिर यदि मेरी ओर से तुम्हारे पास कोई मार्गदर्शन आए}: "मार्गदर्शन" (हुदा) के अर्थ के बारे में मतभेद है: कहा गया: अल्लाह की किताब। यह सुद्दी (1) ने कहा है। और कहा गया: मार्गदर्शन की सफलता। एक समूह ने कहा: "मार्गदर्शन" का अर्थ रसूल (पैग़म्बर) हैं; आदम के पास फ़रिश्तों में से, और उनकी संतान के पास मनुष्यों में से, जैसा कि अबू ज़र की हदीस में आया है, और अल-आजुर्री (2) ने इसे उद्धृत किया है। उनके फ़रमान: "मेरी ओर से" में इस बात का संकेत है कि बंदों के कार्य अल्लाह तआला की रचना हैं, कदरिया और अन्य लोगों के विपरीत, जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

अल-जहद़री ने "हुदैया" (3) पढ़ा है, और यह हुज़ैल की भाषा है; वे कहते हैं: "हुदैया", "असय्या" और "महयय्या" (5)। व्याकरणविदों ने अबू ज़ुऐब का अपने बेटों के शोक में कहा गया शेर उद्धृत किया है: "वे मेरी इच्छा से आगे निकल गए और अपनी इच्छा की ओर दौड़ पड़े... फिर वे काट दिए गए, और हर पहलू के गिरने की एक जगह होती है।" (6) अन-नह़्ह़ास ने कहा (7): अल-ख़लील और सिबवैह (8) के अनुसार इस भाषा का कारण यह है कि 'या-ए-इज़ाफ़त' (स्वामित्व सूचक 'या') का नियम यह है कि उससे पहले वाले अक्षर पर 'कसरा' (इ की मात्रा) आए। चूंकि 'अलिफ़' का स्वर बदलना संभव नहीं था, इसलिए इसे 'या' में बदल दिया गया और जोड़ दिया गया।

उनके फ़रमान "इम्मा" में "मा" अतिरिक्त है जो शर्तिया "इन" के साथ जुड़ा है, और शर्त का उत्तर "फ़ा" के साथ दूसरी शर्त में है: {तो जो पालन करेगा}। "मन" (जो) यहाँ कर्ता के रूप में प्रथमा विभक्ति (रफ़अ़) के स्थान पर है, और "तबिअ़" (पालन करेगा) शर्त के रूप में 'जज़्म' के स्थान पर है, {कोई डर न होगा} इसका उत्तर है। सिबवैह ने कहा: दूसरी शर्त और उसका उत्तर, दोनों पहली शर्त के उत्तर हैं। अल-किसाई ने कहा: {उन पर न कोई डर होगा} दोनों शर्तों का संयुक्त उत्तर है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उन पर न कोई डर होगा और न वे दुखी होंगे}: डर (ख़ौफ़) का अर्थ घबराहट है, और यह केवल भविष्य के लिए होता है। "अमुक व्यक्ति ने मुझे डराया तो मैं उससे डर गया," यानी: मैं उससे अधिक डर गया था। और डर (तख़व्वुफ़):

(1) ज़ाद अल-मसीर 1/71. (2) हमें उनके यहाँ यह नहीं मिला, शायद लेखक का आशय पृष्ठ 395 पर पिछली हदीस से है। (3) इब्न खालवैह ने इसे "अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा" पृष्ठ 5 में इब्न अबी इसहाक़ से संबंधित बताया है। इब्न जिन्नी ने इसे "अल-मुहतसिब" 1/76 में उद्धृत किया है, और इसे अबू अल-तुफैल, अब्दुल्ला बिन अबी इसहाक़, और ईसा बिन उमर अल-सकफ़ी से भी संबंधित बताया है। (4) पांडुलिपि (द) में: 'अला', और (म) में: 'वा हुवा'। (5) यानी: हुदाया, असाया और महयाया के स्थान पर। (6) यह शेर "अल-मुफद्दलियात" पृष्ठ 421, "दीवान अल-हुज़ैलयीन" पृष्ठ 2, इब्न जिन्नी की "अल-मुहतसिब" 1/76, "अमाली इब्न अल-शजरी" 1/429, और "शराह अल-मुफस्सल" 3/33 में है। (7) इराब अल-क़ुरआन 1/216. (8) अल-किताब 3/414.

سورہ البقرہ: آیت ۳۸ ٤٨٨

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر میری طرف سے تمہارے پاس کوئی ہدایت آئے}: اللہ کے فرمان "ہدایت" (ہدیٰ) کے معنی میں اختلاف ہے: کہا گیا: اللہ کی کتاب۔ یہ سدی (١) نے کہا۔ اور کہا گیا: ہدایت کی توفیق۔ ایک گروہ نے کہا: "ہدایت" سے مراد رسول ہیں؛ آدم علیہ السلام کی طرف فرشتوں میں سے، اور ان کی اولاد کی طرف انسانوں میں سے، جیسا کہ ابوذر کی حدیث میں آیا ہے، اور اسے الآجری (٢) نے روایت کیا ہے۔ اللہ کے فرمان "میری طرف سے" میں اس بات کی طرف اشارہ ہے کہ بندوں کے افعال اللہ تعالیٰ کی تخلیق ہیں، قدریہ اور دوسروں کے برعکس، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

الجہدری نے اسے "ہُدَیَّ" (٣) پڑھا ہے، اور یہ قبیلہ ہذیل کی لغت ہے؛ وہ کہتے ہیں: "ہُدَیَّ"، "عَصَیَّ" اور "مَحْیَیَّ" (٥)۔ ماہرینِ نحو نے ابو ذویب کا اپنے بیٹوں کے مرثیے میں یہ شعر پڑھا ہے: "وہ میری خواہش سے آگے نکل گئے اور اپنی خواہش کی طرف لپکے... پھر وہ کاٹ دیے گئے، اور ہر پہلو کے گرنے کی ایک جگہ ہوتی ہے۔" (٦) نحاس نے کہا (٧): خلیل اور سیبویہ (٨) کے نزدیک اس لغت کی وجہ یہ ہے کہ "یائے اضافت" کا طریقہ یہ ہے کہ اس سے پہلے والے حرف پر کسرہ (زیر) آئے، پس جب الف کو حرکت دینا جائز نہ ہوا تو اسے "یا" سے بدل دیا گیا اور ادغام کر دیا گیا۔

اور اللہ کے قول "امّا" میں "ما" اس "ان" پر زائد ہے جو شرط کے لیے ہے، اور شرط کا جواب "فا" کے ساتھ دوسری شرط کے ساتھ ہے اللہ کے اس فرمان میں: {تو جس نے پیروی کی}، اور "مَنْ" (جس نے) یہاں مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور "تَبِعَ" (پیروی کی) شرط کی وجہ سے حالتِ جزم میں ہے، {تو کوئی خوف نہ ہوگا} اس کا جواب ہے۔ سیبویہ نے کہا:

دوسری شرط اور اس کا جواب مل کر پہلی شرط کا جواب ہیں۔ الکسائی نے کہا: {ان پر کوئی خوف نہ ہوگا} دونوں شرطوں کا مجموعی جواب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ان پر کوئی خوف نہ ہوگا اور نہ وہ غمگین ہوں گے}: خوف سے مراد دہشت ہے، اور یہ صرف مستقبل میں ہوتا ہے۔ "فلاں نے مجھے ڈرایا تو میں اس سے ڈر گیا،" یعنی: میں اس سے زیادہ ڈر گیا تھا۔ اور ڈر (التخوف):

(١) زاد المسير ٧١/١۔ (٢) ہمیں ان کے ہاں یہ نہیں ملا، شاید مصنف کا اشارہ صفحہ ٣٩٥ پر موجود پچھلی حدیث کی طرف ہے۔ (٣) اسے ابن خالویہ نے "القراءات الشاذة" صفحہ ٥ میں ابن ابی اسحاق کی طرف منسوب کیا ہے۔ ابن جنی نے اسے "المحتسب" ٧٦/١ میں نقل کیا ہے، اور اس کی نسبت ابو الطفیل، عبد اللہ بن ابی اسحاق، اور عیسیٰ بن عمر الثقفی کی طرف بھی کی ہے۔ (٤) نسخہ (د) میں: 'علی'، اور (م) میں: 'و ہو'۔ (٥) یعنی: ہُدایَ، عَصایَ اور مَحیایَ کی جگہ۔ (٦) یہ شعر "المفضلیات" صفحہ ٤٢١، "دیوان الہذلیین" صفحہ ٢، ابن جنی کی "المحتسب" ٧٦/١، "امالی ابن الشجری" ٤٢٩/١، اور "شرح المفصل" ٣٣/٣ میں ہے۔ (٧) اعراب القرآن ٢١٦/١۔ (٨) الکتاب ٤١٤/٣۔

...deficiency, and from it is the Almighty's saying: {Or that He should seize them by a gradual wasting} [An-Nahl: 47]. Al-Zuhri, Al-Hasan, Isa ibn Umar (1), Ibn Abi Ishaq, and Yaqub read: "Fala khawfa" with a fatha on the 'fa' for absolute negation (exoneration) (2). The choice among grammarians is nominative (raf') and nunation (tanwin) based on the subject; because the second is definite, it can only be nominative, as "la" does not act upon a definite noun. So they chose nominative for the first as well, so that the speech follows a single pattern. It is permissible for "la" in your saying: "Fala khawf" to have the meaning of "laysa" (is not).

Sadness (Al-huzn and al-hazan) is the opposite of happiness, and it only occurs regarding the past. The man was sad (hazina) - with a kasra - so he is sad (hazin) and sorrowful (hazeen). Someone else made him sad (ahzanahu) and (hazanahu) as well, like: (aslakahu) and (salakahu), and "mahzun" (saddened) is built upon it. Al-Yazidi (3) said: (Hazanahu) is the language of Quraysh, and (Ahzanahu) is the language of Tamim, and both have been read. (Ihtazana) and (tahazzana) share the same meaning (4).

The meaning in the verse is: There is no fear upon them regarding what is before them in the Hereafter, nor will they grieve over what they missed in this world. It was said: This does not contain evidence for denying the terrors of the Day of Resurrection and its fear for (5) the obedient; because of what Allah Almighty and His Messenger described of the hardships of the Resurrection, except that He eases it for (6) the obedient, and when they reach His mercy, it is as if they never feared. And Allah knows best.

The Almighty's saying: {And those who disbelieve and deny Our signs - those will be companions of the Fire; they will abide eternally therein.}

The Almighty's saying: {And those who disbelieve} meaning: they associated partners with Allah, because of His saying: {and deny Our signs - those will be companions of the Fire}.

---

(1) Abu Amr al-Thaqafi, al-Basri, a leader in grammar, was a friend of Abu Amr ibn al-Ala', and took the recitation from Abdullah ibn Abi Ishaq and Ibn Kathir al-Makki. As-Siyar 7/200. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 1/216, and al-Muharrar al-Wajiz 1/132. "La" of exoneration means the absolute negation (an-nafiyah lil-jins). Yaqub's

recitation is from the ten. An-Nashr 2/211. (3) In (ظ): al-Tirmidhi, which is an error. (4) As-Sihah (h-z-n). (5) In (ظ): from. (6) In (د) and (ظ): upon.

...कमी, और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {या उन्हें धीरे-धीरे नष्ट होने की स्थिति में पकड़ ले} [अन-नहल: 47]। अज़-ज़ुहरी, अल-हसन, ईसा बिन उमर (1), इब्न अबी इस्हाक़ और याकूब ने 'फला ख़ौफ़ा' पढ़ा है, 'फ़ा' पर फतहा के साथ, जो कि पूर्ण निषेध (तबर्रिआ) के लिए है (2)। वैयाकरणों के अनुसार पसंद 'रफ़' (पेश) और 'तनवीन' (नुनन) है क्योंकि दूसरा शब्द 'मआरिफ़ा' (निश्चित) है, जिसमें केवल 'रफ़' ही हो सकता है, क्योंकि 'ला' निश्चित संज्ञा पर कार्य नहीं करता। इसलिए उन्होंने पहले शब्द में भी 'रफ़' को चुना ताकि वाक्य एक ही शैली में रहे। यह भी जायज़ है कि आपके कहने "फला ख़ौफ़ुन" में 'ला', 'लैसा' (नहीं है) के अर्थ में हो।

दुख (अल-हुज़्न और अल-हज़ान): खुशी का उल्टा है, और यह केवल अतीत की बातों पर होता है। आदमी दुखी हुआ (हज़िना) - कसरा के साथ - तो वह दुखी (हज़िन) और शोकग्रस्त (हज़ीन) है। किसी और ने उसे दुखी किया (अहज़ानहू) और (हज़ानहू) भी, जैसे: 'अस्लकाहू' और 'सलकाहू', और 'महज़ूनू' (दुखी किया गया) इसी पर आधारित है। अल-यज़ीदी (3) ने कहा: 'हज़ानहू' कुरैश की भाषा है, और 'अहज़ानहू' तमीम की भाषा है, और दोनों तरह से पढ़ा गया है। 'इह्तज़ना' और 'तहज़्ज़ना' का एक ही अर्थ है (4)।

आयत में अर्थ है: उनके लिए परलोक में आने वाली चीज़ों का कोई डर नहीं होगा, और न ही वे दुनिया में जो छूट गया उस पर दुखी होंगे। कहा गया है: इसमें आज्ञाकारी लोगों के लिए प्रलय के दिन की भयावहता और उसके डर के खंडन का प्रमाण नहीं है (5); क्योंकि अल्लाह तआला और उसके रसूल ने प्रलय की कठिनाइयों का जो वर्णन किया है, सिवाय इसके कि वह इसे आज्ञाकारी लोगों के लिए (6) आसान कर देगा, और जब वे उसकी दया में पहुँचेंगे, तो ऐसा लगेगा जैसे वे कभी डरे ही नहीं थे। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन है: {और जिन्होंने इनकार किया और हमारी आयतों को झुठलाया, वही आग (नरक) वाले हैं; वे उसमें सदैव रहेंगे।}

अल्लाह तआला का कथन है: {और जिन्होंने इनकार किया} यानी: उन्होंने शिर्क किया, क्योंकि उनका कहना है: {और हमारी आयतों को झुठलाया, वही आग वाले हैं}।

(1) अबू अम्र अल-थक़फ़ी, अल-बसरी, व्याकरण के इमाम, अबू अम्र बिन अल-अला के दोस्त थे, और उन्होंने अब्दुल्ला बिन अबी इस्हाक़ और इब्न कसीर अल-मक्की से पाठ ग्रहण किया। अस-सियार 7/200। (2) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 1/216, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/132। "ला" तबर्रिआ का अर्थ है पूर्ण निषेध (नफ़िया लिल-जिन्स)। याकूब का पाठ दस (क़िरात) में से है। अन-नश्र 2/211। (3) (ظ) में: अल-तिर्मिज़ी, जो एक त्रुटि है। (4) अस-सिहाह (ह-ज़-न)। (5) (ظ) में: से। (6) (द) और (ظ) में: पर।

نقص، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿أَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ﴾ [النحل: ٤٧]۔ اور زہری، حسن، عیسیٰ بن عمر (١) اور ابن ابی اسحاق اور یعقوب نے «فلا خوف» فا کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے، براءت (٢) (نفیِ جنس) پر مبنی؛ اور نحویوں کے نزدیک پسندیدہ صورت رفع اور تنوین ہے ابتدا کی بنیاد پر؛ کیونکہ دوسرا معرفہ ہے، جس میں صرف رفع ہی ہو سکتا ہے، کیونکہ «لا» معرفہ میں عمل نہیں کرتی، لہذا انہوں نے پہلے میں بھی رفع کو اختیار کیا تاکہ کلام ایک ہی رنگ میں رہے۔ اور جائز ہے کہ تمہارے قول "فلا خوف" میں «لا»، «لیس» کے معنی میں ہو۔

حُزن اور حَزَن: سرور (خوشی) کی ضد ہے، اور یہ صرف گزشتہ بات پر ہوتا ہے، اور آدمی غمگین ہوا (حَزِنَ) - کسرہ کے ساتھ - تو وہ غم زدہ (حَزِنٌ) اور مغموم (حَزِينٌ) ہے، اور اسے دوسرے نے غمگین کیا (أَحْزَنَه) اور (حَزَنَه) بھی، جیسے: اسلکہ اور سلکہ، اور محزون اسی پر مبنی ہے۔ یزیدی (٣) نے کہا: «حزنہ» قریش کی لغت ہے، اور «أحزنہ» تمیم کی لغت ہے، اور دونوں پڑھی گئی ہیں۔ اور «احْتَزَنَ» اور «تحزَّنَ» ہم معنی ہیں (٤)۔

آیت میں معنی یہ ہے: ان پر کوئی خوف نہیں ہوگا ان چیزوں پر جو ان کے سامنے آخرت میں ہیں، اور نہ ہی وہ دنیا کی چھوٹی ہوئی چیزوں پر غمگین ہوں گے۔ اور کہا گیا ہے: اس میں فرمانبرداروں پر (٥) قیامت کی ہولناکیوں اور اس کے خوف کی نفی کی کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ اور اس کے رسول نے قیامت کی جو سختیاں بیان کی ہیں، سوائے اس کے کہ وہ اسے فرمانبرداروں پر (٦) ہلکا کر دے گا، اور جب وہ اس کی رحمت میں پہنچ جائیں گے تو گویا وہ کبھی ڈرے ہی نہ تھے۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُوْلَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا﴾ یعنی: جنہوں نے شرک کیا، اس کے قول کی وجہ سے: ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُوْلَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ﴾۔

---

(١) ابو عمرو الثقفی، البصری، نحو کے امام، ابو عمرو بن العلاء کے دوست تھے، اور انہوں نے عبداللہ بن ابی اسحاق اور ابن کثیر المکی سے قرات لی۔ السیر ٧ / ٢٠٠۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ١/ ٢١٦، اور المحرر الوجیز ١/ ١٣٢۔ اور «لا» التبرئة، یعنی نفیِ جنس۔ اور یعقوب کی قرات دس میں سے ہے۔ النشر ٢/ ٢١١۔ (٣) (ظ) میں: الترمذی، اور یہ غلط ہے۔ (٤) الصحاح (حزن)۔ (٥) (ظ) میں: عن۔ (٦) (د) اور (ظ) میں: علی۔

490 Surah Al-Baqarah: Verse 39

Companionship (Al-Suhbah): It is the association with something in a certain state, at a certain time. If there is constancy and mingling, then it is the perfection of companionship, and such is the companionship of the people of Hell with it (1). With this statement, the disagreement regarding the naming of the Companions (may Allah be pleased with them) is resolved; for their ranks vary, as we will clarify in [Surah] "Bara'ah" (At-Tawbah), God willing (2). The meanings of the remaining words of the verse have been previously explained, and praise be to Allah.

The first part of Tafsir al-Qurtubi is completed, and it is followed by the second part, the beginning of which is the interpretation of the words of the Almighty: "O Children of Israel, remember My favor which I have bestowed upon you and fulfill My covenant [with Me] that I will fulfill your covenant [with you], and be afraid of [only] Me." [Verse 40]

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 1/132. (2) In the interpretation of verse (40) of it.

490 सूरा अल-बकरा: आयत 39

साहचर्य (अल-सुहबाह): यह किसी विशेष अवस्था में, किसी विशेष समय में किसी चीज़ के साथ जुड़ाव है। यदि इसमें निरंतरता और घुलना-मिलना है, तो यह साहचर्य की पूर्णता है, और नरक के लोगों का उसके साथ ऐसा ही साहचर्य है (1)। इस कथन के साथ, सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के नामकरण के संबंध में असहमति सुलझ जाती है; क्योंकि उनके पद भिन्न-भिन्न हैं, जैसा कि हम इंशाअल्लाह [सूरा] "बराह" (अत-तौबा) में स्पष्ट करेंगे (2)। आयत के शेष शब्दों के अर्थ पहले बताए जा चुके हैं, और अल्लाह की प्रशंसा हो।

तफ़सीर अल-कुर्तुबी का पहला भाग पूरा हो गया है, और इसके बाद दूसरा भाग है, जिसकी शुरुआत सर्वशक्तिमान के शब्दों की व्याख्या से होती है: "ऐ इसराईल की सन्तान! मेरी उस नेमत को याद करो जो मैंने तुम पर की थी और मेरे अहद (वचन) को पूरा करो, मैं तुम्हारे अहद को पूरा करूँगा, और केवल मुझी से डरो।" [आयत 40]

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 1/132। (2) इसकी आयत (40) की व्याख्या में।

490 سورة البقرہ: آیت 39

صحبت: کسی حالت میں، کسی وقت میں کسی چیز کے ساتھ جڑے رہنے کا نام ہے۔ پس اگر لازم و ملزوم ہونا اور میل جول ہو تو یہ کمالِ صحبت ہے، اور اہلِ دوزخ کی اس (آگ) کے ساتھ ایسی ہی صحبت ہے (1)۔ اس قول سے صحابہ کرام (رضی اللہ عنہم) کے نام رکھنے کے بارے میں اختلاف ختم ہو جاتا ہے؛ کیونکہ ان کے مراتب مختلف ہیں، جیسا کہ ہم ان شاء اللہ [سورہ] "براءۃ" (التوبہ) میں واضح کریں گے (2)۔ آیت کے باقی الفاظ کے معنی پہلے گزر چکے ہیں، اور اللہ کا شکر ہے۔

تفسیر قرطبی کا پہلا حصہ مکمل ہوا اور اس کے بعد دوسرا حصہ ہے، جس کا آغاز اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر سے ہوتا ہے: "اے بنی اسرائیل! میری اس نعمت کو یاد کرو جو میں نے تم پر کی تھی اور میرے عہد کو پورا کرو، میں تمہارے عہد کو پورا کروں گا، اور صرف مجھ ہی سے ڈرو۔" [آیت 40]

(1) المحرر الوجیز 132/1۔ (2) اس کی آیت (40) کی تفسیر میں۔

Index of the First Part

- Publisher's Introduction 1
- Introduction by Dr. Abdullah bin Abdul Muhsin Al-Turki 5
- Editor's Introduction 9
- Biography of the Author 5
- Chapter mentioning a collection of the virtues of the Qur’an and encouragement towards it, and the virtue of its student, its reciter, its listener, and the one who acts upon it 9
- Chapter on the method of reciting the Book of Allah and what is disliked and prohibited therein, and the differences of people in that 18
- Chapter warning the people of the Qur’an and knowledge against showing off and other things 32
- Chapter on what the companion of the Qur’an should take upon himself and not neglect 37
- Chapter on what has been narrated regarding the grammatical analysis (I'rab) of the Qur’an, teaching it, encouraging it, and the reward of the one who recites the Qur’an with correct grammar 41
- Chapter on what has been narrated regarding the virtue of explaining (Tafsir) the Qur’an and its people 46
- Chapter on what has been narrated regarding the bearer of the Qur’an and who he is, and regarding those who oppose him 47
- Chapter on what is required of the reciter and bearer of the Qur’an regarding the glorification and sanctity of the Qur’an 48
- Chapter on what has been narrated regarding the warning against explaining the Qur’an by opinion and the audacity to do so, and the ranks of the commentators 56
- Chapter clarifying the Book by the Sunnah and what has been narrated regarding that 64
- Chapter on the method of learning and understanding the Book of Allah the Almighty and the Sunnah of His Prophet, peace and blessings be upon him, and what has been narrated that it was easy for those who preceded to act upon it without memorizing it 68

- Chapter on the meaning of the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him: "Indeed this Qur’an was revealed in seven modes (ahruf), so recite of it what is easy" 71
- Section mentioning the meaning of the hadith of Umar and Hisham, may Allah be pleased with them both, that the Qur’an was revealed in seven modes 80
- Chapter mentioning the compilation of the Qur’an and the reason for Uthman writing the Mushafs and burning others, and mentioning those among the Companions, may Allah be pleased with them, who memorized the Qur’an during the time of the Prophet, peace and blessings be upon him 83
- Section on reading and recitation 90
- Section on the Shiite (Rafidah) criticism of the Qur’an 92
- Chapter on what has been narrated regarding the arrangement of the surahs of the Qur’an, its verses, its vocalization marks (shakl), its dots (naqt), its division into parts (tahzeeb), its division into tenths (ta’sheer), the number of its letters, its portions, its words, and its verses 96
- Section on the vocalization (shakl) and dotting (naqt) of the Mushaf 101
- Section on the placement of the tenths (a'shar) 102
- Section on the number of its letters and its parts (ahzab) 104
- Section on the number of Qur’anic verses in the first Madani [counting] 105
- Chapter mentioning the meaning of Surah, Ayah (verse), word, and letter 106
- Chapter: Are there words in the Qur’an that are from outside the languages of the Arabs or not? 110

पहले भाग का सूचकांक

- प्रकाशक की प्रस्तावना 1
- डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की द्वारा प्रस्तावना 5
- संपादन की प्रस्तावना 9
- लेखक की जीवनी 5
- कुरान के गुणों के संग्रह का उल्लेख करने वाला अध्याय और इसके प्रति प्रोत्साहन, और इसके छात्र, इसके पाठक, इसके सुनने वाले और इस पर कार्य करने वाले के गुण 9
- अल्लाह की पुस्तक की तिलावत करने के तरीके और उसमें जो नापसंद और वर्जित है, और उस संबंध में लोगों के मतभेदों पर अध्याय 18
- कुरान और ज्ञान के लोगों को दिखावे और अन्य चीजों से चेतावनी देने वाला अध्याय 32
- एक कुरान के साथी को अपने ऊपर क्या लेना चाहिए और उसे किस बात की उपेक्षा नहीं करनी चाहिए, इस पर अध्याय 37
- कुरान के व्याकरण विश्लेषण (इराब), इसे सिखाने, इसे प्रोत्साहित करने और कुरान को सही व्याकरण के साथ पढ़ने वाले के पुरस्कार के बारे में जो बताया गया है, उस पर अध्याय 41
- कुरान की व्याख्या (तफसीर) और इसके लोगों के गुणों के बारे में जो बताया गया है, उस पर अध्याय 46
- कुरान के वाहक और वह कौन है, और जो उसके विरोधी हैं, उनके बारे में जो बताया गया है, उस पर अध्याय 47
- कुरान की महिमा और पवित्रता के संबंध में कुरान के पाठक और वाहक के लिए क्या आवश्यक है, इस पर अध्याय 48
- कुरान की राय के आधार पर व्याख्या करने के विरुद्ध चेतावनी और ऐसा करने के दुस्साहस, और व्याख्याकारों के स्तरों के बारे में जो बताया गया है, उस पर अध्याय 56
- सुन्नत द्वारा पुस्तक को स्पष्ट करने और उस संबंध में जो बताया गया है, उस पर अध्याय 64

- अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुस्तक और उसके पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की सुन्नत को सीखने और समझने की विधि पर अध्याय, और जो बताया गया है कि इसे याद किए बिना इस पर कार्य करना पूर्ववर्तियों के लिए आसान था 68
- पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन के अर्थ पर अध्याय: "वास्तव में यह कुरान सात शैलियों (अहरुफ) में अवतरित किया गया है, इसलिए इसमें से जो आसान हो उसे पढ़ो" 71
- उमर और हिशाम (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस के अर्थ का उल्लेख करने वाला खंड कि कुरान सात शैलियों में अवतरित किया गया था 80
- कुरान के संकलन और उस्मान द्वारा मुसहफों को लिखने और उनके अलावा अन्य को जलाने के कारण का उल्लेख करने वाला अध्याय, और उन साथियों (रज़ियल्लाहु अन्हुम) का उल्लेख जिन्होंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के समय में कुरान को याद किया था 83
- पढ़ने और तिलावत पर खंड 90
- कुरान पर राफिदा (शिया) की आलोचना पर खंड 92
- कुरान के सूरतों की व्यवस्था, इसकी आयतों, इसके स्वर चिन्हों (शक्ल), इसके बिंदुओं (नक़्त), इसके विभाजन (तहज़ीब), इसके दसवें हिस्से के विभाजन (ताशीर), इसके अक्षरों की संख्या, इसके हिस्सों, इसके शब्दों और इसकी आयतों के बारे में जो बताया गया है, उस पर अध्याय 96
- मुसहफ के स्वर चिन्हों (शक्ल) और बिंदुओं (नक़्त) पर खंड 101
- दसवें हिस्से (अशार) की नियुक्ति पर खंड 102
- इसके अक्षरों और इसके हिस्सों (अहज़ाब) की संख्या पर खंड 104
- पहले मदनी [गिनती] में कुरान की आयतों की संख्या पर खंड 105
- सूरह, आयत, शब्द और अक्षर के अर्थ का उल्लेख करने वाला अध्याय 106
- अध्याय: क्या कुरान में ऐसे शब्द आए हैं जो अरबों की भाषाओं से बाहर के हैं या नहीं? 110

فہرست حصہ اول

- ناشر کا مقدمہ ۱
- ڈاکٹر عبداللہ بن عبدالمحسن الترکی کی پیشکش ۵
- تحقیق کا مقدمہ ۹
- مصنف کا تعارف (ترجمہ) ۵
- باب: فضائل قرآن، اس کی ترغیب، اس کے طالب، قاری، سننے والے اور اس پر عمل کرنے والے کی فضیلت کے بارے میں ۹
- باب: کتاب اللہ کی تلاوت کا طریقہ، اس میں ناپسندیدہ اور حرام امور، اور اس میں لوگوں کے اختلافات ۱۸
- باب: اہل قرآن اور اہل علم کو ریاکاری وغیرہ سے ڈرانے کے بیان میں ۳۲
- باب: قرآن والے کو کن چیزوں کا اہتمام کرنا چاہیے اور کن سے غافل نہیں ہونا چاہیے ۳۷
- باب: اعراب قرآن، اس کی تعلیم اور اس کی ترغیب، اور اعراب کے ساتھ قرآن پڑھنے والے کے ثواب کے بیان میں ۴۱
- باب: تفسیر قرآن اور اہل تفسیر کی فضیلت کے بیان میں ۴۶
- باب: حامل قرآن اور وہ کون ہے، اور جو اس کے دشمن ہیں، ان کے بیان میں ۴۷
- باب: قاری قرآن اور حامل قرآن پر قرآن کی تعظیم اور اس کی حرمت کے حوالے سے جو واجب ہے ۴۸

- باب: اپنی رائے سے قرآن کی تفسیر کرنے کی وعید، اس کی جرات، اور مفسرین کے مراتب کے بیان میں ۵۶
- باب: سنت کے ذریعے قرآن کی وضاحت اور اس سلسلے میں مروی روایات ۶۴
- باب: کتاب اللہ اور سنت نبوی صلی اللہ علیہ وسلم کو سیکھنے اور سمجھنے کا طریقہ، اور یہ کہ پچھلے لوگوں کے لیے اسے بغیر حفظ کیے اس پر عمل کرنا آسان تھا ۶۸
- باب: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے اس فرمان کا معنی: "بے شک یہ قرآن سات حروف پر نازل ہوا ہے، پس جو آسان ہو وہ پڑھو" ۷۱
- فصل: عمر اور ہشام رضی اللہ عنہما کی اس حدیث کے معنی میں کہ قرآن سات حروف پر نازل ہوا ہے ۸۰
- باب: جمع قرآن، حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کے مصاحف لکھنے اور دیگر کو جلانے کا سبب، اور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے زمانے میں حفاظ صحابہ رضی اللہ عنہم کا ذکر ۸۳
- فصل: قرأت اور تلاوت کے بیان میں ۹۰
- فصل: قرآن پر رافضیوں کے اعتراضات کے بیان ۹۲ ..... میں
- باب: قرآن کی سورتوں اور آیات کی ترتیب، اس کے اعراب (شکل)، اس کے نقطوں، اس کی تحزیب، اس کے عشروں، اس کے حروف کی تعداد، اس کے اجزاء، الفاظ اور آیات کے بیان میں ۹۶
- فصل: مصحف کے اعراب (شکل) اور اس کے نقطوں کے بیان میں ۱۰۱
- فصل: اعشار (دسواں حصہ) لگانےکے بیان میں ۱۰۲
- فصل: اس کے حروف اور احزاب کی تعداد کے بیان میں ۱۰۴
- فصل: پہلے مدنی شمار میں قرآنی آیات کی تعداد کے بیان میں ۱۰۵

• باب: سورۃ، آیت، کلمہ اور حرف کے معنی کے بیان میں ۱۰۶

• باب: کیا قرآن میں عربی زبان کے علاوہ دیگر زبانوں کے الفاظ آئے ہیں یا نہیں؟ ۱۱۰

Index of Volume One

492

- Chapter mentioning subtle points in the inimitability of the Qur'an, the conditions of a miracle, and its reality 112
- Section on miracles 115
- Chapter warning about fabricated hadiths on the virtues of the Surahs of the Qur'an and others 122
- Chapter on the evidence refuting those who defamed the Qur'an and disagreed with the Mushaf of Uthman by additions or deletions 126
- Chapter on the discussion concerning Seeking Refuge (Isti'adha) 135
- Chapter on the discussion concerning the Basmala, containing twenty-eight issues 142
- Exegesis of Surah Al-Fatiha, which contains four chapters:
  - Chapter One: On its virtues and names 166
  - Chapter Two: On the revelation of Al-Fatiha and its rulings 176
  - Chapter Three: On saying 'Amen' after the recitation of Al-Fatiha 195
  - Chapter Four: On what Al-Fatiha contains of meanings, variant readings, syntax, and the merit of those who praise (Al-Hamidin) 202
- Exegesis of Surah Al-Baqarah
  - Discussion on its revelation, its virtues, and what has been narrated concerning it 234
  - The Almighty's saying: ﴿Alif, Lam, Meem. This is the Book about which there is no doubt, a guidance for those conscious of Allah﴾ [1-2] 237
  - The Almighty's saying: ﴿Who believe in the unseen, establish prayer, and spend out of what We have provided for them﴾ [3] 251
  - The Almighty's saying: ﴿And who believe in what has been revealed to you, [O Muhammad], and what was revealed before you, and of the Hereafter they are certain [in faith]﴾ [4] .. 275
  - The Almighty's saying: ﴿Those are upon [right] guidance from their Lord, and it is those who are the successful﴾ [5] 277

◦ The Almighty's saying: ﴿Indeed, those who disbelieve - it is all the same for them whether you warn them or do not warn them - they will not believe﴾ [6] ... 280
◦ The Almighty's saying: ﴿Allah has set a seal upon their hearts and upon their hearing, and over their vision is a veil...﴾ [7] 284
◦ The Almighty's saying: ﴿And of the people are some who say, 'We believe in Allah and the Last Day,' but they are not believers﴾ [8] 293
◦ The Almighty's saying: ﴿They [think to] deceive Allah and those who believe, but they deceive not except themselves and perceive [it] not﴾ [9] 297
◦ The Almighty's saying: ﴿In their hearts is disease, so Allah has increased their disease...﴾ [10] 299
◦ The Almighty's saying: ﴿And when it is said to them, 'Do not cause corruption on the earth,' they say, 'We are but reformers'﴾ [11] 304
◦ The Almighty's saying: ﴿Unquestionably, it is they who are the corrupters, but they perceive [it] not﴾ [12] 309
◦ The Almighty's saying: ﴿And when it is said to them, 'Believe as the people have believed'...﴾ [13] 310
◦ The Almighty's saying: ﴿And when they meet those who believe, they say, 'We believe'...﴾ [14] 312
◦ The Almighty's saying: ﴿Allah mocks them and prolongs them in their transgression [while] they wander blindly﴾ [15] 314
◦ The Almighty's saying: ﴿Those are the ones who have purchased error [in exchange] for guidance, so their transaction has brought no profit...﴾ [16] 318
◦ The Almighty's saying: ﴿Their example is that of one who kindled a fire...﴾ [17] 320
◦ The Almighty's saying: ﴿Deaf, dumb and blind - so they will not return [to the right path]﴾ [18] 323
◦ The Almighty's saying: ﴿Or [it is] like a rainstorm from the sky within which is darkness, thunder and lightning...﴾ [19] 325
◦ The Almighty's saying: ﴿The lightning almost snatches away their sight. Every time it lights [the way] for them, they walk therein...﴾ [20] 334
◦ The Almighty's saying: ﴿O mankind, worship your Lord, who created you and those before you, that you may become righteous﴾ [21] . 339

प्रथम भाग की अनुक्रमणिका

४९२

- कुरान के चमत्कार (एजाज़) के सूक्ष्म बिंदुओं, चमत्कार की शर्तों और उसकी वास्तविकता के उल्लेख पर अध्याय ११२
- चमत्कार (मोजिजात) पर अनुभाग ११५
- कुरान की सूरतों की फज़ीलत आदि के बारे में गढ़ी गई हदीसों के खिलाफ चेतावनी देने वाला अध्याय १२२
- कुरान पर आक्षेप करने वालों और उस्मान के मुसहफ के विरुद्ध कमी या अधिकता करने वालों के खंडन में साक्ष्यों पर अध्याय १२६
- पनाह मांगने (इस्तिअज़ा) के बारे में चर्चा का अध्याय १३५
- बिस्मिल्लाह के बारे में चर्चा का अध्याय जिसमें अठाईस विषय शामिल हैं १४२
- सूरह अल-फातिहा की व्याख्या, जिसमें चार अध्याय हैं:
  - अध्याय एक: इसकी फज़ीलत और नामों के बारे में १६६
  - अध्याय दो: अल-फातिहा के अवतरण और उसके नियमों के बारे में १७६
  - अध्याय तीन: अल-फातिहा की तिलावत के बाद 'आमीन' कहने के बारे में १९५
  - अध्याय चार: अल-फातिहा में निहित अर्थों, पाठों, व्याकरण और प्रशंसा करने वालों की फज़ीलत के बारे में २०२
- सूरह अल-बकरा की व्याख्या
  - इसके अवतरण, इसकी फज़ीलत और इसमें वर्णित विषयों पर चर्चा २३४
  - अल्लाह का कथन: ﴿अलिफ़, लाम, मीम। यह वह किताब है जिसमें कोई संदेह नहीं, मार्गदर्शन है डर रखने वालों के लिए﴾ [१-२] २३७

- अल्लाह का कथन: ﴾जो परोक्ष में विश्वास करते हैं, नमाज़ कायम करते हैं और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से खर्च करते हैं﴿ [३] २५१
- अल्लाह का कथन: ﴾और जो विश्वास करते हैं उस पर जो आपकी ओर उतारा गया और जो आपसे पहले उतारा गया, और वे परलोक पर पूर्ण विश्वास रखते हैं﴿ [४] .. २७५
- अल्लाह का कथन: ﴾यही लोग अपने रब के मार्गदर्शन पर हैं और यही सफल होने वाले हैं﴿ [५] २७७
- अल्लाह का कथन: ﴾निस्संदेह जिन लोगों ने इनकार किया, उनके लिए बराबर है चाहे आप उन्हें डराएं या न डराएं, वे ईमान नहीं लाएंगे﴿ [६] ... २८०
- अल्लाह का कथन: ﴾अल्लाह ने उनके दिलों और उनके कानों पर मुहर लगा दी है, और उनकी आँखों पर पर्दा है...﴿ [७] २८४
- अल्लाह का कथन: ﴾और लोगों में से कुछ ऐसे हैं जो कहते हैं, 'हम अल्लाह और परलोक के दिन पर ईमान लाए,' जबकि वे वास्तव में ईमान वाले नहीं हैं﴿ [८] २९३
- अल्लाह का कथन: ﴾वे अल्लाह और ईमान वालों को धोखा देना चाहते हैं, पर वे केवल अपने आप को ही धोखा दे रहे हैं और उन्हें इसका एहसास नहीं है﴿ [९] २९७
- अल्लाह का कथन: ﴾उनके दिलों में बीमारी है, तो अल्लाह ने उनकी बीमारी और बढ़ा दी...﴿ [१०] २९९
- अल्लाह का कथन: ﴾और जब उनसे कहा जाता है, 'धरती पर बिगाड़ पैदा न करो,' तो वे कहते हैं, 'हम तो केवल सुधार करने वाले हैं'﴿ [११] ३०४
- अल्लाह का कथन: ﴾सावधान! वास्तव में वे ही बिगाड़ पैदा करने वाले हैं, परंतु उन्हें इसका एहसास नहीं है﴿ [१२] ३०९
- अल्लाह का कथन: ﴾और जब उनसे कहा जाता है, 'ईमान लाओ जैसा कि लोगों ने ईमान लाया है'...﴿ [१३] ३१०
- अल्लाह का कथन: ﴾और जब वे उन लोगों से मिलते हैं जो ईमान ला चुके हैं, तो कहते हैं, 'हम ईमान ला चुके हैं'...﴿ [१४] ३१२
- अल्लाह का कथन: ﴾अल्लाह उनसे उपहास करता है और उन्हें उनकी सरकशी में ढील देता है कि वे भटकते रहें﴿ [१५] ३१४
- अल्लाह का कथन: ﴾ये वे लोग हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले पथभ्रष्टता खरीदी है, तो न उनके व्यापार ने उन्हें लाभ पहुँचाया...﴿ [१६] ३१८

◦ अल्लाह का कथन: ﴿उनकी मिसाल उस व्यक्ति जैसी है जिसने आग जलाई...﴾ [१७] ३२०
◦ अल्लाह का कथन: ﴿वे बहरे, गूंगे और अंधे हैं, अतः वे वापस नहीं लौटेंगे﴾ [१८] ३२३
◦ अल्लाह का कथन: ﴿या आसमान से बरसती वर्षा की तरह, जिसमें अंधेरे, गरज और बिजली है...﴾ [१९] ३२५
◦ अल्लाह का कथन: ﴿निकट है कि बिजली उनकी दृष्टि उचक ले जाए। जब भी उनके लिए चमकती है, वे उसमें चलने लगते हैं...﴾ [२०] ३३४
◦ अल्लाह का कथन: ﴿ऐ लोगो! अपने उस रब की इबादत करो जिसने तुम्हें और तुमसे पहले के लोगों को पैदा किया, ताकि तुम बच सको﴾ [२१] . ३३९

فہرست الجزء الأول

٤٩٢

- باب: اعجاز قرآن کے نکات، معجزہ کی شرائط اور اس کی حقیقت کا بیان ١١٢
- فصل: معجزات کے بارے میں ١١٥
- باب: ان احادیث پر تنبیہ جو قرآن کی سورتوں کے فضائل وغیرہ کے بارے میں گھڑی گئی ہیں ١٢٢
- باب: ان لوگوں کے رد میں دلائل جنہوں نے قرآن پر طعن کیا اور زیادتی یا کمی کر کے مصحف عثمانی کی مخالفت کی ١٢٦
- باب: استعاذہ (پناہ مانگنے) کے بارے میں گفتگو ١٣٥
- باب: بسم اللہ کے بارے میں گفتگو اور اس میں اٹھائیس مسائل ہیں ١٤٢
- تفسیر سورہ فاتحہ، اور اس میں چار ابواب ہیں:
  - باب اول: اس کے فضائل اور اسماء کے بارے میں ١٦٦
  - باب دوم: فاتحہ کے نزول اور اس کے احکام کے بارے میں ١٧٦
  - باب سوم: فاتحہ کی قرأت کے بعد آمین کہنے کے بارے میں ١٩٥
  - باب چہارم: فاتحہ میں شامل معانی، قراءات، اعراب اور حامدین (تعریف کرنے والوں) کے فضائل کے بارے میں ٢٠٢

- تفسیر سورہ بقرہ
  - اس کے نزول، اس کی فضیلت اور اس بارے میں جو کچھ وارد ہوا ہے اس پر گفتگو ٢٣٤
  - قولہ تعالی: ﴿الـم ذَلِكَ الْكِتَبُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ [١-٢] ٢٣٧
  - قولہ تعالی: ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَوٰةَ وَمِمَّا رَزَقْنَـٰهُمْ يُنفِقُونَ﴾ [٣] ٢٥١
  - قولہ تعالی: ﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِن قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾ [٤] .. ٢٧٥
  - قولہ تعالی: ﴿أُوْلَـٰئِكَ عَلَى هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُوْلَـٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ [٥] ٢٧٧
  - قولہ تعالی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ [٦] ... ٢٨٠
  - قولہ تعالی: ﴿خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَـٰرِهِمْ غِشَـٰوَةٌ...﴾ [٧] ٢٨٤
  - قولہ تعالی: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ ءَامَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَا هُم بِمُؤْمِنِينَ﴾ [٨] ٢٩٣
  - قولہ تعالی: ﴿يُخَـٰدِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ﴾ [٩] ٢٩٧
  - قولہ تعالی: ﴿فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ فَزَادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا...﴾ [١٠] ٢٩٩
  - قولہ تعالی: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾ [١١] ٣٠٤
  - قولہ تعالی: ﴿أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَـٰكِن لَّا يَشْعُرُونَ ﴾ [١٢] ٣٠٩
  - قولہ تعالی: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ ءَامِنُوا كَمَا ءَامَنَ النَّاسُ...﴾ [١٣] ٣١٠
  - قولہ تعالی: ﴿وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ ءَامَنُوا قَالُوا ءَامَنَّا...﴾ [١٤] ٣١٢
  - قولہ تعالی: ﴿اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾ [١٥] ٣١٤
  - قولہ تعالی: ﴿أُوْلَـٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَـٰلَةَ بِالْهُدَى فَمَا رَبِحَت تِّجَـٰرَتُهُمْ...﴾ [١٦] ٣١٨
  - قولہ تعالی: ﴿مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا...﴾ [١٧] ٣٢٠

- قولـه تعالى: ﴿صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ﴾ [١٨] ٣٢٣
- قولـه تعالى: ﴿أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ...﴾ [١٩] ٣٢٥
- قولـه تعالى: ﴿يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَرَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُم مَّشَوْا فِيهِ...﴾ [٢٠] ٣٣٤
- قولـه تعالى: ﴿يَأَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ [٢١] . ٣٣٩

Index of the First Part 493

- The Almighty's saying: "[He] who has made for you the earth a bed [spread out] and the sky a ceiling..." [22] 343
- The Almighty's saying: "And if you are in doubt about what We have sent down upon Our Servant [Muhammad], then produce a surah the like thereof..." [23] 349
- The Almighty's saying: "But if you do not - and you will never be able to - then fear the Fire..." [24] 351
- The Almighty's saying: "And give good tidings to those who believe and do righteous deeds that they will have gardens [in Paradise]..." [25] 358
- The Almighty's saying: "Indeed, Allah is not shy to present an example - that of a mosquito..." [26] 363
- The Almighty's saying: "Those who break the covenant of Allah after contracting it..." [27] 369
- The Almighty's saying: "How can you disbelieve in Allah when you were lifeless and He brought you to life..." [28] 373
- The Almighty's saying: "It is He who created for you all of that which is on the earth. Then He directed Himself to the heaven..." [29] .. 376
- The Almighty's saying: "And [mention, O Muhammad], when your Lord said to the angels, 'Indeed, I will make upon the earth a successive authority'..." [30] 391
- The Almighty's saying: "And He taught Adam the names - all of them. Then He showed them to the angels..." [31] 416
- The Almighty's saying: "They said, 'Exalted are You; we have no knowledge except what You have taught us'..." [32] 425
- The Almighty's saying: "He said, 'O Adam, inform them of their names'..." [33] 430
- The Almighty's saying: "And [mention] when We said to the angels, 'Prostrate before Adam'; so they prostrated, except for Iblees. He refused..." [34] 433
- The Almighty's saying: "And We said, 'O Adam, dwell, you and your wife, in Paradise' [35] 445
- The Almighty's saying: "But Satan caused them to slip out of it and removed them from that [condition] in which they had been..." [36] 463
- The Almighty's saying: "Then Adam received from his Lord [some] words, and He accepted his repentance..." [37] 480

• The Almighty's saying: "We said, 'Go down from it, all of you'..." [38] 486
• The Almighty's saying: "And those who disbelieve and deny Our signs - those will be companions of the Fire; they will abide therein eternally." [39] 489
• The Index 491

WWW.NAFSEISLAM.COM

प्रथम भाग की अनुक्रमणिका ४९३

- अल्लाह तआला का कथन: "जिसने तुम्हारे लिए धरती को बिछौना और आकाश को छत बनाया..." [२२] ३४३
- अल्लाह तआला का कथन: "और यदि तुम उस चीज़ के बारे में संदेह में हो जो हमने अपने बंदे पर उतारी है, तो उसके जैसी एक सूरा ले आओ..." [२३] ३४९
- अल्लाह तआला का कथन: "फिर यदि तुम ऐसा न कर सको—और तुम कभी नहीं कर सकोगे —तो उस आग से डरो..." [२४] ३५१
- अल्लाह तआला का कथन: "और उन लोगों को शुभ समाचार दे दो जो ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए कि उनके लिए बाग हैं..." [२५] ३५८
- अल्लाह तआला का कथन: "निश्चय ही, अल्लाह इससे नहीं शर्माता कि वह किसी मच्छर का उदाहरण दे..." [२६] ३६३
- अल्लाह तआला का कथन: "वे लोग जो अल्लाह की प्रतिज्ञा को उसे पक्का करने के बाद तोड़ देते हैं..." [२७] ३६९
- अल्लाह तआला का कथन: "तुम अल्लाह का इनकार कैसे करते हो जबकि तुम निर्जीव थे, फिर उसने तुम्हें जीवन प्रदान किया..." [२८] ३७३
- अल्लाह तआला का कथन: "वही है जिसने तुम्हारे लिए वह सब कुछ पैदा किया जो धरती में है। फिर वह आकाश की ओर प्रवृत्त हुआ..." [२९] .. ३७६
- अल्लाह तआला का कथन: "और (याद करो) जब तुम्हारे रब ने फरिश्तों से कहा, 'मैं धरती में एक खलीफ़ा (उत्तराधिकारी) बनाने वाला हूँ'..." [३०] ३९१
- अल्लाह तआला का कथन: "और उसने आदम को सारे नाम सिखा दिए। फिर उन्हें फरिश्तों के सामने पेश किया..." [३१] ४१६
- अल्लाह तआला का कथन: "वे बोले, 'तू पवित्र है! हमें तो उतना ही ज्ञान है जितना तूने हमें सिखाया'..." [३२] ४२५
- अल्लाह तआला का कथन: "उसने कहा, 'ऐ आदम! उन्हें उनके नाम बता दो'..." [३३] ४३०
- अल्लाह तआला का कथन: "और जब हमने फरिश्तों से कहा कि 'आदम को सजदा करो', तो उन्होंने सजदा किया, सिवाय इबलीस के। उसने इनकार कर दिया..." [३४] ४३३

- अल्लाह तआला का कथन: "और हमने कहा, 'ऐ आदम! तुम और तुम्हारी पत्नी जन्नत में रहो' [३५] ४४५
- अल्लाह तआला का कथन: "फिर शैतान ने उन्हें वहाँ से फिसला दिया और उन्हें उस (सुख) से निकाल दिया जिसमें वे थे..." [३६] ४६३
- अल्लाह तआला का कथन: "फिर आदम ने अपने रब से कुछ शब्द सीख लिए, तो उसने उसकी तौबा स्वीकार कर ली..." [३७] ४८०
- अल्लाह तआला का कथन: "हमने कहा, 'तुम सब यहाँ से उतर जाओ'..." [३८] ४८६
- अल्लाह तआला का कथन: "और जिन लोगों ने इनकार किया और हमारी आयतों को झुठलाया, वही आग वाले हैं; वे उसमें सदैव रहेंगे।" [३९] ४८९
- अनुक्रमणिका ४९१

WWW.NAFSEISLAM.COM

فہرست حصہ اول ۴۹۳

- قولہ تعالیٰ: ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً...﴾ [۲۲] ۳۴۳
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَإِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِ...﴾ [۲۳] ۳۴۹
- قولہ تعالیٰ: ﴿فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا وَلَن تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ...﴾ [۲۴] ۳۵۱
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ...﴾ [۲۵] ۳۵۸
- قولہ تعالیٰ: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَن يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً...﴾ [۲۶] ۳۶۳
- قولہ تعالیٰ: ﴿الَّذِينَ يَنقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِن بَعْدِ مِيثَاقِهِ...﴾ [۲۷] ۳۶۹
- قولہ تعالیٰ: ﴿كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ...﴾ [۲۸] ۳۷۳
- قولہ تعالیٰ: ﴿هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم مَّا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ...﴾ [۲۹] .. ۳۷۶
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً...﴾ [۳۰] ۳۹۱
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ...﴾ [۳۱] ۴۱۶
- قولہ تعالیٰ: ﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا...﴾ [۳۲] ۴۲۵
- قولہ تعالیٰ: ﴿قَالَ يَا آدَمُ أَنبِئْهُم بِأَسْمَائِهِمْ...﴾ [۳۳] ۴۳۰
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى...﴾ [۳۴] ۴۳۳
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ﴾ [۳۵] ۴۴۵
- قولہ تعالیٰ: ﴿فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ...﴾ [۳۶] ۴۶۳
- قولہ تعالیٰ: ﴿فَتَلَقَّى آدَمُ مِن رَّبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ...﴾ [۳۷] ۴۸۰
- قولہ تعالیٰ: ﴿قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا...﴾ [۳۸] ۴۸۶
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾ [۳۹] ۴۸۹

• الفهرس ٤٩١

WWW.NAFSEISLAM.COM